

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

GƏNC TƏDQIQATÇILARIN
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

№ 4

2022

Bakı – 2022

BÖLMƏLƏR VƏ REDAKSIYA HEYƏTİ:

BAŞ REDAKTOR:

ped.f.d., dosent. Firuzə Rzayeva

1. FİLOLOGİYA:

fil.f.d. Gilə Hüseynli

fil.f.d. Cəmil Babayev

fil.f.d. Könül Hüseynova

2. PEDAGOGİKA VƏ METODİKA:

ped.f.d. Qahirə Axundova

fil.f.d. Samirə Məmmədova

3. İCTİMAİ ELMLƏR:

dos. Aqil Şahmuradov

MAGİSTRATURA ŞÖBƏSİNİN MÜDİRİ: *ped.f.d., dosent. Firuzə Rzayeva*

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134
Azərbaycan Dillər Universitet

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

HÜSEYNƏLİYEVƏ MEHRİBAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
huseyneliyeva96@gmail.com

M.S.ORDUBADININ “QILINC VƏ QƏLƏM” ƏSƏRİNDƏ EVFEMİZMLƏR

Açar sözlər: evfemizmlər, tabu, təsnifat

Key words: euphemisms, taboo, classification

Ключевые слова: эвфемизмы, табу, классификация

Araşdırmaların təhlili onu deməyə əsas verir ki, evfemizmlərin yaranmasına səbəb tabu hadisəsi olmuşdur. Tabu və efemiyanın dini və mənəvi istiqamətləri tarix boyu paralel inkişaf etmişdir. Bir sıra tabular (hüquqi, sosial, dini) isə zaman keçdikcə dövlət tərəfindən də yaradılır, yenilənir. Evfemizm tabudan çox sonra meydana gəlmişdir. Evfemizm sivilisasiyanın, mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmiş və bir növ yüksək və mədəni cəmiyyət normaları ilə əlaqədardır. “Evfemizm dilə məxsus tabunun nəticəsidir. Dar mənada evfemizm kobud, xoşagəlməz, ədəbsiz sözlər və ifadələr əvəzinə, nəzakətli, ədəbli vahidlərin işlənməsinə deyilir. Geniş mənada evfemizm həm də qadağan edilmiş tabu hesab olunan vahidlərin başqa vahidlərlə əvəz olunmasına deyilir”. [1, s. 49].

“Evfemizm metonimiyanın növlərindən hesab olunur. Yunan mənşəli bu sözün lüğəvi mənası “yumşaltmaq” mənasına gəlir. Hər hansı məzmunu yumşaldılmış, nəcibləşdirilmiş şəkildə ifadə etməyə evfemizm deyilir. Yunan sözü olan evfemizm əslində “yaxşı” (ei) və “danışırım” (phemi) deməkdir və terminoloji mənası bir şəxs və ya əşya haqqında yaxşı, nəzakətli danışmaq deməkdir” [1, s. 48]. Metonimiya isə mənənin bir sözdən başqasına müəyyən məqsədli assosiasiya ilə köçürülməsidir. Evfemizm dildə kobud şəkildə mövcud olan hər hansı leksik vahidi daha yumşaq şəkildə ifadə etməyə xidmət edir.

Evfemizm dildə bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. O ədəbi baxımdan fikrin daha zərərsiz şəkildə çatdırılmasına və üslubi baxımdan pis təsir bağışlaya biləcək fikir və ifadələrin nisbətən daha yüngül və nəcib təsir oyadan sözlərlə əvəz edilməsinə şərait yaradır. Bu xüsusiyyət bir sıra neqativ halların meydana gəlməsinin qarşısını alır, fikrin daha təsirli, yumşaq çatdırılmasına imkan yaradır. Belə ki, hər kəsin fikir və düşüncə və eyni zamanda leksik vahidlərin üslubi imkanlarından istifadə etmə bacarığı eyni olmadığından evfemizmlərdən istifadəsi də müxtəlif ola bilər. Zərərsizləşdirilmiş bu ifadələr deyilməsi bəzən ağır olan və utanc hissi verəcək sözləri də yumşaq və daha ədəbli deyilməsinə yardımçı olur. Məsələn: “öldü” kəlməsi əvəzinə, bir-birindən daha yumşaq - o əbədi diyara köçdü, o biri aləmə uçdu, məkanı dəyişdi, Haqqın rəhmətinə qovuşdu, əbədi aləmə köçdü, Haqqa yürüdü, ruhu uçdu, vəfat etdi, rəhmətə getdi, ömrünü bağışladı, canını torpağa tapşırırdı, gözlərini əbədi yumdu, həlak oldu kimi ifadələr işlədilir.

Evfemizmlərin tədqiqi ilə bir sıra tədqiqatçılar məşğul olmuşdur. (D.K. Zelenin, V.Xavern, Ç.Keyni, A.M. Kasev, X.Nurp, A.C. Kurkiyev, B.A.Larin, A.A. Xapanskaya). Azərbaycanda bu istiqamətdə araşdırma aparmış tədqiqatçılardan Y.K. Kərimov, Z.R. Əhmədova, Z.N. Verdiyeva, Ş.K. Qocayeva və digərlərinin adlarını qeyd edə bilərik. Evfemizmlərin təsnifatı ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn, A.S.Kurkiyev evfemizmlərin 5 tipini göstərir:

1. İnanclara əsasən yarananlar-ölmək-rəhmətə getmək,vəfat etmək
2. Qorxu, çəkinmə və gizli saxlama hissi ilə bağlı yarananlar-qiymətlərin qalxması-qiymətlərin liberallaşması
3. Utancaqlıq, ədəblilik ilə bağlı yarananlar-arvadı-usaqların anası və s.
4. Mərhəmət hissi ilə bağlı yarananlar-əlil-fiziki qüsur, dəlilik-psixoloji pozğunluq

5. Nəzakət xətrinə deyilənlər-qoca-ağbirçək, ağsaqqal [3, s.5]

Son illər evfemizmlərin aşağıdakı müasir təsnifatı əsas götürülür (A.A.Xalanskaya, V.V.Panin).

- 1) nəzakətlik prinsipinə uyğun gələn evfemizmlər;
- 2) tabu prinsipinə əsaslanan evfemizmlər;
- 3) iqtisadi, siyasi və sosial həyatda mənfi hadisələri kamuflyaj edən evfemizmlər;
- 4) müxtəlif ixtisasların sosial statusunu artıran evfemizmlər.

Hər bir dilin özünəməxsus olan evfemizmləri vardır. Tərcümə vasitəsilə evfemizmləri bir dildən başqa bir dilə daşımaq mümkün olsa da onun xarakteri və bəzən təsir gücü eyni olmur. Çünki gəldiyi dildə həmin sözdən istifadə edilmədiyi üçün o evfemizm də hesab olunmur.

Avropa tədqiqatçıları evfemizmləri 2 yerə bölmür:

1. Gizli evfemizmlər
2. Açıq evfemizmlər

Daha çox ticarət dairəsində görünən və aldatma məqsədi daşıyan və yalançı adlandırmaya xidmət edən evfemizmlər gizli evfemizmlər adlanır. H. Melengə görə açıq evfemizmlər sadəcə insanlarla daha ədəbli, daha nəcib və mədəni rəftarı üçün istifadə olunur.

Evfemizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların tez-tez dəyişməsidir. Evfemizmlər də dilin lüğət fonduna daxil olan digər leksik vahidlər kimi köhnələ bilir və öz işləkliyini, həm də leksik ağırlığını itirə bilər. Məs: şikəst adama əngəlli, zaman keçdikcə fiziki qüsurlu sözü ilə əvəzlənmişdir. Beləliklə, evfemizm xarakterli söz zaman keçdikdən sonra yerinə işləndiyi sözün mənasını kəsb edir və yeni bir evfemizmə ehtiyac duyulur. Dildə geniş şəkildə istifadə edildikdən sonra bir növ öz funksiyalarını itirmiş olurlar və onları yeniləri əvəz etmiş olur. Məs: neytral həbsxana, dustaq yerinə vaxtilə ağzıdır, həq yeri, indi isə dəmir barmaqlıqlar arxası, qapalı qapılar arxasında evfemizm kimi işlənir.

M.S.Ordubadinin əsərlərində evfemizmlərin işlədilməsi problemi araşdırılarkən yuxarıda qeyd etdiyimiz təsnifatı və semantik təhlil metodu əsas götürülmüşdür.

İstər bədii üslubda, istərsə də canlı danışmaq dilində, evfemizmlər nitq hissələrindən ən çox felə, ismə və zərfə aid olur. M.S.Ordubadinin əsərlərindən gətirdiyimiz evfemizm nümunələrinə nəzər salaq:

arvad – *uşaqların anası* – *həyat yoldaşı* – *yastıq yoldaşı*.

həbsxana – *ağzıdır* – *dörd divar arası*

məzar – *sonmənzil*

qoca – *yaşlı* – *dünyagörmüş* – *yaşadolmuş*

sərxoş – *kefli* – *məst* – *dəm*

ağlamaq – *gözünün qorasını tökmək* – *yaş axıtmaq (tökmək)* – *gözündən od tökmək* – *gözünün zılığını tökmək*

qocalmaq – *saçına dən düşmək* – *beli bükülmək (əyilmək)* – *saqqalı ağarmaq* – *birçəyi ağarmaq* (qadın haqqında)

basdırmaq – *dəfn etmək*

doğulmaq – *anadan olmaq* – *dünyaya göz açmaq*

evləndirmək – *başını bənd eləmək* – *başını bağlamaq*

bədbəxtlik üz vermək – *beli bükülmək* – *beli qırılmaq (sınmaq)*

araq – *ceyran südü*

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üslubi məqsədlə işlədilən evfemizmlər aşağıdakı qruplardan ibarətdir:

1. İctimai-əxlaqi evfemizmlər: *yalan danışmaq* – *özündən uydurmaq* (evf.); *sərxoş olmaq* – *kefi yuxarı olmaq* (evf.) – *ichmək* (evf.); *külatan* (evf., dan.) *ər* – *həyat yoldaşı* (evf.) – *uşaqların atası* (evf.) – *evin kişisi* (evf.) – *kəşi* (evf.) və s.

2. İctimai-estetik evfemizmlər: *dal* – *arxa* (evf.); *doğmaq* – *uşağı olmaq* (evf.) – *bari-həmlini yerə qoymaq* (evf.); *çılpaq* – *lüt* (evf.) – *paltarsız* (evf.); *çimmək* – *suya girmək* (evf.) – *yuyunmaq* (evf.) və s.

3. Dini evfemizmlər: *Allah–bizi yaradan* (evf.); *öliüyuyan –mürdəşir* (evf.); *canalan –əzrayıl* (evf.); *axirət – o dünya* (evf.)
4. Siyasi evfemizmlər: *asılı – müxalif* (evf.); *faşist – nasional* (evf.); *fəhlə sinfi – proletariat* (evf.); *gizli – məxfi* (evf.) və s.
5. İctimai həyatla əlaqədar evfemizmlər: *qorxmaq – çəkinmək* (evf.); *xəstələnmək– naxoşlamaq* (evf.); *–nasazlamaq* (evf.); *qorxaq–öddək* (evf.) – *quşürəkli* (evf.); *qoca –yaşlı* (evf.); *–sinli* (evf.); *ikiüzlü –riyakar* (evf.); *hiyləgər – çoxbilmiş* (evf.); *ölmək – keçinmək* (evf.) və s.

“Əmir xətibə olan hörmətini meydanda yığılan əhaliyə göstərmək üçün **uzunqulağın** üzəngisindən tutub xətibə mindirdi, sonra isə özü atına minib yola düşdü. ” [10, s. 18] “ Xətib **uzunqulağın** başını çevirib Əmir İnanca yanaşdı və dedi ” [10, s. 20] Bu parçalarda uzunqulaq sözü evfemizm nümunəsidir. Xalq arasında istifadə olunan, yük daşıyan heyvan eşşək ədəbi dildə kobud səslənir. Elə buna görə də, bu sözün qarşılığı kimi daha yumşaq ifadə - uzunqulaq işlədilir. A.A.Xalanskaya, V.V.Paninin bölgü prinsiplərini əsas götürərək deyə bilərik ki, uzunqulaq sözü nəzakətlik prinsipləri əsasında yaranan evfemizmlərə aid edilə bilər. Neytral mənada işlənən *eşşək* ifadəsi uzunqulaq,ulaq sinonimik cərgə təşkil edir. Uzunqulaq leksik vahidi formal-struktur cəhətdən mürəkkəb söz hesab edilir. Uzun və qulaq sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn bu vahid sintaktik yolla yaranıb.

Tərbiyəsiz, əxlaqsız sözləri əvəzinə ədəbsiz sözü günümüzdə geniş şəkildə bədii əsərlərdə işlədilir. M. S. Ordubadinin bir çox əsərində, o cümlədən “Qılınc və qələm” romanında da bu söz rast gəlmək mümkündür.“ Kafirdir, **ədəbsizdir!** ” [10, s. 20] Tərbiyəsiz mənasını verən bu söz evfemizm hadisəsinin məhsuludur. *Ədəbsiz* sözü morfoloji baxımdan *ədab*-kök və *siz*-şəkilçi morfemin birləşməsi ilə formalaşmışdır. Ədəbsiz-biədab-nəzakətsiz-tərbiyəsiz sözləri bir-biri ilə sinonimlik təşkil edə bilirlər.

“Ətraf küçələr **başıpozuq** camaatla dolu idi.” [10, s. 22] Başıpozuq sözü nizam, intizam sözləri ilə təzad, mənə əksliyi təşkil edir. Nizamsız, başsız, nə etdiyini bilməyən mənasını verən bu evfemizm cümlədəki mənənin oxucuya daha nəzakətli şəkildə çatdırılmasına icazə verir.

“Allahın borcunu verib bitirənlər öz **şəhvətlərini** söndürməyə başladılar” [10, s. 25] Bu cümlədə keçən şəhvət evfemizi insanı hisslərdən biridir. Bütün səmavi dinlərdə nöqsan sayılan bu hiss ehtiras adlanır. Lakin ədəb qaydalarına uyğun olaraq ehtiras sözü şəhvət evfemizmi ilə əvəzlənərək işlədilməkdədir. . İctimai-əxlaqi evfemizmlərlər qrupuna daxil olan bu ifadə ərəb-fars dillərindən alınma sözdür.

“Səni **məhv etməm**, çünki səni məhv etmək xəlifənin ən yaxın adamlarını **təhqir etməkdir.**” [10, s. 30] Bu parçada məhv etmək, təhqir etmək evfemizm nümunələridir. *Məhv etmək* qırmaq, tələf etmək, puç etmək kimi semantik mənada işlədilir. İzahlı lüğətimizdə “heysiyyətini alçaltmaq, mənliyininə toxunma, alçaltma” kimi izah edilən təhqir etmək ifadəsi cümlədəki mənəni yumşaltmağa xidmət edən evfemizmdir.

“ Bununla da özünü Əmirin və xaqanın geniş ehsanlarından **məhrum edə bilərsən.** ” [10, s. 43] Məhrum etmək ifadəsi kiminsə əlindən nəyisə almaq, birinin əlini boşa çıxarmaq deməkdir. Mətnədəki kəskin məzmunun daha incə deyilməsi üçün məhrum etmək birləşməsindən ədəbiyyatımızda, bir sözlə ana dilimizdə geniş istifadə edilir.

“Onlar **əfv ediləcək** insanlardır”[10, s. 69] İnsanoğlu həyat bitmədikcə etdiyi səhvləri də bitmir. Bunun qarşılığında isə o, bağışlanma diləyir. Bəzən biz bağışlamaq, bağışla kimi ifadələrin əvəzinə daha təsirli səslənsin deyə əfv etmək, əfv et evfemizmlərini işlədirik.Yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlədə də bu evfemizmlə qarşılaşırıq.

“Biz sabahın özündə Əmir İnanın da qulağından tutub buradan **xaric edə bilərik**” [10, s. 89] Əsərdən bir parça olan bu cümlədə qovmaq, kənar etmək , çıxarmaq mənasını verən xaric edə bilmək ifadəsi bir evfemizm nümunəsidir. Siyasi hadisələrlə bağlı olan bu evfemizm A.A.Xalanskaya, V.V.Paninin bölgüsünə görə iqtisadi, siyasi və sosial həyatda mənfi hadisələri kamuflyaj edən evfemizmlər siyahısına aid edilə bilər.

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi A.S.Kurkiyev evfemizmlərin 5 tipini göstərmişdir. Bunlardan biri də inanclara əsasən yaranan evfemizmlərdir. “Onların xalq üçün **canlarından**

keçməsi kifayət deyil, xalq da bunların yolunda **canından keçməlidir.**” [10, s. 139] Canından keçmək ifadəsi inancla bağlı tarixi qədim evfemizmdi. Ümumilikdə, ölmək mənasını versən bu frazeoloji birləşmə daha doğru desək qəhrəmanların, şəhidlərin müqəddəs məqsəd uğrunda canını verməsi anlamında başa düşülür. Ölmək neytral sözünün bir çox evfemistik çalarlarından biri olan canından keçmək ifadəsi sabit söz birləşməsidir.

M.S.Ordubadi öz əsərlərində evfemizmlərə geniş yer verərək, tədqiqatçıların kobud, kəskin, yasaq söz və ya ifadələrin əvəzinə işlədilən mülayim, incə söz və ifadələr olan evfemizmləri ana dilli mətnlərdə daha dərindən araşdırmasına imkan yaratmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979
2. Ларин Б.А Об Эвфемизмах .Проблемы языкознания (Учен. зап. Ленингр. ун-та ном:301:сер.фил.наук:вып:60-с124)
3. Крысин, Л. П. Эвфемизмы в современной русской речи [Электронный ресурс] // Русский филологический Интернет-портал "Philology.ru".-Режимдоступа: <http://www.philology.ru/linguistics2/krysin-94.html>
4. Nayriye Bilginer. Batı dillerinde ve Türkçede güzel adlandırmalar. Türk dili, s.598, ekim 2001.
5. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 1964
6. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958.
7. A.Qurbanov. Müasir azərbaycan dilinin lüğət tərkibi. Bakı, 1964
8. Москвин, В. П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка [Текст] / Василии Павлович Москвин. - 2-е изд. - М. : Ленард, 2007. - 264 с.
9. <https://sesgazeti.az/news/culture/308257.html>
10. Ordubadi Məhəmməd Səid. “Qılınc və qələm” Birinci hissə . Bakı, 2005

Huseynaliyeva M.

Euphemisms in MS Ordubadi's "Sword and Pen"

(Summary)

This article examines euphemisms and their types. We have mentioned the history of the study of euphemisms. Also, the work of Mohammad Said Ordubadi was discussed. We have analyzed euphemisms with examples from his work "Sword and Pen".

Гусейналиева М.

Эвфемизмы в «Мече и пере» М.С. Ордубади

(Резюме)

В данной статье рассматриваются эвфемизмы и их виды. Мы упомянули историю изучения эвфемизмов. Также обсуждалось творчество Мохаммада Саида Ордубади. Мы разобрали эвфемизмы на примерах из его произведения «Меч и перо».

Рәүҗи: f.f.d., dos. F.Niftəliyeva

AFAD QURBANOV VƏ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ

Açar sözlər: Afad Qurbanov, onomologiya, toponimlər, oykonimlər, urbanonimlər, oronimlər, xorominlər, dromonimlər

Key words: Afad Gurbanov, onomology, toponyms, oykonims, urbanonyms, moronyms, choronyms, dromonyms

Ключевые слова: Афад Гурбанов, ономология, топонимы, ойконимы, урбанонимы, оронимы, хоронимы, дромонимы

Dilçiliyimizdə onomologiya məktəbinin yaradıcısı Afad Qurbanovdur. Afad Qurbanova qədər dilçiliyimizdə onomologiya məsələlərinin öyrənilməsinə dair sistemli şəkildə tətqiqat aparılmamışdır. O, onomologiyanın hər bir şöbəsini ayrı-ayrılıqda araşdırmış və bu sahədə məktəb yaratmışdır.

Onomastikanın geniş yayılmış qruplarından biri toponimlərdir. Toponimlər dedikdə yer adları nəzərdə tutulur. Toponimlərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Məhz bu xüsusiyyətlərin araşdırılması dilçiliyimiz üçün vacib məsələlərdəndir. Dilimizdə mövcud olan toponimlərin araşdırılmasında Afad Qurbanovun rolu danılmazdır. Toponimlərin yaranması və inkişafı ilə bağlı olaraq bir sıra cəhətlər var. Bu cəhətlərdən biri də toponimlərin yaranma tarixi ilə bağlıdır. Afad Qurbanov bu nöqteyi-nəzərdən toponimləri 3 qrupa bölmüşdür: ən qədim toponimlər, qədim toponimlər və yeni toponimlər. Ən qədim toponimlərə nümunə olaraq Qəbələ, Qafqaz, Albaniya, qədim toponimlərə Gəncə, Naxçıvan, Şəki, Bərdə, yeni toponimlərə isə 28 May, Günəşli, Cəlilabad, Qırmızıkənd toponimlərini qeyd edə bilərik.[1. s 182]. Toponimlərin hansı dövrə aidliyi baxımından Buludxan Xəlilov Afad müəllimdən fərqli olaraq ən yeni toponimlər qrupunun adını çəkmişdir. Buludxan Xəlilov XVIII-XX əsrlərdə yaranmış toponimləri yeni toponimlər adı altında birləşdirmişdir. Ən yeni toponimlər dedikdə isə son dövrlərdə meydana gəlmiş toponimləri nəzərdə tutmuşdur.[2 .s 240]. Dilimizdə toponimlərlə bağlı məsələlərdən biri də onların qruplarıdır. Afad Qurbanov toponimlərin müxtəlif vahidlərdən yaranması baxımından onların bir neçə qrupunun adını çəkmişdir. Antropotoponimlər, etnotoponimlər, hidrotoponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər, ictimai-siyasi xarakterli toponimlər, memuar-xatirə toponimlər, kosmotoponimlər, təsviri toponimlər[1.s186]. Dilimizdəki toponimlərin bir hissəsi şəxs adlarından, fəmilialardan, ləqəb və titullardan yaranır. Belə toponimlər antropotoponimlər adlanır. Antropotoponimlərin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən Afad Qurbanov tərkibinə görə onları 2 qrupa böldüyünü qeyd etmişdir. Dilçinin qeyd etdiyi birinci qrup yalnız şəxs adlarından ibarət olan antropotoponimlər qrupudur. Bu qrup toponimlərin yaranmasında ancaq şəxs adları iştirak edir, yəni şəxs adından başqa heç bir şəkilçi və vasitə iştirak etmir. Nümunə olaraq Fazil, Qarababa, Əlyar kimi toponimləri qeyd edə bilərik. Afad Qurbanov bu qrup antropotoponimlərdən bəhs edərkən onu da qeyd edir ki, toponimlərin bu formada yaranması ziddiyyətli xarakter daşıyır. Tərkibində ancaq şəxs adı olan toponimlərlə şəxs adlarını seçməkdə müəyyən çətinliklər ortaya çıxır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda şəxs adlarından yaranmış heç bir toponim ilkin vəziyyətində dövrümüzə gəlib çatmamışdır. İkinci qrup isə şəxs adı və sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olan antropotoponimlərdir. Bu qrupa daxil olan antropotoponimlər şəxs adlarına -lı, -lü, -li, -lu, -lər, -lar şəkilçilərinin artırılması yolu ilə yaranır. Belə toponimlərə nümunə olaraq Cavahirli, İsmayılbəyli, Böyükbəyli antropotoponimlərini qeyd edə bilərik. Şəxs adı və yaşayış məntəqəsinin tipini, yerin coğrafi mövqeyi və su obyektlərini bildirən sözlərin birləşməsindən yaranan antropotoponimləri Afad Qurbanov üçüncü qrupa daxil etmişdir. Bu qrupa daxil olan antropotoponimlərin yaranmasında əsasən oba, abad, kənd, qışlaq, binə, dərə, dağ, qazma, qobu kimi sözlər iştirak edir. Belə antropotoponimlərə Abbasabad, Əlikənd,

Qasımçışlaq, Əhmədoba kimi nümunələri göstərə bilərik. Dilimizdəki toponimlərin bir qismi xalq, tayfa və qəbilə adları əsasında formalaşmışdır. Afad Qurbanov belə toponimləri etnotoponimlər adlandırmışdır. Etnotoponimlər dilimizin toponimlər sistemindəki ən mürəkkəb qrupdur. Bu toponimlərin mənşəyi haqqında dilçiliyimizdə deyilən fikirlərin sayı çox azdır. Toponimlərin başqa bir qrupu isə hidronimlər əsasında yaranmış toponimlərdir. Belə toponimləri Afad müəllim hidrotoponimlər adlandırmışdır. Dilimizdə mövcud olan hidrotoponimlərə Qarabulaq, Ağbulaq, Qarasu, İstisu kimi nümunələri qeyd edə bilərik. Afad Qurbanovun bölgüsündə yer alan başqa bir toponim qrupu isə zootoponimlərdir. Bu qrupa daxil olan toponimlər heyvan, quş, həşərat adları əsasında formalaşmışdır. Nümunə olaraq isə Ağcüyür, Atölən, Qazbölük, İnakboğan, Ördəkli toponimlərinin adını çəkə bilərik. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə zootoponimlər say baxımından çoxluq təşkil etmir. Dilimizdəki toponimlərin bir hissəsi isə bitki adları əsasında formalaşmışdır. Belə toponimlər qrupu fitotoponimlər adı altında birləşir. Almalı, Armudlu, Üzümlükənd, Çınartala toponimləri məhz bitki adları əsasında formalaşmışdır. Dilimizdə mövcud olan toponimlərin bir hissəsi Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar olaraq formalaşmışdır. Afad Qurbanov belə toponimləri ictimai-siyasi xarakterli toponimlər adı altında birləşmişdir. Azadkənd, Yenikənd, İyiriminçi, Yenilik toponimləri bu qrupa daxil olan toponimlər sırasındadır. Dilçinin qeyd etdiyi memuar-xatirə adlı toponimlər qrupuna tarixi şəxsiyyətlərin, yazıçıların, şair və ictimai-siyasi xadimlərin adı ilə bağlı olan toponimlər daxildir. Füzuli rayonu, Nizamikənd, Nəsimikənd belə toponimlərə aiddir. Dilimizdəki toponimlərə nəzər saldıqda görürük ki, toponimlərin bir hissəsi səma cisimlərinin adı əsasında formalaşmışdır. Belə toponimlər kosmotoponimlər adı altında birləşmişdir. Bu toponimlər qrupuna Günəşli və Şəfəqli toponimlərini nümunə olaraq qeyd edə bilərik. Dilimizdəki toponimlərin bir hissəsi isə müəyyən əlamətə, təbii sərvətə əsasən adlandırılır. Afad Qurbanov belə toponimlərə təsviri toponimlər adını vermişdir. Təsviri toponimlərə Altiyağac, Qarabaldır, Ballıqaya, Binələr, Qaratala nümunələrini göstərə bilərik. Toponimlərin yaranma qanunauyğunluğu haqqında dilçiliyimizdə bir çox təsnifatlar mövcuddur. Belə təsnifatlardan biri də İ.Bayramova aiddir. O, toponimlərin yaranmasında iştirak edən 7 əsas qrupun adını çəkmişdir. Şəxs adları, qəbilə və tayfa adları, coğrafi obyektin relyefi, su obyektlərinin adları, ərazinin flora və faunası, ərazidə yaşayan heyvan adları, yaşayış məntəqəsinin əlaməti və təbii şəraiti [3, s 117]. V.Əliyev isə toponimlərin 4 qrupunu qeyd etmişdir. Antropotoponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər və etnotoponimlər [4, s 149]. Fikrimcə, V.Əliyevin bu bölgüsü tam əhatəli deyil. Çünki dilimizdə olan toponimlər ancaq bölgüdə qeyd olunan xüsusi adlardan yaranmamışdır. Dilçiliyimizdə toponimlərin təsnifi ilə bağlı Afad Qurbanovdan fərqli bir bölgü edən T.Əhmədovdur. O, Azərbaycan dilindəki toponimlərin bölgüsünü oykonimlər əsasında etmişdir. Oykonimlərin toponimlərin bir qolu olduğunu nəzərə alsaq toponimlərin təsnifini oykonimlərə əsasən aparılması doğru bir yanaşma deyil. A.Bayramov isə dilimizdəki toponimlərin hansı söz qrupundan yaranması baxımından antropooykonimlər, etnooykonimlər, orooykonimlər, hidrooykonimlər, fitooykonimlər, zooykonimlər olaraq təsnif etmişdir [5, s192].

Toponimlərin hansı söz qrupundan yaranması baxımından dilçiliyimizdəki təsniflərə nəzər saldıqda görürük ki, təsniflərin bir çoxu əhatəli deyil, ancaq toponimlərin yarandığı müəyyən söz qruplarının adı çəkilir. A.Bayramov və V.Əliyevin təsnifləri məhz belə bölgülərdəndir. Afad Qurbanovun bölgüsünün digər bölgülərdən bir sıra üstün cəhətləri var. Afad müəllim qeyd etdiyi bütün qrupların adını bildirən konkret terminləri müəyyənləşdirmişdir. Dilçinin bölgüsü digər bölgülərdən daha əhatəlidir. Toponimlər dedikdə coğrafi obyektlərin yəni, rayon, şəhər, kənd, küçə, məhəllə, dağ, təpə və s. adları nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən toponimlərin müxtəlif növləri var. Afad Qurbanov toponimlərin növlərindən bəhs edərkən oykonimlərin, urbanonimlərin, oronimlərin, xoronimlər, dromonimlərin adını çəkmişdir. Dilçi toponimlərin hər bir növü haqqında ətraflı tətqiqat apararaq öz fikirlərini sistemli şəkildə şərh etmişdir.

Toponimlərin növləri haqqında dilçiliyimizdə bir çox təsnif mövcuddur. Bu təsniflərdən biri də A.Paşayevə məxsusdur. O, toponimlərin 7 növünün adını çəkmişdir. Afad Qurbanovdan fərqli olaraq A.Paşayev öz bölgüsündə hidronimlər və drinonimləri qeyd etmişdir. Afad müəllim hidronimləri onomologiyanın müstəqil bir sahəsi hesab etdiyi halda A.Paşayev hidronimləri toponimlərin bir növü olaraq qeyd etmişdir. Müəllif drinonimlər adı altında isə meşə sahələrinin

adlarını nəzərdə tutmuşdur [6,s 60]. Toponimlərdən bəhs edərkən M.Adilov da Afad Qurbanovdan fərqli olaraq hidronimlər və drinonimlərin adını qeyd etmişdir.

Toponimlərin böyük bir hissəsi yaşayış məntəqələrinin adını bildirən xüsusi adlardan ibarətdir. Toponimlərin bu qrupu oykonimlər adlanır. Afad Qurbanov oykonimlərdən bəhs edərkən ərazinin böyük yaxud da kiçik olması baxımından onların 2 növünü qeyd etmişdir. Komonimlər və astionimlər.

Komonimlərə kənd tipli yaşayış məntəqələrinin və şəhər tipli qəsəbələrin adları daxildir. Dilimizdə mövcud olan oykonimlərin əksəriyyəti komonimlərdir.

Şəhər yaşayış məntəqəsinin adları isə astionimlərə daxildir. Şəhər daxilindəki prospekt, döngə, meydan, küçə, bazar adlarını bildirən toponimlər qrupu urbanonimlərdir. Afad Qurbanov urbanonimlərin 2 qrupunun arqonimlərin və qodonimlərin adını çəkmişdir. Meydan, sahə, park, xüsusi bina, bağ, bazar adları arqonimlər qrupuna daxildir. Nümunə olaraq Bakı şəhərində yerləşən Azadlıq meydanı, Füzuli meydanı, Dədə Qorqud parkı, Təzəbazar kimi toponimləri qeyd edə bilərik. Prospekt, döngə, küçə, keçid, körpü, yol, bulvar adları qodonimlərə daxildir. Nümunə olaraq Bakı şəhərində yerləşən Ağ şəhər bulvarı, Moskva prospekti, Ağa Nemətulla küçəsi kimi toponimlərin adını qeyd edə bilərik. A.Paşayev Afad müəllimdən fərqli olaraq urbanonimlərin 3 növünü– aqronimlər, aqroonimlər və hadonimləri qeyd etmişdir. Aqronimlər Afad müəllimin qeyd etdiyi arqonimlərə, hadonimlər qodonimlərə uyğun gəlir. Aqroonimlər dedikdə isə A.Paşayev əkin sahəsi, tarla, düzənlik adlarını nəzərdə tutmuşdur[6,s 62]. Toponimlərin daha bir növü isə xorominlərdir. Respubilka, rayon, ölkə, vilayət adları xorominlərə daxildir. Dilçiliyimizdə demək olar ki,sistemli şəkildə araşdırılmamış sahələrdən biri də oronimlərdir. Relyef quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən yer adları oronimləri təşkil edir. Dağ,dərə, təpə, meşə, otlaq adları oronimlərə daxil olan toponimlər sırasındadır. Afad müəllimin qeyd etdiyi daha bir toponim qrupu isə dramonimlərdir ki, bu qrupa hava, su, yerüstü və yeraltı nəqliyyat yollarının adları daxildir.

Afad Qurbanov toponimlərin növlərini, hər bir növün özünəməxsus xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə araşdırmış və onomologiya sahəsinə öz töhfəsini vermişdir. Dilçi həmçinin Azərbaycan toponimlərinin işlənmə arealı haqqında sistemli bir araşdırma apararaq müxtəlif ərazilərdə işlənən toponimlərimizi, onların xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Afad müəllim iki və daha çox coğrafi obyekt adı bildirən toponimləri araşdırmış, onların yayılma səbəblərini, hansı toponimlərin daha çox ərazidə istifadə olunduğunu tədqiq etmişdir. Toponimlərin etimologiyası məsələsi də dilçinin diqqətindən kənar qalmamışdır. O, dilimizdəki toponimlərin etimologiyasını araşdırmış və Azərbaycan toponimikasına öz dəyərli töhfəsini vermişdir.

Ədəbiyyat:

1. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. I cild (II cilddə), Bakı, 2019 , 432 s.
2. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2008, 442 s.
3. İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı, “Elm”, 2005, 432 s.
4. Vilayət Əliyev. Azərbaycan toponimiyası (dərs vəsaiti). Bakı,1999, 278 s.
5. Aslan Bayramov. Azərbaycan onomastikası. “AM965” MMC-nin mətbəəsi. 2015, 316 s.
6. Aydın Paşayev. Azərbaycan dili dərslərində ümumi və xüsusi sözlərin müqayisəli tədrisi məsələləri (metodik vəsait). Bakı, “Mütərcim”, 2005, 190 s.
7. Azərbaycan toponimlərinin ensklopedik lüğəti, I cild (II cilddə), Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 304 s.
8. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomologiyasının əsasları.II cild (II cilddə), Bakı, 2019, 432 s.

Tagiyeva L.

Afad Gurbanov and Azerbaijani toponyms

(Summary)

The article is about the role of Afad Gurbanov in the study of toponyms, which is a branch of onomastics. Firstly, given information about toponyms. Later, Afad Gurbanov's views on this field were compared with other linguists.

Тагиева Л.

Афад Гурбанов и азербайджанские топонимы

(Резюме)

В статье рассматривается роль Афада Гурбанова в изучении топонимов, которое является разделом ономастики, сначала даются краткие сведения о топонимах. Позже взгляды Афада Гурбанова в этой области были сопоставлены со взглядами других лингвистов.

Rəyçi: dos. S.Qafarova

BABAYEVA NƏZAKƏT
Azərbaycan Dillər Universiteti

Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNİN "İKİ OD ARASINDA" ƏSƏRİNDƏ QARABAĞ TOPONİMLƏRİ

Açar sözlər: Toponim, oronim, oykonim, hidronim, Qarabağ toponimləri.

Key words: Топонимы, топоним, ороним, ойконим, гидроним, Karabakh toponyms

Ключевые слова: Топоним, ороним, ойконим, гидроним, топонимы Карабаха

Ən qədim zamanlardan başlayaraq insanlar məskən saldıqları ərazilərə və yaxınlıqda mövcud olan ayrı-ayrı obyektlərə müxtəlif adlar vermişlər. Bunun nəticəsində isə coğrafi adlar meydana gəlmişdir. Məsələn, şəhər, kənd, qəsəbə, zirvə, dağ, dərə, düz, yayla və s. coğrafi obyektlər adlanır. Tofiq Əhmədovun da qeyd etdiyi kimi: "Məlumdur ki, heç bir xəritəni coğrafi adsız, hər toponimi də adını daşdığı obyektə təsəvvür etmək çətindir. Coğrafi obyektlərin cəmini təşkil edən coğrafi landşaftı coğrafiya elmi, coğrafi obyekt adlarının cəmini təşkil edən toponimik landşaftı isə toponimika elmi öyrənir" [3, s.12].

Coğrafi adların mənasını, mənşəyini, quruluşunu, yaranma tarixini və yayılma arealını öyrənən elmə toponimika deyilir. Toponimika yunan sözü olub, topos-yer və onoma-ad deməkdir. Toponimika yer adlarını öyrənir. Hər bir elmin müxtəlif sahələri olduğu kimi, toponimikanın da özünəməxsus müxtəlif sahələri mövcuddur. Nadir Məmmədov toponimikanın üç növ obyekt adlarını təşkil etdiyini qeyd edir:

- 1) Oykonimika-yaşayış məntəqələrinin adlarını (şəhər, kənd, qəsəbə və s.) öyrənən bölmədir.
- 2) Oronimika-müsbət və mənfi relyef quruluşlu obyekt adlarını (dağ, düz, meşə, cəngəllik və s.) tədqiq edən bölmədir.
- 3) Hidronimika-su obyekt adlarını (ocean, çay, bataqlıq və s.) öyrənən bölmədir [4, s.15-16].

Afad Qurbanov isə "Azərbaycan onomologiyasının əsasları" adlı kitabında onomologiyada öyrənilən xüsusi adların tam həmcins və eyni xarakterli olmadıqlarını qeyd edir. Bu qrup adlar funksional və dil xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu baxımdan da Afad Qurbanov onomologiyanın aşağıdakı yarımşöbələrini müəyyənləşdirir:

- 1) Antroponimiya
- 2) Etnonimiya
- 3) Toponimiya
- 4) Hidronimiya
- 5) Zoonimiya
- 6) Kosmonimiya
- 7) Ktematonimiya [2, s.34]

Toponimlər qədim xalqların məskunlaşdığı və yayıldığı əraziləri öyrənməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Milli ədəbi-bədii irsimiz olan ədəbiyyat nümunələri toponimlərin öyrənilməsində

əvəzolunmaz mənbədir. Bu baxımdan da Y.V.Çəmənəminlinin "İki od arasında" əsəri diqqətəlayiqdir. Bu əsərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələri, eyni zamanda cənnətməkan guşəsi olan Qarabağ və ətraf ərazilərinin adları çəkilir.

"O aralıq Kərim xan fərman göndərüb Mehralı bəyi Qarabağ xanı təyin etmişdi"[1, s.454].

Qarabağ-oykonimdir. Kiçik Qafqaz dağlarından başlamış Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edən Qarabağ ən qədim insan məskənlərindən biridir. Qarabağ adı 1284-cü ildən məlumdur. XVIII əsrin 40-ci illərində Azərbaycanda yaranmış ən güclü feodal dövlətlərindən biri Qarabağ xanlığı idi. Qarabağ adının *qara* (böyük) və *bak* (qədim türk dillərində "el", "tayfa", "soy") sözlərindən ibarət olduğunu ehtimal edirlər. Məlumdur ki, qədim kəngər-peçeneqlərin tərkibində qarabağ adlı tayfa da var idi. Peçeneqlər hələ eramızın əvvəllərindən Azərbaycanda yaşamışlar. Məhz buna görə də bu adı həmin tayfanın adı ilə əlaqələndirirlər. Qarabağ toponiminin yayılma arealı genişdir. Türkdilli xalqların toponimiyasında Qarabağlı (Özbəkistan), Qarabağ (Türkmənistan, Əfqanıstan, Şimali Qafqaz, Tavikistan, Türkiyə) və s.toponimlər qeydə alınmışdır[6, s.16-17].

"Bağrıqanın arxasından başlayaraq göyün üzünə tutqun şafəq çəkilməmişdi"[1, s.451].

Bağrıqan elmi ədəbiyyatda Bağırخان kimi qeyd olunur. **Bağırخان silsiləsi**-oronimdir. Yuxarı Qarabağda dağ silsiləsidir. Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq yamaclarındadır. Hündürlüyü 1600 metrdir. Meşələrlə örtülüdür. Yəqin ki, bu ad meşələrdən gələn heyvan nəriyyəsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Oronimin Bağırخان antroponimindən yarandığı ehtimalı da istisna olunmur[5, s.102].

"Yol getdikcə yalçın qayalardan Daşaltı çayına qədər ilan kimi qıvrılıra qayırdı"[1, s.454].

Daşaltı-hidronimdir. Şuşa rayonu ərazisində çaydır. Qarqar çayını əmələ gətirir. Zarıslı çayı da adlanır. Çayın adı ərazisindən axdığı eyniadlı kəndin adı ilə bağlıdır[5, s.213].

"Atlılar körpüyə çatar-çatmaz hamı atdan endi,yavaş-yavaş sol tərəfdəki Qotursuya yanaşmağa başladılar"[1, s.455].

Qotursu-Qoturlu kimi elmi ədəbiyyatda qeyd olunur. Hidronimdir. Kəlbəcər rayonu ərazisində bulaqdır. Tutqunçayın sahilindədir. Suyun temperaturu 18 dərəcədir. Qızdırıldıqdan sonra müxtəlif dəri xəstəliklərinin(xüsusilə qoturluq xəstəliyi) müalicəsində istifadə olunur. Bu səbəbdən bulaq belə adlandırılmışdır[6, s.67].

"Uzaqlarda ağ çalın Kirs dağı əzəmətlə yuxuya qalmışdı"[1, s.455].

Kirs-oronimdir. Laçın, Xocavənd və Şuşa sərhədində dağdır. Hündürlüyü 2725 metrdir. Qarabağ silsiləsində ən yüksək zirvələrdən biridir. Alı çay Böyük Kirsdən başlanır. Kirs toponimik termin kimi "şiştəpə, sıldırım dağ" mənalarında işlənir[5, s.152].

"Kiçikbəyim üçün Gülablı kəndindən gətirilmiş və o zamandan bəri sarayda qalmış dayə, xanımın qarşısında çömbəlib, onun baş barmaqlarını ağ ipləklə çatdı"[1, s.456].

Gülablı-oykonimdir, Ağdam rayonunun Gülablı kəndi. Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq ətəyindədir. Yerli əhali kəndin adını əkinə verilən suyun xalq arasındakı adı olan "gülab"la əlaqələndirir. Əslində oykonim yaxınlığındakı Gülablı dağının adı ilə bağlı olub, etnotoponimdir [5, s.301].

"Günortadan sonra şəhərin bütün əhalisi Cıdır düzünə tərəf axışmağa başladı"[1, s.464].

Cıdır düzü-oronimdir. Şuşa şəhərinin şərqində dağın üstündə düzdür. Vaxtilə burada müntəzəm olaraq cıdır yarışları keçirilirdi üçün belə adlandırılmışdır[5, s.172].

"Dəbtələbi, başı qarlı Murov dağını seyr edirdi"[1, s.457].

Murov dağı-1)Balakən rayonunda, Baş Qafqaz silsiləsinin zirvəsidir. Hündürlüyü 3381 metrdir. 2)Eyniadlı silsilənin şərq hissəsində Goranboy və Ağdərə rayonları arasında zirvədir. Hündürlüyü 3343 metrdir. Oronim *murov* (çaylı) və *dağ* komponentlərindən düzəlib, "çaylı dağ" mənasındadır[6, s.122].

"Qarabağ xanlığının təşkili və Şişənin 1754-də təsis qazaxlılara bir ümid verdi"[1, s.467].

Şişə-oykonimdir. Şəhər adıdır. Qarabağ silsiləsindədir. Şəhərin əsasını 1750-ci illərin əvvəllərində Qarabağ xanı Pənahəli xan qoymuşdur. Şəhər əvvəllər Pənahəli xanın adı ilə Pənahabad adlanırdı. Şəhər xalq arasında Qala adı(ətrafına qala divarları çəkildiyinə görə) ilə də məşhur idi. Şuşa adı şiş(dik, iti uclu zirvə) sözü ilə bağlı yaranmışdır. Klassik ədəbiyyatda şəhərin adı Şişə kimi qeyd olunur[6, s.224-225].

"Bu yalnız bişmişə və içməyə sərf olunardı, paltar yumaq üçün ətrafdakı Xəlfəli və Daşaltı çaylarına gedərdilər"[1, s.478].

Xəlfəli-hidronimdir. Xocalı və Şuşa rayonları ərazisində çaydır. Qarqar çayının sol qoludur. Mənbəyini Sarı Baba dağının şimal-şərq yamacından alır. Çay öz adını ərazisindən axdığı Xəlfəli kəndinin adından almışdır[5, s.346].

"Məmməd həsən ağanın imarəti qaya başında, Topxana və Bağrıqana baxan gözəl bir yerdə idi"[1, s.473].

Topxana-oronimdir. Şuşa yaxınlığında təbii iqlimli və tarixi əhəmiyyəti olan yerdir. Meşədir. Tarixi mənbələrin məlumatına görə, İbrahimxəlil xanın qaladan kənardə saldırdığı topxanada 50-yə yaxın böyük və kiçik top saxlanırdı. Bu cəbhəxananın yerləşdiyi meşə sonralar xalq arasında Topxana adı ilə tanındı. Meşə Şuşa memarlığı tarixi qoruğunun əsas obyektlərindən biridir[6, s.245].

Əsərdən gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, romanda toponimlərin müxtəlif növlərindən-oronim, oykonim, hidronimdən istifadə olunmuş və bu da öz növbəsində əsərin həm tarixi, həm də bədii keyfiyyətini daha da artırmış, onun gələcək nəsillərin yaddaşında dərin iz qoymasına şərait yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə yalnız Qarabağ və onun ətraf ərazilərinin adları deyil, həmçinin Azərbaycanın digər şəhər və rayonlarının (Bakı, Quba, Şəki, Xoy, Naxçıvan), bir sıra xarici dövlətlərin (İran, Gürcüstan, Dağıstan) adları da çəkilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Yusif Vəzir Cəmənəminli. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, "Avrasiya Press", 2005, 664 səh.
2. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. İki cildə. I cild. Bakı, 2019, 280 səh.
3. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 312 səh.
4. Məmmədov N. Toponimika (dərslük). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 408 səh.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 304 səh.
6. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 304 səh.

Babayeva N.

Karabakh toponyms in Y.V. Chamanzaminli's work "Between two fires".

(Summary)

The article discusses toponyms. First of all, general information about toponyms was given, then the opinions of individual linguists about toponyms, different toponymic divisions were considered. As our topic is toponyms, the topic was studied on the basis of examples from the works of YV Chamanzaminli.

Бабаева Н.

Карабахские топонимы в произведении Ю.В.Чаманзаминли "Между двух огней".

(Резюме)

В статье рассматриваются топонимы. В первую очередь давались общие сведения о топонимах, затем рассматривались мнения отдельных лингвистов о топонимах, различных топонимических подразделениях. Так как наша тема – топонимы, то тема изучена на примерах из произведений Ю.В.Чаманзаминли.

Rəyçi: f.f.d., dos. Y.Nasıyeva

VAQIF POEZİYASINDA MORFOLOJİ YOLLA YARANAN SÖZLƏR

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, şəkilçi, morfoloji üsul, leksik üsul, sintaktik üsul, semantik üsul, Vaqif poeziyası

Key words: word creation, suffix, morphological method, lexical method, syntactic method, semantic method, Vaqif poetry

Ключевые слова: словообразование, суффикс, морфологический метод, лексический метод, синтаксический метод, семантический метод, поэзия Вагифа

Dil daim inkişaf edən, hərəkətdə olan ictimai bir məfhumdur. Gün keçdikcə dilimizin lüğət tərkibi zənginləşir, dil fonduna yeni-yeni sözlər daxil olur. Dildə bu kimi məsələlər ilə məşğul olan dilçilik bölməsi söz yaradıcılığı adlanır. Bu bölmə uzun müddət leksika və qrammatikanın tərkib hissəsinə daxil olmuş və həmin bölmələr daxilində tədris olunmuşdur. Lakin ötən əsrin 60-cı illərindən müstəqil sahəyə çevrilmiş və bu sahəyə derivatologiya adı verilmişdir. Dildə yeni sözlərin yaranması həm dilin daxili imkanları hesabına, yəni, dilin lüğət fonduna daxil olan sözlərin fərqli mənalarda işlənməsi və ya sözlərə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə, həm də başqa dillərdən alınma sözlər hesabına mümkün olur.

Yeni sözlərin yaranma üsulları haqqında dilçilik ədəbiyyatında fərqli fikirlər mövcuddur. Həsərət Həsənov bu bölgünü leksik-semantik, morfoloji-sintaktik, leksik-morfoloji, leksik-sintaktik, Səlim Cəfərov leksik, morfoloji, sintaktik, Afad Qurbanov və Buludxan Xəlilov isə leksik, morfoloji, semantik və sintaktik üsullar olmaqla qruplaşdırır.

Söz yaradıcılığının 4 üsulu vardır:

a)leksik üsul, b)morfoloji üsul, c)sintaktik üsul, d)semantik üsul

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı. Morfoloji üsul söz yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu üsul sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə söz yaratma üsuludur. Dilimizdə sözdüzəldici şəkilçilər say etibarını ilə kifayət qədər olduğu üçün rahatlıqla yeni mənalı sözlər yarada bilir. Təkcə isim düzəldən şəkilçilərin sayı 40-dan çoxdur. Dilimizdə istifadə olunan bu şəkilçilər mənşə etibarını ilə həm milli, həm də alınma şəkilçilərdir. Hansı nitq hissəsinə mənsub söz yaratmasına görə leksik şəkilçilər ad, zərf və feil düzəldən şəkilçilər olmaqla 3 qrupa bölünür. Morfoloji yolla yaranan sözlərə Vaqifin şeirləri üzərində nəzər salaq.

1.Ad düzəldən şəkilçilər. Bu şəkilçiləri Səlim Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili □ Leksika” adlı kitabında 2 qrupa bölür.(3, s.155)

a)adlardan ad düzəldənlər

b)feillərdən ad düzəldənlər

Adlardan ad düzəldən şəkilçilərə -lı4, -çı4, -lıq4, -gah, -stan, -xana, -sız4, -ı4, -dakı2, bi, na, daş, gah və s. şəkilçilər, feillərdən ad düzəldən şəkilçilərə isə -ış4, -aq2, -qı4, -qın4, -ıq4 nümunə göstərilə bilər. Vaqif poeziyasında yuxarıda sadalanan şəkilçilər vasitəsilə yaranan çoxlu sayda sözlərə rast gəlirik.

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi. Bu şəkilçi peşə, sənət mənalı isimlər yaradır. Duaçınam, salma məni nəzərdən(1,s.41), Yalançıya, biiqrara baxmaram(1,s.51)

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi.

Harda görsən bir sevgili kimsənə,

İstər ki, xəyalın tez ona dönə. (1,s.51)

Bu nümunədə -li şəkilçisi birbaşa sözün kökünə deyil, başlanğıc formasına artırılıb. Sözün kökü sev feilidir. -gi şəkilçisi feildən ad düzəldən şəkilçi qrupuna daxildir.

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi. Bu şəkilçinin köməkliyi ilə yaranan sözlər rəngarəng mənə xüsusiyyətlərinə malikdir. Peşə, sənət, kəmiyyət, keyfiyyət və s. mənalı sözlər yaradır. Eyni zamanda omonim şəkilçidir.

Gözdə cadugərlik, xalda fitnəlik,

Canım üzdü, zülfi-ənbər bu daqal.(1,s.143)

-stan şəkilçisi. Fars mənşəli bir şəkilçidir. Dilimizdə ölkə, məkan, yer mənalı sözlər yaratmağa xidmət edir. Məsələn: Gərçi gəzələr Rum, Ərəbistan, ələ düşməz(1,s.172)

-gah şəkilçisi. Bu şəkilçi yer, məkan mənalı isimlər yaradır. Məsələn: Qaşlarının tağı qıbləgahımdır. (1,s.28)

-i4 şəkilçisi. Bu şəkilçi rəng, forma məzmunlu isimlər yaradır. Məsələn: Siması şəhlayı, tərhi badamı (1,s.102), Biri buğdayıdır, amma şəkilli(1,s.138)

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi. Bu şəkilçinin köməkliyi ilə yaranan sifətlər kəmiyyət, keyfiyyət, məkan, rəng və s. bildirir.

Biri bəstə boylu, narınc örtüklü,

Biri şux baxışlı, xəncər kirpikli (1,s.138)

-sız, -siz, -suz, -süz şəkilçisi. Bu şəkilçi –lı4 şəkilçisi vasitəsi ilə yarana sifətlərə əks mənalı sifətlər yaradır. Məsələn; Eysiz gözəlin xoş olur xoyu□1,s.109□,

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi.

Baxışın görəndə mən oldum heyran,

Duruşu maraldı, yerışı ceyran (1,s.136)

-qı, -ki, -qu, -kü şəkilçisi. Bu şəkilçi əşya bildirən və mücərrəd mənalı isimlər düzəldir. Sonu cingiltili samitlə bitən sözə qoşulduqda isə -ğı, -gi, -ğu, -gü formasında olur. Bir sevgi ki, sevgisindən yad olur (1,s.45)

-aq, -ək şəkilçisi. Sözü sonu saitlə bitdiyi halda şəkilçinin tərkibindəki saitlər düşür. Bəzək verə camalına sərbəsər(1,s.47)

-qın, -kin, -qun, -kün şəkilçisi. Sözü sonu cingiltili samitlə bitirsə, o zaman bu şəkilçi -ğın, -gin, -ğun, -gün formasına düşür. Sanasan ki, yorğun, vəhşi maralsan□1,s.17□, Əgri durdu, süzgün baxdı, canımı(1,s.102)

2. Feil düzəldən şəkilçilər. Bu şəkilçilər 2 qrupa bölünür:

a) adlardan feil düzəldən şəkilçilər

b) feillərdən feil düzəldən şəkilçilər.

Adlardan feil düzəldən şəkilçilərə -laş2, -lan2, -la2, -ılda4, -ar2, -al2, -lat2, feillərdən feil düzəldən şəkilçilərə -ıt4, -ıl4, -ış4, -ın4, -dır4, -dar4 və başqa şəkilçiləri nümunə göstərə bilərik. Vaqif poeziyasında nümunələr üzərində şəkilçiləri nəzərdən keçirək.

-laş, -ləş şəkilçisi.

Halallaşıb, hümmətləşib dost ilən,

Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq. (1,s.20)

-lan, -lən şəkilçisi.

Görsə bu şux xəttini, billah mələk şeydalənir.

Şol siyah kirpiklərin qan tökməyə sevdalənir.(1,s.182)

-ar, -ər şəkilçisi. Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır.(1,s.110)

Feildən feil düzəldən şəkilçilər də çoxluq təşkil edir. Səlim Cəfərov bu şəkilçiləri 2 qismə ayırır: feillərdən zamanla əlaqədar tərz mənası əmələ gətirən şəkilçilər və feillərdə subyekt və obyektə münasibət mənası əmələ gətirən şəkilçilər.(3,s. 166)

-ıt, -it, -ut, -üt şəkilçisi. Axıtmış göz yaşım Ceyhun eyləmiş(1,s.112),

(-t) şəkilçisi. Mənimlə özünü düzəlt, sevdigim!(1,s.62)

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi. Gül üzündən öpüşmədik, ayrıldıq.(1,s.20)

-ın, -in, -un, -ün şəkilçisi. Görünməz, hər yerin salıbsan bəndə(1,s.76).

Dilimizdə -ılda4 şəkilçisi də mövcuddur ki, bu şəkilçi yamsılamalar və təqlidi sözlərdən feillər yaradır. Müdam sızıldaram, heç usanmazsan!(1,s.72)

Zərf düzəldən şəkilçilər. Zərf düzəldən şəkilçilər də 2 qrupa bölünür:

a)adlardan zərf düzəldən şəkilçilər

b)feillərdə zərf düzəldən şəkilçilər

Adlardan zərf düzəldən şəkilçilərə -a, -da, -dan, -an, -la, -ca, feildən zərf düzəldən şəkilçilərə isə -araq, -caq və s. nümunə göstərə bilərik.

-dan2 şəkilçisi. Mən ha əvvəldən deyildim böylə biidrakü huş(1,s.174)

-da2 şəkilçisi. Qatıq üçün qışda aqlamaq olmaz.(1,s.221)

-anə,-ənə,-yana şəkilçisi. Məstanə gözləri, xumar baxışı.(1,s.135)

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı digər üsullarla müqayisədə daha mürəkkəb bir prosesdir. Amma buna baxmayaraq elə ən məhsuldar üsul da budur.

Leksik yolla söz yaradıcılığı. Bu üsulda yeni sözlər həm dilin öz daxili imkanları hesabına yaranır, həm də alınma sözlərin dilə daxil olması yolu ilə. Dilimizin lüğət fondunda dialekt və şivələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Molla Pənah Vaqifin dilini tədqiq edərkən bir çox məqamlarda dialekt sözlərə rast gəlirik. Belə sözlərin bir qisminə nəzər salaq:

Halallaşib, hümmətləşib dost ilən,

Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq.(1,s.20)

“Təmənnəşmək” sözü Qarakilsə bölgəsinə aid dialekt sözüdür. Azərbaycan dilinin dialektlər lüğətində bu sözün mənası hal-əhval tutmaq, əhvallaşmaq, görüşmək kimi izah olunur.(6,s.490)

Bundan əlavə kalağay, katan□Bu diyarda kalağay yox, katan yox(1,s. 23), sövdagar.Heç sövdagar fayda bulmaz bu yerdə(1,s.23), genə. Rəngi-ruyin dönüb heyvaya genə(1,s.23) kimi fonetik, Bələlərdən-Bələlərdən səni saxlasın xuda(1,s.79) və s. kimi morfoloji dilalektlərə də şairin dilində rast gəlirik.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı. İki və daha artıq sözün birləşməsi üsulu ilə yeni sözlərin yaradılması sintaktik üsuldur. Bu üsulla yaradılan sözlər mürəkkəb sözlərdir. Mürəkkəb sözlərin aşağıdakı növləri vardır:

1. Eyni sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər: Dəstə-dəstə sancıb buxaq yanına.(1,s.33), Qaldım elə, peşman-peşman evində.(1,s.22).

2. Əks mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər: Şərt deyildir, yatıb-duram yanında.(1,s.104).

3. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb sözlər: Qaşa-gözə çəkmiş siyah sürmələr(1,s.44)

4. Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər: Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!(1, s.114).

Semantik yolla söz yaradıcılığı. Adından da göründüyü kimi bu üsul sözün semantikasının, yəni mənasının dəyişməsi əsasında mümkün olur. Bu da bir sıra qaydalarla bağlıdır. Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin Leksikası” adlı kitabında 5 qaydanı qeyd edir.(2,s .404-407). Həmin qaydalar aşağıdakılardır: a)Mənanın genişlənməsi hesabına, b)Mənanın konkretləşməsi hesabına, c)Omonimləşmə hesabına, d)Çoxmənalı sözlər hesabına, e)Frazoloji vahidlər hesabına

Vaqif yaradıcılığında da semantik yolla yaranan sözlərə rast gəlirik. Məsələn:

Səni xəlf eylədi gül dəstəsi tək,
mələkdən göyçək.(1,s.38)

Pəridən əlasan,

Və

Boyun surahıdır, bədənin büllur,

Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri!(1,s.41)

Birinci parçada işlədilən “pəri” sözü ümumi isimdir. Amma ikinci parçadakı eyni söz adam adı bildirir.Burada ümumi ismin xüsusi ismə və ya əksinə keçməsi semantik yolla söz yaradıcılığına aiddir.

Ədəbiyyat:

1. Molla Pənah Vaqif.Əsərləri. Bakı, ”Şərq-Qərb”, 2004, 264 səh.

2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin Leksikologiyası. Bakı, ”Nurlan” nəşriyyatı, 2008, 442 səh.

3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili.II hissə.Leksika. Bakı, ”Şərq-Qərb”, 2007, 192 səh.

4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2005, 452 səh.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cilddə). Bakı, 2019. 464 səh.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 səh

Bashirova T.

Morphologically formed words in Vagif 's poetry

(Summary)

The article deals with word creation. First of all, general information about word creation is given, then the opinions of many linguists on this section are considered. Methods of word creation are considered separately. Since our topic is morphologically formed words, the topic was studied on the basis of examples from M.P.Vagif's poetry.

Баширова Т.

Морфологически образованные слова в поэзия Вагифа

(Резюме)

В статье речь идёт о словообразовании. В первую очередь даётся общая информация о словообразовании, а затем было рассмотрено мнение многих лингвистов по данному разделу. Отдельно рассмотрены способы словообразования. Как так нашей темой является морфологически образованные слов, тема была изучена на основе примеров из поэзии М.П.Вагифа.

Rəyçi: dos. S.Mirzəyeva

AĞAYEVA ƏFSANƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

afsangha@gmail.com

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN YARANMA YOLLARI

Açar sözlər: söz birləşməsi, leksik birləşmə, leksik-semantik əlaqə, frazeoloji birləşmə

Key words: word combination, lexical combination, lexical-semantic relations, bound or phraseological combination

Ключевые слова: комбинация слов, лексическая комбинация, лексико-семантические отношения, фразеологическая комбинация

Dil sistem xarakteri daşıyır. Bu sistemi təşkil edən müxtəlif dil vahidləri (fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə) özünəməxsus qanunauyğunluqla sıralanır. Beləliklə, dilin ümumi mənzərəsi təsvir olunur. Bu sistemin bir ucunda fonem, digər ucunda isə cümlə dayanır. Özlüyündə heç bir mənaya malik olmayan fonem dilin ilk, mənalı vahidi olan cümlə isə son vahiddir. Söz ilə cümlənin sərhədində isə söz birləşməsi dayanmış olur. Özlüyündə sintaktik vahid olan söz birləşməsi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə həm sözlə, həm də cümlə ilə bağlı olur :

- Söz birləşmələrinin tərkib hissələrini əmələ gətirən sözlər birləşmə daxilində ayrı-ayrı məzmunlarla bağlı olmaqla, öz leksik-semantik müstəqilliyini saxlayır.
- Söz birləşməsinin tərkibinə daxil olan hər bir komponentinə ayrılıqda sual verilə bilər: *möhtəşəm (necə?) – kino (nə?)*.
- Söz birləşmələrinin tərəflərini əmələ gətirən tərəflər arasında qrammatik vasitələr dinamik səciyyə daşıyır, onlar arasındakı sintaktik əlaqələr isə açıq şəkildə özünü büruzə verir və təsiredici səciyyə daşıyır.
- Söz birləşməsini əmələ gətirən tərkib hissələrinin hər birinin öz müstəqil vurğusu olur.

- Demək olar ki, söz birləşməsinə əmələ gətirən tərkib hissələri mütəhərrik olur, odur ki, onlar başqa sözlərlə əlaqəyə girərək bu və ya digər birləşmənin komponenti ola bilərlər. Bir birləşmənin tərkibi olmaqla, başqa bir birləşmənin tərkib hissəsi olmaq söz birləşmələrinə xass olan mühüm əlamətlərdən biridir.

Söz birləşmələrinin müəyyənlişməsində vacib rol oynayan əlamətlərdən biri də söz birləşməsinə əmələ gətirən tərkib hissələrinin leksik-semantik əlaqəsi, o cümlədən, bu əlaqənin xarakteri və xüsusiyyətidir. Bu əlamətə görə söz birləşmələri kəskin şəkildə fərqlənir və məhz bununla bağlı olaraq söz birləşmələri “sərbəst” və “sabit” birləşmələr olmaqla iki qrupa bölünür. Söz birləşmələrinin bu müxtəlif növlərinin hər biri özünəməxsus mövqe, məna və xüsusiyyət daşıyır.

Söz birləşmələrinin bir növü olan sərbəst birləşmələr mahiyyətə qrammatik birləşmələr olub, sintaktik təlimdə əsas və vahid obyekt hesab olunurlar. Birləşməni əmələ gətirən komponentlər leksik müstəqilliyini saxlayır, əsl mənaları ilə bağlı olur və leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik ünsürlər dominantlıq təşkil edir. Bu cür birləşmələri tərkib hissələrinə ayırmaq mümkündür və ayrıca təhlil də etmək olar. Əsas məna olduğu kimi qalır: *kitabı oxumaq* və s.

Söz birləşmələrinin digər bir növü olan sabit söz birləşmələrində isə bu cür sərbəstlik olmur, tarixi inkişaf prosesi nəticəsində tədricən onlar dildə hazır şəkildə işlənməyə başlanır və sabitləşir. Bu birləşmələri əmələ gətirən komponentlər müəyyən qədər öz əvvəlki mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşmış olur, ümumi bir məna ifadə edir və bununla da bu cür birləşmələrdə leksik-semantik ünsürlər hakim mövqe tutmuş olur. Ümumilikdə, bu birləşmələr bir məfhum və mənanı ifadə etmiş olurlar: *əldən düşmək, ürəyinə xal düşmək, qulaq asmaq, başa çatdırmaq* və s.

Mahiyyətə sabit birləşmələr leksik birləşmələr olduğuna görə onlar söz birləşmələrindən bəhs edən sintaktik təlimə daxil edilmir. Əsasən, sintaksisdə söz birləşmələri haqqında danışılarkən məhz sərbəst birləşmələr başa düşülür.

Söz birləşmələrin hər iki növünün aid olduğu model və qrammatik əlaqələr bir-biri ilə uyğunlaşır. Tərkib hissələri əmələ gətirən komponentlərin forması eynidir. Bu nöqtəyi nəzərdən aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirdikdə bunu aydın görmək olar:

- *Su tökmək, kitab almaq, məktub yazmaq, su içmək, meyvə yemək, dərs öyrənmək, yük daşımaq; Dil tökmək, ağız açmaq, sıxıntı çəkmək, göz çıxartmaq, hava almaq, intiqam almaq, göz döymək;*
- *Kitab oxumaq, məktubu göndərmək, dərslərini öyrənmək; Könlünü almaq, cilovunu yığmaq, zəhləsini aparmaq, başını piyləmək;*
- *Yoldan keçmək, maşından düşmək, ağacdən düşmək, evdən getmək, kitabdan oxumaq; Ürəyindən keçmək, gözdən düşmək, nəzərdən keçirmək, abırdan salmaq, nəzərdən düşmək, başından eləmək;*
- *Açıq qapı, örtülü pəncərə; Açıq ürək, örtülü bazar (dostluğu pozar).* [3, s 44]

Elə söz birləşmələri də vardır ki, onlar eyni model və eyni forma əsasında qurularaq həm sabit, həm də sərbəst söz birləşməsi kimi işlənə bilərlər. Bu da təbii olaraq birləşmənin işləndiyi kontekstdən asılıdır. Məsələn: *əldən düşmək – Top əlimdən yerə düşdü; əldən düşmək – Yaman əldən düşmüşəm (yorulmuşam)*. Göründüyü kimi şlənmə yeri və məqamına görə birləşmənin kəsb etdiyi məzmun da dəyişmiş olur.

Sabit söz birləşmələri həm də frazeoloji birləşmələr də adlanır. Frazeoloji birləşmələr dildə elə vahidlərdir ki, onlar nitqə ifadəlilik və obrazlılıq gətirir. Frazeoloji birləşmələr, bir qayda olaraq, məcazi mənalı olurlar. Ümumilikdə, frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları sadalamaq olar:

- Frazeoloji birləşmələr dildə hazır şəkildə mövcud olur;
- Frazeoloji birləşmələrdə müəyyən məqamlarda komponentlərini başqaları ilə dəyişmək olur. Məsələn; ah çəkmək - dərd çəkmək , söz vermək - and içmək və s.
- Frazeoloji birləşmələrin tərkibi dəyişməz qalır;
- Frazeoloji birləşmələr bir sözə bərabər ola bilər. Məsələn; qulaq asmaq - dinləmək , yoldan çıxmaq - azmaq.

- Frazeoloji birləşmələr iki və ya daha artıq sözdən ibarət ola bilərlər;
- Frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlər öz ilkin həqiqi mənasını itirir və yalnız məcazi mənə kəsb edir;
- Frazeoloji birləşmələr bütöv leksik vahidlərdir;
- Frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələri ayrılmadan bütöv cümlə üzvü olurlar.

Frazeoloji birləşmələrlə yanaşı dilçilikdə frazeologiya termini də işlədilir. Frazeologiya yunan sözü olub, *pharis – ifadə, loqos – elm* deməkdir. Ümumilikdə frazeologiya dedikdə dildə işlənən sabit söz birləşmələri, müəyyən ifadələr və ibarələr nəzərdə tutulur. Beləliklə, frazeoloji birləşmələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Frazeoloji birləşmələrin məcmusu olmaqla frazeologiyada frazeoloji vahidlər, müəyyən ifadələr və ibarələr də öyrənilir.

Frazeologiya frazeoloji birləşmələri, frazeoloji sistemi öyrənən, dilçiliyin müstəqil sahələrindən biridir. Frazeologiyayı iki hissəyə bölmək olar: ümumi frazeologiya və xüsusi frazeologiya. Frazeologiyanın ümumi problem və məsələlərindən bəhs edən ümumi frazeologiyada bu sahədə aparılan araşdırmaların nəticələri və materiallar toplanılır və ümumiləşdirilir

Sabit söz birləşmələri və frazeologiyaya öyrənilən frazeoloji vahidlər haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Frazeoloji vahidləri tədqiq edən müəlliflər frazeologiyayı, əsasən, iki mənada – geniş və dar mənada araşdırmışlar. Geniş mənada frazeologiyada müəlliflər frazeologiya və sabit söz birləşmələri anlayışlarını bir tuturlar. Dar mənada frazeologiyada isə müəlliflər sabit söz birləşmələrinin hamısını deyil, müəyyən bir hissəsini frazeologiyaya aid edir.

Birinci qrup üzrə araşdırma aparın tədqiqatçılardan fərqli olaraq S.N.Muratov sabit söz birləşmələr sırasına tapmacaları, mürəkkəb sözləri və digər ifadələri də daxil edir. Beləliklə, sabit söz birləşmələrinin əhatə dairəsi daha da genişlənilir. S. N. Muratov qeyd edir: «türk dillərində frazeoloji vahid sabit söz birləşməsidir, lakin hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir». [1, s 54]

N.Rəhimzadə frazeoloji birləşmələri, əsasən, iki yerə bölür: a) Öz leksik-semantik parçalanmazlığı ilə fərqlənən obrazlı ifadələr (idiomlar); b) Sabit söz birləşmələri. [1, s 54]

S.Cəfərov isə Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərini bütöv halda götürərək «sabit söz birləşmələri» adlandırır.

Y.Seyidov öz monoqrafiyasında qeyd edir: «Sərbəst və sabit birləşmələr haqqında bir-birindən fərqli fikirlərin meydana çıxması həmin birləşmələr arasındakı oxşar cəhətlərlə əlaqədardır. Bu birləşmələrin oxşarlığı isə onların mənbəyi ilə bağlıdır. Bu birləşmələr dildə müxtəlif deyil, eyni mənbəyə malikdir, daha doğrusu, sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrin mənə inkişafı, mənə dəyişikliyi nəticəsində yaranmışdır. Türk dilləri, eləcə də Azərbaycan dili belə bir nəticə üçün çox maraqlı faktlar verir...» [1, s 55]

Azərbaycan ədəbiyyatında istər nəzm, istər də nəsr əsərlərində sabit söz birləşmələrinə dair nümunələrə rast gəlirik. Məsələn, Cəfər Cabbarlının “Almaz” pyesində istifadə olunmuş, sabit söz birləşmələrinə nəzər yetirək:

“Barat: Bu yalan-palan kağızlar mənim *qulağıma girməz.*” [2, s 112]

“İbad: Canım, bu xalq öz uşağının qiryətindən *əl çəkib*, hamı da ona pamağayıt eləyir.” [2, s 113]

“Barat: Deyəsən bir o qədər də *başə düşə bilmədim.*” [2, s 118]

“Temurtaş: Külək, Almaz, *məni əldən salmışdı.*” [2, s 129]

Fərqləndirilmiş sözlər məcazi mənada işlənilmişdir və söz birləşməsidir.

Ümumiyyətlə, frazeoloji birləşmələr müxtəlif cür təsnif olunurlar. “Müasir Azərbaycan dili” kitabında Səlim Cəfərov qeyd edir: “Frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar, ibarələr, hikmətli, sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və tapmacalar.” [3, s 89] “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” kitabında Buludxan Xəlilov Azərbaycan dilinin frazeologiyasını iki qrupa bölür: “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasını iki böyük qrupa bölmək olar: 1. Frazeoloji sabit söz birləşmələri, 2. frazeoloji sabit ifadə və ibarələr.” [4, s 266]

Ədəbiyyat:

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
2. Cabbarlı C. Əsərləri. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 368 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı: Zərdabi LTD, 2015, 444 s.

Aghayeva A.

The Ways of Forming Phraseological Combinations (Summary)

A word combination or phrase is a composition of words that belong to different parts of speech. There are free and phraseological or bound word combinations. This article is dedicated to the investigation of phraseological combinations and their characteristic features. Different definitions given by linguists can be found in this article. The examples in this research paper are provided to illustrate the usage of set phrases in the context.

Агаева А.

Способы Формирования Фразеологических Комбинаций (Резюме)

Комбинация слов или фраза - это композиция слов, принадлежащих к различным частям речи. Существуют свободные и фразеологические комбинации слов. Эта статья посвящена изучению фразеологических комбинаций и их характерных особенностей. В этой статье можно найти различные определения, данные лингвистами. В настоящем исследовательском документе приводятся примеры, иллюстрирующие использование заданных фраз в данном контексте.

Rəyçi: dos. S.Mirzəyeva

ƏMRAHLI MƏRYƏM
Azərbaycan Dillər Universiteti

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN SEMANTİK ROLU

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, semantika, frazeologiya, üslubi xüsusiyyətlər

Key words: phraseological combinations, semantics, phraseology, stylistic features

Ключевые слова: фразеологические сочетания, семантика, фразеология, стилистические особенности.

Frazeoloji birləşmələr dilimizin zənginliyini ifadə edir. Hər bir dilin dil xüsusiyyətlərindən asılı olaraq frazeoloji birləşmələr özünəməxsus əlamətlərə malikdir. Frazeoloji birləşmələr hər hansı bir dilin üslubi çalarlarının verilməsində, fikirlərin ifadə olunmasında ən qabarıq, aydın və özünəməxsus vasitədir. Frazeologiya təkcə dil hadisəsi deyil, sanki bir "bədi əsər"dir, xalqın düşüncəsinin estetik məhsulu, obrazlı təfəkkürün nəticəsidir. Tarixən sərbəst birləşmə modelləri əsasında meydana gəlmiş frazeoloji vahidlər ekspressivlik, metaforiklik və emosionallıq keyfiyyətlərini özündə birləşdirir. Belə keyfiyyətlər frazeoloji birləşmələrə yüksək obrazlılıq verir. Frazeoloji vahidlər nitq prosesində tammənəli sözün daşdığı vəzifəni yerinə yetirir.

M.Mirzəliyeva dilin frazeoloji sisteminin daim inkişafda olduğunu göstərir və yazır ki, elə buna görə də hər bir frazeoloji vahiddə müasirliklə keçmişin çulğalaş-dığını, tarixin ən qədim laylarına məxsus xüsusiyyətlərin əks olunduğunu görürük [111, c.1, s.177].

Dram dilinin formalaşmasında frazeoloji ifadələrin müstəsna rolu vardır. “Frazeoloji vahidlər bədii ədəbiyyatda müxtəlif vəzifə daşıyır: personajların dilini fərdiləşdirib tipikləşdirir; portretini, mənəvi keyfiyyətlərini səciyyələndirir, daxili həyəcanlarını əks etdirir; yazıçının təhkiyə dilini ümumxalq dilinə yaxınlaşdırır; əsərə milli kolorit gətirir; təsvir zamanı canlı bədii lövhələr yaradır; əsərin süjetinin maraqlı qurulmasında, ideyanın təsirli çıxmasında mühüm rol oynayır; oxucunun, tamaşaçının marağını artırır” [24, s.139].

İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin frazeologiyasının özünəməxsus üslubi çərçivəsi var. “Onun frazeoloji vahidləri, hər şeydən öncə, lakonikliyi, estetikliyi ilə seçilir. İ.Əfəndiyevin novatorluğunun müəyyən olunmasında dramlarının frazeoloji materialı da geniş imkanlar yarada bilər” [125, s.64]. Frazeoloji materiallar içərisində tutarlı aforizmlər, hikmətli kəlamlar xüsusi yer tutur.

İlk dəfə İslam Salmanov yazıçının dram dilindəki frazeoloji vahidləri semantik-üslubi aspektdə öyrənmişdir (1985-ci ildə). O, ədəbin işlətdiyi frazemləri ismi və feili olmaqla iki qrupa ayırmış və hər birinin linqvistik-poetik təbiətini müəyyənləşdirə bilməmişdir [208]. Amma bununla belə, tədqiqatçıya bəzi iradlarımız da vardır. O, İ.Əfəndiyevin yaratdığı deyimləri xalq deyimlərindən ayıra bilməmiş, bununla da yazıçının fərdi şəkildə yaratdığı frazeologizmlər, əsasən, müəyyən edilməmişdir. Bundan savayı, İ.Salmanov məcazlaşmış I, II və III növ ismi söz birləşmələrinin bədii mühitdəki (dialoji mühitdə) üslubi keyfiyyətlərini də düzgün təyin edə bilməmişdir. Həmçinin frazeoloji tərkiblərin dialoq mətnlərində yaratdığı intensivlik də üzə çıxarılmamışdır.

Bəzi dramlarda eyni frazeoloji birləşmə dialoqda təkrar olunur: Xanmurad (əlində vedrə tələsik gələrək onları görür). Ürəyim qopdu. Adamın qabağına qəfil elə çıxırsan ki...Turac. Nə cür oğlansan ki, ürəyin qopur? Xanmurad. Niyə gec gəldiniz. Səhərdən gözüm qalıb yollarda. Turac. Qızsan, gözün yolda qala? [53, c.2, s.272].

Dialoq nitqinin aydınlığı, dəqiqliyi və ekspressivliyi ayrı-ayrı replikalarda sözlərin, ifadələrin məqsədəuyğun və qanunauyğun şəkildə konstruksiyaların tərkibində işlədilməsindən asılıdır. Həmin tərkibdə sözlərlə yanaşı, tam bir mənanı ehtiva edən frazeoloji birləşmələrdən də istər-istəməz istifadə olunur. Bu cəhət, əlbəttə, frazeologiya ilə leksikanın nitqin qurulmasındakı birgə fəaliyyətini göstərir. Belə ifadələr daha çox milli səciyyəlidir. Hər dilin özünəməxsus milli ifadələri vardır.

İ.Əfəndiyev digər əsərlərində olduğu kimi, dram dilində də frazeoloji deyimlərin aşağıdakı üslubi imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdir:

1. Bədii ifadə və təsvir vasitəsi kimi: Onun dumanlı baxışları səyridi [49, c.2, s.10]. “Dumanlı baxışlar” frazeoloji birləşməsi epitetdir.

2.Obraz və personajların nitqini fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə məqsədilə: – Gəlinimdən qara xəbərmi gətirmişəm? [49, c.2, s.13]. “Qara xəbər” frazeoloji birləşmədir, personajın nitqini tipikləşdirir.

3.Bədii priyom kimi: Hər igidin bir eybi var [49, c.2, s.62]. Bu cümlə frazeoloji novatorluq yaratmaq məqsədilə işlənmişdir. Dramaturq mövcud frazeologizmlərdə yeni dəyişmələr edir. Məs.: Dadaş Rəhimoviç “Acığım gələr su içərəm” əvəzinə “acığım gələr pivə içərəm” deyir və beləliklə, yeni çalarlı bir ifadə yaradır. Həkimlər haqqında “Ömrə ömür qatanlar”, “əlavə ömrün müəllifləri” frazeologizmləri İlyas Əfəndiyevin dram dilində də yeni vahidlər sayıla bilər.

4.Alliterasiya frazeoloji vahidlər vasitəsilə də yaradıla bilər: Əhmədcan (eyhamla). Deyirlər, dava-dalaşdan sonrakı qohumluq şirin olur. Onun çiçəyi çirtlayır [49, c.2, s.43]; Dadaş (gülərək). Cındırından cin ürkür, dəlidən doğru xəbər [49, c.2, s.65].

5.Frazeoloji vahidlər üslubi baxımdan rəf və ritm yaradır: Nərmin: Əlisi dəli, vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli [52, c.1, s.67]. Ərsiz arvad, yüyənsiz at deyiblər, yəni başı tuşuna gedər [52, c.1, s.123].

6.Frazeoloji vahidlər evfemistik xarakter daşıyır: Fəridə (həqarətlə). Bacım...ayının, gününün içindədir [52, c.1, s.43].

7.Frazeoloji vahidlər söz-cümlə şəklində personajların nitqində əzizləmə semantikasi yaradır. Məs.: başına dönüm, baş üstə, gözüm üstə və s.

Bu məqsədlə İ.Əfəndiyev frazeologizmin ifadə tərzinə yenilik gətirir, məzmunu isə toxunmur, formasında bəzi “əməliyyatlar” aparır: a) tərkibin biri digər sözlə əvəzlənir; b) tərkibin formasındakı sözün, elementin biri işlədilmir; c) tərkibin birinə əlavə qüvvətləndirici element verilir. Bunun nəticəsində frazeoloji vahidin ekspres-sivliyi çoxalır, ifadəlilik təsiri genişlənir.

İlyas Əfəndiyev xalqın yaratdığı frazeologizmin məzmununu bəzən personajın nitqində dəyişdirir. Bu, yüksək üslubi təsirlə əlaqədardır. Təsir yeni məna çaları ilə bağlıdır. Bəzən elə olur ki, dramaturq ifadənin həm şəklini, həm də məzmununu dəyişir, yeniləşdirir. “Frazeoloji vahid üzərində aparılan istənilən əməliyyatlar bir neçə məqsəd güdür, situasiya ilə əlaqədar olaraq dramatik komizm yaranır, tənqid hədəfini satira atəşinə tutmaq üçün dəyişdirir, müsbət surətlərə xas olan keyfiyyətləri açmaq üçün də frazeoloji vahidin forma və məzmunu dəyişdirilir, dramaturq frazeoloji vahidin tərkibini tamamilə sərbəstləşdirir” [24, s.182-183].

Frazeoloji birləşmələrin əsas funksiyalarından biri də dram əsərlərindəki personajların dilinin daha da zənginləşməsinə kömək etməkdir. Ballı arvadın (“Bahar suları”nda) nitqində xalq ifadələri üstünlük təşkil edir: kirpiklərimlə od götürmüşəm, evimə haram tikə qoymamışam, birçəklərimi namusla ağartmışam, mən sənə qabağına yaylıq atmıram. Üç oğlanla aslanın yurdu kor qaldı. Şirin balasını güllə ilə vurmaq olar, ancaq onunla zarafat etmək olmaz. Anası səni parça-parça edər və s.

Ümumiyyətlə, araşdırmalar göstərir ki, frazeoloji ifadələrin dialoqda bir sıra vəzifələri vardır: 1) frazeoloji ifadələr personajların nitqini, xarakterini, emosiyasını, şəxs və hadisələrə münasibətini, həyat təcrübəsini və s. obrazlı şəkildə əks etdirir; 2) frazeoloji ifadələr replikaları bir-birinə bağlayan vasitəyə çevrilir.

İ.Əfəndiyevin dram əsərlərindəki frazeoloji vahidlərlə bağlı yeniliklərdən biri sərbəst leksik mənanın bərpa edilməsi ilə əlaqədardır. Bu, mühüm məsələdir. Çünki bədii əsərlərdəki leksik məna ilə frazeoloji məna polisemiya baxımından üst-üstə düşərsə, o zaman yazıçının xalq dilinin məna qaynaqlarını daha dərindən öyrəndiyi təsdiqlənə bilər.

Frazeoloji birləşmələr obraz və personajların replikalarında müxtəlif məqsədlər üçün işlədilir. Belə ki, frazeoloji ifadənin gücü istənilən qədərdir. Bəzən qarşılıqlı münasibətlər frazeoloji ifadələrin köməyi ilə yumşalır, yəni frazeoloji tərkib bir personajı o biri personaja güzəştə getməyə çağırır. Necə deyirlər, dialoji şərait münbitləşir, frazeoloji vahid vasitəsilə ətə-qana gəlir. Replikalar rəngarəng semantik çalarlar ətrafında birləşir, əlaqə yaranır və möhkəmlənir.

İdiom şəklində olan frazeoloji vahid (bir personajın dilində) o biri həmsöhbətin nitqində ibarə formasında olan frazeoloji vahidlə canlandırılır. Üçüncü replikaçı bu frazeoloji formanı məna cəhətdən qiymətləndirir. Beləliklə, dialoji mühit başdan-başa frazeoloji dona bürünür. Diqqət edək:

Babadayı (daxil olur). Salam...Nə olub, müdir yoldaş, qanın qaradır. Vasilyev. Dünənki müşavirədə müdirimizə yaman döşədilər, Babadayı... Babadayı. Nə olar, “İgidin başı qalda gərək”. Necə deyirlər, “Dəmir döyüldükcə saflaşar, amma şüşə bir zərbədə toz olar” [49, c.2, s.57].

Birinci və ikinci replikalarda “qanı qara”, “yaman döşədilər” frazeoloji vahidlərinə münasibət sonrakında atalar sözü ilə ifadə olunur. Yəni müşavirədə müdirin tənqid olunması məsələsi onun işçilərinin replikalarında başdan-başa frazeologizmlərlə təsdiqlənir. Qeyd etdiyimiz frazeologizmlər dalbadal işlənmiş replika-ları bir-birinə struktur-semantik cəhətdən bağlamışdır. Sanki frazeoloji mühit karkas şəklində əhatə olunmuşdur.

Personajların nitqində atalar sözü vasitəsilə məsələyə fərqli münasibət bildirilir. Amma frazeoloji təbəqə eyni atalar sözündən ibarət olur:

Səlim. Nə olar.. “Hər igidin bir eybi var” deyirlər... Yaxşı, mən gedim trestdəki işlərimi qurtarım, sağ olun. Gülarə. “Hər igidin bir eybi var”, amma mən istərdim ki, igid eyibsiz olsun! [49, c.2, s.62].

Göründüyü kimi, atalar sözü personajın nitqində dəyişdirilir.

Replikanın birində idiom, o birində atalar sözü və zərb-məsəl. Bu frazeoloji sıra İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dili üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir. Yenə misallara müraciət edək:

Lalə - Kərim dialoqunda:

Kərim. Deyirəm axı, bu əmioğlu niyə gecə səhərəcən kitabdan əl çəkmir. Lalə (gülümsəyir). Çox oxuyur? Kərim. Yaman tünd xasiyyətdir, bir şeydən ki, yapışdı, deyir, “öldü var, döndü yoxdur” [49, c.2, s.74].

“Əl çəkmir” – frazeoloji birləşməsi ilə “öldü var, döndü yoxdur” atalar sözü dialoqda rabitə yaratmışdır.

Yaxud, əksinə, dialoqun birinci replikasında atalar sözü, ikincisində isə frazeoloji vahid qapama funksiyasını yerinə yetirir:

Gülərə – Elmar replikasında:

Gülərə. Onu bilməsən də olar... “Hər dəqiqənin bir hökmü var!” Elmar.

Anlayıram...Son vaxtlar adı dilindən düşmür [49, c.2, s.77].

Frazeoloji birləşmə ilə aforizm dialoqları bağlayır, replikaların potensial mənalərini gücləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasova S. İ.Əfəndiyevin dramaturgiyası və müasirlik. Bakı: BDU-2007, 149 s
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif-1978, s 176
3. Dilçilik ensiklopediyası: dərs vəsaiti (2 cilddə) Red. Prof. F.Veysəlli. Bakı: Mütərcim - 1 cild, - 2006, s 516
4. Əfəndiyev Ə. İlyas Əfəndiyev Biblioqrafik göstərici. Bakı: Çinar Çap – 2002, s239
5. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri (6 cilddə) Bakı: Yazıçı – 1 cild, -1984, s 364
6. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri (4 cilddə) Bakı: Azər nəşr – 2 cild, - 1970, s 306
7. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri (3 cilddə) Bakı: Avrasiya press – 2 cild, - 2002, s336
8. Hüseynova M. Lirik-psixoloji dram və yumor. (İ.Əfəndiyevin dramaturgiyası əsasında) Bakı: Dil və ədəbiyyat- 2009, s 129-131
9. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri (10 cilddə) Bakı: Nurlan – 1 cild, - 2008, s 500
10. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası (2 cilddə) – 2 cild- 200

Amrahli M.

The semantic role of phraseological combinations in Ilyas Efendiyev's plays (Summary)

This article analyzes the phraseological combinations in I. Efendiyev's plays. The playwright's skillful use of these combinations as a means of artistic expression is widely reflected. In the dialogues, in the language of the characters, the combinations are shown as examples and their meanings are explained. Various studies were used in writing the article.

Амрахли М.

Семантическая роль фразеологических сочетаний в пьесах Ильяса Эфендиева (Резюме)

В данной статье анализируются фразеологические сочетания в пьесах И. Эфендиева. Драматург отражает умелое использование этих сочетаний как средств художественной выразительности. Диалоги, на персонажском языке иллюстрируют комбинации в качестве примеров и объясняют их значение. При написании статьи использовались различные исследования.

Rəyçi: f.f.d. Ə.Axundova

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN İNKİŞAFI HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Açar sözlər: dilin lüğət tərkibi, alınma sözlər, leksika, termin

Key words: vocabulary, borrowed words, lexicon, term

Ключевые слова: словарный состав языка, заимствованные слова, сдovарь, cрок

Dil ictimai hadisədir. Dil cəmiyyətlə birlikdə yaşayır, inkişaf edir və formalaşır. Dildə olan bütün sözlərin və sabit birləşmələrin cəminə lüğət tərkibi deyilir. Eyni zamanda deyə bilərik ki, dildəki sözlərin məcmusu birlikdə o dilin leksikasını təşkil edir. Dilin lüğət tərkibi həqiqətən də uzun tarixi prosesindən keçmişdir. İstənilən bir dilin lüğət tərkibi həmin dilin formalaşmağa başladığı zamandan onunla qarşılıqlı şəkildə yaranır. Elə bu səbəbdən də ilkin formalaşma mərhələsində dilin lüğət tərkibi sözün əsl mənasında kasıb olur. Lakin zaman keçdikcə proseslərin inkişafı nəticəsində get-gedə kəmiyyət və keyfiyyətə zənginləşən lüğət tərkibi inkişaf edir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi də bu mərhələlərdən yan keçməmiş və buna oxşar bir inkişaf yolu izləmişdir.

Ədəbi dilin yaranmağa başladığı zamandan onunla birlikdə dilin lüğət tərkibi də formalaşmağa başlayır. Lüğət tərkibi bir qayda olaraq inkişaf prosesinin ilkin mərhələsində yoxsul olmuş, zaman keçdikcə cəmiyyətin, o cümlədən mədəniyyət, texnika və elmlərin inkişaf prosesi nəticəsində zənginləşmişdir. Dünyanın ən qədim dillərindən biri olan Azərbaycan dili lüğət tərkibi baxımından uzun tarixi inkişaf mərhələsi keçdikdən sonra hal-hazırkı səviyyəsinə çatmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dil zəngin və geniş daxili imkanlara sahibdir. Elmi-texniki tərəqqiyə, çoxsahəli təsərrüfata və eyni zamanda qədim mədəniyyətə sahib olan Azərbaycan xalqı öz inkişafının fəqli zaman aralıqlarında lüğət tərkibinin inkişafı üçün minlərlə ifadələr və sözlər yaratmış və bu ifadələri zaman keçdikcə nəsildən-nəsilə miras qoyaraq müasir dövrümüze qədər yaşatmışdır. Azərbaycan xalqının həyatında reallaşan iqtisadi, ictimai və siyasi proseslər, dəyişikliklər, elmi-texniki tərəqqilər lüğət tərkibinin daim təkmilləşməsinə vasitəçi olmuşdur.

Dilin söz bazası nə qədər geniş olarsa dil də öz növbəsində bir o qədər zəngin olur. Elə bu səbəbdən də müasir Azərbaycan ədəbi dili dünyada ən zəngin söz bazasına sahib olan dillərdən biri sayılır. Heç təsadüfi deyil ki, dilimizin lüğət tərkibi müasir zamanın tələblərini ödəyir, dərin fəlsəfi, yüksək siyasi ədəbi və elmi düşüncələrin rahatlıqla ifadəsinə xidmət göstərəcək gücə sahibdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin və eyni zamanda ümumxalq dilinin söz bazasına daxil olmayan hadisə, əşya, məfhumu ifadə edən bir söz yoxdur. Müasir Azərbaycan dili hər zaman ümumxalq dilindən faydalanmış və öz lüğət tərkibini inkişaf etdirmişdir.

Azərbaycan dilinin lüğət fondu həyat və məişətlə bağlı olaraq yaranıb və inkişaf edib. Hər bir xalqın, millətin həyat və məişətindən asılı olaraq onların dillərinin lüğət tərkibi yaranır, formalaşır. Dil yarandığı andan etibarən onun lüğət tərkibi də yaranmış, inkişaf edib formalaşmışdır. Bununla əlaqədar olaraq lüğət tərkibi sabit qalmamış, inkişaf mərhələlərində dəyişib yeniləmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin dilçiliyin digər şöbələrinə nəzərən daha rəngarəng, mütəhərrik, dəyişkən olmasının səbəbi ədəbi dilin xalqımızın gündəlik yaşamındakı bütün iş sahələrini əhatə etməsidir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin tarixi qədimdir. Bunu biz Azərbaycan dili ilə şumer, akkad, urartu və s. kimi dillər arasındakı mövcud olan paralellərdə də öz təsdiqini tapdığını görə bilərik. Məsələn: [3, s.17, 18]

Şumer dilində:

ada (ata mənasında)

qaş (quş mənasında)

Azərbaycan dilində:

ata

quş

me (mən mənasında)
ud (günəş mənasında)

Akkad dilində:

tinur (ocaq)
kursu (stol mənasında)

Urartu dilində:

ate
ti (demək mənasında)
suc (göl mənasında)

mən
od

Azərbaycan dilində:

təndir
kürsü

Azərbaycan dilində:

ata
de (demək)
su

Dilin lüğət tərkibi daim dəyişmələrə məruz qalır. İctimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişafba bağlı olaraq dil yeni sözlərlə zənginləşir.

Dilin lüğət tərkibi dəyişib inkişaf etdikcə bir çox söz və ifadələr cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin nəticəsində öz müasirliyini itirib köhnəlir və nəticə etibarilə söz bazasından çıxır. Yəni sözlərin bir qismi bu dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq köhnəlir, ümumişləkliyini itirir, lüğət fondunun passiv qatına keçir. Bundan sonra isə daha yeni ifadələr lüğət tərkibinə daxil olur. Bir qayda olaraq söz bazasına daxil olan yeni sözlərin və ifadələrin sayı köhnəlib lüğətdən çıxan sözlərin sayından dəfələrlə artıq olur.

Dilin lüğət tərkibi yalnız yeni sözlərin deyil, köhnəlmiş sözlərin də hesabına dəyişə bilər. Dil cəmiyyətlə bağlı olduğu üçün cəmiyyətdə köhnəlmiş məfhumları ifadə edən sözlər də məfhumlarla birlikdə tədricən istifadədən düşür. Məsələn, vaxitlə dilimizdə fəal şəkildə işlədilan, geyim növlərindən birinin adını bildirən *çuxa*, kənd təsərrüfatı alətlərinin adını ifadə edən *ciit*, *şana* sözlərinin işlənməsinə baxmayaraq, hazırda bu sözlərdən nitqimizdə fəal şəkildə istifadə olunmur. [1, s.203]

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas amillər söz yaradıcılığı üsulları, sözlərin semantik mənasının genişlənməsi, alınmalar və kalkaetmədir. (başqa dillərdən tərcümə prosesi). Xüsusilə tərcümə prosesi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən mühüm prosesdir. Əsasən də son dövrlərdə ingilis və rus dillərindən müxtəlif materialların Azərbaycan dilinə tərcüməsi nəticəsində dilimizə bir çox termin və yeni söz keçmişdir. Alınma sözlərdən dilin öz sözləri, həmçinin dildə olan başqa alınma sözlərlə paralel istifadə edilməsi, onların semantik eyniliyi ekstralinqvistik amillərlə bağlıdır. Belə işlənmə daha çox müvəqqəti səciyyə daşıyır. Zaman keçdikcə, paralel işlənen sözlərdən biri köhnəlir, işləklik dərəcəsini itirir (məsələn: *olay-hadisə*). Alınmalar dilin inkişaf prosesinin məhsuludur. Onlar dilin zənginləşməsi vasitəsi olsa da, alınmanın ədəbi dilə mənfi təsirləri də nəzərə alınmalı və bu cür təsirlər ya tamamilə aradan qaldırılmalı, ya da minimallaşdırılmalıdır. Unutmaq olmaz ki, dil tarixi inkişaf prosesində tənzimlənir, zənginləşir və belə zənginləşmə prosesində ədəbi dil normaları da qorunur. [4, s.13].

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərdən həmin dildə danışan insanların hər biri eyni dərəcədə istifadə etmir. Hər bir insan öz təhsilindən, peşəsindən, ixtisasından asılı olaraq müəyyən qədər sözlərdən istifadə edir. Bu səbəbdən hər bir insanın özünəməxsus lüğət ehtiyatı vardır. Buna baxmayaraq dildə bəzi sözlər vardır ki, bu sözlər hər kəs tərəfindən başa düşülür. Məsələn, *ev, kitab, su, ana, ata, getmək, gəlmək* və s. [2, s.64]

Dilimizin lüğət tərkibi sözlərin çoxsahəli olduğuna görə iki hissəyə - lüğət tərkibinin əsas və əlavə hissəsinə ayrılır. Lüğət tərkibinin əsas hissəsi dilin əsas lüğət fondu da adlanır. Bir dildə işlədilan və hamıya məlum olan sözlər birlikdə dilin əsas lüğət fondunu təşkil edir. Dilin əsas lüğət fondu dilin lüğət tərkibinin özəyini təşkil edir. Ümumməqbul sözlər və ifadələr (məsələn: *ata, ana, su, dağ, torpaq, meşə, ağac, yer, bir, beş, mən, biz, başa düşmək, yada salmaq, bel bağlamaq, dilə gəlmək, canından keçmək, ürəyi getmək, cavab vermək...*) dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsinə daxildir. [1, s.204]

Dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsinə belə tərif vermək olar: *Hamıya məlum olan və hamı tərəfindən sistematik şəkildə istifadə olunan sözlərə dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsi deyilir.* [3, s.19]

Əlavə hissəyə arxaizmlər, vulqarizmlər, dialektizmlər, terminlər, loru sözlər və s. daxildir. Dilin lüğət tərkibinin əlavə hissəsinə belə tərif vermək olar: *Hamıya məlum olmayan və hamı*

tərəfindən sistematik şəkildə istifadə olunmayan sözlərə dilin lüğət tərkibinin əlavə hissəsi deyilir. Məsələn, *dekan, professor, dosent, biologiya, filologiya, fonetika* və s. Belə sözlər bir qrup adamların – mütəxəssislərin, ixtisas sahiblərinin başa düşdüyü və istifadə etdiyi sözlərdir. [3, s.19]

Həm əsas, həm də əlavə hissəyə daxil olan söz bazası bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinə, davamlılığına, xalqa müxtəlif sahələrdə xidmət göstərməsinə, işlənmə tezliyinə və bir sıra başqa xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Bu fərqlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

Dilin lüğət fondunun əsas hissəsinə daxil olan sözlər:

1. Əsrlər boyu toplanır və eyni zamanda bir sıra dövrlərin ümumi məhsuludur;
2. Uzun müddət istifadə olunur, çox gec dəyişikliyə uğrayır;
3. Ümumxalq səciyyəsi daşıyır;
4. Gündəlik yaşantı üçün vacib və zəruri hadisələrin və əşyaların adlarını əks etdirir;
5. Digər dillərdən alınan sözlər əsl Azərbaycan sözlərinə nisbətən azlıq təşkil edir və buna görə də əsas hissə əlavə hissəyə nəzərən həcmcə kiçik olur.

Dilin lüğət tərkibinin əlavə hissəsinə aid olan sözlər:

1. Əsrlər boyu toplanmır;
2. Dəyişikliyə meyllidir və uzun müddət aralığında istifadə edilmir;
3. Ümumxalq səciyyəsi daşmır;
4. Məhdud bir sahədə istifadə edilən söz bazası üstünlük təşkil edir;
5. Əlavə hissədə istifadə edilən sözlər həcm baxımından əsas hissənin söz bazasından kəmiyyətcə daha çox olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, dilin lüğət tərkibində daim bir dəyişmə və zənginləşmə prosesi gedir. XX əsrdən etibarən də Azərbaycan xalqının iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında yüksəliş başlayır. Bu dəyişiklik və yüksəliş Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də təsir göstərərək onu zənginləşdirir. Bu prosesdə sözdə olan neytral məzmun genişlənir və ictimai məzmun kəsb edir. Bu hadisə daxili imkanlar hesabına zənginləşmə prosesini dialektik qanuna uyğunluqla inkişaf etdirir. Məsələn:

1. Əmək – müxtəlif maddi və mədəni nemətlər əldə etmək üçün insanların məqsədəuyğun fəaliyyətidir. O, insanların həyatının başlıca məzmununu təşkil edən fəaliyyətə çevrilmişdir. Nəticədə yeni söz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn, *əmək rəşadəti, əmək qəhrəmanlığı, əmək igidliyinə görə, əməkdə fərqlənməyə görə* və s.

Bir sıra sözlər öz məhdud mənalardan çıxaraq ictimai məzmun kəsb etmiş, semantik sərhədi genişlənmişdir. Məsələn:

2. *Ev – istirahət evi, aktyor evi, alimlər evi, həkimlər evi, müəllimlər evi.*
3. *Saray – Səadət sarayı, mədəniyyət sarayı.*
4. *Elçi – xalq elçiləri, başqa ölkələrə göndərilmiş nümayəndələr (elçilər).*
5. *Carçı – sülh carçısı, həqiqət carçısı, azadlıq carçısı.* [2, s.60, 61]

Lüğət tərkibinin inkişafını müxtəlif illərdə tərtib olunmuş lüğətlərin sözlüyünü müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək olar. Müstəqillik illərində çap olunmuş ilk orfoqrafiya lüğəti 2004-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bu lüğət müstəqillikdən əvvəlki illərdə çap olunmuş sonuncu – 1975-ci ildə çap olunmuş “Orfoqrafiya lüğəti”ndən fərqli olaraq 80 minə yaxın sözdən ibarətdir və 30 minə yaxın yeni sözü əhatə etmişdir. Lüğətdə verilmiş sözlər bir çox xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki ilin lüğətində verilmiş sözlərdən seçilir. Bu fərqlər yeni sözlərin yaranmasında, quruluşunda, mənasında, mənə qruplarında və s. formalarda özünü göstərir. Bu lüğətdə sözlərin sayı artdığından təbii olaraq yeni quruluşlu sözlərin də sayında artımı görmək mümkündür” [5, s.18]. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi qloballaşan dünyanın reallığını əks etdirdiyindən yenilənmə prosesi köhnəlmə ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı: Imak, 2019, 464 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
4. Niftəliyeva F. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin yenilənməsinə təsir göstərən amillər. ADU Elmi xəbərləri, № 3-4, 2020

5. Ağammədova F.R. Müstəqillik illərində dilimizə daxil olmuş yeni sözlərin quruluşca növləri (1991-2016-cı illər). Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq konfransın materialları. SDU, 2016

Alizada G.

**General information about the development of the vocabulary of the Azerbaijani language
(Summary)**

The history and culture of the people are reflected in its language. This is more evident in the vocabulary of the language. The word is the basic unit of language. All the words in the language together form the vocabulary of the language. The vocabulary of the Azerbaijani language includes all words and phraseological units that play a role in speech. However, the vocabulary is not just a set of words, but a complex system of lexical units.

Ализада Г.

**Общие сведения о развитии словарного запаса азербайджанского языка
(Резюме)**

История и культура народа отражены в его языке. Это находит отражение в словарном запасе языка. Слово является основной единицей языка. Все слова языка вместе составляют словарь языка или лексику языка. Словарный запас азербайджанского языка включает в себя все слова и фразеологические единицы, играющие роль в речи. Однако словарный запас представляет собой не просто набор слов, а сложную систему лексических единиц.

Рәуғи: dos. S.Musayeva

DOSTUMALIYEVA TƏHMİNƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
tahminadostumaliyeva@gmail.com

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: söz birləşməsi, komponent, valentlik, leksik kontekst

Key words: word combination, component, valency, lexical context

Ключевые слова: словосочетаний, компонент, валентность, лексический контекст

Söz birləşmələrinin struktur və semantik əlaqələrinin dərəcəsi müxtəlifdir. Söz birləşmələrini təşkil edən sözlərin əlaqələnməsində fəal olan iki əsas faktor var. Bu iki əsas dilçilik faktoru sözlərin leksik və qrammatik valentliyidir. Sözlər müəyyən leksik kontekstdə, yəni başqa sözlərlə əlaqədə işlənir. Sözün müxtəlif birləşmələrdə işlənmə bacarığı onun leksik valentliyidir. Sözlərin leksik valentliyi ingilis dilinin lüğət tərkibinin daxili quruluşuna uyğun olaraq məhdudlaşdırılır. Bunu asanlıqla müxtəlif söz qruplarında rast gəlinən sinonimlərin seçimində müşahidə etmək olar. Məsələn, baxmayaraq ki, “*lift*” və “*raise*” feilləri sinonimdir, yalnız ikinci “*question*” ismi ilə birləşib, söz birləşməsi yarada bilər. Sözlərin qrammatik valentliyi müxtəlif ola bilər. Sözün qrammatik valentliyi onun aid olduğu nitq hissəsi ilə məhdudlaşdırılır. Söz birləşmələri baş sözə əsasən ismi və feili birləşmələrə bölünür.

Sərbəst söz birləşməsi dedikdə elə sözlərin birləşməsi başa düşülür ki, bu birləşmələr danışıq zamanı yaranır və bu zaman növbəti komponent ilk növbədə ekstralinqvistik faktorlarla diqtə olunur və bu komponenti konkret olaraq demək mümkün olmur. Yəni, məsələn, “*I saw a small*”

cümləsindəki birləşmənin “sifət (*small*) + isim” ikinci komponentini qabaqcadan deyə bilmərik. Bu komponent “*farm, town, place, lake, pond, house, room, library, window, door, box, cup, etc.*” ola bilər. “*A small farm*”, “*a small house*”, “*a small box*” birləşmələrini sərbəst birləşmələr adlandırmaq olar. Digər tərəfdən sözlərin leksik mənalara görə də əlaqələnməsini nəzərə almaq lazımdır. Bu zaman sözlərin birləşmə tərkibində əlaqələnməsinin sərbəstliyinə komponentlərin semantikasını ilə məhdudiyət qoyulur, yəni bir komponentin mənası digər komponentin mənası ilə əlaqələnməsinə imkan verir, ya yox. Bununla onu izah etmək olar ki, məsələn, nəyə görə ingilis dilində “*hard*” sözü yox məhz “*firm*” sözü “*principles, beliefs, faith*” sözləri ilə əlaqələnir, və ya “*heavy*” sözü həm “*load, suit-case*”, həm də “*food, bread*” və “*blow, shock*” sözləri ilə əlaqəyə girir. Frazeoloji birləşmələrdə sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq növbəti komponentin seçimi barədə sual ola bilməz. Burada seçim imkanı yoxdur, belə ki, frazeoloji birləşmələrin mənası onun komponentlərinin ümumi mənasından çıxarıla bilmir və dilə hazır şəkildə daxil olur.

Frazeoloji birləşmələri təşkil edən əsas fərqləndirici cəhət onun semantik strukturudur. Semantik struktur dedikdə biz sadəcə dil törəməsi deyil, onun bütün quruluşu, qrammatik tərtibatı və sistemli dil əlaqələri başa düşülür. Frazeologizmlərin semantik strukturu olduqca mürəkkəbdir. Bu frazeoloji birləşmələrin yenidən mənalandırma xarakteri, müxtəlif aspektlərin bu birləşmələrdə bir-birinə qarışması, frazeologizmlərin strukturunun mürəkkəbliyi ilə izah olunur. Hər şeydən əvvəl adi frazeoloji birləşmə ilə frazeoloji vahid arasında əsas fərqləndirici cəhətə diqqət yetirmək lazımdır. Sadə frazeoloji birləşmələrin mənası komponentlərinin ayrılıqda ifadə etdikləri mənalardan cəmidir. Frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin semantik mənalara vəhdəti nəzərə çarpır.

Müxtəlif leksik mənalara malik sözlər kimi frazeologizmlər də onların əsas növlərini, variantlarını ayırmağa imkan verən frazeoloji mənalara malikdir. Frazeoloji mənanın tərkibində üç aspekt ayrılır: siqnikativ, denotativ və konnotativ. Bəzi dilçilər fikirləşirlər ki, bu aspektləri yalnız nəzəri cəhətdən ayırmaq olar, əslində isə nitq prosesində onlar cəmləşirlər. Frazeoloji mənanın siqnikativ aspekti anlayışın mahiyyətini əks etdirir. Denotativ aspekt anlayışın həcmi, konnotativ aspekt isə subyektin reallığa olan qiymət münasibətini əks etdirir. Frazeologizmin semantik strukturunun komponentlərindən biri də onun daxili formasıdır. Kunin daxili formaya belə bir tərif verir: “*...daxili forma onun frazeomatik mənanın derivasiya əlaqələri ilə bağlı olduğu prototipinin mənasıdır*”. Daxili forma frazeologizmlərin semantik strukturunun komponentidir.

Frazeoloji vahidin mənasının mətndə aktuallaşması iki əsas faktordan asılı olur: birincisi mümkün olan mənalardan bir neçə sözlü ifadə ilə, ikincisi mətnin semantik təşkilinin sistemi ilə təşkil olunması. Frazeoloji birləşmələrin strukturuna gəldikdə isə, o birləşməni təşkil edən komponentlərin fərqli əlaqələnmələrinə əsaslanır. Frazeoloji vahidlərin semantik strukturu təyinedici və dəyişkən tərkib hissələrinə malikdir və bunlardan ikincisi frazeologizmlərin nitqdə aktuallaşmasında xüsusi əhəmiyyətli rol oynayır. Frazeoloji vahidlərin semantik strukturunun təyinedici məzmunlu tərkib hissələri frazeologizmlərin müvafiq mənalara uzlaşmasında passiv iştirak edir və frazeoloji vahidlərin və onların əhatəsində olan sözlərin bu və ya digər sintaqmatik qarşılıqlı təsirlərinə ya icazə verir, ya da qadağa qoyur. Frazeoloji vahidlərin semantik strukturunun dəyişkən tərkib hissələri frazeologizmlər nitq prosesində daxil olduğu zaman ya saxlanılır, ya da pozulur. Fərqli tərkib hissələrinin birinin saxlanması, qalanlarının isə neytrallaşdırılması aktiv şəkildə mümkün olan mənanı təsadüfi mənaya çevirir.

Frazeoloji birləşmələr nitq hissələrinə görə də təsnif oluna bilirlər. Bu təsnifat Arnold tərəfindən irəli sürülüb və Arnolda görə aşağıdakı qruplar mövcuddur.

1. Əşya, insan, canlı bildirən ismi frazeoloji birləşmələr. Məsələn, *bullet train, latchney child, redbrick university, Green Berets*.
2. Hərəkət, vəziyyət, hissiyat bildirən feili frazeoloji birləşmələr. Məsələn, *to break the log-jam, to get on somebody's coattails, to be on the beam, to nose out, to make headlines*.
3. Keyfiyyət bildirən sifət frazeoloji birləşmələr. Məsələn, *loose as a goose, dull as lead*.
4. Zərf frazeoloji birləşmələr. Məsələn, *with a bump, in the soup, like a dream, like a dog with two tails*.
5. Sözü frazeoloji birləşmələr. Məsələn, *in the course of, on the stroke of*.
6. Nida frazeoloji birləşmələr. Məsələn, “*Catch me!*”, “*Well, I never!*” və s. [3, s.172]

Arnoldun təsnifatında həm də cümləyə ekvivalent olan atalar sözü, məsəllər də var. Məsələn, “*The sky is the limit*”, “*What makes him tick*”, “*I am easy*”.

Atalar sözü adətən metaforikdir. Məsələn, “*Too many cooks spoil the broth*”. Məsəllər isə adətən metaforik olmur. Məsələn, “*Where there is a will there is a way*”.

Feili söz birləşmələrinin aşağıdakı struktur növləri var:

V + N: *to take advantage*

V + postpositive: *to give up*

V + and + V: *to pick and choose*

V + (one’s) + N + (prep): *to snap one’s fingers at*

V + one + N: *to give one the bird “to fire somebody”*

V + subordinate clause: *to see how the land lies “to discover the state of affairs”* [3, s.173]

Sərbəst söz birləşmələri heç vaxt çoxmənalı olmur, lakin frazeoloji birləşmələr çoxmənalı ola bilər. Məsələn, “*to be on the go*” birləşməsi bu mənaları ifadə edir: *to be busy and active, to be leaving, to be tipsy to be near one’s end* və ya *have done with* ifadəsi də bu mənaları bildirir: *make an end of, give up, reach the end of*.

Frazeoloji vahidlərin tədqiqi söz və söz birləşməsinin tədqiqi ilə bağlı olması frazeoloji vahidləri seçərkən təkcə sabitliyi deyil, eyni zamanda onlar üçün səciyyəvi olan məhdud qrammatik formalaşmanın da nəzərə alınmasına gətirib çıxarır. Bu əlamətlər frazeoloji vahidi, söz və ya söz birləşməsi ilə qarşılaşdıqda daha aydın görünür.

Frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik və semantik üslubi əlamətləri onları bir tərəfdən sərbəst söz birləşmələrindən, digər tərəfdən tək-tək sözlərdən fərqləndirməyə imkan verir.

Frazeoloji vahidlə söz arasında ümumi əlamət vardır. Bildiyimiz kimi sözlərin əlamətlərindən biri onların mənə tamlığıdır. O cümlədən frazeoloji vahidin də əsas meyarı onların mənə tamlığı hesab olunur və bu cəhətlə sözlə frazeoloji vahidin oxşarlığı ortaya çıxır. Frazeoloji vahidin mənə tamlığı dedikdə o başa düşülür ki, frazeoloji vahidin mənası onun ayrı-ayrı üzvlərinin mənası deyildir. İstər leksik tərkibinə və istərsə də leksik quruluşuna görə sabit olan frazeoloji vahidlər söz kimi dildə hazır şəkildədir və məhz bu əlamət frazeoloji vahidlərin çox asanlıqla nitq hissələri üzrə təsnif edilməsinə səbəbdir. Frazeoloji vahidləri sözə yaxınlaşdırən da onun mənə cəhəti və qrammatik funksiya daşmasıdır. Buradan da söz ilə frazeoloji vahidin leksik mənə və qrammatik kateqoriya kimi ümumi əlamətə malik olması meydana çıxır.

Qeyd etməliyik ki, bu iki xüsusiyyət frazeoloji vahidin məzmununu təşkil edir. Yəni leksik-qrammatik səciyyəvi frazeoloji vahidlərin müəyyən qrupuna aid etməklə, cümlədə sintaktik vəzifəsini müəyyənləşdirir. Bundan başqa, frazeoloji vahidin leksik mənası onu sözün sinonimi edir, qrammatik kateqoriyanın olması isə cümlədə sözlə əlaqəsini yaradır, yəni sözlə idarə edilə bilər, əlaqəyə girə bilər və s. Deməli frazeoloji vahid sözə mənə və qrammatik funksiyaca yaxındır, lakin sözün eyni deyildir. Belə ki, eyni mənə, eyni anlayış həm söz, həm də ifadə ilə verilə bilər. Lakin ifadə ilə verilən mənənin emosional boyası daha qabarıqdır. Bununla əlaqədar onu da qeyd etməliyik ki, frazeoloji vahidləri sözlərdən fərqləndirən məhz frazeoloji vahidlərin daha emosional, ifadəli olmasıdır.

Frazeoloji vahid sərbəst söz birləşməsinin modelləri üzrə törəyir, konkret söz birləşməsi və ya cümlə onun mənbəyidir. Frazeoloji vahidlərin böyük bir hissəsi sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənəlandırılması əsasında meydana gəlir, onda həqiqi və məcazi mənə kimi leksik mənələr bir leksik vahiddə birləşir. Sərbəst söz birləşmələri bir neçə leksik vahiddən yaranmasına baxmayaraq bütünlüklə, leksik mənəli vahid deyildir. Frazeoloji vahidlər isə leksik mənəli vahidlərdir, çünki ifadəni əmələ gətirən sözlər ilk mənələrindən fərqli olaraq, bütövlük də bir mənə verir. Buna görə də ifadənin tərkibindəki sözləri ayrı-ayrı üzvlər kimi təhlil etmək mümkün deyildir. Belə təhlil frazeoloji vahidin mənasını pozur. Frazeoloji vahidlər dildə hazır şəkildə mövcuddur və nitq prosesində qrammatik qanunlar əsasında tək-tək sözlərdən düzəlir. Leksik komponentlərinin və qrammatik strukturunun sabitliyi frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Frazeoloji vahidlərin mənbələrindən bəhs olunarkən dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, həmin mənbələrdən biri də yazıçı və şairlərin, böyük şəxsiyyətlərin dilindən gəlmiş və yaxud başqa sözlə onlar yaratmış, həmçinin onlara yeni mənə verə bilmişlər. Belə müəlliflərdən biri də

T.Drayzerdir. Onun əsərlərində də xeyli sayda frazeoloji vahidlər vardır və biz bu yazımızda əsasən insanın təbiəti ilə bağlı frazeoloji vahidlərin struktur-semantikasını təhlil etməyə çalışacağıq.

Biggers pricked up his ears. This social journalism was picking at bet, and he had very few ways of turning an honest penny. [6, p.50]

Nümunə gətirdiyimiz parçada altından xətt çəkdiyimiz frazeoloji vahid “*prick up one’s ears*” - *diqqətlə qulaq asmaq, qulaqları geniş açıb dinləmək* semantik çalarlığını ifadə etmişdir.

The little actress was in fine feather. She was realizing now what it was to be petted, For once she was the admired, the sought for. [5, p.53]

Balaca aktrisa olduqca xoşbəxt idi. O indi başa düşürdü ki, sevimli olmaq nədir, qayğılı olmaq nə deməkdir. Ona heyran olmuşdular, onunla dostluq etməyə çalışırdılar.

Bu parçada altından xətt çəkdiyimiz “*in fine feather*” frazeoloji vahidin strukturuna görə sözünü + sifət + isimdir, ancaq həmin vahidin semantikasi komponentlərindən fərqli olaraq dəyişmişdir. Tərcümədə əlbəttə biz bunu gördük. *in fine feather* - *hara – xoşbəxt olmaq hara*. Hesab edirik əlavə şərhə ehtiyac duymuruq.

We’ll not live under a cloud always. I’ll get a divorce and we’ll marry, and things will come right with a bang. Money will do that. [6, p.57]

Bizim başımız üstündə heç də həmişə qara buludlar olmayacaq. Mən nikahımı ləğv etdirəcəm və biz evlənəcəyik. Bunların hamısı pul vasitəsilə əldə olunacaq.

Altından xətt çəkdiyimiz “*under a cloud*” frazeoloji vahidin strukturuna gəldikdə sözünü + isim (preposition + noun) tiplidir. İlk baxışdan hər iki söz özünün ilkin mənasında işlədilmiş kimi görünür, lakin burada motivləşmə, metaforlaşma gedib və semantik çalarlıq yeni məna kəsb edib. Həmin frazeoloji vahidin izahına diqqət yetirəndə bunu asanlıqla görmək mümkün olur. *Under a cloud-out of favour, under suspicion, in disgrace – ağırlıqlı vəziyyətdə, çətin vəziyyətdə, pis vəziyyətdə*. Buradan asanlıqla başa düşmək olur ki, birbaşa tərcümədə bulud altında – qeyd etdiyimiz kimi buluddan sonra yağış yağır. Burada bir məqamı da qeyd etməyi vacib sayırıq, məsələyə koqnitivizm nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda insanın idrakında “*qara bulud*” anlayışı olduğundan məhz məna dəyişib, köçürülüb.

She had expected to make so much out of her life with him, and here she was sitting in a public restaurant flirting with and extracting sympathy from a comparative stranger. It cut her to the quick for the moment and sealed her lips. [6, p.63]

Bu kontekstdə işlədilmiş altından xətt çəkdiyimiz frazeoloji vahid *cut her to the quick-cut smb. to the quick-hurst one’s feelings deeply* – *bir kəsin qəlbinə toxunmaq, qəlbində dərin iz buraxmaq* semantik çalarlığında işlədilmişdir. Frazeoloji vahidin strukturuna gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, feil + şəxs əvəzliyi + sözünü + zərf (verb + pronoun + preposition + adverb) strukturlu birləşmədir, ancaq komponentlər özlərinin lüğəvi mənalərini dəyişiblər tamamilə metaforlaşaraq qeyd etdiyimiz semantik çalarlığını almışdır.

Why, she asked herself, should she sit here in loneliness day after day, brooding about Cowperwood, eating her heart out, while he was flirting about gathering the sweets of life elsewhere. [5, p.64]

Bu kontekstdə müəllifin işlətdiyi altından xətt çəkdiyimiz frazeoloji vahid strukturuna görə feil + əvəzlik + isim + söz ardı (verb + pronoun + noun + postposition) tiplidir, onun semantikasına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, komponentlər lüğəvi mənalərini dəyişib xeyli fərqli semantik çalarlıq ifadə edib. Onun şərhini veririk. *Eat one’s heart out-suffer in silence, be very sad* – *özünü içəridən yemək, susaraq əzab çəkmək, qəmginlikdən özünü bilməmək* kimi semantik çalarlığını ifadə edib.

“I wish you would forgive me”, she said. “I was rude I couldn’t help it. I am all out of sorts with myself”. [5, p.64]

“Kaş ki, sən məni bağışlayaydın” o dedi. Mən kobud idim özümlə bacara bilmirdim. Mənim halım heç də özümdə deyil, əhval ruhiyyədə deyiləm (Mən heç özüm deyiləm).

Bu frazeoloji vahidin strukturu zərf + sözünü + isim (adverb + preposition + noun) tiplidir, lakin semantikasına gəldikdə görmək olar ki, komponentlər heç də lüğəvi mənasında deyil kontekstdən asılı olaraq motivləşmə, metaforlaşma baş vermiş və müəllif onu tamamilə

özünəməxsus əxlaqi keyfiyyəti (insan təbiətini) ifadə edə bilmişdir. Biz həmin ifadənin izahına diqqət yetirsək asanlıqla bunu müşahidə edə bilərik. (*be*) *out of sorts-feeling unwell, out of spirits – əhvalda olmamaq, özünü öz yerində hiss etməmək, özünü yaxşı hiss etməmək, sağlam olmamaq.*

İzahdan və tərcümədən də asanlıqla görə bilirik ki, burada komponentlərin heç biri qeyd etdiyimiz semantikaya malik olmasa da müəllif kontekst daxilində yalnız “*out*”-un xaric olmaq, nəyisə olmamaq anlamına görə metaforlaşmış və həmin semantik çalarlığı ifadə edib.

Cowperwood, because of his desire to employ the services of Hand, was at his best. He kept the conversation within conventional lines; but all the while he was exchanging secret, unobserved smiles with Mrs. Hand, who he realized at once had married Hand for his money. [5, p.64]

Bu kontekstdə altından xətt çəkdiyimiz *be at one's best-be in the best condition* – *yüksək vəziyyətdə olmaq, özünü yaxşı tərəfdən göstərmək*, semantikaya malikdir, lakin son ucda müəllif burada məna köçürməsi aparıb və həmin ifadəni metaforlaşdırıb. Strukturuna gəldikdə feil + sözünü + şəxs əvəzliyi + sifət (verb + preposition + pronoun + adjective) tiplidir.

He did not feel that he had worked Messrs Hull and Stackpole any great injustice. They were at their wit's end. If he had not seized the opportunity to undercut them Schryhart or Arneel would have done so, anyhow. [5, p.68]

Altından xətt çəkdiyimiz frazeoloji vahid “*be at one's wit's end*” - *nəyisə son dərəcə dərk edə bilməmək* semantik çalarlığını ifadə edib və burada həmin çalarlığın başa düşülməsi hesab edirik birbaşa “*end*” komponentinin lüğəvi mənası ilə bağlıdır və komponentin semantikasi qismən dəyişməklə bərabər kontekst daxilində qeyd etdiyimiz kimi insan təbiətinin müəyyən halını ifadə edib. Həmin frazeoloji vahidin strukturu isə feil + sözünü + şəxs əvəzliyi + isim (yiyəlik halı) + isim (verb + preposition + pronoun + noun + noun) tiplidir.

She had not given up all hope of winning a victory over him, and these other woman – she loved him too much – but only a separation would do it. That might bring him to his senses. [5, p.70]

Onu da qeyd etmək istərdik ki, biz bütün cümlələrin qəsdən tərcüməsini vermirik ki, daha çox frazeoloji vahidi əhatə edə bilək və həmişə kontekstdən çıxış edərək həmin ifadələrin hər iki dildə həm ingilis dilində izahını, həm də Azərbaycan dilində verməklə yanaşı semantik dəyişikliyin necə baş verməsini də nəzəri diqqətə çatdırmağa çalışırıq, həmçinin frazeoloji vahidin strukturunu da izah edirik.

Təbii olaraq bu kontekstdə işlədilmiş frazeoloji vahid özündən əvvəlki kontekstlərdən fərqli olaraq əsas məna daşıyan feil ilə düzəldilib. Onun strukturu feil + şəxs + sözünü + isim (verb + person + preposition + noun) tiplidir. Onun şərhinə gəldikdə isə “*bring somebody to his senses*” - *kimisə ağıllandırmaq, başına ağıl qoymaq*. Ancaq bir məqamı burada vurğulamaq lazımdır ki, bu kontekstdə məna köçürülüb, bəzən orada ironiyada vardır.

Başqa bir kontekstdə isə həmin müəllif “*Am I all right? she queried, smartly, but with a sense of self-distrust for the moment, and all because of him. “You're perfect. Couldn't be nicer. Splendid!” She took heart.* [5, p.71]

Bu kontekstdə altından xətt çəkdiyimiz frazeoloji vahid yalnız iki tam mənalı sözlərdən ibarətdir, yəni struktur nöqtəyi-nəzərdən feil + isim (verb + noun) tiplidir və onun şərhinə diqqət yetirdikdə - *take heart-cheer up – ruhlanmaq, cəsarətləndirmək* kimi semantik çalarlığı ifadə etdiyi halda ayrılıqda onların lüğəvi mənası heç də o semantik çalarlığa malik deyillər.

Yuxarıda təhlil etdiyimiz frazeoloji vahidlərin demək olar ki, hamısı insanın təbiətinə, onun əxlaqına aid yaranmış frazeoloji vahidlərdir və hamısında semantik çalarlıqlar kontekst daxilində fərqlənir, yəni komponentlər heç də həmişə öz leksik-lüğəvi mənalarda işlədilmir, bəzən isə ilkin mənada işlədilsədə yenə də məna köçürülür.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M.L., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı, 1992, 151 s.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, 176 s.
3. Кунин А. Фразеология современного английского языка. Москва, 1972, 287 с.
4. Arnold I. The English word. Moscow, 1986, 295 p.
5. Dreiser Th. The Titan. Moscow, 1957, 603 p.

6. Dreiser Th. Sister Carrie. Moscow, 1968, 593 p.

Dostumalyeva T.

**On structural-semantic features of word combination
(Summary)**

This article deals with the problem of structural-semantic features of word combination. The author tries to give explanation on word combination (free word combination and bound word combination). Then the article give formation on verbal word combination mainly phraseological combinations and with the help of contexts give brief explanation of those combinations and their structural-semantic features.

Достумалыева Т.

**О структурно-семантической особенности словосочетания
(Резюме)**

В этой статье рассматривается проблем структурно-семантические особенности словосочетания. Автор пытается дать объяснение о словосочетания (свободных и несвободных словосочетаний). Затем статья дают информацию о глагольных словосочетаний в основной фразеологических словосочетаний и с помощью контекста дают обоснованную объяснению о тех словосочетаний и их структурно-семантических особенности.

Rəyçi: dos. A.Cəfərov

QASIMZADƏ NİGAR
Azərbaycan Dillər Universiteti
gasimzada.nigar@gmail.com

DEYKSİSİN NİTQ PROSESİNDƏ ROLU

Açar sözlər: deyxis, deyktik elementlər, kontekst, kommunikasiya, praqmatika

Key words: deixis, deictic elements, context, communication, pragmatics

Ключевые слова: дейкxис, дейктические элементы, контекст, коммуникация, прагматика

Daxili qanunauyğunluqları ilə xüsusi sistem təşkil edən dil müxtəlif yanaşma və üsulların tətbiqi ilə araşdırılsa da, insanın özünüifadə və ünsiyyət imkanlarını əks etdirən tətbiqi istiqamətin, danışıq prosesinin təhlili müasir qloballaşma dövründə daha aktual görünür. İnsan amili ilə bağlı olduğundan nitq prosesinin araşdırılması hərtərəfli yanaşma tələb edir. Ünsiyyət informasiyanın qarşılıqlı şəkildə mübadiləsini əks etdirdiyindən danışıq aktından bəhs etdikdə yalnız danışan yox, nitqin ünvanlandığı şəxs - nitq modelinin müəyyənləşməsində xüsusi rola malik dinləyici də nəzərə alınmalı, praqmatik hədəf və niyyətin doğurduğu nəticə diqqətdən kənar qalmamalıdır [1, s. 9]. Dil fəaliyyətinin dillə ifadə olunan müxtəlif formaları təkcə dialoji ünsiyyətlə məhdudlaşmır, həm də nəzərə çarpacaq dərəcədə ona əsaslanır. Bu anlayış da özünü məhz deyksisdə göstərir. Deyktik adlandırılan sözlər bilavasitə deyil, ünsiyyət prosesində, yəni dildə deyil, danışıqda-danışıq aktında yaranır. Deyksis danışıq aktının qeyri-lingvistik kontekstinin məlumatını söyləmə daxil etmək üçün əsas mexanizmdir. Dil işlənən zaman dil və kontekstin bir-biri ilə dərin bağlılığı və əlaqəsi dil sistemində deyksisin köməyi ilə daha aydın şəkildə meydana gəlir. Deyksis, əsasən, dilin kontekstual təbiətinin lingvistik kodlaşdırılması kimi müəyyən edilir. Belə ki, dilin yer, zaman və şəxs kontekstinə bağlılığı deyksis, bu əlaqəni yaratmağa məsul olan elementlər isə deyktik elementlər adlanır. Deyksis dil vahidlərinin elə bir sinfinə aiddir ki, onlar situasiya və ya kontekstin

elementlərinə işarə etmək üçün işlədilir. Bunlara həm danışığ iştirakçıları, həm də cari danışığ hadisəsinin məkanı və zamanı daxildir. Deyksis dildə ünsiyyətin ən mühüm kateqoriyalarına aid olur. Deyksisin universallığı onunla ölçülür ki, danışığ prosesini deyktik vahidlərsiz təsvir etmək olmur.

Deyksisin tədqiqinə müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq, görünür ki, o özünü funksional bir anlayış kimi büruzə verir; deyksis kateqoriyasının əsasını funksional əlamət-ışarə təşkil edir. Ç.Filmor belə ifadə edir: “Deyksis dilin o aspektlərinə verilən addır ki, onun təfsiri söyləm aktına, söyləm zamanına və söyləm zamanından əvvəl və sonra olan vaxtlara, söyləm vaxtı danışanın məkanına və danışanla birlikdə nəzərdə tutulan auditoriyanın eyniliyinə nisbidir. Deyksis haqqında geniş nəzəriyyə danışanın məkan, zaman və sosial orientasiyasının digər aspektlərini də nəzərə alır” [3, s. 38]. Deyksis üçün formal və funksional kriteriya təklif edən bu tərif deyksisin ənənəvi kateqoriyasını - zaman, məkan və sosial kateqoriyasını müəyyən edir. Buradan belə məlum olur ki, deyksis söyləm hadisəsində xüsusi bir əlaqəyə səbəb olur.

Qeyd olunan fikir və yanaşmalardan çıxış edərək onu deyə bilərik ki, deyksis danışan və adresata, söyləm obyektinin uzaqlıq dərəcəsinə, zaman və məkan lokallaşmasına işarə edir. O, şəxs əvəzlilikləri I ‘mən’, you ‘sən/siz’, işarə əvəzlilikləri this ‘bu’, that ‘o’ və yer zərfləri here ‘buraya/burada’, there ‘oraya/ orada’ ilə ifadə oluna bilər. Deyktik mənaya malik sözlər və ya deyktiklər və ya deyktik elementlər komponentlərin məndaxili əlaqələrinin güclü ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu deyktik elementlər işarəedici funksiyaya malikdir [4, s. 56]. Bu deyksisin ümumən müəyyən olunmasıdır (dialoji nitqə əsaslanan). Danışığ aktına işarə dialoji nitqdə aktual, yaxud potensial danışana istiqamət kimi həyata keçirilir. Dialoji nitq kommunikasiya iştirakçıları arasında ifaların dəyişməsi imkanı ilə xarakterizə olunur. Burada dialoq prosesində danışan dinləyici olur, dinləyən isə danışan, yaxud sözü gedən şəxs dinləyən olur. Bu da sonra ona ünsiyyətdə iştirak etmə imkanı verir. Bununla belə, /I/ adlanan şəxs /you/, ya da /he/ (yaxud /she, it/) kimi işarələnir; /you/ adlanan şəxs /I/ yaxud/ he (she, it;/ he(she, it)/ /I/, yaxud /you /adlanır. Məhz bu fenomen deyktik sözlərin özəyini yaradan şəxs əvəzliliklərinin istifadəsinin əsasında durur. Doğrudan da, bütün deyktik sözlərin semantikasi şəxs əvəzlilikləri ilə təqdim olunmuş referensiyani özünə daxil edir [10, s. 190]. Dilxarici fəaliyyətin dil vasitələri ilə ifadəsinin əlaqə vasitəsi kimi nitq prosesində deyksisin rolu daha aydın görünür. Aşağıdakı nümunə ilə deyksis haqqındakı fikrimizi daha aydın izah edə bilərik:

‘I’m at my limit,’ she said. **‘I’m at my limit with them, Tom. The island is the best place in the world for a nine-year-old. I believe that with all my heart. But they’re getting older. And so are we. So are we, Tom. [11]’**

“Mən, biz və mənim” deyktik ifadələrinin istifadəsi məhz bu qarşılıqlı əlaqədə mövcud şəxs deyksisini kodlaşdırır. Birincisi, “mən” deyktik sözü birinci şəxs deyksisini ifadə edir və ola bilər, dialoqların əsas rolunu oynayan şəxs kimi tərcümə olunsun. Bu, danışan kimi xarakterizə edilir və dinləyici kimi çıxış edən digər personajlarla övladlarının gələcək həyatı haqqında danışır. İkincisi, bu dialoqdakı “biz” deyktik sözü danışan və dinləyən şəxsə aiddir. Üçüncüsü, “mənim” deyktik danışana məxsusluq kimi şərh olunur. Bu, danışanın uşaqlarına qarşı hisslərinə ifadə edir.

Şəxs deyksisi söyləm çərçivəsində qrammatik şəxslərdən bəhs edir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar [9, s. 40-43]:

1. Birbaşa cəlb olunan şəxslər (danışan, həmsöhbət);
- 2.Söyləmdə xatırlanan şəxslər;
3. Birbaşa cəlb olunmayan şəxslər; yəni o şəxslər ki, söyləmi eşidirlər, lakin onlara birbaşa müraciət olunmur).

O.Q.Bondarenko qeyd etdiyi kimi, deyksis situasiyanın, dildə həqiqətin bir hissəsinin əks olunmasını bildirən vəziyyətin komponentlərinə işarə ilə əlaqədardır. Bu komponentlərin əsası yer və vaxt kommunikantları olduğu üçün deyksisin əsas növlərindən biri də məkan və zaman olmalıdır[7, s. 38-40]. Məkan və vaxt deyksisi bir-biri ilə yaxından əlaqədardır. Məkan deyksisi üçün danışandan əlavə bir komponent də əhəmiyyətlidir ki, o da seyr edəndir. Məkan deyksisi, həmçinin fəza deyksisi kimi də tanınır və söyləmə uyğun olan fəza ilə bağlıdır. Danışana yaxın, yəni proksimal və danışandan uzaq, yəni distal kimi fərqlər ümumiyyətlə demonstrativlərdə, yəni

işarəedicilərdə kodlaşdırılır [5, s. 150]. Bunlara misal olaraq ingilis dilində /this, these/ (proksimal), /that, those/ (distal) işarə əvəzliliklərini və yer bildirən deyktik zərfləri, məsələn, /here/(proksimal), /there/(distal)zərflərini göstərmək olar. Misal üçün:

‘Kai not **here** tonight?’ I said [11].

Bu dialoqdakı “burada” deyktik sözü məkan deyksisindəki proksimal formanı təmsil edir. Bu dialoqda natiq müraciət olunanın həyat yoldaşının orada olub-olmadığını - onlarla eyni yerdir ya yox, yoxlamaq istəyir.

‘But **there**’s no table,’ Keeva said [11].

Bu dialoqdakı “orada” deyktik sözü məkan deyksisindəki distal formanı təmsil edir. Bu söz danışıqdan uzaq olan yerə işarə edir. Dialoqda natiq restorandan kənarında ola-ola, restoranının yemək zalını işarə edir.

Deyksisin yalnız bir kateqoriyası olan yerdə, yuxarıdakı nümunədəki kimi dillə işarə uyğun jestlə dəqiqləşdirilə bilər.

Deyksis kommunikativ cəhətdən əhəmiyyətli və o, ünsiyyət zamanı əsas yükü öz üzərinə götürür. Deyksisin danışıq aktında fəaliyyəti interaktiv xarakter daşıyır. Deyksis şəxs, məkan və zamanın kommunikativ koordinat sistemi kimi danışıqın bütövlüyünü təmin edən dil vasitəsidir: konkret kommunikativ aktda fəaliyyətin dəyişməsi şəxslər arasında, vaxt və zaman daxilində baş verir. Bu zaman ilkin və sonrakı danışıq fəaliyyətinin bağlılığı yaranır və, nəticə etibarilə, danışıq iştirakçılarının özlərinin fəaliyyət göstərdiyi şərait yaranır. Əgər söhbət bir fəaliyyətdən gedirsə, bu fəaliyyət bir kəs tərəfindən icra olunur (şəxs deyksisi), hadisə hər hansısa məkanda baş tutur (məkan deyksisi), fəaliyyət aktı müəyyən olunmuş temporallıqdan ibarətdir. Temporallıq insanın qeyd olunmuş vəziyyətlərinin vaxtını və onların elementlərinin danışanın nitqi anına, yaxud digər çıxış nöqtəsinə uyğun qavrayışını göstərən semantik kateqoriyadır. E.V.Tarasova ingilis dilində vaxtın qrammatik kateqoriyasının bütöv təhlilini temporal (zaman) deyksisin ifadə vasitələrindən biri kimi müəyyən edir [8, s. 92]. Zaman deyksisi sözləşmə danışıq ana nisbətdə vaxtın müvəqqəti şifrələnməsindən bəhs edir. Bu şifrələnmə vaxt kodlaşdıran vaxt və ya CT (coding time) adlanır və qəbul vaxtı və ya RT (receiving time) adlanan vaxtdan fərqlənir, bu da sözləşmənin və ya xəbərin ünvanlanan şəxs tərəfindən qəbul olunması vaxtıdır [2, s.67]. Zaman deyksisi kateqoriyasına üç bölgü daxildir:

- 1) indiki zaman: vəziyyət vaxtda danışıq anı ilə uyğun olur (prezens);
‘Lindsay is busy **now**,’ she whispered confidentially [12].
“İndi” deyktik sözü temporal deyksisdə indiki zaman kimi təsnif edilir, danışanın müraciət edənə sualına cavab verdiyi indiki vaxta istinad edir.
- 2) keçmiş zaman; vəziyyət danışıq anını qabaqlayır (preferit);
‘This is a courtesy to you,’ he told me. ‘Because we’re friends. Your pal was here **earlier**, embarrassing himself. Did he tell you that?’ [12]
“Əvvəllər” sözü temporal deyksisdə keçmiş zaman kimi təsnif edilir. Söhbət baş verməzdən əvvəl keçmiş zamanı göstərir. Bu dialoqda “əvvəllər” sözü danışanın müraciət olunan ilə görüşməsindən əvvəlki keçmiş zamana aiddir.
- 3) gələcək zaman; vəziyyət danışıq anından sonra gəlir (futurum).
‘But Lindsay will see you **later**,’ the mamma-san told me. ‘Until **then**, we have many nice girl.’ [12]

Bu dialoqdakı “later (sonra)” və “then (sonra)” deyktik sözləri gələcək forma kimi təsnif edilir. “Later” sözü gələcəkdə qeyri-müəyyən vaxt deməkdir. Eyni məzmununda, “then” sözü də gələcəkdə bu dialoqdakı üçüncü şəxsin danışan və dinləyənin söhbət etdiyi yerə geri qayıtdığı vaxta işarə edir.

Deyksis ilə bağlı məsələləri nəzərdən keçirərkən, insanlara və əşyalara istinad üçün sözlərdən istifadənin sadə bir problemi olduğu qənaətinə gəlmək olar. Bununla belə aydındır ki, öz-özlüyündə sözlər deyil, danışan və yaxud yazan nəyə isə istinad edir və beləliklə, istinad və yaxud referensiya danışan və yaxud yazana, qulaq asan və yaxud oxuyana hər hansı bir hadisə və ya əşyanı müəyyənləşdirmək imkanı verən bir fəaliyyət kimi qəbul edilir. Buna görə də, deyktik elementlər böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə

edərək, cümlələr arasında əlaqə yaradır, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir. Bu zaman, deyktik element nitq aktının kontekstindən, yəni situasiyadan kənar qurula bilməz.

Çoxlu kommunikativ situasiyalar vardır ki, orada nisbi və mütləq elementlər əlaqələndirilir, subyektiv xüsusiyyətlər ilə obyektiv xüsusiyyətlər bir-biri ilə qarşı-qarşıya qoyulur. Kommunikativ hadisədəki müxtəlif iştirakçıların hər birinin həmin situasiyanı şərh edən öz kontekst modeli var. Nitq prosesindəki bir hadisənin analizi ehtimal olunan komponentlərin təsviri ilə başlayır. Bu komponentlər danışq aktı zamanı deyksinin yaranmasına və eyni zamanda, deyktik məna ifadə edəcək sözlərin işlənməsinə şərait yaradır. Komponentlər aşağıdakılardır:

1. Hadisənin növü və ya janrı (məsələn, zarafat, hekayə, mühazirə, salamlama, söhbət);
2. Mövzu;
3. Məqsəd və ya funksiya (hadisədəki həm ümumi, həm də fərdi iştirakçıların qarşılıqlı ünsiyyət məqsədləri əsas götürülür);
4. Quruluş, o cümlədən məkan, günün vaxtı, ilin mövsümü və vəziyyətin fiziki aspektləri (məsələn, otağın ölçüsü, mebelin yerləşməsi və s.);
5. Hadisənin əsas vəziyyəti (məsələn, ciddi, ironik, zarafatyana);
6. İştirakçılar, o cümlədən onların yaşı, cinsiyyəti, etnik mənsubiyyəti, sosial vəziyyəti və ya digər müvafiq kateqoriyalar və onların bir-birlərinə olan münasibətləri;
7. Mesaj forması (dil və ötürülmə kanalları);
8. Mesaj məzmunu və ya istinadları (nə haqqında danışılır);
9. Hərəkət ardıcılığı və ya kommunikativ/nitq aktlarının sıralanması, o cümlədən növbələşmə və üst-üstə düşən hadisələr;
10. Qarşılıqlı ünsiyyət qaydaları;
11. Söhbət normaları, o cümlədən ümumi bilik, müvafiq mədəni səviyyə və ya ümumi fikir oxşarlıqları.

Aparığımız tədqiqat bir daha sübut edir ki, deyksis ingilis dilində ünsiyyətin, nitq prosesinin vacib vasitəsidir. Deyksis problemi artıq fəlsəfə, məntiq, psixologiya, psixolinqvistika və ədəbiyyatşünaslıq kimi elmlərin qovşağında yer alıb. Müasir dilçiliyin antroposentrik paradigması belə hesab etməyə imkan verir ki, deyksis dil eqosentrizminin özünəməxsus təbii yaranmasıdır, belə ki, danışan tərəfindən istənilən sözlər və ya nitqin yaranması onun kommunikativ – koqnitiv təcrübəsinin məhsuludur [6, s.73]. Deyksis hər bir dildə danışq prosesinin və bu proses zamanı tərəflər arasındakı qarşılıqlı əlaqənin yaranması üçün əsas vasitədir. Bu səbəbdən onu dil universalisi adlandırmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Abdulameer, S. A. A pragmatics analysis of deixis in a religious text. *International Journal of English Linguistics*, 2019.
2. Bühler, K. *Theory of Language*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011.
3. Charles F, M. *Introducing English linguistics*. Cambridge: Cambridge University press, 2009
4. Eragbe, C., Yakubu, S., & State, T., Research Article the Use of Deixis and Deictic Expressions in Boko Haram Insurgency Reports , Nigeria Faculty of Humanities, Management and Social Sciences Depart, 2006, p.56-57
5. Huddleston Rodney, P. G. (). *A Student's Introduction to English Grammar* Cambridge University Press, 2006.
6. Олешков М. Ю. Дейксис в институциональном дискурсе, Актуальные проблемы общего и регионального языкознания. Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием, Уфа, 2008
7. Saeed, J. *Semantics*, second edition. Cornwell: Blackwell Publishing, 2003.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В.Н.Ярцева. М.: Большая Российская энциклопедия, 2002
9. Pratiwi, S. Person deixis in English translation of summarized Shahih Al-Bukhari Hadith in the book of As-Salat. *Advances in Language and Literary Studies*, 2018.

10. Putri, N. A., & Kurniawan, E. Person deixis in USA presidential campaign speeches. English Review: Journal of English Education, 2015.
11. <https://jurnal.untan.ac.id/index.php/JEEP/article/download/27-34/75676591859>
12. <https://www.neliti.com/publications/187131/a-pragmatics-study-on-deixis-in-the-sport-articles-of-the-jakarta-post-newspaper>

Gasimzade N.

**The role of deixis in the speech process
(Summary)**

This research aims to investigate deixis and deictic words which used in the process of daily interaction. It is also analyzed their interpretation in terms of context and the importance of deixis in linguistics and its branches that deal with it properly. Deixis concerns the encoding of many different aspects of the circumstances surrounding the utterance with the utterance itself. This theory helps to comprehend the types of deixis by many literal examples and the role of deixis in the speech process.

Гасымзаде Н.

**Роль дейксиса в речевом процессе
(Резюме)**

Данное исследование направлено на изучение дейксиса и дейктических слов, употребляемых в процессе повседневного общения. Также анализируется их интерпретация с точки зрения контекста и значение дейксиса в языкознании и его разделах, занимающихся им должным образом. Дейксис касается кодирования многих различных аспектов обстоятельств, окружающих высказывание, самим высказыванием. Эта теория помогает осмыслить виды дейксиса на многих буквальных примерах и роль дейксиса в речевом процессе.

Rəyçi: f.f.d. b/m. A.Məmmədzadə

QURBANOVA GÜLNAR
Azərbaycan Dillər Universiteti
gulnarqurbanova392@gmail.com

**İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT BİLDİRƏN ANLAYIŞLARIN LEKSİK
İFADƏ VASİTƏLƏRİ**

Açar sözlər: nəzakət, ingilis dili, leksik, müraciət

Key words: politeness, English language, lexical, address

Ключевые слова: вежливость, английский язык, лексическая, обращения

Nəzakət anlayışı ilə bağlı məsələlər müasir dilçilikdə, xüsusilə ingilis dilçiliyində müxtəlif aspektlərdən araşdırma obyektinə olmuşdur. Nəzakət nəzəriyyəsinin ilk dəfə 1978-ci ildə P.Braun və S.Levin- son irəli sürmüşlər. Bu nəzəriyyəyə ziddiyyətli olsa da, elmi ədəbiyyatda geniş şəkildə tətbiq və bir o qədər də tənqid olunur. Nəzakət - (dildə), danışan, dinləyən və sözügedən insanlar arasında sosial münasibətlərin müxtəlif linqvistik ifadə vasitələrinə istinad etmək üçün ənənəvi olaraq istifadə olunan bir termdir. Nəzakət prinsipinə riayət etmək cəmiyyət üzvlərinin davranışlarına müəyyən məhdudiyətlər qoyur, bu məhdudiyətlər qarşı tərəfin mənafeyini nəzərə almaqdan, onun fikirləri, istək və hissləri ilə hesablaşmaqdan, imkan daxilində ona tapşırılan vəzifələri asanlaşdırmaqdan ibarətdir. Nəzakət prinsipinə riayət etmək son nəticədə sosial tarazlığın və dostluq münasibətlərinin effektivliyini maksimuma çatdırmaq məqsədi daşıyır.

Bu sosial münasibətlər müxtəlif ola bilər və sözün gündəlik mənasında nəzakətlə məhdudlaşmaqdan uzaqdır. Ən ümumi formada onları iki növə bölmək olar, Patrisiya Braun və Stiven Levinson [1] Ervinq Hoffmanın "sosial üz" haqqında fikirlərini inkişaf etdirərək müsbət və mənfi nəzakət adlandırırlar. Müsbət nəzakət həmrəyliyin linqvistik ifadəsi, həmsöhbətin və digər şəxslərin natiqlə eyni qrupa daxil edilməsi ilə bağlıdır, mənfi nəzakət isə danışanların özünü məhdudlaşdırması, münaqişələrdən qaçmaq istəyi ilə bağlıdır və cəmiyyətdə iyerarxi münasibətlərin strukturu və natiqlə digər insanlar arasındakı sosial məsafədən asılıdır [1.s 27].

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsində nəzakət kateqoriyası kommunikativ müqaviləyə riayət edilməsi kimi qəbul edilir və müəyyən bir vəziyyət üçün etibarlı olan kommunikantların qarşılıqlı hüquq və vəzifələri toplusuna riayət etməkdən ibarətdir. Onların arasında P. Braun və S. Levinson xüsusi qaydaları vurğulayır, məsələn, ünsiyyət şəraitindən və qeyri-linqvistik kontekstdən (sifariş, tələb) asılı olaraq müəyyən növ icazə verilən nitq aktlarının istifadəsi. Bu qaydalara, müəyyən dərəcədə ingilis dilində tabu suallarını vermək (əmək haqqı, din, milliyyət məsələsi), həmçinin çoxfunksiyalı kommunikativ vahidlər hesab edilən pauza və susqunluğun istifadəsi nəzərə alınır. Ümumi qaydalara aşağıdakı müddəalar daxildir - söhbət zamanı həmsöhbətin sözünü kəsməmək, kifayət qədər yüksək və aydın danışmaq, "ortaq" dildən istifadə etmək və şifahi ünsiyyət postulatlarına əməl etmək.

İngilis dili lüğətlərində nəzakət ifadə edən bir çox sözlərə rast gəlirik- politeness, courtesy, civility, comity, urbanity, courtliness, decency, suavity, affability, mannerliness. Onların içində daha çox istifadə olunan politeness sözüdür.

Nitq davranış normaları əhəmiyyətli milli özünəməxsusluğu ilə seçilir ki, bu da həmin dildə danışan insanların tarixi, sosial və mədəni xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bununla belə, kommunikantlar qarşılıqlı anlaşmaya nail olmağa çalışırlarsa, ünsiyyət prosesində onların əməl etdikləri və ya riayət etməli olduqları bəzi ümumi qəbul edilmiş qaydalar vardır. Bu prinsip aşağıdakı qaydalara və strategiyalara əməl etməyin zəruriliyini nəzərdə tutur, məsələn:

"Düzgün danış" («Be relevant»),

"Dəlili olmayan bir şeyi demə" («Do not say that for which you lack evidence»),

"Qeyri-müəyyənlikdən çəkin" («Avoid ambiguity»).

Yuxarıda göstərilən qaydalar effektiv məlumat mübadiləsi məqsədi ilə söhbət zamanı, məsələn, işgüzar və ya elmi ünsiyyətdə müşahidə olunsa da, lakin təcrübə göstərir ki, gündəlik danışmada bu qaydalara həmişə riayət olunmur, bəzən isə tamamilə pozulur. Aydın ki, G. Qrisin göstərdiyi kimi, insanların söhbət zamanı qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyən estetik, sosial və ya mənəvi xarakter daşıyan başqa prinsiplər də mövcuddur. [2, c 45] Bu prinsiplərdən biri də nəzakət prinsipi, başqa sözlə desək, takt prinsipidir ki, onun təsiri çox vaxt qeyri-rəsmi danışmaq zamanı fikrin düzgün ifadə olunmasında həlledici rol oynayır.

Leksik səviyyədə nəzakət ifadə etmək üçün normativ leksikaya üstünlük verilir. Universal nəzakət vasitələrinə təkə klişə, standart ifadələr deyil, həm də fine, nice, good, please, kind, happy, very well kimi müsbət emosional rəngli sözlər aiddir. Lakin heç də həmişə bu kimi müsbət rəngli emosional sözlərdən sabit ifadələrdə istifadə edilir.

Müasir ingilis dili müxtəlif növ kommunikativ mənalara ifadəsində ixtisaslaşan müxtəlif sabitlik dərəcələrinə malik formasiyalarla zəngindir: salamlama, üzr istəmə, minnətdarlıq, təbrik, imtina, razılıq, xahiş və s. Bundan əlavə, onlar həmçinin danışanla birbaşa əlaqəli olub, onun spesifik niyyətinə əsasən kommunikativ təşkilatçı rolu oynayır.

Yuxarıda sadalananlar arasında müraciət bilavasitə nitq etiketi normaları ilə bağlıdır, çünki nitqin ayrılmaz xüsusiyyəti onun məqsədyönlü müraciət xarakteridir. Müraciət şəxslərarası ünsiyyətdə mühüm rol oynayır, danışan və dinləyən arasında qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırır və xüsusi kommunikativ məkan yaratmağa kömək edir.

Sir, 'cənab' sözü (sonrasında ad və ya soyad olmadan) ingilis dilində yaş, rütbəsi, vəzifəsi və ya sosial statusu ilə bərabər və ya daha böyük olan kişiye müraciət edərkən istifadə olunur. Məktəblilər müəllimə, əsgərlər zabitlərə, satıcılar müştərilərə, qulluqçular otel qonaqlarına, ofisiantlar restoran müştərilərinə belə müraciət edirlər, məsələn:

-Good evening. My name is Collins. I booked a room last week for myself.

- Axşamınız xeyir. Mənim soyadım Collinsdir. Özüm üçün keçən həftə nömrə sifariş etmişəm.
 -Yes, sir. What did you say the name was, sir? -Bəli, cənab. Sizin adınız necə oldu?
 -Collins, C, o, double l, i, n, s. – Kollins, k,o, iki l, i, n, z.

Madam - "xanım" (sonrasında ad/soyadı olmadan) - kişinin qadına nəzakətli müraciəti.
 Misal üçün:

- Excuse me, Madam, would you mind if I opened the window?
 - Bağışlayın, xanım, pəncərəni açsam, eybi yoxdur?

Sir və Madam, soyadını və rəsmi ünvanını bilmədiyiniz şəxsə müraciət etməyin yeganə mümkün nəzakətli formalarıdır. Mr + soyadı "cənab"- ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq kişiye müraciət etməyin adi formasıdır. Mr Mister sözünün qısa formasıdır. Mrs + ərin soyadı isə evli qadına müraciətin adi formasıdır. Mrs missus sözünün abbreviaturasıdır, vulqarizm sayılır və öz növbəsində məşuqə sözünün qısaldılmış variantıdır. Axır yüzilliklərdə bu söz mənasını dəyişmiş və qısaldılmamış şəkildə işlənmiş indi "məşuqə" kimi tərcümə olunur [3, s.13].

Mr və Mrs formalarının ad və soyad olmadan istifadə olunmadığı da məlumdur. Əks halda onlar vulqar səslənir.

Miss + ad/soyad İngiltərədə qıza və ya subay qadına müraciətin ümumi formasıdır.

- Miss Williams could you help me?

Adsız/soyad istifadəsiz Miss - İngilis məktəbliləri müəllimə, mağazalarda alıcılar satıcıya, kafe və restoran müştəriləri ofisiantlara belə müraciət edirlər.

ofisiant. Son zamanlar xidmət işçilərinə tətbiq edilən bu müraciət forması alçaldıcı məzmun kəsb edir.

Böyük bir mağazanın satıcısı adətən alıcını Can I help you sözləri ilə qarşılayır. - sözün əsl mənasında "Sizə kömək edə bilərəmmi?" ifadəsilə qarşılayıb, daha sonrakı söhbət əsnasında Sir, Madam, Miss kimi müraciət formalarından istifadə edə bilər. Kiçik bir mağazanın sahibi, adətən, daimi müştərilərinə Mr / Mrs / Miss + soyad, uşaqlara isə adla müraciət edir: May I help you Miss?

İngilis mədəniyyətində ana və ata, nənə, baba, xala və əmilərə adları ilə, bəzən kiçildilmiş formada müraciət etmək nəzakətli sayılır. Müraciətlər - Grandmother! Grandma! Gran! Nanny! «Nənə!»; Grandfather! Grandpa!" «Baba!»; Mother! «Ana!»; Father! «Ata!»; Mum(my) / Mom(my)! «Anacan!»; Dad(dy)! «Atacan!»; Aunt(ie) Lora «Lora xala»; Uncle Bern «Bern əmi» kimi formalar ingilis dilində yalnız qohumlara müraciətdə istifadə olunur.

İngilis dilində nəzakət kateqoriyası leksik və sintaktik vasitələrlə birlikdə qrammatik vasitələrlə təmsil olunur. Nəzakəti ifadə edən lingvistik vasitələr bir-biri ilə sıx əlaqədə olur, situasiyadan və nitq sahəsindən kənarında mövcud deyildir. Ona görə də belə nəticəyə gəlmək olar ki, nəzakət kateqoriyası dilin quruluşundan, mədəniyyətindən asılıdır və dilin ifadə vasitələrindən düzgün istifadə etməməklə danışan deyimlərin ahəngini pozur və lazımi məqsədə çatmır.

Leksik səviyyədə normativ leksikaya üstünlük verilir. Nəzakətin universal vasitələri klişe, standart ifadələr, nəzakətli semantika daşımayan müsbət emosional rəngli sözlər, nitq konstruksiyaları, nəzakəti artırmaq üçün istifadə olunan zərflər və intonasiyadır. Nəzakəti artıran başqa bir vasitə isə nəzakətli ifadələrdə müsbət mənə kəsb edən mənfi rəngli sifətlərdir. Bundan əlavə, nitqdə birbaşa müraciət üsulu kimi imperativ və deklarativ ifadələrdən istifadə etməklə nəzakəti ifadə etmək də mövcuddur.

Ədəbiyyat:

1. Brown, R., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge / R. Brown. - 1978. - P. 28-39.
2. Грайс, Г. П. Логика и речевое общение / Г.П.Грайс //Новое в зарубежной лингвистике: Сб. статей. Вып. 16. - М.: Прогресс, 1985.
3. Формановская, Н.И. Речевой этикет и культура общения / Н.И. Формановская. - М.: ЭКСМО, 1989. – s. 150
4. Kasper, G. Linguistic politeness - current research issues [Text] / G. Kasper// Journal of Pragmatics. - 1990.

Lexical means of expressing politeness in English language

(Summary)

In English, the category of politeness is represented by grammatical means in combination with lexical and syntactic means. Linguistic means of expressing politeness closely interact with each other and do not exist outside situations and speech space. Therefore, we can conclude that the category of politeness depends on the structure and culture of the language, and incorrectly using the means of expression, the speaker destroys the harmony of statements and does not achieve the necessary goal. The universal means of politeness are clichéd, standard phrases, positively emotionally colored words that do not carry polite semantics, speech constructions, adverbs for enhancing politeness, intonation.

Гурбанова Г.

Лексические средства выражения вежливости в английском языке

(Резюме)

В английском языке категорию вежливости репрезентуют грамматические средства в комплексе с лексическими и синтаксическими. Языковые средства выражения вежливости тесно взаимодействуют друг с другом и не существуют вне ситуаций и речевого пространства. Следовательно, можно сделать вывод, что категория вежливости зависит от структуры и культуры языка, и неверно используя средства ее выражения, говорящий разрушает стройность высказываний и не достигает необходимой цели. Универсальными средствами вежливости являются клишированные, стандартные фразы, положительно эмоционально окрашенные слова, не несущие вежливую семантику, речевые конструкции, наречия усиления вежливости, интонация.

Rəyçi: f.f.d. R.Ağayeva

MƏHƏRRƏMLİ AYTAÇ
Azərbaycan Dillər Universiteti
aytacmeherremlis86@gmail.com

LEKSİK QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK

Açar sözlər: semantika, leksik məna, omonimiya, kontekst, cinas sözlər

Key words: semantics, lexical meaning, homonymy, ambiguity, context, pun words

Ключевые слова: семантика, лексическое значение, омонимия, двусмысленность, контекст, каламбур

Bir çox ədəbiyyatlarda leksik qeyri-müəyyənlik və ya ikimənalılıq anlayışlarına rast gələ bilərik. İngilis dilində bu anlayış “ambiguity” sözü ilə ifadə olunur. Qeyri-müəyyənlik dedikdə dildə daha ümumi desək işarələr sistemində birdən çox izahı olan işarələrin mövcud olduğu xüsusiyyət başa düşülür. Kontekstin hərfi və ya məcazi olaraq bir şərh qəbul etdiyi vaxtlardan fərqli olaraq, qeyri-müəyyənlik bütün şərhlərin məna kəsb etməsi halında baş verir. Dildə qeyri-müəyyənlik hadisəsinə də müxtəlif dilçilər fikirlər söylənmişdir. Baxın fikrinə görə, “bir söz, ifadə və ya cümlə birdən çox məna daşıyarsa, qeyri-müəyyəndir. [1,s.9] Leech qeyri-müəyyənliyi “sintaksis və məna arasında bir çox əlaqə” kimi müəyyən edir. [3] Leksik qeyri-müəyyənlik dedikdə bir sözün iki və ya daha çox məna ifadə etməsi başa düşülür. Dilçilikdə vacib məsələlərdən biri olmasına baxmayaraq haqqında yetərinə məlumat yoxdur. Buna semantik qeyri-müəyyənlik və ya omonimiya da deyilir. Situasiyadan asılı olaraq bir sözün müxtəlif mənalar ifadə etməsi bəzən qarışıqlığa səbəb olur. Leksik qeyri-müəyyənlik cümlədə bir sözün iki və ya daha artıq mənası daşması səbəbilə baş verir. Schane qeyd edir ki, leksik qeyri-müəyyənlik potensial olaraq hər hansı bir sözün obyektiv və ya lüğət mənasından çox olduğu zaman baş verir. Qeyri-müəyyənlik

potensialdır, çünki yalnız müəyyən kontekstlərdə mənaların birdən çoxu mümkün ola bilər. [5, s.120] Başqa sözlə desək, leksik qeyri-müəyyənlik sözün birdən çox ümumi qəbul olunan mənaya malik olması zamanı yaranır. Bir neçə nümunəyə baxaq: *My best friend, Emma, starts in two days.* Bu cümlədə "start" sözü qeyri-müəyyənlik yaradır. Bir mənada Emma iki gün sonra hardansa gələ və ya gedə bilər yəni yola düşmək mənasında. İkinci bir mənada isə nəyəyə başlamağa istinad edir.

Yesterday he advised me to go to the bank. Bank sözü cümlədə qeyri-müəyyənlik yaradır. Pul çəkmək və ya kredit almaq kimi məsələlər üçün banka getmək və ya istirahət etmək üçün çay sahilinə getmək mənalarını verə bilər. Mənanın aydın olması üçün əlavə məlumat ehtiyac yaranır. Məsələn *he advised me to go to the bank to get loan.*

Leksik qeyri-müəyyənlik həmçinin semantik qeyri-müəyyənlik və ya omonimiya da adlanır. Çünki leksik qeyri-müəyyənlik omonimiya və çoxmənalılığın olmasından irəli gəlir. Bəzi ədəbiyyatlarda leksik qeyri-müəyyənlik bir yazı xətası olaraq göstərilir. Semantik qeyri-müəyyənlik problemi danışanın məqsədinin anlaşılmasına səbəb olur ki, bu da oxucunun çaşqınlığa gətirib çıxarır. Ədəbiyyat sahəsində çalışan mütəxəssislər leksik qeyri-müəyyənliyin verdiyi üstünlüklərdən istifadə edərək bunu əsərlərində bilərəkdən yaradırlar. Bunu cinas sözlərin yaradılmasında görmək olar. Klassik ədəbiyyatda cinas sözlər istifadə olunmuş nümunələr olduqca çoxdur. Əsrlər boyunca yazıçılar maraqlı effektlər əldə etmək üçün İngilis dilinin səsləri və mənaları ilə oynamışlar.

Cinas sözlərə istər Şekspirin əsərlərində, istərsə də müasir poeziyada rast gələ bilərik. Aşağıdakı nümunələrə baxaq.

Panthino

Away, ass! You'll lose the *tide* if you tarry any longer.

Launce

It is no matter if the *tied* were lost; for it is the unkindest *tied* that ever any man *tied*.

Panthino

What's the unkindest *tide*?

Launce

Why, he that's *tied* here, Crab, my dog [8]

Digər bir nümunəyə baxaq:

"Mine is a long and a sad *tale!*" said the Mouse, turning to Alice, and sighing. 'It is a long *tail*, certainly,' said Alice, looking down with wonder at the Mouse's *tail*; 'but why do you call it sad?' And she kept on puzzling about it while the Mouse was speaking." [6, s.192] Verilmiş nümunə Levis Carrollun "Alice's adventures in Wonderland" əsərindəndir. Nümunədən də görüldüyü kimi, əsərdə eyni səslənməyə malik, lakin müxtəlif mənalar daşıyan *tail* və *tale* cinas sözlərindən istifadə olunub.

Cinas sözlər sadəcə yumor üçün deyil, oxuduqlarımızı fərqli nöqteyi-nəzərdən anlamaq və eyni zamanda yazıçının bacarığını dərindən qiymətləndirmə imkanı verir. Cinas sözlər müxtəlif şəkildə təsnif oluna bilər. Cinas sözlərə 1) omofonlar, 2) omoqraflar, 3) mürəkkəb cinas, 4) visual cinas, 5) rekursiv cinas və başqaları aiddir. [11] Müxtəlif növləri olmasına baxmayaraq məqalədə əsas diqqət omofon və omoqraflar növünün araşdırılmasına verilib.

1. Omofonlar eyni səslənməyə malik olsa da müxtəlif mənə daşıyan sözlərdir. Məsələn:

Mercutio: "Nay, gentle Romeo, we must have you dance."

Romeo: "Not I, believe me. You have dancing shoes. With nimble *soles*; I have a *soul* of lead. So stakes me to the ground I cannot move ... [9]

Verilmiş nümunədə *soul* və *sole* omofon sözlərdən istifadə edilib. Bu hissədə Romeo ruhunun ağırlığından və duyğularından danışır. O eyni zamanda bunu rəqs etmək qabiliyyəti və ayaqqabılarının dabanları ilə əlaqələndirir. Yazıçılar əsərlərində yumoristik və düşündürən effekt yaratmaq üçün omofonlardan istifadə edirlər. İki və daha çox mənası olan sözlər istifadə edildikdə oxucunun mütaliəni dayandırıb verilmiş sözləri gözədən keçirmək və əsərdə yazıçı tərəfindən hansı mənanın seçildiyi haqqında düşünməsi lazım gəlir. Ən yaxşı yazarlar cinas sözlərdən qüsursuz şəkildə istifadə edir və onları təsvirlərə,

dialoglara və rəvayətlərə asanlıqla daxil edə bilirlər.
2. Omoqraflar isə yazılışı eyni mənaları fərqli olan sözlərdir.
“They seemed to think the opportunity lost, if they failed to *point* the conversation to me, every now and then, and stick the *point* .”

Verilmiş nümunədə "point" sözü müxtəlif mənalarda istifadə edilib. Birinci mənada istiqamət, ikinci mənada isə fikir, ideya deməkdir. [7, s560]

Poeziyada da omoqraf sözlərdən istifadə edilir. Onlar da şeirdə yumoristik effekt yaradırlar. Verilmiş şeir omoqraflara ən gözəl nümunə sayıla bilər.

“...And the roar of the *bear*

Is too loud for me to *bear*

And I can't try to *pet*

One, since it's not a *pet* !

I'm not trying to be *mean* ,

But what do these words *mean* ? [10]

Nümunədə bir neçə omoqraf sözlərə rast gəlirik. İlk misrada "bear" ayı mənasında , ikinci misrada isə dözmək mənasında istifadə edilib. Şeirdə "pet" sözünün də "tumarlamaq, nəvaziş göstərmək və ev heyvanı" kimi iki fərqli mənasından istifadə edilib. Son misralarda görüldüyü kimi "mean" sözü də omoqraf sözlər cütünü təşkil edir və sifət kimi "xəsis, naxələf" feil kimi isə "məna vermək" anlamında istifadə olunub.

Göründüyü kimi, qeyri-müəyyənlik yazıçı tərəfindən bilərəkdən yaradıldıqda ədəbiyyatda güclü bir vasitə ola bilər. Qeyri-müəyyən situasiyalar oxucunu əsərdə nə baş verəcəyini müəyyən etməyə istiqamətləndirir. Sözün və ya cümlənin verdiyi müxtəlif mənalardan hansının seçiləcəyi oxucunun şəxsi psixologiyası və yanaşmasından asılıdır.

Qeyri-müəyyənlik üzərində uzun müddət aparılan araşdırmalara görə mənaların aktivləşdirilməsini nəzərə alaraq iki mümkün variant irəli sürülür:

1) Anlama prosesi yüksək səviyyədə interaktivdir, belə ki leksik keçid zamanı uyğun söz mənaları seçilir

2) Anlama prosesi müstəqildir, belə ki bütün leksik informasiya qəbul edildikdən sonra uyğun söz seçilir. [2, s1-12]

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatda, dilçilikdə, incəsənətdə, mediada qeyri-müəyyənlik ifadə edən sözlərdən geniş istifadə olunur. Belə sözlərin hansı mənada işləndiyini müəyyənləşdirmək üçün kontekst vacibdir. Bir neçə qeyri –müəyyənlik ifadə edən nümunəyə baxaq:

I forgot its mark. Bu cümləni eşidən dinləyici onu anlamaqda çətinlik çəkə bilər. Çünki mark sözünün müxtəlif mənə variantları vardır ki, bu da çaşqınlığa gətirib çıxarır.

I forgot its mark. (Mən onun qiymətini unutmuşam)

I forgot its mark. (Mən onun markasını unutmuşam)

Göründüyü kimi, "mark" sözü omonimlər qrupuna aiddir və konteksti bilmədən mənə variantlarından birini seçmək çətindir.

She looks for the pass. (O keçidi axtarır)

She looks for the pass. (O bileti axtarır)

Verilmiş nümunədə "pass" sözü qeyri-müəyyənlik yaradır. Belə ki, yalnız kontekstin köməyi ilə biz cümlənin mənasını müəyyənləşdirə bilərik. İngilis dilində müxtəlif mənası olan digər bir sözə nəzər yetirək.

Letter - any of the symbols of an alphabet – hərf

Letter- a written communication, especially one sent in an envelope by mail or messenger – məktub

Let's learn letters. There are 26 letters in the English alphabet. Bu cümləni oxuyan və ya eşidən şəxs əlifbada 26 məktub deyil də 26 hərf olacağını düşünüb "letter" sözünün məktub mənasında istifadə edildiyini anlayacaq. Müxtəlif mənası olsa da sözün istifadə edildiyi kontekst ikimənalılığını aradan qaldırır və mənanı dəqiqləşdirir.

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Rumor had it that, for years, the government building had been plagued with problems. The man was not surprised when he found several spiders, roaches, and other bugs in the corner of the room [4, s. 645-659]

Verilmiş nümunədə bugs sözünü bir sistem və ya maşında nasazlıq və ya kiçik gizli mikrofon olaraq deyil istənilən növ hərəşat üçün ümumi termin olaraq başa düşürük. Bunun səbəbi kontekstdir. Yəni konteksdən asılı olaraq məna dəyişə bilər. Yuxarıda verilmiş nümunədə də istifadə edildiyi kontekstə görə "bug" sözü "hərəşat" mənası ifadə edir. Kılıçkayaya görə kontekst adətən sözün mənasının aydınlaşdırılmasına kömək edir ki, biz sözün digər mənalərini nəzərə almayaq. Əgər biz su haqqında danışanda stəkan sözündən istifadə etsək həmin kontekstdə sözün əynək mənası verməsi ağılımıza gəlməz. İçkini saxlayan konteyner ilə əlaqə kontekst tərəfindən avtomatik təmin olunur. Bununla belə, qeyri-müəyyənlik yaradan sözlərin mənasının aydınlaşmasında kontekstin rolu haqqında mübahisələr hələ də davam edir. [2, s1-12]

Qeyri-müəyyənlik məsələsi psixolinqvistiklərin də maraq dairəsinə daxil olan məsələlərdəndir. Belə ki, onlar insanların qeyri-müəyyənliyə qarşı necə reaksiya verdiklərini araşdırırlar. Qeyri-müəyyənlik halına qarşı tolerant ola bilmək açıqfikirlik və yaradıcılıq üçün də vacib element sayılır.

Ədəbiyyat:

1. Bach, K. Conversational Implicature, Mind and Language, 1994, p.9
2. Kılıçkaya F. Article: Lexical Ambiguity Resolution: Word processing, Recognition and Context Effect, Turkey, 2007, pp.1-12
3. Leech, G. Semantics, Harmondsworth: Penguin Books, 1987
4. Swinney, D. A. Lexical access during sentence comprehension: (Re) consideration of context effects. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 1979, pp. 645-659.
5. Schane, S. "Ambiguity and Misunderstanding in the Law". In: Words and Phrases, Harvard: Harvard University Press, 2000, p.120
6. Carroll L, Alice's Adventures in Wonderland, Puffin books, 2015
7. Dickens C, Great Expectations, 1981, 560 p
8. The Works of William Shakespeare, Two Gentlemen Of Verona, Cambridge and London: Macmillan and Co. 1863.
9. <https://www.enotes.com/topics/romeo-and-juliet>
10. <https://literarydevices.net/homograph/>
11. <https://www.masterclass.com/articles/what-is-a-pun-learn-about-the-different-types-of-puns-in-literature-and-tips-on-how-to-write-a-great-pun#5-different-types-of-puns>

Maharramli A.

Lexical ambiguity

(Summary)

Ambiguity is one of the most important issues in linguistics. The semantic of language must be able to predict the ambiguities in the expressions of a language. So ambiguity is still an interesting and complicated topic worthy of further discussion.

Махаррамли А.

Лексическая многозначность

(Резюме)

Многозначность — одна из важнейших проблем лингвистики. Семантика языка должна быть в состоянии предсказать двусмысленность в выражениях языка. Так что неоднозначность по-прежнему остается интересной и сложной темой, заслуживающей дальнейшего обсуждения.

Рәүсә: f.f.d., dos. E.Насиҗев

ATALAR SÖZLƏRİNİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: atalar sözü, mədəni müxtəliflik, stilistika, metafor, paremiologiya

Key words: proverb, cultural diversity, stylistics, metaphor, paremiology

Ключевые слова: пословица, культурное разнообразие, стилистика, метафора, паремиология

İngilis atalar sözlərinin semantik sferası geniş olduğu kimi, istifadə dairəsi də genişdir. Bu müdrik kəlamların istifadəsinə həyatın istənilən sahəsində rast gəlmək mümkündür. Məhz buna görə də, atalar sözlərinin üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılması böyük maraq doğurur. Aydın ki, hər bir dilin lüğət tərkibindəki sözlər ifadə çalarlarına və üslubi xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif üslublarda işlənilir. Atalar sözləri də daşdığı kommunikasiya məqsədinə və funksiyasına görə müxtəlif üslublarda işlənilə bilər. “Üslub” sözünün ingilis dilində ekvivalenti olan “style” sözü bu dilə latın dilindəki “stilus” sözündən keçmişdir. İlk mənası “qısa iti uclu çubuq” olan bu söz hazırda bir çox mənada işlənilir. Üslub dedikdə hər hansı bir şəxsin danışq tərz, müəyyən yazı qaydaları, fikir və ifadə arasındakı əlaqə və s. nəzərdə tutulur [22, s. 11]. Dilçiliyin bu cür üslubları öyrənən bölməsinə Stilistika və ya Linqvo-stilistika deyilir. Stilistika dili daşdığı funksiyasına və məqsədinə görə iki müxtəlif cəhətdən öyrənir. Stilistik tədqiqatın birinci sahəsinə bədii təsvir və emosional ifadə vasitələri daxildir. Bu vasitələr dilin estetik funksiyasını, emosional çalarlarını, dil və fikir arasındakı əlaqələri öyrənməyə xidmət edir. İkinci sahəyə isə funksional üslublar daxildir ki, bu da şifahi və ya yazılı dilin növləri kimi ümumi dilçilik məsələlərini, ədəbi (standart) dil anlayışını, mətnin tərkib hissələrini və ədəbi mətnin yaradıcı aspektlərini öyrənir [22, s. 9].

Ş. Aroraya görə ingilis atalar sözlərinin tipik üslubi xüsusiyyətləri bunlardır [46, s. 26]:

Paralelizim- ədəbi əsərlərdə nitqin iki və ya üç elementinin əlaqəsini vurğulayan kompozisiya texnikasıdır. Bu bədii təsvir vasitəsilə cümlələr və ya cümlənin hissələri bənzər strukturda verilir ki, bu da həmin cümlənin daha asan yadda qalması üçün şərait yaradır.

“Like father, like son” – Ot kökü üstündə bitər / Arşına bax bezi al, anasına bax qızı al [37, s. 183]

“Easy come, easy go” – Hayla gələn huyla gedər [37, s. 153]

Alliterasiya- şeir və nəsr əsərlərində səs qeydinin ən qədim metodlarından biri olan bu üslub vasitəsi sözlərin əvvəlində samit səsləri təkrarlanması ilə onların ifadəliliyini artırır.

“Faraway birds have fine feather”- Zurnanın səsi uzaqdan xoş gələr / Geridən baxana döyüş asan gəlir [53, s. 7].

Qafiyə- şeirdə beytlərin və ya mısraların son söz və ya səslərinin bənzər və həmahəng tələffüz edilməsidir. Qafiyə daha çox lirik növün nümunələrində işlədilsə də bir sıra epik janrlarda, xüsusən atalar sözlərində də bu bədii təsvir vasitəsinə rast gəlmək mümkündür.

“When the cat’s away, the mice will play”- Atın ölümü itin bayramıdır [21, s.1]

“Birds of a feather flock together” – Kor koru tapar, su da çuxuru; Taylı tayın tapmasa, günü ah-vayla keçər [21, s. 1]

Atalar sözlərinin üslubi xüsusiyyətlərini təhlil edən digər bir alim isə Qalperin olmuşdur. O, ingilis atalar sözlərinin aşağıdakı üslubi xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir [22, s. 181]:

1. Epiqrammatiklik - fikrin çox geniş və dərin mənalılığının çox qısa şəkildə ifadə olunması.

“First come, first served”- Yatan aparmaz, yetən aparar [37, s. 191]

2. Ritmik quruluş- atalar sözlərində ritm yaradan bir sıra bədii təsvir vasitələrinin işlədilməsi.

“Early to bed and early to rise, make a man healthy, wealthy and wise”- Erkən qalxan yol alar [22, s. 181]

Hər iki alimin fikirlərini ümumiləşdirsək ingilis atalar sözlərinin üslubi cəhətdən nə qədər zəngin olduğunu görə bilərik. Bunlarla yanaşı ingilis atalar sözlərində ən çox aşağıda adları qeyd edilən bədii təsvir vasitələrinə də rast gəlinir.

Metonimiya- məcazın növlərindən biri olub bir əşya və ya hadisənin əvəzinə onunla bağlı başqa bir əşya və ya hadisənin adının işlədilməsidir [22, s. 131].

“Who has a fair wife needs more than two eyes”- Gözəl arvadı olanın gözü açıq olmalıdır [64]

Hiperbola- mənənin əslində olandan daha güclü və şişirdilmiş şəkildə təqdim olunmasıdır.

“All the world and his wife” – Dünya bir yana, həyat yoldaşı bir yana [63] İngilis atalar sözləri yuxarıda qeyd edilən üslub vasitələri ilə zəngin olsa da, bu hikmətli sözlərin əsasını təşkil edən başlıca bədii təsvir vasitəsi metaforadır. Atalar sözləri tərkibində işlədilən üslub vasitələrinə görə fərqləndikləri kimi, metaforik atalar sözləri də öz üslub vasitələrinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Atalar sözlərinin ilkin mənbəyi şifahi xalq ədəbiyyatı olduğu üçün onların işlədildiyi əsas üslub olaraq məişət üslubu göstərilir. Bu sadəcə ingilis dili üçün deyil, ümumi bütün dillər üçün xarakteristik xüsusiyyətdir. Belə ki, atalar sözləri şifahi şəkildə yaranır və xalq tərəfindən nəsil-dən nəsilə ötürülür. Məhz buna görə də, atalar sözləri xalq dilində daha çox istifadə edilir və məişətin istənilən sahəsinə tapılır. Lakin, paremiyaların istifadə dairəsini məişət dili ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Hələ qədim zamanlardan atalar sözlərinin yazıya alınması onların bir sıra yeni üslublarda işlədilməsinə təkan vermişdir. Atalar sözlərinin daşdığı hikmətamiz mənalar və onların tərkibində işlədilən bədii təsvir vasitələri xüsusən də metaforalar bu müdrik kəlamların istifadə dairəsini daha da genişləndirmişdir. Beləliklə, müasir ingilis dilində biz metaforalarla zəngin atalar sözlərinin istifadəsini müxtəlif funksional üslublarda rast gələ bilərik ki, bu da atalar sözlərinin stilistik və ya üslubi xüsusiyyətinin əsasını təşkil edir.

İngilis dilində standart ədəbi dilin formalaşması ilə yaranan bu üslublar kommunikasiyanın məqsədinə və dil xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Atalar sözlərinin bu üslublarda işlənilməsi də onların dil xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Emosionallıq, ifadəlilik və təsvirin geniş istifadəsinin xarakterik olduğu bədii üslub atalar sözlərinin istifadəsi ilə də zəngindir. Bədii üslub o qədər geniş olmasa da, qəzet və publisistik üslablarda da bədi təsvir vasitələrindən müəyyən dərəcədə istifadə olunur. Lakin, paremiyalardan istifadəsi qəzet üslubu üçün daha çox xarakterikdir. Elmi və rəsimi-ışğuzar üslublar emosionallıqdan tamamilə uzaq olduqları üçün burada atalar sözlərin istifadəsinə rast gəlmək mümkün deyil.

Metaforik paremiyaların tərkibində alliterasiya, qafiyə və ya təkrarların istifadə edilməsi onların nəzm əsərlərində istifadəsi üçün şərait yaradır. Həmçinin, atalar sözlərində geniş informasiyanın qısa formada ifadə edilməsi, fikrin emosional və estetik şəkildə çatdırılması şairlər üçün böyük üstünlük yaradır.

“A friend in need is a friend indeed” – Dost dar gündə tanınar [21, s. 1]

“When the cat’s away, the mice will play” – Atın ölümü itin bayramıdır [21, s. 1]

“Birds of a feather flock together” – Kor koru tapar, su da çuxuru; Taylı tayın tapmasa, günü ah-vayla keçər [21, s. 1]

Verilmiş metaforik atalar sözlərində altından xətt çəkilmiş sözlərdə qafiyə və ritmin işlədilməsi, eyni zamanda birinci və sonuncu paremiyalarda friend (dost), talk (söhbət) və walk (gəzinti) sözlərinin təkrarlanması onların poetik funksiyasını artırır. Bununla yanaşı bir sıra məşhur ingilis şairləri var ki, onların şeirlərində istifadə etdikləri ifadələr daha sonardan atalar sözü olaraq dilə daxil olmuşdur.

“Knowledge comes, but wisdom lingers” – Bilik gəldi-gedərdi, müdriklik isə qalıcı [16, s. 334]

“A lie which is half a truth is ever the blackest of lies” – Yarı həqiqət olan yalan yalanların ən pisidir [16, s. 596]

“I am a part of all that I have met” – Mən gördüyü hər şeyin bir hissəsiyəm [16, s. 872]

Tanınmış ingilis şairi olan Alfred Tennysonun yaradıcılığından götürülmüş bu nümunələr atalar sözü kimi də şöhrət qazanmışdır və müasir dövrümüzdə də geniş şəkildə istifadə edilir. Nümunələrdə işlədilmiş metaforalar bilik və müdrikliyin, yalan və həqiqətin, şəxsiyyət və təcrübənin müqayisəsinə əsaslanır. Aid olduqları poemaların ümumi fikrini ifadə edən bu cümlələrin yığcamlığı və ifadəliliyi onların atalar sözü kimi istifadəsinə təkan vermişdir.

Tennisonun yaradıcılığında bu kimi nümunələrə həddən çox rast gəlmək mümkündür ki, bu da ingilis dilinin paremioloji bazasının zənginləşməsində böyük rol oynamışdır.

Bu sahədə çox böyük töhfəsi olan şairlərdən biri də Aleksandr Pop olmuşdur. XVIII əsrin görkəmli nümayəndəsi olan A. Popun peomalarında işlətdiyi hikmətli sözlər xalq tərəfindən mənimsənilmiş və atalar sözüə çevrilmişdir. Onun demək olar ki, bütün əsərlərində qəlibləşmiş müdrik kəlamlara rast gəlmək mümkündür. Aşağıda qeyd olunmuş yazıçının müxtəlif poema və esselərindən götürülmüş paremiyalar buna misal ola bilər:

“Charms strike the sight, but merit wins the soul” – Yaraşlıq baxışı cəlb edir, ləyaqət isə ruhu fəth edir [40, s. 31]

“What Reason weaves, by Passion is undone” – Ağılın düzəltdiyini ehtiras dağıdır [39, s. 54]

“Fools rush in where angels fear to tread” – Axmaqlar mələklərin gəzməyə qorxduğu yerə tələsərlər [39, s. 18]

Metaforik atalar sözlərinin kontekstual olaraq mənalarını dəyişə bilməsi onların nəsr və dram əsərlərində istifadəsi üçün də şərait yaradır. Bu iki janrdə işlədilən atalar sözləri dedikdə ilk ağıla Müqəddəs İncil və dahi ingilis dramaturqu U. Şekspir gəlir.

“A good name is better than great riches” – Yaxşı ad dövlətdir [49, s. 780]

“The fear of the Lord is the beginning of knowledge” – Allah qorxusu biliyin başlanğıcıdır [49, s. 741]

İngilis atalar sözlərinin işlədilmə sferasına nəzər saldıqda bir daha aydın olur ki, bu dilin paremioloji bazasını sadəcə məişət üslubu ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Həcm etibarilə kiçik, lakin mənasına görə geniş informasiya daşıyıcısı olan paremioloji vahidlər geniş üslubi xüsusiyyətlərə sahibdirlər. Tərkibində metaforaların işlədilməsi və dilin ifadəliliyini artırması atalar sözlərinin bir çox sahələrdə istifadə edilməsinə şərait yaradır. Məhz buna görə də, emosionallığın və bədiiliyin xarakterik olduğu istənilən üslubda atalar sözlərinin istifadəsinə rast gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Bəydili (Məmmədov) C. Atalar sözü. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 264 s.
2. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, 245 s.
3. Erdoğan A.M. Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin etimoloji aspektdə tədqiqi və etimoloji lüğətinin tərtibi prinsipləri. Fil.fəl.dok... dis. avtoref. Bakı: 2014, 28 s.
4. Шекунова Н. С. О роли метафоры в пословицах Английского языка. Могилев: Минского государственного лингвистического университета, 2015, 6 p.
5. Юдина И. Ю. Метафора в английской пословице. Автореф. дис. ... канд. Филол. наук, Москва, 2012, 10 s.
6. Abdulhafidh N.U. A cogni-pragmatic study of animal proverbs in English. Basrah: University of Basrah, 22 p.
7. Abdullaeva N.E. Semantic and linguocultural features of English and Uzbek provebrs with concept of friendship. Tashkent: National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulughbek, 6 p.
8. Alfred Lord Tennyson. Poems. The World's Poetry Archive, 2012, 874 p.
9. Arnold I.V. The English Word. Moscow: Высшая школа, 1986, 295 p.

Ahmedova A.

Stylistic features of proverbs (Summary)

When we look at the use of English proverbs, it becomes once again clear that the paremiological basis of this language cannot be limited to lifestyle. Paremiological units have a wide range of stylistic features. The use of metaphors and the expressiveness of the language allow the use of proverbs in many areas. That is why you can find the use of proverbs in any style that is distinguished by emotionality and art.

**Стилистические особенности пословиц.
(Резюме)**

Когда мы смотрим на употребление английских пословиц, то еще раз становится ясно, что паремиологическая основа этого языка не может ограничиваться стилем жизни. Небольшие по размеру, но широкие по смыслу паремиологические единицы обладают широким спектром стилистических признаков. Использование метафор и выразительность языка позволяют использовать пословицы во многих сферах. Именно поэтому можно встретить употребление пословиц в любом стиле, отличающемся эмоциональностью и искусством.

Rəyçi: f.f.d. Z.Məsmə

ƏLİYEV NAİBƏ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ
naibahusseinzadeh@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ FİTONİM TƏRKİBLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏR

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, fitonimlər, müqayisəli təhlil

Key words: phraseological units, phytonims, comparative analysis

Ключевые слова: фразеологизмы, фитонимы, сравнительный анализ

Hər bir dildə frazeoloji fondun yaradılmasının motivasiyası müxtəlif modifikasiyaların formalaşmasının səmərəli mərhələsidir. Linqvistik ədəbiyyat ekvivalentlik dərəcəsinə görə çoxsaylı təsnifatlar irəli sürür.

İstənilən dilin frazeoloji bazası onun vahidlərində yer alan presedent mətnlərin yığcam forması olan bilik fondu və xalq müdriklidir. Buraya sabit ifadələrdən, idiomlardan, klişelərdən, atalar sözlərindən tutmuş paremioloji vasitələrə qədər müxtəlif birləşmə dərəcələrinin sabit birləşmələri daxildir. Sabit ifadələrin müxtəlifliyi, onların səciyyəvi cəhətləri, konstruktiv və qiymətləndirici xüsusiyyətləri frazeologiyaya nəinki elm sahəsi kimi, o cümlədən müxtəlif dilçilik tədqiqatlarının mənbəyi kimi baxmağa imkan verir. Uzun müddət frazeoloji vahidləri bir araya toplamaq, onların təkamülünü öyrənmək, müqayisəli tipologiyasını tərtib etmək, kollopasiyaları araşdırmaq məqsədilə frazeologiyanın tədqiqi uzun müddət empirik faktların işlənməsi yolu ilə aparılmışdır.

Frazeoloji vahidin semantik, struktur və funksional xüsusiyyətləri onu bir sıra əlamətlər toplusu ilə digər dil vahidlərindən ayırır. Frazeoloji vahidin leksik mənası onun təkcə məndə deyil, həm də kontekstdə reallaşa bilən, leksikoqrafik təsvir və şərhə praktiki olaraq aşkara çıxaran kateqorik xüsusiyyətlərindən biridir. Xalqın frazeoloji dünyagörüşündə dili zənginləşdirən, çox vaxt ayrı-ayrı sözlərlə ifadəoluna bilməyən yeganə konkret məzmun ifadəsi olan zərif ifadələrə ehtiyacı, şübhəsiz ki, bu prosesə şərait yaradır.

Araşdırmamızda fitonim komponentli frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək istərdik. İnsanın mənəvi nizamı və mədəni inkişafı təcrübəsi ətrafımızdakı aləmin subyektlərini bildirən əşyalarla qeyd olunur, buna görə də linqvistik ədəbiyyatda leksik vahidlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Fitonimiyaya diqqət ona əsaslanır ki, bitki adları mədəniyyətdə, flora aləminin inkişafını müəyyən və əks etdirir. Beləliklə, fitonimlərin tədqiqi terminoloji, linqvokulturoloji və etnolinqvistik problemləri həll etməyə imkan yaradır. Fitonimik lüğətin tədqiqi tarixi ilə bağlı aktual problemlərdən biri "fitonim" semantik ifadəsinin tərifidir, çünki dilçilikdə geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, bu terminin ümumi qəbul edilmiş şərhə yoxdur. Fitonimlər botanika

nomenklaturasının vahidləri kimi müəyyən edilir və bitkilərin elmi adlandırma vahidlərinə ziddir. Bu leksik qrupa daxil olan sözlər öyrənilərkən nəzərə alınmalı olan mühüm xüsusiyyətlərə malikdir.

Dilçilərin floraya xüsusi diqqət yetirmələrinin səbəbi bitkilərin bəşər mədəniyyətində əsas yerlərdən birini tutmasıdır. Fitonimlərin istifadəsi mifoloji, dini və ədəbi ənənələri dil mədəniyyətlərinin arxetiplərinə geri qaytarmaqda davam etdirir. Fitomorfizm, mülahizələrin erkən forması ilə əlaqələndirilir və bu formadan irəli gələn anlayışlar dildə qorunub saxlanılır. Fitonimlər bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdə davam edir və hazırda onların öyrənilməsi geniş yayılmaqdadır. Bir çox saydamüəllif tərəfindən istifadə edilən yanaşmaların müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar floranın universal olması fikrindədirlər və bu, reallığı modelləşdirməyin ən qədim yollarından birini nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Flora konseptuallaşması ilə bağlı olan fitonimik dünyagörüşü linqvistik dünyagörüşünün mozaika parçasını öyrənən perspektivli istiqamətlərdən biridir. Müasir qeyri-bədi ədəbiyyatda müxtəlif dillərdə və dünya linqvo mədəniyyətlərində fitonimik lüğətin təhlilinə dair çoxlu əsərlər mövcuddur. Elmi məqalələr hadisələri təsvir edir və fitonimin öyrənilməsi sahəsində çoxlu sayda məqalələrin mövcudluğunabaxmayaraq, hələ də onun əhatəli şəkildə birmənalı tərifini verməyə çalışırlar. Bununla belə, bəzi alimlər onları terminoloji sistemə daxil etdiyi halda, bəziləri bu cümlüqətləri nomenklaturaya daxil edirlər. Fitonimlərin bir sıra terminoloji xüsusiyyətlərə malik olması, denotasiya ilə sabit əlaqədə olması və leksik-semantik qrupun ümumi adı olması barədə də belə bir fikir mövcuddur.

Beləliklə, fitonimlər floradan əlavə linqvistik kontekstin işarələyicisi kimi nəinki əhəmiyyətli leksemlərdir, həm də ana dilində danışan şəxsin şüurunda praqmatik və qiymətləndirici komponent oyadır.

Fitonim tərkibli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik təhlili onların məişət reallıqlarına və insanların dilinə təsiri sübut edilmişdir. Fitonimlərin öyrənilməsi insanların mədəni həyatının xüsusiyyətlərini, həyat tərzini və adət-ənənələrini bilməyə kömək edir. Yuxarıda deyilənlərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, frazeoloji vahidlər-fitonimlər semantik baxımdan kifayət qədər müxtəlifdir ki, bu da onları uyğun tematik qruplara təsnif etməyə, konnotativ və praqmatik mənə əsasında müəyyən etməyə imkan verir.

Müasir dünyada müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin və dil sistemlərinin qarşılıqlı təsiri və inteqrasiyası tendensiyası mövcuddur. Müqayisəli tipoloji təhlil, öz növbəsində, müxtəlif dillərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini, onların fəaliyyət xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Hər bir halda frazeoloji birləşmələrdə iştirak edən komponentlərin birləşə bilmək qabiliyyəti ilə yanaşı, onların hər birinin həm ilkin lüğəvi mənası, həm də metaforlaşma qabiliyyəti son halda frazeoloji birləşmənin kontekstdə işlənilərkən aldığı mənə birbaşa olaraq komponentin tərkibi faktorundan çox asılıdır. Məsələn, *“plentiful”* komponenti frazeoloji birləşmə tərkibində *“as plentiful as blackberries”* – *“bol, bolluq”* həmin birləşmədə ifadəlilik yaradır. Biz bu situasiyanı başqa bir fitonimdə də müşahidə edirik.

“Her? Rats! Sissy can’t drive four sour apples. Grazy’s a loon” (S.Lexis). – *“O aparacaq? Cəfəngiyyət! Maşın idarə etmək barədə Sissinin anlayışı yoxdur. O qeyzlidir (qudurğandır).”* - Burada kontekstdən görüldüyü kimi *“four sour apples”* frazeoloji birləşməsi tam şəkildə inkarlıq ifadə edir və nəyisə qəti şəkildə bacarmamaq anlamına gəlir. Lakin bir məsələ vardır ki, bu fikri başqa sözlərlə ifadə etmək istəsək həmin effekt bu fikirdə alınmazdı, çünki həmin birləşmənin tərkibində olan komponentlərin metaforlaşaraq konnotativ semantika yaratmasını başqaları bu qədər ekspressiv edə bilməzdi və buna görə də frazeoloji birləşmələrdə komponent tərkibi faktoru mühüm, aparıcı faktorlardan biridir.

Bu kontekstdə inkarlıq, neqativlik ifadə olunurdusa, başqa bir frazeoloji birləşmədə isə (tərkibində *“apple”* komponenti olan) daha yüksək emosional və ekspressiv səviyyədə pozitivlik ifadə olunur.

“Dick” said the dwarf, thrusting his head in at the door, “my pet, my pupil, the apple of my eye, hey, hey!” (Ch.Dickens. The Old Curiosity shop. Ch.1.) – *‘Dik! – cırtndan adam başını qapıdan içəri uzadaraq dedi – mənim sevimlim, mənim şagirdim, gözümün işığı!’*

“George was the apple of his father’s eye (W.S.Maugham).” – “Atası Corcu o qədər çox istəyirdi ki, onsuz özünü təsəvvür etmirdi. Corcu atası həddindən artıq sevirdi.”

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, ingilis dilində bəzi fitonimlər vardır ki, onların ikinci komponenti *berry* sözündən ibarətdir və bu fitonimlər quruluşuna görə mürəkkəb sözlərdir.

“blackberry” – “böyürtkən, qara qarağat”

“goose-berry” – “qırmızı qarağat, quş üzümü”

“strawberry” – “çiyələk”

Bu fitonimlərlə bərabər *“berry”* fitonimi də əvvəldə vurğuladığımız kimi frazeoloji birləşmə yaratmışdır.

“ Well, well, you’re brown as a berry”(S.Lexis. The Job, ch.XIII) – “Siz necənsə qaralmısınız, lap şokolad kimi”.

İnsanların həyatı həmişə bitki aləmi ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olmuşdur. Ona görə də tədqiq olunan dillərdə fitonim tərkibli frazeoloji vahidlər mühüm yer tutur. İngilis və azərbaycan dillərində fitonim komponentli frazeoloji vahidlərin öyrənilməsinin aktuallığı müqayisə edilən dillərin ümumi və spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək zərurəti ilə əlaqədardır.

Frazeoloji vahidlərin bir dildən digər dilə tərcüməsi zamanı dillərarası uyğunluqların tapılması və milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması problemi xüsusi maraq doğurur.

Konnotasiya komponentlərinin əmələ gəlməsi amilləri nəzərə alınmaqla fitonim tərkibli frazeoloji vahidlərin məna quruluşu tədqiq edilmiş, bu vahidlərin milli-mədəni xüsusiyyəti müəyyən edilmişdir. İngilis və azərbaycan dillərinin frazeoloji vahidlərinin təsadüfi istifadəsinin müxtəlif növlərinin xüsusiyyətləri və istifadə tezliyi vurğulanır.

Bildiyimiz kimi, dil insan aqlının güzgüsü və mədəniyyət anbarı hesab olunur, çünki o, təkə insanı əhatə edən real aləmi deyil, həm də milli xarakteri, “dünyanın şəklini”, xalqın mentalitetini, adət-ənənələrini, əxlaqını, dünyagörüşünü əks etdirir. Gerçəkliyin mənzərəsi ikinci dərəcəli işarə sistemlərinin (xüsusən şifahi dil) köməyi ilə təqdim olunur və subyektivləşir və ontoloji reallıq yaratmır.

Beləliklə, təbii dil öz daşıyıcılarına dünyanı obyektiv şəkildə mövcud olduğu formada deyil, onların dünya mənzərəsində təqdim etdiyi formada təqdim edir [2, s 146 -147]. Dünyanın linqvistik mənzərəsinin transformativ mənası ondan ibarətdir ki, onun dəyişməsi insanların ətrafdakı dünya və özləri haqqında qavrayışını dəyişdirir.

Xalqın təbii mühitinin xüsusiyyətlərinə, mədəni-tarixi inkişafının xüsusiyyətlərinə görə flora onun mədəniyyətinin ən spesifik sahələrindən biridir ki, bu da öz növbəsində təbii dildə - əsas etnomədəni kodda öz əksini tapır.

Mif və folklorun şərti dilində olan bitki obrazları simvolik semantikasında çox müxtəlif olan ümumi mədəni mənalarla sıx bağlıdır. Floristik komponentlər müasir nitqdə geniş istifadə olunur. Bir çox bitki təsvirləri çarpaz janr xarakteri alır; buna görə ümumi mədəni ənənəvi kod çərçivəsində tərəvəz kodunun elementləri gözlənilən və proqnozlaşdırıla bilən olur.

Bu araşdırmada biz fitonimlər adlanan floristik komponentli ingilis frazeoloji vahidlərini təhlil etdik. Fitonimlərə bütövlükdə konkret bitkini bildirən element (çiçəkli bitki, giləmeyvə, meyvə və s.), onun tərkib hissəsi (yarpaq, ləçək, gövdə, kök və s.), növü (ağac, kol, ot) olan frazeoloji vahidlər daxildir.

Bitki simvolizminin təsiri nəticəsində ingilis dilinin fitonim komponentli frazeoloji vahidlərinin xeyli hissəsi meydana çıxdı. Beləliklə, fitonimlərin “bitkilərin mifoloji, dini, tarixi-etnoqrafik və mədəni kontekstlərdə rolunun öyrənilməsində” istifadə olunan mühüm kulturoloji anlayışlar olduğunu iddia etmək olar. [11, s. 96]

Dünyanın obyektiv mövcud mənzərəsi dildə ilk növbədə sözlərin köməyi ilə əks olunur. Məhz onlar, ümumiyyətlə inanıldığı kimi, insanın obyektiv dünyası ilə birbaşa əlaqəlidir. Obyekt-maddi məna daşıyan leksemlər dünyanın linqvistik mənzərəsinin yaradılmasında xüsusi rol oynayır. Bunlara floranın çoxsaylı adları, yəni ağacların, kolların, otların, çiçəklərin, tərəvəzlərin, giləmeyvə və digər bitkilərin adları daxildir. Göstərilən tematik sinfin müəyyən adlarının olması və ya olmaması faktı dünyanın mənzərəsi baxımından informativdir. Bundan əlavə, müxtəlif dillərdə hətta ekvivalent fitonimlərin tərkibinin təhlili təbii artefaktlar, onların əlaqələri və xüsusiyyətləri

anlayışlarında əhəmiyyətli fərqləri göstərir. Onlar hər bir xalq üçün reallığın bu sferasının spesifik bölgüsünü əks etdirir.

Bundan əlavə, müxtəlif dillərdə oxşar adların müqayisəli təhlili eyni reallığın müxtəlif xalqların şüurunda fərqli dərəcədə aktuallığı haqqında nəticə çıxarmağa əsas verir. Bu, öz növbəsində, yalnız denotativ tipikliyi, yayılması ilə deyil, həmçinin, ana dilində danışanların ona münasibəti ilə müəyyən edilir. Nəticədə bu təhlil ətraf aləmin milli qavrayışı, onun qiymətləndirilməsi, ideologiyası və mədəniyyət anlayışı ilə müəyyən edilir.

Dünyagörüşü və onun dillərdə əks olunması nəinki, obyektlərin obyektiv xüsusiyyətlərinə, həmçinin onların bəzi "təcrübələrinə", onlara qarşı emosional münasibətə əsaslanır.

Fitonimlərin funksional xüsusiyyətləri, istifadə kontekstləri, əlavə qeyri-konseptual mənaları, paradigmatik əlaqələri göstərir ki, bu adlar dünyanın mənzərəsini daha yüksək səviyyədə qurmaq üçün mühüm lingvistik elementlərdir, insanların mənəvi aləmini əks etdirirlər. Dünyanın dil mənzərəsində fitonimlər, bir qayda olaraq, insanın xarici və daxili keyfiyyətlərinin etalonları, milli-vətənpərvərlik simvolları rolunu oynayır. Və dünyanın bu mənzərəsi obyektiv reallığı əks etdirən mənzərədən daha çox milli müstəvidə qeyd olunur.

İngilis dilində flora və fauna lüğətindən istifadə edən frazeoloji vahidlər də insanların ətraf mühitə münasibətini çatdırır, hədəf dilin milli, mədəni və universal xüsusiyyətlərini əks etdirir. İngilis dilinin müxtəlif frazeoloji və izahlı lüğətlərini tədqiq edərək qeyd etmək olar ki, qızılqul komponenti olan qrup ən çox və daha tez-tez istifadə olunan hesab edilir. Qızılqul İngiltərədə ən sevimli çiçəkdir və sevgi, gözəllik güclü hisslərlə əlaqələndirilir.

Beləliklə, Azərbaycan və ingilis dillərində fitonimlər olan frazeoloji vahidləri müqayisə etdikdə əmin olduq ki, bu ifadələr komponent tərkibinə və obrazlı əsaslarına görə fərqlənirlər. Tərkibində eyni nominativ komponentlərə malik olsa da, frazeoloji vahidlər semantikada üst-üstə düşür. Fərqlər hər iki xalqın mədəniyyətinin, həyat tərzinin milli spesifikliyi və xarici aləmi təsəvvürlü qavrayışı ilə ifadə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A. İngiliscə-Azərbaycanca atalar sözləri və zərb-məsəlləri lüğəti. Bakı: Turan evi, 2009, 471 s.
2. Bayramov Q. Tərcümə sənəti. Bakı, 2008, 251s.
3. Quliyeva N. Etnoqrafiya və etnologiya. Bakı, 2009, 157s.
4. Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcüm, 2010, 164s.
5. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Elm, 2006, 293s.
6. Musayev O. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Qismət, 2003, 1696s.
7. Novruzov R. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Mütərcim, 2011, 256s.
8. Novruzov T. Orta Əsrlər Qərb Ədəbiyyatı. Bakı, 2005, 490s.
9. Veysəlli F. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010, 336s.
10. Chrystal David. The Cambridge Encyclopedia of the English language. Second edition. Cambridge University Press, 2003, 499p.
11. Gerard V. H. What is Sociolinguistics? Chishester: John Wiley and Sons Ltd. 2013, 243p.
12. Hacıyeva A., Najafov E., Jafarov A. English phraseology Baku: Science and Education, 2009, 228p.

Aliyeva N.

Phraseological units with phytonim in English (Summary)

This article examines the universal features and ethnospecific features of phraseological units with phytonims of Azerbaijani and English languages, which are an integral part of the dictionary in any language, as they can be used to follow the culture and traditions of the people.

It currently occupies an important place in the science of comparative linguistics, whose task is to identify a number of aspects in the field of related and different systematic languages. Comparative analysis of phraseological units is of great interest among scholars. The study of

phraseological units allows us to determine the cultural characteristics of the elements of the linguistic landscape of the world of each nation.

The subject of the article is phraseological units with phytonyms of English and Russian languages. Flora names are sometimes an indispensable part of the dictionary in any language, because with its help you can follow the culture, traditions and symbols of the people. The life of any nation is closely connected with the plant world. The study of phytonyms allows to get a certain idea about the different linguistic phenomena of a certain people.

Алиева Н.

Фразеологические единицы с фитонимом в английском языке

(Резюме)

В статье исследуются универсальные особенности и этноспецифические особенности фразеологизмов с фитонимами азербайджанского и английского языков, которые являются неотъемлемой частью словаря любого языка, поскольку могут быть использованы для прослеживания культуры и традиций народа.

В настоящее время он занимает важное место в сравнительной лингвистике, задачей которой является выявление ряда аспектов в области родственных и различных систематических языков. Сравнительный анализ фразеологизмов вызывает большой интерес у ученых.

Изучение фразеологизмов позволяет определить культурные особенности элементов языкового ландшафта мира каждого народа.

Предметом статьи являются фразеологизмы с фитонимами английского и русского языков. Названия флоры иногда являются незаменимой частью словаря на любом языке, потому что с его помощью вы можете следить за культурой, традициями и символами людей. Жизнь любого народа тесно связана с растительным миром. Изучение фитонимов позволяет составить определенное представление о различных языковых явлениях определенного народа.

Rəyçi: f.f.d. S.Məmmədova

BAĞIROVA PƏRVANƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
pervane13baqirova@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZONİMLƏRİN İŞLƏNMƏ PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: onomastika, zoonim, advermə

Key words: onomastics, zoonym, namegiving

Ключевые слова: ономастика, зооним, имянаречение

Onomastik leksikanın tərkibi zəngin və rəngarəngdir. Bura daxil olan onomastik vahidlər qrupundan biri də zoonimlərdir. Zoonimlər hər bir dildə mövcuddur və dilin zooloji leksikasının əsasını özündə ehtiva edir. Zoonimlərə müxtəlif heyvanların, quşların, balıqların, həşəratların və başqa canlıların adları daxildir. Bu adlar özlüyündə iki qrupa bölünə bilər – *ümumi zoonimlər* və *xüsusi zoonimlər*. Ümumi zoonimlərə heyvan növləri daxildir (məsələn, quş növlərini bildirirlər; İngilis dilində - *falcon, dove, heron, hummingbird, etc*; Azərbaycan dilində - *alaçöhrə, turağay, dovdaq, durna, və s.*). Onomastik araşdırmaların əsasında onomastik vahid kimi xüsusi zoonimlər dayanır. Bura heyvanlara verilən xüsusi adlar daxildir və bu adlar, əsasən, “ləqəb” hesab olunurlar. Nümunələrə nəzər yetirək: İngilis dilində - *Bonnie, Poppy, Coco, Cooper, Nala*; Azərbaycan dilində

- *Bozat, Gümüş, Yumaq, Məstan, Xallı* və s. Belə xüsusi adlar müxtəlif cür ev heyvanlarına onların zahiri görünüşü, xüsusiyyətləri və sairə görə verilir.

Təkcə heyvanları deyil, eyni zamanda insanları, müxtəlif məkanları, əşyaları adlandırarkən hansı səbəblərin mühüm rol oynamağı ilə bağlı araşdırmalar aparan Norveç etnoloqu Bjarne Rogan, əsasən, üç vacib amili vurğulayır: *fərdiləşdirmə funksiyası, ekspressiv funksiya və ritual funksiya*. Heyvanlara xüsusi ad verərkən fərdiləşdirmə funksiyası əsas götürülür. Buna baxmayaraq, ekspressiv funksiya da istifadə edilə bilər. Məsələn, azğın bir itə onun gücünə görə *Attila* adının verilməsi zamanı ekspressiv funksiya ön planda durur. Heyvan adlarının təkrar istifadə edilməsi (ölən heyvanların) ritual funksiyasını özündə ehtiva edir. [2, p 664] Heyvanlara ad verərkən müxtəlif faktorlar rol oynaya bilər:

- Heyvanı digər heyvanlardan fərqləndirmək üçün zəruri şərt yaranır – heyvanı səsləmək, əzizləmək üçün;
- Heyvan təkcə qida üçün saxlanılmadığına görə;
- Sürüdə və ya ildə cinsinə görə digər heyvanlardan fərqləndiyinə görə;
- Heyvanı zahiri görünüşünə (rənginə, üzərindəki xallara və s.) görə fərqləndirmək üçün və s.

Təbii olaraq, bu faktorlar zaman keçdikcə, eyni zamanda mövcud şəraitə görə dəyişir. Müxtəlif heyvan cinslərinə xüsusi ad və ya ləqəb verərkən hər bir cəmiyyətin təsərrüfat və sosial strukturu da təsir göstərir. Məsələn, Sami mədəniyyətində şimal maralı mühüm əhəmiyyətə malikdir, ona görə də onları adlandırırılar. Bəzi xalqların mədəniyyətində dəvələr, atlar cəmiyyətin həyatında vacib rola (məsələn, nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilir) malik olduğuna görə fərqləndirilir və onlara müxtəlif adlar verilir.

İngilis dilində zoonimlər bir neçə mənbə əsasında formalaşa bilərlər və bunun nəticəsində heyvanlara və quşlara aşağıdakı xüsusi adlar verilə bilər:

- Antroponimlər əsasında: tanınmış şəxslərin ad və ya familiyalarından istifadə edərək – *Elton, Clinton*; mifoloji adlardan ilhamlanaraq – *Athena, Nyx, Pandora, Aura*; bədii antroponimlərdən istifadə edərək – *Capilet, Romeo, Florian*;
- Toponimlər əsasında – *Breton, Borg, Chelsea, Dublin, Harlem*;
- Hər hansı bir əmtə adı və nişanı əsasında – *Cadbury, Cigarette, Hershey*;
- Heyvan və quşun zahiri görünüşü, ona xas xüsusiyyəti və ya onunla bağlı hər hansı bir əlamətini əsas götürərək istifadə edilən zoonimlər: *Cole, Coley, Calamity, Ira, Honey, Danger*.

Azərbaycan dilində heyvanlara və quşlara xüsusi adların verilməsində müəyyən prinsiplər izlənilir. İlk növbədə zahiri görünüşünə görə xüsusi adların verilməsi prinsipini qeyd etmək olar. Burada ilk gözəçarpan əlamət əsas götürülür. Bu prinsip əsasında işlənən zoonimlər dildə çoxluq təşkil edir:

- at adları – *Xallı, Yəhərbel, Çəpgöz, Qaragöz, Qaşqa, Zilli, Məxməri, Qarabirçək, Şirağız, Qaraxal, Durnaboğaz*;
- it adları – *Alabaş, Bozdar, Ağdöş, Qaradöş*;
- inək adları – *Narınc, Alagöz*;
- qoyun adları – *Sarıgöz, Qara nəriş, Sarı nəriş* və sairə. [4, s 276]

Heyvanlarda müəyyən tipik xüsusiyyətlər müşahidə oluna bilər ki, bəzən bunun əsasında da onlara xüsusi ad və ya ləqəb verilir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

- at adları – *Yelqanad, Şimşək, Yağlıqıran, İpəyatmaz*;
- it adları – *Dəmir, Saymaz, Ayıbasan, Ayıq, Qanıq*;
- inək adları – *Naznaz, İncə, Kişmiş* və sairə. [4, s 276]

Zoonimlərin araşdırılması zamanı Azərbaycan dilində at və it adlarının daha çox inkişaf etməsinə dair maraqlı bir fakt ortaya çıxır. Digər tədqiqatçıların apardığı araşdırmalardan ümumi nəticə çıxararaq, A. Qurbanov üç faktorunu vurğulayır. İlk növbədə qeyd olunur ki, at və it kimi ev heyvanları totemik xarakter daşımışlar. Onlar mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, elə bu səbəbdən də onlara xüsusi ad verərək fərqləndirmişlər. Əhəlinin məişət həyatında bir sıra təsərrüfat sahələri – qoyunçuluq, maldarlıq və s. əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hələ qədim zamanlardan mal-qaranın saxlanılmasında, qoyun-quzunun otarılmasında at və it insanların əvəzsiz köməkçisinə çevrilmişdir.

Elə buna görə də onlarla bağlı xeyli zoonim bizə məlumdur. Digər bir səbəb kimi müxtəlif ictimai təbəqələrə daxil olan şəxslərin, tayfa başçıların, xanların, ağaların, tarixi qəhrəmanların öz xüsusi atının olmasıdır. Bu atlar düşməyə qarşı mübarizədə və eyni zamanda minik vasitəsi kimi geniş istifadə edilmişdir. Məsələn, Koroğlunun *Dürati*, Salur Qazanın *Qonur atı*, Bayandırın *Duru ayğırı* və sairə. [4, s 275]

Hələ qədim zamanlarda xalqımızın tarixində meydan tamaşalarının nümunələrindən sayılan fərdi tamaşalar böyük maraq doğurur. Bura “qoç döyüşdürmək”, “xoruz döyüşdürmək”, “it boğuşdurma” kimi fərdi tamaşaları misal göstərmək olar. Bu oyunlarda döyüşən heyvanlara öz məharətinə, hünərinə və ya başqa əlamətinə görə ad qoyarmışlar. Elə bu səbəbdən bu oyunlarla bağlı bizə xeyli zoonim məlumdur.

Ümumiyyətlə, heyvanlara və quşlara verilən xüsusi adlarda – zoonimlərdə müəyyən çarlılıq özünü göstərir ki, bunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- **Çiçək və ya bitki adlarından ibarət zoonimlər**
İngilis dilində - *Calla, Lilac, Poppy, Violet, Jasmine, Clover*;
Azərbaycan dilində - *Sünbül, Çiçək, Nərgiz*;
- **Güc, qüvvət, bu və ya digər xüsusiyyət nəticəsində meydana gələn zoonimlər**
İngilis dilində - *Oscar, Magnar, Kari, Isla, Neron*;
Azərbaycan dilində - *Almaz, Tozlu, Nər*;
- **Müxtəlif parça adlarından götürülmüş zoonimlər**
İngilis dilində - *Borato, Burnet, Camelin, Flannel, Gazar, Leno*;
Azərbaycan dilində - *İpək, Məxmər, Atlas*;
- **Rəng bildirən sözlər əsasında verilən zoonimlər**
İngilis dilində - *Denver, Iris, Wit, Olive, Tale*;
Azərbaycan dilində - *Sarı, Boz, Alabaş, Qarabaş, Qaraqulaq*;
- **Çöl və vəhşi heyvanların adlarından ibarət zoonimlər**
İngilis dilində - *Bear, Lupo, Luan, Woof, Beaver, Deer, Owl*;
Azərbaycan dilində - *Aslan, Ceyran, Maral, Qaplan*.

Heyvanlara xüsusi adların verilməsi əksər xalqlarda mövcuddur. Bura müxtəlif növ heyvanlar daxildir. Onlardan biri də atlardır. Atlar zaman keçdikcə insanların həyatında müxtəlif mövqeyə sahib olmuşdur. Onlardan istər müharibə, istərsə də sülh dövründə nəqliyyat vasitəsi kimi geniş istifadə edilmişdir. Müasir dövrdə qərb ölkələrinə baxsaq, əsasən, onlardan yarış atı kimi istifadə edildiyini müşahidə etmiş olarıq. Tarixə nəzər yetirsək, görərik ki, atlara xüsusi ad verərkən onların bir sıra xüsusiyyətlərini əsas götürürlər. Məsələn, atın hansı cins kateqoriyasına aid olması. Orta əsrlərdə Britaniya adalarında atlara verilən xüsusi adların təsviri xarakter daşması diqqəti çəkir, belə ki, atın zahiri görünüşü, rəngi adda öz əksini tapır. Hətta bəzən ata xüsusi ad verilərkən sahibinin familiyasından da ilhamlanmışlar. Mifoloji varlıqların adlarından və antroponimlərdən də geniş şəkildə istifadə edilmişdir. İngilis dilində bir neçə nümunəyə nəzər yetirək: *Ellen* – yunan dilindən tərcümədə “günəş şüaları”, “parlayan işıq” mənasını verir. Dişi ata verilən addır; *Elvina* – qədim ingilis dilində “yaxşı dost” deməkdir; *Dana* – Kelt məhsuldarlıq ilahəsinin adıdır, dişi ata verilən addır; *Brownie* – Şotland mifologiyasındakı pərilərdən ilhamlanaraq atlara verilən addır; *Valerie* – dişi ata verilən addır, mənası “güc”, “cəsurluq” deməkdir.

Bədi ədəbiyyatda atlar zəriflik, güc-qüdrət və sədaqət rəmzi kimi xüsusi yer tutmuşdur. Onlara verilən xüsusi adlarda da bu kimi xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

SIR TOBY BELCH

“Ay, but he will not now be pacified^ Fabian can scarce hold him yonder”.

SIR ANDREW

“Plague on't, an I thought he had been valiant and so cunning in fence, I'd have seen him damned ere I'd have challenged him. Let him let the matter slip, and I'll give him my horse, grey *Capilet*”. («Twelfth Night or, What you will», W.Shakespeare) [5]

Azərbaycan dilində də heyvanlara advermə qədim dövrə gedib çıxır. İstər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda zoonimlərə dair kifayət qədər nümunələr vardır. Xalqımızın tarixi keçmişi ilə sıx bağlı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və o cümlədən, şifahi xalq ədəbiyyatımızın qiymətli əsərlərindən biri hesab edilən, xalqımızın vətənpərvərlik, igidlik, qəhərəmanlıq, dostluq, mərdlik kimi müsbət xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirən “Koroğlu” eposunda müxtəlif zoonimlərə rast gəlmək mümkündür. Xüsusilə də, sədaqət, mərdlik rəmzi olan at adlarını burada müşahidə etmək olar. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *Bədöy at, Qonur at, Duru ayğır, Keçəl ayğır, Qara ayğır, Boz ayğır* kimi zoonimlərə rast gəlmək olar. [4, s 273]

“Koroğlu” eposunda Koroğlunun dilindən verilən aşağıdakı şeir parçasına nəzər yetirək:

*“Uca dağ başında yel kimi əsər,
Bu günümdə mənə ürək Qıratım.
Bir aylıq mənzili bir gündə kəsər
Köhlən bəsləmişəm, görək Qıratım.*

*Yolların tozunu göyə qaldırar,
Müxənnət üstünü birdən aldırar,
Meydanın içində düşmən saldırar,
Olar yiyəsinə dirək Qıratım.*

*Qoç Koroğlu qonar olsa yəhərə,
Yağı düşmənləri salar qəhərə,
Axurda arpasın qoymaz səhərə
Dara düşsəm, mənə kömək Qıratım”.* («Koroğlunun İstanbul səfəri») [3, s 77]

Burada Koroğlu Qıratın ona necə dayaq olduğundan, dara düşəndə ona arxalana biləcəyindən, necə güclü və qüdrətli olduğundan söz açır. Sözsüz ki, müəyyən qədər mübaligələrə yol verilir, ancaq yenə də Qıratın qüdrəti və cömərddliyi göz önündədir. “Koroğlu” eposunda Qıratdan başqa Dürat və Ərəbat da var. Koroğlunun qəhərəmanlıq taleyində bu atlar (xüsusilə də, Qırat və Dürat) mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Qırat və Dürat adlarının mənası və eyni zamanda mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Qırat sözü ilə bağlı fərqli izahlar vardır. İlk dəfə bu sözün izahını Mahmud Kaşğarı verməyə çalışmışdır: kır “qır rəngi”, kır at “qır rəngli at”. L. Budaqov kır, kırıl sözlərini eyniləşdirir. [1, s 226] Ümumiyyətlə, “qır” sözünə müxtəlif izahatların verilməsi onu göstərir ki, bu söz işləndiyi dövrdən asılı olaraq, fərqli mənalar kəsb etmişdir. Q. Cəfərov qeyd edir ki, hələ XVII əsrdə yaşamış Xivə xanı Əbülqazinin “Şəcərəyi-tərakimə” əsərindəki mənzum parçada Qırat sözü işlənmişdir: “**Qır atında dağ yolunda aşıb vardum**”. Görünür ki, Qır və Qırat sözləri Azərbaycan, eləcə də türk dillərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Dürat zooniminə də bir sıra tarixi materiallarda rast gəlmək olar. Azərbaycan dilində **dorat** “tünd kəhər, tünd zoğalı at”, türk dilində **doru, doru at** kimi sözlərə rast gəlmək mümkündür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Düratla mənşə və məzmununa görə eynilik təşkil edən **Duru ayğır** adını da tapmaq olar. [1, s 227]

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfrons materialları. Bakı: API, 1987, 334 s
2. Hough C. The Oxford Handbook of Names and Naming. Oxford: Oxford University Press, 2016, 869 p
3. Koroğlu. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 552 s
4. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. İstanbul: İmak, 2019, 432 s
5. Shakespeare, W. Twelfth Night or, What you will. Ed. Barbara Mowat, Paul Werstine. Folger Shakespeare Library. Accessed on November 16, 2021. <https://shakespeare.folger.edu/shakespeares-works/twelfth-night/>

**Principles for the Use of Zoonyms in the English and Azerbaijani Languages
(Summary)**

Onomastics is the study of proper names, their origins and the changes that they have undergone. There are various types of proper names and one of them is a zoonym. This article is dedicated to the investigation of the principles for the use of zoonyms in the English and Azerbaijani languages. The examples in this research paper are given to illustrate the use of zoonyms in the context.

**Принципы Использования Зоонимов на Английском и Азербайджанском Языках
(Резюме)**

Ономастика - это изучение собственных имен, их происхождения и изменений, которые они претерпели. Существуют различные типы собственных имён, и одно из них - зооним. Эта статья посвящена изучению принципов использования зоонимов. Для иллюстрации использования зоонимов данном контексте приводятся примеры из настоящего исследования.

AZADƏLİYEVƏ ŞAMAMA
Azərbaycan Dillər Universiteti
shamzaann@gmail.com

**MODAL FEİLLƏRİN SİYASİ VƏ MEDIA DİSKURS
NÜMUNƏLƏRİNDƏ TƏHLİLİ**

Açar sözlər: əsli modal feillər, yarı modal feillər, siyasi diskurs, media diskurs, inaqurasiya, Covid-19

Key words: real modal verbs, semi-modal verbs, political discourse, media discourse, inauguration, Covid-19

Ключевые слова: настоящие модальные глаголы, полумодальные глаголы, политический дискурс, медиадискурс, инаугурация, Covid-19

Modal feillər hərəkəti deyil, hərəkətə münasibəti ifadə edir, başqa sözlə hərəkətin baş verməsinin mümkünlüyünü, ehtimalını, zəruriliyini və s. göstərir. [5, s.168] Semantik funksiyasına görə modal feillər cümlədə imkan, zərurət, qabiliyyət, icazə, tövsiyə və təklif mənası daşıyır. Modal feillər müxtəlif fikirləri ifadə etməklə nitqin təsirliliyində də mühim rol oynayan qrammatik-semantik dil vahidləri hesab olunur. Polisemantik xüsusiyyətə də malik olan modal feillər nitqimizdə ifadə olunan fikri daha dolğun, mənalı və ifadəli səsləndirməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Bəzi alimlərin fikrincə, modal feillər bir növ köməkçi feillər qrupundan olub, əsas feilə spesifik xüsusiyyətlər və məna çalarları qatırlar. Onlar cümlədə semantik məzmun daşıyan əsas feillərlə əlaqələnir və onları müşayiət edir.

O. Musayev, F. R. Palmer, M. Svən, Karter və MakKarti kimi müxtəlif tədqiqatçıların modal feillər üçün verdiyi təsnifatları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, müasir İngilis dilində modal feillər əsli və yarı modal feillər olmaqla 2 yerə bölünür. Bu tədqiqatlara əsasən doqquz əsli və ya saf modal feil var. Bunlar “can, could, may, must, might, will, would, shall, should” modal feilləridir. Marjinal modal feillər olaraq da bilinən, yarı modal feillər isə “dare, ought to, need” modal feillərindən ibarətdir.

İngilis dili, danışanın dünyaya münasibətdə mövqeyini təyin edən modal çalarların ətraflı inkişafı ilə xarakterizə olunan əsas dillərdən biri kimi çıxış edir. Həmin bu çalarlar, modallığın əsas

ifadə vasitələrindən biri olan modal feillər vasitəsilə ötürülür. Bəzən modal feillərə yalnız sabit qrammatik göstərici kimi yanaşılsa da modal feillər sadəcə qrammatik vahid deyil həmçinin reallığı əks etdirməyə imkan yaradan əsas dil vasitələrindən biridir. Modal feillər vasitəsi ilə subyekt gündəlik həyatda qarşısına çıxan məsələlərə qarşı olan baxışını, ünsiyyət zamanı digər insanlara, problemlərə və digər sosial-mədəni faktorlara olan yanaşmasını ifadə edə bilir. Onlardan istifadə etməklə natiq və ya yazıçı məlumatın başqaları tərəfindən necə qəbul edilməsinə, onun etibarlılığına və səriştəsinə necə qiymət verdiyimizə böyük təsir göstərə bilər.

Modal feillərin istifadəsi zamanı modallığın əsas iki növü əhəmiyyət daşıyır – epistemik, deontik. Epistemik modallığın əsas məqsədi, nitqin reallıqla əlaqəsini təmin etmək və natiqin mühakiməsindən asılı olan məna çalarları yaratmaqdır. F. R. Palmer qeyd edir ki, epistemik növə əsaslanaraq modallıq danışanın müddəaya olan münasibətindən ibarətdir. [3, s.126] Deontik modallıq dedikdə isə fikrin və ya deyilən ifadənin vacibliyini, qanuni cəhətdən məcburi olub-olmamasını, mənəvi cəhətdən zəruri olub-olmamasını ifadə etmək üçün işlənir. Ümumiyyətlə desək, deontik modallıq öhdəlik və icazəni, epistemik modallıq isə mümkünlüyü və proqnozu ifadə edir. Bununla birlikdə, bu iki cür modallıqdan istifadə olduqca mürəkkəbdir, çünki deontik və epistemik modallıq arasında aşkar bir sərhəd yoxdur. Bu səbəbdən modal feillərin istifadəsi müxtəlif diskurs nümunələrində fərqli məqsədləri ifadə etmək üçün işlənir, bu zaman məna həm epistemik həm də deontik çalar daşıya bilər. Modal feillərin tədqiqi zamanı onların işlənmə məqsədini, daşdığı modallıq dərəcəsini aydın başa düşmək üçün müxtəlif diskurs nümunələrinə nəzər salıb işlənməş ifadələri kontekst daxilində analiz etmək lazım gəlir.

Modal feillərin insanlar arası ünsiyyətdə oynadığı rol özünü müxtəlif diskurs nümunələrində göstərdiyi kimi siyasi diskursdan da yan keçmir. Siyasi diskurs, dövlətlər və xalq arasında sosial ünsiyyət vasitəsidir. Siyasi şəxslərin nitqləri geniş auditoriyalara ünvanlanır buna görə də natiqlik bacarıqlarına malik olan siyasətçilər cəmiyyətdə öz mövqelərini, vəzifə və öhdəliklərini, məsuliyyətlərini və funksiyalarını ifadə etmək üçün dilin zəngin imkanlarından istifadə etməyə yönəldirlər. Diskursun bu növünə prezidentlərin inaqurasiya nitqlərində, siyasi məruzələrdə, mitinqlərdəki çıxışlarda, siyasi xadimlərin icmal nitqlərində, siyasi debatlarda, parlament mübahisələrində, siyasi repotajlarda və s. rast gəlmək olar. Dil və siyasət son dərəcə bir-biri ilə bağlı olduğuna görə, siyasətçilər öz nitqlərinə cazibədarlıq və təsirlilik artırmaq üçün xüsusi dil formalarından istifadə etməyə meyillidirlər. Bununla da onlar fərqli oriyentasiya və səviyyələrdə olan müxtəlif insanlara bir anda müxtəlif mesajlar göndərməyə imkan qazanır, manipulyasiya etmə şansını əldə edir və dildən inandırıcı şəkildə istifadə edirlər.

2009-cu il yanvar ayının 20-də Barak Obamanın prezident seçildikdən sonrakı inaqurasiya nitqində də modal feillərin istifadəsinə rast gəlinir.

*“Starting today, we **must** pick ourselves up, dust ourselves off, and begin again the work of remaking America. ... and we **must** carry those lessons into this time as well.”* [14]

Burada Şeyqalın vurğuladığı andiçmə nitqinin funksiyalarından biri olan deklarativ funksiyaya rast gəlirik. Bu o deməkdir ki, prezident auditoriya qarşısında öz nitqini didaktikayla genişləndirərək müdrik müəllim kimi çıxış edir. Onun əsas məqsədi insanların müasir cəmiyyətin tərbiyəsinə əsaslanan, nəsildən nəsilə keçən dəyərləri qoruyub saxlamaq, dövlət və xalqın qarşısında olan mənəvi borcdan və seçim etdikdə hansı prinsiplərə uyğun olaraq hərəkət etməli olduqlarını yada salmaqdır. [7, s.337]

Barak Obamanın İranla bağlı yaranan nüvə silahı problemi ilə bağlı etdiyi çıxışdan bir nümunəyə nəzər salaq.

*“And that is why we **must** to be united in preventing Iran from acquiring a nuclear weapon, and urging the Islamic republic to live up to its international obligations.”* [10]

Burada natiq öncə niyəsini axtardığı bir məqam olduğunu vurğulamağa çalışır, sonra isə axtardığı “niyə”nin səbəbini özü verir. O, praqmatik nöqtəyi-nəzərdən deyim dolayı nitq tələb aktını təşkil edir. Sual cümləsi “must” modal felini nəzərdə tutur, və natiq öz-özünə sual verməklə qarşılıqlı əməkdaşlığın vacibliyi barədə dinləyiciyə mesaj çatdırmaq istəyir.

Bir digər siyasi diskurs nümunəsində Co Baydenin “must” modal feilindən istifadə etdiyinə rast gəlirik.

“We must restore the soul of America.” [15]

8 Noyabr 2020-ci ildə etdiyi “zəfər” çıxışı zamanı Co Bayden öz nitqinin təsirliliyini artırmaq və eyni zamanda dinləyicilərdə ruh yüksəkliyi, inam və məsuliyyət hissi oyandırmaq üçün modal feillərdən istifadəyə üstünlük verir. Verilmiş nümunədən onun xalqa səsəliyi zamanı hər bir amerikalının ölkənin gələcəyində məsuliyyət daşmalı olduğunu uğurlu bir yolla vurğulayır. Bayden, qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün ictimaiyyəti ona inanmağa və birgə işləməyə cəlb edir.

“We can choose another hung parliament under Mr. Corbyn and Nicola Sturgeon with two chaotic referendums, or else we can get Brexit done, get out of neutral and get parliament that works for you and your priorities.” (December 6, 2019) [9]

2019-cu ildə Böyük Britaniyada parlament seçkiləri zamanı keçirilən son debatdan verilən bu nümunədən aydın görünür ki, Boris Conson yekun çıxışında belə rəqibin nüfuzunu aşağı salaraq auditoriyanın rəğbətini qazanmağa çalışır. Seçicilərə özü ilə bağlı müsbət vədlər verməkdən əlavə, rəqib parlament seçildiyi təqdirdə xalqı çətin və xaotik günlər gözlədiyini vurğulayır. Bəlkə də oponentinə etdiyi bu təqiblər sayəsində o, seçkilərdə Mühafizəkarlar Partiyasına 1987-ci ildən sonra ən böyük uğuru qazandımağa nail oldu.

Modal feillərin reallığı əks etdirdiyi bir digər sahə isə media diskursu adlanır. Media diskursu “müəyyən bir məsələnin ictimai müzakirə edildiyi və ya media tərəfindən çərçivəyə salındığı parametrlər” kimi müəyyən edilə bilər. Media diskursu nümunələri qarşımıza radio və televiziya, sosial şəbəkələr, qəzetlər və jurnallar vasitəsi ilə çıxır. Gündəlik həyatlarımızda baş verən ən mühüm dəyişikliklər isə media diskursunun ən önəmli tərkib hissəsinə çevrilir.

Dövrümüzün ən aktual probleminə çevrilən koronavirus həyatımızın hər sahəsini dəyişdiyi kimi dil faktoruna da müəyyən qədər təsir göstərdi. Covid-19 kimi global böhran dövründə effektiv ünsiyyət həyati əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Ötən iki il ərzində virus bizim sosial əlaqələrimizə təsir etməklə yanaşı, həm də ünsiyyət tərzimizi dəyişdi. Bir çox səhiyyə təşkilatları və hökumət orqanları ictimaiyyətə daha səmərəli şəkildə xitab etmək üçün linqvistik formalardan daha diqqətlə istifadə etməyə başladılar. İstər yazılı, istərsə də şifahi şəkildə medianın müxtəlif üsullarından istifadə etməklə insanları virusla bağlı məlumatlandırmaq, qarşımıza çıxma biləcək təhlükələrdən xəbərdar etmək üçün müxtəlif üsullara əl atılmağa başlandı.

Cəmiyyətə virusdan qorunmaq, pandemiya şəraitində qaydalara əməl etmək kimi məsələlərin xəbər verilməsi zamanı imperativ diskurs vasitələrinin işlənmə tezliyi dəyişdi və xüsusilə modal feillər nitqin təsirliliyini və məntiqi mənasını daha dəqiq istifadə etmək üçün daha çox istifadə olunmağa başlandı. Bunun səbəbi odur ki, qeyri-müəyyənliklərin, normaların və gözləntilərin linqvistik cəhətdən həll edilməli olduğu hallarda, modal feillər diskursda əsas rol oynayır. İstifadə edilən modal feillər zaman irəlilədikcə dəyişməyə və təsir gücünü artırmağa davam edir.

Əgər koronavirusun bu bir neçə il ərzindəki vəziyyətinə nəzər salsaq görərik ki, pandemiyanın birinci dalğası zamanı səhiyyə qurumları ictimaiyyətə səsələnərkən “*should*” modal feilindən istifadə edirdi. Çünki bu anlayış hər kəs üçün yeni və müvəqqəti bir problem kimi mənə ifadə edirdi. Lakin zaman keçdikcə vəziyyət daha ciddi bir vəsət aldı, bununla da “*must*” modal feilinin işlənmə tezliyi artdı. Xüsusən qapanmalar zamanı müəyyən qadağalar və məhdudiyyətlərlə bağlı məsələlərin insanlara media vasitəsi ilə çatdırılması zamanı “*must, must not, cannot*” kimi modal feillərdən istifadə edilir. Bu iki modal feil daha güclü və zəif öhdəlik mənalrı ifadə edir. Bununla yanaşı edilməsi mümkün olan, qadağa olmayan məsələlərdən danışarkən də “*can, may*” modallarında istifadə edildiyinə şahid oluruq. Virusla yaxalananların sayının nisbətən azaldığı dövrlərdə isə pandemiyanın bitəcəyinə dair çoxlu təxminlər və gümanlar edilir ki, bu da tez-tez qarşımıza “*may, might, will*” kimi modal feilləri çıxarır.

“A Covid certification scheme is in place for venues including nightclubs, meaning people must provide proof of their vaccination status or a recent negative test.” [11]

*“People who develop Covid symptoms or test positive **must** self-isolate for 10 days. (or five full days following two negative lateral flow test results)” [11]*

*“Students, teachers, and staff **should** stay home when they have signs of any infectious illness and be referred to their healthcare provider for testing and care.” [12]*

*“The pandemic is far from over, but I am hopeful we **can** end the emergency phase in 2022 and address other health threats that urgently require our attention.” [13]*

*“Limit your family's exposure to news, including social media. Children **can** misinterpret what they hear and **may** be scared of something they do not understand.” [16]*

Yuxarıdakı nümunələrdə müxtəlif saytlarda və səhiyyə işçilərinin nitqlərində modal feillərin işləndiyini görürük. Media diskusunun fərqli tiplərində qarşımıza çıxan bu nümunələr həm modal feillərin iştirakı həm də daşdığı həyati mənaya görə böyük əhəmiyyət kəsb edir. İstifadə edilmiş modal feillər vasitəsi ilə yazıçı və ya nitqlər məsələyə dair subyektiv baxışlarını, müəyyən məsuliyyət və öhdəlikləri, mümkünlükləri ifadə edirlər. İlk 2 nümunədə deontik modallığın təsiri ilə öhdəlik və məcburiyyət daha çox özünü göstərir. Üçüncü nümunə daha çox tövsiyə və təklif məzmunu daşıyır. Son 2 nümunədə isə epistemik modallıqdan istifadə olunur və bu modal feillər mümkünlük və güman bildirir. Göründüyü kimi modal feillər sadəcə qrammatik kateqoriya kimi feillərə kömək etməklə qalmır, həm də həyatımızın ən aktual məsələlərindən danışarkən güclü məna çalarları yaradaraq nitqi daha mənalı və dolğun edir.

Ədəbiyyat:

1. Carter & McCarthy, Cambridge grammar of English: A comprehensive guide: Spoken and written English grammar and usage. Cambridge, UK, 2006.
2. F. R. Palmer, A Linguistic Study of the English Verb, Longman, 1968.
3. F.R. Palmer, Mood and Modality, Second edition, Cambridge University Press, 2001.
4. Halliday, M.A.K., An Introduction to Functional Grammar. Third Edition. London: Edward Arnold., 2004.
5. Məmmədova M., Yunusov D., İngilis dilinin qrammatikası, Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 2011.
6. Swan, M., Practical English Usage, Third edition, Oxford University Press, 2005.
7. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. Волгоград: Перемена, 2000.
8. Türksevər (Musayev) O.İ., İngilis dilinin qrammatikası, Bakı: Qismət, 2007.
9. <https://he-il.facebook.com/conservatives/videos/boris-johnson-we-can-get-brexit-done/2603123823260566/>
10. <https://obamawhitehouse.archives.gov/issues/foreign-policy/iran-deal>
11. <https://www.bbc.com/news/explainers-52530518>
12. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/community/schools-childcare/k-12-guidance.html>
13. <https://www.euro.who.int/en/mediacentre/sections/statements/2022/statement-two-years-on,-we-could-be-entering-a-new-phase-in-the-pandemic-with-plausible-hope-for-stabilization,-yet-too-early-to-drop-our-guard>
14. <https://www.irishtimes.com/news/starting-today-we-must-pick-ourselves-up-dust-ourselves-off-and-begin-again-the-work-of-remaking-america-1.1235672>
15. <https://www.theguardian.com/us-news/video/2020/nov/08/joe-biden-election-victory-speech-in-full-video>
16. <https://www.unicef.org/serbia/en/take-care-yourself-time-covid-19-outbreak>

**Analysis of Modal Verbs in Political and Media Discourse Examples
(Summary)**

The article discusses the analysis of the modal verbs in both political and media discourses. The speaker or the writer uses modal verbs in order to express obligation, possibility, speculation, ability etc. Modal verbs which are used in political and media discourses are analyzed with the help of their pragmatic and semantic meanings. Modal verbs in different discourse examples have both epistemic and deontic features of modality.

Азадалиева Ш.

**Изучение модальных глаголов в политических и медийных примерах дискурса
(Резюме)**

В статье проводится анализ модальных глаголов как в политическом, так и в медийном дискурсах. Говорящий или пишущий использует модальные глаголы, чтобы выразить обязанность, возможность, предположение, способность и т. д. Модальные глаголы, используемые в политическом и медийном дискурсах, анализируются с помощью их прагматических и семантических значений. Модальные глаголы в разных дискурсивных примерах имеют как эпистемологические, так и деонтические признаки модальности.

Rəyçi: f.f.d. b/m. A.Məmmədşadə

ƏSGƏROVA GÜNEL
Azərbaycan Dillər Universiteti
esgerovag8@mail.com

TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN MƏTNDƏ ROLU

Açar sözlər: söz birləşmələri, sintaksis, söz birləşməsinin xüsusiyyətləri, dilçilik, Azərbaycan dili

Key words: word combinations, syntax, word combination features, linguistics, Azerbaijani language.

Ключевые слова: словосочетания, синтаксис, особенности словосочетания, лингвистика, азербайджанский язык

Söz birləşmələri predmet, əlamət və hərəkət arasındakı əlaqəni ifadə edir. Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər əvvəlki mənasını itirmir. Söz ehtiyatının yaratdığı söz birləşməsinin mahiyyətini, onların növlərini və əmələ gəlmə üsullarını, birləşmədə iştirak edən tərəflərin qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək, sözləri birləşdirərək mürəkkəb söz və cümlələrin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etmək bu məqamda olduqca vacibdir. Demək olar ki, bu proses qrammatikanın ən vacib problemlərindən biridir [3, s. 7].

Söz birləşməsi iki yaxud daha çox müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələn sözlərdir. Bu sözlər əşya, hərəkət, əlamət və s. konkretləşməsinə xidmət göstərir. Məsələn, ev, telefon, isti sözləri əşya, əlamət adını bildirirsə, Xəzər gölü, düzgün oxumaq, isti çay söz birləşmələri tərkibindəki sözlərin mənası daha da konkretləşdirir.

Quruluşuna görə söz birləşmələri iki cür olur: sadə və mürəkkəb. Sadə söz birləşmələri iki (stolun səthi, soyuq əllər, evin küncü, maşının motoru və s.), mürəkkəb söz birləşmələri isə üç və daha artıq müstəqil sözdən ibarət olur (Onun qızının kitabları, Con Lokkun nəşrləri, evdə qalan kitablar və s.) [1, s. 109].

Söz birləşmələri də sözlər kimi cümlə üzvü olur və başlanğıc formaya malikdir. Söz birləşmələri də söz kimi cümlə təşkil edən vahidlərdən biridir. Bu xüsusiyyətlərinə görə sözlərlə söz

birləşmələri arasında oxşarlıq yaranır. Bunu da qeyd edək ki, eyni zamanda sözlər forma və məna baxımından sözlərdən fərqlənir [2, s. 112 – 113].

Sözlər səsəldən, söz birləşmələri isə sözlərdən əmələ gəlir. Məsələn, yol, maşın, bağ, həyət, ev, Bakı şəhər sözlərini birləşdirərək söz yaratmaq olar: maşın yolu, bağ evi, Bakı şəhəri.

Söz ümumi olaraq ad, söz birləşməsi isə sözə nisbətən daha konkret mənalara ifadə edir, yəni söz birləşməsindəki sözlərin mənası daha konkretdir. Məsələn, qələm sözü əşyanın ümumi adı, plastik qapı isə qapı növünün adıdır. Yaxud ağac sözünün mənası çox genişdir və nar ağacı birləşməsində məna nisbətən spesifikdir.

Mürəkkəb sözlərlə mürəkkəb söz birləşməsi arasında aşağıdakı fərqlər var [4]:

a) Mürəkkəb sözlər bitişik və ya defislə (günəbaxan), mürəkkəb sözlərdəki sözlər isə ayrı yazılır (nənəmin evinin bacası).

b) Mürəkkəb sözlərin tərəfləri bütün məfhumu ifadə edir, onları ayrı-ayrılıqda başa düşmək olmaz, lakin mürəkkəb sözlərin tərəfləri öz müstəqil leksik mənasını saxlayır və ayrıca işləyə bilər.

c) Mürəkkəb sözlər bir vurğu altında tələffüz olunsada, mürəkkəb sözlərdə tərəflərin hər birinin lüğət tərkibində özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

d) Ümumiyyətlə, ismi birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəfi izah etdiyindən bunlar təyini söz birləşmələri hesab olunur.

Təyini söz birləşmələri tərəflərin bir-birinə qrammatik cəhətdən bağlanma üsuluna görə üç növə ayrılır [4]:

- i. Birinci növ təyini söz birləşmələri
- ii. İkinci növ təyini söz birləşmələri
- iii. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri

Şəkil 1.1. Təyini söz birləşmələri.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində heç bir morfoloji əlamətə ehtiyac olmur. Məsələn:

qırmızı alma
enli qapı
dayaz vedrə

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin əsas (ikinci) tərəfi hər zaman isimlə, asılı tərəfi isə isim (bina), sifət (şirin qarpız), say (beş kitab), əvəzlik (o adam), feli sifət (uçan quş) və feli sifət tərkibi (bütün suallara cavab verən oğlan) ilə ifadə olunur.

Birinci növ təyini söz birləşməsi cümlədə başqa sözlərlə qrammatik baxımdan əlaqəyə girdikdə müvafiq qrammatik şəkilçi onun ikinci tərəfinə artırılır, birinci tərəf isə olduğu kimi saxlanılır.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin hər biri ayrı – ayrılıqda cümlə üzvü ola bilər. Cümlədə birinci tərəf demək olar ki, hər zaman təyin, ikinci tərəf isə müxtəlif cümlə üzvləri ilə ifadə olunur. Məsələn,

Qara buludlar göy üzünü sarmışdır.
Evizimizin ətrafı qırmızı çiçəklərlə bəzədilib.

Tərkibindəki sözlər mənaca ayrılmadıqda birinci növ təyini söz birləşməsi bütöv halda bir cümlə üzvü hesab olunur. Məsələn,

Bu gün o qədər gəzdik ki, axşam evə güclə qayıtq.

İkinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi qeyri - müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəfiyə III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisiylə birlikdə işlənir. Məsələn:

dağ havası
çöl qapısı
şəhər meydanı

İkinci növ təyini söz birləşməsinin hər iki tərəfi, hər zaman isimlə ifadə olunur. Məsələn:

bal dadı
yağ iyisi
ayaq izi

Başqa nitq hissələrinə aid sözlər bu birləşmələrin tərəfləri kimi işləndikdə bu birləşmələr substantivləşir. Məsələn:

oynamaq həvəsi
gözəllər gözəli və s.

Bu birləşmələrin tərəfləri eyni vaxtda cəmlənə bilmir. Ancaq tərəflər ayrı – ayrılıqda cəmlənə bilər. Məsələn:

Talış dağları
hava yolları
ellər gözəli
dağlar maralı
sonalar sonası və s.

Müstəsna hallarda birləşmənin hər iki tərəfi cəmlənir. Məsələn: atalar sözləri, həmkarlar ittifaqları, elmlər namizədləri, elmlər doktorları, gənclər təşkilatları və s.

İkinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında başqa sözlər işlənə bilmir. Məsələn:

durna qatarı
yol boyu
Botanika bağı
qala qapısı və s.

Əsas etibarıyla, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi əsasən ismin müəyyən yiyəlik halında olur, ikinci tərəfiyə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Bu birləşmələrin də tərəfləri, əsasən, isimlərlə ifadə edilir. Məsələn [2, s. 113]:

*mənim xəyallarım
atamın evi
stolun ayağı
telefonun dəstəyi*

Başqa nitq hissələrinə aid sözlər bu birləşmələrin tərəfləri kimi işlənə bilər və bu halda bu birləşmələrdə həmin sözlər isimləşir, yəni substantivləşir. Məsələn:

*oxumağın faydası
çox yeməyin zərərləri*

Üçüncü növ təyini söz birləşməsində iştirak edən sözlərin arasına istənilən sayda söz artırıla bilər. Məsələn:

*Füzulinin görüşləri - Füzulinin fəlsəfi görüşləri
Onun evi - Onun maraqlı, geniş, güllü çiçəkli evi
Evin mebeli - Evin müasir, avanqard üslubda dekorasiya edilmiş evi*

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri həm ayrı – ayrılıqda, həmçinin də eyni zamanda cəmlənə bilər. Məsələn:

*uşaqların çoxusu
qızların kitabları
imtahanların nəticələri*

Bu birləşmələrin ikinci tərəfi hər üç şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər. Məsələn:

*mənim gözüüm
sənin gözüün
onun gözüü
bunun gözüü
bizim gözüümüz
sizin gözüünüz
onların gözüü*

Əsas etibarlı ilə bütün bu birləşmələr cümlə quruluşunda mühüm rol oynayır. Söz birləşmələrinin düzgün istifadə qaydalarını bilmədən cümlə qurmaq mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə. Y. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Bakı, Şərq – Qərb, 2007, 424 s.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Adiloğlu, 2017, 428 s.
3. Jackson H.M. Idioms and phrases in English language. London, London press, 2018, 488 p.
4. <https://language.az/az/051217246.html> – söz birləşmələri 2021.

Asgarova G.

Word combinations, their general features: definition word compounds

(Summary)

This article provides extensive information on word combinations and their characteristics. The topic is very relevant for our time in terms of language learning.

Ескерова К.

Сочетания слов, их общие характеристики: определение сочетаний слов

(Резюме)

В этой статье содержится обширная информация о словосочетаниях и их характеристиках. Тема очень актуальна для нашего времени с точки зрения изучения языков.

Rayçi: f.f.d. Ş.Mahmudova

İNGİLİS DİLİNİN KANADA VARIANTININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: beynəlxalq dil, variativlik, dialect, ekstralingvistik, linqvokulturologiya

Key words: international language, variability, extralinguistic, linguoculturology;

Ключевые слова: Международный язык, изменчивость, экстралингвистический, лингвокультурология;

Variativlik dil sisteminin nitqdə bir çox variantlar şəklində gerçəkləşmək kimi ümumi xassəsini səciyyələndirir. Variant dil vahidinin konkret realizasiyasıdır, variativlik isə variantlardan istifadə edilməsi prosesi kimi başa düşülür və dilin bütün səviyyələrində təzahür edilir. Dilin variativliyi sosial, funksional və ərazi amilləri ilə bağlı olduğu üçün və universal xarakterə malik olduğundan davamlı tədqiq olunmağı tələb edir. Dissertasiya işində ingilis dilində variativlik ümumən dilin bü-tün səviyyələrində, xüsusilə də müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri kimi leksik-semantik planda sistemli şəkildə araşdırılır.

Bu gün ingilis dilinə öyrənmək bir sıra səbəblərə görə zəruri əhəmiyyət kəsb edir:

Birincisi, ingilis dili “beynəlxalq ortaqlıq dil” statusunu qazanmış ilk dildir, yəni başqa dillərdə danışan insanlar arasında ortaqlıq vasitəsidir. İngilis dili müasir dünyada ən çox danışılan dillərdən biridir. Yer kürəsinin ən güclü dövləti ABŞ başda olmaqla, Avstraliya, Böyük Britaniya, CAR, Yeni Zelandiya, İrlandiya və Sinqapur kimi inkişaf etmiş ölkələrin dövlət dilidir. İngiliscə 400 milyon insanın ana dili, bir milyard 400 milyon insanın isə ikinci dilidir. 53 ölkənin və BMT-də daxil olmaqla əksər beynəlxalq təşkilatların əsas rəsmi dillərindən biri, İngilis Millətlər Birliyinin rəsmi dilidir. Bu dil Okeaniyadan Avropaya, Afrikadan Amerikaya qədər dünyanın hər tərəfində əsas ünsiyyət vasitəsidir.

İkincisi, İngilis dili hal-hazırda dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili rolunu oynayır.

Kanada ingiliscəsi ingilis dilinin digər variantları kimi mühüm xarakterik dil xüsusiyyətlərinə malikdir ki, bu da onun lüğət tərkibinin alınma sözlər hesabına genişlənməsinə gətirib çıxarır. Kanadalılar alınma sözləri öz ehtiyaclarına uyğun olaraq yeni mənalarda işlətməyə məcbur olmuşlar. Kanadalılara məxsus həyat tərzində fonunda alınma sözlərin semantikasında müxtəlif çalarlıqlar, daha dəqiq desək, konnotasiyalar meydana çıxmışdır. Alan Orkinə görə, alınma sözlər xüsusilə fauna, flora, coğrafiya və topoqrafiyaya aid sözlərdir.

Təbii ki, ingilis və fransız dil daşıyıcılarının yanaşı yaşaması onların dil qarşılıqlı təsiri ilə müşayiət olunmuşdur. Xüsusilə də, ingilis dilinin fransız dilinə təsiri daha böyük olmuşdur. Kanada variantının lüğət fondunun zənginləşməsi əsasən alınma sözlərin hesabına aparılmaqla yanaşı, digər dillərdə olduğu kimi, artıq dildə olan vahidlərdən yeni sözlərin yaradılması tendensiyası da genişdir. Bu kateqoriyaya, leksik kanadizmlərin dildə də yeni mənə çalarlıqları əldə etməsi də daxildir.

Dildə ifadə vasitəsi olmayan yeni reallıqlarla qarşılaşan gəlmə kanadalılar, dildə olan sözlərin bir çoxunu yenidən mənalandırmaq yolu ilə xeyli sayda söz yaratmışlar. Yeni sözlər bir neçə yolla yaradılmışdır ki, bunlar arasında mürəkkəb sözlər xüsusi yer tutur. Buna misal olaraq Kanada ingiliscəsində işlənən “prairie crocus” (safran sahələri) və “beverage room”(içki otağı) sözlərini göstərmək olar. İngilis dilçisi MakKonele görə sözlərin bu yolla yaranması Kanada variantında daha çox təsadüf olunur.

1 Kanada ingiliscəsində elə sözlər var ki, məhz bu dilin söz kökləri əsasında yaranmışdır. Məsələn, Kanada bioloqu “speckled trout” və “lake trout” göl foreli və kəkilli forel sözlərini birləşdirərək, yeni termin - “splake” sözü əldə etmişdir. Bu kimi nümunələr istifadə etdiyimiz bir çox təşkilat və xidmət bildiren adların da yaranmasında istifadə olunur. Məsələn, medicare – medical care (sağlamlıq xidməti); Socred – Social Credit Party (siyasət təşkilatı), teleroman (dram əsərləri əsasında çəkilmiş televiziya serialları) və s.

Xalqın öz mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün işlətdiyi normalaşdırılmış ədəbi dil elmi və bədii əsərlərdə, mətbuatda və idarələrdə, televiziya, radioda, məktəblərdə işlədilən bir dildir. Ədəbi dilin normalaşdırılması o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən seçilir, ayrılır, sözlərin mənası və işlənmə məqamları, tələffüz tərzı və yazılış qaydası müəyyən prinsipə tabe edilir, sözdüzəltmə ümumi qaydada aparılır, ədəbi dil dialektlərə, loru dilə, jarqonlara qarşı qoyulur. Danışiq dilindən çox-çox sonralar meydana gələn ədəbi dildə məhdud qaydalar, normalar hakimdir. Ədəbi dil üçün səciyyəvi bir cəhət də onun zəngin üslublar sisteminə malik olmasıdır.

İngilis alimi U.L.Çeyf dilin quruluşu və məna cəhətlərini tədqiq edərkən formal məntiqə və təsəvvür psixologiyasına əsaslanmışdır. Ona görə də U.L.Çeyfin araşdırmalarında dil vahidinin məna və onun çalarları, başqa sözlə, variantları özündə daha çox sözün xarici qabığını əks etdirir.

N.Xomskinin Amerika dilçiliyində üçüncü mərhələ adlandırılan generativ qrammatikasına görə, fonem, morfem və leksemlər dilin daşıyıcı vasitələri kimi fikrin ifadəsində, cümlələrin qurulmasında fəal şəkildə iştirak edə bilər. Lakin N.Xomskinin dilçilik görüşlərində mənanın dildən təcrid edilməsi ideyası özünü doğrultmadığından sonrakı dövrdə N.Xomski və onun tərəfdarları bu fikirdən daşınmalı oldular. Mənanı dilçilikdən kənarlaşdırmaq ideyası əslində Amerika dilçisi L.Blumfildin nəzəri görüşlərindən qaynaqlanmışdır. “Blumfildin biheviyrist nəzəriyyəsinə görə, formal təsvirə imkan verməyən məna dilçilikdən kənar edilməlidir. Əslində L.Blumfild mənanı rədd etmir, bəlkə də, elmi təsvirdə ona əsaslanmır. Bu isə ABŞdə dilçiliyin sonrakı inkişafına öz təsirini göstərmişdir”

N.Xomski və onun həmfikirlərindən fərqli olaraq A.A.Axundov fonemləri dil işarəsi kimi qəbul etmir. O, fonemlərin akustik və semantik xüsusiyyətlərini təhlil edərək onları signal işarələri kimi səciyyələndirir.

2 Doğrudan da dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən tükənməz bir mənbədir. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, hər hansı bir ədəbi dil o dilin bu və digər dialekti əsasında formalaşır.

3 Dialekt sözləri ədəbi dilə müntəzəm olaraq söz və ifadələr verir. Bədii əsərlərdə işlənen dialekt sözləri geniş oxucu kütləsi tərəfindən oxunur, qəbul edilir, mənimsənilir və özünə hüquq qazandıqda isə ədəbi dil normasına çevrilərək dilin lüğətinə daxil olur. Hətta onlarca frazeoloji vahidlər də ədəbi dilə dialektizmlərdən keçmişdir. Həmçinin ədəbi dili dialektlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən də bəhs etmək lazımdır. A.Axundovun təsnifinə nəzər salaq: - mahiyyətcə - ədəbi dil düzəltmə, normalaşmış, qanunlaşmış, subyektivdir, dialekt isə təbii, normalaşdırılmamış və obyektivdir. - vəzifəcə - ədəbi dil geniş, ümumi, çoxşaxəli, dialekt isə məhdud, xüsusi və təkşaxəlidir. - inkişaf tempinə görə - ədəbi dil nisbətən dəyişkən, fəal, asılı, dialekt isə sabit, neytral və nisbətən müstəqil ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur.

1 Dialektizmlər – müəyyən ərazidə məhdud dairədə işlədilən dialekt və şivə sözlərinə deyilir.

2 Hər bir ədəbi dilin formalaşmasında onun dialektləri mənbə olmuşdur, həmçinin ədəbi dilin zənginləşməsində dialekt leksikası böyük rol oynamışdır. Əgər inkişafın əvvəlki dövrlərində ədəbi dilə dialektlər təsir edirsə, sonradan ədəbi dilin istifadə dairəsi genişləndikcə, o dialektlərə təsir etməyə başlayır və nəticədə dialektlərlə ədəbi dil arasında fərqlər azalır. Dialektlər coğrafi cəhətdən və ərazi baxımından müxtəlif mənbə və əsaslar nəticəsində lokal təsirlərdən, təhsil və sosial əhatə, sinif müxtəlifliyindən birbaşa asılıdırlar. Hər bir ingilis dilinin variantında öz dialektik xüsusiyyətləri əks olunur.

Dialekt dili, ümumiyyətlə, müəyyən insan kütləsi tərəfindən müəyyən ərazi daxilində məskunlaşmış insanlar tərəfindən işlədilir. Şimali Amerikada məskunlaşan ilk ingilis müstəmləkəçiləri V. Şekspirin, E. Spenserin, J. Miltonun müasirləri idilər. Onlar ingilis dilinin inkişaf etdiyi bir dövrdə, ingilis milli dilinin formalaşdığı bir dövrdə, dahi yazıçıların ölməz əsərlər yaratdığı bir vaxtda Şimali Amerikada ingilis dilinin daşıyıcıları funksiyasını yerinə yetirirdilər. London dialekti əsasında ingilis milli dilinin formalaşması prosesi gedirdi və bu proses XV əsrdə başlamışdır. Lakin XVI əsrdə bu dialekt artıq möhkəmlənmiş və ingilis ziyalıları tərəfindən qəbul edilmişdir. Lakin bu proses o qədər də tez başa çatmadı.

Amerika və Kanada ingiliscəsinin yaranmasında fərqli qaynaqlar olduğu kimi, onların leksikasında da fərqli cəhətlər var. İngilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının formalaşmasında və zənginləşməsində iki əsas amilin – linqvistik və kulturoloji amillərin rolu olmuşdur. Linqvistik amilə söz yaradıcılığının müxtəlif üsulları (şəkilçiləşmə, mürəkkəbləşmə, konversiya, ixtisar), ingilis dialektizmlərinin Amerika və Kanada ingiliscəsində ədəbi norma elementlərinə çevrilməsi, özünəməxsus slenq, jarqonizm və arqonizmlərin geniş istifadəsi, kulturoloji amilə isə adət-ənənələrin, həyat tərzinin, bayram və mərasimlərin, flora və faunanın dilə təsiri, eləcə də əhalinin formalaşmasında iştirak etmiş immiqrantların dillərindən alınma sözlər aiddir. Bu amillər arasında ikincinin rolu xüsusilə böyük olmuşdur. Kanada ingiliscəsinin leksikasının formalaşmasına ingilis dilinin Amerika variantının böyük təsiri olsa da, hər iki variantda özünəməxsus leksik təbəqə meydana çıxmışdır.

İngilis dilinin hər iki variantında mürəkkəbləşmə söz yaradıcılığının məhsuldar üsullarından biridir. Lakin həm Amerika, həm də Kanada variantlarında mürəkkəbləşmənin ümumiingilis xüsusiyyətləri ilə bərabər, özünəməxsus cəhətləri də vardır. Amerika və Kanada variantlarında eyni məfhumun spesifik mürəkkəb sözlər vasitəsilə ifadəsi geniş müşahidə olunur. Amerika ingiliscəsində mürəkkəb sözlərin mühüm bir qismi slenqdən qaynaqlanır.

Amerika və Kanada variantlarının leksikasının formalaşmasında digər, lakin ən mühüm mənbə kulturoloji amillərdir. Bu amil dil ilə milli mədəniyyətin qarşılıqlı təsir və əlaqəsindən qaynaqlanır. Bu variantlarda leksik fərqi qrammatik və fonetik fərqdən qat-qat böyük olması Amerika və Kanada cəmiyyətlərinin kulturoloji fərqləri ilə bağlıdır. Bu leksik fərq Amerika və Kanada cəmiyyətinin maddi-mənəvi mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən, coğrafi quruluşundan doğur. Kulturoloji amil olaraq adət-ənənələrin, bayramların dilə təsirində realilər xüsusi rol oynayır. İngilis dilinin realiləri nəinki ingilis dilinin regional variantlarının formalaşmasına təsir göstərər, eləcə də Azərbaycan dilinə də onların keçməsi ingilis ədəbiyyatının tərcüməsinin nəticəsidir. Kanada folklorunda İnuıt və Hindu folklorunun mühüm hissələri, müqəddəs əfsanələr, qəbilə tarixi elementləri və az dərəcədə təmsillər mühüm rol oynayır.

Kanada folkloru XX əsrin ikinci yarısında 70 müxtəlif ölkənin folklor elementlərini, adət-ənənələrini özündə cəmləyərək multikulturalizm mədəniyyətinin cəmiyyətinin nümunəsi olur. Bütün bu araşdırmalarımız və gəldiyimiz nəticələrdən müəyyən olur ki, irəli sürdüyümüz fərziyyə özünü doğruldur. Belə ki, Amerika və Kanadadakı mədəni müxtəliflik, tam olaraq, ingilis dilinin tədqiq etdiyimiz variantlarının formalaşmasında linqvokulturoloji amillərin əsaslı şəkildə rol oynamasına zəmin yaradır. Yeni həyat tərzinin formalaşması, amerikalıların və kanadalıların rastlaşdıqları yeni reallıqlar, bu ölkələrin özünəməxsus iqtisadi və siyasi inkişafı, yerli hinduların və immiqrantların dillərindən alınma sözlər ingilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının özünəməxsus leksikasının formalaşmasını şərtləndirmişdir.

Beləliklə, alınma sözlər təkcə dillərarası əlaqələrin deyil, həmçinin müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir. Dilin lüğət tərkibi ictimai şüur və təfəkkürdə, elm və texnikada, mədəniyyət və incəsənətdə, sosial həyatda baş verən yeniliklərə qarşı həssas olduğundan sosial-mədəni amillərin dilin zənginləşməsindəki rolunun müəyyənləşməsi dilin gələcək inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşdırılmasında xüsusi önəm daşıyır

Ədəbiyyat:

1. Adilov M.İ. Verdiyeva Z.N. Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, maarif 1989, s.140
2. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. Bakı, 1992
3. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 2007, III cild, səh.13.”
4. Мамедов Ф. Культурология. Баку: Симург, 2002 , 534 с.
5. Миролюбов А.А. Культуроведение в системе современного языкового образования // ИЯШ, 2001, №3, стр.14
6. Томахин Г.Д. Лексика с культурным компонентом значения // ИЯШ
7. Akmajian A., Denors R.A., Farmer A., K.X.Harnish R.M. An Introduction to language and communication. MII Press-2001, p.30
8. Baku 2nd International Conference of Science, Baku, 2018, 260 p.

**Characteristics of the English version of Canada
(Summary)**

Variability characterizes the general properties of the language system as realized in the form of multilingual speech. Option is a specific realization of a language unit, and variability is understood as the process of using variants and manifests itself at all levels of the language. Linguistic diversity requires constant research, although it is associated with social, functional and territorial factors and is universal. The dissertation systematically studies the variability in the English language at all levels of the language as a whole and especially at the lexical-semantic level as one of the most pressing problems of modern linguistics.

Исмаилова М.

**Характеристики Английской версии Канады
(Резюме)**

Вариативность характеризует общее свойство языковой системы как реализующееся в виде многовариантности речи. Вариант – это конкретная реализация языковой единицы, а вариативность понимается как процесс использования вариантов и проявляется на всех уровнях языка¹. Языковое разнообразие требует постоянного исследования, поскольку оно связано с социальными, функциональными и территориальными факторами и является универсальным. В диссертации системно изучается вариативность в английском языке на всех уровнях языка в целом и особенно на лексико-семантическом уровне как одна из актуальнейших проблем современного языкознания.

Rəyçi: f.f.d. S.Səlimova

QULIYEVA NƏZRİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
Nazrin.kuliyeva333@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLGİZMLƏRİN PRAQMATİKASI

Açar sözlər: frazeologizm, metaforik təsir, məcazi məna, frazeologizmlərin praqmatik aspekti, ifadəlilik.

Key words: phraseologism, metaphorical effect, figurative meaning, pragmatic aspects of phraseologisms, expressiveness.

Ключевые слова: фразеологизм, метафорический эффекты, переносное значение, прагматический аспект фразеологизмов, экспрессивность.

Məlumdur ki, frazeologizmlər ingilis dilinin həm yazılı, həm də şifahi nitqinin ayrılmaz bir parçası olub, onun lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Frazeologizmləri bilmədən ingilis dilini yaxşı bilmək qeyri-mümkündür. Çünki ingilis dilində frazeologizmlərin olduqca geniş praqmatik və üslubi imkanları mövcuddur, onlar nitqə emosionallıq, rəngarənglik və məcazilik qatır.

İstifadə məqsədi və yerinə yetirdiyi funksiyasına görə frazeologizmlərə danışıqda bir çox sahədə mütəmadi olaraq rast gələ bilirik: ədəbiyyat (roman, əfsanə, nağıl, hekayə, şeir, povest və s), siyasi nitqlər, musiqi, İncil, qəzet, karikatura başlıqları və əlbəttə, gündəlik nitqimiz buraya aid edilə bilər. Dil daşıyıcıları frazeologizmlərdən kommunikasiyanın situasiya və məqsədinə müvafiq olaraq seçir və istifadə edirlər [1, s.80].

İngilis dilinin yazılı ünsiyyətində frazeologizmlərin ən çox istifadə edildiyi sahələrdən biri bədii ədəbiyyatdır. Bu zaman yazıçının məqsədi müxtəlif üslubi vasitələrin köməyi ilə oxucunun diqqətini çəkmək və onun təxəyyülünü canlandırmaqdır. Məhz, buna görə də ədəbiyyat sahəsində

istifadə olunan frazeologizmlər yazıcının “*şəxsi münasibətinin refleksiyası*” və ya “*daxili dünyasının səsi*” kimi başa düşülür. Frazeologizmlərin istifadəsi ilə yazıçı əsərdə öz emosional hisslərini, qəzəbini, obraza qarşı müsbət duyğularını, eləcə də tənqidi fikirlərini istehza, qınama və ya yumoristik üslubla ifadə edə bilər [9, s.43-44].

Bildiyimiz kimi, yazıçılar bəzən frazeologizmlərdən hazır şəkildə istifadə etməklə bərabər, onun yaradıcısı da ola bilərlər. Bu xüsusilə ingilis dilində yüzlərlə yeni frazeologizm yaradan Uilyam Şekspirə aiddir. Şekspirin bir çox əsərlərində istifadə olunan unikal və innovativ frazeologizmlər ingilis dilinin ədəbiyyat sahəsində frazeologizmlərin rolunun əyani sübutudur. Onun ədəbiyyat sahəsinə qazandırdığı frazeologizmlərin dəqiq sayını demək qeyri-mümkündür. Bu frazeologizmlər hal-hazırda müasir ingilis dilinin gündəlik nitqində intensiv şəkildə istifadə edilir. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək :

“O, beware, my lord, of jealousy! It is the green-eyed monster, which doth, mock meat it feeds on” - Iago [3, s.77].

İlk dəfə bu ifadə 1622-ci ildə Şekspirin “Othello” əsərində istifadə edilib.

Yazıcının məqsədi istifadə olunan frazeologizmin köməyi ilə həm personajın qısqançlığını heyrətamiz dərəcədə canlı, metaforik və poetik bir dillə təsvir etmək, həm də obrazın daxili aləmini güclü və təhlükəli canavara bənzədərək oxucunun təsəvvüründə canlandırmaqdır. Hərfi mənada “*hirsli başına vurmaq/ tüstüsü başından çıxmaq*” anlamlarını ifadə edir.

İngilis ədəbiyyatında demək olarki, bütün yazıçıların əsərlərində saysız-hesabsız frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Misal olaraq, aşağıdakı nümunədə göstərilən frazeologizm ilk dəfə 1876-cı ildə Mark Tvenin “The Adventures of Tom Sawyer” əsərində istifadə edilib :

“Every stump that started up in their path seemed a man and an enemy, and made them catch their breath; and as they sped by some outlying cottages that lay near village, the barking of the aroused watch-dogs seemed to give wings to their feet” [8, s.11].

Hərfi mənada “*qanad açıb uçmaq*” anlamını daşıyır. Aydın ki, yazıçı tərəfindən cümlə metaforik frazeologizmin köməyi ilə ekspressiv, ifadəli və emosional aspektdən rəngləndirilib. İstifadə edilən frazeologizmin əsas funksiyası köçürmə metodu ilə heyvanlara xas olan spesifik bir əlaməti insana aid edərək, oxucunun təsəvvüründə canlandırmaqdır.

Hər bir yazıçı öz əsərlərində frazeologizmlərdən müxtəlif məqsədlərə uyğun olaraq istifadə edir. Məsələn, *obrazın xarakterini və regional mənsubluğunu bildirmək, oxucunun fikrini əsərdəki hadisələrə cəlb etmək, obrazların real səslənməsinin əldə etmək, yersiz sinonimliyin qarşısını almaq, kreativ və yenilikçi olmaq, mürəkkəb bir fikri sadə ifadə ilə oxucuya çatdırmaq, kontekstdən asılı olaraq yumoristik effekt yaratmaq, global səviyyədə əsərin ikonik və unudulmaz olması, yazıcının sirlili dünyasını yansıtmaya və s.* Dilin bu cür obrazlı istifadəsi bədii əsərlərin estetikliyini və unudulmaz olmasını artırır.

İngilis dilində frazeologizmlərin intensiv işləndiyi sahələrdən biri qəzet başlıqlarıdır. Qəzetlərin sərlövhələrində verilən qısa frazeologizmlər oxucuların diqqətini xəbərin məzmununa yönəltməyə xidmət edir. Başlıqlarda istifadə edilən frazeologizmlər müxtəlif sahələrə aid ola bilər: siyasət, elm, iqtisadiyyat, idman, mədəniyyət, qlobal hadisələr və s. Diqqət yetirilməli olan məqamlardan biri isə başlıqlarda istifadə olunan frazeologizmlərin oxucu kütləsinin lüğət və intellektual səviyyəsinə mütləq şəkildə uyğun olmasıdır. Çünki yalnız bu zaman “*ünsiyyət halqası*” adlanan “*jurnalist – ötürülən mesaj –oxucu*” modeli tam təmin edilə bilər [10, s. 33-34].

Məlumdur ki, qəzet sərlövhələrində rast gəlinən frazeologizmlərin əsas funksiyası məlumatlandırıcı, inandırıcı, diqqətçəkici, ifadəli, yaddaqalan, emosional və kreativ olmasıdır. Müasir dövrdə nəşr olunan qəzetlər metaforik və ekspressiv frazeologizmlərin köməyi ilə oxuculara reallığı sətiraltı, poetik, radikal, satirik və yumoristik dillə ötürməyə çalışır. Misal olaraq :

She added: “The workforces have been kept in the dark too long. Specific questions have been put forward to Ms. Rosenfeld by our European colleagues, including will the takeover lead to the closure of existing plants and will there be lay-offs? All these questions need urgent answers”[7, s.33].

Yuxarıda verilən nümunə 2010-cu ildə məşhur Britaniya qəzeti olan “The Independent” – də nəşr olunan başlıqdan götürülmüşdür. Cümlədəki “to keep in the dark” ifadəsi oxucuların diqqətini cəlb etməyə və onlarda müəyyən bir estetik təsvir yaratmağa xidmət edir. Məna cəhətdən bir şeyi “gizli tutmaq/gün üzünə çıxarmamaq” anlamlarını özündə təcəssüm etdirir. Buradakı əsas məqsəd ilk cümlədə istifadə olunan birləşmənin köməyi ilə baş vermiş hadisənin kluminasiya nöqtəsini diqqətçəkici, poetik və emosional formada oxucuya ötürmək və əsas məğzi ekspressiv üsulla vurğulamaqdır.

Digər nümunəyə nəzər yetirək: “*That inevitably leads him to discuss President Obama and his health care law, a topic that gets Mr.Santorum’s blood boiling, and that of his listeners*” [5, s.108].

Verilən nümunə 2012-ci il 28 fevralda “The New York Times” adlanan qəzetdə dərc olunmuşdur. Adı gedən frazeologizm hərfi mənada “qanı qaynamaq/hirsi başından çıxmaq” kimi anlamlar ifadə edir. Müəllif cümlədəki frazeologizmi iki əks qütblü insanın arasındakı neqativ münasibəti məcazi bir dillə təsvir etmək və baş vermiş hadisənin vacibliyini daha kinayəli tərzdə vurğulamaq üçün istifadə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qəzet mətnlərinin başlıqlarında yer verilən frazeologizmlər birbaşa oxucuların şüuraltına psixoloji təsir göstərə bilər. Buna görə də, istifadə olunan manipulyasiyaedici başlıqlar oxucular arasında həyəcan, təşviş, nifrət, şübhə və hətta qorxu belə yarada bilər. Fəqət, başlıqlarda standart və ya qəlibləşmiş frazeologizmlərdən istifadə edilərsə, oxucunun marağını cəlb etməz və istənilən nəticə əldə olunmaz. Unutmaq lazımdır ki, qəzet başlıqlarında və onun ön səhifələrində istifadə olunan frazeologizmlər bizi xəbəri oxumağa və ya qəzeti bir kənara qoymağa sövq edən ilk şüuraltı siqnaldır.

Bildiyimiz kimi, İncil və dini kitabların ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi və inkişafında rolu müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Dilçilik tarixində dini məzmunlu frazeologizmlərin tədqiqatı mühüm önəm daşıyır. Dini frazeologizmlərlə əlaqədar diqqətçəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, bu tip birləşmələr özlərində müəyyən “müərrəd və ya xəyali ” bir obrazın varlığını əks etdirir. İncildə rast gəlinən frazeologizmlərə, onların işləndiyi sahələrə və real etimologiyalarının öyrənilməsinə maraq son vaxtlar xeyli artmışdır. Belə frazeologizmlər aid olduğu xalqın tarixi və mədəniyyəti ilə sıx formada bağlı olur. Dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə məqsədinə görə dini məzmunlu frazeologizmlər nitqə inandırıcılıq, emosionallıq/canlılıq qatmaq, dini/etnik mənsubiyyəti bildirmək, ibrətəməz hekayə danışmaq və ya ziddiyətli məzmun yaratmaq üçün istifadə edilir. İngilis dilində mütəmadi olaraq istifadə edilən bəzi dini komponentli frazeologizmlərə nəzər salaq:

A doubting Thomas – bu termin həvari Tomasın Bibliyadakı hekayəsinə birbaşa istinaddır. Hərfi şəkildə “hər şeyə skeptik yanaşmaq” və ya “heç nəyə dəlil olmadan inanmamaq” kimi anlamlar ifadə edir. Bu frazeoloji ifadənin etimologiyası çarmıxa çəkildikdən sonra dirilib qayıdan İsanın gəlişi və həvariləri ilə söhbəti ilə əlaqəlidir. Belə ki, İsa çarmıxa çəkilərkən Tomasdan başqa bütün həvarilər orada bu hadisəyə şahid olmuş, daha sonra Tomasa bütün gördüklərini nəql etmişdilər. Lakin, Tomas İsa dirilib gələcə qədər deyilənlərin heç birinə inanmır. Müasir ingilis dilinin gündəlik danışığında bu frazeologizmdən tez-tez istifadə edilir. Misal olaraq: *Don’t waste your time on explanations, because Anastasia is a doubting Thomas.*

By the Skin of My Teeth – hərfi mənada “çətin və iztirablı bir işdən yaxa qurtarmaq” mənasını daşıyır. İngilis dilinin gündəlik qeyri-rəsmi ünsiyyət prosesində bu frazeologizmə intensiv şəkildə rast gəlinir. Bu ifadə Job tərəfindən son nəfəsində söylənmişdir. O, bütün bədənində çibanlarla təzahür edən dəhşətli xəstəliyə yoluxur. Bu o qədər qorxunc və ağrılı bir xəstəlik idi ki, dostları və arvadı onu çətinliklə tanıyır və uzaq dururdular. Aşağıdakı ayədə o, sümükləri görünəcək qədər zəifləmiş bədənindən bəhs edir:

“My bone clings to my skin and to my flesh, and I have escaped by the skin of my teeth” [2, s.168].

Gördüyümüz kimi, ingilis dilində frazeologizmlərin ən çox istifadə ediliyi sahələrdən biri də məhz İncil və müqəddəs yazılardır. Dini komponentli frazeologizmlərin hər biri müəyyən tarixi inkişaf prosesi nəticəsində müasir ingilis dilinin lüğət fondunun ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir.

İngilis dilində müxtəlif sahələrdə istifadə olunan minlərlə frazeologizm mövcuddur. Bunlardan biri də musiqidir. Bəşəriyyət musiqini çox qədim zamanlardan müasir dövrə qədər əyləncə, istirahət, terapiya, sağlamlıq, təhsil, psixologiya və bir çox sahələrdə önəmli vasitə kimi istifadə etmişdir. Belə ki, bir çox sferanı əhatə edən frazeologizmlərə həyatımızın və ruh qıdamızın önəmli bir hissəsi olan musiqi sahəsində də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Demək olar ki, hər gün qulağımız iradi və ya təsadüfi çox sayda musiqi eşidir. Bu zaman musiqilərdə diqqət yetirdiyimiz ən önəmli nüans isə orada istifadə edilən maraqlı frazeologizmlərdir. Mahnı sözlərində rast gəlinən frazeologizmlər yazıçılar tərəfindən müxtəlif məqsədlərə uyğun olaraq istifadə edilir. Bu zaman frazeologizmlər müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. Misal olaraq, metaforik mənə və məcazi effekt yaratmaq, ekspressiv, emosional və harmonik səslənmə, ziddiyətli və satirik çalarlıq, dinamiklik yaratmaq və s.

Nümunəyə nəzər salaq:

Some are like water, some are like the heat

Some are a melody and some are the beat? [4, s.67].

Verilmiş nümunə Alfvillenin 1984-cü ildə səsləndirdiyi “Forever Young” mahnısından bir hissədir. Yazıçı bu misralarda dünyada hər şeyin iki tərəfli olduğunu poetik çalarlı müqayisə ilə vurğulamağa çalışır. Belə ki, ilk iki misrada bir-birinə əks şəkildə təsvir olunan “*water/heat*” və *melody/beat* frazeologizmlərinin vasitəsi ilə insanların təbiətlərinin zidd olmasını təzadlı təşbehdən istifadə edərək, emosional və ekspressiv bir dillə qələmə almışdır.

Misallardan da aydın olduğu kimi, musiqi sözlərində frazeologizmlərin istifadə edilməsi son dərəcə önəmlidir. Çünki bu zaman yazıçının istifadə məqsədindən asılı olaraq frazeologizmlər bir sıra funksiyalar yerinə yetirirlər: inandırıcı, obrazlı və poetik təsvir yaratmaq, dinləyicinin təsəvvür bacarığını aktivləşdirmək, üslubi və emosional effekt yaratmaq, musiqinin daha ritmik, axıcı və harmonik səslənməsi, məcazlığın təsviri, dövlətə qarşı sətiraltı tənqidi mesajların verilməsi, yazıçının şəxsi fikirlərinin əks etdirilməsi və s.

İngilis dilində müasir dövrün və qlobal hadisələrin tələbinə uyğun olaraq dil və siyasət daimi şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir. Çünki siyasi diskurs ingilis dilinin sosial, siyasi, gündəlik bir sözlə, hər sferasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Dil insanın siyasi fikirlərini cəmiyyətə və dünyaya ötürmək üçün əvəzolunmaz bir vasitədir. Buna görə də siyasətçilər nitqlərində və siyasi şüarlarında frazeologizmlərdən istifadə etməklə xalq qarşısında hörmət qazanmağa, fikirlərinin inandırıcı səslənməsinə, şüarlarının daha ikonik və unudulmaz olmasına, eləcə də insanları şüuraltı manipulyasiya etməyə nail olurlar. İngilis dilinin siyasi tarixinə nəzər saldıqda, siyasətçilərin nitqlərində bir sıra unudulmaz frazeologizmlərin istifadə edildiyinə şahid ola bilərik. Misal olaraq:

“Some nations may be able to turn a blind eye to atrocities in other countries” [6, s. 3].

Nümunədə göstərilən frazeologizm Barak Obamanın 2011-ci ildə Liviyə haqqındakı siyasi çıxışından bir parçadır. Bu ifadə metaforik mənada “*bir şeyə göz yummaq/görməzdən gəlmək*” anlamını kəsb edir. Barak Obama ifadənin köməyi ilə sətiraltı şəkildə başqa xalqların Liviyada baş verən hadisələrə qarşı səssiz qalmasını məcazi və kinayəli bir dillə vurğulamağa çalışıb. Digər tərəfdən, bu ifadə Liviyadakı yerli əhəlinin demokratik hüquqlarının diqqətə alınmamasına istinad edən bir satiradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasətçilər frazeologizmlərdən öz siyasi şüarlarında və nitqlərində istifadə etməklə yanaşı, afişalarında da yer verirlər. Siyasi afişalarda təqdim olunan frazeologizmlər insanları düşünməyə sövq etməli və lokanik olmalıdır. Bu o deməkdir ki, onlar vizual olaraq diqqət cəlb etməli, lakin oxunması zaman tələb etməməlidir. Frazeologizmlərin afişalarda yığcam formada istifadə edilməsinə baxmayaraq, insanlara təsiri böyük olmalıdır. Buna görə də frazeologizmlərə afişalarda yer verərkən onlar məntiqlə seçilməli və nəzərdə tutulan mesajın ötürülməsini təmin etməlidir.

Beləliklə, yuxarıda sadalanan nümunələrə əsasən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, müasir ingilis dilində frazeologizmlərin praqmatikası rəngarəng və çoxşaxəlidir. İstifadə məqsədindən asılı olaraq, frazeologizmlərə bir çox sahələrdə rast gəlmək mümkündür. Misal olaraq, ədəbi əsərlər,

musiqi sözləri, qəzet sərlövhələri, dini kitablar, siyasi nitqlər və afişalar buraya aid edilə bilər. Bu zaman onlar nitqə kreativlik, metaforik çalar, məcazlıq və ifadəlilik qatır.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı: Nurlan, 2006, 176 s.
2. Hüseynov M.H. Poetik frazeologiya. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 272 s.
3. Mustafayeva S.B. İngilis dilində işlək idiomlar və onların Azərbaycan dilində qarşılığı. Bakı: Letterpress, 2008, 162 s.
4. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli-lingvistik təhlili. Bakı: Nurlan, 2011, 162 s.
5. Meunier F. Phraseology: An interdisciplinary Perspective. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2008, 349 p.
6. Tim Walker. The Independent. Editorial board in London, Washington: London press, 2010, 20 p.
7. Hacıyeva A. Contrastive Lexicology. Baku: Science and Education, 2011, 83 p.
8. Алефиренко Н.Ф. Фраzeология в свете современных лингвистических парадигм. Москва: Элипс, 2008, 215 с.
9. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Москва: Либроком, 2010, 86 с.
10. Лубянская С.И. Большой русско-английский фразеологический словарь, Москва: Аст-пресс, 2004, 218 с.

Guliyeva N.

Pragmatics of phraseologisms in the English language

(Summary)

Phraseologisms play a crucial role in the English language. They don't only enrich the English vocabulary but also make it powerful and creative. According to their purpose and stylistic function, phraseologisms are frequently used in the significant areas of the English language. They can be used in literature, in newspaper headlines, in music lyrics, in political speech. In this case, phraseologisms give the speaker's speech and writing a bright stylistic colour, expressiveness, harmony, metaphorical, poetic and humorous effect.

Гулиева Н.

Прагматика фразеологии английского языка

(Резюме)

Фразеологизмы играют важную роль в английском языке. Они не только обогащают английский словарь, но и делают его сильным и креативным. В зависимости от их цели и стилистических функций, фразеологизмы часто используются в важных областях английского языка. Они могут быть использованы в литературе, в заглавах газет, в словах песен, и политической речи. В этом случае, фразеологизмы окрашивают речь говорящего в яркие стилистические цвета, выразительность, гармонию, метафорический, поэтический и юмористический эффекты.

Rəyçi: dos. E.Fərəcova

İNTERNET-QƏZETLƏRİN UNİKAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ (MEDİALİNQVİSTİK VƏ MƏTN)

Açar sözlər: internet-qəzet, xüsusiyyətlər, mətn, hipermətn, intermətn

Key words: internet newspaper, features, text, hypertext, intertext

Ключевые слова: интернет-газета, особенности, текст, гипертекст, интертекст

İnternet nəşriyyatın inkişafı informasiyanın istehlakçıya fərdi şəkildə ünvanlı çatdırılması üçün yeni imkan yaradır: ona təklif olunan informasiya məhsulları və xidmətləri paketi onun psixoloji və marketinq metodları tətbiq olunmaqla elektron şəkildə öyrənilən maraqları, şüurlu və ya şüursuz meylləri və prioritetləri nəzərə alınmaqla tərtib oluna bilər. Virtual kommunikasiyalar ənənəvi kommunikasiyalarla müqayisədə daha çox üstünlüklərə malikdir, çünki ünsiyyətdə iştirakçılar arasında məsafə var, onlar arasında əlaqədə vasitəçilik vardır, status bərabərliyi vardır, mətnləri dəyişdirmək və birləşdirmək, həmçinin onlarda xüsusi qrafik simvollarının – emotikonların köməyi ilə emosiyaların və adresantın iradəsinin fiksasiyası imkanı meydana çıxır. İnternetdəki veb-səhifələrin (sənədlərin) sayı heçkimə dəqiq məlum deyil və hesablamalara görə hələ 2003-cü ildə 4 milyardı ötdüyü təxmin edilir. Bu rəqəmhər 8-18 ayda iki dəfə artır.

“Xəbər mediası və ya xəbər sənayesi fəaliyyətini xəbərləri geniş ictimaiyyətə və ya hədəf kütləyə çatdırmaq üzərində qurmuş kütləvi informasiya vasitələrinin formalarıdır. Bunlara çap mediası (qəzetlər, xəbər jurnalları), yayım xəbərləri (radio və televiziya) və internet (onlayn qəzetlər, xəbər bloqları, xəbər videoları, canlı xəbər yayımı və s.) daxildir” [15].

Onlayn qəzetlər də çap qəzetləri kimi, böhtan, məxfilik və müəllif hüququ ilə bağlı qanuni məhdudiyyətlərə tabedir [65], həmçinin Böyük Britaniyada olduğu kimi, bu qanuni məhdudiyyətlər əksər ölkələrdə onlayn nəşrlərə də şamil edilir. Həmçinin, İngiltərənin Məlumatların Mühafizəsi Qanunu onlayn qəzetlərə və xəbər səhifələrinə də aiddir. 2014-cü ilə qədər Böyük Britaniyada Mətbuatdan Şikayətlər üzrə Komissiya fəaliyyət göstərirdi, lakin əsl onlayn qəzetlər və forumlar və ya bloqlar arasında aydın fərq yox idi. 2007-ci ildə Böyük Britaniyada fəaliyyət göstərən onlayn qəzetləri, audioxəbər və videoxəbər saytlarını rəsmi qaydada tənzimləmək və onlayn xəbər nəşrinə nəyin daxil olduğunu və nəyin daxil olmadığını aydınlaşdırmaq üçün onlardan gözlənilən məsuliyyətləri özündə ehtiva edən qərar qəbul edildi [14].

Onlayn qəzetlər oxuculara qəzeti vərəqləmək və onlayn nəşrin təşkilini fiziki olaraq hiss etmək imkanı vermədiyi üçün oxucular oradakı xəbərləri zehni olaraq təşkil etməli və prioritetləşdirməlidirlər. Onlayn qəzetin təcrübəsi və dizaynı ilə tanış olmayanlar xallı bayquş hekayəsinin çap qəzetinin ön səhifəsində deyil, onlayn qəzetin ön səhifəsində olduğunu anlaya bilməzlər. Əksinə, çap nəşrinin ön səhifəsində dərc olunmaq üçün kifayət qədər vacib hesab edilən bir çox hekayələr qəzetin internet saytının ön hissəsində dərc olunacaq qədər uyğun və ya kifayət qədər vacib hesab edilmir.

Bu gün nəşr olunan qəzet və jurnalların böyük əksəriyyətinin internet saytları vardır. Elektron media tərəfindən ənənəvi informasiya mənbəyinin sıxışdırıb çıxarılması meyli ildən-ildə artır və “buna görə də müasir şəraitdə kütləvi informasiya vasitələrinin transformasiyası nəticəsində yaranan və qəzet və jurnalların saytlarının dövrü nəşrlə qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif aspektlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı internet versiyaları problemi hər zamankindən daha aktualdır - bu, mətbuatın gələcəyinə təsir göstərir [2, s. 244]. XXI əsrin informasiya cəmiyyətində çap mediasının populyarlığının azalması təkcə mətbuatın sosial şəbəkələrə çıxışı ilə deyil, həm də media bazarında kəskin rəqabət, eləcə də iqtisadi böhranla bağlıdır.

Medianın kommunikativ vasitə kimi öyrənilməsi kütləvi kommunikasiya texnologiyalarının və dəyişməsinin və baş verən proses dəyişiklikləri müşayiət edən proseslərin nəzərdən keçirilməsi

ilə məşğul olan media ekologiyasının preroqativi hesab olunur. Media ekologiyası öz tədqiqat obyektini daim bir-birini əvəz edən ekoloji sistemlər nəzəriyyəsinə bənzətməklə müəyyən edir. Lakin media mühitinin yeni texnologiyalar əsasında öyrənilməsi orada fəaliyyət göstərən dili öyrənmədən mümkün deyildir. Odur ki, dil öyrənmənin bütün sahələrini, kütləvi informasiya vasitələrini bir fənn – media dilçiliyi çərçivəsində birləşdirən mediaya linqvistik yanaşma hazırda XXI əsrin əvvəllərinin prioritet tədqiqat istiqamətlərindən biridir, hansı ki, metodoloji istiqamətlərin poliparadigmallığı və fənlərarası olması ilə xarakterizə olunur.

Onlayn versiyaların xüsusiyyətlərini öyrənərkən xəbərlərin elektron media mətninin dinamik xarakterini nəzərə almaq vacibdir ki, bu da natamamlıq və prosessualıq kimi diferensial xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Onlayn versiyada faktlar, hadisələr daim hərəkətdədir, çünki internet kommunikasiyasının spesifikliyi yenilənməni - zaman və məkanda yerləşdirməni nəzərdə tutur ki, bu da internetdə yerləşdirilən media mətninə nəzərə çarpan dinamika verir.

Ümumi informasiya axınına daxil olmaqla, bir-biri ilə səsleşən media mətnləri hipermətn səviyyəsi yaradır ki, onun daxilində ayrıca mətn qlobal kommunikatív axınının bir hissəsinə çevrilir. “Belə bir vəziyyətdə, bizim nöqtəyi-nəzərimizdən mətnlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin intertekstual səviyyəsindən danışmaq məntiqlidir. Beləliklə, kommunikasiya subyektləri və obyektləri arasında çoxaspektli qarşılıqlı təsirlər nəticəsində kommunikasiya kanalının xüsusiyyətlərini əks etdirən müxtəlif formalarda mövcud olan yeni bir kommunikasiya məhsulu meydana çıxır. İnternet kommunikasiyasının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, elektron versiyaları media tədqiqatı aspektində tədqiq edərkən, adresant ilə adresat arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterinə diqqət yetirildikdə, həmçinin kommunikatív - üslubi aspekt də çox aktuallaşır.

Media tədqiqatlarının linqvistik istiqaməti nöqtəyi-nəzərindən onlayn versiyaların kütləvi kommunikasiya iştirakçılarının mədəni-spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirən və müəlliflə oxucu arasında münasibətdən xəbər verən tematik strukturlaşdırılmasının da nəzərdən keçirilməsi vacib görünür. Qeyd etmək lazımdır ki, medialinqvistika problemləri üzərində çalışan alimlərin marağını təkcə leksik, qrammatik və üslubi vahidlərin müəyyən dəsti tərəfindən yaradılmış sabit media topikləri deyil, həm də informasiyanın ifadə üsulları da cəlb edə bilər. Bunlar təkcə informativ deyil, həm də təsir funksiyasını yerinə yetirməyə istiqamətlənməklə, bir qayda olaraq, pragmatik istiqamətə malikdirlər. Faktların və ya hadisələrin auditoriya tərəfindən qavranılması və qiymətləndirilməsi daha çox məlumatın təqdim edilmə tərzindən asılıdır və buna görə də medianın iki əsas funksiyası çox vaxt funksional vəhdət təşkil edir.

İnternet çoxdan insanın xüsusi bir dünyasına çevrildiyi üçün çox sayda tədqiqatçıların, o cümlədən dilçilərin diqqətini cəlb etdi. İnternetin müxtəlif mətnləri [7, 8, 9], İnternet dili [4, 11], İnternetin diskursu [3, 6, 10], İnternet kommunikasiyası [14], İnternetdəki paraqrafemika [5] və bir çox başqa aspektlər ayrıca tədqiq olunur. Tədqiqatçıların “İnternet dilçiliyi” adlandırdıqları yeni bilik sahəsi meydana çıxır [4]. Fikrimizcə, internetdə təqdim olunan KİV mətnləri və reklam məlumatlarının ayrıca araşdırılması lazımdır. Qabaqcıl texnologiyalar, internetin inkişafı və istifadəçilərinin sayının artması ona gətirib çıxarır ki, internetdə yerləşdirilən məhsulların tanış formaları yeni xüsusiyyətlər qazanır, xüsusi məlumatların xüsusi növünə çevrilir.

Beləliklə, internet məlum olan və öyrənilən linqvistik faktlarda öz izini qoyur. Mətn nəzəriyyəsi, məsələn, yeni aspektdə nəzərdən keçirilir, hansı ki, bu zaman mətn yeni mövcudluq şəraitinə düşür, yeni prinsiplər əsasında yaranır və adresat tərəfindən yeni şəkildə qavranılır. Məhz texniki imkanlar MÜƏLLİF – MƏTN – ADRESAT arasında qarşılıqlı əlaqəsinin adət olunmamış situasiyalarını yaratmağa və bununla da məlumatın özünün xüsusiyyətlərini zənginləşdirməyə imkan verir. Fikrimizcə, bu dəyişikliklər internet mediasında görünür. Onların xüsusiyyətlərinə keçək, bizə elə gəlir ki, internetdə xüsusi tipli media mətnlərinin tədqiqi üç nəzəriyyənin klassik müddəaları əsasında aparılmalıdır: mətn, intermətn və hipermətn.

Mətnin qavranılması prosesinə xüsusi diqqət yetirilir [1, s. 33]. Mətnin kommunikatív funksiyası qeyd edilir, hansı ki, A.A.Çuvakinin fikrincə, “mətnin bütün digər funksiyaları üçün (sosial, sistemli, requlyativ, koqnitiv, emosional, referensial; məlumatın saxlanması və ötürülməsi üsulu, fərdin psixi həyatının, müəyyən tarixi dövrün məhsulunun, mədəniyyətin mövcudluq forması və s. əks olunması) üçün əsasdır. Adresat tərəfindən mətnin qavranılması məsələlərində alimlər

razılaşırlar ki, “mətn şüalanma mənbəyi kimi, beynimizdə çoxsaylı assosiasiyaların və koqnitiv strukturların (sadə çərçivələrdən daha mürəkkəb mental məkanlara və mümkün dünyalara qədər) həyəcan mənbəyi kimi mövcuddur” [12, s.34].

Bizi maraqlandıran ikinci nəzəriyyə intermətn nəzəriyyədir. “İntertext” anlayışından istifadə internetdə “yaşayan” məlumatların yeni növünü təsvir etmək üçün səmərəlidir. İnternetdə qəzetləri nəzərdən keçiririk və deyirik ki, İnternet nəşrinin mətni mürəkkəbdir, daim dəyişir, yenilənir, yeni məlumatlarla tamamlanır, yəni intermətndir. Eyni zamanda biz internetin məcmu mətnini, internetin özünü hipermətn hesab edirik. İntertekstuallığın və intermətnin klassik tərfi R. Bart tərəfindən verilmişdir: “Hər mətn intermətndir; başqa mətnlər müxtəlif səviyyələrdə az və ya çox tanınan formalarda mövcuddur: əvvəlki mədəniyyətin mətnləri və ətraf mədəniyyətin mətnləri. Hər mətn köhnə sitatlardan toxunmuş yeni toxumadır. Mədəniyyət kodlarının, düsturların, ritmik strukturların qırıntıları, sosial idiomların fraqmentləri və s. Onların hamısı mətnə hopub və ona qarışib, çünki həmişə mətnədən əvvəl və ətrafında həmişə dil mövcuddur. İstənilən mətn üçün zəruri ilkin şərt kimi intertektuallıq mənbə və təsirlərin problemi səviyyəsinə endirilə bilməz; o, mənşəyi nadir hallarda aşkar olunan anonim düsturların, dırnaq işarələri olmadan verilən şüursuz və ya avtomatik sitatların ümumi sahəsini təmsil edir (“Vikipediya”). Beləliklə, insanın həyatı, onu əhatə edən aləm nəhəng mürəkkəb mətndir, burada hər bir yenilik artıq deyilənlər əsasında, ayrı-ayrı hissələrin müqayisəsi nəticəsində əmələ gəlir, yəni dünya artıq çoxdan mövcud olan ifadələrin böyük çoxluğundan ibarət mürəkkəb mətndir.

Hipermətn deyildikdə müxtəlif növ linklərlə bir-biri ilə əlaqəli məlumatlar toplusu başa düşülür, bu mətn materialının təşkilinin elə formasıdır ki, burada onun vahidləri xətti ardıcılıqla deyil, açıq şəkildə göstərilən mümkün keçidlər, əlaqələr sistemi kimi təqdim olunur (Vikipediya). Hipermətnin əsasında müxtəlif məlumatlararasıda assosiativ əlaqə dayanır, bu, “şaxələnən mətnlər” prinsipidir. Yalnız İnternet deyil, həm də məsələn, məqalələrin müəyyən ardıcılıqla yerləşdirildiyi, lakin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu ensiklopediya da hipermətn hesab edilə bilər, hipermətn həm predmet göstəricisi olan hər hansı bir kitab, hər hansı bir sorğu kitabçası, həm də ümumiyyətlə, fraqmentləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan mətndir.

Onlayn medianın xüsusiyyətlərini sadalayarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə, elektron nəşr mahiyyətə çap mediasının bir versiyasıdır, yalnız daimi, operativ yenilənmə rejimində yaşayan daha dinamik versiyadır. Elektron versiyası olan nəşrlərin öz internet şöbəsi var, hansı ki, saytın yenilənməsi - yeni xəbərlərin sayta yerləşdirilməsi ilə məşğul olur. Təbii ki, çap nəşrində belə operativlik mümkün deyildir. Lakin bu halda çap nəşri invariantdır, yəni elektron medianın prototipidir, mürəkkəbləşən və elektron versiyada inkişaf edən ilkin mürəkkəb əsər hesab olunur.

Beləliklə, onlayn nəşr özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan və xüsusi araşdırmaya ehtiyacı olan yeni media növüdür. Qəzet mətninə bütövlükdə “mətnlərin mətni” kimi baxa bilməmək, adresatın qarşısında yalnız bölmə və rubrikaların siyahısı, cəlbedici başlıqların siyahısını və nəşrin ilk sətirləri vardır.

Ədəbiyyat:

1. Валгина Н.С. Теория текста / Н. С. Валгина. М.: Логос, 2003, 356 с.
2. Беляев А.А. Особенности графических моделей интернет-версий периодических изданий: / дис. ... канд. филол. наук. / М., 2009, 244 с.
3. Галичкина Е. Н. Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках: / дис. ... канд. филол. наук. / Астрахань, 2001, 210 с.
4. Горошко, Е. И. Интернет-коммуникации в гендерном измерении // Вестник пермского университета. Вып. 3. «Язык – куль-тура – цивилизация». Пермь, 2006, 345 с.
5. Донскова О. А. Тенденции становления паравербальной графемики в системе Интернет, 2004. [Elektron resurs]: URL: <http://pn.pglu.ru/>.
6. Кондрашов П. Е. Компьютерный дискурс: социолингвистический аспект: / дис.... канд. филол. наук. / Краснодар, 2004, 220 с.

7. Лазарева Э.А. Системно-стилистические характеристики газеты. Екатеринбург, Изд-во Уральского ун-та, 1993, 235 с.
8. Лазарева Э.А. Построение дискурса массовых коммуникаций // Проблемы лингвокультурологического и дискурсивного анализа: мат-лы Всерос. научн. конф. «Язык. Система. Личность». Екатеринбург, 23-25 апреля 2006 г./ Урал. гос. пед. ун-т. Екатеринбург, 2006, 435 с.
9. Лазарева Э. А., Тельминов, Г. Н. Реклама в Интернете как проявление интертекстуальности (в печати). Екатеринбург, 2008, 245 с.
10. Леонтович О. А. Компьютерный дискурс: языковая личность в виртуальном мире / В. И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. Волгоград: Перемена, 2000, 452 с.
11. Трофимова Г. Н. Языковой вкус интернет-эпохи в России: Функционирование русского языка в Интернете: концептуально-сущностные доминанты / Г. Н. Трофимова. М.: Изд-во РУДН, 2004, 167 с
12. Чувакин, 2004 Теория текста: объект и предмет исследования // Критика и семиотика. Вып. 7. – Алтайский государствен-ный университет, 2004, сс.135-147
13. "UK Copyright Law". *copyrightservice.co.uk*. 6 July 2020.
14. Journalism Mag. and also the PCC website Archived 2013-06-08 at the Wayback Machine AOP (UK Association of Online Publishers)
15. https://en.wikipedia.org/wiki/News_media

Rahimli A.

**The Unique Features of Internet newspapers (medialinguistic and textual)
(Summary)**

The article deals with the issue of unique features of internet newspapers. It describes two main features: medialinguistic and textual. Medialinguistic features include mainly the psychological and linguistic property of the news used in media, including all three levels of a language-phonetic, grammatical and lexical. Textual features described in the article include the text of the online newspaper, hypertext and intertext. Eventually, these features make the online newspapers specific, different from published newspapers.

Рагимли А.

**Уникальные особенности интернет газет (медиалингвистические и текстовые)
(Резюме)**

Статья посвящается изучению вопроса уникальных особенностей интернет газет. Она описывает две главные особенности: медиалингвистические и текстовые. Медиалингвистические особенностям относятся в основном психологическое и лингвистическое достояние новостей, используемых в меди, включая все уровни языка – фонетический, грамматический и лексический. Данные текстовые особенности, описанные в статье, включают сам текст онлайн новостей, гипертекст и интертекст. Следовательно, эти особенности делают онлайн газет специфическим, который отличается от печатных газетных изданий.

Рауф: f.f.d. G.Bağirova

İNGİLS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ LATİN MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ROLU

Açar sözlər: İngilis dili, dilin söz ehtiyatı, Latın alınmaları, dilin zənginləşdirilməsi.

Key words: English language, word stock, Latin borrowings, language enrichment.

Ключевые слова: Английский язык, словарный состав, словарь, латинские заимствования, обогащение языка.

Dünyada mövcud olan dillərin hamısı olmasada, əksəriyyəti ən azından tarixinin hər hansısa bir mərhələsində başqa bir dildən sözlər, elementlər qəbul etmişdir. Bu alınmalar nəticəsində dillərin inkişafı, hər hansısa bir dilin təbii inkişaf prosesinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu qaydaya dünyada mövcud olan bir çox dil kimi, ingilis dili də tabe olmuşdur.

İngilis dili qədim tarixə malik olan, uzun inkişaf yolu keçmiş bir dildir və bu dil keçdiyi inkişaf yolunda daim xarici təsirlərə açıq olmuşdur. İngilis dili tarix boyu müxtəlif dillərdən sözlər qəbul etmişdir. Bu dillər içərisində skandinaviya, fransız, latın və yunan dilləri xüsusilə qeyd olunur. Bu dillər ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynamışdır.

Latın dilinin ingilis dilinə təsiri, bu dilin tarixinin ən erkən dövrlərinə təsadüf edir və bu təsiri bugündə açıq-aydın şəkildə görmək mümkündür. Latın dilinin bugünkü ingilis dilinin formalaşmasında oynadığı rol inkar edilə bilməz. Bu gün ingilis dilinin dünyada oynadığı rolu, keçmişdə latın dili oynayırdı. Başqa bir şəkildə desək keçmişdə latın dili “*dillər dili*” hesab olunurdu. Latın dili diplomatik, təhsil, elmi, mədəni, dini məsələlər də birinci, ikinci dil kimi və hətta fərqli ölkələr arasında xarici dil kimi istifadə olunurdu. Latın dili öz elementləri ilə dilə birbaşa təsir etməklə yanaşı, yunan, finikiya kimi şərq dillərindən alınan elementlər arasında da vasitəçi rolunu oynamışdır. Təbii olaraq, latın dili, Roma imperatorluğunun yaxın şərqdən, Avropa qitəsinin uzaq qərbinə və quru Afrikadan, Şotlandiyanın dumanlı mənzərələrinə qədər uzandığı dövrlərdən başlayaraq bu cür dil münasibətlərindən təsirlənmişdir. Ölkələr, cəmiyyətlər, həmçinin dillər arasındakı əlaqələr latın dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. [3, s.5]

Latın dilinin ingilis dilinə təsirinin açıq-aydın şəkildə hiss olunduğu əhəmiyyətli dövrlərdən biri Anglo-Saksonların Britaniyanı işğal etməsindən əvvəlki dövrə təsadüf edir. Başqa sözlə bu dövrə mənsub alınmalar, alman tayfalarının qitədəki romalılarla ilk əlaqələrini və bu tayfaların Britaniya adasını işğal etdikdən sonra bu əlamətləri necə ötürdüklərini əks etdirir. Bu dövr ərzində İngiltərədə məskunlaşmış alman tayfaları hərbi işlər, idarəetmə, ticarətdə istifadə olunan yeni materialların adları ilə əlaqəli latın mənşəli sözləri qəbul etməyə başladılar. Bu sözlərə daxil idi: Müasir ingilis dili “*pound*” (funt), qədim ingilis dili “*pund*”, latın dili “*pondo*”; müasir ingilis dili “*inch*” (düym), qədim ingilis dili “*ynce*”, latın dili “*unica*”. Həmçinin müasir ingilis dilində istifadə olunan “*mill*” (dəyirman) sözü latın dilindən götürülmüşdür və ingilis dilində “*mylen*” olaraq istifadə olunurdu. Bu nəşildən gələn başqa bir söz “*cheese*” (pendir) sözüdürki, qədim ingilis dilində “*cese*” formasında mövcud olmuşdur və latın mənşəli söz olan “*caesus*” sözündən gəlirdi. Bu dövrün digər bir diqqətəlayiq idxalı, “*Manchester*”, “*Lancaster*” kimi “*chester*” və ya “*caster*” ilə bitən yer adlarının qorunması ilə nəzərə çarpır. Bu dövrdə ingilis dilinə daxil olan sözlər içərisinə köhnə mənası “*bazarlıq*” və ya “*qiymət*” olan “*cheap*” (ucuz) sözü də aid edilir. Ticari əhəmiyyəti olan oxşar sözlər içərisində “*fisher*” (balıqçı), “*seller*” (satıcı), “*blacksmith*” (dəmirçi) kimi sözlər özünə yer tapa bilmişdir. Həmçinin bu dövrdə ingilis dilində özünə yer tapmış sözlərə mətbəxlə əlaqəli olan “*amber*” (kəhrəba), “*dish*” (Latin disc, boşqab), “*kettle*” (Latin cytel, çaydan), “*ark*” (Latin earc, gəmi), “*cook*” (Latin coquus, bişirmək), “*kitchen*” (Old English cycene from Latin coquina, mətbəx) kimi sözlər də daxil edilir. “*Pear*”(armud), “*plum*”(gavalı), “*pea*”(noxud) kimi bağçılıqla əlaqəli, müasir ingilis dilində istifadə olunan sözlərin mənşəyi latınca

“*persoc*”, “*prunus*”, “*pisum*” sözlərindən gəlir. Bu dövrə məxsus alınmalar şifahi yolla dilə qəbul edilmişdir və əsasən ticarət, məişət, inşaat, hərbi və inzibati məsələrlə əlaqəli olmuşdur. Belə sözlərə aid edilir: “*Army*”(amare: to arm, ordu), “*council*” (concilium, -i, from, con- together + cal- to call a convocation, assembly, meeting, union; məclis, şura), “*empire*” (imperium, imperiya), “*mayor*”(maior, -oris: village bailiff, feudal officer, person in authority; başcı, mer) “*navy*” (navigium, -ii: ship, voyage, from, navigare: to sail; dəniz donanması), “*wine*” (vinum, şərab), “*tile*” (tegula, kirəmit), “*wall*” (vallum, divar), “*straightan*” street (strata, küçə), “*pound*” (ponus,eris, funt), “*butter*”(butyrum, yağ), “*camp*” (campus, düşərgə), “*copper*” (cyprium, mis), “*chalk*” (create, təbaşir), “*cheap*” (caupo, ucuz), “*cheese*” (caesus, pendir), “*cup*” (cuppa, fincan), “*poppy*” (papaver, lələ), “*pillow*” (pulvinus, yastıq), “*pepper*” (piper-eris, bibər), “*onion*” (unio,-onis, soğan), “*mong*” (mango), “*mint*” (mentha, nanə). [3, s.11]

Bu dövrdə qəbul olunmuş latın mənşəli sözlərin xarakterik xüsusiyyətlərinə bu sözlərin şifahi olaraq qəbul edilməsi, bir və ya iki hecalı olması və əsasən praktik və ya maddi əşyalarla əlaqəli olması aiddir.

Latın dilinin təsirinin əhəmiyyətli dövrlərindən biri də təxminən eramızdan əvvəl 450-ci ildən sonra, VI əsrin sonunda başlayan Anglo-Saksonların xristianlaşmasından əvvəl, məskunlaşma dövrünə təsadüf etdi. 410-cu ilin sonlarından etibarən latın dilinin istifadəsi azalmağa başladı. Bunun başlıca səbəbi latın dilini yalnız cəmiyyətin yuxarı təbəqəsinə mənsub olan və şəhərlərdə yaşayan ingilislərin istifadə etməsi idi. Latın və qədim ingilis dili arasında birbaşa əlaqə yox idi. Bu, dövr ərzində qədim ingilis dilinə daxil olan latın mənşəli sözlərin ötürmə yolu ilə dilə keçməsi deməkdir. Bu dövrdə dilə daxil olan alınmalar danışqdan daha çox yazıda istifadə olunurdu. Xüsusilə bu dövrün sonlarına yaxın, danışq dilinə daxil ola bilməyən kifayət qədər çox söz meydana çıxmışdı. Bu dövr ərzində çox sayda söz, kilsə vasitəsilə dildə özünə yer tapa bildi. Bu dövrün alınmaları əsasən özünə yazıda yer tapmış olsada, bəziləri heç danışq dilinə daxil ola bilməsə belə, az sayda da olsa danışq dilində istifadə olunan sözlər mövcuddur. Bunun başlıca sübutu, kifayət qədər latın mənşəli alınma sözün vulqar latın dilinə xas olan və ya klassik latın mənşəli sözlərə xas olmayan fonoloji dəyişikliklərə sahib olmasıdır. Bu alınmalar monastrlarda danışılan və klassik latın dilindən fərqlənən latın dilini əks etdirirdi. Lakin sonrakı dövrlərdə dəyişikliklər baş verdi. Beləki sonrakı dövrlərdə dildə özünə yer tapa bilmiş latın mənşəli alınma sözlər, demək olar ki yalnız klassik latın dilindən götürülmüş və əsasən yazıda istifadə olunmuşdur. Bunun səbəbləri 800 və 1000-ci illər arasında ingilis dilinin tarixində baş verən hadisələrdə yadır. Vikinqlərin basqınları, Alfredin təhsil islahatları və ən əhəmiyyətli Benedictin monastr dirçəlişidir. [1, s.307]

7-ci əsrdə roma missionerləri və özləri ilə xristian mədəniyyətini gətirən irlandiyalılar, bir neçə latın mənşəli sözlərdə gətirdilər ki, bu sözlərin bəziləri qalıcı olaraq ingilis dilində özünə yer tapa bildi. Bu dövrdə dildə qalıcı olaraq özünə yer tapa bilən sözlər xristian simvolizmi, rahiblik, yepiskop, kahinlər və.s ilə əlaqəli idi. Müasir ingilis dilin də “*bishop*” (baş keşiş), qədim ingilis dilin də “*biscop*”, latın dilin də “*episcopus*”; müasir ingilis dilin də “*church*” (kilsə), qədim ingilis dilin də “*cyrice*”, latın dilin də “*cyriacum*”. [4]

Latın dilinin ingilis dilinə ən böyük təsiri, İngiltərənin 597-ci ildən başlayaraq Roma xristianlığını qəbul etməsindən qaynaqlandı. Din adada yeniliklərdən çox uzaq idi, çünki irlandiyalı rahiblər 563-cü ildən bəri şimalda İncili təbliğ edirdilər. 597-ci il Romanın sakinlər üzərində güclü bir təsirə malik ola bilməsi İngiltərəni Xristian ölkəsinə çevirmək üçün sistematik cəhdinin başlanğıcı oldu. Xristianlığın qəbul edilməsi, kilsələrin tikilməsi, monastrların yaradılması demək idi. İngiltərədə ibadət dili latın dili idi. Monastrların və böyük kilsələrin çoxunda məktəblər açıldı və bəzi məktəblər müəllimləri ilə məşhurlaşdı. Savadlı insanlar yeni məktəblər açmağa başladılar. Bu hərəkətin başlanğıcı 669-cu ildə yunan yepiskopu Tarsuslu Teodorun Canterbury arxiyepiskopu olduğu dövrdə baş verdi. Onu Bedenin həm yunan, həm də latın dilinin ən böyük alimi kimi tanıtdığı, əslən afrikalı olan Adrian müşayiət etdi. [6, s.13]

597-ci ildə xristianlığın ortaya çıxmasından Qədim İngilis dili dövrünün sonuna qədər 500 ildən çox müddət mövcuddur. Bu müddət ərzində çox sayda latın mənşəli söz ingilis dilinə daxil

oldu. Təbii ki, bu sözlərin bir günün içərisində dilə daxil olub dili zənginləşdirdiyini düşünmək yalnış olardı. Bu tədricən baş verən bir proses idi. [6, s.14]

Qədim ingilis dilindəki sözlərin böyük əksəriyyəti kilsə və kilsə xidmətləri ilə əlaqədar idi və bu gün müasir ingilis dilində bu sözlərin əksəriyyəti yalnız bir qədər dəyişdirilmiş formada qalır. Bu sözlərə daxil idi : “*pope*” (papa), “*abbot*” (rahib), “*alms*” (sədaqə, nəzir), “*altar*” (səcdəgah), “*shrine*” (məqbərə, ziyarətgah), “*litany*” (ayin). [6, s.14]

Bu dövr ərzində latın dili, ingilis dilinə təsirini dilin morfolojiyasında da göstərə bildi. Belə ki müəyyən prefikslər (məsələn, *de-*, *dis-*, *re-*, *trans-*, *con-*) və suffikslər (məsələn, *-age*, *-al*, *-ate*, *-ic*, *-ine*, *-ise*) dilə qəbul edildi. [3, s.13]

VIII Henrinin hökmdarlığı dövründən başlayaraq latın dilinin ən əhəmiyyətli hesab oluna biləcək təsirləri müşahidə olunmağa başlandı və bu təsir İntibah dövründə xüsusi rol oynadı. “*Re-birth*” (yenidən doğuş) zamanı bir sıra latın sözləri və şəkilçiləri ingilis dilinə daxil oldu. Təhsil almaq istəyən kişilər latın orta məktəblərinə üz tutaraq qədim klassik dilləri və ədəbiyyatı öyrəndilər və təbii olaraq savadlı insanlar gündəlik nitqlərində latın sözlərindən istifadə etməyə başladılar. “*Castigate*” (cəzalandırmaq), “*auspicious*” (uğurlu), “*critic*” (tənqidçi) kimi sözlər Şekspir tərəfindən kraliça Elizabet dövründə istifadə edilmişdir. Bu dövrdə latın dilinin təsiri o qədər böyük idi ki, latın ənənəsi latın dilindən fərqli Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub olan ingilis dilinin qrammatik terminologiyasında hələdə varlığını hiss etdirir. Təbii olaraq elmi, fəlsəfi əsərlər XVI - XVIII əsrlərdə yazılmışdır və həm Francis Bacon, həm də Sir İsaac Newton yaradıcılıqlarında mühüm yer tutan kitablarını latın dilində yazmışlar. Xüsusilə XVII əsrdə dilə gətirilən latın mənşəli sözlərin çoxluğu o dövr üçün təbii proses idi. Bu səbəblə, bizə latın mənşəli sözlərlə zəngin görünən Milton və Sir Thomas Braunun dili XVII əsrin oxucuları üçün olduqca təbii idi. [4]

Məsələn, böyük şair John Milton, bir İntibah dövrü insanı olaraq, klassik öyrənmə ilə dərindən tanış idi və əsərləri xristian inancının aspektlərini təsvir etmək üçün istifadə olunan klassik istinadlarla doludur. Klassik qaynaqlardan həmçinin Bibliya mənbələrindən geniş istifadə etmək, Miltonun “Grand style” adlanan mühüm elementidir. İstifadə etdiyi digər üslub xüsusiyyətləri Miltonun epik şeirinin əzəmətini artırır, məsələn, epik bənzətmə Homer və Virginiya üslubuna uyğun olaraq tez-tez istifadə etdiyi bir texnikadır. Başqa bir vacib amil istifadə olunan dildir. Mövzusunun ciddiliyini qoruyarkən, sadə və asan ingilis dilindən daha ciddi və təmtəraqlı bir dildən istifadə etməyə meyilli idi, buna görə də tez-tez latın və ya italyan dilinə mənsub olan sözlərdən istifadə edirdi və üstəlik sintaksisi bu iki dildən çox təsirlənirdi.

Lakin sonrakı dövrlərdə baş verən hadisələr, həmçinin oxucu kütləsinin biliklərinin az olması bu sözlərin bir hissəsinin dildə istifadədən kənar qalmasına gətirib çıxartdı. İngiltərədə İntibah dövrü XV əsrin ikinci yarısında başlamış və təxminən 1650-ci ilə qədər davam etmişdir. İntibah Erkən Müasir İngilis dili dövrünün bir hissəsidir. 1476-cı ildə William Caxton tərəfindən çap məşinının istifadəyə verilməsi, Erkən Müasir İngilis dili dövrünün əsasını təşkil edən hadisə idi. Bu ixtiranın əhəmiyyətli nəticələri oldu. Kitablar, təhsil almaq daha çox insan üçün əl çatan oldu. Akademiyalar qrammatika, üslub, lüğət tərkibinə diqqət yetirərək dili müzakirə etməyə başladılar. [2, s.32]

İntibah klassik dillərə xüsusi diqqət yetirildiyi böyük elmi və bədii inkişaf dövrü idi. İntibah dövründə latın və yunan dili biliklərinə sahib olmaq, savadlı insanlara xas xüsusiyyət hesab olunurdu. Elə buna görə də latın dilini bilmək yaxşı bir təhsildən xəbər verirdi. Alimlər əsasən klassik əsərlərin ingilis dilinə tərcümə olunması ilə məşğul olurdular, lakin tanış olmayan anlayışlar üçün yeni ifadələr tapmaq əvəzinə, sadəcə olaraq latın dilindən sözlər götürməklə kifayətlənirdilər. Bu orjinal müəllifi Diodorus Siculus olan “ The History of the World” (Dünya Tarixinin) tərcüməsində göstərilmişdir. Bu əsər 1485-ci ildə John Skelton tərəfindən latın dilindən ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Skelton tərcüməsində ingilis dilinə təxminən 800 yeni latın mənşəli söz daxil etdi.[5, s.42]

Həm XV, həm də XVI əsrlərdə demək olar ki, bütün sahələrdə çoxsaylı dəyişikliklər baş vermişdi. Tarixi, siyasi, sosial və hətta dini dəyişikliklərlə bərabər linqvistik dəyişikliklərdə özünə yer tapa bilmişdir. Bu dövr də orta ingilis dili müasirləşməyə başladı və bir neçə əsr sonra

günümüzdəki ingilis dilinə yaxın erkən müasir ingilis dilinə keçidlə qarşı-qarşıya qalacaqdı. İntibah dövrü əvvəlki dövrlərdən fərqlənirdi və üstün idi. Bu dövr cəmiyyətin klassik yunan və latın keçmişinə qayıtmağ arzusu ətrafında dönən ideologiyasına istinad etmədən başa düşülə bilməzdi. Hər iki dil XI əsrdən bəri hakim dil olan fransız dili ilə müqayisədə xeyli nüfuz qazanmışdı. Əslində fransız və digər roman dilləri ispan, italyan, portuqal və.s. latın dilinin degenerasiya edilmiş bir forması sayılırdı. Şübhəsiz ki bu, dillərin nüfuzlarını aşağı salırdı. Latın və yunan dili nüfuzlu dillərə çevrilmişdi. Aydın ki, heç kəs bu dillərdən ana dili kimi istifadə etməirdi. Lakin ədəbiyyat, tibb, hüquq, mədəniyyət digər elm sahələrində bu dillərin rolu böyük idi. Caesar, Tacitus, Cicero, Seneca, Horace, Ovid, Livy və Boethius kimi klassik müəlliflərin ingilis dilinə tərcümələri klassik həyat anlayışının və yunan, roma keçmişindən gələn bir çox başqa fikirlərin yayılmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək etdi. İngilis cəmiyyətində belə bir klassik mədəniyyət dərinə kök salmışdır və Chaucer, Shakespeare, Marlowe kimi müəlliflərin yaradıcılığı bu təsir dairəsini başa düşmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Yunan və latın dilləri keçmişdən gələn və əvvəllər bilinməyən fikirləri və varlıqları ifadə etmək üçün vacib bir vasitə kimi qəbul olunmuşdu. [3, s.15]

İngilis dilinin Hind-Avropa dil ailəsinin Alman dilləri qrupuna mənsub olmasına baxmayaraq, ümumi anlayışları ifadə edən, həmçinin gündəlik həyatda istifadə olunan çox sayda söz latın mənşəlidir.

Ədəbiyyat:

1. Hogg Richard M. "The Cambridge History of the English language, Vol I.: The Beginnings to 1066, Cambridge University Press, 1992
2. Jackson, Howard, and Entienne Amvela. Words, meaning and vocabulary: "An introduction to modern English lexicology". London: Continuum International Publishing Group, 2007
3. Rafael Damas Q. "The influence of Latin to the English Language: Morphological and Lexical Features". Universidad De Jaen. 2015
4. S. Dutta. "Influence of Latin on the English Language". Jadavpur University, English. 2010
5. Stockwell, Robert, and Donka Minkova. "English Words: History and Structure". New York: Cambridge University Press, 2001
6. V.Adminiene, İ.Klijunaite, A.Nauseda "The influence of latin and french on the english language lexis". Siauliu Universitetas, 2012.

Mammadli N.

The role of words of Latin origin in the enrichment of the English language (Summary)

This article deals with the role of Latin words in the enrichment of the English language. Information about the different periods in which words of Latin origin entered English was given. Moreover, the main reasons for borrowing of Latin into English were investigated in the article. At the same time, the features of words of Latin origin, which were adopted at different times, are also mentioned.

Маммадли Н.

Роль слов латинского происхождения в обогащении английского языка (Резюме)

В данной статье рассматривается роль латинских слов в обогащении английского языка. Были даны сведения о различных периодах, когда слова латинского происхождения вошли в английский язык. А также в статье исследуются основные причины заимствования латинских слов в английском языке. При этом также упоминаются и особенности слов латинского происхождения, которые были заимствованы разное время.

Rəyçi: f.f.d., b/m. A.Rəcəbova

THE PLACE OF ENGLISH IN IRAQI'S LANGUAGE POLICY

The LITERATURE REVIEW

Many studies have confirmed the essential function of culture in learning the new language. The learners need to learn about both the foreign culture and their native culture in order to communicate effectively, and this cannot be achieved without understanding the foreign culture. Kramersch (2004:249). Language can only create and interpret meaning within the cultural context where it exists. Lund (2014:177) mentions the rationale behind incorporating and emphasizing culture in language learning as follows: first, learning about the context of target language and its speakers may motivate the learners; second, cultural knowledge helps the learners develop communicative competence in the target language; third, learning about the culture enhances the cognitive development and general knowledge level of the learners, fourth learning about the culture help the learners develop intercultural competence as knowing about other cultures as well as their own will help communication with people from various cultural backgrounds. Textbooks often play a fundamental role in the formal instruction, particularly at primary school levels, Shreeb (2017) analyzed the cultural content of EFL textbooks taught to Iraqi EFL learners in the 6th secondary grade. Results reveal that the most dominant type of culture is culture free reference. Results also show that the textbooks do not pay enough attention to the target language culture. No recent study has investigated the cultural aspects embedded in the English in Iraq.

Questions for research

1. What are the positive and negative aspects of the new education policy for English in Iraq as a foreign language with regard to the school curriculum?
2. In the new educational policy in Iraq, is teacher training by the Iraqi Ministry of Education effective in developing teaching skills in using the new textbooks?
3. What is the effectiveness of the English language in Iraq as a foreign language in the new textbook, regarding its content for Iraqi students and the extent to which it is used?

Language in the Republic of Iraq before 2003

English was taught for the first time in Iraq in 1873, in some schools, but after the First World War, that is, at a time when Iraq was under the British occupation, English was taught in all Iraqi schools, at that time, English was taught as a second language in the first grade. After the Arabic language, over time it was taught as a foreign language in the fifth grade. The textbook curriculum was established by a group of scholars in Europe in the nineteenth century, and then spread to other countries (Rivers 14), the purpose of these books is reading and writing, and they do not give any importance to the skill of speaking and listening. In Iraq, three approaches were used to teach the English language that were written in Britain. The first curriculum was The Oxford English Course by Oliphant. The second curriculum is the Oxford English Language Teaching of the Middle East, written by Fawcett. These two approaches were used until the mid-1950.

The third curriculum is Oxford for Teaching English to Iraq, which was used until the beginning of the seventies, written by Salim Hakim, the Iraqi expert (Al-Bitar 2).

It has been observed that all three approaches mentioned above offer the same material. The first two curricula were not intended for Iraqi students, as they were created for all students around the world. As for the third curriculum, it was intended for Iraqi students, but it was not very useful because it was taken from books and magazines, and also the curriculum did not take into account the cultural, religious and political factors of Iraqi society, so it was not very useful for Iraqi students at that time.

At the beginning of 1970, the Iraqi Ministry of Education decided to publish new textbooks written by a group of Iraqi scholars. Called the New English Course for Iraq (NECI), this series consists of eight books and has been designed to focus on the grammatical and audio-linguistic translation method. The NECI Series included more activities than the old curriculum. Such as oral practice, dialogues, pronunciation, reading, spelling, and writing (“Features of the New English Textbooks in Iraq” 2). NECI has been in use for thirty years without change. In 2001, the Iraqi Ministry of Education issued a new curriculum called the Al-Rafidain Course for Teaching English to Iraq. This series is designed to take a communicative approach. The curriculum included many activities, such as short talks, games, songs and rhymes. Arab culture and Iraqi customs are illustrated in this series. For example, some passages in the curriculum spoke of famous warlords in Islamic history such as Khalid bin Al-Walled and Salah al-Din al-Ayyubi.

Language Policy in the Republic of Iraq since 2003

The new linguistic policy of the education system in the Republic of Iraq after 2003 needs a new system. According to a report by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) entitled "Iraqi education in needs and challenges" (2004). The report mentions the problems faced by the Iraqi education system since 2003, and the necessary measures to improve the quality of the education system so that it matches international standards. UNESCO found that Iraqi schools need: new textbooks and curricula, school maintenance and teacher training. Before 2003, all textbooks and curricula were restricted due to political considerations. Therefore, it needed a change. For example, many schools lack furniture, computer labs, language laboratories, and libraries. Also, the Internet was very limited and many websites were closed by the government. Therefore, schools must be modernized and equipped, and textbooks should be modernized in order to be democratic. The UNESCO report showed that schools in the Republic of Iraq need at least 7,000 scientific laboratories, 3,000 computer laboratories, 2,500 libraries and 3,000 gymnasiums. And teachers also need training in the use of new technologie, in addition, professional training for teachers at that time is limited. Moreover, many schools are in need of renovation and maintenance. According to UNESCO reports, “Few buildings were in good condition. After that, the Iraqi Ministry of Higher Education established several scholarship and fellowship programs for elite students.

The Iraqi Ministry of Education started sending students to the best universities in the world, the goal of sending students is to develop the system in Iraq. Since 2009, more than 4000 Iraqi students have been sent abroad to study master's and doctoral degrees at universities in the United States, the United Kingdom, Australia and New Zealand. The Ministry of Foreign Affairs and governmental and civil organizations have also contributed to the development of the educational system in Iraq through their support for exchange programs, scholarships and scientific conferences.

When talking about education policy, emphasis was placed on reviewing the English language as a subject in schools and universities according to the new education policy. In Iraq, teaching English begins in the first grade and continues until high school. In the first and second grades, students learn English orally. Like the alphabet, and some vocabulary and sentences, in middle and high school, students learn grammar and read texts, such as short stories and novels. The Iraqi Ministry of Education has also stipulated that teacher should have at least a bachelor’s degree in English literature or in the English language for teaching English in schools, among the new education policy is the issuance of new textbooks for the English language for schools called the English Language for Iraq.

The first research question addressed are the positive and negative aspects of the new education policy for English in Iraq as a foreign language with regard to the school curriculum ,are as follows:

- Introducing English as a compulsory subject in the first grade of all elementary schools.
- The hours set by the Ministry of Education to teach English in elementary schools is sufficient.
- Using the communicative language teaching approach in the new series English

for Iraq.

On the other hand, the negative aspects are as follows:

- Schools do not have the resources to utilize the activities of the textbook, such as tape recorders for listening drills and projection screens for displaying content.

The second research question in the new educational policy in Iraq aims at whether teacher training by the Iraqi Ministry of Education is effective in developing teaching skills in using the new textbooks.

- The effectiveness of the training program in Beirut showed that teachers learned how to apply new methods and techniques in using the new textbooks and became more skilled in use.
- The negatives were the lack of audio and visual equipment. In addition, not all schools have a language lab.

The third question is intended to examine the effectiveness of the English language in Iraq as a foreign language in the new textbook, regarding its content for Iraqi students and the extent to which it is used

- As mentioned in the literature review, textbooks were prepared by the Iraqi Ministry of Education, as it showed the effectiveness of the books for students and made them understand the material correctly, and the Iraqi culture is well represented in the English language content for Iraq, and the textbook proved to be a useful guide for non-native English language students.

References:

1. Al- Bettar, Abuduk-kadir. Method of Teaching English, Old and New. Baghdad: Al-Sha'ab, 1965.
2. Iraq, Education in Transition Needs and Challenges. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2004. Unesco.org. Web.
3. Kramsch, C. (2004). Language, Thought, and Culture. In Alan Davies & Catherine Elder (Eds), The Handbook of Applied Linguistics (235-261). Oxford: Blackwell.
4. Lund, R. (2014). Cultural Knowledge and Language learning. In C. Bjørke, M. Dypedahl, & G.-A. Myklevold (Eds.), Foreign Language Didactics (168-179). Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
5. Shreeb, M.A. (2017). An Analysis of Cultural Content of Iraqi EFL Textbooks. Journal University of Kerbala, 15 (1), 1-19.
6. Rivers, Wilga. Teachers Foreign Language Skills. 2nd ed. Chicago: U of Chicago, 1968.

Rəyçi: dos. J.Qəribova

BƏDİİ DİSKURS

Açar sözlər: diskurs, mətn, diskurs təhlili, bədii mətn, ədəbiyyat.

Key words: discourse, text, the discourse analysis, literary text, literature.

Ключевые слова: дискурс, текст, анализ дискурса, художественный текст, литература.

“Diskurs” ifadəsi, alimlər arasında bunun nə demək olduğu və necə istifadə edilməli olduğu mövzusunda çoxlu mübahisə yaradan bir termindir. “Diskurs” ifadəsi dilçilikdə yalnız sadə bir cümləni yox, daha uzun nitq vahidini ifadə edir. Diskurs sözünün mənşəyi latın dilinə əsaslanır. Burdakı -dis prefiksi “uzaq” kurs hissəsi isə qaçmaq mənasını verir. Diskurs həmçinin bir çox fənlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu sahələrə kompüter dilçiliyi və süni intellekt, psixologiya, fəlsəfə və məntiq, sosiologiya, antropologiya, ədəbiyyat, hüquq, pedaqogika, tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi, siyasət daxildir və onların hər birinin diskurs-a baxış mövqeyi fərqlidir.

Diskurs termini ilə bağlı ilk ən sadə və dilçilik dərslərində hələ də müntəzəm olaraq istifadə olunan tərif budur- “ Diskurs cümlənin üstündəki dildir” və o, mətni təşkil edən cümlələr və ya ifadələr ardıcılığını işarə edir [1, s.120]. Biz bu tərifdə diskurs təhlilini, cümlənin səviyyəsindən yuxarı dilin təşkili kimi də qəbul edə bilərik. Diskursu sadə dillə desək, istifadə olunan dil olaraq da qəbul edə bilərik. Buradan belə nəticə çıxır ki, diskurs təhlili istifadə olunan dilin təhlilidir. “İstifadə olunan dil” dedikdə, dili kontekstlə əlaqələndirən normalar, üstünlüklər və gözləntilər toplusunu nəzərdə tuturuq. “Mətn” ifadəsi bəzən “diskurs” yerinə istifadə olunur.

Qay Kuk (Guy Cook) diskursu düzgün cümlə və ya düzgün cümlələr silsiləsi ilə uyğunlaşa bilən və ya uyğun gəlməyən, əlaqəli olduğu hiss edilən bir şeyi çatdırmaq üçün istifadə olunan dil və ya dil kimi təsvir edir. O, diskursun qrammatik cəhətdən düzgün olması lazım olmadığını, qısa söhbətlər və cizma-qara edilmiş qeydlər, bir roman və ya sadə izahlı bir şey ola biləcəyini irəli sürür [2, s.170]. Fikrimcə, diskursun əhəmiyyətli tərəfi ondan ibarətdir ki, o qaydalara uyğunluğu ilə deyil, ünsiyyət qurması və onu qəbul edənlər tərəfindən ardıcıl olaraq tanınması ilə seçilir.

Sözənin fikrincə, diskurs qeyri-müəyyənlik sahəsidir. Bu qeyri-müəyyənlikdə mövcud olan şeylər dil və insandır. Diskurs sosial həyatın digər aspektləri ilə, məsələn, sosial, siyasi, mədəni və iqtisadi sahələrlə təmasda olur. Mətn ədəbi olub-olmamasından asılı olmayaraq diskursun öyrənilməsinə daxil edilir. Diskurs “ideologiya, bilik, dialoq, ifadə, ifadə tərz, danışıqlar, güc və gücün mübadiləsi yolu ilə fəaliyyətə çevrilən dil təcrübələri ilə bağlı proseslərdir”. Diskursun öz daxili qaydaları var və bunlar nitqin və mətnin əsasını təşkil edir. Nəzəri yanaşmalar diskursu, “mətn kimi”, praktiki yanaşmalar onu insanların söhbətlərindən yaranan “fikir mübadiləsi” kimi görür [6, s.112].

Bart (Barthes) isə yazırdı ki, “Mətn işarələrin quruluşu deyil, işarələr qalaktikasındır” [6, s.144]. Buna görə də biz çox vaxt mətnə şərh veririk. Əgər biz mətni anlayırıqsa, bu o demək deyil ki, biz onun diskursunu ortaya çıxartmışıq və ya anlamışıq. Biz bu mətnə diskurs kimi yanaşmalı və şərh etməliyik. Ümumiyyətlə, mətnin diskursu dinamik proses və mətnlərarası birlikdir, hansı ki, danışan və dinləyən, eləcə də yazıçı-oxucu arasında baş verir. Natiqin sözləri, səsinin xüsusiyyətləri, keyfiyyəti (mimika, jest və s.) diskurs olaraq hesab edilir. Oxucu hər hansı bir mətni şərh etməklə gizli olanı bir sirri açmır, natiqlərdən, yazıçılardan, personajlardan və aktyorlardan ibarət olan diskursun əsas xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır.

“Diskurs təhlili” ifadəsi ilk dəfə dilçi Zelliq Hərris tərəfindən 1952 -ci ildə yazılmış “Diskurs təhlili” adlı məqaləsində istifadə edilmişdir. Onun sözlərinə görə, diskurs təhlili, təsviri dilçiliyin bir anda sadə bir cümlə hədudlarından kənarında davam etdirilməsi üçün əlaqəli nitqin və yazının təhlili üçün bir üsuldur [2, s.169]. Lakin belə bir reallıq var ki, diskurs təhlili üçün hərtərəfli və məqbul bir tərifin ortaya çıxması çətindir.

Diskurs təhlili, bəzi nəzəriyyə və analiz metodlarını dilçilik, sosiologiya, fəlsəfə və psixologiya kimi fənlərdən götürən geniş bir tədqiqat sahəsidir. Daha da əhəmiyyətli, diskurs təhlili bizi təhsil, mədəniyyətşünaslıq, ünsiyyətlə bağlı mövzuları nəzərə almaq üçün modellər və üsullar ilə təmin edir. Diskurs təhlili dilin formal xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır; sosial və mədəni kontekstlərdə dilin hansı məqsədlə istifadə edildiyini də nəzərə alır.

Diskurs təhlili, “oh” və ya “yaxşı” kimi sözlərin gündəlik edilən söhbətlərdə necə istifadə edildiyi kimi dar müstəvilərin araşdırılmasından tutmuş, təmsil olunan bir mədəniyyətdə dominant ideologiyanın öyrənilməsinə qədər son dərəcə geniş fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Diskurs tədqiqatında praqmatik perspektiv daha çox professionallaşmışdır. Xüsusilə təhlil olunan diskurs söylənməyən və ya yazılmamış tərəflərə xüsusi diqqət yetirir. Diskursun praqmatikasını yerinə yetirmək üçün biz qarşılıqlı əlaqə və söhbətin təhlili kimi ilk növbədə sosial məsələlərdən kənara çıxmalı, mətndə mövcud olan forma və strukturların arxasına baxmalı və arxa fonda olan bilikləri, inanclar və gözləntilər kimi psixoloji anlayışlara daha çox diqqət yetirməliyik. Diskursun praqmatikasında biz istər-istəməz natiqin və ya yazıçının nəyi nəzərdə tutduğunu və nəyi ifadə etmək istədiyini araşdırırıq. [3, s.83].

Mətn, kontekst və diskurs nitqin təbiətini və cəmiyyətdəki rolunu müəyyən edən növ və janrlarla sıx əlaqədədir. Sosial hadisə kimi diskurs müxtəlif növlərdə şifahi şəkildə ifadə oluna bilər-məsələn, bədii, siyasi, media, akademik; həmçinin janr olaraq- roman, siyasi çıxışlar, qəzetlər, mühazirələr və s. kimi alt növ olaraq isə - qısa hekayələr, redaksiya sütunları və s. Mövzuya görə diskurs üç geniş kateqoriyaya bölünür: a) ədəbi; b) korporativ (media, siyasi, hüquqi və s.); c) akademik və ya elmi. Eyni zamanda, bütün diskurs növləri üçün uyğun olan bəzi vacib amillər var. Birincisi, nitq mətnində möhkəmlənir, ikincisi, dinləyicinin və ya oxuyucunun marağını oyatmaq və saxlamaq üçün qurulur. Ona görə də onun idrak əsası olmalıdır. Bundan əlavə, demək olar ki, bütün növlər güclü ideoloji olaraq qeyd olunur və mədəni motivasiyaya malikdir. Beləliklə, diskurs və onun növləri insandan (mətn və idrak) və cəmiyyətdən (ideologiya və mədəniyyət) asılıdır [4, s.95].

Bədii mətnə diskurs elementi kimi baxdıqda onun intertekstuallığı ön plana çıxır. Onun şifahi strukturlarında biz müəllifin yazıçı həmkarları, rəqibləri, faktiki və ya mümkün auditoriyası ilə simvolik qarşılıqlı əlaqəsini izləyə bilərik. Mətn janrlar, ideologiyalar, nitq növləri və registrərlə dialoq kimi özünü göstərir. Digər sənətlərin, mifologiyanın, dinin, siyasətin, hüququn, elmin, iqtisadiyyatın və s. diskurslara mövzu olan mətnin şüurlu və şüursuz reaksiyalarını özündə birləşdirir. Beləliklə, bədii mətn “həyat meydanında”, özünəməxsus tarixi və ictimailiyi ilə müşahidə olunur [5, s.41].

Bədii diskursun nə olduğu sualı çox dilşünasların tədqiqat planında olub. Yohansen bu suala cavab axtarırdı. O hesab edirdi ki, bədii diskurs həyat təcrübəsi ilə sıx şəkildə bağlıdır, lakin o, özünü reallıqdan fərqli bir şey kimi təqdim etməyə davam edir. Yohansenin fikrincə, bədii diskurs özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir: onda təqdim olunan dünya bədiidir; öz poetik funksiyasında dildən istifadə edir; bu normaları aydınlaşdırən və konkretləşdirən hekayələr, personajlar və motivlər təqdim etməklə ümumən etibarlı sosial norma və dəyərləri yenidən nəzərdən keçirir, beləliklə, ümumi problemləri fərdiləşdirir və nümunələr təqdim edir. Bədii diskurs, müəlliflərin və oxucuların baxışlarının reallığın və ya faydalılığın adi praqmatik meyarlarından asılı olmamasını təmin edir [5, s.44].

Bədii diskursun mimetik keyfiyyəti təkcə onda deyil ki, o, reallığı bədii şəkildə təqdim edir, real hadisələrin gedişatını təqlid edir, real duyğuların məzmununu saxtalaşdırır. Bundan əlavə, o, öz mətnlərinin digər bənzərsiz mətnləri və nitqləri təqlid etmək qabiliyyətinə görə mimetiktir. Bədii diskurs ədəbi strukturları təqlid edə bilər, o eyni zamanda bütün digər dörd sosial diskursları, hətta bəzən bir neçəsini eyni anda təqlid edə bilər.

Bədii diskursda xüsusi diqqət tələb edən əsas məsələlər fikrini çatdıran şəxsin (yazıçı və ya şairin) daxili dünyası, müəyyən ədəbi əsərlər yaradarkən psixoloji əhval -ruhiyyəsi, yazıçının ifadəli olmaq istəyidir. Bədii diskurs mətnində linqvistik elementlər, bəyanatlar, arqumentlər, vədlər, əmrlər, üzrxahlıqlar, dinləyiciyə və ya oxucuya təsir edən, həvəsləndirici hətta hərəkətə gətirən

çağırışlar birbaşa ona ünvanlanmır. Bütün bu mesajlar yazıcının şüuru, mətn şəkilləri və alıcının qəbuledici qüvvələri vasitəsilə süzülür.

Əgər insanlar fikir mübadiləsi edirsə və onların arasında müvəqqəti kommunikativ razılaşmalar varsa, bu zaman bədii diskurs formalaşır. Ədəbiyyat elə bir sahədir ki, o həm qeyri-sabitdir, həm də diskurs kimi xüsusiyyətdir. Əslində fikirlərini, ideyalarını, mətnlərini öz oxucusuna və ya dinləyicisinə ötürən şəxs, onlarda müxtəlif reaksiyalar oyatmaq üçün bir sıra seçimlər edir. Bu seçimlərə bədii təsvir vasitələri – litota, hiperbola, metafora, metonimiya, inversiya daxildir, hansı ki, yazıçı onlardan yaradıcı şəkildə istifadə edərək oxuyucunun diqqətini daha çox cəlb edir və onlarda marağ oyadır. Bunların içindən metafora ədəbi nitqdə ən çox istifadə olunan linqvistik vasitələrdən biridir və nitqdə gizli məna metaforadan istifadə edərəkən yaranır.

Diskurs kimi nəzərə alınan ədəbiyyat fərdlər, qruplar, icmalar və institutlar arasında qarşılıqlı şifahi əlaqənin xüsusi sahəsini təmsil edir. O, tək-cə mətnləri, təsvirləri və ya onların mətnlərarası əlaqəsini deyil, həm də mətn media məhsulları ilə məşğul olan aktyorların təcrübələrini, habelə onların davranış ideologiyalarını və konvensiyalarını əhatə edir. Bədii diskurs öz mövzularını, semantik sahələrini, nitq növlərini, üslublarını, forma və janrlarını əsrlər boyu genişləndirmiş və inkişaf etdirmişdir. Buna görə də, mövzunun ədəbiyyatda tuta biləcəyi mövqelər çox vaxt başqa diskurslarda tuta biləcəyi mövqelərlə müqayisə oluna bilməz.

Məsələn, kolleksiyalarda və ədəbi jurnallarda çap olunan lirik şeirdən kənarında, başqa yerdə kiminsə açıq şəkildə və təsirli bir ifadə ilə uşaqlıq sarsıntılarını açıqlamasını görə bilmirək. Kimsə romanın diskursundan başqa heç vaxt baş verməmiş uydurma insanlar və hadisələr haqqında bir neçə yüz səhifəlik hekayədə iştirak edə bilməz. Bədii mətnlərin iddia edilən fərqləndirici xüsusiyyətlərinin bir çoxuna ümumiyyətlə başqa diskurslarda da rast gəlmək olar; məsələn, psixanalitik sessiyada. Bu, belə bir nəticəyə gətirib çıxarır ki, ədəbiyyatı ayrı-ayrı mətnlərlə bağlı deyil, yalnız diskurs səviyyəsində müzakirə etmək daha məqsədə uyğundur.

Ədəbiyyat bir diskurs olduğundan, onun əhatə etdiyi mətnlərin və janrların diapazonu, o cümlədən onların funksiyaları, formaları və mənaları müəyyən bir dilin və sosial qarşılıqlı əlaqə formalarının inkişafının bir hissəsi kimi dəyişir. Konkret olaraq, bədii diskursun xarakteri, forması çoxlu sayda amillərdən asılıdır. Onları bu şəkildə sadalamaq olar: etnik dilin struktur təkamülü, ədəbiyyat anlayışı ilə ən çox əlaqəli olan mətnlə təmsil olunan mövzular və perspektivlər, bütövlükdə janr və media sistemləri və onların rollarının və fəaliyyətlərinin bölgüsü, mətnin paylanması, ədəbiyyatın digər sosial diskurslarla əlaqəsi və onun öz yaddaşına istinadı, yəni ədəbiyyatın öz keçmişindən məzmun və formalar üzərində mətnlərarası çəkilməsi və s [5, s.43].

Ədəbiyyat antologiyası, universitetlərdə və ya məktəblərdə izahat təcrübələri, televiziya yazıçılardan müsahibə almaq bədii diskursun bir hissəsidir. Bu baxımdan, bədii diskurs təhlili ədəbi tənqidin yeni bir tendensiyası kimi deyil, “ədəbiyyat” obyektini qurmağın yeni yolu olaraq görülməlidir [3, s. 84]. Beləliklə, bədii diskurs yalnız daimi nitq mübadiləsi və onun aktyorları arasında müvəqqəti kommunikativ razılaşmaların qurulması yolu ilə formalaşır. Ədəbiyyat açıq-aydın qeyri-sabit bir sahə olsa da, o, həm də məhz diskurs kimi sosial və linqvistik qarşılıqlı əlaqənin xüsusi sahəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Lia Litosseliti Research Methods in Linguistics. London: Bloomsbury, 2018, 376 s.
2. Ikenna Kamalu and Ayo Osisanwo Discourse Analysis. Ibadan: Kraft books limited, 2015, 195 s.
3. George Yule Pragmatics. Oxford: Oup Oxford, 1996, 138 s.
4. Norman Fairclough Critical Discourse Analysis. London: Routledge, 2010, 608 s.
5. Marko Juvan Towards a Theory of Literary Discourse. Sofia: Literaturna misul, 2018, 78 s.
6. Edibe Sözen Söylem. 1999, 176 s.

**Literary discourse
(Summary)**

Literary Discourse is crucial to how readers understand the world the author is trying to create. Literary discourse can be novels, poems, non-fiction books, letters, diary entries, or emails. They provide insights into why we think the way we do and how we connect with people and ideas. They influence behavior, relationships, and social change.

Ахундова Т.

**Художественный дискурс
(Резюме)**

Литературный дискурс имеет решающее значение для того, как читатели понимают мир, который пытается создать автор. Литературным дискурсом могут быть романы, стихи, научно-популярные книги, письма, дневниковые записи или электронные письма. Они дают представление о том, почему мы думаем именно так, а не иначе, и как мы взаимодействуем с людьми и идеями. Они влияют на поведение, отношения и социальные изменения.

Rəyçi: b/m. M.Nasıyeva

BAYRAMZADƏ AYTAÇ
Azərbaycan Dillər Universiteti
aytacbayramzade99@gmail.com

**OXU MEXANİZMİNİN FORMALAŞMASINDA “DİL HİSSİ”NİN
PSIXOLOJİ ƏHƏMİYYƏTİ**

Açar sözlər: oxu, oxu sürəti, “dil hissi”, psixolinqvistika, nitqin qavranılması;

Key words: reading, reading speed, " language sense ", psycholinguistics, speech perception;

Ключевые слова: чтение, скорость чтения, «чувство языка», психолингвистика, восприятие речи;

Oxu müstəqil nitq fəaliyyətinin bir növü kimi xarici dilin öyrənilməsinin məqsədlərindən biri olmaqla xarici dildə mətnlərin oxunmasını öyrətməkdən ibarətdir. Oxu zamanı xarici dil mətnini anlamaq bacarığı və oxunulanı anladığını müəyyən etmək mürəkkəb psixoloji haldır.

Oxu şifahi ünsiyyətin bir növüdür və tədqiqatçılardan bəziləri oxuya - qavrama prosesi və hər hansı dildə qrafik cəhətdən kodlaşmış informasiyanın aktiv emalı kimi tərif verilmişdir. Oxu eyni zamanda ana və xarici dildə yazılı və çap mətnləri vasitəsi ilə kommunikasiya prosesidir. Xarici dilin öyrənilməsi praktikasında oxuya nitq fəaliyyətinin bir növü kimi diqqət yetirirlər və bu da xarici dilə yiyələnməyin təkmilləşdirilməsində bir mərhələdir.

Oxu yazılı ünsiyyətin formalarından biridir. Mətn fiziki obyekt kimi, qavranılaraq qrafemlərin ardıcılığını bildirir. Fiziki xüsusiyyətlərinə görə optik siqnallar bəzi modulyasiyalara malikdir: enerji şüalarının dalğalarının rəqslərin sayı, onların intensivliyə və uzunluğu duyğularda rəng tonuna uyğun gəlir.

Oxunun məhsuldarlığı adekvat anlama, materialın keyfiyyətə, verilmiş zamanda oxu və oxunun sürəti ilə müəyyənləşir. Oxunun sürəti materialın gözlə qavranılması və onun dərkilə bağlıdır. Oxunun sürətinə həm subyektiv, həm də obyektiv amillər təsir edir. İntellektual səviyyə, fikri proseslərin sürəti, assosiasiya proseslərinin tezliyi, proqnozlaşdırma mümkünlüyü, anlamağın dəqiqliyinə yönümlük və s. subyektiv amillərdir.

Materialın çətinliyi, çap olunmuş mətnlərin fiziki xüsusiyyətləri, görmə- artikulyasiya aparatının funksiyası göz qırpmalar, repressiv hərəkətlər, artikulyasiyanın işlək vəziyyəti obyektiv amillərdir.

Oxunun sürəti oxucunun yaşı və perseptiv xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Yüksək oxu sürətinə malik oxucuda göz obrazlarının dərk edilməsi daha tez baş verir. Oxu texnikasının yaxşılaşması ilə bağlı, özü üçün oxunun sürəti də artır. Oxunun sürətinə oxu sahəsinin müqayisəsi göstərir ki, onlar paralel olaraq artırlar.

Oxunun normal sürəti yavaş və sürətli oxuda, özü üçün, 35-88 sözə qədər saniyədə tərəddüd edir. Maksimum sürət tələb olunduqda oxunun sürəti 3,5-12,2 sözə qədər artır. Hündürdən oxu zamanı isə bu 2,6-3,9 sözə qədər dəyişir.

Xarici dildə oxunun sürətinə görə şagirdləri 3 qrupa bölmək olar: a) yüksək sürətli, b) orta sürətli, c) aşağı sürətli. Bu bölgü bütün məktəb bölgüsü zamanı davam edir. Yaxşı oxu az göz qırpmı ilə müşayiət olunur, repressiv hərəkətlərin sayı az olur.

Tanıma insanın uzunmüddətli hafizəsində olan etalonlarla obyektlərin seçilib birləşdirilməsinin nəticəsidir və bu əsas da onların eyniləşdirməsi baş verir.

Gözlərin hərəkəti oxu prosesini inikas etdirir, onu müəyyən etmir, oxu - fikri prosesdir. Bilmək, tanımaq reproduktiv proses deyil, bu zaman oxucu fikri əməliyyatların köməyi ilə qavranılan obyektə konstruksiya edir, qurur. Eyniləşdirmənin nəticəsi fonetik strukturlarda saxlanan qısamüddətli hafizədə kodlaşmış zəncirlərdən asılıdır. Fonetik oxşarlıqlar azaldıqca interferensiyanın hesablaması şərtlərin mümkünlüyü azalır.

Təcrübə göstərir ki, heca hərflərdən, mənalı sözlər isə mənasız hərf və söz birləşmələrindən tez oxunur. Əvvəlki oxudan bizə məlum olan sözlər ani olaraq tez məlum olur, bilinir. Görmə obrazı və qavranılan sözün daxili artikulyasiyanın eyniləşdirilməsindən sonra dil mənasının axtarışı başlayır. Həmçinin, tədqiqatlar göstərmişdir ki, oxu mətninin qavranılması üçün göz fiksasiyanın müddəti orta dərəcəli olmaqla 0,15 saniyədir. Və göstərilən müddət kifayət edir ki, oxunulan mətn qavranılmaqla, hissi-fikri kontekstdə ona zəruri olan məlumat əldə edilsin (1,s.60).

Lakin, oxunulan mətnin tez tanınması, sürətli oxunun həm mənalı qavranılması, həm də anlaşılıqlı olması bu sadalanan xüsusiyyətlərdən əlavə “dil hissi” ilə də yüksək əlaqəsi vardır.

“Dil hissi” məlum olduğu kimi təhsildən asılı olmayaraq insanın doğma dilinə xas olan xüsusiyyətidir. İnsanın “dil hissi”nin dərinləşməsi və ya daha da inkişaf etməsi üçün ilk olaraq nitqinin inkişaf etməsi, daha sonra bu inkişafın mükəmmələşməsi prosesi həyata keçir ki, bu da öz növbəsində son olaraq idrakın müəyyən ali səviyyəsində ədəbi dil hissəsinə çevrilməklə nəticələnir. Öyrənilən ikinci dil daha əvvəldən hər hansısa biliklərin toplanaraq cəmə çevrilməsinə səbəb olur ki, bu da öz növbəsində doğma dilin özünəməxsus keyfiyyətindən asılı olaraq hissi çalar qazanmış olur (2,s.213).

“Dil hissi” anlayışı yeni olduğu üçün bir çox tədqiqatçılar onu “kommunikativ səriştə” anlayışı ilə eyniləşdirərək bir çox kompleks fikirləri buraya daxil edilir. Lakin, hesab edirik ki, ilk növbədə “dil hissi” anlayışını anlamaq üçün biz həmçinin “dil qabiliyyəti” və “dil biliyi” anlayışlarını da ətraflı formada izah etməliyik. Hətta bir çox hallarda müəllimlər və linqvistlər tərəfindən tələbə və şagirdlərin öz nitqində istifadə etdikləri orfoqrafik və üslub bacarıqlarını da “dil hissi” ilə əlaqələndirdiklərinin şahidi oluruq.

Aparılan tədqiqatlar onu göstərmişdir ki, “dil hissi” elmi ədəbiyyatlarda üç istiqamət əsasında müxtəlif premetlər çərçivəsində öyrənilir: Psixolinqvistika, Linqvodidaktika, Filologiya.

Bizim araşdırdığımız məsələlər predmet nöqtəyi nəzərdən psixolinqvistika elmi tərəfindən öyrənilir. Elmi ədəbiyyatların təhlili əsasında məlum olmuşdur ki, psixolinqvistika “dil hissəsinin” dinamik proses olduğunu nəzərə alaraq onun daha çox mexanizmlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. “Dil hissəsinin” hansı aspektdən təhlilə baxsaq bu zaman məlum olar ki, psixoloji aspektdən bizə lazım olan sosial aspektdir. Hansı ki, bu aspekt onu sübut edir ki, cins, yaş, təhsil səviyyəsi, müxtəlif sinif, sosial qruplar və təbəqələr eyni bir mətnə müxtəlif dil hissi ilə yanaşdıqları üçün onu qavramaları da daha fərqli olur.

Müasir tədqiqatlar sübut etmişdir ki, kommunikativ səriştənin formalaşması mürəkkəb prosesdir. Və bu prosesin tərkib hissələrindən biri də “dil hissəsinin” formalaşmasıdır. “Dil hissi”

ünsiyyət prosesində seçimə nəzarət edir. İfadənin məzmununu müəyyən etməklə qalmır, eyni zamanda nitq üçün müəyyən bir dil vahidlərinə də nəzarət edir. “Dil hissini” formalaşması, inkişafı linqvistik şəxsiyyətin müəyyən edici xüsusiyyəti olan kommunikativ səriştə səviyyəsinin artırılması yollarından biridir (3,s.154).

Bir sıra psixolinqvistiklər hesab edir ki, uşaq nitqinin inkişafında “dil hissi”nin aktivləşməsi hansı növ yaddaşın üstünlük təşkil etməsi, nitq və təfəkkürdə streotipləşməyə üstünlük verilməsi, xarici dilin mənimsənilməsində hiperqrammatizasiya, nitqin qavranılması, danışmada həddindən artıq düzgünlüyə riayət edilməsi, sözlərin orfoepik və orfoqrafik qaydalara əməl edilməməsi və s. problemlərin aradan qadınmasına yönəlməlidir. M.M.Qoxlerner və Q.V.Eyqer hesab edir ki, bütün bunlara əlavə olaraq nitqin qavranılmasında analitik və sintetik təfəkkür formasına da diqqət yetirilməlidir (4,s.141).

Məlum olduğu kimi oxu materiallarının qavranılmasında idrak proseslərindən əlavə “dil hissi”nin inkişafı da əsaslı rol oynayır. Bu səbəbdən hesab edirik ki, xarici dilin öyrənilməsindəki ən böyük çətinliklərdən biri də oxu materiallarının sürətinə təsir göstərən ən vacib mexanizmlərdən biri olan verilən mətnin strukturu ilə əlaqədərdir. Elə bu səbəbdən də materialın şrift forması və “dil hissi” arasındakı əlaqəni aşkar etmək üçün xarici dili yenicə öyrənməyə başlayan tələbələr arasında eksperimental tədqiqat aparılmışdır.

Tədqiqat Azərbaycan Dillər Universitetinin birinci kurs tələbələri arasında aparılmışdır. Tədqiqatda 85 nəfər tələbə iştirak etmişdir. Tələbələrə prof.D.İsmayılova məxsus Teaching english adlı ədəbiyyatdan götürülmüş (5,s.96), hər birinin oxunma sürəti 0,15 saniyədən az və çox olmamaqla calibri, monotype corsiva, batang, segoe script, times new roman olmaqla ayrı-ayrı şrift forması olan, lakin eyni məzmunla malik beş fərqli mətn təqdim edilmişdir. Tələbələrdən hər bir mətni oxuduqdan sonra oxunulan mətnin çətinlik dərəcəsinə görə asan, orta, çətin olmaqla üç qiymətləndirmə şkalasından birini seçmək göstərişi verilmişdir. Alınan nəticələr aşağıdakı cədvəllərdəki kimi qruplaşdırılmışdır:

Cədvəl 1. Mətnlər

Mətn 1	Tezlik	Etibarlılıq faizi	Məcmu Faizi
Asan	73	85.9	85.9
Orta	8	9.4	95.3
Çətin	4	4.7	100.0
Cəm	85	100.0	
Mətn 3	Tezlik	Etibarlılıq faizi	Məcmu Faizi
Asan	61	71.8	71.8
Orta	17	20.0	91.8
Çətin	7	8.2	100.0
Cəm	85	100.0	

Mətn 2	Tezlik	Etibarlılıq faizi	Məcmu faizi
Asan	19	22.4	22.4
Orta	43	50.6	72.9
Çətin	23	27.1	100.0
Cəm	85	100.0	
Mətn 4	Tezlik	Etibarlılıq faizi	Məcmu faizi
Asan	24	28.2	28.2
Orta	28	32.9	61.2
Çətin	33	38.8	100.0
Cəm	85	100.0	

Nəticələrin olur ki, "calibri" iştirakçıların 85.9 %-i çoxluğa görə hesab etmişlər. Şriftinə görə həmin nəfər) mətni orta

Mətn 5	Tezlik	Etibarlılıq faizi	Məcmu Faizi
Asan	57	67.1	67.1
Orta	25	29.4	96.5
Çətin	3	3.5	100.0
Cəm	85	100.0	

təhlil etdikdə məlum şriftinə görə (73 nəfər) yerdə qalan oxuduqları mətni asan "Monotype corsiva" tələbələrin 50.6 %-i (43 dərəcədə çətin, 27.1 %-i

(23 nəfər) mətni çətin, yerdə qalan azlıq isə asan hesab etmişdir. "Batang" şriftinə görə 71.8 % (61 nəfər) asan, 20 % (17 nəfər) orta, yerdə qalan azlıq isə çətin hesab etmişdir. "Segoe script" şriftinə görə 38.8 % faiz (33 nəfər) çətin, 32.9 % (28 nəfər) orta çətin, çox da fərqlənməyən dərəcə ilə 28.2 % ilə (24 nəfər) asan hesab etmişdir. Son olaraq times new roman şrift formasına görə 67.1 % (57 nəfər) asan, 29.4 % (25 nəfər) orta, yerdə qalan azlıq isə mətni demək olar ki, heç çətin hesab etməmişdir.

Nəticələr onu deməyə əsas verir ki, çətinlik dərəcəsi və oxuma sürəti eyni olan müxtəlif mətnlər içərisində gündəlik həyatda daha çox rast gəldiyimiz və şriftin böyüklüyü, genişliyi, aydınlığı, səliqəsinə görə seçilən şriftlərlə yazılan mətnlərCalibri, batang, times new roman verilən nümunələ içərisində iştirakçılara daha asan, Ən çox Monotype corsiva şriftinə görə anlaşılıqlıq az olduğu və diqqəti dağıtma xüsusiyyətinə görə iştirakçıların yarısına görə çətin mətn hesab edilmiş və sonuncu Segeo script şrifti isə geniş olmasına baxmayaraq diqqəti dağıtdığı üçün fikri prosesləri cəmləmək çətin olduğundan qrup iştirakçıları üç qrupa bölünməklə yenə də ilk olaraq onu ən çətin, bir qədər az fərqlə orta çətin, bir qədər az fərqlə isə sonuncu sırada asan hesab etmişlərdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə oxu mətninin qavranılmasında şriftin formasının oxunulan mətnin qavranılmasına və təhlil etmə sürətinə təsir etdiyi, "dil hissi"nin köməyi ilə isə bu kimi problemlərdə daha əvvəldən məlum olan mətn quruluşu və dil məzmununun asanlıqla iştirakçılar tərəfindən qavranıldığı, oxu sürətinin daha aza endiyi məlum olmuşdur. Nəticə etibarilə oxu mətninin qavranılmasının psixoloji mexanizmləri və "dil hissi"nin inkişafı arasında mümkün əlaqə olduğu aşkar edilmişdir. Beləliklə, oxu meanzminin formalaşmasında qavrayış və diqqətin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğuna dair, həmçinin "dil hissi"nin psixoloji əhəmiyyətinə dair məlumatlar əldə edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Зимняя И.А. Психологии в программе педагогической практики психология обучения видам речевой деятельности и аспектам иностранного языка. Москва. 1997. с.127
2. Aliye C.Q. Fuad İbrahimbəyovun seçilmiş elmi əsərləri və haqqındakı xatirələr. Bakı. Mürtəcim. 2017. s.512
3. Лебедева О.А. Чувство языка как компонент коммуникативной компетенции (В аспекте соотношение понятий) Психология и педагогика. 20 марта 2008. с.153-154
4. Гохлернер М. М., Ейгер Г. В.. Психологический механизм чувства языка. Вопросы психологии. М. 1982. с.137-142
5. İsmayılova D.A. Teaching english in a multicultural context. Baku. Murtajim. 2018. pp.168
6. Выготский Л.С. Мышление и речь : из бранные психологические исследования. Москва. : Изд/во АПН РСФСР, 1956. с.520

Bayramzade A.

Psychological importance of "language sense" in the formation of reading mechanisms (Summary)

For the first time in the article, it was found that the font shape affects the comprehension and speed of reading of the read text, and with the help of "language sense" the text structure and language content, which are already known in such problems, are easily perceived by participants.

As a result, it was found that there is a possible connection between the psychological mechanisms of reading comprehension and the development of "language sense".

Байрамзаде А.

**Психологическое значение «языкового чувства» в формировании механизмов чтения
(Резюме)**

Впервые в статье установлено, что форма шрифта влияет на понимание и скорость чтения прочитанного текста, а с помощью «языкового чувства» на структуру текста и языковое содержание, которые уже известны в подобных задачах, легко воспринимаются участниками. В результате было установлено, что существует возможная связь между психологическими механизмами понимания прочитанного и развитием «языкового чувства».

Rəyçi: dos. C.Aliyev

KƏRİMOVA CƏMİLƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
ckerimova1@mail.ru

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ANTONİMLƏRİN LEKSİK-
SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: antonim, tam antonimlər, düzəltmə antonimlər, dərəcələnmə antonimlər, tamamlayıcı antonimlər, əlaqəli antonimlər.

Key words: antonym, root antonyms, derivational antonyms, gradable antonyms, complementary antonyms, relational antonyms.

Ключевые слова: антоним, корневые антонимы, словообразовательные антонимы, градуируемые антонимы, комплементарные антонимы, реляционные антонимы.

Dilçiliyin əsas bölmələrindən biri leksikologiyadır. Leksikologiyada sözlərin mahiyyəti, mənşəyi, onların əmələ gətirdiyi qruplar və s. öyrənilir. Leksikologiya sözün leksik, yəni ilkin mənasını öyrənir, təkmənalı və çoxmənalı sözləri, omonimləri, sinonimləri, antonimləri tədqiq edir. Sözün qrammatik mənası isə morfologiya sahəsində tədqiq edilir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin Leksikologiyasında antonimlər əsas bölmələrdən biri hesab olunur. Bu dillərdə istifadə olunan antonimlər arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər mövcuddur. “Antonim” sözü yunan dilindən götürülmüşdür, “əks” mənanı ifadə edən söz qruplarını bildirir. Antonimlər İngilis və Azərbaycan dillərində lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kifayət qədər öz töhfəsini verir.

Həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində antonimlər insanın iş fəaliyyəti və ətraf aləmə münasibətinə görə müxtəlif məna növlərinə bölünür. A. Qurbanov antonimlərin məna növlərinin təsnifatını vermişdir:

1. Əlamət, keyfiyyət bildirən antonimlər: ağ-qara, tənbel-çalışqan.
2. Zaman bildirən antonimlər: səhər-axşam, gecə-gündüz.
3. Məkan bildirən antonimlər: aşağı-yuxarı, ora-bura.
4. Miqdar bildirən antonimlər: az-çox.
5. Hal-vəziyyət bildirən antonimlər: gəlmək-getmək.
6. İstiqamət bildirən antonimlər: sağ-sol, irəli-geri.
7. Təsdiq və inkar bildirən antonimlər: hə-yox, bəli-xeyr [233, s. 357]

İngilis və Azərbaycan dillərində əksmənalı sözlər iki yolla yaranır:

1. Dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan antonimlər;
2. Başqa dillərdən keçən antonimlər.

Antonimlərə dilin müxtəlif sahələrində: qrammatikada, metodikada, ədəbiyyatda və s. rast gəlinir.

Antonimlərin öyrənilməsi hər şeydən əvvəl onların əsasında duran mahiyyətin araşdırılmasını tələb edir. Antonimləri öyrənərkən çox zaman onların sərhədlərini müəyyənləşdirmək müəlliflərə çətinlik törətmişdir. Elə bu səbəbdən antonimlərin tip və forma məsələləri yaranmışdır.

Sözün antonim olması üçün müxtəlif şərtlər mövcuddur. Birinci şərt bundan ibarətdir ki, bir məhfumun fərqli cəhətləri ifadə olunmalıdır. Bu zaman bir əşya və hadisəyə aid əks cəhətləri ifadə edən sözlər antonim hesab oluna bilər, məsələn, *dağ-dərə*.

Bir məhfumun əks cəhətlərinin qarşılaşdırılması ikinci şərt hesab oluna bilər. Lakin qarşılaşdırılan hər bir söz antonim hesab oluna bilməz. Sözlər qarşılaşdırıldığı zaman onların semantik baxımdan mövcudluğu əsas amillərdən biridir.

Antonim sözlər üçün digər bir şərt onların leksik birləşmə ilə bağlı olmasıdır. Məsələn, “şirin” və “acı” sözləri meyvə, məcazi mənada isə “həyat” sözü ilə əlaqəyə girərək birləşmə ifadə edə bilər. Bəzən bu sözlər əlaqəyə girə bilmir.

Antonimlər üçün dördüncü şərt onların müxtəlif köklü olmasıdır. Yalnız müxtəlif köklü sözlər antonim hesab oluna bilər.

İngilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq antonim isimlər çoxluq təşkil etmir. Məsələn, “good” (xeyir mənasında) - “evil” (şər).

İngilis və Azərbaycan dillərində antonimlərin əksəriyyəti sifətlərdən təşkil olunur. Məsələn, “high”-“low”, “big”-“small”, “old”-“young”, *sıx-seyrək*, *baha-ucuz* və s.

Feillərdən ibarət antonimlər çoxluğuna görə ikinci yerdə dayanır: “to lose”-“to find”, “to go”-“to come”, *yaşamaq-ölmək*, *almaq-satmaq*.

Zərf antonimləri: “forward”-“back”, “early”-“late”, “tomorrow”-“yesterday”, “left”-“right”, *əvvəl-axır*, *sağ-sol* və s.

Saylardan ibarət antonimlər: “a lot of”-“a little”, *az-çox* və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində çoxmənalı sözlərin birdən çox antonimi ola bilər. Məsələn, “dull” (maraqsız) sözünün bir neçə antonimi mövcuddur: “interesting”, “amusing”, “entertaining” və s.

Hər bir dildə elə antonimlər mövcuddur ki, onlar daim bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Məsələn, *yer-göy*, *ağ-qara* və s.

Dil və nitq baxımından antonimlər bir neçə qrupa bölünürlər:

-Eyniölçülü fəaliyyətdə olan antonimlər. Bu tip antonimlər özü də iki yerə bölünür: fəaliyyət və əks fəaliyyəti bildiren antonimlər. Məsələn, *qalxmaq-oturmaq*, *almaq-satmaq* və s.

-Fəaliyyətin varlığını və ya yoxluğunu bildiren antonimlər. Məsələn, *yanmaq-sönmək* və s.

Dilin yaruslarına əsasən antonimlərin başqa bir qrupu ortaya çıxır: 1) leksik antonimlər; 2) qrammatik antonimlər.

Leksik antonimlər leksik cəhətdən təcrid olunan antonimlərdir. Qrammatik antonimlər isə qrammatik cəhətdən ziddiyyətin əmələ gəlməsi ilə yaranır. Qrammatik antonimlər inkar şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Məsələn, *böyük-küçük*, *gəlmək-getmək* leksik, *ağıllı-ağılsız*, *yatmaq-yatmamaq* sözləri isə qrammatik antonimlər hesab olunur. Leksik antonimlər müxtəlifköklü sözlər əsasında yaranır.

Güclü-gücsüz, *mərd-namərd* kimi sözlər qrammatik antonimlər hesab olunur. Bu cür antonimlər müxtəlifköklü deyil, eyniköklü sözlərə inkarlıq şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. Bəzi tədqiqatçılar bu sözləri antonim hesab etmirlər.

H. Həsənov antonimləri mənşəyinə görə, quruluşca növlərinə görə, dil vahidlərinə, mənə növləri və nitq hissələrinə görə təsnifatını vermişdi. O, bir-birinə tam ziddiyyət təşkil edən antonimləri “mütləq”, qismən ziddiyyət təşkil edən antonimləri isə “nisbi” olmaqla iki yerə bölmüşdü [7, s. 87].

Oxşar cəhətlərlə yanaşı İngilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan antonimlərin fərqli cəhətləri də var. İngilis dilində antonimlər quruluşuna görə iki yerə bölünür: kök antonimlər (tam antonimlər) və düzəltmə antonimlər. Azərbaycan dilində yalnız kök antonimlərə rast gəlinir.

Tam antonimlərin müxtəlif kökləri olur. Məsələn, “to love” (sevmək)-“to hate” (nifrət etmək).

Düzəltmə antonimlərin kökləri eyni olur və müxtəlif şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Məsələn, regular-irregular (qaydalı-qaydasız). Düzəltmə antonimlər həm suffikslərim, həm də prefikslərin hesabına əmələ gəlir. Düzəltmə antonimlər daha çox bu prefikslər sayəsində yaranır: “un-“, “ir-“, “dis-“, “mis-“ və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində antonimlərin quruluşuna görə yalnız bir növü mövcuddur: kök antonimlər. Məsələn, doğru-yalan, düz-əyri və s. Tədqiqatçılar şəkilçilər vasitəsilə yaranan əksmənalı sözləri həqiqi antonimlər hesab etmirlər.

Antonimlərə verilən təriflər daha çox ziddiyyətə əsaslanır. Bəzən bu ziddiyyət antonimliyin əsl mahiyyətini açma bilmir. Məsələn, isti və soyuq sözləri dərəcələnmə antonim hesab edildiyi halda, ölü və diri sözləri tamamlayıcı antonimləri ifadə edir.

İngilis dilində antonimləri tədqiq edənlərdən biri də Con Lyonzdur. O, əksliyin üç formada təzahür etdiyini bildirir: antonimlik, ziddlik, fərqlilik. Bu səbəbdən antonimlərin üç növünü qeyd etmişdi: dərəcələnmə, tamamlayıcı və əlaqəli antonimlər [11, s 13].

Dərəcələnmə antonimlər (gradable antonyms) bir-biri ilə müqayisə edilə bilən, ölçülə bilən məfhumlar arasında olur. Məsələn, isti-soyuq, böyük-balaca və s. Nümunələrdən göründüyü kimi bu sözlər daha çox sifətlərlə ifadə olunur. Dərəcələnmə antonimlər ən çox işlədilən növ kimi xarakterizə edilir. Bu antonimlərdə sözlərin mənalı arasındakı səviyyə, dərəcə əsas rol oynayır. Məsələn, “su isti deyil” cümləsi o demək deyil ki, “su soyuqdur”. *Soyuq* və *isti* sifətlərinin arasında daha bir dərəcə mövcud olur və bu *ilıq, mülayim* sifətləridir.

İngilis dilində bu cümlələr arasında müqayisə və üstünlük dərəcələri də mümkündür. Məsələn, *good-better-the best; bad-worse-the worst*.

Tamamlayıcı antonimlər (complementary antonyms) dərəcələnmə antonimlərdən fərqlənir. Bu növ antonimlərdə orta dərəcə yoxdur, sözlər bir-birinə ziddir. Məsələn, ölü-diri, kişi-qadın. Tamamlayıcı antonimlər nisbi deyil, mütləqdir. Tamamlayıcı antonimlərin əsas mahiyyəti budur ki, onlar bəzi sahələri iki qrupa ayırır, qruplardan birinə uyğun gəlməyən məfhum digərinə mütləq uyğun gəlir [195, s.278].

İkinci xarakteristika ondan ibarətdir ki, tamamlayıcı antonimlərdə norma dəqiqdir, yəni kişi və qadın sözləri insan və heyvanlarda dəyişmir.

Üçüncü xarakteristikada qeyd etdiyimiz kimi tamamlayıcı antonimlərdə örtük rol oynayan tərəf yoxdur.

Antonimlərin üçüncü tipi **əlaqəli antonimlərdir (relational antonyms)**. Bu tip antonimlərə həm də **təzad antonimliyi** deyilir. Onlar bir-biri ilə əks münasibətdə olurlar. Bu antonimlər arasında əlaqə olduqca güclüdür. Məsələn: *almaq-satmaq, şagird-müəllim*. Bu növ antonimlərdə bir tərəfin varlığı digər tərəfin də varlığını məcbur edir. Burada bir tərəf digərinin əksi deyil.

Antonimlər nitqdə istifadə olunaraq fikri daha dəqiq ifadə edir. Antonimlər nitqi daha inandırıcı edir. İnsanlar öz fikirlərini ifadə etmək antonimlərdən istifadə edirlər.

Antonimlər özlərinin ümumi mənalı ilə birgə tərs formada ola bilərlər. Bu da o deməkdir ki, burada ziddiyyət deyil, məzmunlar təcrid əlaqələrinə aid olur. Məsələn, səhər (morning) sözü gündüz (afternoon) və ya gecə (night) demək deyil. Burada bir sözün inkar edilməsi, digərinə semantik ekvivalentliyin olması zəruri hesab edilir. Bu qrupa daxil olan sözlərə rəngləri də misal göstərə bilərik. Məsələn, al qırmızı və qırmızı arasındakı əlaqə hiponimiya hesab edilir.

Bütün rənglərin bir-biri ilə əks mənada olması fikri heç də doğru deyil. Qırmızı və qara arasındakı əlaqə də hiponimiyadır. Polisemiya daha çox sinonimlərlə izah edilir. Məsələn, gözəl sözü və cazibə sözü bir-biri ilə fərqli mənada işlədilə bilər. *Good-looking* sözü *gözəl, cazibədar* mənasında işləndiyi halda, *good* sözü yalnızca *gözəl, yaxşı* mənasında işlədilir. Polisemiya bəzi hallarda antonimiya ilə də analiz oluna bilər. Ümumilikdə, tam şəkildə fərqli mənaya malik olan sözlər antonimlik mənasını formalaşdırmır. Məsələn, kitab, qələm sözlərinin antonimliyi yoxdur. Antonimlər bəzən məzmun daxili mənalı da fərqləndirə bilər.

Beləliklə, məqalənin məzmunundan başa düşürük ki, antonimlər əksmənalı sözlərdir və onlar sözlərin dəqiq mənasının müəyyənləşdirilməsində olduqca əhəmiyyətlidir. Antonimlər üç

fərqli növlərə bölünür: dərəcələnen, tamamlayıcı və təzad antonimləri. Dərəcələnen antonimlər sözlər arasında orta dərəcənin olduğunu göstərir. Tamamlayıcı antonimlərdə orta dərəcə olmur. Təzad antonimlər isə sözlər arasında əks əlaqəni bildirir.

Ədəbiyyat:

1. Afad Qurbanov- “Müasir Azərbaycan Ədəbi Dili” Bakı-2003
2. Buludxan Xəlilov- “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” Bakı-2008
3. Həsərət Həsənov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” Bakı-2005
4. Həsərət Həsənov “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” Bakı-1978
5. A. Həjjiyeva “English lexicology” Elm və Təhsil 2011
6. I. V. Arnold “The English Word” 1986
7. Lyons, J. An Introduction to Theoretical Linguistics-Cambridge University Press, -1968

Karimova J.

Lexical-semantic features of antonyms in English and Azerbaijani languages (Summary)

This article deals with the antonyms in the English and Azerbaijani languages. In English, antonyms are divided into two parts according to their structure: root antonyms and derivational antonyms. Only root antonyms are found in the Azerbaijani language.

The roots of the derivational antonyms are the same and are formed with the help of different suffixes. Derivational antonyms are formed due to both suffixes and prefixes.

There are three types of antonyms in English:

1. Gradable antonyms are comparable and measurable concepts. For example, hot-cold, big-small, etc.
2. Complementary antonyms differ from gradable antonyms. For example, dead and alive.
3. Relational antonyms are also called contrast antonyms. They are in conflict each other. The connection between these antonyms is very strong. For example, buy and sell.

Каримова Дж.

Лексико-семантические особенности антонимов в английском и Азербайджанском языках (Резюме)

В данной статье разматываются антонимы в английском и азербайджанском языках. В английском языке антонимы по своей структуре делятся на две части: корневые антонимы и словообразовательный антонимы. В азербайджанском языке встречаются только корневые антонимы.

Корни словообразовательных антонимов одинаковы и образованы с помощью разных суффиксов.

В английском языке есть три типа антонимов:

1. Градулируемые антонимы - это сопоставимые и измеримые понятия. Например, горячий - холодный, hot - cold и т.д.
2. Дополнительные антонимы отличаются от градулируемых антонимов.
3. Реляционные антонимы конфликтуют друг с другом.

Рауци: f.f.d. A.Quliyeva

İŞGÜZAR DİSKURSDA İDİOMLARIN ÜSLUBİ FUNKSİYALARI

Açar sözlər: işgüzar diskurs, metafora, idiomlar, üslubi funksiyalar, klişe

Key words: business discourse, metaphor, idioms, stylistic functions, cliché

Ключевые слова: деловой дискурс, метафора, идиомы, стилистические функции, клише

Adi nitqdən fərqli olaraq, obrazlı nitqdə metaforik vasitələrdən daha geniş istifadə edilir. Dilin obrazlılıq sistemində metaforaların ümumi-tipoloji, fəlsəfi-linqvistik əhəmiyyətini hələ antik müəlliflər qeyd etmişlər: “Bizi əhatə edən gerçəklikdə elə bir əşya yoxdur ki, onun adlandırılması üçün başqa bir sahənin istənilən anlayışından istifadə edə bilməyək” [1, s.277]. Aristotel yazır ki, metafora ya növdən formaya, ya formadan növə, yaxud da analogiyaya uyğun olaraq qeyri-adi köçürmələrdir [yenə orada]. Dilçilik ədəbiyyatında köçürmənin aşağıdakı ekstralingvistik tipləri göstərilir: insan-heyvan, heyvan-insan, bitki-heyvan, mücərrəd anlayış-insan, insan-mücərrəd anlayış, heyvan-mücərrəd anlayış, insan-əşya, əşya-insan və s.

Məcazlaşmanın iki növü vardır:

- 1) hərəkətin oxşarlığı üzrə məcazlaşma
- 2) vəziyyətin oxşarlığı üzrə məcazlaşma

Müasir metafora nəzəriyyələrindən birinin yaradıcısı olan C.Lakoff hesab edir ki, metafora linqvistik ifadə kimi mümkündür, çünki insanın bütün anlam sistemi metaforikdir. O, metaforanı və metaforik ifadələri biri-birindən ayırır. C.Lakoffa görə, metafora geniş mənada bir sahə haqqında digər sahə vasitəsilə düşünmək kimi başa düşülməlidir və onu konseptual metafora (conceptual metaphor) adlandırmaq olar. Məsələn, biz vaxt haqqında belə deyirik: “*to spend time*” – vaxt sərf etmək, “*to lose time*” – vaxt itirmək, “*to use time*” – vaxtdan istifadə etmək. Bizim şüurumuzda vaxt haqqında pul ilə müqayisə olunan dəyər kimi təsəvvür mövcuddur. “*Vaxt-puldur*” metaforu müasir qərb sənaye cəmiyyətində insanların fəaliyyətini kifayət qədər istiqamətləndirir. “*Vaxt – puldur*” metaforu struktur metafora sırasına aiddir. C.Lakoff və M.Conson struktur metaforaya aid digər misallar da gətirir: “*Argument is War* - “Mübahisə - müharibədir”, “*Ideas are Commodities*” – “İdeyalar - əmtəədir”, “*Ideas are Money*” – “İdeyalar puldur” və s. [2, s.252].

Bir sıra hallarda adi hərəkəti əks etdirən sabit söz birləşməsi metaforik şəkildə işlədikdə tamamilə başqa assosiasiya yarada bilər. Məsələn, *vicious circle* “çıxılmaz vəziyyət” (hərfən: “qüsurlu dairə”), *to take by the throat* “biçağı sümüyə dirəmək” (hərfən: “boğazından yapışmaq”). Bəzi bədən üzvlərinin fizioloji, yaxud sosial-simvolik aspekti ilə müəyyənləşən semantikaya malik bir çox ifadələr uydurma obraza əsaslanır. İngilis dilində *break one’s head*, *tie smb’s tongue*, Azərbaycan dilində *baş sındırmaq*, *dilini bağlamaq* ifadələri buna misal ola bilər. Ekvivalent idiomatik ifadələrin metaforlaşması sabit söz birləşmələrinin məzmunundakı anlayışlarla real əlaqə vasitəsilə baş verə bilər. Bir sıra hadisələrə uyğun gələn hərəkətləri əks etdirən söz birləşmələri müvafiq hadisələrin obrazlı ifadəsinə çevrilir: ing. *close one’s eyes* (“ölmək”), azərb. *gözünü yummaq*, ing. *open one’s mouth* (“danışmaq”), azərb. *dil açmaq*, ing. *with one leg in grave*, azərb. *bir ayağı qəbirdə* və s.

Bir sıra hallarda adi hərəkəti əks etdirən sabit söz birləşməsi metaforik şəkildə işlədikdə tamamilə başqa assosiasiya yarada bilər. Məsələn, *vicious circle* “çıxılmaz vəziyyət” (hərfən: “qüsurlu dairə”), *to take by the throat* “biçağı sümüyə dirəmək” (hərfən: “boğazından yapışmaq”). Bəzi bədən üzvlərinin fizioloji, yaxud sosial-simvolik aspekti ilə müəyyənləşən semantikaya malik bir çox ifadələr uydurma obraza əsaslanır. İngilis dilində *break one’s head*, *tie smb’s tongue*, Azərbaycan dilində *baş sındırmaq*, *dilini bağlamaq* ifadələri buna misal ola bilər. Bir sıra hadisələrə uyğun gələn hərəkətləri əks etdirən söz birləşmələri müvafiq hadisələrin obrazlı ifadəsinə çevrilir:

ing. *close one's eyes* ("ölmək"), azərb. *gözünü yummaq*, ing. *open one's mouth* ("danışmaq"), azərb. *dil açmaq*, ing. *with one leg in grave*, azərb. *bir ayağı qəbirdə* və s.

Bir sıra hallarda adi hərəkəti əks etdirən sabit söz birləşməsi metaforik şəkildə işlədildikdə tamamilə başqa assosiasiya yarada bilər. Məsələn, *vicious circle* "çıxılmaz vəziyyət" (hərəkət: "qüsurlu dairə"), *to take by the throat* "bıçağı sümüyə dirəmək" (hərəkət: "boğazından yapışmaq"). Bəzi bədən üzvlərinin fizioloji, yaxud sosial-simvolik aspekti ilə müəyyənləşən semantikaya malik bir çox ifadələr uydurma obraza əsaslanır. İngilis dilində *break one's head*, *tie smb's tongue*, Azərbaycan dilində *baş sındırmaq*, *dilini bağlamaq* ifadələri buna misal ola bilər. Ekvivalent idiomatik ifadələrin metaforlaşması sabit söz birləşmələrinin məzmunundakı anlayışlarla real əlaqə vasitəsilə baş verə bilər. Bir sıra hadisələrə uyğun gələn hərəkətləri əks etdirən söz birləşmələri müvafiq hadisələrin obrazlı ifadəsinə çevrilir: ing. *close one's eyes* ("ölmək"), azərb. *gözünü yummaq*, ing. *open one's mouth* ("danışmaq"), azərb. *dil açmaq*, ing. *with one leg in grave*, azərb. *bir ayağı qəbirdə* və s.

Məsələn, T. Aniansın redaktəsi ilə *The Oxford Dictionary of English Etymology* lüğətinin təhlili nəticəsində "pul" leksik-semantik sahəsini (LSS) təşkil edən 42 leksik vahid ayrılmışdır [3]. İnteqral əlaməti "money" sözü ilə ifadə oluna bilən "pul" leksik-semantik sahəsinin təhlili göstərir ki, bu sahə iki mikrosahədən (LSMS) ibarətdir:

- "pul – pul işarəsi";
- "pul – pulun cəmiyyətdə funksiyası".

Leksik vahidlərin öyrənilməsi verilmiş mikrosahələr hüdudunda leksik-semantik qrupların (LSQ) və sıraların ayrılmasında inkişafını tapmışdır.

Birinci "pul – pul işarəsi" LSMS bizim tərəfimizdən "işarə forması"nın differensial əlaməti əsasında ayrılmış iki LSQ ilə verilmişdir. Pul işarələri "nağd" və "nağdsız" pul dövriyyəsində iştirak edir.

"Nağd dövriyyənin pul işarəsi"nin LSQ-nın leksik vahidləri "sikkələr" və "əskinələr" LSS-ə bölünür.

"Sikkələr" LSS aşağıdakı leksik vahidlərlə verilir:

Sinker, jack, jit, rattles, NBT (no big thing), gold, silver, throw-money.

"Əskinələr" LSS *scrip, rags, dots, reek, kale* kimi leksik vahidlərdən ibarətdir.

İkinci "pul – pulun cəmiyyətdə funksiyası" LSMS aşağıda nəzərdən keçirilən differensial əlamətləri ilə leksik-semantik qruplara bölünür.

"Dollar dəyər meyarı kimi" LSQ aşağıdakı leksik vahidlərdən ibarətdir:

"\$1" – *one-spot, single, bob*; "\$5" – *five, five-spot*; "\$10" – *tenner*; "\$20" – *double-saw*; "\$50" – *fifty*; "\$100" – *C-note, C-spot*; "5 cent" – *blip, sow, ten*; "10 cent" – *dime, dew, cuter*; "25 cent" – *squirt*; "50 cent" – *two-bit, four-bit*.

"Dollar dövriyyə vasitəsi kimi" LSQ iki LSS ilə verilir:

- a) "pul almaq" – *to hash, to kick back*;
- b) "pul sərf etmək" – *to go, to shell out, to wash out*.

"Dollar ödəniş vasitəsi kimi" LSQ-na aşağıdakı leksik vahidlər daxildir: *stake* – şəxsi işin açılmasına sərf olunan pul, *reader* – lisenziya üçün pul, *slush* – xeyriyyəçilik məqsədləri üçün pul, *road stake* – səyahət üçün pul, *suede* – əyləncə üçün pul.

Müasir ingilis dilində "pul" anlayışı mücərrəd mənası olan *money, coin, dollar, currency* leksik vahidləri ilə açılır.

Metaforanı kontekstdə asan tanımaq olur, çünki onu hərfi qəbul etmək olmaz. Metafora mexanizminin köməyi ilə yeni dil mənaları yaradılır. Beləliklə, metafora nitq aktından dil işarəsinə keçir, bu da sözün və ya söz birləşməsinin əvvəlki mənasını itirməsinə və yeni məna kəsb etməsinə gətirib çıxarır.

İşgüzar diskursun yazılı formasına (işgüzar məktublar, müqavilələr, hesabatlar və digər sənədlər) gəlincə, hesab edirik ki, onlarda leksik komponentlərin mənalarının qovuşması və bir bütöv mənənin ifadəsindən ibarət olan tam məcazlaşmamış motivləşmiş frazeoloji vahidlər işlənir. Bu vahidlər fraza ştampları, standartlaşmış üslubi klişedir.

Məsələn, *Your prompt (early) reply will be appreciated.*

- Sizin tez cavabınıza görə sizə minnətdar olacağıq.

We look forward to hearing from you soon.

- Yaxın gələcəkdə sizdən səbirsizliklə cavab gözləyirik.

İşgüzar nitqdə terminləşmiş sabit birləşmələr də mövcuddur:

*This principal reason for this **fast-food** development is to increase **cash-flow**.*

Restoranın **tez ərzaq hazırlığı** ilə bağlı inkişafının əsas səbəbi nağd pul axınının artmasıdır.

*Imported “**Bush legs**” are said to sell at \$5 less than the factory production.*

Deyirlər ki, idxal olunan **toyuq ayaqları** (“**Buşun ayaqları**”) fabrikin məhsuluna nisbətən 5 dollar ucuzna satılır.

İşgüzar diskursun şifahi formasında (danışıqlarda, işgüzar telefon danışıqlarında, satış sferası fəaliyyətində, şirkətlərin reklam fəaliyyətində və s.) aşağıdakıların kifayət qədər tez-tez işlənməsi müşahidə olunur:

- işarəsiz klişe olunmuş ifadələr;

Please feel free to contact us any time you need.

Buyurun, sizə lazım olan istənilən vaxt bizə müraciət edin.

Does that fit in with your objectives?

Bu sizin məqsədinizə uyğun gəlirmi?

- üslub cəhətdən işarə olunmuş leksik vahidlər, o cümlədən metaforik, idiomatik ifadələr.

- *In answering the question ‘How do you **make globalisation work?**’, Percy Barnevik describes ‘**the global glue**’ that keeps the many different people in ABB together [4].*

- Persi Barnevik “**Qloballaşmanın yaxşı nəticə verməsinə siz necə nail olursunuz?**” sualına cavab verərək, ABB şirkətində tamamilə müxtəlif adamları möhkəm birləşdirən “**qlobal yapışqanı**” təsvir edir.

- *So what we tried to do was **flatten the organization, break down the vertical wall**, so that an organization can learn, and organization can be quick [4].*

- Beləliklə, bizim çalışdığımız şey **təşkilatı düzləndirmək, mövcud olan şaquli (tabeli) münasibətlər divarını dağıtmaqdır** ki, təşkilatın işçiləri yeni şeyləri öyrənə bilsinlər, təşkilatın özü isə çevik olsun.

İşgüzar aləm, bu aləmə məxsus olan adamların həyat və fəaliyyəti haqqında məlumat verən jurnal və qəzet məqalələrində, işgüzar adamların real səslənən nitqində çox sayda idiomatik və metaforik ifadələrə rast gəlirik.

*While admitting that business activity **was teetering on the edge**, he insisted it still had not reached “a cumulative unwinding” – Greenspan gobbledygook for a serious recession.*

Qrinspen işgüzar fəaliyyətin **son həddə balanslaşdığı** faktını qəbul edərkən, təkid edirdi ki, o hələ ciddi enişə çatmayıb; Qrinspen eniş haqqında deyərək, özünün sevimli “kumulyativ açılma” ifadəsini işlədirdi.

Biznes dünyası təsvir olunan bədii ədəbiyyatda oxucuya daha emosional təsir üçün, personajlara daha çox kolorit vermək üçün, onların düşüncələrinin və əməllərinin obrazlı xarakteristikası üçün frazeoloji vahidlərdən istifadə olunur.

T.Drayzerin “Arzu trilogiyası” və digər bədii əsərlərdən işgüzar dünyanı göstərən misalları müqayisə edək:

*He was sure that when it came to the necessity of annexing his property the North and West Chic ago Street Railways would be obliged to **pay through the nose** [5, s.274].*

O, əmin idi ki, tunnel onun mülkiyyətinə yaxınlaşanda, şirkət ona **çox pul ödəməyə** məcbur olacaq.

*The result was a wholesale cancellation of contracts, or maybe just to renew contracts that had expired. In some cases **the butter-and-egg men** were right; in others they were wrong [6].*

Nəticə o oldu ki, yeni müqavilələrin bağlanması dayandırıldı, köhnə müqavilələrin vaxtı

isə uzadılmadı. Bəzi hallarda **bu işi maliyyələşdirən şəxslər** haqlı idilər, digər hallarda isə yox.

I've never known anyone to take his job so seriously as Arthur. Keeps us all on our toes [7].

Mən Artur kimi işinə belə ciddi yanaşan adam heç vaxt görməmişəm. **Bizə nə gün verir, nə işiq.**

İşgüzar ünsiyyətin idiomatikləşməsi verilmiş fəaliyyət dairəsində təfəkkürün stereotipləşməsi nəticəsində baş verir. Öz hisslərini dolay yolla ifadə etmək istəyən subyektin nitqinin obrazlılığı, deyilənin mənasını başa düşmək üçün adresatı məntiqi düşünməyə, daha çox fikirləşməyə vadar edir.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı: "Nurlan", 2007, 348 s.
2. Lakoff G. and Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. - 256 p.
3. *The Oxford Dictionary of English Etymology (ODEE)* / Ed. By C.T. Onions. Oxford, 1966.
4. Pickford P. and Crowe R. *Market Leader Business Briefings*. Pearson Education, 2008.
5. Dreiser Th. *The Titan*. Oxford: Oxford University Press, 1998. - 347 p.
6. Lardner K. *Shut Up, He Explained: The Memoir of a Blacklisted Kid*. Ballantine Books, 2004. – 272 p.
7. Cusack D. *Southern Steel*: ch. XVII. Edinburgh, Penguin, 2000.

Abdulova K.

Stylistic Functions of Idioms in Business Discourse (Summary)

The stylistic functions of idioms in business discourse are considered in the article. Unlike the common speech in figurative speech metaphorical means are widely used. J.Lakoff and M.Johnson consider that metaphors as linguistic expressions are possible, because all understanding system of a man is metaphorical. Such as for example, we say about time 'to spend time', 'to invest time', 'to lose time'. In our consciousness there exist an idea on time as a value comparable with money. The metaphor "Time is money" structures much the activity of people in modern western industrial society. The American researchers note that the metaphor expresses itself in the life of society as a unit of payment of phone messages, hourly salary, hotel room fees, annual budget, interests on loans, fulfillment of public duties measured by money spent on them.

Абдулова К.

Стилистические функции идиом в деловом дискурсе (Резюме)

В статье рассматриваются стилистические функции идиом в деловом дискурсе. В отличие от простой речи в образной речи широко используются

метафорические средства. Дж. Лакофф и М. Джонсон считают, что метафоры как лингвистические выражения возможны, потому что метафорична вся понятийная система человека. Например, мы говорим о времени 'to spend time' – тратить время, 'to invest time' – вкладывать время, 'to lose time' – терять время, 'to use time' – использовать время. В нашем сознании существует представление о времени как о ценности, сопоставимой с деньгами.

Метафора "Время – деньги" значительно структурирует деятельность людей в современном западном индустриальном обществе. Американские исследователи отмечают, что эта метафора проявляет себя в жизни социума как единица оплаты телефонных сообщений, почасовое жалование, плата за гостиничные номера, годовой бюджет, проценты по займам, выполнение общественных обязанностей, измеряемое потраченным на них временем.

Рәүғи: dos. T.Quliyev

NORMAN İSTİLASINDAN SONRA İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ FRANSIZ DİLİNDƏN İNGİLİS DİLİNƏ KEÇƏN SÖZLƏRİN LEKSİK SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: dilçilik, alınma sözlər, leksik-semantik təhlil, assimilyasiya, sözlərin xüsusiyyətləri, semantik proses

Key words: linguistics, borrowings, analysis of the lexical and semantic, assimilation, features of the words, semantic processes

Ключевые слова: лингвистика, заимствования, лексико-смысловый анализ, усвоение, особенности слов, смысловые процессы

Hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində həmin dilin öz söz ehtiyatları ilə yanaşı, başqa dillərdən keçən alınma sözlərin də böyük rolu vardır. Xalqın həyatının inkişafında baş verən dəyişikliklər öz əksini, ilk növbədə dilin lüğət tərkibində tapır.

Bildiyimiz kimi, ingilis dili bütün dünyada zəngin lüğət tərkibinə sahib olan dillərdən biri hesab olunur. Xalqın iqtisadi – siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, yeni istehsal üsulları, yeni texniki tərəqqi elmi nailiyyətlər, kənd təsərrüfatındakı əsaslı dönüş, ədəbiyyatın inkişafı, dövlətin yaranması və s. bu kimi hadisələr ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsir edərək, onun daha da zənginləşməsinə səbəb olmuşdur (1, 83).

Başqa dillərdən ingilis dilinə keçən sözlər keçdiyi dilin öz daxili xüsusiyyətlərinə tabe olaraq işlədilir və bununla əlaqədar olaraq da çox vaxt həmin sözlərin alınma olub-olmadığını müəyyənləşdirmək çətinləşir. Bəzi insanlar fikirləşir ki, alınma sözlər dilin saflığını korlayır, lakin bu dəfələrlə sübut olunmuşdur ki, dili zənginləşdirən məhz elə alınma sözlərdir. Alınma sözlər olmadan dili təsəvvür etmək mümkün deyildir. İngilis dilinin lüğət tərkibini əsaslı şəkildə dəyişən alınma sözlər sırasında Norman istilasından sonra keçən fransız sözlərini xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır.

Fransız sözlərinin ingilis dilinə daxil olması Normanların işğalından dərhal sonra başlamamışdır. Bu proses yalnız on ikinci əsrdə başladı və bir müddət olduğu vəziyyəti stabil saxlasa da on üç və on dördüncü əsrdə öz kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Həmin dövrdə qəbul edilmiş sözlərin əksəriyyəti həmin dövrün Norman aristokratiyasının həyatı ilə əlaqəli anlayışlar idi. Bundan əlavə, gündəlik istifadə olunan bir sıra sözlər də daxil olmuşdur. Lakin burada əsas məsələ ondan ibarət idi ki, bu sözlər artıq ingilis dilinin öz lüğət tərkibində mövcud idi. Nəticə olaraq isə alınma sözlərin hesabına sinonim sözlər meydana gəlmiş olacaqdı. Bu mübarizə müxtəlif şəkildə sonlana bilərdi. B.İlyişə görə, üç əsas ehtimal irəli sürülmüşdü (3, 136):

1. Mübarizə fransız sözlərinin xeyrinə bitir və onun ekvivalenti olan doğma ingilis dilindəki sözlər isə sıradan çıxır (here-army, fierd- troop).

2. Mübarizəni qazanan doğma ingilis dili sözləridir və fransız dilindəki sözlər bir müddət istifadə olunduqdan sonra aradan çıxır (serve –servir).

3. Hər iki söz öz hökümranlığını qoruyur, lakin sözlər arasında mənə fərqi yaranır və bu mənə dəyişikliyi semantik və üslubi formada özünü göstərir (speak-converse, understand – comprehend, foe –enemy, to go on –to continue).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi hallarda ingilis dilində həm ingilislərin öz sözlər, həm də fransız dilindən alınan sözlərin hər ikisi danışq dilində istifadə olunduqda, onların mənalarında bir sıra dəyişiklik yarandı. Belə dəyişikliklərin ən məşhur nümunəsi olaraq Uolter Skottun “İvanhoe” romanının birinci fəslə göstərilir (8, s.98). Bu daha çox heyvanların adları ilə əlaqədardır.

Beləki, doğma ingilis sözləri canlı heyvanları ifadə etdiyi halda, fransız sözləri isə heyvanların ətindən hazırlanan yeməyi bildirir, məsələn: öküz (ox) – mal əti (beef), dana (calf) – dana əti (veal), qoyun (sheep) – qoyun əti (mutton), donuz (pig) – donuz əti (pork). Bundan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, heyvanlar həmin dövrdə ona qulluq edən ingilis çobanının dilindəki terminlərlə ifadə olunduğu halda, yeməklər isə fransız zadəganlarının yedikləri yeməklərin adı ilə adlandırılmışdır.

Başqa bir fərqləndirməyə isə sinonimlərdə rast gəlmək olar: “beginnen – commensen”. Qədim ingilis dili başlamaq feilini ifadə etmək üçün “beginnen” sözündən istifadə etdikləri halda, fransızca isə “commensen” əsas termdir və əsasən sənəd işlərində istifadə olunur. Bəzi alimlərin araşdırmalarına görə, bir sıra hallarda doğma sözlər daha konkret xarakter daşıyır, alınma sözlər isə mücərrədliyini qoruyur. Məsələn, iş (work) - əmək (labour), həyat (life) – varlıq (existence) (5, s.235).

Hətta bəzi hallarda fransız dilindən keçən alınma sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibindəki gündəlik istifadə olunan sözləri belə əvəz etdiyi halına rast gələ bilərik.

Məsələn, fransızca istifadə olunan “riviere (çay)”, “montagne (dağ)”, “paix (sülh)” sözləri qədim ingilis dilində işlənən “ea”, “beorg”, “frith” sözlərini əvəz etdi. Bəzən müdaxiləçi fransız sözü öz doğma sinonimini başqa mənə sferasına daxil etməyə məcbur edirdi. Buna misal olaraq payız sözünü misal göstərə bilərik. Payız mənasında istifadə edilən köhnə ingilis sözü “harfest” fransızların istifadə etdiyi “autumn” sözü ilə əvəz olundu, lakin həmin söz ingilis dilində öz həqiqi mənasını itirsə də, məhsul mənasında sağ qaldı (10, s.45).

Bundan başqa sinonim feillərdə də fərqlər mövcuddur. Lakin bu fərqlər incə mənə çalarlarında özünü göstərir. Məsələn ingilis sözü olan “hold” və fransız sözü olan “contain” aşağıda göstərilən mənə çalarlarına görə bir-birindən fərqləndirilir: “hold” sözü adətən konkretlik ifadə edən isimlərlə istifadə olunduğu halda, “contain” sözü həm konkret, həm də mücərrəd anlayışları bildirən isimlərlə istifadə olunur. Məsələn:

The coach holds only four persons (6, s.34).

This book contains much useful information (7, s.127).

Alınma sözlərin ingilis dilində istifadə olunmasından danışarkən, iki əsas fərqli cəhəti qeyd etmək yerinə düşərdi. Bəzən dildə əvvəllər ifadə olunmamış bir anlayışı olan hər hansı bir söz qəbul edilirdi. Bu isə o zaman baş verirdi ki, yeni sözü mənimsəyən xalqın bu söz barədə heç bir anlayışı yox idi. Belə olduğu halda yeni sözün qəbulu heç bir doğma sözün və ya sözlərin mənasının itirilməsi və ya dildə semantik dəyişikliklərə məruz qalması halı olmurdu (4, s.101).

Əgər dildə eyni anlayışı ifadə edən başqa bir söz olsaydı, o zaman hər şey daha fərqli olmuş olardı. Bu zaman isə alınma sözlər ya doğma sözün aradan çıxması ilə, ya da dildə semantik dəyişikliklərlə müşayiət olunur. İngilis dilinin uzun ömürlü tarixində biz hər iki hala uyğun çoxsaylı nümunələrə rast gələ bilərik. Beləliklə, yeddinci əsrdə latin sözlərinin qəbulu prosesini birinci hala aid etmək olar: Xristianlığın yayılması dövründə İngilərdə bütperəstlik özünü göstərirdi. Və həmin dövrdə İngiltərədə mövcud olmayan bir sıra yeni anlayışlar meydana çıxdı və bu anlayışlar latin mənşəli “yepiskop”, “rahib”, “monk” və s. sözlərlə ifadə edildi. (9, s.56) O zaman dildən heç bir doğma ingilis dilinə məxsus söz çıxarılmamışdı və o sözlər arasında heç bir semantik dəyişiklik baş verməmişdi.

Bir çox fransız sözləri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hakim təbəqənin, fransız zadəganlarının həyatı ilə bağlı idi. Burada fransız sözlərinin bir neçə əsas semantik sferasını qeyd edə bilərik: Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin əksəriyyəti hakim təbəqənin, yəni norman zadəganlarının həyatı ilə bağlı idi. Fransız sözlərinin əsas semantik sferasını aşağıdakı kimi sıralamaq olar (2, s.51):

1. Hökumət və məhkəmə ilə əlaqədar sözlər: baron, zadəgan, şahzadə, hökumət, tax-tac, dövlət, parlament, səlahiyyət, heykəl, hakim, hökm, ədalət, kral, məhkəmə, idarə edən və s.

Bu yarımqrupa daxil olan sözlərin əksəriyyəti feodal quruluşunu ifadə edən və həmin dövrün zadəganlarının titul və rütbələrini bildirən sözlərdir. Bu semantik sferaya daxil olan sözlərin sadəcə kiçik bir qismi doğma ingilis sözləri olaraq qalır. Çünki həmin dövrdə kral və kraliça kimi sözlər öz təsir qüvvəsini itirməmişdilər. Buna görə də, onlar fransız dilində olan sinonimləri ilə əvəz

edilmədilər. Lakin yerdə qalan digər sözlərin ingilis dilinə keçməsinin başlıca səbəbi normanların ingilislərə nisbətən daha mükəmməl inzibati sistemə və daha mürəkkəb rütbələrə sahib olması ilə müəyyən olunur.

2. Ordu və həyatla əlaqəli sözlər: sülh, düşmən, müdafiə etmək, döyüş, mühasirə, ordu, nizə, qala, qoşqu, bayraq, qələbə, məğlubiyyət, alay və s.

Həmin dövrdə hərbi məsələlər, onların təşkil edilməsi prosesi və hərbi xidmətin özü ingilislər üçün tamamilə yeni anlayış olduğuna görə ordu ilə bağlı olan sözlərin əksəriyyəti fransız dilindən keçən alınma sözlərdir.

1. Din və kilsə: xütbə, ilahiyyət, dua, etiraf, dərs ünsiyyət, ruhani, kardinal, keşiş, papaz, fəsil, monastır, ziyarətgah, yaradıcı, xilaskar, möcüzə, müqəddəs, iman, ehtiram, sədaqət, küfr, vəsvəsə, xilas, bağışlama, ölümsüzlük, qurtuluş, vicdan, kilsə və s.

On ikinci və on üçüncü əsrlərdə ingilis dilinə daxil olan sözlərdən böyük əksəriyyəti din və kilsə ilə bağlı olan sözlərdir. Kilsələrdəki bütün vacib məqamlar, vəzifələr normanlar tərəfindən tutulduğuna görə, vəzifə adları ilə yanaşı onu icra edən insanlara verilən titullar da fransız dilindən ingilis dilinə keçmişdir.

2. Mədəniyyət və incəsənət: incəsənət, rəng, təsvir, fiqur, musiqi, gözəllik, rəssamlıq, saray, tavan, sütun, xor, romantika, qüllə, salnamə, nəsr, malikanə, məntiq, bənd, traktat, ornament və s.

Bura daxil olan sözlərin ingilis dilinə daxil olması onunla əlaqədardır ki, normanlar özləri ilə birlikdə dilə yeniliklər də gətirmişdir və bu yeniliklər dilə öz fransız adları ilə daxil olmuşdur.

3. Əyləncələr: zövq, istirahət, dadlı, dadmaq, qovurma, ziyafət, şam yeməyi, rahatlıq və s.

Bu qrupa aid olan sözlərin ingilis dilinə keçməsinin başlıca səbəbi normanların əyləncə anlayışının ingilislərdən fərqlənməsi ilə əlaqədardır. Lakin qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu sferanın sözlərindən bəziləri, məna sferasını dəyişməklə, öz ingilis variantını qoruyub- saxlamağı bacarmışdır. (*chase-hunt, beef-ox, veal-cow* və s.).

4. Qanun - ədalət, cinayət, vəkil, ərizə, şikayət, ittiham, cinayətkar, təhqiqat, dəlil, sübut, girov, cəza hökmü, yalvarmaq, həbs, məhkum, bəraət, əfv etmək, cinayət, böhtan, yalançı, şahidlik, daşınmaz əmlak, miras, varis, icraçı.

Qanunla bağlı olan sözlərin ingilis dilinə keçməsinin başlıca səbəbi, nəzarətin normanların əlində olmasıdır və məhkəmə prosesi demək olar ki, tamamilə fransız dilində həyata keçirdi. Bu sahədə çoxlu sayda doğma ingilis sözlərinə rast gəlmək qeyri-mümkündür.

Norman fəthindən sonra fransız dilindən keçən alınmalara gəldikdə isə, burda yuxarıda qeyd olunan hər iki hala rast gələ bilərik. Bir sıra hallarda köhnə ingilis dilində mövcud olan bir sözü ifadə edən hər hansı bir söz götürülürdü. Yuxarıda qeyd ediyimiz çay sözünü misal götürə bilərik. Həmin söz köhnə ingilis dilində “*ea*” sözü ilə ifadə olunurdu. Norman istilasından sonra bu söz fransızların istifadə etdiyi “*riviere*” sözü ilə əvəz olundu. Bu hal dildə heç bir yeni anlayış yaranmadan bir sözün digərini sıxışdırması halına uyğun gəlir. Digər hala misal olaraq xidmət etmək sözünü misal gətirə bilərik. Qədim ingilis dilində “*serve*” olan söz fransız dilində “*servir*” kimi ifadə olunurdusa o, öz formasını qoruyub saxlaya bilmiş və eyni formatda qalmışdır. Fransız dilindən alınan sözlər arasında eyni zamanda da bir dildə mövcud olmayan ad anlayışları da var. Bu tərz sözlər isə sırf feodal sisteminə aid olan baron, cəngavər, kəndli, düzlük, hökümranlıq və s. sözlərdir.

Ədəbiyyat:

1. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş, Бакы: Maarif, 1992, 502 s.
2. Qaşqarlı Ç. Language and Culture (English-speaking Countries), Bakı – 2014, 150 s.
3. Ильиш Б.А. История английского языка. М.: Наука, 1968, 316 p.
4. Algeo, J. Problems in the Origins and Development of the English Language. 4th ed. New York: Harcourt Brace College Publishers, 1996, 292 p.
5. Canon G., Historical Changes and English Word-Formation: New Vocabulary Items, New York, 1986, 340 p.
6. Coren R., Providence College Basketball: The Friar Legacy, Arcadia Publishing, 2002, 128 p.
7. Kundera M., Ignorance, Faber & Faber, 2003, 208 p.

8. Quirk R. S., Wrenn, C. L. An Old English Grammar, Lonon, 1958, 210 p.
9. Reznik R, V., Sorokina T. S., A History of the English Language, Moscow, Nauka, 2001, 496 p.
10. Schendl, H. Historical Linguistics. Oxford Introductions to Language Study. Oxford: Oxford University Press, 2003, 144 p.

Ajdarli S.

**Lexical-Semantic Analysis of The Borrowed Words from French Language to English in The Enrichment of The Vocabulary After the Norman Conquest
(Summary)**

The article discusses analysis of the lexical and semantic features of the words borrowed from French language to English. As we know, the English has a great contact with different languages, such as; Latin, Scandinavian, French, German throughout the history. These contacts have not happened without impact. One of the main impacts has occurred during the Norman Conquest. In this period as a result of the crossing of English with French the word entered the English constitute the most significant layer of loanwords in Middle English.

Аждарлы С.

**Лексико-Семантический Анализ Заимствованных Слов Из Французского Языка В Английский В Обогащении Словарного Запаса После Норманнского Завоевания
(Резюме)**

В статье рассматривается анализ лексико-семантических особенностей слов, заимствованных из французского языка в английский. Как мы знаем, англичане хорошо общаются с разными языками, такими как; Латинский, скандинавский, французский, немецкий на протяжении всей истории. Эти контакты не прошли бесследно. Одно из главных ударов произошло во время норманнского завоевания. В этот период в результате пересечения английского языка с французским слово, вошедшее в английский, составляет наиболее значительный слой заимствований в среднеанглийском языке.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.Tağıyeva

HƏMİDLİ SƏNUBƏR
Azərbaycan Dillər Universiteti
hemidovlar.ailəsi@mail.ru

**KOMMUNİKATİV REQİSTRLƏRDƏ MODALLIQ VƏ ZAMAN
KATEQORİYASI**

Açar sözlər: mətn, registr, modallıq kateqoriyası, reaktiv registr, linqvistik relevantlıq.

Key words: text, register, modality category, reactive registers, linguistic relevancy.

Ключевые слова: текст, регистр, категория модальности, реактивные регистры, лингвистическая релевантность.

Modallıq çox mühüm dil kateqoriyalarından biridir. Onun ifadə vasitələrinin sayı dildən dilə dəyişsə də, əsas sinifləri olan prosodik, leksik və qrammatik vasitələr bütün dillər üçün eyniyyət təşkil edir. Modallıq kateqoriyasının mühüm ifadə vasitələrindən birini modal sözlər təşkil edir. Bunlar danışanın öz nitqində ifadə edilən fikrə münasibətini obyektiv gerçəkliyə münasibət, ağıl və düşüncə qaydalarına müvafiqlik, emosional qiymətvərmə, insan həyatı və taleyində oynadığı rola görə ifadəsinə xidmət edən sözlərdir.

Modal sözlər mənsub olduqları dilin leksik sistemi və qrammatik quruluşu ilə sıx təmasda fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Modal sözlər sadə və mürəkkəb cümlələrdə, dialoji nitqdə, nitq

parçaları və nitq situasiyaları ilə sıx əlaqədə istifadə olunur. Bir çox modal sözlər ingilis dilində cümlənin ortasında və axırında gəlir.

Modal sözlər arasında əksmənalılıq və yaxınmənalılıq münasibətləri tez-tez özünü büruzə verir. Bundan başqa, modal sözlərin bir qismi özlərinin sözdüzəltmə motivini saxlamış, bir qismi isə öz motivini itirmiş sözlərdir. Azərbaycan və ingilis dillərində motivini saxlamış sözlər arasında funksional oxşarlıq tapmaq daha asan olur. Məsələn. Xoşbəxtlikdən (xoşbəxt) - ing. Fortunately (fortunate). Azərb. Bədbəxtlikdən (bədbəxt) - ing. unfortunately (unfortunate). Əsas məzmunu saxlamış belə sözlər daha artıq funksional sabitlik nümayiş etdirir.

Modal sözlərin seçilib-ışlədilməsi şifahi nitqdə danışanın, yazılı nitqdə isə yazanın, müəllifin linqvistik məqsəd və niyyətindən asılıdır.

Modal münasibət başqa yollarla, üsullarla ifadə olunsada, modal sözlər həmin münasibətlərə daha çox konkretlik, əyanilik verir. Hər iki dilin materialları bu fikri təsdiq edir.

Qeyd olunduğu kimi, cümlə üçün iki mühüm əlamətin varlığı vacibdir. Bunlardan biri predikativlik, o biri isə cümləyə məxsus modallıqdır. Bu iki əlamət vəhdət təşkil edir və sözlərin, söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikir ifadə etməsində həlledici rol oynayır. Cümlələr bu iki əsas xüsusiyyətlərə görə bir-birindən fərqlənir.

Cümləyə məxsus modallıq və predikativliyin vəhdəti, onların bir-biri üçün şərt olmaları inkaredilməz həqiqətdir. Bu iki əlamət bir qayda olaraq, eyni zamanda çıxış edir. Məsələn, *Well, duty is duty. One can not consult ones own preferense. I am interested in truth. I like science. But truth is a menan. Science is a public danger. - Borc borcdur. Adam özü istədiyini edə bilməz. Məni həqiqət maraqlandırır. Mən elmi sevirəm. Amma həqiqət özü hədə-qorxu içində əriyir. Elm cəmiyyət üçün dəhşətlidir.*

Verilmiş cümlələrin hamısında həm qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşma, yəni predikativlik, həm də cümləyə məxsus modallıq vardır. Bu halda modallıq predikativliyin tənзимedicisi kimi çıxış edir və onu tamamlayır. Lakin bəzən bunun əksi də baş verir, yəni elə hallar olur ki, öz-özlüyündə cümlə kimi formalaşmayan, predikativ münasibət olmayan birləşmə modallıq vasitəsilə cümləyə çevrilir. Bu vaxt o istər - istəməz predikativ münasibət bildirməyə başlayır. Məsələn, *Hands up! (əllər yuxarı), Fire, fire! (atəş, atəş) Summer day (yay günü), Hot day (isti gün) və s.*

Buradakı "fire, summer day, hot day" və s. kimi söz və söz birləşmələri ayrılıqda predikativ münasibət bildirmədikləri aydındır, lakin onlar mətn daxilində belə bir münasibət ifadə edir. Deməli, burada cümlənin yaranmasında modallıq öz rolunu oynayır. Modallığın təsiri ilə burada predikativlik də yaranmışdır. Ayrı-ayrı ictimai yerlərdə tez-tez rast gəldiyimiz. "No smoking" "Exit" "Entrance" və s. kimi söz və ifadələrin cümləyə çevrilməsi və fikir ifadə etməsi məhz bu yolla əmələ gəlmişdir.

Dildə işlənən bir sıra ifadələr vardır ki, onlar mübtədə və xəbərdən ibarət sadə müxtəsər cümlələrdir. Lakin üslubun tələbinə görə onlarda xəbər şəkilləri ixtisara düşür, belə ki, zahiri qrammatik formalaşma aradan çıxmışdır. Belə cümlələrdə yanaşı duran iki sözün cümlə kimi çıxış edərək fikir ifadə edə bilməsi yenə də modallığın sayəsində gerçəkləşir.

Şəkil kateqoriyası predikasiyanın nüvəsini təşkil edir. Şəkil kateqoriyası ifadənin məzmunu ilə obyektiv gerçəklik arasındakı münasibəti bildirir və müxtəlif modallıqların dildə sistem şəklində ifadəsinə xidmət edir. Bu kateqoriyanın funksiyası danışanın nöqtəyi-nəzərindən hərəkətin, hadisənin gerçəkliyə münasibətini göstərməkdir. Şəkil kateqoriyası modallığın qrammatik-morfoloji yolla ifadə üsuludur və bu üsul başqa ifadə üsullarına qarşı durur, funksional-semantik mərkəz rolunu oynayır və onlardan dildəki mövqeyinə görə əsaslı surətdə fərqlənir [1, s.124].

İngilis dilində modallığın ifadə vasitəsi kimi felin şəkillərindən istifadə olunur. İngilis dilində felin şəkilləri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn, A. Qurbanov göstərir ki, M.Deytçeybn ingilis dilində 16 şəkli fərqləndirir. Smirnitski felin 6 şəklindən ibarət sistemi təklif edir: 1) indikativ; 2) imperativ; 3) sabcanktiv I; 4) sabcanktiv II; 5) sapozişinal; 6) kandişinal. Bəzi tədqiqatçılar sabcanktiv I və sabcanktiv II şəkillərini ümumi sabcanktiv adı altında birləşdirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Smirnitskinin verdiyi təsnif daha geniş tətbiq olunur. Ona görə də, ingilis dilində felin altı şəklinin olmasını qəbul edirik: 1) xəbər şəkli -Indicative Mood; 2) əmr şəkli -

Imperative Mood; 3) I lazım şəkli -Subcunctive I; 4) II lazım şəkli - Subcunctive II; 5) güman şəkli - Suppositional Mood; 6) şərt şəkli - Conditional Mood. Qeyd olunan şəkillər bu və ya digər hadisəni müxtəlif şəkildə təqdim edir və modallıqla bağlı məsələlərin həllinə yardım göstərir. Xəbər şəklində real mövcud olan faktlardan bəhs olunur. Məsələn, I live in Baku.- Mən Bakıda yaşayıram. Əmr şəklində başqa şəxs müəyyən fəaliyyəti həyata keçirməyə təhrik edilir, ondan bu hərəkəti yerinə yetirmək tələb və ya xahiş olunur. Məsələn, Go home! İkinci lazım şəklində real mövcud olmayan, hətta reallıqla ziddiyyət təşkil edən ifadəsini tapır: If I were free! -Əgər mən azad olsaydım [2, s.156].

A. Qurbanov felin xəbər şəklinin (the indicative mood) və əmr şəklini (the imperative mood) ayırır. Digər dörd şəkli isə felin vasitəli şəkilləri adı altında birləşdirərək yazır: "Felin vasitəli şəkilləri müasir ingilis dilində modallıq kateqoriyasının əsas ifadə vasitələrindən olub, 1) arzu, 2) istək, 3) şübhə, 4) şərt, 5) güman, 6) əmr və s. bu kimi mənalar ifadə edir" [2, 158].

Felin xəbər şəkli icra edilən hərəkətin, mövcud olan halın real fakt, həqiqət olduğunu bildirir. Xəbər şəkli ilə ifadə edilən modallıq "təsdiqetmə modallığı", bəzən "nəqletmə modallığı" adlandırılır. İngilis dilində bu anlayış "indikativ modallıq" (The indicative mood) kimi işlədilir.

İngilis dilində indikativ modallığın indiki və keçmiş zamanları haqqında danışmaq olar. Bu ondan irəli gəlir ki, ingilis dilində felin gələcək zamanı modal fellərin köməyi ilə ifadə olunur. Bu cəhət ingilis dilindəki modal fellərdən də modallığın ifadə vasitəsi kimi ayrıca bəhs etməyin lazım gəldiyini göstərir.

Azərbaycan dilində 5, ingilis dilində isə 12 zaman forması qəbul olunmuşdur. İngilis dilindəki keçmiş zaman indiki zamana nisbətdə müxtəlif uzaqlıqları əks etdirir. Bu dildə keçmiş zamanın morfoloji üsulla düzələn dörd formasından istifadə edilir: The Past Indefinite, The Past Continuous, The Past Perfect, The Past Perfect Continuous. İngilis dili üçün The Past Indefinite Tense digər üç formadan fərqli olaraq keçmişlik mənasının ifadə edilməsində işləklik baxımından seçilir. The Past Indefinite zaman formasının işlənməsi Azərbaycan dilindəki -di⁴ şəkilçili keçmiş zaman forması ilə təqribən eynilik təşkil edir.

İngilis dilində indiki zamanın dörd forması vardır: The Present Indefinite, The Present Continuous, The Present Perfect, The Present Perfect Continuous. Azərbaycan dilindəki bir indiki zaman ingilis dilindəki dörd zaman formasının ifadə etdiyi bütün semantik çalarları ifadə edə bilir. İngilisdilində sadə indiki zamana xas olan mənalar mütəhərrikdir. The Present Indefinite formasına əhatə dairəsinə və müddətinə görə müxtəlif iş, hal və ya hərəkəti ifadə edə bilir. İndiki zamanın əsas mənalarının müəyyənləşdirilməsində müxtəlif cəhətlər nəzərə alınır.

The Present Indefinite forması üçün ən məhsuldar model be felin ilə olan modeldir: "No. Gargery is your master now (Ch. Dickens). He is a monarch and... (U.Cooper). "It is a quaint and marvellous thought! (M.Twain).

The Present Indefinite formasının işləndiyi digər hallar xəbəri fellərlə ifadə olunan cümlələrdir.

The Present Indefinite formasının əqli bacarıq, qavrayış, subyektiv və emosional qiymətləndirmə bildirən fellərlə (feel, think, appreciate, like, hate, detest, love, know və s.) işləndiyi məqamlarda sub-yekt və ya predmetin keyfiyyət əlaməti daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn: *He knows three foreign languages. He detests working. We don't appreciate new fashion.*

İngilis dilindəki The Present Continuous, The Present Perfect Continuous zaman formalarının Azərbaycan dilində ifadəsində davamlı indiki zaman kimi təqdim edilən -maqda2 şəkilçisi ilə əmələ gəlir.

İngilis dilində gələcək zaman The Future Indefinite, The Future Continuous, The Future Perfect, The Future Perfect Continuous kimi zaman formaları ilə təmsil olunur. İngilis dili üçün The Future Indefinite, Azərbaycan dili üçün qəti gələcək zaman formasına uyğun gəlir.

Qarşılaşdırılan dillərdə mikrosahənin dominantı olan The Future Indefinite və qəti gələcək zaman formalarının məzmununda əsas cəhət nitq momentindən sonra baş verəcək iş və ya hərəkəti, mövcud olacaq halı ifadə etməkdir.

İngilis dilinin zaman formaları Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan indikativ modallığın müxtəlif zaman formalarında işlənməsini nümunələr əsasında nəzərdən keçirək.

İngilis dilində felin xəbər şəklinin The Present Indefinite zamanı Azərbaycan dilinin indiki zaman forması ilə eyniyyət təşkil edir. Daha doğrusu, ingilis dilinin indiki zamanın qeyri-müəyyən forması Azərbaycan dilinə bir qayda olaraq felin indiki zaman forması ilə tərcümə edilir. *I work - Mən işləyirəm. You walk - Sən gəzirsən.*

İngilis dilində olan The Present Continuous zaman formasına uyğun gələn ayrıca zaman forması yoxdur. İngilis dilində bu zaman forması to be felinin indiki zaman qeyri-müəyyən şəxs forması (am, is, are) ilə əsas felin indiki zaman feli sifətinin (Participle I) köməyi ilə düzəlir. Məsələn, *I am going home.* Bu forma Azərbaycan dilinə felin indiki zaman forması ilə tərcümə olunur. *Mən evə gedirəm.*

Azərbaycan dilində felin əmr şəkli ingilis dilində imperativ modallıq əmr modallığının ifadəsinə xidmət edir. M.Rəhimov göstərir ki, əsl mənada əmrdən tutmuş xahiş məzmununa qədər müxtəlif çalarları (buyruq, təkid, təhrik, nəsihət, iltimas, alqış, arzu və s.) ifadə edən əmr şəklinin tarixən çoxformalığı, xüsusən I və II şəxslər üzrə keçmişdə bir-birindən zahirən seçilən bir neçə qrammatik ifadə vasitəsilə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Felin bir sıra şəkilləri (məsələn şərt, arzu, lazım) tarix boyu əsasən bir formaya malik olaraq çoxmənalıqdan vahid mənaya doğru inkişaf edib təkmilləşirsə, əmr şəkli malik olduğu mənə xüsusiyyətlərini əksər hallarda mühafizə edərək çoxformalıqdan vahid formalığa doğru inkişaf etmişdir.

Müasir ingilis dilində felin sabcanktiv I şəkli xəbər şəklinin indiki zamanın qeyri-müəyyən forması ilə eynidir. İki şəkil arasında yeganə fərq fellərin üçüncü şəxs tək formasında üzə çıxır. Sabcanktiv I şəklinin özünəməxsus morfoloji əlaməti yoxdur.

Sabcanktiv II formasının iki - indiki və keçmiş zaman forması vardır. Sabcanktiv II vasitəli şəklinin keçmiş zaman forması felin xəbər şəklinin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasının eynidir. Məsələn, *He had written.*

Sabcanktiv II vasitəli şəklinin indiki zaman formasında felin keçmiş zaman qeyri-müəyyən forması işlədilir. *I spoke. He spoke.* Bu formada fərq özünü yalnız to be felinin şəxslər üzrə formasında göstərir. Sabcanktiv II vasitəli şəklində bütün şəxslərdə to be felinin were forması işlənir: *I were; You were; He were; She were; We were; You were; They were.*

Sabcanktiv II vasitəli şəklinin cümlədə işlədilməsi zamanı həqiqətə zidd olan hərəkətin ifadə olunması göstərilir. "Belə hərəkətlər, adətən danışanın arzusundan, iradəsindən, diləyindən, istəyindən, şərtindən və s. asılı olur. Bu hərəkətlər indiki və ya gələcək zamana aid olduqda, sabcanktiv II şəklinin indiki, keçmişə aid olarkən isə keçmiş zaman forması işlədilir. *I wish I were ten years older (Braine). If I were her I shouldn't look at him (Braine).*

Beləliklə, aydın olur ki, reqistrlərin formalaşmasında aparıcı mərkəz predikatlar və predikativlikdir. Cümlə daxilindəki hər bir predikat reqistrin formalaşma mərhələsini keçməsinə göstərən əsas vasitədir. Bundan başqa modallıq da reqistrlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Predikativlik reqistrin nüvəsində durduğu üçün tamamlanan informasiyadakı zaman və şəxs münasibətləri, bu münasibətləri əmələ gətirən qrammatik vasitələrin reqistr tərkibində xüsusi mövqe tutmasını aşkara çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 282 s.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1989, 568s.
3. Cooper J. Under Suspicion. Stanford University press, California, 1949, 398 p.
4. Dickens Ch. Great Expectations. United Kingdom, Publisher: Chapman & Hall, 1861, 345 p.
5. Twain M. The Adventures of Tom Sawyer. Publisher: American Publishing Company, 1876, 275 p.
6. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М.: Ин.яз., 1957, 288 стр.

The Category of Modality and Time in Communicative Registers (Summary)

The article deals with the categories of modality and time in communicative registers. It is noted that modality is one of the most important language categories. One of the important means of expression in the modality category is modal words. In addition, modality also plays an important role in the formation of registers.

Хамидли С.

Категория модальности и времени в коммуникативных регистрах (Резюме)

В статье рассматриваются категории модальности и времени в коммуникативных регистрах. Отмечается, что модальность - одна из важнейших языковых категорий. Одним из важных средств выражения в категории модальности являются модальные слова. Кроме того, модальность также играет важную роль в формировании регистров.

Rəyçi: f.f.d., dos. K.Cəfərova

MƏMMƏDOVA ŞƏBNƏM
Azərbaycan Dillər Universiteti
Sbnmmmdova25@gmail.com

SÖZÜN SEMANTİK STRUKTURU VƏ MƏNA ÇALARLILIĞI

Açar sözlər: semasiologiya, söz, məna, İngilis dili, Azərbaycan dili

Key words: semasiology, word, meaning, English language, Azerbaijani language.

Ключевые слова: семасиология, слова, значение, Английский язык, Азербайджанский язык.

Nitqimizin əsasını təşkil edən dil vahidləri olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onların hər birinin özünəməxsus mənaları var. Sözlərin ifadə etdiyi bu mənalar geniş sahələri əhatə edir. Dilin semantik strukturu bir-biri ilə sıx şəkildə bağlı olan müxtəlif sistemlərdən ibarətdir və dilin ümumi semantikasının əsasını həmin sistemlərin kombinasiyası təşkil edir. [4, s. 315].

Semasiologiya yunan mənşəli bir termdir. Bu termin yunan dilində “semasio” sözündən götürülmüş “məna, fikir” anlayışlarını ifadə edir. Bu söz “loqos” sözü ilə birləşərək dilin semantik sistemini öyrənən dilçilik şöbəsini əmələ gətirmişdir. Belə ki, semasiologiya söz və ifadələrin mənası, məna dəyişmələri, sözün məcazi mənada işlənməsi, omonimlik, sinonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq və s. kimi semasioloji məsələləri öyrənməklə məşğul olan dilçilik sahəsidir. [10, s. 148].

Dilçilikdə semasiologiya termini ilk dəfə XIX əsrin birinci yarısında alman dilçisi E. Rayziq tərəfindən istifadə edilmişdir. O, 1820-ci ildə semasiologiyayı dilçiliyin müstəqil şöbəsi kimi fərqləndirmişdir. Daha sonra bu dilçilik şöbəsinin müstəqilləşməsində fransız alimi Mişel Breal da xüsusi xidmətlər göstərmişdir. Məhz buna görə o bəzi alimlər tərəfindən linqvistik semantikanın atası hesab olunmuşdur. [3, s. 210].

Mişel Brealın 1897-ci ildə nəşr olunmuş “Essai de Semantique” adlı kitabı geniş oxucu kütləsi qazanmaqla yalnız Fransada deyil, o cümlədən, digər ölkələrdə də böyük rəğbət qazanmışdır. Bu kitab üç il sonra “Semantics: Studies in the Science of Meaning” başlığı altında İngilis dilinə tərcümə edilmişdir. [8, s. 7].

Sözlərin mənaca dəyişmələrini öyrənən semasiologiya elmi ilk vaxtlar tarixi elm kimi qəbul edilmişdir. F. De Sössürün sinxroniya və diaxroniya anlayışlarını bir-birindən fərqləndirməyi önə çıxarmasından sonra semasiologiya sözlərin məna çalarlılığını və onlar arasındakı əlaqələri

öyrənməklə məşğul olmuşdur. Nəticədə, tarixi semasiologiya və təsviri semasiologiya elmləri fərqləndirilmişdir.

Azərbaycan dilində “Semasiologiya” termini elmi cəhətdən Sovet hakimiyyəti illərindən etibarən öyrənilməyə başlanılmışdır. Semasiologiya haqqında ilk dəfə Prof. B. Dəmirçizadə və F. Ağazadənin 1929-cu ildə nəşr etdirdikləri “Türk qrameri” dərsliyində bəhs olunmuşdur.

Daha sonra 50-ci illərə qədər semasiologiya ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparılmasa da, 50-ci illərdən başlayaraq bu sahəyə maraq artmış və müxtəlif semasioloji məsələlərin həllinə dair bir çox dilçilər tərəfindən elmi-tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Belə ki, N. Məmmədov “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları” kitabında “Semasiologiya” bölməsində semasioloji məsələlər, yəni sözlərin leksik və qrammatik mənalarından, çoxmənalı sözlərdən, sinonim, omonim və antonimlərdən bəhs etmişdir.

S. Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinin “Forma və məzmun etibarilə söz qrupları” adlı hissəsində omonim, sinonim, antonim və çoxmənalı sözlər haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Azərbaycan dilində semasioloji məsələlərin daha geniş şəkildə həllini tapdığı əsərlərdən biri də A. Qurbanovun 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası” adlı kitabdır. Müəllif mənə, onların növləri, onların dəyişməsi və inkişafı, mənə qrupları haqqında ətraflı məlumat vermişdir. O, sonralar “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabında tədqiqat sahəsini genişləndirməklə başqa semasioloji məsələlərin həllinə də öz münasibətini bildirmişdir. [6, s. 4].

Dildəki sözlərdən yalnız bir məqsədlə deyil, müxtəlif mənə və məqsədlər üçün istifadə edilir. Bu səbəblə də sözlər mətn daxilində müxtəlif mənə çalarlığına malik ola bilirlər. Bu baxımdan sözlərin ifadə etdiyi müxtəlif mənaları nəzərdən keçirək.

Referensial mənə. Söz vasitəsilə canlı varlıqlar, əşya, hərəkət, proses, keyfiyyət və s. adlandırılır. Məsələn: **bear**(ayı) sözü heyvan növünə, **board**(lövhə) sözü avadanlığa, **to meet**(qarşılaşmaq) sözü hərəkətə, **good**(yaxşı) sözü keyfiyyətə və s. aid olur ki, dil işarəsi vasitəsilə ifadə edilən həmin bu hərəkət, canlı və cansız varlıqlar işarələrin referentləridir. Nəticədə söz ilə onun referenti arasında referensial mənə ortaya çıxmış olur. Bəzi mənələrdə bu mənəni koqnitiv mənə da adlandırırlar. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, işarənin referenti tək bir əşya, proses, hərəkət və ya keyfiyyətlə bağlı olmayıb bütöv sinfə aid olur. [7, s. 83].

Praqmatik mənə. İnsanlar işarələr sistemindən ibarət olan dil vasitəsilə bir-biriləri ilə ünsiyyətə girirlər və bu zaman işarələrin aid olduğu referentlərə də öz münasibətlərini bildirirlər. Məsələn: *ölmək-rəhmətə getmək-canını tapşırmaq-son nəfəsini vermək; to die- to be no more-to be gone-to breath one's last.* Bu ifadələrin referenti birdir, lakin onlar ifadə etdikləri subyektiv münasibət görə fərqlənirlər. Bəhs edilən subyektiv münasibət emosional, expressiv və üslubi cəhətdən ifadə etdiyi praqmatik mənədir. [10, s. 168].

Qrammatik mənə. Sözlərin qrammatik quruluşla bağlı olan ümumiləşmiş mənəsi qrammatik mənə adlanır. Yəni, sözün hansı nitq hissəsinə aid olması və həmin nitq hissəsinə aid xüsusiyyətləri özündə əks etdirməsinə qrammatik mənə deyilir. Məsələn, *gözəl, təmiz, ağıllı* sözlərinin ümumiliyi onların əlamət bildirməsidir. Bunların hamısı sifətdir. Bu baxımdan Ə. Dəmirçizadə sözdə hər cür konkretlikdən təcrid edilmiş şəkildə istifadə olunan ümumiləşmiş mənəni qrammatik mənə adlandırmışdır.

Azərbaycan dilində hal, şəxs, kəmiyyət, zaman şəkilçiləri ilə ifadə olunan mənələrin hamısı qrammatik mənələrdir (ağacın, sakitdir, quşlar, gəlmişdi və s.). İngilis dilində də bu belədir. Məsələn, isimlərin və feillərin tək və cəmdə işlənməsi, isimlərin adlıq və yiyelik halda işlənməsi və s. bütün bunlar və bunun kimi xüsusiyyətlər qrammatik mənə adlanır. (toys, talks, boy's etc.).

Leksik mənə. Qrammatik mənədən fərqli olaraq leksik mənə sözün bütün formalarda eynidir. Məsələn: *learn, learns, learnt, learning* sözləri zaman, şəxs və s. baxımından fərqli qrammatik mənəyə malikdirlər, lakin bu sözlərin hər birində hərəkəti ifadə edən eyni semantik komponent mövcuddur. Bu, sözün leksik mənəsidir. Deməli, sözün leksik mənəsi bütün formalarda təkrarlanır.

Sözün leksik mənəsi iki növdə özünü göstərir. Bunlar denotativ və konnotativ mənələrdir.

Denotativ və konnotativ məna. Denotativ məna irəli sürülən anlayışın quruluşunu əks etdirir. Məsələn, canlı varlıq, insan, qadın, dostluq, bir sözlə, mövcud olan reallığı özündə etiva edir. Konnotativ məna isə daha çox emosional birliyə malikdir. Beləliklə, denotativ məna sözün hərfi mənasını bildirdiyi halda, konnotativ məna isə sözün hissi mənasıdır. Məsələn, *blue* sözü denotativ mənasına görə rəngdir, lakin konnotativ mənasına görə isə kədər hissini ifadə edir. Onu da qeyd edək ki, denotativ və konnotativ məna birlikdə sözün leksik mənasını təşkil edir. [1, s. 126].

Denotativ mənanın nominativ və siqnal məna olmaqla iki növü var. Nominativ mənanı digər adla adlandırma mənası kimi də qeyd etmək olar. Bəzən bütün sözlərin nəyinsə adını bildirdiyini söyləyirlər. Lakin bu fikir yalnışdır. Belə ki, biz sözlər vasitəsilə yalnız əşya, hərəkət, keyfiyyət, kəmiyyət, əlamət adlandırma bilir. Beləliklə, isim, sifət, say, feil, və zərf olan sözlər nominativ mənaya malikdir.

Denotativ mənanın digər növü olan siqnal mənalara isə əşyanı işarə etməyə xidmət edir. Buraya əvəzlilik və köməkçi nitq hissələrinə xas olan sözlər daxildir. Bunları “qrammatik sözlər”, “funksional sözlər” kimi də adlandırırlar. [6, s. 206].

Konnotasional məna heyvanların, quşların, həşəratların adları ilə əlaqələndirilir. Məsələn: *donkey*- (eşşək)- a foolish perso (axmaq adam); *calf*- (dana) – a young inexperienced person (gənc təcrübəsiz insan) və s. [10, s. 160].

Konnotasional məna sözün harada, nə zaman, kim tərəfindən, hansı məqsədlə istifadə olunmasından asılıdır. Konnotasional mənanın üslubi, emosional, qiymətləndirici və ifadəli, digər adla desək intensivləşdirici kimi dörd növü var.

1. **Üslubi.** Bir söz müəyyən bir funksional üsluba və yaxud müəyyən bir lüğət təbəqəsinə aiddirsə, deməli o üslubi məna ifadə etmiş olur. Üslubi növ özünü sözlərin sinonim qruplarında göstərir. Məsələn, *horse, steed, nag, gee-gee* sözləri sinonimdir və müxtəlif üslublarda işlənirlər. Belə ki, *horse* sözü üslubi cəhətdən neytraldır, *steed* sözü poetikdir, *nag* argon sözüdür, *gee-gee* isə körpə dilidir.
2. **Emosional.** Bu növdə söz müxtəlif hiss və duyğuları ifadə edir. Duyğular hisslərdən fərqlidir. Belə ki, sevinc, qəzəb, narahatlıq, məyusluq kimi duyğular qısa müddəlidir. Lakin hisslər sevgi, nifrət, hörmət, ləyaqət və s. kimi daha sabit bir vəziyyəti ifadə edir.
3. **Qiymətləndirici.** Bu növ razılıq və narazılığı ifadə edir, yəni danışanın referentə olan münasibətini bildirir, onu yaxşı və ya pis adlandırır: *celebrated-notorious*, bu sözlərdən birincisi müsbət mənalı, ikincisi isə neqativ mənalıdır. Belə ki, *celebrated* sözü yazıçı, rəssam, müğənni kimi tanınan şəxslərə aid edilir, lakin *notorious* isə oğru, cinayətkar kimi tanınan şəxslərə aid edilir.
4. **İntensivləşdirici.** Bu növ isə intensivləşən, ifadəli və vurğulu bir çağırışı ifadə edir. [5, s. 20].

Lüğəvi məna. Dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin ifadə etdiyi konkret mənaya lüğəvi məna deyilir. Lüğəvi məna sözün ilkin və dominant mənasıdır. Məhz buna görə hər bir sözün lüğəvi mənasının mühim əhəmiyyəti vardır. Qeyd edək ki, dildəki bütün sözlərin lüğəvi mənası yoxdur. [9, s. 175].

Sözlərin semantik strukturundan bəhs edərkən onların semantik cəhətdən dəyişməyə məruz qaldığını da qeyd etmək lazımdır. Sözlər semantik cəhətdən dəyişmənin nəticəsi kimi dörd əsas qrupa ayrılır. Buraya daxildir:

1. **Extension of meaning - generalization (mənanın genişlənməsi)**- Sözlərin mənası genişlənməsi dedikdə onun əhatə dairəsinin genişlənməsi nəzərdə tutulur. Belə olan halda, sözün yeni mənası əvvəlki məna ilə müqayisədə daha geniş kütləyə, əşyalara və ya hərəkətlərə aid edilir. Məsələn: *allergy* sözü ilkin olaraq tibbi termin kimi işlədilmişdir. Əgər hər hansı bir şəxs nəse yeyəndə və ya onunla təmasda olanda xəstələnirsə, onun həmin maddəyə allergiyası olduğu söylənilir. Daha sonra bu sözün əhatə dairəsi genişlənərək bir şeyə qarşı güclü nifrət hissini olmasına mənası ifadə etmişdir.
2. **Narrowing of meaning or specialization (mənanın daralması)**- Əvvəlki növün əksi olan bu növdə məna öz əhatə dairəsini daraldır. Məsələn: *accident* sözü birdən-birə baş verən istənilən hadisə mənasında işlənirdi, lakin indi bu söz uğursuz və arzuolunmaz bir hadisə mənasında işlənir.
3. **Elevation of meaning amelioration (mənanın yüksəldilməsi)**- Əgər söz əvvəllər mövcud olmayan bəzi xoş mənalara qazanırsa bu cür semantik dəyişikliyə mənanın yüksəldilməsi deyilir.

Məsələn: *minister* sözü əvvəllər xidmətçi, nökr, qulluqçu mənasında işlənmiş, indi semantik dəyişikliyə uğrayaraq mühüm dövlət məmuru mənasını qazanmışdır.

4. **Degradation of meaning pejoration (mənanın pisləşməsi)**- Üçüncü növün tamamilə əksi olan bu növdə isə söz zaman keçdikcə aşağıyalıcı mənə qazanır. Bəzi müəlliflər bu termini mənanın pisləşməsi kimi adlandırırlar. Məsələn: *skilful* sözü qədim ingilis dilində bacarıqlı mənasını verirdi, lakin sonralar bu söz dəyişikliyə məruz qalaraq hiyləgər, başqalarını aldatmaqda mahir olan insanlar üçün istifadə edilməyə başlandı. [2, s. 157].

Həqiqi və məcazi mənalar. Sözü həqiqi mənası söz tələffüz edilərkən ağıla gələn ilk mənə hesab olunur. Həqiqi mənə əsasdır. Sözü sonradan qazandığı törəmə mənaya isə məcazi mənə deyilir. Sözü məcazi mənası çox vaxt insanlara xas olan müəyyən hərəkətlərin cansız əşyalara aid edilməsi nəticəsində ortaya çıxır. Məcəzi mənə sözdə qeyri-müstəqildir. Sözü həqiqi mənası olmasa, məcazi mənə da meydana gələ bilməz. Məsələn, *dəmir qapı* birləşməsində dəmir sözü öz ilkin mənasında, yəni həqiqi mənada işlənmişdir və qapının başqa materialda deyil, dəmirdən olduğunu ifadə etmişdir. Lakin *dəmir bilək* birləşməsində isə dəmir sözü məcazi mənada işlənmişdir. [3, s. 325].

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva A. H. English Lexicology. Baku, 2011, 238 p.
2. Hacıyeva A., Nəcəfli E. Contrastive Lexicology. Baku, 2010, 211 p.
3. Qurbanov A. Ümumi dilçilik I cild (3 cilddə) Bakı, 2019, 446 s.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili I cild (2 cilddə). Bakı, 2019, 463 s.
5. Lectures on English Lexicology. Kazan, 2010, 90 p.
6. M. Adilov, Z. Verdiyeva, F. Ağayeva Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Elm, 2019, 302 s.
7. O. L. Ilienکو, I. A. Kamienieva, Ye. S. Moshtagh English Lexicology, Kharkiv, 2020, 217 p.
8. E. Nəcəfli English semasiology. Baku, Mutarjim, 2016, 250 p.
9. E. Nəcəfli, S. Tağıyeva English Lexicology. Baku, 2018, 328 p.
10. Vəliyeva N. A Paradigm of Contrastive Lexicology of the English and Azerbaijani Languages. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 413 s.

Mammadova Sh.

Semantic structure and meaning of the word (Summary)

Semasiology is the branch of the study of language which concerned with the meaning of words in English and Azerbaijani languages. In international scientific vocabulary semantics is also called semasiology. In linguistics, semantics is the subfield that is devoted to the study of meaning. As we know, words have different meanings. They are: lexical, grammatical, denotative, connotative, pragmatic, referential, literary etc.

Мамедова Ш.

Семантическая структура и значение слова (Резюме)

Семасиология занимается значением слов в английском и азербайджанских языках. В международном словаре семантику также называют и семасиологией. В лингвистике, семантика является областью, которая посвящается изучению различных смысловых значений. Как мы знаем у слов есть множество значений, такие как: лексическое, грамматическое, денотативное, коннотативное, прагматическое, отсылочное, литературное и т.д.

Rəyçi: f.f.d., dos. S. Tağıyeva

FRANSIZ DİLİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: norman dialekti, skandinav mənşəli, parlament, şura, məhkəmə

Key words: norman's dialect, scandinavian orijin, parliament, council, court

Ключевые слова: норманский диалект, скандинавский происхождение, парламент, совет, судя

Norman işğalları orta dövr ingilis dilinin lüğət tərkibinə güclü təsir etmişdir.

Təxminən, üç əsr davam edən fransız dili ilə uzun mübarizə zamanı ingilis dili məğlub olan dilin - şimali fransız dilinin Norman dialekti hesabına zənginləşir.

Normanların aqalığı nəticəsində orta dövr ingilis dilinə çoxlu sayda fransız sözü daxil olmuş və həmin dövrün ingilis lüğətində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur . İndi biz ingilis dilinin sözlərində köklü dəyişikliklər edib onun taleyini dəyişən alınma fransız sözlərinə nəzər yetirməliyik.

Fransız sözlərinin ingilis lüğətinə təsiri çox böyük olmuş, buna baxmayaraq, uzun müddət ərzində bu sözlərin təsiri hiss olunmamışdır. Təxminən, 150 il ərzində Anqlo-Sakson və Norman fransız dili qarışmadan yan-yana idarə olunmuşdur. Belə ki, fransız dili idarəetmə və aristokratların dili olmuş, ingilis dili isə, demək olar ki, kəndlilərin dialektində istifadə olunurdu. İstiladan sonra ilk 100 il ərzində ingilis dilinin yazı qaydaları qorunub saxlanılmışdır, 1150-ci ildən sonra bu hal daha da geniş xarakter alır. XIV əsrədək standart ingilis dilinin əsası qoyulmamış və müəlliflər öz yerli dialektlərində yazmağı dayandırmışdılar.

Fransız dili İngiltərəyə Norman işğalçıları tərəfindən gətirilmişdir. Normanlar uzun müddət ərzində İngiltərəni idarə etdilər və bu, ingilis dilində dərin iz buraxmaq üçün kifayət idi.

Skandinavların təsiri ilə müqayisədə fransız dilinin ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsiri həm daxil olan sözlərin sayına görə, həm də onların səciyyəvi əlamətlərinə görə tamamilə fərqli idi.

Norman işğalından sonra külli miqdarda fransız sözləri ingilis dilinə daxil olur. İşğal mərhələsindən sonra fransız alınmalarının iki qrupu fərqləndirilir. Birinci, XI və XII əsrlərdə işğalçıların dilindən birbaşa daxil olan erkən alınma sözlər. Bu söz qrupları fransız dilinin Anqlo-Norman qoluna məxsus sözlər hesab olunur. İngilis dilinə dərin təsir göstərən fransız dilinin bu qrupu 200 ildən sonra yoxa çıxır. İkinci qrup alınma sözlər : XIII və XIV əsrlərdə ingilis dili yeni fransız dalğasına məruz qalır və məhz bu dövrdə fransız alınmaları ingilis dilində özünün ən yüksək həddinə çatır. Bu vaxt sözlər Fransız dilinin Mərkəzi – Paris dialektindən daxil olan alınma sözləri təmsil edir. Belə ki, bu sözlər birinci alınmalardan fərqli olaraq, bir növ daha çox mədəni və bədiiliyinə görə fərqlənir.

İlk mərhələdə fransız dilindən daxil olan sözlər ingilis dilinin bəzi sahələri ilə məhdudlaşır. Belə ki, kral sarayındakı aristokratların və onlarla gündəlik danışığa girən orta sinfin, təhsilli insanların və cənub-şərq şəhər əhalisinin nitqində fransız sözləri üstünlük təşkil edirdi. Nəticədə fransız dilindən alınan sözlər ingilis dilində daha geniş yer almağa başlayır və ingilis lüğətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. İlk alınmalar, əsasən, şifahi ünsiyyət zamanı dilə daxil olmuş, sonralar isə fransız sözləri daha çox ədəbiyyat və fransız dilindən tərcümə əsərlərində istifadə edilmişdir.

Orta əsrlər ingilis dili dövründə ingilis dilinə daxil olan fransız alınmalarının ümumi sayı bu dilə digər dillərdən daxil olan sözlərin sayından qat-qat üstündür. İlk mərhələyə məxsus fransız alınma sözləri olduqca çox az idi. Həmin dövrün mətnlərinə nəzər yetirdikdə fransız sözlərinin yazıda üstünlük təşkil etmədiyini görə bilərik. XII əsrdə rahib Orm tərəfindən yazılmış "Ormulum" nəzm əsərində yalnız 20 fransız sözdən istifadə edilmişdir. Buna baxmayaraq cənub dairələrə

məxsus əlyazmalarda daha çox fransız sözü qeydə alınmışdır. Məsələn, Layamonun “Brut” əsərində 150, Ənkrin “Rayl” əsərində isə 580 alınma söz işlənmişdir.

Ümumilikdə, XII əsrdən öncə ingilis dilinə daxil olan fransız sözlərinin sayı 1000-i aşmır. Orta əsrlər dövründə ingilis dilinə 10.000-dən çox fransız sözləri yol tapır. Orta əsrlərə məxsus fransız alınma sözlərinin əksəriyyəti XIV əsr şairi Cefri Çoserin yaradıcılığında üstünlük təşkil edir. Onun əsərlərində 8000 alınma sözü qeydə alınmışdır. Bu sözlərin 4000-i Roman mənşəyindən olan sözləri əhatə edir. A.K.Bafa görə, fransız dilindən alınma sözlərin 75%-i qorunub saxlanılır və hələ də Müasir ingilis dili dövründə işlənməkdədir.

Qeyd edim ki, hələ Qastinqs döyüşündən əvvəl ingilis dilinə bir neçə fransız mənşəli söz daxil olmuşdur : IX əsrdə Qədim ingilis mətnlərində fransız mənşəli söz sot-ağılsız adam, axmaq; X əsrdə *münt-dağ, castel (castle)-qala, tür-qəsr*; XI əsr *prut (proud) qürurlu, pryte (pride)-qürur*.

Fransız sözlərinin ingilis dilinə nüfuz etməsi dərhal Norman işğalından sonra başlamamışdır. Bu dildən alınma sözlərin əksəriyyəti XII əsrin II yarısında və XIV əsr ərzində qeydə alınmışdır.

İngilis dilinin lüğət tərkibinin artması təkcə məğlub olan fransız dilindən daxil olan sözlərin ingilis dilinə uyğunlaşdırılması nəticəsində baş vermir. Bu sözlər, həmçinin Normanların İngiltərəyə gəldikdən sonra qədim ingilislər üçün naməlum olan yeni yaşam xüsusiyyətləri, yeni fəaliyyət növləri vasitəsilə ortaya çıxır.

Eyni təbəqəli adamların ünsiyyəti nəticəsində ingilis dilinə daxil olan Skandinav mənşəli sözlərdən fərqli olaraq, fransız sözləri ingilis cəmiyyətinə məxsus yüksək rütbəli əyanlar tərəfindən mənimsənilmişdir. Onlar ölkədə hökmranlığın əsas mənəblərinə məxsus məhkəmə, idarəetmə, kilsə və məktəb kimi müxtəlif yüksək vəzifəli yerlərdə fəaliyyət göstərirdilər.

Skandinav mənşəli sözlərdən fərqli olaraq fransız sözləri, əsasən, norman zadəganlarının maraqlarını, zövqlərini və məişət həyatını əks etdirən cəmiyyətin yüksək təbəqələrindən alır və aristokratik xüsusiyyət daşıyır. Bu alınma sözlər arasında biz feodal iyerarxiyasına aid aşağıdakı anlayışları görə bilirik : müxtəlif feodal titulları; dövlət idarəetməsi; məhkəmə; hərbi sahə; feodalların həyat və məişəti; musiqi, ədəbiyyat, incəsənət sahəsinə aid; müxtəlif sənətkarlıq sahələri; yemək və müxtəlif növ ət adları; həmçinin dinə aid anlayışlar ilə rastlaşa bilirik.

Norman işğalı ölkədə artıq başlanmış feodalizm prosesini tezləşdirir və ingilis kəndlisinin köləliyini daha da artırır. Fransız idarəçiliyinə məxsus feodalizm quruluşu ölkəyə tətbiq edilir. XI-XII əsrlərdə təhkimçilik hüququ tamamilə formalaşır. Torpaqdan istifadə sahəsində torpaq sahibkarlığının yeni növü sayılan feodal mülkü norman sözü ilə “maner” (müasir manor) adlanır. Böyük feodal torpağında yaşayan və ağasına vergi ödəyən, həmçinin feodal vəzifələrini yerinə yetirən azad kəndlilərə xüsusi adlar verilir. Feodalların öz təhkimli kəndlisinə bəslədikləri nifrət və etinasız münasibətlər, onların təbiətən və mənən pis xasiyyət və keyfiyyətlərə malik olduqlarını hesab etmələri XIV əsrdə yeni anlayışın ortaya çıxmasına səbəb olur. Məsələn, təhkimli kəndli Norman sözü olan villain/vilein-yaramaz, əclaf adlanırdı, amma təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra bu sözün mənası “təhkimli” olaraq qaldı. XV əsrdə təhkimçilik hüququnun ləğv olunması ilə əlaqədar olaraq kəndlilərin azad torpaq sahibkarlarına çevrildikdən sonra fransız mənşəli söz paisant (müasir peasant) - kəndli ingilis dilində geniş yayılır. Feodal sistemində hakimiyyətin idarə edilməsi ilə əlaqəli olan digər sözlər vəzifə və rütbə adlarını təşkil edir. Biz bu dövrdə fransız mənşəli müxtəlif zümrəli feodalların adlarına rast gələ bilirik, məsələn, baronet, baron count, duke, empress, peer və s. Bu sözlərdən əlavə bu sahəyə aid aşağıdakı sözləri qeyd edə bilirik : *fief, feudal, vassal, liege* və s.

İngiltərənin Normanlar tərəfindən işğalından sonra feodal və təhkimli kəndlilər arasında yaranan yeni münasibətlər, eləcə də Anqlo-Sakson zadəganlarının geniş torpaq sahələrinin müsadirə edildikdən sonra onların kral hakimiyyəti ilə yaranan münasibətləri nəticəsində böyük əmlakların yeni və güclü Norman feodal sahibləri idarəetmə orqanları və məhkəmədə köklü dəyişikliklər tələb edirlər. Bütün dövlət aparatları yenidən təşkil edilir və bütün hökumət vəzifələri Normanların əllərində olduğuna görə bu sahələrə daxil olan yeni anlayışlar fransız sözləri ilə adlandırılır. Bu qrup sözlərə aşağıdakılar daxildir :

Hökumət və idarəetmə. İki əsrdən çox, ölkə Normanlar tərəfindən idarə edilir. Bu da özünü çoxlu alınma fransız sözlərində əks etdirir. Bu alınma sözlər mənaca müxtəlif sahələri əhatə edir, əsasən, hakimiyyətin idarə olunmasına aid sözlər, məsələn, govern, government, parliament və s.

Düzdür, onlar qədim ingilis mənşəli “king” və “queen” sözlərini olduğu kimi saxlasalar da, bu sahədən alınan sözlərin əksəriyyəti demək olar ki, fransız mənşəli sözlərdir.

Kral I Henrinin vaxtında əsas qoyulmuş kral məclisi fransız mənşəli söz ilə “council” adlanır. Onun üzvləri isə həmin sözdən törəyən “councillor” sözü ilə adlanır.

İngiltərədə kral hakimiyyətinin iqtisadi dayağı hesab olunan xəzinədarlıq böyük əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, xəzinə eschekere-şahmat taxtası adlandırılır. Çünki iclas otağının masası dama-dama parça ilə örtülmüşdür. Masanın bu cür parça ilə örtülməsi daha sonralar ənənə halını alır.

1265-ci ildə kral hakimiyyətinin məhdudlaşmasını tələb edən Simon Moifor, qraf Lesterin, və onların ətrafında birləşən baronların təşəbbüsü ilə ölkənin idarə edilməsi üçün şura təşkil olunur. Şuraya baron və ali ruhanilər, eləcə də, hər bir qraflıqdan iki cəngavər və böyük şəhərlərdən iki vətəndaş dəvət olunmuşdur. Bu yeni təşkilat fransız mənşəli “parlement” adını alır. Hər fəhərf tərçümədə bu sözün mənası “söhbətxana”dır. Parlement fransız feli parler-danışmaq sözündən yaranmışdır. Sonralar latınistlər tərəfindən sözə düzəliş olunaraq “parliament” kimi yazılır. “Parliament” sabit söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olur, məsələn, come to Parliament-parlament üzvü olmaq.

Bu dövrdə ingilis dilinə daxil olan estat-dövlət, mülk sözü qədim fransız mənşəlidir. Sonralar “estate” sözü mülk mənasında işlənir, dövlət anlayışı isə həmin sözün kökündən olan “state” ilə ifadə olunurdu. XVI əsrdə bu sözdən törəmə olan statesman-dövlət xadimi, XVII əsrdə isə İngiltərəni idarə edən kraliça Elizavetanın vaxtında “stateswoman” sözü formalaşır.

Orta dövrdə kral hakimiyyətinin artan gücü pouer (müasir power)-hakimiyyət, güc adlanır. Bu söz qədim fransız mənşəli “poer” sözündən yaranmışdır.

Bu dövrdə ingilis mənşəli “land” sözünə sinonim olan fransız mənşəli country - ölkə sözü alınır. Bundan əlavə people-xalq sözü ingilis dilinə daxil olur.

Hüquqi terminlər. Yuxarı təbəqəli Normanların ingilis dilinə gətirdikləri digər yenilik hüquqi terminlərlə bağlıdır. Belə ki, İngiltərənin fransız Normanları tərəfindən işğalından sonra məhkəmə fransız dilində aparılır, həmçinin hakimlər də fransızlar idilər. Buna görə hüquqi və məhkəmə terminologiyası istifadəyə daxil olaraq ingilis dilində bu günədək qalır. Normanlar II Henrinin hakimiyyəti dövrünə kimi ölkəyə heç bir yeni qanun təqdim etmədiklərinə baxmayaraq, hüquqi məsələlərin idarə edilməsi yenə də onların əlində idi. Bir neçə yüz il ərzində məhkəmə prosesləri bütünlüklə fransız dilində idarə edilir. Buna görə də bu sahədə çox nadir halda əsl ingilis sözünə rast gəlmək olar. Əvvəllər bu sözlər yalnız məhkəmə terminləri kimi işlənsə də, bugünkü dövrdə gündəlik olaraq işlədilən sözlər sırasına daxil edilmişdir. II Henri hakimiyyətə gəldikdən sonra məhkəməyə aid çoxlu yeniliklər təqdim edir.

“Court” (məhkəmə) sözü fransız mənşəli “cort” sözündən yaranmışdır. Bu söz XII əsrdə ingilis dilinə “kral sarayı” mənasında daxil olmuşdur. O dövrdə Ali Məhkəmə kral sarayında kralın başçılığı altında həyata keçirilir və court of justice-ədələt məhkəməsi, məhkəmə üzvləri isə “judge” adlanırdı. I Eduardın hakimiyyəti dövründə sülh məhkəməsi-justices of the peace yaradılır. Məhkəmə üçün münsiflər heyəti təyin olunur: grand jury və petty jury. Fransız dilindən məhkəmə prosesi ilə əlaqəli çoxlu feillər alınmışdır: accuse (ittham etmək), plead (məhkəmədə çıxış etmək), execute (hökmü icra etmək). Digər hüquqi terminlər aşağıdakıları əhatə edir: *accuse, acquite, assize, attorney, cause, court, crime, damage, defendant, demesne, dower, fee, felon, felony, fine, guile, heritage, hue and cry, imprison, injury, inquest, judge, judgement, jury, just, justice, legate, penalty, plaintiff, plea, plead, pleader, privilege, property, real estate, rent, robber, session, sue, suit, summon, tenure, traitor* və s. Bu sözlərin bəziləri artıq gündəlik işlədilən sözlər sırasına daxil olduğuna görə, onları tamamilə texniki hüquqi sözlər adlandırmaq çox çətindir. Bundan əlavə, ingilis dilinə daxil olan bir çox hüquqi terminlər gündəlik lüğət tərkibinə daxil ola bilməmişdir və bu sözlər yalnız hüquqşünaslara məlum olmuşdur. Məsələn, fransız sözü “manoeuvre” ingilis dilinə “mainour” kimi daxil olmuşdur, mənası “oğurluq üstündə yaxalanmaq”dır. “Je faille” sözündən alınmış “jeofail” “səhvini boynuna almaq” deməkdir. “Larceny” yalnız hüquqşünasların danışığında istifadə edilirdi, məhz buna görə bu termin “theft” sözünü ümumi istifadədən sıxışdırıb aradan çıxarda bilmədi. “Thief” və “steal” sözləri o zaman ingilis dilində çox işləndiyinə görə fransız hüquqi termini tərəfindən əvəz oluna bilmədi. Buna baxmayaraq, “burglar” fransız mənşəli söz ingilis dilinə yol tapmışdır. Fransız dilindən alınan hüquqi

sahəyə aid söz birləşmələrində sifət isimdən sonra işlənir, bunun səbəbini isə söz birləşmələrinin həmin dildən olduğu kimi, yəni ingilis dilinə uyğunlaşdırılmadan alınmasıdır. Məsələn, *heir male, issue male, fee simple, proof demonstrative, malice prepense (sonradan malice aforethought), letters, patent, attorney general, lords spiritual, lords temporal, the body politic* və s.

Şübhəsiz, hüquqi terminlər ilk dəfə məhkəmə tamamilə fransız dilində aparılarkən hüquqşünaslar tərəfindən ingilis dilinə təqdim edilmişdir, məsələn, *case, defend, false, fault, female, heir, male, marriage, marry, oust, prison, prove*. Bu sözlər arasına daxil olan “defend” və “prison” sözləri hüquqi və hərbi sahələr üçün ümumilik təşkil edir. Bundan əlavə, *courteous, fine, noble, refined* kimi təsviredici sözlər də fransız dilindən alınmışdır. Fransız mənşəli *petty* (Fr. *petit*) sözü əvvəllər, bir qayda olaraq, hüquqşünaslar tərəfindən aşağıdakı sözlərlə birlikdə istifadə edilirdi: *petty injury, petty larceny, petty constable, petty sessions, petty averages, petty treason* (daha çox “*petit treason*” kimi yazılır). Fransız mənşəli hüquqi termin “*puis né*” ingilis dilinə “*puisne*” kimi, yəni olduğu kimi keçmişdir. Hüquqi termin kimi gənc və aşağı rütbəli mənasını verən bu söz, əslində, ilkin olaraq “sonra doğulan” mənasında işlənmişdir. Müəyyən vaxtdan sonra bu söz “*puny*” kimi işlənməyə başlanır. Bundan əlavə, dildə külli miqdarda fransız hüquqi terminləri üstünlük təşkil edir.

Hərbi terminlər. Normanlar hərbi xidmətin Anqlo-Saksonlardan əsaslı sürətdə fərqlənən yeni quruluşunu ölkəyə təqdim edirlər. Və bu dövrdə ingilis dilinə külli miqdarda hərbi terminlər keçmişdir. Bunun səbəbi isə hərbi məsələlərin Normanlar tərəfindən idarə edilməsi idi. Qoşunların təşkili və hərbi xidmət ingilislər üçün tamamilə yeni bir sahə hesab olunurdu. Qədim ingilis piyada dəstəsini məğlub edən polad geyimlə zirehlənmiş Normanların süvari dəstəsi Qastinqs döyüşündən sonra İngiltərədə əsas qoşun növü elan edilir. II Henrinin vaxtında ilk planda azad adamlardan ibarət olan yığma qoşunun təşkil edilməsi dururdu. Belə ki, bu qoşunun öz şəxsi silahları: dəmir zireh, dəbilqə, at, cəngavərlərin isə zirehi, dəbilqəsi, qalxan və atları olmalı idi. Yeni təşkil olunan ordu fransız mənşəli “*army*” adını alır. XV əsrədək istifadə edilən qədim ingilis sözləri “*here*” və “*fird*” fransız mənşəli “*army*” sözü tərəfindən əvəz edilir. Muzdlu qoşunların dəstəsi yarandıqdan sonra fransız mənşəli “*soldier*” adlanır. Hərbi sahəyə aid olan sözlərin çoxu ilk dövrlərdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur: *armour, arms, assault, banner, bettle, buckler, conquer, cutlass, dart, ensign, hauberk, lance, mail (chain-mail, QFr.maille), peace, pursue, siege, were (war)*. Aşağıdakı sözlər ingilis dilinə bir qədər gec daxil olmuşdur: *admiral, chieftain (sonralar captairf və colonel), dragoon, lieutenant, navy, officer, sergeant, soldier, troops, vessel*. Hal- hazırda hərbi sahə xaricində işlənən bir çox sözlər, şübhəsiz, ilk dövrlərdə yalnız bu sahə ilə məhdudlaşır. Məsələn, *aid, challenge, company, danger, enemy, espy(spy), force, gallant, guard, hardy, march, prison, scape(escape)* və s.

Dini terminlər. Normanların əlində tək-cə hərbi və hüquq kimi sahələr deyildi. Həmçinin bütün önəmli vəzifələr - ingilis yepiskopluq və abbatlıqları tezliklə Norman ruhanilərinə təslim edilir. Norman işğallarından başlayaraq, 1200-cü ilə kimi ingilis dilinə daxil olan sözlərin çox hissəsi dini mənə daşıyır və bu da Normanların kilsəyə sədaqətindən xəbər verir. Beləliklə, dini məsələlər yüksək rütbəli Normanların idarəçiliyi altında olduğuna görə, XII və XIII əsrlərdə ingilis dilinə kilsə ilə əlaqəli çoxlu sözlər daxil olur: *abbey, altar, angel (Q.Fr angele, müasir Fr. ange), anguish, archangel, baptism, cell, chaplain, clergy, cloister, comfort, conscience, devotion, evangelist, faith, feast, frere* (Müasir ingilis dilində *fiar*), *homily, miracle, nativity, orison, paradise, parish, passion, patience, pity, pray, prayer, preach, prior, procession, purity, relic, religion, sacrament, sacrifice, saint, salvation, saviour, sermon, sauter (müasir psalter), service, trinity, virgin, abbey* və s. Bu sözlər İngiltərənin bir çox hissələrində tikilən Norman memarlığının əzəmətli monastr və baş kilsələrinin olması ilə əlaqələndirilir.

Blame, lesson, nature, order, rule, save, tempt kimi çoxmənalı sözlər gündəlik istifadə edilən sözlər sırasına daxil olsalar da, əvvəllər tamamilə dini mənələrə malik olublar. Bundan əlavə, ruhanilər din və əxlaq müəllimləri olduqlarına görə, onlar bu sahəyə aid olan əxlaqi fikirlərlə əlaqəli bütün sözləri yerli əhaliyə təqdim edirdilər. Məsələn, *charity, chaste, conscience, covet, cruel, desire, discipline, duty, fool, grace, jealous, lechery, mercy, pity, vice, virtue* və başqaları. Normanların

Britaniyada dominantlığını əks etdirən yuxarı sahələrdən başqa, ingilislərin həyat tərzinə təsir edəcək aşağıdakı mühüm dəyişiklikləri qeyd etməmək olmaz.

Memarlıq və İncəsənət. Fransızlar incəsənətə aid bir çox sahələrdə ingilislərin müəllimləri hesab olunur. İşğaldan sonrakı illər ərzində Normanlar Britaniyada özlərini təhlükəsiz hiss etmirlər. Ölkəni nəzarətdə saxlamaq üçün Fateh Vilhelm ingilislər üçün tamamilə yeni quruluşlu qalalar tikməyə başlayır. London Bürcü ilk ucaldılan qalalardan hesab olunur. Baronlar kralın bu siyasətini davam edirlər. Nəticədə tezliklə ölkə ilk dövrlərdə taxtadan, amma sonralar daşdan tikilmiş yeni qalalar şəbəkəsi ilə mühafizə olunur. Təbii olaraq “castle” sözü ingilis dili tərəfindən mənimsənilir. Təkcə incəsənətə aid *art, colour, design, figure, image, ornament, paint* kimi sözlər deyil, həm də texniki əhəmiyyətli xüsusi sözlər fransız mənşəlidir. Memarlıq sahəsinə aid aşağıdakı nümunələrin adları çəkilə bilər: *aisle, arch, castle, cellar, chapel, choir, cloister, column, garret, manor, mansion, palace, pillar, porch, reredos, tower, transept, vault* və s.

Ev əşyaları. Feodal qəsrlərinə aid olan mebellər ingilis evlərindəkilərdən rahat və təmtəraqlılığına görə çox fərqlənirdi. İngilislərin kürsüsü və estakada üzərində lövhələri ağır masa və stullar əvəz edir. Dəri pərdələr zəif küncündə asılır. Zəif ürəkəçən və gözəl görünməsi üçün divan və çıraqlar əlavə olunur. Bütün bu və digər əşyalar ingilislər üçün naməlum idi və onlar bu əşyaları mənimsədikdən sonra ixtiyari olaraq onları fransız adları ilə birlikdə istifadə edirlər. Beləliklə, *chair, couche, curtain, furniture, lamp, table* sözləri gündəmə gəlir. Bu sahəyə aid çoxlu fransız sözlərinin ingilis dilinə daxil olmasına baxmayaraq, yerli mənşəli “stool” sözü hələ də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Əyləncə terminləri. Ümumilikdə, biz Norman sahibkarlarının həyatlarından necə zövq aldıklarını və necə öz təhlükəsizliklərini təmin etdiklərini görə bilərik.

Fransız dilindən alınma sözlərdən bir çoxu əyləncə sahəsi ilə bağlıdır. Çünki Norman baronları boş vaxtlarını müxtəlif məşğuliyyətlərlə keçirirdilər, məsələn, *chess, cards, chase, comfort, delight, flower, fruit, ease, joy, leisure, pleasure*. Çoxlu asudə vaxtları olan Norman baronlarının həyatlarını daha da rəngləndirən əyləncələrə nəzər yetirdikdə, biz həddən artıq fransız sözləri ilə qarşılaşa bilərik. Təqib fransızların ən sevimli məşğuliyyətlərindən biri idi. “Chase” sözü ingilis dilinə daxil olmasınca baxmayaraq, ingilis mənşəli “hunt” sözü də dildə yerini itirməyib bu günədək istifadə edilməkdədir. “Hunt” sözü fransız qarşılığı ilə əvəz edilməsə də, təqib ilə əlaqəli bir sıra fransız mənşəli sözlər ingilis dilində üstünlük təşkil edir: *brace, couple, falcon, leash, quarry, scent, track, warren*. Bundan əlavə, ümumi termin sayılan “sport” sözü də fransız mənşəlidir. “Sport” “desport” (disport) sözünün qısaldılmış formasıdır. “Card” və “dice”, həmçinin müxtəlif əyləncə və oyunlarla əlaqəli bir qrup sözlər fransız mənşəlidir, məsələn, *partner, suit, trump*. Bundan əlavə, kart və zər oyunçularının işlətdikləri sözlər arasında marağa səbəb olan digər qrup sözlər rəqəmlərdir: *ace, cater, cinque, deuce, size, tray*. Normanların ingilislərə təqdim etdikləri digər məşğuliyyət tournamentləri-yarışların təşkili idi. Tezliklə bu oyun ingilislərin ən çox oynadıqları oyuna çevrilir. Bu oyunda təkcə fərdi rəqiblər deyil, eyni zamanda çoxlu qruplar da iştirak edə bilər. Bu arada, müşahidəçilər isə oyunçuları ruhlandırır və onları alqışlayırlar. Bu məşğuliyyətləri ifadə edən sözlər də ingilis dilinə daxil olur.

Fransız mətbəxi. Məhz ilk dəfə Con Volis tərəfindən 1653-cü ildə “Grammatica linguae Anglicanae” kitabında qeyd edilmişdir ki, fransızların yemək üçün istifadə etdikləri müxtəlif heyvan ətlərinin adları fransız mənşəli sözlərdən ibarətdir, amma heyvan adları Anqlo-Sakson mənşəli sözlərdir. Bu fikirlər tez-tez Volter Skot “Ivanhoe” əsərində təkrarlanır və məhz Volter Skot bu sözləri kütləviləşdirir. Məsələn, *beef, veal, mutton, pork, bacon, brawn, venison* kimi sözlər süfrədə fransız mənşəli adları ilə adlanır. Amma heyvan adları: *ox, cow, calf, sheep, swine, bear, boar, deer* kimi sözlər Anqlo-Sakson mənşəli sözlərdir. Bu, onunla izah olunur ki, heyvanın qayğısına aşağı sınıfdan olan kəndlilər qalırdılar, yüksək rütbəli əyanlar isə həmin heyvan ətlərindən müxtəlif növ yeməklər dadırdılar. Fransızlar öz aristokratik yemək vərdişləri ilə seçildilər. Çoxlu fransız sözlərindən istifadə, əsasən, fransız mətbəxinin üstünlüyü ilə izah olunur. Bunu aşağıdakı fransız mənşəli sözlər də sübut edir: *boil, dainty, fry, jelly, pastry, pasty, plate, roast, sauce, sausage, soup, toast, towel*. Bundan əlavə, *dinner, supper, feasts* sözləri fransız mənşəli olsalar da, “breakfast” sözü ingilis mənşəlidir.

Dinner - nahar fransız mənşəli “diner” sözündən alınmışdır. Orta əsrlərdə günəşin doğmasından bir neçə saat sonra, saat 9-12-də, işə başlamamışdan öncə, universitetlərdə isə saat 11-də nahar edirdilər. XVII-XVIII əsrlərdə nahar daha gec vaxta köçürülür.

Ədəbiyyat:

1. Dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, SSR Elmlər Akademiyası, 1957.
2. Abdulrahimov E.H. The ABC of the History of the English language. Bakı, Mutarcim, 2005, 262 p.
3. Аракин В. История английского языка. Москва, Физматглит, 2009, 156 с.
4. Ильиш Б.А. История английского языка. Москва, Высшая школа, 1968, 259 с.

Nuriyeva G.

**On the influence of French language to English
(Summary)**

This article touches upon the influence of French to English. The author tries to give information on interrelation of French and English language from historical point of view. The article at the same time gives brief information English words borrowed from French language. Basically the author gives plenty of borrowed words covering different sphere of life of English people.

Нуриева Г.

**О влияние французский язык английскому языку
(Резюме)**

В статье рассматривается влияние английскому языку французский язык. Автор пытается дать информации взаимоотношение французский и английские языки с исторической точки зрения. В статье также имеет места об информации взаимственные слова из французского языка. Главным образом автор дает многие взаимствованные слова которые охватывает разные сферы жизни английского народа.

Rəyçi: dos. A.Cəfərov

QƏNİYEVA AYSEL
Azərbaycan Dillər Universiteti
aysel.qeniyeva@bk.ru

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN BƏDİİ DİLİNDƏ METAFORA VƏ
METONİMİYA**

Açar sözlər: üslubi vasitələr, ifadə vasitələri, metafora, metonimiya.

Key words: stylistic devices, expressive means, metaphor, metonymy.

Ключевые слова: стилистические тропы, выразительные средства, метафора, метонимия.

Dilçilikdə sözləri ön plana çıxaran, yəni daha gözə çarpan, təsirli hala gətirən və bu səbəbdən bəzi əlavə məlumatlar verən xüsusi vasitələri ifadə etmək üçün fərqli terminlər mövcuddur. Bunlar ifadə vasitələri, üslubi vasitələr, üslubi işarələr, nitq fiqurları və s. adlandırılır. Bütün bu terminlər bir-biriləri ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənilir və şərti olaraq neytral adlandırdığımız vasitələrə qarşı qoyulur. Əksər dilçilər məna baxımından onların, sadəcə olaraq, semantik və üslubi fərqlərini ayırd edirlər. Əslində bütün dil vasitələri müəyyən bir mənaya malikdir- bəzilərinə qrammatik və leksik məna, digərlərində isə xüsusi məna adlandırılan üslubi keyfiyyətlər mövcuddur. Bu cür mənalar ilkin mənalarla yanaşı gedir və sanki həmin mənalarla birgə işlədilir [3, s.25].

İfadəni vurğulamaq və ya ifadəli etmək müəyyən bir dilin ifadə vasitələrinin əsas xüsusiyyətlərinə daxildir. Bu vasitələrə dilin bütün səviyyələrində rast gəlmək mümkündür- fonetik, qrafik, morfoloji, leksik və ya sintaktik [11, s.34].

İngilis və Azərbaycan bədii dilində məcaz olduqca müxtəlifdir. Bu müxtəliflik sözün əşyəvi-məntiqi əlaqələrinin rəngarəngliyi ilə bağlıdır. Həmin əlaqələrin xarakterindən asılı olaraq məcazın müxtəlif növləri özünü göstərir. Bunlardan yığcamlılıq və ifadəlilik cəhətdən ən qüvvətli metaforadır. Buna görə də məcazlar sistemində metaforaya birincilik verilir. Onun ardınca metonimiya, epitet və sinekdoxa gəlir ki, məcazın bu növləri də dilin mənalı nitq vahidləridir. Məhz metafora, metonimiya, sinekdoxa və epitet polisemiyanın əsas növləri olub lüğət tərkibinin obrazlı leksikasını təşkil edir [2, s.12].

Müqayisə, bənzətmə, epitet, metonimiya, mübaliğə və s. məcaz növlərinə frazeoloji vahidlərdə rast gəlmək olur. Buna görə də frazeoloji vahidləri bədii təsvir vasitəsi kimi məcaz növləri üzrə qruplaşdırmaq məqsədə müvafiqdir. Bu vahidlərdə poetik müqayisə daha çox iştirak edir. Poetik müqayisə dedikdə məcazın bənzətmə, müqayisə, istiarə, epitet və s. kimi növləri nəzərdə tutulur. Komponentlərin təmsil etdiyi fikir, obyekt bir-biri ilə qarşılaşdırılır, adi şəraitdə nəzərə çarpmayan cəhətlər qabarıq şəkildə meydana çıxır, təsvir obyektinin səciyyəvi cəhətləri açılır, əyaniləşir, oxucunun gözləri qarşısında canlanır [1, s.102-103].

Leksik-üslubi vasitələrin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onların müxtəlif növləri özünü göstərir. Onlardan ən tanınmışları, demək olar ki, metafora və metonimiyadır ki, onlar bədii ədəbiyyatda köçürülmə və ötürülmə kimi prosesləri həyata keçirir.

Bu köçürülmə və ötürülmə kimi əməliyyatlar ritorikada metafora və metonimiya adları altında geniş yayılaraq tanınmağa başlamışdır. Metafora gizli müqayisə olmaqla yanaşı, bir varlığa məxsus əlamətin başqasının üzərinə köçürülməsini tətbiq edən bədii ifadə vasitəsidir. Məsələn: *a cunning person* (hiyləgər insan)- burada heyvana aid xüsusiyyət insan üzərinə köçürülüb və onun necə karakterə məxsus olduğu metafora ilə təsvir olunub [6, s.197-198].

Metafora sözlərin ilkin və mətdaxili olaraq iki mənada qəsdən istifadəsidir. Bu cür istifadənin əsasını anlayışların qeyri-müəyyən olaraq bənzərliyidir. Bu oxşarlıq anlayışların mahiyyətində deyil, zehni olaraq bir oxşarlıqdır, buna görə də metafora yalnız müəyyən bir kontekstdə mövcud ola bilər. Məsələn, *The land shouted with grass* (Torpaq çəmənlə birlikdə ağlayırdı) cümləsində *shout* feilinin lüğət mənasına əsaslanan yeni kontekstual mənaları inkişaf etməkdədir- haraylamaq, yüksən səslə ağlamaq [13, s.95].

Qədim Yunan və Roma ritorikalarında geniş yayılmış bu termin bir mənanın digər bir mənaya keçməsinə şərait yaradır. Metafora həm də sözün törəmə mənasını əldə etdiyi prosesi təyin etmək üçün geniş istifadə olunur. Dil bütövlükdə məcazi mənalı metaforaların lüğəti kimi müəyyən edilmişdir. Mənalının ötürülməsi nəticəsində *grasp, get və see* sözləri “başa düşmək” kimi törəmə mənanı qazana bilmişlər, məsələn: *I see* və *I got it* cümlələri *Mən başa düşdüm* kimi tərcümə oluna bilər. Bu və ya digər sözlər belə yolla işləndikdə yalnız sözlərin semantik quruluşlarında mövcud olan törəmə mənaları qeyd oluna bilər. Törəmə mənə metaforik mənşəli olsa da stilistik təsiri yoxdur, çünki ilkin mənə artıq hiss edilməmiş olur [3, s.139-140].

Metafora nitqdə və yazıda işlədilən dilin əsas vasitələrindən biridir. Metafora dedikdə oxşarlığın əsasında mənanın ötürülməsi nəzərdə tutulur. Bu dilin ifadəli gücünə kömək edən təsirli semantik bir yoldur. Bu bədii ifadə vasitəsi nitqə canlılıq və ifadəlilik verir və hər hansısa bir termin təsirliliyini itirən zaman metaforadan istifadə xüsusilə vacibdir. Metafora bədii ifadə vasitələri içində ən çox işlənənlərdəndir desək yanlışdır. Eyni zamanda konkretlik əldə etmək üçün vacib bir nitq vasitəsidir, hansı ki bir neçə sözlə də ifadə etmək mümkündür, məsələn: *a ray of hope* (ümid işığı), *a stony heart* (daş ürək), *bitter enemy* (amansız düşmən), *flight of fancy* (xülyaların uçuşu), *a stormy discussion* (qalmaqallı müzakirə), *the torments of jealousy* (qısqanclığın əzabları) [7, s.103].

Dünyanın obrazlı, təsviri dərk olunması üçün onun öz qanunları vardır. Obraz, metafora olduqca mürəkkəb bir əlaməti və ya məzmunu qısa şəkildə çatdırmağa kömək edir (müəyyən atalar sözünü, yaxud hər hansı bir frazeologizmi). Metafora haqqında belə bir deyim də mövcuddur: “Language is a book of faded metaphors” (Dil solğun (çox işlədilmiş) metaforalardan ibarət bir kitabdır) [6, s.200].

Metafora yalnız sözlərin istifadəsini deyil, həm də lüğəti zənginləşdirir. Məsələn:

- My dad was boiling mad- Atam çox əsəbi idi.
- His idea was difficult to swallow- Onun fikrini qəbul etmək çox çətin idi.
- The homework was a breeze- Ev tapşırığı çox asan idi.
- Her dog, Jake was the sunshine of her life- Onun iti, Ceyk onun həyatının günəşi idi.

Linqvistik metafora: *foot of a mountain* (dağın ətəyi), *leg of a table* (stolun ayağı), *eye of a needle* (iynənin gözü), *nose of a ship* (gəminin burnu) və s.

Uzun müddət ərzində istifadə olunaraq metaforik xüsusiyyətlərini itirən adlar da mövcuddur: *Don Juan, Hacı Qara* və s.

Metaforanın digər bir semantik xüsusiyyəti də vardır ki, burada həqiqi və məcazi mənaların birgə iştirakı mümkündür. Məsələn, *a mouth* sözü bədənin bir hissəsi olmaqla yanaşı hər hansı bir açılışa və ya çıxışa məcazi olaraq tətbiq edilə bilər: *the mouth of a river* (çayın ağzı), *the mouth of a cave* (mağaranın ağzı) və s. [4, s.135-136].

Metonimiya bir əşyanın adının digər əşyaya uyğun və yaxın olmasına əsaslanaraq dəyişdirilməsinə deyilir. Metonimiyanın gücü mücərrəd və ümumi varlıqlarla müqayisədə daha konkret və cəlbedici xüsusiyyətlərə malikdir. Ritorikada bu ele bir ifadə vasitəsidir ki, bir cisim və ya anlayış öz adı ilə deyil, onunla sıx əlaqəli olan digər cismin adı ilə işlənir. “Metonymy” termini Yunan dilindən götürülüb “meta”- *dəyişmək*, “onyma” isə *ad* mənasını verir. Metonimiya uyğunlaşmaya əsaslanaraq mənənin ötürülməsidir. Mənənin və ya metonimiyanın uyğunluğu müəyyən sözün və ya ifadənin bir hissəsini təşkil edən və ya onunla sıx əlaqəli olan digər sözlərə birləşməsini semantik proses kimi təsvir edilə bilər.

Metonimiya fərqli münasibətlərlə əlaqələndirilə bilər:

1) Müəyyən bir tutum onu təşkil edən hissəciklərin və ya onun tərkibinə daxil olan varlıqların yerinə işləyə bilər. Məsələn, *He drank a cup* (O, bir fincan içdi) cümləsində *cup* sözü çay, kofe, su və s. sözlərinin yerinə işlədilmişdir. Müxtəlif orqanların adları da bu yol ilə işlənir. Məsələn: *He has a weak eye* (Onun gözü zəifdir) cümləsində *eye* sözü “görmə qabiliyyəti” birləşməsinin yerinə işlədilib.

2) Bəzən mənənin dəyişməsi qorunur və tutumu təşkil edən əşyanın və ya varlıqların əvəzinə məhz tutumun öz adı işlənir. Məsələn, *school* sözünü həm *məktəb binası*, həm də *bilik, elm* mənasında istifadə etmək mümkündür.

3) Məkanın adı burada baş verən hadisələrin və ya insanların yerinə işləyə bilər. Məsələn:

Bush- 1) kol-kos, 2) avara

Chair- 1)stul, 2) kafedra (adamlar)

4) Müəyyən bir cismin bir hissəsi bütöv hissənin yerinə işləyə bilər:

ABC- 1) əlifba, 2) əlifba kitabı

to count noses- iclasda iştirak edənləri saymaq.

5) Cismin bütöv hissəsi onun bir hissəsinin yerinə də işlədilyə bilər. Müxtəlif heyvanların adlarının xəzlərinin əvəzinə işlədilyə, məsələn:

fox- 1) tülkü, 2) xəz, tülkü dərisindən hazırlanmış xəz

otter- 1) su samuru, 2) su samuru dərisi

squirrel- 1) dələ, 2) dələ dərisi xəzi və s.

6) Alət və ondan istifadə edənlərin, yəni, onların ustadı olan insanların arasında da müəyyən əlaqələr mövcuddur:

pen- 1) qələm, 2) yazıçı

Məsələn: *The best pens of the day= The best writers of the day* (Günün ən yaxşı yazıçıları).

7) Səbəb və nəticə arasındakı əlaqələrdə bir mənə səbəbi, digəri isə nəticəni ifadə edir:

cold- soyuq (səbəb); soyuqlama, soyuqdəymə (nəticə).

8) İxtiraçının adı icad etdiyi əşyanın yerinə işlədilyə, məsələn:

Mackintosh, Volt, Diesel və s. [4, s.138-141].

Metonimiya müxtəlif obyektlər və hadisələr arasındakı incə əlaqələrə əsaslanır, izlənilir və bəzən çox çətinliklə müəyyən edilir. İki cisim tez-tez ümumi vəziyyətlərdə rast gəldiyinə görə bir-biri ilə

əlaqələndirilir və buna görə birinin təsviri asanlıqla digərinin təsviri ilə müəyyənləşdirilə bilər [8, s.118].

Metaforadan fərqli olaraq, metonimiyada hadisələri başa düşmək üçün heç bir təcrübəyə ehtiyac yoxdur, məsələn: *a hundred head of cattle* (yüz baş mal-qara=metonimiya) ifadəsində heç bir əvvəlki təcrübə olmadan aşkar olunan mənəni başa düşmək mümkündür. *Head of Government* (hökumət sədri=metafora) ifadəsi isə bir nisbətlə əvəz olunur: hökumətin əsas, aparıcı üzvü bədənin bir hissəsi olan baş ilə eyni funksiyanı daşdığı üçün bu ifadədə öz mahiyyətini yetərincə əks etdirmişdir. Fərq kifayət qədər aydın görünür: birinci cümlədə heç bir izaha ehtiyac olmadığı təqdirdə, ikinci cümlədə əsl mənənin mənimsənilməsi vacibdir [12, s.112].

Metonimiya cismin və ya anlayışın öz adı ilə deyil, onunla yaxından əlaqəli olan digər cismin və ya anlayışın adı ilə xatırladığı məcazi dilin bir növüdür. Metonimiya və metaforanın hər ikisi cisim və ya anlayış arasında müqayisə və ya əlaqə yaradan məcazi dil formasıdır. Lakin mövcud olan əlaqələr bir-birindən fərqlənir. Metonimiya iki fərqli cismin bir-biri ilə uyğun əlaqəsi üzərində qurulmuş bir müqayisədir. Metafora isə əlaqəsi olmayan iki cismin keyfiyyətləri arasında müqayisə yaradır.

Metafora ilə metonimiya arasında daha bir əsas fərq ondan ibarətdir ki, metonimiya uyğunlaşma əlaqəsinə girdiyi halda, metafora müqayisəyə dayanaraq oxşarlığa əsaslandığını qeyd edib. Metafora və metonimiyanın öz quruluşlarında və funksiyalarında ortaq xüsusiyyətləri olsa da, işləmə mexanizmlərində və istifadə qaydalarında tamamilə fərqlənirlər. Metaforada bənzəyən və bənzədilən arasında böyük fərq və məsafə vardır, lakin metonimiyada iştirak edən iki element həmişə eyni sinfə aid olmasa belə, eyni kateqoriyaya aiddir. Semantik fərqlər və ziddiyyətlər həm metaforada, həm də metonimiyada mövcud olsa da fərqli xarakter daşıyır.

Metafora və metonimiya müxtəlif cəhətlərdən bənzərdir, lakin əsas fərq ondan ibarətdir ki, metafora bir anlayışı digəri ilə əvəz edirsə, metonimiya əlaqəli bir termin seçir. Beləliklə, metafora sözün mənasının dəyişdirilməsi və ya köçürülməsi üçün istifadə olunursa, metonimiya söz mənasının məntiqi cəhətdən uyğunlaşdırılması üçün işlənir. Məsələn, “He is a tiger in class” cümləsində metafora işlənib. Burada *tiger* sözü şəxsin xüsusiyyətlərini göstərmək üçün müqayisə kimi istifadə olunur. Lakin “The tiger called his students to the meeting room” cümləsində isə metonimiyadan istifadə olunub. Burada insan öz təbiətinə və xarakterinə görə bir pələnglə əlaqələndirilib.

Beləliklə, metonimiya bir nitq fiqurudur. Ritorikada bir cisim öz adı ilə deyil, əlaqəli, yəni ona uyğun olan sözlə ifadə olunursa, deməli burada metonimiyadan istifadə olunub. Metafora isə bir ifadə vasitəsidir ki, bu bəzi cəhətlər üzrə iki cismin oxşarlıqlarını göstərərək onları müqayisə edir. Metonimiya mürəkkəb bir varlığın uyğunlaşma əsasında sadə bir varlıqla əvəzlənməsini də təşkil edən ifadə vasitəsidir.

Metafora və metonimiya arasında digər bir fərq ondan ibarətdir ki, metafora bir fikri sıxışdıraraq ifadə edirsə, metonimiya fikirləri birləşdirərək təqdim edir. Həm metafora, həm də metonimiya real aləmdə həqiqi mənədən çox fərqli olan fikirləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Biri metonimiyadan istifadə edərkən keyfiyyətlər əsas sözdən metonimiyaya ötürülmür. Ancaq metaforada müqayisə olduqda müqayisə keyfiyyətlərə söykənir və bu prosesdə bəzi keyfiyyətlər əsas sözdən metaforaya köçürülür [14].

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov A. Nəbi Xəzrinin poetik dili. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 143 s.
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı: Elm, 1973, 74 s.
3. Galperin I.R. Stylistics. Moscow: Moscow Vyssaja Skola, 1981, 334 p.
4. Həjiyeva A. English Lexicology. Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, 248p.
5. Hüseynova M., Yunusova G. English Stylistics: “Elm və təhsil”, 2019, 280p.
6. Nəcəfli E., Tağhiyeva S. English Lexicology. Bakı: Mutarjim, 2018, 327 p.
7. Rayevska N. English lexicology. Kiev: Radyanska School, 1969, 192 p.
8. Антрушина Г.В., Афоносьева О.В., Морозова Н.Н. Лексикология английского языка. Москва, 1985, 218 с.

9. Велиева М.А. Лексико-семантические особенности тюркизмов в английском языке. Баку, 2014.
10. Велиева Н.Ч. Структурно- семантические особенности словосочетаний в современном английском языке. Баку, 2001.
11. Знаменска Т.А. Стилистика английского языка. Москва: Изд-во ЛКИ, 2008, 219 с.
12. Скробнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. Москва: Астрель, АСТ, 2003, 220 с.
13. Шаховский В.И. Стилистика английского языка. Москва: ЛКИ, 2008, 228с.
14. <https://www.grammarly.com>

Ganiyeva A.

Metaphor and metonymy in English and Azerbaijani literary language.

(Summary)

Metaphor and metonymy are the most common means of figurative expression used in speech, literature and everyday speech. Their history is very old, because these means of expression have been used since ancient times. Metaphor and metonymy are the figures of speech associated with the way of life, thinking and thinking of the people living in each era. Vivid, concise, precise, figurative metaphor and metonymy combine the events of life. In literary language, these means of expression perform a variety of stylistic functions. The writer uses metaphor and metonymy within the requirements of style and genre in order to create an artistic portrait, to give metaphorical plates of nature, to create artistic contrast.

Ганиева А.

Метафора и метонимия в английском и азербайджанском литературном языке

(Резюме)

Метафора и метонимия являются наиболее распространенными средствами образного выражения, используемыми в речи, литературе и повседневной речи. Их история очень стара, потому что эти средства выразительности использовались с древних времен. Метафора и метонимия – это обороты речи, связанные с образом жизни, мышления и мышления людей, живших в каждую эпоху. Яркая, лаконичная, точная, образная метафора и метонимия объединяют события жизни. В литературном языке эти средства выражения выполняют разнообразные стилистические функции. Писатель использует метафору и метонимию в рамках требований стиля и жанра, чтобы создать художественный портрет, дать метафорические пластины природы, создать художественный контраст.

Rəyçi: f.f.d. X.Əliyeva

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ARTIKLIN KOMMUNİKATİV FUNKSİYASI

Açar sözlər: artikl, müəyyən artikl, qeyri-müəyyən artikl, kommunikativ funksiya

Key words: article, definite article, indefinite article, communicative function

Ключевые слова: артикль, определенный артикль, неопределенный артикль, коммуникативная функция

Müasir mərhələdə dilçilik dili ünsiyyət vasitəsi kimi onun sistemli, funksional, sosial və pragmatik xüsusiyyətlərinin məcmusunda öyrənir. Ünsiyyət dil mətnlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Mətn nisbətən yeni dilçilik intizamının - mətn dilçiliyinin tədqiq predmeti olub, onun tərəfindən ən yüksək səviyyəli dil və nitq vahidi kimi tədqiq edilir, onun xüsusiyyətləri mənə, bütövlük və ardıcılıq hesab olunur. İstənilən dilçilik elmində olduğu kimi, mətn dilçiliyində də hələ də həllini tapmamış problemlər çoxdur. Uygunsuzluqlar “mətn” anlayışının tərifinin özü, mətni təşkil edən dil vahidləri, mətn kateqoriyaları ilə bağlıdır. Mətnin bütün təriflərindən bu anlayışın mahiyyətini ən dolğun şəkildə açan, fikrimizcə, İ.R. Qalperin olmuşdur. Mətni İ.R. Qalperin onu “qeyri-müəyyən sayda qrammatik strukturlardan ibarət olmaqla, müəyyən mənə kəsb edən, bu qrammatik strukturların semantik göstəricilərindən fərqli olan, nizamlı və yazılı linqvistik işarələr toplusu” kimi başa düşür. [3, 22]. Mətnə artiklin işləməsi problemini təhlil edərkən bu tərifdən çıxış edəcəyik.

Müasir ingilis dilində artiklin mahiyyətini müəyyən etmək çox çətinidir. Bu, hər şeydən əvvəl onun sözlə morfemin astanasında olması ilə bağlıdır [1, 120]. Artikllər nitqdə işlənən isimlərin subyekt əlaqəsinin xarakterini göstərən göstəricilər olduğundan, onların funksiyası obyektivliyi ifadə etməkdən ibarətdir. Artikllərin fəaliyyəti ünsiyyətin məqsədləri ilə müəyyən edilir [4, 109].

Ünsiyyət, məlumatın insandan insana ötürülməsi - insanların idrak və əmək fəaliyyəti prosesində, əsasən, dilin köməyi ilə həyata keçirilən qarşılıqlı əlaqənin xüsusi bir formasıdır. Kommunikativ məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün həm bir sözün semantikasi, həm də bütün cümlənin konteksti vacibdir. Q.V.Kolşanski vurğulayır ki, “ünsiyyət, yalnız insanın idrak fəaliyyətinin sonsuz prosesində fikir mübadiləsinin nisbətən tamamlanmış aktını təcəssüm etdirən bir akt kimi qəbul edilə bilər”. O bildirir ki, “minimum ünsiyyət aktı – informasiyanın ötürülməsi və ya tərəfdaşlar arasında fikir mübadiləsi – mətnə başa çatır” [7, 11-12].

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin qrammatik kateqoriyası bu nitq hissəsinin bütün mənə dairəsini və bütün istifadə dairəsini əhatə etmir. Məlumdur ki, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası cümlə səviyyəsində yenilənir, çünki o, cümlənin kommunikativ funksiyası və onun kommunikativ artikulyasiyası ilə sıx bağlıdır.

“Cümlə” – “bəyan” – “mətn” anlayışları arasındakı əlaqənin mətn dilçiliyi işığında şərhli qrammatiklərə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının əhatə dairəsini müəyyən etmək və onun mətn kateqoriyası statusunu müəyyən etmək imkanı vermişdir. Bu kateqoriyanın mətnin kateqoriyalarından biri kimi tanınması onun təkcə cümlənin kommunikativ artikulyasiyasının ifadəsində iştirakını deyil, həm də adların istinadının ifadəsini mətnin kommunikativ funksiyalarından biri kimi daxil etməyə imkan verdi [6, 104].

Mətn istinadını mətnə daxil etməyin yollarından biri onu ismin artikllə birləşdirərək təqdim etməkdir, adətən qeyri-müəyyən artikl olur:

Late one October afternoon in the year 1921, a shabby young man gazed with fixed intensity through the window of a third-class compartment in the almost empty train labouring up the Penowell valley from Swansea. All that lay Manson had travelled from the North, changing at

Carlisle and Shrewsbury, yet the final stage of his tedious journey to South Wales found him strung to a still greater excitement by the prospects of his post, the first of his medical career, in this strange, disfigured country (Cronin). Mətnin bu fraqmenti romanın başlanğıcını təmsil edir. Bu səbəbdən asılı olaraq qeyri-müəyyən artikldan istifadə edilmişdir.

Mətnin (roman, povest) əvvəlindəki təyinedici artikl oxucuda hekayənin davamı illüziyasını, müəllif və oxucu üçün ümumi məlumatın “müqəssirliyini” yaratmaq kimi pragmatik və üslub funksiyalarını yerinə yetirir. Oxucu sanki hadisələrin mərkəzində olur, hərəkət səhnəsini görür və ilkin məlumatlara ehtiyac duymur. Müəyyən artikl qabaqcadan məlumatın göstəricisinə, məlumatı müəyyən edən siqnala çevrilir [6, 109]. Mətn istinadından başlayan, müəyyən artiklla bəzədilmiş mətn konstruksiyası anaforik xarakter daşıyır, sonrakı nəqlin gedişində nitq mövzusu haqqında məlumat toplanır. Hekayənin başlanğıcında qeyri-müəyyən artiklla istifadə olunan ifadə mətnin növbəti hissəsində müəyyən artiklla təqdim olunur ki, bu da təsvir olunan situasiyada oxucuda illüziya yaradır:

“Leisel found a book in the crowd... The book will change her life” (Zusak)

Mətnin müəllifi ilə ünvanlanan arasında qarşılıqlı anlaşma əvvəlki povest tərəfindən yaradılan və ünvana (oxucuya) nitq subyektlərini müəyyən etməyə imkan verən ümumi biliklər fondu olmadan mümkün deyil. Fəslin əvvəlindəki müəyyən artikl onun əvvəlki fəsilərdə təsvir olunan hadisələrlə əlaqəsini göstərir və oxucunun bu ilkin məlumat haqqında məlumatını güman edir. Effekt onlar əvəzliyinin istifadəsi ilə gücləndirilir, bu da oxucunun kimdən danışıldığını bildiyini göstərir:

The storm raged fiercely all that night, nothing of particular note occurred. The next morning, however, when they came down to breakfast, they found the terrible stain of blood once again on the floor. “I don’t think it can be the fault of the Paragon Detergent,” said Washington, “for I have tried it with everything. It must be the ghost” (Wilde).

Danışan baş verənlərin müşahidəçisi kimi çıxış edə bilər, oxucu da hadisələrin iştirakçısı deyil, müşahidəçisinə çevrilir. İsimlərlə, o cümlədən mətn istinadı olmayanlarla işlənən qeyri-müəyyən artikl – *bazar yeri, şərab dükanı, qız, qopma (dəyişmə)* effekti yaradan pragmatik və üslub funksiyalarını yerinə yetirir:

“We got into Milan early in the morning and they unloaded us in the freight-yard. An ambulance took me to the American hospital. Riding in the ambulance on a stretcher I could not tell what part of the town we were passing through, but when they unloaded the stretcher I saw a market place and an open wine shop with a girl sweeping out” (Hemingway).

Artiklların kommunikativ funksiyası mesajın məqsədini mesajın mətninə yerləşdirmək üçün bir vasitə kimi xidmət etməkdir. Artikl mətn uyğunluq xassəsini həyata keçirən vasitələrdən biridir. Müəyyən artiklin təqdim etdiyi isimlə mətn parçası dramatik hadisələrin başlanğıcı haqqında məlumat ehtiva edə bilər və ya təsvir olunan vəziyyətdə son ola bilər. Qeyri-müəyyən artikl, əksinə, təsvir olunan hadisələrin dönüşü haqqında məlumatı çatdırmağa kömək edir, çünki onun semantikasını yeni və perspektiv yönümlü əlaqələrin ifadəsinə kömək edir [4, 110].

Müəyyən artikl isimlə işarələnən obyekt müəyyən etmək vasitəsidir. Yəni artıq məlum olanı və ya yeni kimi təqdim olunmayı göstərir. Qeyri-müəyyən artiklın təsnifat mənası isə dinləyicinin və ya oxucunun diqqətini bu ifadədə yeni kimi görünən mövzuya cəlb edir. “Sıfır” artiklı müəyyən və qeyri-müəyyən artikllərlə əlaqələndirilən və bununla da müəyyən məna yükü daşıyan artiklın mənalı yoxluğudur. Beləliklə, təyin artiklı mövzunun ifadəsi ilə, qeyri-müəyyən artikl isə qafiyənin ifadəsi ilə əlaqələndirilir ki, bunu aşağıdakı misallarda müşahidə etmək olar:

“Now, suddenly, out of the fog great buildings loomed close, and they drove through an open gate into a farmyard with gray wooden barns on two sides of it and stone walls on the other two sides. A few white hens rushed away across the dusty ground, and a gray cat sitting on the pole of a blue dump cart stared coldly at the car as Phil stopped it beside a battered horse van” [4, 14].

Yuxarıdakı misalda müəyyən artiklı olan kommunikativ elementlər artıq məlum olan məlumatları çatdırır. Qeyri-müəyyən artiklı olan kommunikativ elementlər yeni məlumat ötürür. Çox vaxt müəyyən artikldan müəllifin əsərlərinin ilkin ifadələrində istifadə edə olunur. [8, 490].

Məsələn “*To the little girl he was a figure to be feared and avoided. Every morning before going to business he came into the nursery and gave her a perfunctory kiss, to which she responded with “Good-bye, father”* [8, 158].

Hekayənin adına görə oxucu balaca qızın baş qəhrəman olduğunu təxmin edə bilər. *The little girl* ifadəsindəki müəyyən artıqlıq olan kommunikativ cəhətdən ifadənin mövzusunə uyğun gəlmir, çünki oxucu hələ baş qəhrəman haqqında heç nə bilmir.

Amma heç də həmişə romanın və ya hekayənin ilk sətirində müəyyən artıqlıq olan isim mərkəzi yer tutmayacaq. Bir neçə nümunəyə baxaq: “*On Lexington Avenue the tall thin man in the yellow rain slicker moved along with the rushing Christmas crowd to a rhythm of his own*” [8, 7].

Bu misalda müəyyən artıqlıq romanın lap əvvəlində mərkəzi olmayan isimlərlə işlənmişdir. İfadələrin məzmunu *parlaq sarı gödəkçəli bir adam* və oxucuya məlum olmayan *Milad izdihamı* haqqında məlumatdır. Onlar bütün romanın mərkəzi deyil. Amma müəyyən artıqlıq onların kontekstdəki təklifini göstərir. Onlar hekayənin vacib hissəsinə çevrilirlər.

“*At midnight the café was crowded. By some chance the little table at which I sat...*” [8, 6].

O. Henri müəyyən artıqlıqdən istifadə edərək oxucunu konkret situasiyaya cəlb edir və bu kafe onun daha da inkişaf edəcəyi yerdir. Müəyyən artıqlıq həm də yeni məlumat verir.

“*Hercule Poirot looked with interest and appreciation at the young woman who was being ushered into the room. There had been nothing distinctive in the letter she had written*” [8, 6].

Bu nümunədə mükəmməl detektiv Hercule Puaro başqa bir mürəkkəb cinayəti araşdırır. Oxucu hələ də bu gənc qadın haqqında heç nə bilmir, o kimdir və hansı məktubdan bəhs edir. Ancaq müəyyən artıqlıq oxucuya onların romanın əsas halqası olduğunu bildirir.

Qeyri-müəyyən artıqlıqla gəlincə, o, demək olar ki, həmişə ifadənin remini uyğun gəlir: “*So she was considering in her own mind (as well as she could, for the hot day made her feel very sleepy and stupid) whether the pleasure of making a daisy-chain would be worth the trouble of getting up and picking the daisies, when suddenly a White Rabbit with pink eyes ran close by her*” [8, 37] Bu halda təmsilçi funksiyasını yerinə yetirən qeyri-müəyyən artıqlıqla köməyi ilə L.Kerroll oxucunu yeni personajla, ağ dovşanla tanış edir.

Bəzən mətn referenti əsərin adı rolunu oynayır: *The happy man, The Three Fat Women of Antibes* (Maugham), *The Picture of Dorian Grey* (Wilde). Başlıqlardakı müəyyən artıqlıq gizli mənə daşıyır, dərin strukturla əlaqələndirilir və mətnin gizli mənasının göstəricisidir. Qeyri-müəyyən artıqlıqla belə mənası yoxdur: *Three Men in a Boat* (Jerome). Gizli kateqoriyalar “açıq morfoloji ifadə tapmayan, lakin ifadəni başa düşmək üçün vacib olan söz və ya söz birləşmələrinin semantik və sintaktik xüsusiyyətləri kimi müəyyən edilir...” [9, 475].

Artıqlıqla gəldikdə isə, fikrimizcə, onun qeyri-normativ istifadəsi hallarında gizli mənalara müzakirə edilməlidir. Artıqlıqla gizli mənalara aktuallaşması mətndə baş verir:

Algernon: Yes, but I have not been christened for years.

Jack: Yes, but you have been christened. That is the important thing (Wilde).

Beləliklə, hər üç növ artıqlıq müəyyən bir semantik yük daşıyır. yəni, təsnifləşdirici və ya fərdiləşdirici mənaya malikdir. Artıqlıqların köməyi ilə oxucu müəllifin ona çatdırmaq istədiyi mətnin mənasını tutur. Materialın təhlili göstərir ki, həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən və sıfır artıqlıq olan kommunikativ elementlər ifadənin həm mövzusunə, həm də remaya uyğun gələ bilər, ona görə də artıqlıqla seçimi mesajın məqsədindən asılıdır. Artıqlıqla seçilməsi probleminə nitq əsərində artıq məlum olan və ya yeni məlumatların ötürülməsindən ibarət olan ismin ünsiyyət prosesində informasiya rolu nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyev E.İ. *Müasir ingilis və azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyəti*. Bakı, “Mütərcim”, 2006, 268 s.
2. Волкова Е.И. *Английский артикль в речевых ситуациях*. Москва, Просвещение, 1984, 9.
3. Гальперин И.Р. *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва, 1981. С. 15-22.
4. Ильиш Б.А. *Современный английский язык. Теоретический курс*. Москва, 1948, 120.

5. Миронец Ю.А. *История учений об артикле в грамматике английского языка*. Москва, 1999. 160 с.
6. Москальская О.И. *Грамматика текста*. Москва, 1981. 184 с.
7. Колшанский Г.В. *Лингвокоммуникативные аспекты речевого общения* // *Ин.яз. в шк.* 1985, №1, 11-12.
8. Огуречникова Н.Л. *Английский артикль. К вопросу о количественности в языковом мышлении*. Москва, 2006, 490; 491.
9. Ярцевой В.Н. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва, 1990. С. 475-477
10. Cronin A.J. *The Citadel*. M., 1966. 516 p.
11. Hemingway E. *A Farewell to Arms*. L., 1971. 264 p.
12. Maugham W.S. *Rain and Other Short Stories*. M., 1977. 407 p.
13. Wilde O. *Selections*. M., 1979. 835 p

Rahimli N.

Communicative function of the article in contemporary English (Summary)

The communicative function of the article plays an important role in text. The communicative function of articles is to serve the purpose of the message as a means of placing it in the text of the message. The definite article may contain information about the beginning of a dramatic event or it may end in the situation described. The indefinite article, on the other hand, helps to convey information about the turn of events described, because its semantics helps to express new and perspective-oriented connections.

Рагимли Н.

Коммуникативная функция артикля в современном английском языке (Резюме)

Коммуникативная функция артикля играет важную роль в тексте. Коммуникативная функция артикля заключается в передаче цели сообщения как средство размещения его в тексте. Определенный артикль может содержать информацию о начале драматического события или может закончиться в описываемой ситуации. Неопределенный артикль, с другой стороны, помогает передать информацию о повороте описываемых событий, поскольку его семантика помогает выразить новые и перспективные связи.

Rəyici: f.f.d., dos. X.Süleymanova

İNGİLİS ETNONİMLƏRİNİN STRUKTUR VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: etnonim, etnos, semantika, metaforik model, təsnifat.

Key words: ethnonym, ethnos, semantics, metaphorical model, classification.

Ключевые слова: этноним, этнос, семантика, метафорическая модель, классификация.

Etnonimlər lüğətlərin xüsusi kateqoriyasını təşkil edir, bunlar müxtəlif növ etnik birliklərin adlarıdır. Etnonim anlayışı xüsusi bir ad növü kimi, çoxlu məlumat ehtiva etdiyinə görə uzun müddət etnoqrafiya, tarix, tarixşünaslıq və s. kimi elmlərin maraq dairəsində olmuşdur. Məhz buna görə də etnonimiya uzun müddət mütəxəssislər tərəfindən bu və ya digər xalqın dilinin tarixini və etnogenezini öyrənmək üçün yalnız köməkçi mənbə kimi qəbul edilmişdir. Lakin etnonimlər dilçilik tədqiqatları üçün də zəngin materialdır.

Dilçilik baxımından etnonimlər subyekt-məntiqi birlik əsasında seçilən, onun üçün bəzi ümumi dil xüsusiyyətləri ilə də səciyyələnən tematik söz qrupudur. Digər tərəfdən, bu tematik söz qrupu eyni zamanda leksik-semantik qrupa aiddir. Etnonimlərin leksik-semantik söz qrupu kimi sistemli tədqiqi etnonimlərin struktur və semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa və bununla da ənənəvi polisemiya və omonimiya məsələlərini yeni şəkildə işıqlandırmağa imkan verir. Etnonimlərin semantikasının xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün onların etnik stereotiplərlə əlaqəsini nəzərə almaq lazımdır.

Etnonimlər tarix boyu inkişaf etmiş və hal-hazırda da ən fəal inkişaf edən elmi istiqamətlərdən biri kimi etnolinqvistika çərçivəsində işlənir. Etnonimlər çoxsaylı və tez-tez rast gəlinən leksik birlik olmaqla, ətrafdakı reallığın etnosentrik qavrayış xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir, etnik qrupların həm maddi sferasını, həm də mənəvi mədəniyyət sferasını səciyyələndirir.

İngilis dilində etnonimlərin öyrənilməsi, etnos və etnonim anlayışlarının tədqiq edilməsi, onların semantik strukturunun araşdırılması vacib məsələlərdəndir. Bu məqsədlə etnonimləri araşdırmaq, onların məqsədlərini müəyyən etmək dilçilik tədqiqatçılarını düşündürən vacib problemlərdən olmuşdur.

İlk olaraq tədqiqatçılar etnonimlərin mövcud vəziyyəti və tarixinin araşdırılmasına böyük maraq göstərmişlər. Hər hansı bir xalqın tarixi və həyat yolu bu xalqın tarixinin adı ilə sıx bağlıdır. Etnonim hər hansısa bir xalqın, millətin, qəbilənin və bütövlükdə hər hansısa bir etnik icmanın milli mənliliyinin ayrılmaz hissəsidir.

XVIII-XIX əsrlərdə etnonimlərin tədqiq olunmasına başlanılmışdır. Lakin ayrıca bir sahə kimi isə etnonimlərin öyrənilməsi XX əsrdən başlanılmışdır. Etnonimlər tarix boyu araşdırılmış və hal-hazırda da onların mövcud vəziyyəti barədə tədqiqatlar aparılır.

Bir sıra tədqiqatçılar etnonim-ləqəblərin tədqiqi ilə də məşğuldur. Bu günə qədər bir çox Avropa dillərinin etnik ləqəblərin struktur quruluşunun xüsusiyyətləri artıq təsvir edilmiş, nominalın obyektlərinin etno-irqi bağlılığına əsaslanan ləqəb qrupları artıq müəyyən edilmiş və etnik ləqəblərin yaranmasının səbəbləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu sahədə olan fundamental əsərlər arasında Ejinin tədqiqat işlərini qeyd etmək lazımdır. Linqvokulturoloji yanaşma nöqtəyindən etnonimlər təhlil edilir və dünyanın etnik şəklinin formalaşması vasitəsi kimi qəbul edilir. Böyük marağa səbəb olan V.A.Buryakovskayanın, E.S.Berezkinanın, E.N.Luçınanın əsərləridir. Bu müəlliflər sabit birləşmələrin, otetnonim isimlərin, sifətlərin və zərflərin tərkib hissəsi olan etnonim leksik və mədəni potensialını öyrənirlər [8, s. 130].

Koqnitiv-diskursiv yanaşma çərçivəsində də bəzi işlər həyata keçirilir. Bu zaman etnonim etnos konsepsiyasının leksik nümayəndəsi kimi qəbul edilir. T.A.Sirotkinanın sözlərinə görə, xalqların

adları dil və mədəniyyətin konseptual mövzu sahəsidir. Bu sahənin əsasını etnos anlayışı təşkil edir. Etnos anlayışı etnik kateqoriyanın koqnitiv əsasını təşkil edir [5, s. 52].

Etnonimə həsr olunmuş tədqiqatlarda əsas çətinlik etnik mənsubiyyət fenomeninin qeyri-müəyyənliyi və etnik nominasiya obyektini problemidir, yəni qurumun sərhədlərinin müəyyən edilməsi, diferensialın qurulması, “etnos” fenomeninin əlamətləri və funksiyalarıdır. Tədqiqatçıların uzun illər ərzində təbiətdəki lazımı etnik substansiyanı kəşf etmək cəhdləri bütün icmalara xas olan əsas xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsinə gətirib çıxarmır və bunun əsasında bu icmaların etnik olduğunu müəyyən etmək mümkün olardı. Tədqiqatçıların gəldiyi nəticə, etnosu etnodiferensial əlamətlər siyahısı vasitəsilə müəyyən etməyin və “etniklik” fenomenini elmin idrakının sırf rəşional üsulları ilə ifadə etməyin mümkünsüzlüyüdür [3, s.48]. Etnik və milli icmaların diferensiasiya prosesi müasir dünyada ümumi sosial-mədəni məkanın inteqrasiyası və inkişafı, habelə fərdin öz milli kimliyini seçmək azadlığının artması ilə mürəkkəbləşir. Lakin ənənəvi olaraq “etnik qrup” və “millət” anlayışlarının diferensiallaşdırılması icmanın mədəni və ya dövlət təşkilatı əsasında həyata keçirilir [6, s. 94].

Etnonimlərin tarixi fəaliyyətinin bəzi xüsusiyyətlərini qeyd edə bilərik. Birincisi, eyni etnik qrupun eyni etnik qrup daxilində və müxtəlif icmalarda təkrarlanması mümkündür. Məsələn, Polşada “glade” (polyaklar) və ya slavyanlar, “sloven”lər (novqorodiyalılar) və s. Bu nümunələr qədim xalqların miqrasiya istiqamətini, onların zülm bağlarını və fəth tarixini göstərir. İkincisi, bəzi etnonimlər xalqın bir hissəsinin bütövlükdə xalqın tərkibinə keçməsi ilə xarakterizə olunur. Həmçinin etnonimlər xalq liderindən məğlub edilmiş bir xalqa və əksinə çevrilə bilər. Üçüncüsü, bəzi etnonimlər xalqın bir hissəsinin adının bütövlükdə xalq çəkisinə keçməsi ilə səciyyəlidir. Məsələn, albanların adının özü onları qədim alban tayfalarından birinin adı ilə albanlar adlandırılıb. Dördüncüsü, tədqiqatçıların müşahidələrinə görə bir çox qədim tayfaları və onların tayfa ərazilərini eyni sözlə təyin etmək olar, məsələn İzhora çayı.

Etnonimləri araşdırarkən “etnonim” və “etnos” anlayışları fərqləndirilir. “Etnos” anlayışı yunan mənşəlidir. Qədimdə onun bir neçə bir neçə mənası vardır: xalq, qəbilə, camaat və s. Bu anlayış bəzi ümumi xüsusiyyətlərə malik olan hər hansı bir eyni canlıyı göstərirdi. Demək olar ki, XVIII əsrin sonuna qədər, etnos anlayışı son dərəcə nadir hallarda istifadə olunurdu. Bu anlayışın elmi interpretasiyasına əhəmiyyətli töhfə S.M.Şirokoqorov tərəfindən verilmişdir. O, etnosun ilk elmi təriflərindən birini təklif etmiş, onu eyni dildə danışan, ümumi mənşəyini dərk edən, ümumi adətlərdən ibarət bütöv bir kompleksə sahib olan, ənənələrlə qorunub saxlanılan, və müqəddəsləşdirilmiş və digər qruplardan fərqləndirən bir qrup insan anlayışı kimi başa düşülmüşdür [4, s. 80].

Etnonimlər isə müəyyən bir qrupa verilən adlardır. Yəni etnonimlər etnik qruplara verilən adlardır. Etnik qrupun adı onun öz müqəddəratını təyin etmə prosesində və digər xalqlarla əlaqələrin inkişafı prosesində böyük rol oynayır. Təsədüfi deyil ki, yazılı nitqdə etnonimlərin böyük hərflə yazılması ənənəsi mövcuddur ki, bu da belə sözlərinin cəmiyyət şüurunda yüksək statusa malik olmasına gətirib çıxarır. Etnonim anlayışı müxtəlif alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Etnonim termininin və tayfaların adının daha geniş şərhinə V.A.Nikonov, Neroznaka kimi alimlərin əsərlərində yer verilmişdir. V.A.Nikonov bu fikri belə təsdiqləyir: “Əsas odur ki, bu komandaya əlavə olunan ad üzvlərin birliyi və bütün digər kollektivlərin üzvlərindən fərqli şəkildə özünü göstərir. Beləliklə, bu müddəanın soy və etnoqrafik qrupdan tutmuş millətə və etnik birliyə qədər, xarakter və səviyyə baxımından müxtəlif etnoqrafiyanın məşğul olduğu bütün kollektivlərə aid edilməsi qanunauyğundur”[2, s. 5].

D.A.Şen qeyd edir ki, etnonim ayrı-ayrı fərqlərin deyil, bütöv bir qrup insanların adı kimi qəbul edilə bilər. Belə bir qrupu vahid bir bütöv kimi götürsək, etnonim xüsusi adın xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir, bu konkret etnik icmanı adlandırır və beləliklə onu bütün mümkün icmalar arasında fərqləndirir [8, s. 9].

Etnonimlər haqqında danışarkən digər bir vacib problemlərdən biri də etnonimlərin təsnifatıdır. Bu günə qədər etnonimlərin çoxlu təsnifatları mövcuddur. Bununla belə, təsnifatın əsasını təşkil edən meyar əsasında müxtəlif təsnifatları qruplaşdırmaq mümkün olmuşdur. Bunları bir neçə qrupa ayırmaq olar. Semantik meyar əsasında qurulan təsnifatlar, morfoloji meyar əsasında

təsnifat və struktur təsnifatlar. Etnonimlər əsasən uzun müddət etimoloji aspekt kimi baxılır. Bütün tədqiqatçılar, tarixçilər, etnoqraflar, coğrafiyaçılar, tərəfindən araşdırmalar aparılmışdır, lakin dilçilər tərəfindən araşdırılmamışdır. Bu elmlərin mütəxəssislərini ən çox bu və ya digər etnonimin tarixi inkişafında hər hansı bir etnosa uyğunluğunun etibarlılığı sualları maraqlandırır. Bu və ya digər etnonimin yaranma tarixinə nüfuz etməyə və adın əsasını hansı əlamətlərin təşkil etdiyini görməyə cəhdlər edilmişdir. Buna uyğun olaraq etnonimlərin ilk təsnifatları semantik meyar əsasında qurulmuşdur. Belə təsnifatlarda etnonimlərin qruplaşdırılması etnik adların yaranmasına zəmin yaradan sözlərin həmin ilkin anlayışlarına və mənalara görə baş vermişdir.

Etnonimlərin nominativ-semantik prinsipə görə ilk təsnifatlarından birini A.Erdmann işləyib hazırlamışdır. Bu tədqiqat isə qədim alman etnonimlərinə həsr olunmuşdur. Bu tədqiqata əsasən etnonimlərin 4 qrupu fərqləndirildi: 1) Coğrafi xüsusiyyətlərə əsaslanan etnonimlər (*Aviones, Fabahi*); 2) Qəbilələrin xarakterik silahlarına və ya görünüş xüsusiyyətlərinə görə adlar (*Saxones, Vandali*); 3) Mənəvi keyfiyyətlərə və ilkin fəxri ləqəblərə görə adlar (*Fristii, Aesti*); 4) Yad tayfalara qarşı birlik bildirən adlar (*Lugii, Syebi*) [9, s.75].

Digər bir təsnifat G.Langensfelt tərəfindən verilmişdir. Bu təsnifat daha uğurlu hesab oluna bilər. Çünki burada tədqiq olunan vahidlərin həcmi artırıldı və bu, altı fərqli etnonim qrupunu ayırmağa imkan verdi: 1) “xalq” mənasını verən etnonimlər; 2) “biz, özümüz, müttəfiqimiz” mənasını daşıyan etnonimlər; 3) toponimlərdən törəmə etnonimlər; 4) antroponimlərdən törəmə etnonimlər; 5) totemik adlardan törəmə etnonimlər; 6) ləqəblərdən törəmə etnonimlər [10, s. 302].

Bu məqalədə yer verilmiş sahələrdən biri də etnonimlərin semantikasi məsələsidir. Hal-hazırda dilçilik elmində etnonimlərin semantikasının öyrənilməsi xüsusi yer tutur. N.Şapoşnikov etnonimlərin antroponim və toponimlərlə tipoloji oxşarlıq xüsusiyyətlərini, həmçinin bu leksik vahidlərin leksik və semantik fərqlərini aşkar edərək, etnonimin mahiyyətini təhlil etməyə cəhd göstərmişdir. O, belə nəticəyə gəlib ki, etnonimlər vahid obyektə deyil, vahid mədəni məkanda mövcuddur, buna baxmayaraq, ümumi qəbul edilmiş müxalifətlər fonunda fərdiləşmiş cəm obyektinin adını bildirir, onlar predmet məntiqi əlamətlərin birmənalılığı ilə səciyyəlidir. Semantik prinsipin əsas vəzifəsi etnonimin mənasını, kontekstini, emosional koloritini, nitqdə, xüsusən dialektə istifadə və fəaliyyət dairəsini nəzərə almağın vacibliyini əsaslandırmaqdan ibarətdir. Müəyyən bir ərazidə üstünlük təşkil edən etnik qrupun nümayəndələrini irəli sürən etnonimlər, bir qayda olaraq, ümumi semantik komponentlə birləşən, eyni zamanda müxtəlif növ sistem münasibətləri ilə bağlanan leksik vahidlər toplusunun qurulmuş strukturunu təmsil edir. [7, s. 11]

Ümumiyyətlə etnonimlərin semantik tərəfinin tədqiqi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. V.İ.Suprun qeyd edirdi ki, etnonimin semantik quruluşu özünə “appellativ onimik qarşılıqlı təsir göstərir, bununla əlaqədar olaraq etnonimlər say formasından və işlədildiyi kontekstdən asılı olaraq həm onomastik, həm də ümumi isim semantikasına malik ola bilərlər” [7, s. 24].

Etnonimlərə aid olan digər bir xüsusiyyətlərdən biri də onların metaforik xüsusiyyətləridir. İngilis dilində assosiativ əlaqə arasında yaradılmış metaforik etnonimlər aşağıdakı kateqoriyalara bölünür: 1) rəng, 2) heyvanlar, 3) ərzaq, 4) musiqi alətləri, 5) bitkilər və s. Rənglərə aid olan etnonimlər: *Big Red*-yerli Amerikanlara deyilir, *white*-ağ dəri, *yellow*-asiyalılar, *green*-irlandlar. Heyvanların adlarından alınmış etnonimlər: *Guinea pig*-italiyanlılar, *koala*-avstraliyalılar, *bee-keeper*-əfqanlar. Ərzaq adları ilə əlaqəli etnonimlər: *Cheeser*-kanadalılar, *salami*-italyanlar. Musiqi adları və bitki adları ilə əlaqəli etnonimlər: *Brown Trumpet*-qara dəri insanları, *mape*-kanadalılar [1, s. 97-103].

Metaforik modellərə əsasən formalaşan bir çox etnonim-ləqəblər dildə mövcuddur. Dilçilik lüğətlərində sözlərin ilkin mənasından fərqli olaraq ikinci dərəcəli mənalara da vardır. Sözdə ikinci dərəcəli mənalara yaranmasının əsasını çox vaxt sözlərin məcazi istifadə növləri təşkil edir ki, bunların arasında başlıca olaraq metafora və metonimiyanın adlarını çəkmək olar. Etnonim ləqəblərin təhlili kifayət qədər məhsuldar metaforik “İnsan-Heyvan” modelini müəyyən etməyə imkan verir. Buna xarakterik hallar isə insanın xüsusiyyətləri ilə heyvanın xüsusiyyətlərinin müqayisəsidir. İnsanın metaforik təsviri heyvanın orijinal konseptual sahəsindən insan konseptual sahəsinə proyeksiyasına əsaslanma bilər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, etnonimlərin və etnik-

ləqəblərin yaranmasında heyvanların xüsusiyyətlərinin təsiri də olmuşdur. Bu zaman isə diqqət mərkəzində isə heyvanın görünüşünün fərdi elementlərinə keçilə bilər, yəni heyvanın bədəninin fonunda ayrıca bir elementi ayırd etmək olar. Məsələn, İngilislər yəhudiləri “*Mosquitoes*” adlandırırlar, bu etnik ləqəb isə burun uzunluğu kimi bir işarəyə əsaslanır. Heyvanlar da etnik ləqəblərin yaranması üçün əsas ola bilər. Belə ki, İngilis xalqı yaşlı vyetnamlı qadınları “*Ducks*” adlandırırlar.

İngilis dilinin etnonimləri zəngin törəmə imkanlarına malikdir. İngilis dilinin etnonimlərinin söz yaradıcılıq imkanlarını təhlil etmək üçün müxtəlif lüğətlərdən seçmə üsulu ilə etnonimlərdən törəmələr seçilir. Etnonimlərdən törəmələrin meydana gəlməsi ardıcılığı dünyanı dərk etmək prosesində ilk növbədə cisimləri və onların əlamətlərini habelə hərəkətləri, yalnız bundan sonra bu hərəkətlərin əlamətlərini müəyyən edir. Müvafiq olaraq ingilis dilinin etnonimiya sferası üçün xarakterik olan müəyyən leksik nominasiya paradigması qurulur: isim-sifət-feil-zərf. Bu termin silsiləsi, arasında mümkün törəmə-ierarxik əlaqələri olan bir və ya bir neçə birköklü leksemlə ifadə olunur. Məsələn, isim-*Jew*, *American*, sifət-*Jewish*, *American*, feil- *Jew down*, *Americanise*,zərf-*Jewishly*, *Americanly*.

Bu məqalənin əsas məqsədi ingilis dilinin etnonimlərini müəyyən etmək, onların koqnitiv-diskursiv xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilməsi və etnik qruplar haqqında stereotipik fikirlərin ifadəsində rolunun müəyyənləşdirilməsi idi. Etnonimlərin və onların törəmələrinin yeri və rolunu müəyyən etmək, eləcə də onların semantik quruluşunun xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, “etnonim” terminin özünün sərhədlərini müəyyən etmək lazım idi.

Ədəbiyyat:

1. Mirzayeva, A.A. Metaphorical Ethnonyms // The VII International Scientific Conference Dedicated to the 185th Anniversary of Seyyid Azim Shirvani, “Personality and society problems of interaction”, 25 September 2020, Ardahan: Elger,-2020.-97-103 p.
2. Никонов, В.А. Этнонимия [Текст] / В.А.Никонов // Этнонимы.-М.: Наука, 1970.- 5-33 с.
3. Рыбаков, Е.С. К вопросу об этническом феномене [Текст] / Е.С. Рыбаков // Мониторинг общественного мнени: экономические и социальные перемены / Открытое акционерное общество «Всероссийский центр изучения общественного мнени», 2012.-147-156 с.
4. Садохин, А.П. Этнология [Текст] / А.П. Садохин, Т.Г. Грушевицкая .-М.: Издательский центр «Академия», 2003.-320 с.
5. Сироткина, Т.А. К вопросу о когнитивной категории этничности [Текст] / Т.А. Сироткина // Вопросы когнитивной лингвистики, 2009.-47-53 с.
6. Скворцов, Н.Г. Этничность. Национальные движения. Социальная практика [Текст] / Н.Г. Скворцов.- СПб: ТОО ТК «Петрополис», 1995.-329 с.
7. Суприн, В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал.- Волгоград: Перемена, 2000.-172 с.
8. Шен, Д.А. Этноним в лексико-семантическом пространстве английского языка [Текст]: дис. ..канд. филол.н./Д.А. Шен.- Нижний Новгород, 2009.-160 с.
9. Erdmann, A. Uber die Heimat und den Namen der Angeln [Text] / A. Erdmann.-Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1890.-118 p.
10. Langenfelt, G. On the origin tribal names [Text] / G. Langenfelt // Anthropos /-Wien: Ymer, 1919.-Т. XIV/XV.-295-313 p.

Safarova M.

Structural and semantic features of English ethnonyms (Summary)

Ethnonyms are a special category of historical dictionaries, these are the names of different types of ethnic groups: people, nations, tribes, tribal associations, tribes etc. The word ethnonym is a word of Greek origin that refers to certain groups. Ethnonyms are names given within a group to distinguish people from foreign groups.

Структурно-семантические особенности английских этнонимов (Резюме)

Этнонимы представляют собой особую категорию исторических словарей, это названия разных видов этносов: народов, наций, племен, племенных объединений, племен и т.д. Слово этноним-это слово греческого происхождения, которым обозначают определенные группы. Этнонимы – это имена, данные внутри группы, чтобы отличать людей от иностранных групп.

Rəyçi: f.f.d., dos. A.Məmmədbəyli

ŞİRƏLİYEVƏ AYSUN
Azərbaycan Dillər Universiteti
aysunshirali99@gmail.com

İNGİLİSDİLLİ XƏBƏR MƏTNLƏRİNİN LİŖVİSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: mətn, xəbər, media təhlili, başlıqlar, qəzet növləri, məqalələrin dil xüsusiyyətləri

Key words: text, news, media analysis, headlines, types of newspapers, linguistic features of articles

Ключевые слова: текст, новости, анализ СМИ, заголовки, типы газет, языковые особенности статей

Qəzet mətnləri yazılı mətnlərin ən çox təsadüf olunan formasıdır. Qəzet mətnlərinin digər geniş yayılmış mətn növləri arasında daha çox oxunmasının səbəbi, onun ictimaiyyətə xidmət etməsi ilə əlaqədardır. Gündəlik qəzet xəbərləri oxumaq bir çox insanın daimi vərdişinə çevrilmişdir. Qəzet mətnlərinin onu başqa diskurs növlərindən fərqləndirən xüsusiyyətləri mövcuddur. Buna görə də onlar, ayrılıqda tədqiq olunmaq üçün aktualdır. Van Dayk qəzet mətnlərinin strukturunu ierarxik şəkildə kateqoriyalara bölünmüş sxem əsasında tədqiq etmişdir. Qəzet mətnlərinin əsas tərkib hissəsi müxtəlif sxematik kateqoriyalara bölünür. Buraya məzmun kateqoriyası, ümumi xəbərlərin qısa xülasəsindən bəhs edən başlıq və giriş hissələr daxildir. Növbəti gələn kateqoriya isə “əsas hadisələr” kateqoriyası adlanır. Burada əsas məsələ oxucuda maraq doğura biləcək xəbərlərin qısa xülasəsinin verilməsidir. Sonradan onun nəticələri, “nəticələr” kateqoriyasında təhlil olunur. “Məzmun”, “tarix” və “əvvəlki hadisələr” kateqoriyası isə əsas xəbərlərlə birbaşa əlaqəli olan arxa plan informasiyalarının ötürülməsinə xidmət edir. Xəbər mətnləri həmçinin, həm hadisə iştirakçılarının hadisə ilə bağlı münasibətlərini, həm də redaktorun baş verən hadisə ilə bağlı özünəməxsus fikirlərini ehtiva edə bilər. Van Dayk qeyd edir ki, xəbər mətnlərinin hazırlanmasında bəzi sxematik kateqoriyalar məcburi, bəziləri isə istəkdən asılı olaraq işləyə bilər [8, s.53]. Xəbər mətnlərinin strukturu, ənənəvi olaraq, piramidaya bənzədilir. Bu piramidanın başında hadisə ilə ən çox əlaqəli olan və ən vacib xəbərlər yer alır [6, s.86]. Yəni, istənilən xəbər növünü hazırlayarkən bu xüsusiyyətləri daşıyan xəbərlər birinci təqdim olunmalıdır. Bu struktur sonradan dəyişir, ən vacib xəbərlər öz yerini daha az əlaqəli olan xəbərlərə verir. Ənənəvi olaraq, hər bir xəbər mətni “5 W və 1 H”: who, what, when, where, why, how adlanan suallara cavab əks etdirməlidir. Verlik qeyd edir ki, giriş hissə bütün növ “W” ilə başlayan sualları əhatə etməlidir və ondan sonra gələn bütün paragraflar daxilindəki mətnlər də bu suallara istinad etməlidir [9, s.70]. Əsas və ən vacib informasiyanın əvvəldə gəlməsi, Van Daykin adlandırdığı “qurucu struktur”a əsaslanır [8, s.56]. Bu o deməkdir ki, xəbərlərin mövzuları və onların sxematik kateqoriyaları hissələrlə oxucuya çatdırılır. Bu zaman əlaqəlilik prinsipi əsas rol oynayır. Belə ki, əsas və səviyyə etibarilə bir qədər yüksəkdə dayanan mövzular başda gəlir və ondan daha az vacib olan və bir qədər lazımsız, daha çox

hadisənin lüzumsuz məqamlarını nəzərə çatdıran mövzular isə onu izləyir. Qısaca, xəbər mətnləri ümumidən-xüsusiyyəyə doğru, əlaqəlilik prinsipinə və periodik informasiya strukturuna əsaslanır [8, s.48].

Hər kəsə məlumdur ki, kütləvi informasiya vasitələri bir qədər geniş anlayışları özündə birləşdirir. Buraya müxtəlif növ xəbər mətnlərini özündə cəmləşdirən qəzet və jurnallar, eyni zamanda televiziya və radio xəbərləri də daxildir “Qəzet nədir?” sualına cavab axtararkən belə bir izah vermək məqsədəuyğun olardı: “Qəzet gündəlik və ya vaxtaşırı nəşr edilən, eyni zamanda ictimai-siyasi həyatın cari məsələlərini özündə ehtiva edən, habelə tənqidi və kütləvi məqalələr dərc edən dövrü mətbuat orqanıdır.” [2, s.128]. Qəzetlərin müxtəlif növləri vardır və onlar formatına görə bir birindən fərqlənirlər. Tamformatlı qəzetlərə, “The Telegraph”, “The Independent”, “The Times” və “The Guardian” qəzetləri daxildir. Ortaformatlı qəzetlərə “The Express”, “The Daily Mail” və s. misal çəkmək olar. Kiçik formatlı qəzetlərə isə (bunlar həm də tabloid adlanır) “The Sun”, “The Mirror”, “The Star” aiddir. Qəzet deyildikdə hamının ağına gələn məsələ onun günün başlıca xəbərlərinə həsr olunması və onların təhlilindən ibarət olmasıdır.

İndi isə istinad olunan qəzetlərdə verilən məlumatların lingvistik struktur təhlilinə diqqət yetirək. Bunun üçün 2 müxtəlif qəzetdən götürülmüş, eyni hadisəyə aid olan xəbər başlıqlarını nümunə göstərə bilərik:

“Al-Sadr has yelled to defend the city “until the last drop of my blood”, and increasingly inflammatory public pronouncements has made clear that his supporters were ready to attack British, as well as American, troops” (*Mail*, line 15-17).

“Iraq’s rebel Shia cleric Moqtada al-Sadr vowed yesterday to stay in Najaf “until the last drop of my blood is spilled” as his militia fought gun battles across the country, including in Basra where a British soldier was killed and five others were wounded” (*Guardian*, line 6-8).

Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, cümlələrin ümumi miqdarı, redaktorların verilən hadisə üçün nə qədər boşluq tapdıqları haqqında məlumat verir. Cümlənin uzunluğu fərqli məqalələrin necə yazıldığını da müşahidə etməyə imkan verir. Əgər “The Guardian” və “The Mail” qəzetlərindəki məqalələri müqayisə edəsi olsaq belə bir nəticəyə gələrik ki, “The Guardian” cümlələrin uzunluğuna görə daha üstün mövqedədir. Bununla müqayisədə, “The Mail”də yazılanlar daha azdır. Təəccüblü məqam isə “The Guardian” məqaləsində rast gəlinən qısa cümlə aralığıdır. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, yazıçının öz sözləri ilə ifadə etdiyi mətnin uzunluğu onun istifadə etdiyi sitatlardan daha uzundur. Şübhəsiz ki, cümlənin uzunluğu hər məqalədəki cümlələrin mürəkkəbliyinə təsir göstərir. “The Mail” qəzetində verilən məqalədə cümlələr nisbətən qısa olduğu üçün bir qədər sadə cümlə quruluşlarına sahib olduğunu görmək təəccüblü deyil. “The Mail” qəzetindəki diqqət mərkəzi bir qədər fərqlidir. “The Guardian” qəzetində isə həddən artıq mürəkkəb cümlələr mövcuddur və bu verilən informasiyanın anlaşılıqlıq dərəcəsini azaldır. “The Guardian” qəzetindəki başlıq daha mürəkkəb xüsusiyyəti ilə seçilir. Belə ki, burada Əl-Sədr haqqında əlavə məlumatlara rast gəlinir, eyni zamanda əvvəlki təhlil etdiyimiz qəzetlərə nisbətən baş verən hadisə daha geniş faktlarla ictimaiyyətə təqdim olunur. “The Mail” məqaləsində sözlərin sayına görə hardasa bir neçə mürəkkəb cümləyə rast gəlmək mümkündür.

Göstərilən hər iki nümunədə sözlərin sayı çox ola bilər, ancaq bir cümlədə məlumatların yüksək konsentrasiyasına görə ikinci nümunənin daha zərif səsləndiyi aydın olur. Digər tərəfdən “The Mail” məqaləsində daha az vacib məlumatlar var. Cümlə daxilində verilən bəzi ifadələr onun uzunluğunu artırır.

Nümunələrdə istifadə olunan sifətləri təhlil etdikdə görmək olur ki, “The Guardian” qəzetindəki məqalədə istifadə olunan sifətlər azdır. Bununla nisbətə “The Mail” qəzetindəki məqalədə daha çoxdur. Göstərilən nümunələrdə sifətlərin istifadə olunması cənab Əl-Sədrə mənfi xüsusiyyətlər (məsələn “radikal”) qazandırmağa xidmət edir. “The Guardian” məqaləsi, “radikal” ifadəsini birtərəfli səslənən “üsyancı” ifadəsi ilə əvəz edir.

Hər bir qəzet və jurnal dərc etdiyi materialların dolğunluğuna, informasiya yeniliyinə, səliqəli, cəlbədicə tərtibatına görə digər KİV-dən fərqlənməyə çalışır. Dərc olunan yazıların maraq çəkisinin bir hissəsi xəbər başlıqlarının üzərinə düşür. Qəzet başlıqlarını nəzərdən keçirən oxucu, qəzetdə hansı məlumatların əks olunması barədə müəyyən fikrə yiyələnir, onların köməyi ilə məqalələr

arasından ən mühümü və maraq dairəsinə uyğun olanını seçə bilir. İngilis qəzet başlıqlarında oxucunun diqqətini çəkmək məqsədilə xüsusi sözlərdən istifadə olunur. J.Morley, qəzet başlıqlarında istifadə olunan sözləri qeyri-adi, sensassiyalı və qısa sözlər olmaqla 3 hissəyə ayırmışdır [4,s.33]. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-adi və sensassiyalı sözlər oxucunun diqqətini çəkməyə yönəlsə, qısa sözlər səhifədəki yerə qənaət etmək məqsədilə işlədilir. Məsələn:

1. "make an accusation" əvəzinə "allege sözündən istifadə olunması:

"Blind woman alleges unfair treatment". (Gözdən əlil qadın ona qarşı ədalətsizlik olduğunu iddia edir.)

2. "determined not to change" əvəzinə firm sözünün işlədilməsi:

"Tm firm on tax reforms" (Tm vergi qanununu dəyişməməkdə qərarlıdır.)

Hakobian və Krunkyan [3,s.24-25] başlıqlarda istifadə olunan leksik üslubi fiqurları belə qruplaşdırmışdır:

- Epitet yunan sözü olub "əlavə" deməkdir. Nəzərdə tutulan əşya və yaxud hadisə bildirən sözə əlavə olunan məfhum onun mahiyyəti, əlamət və keyfiyyəti ilə əlaqədar olur. Əlavə olunan söz təyinedici xarakter daşdığına görə, epitetə bəzən bədii təyin də deyilir. Məsələn, He was Dead Angry With My Ban; No More Nagasaki's Call.
- Metafora, yunanca tərcüməsi "köçürmə" deməkdir. Metafora geniş yayılmış və dərin təsir qüvvəsinə çalığ olan incə məcazlardandır. Jurnalistlərin qəzet başlıqlarını tərtib edən zaman müraciət etdiyi metaforalar əyani və konkret obrazlar yaradır. Məsələn, US "Peace" Plan Hides Iron Fist və s.
- Metonimiya sözünün mənası "ad dəyişmə" deməkdir. Metonimiya vasitəsilə, bəzən iki-üç sözlə geniş fikirləri ifadə etmək mümkündür. Başlıqlarda istifadə olunan metonimiyalar, təsvirin canlılığına və aydınlığına kömək edir. Məsələn, Greenham Goes to Toronto (British women peace fighters from Greenham have returned from the recent world congress in Toronto with some positive images of Canada).
- Kinayə, sözün zahirən müsbət mənada deyilib, əslində isə mənfi mənada işlədilməsinə deyilir. Məsələn, Meeting on Open Meetings is Closed.

Leksika sahəsində ingilis dilinə xas olan qəzet başlıqları üçün "başlıq jarqonları" adlı xüsusi sözlərdən istifadə olunmasına rast gəlmək olar: crush, rush, dash, crack, slush, probe, pact, quit etc. Bu cür "başlıq leksikası"nın əsas cəhəti onların işlənmə tezliyində deyil, eyni zamanda onların semantikasının universal xarakterindədir. Məsələn, "Hit" feili hər hansı bir kritik çıxışla bağlı istifadə oluna bilər. "Bid" sözü həm çağırış, həm dəvət, həm də müəyyən məqsədə çatmaq və s. mənalarında işlədilir. Məsələn: "National Gallery launches Bid to Buy the Titan" –"Milli Qalereya Titanın rəsmini əldə etməyə çalışır".

Qəzet başlıqlarında jarqonlardan və danışıq üslubunun müxtəlif leksik elementlərindən istifadə olunması da geniş təsadüf olunan haldır: "Report Raps Lack of Law Reform". Hətta məqalədə hər hansı hadisə təmkinli şəkildə təsvir edilərsə, belə başlıqlar çox vaxt adi danışıq tərzində olduğu kimi yazılır. Məsələn, "Aleading Japanese diplomat has been accused of responsibility for violence against embassies" mətni üçün başlıq " Japan Blames Diplomat for Embassy Rows".

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, xəbər mətnini təşkil edən cümlələrin hər biri mətnin semantik-struktur xüsusiyyətlərini tam açmağa kömək edir. Müxtəlif qəzetlərdən alınan məqalə nümunələri və başlıqların təhlili linqvistik cəhətdən dəqiq müəyyən edilmiş sözlər sayəsində sözlərin struktur olaraq necə işlədildiyi və məlumatın necə ötürüldüyü barədə məlumat verir.

Ədəbiyyat:

1. Allan B.N The language of news media.Oxford: Basil Blackwell, 1991b
2. Fairclough, Norman (1995). Media Discourse. London: Edward Arnold.
3. Lakoff G.R Metaphor and thought. Cambridge University Press. 1993,251 p.
4. Morley J.C Truth to Tell: Form and Function in Newspaper Headlines. United States: Clueb, 1988, 227 p.
5. Məmmədova S.N. Kütləvi informasiya və dil. Bakı: Elm və Təhsil,2009, 126 s.
6. Şirəliyeva Ş. Xəbər başlıqları. Elmi əsərlər. Naxçıvan Dövlət Universiteti. 2016,s.54-58

7. Susan Pape and Sue Featherstone "Newspaper Journalism". Sage publications, London 2005.
8. Van Dijk, T.A. 1988a. News analysis: Case studies of international and national news in the press. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
9. Werlich, E. (1976), *A text grammar of English*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
10. Xəbərçilik: xəbərin toplanması və yazılması. A.Ə. Bəşirli və başqaları. Bakı: Dərslük, 2007, 196 s.

Shiraliyeva A.

**Linguistic analysis of English-language news
(Summary)**

It is well known that the media combines a wide range of concepts. This includes newspapers and magazines that contain different types of news texts, as well as television and radio news. There are different types of newspapers and they differ in format. In the article, we looked at the analysis of several newspaper samples from different aspects of an event that took place at the same time and date. Each of the sentences that make up the text helps to fully reveal the semantic-structural features of the text. The analysis of the given articles give insight into how words are used structurally and convey information thanks to their linguistically well-defined character.

Ширалиева А.

**Лингвистический анализ англоязычных новостей
(Резюме)**

Общеизвестно, что средства массовой информации объединяют широкий спектр понятий. Сюда входят газеты и журналы, содержащие различные типы новостных текстов, а также теле- и радионовости. Существуют разные типы газет, и они различаются по формату. В статье мы рассмотрели анализ нескольких газетных образцов с разных сторон события, произошедшего в одно и то же время и дату. Каждое из предложений, составляющих текст, помогает наиболее полно раскрыть семантико-структурные особенности текста. Анализ приведенных статей дает представление о том, как слова используются структурно и передают информацию благодаря их лингвистически определенной персонаж.

Rəyçi: f.f.d. E.Fərəcova

İBRAHİMOV FƏRHAD
Azərbaycan Dillər Universiteti
ferhadibrahim26@gmail.com

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏDİLƏN ABREVIATURALARIN
TƏSNİFATI**

Açar sözlər: Böyük Britaniya, Amerika, təsnifat, qısaltma, abreviatūra

Key words: Great Britain, America, classification, shortening, abbreviation

Ключевые слова: Великобритания, Америка, классификация, сокращение, аббревиатура

Müasir qloballaşan dünyada abreviaturaların rolu və üstünlüyü inkaredilməz faktlardan biridir. Müxtəlif növ informasiya vasitələri bizim yaşayış tərzimizə, işimizə dolayı yollarla nüfuz edir və nəticə etibarilə məlumat bazasının genişlənməsinə səbəb olur. Məlumat bazasının genişlənməsi səbəbindən az vaxt ərzində daha çox informasiya ötürmək üçün sözlərin və ifadələrin sadələşdirilməsi zərurəti yaranır. Müasir ingilis dilində minlərlə yeni abreviaturalar, qısaltmalar, akronimlər əmələ gəlir. Bu da onunla əlaqədardır ki, insanların həyat tempi dəyişir və ən qısa

zaman kəsiyində daha çox və daha ətraflı informasiya ötürmək zərurəti meydana çıxır. Abreviaturalar adətən gündəlik həyatımızda daha çox işlənən sözlərin və ya ifadələrin qısaldılmış formalarıdır. Onlar vaxtımıza və yerə qənaət etmək, təşkilatların uzun adlarını, eləcə də uzun texniki ifadə və terminləri xatırlamağı daha da asan etmək və qəzet məqalələri və ya dərslik kimi böyükhəcmli yazılarda onlardan dəfələrlə istifadə edərək yoruculuğa çox da yol verməmək üçün tətbiq edilir. “İzahlı dilçilik terminləri” kitabında qeyd edilir ki, ixtisarlar daha yığcam olduğu üçün yazıda daha az yer tutur və tələffüz də asanlaşmış olur [3, 312].

Abreviatura kəlimənin bir neçə baş hərflərini, yaxud müəyyən hissələrini saxlamaq şərti ilə yaradılmış söz, yaxud söz qrupunun qısa şəkli salınmış formasıdır. Adətən abreviaturalar söz, yaxud cümlədə ən çox nəzərəçarpan hərflərin köməyi ilə düzəldilir ki, bu da onları daha asanlıqla yada salmağa kömək edir və digər şəxslərin də bunu oxuya bilməsini asanlaşdırır. Sanki hərflər orijinal bir söz yaxud frazaya işarə edən ipucları kimi görünür. Qısaltmaların hansı formada qurulduğunu bildiyimiz üçün necə tələffüz olunduqlarını da asanlıqla fikirləşə bilərik.

Ünsiyyət prosesi zamanı dildə sözlər habelə söz qrupları qısa formaya salına bilər. Qısaltmaların səbəbləri linqvistik yaxud ekstra-linqvistik ola bilər. Linqvistik səbəbə ingilis dilində birhecalı sözlərlə təmin olunan ritm tələbini nümunə kimi göstərmək olar. Digər dillərdən alınma sözlər ingilis dilində assimilyasiya edilərkən qısa formaya salınır. Burada analogiya əsasında formada dəyişiklik özünü göstərə bilər, məs. latın dilindən alınma «fanaticus» sözü yerli sözlərə oxşadılaraq (məsələn man, pan) «fan» kimi qısaldılır. Ekstra linqvistik səbəblər deyəndə insanların həyatında baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Abreviaturalar dil universalları hesab edilir. Onlar adətən bizim bildiyimiz obyekt və anlayışlara yeni forma və üslub verir, yeni anlayış və obyektləri ifadə edir və bunlar da nəticə etibarilə dilin leksikonunu daha da zənginləşməsinə yol açır. Qısaltmalar söz ehtiyatına daxil olan vahidlərdir və qısaltma prosesi qısaltmaların sözlərin ekvivalenti və ya linqvistik vahidlər kimi qəbul edildiyi səbəbindən söz yaratmağın universal bir qoludur. Qısaltmalar sözlərlə əlaqələndirilir, lakin ümumi cəhətləri çox olsa da, tam da eyni funksiya daşıyırlar. Qısaltmalar heç də dildə süni surətdə yaradılmış dil vahidləri hesab olunmur. Qısaltma təsadüfi bir fenomen, dilin zədələnməsi, və bəzi insanların təxəyyül məhsulu deyil, əksinə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqəli ehtiyacların dəyişməsi ilə şərtlənən obyektiv müntəzəm proses və dilin inkişafının daxili qanunauyğunluqlarıdır [1, 45].

Abreviaturalara bütün dünya dillərində rast gəlmək mümkündür və onlar dil elementi hesab edilir. Abreviaturaların nə zamandan bəri istifadə olunduğu barədə konkret fakt yoxdur. Onlar müasir dünya dillərinin heç birindən çıxarıla bilməz. Çağdaş dövrdə elm, texnika, media, biznes, siyasət, tibb və digər sahələrin inkişaf etməsinin nəticəsində ingilis dilinin lüğət fonduna çoxlu sayda abreviaturalar daxil edilmişdir.

İngilis dilində abreviaturaların tipləri və kateqoriyaları ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər olsa da, aşağıdakılar abreviasiyanın ən çox rast gəlinən tipləridir [5]:

1) İnisializm (Initialism)- İnisializm fərdi hərflər kimi tələffüz edilən akronimlər hesab olunur. İnisializm 1800-cü illərin sonlarına doğru dilçilikdə inisial sözünün fərdən isim düzəldən şəkilçi olan -ism ilə birləşməsindən meydana çıxmışdır. İnisializm bir ad, söz yaxud ifadə üçün abreviatura kimi istifadə edilən baş hərflərdən yaranır və onlar vahid söz kimi tələffüz edilmir, yəni hər hərf ayrıca tələffüz edilir. Məsələn, FBI [ef bi: 'ai]- Federal Bureau of Investigation, USA [ju: es 'ei]-United States of America, Ph.D [pi: eitf di:] -Doctor of Philosophy, BBC [bi: bi: si:]-British Broadcasting Corporation

2) Akronim (Acronym)- Akronim müəyyən sözlər qrupunun əsasən ilkin hərflərinin birləşməsindən meydana çıxır. Akronim hər bir hərfi ayrıca tələffüz edilən ad, məkan, təşkilat yaxud nəyisə təmsil edən ilkin hərflər yığımıdır. Akronim həmçinin inisializmə aid edilir. Akronim vahid söz kimi tələffüz edilir. Misal üçün, NATO [neitou]-North Atlantic Treaty Organization, PIN [pin]-Personal Identification Number

3) Qısaltma (Shortening)- Sözüün ön hissəsinin, yaxud son hissəsinin atıldığı qısaltma formasıdır. Məsələn, memo-memorandum, dorm-dormitory.

4) Kiçiltmə (Contraction)- Bu tip abreviaturada sözün ortasında olan hərflər atılır. Əgər tam söz böyük hərflə başlayarsa kiçiltmə də böyük hərflə başlayır. Məsələn, St (St. –Amerika ingiliscəsində)-Saint.government-govt və s.

Böyük Britaniya, habelə Amerikan ingiliscəsində işlədilən abreviaturaların müəyyən yazı və tələffüz qaydaları var. Amerika ingiliscəsində abreviaturalara bağlı nəzəri qaydalar The Chicago Manual of Style (2017) adlı kitabdır. Bu vəsaitdə dil qaydaları, onlardan istifadə və nəzəri qrammatik qaydalar əks edilib. Burada həmçinin abreviaturalarla bağlı qaydalar, isimlərin, coğrafi anlayışların, titul və elmi dərəcələrin, şirkətlər təşkilat adlarının, coğrafi terminlərin, ölkə və şəhər adlarının, ünvanların, cəhətlərin, vaxt bildirən anlayışların, elmi adların və terminlərin, dinlə əəqəli sözlərin, texnoloji və elmi, texnoloji abreviaturalarının tələffüz və yazılış qaydaları qeyd edilmişdir. [4]. Bu toplunun 10-cu bölməsi abreviaturalarla bağlıdır. 2016-cı ildə işıq üzə görün nəşrdə 10-cu bölmə 72 maddədən ibarət olmuşdur, 2017-ci il nəşrində isə maddələrin sayında və məzmununda bir neçə dəyişiklik edilərək 69 maddəyə çatmışdır .

Bununla belə hələ də düzgün yazı qaydalarına əməl etməyən insanlar var. Məsələn ingilis dilində çox rast gəlinən sözlərdən olan page sözü p. kimi qısaltmaq əvəzinə çox vaxt pg. kimi qısaldılır. Digər rast gəlinən xətalardan biri də sözün sonunda nöqtə qoymamaqdır. Müasir Britaniya ingiliscəsində adətən inisializmlərdə hər hərfin ortasında nöqtə işlədilmir. Misal üçün, BBC-British Broadcasting Corporation. Lakin Amerikan ingiliscəsində inisializmlərdə nöqtədən istifadə üslub məsələsidir. Nöqtədən istifadə Amerikan ingiliscəsində daha geniş yayılmışdır. Misal üçün, U.K-United Kingdom

Yazılış qaydaları və ya qəbul olunmuş yazı metodlarına görə abreviaturalar altı kateqoriyaya ayrılır:

Birinci qrupa aid olan abreviaturaların yazılışında böyük hərflərdən və nöqtədən istifadə edilir. Məsələn, U.K-United Kingdom, B.S.-Bachelor of Science.

İkinci kateqoriyaya aid olan abreviaturaların yazılış formasında yalnız böyük hərflər istifadə edilir. Məsələn, BBC-British Broadcasting Corporation

Üçüncü kateqoriyaya daxil edilən abreviaturaların yazılışında kiçik hərflər və nöqtədən və ya yalnız kiçik hərflər istifadə edilir. Məsələn etc.-etcetera, laser-light amplification by stimulated emission of radiation.

Dördüncü qrupa aid olan abreviaturalarda nöqtə işlədilmədən həm böyük, həm də kiçik hərflər istifadə edilə bilər və belə olduqda işlədilən kiçik hərflər qrammatik vahidləri göstərir. Məsələn, QoS-Quality of Service.

Beşinci tipdə yer alan abreviaturalarda sözlər ixtisar olunaraq birləşdirilir və bu zaman həm birinci, həm də digər birləşdirilən sözün ilk hərfi böyük hərflə yazılır. Məsələn, CompTech-Computer Technology.

Sonuncu kateqoriyada blending adlandırılan üsulla meydana çıxan abreviaturalar yer alır. Bu kateqoriyada böyük hərf və nöqtədən savayı, həm də ixtisar edilmiş sözlərdən də istifadə olunur. Məsələn, Ph.D-Doctor of Philosophy

Qısaldılan söz formaları 4 əsas və 5 ikinci dərəcəli olaraq klassifikasiya edilmişdir [2, 83]. Dörd əsas sinifə “initialism (inisializm)”, “acronym (akronim)”, “clipping (klippinq)” və “blending (blending-qarışdırma)” aiddir. “İnisializm” anlayışına sözlərin ilkin hərflərindən yaranan, amma fərdi hərflər kimi tələffüz edilən qısaltma sözlər daxildir. Məsələn, FBI yalnız [ef bi: 'aı] formasında tələffüz oluna bilər.

Akronim də initialismə oxşarlıq təşkil edir, yeganə fərq akronimin adı söz kimi tələffüz oluna bilməsindədir. Məsələn, NATO ['neitəu] kimi tələffüz edilir. Klippinq sözün son hissəsinin ya da ilkin hissəsini kəsb atmaqla yeni sözlər yaratmağa deyilir. Bu zaman sözün başlanğıcı, yaxud sonu bütöv sözün əvəzinə işlədilir. Məsələn, telephone-phone, gasoline-gas və s. Bir çox hallarda sözün mənası dəyişikliyə uğramır və yeni forma dilə stilistik rəng qatır. Adətən klippinq üsulu ilə qısaldılmış söz yarandığı sözlə eyni denotativ mənanı bildirir, amma ona daha çox danışiq dili kimi baxılır. Bu üsul bir çox sözlərin yazılmasını asanlaşdırır. Klippinq ilə qısaldılan söz günlük istifadədə original sözü əvəzləyə bilər: məs, pianoforte sözünün yerinə piano işlənir. Adətən bunlar tam formalı ekvivalentləri ilə müqayisədə daha az rəsmi situasiyalarda istifadə edilir. Sonuncu təsnifata aid olanlar blending adlanır. Blending adlandırılan söz düzəltmə üsulu müxtəlif anlama

malik iki fərqli kəlimənin birləşərək yeni kəlimə yaratmasıdır. Belə sözlər adətən dildə mövcud olan iki şeyin xüsusiyyətlərini, yaxud təriflərini birləşdirən yeni anlayışı, yaxud fenomeni xarakterizə etmək üçün yaradılır Blendingin digər adı portmanto yaxud portmanto sözlərdir Məs, information+commercials=infomercials, Oxford+Cambridge=Oxbridge high+technology=Hi-tech, breakfast+lunch=brunch, və s. [2, 83].

Beş ikinci dərəcəli qrupun hər biri dörd əsas qrupun iki və ya daha çox kombinasiyasından yaranır [2, 83].

1-ci kiçik qrupa həm akronim, həm də inisializm hesab edilən qısaltmalar daxildir. Məsələn, VAT (value added tax) həm akronim olaraq [væt]və həm də inisializm kimi ayrılıqda “vi:”, “ei”, “ti:” tələffüz olunur. 2-ci qrupa yazılışca bir, tələffüzçə digər qrupa aid olan qısaltmalar məxsusdur. Məsələn, WHO (World Health Organization) əslində akronim olaraq meydana çıxdığı üçün [hu:] kimi tələffüz olunmalıdır, lakin inisializm kimi [da : bəljʊ: ɛ ɪ tʃ əʊ] tələffüz edilir. III kiçik qrupda “inisializm+akronim” strukturuna aid edilən ikili xüsusiyyətə malik ixtisarlara yer alır. Məsələn, “CD-ROM” (Compact Disc read-only memory) ixtisarında “CD” hissəsi inisializm olaraq [si: di:] kimi oxunduğu halda, ikinci “ROM” hissəsi akronim olaraq [rom] kimi tələffüz edilir. 4-cü növ ixtisarlara “inisializm+klippinq” strukturunda olan qısaltmalardır. Məsələn, “Advanced Research Projects Agency Computer Network” “ARP Anet” kimi qısaltıla bilər. Bu ifadədə ilk hissə inisializm olmasına baxmayaraq ikinci hissə “inisializm+klippinq” strukturuna uyğun gəlir və [ɛ ɪ ɑ : r pi: ɛ ɪ ne tʃ] kimi tələffüz oluna bilər. 5-ci növ ixtisarlarda sərbəst söz kimi tələffüz edilən qısaltmalar yer alır. Məsələn, “sea-launched cruise missiles” mürəkkəb ifadəsinin qısaltması olan “SLCMs” “Slickems” kimi tələffüz oluna bilər [2, 84].

Ədəbiyyat:

1. Borisov, V.V. (1972). Abbreviation and acronym formation processes: Military and scientific-technical contractions in foreign languages. Moscow: Voenizdat.
2. Falahati Qadimi Fumani, M.R. (2016). Acronyms and Abbreviations Application in News Articles: A Comparative Study of Iranian and Indian Newspapers. International Journal of English Language & Translation Studies. 4(3), 81-90.
3. Mədinə Rzayeva. Mətbuat dilində ixtisarlaşmış terminologiya və norma. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər, 2017, № 5 (86), 312-317.
4. <https://www.chicagomanualofstyle.org/book/ed17/frontmatter/toc.html>, (2017)
5. www.crownacademyenglish.com/types-english-abbreviations

İbrahimov F.

Classification of abbreviations used in modern English

(Summary)

In modern world the role of abbreviations both in written and spoken language is undeniable. Abbreviations play a crucial role in the enrichment of the vocabulary of the language. The analysis of abbreviations allows us to say that abbreviations are formed due to the considerable shortening of language units. With the help of abbreviations speech and writing become rich and colorful.

Ибрагимов Ф.

Классификация аббревиатур в современном английском языке

(Резюме)

В современном мире неоспорима роль аббревиатур как в письменной, так и в устной речи. Аббревиатуры играют важнейшую роль в обогащении словарного запаса языка. Анализ аббревиатур позволяет говорить о том, что аббревиатуры образуются за счет значительного сокращения языковых единиц. С помощью сокращений речь и письмо становятся насыщенными и красочными.

Рәуфи: f.f.d., b/m. S. Həsənova

İDİOMATİK VAHİDLƏR VƏ ONLARIN ƏMƏLƏGƏLMƏ YOLLARI

Açar sözlər: frazeologiya, sabit söz birləşmələri, idiomlar, leksik vahidlər

Key words: phraseology, fixed word combinations, idioms, lexical units

Ключевые слова: фразеология, фиксированные словосочетания, идиомы, лексические единицы

İdiomatik ifadələr bütöv bir məna ifadə edərək sözlər kimi dilin lüğət tərkibinin genişlənməsində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İdiomların tədqiq edilməsi, öyrənilməsi bizə onların aid olduğu xalqın, millətin tarixini, eləcə də xarakterini ətraflı şəkildə öyrənmək şansı verir. Dilçilikdə geniş şəkildə istifadə olunan bu ifadələr milli səciyyəli sintaktik vahidlər hesab olunur. Ona görə ki bu vahidlər mənsub olduqları xalqın obrazlı təfəkkürü, milli ruhu, ictimai-siyasi, eləcə də fəlsəfi fikri ilə yaxından əlaqəlidir və bütün bunları özündə əks etdirir. Hər hansı bir xalqın həyat və yaşayışının, eləcə də tarix və etnoqrafiyasının öyrənilməsində idiomatik vahidlərin linqvistik cəhətdən tədqiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Çağdaş dövrdə ingilis dili xalqlar arasında ən çox istifadə edilən ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dilindəki idiomatik ifadələrin işlənmə mexanizminin açılıb göstərilməsi müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin kommunikasiyası prosesində idiomatika sahəsində ortaya çıxan bir sıra tipik çətinliklərin müəyyənləşdirilməsinə və onların aradan qaldırılması üçün mexanizmlərin işlənilməsinə kömək edə bilər. Hər hansı milli dilin idiomatikasının dərinədən öyrənilməsi həmin dilin dərinədən mənimsənilməsində əsas halqalardan biridir və eləcə də bu dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirli əməllərinə açılan pəncərədir. Dilçilikdə geniş yayılmış idiomatik ifadələr dilçiliyin obyektini sayılır. İdiomatik ifadələr nitqə emosionallıq, ekspressivlik, ifadəlilik gətirir və müxtəlif ədəbi piryomlarda, üslubi məqamlarda istifadə olunur.

İdiomatik vahidlərin həm quruluşca, həm də məna və ekspressivlik çalarlıqlarına görə rəngarəngliyi onların üslubi istifadə imkanlarının zənginliyini təmin edən əsas cəhətdir. İdiomlardan ədəbi dilin, demək olar ki, bütün üslublarında istifadə olunur. Lakin bu vahidlərin ən geniş istifadə yeri, əlbəttə ki, bədii üslub və ictimai-siyasi üslubdur. Dilçilikdə mövcud olan bütün ifadələr və idiomatik vahidlər poeziya sənətinin obrazlı potensialına arxalanır və onun ifadəlilik xüsusiyyətinə söykənir. Buna görə də onlar dilin ən güclü qaynaqları hesab olunur [7, s. 6]. Məhəbbət, nifrət, istehza, kinayə, gülüş, qəm-qüssə, eyham və s. məna çalarlıqlarının daha bariz şəkildə ifadə olunduğu idiomatik ifadələr bədii ədəbiyyatda nitqin daha canlı formasını yaratmaq, personajların dilinə fərdi bir xarakter vermək, eləcə də ədəbi dilin lüğətini xalq danışığı dilinin elementləri ilə zənginləşdirmək üçün istifadə edilir [9, s. 83]. Bədii üslubda təsirliliyi artırmaq, canlı və obrazlı səhnələr yaratmaq üçün epitet, metonimiya və digər çalarlıqlara malik olan idiomlardan istifadə edilir. Bədii ədəbiyyatda yazıçılar idiomatik ifadələri obrazların mənəvi keyfiyyətlərini səciyyələndirmək, eləcə də onların daxili hiss və həyəcanlarını əks etdirmək üçün istifadə edirlər. Bu isə öz növbəsində əsərdə canlı bədii lövhələr yaratmağa, süjet xəttini daha maraqlı şəkildə qurmağa imkan yaradır. Ümumiyyətlə, idiomlar danışığı-məişət leksikasının böyük hissəsini təşkil edərək danışığı prosesində fikrin obrazlı, təsirli, bir sıra hallarda isə ironik-ekspressiv istifadəsinə xidmət edir. İdiomatik ifadələr mənaca dərin, formasına görə isə yığcam və gözəl ifadələr hesab edilir [6, s. 285].

Biz bilirik ki, bədii ədəbiyyatda mətn müəllifin və eləcə də surətlərin nitqi üzərində qurulur. Əsərdə müəllifin nitqi ədəbi dilin normalarına uyğun şəkildə qurulmasına baxmayaraq, surətlərin nitqində ədəbi dilin normalarından müəyyən qədər uzaqlaşma ola bilər. Ədəbiyyatda obrazların dili ümumi və fərdi ola bilər. Belə ki, hər bir obraz mənsub olduğu xalqın, millətin öz ana dilində

danışır. Həmin obrazın öz danışığında istifadə etdiyi idiomatik ifadələr onun mənsub olduğu xalqın milli koloritini əks etdirir [13, s. 66].

Dilçilikdə idiomatik vahidlərin əmələgəlmə yollarından biri də bədii əsərlər hesab edilir. Belə ki, hər hansısa bir idiomatik ifadə yazıcının müəyyən bir əsərindən götürülür və bədii dildən xalq danışığı dilinə keçir. Bu da öz növbəsində idiomaların məşhurlaşmasına və nəsil-dən-nəslə ötürülməsinə səbəb olur [1, s. 68].

İngilis dilində idiomatik ifadələrin bədii üslubda istifadəsi iki əsas istiqamətdə müşahidə edilir. Bunlar nəzm və nəsrdir.

Məsələn:

*He at the last appointed him on one,
And let all others from his hearte gone,
And chose her of his own authority,*

For love is blind all day, and may not see [2, s. 244].

İdiomatik ifadələrin nəsrdə işlənməsi ilə bağlı da bəzi nümunələrə baxa bilərik. Məsələn:

At any moment that you liked to crook your little finger, old man Dornford would fall on his kness to you – Elə sənin bircə barmağını oynatmağın kifayətdir ki, qoca Dornford sənə qarşında diz çöksün [8, s. 343].

Dilçilikdə milli səciyyə daşıyan idiomatik ifadələrin çox qədim tarixə malik olduğu artıq hamımıza məlum oldu. İdiomatik ifadələrin əsas əmələgəlmə yollarından biri də onların mənsub olduğu xalqın həyatı, adət-ənənələri, peşəsi, dini təsəvvürləri, mifik rəvayətləri, eləcə də dünyagörüşü hesab edilir. Bu vahidlər müxtəlif dövrlər ərzində dilin inkişafı və onda baş verən dəyişikliklərlə əlaqəli olaraq yaranmış, daha sonra isə dilin lüğət tərkibinə daxil olaraq uzun müddət orda yaşamışlar [10, s. 60].

Müsair ingilis dilində biz idiomatik ifadələri aşağıdakı yaranma yollarına görə qruplaşdırma bilərik:

- ✓ Atalar sözü, eləcə də məsəllər əsasında yaranan ifadələr;
- ✓ Dilin daxili imkanları hesabına meydana gələn idiomatik ifadələr;
- ✓ Alınma sözlər əsasında yarananlar;
- ✓ Müəyyən rəvayətlər əsasında yaranan idiomatik ifadələr [4, s. 89].

Atalar sözü və məsəllər əsasında meydana gələn idiomatik ifadələr. Bildiyimiz kimi, atalar sözləri və məsəllər şifahi xalq ədəbiyyatında ən qədim və ən əsas janrlardan biri hesab edilir. Xalqın həyat tərzini, adət-ənənələrini obrazlı şəkildə əks etdirən bu ifadələr predikativ xarakterli vahidlər kimi səciyyələndirilir [5, s. 260]. Atalar sözləri fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan bir vasitə kimi həm bədii ədəbiyyatda, həm də adi danışığı dilimizdə geniş şəkildə istifadə edilir [12, s. 598]. Atalar sözü və məsəllərdə də idiomatik vahidlər kimi sabit söz sırası və tərkib olur. Atalar sözü, məsəllər və idiomatik ifadələr arasında oxşarlıq olmasına baxmayaraq, onlar arasında müəyyən cəhətlərinə görə fərqlilik də müşahidə edilir. İdiomaların tərkib hissəsini təşkil edən komponentlər öz ilkin mənasını itirdiyi halda, atalar sözlərində isə bu xüsusiyyət çox müşahidə edilmir. Onlar arasında digər bir fərq isə həmin ifadələrin quruluşu ilə əlaqəlidir. Atalar sözləri və məsəllər daha çox cümlə formasında olur və onlar bitmiş fikir ifadə edir. Bəzi atalar sözlərinə baxaq. Məsələn, *two heads are better than one – ağıl ağıldan üstündür, a clean hand wants no washing – vicdanı təmiz olan şəxsin bəraətə ehtiyacı yoxdur.* Bu atalar sözü dilimizdə geniş şəkildə istifadə etdiyimiz *a clean hand* idiomunun yaranmasına səbəb olmuşdur. Hansı ki bu idiom “təmiz ad” mənasında istifadə edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, atalar sözləri və idiomatik vahidlər kimi zərbi-məsəllər də dilçilikdə geniş şəkildə yayılmışdır. Belə ki, mənasına və qrammatik quruluşuna görə atalar sözlərinə bənzəyən bu ifadələr bir neçə xüsusiyyətinə görə onlardan fərqlənir. Atalar sözlərindən fərqli olaraq zərbi-məsəllərdə ifadə olunan fikir tamdır. Bəzi məsəllərə nəzər yetirək. Məsələn, *many hands make light work- el gücü sel gücü, tək əldən səs çıxmaz; eat out somebody's hand- başqasının sözü ilə durub-oturmaq və s.*

Dilin daxili imkanları hesabına yaranan idiomatik ifadələr. İngilis dilində mövcud olan idiomatik ifadələrin bir qismi dilin daxili, digər bir qismi isə dilin xarici imkanları, yəni başqa

dildən gələn sözlər hesabına yaranmışdır. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan idiomatik vahidlər isə ingilis dilində üstünlük təşkil edir. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan idiomatik ifadələr dedikdə isə ümumi idiomatik ifadələr və xüsusi idiomatik ifadələr fərqləndirilir [3, s. 101]. Ümumi idiomatik ifadələr daha çox xalqın həyat tərzini, adət ənənəsi ilə bağlı olaraq yaranan ifadələrdir. Bu ifadələr dildə geniş yayılıb və hamı tərəfindən çox asanlıqla başa düşülür. Ümumi idiomatik ifadələr daha çox xalqın tarixi ilə bağlı olduğu üçün onların yaradıcısı məlum olmur.

Xüsusi idiomatik ifadələr isə müxtəlif müəlliflər, şairlər və yazıçılar tərəfindən yaradılır. Ona görə də bu ifadələr zəngin üslubi imkanlara malik olur.

Dilin daxili imkanları hesabına yaranan idiomatik ifadələr arasında biz Bibliyadan götürülmüş və müasir dövrdə də geniş şəkildə istifadə olunan vahidlərin olduğunu görə bilərik. Məsələn, *an eleventh hour, the olive branch, in the twinkling of an eye* və s.

Alınma sözlər əsasında yaranan idiomatik vahidlər. Müxtəlif dillərdən tərcümə zamanı çoxlu sayda ifadələr ingilis dilinə daxil olmuş və müəyyən müddətdən sonra milli koloritlik qazanmışdır. Məsələn:

Fransız dilindən alınmış idiomatik ifadələr – *to shrug one's shoulder* (çiyini çəkmək); *to make face to* (müqavimət göstərmək), *better the foot slip than the tongue* (ağızdan çıxan söz artıq sənə deyil) və s [3, s. 108].

Amerika mənbəli idiomatik vahidlər də həmçinin ingilis dilində geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn: *face the music* (işləri dolaşdırmaq); *to travel on one's face* (borc içində üzmək); *before faces* (camaat içində); *on the arm* (havayı yerə) və s [3, s. 105].

Rəvayətlər əsasında yaranan idiomatik ifadələr. Rəvayətlər şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlarından biri olub, dilçilikdə idiomatik ifadələrin yaranmasında mühüm rol oynayır. Müasir ingilis dilində kiçik hekayələr hesabına yaranan ifadələrdən geniş şəkildə istifadə edilir. Məsələn:

Albatros around one's neck – kiminsə boynundan albatros quşu kimi sallanmaq.

Məşhur idiom Koleriçin yazdığı “Qədim dənizçilər haqqında girov” şeirindən meydana gəlmişdir. Dəniz sahillərində yaşayan xeyirxah albatros quşu bir dənizçi tərəfindən öldürülür. Bu hadisə isə bütün gəmi heyətinə bəla gətirir. Dənizçinin cəzalandırmaq üçün həmin quşu onun boynundan asırlar. Azərbaycan dilində də bu idiom çox geniş istifadə olunur. Mənası isə kiminsə boynundan dəyirman daşı kimi sallanmaq deməkdir.

To be born with a silver spoon in one's mouth idiomu ingilis dilində çox geniş şəkildə istifadə olunur. Bu idiomun mənası *xoşbəxt doğulmaq* deməkdir. Dildə geniş şəkildə istifadə olunan bu idiomun tarixi 18-ci əsrə gedib çıxır. O dövrdə imkanlı ailədə doğulmuş uşaqlar xaç suyuna salınarkən onlara gümüş qaşiq verilmiş. Bu qaşiq isə var-dövlət, eləcə də xoşbəxtlik rəmzi hesab olunurmuş [3, s. 95].

Müxtəlif dövrlərdə dilçi alimlər tərəfindən idiomlar üzərində həyata keçirilmiş araşdırmalar onların yaranmasının daimi bir proses olduğunu göstərir. Nəzərdə tutulmuş hər hansısa bir fikrin obrazlı və yaxud da şişirdilmiş şəkildə ifadəsi təsadüfən də olsa, yeni bir idiomatik ifadənin meydana çıxmasına səbəb olur. Bu isə müəyyən bir dövr ərzində yeni yaranmış ifadənin geniş kütləyə hakim olması nəticəsində meydana çıxır. Deməli, bizim istifadə etdiyimiz idiomatik ifadələrin böyük bir qismi gülüş və məzhəkə səciyyəli olduğu üçün onların danışq üslubunda istifadəsi daha məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat:

1. Alekhina A. Idiomatic English. Вып. Школа, 1982, 279 s;
2. Chaucer G. The Canterbury Tales. London, 1845, 277 p;
3. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları. Bakı, 2008, 276 s;
4. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 2004, 192 s;
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2001, 399 s;
6. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003, 399 s;
7. Hüseynov M. Poetik frazeologiya. Bakı, 2013, 166 s;
8. John Galsworthy. End of the Chapter. New York, 2008, 670 p;

9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I c. Bakı, 2010, 452 s;
10. Rəhimzadə N. İdiomatik ifadələrin əmələgəlmə yolları haqqında Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Bakı, 1966, s 60-69;
11. Sürək M. Müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 2015, 24 s;
12. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı, 2008, 864 s;
13. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər. Bakı, 1999, 104 s.

Mammadzadə T.

Idiomatic units and their ways of formation (Summary)

Idiomatic expressions, like words, express a whole meaning and are of great importance in expanding the vocabulary of the language. The study of idioms gives us a chance to study in detail the history and character of the people and nation to which they belong. We have learned that various sources have played an important role in the introduction of these expressions, which are widely used in linguistics.

Мамедзаде Т.

Идиоматические единицы и способы их образования (Резюме)

Идиоматические выражения, как и слова, выражают весь смысл и имеют большое значение для расширения словарного запаса языка. Изучение идиом дает нам возможность подробно изучить историю и характер людей и наций, к которым они принадлежат. Мы узнали, что различные источники сыграли важную роль в введении этих выражений, которые широко используются в лингвистике.

Rəyçi: f.f.d. N.Gözalova

QULIYEVA GÜNEL
Azərbaycan Dillər Universiteti
gunel_quliyeva.98@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASI VƏ ONUN ÜSLUBİ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: leksikologiya, lüğət tərkibi, məişət leksikası, təsnifat, kateqoriya.

Key words: lexicology, vocabulary, household lexic, classification, category.

Ключевые слова: лексикология, лексика, домашнее лексика, классификация, категория

Dilçilik elmində bir neçə müstəqil şöbə mövcuddur. Bu şöbələr hər biri ayrı-ayrılıqda dilin müxtəlif sahələrini öyrənməyə xidmət edir. Fonetikada səslər, qrammatikada dilin qrammatik quruluşu, sintaksisdə söz birləşməsi və cümlə öyrənilməsi kimi, leksikologiyada da, öz növbəsində, söz təhlil edilir. Leksikologiya müstəqil bir şöbə kimi dilçilikdə özünəməxsus yer tutur. Linqvistikanın bu sahəsində dilin əsas bazasını təşkil edən sözlər, onların mənası və s. cəhətlər tədqiq edilir [5, s.208].

Leksikologiyada dilin lüğət tərkibi tədqiq edilir, bu tərkibi təşkil edən sözlər, onların mənası, lüğət fondunda mövcud olan milli və alınma sözlər, sözlərin müxtəlif mənə qrupları

omonim, sinonim, antonim), lüğət tərkibinin üslubi layları (terminlər, ümumişlək sözlər, arxaizmlər, poetizmlər və s.) və s. araşdırılır.

Lüğət tərkibi məhz ona daxil olan müxtəlif kateqoriyadan olan sözlərin hesabına zənginləşir. Bu məqamda əsas nəzərə çarpan alınma sözlər və mürəkkəbləşmə prosesidir. Müxtəlif dillərdən alınma sözlərin dilə daxil olması nəticəsində ingilis dili xeyli zənginləşmişdir. Həmçinin, mürəkkəb sözlərin yaranması da, öz növbəsində, dili zənginləşdirmiş, lüğət tərkibini yeni sözlərlə genişləndirmişdir [3, s.5].

Leksikanı tədqiq edərkən ona daxil olan sözlərin müxtəlif işlənmə yerlərinə uyğun olaraq qruplaşdığını görürük, Bu hissələrdən biri də məişət leksikasıdır. İngilis dili lüğət tərkibində məişət leksikası xüsusi yer tutur. Dilçi G. Axundova qeyd edirdi ki, bu sözlər xalqın adət-ənənəsini, gündəlik yaşayışını, həyat şəraitini və s. əks etdirir. Dilin lüğət tərkibi aid olduğu xalqın tarixi ilə sıx əlaqəli olduğundan, onun bir hissəsini təşkil edən məişət sözləri də xalqın tarixi ilə qırılmaz bağlarla bağlıdır. Xalqın tarixində baş verən hər bir hadisə, dəyişiklik, yenilik, inkişaf və s. özünü dildə açıq-aydın göstərdiyindən bu ünsürlər məişət leksikasından da yan keçmir [1, s.15].

Məişət leksikasının tədqiqatı zamanı bizə məlum olur ki, bu sözlər lüğət tərkibindəki bir sıra növdən olan vahidlərlə oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Buraya aktiv leksika, terminlər, arxaizmlər, dialektizmlər və s. aid etmək olar. Məişət sözləri içərisində dialektizmlərdən və arxaizmlərdən nümunələr görmək mümkündür. Müasir dövrdə işlənməsinə baxmayaraq, gündəlik həyatda istifadə edilən vahidlərdə qədim sözlər kifayət qədər çoxdur. Buna səbəb məişət leksikasının ingilis dili lüğət fondunun ən qədim laylarından birini təşkil etməsidir. Bu məqamda, məişət sözləri ilə dialektizmlərin arasındakı oxşarlıq və fərqlərdən danışmaq gərəkdir. [7, s.3-4] Oxşar cəhətləri:

1. Hər iki leksika qədim tarixə malikdir;
2. Hər ikisinin işlənmə dairəsi məhduddur.

Fərqlərə gəldikdə isə:

1. Hər iki leksika məhdud işlənmə dairəsinə malik olsa da, bu məhdudluğun səbəbi başqadır. Belə ki, dialekt sözlər coğrafi baxımdan məhdud sayda işlənir, məişət sözlərində isə sosial vəziyyətə uyğun olaraq məhdudluq özünü göstərir.
2. Digər bir fərq hər iki leksikanı təşkil edən sözlərin xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Dialektlər əsas və köməkçi nitq hissələrindən ibarət olsa da, məişət sözləri yalnızca adlardan-isimlərdən ibarətdir.
3. Bu iki leksik kateqoriya arasındakı bir fərq də onların mövcudluğu haqqındadır. Dialekt sözlər emosional cəhətdən mövcuddur, halbuki məişət leksikasını təşkil edən sözlərdə emosional çalarlılıq azdır.

Məişət leksikasının gündəlik danışmada istifadə edilən aktiv leksikaya aid sözlərlə bir sıra ortaq cəhətləri vardır. Belə ki:

1. Hər ikisi gündəlik həyat şəraitində istifadə edilir;
2. Hər iki leksikonu demək olar ki, bütün insanlar danışır və başa düşür;
3. Hər ikisində ümumişlək sözlər üstünlük təşkil edir.

Bu oxşarlıqlara baxmayaraq, məişət leksikası ilə aktiv leksikanın arasında fərqlər də mövcuddur.

1. Məişət leksikasına daxil olan sözlər daha sabitdir, onlarda dəyişiklik az nəzərə çarpır, aktiv leksikanı təşkil edən sözlər isə tez-tez dəyişikliyə məruz qalır, yenilənir.
2. Məişət leksikası cəmiyyətin konkret bir qatına mənsub olaraq, o hissəyə aid insanların danışığını bildirir, halbuki aktiv leksikadan cəmiyyətin bütün təbəqələrinin arasındakı ünsiyyəti ifadə etmək üçün istifadə olunur. [7, s.4-5]

Məişət leksikasına aid olan sözlər bir neçə xüsusiyyətə əsasən qruplara bölünür. Bu zaman biz quruluşla, yaranma üsulu ilə, mənbə ilə və ifadə etdiyi məna ilə əlaqəli olaraq məişət sözlərini fərqləndiririk. [4, s.1-4] Mənbədən asılı olaraq məişət leksikası iki vasitə ilə yaranır :

1. İngilis dilinin öz daxili imkanları vasitəsilə;
2. Xarici dillərdən alınmaların köməkliyi ilə.

Bu vasitələrlə məişət sözlərində 3 quruluş fərqləndirilir:

1. Sadə məişət sözləri;
2. Düzəltmə məişət sözləri;

3. Mürəkkəb məişət sözləri.

Milli sözlər vasitəsilə məişət sözlərinin yaradılması 4 üsulla baş verir:

1. Yeni söz və söz birləşmələrinin yaradılması;
2. Kalka metodu ilə söz yaradılması;
3. Dialekt və şivələrdən sözlərin alınması;
4. Səslərin dəyişməsi-fonetik dəyişikliklər hesabına sözlər yaradılması.

Birinci yolla-yeni sözlərin və söz birləşmələrinin yaradılması yolu bir neçə üsulla baş verir, bura aiddir:

1. Leksik
2. Semantik
3. Morfoloji
4. Sintaktik.

İngilis dilində məişət leksikasında mövcud olan sözlər ifadə etdikləri mənaya uyğun olaraq bir neçə qrupa bölünür :

1. Geyim adları
2. Mətbəx-kulinariyaya aid sözlər
3. Ev quşları və heyvanların adları
4. Adət ənənələri və vərdişləri ifadə edən sözlər
5. Gündəlik həyatda istifadə edilən əşyaların adları
6. Mərasimlərdə işlədilən sözlər
7. Xalq təbabəti və dərman bitkilərinin adları.[7, s.3]

İngilis dili məişət leksikasında geyim adları özünəməxsus yer tutur.Bu sırada bir neçə növdə olan geyimlərin adları ümumi geyim adları,özünəməxsus geyim adları,baş geyimlərinə aid sözlər,ayaq geyimlərinə aid sözlər,digər geyim ifadələri fərqləndirilir.Ümumi geyim adları geyimlə bağlı ümumi vahidləri bildirmək üçün istifadə edilir.Buraya garment,clothes və s. aiddir. İkinci sırada xüsusi olaraq adlandırılan geyimlər mövcuddur.Bu qrupa skirt,trousers, coat və s. sözlər aid edilir.Baş geyimlərinə isə cap, headpiece,hat, və s. bu qəbildən olan sözlər aiddir. Ayaq geyimləri qrupuna sandals, stiletto, sneaker və başqaları daxildir.Digər növdən olan geyimlər qrupuna geyimi tamamlamaq üçün aksesuar kimi istifadə edilən əşyaların adları daxildir.Buraya gloves, mitten,tie, apron,scarf və s.aid edilir.[7, s.4]

Mrs.Darling couldn't find her coat and was late for the party.-Xanım Darling paltosunu tapa bilmədiyinə görə qonaqlığa gecikdi.

Brian always uses a tie at the official meetings,that's why he has a collection of ties.-Brian rəsmi görüşlərdə hər zaman qalstukdan istifadə edir,buna görə də,onun qalstuk kolleksiyası var.[9]

İkinci sırada mətbəx-kulinariya adları dayanır.Bu sahəyə aid sözlərdə də geyim adları kimi bir neçə kateqoriya mövcuddur-mətbəx kulinariya ilə əlaqəli ümumi sözlər,özünəməxsus yemək adları,xüsusi yemək adları,içkilərlə əlaqəli sözlər. Mətbəxlə əlaqəli ümumi sözlərə *food,meal,dishes* və s aiddir.Özünəməxsus yemək adları gün ərzində yeyilən yeməklərə verilən adlardır.Bunlara *breakfast,lunch,supper,dinner* və s. aid edilir.Xüsusi yemək adları ingilis və ya dünya mətbəxinə aid olub bişirilən yeməklər aiddir.Son olaraq, içkilərlə əlaqəli sözlər kateqoriyasına isə,adından göründüyü kimi,içki adları daxildir.Məsələn-*tea,wine,water,beer,coffee* və s.

My brother scarfed down all cake while I was doing my homework.-Qardaşım mən ev tapşırığımı edərkən bütün tortu acgözlüklə yeyib.

Mary doesn't like to have breakfast in the mornings.-Meri səhərlər səhər yeməyi etməyi xoşlamır.

There were different kinds of meals at the Browns' party yesterday.-Dünən Braunların qonaqlığında müxtəlif növlərdə yeməklər var idi.

Her father used to drink a lot of tea even in cold summer days.-Onun atası hətta yayın isti günlərində belə çoxlu çay içərdi.

İngilis dili məişət leksikasında ev quşları və heyvanların adlarından ibarət olan bir qrupa rast gəlirik.İngilis xalqı evdə müxtəlif heyvanlar saxladıqlarından bu sahəyə aid sözlər də gündəlik məişətdə olduqca çox işlənir.Ev heyvanları adlarına misal olaraq *cat,dog,donkey* və s. daxildir.Ev quşları dedikdə isə *hen,chicken, parrot* və başqaları nəzərdə tutulur. Məişətdə ev heyvanları və

quşların adlarının çox işlənməsinə bir səbəb də heyvandarlıq və quşçuluq təsərrüfatının inkişafı ilə bağlıdır.

My friend's daughter loves cute chickens very much.-Dostumun qızı balaca cücələri çox sevir.

Our neighbour's dog barks all day and night.-Qonşumuzun iti gündüz və gecəhürür.

Gündəlik həyatda adət halını almış hərəkətləri və vərdişləri bildirən sözlər bir neçə qrupda toplanır. Belə ki, bu hərəkətlər musiqiyə, idmana və s. aid olaraq dəyişir. Musiqiyə və ya rəqsə aid sözlər İngiltərədə oynanılan rəqslərə uyğun olaraq yaranıb və istifadə olunur. İdmana aid leksika isə müxtəlif idman növləri və onlara aid olan ifadələrin işlənməsi zamanı meydana çıxır. *Ril dance, ring dance, chaindances; football, goal, tennis, court* və s.

During my Northern Ireland trip, I saw the people who were dancing their national ril dance, it was such an interesting and beautiful scene.-Şimali İrlandiyaya səyahətim zamanı mən öz milli rəqslərini oynayan insanları gördüm, o necə də maraqlı və gözəl mənzərə idi.

Gündəlik danışıqda istifadə edilən sözlər 3 kateqoriyadan ibarətdir:

1. Mətbəxdə istifadə edilən əşyaların adları;
2. Məbellər və onun parçaları ilə əlaqəli sözlər;
3. Evdə işlədilən ümumi əşyaların adları.

Mətbəxdə istifadə edilən əşyalar məişətdə mühüm yer tutduğundan onların adları da məişət leksikasında olduqca geniş şəkildə istifadə edilir. Bu sıraya misal olaraq *spoon, knife, plate, fork, pan, opener* və s. aiddir.

Evdəki mebel və onunla əlaqəli sözlərə *cupboard, bookcase, table, sofa, drawer, armchair, carpet, curtain, chair, bed* və s. sözlər daxil edilir.

Ümumi olaraq istifadədə olan texniki vasitələrə isə *blender, coffee machine, fridge-freezer, washing machine, television, bolt, hammer, drill, food processor, toaster* və başqa alətlərin adları daxildir.

There is a beautiful carpet in the middle of the living room at Dickens home.-Dikenlərin qonaq otağında gözəl bir xalça var.

Last week there was something wrong with our washing machine and my father called the repair service.-Keçən həftə paltaryuyan maşın xarab olmuşdu və atam təmir servisinə zəng etdi.

İngilis dili leksikasında mərasimlərə aid sözlər özünəməxsus yerə malikdir. Buna səbəb ingilis xalqının adət ənənələrinə sadıq xalq olmasıdır. Məişətdə adət ənənələr, mərasimlərlə bağlı sözləri olduqca sıx şəkildə görürük. Bu mərasimlərə toy şənlikləri və yas mərasimləri aiddir.

Toy mərasimlərinə *wedding, bride, groom, honeymoon* və s. aid edə bilərik.

Dəfn mərasimlərinə isə *funeral, death, grave, cemetery, gravestone, dead, grief* və başqa sözlər daxildir.

Mary and James's wedding was the best wedding of last month.-Meri və Ceymsin toyu keçən ayın ən yaxşı toyu idi.

A lot of people gathered at the church for Mr. Parker's funeral yesterday.-Dünən cənab Parkerin dəfni üçün kilsəyə çoxlu adam toplaşmışdı.

Xalq təbabəti və dərman bitkilərinin adlarına nəzər salaq. Bu sözlər tibbi cəhətdən faydalı bitkilərin adlarından, xalq təbabətinə aid sözlərdən ibarətdir. Məsələn: *calendula, lavender, basilica, dandelion, daffodil* və s.

Her grandma used to pick up lavenders and make oil from these beautiful flowers in the village.-Onun nənəsi kənddə lavandaları dərib, bu gözəl güllərdən yağ hazırlayardı.

Mark knows that Emily adores daffodils, so he has bought a bunch of daffodils for her birthday.-Mark Emilinin nərgiz güllərinə heyran olduğunu bildiyindən onun doğum gününə bir dəstə nərgiz gülü alıb.

Məişət leksikasını təşkil edən bu kateqoriyalardan olan sözlərin özünəməxsus bəzi xüsusiyyətləri var. Belə ki:

1. Gündəlik həyatda istifadə olunan sözlər, xüsusilə də kulinariya və geyim adları ingilis dili leksikasının ən qədim qatlarından birini təşkil edir;
2. İngilis xalqının tarixən mövcudluğu ilə yaranan bu leksika xalqla birlikdə inkişaf etmiş və məişət leksikasının bazası genişlənməmişdir;

3. Bu leksika qədim Anqlo Sakson tayfaları, Seltlər, Skandinaviya xalqları və İrlandiya xalqının məişət leksikası əsasında yaranaraq inkişaf etmişdir. [7, s.5]

İngilis dili leksikasında məişət sözləri özünəməxsus yer tutur və insanların nitqində, dialoqların qurulmasında önəmli rol oynayır. Bu leksikanın dildə vacibliyinin əsas səbəbi gündəlik həyata dair sözlərdən təşkil olunması və bu səbəbdən, danışmada, gündəlik məişət şəraitində kifayət qədər sıxlıqla istifadə edilməsidir.

Məişət leksikası mənsub olduğu xalqın adət-ənənəsini, mentalitetini, dünyagörüşünü və ən əsası, tarixini nümayiş etdirən vacib faktorlardan biridir. Bu sözlər vasitəsilə ingilis dilini öyrənmək istəyən hər bir şəxs dilin tarixi, xalqın yaşayış şəraiti, istifadə etdiyi əşyalar, mərasimlər zamanı işlədilər ifadələr və s. ilə tanış olur.

Ədəbiyyat:

1. Axundova G. Azərbaycan və ingilis dillərinin məişət leksikası. Bakı: AfPoliqraf, 2017, 104s
2. Dovlatbekova D. Lectures on English Lexicology. Kazan: TSGPU, 2010, 92p
3. Hədjieva A, "English Lexicology". Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 238p
4. Həsənova G, Məişət leksikasının yaranma üsulları. Bakı: AU, 2017, 4s
5. Xəlilov B. "Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası", Bakı: Nurlan. 2008, 442 s
6. Nigar V. A Paradigm of Contrastive Lexicology of the English and Azerbaijan Languages. Bakı: AUL, 2019, 352p
7. Yusifova. A, "Features Of Household Lexics, Their Characteristics And Structural Analysis In The Modern English Language", Bakı: AUL, 2014, 5p
8. <https://usefulenglish.ru/vocabulary/family-and-relatives>
9. <https://literarydevices.net/>
10. <https://www.enchantedlearning.com/wordlist/house.shtml>

Gulieva G.

**Stylistic-semantic features of household lexis in the English language
(Summary)**

Household lexis has a special place in the English vocabulary. This field consists of many words and phrases which are used in a daily life and household. With the help of household lexis people can obtain a lot of information about the history, customs and traditions and mentality of English people.

Гулиева Г.

**Бытовая лексика и его стилистически-семантические особенности
на английском языке
(Резюме)**

Бытовая лексика занимает особое место в словаре английского языка, в ней множество слов и выражений используемых в повседневной жизни. С помощью слов из бытовой лексики люди приобретают ещё больше знаний об истории, традициях и менталитете англичан.

Rəyçi: f.f.d., b/m. Ü.Əhmədova

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİL VƏ ONUN ŞƏXSİZ FORMALARI

Açar sözlər: feil, şəxssiz feillər, məsdər, feili sifət, cerund

Key words: verb, non-finite verbs, infinitive, participle, gerund

Ключевые слова: глагол, безличные формы глагола, неопределенная форма глагола (инфинитив), причастие, герундий

Əsas nitq hissələrindən biri olan feil şəxs və ya əşyanın işini, hərəkətini, halını, vəziyyətini bildirir. Feil hərəkətlə bağlı olduğu üçün ifadə etdiyi hərəkət məzmunu da əşya hərəkətdə olarkən ortaya çıxır. Bu hərəkət məzmunu özü də müxtəlif mənə çalarlarına malikdir.

L.İ.Pıraqova feili vacib nitq hissələrindən hesab edir və feili hərəkət, vəziyyət ifadə edən əsas nitq hissəsi kimi nəzərdən keçirir. L.İ.Pıraqovanın fikrincə, feil cümlədə bir növ müdir vəzifəsini yerinə yetirir. [4, s.5]

Q.Q.Poçepsov yazır ki, “feil predikativliyi ifadə edən əsas vasitədir. Feil vasitəsilə cümlənin tərkibinə cümlənin strukturunun qurulmasında vacib olan ünsürlər daxil edilir.[7, s.66]

S.D.Kanelson feili cümlənin maketi adlandırır: “Məzmun planında feili predikat sadəcə leksik mənə deyil. Müəyyən mənəni ifadə edərək, o, eyni zamanda özündə gələcək cümlənin maketini daşıyır [6, s.83]

İngilis dilində feillər müxtəlif xüsusiyyətlərə və kateqoriyalara malikdir. Şəxs kateqoriyasına görə şəxslı feillər (Finite verbs) və şəxssiz feillər (Non-finite verbs) formasında ayrılır. Şəxslı feillər növ, şəkil, zaman, kəmiyyət kateqoriyalarına malik olurlar, cümlədə müstəqil xəbər kimi çıxış edirlər. Şəxssiz feillər isə qeyd etdiyimiz kateqoriyalara malik olmadığı kimi, cümlənin müstəqil xəbəri vəzifəsində işləmə bilmirlər. Feilin şəxssiz formaları aşağıdakılardan ibarətdir: məsdər (Infinitive), cerund (Gerund), feil sifət (Participle).

Məsdər feilin şəxsə, kəmiyyətə, şəkllə görə dəyişməyən birinci formasıdır və hərəkətin adını bildirir. Bu xüsusiyyətinə görə dilçiliklə bağlı ədəbiyyatlarda məsdər feildən ismə doğru meyl edən forma kimi tədqiq edilir. Lakin məsdərin feilə aid bir sıra xüsusiyyətləri vardır: zaman, növ, tərz kateqoriyasına malikdir, təsdiq və inkarda işlənir. Müasir ingilis dilində məsdərin əsas göstəricisi “to” hissəciyidir.

Məsdər tarixən feil kökündən düzələn isim olub. Müasir ingilis dilində məsdərin iki formasının (“to” və “to”-suz) mövcudluğu onunla izah olunur ki, onlar iki müxtəlif hal formasına malikdir. Qədim ingilis dilində məsdərin iki halı var idi: adlıq və yönlük. Məsələn, adlıq hal – ceasan, yönlük hal - ceasenne (to choose – “seçmək” mənasında), adlıq hal – libban, yönlük hal – libenne (to live – “yaşamaq” mənasında). Yönlük halında olan məsdər, adətən, məqsəd və istiqamət bildirən “to” önlük ilə işlədilirdi. Məsdərin sonrakı inkişafında hər iki suffiks (-an, -enne) ixtisar olunmuş və bir forma “to choose”, “to live” halına gəlib çıxmışdır. Məsdərin hal sonluğunu və “to” sözünü ilə adlıq hal xüsusiyyətlərinin itirməsi nəticəsində, “to” sözünü onun əsas göstəricisinə çevrildi [1, s.19].

Müasir ingilis dilinin materialları əsasında deyə bilərik ki, mənşəcə ismi feildən yaranan məsdər dilin keçdiyi tarixi inkişaf nəticəsində feilin əsas xüsusiyyətlərini qəbul etmiş və isim ilə feil arasında vasitə funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Feilin digər şəxssiz forması olan feili sifət də ikili xüsusiyyətə malikdir. O həm feilin, həm də sifətin (bəzən zərfin) xüsusiyyətlərinə malikdir və iki formada – indiki zaman feili sifəti (Participle I) və keçmiş zaman feili sifəti (Participle II) mövcuddur. Lakin burada indiki və keçmiş zaman anlayışı feili sifətlərin adlarında şərti xarakter daşıyır və bunlarla yanaşı, onların tərkibində bitmiş zaman feili sifətləri də göstərilir. Bunlardan indiki zaman feili sifəti –ing hissəciyi ilə düzəlir: *to write – writing, to laugh – laughing, to speak- speaking* və s.

M.Svan feili sifəti xarakterizə edərkən onun indiki və keçmiş zaman formalarını qeyd edir. Bununla yanaşı o bildirir ki, indiki və keçmiş zaman ifadələri uyğun adlandırma deyil, çünki hər iki zaman forması keçmiş, indiki və gələcək zaman haqda danışılarda istifadə edilə bilər: *She was crying when I saw her. /Mən görəndə o ağlayırdı/. Who`s the man talking to Elizabeth?/ Elizabet ilə danışan adam kimdir?/ This time tomorrow I`ll be lying on the beach. /Sabah bu vaxtı mən çimərlikdə uzanmış olacam./ It was broken in the storm. O küləkdə qırılmışdı./ The kids are excited./ Uşaqlar həyəcanlıdırlar. / The new school is going to be opened next week. Gələn həftə yeni məktəb açılacaqdır [5, s.378].*

İndiki zaman feili sifəti (the Present Participle) bildiyimiz kimi **-ing** suffiksi ilə düzəlir və ingilis dilinin tarixən işlənən sifətlərindən inkişaf edib yaranmışdır: *crying, working, saving* və s.

İndiki zaman feili sifəti həm feilin, həm də sifət və zərfin xüsusiyyətlərinə malikdir. O sadəcə hərəkəti göstərmir, hərəkəti bir əlamət kimi izah etmək xüsusiyyətinə malikdir.

Keçmiş zaman feili sifəti (the Past Participle) feilin şəxssiz formalarının ən qədim variantı hesab olunur. Feili sifətin bu forması qaydalı feillər *ed* suffiksi artırmaqla və ya qaydasız feillərə uyğun olaraq müxtəlif formalarda düzəlir. və keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasının yaranmasına görə isə ingilis dilində feillər qaydalı, qaydasız, qarışıq deyə üç qrupa bölünür: *to want – wanted – wanted , to begin – began – begun. to set – set – set* və s.

Keçmiş zaman feili sifət forması indiki zaman formasından feili xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir və mənasına görə o, hərəkətin özünü yox, nəticəsini bildirir: *This`is the author`s best translated novel (Bu, yazıçının tərcümə edilmiş ən yaxşı romanıdır).*

Feili sifət feilə aid xüsusiyyətlərə də malikdir. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir. Feili sifət formaları zərflə təyin oluna bilər: *Finishing the book quickly she left the restaurant (Kitabı cəld bitirərək restoranı tərk etdi).* Feili sifətin indiki zamanı feilin şəxslə forması kimi zaman və tərz formalarına malikdir: indiki zamanın qeyri-müəyyən tərz forması – *reading, coming;* indiki zaman bitmiş tərz forması – *having spoken, having sung.*

Feili sifət formasının ifadə etdiyi zaman nisbidir və şəxslə feilin zamanından asılıdır. Buna uyğun olaraq, indiki zaman feili sifəti də indiki, keçmiş və gələcək zamana aid ola bilər. Nümunələr əsasında baxaq.

Feili sifətin indiki zamana aid olması: *Reciting a poem about Khojaly, Anar cries every year (Xocalı haqqında şeir oxuyarkən Anar hər il ağlayır;*

Feili sifətin keçmiş zamana aid olması: *Reciting a poem about Khojaly, Anar cried (Xocalı haqqında şeir oxuyarkən Anar ağladı;*

Feili sifətin gələcək zamana aid olması: *Reciting a poem about Khojaly, Anar will cry (Xocalı haqqında şeir oxuyarkən Anar ağlayacaq.*

Keçmiş zamanın feili sifət forması isə kontekstə uyğun olaraq həm keçmiş, həm də eyni vaxtda baş verən hərəkəti ifadə edə bilər: *I read the note written in French (Mən fransızca yazılan qeydi oxudum) [3, s.61].*

Təsirli feildən yaranan keçmiş zaman feili sifəti özündə məchul növ mənası daşıyır: *collapsed (dağılmış), withered (qurulmuş), vanished (itmiş), arrived (gəlmiş, çatmış), returned (qayıtmış), departed (ayrılmış), escaped (qaçmış), fallen (düşmüş), grouped (qruplaşmış), gone (gedilmiş) və s.* Təsirsiz feildən yaranmış keçmiş zaman feili sifəti isə məchulluq mənasına malik deyildir: *developed countries (inkişaf etmiş ölkələr), a baked chicken (bişmiş toyuq) və s.*

İndiki zaman feili sifət forması da həm məlum, həm də məchul növdə işləne bilər: Məlum növdə – *a delayed meeting (gecikmiş görüş);* Məchul növdə – *the opening ceremony (açılış mərasimi).*

Complicated, interesting, alarming, distinguished kimi bir sıra feili sifətlər isə feilə aid xüsusiyyətlərini itirərək sifət kimi dildə sabitləşmişlər: *a complicated relationship, interesting facts, alarming rates, the distinguished guest* və s.

İngilis dilində feili sifətin zərflə aid xüsusiyyətləri də müşahidə edilir. Feili sifətin zərflə aid xüsusiyyəti zərfləklə təyin edilmiş hərəkətə, zərfləklə ifadə olunmuş xəbərə xidmət etməsindədir. Məsələn, *Coming to the institute I met my friend (İnstitutda gələrkən mən dostumla qarşılaşdım). He sat at the table thinking (O, fikirli halda stol arxasında oturdu) [1, s.71].*

Feilin təsriflənməyən formalardan biri də cerunddur. Cerund nitq hissəsi kimi feilə aid olub, ismin xüsusiyyətlərinə də malik olan feil formasıdır. Məsdər və feili sifət kimi cerund da ikili xarakter daşıyır. Bununla belə, cerundun məsdərlə oxşar xüsusiyyətləri daha çoxdur. Hər ikisi həm feilin, həm də ismin xüsusiyyətlərini daşıyır. Lakin cerund məsdərdən fərqli olaraq davamlılıq mənə çalarına malikdir və yalnız ingilis dilinə xas qrammatik hadisədir. Cerund “to”-suz məsdərin sonuna “ing” suffiksi əlavə etməklə yaranır və qeyd etdiyimiz digər təsriflənməyən formalar kimi cerund da nisbi zaman bildirir və bildirdiyi hərəkətin zamanı əsasən cümlədə işlənən təsriflənən feilin bildirdiyi zamandan asılı olur.

Öz şəklinə görə, cerund indiki zaman feili sifətindən fərqlənir. Öz əsas feili xüsusiyyətlərinə görə, cerund feili sifət və məsdərin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir. İsmi xüsusiyyətlərinə görə isə məsdərə uyğun gəlir. Cerundun ismi xüsusiyyətləri məsdərə nisbətən daha çoxdur [1, s.118].

Lakin cerund müəyyən xüsusiyyətlərinə görə indiki zaman feili sifətindən və məsdərdən fərqlənir. Cerundu feili sifətdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər bunlardır. Əvvəla, cerund isim kimi sözlüklə ilə işləyə bilər və cümlədə mübtəda, tamamlıq, predikativ və s. kimi vəzifələrdə çıxış edir. Yiyəlik halında isim ilə və ya yiyəlik əvəzliyi ilə təyin oluna bilər. Feili sifət isə qeyd edilən xüsusiyyətlərə malik olmur və məzmununda hərəkət anlayışı olur.

Cerundu quruluş baxımından və morfoloji əlamətinə görə məsdərdən fərqlənir. Digər fərq isə, cerundun ümumi, məsdərin konkret hərəkət məzmununu ifadə etməsindədir: *I like cooking soup (Mən şorba bişirməyi sevirəm)* cümləsində ümumi hərəkətdən (ümumiyyətlə şorba bişirməkdən) söhbət gedir deyə burada cerunddan istifadə edilmişdir. Əgər cümləni *I want to cook soup for this dinner* formasında versək, burada konkret vaxtdan danışdığı üçün məsdər işlətmək daha doğrudur.

Nəticə olaraq deməliyik ki, ingilis dilində feilin şəxssiz formaları bir-biri ilə quruluş və məzmun baxımından oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər ingilis dilinin tarixi inkişafı ilə əlaqədar ortaya çıxmışdır.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılova S.V. Azərbaycan və İngilis dillərində feilin təsriflənməyən formaları: filol. üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2018, 152s.
2. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007, 587s.
3. Rəfibəyli G.L. İngilis və Azərbaycan dillərində feili tərkiblər. Bakı, Kooperasiya, 2008, 40s.
4. Əliyeva N.Ə. Dilçilikdə valentlik. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 303s.
5. Swan M. Practical English Usage. Third Edition, Oxford: Oxford University Press, 2009, 658p.
6. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания, 1987, №3, с.20-33.
7. Почепцов Г.Г. Об обязательном и факультативном окружении. Вопросы языковедения. № 1, 1968, с.145-148.

Alizada A.

English verb and its impersonal forms (Summary)

The verb is the main part of speech and signifies action. In English, verbs have different categories. There are two types of verbs in relation to the category of person - Finite verbs and Non-finite verbs. Although the first of these has the categories of type, mood, time, and quantity of the verb, the other, that is, the non-finite verbs, do not have these features. Non-finite forms also have a dual character, and in addition to the verb, they can also express the features of a noun, an adjective, and sometimes an adverb.

Глагол и его безличные формы в английском языке (Резюме)

Глагол является самостоятельной частью речи и обозначает действие. В английском языке глаголы имеют различные категории. Глаголы бывают двух типов по отношению к категории лица: личные — Finite verbs и безличные — Non-finite verbs. В то время как первые из них имеют категории вида, наклонения, времени и количества, другие, т. е. безличные глаголы, не имеют этих признаков. Безличные формы также имеют двойственный характер и помимо глагола могут выражать также признаки существительного, прилагательного, а иногда и наречия.

Rəyçi: dos. İ.Nuriyeva

HÜSEYNOVA FƏXRİYYƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
h.fexriyye09@gmail.com

SÖZ YARADICILIĞINDA MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN ROLU

Açar sözlər: sözdüzəltmə, söz yaradıcılığı, leksik məna, mürəkkəbliк.

Key words: word formation, word creation, lexical meaning, complexity.

Ключевые слова: словообразование, словотворчество, лексическое значение, сложность.

Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir, yəni danışığa xidmət edən bədən üzvüdür. Dil vasitəsilə insanlar bir-biri ilə ünsiyyət yaradırlar, öz fikirlərini, düşüncələrini, hisslərini, arzu və istəklərini ifadə edə bilirlər. Yəni, dil fikrin formalaşmasında və ifadə olunmasında önəmli vasitədir. Dil ictimai təcrübədə qazanılmış bilik və məlumat toplusudur. Dil yarandığı gündən xidmət etdiyi cəmiyyət üzvləri arasında, heç bir fərq qoymadan bütün üzvlər üçün eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsidir. Dilin yaradıcısı, onu yaşadan, inkişaf etdirən xalqdır. Dilin taleyi onu yaranan xalqın taleyi ilə bağlı olur. Dil milli şüur və təfəkkürün vacib göstəricisidir. Dilin ictimai vəzifəsi kommunikativlik, milli-mədəni normativlik, ekspressiv-estetik funksiyaları yerinə yetirməkdir. Tarixi inkişaf boyu dilin daxili strukturu, qrammatik kateqoriya və normaları da təkmilləşir, konkret və daha dəqiq izahını tapır. Dil haqqında elm müxtəlif bölmələrin vahidlərini öyrənir. Dilin inkişafı prosesində onun vahidləri və kateqoriyalarında keçid hadisəsi də geniş müşahidə olunur. Dilin müxtəlif vahidləri bir-biri ilə müəyyən münasibətdə olur. Söz yaradıcılığı özünə aid olan xüsusi vahidləri olmayan, barizsiz dil səviyyəsi hesab olunur. Dilin dörd əsas səviyyəsi vardır: fonemlər, morfemlər, sözlər, cümlələr. Bu səviyyələr birbaşa və hamısı bir-biri ilə münasibətdədir.

Cəmiyyət daima dəyişir və inkişaf edir. Bu, özünü dildə də göstərir. Dilin əsas xüsusiyyəti onun ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmasıdır. Dilə yeni sözlər, yeni adlar daxil olur, dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Lüğət tərkibini zənginləşdirən mühüm vasitələrdən biri də söz düzəltmədir. Şəkilçilərin və ayrı-ayrı sözlərin bir-birinə qoşulması ilə yeni sözlər yaranır və dilin lüğət tərkibi zənginləşir ki, bu da sözdüzəltmə adlanır. Söz yaradıcılığı sözlərin əmələ gəlməsi haqqında təlimdir. Ancaq müstəqil bir predmet kimi son illərdə dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir və onu dilçiliyin digər aspektləri olan leksikologiya, morfologiya və sintaksisdən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Dildə yeni sözlər müxtəlif yollarla yaranır. Bununla dilçiliyin söz yaradıcılığı bölməsi məşğul olur. Söz yaradıcılığı morfologiya və leksikologiya ilə bağlıdır. Bir növ leksika ilə qrammatika arasında orta mövqə tutur. Məhz burada sözlərin yaranma üsullarını öyrənirik. Sözdüzəltmə leksik və qrammatik üsullara əsaslanır. Onun iki əsas üsulu vardır: leksik şəkilçilərin

köməyi ilə yaranan düzəltmə sözlər və iki müstəqil leksik mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər.

Söz yaradıcılığının mühüm vasitələrindən biri də bir neçə sözün birləşərək yeni mənalı mürəkkəb sözlər əmələ gətirməsidir. Mürəkkəb sözlərin tərkibində iştirak edən elementlərin ayrılıqda müstəqil məfhum ifadə edən sözlərdən ibarət olduğuna baxmayaraq düzəltmə sözlərdən daha qarışıqdır. Mürəkkəb sözlər də forma və məzmun münasibətində müxtəlif şəkillərdə təzahür edə bilər. Mürəkkəb sözlər dilin lüğət tərkibində daha sürətlə dəyişmə özəlliyinə malikdir. Mürəkkəb sözlər dildə sərbəst şəkildə mövcud olsalar da, ən azı iki kökdən ibarət olan sözlərdir. İngilis dilindəki mürəkkəb sözlərin digər dillərdə mövcud olan mürəkkəb sözlərdən fərqli iki mühüm xüsusiyyəti vardır.

Birincisi, mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlər sərbəst formalardır. Bir sözlə, onlar özlərinin mənalı ilə fərqli şəkildə işləyə bilərlər.

İkincisi, ingilis dilində ən çox iki sözdən ibarət olan mürəkkəb sözlərin üstünlük təşkil etməsidir.

Mürəkkəb sözlər üç tip/sinfə bölünür (1,s56)

1. Qapalı mürəkkəb söz (a closed compound word) - hər iki tərəfi müstəqil məna bildirən bitişik yazılan mürəkkəb sözlər;

Məsələn, snow+ball (qar+top) - qartopu, workstop.

2.Açıq mürəkkəb söz (an open compound word) – ayrı yazılan mürəkkəb sözlər:

Məsələn, living room - yataq otağı, ice cream - dondurma, no one – heç kim, washing machine – paltaryuyan maşın

3. Defislə yazılan mürəkkəb sözlər (a hyphenated compound word);

Məsələn, mother-in-law – qaynana, sixty-five – altmış beş.

Mürəkkəb sözlərin təsnifatı:

Mürəkkəb sözlər nitq hissəsinə , nümunənin strukturuna, modelin növünə görə təsnif oluna bilərlər. (2,s47)

1.Kompozisiyanın tipinə yəni, birləşdirici elementlərinə görə dedikdə burada müxtəlif amillər nəzərdə tutula bilər: Məsələn,

Bir-biri ilə məna baxımından əlaqəli olmayan yəni, heç bir birləşdirici elementin olmadığı mürəkkəb sözlər: məsələn, tooth(diş)+ache(ağrı)=diş ağrısı, heartache (ürək ağrısı), butter(yağ)+fly(uçmaq)=kəpənək və s.

Belə sözlər ən çox üstünlük təşkil edən mürəkkəb sözlərdir.

2.Sait və ya samit səslərin bağlayıcı element kimi birləşərək yaranan mürəkkəb sözlər: foolometer (fulometr), handicap (əngəl), speedometer (spidometr), statesman (dövlət xadimi), handicraft (əl işi).

Bu cür mürəkkəb sözlərə çox az hallarda rast gəlinir.

Sözünü və yaxud kök şəkildə vasitəsilə yaranan mürəkkəb sözlər: brother-in-law (qayın), up-to-up, down-and-out, son-in-law, forget-me-not, wall-to-wall, up-and-coming, pick-me-up, matter-of-fact .

Lakin ingilis dilində müstəsnaqlıq təşkil edən mürəkkəb sözlər də var. Bu cür sözlərin yazılışı, deyilişi və tərkib hissələri arasındakı əlaqənin öyrədilməsi sözün bütöv leksik vahid kimi anlaşılmasına kömək edir. Məsələn, up-to-up, forget-me-not, deaf-and-dumb və s.

I.Strukturuna, quruluşuna görə mürəkkəb sözlərin təsnifatı:

Tərkibi sadə elementlərdən yəni bir kökdən ibarət olan mürəkkəb sözlər: filmstar(film ulduzu), watermelon (qarpız), fathead (axmaq adam).

1.Birinci tərəf sadə, ikinci tərəfi düzəltmə söz olan iki elementindən ən azı birinin düzəltmə söz olduğu mürəkkəb sözlər: black-eyed (qaragözlü), long-legged (uzunayaqlı), chain-smoker (zəncirçəkən).

2.Tərkibində ayrılıqda bir məna ifadə etməyən sözlərdən yaranan mürəkkəb sözlər: X-tree (yeni il ağacı), H-bag (əl çantası).

3.Tərkibində bir kökdən artıq yəni elementlərindən biri mürəkkəb sözdən ibarət olan mürəkkəb sözlər: wastepaper basket – tullantı səbəti və s.

II.Nitq hissəsinə görə mürəkkəb sözləri biz mürəkkəb isimlərə, mürəkkəb sifətlərə, mürəkkəb feillərə bölə bilərik: fulfil (v)-yerinə yetirmək, blackbird (n) - qara quş, light-red (adj) - açıq-qırmızı.

Mürəkkəb sözlərin bir neçə qramatik növü vardır. Bunlar hər birimizin məktəb vaxtlarından bildiyimiz mürəkkəb isimlər, mürəkkəb sifətlər, mürəkkəb feillər, mürəkkəb zərflər və mürəkkəb əvəzlilər. Hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

Mürəkkəb sözlər təkcə ingilis dilində deyil, müasir ingilis dilində də söz əmələ gəlməsinin ən məhsuldar geniş yayılmış növlərindən biridir. Mürəkkəb sözlərin dilin zənginləşməsində rolu əvəzsizdir.

Ədəbiyyat:

1. Arnold I.V. "The English Word" Moskva: Высшая школа-1986
2. Hacıyeva Ə. "English Lexicology"(Textbook). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 1.56 s.
3. Hacıyeva Ə. Nəcəfli E. "Contrastive Lexicology". Bakı: Science and Education – 2010, 2.47s
4. Quliyev C. "Müasir İngilis dilində mürəkkəb sifətlərin struktur-morfoloji təhlili və tamformalaşma xüsusiyyətləri". Bakı: Elm və təhsil,-2006
5. Quliyeva X. "Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyası". Bakı: Elm və təhsil, 2015
6. Vəliyeva N. "A paradigm of contrastive lexicology of the English and Azerbaijani languages". Bakı: Elm və təhsil,-2006.

Huseynova F.

The role of complex words in word formation

(Summary)

A **compound word** is a word made up of usually two but sometimes more words that are joined together. The two maybe more that make the compound word are independent words; they have their own distinct meanings. When those words are joined and form a compound word that compound word has its own new meaning. One very productive way that new words are derived in English is by compounding, that is, combining two free morphemes to create a new word. Endocentric compounds have a head that determines the meaning and the category of the compound, and in English, the head is the second part of the compound.

Гусейнова Ф.

Роль сложных слов в словообразовании

(Резюме)

Сложные слова дают возможность полнее выразить новые понятия и составляют существенную часть словарного состава современных языков. Особенно широкое применение сложные слова находят в терминологии. Необходимость точнее и полнее назвать новые явления в науке, технике, производстве, общественной деятельности человека и отразить их наиболее существенные признаки вызывает появление большого количества сложных слов.

Rəyçi: f.f.d., b/m. V.Pənahova

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQIQI

Açar sözlər: feil, zaman kateqoriyası, obyektiv və qrammatik zaman

Key words: verb, tense category, objective and grammatical tense

Ключевые слова: глагол, категория времени, объективное и грамматическое время

Zaman hərəkət ilə bağlı olan, irəliyə doğru hərəkəti ehtiva edən, hadisə və proseslərin sürəkliliyini, axıcılığını, bütün bu proseslərdən doğan səbəb-nəticə münasibətlərini ifadə edən, fizika, fəlsəfə, dilçilik, psixologiya kimi bir sıra elmlərin obyektivi olan kateqoriyadır. Fəlsəfədə zaman obyektiv və ya fəlsəfi zaman adlandırılırsa, dilçilikdə isə qrammatik və ya feili zaman anlayışından istifadə edilir.

Obyektiv zaman fəlsəfi kateqoriyadır və insan şüurundan asılı olmayaraq mövcuddur, hər kəs tərəfindən eyni məzmununda dərk olunur. Həmçinin, qrammatik zaman da fəlsəfi obyektiv zamanın insanın beynindəki inikasının dildəki ifadəsidir. Bununla belə, zaman anlayışının dildə ifadə forması hər bir dilin daxili imkanları, inkişaf tendensiyaları, morfoloji tipi, ifadə tərzini, qrammatik quruluşu və s. ilə əlaqədardır.

Zaman kateqoriyası semantik baxımdan hər bir dil üçün eynidir, bu da o deməkdir ki, müəyyən bir dilin qrammatik zamanlarını digər bir dildə həmin dilin daxili imkanlarına əsasən ifadə etmək olar.

A.Axundov qeyd edir ki, qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi formal əlamətləri ilə qeyd edir və bununla da onu xeyli konkretləşdirir. Bu cəhətdən sərhədləri eyni olan obyektiv və qrammatik zamanlar bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Qrammatika müəyyən əlamətdar vasitəsilə hərəkət və ya halın baş verdiyi zamanı qrammatik cəhətdən dəqiqləşdirir". [1, s.59] Bununla belə, həm obyektiv, həm də qrammatik zaman bütün zamanları – keçmiş, indiki, gələcək zamanı əhatə edir.

Zaman kateqoriyası iş və hərəkətin danışmaq vaxtına nisbətini göstərən qrammatik kateqoriyadır. Danışmaq vaxtı mütləq və nisbi olur. Buna görə də, zaman formaları da iki mənada işləyə bilər: Mütləq və nisbi. Zamanın mütləq mənada işlənməsi danışmaq vaxtına olan münasibəti ilə müəyyənləşir. Danışan özü, yaxud başqası tərəfindən görülən iş, hərəkət haqqında icra olunan vaxt məlumat verirsə, bu iş və ya hərəkət mütləq mənada indiki zamana, icra edildikdən sonra isə keçmiş zamana aid olur. Əgər icra edilməmişdən öncə məlumat verilsə, gələcək zamana aid olur.

Bildiyimiz kimi, zaman nisbətini göstərən olaraq hərəkətin üç zaman kəsiyində baş vermə forması qrammatik cəhətdən də eyni paralelliklə əks olunub: keçmiş zaman, indiki zaman, gələcək zaman. Bu zaman şəkillərinin qrammatik göstəricisi ingilis və Azərbaycan dillərində də fərqli formalarda müəyyənləşmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanda zaman kateqoriyası müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış, təsniflər aparılmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində zaman kateqoriyası birtərəfli araşdırılmamış, türk və müxtəlif sistemli (rus, ingilis, alman və s.) dillərlə müqayisəli tədqiqi, əsasən, XXI əsrin ilk illərindən etibarən başlanmışdır.

İ.Tahirovun "Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası" tədqiqat əsərində zaman probleminə təkə zaman kateqoriyası daxilində yox, həmçinin Azərbaycan dilinin müxtəlif səviyyələrində təzahür edən temporal anlayışların kompleks təsvirinin araşdırılmasına nail olmuşdur. Müəllif burada həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində leksik, morfoloji və sintaktik temporal sahəsindən bəhs edir.

İ.M.Tahirov perseptual – hissi zamandan danışarkən onu real obyektiv zamanla müqayisə edir və təbii olaraq, bu iki zaman anlayışının heç də həmişə dəqiqliklə uyğun gəlmədiyi qənaətinə gəlir. O yazır: “Saat ilə ölçdüyümüz obyektiv real zaman real obyekt və hadisələrin maddi aləmdəki vəziyyətlərinin əvəzlənmə ardıcılığı ilə bağlıdır: Sinir sisteminin və orqanizmin müəyyən hallarında obyektiv real zamanla hissi zaman arasında müəyyən fərqlər ortaya çıxır. Məsələn, hansısa hadisəni səbirsizliklə gözlədiyimiz və saata baxdığımız vaxt, bizə elə gəlir ki, saat ağır gedir, əslində belə vaxtda bizim hissi (perseptual) zamanımız sürətlənir. Əksinə, hansısa maraqlı, cəlbedici bir işlə məşğul olduqda, tamamilə əks effekt alınır və bizə elə gəlir ki, vaxt çox tez keçir”. [6, s.23]

Nəzəri dilçilikdə təfəkkür kateqoriyası olan zamanı “perseptual zaman” da adlandırırlar. Bu termin XIX yüzilliyin sonlarında ingilis dilindəki *perception* sözündən götürülmüş, hissi qavrayış mənasında işlənmişdir. Perseptual zamanın xassələrinin öyrənilməsi yollarından biri dilin verdiyi məlumatların araşdırılması ola bilər, çünki insanların dərk etmə və əməli fəaliyyətlərinin nəticələri dil vahidlərində və kateqoriyalarında əksini tapır. [6, s.22]

B.C.Cəfərova da ingilis və Azərbaycan dillərində zaman sistemini müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. O, tədqiqatında Azərbaycan dilində xəbər şəklinin keçmiş zaman formasından bəhs edərkən 6 zaman forması (şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, bitməmiş keçmiş, müzareli keçmiş, uzaq keçmiş və gələcəkli keçmiş) haqqında danışır. [2, s.7]

Ümumiyyətlə, müasir dilçilikdə Azərbaycan dilində keçmiş zamanın çoxsaylı növləri verilir. Nəqli keçmiş və şühudi keçmiş zaman feilin keçmiş zamanının sadə formaları, digərləri isə keçmiş zamanın mürəkkəb formaları hesab olunur. Bu fikri dəstəkləyənlərdən biri də, G.S.Həsənovadır. O, “Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası” tədqiqat əsərində şühudi və nəqli keçmiş zaman formalarının sintetik-morfoloji yolla yarandığını və keçmiş zamanın mürəkkəb formalarını (davamlı keçmiş – yazmaqda idi; uzaq keçmiş – gülmüş idi; qəti gələcəkli keçmiş – gözdən keçirəcəkdi və s.) analitik forma hesab edir. [4, s.41]

G.S.Həsənova qeyd edilən tədqiqat əsərində Azərbaycan və rus dillərində feilin zaman kateqoriyasının müqayisəli təhlilini vermişdir.

G.F.Əliyeva “Türk dillərində zaman kateqoriyası” tədqiqat işində feil zamanlarının morfoloji əlamətlərini göstərmiş, bununla yanaşı türk dillərində feilin zaman formalarında şəxs sonluqları, həmhüddud kateqoriyalarda zaman, türk dillərində feil zamanlarının semantik-üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlı bir sıra məsələlər öz əksini tapmışdır. Müəllif türk dillərində müşahidə olunan bütün zaman şəkilçilərini işlənmə mövqeyinə görə məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilərə ayırır. Azərbaycan dilində sabitləşmiş zamanın morfoloji göstəricilərinin hər biri bütün türk dilləri üçün məhsuldar olduğu qənaətinə gəlinir. [3, s.15]

Müasir dövrdə ən son tədqiqatlar içərisində S.T.Nuriyevanın “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələri” adlı dissertasiyasında hər iki dildə gələcək zaman anlayışının tədqiqi və müqayisəli təhlili verilmişdir. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələri ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında dilin cümlə səviyyəsində araşdırılmış və qrammatik omonim kimi tədqiq edilmişdir.

Burada bir sıra maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır: Hər iki dildə feilin zaman formalarının həm mütləq kateqorial, həm də nisbi mənalı vardır. Müqayisə olunan hər iki dildə feilin zamanlarının fərqləndirilməsinin əsas meyarı nitq anıdır. Hər iki dildə gələcək zamanın qrammatik və leksik-qrammatik ifadə vasitələri vardır. Qrammatik ifadə vasitələrinə gələcək zaman formaları aiddir. Müəllif gələcək zamanın qrammatik formalarına qəti və qeyri-qəti gələcək zamanı aid edir.

Zaman və şərt budaq cümlələrində gələcək zaman ifadə edən “The Present Indefinite” “The Future Indefinite” zaman formasının, “The Present Perfect” isə “The Future Perfect” zaman formasının qısaltılmış formalarıdır. Bundan başqa, S.Nuriyeva qeyd edir ki, “shall” və “will” köməkçi feil kimi işləndikləri üçün “shall” və “will” modal feillərinin qrammatik omonimi hesab edilə bilər. Həmçinin modal feillər məsdərlə birlikdə gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsidir. Daha sonra müəllif *to be to*, *to be going to*, *to be about to*, *to be due to*, *to be certain to*, *to be sure to*, *to be likely to* kimi bir sıra *to be* komponentli feilləri gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi göstərir.

Burada “*to be+to+məsdər*” modal feili ilə “The Present Continuous”, “The Future Continuous”, “*to be going + məsdər*” ilə gələcək zaman mənası ifadə edərkən variativlik təşkil etdiyi faktı da qeyd olunmuşdur. Tədqiqatçı özündən sonra cerund tələb edən aşağıdakı feilləri gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi işləmə bildiyini göstərir: *look forward to, to think of, fancy, mind, imagine, intend, be intend on, insist on, be on the verge of, be on the brink of, be on the point of* və s. [29, s.5-6]

S.T.Nuriyeva Azərbaycan dilində gələcək zamanın leksik qrammatik ifadə vasitələri ilə bağlı yazır: “Azərbaycan dilində feilin əmr, lazım, bacarıq, vacib, arzu şəkilləri gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi işlənir. Onlar əsas qrammatik mənadan başqa, məntiqi planda gələcək zaman anlayışı bildirir. Feilin şəkillərinin gələcək zaman ifadə etməsi onların qrammatik və məntiqi mənasından intişar tapır”. [5, s.16]

S.T.Nuriyeva Azərbaycan dilində feil zamanlarının üslubi və qrammatik baxımdan bir-birini əvəz edə bilməsi məsələsinə toxunaraq göstərir ki, Azərbaycan dilində hərəkətin ekspressivliyini ifadə etmək üçün keçmişdə təkrar baş verən hərəkətlər gələcək zaman ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində gələcək zamanda icra olunacaq hərəkətin icrasını labüd və şübhəsiz hesab etdikdə indiki və şühudi keçmiş zaman gələcək zamanın ifadə vasitəsi kimi işləmə bilər. [5, s.19] Bunlar özlüyündə qrammatik sinonimlik əmələ gətirir. Azərbaycan dilində qrammatik zaman formaları kontekst daxilində bir-birini üslubi cəhətdən əvəz etmək gücünə malikdir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, fəlsəfi zaman dəyişməzdir, lakin qrammatik zaman kateqoriyaları tarixi xarakterə malik olduğu üçün onun ifadə formaları dilin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişə bilər. İngilis və Azərbaycan dillərində obyektiv zaman kateqoriyasının üç zaman (keçmiş, indiki, gələcək) formasını ifadə etməsi ilə bağlı yekdil fikirlər olsa da, qrammatik zaman kateqoriyasının ifadə olunması ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir.

Zaman anlayışı indi, bu an mövcud olan sabit (indiki) zamana nəzərən digər iki zaman (keçmiş, gələcək) məfhumunun yaranmasına şərait yaradır. Üçdən daha artıq zaman formalarının yaranması isə hər bir dilin üslubi imkanları ilə əlaqəlidir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı, ADU, 1961, 140s.
2. Cəfərova B.C. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat). Bakı, 2006, 276s.
3. Əliyeva G.F. Türk dillərində zaman kateqoriyası. f.e.n.a.dərəcəsi almaq üçün təq.ed. dis. Bakı, 2009, 146s
4. Həsənova G.S. Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası (Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında). f.e.n.a.dərəcəsi almaq üçün təq.ed. dis. Bakı, 2009, 136s.
5. Nuriyeva S.T. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələri. f.d.e.dərəcəsi almaq üçün təq.ed. dis.-in avtoreferatı. Bakı, 2018, 26s.
6. Tahirov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, Nurlan, 2007, 324s.

Aslan L.

The investigation of the category of tense in modern English and Azerbaijani languages (Summary)

The paper deals with the category of tense in English and Azerbaijani languages. Tenses are both grammatical and philosophical categories. The article gives the theoretical view points of some scholars about the category of tense. The article also gives some differences between objective and philosophical tenses. It turns out from the article, the expression of grammatical tense in a language is connected with the internal possibilities and structure of the language.

**Исследование категорий времени в современном английском и Азербайджанском
языках
(Резюме)**

В статье рассматривается категория времени в современном английском и азербайджанском языках. Время относится и к грамматической и философской категории. В статье приводятся теоретические взгляды некоторых ученых на категорию времени, а также некоторые различия между объективным и философским временем. В статье делается вывод о том, что выражение грамматического времени в языке связано с внутренними возможностями и структурой языка.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.Nuriyeva

MEHDİYEVA AYSEL
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ KONVERSİYA ANLAYIŞI

Açar sözlər: konversiya, Böyük ensiklopediya, dil vahidi, kvaziotransformasiya, omonim qoşalar

Key words: conversion, Great Encyclopedia, language unit, quasi-transformation, homonymous pairs.

Ключевые слова: конверсия, большая энциклопедия, квазиоттрансформация, омонимичные пары

Söz yaradıcılığında konversiya prosesinin tədqiqi qrammatika və leksikaya nisbətən üstünlük təşkil edir [1]. “Böyük ensiklopediya” da qeyd edilir ki, konversiya sözün qrammatik xarakteristikasının dəyişilməsi vasitəsilə həyata keçirilən sözdüzəltmə üsuludur. Xarici uyğunluğa baxmayaraq, əsas və ondan törənən söz müxtəlif sözlərdir, onlar arasında semantik əlaqə müxtəlif ola bilər. Məhsuldarlıq əsasən sözün leksik mənası və struktur xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşır.

Dilin bütün səviyyələrində özünü göstərən dil vahidlərinin bir nitq hissəsindən digərinə keçidi və yerdəyişimini əks etdirən konversiyadan savayı, dildə bütün cümlənin sözə çevrilməsi və ya nominallaşması, bir cümlə quruluşundan digərinə keçid və digər hallar da konversiyaya aid edilməlidir.

Konversiya vasitəsilə yeni sözlərin yaranması ingilis dilinin spesifik xüsusiyyəti sayılır. İngilis dilində konversiya vasitəsilə yaranan yeni söz keçidi nitq hissəsinə aid qrammatik forma sonluqlarını qəbul edir, fərqli sintaktik funksiya daşıyır və yeni leksik – qrammatik məna kəsb edir. Buna misal olaraq ismin feilə çevrilməsini- car (maşın)→car (maşınla getmək) və əksinə, feil əsasının ismə çevrilməsini to find (tapmaq)→ find (tapıntı), to help (kömək etmək)→help (kömək, köməkçi) sözlərini misal gətirmək olar. İngilis dilində konversiya təkcə söz yaradıcılığında deyil, həmçinin qrammatika və leksikada da öz əksini tapır və orada konversiya qrammatik və leksik konversivlərlə ifadə olunur. Müasir ingilis dilində leksikada baş verən konversiyaya ən bariz nümunə kvaziokonversivlərdir. Bu dildə baş verən belə konversiya hadisəsi M.Y.Blox tərəfindən “kvaziotransformasiya” adlandırılır.

Bu zaman keçid prosesində törəmə cümlə mənbə cümlə ilə semantik cəhətcə eynilik təşkil etsə də, müəyyən semantik fərq özünü büruzə verə bilər.

İngilis dilində konversiya, sözün xarici formasında görünən bir dəyişiklik olmadan nitqin bir hissəsindən digərinə keçidi bir söz əmələ gətirmə üsuludur. Konversiya nəticəsində alınan söz başqa nitq hissəsinə aid olmağa başlayır, yeni sintaktik və morfoloji xüsusiyyətlər qazanır.

İngilis dili analitik dillərə aiddir. Sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu cümlədəki yerindən başa düşə bilərsiniz, çünki sözlər həmişə müəyyən bir ardıcılıqla dayanır, onu

dəyişdirmək bəzi normaların pozulmasına gətirib çıxarır. Praktiki olaraq heç bir şəkilçi və digər morfoloji fleksiyalar yoxdur, bunun sayəsində nitqin bu və ya digər hissəsinə aidiyyətini müəyyən etmək mümkündür. Sözlərdəki dəyişikliklər onda ilk növbədə onların sintaktik xüsusiyyətlərinin dəyişməsi ilə baş verir. İngilis dilində çevrilmə, məsələn, rus dilində olduğu kimi, sözün sonunu və ya onun prefiksini dəyişdirməklə deyil, onun qrammatik xüsusiyyətlərini dəyişdirməklə baş verir. Məhz buna görə də bu növ söz əmələ gəlməsi ingilisdilli əhali arasında çox populyar, sadə və geniş yayılmışdır.

Konversiya digər dillərdə də mövcuddur. Məsələn, rus dilində bu söz əmələ gəlməsinin nümunələrinə rast gələ bilərsiniz, bu xüsusilə sözlər sifətlərdən isimlərə köçürüldükdə tələffüz olunur.

Konversiya digər dillərdə də mövcuddur. Məsələn, rus dilində bu söz əmələ gəlməsinin nümunələrinə rast gələ bilərsiniz, bu xüsusilə sözlər sifətlərdən isimlərə köçürüldükdə tələffüz olunur.

Lakin bir neçə amillər sayəsində məhz ingilis dilində konversiya yeni söz əmələ gəlməsinin ən məhsuldar və geniş yayılmış növünə çevrilmişdir. Qeyri-analitik dillər tez-tez söz ehtiyatını zənginləşdirmək üçün flektiv vasitələrdən və sözün xarici formasındakı dəyişikliklərdən istifadə edirlər.

Hate - to hate

Water - to water

Dilçi alimlər ingilis dilində söz əmələ gəlməsinin bir neçə ən ümumi və məhsuldar yollarını müəyyən etmişlər. Konversiya yolu ilə söz əmələ gəlmə prosesi ən geniş yayılmış metodlardan biridir.

Konvertasiyanın söz əmələ gətirmə yolu kimi əsas fərqi ondan ibarətdir ki, sözlərin söz əmələ gətirən şəkilçilərin iştirakı olmadan əmələ gəlməsidir [7]. Dönüşmə zamanı sözyaradıcı vasitə sözün qrammatik tərtibidir.

Söz əmələ gətirmə amili özündə semantik yerdəyişmə, morfoloji paradiqma və sintaktik paradiqmanı özündə birləşdirən mürəkkəb strukturudur. Konvertasiya söz yaradıcılığının bir növü kimi onun bütün xüsusiyyətlərinin məcmusunda nəzərə alınmalıdır [1].

Konversiyadan söz əmələ gətirmə üsulu kimi geniş istifadə olunması ingilis dilinin qrammatik quruluşunun xüsusiyyətləri və onun tarixi inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Bu dil hadisəsi 13-cü əsrdən inkişaf etməyə başlamışdır. Səbəb fleksiya sisteminin dağılması və itirilməsi idi. Məsdərin şəkilçi tərtibatını itirməsi, isim sonluqları sisteminin parçalanması bir çox ingilis fel və isim formalarının qrammatik omonimiyasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, fleksiyaların parçalanması nəticəsində (tarixən) omonim qoşalar yaranmışdır:

helpan → help

lufian → love

Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar olaraq, köhnə ingilis dilində onların müəyyən nitq hissəsinə aid olduğunu göstərən fleksiyaların olması ilə seçilən belə omonim cütlərə çevrilmənin nəticəsini nəzərdən keçirmək barədə sual yaranmışdır.

Bir tərəfdən sinxronluq nöqtəyi-nəzərindən, yəni ingilis dilinin müasir vəziyyəti üçün onlar konversiya nəticəsində yarananlarla eyni omonim cütlərdir, digər tərəfdən (əsas baxımından) genetik nisbət, yəni diaxronik təhlil baxımından onlarda söz əmələ gəlməsi tarixən affiksidir.

Sinxronizm baxımından yalnız bir sözyaradıcılıq yuvası daxilində sözlər arasında müasir münasibət nəzərə alınır, mənşə fərqi nəzərə alınmır.

Müasir ingilis dilinin söz yaradıcılığı sistemində konversiya öz məhsuldarlığına və fəaliyyət dairəsinin genişliyinə görə nəinki affiksasiya ilə rəqabət aparır, həm də onu üstələyir [8].

Konversiya payı şifahi söz yaradıcılığı sahəsində xüsusilə əhəmiyyətlidir. Məhdud affiks söz əmələ gəlməsi və çevrilmənin aparıcı mövqeyi aşağıdakı xüsusiyyətlərlə izah olunur:

1) İngilis dilində yalnız bir neçə məhsuldar fel şəkilçisi var: -ize, -ify, -ate. Bundan əlavə, onların bəzi xüsusiyyətləri - onlar elmi və kitab üslubuna aiddir. Nəticədə, onlar daha az istifadə olunur və onların istifadə dairəsi məhduddur.

2) Çevrilmiş mücərrəd feillər daha geniş leksik-sintaktik uyğunluğa malikdir. Sıfır söz əmələ gətirən şəkilçi belə məhdudiyətlər qoymur və konvertasiya yolu ilə alınan fel affiksasiya ilə yaranan felə nisbətən daha çox müxtəlif strukturlu birləşmələrə daxil ola bilər. Törəmələrin fellərin çevrilmə növünə görə daha geniş semantik imkanlarının olmasının səbəbi budur.

3) Mücərrədləşmiş fellərin daha böyük semantik tutumunun və dolayısı ilə məhsuldarlığının daha bir sübutu ondan ibarətdir ki, konversiya üsulu ilə həm keçidli, həm də keçidsiz fel düzələ bilər, şəkilçi modeli isə yalnız keçidli fel yaradır.

Konversiya da maraqlı linqvistik hadisələrdən olub, dilin ifadə və məzmun planlarının qarşılıqlı nisbətdə öyrənilməsi zəminində meydana çıxır. Konversiya hadisəsi əsasən sıfır morfemlərin daha çox müşahidə olunduğu çin və ingilis dillərində özünü daha çox biruzə verir. Konversiya zamanı söz yeni sintaktik mühitə düşür, yeni sintaktik funksiya ilə çıxış edir və bu zaman yeni məna formalaşır, sözün morfoloji dəyişməsi nəticəsində digər paradıqmalar əmələ gəlir.

Dildə konversiya daha çox keçid nəzəriyyəsi çərçivəsində araşdırılır. Keçid prosesini araşdıran keçid nəzəriyyəsi keçidin vəziyyətini, inkişafını və s. müəyyənləşdirməklə ümumi və aktual problemlərdən biri kimi dəyərləndirilən konversiyanın dinamikasını öyrənir. Ümumiyyətlə, keçid nəzəriyyəsi dilçilikdə ilk növbədə dilin material formasının tarixi ilə bağlı meydana çıxır. German Paulun fikrincə, “keçid hadisəsi bir nitq hissəsinin digərinə keçmə dərəcələrini öyrənir. Burada okkazional-fərdi məna kontaminasiyası üstün olur”. Konversiya hadisəsini morfoloji üsulun bir növü kimi nəzərdən keçirdikdə onun növləri içərisində əsasən morfolojisintaktik tipindən danışmaq daha məqsədəuyğun olardı [4]. Bu zaman konversiya sıfır morfemlərin hesabına reallaşır.

Konversiya, artıq mövcud olan əsasdan onun formasını dəyişdirmədən onun sadə şəkildə yenidən formalaşması, yəni, çevrilməsi yolu ilə yeni əsasın formalaşmasıdır [9]. Qeyd edək ki, törəmə kök həmişə törəmədən fərqli nitq hissəsinə istinad edir və müvafiq olaraq yeni sintaktik və morfoloji xüsusiyyətlər alır.

Məsələn, “*to water*” feli “*water*” isimindən çevrilmə yolu ilə əmələ gəlmişdir. Burada diqqət yetirsək ilkin söz su ismidir, lakin bu məsdər ədatının nitq hissələrinə aid olan, lakin kök şəklində ekvivalent olan omonimlərdir.

Ədəbiyyat:

1. Konversiya və onun söz yaradıcılığında yeri // – Bakı, Azərbaycanda xarici dillər, – 2015. № 1,(27), – s.48-52;
2. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində konversiyanın rolu // – Bakı, Dil və ədəbiyyat, – 2015. № 2, – s.71-75;
3. İngilis dilində müxtəlif nitq hissələrinin konversivlərinin təhlili // – Bakı, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2015. № 4, – s.68-72
4. The conversion of phraseological verbs // – Canada, International Journal of English Linguistics, – 2016. – p.202-208;
5. Об основных разновидностях конверсии в английском языке // – Bakı, Dil və ədəbiyyat, – 2017. № 1, – s.105-110;
6. Основные конверсионные модели в английском языке // Збірник Наукових Публікацій «Велес», II Міжнародна конференція «Зимові наукові читання», 2 частина, – Киев, – 2017. – с.70-74:
7. Когнитивный подход к явлению конверсии в английском языке // – Bakı, Filologiya məsələləri, – 2018. №1, – s.139-147;
8. Konversiya və sözlərin çoxmənalılığı // Müasir dilçiliyin aktual problemləri, Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı, – 2019, iyun. – s.153-156;
9. İngilis dilində qrammatik konversiya // – Bakı, Filologiya məsələləri, – 2019. №13, – s.193-197;

**Concept of Conversion in Modern English
(Summary)**

Conversion plays an important role in the formation of the vocabulary of a language. Conversion is the oldest lexical layer of the language. With the help of conversion, the language is enriched with units and is considered one of the most productive ways of word formation in the language.

Мехдиева А.

**Концепция преобразования в современном английском языке
(Резюме)**

Конверсия играет важную роль в формировании словарного запаса языка. Конверсия является древнейший лексический пласт языка. С помощью конверсии язык обогащается единицами и считается одним из самых продуктивных способов словообразования в языке.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.Mustafayeva

QURBANLI TÜRKAN
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLLİ ƏDƏBİYYATDA KONFLİKTİN LİŊVİSTİK MƏHİYYƏTİ

Açar sözlər: ingilis dilli ədəbiyyat, bədii konflikt, münaqişəli situasiya, mübahisəli nitq.

Key words: English language literature, artistic conflict, conflict situation, controversial speech.

Ключевые слова: литература на английском языке, художественный конфликт, конфликтная ситуация, противоречивая речь.

Nitq konfliktologiyası nitq münaqişələrinin predmeti olduğu dilçiliyin bir sahəsidir. Dil səviyyəsində əks olunan konflikt növlərindən biri də bədii əsərlərdə öz əksini tapan konfliktlərdir. Dil konfliktləri insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət prosesində yaranır. Münaqişə dedikdə, maraqların, məqsədlərin, baxışların uyğunsuzluğu ilə bağlı iki tərəfin toqquşmasının baş verdiyi, nəticədə tərəflərdən birinin qəsdən və fəal şəkildə zərərinə etdiyi vəziyyəti nəzərdə tutulur. Müasir mərhələdə konfliktin linqvistik tərəfinin öyrənilməsinə ehtiyac var, çünki ayrı-ayrı konfliktlərin miqyası və onların nəticələri cəmiyyət inkişaf etdikcə durmadan artır. Linqvistik konfliktologiya kimi bir elmin inkişafı nəinki münaqişənin inkişafı zamanı təsirli nitq təsirini düzgün təşkil etməyə, həm də bir ünsiyyətçinin opponentlərin linqvistik manipulyasiyasına müqavimət göstərməsinin ən yaxşı yolunu nümayiş etdirməyə imkan verir.

Dil konflikti, əslində, anlaşmanın, yəni ünsiyyətin pozulmasıdır. Bu təmas vəziyyətində linqvistik birliklərin maraq və dəyərlərinin toqquşması kimi reallaşa bilər və eyni zamanda şəxsiyyətlərin toqquşması kimi də qəbul edilə bilər. Bu halda dil “bizimkilər” və ya “onlar” formasında təzahür edir. Dil konfliktinin yaranmasının əsası müxtəlif idioetnik dillərin mövcudluğu faktı və bunun nəticəsində yaranan anlaşma problemidir.

Ədəbi əsərlərdə münaqişəli situasiya və mübahisəli nitq olduqca zəngindir. Müvafiq tendensiyanı ingilis ədəbiyyatına da şamil etmək olar. Ədəbi tənqiddə bədii konflikt ədəbi əsərin məzmununu səciyyələndirir. Böyük həcmli əsərlərdə konfliktlər sistemini təşkil edən bir neçə konflikt olur. O, açıq və gizli, xarici və daxili, kəskin və uzunmüddətli, həll oluna bilən və həll olunmayan və s. münaqişələrin müəyyən tipologiyasına əsaslanır. Ədəbi mətnlərdə əks tərəflər arasında münaqişə və fikir ayrılığı mənasında konfliktin bədii əsərin əsasını təşkil etdiyi üçün bu

mövzuya diqqət yetirmək olduqca lazımdır. Münaqişələr çox vaxt sözügedən vəziyyətin tərifləri ilə bağlı fikir ayrılıqlarını ehtiva edir.

Dünya ədəbiyyatının mühüm bir parçası olan ingilis ədəbiyyatında cəmiyyətdə əks olan müxtəlif münaqişələr öz əksini tapmışdır. Ədəbi yaradıcılıqda konfliktlər əsasən şəxsiyyətdaxili münaqişə, şəxsiyyətdənkənar münaqişə və qruplararası münaqişələrdə özünü biruzə verir. Qədim tarixə malik olan ingilis ədəbiyyatının zənginliyi ilə seçilən müvafiq dövr üzrə təhlil etmək, müxtəlif əsərlərdəki konfliktləri süzgcdən keçirtmək olduqca mühüm məsələdir. Bədii əsərlərdə konflikt və münaqişələr onun məzmununu monoton, darıxdırıcı, yeknəsəq olmaqdan xilas edir, ziddiyyət və gərginlikdən isə əsərin zövqlə oxunmasını təmin edir. Bəzi əsərlərdə konflikt asanlıqla görünür, lakin əsəri diqqətlə oxunduqda münaqişəli məqamlar özünü biruzə verir. Adətən münaqişəli məqamlar xeyir və şər, yaxşı və pis, müsbət və mənfi obrazlar arasında baş verir. Əsərin tərbiyəvi nüansı oxucunun müsbət obrazlara bağlanmasına sövq edir, şər və pis obrazlara qarşı mübarizəyə səsləyir.

İnsan dünyasının bütün mümkün komponentlərinin linqvistik şərh zamanı formalaşan linqvistik modellərinin seçilməsi əsasında formalaşır. Konflikt insan varlığının tərkib hissəsi olmaqla dildə öz əksini tapır, müəyyən linqvistik təmsil və obyektivləşdirmə modelini formalaşdırır.

Uilyam Şekspirin “Hamlet” əsərindəki faciəli ziddiyyət aşağıdakı sətirlərdə özünü biruzə verir:

“To be, or not to be – that is the question:
Whether ’tis nobler in the mind to suffer
The slings and arrows of outrageous fortune
Or to take arms against a sea of troubles
And by opposing end them. To die, to sleep...” (8, səh.97)

Burada ziddiyyət ondan ibarətdir ki, Hamlet atasının qatili Klavdiusu öldürmək istəyir, lakin o, həm də öz hərəkətinə haqq qazandırmaq üçün sübut axtarır. Bu, sonda onun və yaxınlarının həyatını məhv edir. Daxili konfliktə görə Hamlet anası ilə münasibətlərini korlayır və Ofeliyanı (Hamletin sevgisi) elə bir ümitsizlik vəziyyətinə salır ki, o, intihar edir. Eyni tamaşada Hamletin əmisi Klavdi ilə xarici münaqişəyə girdiyini görürük.

İngilisdilli müəlliflərin bədii əsərlərində konflikt dialoqlarının müxtəlif növləri var: maraqların, niyyətlərin, istəklərin toqquşması, nitq münasibətlərinin konflikti, etiket münaqişəsi, fikirlərin toqquşması, informasiya konflikti qiymətləndirmələrin və özünüqiymətləndirmələrin ziddiyyəti. Konflikt dilini onun gizli mənasını axtarmaqla öyrənməklə biz mahiyyəti dərk etməyə başlayırıq.

Münaqişə ekspozisiyada və ya hekayənin başlanğıcında təqdim olunur və gələcək hadisələr üçün zəmin yaradır. Bəzi hekayələr birdən çox münaqişədən ibarətdir, lakin adətən qəhrəmanın və ya qəhrəmanların həll etməli olduğu əsas mübarizə var. Kristofer Marlonun “Doktor Faust” əsərində Doktor Faustun obrazında daxili konflikt özünü biruzə verir. Faustun iddialı təbiəti var. Hörmətli bir alim olmasına baxmayaraq, bu dünyada mütləq güc əldə etmək üçün qanı ilə müqavilə imzalayaraq ruhunu Lüsiferə satdı. O, qara magiyanı öyrənir və xristianlığa qarşı çıxır. Bu hərəkətdən sonra biz Faustun daxili münaqişədən əziyyət çəkdiyini görürük və o, tövbə etmək barədə vicdanla düşünür, “yaxşı mələyin” məsləhəti ilə hərəkət edir, lakin “pis mələk” və ya içindəki şər “hər şey belədir” deyərək diqqətini yayındırır. Nəticə olaraq, qara şeytanlar onun ruhunu cəhənnəmə aparır və həddən artıq şöhrətpərəstliyinə görə əbədi lənətə düşər olur. (5, səh. 112)

Uilyam Qoldinqin “Milçəklərin tanrısı” romanında xarici konflikt öz əksini tapmışdır, çünki burada personaj digər personajla fiziki mübarizə aparır. Ralf (“yaxşı adamların” lideri) sonradan ovçuların “qəbiləsini” təşkil edən zorba Ceklə davamlı olaraq münaqişəyə girir.

“- We want meat.”

- Well, we haven’t got any yet. And we want shelters. Besides, the rest of your hunters came back hours ago. They’ve been swimming.” (1, səh. 70)

Başqa cür zahiri qarşudurma cəmiyyətdə hökmranlıq edən pisliyə qarşı xarakter qoyur. Bu halda, xarakter üstünlük təşkil edən qrupla qarşı-qarşıya gələ bilər. Məsələn, Harper Linin “Bülbülü öldürmək” romanında vicdanlı hüquqşünas Attikus Finç yaşadığı irqçi cəmiyyətə qarşı çıxır. Attikus bir neçə həmfikir insanın dəstəyinə sahib olsa da, şəhər əhalisinin əksəriyyəti onun qaradərili müdafiə etməsinə etirazlarını bildirirlər. “Mr. Tate closed the knife and jammed it back in his pocket. “Scout is eight years old,” he said. “She was too scared to know exactly what went on.”” (3, səh.251)

Həm daxili, həm də xarici münaqişələr hekayə xəttinin vacib elementləridir. Yazıcının hekayənin məqsədinə çatmaq üçün hekayə xəttində daxili, xarici və ya hər ikisini təqdim etməsi və inkişaf etdirməsi vacibdir. Münaqişənin həlli oxucuları sevindirir. Münasibətlərdə konflikt fərdlərin bir-biri haqqında fikir ayrılığı olduqda baş verir. Bu münasibət konfliktləri performans, sədaqəti, məmnunluğu və bağlılığı azaldır və fərdlərin əsəbi, mənfi və şübhəli olmasına səbəb olur. Müvafiq hal şəxsiyyətlərarası uyğunsuzluqlardan qaynaqlanır. Bu, məyusluq, qıcıqlanma və qıcıqlanma nəticəsində yaranan sürtünmələrin fərqişindədir.

Corc Oruellin “1984” əsərindəki münaqişənin növü fərd və dövlət, orqanizm və mexanizm arasındadır. Burada konfliktin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətin insana qarşı zorakılığı özlüyündə bir məqsəddir, konkret tarixi dövrdən asılı deyil. Münaqişə fikir ayrılığının kəskinləşməsidir ki, bu da onun ümumi ilkin şərtidir və varlıqların fəal şəkildə bir-birinə zərər vurmağa çalışdığı münaqişə davranışının mövcudluğu ilə xarakterizə olunur.

“-How many fingers am I holding up, Winston?”

-Four.

-And if the party says that it is not four but five—then how many? Four.” (7, 315)

Müasir ingilis dilinin materialı üzrə konflikt dialoqunun linqvistik orijinallığının daha da öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Münaqişə zamanı opponentlərin bir-birinin güclü tərəfləri, münasibətləri, dəyərləri və şəxsi keyfiyyətləri haqqında qənaətləri əsasən təhrif olunur. Münaqişə zamanı insanlar opponentlərinin hərəkətlərini problemi daha da ağırlaşdıracaq şəkildə izah edirlər. Münaqişə bir müddət davam etdikdə, rəqiblər bu münaqişənin həlledilməz olduğuna qərar verə bilərlər. İnsanlar adətən həlledilməz münaqişələrin uzun, gərgin və həlli çox çətin olacağını gözləyirlər.

Eyni personajların iştirakı ilə ingilisdilli müəlliflərin əsərlərində dəfələrlə təkrarlanan konflikt dialoqları əsas süjetin inkişafına kömək edə bilər, personajların xarakter xüsusiyyətlərini və onların situasiyalarda təzahürlərini üzə çıxarır. İnsan insana qarşı tipli münaqişəyə də ədəbiyyatda çox rast gəlmək mümkündür və bu tipli münaqişələr bir növ xarici münaqişədir. Bu münaqişə ən çox baş qəhrəmanla onun antaqonisti arasında baş verir. Edqar Allan Po tərəfindən yazılmış “Amontillado çəlləyi” (ing. The Cask of Amontillado) əsərindən insan-insan münaqişəsinə aid bir nümunə göstərmək olar: ““He is an ignoramus,” interrupted my friend, as he stepped unsteadily forward, while I followed immediately at his heels.” (6, səh. 8)

Tərəflər toqquşduqda insanlar arasında münaqişə yaranır. Burada münaqişə ən azı iki nəfərin münasibətini ehtiva edir. Bu açılış sətirlərində rəvayətçi Montresor öz münaqişəsini Fortunato adlı başqa bir adamla qurur. Bu hekayə həm də daxili münaqişəni əhatə edir. Bu hekayələrdə təbiət qüvvələrinə rəğmən insanın sağ qalması konsepsiyası vurğulanır. Bunun böyük səbəbi təbiətin bəşəriyyətdən əhəmiyyətli dərəcədə daha güclü ola bilməsidir, buna görə də baş qəhrəman bu həqiqətlə barışdıqda özünə qarşı mübarizə aparır.

Ədəbiyyatdan insan və təbiət münaqişəsinin gözəl nümunəsi Ernest Heminqueyin “Qoca və dəniz” əsəridir. Bu əsərdə təbiət və insan arasında baş verən konflikt bədii şəkildə öz əksini tapmışdır.

“He always thought of the sea as 'la mar' which is what people call her in Spanish when they love her. Sometimes those who love her say bad things of her but they are always said as though she were a woman. Some of the younger fishermen, those who used buoys as floats for their lines and had motorboats, bought when the shark livers had brought much money, spoke of her as 'el mar' which is masculine. They spoke of her as a contestant or a place or even an enemy. But the old man always thought of her as feminine and as something that gave or withheld great favours,

and if she did wild or wicked things it was because she could not help them. The moon affects her as it does a woman, he thought.” (2, səh.10)

Ümumiyyətlə, konflikt ədəbi əsərdə iki əks qüvvənin mübarizəsidir. Ədəbiyyatda hekayənin konfliktini hansısa şəkildə baş qəhrəmanla bağlıdır. Əksər hallarda əsərdə konflikt ona görə baş verir ki, nəşə və ya kimsə əsas personajın (qəhrəmanın) məqsədinə çatmasına mane olur. Çek Londonun qələmə aldığı “Martin İden” əsəri buna ən bariz nümunədir, əsərdə XX əsrin əvvəllərindən yoxsulların gündəlik həyatının acınacaqlı təfərrüatları oxucuya çatdırılır. “Martin İden” əsəri siniflərin, ayrı-ayrı insanlar, onların hissləri və həyatın mənasını uğrunda əbədi mübarizəsi haqqında böyük bir romandır. Əsərin sonunda Martin İdenin həyatla ölüm arasındakı münaqişə bədii şəkildə öz əksini tapmışdır. “The will to live, he thought disdainfully, vainly endeavoring not to breathe the air into his bursting lungs. Well, he would have to try a new way. He filled his lungs with air, filled them full. This supply would take him far down. He turned over and went down head first, swimming with all his strength and all his will. Deeper and deeper he went. His eyes were open, and he watched the ghostly, phosphorescent trails of the darting bonita. As he swam, he hoped that they would not strike at him, for it might snap the tension of his will. But they did not strike, and he found time to be grateful for this last kindness of life.” (4, səh.479)

Münaqişə situasiyası ilə üzləşdikdə, mahiyyətindən asılı olmayaraq, həm fərdi, həm də kollektiv şəkildə, münaqişənin qəbul edilib-edilməməsindən, qarşısının alınmasından və ya inkar edilməsindən asılı olaraq müxtəlif münasibətlərə səbəb olan bir çox reaksiyalar mövcuddur. Münaqişənin öyrənilməsi və təhlili adətən onların həlli üçün sistemlər, üsullar və ya üsulların axtarışına yönəlir.

Ədəbiyyat:

1. Golding William. Lord of the Flies. Publisher: Faber ; Imprint: Faber Paperback ; Pub Date: December 2006, p.240 .
2. Hemingway Ernest. The Old Man and the Sea. Published 1996 by Scribner, p. 52.
3. Lee Harper. To Kill a Mockingbird. William Heinemann. Published: 30/10/2018, p.288.
4. London Jack. *Martin Eden*. Penguin Classics. Publication date. February 1, 1994, p.480.
5. Marlowe Christopher. Doctor Faustus. Taylor & Francis e-Library, 2005, p.147.
6. Poe Edgar Allen. The Cask Of Amontillado. Create Space Independent Publishing Platform (May 23, 2015), p. 10.
7. Orwell George. 1984. <https://rauterberg.employee.id.tue.nl/lecturenotes/DDM110%20CAS/Orwell-1949%201984.pdf>, p. 394.
8. Shakespeare William. Hamlet. Staff Credits: For EMC/Paradigm Publishing, St. Paul, Minnesota For Penobscot School Publishing, Inc., Danvers, Massachusetts ISBN 0-8219-1633-5 Copyright © 1998 by EMC Corporation, p. 276.

Gurbanlı T.

Linguistic significance of conflict in English literature (Summary)

Contradictory situations and controversial speech are very rich in literary works. The appropriate trend can be applied to English literature. Literary conflict in artistic criticism characterizes the content of a literary work. There are different types of conflict dialogues in the works of English-language authors: conflict of interests, intentions, desires, conflict of speech relations, etiquette conflict, conflict of ideas, information conflict, conflict of assessments and self-assessments. By learning the language of conflict by searching for its hidden meaning, we begin to understand its essence. English literature, an important part of world literature, reflects various conflicts in society. In literary creation, conflicts are mainly revealed itself in interpersonal conflicts and intergroup conflicts. It is very important to analyze the appropriate period, which is selected by the richness of ancient English literature, and to analyze the conflicts in various works.

**Языковое значение конфликта в английской литературе
(Резюме)**

Конфликтные ситуации и спорная речь очень богаты в литературных произведениях. Та же тенденция может быть применена к английской литературе. Литературный конфликт в литературоведении характеризует содержание литературного произведения. В произведениях англоязычных авторов встречаются разные виды конфликтных диалогов: конфликт интересов, намерений, желаний, конфликт речевых отношений, этикетный конфликт, конфликт идей, информационный конфликт, конфликт оценок и самооценки. Изучая язык конфликта, ища его скрытый смысл, мы начинаем понимать его суть. Английская литература, важная часть мировой литературы, отражает различные конфликты в обществе. В литературном творчестве конфликты в основном проявляются в внутриличностных конфликтах и межгрупповых конфликтах. Очень важно проанализировать соответствующий период, отличающийся богатством древнеанглийской литературы, и анализировать конфликты в различных произведениях.

Rəyçi: dos. V.Ağabəyli

ABBASLI KUBRA
Azərbaycan Dillər Universiteti

**ŞƏXSİ ƏLAQƏLƏRİN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏDƏ (İDİOMLAR) İFADƏ
OLUNMASININ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: feil, təsnifat, idiom, semantika, söz birləşməsi

Key words: verb, classification, idiom, semantics, word combination

Ключевые слова: глагол, классификация, идиом, семантика, словосочетание

Hər kəsə məlumdur ki, istənilən dildə çoxlu miqdarda söz vardır. Həmin sözləri sistemli və hərtərəfli tədqiq etmək üçün hər şeydən əvvəl, həmin dilin qrammatikası nitq hissələrinə bölünür. Müxtəlif zamanlarda fərqli tədqiqatçılar belə qənaətə gəlmişlər ki, feil dilin lüğət tərkibində əsas yer tutur və say etibarlı ilə ən çox sözü əhatə edən nitq hissəsidir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, feilin özünü də tədqiqatçılar fərqli surətdə təsnif etmişlər. Çünki burada feillərin ifadə etdiyi hərəkətlər dünyada, bizi əhatə edən real hadisələrin, hərəkətlərin ifadə olunmasına görə fərqlənirlər. Məsələn, əqli hərəkəti ifadə edən feillər, hərəkətin istiqamətini ifadə edən feillər, narahatlıq ifadə edən feillər və s.

Feillərin təsnifatından bəhs edərkən H.Quliyev həmin feilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır: “1) iş feilləri; 2) hərəkət feilləri; 3) vəziyyət feilləri; 4) təbiət hadisələrini bildirən feillər; 5) psixi fəaliyyət bildirən feillər; 6) arzu bildirən feillər; 7) duyğu (hiss) bildirən feillər; 8) emosional vəziyyət (əhval-ruhiyyə) bildirən feillər; 9) emosional təəssürat feilləri; 10) emosional münasibət bildirən feillər; 11) səslənməni bildirən feillər” [1, s.57].

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, H.Quliyev bu təsnifatı müxtəlisistemli dillər (Azərbaycan, rus, ingilis və alman dilləri) əsasında etmişdir.

Başqa bir cəhət bizim üçün maraqlıdır ki, söz birləşmələrindən bəhs etdikdə də feil ön plana keçir. Dilçilik ədəbiyyatlarından bəllidir ki, feili söz birləşmələr, eləcə də digər söz birləşmələr həm sərbəst olur, həm də sabit olurlar.

Hər bir dilin leksik sistemində kifayət qədər funksiyaca tək-tək sözlərə uyğun olan, ayrıca formalaşan müstəqil dil vahidləri vardır. Belə leksikləşmiş söz birləşmələri dilçilik ədəbiyyatlarında frazeoloji vahidlər, yaxud frazeologizmlər və bütövlükdə frazeologiya adlandırılır. Təbii olaraq hər

bir dilin frazeologiyası həmin dilin özünəməxsus qrammatik və semantik cəhətlərə malikdirlər və onlar eyni zamanda dilin lüğət tərkibinə daxildir, hazır şəkildə dildən istifadə edənlər tərəfindən istifadə olunur.

Bunları qeyd etməkdə məqsədimiz ondan ibarətdir ki, frazeoloji vahidlərin kontekst daxilində semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxaraq.

Feillər bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif növ hərəkətləri ifadə etdiyi kimi frazeoloji birləşmələr (idiomlar) da insan həyatında baş verən hadisələri də lakonik şəkildə ifadə edə bilir. Bu yazımızda insanların şəxsi əlaqələrini, uğurlarını və eyni zamanda sağlamlığını ifadə edən frazeoloji birləşmələri (idiomları) tədqiq etmək niyyətindəyik. Əlbəttə, bir məqalədə onların hamısını əhatə etmək mümkün deyil, lakin, biz çalışıb səciyyəvi xüsusiyyətə malik olan idiomları kontekst daxilində (ən azı cümlə səviyyəsində) araşdıraq və onların semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxaraq.

Had to come and see you off Mr. Parker Pyne, and give you Betty's love and her and my best thanks. It was a grand stunt of yours. Betty and mother are as thick as thieves. Seemed a shame to deceive the old darling – but she was being difficult (A.Christie).

Burada altından xətt çəkdiyimiz “as thick as thieves” frazeoloji vahidi (idiomu) kontekst daxilində həddindən artıq bağlı olmaq, hətta Azərbaycan dilində “aralarından su da keçməz” ifadəsi anlamında işlədilmişdir. Bu ifadənin (idiomun) situasiyada işlənməsi yəni “Betty and Mother” arasında olan bağlılıq nəzərdə tutulmuşdur, bir qayda olaraq “ana və bala” həmişə bir-birinə möhkəm tellərlə bağlı olur, çünki ötürülən informasiyada “my best thanks” ifadəsi verilməklə sanki xəbərdarlıq olunur ki, onlar arasında olan məhəbbət olduqca güclüdür.

Careful not to glance in their direction, Soames saw them sit down, some six feet off. Ah! and here came Council-Foskisson and Bullfry together, thick as thieves (J.Galsworthy).

Bu kontekstdə isə cümlənin məzmunu, həmçinin situasiyadan asılı olaraq əvvəldə gələn “as” işlədilməyib və bununla da həmin idiomun semantikasının çalarlığı bir qədər fərqlidir və təxminən onun mənası birinci kontekstdəki kimi “aralarında su da keçməz”, “ana-balanın arasında sonsuz məhəbbət var”dakı dək deyil “ayrılmaz adamlardır, yaxun dostdurlar” kimi semantik çalarlığı göstərir. Başqa cəhət ondan ibarətdir ki, “ana və övlad” arasında olan bağlılığı heç bir ayrı insan övladları arasında tapmaq mümkün deyildir, bir tərəfdən bunun koqnitiv əsası da vardır, övlad dünyaya gətirəndə qadın “ana” statusunu qazanır, eyni zamanda ana həmişə müqəddəsdir, məhz bu semantik komponentlərə görə birinci kontekstdə işlədilərkən altından xətt çəkdiyimiz idiom daha çox metaforlaşaraq daşlaşıb və idioma çevrilib.

“The woman I refer to is my wife, Mr. Tollifer”, he announced sharply and brazenly. “For years now, Mrs. Cowperwood and I have been – I will not say “on bad terms”, for that is not true – but more or less estranged (Th.Dreiser).

Burada işlədilmiş altından xətt çəkdiyimiz idiom bir kəsə heç də yaxşı olmayan münasibətini ifadə edir. Kontekstdən asılı olaraq həmin idiomdan “For years now Mrs. Cowperwood and I have been – more or less estranged” əvvəl və sonra işlədilməsi, eyni zamanda “I will not say on bad terms for that is not true” ilə müşayiət olması məhz idiomun vurğuladığımız anlamı verməsinə səbəb olmuşdur, çünki orada olan “terms” tamamilə metaforlaşmışdır və kontekstin tələbindən asılı olaraq “pis münasibətdə olmaq” başqa sözlə “deməzdim ki, orada pis münasibət vardır” semantik çalarlığını ifadə edib.

Qeyd etməliyik ki, idiomatik vahidlərin həm quruluşca, həm də mənə və ekspressivlik çalarlıqlarına görə rəngarəngliyi onların üslubi ifadə imkanlarının zənginliyini təmin edən əsas cəhətdir.

Gətirdiyimiz nümunələrdən də görüldüyü kimi idiomları təşkil edən sözlər, başqa sözlə idiomların komponentləri bir yerdə öz əvvəlki mənalarını itirir və birləşmə tərkibində yeni mənə çalarları yaradır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında da qeyd olunduğu kimi və bizim apardığımız araşdırma zamanı da müşahidə etmək olur ki, idiomatik ifadələrdə aşağıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər vardır:

a) İdiomlar hər bir dilin lüğət tərkibinə daxil olduqları kimi öyrənilməlidir və hər bir şəxs onu dəyişdirə bilməz, ancaq ola bilər ki, situasiyadan asılı olaraq daha yeni semantik çalarlıq ifadə edə bilər.

b) Vurguladığımız kimi idiomun tərkibində olan komponentlər həm həqiqi, həm də məcazi mənaya malikdir.

c) Təbii olaraq idiomlar bir dildən başqa dilə hərfi tərcümə olunmur, onun ekvivalenti tapılır və yaxud uyğun gələn də ola bilər.

Bir neçə bədii əsərdən gətirilmiş nümunələr əsasında qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri göstərməyimiz, fikrimizcə məntiqi olardı.

...I am an honest man, seeking to do my duty in this carnal universe and setting my face against vice and treashery (Ch.Dickens).

Mən çox vicdanlı adamam və çalışıram ki, bu dünyada öz vəzifəmi xainliyə, əxlaqsızlığa, əksliyə qarşı mübarizə apararaq yerinə yetirirəm.

He told Julia at once that he desired to leave Eton at Christmas, he thought he had got everything out of it that he could, and he wanted to go to Vienna for a few months and learn German before going up to Cambridge. Michael had wished him to go into the army, but this he had set his face against. He did not yet know what he wanted to be (Maugham).

O Culiyaya dedi ki, Milad bayramında Etonu tərk etmək istəyir, o fikirləşirdi ki, bacardığı hər şeyi əldə edibdir və istəyirdi ki, bir neçə aylıq müddətə Vyanaya getsin və Kembricə getməzdən əvvəl alman dilini öyrənsin. Mikayıl isə istəyirdi ki, o orduya getsin, lakin o qətiyyətlə bu fikrin əleyhinə oldu (onun sifəti çöndü). O hələ də bilmirdi ki, nə istəyir.

Hər iki kontekstin tərcüməsinə diqqət yetirdikdə, həmçinin orijinala nəzər saldıqda asanlıqla müşahidə edə bilərik ki, baxmayaraq hər iki halda eyni idiomatik birləşmə işlədilib birinci halda tamamilə fərqli semantik çalarlıq ifadə olunarkən şəxsin özünün bütün varlığı ilə çatışmazlıq, əksliyə şərqi vicdanla, şərəflə mübarizə apararaq vəzifə borcunu yerinə yetirdiyi qeyd olunduğu halda, ikinci kontekstdə isə bir qədər fərqli olaraq Milad bayramında şəhəri tərk etmək arzusunda olması, sanki bacardığı hər şeyi əldə etdiyi və Kembricə getməzdən əvvəl Vyanaya gedib alman dili öyrənmək istəyi qeyd olunduğu halda Mikayılın onu orduya göndərmək fikri onun qəti etirazına səbəb olur və sifəti çönür.

Müqayisə etsək görərik ki, hər iki halda mövqedə möhkəm dayanmaq dursa da birinci halda insanın həyatı boyu apardığı işlər göz önünə gəldiyi halda, ikinci kontekstdə bir nəfərin ona orduya getmək arzusunda olması şəxsin sifətini döndərir və həmin şəxs orduya getməmək mövqeyində möhkəm dayanır, hesab edirik izahımız qaneedicidir.

I am not unfriendly to you. I want to do you a good turn, little as I care for you. To begin with, there is nothing in those charges my wife made, not a thing (Th.Dreiser).

Mən sənə qarşı qeyri-səmimi (soyuq) deyiləm. Mən istəyirəm sənə qarşı dostluq münasibəti göstərəm, çünki sənin qayğına qalırım. Əslində orada elə bir şey yoxdur başlayasan, mənim arvadım etdiyi kimi, heç nə.

She changed her tone and became on a sudden the jolly, good – natured actress who would to a good turn to anyone if she could (S.Maugham).

O səs tonunu dəyişdi və birdən-birə şən, xoş-təbiətli aktrisyaya çevrildi və hər kəsə bacardığı qədər yaxşı xidmət göstərdi.

İki müxtəlif müəllifin əsərindən gətirdiyimiz cümlə nümunələrində eyni idiomatik ifadənin işlənməsinə baxmayaraq işləndikləri kontekstdən asılı olaraq onların semantik çalarlıqları fərqlidir. Bunların belə fərqli semantik çalarlıqda işlənməsi ilk növbədə situasiya və eyni zamanda hansı şəraitdə, kim tərəfindən, nə məqsədlə işlədilməsi çox vacib şərtlərdəndir. Əgər birinci kontekstin başlanğıcında “mən sizə qarşı qeyri-səmimi (soyuq) deyiləm” və “sonra sizinlə dostluq əlaqə xidmətlərində olmaq istərdim, qayğına qalardım” fikrində olması, istəməsi ifadə olunubsa, ikinci kontekstdə isə başlanğıcdan səs tonunun dəyişməsi və birdən birə mehriban, xoşxasiyyət adama çevrilərək hər kəsə yaxşı xidmət göstərməsi – bacardığı qədər fikri hesab edirik daha dolğun və məzmunlu və eyni zamanda məntiqidir.

Bu qəbildən olan idiomlara (frazeoloji vahidlərə) aid nümunələrin sayını artırmaq olardı, hesab edirik bir məqalədə bu qədər nümunənin təhlil olunması kifayətdir.

Ədəbiyyat:

1. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı, 2001, 255 s.
2. Alekhina A. Semantic groups in English phraseology. Minsk, Высшая школа, 1978, 156 p.
3. Винарева Л.А., В.В.Янсон. English idioms. Moscow, 2005, 379 p.
4. Oxford Idioms. Oxford University Press, 2006, 469 p.

Abbasli K.

On semantic features of personal relation in phraseological units (idioms)

(Summary)

This article touches upon phraseological units (idioms). The author tries to give information on idiom and then with the help of context taken from original literature studies peculiarities of idioms within the context, besides depending on situation the change of semantic shade of colour also was taken into consideration.

Аббаслы К.

О семантические особенности фразеологические единицы (идиомы) выражающие персональные связи

(Резюме)

В статье рассматриваются фразеологические единицы (идиомы). Автор пытается дать информации об идиомах. Затем с помощью контекста взятые из оригинальной литературы рассматривают особенности идиом в контекстах, наряду с этим также семантические оттенки идиом исследуется на примерах.

Rəyçi: dos. A.Cəfərov

HACIYEVA AYDAN

Azərbaycan Dillər Universiteti

haciyevaaydan640@gmail.com

VARIATIVLIK VƏ PAREMİYA

Açar sözlər: variativlik, paremiya, dil vahidləri, dil

Key words: variation, paremy, linguistic units, language

Ключевые слова: вариативность, паремия, языковые единицы, язык

Variantlıq və ya variativlik dilçiliyin əsas anlayışlarından hesab olunur, belə ki, eyni bir fikri birdən çox ifadə vasitələri ilə müxtəlif formalarda bildirmək olar. Variativliyin meydana çıxma səbəbləri dilin inkişafının daxili və xarici amillərinin qarşılıqlı təsirində öz əksini tapır. Sistem daxili səbəblər dilin öz imkanları hesabına yaranır (analogiya, dil işarəsinin assimetrikliyi, nitq qənaəti və s. Qanunlarının fəaliyyəti).[4,3-5]. Xarici xarakterli səbəblər sırasında adətən başqa dillərlə təmasların, müxtəlif dialekt təsirlərinin, dilin sosial cəhətdən fərqliliyinin və s. adları çəkilir. Məlumdur ki, danışan ünsiyyət prosesi zamanı fonetik, leksik və qrammatik normalara, eyni zamanda da söz seçiminə (leksikonuna) görə fərqlənə bilər. Bunun da əsas səbəbi, hər bir insanın müxtəlif aksentə, danışmaq tərzinə sahib olması ilə əlaqədardır. Məhz bu mənada linqvistik variativlik sosial, regional və kontekstual mənə fərqliliyi ilə birbaşa əlaqəlidir. Dilin bütün aspektləri, xüsusilə də morfemlər, fonemlər, sintaktik əlaqələr və sözlərin mənaları variativlik ilə bağlıdır. Linqvistik variasiya dil və onun qanunauyğun bir şəkildə istifadə qaydalarında vacib tədqiqat vasitəsi hesab olunur. Məhz bu səbəbdən də, linqvistik variativlik ilə mətnlərdə istifadə olan linqvistik formalar və xüsusiyyətləri bir-biri ilə

əlaqələndirmədən, tədqiq etmək çox çətin olardı. Variativlik danışq dilində daha təbiidir, belə ki, bir nəfər danışan öz fikrini müxtəlif situasiyalar üçün müxtəlif formalarda bildirdiyi halda, başqa kommunikatorlar eyni bir fikri müxtəlif cür təsvir edir. İstər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə kommunikatorlar qeyri-lingvistik vasitələrdən asılı olaraq dildə istifadə qaydasına görə söz seçimi, tələffüz, morfoloji quruluşu və qrammatik strukturuna xüsusi diqqət yetirirlər. Ümumiyyətlə, dilçilikdə variasiya lingvistik qanunauyğunsuzluqla eyniləşdirilmir, lakin bəzi danışanlar qeyri-ixtiyari olaraq, hansı ifadə vasitələrinin dilə uyğun olub yaxud da uyğun olmadığına xüsusi olaraq nəzərdə saxlayırlar.

Lingvistik variativliyin iki növü vardır: lingvistik və sosiolingvistik. Lingvistik variativlik vasitəsi ilə elementlər arasında lingvistik kontekstdən asılı olaraq məhdudlaşdırıla və ya müxtəlif formalarda işlənilə bilər. Lakin sosiolingvistik variativlikdə isə danışan eyni lingvistik kontekstdən olan müəyyən elementləri seçir və bu da əslində, yaranan dəyişikliklərin mümkünlüyünü, ehtimalını göstərir. Dilçiliyin mübahisəli məsələlərindən biri olan variativlik müasir dövrimizdə nəinki öz aktuallığını itirmir, əksinə, yeni-yeni çalarlar kəsb edir. Variativlik problemilə bağlı mənbələrin araşdırılması onunla bağlı problemin nəzəri və praktik baxımdan tam həll edilməməsindən xəbər verir. Əminliklə deyə bilərik ki, variativlik dilin bütün səviyyələrinə (fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik və s.) aid olan xasdır və həmin səviyyələrin vahidləri danışq aktında variantlarda öz təcəssümünü tapır. Variativlik dilin bütün yarım sistemlərinin və vahidlərinin ifadə və məzmun planında təzahür edir və onu dil sisteminin obyektiv immanent xüsusiyyəti adlandırırlar. Müasir dilçilikdə variativliklə bağlı bir çox terminlər və ya anlayışlar yaranmışdır. Bu anlayış və terminlər aşağıdakılardır: “variativlik”, “variantlıq”, “variativləşmə”, “variant”, “variasiya”, “invariant”, “konstantlıq”, “norma” və s. Bütün bu termin və anlayışlar dilçilik elminə görkəmli dilçi alimlər L.V.Şerba, N.S.Trubetskoy, Q.P.Torsuyev, Y.S.Maslov, A.A.Reformatski, L.R.Zinder, F.Y.Veysəlli, D.N.Yunusov və başqaları tərəfindən təqdim edilmişdir.

Əvvəlcə “variativlik” və “variantlıq” terminlərinin lingvistik təhlilinə baxaq. Variantlıq – ümumdil xüsusiyyəti, variativlik isə dil vahidlərinin xüsusiyyətidir. Variativləşmə dilin mövcud olmasının əsas yollarından biridir. Variativlik hər hansı bir dil vahidinin sadəcə dəyişməsinə deyil, yeni mahiyyətin, məziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmayan modifikasiyadır. V.M.Solntsev bununla bağlı qeyd etmişdir: “Variativlik həm dəyişkənliyi, həm də daimiliyi tələb edir, o, dəyişkənliyin və daimiliyin vəhdəti kimi çıxış edir” .[4,7] .

Süni bilinçivizm şəraitində, daha doğrusu, “müvafiq dil mühitinin olmadığı şəraitdə” xalq dilinin mənimsənilməsi dil norması seçimini prinsipial baxımdan vacib edir. Eyni vaxtda dilin öyrənilməsi şəraitinin süni xarakteri strategiyalardan və öyrədici materiallardan istifadəni diktə edir. Xalq dilinin fonetikasının öyrənilməsi nöqtəyi nəzərindən variativlik çox mühüm lingvistik amil hesab edilir. Dil daşıyıcısı üçün nitqin tempinin dəyişməsi ilə şərtlənən nitq variativliyi tələffüzün natamam tipindən tam tipinə keçid zamanı, şifahi nəqləmə üslubunun dəyişməsi zamanı tam təbii bir hadisə kimi fəaliyyət göstərir. Xarici dil öyrənənlər üçün, bu dəyişikliklər, yəni dilin variativliyi tam mürəkkəb bir məsələ kimi üzə çıxır. Dilin variativliyinin müxtəlif səviyyələrdəki kimi izahı, xüsusilə onun strukturunun tədqiqi, formal və semantik variativliyin bir-birilə əlaqəsi məsələsi hələ də həllini gözləyən məsələlərdəndir. Əgər biz ünsiyyət prosesində bir dil vasitələrindən digərlərinə keçə biliriksə, bu, doğrudan da dilin fəvqəladə dərəcədə mühüm xüsusiyyətidir ki, o, danışana təkə həmin dildə öz fikirlərini sərbəst ifadə etmək deyil, həm də bu imkanı müxtəlif vasitələrlə həyata keçirmək imkanı verir. Dil daşıyıcısının eyni fikri başqa cür ifadə etmək bacarığı perefraz, yəni başqa vasitələrlə ifadə etmə adlanır. Deyilənlərdən məna hasil etmək bacarığı və düzgün frazaları düzgün olmayan frazalardan fərqləndirməklə yanmaşı, bu bacarıq da, dilə yiyələnmək adlanan mürəkkəb psixoloji vərdişin əsasını təşkil edir. Variativlik nitq ünsiyyətinin bütün səviyyələrində -müxtəlif dillərə (və müvafiq olaraq, variativlik, ünsiyyət şərtlərindən asılı olaraq hər bir dilin vahidlərinin əvəzlənərək işlənməsidir) yiyələnmədən tutmuş danışan

tərəfindən bir dilə (məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində varianta aşağıdakı misallarda rast gəlmək olar: qatıq/qatıx, xəngəl/xingal) xas olan yol verilən müxtəlif fonetik və ya aksent

variantlarının dərk edilməsinə qədər səviyyələrdə üzə çıxır. Bu qütblər arasında dil variativliyinin müxtəlif formaları yerləşir: məsələn, eyni mənanın (böyümək – artmaq – güclənmək; atmaq – tullamaq; iri – nəhəng – böyük – yekə və s.) ifadə variantı kimi hesab edilən leksik sinonimlər, təkköklü sözlər (dondurma –dondurulma; stimullaşdırma – stimulyasiya və s.), sinonimik sintaktik konstruksiyalar və ya tərkiblər (Tapşırığı yerinə yetirərkən ehtiyatlı olun – Tapşırığı yerinə yetirəndə ehtiyatlı olun – Tapşırığı yerinə yetirən zaman ehtiyatlı olun) , budaq cümlələr (Baxmayaraq ki, o, xəstə idi, o dərsə gəlmədi və ya Xəstə olmağına baxmayaraq o, dərsə gəlmədi) və s.[4,3].

Variativlikdən danışan zaman paremioloji vahidlərin əhəmiyyətini də xüsusi olaraq qeyd etmək vacibdir. Belə ki, dilin daha ifadəli və bəlağətli olması üçün bu cür vahidlərin dilin normalarına uyğun bir şəkildə istifadəsi dilin imkanlarını daha artırır. Paremiya qədim yunan sözüdür (paroimia) və dildə istifadə olunan hikmətli sözlər, dini ifadələrin, ritorik atalar sözlərinin məcmusu hesab olunur.

Wolfgang Mieder atalar sözlərini bu cür şərh edirdi:

Atalar sözləri özündə hikməti, doğruluğu, tərbiyəni, adət və ənənələri özündə ehtiva edən qısa cümlələr hesab olunur. Məlumdur ki, folklor nümunələri uzun illərdir xalq zəkasının qüdrətini, eyni zamanda da bədii təfəkkürünün gücünü parlaq bir şəkildə əks etdirən, məzmun baxımından çox maraqlı, ideya cəhətdən zəngin, yüzilliklərin sınağından çıxmış əsərlərdir. Bu sənət inciləri janrının əlvanlığı, dilin üslubi aydınlığı, poetik tutumu və eyni zamanda da xəlqiliyi ilə seçilir. Atalar sözləri də məhz özündə əks etdirdiyi hikməti, doğruluğuna görə çox unikal bir nümunə hesab olunur.

East or West, home is best.(Gəzməyə qərib ölkə ölməyə vətən yaxşı.)

Appetite comes with eating.

İştaha diş altındadır.

Never hit a man when he is down.

Yıxılana balta vurmazlar.

Two heads are better than one.

Ağıl ağıldan üstündür.

Better an egg today than a hen tomorrow.

Soğan olsun, nağd olsun.

Atalar sözlərinin cümlə stukturunda feili sifət tərkibləri də çox rəngarəng işlənmə çalarlıqlarına malikdirlər. Burada əsasən hərəkət, hiss, münasibət, düşüncə, mühakimə bildirən Feili sifətlər mənə dəqiqliyinə xidmət edən müxtəlif leksik-semantik qruplara aid sözləri ətrafına toplayaraq geniş semantik bütöv yaradır. Azərbaycan dilinin cümlə stukturuna uyğun olaraq tərkib əmələ gətirən sözlər feili sifətə münasibətdə prepozisiya mövqeyində durur.

Məsələn: Xalq kəsən barmaq qanamaz-People do not bleed cutting fingers.[1]

Paremioloji vahidlərin ən çox işlək olanı aforizmlərdir ki, onlar da dildə paremio-frazeoloji vahidlər adı altında çox geniş formada öz əksini tapmışdır. N. Abbasova öz dissertasiyasında paremio-frazeoloji dil vahidlərin konnotativ-evrisemik (genişmənalılıq) dil mahiyyətinin aşkar edilməsi, aforizmlərin müəllifli frazeologizmlər təmsil edən freym-anlayış qismində təhlili və tərcümə

vasitəsilə onların transformativ-diskurs özəlliklərinin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyət daşıdığını qeyd etmişdir.

Q.Y.Kreydlin "Aforimin strukturu" məqaləsində son dövrlərə qədər aforizmlərin ədəbi-janr kimi, həmçinin də ictimai-fəlsəfi xarakterinin tədqiq olunduğunu qeyd edir, dil-diferensial və yaxud da frazeoloji-definitiv mahiyyətinin əsaslarının isə lazımı qədər öyrənilmədiyini qeyd edir. Ümumiyyətlə, Rus və Avropa mənbələrində olduğu kimi, Azərbaycandilçiliyində də bu səpkidə müəyyən systemsizlik özünü göstərir, kəlamlar, zərbi-məsəllər, ibarələr və s. kimi təqdim olunan bu istilahlər bir "aforizm" anlayışının müxtəlif definitiv növləri kimi xarakterizə olunur. Görkəmli alman alimi K. Földes belə nəticəyə gəlmişdir

ki, aforizm – irrasional fikir kimi fərdi, əlavə müdaxilədən təcrid olunmuş lakonik bir dil ifadəsidir.

Aforizmlərin linqvistik təbiətini başa düşmək üçün idrak vasitəsi olan dilin ikili (anlayış və obraz) xarakterini əsas prinsip kimi qəbul etmək lazımdır: dil obraz şəklində, həmçinin də anlayış şəklində olduğundan daha çox ifadə etmək imkanına malikdir, ona görə ki, dil simvolik-metaforik gücü ilə idrak prosesinin daha dərin qatlarına nüfuz edərək fikri daha emosional və ifadəli edə bilmək qabiliyyətinə malikdir.

Paremioloji vahidlər kimi frazeoloji birləşmələrin də xüsusi əhəmiyyəti vardır hansı ki, burada ekvivalentli və ekvivalentsiz frazeoloji vahidlərdən söz açmaq vacibdir. Ekvivalentli frazeologizmlərin də iki növü var: 1) tam frazeoloji ekvivalentləri olan frazeologizmlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentləri olan frazeologizmlər.

Tam frazeoloji ekvivalentlər qrupuna dildə sayca çox az olan, semantika, leksik tərkib, qrammatik quruluş və bədii-üslubi çalarlıq baxımından İD (ilkin dil) frazeologizmləri ilə üst-üstə düşən TD (tərcümə dili) frazeologizmləri daxildir. Ekvivalentsiz frazeologizmlər hər bir dildə sayca daha çox olan frazeologizmlərdir. Bu tip frazeologizmlərin tərcüməsində daha çox bədilik, ekspressivlik, məna emosionallığı baxımından çatışmazlıqlar olur. Belə məqamlarda analoji tərcüməyə üstünlük verilir, yəni rus dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını Azərbaycan dilində ifadə edə bilən ya tam, ya da qismən oxşar ifadələr əks etdirir.[3,3-5].

Frazeologiya dil elminin frazeoloji sistemi hazırkı vəziyyətini və tarixi inkişafını öyrənən bir sahədir. Frazeologiyanın tədqiqat obyektini frazeoloji vahidlərdir. Dilçiliyin bir bölməsi kimi frazeologiyanın predmeti frazeoloji vahidlərin kateqoriya xüsusiyyətlərinin tədqiqidir, bunun əsasında frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri fərqləndirilir və frazeoloji vahidlərin dilin xüsusi vahidləri kimi mahiyyəti məsələsi həll edilir. Eləcə də nitqdə frazeoloji vahidlərin fəaliyyət qanunauyğunluqlarının və onların formalaşması proseslərinin müəyyən edilməsi. Lakin frazeologiyanın əsas məsələlərinə dair çoxlu sayda tədqiqatların olmasına baxmayaraq, indiyədək dilin frazeoloji vahidinin müəyyənləşdirilməsinə vahid yanaşma mövcud olmamışdır. Bir sıra alimlər bu ifadələr haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Belə ki:[5]

A.V. Kunin, „frazeoloji vahidlər tam və ya qismən yenidən düşünülmüş mənaya malik leksemlərin sabit birləşmələridir“.

V.M. Mokienko deyir ki, frazeoloji vahid leksemlərin vahid mənalı nisbətən sabit, təkrarlana bilən, ifadəli birləşməsidir.

To keep an eye on-göz bəbəyi kimi qorumaq,

Ədəbiyyat:

1. Atalar sözü, Bakı, Öndər nəşriyyat-2004,s.262
2. Veysəlli.F.Y.-Dilçiliyin əsasları, Bakı,Mürtəcim- 2008,s.308
3. Abbasova N.H.- Paremio-frazeoloji vahidlərin tərcümə problemləri/avtoreferat-Bakı-2016
4. Həsənova R.M.- Müxtəlif sistemli dillərdə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyi/ avtoreferat-Bakı-2017
5. https://www.researchgate.net/publication/327720775_Introduction_to_Paremiology_A_Comprehensive_Guide_to_Proverb_Studies
6. <https://arxiv.org/abs/2107.04929>
7. <https://journals.openedition.org/lexis/4553>

Hacıyeva A.

The variation and paremy (Summary)

Variation and norms are indispensable to construct the exact forms of the sentences. This article deals with the importance of the paremio-phraseological linguistic units in our speech. It shows the significance of their usage in any language.

**Вариативность и паремия
(Резюме)**

Вариации и нормы необходимы для построения точных форм предложений. Эта статья посвящена важности паремиологических языковых единиц в нашей речи. Она показывает значимость их использования в любом языке.

Rəyçi: f.f.d., b/m. F.Qurbanova

**NƏSİRZADƏ AYDAN
Azərbaycan Dillər Universiteti**

İCTİMAİ SİYASİ TERMİNLƏR – LÜĞƏT TƏRKİBİ KİMİ

Açar sözlər: lüğət tərkibi, ictimai terminlər, siyasi terminlər.

Key words: vocabulary, social terms, political terms.

Ключевые слова: словарный состав, общественные термины, политические термины.

İctimai-siyasi lüğət spesifikdir, geniş tətbiq dairəsinə malikdir və ümumi istifadəyə malikdir. Müasir siyasi və iqtisadi vəziyyət cəmiyyətdəki linqvistik proseslərə güclü təsir göstərir, dilin sosial hadisə kimi inkişaf istiqamətlərini formalaşdırır. Dilin lüğət tərkibində ictimai terminlər neologizm, ümumişlək söz və tarixizm formasında çıxış edirlər. Yeni sözlər ilk növbədə media tərəfindən yayılır. Bu sözlərin kütləviləşməsi, milli xarakter alması bilavasitə dövrü mətbuatın inkişafı ilə bağlıdır. Tarixizmlərin yaranması isə dilin və dövrün inkişafı ilə əlaqədardır.

Dil quruculuğu sahəsində qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə ana dilində terminologiya yaradılmasıdır. Elmin dili yoxdur, elmi əsərlər xalqın istifadə etdiyi, anladığı dildə yazılır. Amma elmi-kütləvi əsərləri bədii əsərlərdən fərqləndirən əsas cəhət elmi əsərlərin leksik tərkibi, terminləridir. Termin sözü *terminus* sözündən yaranmışdır, latın dilində hədd mənasını bildirir. Termin elm və texnika sahəsində işlədilən müxtəlif məfhum və anlayışları ifadə edən, xüsusiləşmiş mənalı sözlər və söz birləşmələridir. Terminologiya isə dilin terminlər sistemindən bəhs edən elm sahəsidir. Terminlər özləri də müəyyən sahələrə uyğun olaraq müxtəlif olurlar.

İnsanlar birliyini formalaşdıran cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər yeni məşğuliyyət sahələri yaradır. Belə sahələr meydana gəldikdə və bu sahələrin əhatə dairəsi genişləndikcə dildə spesifik xüsusiyyətli terminoloji sistemin, xüsusi lay təşkil edən leksik vahidlər qrupunun formalaşmasına şərait yaradır. Bu xüsusi sahə terminoloji sistemi dildə bir çox sözlərin və sözlər qrupunu müəyyən əsaslar üzrə dilin lüğət tərkibində diferensiallaşmasına səbəb olur. Bu diferensiallaşmanın, digər sahələrdən fərqlənmənin və seçilmənin baş verməsi müəyyən qədər lokallaşma üçün müxtəlif sənət sahələrinin bir yerdə cəmlənməsi və ictimai proseslərin güclənməsi tələb olunurdu. Bu prosesin baş verməsi cəmiyyətin inkişafında müəyyən amillərlə bağlıdır və həmin proses elmi-texniki tərəqqi nəticəsində baş verir [4, s.5].

Bu xüsusi sahə leksik vahidlərinin içində ictimai-siyasi terminlərini də qeyd etmək lazımdır. İctimai-siyasi terminlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rola malikdir. Elmi-texniki, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən dəyişikliklər dilə təsirsiz ötürə bilməz. Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər dilin daxili inkişaf qanunlarına təsir etdiyi kimi, onun leksik qatının, o cümlədən, terminologiyasının dəyişməsinə şərait yaradan əsas amillərdən biridir. Dünyada baş verən dəyişikliklər həm Azərbaycan dilinə, həm də ingilis dilinə müxtəlif istiqamətlərdə təsirlər göstərmiş və hələ də göstərir. Bu o deməkdir ki, hər bir dilin leksik qatı bilavasitə ictimai-siyasi, sosial və mədəni amillərlə bağlıdır.

İctimai-siyasi terminlər ekspressivlikdən, emosionallıqdan uzaq olurlar. Dilin lüğət tərkibində bu terminlər əhatə dairəsinə görə daha geniş olurlar. “İctimai leksikaya insanların dünyagörüşü ilə, gerçəkliyi qavrama tərzini və bu qavramanın səciyyəsilə bağlı bütün statik və dinamik fəaliyyət sahələrinin terminləri daxildir. İctimai termin dedikdə insanların cəmiyyətdəki münasibətlərini, onların sosial və dini durumlarını, qarşılıqlı hüquqi anlaşmaların, fəlsəfi-etnik baxışlarını əks etdirən leksik vahidlər, siyasi termin dedikdə isə, insanların sinfi münasibətlərə əsaslanan mövqə və davranışları, ölkənin xarici və daxili siyasətilə bağlı fəaliyyət sahələrini ehtiva edən anlayışlar, fərd və toplum münasibətlərini bu münasibətlərin məcmusundan doğan məzmun və mahiyyəti əks etdirən terminlər nəzərdə tutulur” [4, 10s.].

İctimai və siyasi termin anlayışları hər nə qədər bir-birindən ayrı olsalar da, siyasi olan hər bir anlayış ictimaiyə aid olduğu üçün dilin lüğət tərkibinə daxil olan bu söz qrupları birlikdə tədqiq və təhlil olunur.

İctimai-siyasi terminologiyaya daxil olan sözlər tarix, hüquq, iqtisadiyyat, fəlsəfə və s. bu kimi sahələrin leksik fondundan qaynaqlanır. Yəni, bu sahələrin leksik qatına daxil olan sözlər ictimai-siyasi kontekst daxilində yeni məzmun qazanaraq ictimai-siyasi termin kimi işlənirlər. Bu da o deməkdir ki, bu xüsusi leksik sahənin zənginləşməsində, əsasən, dildə mövcud olan leksik vahidlər iştirak edir.

Ümumilikdə isə, dildə ictimai-siyasi terminlərin yaranması iki halda baş verir. Birincisi, dilin öz daxili hesabına yaranan ictimai-siyasi terminlərdir. İkincisi isə alınma sözlər hesabına yaranan ictimai-siyasi terminlərdir. Tədqiqatlarda ictimai-siyasi terminlərin bir dildən digər dilə keçməsinin səbəbləri aşağıdakı amillərlə əsaslandırılır:

- dövlət sisteminin ən mütərəqqi forma olması;
- işğal və təcavüzlər;
- mədəniyyətin dominant səciyyəsi;
- intelekt bazasının güclü olması [8, s.26-28].

Adi sözlərin mənası tarixi inkişaf prosesində formalaşır və dəyişir. Bu prosesdə sözün daxil olduğu müxtəlif-leksik semantik kontekstlər həlledici rol oynayır. Kontekstlər tez-tez sözlərin mənasını yaxınlaşdırır və uzaqlaşdırır. Terminlərdə isə vəziyyət belə deyildir. Terminin daxili məzmunu yalnız bu və ya digər elm sahəsində anlayışların qruplaşması ilə, elmin özünün inkişafı ilə, yeni təsəvvürlərin, yeni dünyagörüşünün meydana gəlməsi ilə əlaqədar dəyişir. Termin sözün taleyi başqa sözlərin taleyi ilə bağlı deyildir.

Terminlər sistemində dəyişiklik bir neçə səbəblə bağlı ola bilər:

1. Terminin ifadə etdiyi anlayışın xarakteri və ya həcmi dəyişə bilər. Bu zaman termin sistemində dəyişiklik yaranır.

2. Terminin aid olduğu elm inkişaf edərsə, termin sistemində dəyişiklik yarana bilər. Bu göstərilən səbəblərlə bağlı olaraq termin köhnəlir və yenisi ilə əvəz olunur.

İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibi əsasında ictimai-siyasi leksikanın aşağıdakı mənə qruplarını şərti olaraq fərqləndirmək olar:

1) İctimai-siyasi formasiya, dövr, məhrələ kimi bir sıra anlayışların adları: *feodalizm (feudalism)*, *kapitalizm (capitalism)*, *sosializm (socialism)*, *kommunizm (communism)*.

2) Dövlət quruluşunu və dövlətlərarası birlikləri bildirən ictimai-siyasi terminlər: *avtoritar (authoritarian)*, *diktatura (dictatorship)*, *imperiya (empire)*, *monarxiya (monarchy)*.

3) Rəsmi sənəd adları: *akt (deed)*, *bəyanat (statement)*, *bildiriş (announcement)*, *vəkalətnamə (warrant)*, *viza (visa)*.

4) Siyasi titullar, vəzifə adları və bu sahəyə xas digər məşğuliyyət anlayışları bildirən adlar: *prezident (president)*, *vətəndaş (citizen)*, *məmur (officer)*.

5) Siyasi partiya və siyasi dünyagörüşü bildirən adlar: *demokratizm (demokratism)*, *anarxizm (anarchism)*, *liberalizm (liberalism)*, *etibarnamə (power of attorney)*, *ərizə (application, petition)* və s.

6) Sinfi zümrə və sosial vəziyyət bildirən ictimai-siyasi terminlər: *düşmən (enemy)*, *zadəgan (noble)*, *aristokrat (aristocratic)*, *qaçqın (refugee)*, *təqaüdçü (retired, pensioner)*.

7) Siyasi proses və hadisə bildiren ictimai-siyasi terminlər: *qələbə (victory)*, *sülh (peace)*, *qiyam (revolt, rebellion, mutiny)*, *boykot (boycott)*, *islahat (reform)*, *soyqırımı (genocide)* və s.

Lalə Məcidova və Ruqiyyə Mirzəyeva ingilis dilində siyasi terminlərin leksik-semantik bölgüsünü aşağıdakı kimi göstərirlər:

- Diplomatik səlahiyyət və vəzifə adları. Məsələn, ambassador, attache, first secretary, consul.
- Beynəlxalq təşkilat və idarələrin adları. Central-İntelligence Agency, North Atlantic Treaty Organization (NATO), United Nations Organization (UNO).
- Beynəlxalq görüş və sazişlərin adları. The House of Representatives, Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE). [5, s.137]

İctimai-siyasi leksika iqtisadiyyat, politologiya, fəlsəfə, sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq, tarix və bu kimi digər ictimai-humanitar elmlərə xidmət etdiyi üçün şərti olaraq ictimai-siyasi terminləri qeyd edilən sahələrin də terminləri hesab etmək olar. İctimai-siyasi terminlər dildə ən çox dəyişikliyə məruz qalan leksik sahələrdəndir. Belə ki, müəyyən bir tarixi dövrdə ictimai-siyasi leksika dildə neologizm kimi yaranır və zamanla ümumişlək leksikaya daxil olur. Daha sonra isə, müəyyən ictimai-siyasi hadisələr və tarixi dövrlə bağlı olaraq bu sözlər ümumişləkliyini itirir, tarixizm statusu alır.

Tətbiq dairəsi və əhatə dairəsi baxımından ictimai-siyasi leksika müəyyən danışmaq dairəsinin dilidir. O, cəmiyyətin bütün üzvlərinin ümumi sərvətidir, ondan hər kəs öz dil qabiliyyəti və ehtiyacı daxilində istifadə edir. Bu lüğətin ümumi dildə mövqeyinin güclənməsinə təhsil və elm sahələri ilə yanaşı, kütləvi informasiya vasitələri də köməklik göstərir. Sözlər yeni anlayış və hadisələrin təyinatı kimi mətbuatın dili ilə lüğətə daxil olur. Ölkənin dövlət siyasəti və iqtisadi kursu ictimai-siyasi lüğət vasitəsi ilə müəyyən edilir. Bu səbəbdən politoloqlar onu (leksika) dövlətin siyasi və iqtisadi simasını səciyyələndirən sözlər, dilçilər bu sözləri publisistik üslubun vasitəsi, deməli, dilçiliyin obyektini hesab edirlər [9, s.2].

Cəmiyyətin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, dünyaya inteqrasiya, hər iki dilin yeni leksik vahidlərlə zənginləşməsinə səbəb olan amillərdəndir. Son illərdə siyasi, iqtisadi və mədəni həyatdakı inkişaf, elmi-texniki tərəqqinin miqyasının artması bu prosesi daha da sürətləndirdi.

Ədəbiyyat:

1. Abbasova E. İngilis dili və başqa Avropa dillərinə məxsus siyasi-iqtisadi xarakterli alınma sözlərin Azərbaycan dilində ifadə üsulları. // Filologiya məsələləri, 2016, №03, 183-186s.
2. Abiyeva Ş.R. Azərbaycan dilində kalka şəkilli siyasi-iqtisadi terminləri haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərlər (ictimai elmlər seriyası). 1961, №8.
3. Əliyev T.İ. İngiliscə-azərbaycanca ictimai-siyasi lüğət. Bakı, Adiloğlu, 2007, 674s.
4. Hacıyeva İ.H. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis. BDU, 1997, 148s.
5. Məcidova L., Mirzəyeva R. İngilis dilindən ictimai-siyasi terminlərin Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində qarşıya çıxan çətinliklər. // Filologiya məsələləri, 2014, №5, 136-140s.
6. Məmmədli, N.B. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 487s.
7. Political dictionary. Volume I. London, 1845, 883p.
8. Халилова С.Н. Лингвистические основы общественно-политической терминологии. док. дис. Баку, 1989, 168с.
9. Yeni ictimai-siyasi lüğətin istifadə sferalarına görə təsnifatı. Müasir mərhələdə ictimai-siyasi leksika. <https://koon.ru/az/klassifikasiya-novoi-obshchestvenno-politicheskoi-leksiki-po-sferam/>

Nasirzade A.

Social political terms as dictionary composition (Summary)

The socio-political dictionary is specific, has a wide range of applications and has a general use. The modern political and economic situation has a strong influence on linguistic processes in

society, forms the directions of development of language as a social phenomenon. In the vocabulary of the language, public terms act in the form of neologism, common words and historicism. New words are first spread by the media. The popularization of these words and their national character are directly related to the development of the periodical press. The creation of historicisms is associated with the development of language and period.

Насирзаде А.

**Общественно-политические термины как состав словаря
(Резюме)**

Общественно-политический словарь специфичен, имеет широкий спектр применения и имеет общее употребление. Современная политическая и экономическая ситуация оказывает сильное влияние на языковые процессы в обществе, формирует направления развития языка как социального явления. В словарном составе языка общественные термины выступают в виде неологизмов, общеупотребительных слов и историзмов. Новые слова распространяются, в первую очередь, средствами массовой информации (СМИ). Массовость и национальный характер этих слов напрямую связаны с развитием периодической печати. А возникновение историзмов связано с развитием языка и эпохи.

Rayçi: dos. L.Məcidova

ƏMİRLİ SEVİNC
Azərbaycan Dillər Universiteti

BƏDİİ MƏTN VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: bədii mətn, təsviri vasitələr, dil, yazılı və şifahi nitq.

Key words: literary text, descriptive means, language, written and oral.

Ключевые слова: художественный текст, изобразительные средства, язык, письменная и устная.

Mətn anlayışı. Mətn bir çox müxtəlif səviyyələrdə dillə ünsiyyət qurmaq üçün yaradılmış rəvayət və razılaşma vasitəsidir. Cümlə yalnız tam razılığını təmin etdikdə istifadə edildiyi kontekstdə mətnlidir. Lakin suala ehtiyac olmadan və şübhəyə yer qoymadan cümlədə razılığa gəlmək olmaz. Deməli, mətn cümlələrdən ibarət, daha uyğun desək, cümlələrlə hörülmüş rəvayət və uzlaşma vasitəsidir. Səsdən abzasa qədər uzanan sətirdə hər bir dil vahidi mətnin formalaşmasına xidmət edir. Məqsəd dillə ifadə etmək və ünsiyyət qurmaqdır. Hekayənin və razılaşmanın məqsədi və mövzusu, istifadə olunan ünsiyyət kanalı və hədəf auditoriya mətnin tipini, ölçüsünü, ifadə tərzini və dil xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Elmi, fəlsəfi və bədii mətnlər, gündəlik həyatın axarını tənzimləyən mətnlər bir-birindən fərqlidir. Məqsədli auditoriyanın mətnin strukturuna və ifadəsinə də təsiri var [1, s. 52.].

Mətnlərdə mənalı cümlə vahidləri yalnız qaydanın işləndiyi mətnə meydana çıxan sıradan asılı olaraq bir araya gətirilir. Bu bir sistemli şəbəkədir. Hiss olunur ki, bu qəfəsin və ya sistemin vahidləri arasında çoxşaxəli əlaqələr ola bilər. Bu əlaqələr mətnin məqsədindən, yaradıldığı və istifadə olunduğu kontekstdən asılı olaraq da dəyişə bilər. Bununla belə, demək lazımdır ki, hər mətndəki iki əsas əlaqə şəbəkəsi toxunuşun və ya quruluşun reallaşmasında böyük paya malikdir. Cümlələr sözlərin bir sıra və qaydaya riayət edərək bir araya gəlməsi nəticəsində əmələ gəlmiş kimi, yuxarıda deyildiyi formada, cümlə vahidlərinin ardıcılıqla bir araya gəlməsiylə də, yaranır. Ardıcıl və ya birlikdə mövcud olan vahidlər bir-biri ilə ilk növbədə qrammatik qaydalarla bağlıdır. Buna koheziya deyilir. Mətnlərdə vahidləri birləşdirən başqa bir qayda məna ilə bağlıdır. Mətni təşkil edən hissələr arasında semantik əlaqəyə uyğunluq deyilir. İstər mətnə, istərsə də mətni təşkil

edən hissələrdə qeyd olunan qaydalar ətrafında formalaşan əlaqələr şəbəkəsini izləmək mümkündür. Mətnlərin başa düşülməsi və ardıcılığı bu əlaqələr şəbəkələrinin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Bəzi mətnlərdə səs oxşarlığı və harmoniyası və ifadənin konnotasiya dəyəri yuxarıda qeyd olunan əlaqə şəbəkələrini zənginləşdirir. Mətnlər də göstəricidir. Bu işarələrin işarə cəhəti ilə bağlı qaydalar qrammatikanın imkanları əsasında düzülür. İşarələnen haqqında qaydaların mərkəzində söz və ifadələrin məna tərəfləri durur. Şübhəsiz ki, bu iki elementi ayrıca nəzərdən keçirmək mümkün deyil. Əslində hər bir mətn bir quruluş, yəni bir sistem kimi meydana çıxır. Bu sistemi təşkil edən hissələr birlikdə bütün mətnə yeni dəyər və məna verir.

Deməli, özlüyündə mənalı vahid olan mətni təşkil edən hissələr arasındakı əlaqələr şəbəkəsini müəyyən edib sorğu-sual etmək bizi onun mövcudluğuna səbəb sayıla biləcək məsələyə aparır. Bunun üçün binanı təşkil edən vahidlər arasındakı əlaqəni müəyyən etmək və izah etmək vacibdir.

Mətnləri yazı məqsədləri, hədəf auditoriya, ifadə üslubları, realıqla əlaqələr baxımından qruplaşdırmaq mümkündür. Lakin onların arasında ən düzgün və faydalı qruplaşma mətnləri ibrətamiz və bədii mətnlər kimi iki yerə bölmək, sonra isə hər mətni özünəməxsus xüsusiyyətləri və bənzəri ilə tanıyıb izah etməyə çalışmaqdır. Bədii mətnlər ümumi və qəbul edilmiş adla bədii mətnlər adlanır. Bunlar da ədəbiyyat adlanan təsviri sənət sahəsi daxilində nəzərdən keçirilir və qiymətləndirilir. Heç bir mətn hər şeyi öz sahəsində izah etmir, hər mətn daha böyük sistemin konstruktiv elementlərindən biridir. Bu səbəbdən hər şeyi tam mətnə izah etməyə çalışmaq heç nə deməməkdir. Təfərrüatları bir kənara qoyaraq, orijinal və fərqliliyi nəzərə almaq lazımdır ki, məna və estetika ilə bağlı dəyərlər oxucu ilə mətn arasında mədəniyyət, zövq və anlayış vəhdətinin köməyi ilə başa düşülməlidir. Onlar həm də məna birləşmələri arasında birliyi təmin edirlər [4, s. 9-12.].

Bədii mətn təsviri sənət fəaliyyətidir. Deməli, ilk növbədə təsviri sənət nədir sualına cavab axtarmaq lazımdır. Sənət nədir sualına ilk cavab odur ki, o, insan fəaliyyətlərindən biridir. Bu dünyada yaşayan insanlar təbii varlıqların xüsusiyyətlərini və təbiətin işini qavramaq istəyirlər. Onun bu tələblə bağlı söyləri biologiya, fizika və kimya elmlərinin formalaşmasını və inkişafını təmin etdi. İnsan olaraq həyatını yaşayarkən maddi aləmdə olmayan, öz iradəsi, ağılı, zövqü və təxəyyülü ilə insanın fərdi və ictimai həyatının istək, istək və ehtiyaclarına cavab verən bir çox fəaliyyətlə məşğul olur. Bunlar insani baxımdan var olan fəaliyyətlərdir. Başlanğıc nöqtəni psixoloji və sosioloji varlıq kimi insanda axtarmaq lazımdır. İnsan yuxarıda qeyd olunan istək və ehtiyacları qarşılamaq üçün mədəni təbəqə yaradır. Deməli, insan fəaliyyəti təbiətlə bağlı olanlar və insan olmaq baxımından insanla əlaqəli olanlar olaraq iki qrupa bölünür [2, s. 10-11.].

Bu səbəbdən təbiət elmləri insanın təbiəti dərk etmək, qavramaq və izah etmək istəyinə və marağına cavab vermək üçün inkişaf etmişdir. Mədəniyyət sahəsi ilə bağlı hər cür işin mərkəzində düşünən, bir yerdə yaşayan, inanan, tərbiyə edən və təhsil alan, dəyərləri özündə daşıyan insan dayanır. Məqsəd mədəniyyət sahəsinin problemlərini araşdırmaqdır. Sözügedən elmlərlə bağlı faktlar müəyyən vaxtda bir dəfə yaşanıb, təkrarlanmır. Burada, eyni şərtlərin bir araya gəlməsi mümkün deyil. Bu elm sahələri dil vasitəsilə baş verir və varlığını davam etdirir. Burada, anlamaq və şərh etmək vacibdir. İnsan fəaliyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün konkret insanı qavramağa ehtiyac var.

Təsviri sənətin məqsədi təbiət elmləri və mədəniyyət elmlərindən fərqlidir. Sənət öyrətmir, insanı hiss etdirir, oyadır. Onun özünəməxsus düşüncə və xatırlatma tərzı var. Bir çox mütəfəkkir sənət nədir sualına cavab axtarır. Hər kəs öz dövrünə, mədəni keçmişinə və anlayışına görə cavab verir. Bu o deməkdir ki, sənətin tərifini vermək olmaz. Çünki, bəşəriyyətdən bəri mövcud olsa da, bədii fəaliyyət hələ stereotipləşməyib. Hər an genişlənir, dəyişir və zənginləşir. Bu sənətin birinci xüsusiyyəti olmalıdır. Ona görə də demək olar ki, sənət hər an dəyişən, genişlənən insan fəaliyyətidir. Lakin bu, tərif deyil, sənətin xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək cəhdinin məhsuludur. Rəssam insanın bütün imkanlarından istifadə edir. Sözügedən fəaliyyətdə insan varlıqları və hadisələri bütün qabiliyyətləri, duyğuları, ağılı və təxəyyül imkanları ilə dəyərləndirir. Deməli, bədii fəaliyyətdə fərdin daxili dünyasına xas olanla xarici aləmdə olanlar birləşərək yeni və orijinal görünüş qazanır. İncəsənət “mövcud materialdan nizama və formaya yüksəlmək üçün bir

hərəkətdir”. “Sənət ruhun maddədəki zahiri görünüşüdür” ifadəsi sənətdə təxəyyül və yaradıcılıq qabiliyyətindən istifadə olunduğunu göstərir. Belə ki; Bədii hadisədə insan qabiliyyətləri ilə təbiətdə olanlar rəssamın təxəyyülündə, bəlkə də şəxsiyyətində yeni və fərqli formalaşmada birləşir. Onlar yeni və fərqli bir varlığın və ya fəaliyyətin yaranmasına səbəb olur [7, s. 311].

Dil və ədəbi mətn. Dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil. İnsanı insan edən sahə dil vasitəsilə reallaşır. Bunu mədəniyyət sahəsi, mənəvi sahə də, adlandırmaq olar. Bu sahə daha əvvəl bəhs etdiyimiz mövcudluq şəraitindən başlayaraq dil vasitəsilə həyata keçirilir. Bu səbəblə, incəsənət, ədəbiyyat, hüquq, sosiologiya, fəlsəfə, psixologiya və bu kimi mədəniyyət elmləri bu sahədə meydana çıxır. Qeyri-üzvi, üzvi və psixi təbəqələr üzərində yaradılan və bu təbəqələrə söykənən hər cür fəaliyyət insanı digər varlıqlardan fərqləndirir və onlara hökmranlıq edir. Bu sahə dil vasitəsilə yaradılır. Dil insanın şəxsiyyətidir. O, dillə düşünür, nifrət edər, sevər, ikrah edər, gülür və ağlayar. İnsanın dildən ayrı var olmaq yaddaşı yoxdur. Burada bədii mətnin dillə yaradılmasına görə bir sənət kimi ədəbiyyat digər təsviri sənətlərdən fərqli mövqedədir. Hər bir insan təbii olaraq öz mədəniyyətinə, temperamentinə, zövqünə və həyat tərzinə görə bədii mətnlə maraqlanır. Lakin bədii mətnin dili səviyyəsindən və şəraitindən asılı olmayaraq təbii dildən fərqlidir. Elmin və fəlsəfənin dili olduğu kimi, ədəbiyyatın da dili var. Elmdə terminlər, fəlsəfədə anlayışlar, incəsənət kimi ədəbiyyatda obrazlar bu sahələrdə istifadə olunan dillərin xarakterik cəhətlərini ortaya qoyur. Terminlər deyilənləri dəqiq ifadə etməyə, anlayışları, ideyaları inkişaf etdirməyə, obrazlar isə fərdi həssaslıqları ifadə etməyə xidmət edir. Bunun üçün Sossürün dil-nitq fərqi bədii mətnlərdə ifadə olunan məsələ son dərəcə vacibdir. Ədəbi dildə fərd ön plandadır. Bu, istifadə olunan təbii dil əsasında yeni bir dil yaratmaq səyini özü ilə gətirir. Gündəlik həyatda və elmi dildə mövcud ünsiyyətdə mətnlər dilin istinad funksiyasının hökmranlığı altında təşkil olunur. Məqsəd öyrətmək, göstərmək, izah etmək, məlumatlandırmaqdır. Bu, tədris mətnlərində istifadə olunan ünsiyyət formasıdır. Bədii mətnlərdə isə məqsəd intuisiya, hiss etmək, elan etmək, insanları düşündürməkdir. Bu mətnlər oxuyucuda tamamlanır. Başqa sözlə, oxucu, dinləyici, tamaşaçı mətni öz mədəni mənşəyinə, zövqünə, əhval-ruhiyyəsinə uyğun şərh etmədən məqsədlərinə çata bilməz [3, s. 110]. Bu səbəbdən bədii mətnlərdə mətnin məzmunu ilə oxucu konteksti arasında fərqlərin olması təbiidir. Praktiki həyatda, elmi mətnlərdə istifadə olunan mətnlərlə qəbul edən özünü müəyyən dərəcədə mətnin yazıldığı kontekstdə yerləşdirir. Bədii mətnlərdə isə alıcı öz əlində və ya qarşısındakı əsəri öz imkanları ilə şərh edir, dəyişdirir, bununla da, yeni mətn qurur. Deməli, bədii mətnlər isə təbii olaraq bizim mövzumuz olan bədii mətnlər kimi yozulmağa və yenidən qurulmağa uyğun dildə yazılır, lakin, bu dildə hər kəsin istifadə etdiyi dildən götürülmüş elementlərlə yer alır. Bunun üçün ədəbi dil təbii dildən fərqli olmalıdır. Bədii mətnlərdə dilin işarələyicisi birdən çox işarələyiciyə malikdir. Bunun üçün, onu deməliyə ki, bədii mətnlər dilin “poetik” funksiyasının hökmranlığı altında təşkil olunur. “Poetik” sözünü dilimizə “şeir” və “ədəbi” sözləri ilə keçirmək olar. Nəzərdə tutulan məsələ yuxarıda izah edilmişdir. Bu funksiyada dil göstəriciləri mesaj-obyektdir. Yəni, ifadə olunmaq istədiyi mövzunu daşıyır, əsərdə təkə ifadə vasitəsi deyil, həm də onu təşkil edən ünsürlərdən biri olmaq xüsusiyyəti qazanıblar. Dil göstəriciləri mətnə təkə mənaları ilə deyil, həm də səsləri, deyimləri, təlqini, hissiyyəti və təfəkkürü ilə daxil edilir. Bu səbəbdən dil göstəricilərinin lüğət mənalarından çox, işlədildiyi yerdə əldə etdiyi dəyərlərdən danışmaq yerinə düşərdi [5, s. 127-128].

Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, bədii mətnlərdə təbii dildən yayınma var. Bu həm də o deməkdir ki, linqvistik işarələr ilkin mənalarından daha çox məcazi mənalar və konnotasiya qiymətləri ilə işlədilir. Onu da qeyd etməliyik ki, konnotasiya dəyəri sözdə deyil, ifadədə axtarılmalıdır. Bütün bunlar bədii mətnlərdə obrazlardan istifadəni zəruri edir. Təsvir, görülən, hiss edilən və yaşanan obyektiv reallığın fərdi ifadəsidir. Yəni insan bir zahiri görkəmi özünəməxsus şəkildə müşahidə edir, məlum sözlərlə ifadə edilə bilməyən şeyləri müəyyən edir, hiss edir. Bunu ifadə etmək üçün mədəniyyət zövq, həssaslıq və əhval-ruhiyyə imkanları ilə dil əsasında yeni ifadə nümunəsi yaradır. Bu, təkə müşahidə nəticəsində baş vermir. Digər hissiyyət sahələri fərdi dilin yaradılması və qurulması üçün eyni prosesdən istifadə edir. Birlik və oxşarlığa əsaslanan ritorika bu ehtiyaca cavab vermək üçün dillərin təbii axını ilə paralel olaraq işlənilib hazırlanmışdır. Bunun üçün varlıqları görmə, eşitmə, dadma və toxunma kimi hiss orqanlarına görə təsnif etmək cəhdləri

olmuşdur. Od, su, torpaq, hava sözləri ilə ifadə olunan varlıqlardan başlayaraq obrazların və təxəyyülün qnoseologiyası vurğulanır. Bu iki diqqət obrazın insan və kainat münasibəti ətrafında bədii həssaslıqla formalaşdığını deməyə əsas verir. Hər bir insan fəaliyyəti kimi, tarixdə və dildə obrazlar da inkişaf etmişdir. Hər bir dilin işləyib hazırladığı obrazların zənginliyindən danışa bilərik. Bu yığımdan ədəbi dil çox bəhrələnir.

Bədii mətn və reallıq. Bədii mətn, əsərin yarandığı dövrün mentalitetinə, zövqünə və dərkinə əsaslanaraq, digər sənət əsərləri kimi yaşanan, düşünülmə və tərtib edilən reallığı şərhə çevirərək konkret şəkildə insan xüsusiyyətini ifadə edir. Başqa sözlə, bədii mətn reallığa əsaslanan daha əhatəli reallıq qurur. Beləliklə, konkret olaraq insan vəziyyətini təqdim edir. Bədii mətnlə reallıq əlaqəsi həmişə problem olub və müxtəlif yollarla müzakirə olunub. Lakin, ədəbi əsərin reallıqdan kənara çıxma biləcəyini demək demək olar ki, mümkün deyil. Çünki incəsənət, geniş mənada, reallığın şərhidir [2, 13].

Həqiqət və gerçəklik sözlərinin mənaları son dərəcə genişdir. Bu iki söz əvvəldən bu günə qədər hər dövrdə müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Elmdə, gündəlik həyatda və sənətdə fərqli istifadə dəyərləri ilə görünür. Bundan əlavə, dünya anlayışına və baxış tərzinə görə həqiqət və gerçəklik yeni mənə dəyərləri qazanır. Demək olar ki, incəsənət və ədəbiyyat hər dövrdə, hər yerdə gerçəkliyin sənət vasitəsilə ifadəsidir. Çünki hər hansı bir fəaliyyətdə konkret və obyektiv varlığı, zahiri və yalnız hiss orqanlarının dərk edə bildiyi hadisələri kənara qoymaq mümkün deyil. Reallıq və gerçəklik müxtəlif yollarla məşğul olmaq müxtəlif mətnlərin yaranmasına səbəb olur. İncəsənət insanın təbiət və insanlarla münasibətlərinin insana xas xüsusiyyətlərə əsaslanaraq onları dəyişdirərək, dəyişdirərək şərh və nəqlidir. Burada həqiqət və gerçəklik insani xüsusiyyət əsasında çevrilir, dəyişdirilir və izah olunur; Həqiqət və gerçəklikdən kənara çıxmaqdan söhbət gedə bilməz. Deməli, sənət həqiqəti və gerçəkliyi elmi və gündəlikdən fərqli şəkildə söyləməsi nəticəsində meydana çıxır. Burada, dəyişiklik, çevrilmə və şərh var. Həqiqət və gerçəklik bir kənara: “Nə dəyişəcək, nə çevriləcək, nə yozulacaq?”. Suallara cavab vermək mümkün deyil. Dəyişdirmək, və şərh etmək məqsədi bütün insan münasibətləri daxilində daha yaxşı başa düşmək və şərh etməkdir. Bu səbəbdən də hər bir sənət əsəri insani bir xüsusiyyəti daha yaxşı və gözəl təcəssüm etdirmək, yəni, onu görünən, başa düşülən və şərh edilə bilən hala gətirmək səyin məhsuludur. Bunda da həqiqətin və gerçəkliyin mahiyyəti və prinsipləri ortaya qoyulur. Bədii mətnin strukturunu təşkil edən bütün elementlər konkretidir. Həqiqət və gerçəklik gündəlik həyatda çox fərqli görünüşlərdə və maskalarda görünür. Həm də özünü görünməz edir. Mücərrəd şəkildə ifadə oluna bilən həqiqət və gerçəkliyin bir mahiyyəti var ki, onunla bu müxtəlif görünüşlərdə rast gəlirik. Bədii mətnlərdə bu mücərrəd mahiyyət işlənir, onun xüsusiyyətlərini konkret göstərmək üçün süjet düzülür və ya struktur qurulur. Bu mütəşəkkil süjet konkret şəxsə və ya məkana aid olmadığı üçün müxtəlif kontekstlərdə yenidən şərh olunma, yeni mənalar qazanma xüsusiyyətinə malikdir. Şeir başqa bir aranjiman tərzidir, onun real modeli yoxdur, hər şeir öz modeli ilə doğulur. Lakin bədii mətnlərin başlanğıc nöqtəsini və materialını reallıqdan kənarda axtarmaq lazım deyil. Bütün bunlar bizi belə düşünməyə vadar edir ki, incəsənət və ədəbiyyatdakı gerçəklik gündəlik həyatın bütün sahələrini əhatə edəcək, öz varlığını özündə ifadə edə bilən ali reallıqdır. Bu əhatə edən yuxarı reallığın izahında bədii əsərin əsasının qoyulduğu və yazıldığı dövrün bütün texniki və mədəni imkanlarından istifadə edilir. Mücərrəd həqiqətin və reallığın mahiyyətinin konkretləşdirilməsi, müəyyən mənada, onun sənət ənənəsi daxilində şərhidir. Bu təfsir və rəvayətdə dövrün dilindən, fəlsəfə və elm sahəsindəki müzakirələrdən, hər cür siyasi, ictimai, mədəni hadisələrdən material kimi istifadə edilmişdir. Bunun üçün ədəbiyyat bütün elm və bilik sahələrindən istifadə edərək reallıqdan bədii həssaslıqla istifadə edir.

Göründüyü kimi, bədii mətnin öz reallığını ifadə etmək, keçmişin və dövrünün hər cür yığılmasından bəhrələnmək və onlardan material kimi istifadə etmək hüququ vardır. Çünki sənət gerçəkliyi ümumbəşəri olanı xüsusi ilə ifadə etmək gücünə və imkanına malikdir. Başqa sözlə desək, o, öz növündən olan bütün fərdləri assimilyasiya edir və əhatə edir. Bu, incəsənət və ədəbiyyatı digər bilik və elm sahələri ilə əlaqələndirir. Bədii mətnin təbiət elmlərindən və onların ortaya qoyduğu hər cür məlumatdan bəhrələnməsi və öz aləmində dəyərləndirməsi çox təbiidir.

Bədii mətn estetik təcrübə kimi. Bədii mətn oxucuda təəssürat yaratmaq, hiss oyatmaq, bir sözlə, estetik təcrübə deyilən halın meydana çıxmasını təmin etmək üçün düzülür. Məqsəd yalnız bu estetik təcrübəni oyatmaqdır? sualına müsbət cavab vermək bədii əsəri və olaraq bədii mətni funksiya ilə məhdudlaşdırmaq olardı. Bu məhdudlaşdırma cəhdi sənət əsərinin *raison d'être* ilə ziddiyyət təşkil edir və çoxşaxəli dəyər dünyası ilə bir araya sığmır. Bununla belə, bədii mətnin estetik təəssürat oyatması onun aparıcı cəhətlərindən biri kimi qəbul edilməlidir. Bədii mətnin verdiyi ünsiyyətin məqsədi oxucuda, dinləyicidə və ya tamaşaçıdadır [5, s.128].

Bədii mətn tamamlanmış bir quruluş kimi. Hər bir bədii mətn tamamlanmış bir sistem kimi görünür. Yəni, onu təşkil edən vahidlər ancaq həmin əsərdə görünən bir qaydaya uyğun olaraq birləşirlər. Bu bölmələr arasındakı əlaqə şəbəkəsi mətndəki müxtəlif hissələri birləşdirir və ona sistem identifikasiyası əldə etməyə imkan verir. Bu səbəbdən ədəbi əsəri struktur baxımından təhlil etmədən mövzu və məna baxımından sağlam qiymətləndirilə bilməz.

Bədii mətnə strukturu təşkil edən vahidlərin mövzu ətrafında birləşməsi. Mətni təşkil edən vahidlər arasındakı əlaqələr şəbəkəsinin ən qısa və qəti dönüşü oxucunu mövzu ilə üz-üzə gətirir. Yəni, mövzu ətrafında vahidlər bir-birini tamamlayaraq birləşir; beləliklə bədii üzvi bir bütövlükdə verirlər. Hər əsərin bir mövzusu var. Bu mövzu yuxarıda qeyd olunan cildlərdə yan mövzulara daxil olur. Mövzu əsərdən başqa abstrakt anlayışdır. Həyat sevinci, ölüm qorxusu, evsizlik hissi, qadın sevgisi, heyvan sevgisi, keçmişə həsrət, gələcəyə qayğı, qısqanclıq, şücaət, səxavət və bu kimi anlayışlar mövzu adlanır. İnsanların varlıq olmaq baxımından yaşadığı və tanıdığı ümumi dövlətlərin ümumi adları bunlardır. Bunlardan hər hansı birinin müəyyən bir insanı, yeri, zaman və vəziyyəti öz üzərinə götürərək ifadəsi mövzuya çevrilir. Ölüm qorxusu mövzusunda çoxlu əsərlər yazmaq olar. Lakin müəyyən bir yerdə, müəyyən bir vəziyyətdə müəyyən bir insanın yaşadığı ölüm qorxusu bu elementlərin köməyi ilə təcəssüm olunursa, ölüm qorxusundan danışmaq yerinə düşərdi.

Hər bir bədii mətn konnotasiya dəyəri ilə zəngindir. Çağrı sözdə deyil, ifadədə və ya əsərdə axtarılmalıdır. Çünki o, oxucunun şüurunda və qəlbində dil işarələrinin konnotasiyası və emosional dəyərləri vasitəsilə formalaşır. Konnotasiyaya diqqət yetirərkən mətndəki dil işarələri, səs və tələffüz arasındakı əlaqəyə və bütün bunların konnotasiya dəyərlərinə baxmaq lazımdır [7, s. 312].

Bədii mətnin mənalari. Bədii mətn elə qurulmuşdur ki, hər dəfə oxunanda və ya deyiləndə yenidən qurulub şərh oluna bilsin.

Bədii mətn ünsiyyət vasitəsidir. Bədii mətn unikal ünsiyyət vasitəsidir. Aydındır ki, belə ünsiyyətdən faydalanmaq üçün həmin alətin xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır.

Bədii mətn onun yazıldığı dövrü ifadə edir. Hər bir bədii mətn onun formalaşdığı dövrü ifadə edir. Çünki o, o dövrdə aşkar edilmiş bütün bəşəri nailiyyətlərdən, biliklərdən istifadə etməklə formalaşır. Bundan əlavə, bədii mətnə onun yazıldığı və ya formalaşdığı dövrün dilinin xüsusiyyətləri aydın görünür. Bir sözlə, bədii mətn həm də mövzusu, işlənməsi, dili, zövqü və əks etdirdiyi anlayışla tarixi sənəd xüsusiyyətini daşıyır.

Bədii mətnin hər iki üfüqündə çoxsaylı əsərlər var. Hər bir bədii mətn özündən əvvəl irəli sürülən əsərlərdən bəhrələnir, sonra material verir, yazılacaqlara zəmin hazırlayır.

Bədii mətnin ədəbiyyatda üç hekayə forması var. Bədii mətnlər üç povest üslubundan istifadə edərək işlədikləri mövzunu bədii əsərə çevirir. Üç ifadə forması insanların özünü ifadə edərkən istinad etdikləri əsas və əvəzolunmaz formalardır. Bunlardan birincisi rəvayət; ikincisi, şövqlə ifadə etmək, üçüncüsü göstərməkdir. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- rəvayət
- şövqlə ifadə etmək
- təsviri ifadə vasitələri ilə göstərmə

Rəvayət: İnsan eşitdiklərini, düşündüklərini və hiss etdiklərini söyləyən varlıqdır. O, hekayəni, demədən və çatdırmadan dayana bilməz. Söylədiklərini bir hadisə ətrafında konkret şəkildə təqdim etmək həm anlayışı asanlaşdırır və dinləyicidə və ya oxucuda maraq oyadır. Hər halda danışmağa, çatdırmağa dəyər hər şey bir hadisə ətrafında formalaşmış, onun təməlinə bir hadisə var. İnsan rəvayətlərin əhatəsindədir, o, rəvayətlər aləmində yaşayır. Hər dövrdə bu rəvayətlərdən sənət əsərləri çıxarılmışdır. Hər dövr, hər bir sivilizasiya mühiti öz zehniyyəti, zövqü,

anlayışı və müxtəlif imkanları ilə özünəməxsus danışiq tərzini yaradır. Bu mətnlərdə rəvayətçi mövzunu öz baxış bucağından açır. Hədəf auditoriyanın anlayışı, zövqü və hər cür gözləntiləri də diqqətdə saxlanılır. Bir sözlə, bədii fəaliyyət demək ehtiyacı əsasında həyata keçirilir. Nağıllar, dastanlar, xalq nağılları, məsnəvilər, mənzum hekayələr, Avropa mənşəli bütün növ romanlar danışığıla bağlı bədii mətnlər toplusunu təşkil edir.

Şövlə ifadə etmək: İnsan həyəcanlanan, izzət çəkən, heyrlənən, gözləntiləri olan, ümidləri olan, sevinən, ifraz edən və buna bənzər xüsusiyyətlərə malik bir varlıqdır. Onları dillə ifadə edərək dilə gətirməkdən və paylaşmaqdan özünü saxlaya bilmir. Başlanğıcdan bu günə qədər hər cür poeziya məhz bu ehtiyac və onu şövlə, həyəcanla ifadə etmək istəyi ətrafında formalaşmışdır. Onların dövrlərinin mentaliteti, zövqləri və anlayışları, tarixi keçmiş və gələcək qayğıları bu povest formasını formalaşdırır. Başlanğıcdan bu günə qədər hər cür şifahi və yazılı şeir bu ox ətrafında formalaşmışdır [4, s. 38-42].

Təsviri ifadə vasitələri ilə göstərmə: Nümayiş etmək də əsas rəvayət formalarından biridir. İnsan gördüklərini, şahid olduqlarını, düşündüklərini və hiss etdiklərini müxtəlif hərəkətlərlə qarşı tərəfə göstərir və bununla da göstərməklə rəvayəti reallaşdırır. Bu rəvayət formasının baş verməsi üçün nəql edənə dinləyicinin eyni yerdə olması lazımdır. Teatr da bu povest üslubunun oxu üzərində formalaşmışdır.

Bu üç əsas hekayə forması hər bir bədii mətndə müəyyən dərəcədə işlənir və yeni formasıyalar meydana çıxır. Son dövrlərdə formalaşan mətnlər müxtəlif rəvayət üslublarına xas təcrübələrdən istifadə edərək hekayə orkestri xüsusiyyəti qazanmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2011, 272 s.
2. Abdulmughni, Saleh, A. S. Teaching skills through literature. International Journal of Applied Linguistics & English Literature, 5 (20). 2016, pp.10-16.
3. Adam, A. A. S., Babiker, Y. O. The role of literature in enhancing creative writing from teachers' perspective. English Language and Literature Studies, 5(1), 2015. Pp.109-118
4. Afad Qurbanov. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 2019. 552 s.
5. Atmaca, H., Gunday. R. Using Literary Texts to Teach Grammar in Foreign Language Classroom. Participatory Educational Research (PER) 4, 2016. pp. 127-133.
6. Əliyev Y.V. Ümumi mətnşünaslıq («Kitabi-Dədə Qorqud» mətnlərinin linqvopoetik təhlili əsasında). Dərs vəsaiti. Bakı, 2007. 248 s.
7. Ceylan, N. O. Using short Stories in Reading Skills Class. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 232. 2016. pp. 311 – 315.
8. Seyidova A.S. İngilis dilinin bədii diskursunda ifadəlilik fiqurları: Filol.elm.dok...dis. Bakı, 2014, 264 s.

Amirli S.

Literary text and features (Summary)

Each text has its own meaning and style of expression. Some texts are meant to be taught, some to make you think, and some to feel. This article examines literary texts and their features. Literary texts are texts that are created orally or in writing, that affect people by creating some aesthetic stimuli with the possibilities of language that arouse pleasant feelings, thoughts, dreams, have literary value, and are highly communicative.

Амирли С.

Художественный текст и особенности (Резюме)

Каждый текст имеет свое значение и стиль выражения. Некоторые тексты предназначены для обучения, некоторые - для того, чтобы заставить вас думать, а некоторые - для того, чтобы чувствовать. В статье исследуются художественные тексты и их

особенности. Литературные тексты - это тексты, которые созданы устно или письменно, которые воздействуют на людей, создавая некоторые эстетические стимулы с возможностями языка, которые вызывают приятные чувства, мысли, сны, имеют литературную ценность и обладают высокой коммуникативностью.

Rəyçi: f.f.d., dos. Z.Aslanova

İSGƏNDƏRLİ GÜLLƏR
Azərbaycan Dillər Universiteti
adilzadeh@bk.ru

DİLDƏ KƏMİYYƏT ANLAYIŞI

Açar sözlər: kəmiyyət anlayışı, məntiqi kateqoriyalar, leksik və qrammatik kateqoriyalar, universal kəmiyyət kateqoriyası

Key words: the concept of quantity, logical categories, lexical and grammatical means, universal quantitative category

Ключевые слова: понятие количества, логические категории, лексико-грамматические средства, универсальная количественная категория

Kəmiyyət anlayışı digər məntiqi kateqoriyalar kimi obyektiv reallığın, gerçəkliyin dildə bu və ya digər şəkildə təzahür formasıdır. Kəmiyyət kateqoriyası insan təfəkkürünün ən mücərrəd kateqoriyalarından biridir. Müasir dünya dillərində kəmiyyət anlayışı müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. Dünyanın inkişaf etmiş dillərində hər bir sayın ayrıca göstəricisi vardır.

Kəmiyyət kateqoriyası dünyanın bütün dillərinə xasdır və bu dillərdə leksik və qrammatik vasitələrlə geniş ifadə xüsusiyyətlərinə malikdir. Bir sıra dillərdə kəmiyyət anlayışının leksik üsulla, xüsusi nitq hissəsi olan saylarla ifadəsi bir o qədər də inkişaf etməyərək, yalnız birinci onluq səviyyəsində qalmışdır. İnkişaf etmiş dillərdə, o cümlədən ingilis dilində kəmiyyət anlayışı öz ifadə vasitələrini müxtəlif şəkildə həyata keçirir. Elə hallar olur ki, kəmiyyət anlayışının dildə ifadə olunması üçün qrammatik vahidlərin- şəkilçilərin olması bir o qədər də vacib deyil. Əgər dildəki hər hansı leksik vahid şəkilçi qəbul etmədən çoxluq-topluluq ifadə edə bilirsə, cəm şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac duyulmur. Yəni, dildəki sözün özü topluluq bildirir. Müasir dilimizdəki *sürü*, *naхır*, *camaat* və s. bu kimi isimlər bu qəbildəndir.

Bir sıra hallarda kəmiyyət anlayışı *few*, *little*, *much*, *many* və s. bu kimi sözlərdə də ifadə olunur.

Topluluqla bağlı O.Yespersenin fikirləri xüsusilə maraqlıdır. O.Yespersenə görə topluluq məntiqi baxımdan bir tərəfdən təkliyi, digər tərəfdən isə cəmliyi özündə ehtiva edir. O.Yespersenə görə toplu isimlərin ikicəhliliyi onların qrammatik xüsusiyyətlərində də aşkara çıxır. Belə ki, onlar xəbəri həm təkde, həm cəmdə götürə bilər. *My family is large. My family are having dinner* [7, s. 216].

Topluluğun tiplərindən biri də dünyanın bəzi dillərində maddə anlayışını ifadə edən isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etmiş sözlərlə verilməsidir. Maddə anlayışı bildirən bu cür topluluğa rus dilində *вода*, *нефть*, *грязь*, *мука* və s. sözlərin ifadə etdiyi anlayışları nümunə göstərmək olar.

Bir sıra dillərdə bu növ topluluq həm cəmlik şəkilçisi ilə, həm də şəkilçisiz işlənə bilər. Bu barədə O.Yespersenin aşağıdakı fikri olduqca maraqlıdır. Mövcud olan dillərdə maddə anlayışı bildirən iki cəmlik formasından birini seçmək məcburiyyətində qalır. Belə ki, həmin isimlər topluluğun ya tək formasını, ya da cəm formasını qəbul edir. Məsələn, ingilis dilində "*provisions*" (azuqə), "*sweepings*" (zibil) və s. bu kimi isimlər. Elə hallar da olur ki, həmin isimlər bir halda cəm

şəkilçisi qəbul edir, digər halda qəbul etmir. Maraqlıdır ki, cənubda yaşayan ingilislər və danimarkalılar "*porridge*" və "*grod*" sözlərini təkdə işlətdikləri halda, bu sözlər Şotlandiyada və Yutlandiyada cəm formasına malikdirlər (O. Yespersen).

Hind-Avropa dillərində bir çox maddələrin adını bildirən isimlər həm tək, həm də cəmdə ola bilir. Lakin elə dillər var ki, orada bütün maddə bildirən isimlər kəmiyyətə görə dəyişir (Məmmədli Qıpçaq, 63). Bunu nəzərə alan B.Uorf qeyd edir ki, ingilis dilinin qanunları bizi məcbur edir ki, heç bir formaya malik olmayan maddələri bu və ya digər konkret formalara bölən söz birləşmələri ilə ifadə edək. Məsələn, *a glass of water, a cup of tea, a piece of chalk* və s. [1, s. 49].

Bura qədər deyilənlərdən və aprılan tədqiqatların təhlilindən bir daha aydın olur ki, kəmiyyətin ifadə vasitələri nəinki müxtəlif sistemli dillərdə, hətta ayrıca götürülmüş bir dildə belə müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir. Belə müxtəlifliyin səbəblərini Məmmədli Qıpçaq belə qeyd edir: Kəmiyyət anlayışının müxtəlif tiplərinin meydana çıxması da idrakın inkişaf qanunlarına uyğun olaraq birbaşa kəmiyyət anlayışının inkişafı ilə bağlıdır. "İbtidai xalqların" etnoqrafiyasından gətirdiyimiz nümunələr, eləcə də dünyanın müxtəlif dillərinin verdiyi faktlar belə bir qənaət əldə etməyə imkan verir ki, azacıq fərqlər nəzərə alınmazsa müxtəlif xalqlarda, insan idrakında kəmiyyət anlayışının mərhələləri eynilik təşkil edir. Artıq qeyd edildiyi kimi, universal kəmiyyət anlayışı qrammatik quruluşundan asılı olmayaraq dünyanın bütün dillərinə xasdır.

Konkret olaraq ingilis dilində kəmiyyət anlayışı aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur:

1. Qrammatik vasitələr;
2. Leksik-qrammatik vasitələr;
3. Leksik vasitələr.

Qrammatik vasitələrə "*-s*", "*-es*", "*en*", "*ren*" kimi morfemləri daxil etmək olar.

Leksik-qrammatik vasitələrə *much, many, little, few, some, several* və s. bu kimi sözlər daxildir. Həmin sözlər bu və ya digər isimlə birləşərək qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edir.

Kəmiyyətin leksik yolla ifadəsinə "*people*" tipli toplu isimlər daxildir.

Kəmiyyətin qrammatik vasitələrlə ifadəsindən danışarkən ilk növbədə yadda saxlamaq lazımdır ki, müasir ingilis dilində isimlər kəmiyyət kateqoriyası baxımından iki qrupa bölünür: a) *sayıla bilən isimlər*; b) *sayıla bilməyən isimlər* [1, s.52].

Kəmiyyət haqqında daha geniş məlumata İbn Mühənnanın "Lügət"ində də rast gəlmək olar [9, s. 29]. Bu əsərdə o, kəmiyyətin formalarını qeyd edərək, onların tək və cəmdə olduğunu göstərir. Müəllif -lar/-lər şəkilçisini yalnız isimlərə deyil, feillərə də tətbiq edir və bu tipli nümunələr göstərir:

a) İsimlərdə *-at-atlar, qılinc-qılınclar, kişi-kişilər*;

b) Feillərdə - *endi-endilər*.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk dillərinin qrammatika kitablarında kəmiyyət kateqoriyası haqqında qeydlərə rast gəlirik. Bu hər şeydən əvvəl rus qrammatiklərinin türk dillərini öyrənmək marağından irəli gəlmişdi.

Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası haqqında qısa məlumata S.M. Qəniyevin 1922-ci ildə nəşr edilmiş "Qrammatika" kitabında rast gəlirik. Əvvəlki müəlliflərdən fərqli olaraq, S.M.Qəniyev göstərir ki, əgər isimlərdən əvvəl kəmiyyət sayları işlənirsə, o halda -lar/-lər şəkilçisi isimlərə qoşulmur. Məs: otuz manat - otuz manatlar [2, s.2].

Bu məlumatlara A.Samoyloviçin və V.Qordlevskinin kitablarında da rast gəlinir [5, s. 52-53, 3, s. 31].

40-cı illərdə N. K. Dmitriyevin bu sahədə xüsusi xidmətləri olmuşdur. O, başqırd və kumik dillərində kəmiyyət kateqoriyasını morfoloji və sintaktik yöndən tədqiq etmişdir [6, s. 219-221].

XIX əsrin 40-cı illərinə qədər isimlərin kəmiyyət baxımından tək və cəm olması, eləcə də cəm formasının -lar/-lər şəkilçisinin artırılması ilə düzəlməsi fikri dilçilikdə mövcud olmuşdur.

50-ci illərdən başlayaraq türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasının öyrənilməsində yeni bir səhifə açıldı. 1952-ci ildə aparılan tədqiqatların nəticəsi kimi kəmiyyət kateqoriyası ilə bağlı ilk dissertasiya işi meydana gəlib [10, s.45].

N.K.Dmitriyevin kəmiyyət kateqoriyası ilə bağlı işinin bu kateqoriyanın müqayisəli tədqiqi sahəsində ilk addım kimi qiymətləndirmək olar [4, s.37].

Bu əsərdə lar/-lər şəkilçisinin fonetik variantları araşdırılır, bu morfemin mənşəyindən, tək və cəmin qarşılıqlı əlaqəsindən, cəm formasından sintaktik üsulla, qoşa sözlər vasitəsilə ifadəsindən bəhs olunur [4, s.65-71].

1950-60-cı illərdə kəmiyyət kateqoriyası ilə bağlı A.N.Kononovun türk və özbək dillərinin qrammatikası ilə bağlı kitablarında irəli sürdüyü elmi fikirlər böyük əhəmiyyət kəsb edir [8, s.72].

Müəllif müxtəlif türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasının 3 yolla ifadə olunduğunu göstərmişdir: morfoloji, sintaktik, leksik.

A.N.Kononov müasir türk dilinin materialları əsasında - lar/-lər cəm şəkilçisinin sintaktik xüsusiyyətlərini araşdıraraq, bu şəkilçinin ifadə etdiyi mənaların bölücülük və toplayıcılıq kimi tiplərini qeyd etmiş, eləcə də bəzi arxaik cəm şəkilçilərini (z, j, an, on) sadalamışdır.

Rus dilçiliyində də kəmiyyət kateqoriyasının izahı ilə bağlı maraqlı məqamlar mövcuddur. Belə ki, kəmiyyət kateqoriyasından bəhs olunan bir sıra əsərlərdə bu ümumi qrammatik kateqoriya bir neçə hissələrə parçalanmış və hər biri "kateqoriya" adlandırılmışdır [11, s.125-126; 12, s.35].

Nəticədə kəmiyyətlə bağlı "təklilik kateqoriyası", "cəmlilik kateqoriyası", "topluluq kateqoriyası", "qeyri-müəyyənlik kateqoriyası", "təxminilik kateqoriyası" və s. bir neçə kateqoriya təqdim edilmişdir. Əlbəttə, bu kateqoriyaların hamısı kəmiyyəti ifadə edir və hər birinin özünəməxsus həm formal, həm də məzmun xüsusiyyətləri vardır.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynov A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Dərs vəsaiti. Bakı. Mütərcim, 2015, 54 s.
2. Məmmədov M. Azərbaycan dili şivələrində ismin kəmiyyət kateqoriyası. 131-138 Az. EA Nəsimi adına Dilç. İnst. Tədqiqələr. Bakı 1994, 137 s.
3. Məmmədov Y. Ərəb dilinin qısa kursu. Bakı, 1978, 134 s.
4. Ализаде А. Дж. Категория числа в Азербайджанском языке (на материале письменных памятников XIV-XIX веков) Автореферат дис. Баку, 1968, 87с.
5. Боровкова Т.А. Грамматический очерк языка «Divani lügət-it-türk» Махмуда Кашгари Л., 1966, 54 с.
6. Гиганов И. Грамматика татарского языка. С. Петербург, 1801, 77 с.
7. Дмитриев Н.К. Категория числа в книге «Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков». Часть II Москва, 1956, 90 с.
8. Казим-бек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Издательство 2-е Казань, 1846, 234 с.
9. Мелиоранский П.М. Арабский Филолог о турецком языке С.Пб., 1900, 332 с.
10. Никифоров Г.А. Категория множественности в якутском языке. А.Д. Москва, 1952, с. 46-54.
11. Панфилов В.З. Типология грамматическая категория числа. Москва, 1978, 191 с.
12. Попова М.А. Категория собирательности имен существительных в современном английском языке. Москва, 1976, 26 с.

Isgandarli G.

Quantitative category in language

(Summary)

The grammatical category is one of the broad objects of linguistics. Like other categories, the quantitative category has attracted the attention of linguists at different times. Nevertheless, the quantitative category is still a real problem. The urgency of the topic raises the issue of approaching quantity as a philosophical category. There were morphological, lexical-semantic, expressive methods of quantity in Azerbaijani, English and other Turkish languages, and different types of quantity were expressed by these methods. Like other grammatical categories in linguistics, the category of quantity is distinguished by its wide scope. Unlike other grammatical categories, the quantitative category is more complex and multifaceted, with more diverse means of expression and diversity of content.

**Количество категория в языке
(Резюме)**

Грамматическая категория - один из обширных объектов лингвистики. Как и другие категории, количественная категория в разное время привлекала внимание лингвистов. Тем не менее, количественная категория по-прежнему представляет собой серьезную проблему. Актуальность темы ставит вопрос о подходе к количеству как философской категории. В азербайджанском, английском и других турецких языках существовали морфологические, лексико-семантические, выразительные методы количества, и этими методами выражались разные типы количества. Как и другие грамматические категории в лингвистике, категория количества отличается широким охватом. В отличие от других грамматических категорий, количественная категория более сложна и многогранна, с более разнообразными средствами выражения и разнообразием содержания.

Rəyçi: dos. İ.Nuriyeva

SƏMƏDLİ NURLANA
Azərbaycan Dillər Universiteti

**İNGİLİS DİLİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ONLARIN
QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: Atalar sözü, frazeologizmlər, idiomlar.

Key words: proverbs, phraseological units, idioms.

Ключевые слова: пословицы, фразеологизмы, идиомы.

Xalqın müdrikliyinin təzahürü olan atalar sözləri özündə tarixin müəyyən izlərini daşıyır və onlar xalq yaradıcılığının, xalq təfəkkürünün məhsuludurlar. Atalar sözləri və zərbi məsəllər arasında bir sıra oxşar və fərqli cəhətlər müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, bu iki anlayış arasındakı incə sədd hələ tam dəqiqləşdirilməmişdir.

Atalar sözləri bitkin fikri ifadə edərək didaktik məzmunu malik olurlar. Zərbi-məsəllərdə isə fikrin nəticəsində bitkinlik olur, bu cür ifadələrdə didaktik məzmun olmur. Həmçinin zərbi-məsəllər bir növ eyhamı (allüziya) xatırladır. Eyham kimi zərbi-məsəllər də müəyyən bir hadisə ilə bağlı olur. Fərq ondadır ki, eyham hər hansı bir hadisəyə işarə edir, söz, söz birləşməsi və cümlə şəklində olur. Zərbi-məsəllər isə hadisəyə işarə etmir, hər hansı hadisədən doğan nəticəni bildirir və quruluş baxımdan əsasən söz birləşməsi və cümlə şəklində mövcud olurlar.

Atalar sözləri özündə əsas üç əlaməti əks etdirirlər:

1. Xalqın içindən çıxıb, xalqın dilində işlənir;
2. Məzmununda minilliklərdən, yüzilliklərdən miras qalan əxlaq qaydalarını, xalq müdrikliyini və ya hər hansı gizli işarəni əks etdirir;
3. Qısa, yığcam və obrazlı olur.

Atalar sözləri öz forma və quruluşlarını nadir halda dəyişsələr də, məzmun və mənalarını dəyişməzlər. Bununla belə atalar sözləri uzunmüddətli mövcud olma xüsusiyyətlərinə malik olurlar.

Atalar sözləri dilçilikdə frazeologizmlərin bir növü, frazeoloji vahid kimi tədqiq olunur. Lakin atalar sözləri cümlə strukturuna malik frazeoloji vahidlərdir. Əgər frazeoloji birləşmələr leksik vahid kimi cümlə daxilində işlənir və sintaktik cəhətdən cümlə üzvü kimi çıxış edərsə, atalar sözləri elə cümlənin özüdür, sintaktik vahidlərdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salmaq: *Between friends all is common – Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək; Fill up – tamamilə doymaq. She filled up after lunch.*

Birinci nümunədə qeyd etdiyimiz ifadə atalar sözüdür və bir mülahizəni ifadə edir. Struktur baxımdan predikativ xarakterlidir və strukturuna görə demək olar ki, cümlədən fərqlənir, bitmiş fikir ifadə edir. İkinci ifadə isə frazeoloji birləşmədir və müəyyən bir anlayışı ifadə edir, cümlə daxilində işlənərək müəyyən cümlə üzvü kimi çıxış edir.

Atalar sözləri bütöv mənaya malik olub struktur etibarını ilə cümlə kimi təşkil olunub və cümlə sistemindən təcürə strukturca yox, həm də mənaca fərqlidir. Atalar sözləri mənaca iklənləndir, bir tərəfdən o həqiqi mənəni daşıyır, digər tərəfdən məcazi mənə, sözlərin mənəsinə uyğun olmayan fiqurativ mənə daşıyır. Nümunələrə nəzər salaq: *Calamity is the man's true touchstone – Əsl insan yaman gündə tanınır; A child that does not cry is not nursed – Ağlamayana süd verməzlər.*

Bunu da qeyd etməliyik ki, Atalar sözləri struktur baxımdan və funksiyasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Bu baxımdan onların iki növünü müəyyən etmək mümkündür:

1. Nominativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər; Bu qəbildən olan atalar sözləri, əsasən, söz birləşməsi şəklində ifadə olunur. Bu cür birləşmələrdə cümləyə xas bitkinlik və intonasiya olmur və onlar əsasən cümlə üzvü kimi çıxış edirlər. Yaxud ənənəvi cümlə strukturuna malik olurlar. Bu atalar sözləri ismi frazeoloji vahidlər də hesab olunurlar və bura daha çox idiomlar aid edilir. Təsədüfi deyildir ki, atalar sözləri dilçilikdə çoxkomponentli idiomlar hesab olunur. Aşağıdakı nümunələrə baxaq: *Neck or nothing / Rain or shine – Ölüm, ya olum; Poor as a church mouse – Kilsə siçanı tək kasıb olmaq.*

2. Kommunikativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər. İngilis dilində atalar sözlərinin əksəriyyəti mürəkkəb cümlə şəklində olur, tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlənin bir tərəfi kimi çıxış edirlər. Bəzən isə, sadə cümlə şəklində ayrılıqda müstəqil cümlə kimi işlənirlər. Kommunikativ funksiyalı atalar sözlərinə dair nümunələr aşağıdakılardır: *A man is known by the company he keeps – İnsanı formalaşdırən əsas şərt onun ətrafıdır. (Dostunu göstər, sənə kimi olduğunu deyim); Nearest is dearest – Ən yaxının ən əzizidir.*

Qeyd üçün deyək ki, nominativləşmə - dildə leksikləşmə prosesi nəticəsində sabit söz birləşməsinin, həmçinin bitkin bir fikrin - cümlənin vahid bir leksemə və ya lüğəvi vahidə çevrilməsi (və ya onu əvəzləməsi) deməkdir. İstər bir leksemə - sözə ekvivalent vahid olaraq leksikologiyanın, istərsə də söz birləşməsinə və ya bitkin bir fikrə - cümləyə ekvivalent olaraq sintaksisin predmetinə çevrilən frazeologizmlər məcazlıq (metaforiklik/abstraklıq) ifadə edən semiotik dil işarələridir. Bundan əlavə, predikativ ifadələrin frazeologizləşmə / sabitləşmə hadisəsi dildə leksikləşmə, nominativləşmə, konseptləşmə mərhələlərinin məntiqi - analitik yekunudur və nəticədə dilin lüğət fondunda ümumiləşdirici məzmunlu ifadələrin "hazırqəliblik" (atalar sözüne çevrilmə və ya aforizmləşmə) funksionallığı baş verir. (1,11-13)

Frazeologizmlərə elə atalar sözü və zərbi-məsəllər də daxildir ki, onların leksik tərkibləri sabitdir və bütöv mənə ifadə edərək nominativ səciyyəyə daşıyır, bununla belə cümlələrin tərkibində mürəkkəb cümlə üzvü kimi çıxış edə bilər.

Kommunikativ funksiyalı atalar sözü və məsələlər isə cümlə ilə eyniyyət təşkil edir və cümlənin bütün tələblərini ödəyir.

Atalar sözləri eyhamla - dolayısı ilə və eyhamsız - birbaşa deyilə bilər. Bu cür atalar sözləri quruluş baxımdan belə təsnif olunur:

1. Yalnız bir söyləmədən ibarət atalar sözləri. Buraya öyüd və kəlamlar daxildir.
2. Söyləmələr silsiləsi təşkil edən atalar sözləri. Buraya lətifələr, tapmacalar daxil edilir. İfasına görə - bir nəfər ifaçı tələb edən atalar sözü (məsəllər, kəlamlar) və bir nəfərdən artıq ifaçı tələb edən atalar sözü (tapmacalar və misallar). (3,137)

Biz qeyd edilən təsnif prinsipini qəbul etsək də, atalar sözü qruplarına lətifə və tapmacaların daxil edilməsini düzgün hesab etmirik. Lətifə və tapmacalar folklorun tam fərqli janrlarıdır, onları atalar sözü adı altında tədqiqi məqsədə uyğun deyildir.

İngilis dili materialları əsasında atalar sözlərinin müxtəlif qrammatik quruluşlara malik olduğunu görmək mümkündür. Nümunələr əsasında atalar sözlərinin qrammatik - sintaktik quruluş formalarına nəzər salaq:

1. Əmr cümləsi şəklində və inkar formada işlənən atalar sözləri: *Don't count your chickens before they are hatched – Cücəni payızda sayarlar; Don't judge a book by its cover – Kitaba cildinə görə qiymət verməzlər.*

2. Əmr cümləsi şəklində və təsdiq formada işlənən atalar sözləri: *Lend your money and lose your friend – Dostunu itirmək istəyirsənsə, ona pul ver; Let sleeping dogs lie – Yatan köpəyi oyatma.*

3. Paralel ifadələr şəklində işlənən atalar sözləri: *Harm watch, harm catch – Bədbəxtliyi axtarma, o özü səni axtarıb tapar; Like tree, like fruit – Ağac necədirsə, meyvə də elədir.*

4. Nəqli cümlələr şəklində işlənən atalar sözləri: *A good beginning is half the battle – İşin yaxşı başlanğıcı onun yarısı deməkdir (Nə əkərsən, onu da biçərsən); He begins to die that quits his desires – İş görməyə can atmayan adam, deməli ölməyə hazırlaşır.*

5. Məsdər tərkibi şəklində “to” hissəcikli atalar sözləri: *To have a finger in the pie – Bir işdə barmağı olmaq; To look for a needle in a haystack – İynə ilə gor qazmaq.*

Atalar sözlərinin strukturuna nəzər yetirdikdə elliptik cümlə quruluşuna malik nümunələrə də rast gəlirik. Ellipsis cümlədə asanlıqla anlaşılan sözün buraxılması nəticəsində yaranır. Elliptik cümlə quruluşlu atalar sözlərində ellipsislər, əsasən, iki səviyyədə özünü göstərir:

1) Şəkilçilər səviyyəsində ellipsis – bədii ədəbiyyatda və şifahi yaradıcılıqda tez-tez təsadüf edilir. Cümlənin, ifadənin quruluşundan asılı olmayaraq çox tez bərpa olunur; *Forewarned, forearmed - Forewarned is fore armed (Ehtiyat igidin yaraşığdır)*

2) Söz və ifadə səviyyəsində ellipsis – dedikdə atalar sözlərində birləşmələrin bir tərəfinin və ya cümlənin bir üzvünün ixtisarı başa düşülür. (4, 107) *The grapes are sour (when the fox can't reach them). (Tülkünün ağızı pendirə çatmayanda acıdır deyər)*

İngilis dilində atalar sözlərinin qrammatik quruluşu dilin ümumi qrammatik quruluşundan, qanunauyğunluqlarından bir qədər fərqlənə bilər. Belə ki, atalar sözlərinin tərkibində qrammatik elementlərin yeri bəzən fərqli ola və ya ümumiyyətlə, ixtisar oluna bilər. Birincisi inversiya yaratdığı kimi, ikincisi ellipsis şəklində özünü göstərir. İstənilən halda bu cür fərqliliklər və normanın pozulması halları atalar sözlərində üslubi çalarların zənginləşməsinə, fikrin daha qabarıq və obrazlı, eyni zamanda aydın ifadəsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat:

1. Abbasova N.H. Paremio-frazeoloji vahidlərin (afforizmlərin) tərcümə problemləri. (L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə tərcümə materialları əsasında). filologiya elmləri üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2016, 140s.
2. Cəfərova L.M. Atalar sözlərini idiomlardan fərqləndirən xüsusiyyətlər. Filologiya məsələləri, 2012, №6, s.129-133
3. Vəkilova D. Azərbaycan və ingilis dillərində atalar sözlərinin fərqli və oxşar mənə xüsusiyyətləri. // Filologiya məsələləri, 2012, №2, s.137-141.
4. Zöhrab-Məcid M.Y. Atalar sözlərində variativlik problemi. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında. filologiya üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2017, 139s.
5. Gurbanoglu A. English-azerbaijani proverbial dictionary. Canada, Trafford Publishing, 2013, 199s.

Samedli N.

Proverbs in English and their structural features (Summary)

Proverbs as a product of popular thinking serve as a historical bridge between the past and the future. Unlike riddles-parables, proverbs have a didactic meaning in terms of content. As for the structure, they differ in brevity, concreteness and memorability. These language units become available in the form of phrases and sentences. In this regard, proverbs can be nominative and communicative in nature.

**Пословицы в английском языке и их структурные особенности
(Резюме)**

Пословицы как продукт народного мышления служат историческим мостом между прошлым и будущим. В отличие от загадок-притч, пословицы имеют дидактический смысл в содержательном отношении. Что касается структуры, то они отличаются краткостью, конкретностью и запоминаемостью. Эти языковые единицы становятся доступными в виде словосочетаний и предложений. В связи с этим пословицы способны носить номинативный и коммуникативный характер.

Rəyçi: f.f.d. Z.Məsmə

HÜSEYNOVA SEVİNC
Azərbaycan Dillər Universiteti
huseynovasevinj9@gmail.com

**İNGİLİS DİLİNDƏ OMONİMLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ YARANMA
YOLLARI**

Açar sözlər: omonimlər, struktur, leksikologiya, söz birləşməsi, omoqraf

Key words: homonyms, structure, lexicology, word combination, homographs

Ключевые слова: омонимы, структура, лексикология, словосочетание, омографы

Müasir dünya qloballaşmaya doğru inkişaf edir. Bu baxımdan mədəniyyətlərarası ünsiyyətin rolu və yeri ilə bağlı məsələlər həm bəşəriyyətin, həm də fərdin həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Xalqlar arasında mədəniyyətlərarası ünsiyyət insan cəmiyyətinin inkişafının ayrılmaz bir atributudur. Heç bir ölkə, hətta siyasi və iqtisadi baxımdan ən güclü hesab edilən bir ölkə, dünya mədəni irsinə, digər ölkələrin və xalqların mənəvi irsinə müraciət etmədən bəşəriyyətin mədəni və estetik istək və ehtiyaclarını ödəyə bilməz.

Dil daim inkişaf edir və dəyişir. Dilin leksikonuna yeni sözlər alınır, dildəki bəzi sözlər köhnəlir və zaman keçdikcə arxaikləşərək dilin leksikonundan çıxır və s. Hər bir dilin lüğət tərkibinin tarixinə nəzər saldıqda bunun şahidi olur.

Söz bilmək nə deməkdir? Bu subyektiv suala müxtəlif dilçilərin fərqli cavabları var. Söz bilmək, özlüyündə iki böyük kateqoriyadan ibarət olan söz ehtiyatını zənginləşdirmək deməkdir: reseptiv lüğət və məhsuldar lüğət. Birincisi, oxucunun mətnlərdə və ya söhbətlərdə qarşılaşdıqda tanıya biləcəyi sözlərə, ikincisi isə bu sözləri söhbət və yazı kimi xüsusi kontekstlərdə düzgün tətbiq etmə qabiliyyətinə aiddir. Bu barədə belə bir müzakirə mövcuddur: söz bilgisi kontekstində reseptiv lüğət kifayətdirmi, yoxsa bir istifadəçinin bir sözü bildiyini iddia etmək üçün məhsuldar lüğətə sahib olması lazımdır? Fikrimizcə, bir sözü öyrənmək sözün özü haqqında artan biliklərə yiyələnmə prosesini nəzərdə tutur. Sözü bilmək, adətən, sözlərin formalarını, orfoqrafiyasında olduğu kimi tanımaqdan, mənasını anlamaqdan, mənasını yetərincə izah edə bilməkdən və nəhayət, lazım olduğu yerdə bu sözləri gündəlik kontekstlərdə istehsal etməkdən və ya tətbiq etməkdən ibarətdir.

Leksikologiya dilçilik elminin bir sahəsidir, dil elmidir. “Leksikologiya” sözü yunan mənşəli olub mənası “sözləri və ifadələri öyrənən elm” deməkdir. Leksikologiya müxtəlif leksik vahidləri öyrənir. Leksikologiya söz ehtiyatını hər cəhətdən araşdırmağı nəzərdə tutur: sözlər və onların mənalari, sözlərin bir-biri ilə əlaqəsi, bir-biri ilə birləşməsi və fonologiya, morfolojiya və sintaksis kimi dilin digər səviyyələri arasındakı əlaqə. Leksikologiya, bir tərəfdən söz quruluşu ilə, digər tərəfdən lüğətlərin tərtib edilməsi və bununla bağlı dilçilik məsələlərinin müzakirəsi olan leksikoqrafiya ilə sıx bağlıdır. Leksikoloji mövzularını müzakirə edərkən, ana dilində danışanların

öz səlahiyyətləri daxilində olan zehni leksikon ilə öz və ya xarici dil haqqında məlumat axtardığı lüğət mənasında olan leksikonu ayırd etmələri vacibdir. Leksikonun bir mənası da ana dilli insanların əqli leksikasını ifadə edir.

S.Ə.Cəfərov qələmə aldığı “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabında leksikologiyaya belə tərif verir: “Dilin lüğət tərkibindən, onun mənə, quruluş xüsusiyyətlərindən, inkişafı yollarından bəhs edən dil elminə leksikologiya deyilir” [1, s.20].

Leksikologiya özlüyündə sözlərin bütün özəllikləri ilə, yəni bir dilin morfolojiyası, sintaksisi, söz əmələ gəlməsi, etimologiyası, söz birləşməsi, mənası və tarixi ilə əlaqəlidir. Bu mənada leksikologiya ilk olaraq filologiyanın bir qolu olaraq düşünülmüşdür. Leksikologiyadakı problem, bir dilin leksisinin nə olduğunu, hansı perspektivdə öyrənilməli olduğunu və öyrənilməsində hansı aspekti axtardığınızı ifadə etməkdir [1, s.21].

Leksikologiya bölməsindən əlavə sözlərin mənasını öyrənən bir elm sahəsi vardır ki, bu da semasiologiya adlanır. Semasiologiya dilə xas olan əsas cəhətlərdən biri – dil vahidlərinin mənasını öyrənən elmdir. Dilçilik tarixində dilin mənə tərəfinə maraq çoxdan mövcud olsa da, o, sistemli şəkildə yalnız XIX əsrin birinci yarısından öyrənilməyə başlanmışdır. İlk dəfə K.Reyziq mənə təlimi ilə müstəqil bir elm sahəsi kimi məşğul olmuş və ona “semasiologiya” adı vermişdir [1, s.21].

Semasiologiya ilk vaxtlardan etibarən mənə dəyişilmələrinin qanunauyğunluqları, leksik və qrammatik semantika məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Mənə semasiologiyasının əsas, mərkəzi problemdir. Semasiologiyanın XIX əsr ərzində ən çox məşğul olduğu problemlər aşağıdakılardır: mənə nədir, mənaların dəyişməsi, inkişaf qanunauyğunluqları və s. Həmin dövrdə semasiologiyanın qarşısında hər bir sözün ayrı-ayrılıqda mənə çalarlarının tədqiq edilməsi dayanırdı ki, hazırda da semasiologiya elmi sözlərin mənə çalarlarının müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olur. Semasiologiya elmində dildəki sözlərin müxtəlif mənə çalarları – omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi, çoxmənalılıq və s. öyrənilir.

Omonimlik eyni formalı, lakin fərqli mənalı sözlər arasındakı münasibətdir və bu mənaya sahib olan sözlərə isə omonimlər deyilir. Omonimlər eyni yazılış və tələffüzə, lakin fərqli mənalara malik olan bir söz və ya söz qrupunu ifadə edir. Bu tərif dil baxımından ciddi mənada verilir. Tərifinə görə, omonimlər eyni vaxtda omoqraflardır (tələffüzlərindən asılı olmayaraq eyni yazılışı olan sözlər) və omofonlar (yazılışından asılı olmayaraq eyni tələffüzü paylaşan sözlər).

S.Ə.Cəfərov omonimlərə belə tərif verir: “Omonimlər bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və ya mənə əlaqələrini çoxdan itirmiş olan, ona görə də bir mənəni ifadə edərkən başqa mənə haqqında təsəvvür əmələ gətirməyən, eyni səs tərkibinə malik olan müxtəlif mənalı sözlərə deyilir” [1, s.22].

İlk olaraq, omonim sözünün mənasına nəzər salaq. “Omonim” sözü, "eyni" mənasını verən yunan mənşəli “homo-” prefiksindən və "ad" mənasını verən “-onimos” şəkilçisindən birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Beləliklə, omonim sözü "eyni adı" və ya işarəni paylaşan iki və ya daha çox fərqli anlayışa aid edilir [1, s.22].

Müasir ingilis dilində omonim anlayışı geniş şəkildə inkişaf etmişdir. Bu fenomen bir çox dilçini onun problemlərini öyrənməyə və ingilis dilindəki omonimləri təsnif etməyə çalışmağa cəlb etmişdir. Lakin, omonimlərin uzun müddət araşdırılmasına baxmayaraq, nə omonimlərin ümumi qəbul edilmiş tərifini, nə də bu sahədə müəyyən edilmiş terminologiyası yoxdur. Məsələn, yazılışı eyni, mənaları fərqli olan omonimlərə “lie” – yalan danışmaq (do not lie, tell the truth – yalan danışma, həqiqəti söylə) və “lie” – uzanmaq (you have to lie – sən uzanmalısən) nümunə göstərilə bilər. Bu tərifdə homofonlar və homoqraflar haqqında heç bir şey yoxdur; əlavə olaraq polisemiya – çoxmənalılıq ilə bağlı da problem vardır. [2, s.55]

Məşhur alimlər R.R.K.Hartmann və F.C.Stork da öz fikirlərində omonimlərin eyni tələffüzə malik olan və orfoqrafiyada eyni ola biləcək fərqli sözlər olduğunu qəbul edirlər. Lakin, onlar omonimlərə qismən homofonlara bənzər bir tərif verirlər. Digər tərəfdən, Watkins və başqaları bunu "homonimlər" ə əlavə olaraq "homofon" adlandırmamasına baxmayaraq, homofonları, "başqa sözlər kimi səslənən, lakin fərqli yazılışa malik olan sözlər" kimi təyin edirlər [4, s.964].

S.Gramley və K.Pätzold və Vikipediya isə omonimiyanı "eyni səslənən (days/daze kimi homofonlar) və ya eyni yazılan (lead (liderlik etmək)/lead (qurğuşun) kimi homoqraflar), lakin

fərqli mənaları olan fərqli leksemlərin varlığı" olaraq təyin edirlər [3,s.964]. Bu şəkildə onları homofonlara və homoqraflara bölürlər. Bizim də araşdırmamızda qəbul edilən tərif budur.

Daha geniş miqyasda, omonimiya, səs (homofon olaraq) və ya orfoqrafiya (homoqraf olaraq) və ya hər ikisi baxımından başqa bir sözlə eyni olan, lakin mənasına görə fərqli bir söz olaraq təyin olunur. Məsələn, sale (bir şeyi satmaq) və sail (dənizdə səyahət etmək); bark (ağacın qabığı) və bark (itin səsi); və ya pitch (atmaq) və pitch (qətran).

Omonimləri öyrənmək xarici dili başa düşmək üçün xüsusilə vacibdir, çünki fərqli qrammatik formalar eyni səsə və ya orfoqrafiyaya malik ola bilər. Omonimlər, sözün mənasının nitq kontekstinə tam olaraq uyğun gəldiyini müəyyən etmək lazım olduqda, ünsiyyət prosesində müəyyən bir maneə yaradır. Həm də omonim sözlər, cümlələrini birmənalı şəkildə başa düşmək üçün söz seçmək məcburiyyətində qalan danışan üçün bir problemdir. Omonimlərin öyrənilməsi sözün tarixi mənasını və dilin inkişafı prosesindəki dəyişiklikləri izləmək baxımından son dərəcə maraqlıdır.

Müasir İngilis dili digər dillərlə müqayisədə kifayət qədər əhəmiyyətli omonimlərlə xarakterizə olunur. Fərqli dillərdə omonimlər həmişə spesifikdir və təsadüfi təbiətlərinə görə omonim qrupları arasında heç bir bənzətmə baş vermir və ola da bilməz.

Artıq hər birimizə məlumdur ki, omonimlərdən dilçiliyin leksikologiya bölməsində bəhs edilir. İ.V.Arnolda görə, leksikologiya dilçilik elminin leksikoqrafiyasına daxil olan sözlərdən və onların başlıca əlamət və xüsusiyyətlərindən bəhs edən bölməsidir [3, s.9]. Ümumiyyətlə, dilçi alimlərin böyük əksəriyyəti omonimləri leksikologiyanın tədqiqat mövzusu hesab etsə də, şəkilçilər və hətta səsələr arasında da omonimlik müşahidə edilir. Məsələn, şəkilçilərin omonimliyinə cəm şəkilçisi -s ilə üçüncü şəxs təkinin xəbərlik şəkilçisi -s, yaxud yiyəlik hal şəkilçisi 's ilə to be feilinin üçüncü şəxsin təkinə aid olan forması es-in qısaldılmış forması 's nümunə gətirilə bilər:

- John plays the piano (xəbərlik şəkilçisi).
- The two dogs belong to Mike (cəm şəkilçisi).
- Lisa's car broke down (yiyəlik hal şəkilçisi).
- That cat's eaten the mouse (is köməkçi feilinin qısaldılmış forması).

Səsələrin omonimliyinə isə bu nümunələri gətirmək olar: hi – high, hole – whole, hour – our, I – eye, knew – new, not – knot, no – know, mail – male, mask – masque, meet – meat, pair – pear, peace – piece, peak – peek, plane – plain və s.

İngilis dilində morfemlərlə sözlərin omonimliyinə də rast gəlinir. Belə omonimliyə misal olaraq self (öz, özü) sözü ilə self-pollinate (öz-özünə tozlanan) sözündəki prefiks olan self-, feel well ifadəsindəki well (yaxşı) sözü ilə wellknown (tanınmış, məşhur) sözündəki well- prefiksini, ship (gəmi) sözü ilə friendship (dostluq) sözündəki -ship suffiksini, age (yaş, əsr) sözü ilə coverage (əhatə dairəsi) sözündəki -age suffiksini və s. göstərə bilərik. Bu cür morfemlərə yarım-morfemlər də deyilir.

Bu zamana qədər omonimlər daha çox leksikologiyanın tədqiqat obyektinə olaraq araşdırılmış və onun fonetika, yaxud morfologiya sahəsi ilə bağlı tədqiqatı aparılmamışdır. Ümumiyyətlə, ingilis dilində “ambiguity” (qeyri-müəyyənlik) anlayışı bir çox aspektlərdə istifadə olunur: fonetik qeyri-müəyyənlik, leksik qeyri-müəyyənlik, sintaktik qeyri-müəyyənlik. Bu qeyri-müəyyənlik çox zaman omonimlik olaraq da qiymətləndirilir.[5, s.141] Biz artıq fonetik və leksik səviyyədə omonimliyə dair bir neçə nümunə vermişik. İndi isə, nümunələrlə sintaktik omonimlik ya da qeyri-müəyyənlik yaxud ikimənalılığını izah etməyə çalışaq:

a) “Visiting relatives can cause problems” cümləsini ilk baxışdan dil daşıyıcısı olmayan biri “Qohumları ziyarət etmək problemlər yarada bilər” kimi başa düşə bilər. Amma dil daşıyıcıları bu cümlənin mənasını iki cür anlaya bilər: 1) “Relatives who visit us can cause problems” – “Bizi ziyarət edən qohumlar problem yarada bilər” və 2) “When we visit relatives, there can be problems” – “Qohumlarımıza baş çəkəndə orada problem yarana bilər”. Başqa bir nümunə: “The burglars threatened the students with knife” – cümləsini də iki cür başa düşmək olar – “The burglars threatened the students using knife” – “Oğru, bıçaqdan istifadə edərək tələbələrini qorxutdu” və “The burglars threatened the students who carried knife” – “Oğru, bıçaq daşıyan tələbələrini qorxutdu”.

b) Növbəti bir cümləyə nəzər salaq: “That feather is light” – “O xəz yumşaqdır/parlaqdır” - bu cümlədə “light” sözü omoqraf olub cümlədə fərqli anlaşıla bilər. Bununla bağlı başqa bir nümunəyə nəzər salaq: “He is going to the bank” – bu cümlə “O, sahilə gedir” və ya “O, banka gedir” kimi anlaşıla bilər. bu cümlənin mənası kontekstdən asılı olaraq dəyişəcəkdir və ya “This spring is amazing” cümləsi “Bu yaz (fəsil) möhtəşəmdir” və ya “Bu bulaq möhtəşəmdir” kimi mənalara daşır. Yenə də cümlənin hansı mənada işlədildiyini başa düşmək üçün konteksti bilmək tələb olunur.

c) “It made me heart” – “O, məni ürəkləndirdi” cümləsi tələffüz edilərkən, dinləyici tərəfindən “heart” sözü “hurt” sözü ilə səhv salına bilər (“ It made me hurt” – “O, məni incitdi”). Bu cümlədə omofonlardan istifadə etməklə sintaktik qeyri-müəyyənlik yaradılmışdır.

d) “I want I scream” – “Qışqırmaq istəyirəm” cümləsi tələffüz zamanı “I want icecream” – “Dondurma istəyirəm” kimi də başa düşülə bilər.

Bu cür ikili məna çalarına sahib cümlələrin mənalara kontekstdən asılı olur. Kontekst aydın olduğu zaman və dinləyən və ya oxuyan şəxsin söz ehtiyatı kifayət etdikdə, cümlənin kontekstə uyğun mənasını tutmaq mümkün olur.

Ədəbiyyat :

1. Arnold. İ.V. English World. Moscow, 1986
2. Cəfərov C.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, Bakı-2005, 1983
3. Crystal D. A Dictionary and Linguistics and Phonetics 6th ed., Oxford:Blackwell Publishing, 2008
4. Dubenets E. M. Modern English. Lexicology: Manual for students of humanitarian universities- M. / St. Petersburg.: GLOSS/CARO, 2004
5. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, Maarif, 1987

Huseynova S.

Types and Ways of Formation of Homonyms in English (Summary)

The article is dedicated to the investigation of different formation ways of homonyms. It presents an overview on classification of homonyms in the modern English language. The examples in the present research paper are given in order to illustrate such ways of formation of homonyms as homographs, lexicology, abbreviation, etc.

Гусейнова С.

Виды и способы образования омонимов в английском языке (Резюме)

Данная статья посвящена исследованию различных способов образования омонимов. В ней рассматриваются особенности классификации омонимов в современном английском языке. В статье приведены примеры из омонимов, которые созданы такими различными способами как омографы, конверсия, аббревиатуры и т.д.

Rəyçi: f.f.d., dos. A.Hacıyeva

LİŇQVOPRAQMATİKADA QƏZET DİSKURSUNUN ROLU

Açar sözlər: qəzet diskursu, metafora, qəzet mətni, qəzet başlığı, ingilisdilli media, qəzet üslubu.

Key words: newspaper discourse, metaphor, newspaper text, newspaper headline, English-language media, newspaper style.

Ключевые слова: газетный дискурс, метафора, газетный текст, газетный заголовок, англоязычные СМИ, газетный стиль.

Şübhəsiz ki, qəzet ən mühüm kütləvi informasiya vasitələrindən biridir. Qəzet mətni sosial əhəmiyyətli informasiya mübadiləsinə kömək edən kütləvi kommunikasiya şəraitində diskursiv fəaliyyətin məhsuludur. Qəzet diskursu şifahi ünsiyyət prosesidir. Hazırkı məqalədə qəzet diskursunun bir sıra aspektləri araşdırılır və onun cəmiyyətdə, ictimai mühitdə oynadığı əhəmiyyətə diqqət yetirilir.

Məlum olduğu kimi, nitqlə (dillə) bağlı prosesi ehtiva edən Diskurs dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, semiotika, fəlsəfə kimi bir sıra humanitar elmlər tərəfindən araşdırılır. Diskurs termininin faktiki linqvistik istifadəsi çox müxtəlifdir, lakin ümumilikdə bunlar ənənəvi nitq, mətn və dialoq anlayışlarını aydınlaşdırmaq və inkişaf etdirmək cəhdləri kimi qəbul edilir. “Diskurs ötən əsrin son illərindən başlayaraq bütün elm sahələrində və informasiya məkanında olduqca geniş istifadə olunan məfhum olub fərqli mənalarda işlədilir” (1). Müasir dilçilikdə “diskurs” termini mənaca “mətn” anlayışına yaxın olsa da, zamanla linqvistik ünsiyyətin dinamik xarakterini vurğulayır.

Modern ingilisdilli mediada, o cümlədən, qəzet sahəsində metaforalardan aktiv şəkildə istifadə edilir. Metafora əhəmiyyətli praqmatik mənə daşıyır, insanın davranışına təsir edə bilər. Metaforaların təfsiri bilavasitə ünsiyyət iştirakçılarının ümumi ortaq qavramları ilə bağlıdır. Metaforalar reallığı dərk etməyə kömək edir. Qəzet-publisistik üslubu linqvistik vasitələrin qeyri-adi genişliyini və müxtəlifliyini müəyyən edir. Qəzet-publisistik üslubda ifadənin məntiqi məzmununa müxtəlif emosional çalarlar əlavə olunduğu üçün linqvistik vasitələrdən geniş istifadə olunur.

Bildiyiniz kimi, medianın diskursu təkcə oxucu kütləsini məlumatlandırmaq üçün deyil, həm də ictimai rəy formalaşdırmaq və şərtləri oxucunun diqqətinə çatdırmaq, o cümlədən cəmiyyətin müxtəlif sahələrdə müəyyən ehtiyaclarını ödəmək məqsədi daşıyır. “Diskursa aid ən sadə nümunə adi danışiq, dialoq, qəzetin oxunması və s. sayıla bilər” (4; s. 174).

Qəzet materiallarının əsas vəzifəsi müəyyən mövqələrdən zəruri məlumatları çatdırmaq və bununla da istənilən effekti əldə etməkdir. Bu cür materiallarda söhbət əhalinin geniş təbəqəsi üçün anlaşılan, onların həyat və maraqları ilə bağlı olan hadisələrdən gedir. Qəzet-informasiya üslubu üçün xüsusilə siyasi terminologiya xarakterikdir. Qəzet və informasiya materiallarında əksər vaxt çoxmənalı, sinonim, qısaltılmış terminlərə və adlara rast gəlinir. Qəzet diskursunu əhatə edən media diskursunun müasir tədqiqatçıları ona xas olan bir sıra spesifik funksiyaları qeyd edirlər.

Qəzetin məzmunu inteqral, şüurlu şəkildə qurulmuş diskursdur, burada mətn və vizual mesajların rolu böyükdür. Qəzet diskursunun xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, çoxsaylı kommunikasiya sistemləri üçün “topos” (qəzetin dilində təmsil olunan diskurslar) rolunu oynayır. Nəticədə qəzet diskursunun konseptual sferasına müvafiq açar sözlərlə fərqlənən insanların müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid diskurs anlayışları daxil olur.

Eyni zamanda, qəzet diskursunun bir çox xüsusiyyətləri onun mövzusunun təbiəti ilə bağlıdır. “Diskurs tipləri arasında qəzet diskursu həm ötürücünün, həm də qəbuledicinin bu perspektivlərini nəzərə almaq baxımından xüsusi maraq kəsb edir” (2; s. 294). Qəzet öz maraqları, məlumatlılıq

dərəcəsi, intellektual səviyyəsi, ümumi və xüsusi hazırlığı, yaşı və s. baxımından son dərəcə qarışıq olan kütləvi auditoriyadan bəhs edir. Ümumiyyətlə, mətbuatın dili yüksək dialoji strukturu seçilir, ünvana müəlliflə daimi ünsiyyət hissi və onun fikrinin nəzərə alınması illüziyası verir. Müasir dilçilikdə qəzet diskursunun linqvistik parametrlərinin tədqiqi problemi praktik olaraq öyrənilməmişdir.

Müasir dilçilikdə qəzet dilində metaforaların öyrənilməsi problemi yenidən işlənməyə başlayır və buna görə də aktual olaraq qalır. Leksik normanın müasir anlamı gələcək qrammatik yeniliklərə yol açan mövcud lüğətin potensial dərkinə təklif edir. Materialın təhlili mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi modellərini aşkara çıxarmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda ingilis qəzetinin mətni daha neytraldır, onun lüğəti daha az spesifik və daha az terminolojidir. Qəzet mətninin ingilis və Azərbaycan variantlarının müqayisəsi göstərdi ki, ingilisdilli mediada çox vaxt terminlər deyil, ümumi ədəbi dilin sözləri xüsusi mənada istifadə olunur.

Mətnin ümumi və fərqləndirici xüsusiyyətlərini onların başlıca funksiyalarına əsasən müəyyən etmək olar. Diskurs müəyyən sosial-mədəni şəraitdə inkişaf edir və formalaşır, onların nəzərə alınması diskursiv fəaliyyətin düzgün başa düşülməsi və adekvat şərhinin əsasını təşkil edir. Diskursun təhlilində əsas prioritet dilin yaradıcılarıdır. “Diskurs mətn ilə situasiya komponentinə malik kontekstin məcmusudur” (8; s. 369).

Qəzet mətninin bir janrı kimi müsahibə, hansısa məşhur şəxs və ya adi bir insanla gündəlik həyat haqqında söhbətinin mətnidir, onun hadisələri və reallıq faktlarını qavramasının təqdimatını ehtiva edir. Təqdim olunan məlumatlar sayəsində emosional vəziyyət yaranır və bir insanın müəyyən bir görüntüsü formalaşır. Qəzet nitqinin sintaksisinin özəlliyi bu üsluba xas olan təkrarlardan, paralellikdən, ifadələrin uzunluğunun növbələşməsindən və qrammatik konstruksiyalardan ibarətdir. Qəzet materialının başlığının nominativ funksiyasına görə diskursiv və interaktiv xarakteri onun linqvistik parametrlərini müəyyən edir.

Bəzi dilçilər başlıq anlayışını təyin edərkən ilk növbədə onun funksiyalarına istinad edirlər: Başlıqda nəşrin faktiki adı, yəni məqalənin əsas fikrinin son dərəcə qısa və dəqiq ifadəsi öz əksini tapmalıdır (7; s. 25). Başlıq - mətnin adı olan mətnin qarşısında duran, bu mətnin məzmununu göstərən və bu nitq seqmentini başqalarından ayıran yeganə nitq vahididir. Digər dilçilər ilk növbədə başlığın quruluşuna diqqət yetirirlər və bununla bağlı müxtəlif fikirlər var:

- başlıq söz və ya söz birləşməsidir;
- başlıq nominativ cümlədir.

Müvafiq müxtəliflik də başlığın ikili xarakteri ilə bağlıdır. Bir tərəfdən, mətndən əvvəl gələn dil quruluşudur. Buna görə də başlıq mətndən kənarında olan və müəyyən müstəqilliyə malik nitq elementi kimi qəbul edilə bilər. Digər tərəfdən, başlıq mətnin tam tərkib hissəsidir, mətnlə vahid sistem təşkil edir.

Başlıq oxucuya məsələnin məzmununu ilə tez tanış olmağa, nəşrlərinin nədən xəbər verdiyini, ona təklif olunan məlumatda nəyin vacib olduğunu, onun üçün nəyin xüsusi maraq doğurduğunu anlamağa kömək edir. Başlıqlar mətn nəşrinin ilk elementidir və onlarla üzvi şəkildə bağlıdır (6). Onlar bir neçə mühüm funksiyaları yerinə yetirirlər, ilk növbədə, oxucunu birbaşa məqalənin mətninə gətirir və materialın mahiyyətini çatdırır. Qəzet-informasiya üslubunda adların və başlıqların geniş istifadəsi mesajı spesifikləşdirir və müəyyən şəxslərə, qurumlara və ya sahələrə ötürülən məlumatları əlaqələndirir.

Başlığı öyrənərək, onun funksiyaları üzərində dayanmaq lazımdır. Çünki yalnız qəzet məqalələrinin başlıqlarının funksional xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla “sərlövhe” anlayışını müəyyən etmək mümkün hesab olunur. Bəzi başlıqlar məlumatın məzmununu qısa şəkildə çatdırır. Fərqli bir xüsusiyyət felin buraxılması, hərf abbreviaturasının istifadəsi zamanı öz əksini tapır. Başlıqlar həm də təsir funksiyası daşıya bilər. Bu tip başlıqlar sensasiyalı materialı sevən oxucular üçün nəzərdə tutulub. Əsas fikir bir cümlə ilə təqdim olunur, dəqiq və yığcam şəkildə açılır.

İngilis qəzetlərinin internet versiyalarında xəbər məqalələri təkmilləşdirilmiş vizuallıq, aydın interaktivlik, əlçatanlıq və səmərəlilik kimi prinsiplərlə xarakterizə olunur. Xəbər mətninin vizuallığını artırmaq üçün müxtəlif qrafik və multimedia vasitələrindən istifadə olunur. Qəzet mətninin öyrənilməsi problemi müasir dövrdə dilçilər və jurnalistlər üçün aktualdır. Qəzet şəhərin,

ölkənin, insanların, bütün xalqların ictimai həyatının və bu ictimai həyatın varlıq formasının əksidir. Qəzet mətninin ən vacib hissəsi başlıqdır. Ümumilikdə başlıqlar qəzet mətninin semantik nümayəndəsidir və kütləvi kommunikasiya mətninin bir növünə çevrilir.

Başlıq əksər qəzet mətnlərinin vacib elementidir. Bununla belə, başlıq tendensiyası bütün qəzet xəbərlərini əhatə etmir. Tam məlumatlandırıcı başlıqlar mətnin semantik sxeminin bu və ya digər elementi haqqında siqnalı özündə ehtiva edir. Bu başlıqlar ya bütün mətnin mövzusunı, ya da onun əsas ideyasını inkişaf etdirən hər hansı tezisi əks etdirə bilər. İngilisdilli qəzet diskursunda zəruri komponent olan başlıqlar ünsiyyət növünə görə təsnif edilir. Müasir ingilisdilli qəzet diskursu həm də fransız, ərəb, ispan və digər dillərdən xarici dillərin alınması ilə xarakterizə olunur. İngilisdilli qəzet diskursunun dilinin təhlili bəzi tərcümə üsullarının effektivliyini təsdiqlədi.

Qəzet diskursunu hərtərəfli təsvir etmək üçün müxtəlif yanaşmaları nəzərə almaq lazımdır. Linqvistik yanaşma müəyyən bir məqsəd, motivlərlə ünsiyyətdə iştirakçıların qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətlərini göstərdi. Linqvo-üslubi yanaşma qəzet diskursunun müxtəlif dil elementləri və üslubi vasitələrinin istifadəsini üzə çıxarmağa imkan verdi. Koqnitiv-semantik yanaşma ingilisdilli qəzet diskursunun konseptual sferasını müəyyən etməyə imkan verdi.

Qəzetin tərcüməsi də orijinalın üslub xüsusiyyətlərinə maksimum yaxınlaşmanı tələb edir. Tədqiq olunan materialların təhlili göstərdi ki, tərcümədə əsas üsullar əvəzetmə, ümumiləşdirmə, təsviri, dəyişdirmə və başqalardır. Qəzet nitqi bir növ publisistik üslubdur. Bədii ədəbiyyata xas olan canlı ekspressiv resurslar, ritorik nitq fiqurları, müxtəlif leksik və qrammatik vasitələr indi publisistikani da fərqləndirir. Qəzet nitqinin bədii ədəbiyyatla oxşarlığını təsvir və ifadə vasitələrinin müxtəlifliyinə görə qiymətləndirmək olar.

Metafora başlığın tərkib hissəsi olmasından və ya başlığın mətnini tamamilə təşkil etməsindən asılı olmayaraq oxucunun diqqətini cəlb etmək funksiyasını yerinə yetirir. Metafora və ya metaforik ifadələr başlığa xüsusi effekt yaratmağa imkan verir. “Metafora həyatın paradokslarından birini ortaya qoyur ki, bu da ondan ibarətdir ki, bu və ya digər hərəkətin (xüsusilə də yaradıcı aktın) bilavasitə məqsədi çox vaxt onun əksi olur” (5; s. 296-297). Başlıq mətnindəki metaforalar təkcə dünyanın mənzərəsini əks etdirmir, həm də çox vaxt onu formalaşdırır, metaforalar gündəlik həyatımıza təkcə dil deyil, həm də təfəkkür və fəaliyyətlə nüfuz edir. Düşündüyümüz və hərəkət etdiyimiz gündəlik konseptual sistemimiz mahiyyətcə metaforikdir.

Başlıq mətnində sabit metaforanın formal və ya əsaslı deformasiyasının baş verə biləcəyinə baxmayaraq, o, kifayət qədər yadda qalan olur və başlığın emosional və ekspressiv dəyərini artırır, bu da onu oxucu auditoriyası üçün daha cəlbedici edir. Bəzi müəlliflərin fikrincə, “İngilis və Amerika qəzet materialları, ən ciddi mətnlərdə danışıq dilinin istifadəsi ilə xarakterizə olunur” (3).

Kütləvi informasiya vasitələrində və xüsusən də başlıqda metaforadan istifadə ilkin sözün mənasının transformasiyasına əsaslanır. Metaforaya həsr olunmuş problemlə tədqiqat sahəsi bu fenomenin təbiəti, funksiyası və tipologiyası ilə bağlı bir çox sualları əhatə edir. Ümumilikdə media mətnində və xüsusilə onun başlığında metaforanın tədqiqinin aktuallığı informasiyanın yayılmasında müasir onlayn medianın oynadığı rolla bağlıdır.

Qəzet diskursunun tədqiqinin perspektivləri göz qabağındadır: o, qəzet diskursunun özünün fərdi parametrlərinin sonrakı tədqiqinə, həmçinin diskurs nəzəriyyəsinin təhlilinə aiddir və diskursiv təcrübələrin gələcək inkişafını əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, linqvistik materialların toplanması, emalı və təfsiri üçün müəyyən üsullardan istifadə məsələləri onların tətbiqi, praktiki əhəmiyyəti ilə yanaşı nəzəri cəhətdən də vacibdir, çünki diskurs təhlili təkcə linqvistik ünsiyyət nəzəriyyəsi kimi deyil, həm də dilçilik nəzəriyyəsi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat:

1. Cahangirov F. Koqnitivlik və diskurs probleminə müasir baxış. “Dil və Ədəbiyyat” jurnalı, № 4, ADU 2015-ci il, <https://adu.edu.az/az/adu-haqqinda/elmi-eserler/220.html>
2. Hüseynova R. Azərbaycan dilli diskursun tipoloji xarakteristikası. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş I Beynəlxalq elmi konfrans. 3 – 8 may, Bakı-Naxçıvan-Gəncə 2010-cu il. s. 289-294

3. Qəzetin funksional üslubunun əsas xüsusiyyətləri. İngilis qəzetlərinin üslub xüsusiyyətləri. <https://parlini.ru/az/osnovnye-harakteristiki-gazetnogo-funkcionalnogo-stilya-yazykovye.html>
4. Məmmədova S., Ağaməmmədova Ş. Mətn-diskurs paradigminin təşəkkülü. İPƏK YOLU, No.1, Azərbaycan Universiteti, Bakı: 2021, s.171-178.
5. Арутюнова Н.Д. *Метафора и дискурс // Теория метафоры.* М., Прогресс, 1990. — 512
6. Глухова Ю.В., Привалова Ю.В. Особенности перевода заголовков английской прессы // *Успехи современного естествознания.* – 2012. – № 5. – с. 149-152;
7. Качаев, Д. А. Социо-культурный и интертекстуальный компоненты в газетных заголовках (на материале российской прессы 2000–2006 гг.) : дис. канд. филол. наук : 10.02.01 / Качаев Денис Александрович – Ростов-на-Дону, 2007. – 159 с.
8. Enkvist N.E. *From Text to Interpretability: A Contribution to the Discussion of Basic terms in Text Linguistics. Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse* Ed. by W.Heydrich. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1989, p.p. 369-382.

Asadli I.

The role of newspaper discourse in linguopragmatics (Summary)

Newspaper discourse is a communicative event. The newspaper text is a product of discursive activity in the context of mass communication, which promotes the exchange of socially important information. The newspaper is a reflection of the social life of the city, the country, the people, all peoples and existence form of this social life. Metaphors are actively used in modern English-language media, including newspapers. Metaphor or metaphorical expressions allow you to create a special effect on the title.

Асадли И.

Роль газетного дискурса в лингвопрагматике (Резюме)

Газетный дискурс представляет собой коммуникативное событие. Газетный текст является продуктом дискурсивной деятельности в условиях массовой коммуникации, что способствует обмену социально значимой информацией. Газета является отражением общественной жизни города, страны, народа, всех народов и формой существования этой общественной жизни. Метафоры активно используются в современных англоязычных СМИ, в том числе и в газетах. Метафора или метафорическое выражение позволяют создать особый эффект в заголовке.

Rəyçi: f.e.d., dos. K.Abdurəhmanova

MƏTN VƏ ONUN TƏRKİB HİSSƏLƏRİ

Açar sözlər: mətn, sintaktik bütöv, sintaktik vahid, dilçilik, mətnin strukturu.

Key words: text, syntactic whole, syntactic unit, linguistics, the structure of the text.

Ключевые слова: текст, синтаксическое целое, синтаксическая единица, лингвистика, структура текста.

Dildə leksik və qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlı olan cümlələrin müəyyən bir fikir, mövzu ətrafında birləşməsindən əmələ gələn sintaktik vahid mətn adlanır. Dilçilikdə “mətn” sözünə sinonim kimi müxtəlif terminlərdən istifadə edilir. Nümunə olaraq cümlə (söyləm), sintaktik bütöv, frazafövqi vahid, period, diskurs, prozaik bəndlər, abzas, mürəkkəb sintaktik bütöv və s. terminləri göstərə bilərik. Tədqiqatlarda bununla bağlı iki istiqamət müşahidə edilir. Bir sıra tədqiqatçılar qeyd etdiyimiz terminləri sinonim hesab etsələr də, bir qismi isə, onları bir-birindən fərqləndirir.

Həmçinin elmi ədəbiyyatlarda mətnlər iki formada – mikro və makro mətnlər formasında da tədqiq olunur.

Mətn sözü ərəb dilindən gəlir, möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir. Dilçilikdə mətn terminindən dörd fərqli şəkildə istifadə edilməsini müşahidə edirik, bunlar aşağıdakılardır:

1. Bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq;
2. Müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model;
3. Kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı;
4. Formasına görə yazılı olan nitq nümunəsi.

Ş.H.Kərimova yazır: “Belə təyinetmə ümumi mahiyyət daşıyır. Lakin bu şəkildə izah mətn dilçiliyinin əsasını qoymuş tədqiqatçıların işlərində mətnə yanaşmadan irəli gəlir” [3, s.21].

N.S.Novruzova sintaktik bütöv və mətn anlayışlarını bir-birindən ayırmış, bu terminlərin sinonim kimi işlənməsi fikrinə qarşı çıxmışdır: “Dilçilikdə “mətn” sözünə sinonim kimi aşağıdakı terminlərdən istifadə edilir: cümlə (söyləm), sintaktik bütöv, frazafövqi vahid, period, diskurs, prozaik bəndlər, abzas, mürəkkəb sintaktik bütöv və s. Biz bu terminlərin mətnin tərkibinə daxil olan müstəqil real sintaktik vahidlər hesab edirik. Onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, son dövrün tədqiq və araşdırmaları həmin terminlərin biri digərinin sinonimi kimi işlədilməsinin lüzumsuz olduğunu da göstərmişdir” [4, s.27].

Tədqiqatlarda mətnin tərkib hissələri, əsasən, aşağıdakı formalarda göstərilir: 1. Sintaktik bütöv və cümlə; 2. Sintaktik bütöv və söyləm; 3. Sintaktik bütöv və abzas; 4. Sintaktik bütöv və period; 5. Sintaktik bütöv və diskurs; 6. Sintaktik bütöv və mürəkkəb sintaktik bütöv; 7. Sintaktik bütöv və frazafövqi vahid; 8. Sintaktik bütöv və prozaik (nəsr) bəndlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mətnin tərkib hissələrinə ayrılıqda nəzər salaq. Sintaktik bütöv struktur-semantik cəhətdən müstəqil olan cümlələrin vahid birliyindən ibarət olub məzmun və quruluş, ritm və intonasiya ilə bir-birinə bağlanan bir neçə cümlənin əlaqələrindən təşkil olunur [4, s.27]. Aydın ki, sintaktik bütövlə müqayisədə cümlə kiçik sintaktik vahiddir və bu kiçik sintaktik vahidlərin birləşərək müəyyən məna əlaqəsi yaratması nəticəsində sintaktik bütövlər yaranır. Sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələr sadə və mürəkkəb, təktərəkibli və cüttərəkibli, tabesiz və tabeli ola bilər.

İ.P.Raspopov göstərir ki, sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələr elə sintaktik vahidlərdir ki, o bilavasitə kommunikasiya və təfəkkür aktına daxil edilir. Sintaktik bütövləri əmələ gətirən cümlələrin sintaktik və məntiqi-qrammatik səviyyələrdən ibarət olduğunu göstərir. Müəllifin fikrincə, mətn daxilində cümlənin qazandığı əlamət – onun nisbətən bitmiş fikri ifadə etməsi və ifadə etdiyi məzmunu gerçəkliyə aid edilməsi – sintaktik səviyyədə öz izahını tapır. Cümlə yalnız

sintaktik bütöv çərçivəsində məntiqi-qrammatik səviyyədə tam formalaşır və buna görə də məntiqi-qrammatik səviyyəyə mənsub olur [7, s.37].

N.S.Novruzova mətndəki cümlələri qruplaşdırarkən yazır: “Mətdəki semantik yükün ağırlığı cümlələr arasında qeyri-bərabər bölüşdürülür. Bu bölgədə bəzi cümlələrin üzərinə daha çox yük düşsə, bir qrup cümlələr semantik yükün daşınmasında yalnız “köməkçi rolu oynayır. Mətdəki cümlələrin bu cəhətdən iki qrupa ayırmaq olar:

1. Müstəqil (sərbəst) cümlələr
2. Qeyri-müstəqil (asılı) cümlələr” [4, s.140].

Mətn daxilində bir neçə cümlə olur ki, əsas informasiyanı daşıyır və bu baxımdan istər semantik, istərsə də qrammatik cəhətdən digər cümlələrdən fərqlənir. Bu cümlələr müstəqil cümlələr adlanır və mətnin ağırlıq mərkəzi onların üzərində olur. Müstəqil cümlələr mətn daxilində “Adlıq cümlələr” şəklində və “Qapalı cümlələr” şəklində çıxış edir. Əgər mətdə cümlələr ümumi fikri və mənanı ifadə edərsə, onlar adlıq cümlələrdir. Müəllif əsas mətdə bildirmək istədiyi fikrə giriş olaraq adlıq cümlələrdən istifadə edir və əsas nüansların çatdırılmasına zəmin yaradır. Məhz buna görə də, dilçilik ədəbiyyatlarında adlıq cümlələr giriş cümlələr də adlandırılır. Qapalı cümlələr isə bir növ giriş cümlələrin geniş və aydın şəkildə izahıdır, əsas mətni təşkil edir. Başqa sözlə, əsas cümlə, bazis cümlə kimi terminlərdən də istifadə olunur.

Qeyri-müstəqil cümlə tiplərinə bunlar daxildir: Giriş – keçid cümlələr; İzahedici cümlələr; Nəticə - yekun cümlələr. Bunlardan ilki, mətnin giriş-keçid cümlələri adətən adlıq cümlədən sonra işlənir. Bu tip cümlələr həm adlıq cümlə ilə qapalı cümlələrin, həm də qapalı cümlələrlə izahedici cümlələr arasında işləyə bilər. N.S.Novruzova əsas informasiyanın toplandığı qapalı-bazis cümləyə keçməzdən əvvəl bir və ya bir neçə giriş-keçid cümlədən istifadə edir [4, s.143]. İzahedici cümlələr əsas fikrin izahı üçün istifadə edilən mətn cümlələridir. Nəticə-yekun cümlələri isə, adımdan da bəlli olduğu kimi mətdəki əsas mənanı tamamlamağa xidmət edir.

Mətnin tərkib hissələrindən biri olan sözləşmə dilçilikdə mətnin semantik cəhətdən ən kiçik və bitkin hissəsi hesab edilir, intonasiyasına görə müstəqil vahid kimi götürülür. N.S.Novruzova sözləşmə cümlə səviyyəsində götürür və qeyd edir ki, sözləşmə mətn daxilində cümlə komponentlərinin qruplaşmasından əmələ gəlir. Belə olduqda, sözləşmə seqmentə görə cümləyə uyğun gəlir. Sözləşmə struktur təşkili isə superseqment vasitələrin – intonasiya və söz sırasının köməyi ilə yaranır [4, s.31]. Dilçilikdə sözləşmə mətnə, yəni sintaktik bütövə bərabər tutmaq meyilləri olsa da, fikrimizcə, N.S.Novruzovanın da qeyd etdiyi kimi, sözləşmə cümlə ilə səsləşir, bununla belə intonasiya və söz sırasının köməyi ilə yaranır. Sözləşmə iki tərkib hissədən – tema və remadan ibarət olur. Subyekt qrupu rema, predikat qrupu isə tema adlanır. Predikat dedikdə informasiyanın mərkəzi nəzərdə tutulur, hər hansı məlumatın, informasiyanın təsdiq və ya inkarını bildirir.

V.B.Mateziusa görə, tema və rema aşağıdakılardan ibarətdir:

- Sözləşmənin çıxış nöqtəsi. Buna əsas nöqtə deyilir. Burada təsvir və nəql edən, verilən informasiya məlum olur.
- Yeni informasiyanı – yeni məlumatı bildirən hissə. Buna kommunikasiya nüvəsi də deyilir. Yeni məlumat, həmçinin informasiyanın canı, informasiyanın nüvəsi də adlandırılır [6, s.240].

Mətn, sintaktik bütöv terminləri ilə yanaşı və demək olar ki, eyni mənada bir sıra terminlərdən istifadə olunur. Lakin cümlə, sözləşmə, abzas, period, frazafövqi vahidlər kimi terminlər sintaktik bütöv termini ilə heç də həmişə mütləq sinonimlik təşkil edə bilmir. Biz onlar arasında olan oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə toxunmuşkən abzas terminindən də bəhs edək. Bu söz alman dilindən tərcümədə absatz – başlanğıc sətirdə çəkilmə, sintaktik bütöv kimi tərcümə olunur. Abzaslar özündə bir-birilə əlaqəli olan bir neçə sintaktik bütövü birləşdirmək xüsusiyyətinə malikdir. Sintaktik bütövlərlə müqayisədə abzaslar arasında fasilə daha böyük olur və bir neçə abzas birləşib makromətni yarada bilər.

N.S.Novruzova abzasa belə bir tərif verir: “Abzaslar mətnin funksional-üslubi xüsusiyyəti ilə bağlı olub, nitqin hissələrini təşkil edir, müəllifin fərdi manerası, qaydaya salınmış və ifadəli informasiyası ilə əlaqədar yaranır” [4, s.36]. Həmçinin müəllif qeyd edir ki, bir abzas bir sintaktik bütövə bərabər ola bilər. Dilçilikdə abzas və sintaktik bütövün eyniləşdirilməsi ilə bağlı çoxlu

fikirler olsa da, düşünürük ki, onları heç bir halda eyniləşdirmək olmaz. Bu fikirlə bağlı müddəaları ümumiləşdirsək, abzas və sintaktik bütöv arasındakı fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- Hər ikisi təbiət etibarilə müxtəlifdir.
- Abzas mətnin subyektiv bölməsidir, müəllifin pragmatik yanaşması ilə bağlıdır. Mürəkkəb sintaktik bütöv isə müəllifin deyil, mətnin pragmatik istiqamətindən asılıdır.
- Abzas üslubi-semantik kateqoriyadır, sintaktik bütövlər isə semantik və qrammatik kateqoriyadır.
- Abzaslar arasında fasilə sintaktik bütövlərlə müqayisədə uzun olur.

Bütün bu qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, bu iki termin quruluş etibarilə hər nə qədər oxşar xüsusiyyətlərə malik olsalar da, semantik baxımdan bir qədər fərqlənə bilər, hətta bəzən bir-birinin yerində işləyə bilərlər.

Sintaktik bütövün hissələrindən sayılan, bəzən isə eyni səviyyədə öyrənilən period isə yunan dilindən dilimizə gəlir, periodos sözündən götürülmüşdür. Mənası dairəvi fırlanma deməkdir. Mətn daxilində təkrar edilən elementlərin bir-birini tamamlaması period hesab edilir. Bu cür dil vahidləri sağ tərəfdən başlanğıc cümlə ilə qapanmış olur, bir növ dairə tamamlanır. Lakin sintaktik bütövlər bu cür qapanma tələb etmir. Həmçinin period da abzas kimi böyük olur və özündə bir neçə sintaktik bütövü birləşdirməklə dairəni qapadır. Bu zaman təkrarların rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Periodun qapanması üçün müstəqil leksik vahidlər, söz birləşmələri, ifadələr, cümlələr, ara sözlər, xitablar və nidalardan istifadə olunur. Period ən azı iki qütbə malik olmalıdır. Mətn birinci qütblə başlayıb, eyni elementli ikinci ünsürlə qapanmalıdır.

Periodun özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Period öz statusuna görə sintaktik bütövlərdən daha böyük konstruksiyadır. Bədii ədəbiyyatda period bəzən bir neçə sintaktik bütövü birləşdirən yarımbaşlıqlar şəklində reallaşır. Period üçün həcm məhdudluğu mövcud deyil. Onun tərkibindəki leksemləri cümlələri, hətta abzasları və sintaktik bütövləri bir qapalı konstruksiyada birləşdirə bilər. Belə mətnlərdə fikrin bir abzasda deyil, bir neçə abzasda tamamlanması mümkündür [4, s.43]. Buradan da bir daha aydın olur ki, period həm abzasdan, həm də sintaktik bütövlərdən böyük qapalı sintaktik vahiddir və onun tam anlaşılması üçün həcmcə daha böyük mətnlərin içərisindən götürülməsi lazımdır.

Bəzi alimlərin fikrinə görə, periodun təşəkkülündə frazafövqi vahidlərin rolu daha böyükdür. Frazafövqi vahidlər haqqında fikirlər daha çox mübahisə doğurur. Frazafövqi vahidləri bəzən mətnlə, abzasla (və ya abzasın bir hissəsi ilə), sintaktik bütövlə, aktual üzvlənmə ilə əlaqədar ayrılan hissə, nitq seqmenti və s. ilə eyniləşdirənlər vardır. Bəzilərinin fikrinə görə, frazafövqi vahidlərin vahid forması yoxdur, fonem şəklində də çıxış edə bilər, morfem, leksem, söz birləşməsi və hətta sintaktik bütöv şəklində də çıxış edə bilər. V.S.Yurcenkonun dediyi bir fikri xatırlayaq: “Təfəkkür vahidi hökm, dil vahidi cümlə, nitq vahidi isə məlumdur ki, fraza adlanır”. Fraza bir səsdən, bir morfəmdən, bir leksemdən, sintaqmdan, söyləmədən ibarət ola bilər, lakin o daha frazafövqi vahid ola bilməz, sadəcə frazalar toplusundan ibarət olar. Frazafövqi vahid isə frazalar fəvqündə dayanan frazadan ibarət olmalıdır. Elə buna görə də bir çoxları qeyd edirlər ki, frazafövqi vahid yalnız cümlələr əhatəsində özünü doğrulda bilər [2, s.430].

“Frazafövqi birləşmə mətn vahidlərindən biridir. O cümlələr qrupunun öyrənilməsinə kömək edir. Frazafövqi birləşmə (vahid) dil vahidi kimi öyrənilir. Burada birinci cümlə həmişə müstəqil və möhkəm başlanğıca malik olur, onun sol sərhədi möhkəmdir” [5, s.106].

“Fraza fəvqi vahid birxətli sintaktik ardıcılıqda düzölmüş və ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan cümlələrdən ibarətdir” [8, s.18].

Daha çox ingilis dilçiliyində rast gəldiyimiz diskurs termini demək olar ki, status etibarilə mikromətnlərlə - sintaktik bütövlərlə üst-üstə düşür. Diskurs bir-birilə bağlı olan iki və daha artıq cümləni özündə birləşdirir və cümlədən böyük dil vahidi hesab edilir. Diskursun əsas xüsusiyyəti cümlədə əlaqələndirmə mənası yaratmasıdır.

Məlum olduğu kimi dilçiliklə bağlı ədəbiyyatlarda mürəkkəb sintaktik bütöv anlayışı demək olar ki, sintaktik bütöv anlayışı ilə paralel götürülmüşdür. Sintaktik bütövün bu cür adlandırılması təsadüfi deyildir. Çünki mətn özü mürəkkəb sintaktik vahiddir, mürəkkəb konstruksiyadır və özlüyündə müxtəlif sintaktik vahidləri birləşdirir. Bu zaman deyə bilərik ki, söyləm, sintaktik

bütövlər, period, frazifövqi vahidlər, mürəkkəb sintaktik bütövlər birlikdə makromətni təşkil edir. Mikromətnlər isə kiçik sintaktik bütövləri – diskurs, abzas, prozaik bəndləri ehtiva edir.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynova M.Ə. Mətnin interpretasiyasında sintaktik-semantik və koqnitiv amillər. Bakı, Sabah, 2007, 166s.
2. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. morfologiya, sintaksis. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 942s.
3. Kərimova Ş.H. Mətnin kommunikativ strukturu. filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2003, 140s.
4. Novruzova N.S. Sintaktik bütövlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 1988, 200s.
5. Воронцова Т.И. Структурно-семантический анализ Баллады Р.Бренса "Джон ячменное зерно". -Лингвистический анализ художественного текста. Сборник научных трудов, Смоленск, 1981.
6. Матезиус В.Б. Основная функция порядка слов в чешском языке. -Пражский лингвистический кружок. М., 1967.
7. Распоров И.П. Актуальное членение предложения. Уфа, 1961.
8. Сольганик Г. Я. Синтаксическая стилистика. Высшая школа, М., 1975.

Abdulazizova S.

Text and its components (Summary)

A text is a syntactic unit in which sentences that are lexically and grammatically related in the language around a certain idea, combination of topic. There are various terms that are used as a synonym for the word "text" in linguistics. Sentence (clause), syntactic whole, phraseological unit, period, discourse, prosaic paragraphs, paragraph, complex syntactic whole can be shown as an example. In this regard, two directions are observed in research. A number of researchers consider the terms we have mentioned to be synonymous, some of them distinguishes them from each other. In the scientific literature, texts are also studied in two forms- the form of micro and macro texts.

Абдулазизова С.

Текст и его компоненты (Резюме)

Синтаксическая единица языка, образованная в результате объединения схожих с лексической и грамматической точки зрения предложений вокруг одной темы и мысли называется текстом. В языковедении используются несколько терминов в качестве синонима слову «текст». В качестве примера можем привести такие термины, как предложение, синтаксическое целое, разговорно единое, период, дискурс, прозаические абзацы, абзац, сложное синтаксическое целое и т.д. По отношению к данному вопросу существует два направления исследований. Если некоторые исследователи считают называемые термины синонимами, то другие различают их. Также в научной литературе тексты изучаются в двух формах – микро и макротексты.

Rəyçi: dos. M.Hüseynova

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTURU VƏ KOMPONENTLƏRİNİ BAĞLAYAN VASİTƏLƏR

Açar sözlər: səbəb budaq cümləsi, bağlayıcı, intonasiya.

Key words: adverbial clause of reason, conjunction, intonation.

Ключевые слова: каузальное предложение, подчинения, интонация.

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədə davam etmiş və ya sonlanmış hadisə haqqında məlumat verməyə xidmət edir. Bu zaman tabelilik insonasiyası və tabelilik bağlayıcısı mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayır. İngilis dilində səbəb-nəticə əlaqəsi müxtəlif mənə növlərinə malikdir. Yəni bu mənə əlaqəsinin fərqli təzahürlərinə rast gəlmək mümkündür. Dilçilikdə və fəlsəfədə səbəb – kausalıq anlayışının məntiqi sonu nəticə hesab olunur. Buna görə də aralarında qırılmaz bir əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə dilçilikdə tabelilik insonasiyası və tabelilik bağlayıcısı vasitəsilə yaradılır.

Dilin əsas funksiyası ünsiyyət qurmaq və fikir mübadiləsi aparmağa kömək etməkdir. Fikrin aydın və müfəssəl şəkildə ifadə edilməsi üçün dildə müxtəlif vahidlərdən istifadə olunur. İngilis dilində də bu vahidlərin içərisində budaq cümlələr xüsusi yerə malikdir. Bu məqaləmizdə ingilis dilində zərf budaq cümləsinin bir növü olan səbəb budaq cümlələrindən (the adverbial clause of cause) bəhs edəcəyik.

İngilis dilində səbəb budaq cümləsi baş cümlə ilə birbaşa bağlı olur və əsas fikri izah edərək səbəbini açıqlayır. Why? sualına cavab verir. Səbəb budaq cümləsindəki hadisə baş cümlədə davam etmiş və ya sonlanmış olur. Baş və budaq cümlə müəyyən vahidlərlə bir-birinə bağlanır. İngilis dilində bir sıra tabelilik bağlayıcıları vardır ki, səbəb budaq cümləsi ilə baş cümləni əlaqələndirməyə xidmət edir: *because, since, as, in case, seeing (that), as long as, with, what with, in that and while* və s. Bağlayıcıların səbəb budaq cümləsinin strukturuna, semantikasına təsiri ilə bağlı növbəti fəsildə bəhs edəcəyik.

R.Quirk ingilis dilində səbəb budaq cümləsi və baş cümlə arasında iki əlaqə növünün mövcud olduğunu göstərir:

1. Vasitəsiz səbəb əlaqəsi (Direct reason relationships):

Bu əlaqələr dildə mövcud olan müxtəlif mənə çalarlarını ifadə edirlər. Vasitəsiz səbəb əlaqəsi (Direct reason relationships) özlüyündə aşağıdakı mənə əlaqələrinə malikdir:

a) Səbəb-təsir (Cause and effect).

Nümunə əsasında, bu əlaqəni izah edək. Məsələn, *The roses are growing so well because I watered them* dedikdə, *Qızılgüllər yaxşı böyüyür, çünki mən onları suladım*. Burada güllərin yaxşı böyüməsinə səbəb mənim onları yaxşı sulamağımıdır. Bu tip cümlələrdə səbəb-nəticə əlaqəsində mövcud olan bitkinlikdən ziyadə, daha çox davam edən hərəkət, situasiya verilir. Aydındır ki, nəticə öncə gəlir, səbəb sonda işlənir. Qeyd etdiyimiz yarımqrupa daxil cümlələrin xəbəri feilin müxtəlif zamanında işləyə bilər.

Bu cür cümlələrə *the cause for/the reason that* kimi birləşmələri əlavə edib işlətmək etmək mümkündür: *The cause for the roses growing so well is that I watered them. The reason that the roses are growing so well is that I watered them.*

b) Səbəb-nəticə (Reason and consequence).

I watered the roses because they were dry. (Mən qızılgülləri suladım, çünki onlar quruyub). Bu cümlədə nəticə göz önündədir, hərəkət bitmişdir və hər iki hərəkət eyni (keçmiş) zamanda ifadə olunur.

c) Motivasiya-nəticə (Motivation and result).

Başlıqdan da aydın olduğu kimi nəticənin yaranmasına təkan verən əsas hərəkətverici qüvvə motivasiyadır. Bir növ motivasiya səbəb rolunda çıxış edir. Məsələn, *I watered the roses because my mum told me so. (Mən qızılgülləri suladım, çünki anam mənə dedi).*

d) Şərait və nəticə (Circumstance and consequence).

Vəziyyət, situasiya səbəb kimi çıxış edir və nəticəyə gətirib çıxardır. *Since the weather has improved, the game will be held as planned. (Hava yaxşılaşdığı üçün oyunlar planlandığı kimi keçiriləcək)*

2. Vasitəli səbəb əlaqəsi (Indirect reason relationship).

Bu qrupa daxil olan cümlələrdə səbəb-nəticə əlaqəsi özünü hərəkət, yaxud situasiya daxilində deyil, hökm formasında göstərir. *Mary is your favourite cousin, because your parents told me so.*

Bəzən də bu tip cümlələrdə tabelilik bağlayıcısı *because* öz yerini *since* bağlayıcısına verə bilər və ya onu əvəz edə bilər:

Since your parents told me so, I can say that Mary is your favourite cousin. (5,1040)

Yuxarıda səbəb-nəticə əlaqəsinin ingilis dilində müxtəlif mənə növlərinə toxunduq. Bunu da deməliyə ki, dilçilikdə və fəlsəfədə səbəb – kausal anlayışının məntiqi sonu nəticə hesab olunur və bu baxımdan aralarında qırılmaz bir əlaqə mövcuddur. Baş cümlə səbəb bildirərsə, budaq cümlə nəticə, baş cümlə nəticə bildirərsə, budaq cümlə səbəb mənasını ifadə edir”. (3, 104)

Y.İ.Rüstəmov isə yazır: “Səbəb-nəticə əlaqələri universal əlaqənin bir növüdür. Səbəb (*lat. Causa*) deyəndə elə hadisə başa düşülür ki, onun fəaliyyəti başqa bir hadisəni meydana gətirir, dəyişdirir və öz arxasınca aparır; yaranan yeni hadisə isə nəticədir. Səbəb-nəticə arasındakı əlaqəni səbəbiyyət əlaqəsi də adlandırmaq olar. Bu əlaqə müəyyən qarşılıqlı təsirə əsaslanır”. (1, 132-133)

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, səbəb və nəticə əlaqələri bir-biri ilə kausal implikasiya vasitəsilə bağlı olsa da, hər biri ayrıca dil hadisəsidir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi nəticə səbəbin genetik hərəkətinin yekunudur. Bu zaman səbəb – törədən hadisə, nəticə isə törənmiş hadisə hesab olunur. Zaman baxımdan da öncə səbəb, daha sonra nəticə meydana çıxır və ingilis dilində bu tip budaq cümlələrin xəbəri feilin xəbər şəkli ilə ifadə olunur. Əsasən də, feilin keçmiş zamanında baş verən hərəkətdən bəhs edilir. Məsələn, *Because everything looked different, I had no idea where to go.*

Tabeli mürəkkəb cümlə daxilində həm baş, həm də budaq cümlənin xəbəri eyni zamanda ifadə olunsa, əksər hallarda nəticə səbəbi izləyir. Tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərində xəbər müxtəlif zaman formaları ilə ifadə olunduqda belə, səbəb və nəticə mənalarının ardıcılığının şahidi olur. Məsələn, *He can not give a definite answer, because they took part long ago. (3, 105)*

İngilis dilində baş və budaq cümləni bir-birinə bağlayan vasitələr arasında tabelilik intonasiyası və tabelilik bağlayıcısı xüsusi rola malikdir. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən ən qədim vasitə intonasiyadır. Əgər mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri başqa vasitələrlə əlaqələndirilibsə, burada intonasiya da müəyyən qədər rol oynayır. Lakin mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlamağa heç bir vasitə olmadıqda, burada əlaqələndirmək üçün əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür. İntonasiya yalnız cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməyə xidmət etmir. Həmçinin fikrin, mənanın doğru, düzgün çatdırılmasında mühüm rola malik bir vasitədir.

Səbəb odur ki, cümlə kontekstə uyğun olaraq müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. İngilis dilində heç bir bağlayıcı vasitə olmadan, intonasiya ilə bağlanan bir sıra tabeli mürəkkəb cümlələr mövcuddur. Lakin səbəb budaq cümləsi tabelilik intonasiyası tabelilik bağlayıcısı ilə birlikdə müşahidə edilir. Əsasən şifahi nitqdə xüsusi rola malik olan intonasiya tabeli mürəkkəb cümlə kimi səbəb budaq cümləsinin yaranmasında aydın məsələdir ki, xüsusi iştirak edir. Bu da o deməkdir ki, səbəb budaq cümləsinin yazılı nitqdə ayırd edilməsində və səbəb mənə yükünün, məzmunun ifadəsində səbəb tabelilik bağlayıcıları mütləq şəkildə verilməlidir. İngilis dilində səbəb məzmunu ifadə edən bağlayıcılar müxtəlifdir və G.Zeynalli geniş şəkildə onları doktorluq dissertasiyasında göstərmişdir: *because, as, since, inasmuch as, while, on the ground that, seeing that, considering that, for the reason that, owing to the fact that, in that, now that, more by token, due to the fact that,*

because of the fact that, by virtue of the fact that, in the light of the fact that, in view of the fact that, on account of the fact that və s. (4,8)

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan morfoloji vasitələr bağlayıcıdır. Lakin tabelilik bağlayıcılarının bir növü olan səbəb bağlayıcıları qrammatik baxımdan təkcə mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlamağa xidmət etmir. Səbəb məzmununun mürəkkəb cümlə daxilində tabelilik bağlayıcısı ilə ifadəsini də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu bağlayıcılar səbəb budaq cümləsində səbəb mənə çaları yaradırlar. Bu baxımdan səbəb bağlayıcılarının ingilis dilində yerinə yetirdikləri funksiyaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Səbəb bağlayıcılarının ilk vəzifəsi, digər tabeli bağlayıcılar kimi (səbəb) budaq cümləni baş cümləyə bağlamaqdır.
2. Səbəb bağlayıcılarının digər vəzifəsi mətnin komponentləri arasında əlaqə yarada bilməkdir.
3. Səbəb bildirən bağlayıcılar özlüyündə səbəb məzmununu daşdığı üçün, siktaktik vahiddə də o mənanı ifadə etməyə xidmət edir.

Həmin bağlayıcılar biri digərinə səbəb olan və səbəbə görə də biri başqasına tabe olan iki cümlə arasında işlənir, onları bir-birinə bağlayır. İngilis dilində səbəb konsepti səbəb budaq cümləsi ilə ifadə olunur. Bu budaq cümlənin başlıca cəhətlərindən biri, bir qayda olaraq, budaq cümlə səbəbi, baş cümlə isə həmin səbəb əsasında alınan nəticəni bildirməsidir. Yəni, həmin budaq cümlə baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin səbəbini ifadə edir. Ya baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi-səbəb zərfliyi olur və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, konkretləşdirilir, yaxud da budaq cümlə bilavasitə baş cümlənin xəbərinə aid olub, xəbərlə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin səbəbini müəyyənləşdirir: *The film is unusual in that there are only four actors in it.. We won't be able to come because of the bad weather. She was unable to run due to a leg injury. She was looking all better for her stay in hospital.*

İngilis dilində səbəb budaq cümləsinin komponentləri arasında əlaqə yaradan səbəb bağlayıcıları arasında ən çox istifadə olunanlar aşağıdakılardır: *because (çünki), as (görə, belə ki), for (ona görə ki), since (madam ki), for the reason that (buna görə), for fear that (buna görə), now that (bir halda ki), on the ground that (buna görə), seeing that (buna görə)*

M.Svon *as, because, since* və *for* bağlayıcılarının işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onların aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərir. Hər dörd bağlayıcı müəyyən bir səbəbi göstərmək üçün işlənilir. *As* və *since* dinləyici və oxucuya artıq məlum olan səbəbi və həmin səbəbin cümlədə o qədər də vacib olmadığını bildirmək üçün işlənir və adətən cümlənin əvvəlində gəlir: *As it's raining again, so we'll have to stay at home. Since she had not paid her bill her electricity was cut off.*

As və *since* bağlayıcılı budaq cümlələr nisbətən rəsmi xarakter daşıyır, danışiq dilində isə həmin fikir daha çox *so* bağlayıcısı ilə ifadə edilir. *Because* bağlayıcısı səbəbi daha qabarıq nəzərə çatdırır və əksər hallarda dinləyiciyə və oxucuya məlum olmayan yeni informasiya vermək üçün işlənilir. Göstərilən səbəb cümlənin vacib hissəsi olduqda, *because* bağlayıcılı budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir: *Why am I leaving? I am leaving because I am fed up!* Bəzən isə *because* bağlayıcılı budaq cümlə ayrıca da işlənə bilər: *Why are you laughing? Because you look so funny!* Burada *as* və *since* bağlayıcılarını işlətmək olmaz.

For bağlayıcısı da yeni informasiya vermək üçün işlənir, lakin onun göstərdiyi səbəb gecikmiş izahat və ya fikir kimi başa düşülür. Belə halda *for* bağlayıcılı cümlə əvvəldə gəlmir və ayrılıqda işlənə bilməz. Onun bu cür işlənməsi rəsmi yazı üslubuna xasdır. *I decided to stop and have lunch for I was feeling hungry. (2, 73-74)*

Qeyd üçün deyək ki, *for* bağlayıcısı elmi ədəbiyyatlarda həm tabeli mürəkkəb cümlələr arasında səbəb əlaqəsi yaratmağa, həm də tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında səbəb-nəticə əlaqəsi yaratmağa xidmət etdiyi göstərilir. Bu zaman dilçilər arasında fikir ayrılığı yaranır. Bir qisim tədqiqatçı qeyd edilən fikrə qarşı çıxaraq, *for* bağlayıcısının təkcə həm səbəb, həm də nəticə ifadə edə bilməsini qəbul etmir.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədova G. Səbəb-nəticə konseptinə fəlsəfi və linqvistik baxış. İpək yolu. No.2, 2020, s.131-139.

2. Hacıyev E.İ. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim, 2006, 268s.
3. Mehdiyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb cümlə daxilində səbəb, məqsəd və nəticə mənalı istiqamətlər. Filologiya məsələləri – N9,2014, 104-108s.
4. Zeynallı G.R. Müasir ingilis dilində səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyi: Fil.e.d... dis. avtoreferatı. Bakı: 2018, 24 s.
5. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A comprehensive grammar of the English language. London and New York: Longman, 1985, 1779 p.
6. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English. - M.: Высшая школа, 1982, 391 p.

Alishzada U.

**The means of linking the structure of adverbial clauses of reason
and their components in English
(Summary)**

An adverbial clause of reason gives the information about an event that has continued or ended in the main sentence. In this case, subordinate conjunction and intonation link the components of compound sentences. In English, cause-effect relationship has various meaning types. In other words, one might see different manifestations of this relationship. In linguistics and philosophy, the logical conclusion of the concept of cause effect is considered to be a result. Therefore, there is an unbreakable connection between them. In linguistics this connection is established with subordinate intonation and conjunction.

Алышзаде У.

**Средства связи структуры и компонентов сложносочиненных предложений с
придаточными предложениями в английском языке
(Резюме)**

Каузальное предложение служит для предоставления информации о событии, которое продолжилось или закончилось в главном предложении. В этом случае подчинённость подчинённости и подчинённость подчинённости соединяют компоненты сложноподчинённого предложения. В английском языке причинно-следственные связи имеют разное значение. То есть можно встретить разные проявления этой смысловой связи. В лингвистике и философии логическим завершением понятия причины и следствия считается результат. Поэтому между ними существует неразрывная связь. В языкознании эта связь устанавливается через подчинение интонация и подчинение подчинения.

Rəyçi: f.f.d., b/m. G.Zeynallı

TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ TABELİLİK ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: tamamlıq budaq cümlələri, tabelilik əlaqəsi, intonasiya.

Key words: object subordinate clauses , subordination, intonation.

Ключевые слова: полные ответвления, подчинение, интонация.

İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında tabelilik əlaqəsi müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Bu əlaqə vasitələri budaq cümlənin növlərinə uyğun olaraq dəyişir. Tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələrlə bağlı dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin sözügedən tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan vasitələr əsasında dördü fərqlənir. Bunlar tabelilik bağlayıcıları, tabelilik intonasiyası, bağlayıcı söz və söz önüləridir.

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələr arasında tabelilik əlaqəsi müxtəlif üsullarla ifadə olunur. T.B.Umirzakov bu üsulların yeddisini qeyd edir: Bağlayıcılar; Bağlayıcı sözlər (bağlayıcı əvəzlilər, bağlayıcı zərflər); Söznülər; Qoşmalar; Ədatlar; Affikslər; Tabelilik intonasiyası. (3, s.40)

İngilis dilində tamamlıq budaq cümlələrinin komponentləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqənin ifadə vasitələrinin araşdırılması dilçilik baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Apardığımız araşdırmalardan aydın olur ki, ingilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə əsasən aşağıdakı ifadə vasitələri ilə bağlana bilər:

-bağlayıcılarla (*that, if, whether, lest*): *I suddenly remembered that I had no money.*

-bağlayıcı sözlərlə. Bağlayıcı sözlər isə bağlayıcı əvəzlilər (*who, whom, whose, what, which, whoever, whatever, whichever* və s.) və bağlayıcı zərflərdən (*where, wherever, when, whenever, why, how* və s.) ibarət olur. *She had forgotten where they were.*

-söznüləri ilə. Söznüləri ingilis dilində tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan əsas vasitələrdəndir və misal olaraq *about, for, after, before, to, except, of* və s. göstərmək olar: *I was astonished at what they had told me.*

-tabelilik intonasiyası ilə. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin başqa ifadə vasitələri, yəni bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər olmadıqda, bu zaman əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür. Belə vəziyyətdə ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri ardıcıl sıralanır, bu da tabelilik intonasiyası ilə müşayiət olunur. Məsələn: *I think I should like him very much.*

İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin ifadə üsulları içində ən geniş istifadə olunanı bağlayıcılarla əlaqədir. İngilis dilində tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələr bunlardır: *that, if, whether, lest.*

That bağlayıcısı. Bu bağlayıcılar arasında ən fəal iştirak edən *that* bağlayıcısı çoxmənalı tabelilik bağlayıcısıdır. Tək tamamlıq budaq cümlələrini deyil müxtəlif növ budaq cümlələrini də baş cümləyə bağlamağa xidmət edir: 1. *I am bound to state that he never told me she was good-looking. (Mən bildirməliyəm ki, o heç vaxt mənə deməmişdir ki, onun görkəmi gözəldir.)* 2. *Everything that you may want is in the wardrobe. (Sənin istədiyin hər şey paltar şkafindadır)* Burada birinci cümlədə *that* bağlayıcısı tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlamışdır. İkinci cümlədə isə təyin budaq cümləsini baş cümləyə bağlamağa xidmət etmişdir.

İngilis dilinin tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar “that” bağlayıcısı ilə bağlanan tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə strukturunun tarixən *I saw that: he is here* tipli sintaktik modelə uyğun gəldiyini qeyd edirlər. İşarə əvəzliyi olmuş *that* həmin modeldə feilin vasitəsiz tamamlığı rolunda çıxış etmişdir. Sonradan bütöv cümlənin strukturunun dəyişməsi nəticəsində

“that” sözünün semantik və sintaktik funksiyasının işarə əvəzliyi – tabelilik bağlayıcısı istiqamətində dəyişməsi baş vermişdir. Qeyd edilən modeldə “that” leksik mənasını itirərək cümlənin yalnız formal cəhətdən bağlanması iştirak edir. Bəlkə də məhz bu səbəbdəndir ki, bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə “that” bağlayıcısının işlənməsi məcburi xarakter daşımır. (3, s.41-42)

Nümunələrə nəzər saldıqda məlum olur ki, that bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində feil, əsasən, keçmiş zaman (Past Indefinite), indiki zaman (Present Indefinite və Present Perfect) zaman formalarında, çox az hallarda isə gələcək zaman (Future Indefinite) formalarında işlənmişdir. Qeyd edək ki, feilin vasitəli şəkillərinin və əmr şəklinin işlənməsi çox az nümunədə rast gəlinən haldır.

Dilçilik ədəbiyyatında belə bir fikir mövcuddur ki, tabeli mürəkkəb cümlədə “that” bağlayıcısının olub-olmamasının mənanın reallaşmasına təsir göstərmir və ona görə tamamlıq budaq cümlələrinin bağlayıcısız, yaxud bağlayıcı ilə (*that*) işlənməsi arasında fərq qoymaq lazım gəlmir. M.Əsədova yazır ki, belə bir fikirlə heç də razılaşmaq olmur. Belə ki, cümlədə that bağlayıcısının düşməsi tabeli mürəkkəb cümlənin semantik strukturunun əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, “*I don't like those who claim unadvisedly that he doesn't want to obey*” cümləsində “that” bağlayıcısının düşməsi belə onun mənasında ciddi şəkildə dəyişmə baş verir. Belə ki, qeyd edilən cümlədən “that” bağlayıcısını götürsək, onda *unadvisedly* zərfinin claim feilinə, yoxsa *doesn't want to obey* birləşməsinə aid olduğunu başa düşmək çətindir, nəticədə həmin cümləni iki şəkildə şərh etmək olar: 1. *Mən tabe olmaq (sözü baxmaq) istəmədiyini düşünmədən bəyan edən adamları xoşlamıram.* 2. *Mən onun düşünmədən tabe olmaq (sözə baxmaq) istəmədiyini bəyan edən adamları xoşlamıram.* (3, s.42-43)

Tədqiqatlardan gəldiyimiz qənaətə əsasən, “that” bağlayıcılı tamamlıq budaq cümlələri “that” bağlayıcısı olmayan tamamlıq budaq cümlələrinə nisbətən daha az danışıq üslubu çalarına malikdir və Amerikan ingiliscəsinə baxanda Britaniya ingiliscəsində daha çox rast gəlinir. *That* bağlayıcılı tamamlıq budaq cümlələri əsasən yazı üslubu üçün səciyyəvi olan az işlək feillərdən sonra geniş şəkildə işlənir: *to agree, to argue, to announce, to assume, to contend, to conceive, to calculate, to indicate, to hold, to learn, to object, to maintain, to suggest, to reply, to observe etc.*

“That” bağlayıcısı *to presume, to tell, to believe, to think, to suppose* feillərindən sonra işlənir. Lakin bir sıra feillər var ki, onlardan sonra *that* bağlayıcısı işləndə bilər, işlənməyə də bilər: *to see, to say, to confess, to declare, to consider, to hear, to grant, to propose, to understand, to know* və s.

If və whether bağlayıcıları. Nəqli tipli tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamaq üçün “that” bağlayıcısından istifadə edilirsə, sual tipli tamamlıq budaq cümlələrini baş cümlə ilə əlaqələndirmək üçün *if və whether* bağlayıcılarından istifadə olunur. İngilis dilində sual cümlələrinin müxtəlifliyini nəzərə alsaq, qeyd etməliyik ki, *if və whether* yalnız ümumi sual tipli budaq cümlələri baş cümləyə bağlayır. Əslində, bu cümlələr sual deyil, nəqli cümlələrdir. Həmçinin *if və whether* bağlayıcıları ilə bağlanan cümlələrin məzmununda şübhə, qeyri-əminlik mənası üstün olur: *She asked me if I was going to the Red Cross and make bandages. (O, məndən soruşdu ki, mən Qırmızı Xaçə gedib, sarğı sarıtdıracağam mı.)*

If və whether bağlayıcıları təkcə tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamağa xidmət etmirlər. *If* bundan başqa şərt budaq cümlələrini, *whether* isə mübtədə və xəbər cümlələrini də baş cümlə ilə əlaqələndirə bilər.

If və whether bağlayıcıları ilə verilən tamamlıq budaq cümlələri ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən həm sadə, həm də tabeli mürəkkəb cümlə kimi götürülə bilər: Məsələn, “*I don't know if he will come*” cümləsi sadə cümlə kimi “*Mən onun gəlib-gəlməyəcəyini bilmirəm*” şəklində tərcümə oluna bildiyi kimi, mürəkkəb cümlə formasında isə “*Mən bilmirəm ki, o gələcək, ya gəlməyəcək*” şəklində tərcümə olunur.

Tamamlıq budaq cümlələrin üslubi çaları əksərən istifadə olunan bağlayıcıdan asılı olur. Bu baxımdan *if və whether* bağlayıcıları bir-birindən bir qədər fərqlənir. Kitab, yazı üslubunda əsasən *whether* bağlayıcısına üstünlük verilir. *If* isə bu cəhətdən neytral bağlayıcıdır. Eyni zamanda semantik cəhətdən də bu iki bağlayıcı arasında fərq vardır. Belə ki, *whether* semantik cəhətdən

ikisindən hansı məzmununu ifadə etdiyinə görə çox vaxt budaq cümlədə alternativ, yəni seçmə sualın nəqli formada ifadəsində işlənir: He asked whether I preferred Turkish or Greek food. Nümunədən də aydın olduğu kimi *whether* bağlayıcısı *or* bağlayıcısı ilə qoşa şəkildə işləyə bilər. Hətta bu məqamı nəzərə alan bəzi tədqiqatçılar tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən bəhs edərkən mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan bağlayıcılar arasında *whether...or* qoşa bağlayıcısını da göstərmişlər. (3, s.46)

Fikrimizcə, *whether...or* tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcı vasitədən daha çox leksik mənasında “*ikisindən hansı*”ni nəzərdə tutduğu *or* bağlayıcısı ilə birləşir. Əgər *whether...or* bağlayıcısını baş və budaq cümlə arasında bağlayıcı vasitə kimi qəbul etsək, o zaman eyni vəziyyətdə *if...or* qoşa bağlayıcısını da bağlayıcı vasitə kimi qəbul etmək lazım gələcək. Çünki eyni vəziyyətdə *if...or* birləşməsinin də işlənməsi mümkündür.

Əgər tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində iki eyni növlü tamamlıq budaq cümləsi varsa, bu zaman bu cümlələrdən biri *if*, digəri isə *whether* bağlayıcısı ilə başlayır. Tamamlıq budaq cümlələri bir-birilə *or* bağlayıcısı ilə birləşir: *I don't know if he is in London or whether he is in Moscow.* (Mən bilmirəm ki, o, Londondadır, yoxsa Moskovada)

Lest bağlayıcısı. Dilçiliklə bağlı elmi ədəbiyyatlarda *lest* bağlayıcısı ilə bağlı fikirlər ziddiyyət təşkil edir. Bir qrup tədqiqatçının fikrinə görə, *lest* bağlayıcısı yalnız səbəb-məqsəd budaq cümləsini baş cümləyə bağlamağa xidmət edir. Digər tədqiqatçıların fikrincə isə, *lest* bağlayıcısı həmçinin tamamlıq budaq cümləsini baş cümlə ilə əlaqələndirən vasitədir. (3, s.49)

İngilis dilinə xas yazılı materiallar üzərində apardığımız təhlildən belə nəticəyə gəldik ki, digər bağlayıcılara görə *lest* bağlayıcısı çox nadir hallarda işlənir. *Lest* bağlayıcısından istifadə etmək əsasən kitab üslubu üçün xarakterikdir və bu bağlayıcının semantikasına diqqət etsək, məzmununda qorxu, çəkinmə, ehtiyat etmə mənalarnı daşdığına görmək olur. Son olaraq bunu da qeyd edək ki, *lest* bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanan tamamlıq budaq cümləsinin xəbəri çox vaxt feilin vasitəli şəkilləri ilə ifadə olunur: *They were terrified lest someone should discover their secret hiding place.* (Onlar qorxurdular ki, kimsə onların xəlvəti gizləndiyi yeri tapar).

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirən əsas vasitələrdən biri də bağlayıcı sözlərdir. Bağlayıcı sözlərə nisbi sözlər də deyilir. İngilis dilində bağlayıcı sözlər zərflərdən və bağlayıcı əvəzlilərdən ibarətdir. Bunların içində say etibarilə bağlayıcı əvəzlilər üstünlük təşkil edir. İngilis dilində əsas bağlayıcı sözlər bunlardır: *what, which, who, whom, whose, where, how, why, whatever, whichever, whoever, wherever, whenever, whence, how much, how many.* Nümunələrə nəzər salaq: *I never know how well he could sing.* (Mən heç bilmirəm ki, o necə yaxşı oxuya bilərdi); *Whatever he'll do I can't think.* (Mən fikirləşə bilmirəm ki, o nə edəcək); *You know how much money that is.* (Siz bilirsiniz ki, bu nə qədər puldur); *David wondered why number 4 was so confident.* (David maraqlandı, nə üçün 4 nömrəli belə inamlıdır).

Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən ən qədim vasitə intonasiyadır. Əgər mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri başqa vasitələrlə əlaqələndirilibsə, burada intonasiya da müəyyən qədər rol oynayır. Lakin mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlamağa heç bir vasitə olmadıqda, burada əlaqələndirmək üçün əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür.

Heç bir bağlayıcı vasitə olmadan yalnız intonasiya ilə qurulan mürəkkəb cümlələrdə qrammatik mənanı müəyyən etmək çox çətin olur. Yəni cümlənin tabesiz, yaxud tabeli olduğunu müəyyən etmək çətinləşir, hətta mümkün olmur. Səbəb odur ki, cümlə kontekstə uyğun olaraq müxtəlif mənalara ifadə edə bilər. Belə qarışıqlıq yaranmaması üçün biz tabelilik intonasiyası ilə bağlanan tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr dedikdə tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləyə heç bir əlaqə vasitəsi olmadan bağlanmasını nəzərdə tuturuq. Belə vəziyyətdə isə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri ardıcıl sıralanır ki, bu da həmişə tabelilik intonasiyası ilə müşayiət olunur. O.Musayev bunu yanaşma üsulu adlandırır. (6, s.275) *I'm quite sure I'll understand it. Mən tam əminəm, onu başa düşəcəyəm. He thought he had never seen anyone so beautiful. O fikirləşdi ki, heç vaxt belə gözəl görməyib.*

İngilis dilində tabelilik intonasiyası ilə bağlanan tamamlıq budaq cümlələrində *that* bağlayıcısını rahatlıqla yerinə qaytarmaq mümkündür: *She says he is right = She says that he is right.*

Çevik strukturlu tamamlıq budaq cümlələri ingilis dilində həmçinin intonasiya ilə bağlanır və bu zaman belə cümlələrdə tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə görə müxtəlif mövqələrdə işlənə bilər: *I could not believe she was really there. (Mən inana bilmirdim ki, o, həqiqətən, orada idi); I think you are wrong. (Düşünürəm ki, siz səhv edirsiniz); The fishermen thought they were at a hundred. (Balıqçı düşündü ki, onlar yüzüncü məsafədədirlər).*

İngilis dili materialları əsasında tamamlıq budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələrin işlənmə xüsusiyyətləri ilə tanış olduq. Nümunələrdən də aydın olur ki, tabelilik əlaqəsi yaratmaqda bağlayıcı və bağlayıcı sözlər, tabelilik intonasiyası, söz önləri xüsusi rola malikdir. Komponentləri tabelilik intonasiyası ilə bağlanan tamamlıq budaq cümləsi *that* bağlayıcılı tamamlıq budaq cümləsi ilə sinonimlik təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. - Bakı: "Azərtədrisnəşr", -1964, -366s.
2. Abdullayev Ə.Z. Sintaksisin aktual məsələləri: tabeli mürəkkəb cümlənin tədqiqi. -Bakı: "ADU", -1987, -82s.
3. Əsədova M.N. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri. -Bakı: "Nurlan", -2007. -145s.
4. Hacıyev E.İ. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim, 2006, 272s.
5. Məmmədova G.M. İntonasiyanın spesifik xüsusiyyətlərinə dair.//Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.-2018.- №8.- s.76-79.
6. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. -Bakı: "Qismət", -2007, -587s.

Atababayeva G.

Subordination of subordinate clauses in compound sentences

(Summary)

In English, the relationship of subordination between the components of subordinate clauses is expressed in different ways. These means of communication vary according to the type of branch sentence. There are different opinions in linguistics about the means of connecting a complete branch sentence to a main sentence. However, there are four differences in the means by which the components of the compound sentence in question are connected. These are subordinate clauses, subordinate intonation, conjunctions and prepositions.

Атабабаева Г.

Подчинение придаточных предложений в сложных предложениях

(Резюме)

В английском языке отношение подчинения между компонентами придаточных предложений выражается по-разному. Эти средства связи различаются в зависимости от типа ответвления предложения. В языкознании существуют разные мнения о способах соединения полного ответвленного предложения с главным предложением. Однако есть четыре различия в способах соединения компонентов рассматриваемого сложносочиненного предложения. Это придаточные предложения, придаточная интонация, союзы и предлоги.

Рәүсә: f.f.d. E.Һасијев

BƏDİİ MƏTNDƏ ÜSLUBİ VASİTƏ ANLAMİ

Açar sözlər: sintaktik, mikromətn, predikativ, semantik, funksional-üslub, konnotasiya

Key words: syntactic, microtext, predicative, semantic, functional-style, connotation

Ключевые слова: синтаксический, микротекст, предикатив, семантический, функциональный-стиль, коннотация

Mürəkkəb sintaktik bütövlər suprasintaksisin - funksional sintaksisin önəmli və aktual məsələlərindən hesab olunur. Mətn dilçiliyinin sonrakı inkişafında o mühüm rol oynayır. Belə ki, mürəkkəb sintaktik bütövlərin elmi cəhətdən müəyyənləşdirilməsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən nəticələr mətn dilçiliyini formalaşdırır.

Qeyd olunmalıdır ki, dilçilik elminə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, sintaktik səviyyədə son vahidi kimi cümlə götürülürdü. Cümlə müstəqil və ayrıca götürülmüş vahid kimi qəbul edilirdi. Hətta tədqiqatçıların fikrincə bir neçə predikativ birləşmə də cümlə kimi nəzərdən keçirilə bilərdi.

K.M.Abdullayev belə düşünür: *“Sintaktik nəzəriyyədə özünü göstərən bu kimi çatışmazlıqlar mətn dilçiliyi kimi müstəqil sahənin yaranmasına xüsusi təkan vermiş və böyük rol oynamışdır”*. Akademik bildirir ki, *“ilk növbədə belə çatışmazlıqlar arasında cümlənin sintaktik sistemdə olan müəyyən iyerarxik vahid hesab olunmasını qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, bu halın ortadan qalxması cümlənin sonuncu deyil, sintaksisin nisbətən orta vahid kimi öyrənilməsi və müdafiə olunması müasir dövr dilçiliyinin vacib sahəsi olan mətn dilçiliyinin əsasına çevrilir və bu sahənin güclü inkişafını şərtləndirir”* [1, s.283].

Uzun illər cümlə sintaksisdə müstəqil vahid kimi, başqa sözlə, sinktaktik səviyyənin son vahidi kimi qəbul olunmuşdur. Halbuki, istənilən cümlənin struktur - semantik xüsusiyyətləri məhz kontekstdə - mətn şəraiti çərçivəsində, başqa sözlə, onu formalaşdıran cümlələr əhatəsində meydana çıxır. Deməli, iki və ya daha artıq cümlə birlikdə mətni - daha böyük sintaktik vahidi yaradır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, son dövrlərə qədər sintaktik səviyyənin ən iri və son vahidi kimi cümlə qəbul olunmasına baxmayaraq, hal hazırda bir neçə cümlənin yaratdığı sintaktik birləşmələr yəni, sintaktik bütövlər sintaksisin ən son vahidi hesab olunur.

Bu barədə K.M.Abdullayev öz fikirlərini izah edərək qeyd edir: *“Mətn dilin və nitqin sintezi deyil, o, özündə dil və o cümlədən nitq əlamətlərini daşıyan bir vahiddir”* [1, s.28]. *Mətni dilin faktı kimi nəzərdən keçirən akademik ona bir bütöv təşkil edən vahid kimi yanaşır.*

K.M.Abdullayev mürəkkəb sintaktik bütöv və abzas anlayışlarını bir birindən fərqləndirməyi məqsədəuyğun hesab edir, onları müxtəlif səviyyələr və sistemlərin anlayışı kimi götürür [1, s.26].

Mətn dilçiliyinin kifayət qədər özünəməxsus problemləri meydana çıxmış və bir o qədər də müxtəlif nöqteyi - nəzərlər formalaşmışdır. Dilçilər həmin problemləri öz əsərlərində təhlil etmiş və həll etməyə çalışmışlar.

Mətn sintaksisinə dair araşdırmalar içərisində akademik K.M.Abdullayevin tədqiqat və nəticələri öz sistemliliyinə görə fərqlənir və orijinallığı ilə seçilir.

Ə.M.Cavadov Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, sintaktik bütövləri nitqimizin müstəqil aktı kimi ayıraraq ətraflı xarakterizə etmişdir. Müəllifin fikrincə, cümlələr toplusu o zaman sintaktik bütöv sayıla bilər ki, orada məzmun və forma, həmçinin, ritm və intonasiya əlaqələri özünü göstərsin. Ə.M.Cavadov mətnin əlamətlərini nəzərə çarpdırmaq üçün onun tərkibindəki cümlələrin əlaqələnmə üsullarını qabarıq göstərir [5, s.24].

D.N.Yunusov mətn dilçiliyinə həsr etdiyi tədqiqatında mikromətnləri makromətnlərin hissəsi kimi qeyd edir və onları qrammatik və semantik, o cümlədən üslubi cəhətdən bir tam kimi götürür: Aydındır ki, istənilən nitq parçasının formalaşmağı üçün üç aspekt özünü göstərir: formal, semantik

və üslubi aspektlər. Həmin aspektlər mətnin sərhəddinin müəyyənləşdirilməsində vacib rol oynayır [8, s.23].

Kamal Abdullayevin bu sahədə yaradıcılığı olduqca uğurludur. Akademikin həmin illərdə bir neçə məqalə və əsərləri bu mövzuya həsr olunmuşdur. K.M.Abdullayevin “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı monoqrafiyası mətn sintaksisi ilə əlaqədar bir çox mövzulara toxunur. Onlardan mətnin sərhədi problemi, onun komponentlərinin əlaqələnməsi, təkrar, onların mətndə rolu kimi mövzuları göstərə bilərik.

Mətn nədir? sualına cavab axtaran K.M.Abdullayev onu cümlə ilə müqayisə edərək bu nəticəyə gəlirki, mətn cümlədəki nisbi mənə qeyri-bitkinliyini aradan götürərək mütləq bitkinlik ifadə edir [1, s.191].

K.M.Abdullayevin sintaktik bütövlərin strukturu və onun komponentləri haqqında fikirləri dəqiqdir. Mətnin kommunikativ-funksional vəzifələrini tədqiq edən müəllif cümlələr arası münasibətlərdə şəxs və zaman kateqoriyalarının rolunu vurğulamışdır.

F.M.Allahverdiyeva isə mətn sintaksisi ilə bağlı təkrarlar mövzusunun araşdırmış və bədii mətnlərdən gətirilən nümunələr üzərində tədqiq etmişdir. Dilçi dissertasiya işini bu mövzuya həsr edərək təkrarların bədii mətnə önəmli yerini araşdırmış və onun nəticələrini oxuculara təqdim etmişdir [4, s.147].

İ.R.Qalperinin tərifinə görə “Linqvistik terminlər” lüğətində fiqurlar “*söyləmin ifadəliyini gücləndirən sintaktik quruluş, nitq oborotu*” kimi təyin edilir [10, s.46].

İlk öncə qeyd etməliyəm ki, üslubi vasitələr və ifadəli vasitələr kontekstdən asılı olaraq oxşar və fərqli hadisələri bildirən terminlərdir. Həmin anlamları ayırmaq kifayət qədər çətinidir. Lakin bəzi tədqiqatçılar üslubi vasitələr və ifadəli vasitələr arasında dəqiq sərhəd qoymaq (ayırmaq) imkanını nəzərdən keçirirlər. Məsələn, O.N.Lintvar öz məqaləsində qeyd edir ki, “*ifadəli vasitələr və üslubi vasitələr tamamilə sinonimik deyillər. Bütün üslubi vasitələr ifadəli vasitələrə aiddir, lakin ifadəli vasitələrin hamısını üslubi vasitələr hesab etmək olmaz*” [11, s.5].

İfadəli vasitələr anlamı dəqiq təyin edilməyib və müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif formada ifadə edilir. Belə ki, İ.V.Arnold bu anlamı üslubi fiqurlarla əlaqələndirir. T.İ.Silman isə yazır: “*ifadəli vasitələrə dildə və nitqdə olan bütün vasitələri aid etmək olar (əgər onlar müəllif nitqinin kommunikativ məqsədinə uyğun gəlsə)*” [12, s.3].

İ.R.Qalperin üslubi vasitə anlamı altında “*dil vahidinin hər hansı bir tipik strukturunu və ya semantik xüsusiyyətini bilərəkdən və düşüncəli gücləndirən üsulu*” başa düşür [10, s.30]. İ.R.Qalperinə görə, “*üslubi vasitələrin fərqli xüsusiyyəti hər- hansı bir elementin niyyətli və məqsədyönlü istifadəsidir*” [10, s.32].

Buna baxmayaraq, İ.V.Arnold “Müasir ingilis dilinin üslubiyyəti” kitabında fikir irəli sürür ki, “*bədii əsər yaradarkən müəllif hər-hansı bir elementin ya ifadəli, ya da ki üslubi vasitə olduğunu düşünür və müxtəlif üslubi vasitələrdən istifadə edir. Bədii mətni anlayarkən oxucu da həmçinin nadir hallarda bu problem haqqında düşünür*”. Bundan başqa, alim qeyd edir ki, “həm “vasitə” sözündə, həm də “üslu” sözündə məqsədyönlü mənəli komponent mövcuddur [9, s.34]. Bundan İ.V.Arnold belə nəticəyə gəlir ki, “üslubi vasitə” və “ifadəli vasitə” terminləri arasında ciddi sərhəd əsassızdır və bu terminlərdən şərti olaraq istifadə edilməlidir [9, s.35].

Sintaktik ifadəli vasitələrin təsviri üçün həmçinin “sintaktik fiqur”, “nitq fiqurları”, “üslubi fiqurlar” anlamları da tətbiq olunur.

İfadəli vasitələr nitqi daha parlaq edir, onun emosional təsirini gücləndirir, oxucu və dinləyicinin diqqətini ifadəyə cəlb edir. Nitqi daha da ifadəli etmək üçün yazıçı müxtəlif vasitələrdən istifadə edir: fonetik (səslənmə), leksik (sözlə əlaqəli - leksema), sintaktik (söz birləşməsi və cümlə), frazeoloji (frazeologizmlər), troplar (məcazi mənə). Üslubi vasitələr müxtəlif ünsiyyət sahələrində istifadə olunur: bədii, publisistik danışmaq və hətta elmi nitqdə. Rəsmi-ışgüzar üslubda ifadəli vasitələrdən, demək olar ki, istifadə olunmur, lakin bədii mətnlərdə ifadəli vasitələrdən daha çox istifadə olunur və onlar xüsusi rola malik olurlar. Bədii ifadəli vasitələr müəllifə bədii obrazın yaradılmasında və oxucuya bədii əsərin aləminə daxil olmasına və müəllif planını aşkar edilməsində kömək edir.

Məşhur Amerikalı tədqiqatçı Riçard Oman qeyd edir: “*Sintaksis üslubu müəyyən edir*”. [9, s.87]. Həqiqətən də, əgər sintaksis nitqin əmələ gəlməsinin əsas başlanğıcıdırsa, istənilən tip ifadə üçün sintaksisin əhəmiyyətini ölçmək mümkün deyildir. Sintaksisin əsas vahidi cümlədir. Məhz cümlədə - onun strukturunda, bitkinliyində, uzunluğunda şifahi və yazılı nitq arasındakı əsas fərq müəyyən edilir. Hələ Aristotel ritorikasında natiqlik nitqinin sintaktik təşkilinin xüsusi vasitələrinin onun dinləyiciyə təsirinin artırılmasına kömək edən fiqurların geniş təsnifatı verilmişdir. Sintaktik üslubi vasitələrin əksəriyyətinin əsas funksiyası müəyyən ifadə vahidinin ifadədəki, özünəməxsus yerinə görə ön plana çəkilməsidir.

R ritorik fiqurların nəzərdən keçirilməsi və onlarda özünü göstərən normadan kənarlaşma tiplərinə uyğun qruplaşdırma əsasında təsnifatı ingilis dilinin sintaktik üslubi vasitələrinin təzahürünün mahiyyətini və funksiyasını daha dərinədən dərk etmək məqsədi daşıyır. Sintaksisin mövzusu, məlum olduğu kimi, cümlə və söz birləşməsidir.

Bədii mətn üçün, müxtəlif üslubi vasitələrin, o cümlədən gücləndirmənin effekti üçün sintaktik vasitələrin istifadəsi xarakterikdir. Əsas üslubi vasitələrin arasında inversiya, paralelizm, ellipsis, mürəkkəb sintaktik bütöv, xiazm, tədrisən artma, təkrar fərqləndirilir. Bundan başqa, danışanın və personajın planı da vacibdir, burada, həmçinin üzərinə müəyyən üslubi yük düşən vasitəli-vasitəsiz nitq xüsusilə fərqləndirilir.

Bütün bu vasitələr həm poeziya, həm də nəsr üçün xarakterikdir, lakin əgər poeziyada bu vasitələrin başlıca məqsədi müəyyən ritmin əmələ gəlməsidirsə, nərsdə onlar emosional ekspressivlikdən tutmuş personajın nitqinin xarakteristikasına qədər müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər.

C.Qolsuorsinin “Forsayt Saqa” əsərində sintaktik üslubi vasitələrin istifadəsi bir neçə vəzifəyə xidmət edir: 1) personajların emosiyalarının təsviri; 2) personajların nitqinin xarakteristikası; 3) müəllifin əsərin qəhrəmanlarına münasibəti; 4) gücləndirmə funksiyası; 5) mətnin ritmik təşkili.

Birinci bəndə misal kimi, baş qəhrəman Soms Forsaytın nitqindən aşağıdakı hissəni göstərmək olar. Məsələn:

“The smoldering jealousy and suspicion of months blazed up within him. He would put an end to that sort of thing once and for all; he would not have her drag his name in the dirt! If she could not or would not love him, as was her duty and his right she should not play him tricks with anyone else! He would tax her with it; threaten to divorce her! That would make her behave; she would never face that” [13, p.56].

Burada yazıçı qəhrəmanın daxili vəziyyətini və emosiyalarını göstərmək üçün təsviri nitq tətbiq edir. Soms öz həyat yoldaşı İreni öz mülkiyyəti hesab edir və onun başqasına məxsus olmasına yol verməz. Verilən hissədə çoxlu nida cümlələri vardır, həmçinin ikinci cümlədə emosional yük daşıyan təkrarı da görmək olar. Axırdan ikinci cümlədə isə tədrisən artmadan (climax) istifadə edilmişdir. Məsələn:

“No, he didn't regret it. Now that the first step towards reconciliation had been taken, the rest would be comparatively – comparatively...He rose and walked to the window. His nerve had been shaken” [13, p.61].

Bu hissədə bilərəkdən üzərindən keçmə adlanan üslubi vasitə tətbiq edilmişdir. Burada onun funksiyası insan həyəcanını göstərmək imkanından ibarətdir. Məsələn:

“He entered, pale, his hands moist with perspiration, dreading to meet her, burning to meet her, ignorant of what he was to say or do” [13, p.71].

Xüsusiləşdirmənin işləndiyi cümlə Somsun həyəcanını göstərir. Paralel konstruksiyalar effekti artırır. O, həyat yoldaşının evdə olduğundan xəbərsizdir.

Sintaktik-konstruktiv və digər təkrar növünə aidliyindən asılı olmayaraq sintaktik təkrarların mətnə işlənməsi yalnız qrammatik hadisə deyildir. Təkrar növləri mətnyaratma funksiyasına malikdir və onlar həm də üslubi vasitə funksiyasını yerinə yetirir.

Təkrar sintaktik üslubi vasitə kimi bədii mətnə və ya ekspressiv nitqdə daha çox istifadə olunur. Elmi ədəbiyyatda təkrarın bir neçə növü mövcuddur: anaphora, epifora, anadiplosis, zəncirvari təkrar, xiasmus, polisindeton və s.

Anafora eyni sözün, yaxud da cümlənin (və ya onun hissələrinin) əvvəllinin təkrar edilməsindən ibarət olan bədii-üslubi fiqurdur [5, s.81]. Məsələn:

"I can remember the tail slapping... I can remember you throwing me..." [14, s.41]

Epifora eyni sözün, yaxud da cümlənin (və ya onun hissələrinin) konstruksiyanın sonunda təkrar edilməsindən ibarət olan üslubi fiqurdur [5, s.82]. Məsələn:

"They picked up the gear from the boat... No one would steal ... to leave in a boat" [13, s.39]

Zəncirvari təkrar mətndə eyni cümlənin əvvəlinin və ya sonunun təkrarlanmasıdır [5, s.83]. Məsələn:

"He always thought of the sea as la mar which is...the moon affects her as it does a woman, he thought" [14, s.22].

"Anadiplosis əvvəlki misra və ya cümlənin son vahidinin sonrakı misra və ya cümlənin əvvəlində təkrarlanmasından ibarət bədii-üslubi fiqurdur" [5, s.83]. Məsələn: *"The mast was nearly as long as the one room of the shack. The shack was made ..."* [14, s.78].

Xiazm (chiasmus) əks paralelizmə əsaslanan iki qonşu frazanın kompleks texnikasıdır, yəni ikinci fraza birinciyə münasibətdə onun əks formasında təkrarlanmasıdır. Məsələn:

"He always thought of the sea... they love her. Sometimes she loves them..." [14, s.22].

Polisindeton həmcins söz, fraza və ya cümlənin bir konstruksiya daxilində təkrarlanmasıdır.

"They spoke of her as a contestant or a place or even an enemy" [14, s.56].

Beləliklə, təkrarların bədii mətndə üslubi vasitə kimi əsas rolu müxtəlif söz, fraza və cümlələrə daha emosional və ekspressiv etməkdən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, mətn dilçiliyi istisna olunmaqla digər dilçilik tədqiqatlarında bütün təkrar tipləri qrammatik hadisə sayılır.

Bədii mətnlər obrazlı-assosiativ təfəkkürün qanunları əsasında qurularaq mətnaltı, əlavə mənaya malik olur və qavramanın təkmənalılığına əsaslandığı üçün qeyri-bədii mətnlərdən seçilir. Funksional üslublar bədii mətndə obrazlılığın yaranma vasitəsi olmaqdan əlavə mətnin formal və semantik bağlılığını təmin etməyə xidmət edir. Bundan əlavə bədii ifadə vasitələri mətnyaratma xassəsi sayəsində bədii mətnlərdə rabitəliliyin təşkil olunmasında iştirak edirlər.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1999. – 283 s.
2. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD MMC NPM, – 2011. – 272 s.
3. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (Dərs vəsaiti) / K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynovun redaktəsi ilə. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 608 s.
4. Allahverdiyeva, F.M. Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaktik əlaqə vasitələri: / Filol. e. üzrə fəls. dok. diss. / – Bakı, 2010, – 147 s.
5. Cavadov, Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinə sintaktik vahidlərin sırası / Ə.M.Cavadov. – Bakı: Elm, – 1977. – 112 s.
6. Hüseynova, M.Ə. Mətnin sintaktik-semantik və kognitiv interpretasiyası. Bakı 2007, 220 s.
7. Xəlilov, Ə.Ə. Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu // Azərbaycan dili morfoloqiyasının aktual məsələləri. Elmi əsərlərin tematik toplusu. – Bakı: – 987. – s.39-41
8. Yunusov, D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi: / Filol.d.alim.dər.al. üçün təq.ed.dis. / – Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti, 2007, – 330 s.
9. Арнольд, И.В. Стилистика: Современный английский язык / И.В.Арнольд. – Москва: Флинта: Наука, – 2002ю – с.343
10. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва: Наука, – 1981. – с.138
11. Линтвар, О.Н. К вопросу о классификациях выразительных средств языка и стилистических приемов / 9. О.Н.Линтвар. – Тамбов: Грамота, – 2013. – с.7
12. Сильман, Т.И. Проблемы синтаксической стилистики: на материале немецкой розы / Т.И.Сильман. – Ленинград: Просвещение, – 1967. – с.152

13. Galsworthy, J. Forsyte Saga. The Man of Property / J.Galsworthy. – Sankt-Peterburg: Karo, – 2008. – 475 p.
14. Hemingway, E. The Old Man and the Sea / E.Hemingway. – Hueber: – 1952. – 560 p.
15. Mammadov, A.Y. Studies in Text and Discourse / A.Y.Mammadov. Cambridge Scholars Publishing, – 2018. – 108 p.

Aliyeva N.

The stylistic means in a literary text (Summary)

Complex syntactic units - one of the most important and pressing issues of suprasyntax - functional syntax. It plays an important role in the further development of text linguistics.

However, the structural and semantic features of any sentence are manifested in the context - in the context of the text, in other words, in the sentences that form it. So, two or more sentences together form a text - a large syntactic unit.

All these means are characteristic of both poetry and prose, but if the main purpose of these means in poetry is the formation of a certain rhythm, then in prose they perform various functions, from emotional expressiveness to characterizing the character's speech.

Алиева Н.

Значение стилистических прием в художественном тексте (Резюме)

Сложные синтаксические единицы - один из важнейших и актуальных вопросов супрасинтаксиса - функциональный синтаксис. Он играет важную роль в дальнейшем развитии лингвистики текста.

Для художественного текста характерно использование различных стилистических приемов, в том числе синтаксических средств усиления эффекта.

Все эти средства характерны как для поэзии, так и для прозы, но если основная цель этих средств в поэзии - формирование определенного ритма, то в прозе они выполняют различные функции, от эмоциональной выразительности до характеристики речи персонажа.

Rəyçi: f.f.d., dos. M.Hüseynova

HAFİZLİ NƏRMIN
Azərbaycan Dillər Universiteti

SİYASİ İDİOMLAR KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏ

Açar sözlər: kütləvi informasiya vasitələri, başlıqlar, siyasi idiomlar

Key words: mass media, headlines, political idioms

Ключевые слова: средства массовой информации, заголовки, политические идиомы

İnformasiya, xüsusən də KİV xəbərləri və İnternet insan həyatının ayrılmaz hissəsidir. Millətlər, ölkələr və cəmiyyətlər xəbərlər və siyasət də daxil olmaqla həyatın bütün aspektləri ilə bağlı mediadan çox təsirlənir. İnternet, Facebook, Twitter, Messenger, YouTube və digər sosial və ictimai kommunikasiya texnologiyaları əsərində dünya miqyasında xalqların bir-biri ilə ünsiyyətə və əlaqələr qurmağa artan ehtiyacı ilə əlaqədar olaraq, kütləvi informasiya vasitələrinin, onların dilinin, üslubunun araşdırılması zərurətə çevrilmişdir.

Bütün dünyada, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə çap mediası ictimaiyyətə məlumat vermək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsas məqsədi insanları cəmiyyətdəki son hadisələr və tendensiyalarla tanış etməkdir. O, hazırda başlanmış hər hansı hərəkatları və ya onların nəticələrini və vətəndaşların gündəlik həyatına təsir edə biləcək hər hansı mümkün siyasi, sosial,

iqtisadi və ya akademik dəyişiklikləri müzakirə edir. İngilis dilinin ikinci dil statusuna malik olduğu bir çox ölkədə qəzet ikinci dil öyrənənlərin ingilis dili bacarıqlarını artırmaq üçün əlavə məqsədə xidmət edir. İngilis qəzetlərinin ən populyar oxucu kütləsi ingilis dilində oxumaq və yazma bacarıqlarını artırmaq istəyən magistr və aspirantlardır.

İnternetdə, mətbuatda və radioda siyasi məqalələrdə idiomlara tez-tez rast gəlinir. Aktual olaraq, siyasi nəşrlərdə idiomlar tematik və üslub baxımından fərqlənir. Bunlara dözümlülükdən (*to stick it out*); çətinliklər, stress və problemdən (*to have cold feet, infml, to be in hot water, to be put on the hook, 'cold turkey' jobless surge*); etinasızlıqdan (*throw caution to the wind*); rəsmi məhdudiyətlərdən (*defending red lines*); hörmət, dözümlülük, köməkdən (*to give sb the benefits of the doubt, sb out of sth*); dəyişikliklərdən (*to turn a corner*); təxirə salmaq, gələcəkdən (*to kick down the road*); təsir və məcburiyyətdən (*to bring sb to heel, eating out of his hand, to take sb down, to take the wind out of their sails, infml, to pull the plug on sth*); azad etməkdən (*to let sb off the hook*); baxımsızlıqdan (*to throw into the long grass*); reaksiya vermək, yol tapmaqdan (*to think on your feet, to cut corners, disapproving, to fill their shoes*); qiymətləndirmədən (*too good to be true, not a whit, was completely bananas*); tamamlamaq, yerinə yetirməkdən (*may have done his dash*); vəziyyəti yaxşılaşdırmaqdan (*to sugarcoat*); tənqid etməkdən (*to throw cold water on sth*) və s. bəhs edən idiomatik ifadələr daxildir. Bu siyahı sonsuzdur.

İngilis qəzetlərində müxtəlif xəbərlərə rast gəlmək olar. Qısa bir zamanda bütün xəbərləri oxumaq üçün tətbiq edilən ən populyar üsul ön səhifədəki başlıqlara baxmaqdır. Ön səhifələrdə günün ən vacib məlumatları və xəbərləri göstərilir. Beləliklə, başlıqlar, daha dəqiq desək, birinci səhifə başlıqları oxucuların diqqətini cəlb etmək üçün ən təsirli mənbədir. Başlıqların xüsusi strukturu var. Onlar qısa, yığcam ifadələrdən istifadə edir, həmçinin idiomlar, ifadələr və başlıqlardan ibarətdir. Onlar adətən asılı cümlə, ifadə və ya bəzi buraxılmış sözlərin olduğu bənd şəklində görünür. Bu, daha çox faktiki məlumatların çatdırılmasında qeyri-müəyyənliyə səbəb olur. Beləliklə, oxucular qəzet başlıqlarının differensial strukturu ilə, məsələn, idiomlar, ifadələr, qeyri-adi qrammatik quruluş və s. ilə tanış olmalıdırlar ki, verilən məlumatı daha az vaxtda tam və düzgün qavrasınlar.

F.V.Hodgsona görə, başlıq yazmaq alt redaktorlar üçün olduqca çətin işdir [1, s.125]. Alt redaktor diqqətini hekayənin ən vacib hadisəsinə yönəltməli və onu oxucuları oxumağa cəlb edəcək bir neçə sözlə çatdırmalıdır. F.V.Hodgson başlığı iki əsas funksiyaya malik olaraq təyin edir. Birincisi, oxucunun diqqətini xəbərlərə yönəldir. Bu funksiya başlıqda istifadə olunan sözlərin seçilməsi ilə məşğul olur. Alt redaktor sözləri qarışdırır və süzgcdən keçirir ki, başlıq “məni oxu” mesajına çevrilsin. İkincisi, başlıq səhifənin vizual konturunun bir hissəsini formalaşdırır [1, s.125]. Adətən, xəbər səhifəsində xəbərlər başlıq tipinə görə bölünür. Ən mühüm hekayələr səhifənin yuxarı hissəsində və adətən böyük hərflərlə yazılır. Alt redaktorun işi xəbərlərə, eləcə də hər bir xəbərə ayrılmış sərhədlərə uyğun sözlər üçün yerin olmasıdır. Həmçinin, başlıq dili gündəlik dilə bənzəyir, çünki insanlar danışarkən adətən kiçik sözlərdən istifadə edirlər.

Bununla belə, başlıq quruluşu gündəlik danışığı kimi deyil. F.V.Hodgson deyir ki, “başlıq quruluşu sümüyə qədər parçalandığı üçün qəsdən metrik bir şeir kimi tərtib edilmişdir” [1, s.126]. Bu o deməkdir ki, yazıçı oxuculara çatdırmaq istədiyi hər şeyi ifadə etmək üçün açar sözlər olan bir neçə sözdən istifadə edir və bu da başlıqların adi nitqə yad olmasına səbəb olur.

Qeyd olunanlara görə, başlıq qəzetdə mühüm rol oynayır, çünki həm hekayələrin əsas mövzusunun izah edir, həm də oxucuları xəbərləri oxumağa və qəzeti almağa çağırır. Maraqlı başlıqlar yazmaq üçün hər başlıqdakı sözlər aydın, təsirli və qısa olmalıdır. Başqa sözlə, sözlər yazıçının demək istədiyini aydın ifadə etməli və oxucuları xəbərləri oxumağa inandıracaq qədər güclü olmalıdır; bununla belə başlıqlar həm də dəqiq olmalıdır.

ABŞ-ın siyasi diskursunu təhlil edərək, biz “The New York Times” və “The Washington Post” qəzetlərindən məqalələri öyrəndik.

Siyasi xadimlərin çıxışları ilə yanaşı, qəzetlərdəki yazıları da təhlil etdik. Məsələn, biz “The New York Times”ın “*Tramp Dekabrda Mulleri uzaqlaşdırmağı düşünür*” adlı məqaləsini təhlil etdik. Bu məqalə 2018-ci il aprelin 10-da dərc edilib və Donald Trampın xüsusi prokuror Robert Muelləri vəzifəsindən uzaqlaşdırmağa çalışdığı dekabr hadisəsinə həsr olunub.

Məqalədə iki dəfə “red line (qırmızı xətt)” sabit idiomatik ifadəsi işlədilir: “To Mr.Trump, the subpoenas suggested that Mr. Mueller had expanded the investigation in a way that crossed the “red line” (Cənab Trampa, çağırış vərəqələri cənab Muellərin istintaqı “qırmızı xətti” keçən şəkildə genişləndirdiyini irəli sürdü)”. “In that action, the Justice Department seems to have walked directly up to — if not crossed — Mr.Trump’s “red line” [3] (Bu hərəkətdə Ədliyyə Departamenti birbaşa cənab Trampın “qırmızı xəttini” keçməmişsə, irəliləmiş kimi görünür)”. Bu idiomun Azərbaycan dilində qarşılığı da “qırmızı xətt”dir, yəni şərti sərhəd, keçmək mümkün olmayan sərhəd deməkdir.

Təhlil olunan məqalədə “What the reports were not accurate, leading the president to back down (Hesabların düzgün olmaması prezidenti geri çəkilməyə məcbur etdi)” cümləsində “to give up (təslim olmaq)” mənasını verən “to back down” idiomundan istifadə edilir, lakin bu kontekstdə “cancel plans (planları ləğv etmək)” mənasını verir [3].

Tədqiqat işi sübut edir ki, Donald Tramp öz çıxışında çoxlu idiomlardan istifadə edir və emosional fikirləri əks etdirən bu cihaza xüsusi diqqət yetirir, məsələn, “We are going to start the engine rolling again, because right now, our country is dying at 1 percent GDP [3] (Biz mühərriki yenidən işə salmağa hazırlaşırıq, çünki hazırda ölkəmiz ÜDM-in 1%-i ilə ölür)”. Donald Tramp iqtisadi inkişafın yeni addımını yenidən başlatmaq ehtiyacına xüsusi diqqət yetirərək “to start the engine rolling” idiomundan istifadə edir.

Tədqiqat işimizə görə, Donald Tramp öz çıxışlarında olduqca əhəmiyyətli sayda idiomlardan istifadə etmişdir, bəzən iki idiomu bir cümlədə birləşdirərək yeni dəyişdirilmiş fikirlər yaradır, məsələn, “He violates the red line in the sand, and he made so many mistakes [3] (O, qumda qırmızı xətti pozur və çoxlu səhvlər edib)”. Donald Tramp verilən misalda iki idiomu birləşdirir: “to violate the red line” (qayıtmaq imkanı yoxdur) və “to draw a line in the sand” (keçmişini unutmaq mənasını verir) və beləliklə, “qırmızı xəttin üstündən xətt çəkmək” (keçmişini unutmaq deməkdir) ilə yeni dəyişdirilmiş idiomatik ifadə yaradır – keçmişin problemlərini unutmaq və yeni həll yolları tapmaq ideyası.

İdiomların ümumi icmalını təsviri olaraq təqdim etdikdə məlum oldu ki, siyasi proseslərlə bağlı idiomlar ən böyük qrupu təşkil edir. Məsələn:

1. Boris Johnson was accused of being **out of his depth** by critics and even by some supporters...(Boris Conson tənqidçilər və hətta bəzi tərəfdarlar tərəfindən öz imkanlarından/bacarıqlarından kənarında olmaqda günahlandırıldı...) (The Spectator, 20 May 2020) [2, s.9-10].

Xüsusi mənalarına və ya istifadə olunduğu dilə görə siyasi kontekstlərə daha yaxın olan idiomlar da qeydə alınmışdır. Məsələn:

2. If you want to understand why older people had to “**take it on the chin**”, look to Boris Johnson’s government (Yaşlı insanların niyə “xoşagəlməz şeyləri belə şikayət etmədən qəbul etməli” olduğunu başa düşmək istəyirsinizsə, Boris Conson hökumətinə baxın). (The Guardian, 8 may 2020) [2, s.10].

Amma adi danışq dilindən götürülmüş kimi görünən daha ümumi mənalı idiomlar da siyasətlə bağlı məqalələrdə işlənir və kontekstlərə müxtəlif qiymətləndirici mənalar əlavə edir. Məsələn:

3. ... Joe Biden expressed exasperation, sardonically saying, “I know you **cut me off** every time, but I’m not going to be quiet anymore” (... Co Bayden hiddətini ifadə edərək, istehza ilə dedi: “Mən bilirəm ki, hər dəfə mənim sözümü kəsirsən, amma mən daha susmayacağam”) (bbc.com/news..., 26 fevral 2020);
4. ... Japan has warned that the coronavirus outbreak could “**throw cold water**” on preparations for Tokyo 2021 (... Yaponiya xəbərdarlıq etdi ki, koronavirus epidemiyası Tokio 2021-ə hazırlıqlara “soyuq su tökə” bilər) (The Guardian, 5 fevral 2020) [2, s. 11].

İstinad edilən nümunələrdən görüldüyü kimi, aktual neytral idiomlar idman və pandemiya kontekstlərindən götürülüb, hansı ki, bu məsələlər siyasiləşdiyi və hökumətlərin onlarla məşğul olduğu qədər siyasidir. Kontekstlər ciddi şəkildə siyasəti olmadıqda, idiomların tematik xarakteri müvafiq olaraq dəyişir.

Rutin işlərdə istifadə olunan idiomlardan fərqli olaraq, siyasət haqqında yazan müəlliflər idman, oyunlar və yarışma ilə bağlı idiomlardan istifadə edirlər. Məsələn:

5. *But unlike New York City, where Pabon lived previously and found people usually **hold their cards close to their chest**, residents here are always willing to listen and provide sound advice (Lakin Pabonun əvvəllər yaşadığı və insanların adətən planlarını, niyyətlərini gizli tutduqları Nyu York şəhərindən fərqli olaraq, burada sakinlər həmişə qulaq asmağa və sağlam məsləhətlər verməyə hazırdırlar).* (bbc.com/news..., 23 mart 2020) [2, s.12].

Sonda araşdırdığımızla bağlı belə bir ümumiləşdirmə apara bilərik.

İngilis dili uzun və zəngin tarixə malikdir. Onun inkişafı zamanı ifadələrin xüsusi təbəqəsi - idiomatik ifadələr formalaşmışdır. Uğurlu mədəniyyətlərərsası ünsiyyətin həyata keçirilməsi üçün idiomatik ifadələrin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Siyasi diskurs elementlərinin idiom olduğu ortaya çıxan xüsusi mətn tipini təqdim edir.

Siyasi çıxışları təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəldik ki, Böyük Britaniya və Amerika Birləşmiş Ştatlarının müxtəlif siyasi xadimlərinin çıxışları, həmçinin “The Guardian”, “The Mirror”, “The New York Times” kimi qəzetlərin siyasi məqalələri ” və “The Washington Post”, deyimləri şifahi və ya yazılı ünsiyyət növünün bir hissəsi kimi istifadə edir. Tədqiqat siyasi diskursda idiomatik ifadələrdən istifadənin xüsusiyyətlərini üzə çıxarıb. İngilis idiomlarını təhlil etdikdən sonra məlum oldu ki, onların heç də hamısının xarici dillərdə qarşılığı yoxdur; bu, hər bir mədəniyyətin özünəməxsusluğu və mentalitet fərqliliyi ilə bağlıdır. Bu, mədəniyyətlərərsası ünsiyyət prosesini xeyli çətinləşdirir. İnanırıq ki, bu mövzuda aparılan tədqiqatlar hazırda aktualdır və beynəlxalq əlaqələrin yayılmasına və mədəniyyətlərərsası ünsiyyət və mədəniyyətlərərsası mübadilə ehtiyacının çiçəklənməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat:

1. Hodgson F.W. News Subediting. London: QPS Quark Publishing System. 1998
2. Drazdauskiene M.L. Idioms and the Directness of Language in Politics. Athens Journal of Humanities & Arts 2021, 8: p.1-22
3. Trump thought to fire Mueller in December. Available online: <https://amp.theguardian.com>.

Hafizli N.

Political idioms in the mass media

(Summary)

Analyzing political speeches, we came to the conclusion that research on this topic contributes to the spread of international relations and the need for intercultural communication and intercultural exchange. After analyzing English idioms, it became clear that not all of them have the same meaning in foreign languages. this is due to the uniqueness and mentality of each culture.

Хафизли Н.

Политические идиомы в сми

(Резюме)

Анализируя политические выступления, мы пришли к выводу, что исследования по данной теме ведут к распространению межнациональных отношений и развитию потребности в межкультурной коммуникации и межкультурном обмене. это связано с уникальностью и менталитетом каждой культуры.

Рәйси: f.f.d., dos. Z.Aslanova

İNGİLİS DİLİNDƏ XÜSUSİ ƏDƏBİ SÖZLƏR VƏ ONLARIN TƏDQIQI

Açar sözlər: xüsusi ədəbi sözlər, terminlər, arxaizmlər, neologizmlər

Key words: special literary words, terms, archaisms, neologisms

Ключевые слова: специальные литературные слова, термины, архаизмы, неологизмы

İngilis dilində ədəbi sözlər ümumi və xüsusi ədəbi sözlərə bölünür. Xüsusi ədəbi sözlər bunlardır: ədəbi sözlər, terminlər, poetik sözlər, arxaik sözlər, barbarizmlər və neologizmlər.

M.Kuzneç və Yu.M. Skrebnev ingilis dilinin lüğət tərkibini dörd qrupa ayırmışlar:

1) arxaizmlər, bədii sözlər və əcnəbi sözlər;
2) aşağı təbəqənin işlətdiyi sözlər: danışıq dili sözləri, arqolar, jarqonlar, slənq və vulqarizmlər;

3) neytral sözlər: peşə-sənət sözləri, dialektizmlər;

4) xüsusi sözlər: xüsusi jarqonlar, yəni kantlar[6, s. 78].

Ədəbi sözlər əsasən yazıda və cilalanmış nitqdə işlənir. Danışıq sinonimlərinə stilistik ziddiyyət yaradırlar. Müqayisə edək:

infant (bookish) = *child* (neutral) = *kid* (colloquial);

parent (bookish) - *father* (neutral) = *daddy* (colloquial).

Terminlər müəyyən elm sahəsində müəyyən məna kəsb edən sözlər (və ya sözlər qrupu) kimi başa düşülür. İşarə etdiyi anlayışla birbaşa bağlıdır. Terminlər adətən təkmənalı olur və nadir hallarda sinonimləri olur. Terminlər xüsusi elmlərə aiddir. Nəticə etibarilə, onların istifadə sahəsi elmi funksional üslubdur. Terminlərin denotativ mənalı aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Klassik bir termin təkmənalı, emosional rəngsizdir və sinonimləri yoxdur. Ümumi xarakterli terminlər fənlərə aiddir (*approbation, anomaly, interpretation, definition, monograph, etc.*) Semantik cəhətdən dar terminlər müəyyən bir elm sahəsinə aiddir (riyaziyyat: *differential, vector, hypotenuse, leg (of a triangle), equation, logarithm*) [2, s. 103].

Başqa üslublarda istifadə edildikdə, terminlər müxtəlif üslub effektləri yaradır. Onlar nitqi “ağıllı” və “elmi” edə bilirlər. Akademik tədqiqatın da öz şərtləri var. Terminlər dəqiqliklə, dəqiqliklə və hər şeydən əvvəl təmkinlə istifadə edilməlidir. Erik Partric texniki və qeyri-texniki formada ifadə arasındakı fərqi göstərmək üçün aşağıdakı nümunədən sitat gətirir: *Chlorophyll makes food by photosynthesis = Green leaves build up food with the aid of light.*

Terminləri etimologiyasının xarakterindən asılı olaraq üç əsas qrupa bölmək olar:

1) Yunan, Latın, Fransız, Alman və ya digər xarici mənşəldən formalaşan terminlər:

Latın və Yunan (onların çoxu latın dilindən götürülmüşdür): *anatomy, atmosphere, iodine, acid, synthesis* və s.

Fransız dilindən: *bastion, bayonet, chassis, renaissance, jury, niche* və s.

Alman dilindən: *diesel, nickel, zinc, Fahrenheit* və s.

İtalyan dilindən: *pianoforte, soprano, aria, fresco, allegro.*

2) Ümumi söz ehtiyatından semantik dəyişiklik yolu ilə düzələn terminlər: *Tank, company, division (military), wing (archit.), window, memory, mouse (compt.)* və s.

3) Xüsusi şəkildə və prefikslər vasitəsi ilə düzələn terminlər:

Ultra-violet, ultrasonic, transplant, anticeptic, diachronic və s [9, s.201].

Beləliklə, terminlər elmi-texniki hadisələri bildirən sözlərdir. Onlar elmi mətnlərə və elmi üsluba xasdır. Onların funksiyası sadəcə ünsiyyətdir. Onların stilistik funksiyası yoxdur. Lakin onlar belletristika üslubunda istifadə edildikdə, funksiyaları dəyişir. Məqsədləri rəvayətdə real həyat mühiti yaratmaqdır.

Poetik sözlər poetik obrazlar yaratmaq və nitqi yüksəltmək funksiyası daşıyır. Onların təbiəti arxaikdir. Poetik sözlər original cazibəsini itirmiş və şablonlaşmış şərti simvollar daimi təkrarlanır:

array – clothes;
gore – blood;
behold – see;
deem – think;
fair – beautiful;
lone – lonely;
ere – before[3, s. 48].

Arxaizmlər köhnəlmiş sözləri, tarixi sözləri və arxaizmləri əhatə edir. Məlumdur ki, hər bir dilin söz ehtiyatı daim dəyişir, yenilənir. Köhnə sözlər ölür, yeni sözlər yaranır. Söz yoxa çıxmazdan əvvəl köhnəlmə, arxaik olma mərhələlərindən keçir. Sözlün köhnəlmə prosesinin başlanğıcı onun istifadəsinin azalması ilə xarakterizə olunur. Nadir hallarda işlənən sözlərə **obsolescent** (köhnəlmiş) deyilir. İngilis dilində **obsolescent** sözlər **thou** əvəzliyinə addır və onun formalarına **thee**, **thy** və **thine**, sonu –est (*thou makest, speakest*) və –th (*he maketh, cometh, hath*) bitənlər sözlərdir. **Obsolete** sözlər hələ də yerli danışanlar tərəfindən tanınsa da, tamamilə istifadədən çıxıb (*methinks = it seems to me; nay = no*)[5, s. 189].

Arxaik sözlər qədimi ingilis dilinə məxsusdur, hal-hazırda tanınmayan sözlərdir. Məsələn
hither = *here*;
yonder = *there*;
anon = *at once*;
haply = *perhaps*;
morn = *morning*;
eve = *evening*;
damsel = *girl*.

Arxaizmlər dilin ədəbi lüğətində xüsusi təbəqə təşkil edir. Məlumdur ki, hər bir dilin söz fondu daim təkamül və dəyişikliyə məruz qalır. Arxaizmlərə ədəbi dilin inkişafının hər bir dövründə sözlərə rast gəlmək olar.

İ.R.Qalperinə görə sözlərin köhnəlməsi prosesində üç mərhələ və müvafiq olaraq üç arxaizm qrupu vardır:

1) Birinci qrup arxaik sözlər sözün az işləndiyi zaman köhnəlmə prosesinin başlanması ilə bağlıdır. Belə sözlər köhnəlmiş adlanır. Bu kateqoriyaya dilin inkişafının əvvəlki mərhələlərinə aid olan morfoloji formalar daxildir. Məsələn,

thou makest;
thou wilt;
he maketh.

2) İkinci qrup arxaik sözlər ingilisdilli icmanın üzvləri tərəfindən hələ də tanınsa da, artıq istifadə olunmayan sözlərdir. Bu sözlər köhnəlmiş adlanır. Məsələn, *methinks or methinketh or methink* (*şəxssiz fel: mənə elə gəlir*);

3) Arxaik uyğunluq adlandırılıla bilən üçüncü qrup, müasir ingilis dilində artıq tanınmayan sözlərdir, bu sözlər köhnə ingilis dilində istifadə olunurdu və ya dildən tamamilə çıxmış, ya da zahiri görkəmini çox dəyişmiş sözlərdir ki, onlar tanınmaz hala düşüblər. Məsələn,

troth (*iman, vəfa*);
hippocras (*əvvəllər içki kimi istifadə edilən ədviyyatlı şərabdan ibarət köhnə ingilis içkisi*)[4, s. 275].

Arxaizmlərin əsas funksiyası odur ki, onlar müxtəlif yazıçıların müxtəlif romanlarında fərqli şərhlər tapır. Bəzi yazıçılar bu baxımdan həddindən artıq çox çalışırlar və xüsusi diqqət yetirirlər. Digərləri isə öz rəvayətlərinə köhnəlmiş elementlərin daxil edilməsinin zəruriliyini düzgün qiymətləndirmir və beləliklə, “local color” deyilən çalarlığı çatdırma bilmirlər. Arxaik söz və konstruksiyaların funksiyası tarixi bədii əsərlər üçün real fon yaratmaqdır.

Köhnəlmiş sözlərin əsas funksiyası ədəbiyyatın tarixi əsərlərinə realist fon yaratmaqdır. **Tarixi** sözlər öz adlarını *özü* ilə apararaq istifadədən çıxmış əşya və hadisələri ifadə edir. Məsələn,

archer, swain (peasant), vassal[8, s. 205].

Tarixizmlərin funksiyası keçmişə aid müəyyən bir dövrə aid xüsusi ab-hava yaratmaq, o dövrdə insanların danışdıqları dili dilə gətirməkdir.

İngilis dilinin lüğətində **barbarisms** və **foreignisms** adlanan xeyli söz təbəqəsi var. Bunlar ingilis dilinə tam və tamamilə assimilyasiya olunmamış xarici mənşəli sözlərdir. Onlar alınma görünüşünü daşıyırlar və doğma dildə yad bir element kimi hiss olunurlar. İngilis ədəbi dilinin inkişafında xarici alınmaların rolu yaxşı məlumdur və bu alınma sözlərin böyük əksəriyyəti indi ingilis dilinin lüğətində xüsusi rol oynayır. Barbarisms artıq ingilis dilinin faktlarına çevrilmiş sözlərdir. Bu sözlər ədəbi dildən kənar sayılsa da, ingilis dili lüğətlərində öz əksini tapıb.

Barbarisms və foreignisms əksəriyyətinin ingiliscə sinonimləri var. Məsələn,

chic (stylish);

beau monde (high society);

belle-lettres (fiction);

ad infinitum (infinity).

Barbarisms və foreignism sözlər isə müəyyən üslub məqsədləri üçün istifadə olunsa da, ingilis dilinin lüğət tərkibinə aid deyil. Onlar ədəbi ingilis dilində ən çox istifadə olunan əcnəbi sözlərin mənasını verən bir növ əlavə istisna olmaqla, ingilis dili lüğətləri tərəfindən qeydə alınmır. *Bunlar ukaz, sputnik, soviet, perestroika və s. kimi sözlərdir*[7, s. 98]. Onların əksəriyyəti ingilisdilli icmalara tanış olmayan obyektiv reallığı əks etdirən müəyyən anlayışları ifadə edir. İngilis dilində onların adları və sinonimləri yoxdur və buna görə də izah edilməlidir. Bu tipli yeni anlayışlara ümumiyyətlə reallığını əks etdirdikləri xalqın dilində olan adlar verilir.

İstər foreignism sözlər, istərsə də barbarisms dilin müxtəlif üslublarında onların tipik funksiyalarını əvvəlcədən müəyyən edən müxtəlif məqsədlərlə geniş istifadə olunur. Kontekstdə işlədilən əcnəbi sözlərin funksiyası povestə fon kimi yerli kolorit vermək və bu rəvayətin mümkün qədər həyata yaxınlaşdırılması hesab edilə bilər. Bununla belə, bu cür vahidlərin əhəmiyyəti kommunikativ deyil - müəllif onların hər hansı bir aydın fikri çatdırmasını istəmir - əsas fikrin yaranmasına xidmət edir.

Barbarisms və foreignism sözlərin başqa bir funksiyası qeyri-şəxsi birbaşa nitqin və ya təmsil olunan nitqin stilistik cihazını qurmaqdır.

Barbarisms and foreignisms (foreign loans) eyni mənşəlidir. Onlar başqa dillərdən götürülmüş vəsaitlərdir. Hər cür alınmaların dilin lüğət tərkibində oynadığı rol xalqın tarixindən asılıdır və digər ölkələrlə siyasi, iqtisadi mədəni əlaqələrlə şərtlənir. İngilis tarixində bu cür əlaqələr üçün çoxlu imkanlar var idi və bu, bir çox xarici sözlərin dilə nüfuz etməsi ilə nəticələndi. Barbarisms böyük bir hissəsi ingilis dilinə fransız və latın dillərindən keçmişdir.[10, s. 234]:

parvenu - başlanğıc;

protege – himayədar;

a propos - yeri gəlmişkən;

beau monde - yüksək cəmiyyət;

de novo - yenidən;

alter ego - başqa bir "mən";

datum - məlumat;

belles-lettres - bədii, uydurma.

Barbarisms assimilyasiya olunmuş sözlərdir. İngilis dilində söz ehtiyatının bir hissəsi olmaqla, onlar lüğətlərdə təsbit edilmişdir. Alınmalar nitqdə bəzən stilistik səbəblərdən istifadə olunan assimilyasiya olunmayan borclardır. Onlar ingilis dilinin lüğətinə aid deyil və leksikoqraflar tərəfindən qeydə alınmayıb. Məsələn,

sombrero;

rickshaw;

borsch.

Barbarisms and foreignisms əsas funksiyası yad vərdişlər, adətlər, adət-ənənələr və həyat şəraiti haqqında hekayələr üçün real fon yaratmaqdır, lakin xarici alınmaların təsiri daha güclüdür, çünki onlar danışıq dilinə tamamilə yad hiss olunur.

Neologisms yeni yaranmış sözlərdir. Onların əksəriyyəti terminlərdir. Terminoloji neologizmlər təbəqəsi texnoloji inqilabın başlanğıcından bəri sürətlə böyüyür. Yeni yaranmış sözlərin əldə etdiyi üslub effekti ümumiyyətlə zehnin tanış olanın fonunda yeniliyi dərk etmək qabiliyyətinə əsaslanır. Kontrast nə qədər kəskin olarsa, effekt bir o qədər aydın olar. Üslub effekti həm də çoxdan formalaşmış və dilə yeni daxil olan bir mənənin məharətlə qarşılıqlı əlaqəsi ilə əldə edilə bilər. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək: *“Let me say in the beginning that even if I wanted to avoid Texas I could not, for I am wived in Texas, and mother-in-lawed, and uncled, and aunted, and cousined within an inch of my life.”* (J. Steinbeck)

“You’re the bestest good one—she said—the most bestest good one in the world.” (H. E. Bates)

“That was masterly. Or should one say mistressly.” (Huxley)

Müasir ingilis dilində yeni sözlər də texniki ədəbiyyatda çox məhsuldar olan və buna görə də daha çox elmi üslubda rast gəlinən vasitə ilə düzəldilir [10, s. 232]. Məsələn

LOX (= 1. liquid oxygen explosive, 2. liquid oxygen)

GOX (= gaseous oxygen),

laser (= light amplification by stimulated emission of radiation);

Unesco (United Nations Education and Science Organization);

jeep (GP=General Purpose car).

Yeni sözlərin yaranması, ümumiyyətlə, ilk növbədə elmin inkişafı nəticəsində yaranan yeni anlayışların təyin edilməsi zərurətindən, həmçinin sözügedən hadisənin mahiyyətinin daha dərinə dərk edilməsindən irəli gələn məna çalarlarını ifadə etmək zərurəti ilə yaranır. Bu, həm də fikri çatdırmaq üçün daha ifadəli vasitə olduğunu sübut edən daha qənaətcil, qısa və yığcam ifadə forması axtarışının nəticəsi ola bilər.

İngilis dilində xüsusi ədəbi sözlər işlənmə dairəsinə görə fərqlənən leksik vahidlərdir. Onların hər birinin məna qruplarının yerlərinin düzgün müəyyənəşdirilməsi, onların milli, həmçinin universal əlamətlərinin açıqlanması, ayrı-ayrı söz qruplarının işlənmə xüsusiyyətlərinin, spesifik üslubi çalarlıqlarının təhlil edilməsi istər nəzəri, istərsə də praktik baxımdan aktualdır

Ədəbiyyat:

1. Арнольд И.В. Статистика современного английского языка. М. 2001, с. 327
2. Akhmanova O. “Linguistic terminology”, 1977, 188 p.
3. Банкевич Л.В. «Словообразование в английском языке» 1961, с. 131
4. Гальперин, И. Р. "Стилистика английского языка." (1981).с 358
5. Карашук П.М. «Словообразование английского языка», М., 1977, с. 303
6. Кузнец М.Д., Скребнев Ю.М. Стилистика английского языка. Л., 1960, с.224
7. Скворцов Л.И. Профессиональные языки, жаргоны и культура речи. М., 1972, с. 235
8. Hajiyeva U.D. A Guide to English Stylistics. Baku: ASPU, 2010, p. 204-205
9. Lotfipour-Saedi, K. Analysing literary discourse: Implications for literary translation. *Meta: Journal des traducteurs/Meta: Translators' Journal* 37.2 (1992): 193-203.
10. Saidova, Z. U. METHODS OF TRANSLATION OF LITERARY WORDS IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 1.8 (2021): 232-235.

**Research of special literary words in English
(Summary)**

In English, special literary words are lexical units that differ in their scope. The correct identification of the places of the meaning groups of each of them, the disclosure of their national as well as universal features, the analysis of the features of the development of individual word groups, specific stylistic nuances are relevant both theoretically and practically.

Ибрагимли С.

**Исследование специальных литературных слов в английском языке
(Резюме)**

В английском языке специальные литературные слова - это лексические единицы, различающиеся по своему объему. Правильное определение мест смысловых групп каждого из них, раскрытие их национальных и общечеловеческих особенностей, анализ особенностей развития отдельных словесных групп, конкретных стилистических нюансов актуальны как теоретически, так и практически.

Rəyçi: dos. M.Təhməzova

İSGƏNDƏROVA AYGÜL
Azərbaycan Dillər Universiteti
aygulisgenderova97@gmail.com

POSTKOLONIALİZM VƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: postkolonial ədəbiyyat, müstəmləkə, irqçilik, milli kimlik.

Key words: postcolonial literature, colonial, racism, national identity.

Ключевые слова: постколониальная литература, колониальный, расизм, национальная идентичность.

Günümüzdə qloballaşmanın səbəb olduğu yeniliklər nəticəsində dövlətlər arasında sərhədlərin tədricən aradan qaldırılır. Elə bu səbəbdəndir ki, milli mədəniyyətlərin bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi dövlətçiliyin güclənməsinə də şərait yaradır.

Son illərdə, milli kimlik mövzusunun tez-tez müzakirə olunmasını və bir neçə istiqamətlərdə tədqiq edilməsini müşahidə edirik. Ayırı-ayrı şəxslərin öz identikliyinə müəyyən etməsi mexanizmi həmçinin milli identikliyin inkişafı mexanizminə də aid oluna bilər. Lakin bu prosesdə bir neçə müxtəlif məsələlər də mövcuddur ki, bu məsələlərin də sosial-psixoloji baxımdan təhlil edilməsinə ehtiyac var. Bu mövzusunun tədqiqi həmin dövrlə yanaşı, müasir dövrdə də alimlər tərəfindən diqqət mərkəzində olmuşdur.

Məqalənin mövzunu "İngilisdilli postkolonial bədii mətnlərdə milli kimliyin ifadə vasitələri" təşkil edir. Bu mövzu ölkəmizdə R.N.Aslanova, B.Əliyev və bir çox başqa tədqiqatçı dilçi və müəllimlərimiz tərəfindən, B.Ashcroft, B. Ashok, B.John, E.Darian-Smith və bir çox digər ingilis dilçi alimlər, həmçinin M.M.Baxtin, V.V.Vorobyev, V.A.Maslova kimi rus dilçi alimləri tərəfindən tədqiq edilərək çoxsaylı məlumat mənbələri hazırlanmışdır.

Mövzuda istifadə olunan linqvokulturoloji vahidlər əvvəlki dövrlərdə araşdırılmadığı və istifadə edilmiş materiallar ölkəmizdə bu mövzu ilə bağlı yazılmış elmi əsərlərdə əvvəllər istifadə edilmədiyindən, tədqiqat işi öz elmi yeniliyi ilə seçilir.

Tədqiqat işini yerinə yetirərkən bir sıra metodlardan istifadə edilmişdir. İstifadə edilmiş metodlar, müşahidə, təsviri, linqvistik və müqayisə metodlarıdır.

Postkolonializm anlayışının mahiyyəti.

Postkolonial, koloniyaların Avropa müstəmləkəçiliyindən azad olduqları bir dövr üçün istifadə olunan bir termdir. Postkolonializm termini, müstəmləkəçiliyin tarixçilərin İkinci Dünya Müharibəsindən sonra istifadə etdikləri mədəniyyətlərə və icmalara təsirləri ilə əlaqədardır.

Mənsubiyyət məsələsi postkolonial dövrdə və ədəbiyyatda ən mübahisəli məsələlərdən biri hesab olunur. Bu problem bütün postkolonial icmalarda mövcud olduğu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Postkolonializm müstəmləkəçilik dövrünün şərtləri və yeni azad edilmiş millətlərin və ölkələrin öz mənsubiyyətlərinin axtarışı və formalaşması ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirir.

Kimlik anlayışı maddi və ya görünən bir şey deyil: ona toxunmaq, qoxlamaq, dadına baxmaq və ya görmək mümkün olmur. Yəni də bir çoxları onun varlığının bu gün o qədər yayıldığını iddia edirlər ki, demək olar ki, hər şey mənsubiyyət məsələsinə çevrilib. Televiziya, radio və qəzetlər bizi çoxsaylı mədəniyyətlərin və ya etnik qrupların kimliklərinin necə təhdid edildiyi haqqında gündəlik olaraq məlumatlandırır.

İkinci Dünya Müharibəsinin ardınca, müstəmləkə hakimiyyəti altındakı millətlərin dekolonizasiyası və müstəqillik qazanması aktı, ictimai və fərdi kimliklərin yenidən qurulması istiqamətində diqqətəlayiq bir hərəkətə səbəb oldu. Bu işdə postkolonializm dövründə yazılmış əsərlərdə milli kimlik məsələsini araşdırmaq, linqvokultural elementlərin təhlilini aparmaq ön plandadır və qloballaşan dünyamızda bu məsələ olduqca aktual xarakter daşımaqdadır. “Postkolonial” termini uzun sürən və bəzən ağıllı bir müzakirə mövzusu olmuşdur. Postkoloniallıq, geniş müstəmləkəçilik tarixi faktlarını və suverenliyin qətiyyətli nailiyyətlərini - eyni zamanda iqtisadi və bəzən siyasi hökmranlığın yeni imperialist kontekstində ortaya çıxan millətlərin və xalqların reallıqlarını əks etdirən dialektik bir anlayışdır” [1, s.291]. Bu yeni suverenlik təcrübəsi, adətən, müstəmləkəçi dövlətin ideologiyalarını kökündən yenidən nəzərdən keçirən və eyni zamanda müstəqillik hərəkatının məqsədlərini çox fərqli milli muxtariyyət şərtlərinə yönəldən postkolonial mədəniyyətin inkişafına təkan verdi. Postkolonial, keçmiş müstəmləkə hakimiyyəti dövründə dəyişmiş bir tarixi vəziyyəti və dəyişmiş siyasi şərtlərə cavab olaraq yaranan mədəni birləşmələri də göstərir. “Postkolonializm” termini, əksinə olaraq, beynəlxalq kapitalın mənafeələrini nəzərə alaraq, postkolonial millətin fəaliyyət göstərməli olduğu qlobal sistemi müəyyən edən iqtisadi, maddi və mədəni şərtlərə vurğu edir” [1, s.292].

Postkolonializm termini, müstəmləkəçiliyin tarixçilərin İkinci Dünya Müharibəsindən sonra istifadə etdikləri mədəniyyətlərə və icmalara təsirləri ilə əlaqədardır. Bill Ashcroft (Bill Ashcroft) və başqaları “İmperiya Yazır” kitabında, “Bu gün dünyada yaşayan insanların üçdə birindən çoxu həyatlarını müstəmləkəçilik təcrübəsi ilə formalaşdırdı” deyirlər [2, s.27].

Siyasi bir dəyişiklik olsa da, bir çox millət müstəqillik əldə etdi və artıq koloniya olmadı, lakin mədəni və iqtisadi baxımdan bir çox dilemma və böhran ortaya çıxdı, hətə də onların bir çoxu mədəniyyətləri və kimliyi ilə bağlı qarışıqlıq içindədir. Milli və etnik kimlik dillemlərinin və əvvəlki-indiki boşluqdakı dözümlülüyün bu görünüşü “İmperatorluğun dağılmasından sonra müəyyən edilmiş və ümumi tarix yenidən təyin olunmuşdur” [2, s.59].

Postkolonial nəzəriyyə, müstəmləkəçiliyin sona çatmasından sonra müəyyən edilmiş ədəbi növləri və mədəni baxışları müxtəlif yollarla və strategiyalarla araşdırır.

İdentiklikliyin ifadəsi.

Ümumi mövzu qeyd edildiyi kimi müstəmləkə dövrü ilə bağlı olub, həmin dövrdə istifadə edilmiş əsərləri əhatə edir. Habelə, odövrdə, insanların həyatı, əsərlərdə milli mən kimliyi kimi əsas problemləri qarşıya məqsəd kimi qoyur. Mövzuda identiklik anlayışı onun həlli prosesləri diqqət mərkəzindədir. İdentiklik nədir?

İdentiklik anlayışı olduqca geniş anlayış olub, bugünə qədər çox araşdırılmasına baxmayaraq, dəqiq tərifə sahib olmayan, tam həllini, cavabını tapmamış bir sualdır. İdentiklik, sadə şəkildə ifadə edildikdə, kim olduğunuz; fərdilik; müəyyən bir şəxs olmaq şərtidir. Sosial elmlərdə şəxsiyyət, fərdlərin özlərini müəyyən bir qrupun üzvləri kimi qələmə vermə üsulu olaraq təyin olunur; psixologiyada fərdlərin özünə hörmətinə və ya öz imicinə aiddir.

İdentiklik anlayışını siyasi və ictimai fəaliyyətlə əlaqələndirmək kənardan müəyyən bir kateqoriya təyin etmək deməkdir. Bu anlayışın istifadə olunması ilə bağlı üç əsas problem var:

1. Qeyri-motivasiya və hərəkatların kimliyə əsaslanaraq açıq –aşkar bir səbəbi yoxdur.

2.Hər hansı sosial hərəketin “kimlik”-də əsas kimi xarakterizə edilməsinin aydın səbəbi yoxdur.

3.Fərdləri qruplar təşkil edib yaratmağa istifadə edilən gücün “kimlik” anlayışı olduğuna dair heç bir empirik sübut yoxdur.

Qeyd edildiyi kimi,postkolonial ədəbiyyat kimliklərin qurulması, tərcümələr,habelə,millət və millətçilik arasındakı əlaqədən bəhs edir.Bununla yanaşı postkolonial ədəbiyyat ədəbiyyatın ən dominant forması hesab edilir. Postkolonial nəzəriyyənin inkişafında bir çox mütəxəssis və alim iştirak etdi; C.L.Innes, müstəmləkəçilik sonrası nəzəriyyə formalalaşdıran alimlər olaraq dəfələrlə ortaya çıxan dörd müstəsna şəxsiyyətin adını çəkir: F. Fanon, E. Said, H.Bhabha , Q.Ç.Spivak [3, s.14].

Həmin dövrdə əsasən E.Saidin 1978 –ci ildə ərsəyə gətirdiyi “Şərqsünaslıq” (“Orientalizm”)adlı kitabı mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.Aparılan tədqiqatlar göstərir ki,bu əsər özündə Postkolonial nəzəriyyə ilə yanaşı,bir sıra elmlərə əsaslı şəkildə təsir göstərmiş, həmçinin həmin dövrün müstəmləkə problemlərini özündə ehtiva etmişdir. E.Saidin “Şərqsünaslıq” əsəri Qərbin Şərqi təmsil etməsini irrasional, qərb əleyhinə, ibtidai və vicdansız kimi tənqid edir.E.Saidə görə, şərqsünaslıq, müstəmləkəçilərin öz subyektlərini daha yaxşı idarə etmək üçün onları tanımaq istəyindən doğan bir ideologiyadır.E.Said iddia edir: “Ərəb Şərqi dünyası haqqında yazmaq ... bir millətin səlahiyyəti ilə yazmaqdır ... mütləq güclə dəstəklənən mütləq həqiqətin mübahisəsiz əminliyi ilə yazmaqdır” [4, s.217].

İdentiklik anlayışı haqqında bir çox fikirlər söylənməsinə baxmayaraq, hələ də bu anlayışın vahid bir tərifini mövcud deyildir. İdentiklik sözü özü yunan mənşəli olub, mənası “eyniyyət”, bircürlük” deməkdir [5, s.6].

Milli identikliyin ifadə vasitələri içərisində ən güclü vasitələrdən biri dildir. Postkolonializm ədəbiyyat nümunələrində yüzlərlə yazıçı öz dilində ədəbiyyat nümunələri yazmaqla öz milli identiklərini qorumağa, müstəmləkəçilərin onların dillərini məhv etmək cəhdinə mane olmağa çalışmışlar.

Linqvokulturoloji vahidlərin mətnlərdə istifadə edilməsinin ən böyük səbəblərindən biri qarşı dildə bu vahidlərin ekvivalentinin olmaması olsa da, postkolonial ədəbiyyat nümunələrində işlənən yerli dilə məxsus sözlərin böyük əksəriyyəti həm yerli dilin ingilis dili tərəfindən sıxışdırılmasına qarşı bir üsul, həm də əsərlərdəki personajların canlı, daha təsirli obrazının yaradılmasında bir vasitə kimi istifadə edilmişdir.

“Things Fall Apart”, Chinua Achebe'nin ilk romanı, mədəniyyətlərin toqquşması və 19-cu əsrin sonunda İngilis müstəmləkəçiliyinin Nigeriyada gətirdiyi həyat və dəyərlərdəki şiddətli keçişlərdən bəhs edir.

Nigeriyanı imperialist fəth edənlərin dili olan İngilis dilində yazan Achebe'nin məqsədi, “yeni” və daha çox Afrika İngilis dili yaratmaq idi. O, Afrikanın şifahi ənənələrini qeyd etmək və qorumaq və müstəmləkəçi dilini və mədəniyyətini alt -üst etmək üçün İqbo sözlərini və ifadələrini, atalar sözlərini, xalq nağıllarını və digər ümumi hekayə ünsürlərini povestə birləşdirdi.

Həmin əsərdə istifadə edilmiş yerli sözlərə və mənalarına nəzər salaq.

“Sometimes another village would ask Unoka's band and their dancing egwugwu to come and stay with them and teach them their tunes” [6,s.4]– “Bəzən başqa bir kənd Unoka qrupundan və rəqs edən egwugwu – dan gəlib onlarla qalmağı və onlara melodiya öyrətməyi xahiş edərdi”. Bu cümlədə işlənmiş “egwugwu” sözü Nigeriya dilinə məxsus sözlərdəndir və “kəndin ata-baba ruhlarından birini təqlid edən bir maskarad” mənasını verir.

“He could hear in his mind's ear the blood-stirring and intricate rhythms of the eke and the udu and the oge, and he could hear his own flute weaving in and out of them, decorating them with a colorful and plaintive tune” [6,s.6] – “Eke-nin, udu və oge-nin qan qaynadan və mürəkkəb ritmlərini beyin qulağında eşidə bilirdi. Rəngarəng və incə bir melodiya ilə bu ritmləri bəzəyən flütünün musiqi dalğalarını eşidirdi”. Bu cümlədə isə “eke”, “udu”, “ogene” sözlərinin hər üçü Nigeriyanın mədəniyyətinə, dilinə məxsus nağaraya aid musiqi alətlərinin adıdır.

“At last Ogbuefi Ezeugo stood up in the midst of them and bellowed four times, “Umuoflakwenu,” and on each occasion he faced a different direction and seemed to push the air with a

clenchedfist” [6,s.10] – “Nəhayət, OgbuefiEzeugo onların ortasında ayağa qalxdı və dörd dəfə "Umuoflakwenu" qışqırdı və hər dəfə fərqli bir istiqamətlə üzləşdi və sanki yumruğunu sıxaraq havanı itələyirdi”. Bu cümlədə işlənmiş “umuoflakwenu” təsdiq və salamlama mənasını verir.

Nəticədə, məqalə postkolonial ədəbiyyat, müstəmləkə dövründə baş verən problemlər, identiklik məsələlərini özündə əks etdirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Darian-Smith E. Postcolonialism: A brief introduction. University of California, Santa Barbara, 2014, p.299.
2. Bill Ashcroft, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. Postcolonial studies: The key concepts. Second edition. Routledge, 2007, p.305.
3. Innes C.L. The Cambridge Introduction to Postcolonial Literatures in English. London: Cambridge University Press. 2007, p.306.
4. Said E.W. Orientalism. London: Penguin Books, 2003, p.396.
5. Əliyev B. Mədəniyyətlərarası münasibətlərə milli identikliyin təsirinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri // Psixologiya jurnalı 2018, №2, s.13.
6. Chinua Achebe. Things Fall Apart. Penguin Books, 1994, 209.

Isgandarova A.

Postcolonialism and national identity issues

(Summary)

The article examines the means of expression of national identity in English-language postcolonial literary texts. The formation of identity, racism, migration, colonialism is the focus of writers.

The article reflects on Said's 1978 book, Orientalism. According to Said, Orientalism is an ideology born of the colonists' desire to know their subjects in order to better manage them.

The article also discusses the linguo-cultural units used in literary texts. Examples from Things Fall Apart, Chinua Achebe's first novel.

As a result, the article is based on the analysis of the means of expression of national identity in English-language postcolonial works of art, the relationship between language and culture, language and national identity, the study of postcolonial literature.

Искендарова А.

Постколониализм и проблемы национальной идентичности

(Резюме)

В статье исследуются средства выражения национальной идентичности в англоязычных постколониальных литературных текстах. Формирование идентичности, расизм, миграция, колониализм были в центре внимания писателей.

Статья посвящена книге Саида 1978 года «Ориентализм». Пословам Саида, ориентализм – это идеология, рожденная желанием колонистов знать своих подданных, чтобы лучше управлять ими. В статье также рассматриваются лингвокультурологические единицы, используемые в художественных текстах. Примеры из первого романа Чинуа Ачебе «Вещи Разваливаются».

В результате статья основана на анализе средств выражения национальной идентичности в англоязычных постколониальных произведениях искусства, взаимосвязи языка и культуры, языка и национальной идентичности, исследование постколониальной литературы.

Rayci: f.f.d., b/m. M.Naciyeva

ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN KONTEKSTUAL MƏNALARI VƏ ONLARIN DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİ ZƏNGİNLƏŞDİRMƏSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: Çoxmənalı sözlər, təkmənalı sözlər, nitq hissələri, kontekst, mürəkkəb sözlər, sabit söz birləşmələri.

Key words: Polysemantic words, monosemantic words, parts of speech, context, compound words, fixed word combinations.

Ключевые слова: Многозначные слова, однозначные слова, части речи, контекст, сложные слова, устойчивые словосочетания.

Dildə mövcud olan hər hansısa bir əşyanı, hərəkəti, əlaməti, kəmiyyəti, bildirən sözlər dilimizdə birdən-birə hazır şəkildə alınma yolla yaranmamışdır. Dildə olan həmin bu sözlər müəyyən bir əlaqə və münasibət, ictimai hadisə nəticəsində meydana gəlmişdir. Beləki, dildə olan bütün sözlərin yaranması müəyyən bir tarixi əhəmiyyətə malikdir və hər bir sözün özünəməxsus tarixi vardır.[12,s.15]

Səlim Cəfərov deyir: “Bir məfhumun müxtəlif mənə çalarlığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı-polisemantik sözlər deyilir. Çoxmənalı sözlər bildirdiyi fərqli mənə formalarına görə eyni hesab olunmur. Sözlər məhdud və ya geniş mənada işlənməsinə görə az ya da çox ifadə çalarlığına malikdir. Sözlərin əsas mənadan başqa əlavə və yaxud ikinci mənası yoxdursa, bu sözlərə təkmənalı (monosemantik) sözlər deyilir. Məsələn, heyvanların alnında olan ağ ləkəni bildirən *qaşqa* sözü, bununla belə *mən*, *traktor*, *orfoqrafiya*, *kombayn*, *öz*, *hamı* və s. sözlər təkmənalıdır, insana aid orqanın adı olan *ağız* sözü isə çoxmənalıdır. Bu söz *qazanın ağızı*, *qapının ağızı*, *topun ağızı*, *bıçağın ağızı* və s. ifadələrdə fərqli mənaları bildirir.”[12,s.16]

Çoxmənalılığın formal göstəricisi onun başqa sözlərlə birləşməsi, yəni söz birləşməsi yaratması və müxtəlif semantik qrupa mənsub olması müxtəlif leksik vahidlərlə əkslik təşkil etməsidir. Məsələn, “*tobreak*” feli bütövlüyü pozmaq mənasında aşağıdakı isimlərlə işlənilə bilər (break a vase, glass, a cup a saucer, window). Semantik mənasına görə “*tosmash*, *to crush*, *to crack*” fəllərinə bənzəyir və semantikasına görə “*to fix*, *to mend*, *to repair*, *to put together*” lüğət vahidləri ilə əkslik təşkil edir.[9,s.80]

Ginzburq yazır: “Söz mənasını təhlil edərkən, bir qayda olaraq sözlərin tək bir mənə vahidi olmadığını müşahidə edirik. Monosemantik sözlər, yəni yalnız bir mənə daşıyan sözlərin sayı nisbətən azdır, bunlar əsasən elmi terminlərdir, məsələn, *hydrogen*, *molecule* və s. Yəni ingilis dilində nümunə kimi verilmiş *hidrogen* və *molekul* sözü təkmənalı sözlər hesab olunur. İngilis dilində sözlərinin çoxu polisemantikdir, yəni birdən çox mənəyə malikdir”. Məsələn, İngilis dilində olan “*table*” sözünün ən azı səkkiz mənası vardır:

1. a piece of furniture; 2. the person seated at a table; 3. sing. the food put on a table, meals; 4. a thin flat piece of stone, metal, wood, etc.; 5. pl. slabs of stone; 6. words cut into them or written on them (the tables); 7. an orderly arrangement of facts, figures, etc.; 8. part of a machine-tool on which the work is put to be operated on; 9. a level area, a plateau.[11,s.33]

Fikirincə, göstərilən hər mənə yuxarıda qeyd edilən növlərin terminləri ilə təsvir oluna bilər. Bu mənələrdən, yəni “*table*” sözünün mənələrindən səkkizini nitq hissələri mənələrinə görə analiz etmək olar, çünki onların qrammatik mənası – hal, say kateqoriyası vardır.

Əzizə Hacıyeva yazır ki, “Polisemiya diaxronik bir termdir və birdən çox mənə daşıyan sözə polisemantik sözlər deyilir”. Məsələn “*hand*”

1) *parts of body*, 2) *the part of a clock*, 3) *handlike things*, etc.[4,s.164]

Azərbaycan və ingilis dillərində “*boğaz* və *əl*” sözü çoxmənalı vahidlərsıraşında xil edilə bilər və “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə aşağıdakı şəkildə izah olunmuşdur:

Boğaz [1,s.328-329]

1. Boyunun, qida borusunun başı və nəfəs yollarının yerləşdiyi ön hissəsi. Gülnaz dartınıb onun əlindən çıxdı, Qəmərbanunun boğazından yapışıb divara çırpdı.
2. Müxtəlif qabların (şüşələrin və s.) ağızları ilə gövdələri arasındakı dar hissə- Durna bulağının dar şırranına söykənmiş balaca qırmızı sənəyin boğazından çıxan ağappaq su pıgıldayır.
3. Çəkmə və corabın ayaqlıqdan yuxarı hissəsi. Yolçu... sonra çəkmələrinin boğazını bir az yuxarı qaldırıb, sürətli addımlarla şəhərə tərəf yollandı.
4. Dərələrin, çayların baş tərəfi; çay ağzı. Sürü dərənin boğazında gecələmişdi.
5. Dənizin iki quru arasındakı dar hissəsi. Dardanel boğazı.

İngilis dilində *throat*:

1. the front of the neck, or the space inside the neck down which food and air can go: He cleared his throat and started speaking.
2. having the colour of throat mentioned; making a sound in the throat of the type mentioned - a blue-throated macaw.
3. a voice of a person or a songbird.

Əl [2, s. 83-87]:

1. Qolun biləkdən dırnaqlara qədər olan hissəsi. Məsələn, Tək əldən səs çıxmaz. (Atalar sözü)
2. Bəzi heyvanların qabaqayaqları.
3. Növbə, sıra: əl kimdə isə oynasın.
4. İştirak, əlaqə: Başqasının əli ilə iş görmək.
5. Tərəf, yan.: sol əldəki mağazaya getdim.

Hand:

1. The part of the body at the end of the arm: All their toys are made by hand.
2. One of the long, thin pieces that point to the numbers on a clock or watch: Does anyone have a watch with a second hand?
3. A game of cards, or the set of cards that a player has in a game: Who wanted to play a hand of poker?
4. A person's handwriting
5. Help with doing something that needs a lot of effort: Would you like a hand carrying those bags?

Dilimizdə çoxmənalı sözlərə, şübhəsiz, bütün əsas nitq hissələrində rast gəlinir. Demək olar ki, bunların içərisində kəmiyyətçə isimlər və fəllər daha çoxdur. İkinci yeri sifətlər, üçüncü yeri isə digər nitq hissələri təşkil edir.

İsim: *Əl*

Əllərimi təmiz yudum. Mən bircə əl oynadım. Bu işdə onun əli vardır. Bu bağ indi kimin əlindədir? Belə fürsət ələ düşməz. İş məni tamam əldən saldı. Ömrümdə bir dəfə sənə əl açdım. O indi bu işə də əl qatdı?

Sifət: *Qalın*

Bu döşək çox qalındır. Azərbaycanda qalın meşələr çoxdur. Saitlər qalın və incə olur. Onun gönü qalındır söz təsir etmir.

Fel: *Düşdü*

Alma ağacdən yerə düşdü. Maşın çoxdan yola düşdü. O dediklərimi başa düşdü. Küçədə vurhavur düşdü. Hər tərəfə səs düşdü. O hamının gözündən düşdü. Düşmənin rotası əsir düşdü. Onun saata gözü düşdü. O mühəndis olmaq fikrinə düşdü. Motor işə düşdü. [12,s.18-19]

Əzizə Hacıyevada, həmçinin "çoxmənalılıq hadisəsinə müxtəlif nitq hissələrində rast gəlinməsindən bəhs etmişdir". Misal üçün:

Noun: *Witness*: 1. sübut, şahidin ifadəsi; 2. hadisəni ilk görən və onu təsvir edə bilən şəxs; 3. məhkəmədə and içib ifadə verən şəxs; 4. hər hansı bir sənəddə məsul şəxsin imzasının yanında imza atan şəxs və s.

Verb: *Run*: 1. insanın qaçması; 2. maşınların şütüməsi; 3. qanın axması, dövrən etməsi; 4. çayın axması, tökülməsi; 5. burunun axması və s.

Adjective: *Large*: 1. a larger room - böyük otaq; 2. large mouth - iri ağız; 3. large appetite - yaxşı iştaha; 4. large number - çox say və s. [4,s.166]

Afad Qurbanov yazır ki, “Dildə sözlərin çoxmənalılığı fikir dolaşığı və anlaşılmazlığı kimi hallar yaratır. Sözlərin çoxmənalılıq ifadə etməsi cümlə daxilində əhatə olunduğu sözlərlə daha yaxşı anlaşılır”. Məsələn, “qaş” sözünə baxaq:

Şamil atasının sifəti bu gün görmüş kimi yadından çıxarmır: qıvrıq tükrlər, hər zaman təbəssüm içərisində olan xoş bir üz - ay kimi qaşlar, iri, mənalı gözlər... (S.Rəhman). Biz çəkildik dağ başına, Qonduq yamaclar qaşına (A.Şaiq), Kərəm yəhərin qaşına sinmişdi (M.Hüseyn).

Birinci nümunədə “qaş” sözü, göründüyü kimi insanın gözünün üstündə olan tükrləri, ikinci nümunədə yamacların lap uca hissəsini, üçüncü nümunədə isə yəhərin qaşa bənzəyən hissəsinin adını göstərir. [3,s.331]

H.Həsənov yazır: “Çoxmənalı sözlərin hər hansı mənası başqa mənalara əlaqədardır ki, bunlar hər hansı əsas və ümumi əlamətləri ifadə edib invariant məna yarada bilər. Çoxmənalı sözlərdə əsas məna ilə əlavə məna arasında tabelilik əlaqəsi, əlavə mənalardan isə tabelsizlik əlaqəsi olur”. Məsələn: «qol» sözünün əsas mənası ilə yanaşı, bir neçə törəmə mənalardan rast gəlmək olar: *qol (bədənin bir üzvü kimi), qol (dastanın qolu), qol (qol atmaq), qol (qol qoymaq), qol (çayın qolu) və s.*[7,s.78]

Dəmirçizadə deyir ki, “Sözün nitq şəraiti ilə əlaqədar yaranan sözlər mühiti mətn(kontekst) adlanır. Beləki, sözün məqsədli şəkildə işlənilməsi hansı mətn daxilində yerləşməsi ilə ölçülə bilər. Deməli, mətnin hər hansı bir növündən və eləcə də hər hansı bir üslubdan olmasının müəyyənləşdirilməsi ilə üzvi sürətdə bağlı hesab olunur”.

Dəmirçizadə mətni əsasən iki növə bölmüşdür: a) sözlər mətni b) şərait mətni

Sözlər mətni- Sözlər bu və ya başqa şəkildə bir-biri ilə əlaqələnməsini, sözlərin dəqiq başa düşülməsini təmin edən sözlər mühiti sözlər mətni adlanır.

Şərait mətni- sözün əsil mənasında nitq şəraiti deməkdir; beləki, kim tərəfindən, nə zaman, kimə, nə üçün harada, necə, hansı vəziyyətdə deyilməsi ilə sözün konkret başa düşülməsini təmin edən şəraitə söylənilən mətn şərait mətni adlanır.

Mətni məqamların üslubi əhəmiyyətini daha aydın anlamaq üçün aşağıdakı misalları nəzərdən keçirmək qənaətedici ola bilər:

1. *Anam süddən bir stəkan mənə verdi, bir stəkan özü içdi qalanını da mayaladı və qatıq çaldı.*
2. *Gülnaz saxsı bardaqdakı qaşıqdan mis kasaya tökülür, üçü yeyilmiş taxta qaşıqla çalmağa başladı. Onun üçünə çörək, göy soğan xiyar və bulaq yarısı dovğadan yenə taxta qaşıqla çaldı.*
3. *Köməyə gəlin... Kafər məni öldürdü... Həsənalı... tumanını bərk-bərk buduna sıxaraq qışqırırdı. Gürzə çaldı gürzə çaldı.*
4. *Baxışım bütün günlərimdən mənə qalan bir sənənin adıdır bir o tar.*

Yuxarıdakı nümunələrdən birincisində anam sözü sonrakı özü əvəzliyin, ikinci nümunədə əvvəlki cümlənin mübtədasını bildirən Gülnaz sözü sonrakı cümlənin mübtədasını əvvəlki cümlədəki mis kasa sözü də sonrakı cümlədəki onun əvəzliyini dəqiqləşdirir. Üçüncü nümunədə birinci cümlədəki Kafər sözünü üçüncü cümlədəki gürzəyə işarə olunduğunu, birinci cümlədəki mən əvəzliyinin ikinci cümlədəki Həsənalı əvəzinə olduğunu, eləcə də dördüncü nümunədəki sən əvəzliyinin Baxşı əvəzinə olduğunu və burada sən boyayırsan cümləsi balaca Baxşıya müraciət edildiyini müəyyən edən sözlərdir. [6,s.166-168]

Əzizə Hacıyev yazır: “Kontekst həmşə sözün hansı mənada işlədilməsinin başa düşülməsinə kömək edir. Kontekst deyəndə həmin çoxmənalı sözün hansı sözlərlə münasibətdə olub cümlə yaradaraq fikir ifadə etməsinin başa düşülməsidir”. Məsələn,

There is a table in the middle of the room. There are some tables on the wall showing the achievements of the national economy. [4,s.165]

"Kontekst" termini sözün hər bir fərdi mənasını müəyyən edən nitqin minimal uzanmasını ifadə edir. Kontekstin 2 növü var: linqvistik və ekstra linqvistik kontekst. Linqvistik kontekst də leksik və qrammatik növlərə bölünür.

Leksik kontekstlərdə nəzərdən keçirilən polisemantik sözlə birləşən leksik element qrupları əsas əhəmiyyət kəsb edir. Bunu polisemantik sözün işlədildiyi müxtəlif leksik kontekstlərin təhlilinin nəticələri ilə göstərmək olar. Məsələn, load, table sözləri ilə işlənən heavy sifəti “of great weight”

mənasındadır. Rain, storm, snow, wind kimi təbiət hadisələrini bildirən sözlərlə birləşdikdə "heavy" sifəti "abundant, striking, falling with force" mənasında başa düşülür.

Grammatik kontekstlərdə polisemantik sözün müxtəlif fərdi mənalarını təyin etməyə xidmət edən kontekstin grammatik (sintaktik) strukturudur. "Tomake" felinin – "to force, to induce" mənasına yalnız "tomake + pm + verb" sintaktik quruluşuna malik grammatik kontekstdə rast gəlinir. (tomakesmb.laugh, tomakesmb.work, tomakesmb, sit). [8, s. 1]

İsmayıl Məmmədov demişdir ki, "kontekst" terminindən istifadə edən zaman ən az iki mənəli sözün birləşməsi başa düşülür. Bu xüsusi birləşmələrdə komponentlərdən biri digərinin konkret mənasını izah edir, onun ümumi formada işlənə bilən mənalarından birini nəzərə çarpdırır. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə "vurmaq" felinin 30-a yaxın mənası verilmişdir. Bu mənələrdən hər biri "vurmaq" felinin bağlandığı sözün-nominativ mənəylə müəyyənləşir. Burada "vurmaq" sözünün verilmiş mənalarından hər biri danışan və dinləyən tərəfindən yalnız xüsusi kontekstual bir şəraitdə aydın olur". Məsələn, *Ağacla vurmaq, güllə ilə vurmaq, qapını vurmaq, ilan vurmaq, paltar vurmaq, sandıqçanı vurmaq (oğurlamaq), saç vurmaq, paltarın ətəyini vurmaq, su vurmaq (içmək)* və s. [10, s. 252-253]

Demək olar ki, çoxmənalı sözlər öz daşdıqları konkret ifadələrdən birini yalnız mətn daxilində tapa bilirlər. Belə ki, sözlər öz müstəqim mənalarından uzaqlaşdıqda çoxmənalılıq ifadə edirsə, bu zaman məcazi mənəli olurlar. Səlim Cəfərov məcazi mənada işlənən leksik vahidləri iki yerə bölür: a) leksik məcazlar; b) üslubi məcazlar. Leksik məcazlar lüğət tərkibində olan bərkimiş ifadələrdir. Məsələn, *başə düşmək - anlamaq, dərk etmək, ələ salmaq- lağ etmək, əldən düşmək-yorulmaq*. Üslubi məcazlar isə yazıçının fərdi yaradıcılığına aid olan ifadələr hesab edilir. Üslubi məcazlar mətn daxilindən uzaqlaşdıqda öz məcazlığını saxlaya bilmir, lüğət tərkibində də qeydə alınmır. Məsələn, *1. Ürəyimin yağı əridi. 2. İşlərim yağ kimi gedir. 3. Qələm lap yağ kimi yazır*; bu cümlələrinin hər birində yağ sözünün özünəxas dəqiq mənası vardır. Bu nümunələrin birincisində ürəyimin yağı birləşməsi leksik məcaz, ikinci və üçüncü nümunələrdə isə yağ kimi ifadəsi müqayisə mənasında olduğu üçün üslubi məcaz hesab olunur. [12, s. 16-17]

Səlim Cəfərov yazır: "Dilimizdə olan sözlərin çoxmənalılığı söz yaradıcılığı hadisəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini yaradır". Buna aşağıdakıları göstərmək olar:

Dilimizdə mürəkkəb sözlərin yaranmasında çoxmənalı sözlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, "ördəkburun" sözü bir heyvanın adıdır ki, onun ağız ordəyin burnuna bənzədiyi üçün onu bu şəkildə adlandırırlar. "İncəsənət" mürəkkəb sözü dilimizdə insanın yaradıcılığı ilə bağlı olaraq insanların ruhunu oxşayan, onda hiss və həyəcan yarada bilən hər hansı bir sənət kimi anlaşılır. Lakin incəsənət sözünün daxilində incə və sənət sözləri olduğu üçün ayrılıqda hər birinin özünəməxsus mənası vardır. *Danaburnu (həşəratın bir növü), balqabaq (qabağın şirin növü), istiqanlı (çox səmimi, yoldaş üçün ürəyi yanan və s.)* bu sözlər barəsində də eyni fikirləri deyə bilərik. [12, s. 17]

Dildə mövcud olan çoxmənalı sözlərin məcazi mənaları sabit söz birləşmələrinin yaranmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, *qaraqabaq, uzun eləmək, başdan sovmaq, ürəyi qopmaq. qurban olmaq kimi idiomlarda; polad quş, canlı insan, saf vicdan, möhkəm addım, işıq gün, xoş gördük kimi ibarələrdə; müvəffəqiyyətdən baş gicəllənmə, az olsun yaxşı olsun, ömrün balı cavanlıqdır kimi hikmətli sözlərdə; qaz vur, qazan doldur: nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına; nə ətdir, nə balıq; nə tüfəngə çaxmaqdır, nə sümbəyə toxmaq kimi atalar sözü və zərbi-məsəllərdə; üstü zəmi biçərlər, altı bulaq içərlər kimi tapmacalarda* işlənə bilən leksik vahidlər müəyyən bir hadisə, situasiya, məzmun, ilə bağlı olub həqiqi mənasından ayrılır, müxtəlif məcazi mənada olurlar. [12, s. 18]

Dilimizin təbii inkişaf qanunauyğunluqlarından biri də çoxmənalılıqdır. Həmin bu hadisə tədricən meydana çıxır və dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. İnsanlarda təhlil, müşahidə aparmaq bacarığı, hadisələrin və əşyaların bənzər, müxtəlif xüsusiyyətlərini ayırmaq bacarığı, nəticədə dilin inkişaf etməsinə, çoxmənalılığın yaranmasına səbəb olur. [5, s. 160-161]

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı: Şərq – Qərb, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı: Şərq – Qərb, 2006, 792 s.
3. A. Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. B. 2003, 463 s.

4. Aziza Hacıyeva. English Lexicology B. 2011, 238 s.
5. B. Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. B, 2008, 442 s.
6. Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı B. 1909-1979, 270 s.
7. H. Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası B. 1988, 451 s.
8. <https://thelib.info> › Технологии Polysemy and Context. Types of Context
9. I. V. Arnold. The English word. 1978
10. Məmmədov İ. T. Azərbaycan dilinin semantikasısı. Bakı: Xəzər, 2006, 372 s.
11. R. S. Ginzburg and others. A Course in modern english lexicology Moscow 1979, 269 s.
12. S. Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili B. 1982, 191 s.

İsmaylova R.

Contextual meanings of polysemous words and their role in enriching the vocabulary of the language

(Summary)

Polysemous words play a special role in enriching the vocabulary of the language. It is one of the oldest layers of the language. Polysemous words have a significant role in the formation of parts of speech, compound words, phraseological associations and context.

Исмайлова Р.

Контекстные Значения Многозначных Слов и их роль в обогащении словарного запаса языка

(Резюме)

Особую роль в обогащении словарного запаса языка играют многозначные слова, это один из древнейших пластов языка. Части Речи, сложные слова, фразеологические ассоциации имеют решающую роль в формировании контекста многозначных слов.

Rəyçi: f.e.d., prof. A. Abbasova

KAZIMOVA XALİDƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
khalidakazimova@gmail.com

MƏTN DİLÇİLİYİ VƏ ONUN YARANMASININ NƏZƏRİ - METODOLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: Ərəb dili və ritorika, mətn, diskurs, mətn dilçiliyi, təhlil

Key words: Arabic language and rhetoric, text, discourse, text linguistics, analysis

Ключевые слова: арабский язык и риторика, текст, дискурс, лингвистика текста, анализ.

Mətn dilçiliyinin tarixi çox qədimlərə gedib çıxsada, ona müstəqil elm kimi baxılması XX əsrin ortalarına təsadüf edir. XX əsrin ortalarından başlayaraq bəzi tədqiqatçılar mətnlərin dili istiqamətləndirən və təmsil edən əsas alət olduğunu görüb mətn araşdırmasına üz tutmuşlar. Belə ki, tədqiqatçılar müasir dilçiliyin tərkib hissəsi olan mətn dilçiliyinin müstəqil elm ola biləcəyini bildirmişdirlər.

Mətn dilçiliyi tədqiqatçılarının ən mühüm işi qədim və müasir elmin bütün sahələrinə aid mətnlər haqqında fikirləri izləmək olmuşdur. Bu araşdırmalar bir çox elmlərin mətn dilçiliyi anlayışlarını əhatə etdiyini üzə çıxarmışdır. Bu elmlərin ən mühümləri; klassik ritorika, üslub, ədəbiyyatşünaslıq və müasir dil kimi müxtəlif elm sahələridir.

Bu kontekstdə zaman-zaman mətn dilinin yaranmasında hansı elm sahəsinin daha çox paya sahib olması məsələsi müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu müzakirələr nəticəsində bir çox elmlərin

mətn dilçiliyinə verdiyi töhfənin danılmaz bir həqiqət olduğu qəbul edilmişdir. Çünki bu elmlərin çoxu az-çox bu elmlə bağlıdır.

Mətn linqvistikasını vacib edən situasiyalardan biri də mətnin uyğunluq mövqeyidir. Çünki cümlə bilgisi və ünvan təhlilində mətn uyğunluğu tədqiqatın əsas mövzusunun təşkil edir.

Mətn dilçiliyi ərəb dili baxımından da yeni bir fəndir. Bunun əsasını keçmişdən miras qalmış klassik elmlərin əsasları təşkil etsə də, bunun çox vaxt klassik üsullarla idarə oluna bilməyəcəyi də vurğulanmışdır. Amma heç bir şübhə yoxdur ki, mətn dilçiliyi daha çox Avropanın mədəni irsini təşkil edən elmlərlə bağlıdır.

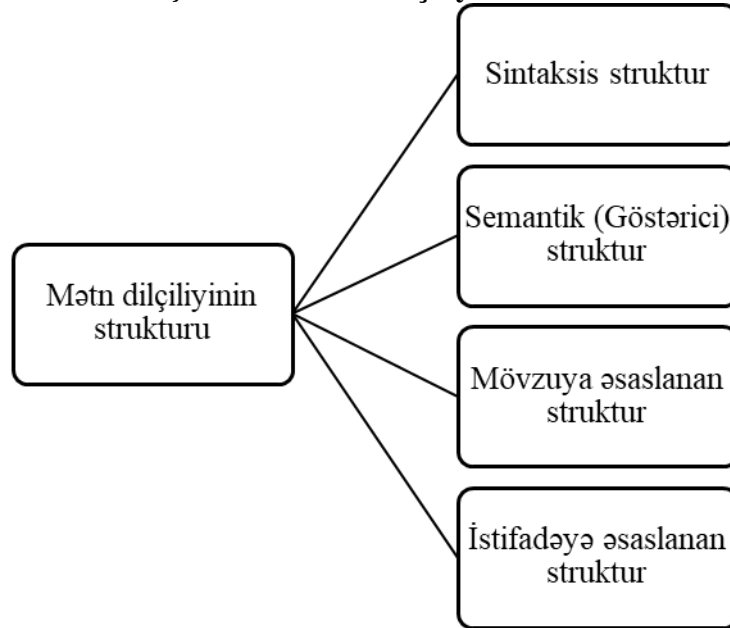
Mətn dilçiliyi anlayışı və tərif

Dilçilərin ərəb dilində hansı ifadə mətni dilçiliyinə uyğun gəlməsi ilə bağlı fikir ayrılığı yaranmışdır. İzah edilməli olan eyni olsa da, onu ifadə edən anlayışlar bir-birindən fərqlənir. Bu elmi ifadə etmək üçün hansı ifadələrdən istifadə edilməsi barədə zaman-zaman müzakirələr aparılmış, müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

Mətn dilçiliyinin strukturu

Mətn dilçiliyinin strukturu aşağıdakılardan ibarətdir:

Şəkil 1.1. Mətn dilçiliyinin strukturu.

Mənbə: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1272052> - Metin dil bilimi 2021.

1- Sintaksis struktur - Mətn dilçiliyində sintaksis strukturunu ümumiyyətlə mətnin hərfi strukturundan ibarətdir. Mətnə sintaksis strukturunu sintaksis baxımından ümumi mənada linqvistik komponentin hissələri arasında mətnin vəhdəti və əlaqəsindən bəhs edir.

2- Semantik (Göstərici) struktur - Semantik quruluşun mənası mənəvi bağlılıqdır. Bu semantik struktur sözlər, cümlələr, sitatlar, mətnlər və kontekstlər arasındakı əlaqədir.

3- Mövzuya əsaslanan struktur - Mövzuya əsaslanan struktur mətnin ümumi ideyasını əhatə edir.

4- İstifadəyə əsaslanan struktur - İstifadə əsaslı quruluş mətnin tələb etdiyi yer və vəziyyət deməkdir. Bu struktur şəxslərdən, yerlərdən və sözlərdən ibarətdir.

Mətn dilçiliyinin mövzuları

Mətn dilçiliyinin kökləri çox qədim dövrlərə söykənsə də, onun müəyyən üsullarla tətbiqi son dövrlərə aiddir. Bu elm qədim dövrlərdə ritorika, sintaksis və təfsir kimi elmlərdə qismən mövcud olsa da, o dövrdə hələ müəyyən terminlərə və müstəqil mövzulara çatmamışdır.

Bu elm zamanın tərəqqisi ilə mövzuları inkişaf etdirən bir elmdir. Bu elm inkişaf etdikcə mətnin ifadə etdiyi məna, mətnlər arasındakı əlaqələr və bağlılıq ön sözləri kimi bu elmlə bağlı bir çox məsələlər ortaya çıxmışdır [5].

Mətn dilçiliyinin metodoloji strukturu son zamanlar formalaşmışdır. Bu elm müəyyən metodlar, terminlər və mövzular çərçivəsində inkişafını davam etdirir. Qərbi dünyasından qaynaqlanan bu elm müsəlman dünyasında nə tam qəbul edilmiş, nə də rədd edilmişdir. Bu elmin qabaqcılları mətn dilçiliyi üçün müəyyən meyarlar gətirmişlər. Ümumilikdə bu meyarlardan yeddisi mövcuddur. Bu elmin tədqiqatçıları bu meyarları vurmuş və mətnləri buna uyğun qiymətləndirmişlər. Mətn dilçiliyinin ümumi qəbul edilmiş standart meyarları bunlardır [1, s.134-135]:

- a) Birlik və harmoniya;
- b) Ardıcılıq və harmoniya;
- c) Bilik (gözlənilən xəbərləri vermək və məlumatlandırmaq);
- d) Məqsəd (mətnin məqsədi);
- e) Qəbuledicilik;
- f) İntertekstuallıq (intertekstuallıq);
- g) Kontingentlik (mətnin siyasətlə əlaqəsi, yəni mətnin yaranmasına səbəb olan vəziyyətlər və münasibətlər);

Bu meyarlar əvvəlki alimlər tərəfindən istifadə edilmiş və məlum olsa da, başa düşülməmiş və indiki məqalələrində işlədilmişdir.

Mətn dilçiliyinin yaranması

Mətn dilçiliyi alimlərinin bu elmin yaranması ilə bağlı ilk və ən mühüm işi tarixi biliklərdə və tədris mətnlərində nəzəriyyələrin tədqiqi olmuşdur. Bu araşdırmalar tədqiqatçılara fərqli nəticələr vermişdir.

Bu elmin köhnə elmlərlə eyni paralelləri yoxdur; Məlum olmuşdur ki, bu elmin bəzi mövzuları köhnə, bəziləri isə yeni yaranan elmlərlə əlaqədardır. Mətn dilçiliyi, iki min ilə yaxın tarixi olan üçlü quruluş; Sintaksis, məntiq və ritorika elmi ilə bağlı olduğu kimi, tarixi iki əsr əvvəl gedən dilçilik və üslub (formal) elmlərlə də bağlıdır.

Ərəb dilçilərinin bu elmlə məşğul olduqları kitabların mətn dilçiliyinin yaranmasında rolu olduğu deyilsə də, onların sayca məhdud olduğu və məlumatların az olduğu görünür. Qərbi dilçiləri bu məsələ ilə bağlı daha çox iş görüblər. Onları xüsusi edən vəziyyət, bu elmin yaranmasında üsulları sıfırdan müəyyən etmələridir.

Buna uyğun olaraq, bu elmin payı köhnə elmlərdən asılı olmayaraq ölçülmüşdür. Onların sonrakı araşdırmaları isə bu elmin bir çox mövzularının keçmişlə əlaqələndirilə biləcəyini ortaya qoyur. Ancaq bu əlaqənin çox da güclü olmadığı və aralarında böyük fərq olduğu müəyyən edilmişdir. Burada ən mühüm fərq nəticədən çox metod fərqi [3, s.65].

Dilçi alimlərin araşdırmaları mətn dilçiliyinin yaranmasına bir çox elm sahələrinin töhfə verdiyini üzə çıxarmışdır. Tədqiqatçılar mətn dilçiliyinin təşəkkülünə təsir edən ən mühüm elmləri sayarkən, onların dörd fənn üzrə birləşdiyi görünür. Bunlar klassik ritorika, üslub, ədəbiyyatşünaslıq və müasir dilçilikdir.

Müasir dilçilik çərçivəsində formalaşan struktur və refleksiv dilin mətn dilçiliyini açan elmlər olduğu qəbul edilmişdir. Mətn dilçiliyi bu iki elmin bünövrəsi üzərində qurulduğundan, zaman keçdikcə bu elmlərdən xeyli fərqləndiyi görünür. Burada müasir dilçiliyin struktur və refleksiv linqvistikası və onun törəməsi haqqında qısaca danışılacaqdır.

Müasir dilçilik

İnsanda mövcud olan dil sistemli quruluşuna və təzahürlərinə görə daim inkişafdadır. Dil sosial cəmiyyətin varlığı ilə birlikdə varlığını davam etdirir. Ümumiyyətlə, dil başqa elmlərin yaranmasına və inkişafına töhfə versə də, həmişə inkişaf mərhələsində olmuşdur. Onun töhfə verdiyi elmlər müstəqil elmlərə çevrilərkən, özünü tək-tək araşdırmaq əvəzsiz hala gəlmişdir [2, s.109-110].

Dilçilik öz predmetinə görə köhnə elm, meydana gəlməsi baxımından isə yeni elmdir. XX əsrin mühüm dilçilərindən olan Mixail Baxtinin (1895/1975) fikrincə, dilçilik elmi hələ də bütün sirləri ilə açılmamışdır.

Mətn dilçiliyi araşdırmalarına müasir dilçilik çərçivəsində baxdığımızda bunun iki mövzu ilə sıx bağlı olduğu görünür. Birincisi struktur dilçilik, ikincisi isə generativ refleksiv dilçilikdir. Mətn dilçiliyinin dilin əsaslarına söykənən nəzəriyyə və metodlarının formalaşmasında dilin struktur və refleksiv qaydaları böyük əhəmiyyət kəsb edir [4].

Mətn dilçiliyi müasir dilçilik tədqiqatları nəticəsində yaranmış yeni bir elm sahəsidir. Bu elmdə mətnin mənası söz və cümlə ilə ifadə edilə bilməz. Mətn dilçiliyinin hissələri təxəyyül və uzaqgörənlikdən ibarətdir.

Mətn dilçiliyi müəyyən meyarlarla məhdud cümlə qrammatikasından daha ümumi və əhatəlidir. Mətn dilçiliyi ənənəvi oxu vərdişlərini və əsrlər boyu dilçiliyə töhfə vermiş məlum sintaksis təhlilini üstələyən struktura malikdir.

Mətn dilçiliyi dil strukturlarının qaynaqlarını açan, onları çoxlu müxtəlif mənalarla bir araya gətirən, mental və psixoloji semantik mənalarla əlaqələndirən elm sahəsidir. Buna əsasən, mətni şifahi və mənəvi cəhətdən birləşdirən vasitələr dil sisteminin mükəmməl strukturunu aşkara çıxarmaq, dərin bilik və mənalara çatmaq mətn dilçiliyinin ən mühüm vəzifələrindəndir. Çünki mənə mətnin şəxsiyyətini, mətn isə dilin şəxsiyyətini açır.

Mətn dilçiliyi bir çox elm sahələrinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmışdır. Onların bəziləri linqvistik, bəziləri isə qeyri-linqvistik mədəni, sosial və psixologiya fənlərinin təsiri altında inkişaf etmişdir. Mətn dilçiliyinin kökləri qədim dövrlərə söykənsə də, onunla konkret mənada məşğul olan Zelliq Harris bu elmin banisi kimi qəbul edilmişdir. Sonrakı araşdırmalar Harrisin işini yaxşılaşdıran tədqiqatlar kimi qiymətləndirilmişdir.

Müasir dövrdə mövcudluğunu demək olar ki, bütün dünyada qəbul etdirən mətn dilçiliyi ərəb dünyasında da qəbul edilmişdir. Lakin bu elmin keçmişdəki elmlərlə nə dərəcədə əlaqəli olması mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Müzakirələrin ən qızgın ölçüsü ərəb dünyasında yaşanmışdır. Bəzi dilçilər bu elmin qədim İslam sivilizasiyasını formalaşdıran elmlərdən yarandığını, bəziləri isə bu əlaqəni müəyyən qədər qəbul etmiş, lakin müstəqil bir elm kimi qiymətləndirilməsinin vacibliyini bildirmişlər. Ancaq gəldiyimiz məqamda məsələ bu əlaqəni qurmaqdan kənara çıxmışdır. Mətn dilçiliyi yeni bir elm sahəsi olduğundan, metod və tədqiqat kimi hələ də təkamül etməyib. Belə olduğu halda, bu elmin əks-sədaları ərəb dünyasında maraq doğurur.

Bir çox ərəb dilçiləri Avropada yaranan bu elmi ərəb dilinə uyğunlaşdır ışıdırlar. Azərbaycanca bu mövzuda araşdırmalar azdır. Bu baxımdan mətn dilçiliyinə dair bu araşdırmanın ölkəmizdə aparılacaq digər tədqiqatlara da işıq salacağı gözlənilir.

Ədəbiyyat:

1. Barthes R. Heshesetu'l-luğa (Le bruissement De lalangue). çev. Munzir Ayâşî. Halep: Merkezu'l-İnmâ el-Hadârî, 2019, 400 s.
2. İbn Ü.K., Ebû M.B., el-Murâdî H. Tavzîhu'l-makâşid ve'lmesâlik bi-şerhi Elfiyyeti İ.M. thk. Abdurrahmân A. b. Süleymân. Kahire: Dâru'lFikri'l- 'Arabî, 2001, 344 s.
3. Zinâd E. Nesîcu'n-naşş: Bahsun fi mâ yekûnu bihi'l-melfûzu naşşan. Beyrut: elMerkezu's-Sakâfi'l- 'Arabî, 1993, 354 s.
4. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1272052> - metin dil bilimi 2021.
5. <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/97> - metin dil biliminin ortaya çıkması 2021.

Kazimova X.

Text linguistics and theory of its creation - methodological analysis

(Summary)

Text linguistics is one of the fields in linguistics that was founded in the recent past and has not yet completed its development. This science has been rated by linguists as the best means of conveying the expressions, speech and appeals in the text to the other party. Textual linguistics

examines the meaning of a word when and where it is spoken. It identifies new ways for the researcher not to over-criticize classical discourses and texts, and not to be a fanatic of new conversations. Text linguistics mediates and analyzes classical and modern scientific texts that differ from traditional language education rules.

Text linguistics is considered to be the most objective method of analysis to date. Although the rules of this science were relatively applied in the past, the transformation into an independent science has brought new rules to this science. Thanks to these rules, he pioneered the development of the text in terms of composition, sign and structure. Textual linguistics studies based in Europe have also been accepted in the Arab world.

However, it has led to discussions about what literary art and how to apply this science. The literary text on which linguistics has recently been discussed is the Qur'an. One of the most important reasons for keeping the study of textual linguistics alive in the Arab world is the adaptation of this science to the Qur'an.

Textual linguistics research is based on the basics of modern linguistics. Structural and reflexive studies of modern language, which were studied in the twentieth century, played an important role in the emergence of this science. However, textual linguistics has not yet been fully framed and methodologically completed.

Казимова Х.

**Текстовая лингвистика и теория его создания - методологический анализ
(Резюме)**

Текстовая лингвистика - одна из областей лингвистики, которая зародилась в недавнем прошлом и еще не завершила свое развитие. Эта наука была оценена лингвистами как лучший способ передать выражения, речь и призывы в тексте другой стороне. Текстовая лингвистика изучает значение слова, когда и где оно произносится. Он определяет новые способы для исследователя не чрезмерно критиковать классические дискурсы и тексты и не быть фанатиком новых разговоров. Текстовая лингвистика опосредует и анализирует классические и современные научные тексты, которые отличаются от традиционных правил языкового образования.

Текстовая лингвистика на сегодняшний день считается наиболее объективным методом анализа. Хотя правила этой науки относительно применялись в прошлом, превращение в независимую науку принесло в эту науку новые правила. Благодаря этим правилам он первым начал разработку текста с точки зрения композиции, знака и структуры. Исследования текстологической лингвистики, проводимые в Европе, также были приняты в арабском мире.

Однако это привело к дискуссиям о том, что такое литературное искусство и как применять эту науку. Литературный текст, о котором недавно говорилось в лингвистике, - это Коран. Одна из наиболее важных причин, по которой изучение лингвистики текстов продолжается в арабском мире, - это адаптация этой науки к Корану.

Исследования текстологической лингвистики основаны на основах современной лингвистики. Структурные и рефлексивные исследования современного языка, которые изучались в двадцатом веке, сыграли важную роль в возникновении этой науки. Однако лингвистика текстов еще не полностью сформирована и методологически завершена.

Rəyçi: prof. A.Hüseynov

DİLDƏ VARIATIVLIK VƏ NORMA

Açar sözlər: variativlik, norma, frazeologizm.

Key words: variability, norm, phraseology.

Ключевые слова: вариативность, норма, фразеология.ş

Dildə variativlik və norma anlayışları arasında fərq və eyni zamanda bir əlaqə mövcuddur. Variativlik dedikdə, dil vahidlərinin şəkil dəyişməsi anlaşılır. Norma isə dilin sabit qanunlarını özündə əks etdirir. Variativlik özü də dilin normalarına uyğun həyata keçirilir. Variativliyin mövcud olması norma problemi ilə bağlıdır və dilin müxtəlif səviyyələrində, əsasən də, leksik səviyyədə daha çox müşahidə edilir.

Variativlik nəzəriyyəsi Praqa dilçilik məktəbi ilə bağlıdır və bu məktəbin fonoloqları sözü gedən anlayışları müqayisəli şəkildə elmi təhlilə cəlb etməklə variativlik probleminin linqvistikada öyrənilməsi prosesinin bünövrəsini qoymuş və sonradan bu sahənin diqqətdən kənar qalmamasına, inkişafına səbəb olmuşdur. Dilçilikdə variativlik müxtəlif terminlərlə ifadə olunduğu kimi, həmçinin variativliyin konkret tərifi yoxdur, ifadə etdiyi mənə, funksiyası ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. “Variativlik termini alimlər tərəfindən müxtəlif cür şərh edilir: “qismən və ya natamam dəyişkənlik”, “şəklini dəyişmə qabiliyyəti”, “şəklini dəyişmə prosesi” və s. Variativliyin əsasını obyektin (predmet, dil hadisəsi və ya münasibət) şəkildəyişməsi silsiləsində eyniliyini özündə saxlayan invariantlıq təşkil edir. Dildə olan dəyişmələr bütün dil sistemini nizamlayır və onun nitqdə realizasiyasını təmin edir. [3, s.52]

Variativlik dedikdə dildə mövcud dil vahidlərinin ən az iki və daha artıq formada şəkil dəyişməsi anlaşılır. Bu da özünü dilin müxtəlif səviyyələri üzrə və müxtəlif formalarda göstərir: fonetik, leksik, qrammatik, struktur variativlik. Variativlik hər bir dildə fərqli formada, həmin dilin daxili qanunlarına, normalarına uyğun həyata keçir.

Hər bir dil müəyyən sabit normalara malikdir. Bu normalar dilin müəyyən tarixi təkamülünün məhsuludur. Bu tip normativlik və ya normalılıq ədəbi dilin nisbi sabitliyindən, bununla yanaşı dilin əhatəliliyindən və daxili quruluşunu əks etdirməsindən əmələ gəlir. Dilin normaları fonetik, leksik və qrammatik səviyyədə özünü göstərir. Deyə bilərik ki, norma dilin unikallığını əks etdirir və dilin ümumi qayda-qanunlarını özündə ehtiva edir, beləcə norma dilin qrammatik quruluş vahidləri ilə ölçülür. Eləcə də, dildə variativlik hadisəsinin yaranmasına həm dildaxili, həm də dilxarici faktorlar təsir göstərə bilər. Dilxarici təsirlər əsasən nitqin sosioloji aspekti ilə əlaqədardır.

Kodifikasiya normalarının çatışmazlığı, bir sıra tələb olunan variantların normativ göstəricilərinin lüğətlərdə qeyd olunmaması, müəyyən qaydaların dərsliklərdə az işlənmiş olması dil vahidlərinin variativliyinin inkişafına təsir edən xarici amillərdəndir. Variativlik prosesinə əsaslı təsir göstərən daxili faktorlara isə sözün morfoloji strukturu, morfemlərin xarakteri, sözün cümlədəki sintaktik vəziyyəti, semantik və üslubi göstəricilər aiddir. Sadalanan faktorlar xüsusilə qrammatik variantların müəyyən sinfinin variativliyinə təsir göstərməsi ilə səciyyələndirir [2, s.4].

Hər bir müasir ədəbi dilə təkcə müxtəlif dil vasitələrinin işlədilməsində sabitliyin səviyyəsi deyil, eləcə də dilin funksiyalarının reallaşması prosesində bir neçə variantlar dəsti xasdır. Belə ki, norma və variativlik iki tərəfli və bir-birindən asılı dil hadisələridir. Variativlik dilin universal xassəsi olduğundan dilin normaya salınması faktının aydınlaşdırılmasını da zəruri edir. Ədəbi dilin normaya salınması prosesində düzgün yazı qaydalarının və düzgün tələffüzün rolu böyükdür [3, s.60] Əlavə olaraq deyə bilərik ki, ədəbi dilin inkişaf edərək sabitləşməsi, daxili qanunlarının bir sistem halında formalaşması dilin müxtəlif səviyyələr üzrə variantlaşmasına gətirib çıxarır. Bu da o

deməkdir ki, ədəbi dil uzun bir tarixi dövrün nəticəsi olduğu kimi, variativlik də bu baxımdan tarixi səciyyə daşıyır.

Dil variantlarının tarixi kateqoriya kimi tədqiqi müasir dilçilikdə variativlik problemini çiçəklənmə mərhələsinin münbit zəminini yaratmışdır. Bu baxımdan müəyyən olunmuşdur ki, variativliyin özünəməxsus səciyyəsi tarixi aspektdə araşdırılmalıdır [1, s.10].

Məlumdur ki, norma hadisəsi təkcə fonetik səviyyədə özünü göstərmir. Leksik səviyyədə, daha dəqiq və konkret desək, frazeoloji səviyyədə də özünü göstərir. Lakin frazeologiyada variativlik dilin leksik səviyyədə normasının pozulmasına gətirib çıxarır. V.L.Arxañelski frazeoloji vahid komponentlərinin qarşılıqlı əvəzlənməsini, yəni variativlik xüsusiyyətinə malik olmasını normanın pozulması hesab edərək yazır: “Frazeoloji vahidlərin bəzisi məlum çərçivədə sözün birinin sinonimlə və ya semantik ekvivalenti ilə, və ya ümumiyyətlə eyni semantik sıraya aid olan sözlə əvəzlənməsinə yol verir. Sabit frazada adətən belə əvəzlənmə normadan kənara çıxma sayılır və substitut sözlərin məna oxşarlığı nə qədər yaxındırsa, onda normadan kənara çıxma daha azdır” [4, s.15].

Dildə variativliyin mövcud olması norma problemi ilə bağlı olduğu göstərilir. Biz də bu fikrin tərəfdarıyıq. Fikrimizcə, dilin normalılığı hər nə qədər sabitliyi ifadə edərsə, variativlik bir o qədər dil vahidlərinin müxtəlifliyini ehtiva edir. Lakin bu müxtəlifliyin özündə də bir eynilik və oxşarlıq mövcuddur. Bu da norma və variativlik arasında əlaqə yaradır. Qeyd etdiyimiz səbəblərdən dolayı dildə norma və variativlik problemi müəyyən mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bir qism tədqiqatçılar variativliyin dil normasının pozulması hesab etsələr də, digər qismi isə, əks fikir irəli sürmüşlər. Frazeoloji səviyyədə variativlikdən bəhs etmişkən qeyd etməliyik ki, D.A.Şahbaqovanın “Frazeoloji vahidin variantları norma ilə təsdiq edilir və onun “müdafiə” funksiyasının təsiri altına düşür [6, s.168] fikri frazeoloji vahidlərdə müşahidə olunan variativliyin əslində əsas xüsusiyyəti olması fikrini təsdiqləyir.

S.Q.Qavrın “Frazemaların leksik tərkibinin dəyişdirməsi normadan kənara çıxma, anomaliya sayılmır, o müxtəlif məna və emosional çalarları metaforik frazemalar vasitəsilə ötürən təbii qanuna uyğunluqdur” [5, s.48] fikrini irəli sürmüşdür və fikrimizcə, burada müxtəlifliyin, variativliyin hansı formada çıxış etməsinə diqqət etmək lazımdır. Hər hansı frazeologizmin ifadə etdiyi semantika struktur baxımdan fərqli formalarda ifadə olunursa, bizcə, burada variativlikdən daha çox ortaq motiv əsas götürülməlidir. Bəllidir ki, folklorun bir sıra janrlarında ortaq motivlər fərqli formalarda təzahür edə bilər. Nümunə üçün deyək ki, “Koroğlu” dastanının müxtəlif variantları mövcuddur, bu özlüyündə dastanın variativliyini ehtiva edir. Lakin ortaq motivdən istifadə edib onu dəyişdirməkdən əlavə, fərqli şəkildə işlənməsi, burada sadəcə motivin eyni olması, fikrimizcə, variativlik sayılmamalıdır. Bu dediklərimizi frazeoloji vahidlər üzərində izah edək: Azərbaycan dilində işlədilən “Romada olarkən romalılar kimi hərəkət edin” və “Palaza bürün, elnən sürün” kommunikativ frazeoloji vahidlər semantik cəhətdən eyni motivi ifadə edirlər. Bu zaman belə bir sual yaranır. Semantik eynilik dil vahidinin variativliyi hesab olunmalıdır mı? Bu tip nümunələrə ingilis dilində də rast gəlmək mümkündür: “The good die young” və “The best of men can not suspend their fate” frazeologizmləri eyni mənanı – “Yaxşılar dünyanı daha tez dünyadan köç edər” mənasını müxtəlif formalarda ifadə edirlər.

Biz o halda leksik (eyni zamanda qrammatik və struktur) səviyyədə variativliyi qəbul edirik ki, bu zaman yalnız müəyyən söz və ifadə fərqlənsin – başqa sözlə əvəzlənsin, yaxud ixtisar olunsun: *A cursed cow has short horns – A wicked cow has short horns (Vurağan inəyin buynuzu qısa olar).*

İngilis dilin atalar sözlərinin müxtəlif səviyyələr üzrə variativliyinə, variantlılığına bir neçə nümunə əsasında baxaq:

A man can die but once // A man can only die (or can die but) once – Əsl kişi bir dəfə ölür, min dəfə yox.

Like mother, like child (daughter) // Like parents, like children // Like master, like man // Like cow, like calf // Like priest, like flock // Such master, such servant // Like teacher, like pupil – Anası necədirsə, balası da (qızı da) elədir // Ustası necədirsə, şagirdi də elədir // müəllimi necədirsə, şagirdi də elədir // Ağası da nökrəri kimidir və s.

A dead men don't bite // A dead man does not bite // A dead man does no harm // A dead man bites not // A dead man can not bite // Dead men don't bite (or tell no tales) – Ölü dişləməz (qisas almaq mənasında).

Yuxarıda verdiyimiz nümunələr bir daha dilin daxilində bir (frazеoloji) vahidin müxtəlif variantlarda işlənməsi zamanı ortaya çıxan ümumi mənzərəni özündə əks etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Sürek M.B., İngilis dilində feli frazeoloji vahidlərdə variativlik hadisəsi //Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal.-2014.- №2(90). - s.10-12.
2. Vəliyeva N., Dil vahidlərinin variantlaşması//Filologiya məsələləri/ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.-2012.- №10.- s.3-12.
3. Zöhrab-Məcid M.Y. Atalar sözlərində variativlik problemi. İngilis və Azərbaycan dillərinin materiallarə əsasında. filologiya üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2017, 139s.
4. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Ростов-на-Дону. 1964, 276с.
5. Гаврин С.Г. Вопросы фразеологизации в синхроническом и диахроническом аспектах // журнал Вестник Московского Государственно Гуманитарного Университета им. М.А. Шолохова. Филологические науки. №2/2011, стр.45-52.
6. Шахбагова Д.А. Лексикология английского языка. Москва, Лабиринт, 1975, 232с.

Nagiyeva L.

Language variation and norm (Summary)

There is a difference between the concepts of variability and norm in language, and at the same time there is a connection. Variativity refers to the transformation of language units. The norm reflects the fixed laws of language. Variability itself is realized in accordance with the norms of language. The existence of variability is related to the problem of norms and is more common at different levels of language, especially at the lexical level.

Нагиева Л.

Языковые вариации и нормы (Резюме)

Между понятиями вариативности и нормы в языке есть различие, и в то же время есть связь. Вариативность относится к трансформации языковых единиц. Норма отражает фиксированные законы языка. Сама вариативность реализуется в соответствии с нормами языка. Существование вариативности связано с проблемой норм и чаще встречается на разных уровнях языка, особенно на лексическом.

Rəyçi: f.f.d. Z.Məsmə

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏKRİR SİNTAKTİK ÜSLUBİ FİQR KİMİ

Açar sözlər: üslubiyyat, sintaktik vasitələr, üslubi vasitələr, təkrir.

Key words: stylistics, syntactic tools, stylistic tools, repeat.

Ключевые слова: стилистика, синтаксические средства, стилистические средства, повторение.

Dilin müxtəlif funksiyaları vardır: kommunikativ, normativ, fikri ifadə etmək, ekspressivlik və s. Bunlardan ilki, yəni kommunikativ funksiya ünsiyyət qurmağa xidmət edir və əsas sosial funksiya hesab olunur. Nominativ funksiya əşyaları adlandırmaqla bağlıdır. Ekspressiv, yaxud emosional funksiya isə danışanın subyektiv, emosional münasibətini ifadə edir. Dildə bu ekspressivliyi yaradan vasitələr çoxdur. Bunun üçün bir sıra fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr vardır.

Təkrar mətnədə dil elementlərinin qeyri-qrammatik birləşmə üsulu kimi çıxış edir və ifadə planı elementlərinin müntəzəm canlandırılması şəklində təyin olunur. Mətn hadisəsi olan təkrar dil vahidlərinin birləşməsinin dil-sistem qanunauyğunluqları ilə tənzimlənir, ifadə olunan məzmun tələbi kimi təzahür edir. Məhz bu cəhət təkrarın mətnyaratma xüsusiyyətlərini təsdiqləyir. [1, s.71].

Ekspressivliyi yaradan bu vasitələrin, xüsusilə, sintaktik vasitələrin üslubi çaraları Azərbaycan və digər ölkə dilçilərinin də diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Bədii üslubda nəsr, nəzm və dramaturji əsərlərin dilində müxtəlif obrazlılıq yaradan vasitələrdən istifadə olunur. Belə sintaktik üslubi fiqurlardan biri də təkrir və ya təkrardır. Təkrarlar özünü üç səviyyədə göstərir. Birincisi, fonetik səviyyədə təkrardır ki, onlara, əsasən, şeirlərin dilində rast gəlirik. Leksik səviyyədə təkrarlar cümlə və ondan böyük vahidlər çərçivəsində qeydə alınır. Sintaktik səviyyədə təkrar isə özünü sintaktik paralelizm formasında göstərir. “Sintaktik eynilik və məntiqi-məzmun vəhdəti ilə səciyyələnen ən azı iki komponentin semantik-struktur birləşməsi sintaktik paralelizmdir” [1, s.87].

M.İ.Adilov sintaktik təkrarlar arasında sintaktik-lonstruktiv təkrarları ayıraraq yazır: “Digər sintaktik təkrarları təşkil edən ünsürlər bir qayda olaraq tabesiz birləşmələr əmələ gətirir, yəni sintaktik tabesizlik əlaqəsiz üzrə bir-birinə bağlanırsa, sintaktik tabesizlik əlaqəsi üzrə bir-birinə bağlanırsa, sintaktik-konstruktiv təkrarların komponentləri tabelilik əlaqəsi üzrə bir-biri ilə əlaqədə olur” [2, s.4].

Cümlə daxilində leksik təkrar yaradan sözlərin yerləşməsinə görə dilçilikdə kontakt (yaxın) və distant (uzaq) təkrarlar fərqləndirilir. Kontakt təkrarlar, başqa sözlə desək, epanalepsislər bir-birinin ardınca yanaşı işləyir: Buna hamı qail oldu ki, vətən, vətən, vətən; dil, dil, dil; millət, millət, millət!.. Gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin! [3, s.1].

Hasten to take off your wet things, said he; and before you go, good-night, good-night, my darling! [4, s.391].

Dilçiliklə bağlı ədəbiyyatlarda geminasiya və ya reduplikasiya termini qoşalaşma adı ilə də qeyd edilir. Təkririn bu növü elə bir təkrardır ki, eyni nitq vahidi bir misra və ya cümlənin əvvəlində, ortasında və ya sonunda ardıcıl verilərək həmin ifadəyə xüsusi mənə çalarlılığı, obrazlılıq qatır. Ümumiyyətlə, eyni nitq vahidinin ardıcıl olaraq təkrarlanması ifadəyə emosionallıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlər əlavə edərək danışan və ya yazanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir. Bu növ təkrir nəzmdə misradaxili təkrir, nəsrədə isə cümlədaxili təkrir adlandırılır. Bu, o deməkdir ki, təkrarlanan ikinci nitq vahidi birincinin təsdiqi şəklində işləyir və şəxsin dediyi fikrin qüvvətləndirilməsinə xidmət edir:

S ə r i y ə . Səfər! Hacı Muradalının evini görmüşsən?

S ə f ə r . Necə, Hacı Muradın?

S ə r i y y ə . Yox, Hacı Muradalının! Başa düşdün?

S ə f ə r . Yaxşı də, bunu deynən, Hacı Murad Əli. (Boğazından deyir.) Mən də başa düşüm!

S ə r i y y ə . Hə, deməli, başa düşdün, hə?

S ə f ə r . Əlbət ki, başa düşdüm, Murad Əli də.

S ə r i y y ə . Yaxşı, orada R ü s t ə m var, onu tanıyırsanmı?

S ə f ə r . Hansı R ü s t ə m? O küçədə Rüstəm o qədər var ki. (Fikirləşir.) Hə, o sizin qohumunuz Rüstəmi deyirsən?

S ə r i y y ə . Hə, hə, o Rüstəmi! [5, s.13].

Nümunəyə diqqət etdikdə görürük ki, müəllif dialoji nitqdə ard-arda bir neçə təkrardan istifadə edərək həm nitqi canlı etməyə, həm də obrazların daxili aləmini, xarakterini göstərməyə çalışmışdır.

Anafora təkririn elə bir növüdür ki, eyni nitq vahidinin ardıcıl işlənməsinə xidmət edir. Lakin bu ardıcıl işlənmə bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, cümlələrin, həmçinin abzasların, fəsillərin belə əvvəlində özünü göstərir:

Gəl, gəl, al canımı, bu əzablardan xilas olum! Məndə yaşamağa layiq ürək yoxdur. Mənim vicdanım ləkəlidir. Mənim həbibim! Gəl, gəl, al canımı! Ox... indi tanıdım! Sara, sənmişən? Gəl, gəl yanıma! Sara, gəl! [5, s.65].

Distant təkrarı təşkil edən təkrarların arasına isə müxtəlif sözlər daxil ola bilər: Mən Fərhadı sevirəm, sən ki, bilirsən, qardaşımı da sevirəm. [5, s.69].

Qeyd etdiyimiz nümunədə təkrarın mətnyaratma xüsusiyyətini müşahidə etmək mümkündür. Mətn dilçiliyində də mətn elementləri arasında əlaqənin xüsusi növü kimi tərarlar yer alır.

G.F.İsrafilova da tədqiqatlarını təkrarların bədii mətnin yaratma xüsusiyyətləri problemi üzrə aparmışdır. O, sintaktik təkrarlarla yanaşı, leksik təkrarların mətnyaratma funksiyalarını qeyd etmişdir. Müəllif sintaktik təkrarların növlərindən bəhs etdikdə qeyd edir ki, sintaktik-konstruktiv və digər təkrar növünə aidliyindən asılı olmayaraq sintaktik təkrarların mətndə işlənməsi yalnız qrammatik hadisə deyildir. Təkrar növləri mətnyaratma funksiyasına malikdir və onlar həm də üslubi vasitə funksiyasını yerinə yetirir. [6, s.75].

İngilis dilindən verilən aşağıdakı şeir nümunəsində isə nurse – dayə sözü bir misrada iki dəfə təkrar olursa da, təkrar olunan sözlər arasına əlavə sözlər daxil olduğu üçün bu da distant təkrar sayılır. Həmçinin distant təkrar verilmiş misra ayrılıqda bitkin mənaya malik olsa da, şeirdə özündən əvvəl gələn misralarla da birbaşa bağlıdır:

Of a branch of a plane, with a knife of my own,

It was nurse who made it, and nurse alone! [7, s.1].

Hər iki dil materiallarından verilən nümunələr təsdiq edir ki, təkrarların kontakt və distant yerləşməsindən asılı olmayaraq mətn daxilində malik olduqları üslubi çalarları ifadə edərək bəzən bütöv bir ideyaya bağlı ola bilərlər.

Mətndə təkrar üslubdan asılıdır və üslubu formalaşdırmaq üçün də istifadə olunur. Təkrar mətn vahidlərini semantik planda bir-birini bağlayır. Bədii mətndə semantik əlaqələrin iki tipini – konnotativ və assosiativ tiplərini ayırmaq mümkündür. Hər iki tip poetik əsərlərdə geniş istifadə olunur. [8, s.8].

Epifora isə anaforanın əksinə olaraq ardıcıl və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud cümlələrin, abzasların sonunda təkrar olunmasından ibarət olan üslubi fiqurdur. Epiforaya daha çox nəzm nümunələrində rast gəlinir:

Mümkir sözü, sual sözü, sin sözü,

Söz bir gərək, nə danışmaq min sözü,

Dünya axirətdən belə din sözü,

Əlin yoxdur, bəs müxtəsər, ağılarsan. [9, s.18].

İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan aşiq yaradıcılığında, klassik ədəbiyyat nümunələrində əlaqənin konnotativ və assosiativ tiplərinin feili təkrarların köməyi ilə yanaşı

işlədilməsinə çox rast gəlmək olar. Vidadinin qəzəllərindən gətirilmiş nümunələr bu fikri bir daha təsdiq edir:

Olmadı bir gün, Vidadi xəstə, giryən olmadın,
Kimsə onu görmədi xəndanə olmuş, olmamış. [9, s.47].

Hər iki dilin materiallarına nəzər saldıqda təkrar və ya təkririn müxtəlif növləri olduğunu müşahidə etmək mümkündür. A.M.Bəylərova “Azərbaycan bədii dilində sintaktik-üslubi vasitələr” adlı namizədlik işində cümlə konstruksiyalarında üslubi hadisələrdən bəhs edərək bu vasitələrin üslubi, məzmun çarlığı Azərbaycan dilinin materialları əsasında tədqiq etmişdir. Müəllif burada təkririn aşağıdakı növlərini qeyd etmişdir: sərbəst və ya qaydasız təkrir, geminasiya və ya reduplikasiya (qoşalaşma), anafora, epifora, simploka, epistrofa və ya anepifora (dövrəvi) təkrir, əks sıra üzrə təkrir, dəqiqləşdirici təkrir, orta sıra təkrir, cümlənin təkrarı və s. Araşdırmalar göstərir ki, təkcə Azərbaycan dilində deyil, ingilis dilində də bu təkrir növlərindən istifadə olunur.

Aydın olduğu kimi, təkrirlərin bir sıra növləri var. Biz onların bir neçəsi haqqında ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında bəhs edəcəyik. Bədii ədəbiyyatda təkririn ən çox işlənən növlərindən biri olan sərbəst və ya qaydasız təkrir ilə bağlı X.R.Kurbatov yazır: “Təkrir eyni söz və ya ifadənin ardıcıl şəkildə, yaxud bir cümlənin və ya bir neçə qonşu cümlənin müxtəlif yerlərində təkrarıdır”. [10, s.131].

It rained on his lousy tombstone, and it rained on the grass on his stomach. It rained all over the place. [11, s.39].

If you did know for whom I gave the ring
And would conceive for what I gave the ring.[12, s.123].

Vidadinin şeirində epifora leksik səviyyədə özünü göstərsə, Şekspirdən gətirdiyimiz nümunədə isə sintaktik səviyyədə çıxış edir.

Epifora şəkil baxımdan rədifə çox oxşayır. Lakin bu iki dil vahidi arasında oşxarlıq olduğu qədər fərq də vardır. A.M.Bəylərova bu xüsusiyyətləri belə fərqləndirir: “Hər ikisi sonda təkrarlanan ifadəni bildirir. Fərq isə ondadır ki, birincisi, sözün və ya söz birləşməsinin qafiyədən sonra təkrarı olan rədif klassik, türk, ərəb və fars poeziyası üçün səciyyəvidir. Epifora isə, rədifdən fərqli olaraq, nəzmdən başqa, həm də nəsr əsərlərində müşahidə olunur. İkinci fərq isə, şeirdə rədif müəyyən qaydaya əsaslanır. Belə ki, rədif olan söz və ya ifadə bütün beyt və ya bəndlərin sonunda mütləq işlənir və həmin rədif, əsasən, şeirin adı olur. Epiforada isə bu qayda yoxdur. Yəni hər hansı bir şeirin müəyyən misra və ya bəndləri epiforik sonluqla bitsə də, digər bəndlərdə bu özünü göstərməyə bilər. Epiforadan istifadədə şair, bir növ, sərbəstdir [13, s.57].

Beləliklə, təkrir eyni söz, söz birləşməsi, ifadə, cümlə və ya bütöv bir abzasın əsərdə ustalıqla, müəyyən üslubi məqsədlə qəsdən təkrar edilməsinə əsaslanan üslubi fiqurdur. Araşdırmamız göstərir ki, təkrar və ya təkrir epik, lirik, dramatik növlərin hər birində müxtəlif məqsədlərlə işlədilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Xudaverdiyev K.F. Təkrar bədii mətnə koheziya vasitəsi kimi (İngilis dilinin materialı əsasında). filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2005, 150s.
2. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, Elm, 234s.
3. Məmmədquluzadə C. “Azərbaycan” məqaləsi.
[https://az.wikisource.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_\(C%C9%99lil_M%C9%99mm%C9%99dquluzad%C9%99\)](https://az.wikisource.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_(C%C9%99lil_M%C9%99mm%C9%99dquluzad%C9%99))
4. Bronte C. Jane Eyre. Free ebooks at Planet ebook.com, 691p.
5. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 360s.
6. İsrailova G.F. İngilis və Azərbaycan dillərində təkrarlar bədii mətnyaratma vasitəsi kimi (İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında). filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2013, 130s.
7. Stevenson.R.L. My Treasures.
http://www.mothergoosecaboose.com/rls/3up_MyTreasures.pdf

8. Зыховская Н.Л. Словесные лейтмотивы в творчестве Достоевского: Авторефер. дисс. канд. филол. наук. Екатеринбург, 2000, 16 с.
9. Vidadi. Əsərləri. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 128s.
10. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М.: Наука, 1978, с.131.
11. Salinger J.D. The Catcher in the Rye. Penguin Books LTD, 2003, 116p.
12. Shakespeare W. The Merchant of Venice. London, Penguin Books LTD, 2000, 238p.
13. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008, 212s.

Mammadli Z.

**Repetition in English and Azerbaijani as a syntactic stylistic figure
(Summary)**

The lively and emotional nature of speech is realized through the use of various means in language. A number of language units differ in certain layers of language in order to create expressiveness. Among them, syntactic tools should be especially emphasized. The stylistic features of syntactic tools are in the focus of linguistic fields such as stylistics, expressive-stylistic syntax, speech culture. There are a number of studies in this area. However, a comprehensive and systematic study of syntactic stylistic devices has not yet been conducted. Although some syntactic stylistic tools have been analyzed in this or other research, some have been overlooked. Repetitions and types, which are syntactic stylistic figures, are one of the most studied linguistic units. Repetitions are developed at the phonetic, lexical and syntactic level and add a special tone to the literary text.

Мамедли З.

**Повторение в английском и азербайджанском языках как синтаксическая
стилистика фигура
(Резюме)**

Живой и эмоциональный характер речи реализуется за счет использования различных языковых средств. Ряд языковых единиц различаются по определенным слоям языка с целью создания выразительности. Среди них следует особо выделить синтаксические средства. Стилистические особенности синтаксических средств находятся в центре внимания таких лингвистических областей, как стилистика, экспрессивно-стилистика синтаксис, культура речи. В этой области имеется ряд исследований. Однако комплексного и систематического изучения синтаксических стилистических устройств до сих пор не проводилось. Хотя некоторые синтаксические стилистические средства были проанализированы в этом или другом исследовании, некоторые из них остались без внимания. Повторы и типы, являющиеся синтаксическими стилистическими фигурами, являются одними из наиболее изученных языковых единиц. Повторы развиваются на фонетическом, лексическом и синтаксическом уровне и придают художественному тексту особый тон.

Rayçı: f.f.d. X.Əliyeva

BƏDİİ İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ EYHAM VƏ ONUN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: məcazlar, dil vahidi eyham, üslubi vasitə.

Key words: allusion, metaphors, linguistics, stylistic figure, the features of allusion

Ключевые слова: аллюзия, метафора, лингвистика, стилистические образы, характеристике аллюзия

Dildə məcazlıq yaradan vasitələrin olması hər bir dilin daxili imkanları və üslubi xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. Bu məcazlar bədii təsvir və ifadə vasitələri kimi dilin üslubi leksik qatında yer tutmuşdur. Bədii ifadə vasitələrinə misal olaraq, epitet, təşbeh, metafora, metonimiya, oksimoron, eyham və s. göstərmək olar. Nitqdə hər hansı fikri izah edərkən təsir gücünü artırmaq və ya ifadəsini gücləndirmək üçün bir sıra üsullardan istifadə edilir. Bunlardan biri də qeyd etdiyimiz kimi eyhamdır. Termin kimi həm dilçilik, həm üslubiyyat, həm də ədəbiyyat nəzəriyyəsində istifadə olunur. Dil vahidi kimi isə əsasən bədii üslubda və qismən də məişət üslubunda işlənir. Eyham üstüörtülü deyilən söz və ifadədir, anlaşılmığına ehtiyac var. Bu vəzifə isə oxucunun üzərinə düşür.

Eyhamla bağlı dilçilikdə müxtəlif təriflər vardır. Eyham, başqa adla allüziya – açıq şəkildə mədəniyyətdə və ya ictimai fikirdə oturmuş ədəbi, tarixi, əfsanəvi və ya siyasi fakta işarə və ya oxşatma deməkdir. Həmin faktın danışığ dilində yaxşı tanınması da əsas şərtlərdən sayılır. (7)

Eyham oxucunun birbaşa və dolayı yolla tarixdən tanış olduğu bir insana, yerə, şeyə, hadisəyə və ya digər ədəbi əsərə qısa bir istinaddır. (3,34)

Eyham (Allusion) termini bir çox Avropa ölkələrində XVI əsrdə meydana çıxmışdır. Lakin buna baxmayaraq, bu söz termin kimi digər ölkə ədəbiyyat və dilçiliklərində XX əsrin sonundan etibarən fəal şəkildə öyrənilməyə və geniş şəkildə yayılmağa başlamışdır. Yunan dilindən götürülən bu termin, hərfi mənada "işarə" mənasını verir.

Adətən, eyham mədəni və linqvistik birləşimin hər bir üzvü üçün əlçatan olmayan informasiyaları özündə ehtiva edər bilər, bununla belə təbiəti etibarilə ədəbi ola da bilər, olmaya da bilər. Eyhamlardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilə bilər: Auditoriyanı idarə etmək, dinləyici və ya oxuyucuda estetik təcrübə yaratmaq üslubu ilə yazıçıyı birləşdirmək üçün müxtəlif mövzu, motiv və simvollarla istifadə edir və bu əlaqəni cümlə daxilində aktivləşdirir. Eyham ünsiyyət aktı kimi xarakterizə edildiyi üçün məqsədindən asılı olmayaraq müəyyən oxucu kütləsinin anlaması mütləqdir.

Eyhamın auditoriyanı inandırmaq gücünə malik ola bilməsi üçün oxucu və müəllif arasında ortaq bir əlaqə yaranmalıdır. Misal üçün, oxuyucunun müsbət meyli olduğu bir şeyə eyham etməklə müəllif oxucunun ona və onun mətninə daha müsbət münasibət göstərməsinə təsir göstərə bilər. Buradan da belə nəticəyə gəlirik ki, bu dil vahidi mətn daxilində nitq aktı kimi səmimiyyətin yaranmasına, auditoriyanın, oxucu kütləsinin diqqətini xüsusi priyomlarla cəlb etməyə xidmət edir. İngilis dilində "I am an insignificant person" (Mən əhəmiyyətsiz insanam) yerinə "I am not Prince Hamlet" demək daha məqsədə uyğun hesab edilir. Çünki burada fikrin ifadə edilməsi zamanı yaradıcı yanaşmadan istifadə olunmuşdur, sadə, poetik gücə malik olmayan söz yığımına yer verilməmişdir. Belə olduqda isə, oxucu yaradıcılıq prosesinin bir parçası olduğu üçün mətndən zövq alır, informasiyanı birbaşa qəbul etməkdənsə, düşünərək eyhamı anlamağa çalışdığı üstün tutur. Beləliklə, o da müəllif kimi mətnin bir parçası olur, birbaşa iştirak edir. Bütün bunlar oxucuda müəllifə qarşı rəğbət hissi oyadır.

A.Ə.Quliyeva eyham ilə bağlı yazır: "Bəzən eyhamı əvvəl baş veriləni növbəti ilə bağlayan müəyyən bir "körpü" rolunu oynadığını və düşüncələri keçmişə yönəltməyin bir növü kimi də adlandırırıqlar. Bu isə dünya haqqında məlumatları anlamağa və təsnif etməyə köməklik göstərir.

Ümumiyyətlə, eyham bütün dünya ədəbi dilində, mətnində və hətta musiqisində bəşəriyyətin ümumbəşəri insani keyfiyyətlərini axtaran bir vasitədir və o, istifadə edildikdə öz məqsədi var. Bu məqsəd oxuculara, dinləyicilərə problemləri anlamağa kömək edən vacib bir funksiyanı yerinə yetirir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə deyə bilərik ki, eyham yalnız mətnə mətnlərarası funksiyanı yerinə yetirmir”.(3,34)

Eyham mətnin daxilində mövcud olan digər mətnin inteqrasiyası nəticəsində yaranan əlavə mənanı ehtiva edir. Yəni, eyhamdan mətnə başqa bir məna qatını, çalarını əlavə etmək üçün istifadə edilir. Bununla yanaşı, eyham dialoji xarakter daşıyır. Bu zaman müəyyən kommunikativ akt icra olunur. Məhz bu səbəbdən də, burada müəllifin və oxucunun (dinləyicinin) rolunu qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatlarda da həmçinin qeyd edilir ki, eyhamlar ünsiyyət cəhədləridir. Bu, iki tərəfli bir prosesdir, ümumiyyətlə, hər cür mətn iki tərəfli bir ünsiyyət prosesinin bir hissəsidir. (6, 10)

Aydındır ki, qeyd etdiyimiz kommunikativ aktın ilkin üzvü, əsas iştirakçısı müəllifdir və o, eyhamı mətnə daxil edir. Müəllif dolay istinadı nəzərdə tutmalıdır və prinsipcə, nəzərdə tutulanan auditoriya tərəfindən aşkar edə bilməsi mümkün olmalıdır.

Müəllif, oxucu və eyham arasındakı əlaqə, proses bir neçə mərhələni əhatə edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1.İşarənin tanınması. İşarə edilən maskalanmış yaxud əhəmiyyətsizdirsə, oxucu bunun mövcud olduğunu anlamaya bilər. Bəzən yazıçılar, eyhamları tanımaq prosesindən xüsusi zövq alan oxucuları məmnun etmək üçün müxtəlif işarə üsullarından istifadə edirlər. Lakin bu, eyhamın gizlənməsinə və əsl mənanın inandırıcı olsa da, zəif təsir gücünə malik olmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan, oxucu məna və estetik cəhətdən çox şey itirmiş olur.

2.Oxunan mətnin müəyyən edilməsi. Müasir yazıçılar şəxsi, qısa ömürlü, çox da tanınmayan və ya hətta olmayan mətnlərə işarə etməyi daha çox sevirlər. Belə olduqda eyham mətnini deşifr etmək bəzən dipnotlar və müəllifin izahatları olmadan mümkün olmur.

3.Mətnin müəyyən bir hissəsinin orijinal təfsirinin dəyişdirilməsi. Bu mərhələdə isə eyhamı ehtiva edən mətnin ilkin anlayışında dəyişiklik olur.

4.Oxunan mətnin aktivləşdirilməsi. Oxucu mətnlə tanış olarkən oxuduqlarını qısamüddətlik yaddaşında birləşdirir. Bu zaman hər bir yeni fikrin yaddaşda aktivləşməsi ilə onunla əlaqəli digər mövcud fikirlər də aktivləşdirilir. Bu şəkildə baş verən aktivasiya prosesi yaddaşın bütün quruluşuna yayılır, mətnin təfsiri zamanı nələrin əlavə edilməsi, yaxud köçürülməsi lazım olduğunu təyin edir. (5)

Eyhamdan istifadə etməklə yalnız hansısa obraza deyil, həmçinin hər hansı tarixi bir hadisəyə də işarə etmək mümkündür. Bu baxımdan eyhamın aşağıdakı növləri mövcuddur:

•Dini eyhamlar (Religious allusions) – *Thirty pieces of silver, Serpent, Eye of the needle, Garden of Eden.*

•Mifoloji eyhamlar (Mythological allusions) – *Achilles` heel, Caught between Scylla & Charybdis, Odyssey, Cupid, Herculean effort, Pandora`s Box, Trojan Horse.*

•Tarixi eyhamlar (Historical allusions) – *Benedict Arnold, Casanova, Benedict Arnold, Casanova.*

•Ədəbi eyhamlar (Literary allusions) – *Hunchback of Notre Dame, Goddess of Olympus, Hansel and Gretel.*

Ədəbiyyatşünaslar hər hansı bir fakta söz və ya ifadələr işlədərək dolay göstəriş kimi bir eyham təyin edirlər. Bu cür müraciətlər insan həyatının gündəlik hadisələri ilə də əlaqələndirilə bilər.

İngilis dilində bir sıra eyhamlar vardır ki, onlar dildə leksik vahid kimi formalaşmış və dildə frazeologizm kimi çıxış edərək, eyham olmaq xüsusiyyətini ya tamamilə itirmiş, ya da zəifləmişdir. Misal olaraq, Achilles` heel (Axillesin dabanı), Damocle`s sword (Demoklun qılıncı), Pandora`s box (Pandoranın qutusu) və s.

Bundan başqa, Udo Hebel eyhamların daşdığı xüsusiyyətlərə görə aşağıdakı növlərini göstərir:

1. Sitat xarakterli eyhamlar (Quotational allusions) – Burada hansısa sitata eyham edilir.

2. Başlıq şəklində olan eyhamlar (Titular allusions) – Burada kinayənin istinad nöqtəsi əsər, kitab, rəsm, jurnal, mahnı və ya filmin adıdır.

3. Onomastik vahidlərdən ibarət eyhamlar (Onomastic allusions) – Bu qəbildən olan eyhamlar konkret onomastik vahidlərə, yəni şəxs, yer adlarına işarə edir.

4. Sözüün tərkibində mətnlərarası eyhamlar (Pseudointertextual allusions) – Bu tip eyhamlardan əsasən gündəlik həyatda və xüsusən də siyasi çıxışlarda istifadə olunur və əslində uydurma bəyanatlardan ibarətdir, bir növ xəyali istinadlar hesab olunur. (4, 9-12)

Son olaraq isə deyək ki, bir bədii mətnin kompozisiyasında eyham alt mətn yaratmaq üçün böyük rola malikdir. Bu texnika ilə müəllif daha çox məlumatı qısa və lakonik formada, obrazlı şəkildə çatdırır, personajlara və ya hadisələrə münasibətini ifadə edir, oxucunun diqqətini müəyyən bir düşüncəyə yönləndirmək imkanı verir. Tədqiqatlar zamanı eyhamın qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008, 212s.
2. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, 288s.
3. Quliyeva A.Ə. Bədii ifadə vasitəsi: Eyham və növləri. // Elmi iş beynəlxalq elmi jurnal. 2021, cild 15, say 5, 34-36.
4. Estabrag Rasheed. Kinds and Functions of Allusion in English and Arabic Languages: A contrastive Study. University of Mustansiriya Department of English, 2018, 22p. <https://www.iasj.net/iasj/download/c92bdf9866358c65>
5. <https://thestrrip.ru/az/pencil/allyuziya-kak-stilisticheskii-priem-v-poeticheskoy-tekste-allyuzii-eto/>
6. https://www.academia.edu/40313572/ALLUSION_IN_A_NUTSHELL
<https://www.examples.com/education/allusion-examples.html>

Gafarova I.

Allusion as a figure of speech and its characteristic features (Summary)

A figure of speech has a special position in the stylistic lexical layer of the language as a means of artistic description and expression. The means of artistic expression embodies epithets, similes, metaphors, metonymy, oxymorons, allusions, and so on. There are a number of methods used in speech, while explaining the idea in order to enhance its power or influence. One of them is an allusion to any event, thought, etc. which means to point. The concept of allusion is studied in terms of language and style. Although the term had been used in Europe since 16th century, it had been begun to study in other countries since 20th century.

Гафарова И.

Аллюзия как художественно выразительный способ и его характерные особенности (Резюме)

Образы занимают особое место в стилистическом лексическом слое языка как средство художественного описания выражения. К средствам художественного описания выражения можно привести пример эпитеты, сравнения, метафоры, метонимия, оксюмороны, аллюзии и т. д. В речи используется ряд методов для объяснения идеи, чтобы усилить ее силу или влияние. Являясь одним из этих методов Аллюзия означает намек на любой определенный мысль, событие и т.д. Понятие Аллюзия исследуется с точки зрения языка и стиля. Хотя в Европе этот термин входил в состав языка с 16 века в других странах его начали изучать начиная с XX века.

Rəyçi: f.f.d., b/m. A.Quliyeva

XIAZM, EPANAFORA VƏ ANAFORA ÜSLUBİ FİQR KİMİ

Açar sözlər: təkrir, paralelizm, xiazm, epanafor, anafora.

Key words: repetition, parallelism, chiasm, epanaphor, anaphora.

Ключевые слова: повтор, параллелизм, хиазма, эпанафора, анафора.

Bədii əsərlərin dilində istifadə olunan üslubi vasitələr arasında sintaktik fiqurlardan xiazm, epanafora, anafora xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sintaktik fiqurlar və ya üslubi fiqurlar (latın sözü fiqura — obraz, şəkil) — antik ritorikada rəqs sənətindən götürülmüş “fiqura” termini nitqə bəzək verən qeyri-adi sintaktik nitq ifadələrini bildirmişdir. Sintaktik fiqurun həqiqi mənası odur ki, o, nitqi fərdiləşdirir, ona yüksək emosional çalar verir, bununla da nitqin ümumi sintaktik quruluşundan asılı olaraq, konkret ifadəli məna qazanır [10, 1s.]

Üslubi fiqurlardan biri olan xiazm paralelizmin növlərindən biridir. Paralelizm fikrin ifadəliliyini qüvvətləndirən və emosionallıq, ekspressivlik yaradan üslubi-sintaktik fiqurdur. Sintaktik paralelizm bütövlükdə sintaktik modelin təkrarını ehtiva edir. K.N.Vəliyev paralelizmin aşağıdakı təsnifatını təklif edir:

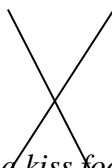
- a) Dil-nitq paralelizmi (normativ-üslubi);
- b) Cümlədaxili-məndaxili paralelizm;
- c) Tam-yarımçıq paralelizm
- d) Ortaq sözlü-ortaq sözsüz paralelizm;
- e) Düz-əks paralelizm [8, s.223]

Əks paralelizm olan xiazm eyni cümlə yaxud sintaktik bütövün daxilində bir neçə üzvün düz, daha sonra əks ardıcılıq modeli üzrə sıra yaratmasıdır. Xiazmların özləri də semantik-sintaktik aspektdə aşağıdakı formada təsnif edilir:

1. Tam xiazm. Aşağıdakı konstruksiya əsasında qurulur:
  - a) I komponent – mübtəda, tamamlıq, zərflik, xəbər.
  - b) II komponent – xəbər, zərflik, tamamlıq, mübtəda.
2. Yarımçıq xiazm. Aşağıdakı konstruksiya əsasında qurulur:
  - a) I komponent – mübtəda, tamamlıq, zərflik, xəbər.
  - b) II komponent – xəbər, tamamlıq, mübtəda, zərflik və ya xəbər, zərflik, tamamlıq, mübtəda.
3. Kvazixiazm (zəif xiazm) [8, s.261].

Xiazm bir cümlə daxilində verilən mənanın ikinci cümlədə tərs sıra ilə ortaya çıxmasıdır. Bu halda cümlə üzvləri aşağıdakı kimi çarpaz şəkildə yerləşdirilir və bu cür quruluş xiastik quruluş adlanır:

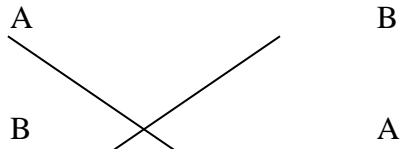
I never let a fool Kiss you,

or a kiss fool you. [5, s.43]

Xiazmın X şəklində çarpaz işarələnməsi də təsadüfi deyildir. Bu, sözün mənşəyindən irəli gəlir. Yunancadan *khiasmós* (χίασμα) xaç ilə işarələmək deməkdir. Termin kimi XVII əsrin ortalarında meydana çıxmış, XVIII əsrdən isə ingilis ədəbiyyatında geniş şəkildə işlənmişdir.

Yunan dilində “χ” (khi) hərfinin bir-birini kəsən iki xəttədən ibarət olan yazılışına uyğun olaraq bu termin formalaşmışdır. Xiazmda təkrarların düzülüşünün çarpaz forması ABBA

metoduna əsaslanır. Burada A və B təkrarlanan komponentlərdir. Birinci cümlədə verilən A və B komponentləri ikinci cümlədə inversiyaya uğrayır (AB – BA):

İngilis dilində xiazma aid bədii əsərlərdən nümunələr gətirmək mümkündür:

...in his face

Divine compassion visibly appeared,

Love without end, and without measure Grace [9, s.2].

The instinct of a man is

to pursue everything that flies from him, and

to fly from all that pursues him [9, s.2].

Qeyd üçün deyək ki, üslubiyyatda xiazm çarpaz fiqur kimi tədqiq olunur. Buna səbəb isə, onun formasında və yaranmasında inversiya və paralelizmin iştirak etməsidir.

Xiazmın fərqləndirilməsinin vacib cəhəti ümumi strukturda ikinci komponentin birincisinə nəzərən inversiya ilə bağlıdır: *Pleasure`s a sin, and sometimes sin`s a pleasure* nümunəsindən də görüldüyü kimi, ikinci hissədə təkrar olunan komponentlər yerlərini dəyişmiş, inversiya olmuşdur [3, s.116].

Tədqiqatlarda xiazmın təyini üçün aşağıdakı meyarların vacibliyi irəli sürülür:

1. Verilmiş strukturda olan mətn parçasının və ya konteksrin məzmun planı elə olmalıdır ki, həmin məzmun başqa kontekst şəklində verilməsi onun tələb olunan şəkildə qavranmasına xələl gətirmiş olsun;
2. İki komponent arasındakı paralelizm aşkar hiss edilməlidir;
3. Verbal və qrammatik paralelizm mərkəzi dominant obrazlarla, əsas məzmunla əlaqələnməlidir;
4. Xiazm daxilindəki söz və ideya konseptual paralelizmlərlə ifadəsini tapmalıdır;
5. Xiazm strukturu bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan hissələrə bölməli və tam şəkildə təşkil etməlidir;
6. Xiazmın nüvəsi onun etik, dini və fəlsəfi yükünü daşmalıdır;
7. Xiazmatik strukturda qırılmanın uzunmüddətli olması məqsəduyğun deyildir;
8. Xiazmatik münasibətdə iştirak edən komponentlərin çoxluğu xiazmın təsir gücünü artırır [6, s.3].

Bir-birinə çarpaz şəkildə verilən paralel komponentlərin ardıcıl işlənməsi və ətrafına kənar mətn vahidlərini toplamaması xiazmın anlaşılıqlığını artırır. Əgər bu komponentlər arasına əlavə vahidlər artırılsa, o zaman xiazmın daşdığı hökm öz qüvvəsini itirər və emosionallıq, ekspressivlik də azalar.

Ekspressivlik, emosionallıq yaradan və fikrin təsir gücünü artıran təkrir çox qədim üslubi fiqurdur. O üslubi vasitə kimi həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində müxtəlif formalarda işlənir. Təkririn növləri və üslubi imkanları çox genişdir. Epanafora və ya başqa adla desək, anadiplosis, əvvəlki misra və ya cümlənin son nitq vahidinin sonrakı misra və ya cümlənin əvvəlində təkrarlanmasından ibarət olan təkrir növüdür. Onun əsas funksiyası ardıcıl işlənən cümlə və ya misralarda ifadə olunan fikir və ideya arasında olan əlaqəni göstərməkdir:

Fear is the path to the dark side. Fear leads to anger. Anger leads to hate. Hate leads to suffering. I sense much fear in you [5. s.1]

Nümunədən də görüldüyü kimi, birinci cümlənin son sözü ilə ikinci cümlənin başlanması xüsusiyyəti xəbərlə bağlıdır.

Epanaforanın üslubi funksiyalarına görə növləri də müxtəlifdir. Fikrin ifadə vasitəsinin ritmini gücləndirmək və onu melodik şəkklə salmaq üçün ilk misra yaxud cümlənin sonundakı dil vahidi sonrakı misranın və ya cümlənin əvvəlində təkrarlanır: *I go where I please, and I please where I go.*

Epanaforanın əlaqələndirici funksiya daşıyan replika-təkrarlar da vardır ki, bunlara əsasən dialoji nitqdə rast gəlirik. Bu zaman obrazlar arasında gedən dialoqda müyyən bir nitq vahidi təkrarlanır:

- *Do you remember Lisa?*
- *Lisa? Blonde Lisa?*

Epanaforanın bu növünə həm gündəlik danışmada, həm də bədii əsərlərin dilində çox rast gəlinir.

Təkrarın başqa bir növü anafora. Yunan sözü olan anafora *geriyə aid etmək, nəyəsə geriyə qayıtmaq* mənasını verir. Anafora eyni dil vahidinin ardıcıl və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, cümlələrin əvvəlində təkrar edilməsi ilə yaranır. Yəni, bədii və publisitik üslubda ekspressiv vasitə kimi çıxış edərək sətirin, cümlənin və ya bəndin əvvəlində təkrar olunan sözün mənasını qüvvətləndirir.

Sintaktik anaforalar yanaşı gələn bir neçə misra və ya cümlənin eyni sintaktik vahidlə başlanmasından ibarət olur və özünü iki şəkildə göstərir:

1. Sadə cümlələrdən ibarət olan ardıcıl misra və ya cümlələr eyni sintaktik vahidlə başlanır. Belə təkrirlər, əsasən, ya bir surətin nitqindəki cümlələrdə, ya da müəllif təhkiyəsində işlənir. Elə də olur ki, surətlərdən birinin nitqindəki cümlənin başlanğıcında gələn sintaktik vahid digər personajın ona verdiyi cavab və ya cavabların əvvəlində təkrarlanır, yəni onun nitqi – cavabı həmin sintaktik vahidlə başlanır:

And do you now put on your best attire?

And do you now cull out a holiday?

And do you now strew flowers in his way

That comes in triumph over Pompey's blood? Be gone!"

2. Mürəkkəb cümlələrin tərəflərini təşkil edən sadə cümlələr eyni sintaktik vahidlə başlanır: *Of all the gin joints in all the towns in all the world, she walks into mine* [1, s.52].

Anafora istifadə olunan dil vahidlərinin mətnin əvvəlki fraqmentində şərhinə əsaslanır. Anaforik münasibət qabaqcadan təyin olunma, mətnin yanaşı, ardıcıl iki vahidinin əvvəlində işlənilməsi ilə bağlıdır. Anaforik istinad, yaxud anaforik istiqamətləndirmə əvvələ doğru yönəlir. Dilçilikdə anaforik münasibətin əsas yaradıcısı kimi anaforik əvəzliliklər qəbul edilir. Lakin anaforik münasibətdə yalnız əvəzliliklər deyil, əvəzedici sözlər – substitutlar da işləkdir. Bir sıra dillərdə, o cümlədən, ingilis dilində substitut funksiyasını yerinə yetirən xüsusi sözlər vardır [3, s.61] Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatlarda anafora əvəzlilik və artikl kimi də nəzərdən keçirilmişdir.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz fiqurlar bədii əsərin üslubi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

Ədəbiyyat:

1. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212s.
2. Əliyeva N.M. Mənanın inkişafı və anafora (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında). filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis. Bakı: 2006, 127s.
3. Xudaverdiyev K.F. Təkrar bədii mətnədə kohezivə vasitəsi kimi (İngilis dilinin materialı əsasında). filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis. Bakı: 2005, 150s.
4. İsrailova G.F. İngilis və Azərbaycan dillərində təkrarlar bədii mətnə yaratma vasitəsi kimi (İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında). filol. ü. f. d. e. d. almaq üçün təq. ol. dis. Bakı: 2013, 130s.
5. Anadiplosis. file:///C:/Users/Guest/Downloads/schemestackk__1_.pdf
6. Blomberg C.L. The Structure of 2 Corinthians 1-7 // Criswell Theological Review 4, 1989, 5p.
7. Chiasmus as a Stylistic Device in Donne's and Vaughan's Poetry. file:///C:/Users/Guest/Downloads/EJ1115917.pdf
8. Велиев К.Н. Лингвистическая поэтика. Бак., Гянджидик, 1993, 271с.
9. <https://literarydevices.net/chiasmus/>
10. <http://senet.az/poetizmin-yagli-uzu-uslubu-fiqurlar-elxan-n%C9%99c%C9%99fov/>

Chiasm, epanaphora and anaphora as a stylistic figure (Summary)

In each language, stylistic devices that create expressiveness and emotionality are available in accordance with the semantic and grammatical capacity of the language. There are enough such tools in English. Among these stylistic tools, syntactic parallelism is particularly distinctive. The expression of repetition in English takes many forms. Chiasm, epanaphora and anaphora, as a stylistic figure, along with creating emotionality and expressiveness, serve to strengthen the idea in language, mainly in works of art. This makes the literary language figurative and aesthetic.

Гулиева Л.

Хиазм, эпанафора и анафора как стилистическая фигура (Резюме)

В каждом языке имеются стилистические приемы, создающие выразительность и эмоциональность в соответствии с семантическими и грамматическими возможностями языка. Таких инструментов на английском достаточно. Среди этих стилистических средств особенно выделяется синтаксический параллелизм. Выражение повторения в английском языке принимает множество форм. Хиазм, эпанафора и анафора как стилистические фигуры наряду с созданием эмоциональности и выразительности служат усилению идеи в языке, преимущественно в художественных произведениях. Это делает литературный язык образным и эстетичным.

Rəyçi: f.f.d. A.Məmmədbayli

TAĞIYEVA SƏKİNƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti

SIYASI DISKURSDA MÜHARİBƏ KONSEPTİ

Açar sözlər: konsept, siyasi diskurs, müharibə metaforları

Key words: concept, political discourse, war metaphors

Ключевые слова: концепт, политический дискурс, военные метафоры.

Tarix boyu aktuallığını qoruyan müharibə konseptinə maraq günümüzdə də olduqca böyükdür. Bəzi müharibə tədqiqatçıları müharibəni insan təbiətinin ümumbəşəri cəhəti kimi dəyərləndirənlər də, digərləri bunun konkret sosial-mədəni, iqtisadi və ya ekoloji şəraitin nəticəsi kimi təyin edirlər. İqtisadiyyatdan tutmuş idmanadək hər bir sahə özlüyündə mübarizə ünsürlərini ehtiva etdiyi üçün müharibə konsepti diskursun vacib bir qolunu təşkil edir. Məqalənin məqsədi siyasi diskursda müharibə konsepti və onun işləndiyi leksik üslubi vasitələri araşdırmaqdan ibarətdir.

Konsept anlayışı mədəniyyət və koqnişiya arasında mövcud olan əlaqəni xarakterizə edir. Məhz bu əlaqə vasitəsilə insanın təfəkkürünə ötürülən mədəniyyət xariqülədə təsiri ilə onun formalaşmasında mühim rol oynayır. Həmin təsirlərin nəticəsində insan koqnişiyasında obyektlərin mental obrazı, yaxud başqa adı ilə “konseptlər” meydana gəlir.

Konseptin funksiyası yalnız obrazları daxilində mühafizə edib birləşdiricilik və ya ümumiləşdiricilik vəzifəsini icra etmək deyil, eyni zamanda, mühafizəedicilə missiyasını yerinə yetirməkdən ibarətdir. Konsept müxtəlif proseslərin, ideya və fikirlərin dayanmadan cərəyan etdiyi mental bir poliqondur. Konsepti söz şəbəkəsi, söz anbarı da adlandırmaq olar. Sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi, şəbəkə təşkil etməsi və müəyyən bir konsept yaratması isə fərdin milli, mədəni, dini, tarixi kökəndən asılı olaraq dəyişir.

Eyni bir söz müxtəlif şəxslər tərəfindən fərqli şəkildə başa düşülür, insanlar fərqli olduğu üçün onların mental aparatı da fərqli şəkildə fəaliyyət göstərir. İnsan doğum anından etibarən eşitdiyi hər bir sözü, təcrübə etdiyi hər bir hadisəni avtomatik olaraq koqnitiv fondunda kodlarla proqramlaşdırır. Onun hərəkətini, geyimini, davranışını, nitqini, münasibətini sözün əsl mənasında

idarə edən də həmin bu proqramdır. Mövcud olan hər hansı bir dil öz imkanları ilə ətraf aləmi təsvir edir, konseptuallaşdırır. Bununla da təcrübə və bilik datası formalaşmağa başlayır. Konseptin düşüncə nüvəsi hesab edilən sözlər, söz birləşmələri, cümlə və mətnlər vasitəsilə yeni mənalar törəyir və bu prosesdə həmin mənalar davamlı bir şəkildə aktuallaşır. Konseptlərin aktivləşməsi üçün hərəkətəgətirici stimulyatorlara ehtiyac vardır. Real situasiyalar və obyektiv gerçəklik konseptlərin aktuallaşması üçün əsas stimulyator hesab edilir.

Dildə mövcud olan saysız-hesabsız konseptlərin içərisində xüsusi yeri müharibə konsepti tutur. Müharibə konsepti diskurs çərçivəsində yaxşı öyrənilmiş mövzulardan biri olmuşdur. Bu mövzuda müntəzəm olaraq məqalələr və kitablar nəşr olunmuşdur və sözügedən bölmə olduqca geniş ədəbiyyatı əhatə edir. Məşhur amerikalı antropoloq R.B.Ferqusonun müharibə diskursu ilə bağlı araşdırmalarına əsaslanaraq demək olar ki, müharibə konsepti dildə və hərəkətdə ifadə olunan mədəni təcrübə kimi nəzərdən keçirilir: *“Müharibə kosepti mədəni kontingent, başqa sözlə fenomen kimi mövcuddur”* [4, s.32–49].

Klauzevitz *“Müharibə haqqında”* əsərində bütün müharibələri qeyri-müəyyən və təhlükəli kontekstdə qərarların, hərəkətlərin və reaksiyaların məcmusu kimi, həm də ictimai-siyasi hadisə kimi dəyərləndirir. O, həm ictimai-siyasi, həm də hərbi müharibənin mürəkkəb xarakterli olduğunu iddia edir və bu kontekstdə dövlət siyasətinin prioritetliyini vurğulayır. Müharibə konseptinin təbiəti onun dəyişməz mahiyyətini təsvir edir, yəni müharibəni (fenomen növü kimi) başqa şeylərdən fərqləndirən cəhətləri. Müharibə konseptinin təbiəti şiddətli, interaktiv və əsasən siyasidir. Bu elementlərdən heç biri yoxdursa, söhbət müharibə konseptindən gedə bilməz. *“Siyasi diskursda ən ön sıranı tutan konsept elə müharibə konsepti hesab olunur, çünki sözlər dildəki mövcudluğunu heç vaxt neytral şəkildə reallaşdırmır”* [2, s.79]. Van Dijkə görə biz sözlərin altında yatan mənanı dərk etmədən heç vaxt başqalarının sözlərini danışmamalı, oxumamalıyıq. Xəbərimiz olmasa belə sözlərimiz onları verbal şəkildə ifadə edən insanların maraqlarına xidmət etdiyi üçün siyasiləşmiş hesab edilir. Liderlər, məhkəmələr, hökumət, redaktorlar, hətta alimlər də diskursun sərhədlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayırlar. Hakimiyyətdə olanların sözləri *“sübuta ehtiyacı olmayan həqiqət”* kimi qəbul edilir və hakimiyyətdə olmayanların sözləri isə mahiyyətsiz kimi rədd edilir [8, s. 360-361].

“Diskurs” termininin etimoloji mənşəyi denotativ nöqtəyi-nəzərdən *“söhbət”* və ya *“nitq”* mənasını verən latınca *“discursus”* sözündən götürülmüşdür [3- s. 20]. Buna görə də diskurs şifahi və ya yazılı formada ifadə vahidi kimi müəyyən edilir. Kameron əlavə edir ki, diskurs *“istifadə olunan dil, yəni real dünyaya kontekstində yaradılan və şərh olunan dil”* kimi təsvir edilə bilər [1. səh. 12]. Məsələn, tualet qapılarında adətən *“XANIMLAR”* və ya *“YALNIZ XANIMLAR”* kimi tək bir söz və ya ifadə(dil təsviri iyerarxiyasında aşağı vahidlər) də diskurs formasıdır. Britaniyada parkinq yerini bildirmək üçün istifadə edilən *“P”* hərfi də diskurs hesab edilir [10, s. 157-172]. Buna səbəbdən dolayı Kamerona görə diskurs yalnız cümlə ilə məhdudlaşan və ya ondan kənarında mövcud olan dil deyil, istifadədə olan dildir.

“Diskurs həm dil fəaliyyəti prosesi, həm də onun nəticəsidir, nəticə isə elə mətnin özüdür” [10, s. 307]. Diskursun situasiya, məqsəd, konseptlər, fon bilikləri kimi bir sıra tipləri fərqləndirilir.

Klauzevitz konsepsiyasının əsasən siyasət elmində, beynəlxalq münasibətlərdə və siyasi fəlsəfədə müzakirələrdə üstünlük təşkil etdiyini görə bilərik. Müharibə həm də dövlət quruculuğu prosesi ilə bağlı anlayışdır. Müharibə, terror və terrora qarşı müharibə tarix boyu bütöv siyasi diskursda öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.[2, s 85]

Üstəlik, 1977-ci ildə nəşr olunan *“Anarxik Cəmiyyət”* adlı kitabında Bull müharibəni bu cür təsvir edir *“Müharibə siyasi birliklərin bir-birinə qarşı həyata keçirdiyi mütəşəkkil zorakılıqdır. Zorakılıq siyasi birlik adından həyata keçirilmədikcə müharibə sayıla bilməz; Müharibədə öldürməyi qətdən fərqləndirən cəhət onun rəsmi xarakterli olmasıdır. Eyni şəkildə, bir siyasi birlik adından həyata keçirilən zorakılıq başqa bir siyasi birliyə qarşı yönəlmədikcə müharibə hesab edilə bilməz, yəni individual şəxslərə qarşı həyata keçirilən tədbirlər müharibə deyil”*[5, s 40].

Bu cümlələr təsdiqləyir ki, zorakılığa siyasi birlik rəhbərlik etmədikcə söhbət müharibədən gedə bilməz.

Müharibə konseptini bütövlükdə digər diskurs mövzularından fərqləndirən cəhətlərin ən birincisi onun mübarizə əsaslı mahiyyətidir, müxtəlif məqsədlərə nail olmaq üçün mübarizə aparən qüvvələr arasında konflikt kimi təsvir edilir. Bundan əlavə, müharibələr risk və təcillik hissi verir. Siyasi diskursun daha effektiv həyata keçirilməsi məqsədilə politoloqların nitqlərində tez-tez rast gəlinən neytral sözlər, üslubi vasitələr, obrazlı vasitələr, frazeoloji birləşmələr, idiomlar geniş kütlələri mental cəhətdən proqramlaşdırması və fikrin qüsursuz şəkildə ötürülməsində əsas qüvvə hesab edilə bilər. Metafora, təkrar, ellipsis kimi sadə, yenə də olduqca təsirli üslubi vasitələrin işlədilmə miqyası baxımından siyasi diskurs demək olar ki, bədii diskursla yarışır. Müharibə konseptində ən çox rast gəlinən leksik üslubi vasitə metaforadır. Müharibə metaforaları geniş spektrumunu əhatə edir, çünki gündəlik təcrübəmizdə müharibəni xatırladan mübarizə faktorlu situasiyalara məruz qalırıq. Bir çox ümumi müzakirə mövzuları müharibəyə bənzəyir. Mübahisələrdən, idmandan, siyasətdən tutmuş səhiyyəyə, fundamental bioloji hadisələrə və hətta elmi araşdırmalara qədər hər şeyin müharibə ilə ortaq cəhətləri var. Məsələn, mübahisələr, siyasət və idman müharibəyə bənzəyir, çünki onlar qarşı-qarşıya gələn qüvvələr arasında qarşıdurmanı ehtiva edir, resursların bölüşdürülməsi ilə bağlı strateji qərarların qəbul edilməsini tələb edir və qalib-məğlub məntiqində nəticələr doğurur.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Cənab Co Baydenin Əfqanıstanda müharibənin sona çatmasının ardından media qarşısındakı çıxışında sözügedən üslubi vasitələrdən uğurlu şəkildə istifadə edilmişdir. Aşağıdakı nümunədə Bayden müharibənin çatdırmaq istədiyi spesifik xüsusiyyətlərini anlayışlar arasında qəbul edilən oxşarlıqla, metaforalarla ötürür:

"We've ended 20 years of conflict in Afghanistan. And as we close this period of relentless war, we're opening a new era of relentless diplomacy"[7]. (Əfqanıstanda 20 illik münaqişəyə son qoyduq. Amansız müharibə mərhələsini sonlandıraraq, amansız diplomatiya əsrinə start veririk).

Şübhəsiz siyasi diskursda ən çox istifadə edilən leksik üslubi vasitələrdən birisi metonimiyaadır. Adətən mediada prezidentin adından verilən hər hansı bir qərarın "Ağ evin qərarına əsasən" formasında şərh edilməsi əslində prezidentin şəxsi məsuliyyətini az da olsa yüngülləşdirir. Bunun əksinə olaraq, bir ölkədə hökumətə və ya bütün vətəndaşlara müraciət etmək məsələnin məsuliyyətini artırır. Aşağıda Prezident Co Baydenin nitqindən işlənmiş maraqlı bir metonimiya nümunəsinə nəzər salaq:

"In fact, just yesterday, the United Nations Security Council passed a resolution that sent a clear message about what the international community expects the Taliban to deliver on moving forward, notably freedom of travel, freedom to leave. And together, we are joined by over 100 countries that are determined to make sure the Taliban upholds those commitments"[7]. (Əslində, elə dünən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq ictimaiyyətin Talibanın növbəti tələblərini əks etdirən, xüsusən də səyahət azadlığı, ölkədən çıxış ilə bağlı qətnamə qəbul etdi və Talibanın bu öhdəlikləri yerinə yetirməsində maraqlı olan 100-dən çox ölkə bu məsələdə bizi dəstəkləyir).

Nümunənin ikinci cümləsində Bayden məchul növ retorik strategiyasından da faydalanmışdır.

Müharibə kontekstində ən çox işlədilən üslubi vasitələrdən birisi də antitezadır. Xüsusən siyasi arenada əsas məqsədlərdən birisinin geniş kütlələri hər hansı bir arqumentə inandırmaq olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, əks və ya təzadlı fikirlərin eyni cümlədə təzadlı formada işlədilməsi nitqin effektivliyini təmin edir:

"Together we will write an American story of hope, not fear. Of unity not division, of light not darkness"[6]. (Birlikdə biz Amerikanın qorxu deyil, ümid hekayəsini yazacağıq. Ayrılıq deyil birlik haqqında, qaranlıq deyil aydınlıq barəsində).

Yuxarıdakı nitq həm də maraqlı trikolon nümunəsidir. Eyni uzunluqda üç elementin ardıcıl şəkildə təkrarı şübhəsiz ki nitqə axıcılıq vermiş və onun dinamikasını dəyişdirmişdir.

Asineton, əlaqəli cümlələr arasında bağlayıcıların buraxılması siyasi liderlərin nitqində, xüsusilə müharibə konteksti çərçivəsində ən çox istifadə edilən üsullardan birisidir. Bidenin nitqində istifadə etdiyi bir sıra asidetonlara nəzər salaq:

“And now a rise of political extremism, white supremacy, domestic terrorism that we must confront and we will defeat”[6]. (İndi isə siyasi ekstremizm, ağdərililərin üstünlüyü, daxili terrorizmin artışı ilə üzləşməli və onu məğlub etməliyik).

“For without unity, there is no peace, only fury, no progress, only exhausting outrage; no nation, only a state of chaos”[6]. (Çünki birlik olmadan sülh yox qeyz; tərəqqi yox, yorucu qəzəb; millət yox, kaos dövləti mövcud olar).

Müharibə dilində istifadə edilən metafora, metonimiya, təkrar kimi bir sıra üslubi ifadə vasitələri çatdırılan nitqin daha inandırıcı olmasına şərait yaradır və nitqin effektivliyini artırır. Yuxarıda apardığımız təhlillərdən və gətirdiyimiz nümunələrdən də görünür ki, ingilis dilli siyasi diskursda müharibə konseptinin ifadə edilməsində metafora, metonimiya, asindeton, antiteza və təkrar kimi üslubi vasitələrin rolu böyükdür.

Ədəbiyyat:

1. Cameron, D. (2001). Working with spoken discourse. Thousand Oaks. Sage Publications Ltd, 12
2. Carl Von Clausewitz. On War/Princeton University Press Princeton, New Jersey, 79
3. Drid, T. (2010). Discourse analysis: Key concepts and perspectives, Ouargla: The journals of Kashdi Merbah 20-25.
4. Ferguson, R. B. (2008) Ten points on war. Social Analysis, London: Routledge 52(2): 32–49.
5. Hedley Bull. The Anarchical Society /Red Globe Press, London, 40
6. <https://www.macleans.ca/news/bidens-inaugural-address-together-we-shall-write-an-american-story-of-hope-not-fear/>
7. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/08/31/remarks-by-president-biden-on-the-end-of-the-war-in-afghanistan/>
8. Van Dijk, T.A. (2000). Critical discourse analysis. Discourses in Society, Berghahn Books (online), 360-361
9. Widdowson, H. (1995). Discourse analysis: A critical view. Language and Literature 4(3), 157-172.
10. Кибрик, А.А. Дискурс возникновение функционализма / А.А.Кибрик, И.М. Кобозева, И.А. Секерина, 307.

Tagiyeva S.

War concept in the political discourse

(Summary)

The concept of war plays a crucial role in the formation of the ideology of people. A great part of political discourse is covered by the war concept. With the help of phraseological units such as: synonymy, homonymy, stylistic devices such as: adnomination, allegory, ellipsis, metaphor the speech becomes richer and saturated.

Тагиева С.

Концепт войны в политическом дискурсе

(Резюме)

Понятие войны играет важнейшую роль в формировании мировоззрения людей. Большая часть политического дискурса охватывается концептом войны. С помощью таких фразеологических единиц, как: синонимия, омонимия, стилистических приёмов, таких как: адноминация, иносказание, эллипсис, метафора- речь становится богаче и насыщеннее.

Rəyçi: f.f.d., dos. A.Allahverdiyeva

EMOSİONAL-EKSPRESSİV LEKSİKA

Açar sözlər: danışiq ünsiyyəti, ifadələr, emosiyalar, əlaqələr, kommunikasiya

Key words: speech communication, expressions, emotions, relationships, communication

Ключевые слова: речевое общение, выражения, эмоций, отношения, коммуникация

Emosional söz bazası bir insanın hər hansı bir ifadənin məzmununa xüsusi bir vəziyyətdə şəxsi, subyektiv yanaşmasını ifadə edən ön dəqiq vasitədir, həmçinin öz şəxsi hislərini, emosional təcrübələrini ifadə edən bir vasitədir.

Emotik-empotik qarşılıqlı əlaqələr zamanı, onun məzmunu emosiya və əlaqələri dəyişir, bu qarşılıqlı əlaqənin müvəffəqiyyəti bir insanın emosional təcrübələrinin digərləri tərəfindən düzgün başa düşülməsindən asılıdır.

Verbal, qeyri-verbal və fonasiya vasitələrinin istifadəsi mövzuların emosional təcrübələri və onların əlaqələri ilə məlumdur. Lakin bu tanınma proqramı əsasən öz ana dilində danışarkən və münasibət qurarkən müvəffəqiyyətli olur. Əgər material xarici dildə yazılıbsa, o zaman şifahi, qeyri-verbal və fonetik vasitələri qarışdırmaq mümkündür ki, bu da müəyyən mədəniyyətlərdə ifadə və mənaya uyğun gəlməyə bilər. Ona görə də, mədəniyyətlərarası əlaqələr daxilində emotiv-empatik qarşılıqlı əlaqə subyektlərinin ana dilinin vasitələri ilə müqayisədə emosiyaların və münasibətlərin verbal, qeyri-verbal və fonasiya ifadəsinin digər ölkələrin mədəni əlaqələrinə yiyələnmələri uğurlu aparılan ünsiyyətə dəstək olan mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində qarşı tərəfi düzgün anlamaq üçün vacib faktorlardan biridir.

Emosiyaların və münasibətlərin ifadə vasitələrinin istifadəsi, kəmiyyəti və həcmi ünsiyyət quran şəxs, onların hər hansı bir mədəniyyətə aid olması, şəxsi və digər xüsusiyyətləri vasitəsi ilə müəyyən edilir.

Verbal, qeyri-verbal və fonasiya vasitələri ümumi bir vahid təşkil edir ki, bəzi vasitələrin tam şəkildə anlaşılması sadəcə digərlərinin nəzərə alınması ilə baş tutur.

Emosiyalar, onların dildə müəyyən edilməsi məsələsi, onların tənifatı və daha çoxu uzun müddətdir ki, dilçilər tərəfindən xüsusi tədqiqat mövzusu olmamışdır. S.L.Fesenkonun qeyd etdiyi kimi, emosiyaların dilçilik tədqiqatında tematikləşdirilməsinə təkan A.A.Leontievun nitqin emosional yanaşmasının lingvistik nəzəriyyəsinin olmaması haqqında bəyanatı olmuşdur, baxmayaraq ki, emosiyalar mütləq şəkildə leksik semantik sahəyə daxil olur, bu müvafiq təcrübələrin, emosiyaların adlandırılması və onların semantik miqyasına dair təcrübələrin nəticələri sübut edilir ki, bu da öz növündə simvolik obrazın semantik və emosional təzahürünü, onun subyektiv məzmununu aydın şəkildə göstərir [6,s.35].

Dilçilik üzrə aparılmış bir neçə tədqiqatda dildə emosiya məsələsi ön plana çıxarılmışdır. Nitqdə emosional yanaşmanın mövcud olması S.Balli tərəfindən də vurğulanmışdır: “Canlı nitq bütün təzahürləri ilə birlikdə natiqin psixi vəziyyətindən, müəyyən situasiyadan və sosial mühitdən asılı olaraq olduqca fərqli nisbətlərdə təqdim edilən məntiqi və emosional tərəfi ortaya qoyur” [1,s. 29].

Emosionallıq dərəcəsi və intensivliyi, məsələn, yerli diildə danışanlar içərisində reallığın emosional şəkildə qiymətləndirilməsində ziddiyyətin mövcudluğunu izah edən mədəniyyətə məxsus olmaqla müəyyən edilir.

Məsələn: *Oh! I don't know how she found out that you knew nothing about it (W.S. Maugham, The Force of Circumstance). What on earth was she doing? (Ibid)*

He classified him as a man of monstrous selfishness

Don't try to make that stuff with me

*She was dressed in all her finery
He uttered an exclamation [10].*

A.Vejbitskaya nitqin emosionallığını, “hisslərə və onların müstəqil ifadəsinə aydın bir vurğu, rus nitqinin yüksək emosional intensivliyi, emosiyaların və emosional çalarların ifadəsi üçün linqvistik vasitələrin zənginliyini” vurğulayır [3,s.65].

İnsan psixologiyasına tək-cə mücərrəd plan anlayışları deyil, həm də zehni plan anlayışları, yəni emosionallıq, qiymətləndiricilik, sabit davranışlar, stereotiplər, vərdişlər, etiket və müəyyən bir mədəniyyətin digər təzahürləri daxildir. Bütün bunlar dil həmin dildə danışanların “mədəni yaşayış yeri”nin mühiti olduğundan dildə öz əksini tapır [3,s.29].

Dünyanın kateqoriyalara bölünməsi yolları, o cümlədən konkret leksik və qrammatik formalarda reallığın hansı nöqtələrinin semantik əsas rol oynaması cəmiyyətin ümumi mədəni istiqaməti ilə təyin edilir.

V.İ.Şaxovskinin qeyd etdiyi kimi, insanın emosional təcrübələrinin verbalizasiyasının üç növü vardır: onların tərcüməsi (təyinatı), ifadəsi və təsviri. Bütün emosionallıq dil sisteminin və nitqin bütün səviyyələrində təmsil olunur, özünəməxsus inikas (ifadə) vasitələri və üsullarına malikdir: fonetik səviyyədə - səslərdəki fonoloji dəyişikliklər (məsələn, müddətin dəyişməsi, aspirasiya və s.), vurğu və intonasiya vasitələri (N.I.Jinkin, L.G.Zlatoustova, İ.Q.Torsueva və s.); morfoloji səviyyədə – söz tərkibi və geniş diapazonda mehrban və ya alçaldıcı və s. mənə daşıyan affikslər (İ.V.Arnold, E.A.Vayqla, E.M.Qalkina-Fedoruk, N.M.Kojina, D.N.Şmelev və s.); leksik səviyyədə – emosiyanın orta dərəcəli kateqoriyası, söz və ifadələrin kəsişməsi, emosional və gücləndirici zərflər qüvvətləndirici hissəciklər, modal sözlər, nida əvəzlilikləri, əvəzlilik sözlər, söz gücləndiriciləri, metaforalar və s. (I.V.Arnold), D.N.Şmelev, R.S.Sakieva və s.); frazeoloji səviyyədə; sintaktik səviyyədə sözlərin adi sırasını dəyişdirən xüsusi sintaktik modellər, elliptik konstruksiyalardan istifadə, inversiya, təkrar və s. (G.A.Zolotov, M.V.Vsevolodova, E.S.Skoblikova, S.N.Zeytlin və s.) [7,s.38].

Emosionallıq kateqoriyası da linqvistik vasitələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsindən formal şəkildə həyata keçirilə bilər, yəni emosional münasibəti birbaşa sözlərlə əks etdirmək həmişə mümkün olmur. Emotivliyin formal əlamətlərini nəzərə alaraq, emosional mənası müxtəlif fonetik (fonoloji) vasitələrlə ifadə olunan açıq və gizli emosional vasitələri ayırmaq mümkündür.

Dilçilər (V.B.Lindner, N.V.Qritçina, E.İ.Muraşova, Q.Meynbold, E.Stok, R.Faus, U.Hirşfeld, L.A.Kalimullina və s.) emosiyanın fonetik ifadəsini xüsusilə fərqləndirici artikulyasiya, səslərin artikulyasiyasında dəyişikliklər, səslərin xarakterik olmayan birləşmələrinin meydana gəlməsi, intonasiyanın dəyişməsi, vurğu, sait və samitlərin uzanması, tempin, ritmin, səsin gücünün, melodik konturun dəyişməsini və s. qeyd edir [8,s.44].

Qeyri-verbal və fonasiya vasitələri birmənalı ola bilər və mədəniyyətdən, situasiyadan, məkandan, zamandan, yaşdan, sosial təbəqədən, sosial roldan, insanlar arasındakı münasibətlərdən və s. asılı ola bilər.

Qeyri-verbal və fonasiya vasitələri informativ, kommunikativ, idrak, ifadə, tənzimləmə və təsvir funksiyalarını yerinə yetirir; mənə və emosiyaların ötürülməsini zənginləşdirir, ünsiyyət tərəfdaşlarının münasibətlərinin keyfiyyətini və dəyişməsini ifadə edir, bu münasibətləri formalaşdırır. N. Lemkenin qeyd etdiyi kimi, insan hissələri birbaşa bədən dilində əks olunur. Eyni zamanda, yadda saxlamaq lazımdır ki, müəyyən qeyri-verbal və fonasiya vasitələrinin mənası onlardan istifadə edən insandan, kontekstdən, dildən, mədəniyyətdən və digər amillərdən asılıdır [2,s.55].

Nitqin emosional kontekstinə fasilələr də daxildir: emosional vəziyyət nə qədər çox ifadə olunarsa, nitqdəki dalğalanmalar bir o qədər aydın olur və fasilələr bir o qədər müxtəlif olur: qətiyyətsizlik üzrə fasilələrin sayının artması, əks təsirin axtarış fasilələrinin yaranması, deyilənlərin əhəmiyyəti və s [6,s.53].

She had invited me that day to see the fashionable glory in which she now lived (W.S. Maugham, Jane).

“May I ask why you’re going to marry this young man?” asked Mrs. Tower with formidable politeness (Ibid) [10].

Emosional-empatik qarşılıqlı əlaqə fonasiya vasitələrini tamamlayan və zənginləşdirən bir-biri ilə əlaqəli, qeyri-verbal vasitələr olmadan mümkün deyil.

Tədqiqatçılar qeyri-verbal ünsiyyəti birmənalı olaraq başa düşür. Hiss və münasibətləri ifadə edən qeyri-verbal vasitələr içərisində müxtəlif optik-kinetik, fiziki və məkan vasitələri vardır.

Qeyri-verbal davranış “fərd tərəfindən əldə edilmiş, fərdi, xüsusi olaraq həssas hərəkət və davranış formasına çevrilmiş qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin təşkilinin sosial və bioloji cəhətdən müəyyən edilmiş üsuluna istinad edir [6,s.53].

Nə qədər fərqli mədəniyyətlər olsa da, emosional oyanışın, narahatlığın, jestlərin intensivliyinin artması ilə yanaşı, eləcə də ünsiyyət quranlar arasında tam başa düşülməyə nail olmaq istəyi bəzi səbəblərdən xüsusilə çətindir.

Fərdi jestlərin xüsusi mənası mədəniyyətdən mədəniyyətə dəyişir. Lakin, bütün mədəniyyətlərdə elə ifadələr mövcuddur ki, bunlar arasında aşağıdakıları ayırd etmək olar:

- 1) Ünsiyyət (salamlama, sağollaşma, diqqəti cəlb etmə, qadağalar, razılıq, mənfə, sual jestləri və s.);
- 2) Modal, yəni qiymətləndirmə və fikir bildirmək (təsdiq, narazılıq, etibar və inamsızlıq, çaşqınlıq jestləri və s.);
- 3) yalnız nitq ifadəsi kontekstində məna kəsb edən təsviri jestlər.

Mimikalar bütün universal emosiyaları və münasibətləri: kədər, sevinc, xoşbəxtlik, nifrət, narazılıq və s. ifadə etməyə kömək edir. Üz əzələlərinin gərginliyi və rənginin dəyişməsi müxtəlif emosional vəziyyətlərdən qaynaqlanan həyəcanın əlamətləridir: qıcıqlanma, narazılıq, qəzəb və s. Çox vaxt, mənfə emosiyalar ilə birlikdə mimikalar xarakterik hərəkətlərlə müşayiət olunur, məsələn, emosionanın yaranmasına səbəb olan cismə əşyalar atmaq.

Bildiyiniz kimi, gözlər qəlbin aynasıdır. Gözlərin köməyi ilə ifadə edilən əsas mənalara ünsiyyətə hazır olmağı; digərinin iradəsinin və ya təsirinin gizlədilməsi və ünsiyyət prosesinə və tərəfdaşın davranışına nəzarət; əlaqə qurmaq istəyini bildirir. L.L.Fedorovanın qeyd etdiyi kimi, empatik dərkətmənin tərkib hissələrindən biri birbaşa göz təması, baxışların qarşılıqlı əlaqəsidir. Emosional vəziyyəti ifadə edən əlamətlər bu kanal vasitəsilə tutulur. Fikrimizcə, təbəssüm emotiv-empatik qarşılıqlı əlaqədə mühüm rol oynayır. Bu, emosional ekspressiv intonasiya, nitqin tonu və müsbət emosiyaları ifadə edən bütün üz ifadələri ilə sıx bağlıdır. Üzdə və gözlərdəki təbəssüm ünsiyyət partnyorlarında sevinc hissi yaradır, bu da uğurlu qarşılıqlı əlaqəyə kömək edir. Refleks qanununa görə, bu hərəkətlər sevinc bildirən daxili vəziyyətinə və sinir sisteminin tapşırığı yerinə yetirməyə müəyyən hazırlığına səbəb olur [5].

Bir şəxs tərəfindən taktiki sistemin qeyri-adekvat istifadəsi ünsiyyətdə çoxsaylı münaqişələrə səbəb ola bilər. Başqa mədəniyyətlərdən olan insanların hissləri, toxunma duyğusu, eşitmə qavrayışı və eşitmə davranışı toxunma vasitələrindən fərqlənir. Bir şəxs tərəfindən taktiki sistemin qeyri-adekvat istifadəsi ünsiyyətdə çoxsaylı münaqişələrə səbəb ola bilər.

Biz həmsöhbətlərin olduğu yerə və aralarındakı məsafəyə proksemik vasitə kimi yanaşırıq. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə tərəfdaşlar, istənilən ünsiyyətdə olduğu kimi, məsafə saxlamalıdırlar.

Sərbəst ifadə olunan, bəzən isə insanın iradəsinə zidd olan duyğular avtomatik olaraq mimika və pantomimikalarda özünü göstərir, həmçinin digər insanlara da insanın vəziyyətindən xəbər verir.

İnsanın üzü müxtəlif emosional çalarları ifadə etmək üçün böyük qabiliyyətə malikdir. E.P. İlyin qeyd edir ki, insan mimikalarından istifadə edərək duyğularını ifadə etmək üçün hazır mexanizmlə doğulur [4,s.119]. P.Ekman iddia edir ki, anadangəlmə, universal, üz siqnalları ilə yanaşı, həm də emosiyaların səs siqnalları və fiziki fəaliyyətə emosional impulslar hesab edilir. İnsanların duyğularla hərəkət etdikləri zaman etdikləri hər şey, əsasən fiziki hərəkətlər və danışq sözləri əvvəlcədən təyin olunmur, lakin mənimsənilir və müəyyən bir mədəniyyətə və ya müəyyən bir fərdə məxsus olur. Duyğuları ifadə edən üçün universal, anadangəlmə vasitələr müxtəlif mədəniyyətlərin və müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələri arasında da son dərəcə fərqli ola bilər, çünki böyüdükcə insan anadangəlmə emosionallığı idarə etməyi öyrənir [9].

Ümumiyyətlə, bu neticəyə gəlmək olar ki, üz ifadələri insanın düşüncə və duyğularını dolğun ifadə etmək üçün ən yaxşı vasitələrdən biridir. Odur ki, onun düzgün və yerində istifadəsi çox mühümdür.

Ədəbiyyat:

1. Балли Ш. Французская стилистика. М.: Иностр. лит., 1961. 396 с.
2. Ванякина Е.В. Негативно-эмотивные характеристики человека в лингвокультурологическом аспекте (на материале немецкого языка): дис. ... канд. филол. наук. Владимир, 2005. 172 с.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Рус. словари, 1996. 197 с.
4. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. СПб.: Питер, 2002. 752 с.
5. Федорова Л.Л. Понимание в общении // Понимание в коммуникации: тез. докл. Междунар. науч. конф. (28 февр. – 1 марта 2005 г., Москва). М., 2005. URL: http://www.srcc.msu.ru/unipersona/site/conf/conf_05/tesi05.htm (дата обращения: 15.05.2010).
6. Фесенко С.Л. Лингвокогнитивные модели эмоций в контексте национальных культур: дис. ... канд. филол. наук. М., 2004. 199 с.
7. Шаховский В.И. Эмотивный компонент значения и методы его описания: учеб. пособие к спецкурсу. Волгоград: Изд-во ВГПИ им. А.С.Серафимовича, 1983. 96 с.
8. Шевченко О.А. Проблема категории эмотивности в лингвистике: учеб. пособие / Перм. гос. техн. ун-т. Пермь, 2006. 55 с.
9. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь. СПб.: Питер
10. Arnold I.V. The English Word. – М.: Higher School., 1986 – 295p.
11. Babenko L.G. Lexical means of designating emotions in Russian. Sverdlovsk: Ural State University Publishing House, 1989.
12. Kasatkin L. L. Expressive-evaluative vocabulary // Brief guide to the modern Russian language / ed. P.A. Lekant. М.: Higher school, 1991.
13. Lukyanova N.A. Expressive vocabulary of colloquial use. Novosibirsk: Science, 1986.

Sofiyeva F.

Emotional-expressive lexics (Summary)

This work is devoted to emotional-expressive lexics. Emotional-expressive vocabulary is a vocabulary that includes two categories: the category of expressiveness and emotionality. Expressiveness refers to various ways of expressing thoughts or feelings in order to focus attention on a particular event or fact, and emotionality refers to the expression of emotions directly. Both categories are interrelated, but the main difference between them will be the fact that expressiveness is a property that gives emphase to statements, and emotionality is based directly on the emotions of the speaker. Consequently, the concept of emotionally expressive vocabulary includes these two categories mentioned above and is a set of aspects such as the expression of feelings, emotions or the speaker's attitude to something or someone. Such vocabulary can be expressed in various ways in the language, for example, interjections, idiomatic expressions, vivid epithets, morphological neoplasms, or it can be stylistically labeled, i.e. belong to a certain layer of lexical units (colloquial, coarse vocabulary, etc.).

Софиева Ф.

Эмоционально-экспрессивная лексика (Резюме)

Данная работа посвящена эмоционально-экспрессивной лексике. Эмоционально-экспрессивная лексика - это лексика, включающая две категории: категорию выразительности и эмоциональности. Выразительность относится к различным способам выражения мыслей или чувств с целью сосредоточения внимания на конкретном событии или факте, а эмоциональность относится к непосредственному выражению эмоций. Обе категории взаимосвязаны, но главным различием между ними будет тот факт, что

выразительность - это свойство, придающее высказываниям особую выразительность, а эмоциональность основана непосредственно на эмоциях говорящего. Следовательно, понятие эмоционально экспрессивной лексики включает в себя эти две категории, упомянутые выше, и представляет собой набор таких аспектов, как выражение чувств, эмоций или отношения говорящего к чему-то или кому-то. Такая лексика может быть выражена в языке различными способами, например междометиями, идиоматическими выражениями, яркими эпитетами, морфологическими новообразованиями, или она может быть стилистически маркирована, т.е. принадлежать определенному слою лексических единиц (разговорная, грубая лексика и т.д.).

Rəyçi: f.f.d., dos. V.Ağabəyli

TƏLAI SƏRIYƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
seriyyetelai@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİNİN TAMAMLIQ FUNKSIYASINDA İŞLƏNMƏSİ

Açar sözlər: tamamlıq, məsdər, məsdər tərkibi, mürəkkəb tamamlıq

Key words: the object, the infinitive, the infinitive construction, the complex object

Ключевые слова: дополнение, инфинитив, инфинитивная конструкция, сложное дополнение

İkinci dərəcəli cümlə üzvlərinin tədqiq olunması Por-Royal qrammatikasından başlayaraq (1660), bu günədək aktual bir məsələ olaraq qalmaqdadır.

Yazıda olduğu kimi danışmada da tamamlığın rolu çox önəmlidir. Tamamlıq cümlədəki digər üzvlərlə əlaqəsi olan ikinci dərəcəli cümlə üzvüdür və feil, sifət, hərəkət bildirməyən feillər (düşünmək, sevmək, qulaq asmaq və s.) və nadir hallarda zərflə ifadə olunub aid olduğu cümlə üzvünün mənasını tamamlayır, dəqiqləşdirir və ya məhdudlaşdırır.

Mürəkkəb tamamlıq iki komponentdən ibarətdir, bunlardan ikincisi birinciyə münasibətdə daha çox predikativdir. Bu iki komponent bölünməz vahid təşkil edir və buna görə də cümlənin bir hissəsi kimi qəbul edilir.

Mürəkkəb tamamlığın birinci komponenti ümumi halda və ya yiyəlik halda olan isim, obyektiv halda olan şəxs, yiyəlik, inkar, q/müəyyən əvəzlilərdir; ikinci komponent məsdər, feili-sifət, cerund, sözlü birləşmələrdir.

Məsdər tarixən feil köklərindən düzələn isimlərdir. Qədim ingilis dilində məsdərin iki forması mövcud olmuşdur: a) sadə, hansı ki, adlıq və təsirlik halları ifadə edən feili isimlər (drincan) və b) “to” sözlü ilə ifadə olunub eyni ismin dativ halını təmsil edən forma [3, s.248].

A. A.Şaxmatov məsdəri “verbal nominative” adlandırmışdır [13, s.105]. Lakin, M.Y.Bloxun fikrincə, məsdər hərəkətin adını göstərdiyinə görə ismin adlıq halına oxşadıla bilər.

Məsdər tamamlıq funksiyasında işlənərkən leksik cəhətdən feildən asılı olur və bir çox feillərdən sonra işlənir.

to ask- soruşmaq; *to begin-* başlamaq; *to promise-* vəd vermək; *to wish-* arzu tutmaq; *to attempt-* cəhd etmək; *to prefer-* üstün tutmaq və s.

Məsdər tamamlıq funksiyasında aşağıdakı hallarda işlənir.

1. “can afford”, “can bear” modal ifadələrindən sonra məsdər tamamlıq funksiyasında işləyə bilər [9, s.110]. Məs: *I can't afford to loose any of them at this point.*

2. Bağlayıcı əvəzlilər (what, whom, which) və bağlayıcı zərflərlə (when, how, where) işləne bilər. Məs: *I don't know what to say.*

Tamamlığın qarşısında ən çox istifadə olunan sifətlər bunlardır: *clever, difficult, easy, hard, impossible, nice, possible, right, strange, wrong, expensive.* Məs: *It is expensive to buy.*

İngilis dilində elə feillər var ki, bu feillərdən sonra iki tamamlıq işlənir və onlara misal olaraq "to request, to teach, to beg, to order, to instruct" və s. göstərə bilərik.

Cümlədə məsdər tamamlıq vəzifəsində olduqda məsdərdən əvvəl formal "it" əvəzliyi işlədilir, lakintərcümə olunmur. Məs: *He learned it impossible to go there.*

Məsdər tərkiblərinin üç növü var:

- 1) Tamamlıq məsdər tərkibi- The Objective with the Infinitive Construction.

Məsələn: *"She asked him to cease attempting to write, that he would grant her wish"* [6,s.273].

- 2) Mübtədə məsdər tərkibi- The Subjective Infinitive Construction.

Məsələn: *"She didn't seem to be so enthusiastic over it"* [6, s.132].

- 3) For - sözlü məsdər tərkibi - The For-to-Infinitive Construction.

Məsələn: *"There are too many special fields for a man to master a tithe of them"* [6, s.134].

Tamamlıq məsdər tərkibi (The objective infinitive construction) ingilis dilində çox geniş şəkildə işlənərək bir çox struktur-funksional xüsusiyyətlər kəsb edir, bunların öyrənilməsi nəzəri və praktik planda böyük maraq doğurur.

Tamamlıq məsdər tərkibi iki komponentdən ibarət olan xüsusi birləşmələrdir. İki hissədən ibarət olur və onun ilk hissəsində əvəzlilik və ya isim, ikinci hissəsi isə məsdərlə ifadə olunur. Cümlədə mübtədə və xəbər arasında predikativ əlaqə özünü göstərir [8, s.164-165].

Məsələn: *"They did not want her to marry this man"* [6, s.275].

Tamamlıq məsdər tərkibində mübtədə və xəbər əlaqəsinə bənzər əlaqənin olması tərkibin daxilində xəbər və mübtədə işlənməsi anlamına gəlmir, tərkibin daxilində işlənen xəbər ikinci xəbər vəzifəsində olur, əsas xəbər kimi işləne bilmir və mübtədə kimi daxil olduğu cümlənin mübtədəsi ilə eyni olmur çünki, bu zaman tərkib yox olur.

İngilis dilində məsdər tərkibləri ilə bağlı bir çox dilçilər tədqiqat aparmışlar. O. Musayev tamamlıq məsdər tərkiblərində olan iki komponentin bir-biri ilə sıx əlaqədə olduğunu və bir vahid əmələ gətirdiyini qeyd edərək onu mürəkkəb tamamlıq adlandırır [8, s.178]. Digər alimlərin də bu mövzuda fikirlərini nəzərə alaraq, mürəkkəb tamamlıq tərkiblərində hər zaman iki komponent bir-biri ilə əlaqəli şəkildə istifadə olunduğunu deyə bilərik.

E.M.Qordona görə məsdər tərkibinin ən əsas xüsusiyyəti odur ki, bu tərkiblər əsasən "with" ilə işlədilir, az hallarda isə "without" işləne bilər və leksik baxımdan sərbəst tərkib əmələ gətirə bilərlər. Bununla belə, tamamlıq məsdər tərkibi cümlədə vacibliy və mümkünlük bildirir, bu da onun modal mənada işləndiyini göstərir [12, s.261].

Məsdər tərkibi hər zaman cümlədəki əsas hissədən sonra işlənir, bununla belə, cümlənin əvvəlində də işlənməsi mümkündür. Əsasən məsdər tərkibinə danışıda deyil, bədii üslubda da rast gəlinir, lakin bu tərkib üzərində aparılan tədqiqatlar onu göstərir ki, əvvəllər kitab dili üçün xarakterik sayılan bu tərkib danışq dilində də geniş vüsət alıb.

İngilis dilində məsdər tərkibi təsirli feillərdən sonra işlədilir və dilimizə tərcümə zamanı bir çox mənə çalarlarına malik olurlar. Məsələn: *"I saw him play in the yard"*. *"Mən onu həyətdə oynayan gördüm"*. *"Mən oğlanın həyətdə oynadığını gördüm"*.

İsim və məsdər arasında olan əlaqə mübtədə və xəbər arasında olan əlaqəyə bənzədiyinə görə, ikinci dərəcəli mübtədə və ikinci dərəcəli xəbər anlayışı meydana çıxır, bu da ayrılıqda isim və xəbərə verilən adlardır.

Məsələn: *"He saw his father walk through it"* [6, s.302].

N.M.Vasilyevskayaya görə bu nümunədə iki xəbər işlənir. Birinci xəbər "he" və "saw" ilə, ikinci xəbər isə cümlənin tamamlığına aiddir və "walk through" sözü ilə ifadə olunub. Yəni bu cümlədə "saw" əsas feil kimi, "walk through" məsdər kimi işlənilib və bir-biri ilə bağlı olduqlarından mürəkkəb tamamlıq əmələ gətirib [1, s.218].

E.M.Qordon məsdər tərkibini predikativ tamamlıq adlandırır və onun fikrincə, məsdər predikativ tamamlıq kimi leksik cəhətdən asılıdır[12,s. 190]. Eyni fikrə İ.P.Krılovanın tədqiqatında da rast gəlirik.

Ç.Frayz məsdərin danışiq dilinə xas olmasından və bəzi feillərdən sonra işlənməsindən söz açır. [7, s.181]

P.V.Xlebnikova tədqiqatında qeyd etmişdir ki,akkuzativin məsdərlə sonrakı inkişafı onun ədəbi dil xüsusiyyətlərindən danışiq dili xəttinə keçid istiqamətində olacaqdır.

Bir çox dilçilər tədqiqatlarında məsdər tərkibinin "to report, to pronounce, to declare" kimi feillərlə işlənməsini danışiq dilinə xas olması kimi qeyd edirlər.

Əsasən arzu və niyyət bildirən feillər məsdər tərkibində daha çox "to want" feilindən sonra işlənir. "Should like" "to want" feilinin ekvivalenti olduğundan ona cümlələrdə sıx-sıx rast gəlinir. Məsələn: "I should like you to know the whole inside story about there fellows because I want you to know them over and come in with me". " İstəyirəm ki, oradakı yoldaşlar haqqında bütün daxili hekayəni biləsən, çünki onları tanıyıb mənimlə gəlməyini istəyirəm.

Məsdər tərkibinin hansı növ feillərlə işlənməsinə nəzər yetirək.

1. "To make, to let, to get, to suffer, to cause, to allow, to order, to induce" və s. kimi xahiş, əmr, icazə mənalərini ifadə edən feillərdən sonra işlənir. Məsələn: "*You'll make me cry in a minute, and then you'll be sorry*" [10, s.448].

2. "To hear, to feel, to watch, to notice, to see və s. kimi fiziki qavrayış ifadə edən feillərdən sonra.Məs: "*I saw him cut the letter*" [10, s. 469].

"To see" və "to hear" feilləri "başə düşmək" və "öyrənmək" mənasında işlənsə və əqli fəaliyyət ifadə edirsə,məsdər tərkibində deyil, tamamlıq budaq cümləsində işlənir. [1, s.219] Məsələn: "*I see that she doesn't understand me*".

3. "To think, to know, to suppose, to trust, to find" kimi əqli fəaliyyət ifadə edən feillərdən sonra.Məsələn: "*She believed him to have suffered all the injustices he had told about*" [10, s. 492].

4."To want, to like, to hate, to mean, to choose" və s. kimi istək və arzu bildirən feillərdən sonra. Məsələn: "*They didn't want her to marry this man*" [6, s.275].

5."To pronounce, to report, to declare" kimi məlumat vermək mənasını ifadə edən feillərdən sonra. Məsələn: "*The teacher declared her to be a good learner*".

6. "To like, to hate, to love" kimi hiss və həyəcan bildirən feillərdən sonra.Məsələn: "*She hated him to have been sent away*".

7. "To make, to have, to get" və s. hökm bildirən feillərdən sonra. Məs: "*I had the workers to bring the boxes*".

8. Məsdər söznülü feillərlə işlənmir, lakin bu halda istisnalara rast gəlirik, bunlar: "to count up, to listen to, to rely up" və s[11, s.127]. Məsələn: "*I rely on you to come in time*".

9. Məsdərin ədatsız işləndiyi söz "to listen to"-dur. Məs: "*She was listening attentively to the chairman speak*".

Tamamlıq məsdər tərkibi icazə bildirən "to order, to allow, to suffer, to have" feillərindən sonra işlənir. Burada tamamlıq məsdər tərkibinə yalnız cümlənin tamamlığı cansız əşya bildirən isimlə və ya əvəzliklə ifadə olunduqda rast gəlinir, lakin "to suffer" və "to have" feilləri istisna olmaq şərtilə. Məsələn: "*You wouldn't have me tell those people the truth*" [10, s.308].

R.L.Kovnerə görə, fiziki qavrayış feillərindən istifadə etdiyimiz zaman mənə bizə məlumdursa, keçmiş zaman feili sifətiləndən istifadə olunur. Məs: "I saw the fire slowly conquered" . Məsdər tərkibi olan cümlədə hadisə nəql edirsə bu zaman feili sifət 1-dən də istifadə olunur.

R.L.Kovnerə görə, əqli fəaliyyət bildirən feillər ilə tamamlıq məsdər tərkibini işlədə bilmərik, çünki onlardan sonra "to be" feili gəlməlidir. "Expect" feili bu qaydaya aid hesab olunmur. Məsdər tərkibi daha çox "to declare, to report" kimi bəyanat ifadə edən feillərdən sonra işlənir[5, s.196].

Müasir ingilis dilində mübtədə və tamamlıq məsdər tərkiblərindən başqa digər bir məsdər tərkibi də var. Bu tərkibi fərqləndirən əsas xüsusiyyət odur ki, tərkibin qarşısında həmişə "for" söznü işlədilir.

"For" sözlü məsdər tərkibi ümumi halda olan isim yaxud adlıq halda olan əvəzlərdən və isim və əvəzlərlə xəbər əlaqəsində olan məsdərdən ibarətdir.

"For" sözlü məsdər tərkibi də mürəkkəb tamamlıq funksiyasında işləyə bilər. Bu tərkibin komponentləri tamamlıq məsdər tərkibində olduğu kimidir.

Məsələn: *"That's way we arranged for you to meet Domenichino in the town"- Ona görə də biz sənə Domeniçinan şəhərdə qarşılaşmağını təşkil etdik [10, s.386].*

Mürəkkəb tamamlıq funksiyasında çıxış edən məsdər tərkibləri müasir ingilis dilinin həm yazılı, həm də şifahi nitqində çox işləyən sintaktik vahidlərdən biridir. Cümlədə mürəkkəb tamamlıqların işlənməsi fikrin praktiki cəhətdən daha qısa və lokanik olmasını şərtləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Antal L. Meaning and its Change, Linguistics, 1964, 153 p.
2. Burlakova V.V. Contribution of English and American linguists to the theory of phrase, M., Higher school publishing house, 1971, 106 p.
3. Ganshina, M.A. English Grammar / M.A.Ganshina, N.M.Vasilevskaya. – Moscow: Higher School, – 1964. – 548 p.
4. Xanbutayeva.L.M. Müasir Azərbaycan və İngilis Dillərində İnfinitiv. (ümumi tipoloji tədqiqat), BAKI-2003.
5. Korsakov A. The Use of Tenses in English, Part 1, Lvov University Press, 1969, 250 p.
6. London.J-Martin Eden,United States,1909, 505 p
7. Maclin A. Reference Guide to English: A Handbook of English as a Second Language, USA, Washington, 1996, 102 p.
8. Rəhimzadə N.R. İdiomatik ifadələrin əmələ qəlmə yolları haqqında, Bakı, AEA Xəbərləri, Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət, ser. N 1, 1966, s.60-69.
9. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili, BAKI - 2008.
10. Voynich E.L, "The Gadfly,United States,1897, 373 p
11. Байрамов Г.А. Основы фразеологии азербайджанского языка, АДД, Баку, 1970, с. 16.
12. Грамматика современного английского языка. Крылова И.П., Гордон Е.М.2003 - 448 с
13. <http://www.dartmouth.edu/~lpetitto/langAc.html>

Talai S.

The Function of the Infinitive Construction as Object in English (Summary)

One of the most important topics in English grammar is a complex object. The complex object is divided into two groups, direct and indirect. However, it should be noted that both English and Azerbaijani scholars have stated that these constructions have different properties. The common opinion of all scientists is that in the constructions of the complex object, the two components are always used in conjunction with each other. Care should be taken when translating the objective infinitive constructions into different languages because the structure and grammar of each language are different, so these components are different in each language. Therefore, when researching these constructions, it is necessary to pay attention to other parts of the sentence and take into account their functions in the sentence. The complex object can be found in almost every work, and thus the complex object is one of the most important parts of a sentence in the English and Azerbaijani language structures.

Талаи С.

Функция инфинитивной конструкции как дополнения в английском языке (Резюме)

Одной из самых важных тем в английской грамматике является сложное дополнение. Сложный объект делится на две группы, прямые и косвенные. Однако следует отметить, что как английские, так и азербайджанские ученые заявляли, что эти конструкции обладают разными свойствами. Общее мнение всех ученых состоит в том, что в

конструкциях сложного объекта оба компонента всегда используются в комплексе друг с другом. Следует соблюдать осторожность при переводе объективных инфинитивных конструкций на разные языки, потому что структура и грамматика каждого языка различны, поэтому эти компоненты различны в каждом языке. Поэтому при исследовании этих конструкций необходимо обращать внимание на другие члены предложения и учитывать их функции в предложении. Сложный объект можно найти почти в каждом произведении, и поэтому сложный объект является одной из самых важных частей предложения в структурах английского и азербайджанского языков.

Rəyçi: f.f.d., dos. L.Xanbutayeva

VƏLİZADƏ NURİDƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
nuridevlizad@gmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNSANIN XARAKTERİNİ SƏCİYYƏLƏNDİRƏN FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN STRUKTUR SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, idiomlar, semantika, somatizm, komponentlər.

Key words: phraseological combinations, idioms, semantics, somatism, components

Ключевые слова: фразеологические сочетания, идиомы, семантика, соматизм, компоненты.

Hər bir xalqın dili onun milli sərvətidir. Dili qoruyub saxlamaq xalqın tarixini də qoruyub saxlamaq deməkdir. Belə ki, dil xalqın tarixini, milli-mənəvi xüsusiyyətlərini, dünyagörüşünü, adət-ənənələrini, həyat tərzini, inkişaf səviyyəsini müəyyən edən amillərdən biridir. Əlbəttə ki, dilin qrammatikası dilin struktur quruluşunu, xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin bəzən insanlar öz düşüncələrini, hislərini, hadisələrə olan münasibətlərini müxtəlif formalarda ifadə edirlər. Bunun nəticəsində dildə idiomatik ifadələr, frazeoloji vahidlər meydana gəlir ki, bunların əksəriyyəti danışiq dilində şifahi şəkildə yayılıb inkişaf edir.

Frazeoloji birləşmələrin zənginliyi baxımından Azərbaycan dili ilə yanaşı ingilis dili də diqqəti cəlb edir. Müasir ingilis dilində frazeoloji birləşmələrə, idiomatik ifadələrə tez-tez rast gəlinir. Hər iki dilin frazeoloji vahidlər sistemini müqayisə etdikdə bəzi oxşar və fərqli məqamlar ortaya çıxır. Bu fərqliliklər özünü həm struktur, həm də semantik cəhətdən göstərir. Məlum olduğu kimi frazeoloji birləşmələr arasında somatik xarakterli birləşmələr kifayət qədərdir. Somatik frazeoloji birləşmələr əsasən bədən üzvlərinin istifadəsi ilə yaranan ifadələrdir. Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də somatik frazeoloji birləşmələrə rast gəlirik. Məsələn: a big mouth-boşboğaz, çox danışan adam; stone heart-daş ürək; glass heart-kövrək ürək və sair.

Beləliklə, ingilis dilində insan xarakterini ifadə edən bəzi frazeoloji vahidlərə nəzər salaq. İlk öncə stone (daş) sözünün frazeoloji vahid şəklində işlənməsinə aid nümunə göstərək: A stone's throw away. Bu birləşmə hər hansı bir əraziyə və yaxud şəxsə çox yaxın olmaq mənasını ifadə edir. Bundan başqa ingilis dilində people in glass houses shouldn't throw stones tipli atalar sözü də mövcuddur. Mənası başqasında eyib axtarmaqdansa öz eyiblərini görməyi bacarməkdir. İngilis dilində to have a stone heart (daş ürəyə sahib olmaq) birləşməsi də mövcuddur ki, bu birləşmə eynilə Azərbaycan dilində də var və eyni mənəni ifadə edir. Məsələn: She has a stone heart that is why she never smiles. Onun daş ürəyi var ona görə də heç vaxt gülmür.

Daha bir ifadə to have nerves of steel (to be brave) İngilis dilində bu ifadə cəsarətli omaq mənasında işlədilir. Azərbaycan dilində isə bunun qarşılığı polad iradəli deməkdir, yəni güclü,

yenilməz. Bu ifadə hər iki dildə oxşar mənalarda işlədilir. Azərbaycan dili ilə ingilis dilində insan xarakterini ifadə edən frazeoloji birləşmələr arasında oxşarlıq təşkil edən digər bir ifadə həssas, kövrək ürəyə sahib olmaq mənasını verən to have a heart of glass frazeoloji birləşməsidir. Məsələn onun kövrək ürəyi var- she has a heart of glass.

Beləliklə, ingilis dilindəki bəzi frazeoloji birləşmələrin bizim dilimizlə oxşarlıq təşkil etdiyi, hətta bəzən eyni mənanı bildirdiyi məlum oldu. Ümumilikdə isə ingilis dilində mövcud olan insan xarakterini ifadə edən bəzi frazeoloji vahidlərə aid nümunələr vermək olar. Bu nümunələr arasında frazeologizmlərin həm cümlə, həm söz, həm də birləşmə şəklində olan formalarına rast gəlirik: a back number-geri qalmış adam, babes in the wood-sadə qəlbli adam, a big mouth-boşboğaz, çoxdanışan adam, a big fish in a little pond-sözükeçən adam, to have a set of pipes-çox gözəl səsə sahib olmaq, to have a pipe dream-gərçəkləşməsi mümkün olmayan arzu, can not see one's nose-burnunun ucunu görməmək.

Frazeoloji ifadələr Şərqi və Qərbi mədəniyyətində tədqiq problemi kimi bir neçə əsrdir mövcuddur. Bu problemin axtarışında Ferdinand Sössür, A.A.Bulaxovski, N.M.Şanski, A.A.Reformatski, A.İ.Smirnitski, Kunin, H.A.Bayramov kimi tədqiqatçıların böyük əhəmiyyəti vardır.

Əsas problem idiomu frazeoloji vahidlər, ümumiyyətlə, frazeologiya və dilçiliyin bu sahəsinin obyektini kimi müəyyən etməkdir. Frazeologiya Yunan sözündən olub, Azərbaycan dilində "ifadə" və "təlim" deməkdir. Bəzi alimlər frazeologiyanın mənasını leksikologiyanın tərkib hissəsi kimi ifadə edirlər.

Frazeologiya geniş mənada frazeoloji vahidlər kimi dildəki bütün söz birləşmələrindən ibarətdir. Frazeologiya dar mənada bütün söz birləşmələrinə ekvivalent ola bilən bəzi hissələrə aiddir. Frazeoloji ifadələr qrammatik və semantik modeldən bəhs edir. Frazeoloji vahidlər, idiomlar başqa dillə sözbəsöz tərcümə oluna bilməz, bütöv ifadə kimi tərcümə oluna bilər.

Bəzi insanlar deyimlərin danışdığı dilində istifadə edildiyini və qeyri-rəsmi olduğunu düşünür, lakin bu, yanlışdır. İdiomatik ifadə qrammatik formalar kimi dilə xasdır. Biz bədii ədəbiyyatda, hərfildə, hətta qəzetlərdə deyimləri və digər frazeoloji ifadələri görür və eşidirik.

Frazeologizmlər xalqın mədəni özünəməxsusluğunun əks olunduğu dilin xüsusi vahidləridir. Onlar dolayısı ilə xalqın baxışlarını, ictimai quruluşunu, dövrünün ideologiyasını əks etdirir. Hər bir dilin frazeoloji sərvəti onun milli dil şüurunun mülkiyyətidir. Əksər frazeologizmlər başqa dillərə tərcümə olunmur: hər bir xalq onlarda öz təbiətini, tanış obrazlı nitq növbəsini göstərir. Frazeoloji vahidlərin təsiri dilə həm çoxəsrlik mədəniyyətin dillərini, həm də yazı ilə yeni yaranan ədəbi dilləri bir-birindən fərqləndirən milli xarakter canlılığı, özünəməxsus xüsusiyyət qazandırır. İngilis dili frazeoloji vahidlərlə çox zəngindir. Onun frazeoloji sistemi xalqın geniş tarixi təcrübəsini özündə əks etdirir, xalqın məişətini və mədəniyyətini əks etdirir. Xarici dillə tanış olan insan eyni zamanda yeni bir milli mədəniyyətə nüfuz edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahid semantik hadisədir və onu istisna etmək cəhdi yalnız mənfəət nəticələrinə səbəb olacaqdır. Frazeologiyanın əsas vəzifəsi dilə özünəməxsus, canlı və müxtəlif dilləri bir-birindən fərqləndirən milli ləzzət verməkdir. Lakin milli spesifikasiyalar təhlil edilərkən nəzərə almaq lazımdır ki, frazeoloji vahidlər bütün dillərdə olur, özünəməxsus cəhətləri kimi çıxış edir. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir ingilis dilinin materialı əsasında insanın zehni qabiliyyətlərini əks etdirən komponentli frazeoloji vahidlərin struktur və semantik xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Məqsədlərə uyğun olaraq bir sıra vəzifələr müəyyən edilmişdir:

□ şəxsin intellektual keyfiyyətlərini qiymətləndirməklə frazeoloji vahidləri nəzərdən keçirmək;

□ müasir ingilis dilində insanın intellektual qabiliyyətlərini ifadə edən frazeoloji vahidlərin struktur və semantik xüsusiyyətlərini öyrənmək.

Tədqiqat materialına aşağıdakı lüğətlərdən davamlı seçmə üsulu ilə seçilmiş frazeoloji vahidlər daxildir. Bu lüğətlər çoxlu sayda frazeoloji vahidləri ehtiva edir və ingilis dilinin frazeologiyasını öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdir. İngilis dilinin frazeologiyası ilə bağlı tədqiqatı aparmaq üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilmişdir: təsviri, semantik-üslubi, müqayisə, identifikasiya, komponent və kəmiyyət təhlili.

Müasir ingilis dilində insanın intellektual qabiliyyətlərini ifadə edən frazeologizmlərdə qiymətləndirmələrin olması onunla bağlıdır ki, qiymətləndirici dəyərlər həmişə dünyagörüşünün qiymətli mənzərəsini yaradır ki, bu da konkret dil qrupunun xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ona görə də insanda intellektual qabiliyyətlərin olması bir dəyərdir və buna uyğun olaraq həmişə müsbət qiymətə layiqdir, intellektual qabiliyyətlərin olmaması isə əksinə, həmişə mənfi qiymətləndirilir.

Beləliklə, bütün frazeoloji vahidləri iki qrupa bölmək olar:

- mənfi qiymətləndirilən frazeoloji vahidlər;
- müsbət qiymətli frazeoloji vahidlər.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, frazeologiya səviyyəsində insan obrazı onun intellektual qabiliyyət səviyyəsi mövqeyindən leksik səviyyədə axmaq və ağıllı fikrini ifadə edir:

inapprehensive - dumb - fool,

intelligent - quick - witted – smart

İngilis dilində insanın intellektual səviyyəsinin qabiliyyətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlərin müqayisəli təhlili aparılarkən onların obrazlılıq və struktur-semantik strukturunda, eləcə də üslubi rənglənməsində oxşarlıq qeyd edilmişdir.

Vahid semantik bütövü təmsil edən frazeoloji vahidlər həm verilmiş komponentlər, həm də tərkib komponentlərinin semantikasının bütöv deyimin semantikasi ilə əlaqəsi baxımından eyni deyildir.

Beləliklə, frazeoloji vahidlər xalqın tarixini, mədəniyyətini ehtiva edir. Onlarda məşhur insanların fikirləri, eləcə də ən böyük yazıçıların qələmə aldığı sətirlər var. İngilis dilində dili zənginləşdirən frazeoloji vahidlərin ən mühüm mənbələrindən biri ingilis klassiki U.Şekspirin əsərləridir.

Təhlil əsasında hesab edilən sabit ifadələrin struktur və semantik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təsnifatı hazırlanmışdır. İntellektual qabiliyyət mənasında komponenti olan frazeoloji vahidlərin iki əsas qrupu nəzərdən keçirilir: mənfi qiymətləndirməli frazeoloji vahidlər; müsbət qiymətləndirilən frazeoloji vahidlər.

Ədəbiyyat:

1. Наси́ева Ә. Н., Наси́ева А. К. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, 2006, 428 s.
2. Куни́н А.В. Большой англо- русский фразеологический словарь, М., 2005, 944 s.
3. Романов С. П., Коралов А. Л. Пособие по переводу с английского на русский. М.,2006, 176 s.
4. Vəliyeva N. Azərbaycanca-İngiliscə- rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006, 864 s.
5. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal. Bakı – 2019, 322 s.

Velizade N.

Structural and semantic features of phraseologies characterizing human character in modern English (Summary)

The research studies the analysis of phraseological units with a component that reflects the intellectual abilities of a person. The main objective of the investigation is to study the structural and semantic features of phraseological units with a component that reflects the mental abilities of a person on the material of modern English.

Велизаде Н.

Структурно-семантические особенности фразеологий, характеризующих человеческий характер, в современном английском языке (Резюме)

В исследовании изучается анализ фразеологизмов с компонентом, отражающим интеллектуальные способности человека. Основная цель исследования - изучение структурно-семантических особенностей фразеологизмов с компонентом, отражающим интеллектуальные способности человека на материале современного английского языка.

Рəyçи: f.f.d. G.Nağıyeva

İNDİKİ ZAMAN FEİLİ SİFƏTİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: feili sifət, sintaktik, vəzifə, üzv, cümlə, məna

Key words: participle, syntactic, function, member, sentence, meaning

Ключевые слова: причастие, синтаксис, функция, член, предложение, значение

Participle I sifət və zərf xassələrinə malik olduğu üçün, o cümlədə təyin, predikativ, zərflik və feili sifət tərkiblərinin bir hissəsi kimi işlənir.

L.Barxudarov yazır ki, *Participle I* geniş miqyasda təyin funksiyasında işlənir [3, s. 141]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu funksiyada əsasən indiki zaman feili sifətin məlum növ forması işlənir. Birləşmədə tutduğu mövqeyə görə indiki zaman feili sifətin işlənmə hallarını iki yerə bölmək olar: a) *indiki zaman feili sifətin tabe olduğu sözdən əvvəl işlənməsi*; b) *indiki zaman feili sifətin tabe olduğu sözdən sonra işlənməsi*.

İndi indiki zaman feili sifətin tabe olduğu sözdən əvvəl işlənməsi hallarına nəzər salaq. Dil faktlarına müraciət edək.

The burning heat was no longer on his cheek (P.Abrahams).

*This would be a real welcome for the **returning** son (P.Abrahams, 39).*

*Lanny opened his eyes and looked at the **smiling** young woman who leaned over him (P.Abrahams, 41).*

Lanny lit his cigarette with trembling hands (P.Abrahams, 59).

*“That’s all right”, was the **reassuring** answer (J.London, 18).*

The engineer, who occupied the adjoining room, dropped in to meet the new hand and helped Martin to rig up an electric bulb (Martin Eden, 165).

And after supper they worked until ten o’clock, under the blazing electric lights, until the last piece of underclothing was ironed and folded away in the distributing room (Martin Eden, 166).

Tuesday was a day of similar unremitting toil (Martin Eden, 167).

Participle I verilən vəziyyətdə yalnız qeyri-perfekt formada məlum növdə işlənir.

O. Musayev yazır ki, indiki zaman feili sifəti isimdən əvvəl gələrsə, bu zaman o cürüdlə isim birləşməsinə bənzəyir [2, s.224]. Lakin bu oxşarlığa baxmayaraq, onların arasında böyük fərq özünü göstərir. Bunu həmin birləşmələri transformasiya etdikdə daha aydın hiss etmək olar. Məsələn.

a living man – a man who lives

a burning house – a house that is burning

a dancing girl – a girl who is dancing

Deməli, *Participle I* olan birləşmələrdə isim bir növ hərəkətin icraçısı kimi, yəni onun mübtədası kimi çıxış edir.

Lakin cürüdlə olan birləşmələrdə cürüdlə özündən sonra gələn ismin hansı məqsədlə işlənməsini bildirir. Məsələn,

dancing hall – a hall for dancing

writing paper – paper for writing

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki zaman feili sifətin təyin funksiyasından danışarkən bu fərqlərə diqqət yetirmək lazımdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, indiki zaman feili sifəti təyin funksiyasında iki vəziyyətdə – həm isimdən əvvəl, həm də isimdən sonra işləyə bilər.

İsimdən sonra işlənmədə iki cəhət özünü göstərir:

a) *feili sifət birləşməsi xüsusiləşə bilmir*;

b) *feili sifət birləşməsi xüsusiləşə bilir*.

İndi hər bir birləşməni ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək. M.Blox yazır: “Xüsusiləşə bilməyən birləşmələrdə indiki zaman feili sifəti özündən əvvəlki isimdən vergüllə ayrılır” [4, s.119]. Dil faktlarına müraciət edək:

*She wanted to learn toward this burning, blazing man that was like a volcano **stouting** forth strength robustness and heath (J.London, 38).*

*He was appalled at the problem **confronting** him, weighted down by the incubus of his working-class statin (J.London, 61).*

He lit the cigarette and blew out the match and again a gloomy darkness covered the little hill overlooking the two valleys (P.Abrahams, 136).

Say you have Jews living in France and others living in England (P.Abrahams).

Burada bir cəhəti qeyd etmək lazımdır. *Participle I* isimdən sonra işləndikdə, o, təyin budaq cümləsinin sinonimi kimi çıxış edir. Lakin *Participle I* isimdən əvvəl işləndikdə belə vəziyyət mümkün olmur. Məsələn,

*Say you have Jews **living** in France and others **living** in England.*

*Say you have Jews **who are living** in France and others **who are living** in England.*

Verilən misallarda *Participle I* təyin budaq cümləsi ilə əvəz olunduqda sanki məna dəyişmişdir. Ancaq struktur baxımdan fərq özünü göstərir. Belə ki, birinci halda sadə cümlədən, ikinci halda isə tabeli mürəkkəb cümlədən söhbət gedir.

İndi isə indiki zaman feili sifət birləşməsinin xüsusiləşməsi hallarına nəzər salaq. L.Verba yazır ki, isimdən sonra işlənən indiki zaman feili sifəti təyin etdiyi isimdən yazıda vergüllə, danışqda isə fasilə ilə ayrılır [6, s. 51]. Məsələn,

*She would never have guessed that this man who had come from beyond her horizon, was in such moments, **flashing** on beyond her horizon with wider and deeper concepts (J.London, 93).*

*The whole composite vision was achieved with the speech of light, **producing** no pause in the conversation, not **interrupting** his calm train of thought (J.London).*

*The Eighth Street Bridge, **crossing** an arm of San Antonio Estuary, was the length of three city blocks (J.London, 155).*

Ümumiyyətlə, indiki zaman feili sifəti təyin funksiyasında yalnız bir formada işlənir. Bu da indiki zaman feili sifətin qeyri-perfekt formasının məlum növüdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, çox nadir hallarda məchul növdə olan indiki zaman feili sifəti təyin funksiyasında işlənə bilər. Məsələn,

Another factor concerns the formality of the language being taught.

There was one thing being laid out to within a few blocks of his new home... which interested him greatly.

A.Hüseynov yazır ki, indiki zaman feili sifətin perfekt formasının məlum və məchul növü heç vaxt təyin funksiyasında işlənə bilmir [1, s. 90]. Əvvəl icra olunan hərəkətləri ifadə etmək üçün təyin budaq cümləsi işlədilir.

Məsələn,

*The conference **that took place in Paris** was devoted to radio-electronics.*

*The man **who made the report** is a good speaker.*

Yekun olaraq onu vurğulamaq lazımdır ki, indiki zaman feili sifəti geniş miqyasda müasir ingilis dilində təyin funksiyasında işlənir. Bu zaman *Participle I* həm təyin etdiyi isimdən əvvəl, həm də sonra işlənir.

Aparılan tədqiqatlar və müşahidələr göstərir ki, *Participle I* geniş miqyasda zərflik funksiyasında işlənə bilər. Demək olar ki, indiki zaman feili sifətin bütün formaları zərflik funksiyasında çıxış edə bilər. Bəzən indiki zaman feili sifətin hansı zərflik funksiyasında işlənməsini müəyyənləşdirmək olduqca çətin olur. Məsələn, “*Seeing her, he stopped*” cümləsində işlənən “*seeing*” indiki zaman feili sifətinin funksiyasını iki cür göstərmək olar:

a) zaman zərfliyi funksiyasında: **When did he stop?**

b) səbəb zərfliyi funksiyasında: **Why did he stop?**

Verilən funksiyaları yalnız mətn daxilində müəyyənləşdirmək mümkündür. Bir sıra hallarda isə indiki zaman feili sifətin funksiyasını dəqiqləşdirmək üçün müxtəlif bağlayıcılardan istifadə

edilir: *when, while, though, as if, as though*.

Məlum olduğu kimi, cerund da geniş şəkildə müxtəlif zərflilər funksiyasında işlənir. Cerundla indiki zaman feili sifət arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, cerund zərflilik funksiyasında sözlünü ilə, *Participle I* isə sözlünsüz işlənir [3, s. 111]. Məsələn,

*They sat **talking** (tərzi-hərəkət zərfliyi).*

*They sat without **talking** (tərzi-hərəkət zərfliyi).*

Birinci cümlədə *talking* sözü sözlünsüz işləndiyi üçün indiki zaman feili sifət kimi, ikinci cümlədə isə sözlünü ilə işləndiyi üçün cerund kimi çıxış edir.

İndi konkret olaraq hər bir zərflilik funksiyası üzərində ətraflı dayanaq.

İndiki zaman feili sifəti zaman zərfliyi funksiyasında həm əsas feildən əvvəl, həm də onunla eyni zamanda baş verən hərəkətləri ifadə etmək üçün işlənir. İndiki zaman feili sifətin qeyri-perfekt forması tez-tez hərəkət bildirən feillərlə işlənir. Məsələn, *come, walk, go, sit, lie, stand* və s.

Passing through the City Hall Park, he had noticed a group of men, in the centre of which were half a dozen, with flushed faces and raised voices, earnestly carrying on a discussion (J.London, 73).

Entering her room that evening, Elfride found a packet for herself on the dressing-table (Hardy).

Approaching Malta Street, Soames thought with wonder of those years in Brighton (J.Galsworthy).

İndiki zaman feili sifəti, əsas feillə eyni vaxtda baş verən hərəkəti ifadə etdikdə *when* və *while* bağlayıcıları ilə işlənə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynov A. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı, Mütərcim, 2015, 376 s.
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 550 s.
3. Nuriyeva S.T. Cerund. Bakı: Təhsil, 2011, 272 s.
4. Бархударов Л.С., Штелинг Д. А. Грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1973, 396 с.
5. Блох М.Я. Вопросы изучения грамматического строя языка. М.: МГПИ, 1976, 107 с.
6. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. М.: Высшая школа, 1986, 239 с.
7. Верба Л.Г., Верба Г.В. Грамматика современного английского языка. М.: 2001, 368 с.
8. Виноградов В.В. Грамматика русского языка. М.: Высшая школа, 1972, 640 с.

Yusifova S.

The syntactic features of *Participle I*

(Summary)

The article deals with the syntactic features of *PARTICIPLE I*. Participle clauses enable us to say information in a more concrete way. They are formed using present participles (*going, walking, etc.*), past participles (*gone, read, etc.*) or perfect participles (*having gone, having read, etc.*). The various syntactic functions of Participle I in English have been widely analyzed in the article.

Юсифова С.

Синтаксические особенности Причастие I

(Резюме)

В статье рассматриваются синтаксические особенности причастия I. Предложения причастия позволяют нам выразить информацию более конкретно. Они образуются с помощью причастий настоящего времени (*ходьба, ходьба и т. Д.*), Причастий прошедшего времени (*ушедший, прочитанный и т. д.*) Или причастий совершенного времени (*ушедший, прочитавший и т. д.*). В статье широко проанализированы различные синтаксические функции причастия I в английском языке.

Рәүҗи: f.f.d., dos. S.Mustafayeva

İNGİLİS DİLİNİN LEKSİKASINDA SLENQİN YERİ VƏ ROLU

Açar sözlər: ingilis dili, slenq, etimologiya

Key words: the English language, slang, etymology

Ключевые слова: английский язык, сленг, этимология.

Slenqlər nitqin və həmçinin dilin ayrılmaz bir tərkib hissəsi olaraq, leksikologiyanın ən əsas, mübahisəli və həmçinin ən aktual problemlərindən biri hesab edilir. Bu ifadələr leksikanın ədəbiyyat normalarına uyğun olmayan bir hissəsi, təbəqəsi hesab edilir.

Bir sıra tədqiqatçılar slenqləri mədəni insan nitqinə uyğun olmayan, ədəbiyyata uzaq olan söz və ya ifadələr hesab edirlər. Amma bu deyilənlərə baxmayaraq, hal hazırkı dövrdə slenqlərə nəzər yetirsək, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində onlara rast gəldiyimizi açıq aydın şəkildə görməyimiz mümkündür. Bugün, biz slenqlərlə internet şəbəkəsində, televiziya, radioda, ədəbiyyatda, mətbuatda qarşılaşırıq. Bunlardan əlavə slenqdən bütün qrup yaş dövrlərindən ibarət olan, fərqli sinifə və ya sosial qrupa xas olan şəxslər arasında da istifadə olunur. Bütün bu dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, slenqlər cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrində, insanlar tərəfindən istifadə olunur.

“Slenq” sözünün mənşəyini araşdırdıqda, şifahi nitqdə bu ifadənin ilk dəfə nə zaman, necə meydana çıxdığı, yarandığı barədə heç bir dəqiq məlumat yoxdur. Amma, yazılı formaya nəzər yetirdikdə isə ilk dəfə bu ifadənin XVIII əsrdə İngiltərədə qeydə alındığı görülür. Həmin dövrdə bu ifadə “təhqir” mənasında istifadə edilmişdir.

Öz kitablarından birində dilşünas, müasir ingilis dilinin leksikoqrafiyasında nadir yeri olan, görkəmli tədqiqatçılardan biri Xomyakov V.A. slenq terminini araşdırıb aşağıdakı formada qeyd etmişdir;

- 1756-cı ildə ilk dəfə “language of low or vulgar type” yəni çox səviyyəsiz vulqar tipli dil, ifadə mənasında;
- 1802- ci ildən etibarən isə “The cant or jargon of a certain period or class” yəni müəyyən dövr və ya sinfin jarqonu mənasında;
- 1818- ci ildən etibarən isə eyni termin adı altında müəyyən mənada işlənən sözlər, ifadələr, yüksək səviyyəli danışq dili səviyyəsindən aşağı olan anlamda anlaşılmağa və istifadə olmağa başladığın qeyd edilmişdir;
- Təqribi 1850-ci ildən etibarən isə bu termin qeyri- qanuni, loru leksika ifadəsi kimi geniş şəkildə istifadə edilməyə başladılmışdır [4; s.43].

“Slenq” terminin etimologiyasına nəzər yetirdikdə, bu ifadənin ilk istifadə olunduğu dövrdən hələ də indiyə qədər tam şəkildə olaraq müəyyən edilmədiyini və həmçinin leksikologiyanın ən vacib problemlərindən biri olaraq qaldığını görürük. Dilşünas Patric E.X. də bu ifadənin etimologiyası ilə məşğul olmuşdur. O, XX əsrin ikinci yarısından etibarən qeyd edilmiş bu terminin “illegitimate” colloquial speech formada, yəni qeyri-qanuni danışq dili anlamında qəbul edildiyini qeyd edir.

Bir sıra dilçilər slenqləri ünsiyyət zamanı müəyyən peşəkar və ya sosial mühitə aid olan, insanların ictimai düşüncələrini əks etdirən, kifayət qədər sabit olmayan, systemsiz və bəzi hallarda isə hətta qarışıq leksemlər toplusu kimi müəyyən edirlər. Bu dilçilər qrupuna Patric E.X. və həmçinin, onun davamçıları olan Kittridj K.İ. və Qrinok J. daxil edilir [5; s.9].

İngilis dilinin Böyük Oksford lüğətinə nəzər yetirdikdə isə, slenqlərin aşağıda qeyd olunmuş formada müəyyən edildiyini görürük [7];

- təmiz danışq dili kimi, bu formada ziyalıların nitq standartlarından aşağı hesab edilir;
- xüsusi mənalarda işlədilər, geniş formada yayılmış sözlərdən və yaxud da yeni sözlərdən ibarət;

- xüsusi leksemalar məcmusundan ibarət olan bir dil kimi. Hansı ki, pis etimada malik olan və ya cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə aid olan bir qrup şəxslər tərəfindən işlədilir.

“Slenq” barədə illərdir bir sıra fərziyyələr irəli sürülmüş, ortaya çıxmışdır. Digər dövrlərdə olduğu kimi, XX əsrdə də artıq bu məsələ tədqiqatçıları maraqlandırmış, bir sıra yeni fərziyyələr meydana gəlmişdir. Amma, bütün bu fərziyyələr nəzər yetirdikdə Patric E.X.- in fərziyyəsi digərləri ilə müqayisədə həqiqətə daha uyğun olduğu hesab edilir. Çünki, onun fərziyyəsi tarixi dəlillərə, hadisələrə əsaslanan bir nöqtəyi nəzər olmuşdur. Onun irəli sürdüyü fərziyyəyə əsasən, bu söz, ifadə “to slang” yəni ifadə etmək, danışmaq anlamını daşıyan “to utter” felindən götürülmüşdür.

Ümumi nəzər yetirdikdə, bu ifadələr müəyyən məqsədlər üçün meydana gəlir, zamanla dəyişir və bir müddət sonra artıq dildən çıxarıla bilər. Amma, bu gedişat formasını bütün slenqlərə aid etmək olmaz. Hətta, bəzən bəzi slenq ifadələr və ya sözlər ingilis dilinin leksikasına adi bir slenq ifadə və ya söz kimi deyil, əsas ifadə və ya söz formasında daxil olur. Nümunə olaraq, “hang out” ifadəsini göstərə bilərik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, slenqlər cəmiyyətdə bütün təbəqələrdən olan insanlar və həmçinin qruplar tərəfindən istifadə edilir.

Bəzi hallarda, yeni bir slenq söz və ya ifadə slenq olmaqdan çıxaraq, dilin lüğət tərkibinə, leksikasına daxil olur. Bu hal adətən 2 halda baş verir;

- insanların böyük bir qismi tərəfindən slenqlər istifadə olunduğu halda
- əhalinin slenqləri öz ənənəvi dillərində izah edə bilmədikləri ifadə və ya sözləri deməyə şərait yaratdığı halda.

İnsanlar ünsiyyət zamanı slenq sözlər və ya ifadələrdən istifadə etməklə, ingilis dilini zənginləşdirirlər. Bu tip ifadələr və ya sözlər ünsiyyət zamanı aşağıda qeyd edilmiş məqsədlər üçün istifadə edilir;

- ədəbi dil standartları, elementlərinin şüurlu,- düşünülmüş formada qeyri – adilik, yenilik, effekti yaratmaq,
- ifadə olunmuş fikrə canlılıq, təsirlilik, konkretlik, müxtəsərlik ifadəlik və s. vermək,
- ümumi qəbul edilmiş, nümunəvi ifadələrdən müxtəlif - fərqli formada sözlər işlətmək,
- və həmçinin üslub məqsədləri üçün [5; s.10].

Bu məqsədlərə nail olmaqla metafora, metanomiya və s. köməklik göstərir. Bu nöqtəyi – nəzər əksər tədqiqatçılar tərəfindən bölüşdürülür.

İngilis dilində dil daşıyıcıları tərəfindən qeyri- formal ünsiyyət zamanı dildə ən çox istifadə edilən slenqlərdən bir neçəsinə nəzər yetirək;

“**Nicked**” slenqi oğurlanmış anlamında istifadə edilir. Məsələn;

My car is nicked!

“**Veg**” slenqi tərəvəz anlamında istifadə edilir. Bu slenqə ingilis dilində menyularda rast gəlmək olur.

“**Kip**” slenqi qısa bir müddət ərzində yuxu almaq, ingilis dilində istifadə olunan “a short sleep” anlamında istifadə edilir. Bu slenqin həmçinin **nap** versiyasından da istifadə edilir.

“**Buterbrod**” və ya “**Sarnie**” ifadəsi sandwich mənasında istifadə edilir.

“**Ace**” slenqi “əla” anlamında işlədilir. Yəni, öz işinin ustası- hər bir işdə xüsusi fərqlənən anlamında istifadə edilir. Misal olaraq “maths ace” ifadəsini göstərə bilərik.

İngilis dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə edilən slenq sözlər, ifadələr çoxdur. Amma, biz yalnız bir qismini nəzərdən keçirdik. İngilis dilinin slenqlərdən ibarət lüğət tərkibinə nəzər yetirdikdə onların, ingilis dilinin lüğət tərkibi kimi zənginləşdiyini görürük [2; s.33].

Slenqləri gənclər internetdə ünsiyyət zamanı da çox istifadə edirlər. Sosial şəbəkələrdə insanlar daha çox yazışmalarda sözlərin ixtisarı ilə yaranan slenqlərdən geniş şəkildə istifadə edilir. Bu formada olan slenqlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar;

- Relationship sözünün ixtisarı kimi “**ship**” sözü. Bu slenq bir neçə formada istifadə edilir;
  - 1.filmin və yaxud da əsərin qəhrəmanlarını göstərmək üçün;
  - 2.insanlar arasında olan romantik münasibəti göstərmək üçün;
  - 3.və yaxud da yaxın dostluğu göstərmək üçün istifadə edilən slenq.

- to suspect sözünün ixtisarı olaraq istifadə edilən “sus” slenqi şübhəli vəziyyət və ya insan haqqında ifadə olunur.
- What`s up ifadəsinin ixtisarı kimi istifadə edilən “Suh” qeyri – səmimi salamlama forması, dostlar arasında istifadə edilən slenqdir.
- Pretty sözünün ixtisarı formasında istifadə edilən P hərfi danışılan bir şey haqqında keyfiyyəti vurğulamaq üçün “very” mənasında istifadə olunan slenq.

Tələbələr də həmçinin slenqlərdən geniş istifadə edirlər.

Dilşünaslar XIX əsrin ortalarından etibarən Amerika və Böyük Britaniyada tələbə slenqinin geniş zənginləşməyə və həmçinin yayılmağa başladığını hesab edirlər. Dilçilik nöqtəyi – nəzərdən yanaşdıqda, tələbə slenqində dil normalarına uyğun olmayan və ya qeyri – standart söz yoxdur. Bu slenqlərdə müxtəlif fəaliyyət növləri ilə bağlı sözlər çoxdur. Amma, tədris prosesi ilə bağlı olan leksika isə tələbə slenq lüğətinin ümumilikdə 2-3%- ini təşkil edir. Bununla bağlı aşağıdakı slenqləri misal göstərmək olar;

- “aggie” kənd təsərrüfatı universitetlərində təhsil alan tələbələrə verilən ləqəb,
- “bear” müəllimlərə verilən ləqəb kimi istifadə edilir,
- “underclassman” or “underclasswoman” “uşaq- muşaq” anlamında istifadə edilən yuxarı kurs və ya xud sinif tələbələrinin aşağı kurs/ və ya sinif tələbələrini adlandırdıqları sayğısız ifadə və s.

Qeyd edək ki, gənclər slenqi hal hazırki dövrdə ən dinamik inkişaf edən slenqlərdəndir. Bu da öz növbəsində gənclərin fəal həyat tərzilə anlaşılar, izah edilir.

Ümumilikdə hal- hazırda müasir dövrdə slenqlər, demək olar ki, dilin vacib tərkib hissələrindən biri hesab edilir.

Slenqlər sürətlə inkişaf edir və eyni zamanda da çox sürətlə dəyişir.

İndiki dövrdə ingilis dilində işlədilən slenq sözlərin və ya ifadələrin sayını hesablamaq mümkün deyildir.

Dilçilikdə slenqlərin rolu haqqında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Slenqlərdən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi fəaliyyətin müxtəlif sahələrində istifadə olunur. Amma, bu sözləri başa düşmək üçün onları bilmək vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Lighter J. “A historical Dictionary of American Slang”. Vol.1, the letter A. Dissertation. Univ. Of Tennessee, Knoxville, 1980, pp.94-97.
2. Берестовская Э.М. Молодежный сленг; формирование и функционирование// Вопросы языкознания, 1996, №3, стр.320
3. Гальперин И.Р. О термине «сленг». Вопросы языкознания. 1956, №6, стр.251.
4. Хомяков В.А. Введение в изучение сленга – основного компонента английского просторечия. Вологда; Министерство просвещения ОСФСР Вологодского гос. Педю ин- га, 1971. стр381.
5. Маковский М.М. Современный английский сленг. Онтология, структура, этимология. М, 2009. Стр.234.
6. Захарченко Т.Э. Английский и американский сленг. М.; изд-во АСТ, 2009, стр.233.
7. Oxford Dictionary of Modern slang, “Dictionary of Contemporary British slang”.
8. Smaller slang dictionary / ed. By e. Partridge, London: Routledge & Kegan Paul LTD, 1964. С.204.

Fatullayeva A.

Slang in English (Summary)

Slang is one of the actual problems of lexicology. The peculiarity of slang is that, being an integral part of the language, it develops and evolves with it, and, therefore, will remain an actual problem of lexicology as long as the language exists.

It should be noted that slang exists in all sectors of society. Moreover, once appeared, some slang units are moved to the literary standard of the language. Knowledge of slang attaches English learners to the natural language environment, contributes to the development of their communicative competence.

**Сленг на английском языке
(Резюме)**

Сленг является одной из актуальных проблем лексикологии. Особенность сленга состоит в том, что, будучи неотъемлемой частью языка, он развивается и эволюционирует вместе с ним, а, следовательно, будет оставаться актуальной проблемой лексикологии так долго как существует сам язык.

Следует отметить, что сленг существует во всех слоях общества. Более того, однажды появившись, некоторые единицы сленга перемещаются в литературный стандарт языка. Знание сленга приобщает изучающих английский язык к естественной языковой среде, способствует развитию их коммуникативной компетенции.

Rəyçi: f.f.d., b/m. S.Səlimova

XALIQOVA ARZU
Azərbaycan Dillər Universiteti
a_xaliqova@mail.ru

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ QOŞMALARIN OMONİMLİYİ

Açar sözlər: qrammatika, morfologiya, nitq hissələri, müxtəlifsystemli, omonimlər, qoşma.

Key words: grammar, morphology, parts of speech, diagrams, homonyms, conjunctions.

Ключевые слова: грамматика, морфология, части речи, вспомогательные части речи, СХЕМЫ, ОМОНИМЫ, СОЮЗЫ.

Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri olan bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beyinin fəaliyyəti ilə bağlı olan təfəkkürlə sıx əlaqədədir. Dil ilə təfəkkür eyni vaxtda və eyni mənbədən yarandıqları üçün vəhdət təşkil edir. Lakin çox oxşar cəhətlərin olmasına baxmayaraq, dil ilə təfəkkür heç də eyniyyət yaratmır.

Bu, digər ictimai hadisələrlə də əlaqədədir. Lakin dil heç də bütün cəhətləri ilə başqa ictimai hadisələrə oxşamır. Bunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dilin başlıca səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, o bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu olmayıb, bir çox əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçirərək get-gedə formalaşır, zənginləşir. Həmçinin, dil yarandığı zamandan etibarən xidmət etdiyi cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq qoymadan bütün üzvlər üçün eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsi olur. Buna görə də dil ictimai xarakterə malikdir.

Deyilişi və yazılışı eyni olan, leksik mənaca isə tamamilə fərqlənən sözlərə omonimlər deyilir. Omonimlər bir-biri ilə mənaca heç bir əlaqəsi olmayan sözlərdən ibarət olur. Məsələn: Bağ – meyvə ağacları əkilmiş sahə- Garden - an area planted with fruit trees ; bağ – bir şeyi bağlamaq üçün ip. İngilis dilində omonimlər bəzi cəhətlərinə görə çoxmənalı sözlərə bənzəyir.

İngilis dilində müxtəlif nitq hissələrinə aid omonimlər daha çoxdur. Omonim sözlərə aid nümunələr: spring, gas, blood, oil, flower, wet, gray, honey, points, horse, crack, stone, road, left, from, thousand, we, tank, mane, dog, candle,

İngilis dilində omonimlər 2 formada olur:

1. Leksik omonimlər. Belə omonimlər müxtəlif leksik mənaları ifadə edir, ayrı-ayrı məfhumları bildirir. Yuxarıda haqqında danışılanlar leksik omonimlərdir
2. Qrammatik omonimlər. Bunlar da eyni cür yazılır, tələffüz olunur. Lakin mənalardan biri əsas nitq hissəsi, digəri köməkçi nitq hissəsi olur. Məsələn: Yellow - adjective as part of speech, Yellow

- verb, Yellow - adverb as part of speech; I wonder - a verb as part of speech, I wonder - a modal word as part of speech.

İngilis dilində qoşmalar müxtəlif cəhətdən təsnif olunur; əsas təsnifat qoşulduqları hallara görə olsa da, bu zaman onların yaratdığı məna çaları da xüsusi olaraq nəzərə alınır. Bu cəhətdən qoşmaların təsnifatında, demək olar ki, dilçilər arasında əsaslı fərqlər yoxdur.

Müxtəlif məna çalarlığına malik olan qoşmalardan biri “ilə” qoşmasıdır. Dilçilik əsərlərində bu qoşmanın bir neçə çalar yaratdığı göstərilir: birgəlik, müşayiət, vasitə, məkan, zaman və s.

Müxtəlif sözlərlə işlənərək rəngarəng məna çalarlarının meydana çıxaran hər şeydən əvvəl, ilə qoşması ilə bağlayıcısı ilə omonimlik təşkil edir. Müvafiq bağlayıcı sözləri və ya cümlələri bağlamağa xidmət edir, qoşma da uyğun sözlər arasında əlaqə yaradır. Belə ki, bağlayıcı həmcins üzləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir və qoşmanın hər iki tərəfində olan söz və ifadələr bərabərhüquqlu olub, cümlədə eyni funksiyaları daşıyırlar. Məsələn: Cəmil ilə Tahir uşaqlıqdan bir yerdə böyümüşdülər (M.Hüseyn{5, s.72}). Burada Cəmil və Tahir sözləri cümlənin həmcins mübtədalarıdır və hər ikisi də eyni suala (kim?) cavab verir. Cəmil Tahir ilə uşaqlıqdan bir yerdə böyümüşdü cümləsində isə müvafiq sözlər başqa sintaktik mühitin vahidləridir; onlar bərabərhüquqlu deyil.

Müasir ingilis dilində “kimi”, “qədər”, “görə” omonim qoşmalar hesab edilə bilər. Kimi, qədər qoşmaları həm müqayisə-bənzətmə, həm də məsafə məzmunu formalaşdırır. Onların qoşulduğu sözlər də formal cəhətdən birbirindən fərqlənir; birincisi adlıq və yiyəlik halla, ikincisi isə yönlük halla işlənir. Məsələn:

-Gülgəz qarının oğlu kimi, sən də, deyəsen, kəfəni geyib gəlmisən. (Like Gulgaz's wife's son, you seem to be wearing a shroud)

Görə qoşmasını da omonim hesab etmək olar; bu qoşmanın yönlük halda olan sözlərlə işlənib səbəb-məqsəd məna çaları yaratması onun birbaşa etimologiyası ilə bağlıdır, lakin bu qoşma elə həmin sintaktik mühidə başqa məna çaları – fikrin mənbəyi mənasını da yaradır. Məsələn:

He came here because of Nariman (məqsəd); According to Nariman, he was late for class. (səbəb); According to Nariman, no one is guilty in this case. Sonuncu iki cümlədə omonimlikdən danışmaq olmaz, çünki hər iki məna çaları bir-biri ilə yaxın olub, eyni mənbədən intişar etmişdir. İstinad çaları isə mahiyyət etibarilə yeni çalar olduğundan omonim hesab edilməlidir.

İngilis dilinin qoşmaları haqqında qeyri-düzgün yazılar olmasına baxmayaraq, bu nitq hissəsi ətraflı və sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Xüsusən, qoşmanın dil sistemində yeri, semantik çalarlarındakı incəliklər, qrammatik quruluşundakı tarixən formalaşmış özəlliklər, qoşmanın sinonimliyi və s. məsələlər həllini tam şəkildə tapmamışdır. Qoşma köməkçi nitq hissələri içərisində oxşar və fərqli cəhətləri ilə, habelə omonim səciyyəli digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə araşdırılması olduqca aktualdır.

İngilis dilindəki qoşmalar qrammatik-semantik cəhətdən tədqiq olunduğu üçün məqalədə təsviri metod tətbiq olunur. Lakin yeri gəldikcə qoşmaların tarixən keçdiyi inkişaf yolu da nəzərdən keçirilir ki, bu zaman tarixi, digər dillərlə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün müqayisəli metoddan istifadə olunur.

Əksər dillərdə qoşmalar adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik hallara qoşuluraraq omonimlik yaradır, lakin qazax dilində qoşmanın yiyəlik və yerlik halla işlənmədiyini, bəzi türk dillərində, habelə Dağıstan dillərində isə, əksinə, qoşmanın yerlik halla da, qazax dilində hətta təsirlik halla işlənməsi qeyd olunur.

Nəticə etibarilə, ingilis dilində omonimlərin tipləri üzrə təsnifata yenidən nəzər salmağın zəruriliyini göstərir. Sözlər omonimlərin tipləri üzrə qruplaşdırılarkən, omonimliyi şərtləndirən spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, onu formalaşdıran hər bir leksik vahidin leksik, semantik, qrammatik mənası aydınlaşdırılmalı, tərkibində iştirak edən şəkildə omonimyaratma imkanlarına diqqət yetirilməlidir.

Əsas və köməkçi nitq hissələrinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin bu əsasda təhlili göstərir ki, onların qarşılıqlı iştirakı ilə formalaşan omonimlik leksik-qrammatik omonimlikdir. Ona görə ki, ingilis dilində bu tip omonimliyi əmələ gətirən tərəflərdən biri müstəqil leksik məna daşımaqla leksikologiyanın, digəri ancaq qrammatik məna kəsb etməklə qrammatikanın obyektini təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Mirzəzadə H., İngilis dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2005, s. 40-48
2. H.Həsənov. Müasir İngilis ədəbi dilinin *omonimlər* lüğəti Bakı, 2008, s. 136-140
3. Buludxan Xəlilov., Müasir Azərbaycan Dilinin Morfologiyası Bakı. 2001, s.79-118
4. Kazımov P.Ş. Müasir İngilis dili., Morfologiya. Bakı, 2014, s. 212-280.
5. Qəzənfər Kazımov-Muasir Azərbaycan Dili-Morfologiya- Bakı-2010
6. Müasir ingilis dilindəki konversiyanın tədqiqi tarixindən // Dil və ədəbiyyat, BDU, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 3 (83), Bakı, 2012, s. 37-38.
7. Müasir ingilis və rus dilinin qrammatikasında konversiyanın tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri, Respublika elmi-praktik konfransının materialları, 7-8 may, 2014, s. 263-265.
8. O.Musayev, İngilis dilinin qrammatikası, Maarif nəşriyyatı, 1979

Khaligova A.

Homonym of adjectives in different system languages (Summary)

Auxiliary parts of speech differ from main parts of speech in that they do not have an independent meaning, but only carry a generalized grammatical meaning. While the main parts of speech have a nominative meaning, the parts of auxiliary speech mean neither name, nor sign, nor quantity, nor action. These only create different connections between words, expressions, sentences, and sometimes parts of the text, adding different shades to the meaning of words, expressions, and sentences. Auxiliary parts of speech also differ from the main parts of speech in the absence of morphological features. Auxiliary parts of speech do not change morphologically, do not participate in the process of lexicalization, do not have the features of lexical exchange.

That is why auxiliary speech parts have historically been created after the main speech parts. As a result, the number of words included in the auxiliary parts of speech that we have reached in ancient times decreases. Parts of speech also from the point of view of syntactic function differs from the main parts of speech.

Халикова А.

Омонимы прилагательных в разносистемных языках (Резюме)

Вспомогательные части речи отличаются от основных тем, что они не имеют самостоятельного значения, а лишь несут обобщенное грамматическое значение. В то время как основные части речи имеют номинативное значение, части вспомогательной речи не означают ни имени, ни признака, ни количества, ни действия. Они лишь создают различные связи между словами, выражениями, предложениями, а иногда и частями текста, добавляя разные оттенки значениям слов, выражений и предложений.

В спомогательные части речи также отличаются от основных частей речи отсутствием морфологических признаков. Вспомогательные части речи морфологически не изменяются, не участвуют в процессе лексикализации, не имеют признаков лексического обмена. Оно создается постепенной утратой основной части речи и превращением ее во вспомогательные слова.

Поэтому исторически вспомогательные части речи создавались после основных частей речи. В результате уменьшается количество слов, входящих в состав вспомогательных частей речи, до которых мы дошли в древности. Части речи также с точки зрения синтаксической функции отличаются от основных частей речи. Слова, принадлежащие к этой группе, лишены возможности разрываться на синтаксические связи и становиться членами предложения.

Rəyçi: f.f.d., dos. L.Xanbutayeva

İNGİLİS DİLİNİN RABİTƏLİ NİTQİNDƏ NOVLU SAMİTLƏRİN KOMBİNATORİKASINDA BAŞ VERƏN FONETİK HADİSƏLƏR

Açar sözlər: tələffüz, fonetik hadisə, təsir, allofon, samit birləşməsi

Key words: pronunciation, phonetic phenomenon, effect, allophone, a consonant cluster

Ключевые слова: произношение, фонетические явления, влияние, аллофон, согласные соединения

Bütün dillər üçün fonem birləşmələrinin universal qanununu yaratmağa cəhd edən ilk fonoloqlardan biri B.Trinka olmuşdur. Birləşmələrdə kombinator səsdəyişmənin müşahidə olunması fonetik qanundur. Kombinator dəyişmə zamanı hər hansı bir fonem özündən əvvəl və ya sonra gələn fonemlərin təsirinə məruz qalır. Bu məsələ ilə bağlı I.R.Zinder yazır: "...fonemlər danışq zamanı bütün artikulyasiya fazalarını saxlamır. Bir fonemin ekskursiya və ya rekursiya fazası başqa fonemin ekskursiya və rekursiya fazasına təsir edə bilər. (12, s.63)

Orfoqrafik cəhətdən yazılan sözlər orfoepik qaydalar çərçivəsində ya yazıldığı kimi, ya da dəyişikliklərə məruz qalması ilə bağlı tamamilə dəyişmiş formada tələffüz edilir. Nitq axınında baş verən bəzi fonetik hadisələrin qaynağında orfoqrafik tendensiyanın durduğunu unutmamalı və orfoepiya prinsipləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Beləliklə, yazılış və tələffüz arasında uzlaşma müəyyən hallarda pozula bilər və bu vəziyyət bütün dillərdə özünü göstərir. Məsələn: ingilis dilində ask [ask], help [help], put [put], hit [hit], kimi sözlərdə tələffüz yazıya uyğun gələnə halda, bu fikri read [ri:d], write [rait], give [giv], hide [haid], who [hu:] sözlərinə aid etmək olmaz. (10, s.24)

Səs dəyişməsi və ya səs artımı hadisəsi bu hallarda baş verir:

- a) sonu [f ; fe] səsləri ilə bitən isimlər cəmdə işləndiyi zaman onlarda iki cür dəyişmə müşahidə olunur: səsartımı və səsdəyişməsi: f, fe→v+es: leaf →leaves; wolf→wolves; knife→knives; wife→wives (arvadlar).
- b) sonu –s, -ss, -ch, -sh, -tch, -x hərfləri ilə bitən isimlər cəmdə işləndikdə i-səsartımı olur və “s” əvəzinə “es” həm yazıda, həm də tələffüzdə mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Məsələn, bus→buses, class→classes, bench→benches, fox→foxes, box→boxes (10, s.26)

Nitq səslərinin bir – birilə əvəz olunması səslərin dəyişməsi ilə nəticələnir və adı çəkilən istiqamətlərdə baş verir: 1. Assimilyasiya 2. Partlayışın itməsi 3. Eliziya 4. Bitişdirici[r]. Danışq zamanı iki yanaşı işlənən samitlərin artikulyasiyası bir-birinə təsir edir və bu proses nəticəsində onlardan biri digərinə oxşar olur və ya eyniləşir.

Oxşar və yaxud eyniləşən samitə assimilyasiyaya uğramış səs, təsir edən samit səsə isə assimilyasiyaya uğradan səs deyilir. Tələffüz zamanı bir qonşu səsin digərinə təsir edərək onu öz tələffüz məxrəcinə uyğunlaşdırması assimilyasiya adlanır.

Assimilyasiyanın artikulyar-akustik növləri vardır:

1. Artikulyasiya məxrəcinə və fəal danışq üzvlərinə təsir göstərən.
  - a) Dışarası [θ, ð] samitlərinin təsirindən alveolar [t, d, n, l, s, z] samitlərinin diş allofonları tələffüz olunur. Məsələn: tenth, close the window, tell them, wealth, health
  - b) [θ, ð] dışarası samitlərinin qarşısında [r] yuvaqarxası samitinin yuvaq variantı işlənir. Məsələn: three, thread
  - c) Dodaq diş samitləri [f,v] qarşısında [m,n] samitinin dodaq-diş variantı işlənir. Məsələn: come first, comfortable, ten forks.
  - d) [r] səsinin qarşısında alveolar əvəzinə [t, d, n, l] samitlərinin yuvaqarxası allofonları tələffüz olunur. Məsələn: dry, tree, all right.
  - e) [k,g] samitinin qarşısında [n] samitinin dilarxası və velar allofonu işlənir. Məsələn: congress, sink, blanket. (1, s. 44)

2. Küyün yaranma üsuluna təsir edən assimilyasiya

Assimilyasiya nəticəsində “give me” – /gimme/ kimi tələffüz olunur. Bəzi hallarda tələffüzə mənfə təsir edən assimilyasiya ilə qarşılaşa bilərik, yəni dişarası [θ, ð] –dan sonra partlayışlı və ya burun samiti gələrsə, in the (in nə), get them (get tem), read these (ri:d di:z) (2, s. 20)

Partlayışlı samitlərdə partlayışın azalması kimi dəyişikliklər tam olmayan burun, dodaq və frikativ partlayışlarda baş verir. Məsələn, worked, wants, talks, chosen.

3. Səs tellərinə təsir edən assimilyasiya

a) Cəm şəkilçisi “s” ismin yiyəlik hal şəkilçisinin assimilyasiyasının səs tellərinə təsir etməsinə görə 2 cür tələffüz olunur. Məs: bags (z), begged (d), worked [t].

b) (m, n, r, j, l, w] sonor samitlərindən əvvəl kar samit gələrsə onlar qismən kar samitə çevrirlər. Məs: swim, smile, place, present.

c) [z] və [v] samitlərinin assimilyasiyaya uğramış kar allofonlarına bəzi sözlərdə rast gəlmək olar. Məs: newspaper, used to, does [ʃ] she, has [s] to, have [f] to.

Lakin “gooseberry” və “raspberry” sözlərində [s] samitinin assimilyasiyaya uğramış kar allofonu işlənir. (5, s. 110)

d) Dodaqlanmayan samitlərdən öncə dodaqlanan qoşadodaq samit [w] gələrsə assimilyasiya dodaqların vəziyyətinə təsir edir. (4,s. 95) Məsələn, swallow, sweet, twenty.

İstiqamətinə görə assimilyasiya proqressiv, reqressiv və qarşılıqlı (ikitərəfli) ola bilər. Proqressiv assimilyasiya zamanı əvvəlki samit özündən sonra gələn samitə təsir edir. Məsələn, maps, place və s.

Sonrakı samit özündən əvvəl gələn samitə təsir edərsə, buna reqressiv assimilyasiya deyilir. Məsələn, “Cut the bread” (6, s.41).

[θ, ð] samitlərindən əvvəl gələn [t, d, n, l, s, z] dilönü, apikal samitləri reqressiv assimilyasiyaya uğrayaraq diş samitlərinə çevrilirlər. Məsələn: all these, in this, at that time.

İki qonşu samitlər artikulyasiyası baxımından bir – birlərinə qarşılıqlı təsir edirlər, nəticədə hər iki samit üçüncü bir səsin əmələ gəlməsinə şərait yaradır ki, yaranan səs hər iki samitin xüsusiyyətlərinə malikdir və bu hadisə qarşılıqlı assimilyasiya adlanır. (7, s.102) İngilis dilində qarşılıqlı assimilyasiya [tʃ, tʒ, dʒ, zʃ, sʃ] birləşmələrində tarixən baş vermiş assimilyasiyaya uyğun olaraq [ʃ, ʒ, dʒ, tʃ] səslərinə çevrilmişdir. Qarşılıqlı assimilyasiya prosesi –tion, -sion, -dure, -sure, -ture sonluqları ilə bitən sözlərdə müşahidə edilir. Məsələn: pleasure, question, condition, leisure.

Sonor cingiltili [n, m, r, l, j, w] səslərindən əvvəl kar samit gələrsə, onlar qismən karlaşır. Məsələn: small, smart, tree və s. “Behind”, “inhabit” sözlərində [h] səsi qismən cingiltili samitə çevrilir. “little”, “saddle” sözlərində [t, d] samitlərində dilyanı partlayış baş verir.

Mürəkkəb sözlərdə isə samitlərin bir-birinə uyuşması az rast gəlinən haldır. Məsələn: “blackboard” – [blæk bɔ:d], “on horse back” – [on ˈhɔ:s bæɪk].

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində birinci samitin partlayışının itməsi hadisəsi həm eyni, həm də müxtəlif tələffüz mərkəzinə malik samitlər qovşağında baş verir. İngilis dilində bir söz daxilində, yaxud iki sözün vəhdətində [p], [t], [d], [b], [k], [g] samitlərindən sonra [tʃ], [dʒ] gələrsə, bu halda birinci samitin partlayışı itir, partlayışı ikinci samitdən sonra baş verir. (8, s.141)

Söz tərkibində hər iki samitin tələffüzü zamanı danışmaq üzvlərinin vəziyyətinin eyni olduğu partlayışlı samitlərin kütlüyündə, birinci samitin gərgin mərhələsi ikinci samitin tələffüzünə qədər uzadılır. Məsələn: that child, that joke, went gym. Verilən nümunələrə əsaslanaraq qeyd edə bilərik, sözdaxili və ya söz birləşmələri arasında iki partlayışlı səs yanaşı işləndikdə bu zaman yalnız bir partlayış baş verir, birinci səs natamam tələffüz olunur.

Dilçilikdə bir və ya bir neçə səsin söz və ifadədən çıxarılması hadisəsi eliziya və yaxud kənaredilmə hadisəsi adlanır. [t] və [d] səslərindən əvvəl [n] gəldikdə və onlardan sonra samitlə söz gələrsə [t] və [d] oxunmur. Məsələn, “hand these papers to Sam” (1, s.147)

[d] səsi [m], [s], [z] və [n] səslərinin arasında tələffüz olunmur. Məsələn,

“handsome” [həndsəm] – [hənsəm]

“grandmother” [grændmΛðə] – [grənmΛðə]

Sürətli nitq zamanı [vd], [rd], [nd], [st], [ʃt], [dzd]- sonra [t] – nın partlayışı itir və oxunmur.

“last chance” [last tʃans] – [las tʃans]

İngilis dilində də oxunmayan hərf və hərf birləşmələri daha genişdir:
Məsələn, “kn”, “wh”, “igh”, “gh”, “wr”;
kn – hərf birləşməsində /k/ səsi tələffüz olunmur: Məsələn, knee [ni:], know[nəu], knife [naif], knight [nait] və s.

igh – hərf birləşməsində /gh/ səsi tələffüz olunmur: light [laɪt], thought [θɔ:t], bright [braɪt] və s.

Bir sıra qaydasız fellərin keçmiş sadə və bitmiş zaman formalarında “gh” hərf birləşməsi heç vaxt tələffüz olunmur: brought [brɔ:t], bought [bɔ:t], fought[fɔ:t].

Azərbaycan dilində söz ortasında və sonunda st, zy, xt, şt, ft, kt, hv, hz, hs, fv, şf səs birləşmələri ilə işlənən sözlərdə səsdüşümü hadisəsi ilə yanaşı səs dəyişməsi hadisəsini reallaşdırır. Məsələn: sərbəst, dost, dəst, dəsmal, abstrakt, təzyiqli, nəhs, səhv, məhv kimi yazılan sözlər tələffüz zamanı sərbəs(t), dos(t), dəs(t), dəs(t) mal, abstrak(t), təz(y) iqli, nə(h) s, səhv(f), məhv(f). (10, s.28)

[h] səsi vurğusuz sözlərdə sürətli nitq axınında oxunmur. Məsələn,

I think he will have told her all the truth. [ai θɪŋk i wɪl əv təuld ə: ɔ:l də tru:θ]

(9, s.202)

[θ], [ð] dişarası novlu səslər bəzi sözlərdə tələffüz olunmur. Məsələn: “months”

[mʌnθz] – [mʌnz], “clothes” [kləʊðz] – [kləʊz]

[v] - samiti “of” sözündə tələffüz olunmur, əgər özündən samitlə başlayan sözlə izlənilirsə: a lot of people [ə lot ə pi:pl], three of the books [θri: ə də bʊks]

[g] səsindən sonra sözün sonunda [ŋ] burun samiti gələrsə [g] səsi oxunmur:

“sign” [saɪn], “foreign” [fəʊrɪn], “reign” [reɪn].

Bitişdirici samit səs olan [r] ancaq saitlərin qarşısında işlədilir və buna görə də “start”, “learn” kimi sözlərdə [r] səsi tələffüz olunmur.

Əgər sözün sonunda “r” və ya “re” hərf birləşməsi yazılıbsa və ondan sonra gələn söz sait səsle başlayırsa, bu halda [r] səsi tələffüz olunur və bu halda [r] birləşdirici samit adlanır, hətta yazılışda [r] hərfi olmadıqda belə bu hal mümkündür.(2, s. 133)

Qeyd edilən hadisə birinci söz saitlə bitir və ondan sonrra gələn söz də sait hərfle başlanır, belə ki nitqin daha axıcı olması üçün iki saiti birləşdirmək lazım gəlir. Məsələn, media -r- events

İngilis dilində novlu sonor samitləri hesab edilən [r, l, w, j] əvvəlki samitlərlə bitişik tələffüz olunur. Məsələn, glad, green, glance, bread, bright və s.

[dr], [tr] samit birləşmələrində yuvaq tələffüzü / t, d / yuvaq samitləri yuvaq arxası kimi tələffüz olunur. Məsələn, concentration, bedroom və s.

İngilis dilində [l] sonoru [j] samiti qarşısında yumşaq, açıq variantda tələffüz olunur. Məsələn, Will you send me an e-mail?

İngilis dilində [l] sonor samitindən əvvəl işlənən kipləşən-partlayışlı dilönü yuvaq samitlərilə [t], [d] birlikdə bitişik tələffüz olunur. [t], [d] samitlərinin tələffüzündən sonra dilin ucu yuvaqda qaldığına görə, [l] samitinin tələffüzü üçün dilin yanları aşağı endirilərək [t], [d] samitlərində baş verən partlayış dilin yanları boyunca xaric olunur və bu hadisə dilyanı partlayış adlanır. Burada [l] samiti uzun, tutqun tələffüz olunmaqla yanaşı heca yaradıcı funksiyaya malikdir. Məsələn, middle [mɪdl], little [lɪtl], saddle [sɑdl], kettle [ketl], ladle [lədl].

Bildiyimiz kimi səslərin yaranmasında danışıq üzvləri iştirak edir və onlar nitq axınında müxtəlif cür hərəkət etdiklərilə əlaqəli olaraq, bir səsin məxrəc bazası başqasına uyğunlaşır. Fonetik hadisələrin yaranması danışıq səslərinin bir-birinə təsir etməsi ilə bağlı olarsa, bu halda fonetik hadisələr kombinator adlanır. Məhz bu hissədə samitlərin kombinatorluğunda baş verən modifikasiyalar təhlil olunmaqla yanaşı, tarixən nitqə ağırlaşdırıcı təsir göstərən samit birləşmələrinin tələffüz prosesində hansı qanunauyğunluqla dəyişməsi nəticəsində daha asan deyiliş variantı ilə əvəzlənməsi prosesi izlənilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Артемов В.А. Экспериментальная фонетика. М.: Изд-во Лит-ры на Иностран. Языках, 1956.-228с.
2. O’ Connor J.D. Phonetics. London, 1977
3. Cook V. Using Intonation. London, 1979

4. Акишина А.А., Барановская С. А. Русская фонетика. -2-е изд., испр.-М. Русский язык, 1990. 102с.
5. Fəxrəddin Yadigar. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, “Maarif” 1993
6. Kenworthy J. Teaching English Pronunciation Longman groupik 1900
7. Kingdom R. The Grandwork of English Intonation. London, 1958
8. Musayev .O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, “Maarif”, 1982
9. Close R. A. A Reference Grammar for Students of English. M.1979.
10. Vəliyeva.S.X İngilis və Azərbaycan dillərində orfoqrafik və orfoepik eynilik. Humanitar elmlər seriyası, 2013.
11. Гринберг Дж. Некоторые обобщения, касающихся невозможных начальных и конечных последовательностей согласных // Вопросы языкознания. М.:1965. №4. 65 с.
12. Глисон Г. Введение и дескриптивную лингвистику. М.:1959.100с.

Aliyeva L.

**Phonetic phenomena occurring in constrictive consonant clusters in connected speech of the English language
(Summary)**

This article deals with the phonetic phenomena occurring in constrictive consonant clusters in connected speech of the English language. In the article an attempt is made to study the use of fricative consonant clusters. Phonetic phenomena are widespread in English. Fricative consonants are considered to be one of the objects of the research in phonetics. With the help of phonetic phenomena such as: assimilation, dissimilation, elision as well as linking the speech becomes more natural and flowing.

Алиева Л.

**Фонетические явления происходящие в комбинациях фрикативных согласных коммуникативной речи английского языка.
(Резюме)**

Эта статья о фонетических явлениях происходящих с конструктивными согласными в коммуникативной речи английского языка. В статье отражается изучение использования фрикативных согласных групп. Фонетические явления в английском языке широко распространены. Фрикативные согласные считаются одним из объектом исследований фонетики. С помощью фонетических явлений, как ассимиляция, диссимиляция, элизия делают речь более естественной и плавной.

Rəyçi: f.f.d., dos. K.Ahrzayeva

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ REKLAM DİSKURSUNUN PRAQMATİKASI

Açar sözlər: media, reklam mətnləri, sloqan, dil elementləri, linqvistik manipulyasiya.

Key words: media, advertising texts, slogans, linguistic elements, linguistic manipulation.

Ключевые слова: медиа, рекламные тексты, слоган, лингвистические элементы, языковая манипуляция.

Hər bir insan həyat tərzini öz ehtiyacına uyğun maddi və mənəvi şəkildə qursa da, həyat şərtləri haqqında düşüncələrini əks etdirmək, onları əhatə edən fiziki aləmi anlamaq və anlatmaq üçün ilk növbədə dil bacarıqlarından istifadə edir. Bunun nəticəsidir ki, insan canlılar aləmində özünəməxsus bir yer qazanmaqla yanaşı, onu əhatə edən maddi dünya haqqında öz hisslərini, düşüncələrini və inanclarını formalaşdırır. İnsanlar sahib olduğu bu düşüncə, hiss, duyğu və inancları başqaları ilə bölüşür, nəticədə ünsiyyət yaranır. Göründüyü kimi insanın özünü tanımaq, istəklərini gerçəkləşdirmək, həyatını məqsədlərinə uyğun şəkildə qurmaq üçün ərsəyə gətirdiyi təməl ünsür ünsiyyətdir. Ünsiyyətin, xüsusilə də informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi və genişlənməsi ilə əlaqədar dilimizdə “media” anlayışı yaranmışdır.

Son dövrlərdə medianın əsas növlərindən biri kimi nəzərə çarpan reklam və yaxud reklamçılıq həyatımızın bir hissəsinə çevrilib. İnsan cəmiyyəti tarixinin müxtəlif mərhələlərində reklam daima iqtisadi, təşkilati və sosial sferalara, ümumiyyətlə cəmiyyətin inkişafına təkan verərək müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Reklamın tarixinə nəzər salsaq görərik ki, reklamın yaranma tarixi bazarın yaranma tarixi ilə üst-üstə düşür. Belə ki, qədim Afina və orta əsr Avropa ölkələrinin küçələrində carçılar gəzərək, qul, mal-qara, müxəllafat (ev əşyaları) və məhsul satışını elan edərdilər. Bunu erkən reklam adlandırmaq olar. Əyani reklam da keçmişdən mövcuddur. Qədim romalılar qladiator döyüşləri və sirk tamaşaları haqqında elanları divarlara yazırdılar. Qədim Roma və Yunan arxivlərinə əsasən reklam sözü insanların yığıldığı meydan və küçələrdə məlumatların elan edilməsi mənasında işlədilir [4, s. 5].

Məlumdur ki, “reklam” latınca “reclamo” və fransızca “reklamare” sözündən götürülmüş, “çağırırım”, “qışqırırım” mənalarını bildirir. Reklam məhsulların, eləcə də ideyaların istehlak xarakteristikası və müxtəlif növləri barədə informasiyadır. XVII əsrin başlanğıcında T.Renodo (Fransa) və U.Kekston (İngiltərə) ilk dəfə olaraq çap reklamını, 1611-ci ildə isə Londonda U.Kon və A.Qori dünyada ilk dəfə olaraq reklam bürosunu yaratmışlar. Reklamın kütləvi yayılması Quttenberqin çap maşınını ixtira etməsindən sonra baş verdi. Doğrudur bu illərdə reklam-dizayn fəaliyyətinə geniş fikir verilmirdi. Sonralar isə fotoaparət cihazının kəşf edilməsi reklamın vizual cəhətdən də inkişaf etməsinə şərait yaratdı [1, s. 7].

Bazar vasitəsi kimi reklam potensial istehlakçılara satış imkanı verir. İnformasiya və inandırma reklamın əsasıdır. Reklamın digər dəyəri ondadır ki, o çoxlu istedadlı insanları-rəssamları, yazıçıları, rejissorları, aktyorları və s. özünə cəlb edir. Məhz onlar reklamı sənətə çevirir. Reklam əmtəənin keyfiyyətinin ən yaxşı təminatçısı olduğunu deməyə əsas verir. Reklam cəmiyyətin tələbatına və əhval-ruhiyyəsinə cavab verən, onun vəziyyəti və standartları ilə uzlaşan bir sahədir. Sadə şəkildə desək, reklam müxtəlif üsullarla yeni əmtəə və xidmətlər, onların istehlak xüsusiyyətləri haqqında informasiya verir və potensial istehlakçılara istiqamətlənir. Reklam satışın stimullaşdırılması ilə yanaşı, firmaların kommunikasiya fəaliyyətinin bir hissəsidir [3, s. 16].

Müasir reklamın xarakterik cəhəti onun marketinq sistemində yeni rol oynaması ilə əlaqədardır. Reklam alıcı və satıcı arasında dialoqdur. Satıcı öz fikirlərini reklam vasitəsilə ifadə edir, alıcı isə həmin əmtəəyə maraqlı olur. Buna görə də, reklamın başlıca vəzifəsi əmtəə və xidmətlər haqqında məlumatın təkcə anlaşılıq deyil, həmçinin xoşagəlimli olmasıdır. Aparılan

araşdırmalar göstərir ki, əhali düzgün təşkil edilən reklamdan yüksək zövq alır. Lakin təəssüflə deyə bilərik ki, əhalinin qəzəbinə səbəb olan reklamlar da mövcuddur və bu növ reklamlar daha yaxşı yaddaşlarda qalır.

İstənilən məhsulu reklam edərkən ona uyğun dildə, tərzdə mətn hazırlamaq vacib şərtlərdən biridir. Mətn informasiyası şəkildə yayılan reklam müraciətinin bir sıra məqsədləri vardır. Reklam mətni ilk növbədə, özündə nəyisə ehtiva etməli və xüsusi tərtibata malik olmalıdır ki, bu da izləyiciyə ona ötəri baxmağa məcbur etməlidir. Digər bir məsələ mətnin leksik və semantik mənasının respilyentın sorğusuna cavab verməsidir. Bu məzmun onun marağını stimullaşdırmalı, dərin fikir informasiyası formalaşdırmalıdır. Reklam respilyentə emosional təsir göstərməli, ona məmnunluq bəxş etməli, xeyir, mənəfəət gətirməlidir [1, s. 56]

Reklam mətnlərinin yaradılması zamanı bir çox müxtəlif üslublara müraciət etmək lazımdır. Mətnlərin yazılmasına yanaşma orijinal olmalı, reklamın özü isə real olmalıdır. Şişirdilmiş və qeyri-səmimi üsluba malik olan reklam heç vaxt satışa kömək etmir, əksinə onun keyfiyyətini öldürür. Reklamı cəlb etmək üçün reklam mətnləri daha canlı və maraqlı yazılmalıdır. Hər bir reklam materiallarının başlıca məqsədi insanlarda satılan əşyaya maraq yaratmaq arzusundan ibarətdir. Reklam mətnlərindəki fikri daha canlı, daha cəlbədicə etmək üçün ən zəngin və qüvvətli janrlardan olan atalar sözləri, frazeoloji vahidlərdən istifadə edilir. Atalar sözlərindən istifadə etməklə tərtib olunan reklamlara nümunə olaraq radio reklamlarından birini misal göstərə bilərik:

Foto Motors - əsl dost yolda tanımar!

Reklam dilində linqvistik vasitələr yaratmaq üçün leksik vasitələrdən istifadə müasir reklamın əsas üslubi xüsusiyyətidir. Reklam mətnlərində çoxmənalılıq reklam mətninə qoyulan əsas tələblərdən biridir. Sözlərin mənasının çevirilməsi fenomeni linqvistik manipulyasiya üsullarını və müxtəlif psixoloji təsir üsullarını müşayiət edən reklam mətnlərində kifayət qədər ümumi bir hadisədir. Bu cür linqvistik üsullar diqqəti aktivləşdirir, reklam mesajlarının qavranılmasını, daha asan yadda qalmasını təmin edir

Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidlər istənilən dilin sintaksisinin mühüm hissəsini təşkil edir. Bunun nəticəsidir ki, frazeoloji vahidlər reklam tərtibçiləri tərəfindən ən çox müraciət olunan mənbələrdən biridir. Frazeoloji birləşmələrin məzmun və forma etibarilə rəngarəngliyi, onların dildə çox işlədilməsi reklam tərtibçilərinin diqqətindən kənar qalmamışdır. Reklam nümunələri içərisində frazeoloji birləşmələrdən ibarət mətnlər sayca çoxluq təşkil edir. Frazeoloji vahidlər müxtəlif və diqqət cəlb edəndir. Bunların içərisindən kontekstə uyğun olanın seçilməsi, tərtibçidən professionalıq, zəngin bilik tələb edir. Bu cür vahidlər mətnin təsir qüvvəsini artırır, onu daha emosional edir. Bir çox reklam mətnində frazeoloji vahidlərə rast gələ bilərik:

HONDA (maşın brendi)– **xəyalların gücü.**

Kontakt Home (məişət avadanlıqları mağazası) – 1 al 2 ödə! Bu fürsəti **əldən qaçırmaın!** və

s.

Eynilə ingilis dilli reklamların əksəriyyətində frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək mümkündür:

Coca-Cola – **Open Happiness!**

Red Bull – **Gives you wings.**

Skittles – **Taste the rainbow** və s.

Reklam mətnlərində daha çox **sifət+isim**, **isim+isim** modeli əsasında qurulan frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Bounty – **cənnət həzzi** (televiziya reklamı)

Sandora şirələri – **təbiətin bəxşişi** (radio reklamı)

United Airlines – **Fly the friendly skies** (televiziya reklamı)

Paşa sığorta – **Sağlam sığorta** (televiziya reklamı) və s.

Reklamlara sintaksis səviyyəsində baxdığımız zaman, çox vaxt natamam strukturlarının istifadə edildiyini görürük. Azərbaycan dilində bu situasiya xəbərlilik şəkilçisinin ixtisarı kimi öz əksini tapır: **“Puma...güclü, çevik, cəsür...”**

Reklamlarda inkar, sual, tərs və ya şərti cümlələrdən də istifadə olunur; lakin imperativ və bəyan cümlələri ilə müqayisədə onların istifadə tezliyi aşağıdır. Bu cür cümlələr müxtəlif satış

elementlərini vurğulamaq üçün istifadə olunur: **“30 saniyədə 4, 5 kilo kirli paltardan qurtula bilərsiniz?”**, **“Şampuna ayrı, balzama ayrı vaxt?”**

Bu kimi suallar dinləyicinin reklamda aktiv iştirakını təmin etmək və bu tip problemi olanların reklamı izləməli olduğunu vurğulamaq üçün istifadə olunur. Ritorik suallar dinləyicidə reklama maraq yaradır, onda müəyyən reaksiya oyadır. Reklama marağı artırmaq məqsədi ilə sual cümlələrindən başqa, inkar cümlələrdən də istifadə olunur: **“Vaxtını boşa xərcləmə, bizə qoşul!”**

Reklam mətninin uğuru onun həm də, kontekstlə birləşməsindədir. Məşhur uşaq şampun brendi **“Johnson’s Baby”**-in **“Johnson’s baby şampununun ailədəki hər kəsin şampunu olduğunu bilirdinizmi? – O bilir...”** reklamındaki **“o”** şəxs əvəzliyi hamama doğru qaçan körpə uşağa istinad edir. Bir reklamın dəyəri yalnız kontekstlə bütünləşdikdə uğurlu olur. Başqa sözlə desək, dil və əyani vəsaitlər bir-birini tamamlayanda uğurlu kommunikativ dəyərə malikdir. Bu, dil və görüntünün birlikdə istifadə edildiyi televiziya reklamlarında xüsusilə vacibdir. Təsvir məhsulu istehlakçıya tanıtmaqla yanaşı, dinləyicini ekrana cəlb etməkdə də çox mühüm gücə malikdir. Digər tərəfdən, məhsulun fərqli xüsusiyyətlərini və faydalarını izah etmək, satış gücünü artırmaq üçün mesajlar vermək və onların saxlanması təmin etmək yalnız dil vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, uğurlu reklamda dil və görüntü bir-biri ilə vəhdət təşkil etməlidir.

Reklam mətnlərinin hazırlanması müəyyən dərəcədə reklamçıdan dünyagörüşü tələb edir. Məsələn, **“4 təkərli cins – Peugeot 205...”** reklamında maşın cins kimi təqdim olunmuş, onun cins qədər rahat və sportiv olmağı vurğulanmışdır. Bu reklamın əsas məğzi cinsin hər kəs tərəfindən tanınan və istifadə olunan bir əşya olmasıdır.

Dil reklamda ən böyük qüvvədir. Güclü şirkət adı və sloqan məhsulu yenidən yarada, onu olduğundan da çox yüksəklərə qaldıra bilər. Reklam olunan əmtəənin alqısı zərurəti reklam mətninin savadlı tərtib olunmasından asılıdır. Mətn konkret reklam vasitəsinə, eləcə də, reklam xəbərinin xarakterinə nəzərə almaqla tərtib olunur. [8, s.35]

Reklam mətni məhsul göndərənə alıcı arasında ünsiyyət yaradır. Mətn informasiyası diqqəti cəlb etməli, attraksiya yaratmalıdır. O, özündə nəyisə ehtiva etməli, xüsusi tərtibata malik olmalıdır. Mətnin leksik və semantik mənası alıcının suallarına cavab verməli, onun marağını stimullaşdırmalıdır. Bundan əlavə, mətn respilyentdə emosional təsir yaratmalı, onun yaddaşında kifayət qədər iz qoymalıdır. Reklam dilini daha səlis, daha yaddaqalan etmək üçün müxtəlif dil bacarıqlarından istifadə olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. **Feilin əmr şəklindən istifadə.** Əmr cümlələri hər zaman insanlara mübahisə üçün çox az yer buraxır. **“Məhsulumuzu indi alın, razı qalın!”** cümləsində **“indi alın”** imperativinin istifadəsi insanlara şüuraltı şəkildə əmr edir, yaddaşda dərin iz buraxır. Məşhur **“Nike”** brendinin **“Just do it”** (Sadəcə et bunu) adlı sloqanı dünyanın ən məşhur imperativ reklam sloqanı ola bilər. Bu sloqan insanlara geri çəkilmək və ya seçim etmək kimi bir şans vermir, onları cəsarətli və peşman olmayacaq şəkildə istiqamətləndirir. Sloqanın qısa, lakonik xarakteri onu global miqyasda tanınmağa imkan yaratmışdır. Düşünməyə ehtiyac yoxdur, **“sadəcə et bunu!”**
2. **Sifətlərdən istifadə.** Reklamda sifətlər məhsula və ya xidmətə inam yaratmaq üçün böyük rol oynayır. Sifətlər reklam mətnlərinə xüsusi çalar və dərinlik verir, məhsul haqqında rəğbət oyadır. Məsələn:
Azərçay – **Doğma** çay! (televiziya reklamı)
Vanish – **Etibarlı, incə** iş! (televiziya reklamı)
Nestle Food Company – **Good** food, **good** life. (TV advertisement)
Ramada Hotel – A very **good** place to be.
Papa John’s Pizza – **Better** ingredients, **better** pizza.
3. **Feil və zərflərdən istifadə.** Bir çox reklamlar insanları hərəkətə təşviq etmək üçün feil və zərflərdən də istifadə edir. Məsələn **“Subway”**-in **“Eat fresh”** (Təzə yeyin) sloqanı özündə həm zərf, həm də əmr birləşdirir. **“Yeyin”** əmri və **“təzə”** tərz-i-hərəkət zərfi təklif edilən yeməklərin sağlam, dadlı, qida üçün təhlükəsiz və gigiyenik mühitdən olduğunu müəyyən edir. Buradakı zərf düşünməyə dəyməyəcək qədər sadədir, lakin özündə böyük mənalı güc birləşdirir. Digər bir misal olaraq məşhur **“fast food”** brendi McDonald’s sloqanını nümunə götürə bilərik: **“I’m Lovin’ It”** sloqanı birlik hissi yaradır, çünki hər bir istehlakçı özünü buradakı **“mən”** kontekstinə

yerləşdirir və buna görə də hamımız onu həqiqətən sevdiyimizi güman edirik. Reklamda "Sən onu sevirsen" ifadəsindən istifadə edilsə idi, bu, istehlakçının ehtimalına çevriləcəkdi. McDonald's insanların özlərini brendin bir hissəsi kimi hiss etmələrini təlqin edir.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil elementləri istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində mühüm yer tutur. Məhz dildəki ədəbi sözləri ehtiyatla və kreativ şəkildə reklam mətnlərində işlətməklə effektiv və yaddaqalan reklam mətnləri əldə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Axundbəyli P.X. "Reklam işinin təşkili və idarə olunması", Bakı, 2016, 418 s.
2. Əlizadə A.Ş. "Reklam və kommunikasiya sistemi" Bakı, 2010, 203 s.
3. Qarayev F.M, Yusifov E.M, Novruzova A.Q. "Reklam işinin təşkili" Bakı, 2017, 356 s.
4. Məmmədov A.T. "Marketinqin əsasları" Bakı, 2007, 206 s.
5. Məlikova G.A, "Azərbaycan reklamlarının dili" dissertasiya, Bakı, 2009
6. Гольман И.А. Рекламная деятельность: планирование, технологии, организация. Москва, «Гелла – принт», 2002, 400 с.
7. П.Панкрухин «Маркетинг», Москва, 2006, 661 с.
8. Cook G. "The Language of Advertising" Routledge, 2007, 434 p.
9. Tanaka K. "Advertising language", Routledge, 1999, 148 p.
10. www.wikipedia.org

Jafarguliyeva S.

Pragmatics of advertising discourse in English and Azerbaijani languages (Summary)

Advertising, one of the main types of media, is an integral part of modern times. Language is the biggest force in advertising. Different language elements are used in linguistics to get effective advertisement. The text of the advertisement is built according to certain rules and includes four main parts. These are the slogan, the title, the main ad text and the echo expression.

Джафаргулиева С.

Прагматика рекламного дискурса на английском и азербайджанском языках (Резюме)

Реклама, один из основных видов СМИ, является неотъемлемой частью современности. Язык - самая большая сила в рекламе. В лингвистике используются разные языковые элементы, чтобы получить эффективную рекламу. Текст рекламного объявления построен по определенным правилам и состоит из четырех основных частей. Это слоган, заголовок, основной текст объявления и эхо-выражение.

Rəyçi: f.f.d., dos. E.Fərəsova

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепция, метафора, лингвокультурология, когнитивизм.

Key words: cognitive linguistics, concept, metaphor, linguoculturology, cognition.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, konsepsiya, metafora, mədəni dilçilik, koqnitivizm.

Язык и культура связаны между собой посредством ментальных процессов человека, обуславливающих понятие тех или иных концепций. Интересно и то, что у каждого человека в голове зарождается своя собственная концепция в зависимости от того, как ее воспринимает наш мозг. Это происходит из-за влияния различных внешних факторов, непосредственно окружающих и формирующих поведение человека, его понимание, различных интерпретаций и верований. [1]

Для того чтобы четко понимать границы соприкосновения языка и культуры, в первую очередь нам нужно ознакомиться с такой наукой, как когнитивная лингвистика. Что же это такое и почему именно она?

Для начала разберемся, что же такое когнитивизм. Как упоминала В.А. Маслова-когнитивизм- это одно из направлений науки, изучающее разум и сознание человека, его ментальные процессы мышления и понимания различных концепций. Одним словом, это наука о понимании мира в процессе различных человеческих действий.

То есть, исходя из этого, мы можем предположить, что когнитивизм- довольно обширная, мультидисциплинарная наука, включающая в себя такие науки и их направления как: психологию, лингвистику, модель поведения человека, философию, и в какой-то мере даже медицину.

Таким образом, когда речь заходит о когнитивной лингвистике, мы можем сделать вывод о том, что она изучает смысл сказанного и помогает нам реализовать способы языковые способности человека, вместе с тем помогая нам увидеть как работает разум того или иного человека через различные языковые формы.

Когда речь заходит о когнитивной лингвистике, как об отдельной дисциплине, когнитивные лингвисты, разделяют ее на две довольно широкие области- область общего обязательства и область когнитивного обязательства.

Прежде чем поговорить об этих областях, нужно понять, о чем есть каждая из них. Итак, начнем с общей области, в котором выделяем две основные фазы- категоризацию и концептуализацию.

Под категоризацией (когниция- когниция) подразумевается распределение тех или иных уже новых полученных знаний человеком по различным общим критериям уже существующих у него в познании. (т. е. образуется класс концепций). [7].

При концептуализации же (действительность- когниция) , образуется класс более широкого значения слов.

Как правило, человеческий разум использует «центральные» объекты, относящиеся к каждой категории в его разуме, чтобы распределить уже новые, ранее не упомянутые объекты по различным критериям. Интригующе звучит и то, что у каждого человека эти «центральные» понятия разные, а остальные являются более периферическими. Более того, центральные и периферические объекты категоризации могут различаться в зависимости от контекста и культурных особенностей человека.

Возьмем пример из книги Вивьен Эванса, который рассказывает нам о категоризации слова *cup*, что, по- английски чашка. В зависимости от культурного контекста, у англичанина, центральное понятие этого слова будет обычно представлено как чайная чашечка из сервиза, так как чаепитие- одно из любимых занятий представителей данной культуры.

Если же рассматривать контекстуальную часть, то это же слово в английском приобретает различные оттенки значений в разных ситуациях, что уже дает нам предпосылки о том, что когнитивная лингвистика так же связана и с семантикой слов. [6]

Например, то же слово *cup*, может использоваться и в значении глубокой емкости для супа, если оно имеет при себе другие контекстуальные понятия как, например, ложка или же суп.

Несмотря на различные функции, исследуя детали данных слов лучше, мы можем заметить, что две разные концепции слов, которые можно привести в пример, все еще имеют при себе общие, родственные детали, такие как например, оба варианта значений слов, все еще являются емкостями, используются для еды и т.д.

Это подтверждает нашу теорию о том, что категоризации слов или же новой информации по определенным признакам в разуме человека являются не очень четким аспектом, потому что, как мы уже видели ранее, одно и то же слово может брать на себя несколько функций в зависимости от человеческого восприятия, на которое так же влияют различные факторы (в том числе и культура, о которой пойдет речь).

Феномен категоризации так же относится не только к семантике слов, но и к их грамматическим аспектам, например категоризация морфем или же частей речи.

Однако Хомский, не поддерживал данную точку зрения по той причине, что считал, что когнитивная лингвистика не является той наукой, которую можно загнать в рамки по категоризации определенных одних и тех же критерий, так как человеческий мозг воспринимает информацию абсолютно по- разному, в большинстве случаев выходя за поставленные рамки.

Отсюда мы можем привести данную тему к такому понятию как метафора. Что такое метафора?

Если обобщить данное понятие, мы можем получить следующее определение: Метафора- это оборот речи, который используется в переносном смысле в том или ином контексте, на основе различных аналогий, сходств и сравнений предметов, по общему признаку, лежащим в его основе. [1]

Исходя из данной информации, мы можем предположить, что появление различных метафор, имеет прямое отношение к расширению значения того или иного слова или выражения в зависимости от когнитивных процессов, которые также обуславливаются культурой человека.

Помимо вышеупомянутого, следует принять во внимание и, так называемое, когнитивное обязательство, которое, в отличие от общего не берет на себя ответственность за грамматико-лингвистическую структуру языка, а, наоборот, отражает в себе элементы других когнитивных наук, таких как философия, психология и т.д.

Одним словом, когда речь заходит о когнитивном обязательстве, мы должны четко понимать, что в него входит не принципы, соответствующие конкретно какой-либо структуре языка, а принципы, отвечающие за когницию, неспециализированные на языке.

Наиболее центральной идеей когнитивной лингвистики также является и воплощенное познание. Данная теория берет за основу связь между разумом и физическим телом человека, которое непосредственно взаимодействует с окружающей средой.

Сторонники данной теории говорят о том, что изучать язык, как формальную, пустую структуру, не принимая во внимания человеческий аспект- практически невозможно. [7].

Изучения языка и разума неразрывно связано с человеческим телом, и одно из основных этому простых доказательств- восприятие нами цветов. Как известно, человеческому телу доступны три канала цвето-восприятия, а у некоторых животных их два

или даже 5. Поэтому, цвета, которые воспринимает наш мозг, и названия, которые мы им даем зависят не только друг от друга, но еще и от наших физических возможностей.

Помимо этого, немного отходя от теории воплощенного сознания, мы должны так же обратить наше внимание и на другой аспект в восприятии цветов человеком. Несмотря на то, что эта точка зрения, немного разная, она все равно имеет место быть, когда речь заходит и о физическом теле человека.

Дело в том, что мы уже говорили о том, что восприятие человека цветов зависит от физического тела и его разума, но что конкретно еще влияет на это, помимо каналов цветовосприятия?

Возьмем за пример английский и русский аналог цвета «голубой». Носители русского языка, четко представляют себе данный цвет, когда речь заходит даже о банальной радуге, так как наш разум уже привык к названию и оттенку данного цвета. Но что же насчет англоязычных людей, у которых даже в радуге нету подобного цвета, и который, в английском языке, больше считается за оттенок синего, нежели просто за отдельный цвет?

Все довольно просто объяснить теорией категоризации объектов, которая уже была упомянута ранее- не все слова, существующие в одном языке можно перевести в другой, и, как результат категоризовать его в нашем понимании, или даже представить определенную его концепцию.

Отсюда следует, что наш мозг, видит и воспринимает информацию в соответствии с установками, проявляющиеся в нашей культуре и окружающей среде, а так как данные установки варьируются в соответствии с культурой и средой, появляются такие «пробелы» в восприятии тех или иных слов, и не только относящимся к цветам (например, не все поймут, как перевести и представить японское слово «котацу», означающее специальный чайный столик, так как во многих культурах данная концепция отсутствует).

Похожую ситуацию, относящуюся к восприятию языка в зависимости от наших когнитивных процессов, зависящих, в свою очередь от культуры, можно наблюдать и на примере ономотопии.

Представим следующую ситуацию: двое человек, скажем, англичанин и русский, встречаются на своем пути лающую собаку. Даже в данном случае, представители этих разных культур воспримут звук, который издает животное по-разному.

К примеру, англичанин услышит это слово в разы мягче, так как фонологическая система английского языка имеет совсем небольшое количество твердых звуков. Отсюда мы можем предположить, что именно поэтому в английской интерпретации этого звука мы имеем «woof», а в русском языке, имеющим более твердую фонетическую систему, мы имеем более грубую форму данного звука- «гав».

И это относится не только к данному предмету в ономотопии, но и возможно привести другие примеры данного случая, например кап-кап/ drip-drop и т.д.

К какому выводу можно прийти из моего примера, связывая его непосредственно с когнитивной лингвистикой? Дело в том, что, как я уже отметила выше, наш мозг воспринимает окружающую среду не только с помощью органов чувств, но и в зависимости от того, как наш мозг воспринимает ту или иную информацию в зависимости от того, как нам помогает ее воспринимать наш язык.

Итак, после проведения небольшого анализа, затрагивающего воплощенное сознание, я бы хотела вернуться к термину категоризации объектов и раскрыть данный вопрос немного обширней. Как мы уже поняли- термин категоризации это способность человеческого мозга определять схожести и различия отличных друг от друга объектов и группировать их по различным признакам.

Так как именно категоризация, можно сказать, дает начало различным концепциям в нашем восприятии, ее можно назвать основой когнитивной лингвистики и семантики в целом.

Когда речь заходит о семантике и категоризации, в первую очередь желательно затронуть теорию прототипов, которые впервые были определены в исследованиях психолога Элеонор Рош, являющейся также и основоположницей данной теории.

Однако, прежде чем поделится с вами данной теорией, я хотела бы указать на исторический контекст и положение когнитивной лингвистики в тот момент, так как существовала еще и классическая теория концепций, указывающая на то, что все концепции в нашем мозге определяются довольно-таки радикально- для этого нужны определенные условия достаточности и необходимости.

То есть, необходимое условие - это то, какими функциями должен обладать представитель той или иной категории концепции, а достаточные условия- это те условия какими должен обладать только один объект по сравнению со всеми другими.

Рош и другие представители этой сферы, видели категоризацию концепций совсем по- другому, отходя от ее классической версии.

По ее словам, теория прототипов является поэтапной категоризацией в когнитивизме, в который, одни представители той или иной категории занимают наиболее важное, центральное место, чем другие представители. Например, когда нас просят привести пример какого-либо столового прибора, наш мозг выделяет слово «вилка» больше, чем, допустим, бокал или нож. Исходя из этого, термин «прототип» имеет место быть, когда мы говорим о каком-либо «центральном» стимуле той или иной концепции у нас в голове.

Говоря другими словами, вместо того, чтобы делить члены концепций на различные достающие и недостающие признаки, теория прототипов объединяет их, выделяя один центральный объект как самую главную ассоциацию концепции.

Поэтому, принимая во внимание тот факт, что в нашем понимании не все члены той или иной концепции имеют одинаковый уровень ассоциаций, мы можем утверждать, что данная теория поддерживает, так называемую градацию категорий, которая связывает между собой представителей одной и той же концепции.

Итак, в данной подглаве мы решили затронуть наиболее важные, по моему мнению, части когнитивной лингвистики, и связанные с ними три теории- теорию воплощенного сознания, классическую теорию концепций и теорию прототипов.

Для того, чтобы исследовать вопрос о связи культуры и языка, когнитивная лингвистика, несомненно, является основным ключом, так как она затрагивает не саму структуру языка, а когнитивные процессы человека, которые, в свою очередь, имеют огромное влияние на интерпретацию тех или иных слов и выражений, в зависимости от человека, среды, в которой он вырос, его ментальных процессов и концепций, выстроенных у него в голове.

Знание базовых пунктов когнитивизма и когнитивной лингвистики, отмеченных ранее, несомненно помогут нам в понимании связи между языком и культурой, которая его формирует.

Литература:

1. Касевич В.Б.- Когнитивная лингвистика. В поисках идентичности: Издательство Языки славянской литературы, 2013
2. Маслова В.А.- Введение в когнитивную лингвистику- Л: Издательство Флинта, 2012, 296 стр.
3. Песина С.А.- Инвариантность в когнитивной лингвистике и философии языка: Издательство Флинта, 2014, 160 стр.
4. Песина С.А.- Слово в когнитивном аспекте: Издательство Флинта, 2011
5. Прохоров Ю.Е.- В поисках концепта: Издательство Флинта, 2008, 176 стр
6. Langacker W. Ronald- Cognitive Grammar: An Introduction: Oxford University Press, USA, 2008, 584 p.
7. Vyvyan Evans- Cognitive Linguistics Introduction: Routledge, 2006, 830 p.

Cognitive Linguistics (Summary)

Cognitive linguistics plays an important role in the formation of a person's worldview and personality. It is this area that also allows us to determine the relationship of a person's culture with his language and its formation.

Allahyarova N.

Koqnitiv Dilçilik (Xülasə)

Koqnitiv dilçilik insanın dünyagörüşünün və şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məhz bu sahə həm də insanın mədəniyyətinin onun dili ilə əlaqəsini, onun formalaşmasını müəyyən etməyə imkan verir.

Rəyçi: f.f.d. G.Bağirova

МАМЕДОВА ЛЕЙЛА

Азербайджанский Университет Языков

leyla_199814@mail.ru

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛОЯЗЫЧНОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Ключевые слова: политический дискурс, лингвистические особенности, стилистические особенности, политическая речь, коммуникация

Key words: political discourse, linguistic peculiarities, stylistic peculiarities, political speech, communication

Açar sözlər: siyasi diskurs, linqvistik xüsusiyyətlər, stilistik xüsusiyyətlər, siyasi nitq, kommunikasiya

В настоящее время актуально такое толкование, как «глобализация мира», которая способствовала и вновь способствует определённым изменениям в ходе истории всего человечества и науки, которые неразрывно друг с другом связаны. Язык – это такая система, в которой, в соответствии со временем, происходят определённые изменения, и, конечно, эти изменения без интереса со стороны учёных не остались. Многие схоласты, учёные изучали и продолжают изучать языковые изменения, особенно, его составляющую – единицы. В числе таких единиц числится политический дискурс, как разновидность дискурса, связанная с конкретной политической сферой. Таким образом, в работе, исходя из её названия, разрабатываются следующие вопросы:

- Политический дискурс как объект исследования. Как правило, этот пункт работы отражает в себе основную информацию о политическом дискурсе, её функцию и место в языке и коммуникации. [3:6-7]
- Лингвистические и стилистические особенности англоязычного политического дискурса. Этот пункт, в свою очередь, рассматривает политический дискурс в речах или выступлениях политиков англоязычной среды, а также по данному пункту применяются лингвистические и стилистические приёмы анализов текстов выступлений.

Как уже было отмечено, один из образцовых разновидностей дискурса – *политический дискурс* (англоязычный политический дискурс). Что называют политическим дискурсом? Как правило, каждый вид дискурса как форма речи или языка, а также средство коммуникации имеет присущее себе место в мировом сообществе, так что англоязычный

политический дискурс считается частью англоязычных речей личностей, работающие в сфере политики и у которых английский язык применяется либо как официальный или государственный, либо как международный, с целью достичь своих амбиций и реализации планов. По мнению А.П.Чудинова, политическому дискурсу наиболее характерны такие черты, как мультдисциплинарность (использование методологий различных наук), антропоцентризм (человек, языковая личность становится точкой отсчета для исследования языковых явлений), экспансионизм (тенденция к расширению области лингвистических изысканий), функционализм (изучение языка в действии, дискурсе, при реализации им своих функций) и экспланаторность (стремление не просто описать факты, но и дать им объяснение). Согласно теме работы, внимание ориентируется на мультдисциплинарность и экспансионизм, так как наряду с действующей терминологией вероятно появится новая. [3;6]

Лингвистические приёмы англоязычного политического дискурса. К этим приёмам относятся следующие лингвистические области: грамматика, лексика, лексикология, синтаксис, фонетика. Рассмотрим данные области. *Грамматика.* Язык прежде всего состоит из значимых единиц, свойства которых записывается в специальном лексиконе, что проецируется определённое высказывание [1; с.34].

Грамматика это раздел науки о языке, изучающий части речи языка, их свойства и классификацию. Отметим, политический дискурс содержит в себе ряд различного характера частей речи: самостоятельных и служебных, что, несомненно, подчёркивает многогранность политического дискурса. Однако, в данном плане внимание следует ориентировать на особенности английского языка, а именно каким образом применяется политический дискурс на английском языке, поэтому необходимо учесть правила, принципы, нормы и стандарты английского языка. Как правило, в языке существует такой процесс, как переход одной части речи к другой, т.е. если провести контраст между выражениями какого-либо политического деятеля где он использует одно и то же слово, но в различных контекстах, то становится ясно, каким же образом происходит данный процесс и с какой целью применяется такое языковое явление.

Лексика. Многие авторы отмечают, что лексика — это словарный состав языка, в котором отражены исконные слова и слова того или иного происхождения. Лексика естественно отражает словарный состав, особенно, если говорить о словах, которые объединяются под одной общественной сферой, например, политикой, что, несомненно, отражается в речах политиков англоязычной среды. Подробности описаны на стр. 11.

Лексикология. Во-первых, лексикология – это раздел лингвистики, изучающий лексику т.е. словарный состав языка и его особенности [5]. Во-вторых, если коснуться английского языка, то невозможно не заметить, что в английском языке помимо, конечно, свойственного ему словарного состава, лексикология также изучает морфологический, а именно словообразовательный состав языка. Например, такие части слова, как приставка, корень, суффикс тому образец. Как правило, в политических речах часто можно столкнуться с англоязычными словами имеющее окончание (суффикс) –able, -ible, -ous –ing –ment, -tion, -sion и так далее, в зависимости от того, к какой терминологии прибегает тот или иной политик во время своего выступления. Такие слова, как expansion, realization, agreement, realizable, compatible, luxurious можно отнести к ряду примеров. То же самое с приставками: отметим, в английском языке почти все приставки заимствованы из разных языков, например, греческого, латинского, а также группы германских языков. И вновь главную роль играет терминология; естественно, политическая терминология, в частности, обладает колоссальным количеством слов, характеризующих текущую ситуацию вокруг не только своей страны, но и всего мира, так как глобализация призывает весь мир объединяться в принятых нормах рамках все государства и их представителей, особенно глав. К примерам можно отнести такие приставки как dis-, mis-, contra-, anti-, in- (im-, ir-), con-, co-, ab-, ad-, en-, up- и многие другие. Приведём примеры – слова, в составе, которых участвуют приставки,

описанные ранее: discharge, contradiction, irresistible, cooperation, concordance, abdication, admission, encounter и многие другие лексемы.

Синтаксис. Эта область лингвистики важна для выявления последовательно и грамматически связанных слов, словосочетаний и предложений, особенно в политическом дискурсе, ведь политический дискурс требует особый порядок всех единиц для образования более-менее убедительной, вызывающей и побуждающей, как это обычно отражается на речах политических деятелей англоязычной среды. Однако не все политические деятели соблюдают нормы построения предложений, например, вносятся частые или периодические повторения, если определённая задача или проблема считается для всего государства, правительства и народа актуальной.

Фонетика. Этот раздел лингвистики, прежде всего, изучает звуки языка или речи. По сути, если рассмотреть на примерах политического дискурса, внимание акцентируется на то, каким образом выражается или произносится не только отдельные слова или единицы, но и весь текст по содержанию. Таким образом, по фонетическим особенностям определяется интонация, тон и тембр.

Стилистические приёмы политического дискурса. Во-первых, стилистика изучает язык и его свойства на фоне различных т.н. стилей языка или стилей речи. Согласно двум российским учёным, И. Р. Гальперину и Ю. М. Шкрёбнёву, к стилям речи относятся беллетристика, публицистический, газетный стиль, стиль научной прозы, и официально-деловой стиль (стиль официальных документов).

Во-вторых, по стилистическому приёму, в любой речи или выступлении выявляются разного рода или характера т.н. стилистические единицы, также известные как фигуры речи. В политическом дискурсе отражаются такие стилистические единицы, как метафора, метонимия, ирония, гипербола (лексические), уподобление (simile), синекдоха, эвфемизм и многие другие. Всё зависит от жанра и стиля речи политика, таким образом каждый из речей, данные ниже в качестве образцов, имеет своё содержание, цель и мотив. Эти же речевые образцы анализируются по соответствующим методам. В качестве образца для анализа возьмём инаугурационную речь Дональда Трампа от 20 января 2017 года.

«Chief Justice Roberts, President Carter, President Clinton, President Bush, President Obama, fellow Americans, and people of the world, thank you.

Every four years, we gather on these steps to carry out the orderly and peaceful transfer of power, and we are grateful to President Obama and First Lady Michelle Obama for their gracious aid throughout this transition. They have been magnificent. Thank you.

Today's ceremony, however, has very special meaning, because today we are not merely transferring power from one administration to another or from one party to another, but we are transferring power from Washington, D.C., and giving it back to you, the people. For too long, a small group in our nation's capital has reaped the rewards of government, while the people have borne the cost. Washington flourished, but the people did not share in its wealth. Politicians prospered, but the jobs left and the factories closed. The establishment protected itself, but not the citizens of our country. Their victories have not been your victories. Their triumphs have not been your triumphs, and while they celebrated in our nation's capital, there was little to celebrate for struggling families all across our land. That all changes, starting right here and right now, because this moment is your moment – it belongs to you. It belongs to everyone gathered here today, and everyone watching, all across America. This is your day. This is your celebration, and this, the United States of America, is your country.

We are one nation and their pain is our pain. Their dreams are our dreams and their success will be our success. We share one heart, one home, and one glorious destiny. The oath of office, I take today, is an oath of allegiance to all Americans. For many decades, we have enriched foreign industry at the expense of American industry, subsidized the armies of other countries, while allowing for the very sad depletion of our military. We have defended other nation's borders while refusing to defend our own. And spent trillions and trillions of dollars overseas, while America's infrastructure has fallen into disrepair and decay. We have made other countries rich while the

wealth, strength and confidence of our country has dissipated over the horizon. One by one, the factories shuddered and left our shores, with not even a thought about the millions and millions of American workers that were left behind. That is the past, and now we are looking only to the future. We assembled here today our issuing a new decree to be heard in every city, in every foreign capital, and in every hall of power, from this day forward: a new vision will govern our land, from this day forward; it is going to be only America first. America first.

Every decision on trade, on taxes, on immigration, on foreign affairs will be made to benefit American workers and American families. We must protect our borders from the ravages of other countries making our products, stealing our companies and destroying our jobs. Protection will lead to great prosperity and strength. I will fight for you with every breath in my body, and I will never, ever let you down. America will start winning again, winning like never before. We will bring back our jobs. We will bring back our borders. We will bring back our wealth, and we will bring back our dreams. We will build new roads and highways and bridges and airports and tunnels, and railways, all across our wonderful nation. We will get our people off welfare and back to work, rebuilding our country with American hands and American labor». [7]

Лингвистические приёмы

Грамматические особенности. Говоря о грамматических особенностях, дело скорее заключается об особенностях частей речи, т.е. функции частей речи. Например, в тексте даны следующие предложения:

«Every four years, we gather on these steps to carry out the orderly and peaceful transfer of power, and we are grateful to **President Obama** and **First Lady Michelle** Obama for their gracious aid throughout this transition. They have been magnificent. Thank you.

We have made other countries rich while the wealth, strength and confidence of our country has dissipated over the horizon. One by one, the factories shuddered and left our shores, with not even a thought about the millions and millions of American workers that were left behind. The wealth of our middle class has been ripped from their homes. We assembled here today our issuing a new decree to be heard in every city, in every foreign capital, and in every hall of power, from this day forward: a new vision will govern our land, from this day forward; it is going to be only America first. America first.»

Существительные. Как и в любом другом языке, в английском языке имеются существительные собственные и нарицательные. К собственным относятся имена и фамилии, а также обращения к людям, клички животных, названия народов, географических, общественных и публичных мест, произведений писателей и поэтов, их псевдонимы, месяцев года, дней недели и многие другие. К нарицательным же относятся все существительные, обозначающие предметы материального мира. Исходя из фрагмента текста, взятого выше, имеются такие существительные, как **President Obama**, **Lady Michelle Obama**. В английском языке и должности и имена данных лиц написаны с прописной буквы, хотя во многих языках прописной буквой пишут только имена и/или фамилии личностей. Однако, всё исходит из того, что в Америке, как и во многих демократических государствах, власть считается чем-то, данное Всевышним, как считали многие президенты США, соответственно, должность таких лиц особо подчёркиваются, из-за чего в грамматику английского решили внести такое правило – написания названия должности главы государства и его/её фамилию и/или имя именно прописной (большой) буквой.

Прилагательные. В данном пункте выявляется наличие прилагательных по составу и степеней. По составу прилагательные бывают:

- ✓ простыми,
- ✓ производными
- ✓ составными.

В английском языке также, как и во многих языках, 3 степеней прилагательного: 1) простая (positive degree) 2) сравнительная (comparative) 3) превосходная (superlative). В первую очередь, в фрагментах речи 45го президента США нередко встречается слово

American, причём и в качестве народа, и в качестве принадлежности государства данное слово написано не строчной, а прописной буквой. Сравним следующие отрывки:

One by one, the factories shuddered and left our shores, with not even a thought about the millions and millions of American workers that were left behind.

We assembled here today our issuing a new decree to be heard in every city, in every foreign capital, and in every hall of power, from this day forward: a new vision will govern our land, from this day forward; it is going to be only America first.

Этим объясняется следующее правило: переход собственных существительных в разряд прилагательных путем аффиксации или конверсии никак не должен повлиять на исходное написание. Помимо того, в речи Д. Трампа даны прилагательные *orderly, peaceful, grateful, gracious, throughout, special, middle, foreign* etc.

Глагол. Известно, что глаголы в английском языке имеет следующие категории: время и залог.

А. **Время (tense).** Говоря о времени, в данном случае, речь идёт об употреблении прошедшего простого и настоящего совершенного времён:

1) **Past Simple Tense.** Это время, как правило обозначает действие произошедшее в прошлом, но не определяется в какой срок действие началось, и в какой закончилось, т.е. не уточняется промежуток времени выполнения того или иного действия; иными словами, прошедшее простое – это прошедшее неопределённое. В качестве образца возьмём следующие фрагменты:

1. Washington *flourished*, but the people *did not share* in its wealth.

2. Politicians *prospered*, but the jobs left and the factories *closed*.

2) **Present Perfect Tense.** Настоящее совершенное время указывает на законченность того или иного действия. Обычно считают, что совершенное время больше всего используется в британском варианте английского чем в американском. Однако, эта тенденция перестала существовать, так что в обоих вариантах английского применение на речевой практике данной формы времени приемлемо. Итак, настоящее совершенное время как правило образуется при помощи вспомогательного глагола *have/has* (для 3-го лица, единственного числа) и основного глагола в форме II причастия. Приведём следующий пример:

We have made other countries rich while the wealth, strength and confidence of our country has dissipated over the horizon.

По этому фрагменту ясно, что политик подводит итоги текущего 4-х летнего управления государством, а именно, подчёркивает, какие изменения произошли в стране за последние 4 года.

В. **Залог (the voice).** Категория залога объясняется тем, что совершаемое действие не осуществляется субъектом. С точки зрения политического дискурса, в залоге чаще всего употребляют: настоящее простое, прошедшее простое, будущее простое, настоящее совершенное и прошедшее совершенное времена. Приведём следующие примеры, где глагол поставлен в форме залога того или иного времени, исходя из того, к какому периоду относится то или иное действие:

One by one, the factories shuddered and left our shores, with not even a thought about the millions and millions of American workers that *were left* behind.

The wealth of our middle class *has been ripped* from their homes.

Как уже заметно, политик подчёркивает возникшие социальные проблемы в государстве, и таким образом призывает к борьбе против этих недостатков.

Лексические особенности. Лексика, прежде всего, раздел лингвистики, изучающий словарный запас языка. Как правило, в каждом языке имеются ряд слов, относящийся только к конкретной общественной области. Эти же слова, таким образом «составляют» т.н. политический словарь взятого языка, в данном случае английского. Естественно, английский язык богат терминами, словосочетаниями иноязычного происхождения, если говорить о словарном составе языка. Например, в составе политического словаря английского языка

могут входить следующие понятия: democracy, republic, sovereign, monarch, nation, ceremony, inauguration, order, constitution, supremacy, court, president, government и многие другие понятия. Однако, этими словами политический дискурс не ограничивается. Происходят случаи, когда главы государства (президенты) нередко упоминают различные отрасли, что обеспечивает благополучие, процветание и, конечно, будущее страны. Речь Дональда Трампа в свою очередь включает в себе следующие ключевые слова:

Power, inauguration, oath, president, government, worker, transition, vision и многие другие.

Лексикологические особенности. В данном этапе, анализируются слова разных частей речи, а именно их морфемный состав. В английском языке морфемный разбор слова именуется лексикологическим. Как правило, из данного фрагмента речи выявляются слова, имеющие в составе какую-нибудь морфему, например, приставку или суффикс. Все эти слова также являются составной частью англоязычного политического дискурса. Итак, какие слова в фрагменте речи Д. Трампа производные (как называют на английском – derivatives)? В основном это существительные и прилагательные:

- a) **Существительные. Transition, government, establishment, strength, confidence, celebration**
- b) **Прилагательные. Orderly (сущ. order + -ly), gracious (корень сущ-ого grac + -i- + -ous), powerful (power + -ful)**

Синтаксические особенности. Этот раздел рассматривает наличие различных видов предложений, а также их строений. Как правило, любое выступление может состоять как из простых, так и из сложных предложений. По сути, всё зависит от того, какое мнение и в каком объёме мнение выражается политиком по отношению к конкретной ситуации. Помимо предложений, стоит проанализировать текст выступления. Поскольку текст речи содержит коммуникативный характер, обращение к присутствующим, безусловно, доступно.

Согласно фрагменту выше, обращение — это часть «диалога» между его же участниками. Таким образом, Д. Трамп даёт публике знать, что те, которые правила до него играли немало важную роль в государственном авторитете США, и, конечно, 45-ый президент США подчёркивает это, выражая благодарность.

Фонетические особенности. В данном случае рассматривается не только особенности произношения тех или иных звуков в словах, но и такие фонетические составляющие, как: интонация, тембр голоса, тон. Обычно инаугурационные речи звучат торжественно, в связи с тем, что страна вступает в новую эру – в эру экономического и социального подъёма, процветания и благополучия. В качестве примера можно привести следующий фрагмент: Today's ceremony, however, has very special meaning, because today we are not merely transferring power from one administration to another or from one party to another, but we are transferring power from Washington, D.C., and giving it back to you, the people.

В этом же фрагменте отмечены те слова, которые усиливают важность мероприятия. В основном, интонация президента повышается.

Стилистические приёмы

Метафора. Соответственно стилистическому анализу, в данном фрагменте речи даны такие сочетания как: we are nation (one nation), their pain is our pain, their dreams are our dreams. Как уже видно, этим политик желает сопоставить, а именно объединять горе или мечты, в том числе интересы и права всех сословий американского народа, что таким образом призывает весь народ работать, сотрудничать с руководством во имя процветания и будущего государства, и всего народа.

Метонимия. Во-первых, метонимия – это значение слова, которое употреблено как часть целого [7]. В фрагменте речи Д. Трампа неоднократно встречаются слова, относящиеся к органам правительства и государства.

Параллельные конструкции. Эта синтаксическая стилистическая единица, которая обозначает две или более простых ситуативных предложений происходящие параллельно или одновременно. Рассмотрим следующий фрагмент:

We will bring back our wealth, and we will bring back our dreams. We will build new roads and highways and bridges and airports and tunnels, and railways, all across our wonderful nation. We will get our people off welfare and back to work, rebuilding our country with American hands and American labor.

Эти конструкции направлены на будущее; этим политик возглашает то, что вместе с правительством и народом сделает в будущем для государства.

Стиль речи. Если прочесть и при этом соблюдать интонацию и тон речи бывшей главы государства США, то становится ясно, что речь в большей мере принадлежит официально-деловому стилю, так как речь Трампа содержит не только тему административного управления, но и темы других общественных и социальных сфер: например, обеспечение обычных семей, семей работников, а также государственных работников, и многие другие темы, которые немало важны для государственного управления.

Литература:

1. Кубрякова. Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира /Рос. академия наук. Институт языкознания. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.
2. Жуковская В.В. Основы теории и практики стилистики английского языка: начальное пособие – Житомир. ЖГУ им. И. Франка 2010 – 240 с.
3. Чудинов. А.П. Политическая лингвистика: Учеб. пособие. М. Наука, 2007. – 256 с.
4. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. М. Гнозис, 2004. – 324 с.
5. <https://ru.wikipedia.org/>
6. <https://woordhunt.ru/>
7. <https://www.politico.com/story/>

Mamedova L.

Linguostylistical features of the English political discourse

(Summary)

To sum up, political discourse is a part of application of two key methods: linguistic and stylistic. Thus, political discourse like any other form of language interpretation has its specific vocabulary. The usage of such a vocabulary, in its turn, makes a speech or conversation closer to local even world politics due to terminology that the political discourse contains itself. According to linguistic features political discourse is analyzed from point of view of different branches of linguistics, especially, grammar, lexicology, lexis, syntax and according to stylistic ones, the style of speech and different possible devices or figures of speech of political discourse are revealed and their place (role) in PD is shown.

Moreover, in the work, the parts of political speech or whole ones are given as examples where all the peculiarities of political discourse mentioned above are reflected.

Məmmədova L.

İngilis siyasi diskursunun linqvostilist xüsusiyyətləri

(Xülasə)

Siyasi diskurs iki açar metodların: linqvistik və üslubi praktikada tətbiq etmə parçasıdır. Beləliklə siyasi diskursun digər dilin təsviri formaları kimi öz xüsusi lüğəti vardır. Bu lüğətin istifadəsi nitqi, debatı və ya danışığı, siyasi diskursdakı terminologiyasına əsasən siyasətə və yaxud onunla bağlı olan mövzulara daha yaxın edir. Linqvistik tətbiq metoduna əsasən, siyasi diskurs dildə rolu linqvistikanın qrammatika, fonetika, leksika, leksikologiya və sintaksis kimi fəsilərin nəzər nöqtəsindən analiz edilmişdir, və üslubi tətbiq metoduna əsasən siyasi diskursun nitq üslubu və siyasi diskursdakı olan müxtəlif üslubi vahidlərin mövcudluğu nəzərə alınmışdır.

Bundan əlavə, siyasi diskursla bağlı müxtəlif nümunələr verilmiş və həmin nümunələrin xüsusiyyətləri analiz edilmişdir.

Rəyçi: dos. L.Hüseynova

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ СТИЛИСТИКИ И ФРАЗЕОЛОГИИ

Ключевые слова: фразеология, стилистическая функция, стилистический приём, фразеологическая единица.

Key words: phraseology, stylistic function, stylistic device, phraseological unit.

Açar sözlər: frazeologiya, üslubi funksiya, üslubi cihaz, frazeoloji vahid.

Понятие «стилистическая функция», несмотря на его широкое распространение, не имеет общепринятого определения.

И. В. Арнольд определяет стилистическую функцию как «выразительный потенциал взаимодействия языковых средств в тексте, обеспечивающий передачу, наряду с предметно-логическим содержанием текста, и содержащейся в нем выразительной, эмоциональной, оценочной и эстетической информации.» [2, с.82]. Автор также отмечает, что стилистическая функция - это идейное влияние не только на логическое мышление читателя, но и на его личность в целом [2, с.11], а для реализации стилистической функции важны эмоциональные, выразительные и оценочные коннотации языковых средств [2, с.83].

По мнению М.Н. Лапшиной, стилистическая функция - это «роль, которую языковые средства играют в передаче выразительной, эмоциональной, оценочной и эстетической информации для достижения желаемого эффекта» [11, с.26].

По мнению Г.А. Копниной, стилистическая функция косвенно связана с коннотативным значением языковых единиц и определяется как «цель, роль специально организованных языковых средств, имеющих стилистическое значение в реализации конкретной стилистической задачи», то есть, выразительное намерение говорящего [9, с.128].

Н.А. Мусина понимает стилистическую функцию как отношение, выражающее смысловую и стилистическую зависимость единицы от контекста [12, с.21].

М. Халлидей проводит различие между обычным использованием языковой единицы того или иного уровня и использованием, которое необходимо для поэтического или прозаического произведения. При этом он подчеркивает, что не существует единого критерия, по которому можно было бы определить, насколько стилистически значим тот или иной случай выделения языкового факта [13, с.345].

М. Халлидей употребляет термин «функция» применительно к функциям языка как системы и исходит из того, что язык играет определенную роль в жизни людей и служит определенным универсальным потребностям человеческого сообщества. Наряду с концептуальной (репрезентативной) функцией языка (ideational function), которая служит для выражения содержания, и текстовой функцией (textual function), связанной с созданием текста, лингвист также выделяет межличностную (оценочную и коммуникативную) функцию языка (interpersonal function) [13, с.354].

Межличностная функция языка не связана с выражением содержания, она предполагает, что с помощью языка говорящий выражает свое мнение, отношение, оценку ситуации. Эта функция связана с грамматическими категориями модальности и наклонения. Таким образом, говорящий выражает отношения, которые он устанавливает между собой и слушателем. Межличностная функция включает в себя экспрессивную (expressive) и конативную (conative) функции [13, с.362].

Р. Якобсон выделяет шесть компонентов вербального общения: адресант, контекст, сообщение, контакт, код и адресат. Каждый из этих компонентов выполняет определенную

языковую функцию, а речевое сообщение, как правило, выполняет несколько функций [14, с.356].

Наряду с референциальной (денотативной, когнитивной), конативной (ориентированной на адресата и выраженной в звательной форме и повелительном наклонении), фатической (направленной на установление, продолжение или прерывание общения) и металингвистической (ориентированной на сам код) функциями языка, Р. Якобсон выделяет эмотивную или выразительную функцию, ориентированную на адресанта и направленную на прямое выражение отношения говорящего к тому, о чем он говорит. Также подчеркивается поэтическая функция языка, то есть сосредоточение внимания на сообщении как таковом, сосредоточение внимания на сообщении ради него самого [14, с.365].

Таким образом, несмотря на различия в определениях стилистической функции, данных разными лингвистами, большинство лингвистов подчеркивают, что стилистическая функция – это роль языковых средств, организованных особым образом и взаимодействующих друг с другом в тексте. Стилистическая функция обеспечивает передачу выразительной, эмоциональной, оценочной и эстетической информации, поэтому для ее реализации важны соответствующие коннотации этих языковых средств. Стилистическая функция служит для реализации выразительного замысла говорящего и является идейным воздействием на целостную личность реципиента информации.

М. Халлидей и Р. Якобсон не дают прямого определения стилистической функции, но выделяют среди функций языка те, которые ориентированы на выражение говорящим своего мнения, установку, оценку ситуации.

Важно отличать стилистическую функцию от стилистического приема. Стилистические приемы включают стилистические фигуры и тропы. Тропы – это использование слов или фраз в переносном, образном смысле (метафора, метонимия, синекдоха), а также синтаксических или стилистических фигур, которые увеличивают эмоциональность и выразительность высказывания за счет необычной синтаксической конструкции (повторения, инверсия, параллелизм, т.д.) [2, с.123].

Все стилистические приемы относятся к выразительным средствам языка, то есть к языковым формам и свойствам, которые способны сделать высказывание выразительным или эмфатическим [7, с.67].

При таком подходе главной особенностью стилистического приема становится намерение или целенаправленность использования того или иного элемента в противоположность его существованию в языковой системе.

Стилистический прием ограничен одним уровнем: тропы характерны для лексики, фигуры – для синтаксиса, инструментовка – для уровня звука. Стилистическая функция относится к более высоким уровням, например, образному, но создается взаимодействием разных уровней [2, с.90].

По словам И. Гальперина, стилистический прием предполагает сознательную литературную обработку языкового факта, качественную трансформацию языковых средств. Стилистический прием основан на языковой норме, но в процессе его использования наиболее характерные черты этой нормы конденсируются, обобщаются и типизируются, то есть происходит сознательное усиление некоторой типичной структурной и / или семантической особенности языковой единицы (нейтральной или выразительной).

Таким образом, стилистический прием – это «обобщенное, типизированное воспроизведение нейтральных и выразительных фактов языка в различных литературных стилях речи». При этом такое усиление достигает такого уровня обобщения и типизации, что становится генеративной моделью [5, с.41– 42]. Стилистический прием сочетает общесемантическое значение с лингвистической формой, в результате получается стилистический эффект [7, с.73].

Таким образом, в отличие от стилистической функции, которая создается взаимодействием разных языковых уровней, стилистический прием ограничен одним

уровнем. Стилистические приемы делают высказывание более эмоциональным и выразительным. Стилистический прием основан на наиболее обобщенной и типизированной языковой норме, литературно обработанном лингвистическом факте. Стилистический прием характеризуется целенаправленностью использования элементов, качественной трансформацией языковых средств, направленной на достижение определенного стилистического эффекта.

Существуют разные классификации фразеологизмов в зависимости от признаков, которые, по мнению разных авторов, являются ключевыми, например, Н.Н. Амосова опирается на концепцию постоянного контекста [1, с.108]. Структурно-семантическая и грамматическая классификация А.В. Кунина исходит из критериев строения и соответствия обобщенного значения ФЕ грамматическому значению той или иной части речи, а семантическая классификация, предложенная лингвистом, основана на характере соотношения внутренней формы и значения ФЕ [10, с.282].

Ш. Балли предлагает подразделить ФЕ на два основных типа: «фразеологические единства» и «фразеологические ряды» («привычные сочетания»), а также выделяет один промежуточный тип – «глагольные сочетания» [3, с.234].

А. В. Кунин в рамках структурно-семантической и грамматической классификации выделяет: 1) Номинативные ФЕ – словосочетания, выполняющие функцию именованья. В зависимости от принадлежности ведущего компонента словосочетания к той или иной части речи, они подразделяются на субстантивные, адъективные, адвербиальные и предложные. 2) Номинативные и номинативно-коммуникативные ФЕ (глагольные ФЕ). 3) Модальные и междометные ФЕ (используются для выражения эмоций, волеизъявления, личностного отношения говорящего к объектам внешнего мира или к самому себе). 4) Коммуникативные ФЕ (ФЕ с предикативной структурой, то есть пословицы и поговорки) [10, с.213].

В рамках семантической классификации А. В. Кунина выделяются следующие типы ФЕ: 1) Идиомы – устойчивые сочетания с полностью или частично переосмысленным значением. 2) Фразеоматизмы – устойчивые сочетания с осложненным значением, в которых есть скрытые семы. Смысл этих комбинаций не выводится из суммы значений их компонентов (*brown paper* – оберточная бумага). 3) Идиофразеоматизмы – устойчивые фразы, имеющие как буквальное, но осложненное (фразеоматическое) значение, так и полностью переосмысленное (идиоматическое) значение, причем буквальное значение имеет терминологический характер или является профессионализмом (*running fire* – 1) (воен.) беглый огонь; 2) град критических замечаний) [10, с.104].

Семантически фразеологический фонд языка имеет центр и периферию [8, с.206]. Ядро фонда составляют ФЕ, компоненты которых полностью изменили свое значение под влиянием друг друга. Н. Н. Амосова предлагает обозначать подобные ФЕ термином «идиомы» (*spill the beans* – reveal a secret). По классификации В. В. Виноградова им соответствуют фразеологические сращения и фразеологические единства. Также выделяются ФЕ, в которых один из компонентов сохраняет свое прямое значение. Такие ФЕ примыкают к ядру фразеологического фонда. В. В. Виноградов называет эти ФЕ фразеологическими сочетаниями, а Н. Н. Амосова называет их фраземами (*husband's tea* – very weak tea) [4, с.149]. Н. Н. Амосова также рассматривает сочетания, обладающие ограниченной вариативностью (*to pay compliments* (respect, attention, court)), и называет такие конструкции фразеолоидами, отмечая, что при дальнейшем ограничении совместимости они могут перейти в основной фразеологический фонд [1, с.105].

Внешний предел фразеологического фонда языка составляют устойчивые сочетания или штампы, выполняющие в речи функцию номинации (*chest of drawers*, *book of reference*). Они не моделируются, но в таких сочетаниях отсутствует смысловое изменение компонентов под влиянием друг друга. Их стабильность обусловлена высокой частотой использования в определенном контексте, а также тенденцией к экономии языковых средств. Эти сочетания лишены образности и не выполняют выразительной функции [6, с.30].

Таким образом, основными признаками, по которым классифицируются ФЕ, являются следующие: структура ФЕ, степень устойчивости связи между компонентами ФЕ, характер функционирования ФЕ в речи. В зависимости от степени устойчивости связи между компонентами ФЕ и возможности замены компонентов внутри ФЕ фразеологические сочетания могут относиться к ядру фразеологического фонда или располагаться на его периферии. Классификация фразеологизмов, предложенная Н.Н. Амосовой кажется наиболее последовательной, упорядоченной и удобной.

Как было сказано выше, идиомы составляют ядро фразеологического фонда. Идиомы - это единицы постоянного контекста, в которых указательный и семантически реализуемый элемент составляют идентичность, и оба они представлены общей лексической композицией фразы. Эти единицы характеризуются целостным значением [1, с.72]. Для реализации целостного значения идиомы требуется вся ее композиция, поскольку она возникает не в одной части идиомы под влиянием другой ее части, а во всей композиции идиомы в целом, поскольку компоненты идиомы полностью меняют свое значение под влиянием друг друга (*mare's nest* «нелепица, абсурд») [1, с.76]. Идиомы неоднородны по характеру относительной значимости их компонентов в общей системе лексики английского языка, а также по степени обособленности сочетания их компонентов. В некоторых идиомах есть компоненты, которые выпали из словарного состава языка и сохраняются только в идиоме (*in the howe of the night*). Такие идиомы проявляют свою идиоматическую природу независимо от внешних речевых факторов [1, с.72 – 73].

Однако большинство идиом состоят из слов без каких-либо формальных или семантических различий. В таких конструкциях нейтральные компоненты могут появляться в связи, несвойственной для них в условиях переменных сочетаний (*a grass widow*). Состав таких идиом также может совпадать с составом единиц переменного контекста (*dark horse* «лошадь темной масти» и «человек с неясной репутацией»). В последнем случае контекстное указание идиомы создается словом, синтаксически связанным с ней в данном предложении, или содержится в речевой ситуации, исключающей буквальную интерпретацию фразы. Во всех подобных случаях указательный элемент находится за пределами идиомы [1, с.73]. Основным критерием выявления идиом является отсутствие распределения семантических функций между компонентами, характерными для переменного контекста. Следует отметить, что такое распределение характерно для фразем, что отличает их от идиом [1, с.73].

В идиомах может присутствовать дополнительная контекстная примета, которая подчеркивает особый характер идиомы по сравнению с другими единицами контекста. В качестве такой приметы может выступать аллитерация, рифмовка компонентов, их взаимное размещение (*by hook or by crook* «не мытьем, так катаньем»). При утрате мотивировки особенно ярко выражено смысловое ослабление компонентов в идиомах [1, с.77].

В идиомах иногда возможны структурные вариации, но такие вариации строго нормированы. Между взаимозаменяемыми компонентами могут быть определенные семантические отношения: синонимическое (*to put on a considering (=thinking) cap* «погрузиться в раздумья») или принадлежность к одной семантической сфере (*as pale (=white) as ashes* «очень бледный»). Однако не обязательно иметь прямую семантическую связь между компонентами (*to keep open house (=table, doors)* «быть гостеприимным, жить на широкую ногу»). В случае вариаций следует говорить о структурных вариантах идиомы и очень похожих синонимичных идиомах; разница заключается в характере изменений [1, с.97 – 99].

Из вышесказанного следует, что идиомы - это устойчивые сочетания, вариация компонентов которых невозможна или максимально ограничена, поскольку компоненты идиом полностью меняют свое значение под влиянием друг друга. Такое взаимное влияние компонентов обусловлено наличием в идиомах единого целостного значения.

Литературы:

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1963. – 208 с.
2. Арнольд И.В. Стилистика английского языка (Стилистика декодирования) – М.: Флинта: Наука, 2010. – 384 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика/Пер. с фр. К.А. Долинина – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 392 с.
4. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография – М.: Наука, 1977. – С. 140 – 161.
5. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 376 с.
6. Елисеева В.В. Лексикология английского языка – СПб: СПбГУ, 2003. – 44 с.
7. Знаменская Т.А. Стилистика английского языка. Основы курса – М.: КомКнига, 2006. – 224 с.
8. Иванова Е.В. Лексикология и фразеология современного английского языка – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2011. – 352 с.
9. Копнина Г.А. Об определении понятий «стилистический эффект» и «стилистическая функция» // Речевое общение: Специализированный вестник. Вып. 2(10) / под ред. А.П. Сковородникова. – Красноярск: Красноярский государственный университет, 2000. – С. 124 –128.
10. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, Дубна: Издательский центр "Феникс", 1996 – 381 с.
11. Лапшина М.Н. Стилистика современного английского языка – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 272 с.
12. Мусина Н.А. Стилистические функции фразеологических единиц в произведениях детективного жанра как переводческая проблема: на материале русских и испанских переводов романов А. Кристи: Автореф. дис. канд. филол. наук – Москва, 2008. – 24 с.
13. Halliday M. Linguistic Function and Literary Style: An Inquiry into the Language of William Golding's The Inheritors // Literary style: A symposium / ed. by S. Chatman. – Oxford: Oxford University Press, 1971. – pp. 330 – 368.
14. Jakobson R. Closing statements: Linguistics and poetics // Style in language / Ed. by Thomas A. Sebeok. – Cambridge Massachusetts: M.I.T. Press, 1960. – pp. 350 – 377.

Alizade Z.

Basic concepts of stylistics and phraseology (Summary)

Phraseology and stylistics play a crucial role in the formation of the language as a whole. The stylistic function, as well as the stylistic device, are their integral parts. With the help of various classifications of phraseological units, the phraseological fund of the language is enriched.

Əlizadə Z.

Üslubiyyatın və frazeologiyanın əsas anlayışlarını (Xülasə)

Frazeologiya və üslubiyyat dilin bütövlükdə formalaşmasında mühüm rol oynayır. Üslubi funksiya, eləcə də üslubi cihaz onların ayrılmaz hissələridir. Frazeoloji vahidlərin müxtəlif təsnifatlarının köməyi ilə dilin frazeoloji fondu zənginləşir.

Rəyçi: f.f.d. G.Bağirova

ALMAN DİLİNDƏ SÖZÖNÜLƏRİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri, sözönlər, leksik məna, qrammatik məna

Key words: parts of speech, structural parts of speech, prepositions, lexical meaning, grammatical meaning

Ключевые слова: части речи, служебные части речи, предлоги, лексическое значение, грамматическое значение

Köməkçi nitq hissələri münasibət bildirən sözlərdir. Onlar dildən xaric aləmin əşya və hadisələrini deyil, fikir və anlayışların bir-birinə, danışanın ifadə edilən fikrə münasibətini bildirir. Köməkçi nitq hissələri nitq fəaliyyəti – ünsiyyətlə əlaqədardır. Ona görə də, köməkçi nitq hissələrini təyin edərkən onların müstəqil nitq hissələri arasında əlaqə yaratmaq xüsusiyyətləri əsas götürülür.

Sözönləri köməkçi sözlər içərisində mühüm və əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Sözönləri digər əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, özünün mənasının böyük mücərrədliyi ilə xarakterizə olunur. Sözönlərinin semantik bölgüsü onunla xarakterizə olunur ki, onlardan çoxu müstəqil leksik mənaya malikdirlər və real gerçəkliyin əşya və hadisələri arasındakı münasibətlərin konkret növünü ifadə edirlər, yəni dildə nominativ funksiya yerinə yetirirlər.

Sözünün semantikasında leksik və qrammatik məna müstəqil və digər köməkçi sözlər arasındakı münasibətlərdən əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Sözönlərinin leksik mənasının təsviri kifayət qədər mürəkkəb məsələdir. Sözlərinin semantik strukturunun təsvirində yaranan problemlərdən biri, onların sırf sintaksis nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmasıdır. Semantikada koqnitiv elmin inkişafı ilə yeni fikirlər və yanaşmalar meydana çıxdı ki, onların vasitəsilə sözönləri onların nitq zamanı insan şüurunda aktivləşən konsept kompleksi kimi nəzərdən keçirilməsinə səbəb oldu.

Alman dilində sözönlər müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu məqaləmizdə biz mövzu ilə bağlı bəzi dilçilərin fikirlərinə toxunmaq istəyirik.

L.R.Zinder və T.V.Stroyeva qeyd edirlər ki, sözönlərinin hal sisteminə daxil olmasını qədim yazı abidələrində müşahidə etmək olar və onlar dilin analitik quruluşunun inkişafına olan ümumi tendensiya ilə əlaqəlidir (10; səh.84). Müasir alman dilində sözönlər cümlədə sintaktik münasibətlərin ifadə vasitəsi kimi mühüm yer tutur. Sözünü bir sıra hallarda halın əvəzedicisi kimi çıxış edir və onun mənasını fərqləndirir. O, dilə müxtəlif sintaktik münasibətlərin ifadəsinə, eyni bir anlayışın çalarlarını fərqləndirməyə, təfəkkürün inkişaf edən və mürəkkəbləşən tələblərinə uyğun olaraq fikrin detallı ifadəsinə imkan yaradır (10; səh. 84).

Belə ki, sözünü vasitəsilə dilin bir sıra mücərrəd-məntiqi münasibətlərinin (səbəb və nəticə, şərt, qarşılaşdırma və s. münasibətlər) ifadəsi imkanı yaranar. L.R.Zinder və T.V.Stroyeva hesab edirlər ki, bu münasibətlər sözönlərinə qədər qeyri-detallı şəkildə dildə mövcud olan müxtəlif mənalı hallar vasitəsilə ifadə olunurdu (10; səh. 84). Sözönlər yönlük hal köməkliyi ilə ifadə olunan vasitəli tamamlığın müxtəlif tiplərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Instrumentallıq sözünü vasitəsilə detallaşdırılır və fərqləndirilir. *Mit, von* və *durch* sözönləri bu instrumental mənanın üç müxtəlif halını ifadə etməyə imkan verir.

Beləliklə, hal vasitəsilə ifadə olunmayan və kifayət qədər ifadə olunmayan sintaktik münasibətlər sözönlər vasitəsilə verilir. L.R.Zinder və T.V.Stroyevanın fikrincə, xüsusilə bu məsələ fleksiyaya uğramayan sözlər zamanı sözönlərin tətəbiqində özünün bürüzə verir (10; səh. 84). Alman dilində sözönlər daim yer və zaman zərfləri ilə əlaqəli olur. Məsələn, *von oben, von unten, von links, von hier, von dort, von wo, von heute, von jetzt, von morgen; nach oben, nach rechts; bis ubermorgen; auf immer; fur heute; seit wann, seit vorgestern* və s.

Sözünü buna müvafiq olaraq dildə reduksiyaya uğrayan və sıradan çıxan köhnə feleksiyayanın əvəzedicisi qismində çıxış edir. Ancaq sözünü sadəcə olaraq onu əvəz etmir, o, hallanma sistemindəki inkişaf zamanı öz-özlüyündə yeni bir pilləni təmsil edir. Bu əvəzətmə hal sistemi ilə müqayisədə kasıblığı ifadə etmir, əksinə olaraq sintaktik münasibətlərin ifadəsi sistemi daha zəngin olur.

V. Admoni qeyd edir ki, sözünü ismin sintaktik cəhətdən asılı olduğu digər bir sözə (isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf) olan münasibətini ifadə edir. Onun fikrincə, bu funksional xarakteristika sözləri üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki morfoloji struktur nöqtəyi-nəzərdən dəyişməz nitq hissəsi kimi digər dəyişməz nitq hissələri ilə üst-üstə düşür, ümumiləşmiş qrammatik məna tutumu nöqtəyi-nəzərindən isə onun bağlayıcı ilə uyğunluğu var (1; səh.139).

Sözünün ümumiləşmiş qrammatik məna tutumu və leksik mənası arasındakı əlaqə xüsusilə mürəkkəbdir (1; səh.139). Hətta təsdiq edilir ki, sözlərinin heç bir leksik mənası yoxdur. Bu nöqtəyi-nəzər onunla sübut olunur ki, sözlərinin mənası bilavasitə deyil, digər əsas sözlər ilə birlikdə reallaşır.

V. Admoninin fikrincə, alman sözlərində digər nitq hissələrinin malik olduğu qrammatik məna tutumu və leksik mənaya uyğun gələn iki məna səviyyəsini müəyyən etmək mümkün olur (1; səh.139). Bir tərəfdən sözləri hər hansı əşyalar və hadisələr arasındakı münasibəti ifadə edir. Bu isə sözlərinin ümumi qrammatik məna tutumudur. Digər tərəfdən isə sözləri əşyalar və hadisələr arasındakı münasibətin konkret növünü, yəni yer, səbəb və digər münasibət formalarını ifadə edir. Bu isə sözlərinin leksik mənasıdır. Belə ki, *die Reise nach Moskau* birləşməsində *nach* sözünü həm faktı, həm də *Reise* və *Moskau* arasındakı münasibətin məzmununu bildirir. V.Admoninin fikrincə, alman dilində yalnız münasibətin faktını ifadə edən, yəni tamamilə “boş” sözünü yoxdur, ancaq bəzi sözləri (*von, über, ab, auf, um*) yeri gəlmişkən bu yolla işlənir (1; səh.139).

E. Şendels alman dilində sözlərinin aşağıdakı mənalarını fərqləndirir (8; səh. 236-238):

1. yer anlamını ifadə edən sözlər: *an, auf, aus, bei, vor, hinter, in, über, um, bis, unter, zu, längs, entlang, durch, gegenüber, neben, nach, unweit, unfern, außer, außerhalb, innerhalb, oberhalb, unterhalb*. Bu sözlərdən bəziləri ismin yerləşdiyi yeri və istiqaməti bildirir. Məsələn,

Mein Bruder sitzt neben meinem Vater.

Mənim qardaşım atamın yanında oturur.

Ich setze mich neben meine Mutter.

Mən anamın yanına əyləşirəm.

Zu sözünü müasir alman dilində yalnız istiqaməti ifadə edir, daha əvvəllər isə bu sözünü ismin yerləşdiyi yeri ifadə edirdi. Bu hal *zu Hause sein, zu Tisch sitzen, zu Bett liegen, die Universität zu Leipzig, zu Lande und zu Wasser, zur Hand sein* kimi donmuş ifadələrdə müşahidə edilə bilər.

2. Zaman anlamını ifadə edən sözlər. Bu sıraya daxil olan və yalnız zaman anlamında işlənən sözlərinin sayı o qədər də çox deyil. Bu sıraya *seit, während, binnen* kimi sözlər daxildir. Bir çox hallarda birinci qrupa daxil olan sözlər də zaman anlamında işləyə bilər. Məsələn, *zu dieser Stunde /bu saata/, nach der Arbeit /işdən sonra/, bei Tag und Nacht /gəcə və gündüz/, bis Morgen /səhərə kimi/, am 1. Januar /1 yanvarda/, in einer Woche /bir həftədən sonra/*. Bəzi sözləri *wie lange? wann?* suallarına, məsələn, *während des Tages /gün ərzində/, zwei Monate lang /iki ay boyunca/,* bəzi sözləri isə *seit wann?* sualına: *seit September /sentyabrdan bəri/, von diesem Tag an /bu gündən başlayaraq/, ab morgen /səhərdən/,* digər bir qrup sözünü isə *bis wann?* sualına: *bis zum Sonntag /bazar gününə kimi/, bis morgen /səhərə kimi/* cavab verir.

3. Fərqli məntiqi mənalı sözlər. E.Şendels buraya aşağıdakı alt qrupları daxil edir:

a) qarşılıqlı hərəkətliyi və ya qarşılıqlı hərəkətliyin olmaması. Məsələn,

Er arbeitet immer mit seinem Freund.

O, həmişə dostu ilə işləyir

Ich werde ohne dich nicht fertig.

Sənsiz mən hazır olmazdım.

b) riayət edilməsi vacib olan şərt. Məsələn,

- Wir vermischen diese Flüssigkeit unter Erhitzung bis auf 90°.
Biz bu mayeni 90° kimi istilikdə qarışdırırıq.*
- c) aradan qaldırılması vacib olan şərt. Məsələn,
*Trotz des Sturmes erreichte das Flugzeug sein Ziel.
Tufana baxmayaraq təyyarə məqsədə çatdı.*
- d) mübadilə, əvəz etmə anlamı. Məsələn,
*Heute werden wir statt eines Vortrages zwei hören.
Bu gün biz bir məruzə əvəzinə ikisinə qulaq asacağıq.
Er hat das Buch für 10 Euro gekauft.
O, kitabı 10 avroya aldı.*
- e) şəxsi isinad nöqtəsi. Məsələn,
*„Für Dich“ (der Titel einer Zeitung)
„Sənin üçün“ (qəzet adı)*
- f) ölçü, kəmiyyət anlamı. Məsələn,
*Die Temperatur ist um 10 Grad gestiegen.
Temperatur 10 dərəcəyə kimi qalxıb.
Unter 10 Euro kann man das Buch nicht kaufen.
10 avrodan aşağı kitab ala bilməzlər.
Die Menschen kamen zu Tausenden.
İnsanlar minlərlə gəlirdilər.
Über 300 Personen waren da.
Burada 300dən çox insan var idi.*
- g) maddə, tərkib hissə anlamı. Məsələn,
*Das Gebäude ist aus Eisenbeton.
Binada dəmir betondandır.*
- h) vasitə, alət, məchul növdə agens. Məsələn,
*Wir bearbeiten das Feld mit Traktoren.
Biz tarlanı traktorlarla hazırlayırıq.
Das Kraftwerk wird durch Wasser in Bewegung gesetzt.
Zavod su vasitəsilə işə salınır.
Der Kranke wurde vom Arzt behandelt.
Xəstə həkim tərəfindən müayinə olunur.*
- i) səbəb, məqsəd anlamı. Məsələn,
*Er zitterte vor Kälte. Er tat es aus Überzeugung.
O, soyuqdan əsirdi. O, bunu inanırdan etdi.
Kraft der Verordnung (der Verordnung zufolge, laut der Verordnung) ist der Stundenplan
geändert worden.
Qaydaya əsasən dərs planı dəyişdirilmişdi.
Um die Kinder willen wohnen wir im Sommer auf dem Lande.
Uşaqların xətrinə biz yayda kənddə yaşayırıq.
Wegen seiner Krankheit hat er viele Stunden versäumt.
Xəstəliyə görə o, çoxlu saat buraxmışdı.*
- j) tərz-i-hərəkət anlamı. Məsələn,
*Er spricht in Rätseln. Er ist außer Fassung.
O, tapmaca ilə danışır.
E. Şendels qeyd edir ki, frazioloji söz birləşmələrində sözlülər donmuş şəkildədirlər.
Məsələn,
jmdn. aufs Haupt schlagen
kiminsə başına vurmaq
zu Fuß gehen
piyada getmək
zu Bett gehen*

yatmağa getmək
außer Rand und Band sein
tam enerjili olmaq
sein Schäfchen ins Trockene bringen
öz xeyri üçün çalışmaq və s.

K. Bünting və V. Ayxler sözlərinin mənşəyi məsələsinə toxunarkən qeyd edirlər ki, ilk sözləri yer zərflərindən əmələ gəlmişdir - *ab, an, aus, auf, bei, bis, durch, hinter, mit, nach, über, um, unter, von, vor, zu* və s. Onlar həm sözləri, həm də zərf kimi işləyə bilirlər (2; səh.148). Məsələn,

1) zərf: *Die Zeitschrift liegt unten im Regal.*

Jurnal rəfdə aşağıdadır.

2) sözləri: *Sie liegt unter dem Buch.*

O, kitabın altındadır.

3) zərf: *Der Besen ist hinten im Abstellraum.*

Süpürgə arxadada çulandadır.

4) sözləri: *Er ist hinter dem Staubsauger.*

O, tozsoranın arxasındadır.

Sonralar bu yer zərfləri zaman ifadə edən sözləri kimi işlənməyə başladılar - *ab, an, auf, aus, bei, bis, gegen, hinter, in, innerhalb, mit, nach, über, um, unter, von, vor, zu* və *zwischen*. Yalnız bundan sonra yer və zaman ifadə edən sözləri əlavə məntiqi əlaqənin ifadəsi üçün işləndilər. Məsələn, *vor* sözləri yer və zaman münasibəti ilə yanaşı səbəb əlaqəsi də ifadə edir:

5) *Mein Auto steht vor dem LKW* (yer).

Mənim avtomobilim yük maşının qarşısında dayanır.

6) *Wir haben vor zwanzig Minuten gegessen* (zaman).

Biz 20 dəqiqə əvvəl yemişik.

7) *Ihre Kinder kreischten vor Vergnügen.* (səbəb = *Sie kreischten, weil sie vergnügt waren*)

Sizin uşaqlarınız sevincdən ucadan qışqırırlar.

Beləliklə, yuxarıdakı fikirləri təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlirik ki, alman dilində sözləri mühüm köməkçi sözlərdən biri olmaqla, müxtəlif mənalarda işlənilir.

Ədəbiyyat:

1. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. Moskau: Просвещение, 1986, 336 S.
2. Bünting, K.D./ Eichler W. Deutsche Grammatik: Form, Leistung und Gebrauch der Gegenwartssprache. 6. Auflage. Weinheim: Beltz Athenäum Verlag, 1996, 313 S.
3. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 5..völlig neu bearb. u. erw. Aufl. - Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverl., 1995, 864 S.
4. Engel U. Deutsche Grammatik. Iudicium, München, 2004, 485 S.
5. Griesbach H. Neue deutsche Grammatik. Berlin: Langenscheidt KG, 1986, 424 S.
6. Helbig, G./ Buscha J. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Berlin, München, Wien, Zürich, New York: Langenscheidt, 2001, 654 S.
7. Hentschel E., Weydt H. Handbuch der deutschen Grammatik. 4., völlig neu bearbeitete Auflage. de Gruyter Studienbuch, Walter de Gruyter GmbH&Co, Berlin, 2013, 472 S.
8. Schendels E. Deutsche Grammatik. Moskau: 1988, 400 S.
9. Sommerfeldt K.E., Starke G. Einführung in die Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 3. Neu bearbeitete Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1998, 316 S.
10. Зиндер Л.Р./ Строева Т.В. Современный немецкий язык. Москва: 1957, 362 стр.

Use of prepositions in German (Summary)

In this article, we explore the level of research on prepositions in German. Therefore, in this article we have analyzed the views of different linguists. A preposition is a part of speech that links words in a sentence. We found out that in German, prepositions are used in different senses. In German, this part of speech plays an important role in the construction of sentences, connects words or groups of words, indicate place, cause, time, belonging, manner of action, direction of movement.

Аббасова Л.

Употребление предлогов в немецком языке (Резюме)

В этой статье мы исследуем уровень исследований предлогов в немецком языке. Поэтому в этой статье мы проанализировали точки зрения различных лингвистов. Предлог — часть речи, которая связывает слова в предложении. Мы выяснили, что в немецком языке предлоги используются в разных смыслах. В немецком эта часть речи играет важную роль в построении предложений, связывает слова или их группы, указывают на место, причину, время, принадлежность, образ действия, направление движения.

Rəyçi: dos. İ.Heybatov

ABBASOVA LEYLA
Azərbaycan Dillər Universiteti
leylaabbasova.9900@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏ POSTPOZİSİYADA İŞLƏNƏN SÖZÖNÜLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: köməkçi nitq hissələri, sözönülər, leksik məna, aid olduqları sözdən sonra işlənən sözönülər

Key words: structural parts of speech, prepositions, lexical meaning, postpositions

Ключевые слова: служебные части речи, предлоги, лексическое значение, послелог

Cümlə üzvləri arasında qrammatik və semantik münasibətlərin ifadəsinə xidmət etməsi ilə seçilən sözönülər alman dili qrammatik quruluşunda mühüm yer tuturlar və sintaktik münasibətlərdə əhəmiyyətli tərəf kimi çıxış edirlər. Adından da görüldüyü kimi sözönülər aid olduqları sözdən əvvəl işlənirlər. Lakin sözönülərin kiçik qrupu var ki, onların bəzisi aid olduqları sözdən həm əvvəl, həm də sonra, bəziləri isə təkə aid olduqları sözdən sonra işlənirlər. Biz bu məqaləmizdə, aid olduqları sözdən sonra işlənən sözönülərin semantik xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışmışıq.

Alman dilində aid olduqları sözdən sonra işlənən sözönüləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar (2, səh. 375-390; 3, səh. 691-707; 6, səh. 248-257; 11; 12;13):

- **betreffend**

Betreffend sözünü Duden lüğətinə əsasən “uyğun, toxunan, dəxli olan həmin” mənasında işlənir və təsirlik halı tələb edir. Məsələn,

Betreffend das Betriebssystem habe ich noch eine Frage.

Əməliyyat sistemi ilə əlaqədar mənim bir sualım da var.

Betreffend sözünü həmçinin aid olduğu sözdən sonra da işləyə bilər. Məsələn,

Ich habe noch eine Frage das Betriebssystem betreffend.

*Mənim əməliyyat sistemi ilə əlaqədar bir sualım da var.
Die Farbe der Bettbezüge betreffend waren sie sich nicht einig.
Onlar yataq örtükləri ilə bağlı eyni bir fikirdə deyildilər.*

- **durch**
Durch sözünü vasitəçini, vasitəsini, aləti və ya səbəbi ifadə edir. Məsələn,
*Er wurde durch einen Boten benachrichtigt.
O, elçi vasitəsilə xəbardar edildi.
Das Haus wurde durch Feuer zerstört.
Ev alov tərəfindən dağıldı.
Durch seinen starken Willen kann er sich ohne fremde Hilfe wieder bewegen.
Güclü iradəsi vasitəsilə o, başqasının köməyi olmadan yenidən hərəkət edə bilir.
Zaman anlamında işləyərkən *durch* sözünü kəsilməz bir davamlılığı ifadə edir və aid olduğu isimdən sonra gələn *hindurch* ilə işlənir. Məsələn,
*Die ganze Nacht hindurch habe ich keinen Schlaf finden können.
Bütün gecə boyu mən yata bilmədim.
Die ganze Zeit, die ganze Woche, den ganzen Monat, den ganzen Sommer hindurch hat es kein einziges Mal geregnet.
Bürün zaman, həftə, ay, yay boyunca bir dəfə də yağış yağmadı.**
- **entgegen**
Entgegen yünlük halı tələb etməklə bütün almandilli məkanda “əleyhinə, ziddinə olaraq” anlamında işlədilir. Nadir hallarda *entgegen* yiyəlik hal ilə bağlı olur və bu Duden qrammatikasına uyğun olaraq mümkün olur və standart alman dilinin variant qrammatikası tərəfindən dəstəklənir. Belə ki, bütün regionlarda
entgegen+yönlük hal birmənalı şəkildə *entgegen* + *yyəlik hal* variantından daha əvvəldir, ancaq hər iki variant praktika işlənir. Məsələn,
*Yönlük hal ilə - Entgegen allen Erwartungen sind die Aktienkurse im vergangenen Jahr gestiegen.
Bütün gözləntilərin əksinə olaraq aksiya kursları keçən ildə qalxmışdı.
Donald Trump tritt entgegen anderslautenden Meldungen nicht als Präsident der USA zurück.
Donald Tramp başqa cür səslənən fikirlərin əksinə olaraq ABŞ prezidenti postundan getmir.
Yiyəlik hal ilə - Entgegen aller Erwartungen sind die Aktienkurse im vergangenen Jahr gestiegen.
Bütün gözləntilərin əksinə olaraq aksiya kursları keçən ildə qalxmışdı.
Donald Trump tritt entgegen anderslautender Meldungen nicht als Präsident der USA zurück.
Donald Tramp başqa cür səslənən fikirlərin əksinə olaraq ABŞ prezidenti postundan getmir.
Entgegen həmçinin aid olduğu sözdən sonra da işləyə bilər, ancaq *entgegen* nadir hallarda aid olduğu isimdən sonra işlənir. Məsələn,
*Deinen Behauptungen entgegen darf die Präposition «entgegen» mit Dativ oder Genitiv verbunden werden.
Sənin təsdiqlərinin əksinə olaraq “entgegen” sözünü yönlek və yaxud yiyəlik hal ilə işləyə bilər.
Der Anweisung meines Chefs entgegen habe ich meine Arbeit heute nicht erledigt.
Müdürlüyümün göstərişinin əksinə olaraq mən işimi bu gün tamamlamadım.**
- **entlang**
Entlang sözünü alman dilində “boyunca, uzununa” anlamında işlənir. Əgər *entlang* sözünü isimdən sonra işləyərsə, onda o, təsirlik halı, bəzi hallarda isə yönlük halı, isimdən əvvəl işləndikdə isə bir qayda olaraq yönlük halı, bəzi hallarda isə yiyəlik halı tələb edir. Məsələn,
(İsimdən sonra işləndikdə:) *Den Fluß entlang standen Bäume.... ging er den Balkon entlang weiter (Th. Mann).
Çay boyunca ağaclar var idi ... balkon boyunca o, yoluna davam etdi.*

(bəzi hallarda yönlük hal): ... *die dem blitzenden Strom- und Meerufer entlang aus der Hauptstadt hinausführte nach Belem (R. Schneider).*

İldırım çaxan çay və dəniz sahili boyunca, paytaxtdan Belemə aparan ...

(isimdən əvvəl işləndikdə:) *entlang dem Wall.*

Divar boyunca

Entlang den Hecken standen Neugierige.

Çəpər boyunca hər şeylə maraqlanan insanlar dayanmışdı.

(bəzi hallarda yiyəlik hal):

...entlang des Stacheldrahts (Mannheimer Morgen).

Tikanlı məftillər boyunca

Zərf funskiyasında *entlang am Ufer entlang (sahil boyunca)* kimi birləşmələrdə işlənir.

- **entsprechend**

Die Präposition *Entsprechend* sözünü yönlük halı tələb edir və “müvafiq, uyğun” anlamında işlədilir. Məsələn,

Die Masterarbeit wurde entsprechend den Vorgaben der Universität erstellt.

Magister işi universitetin tələblərinə uyğun olaraq tərtib edilmişdi.

Entsprechend unserem Telefongespräch erhalten Sie hiermit meine Offerte.

Bizim telefon danışığına uyğun olaraq Siz burada mənim təklifimi alırsınız.

Entsprechend sözünü həmçinin aid olduğu sözdən sonra da işləyə bilər. Məsələn,

Die Masterarbeit wurde den Vorgaben entsprechend erstellt.

Magister işi universitetin tələblərinə uyğun olaraq tərtib edilmişdi.

Unserem Telefon entsprechend erhalten Sie hiermit meine Offerte.

Bizim telefon danışığına uyğun olaraq Siz burada mənim təklifimi alırsınız.

- **gegenüber**

Gegenüber “qarşıda, üzbəüzdə, münasibətdə, müqayisədə” anlamında işlənməklə standart dildə yönlük halı tələb edir. Bu sözünün sinonimi bu anlamda köhnəlmiş forma olan “vis-a-vis” kimi işlənilə bilər. Məsələn,

Gegenüber dem Fussballstadion hat es einen grossen Parkplatz.

Futbol stadionu ilə üzbəüz böyük bir avtodayanacaq var.

Digər bir anlamda *gegenüber* “bir şəxsə/əşyaya münasibətdə” işləyə bilər. Məsələn,

Dein Sohn hat sich gegenüber seinem Lehrer unanständig verhalten.

Sənin oğlun müəlliminə münasibətdə mədəniyyətsiz davranmışdır.

Son olaraq *gegenüber* “müqayisədə” anlamında da işlədilir. Məsələn,

Der Goldpreis ist gegenüber dem Vorjahr um 10 Prozent gestiegen.

Qızılın qiyməti keçən il ilə müqayisədə 10 faiz qalxmışdır.

Gegenüber sözünü həmçinin aid olduğu sözdən sonra da işləyə bilər. Məsələn,

Er hat sich mir gegenüber unanständig benommen.

O, özünü mənə qarşı mədəniyyətsiz aparıb.

Der Busstation gegenüber stand ein Polizist.

Avtobus stansiyası ilə üzbəüz polis nəfəri dayanmışdı.

Gegenüber sözünü bəzi feillərlə birləşə bilər, yəni *gegenüberstehen*, *gegenübersitzen*, *gegenüberliegen* və s. Bu zaman onların ayrı və yaxud bitişik yazılması məsələsi ortaya çıxır.

- **gemäss**

Gemäss sözünü “uyğun olaraq, münasib olaraq, görə” anlamında işlənməklə, yönlük halı tələb edir. Məsələn,

Gemäss deinem Wunsch erkläre ich dir, wie man eine Rechnung schreibt.

Sənin arzuna uyğun olaraq mən sənə izah edirəm ki, hesabı necə yazırlar.

Ein neues Schulhaus wurde gemäss den Vorstellungen der Eltern gebaut.

Yeni məktəb binası valideynlərin təsəvvürlərinə uyğun olaraq tikildi.

Gemäss sözünü həmçinin aid olduğu sözdən sonra da işləyə bilər. Məsələn,

Die Hochzeit fand dem Wunsch der Braut gemäss am Meer statt.

Toy gəlinin arzusuna müvafiq olaraq dəniz kənarında baş tutdu.

Der Schiedsrichter entschied dem Reglement der FIFA gemäss auf Penalty.

Hakim FİFAnın reqlamentinə uyğun olaraq 11 metrlik cərimə zərbəsinə qərar verdi.

- **halber**

Halber sözünü “üçün, xatirinə, məqsədlə, görə, səbəbdən” mənasında işlənməklə yiyəlik halı tələb edir. Bu sözünü aid olduğu sözdən sonra işlənir. Məsələn,

Aber das Gesamtsystem hat ganz besondere Stellen, bei denen man der Liberalisierung halber nicht spielen sollte.

Ancaq bütün sistemin təməmilə xüsusi jərləri var ki, burada liberallaşma xatirinə oynamamalıdır.

- **lang**

Lang sözünü “boyunca” anlamında işlənməklə “*entlang*” sözünə sinonim ola bilər. Bu sözünü təsirlik halı tələb etməklə, aid olduğu sözdən sonra işlənir. Məsələn,

Ich glaube, wir müssen diese Straße lang, um zum Bahnhof zu kommen

Mən düşünürəm ki, vağzala çatmaq üçün, bu küçə boyunca getməliyik.

- **nahe**

Nahe sözünü “yaxınlığında, yanında, ətrafında” anlamında işlənməklə yünlük halı tələb edir. Bu sözünü aid olduğu sözdən həm əvvəl, həm də sonra işlənə bilər. Məsələn,

nahe dem Fluss (çay yaxınlığında), dem Weinen nahe (ağlama yaxın)

- **wegen**

Wegen sözünü „üçün, görə, üzündən“ anlamında işlənərək yiyəlik halı tələb edir. Məsələn,

Wegen des Staus auf der Autobahn kam er zu spät zur Arbeit.

Avtobanda tıxaca görə o, işə gec gəldi.

Wegen seines Umzugs nach Hamburg führte er fortan eine Fernbeziehung.

Hamburqa köçməsinə görə o, indidən uzaqdan olan münasibətdə idi.

Wegen sözünü həm aid olduğu sözdən əvvəl həm də sonra işlənə bilər. Məsələn,

Die Wanderung konnte wegen des schlechten Wetters nicht durchgeführt werden.

Gəzinti pis havaya görə həyata keçirilə bilmədi.

Die Wanderung konnte des schlechten Wetters wegen nicht durchgeführt werden.

Gəzinti pis havaya görə həyata keçirilə bilmədi.

zufolge, zu(un)gunsten

Zufolge sözünü Duden qrammatikasına görə “nəticəsində, səbəbilə, uyğun olaraq, görə, əsasən” mənasında işlənməklə yönlük və yaxud yiyəlik halı tələb edir. Hansı halın işlənməsi *zufolge* sözünün cümlədəki yerindən, yəni *zufolge* aid olduğu sözdən əvvəl və yaxud sonra işlənməsindən asılıdır.

Seinem Wunsch zufolge wurde die Feier verschoben.

Onun arzusuna görə bayram təxirə salındı.

İsim *zufolge*, *zugunsten* und *zuungunsten* sözünüldəndən əvvəl işlənersə, onda bu sözünüldəndən yiyəlik halı ,sonra işlənersə yönlük halı tələb edirlər.

Zufolge seines Wunsches/Seinem Wunsche zufolge fuhren wir einen Tag später.

Arzusuna görə biz bir gün sonra getdik.

- **zuliebe**

Zuliebe sözünü “xatirinə” anlamında işlənməklə, yönlük halı tələb edir. Bu sözünü aid olduğu sözdən sonra işlənir. Məsələn,

Das habe ich doch dir zuliebe getan!

Bunu mən sənə xatirinə etmişdim!

Sie hat ihrer Karriere zuliebe auf Kinder verzichtet.

O, özünün karyerası xatirinə uşaqlarından imtina etmişdi.

- **zuwider**

Zuwider bağlayıcısı “əksinə, ziddinə” anlamında işlənməklə yönlük halı tələb edir. Bu sözünü aid olduğu sözdən sonra işlənir. Məsələn,

der Vernunft zuwider eine falsche Entscheidung treffen

Düşüncənin əksinə olaraq səhv qərar vermək

Beləliklə, biz bu məqaləmizdə alman dili qrammatikasına aid kitablarından və eyni zamanda alman dili üzrə tanınmış lüğətlərdən istifadə etməklə, alman dilində aid olduğu sözdən sonra işlənən işlənən sözünülərin semantik xüsusiyyətlərini araşdırmağa cəhd etdik. Biz bu məqaləmizdə bu sözünülərin siyahısını təqdim etmişik. Göründüyü kimi alman dilində aid olduğu sözdən sonra işlənən sözünülərin sayı, aid olduğu sözdən əvvəl işlənən sözünülərin sayına nisbətən o qədər də çox deyildir. Onlardan əksəriyyəti alman dilində hətta iki mövqedə, yəni aid olduğu sözdən əvvəl və sonra işlənir.

Ədəbiyyat:

1. Bünting, K.D./ Eichler W. Deutsche Grammatik: Form, Leistung und Gebrauch der Gegenwartssprache. 6. Auflage. Weinheim: Beltz Athenäum Verlag, 1996, 313 S.
2. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 5.völlig neu bearb. u. erw. Aufl. -Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverl., 1995, 864 S.
3. Engel U. Deutsche Grammatik. 3. korrigierte Auflage, Gross, Heidelberg, 1996, 885 S.
4. Griesbach H. Neue deutsche Grammatik. Berlin: Langenscheidt KG, 1986, 424 S.
5. Helbig, G./ Buscha J. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Berlin, München, Wien, Zürich, New York: Langenscheidt, 2001, 654 S.
6. Hentschel E., Weydt H. Handbuch der deutschen Grammatik. 4., völlig neu bearbeitete Auflage. de Gruyter Studienbuch, Walter de Gruyter GmbH&Co, Berlin, 2013, 472 S.
7. Schendels E. Deutsche Grammatik. Moskau, 1988, 400 S.
8. Sommerfeldt K.E., Starke G. Einführung in die Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 3. Neu bearbeitete Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1998, 316 S.
9. Deutsches Universalwörterbuch. Herausgegeben von Dudenredaktion. Mannheim-Leipzig- Wien- Zürich: Dudenverlag, 2003.
10. Langenscheidts Großwörterbuch. Herausgegeben von D.Götz, G.Haensch, H.Wellmann. Berlin – München – Wien – Zürich – New York: Langenscheidt KG, 2003.
11. <https://de.langenscheidt.com/>
12. <https://de.pons.com/>
13. <https://de-academic.com/>

Abbasova L.

Semantic properties of postpositions in the German language

(Summary)

A preposition is a short word, or group of words, which links a noun phrase to the remainder of a sentence. More specifically, a preposition will typically describe a movement or direction, a location or position, or some other relationship between the object and the rest of the sentence. In this article we try to examine the semantic properties of postpositions in the German language. For this we have used different grammar books and dictionaries.

Аббасова Л.

Семантические свойства послелогов в немецком языке

(Резюме)

Предлогом является короткое слово, или группа слов, которая связывает существительное словосочетание с остальной частью предложения. Более конкретно, предлог обычно описывает движение или направление, местоположение или положение или некоторую другую взаимосвязь между объектом и остальной частью предложения. В этой статье мы пытаемся изучить семантические свойства послелогов в немецком языке. Для этого мы использовали различные грамматические книги и словари.

Rayçi: dos. İ.Heybatov

METAFORANIN MƏCAZLAR SİSTEMİNDƏ YERİ

Açar sözlər: metafora, konseptual metafora.

Key words: metaphor, conceptual metaphor.

Ключевые слова: метафора, концептуальная метафора.

Metaforanın tədqiqi iki min ildən artıq bir dövrü əhatə edir və öz başlanğıcını Platon və Aristoteldən götürür. Metaforanın çiçəklənmə dövrü ritorika və poetika çərçivəsində öyrənilməsi antik zamanlara təsadüf edir. Metaforanın öyrənilməsi çox qədim zamanlara dayanır- Aristotel dövrünə qədər təsadüf edir, həmin zamanlarda onun sayəsində metafora aşkar edilmiş və XX əsrdə öz inkişafını tapmışdır – “Metafora dilin kommunikativ, nominativ və idrak edilməsi məqsədi üçün lazım olan ayrılmaz bir vasitəsidir”. Bu nöqtəyi nəzər Lomonosov nöqtəyi nəzərinə tam əksdir, onun verdiyi tərifə əsasən metafora, ilk növbədə - nitqin bəzək vasitəsidir. “Metafora” anlayışının təhlilinə gəldikdə isə, müxtəlif mənbələr bu anlayışı müxtəlif cür izah edir.

Aristotelə görə ənənəvi metafora nəzəriyyəsi ilk növbədə metaforaların şeirdə və ya ritorik nitqlərdə istifadəsindən bəhs edir. Bundan əlavə, Aristotel metafora anlayışını bu gün təsnif edildiyindən daha geniş qəbul edir. Aristotelə görə, məcazlardan istifadə ritorika sənətidir, “çünki yaxşı metaforalar yaratmaq oxşarlıqları tanımaq deməkdir” [1, S. 94].

Linqvistik terminlər lüğəti metafora anlayışını aşağıdakı şəkildə izah edir: “Metafora- abstrakt anlayışın qısaldılmış müqayisə və yaxud daha çox əvəzlənmə yolu ilə köçürülməsi kimi baxılan ifadə vasitəsidir” [8, S. 155].

Rus dilinin müasir izahlı lüğətində metafora anlayışı “Analogiya, müqayisə və yaxud oxşarlıq əsasında əşya və yaxud hadisələrin müəyyən olunması üçün sözlərin və ifadələrin məcazi mənada istifadə edilməsində öz əksini tapan idiomalar” kimi tədqiq edilir [7, S. 362].

Lakin ən yeni ensiklopedik lüğətdə metafora “xüsusi ekspressivliklə fərqlənən bir əşyanın (hadisənin) xüsusiyyətlərinin ümumi oxşar əlamətlər (“dalğaların söhbəti”, “əzələ şırımları”) əsasında və yaxud kontrast üzrə digər əşyaların (hadisələrin) üzərinə köçürülməsi kimi sayılan ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

Metaforanı linqvistikada müasir istiqamətlər mövqeyindən, xüsusən də, koqnitiv yanaşma nöqtəyi nəzərindən tədqiq etsək, o zaman metafora dünyanın öyrənilməsi, strukturlaşdırılması və izahı vasitəsi kimi çıxış edən əsas mental əməliyyat sayılır. İnsan öz fikirlərini metafora vasitəsi ilə nəinki ifadə edir, həmçinin, yaşadığı ətraf mühiti yaradır. İnsan düşüncəsi prosesi öz-özlüyündə əhəmiyyətli dərəcədə metaforikdir: “İnsanın idrak sistemi metaforik olaraq sıralanır və müəyyən olunur. Dilin ifadə vasitəsi olan metaforalar məhz insanın idrak sistemində mövcud olduqları üçün mümkün sayılırlar” [6, S. 49].

Qədim ritorikada metafora yad sözün köçürülməsi kimi izah edilir. Burada metafora nitqin “bəzəyi” sayılır. Fikirlərə təsir etmək üçün işlədilir və dili təsirli edir. Məhz buna görə də antik dövrdə metaforik nitq mühüm rol oynamışdır. 17-ci əsrin rəasionalist fəlsəfəsində metafora yalnız üslub vasitəsi kimi şərh edilir və fəlsəfədə və elmdə dilin metaforik istifadəsi dəyərsizləşir. İvor Armstrong Riçards metaforologiya üzərində təsirli bir iş gördü. O, mənalı sözlərin sabit olmadığını və kontekstdən kontekstə dəyişdiyini söyləməklə başlayır. Maks Blek Riçardın nəzəriyyəsinə genişləndirir. Onun fikrincə, metaforalar bizə “bir anlayışı digərinin perspektivindən görməyə” imkan verir. Sözü mənası onun necə işlədildiyindən asılıdır, yəni eyni ifadə kontekstdən asılı olaraq metaforik ola da bilər, olmaya da bilər. M.Blek metaforaların təkcə üslub dekorasiyası rolunu oynamadığını bildirir. Onlar oxucunun hisslərinə təsir edir, yeni şeyləri anlamağa kömək edir. Metaforalar vasitəsilə biz bir anlayışı digərinin prizmasından görə bilərik [2, S. 43]. Riçardsın

Aristotelə əsaslanan qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsi Blekin filtr nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etmişdir. Riçards 1936-cı ildə metaforanı “dilin geniş prinsipi” kimi nəzərdən keçirdi və bunu fikrin metaforik xarakteri ilə əsaslandırıldı: “Təfəkkür metaforikdir və müqayisəli şəkildə davam edir; buradan dilin metaforaları yaranır [4, S. 52]. Riçards metaforanın komponentlərini ayırd edə bilmək üçün əsas mövzu üçün mövzu termini və ikinci dərəcəli mövzu üçün vasitə terminləri təqdim etmişdir. Onun əvəz etmə nəzəriyyəsinə zidd olan qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsi nəzərdə tutur ki, sinoptik təfəkkür - müxtəlif məlumatları qısaldılmış formada ümumiləşdirir - insanlara obyekt və daşıyıcı terminləri bir araya gətirərək ümumi xüsusiyyətləri tapmaq və icad etmək imkanı yaradır. Buna görə də metafora “ilk növbədə düşüncələrin mübadiləsi və əlaqəsi, kontekstlər arasında əməliyyat kimi görünür.” Blekin filtr nəzəriyyəsi Riçardın düşüncələrinə əsaslanır. Burada Blek əsas subyektin ikinci dərəcəli subyekt tərəfindən necə fərqli işıqda tutula biləcəyini izah edir: “Məcəzi deyim əsas subyektə nəzərdə tutulan kontekstdə olan və predikatlar kimi yerləşdirilən “assosiativ təsirlər” toplusunu “proyeksiya etməklə” işləyir. Riçards kimi Blek də fərz edir ki, insan sinoptik təfəkkürü obyekt və daşıyıcı terminlərin birləşməsində ümumi cəhətləri kəşf edir. O, onları implikasiya kontekstləri adlandırır. Onlar təsvir olunmayan, lakin əvvəlcə metafora ilə yaradılan oxşarlıqlara əsaslanır.

Metaforanın yuxarıda göstərilən təriflərini təhlil edən zaman, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bir çox mənbələr metaforanı bir əşyanın adının digər əşyaya tətbiq edilməsinin yolu ilə həyata keçirilən gizli müqayisə vasitəsi hesab edirlər və öz növbəsində ikinci əşyanın hər hansı bir vacib xüsusiyyətini meydana çıxardan bir ifadə vasitəsi kimi fərqləndirirlər. Hər hansı bir hərfi fikir irəli sürüldə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, metafora əşyaya olan müəyyən baxış nöqtəsini doğurur və yaxud düşünür, lakin onu, yəni bu fikri açmır.

Metafora sosial, emosional və ya estetik təsirlərə nail olmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, insanlar şirlərlə və ya siçanlar ilə əlaqələndirilə bilər və onların sosial statusu müvafiq olaraq yüksəldilə və ya aşağı salına bilər. Məsələn:

- „Der Chef ist ein zahnloser Tiger“.

Metafora oxşarlıq prinsipindən istifadə edir və məzmunca əlaqəsi olmayan oxşar hadisələr arasında seçilmiş və beləliklə qurulmuş əlaqəni formalaşdırır, bununla da onlar arasında məna köçürməsinə həyata keçirir. Məsələn,

- „Herkules ist so stark wie ein Löwe“ (Herkules şir kimi güclüdür.)- Burada "aslan"ın gücü "Herkules" qəhrəmanına ötürülür.

Metaforalar deyilənləri daha canlı etmək funksiyasına malikdir. Bu linqvistik obrazdır və ifadənin daha yaxşı başa düşülməsinə kömək etməklə yanaşı, dili və lüğəti zənginləşdirir və gözəlləşdirir. Metaforalar linqvistik obraz yaradır. Linqvistik semantika başqa məsələlərlə yanaşı, metaforaların semantik məzmununa görə nə dərəcədə başa düşülməli olduğunu və ya ifadənin istifadəsinin pragmatik xüsusiyyətlərinin və kontekstin mənasını müəyyən edib-etməməsi ilə məşğul olur. Bu linqvistik təsvirlər iki obyekt və ya anlayış arasındakı oxşarlıq əlaqəsinə əsaslanır, yəni eyni və ya oxşar məna xüsusiyyətlərinə görə təyinat ötürülür.

- „Der Himmel weint.“

Metafora ədəbiyyatda ən mühüm üslub vasitələrindən biridir və buna görə də tez-tez məktəbdə ilk ritorik vasitə kimi öyrədilir. Çoxsaylı mətnlərdə, şeirlərdə və həmçinin gündəlik dildə istifadə olunur. Ümumiyyətlə, metafora çoxşəkilli məzmunlu linqvistik ifadədir. Müəyyən bir söz həqiqi məna kontekstindən ayrılır və birbaşa əlaqə olmadan digərinə daxil edilir. Məcəzin köməyi ilə müəyyən cəhət baxımından şərh oluna bilən və bununla da məna kəsb edən obraz yaradılır.

Metaforalar yalnız bir sözdən deyil, həm də bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Misal olaraq, “kiminsə qəlbini qırmaq (jemandem das Herz brechen)”, bu metafora uzun zamandır gündəlik dildə metafora kimi qəbul edilmədən istifadə olunur. Burada ürək ancaq məcazi mənada qırılır, əslində yox. Cümlə məntiqi olaraq bizə güvənən insanı incitdiyimizi bildirir. Bəzi metaforalar indi ölü metafora hesab olunur, çünki onların metaforik xarakteri əsrlər boyu itirilib və onlar müstəqil və tam formalaşmış sözlər kimi görünür, məsələn, “masanın ayağı (Tischbein)”. Gündəlik dildə istifadə olunan bəzi metafora nümunələrinə baxaq:

- “Rosarote Brille“- bu metafora üsbət qavrayışa malik olan insanları ifadə edir, yəni, kimsə vəziyyəti çox müsbət qiymətləndirir və bəlkə də onu indi olduğundan daha gözəl edir.
- “Die Nadel im Heuhaufen suchen“- burada ümitsiz görünən bir axtarış izah olunur.
- “Tropfen auf dem heißen Stein“- bu metafora kiçik bir məbləği və ya qısa bir müddəti təsvir etmək üçün istifadə olunur.
- “Aus allen Wolken fallen“- bu metafora heyrət və ya təəccübü ifadə edir.
- “Mit allen Wassern gewaschen sein“- bu metafora məqsədinə çatmaq üçün lazım olan bütün vasitələrdən istifadə edəcək birini təsvir edir.
- Warteschlange- burada ilana oxşayan insan yığılmağı heyvanlar aləmində rastlaşdığımız ilanla müqayisə edilir. Məsələn: Wir müssen uns beeilen, da ist eine lange Warteschlange (Tələsməliyik, uzun növbə var).

Metafora uzun tədqiqat tarixinə malikdir. Fəlsəfi və nəzəri refleksiya obyektini kimi, metafora hələ antik dövrdə ayrılmağa başlayıb, o zamanlardan başlayaraq nəzəri biliklər daima dilin və insan şüurunun bu fenomeninin dərk edilməsinə qayıdır. Dilçiliyin hər bir istiqaməti özünün metafora anlayışını, onun funksiyalarının təsnifatını, yeni araşdırılma metodikalarını təklif edir. Dil faktlarının yeni antroposentrik paradigmaya köçürülməsi metaforik planın vahidlərinin yeni tədqiqat yollarını şərtləndirib, metafora konseptual sistemin öyrənilməsində açar anlayışlardan biri olmağa başlayıb, bu da hazırkı tədqiqatın aktuallığını müəyyən edir. Çünki metafora tədqiqatının koqnitiv paradigmasında “ bu struktur, psixolinqvistik və yaxud hər hansı digər paradigmada olan metaforadan daha artıq bir anlayışdır”. Konseptual metafora nəzəriyyəsinin əsas müddələrinin ümumiləşdirməsinin və onun yaranması üçün əsas, baza şərtlərinin müəyyən edilməsinin vacibliyi mövcuddur.

Antik dövrdən başlayaraq, daha erkən nəzəriyyələr, metaforanı əsasən dil forması nöqtəyi nəzərindən tədqiq edirdilər (adın ona xas olmayan predmetə, obyektə köçürülməsi) və onu nitqin bəzək vasitəsi və dilin poetik funksiyalarının reallaşdırılmasının vasitələri kimi şərh edirdilər, yəni metafora sözlə əlaqəli və bağlı olan, lakin fikir və mental əməliyyatlarla bağlı olmayan dil hadisəsi kimi öyrənilirdi.

Biz metaforalardan və onların təsirindən danışanda təbii olaraq ortaya çıxan ilk sual metaforaların tam olaraq hansı təsirə malik olmasıdır. Təəssüf ki, suala qəti cavab vermək mümkün deyil, çünki dil təsvirinin xüsusi növü və onun konteksti həmişə nəzərə alınmalıdır. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, metaforalar mürəkkəbliyi sadələşdirir və azaldır. Onlar mürəkkəb məsələləri daha müzakirə oluna bilən hala gətirirlər [3, S. 72]. Onlar tək-cə mənə kontekstlərini əvəz etmir, həm də yaradıcı şəkildə yenilərini yaradırlar.

Praqmatik yönümlü dilçilik metaforanı konseptual olaraq necə işlədiyi baxımından yox, danışan, deyim və alıcı tərəfindən müəyyən edilən ünsiyyət situasiyası daxilində funksiyası baxımından araşdırır və aşağıdakı fərziyyələrdən çıxış edir:

1. Metafor deyimlərin tərkib hissəsidir, onun kontekstdəki yeri və funksiyası araşdırılır. Qaydalar əsasında deyil, kontekstlə bağlı olaraq tanınır. Kommunikativ hissə nitq vəziyyətindən irəli gəlir.

2. Metafor mahiyyət baxımından araşdırılmamalı, hər bir halda yalnız konkret kontekst üçün izah oluna bilər. Metaforaların istifadəsini və onların izahını nəzərdən keçirərək, müvafiq kontekstlə əlaqəli mənaya gəlirik. Buna görə də hərtərəfli təsvir mümkün deyil.

3. Metaforanı aktual ifadə ilə əvəz etmək və ya ifadə etmək olmaz.

4. Metaforaların formalaşması şərti istifadə üsullarına əsaslanır, yeni istifadə kontekstində ilkin mənə saxlanılır və ya qismən saxlanılır.

5. Metaforik nitq kommunikativ proses kimi şüurlu şəkildə istifadə olunur və düşünülmüş qeyri-müəyyənliyi ehtiva edir. Danışanlar arasında qarşılıqlı əlaqə metafora ilə kontekst arasındakı uyğunsuzluq səbəbindən yaranan şərh prosesi vasitəsilə baş verir. Beləliklə, sözlərin qeyri-adi istifadəsi mənalı və aşkar bir ifadəni təmsil edir [5, S. 236].

Metaforanın təbiət-cə konseptual olması ideyası özü özlüyündə tamamilə yeni fikir sayılır. Konseptual metaforaya həsr edilmiş şərhədə, həmin fenomenin tarixinə ekskursiya təqdim edilmişdir, burada qeyd olunmuşdur ki, “obrazlı dilin detallı tədqiqatında (bir çox tədqiqatçılar

üçün onun yaradıcılığı yeni sayılacaqdır) bir obyektin hər hansı əlamətinin digər obyektə köçürülməsi zamanı, yəni metaforizasiyası zamanı, bu proses konseptual münasibətlər əsasında həyata keçirilir- tam qəti şəkildə və yaxud analogiyaya uyğun olaraq həyata keçirilir [9, S. 158].

Beləliklə, metafora vasitəsi ilə yeni məna əldə etmək və ifadə etmək imkanı barəsində müddəa ilkin olaraq dolayısı yolla ifadə olunmuşdur (Aristotelin, K. Lyuisin, F. Nitşenin, İ. Riçardsın və s. işləri), tədqiqat diqqətinin uzaq periferiyasında yerləşir və yalnızca nisbətən yaxın zamanlarda aparıcı rol oynamağa başladı, metaforada aydın olaraq “düşüncənin əsaslarının anlaşılmasının açarlarını və dünyanın nəinki milli- spesifik obrazının, həmçinin, onun universal obrazının yaradılmasını” dəqiq görməyə başladılar.

Ədəbiyyat:

1. Aristotel. Poetika: "Şərq-Qərb" Bakı, 2006, 118 S.
2. Frieling G. Untersuchungen Zur Theorie der Metapher. Das Metaphern-Verstehen Als Sprachlich-Kognitiver Verarbeitungsprozess. Rasch, 1996, 147 S.
3. Marcus H. Metaphern in der politischen Kommunikation. Eine Untersuchung der Weltbilder und Bilderwelten von CDU und SPD. Konstanz: Hartung-Gorre-Verlag, 1999, 240 S.
4. Richards, Ivor Armstrong: „Die Metapher.“ In: Anselm Haverkamp: Theorie der Metapher. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983, 502 S.
5. Werner Kügler: Zur Pragmatik der Metapher: Metaphernmodelle und historische Paradigmen. Frankfurt, Lang 1984. 245 S.
6. Lakoff J. Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980, 242 p.
7. Ефремова, Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка. Астрель, 2006, 1160 с.
8. Марузо, Жюль Словарь лингвистических терминов. Едиториал УРСС, 2004, 440 с.
9. Шабанова Е.Л. Концептуальная метафора: Направления в исследовании (обзор) // «Реферативный журнал. Языкознание», 1999, № 1, 176 С.

Farhadli S.

The place of metaphor in the system of tropes

(Summary)

Metaphor is used to achieve social, emotional, or aesthetic effects. Metaphor is one of the most important stylistic tools in literature and is therefore often taught as the first rhetorical tool in school. Metaphor uses the principle of similarity and forms a selected and thus established connection between similar events that are not related in content, and thus carries out the transfer of meaning between them.

Фархадли С.

Место метафоры в системе метафор

(Резюме)

Метафора используется для достижения социальных, эмоциональных или эстетических эффектов. Метафора является одним из наиболее важных стилистических инструментов в литературе, и поэтому ее часто преподают в качестве первого риторического инструмента в школе. Метафора использует принцип подобия и образует выделенную и тем самым установленную связь между сходными событиями, не связанными по содержанию, и тем самым осуществляет перенос смысла между ними.

Rayci: f.f.d., dos. S.Zeynalova

ALMAN DİLİNDƏ ONOMASTİK VASİTƏLƏRİN FORMALAŞMASININ SEMANTİK VƏ TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: onomastika, xüsusi adlar, toponimiya, antroponimiya.

Key words: onomastics, proper names, toponymy, anthroponymy.

Ключевые слова: ономастика, имена собственные, топонимия, антропонимия.

Adlar və ya xüsusi isimlər, dünyanın bütün dillərində insanları, insan qruplarını, ailələri, yerləri, dağları və çayları, heyvanları, həm də müəyyən əşyaları və qurğuları ifadə etmək üçün istifadə olunan xüsusi bir söz növü kimi başa düşülür. Xüsusi adların öyrənilməsi sadəcə dilçilik elminin maraq dairəsində olmamışdır. Ənənəvi filologiyadan başqa, bir çox elmlər də adların araşdırılması ilə məşğul olur. Bu isə adların bir obyekt sahəsi kimi, demək olar ki, sərhədsiz olduğunu sübut edir. Bu maraq filoloji və ya fəlsəfi, tarixi yaxud müasir, nəzəri-praktik baxımından hüquqi, siyasi, folklorist, dini ola bilər və bu hər bir halda tək bir dilə və ya bütöv bir dil ailəsinə aid edilir.

Yunan mənşəli olan onomastika termini, ad haqqında elm anlayışını bildirir. Bu termin yunan dilindəki “onomoziya” terminindən götürülmüşdür və “adla təyin edilmə” mənasını daşıyır. Ümumiyyətlə, hər iki termin, “onomastika” və “onomoziya”nın kökü yunan sözü olan “onoma”, yəni “ad” mənasını daşıyan sözdən götürülmüşdür [2, s. 23]. Dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı dilçiliyin bu şöbəsində öyrənilir və tədqiq olunur.

Onomastika termininin iki mənası var. Bu, xüsusi adların və xüsusi isimlərin özləri haqqında mürəkkəb elmi ifadə edir. Onomastika dilçilik elmi kimi xüsusi adların mahiyyətini, funksional xüsusiyyətlərini, yaranması, inkişafı və dilin bütün səviyyələri və ya pillələri ilə əlaqəsini, onomastika elminin özünün nəzəri və praktik əhəmiyyətini, eləcə də, onun digər elmlərlə əlaqələrini öyrənməklə məşğul olur [6, s. 531].

Onomastika elmlərin kəsişməsində yarandığı üçün tədqiqat mövzusunun həddindən artıq mürəkkəbliyi ilə seçilir. Onomastikada linqvistik komponent üstünlük təşkil edir, təkcə ona görə deyil ki, hər bir adın məlumatı linqvistik vasitələrdən istifadə edilərək alınır. Lakin onomastika yalnız linqvistik komponentlə məhdudlaşsaydı, onu xüsusi bir fənn kimi ayırmağa heç bir əsas olmazdı. Spesifiklik ondan ibarətdir ki, linqvistik mövzunun özü də etnoqrafik, tarixi, coğrafi, sosioloji, ədəbi komponentləri ehtiva edir ki, bu da dilçiyə adları çəkilən obyektlərin xüsusiyyətlərini və onların adlandırılması ilə bağlı əhəmətləri vurğulamağa kömək edir.

Həyatın və fəaliyyətin hər hansı bir sahəsində bizi əhatə edən adlar toplusu kimi onomastika üçün antroponimiya, toponimiya və onomastika lüğəti digər sektorları üçün kollektiv termin kimi istifadə olunur.

Antroponimika onomastikanın antroponimləri, insanların düzgün adlandırılmasını öyrənən bölməsidir: şəxsi adlar, ata adları (adı və ya ata tərəfindən başqa adlar), soyadlar, ümumi adlar, ləqəblər və təxəllüslər (fərdi və ya qrup), kriptonimlər (gizli adlar) [6, s. 532]. Ədəbi əsərlərin antroponimləri, folklorlarda, miflərdə və nağıllarda qəhrəmanların adları da öyrənilir. Antroponimika ümumi və kanonik şəxs adlarını, eləcə də, eyniadlı müxtəlif formaları fərqləndirir: ədəbi və dialekt, rəsmi və qeyri-rəsmi. Hər bir dövrdə hər bir etnik qrupun şəxs adlarının öz antroponimik reyestrinə malikdir.

Antroponim dil qanunlarına tabe olan və dilçilik üsulları ilə öyrənilən sözdür. Antroponim, xüsusən də şəxs adı bir çox başqa xüsusi adlardan (onimlərdən) obyektin fərdiləşməsi xarakteri ilə fərqlənir: nominasiyanın (şəxsin) hər bir obyektinin adı var [3, s. 98].

Onomastikanın ikinci bölməsi toponimikadır. Toponimika onomastikanın coğrafi adları (toponimləri), onların fəaliyyət göstərməsini, mənasını və mənşəyini, quruluşunu, yayılma arealını, inkişafını və zamanla dəyişməsinə öyrənən bölməsidir.

Obyektlərin ölçüsündən asılı olaraq toponimiyanın iki əsas pilləsi müəyyən edilir: 1) makrotoponimiya - iri təbii və ya texnogen obyektlərin və inzibati birliklərin adları; 2) mikrotoponimiya - kiçik coğrafi obyektlərin, xüsusən də yerli landşaftın fərdiləşdirilmiş adları.

Fonetik, morfoloji və semantik quruluşunun bütün mürəkkəbliyi ilə toponimik material, prinsipcə, rəsmiləşdirməyə imkan verir. Hər bir toponim müəyyən coğrafi obyektin adı kimi fəaliyyət göstərən söz (sadə, mürəkkəb, düzəltmə) və ya söz birləşməsidir. Beləliklə, toponim formallaşdırıla bilən möhkəm müəyyən edilmiş əlamətlərin cəminə malikdir: qrafik, struktur, semantik və coğrafi.

Toponimiyanın semantik əlamətləri toponimlərin əmələ gəlməsində iştirak edən leksemlərin leksik mənalarda özünü göstərir. Əgər toponimlərin strukturu, əsasən, dildaxili amillərlə bağlıdırsa, onların semantikasi da dildənkənar amillərdən xeyli asılıdır. Bunlara ətraf mühit (flora və faunası ilə landşaft) və insanın təsərrüfat fəaliyyəti, onun kosmoqonik ideyaları və estetik dəyərləri daxildir. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, toponimlərin semantikasi insanın tarixi dünyagörüşünü açır. Buna uyğun olaraq semantik prinsipə əsasən, bütün toponimləri iki qrupa bölmək məqsədəuyğundur: 1) obyektin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərini əks etdirən adlar; 2) insanın əməli fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan adlar.

Toponimikanın universal xassələrindən biri də, bir obyektin adını digərinə ötürmək qabiliyyətidir. Bir qayda olaraq, landşaft obyektlərinin adları xronoloji cəhətdən daha qədimdir; çox vaxt bu adlar öz sələfləri tərəfindən qalmışdır. Yaşayış məntəqələrinin adları bu məşhur orientirlərlə bağlıdır.

Adın köçürülməsi prosesi toponimin transformasiyasına gətirib çıxarır, baxmayaraq ki, ilk baxışda toponimdə struktur dəyişikliyi müşahidə olunmur. Mahiyyət etibarı ilə toponimin ilkin modeli pozulur. Fin-üqor dillərinin apelyativ səviyyədə, sonra isə toponimik səviyyədə əlavə olduğu bütün dövr ərzində formalaşan və fəaliyyət göstərən model fəaliyyətini dayandırır. Yeni obyektin mürəkkəb adında təyinedici, yəni obyektin adı yox olur.

Dildənkənar amil – adın köçürülməsi toponimin linqvistik – struktur modeli ilə toqquşur. Toponimika ilə bağlı material toplanarkən məlumat verənlərdən toponimin quruluşundan və semantikasından irəli gəlmirsə, toponimin mənşəyi haqqında məlumatların qeyd edilməsi son dərəcə vacibdir. Bu məlumat toponimin etimologiyasını və motivasiyasını aydınlaşdırmağa kömək edəcəkdir. Bundan əlavə, onlar birlikdə, xalq psixologiyasını iddiasız, çox vaxt sadələvh bir formada əks etdirirlər. Xalq etimologiyası xalqın ideyalarından, arzularından xəbər verir.

Yer adları təkcə obyektlərin əlaməti deyil, özünəməxsus obyektləri fərdiləşdirərək müəyyən edir. Onlar xalqın mədəniyyətinin, tarixinin möhürünü daşıyır, yaşayış mühitini, landşaftını, faunasını, florasını, iqlim xüsusiyyətlərini əks etdirir. Odur ki, toponimikanın tədqiqində toponimin xalq mədəniyyətinin tarixi sənədi və təzahürü kimi rolunu müəyyən etməklə yanaşı, coğrafi nomenklatura ilə landşaft xüsusiyyətləri arasında əlaqənin qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

L.A.Vvedenskaya və N.P.Kolesnikov xüsusi adların oxşar təsnifatını işləyib hazırladı. Beləliklə, onlar onomastikanı antroponimlərə, toponimlərə, oronimlərə, speleonimlərə (mağara, uçurum, quyu adları. Məsələn, Arzular quyusu), hidronimlərə, drionimlərə (meşə - şam meşəsi, bağ adları) bölməyi təklif etdilər. Bundan əlavə, Oikonimlər (qəsəbə adları. Məsələn, Sietl), urbanonimlər (şəhərdaxili obyektlərin adları: küçələr, meydanlar, zolaqlar, sahillər, prospektlər, abidələr, teatrlar, muzeylər, otellər və s. Məsələn, Hollivud Bulvarı, Maqnoliya küçəsi, Çin Teatrı), kosmonimlər və astronomlar, zoonimlər, xrononimlər, anemonimlər (Katrina qasırğası və ya Berta tayfunu kimi təbii fəlakətlərin xüsusi adları) [4, s. 8 – 12].

A.Bax yuxarıda sadalanan onomastik vahidlərlə yanaşı, hərəkətlərin (rəqslərin, oyunların) adlarını da fərqləndirmiş, düşüncələrin, ideyaların, ədəbi əsərlərin və s. adlarını, eləcə də musiqi motivlərinin və əsərlərinin adlarını təsnif etmişdir [1, s. 54]. A.Baxın təsnifatı A.V.Superanskayanın “Xüsusi adın ümumi nəzəriyyəsi” adlı əsərində ətraflı təqdim edilmişdir.

Onomastika insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələri ilə bağlıdır. İdentifikasiya və ya fərdiləşdirmə üçün hər yerdə vurğu tələb olunarsa, insan obyektini vurğulamaq üçün ən əlverişli üsul kimi öz adlarından istifadə edir.

Adlar və başlıqlar hər hansı bir dilin lüğətinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Şəxsi adlar mənsub olduqları ölkənin tarixini, dini inanclarını və mədəniyyətini özünəməxsus şəkildə əks etdirir.

Şəxsi adların ictimai-tarixi və linqvistik kateqoriya kimi yaranması və inkişafı bəşəriyyətin sosial-iqtisadi inkişafının əsas mərhələləri ilə sıx bağlıdır.

Bir çox xüsusi adlar müxtəlif dillər üçün çox vaxt eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan beynəlxalq lüğətin təbəqəsini təmsil edir. Onların xassələri və xüsusiyyətləri var ki, hansı dildə istifadə olunmasından asılı olmayaraq, əksər hallarda eyni qalır.

Xüsusi adın semantikasi ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. D.İ. Ermoloviç xüsusi adların linqvistik anlayışlarını şərti olaraq üç qrupa ayırır: 1) “fərqləndirici forma nəzəriyyəsi”; 2) “əvvəlki biliklər nəzəriyyəsi”; 3) “lingvistik fərdiləşdirmə nəzəriyyəsi” [4, s. 150].

Xüsusi ad iki şərt daxilində yeni, əlavə məlumatın daşıyıcısına çevrilə bilər: 1) əvvəlki kontekstlərin dəyərləri (lingvistik və ya ekstralingvistik) onda toplanırsa və 2) məndə oxucu üçün şərait yaradılsa, bu yeni semantik xüsusiyyətləri dərk etmək, xüsusi ad, adın hər bir konkret istifadəsinin mənasını açan assosiativ əlaqələr sistemi ilə xarakterizə olunur.

Xüsusi adlar elm tərəfindən müxtəlif aspektlərdə öyrənilən bir növ leksik-qrammatik kateqoriyadır.

Antroponimistlər antroponimin dil kateqoriyası kimi spesifikliyini, məna strukturunu, antroponimin semantikasının motivasiya dərəcəsini, antroponimlərin dildə və nitqdəki funksiyasını nəzərə alırlar. Müəllif antroponimlərin rəsmi və qeyri-rəsmi formalarını, onların üslub fərqi, rus dilində soyad və adların, ərazi və sosial dialektlərdə antroponimlərin əmələ gəlməsinin məhsuldar yollarını nəzərdən keçirir.

Onomastikanın predmeti kimi xüsusi adlar reallıqda ayrı-ayrı obyektlərin xüsusi təyinatlı adlandırılmasına xidmət edən və belə ixtisaslaşma nəticəsində məna, qrammatik tərtibatda bəzi xüsusiyyətlərə malik olan dil, nitq vahidləri (sözlər və əsaslandırılmış ifadələr) fəaliyyət göstərir. Ümumi ismin məqsədi müəyyən obyektlər sinfi anlayışını ifadə etmək və bu sinfin bir və ya bir neçə xüsusi obyektini adlandırmaqdır. Müəyyən bir obyektə adlandırmaq üçün müvafiq adın təyin edilməsi, onu eyni tipli bir sinif və ya əlaqəli obyektlərlə əlaqələndirmək; Ümumi isimdə ön planda məfhumun ifadəsi, ikincidə obyektin təyini, xüsusi adda ön planda obyektin seçilməsi, obyekt ilə oxşar obyektin əlaqəsi durur.

Ümumi isim üçün anlayışın təyini və istəyə bağlı olaraq konkret obyektin adlandırılması məcburidir, xüsusi ad üçün konkret obyektin adlandırılması və istəyə bağlı olaraq onun (subyektin) konseptual əlaqəsi məcburidir.

A.V. Superanskaya xüsusi və ümumi isimləri ayırd etmək üçün üç əlaməti müəyyən edir: “Xüsusi adın əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, 1) o, bütün fərdlərə məxsus əlamətlərə malik olan sinfə deyil, fərdi obyektə verilir; 2) xüsusi adla adlandırılanlar həmişə aydın şəkildə müəyyən edilir, məhdudlaşır, cizgilənir; 3) adın birbaşa məfhumla əlaqəsi yoxdur və dil səviyyəsində aydın və birmənalı konnotasiyaya malik deyildir.

Ümumi isimlər aşağıdakılarla xarakterizə olunur: bir anlayışla zəifləmiş əlaqə, obyektlər sinfinin təyinatı, adlı bir obyektə sıx əlaqə” [8, s. 177].

N.V. Podolskaya hesab edir ki, xüsusi və ümumi isimlər arasında funksional fərqlər danılmazdır, lakin onlar ümumiləşdirmə - fərdiləşdirmə xətti ilə deyil, ayırma - birləşdirmə xətti ilə gedir: “xüsusi adlar öz obyektlərini ayırır, ümumi isimlər isə onları birləşdirir” [7, s. 32 - 33].

Ən az mübahisə doğuran xüsusi adla ümumi ismin fərqləndirilməsinə funksional yanaşmadır, çünki xüsusi adın spesifikliyi ilk növbədə fəaliyyət xüsusiyyətlərində özünü göstərir, onların semantikasının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Adətən kifayət qədər aydın struktur xarakterinə malik olan ümumi isimlərdən fərqli olaraq, antroponimik lüğət çox vaxt belə xüsusiyyətə malik olmur. Bu, ilk növbədə mənşəyi baxımından heterojenliklə bağlıdır. İstənilən dilin ad sisteminə verilmiş dildə yaradılmış və alınma yeni və

köhnə adlar daxildir. Beləliklə, onomastikanın tədqiq obyektinin ənənəvi olaraq denotati başqalarının sinfindən fərqləndirən, nəinki predmeti adlandıran, həm də onun anlayışını ifadə edən xüsusi adlar olduğu açıq-aydın görünür.

Onomastik məkan, yəni real yer və ya yerə yaxın kosmosda, eləcə də uydurma və ya fərziyyə məkanında adlandırılmış cisimlərlə birlikdə yerləşdirilmiş insanı əhatə edən xüsusi adlar dünyası, görünməz şəkildə dəyişən tiplərin davamlı seriyasıdır. İstənilən qeyri-təsadüfi dil vahidləri toplusu, onların strukturlaşdırılmış məcmusu, L.A.Vvedenskayanın nöqtəyi-nəzərini qəbul etsək, sahə kimi təqdim edilə bilər.

Onomastik modelin adda məhsuldarlığı modelin özünün müxtəlifliyi və ekstralinqvistik səbəblərdən əlavə, terminlərin və xüsusi adların mahiyyətcə oxşarlığı ilə izah olunur. Termin və xüsusi ad nominativ funksiyanın oxşarlığını ortaya qoyur və buna görə də xüsusi ad xüsusi obyektlərin adlandırılmasının əlverişli vasitəsidir ki, bu da antroponimlərin və toponimlərin onomastik modeli çərçivəsində nisbətən geniş istifadəsində özünü göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Adolf Bach. Deutsche Namenkunde. 3. Auflage. Heidelberg 1978/1981.
2. Andrea Brendler, Silvio Brendler. Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik. Baar, Hamburg 2004.
3. Gerhard Koß. Namenforschung. Eine Einführung in die Onomastik. 3. Auflage. Niemeyer, Tübingen 2002.
4. Введенская Л.А., Колесников Н.П. От собственных имён к нарицательным. Москва, 2001.
5. Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур. Москва: Р. Валент, 2001
6. Меджидова Х.М., Неофициальная ономастическая система как объект научного исследования. Научного международного журнала "Мир науки, культуры, образования", № 6 (67), 2017, с. 531-533.
7. Подольская Н.В. Ономастика. Энциклопедия «Русский язык». Изд. 2. Под редакцией Ю.Н. Караулова. Москва: Дрофа, 1997.
8. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. Москва: ЛКИ, 2007.

Mahmudova N.

Semantic and typological features of the formation of onomastic means in German

(Summary)

The article reveals the description of onomastics as a branch of linguistics, as well as the characteristics of the position of proper names in the language. Onomastics is considered as a linguistic science, which studies the essence of proper names, their functional specificity, origin, development and connection with all levels or tiers of language, theoretical and practical significance of onomastics itself, as well as its connections with other sciences.

Махмудова Н.

Семантические и типологические особенности образования ономастических средств в немецком языке

(Резюме)

Статья раскрывает описание ономастики как раздела языкознания, а так же характеристику положения имени собственного в языке. Ономастика рассматривается как лингвистическая наука, изучающая сущность имен собственных, их функциональную специфику, происхождение, развитие и связь со всеми уровнями или ярусами языка, теоретическое и практическое значение самой ономастики, а так же ее связи с другими науками.

Rəyçi: f.f.d., dos. X.Əsgərova

FRANSIZ DİLİNDƏ MEYVƏ VƏ TƏRƏVƏZ ADLARI İLƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, məna genişlənməsi, metafora, analogiya, danışiq dili, məcazi məna, leksik məna.

Key words: phraseological units, expanding meaning, metaphor, analogy, spoken language, figurative meaning, lexical meaning.

Ключевые слова: фразеологические единицы, расширение смысла, метафора, аналогия, разговорный язык, переносное значение, лексическое значение.

Meyvə və tərəvəzlər yalnız qida məhsulları kimi mətbəxdə işlənmir, onlar habelə xalq ifadələrində, atalar sözlərində, zərb-məsəllərdə, deyimlərdə və s. işlənməklə frazeoloji vahidlər yaradaraq hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə mühüm rol oynayır. Qeyri-adi, bəzən də məzəli, gülməli, əyləncəli belə ifadələr çox vaxt insanın fiziki keyfiyyətləri - zahiri görkəmi (avoir les yeux en amande - badamı gözləri olmaq), xarakteri, əqli keyfiyyətləri (être bonne pomme - sadələvəh, hər şeyə inanan), yaxud sadəcə olaraq onun geyimini (porter un chapeau melon) və s. təsvir etməyə xidmət edir. Elə ifadələr də vardır ki, insanlar arasında gündəlik həyatda rast gəlinən bir sıra hadisələrin (mübahisə, dava-dalaş, əsəbiləşmə və s.) ifadəsində nitqin əsas vasitəsinə çevrilir (recevoir une châtaigne - zərbə almaq, yumruq zərbəsi yemək). Bir sıra hallarda insan həyatına aid olan fiziki və mənəvi prosesləri adi sözlərlə ifadə etmək mümkün olmur (efemizmlər). Bu halda meyvə və tərəvəzlərlə düzələn frazeoloji vahidlər nitqin ifadə vasitəsində əvəzəlməz rol oynayır. Nitqin əvəzsiz lakonik ifadə vasitələrindən biri olan frazeoloji vahidlərə yaxından bələd olmadan xarici dildə mükəmməl danışmaq, bu dildə danışan xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə bələd olmaq, dilin incəliklərinə sirayət etmək mümkün deyil. Bu deyilənlər meyvə və tərəvəz adları ilə bağlı olan frazeoloji vahidlərə də aiddir. Tədqiq etdiyimiz frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti metaforik mənada, analogiya yolu ilə, bəzən də tarixi hadisələrlə əlaqədar yaranaraq dilə daxil olmuşdur. Bunlardan bəzilərinə nəzərdən keçirək.

Manger les pissenlits par la racine – insanın ölməsi, dəfn edilməsi (hərfi tərcüməsi: zəncirotunu kökündən yemək). Bu ifadə XIX əsrdən etibarən geniş işlənməyə başlamışdır. Ölümün zəncirotu ilə hansı əlaqəsi ola bilər ? Məsələ burasındadır ki, zəncirotu ilin bütün fəsillərində münbit torpaqlarda bitir və sürətlə göyərir. Ölmüş insanı dəfn etdikdə onun qəbrinin üstündəki təzə torpaq bu bitkinin orada bitməsinə və inkişaf etməsinə əlverişli şərait yaradır. Bitkinin kökü məhz məzarın içərisinə tərəf inkişaf etdiyi üçün ölünün qidası hesab olunur və xalq arasında adi danışiq dilində yayılır [4].

Avoir de l'oseille – pullu adamlar haqqında deyilir. Arqo mənşəli bu ifadə *avoir du blé* ifadəsində olduğu kimi "pulu olmaq" deməkdir və *oseille* sözünün mənşəi ilə bağlıdır. *Os* - sümük sözü *oseille*-dən əmələ gəlmişdir. *Os* isə ticarət-də dəmir pulu əvəz edirmiş. XIX əsrin ortalarından etibarən fransız dilində işlənməyə başlayan bu ifadə *os -sümüük* sözünün deformasiyaya uğraması və *pul* sözünü əvəz etməsi nəticəsində yaranmışdır [4].

Ne pas avoir un radis – bir kor qəpiyi belə olmamaq. Bir adamın pulu tamamilə qurtardıqda "kor qəpiyim belə qalmayıb", "ciblərim bomboşdur", ifadələri ilə pulsuzluğunu bəyan edir. Bu ifadə XIX əsrdə dildə işlənməyə başlamışdı. Bu dövrdə digər tərəvəzlərlə müqayisədə turp çox ucuz qiymətə, demək olar ki, qəpik-quruşa satılmışdır. Ona görə də ifadə "kor qəpiyim belə qalmayıb / yoxdur" mənasında işlənməyə başlamışdı [4].

Pour des prunes / pour des nèfles - əbəs yerə papağını günə yandırmaq ; heç nə qazanmamaq, boş yerə zəhmət sərf etmək. Bu ifadə «*ne pas valoir pipet-te*»-dən törəmişdir, yəni pipetkanın tutduğundan da az, bir damcı, heç nə. Bəzən də *ça ne vaut pas chipette*,

ça ne vaut pas un clou, un kopeck, une cacahuète, un radis kimi frazeoloji vahidlər də bu ifadəni əvəz edə bilər.

Les carottes sont cuites - vəssalam ; hər şey bitdi, hər şey qurtardı, hər şey əldən getdi, daha cəhd etməyə dəyməz ; ümid yeri qalmayıb. Bu ifadənin yaranması 1878-ci ilə təsadüf edən *avoir ses carottes cuites* ilə bağlıdır. Mənası "ölüm ayağında olmaq" deməkdir. Ölüm ayağında olan adam artıq heç nə haqda fikirləşə bilmir, heç nəyə ümid bəsləmir, çünki ölümün astanasında dayanıb. *Les carottes sont cuites* ifadəsi ilk əvvəllər yaşamağa heç bir ümidi olmayan, ölüm yatağında olan adam haqqında işlənmişdir. " Bəs nə üçün "les carottes", həm də "cuites" pis əlamət bildirirdi ? Burada müxtəlif fərziyyələr mövcud olmuşdur :

1. Görünüşü baxımından : bişərkən yerkökü öz zahiri əlamətlərini, görünüşünü dəyişir. 2. Être constipé - qəbz olmaq. Alən Rey və Jak Sellar "Le Dictionnaire du français non conventionnel" lüğətində bu ifadəni köhnəlmiş «chier des carottes" "qəbz olmaq" mənasına yaxınlaşdırır [1]. Qəbzlikdən sonra baş verən yüngülləşmə qarın ağrısı verir. Bu hal bəzən ölümlə nəticələnə bilər.

3. Biclilik. Bu ifadə ətrafında başqa bir fərziyyə « tirer une carotte à quelqu'un » (faire une ruse, une filouterie pour obtenir un avantage au dépend de quel-qu'un) kimi izah edilir. Yəni bir adamdan bir şey əldə etmək, bir şey qopartmaq istəyəndə çox ehtiyatlı olmaq lazımdır ki, qarşıdakı anlamasın, şübhələnməsin, yerkökünü necə ehtiyatla dartıb çıxarırsan, o tərzdə. Ehtiyatlı olmadıqda yerkökünün başı qopub adamın əlində qalar, kökün yumrusu isə torpağın altında, yerdə qalar. Əgər çıxara bilmədin, deməli hər şey əldən getdi, heç nəyə nail olmadın, əliboş qaldın. 4. Pul ilə bağlılığı. Başqa tərəvəzlərlə müqayisədə yerkökü o qədər də baha olmanışdı : « Ne vivre que de carottes » ifadəsi "yalnız yerkökü ilə dolanmaq", "çox qənaətlə yaşamaq" ifadəsinə uyğun gəlirdi. Buna baxmayaraq, yerkökü - les carottes həmişə ifadələrin tərkibində mənfi mənada, hətta pis mənada işlənmişdir [4]. *C'est cuit* ifadəsi *les carottes sont cuites* ifadəsindən törəmiş çoxsaylı digər ifadələrdən biridir. Bir işi bitirib başa çatdırmaq mənasında işlənir. Belə ki, hər hansı qida bişdikdə proses bitir, sona çatır. Bu da işin sonu, bitməsi deməkdir, yəni bundan o yanısı yoxdur. XVIII əsrdə bu ifadənin mənası genişlənir və artıq *ölüm ayağında olan* mənasını kəsb edir. Bu mənə, hər şeydən əvvəl, ət xörəklərində qarnir kimi işlənən yerkökünün bişməsinin metaforik mənası ilə bağlıdır. Belə ki, ət bişdikdən sonra ona əlavə edilən yerkökü də bişir və elan edirlər : les carottes sont cuites ! Yəni yas üçün stola verilən xörək artıq hazırdır və süfrə başınba əyləşmək olar. Bu isə artıq hər şeyin bitdiyini bildirən "olan oldu, keçən keçdi", ölən öldü, onu artıq geri qaytarmaq mümkün deyil" metaforik mənanın təzahürüdür. Beləliklə, bu ifadənin mənası sonralar deformasiyaya uğrayaraq "hər cür ümitsiz vəziyyət" mənası ifadə etmişdir.

C'est la fin des haricots ! XX əsrin əvvəllərindən danışmaq dilinə daxil olmuş bu ifadə əsasən iki mənada işlənir : 1. hər şeyin sonu ; 2. bütün ümidlərin puç olması, məhv olması, yoxa çıxması. Bu ifadənin yaranması və işlənməsinə dair belə mülahizə irəli sürülür ki, qumar oyunu zamanı puldan deyil, quru lobyadan istifadə edilirmiş. Oyun bitdikdə *C'est la fin des haricots !* deməklə oyuna son qoyurmuşlar. Sonralar ifadənin mənası genişlənərək digər mənalar da kəsb etmiş və o cümlədən, "kritik vəziyyət, bütün ümidlərin puç olması, vəziyyətin son həddə çatması, bundan sonra heç nəyə ümid bağlamamaq" mənalarını da kəsb etmişdir [4]. Başqa bir fərziyyəyə görə, südverən inəklərin yemi qıt olan zamanlar onları lobyaya ilə qidalandırmışlar. Lobyaya qurtardıqda isə başqa yem olmadıqda "lobyaya da bitdi, qurtardı", yəni "heyvanların qidası daha yoxdur" deyirdilər [4].

En voir des vertes et des pas mûres - insanı şoka salan hadisələrdə iştirak etmək, xoşagəlməz hadisələrin şahidi olmaq, gözləri çox şeylər görmək. İfadənin əsas mənası : insanı şoka salan şeylər ; yerinə düşməyən ; uyğunsuz və namüna-sib işlər ; qayğı ; çətinliklər [4]. Fərziyyəyə görə, bu ifadə 1450-ci ildən əvvəl mövcud olmuş və Antoine de Sale-a aid edilən "Les Quinze Joyes de mariage" mətnində işlənmişdir. Burada əsas söhbət qeyri-münasib evlənmə və qadın bicliyindən gedir [3].

Encore un film à la noix ! / à la noix de coco ! – Sıfırdır, dəyərsiz bir şeydir, mənasız şeydir. Bu ifadə "alénois" (*acıtərə*, yaxud *tərə* - kəskin və acı dadı olan tərəvəzdür) sözündən yaranmış və sonralar *à la noix* formasında işlənmişdir [4]. XIV əsrdən etibarən *la noix* - qoz sözü *nèfle* (*əzgil*) kimi dəyərsiz bir şey mənasını bildirir. Qoz sözü bu mənanı XIX əsrdən etibarən kəsb etmişdir : *çürük qoz kimi mənası* ; "de coco" bu ifadəyə sonralar zarafat bildir-mək üçün əlavə edilmişdir.

Tarixi məlumatlara görə, "arqonun qəribə həyatında" bu ifadə, yəqin ki, *cresson alénois* ifadəsinin tərkibindəki *alénois* sözünün deformasiyaya uğramış formasıdır. Bunun nəticəsində isə *salade à la noix*, çox kəskin və dadı olan salad, sonralar bu ifadə pis şey mənası kəsb etmişdir.

Quel navet! – mənasız, çox keyfiyyətsiz film haqqında deyilir: bu ki, lap zibildir! Mənşəinə görə *navet* sözü bayağı, xoşagəlməyən, çox da sevilməyən, dadsız tərəvəz hesab edilmişdir. *Navet* isə *mauvais* (*pis*) sözünün sinoniminə çevrilmişdir. Bu isə pis mənalı ifadələrin, o cümlədən *quel navet!* ifadəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bir qədər də tarixinə getsək, *navet* (şalğam, ağ turp) Orta Əsrlərdən bəri çoxyeyilən tərəvəz olub gündəlik qida məhsullarının əsasını təşkil etmiş, bütün il boyu ailələrin qida tələbatını ödəmişdir. Bununla belə, bu tərəvəz bütün ifadələrin tərkibində pis mənada işlənmişdir. XIII əsrdə ağ turp baha olmadığı üçün mətbəxdə gündəlik istifadə olunan qidaya çevrilmişdir. Elə bu səbəbdən də məcazi mənada metafora kimi dəyərsiz şeylər *navet* (*turp*) adlandırılırdı və hörmətsiz sayılırdı. XIX əsrdə heykəltəraşlıq emalatxanalarında bacarıqsız, maymaq adamlar, istedadsız heykəltəraşlar *navet* adlandırılırdı.

Une feuille de chou. İfadənin mənası *pis keyfiyyətli qəzet* deməkdir.

Bu ifadə ilk dəfə 1860-cı illərdə yerli mətbuatlar tərəfindən dərc edilən, yalnız yerli xəbərləri əks etdirməklə bir neçə səhifədən ibarət pis keyfiyyətli, maraq oyatmayan qəzetlər haqqında deyilirdi [4]. "Dictionnaire des expressions françaises" [6] bu ifadəni *journal insignifiant ; torchon ; guenille ; chiffes ; canard ; serpillière ; journal de mauvaise qualité* adlandırır. XIX əsrdə yaranmış bu ifadənin mənşəi *chou* (kələm) sözünün məcazi mənası (*pis*, aşağı, mənasız, dəyərsiz, ağılsız) ilə bağlı olmuşdur. Bəs nə üçün bu mənalar məhz *chou* (kələm) ilə bağlı olmuşdur? Qeyd etdiyimiz kimi, tarixən Fransanın əhalisi əsasən kəndli kütləsindən ibarət olmuşdur və onların qəbul etdiyi qidaların əsasını tərəvəzlər, xüsusən də kələm kimi ucuz tərəvəzlər təşkil etmişdir. Bu baxımdan kələm fransız əhalisinin əksəriyyətinin xörəyinin əsas tərkib hissəsi olmuşdur. Kəndlilər bu tərəvəzi metaforik mənada az dəyəri olan, mənasız şeylər ilə müqayisə edirdilər [4].

Se tenir en rang d'oignons – düzgün cərgələrlə sıralanmaq, düzgün cərgə təşkil etmək. Çox sayda adam bir cərgədə, bir xətt üzrə sıra ilə, qaydalı şəkildə düzüləndə işlədilir. Bu ifadənin tarixi Uazda (l'Oise) yerləşən Ognon sarayının adı ilə adlandırılan baron Ognon (soğan) ləqəbli Artus dö la Fonten Solaronun adı ilə bağlıdır [6]. Bəzi mülahizələrə görə, XVI əsrdə (1576-cı ildə) Baron Ognon şənlik gecələri, bayramlar təşkil etməyi və dəvət etdiyi qonaqları onların ictimai vəzifələrinə görə cərgə ilə oturtmağı xoşlayırmış.

Appuyer sur le champignon – avtomaşının sürətini artırıqda, çox yüksək sürətlə sürdükdə deyilir. Bu ifadə XX əsrdə yaranmışdır. Tarixən maşınların pedalı baş tərəfində göbələyəoxşar həlqə olan bir ehtiyat hissəsi olmuşdur. Maşının sürətini artırmaq üçün pedala basmaq, sürəti artırmaq *appuyer sur le champignon* ilə ifadə olunurdu. Bu ifadə hal-hazırda məcazi mənada işin gedişatını sürətləndirmək mənasında da işlənir.

Le panier à salade – polis maşını, polis furqonu. XIX əsrdə yaranmış bu ifadənin mənşəi məhbusları daşıyan polis maşınının göyərti zənbilinə bənzəməsi olmuşdur. Tərəvəz yeməzdən qabaq yuyulmalıdır. Bu məqsədlə söyüd çubuqlarından toxunmuş səbəti icad edirlər. 1830-cu ildə bu səbətlər dəmir çubuqlardan toxunmağa başladı. Səbətdə olan tərəvəzi qurulamaq üçün səbəti yavaşca silkələmək kifayət edirdi. Məhbusları daşıyan polis furqonu sürətlə getdikdə içərisindəki məhbuslar səbətdə olan tərəvəzi silkələyən kimi silkələnirlər. Məhz bu analoji xüsusiyyət *le panier à salade* ifadəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bête comme chou – Faut-il penser que ce pauvre chou est idiot? - argot dilində *le chou* insanın başı və arxası (oturacağı) mənasında işlənir. Bu ifadənin mənası axmaq olmaq, səfeh olmaq, başı boş olmaq deməkdir. Frazeoloji vahidin mənası inkişaf edərək genişlənməmiş və hazırda "uşaq kimi sadələvh" mənasında işlənir.

Faire chou blanc – zərbəsi boşa çıxmaq, müvəffəq olmamaq, əli boşa çıxmaq. Bu ifadənin mənşəi XVI əsrdə yayılmış "çilik-çilik oyunu" (*le jeu de quille*) ilə bağlıdır. Müasir "bouling" oyununun mənşəi sayılan, ilk dəfə Kariyada və Finlandiyanın Rusiya sərhədində yerləşən rayonlarda sevimli oyuna çevrilmiş "çilik-çilik oyunu"nda əsas qayda belədir: bu oyun üçün nəzərdə tutulmuş çiliklər hamar stola düzülür və oyunçular müəyyən məsafədən çilikləri yıxmaq üçün ağır şar və ya top dığırırlar. Top çiliklərdən birinə dəyub onu yıxanda oyunçu bal qazanır.

Əli boşa çıxanda isə uduzur. Bu halda deyirlər : *il a fait chou blanc*, yəni hədəfi vura bilmədi, zərbəsi boşa çıxdı. Əslində bu ifadə *faire coup blanc*-dir. Maraqlı burasıdır ki, nə üçün *faire coup blanc* ifadəsi *faire chou blanc* ilə əvəz olunmuşdur (*coup* əvəzinə *chou*). Frazeoloqlar zarafatla deyirlər ki, görünür, *faire coup blanc* ifadəsinin yağı artıq olub, onun üzərinə bitki yağı tökülüb və *coup* sözü *chou* ilə əvəz olunub (*huile* sözündə "h" hərfi olduğu üçün) [10]. Başqa bir mənbədə isə göstərilir ki, Fransanın Berry əyalətində danışılan Berrichon ləhcəsində *coup* sözü *chou* kimi tələffüz olunur [7].

Espèce de patate ! – mübahisə, dava-dalaş, təhqir zaman işlədilən ifadədir. Mənası : *zibilin biri zibil, axmaq, başıboş, vecsiz !* *Patate* sözü *pomme de terre* (kartof) sözünün danışıq dilində işlənən formasıdır. Bu söz ilə işlənən frazeoloji ifadələrin müxtəlif mənə kəsb etməsi kartofun formasına görə "insanın başı"na bənzədilməsidir. Məhz bu mənada *espèce de patate* dilə daxil olmuşdur. Fransız danışıq dilində *patate* bir qədər sadələvh adamlara deyilir. Məsələn, *untel est une patate ! Nə sadələvh adamdır !* Getr-gedə *patate* sözünün mənası genişlənmiş və bir sıra affektiv mənalı frazeoloji vahidlər yaratmışdır. O cümlədən: *avoir la patate* – başı yerində olmaq, başı yaxşı işləmək. Sonralar sözün mənası genişlənərək tonusu olmaq, dinamizmi olmaq, həyat eşiqi olmaq, yaxşı görkəmi olmaq, keyfi kök olmaq və s. kimi yaşam tərzi ilə əlaqədar mənalılar ifadə etmişdir [4]. *En avoir gros sur la patate* – sinonimi *en avoir gros sur le coeur* ifadəsi iki mənada işlənir : qəm-qüssəyə qarq olmaq ; küsmək, incimək. *Mettre une patate* – zərbə vurmaq, yumruq vurmaq ; topu döyəcləmək, topla oynamaq. *Lâche-pas la patate !* – Luizyanada və Kvebekdə danışılan fransız dilində işlənərək kiməsə ürək-dirək verən zaman, ruhlandıran zaman deyilir. Sinonimi *tu en es capable, tu vas y arriver !* – Sən bu işi görmək iqtidarındasan, əlindən qoyma, bacaracaqsan ! *Faire patate* – uğursuz olmaq, uğursuzluğa düşər olmaq, qisməti olmamaq, bəxti gətirməmək. *Se renvoyer (ou se refiler) la patate chaude* – bir-birinə maneçilik törətmək ; bir-birinə badalaq qurmaq ; topu bir-birinə atmaq. Sonuncu təzə ifadədir və 1970-ci illərdə Kvebekdə, 1990-cı illərdə isə Avropada köhnə ingilis *to drop something like a hot potato* ifadəsinin kalkası kimi işlənməyə başlamışdır. *Être gros comme une patate* – bədən çəkisi normadan çox artıq olmaq, yekəpər olmaq.

Recevoir une châtaigne – mübahisə, yaxud əsəbilik nəticəsində insanın pis hala düşməsi, ürəyi sıxılması. Bu ifadə ilə bağlı digər bir ifadə *Se prendre une châtaigne* - zərbə almaq XX əsrdə yaranmışdır. Mənşə etibarilə bu ifadə latın dilinin *castanea* (châtaigne (şabalıd) və châtaignier - şabalıd ağacı) sözü və qədim yunan dilindən alınmış eyni mənalı *κάστανον, kástanon* sözünün Fransanın cənub dialektlərində işlənən forması olan *castagne* sözündən yaranmışdır. Mənası : şabalıd ; yumruq zərbəsi [4].

Yuxarıda apardığımız qısa təhlil göstərir ki, meyvə və tərəvəzlərlə düzəlmiş frazeoloji vahidlər çox uzun və mənalı, maraqlı inkişaf yolu keçərək günümüzə qədər gəlib çatmış, dilin tarixi inkişaf dövrlərində onların mənalı genişlənmiş, analogiya yolu ilə müxtəlif yeni frazeoloji vahidlər yaratmış, danışıq dilindən ədəbi dilə keçmişdir. Bu ifadələr fransız dilinin müxtəlif sahələrində işlənməklə xalqın milli-mənəi dəyərlərini, adət-ənənələrini, sakinlərinin yaşam tərzi, tarixinin maraqlı məqamlarını oxucuya çatdırır.

Ədəbiyyat:

1. Alain Rey et Jaques Cellard Dictionnaire du français non conventionnel Hachette, Paris, 1980, 894 s.
2. Dictionnaire des expressions françaises, Paris, 2018.
3. Les Quinze Joyes de mariage, Monaco, Éditions Art et Création, 1955, 211.
4. <https://www.linternaute.fr> > expression > langue-francaise.
<https://coursdefrancaisenligne.wordpress.com> > 2019/11/13.
6. <https://www.cnews.fr> > Divertissement.
7. <https://www.wordsense.eu> >

**Semantic features of phraseological units with names of fruits and vegetables in the French language
(Summary)**

This article discusses the semantic features, origin, ways of creation and semantic development of a number of phraseological units that use the names of fruits and vegetables in French. About 30 phraseological units made up of fruits and vegetables are analyzed, their lexical and semantic features are studied with interesting historical facts, the meaning of speech as a means of discursive expressiveness is summarized and noted.

Назарли Н.

**Семантические особенности фразеологических единиц с названиями фруктов и овощей во Французском языке
(Резюме)**

В данной статье рассматриваются семантические особенности, происхождение, пути создания и семантическое развитие ряда фразеологизмов, в которых используются названия фруктов и овощей во французском языке. Анализируются около 30 фразеологизмов, составленных из фруктов и овощей, изучаются их лексико-семантические особенности с интересными историческими фактами, обобщается и отмечается значение речи как средства дискурсивной выразительности.

Rəyçi: f.f.d., prof. Ç.Babaxanova

HACIYEVA GÜNEL
Azərbaycan Dillər Universiteti
ms.gunel.haciyeva.1994@mail.ru

ELZAS DİALEKTİNƏ TARİXİ BAXIŞ

Açar sözlər: dialekt, Elzas, dialektologiya, fransız dili ,tarix

Key words: Alsace, dialectology, french language,history

Ключевые слова: диалект, Эльзас, диалектология, французский язык, история

Dil hər bir xalqın varlığını təsdiq edən əsas amildir. Bir millətin dili, əlifbası, onun bir millət kimi formalaşmasında vacib rol oynayır. Dil bəzən musiqili, bəzən sərt, bəzən də soyuq olur. Dil insan üçün vətən qədər müqəddəs sayılır. Dil zaman kimi, bir yerdə dayanmır.

Dil hər bir fərdin ümumilikdə isə xalqın mövcudluğunu şərtləndirir, onu bəşər mədəniyyəti ilə əlaqələndirir. Məhz dil xalqın indiyədək fəth etdiyi və gələcəkdə fəth edəcəyi mənəvi sərvətlərinin ilki, başlanğıcı və çıxış nöqtəsidir. [4, s.9]

Elzas dialekti	Alman dili	Fransız dili	Azərbaycan dili
Mege	Mögen	Aimer/apprécier	sevmək/qiymətləndirmək
Gsäh	Sehen	Voir	görmək
S'Hüs	Das Haus	La maison	ev
S'stork	Der Storch	La cigogne	leylək
willkomme	Verwelkomen	Bienvenue	xoş gəlmisiz

Hər bir xalqın öz keçdiyi tarixi yol, onun mədəni səviyyəsi birinci növbədə onun dilində özünü biruzə verir. Bəli, ünsiyyət yaranandan bəri dil də yaranıb. Dil ən yaxşı ünsiyyət vasitəsidir. Dili inkişaf etdirən isə, onun xalqıdır. Nə xalq olmadan dil, nə də dil olmadan xalq ola bilməz. İnsanlar bir-birilərini dil vasitəsi ilə anlayır, onun sayəsində ünsiyyət qururlar. Qeyd etmək lazımdır ki, dil irqi deyil, insan hansı mühitdə doğulursa və hansı mühitdə böyüyürsə, o mühitdə də

yayılmış dili öyrənir. Belə təsəvvür edək ki, yeni doğulmuş fransız uşağını, azərbaycanlı ailə övladlığa götürür və o, dil açanda fransızca danışır, bu mümkündür? Əlbəttə ki, yox, azərbaycan dilli ailədə böyüyən uşaq, milliyəti kim olur olsun, azərbaycan dilində danışacaq. Təbii ki, ilk öncə o, danışq dilini öyrənir. İnsan dil açan zaman, kitab, ensiklopediya oxuyaraq danışmır, ailəsindən, ətrafından eşitdiyi sözləri eşidir, öyrənir. Əgər bu ailə dialektdə danışarsa uşaqda dialektdə danışır. Ananın nitqində “qoz” (ədəbi dildə) yox “cəviz” (dialektdə) istifadə olunursa uşaqda o sözü işlədəcək.

Dialekt - şifahi dildir, rəsmi olaraq dövlət dili kimi qəbul olunmur sadəcə bir qrup insan tərəfindən yayılır, unudulmağa imkan verilmir.

Dialekt sözlər ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil deyil. Onlar ədəbi dilin ümumişlək olmayan sözlərindən bir qrupu kimi götürülür. Dialekt sözlər məişət üslubunda işlənir və məişətdə inkişaf edir. Bütün dillərin özünə məxsus dialektləri mövcuddur.

Bu, o dilin zənginliyindən, inkişafından xəbər verir, sözsüz ki, burada tarix böyük rol oynayır. Fransız dili də bu dillərdən biridir. Fransız dili əslində dialektlərinin çoxluğu ilə seçilir. Fransız dialektlərinə keçməzdən əvvəl Fransız dili hansı dil ailəsinə mənsubdur, ona nəzər salaq.

Fransız dili - Hind-Avropa dil ailəsinə aiddir. Hind - Avropa dil ailəsinin 13 qolu var; iran, slavyan, baltik, alman, kelt, italyan, roman, alban, yunan, anadolu, toxar. Fransız dili bu dil ailəsinin roman qoluna aiddir. Yəni Roma imperiyasının dağılmasından sonra, bu qol latın dilinin danışq dialektlərindən əmələ gəlmişdir. Bu qola aiddir: ispan, portəkiz, katalon, fransız, pravansal, italyan, sardin, retoroman, rumin və moldav dilləri. Deməli Fransız dili də Roma işğacıları tərəfindən danışılan vulqar latın dilindən inkişaf etmişdir. Tarixi mənbələrə görə fransız dili günümüzdə gələne qədər bir çox tarixi yol keçmişdir. Əslində XVI-cı əsrə qədər vahid fransız dili yox idi . Çoxlu sayda dialektlər mövcud idi. Dilçilərin araşdırmalarına görə, Fransada təxminən 75-ə yaxın dialekt var ki, onlardan bəziləri [elzas, breton, provans, vallon] məktəblərdə həftədə üç saat tədris olunur.

“Centre international D'Antibes les dialectes français” sayına istinadən apardığımız araşdırmalara əsasən, Fransa çoxlu sayda regional dil və dialektlərə malik bir ölkədir. 1958-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 2-ci maddəsində bu aydın əks olunub. “Respublikanın dili fransız dilidir. Amma bu demək deyil ki, Fransa regional dialektləri rədd edir, çünki, Konstitusiyada dialektlər həmdə mədəni irsin tərkib hissəsi kimi göstərilmişdir”. Deməli, Fransa bir dövlət olaraq formalaşmağa başlayandan bəri tarixi hadisələr, köçlər bu zəngin dialektlərin yaranmasına şərait yaratmışdır.

Breton-bu dialekt Hind Avropa dillərinin kelt qrupuna daxildir və təxminən 270 mindən çox insan üçün ünsiyyət vasitəsidir.

Nümunəyə nəzər salaq :

Breton dialecti	Fransız-dili	Azərbaycan-dili
Demat	Bonjour	Salam
Bihan	Petit	Balaca
Sant	Saint	Müqəddəs

Bass (Vallon) –Belçikanın Valloniya regionunda (70%) Şimali Fransanın bəzi kəndlərində (Qvineya yaxınlığında) və Visconsində (ABŞ- ştat) danışılan “roman” dilidir. Mənbələrə görə Belçikadan İsveçə gələn mədəncilərə və dəmirçilərə “Valonlar” deyirdilər:

Vallon	Fransız	Azərbaycan
Diè wade	Adieu	Əlvida
A rvey	Au revoir	Xudahafiz
Bondjoû	Bonjour	Salam

Birinci nümunəyə, yəni “breton” dialektində verilmiş sözə nəzər saldıqda görürük ki, Fransız dilindən tam fərqlidir. İkinci nümunədə isə bənzərlik vardır.

Oksitan(Languedoc) - bu dialekt geniş ərazidə, Fransanın cənubunda yaranmışdır. Bu dialekt 1500000 nəfər üçün ünsiyyət vasitəsidir.

Bu dialektədə danışan hər kəs, rəsmi dil kimi Fransız dilini qəbul edir.

Oksitan	Fransız	Azərbaycan
Abbaye	Abricot	Ərik
Camina	Marcher	Addımlamaq

Misallardanda göründüyü kimi dialektlər bir birilərindən fərqlənirlər. Əslində çox çətin anlaşılır, çünki, aralarında leksik, vurğu, tələffüz fərqi var. Məsələn, Fransada danışılan “fransızca” ilə Belçikada danışılan “fransızcanın” tələffüzü zamanı sait səslərində uzanma halı demək olar eynidir. Burada oxşarlığın da olduğunu həmçinin görmək olar.

Fransada mövcud olan dialektlər arasında xüsusi yeri olan, çətin tarixi yol keçən dialekti isə Elzas (Alzas) dialektidir. Tarix bu dialekti çox sınağa çəkir, o, çox müharibələr görür və nəhayət bu günümüzə böyük cəsarətlə gəlib çıxır.

Elzas (Alzas) dialekti - bu dialektin az yaşı yoxdur. 1500 yaşı olan bu dialekt Fransanın Şimal-şərqində, mərkəzi, Strasburq sayılan, Almaniya və İsveçrə ilə həmsərhəd ərazidə yayılmışdır. Daha dəqiq desək dialektin yayıldığı ərazi Reyn çayının qərb sahilində, Reyn və Vogezlər dağlarının arasında yerləşən bölgədir. Elzas dialekti “Yuxarı Reyn” və “Aşağı Reyn” ərazisini əhatə edir.

Elzas (Alzas) sözü “qallardan” gəlir “ Alisauia” və ya "Alisetum".

Mənası:

"Ali"	Yad
Sab(sitz)	Yer

Elzas dialekti dialektlər içində ən zəngini və çətin tarixi yol keçmiş ən gözəl, maraqlı dialektidir. Tarixi özündə təcəssüm edən dialektidir.

Elzas dialekti öz mənşəyini V əsrdən götürmüşdür. Bu dil, yəni dialekt alman dili və fransız dilinin qarışığıdır desək yanılmarıq. Axı bu dəyişkən tarixdə dialektin bir-birinə qaynayıb qarışmaması mümkün deyildi. Elzas üçün rol oynayan tarixi hadisələr isə bunlardır :

842- ci il-Strasburq andı (serments de Strasbourg)

843-ci il - Verden müqaviləsi (traité de Verdun)

1648-ci ildə Vestfaliya müqaviləsi. Bu müqavilə Elzasın taleyini tam həll edə bilmir.

1800-1870-ci illər Elzasın taleyində vacib rol oynayır. Elzas artıq Fransızların idarəsinə keçir, bütün tarixi şıltaqlıqlara baxmayaraq, Fransa bu dialektə çox tolerant yanaşır. Napoleon : “Qoy onlar öz jarqonlarında danışsınlar bir şərtlə ki, fransızcaları da olsun”. Bu fikir bəlkə də gələcək nəsillərə də bir yol göstərdi və bu dialekt hər dövrdə aktuallığını qorudu.

Mənbələrə görə, hər şey 1871-ci ildə Versal sarayının “Güzgülü salonunda” “ Frankfurt müqaviləsinin” imzalanması ilə başlanır. Yəni Fransanın rəsmi torpağı olan Elzas-Loterengiya bölgəsi Almaniya imperiyasının bir əyalətinə çevrildi. Loterengiyanın kiçik bir hissəsi Fransaya verildi. Birinci dünya müharibəsindən sonra isə “Versal sülh müqaviləsi” ilə yenidən Fransaya tabe edildi. Elə o tarixdən yenidən fransızlaşma başladı.

Dilçilər Elzas tarixini 5 dövrə bölür : keltlər dövrü, romanlar dövrü, franklar dövrü, almanlar dövrü, Fransızlar dövrü. [10, s.7]

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar, dialektlərin tarixə söykədiyini, bunu araşdırmaq üçün isə mütləq yazılı mənbələrə istinad etməyinizi göstərir.

Qeyd edək ki, dialekt şifahi dildir, amma dilçilərin, alimlərin sayəsində transkripsiyalar, lüğətlər, tədqiqat işləri və nəzəri əsərlər yazılmışdır. Bu mənbələr də, gənc tədqiqatçılar üçün şərait yaradır.

Pier Klein öz "Elzasın dilçilik tarixi, tarixi yerlər" adlı kitabında deyir: “*Elzasın dilçilik tarixini araşdırmaq elzaslının şəxsi, fərdi yaşamasına uyğunlaşmaq kimidir. Onu da qeyd edək ki, bir Elzaslının problemi təkcə onun yox bütünlükdə Fransanın problemidir. Bu məsələyə həm subyektiv həm də obyektiv yanaşmaq olar*” [12,s. 5-41]

Sözü gedən tarixi kitab iki dilli nəşrdir. Elzas dilində bu kitab belə adlanır: "*Historische Bezugsbankte, Essässiche Sprachgeschichte*". Fransız dilində isə - "*Histoire linguistique de L'Alsace, Repère Historique*".

Sözü gedən kitaba istinadən maraqlı bir fikirlə qarşılaşdıq:

Burada "tək dilliliyi" yəni tək cə Alman dilini qəbul etməkdən söz belə gedə bilməz. "Elzas və Elzaslıların fransız dilli icmaya qoşulması onlara çox şey qazandıracaq və eyni zamanda alman dilini tərək etməklə də onlar çox şey itirəcəklər". Bu fikir onu deməyə zəmin yaradır ki, bu dialekt nə fransız dilindən, nə də alman dilindən qopa bilər, hər iki dilin təsiri bu dialektə məqbuldur.

Detmar Klein öz məqaləsində Pamela Pilbamin fikrini təhlil edir: "Elzas ləhcəsi" əslən fransız, zahirən alman cizgilərini özündə daşıyır. Bu iki qarışıqlığı özündə birləşdirən şirin şivədə hələ də alman dilinin təsiri daha çox hiss olunur, axı bu bölgə 4 dəfə milliyyət dəyişikliyinə məruz qalmışdır [3, s. 503-509].

Elzas dialekti haqqında deyilən, onun uzun tarixini bir iki cümlə ilə təqdim edən ikinci bir alim olmamışdır.

Mənbələrə istinadən müasir fransız dialektlərində tələffüzdə çoxlu fərqlər olur, hətta eyni sözün intonasiyası belə fərq yaradır. Bu cür çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün mütəxəssislər xüsusi təlim proqramları təşkil ediblər. Əslində ölkə dialektlərə çox tolerant yanaşır, bu yanaşmanı "*Deixonne qanunu*" (Loi deixonne) tam sübut edir, bu qanun yerli dillərin dialektlərinin tədrisi haqqında qanundur (Qanun 51-46).

Tarix dəyişir, inkişaf gedir, təbii ki, dil kimi dialektə bir yerdə dura bilməz:

Strasburq Universitetinin müəllimi, Elzas və Mozel dialektologiyası departamentinin direktoru, dilçi Paskal Erhat deyir: "*Şagirdlərim bəzən Elzas dilində olan bəzi sözləri bilmir. Bu da onların bu dildən az (fransız dilində daha çox danışır) istifadə etmələrini göstərir. Həyat inkişaf edir təbii yeni sözlərə ehtiyac var onları icad etmək lazımdır. Ona görə də tələbələrə birgə yeni sözlər yaradırıq*".

Bu sözlərə diqqətlə baxaq:

Frätzbuch	Facebook
Eisperrung	Həbs
Hossebibs	Mobil telefon

Bu inkişaf onu göstərir ki, tarixin sınaqlarından keçən Elzas dialekti ölmür, əksinə inkişaf edir. Yeni sözlərin yaranması onu göstərir ki, yeni nəsil də bu dialekti unutmasın. Əslində inkişaf dövründə dialektlər inkişaf etmək əvəzinə yox olmağa başlayır, çünki əsas dil bu dilləri sıxışdırıb çıxardır. Fransa hökuməti isə dialektlərin inkişafına heç vaxt mane olmayıb əksinə buna şərait yaradıb.

Elzas	Fransız	Azərbaycan
Un schmoutz	Le bisou	öpüş
Un stück	Morceau	Tikə
Le foehn	Un sèche-cheveux	Fən
Weische	Tu sait	Sən bilirsən
Ou bien?	n'est-ce- pas	Elə deyilmi

Bütün münaqişələrə, fikirlərə baxaraq onun şahidi olduq ki, Elzas dialekti tarixdən güc, rəng alaraq öz yerini möhkəmləndirir, artıq bütün şəhərlərdə də bu dialektə yad baxılmır. Bu dialekt öz tarixi, öz mədəniyyəti və öz insanların səbri, əzmi nəticəsində özünü sevdirdi, qəbul etdirdi, və hətta bir çox gənc tədqiqatçıların diplom işinə, məqaləsinə, lüğətinə, kitabına çevrildi. Fikrimcə buna dialekt adının verilməsi haqsızlıqdır. Çünki Elzas (Alsace) dialektinin bir dil qədər çəkisi var.

Ədəbiyyat:

1. About, Edmond. Paris: Hachette. Alsace 1871-1872
2. Arnold, Paul. Histoire secrète de l'Alsace. Paris : Albin Michel. Arnold, Paul 1979.

3. Detmar, Klein. Battleground of Cultures: « Politics of identities» and the National Question in Alsace under German Imperial Rule (1870-1914) // Rue d'Alsace . 2006, p. 503-509
4. Əlibəyzadə E. Bakı: Azərbaycan dilinin tarixi. Azərbaycan tərcümə mərkəzi, 2007
5. F. de Saussure. Cours de linguistique générale. 1916, 269 p.
6. Hoffet, Frédéric. Psychanalyse de l'Alsace. Paris: Flammarion. 1951
7. Hugel, Jean. Le Monde, 4 février. 1989.
8. X.Boyer. Histoire D'Alsace. 1855 7 p.
9. Jean-Pierre, Kentz. La Conquête de L'Alsace. Strasbourg : 2017,608 p.
10. Kloss, Heinz. « Abstand languages » and « Ausbau Languages». Anthropologic.il Linguistics/7 1967, Del.: 29-41.
11. Le Petit Larousse. Dictionnaire encyclopédique. P. Larousse, 1996,1786 p.
12. Pierre, Klein. Histoire Politique de L'Alsace Repères Historique. 2020 ,80 p.
13. W.D. Whitney. Language and the Study of Language, New York. 1872, 505 p.

Hajiyeva G.

Historical view of Alsa's dialect (Summary)

The article goes on to speak about dialectology. The history of the Alsace dialect is considered in this article. It is shown here that Alsace was influenced by both languages. The influence of the German language is more pronounced in this dialect.

Гаджиева Г.

Исторический взгляд на Елзаской диалект (Резюме)

В статье речь идет о диалектологии. В статье рассматривается история эльзасского диалекта. Здесь показано, что Эльзас находился под влиянием обоих языков. Влияние немецкого языка более выражено в этом диалекте.

Rəyçi: f.f.d. A.Məqami

**BAYRAMLI AİŞƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti**

DİLİN MƏTNYARADICI VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər : mətn, koheziv, təkrarlar, deyktik elementlər, inversiya

Key words: text, cohesion, repeated, deictic elements, inversion

Ключевые слова: текст, связность, повтор, дейктические элементы, инверсия

Fikir bitkinliyi cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilər. Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli şəkildə birləşməsi nəticəsində mətn yaranır. Mətn kor-koranə deyil, müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında meydana gəlir. Mətnin təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik proqressiya ilə bağlıdır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni öyrənməklə məhdudlaşmır. Yeni dövrdə mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri onun əsas tədqiq obyektinə çevrilmişdir.

Azərbaycan dilində mətn bir sıra komponentlərin, cümlələrin müəyyən şəkildə qurulmuş qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır. Komponentlərin kəmiyyəti baxımından mətnin sərhədləri, prinsip etibarilə, sonlu deyil. Türk mikro-mətni və o cümlədən, Azərbaycan dilindəkinə mətn öz tərkibindəki komponentlərin sayına və kəmiyyətinə görə iki əsas növə ayrılabilir: 1. Sadə - iki komponentli mətn; 2. Mürəkkəb-çoxkomponentli mətn. Sadə mətn, indicə deyildiyi kimi, iki komponentdən,

başqa sözlə, sintaktik planda iki cümləyə bərabər olan tərkib hissədən ibarətdir. Bunun əksi olaraq mürəkkəb mətn üç və daha artıq komponentin, yəni, cümlələrin birləşməsindən yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, mətnin klassik kompozisiyon quruluşu, yəni, üç mərhələli quruluşu daha effektivdir və bütöv şəkildə məhz mürəkkəb mətn vasitəsilə formalaşır. Burada qeyd edilən kompozisiyon qrupları, başqa sözlə, başlanğıc, orta və son mərhələlər hər biri ayrı-ayrılıqda az və ya çox dərəcədə dəqiq struktur-kompozisiyon sərhədlərə malik olur. Təbii ki, sadə mətnə qeyd edilən kompozisiyon mərhələnin üçünü də seçib müəyyənləşdirmək qəyri-mümkündür. Mətnin koqeziyası dedikdə mətn daxili komponentlərin bir- biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin reallaşması nəzərdə tutulur. Praktiki olaraq dilin istənilən səviyyəsi koqeziya üçün nə isə verir və bu vasitələr arasında iki ən ümumi vasitələr qrupunu ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri komponentlərin məna əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir. Bu iki əlaqəni sintaktik əlaqə adı altında adlandırırlar. Amma bu tipli sintaktik əlaqələrdən başqa da mətnə komponentlərin bir- biri ilə bağlandığı əlaqə üsulları vardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək (2,285-287)

Struktur planda mətn yaradıcı faktorlardan biri kimi ilk növbədə məhz təkrarlar haqqında danışa bilərik. Mətnə təkrar funksiyasında hətta bütöv cümlə də özünü göstərə bilər. Belə olarkən, yəni, bütöv cümlə təkrar kimi özünü göstərəkən mətn daxilində təbii şəkildə o cümlə öz müstəqilliyini kifayət qədər itirmiş olur və təbii şəkildə o cümlənin struktur dəyəri azalır. Belə olduqda biz onu öz-özlüyündə deyil, daha böyük mürəkkəb birləşmənin komponenti və ya məna hissəsi kimi götürürük. Bu zaman onun mənasını mürəkkəb bütövün kontekstində dərk etməyə çalışmaq lazımdır. Bəzən konsituasiyadan asılı olaraq elə məqamlar olur ki mətnə təkrar kimi cümlənin bütövlükdə verilməsi məqsəduyğun hesab edilir. “Mən düşmənəm, mən düşmənəm sizin qan içində üzən təxtütacınıza! Mən düşmənəm sizin insan əti yeyən ikibaşlı qartalınıza! Mən düşmənəm sizin süngü və pulemyot üstündə duran hökmlərənliğinizi! Mən düşmənəm sizin ikiüzlü qanlı məhkəmələrinizi! (C.Cabbarlı). Bu misaldakı «Mən düşmənəm» struktur-semantik təkrar kompleksi öz-özlüyündə anaforik təkrar olub formal nöqtəyi nəzərdən cümləyə uyğun gəlir”

Nəzərdən keçirilən məsələ ilə əlaqədar bizi deyktik elementlər maraqlandıracaq ki, onların vasitəsilə bütöv mətn arasında, mətnin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq mümkün olsun. Qeyd etmək lazımdır ki, deyktik element vasitəsilə mətnin komponentlərinin struktur birləşməsinin baş verməsi eyni zamanda müəyyən hissələrinin sıxılmasını təmin edir. Məsələn “Mən İslam dayıya çay alırdım, su gətirirdim və buna görə də İslam dayı mənim adıma daha bərkdən deyirdi, daha mehriban çağırırdı. (Ə.Əylisli)”. Bu misalda ikinci komponentin əvvəlində özünü göstərən «buna» deyktik elementin köməyi ilə bütün mətn sanki iki hissəyə bölünür. Bu hissələri deyktik elementdən əvvəlki və deyktik elementdən sonrakı hissələr kimi səciyyələndirmək olar. Bütün mətn «səbəb nəticə» məntiqi qanununa əsaslanaraq qurulur (2,289-290).

Mətnə əlaqə vasitəsi rolunu oynayan inversiya söz sırasının elə bir dəyişməsinə həyata keçirir ki, burada müəyyən ümumi üzv bütün mətnin əvvəlində deyil, mətn komponentlərinin arasında işlənir. Bu mətnə inversiya özünü məhz başlanğıc mərhələdə göstərir. «Onun adı» söz birləşməsi mürəkkəb mübtədə kimi çıxış edərək sanki, öz sərhədlərinin içərisinə «Leyladır» xəbərinə buraxır, onu ehtiva edir. Eyni zamanda söz birləşməsinin ilkin elementi həmən komponentin son mövqeyinə yerləşdirilir. Normal Söz sırası «Onun adı Leyladır» pozulur, əvəzinə inversiyalı söz sırası «Adı Leyladır onun» ortaya çıxır.

Mətnin tərkib komponentləri aşağıdakı məna münasibətlərinə daxil ola bilərlər: sadalama münasibəti, qarşılaşdırma münasibəti, ardıcılıq münasibəti, eynizamanlıq münasibəti. (2,307-308)

Birinci qrupa eyni zamanlıq və ardıcılıq əlaqəsini daxil etmək olar, başqa qrupa müqayisə, qarşılaşdırma və sadalama əlaqələrini daxil etmək olar. Bu bölgü ona görə özünü doğruldur ki, birinci qrupda bütün münasibət tipləri zaman anlayışının ətrafında birləşir, başqa sözlə, onlarda mətn komponentlərinə xas olan bütöv məna strukturlarının məhz zaman nöqtəyi-nəzərindən fərqlənməsi özünü göstərir. Öz növbəsində, müqayisə, qarşılaşdırma, sadalama kimi məna əlaqələrinin tipləri digər qrupa daxil olan məna əlaqələrinin tipləri olaraq birinci, əsas əlamət kimi komponentlərin qarşılıqlı münasibətini keyfiyyət baxımından səciyyələndirir. “Bombanın biri mən olan top xəndəyinin qırağına dəyib partlamışdı. Ağır yaralanmışdım. Ağrıdan göz açam bilmirdim. Məni bir neçə yaralı ilə birlikdə maşına qoyub diviziyamızın tibb səhiyyə hissəsinə gətirdilər.

Cərrah ağrıların şiddətindən ilan vurmuş kimi qıvrıldığı kimi görünür tapşırırdı ki, məni tez cərrah stolunun üstünə uzatsınlar. Narkoz verdilər, dərin yuxu ya getdim (H.Abbaszaadə)”. Bu misalda hər bir komponent situasiyanın müəyyən bir kvantını (hissəcini) təsvir edir. Məhz bu hissələrin sıralanması bütöv situasiyanı bizim gözümlə önündə canlandırır. Mətn komponentləri arasındakı ardıcılıq münasibəti bu misalda formal vasitələrin köməyi olmadan yaranır. Hər sonrakı cümlədəki informasiya əvvəlki cümlənin informasiyasının daha tam və daha dəqiq qəbul edilməsinə xidmət edir. Məhz belə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində cümlələrin bir-biri ilə bağlılığı əldə edilir. Mətn komponentlərinin ardıcılıq əlaqəsi zamanı onları bir ləşdirən vasitə olaraq, xüsusi leksik vahid kimi “sonra” vahidi də işlənilə bilər. Bu da öz növbəsində mətnin daha möhkəm kohezivinə xidmət edir. Məsələn: “Şüşəbənddən pıçıltı səsləri gəldi, sonra bir hənirti eşidil məyə başladı, sonra şüşəbəndin pilləkana açılan qapısının cəftəsi bağlandı. (Elçin)”. «Sonra» vahidi bu misalda bağlayıcı kimi çıxış edir və mətnin komponentlərinin daha dəqiq və ciddi ardıcılığının müəyyənliyinə kömək edir. Mətn komponentləri arasındakı məna münasibətlərinin daha bir tipi eynizamanlılıq münasibətidir. Müxtəlif komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr bu halda eyni zamanda baş vermiş olur. Eynizamanlılıq münasibəti sanki informasiya qəbulu zamanı ayrı-ayrı komponentlərin özü ilə gətirməli olduğu xətti səciyyəni inkar edir. Adətən belə informativ quruluşlar resipi yent tərəfindən bir bütöv şəkildə, bir tam şəkildə qəbul edilir. Məsələn: “İnstitutun direktoru akademik Əbdül Eynullayev idi. Onun tibb ictimaiyyəti arasında böyük hörməti vardı. Respublikada mikrobiologiya elminin banisi sayılırdı. Xeyrxah insan, gör kəmlı alim olan Eynullayevi hamı sevirdi. (H.Abbaszaadə).”

Mətn komponentləri arasındakı sadalama münasibəti mətnin elə quruluşunu nəzərdə tutur ki, bu quruluşda komponentlərin düzülüşü, ardıcılığı heç bir rol oynamır. Buradakı ardıcılıq öz-özlüyündə qeyri-informativdir. Bu aspektdən götürüldükdə bu münasibət ardıcılıq münasibətinə qarşı qoyula bilər. Məsələn: Yata-yata yanıma ağrıdı. Dura-dura belim qurdu. (Ki tabi-Dədə Qorqud). Bu mətnin komponentləri öz aralarında sadalama münasibətinə girirlər. Bu zaman məntdəki heç bir komponent başqa sından daha vacib olmur, başqa sözlə desək, belə məntlərdə komponentlər səviyyəsində aktuallaşmağa rast gəlmirik. Bu müəyyən dərəcədə ona gətirib çıxarır ki, sadalama münasibətli komponentləri öz tərkibinə alan məntlərdə, əslində, komponentlərin sinonimiyası özünü göstərir. Sinonim komponentlər dən isə hansının əvvəl, hansının sonra gəlməsi, prinsip etibarilə, mətnin bütövlüyünə heç bir dəyişiklik gətirmir. Komponentlərin yerləri mənt daxilində asanlıqla dəyişə bilər .

Fəhlələr Məşədibay kimi kraxmallı yaxalıq taxan, mühən dis forması geyinən, təmizliyə xüsusi diqqət yetirən adamlara çox rast gəlməmişdilər. Ancaq onlar bu nərmənazik adamlarla Məşədibayın fərqi incə bir sövq-təbii ilə duyur, hiss edirdilər. Onlar kimin nə qədər vəfalı olduğunu təcrübədə, mübarizədə yoxlayırdılar. Bu adamların çoxu baraklara gələndə özlərilə bə rabər araq və yemək gətirər, fəhlələrlə birgə yeyib-ıçər, dostluqdan, sədaqətdən danışar, ancaq çox çəkmədən sınıq çıxıb meydandan qaçar, hətta bəzən fəhlələrə açıqdan-açığa xəyanət də edirdilər. Məşədibay isə on ağır imtahan günlərində fəhlələr dan ayrılmamış, düşünüyü qabağa verib onların tələbini yalnız sa hibkarlara deyil, şəhərin hakimlərinə də yetirmişdi. (M. Hüseyin). Bu məntin birinci və ikinci komponentləri özlərinin bütün məzmun quruluşları ilə qarşılaşdırılır. Və bu qarşılaşdırma <<ancaq>> bağlayıcısı ilə bir qədər də dəqiqləşdirilir

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları / Ə.Ə.Abdullayev. - Bakı: Sabah, - 2006. - 228 s.
2. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M. Abdullayev. - Bakı: Maarif, - 1998. - 284 s.
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, M.Musayev, K.Üstünova. -Bakı:Mütərcim, -2012. -608 s.
4. Novruzova, N.S. Mənt sintaksisi /N.S.Novruzova. -Bakı: Təhsil, -2002.-184 s.
5. Veysəlli, F.Y. Dil / F.Y.Veysəlli. - Bakı: Təhsil: NPM, - 2007. - 298 s.
6. Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş / F.Y.Veysəlli. - Bakı: Təhsil: NPM, 2010. - 141 s.

7. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları: [7 cilddə] /F.Y.Veysəlli. - Bakı: Mütərcim, c. 6. – 2013. – 420 s.
8. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyə giriş. Dərs vəsaiti: [7 cilddə] /F.Y.Veysəlli. - Bakı: Mütərcim, c. 7. – 2017. - 456 s.

Bayramly A.

**Text-forming language tools
(Summary)**

Previously, a sentence expressing a finished idea was accepted as the unit that played a key role in the expression of an idea. In modern linguistics, however, the expression of a finished sentence is relative. The concept of text-text, which arises from the combination of sentences in terms of meaning and syntactically sequential grouping, is considered as a unit that expresses the main idea. The realization of the interaction of the components within the text is called cohesion. Repetitions can be both words and sentences, depending on the situation. Inversion, which acts as a means of communication in the text, changes the word order in such a way that a certain common term is used between the components of the text, not at the beginning of the whole text.

Байрамлы А.

**Текстообразующие средства языка
(Резюме)**

Ранее за единицу, играющую ключевую роль в выражении идеи, принималось предложение, выражающее законченную мысль. Однако в современной лингвистике выражение законченного предложения относительно. Понятие текст-текст, возникающее из соединения предложений по смыслу и синтаксически последовательной группировки, рассматривается как единица, выражающая основную мысль. Реализация взаимодействия компонентов внутри текста называется связностью. Повторы могут быть как словами, так и предложениями, в зависимости от ситуации. Инверсия, выступающая в качестве средства связи в тексте, изменяет порядок слов таким образом, что определенный общий термин используется между компонентами текста, а не в начале всего текста.

Rəyçi: f.f.d. C.Babayev

MƏMMƏDOVA MƏSMƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
mesme.bayramova91@mail.ru

DİSKURSUN TƏDQIQ TARİXİNƏ BİR BAXIŞ

Açar sözlər: diskurs, dialoq, növ, janr, dil

Key words: discourse, dialogue, type, genre, language

Ключевые слова: дискурс, диалог, тип, жанр, язык

XX əsrin ikinci yarısında bir sıra dilçilərin əsərlərində mətnə yeni yanaşmalar özünü göstərməyə başlayır. Beləliklə, dilçilikdə yeni “diskurs” termini işlənməyə başlayır. Diskursu “fəaliyyətdə olan mətn” adlandırırlar. Diskursun qəbul edilmiş konkret tərfi yoxdur. Diskurs latın sözüdür, “discursus” hərəkət, dövr etmək, söhbət, danışmaq mənalərini verir.

Diskurs fənlərarası tədqiqat obyektidir, yəni konfederativ tədqiqat sahəsidir. Diskursiv tədqiqatlar mahiyyət etibarilə dilə və dil hadisələrinə antroposentrik yanaşmanın nəticəsidir. Diskurs anlayışı dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, antropologiya, semiotika, etnologiya, sosiologiya, hüquq və s. sahələrdə öyrənilir. Bu sahələrin hər biri diskursun öyrənilməsinə özünəməxsus şəkildə yanaşır. Lakin onlardan bəziləri linqvistik diskursiv təhlilə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Məsələn, sosiologiya [4].

Diskurs termini ilk dəfə 1952-cı ildə amerika dilçisi Z.Hərrisin “Discourse Analysis” məqaləsində işlənib. Harris yazır ki, dil boş sözlərdə və ya cümlələrdə deyil, əlaqəli diskursda baş verir. O, dilə cümlənin hüdudlarından kənarında baxır. [2] Əgər diskurs təhlili cümləfövqi dil vahidlərinin öyrənilməsi kimi müəyyən edilirsə, onda belə görünür ki, diskurs cümlə ilə kəmiyyətə fərqli, lakin keyfiyyətə eyni fenomendir. Əgər cümlə ilə diskurs arasındakı fərq növ məsələsi yox, kəmiyyət məsələsidirsə, onların eyni məna növü olduğunu güman etmək olar. Harris öz məqaləsinə ad kimi “Diskurs” terminini seçsə də, o burada diskurs termini mətn termininin sinonimi kimi işlədir. Harris bu teminlərin hər ikisindən istifadə etməklə onları birləşdirir, eyniləşdirir [12].

“Diskurs” termininin linqvistik işlənmə dairəsi genişdir, lakin ümumilikdə diskurs ənənəvi nitq, mətn və dialoq anlayışlarını aydınlaşdırmaq və inkişaf etdirmək cəhdləri kimi qəbul edilir. Nitq anlayışından diskurs anlayışına keçid F.de Sössürün dil və nitq qarşıdurmasına paradoksal, eyni zamanda ənənəvi linqvistik metodlardan istifadə edərək öyrənə biləcəyimiz üçüncü üzvü daxil etmək istəməsi ilə bağlı baş verib. Diskurs, bir tərəfdən, kommunikativ situasiyadakı nitq kimi düşünülmüşdür və buna görə də fərdin nitq fəaliyyəti ilə müqayisədə daha aydın şəkildə ifadə olunmuş kateqoriyadır [4].

Linqvistik terminlər lüğətində isə diskursun daha məqbul tərfi verilmişdir: Ekstralingvistik, pragmatik və digər amillərlə birləşən əlaqəli mətn; hadisə aspektində götürülmüş mətn, məqsədyönlü sosial fəaliyyət kimi, insanların qarşılıqlı əlaqəsində və onların şüurlarının mexanizmlərində iştirak edən komponent kimi nəzərdən keçirilən nitq [5, s. 53].

Diskursiv təhlilin bir elm kimi formalaşması isə 1970-ci illərə təsadüf edir. Bu zaman Avropa mətn dilçiliyi məktəbinin mühüm əsərləri (T.van Dijk, W.Dressler, C. Petofi və s.) və Amerikan dilçiliyində J.Brown, T.Gipon, J.Grimes və b-nin diskursiv tədqiqatları daha ənənəvi dilçilik mövzuları ilə əlaqələndirirdi [8].

Müasir dilçilikdə diskurs aşağıdakı mənalarda başa düşülür:

- 1) mətn;
- 2) mətnin mövzusu, dialoq və ya kommunikasiya;
- 3) dialoq və ya poliloq
- 4) danışq aktlarının məcmusu, nitq situasiyası [9, s. 88].

N.Enkvist 1989-cu ildə yazdığı “Mətn dilçiliyində baza terminlər” adlı məqaləsində diskursu “mətnlə kontekstin vəhdəti” kimi başa düşür [5, s. 8]

Ümumilikdə diskursa 3 yanaşma özünü göstərir. Birinci yanaşmanın tərəfdarları diskursla mətni eyniləşdirir (M.A.K.Həlidey, R.Hasan və b.).

İkinci yanaşmanın tərəfdarları diskursu fərdi üslub, individual dil mənasında qəbul edib, diskursun tiplərini və janrlarını nəzərdə tuturlar (M. Fuko, A. Qreymas, J. Derrida və b.).

Diskursa üçüncü yanaşma Y.Habermasa məxsusdur. Bu yanaşmada nitq sosiallıqdan, adət-ənənələrdən, kommunikativ qaydadan vəs. maksimum uzaqlaşdırılmaqla həyata keçirən xüsusi ünsiyyət növü kimi qəbul olunur və kommunikasiya iştirakçılarının fikir və hərəkətlərinin tənqidi müzakirəsinə və əsaslandırılmasına yönəlmişdir [4].

Azərbaycan dilçiliyində də diskurs tədqiq edilmişdir. Fəxrəddin Veysəlli, K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov və başqalarının bu sahədə uğurlu tədqiqatları vardır.

F.Y.Veysəllinin “Dilçilik ensiklopediyası”nda diskursun açıqlaması belə verilir: “Amerikan-İngilis dilçiliyində mətnin müxtəlif aspektlərini bildirən əsas anlayış. Diskurs rabitəli danışq (ing. Connected speech), söylənilən mətnidir. Bu mənada diskurs formal qrammatik struktur kimi götürülən mətndən fərqlənir. Diskurs danışanın həmsöhbətinə yönələrək qurduğu koherent mətnidir. Diskurs danışanın öz həmsöhbətinə yönələrək qurduğu koherent mətnidir. Diskurs sosiomədəni kontekstdə interaktiv prosesin nəticəsidir” [7, s. 207].

Digər bir əsərində F.Y.Veysəlli qeyd edir ki, “diskurs sırf danışq elementi kimi götürülə bilər. O, heç vaxt bütöv dili əhatə edə bilməz. Diskurs real və potensial ölçüləri olan sistem kimi müəyyən edilir. Diskurs müəyyən sosial prosesi əks etdirir. Diskurs potensial baxımdan semiotik məkandır. Bu və ya digər diskursda dil işarələri ilə yanaşı paralingvistik, ekstralingvistik vasitələr, habelə simvollar iştirak edir” [8, s. 21].

A.Y.Məmmədov və M.Y.Məmmədovun birgə yazdıqları “Diskurs tədqiqi” adlı vəsaitdə diskursla bağlı araşdırmaların tarixi iki dövrə bölünür: Birinci dövr F. De Sössürün XX əsrin əvvəlində ilk dəfə nəşr olunmuş “Ümumi dilçilik kursu” əsərində dil və nitq dioxotomiyasını təqdim etməsindən başlayaraq M.Fukonun 1969-cu ildə nəşr olunmuş “Biliyin arxeologiyası” əsərindəki diskurs və bilik arasında əlaqələr haqqında fikirlərinə qədər olan müddəti əhatə edir. İkinci dövr isə M. Fuko ilə başlamış və hələ də davam edir [5, s. 7].

Diskursun struktur bütövləşməsinə xidmət edən koheziya, yəni sintaktik əlaqə bir sıra amillərin yardımı ilə formalaşır. Başqa sözlə, dilin bütün səviyyələri diskursun sintaktik baxımdan formalaşması üçün öz töhfəsini verir. Diskursun daxilindəki koheziv münasibətlər arasında xətti ardıcılıq və komponentlərin nəzəri çoxluq kəsişməsi münasibətləri, yəni onların daxili strukturunda bir-birini aşkar və yaxud gizli təkrar edən təzahürlər fərqləndirilməlidir. O ki qaldı diskursun komponentləri arasında koherentliyə, yəni semantik əlaqəyə, qeyd etmək lazımdır ki, diskursun semantik qatının açılmasında linqvistik informasiya yetərli deyildir. Buna görə əksər dilçilər, məsələn, A.Y.Məmmədov koherentlik ilə koheziya arasında fərqi belə izah edir: “koheziyadan fərqli olaraq, koherentliyi başa düşmək üçün sadəcə mətnin daxilində linqvistik vasitələr arasında baş verən münasibətlərə baxmaq kifayət deyil, həmçinin mətnlə ətraf dünya arasında münasibətlərə də nəzər salmaq lazımdır” (1).

Qeyd etmək istərdik ki, müasir dilçilikdə diskursla mətnin fərqləndirilməsinin dəqiq meyarları mövcud deyildir. Lakin bu o anlama gəlməməlidir ki, onların fərqləndirilməsinə dair meyarlar yoxdur. Diskursla mətnin fərqləndirilməsində əsas meyar birincinin linqvososial, ikincinin, yəni mətnin linqvistik hadisəyə bərabər tutulmasıdır.

T.A.Van Dijk yazır ki, diskurs artıq sadəcə şifahi mətn və danışığ kimi təsəvvür edilmir, həm də bu cür nitqi pragmatik olaraq idarə edən kommunikativ hadisələrin üsulları kimi kontekstin təbiətini əhatə edir.

Müasir dilçilikdə diskursiv tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edən T.A.Van Dijk diskursun müxtəlif aspektlərini göstərir:

- 1) diskurs qarşılıqlı sosial əlaqə kimi;
- 2) diskurs güc və hökmranlıq kimi. Diskursun əsas aspektlərindən biri kimi, hakimiyyət və hakimiyyətdən sui-istifadə, sosial qruplar və təşkilatlar tərəfindən ictimai diskursa üstünlük vermək və ona nəzarət etmək baxımından müəyyən edilə bilər;
- 3) diskurs ünsiyyət kimi. Bu aspekt xüsusilə koqnitiv psixologiyada və daha çox koqnitiv elmlərdə, eləcə də mesajların auditoriyanın şüuruna təsiri ilə məşğul olan ünsiyyət tədqiqatları sahələrində öyrənilir;
- 4) diskurs sosial semiozis kimi. Mətn və nitq təbii insan dillərinin istifadəsi ilə məhdudlaşmır, daha geniş şəkildə səslərin, vizual görüntülərin, jestlərin və digər təcəssüm olunmuş mənalı sosial fəaliyyətin digər semiotik sistemlərini diskurs çərçivəsində həyata keçirir.

- 1) diskurs kontekstdə;
- 2) diskurs təbii dil istifadəsi kimi;
- 3) diskurs mürəkkəb, laylı konstruksiya kimi;
- 4) diskurs ardıcılıqlar və iyerarxiyalar kimi;
- 5) mücərrəd strukturlar və dinamik strategiyalar.
- 6) növlər və janrlar. Diskurs müxtəlif növlərdə və janrlarda olur. Məsələn, gündəlik söhbət, mətbuat xəbərləri, parlamentdəki debatlar, reklamlar, elmi məqalələr və s.

Hər hansı bir diskurs tipi müxtəlif diskurs janrlarından ibarət ola bilər. Bunu əsas tutaraq M.Təlibot media diskursunu janrların hibriti kimi nəzərdən keçirir. Media diskursu özündə televiziya, qəzet, internet, reklam və b. janrları və müsahibə, sosial şəbəkə, internet saytı, müsahibə və b. yarımjanrları birləşdirə bilər [6, s. 37]

Diskursu mövzusunə (təhsil, tibbi, dini, musiqi və s.), mənbəyinə və yayılma sferasına (güc diskursu, gənclik diskursu, internet söhbəti və s.), məqsədlərinə (təhsil, tədqiqat, manipulyasiya, fatik və s.), üslubuna (ironik, əzəmətli, poetik və s.) görə müxtəlif qruplara ayırmaq olar [11, s. 88].

Ədəbiyyat:

1. Ağazadə A.M. Müasir dövrdəki ingilisdilli hüquqi mətnlərin diskursiv xüsusiyyətləri. Bakı, 2012.
2. Harris Z. Discourse Analysis. Language N 4; Linguistic society of America, 1952, N 30
3. Кибрик А.А. Анализ дискурса в когнитивной перспективе. – Москва, 2003
4. Кибрик А., Паршин П. Дискурс. Энциклопедия Кругосвет, 2001. https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/DISKURS.html
5. Məmmədov A. Y. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı, 2006
6. Məmmədov A. Y., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı, 2013
7. Məmmədov A.Y., Məmmədov M.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çaşoğlu, 2010
8. Veysəlli F.Y., Dilçilik ensiklopediyası. I cild. Bakı: Mütərcim, 2006
9. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. Studia Philologica VI. Bakı: Mütərcim, 2021
10. Van Dijk T.A. Discourse studies. A multidisciplinary introduction, 2011
11. Чернобров А.А. Типы и жанры дискурса в лингвистике и философии языка. Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2012. Том 10, выпуск 2, 2012
12. Widdowson H.G., Discourse Analysis, Oksford: Oxford University Press.2007

Mammadova M.

A look at the history of discourse research

(Symmary)

In the article, I studied the history of discourse, the meaning of the term discourse in early times and now. For this, I referred to various sources written in Russian, English and Azerbaijani.

Мамедова М.

Взгляд к истории изучения дискурса

(Резюме)

В статье я изучил историю дискурса, значения термина дискурс в ранние времена и сейчас. Для этого я сослался на различные источники, написанные на русском, английском и азербайджанском языках.

Rəyçi: f.f.d. C.Babayev

ƏLİZADƏ SƏMƏRQƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
semerqeelizadee@gmail.com

VERBAL VƏ QEYRİ-VERBAL ÜNSİYYƏT NÖVLƏRİ

Açar sözlər: ünsiyyət, sözlər, əlaqə, funksiya

Key words: communication, words, contact, function

Ключевые слова: коммуникация, слова, контакт, функция

İnsanların öz münasibətlərini aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir [3; s.14]

Ünsiyyət prosesi mürəkkəb bir proses olduğu üçün onun yaranması və həyata keçirilməsində funksiyaların rolu böyükdür. L.A.Karpenko ünsiyyətin məqsədindən asılı olaraq 8 funksiyasını qeyd etmişdir. [4;s.22]

1. **Təmas funksiyası.** Bu funksiyanın məqsədi ünsiyyətdə olan tərəflərin informasiya mübadiləsi üçün qarşılıqlı əlaqəni gözləməklə bağlı təmas yaratmaqdan ibarətdir.

2. **İnformasiya funksiyası.** Bu funksiyanın məqsədi məlumat mübadiləsindən, daha doğrusu, sorğuya qarşı fikir mübadiləsindən ibarətdir.
3. **Təhrikedici funksiya.** Bu funksiyanın məqsədi ünsiyyətin tərəf müqabilini bu və ya digər işi yerinə yetirməklə bağlı fəallığa yönəltməkdən ibarətdir.
4. **Əlaqələndirmə funksiyası.** Bu funksiyanın məqsədi birgə fəaliyyətin təşkili zamanı yerinə yetiriləcək işlərin qarşılıqlı əlaqəsinin yaradılmasından ibarətdir.
5. **Anlama funksiyası.** Bu funksiyanın məqsədi təkcə məlumatın mənasının adekvat qavranılması və anlaşılması deyil, tərəf müqabillərinin bir-birini (məqsədlərini, həyəcanlarını, vəziyyətlərini və s.) anlamalarından ibarətdir.
6. **Emotiv funksiya.** Bu funksiyanın məqsədi tərəf müqabilində emosional təəssürat yaratmaq, eyni zamanda bunun köməyi ilə özünün həyəcan və vəziyyətini dəyişdirməkdən ibarətdir («emosiyaların mübadiləsi»).
7. **Münasibətlərin yaradılması funksiyası.** Bu funksiyanın məqsədi rol, işgüzar, şəxsiyyətlərarası əlaqələr sistemində özünün yerini dərk etməkdən ibarətdir.
8. **Təsir göstərmək funksiyası.** Bu funksiyanın məqsədi tərəf müqabilinin vəziyyətini, davranışını, eləcə də onun niyyətini, fikrini, təsəvvürünü, tələbatlarını, fəallığını və s. dəyişdirməkdən ibarətdir.

Ünsiyyət sahəsində tədqiqat aparmış digər psixoloqlar da onun funksiyalarını ətraflı şərhləmişlər. Bu baxımdan B.F.Lomovun irəli sürdüyü fikirlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. B.F.Lomov ünsiyyətin funksiyalarını üç qrupda birləşdirir: **məlumatı-kommunikativ, tənзимedici-kommunikativ, affektiv-kommunikativ.**

Göründüyü kimi, B.F.Lomova görə ünsiyyət birinci növbədə məlumatın, informasiyanın verilməsi və qəbul olunması vəzifəsini, başqa sözlə **informasiya mübadiləsi** funksiyasını yerinə yetirir. Məhz buna görə də, təsadüfi deyildir ki, informasiya mübadiləsini ünsiyyətin əsas cəhətlərindən biri kimi qəbul edirlər. Ünsiyyət şəraitində psixikanın **tənзимedici** funksiyası spesifik şəkildə təzahür edir. Ünsiyyət sayəsində fərd təkcə öz davranışını deyil, eyni zamanda başqa adamların davranışını tənзим etmək imkanını da əldə edir. Ünsiyyət bu funksiyayı yerinə yetirməklə insanlar arasında səmərəli qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına, qarşılıqlı münasibətləri tənзим etməyə xidmət edir.

Bununla yanaşı olaraq ünsiyyətdə olduğu adamlar da həmin fərdin davranışına öz tənзимedici təsirini göstərir. Məhz birgə fəaliyyət zamanı bu cür qarşılıqlı təsir prosesində ünsiyyətin tənзимedici-kommunikativ funksiyası həyata keçir.

Ünsiyyətin **affektiv-kommunikativ** funksiyasının əhəmiyyəti də az deyildir. Ünsiyyət prosesində insanlar təkcə bir-biri ilə informasiya mübadiləsi aparmaq və ya bir-birinə tənзимedici təsir göstərməklə kifayətlənmirlər. Ünsiyyət eyni zamanda insanlarda **emosional** vəziyyətin determinantı, şərti kimi də özünü göstərir. Bütün bəşəri emosiyaların spesifik spektri məhz insanların ünsiyyəti şəraitində təzahür və inkişaf edir.[1; s.26-27]

Ünsiyyətin xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edən sosial psixoloqlar (Q.M.Andreyeva və b.) qeyd edirlər ki, hər şeydən əvvəl ünsiyyətdən danışarkən ona hər hansı bir ötürücü sistemlə verilən və ya başqa sistemlə qəbul olunan bir proses kimi baxmaq olmaz. Burada kommunikativ prosesin hər iki iştirakçısı bir-birinə adi bir obyekt kimi yanaşmamalıdır, ona şüurlu münasibət bəsləməklə ünsiyyətdə olduğu adama müvafiq informasiyanı yönəldərkən onun motivləri, məqsədi, yönəlişliyini təhlil etməklə onunla bələdləşməlidir. Məhz buna görə də kommunikativ proses sadəcə olaraq «məlumatların ötürülməsi» olmayıb, həmin məlumatların fəal mübadiləsidir.

Ünsiyyətin mühüm xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada informasiya mübadiləsi hər hansı bir kibernetik qurğular arasında deyil insanlar arasında gedir. Bu zaman informasiya mübadiləsini həyata keçirən adamlar bir-birinə təsir göstərə bilirlər. Deməli, istəməz bu zaman öz partnyorunun davranışına təsir göstərmək mümkün olur.

Nəhayət informasiya mübadiləsi zamanı kommunikativ təsir yalnız o zaman mümkün ola bilər ki, informasiyanı ötürən və onu qəbul edən (və ya edənlər) adamlar vahid və ya oxşar kodifikasiya və dekodifikasiya sistemində malik olsun. Başqa sözlə eyni dil və şəraiti eyni şəkildə anlamaq imkanının olması informasiya mübadiləsi üçün ən zəruri şərtlərdən biridir.

Ünsiyyət çoxcəhətli və çoxplanlı bir prosesdir. Onun özünəməxsus növləri də vardır. Bu, psixoloji ədəbiyyatda məzmun, məqsəd və vasitələrdən asılı olaraq bir sıra növlər olaraq qeyd olunur.

Məzmunundan asılı olaraq ünsiyyətin aşağıdakı növlərini göstərə bilərik: maddi ünsiyyət (əşyalar və fəaliyyət məhsullarının mübadiləsi yolu ilə); koqnitiv ünsiyyət (bilik mübadiləsi); kondision ünsiyyət (psixi və fizioloji vəziyyətin mübadiləsi); motivlərlə bağlı ünsiyyət (təhriklərin, motivlərin, maraqların, tələbatların mübadiləsi); işgüzar fəaliyyətlə bağlı ünsiyyət (iş, əməliyyat, bacarıq və vərdişlərin mübadiləsi).

Məqsəddən asılı olaraq psixoloqlar ünsiyyətin bioloji və sosial növlərini qeyd edirlər. Bioloji ünsiyyət orqanizmi mühafizə etmək, qorumaq, saxlamaq və inkişaf etdirməklə bağlı ünsiyyətdir. Sosial ünsiyyətə gəldikdə o, şəxsiyyətlərarası təması, münasibətləri yaratmaq və inkişaf etdirmək, fərdin şəxsi yüksəlişini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədi güdür. Ünsiyyət vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin verbal və qeyri-verbal növləri vardır.[3;s.18-19] Verbal ünsiyyət nitq vasitəsilə, qeyri-qerbal ünsiyyət isə emosiyalar vasitəsilə baş tutur. Verbal ünsiyyət nitqə əsaslanır. Verbal ünsiyyət zamanı fikrimizin ifadə olunmasında dilin funksiyaları aparıcı rol oynayır. Dilin funksiyaları aşağıdakılardır: kommunikativ, idrak, nominativ və akkumulyativ.

Kommunikativ funksiya ilk növbədə dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olması ilə əlaqələndirilir. Bu şəxsin öz fikirlərini ifadə etməsinə və dinləyicinin onu başa düşüb reaksiya verməsinə imkan verir.

İdrak funksiyası-dil əlamətlərində bir insanın şüurunun reallaşması və dəyişməzliyi ilə əlaqədardır.

Nominativ funksiya obyektlərin və hadisələrin adlanmasına kömək edir.

Akkumulyativ funksiya- Bəzən bir dil bütün millətlərdən uzun yaşayır. Bu funksiya biliklərin toplanmasını, davamlılığını və tarixdə bir insanın varlığını göstərən ən ümdə xüsusiyyətdir.

Çox vaxt insanlar verbal yolla çatdırdıqları məlumatları gücləndirmək və ya daha səmərəli təsir göstərmək üçün sözsüz, nitqdən kənar vasitələrdən də istifadə edirlər. Belə ünsiyyət qeyri-verbal ünsiyyət adlanır. Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələrinə müxtəlif simvolları, mimikanı, pantomimikanı, müxtəlif jestləri, hərəkətləri, səsin tembrini, intonasiyanı, gülməyi və s. aid etmək olar. Bu cür işarələr sistemini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) optiki-kinetik işarələrsistemi; 2) paralinqvistik və ekstralinqvistik işarələr sistemi; 3) məkan və zamanla bağlı işarələr sistemi. Bu cür işarələr sistemlərinin informasiya mübadiləsi ilə bağlı olaraq özünəməxsus yeri vardır.

İnformasiya mübadiləsini həyata keçirmək üçün optiki- kinetik işarələr sistemi özünəməxsus yer tutur. Təsədüfi deyildir ki, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı müxtəlif dillərə malik olan insanların ünsiyyətində, informasiya mübadiləsində çətinliklər yaradır. Bu cür çətinliyi aradan qaldırmaq üçün müxtəlif ölkələrdən olan insanların başa düşə biləcəyi simvolları istifadə edilir. Bu məqsədlə o qədər də çətin olmayan görmə simvolları dünya miqyasında geniş yayılmışdır. Bu cür simvolları aeroportlarda, avtotraslarda daha çox rast gəlmək olur. Həmin simvolların köməyi ilə insanlar dayanacaqlar, yeməxanalar, yanacaq və təmir yerləri və s. barədə məlumat əldə edirlər. Optiki-kinetik işarələr sisteminin qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi kimi geniş yayılmış vasitələrindən üzün və bədənin ifadəli hərəkətlərini xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. Bunlardan diqqəti xüsusilə cəlb edən üzün ifadəli hərəkətlərindən ibarət mimikalardır. Mimika (yunanca mimos, təqlid, sifətin dəyişilməsi deməkdir) sifət əzələlərinin dinamik ifadəsi kimi özünü göstərir. Qaş, göz, yanaq, dodaqlar və s. sifətin bu və ya digər dərəcədə lokal mimika sahələri hesab olunur. Sifətin həmin sahələrini müəyyən vəziyyətə gətirməklə ünsiyyətdə olduğumuz adama bu və ya digər cisim və hadisəyə nə kimi münasibət bəslədiyimizi çatdırırıq. Adətən ünsiyyət prosesində insanlar təkcə sifətin ifadəli hərəkətləri ilə deyil, bədənin, onun digər üzvlərinin ifadəli hərəkətləri vasitəsilə də öz hisslərini, həyəcanlarını və s. çatdırı bilirlər. Bu zaman artıq pantomimika özünü göstərir. Məsələn, balet tamaşasında balerina heç bir söz işlətmədən öz hisslərini bədən üzvlərinin ifadəli hərəkətlərinin köməyi ilə tamaşaçıya çatdırı bilir.

Optiki-kinetik işarələr sistemi kimi *jestlərdən* istifadə etməklə də insanlar bir – birinə razılıq və narazılıqlarını, sevinc və kədərini və s. məlumatları çatdırı bilirlər. Lakin heç də jest və mimikalar həmişə vahid şəkildə, eyni cür başa düşülmür və şərh olunmur. Müxtəlif mədəniyyət və sosial inkişaf pilləsinə malik olan insanlar bunları müxtəlif şəkildə dərk edirlər. Məsələn, başımızı

yuxarıdan aşağıya hərəkət etdirdikdə razılıq, təsdiq, yanlara hərəkət etdirdikdə narazılıq, inkar kimi başa düşülür, şərh olunur. Əksər xalqlarda başın həmin hərəkətləri məhz bu cür də şərh olunur. Lakin bolqarlarda bu tamamilə əksinə başa düşülür. Bolqarlar həmsöhbətlərinə razılıqlarını bildirmək üçün başlarını yanlara, narazılıqlarını bildirmək üçün isə yuxarıdan aşağıya hərəkət etdirirlər. Başqalarının hərəkətlərini də məhz bu mənada qavrayır və anlayırlar.

Bununla belə psixoloqlar aşkara çıxarmışlar ki, çox vaxt bədənin, üzün ifadəli hərəkətləri, qeyri – verbal yolla çatdırılan məlumatlar həmsöhbətə verbal yoldan daha güclü təsir göstərir. Məsələn, insan sevincdən doğan göz yaşları ilə dostlarını inandırmağa çalışsa ki, «Məndə hər şey yaxşıdır!» onlar onun sözünə deyil, daha çox göz yaşına inanacaqlar.

Kinesika- “bədən hərəkətlərinin dili” kimi meydana çıxır. Informasiya mübadiləsində onun kodları jestlər vasitəsilə açıqlanır.

Proksimika (latınca proximity – yaxınlıq deməkdir) insanın şəxsi məkanı kimi ünsiyyət prosesində özünəməxsus rol oynayır. İnsan bu məkanı özünün hesab edir, hətta onu bir növ fiziki bədəninin davamı sayır. Ünsiyyət prosesində kimisə özümüzlə yaxın buraxırıq, hətta qolumuza girməsinə imkan veririk, kimisə özümüzlə yaxın buraxmırıq – şəxsi məkanın həddləri ünsiyyət prosesində subyektiv olaraq belə müəyyən olunur. Bu yolla insan başqa adamlarla özü arasında ünsiyyət üçün intuitiv ölçülərlə əlverişli və ya münasib olan özünəməxsus psixoloji məsafə yaradır. “Yaxınlıq – uzaqlıq”, “İstilik – soyuqluq” – psixoloji məkanın emosional parametrləri belədir.

Qeyri-verbal kommunikasiya mürəkkəb prosesdir və müxtəlif amillərlə, ilk növbədə, şəxsiyyət amili ilə şərtlənir. Müəyyən edilmişdir ki, intravertlərə, nisbətən ekstravertlər qeyri – verbal kommunikasiyanın kodlarını daha dəqiq açıqlayırlar. Bu prosesdə gender fərqləri də önəmli rol oynayır. Məlum olduğu kimi, qeyri -verbal kommunikasiyanın kodlarını qadınlar kişilərə nisbətən daha yaxşı oxuyurlar. Lakin araşdırmalar göstərir ki, onlar qeyri-verbal siqnallardakı yalanı kişilərə nisbətən çox vaxt dəqiq ayırd edə bilmirlər. Buna da səbəb görünür qadınların hissələrinə asanlıqla aldanmalarıdır. Verbal kommunikasiya vasitələri ilə birlikdə qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri insanların birgə fəaliyyət üçün zəruri olan informasiya mübadiləsini təmin edir.[5; s.247-251]

İnsanların müxtəlif birliyində, o cümlədən dərs zamanı qeyri – verbal ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif intonasiyadan, bir anlığa danışığı dayandırmaqdan, öskürməkdən və s. vasitələrdən istifadə edilir. Məsələn, mühazirə zamanı tələbələrin müəyyən hərəkətlərinə narazılığını bildirmək üçün müəllimin səs tonunu yüksəltməsi, alçaltması, bir anlığa danışığını dayandırması, öskürməsi tələbələrin sakitləşməsinə, müəllimin nə demək istədiyini başa düşmələrinə səbəb olur.

Ünsiyyətin daha uğurlu olmasında şəxsin zahiri görünüşü də mühüm rol oynayır. Deyl Kargen ünsiyyət zamanı şəxsin zahiri görünüşü ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişdir: “Səliqəli və qüsursuz geyinin. Siz yaxşı geyinsəniz, insanların düşüncələrində özünüzlə hörməti artırır, özünüzdə inamı möhkəmləndirərsiniz. Əgər natiq ütülənməmiş şalvar və təmizlənməmiş ayaqqabı geyinərsə, saçları qaydasında olmazsa, döş cibində qələm yellənərsə, o zaman dinləyicilər ona natiqin özünə hörmət etdiyi qədər-az hörmətlə yanaşacaqlar [1; s.95].

İnsanlar onları əhatə edən adamlara öz münasi bətlərini təkcə geyimləri, ədaləri ilə deyil, **məkan və zamanla bağlı amillərin köməyi ilə**, həmin adamlarla ünsiyyət zamanı hansı distansiyayı, məsafəni tutmalarına əsasən də çatdırırlar. Bu yolla bir növ qeyri-verbal şəkildə ətrafdakılara öz münasibət tərzlərini çatdırırlar. Bu baxımdan mütəxəssislər şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə aşağıdakı dörd zonanın mümkünlüyünü qeyd edirlər.

Birincisi, intim ünsiyyət zonası (yarım metrədən bilavasitə bədənlə təmasa qədər olan məsafə). Adətən bu məsafədə valideynlər övladları, olduqca yaxın dostlar, sevgililər ünsiyyət saxlayırlar. Adətən, az tanıdığın bir adam sənə bu zonada yaxınlaşdıqda özünü narahat hiss edirsən. Başqasına sənənin bu cür yaxınlaşmağın həmin adamda sənənin ona yaxın münasibət bəsləməyin barədə fikir doğurur. Psixoloji eksperimentlər göstərmişdir ki, xoşbəxt ər – arvad məhz bu məsafədə ünsiyyət zamanı özlərini rahat hiss edirlər. Əksinə, bir – biri ilə yola getməyənlər bu məsafədən uzaq dayanırlar.

İkincisi, şəxsi ünsiyyət zonası (0,5 metrədən 1,5 metrə qədər olan məsafə). Müxtəlif mədəniyyət, mədəni inkişaf səviyyəsində bu zonanın sərhəddi müxtəlif olur. Adətən, bu məsafədə

bir – biri ilə yaxşı, yaxın tanış olan adamlar ünsiyyət saxlayırlar. Bu məsafə adamların bir – birinə toxunmalarına, əl vermələrinə, əllə çiyinə vurmalarına imkan verir. Mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, adamların əksəriyyəti bu zonanı özlərinin şəxsi məkanı hesab edir və yad adamlarla bu zonada ünsiyyətə meyilli olmurlar.

Təsəvvür edin ki, mikroavtobusda oturmusunuz. Dayanacaqda yeni bir sənişin maşına minərək bütün yerlər boş olduğu halda sizin yanınızda oturur. Bu zaman siz istər – istəməz özünüzü narahat hiss edirsiniz. Yəqin ki, siz belə halların şahidi olmusunuz ki, adamların sıx olduğu yerdə, məsələn, liftdə, metro vaqonunda, avtobusda insanlar bir – biri ilə vizüal təmasdan qaçır, pəncərədən baxmağa, gözlərini vaqondakı reklam şəkillərə zilləməyə cəhd göstəriirlər. Bu cür davranış tərzini şəxsi məsafə sərhəddini gözləmək cəhdindən irəli gəlir.

Üçüncüsü, formal ünsiyyət zonası (1,5 metrədən 3 metrə qədər olan məsafə). Adətən bu məsafəni işgüzar adamlarla ünsiyyət, eləcə də təsadüfi, az əhəmiyyətli söhbət zamanı gözləyirlər.

Dördüncüsü, ümumi ünsiyyət zonası (3 metrədən uzaq məsafə). Bu məsafədə birinci və ikinci ünsiyyət zonalarındakı davranışı həyata keçirmək mümkün deyildir və yersizdir. Hətta bu məsafədə işgüzar ünsiyyət də həyata keçirilə bilməz. Bu məsafədə sadəcə olaraq, məsələn, mühazirəni dinləyirsən və deyə bilirsən ki, ümumi ünsiyyət situasiyasına düşmüşsən.[6;s.56-57]

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. – Bakı, 2003,
2. Əliyeva S.A.S “Ünsiyyət mədəniyyəti” Bakı-“Gənclik”-2013.
3. Emosionallıq və ekspressivliyin verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri // Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Xüsusi buraxılış. Bakı, 2012.
4. Həmzəyev M.Ə, Əmiraslanova S.F "Ünsiyyətin psixologiyası"-Bakı 2007
5. Seyidov S.İ, M.Ə. Həmzəyevin elmi red ilə “Psixologiya” – Bakı- 2007
6. Verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri haqqında // Pedaqoji Universitet xəbərləri. Bakı, № 2 2012:

Alizada S.

Types of verbal and non-verbal communication (Summary)

Communication is the basis of society. It is impossible to imagine a society without communication. The organization of thoughts from words and expressions during communication is called verbal communication. Has a relatively strong effect.

Ализаде S.

Виды вербальной и невербальной коммуникации. (Резюме)

Общение – это основа общества, без общения невозможно представить общество. Вербальное общение – это организация мыслей из слов и выражений. Общение с участием жестов и мимики в выражении мыслей называется невербальным общением. Невербальное общение оказывает более сильное воздействие, чем вербальное общение.

Rəyçi: f.f.d., dos. M.Hacıyeva

BEYNƏLMİLƏL TERMINOLOGİYANIN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: terminologiya, zənginləşmə, terminoloji leksika, beynəlmilləşmə, təkmilləşmə

Key words: terminology, enrichment, terminological vocabulary, internationalization, improvement

Ключевые слова: терминология, терминологическая лексика, обогащение, интернационализация, улучшение

Müasir dünyada elə bir dilə rast gəlmək mümkün deyil ki, digər dünya dilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub həmin dillərdən söz almasın, həmçinin aldığı sözlərin bir hissəsini öz dilinin daxili imkanları çərçivəsində istifadə etməsin. Bu proses daha qabarıq şəkildə terminoloji leksikada da özünü göstərir. “Dillər arasında qarşılıqlı zənginləşmə prosesinə, əsasən üç istiqamətdə aydınlıq gətirmək olar:

1. Bir dildən başqasına keçmiş amillərin keçdikləri dildə rolu, onun strukturuna təsiri və təkmilləşməsində xidmətinin qiymətləndirilməsi;
2. Bu amillərin ictimai əhəmiyyəti;
3. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi faktının qiymətləndirilməsinə tarixi münasibət” [4, s.3].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillər arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələr heç də həmişə onların zənginləşməsinə səbəb olmur. Dünya dillərinin inkişafı, dil kontaktı, qarşılıqlı əlaqələri, bir-birinə təsiri və bu kimi məsələlər uzun müddət müxtəlif elmlərin tədqiqat sahəsi olmuşdur. Fəlsəfə, tarix, dilçilik, sosiologiya, etnoqrafiya və bu kimi digər elmlərin mütəxəssisləri bu əlaqə və təsirlərin qanunauyğunluqlarını öyrənməyə çalışmışlar. Dillərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və kontaktlarının mövcudluğu hamı tərəfindən qəbul olunsa da, bütün təsirlərin qarşılıqlı zənginləşməyə xidmət etdiyi mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Bu fikri təkzib edən alimlər belə qənaətə gəlirlər ki, hansısa bir dilin başqa dil hesabına zənginləşməsi heç də müsbət hadisə kimi dəyərləndirilməməli, əksinə, həmin dilin öz daxili imkanlarının kasadlığı, heç sayılması anlamına gəlməlidir. Bu fikri irəli sürən müəlliflər onu da qeyd edirlər ki, dillərin qarşılıqlı zənginləşmə hadisəsinin heç bir nəzəri əsasları yoxdur, bu səbəbdən də bu problemin qoyuluşu, elmi baxımdan yanlışdır.

Başqa dillər kimi, Azərbaycan dilinin də alınma leksikasına daxil olan terminoloji vahidlərin böyük qismi Qərbi Avropa dillərinə məxsusdur. Bunun əsas səbəbi həmin ölkələrin elmi-texniki, siyasi-iqtisadi və digər sahələrində baş verən tərəqqi ilə əlaqədardır. Bu alınma terminlərin bir qismi dilimiz üçün səciyyəvi olan fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri qəbul etdiyi halda, digər qismi isə alındığı dilin (mənbə dilin) xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Bildiyimiz kimi, dilimiz uzun illər rus dilinin təsirinə ciddi şəkildə məruz qalmışdır. İstər dilimizin leksik qatında, istərsə də leksik və qrammatik sistemində həmin təsirləri aydın görmək mümkündür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Avropa dillərindən dilimizə terminoloji leksikanın axını məhz rus dilinin birbaşa vasitəsilə baş vermişdir. Bunu yalnız mənfə hal kimi dəyərləndirmək doğru olmaz, çünki bu proses zərurətdən doğan bir hal kimi qiymətləndirilməlidir. Məsələnin digər bir səbəbi də yeni innovativ texnologiyalarla, anlayışlar və zəruri alınmalarla qarşıya çıxan çətinliklər ilə əlaqədardır.

Dilimizdə istifadə olunan alınma terminləri dəyişmələrə məruz qalıb-qalmaması baxımından iki qrupa bölmək olar:

1. Mənbə dildən fərqlənən, dəyişikliyə uğramış terminlər:
Lamp - lampa
Amortizasion - amortizasiya
Konstruksion - konstruksiya
Far - fara və s.
2. Mənbə dildə olduğu şəkildə, yaxud cüzi fonetik dəyişikliyə uğramış terminlər:

Kabin - kabinə

Maşın - maşın

Jenerator – generator və s.

Elmi və texniki inkişafın sürətlə getdiyi bir dövrdə yaşayırıq. İstehsal proseslərində insan əməyini əvəz edən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə, avtomatlaşdırma, kosmosa çıxış və s. bu kimi uğurlu nailiyyətlər əsrimizdə böyük çevriliş yaratmışdır. Bəşəriyyətin tərəqqisi, bir çox alimlərin də dediyi kimi, bilavasitə məhz elmi-texniki inqilabla əlaqədardır. Şübhə yoxdur ki, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində baş verən bütün bu müsbət dəyişikliklər beynəlxalq aləmdə baş qaldıran qloballaşma dildə, daha dəqiq desək, dilin terminoloji sistemində öz əksini tapmaqdadır. Sonsuz sayda yaranan yeni terminlər, yaxud sözün yeni yaranmış terminoloji mənə və funksiyası dillərin terminoloji leksikasını zənginləşdirir. Onu da qeyd edək ki, terminoloji leksika ümumişlək leksikadan ciddi şəkildə fərqlənir. Bu fərqlənmənin səbəbi ona kənardan məqsədyönlü şəkildə edilən müdaxilə və təsirlərlə əlaqədardır. Daha da aydınlıq gətirsək, terminlər ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq, öz-özünə meydana gəlmir, aid olduğu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən ehtiyac səbəbindən yaradılır. Təzə terminlər əvvəlcə ali məktəblərdə, elmi-tədqiqat institutlarında laboratoriyalarda, elmi ədəbiyyat və nəşriyyatlarda yer alır, sonra isə tədricən gündəlik istifadəyə vəsiqə alır.

Bəşər tarixinin fasiləsiz fəaliyyətinin nəticəsi kimi ortaya çıxan inkişaf, tərəqqi və yeniliklər terminoloji leksikanın da fasiləsiz olaraq yenilənməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən də cəmiyyətdə baş verən inkişaf proseslərini daim izləmək və baş verən dəyişmələrin dilə təsirini müşahidə etmək dilçilik elmi üçün zəruridir.

Bəzən dəqiqləşdirmə aparılmadan bir terminin yerində işlədilməməsi, mənasının düzgün təyin olunmaması elmi yanlışlıqlara yol açmağa bilər. Bunu da unutmamaq lazımdır ki, elmi dilin və elmi üslubun əsasını təşkil edən terminlərin istifadəsində yol verilən səhvlər elmi və texniki nailiyyətlərin qavranılmasını çətinləşdirməklə yanaşı, mütəxəssislər arasında qarşılıqlı anlaşmaya və akademik ünsiyyətə ciddi xələl gətirir, məlumat mübadiləsini ləngidir.

Məlum olduğu kimi, kosmik araşdırmalar fəaliyyətimizin istənilən sahəsinə ciddi təsir etmişdir. Bu sahənin tərəqqisi müxtəlif elmlər üzrə yeni-yeni araşdırmaların sürətlənməsinə, mövcud tədqiqatların genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu sahə ilə bağlı öz dilimizin terminoloji leksikasına nəzər salsaq görərik ki, dövrü mətbuatda, televiziya və radio kanallarında, elmi ədəbiyyatda istifadə olunan kosmonavtika və informatika terminlərinin böyük bir qismi dilimizin öz vahidləri hesabına yaranmış olan terminlərdən ibarətdir. Bu sahə üzrə terminologiyanın inkişafı onunla əlaqəli olan bir neçə elmin, o cümlədən, kimya, astronomiya, fizika, tibb və digər elmlərə aid bir sıra terminlərin istifadə dairəsini genişləndirmişdir.

Son dövrlərdə dilimizdə yaranmaqda olan terminlərin əksəriyyətini təşkil edən sözlər iki və daha çox sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi hesabına meydana gəlir. Bu qəbildən olan terminlər əsasən hesablama texnikası, elektronika, informatika və s. sahələrdə özünü göstərməkdədir. Bunun səbəbi odur ki, elmi və texniki nailiyyətlərin əsasını təşkil edən cihaz və qurğular, müxtəlif prosesləri icra edən aparatlar, həmçinin onlarla idarə edilən proseslərin özləri də mürəkkəbdir.

İnamla demək olar ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər terminologiyamızın digər sahələrində də özünü göstərməkdədir. Son dövrlərdə dilimizdə istifadəsi çoxalmış elektronlaşma, telekommunikasiya, qarşılıqlı, bircinslilik, aeronaviasiya, göyərte aviasiyası kimi ifadələr buna misal ola bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadələrin bir qismi Avropa dillərindən kalka üsulu ilə yaranmışdır. Buna baxmayaraq, bu hadisə dilimizin mürəkkəb və çoxkomponentli terminlərin yaranmasında böyük imkanlara sahib olmasının göstəricisidir.

Bir çox inkişaf etmiş dillər kimi, Azərbaycan dilinin də termin yaratma üsulları və vasitələri, əhatə dairəsi gündən-günə genişlənir, bu vasitələrin aktivlik dərəcəsi get-gedə artır. Bildiyimiz kimi, dilimizdə termin yaradıcılığı prosesində morfoloji, semantik və sintaktik üsullardan, eyni zamanda abreviatura kalkaetmə yollarından geniş istifadə olunur. Bu sahədə aparılan geniş araşdırmalar göstərir ki, terminyaratmada son dövrlər ən çox istifadə edilən üsullar semantik üsul və kalkaetmə yolu ilə olanlardır. Bu xüsusiyyət terminologiyanın bir çox sahələrinə aid edilə bilər.

Çağdaş dilimizin terminoloji sistemi öz tərkibinə görə kifayət qədər mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Düşünürük ki, bu baxımdan da müxtəlif sahələri əhatə edən terminoloji leksikanın

dəqiqləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi üçün ən vacib şərt hər sahəni əhatə edən ayrı-ayrı terminoloji sözlüklərin tərtibidir. Bu sahədə son dövrlər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında çoxlu sayda ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloji sözlüklərin tərtibinə nail olmuşdur. Həmin lüğətlərin böyük bir qismi ali və orta məktəblərdə istifadə üçün, həmçinin müxtəlif idarə və təşkilatlar, nəşriyyat və kütləvi informasiya vasitələri əməkdaşlarına kömək məqsədilə təqdim olunmuşdur.

Alınma terminologiyadan danışarkən beynəlmiləl terminologiya anlayışı ilə qarşılaşırıq. Bu anlayışların bir-biri ilə əlaqəsi ondadır ki, alınma terminoloji leksika, ümumiyyətlə, bir dildən hansısa anlayışın məqsədyönlü şəkildə başqa bir dilə keçməsi nəticəsində mövcud olur. Terminlər isə elmi kəşflərin və ya anlayışların yarandığı ölkənin mütəxəssisləri tərəfindən adlandırıldığı üçün, bu kəşf, yaxud anlayışdan istifadə edən xalq onu öz adlandırmağa məcbur olur. Dildə həmin anlayışa qarşılıq tapılmadığı təqdirdə, yaxud anlayışın mənbə dildəki ifadəsi məqbul hesab olunduqda, onun mənbə dildəki adı ilə adlandırılması uyğun hesab olunur. Bu proses bir neçə dildə baş verdikdə, yəni eyni anlayış bir sıra dünya dillərində eyni adla adlandırıldıqda, artıq beynəlmiləl termin adını almış olur. Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminologiya bütün elm sahələrini əhatə etsə də, informasiya texnologiyaları sahəsindəki terminlərin böyük əksəriyyəti beynəlmiləl terminlərdir.

Beynəlmiləl terminologiya dedikdə, bəzi müəlliflər müqayisədə daha çox dildə işlənə bilən (dəqiq say müəyyən edilməmişdir) terminləri nəzərdə tuturlar. Digər bir qrup alimlər isə təkcə Avropa dillərində deyil, bütün dillərdə işlənə bilən terminləri aid edirlər. Üçüncü qrup müəlliflərə görə isə yalnız Avropa arealında yayılmış olan terminləri beynəlmiləl terminlər hesab etmək olar. Bu mülahizələrin hər birinin öz əsasları var. Lakin ümumiləşdirmə apardıqda beelə bir qənaətə gəlmək olar ki, M.Qasımovun da dediyi kimi, beynəlmiləl terminlərin ifadə etdiyi anlayışlar da beynəlxalq səciyyəə daşmalıdır.

Bunu da unutmamalıyıq ki, elmi və mədəni anlayışların çoxu beynəlxalq dəyərliliyə sahibdir. Digər bir problem isə alınma leksika ilə beynəlmiləl terminologiya arasındakı sərhədləri göstərmək, onların hüdudlarını dəqiq müəyyənləşdirmək məsələsidir ki, bu da ciddi araşdırma mövzusuudur.

Hesab edirik ki, Azərbaycan dilində beynəlmiləl xarakterli terminologiyanın sistemli tədqiqinə ciddi ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərənəşr, 1995, 90 s.
2. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı: Nurlan, 2009, 155 s.
3. Ələsgərov Z.A. Azərbaycan dili terminoloji fondunun zənginləşməsində müasir mətbuatın rolu. (1990-2000-ci illər) [Mətn]: filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru adı almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı: 10.02.01 // AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: 2010, 24 s.
4. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, 192 s.
5. Qasımov İ. Z. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı: Kitab aləmi 2011, 219 s.
6. Qasımov İkrəm. Azərbaycan terminologiyası (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2007, 264 s.
7. Qasımov M. Azərbaycan dilində terminlər necə yaranır? Bakı: Azərənəşr, 1967, 46 s.
8. Qurbanov A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı: Elm və təhsil, 2010, 450 s.
9. Бабаева С.К. Лингвистический анализ архивных терминов в Азербайджанском языке. Автореф. диссерт. на соиск. канд. филол. наук, Баку, 2000, 128 с.

**Some problems of international terminology
(Summary)**

The process of interacting with and talking about other languages is more evident in the terminological glossary. Scholars have concluded that the enrichment of one language at the expense of another language should not always be viewed as a positive event, sometimes it should mean that the language has its own internal capacity or is not being used.

Like other languages, most of the terminological units in the dictionary of our language belong to Western European languages. The main reason for this is the progress of these countries in scientific, technical, medical and other fields.

Гасанова Х.

**Некоторые проблемы международной терминологии
(Резюме)**

Процесс взаимодействия и разговора о других языках более очевиден в терминологическом глоссарии. Ученые пришли к выводу, что обогащение одного языка за счет другого не всегда следует рассматривать как положительное явление, иногда это должно означать, что язык имеет свою внутреннюю емкость или не используется.

Как и в других языках, большинство терминологических единиц в словаре нашего языка принадлежит западноевропейским языкам. Основной причиной этого является прогресс этих стран в научной, технической, медицинской и других областях.

Rayçi: f.f.d., dos. Ə.Quliyev

HÜSEYNOVA AYTAC
Azərbaycan Dillər Universiteti
aytachuseynova242@gmail.com

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİPLOMATİK TERMİNLƏRİN
ƏMƏLƏGƏLMƏ ÜSULLARI**

Açar sözlər: termin, diplomatik, dil, söz, üsul, Azərbaycan.

Key words: term, diplomatic, language, word, method, Azerbaijan.

Ключевые слова: термин, дипломатия, язык, слово, метод, Азербайджан.

Müasir dünyada artan qloballaşma tempi ilə əlaqədar olaraq, dünyanın bir çox ölkələrində dövlətlərarası danışıqlar zamanı öz mövqələrini ən aydın şəkildə ifadə etmək üçün dillərin diplomatik terminologiyasının işlənilib hazırlanması və ya təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır. Hazırda dünya dilçiliyində diplomatik terminologiyanın öyrənilməsinə diqqət artır, çünki qloballaşmanın təsiri beynəlxalq aləmi buna məcbur edir. Diplomatik terminologiya sahəsində çoxlu sayda əsərlərə, müxtəlif mövzulara və tədqiqat işlərinə baxmayaraq, bir sıra problemlər həllini tapmamış qalmaqdadır. Azərbaycanda da bu problem müxtəlif sahələrdə özünü göstərməkdədir. Bu baxımdan Azərbaycan dilində diplomatik terminlərin yaranması yollarına nəzər salmaq. Diplomatik terminlərin yaranması bir çox üsulların köməyi ilə baş verir. Həmin üsullar elmi ədəbiyyatda aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- a) leksik-semantik üsul; b) morfoloji üsul; c) sintaktik üsul; d) kalka üsulu;
e) abreviatur üsulu; f) alınma üsulu.

a) Leksik-semantik üsul: Diplomatik terminlərin əmələ gəlməsinin leksik-semantik yolu sözün morfoloji quruluşunu dəyişmədən mövcud olan mənələrdən biri əsasında yaranan, dildə uzun müddət mövcud olmuş milli və ya alınma mənşəli sözlərin işlədilməsindən ibarətdir. Yəni dilimizdə olan hər hansı bir söz öz həqiqi mənasını saxlamaqla, həm də diplomatik məzmun kəsb etmiş olur.

Bu zaman terminin daxili strukturu dəyişmiş, ancaq məna dəyişikliyi ilə əlaqədar olaraq yeni anlayış bildirir. Bu üsul ilə yaranan sözlərin semantik yükü artır, yeni anlayış yalnız sözlərlə ifadə olunur. Məs: üzv, barışıq, hadisə, müdaxilə, zamanət, qadağa, səlahiyyət, və s. kimi sözlər bu cərgədəndir. Bu sözlər dilimizin lüğət fonduna ümumişlək sözlər kimi çoxdan daxil olmuşdur, lakin müasir dövrümüzdə diplomatik münasibətlərin müəyyən məqamlarını əks etdirən sözlər kimi də istifadə edilir. Belə ki, “barışıq” sözü məişətdə küsülü insanların bir-biri ilə barışması anlamındadır. Lakin bu söz eyni anlamda dövlətlərarası münasibətlərə də tətbiq olunaraq, diplomatik mahiyyət kəsb etmişdir. “Başsağlığı” sözünü də bu sıraya aid edə bilərik. Belə ki, başçılarının, dövlətin başqa tanınmış vəzifəli şəxslərinin ölümü ilə bağlı böyük dağıntıya və insan ölümünə səbəb olmuş təbii fəlakətlərlə, qəzalarla bağlı ölkədəki kədərə şerik çıxmağın rəsmi olaraq bildirilməsidir. Bu məsələ ilə bağlı başsağlığı göndərilir. [3, s.69]

Bəzi dilçilər bu üsul vasitəsi ilə lüğət zənginləşdirməni söz yaradıcılığı sferasından kənara çıxarırlar, lakin bu yanaşmanın əsassızlığı V.V.Vinoqradovun, N.M.Şanskinin və başqalarının əsərlərində inandırıcı şəkildə göstərilir. V.V.Vinoqrodov qeyd edir ki, söz əmələ gəlməsinin, terminologiyasının və sözlərin mənalarının genişləndirilməsinin semantik üsulu bütün terminoloji sistemlərdə istifadə olunur və terminoloji lüğətin zənginləşdirilməsi mənbələrindən biri hesab olunur. İstənilən dil nə qədər zəngin olsa da, hər bir konkret fikri müstəqil söz və ya kök elementlə ifadə etmək iqtidarında deyil. Təcrübənin spesifikliyi sonsuzdur, bu çox zəngin dilin resursları ciddi şəkildə məhduddur. Dil digər spesifik və ya yarımkonkret ideyalardan aralıq funksional bağlar kimi istifadə edərək, bu və ya digər əsas anlayışlar altında saysız-hesabsız mənalar toplusunu yaymağa məcbur olur [10, s.15].

Diplomatik terminlərin yaradılmasında semantik üsulun məhsuldarlığı bir çox dilçilər tərəfindən qeyd edilmişdir. V.P. Danilenko yazır: “Terminoloji lüğətin daimi və qaçılmaz zənginləşmə mənbəyi kimi semantik üsul mühüm rol oynayır” [11, s.103].

b) Morfoloji üsul istər milli, istərsə də alınma sözlərə müxtəlif leksik şəkilçilər əlavə etməklə çoxlu sayda diplomatik terminlər yaratmaq mümkündür. Semantik üsuldən fərqli olaraq, burada söz yaranmasının morfoloji üsulu ilə yeni terminoloji vahidlər yaranır. Bu, müəyyən bir dilə aid müxtəlif sözləri əmələ gətirən morfemlər sayəsində mümkün olur. Morfemlər dilin ümumi işlənən fondunun müxtəlif sözlərini və ya terminləri birləşdirərək yeni terminoloji vahidlərin yaradıcı bazası rolunu oynayır. Diplomatik terminlərin söz əmələ gəlməsi prosesi əsasən, Azərbaycan dilinin tipoloji quruluşuna uyğun olaraq sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə həyata keçirilir, lakin bəzi alınma ön şəkilçilər vasitəsilə də söz yaranması hallarına rast gəlmək olar.

c) Sintaktik üsul ilə terminlər yaradılarkən əsas rolu sözlərin birləşməsi oynayır, yəni iki və ya daha artıq leksik mənalı sözün birləşib bir anlayışı bildirməsi prosesi baş verir. Mürəkkəb sözlər həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən formalaşır. Bu üsul iki formada təzahür edir; birinci halda mürəkkəb sözlər, ikinci halda isə söz birləşmələri meydana gəlir. Mürəkkəb sözlərin yaranmasında ümumişlək sözlər də əsas rol oynayır. Ümumişlək sözlər müxtəlif sözlərlə birləşərək diplomatik terminləri yaradır. Məsələn: şəhər-açıq şəhər, ev – ağ ev, vərəq – açıq vərəq, sənəd – sənəd layihəsi, yemək – səhər yeməyi, körpü – dostluq körpüsü, dəniz-açıq dəniz və s. Ümumişlək sözlər əsasında diplomatiya terminlərinin əmələ gəlməsini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. İki və daha artıq sadə ümumişlək sözün birləşməsi ilə əmələ gələn diplomatiya terminləri: ağ ev, ağıllı kənd, ağıllı şəhər, adalar rejimi, səhər yeməyi, sərbəst şəhər, roma klubu, dəyirmi stol, gizli kabinet və s.

2. -lı⁴, -sız⁴ şəkilçili düzəltmə və mürəkkəb sözün sadə sözə birləşməsi ilə yaranan diplomatiya terminləri: ümumi çoxtərəfli müqavilə, birtərəfli akt, ikipalatalı sistem, portfelsiz nazir, nüvəsiz dünya və s.

3. -ıq⁴, -q, -k şəkilçilərinin köməyi ilə: açıq vərəq, açıq şəhər, soyuq müharibə, böyük dövlətlər, müvəqqəti barışıq və s.

4. -an² şəkilçili feili sifətlə bir sadə və ya düzəltmə sözün birləşməsi yolu ilə yaranan diplomatiya terminləri: qəbul edən dövlət, danışan tərəflər, razılaşan tərəflər və s.

5. -çı⁴ şəkilçili düzəltmə sözə sadə və ya düzəltmə sözün qoşulması yolu ilə: konsulluğun başçısı, müqavilə iştirakçısı, müdaxiləçi planları, daimi müşahidəçi, işçi protokol və s.

d) Terminlərin yaranma üsullarından biri də kalka üsuludur. Kalka üsulunda əsas rol sözlərin quruluşunun üzərinə düşür. Müxtəlif sistemli dillərdə sözlər digər bir dildəki sözün quruluşu kimi formalaşır. Kalkaetmə üsulu ilə digər dillərdən süni şəkildə tərcümə nəticəsində terminlər yaranır və bu terminlər əvvəl dildə mövcud olmamış yeni məna kəsb edir. Müstəqillik illərində, xüsusilə son dövrlərdə ictimai - siyasi leksikanın kəmiyyətə artımı kalkaetmənin müxtəlif formalarının meydana gəlməsinə səbəb olur. Belə formalar tam və yarımçıq kalkadır. Bu üsulda digər dilin leksik materialı yeni terminin yaradılmasında yalnız prototip kimi çıxış edir. Burada xarici sözün məna quruluşu sözü təşkil edən hissələrin quruluşu alınır və söz maddi və səs kompleksi cəhətdən doğma dilin ona uyğun gələn vasitələri ilə daxili sözyaratma qaydaları ilə ifadə olunur.

e) Abreviatur üsul: M. Qasimovun fikrincə, abreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Bu üsul terminologiya sahəsində sinonimliyin aradan qaldırılması üçün də əhəmiyyətlidir. [9, s.140]

Azərbaycan dilində diplomatik abreviaturaların 2 növü var: tam və yarımçıq formalı abreviaturalar.

1. Tam abreviatur – burda istifadə olunan terminlərdə yalnız sözlərin baş hərfləri işlənir. Məs: BƏT (Beynəlxalq Əmək Təşkilatı), BDA (Beynəlxalq Diplomatiya Akademiyası), AB (Avropa Birliyi), BMAT (Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı), ABT (Afrika Birliyi Təşkilatı), ADK (Ali Diplomatiya Kolleci), MTŞ (Milli Təhlükəsizlik Şurası) və s.

2. Yarımçıq formalı abreviaturalar- burada terminlərin müəyyən bir hissələri qısaldılır. Məs: dipkor (diplomatik korpus), kordiplomatik (korpus diplomatik), dippasport (diplomatik pasport) və s.

Beləliklə, abreviatura üsulu ilə yaradılmış diplomatik terminlər terminoloji sistemdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Bu üsul terminologiya sahəsində sinonimliyin aradan qaldırılması üçün də faydalıdır.

f) Alınma üsul: Elmi ədəbiyyatda deyildiyi kimi, “adətən, əcnəbi alınma sozlərinin tədqiqi bu və ya digər dildə həmin dillərə başqa dillərdən keçmiş sözlər kimi qəbul edilir, lakin bu bir kisədən başqa bir kisəyə boşaldılan taxılı xatırladan sadə və mexaniki proses deyildir, bu, son dərəcə mürəkkəb bir hadisədir və sadəcə bir modelin digər bir modelə eyniləşdirilməsi deyildir, bu, eyni zamanda sözün bir dildə mövcud olan sozlər sırasına sinonimin və semantik sistemə daxil olmasıdır, həmin dilin fonoloji sistemə müvafiq olaraq səs qabığının qanunauyğun dəyişilməsi və bu dilin qrammatik formaları üçün xarakterik olan yeni keyfiyyət qazanmasıdır”. [7, s. 89].

Alınma diplomatik terminləri mənşə cəhətdən latın, ingilis, fransız, yunan, ispan, italyan və s. ola bilər. Latın mənşəli diplomatik terminlər daha çoxluq təşkil edir. İspan mənşəli terminlərin sayı isə çox azdır. [7, s. 63]

1) Latın mənşəli terminlər: açıq vərəq (lat. *laisser - passer* - buraxılma, gəlməyə, getməyə görə icazə), ad hoc (lat. Hazırkı hal üçün, müəyyən məqsəd üçün, məxsusi), ad referendum (lat. - son qəraradək), akkreditə etmək (lat. *accredere - etibar etmək*), beynəlxalq konvensiyalar (lat. *conventio-saziş*), bəyanat (lat. *declaro-elan edirəm*) və s.

2) Fransız mənşəli: aqreman (fr. *agrzer - təqdir etmək*), demarş (fr. *demarche - çıxış*), denonsasiya (fr. *denorcer - elan etmək, ləğv etmək*), depozitari (fr. *depositare - mühafizə üçün verilən şey*), kombatantlar (fr. *Combattant, əsgər-döyüşçü*), duayen (fr. *doyen - dekan, başçı, birinci*), federasiya (fr. *Federation, lat. foederatio - birləşmə, ittifaq*), preambula (fr. *Preambula - müqəddimə*) və s.

3) Yunan mənşəli: diaspora (yun. *diaspora - dağılmaq, səpələnmək*), pentaqon (yun. *Pentagonon - beşbucaq*), apatridlər (yun. *Apatris - vətəni olmayan*), demokratiya (yun. *Demokratiya, hərfən xalq hakimiyyəti, demos - xalq və kratos - hakimiyyət*), monarxiya (yun. *Monarchiya - tək hakimiyyətlik*).

4) İspan mənşəli: embarqo (isp. *Embarqo - qadağan*) və s.

5) İngilis mənşəli: kapitulyasiya (ing. *Döyüşən tərəflərdən birinin müqavimətinin dayandırılması və silahlı qüvvələrin təslim olması*), forin offis (ing. *Foreign Offise hərfən - xarici*

təsisat), kommunike (ing. Beynəlxalq danışıqların gedişi və nəticəsi haqqında rəsmi məlumat; “birgə kommunike” – “birgə məlumat”), kondominium (ing. Həmsahiblik, iki və daha çox dövlət tərəfindən eyni bir ərazidə ali hakimiyyətin həyata keçirilməsi), [12, s.12].

6) İtalyan mənşəli: kontrobanda (it. Kontra - əks, bando - hökumət fərmanı), memorandum (it. - diplomatik sənədin növü), naturalizasiya (it. Naturalizasio, vətəndaşlığı qəbul etmə) və s.

7) Alman mənşəli - kansler (al. kanzier - mirzə), paritet (al. paritat - bərabərlik, bərabər münasibətlər, uyğunluq).

Təhlil göstərir ki, diplomatik terminlərin yaranmasında istifadə olunan üsullar Azərbaycan dilinin diplomatiya arenasına aktiv dil vahidlərinin daxil edilməsində, lüğət fondunun zənginləşməsində rolu əvəzsizdir. Həmçinin beynəlxalq aləmdən beynəmiləl terminlərin alınmasına, mürəkkəb quruluşlu söz-termin, mürəkkəb adların meydana gəlməsində də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir sözlə, diplomatik terminlər Azərbaycan diplomatiyasının zəngin tarixini və ana dilimizin qrammatik, leksik-semantik, fonetik normalarını özündə əks etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov V.B. Diplomatik yazışma. Bakı, Elm, 1997
2. Qasımova X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri.(Nam. diss.), Bakı, 2007
3. Məmmədov Adış. Diplomatik lüğət. Bakı: “Qapp – poliqraf”, 2001, 336 s.
4. Məmmədov M. B. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığının bəzi üsulları.Bakı: 1988, s. 16-17.
5. Qasimov İkrəm. Müasir Azərbaycan dilində terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000.
6. Rüstəmov C.R. Müasir türk və Azərbaycan dillərində diplomatik terminlərin struktur-semantik təhlili. (Nam. diss.), Bakı, 2006
7. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002
8. Дипломатический словарь. т.I, М., 1971, с. 477.
9. Петрушевский И.П. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Коюнлу // Известия АН СССР,Баку;1942 №2,с.13-17,
10. Виноградов В. В., Русский язык: грамматическое учение о слове. 2 изд. – М- Л.: , 1972
11. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977.
12. Garden G. Traife complet de diplomatic. P., 1932.

Huseynova A.

Ways of formation of diplomatic terminology in the Azerbaijani language (Summary)

The article deals with the main ways of formation of diplomatic terms in the Azerbaijani language: lexical-semantic, morphological, syntactic, kalka, abbreviation, method of acquisition. These methods contribute to the enrichment of the vocabulary of our language and the expansion of the lexical layer.

Гусейнова А.

Способы формирования дипломатической терминологии в азербайджанском языке (Резюме)

В статье рассматриваются основные способы образования дипломатических терминов азербайджанского языка: лексико-семантический, морфологический, синтаксический, калка, аббревиатура, способ приобретения. Эти методы способствуют обогащению словарного запаса нашего языка и расширению лексического пласта.

Rayçi: f.f.d., dos. Ə.Quliyev

ANTROPONİMLƏR ÜSLUBİ VASİTƏLƏR KİMİ

Açar sözlər: Onomastika, antroponim, ümumi və xüsusi adlar, ləqəb, titul, üslubi vasitə

Key words: Onomastics, anthroponyms, proper and common names, nicknames, titles, stylistic devices

Ключевые слова: Ономастика, антропонимы, имена собственные и нарицательные, прозвища, титулы, стилистические приемы

Adlar, onların əlamət və xüsusiyyətlərinin araşdırılması müasir Azərbaycan dilçiliyində ən vacib və diqqəti cəlb edən elmi-tədqiqat sahələrindəndir. Bəs ad nədir? Dildə əşya və hadisələri bir-birindən fərqləndirən sözə ad deyilir. İnsan təfəkkürünün məhsulu olan hər nə varsa onun hamısı adla-sözlə işarə olunur. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlər ümumi və xüsusi cəhətinə görə fərqləndirilir. Dildə mövcud olan xüsusi adların məcmusu onomastikanı təşkil edir. Onomastikadan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə onomalogiya adlanır. Onomo - ad, loqos(logos) - nəzəriyyə, təlim deməkdir.

Onomalogiyada öyrənilən adlar dil xüsusiyyətinə və funksional cəhətinə görə bir - birindən əsaslı dərəcədə fərqlənir. Bu səbəbdən onomalogiyanın bir neçə yarımşöbələri yaranmışdır: Antroponimiya, etnonimiya, toponimiya, hidronimiya, zoonimiya, kosmonimiya, ktematonimiya.

Dilçilikdə antroponimləri öyrənən onomalogiya yarımşöbəsi antroponimiya adlanır. Antroponim-yunan mənşəli anthrops (insan) və onoma (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu terminin mənası şəxs adı deməkdir. Azərbaycan dilçiliyində antroponimlərin sistemli şəkildə öyrənilməsinə, əsasən, keçən əsrin 60-cı illərindən sonra başlanmışdır. A.Qurbanov, A.Axundov, Y.Seyidov, M.Adilov, Z.Verdiyeva, H. Əliyev, Ə.Cavadov, A.Paşayev və başqa alimlər antroponimikanın müxtəlif məsələlərinə həsr edilmiş monoqrafiya və elmi məqalələrlə çıxış etmişlər.

Bədii ədəbiyyat insanı təkrarolunmaz şəxsiyyət kimi, bütүн cismani və psixi xüsusiyyətləri ilə, həm daxili aləmini, həm də xarici dünyasını əks etdirir. Belə ki, ədəbi dilin bədii üslubunda yaranmış onomastik leksika çox rəngarəng və zəngindir. Bu zənginlik onomastik vahidlərin quruluşu, mənşəyi, işlənmə miqdarı və üslubi imkanlarında özünü göstərir.

Antroponimlər bədii ədəbiyyatda müxtəlif vəzifələr daşıyır:

- 1) Antroponimlər vasitəsilə personajlar fərdiləşdirilir.
  - 2) Antroponimlər əsərə millilik gətirir.
  - 3) Obrazların mənəvi keyfiyyətləri çox zaman adlarla səciyyələnir.
  - 4) Sənətkar əsərin ideyasının təsirli çıxması üçün antroponimlərdəm istifadə edir.
  - 5) Düzgün ad seçimi oxucunun marağını artırır.
  - 6) Personajların antroponimləri onların yaşadıkları dövr haqqında məlumat verir. [5, s. 18]
- Antroponimlər şəxs adlarını, ata adlarını, familyaları, ləqəb və təxəllüsləri və s. əhatə edir.

Şəxs adlarının üslubi xüsusiyyətləri.

Yer üzündə irqindən, dinindən asılı olmayaraq hamının adı var. Adsız insan yoxdur. Hər bir insan öz adı ilə cəmiyyətdə tanınır. Başqa sözlə desək, ad insanla vəhdətləşir. Ədəbi dilin bədii üslubunun yaranmasında şəxs adlarının xüsusi yeri vardır. Şəxs adları müəllifin obraza bəslədiyi rəğbətindən, nifrətindən asılı olmayaraq, bədii dildə obrazın xarakterini, onun daxili dünyasını açır, həm də üslubi yük daşıyır.

Üslubi əhəmiyyət daşıdığı üçün bədii əsərlərdə personajlara verilən adlar adi adlardan fərqlənir. Belə ki, bədii əsərlərdə personaja ad seçmək, həyatda doğulan körpəyə ad vermək qədər mühüm hadisədir. Bunlar bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Valideyn övlada adətən gözəl ad

verdiyi halda, müəllif personaja xarakterinə uyğun ad verir. Obrazların adlandırılmasında hər bir sənətkarın öz yolu, öz üslubu olur.

Mərdan - Mir Cəlalın "Bir gəncin manifesti" əsərindəki baş qəhrəman. Sonanın böyük oğlu, Baharın qardaşdır. Onu adlandırmaq üçün yazıçı Mərdan adını seçmişdir. Bu təsadüf deyildir. "Mərdan" sözü farsca mərd sözünün cəmidir:kişilər, kişilərin şahı, kişiyyə məxsus xasiyyət, igidlər, qəhrəmanlar "mənalarda işlənir"[6,s.86]

Hacı Nuru - M.F.Axundovun "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil Kimyagər "komediyasında iştirak edən müsbət obrazlardan biridir."Nuru" şəxs adı ərəbcə nur sözündən olub,"ışıq "," aydınlıq", "parıltı" anlamlarını bildirir [5,s.25]. Bu antroponim öz sahibinin müsbət xarakteri haqqında oxucuya məlumat verir. Belə ki, obrazın mənəvi keyfiyyəti, xasiyyəti, digər obrazlara olan münasibəti onun antroponimi vasitəsilə açılır. Şair Hacı Nuru ağıllı,dərrakəli, gözüaçıq cürətli bir obrazdır. O,ətrafındakılarının səhlərini görür və onları tənqid etməkdən çəkinmir. Onu təhqir edir, qovur və pisləyirlər. Buna baxmayaraq, həyatın çirkinliyi və ağırlığı, mühitin vəhşiliyi onu məyus edər, iradəsini sındıra bilmir. Hacı Nuru Molla Həmidlərin, Molla İbrahimxəlillərin, Hacı Kərimlərin,Ağa Zamanların, arasında nurdur, parlayan bir işıqdır.

Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd olunan personajların adlarının semantikasi ilə obrazın xarakteri, əlamətləri bir-birini tamamlayır. Yəni obrazın adı bədii dildə üslubi keyfiyyətə malik olur.

Titulların üslubi - linviqistik xüsusiyyətləri.

Titul - insanlara verilən köməkçi adlar kateqoriyasına daxildir. "Titul" termini latın mənşəli söz olub, "fəxri ad", "rütbə "deməkdir [2,s.189].Azərbaycan dilçiliyində A.Bakıxanov titulların tədqiqi tarixində xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, bədii əsərlərdə titulların şəxs adları ilə birgə işlənməsi dövrün tələbi olmuşdur. Belə ki, ad və titullardan ibarət olan antroponimlər şəxs və personaj haqqında daha dolğun və ətraflı məlumat verir, çünki titulların daşdığı funksiya da şəxs adları kimi müəyyən üslubi çalarlara malikdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev "Dağılan tifaq" pyesində yaratdığı "Cavad" obrazı ilə yeni ictimai qüvvələri təmsil edir və həyatda fəal olmağa çalışan tacirlərin surətini yaradır. Yazıçı tituldan üslubi vasitə kimi istifadə edərək onun həyatda ictimai mənşəyinin dəyişməsinə, mənsub olduğu mövqeyini göstərməyə çalışır."Cavad deyəndə kənddən gəlmə bir ac gədənin birisi idi. Nəcəf bəy onu adam elədi. Cavad oldu Ağa Cavad. On min manata yaxın əhvalı var, qaçaq mal alış-verişi eləyir,sövdəgərlər arasında sahibi - etibardır"[3,s.40]

Ləqəblərin üslubi- linqvistik xüsusiyyətləri.

Ləqəblər köməkçi ad kateqoriyasının ən maraqlı növlərindən biridir. Ondan həm xalq danışığı dilində,həm də bədii əsərlərin dilində geniş şəkildə istifadə olunur. "Ləqəb" ərəb sözü olub, lüğətlərdə "ayama" sözü ilə eyniləşdirilir. "Bir adamın əsl adından başqa ona verilən ad "kimi izah olunur.[2,s.314].Ləqəblər xalq tərəfindən verilir və rəsmi ad hesab olunmur. Bu zaman insanın xarici görünüşü, mənəviyyəti, fiziki qüsuru əsas götürülür.

Azərbaycan antroponimikasında ləqəb problemi müxtəlif istiqamətlərdən(M.Adilov,Z. Verdiyeva, A.Qurbanov, A.Paşayev,Ə.Mikayılova və b.tərəfindən) şərh olunmuş və elmi - nəzəri əsasları işlənib hazırlanmışdır.

Bədii əsərlərdə üslubi vasitə hesab olunan ləqəblərdən ideyanı daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün geniş şəkildə istifadə olunur. Bu zaman adlarla bərabər ləqəblərin də seçilməsinə xüsusi önəm verilir.

Mir Cəlal bədii əsərlərində obraza münasibəti formalaşdırmaq üçün ləqəblərdən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Məsələn, Yassar Lətif. Belə ki, Lətif ərəb mənşəli kişi adı olub, "xoşagəlimli, mülayim, gözəl, zərif, ruhu oxşayan" mənalarnı ifadə edir [1,s.238]. Bu ləqəb obrazın xarakterinin açılması üçün, obrazın qeyri - insani hərəkətlərinin oxucu tərəfindən nifrətlə qarşılanması üçün yazıçının seçdiyi üslubi vasitədir. Belə bir adın qarşısına onunla tam əks mənə təşkil edən Yassar ləqəbinin əlavə edilməsi yazıçının xüsusi üslubi priyomu kimi dəyərləndirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Abiyev A. Şəxs adları lüğəti. Bakı: Çıraq, 2002
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (IV cilddə) 4c, Bakı: Şərq- Qərb, 2006.
3. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsəri. II cilddə. I cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005.
4. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild. (II cilddə). Bakı, 2019
5. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: Memar Nəşriyyat, 2008.
6. Paşayev M.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq - Qərb, 2005.

Naghizada L.

Anthroponyms as stylistic tools (Summary)

All nouns are divided into 2 parts: General and special nouns. The sum of proper names in the language is onomastic. The linguistics department that deals with onomastics is called onomology. Anthroponym is the branch of onomology that studies anthroponyms (personal nouns). In this text, anthroponyms are examined as a stylistic tool on the basis of examples from various works.

Нагизаде Л.

Антропонимы как стилистические средства (Резюме)

В словаре нашего языка все существительные делятся на 2 части: общие и специальные существительные. Сумма имен собственных в языке ономастична. Отдел языкознания, занимающийся ономастикой, называется ономологией, а антропонимы — это раздел ономологии, изучающий антропонимы (личные имена существительные). В данном тексте антропонимы рассматриваются как стилистический инструмент на основе примеров из различных произведений.

Rəyçi: f.f.d., dos. F.Əhmədov

MAXSUDOVA NƏRMİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
nerminmaxsudova@gmail.com

GƏNC QRAMMATİKLƏR VƏ ONLARIN NÖQSANLARI

Açar sözlər: paradıqm, gənc qrammatiklər, nəzəriyyə, atomizm, struktur

Key words: paradigm, young grammarians, theory, atomism, structure

Ключевое слово: парадигма, молодые грамматики, теория, атомизм, структура

XIX əsrin müasir linqvistika sahəsində müəyyən xarakter formalaşmağa "Paradıqm yerdəyişməsi" yaranmağa başlayır. Bu zaman yeni elmi məktəblər meydana çıxır. Bu elm məktəblərdən biri də Gənc qrammatiklər məktəbidir. Gənc qrammatiklər məktəbi dilçiliyin özündən sonrakı dövrünə əsaslı töhfə verən məktəbdir. Əsasən, müqayisəli tarixi dilçiliyin ikinci dövrünü gənc qrammatiklər məktəbinin adı ilə bağlayırlar [1]. Bu dövrdə dillərin tədqiqinin müqayisəli tarixi metodu dəqiqləşir, beləliklə, dillərin səs quruluşunun qanunauyğunluğu kəşf edilir.

F.Y.Veysəlli qeyd edir ki, "Böyük Y.Qrimmdən (1785-1863) başlayaraq N.Xomskiyə (1928) qədərki dilçilik tarixini nəzərdən keçirdikdə 5 paradıqm dəyişikliyinə şahidi oluruq". Bunlardan birincisini aşağıdakı kimi qeyd edir. "Y. Qrimmin əsasını qoyduğu ənənələr gənc qrammatiklər tərəfindən davam etdirildi. Bunlara A.Şlayxer, Avqust və F.Şlegel qardaşları, A.A.Potebnya, R.Rask, F.Bopp, E.Sivers, K.Brugman, F. Osthof, H.Paul, O.Behagel və başqaları aiddir. İngilislərdən H.Svit, danimark O.Yespersen öz dərin tədqiqatları ilə tarixi-müqayisəli dilçiliyin inkişafına və dillərin genealoji bölgüsünə töhfə vermişlər" [2].

H.Osthof və K.Bruqmanın 1878-ci ildə qələmə aldıkları "Morfoloji tədqiqatlar" əsərinin ilk cildində gənc qrammatiklərin tədqiqat prinsipləri öz əkdini tapıb. Bu əsər gənc qrammatiklərin manifesti hesab olunur. "Gənc qrammatiklər" cərəyanının prinsiplərini aydınlaşdırmaqda B.Delbrukun "Hind-Avropa dillərinin öyrənilməsinə giriş" (1880) adlı əsərinin də rolu az olmamışdır [3]. Laypsiq Universitetinin dilçiləri arasında bu məktəb geniş yayılmışdı. Gənc qrammatiklər dilçilikdə Şlayxer naturalizmini rəddi və dili tarixi hadisə hesab etmələri, ideya müəllifləri olduqları "Səs qanunları və analogiya haqqında təlim"ləri eyni zamanda Fərdi psixologizmləri ilə tanınıblar.

Gənc qrammatiklər özündən əvvəlki nəsli, yəni yaşlı nəsli tənqid edir, dil haqqında mülahizələr söyləyirdilər. Bunlardan hiddətlənən və yaşlı nəslin nümayəndələrindən biri olan alman dilçisi F.Sarnke yeni cərəyanın nümayəndələrini istehza ilə "Gənc qrammatiklər" adlandırır. K. Bruqman da zarafatla deyilmiş bu sözü dilçilik məktəbi üçün ad kimi götürdü. Belə bir fikir mövcuddur ki, gənc qrammatiklər məktəbi Şlayxer naturalizminə qarşı mübarizədən yaranmışdır. F.de Sössürün fikrincə, gənc qrammatiklər məktəbinin yaranmasına U.D.Uitninin "Dil və dil haqqında təlim", "Dilin həyati və inkişafı" kimi əsərləri səbəb olduğu kimi bu ideyaya son qoyulmasına da məhz U.D.Uitni bəis olmuşdur [3, s.316-318].

Almaniyada yaranan bu məktəbi yaşlı nəsillər qəbul etməyib. Dilçiliyin inkişafında gənc qrammatiklərin xidməti böyük olmuşdur. Bununla da onların qüsurları gözdə tutulmuşdur. Gənc qrammatiklərin nöqsanlarının tədqiqinə bir sıra tədqiqatçıların araşdırmalarında rast gəlmək mümkündür. Lakin bunlar bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Bu məqalədə gənc qrammatiklərin nöqsanları aşağıdakı istiqamətlərdə araşdırılacaqdır.

1. Nəzəriyyəyə etinasız yanaşırdılar. Gənc qrammatiklər xeyli dil faktları toplamışdılar, buna baxmayaraq, topladıqları dil faktlarını nəzəri cəhətdən əsaslandırmamışdılar ki, bu da onların ən böyük nöqsanı hesab edilə bilər. Gənc qrammatiklər irəli sürdükləri səs qanunlarına belə nəzəri əsas verməmişdilər. Onların fikrincə, dilçilikdə nəzəri problemləri irəli sürmək dilin daxili həyatına müdaxilə etmək və onu qəlibə salmaq deməkdir. Bəs bu fikir nə qədər doğrudur? Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi mövcud olan təbii hadisə olsa da, dili öyrənmək, elm sahəsi kimi araşdırmaq üçün onu sistemləşdirmək, struktur qatlarını araşdırmaq, irəli sürülən ideyaları nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq lazımdır. Çünki dil sadəcə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda o, elm sahəsidir. Bir elm sahəsinin mövcudluğunun əsas şərti onun nəzəriyyəsinin olmasıdır. Nəzəriyyə elmi təşkil edən, ümumiləşdirilmiş qaydaların məcmusudur. O, sintetik bilikdir, ideya və prinsiplərin təlimi və təkmil sistemidir. Bu baxımdan gənc qrammatiklərin nəzəriyyədən yan keçməsi, öz ideyalarını nəzəri cəhətdən əsaslandırmaması onların başlıca nöqsanlarından biri sayılır [1].

2. Gənc qrammatiklərin atomizmi. Onlar dildə sistemin rolunu başa düşmür, dilin hadisə, forma və kateqoriyalarını ayrı-ayrılıqda tədqiq edir, bunlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri görmür, bu haqda məsələ qaldırmırdılar.

3. Gənc qrammatiklərin hind-Avropa ulu dili haqqındakı təsəvvürləri dumanlı idi. Onlar ulu formaların rekonstruksiyasında zaman və dialekt fərqlərini görmürdülər. Ulu dilin xüsusiyyətlərinin qohum dillərdə saxlanılmasını və paralel, lakin müstəqil inkişaf edən yeni yaranmaları fərqləndirməyi bacarmırdılar.

4. Onlar sintaksisin tədqiq ilə məşğul olurdular. Həmin dövrdə sintaksisə həsr edilmiş böyük həcmli əsərlərdən K.Bruqmanın "Hind-Avropa sadə cümləsinin sintaksisi" və B.Delbrükün "sintaktik tədqiqatlar" kitablarını misal çəkmək olar. H.Paulun "Dil tarixinin prinsipləri" adlı əsərində də sintaksis məsələlərinə toxunulur. Gənc qrammatiklərin sintaksis haqqındakı təlimində morfoloji formalizm öz güclü təsirini göstərir. Onlar sintaksisin spesifikasiyasını nəzərə almırdılar [3, s.341].

5. Gənc qrammatiklər dilçiliyin bəzi köklü problemlərinin müzakirəsindən imtina edirdilər.

6. Dilin tarixi inkişafını tədqiq etməkdə qədim yazılı abidələrin əhəmiyyətini heçə endirirdilər [4, s.81].

7. Onlar dialektlər arasında qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəzərə almırdılar. Onlar hind-Avropa ulu dilini dialektlərə bölünmədiyini və vahid olduğunu hesab edirdilər [3].

8. Bütün elmi dilçiliyi tarixi dilçiliyə çevirmişdilər. Onlar nəinki ümumi dilçiliyi, hətta müqayisəli-tarixi dilçiliyi də qəbul etmirdilər. Paul öz əsərini "Dil tarixini prinsipləri adlandırmışdı".

Bu nöqsanlarla yanaşı A.Meye göstərmişdir ki, gənc qrammatiklər leksikanın tədqiq edilməsini arxa plana itələmişdilər.

Gənc qrammatiklərin bu nöqsanları dilçilər tərəfindən kəskin tənqiddə məruz qalmışdır. Gənc qrammatiklərin tənqidinə XIX əsrin sonlarından başlanmışdır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəli gənc qrammatiklərin kəskin tənqidi və yeni yollar axtarılması ilə xarakterikdir.

Gənc qrammatiklər cərəyanından sonrakı dövrdə onun ideyalarının tərəfdarı olan, eyni zamanda bu cərəyanı tənqid edənlər olmuşdur. Beləliklə gənc qrammatiklər cərəyanının əleyhinə mövqə tutan bir sıra dilçilik cərəyanı və elmi məktəblər yaranmışdır. Sözlər və şeylər məktəbi, neolinqvistika cərəyanı və estetik idealizm məktəbi gənc qrammatiklərin əleyhinə olan qəbıldəndir. Sözlər və şeylər dilçilik məktəbi gənc qrammatiklər cərəyanının kəskin tənqidi əsasında təşəkkül tapmışdır. Sözlər və şeylər məktəbi gənc qrammatiklərə qarşı ciddi elmi mübarizə cəbhəsində meydana çıxıb. Bu məktəbin üzvləri "şey" terminini çox geniş mənada götürmüşlər. Ətarf-ələmdə adlandırılmalı biləcək hər nə var isə, onu "şey" hesab etmişlər.

Gənc qrammatiklər cərəyanının əleyhinə mövqə tutmuş tədqiqatçılardan biri də Şuxardt olmuşdur. O, Avstraliya dilçisi idi və XIX əsrin sonunda elmi şöhrət sahibi olmuşdur. Onu dilçilik tarixində ən casarətli dilçi kimi hesab edirlər. O, dilçilikdə yeni-yeni problemlər irəli sürmüş, beləliklə, dilçilik elminin sərhədlərinin genişlənməsinə, başqa elmlərlə əlaqəsinin artmasına böyük səy göstərmişdir. Buna görə də Şuxardt gənc qrammatikləri cəsarətsizlikdə ciddi tənqid edirdi.

XX əsrin əvvəllərində "Estetik idealizm" adlandırılan məktəb mövcud olmuşdur ki, onlar dilçilikdə yeni-yeni yollar axtarırlar, adlarından da göründüyü kimi dili estetikanın obyektinə aid olan hadisələrlə bir cərgəyə qoyurdular. Onların elmi-linqvistik görüşləri idealist fəlsəfə müddəalarına əsaslanır. K.Foslerin yaradıcılığına idealist fəlsəfənin və estetik idealizmin böyük təsiri olmuşdur. Fosler gənc qrammatikləri pozitivistlər kimi müəyyənləşdirmiş və onları idealist mövqedən tənqid etmişdir [4, s.183-184].

Neolinqvistlər gənc qrammatiklərin əleyhinə çıxış edirdilər. Onlar gənc qrammatiklərin həm tədqiqat metodlarını qüsurlu hesab edir, həm də ümumnəzəri məsələləri ilə razılaşırdılar [4, s.185].

Ədəbiyyat:

1. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. III-cü nəşri. Bakı: 2011
2. Veysəlli F. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri (kitabdan parçalar) // Dil və ədəbiyyat jurnalı, 2015 N2
3. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: 1988
4. Sadıqova S. Dilçilik elmində Afad Qurbanov irsi. Bakı: 2019
5. Veysəlli F. Seçilmiş əsərləri. Studia Philologica VI. Bakı: Mütərcim, 2021
6. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М.: 1975

Makhsudova N.

Young grammarians and their shortcomings (Summary)

The article in linguistics discusses the school of young grammarians, which existed and contributed to linguistics, and their shortcomings. Linguists in Germany in the 70-80s of the XIX century a new generation had emerged. The older generation mockingly called this school young grammarians. King Brugman also took this playfully used word as a name for his linguistic school. There is an opinion that the school of young grammarians originated from the struggle against Schleicher naturalism. The research principles of young grammarians are reflected in the first volume of "Morphological researches" written by H.Osthof and K.Brugman in 1878.

**Молодые грамматики и их недостатки
(Резюме)**

В статье в языкознании рассматриваются школы молодых грамматиков, которые существовали и внесли свой вклад в языкознание, и их недостатки. Языковедов Германии в 70-80-х годах XIX века сформировалось новое поколение. Старшее поколение насмешливо называло эту школу молодыми грамматиками. Кинг Бругман также взял это игриво использованное слово в качестве названия для своей лингвистической школы. Есть мнение, что школа молодых грамматиков возникла из борьбы против шлейхеровского натурализма. Принципы исследования молодых грамматиков отражены в первом томе «Морфологических исследований», написанном Х.Остхофом и К.Бругманом в 1878 г.

Rəyçi: prof. F.Veysəlli

QULIYEVA CEYHUNƏ
Azərbaycan Dilər Universiteti
ceyhune.huseynli.99@mail.ru

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN FUNKSIONALLIĞI

Açar sözlər: qrammatika, funksionallıq, morfolojiya, qrammatik məna

Key words: grammar, functionality, morphology, grammatical meaning

Ключевые слова: грамматика, функциональность, морфология, грамматическое значение

“Qrammatika” sözü yunan dilindəki “Grammatike-gramma” sözüdür. Lüğəvi mənası “hərf, yazmaq” deməkdir. XVII yüzillikdən müasir dövrümüzdə qədər müxtəlif dillərin qrammatikası yazılmışdır. Ənənəvi dilçilikdə qrammatikanın morfolojiya, sintaksis, söz yaradıcılığı kimi sahələri olduğu məlumdur. Morfemika, morfonolojiya, mətn sintaksisi kimi tanınan digər sahələri isə dilçilik üçün qismən yeni sahələrdir. Funksional qrammatikada əsas amil bu dilçilik sahələrinin bir-birinə təsiri sxemini öyrənməkdir.

Funksional qrammatika anlayışına ilk dəfə XX əsrin 20-30-cu illərində Praqa dilçilik məktəbində toxunulmuşdur. Bu məktəbin dilçiləri linqvistikada funksiyaları əsas götürüdürlər və təhlillərdə funksional yanaşmanı ön plana çəkirdilər. Bu sahə ilk vaxtlar cümlənin aktual üzvlənmə nəzəriyyəsi daxilində inkişaf etmişdir. [1, s.119]

Dilçilikdə funksional yanaşmanın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dili, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını ətraf mühitlə əlaqəli şəkildə öyrənir. Bu tipli qrammatika müxtəlif dil səviyələrinə aid olan, lakin semantikasi eyni olan vahidləri eyni sistemdə nəzərdən keçirir. Bu qrammatikada funksiya anlayışı ön plana çəkilir. Linqvistik vahidin funksiyası ona xas olan müəyyən bir məqsədi həyata keçirmək, nitqdə fəaliyyət göstərmək qabiliyyətidir. Funksiya fəaliyyətin nəticəsidir. Qrammatikada funksiya anlayışının inkişafı dil funksiyalarının daha geniş problemi ilə bağlıdır. Linqvistik vahidlərin semantik və struktur funksiyalarını fərqləndirmək lazımdır. Semantik funksiyalar semantik məzmunu ifadə edir, bu, dildənkənar reallığa aiddir. Struktur funksiyalar isə dil vahidlərinin strukturunu əhatə edir.

Funksional qrammatika dilin funksionallığını nəzərə çarpdırmaq üçün istifadə olunur. O, burada dil vasitələrinin insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə zamanı yerinə yetirdiyi funksiyaları özündə ehtiva edir. Halliday deyir ki: “O, funksional qrammatika adlanır, ona görə ki, onun əsaslandığı konseptual çərçivə formal deyil, funksionaldır. Burada dil müəyyən formaya salınmış mənalı sistem kimi təzahür edir”.

Funksionallıq özünü dilin digər sahələrində olduğu kimi morfologiyada da göstərir. Bildiyimiz kimi morfologiya sözün qrammatik formasını, yəni mənanı dildə ifadə oluna bilən müəyyən bir formaya salmaq üçün istifadə olunan vasitələr sistemini öyrənir. Məsələn, “müəllim” sözünün qrammatik forması onun hansı nitq hissəsinə aid olması, hansı suala cavab verməsi, halı, mənsubiyyəti, cəm olub-olmaması buraya aid edilir. Bu onun qrammatik mənası adlanır. Qrammatik məna bir sıra əlamətlərə görə leksik mənadan fərqlənir. Bu fərqləri Şelyakin belə vermişdir:

1. Qrammatik mənalar leksik vahidlər tərəfindən göstərilən xüsusiyyətləri xarakterizə edən ən ümumi və məlumat üçün vacib olanı ifadə edir.
2. Qrammatik məna kateqoriyalı olmaqla sözlərin leksik mənasını dəyişmir: masa-masalar, oxudu-oxuyur və s.
3. Qrammatik mənalar bir-biri ilə əlaqəli şəkildə qurulur. Məsələn, dildə hər hansı bir isim cəm, hal və s. kimi qrammatik mənalara malikdir və işləndikdə onlar ifadə edilməlidir.
4. Qrammatik mənaların spesifik və nizamlı ifadə vasitələri var: xüsusi şəkilçilər, köməkçi sözlər və s.
5. Hər bir dildə qrammatik mənaların sayı məhduddur. Lakin işlənməsinə görə yüksək tezlikli olur. [2, s.15]

Dilimizdə funksional baxımdan seçilən xüsusi söz qrupları vardır ki, onlara köməkçi nitq hissələri aid edilir. Azərbaycan dilində qoşma, bağlayıcı, modal söz, ədat və nidalar funksional-semantik baxımdan işləkdirlər.

Qoşmalar cümlədə məkan, zaman, səbəb, məqsəd və başqa mənalar yarada bilir. Qoşulduğu sözlə bir cümlə üzvü kimi götürülür. Qoşmaları müasir vəziyyətinə görə dörd qismə ayırırlar:

1. Həm qoşma, həm də əsas nitq hissəsi kimi işlənənlər: tərəf, sarı, qarşı və s.
2. Həm qoşma, həm bağlayıcı kimi: ilə
3. Yalnız qoşma kimi işlənənlər: üçün, ötrü, görə və s.
4. Həm qoşma, həm də şəkilçi kimi işlənənlər: ilə (-la, -lə), -can (-cən). [3, s.60]

Kimi qoşması cümlədə bənzətmə, zaman, məsafə mənalarında işlənərək funksionallıq qazanır. Məsələn, Aysel kimi yaxşı oxu (bənzətmə), Universitetə kimi mənimlə getdi (məsafə), Bazar gününə kimi bu məsələni həll et (zaman).

İfadə etdiyimiz fikirlərdəki sözlər, cümlələr, abzaslar arasında mütləq əlaqə olmalıdır ki, bu əlaqəni bağlayıcılar yaradır. Onun başlıca vəzifəsi sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. **Amma** bağlayıcısına aid bir sıra nümunələrə nəzər salaq. Bu bağlayıcı cümlədə işlənərək ziddiyyət, qarşılaşdırma, müqayisə, xəbərdarlıq, şərt, əsaslandırma kimi funksiyaları yerinə yetirir. Dilimizdə hadisələri, əşyaları, məfhumları öyrənərkən tez-tez qarşılaşdırma və ziddiyyət üsulundan istifadə edilir. Bu cür işlənmə həm də ifadənin bədii gücünü artırmış olur. Məsələn: Qayıq gəmiyə tərəf qaçır, qaçır, arada yorulur, amma çatma ehtimalının verdiyi coşqu ilə hər cür yorğunluğa qalib gəlir. Burada **amma** bağlayıcısı sayəsində qarşılaşdırma mənası ifadə olunmuşdur. **Amma** bağlayıcısı həm də təsdiq və inkar cümlələrini əlaqələndirə bilir. Məsələn, O, təhlükəsizlik qüvvələrinə-mühafizəçilərə əmrlər verirdi, amma heç kim ona qulaq asmırdı. Bəzən birinci cümlədə çatdırılan fikir, yəni gözlənilən hadisə ikinci cümlədə özünü doğrultmur. Məsələn, İlk dəfə o günə qədər məndən gizlədilər, içimdə işləyən saatın tıqqıltısını eşidirmiş kimi hiss etdim. Qəlbimin döyüntüsündə bu tik-tak olsa heç vaxt təəccüblənməzdim. Amma elə deyildi. Nitq prosesində danışanın əsas məqsədi dinləyicinin zehnində yeni məlumat yaratmaqdır. Bunu yeni məlumat göndərməklə və ya dinləyicidə artıq mövcud olan bilikləri möhkəmləndirməklə etmək mümkündür. Əsasən, danışan dinləyicini lazımsız məlumatlarla yormaqla istəmir, əsas məğzi ona çatdırmaq üçün çalışır. Ünsiyyət zamanı danışan qarşı tərəfə müəyyən ipucu verə bilər və beləliklə, dinləyən bunun sayəsində lazımsız biliklərdən qaça bilər. Məsələn: Ananın ağrısı dözülməz dərəcədə idi, amma ağlamağı mümkün deyildi. Bu cümlələr arasında heç bir məna əlaqəsi görünmür. Danışan burada dərin qatda qoyduğu məlumatı **amma** bağlayıcısı vasitəsilə açmaq istəyir. Burada nəzərdə tutulan fikir budur: Ananın ağrısı var və o, ağlamaq istəyir, amma uşaqları yanında olduğu üçün, onları qorxutmamaq üçün ağlamağı mümkün

deyildi. Burada danışanın əsas məqsədi dinləyəni lazımsız hesab etdiyi cümlələrdən, ən əsası, dinləyiciyə məlum olan məsələnin yenidən təkrarlanmasının qarşısını almaqdır.[4, s.10]

Sözların və cümlələrin təsir gücünü artırmaq məqsədilə ədatlar işlədilir. Ədatları cümlədən çıxartsaq, ümumi fikrə xələl gəlmir, sadəcə cümlənin təsir gücü müəyyən dərəcədə zəifləyir. Bəzi ədatlar öz funksionallığı ilə diqqəti cəlb edir. **Ha** ədatı həm mənəni qüvvətləndirir, həm də kinayə mənəsini ifadə edir. Məsələn: İmtahana yaxşı hazırlaşın ha (əmr), Mənim şagirdim yaxşı nəticə göstərəcək. Gözlə ha (kinayə). **Ki** ədatı da nitq prosesində bir neçə funksiyaları yerinə yetirir: Bu ki mənim sənə dediyim kitabdır (qüvvətləndirici), Gəlmirsən ki heç eybi yox! (hədə-qorxu mənəsində). **Lap** ədatı cümlədə həm mənəni gücləndirir, həm də “istər, istərsə də” mənəsində işlənə bilər. Məsələn: Qarı yerindən qalxan kimi lap araqaranlıqda ətrafına diqqətlə baxdı (Mir Cəlal), Birdən lap yaxına, mənim pəncərəmin qarşısına gəldi (Ə.Məmmədخانlı). Bu cümlələrdə **lap** ədatının funksiyası mənəni qüvvətləndirməkdir. Lap yüzbaşı gələ, ağzını açma (Mir Cəlal), Lap Rüstəm kişi quyruğunu yerə də dirəsə, başqasına verən deyiləm (M.İbrahimov). Bu cümlələrdə isə **lap** ədatını “istər və ya istəyirsən” sözləri ilə əvəz edərək mənəni başqa istiqamətə yönəlmiş oluruq.

Köməkçi nitq hissələrindən biri də modal sözlərdir. Modal sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir. D.E.Rozental deyir ki: “Modal sözlərin xüsusi mövqeyi intonasiya ilə vurğulanır”. N.M.Şanski və N.A.Tixonov modal sözlərin bir neçə funksiyaları haqqında fikir bildirmişlər. Onlardan birincisi modal sözlərin giriş kimi istifadəsidir: Bəlkə, sən bu mövzuya qulaq asmaq istəyirsən? İkinci funksiya kimi söz-cümlə vəzifəsində iştirakında özünü göstərir. D.E.Rozental və P.A.Lekant bildirirlər ki, onlar özünü dialoq nitqində göstərir. Bu halda onlar predikativ əlamətlərə malik olurlar:

-Bu mənzərə insanı valeh edir, düzdür?

-Şübhəsiz.

İnsanın hiss, həyəcan, emosiyalarını bildirmək üçün istifadə olunan sözlərə nida deyilir. Təəccüb, sevinc, kədər, qorxu, narahatlıq, kinayə və s. kimi hislər subyektiv olduğu üçün hər bir insan üçün bu hislər fərvidir və buna görə də hər birimiz müəyyən hislər keçirərkən fərqli nidalardan istifadə edə bilərik. Misal üçün: **Bəh-bəh**, nə gözəl rəsmidir. Göstərdiyin nəticə budur? **Bəh-bəh**. İntonasiyadan asılı olaraq birinci cümlə sevinc, heyranlıq, ikinci cümlə isə kinayə mənəsini bildirir. **Paho**, görəsən, bu uşağın başına nə iş gəldi? (həyəcan, narahatlıq), **Paho**, gör kimi görürəm (razılıq, xoşluq), **Ox**, ürəyim yaman ağrıdı (narahatlıq), **Ox**, sənə qurban olaram, mənim şirin balam (sevinc, xoşluq), **Ay**, necə də gözəl şəhərdir (heyranlıq), **Ay**, ehtiyatlı olun (qorxu) və s. Bu sıranı istənilən qədər artırmaq olar. Çünki hiss, həyəcan rəngarəng olduğu kimi onun ifadə formaları da rəngarəngdir. Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, dilimizdə işlənən köməkçi nitq hissələrinin hər birinin özünəməxsus, fərqli funksiyaları vardır və bu funksiyalar nitq prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Qurbanov A. Ümumi dilçilik, I cild (3 cildə). Bakı, 2019.
2. Шелякин М.А. Функциональная грамматика русского языка. Москва, 2001.
3. Насыев Е. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı:Mütərcim, 2006.
4. Üstünova K. “Ama-nın işlevləri. Uludağ Universiteti Fen-Edebiyyat fakültesi. Sosial bilimler dergisi. 2006.
5. Veysəlli F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası:Fonemika və morfemika. Bakı, 2014.

Guliyeva J.

Functionality of auxiliary parts of speech

(Summary)

Functional grammar is a new field of linguistics and manifests itself in different ways. Here, more functional aspects of language are explored, while the formal side is left out. Because language is a means of communication. The effectiveness of the communication process depends on the functionality of the language.

Morphology studies the form of words, the laws of change. Each word has a lexical meaning as well as a grammatical meaning. Lexical meaning is the primary meaning. Grammatical meaning refers to general word groups.

In communication, words are divided into independent and auxiliary words. Auxiliary parts of speech express incomplete meaning. Nevertheless, they are more active and functional. Additions, adjectives, conjunctions, modal words and exclamations belonging to the Azerbaijani language are of this type.

Гулиева Дж.

Функциональность вспомогательных частей речи (Резюме)

Функциональная грамматика является новой областью языкознания и проявляется по-разному. Здесь исследуются более функциональные аспекты языка, в то время как формальная сторона не учитывается. Потому что язык — это средство общения. Эффективность коммуникативного процесса зависит от функциональности языка.

Морфология изучает форму слов, законы изменения. Каждое слово имеет лексическое значение, а также грамматическое значение. Лексическое значение является основным значением. Грамматическое значение относится к общим группам слов.

В общении слова делятся на самостоятельные и вспомогательные слова. Вспомогательные части речи выражают неполное значение. Тем не менее, они более активны и функциональны. Дополнения, прилагательные, союзы, модальные слова и восклицания, принадлежащие азербайджанскому языку, относятся к этому типу.

Rəyçi: f.f.d., dos. A.Cəfərova

ALLAHVERDİYEVA ÜLKƏR
Azərbaycan Dillər Universiteti

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: xalq yaradıcılığı , lüğət , söz ehtiyatı , atalar sözü, tapmaca

Key words: folklore , vocabulary , word stock , proverb,riddle

Ключевые слова: фольклор , словарь, словосочетание , пословица, загадка

Xarici dili öyrənmək onun qrammatikasına, fonetikasına, leksikasına bələd olmağı tələb edir. Dilin özündə qrammatika ilə yanaşı, əsas lüğət fondu da əsas mövqeyə malikdir. Proqram tələb edir ki, Fəal lüğət fondu tədrisin bütün mərhələlərində yenilənməlidir.

Oxumaq, yazmaq, dinləmək, danışmaq kimi əsas dil bacarıqlarına təsir göstərən faktorlar arasında lüğət bazası özünəməxsus yerə sahibdir. Əsas dil bacarıqlarının uyğun şəkildə istifadəsi şəxsin sahib olduğu söz bazası ilə əlaqədardır.[8, 30]

Bir qrup metodistlər sübut etməyə çalışırlar ki, şagirdlərə yalnız şifahi danışmaq nitqi öyrədilməlidir. Bəziləri isə deyirlər ki, şifahi nitq üçün söz ehtiyatı daha vacibdir. N.İ.Qez yazır : “ Şagirdin nitqini düzgün inkişaf etdirmək üçün ona leksik materialı öyrətmək lazımdır. Leksika dilin əsasıdır, onsuz nitqi təsəvvür etmək olmaz.”[10, 15]

Yadda saxlamalıyıq ki, dil öyrənmək sadəcə nədənsə hali olmaq deyil, həyatı bacarıqların bir hissəsidir. Şagird təkcə sözün ifadə etdiyi mənasını əzbərləməklə yadında saxlamamalı, onu leksikonunda özününkü etməyi bacarmalıdır. O, bildiyi sözü, cümlənin, mətnin daxilində hər hansı bir məqamda istifadə etmək bacarığına nail olmalıdır. Şagird başa düşməlidir ki, söz onun əlində

mum kimi ola bilər. İstədiyi məqamda o, adi bir kəlməni obrazlı ifadəyə, müdrik kəlame çevrilə bilər.

Söz xəzinəsinin genişliyi uşağın sosial və emosional inkişafı üçün vacibdir. Fərd cəmiyyətdə aktiv olmaq üçün daima başqaları ilə ünsiyyət qurmalıdır. Uşağın lüğət bazasında olan əksikliklər onu cəmiyyətdən təcrid edə bilər. Bir sözlə, danışmaq istəyən zaman və sözlərinin olmaması səbəbiylə problemini izah edə bilməyəndə uşaq məyus olur.

Bu gün leksik materialların şagirdlərə intensiv öyrədilməsi hələ də axtarıya ehtiyacı olan problemlərdəndir. Dilin leksikası qrammatika və fonetika ilə sıx əlaqəli olur. Bunların biri digərini tamamlayır. Leksik material dil fəaliyyətini, oxunu və yazını intensivləşdirir, şagird onun əsasında öz fikrini başqasına çatdırır. Söz mənasının düzgün açılması, sözün düzgün izahından və müəllimin onu şagirdlərə necə çatdırmasından asılıdır.

Orta məktəblərdə şagirdlərə leksik materialın mənimsənilməsi üçün sözün: 1) əyani izahından, 2) tərcümə vasitəsilə izahından və 3) cümlə daxilində izahından istifadə olunur.

Yeni sözləri izah edərkən müəllim onları ayrı-ayrı cümlələrdə işlətməklə kifayətlənməməlidir. Çünki şagirdlər tərkibində yeni söz işlənmiş cümlələrə hazır şəkildə mətn kitabında da rast gəlirlər. Bu zaman müəllim şagirdlərin əsas diqqətini əyani olaraq tərkibində yeni söz olan ədəbi mətn nümunələrinə yönəltməlidir.

Məlumdur ki, dil öyrənmənin təməli orta məktəbdən başlayır. Bu dövrdə uşağın diqqəti məhduddur. Piyaeninin fikrincə uşaqların ətraf aləmi dərk etməsi işində onların sərbəst və azad olmaları başlıca amildir. Dərslər elə maraqlı qurulmalıdır ki, başqa heç bir əyləncə uşaqları sinifdə baş verənlər qədər cəlb etməsin.

Lüğətin tədrisində istifadə olunan darıxdırıcı materiallar on-on beş dəqiqədən sonra tədris materialına olan marağın itməsinə səbəb ola bilər. Məhz buna görə təlim materialı maraqlı, eyni zamanda şagirdin inkişafı üçün səmərəli olmalıdır. Lüğətin tədrisinin darıxdırıcı bir proses olduğunu nəzərə alsaq bu işdə daha maraqlı üsullardan istifadə olunması hər zaman diqqətdə saxlanılmalıdır.

Söz bazasının inkişaf etdirilməsində xalq yaradıcılıq nümunələrindən istifadə edilməsi bu darıxdırıcı prosesi maraqlı etməklə yanaşı, bir sıra üstünlükləri ilə digər üsullardan fərqlənir. İlk növbədə ingilis dili tədris edilən sinif otağında şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri ilə işləmək, şagirdləri kontekstdə istifadə olunmuş aydın, başa düşülən, onlara şəxsi həyatlarında baş verən hadisələri, keçirdikləri emosional hisləri təsvir etməyə kömək edəcək mənə yükünə malik olan dil ilə təmin edir.

Folklor nümunələri müəllimlərə sözü kontekstləşdirməyə və sözün öyrədilməsi, qavranılması prosesini sadələşdirməyə kömək edir. Bunun sayəsində şagirdlər yeni sözləri asanlıqla öyrənə bilirlər. Blur iddia edir ki, uşaqlar dilin özündən çox onun mənasına fokuslanan materiallar vasitəsilə dili daha yaxşı öyrənirlər. [6, 25]

Tədqiqatçılar maraqlı hekayələr oxumağın təsadüfi söz öyrənilməsinə müsbət təsir göstərdiyini vurğulayırlar. Öyrənilən yeni sözlərin mənasını kontekstdə anlama və onları daha uzun müddət ərzində yadda saxlaya bilirlər. [6,23]

Xalq yaradıcılıq nümunələrindən istifadənin 2 səbəbi qeyd edilə bilər:

-Bu nümunələr özündə müəyyən dil strukturlarını ehtiva edir.

-Xalq yaradıcılığının nümunələrinin başqa bir xüsusiyyəti onun konkret lüğət tərkibinə malik olmasıdır. Yəni bunlar terminlərdən, abstrakt sözlərdən tam azad olmuş nümunələrdir. Bu nümunələr şagirdin diqqətini kontekstdə istifadə olunmuş sözlərə yönəltmək gücünə malikdir.

Şifahi xalq yaradıcılıq nümunələrinin dili akademik yazı dilinə nisbətən daha sadədir. Çox nadir hallarda şifahi ədəbi nümunələr içərisində "notwithstanding the fact that" (baxmayaraq ki) frazasına rast gəlinə bilər. [3,22]

Şübhəsiz ki, şifahi xalq yaradıcılıq nümunələri yeni leksik və qrammatik strukturlar üçün əsas mənbədir. Dil materialları canlı, uşağın inkişaf səviyyəsinə uyğun olduqda onlar, "qeyri-ixtiyari" olaraq sözləri kontekstdən mənimsəyə bilirlər [2,18]

Bin qeyd edir ki, müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn folklor nümunələrindəki əsas hadisənin ardıcılığının universallığı və ya bənzərliyi bu hekayələri " dil öyrənmək üçün ən əlverişli

vasitələrdən biri edir ". İngilis dili siniflərində ədəbi nümunələrdən istifadə, hədəf dili yeni öyrənənlərə indiki və keçmiş zaman kimi qrammatik strukturları kontekstdə göstərir. Ədəbi nümunələrin altında yatan əsas məna və mətn strukturu şagirdlərə dilin bütün strukturlarına diqqət yetirmək üçün öz idrak sahələrindən daha çox istifadə etmələrinə şərait yaradır.[1,58]

Xalq yaradıcılıq nümunələri seçən zaman bir sıra faktorlara diqqət yetirmək lazımdır. Əgər yeni sözləri öyrətmək üçün hər hansı bir mətndən istifadə etməyi qarşıya məqsəd kimi qoyuruqsa, bu zaman bəzi məqamlar diqqətə alınmalıdır. Elis and Brester hekayələri seçərkən nəzərdən keçirilməli olan faktorları belə qruplaşdırırlar: [4,12]

-Linqvistik faktor .Mətdə olan sözlərin və strukturların çətinliyi, ritm, intonasiya xüsusiyyəti və məzmun hekayələr seçərkən diqqət edilməli olan məqamlardandır. Çünki bütünlükdə anlaşılmaq struktur və sözləri özündə ehtiva edən mətnlər dil öyrədilməsi prosesinə mane törəyə bilər.

-Psixoloji faktor .Əgər cəlbedici şəkillər varsa, mətn motivasiyaedicidirsə bu uşaqda maraq yaradacaqdır.Bir sözlə, mətn seçərkən onun psixoloji cəhətdən uşağa necə təsir edəcəyi nəzərə alınmalıdır.

-Mədəni faktor. Mətnlər hədəf dilin mədəniyyətinə dair müsbət münasibət yaratmalıdır.

İngilis dilini tədris edərkən şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırmaq, ən zəruri qrammatik anlayışları və dil konstruksiyalarını mənimsətmək, onların şifahi nitqini inkişaf etdirmək, yazı texnikası və yazılı nitq, dinləyib-anlama vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif üsul və vasitələrlə yanaşı, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən biri olan tapmacalardan da istifadə etmək olar. Tapmacalar şagirdlərin nitqinin inkişafına güclü təsir göstərir, onları düşünməyə, mühakimə yürütməyə, fakt və hadisələri tutuşdurmağa təhrik edir.

Bunu nəzərə alaraq dərs zamanı tapmacalara tez-tez müraciət etmək məqsədəuyğun hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, tapmacaların mövzusu dərslərin mövzusu ilə bilavasitə bağlı olmalıdır. Məsələn, təbiət hadisələrindən danışarkən bir təbiət hadisəsi ilə bağlı tapmaca motivasiya yaratmaqda köməyə gələ bilər:

I have not wings, yet I fly.
I have not eyes, yet I cry.
What am I? (Cloud)

Voiceless it cries,
Wingless flutters,
Toothless bites,
Mouthless mutters. (The wind).

What is red and blue, and purple and green?
No one can reach it, not even the queen. (A rainbow).[7,56]

Xalq yaradıcılıq nümunələri olan tapmacalar şagirdin təfəkkürünü hərəkət gətirməklə yanaşı onun söz bazasının qeyi ixtiyari şəkildə inkişafına səbəb olur. Müəllim tərəfindən verilən tapmacanın cavabını tapmağa çalışan zaman şagird nitqində olan sözləri aktiv hala gətirir və həmçinin yeni sözləri əyləncəli şəkildə mənimsəməyə nail olur.

Hər bir xalqın dilini daha dərinləndirən öyrənmək üçün həmin xalqın milli mədəniyyətini, tarixi keçmişini və adət ənənələrini bilmək lazımdır. Bu baxımdan xalqın tarixi keçmişini əks etdirən atalar sözləri yaxşı bir materialdır. Hər bir xalqın ədəbi bazasında da özünəməxsus atalar sözləri mövcuddur. Atalar sözləri həmişə dərin məna yükünə malik olur. Onların hərfaltı mənası insanı düşündürməyə vadar edir.

Xarici dilin tədrisində atalar sözlərindən istifadə etmək müəllimdən xüsusi bilik və yüksək səviyyədə pedaqoji ustalığ tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözlərini təşkil edən ayrı-ayrı leksik vahidlər öz lüğəvi mənalardan uzaqlaşaraq bütövlükdə bir məna bildirirlər. Bu ədəbi növ üçün spesifik olan cəhəti bilməyən şagirdlər tez-tez səhvlər edir və onun mənasının dərk edə bilmirlər. Lakin sabit birləşmə olan belə xalq yaradıcılıq nümunələrindən düzgün istifadə etməklə

şagirdlərin lüğət fondunu zənginləşdirmək və nitqini gözəlləşdirmək mümkündür. Bunun üçün atalar sözlərinin ana dilində düzgün mənasını vermək lazımdır.

He who does not work neither shall he eat -İşləməyən, dişləməz

Stretch your legs according to the coverlet-Ayağını yorğanına görə uzat

A lie has no legs -Yalan ayaq tutar yeriməz

One swallow does not make a summer-bir gül ilə bahar olmaz[5,14]

Atalar sözlərinin verilməsinə tədrisin ilkin mərhələsindən başlamaq lazımdır. İlkin mərhələdə müəllim tərəfindən şagirdlərə atalar sözləri haqqında bəzi məlumatlar verilməlidir. Şagirdlərə izah edilməlidir ki, atalar sözləri xalq tərəfindən yaradılan, xalqın həyatı və məişəti, əmək fəaliyyəti ilə daha çox bağlı olan, formaca kiçik, bitkin, mənaca geniş janrlardan biridir. Həmcə çox kiçik, cəmi bir neçə sözdən ibarət olan bu ifadələr dərin mənə bildirir. Xalqın zəngin həyat təcrübəsi, həyat həqiqəti, insan zəkasının hər şeyə qadir olduğu atalar sözlərində yığcam şəkildə ifadə olunur.

Yeni leksik vahid izah edilən zaman müəllim bu üsuldən istifadə edə bilər. Məsələn, “ to catch ” - sözünün izahı zamanı “ A cat in gloves catches no mice ” – atalar sözünün müəllim tərəfindən əvvəlcə sətiri tərcüməsi verilməlidir. Yəni müəllim izah etməlidir ki, bu cümlənin mənası Azərbaycan dilinə belə tərcümə olunur “ Əlcəkli pişik siçan tuta bilməz ”. Sonra bu cümlənin ekvivalenti şagirdlərə izah edilməlidir. Yəni, müəllim İngilis dilindəki bu atalar sözünün Azərbaycan dilindəki “ Zəhmətsiz bal yeməzlər ”, atalar sözünə uyğun gəldiyini öyrənənlərin nəzərinə çatdırılmalıdır.

Bu cür üsulla aparılan dərs prosesi şagirdlərin marağını mövzuya cəlb edir, həmçinin diqqətin uzunmüddətli olmasına, təfəkkürün inkişafına şərait yaradır. Fikrimizcə, xalq yaradıcılıq nümunələrindən tədris prosesində istifadə etməklə “əzbərçilik məktəbindən ” “ təfəkkür məktəbinə ” keçidin əsası qoyulur.

Ədəbiyyat:

- 1.Bean, M. The role of traditional stories in language teaching and learning, 1999, p. 58.
2. Cameron L. Teaching Languages to young learners, Cambridge University Press, 2001, p.18.
- 3.Collie, J, Slater.Literature in the Language Classroom,1988, Cambridge University Press,1988, p.22
- 4.Ellis, G. and J. Brewster. The Storytelling Handbook for Primary Teachers. New York: Penguin Books, 1991, p.12
- 5.E.P.Wilson, The Oxford dictionary of English proverbs, Oxford University Press; 3 edition ,1970, p.14
- 6.Ghosn I. Storybridge to Second Language Literacy, Information Age Publishing Inc, 2013, p.23
- 7.Peter Keyne. The Great Book of Riddles: 250 Magnificent Riddles, Puzzles and Brain Teasers , Elsinore Books , 2014, p.56.
- 8.Robinson, M. Examining the Relationship Between Vocabulary Knowledge, Oral Reading Fluency, and Reading Comprehension, College of Education and the Graduate School of University of Oregon, 2005, p.30.
- 9.Taylor, E. K. Using folktales. Cambridge: Cambridge University Press, 2000 s 30
- 10.Zeynalov C. Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi, “Print-S” nəşriyyatı, Bakı, 2017, s.15

Allahkverdiyeva U.

The importance of using folktales' examples in the secondary school

(Summary)

Developing vocabulary database is very important in teaching foreign languages. In this article has been emphasized the importance of using literary works to ensure that the lexical base is lasting for a long time , the role of literary works in the lesson process, the methods of developing word stock by using sayings and riddles has been widely explained.

**Важность использования народных сказок в средних школах
(Резюме)**

При обучении иностранных языков развитие базы словарных данных очень важна. В этой статье подчеркивается важность использования литературных произведений, чтобы обеспечить лексическую основу на длительный период, роль литературных произведений в учебном процессе, методы развития словарного фонда с использованием поговорок и загадок было широко объяснено.

Rəyçi: f.f.d. G.Zeynalli

**ALLAHVERDİYEVA ÜLKƏR
Azərbaycan Dillər Universiteti**

**LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ATALAR
SÖZLƏRİNİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

Açar sözlər: lüğət, söz ehtiyatı, atalar sözü,

Key words: vocabulary, word stock, proverb

Ключевые слова: словарь, словосочетание, пословица,

Milli təhsil konsepsiyasına əsasən orta məktəblərdə xarici dilin fənninin əsas məqsədi bu tərzdə şərh edilir “ Şifahi nitqin inkişafı əsas tələb kimi götürülməklə şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmaq, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilmək, ən zəruri qrammatik anlayışların və dil konstruksiyalarının mənimsənilməsini, oxu, yazı texnikası və yazılı nitq, dinləyib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi təmin etmək.” [1, 3-38]

Xarici dilin tədrisində lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Çünki şagirdin xarici dildə nitqinin səlisliyi həmin dildə malik olduğu söz bazası ilə müəyyən olunur. İkinci dildə oxuyan zaman şəxsin malik olduğu zəif lüğət fondu mətni anlamaqda şagirdlər üçün böyük maneələr yaradır.

Leksikanın tədrisi mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesi lazımı şəkildə yerinə yetirmək üçün üsullar axtarılmalıdır. Metodistlər tərəfindən bu sahədə bəzi işlər görülməsinə baxmayaraq, onların fikrində müxtəliflik vardır. Bir qrup metodist sübut etməyə çalışır ki, yalnız şifahi danışmaq nitqi öyrədilməlidir. Digər metodistlərin fikrincə şifahi nitqin inkişafı üçün söz ehtiyatı lazımdır. Yəni xarici dildə nitqin səlisliyi, axıcılığı şəxsin həmin dildə nə qədər söz bildiyinə bağlıdır David Birch. 1995. Context and Language: A Functional Linguistic Theory of Register (London, New York: Pinter)

Elmi və metodiki ədəbiyyatda göstərilir ki, şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün söz və sözün mənası üzərində iş aparmaq lazımdır. Yəni öyrənmələrə leksik məfhuma şüurlu münasibət bəsləməyi öyrətmək lazımdır. Sözün leksik mənası dedikdə, onun əşya və hadisələri ifadə etmək qabiliyyəti, başqa sözlə maddi mənası, obyektiv varlığın müxtəlif hadisələri ilə (əşya, əlamət, hərəkət və s.) münasibəti nəzərdə tutulur. Qrammatik məna isə hər cür konkretlikdən məhrum olan ümumiləşmiş mənadır (isim, sifət, say, əvəzlilik, fel və s.).

Akademik V.V.Vinoqradov sözün leksik mənasının müxtəlif faktlarla müəyyən olunmasından bəhs edərək yazır ki, söz bir çox hallarda ifadə etdiyi anlayışa uyğun gəlir. Leksik məna sözün aid olduğu nitq hissəsinin, qrammatik kateqoriyanın xassəsindən, ictimai məna daşıyan kontekstdən, başqa sözlərlə konkret əlaqələrindən, sinonimlərlə semantik münasibətindən, ekspressiv üslubi rəngindən asılı olur.6,6

Buradan da belə nəticəyə gəlirik ki, hər bir sözün mənası başqa sözlərdən təcrid olunmuş halda deyil, kontekst daxilində izah olunmalıdır. Belə olarsa, şagirdlərin lüğət ehtiyatı sözlərin

mənasının dərk edilməsi yolu ilə zənginləşər. Müəyyən olunmuşdur ki, sözlərin mənimsənilməsi mücərrəd mühitdə deyil, daha çox kontekstual mühitdə davam etdikdə insanlar sözləri daha yaxşı öyrənirlər. Bundan irəli gələrək dil mühiti nə qədər zəngin olarsa, kontekstdə qavranılan leksik vahidləri çatdırmaq və onların əhəmiyyətini anlamaq da bir o qədər asan olar.

Tarixən lüğət fondunu zənginləşdirilməsində bir çox metod, startegiya və üsullardan istifadə edilmişdir. Bu gün cəmiyyətin inkişafı və dövrümüzün reallığı olan qloballaşma xarici dillərin tədrisinin metodikası və metodologiyasında da yeniliklərin meydana gəlməsinə birbaşa təsir göstərməkdədir.

Məsələyə məhz bu prizmadan yanaşıldığında xarici dildə lüğət fondunun zənginləşdirilməsi üçün şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin bir növü olan atalar sözlərindən istifadə etməyin əhəmiyyəti inkar edilə bilməz.

Ümumiyyətlə xalq yaradıcılığı nümunələri özündə müəyyən dil strukturlarını ehtiva edir. Bugün ədəbiyyat və dil arasında olan əlaqə inkar edilə bilməz. Brumfit və Karter ədəbiyyatın rolunu “ dil mütəffiqi ” kimi vurğulayırlar. [2, 2-21] Xarici dili öyrənməyin ən effektiv yolu o dildə mövcud olan ədəbi əsərləri təhlil etməkdən keçir. Çünki bu ədəbi əsərlərin hər biri dilin strukturunu, onun lüğət fondunu özündə qoruyub saxlayan dəyərli nümunələrdir.

Bu cür materiallar şagirdi zəngin dil konteksti ilə təmin etməklə yanaşı, onda mövcud dilin mədəniyyəti haqqda şüurlu münasibət yaradılmasına şərait yaradır.

Dərs prosesində atalar sözlərindən istifadə edən zaman bir sıra nüanslara diqqət yetirilməlidir. Belə ki, atalar sözlərini təşkil edən ayrı-ayrı leksik vahidlər öz lüğəvi mənalardan uzaqlaşaraq bütövlükdə bir məna, bir anlayış bildirir. Atalar sözlərinin bu təbiətini bilməyən şagirdlər məhz buna görə tez-tez səhvlər edir və atalar sözlərini başa düşə bilmirlər.

Məhz buna görə də ilk öncə ədəbi növün malik olduğu bu xüsusiyyət şagirdlərə izah edilməlidir. Bundan sonra sabit söz birləşmələri olan belə xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə etməklə şagirdin söz ehtiyatını, lüğət fondunu zənginləşdirmək olar.

Bildiyimiz kimi dili öyrənmək həmin dilin malik olduğu mədəniyyəti mənimsəməyi də tələb edir. Bu amilə diqqət yetirdikdə də atalar sözlərinin təlim prosesində əhəmiyyətlik dərəcəsi aydın olur. Yəni atalar sözləri dildə mövcud olan leksik frazaları özündə ehtiva etməklə yanaşı hədəf dilin mədəniyyətinə dair fikir formalaşmasına da xidmət göstərir.

Fikrimizcə, xarici dilin tədrisində atalar sözlərindən istifadə imkanları bu tərzdə qruplaşdırıla bilər:

1) Atalar sözləri lüğətin tədrisində sinonim və antonimlərin öyrədilməsinə zəmin yaradır. Bu ədəbi növ daxilində çox zaman bir sözün sinonimi və antonimi eyni anda göstərilir. Bu isə hədəf dildə mövcud olan leksik vahidin sinonim və antonimlərinin öyrədilməsində çox böyük rol oynayır.

2) Bu nümunələrdən istifadə etməklə abstrakt sözləri öyrətmək mümkündür. Xarici dilin tədrisində abstrakt sözlərin öyrədilməsi müəllim üçün əsl problemə çevrilə bilər. Bu ədəbi janrlar isə şagirdin bu cür məfhumları kontekst daxilində başa düşməsinə şərait yaradır.

3) Dilin malik olduğu zəngin ifadə tərzini şagirdə mənimsətməyə kömək olur. Atalar sözləri fikrin daha gözəl ifadə edilməsində, nitqdə ifadə edilən fikrin əsaslandırılmasında əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Bu xalq ədəbi nümunələri vasitəsilə şagirdin nitqi, onlarda sözün malik olduğu dərin məna yükünü situasiyalarda düzgün istifadə etmək bacarığı formalaşdırılır.

4) Hədəf dilin mədəniyyətini öyrədən zaman müəllimə kömək edir. Atalar sözləri hədəf dilin mədəniyyəti ilə bağlı informasiyanı vermək istədikdə ESL tədrisində faydalı vasitə hesab edilir. Çünki atalar sözü mədəniyyətin sahib olduğu dəyərləri özündə ehtiva edir. Xalqın düşüncə tərzini, fiirləri bu ədəbi növ vasitəsilə şagirdlərə çatdırılır.

5) Dil tədrisində şagirdin yazılı və şifahi dil arasında olan fərqliliyi başa düşməsinə kömək olur.

Şagirdlər ingilis dilini müəyyən səviyyədə öyrəndikdən sonra atalar sözlərindən istifadə edərkən, onların lüğət fondunu zənginləşdirmək və şifahi nitqini inkişaf etdirmək olar.

Əgər bir xalqın mentalitetini (düşüncə tərzini) öyrənmək istəyirsənsə, həmin dildə mövcud olan atalar sözlərinə müraciət et.[4, 20] Bu fikirlərə əsaslanaraq, hər bir müəllim çalışmalıdır ki, dərs prosesində atalar sözlərindən istifadə imkanlarından yararlanarsın. Onun üçün müəllim

əvvəlcədən hazırlıq görməli və atalar sözlərini düzgün şəkildə seçməlidir. Həmçinin bu prosesdə şagirdin hədəf dildə olan mövcud lüğət ehtiyatı, yaş səviyyəsi və onların xarici dildə ehtiyacları nəzərə alınmalıdır.

Seçilən atalar sözlərini ya lövhədən asmaq, ya da proyektorla lövhəyə salmaq olar. Sonra isə həmin atalar sözlərinin lüğət tərkibi müzakirə edilə bilər. Bu ədəbi nümunələr içərisində olan sözlər müəllimin köməyi ilə tərcümə edilməlidir. Müəllimin tələbələrə tapşırırsa bilər ki, lövhədəki atalar sözlərinin azərbaycanca ekvivalentini tapsınlar.

Atalar sözlərini azərbaycan dilinə hərfi tərcümə etmək olmur. Öyrənənlər bu cür tərcümədə çətinlik çəkirlər. Ona görə də müəllim, təxminən, aşağıdakı atalar sözlərinin azərbaycan dilində ekvivalentini imkan dairəsində verməyə çalışmalıdır ki, öyrənənlər onların mənasını asan başa düşsünlər və uzun müddət yadlarında saxlaya bilsünlər.

Əvvəl düşün, sonra danış- First thing, then speak.

Hər işin öz vaxtı var- There is a time for all things.

Nə əkərsən, onu da biçərsən- As you sow, you shall mow.

Dəmiri isti-isti döyərlər- Strike while the iron is hot.

Ağıl ağıldan üstündür- Two heads are better than one.

Sən saydığını say, gör fələk nə sayır- Man proposes, God disposes

İşləməyən dişləməz- No bees, no honey, no work no money.

Çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər- He that travels much know`s much.

Hər üzə gülənə dost deməzlər- All are not friends that speak us fair[3, 25]

Atalar sözlərindən istifadə etməklə didaktik oyunlar da keçirtmək olar. Bu məqsədlə müəllim sinifi 2 komandaya bölür. Birinci komandadan olan tələbə atalar sözünün birinci yarısını şəkillər vasitəsilə təsvir edir, ikinci komandadan olan şagird isə rəsmə əsasən sözü tapıb atalar sözünü tamamlamalıdır. Atalar sözünü tapan komanda 1 xal qazanır. Axırda xallar hesablanır və buna əsasən qalib komanda seçilir.

Atalar sözlərindən istifadə edərək keçirilən bu cür fəalliyət yeni sözlərin yaddaşda şüurlu mənimsənilməsinə təmin etməklə yanaşı şagird təfəkkürünü inkişaf etdirərək sinifdə motivasiyaedici mühit yarılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Rovland Xarici dil tədris edilən siniflərdə atalar sözlərinin əhəmiyyətini və yerini bu tərzdə dəyərləndirir. [5 ,89-92]

1) Atalar sözləri dili kontekstdə öyrətməyə şərait yaradır;

2) Leksik bazanın şüurlu inkişafını təmin edir;

3) Şagirdi hədəf dillə bağlı zəngin ifadə tərzləri ilə silahlandırır;

4) Öyrənmək üçün motivasiyaedici mühit yaradır;

5) Şagirdə öyrədilən xarici dilin mədəniyyəti ilə tanış olmaq imkan verir;

6) Folklor nümunələrinə şagirdin dərsə marağını artırdığı kimi, onun mənəvi tərbiyəsinə də öz müsbət təsirini göstərir.

7) Anlayışların mənasını təxmin etmək qabiliyyətini qazandırır

8) Öyrənənlərdə estetik zövqü formalaşdırır

Bütün bu fikirlər ikinci dilin tədrisində atalar sözünün tutduğu mövqeyi və onların tədris prosesində oynadığı rolu göstərir. Təkcə mövcud ədəbiyyatda səsləndirilən fikirlərə nəzər salmaqla kifayətlənmək olmaz. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi atalar sözlərini təşkil edən ayrı-ayrı leksik vahidlər öz lüğəvi mənalarından uzaqlaşaraq bütövlükdə bir mənə, bir anlayış bildirir. Ədəbi nümunələrin bu xüsusiyyətinə bələd olmayan şagirdin tez-tez səhvlər etməsi qaçınılmaz olur. Məhz buna görə də ilk öncə ədəbi növün malik olduğu bu xüsusiyyət şagirdlərə izah edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, "Təhsil" jurnalı, 2013, №10, s. 3-38
2. Brumfit, C.J. and R.A. Carter. English literature and English language. Oxford: Oxford University Press,1986, p.2-21.
3. E.P.Wilson, The Oxford dictionary of English proverbs, Oxford: Oxford University Press, 3 edition ,1970, p.25

4. Lazar, G. Literature and Language Teaching: A Guide for Teachers and Trainers. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, p.20
5. Rowland, Durbin. The use of proverbs in beginners' classes in the modern languages. *Modern Language Journal* N 11, 1926, p.89-92.
6. Vinqradov V.V. Лексикология и лексикография, №5, 1953, s.6

Allahkverdīyeva U.

**The place and importance of proverbs in the enrichment of vocabulary
(Summary)**

Developing vocabulary database is very important in teaching foreign languages. The aim of this study is to show the usability of the proverbs as sample text in teaching vocabulary. The proverbs reflecting the cultural identity of any nation is used in the language teaching for a long time. In this study has been explained the place and importance of proverbs in language teaching. All thoughts have been substantiated through strong arguments.

Аллахквердиева У.

**Место и значение пословиц в обогащении словарного запаса
(Резюме)**

Развитие словарной базы очень важно в обучении иностранным языкам. Целью данного исследования является показать пригодность пословиц в качестве образца текста в обучении словарному запасу. Пословицы, отражающие культурную самобытность любого народа, давно используются в обучении языку. В этом исследовании было объяснено место и значение пословиц в обучении языку. Все мысли обоснованы сильными аргументами.

Rəyçi: f.f.d. G.Zeynalli

MƏMMƏDOVA LALƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
lalemva19@mail.ru

ƏVƏZLİYİN AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLÇİLİYİNDƏ TƏDQIQI

Açar sözlər: dilçilik, qrammatika, nitq hissələri, əvəzlik, Azərbaycan dili, ingilis dili

Key words: linguistics, grammar, parts of speech, pronouns, Azerbaijani language, english language

Ключевые слова: языкознание, грамматика, части речи, местоимения, Азербайджанский язык, английский язык

Sayca az olan əvəzlilər dildə və nitqdə ən çox işlənən söz qruplarıdır. Əvəzlik dil universali kimi çıxış edən nitq hissəsi hesab olunur və ona əksər dillərdə rast gəlinir. Əvəzlik dedikdə Azərbaycan dilçiliyində əsasən müəyyən mətndə və nitq kontekstində adları - isim, sifət, say və bəzən də zərfləri əvəz edən söz və söz qrupları nəzərdə tutulur. Burada əvəzliyin mətndə təkrardan qaçma xüsusiyyəti qabardılır. Əvəzlik türk dillərində işlənən ən qədim söz qruplarıdır. “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində yazılmışdır: “Dilçilik ədəbiyyatında əvəzliyin ən qədim nitq hissələrindən olduğu və xüsusi inkişaf yolu keçdiyi göstərilir”. [1,s 200].Əvəzlilərin ilkin vəzifəsi əşyanı göstərmək, ona işarə etmək olmuşdur. Deməli, ilk əvəzlilər işarə əvəzliləri idi. Bütün qalan əvəzlilər (şəxs, sual, təyin, yiyəlik əvəzliləri) məhz işarə əvəzlilərindən törəmişdir. Bu qanunauyğunluğa həm inkişaf etməmiş dillərinin mövcud dil faktlarında, həm də inkişaf etmiş müasir dillərin tarixi materiallarında rast gəlinir.

Azərbaycan dilində əvəzliyin xüsusiyyəti təkcə bununla bitmir. Əvəzliyin əsas funksiyası haqqında danışan Q.Ş.Kazımov qeyd edir: “Dil əvəzlilikləri yalnız təkrardan qaçma vasitəsi kimi yaratmamışdır. Elə hallar var ki, əvəzlilikləri atıb, yerinə onun əvəz etdiyi sözləri və birləşmələri qoymaq mümkün olmur və ya bu cür əməliyyat mətni eybəcərləşdirir. Deməli, əvəzliliklər müstəqil əlaqələndirici vasitə kimi də fəaliyyət göstərir” [2, s 460].

Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasında əvəzliyə belə tərif verilmişdir: “Əvəzlilik, latın sözü olan pronomenə götürülmüşdür ki, bu da adın əvəzi deməkdir. Əvəzliliklər əşyanın adını, əlamətini, keyfiyyətini, miqdarını və s. konkret olaraq bildirmir, ancaq onlara ümumi şəkildə işarə edir” [3, s 146].

Müstəqil bir nitq hissəsi olan əvəzlilik ümümləşdirmə xüsusiyyətinə malikdir. Nitq hissələri sırasında əvəzliyin yeri, vəzifələri müəyyən kontekstdə ismi, sifəti və sayları əvəz etməkdir. Əvəzliliklər həm konkret mənalı, həm də mücərrəd mənalı sözləri əvəz edir. Ona görə də latın dili termini ilə pronomen, yəni adları əvəz edən olaraq adlandırılmışdır.

Əvəzlilik haqqında bir sıra kitablarda və tədqiqatlarda söylənilən mülahizələrin dəqiqləşdirilməsində və həqiqətin aşkara çıxarılmasında Y.Seyidovun qeydləri dilçiliyimiz üçün yeni və maraqlı hesab oluna bilər. Y.Seyidovun kitabında əvəzliliklər bəhsinə nəzər yetirək. Y.Seyidov Azərbaycan dilində 28 əvəzlilik olduğunu qeyd edir: mən, sən, o, biz, siz, bu, həmin/həmən, belə, elə, bura, ora, kim, nə, hara, hansı, haçan, neçə, necə, kimi, kimsə, biri, birisi, öz, bütün, hər, filan, eyni, filankəs.

Y.Seyidov əvəzlilikləri məna və rollarına görə aşağıdakı növlərə bölür:

-şəxs (mən, sən, biz, siz);

-işarə əvəzlilikləri (bu, belə, elə, ora, bura, həmin, həmən);

-sual əvəzlilikləri (kim, nə, hara, hansı, haçan, neçə, necə);

-qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləri (kimi, kimsə, nə, biri, filankəs);

-təyin əvəzlilikləri (öz, bütün, hər, filan, eyni).

Əvəzliliklər əvəz etdikləri nitq hissələri ilə əlaqələrinə görə:

əvəzlilik-isim (mən, sən, o, biz, siz, nə, hara, kimi, kimsə, nə, filankəs);

əvəzlilik-sifət (belə, elə, həmin/həmən, hansı, neçə, filan, bütün, hər, eyni, öz, o, bu);

əvəzlilik-say (neçə);

əvəzlilik-zərf (necə, haçan, hara, ora, bura) [4, s 292].

Əvəzliliklər öz qrammatik xüsusiyyətlərinə görə isim, sifət və rəqəmlərlə əlaqələndirilir.

1. İsim- əvəzliliklərə bütün şəxs əvəzlilikləri, qayıdış əvəzliyi-öz, sual əvəzliyi-*kim, nə*, inkar və qeyri-müəyyən əvəzliliklər daxildir *heç kim, heç nə, kimsə, nə*.

2. Əvəzlilik-sifətlərə bütün sahiblik, bütün təyinedici, nümayiş etdirən *bu, o, belə, bu*, sual-nisbi *hansı, kimin* və inkar və qeyri-müəyyən olan və onlardan əmələ gələn *heç biri, heç kim, bəziləri*.

3. Əvəzlilik-rəqəmlərə daxildir *bir neçə, bəziləri*. *Bu* əvəzliliklər kəmiyyəti bildirir.

Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında əvəzliyi tədqiq edən K.Y.Maytinskaya əvəzlilikləri sözlərin ən əsas qrupları və sözlərin ikinci dərəcəli qrupları olmaqla iki qismə ayırır:

Birinci qrup əvəzlilik sözlərə *işarə, şəxs, sual* əvəzliliklərini;

İkinci qrupa isə *qeyri-müəyyən, təyin* və *inkar, qayıdış* və *qayıdış-təyin* əvəzliliklərini aid edir [7, s 107].

K.Y.Maytinskaya müxtəlif sistemli dillərdə əvəzliyin yeddi qrupunu müəyyənləşdirir. O, “əvəzlilik” və “əvəzlilik söz” terminlərini bəzən sinonim terminlər olaraq işlədir.

İngilis dilində əvəzliliklərin bəzi xarakterik xüsusiyyətləri vardır ki, onların əksəriyyəti isimlərdə yoxdur. Əvəzliliklərin adlarının mənasından belə çıxır ki, onlar isimləri əvəz edirlər, amma bu çox yanlış bir işlətmədir.

Əvəzlilikləri ismi funksiyalı yaxın sinfin fərqli forması kimi görmək lazımdır. “İsmi” dedikdə əvəzliliklərin “isim kimi” və daha çox ismi ifadəsi nəzərdə tutulur. Semantik olaraq aşağıdakı cümlədə göstərilən üç mənada əvəzlilik “ön forma” ola bilər. Məsələn:

Margot longed for a bicycle, and at last (A) somebody gave (B) her a brand new (C) one[5, s 78].

- Marqot bir velosiped arzusunda idi və nəhayət, kimsə ona təptəzə birini verdi.

Yuxarıda göstərilən cümlədəki hər üç əvəzliyin ümumi bir cəhəti var: onların mənası özlüyündə ümumidir və təyin edilməmişdir. Sintaktik cəhətdən əksər əvəzlilər isim kimi yox, ismi ifadələr kimi çıxış edir. Onlar yalnız məhdud bir şəkildə təyinedicilər və təyinlərlə birləşirlər. Əksər əvəzlilər özlərinə xas olan bir şəkildə müəyyən və ya qeyri-müəyyən olmaqla özlərinin təyinediciləri ilə birləşirlər.

Məsələn: the man; a tall

Əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, bəzi əvəzlilərin isimlərə xas olmayan morfoloji xüsusiyyətləri var:

1. hal: adlıq və obyekt halları arasında ziddiyyət (əkslik) var:

I-me, she-her, who-whom və s.

2. şəxs: 1-ci, 2-ci, 3-cü şəxslər arasında ziddiyyət vardır:

I, you, she və s.

3. cins: şəxslə və şəxsiz cinslər arasında açıq-aydın qrammatik ziddiyyətlər vardır. Bu hal eyni zamanda kişi və qadın cinsi arasında mövcuddur:

he, she, it və s.

4. say: müəyyən qayda əsasında cəm formasında düzələn isimlərdən fərqli olaraq əvəzlilərin morfoloji cəhətdən bir-biri ilə bağlı olmayan say formaları vardır:

əvəzlik: I-we, he (she, it) - they

isim: girl-girls[6, s 172] və s.

İngilis dilində dilçilər əvəzliləri bir kateqoriyada təsnif etməkdə çətinlik çəkirlər. Bəzi tədqiqatçılar əvəzlilərin isimin kateqoriyalarını əvəz etməsi ilə razılaşırlar. Müəyyən növ əvəzlilər çox vaxt əlaqəli mənalı təyinedicilərlə (determiner) eyni və ya formaca oxşar olur.

Pronoun	Determiner
<i>ours (possesive)</i>	<i>our freedom</i>
<i>this (demonstrative)</i>	<i>this gentleman</i>
<i>some (indefinite)</i>	<i>some frogs</i>
<i>none (negative)</i>	<i>no information</i>
<i>which (interrogative)</i>	<i>which option</i>

Paul Post və bəzi ingilis dilçiləri əvəzliləri isim və ya isim ifadəsi silinmiş təyinedicilər kimi qəbul edirlər. Belə bir nümunəyə hətta müəyyən şəxs əvəzlilərində də özünü göstərir. Məsələn, “we” və “you” müəyyənedicilər kimi “we Brits” və “you tennis players” kimi ifadələrdə təhlil oluna bilər. Digər dilçilər də əvəzliləri və təyinediciləri birləşdirərək oxşar mövqə tutmuşlar. Tək bir sinif, bəzən “müyyənedici-əvəzlik” adlanır və ya təyinedicilərə əvəzlilərin alt sinfi kimi aid edilir və ya əksinə. Fərqlilik alt kateqoriyalardan biri və ya valentlik kimi qəbul edilə bilər. Bu, təyinedici ifadə ilə uyğun gəlir.

Müxtəlif sistemli dillərin materialları ilə olan tanışlıq göstərir ki, əvəzlilər digər əsas nitq hissələrindən konkretliyi ilə yox, daha mücərrəd və ümumi məna yükünün üstün olması ilə seçilir. Buna görə də situativ şərtlilik əvəzliləri səciyyəvləndirən əsas cəhət kimi göstərilir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində əvəzlik bir nitq hissəsi kimi əvəzetmə xüsusiyyətinə malikdir. Əvəzlilərin konkret semantikasi onların əvəzləyicisi kimi çıxış edən əsas nitq hissələrinin mənasına əsaslanır. Əvəzliləri bir tərəfdən leksik mənası ilə obyektiv varlıqdakı və ya hadisələri bilavasitə ifadə edən sözlərlə eyniləşdirmək olmaz, digər tərəfdən isə qrammatik mənası leksik mənasından üstün olan köməkçi sözlərə də aid etmək olmaz.

Əvəzlilər digər nitq hissələrindən ona görə fərqlənir ki, onların özünəməxsus leksik, real, maddi mənası yoxdur, yəni predmetləri və onların atributlarını adlandırmır, təyin etmir. **Əvəzlik** obyektləri, onların xüsusiyyətlərini və kəmiyyətini göstərən, sözləri özündə cəmləşdirən müstəqil nitq hissəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 361 s.
2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Nurlan, 2008, 499 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Z.1. Budaqovanın redaktorluğu ilə. Bakı: Elm, 1980, 509 s.
4. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, 374 s.
5. Karttunen L. Pronouns and variables. "Papers from the V-th regional meeting of the Chicago Linguistic society" Chicago, 1969. 215 p.
6. Thompson A. Y., Martinet A.V. A Practical English Grammar, 4 th edition, Oxford University, London, 1986. 332 p.
7. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. М.: Наука, 1969, 308 с.

Mammadova L.

Study of pronouns in Azerbaijani and English languages

(Summary)

Pronouns differ from other parts of speech in that they do not have their own lexical, real, material meaning, ie they do not name or define objects and their attributes. Pronouns are independent parts of speech that contain words that indicate their properties and quantity, but do not specifically call them. Thus, we consider it correct to give such a definition to pronouns: in a certain context or speech situation, the part of speech that replaces nouns - nouns, adjectives, numbers, and sometimes adverbs - is called a pronoun.

Мамедова Л.

Изучение местоимений в азербайджанском и английском языках

(Резюме)

Местоимения отличаются от других частей речи тем, что не имеют собственного лексического, вещественного, вещественного значения, т. е. не называют и не определяют предметы и их признаки. Местоимения-это самостоятельные части речи, содержащие слова, указывающие на их свойства и количество, но конкретно их не называющие. Таким образом, мы считаем правильным давать такое определение местоимениям: в определенном контексте или речевой ситуации местоимением называется часть речи, замещающая имена существительные - существительные, прилагательные, числительные, а иногда и наречия.

Rəyçi: f.f.d. S.Köçərli

ƏLİYEVƏ ÜLVİYYƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

turanazad99@gmail.com

DİLDƏ EVFEMİZM HADİSƏSİ

Açar sözlər: evfemizm, tabu, disfemizmlər, dil

Key words: euphemisms, taboo, dysphemisms, language

Ключевые слова: эвфемизмы, табу, дисфемизмы, язык

“Evfemizm” yunan mənşəli söz olub, “yaşşı” və “danışmaq” sözlərinin birləşməsindən yaranıb, mənası “nəzakətlə danışmaq” deməkdir. Dilçilikdə evfemizmlər kobud, vulqar, ədəbsiz səslənən sözlərin, ifadələrin yerinə daha nəcib, mədəni mənalı sözlərin işlənməsidir. Mənanı yumşaltmağa, daha mədəni formada ifadə etməyə xidmət edir

Dilçilər evfemizlə bağlı tədqiqatlar aparmış bir çox dildə ona fərqli tərifi və şərhləri verilmişdir. Müasir dilçilikdə evfemizm anlayışı ilə bağlı çoxlu araşdırmalar olsa da, bu fenomen haqqında hələ də yekdil fikir yoxdur. Bu qeyri-müəyyənliyi hadisənin çoxşaxəli təbiəti ilə

əlaqələndirmək mümkündür. Evfemizmlərin çoxşaxəliliyi leksik-qrammatik formaların müxtəlifliyinin, emosional neytrallığın və ya stilistik rəngləmənin səbəblərindən biridir.

Evfemizmin yaranmasında təsirli olan müxtəlif amilləri qeyd etmək olar. Məsələn, V.P.Moskvin evfemizmlərin işlənməsinin əsas səbəbini dilin uyğunluğu ilə əlaqələndirir ki, “bu zaman sözlərin məzmununa və göndərilən şəxsə uyğun olması şərti ilə iki şərt qəbul edilir” (1, s. 59). L.P.Krisin evfemizmin işlədilməsini “kommunikativ fikir ayrılıqlarından və pozğunluqlardan qaçmaq, həmsöhbətdə kommunikativ diskomfort hissi yaratmamaq” istəyi ilə izah edir (2, s.36). Fərqli perspektivlərlə irəli sürülən müxtəlif fikirlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, evfemizm problemi tədqiqatçılar üçün xeyli çətinlik yaradır.

Linqvistik mənbələrdə bu terminin aşağıdakı təriflərinə rast gəlmək mümkündür: “Evfemizm bir-birini əvəz edə bilən, ədəbsiz, kobud, yersiz və buna görə də mənəvi cəhətdən qəbul edilməz olan neytral söz və ya ifadədir” (3, s. 537) və yaxud “evfemizmlər arzuolunmaz, vulqar, kifayət qədər kəskin və ya uyğun olmayan məfhumları masqalayan əvəz edən söz və ya ifadələrdir. Evfemizmlərə nəzakətli, düzgün ifadələr deyilir” (4, s. 702). Digər bir tərifdə isə qeyd edilir ki, “evfemizmlər danışan üçün yersiz, kobud və ya ədəbsiz görünən ifadə və ya sinonimlərin yerinə işlənən söz və ya ifadələrdir” (5, s.513). Başqa bir mənbədə isə yazılır: “evfemizm hər hansı səbəbdən tələffüz edilməsi uyğun olmayan və ya arzuolunmaz olan ifadəni əvəz etmək üçün istifadə olunan söz və ya ifadədir” (6, s.746).

Yuxarıdakı tərifləri araşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, evfemizm anlayışının terminoloji sərhədləri kifayət qədər qeyri-müəyyəndir. Evfemizmin əsas xüsusiyyətləri bunlardır; yersiz və ya arzuolunmaz sözləri və ya ifadələri dəyişdirmək, onların semantik sərhədlərini genişləndirmək, gizlətmək. Evfemizm yersiz, sərt, nəzakətsiz ifadələrin daha çoxmənalı, yumşaq və qıvrımlı ifadələrlə əvəzlənməsidir. V.Fromkin və R.Rodmanın tərifinə görə, “evfemizm qorxulu və xoşagəlməz mövzulardan qaçmaq üçün istifadə olunan və ya tabu sözlər əvəzinə istifadə edilən sözlər və ya söz qruplarıdır” (7).

Dünyanın hər bir dilində rast gəlinən, müəyyən varlıq və əşyaların adı çəkiləndə yarana biləcək qorxu, ürpənmə, ikrah kimi hissələrin, pis təəssürat və çağırışların qarşısını almağa yönəlmiş dəyişmə hadisəsidir. G.Karağacın lüğətində “mənanın yaxşılaşması” məqaləsi altındakı evfemizmlər, “ Pis mənalı bir sözün zamanla yaxşı mənə qazanması mənə yaxşılaşması olaraq bilinir” (8, s.128)

Evfemizmlərin tərif verilməsində olduğu kimi təsnifat səviyyəsində də birlik yoxdur. Evfemizmlərin “sosial mahiyyəti” dil vahidləridir. Evfemizmləri milli ədəbi dilin ümumi evfemizmləri, sinfi və ya peşəkar evfemizmlər, ailə-məişət evfemizmləri kimi qruplaşdırmaq olar. L.P.Krisin evfemizmləri iki qrupa ayırır: “şəxsi və sosial”. Bundan əlavə, L.P.Krisin sosial evfemizmlərin şəxsi evfemizmlərdən daha vacib olduğunu müdafiə edir (2, s.36).

V.P.Moskvin funksionallığa əsaslanaraq, evfemizmləri altı yarımqrupda müəyyən edir: “qorxulu məfhumlar üçün evfemizmlər, arzuolunmaz məfhumlar üçün evfemizmlər, yersiz anlayışlar üçün evfemizmlər, konnotasiyaları yumşaldan evfemizmlər, nüfuzsuz peşələrin evfemizmləri” (1, s. 60).

Mənşəyi və səbəbi bilinməyən qadağalar kimi təyin olunan tabular, ümumiyyətlə, evfemizmin yaranmasına səbəb olur. Tabu obyektləri və hətta qeyd edilməsi qadağan olunan elementləri ifadə edərkən evfemizmlər işə düşür. Bu kontekstdə tabuları təşkil edən psixoloji formasiyaları üç başlıq altında birləşdirmək olar:

- qorxu ilə bağlı tabular;
- kədər (xəstəlik və ölüm) doğuran anlayışlara tabular;
- utanverici sayılan anlayışlar haqqında tabular (seksuallıq, bədən orqanları, funksiyalar və tualet terminləri).

Qorxu ilə bağlı - (Allah, peyğəmbər, cin və s. kimi dini mövzularla bağlı qorxular və ya batil inanclar); kontekst daxilində “cin” sözü əvəzinə “üç hərfli” birləşməsi istifadə edilir.

Kədər və xəstəliklə bağlı: kiminsə öldüyün “ölüb” şəklində ifadə olunmaması, onun yerinə “dünyasın dəyişibdir” deyilməsi

Utancverici sayılan anlayış: “Dəli Kür” əsərində Şamxal və Güləsərin zifaf gecəsi də, bir çox ədəbiyyatlarda olduğu kimi bütün çılpalığı ilə, erotik səhnələrin təsviri ilə deyil gizli şəkildə ifadə edilmişdir “*Güləsər yorğanın arasına necə və nə vaxt girdiyini bilmədi. Çıraq söndü. Bacadan süzülən ay işığı torpaq döşəmənin ortasına ağ bir ləkə saldı. Güləsər yad və isti bir bədənin təmasından diksinib titrədi...*” (12).

Evfemizmlər dörd əsas tematik qrupa bölünürlər:

1) danışıqda evfemizmləşmə hadisəsi ellipsis yolu ilə yaranır. Buna evfemistik ellipsis deyilir. Lazım olan dil vahidi buraxılır. Vulqar ifadənin yerinə çox nöqtədən istifadə olunur. Şifahi nitqdə bu effekt intonasiya və jestlə əvəz olunur. Məsələn: -Dədənin goruna... Tünbətünün qızı. Sənin əlindən haraya gedək?!

2) evfemizləşmə qadağan olunmuş sözün müəyyən hissəsinin deformasiyası (sıxılması) nəticəsində yaranır. Burada şəxs adının baş hərfi əlavə edilir. Məsələn: Samirə (S), Mədinə (M);

3) qadağan olunmuş söz sözün ümumi neytral mənasından ibarət olur. Məsələn: ağsaq, çolaq, şil, kəmsər (insanda çatışmayan fiziki və zehni cəhətlər);

4) poetik dildə troplar (məcaz növləri: metafora, metonimiya, sinekdoxa, parafraza, ironiya (rişxənd), simvol və s.) nitqin evfemizmləşmə vasitəsi kimi aktivdir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əlavə olaraq, evfemizmləri müsbət və mənfi tiplərə ayırmaq olar. Müsbət evfemizmlər şişirdilir və böyüdürlər, beləliklə, evfemizləşdirilmiş əşyalar əslində olduğundan daha böyük və ya daha vacib görünür. Onlara həmçinin “qarıçı” əvəzinə “giriş nəzarətçisi” kimi İş statusunu yüksəltməklə işçinin eqolarını qorumaq və ya saxlamaq üçün istifadə edilə bilən bir çox peşə adları daxildir. Müsbət evfemizmin digər növlərinə öz imicini gücləndirmək və ya dostlarını və tanışlarını təəssüratlandırmaq üçün qəbul edilmiş İş adlarının tətbiq edilməsi daxildir. Bunlara misal olaraq “vəkil” əvəzinə “məsləhətçi”, “tibb bacısı” və ya “həkim” üçün “sağlamlıq işçisi”, “prezident” və ya “idarə heyətinin sədri” əvəzinə “baş direktor” və “ərazi meneceri” daxildir.

Dilçilikdə evfemizm terminindən başqa disfemizmlər termini vardır və bu termin tez-tez qarışdırılır, lakin bu iki termin müxtəlif nitq fiqurlarını təsvir edir. Onların oxşarlığı budur ki, həm disfemizmlər, həm də evfemizmlər oxuculara nəyisə bir başa ifadə etməkdənsə, onu təsvir etmək üçün dolayı yoldan istifadə edilməsidir. Onların oxşarlıqları bununla bitir. Evfemizm nəyisə deməyin daha gözəl üsuludur. Bu, bir şey üçün həqiqi sözlərin üstündən keçmək və əvəzinə daha nəzakətli terminologiyadan istifadə etmək kimidir. Evfemizmdən istifadə, ümumiyyətlə, faktiki təsvirin edəcəyindən daha müsbət bir şəkil çəkmək üçün nəzərdə tutulub. Disfemiya tərifinə görə alçaldıcıdır. Bu cür təəssürat başqa bir şeyi əvəz etsə də, məqsəd onu olduğundan daha yaxşı göstərmək deyil. Bunun əvəzinə, bu tip terminologiya mahiyyətə mənfi və ya sərtdir. Bu cür ifadələr hörmətsiz və ya kobud şəkildə qarşılanıla bilər.

Evfemizmlərlə arşılıqlı işlənən başqa bir termin tabudur. Tabular və evfemizmlər bir vərəqin iki üzünü kimi görünür. Tabuların mövcudluğu insanları qaçmağa məcbur etdiyi üçün dildə evfemizm və ifadələr işlənməyə başlayır. Ona görə də pis hesab edilən situasiyalardan danışmalı olduğumuz zaman onu ən zərərsiz sözlərlə ifadə etməyə çalışırıq. Bunu bir növ senzura adlandırmaq olar (9, s. 3). Evfemizm kimi, tabu da 4 növə bölünür, bunlar epitetlər, söyüşlər, vulqarlıqlar və ədəbsizlikdir (10, s. 72).

Evfemizm ünsiyyətdə rahatlıq əldə etmək və yaxşı münasibətləri saxlamaq üçün pis sözlərdən çəkinərək yaxşı sözlərdən istifadə olunmaqla formalaşır. İnsanlar evfemizmdən birbaşa çatdırıla bilməyən bir şeyi çatdırmaq üçün istifadə edirlər, içərisində tabu olan şeylər, məsələn, cinsiyyət, ölüm, xəstəlik və s. Evfemizm insanlar tərəfindən müəyyən məqsədlər üçün də istifadə olunur, burada məqsədlər evfemizmin funksiyası adlanır. Evfemizmin bir neçə funksiyası var ki, bu da natiqin və ya yazıçının evfemizmin bir forması olan söz və ya ifadələrdən niyə istifadə etməsinə istinad edir. Evfemizmin gündəlik həyatda istifadəsinin dörd funksiyası var: nəzakət və rahatlıq, fəlakətdən qaçmaq, mənasını gizlətmək, utancını azaltmaq və dini əməlləri yerinə yetirmək (11, s.110).

1. Nəzakət və rahatlıq üçün. Evfemizmin istifadəsinin əsas məqsədi və ən çox tapılan məqsədi nəzakət və rahatlıqdır. Bir çox insan başqaları ilə ünsiyyətdə bu məqsədlə evfemizmdən

istifadə edir. Nəzakət və rahatlıq danışan və dinləyici arasında yaxşı münasibət saxlamaq naminə istifadə olunur.

2. Fəlakətin qarşısını almaq üçün. Müəyyən qrup insanlarda belə bir inanc var ki, onların danıdıqları ifadə etdikləri sözlər fəlakətə səbəb olur. Bu, onların cəmiyyətdə evfemizmlərdən istifadə etmə motivlərindən birinə çevrilir.

3. Mənanı gizlətmək. Sözlərin hamısını birbaşa söyləmək olmaz, bəzi sözlərin mənasını gizlətmək lazımdır, çünki müəyyən adamlar tərəfindən eşidilməyə uyğun deyil və tabu ehtiva edir.

4. Utanc hissini azaltmaq üçün. Evfemizmin digər məqsədi danışan və dinləyici üçün utanc hissini azaltmaqdır. Bu, zorakılıq və ya zorlama qurbanlarının adlarının baş hərfini yazanlarda da görünə bilər ki, həmin şəxsin kim olduğu başqalarına məlum olmasın.

5. Dini əməlləri yerinə yetirmək. Hər bir din yaxşılığı, o cümlədən danışıda nəzakəti öyrətməlidir. Dində söyüş, məzəmmət, təhqir kimi başqalarını incidə biləcək pis sözlər atmamalıdır. Yumşaq sözlər söyləmək və danışmaq üçün yaxşı söz seçmək, səmimi şəkildə edilərsə, mükafat gətirə bilər

Ədəbiyyat:

1. Москвин В.П. Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования // Вопросы языкознания. 2002. № 3. с. 58-70.
2. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи. - Берлин, 1994, № 1-2. - С. 28-49
3. Матвеева Т. Полный словарь лингвистических терминов. Москва: Феникс, 2010 г.
4. Стариченок В. Д. Большой лингвистический словарь. -Москва:Феникс-2008
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов /Советская энциклопедия, 1966
6. Евгеньева А. П. Словарь русского языка. – Москва: Русский язык, 1984
7. Fromkin, V., & Rodman, R. (1993). *An introduction to language*. Fort Worth, Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.
8. 8.Karağaç Günay. Dil bilimi terimleri. Ankara. Türk dil kurumu 2013
9. 9.Kerim Demirci . "Örtmece kavramı üzerine." Milli Folklor.(2008) 21-34
10. Battistella, L. E. 2005. *Bad Language are Some Words Better than Others?* Oxford University.
11. Sutarman. 2013. *Tabu Bahasa dan Eufemisme*. Surakarta: Yuma Pustaka.
12. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı:Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

Aliyeva U.

The phenomenon of euphemism in language

(Summary)

Euphemisms reduce the harshness of a particular word or phrase. In speech, euphemisms are used as a means of alleviating tension. They replace harsher words and are often used in everyday language, artistic and political discourses.

Алиева У.

Явление эвфемизма в языке

(Резюме)

Эвфемизмы уменьшает резкость конкретного слова или фразы. В речи эвфемизмы используются как средства смягчения напряженности. Они заменяет более грубые слова и часто используются в повседневном языке, художественном и политическом дискурсах.

Rəyçi: f.f.d. C.Babayev

MƏTNİN QURULMASINDA İMPLİKASIYANIN ROLU

Açar sözlər: implikasiya, məntiqi əlaqə, deferensial xüsusiyyət, alt məna, paradigmatik yanaşma.

Key words: implication, logical connection, differential feature, subtext, paradigm approach

Ключевые слова: импликация, логическая связь, дифференциальный признак, подтекст, парадигмальный подход

“Implication” termininə dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı tədqiqatlarda rast gəlmək olar. Terminin mənası sabit olmasa da, əksəriyyət tərəfindən dildə əks olunan məntiqi əlaqə kimi qəbul edilən implikasiyanın tərifinə əsaslanır.

İmplikasiyanı iki ifadəni “əgər...onda” birliyi ilə birləşdirən məntiqi əməliyyat adlandırmaq olar. Eyni zamanda bağlılıq tam ifadə olunur: A elementi şərti cümlədir, B elementi isə onun implikatorudur. A.V. Bondarkonun A-B korrelyasiyasında implikasiyanı nəzərə alır və onu nitqdə linqvistik vasitələrlə ifadə olunmayan semantik elementlər adlandırır (2). Məsələn:

-Gəzintiyə gedəcəksən?

- Yoruldum.

Bu dialoqda birinci cümlə A komponentini, yəni öncülünü əks etdirir və nəticədə B sual və cavabın müqayisəsindən aydın olur və faktdan ibarətdir. İkinci həmsöhbətin gəzməkdən imtina etməsi və imtina yorğunluğunu motivasiya etməsi. əsas. Biz bu cür analoji fikirlə V.V. Boqdanovun tədqiqatlarında da rast gəlirik (1).

Leksik semantika sahəsində hadisəyə sintaqmatik və paradigmatik yanaşmaları qarşı-qarşıya qoymaq olar. Paradigmatik leksik yanaşma implikasiya nəzəriyyəsində öz əksini tapır. İmplikasiya reallıqda referentin əlaqələri ilə müəyyən edilir: sözün əsas leksik-semantik variantında o, ancaq nəzərdə tutulur və intensiyaya daxil olmur, lakin alınma mənalar yarada bilər və onlarda sürgün edilə bilər, ideyaya daxil olur. Bu zaman öncül A sözün əsas leksiko-semantik variantının intensiyası ilə, B elementi isə onun implikasiyası ilə ifadə olunur.

M.V.Nikitin metafora və metonimiyanın semantikasını nəzərə alaraq, implikasiyanı təfəkkürdə əks olunan real dünya əlaqələrinin analoqu və deməli, şüurun təşkili üsulu kimi şərh edir (4). Məsələn, metonimiyada imitasiya reallığın məkan, səbəb, zaman və digər münasibətlərini əks etdirir.

Artıq bu ilkin baxış tədqiq olunan fenomenin üç differensial xüsusiyyətini ayırmağa imkan verir:

1) komponenti tələffüz edilə bilər;

2) implikasiya yalnız birinci növ informasiyanı, yəni subyekt-məntiqi məlumatı doğura bilməz, o, həm də ikinci növ məlumatı çatdırmağa bilər: emosional, şəxsi, funksional-üslubi, ifadəli;

3) mənası sözün paradigmatik və sintaqmatik əlaqələrinə əsaslanmağa bilər.

Nəzərdən keçirilən bütün anlayışlar A - B düsturuna uyğundur, lakin dilçiliyin öyrəndiyi obyektlərin müxtəlifliyinə və psevdologiyanın məqsədlərinə görə differensial xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Məqaləni bu sözün dar mənasında implikasiya üçün filoloji şərh üçün sahə kimi qəbul etmək olar. Lakin bir fenomen olaraq, mətn ifadəsini cümlə nümunəsi ilə öyrənmək mümkün deyildir. Buna görə də söhbət mətn nəzəriyyəsi, stilistika və daha geniş şəkildə dilçiliyə aid mətn implikasiyasından gedir. Əsas məqsəd mətn-məqalə implikasiyasını digər nəzərdə tutulan implikasiya növlərindən, alt mətndən, ellipsisdən, müqəddimədən, eyhamlardan və s. fərqləndirən differensial xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir.

Aqata Kristinin detektiv romanındaki mənasını gətirək: “Sən son dərəcə mehribansan”, - İsaïd. Yarasa mən qeyri-mümkünəm, mən heç vaxt kişi ilə evlənə bilməzdim, elə deyilmi? Uhe qəhvəyi kostyumlu adam). “Sən çox mehribansan” mümkün deyil. Mən ancaq dəlicəsinə sevdiyim biri ilə evlənəcəm”. “Düşünürsən?”

Təsvir edilən situasiya dialotik birlik çərçivəsində tam açıqlanıb. İmma eyham yox, alçaldılma xarakteri daşıyır. O, bu işdə bir o qədər yaxşıdır. Əgər mən onu dəlicəsinə sevməmişəmsə. “Sən yox, mən yox”, qətiyyətlə dedi.

Kontekstin situasiya xarakteri daşdığına göstərən mətnin bu əlaməti onu epizodun deyil, süjetin, mövzunun və ya ideyanın istinad miqyasında, hədəf istehsalının makrokontekstində reallaşan alt mətndən fərqləndirir.

Həm implikasiya, həm də alt mətn əlavə məzmun dərinliyi yaradır, lakin müxtəlif miqyasda (6). Alt mətndə bu əlavə məzmun süjeti dərinləşdirir, onun semantik xəttinə rəhbərlik edir, əsərin əsas mövzularının daha dolğun açılmasına kömək edir. Mətn implikasiyası süjet-epizodda ayrıca əlaqə təşkil edən ayrıca kommunikativ aktın, əməlin və ya hərəkətin təyini əks etdirir. Alt mətnin mənasını ayırd etmək çox vaxt çətindir, çünki hər ikisi implikasiyanın variantıdır və çox vaxt birlikdə baş verir; mətndə eyni zamanda mövcuddur, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Subtext və mətn implikasiyasının mühüm ümumi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər ikisi deyilənlərə oxucuda emosional və qiymətləndirici münasibət yaradır.

Günün və ilin müxtəlif vaxtlarında və fərqli işıqlandırma altında, personajların portretləri tərəfindən Loidonun erkən yerlərinin təsviri ilə kəsilən roman boyu növbəti hekayəyə keçək. Bu şifahi portretlər və şifahi mahnılar təəccüblü dərəcədə rəngarəngdir. Demək olar ki, hamısı eyni mənanı ehtiva edir.

Alt mətnin belə kəskin başa düşülməsi C. Karinin məşhur “Rəssamın gözü ilə” romanında özünü göstərir. Laylı portretlərin və ya mənzərələrin hər birində elementar elementlər yığcam şəkildə yerləşdirilir və nəticədə bu xüsusi vəziyyətin nəticəsi olaraq bərpa olunur. Hər bir belə keçid təxminən eyni məzmunu ehtiva edir: rəssam obyektin öz modulyasiyasının ümumi surətini yaradır və bu materialı öz yaradıcılığında təcəssüm etdirmək istəyir. Yalnız romanın həyatında bu cür parçaların birləşməsi həqiqətən də romanın ən mühüm mənasını daşıyan bir alt mətn daşıyır: yaradıcılıqla yaradıcılıqla, istedad iş gedir. Zərbə Tolyaya başa salır ki, hər hansı ən çətin və kritik situasiyada qoca, kasıb, xəstə, evsiz bir sənətkar öz ətrafını estetik stimula kimi qəbul edir və hamıya qurban verir, sadəcə olaraq xalqı zhiptiyənə sürükləyir, sadəcə olaraq yaradıcılığını dayandırmamaq üçün. Alt mətn uzaqda yerləşən hissələrin qarşılıqlı təsirdən axan bu iyrəncliyi yaradır və eyni zamanda həm birinci, həm də ikinci növ epizodların məlumatlarını rəssamın ehtiyaclarına, çita-həyatına çatdırır.

Alt mətndən və miqyasın diferensial əlamətindən, indi mətn implikasiyası və eldipslərin müqayisəsinə. Bu sərhədləşdirmə R.Kverk və tərəfdaşlarının qrammatikasında çox yaxşı işlənmişdir (7). Onlara görə, implikasiya ilə ellipsis arasındakı fərq ondadır ki, variant unikal şəkildə bərpa olunur, implikasiya isə dəyişkən sərhə malikdir.

Ellipsis məqsədinə görə mətnin gizli və alt mətnindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İmplikatura müəllifin danışıqında sıxışdırmaq və formalaşdırmaq və artıqlığı aradan qaldırmaq üçün xidmət edir. Şifahi ünsiyyətdə artıq elementlər artıq istifadə olunduğu üçün deyil, vəziyyət təsvir edildiyi üçün buraxılır. Ellipsis qeyri-rəsmi danışıq nitqi üçün xarakterikdir, bir çox sabit ifadələrdə sabitlənir və buna görə də stilistik olaraq işarələnir:

Təsir vasitəsi kimi ellipsis birgə propozitivliyi gücləndirə və rematik elementi vurğulaya bilər. Tələbə ikən yanında saxladığı iddia edilən Depuşko haqqında gənc rəssama ona:

-Ağıllı qız, Villioms, onu aldatma. Onunla məzələnmək lazım deyil.

- Qoca gözlərini ona zillədi. Sonra: Onunla heç nə edə bilməzdi, Ağıllı qız, Williams. Gəlin özümüzü aldatmayaq.

Sovet oxucusunu rişxənd edərək rəsmdəki qonağına deyir:

- Ən yaxşısına layiqdir.

- Lazım deyil.

- Qoca baxdı sonra: Mən onsuz yaşaya bilmərəm.

Beləliklə, ellipsis daha bir differensial əlaməti - quruluşun qeyri-müəyyənliyini və ya qeyri-müəyyənliyini ayırmağa imkan verir. Ellipsis altında bərpənin birmənalı olması məntiqi-obyektiv məlumatın artımının olmaması ilə nəticələnir. Lakin ikinci növ məlumat mümkündür, çünki üslubi (danışiq) işarələmə, vurğu mümkündür, nitq xüsusiyyətləri ilə təsadüfi üslub funksiyaları mümkündür.

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Dantenin "İlahi komediya"sındaki "Cəhənnəm"in son kantosu bu sözlərlə bitir:

-Və biz yenə də korifeyləri görməyə çıxdıq.

Buradakı fərziyələrdən biri odur ki, haradan gəldilər (yəni cəhənnəmdən) Virgil və Dante ulduzları görə bilmədilər, lakin əvvəllər ulduzları gördülər. Kontekstual göstərici ayrıca söz kimi tərcümə olunan "yenidən", "əks" mənasını verən "ri-" prefiksi olan modeldir. İkinci fərziyyə rus tərcüməsində "ulduzlar" hiperonimin köməyi ilə verilmişdir. İlkin ehtimalın açıqlanması yeni məlumat vermir. Ön fərziyyə rematik deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər müəlliflər prezumpsiyanı sırf məntiqi və emosional, qiymətləndirici və s.-dən ibarət olmayan hipo-hiperonimik əlaqə kimi qəbul edirlər. Həqiqətən də, bu misrənin emosional və estetik təsirinin bütün gücü açıq şəkildə verilmişdir. Və hələ də alt mətnlə belə bir əlaqə var. Biz hesab edirik ki, İlahi Komediyanın hər bir hissəsi ulduzların xatırlanması ilə başa çatır və bu, artıq spelepsiya növünün səpələnmiş təkrarıdır, ekvivalent ünsürlərin ekvivalent mövqələrdə görünməsi ilə bağlı kosmoqonik fəlsəfi konsepsiya ilə bağlı eyham yaradır şair.

Bir çox müəlliflər fərziyyəni fon bilikləri ilə müəyyən edirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ilkin fərziyyəni çıxarmaq üçün lazım olan əsas biliklər çox vaxt sırf linqvistik səriştə ilə məhdudlaşır.

Tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafı üçün təqlid nəzəriyyəsi vacibdir. Təsir nəzəriyyəsi sikkələrin tərcümədə mənası hamarlanması kimi onun qarşısını almağa imkan verəcəkdir. Məsələn, ingilis tərcüməçisi aşağıdakı Molyer aforizmini tərcümə edərkən gizli presuppozitsiyanı nəzərə almamış, obrazlılığı və zəngin at-kadin aradan qaldırmış, esitativ sözünü svadamie hipernimi ilə zamopin etmişdir: fr. *homte est, je vous pavoue* və ya *tescat heyvan*: eng. Xəritə, sizi əmin edə bilərəm ki, çox pisdir.

Artıq qeyd olunan əsərdə V.V.Boqdanov yuxarıdakı tərifi tərifi başqa cümlə ilə nəticə əlaqəsinin qurulması üçün cümlədə müşahidə edilməli olan müəyyən məntiqi şərt kimi işləyib hazırlayır. Paket A - B; hər iki komponentlə, öncül və nəticə ilə təmsil olunan mətni birləşdirən vasitə olur. Bundan əlavə, V.V.Boqdanov (1) D.E.Kuperin fikrinin şərhini verir, ona görə antedentini ifadəsi tam deyil. Ön fərziyyə ilə müqayisə mətn implikasiyasının aşağıdakı xüsusiyyətini, yəni rematikliyi ayırmağa imkan verir.

Mətn implikasiyasının subtext, eldipsis, presuppozisiya və implikasiya ilə müqayisəsi indi şərti olaraq müəyyən edilmiş diferensial əlamətlərə əsaslanaraq onun ətraflı tərifi verməyə imkan verir. İndi vəzifə gizli mənaların ötürülmə mexanizmini aşkar etməkdən, nəzərdə tutulan hissənin mövcudluğundan xəbər verən antedentini xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Son onilliklərdə filologiya daxilində dilçilik və ptoetika, sosiolinqvistika, psixolinqvistika, semasiologiya, leksikologiya və sintaksis, leksikologiya və paralinqvistika, linqvistik stilistika və ədəbiyyat nəzəriyyəsi və s. arasında yeni yaxınlaşma baş verdi. təsvirlər nəzəriyyəsi olmaq. , bu da mətn implikasiyası nəzəriyyəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gerçəkliyi əks etdirən funksional vasitələr implikasiya yaratarkən öz xüsusiyyətlərinə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. Л., 1977.
2. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. Л., 1978.
3. Ларин Б. А. Эстетика слова и язых писателя.-В кн.: Ларин Б. А. Избранные статьи. Л., 1974.
4. Никитин М. В. О, семантике метафоры.-ВЯ, 1979, N 1.
5. Кухаренко В. А. Интерпретация текста.Л.,1979.

6. Московская И. Ю. Существует ли подтекст в ироническом стихотворении?-В кн.: Интерпретация художественного текста в языковом вузе. Л., 1981.
7. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A grammar of contemporary English. London, 1974.
8. Nosek J. Truncated utterances in modern colloquial English.- Prague studies of English, 1971.
9. Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М., 1980, с. 77.
10. Кифер Ф. О пресуппозициях.-В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. М., 1978.

Azieva E.

**The role of implication in constructing a text
(Summary)**

This article is devoted to the study of the implication text-forming function. The author considers specific linguistic sources that allow us to analyze the text-forming abilities of implication. Referring to certain theoretical sources, the author reveals the essence of the phenomenon of implication. In this article, the author considers the development of the term implicature on specific examples.

Азиева Э.

**Роль импликация при построении текста
(Резюме)**

Данная статья посвящена изучению текстообразующей функции импликации. Автором рассматриваются конкретные лингвистические источники, которые позволяют проанализировать текстоформирующие способности импликации. Ссылаясь на определенные теоретические источники, автор раскрывает суть явления импликации. В этой статье автором рассматривается развитие термина имплицатура на конкретных примерах.

Rəyçi: f.f.d. C.Babayev

ÖMƏROVA EMİLYA
Azərbaycan Dillər Universiteti
omarovaemiliya01@gmail.com

**ZADƏGANLIQ TITULLARININ YER ALDIĞI SOSIAL İYERARXIYA
ANLAMINI İFADƏ EDƏN FRAZEOLoji VAHİDLƏR**

Açar sözlər: zadəganlıq, titulonimlər, monarxiya, Azərbaycan dili, İngilis dili, frazeoloji vahidlər

Key words: nobility, titulononyms, monarchy, Azerbaijani language, English language, phraseological units.

Ключевые слова: дворянство, титулонимы, монархия, Азербайджанский язык, Английский язык, фразеологические единицы.

Məlumdur ki, hər bir xalqın frazeoloji sistemi onun dəyərlər sistemini, etnomental kimliyini, əxlaqi kodeksini, həyat biçimini, keçdiyi tarixi yolu, dünyaya bağlandığı dil mənzərəsini dolğun şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan da təsadüfi deyildir ki, istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində frazeoloji sistem bu dillərin daşıyıcılarının milli-mənəvi kimliyini ortaya qoyur, etnomental pasportunu ifadə edir. Buna görə də, Azərbaycan və İngilis dillərində “Zadəganlıq titullarının yer aldığı sosial iyerarxiya anlamını ifadə edən frazeoloji vahidləri” tədqiq etmək hər iki xalqın linqvokulturoloji mühitinin etnokultural səciyyəsinin müəyyənləşdirilməsi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Britaniya linqvokulturologiyasına daxil olan zadəganlıq titulları tarixdən bugünə kimi aktullağını qoruyaraq xüsusi maraq kəsb etmişdir. Bildiyimiz kimi, monarxiya Birləşmiş krallıqdakı ən qədim idarəetmə formasıdır. Konstitusiya monarxiyası kimi tanınan Britaniyada bir kral və ya kraliça dövlət başçısıdır. Dünyanın ən uzun qurulmuş monarxiyalarından biri kimi tanınan Britaniyada bu uzun tarix və qlobal təsirin izi kimi hökmdar və zadəganlıq titullarının yer aldığı olduqca sadə və ya hər cür söz, ifadə və frazeoloji vahidlərlə zənginləşmişdi.

Monarxiya milli-mədəni ənənə ideyasını qoruyub saxlaya bildiyi üçün ingilis dili sahəsində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Monarxiya” anlayışı əsas mənada güc ideyasını ifadə edir (16).

Qeyd etdiyimiz kimi, Britaniya monarxiyası kral və ya kraliça tərəfindən idarə olunur. Məhz bu baxımdan ingilis xalqının nəinki frazeoloji sistemində, eyni zamanda çoxsaylı film və sənədlərində kral, kraliça anlayışları geniş şəkildə istifadə olunur.

Kral müxtəlif məzmunlarda bir kişi monarxa verilən tituldur. Qadın ekvivalenti kraliçadır. Klassik antik kontekstdə kral latın dilində rex, yunan dilində archon və ya basileus kimi tərcümə edilə bilər. Kral titulu monarxlar üçün digər titullarla yanaşı istifadə olunur: qərbdə imperator, böyük şahzadə, şahzadə, hersoq və ya böyük hersoq, islam dünyasında isə malik, sultan, əmir və ya hakim və s.

İngilis dilinin frazeoloji sistemində işlənən “kral” sözü ilə bağlı nümunələrə nəzər yetirək:

live like a king (4,s. 176) (lord or prince) – təm-təraqda yaşamaq, yağ içində, böyrək kimi yaşamaq mənalarında işlənir. Əgər kimsə bu ifadəni işlədirsə, çox rahat və dəbdəbəli yaşaya bildiyini nəzərdə tutur.

I could sell up right now and **live like a king** for the rest of my life, dude - mən indi onu satıb bütün ömrümün sonuna qədər kral kimi yaşaya bilərdim,dostum (14).

I am going to finish in four or five years and then I am going to **live like a king** with my family and friends – dörd-beş ilə bitirəcəyəm və sonra ailəm və dostlarımla kral kimi yaşayacağam (14).

King Log (8, s. 425) səlahiyyətlərindən istifadə etməyən və ya lazım gəldikdə tədbir görməyən, nizam-intizam, sabitlik yaratmayan lider mənasında işlənir. Esopun “Kral istəyən qurbağalar” nağılında kralı hərəkətsiz böyük bir kündəyə bənzətmişdi.

Jupiter saw what simple and foolish creatures they were, but to keep them quiet and make them think they had a king he threw down a huge log, which fell into the water with a great splash. The Frogs hid themselves among the reeds and grasses, thinking the new king to be some fearful giant. But they soon discovered how tame and peaceable **King Log** was (9).

The king of terrors (8,s. 426) – bu idiomun tarixi qədimə söykənir. Hələ XIX əsrdə vəba xəstəliyini “the king of terrors” adlandırırdılar. Hətta insanlar ölümü belə “qorxuların şahı” mənasını verən bu idiomla səciyyələndirirdilər. Bu idioma J.Henry Rogersin “The California Hundred” poemasında rast gəlmək olar:

“**The King of Terrors** met their gaze In every shape, or form, or phase, He rode upon the bustling shell: They found him where the round shot fell; They heard him in exploding mine, In bayonet gleam they saw him shine; They saw him come with saber's flash, Driving out souls through many a gash; He play'd among the deadly dew, Which soak'd their tatter'd garments Through. (15, s. 47)

The king of terrors – idiomu Dwight L.Moodynin “Twelve select sermons” kitabında da işlənmişdir:

“But when the night came, there was no difference. The king in his palace, the captive in his prison, the beggar by the wayside — they were all alike. Into every house **the king of terrors** had come, and there was universal mourning in the land” (10, s. 26).

Xalqın mədəniyyəti və dili həm universal, həm də milli spesifik elementləri,dildə təsbit edilmiş mədəni mənaları, əxlaq normalarını, yalnız bu mədəniyyətə xas olan inancları ehtiva edir. Milli konseptual sahə fərdi, qrup, sinif, milli və universal anlayışlar toplusudur. Ümumibəşəri anlayışları (ana, zaman, azadlıq, ailə, dostluq) əsasında milli mədəni dəyərlər inkişaf etdirilir. Lakin hər bir xalqın öz dünyagörüşü dünyanı özgörüşü əsasında qiymətləndirir. Beləliklə,kraliça

anlayışı bir çox xalqın zehinə xasdır, lakin hər bir mədəniyyət üçün dolğunluğu fərqlidir. İngilislər üçün kraliça sözü vətən, dövlət birliyi gücün simvolu olaraq xidmət edir.

Müasir kraliça sözü qədim ingilis (o.e) cwenindən Gothic Qvens qneins- “bir qadın” və ya “bir arvad” mənası ilə yaranmışdır [17].

Kraliça sözünün geniş yayıldığı frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirək:

Queen of hearts (8, s. 615) – xalqın rəğbətini qazanmış qadın mənasında, digər tərəfdən mənfi mənada manipulyasiya edən, murdar mənasında işlənir.

Bu ifadə Lyuis Kerrollun “Alisa möcüzələr ölkəsində sərgüzəştləri” kitabında geniş istifadə olunub. Kitabın əsas personajı olan Alisa ən kiçik bir günaha görə ölüm hökmü verməyə tələsən, səbəbi bir obraz kimi təsvir olunur.

The King of Hearts quietly pardons many of his subjects when the Queen is not looking (although this did not seem to be the case with The Duchess), and her soldiers humor her but do not carry out her orders (13).

İngilis zadəganlıq titullarına hersoq, markiz, earl, vikont, baron kimi rütbələrdə daxildir. Knyaz hersoqluğun hökmdarıdır. Əgər hersoqluq müstəqil bir ölkədirsə, onun liderinə böyük hersoq adı verilə bilər. Hətta padşahların oğulları müəyyən yaşa çatanda adətən onlara hersoq titulu verilir. İndi bir hersoq ingilis zadəganlarının ən yüksək rütbəsidir.

İngilis zadəganlıq titullarından fərqli olaraq Azərbaycan dilində bu titulların demək olar ki, çoxu öz işləkliyini itirmişdir. Çünki İngiltərənin idarəetmə forması konstitusiyalı monarxiya olduğu halda Azərbaycanda unitar prezident respublikasıdır.

Bəy, xan, mülkədar, kəndxuda kimi sözlər artıq müasir ədəbi dilimiz üçün köhnəlmişdir, adlar artıq cəmiyyət üçün lüzumsuz məfhumlar olmuş, aktiv işlənmədən çıxmışdır.

“Xan” tarixən Qafqazın müsəlman əhalisi arasında zadəgan təbəqəsinə mənsub olan zəngin, irəli gələn şəxsdir. Xan sözü xaqan sözü ilə bağlıdır. Yerlərdə, qismən kiçik ərazilərə başçılıq edən rəhbərlər özlərini xaqana bənzətmək üçün xan adından istifadə ediblər (qızıl ordu dağılan dövrlərə təsadüf edir (2).

Xan titulu ilə bağlı frazeoloji birləşməyə nəzər yetirək:

xandan gələn nökrəm, dinmə, dişlərini tökrəm (6, s. 73) – bu frazeoloji birləşmə Cəfər Cabbarlının “1905” romanında işlənmişdir:

S o n a. Canı çıxсын buraxmasın danasını evimizin yanına. Baxşı üçün qərənfil şitili əkmışəm, gəlib hamısını yeyib.

A l l a h v e r d i. Daha neynək, kəndxuda arvadıdır. Deyir: **xandan gələn nökrəm, dinmə, dişlərini tökrəm.**

S o n a. Cəhənnəmə ki, kəndxudadır, buraxmasın danasını (1, s. 150).

Şah sözünün mənşəyi və ortaya çıxması tədqiqatçıları uzun illər məşğul etmişdir. Bu titulu əslində şumer və daha sonra da Babil mətnlərində keçir. Şumer və babillərin inancında tanrıca Nana hörmətli və ali mənasında şah adlandırılırdı. Beləcə şah titulu ilk dəfə şumerlərdə tanrının alilik sifətini ifadə edən ululuq ifadəsi kimi ortaya çıxmış daha sonra da sakalar tərəfindən hökmdar titulu olaraq işlədilmişdir. Quşanların sakalardan, sasanilərin də quşanlardan qəbul etdikləri bu titulu qədim türklərdə şad şəklində keçmişdir. İsmayıl şah adını almaqla təqribən 3500 illik bir titulu yenidən canlandırmışdır.

1. Əli şahlar ətəyində olmaq, əli böyüklər ətəyində olmaq (8, s. 345).

Çox isti görüşdük. «Yazılarını oxuyuram» - dedi. Rəsul müəllimlə gəldiyimizi bildi, görünür xoşuna gəldi, gördü ki, «əlimiz böyüklər ətəyindədir». Əli ilə tanış etdim. Adını çox eşitdiyini söylədi (5).

Fars mənşəli Padişah titulu şah titulu ilə paralel işlənirdi. Orta əsr şərqində feodal dövlətlərin başında duran monarx kimi tanınırdı.

Padşahın da rəiyyətə işi düşər (7) – el arasında işlənən atalar sözlərindən biridir.

Müəllimin saraya gəlişi böyük bayrama çevrilir. Müəllim şahın “mədəni etirafını” başa düşüb, üzünü ona tutaraq deyir; “padşah xəzinəsi də altı şahılıq qıfıla möhtacdır. Padşahın da rəiyyətə işi düşər. Dolunu yeyib, boşa təpik atma ! pis günə qalarsan” (3).

Azərbaycan və ingilis xalqının dilində tarixin izləri bu və ya digər şəkildə özünü göstərir. Humboltun təbirincə desək, xalqın ruhu onun dilidir, xalqın dili onun ruhudur. Bu səbəbdən də hər iki dilin frazeologiyası xalqın tarixini əks etdirən monarxik titullarla zəngindir.

Ədəbiyyat:

1. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005. – 360 s.150s
2. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı: Mütərcim, 1999. – 376 s.
3. İbrahimzadə F. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Həyatın bütün ağrı-acısını yaşamış ziyalı. Bakı: Kaspi, 2017.
4. Məmmədzadə K. İngiliscə-Azərbaycanca-rusca Frazoloji lüğət. Bakı: 2008. – 322 s.s176
5. Məmmədov A. Tanıdığım Əli Kərim. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
6. Pirsultanlı S.P. Heca vəznli şeir və mənzum Ata sözləri. Gəncə: Əsgəroğlu, 2013 – 146 s.s73
7. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca Frazoloji Lüğət. Bakı: 2010. – 863 s. .s660
8. A.V. Kunin. English-Russian Phraseological Dictionary. Moscow:Russkiy Yazyk, 1984 – 944 p. p426
9. Aesop's Fables: The Frogs Desiring a King. Gregynog Press, 1932.
10. Dwight L.M. Twelve Select Sermons. Chicago: 1881. – 148 p.p26
11. Lewis. C.Alice's Adventures In Wonderland. A Book Virtual Digital Edition, 2000. – 105 p.
12. More from The Times and The Sunday Times. Friday. November 2021.
13. Rogers J.H. The California Hundred: A poem. San Francisco: H.H.Banroft and Company, 1865. – 194 p.
14. Ангелова М.М. Лингвокультурологическое поле «Монархия» . Научные труды Московского педагогического государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. М., 2005 – 292 p.
15. <https://www.etymonline.com/>

Omarova E.

Phraseological units expressing the meaning of social hierarchy, which includes the titles of nobility

(Summary)

The article shows examples of phraseological units expressing the meaning of social hierarchy, which includes the titles of nobility in English and Azerbaijani, and discusses the impact of the British monarchical form of government on the linguoculturology of the English people. At the same time, the etymology of the titles of nobility in both languages, the features of their development and the degree of activity for our modern times were noted.

Омарова Э.

Фразеологические единицы, выражающие значение социальной иерархии, в которую входят дворянские титулы.

(Резюме)

В статье приведены примеры фразеологизмов, выражающих значение социальной иерархии, включающей дворянские титулы на английском и азербайджанском языках, и обсуждается влияние британской монархической формы правления на лингвокультурологию английского народа. При этом отмечена этимология дворянских титулов в обоих языках, особенности их развития и степень активности для нашего Нового времени.

Rəyçi: f.f.d. A.Nasıyeva

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA SİMVOLİZM

Açar sözlər: nağıl, simvolizm, personajlar, koqnisiya, mif.

Key words: tale, symbolism, characters, koknisiya, myth.

Ключевые слова: сказка, СИМВОЛ, СИМВОЛИЗМ, КОКНИСИЯ, МИФ.

Azərbaycan folklorunda epik janlar içərisində nağıllar mühüm yer tutur. Nağıllar əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə keçərək bu günümüze gəlib çatmışdır. Burada xalqın zəngin həyat təcrübəsi, ilkin görüşləri, etiqadları, tarixi, adət-ənənəsi, (folkloru), dünyagörüşü geniş şəkildə öz əksini tapır. Obrazların özünəməxsusluğu ilə seçilən nağıllar simvolik sistemin universallığı ilə diqqət çəkir. İstər canlı personajlar, istərsə də alma, rəqəmlər və s. kimi konkret və mücərrəd məvhumlar özlüyündə müəyyən simvolik göstəricini birləşdirir. Bu gün də “qaranlıq dünya”, “zülmət dünyası”, “zülmət quyusu” və s. kimi epitetlər koqnitiv düşüncədə nağıllara xas olan əlamətlər kimi özünü göstərir. Eyni zamanda nağıllarda yer alan üç, yeddi, qırx və s. kimi saylar bu gün də xalqın dünyagörüşündə, koqnitiv bazasında özünə yer etməkdədir.

Nağıllarda rəqəmlərin simvolikasına toxunan M.H. Təhmasib diqqəti “Məlik Məhəmməd” nağılındakı 3, 7, 40 saylarına yönəldir. “Padşahın üç oğlu var, qaranlıq dünyada üç div, yanlarında üç qız, üç otaqda yaşayırlar. Məlik Məhəmməd divlərlə 40 gün və 40 gecə güləşir, Zümrüd quşu Məlik Məhəmmədi qanadı üstündə 40 şaqqa ət, 40 tuluq su götürür. Axırda toy olur, 40 gün, 40 gecə çəkir”. [1, s. 49]

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Beyrək deyir: “İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqqıl! Gəlməzsəm, ol vəqt mənim öldigimi biləsən”.

Diqqət yetirsək görərik ki, nağıllardakı rəqəmlərin anlamı birbaşa miflərə bağlanır. Dünyanın yaranması, xeyirlə şərin mübarizəsi, ikili təsəvvürlər, əski inancın izləri özünə nağıllarda yer edir. (Göydən üç alma düşdü, qırx gün qırx gecə toy, yeddi başlı div və s.)

Milli nağıllarımızda məhz obrazlar sisteminin özəlliyi diqqət çəkir. Belə ki, mifoloji təsəvvürlərdən qaynaqlanan (yer alan) keçəl obrazı universal nağıl personajları içərisində özünün dikbaşlığı, cəsurluğu, hiyləgərliyi, çoxbilmişliyi ilə digər obrazlardan fərqlənir.

“Keçəllik” atributu haqqında Cəlal Bəydilinin fikirləri maraqlıdır. O, qeyd edir ki, “keçəl olmaları o biri dünyaya məxsus olduqlarının göstəricisidir. Başda tükün olmaması dünyaya gəlişin, doğuluşun nişanı sayılırdı. Müvəqqəti ölüm kimi rəmzləndirilən inisiyasiya mərasimlərində saçının qırılmağı ölüm”ünün ardından neofitin sanki “yenidən doğulmağı” kimi mənalandırılır. Burada gülüş, keçəllik və doğulma aktı ilkin arxaik anlamdakı eyniyyət təşkil edən simvolikasını özünü göstərir” [2, s. 184]

Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, keçəl personajı milli nağıllarımızın əsas özəlliyidir. Belə ki, dünya xalqlarının nağıllarında bu personaja rast gəlinmir.

“Koroğlu” dastanında da “Həmzənin Qıratı Qaçırması” qolunda Keçəlin çoxbilmişliyinin şahidi oluruq. Eyni zamanda dilimizin leksikonunda keçəllə bağlı atalar sözləri və məsəllərə rast gələ bilərik.

“Aləm aləm ilədir, keçəl qız da xalamla” [3, s. 30]

“Keçəl başa qurd düşüb” [3, s. 61]

“Başını keçəl eləmə; hər keçəlin taleyi bir olmaz” [3, s. 51]

“Doğru deyənin başı keçəl olar” [3, s. 92]

Məmmədhüseyn Təhmasibin “Azərbaycan nağıllarında keçəl obrazı” adlı məqaləsində nağıllarda keçəl obrazının daşdığı funksiya və təsnifatı haqqında geniş məlumat almaq olar.

Fikrimizcə, universal personaj kimi, yəni dünya xalqlarının nağıllarında tez-tez rast gəlinən personaj kimi “Qarı” obrazını təhlil etmək mütləqdir. Qarı obrazına gəldikdə isə görkəmli

tədqiqatçılarından biri olan V.P.Anikin yazırdı ki, çox az sayda nağıl tapmaq olar ki, orada qarı surəti yer almasın. Bəli, elə qarı obrazından danışmışkən qeyd etməliyik ki, adətən nağıllarda qarılar mənfi planda verilməklə şərin, ölümün simvoluna çevrilir. “Məlik Çoban”ın nağılında deyilir: Qarılar bir neçə cür olur: qarı var mamlı-matan, yük üstə yatan, balxun sağrı, plov yeməz, üzü gülməz, dabanı çattax, baldırı çılpaq, ipəyi qarı, köpəyi qarı, yaxası açıq, tumanı cırıq, saçları qırıq, küpəgirən, buzov minən qarı. [4, s.95]

Milli nağıllarımıza diqqət yetirdikdə isə qarılara ikili münasibətin şahidi oluruq: İmanlı və imansız qarı. Çox vaxt imansız qarılar əsərdəki şər qüvvələrin istəyi ilə müxtəlif işlər icra edir, otuz doqquz gün küpə girib oturur, qırxıncı gün küpdən çıxıb xeyirxah qüvvələrə qarşı mübarizəyə başlayırlar. “Beçə dərviş”, “Qırx qönçə xanım”, “Daş üzük”, “Məlik çoban”, “Çırxalı İsa” və s. kimi nağıllarda onlar şər qüvvələrin ən yaxın silahdaşı rolunda çıxış edirlər.

Nağıllar dünyasında iki cür qarı olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, milli nağıllarımızda qarılar yalnız şər qüvvələrin carçısı kimi deyil, həm də xeyirxahlığın simvolu kimi verilir. Məs.: “Kəl Həsən”, “Nar qız”, “Məlikməhəmməd”, “Cəlayi-vətən” və s. nağıllarında qarılar qəhrəmanlara düzgün yol göstərməklə onları ən çətin vəziyyətlərdən qurtarır.

Ölü Məhəmməd” nağılında da məhz qarı obrazı müsbət planda yer alır. Belə ki, tilişkənəyə dönmüş qızı bilməyərəkdən evə gətirir, bir müddət sonra qızın başına gələnləri öyrənir, halına acıyır.

Verilən (sitatlardan) nümunələrdən (da) bir daha görünür ki, türk xalqlarının nağıllarında qarılar nəyinki şərin, eyni zamanda xeyirxahlığın simvolu kimi də yer alır. Qeyd etdiyimiz kimi, dünya xalqlarının nağıllarında da biz bu obrazla qarşılaşırıq. Şərqi və qərbi slavyan xalqlarına məxsus nağıllarda qarılar “Baba Yaqa” adı ilə tanınır. Öz qəddarlığı ilə seçilən bu obraz eyni zamanda ziddiyyətlidir. Onun uzun burnu, ətsiz qıçları, toyuq ayaqlarına bənzər koması var. Göylərdə gəzib-dolaşan bu qarı Rus göylərində gəzərək şər işlər törədir. O, bədheybətdir, üst dodağı göy, alt dodağı yer süpürür. Bu baxımdan onu şər qüvvələr carçısı olan divlərlə müqayisə etmək olar.

Divlər müxtəlif mədəniyyətlərin folklorunda, mifologiyasında yer alan anormal böyüklükdə, çox qüvvətli, qeyri-adi, əfsanəvi varlıq kimi verilir. Divlər əsasən atəşpərəstlikdə şər qüvvələrin rəmzidir, başqa xalqlarda o cür böyük, mənfi personajlar başqa cür adlanır., məs. Siklop, Zmey, Qorinç.

Zərdüştlüyün müqəddəs kitabı olan “Avesta”da divlər üçotaqlı dərin mağaralarda yaşayırlar. Onların mağaraları Anqra-Manyunun ərsəyə gətirdiyi yerin qatlarına uyğundur. Birinci qatdan keçməmiş digər qatlara daxil olmaq mümkün deyil. Bu kitabda təsvir edilən divlər şər qüvvələri təmsil edir. Hansı ki, “Avesta”nın “Vəndidad” adlanan hissəsi “Divlər əleyhinə qanun” adlandırılır.

Böyük filosof N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” adlı əsərində də div surətinə rast gəlirik. “...Div əlində əsir olan gözəl qadın divdən xilas olur, xeyir mələyə qovuşur. Bısrin qəhrəmanlığı, ucalığı onun insanlığında, gözütöxlükdə, insana inamıdadır”. [5, s.169]

Burada bir fikri qeyd etməliyik ki, soy kökündə atəşpərəstlik inancları olan xalqlarda divlər mənfi personajın rəmzidir.

Milli nağıllarımıza gəldikdə isə bu surətə qarşı da eynilə divlər qaranlığı, şəri təmsil edir. Bir çox mənbələrdə onların başlarının çox böyük və hətta bir neçə dənə (üç, beş, qırx və s.) olduğu vurğulanır. Canları şüşədedir. Bir çox nağıllarda nağıl qəhrəmanı onlarla vuruşur-vuruşur lakin qalib gəlməkdə çox çətinlik çəkir. Sonda həmin şüşəni ələ keçirməklə qəhrəman istəyinə nail olur. Onların Ağ div, Qara div, Zil div və s. kimi növləri göstərilir.

Şərin təmsilçisi olan divlərə nağıllarımızda ikili münasibət özünü göstərir. Lakin daha çox mənfi planda yer alan divlər gözəl qızları oğurlamaqla onları işıqlı dünyadan məhrum etmək istəyir. Məsələn, “Reyhanın nağılı”nda pencər yığmağa gedən qız Əş-əş devin əsirinə çevrilir.

Bir çox nağıllarda heyvanların, quşların, (magik qüvvələrin) insanlar kimi danışdığını görmək mümkündür. Bu cür şəxsləndirməyə daha çox heyvanlar və quşlar haqqında olan nağıllarda rast gəlinir. Bu sahədə yetərincə araşdırma aparmış N.Seyidov yazır: “Həmin nağıllarda iştirak edən heyvanlar iş və hərəkətlərinə görə iki şəkildə nəzərə çarpdırılır. Birinci halda insanlara xas olan cəhətlərin heyvanlarda təzahür etməsidersə, ikinci halda hər heyvanın ayrılıqda özünə aid olan xüsusiyyətləridir ki, bir heyvanda olan xarakter cəhət başqalarında yoxdur. Misal üçün, nağıllarda

həmişə tülkü – hiyləgər, ayı – axmaq, it – vəfalı, at – sədaqətli, xoruz isə namuslu göstərilir. Bütün bunlar ilk baxışda aqlasığmaz əfsanə kimi nəzərə çarpır. Lakin hər heyvanın danışıqı, hərəkəti və xarakteri nağılçı tərəfindən elə məharətlə təsvir edilir ki, bunlar əfsanəlikdən çıxır. Nağılçı mənalı bədii təsvir vasitələrindən istifadə yolu ilə obrazların daxili aləmini açır” [6, s. 30-51]

Prof.Avtandil Ağbaba isə qeyd edir ki, Çin mifologiyasında dörd müqəddəs canlının-əjdaha, pələng, simurğ (feniks) və tısbağanın xüsusi yeri vardır. Əjdaha baharın və Şərfin , pələng payızın və Qərbin, feniks yayın və Cənubun, tısbağa qışın və Şimalın simvolu sayılırdı.Çində əjdahanın dörd tipi mövcud olmuşdur: allahların məskəni qoruyan Səma əjdahası, yağış və külək göndərən İlahi əjdaha, suların istiqamətini və dərinliyini müəyyənləşdirən Yer əjdahası və xəzinələri mühafizə edən əjdaha”[7, s.25]

Nağıllara gəldikdə isə əjdahalar demək olar ki,xəstəlik,aclıq səbəbkarı kimi simvolizə edilir.Milli nağıllarımızla yanaşı dünya mifologiyasında da demək olar ki,əjdahalar bəd işlər törətməklə məşğuldurlar. Diqqət yetirsək görürük ki,”Əjdahanın suyun qarşısını kəsmə”motivi özünü bütün xalqların nağıllarında göstərir.Türk və Altay mifologiyasında bu canlı varlıq "**Evrən**" və ya "**Evrəğən**" ("Ebrən və ya Ebreğən") olaraq ifadə edilir.

“Cantiq”,“Simanın nağılı”,“İlan və qız”,“Qara at”, “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”və başqa milli nağıllarımızda əjdaha obrazı yer alır ki,belə nağılların bəzilərində onlara antoqonist münasibət əks olunur.

Poetik şərtlik baxımından təbiətin canlandırılması təkcə heyvanlar haqqında olan nağıllarda deyil də,eyni zamanda təmsillərdə,əfsanə və rəvayətlərdə də özünü göstərir.Bu baxımdan da janrlarası sərhəddin qoyulması düzgün olmazdı.Sehrli nağıllara diqqət yetirsək görürük ki,burada iştirak edən personajlar-heyvanlar,quşlar insanlar kimi danışma və düşünmə qabiliyyətinə malikdirlər.Lakin heyvanlar haqqında nağıllardan fərqli olaraq sehrli nağıllarda onlar əsas qəhrəmanın hamisi rolunu yerinə yetirməklə özündə fərqli simvolikanı birləşdirir.Məs.,”Qırx Qönçə xanım” nağılında qəhrəmanın əsas köməkçisi rolunu at yerinə tutur.Doğulduğu zaman imansız qarı tərəfindən hiylə ilə dəryaya atılan bacı və qardaşı dəyirmançı övladlığa götürür.Çox keçmir ki,dəyirmançı ilə arvadı ölür.Bacı və qardaş tək qalmalı olur.Bu zaman qəhrəmanın köməyinə at yetişir,onu xoşbəxtliyə çatdırır.

Heyvanlar haqqında nağıllarda yer alan tülkü isə əsasən hiyləgərliyin simvolu kimi təqdim olunur. “Tülkü ilə canavar”,“Ac qurd”,“Dost dostu tən gərək”,“Tülkünün kələyi”, “Eşşəklə tülkünün dostluğu”kimi nağıllarda məhz tülkü fəndgirliyi ilə digər heyvanlara meydan oxuyur. Diqqət yetirsək görürük ki, təkcə Azərbaycan nağıllarında yox,dünya xalqlarının nağıllarında da tülkü surəti yer alır və bu obraza qarşı ikili münasibət özünü göstərir.

Məsələn, Fransız xalqına məxsus “Tülkü və xoruz”nağılında xoruzu yeməyə çalışan tülkü ağılsızlığın simvolu kimi təqdim olunur:

Bir dəfə kənddəki insanlar səs-küy salıb qışqırdılar: “Ay camaat! Baxın, baxın, tülkü xoruzu aparır! Bu Jan Lartingin xoruzudur! ”

- Tülkü, - tülkünün ağızında tutduğu xoruz dedi, - sən də onlara cavab ver ki: "Səhv edirsiniz! Bu Kanaliyanın xoruzudur. Sizə nə dəxli var?" [8]

Təzəcə qəzəbli tülkü ağızını açmışdı ki, xoruz ağızından çıxaraq yenidən sahibinin yanına uçdu.

Bəzi nağıllarda isə tülkü hiyləgərlik rəmzi ilə yanaşı fərqli funksiya da daşıyır.Bu dəfə o kələkbaz deyil də,əksinə digər heyvanlardan seçilmir.Məsələn, “Eşşəklə tülkünün dostluğu”nağılında tülkü etdiyi yaxşılıqların qarşılığında eşşəklə dost olur.Belə ki,o sahibinin eşşəyə zülmünü görüb halına acıyır,onu zülmədən qurtarır.

Nağıllardakı heyvanlar fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir ki,keçi obrazına da bu baxımdan nəzər salsaq görürük ki,yazın gəlişini özündə ehtiva edir.Tədqiqatçı M.Seyidov məhz keçini “yazın məhsulu”kimi dəyərləndirir.

“Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”,“Çırxalı İsa” kimi nağıllarda keçi personajı yazın simvolu kimi təqdim edilir. “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”nağılı da məhz yaz bayramı,yaz təqvimini ilə birbaşa bağlıdır.O,öz fikirlərini bu cür ifadə edir:

“...Nağılda Yazla-Keçi ilə Qışın – Qurdun savaşı verilir. Qurd yazın ilk ayında, havalar hələ soyuq ikən Keçinin balasını, başqa sözlə desək, yazın ilk ayını “yeyir”, onu soyuğa tutur. Ancaq Keçi – Yaz güclənəndən sonra, o, vuruşda qurdu yenir – məhv edir. Keçi yazın ilk ayını Qurdun – Qışın qarnından çıxarır. – Yazla qışın mübarizəsi başqa türk xalqlarının da yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Salardakı “Munqus Kardjax” nağılı buna misal ola bilər. Nağıl “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” dən az-çox fərqlənir, ancaq ümumi məzmun, ideya birdir, yaxındır”. [9, s.92-93]

Beləliklə, milli nağıllarımızda yer alan personajlar spesifik xüsusiyyətləri ilə özündə əski inancları, xalqın dünyagörüşünü, həyat tərzini yaşatmaqla yanaşı universal, bəşəri simvolizmdə əks etdirməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva S. Heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillər. Bakı: 2019
2. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003. – 417 s.
3. Bəydili C. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004. – 264 s.
4. Azərbaycan nağılları. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005. – 293 s.
5. Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1998. – 632 s.
6. Seyidov N. Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətlərinə dair qeydlər / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər: II kitab, Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1966.
7. Ağbaba A. Mifologiya. Sumqayıt: 2008. – 59 s.
8. <https://portal.azertag.az/node/20801>
9. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990.
10. Əliyev O. Azərbaycan nağılları: Janr, süjet, obraz problemləri. Bakı: 2019. – 303 s.
11. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха\ в 2-х томах. – том 1 (пер. с англ.). – Москва: Воениздат, 1991.
12. Азербайджанские тюркские сказки / Перевод, статьи и коммент. А.Багрия и Х.Зейналлы. Москва: Академия, 1935, 667 с.
13. Аникин В.П. Сказки / Русское народное поэтическое творчество. Москва: Просвещение, 1971.
14. Kautala J. Finnish folklore research. 1928-1918. Helsinki: 1968.

Mustafayeva A.

Symbolism in national tales

(Summary)

The article discusses the symbolic features of the characters in Azerbaijani fairy tales. The main focus is on the peculiarities of national tales that differ from the tales of the peoples of the world. Both national and world folk tales are compared and analyzed similarities and differences.

Мустафаева А.

Символизм в наших народных сказках

(Резюме)

В статье рассматриваются символические особенности образов в азербайджанских сказках. Основное внимание уделяется особенностям национальных сказок, которые отличаются от сказок народов мира. Как национальные, так и мировые народные сказки сравниваются и анализируются сходства и различия.

Рәүғи: f.f.d. A.Qənbərova

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: kateqoriya, müəyyən, Azərbaycan dili, İngilis dili, leksik məna, artıql.

Key words: category, definite, Azerbaijani language, English language, lexical meaning, article.

Ключевые слова: категория, определенный, Азербайджанский язык, Английский язык, лексическое значение, артикль.

Müəyyənlik bir çox dillərdə qrammatik kateqoriya hesab olunur. O, ismi birləşmələrin kateqoriyası da adlanır. Ancaq eyni zamanda bir sıra dillərdə isə bu kateqoriya mövcud deyil. Müəyyən artıqlın bir növü olan müəyyənlik qrammatik kateqoriya kimi müəyyənliyi açıq şəkildə işarələyən dillərdə mövcuddur. Müəyyənlik dinləyiciyə nitqin necə qurulduğunu və subyektlərin ona necə uyğun gəldiyini müəyyən etmək üçün rəhbərlik etməyə xidmət edir. Müəyyənlik bir sıra kateqoriyalardan yalnız biri kimi düşünülə bildiyindən, onun işarələnməsi ünsiyyət üçün vacib deyil. Müəyyənliyi qrammatikləşdirməyən bəzi dillərin fərqləri onların oxşar funksiyasını qeyd etməklə müəyyən oluna bilər. Bundan əlavə, müəyyənlik bir çox dillərdə yalnız əvəzlilik, lakin tam olmayan ismi birləşmələrində qrammatikləşməsidir. Bu kateqoriya müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə ortaya çıxır. Bu da bir sıra dilçilər arasında müəyyən mübahisələrə gətirib çıxarır. Hətta bəzi dilçilər müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyi bütövlükdə araşdıraraq bu kateqoriyanı müəyyənlik kimi qeyd etmişlər.

Müəyyənlik kateqoriyası nəzəri semantikada daim mərkəzi mövzu olmuşdur. Bununla belə, onun dillərarası ifadəsi ilə bağlı təəccüblü dərəcədə az tədqiqat aparılmışdır.

Geniş mənada desək, formal ədəbiyyatda müəyyən təsvirləri təhlil etmək üçün iki yanaşma mövqeyi mövcuddur: bir tərəfdən unikalıq anlayışına əsaslananlar, digər tərəfdən tanışlıq və ya anaforizm anlayışına əsaslananlar. Sözü semantik meyarı onun hər hansı geniş məntiqi (konsept) kateqoriyasına aid olduğunu göstərir. Məsələn: məkan, zaman, keyfiyyət və s. bildiren sözlər bu qəbildəndir. İsimləri təkrardan qorumaq üçün əvəzliliklər və onların növləri mövcuddur. Bu əvəzliliklər artıql və ya artıqlsız isimlərin işlənməsi ilə müəyyən və qeyri-müəyyənlik anlayışını ortaya çıxarır.

Müəyyənliyə dair müxtəlif dillərdə çoxlu monoqrafiyalar mövcuddur. İngilis məqalələrinin istifadəsi, diaxronik inkişafı ilə bağlı Kristofersen (1939) və Kramski (1972) müxtəlif dillərdə məqalə sistemlərinin icmalı haqqında ümumi yanaşmalar təqdim etmişlər. [1] Houkinsin araşdırması (1978) müəyyənlik və onun qrammatik kontrastının ən təsirli və hərtərəfli tədqiqi hesab olunur. [3] Lyons (1999) isə öz əsərində müzakirəni geniş təsviri materialla yenilənmiş görünüşə daxil edir. O, müəyyənliyin özünün qrammatikada definitlik şəklində təzahür etdiyini iddia edir. Onun fikrinə görə, müəyyənlik ünsiyyət üçün o qədər də vacib deyil, çünki o, qəbul ediciyə diskursun necə qurulduğunu və ona vahidlərin necə daxil edildiyini anlamağa kömək edən kateqoriyalardan

biridir. O, həmçinin qrammatik müəyyənliklə bağlı dillərin bir sıra təsnifatını aparmışdır. Onlar aşağıdakılar hesab olunur:

1. Müəyyənlik kateqoriyasına sahib olmayan dillər;
2. Müəyyənlik kateqoriyasının yalnızca ismi birləşmələrdə işlədildiyi dillər;
3. Və ən sonda bu kateqoriyanın bütün ismi birləşmələrdə deyil, yalnızca əvəzlilikdən ibarət olan ismi birləşmələrdə mövcud olduğu dillər. [9]

1896-cı ildə “müəyyənlik” anlayışı La Grasserie tərəfindən açıq şəkildə təqdim edilmişdir ki, bu da müəyyən artıqlın müxtəlif istifadələri ilə əlaqəlidir. Raul de la Grasserie müəyyənlik

anlayışının əsası kimi müəyyən artiklin “identifikasiya” funksiyasını öz üzərinə götürür. [6] Russell (1905) Gottlob Frege-nin müəyyən təsvirlərin istinad ifadələri olduğu fikrinə qarşı çıxır. Russell göstərir ki, belə bir nəzəriyyənin heç nəyi ifadə etməyən “the (present) king of France” kimi müəyyən təsvirlərlə bağlı problemləri var. O, daha çox güman edir ki, “the” cəlb olunan anlayışın mövcudluğunu və unikallığını ifadə edən kəmiyyət ifadəsidir. [14] Strauson (1950) bildirir ki, varlıq və unikalıq iddia olunmur, lakin ehtimal olunur. [14] Kristofersen (1939) iddia edir ki, müəyyənlik anlayışı 1983-cü ildə Heim-də dinamik semantika çərçivəsində açıqlanan verilənə əsaslanır. [1] Luis (1979) Bertrand Russellin unikalıq anlayışını tənqid edir və müəyyənliyin əsas prinsip olduğunu iddia edir. [7] Con Hokins (1978), özünün “inklüzivlik” adlandırdığı cəm və kütləvi terminlər üçün Russellin unikalıq şərtinin genişlənməsini formalaşdırır. [3] Löbner digər nəzəriyyələrdə problemlə hallar üçün müəyyənliyin əlaqəli və ya funksional təhlili üçün arqumentlər təqdim edir.

Bildiyimiz kimi, müəyyənlik obyektin, hadisənin və ya şəxsin spesifiklik, birlik və proqnozlaşdırıla bilmə kimi xüsusiyyətlərini əks etdirir. [8] Qrammatik kateqoriya kimi müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik ismin ümumi mənası ilə xüsusi mənası arasındakı ziddiyyətə aiddir. İngilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası qrammatik kateqoriya olmasa da, müxtəlif yollarla reallaşsa da, anlayış eynidir. İngilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası əsasən iki artikl vasitəsilə həyata keçirilir:

1. Müəyyənlik artikli “the”

2. Qeyri-müəyyənlik artikli “a/an”. [11]

“The” artikli ismin eyni sinfə aid digər isimlərdən fərqləndiyini, “a/an” qeyri-müəyyən artikli isə ismin eyni xüsusiyyətlərə malik olan və eyni sinfə aid olan digər isimlərdən fərqlənmədiyini bildirir. “The” müəyyən artikli əvvəllər qeyd edilmiş və məlum və ya müəyyən edilə bilən isimlə işlədilir, halbuki qeyri-müəyyən artikl a/an kontekstdə əvvəllər qeyd olunmamış isimlə işlənir və buna görə də naməlum hesab olunur. “The” müəyyən artikli həm tək, həm də cəm isimlərlə işləyə bilər. Bu artikl eyni zamanda sayılabilməyən isimlərlə də işlədilir. İngilis dilində artikllar, bəzi xüsusi isimlərlə işləyə bilsə də, əsasən ümumi isimləri müşayiət edən elementlərdir. Məsələn:

1. Allison is the first student to win the competition.

2. Allison is a student at the Faculty of Translation.

Lyons bildirir ki, müəyyənlik qrammatikləşmiş kateqoriyadır. İlkin olaraq müəyyən ismi birləşmələrlə müəyyən edilə bilən varlıqları ifadə etmək üçün başa düşülür, lakin kateqoriyanın qrammatikləşməsi nəticəsində başqa cür istifadə olunur. Başqa sözlə desək, müəyyənlik danışan və ya ünvanlayan tərəfindən referentlərin eyniləşdirilməsi və müəyyən edilməməsinin qrammatikləşməsi ilə əlaqəli kateqoriyadır. [9]

Morfoloji meyarlar hər hansı bir dilin qrammatik quruluşuna əsaslanır. Məsələn, Azərbaycan dilində şəkilçilər sistemi aktivdir, lakin ingilis dilində isimlər feillərin tələb etdiyi sözlərlə idarə olunsun da, köməkçi sözlər vasitəsilə özləri artiklin təyinedicilərindən və s. müəyyən edilir. Beləliklə, biz sözlərin leksik-qrammatik ardıcılığını düzgün qurmağa imkan verən semantik və morfoloji xüsusiyyətlərin birləşməsinin şahidi oluruq.

“The” müəyyən artikli “that” işarə əvəzliyinin zəif forması hesab olunur. [5] Bəzi tədqiqatçılar müasir ingilis dilində 2 artiklin olmasını fikrini bildirsələr də, başqa qrup tədqiqatçılar isə, 3 artiklin olmasını göstərir. Bəzi tədqiqatçılar bununla da “zero article (“sıfır artikl”))” adlandırdıqları üçüncü artikli də qəbul edirlər. Bu o deməkdir ki, onların fikrincə, bütün ümumi isimlər artikl ilə işlənməlidir, lakin dilçilikdə “heç bir şeyin olmaması” ilə müqayisədə “heç nəyin varlığı” çox geniş yayılmış anlayış olsa da, onun işlənməsi ilə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. Lakin burada qoyulan məsələ ondan ibarətdir ki, “a/an” və “the” artikllarının olmaması “sıfır artikl”ı yalnız ümumi isimlərlə nəzərdə tutulmalıdır, yoxsa bu, xüsusi isimlərə də şamil edilməlidir.

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində müəyyənlik kateqoriyası yiyəlik və təsirlik halının, “bir” rəqəminin, qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin, işarə əvəzliliklərinin təmsalında özünü göstərir. Aşağıdakı söz birləşmələrinə nəzər salmaq:

1) Müəyyən yiyəlik hal- bağçanın müəllimi

Qeyri-müəyyən yiyəlik hal- bağça müəllimi

2) Müəyyən təsirlik hal- kitabı götürür

Qeyri-müəyyən təsirlik hal- kitab götürür.

İngilis dilində müəyyənlik göstəriciləri kimi artikl ilk baxışda kifayət qədər sadə təyinedici kimi görünür, lakin ünsiyyət prosesində böyük rolu olan ən çox istifadə olunan təyinedici olmasına baxmayaraq, adətən bu dildə danışan əcnəbilər üçün bir sıra çətinliklərə səbəb olur. Bu çətinliklər, digərləri ilə yanaşı, artiklların hər birinin bir neçə funksiyaya malik olması ilə əlaqədardır. Məhz öz funksiyalarına görə, Rumanceva və Kalnioa (2003) müəyyən artikla “fərdiləşdirən və ya məhdudlaşdırən” artikl, qeyri-müəyyən artikl isə “təsnifləşdirici” artikl kimi istinad edirlər. [12]

Müəyyən artikl “the” işlənmə xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupa ayrılır. Onlar aşağıdakılardır:

- Artiklın situasional işlənməsi;
- Artiklın çarpaz işlənməsi;
- Artiklın kataforik işlənməsi;
- Artiklın anafirik işlənməsi. [10]

Bütün bunlardan başqa, ingilis dilində bir sıra göstəricilər də vardır ki, onlar da öz növbəsində müəyyənlik bildirir. Bunlara misal olaraq, many, some və s. kimi göstəriciləri göstərə bilərik. Eyni zamanda kəmiyyət bildirən saylar da müəyyənlik ifadə edir. Məsələn:

Styles has *five* books and *three* pencils.

Bu nümunədə “five” və “three” sayları müəyyənlik bildirir və biz onların vasitəsilə həmin şəxsin neçə kitabı və qələmi olduğu barədə məlumat alırıq. Bununla yanaşı mənsubiyyət bildirən əvəzlilər də müəyyənlik xüsusiyyəti daşıyır. Məsələn:

My brother works as a office manager.

Bu cümlədə “my” mənsubiyyət əvəzliyi müəyyənlik bildirir.

Qrammatik “müəyyənliyin” mərkəzi funksiyasına ən yaxından uyğun gələn semantik kateqoriya identifikasiyadır – yəni referentin yaxın olub-olmamasının ifadəsidir. İdentifikasiyanın qrammatik olaraq ifadə edildiyi dillərdə bu müəyyənlik hesab olunur; və müəyyənliyin identifikasiyanı prototipik şəkildə ifadə etmə ehtimalı var. Müəyyənliyin istifadə edilmə xüsusiyyətindən biri inklüzivlikdir. Bu termin Hokins (1978) tərəfindən ilk dəfə istifadə olunmuşdur, cəm və kütləvi isim ifadələri ilə müəyyənliyin istinadsız istifadələri üçün xüsusilə uyğundur. İnküzivlik təsvirə cavab verən kontekstdə obyektlərin və ya kütlələrin cəminə istinad edilməsi faktını ifadə edir. [3]

Belə görünür ki, müəyyənlik xüsusiyyətinin iki dəyəri olmalıdır: müəyyən və qeyri-müəyyən. Bununla belə, C. Lyons (1999) qeyd edir ki, sadə təyinlərlə qeyri-müəyyənlikləri fərqləndirən dillərdə müəyyənlik işarələnməsinin düzgün təhlili yalnız müəyyənliyin birbaşa kodlaşdırılması ola bilər. Belə hallarda biz müəyyənliyi təriflərimizlə xüsusiyyət dəyəri deyil, isim ifadəsi üçün seçilmiş əlavə məlumat kimi qəbul edirik. Təhlili çətinləşdirən ingilis dilində olan “a” və azaldılmış “some” qeyri-müəyyən kardinal artikllarının fenomenidir. Baxmayaraq ki, “a” və “some” qeyri-müəyyən artikllar deyil, kardinal sözlərdir, onlar “şifrələmədən dolayı yolla qeyri-müəyyənlik işarəsi verirlər. Qeyri-müəyyənlik təyinedicisi tərəfindən qeyri-müəyyənliyin bu “dolaylı siqnalı” müəyyən təyinedicilərlə ziddiyyət təşkil edən güclü intuisiyaya səbəb olur”.

Beləliklə, potensial olaraq sadə müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi ayıran dillərdə müəyyənlik fərqlənməsinin ifadə olunma biləcəyi üç yol mövcuddur:

- ✓ yalnız müəyyənlik qeyd olunur;
- ✓ yalnız qeyri-müəyyənlik qeyd olunur;
- ✓ həm müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik qeyd olunur. [9]

Məqaləmizin sonunda biz deyə bilərik ki, Azərbaycan dili də digər türk dilləri kimi aqqlütinativ dildir, qrammatik əlaqələri ifadə etmək üçün şəkildərdən çox istifadə edir. İngilis dilində müəyyənlik əgər artikl, müəyyənlik əvəzliyi və s. ilə təyin olunursa, Azərbaycan dilində bu hal şəkildələri ilə təyin olunur.

Ədəbiyyat:

1. Christophersen, P. 1939. The articles: A study of their theory and use in English. Copenhagen: Munksgaard.
2. Frege, G. 1980. Über Sinn und Bedeutung. In Funktion, Begriff, Bedeutung: Fünf logische Studien.
3. Hawkins, J. 1978. Definiteness and indefiniteness: A study in reference and grammaticality prediction. London: Croom Helm.
4. Heim, I. 1983. File change semantics and the familiarity theory of definiteness. In Meaning, use, and the interpretation of language. Berlin: de Gruyter.
5. Kabashi, J. 2000. English Grammar: Morphology. Prishtina: University of Prishtina.
6. La Grasserie, R. 1896. De l'article. Mémoires de la Société Linguistique de Paris 9.4.
7. Lewis, D. 1979. Scorekeeping in a language game. In Semantics from different points of view. Berlin: Springer.
8. Likaj, E., & Çabej, M. 2013. Morfologjia e shqipes standarde, Ribotim i plotësuar dhe i përmirësuar. Tiranë: Julvin.
9. Lyons, C. 1999. Definiteness. Cambridge: CUP.
10. Muradova Ü. 2017. İngilis və Azərbaycan Dillərində Müəyyənlik və Qeyri-müəyyənlik Kateqoriyasının İfadə Vasitələri. Bakı.
11. Musayev O. 2014. "İngilis dilinin qrammatikası" haqqında Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, №7, s.48-55
12. Rumjanceva, L. & Kalniða, B. (2003). English Grammar: Morphology. Saule: Daugavpils Universitate.
13. Russell, B. 1905. On denoting, Mind, New Series, Vol 14.
14. Strawson, P. 1950. On referring. Mind 59.

Pirizade N.

Expression means of definiteness category in English and Azerbaijani languages (Summary)

There are different ways to express the definiteness and ambiguity of nouns in different languages. In English, as in most languages, the category of definite and indefinite is not the grammatical category of nouns. This is basically a semantic category transmitted through two articles: the definite article the and the indefinite article a / an. In the Azerbaijani language, in contrast to the English language, the definite article is used mainly in the case of the noun, and in this case it means definite.

Пиризаде Н.

Средства выражения определенности категории в Английском и Азербайджанском языках (Резюме)

Существуют разные способы выражения определенности и многозначности существительных в разных языках. В английском языке, как и в большинстве языков, категория определенного и неопределенного не является грамматической категорией существительных. Это в основном семантическая категория, передаваемая через два артикля: определенный артикль the и неопределенный артикль a/an. В азербайджанском языке, в отличие от английского, определенный артикль употребляется в основном в случае существительного, и в данном случае он означает определенный.

Rəyçi: f.f.d. S.Köçərli

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİNİN FRAZEOLoji SİSTEMİNDƏ MƏKAN BİLDİRƏN ANTONOMASIYALAR HAQQINDA

Açar sözlər: antonomasiya, “Məkan” konsepti, frazeoloji vahidlər, Azərbaycan dili, ingilis dili.

Key words: antonomasia, "Space" concept, phraseological units, Azerbaijani language, English language.

Ключевые слова: антономазия, понятие «Космос», фразеологизмы, азербайджанский язык, английский язык.

Məlum olduğu üzrə, hər bir xalqın frazeoloji sistemi onun mənəvi dəyərlər sistemini, əxlaqi kodeksini, yaşam tərzini, tarixini, dünyagörüşünü tam əyaniliklə ifadə edir. Bu mənada təsadüfi deyildir ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində frazeoloji sistem bu dildə danışan şəxslərin etnometal pasportunu təcəssüm etdirir. Y. Qrımın da dediyi kimi, “bizim dilimiz bizim tariximizdir” [10].

Hər bir xalqın qısa ifadələrdən ibarət olan frazeoloji sistemində mütləq onun tarixi, adət-ənənələri öz əksini tapmışdır. Bunlara nəzər salmaq, o xalqa az da olsa, bələd olmaq deməkdir. Ya da bəlkə də, bir xalqa bələd olmadan onların frazeoloji sistemini belə tam dərinliyi ilə başa düşə bilmərik. Bizim frazeoloji sistemimiz də belədir: bizi bilənə məlum və dərin mənalar ifadə edir, bilməyənin isə naməlum və səthi mənalar kəsb edir.

Frazeoloji birləşmələrin böyük bir hissəsini atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomlar təşkil edir. Atalar sözləri, zərb məsəlləri və idiomlar xalqın zəkasının məhsuludur. Atalar sözü və məsəllərin mövzu dairəsi çox genişdir. Belə ki, onlar xalqın hərtərəfli həyatı və məişəti, təfəkkür tərzini, əmək fəaliyyəti, tarixi ilə sıx bağlıdır. Həyatın, məişətin, təsərrüfatın elə bir sahəsi yoxdur ki, xalq o barədə atalar sözü və ya məsəl yaratmamış olsun. Atalar sözləri və məsəllər həyat təcrübəsi nəticəsində meydana çıxır [5, s. 267].

Bunlardan əlavə, frazeoloji birləşmələr deyərəkən antonomasiyalara da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Antonomasiya metonimiyanın növlərindən biri olub, yunan dilindən tərcümədə “adlandırırım, göstərirəm” mənasını ifadə edir. Antonomasiyanı metonimiyadan fərqləndirən əsas cəhət ad bildirməsi, xüsusi ismi adlandırmasıdır [3, s. 41-42]. Onu epitetdən fərqləndirən əsas cəhət tərkibində istifadə olunan sözlərin həmcins olmasıdır. Epitet də isə mütləq təyin edici sözdən (sifət) istifadə olunur. Antonomasiyada obyektlərin xüsusiyyətlərinin bir-birinə bənzədilməsi onu metaforayla oxşatmalarına gətirib çıxarır. Lakin metaforayla antonomasiyaları bir-biri ilə eyniləşdirmək olmaz.

Antonomasiya Azərbaycan və ingilis dillərində ortaqlı üslubi vasitələrdən biridir. “Müəyyən ad bildirən söz əvəzinə onun əlamətlərini, xüsusiyyətlərini bildirən söz və ifadələrin işlədilməsi antonomasiya adlanır” [3, s. 41-42].

Şəxs, məkan və ya hər hansı əşya haqqında danışarkən xüsusi addan istifadə etmək yerinə onun əlamət və xüsusiyyətlərinə əsasən yaranmış olan söz birləşmələrinin istifadə edilməsi antonomasiyadır. Bu baxımdan, antonomasiya və frazeoloji vahidlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan dilçilik sahələridir. Bu iki sahənin qarşılıqlı əlaqəsini antonomasiyaların ifadəsi zamanı frazeoloji vahidlərdən istifadə olunmasında görə bilərik.

Antonomasiyaların 2 cür ifadəsi mövcuddur: söz və söz birləşməsi ilə. Söz birləşməsi şəklində ifadə olunan antonomasiyalar da öz növbəsində 2 qrupa bölünür: onomastik komponentli frazeoloji birləşmələr və hər hansı bir komponent olmayan frazeoloji birləşmələr. Onomastik komponentli frazeoloji birləşmələrin tərkibində antropnim, toponim, etnonim və s.-in istifadə olunması əsasdır.

Biz isə mövzumuza uyğun olaraq, həm Azərbaycan dilinin, həm də ingilis dilinin frazeoloji sistemində istifadə olunan məkan bildirən antonomasiyalara xüsusi diqqət yetirəcəyik. Hər dildə mövcud olan bu cür adlandırılmalar o dilin daşıyıcılarına ayardır. Bu mövzunu daha maraqlı şəkildə tədqiq etmək üçün Azərbaycan və ingilis dilində məkan bildirən antonomasiyalara misal gətirib, onların necə yaranmasını, yaranma səbəblərini, adlandırdığı yerin hansı əlamətinə əsasən formalaşmasını müxtəlif mənbələrdən verilən məlumatlara əsasən, izah etməyə çalışacağıq.

Dilimizdə Azərbaycan yerinə “Odlar yurdu”, Şuşa yerinə “Kiçik Paris”, “Qafqazın sənət məbədi”, “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” və ya “Qafqazın konservatoriyası”, Bakı yerinə “Şərqi Parisi”, “Qafqazın Dubayı”, “Alov şəhəri”, “Küləklər şəhəri”, Ağdam yerinə “Qafqazın Xirosması” və ya “Ruhlar şəhəri” və s. antonomasiyalar istifadə edilir. Bizim dilimizə, mədəniyyətimizə, tariximizə bələd olan hər kəsə bu ifadələr məlumdur. Qəzetlərdə, jurnallarda, kitablarda, əsərlərdə və ya müsahibələrdə bu ifadələrin istifadə edildiyini görə bilərik.

“1992-ci ilin təlatümlü günlərini xatırlayıram. Odlar yurdu Azərbaycan od içində idi. Azərbaycan xalqı yeganə ümidi, pənahı, yeganə xilaskarı Heydər Əliyevə üz tutdu” [4, s. 17].

Bu nümunədə “Odlar yurdu” ifadəsi antonomasiya olaraq deyil, təyin olaraq istifadə edilmişdir. İfadənin antonomasiya olaraq qiymətləndirilməsi üçün cümlədəki yeri mütləq nəzərə alınmalıdır.

“Odlar yurdunun sərvəti kimi əcaib, əfsanəvi mənzərəsi sahil sularında əks olurdu” [7, s. 339].

Bu nümunədə “Odlar yurdu” ifadəsinin artıq antonomasiya olaraq “Azərbaycan” sözünü tam şəkildə əvəzlədiyini görə bilərik.

Azərbaycanın “Odlar yurdu” adlandırılmasının səbəbləri ilə bağlı müxtəlif mənbələrdə fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Bəzi mənbələr bu antonomasiyanın yaranma səbəbi kimi “Azərbaycan” sözünün farsca “Odlar yurdu” mənasını verdiyini və bu adın da torpaq üzərinə çıxan neftin günəşin təsiri nəticəsində alovlanmasına görə verildiyini qeyd edirlər.

2001-ci ildə nəşr olunan “Çağdaş Türk Lehçələri” kitabında isə izah verilmişdir ki, tarixi adımız olan “Oderpatekan” od-er-pate-kan sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və mənası “odlar yurdu” və ya “sönməyən odlar yurdu” deməkdir. Bu adın isə vaxt keçdikcə “Azərbaycan” sözünə çevrildiyi qeyd olunur [9, s. 40].

Fərqli mənbələrdən verilən iki səbəbin əslində bir-birilə əlaqəli olduğunu və bir-birini tamamladığını deyə bilərik.

“Azərbaycanı yaxşı tanıyanlar, o sıradan da musiqisevərlər bu gün erməni təcavüzkarlarının əlinə keçmiş Şuşanı bütün Qafqazın konservatoriyası kimi şərafləndirirlər” [6, s. 164].

Şuşa şəhərimizin bu şəkildə adlandırılmasına səbəb onun konservatoriyasının nümayəndələrinin Azərbaycan musiqisini dünyaya tanıtməsi, məşhurlaşdırmasıdır. Şəhərin tarixinə nəzər salsaq, musiqi sahəsində bir çox işlər görüldüyünü və digər şəhərlərlə müqayisədə musiqinin burada xeyli inkişaf etdiyini görə bilərik.

“Britaniyanın müfuzlu “The Telegraph” qəzetinin 24 may tarixli nömrəsində “Bakı, Azərbaycan: Qafqazın Dubayı” sərəlvhəli məqalə dərc olunmuşdur” [8].

Gözəl Bakımıza bir neçə antonomasiyalar verilmişdir, bunların hər birinin isə fərqli səbəbləri var. Hər birimizə məlumdur ki, dövlətimizin paytaxtında daim abadlıq işləri aparılır, yeni binalar tikilir. Bu yeniliklər gün keçdikcə Bakımızı Avropa şəhərlərinə bənzədir. Gələn turistlər buradakı hündür şüşəli binalara, İçərişəhərin tarixiliyini qorumasına, gecə işıqlarla nağıllar diyarına çevrilməsinə valeh olurlar. Məhz bunlara nəzər saldıqda Bakının nə üçün “Şərqi Parisi”, “Qafqazın Dubayı” adlandırıldığını başa düşə bilərik.

Bunlardan əlavə, dilimizin frazeoloji sistemində Bakı əvəzinə “Küləklər şəhəri”, “Alov şəhəri” antonomasiyaları da istifadə olunur. Bakının daim küləkli şəhər olduğu artıq bütün dünyaya məlumdur. Bu səbəbdən də iqlimi əsas götürərək Bakını “Küləklər şəhəri” adlandırmışlar. Bəzi mənbələr isə bu antonomasiyanın yaranmasını Bakı sözünün tarixinə əsaslandıraraq farsca Badu-Kubə adının küləklər şəhəri mənasına gəldiyini deyirlər. Əslində biz burdanda xalqın tarixinin onun frazeoloji sistemində öz əksini tapmasının şahidi ola bilərik.

“Bu şəhər o qədər dağıdılıb ki, bəzən onu “Qafqazın Xirosiması adlandırırlar. 1980-ci illərin sonlarında 40 min əhalisi olan Ağdam bu gün “ruhlar şəhəridir” [3, s. 44].

Ermənilərin müharibə zamanı törətdikləri vəhşiliklər və işğaldan sonra da Ağdamı viranə vəziyyətə qoymaları bu antonomasiyanın yaranmasının əsas səbəbidir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dili də məkan bildirən antonomasiyalarla xeyli zəngindir. Bunlara misal olaraq, New York əvəzinə “The Big Apple” ifadəsinin, Paris əvəzinə “The City of Light” ifadəsinin, London əvəzinə “The Big Smoke” ifadəsinin, Böyük Britaniya əvəzinə “Albion” ifadəsinin istifadə olunmasını göstərə bilərik. Azərbaycan dilində “Küləklər şəhəri” deyilən zaman ağla gələn ilk şəhər Bakı olduğu halda, ingilis dilində “The Windy City” deyərəkən Çikaqo şəhəri nəzərdə tutulur.

“The 37-year-old director was born in London but his parents moved to the Windy City when he was a child” [15].

Çikaqo şəhəri Şimali Amerikanın böyük göllərindən biri olan Miçiqan gölünün yanında yerləşir və dilşünas Barry Popick öz internet saytında qeyd edir ki, Çikaqonu bu göldən əsən küləyə görə “The Windy City” adlandırıblar. Bu şəhərin yayı sərin, qışı isə çox sərt keçir [16].

Bir çox antonomasiyaların yaranması haqqında müxtəlif fikirlər olduğu kimi, “The Big Apple” ifadəsinin yaranması haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur. Mənbələrdən birində qeyd olunur ki, bu antonomasiyadan ilk dəfə 1909-cu ildə müəllifi Edward Sandford Martin olan “The Wayfarer in New York” əsərində istifadə olunmuşdur:

“Kansas is apt to see in New York a greedy city ... It inclines to think that the big apple gets a disproportionate share of the national sap” [13, p. 15].

William Safire məqaləsində müəllifin bu addan ləqəb olaraq istifadə etmədiyini, yalnız metafora məqsədli olduğunu qeyd edir. Lakin müəllif əsərin hər hansı hissəsində buna izah gətirmədiyi üçün bu ifadə New Yorkun ləqəbinə çevrilmişdir.

“But what of Paris? What of the city of light? How doth it bear the terror and the agony?” [11, p. 222].

Bu ləqəb Parisə həm Maarifçilik dövründə oynadığı aparıcı rola görə, həm də qaz küçə işıqlandırmalarından istifadə edən ilk böyük Avropa şəhərlərindən biri olduğuna görə verilmişdir.

“When I came to consciousness I at first thought I was at home in the “the big smoke;” but gradually the truth forced itself upon me” [12].

Məlum olduğu üzrə, London dumanlı bir şəhərdir və ona “The Big Smoke” antonomasiyasının səbəbi də məhz budur. “The Big Smoke” ifadəsi “The Big Apple” ifadəsindən daha qədim tarixə malikdir, buna baxmayaraq “The Big Smoke” antonomasiyası daha az istifadə olunur.

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində məkan bildirən antonomasiyaların siyahısını və onların adlandırılma səbəblərini, istifadə olunduqları əsərlərdən, qəzetlərdən, jurnallardan, məqalələrdən nümunələri daha da artırma bilərik. Hər iki xalq çox qədim tarixə malikdir və onların dilində tarixin izləri mütləq öz əksini tapır. Xalq inkişaf etdikcə dili də inkişaf edir. Bu səbəbdən də Azərbaycan və ingilis dilinin frazeoloji sistemi çox zəngindir və tarix qoxur.

Ədəbiyyat:

1. Babayev C.S. Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslub vasitələrinin müqayisəli linqvistik təhlili. Naxçıvan: 2021. – 27 s.
2. Banin. Qafqaz günləri. Bakı: Qafqaz, 2006. – 239 s.
3. Əhmədzadə L.A. Onomastik komponentli frazeoloji vahidlərin linqvokulturoloji və leksik-semantik planda təhlili (ingilis və Azərbaycan dili materialları əsasında). Bakı: 2021. – 88 s.
4. Xudiyev N. Sabaha inamla. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2002. – 431 s.
5. Mehdiyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin tərcümə üsulları//Filologiya məsələləri. 2019, № 13, s.266-270.
6. Nəbiyev B. Çətin yollarda. Bakı: Elm, 2000. – 779 s.
7. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2018. – 512 s.
8. “The Telegraph”:Bakı, Azərbaycan:Qafqazın Dubayı// Azərbaycan. 2012.

9. Ahmet Buran, Ercan Alkaya. Çağdaş Türk Lehçeleri. Ankara: Akşaf, 2001. – 347 s.
10. Гримм Я. О происхождении языка. // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, М., 1956; с.64.
11. Buchanan R. The Drama of Kings. London: Strahan & Co., Publishers 56 Ludgate Hill, 1871. – 478 p.
12. Life at the Digging//Eliza Cook's Journal. 1853, № 10, p.521.
13. Martin E.S. The Wayfarer in New York. New York: The Macillan company, 1909. – 239 p.
14. William Safire. The Right Word in the Right Place at the Right Time. New York: The Cobbett Corporation, 2004. – 424 p.
15. Will Lowrence. Memories of the Joker: Heath Ledger// The Times. 2008.
16. www.barrypopik.com

Rahimli S.

**On the antonomasia of space in the phraseological system of the azerbaijani and English languages
(Summary)**

The article discusses the antonomasies that play an important role in the phraseological systems of the Azerbaijani and English languages. The focus here is on space-specific antonomasia. Examples of spatial antonyms are given in both languages and their causes are explained.

Рагимли С.

**Об антономасия пространства в фразеологической системе азербайджанского и английского языков
(Резюме)**

В статье рассматриваются антономии, играющие важную роль во фразеологических системах азербайджанского и английского языков. Основное внимание здесь уделяется пространственно-специфической антомазии. Приведены примеры пространственных антонимов на обоих языках и объяснены причины их появления.

Rəyçi: f.f.d. A.Nacıyeva

BABAZADƏ DÜNYA
Azərbaycan Dillər Universiteti
dunya.babazade@ gmail.com

“OD” KONSEPTİNİN MİFOLOJİ KÖKLƏRİ

Açar sözlər: mifologiya, mif, mifologiyadakı universalilər, od konsepti, mədəniyyət

Key words: mythology, myth, universals in mythology, fire concept, culture

Ключевые слова: мифология, миф, мифологические универсалии, концепт огонь, культура

Müxtəlif tədqiqatçılar mifologiya, mif haqqında çoxsaylı tədqiqatlar aparmışdır. Bu araşdırmalar hələ də davam etsə də mifologiyanın qaranlıq qalan tərəfləri vardır. Mif-yunan mənşəli mifos sözündən yaranmışdır, əfsanə, nağıl, dastan, rəvayət və s. mənalarında işlənir. Mifologiya isə mifləri bütün cəhətləri ilə araşdıran və tədqiq edən, başqa mədəniyyətlərin mifləri ilə müqayisələr aparan və özünəməxsus üsulları olan elm sahəsinin adıdır. Burada dünyanın yaranması, insanların və digər canlıların varlığına dair cəmiyyətin inam və düşüncələri və s. kimi məsələlər öz əksini tapır. Ümumiyyətlə, miflərin əsasını insanın özünü, təbiəti, təbiət hadisələrini, dünyanı, hətta kosmoqonik element və hadisələri dərk etmək və şərh etmək üçün yaratdığı hekayələr təşkil edir.

Bu hekayələr isə insanların özlərini və yaşadıkları kainatdakı, demək olar ki, hər şeyi başa düşmək üçün verdiyi "niyə?" və "necə?" suallarına cavab verir.

Hal-hazırda müəyyən etnosların mədəniyyətində onların qədim mifologiyasının qalıqlarını görmək mümkündür. Bu qalıqlar onların mədəniyyətinin formalaşmasına da təsir edir. Məsələn, mifoloji türk tanrılarına nəzər yetirsək görürük ki, onlar digər mədəniyyətlərin tanrısına nisbətən insani deyil, daha çox ilahi tərəfləri daha yüksəkdir. Onlar evlilikdən kənar münasibət yaşamaz, sıradan insanlarla sevgi münasibəti qurmaz, cəzalandırılmaz, daha çox cəzalandırırlar. Yunanların tanrılarında isə bu xüsusiyyətlər bir qədər fərqlidir. Bu fərqliliklər müxtəlif səbəblərdən meydana çıxır. Məsələn, iqlim, coğrafi fərqlər və s. mifoloji fərqlərin səbəblərindəndir. Coğrafi ərazi, iqlim insanların xarici görünüşünə, boyuna, dəri rənginə, bədən quruluşuna və s. təsir etdiyi kimi düşüncəsinə, onun mədəniyyətinə də təsir edir. Təbiət hadisəsi olan qarın yağması ərəb və rus üçün fərqli anlayışlar kəsb edir. Ərəbistanlı olan şəxs şüurunda bir və ya iki cür qar konsepti varsa, bu rus xalqının nümayəndəsinin şüurunda bir formada təzahür etməyəcək. Çünki Rusiya və Ərəbistanın iqlimi tamamilə fərqlidir. Həmçinin Günəş də eyni formada rus xalqının nümayəndələri üçün fərqli əhəmiyyətə malik olacaq. İqlim, torpağın təbii quruluşu və s. kimi coğrafi özəlliklər o bölgənin insanlarına özünəməxsus xüsusiyyətlər gətirməklə yanaşı, bəşəriyyətin ortaq dəyərlərinin təkrarlanmasına da imkan verir. Bu təkrarlanmalar eynilik və ya oxşarlıq kimi meydana çıxır. Bu bənzərliklər insanın dünyanı qavramaq və qiymətləndirmək kontekstində ortaq bir anlayışın olduğunu göstərir. İnsan dünyanı, obyektiv aləmi dərk etmək üçün təbiətə yönəlmişdir, lakin bütün suallarının cavabını tapa bilməyində bu təbiət hadisələrinə müəyyən mənalı yükləmişdir. Bütün bu axtarışlar, mülahizələr, fikirlər öz əksini miflərdə tapmışdır.

Müasir insan ona yad olan hadisələrlə qarşılaşdıqda özündən əvvəl yaşamış insanların təcrübəsinə müraciət edir. Lakin ibtidai insanlar isə həyat, həyatın davamlılığı, xəstəlik, ov, doğum və xüsusilə ölüm instinkti ilə bağlı bilik və təcrübə çatışmazlığından yaranan qorxunu yüngülləşdirmək və tədricən aradan qaldırmaq üçün sirli bir gücə ehtiyac duyurdular. Bu qüvvələr adətən fəvqəltəbii olur. Günəş, külək, ay, od, tanrılar və s. Totemik inancda ilahi güc təbiətin özüdür; Təbiət ilahi gücün təzahürüdür. Məsələn, Yer ilahi məhsuldarlığı təmin edir və insan təfəkküründə "məhsuldarlıq tanrısı" doğulur. Od yanır, cəzalandırır, məhv edir, qızdırır və bununla "Od tanrısı" doğulur. Öz qüdrətini nümayiş etdirən, sadə izahı olmayan hər şey bərəkətli və ilahi olur. Bu kontekstdə şüurdan asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən maddi nizam ən qədim mənbələrdən başlayaraq fəlsəfə başda olmaqla bir çox araşdırma sahəsinin təməlini qoymuşdur. Qədim mütəfəkkirlər kainatın mahiyyətinin nə olduğu və ya ola biləcəyi ilə bağlı müxtəlif mülahizələr irəli sürmüşdür. Qədim hind mətnlərində kainatdakı bütün varlıqların torpaq, su, hava və oddan ibarət olduğu iddia edilir. Qədim yunan mütəfəkkirləri də təbiəti müşahidə etməklə oxşar arqumentlər irəli sürmüş, kainatın əmələ gəlməsini və quruluşunu təbiətin fəaliyyətindən çıxarmağa çalışmışlar. Fales kainatın sudan ibarət olduğunu və hər şeyi canlı tutanın "su" olduğunu iddia edirdi. Falesin tələbəsi Anaksimən isə həyatın, müxtəlif varlıqların meydana gəlməsini "havanın qatılmasına və seyrəlməsi" ilə izah etməyə çalışır. Kainatı yaradan və yaşıdan "hava" olduğunu iddia edərək, ruh anlayışına da işarə edir.

Heraklit isə birinci yaradıcı nümunənin "atəş" olduğunu iddia edir. Dünyada müəyyən nizam mövcuddur. Heraklitin fikrinə görə, bu nizam "od"dan ibarətdir. Od yandıqca bu nizam mövcud olacaq. Heraklit həyatın mənşəyinin od olması fikrinə israr edir. Çünki onun fikrincə, odun hərəkətliliyi, çevrilmə xüsusiyyəti su və havadan qat-qat çox canlılığı ehtiva edir. O, "insan ruhu" nu da bir maddə kimi atəşin keçid vəziyyətlərindən yalnız biri hesab edir. Heraklitin fikirlərindən çıxış edərək bunları söyləmək olar: Od həmişə maddədə gizli mövcuddur. O, Kainatı meydana gətirən potensial enerjidir. Od kainatın yanma üsuludur, söndükdə isə başqa vəziyyətə keçir.

Bir çox mədəniyyətlərin mifologiyasında atəş simvolu demək olar ki, bir çox hekayələrin və həyatı naxışların əsas motividir. İnsan odu kəşf etdiyi güman edilən gündən minilliklər ərzində bu kəşfə baş əyərək səcdə etmişdir. İnsan odun yarada bilən və məhv edə bilən üstün gücünü dərk etmiş, sonralar ancaq yenə də özünü onunla eyniləşdirməyə çalışmışdır. Beləliklə, insan odun üstün gücü ilə öz gücünü birləşdirərək əbədi yaşaya biləcəyinə və şər ruhlardan qoruna biləcəyinə inanmış, bunun üçün də onun müxtəlif ibadət formalarını inkişaf etdirmişdir.

Yeri gələndə yaradıcı, yeri gələndə dağıdıcı qüvvəyə malik olan od bu xüsusiyyətlərinə görə hər zaman ali gücü təmsil etmişdir. Buna görə də geridə çoxlu izlər qoymuşdur. Məsələn, Nəmrud dağı mifologiyada tanrıların məbədi kimi qeyd olunur. Tanrıların paytaxtı adlandırılan bu yerdə qayaya həkk olunmuş tanrı rəsmləri, tanrı heykəlləri, od qurbangahları, mərasim meydançaları və s. hələ də qalmaqdadır. Od qurbangahı tanrı heykəlləri ilə birbaşa üz-üzə yerləşir.[4]

İstər ibtidai, istərsə də müasir insan həmişə həyata keçməsi mümkünsüz olan şeyləri arzulamışdır. Bu, adətən həyat-ölüm qarşılıqlı əlaqəsini ehtiva edən mifik hekayələrdə özünü göstərir. Ümitsiz olsa da, ölməyə qalib gəlmək, yenidən həyata qayıtmaq istəyi ibtidai və müasir insanın əlçatmaz arzusu olmuşdur və hələ də olmaqdadır. İbtidailər bu istəyi fantastik qüvvələrlə reallaşdırmağa, öz xəyallarında canlandırmağa çalışmışlar. Məsələn, yenidən doğulmaq istəyi və inadla yenidən var olmanın hər zaman arzulananı quş obrazında təəcəssüm olunur. Bu, ərəblərin Feniks, türklərin Zümrüdüanka, farsların Simurq, qərblilərin latınca Feniks adlandırdığı külləndən yenidən doğulan “Odquşu”dur.

Misir mifologiyasında Benu adı ilə tanınan mifik quş mövcuddur. Misirlilər arasında olan inanca görə, Benu quşu kol-kos üzərində özünü yandırır və öz küllərindən yenidən doğulur. Buna inanan Ra şəhərinin sakinləri ilk dövrlərdən başlayaraq Benu quşuna sitayiş edirlər. Misir inancına görə, quş qartal boydadır və qırmızı və zərli qanadlara malikdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə Benu quşu Günəşlə eyniləşdirilir və Günəşin yer üzündəki nümayəndəsi kimi qəbul edilir.

Bir çox xalqların mifologiyasında od tanrıları var. Xetlərin altmış üç tanrısından ikisi, Şiu və Şivat od tanrıları idi. Urartuların yetmiş doqquz allahından biri od tanrısı Şivni idi. İranda mövcud olan Mitraizmin od tanrısı Mitradır. Bu inanca görə, “Dözülməz bir atəşə bürünmüş Mitra qaranlığı işıqlandıracaq, ölümləri dirildəcəkdir”[4]

Yunan mifologiyasında od tanrısı Hefestdir. İnanca görə, Olimp dağı od tanrısı Hefestonun ziyarətگاهیdır. Burada min illərdir torpaqdan alov çıxır. Bu od bu gün də yanmaqda davam edir. Keçmişdə müqəddəs kimi simvollaşdırılan bu yerdə torpağın yanmasının səbəbi yerin altından təbii qazın çıxmasıdır. Lakin ibtidai insan bu təbiət hadisəsi haqqında olan məlumatlılığından onun qarşısında aciz qalmamaq üçün bu alova müəyyən don biçmişdir. Beləliklə, ibtidai insan özünün od tanrısını yaratmışdır.

Yunanlar Prometeyin oddan istifadəsini sənət səviyyəsinə qaldırdılar. Prometey tanrı Zevsin əlində olan odu güc simvolu olaraq kömək məqsədi ilə oğurlayaraq insanlara verir. Odu gücü ilə hökmranlığını qoruyub saxlayan Zevs qəzəblənir və Prometeyi Qafqazın ən yüksək zirvəsinə mısınlayır. Sonra bir qartal göndərir ki, onun ciyərini yesin. Qartalın gün ərzində yediyi hissə gecə yenidən böyüyür. Zevs bu üsulla Prometeyin əzabını sonsuza qədər davam etdirə biləcəkdə. Rəvayətə görə, Prometeyin qanından bir bitki bitir və bu bitki, it burnu, insanlara şəfa gətirir. Müasir tibbdə itburnu çiçəyindən hazırlanmış maye qara ciyərin dərmanı sayılır, itburnu isə bir çox xəstəliklər zamanı təbiblər tərəfdən əlac kimi insanlara tövsiyyə olunur.

Günəşin Yer üzündəki simvolu olan od haqqında rəvayətlərin qalıqları dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Od bir çox dini inanclarda da müqəddəslik simvoludur. Bu müqəddəsliyin müəyyən məqamları vardır: odun təmizləyici, paklaşdırıcı xüsusiyyəti, onun həyatın başlanğıcı olması və s. Biz bunu müxtəlif xalqların milli bayramlarında görürük.

Od məfumu Zərdüştlük dininin əsasını təşkil edir. Bu dinin peyğəmbəri hesab olunan Zərdüştə görə xeyirlə şər daim bir-biri ilə mübarizədədir. Zərdüştlük dinində iki əsas qüvvə vardır. Bunlardan biri Ahura-Məzda (Hörmüz) yaxşılığın, digəri Əhrimən isə pisliliyin nümayəndəsidir. Xoş qüvvələrin təmsilçisi, tanrı Ahura-Məzda, xeyiri, atəşi, şər qüvvələrin təmsilçisi olan Əhrimən isə mənfi xüsusiyyətləri təmsil edirdilər. Atəşpərəstliyin kitabı hesab olunan Avestada Zərdüştün fikirləri konseptual tərzdə öz əksini tapır. Bu kitaba əsasən, fəzilətli insanlar “yaxşılığa” sahib çıxmalıdırlar, doğru seçim edib, Yer üzündə əməlləri ilə Hörmüzün davasında düzgün mövqə tutmaqla şər qüvvəni dəf etməlidirlər. Çünki bu qarşılıqlı əlaqə işıqla qaranlığın, göylə yerin qarşılıqlı əlaqəsidir. İnsan olmaq istəyənlər, fəzilət sahibi olan kəs yaxşılığın, nurun, səmanın tərəfində olmalıdır. Beləliklə, yalnız bu yolla, dünyada ədalət bərqərar ola bilər. Zərdüştün fikrinə görə, Günəşin Yer üzündəki təmsilçisi atəşdir. O, eynən Günəş kimi istilik və işıq mənbəyidir. Canlıların mövcud olması üçün vacib nüansdır. İşıq olan yerdə qaranlığa və buna görə də pisliliyə yer yoxdur.

Ona görə də od müqəddəsdir. Bu inanc İrandan Hindistana qədər yayılmışdır. Təsadüf deyil ki, hər il martın 21-də təbiətdə oyanış, dirçəliş və azadlıq rəmzi kimi, keçmişdə atəşpərəstlik yayılmış regionlarda müqəddəs gün sayılan “Novruz” (Yeni gün) bayramı qeyd olunur, onun şərəfinə bayram atəşi yandırılaraq şənliklər keçirilir. Novruz bayramında ocaqlar qalanır, onun ətrafında yallı gedilir, üzərindən atlanaraq ondan xeyir-dua istənilir. “Ağırlığım, uğurluğum bu odda yansın” deyilərək ocağın üstündən hoppanmaq odun insanı pisləkdən qorumaq xüsusiyyətinə işarə olaraq qiymətləndirilə bilər. Kökləri Atəşpərəstliyə gedib çıxan Novruz bayramı hələ də bir çox ölkələrin mədəniyyətində öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu ölkələrdən biri də Azərbaycandır. Azərbaycanda və bu bayramın qeyd olunduğu bir çox ölkələrdə hər il mart ayının 21-i vacib gün olaraq milli bayram kimi qeyd olunur. Bu gün təbiət oyanır. Bu bayramı qeyd edən xalqlar üçün bu gün azadlıq, dirçəliş rəmzi kimi müqəddəs hesab olunur.

Qədim inanclardan hesab olunan şamanizmdə də od ayinləri mövcuddur. Altay şamanist türkləri ocaq yandırmağı və onun ətrafında rəqs etməyi müqəddəs hesab edirlər. Rəvayətə görə, “Tanrı Ülgen biri qara, biri ağ olmaqla iki daş gətirdi. Əlindəki quru otları əzib bir daşın üstünə qoydu, o biri ilə vurdu, ot alovlandı. Ülgen insanlara od yandırmağı öyrədir və deyirdi ki, bu od mənim dedəmin qüdrətindən daşa düşən oddur. Ona görə də Altaylarda və Yakutlarda çaxmaq daşı müqəddəs sayılır.”[1] Buna görə də şaman ayinlərdə yandırılan ocaqlarda kibritdən istifadə edilmir. Şaman inancına görə, od təmizlənməni təmin edir. Pis ruhları uzaqlaşdırır, hər şeyi təmizləyir. Od davam edən həyatın, ailənin də simvoludur. İndi də Türk dilində istifadə olunan “Ocağıma incir ağacı dikdin”, Azərbaycan dilində işlənən “Ocağın sönsün” və s. kimi ifadələr buna misal ola bilər. Azərbaycanlıların şaman təsəvvürlərini özündə əks etdirən ən əski inamlarda tonqal yandırılmasının izahını tapmaq olar. Ulu əcdadlarımız belə təsəvvür edirdilər ki, ildə bir dəfə ölmüş babalarının ruhları öz nəvə-nəticələrinə baş çəkməyə gəlir ki, o da ilaxır çərşənbələrə düşür. Əgər onlar görsələr ki, nəsilləri yaşayan evlərdə tonqallar qalanmır, ocaq sönüb, elə bilərlər ki, hər şey məhv olub, qayıdıb gedər və bir də o tərəflərə hərlənməzdilər.[7]

Beləliklə, insan mədəniyyəti tarix səhnəsində görüldüyü vaxtdan bəri yaşadığı coğrafiyanın, iqlimin təsiri və onların formalaşması nəticəsində yaranmış təcrübənin nəticəsidir. Bu mədəniyyət yerli və ya regional strukturlara görə formalaşsa da, insanda dünyanı qavramaq və qiymətləndirmək kontekstində ortaq bir anlayışın mövcudluğunu göstərir. Dünyanın bir çox yerlərində bu ümumi dəyərlərin oxşarlığı cəmiyyətlər arasında mədəni birliyin formalaşmasına töhfə verməklə yanaşı, dünyada mədəni müxtəliflik baxımından da ciddi faydalar verir. Ümumi dəyərlərə diqqətin yönəldilməsi gələcəkdə dünyada sülhün bərqərar olmasına töhfə verəcək və insanları ümumi məqsədlərdə birləşdirəcək.

Ədəbiyyat:

1. Abdulkadir İnan, Şamanizm Tarihə və Bu gün, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972
2. Ağayar Şükürov, Mifologiya (6-cı kitab), Bakı-Elm-1997
3. F. Nietzsche, Zerdüşt böyle demişti, Cem Yayınları, 1977
4. Hüseyin Şimşek, Ateşinsan, Alan Yayınevi, 1995
5. Jale Parla, Çağdaş Düşünce və Sanat, Plastik Sanatlar Derneği Yayın Dizisi, 1991
6. Metin Bobaroğlu, KSM Felsefi Buluşmalar: Anadolu'da Aydınlanma, 1994
7. Ramazan Qafarlı, Mif və nağıl, ADPU nəşriyyatı, Bakı-1999
8. Yaşar Çoruhlu, Türk mitolojisinin anahtarları, Kabalcı yayınevi, 2002
9. Walter Ruben, Buddhism, Ocean Publications, 1995

Babazade D.

The mythological roots of the fire concept (Summary)

The article examines the concept of fire and its manifestations in the mythology of many peoples. In the mythology of the peoples, similarities and differences of the element of fire have been discussed.

**Мифологические корни концепции огня
(Резюме)**

В статье рассматриваются проявления понятия огня в мифологии многих народов. В мифологии народов выявлены сходства и различия стихии пламени.

Рәуфи: f.f.d., b/m. A.Qəmbərova

MİRZƏYEVA AYSEL
Azərbaycan Dillər Universiteti

REKLAMIN CƏMIYYƏTDƏ ROLU VƏ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: reklam, qəzet, elan, istehsal, satış, yalan reklam

Key words: advertising, newspapers, production, sales, false advertising

Ключевые слова: реклама, газеты, производство, продажа, ложная реклама

Erkən dövrlərdən başlayaraq insanlar arasında sosial münasibətlərin inkişafı informasiyanın ötürülməsinə və qəbuluna əsaslanmışdır. Bu münasibətlərin sonrakı inkişafı isə reklamların meydana gəlməsinə və müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmasına şərait yaradıb.

Ta qədim zamanlarda ilkin ticarətçilər öz alıcıları ilə söz müraciətləri vasitəsilə əlaqə qururdular. Satış yerlərindən satıcıların mallarını satmaq üçün alıcılara yönələn təkrar və uca sədaları hər tərəfə yayılırdı. Elə buna görədir ki, "reclamo" sözü çağırmaq, səsi təkrarlamaq, yenidən qışqırmaq, etiraz etmək kimi tərcümə olunub.

Məhsul haqqında məlumatı yalnız satış yerindən əldə etməklə kifayətlənmək olmazdı. Bu səbəbdən də, informasiyanı kənar yerlərdə də yaymaq üçün carçılardan istifadə olunmağa başlandı. Ticarətlə məşğul olan şəxs tərəfindən xüsusi olaraq tutulan və əsas vəzifəsi ticarətçinin mallarını tərifləmək və alıcıları çağırmaq olan şəxs carçı adlanırdı.

İlk carçılar qədim Misirdə meydana gələrək daha sonra qədim yunanlar, yəhudilər və romalılar arasında da yayılmışdır. Carçı peşəsinin getdikcə nüfuzu o qədər yüksəlmişdir ki, qədim roma ticarət allahı Merkuri carçı vəzifəsini yerinə yetirməyə başlamışdır. Roma yazıçısı Apuley "Metamorfozlar" romanında rəvayət edir ki, sevgi allahı Venera qaçaq düşmüş Psixeyanı tapmaq tapşırığını Merkuriyə verir: "Sənin carçılığın vasitəsilə ümumxalq yolu ilə deyim ki, onun yerini göstərən şəxsə mükafat veriləcəkdir...". Merkuri də bütün xalqları gəzərək dedi: "Veneranın qulluqçusu Psixeyanın harda olmasını bilən Merkuriyə bu haqda xəbər versin" [5, 112]. Qeyd edilir ki, Merkurinin bu çağırışı mükafatı almaq istəyən hər kəsin diqqətini cəlb edərək qaçanların axtarışına çıxmağa həvəsləndirir.

Reklamın cəmiyyətdə rolu çox böyükdür. Tarixən reklamlardan ən geniş şəkildə qəzet səhifələrində istifadə olunmuşdur. Qəzet təkcə başlıca informasiya vasitəsi deyil, həm də əsas reklam vasitəsidir. Demək olar ki, dünyanın bütün aparıcı qəzetlərinin gəlirinin çox hissəsi reklamdən çıxır. İngiltərədə çıxan qəzet redaksiyalarının özlərinin verdikləri məlumata görə, qəzetlərin reklam fəaliyyətindən əldə etdikləri vəsait onların ümumi gəlirinin 75%-i həcmindədir. Qəzetlər bir reklam vasitəsi kimi digər kütləvi informasiya vasitələri ilə müqayisədə bir sıra üstün cəhətlərə malikdirlər.

Reklamın istənilən formasında istehlakçıya informasiya verilir və bu, yarandığı andan reklamın ən mühüm vəzifəsi hesab edilir. Tarixçilərin əksəriyyəti belə hesab edir ki, qədim Yunan və Roma tacirlərinin istifadə etdikləri gil, ağac, yaxud daşdan hazırlanmış küçə lövhələri reklamın ilk formaları olub. O zamanlar reklamın inandırmaq funksiyası olmayıb - o, yalnız, necə deyərlər, "quru" informasiyanı əhaliyə çatdırmaq vəzifəsi daşıyıb. Əl işlərinin seçilməsi üçün qədim sənətkarlar istehsal etdikləri malların üzərinə xüsusi şəxsi işarələrini - damğalarını qoyurdular. Bu ticarət nişanları hər hansı sənətkarın işinin tanınmasına imkan yaradırdı. Elə indi də ticarət nişanları

eyni funksiyanı yerinə yetirir və bununla istehlakçının ona lazım olan malı seçməsinə təmin edir [4, s.13].

Qeyd etmək istərdik ki, kütləvi informasiya vasitələrində nümayiş etdirilən reklamların imkanları da olduqca genişdir. Bəzən eyni bir reklam bir neçə kanalda verilir. Hər bir televiziya kanalında və ya radiostansiyada reklam fasiləsinin efir vaxtını bildirən xüsusi musiqisi və görüntüsü (bu, televiziya da olur) vardır. Bundan sonra kiçik fasilələrlə bir-birinin ardınca 2-3 dəqiqə ərzində reklamlar verilir.

Reklam istehsal və satış həcmələrinin artmasına, malların keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə yanaşı, bazarın tələblərinə uyğun olmayan malların sıxışdırılıb aradan çıxardılmasına da xidmət edir. O, bazarda azad rəqabətə təkan verir. İstehlak prosesinin maddi və mənəvi imkanlarını populyarlaşdırır. Həmçinin ictimai ehtiyacları xidmət edir. Məsələn, kütləvi informasiya vasitələri əsas gəlirləri reklamdan götürürlər. Bu, mətbuat və söz azadlığı üçün əlverişli şərait yaradır, çünki maddi cəhətdən öz-özünü təmin edən mətbuat artıq dövlət yardımından və ayrı-ayrı siyasi strukturlardan asılı olmur, ideoloji müstəqillik qazanır. Beləliklə, cəmiyyətdə demokratiyanın qarantı rolunu oynaya bilir. Müxtəlif humanitar təşkilatlar mühüm ictimai kampaniyalar haqqında reklamlar verməklə həmin kampaniyaların mahiyyətinin cəmiyyət tərəfindən dərk edilməsinə nail olurlar. *Red Cross - Qırmızı xac*, *UNISEF* və başqa qeyri kommersiya təşkilatları belə reklamlar sayəsində könüllü yardım və ianələr toplayırlar [2, s.40].

Reklam hər hansı məqsədin həyata keçirilməsi üçün güclü vasitədir. Lakin bu məqsəd çirkin də ola bilər və bəzən reklamdan məhz belə niyyətlə istifadə edilir. Bunun nəticəsidir ki, reklam leksikonunda “məsuliyyətsiz reklam”, “yalan reklam” ifadələri yaranmışdır. İstehlakçını aldadan və ya ləyaqətsiz rəqabət təzahürü olan reklam belə adlandırılır. Buna görə də, bir çox ölkələrdə yalan reklamların qarşısını almaq üçün qanunlar və ya reklam fəaliyyətinin həyata keçirilməsi qaydalarını təsbit edən reklam etikası qəbul olunur.

Bir çox qəzet və jurnallarımız da məhz bu yönümlü reklamlara daha çox üstünlük verirlər. Belələrinin sayı nə qədər çox olarsa, mətbuat işçisinin aldığı gəlir bir o qədər də yüksək olur. Gəlirin miqdarı isə 20%, 30% və 40% təşkil edir. Beləliklə də, ağıllarına gələni, əqidəsiz, əxlaqsız sözlər işlədərək işıqlandırırırlar.

Müasir mətbuat orqanlarının bir neçəsi istisna olmaqla hər bir reklam və elanlara üstünlük verirlər. Mətbuatda reklamın uğurluluğu ilə yanaşı problemi və mübahisəli reklamlarla bir neçə məqalələr dərc olunmuşdu. Bu haqda da geniş seminar və müzakirələr keçirilmişdir.

XX əsrdə global problemə çevrilmiş alkoqolizmlə, spirtli içkilərlə mübarizə iri dövlətlərin sosial proqramlarına daxil oldu. 1920-ci ildən ABŞ-da qəbul olunmuş “quru” qanun alkoqollu içkilərin istehsalını və istehlakını qadağan edirdi. Dövlət milyonlarla dollar sərf edərək spirtli içkilərin ziyanı barədə geniş miqyaslı sosial reklam kampaniyası keçirdi. Spirtli içkilərin mənəviyyata, sağlamlığa və iqtisadiyyata zərəri, insanları cinayətə sürüklənməsi açıqlandı. Buna baxmayaraq qadağa özünü doğrultmadı, alkoqola aludəçilik kəskin sürətdə artdı və 1933-cü ildə bu qanun ləğv edildi. 1987-ci ildən isə spirtli içkilərin reklamı qadağan olundu.

Dərman preparatlarının reklamında malın tərkibi və təsiri barədə müştərini çaşdırma biləcək məlumatların verilməsi məqsədəuyğun deyil. Yalnız xəstəliklə mübarizədə dərmanın imkanlarını sadalamaq və bu istiqamətdə bədii imkanlardan istifadə etmək məntiqlidir. Dərmanın müalicəvi əhəmiyyəti barədə məlumatda da ifratçılığa yol vermək olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, burada söhbət, sadəcə, müştəridən deyil, xəstənin taleyindən gedir. Mühafizəkarlar bu reklamın toxunduğu mövzunun milli mentalitetə uyğun olmadığını iddia edirlər. Postmodernist reklam milli düşüncə tərzini nəzərə almasa da müstəqil reklamçılıq güzəştə getməyə məcburdur. Hələ ki, bu mövzuda kliplər çəkilmədiyindən, yalnız kliplərin dublyajı yolu ilə reklam bazarındakı boşluq doldurulur.

Əmanətlər və qiymətli kağızlar barədə reklamlar real hüquqi təminatla malik olmadıqda, əhali arasında gərginlik yaradır. Bəzən bu gərginlik mitinqlərə, tətilərə və digər sosial partlayışlara səbəb olur. Odur ki, belə reklamlarda əmanətin və qiymətli kağızın gətirəcəyi gəlir təminatı şərti xarakter daşımamalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ümumiyyətlə, reklama münasibət həmişə mübahisəli olmuşdur. Lakin bazar iqtisadiyyatında reklam rəsmi status qazandığından bütün mübahisəli məsələlərin hüquq məkanında araşdırılması mümkündür.

Müasir mətbuatımızın inkişaf etdiyi bir dövrdə yeni-yeni xarici şirkətlərin, kampaniyaların marketing strategiyasında, fəaliyyətində reklamın rolunu görürük. Azərbaycanda bir çox reklam kampaniyaları, şirkətləri vardır ki, onlar fəaliyyətini günü-gündən artırır. Bunlardan “Snickers”, “Mars”, “Koka-kola”, firması, “Gələcəyin pəncərəsi, gələcəyə pəncərə” kimi çıxan PVX pəncərələri və bir çox tanınmış çay fabrikləri buna misal ola bilər.

Bir malın reklamı gözümüzə deyir, sonra həmin reklama daha bir neçə yerdə rast gəlirik, bu maldan istifadə edirik. İnsan yoxlaya-yoxlaya alınan nəticəni qiymətləndirir: gözlədiyi nəticə alınarsa, o, bu maldan daimi istifadə etməyə başlayır. Beləliklə, o “öyrəncəli istehlakçı” kimi, həmin malın satıcısının daimi müştərisi olur. Məsələn, qəzetlərdə, jurnallarda, radioda, televiziya “Snickers”, “Mars” şokolad batonları reklam edildikdən sonra, bütün ölkələrin gözü qarşısında reklam vasitəsi ilə istehlak predmetinin yeni obrazı və bu obraza uyğun olaraq həmin predmetə əvvəllər olmayan alıcı tələbatı yarandı. Şokolad batonunun gündəlik tələbatı predmeti kimi yeni siması onun istehlak fəallığının tamam başqa səviyyəsini nəzərdə tutur. Gücü hər gün bərpa etmək lazımdır, deməli, şokolad batonunu hər gün almaq lazımdır. Reklam kampaniyasına çəkilən xərclər də bu hesabdan ödənilir.

“Koka-kola” firmasının reklam şüarları müxtəlifdir. “Koka-kola” reklamı ictimaiyyət üçün yenilik oldu. Əvvəllər reklam şüarları ilə tanındı və bəyənildi. 1886-cı ildə - “Koka-kola” için. 1904-cü il – “Koka-koladan həzz alın”. 1917-ci il – gündə 3 milyon. 1923-cü il – “Buz kimi soyuq günəş şəfəqi”. 1939-cu il – «Kokakola» müqayisə olunmazdır. 1950-ci il – “Hətta su yağışı da keyfiyyət tələb edir”. 1966-cı il – “Bu daddan bezmək mümkün deyil”. 1968-ci il – “Dalğa dalğa dalınca, qurtum qurtum dalınca”. 1976-cı il – “Koka” həyatınızı uzadır. 1980-ci il – “Koka”nın dadına bax və gülümsə (Yeni “Kola”). 1988-1991-ci illər – “Əsl içki ilə heç nə müqayisə oluna bilməz” kimi şüarlarla mətbuatda dərc olunmaqdadır.

“Gələcəyin pəncərələri - PVX pəncərələri” geniş reklamla vüsət tapmışdır. *“Bu pəncərələr toz buraxmır, səsin qarşısını alır, kənar nəzərlərdən qoruyur, eləcə də ofislərə gözəllik gətirir”,* kimi reklamlarla qəzetlərdə dərc olunmaqdadır.

“Azərsun Holding irəliləyir, günbəgün inkişaf edir, özəl şirkətlər inkişaf etməkdədir” kimi şüarlara mətbuat səhifələrində tez-tez rast gəlirik.

Bu cür məlumat reklam xarakteri daşıyır və alıcı kütləsini qazanmış olur. Müxtəlif reklam kampaniyalarına qoşulur, qəzet və mətbuat səhifələrində bir neçə əmtəənin göstərilməsində, o cümlədən öz mallarının reklamına da xidmət edir.

Beləliklə, yüksək səviyyədə xidmət göstərməyə başlamaq üçün reklam lazımdır. Lakin reklama çəkilən xərclərin firma və ya müəssisə üçün hədəf getməməsi üçün reklam işi peşəkarcasına qurulmalıdır. Bu işə bütöv bir elmdir, ona yiyələnmək reklam menecerlərinin vəzifəsidir. Bunun üçün də ilkin olaraq reklamın mövcud vasitələrini və onların xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Reklamın 2 növü geniş yayılır:

Mətbuatda reklam: sətirli elanlar, bədii tərtibatsız reklam və elanları.

Çap reklamı: reklam-kataloq nəşrləri: kataloqlar, prospektlər, bukletlər, plakatlar, vərəqələr və s.

Reklam sifarişçisinin məhsulunu nümayiş etdirməklə həmin sifarişçinin maliyyə yardımını hesabına təşkil olunan kolleksiyaların, habelə rəsm, qrafika, foto, tətbiqi sənət əsərlərinin sifarişi, reklam lövhələri, plakatlar, pannolar, afişalar, transparantlar və s. növləri mövcuddur [1, s.68].

Yuxarıda sadalanan ənənəvi reklam vasitələridir. Lakin yüksək fantaziyaya malik şəxslər bəzən reklamın çox orijinal üsullarını tapmağa nail olurlar. Məsələn:

Amerika şəhərlərindən birində ucqar rayonda yerləşmiş supermarket alıcıları cəlb etmək üçün 20 min dollarlıq reklam kampaniyası keçirmək qərarına gəlir. Lakin son nəticədə bu “kampaniya” ona cəmi 8 min dollara başa gəlir. Supermarketin damından 8000 ədəd bir dollarlıq banknot doldurulmuş xüsusi topdan atəş açılır. Təbii ki, pullar bu vaxt supermarketin yanında olanlara qismət olur. Bu hadisədən sonra həmin supermarketə «topdan atəş açan supermarket deyirlər».

Son dövrlər bəzi mütəxəssislər reklam vasitələri kateqoriyasına reklam məhsullarının növlərini də daxil edirlər. Məsələn, L.Q. Feşenko “Reklam mətnlərinin strukturu” adlı kitabında reklam məhsullarının 85 növünü sadalayır. Onun siyahısına aviabilet, döş nişanı, alışqan, qələm və

s. daxildir. Bu hesabla üstündə malın və ya firmanın loqotipi həkk olunmuş istənilən pretmeti reklam məhsulu hesab etmək olar. Məsələn, Riqada açılmış alman bankı öz binasının qapılarının dəstəklərini “d” hərfi şəklində düzəltdirib ki, bu da həmin bankın adına işarədir [3, s. 32].

Göründüyü kimi reklamlar cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Hər hansı reklam, bir qayda olaraq, əhalinin müəyyən hissəsi üçün nəzərdə tutulur. Əgər gördüyünüz reklam sizi maraqlandırmırsa, deməli, bu reklamın auditoriyasına daxil deyilsiniz.

Ədəbiyyat:

1. Qasıмова Ş.Q. Reklamların dili. «Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri», Bakı, 1988, 268 s.
2. Məmmədov Ə.M. Reklamların dili haqqında. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, «Elm», 1988, 268 s.
3. Фещенко Л.Г. "Структура рекламного текста" - СПб, 2003 - 232с.
4. Leech G.N. English in Advertising. A linguistic study of advertising in Great Britain. London. - 1966. - 21p.
5. Rosalie David A. The Egyptian Kingdoms. Oxford. - 2000. - 124p.
- 6.

Mirzayeva A.

The Role and Activity of Advertising in Society

(Summary)

The article discusses the role of advertising in society. It is noted that the role of advertising in society is very important. Historically, advertisements have been widely used in newspapers. The newspaper is not only the main media, but also the main means of advertising. Almost all of the world's leading newspapers generate revenue from advertising. According to newspapers in the UK, newspapers earn 75% of their total revenue from advertising. Newspapers, as an advertising medium, have a number of advantages over other media.

Мирзаева А.

Роль и деятельность рекламы в обществе

(Резюме)

В статье рассматривается роль рекламы в обществе. Отмечается, что роль рекламы в обществе очень важна. Исторически в газетах широко использовалась реклама. Газета является не только основным средством массовой информации, но и основным средством рекламы. Почти все ведущие газеты мира получают доход от рекламы. По данным газетных изданий в Великобритании, газеты получают 75% своих общих доходов от рекламы. Газеты как средство рекламы имеют ряд преимуществ перед другими средствами массовой информации.

Rəyçi: dos. K. Cəfərova

LANGUAGE AND SOCIAL DIVERSITY

Language is a social phenomenon that cannot exist in isolation from human society. It is the result of social contact and therefore the idea of speech and the idea of society cannot be separated. From here, linguists see that the primary function of language is to achieve communication and interdependence between members of a single society and to create a cohesive society, for language is the cement of society. Language also links the individual to society and makes him a social being and gives him a sense of safety and social belonging.

There is no system that gives members of society a strong sense of the existence of society as language does. Language is linked to all sectors of our social, political, educational and economic life. Therefore, there is no society without language.

Language is not just a social phenomenon, but is the basis of society, and it is the most widely used method of human communication. Therefore, it is impossible to personify a society except through language, as it is the only way to explore the conscience of the nation you speak. It unites the feelings of the speaking nation and makes the community a single structure subject to common laws. It is the real link between the world of bodies and the world of minds, and it is therefore a social human phenomenon such as customs, traditions and fashion. Rather, it is among all social phenomena the evidence of its activity and the container of its experiences, and even investigates the distinctive features of each society.

Since language has such social importance in the lives of peoples and societies, it was natural for a convergence between linguistics and sociology, which led to the emergence of an independent branch of language study called Sociolinguistics, which studies the social functions of language and the characteristics of its use, and is concerned with the interaction of Language in society and the way the language structure changes in response to its various social functions and the definition of what these functions are. Society here in its broad sense includes those phenomena of gender, nationalism, political and social groups, and the interaction of individuals within the groups to which they belong.

□ The structure of language and the methods of its use that are related to its social and cultural functions and the function of sociolinguistics is to investigate the ways in which language interacts with society.

The changes that affect the structure of the language in response to its various social functions, with the statement and identification of these functions and because language is a social life phenomenon that has become one of the phenomena most closely related to the lives of individuals, it is subject to standards

society, its customs, its traditions, and its culture, rather it is the way to discover the society's customs and traditions and its cultural, epistemological, and civilized levels, as it is a piece of life, rather it is a maker and an innovator for it to be established in society, walking with it, nourishing its food, advancing its advancement, stagnating in its stagnation, and the history of language was and will remain A welcome space through which we browse the history of human civilizations

Dr. Ali Abdel Wahed Wafi calls such usage the so-called social dialects Sometimes the language of conversation in one country or one region diverges into different dialects according to the different layers People and their categories Dr. Kamal Bishr calls it the local dialect. Every local language or dialect has verbal variations

1. Few or many - in their structure are equivalent to the variations of the social structure in a particular society, and to the extent that the structure differs

2. The second is the difference in the first, as it is known that every society is organized within its framework classes or groups of people that differ among themselves economically, culturally and politically, as they differ in terms of their status in the social peace

The following are the most important images of local dialects with social diversity:

1. Among the local dialects is what he calls (Fenderis) the special language, which means that language that he does not use Except for groups of individuals found in special circumstances, for example, the case of (the reporter) (the amount of orders Judicial) and the case of the judge, these two employees use a language that is very far from the language in issuing orders It is the legal language, and another example is the language of religious rituals. The believer is often used in (God's speech is a special language, in this regard, Mario Bay says: ((Phonetics and the origins of words are king Commons for all social classes, while class differences appear in the choice of vocabulary (Linguistics and how to use it)

2. Literal dialects: These are the dialects that the people of different crafts speak among themselves is called (General vernacular languages), which are characterized by their unlimited diversity, and their constant change according to circumstances. social and places. Every private group and every professional organization have its own vernacular.

Private disciples slang, and there are private barracks slang that differ according to different weapons and even different The barracks also, and there are slang for private seamstresses and slang for washing machines and slang for miners and slang The sailors Among these groups, they have their own verbal wealth A wealth that reflects the characteristics of the topics and discussions that members deal with among themselves, and that facilitates their communication.

each other, but at the same time it increases the chasm that separates them from others who do not belong These dialects arise because of the differences in culture that exist between classes and groups of people education, ways of thinking and conscience, standard of living, family life, social environment, traditions , customs, and the jobs that each class engages in and performs, which lead to the establishment of Special terms regarding the issues that occur frequently in their lives and that occupy a large portion of their attention.

They resort to it from using vocabulary other than what they were assigned to, or limiting it to some of its meanings to express things related to their industries and businesses.

Some of them call it social jargon, which refers to the methods The special verbal language distinguished by charging it with unfamiliar technical terms and phrases and with special vocabulary used by people They have a common profession, and one example of it in the language of the army is (appointment), which means meal.

3. Secret language: It is one of the (private languages), which are those languages that are used by a limited number of people

Individuals for understanding in which there is a bit of secrecy, which is the slang for special naughty people on the use of the usual linguistic structure and meaning, and employs a special use in contexts and situations It is the language of a social class or classes that practice their activities in complete secrecy and secrecy.

Sometimes it is referred to as (the underworld), and criminals, outlaws, and practitioners employ it. For activities that are prohibited by custom and punishable by law, such as thieves, drug dealers and smugglers and some imprisoned gang leaders may even use it to issue orders to kill or Smuggling is carried out by their agents outside the prison through encrypted messages, and it is proven in some

Communities that a question from one of the outlaws to his colleague: When did you return from Europe? means in Their language use When did you get out of prison? In their linguistic usage, the word (bracelets) as an expression of the tool with which the criminal is tied, and so on

4. The dialect of men differs from that of women:

The dialect of men differs greatly or slightly from that of women under the influence of religious systems or traditions.

You will find that there are styles and colors of speech that permeate or cover the linguistic recruitment of women about it in men as you find that a woman's linguistic behavior is more committed and adherent to the general linguistic custom. And she does not allow herself to get involved in what spreads, deviates from speech, or goes beyond the limits of decency. Beat me She clearly distances herself from the reprehensible speech, and you find her turning away from some words that are considered Taboo (those words that relate to sexual relations or some well-known act)

In rudeness or indecent assault, women in critical situations - in general - hover around the meaning and try to explain by good ways of expressing gentle phrases, or they are satisfied with pointing or hinting at what is meant. Women have biological characteristics in some of the speech organs, and by that we mean ((vocal tendons))

It generally tends to soften some sounds, in particular occlusal sounds such as they and the antagonist It has a pattern that is almost peculiar to it in the rules of stress and the ways of distributing it in the sentence and phrase Therefore, some female expressions that are pronounced with intonation are common in linguistic use in the Iraqi reality or the kindness of like ((Habbab, I will guide you, chastity Specific, depending on the context of the situation)) And perhaps you will find it forbidden to use in relation to the society of men, In a place of mockery and ridicule from the community, and the community may even judge the user of it as being a lot With the society of femininity, and it may even be expressed in our Iraqi society by the term (answingi).

What we have mentioned about the men's society is true of the women's society, so their use of some expressions in an image Beyond social custom and the way some words are performed with special intonation and intonation, such as ((God

Belkheir, how are you guys?) All of this would herald the separation of this or that woman from society.

Rəyçi: dos. J.Qəribova

XUDİYEVA NİGAR
Azərbaycan Dillər Universiteti

ROMAN-GERMAN DİL ƏLAQƏLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: german dilləri, linqvistika, tipologiya, dünya dilləri

Key words: Germanic languages, linguistics, typology, world languages

Ключевые слова: Германские языки, лингвистика, типология, мировые языки

Saksonlar və İngilislər qitədə bir vakuumda yaşamırdılar. Alman tayfaları həmişə Romalılara qarşı mübarizə aparmadılar; bəzən ordularına qoşuldular və tez-tez Roma dünyası ilə ticarət etdilər. Nəticədə, alman xalqları Britaniyaya kütləvi şəkildə köçməmişdən əvvəl onların dilləri yüzlərlə Latin terminini ələ keçirdi. Aydın ki, Reyn və ya Tuna yaxın yaşayanlar daha birbaşa təsirə məruz qalmışlar, lakin Saksonlar və onların şimal qonşuları da latınizmlərinin ədalətli payından istifadə etmişlər və bəziləri Roma ordusuna girmiş və ya Viking dövrünə qədər quldurlar olmuşlar. Trier (Trier) və ya Köln Almaniyaadakı Roma şəhərləri, Alman və Roma tacirlərinin imperiyadan kənarında satılan malları satın aldıkları Ticarət mərkəzləri, bəzən Şimali Almaniya və Skandinaviyaya gələn roma sikkələri, şüşə məmulatları və masa gümüşünün tapıldığı Ticarət mərkəzləri idi. Ümumiyyətlə, kəhrəba, xəz və Qullar cənuba ixrac olunurdu, Halbuki Roma əl işləri, məişət və dəbdəbə əşyaları şimalda zəngin rəhbərlərə satılırdı. Linqvistik

borc eyni marşrutları təqib edəcək. Əşyalar Yutlanda gəlməzdən əvvəl bir sahibdən digərinə ötürülən kimi, linqvistik adətlər Qərbi Alman linqvistik qitəsində danışan şəxsə ötürülə bilərdi. Bu səbəblərə görə, ingilislər, Saksonlar və yutlar da Latın təsirlərinə məruz qalırdılar, baxmayaraq ki, onların romalılarla əlaqələri franklardan daha az tez-tez idi və ya hazırır. Anglo-Saksonlar Qərbi Alman dili daşıyıcılarının əksəriyyətinin leksikonuna daxil olan bir neçə sözdən istifadə edirdilər. Bu sözlərdən bəziləri düşərgə (döyüş), segn (banner), mişar (nizə və ya itilənmiş çubuq), Uill (divar), Pitt (pit), stret (küçə) və ya mil (mil) kimi hərbcilərlə əlaqəli idi. Daha çox ticarətə əlaqəli olanlar, məsələn, cap (ticarət), mangian (ticarət), mangere (Merchant), mangung (ticarət, kommersiya) və mangunghüs (mağaza) törəmələri ilə ticarət edənlər var idi. Həmçinin pond (lb), mydd (bushel), süst (yük, Kredit) və ya mynet (sikkə). Son qədim ingiliscə sözləri mynetian (sikkə kəsmək) və mynetere (dəyişdi) təşkil etmişdir. Şərab ən çox satılan məhsullardan biri idi və onun ticarəti İngilis dili sözlərin ortaya çıxmasına gətirib çıxardı Vina (şərab), must (gənc şərab), eced (sirkə) və ya flasce (flyaga). Ev həyatı ilə bağlı bir çox şərtləri Sisters (küp, küp), sitel (qazan), mese (masa), teped (xalça, pərdə), pile (yastıq) və ya Sigel (broş, boyunbağı) daxildir.

Bu dövrdə əldə edilə biləcək bir çox başqa sözlər var, lakin bunu təsdiq edən inandırıcı sübutlar yoxdur: cycene (mətbəx), cuppe (fincan), disk (yemək), cucler (qaşığı), gimm (qiymətli daş), cese (pendir), pipor (bibər) və qab-qacaq və məhsulların uzun bir siyahısı.

Digər tərəfdən, yerli Keltik dillərinin ingilis dillərinə təsiri çox əhəmiyyətsiz idi. Bəzi müəlliflər bunu hər iki cəmiyyət arasındakı əlaqələrlə izah edirlər. Alman cəmiyyətləri hərbi hünərlərə böyük hörmətlə yanaşırdılar və brittlər xalqların tabe olduğu hesab olunurdu, romalılar isə əks mövqə kimi qəbul olunurdu. Romanın İngiltərədəki Anglo-Sakson cəmiyyətlərinə təsiri Britaniya və Alman romantik orta əsr tarixşünaslığı və millətçilik dövründən bəri az olsa da, digər tarixçilər hesab edirlər ki, romalılar öz ordusunu geri götürüblər, lakin dörd əsr ərzində etdikləri bütün işləri özləri ilə aparmayıblar. 410-cu ildə Romanın talan edilməsi və qısa müddət sonra Britaniyanı tərk edən legionlar imperiya həssaslığına böyük zərbə vurmuş, Anglo-saksonun miras aldığı yolların, divarların, dambaların və kənd təsərrüfatı qəsəbələrinin möhkəm infrastrukturunu tərk etmişlər.

İngilislərin ingilis dillərindən aldıkları çox az Latın sözləri arasında *ceaster* var, latın *castra* (düşərgə), suffiks kimi istifadə edilmiş və yaşayış üçün hər hansı qapalı yerə əlavə edilmiş və Chester, Colchester, Dorchester, Manchester, Lankaster, Donkaster və s. kimi ingilis toponimlərində yayılmış və bu adların bir çoxu Roma hərbi düşərgələrinin yerləşdirilməsinə işarə etmir. O dövrün başqa sözlə *port* (liman, darvaza, şəhər), *munt* (dağ və/və ya *wic* (kənd) ola bilər və həmçinin coğrafi adların bir hissəsidir.

Anglo-Sakson rahiblərini latın əlifbasını latın dilindən istifadə etməyən fonemləri (səsləri) ifadə etmək üçün bir neçə runes əlavə edərək, latın əlifbasını öz ana dilinə uyğunlaşdırdılar. Onlar daha sonra filoloqların şifrələməsinə və köhnə ingilis dilini öyrənməyə kömək edən Latın əlyazmalarında glosslar (sətirləli tərcümələr) yazdılar; İngilis kitabxanasından əlyazma yuxarıda latın dilində yazılmışdır və glosslar daha kiçik şriftlərlə qədim ingilis dilində tərcümələrdir. İngiltərədə xristianlığın tətbiqi və köhnə-İngilis dövrünün bağlanması arasında 500 il ərzində Latın sözləri iki dalğa ilə daxil edilmişdir: 1) dövryyə dövründən dərhal sonra, Alfred vaxt ədəbi köhnə-İngilis mətnlərinə daxil olan sözlər, və 2) Benediktin islahatı zamanı ikinci dalğa onuncu və on birinci əsrlərdə, zamanı və Alfreddən sonra.

İlk dalğa nümunələri onlar borc kimi uzun kimi az dəyişib ki, dini şərtləri var: *abbot, alms, altar, angel, anthem, ark, candle, canon, chalice, cleric, cowl, deacon, disciple, epistle, hymn, litany, manna, martyr, mass, minster, noon, nun, offer, organ, pall, palm, pope, priest, provost, psalm, psalter, relic, rule, shrift, shrine, thrive, stole, subdeacon, synod, temple, tunic.*

Geyim və məişət əşyaları: *cap, sock, silk, purple, chest, mat, sack.* Bu qrupun bəzi digər borc bu günə qədər saxlanılır deyil, mən onları gətirmək deyil.

Qida: *beet, caul* (cabbage), *lentil* (OE *lent*), *millet* (OE *mil*), *pear, radish, doe, oyster* (OE *ostre*), *lobster, mussel, cook.*

Ağaclar, bitkilər və otlar: *box, pine, aloes, balsam, fennel, hyssop, lily, mallow, marshmallow, myrrh, rue, savoury* (OE *sæperige*) and *plant.*

Təhsil: *master, school, Latin* (possibly earlier), *grammatic(al), verse, meter, gloss, notary* (a scribe). Təsniif etmək asan olmayan sözlər: *anchor, coulter, fan* (for winnowing), *fever, place, spelter* (asphalt), *sponge, elephant, phoenix, mancus* (a coin), *calend, circle, legion, giant, consul*.

Bu dövrdə bir çox bitki adları yazılmışdır, lakin bəziləri yalnız köhnə otların oxucularına tanışdır: *celandine, centaury, coriander, cucumber, ginger, hellebore, lovage, periwinkle, petersili* (parsley), *verbena*, and some names of trees such as *cedar, cypress, fig, laurel* and *magdāla* (almond).

Cancer, circulādl (*shingles*), *paralysis, scrofula, plaster* kimi tibbi şərtlər.

aspide (viper), *camel, lamprey, scorpion* və *tiger* kimi heyvanlar da ədəbi borclar idilər.

Yeni sözlər, xristianlığın tətbiqi insanların həyatını dəyişdirmiş bir çox üsulun simptomlarından yalnız biridir. Bu neologizmlərdən başqa, bir çox başqa sözlər yeni vəziyyətləri təsvir etmək üçün yeni dəyərlər əlavə etdi.

Bir sözlə, İngilis dili Alman dili olaraq qalmasına baxmayaraq, söz ehtiyatının yarından çoxu latınadan götürülür. Bu borclanmaların əksəriyyəti fransız dilindən, bəziləri isə digər roman dillərindən keçib, lakin latınanın ingilis dilinə birbaşa təsiri çətin ki, əhəmiyyətsiz adlandırmaq olar. Bundan başqa, latın əlifbasından istifadə olunması və onun savadın yayılması və erkən ədəbi inkişaf vasitəsi kimi rolu çox vacib idi. İngilis xalq ədəbiyyatı erkən orta əsrlər dövründə Avropada latın və xristianlığın savadla sinonim olduğu ilk dövrlərdən biri idi.

Ədəbiyyat:

1. İmran Məlikov. Xatt-ümumtürk dil paralelləri.- Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, "Elm", 1984, s. 100-106;
2. Alkire, Ti. Romance Languages: A Historical Introduction / Ti Alkire, Carol Rosen. — Cambridge : Cambridge University Press, 2010.
3. Martin Maiden, John Charles Smith & Adam Ledgeway, eds., The Cambridge History of the Romance Languages. Vol. 1: Structures, Vol. 2: Contexts. Cambridge: Cambridge UP, 2011 (vol. 1) & 2013 (vol. 2).
4. Martin Maiden & Adam Ledgeway, eds. The Oxford Guide to the Romance Languages. Oxford: Oxford University Press, 2016.
5. Корлэтяну Н. Г. Исследование народной латыни и её отношений с романскими языками. — М.: Наука, 1974. — 302 с.
6. Ю.Б.Юсифов. «Элам: социально-экономическая история». Москва, 1968, с. 38-39; с. 48-49; с. 49-89.

Khudiyeva N.

The effect of Roman-German language relations on English (Summary)

The existence of similar and common features in typologically different languages does not indicate that they are all of the same origin, from a "great root language." Because it is impossible to justify the claim that language originated somewhere in a large part of the world, and from time to time people spread over large areas. It is also impossible to find sufficient evidence to substantiate the claim that the cause (or one of the reasons) of genetic commonality is the result of the historical crossing of languages, contact and migration. If we are talking about primitive language, we need to think about primitive man. If language in its primitive form consisted of sounds, imitations, pronunciation elements, and finally monosyllabic roots, it means that the original human thought itself existed in a primitive way.

**Влияние романо-германских языковых отношений на английский язык
(Резюме)**

Существование сходных и общих черт у типологически разных языков не свидетельствует о том, что все они имеют одно происхождение, от «великого корневого языка». Потому что невозможно обосновать утверждение о том, что язык зародился где-то на большой части мира, а люди время от времени распространялись на большие территории. Также невозможно найти достаточных данных для обоснования утверждения о том, что причиной (или одной из причин) генетической общности является результат исторического скрещивания языков, контактов и миграций. Если мы говорим о первобытном языке, мы должны думать о первобытном человеке. Если язык в своей первобытной форме состоял из звуков, подражаний, элементов произношения и, наконец, односложных корней, значит, первобытно существовала и сама первоначальная человеческая мысль.

Rəyçi: dos. M.Vəliyeva

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

HƏSƏNLİ LEYLA
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ƏFSANƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRDƏN QAYNAQLANMA FORMULLARI (XRONOLOJİ ARDICILLIQ)

Açar sözlər: əfsanə, rəvayət, ədəbiyyat, xronologiya, folklor.

Key words: legend, legend, literature, chronology, folklore.

Ключевые слова: легенда, легенда, литература, хронология, фольклор.

Yarandığı ilk dövrdən etibarən folklor və yazılı ədəbiyyat daim əlaqədə olmuşdur. Bu əlaqənin nəticəsi olaraq yazılı ədəbiyyatda folklor janrının müxtəlif nümunələri ədiblər tərəfindən özünəməxsus şəkildə işlənmişdir. Xalq yaddaşının izləri istər klassik ədəbiyyatda, istərsə də sonrakı dövrdə yaşayıb yaranan ədiblərin yaradıcılığında özünü göstərir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına daxil olan təhkiyə janrlarının təkamülü və formalaşması məsələləri barədə konkret fikir demək mümkün deyildir. Uzun müddət bu janrlar diqqət mərkəzində olmamış, barəsində məlumat toplanılmamışdır. Əfsanə və rəvayətlər şifahi xalq ədəbiyyatının aparıcı janrlarından biri olmasına baxmayaraq, tədqiq tariximizin böyük zaman kəsiyində araşdırmaçıları tərəfindən kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar əfsanə janrı ilə mifləri və rəvayətləri eyniləşdirir, digər bir qisim tədqiqatçılar isə janrları fərqləndirənlər də, onların arasındakı fərqləri əsaslandırma bilmir.

Genezis baxımından əfsanələr əsatirlərə və miflərə yaxındır. Əsatir və əfsanələrin mərkəzində fəvqəltəbii, qeyri-adi təbiət hadisələri, müxtəlif çevrilmələr dayanır. Əsatirdən fərqli olaraq, əfsanələrdə bəhs olunan hadisələr konkret məkanlarda, coğrafi regionlarda baş verir, reallığa nisbətən daha uyğun olur. Əfsanə janrının növləri barədə mülahizələr fərqlidir. Hər tədqiqatçı mövzu dairəsinə görə əfsanələri müxtəlif növlərə bölür. Azad Nəbiyevin fikrinə əsasən, əfsanələr baş vermiş və ya baş verməsi mümkün olan bədii həqiqətlər, astral təsəvvürlər, həyat və cəmiyyət hadisələridir. O, əfsanələri mövzu əhatəsinə görə aşağıdakı kimi təsnif edir:

- a) Astral təsəvvürlər, səma cismləri və bürclərlə bağlı əfsanələr,
- b) Bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı əfsanələr,

- c) Toponomik əfsanələr,
- d) Tarixi şəxsiyyətlər, el, oba, tayfa, qövm adı ilə bağlı etnoqrafik əfsanələr,
- e) Dini əfsanələr. [5, s.295]

Bir çox tədqiqatçılar əfsanələri rəvayətlərlə eyniləşdirir. Lakin rəvayətlərlə əfsanələri ayıran bir sıra fərqli cəhətlər vardır. Rəvayətlər adı çəkilən digər janrdan fərqli olaraq, əsasən, əxlaqi-didaktik məzmun daşıyır. Bu janrın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, rəvayət hamıya məlum olan məkanlar, konkret şəxsiyyət və hadisələrlə bağlı formadır. Əfsanələrdən fərqli olaraq, burada sehrli qüvvələr iştirak etmir, həqiqətə uyğunluq prinsipi gözlənilir. Rəvayətlərin özünəməxsus üslub formulları vardır. Belə ki, bu təhkiyə formasında özünəməxsus başlıq və giriş hissələrindən istifadə olunur və adətən, nəsihətverici, ibrətamiz sonluqla bitir, milli- mənəvi dəyərlər təbliğ olunur. Mövzu dairəsinə görə isə bu janr əfsanələrlə oxşarlıq təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu janrların təsnifatı problemi hal-hazırda da tam həllini tapmamışdır. Hər bir tədqiqatçı mövzu dairəsinə görə onları özünəməxsus şəkildə şərh edərək rəvayətləri müxtəlif növlərə bölür. İsrəfil Abbaslı rəvayətlərin təsnifatını aşağıdakı kimi göstərir:

- a) Etimoloji rəvayətlər,
- b) İzahlı rəvayətlər,
- c) Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlər.

Azərbaycan folkloru bir çox əfsanə və rəvayət nümunələri ilə zəngindir. Təsadüfi deyildir ki, xalq arasında yaşayıb-yaradan yazıçı və şairlər təfəkkürün alt qatlarından süzülən folklor nümunələrinə bələd olmuş, istər bədiiyi artırmaq, istərsə də xalqın mənəviyyatını əsərlərdə orijinal şəkildə əks etdirmək üçün həmin nümunələri müxtəlif üsullar vasitəsilə öz əsərlərinə daxil etmişdirlər. Folklor janrlarından yazılı ədəbiyyatda istifadə tarixi əsrlər əvvələ söykənir. Xronoloji baxımdan tarixə nəzər saldıqda məlum olur ki, mifoloji dünyagörüşü ilə əlaqəli olan əfsanə və rəvayətlər Xaqani Şirvanidən başlayaraq günümüzdə qədər yazılan, yazıya alınan sayısız-hesabsız yazılı ədəbiyyat nümunələrində geniş formada istifadə olunmuşdur.

Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatının yazılı nümunələrində folklordan, xüsusilə də folklorun epik növ janrlarından bəhrələnmə müşahidə edilir. Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığına nəzər saldıqda, əfsanə və rəvayətlərin əsərlərdə təzahürünü aydın şəkildə görmək mümkündür. Dahi şair Nizami öz əsərlərində həm əfsanəvi şəxsiyyətlərdən, həm də əfsanə formullarından, üslubundan istifadə etmişdir. Onun həyatı, yaratdığı obrazlar daha sonralardan əfsanələr çevrilmiş, folklor janrı kimi ağızdan-ağıza dolaşaraq bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. “Sirlər Xəzinəsi”, “İsgəndərnamə”, “Leyli və Məcnun” və s. kimi əsərlərində əfsanə və rəvayətlərdən istifadə etmişdir. Onun əsərlərində obrazlar və sujetlər folklorun zənginləşməsinə və inkişafına səbəb olmuşdur. Bu o deməkdir ki, Nizami Gəncəvi əsərlərində həm folklordan istifadə etmiş, həm də onun əsərləri folklorun müxtəlif aspektdən inkişafına zəmin yaratmışdır.

Əfsanəvi və möcüzəvi şəxsiyyəti ilə Xızır insanların yaddaşının alt qatlarında özünə əvəzolunmaz yer sahiblənmişdir. Bu səbəbdən sadəcə keçmişdə deyil, günümüzdə də insanlar tez-tez ona müraciət edir. Bu məlumatlardan bəhrələnərək yaradıcılıqlarında Xızır obrazının müxtəlif funksiyaları şair tərəfindən özünəməxsus şəkildə şərh olunur.

Xalq təfəkküründə Xızır kult səviyyəsinə qalxmağı bacaran obrazdır. Bununla da, bir çox insan onu peyğəmbər olaraq qəbul etmişdir. İnanca görə, Xızır bir müddətdən sonra peyğəmbərlik etməkdən yorulmuş, əbədi yaşamaq sevdasına qarşı gələ bilməmişdir. Nəticədə, İlyasla birlikdə dirilik suyunun axtarışlarına başlamış və zülmətə yollanaraq bu suyu tapmışdır. Şair “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində bunu belə qeyd etmişdir:

Bezdi quru aləmin yolçuluğundan Xızır,

Bir də gördü ətəyi çeşmədə islanıbdır. [4, s.47]

Ümumiyyətlə yazılı ədəbiyyat nümunələrinə bəzər yetirdikdə, xalq arasında məşhur olan əfsanəvi şəxsiyyətlərin obrazlarının silsilə şəkildə müxtəlif şairlərin yaradıcılığında istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Nizami Gəncəvidən sonra, İmaməddin Nəsimi də, öz əsərlərində Xızır şəxsiyyətinə müraciət etmiş, eynilə Nizami kimi onun dirilik suyunu içməsinə öz şeirlərində özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir.

Şol həyat abı ki, buldu Xızır anı zülmətdə, uş

Bulmuşam lə'ində, yə'ni, çeşmeyi-heyvan budur! [6, s.159]

Orta dövr ədəbiyyat nümayəndələrindən sadəcə Nizami deyil, İmadəddin Nəsimi deyil, Məhəmməd Füzuli də əfsanə və rəvayətlərdən öz əsərlərində müxtəlif cür istifadə etmişdir. Nizami və Nəsimidən fərqli olaraq, Füzuli öz obrazlarını əfsanəvi şəxsiyyətlərə bənzədərək və ya onlarla müqayisə edərək, şeirin təsir gücünü, bədiiliyini artırmağa nail olmuşdur:

Aşiqə şövqinlə can vermək sənə müşkül deyil,
Çün Məsihi-vəqtən can vermək asandır sənə. [3, s.44]

Bildiyimiz kimi, İsa Məsih əfsanəyə əsasən, önlərə yenidən can verən, həyat bəxş edən əfsanəvi dini şəxsiyyət olmuşdur. Şair bu beytdə “çün Məsihi-vəqtən” deyərək gözəli və ya məşuqəni dövrün İsasına bənzədir, öz məhəbbətilə Məsih kimi Aşiqə can verə biləcəyini bildirir.

Folklorun epik növ janrlarından istifadə Yeni dövr ədəbiyyatında da özünü göstərir. Dövrün dahi şairi Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında əfsanəvi obrazlar olan “huri, mələk, pəri” obrazlarına müraciət etmişdir.

Vaqif folklorlardan bəhrələndiyi kimi, onun həyatı, ölümü barədə də sonrakı dövrlərdə müxtəlif rəvayətlər xalq arasında ağızdan-ağıza dolaşmışdır. Nizami Gəncəvi kimi Vaqif də Xızır obrazından öz şeirlərində istifadə etmişdir. Xızır obrazı ilə yanaşı, onun müraciət etdiyi digər əfsanəvi şəxsiyyət isə Şeyx Sənandır. Folklor nümunəsinə əsasən bilirik ki, Şeyx Sənən gürcü qızına aşiq olmuş, şeyx olmasına baxmayaraq, xristianlığı qəbul etmiş, öz məhəbbəti üçün bir çox sınaqlardan keçərək, sonunda sevgilisi ilə birlikdə əbədiyyətə qovuşan obrazdır. Vaqif bu obrazdan istifadə edərək özünü Şeyx Sənana bənzətmişdir:

Gülab səpilibən dəyəndə şana,
Qoxusu çulğasır cümlə cahana,
Döndəribdir məni Şeyx Sənana,
Nə din qoyub məndə, nə iman züfün. [8, s.85]

XIX-XX əsrdə yazılan ədəbi nümunələrdə folklor müraciət heç də əvvəlki dövrlərdən geri qalmırdı. Xalq inanclarından, mifoloji, əfsanəvi obrazlardan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid məharətlə istifadə etmişdir. Yazıçılar eyni zamanda rəvayət və əfsanələrin sujetlərində yer alan obrazları da öz əsərlərinə gətirərək, onlara xüsusi orijinallıq əlavə etmiş, bədiiliyin və təsir gücünün artırılmasına, ictimai-sosial problemlərin oxucuya çatdırılmasına nail olmuşdurlar.

Haqverdiyev yaradıcılığında demonizmdən istifadə etmişdir. “Pəri Cadu”, “Dağılan tifaq”, “Qırmızı qarı” kimi əsərlərdə demonik obrazlar- cin, iblis,əcinnə, şeytan və s. əks olunur. Rəvayətlərdən bildiyimiz kimi, bu obrazlar şəri təmsil edirlər. Ədib bu obrazlardan istifadə edərək, şər qüvvələrin, cəhalət və mövhumatın insanları, cəmiyyəti müxtəlif bəlalara sürüklədiyini, göstərir.

Milli romantik şeirin və romantizmin banisi olan Hüseyn Cavid yaradıcılığında həm əfsanəvi-mifoloji obrazlarını, həm də rəvayət sujetini birbaşa öz yaradıcılığına gətirmişdir. Yeni dövrün nümayəndəsi olmasına baxmayaraq, folkloru dövrün tələbinə uyğunlaşdırmağı bacarmış, folklorun epik janrını dram əsərlərində uğurlu formada əks etdirmişdir. “Şeyx Sənən” faciəsinə nəzər saldıqda, dahi mütəfəkkirin bu əsərdə həm rəvayət, həm də əfsanə elementlərindən bəhrələndiyini görürük. Hüseyn Cavidin Şeyx Sənən barədə müəyyən məlumatlar əldə etmiş, bunu əsərində özünə məxsus formada şərh etmişdir. Şeyx Sənən barədə el arasında yayılan ilkin rəvayətlərdə onun Turan elinin sakini, muridləri olan şeyx olduğu bildirilir. Gürcü qızına aşiq olduqdan sonra öz dinindən imtina edir, xristianlığı qəbul edən, keşişin tələbinə uyğun olaraq, hətta donuz otaran Sənən öz nakam məhəbbətinə qovuşa bilmir. Belə ki, keşiş qızı öz atasının təkidi ilə Sənəndən imtina etməyə məcbur olur, nəhayət, daha sonra baş verənlərə dözə bilməyib Sənənin arxasınca gedir. Sonda isə hər iki gənc özlərini Kürə atır. Sənən müqəddəs David dağında dəfn olunduqdan sonra, onun məzarı üzərində məqbərə ucaldılır. “Şeyx Sənən” faciəsində məqbərə barədə rəvayət sənətkar tərəfindən belə təsvir olunur:

Lakin ən son yerin, zəki Sən'an!
Olacaq son nəfəsdə Gürcüstan.
Qapılıb hissə olmasan gümrəh,
Olacaq məqbərin ziyarətqah. [1, s.120]

Əsərdə Şeyx Sənanın əfsanəvi obraz hesab olunan dərvişlə qarşılaşması təsvir olunub. Bundan başqa, öldükdən sonra Şeyx Sənanın və Xumarın ruhların qovuşmasının təsvirləri sənətkarın əfsanə elementlərindən istifadə etməsindən xəbər verir.

Səməd Vurğun yaradıcılığında xalq yaradıcılığı elementlərinin istifadəsinə geniş yer verilmişdir. “Bulaq əfsanəsi”, “Aslan qayası”, “Qız qayası”, “Ayın əfsanəsi” və s. kimi əsərləri sənətkarın əfsanə və rəvayət elementlərindən bəhrələnməklə yazılan poemalarındandır.

“Qız qayası” poemasında şair “Düşündürür məni bu sirlə diyar, burda həqiqətlər, əfsanələr var.” deyərək sözə başlayır, ardınca ölkəmizin qısa formada təsvirini göstərir. Əsərdə Şuşa, Qarabağ, Kəpəz, Şahdağın tərifini qeyd edən şair “Qız qayası” barədə əfsanəni təsvir edərək sözünə davam edir. Qarabağda bir xan bəyəndiyi qızı öz sarayına gətirir, lakin vəziyyətindən məmnun olmayan qız, tək çarəni saraydan qaçmaqda görür. Lakin xanın adamlarından xilas olmağı bacarmamış, özünü qayadan atmışdır. Bu hadisədən sonra həmin qaya “Qız qayası” adlanır:

Budur "Qız qayası" adlanmış qaya,
Sirrini verməmiş ulduza, Aya..." [9, s.109]

1970-1980ci illərdə yaradıcılığında mif, əfsanə, rəvayət mifivlərindən istifadə baxımından Mövlud Süleymanlının əsərləri diqqəti cəlb edir. Onun “Köç” əsərində “Köç” əsərində bir nüans qeyd olunmuşdur. Əsərdə yazıçı tərəfindən “Hal anası” adlandırılan magik-mistik obraz təsvir olunur. Əsərdə Bəkilin anasını hal aparmaması üçün suyu doğrayır. “Hal anası” ilə bağlı əfsanələrdə belə qeyd olunur: “Hal nənəsi su dibində olur. O arvaddan əmələ gəlib və əvvəl öz uşağını yeyib. Sonra yeddi gün, yeddi uşaq yeyib. Sonra da düşüb zahıların üstünə. Zahı tək qalmamalıdır. Buna görə zahının yanına şiş, qayçı, bıçaq qoyulur ki, hal anası onu aparmasın.” [2, s.115]

Bu nüans isə “Köç” əsərində yazıçı tərəfindən belə ifadə olunur: “- Bیکə, tez ol, bıçaqla suyu doğra, ananı hal aparır. Bیکə suya qədər qurşağa qədər suya girdi, suyu eninə-uzununa doğrmağa başladı...” [7, s.37]

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına aid olan əsərlərdə də xalq ədəbiyyatı motivlərindən istifadə nəzərə çarpır. Kamal Abdulla, Anar, Elçin Hüseynbəyli, Sabir Əhmədli və s. yazıçılar bu aspektdən digər yazıçılardan seçilir.

Kamal Abdulla yaradıcılığının əsas xəttini məhz folklor motivləri təşkil edir. Azərbaycan folkloruna müraciət etdiyi kimi, qərb folklorundan istifadə edərək bir sıra əsərlər qələmə almışdır. Bu baxımdan onun “Paris seçimi” hekayəsi diqqəti çəkir. “Paris seçimi” əsərində o, bizə Homerin “İliada” eposundan məlum olan Troya müharibəsinə səbəb olmuş hadisəni özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir. Mövcud mifi dağıdaraq, dekonstruksiya texnikasından istifadə etmiş, yeni və orijinal əsər ortaya qoymuşdur. Əsərdə olan obrazlardan Zevs, Hera, Afina, Afrodita, Ares, Poseydon kimi obrazlar bizə İliadadan məlumdur. Əsərin ümumi sujet xətti çox dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Lakin, əsərin sonluğu tamamilə fərqlidir. Bildiyimiz kimi, Yunan mifologiyasında seçim qarşısında olan Paris ona təqdim olunan almanı Afroditaya verir. Kamal Abdulla isə məlum mifdən fərqli olaraq, ona güc, hökmranlıq vəd edən Heranı seçir. Kamal Abdullanın bu seçimi müasir tələblərə uyğun olaraq edilən seçimdir. Əgər qədim dövrdə kişi və qadın münasibətlərində gözəllik ön planda idisə, müasir dövrdə bu belə deyil. Nəzər saldıqda görmək mümkündür ki, qədim dövrdə yazılan bir çox əsərlər məhz gözəlliyə həsr olunmuş, şairlər tərəfindən sadəcə gözəllik tərənnüm edilmişdir. XX əsrin Parisi isə daha məntiqli davranaraq Heranı seçməkdədir. Kamal Abdulla dövrün tələbinə uyğun olaraq, hakimiyyəti gözəllikdən daha üstün pilləyə qoyur.

Əsərlərdə folklor motivlərindən, xüsusilə əfsanə və rəvayətlərdən istifadə tarixi qədim dövr ədəbiyyatından müasir dövrə qədər bir çox yazıçı və şairlərin yaradıcılığında rast gəlinmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı janrları ilə yazılı ədəbiyyat arasındakı ayrılmaz əsərlərdə ənənəvi formada olmasa belə, müasir tələblərə uyğun olaraq yeni formada istifadəni təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Cavid H. Əsərləri. Beş cild. II cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, 352 səh.
2. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 304 səh.
3. Füzuli M. Əsərləri. Altı cild. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.
4. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı: 2004, 264 səh.

5. Nəbiyev A.M. "Azərbaycan xalq ədəbiyyatı", II hissə(orta əsr və yeni dövr folklor yaradıcılığı), Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2006, 685 səh.
6. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2004, 376 səh.
7. Süleymanlı M. Üç roman: Kəç, Ceviz qurdu , Səs . Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2004, 584 səh.
8. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2004, 264 səh.
9. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005, 424 səh.

Hasanli L.

Formulas derived from legends and myths in Azerbaijani literature (chronological sequence)

(Summary)

This article discusses the theoretical foundations of legends and myths, one of the leading epic genres of Azerbaijani folklore, and their comparative analysis. There is information about the historical chronology of the use of legends and myths in the written literature, the forms of use of them by writers and poets. The worldview of the Azerbaijani people, moral and spiritual values of the people, national thinking are shown in the example of the works shown as examples. Various studies have been used in writing this article

Гасанлы Л.

Формулы, полученные из легенд и мифов азербайджанской литературы (хронологическая последовательность)

(Резюме)

В статье рассматриваются теоретические основы легенд и мифов, одного из ведущих эпических жанров азербайджанского фольклора, и их сравнительный анализ. Имеются сведения об исторической хронологии использования легенд и мифов в письменной литературе, формах их использования писателями и поэтами. Мироззрение азербайджанского народа, нравственные и духовные ценности народа, национальное мышление показаны на примере произведений, представленных в качестве примеров. При написании этой статьи были использованы различные исследования.

Rəyçi: f.f.d., b./m. M.Mövlamova

ABDULLAYEVA RƏBİYƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
abdullayevarebiye@gmail.com

**STİVEN KİNQİN "QARŞIDURMA" ROMANINDA
XEYİR VƏ ŞƏR MÖVZUSU**

Açar sözlər: Roman, məhşər, virus, personaj, Xeyir, Şər

Key words: Novel, apocalypse, virus, character, Good, Evil

Ключевые слова: Роман, апокалипсис, вирус, персонаж, Добро, Зло

"Ən çox satılan qorxu-triller müəllifi" tituluna sahib olan yazıçı Stiven Kinq 1947-ci ildə ABŞ-ın Portlend şəhərində anadan olub. Valideynləri ayrıldıqdan sonra o, anasının yanında böyük qardaşı Deyvidlə böyüyüb. 1970-ci illərdən bəri altmış kitab nəşr etdirən və qırx milyondan çox pərəstişkarı olan Stiven Kinq ilk hekayələrini 1963-cü ildə, hələ 16 yaşında yazsa da, onlardan yalnız özünün "Startling Mystery Stories" kolleksiyasında istifadə edə bildi. 20 yaşında əsərləri nəşr olunan Kinq bir müddət sonra hekayələrinin əsasında romanlar yazmağa başladı. Daha sonra

ssenarist kimi tanınan yazıçı, eyni zamanda, yazdığı bəzi filmlərdə rol aldı və onların rejissorluğunu da etdi.

S.Kinqin yaradıcılığında “Qarşıdurma” romanının xüsusi bir yeri vardır. Əsər xeyirin şərə qarşı mübarizəsini təsvir edən həyəcanverici bir romandır. Romanın süjetinə görə 1991-ci ildə Amerikada qripə bənzər bir epidemiyaya yayılır və sadəcə “immuniteti” olan bir neçə insan həyatda qala bilir. Sağ qalılardan instinkiv olaraq Tanrıya (Xeyirə) xidmət edənlər Kolorado ştatının Bolder şəhərinə, “Qaranlıq adama” (Şər qüvvələrə) sitayiş edənlər isə Nevada ştatında Las-Veqas ərazisinə çəkilirlər.

“Qarşıdurma” romanı yalnız aparılan laboratoriya eksperimenti nəticəsində virusa yoluxmuş bir insanın daşdığı bu infeksiyanı digər insanlara yoluxdurması ilə başlayır. Əslində bu bizə yad xəstəlik deyil, bildiyimiz qrip virusudur. Amma yoluxma soyuq müharibə dövrünə təsadüf etdiyindən virus mutasiyaya uğramış və insanların 99%-ni öldürən «Kapitan Trips» virusu ortaya çıxmışdı. Beləliklə dünyada insanlar yox olma təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. (2)

Roman epidemiyaya haqqında qısa bir hekayənin ardından personajların virusla ilə necə qarşılaşmasından və bundan sonra cərəyan edən hadisələrdən bəhs edir. Əsərdə baş qəhrəman adlandırılacaq obraz yoxdur, çünki təhkiyənin sonunda kimin sağ qalacağı və ya kimin rolunun bitəcəyi anlaşılmır. Bu cür qeyri-müəyyənlik oxucuda böyük maraq yaradır. Virusun yayılması ilə insanlar mistik yuxular görməyə başlayır. Las-Veqasda Rəndal Fləq ətrafında pis insanlar, Bolderdə Əbəqeyl ətrafında isə yaxşı insanlar toplaşmağa başlayır və iki tərəf arasında şiddətli mübarizə başlayır.

S.Kinqin “Qarşıdurma” romanı, şübhəsiz, yazıçının ən yaxşı əsərlərindən biridir. Yazıçı özü bu əsərindən tam razı qalmasa da romana yazdığı ön sözdə onu əksər oxucuların şah əsəri hesab edir. Kinq “Qarşıdurma” romanını iki il ərzində yazıb bitirmişdir. Əsərin iki versiyası mövcuddur: birinci versiyada hadisələr 80-ci illərdə baş verir. Lakin S.Kinqin böyük ümidlərlə yazdığı və geniş oxucu kütləsi qazanacağına inandığı əsl kitab çap olunmur. Bu kitabın nəşri 1990-cı ildə baş tutur və hadisələr 90-cı illərdə cərəyan edir.

Yazıçının fikrinə görə qaranlıq bizi seçmir, qaranlıq bizə pıçıldaıdır. Və ona qulaq verib verməmək sadəcə bizim əlimizdədir. Bir adam bütün insanlığı məhv edə bilərmə? Düşünməsi belə qeyri-adi görünən bu olay əslində mümkün olacaq bir şey idi. Və S.Kinq “Qarşıdurma” əsəri ilə bunun mümkünlüyünü göstərdi. Hərbçilərin yaratdığı bir virus naməlum şəkildə ortaya çıxır. Anıdan yayılan və ciddi fəsadlar törədən bu xəta saniyələr içində nəzarətə götürülür. Amma bəzən bir saniyə belə hər şey üçün çox gec ola bilər.

Çarli həmin saniyələrdə oradan uzaqlaşmış, arvadı və uşağı ilə qaldığı iqamətgahdan qaçmışdı. Bu eqoist bir hərəkət idi. Əgər Çarli o əsnada qaçmasa idi, sadəcə özü həyatını itirərdi. Lakin o ailəsi ilə birlikdə heç nə olmamış kimi yola çıxır və yolda qarşılaşdığı və ya əlaqə qurduğu bütün insanların bu virusa yoluxdurur. Çətinliklə şəhərə çatan Çarlinin arvadı və uşağı çoxdan ölmüşdü, özü isə artıq son nəfəsini verirdi. Yanacaq doldurma məntəqəsində olarkən ordaki insanlara da virusu yoluxdurmuşdu. O, onlara, onlar da onlara yoluxduraraq qısa müddət içində dünyanın 99% -nin həyatını itirməsinə səbəb olmuşdu. (3)

Əslində adi qripin bir növü olan bu virus insanlara yoluxduğu zaman qorxunc bir şəkildə onları öldürür. Lakin bu dəhşət saçan ölümcül virusdan qurtularaq sağ qalan insanlar da olur. Bu insanlar ona görə həyatda qalır ki, onların virusa qarşı anadangəlmə immunitetləri vardır. Sağ qalan bütün insanlar vahid formada birləşməyə cəhd edirlər. Xeyirə xidmət edənlərin lideri 106 yaşında olan Əbəqeyl Ana, pis insanların, yəni şər qüvvələrin lideri isə pislikdən başqa bir şey düşünməyən Qara Adam və ya digər adıyla tanınan Rəndal Fləq olur. Nəticədə ikiye bölünmüş bu qruplaşma arasında müharibə başlayar. Bu mübarizədə xeyirə xidmət edən şəxslərin başçısı Əbəqeyl Ananın tərəfdarları, şər qüvvələrin lideri Rəndal Fləqə qalib gəlir və bu Xeyirin Şər üzərində zəfəri kimi səciyyəlandırılır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu qələbə qurbansız ötüşmür, müharibədə xeyirə xidmət edən xeyli insan öz həyatını itirməli olur.

S.Kinq “Qarşıdurma” romanında insanlar arasında yayılmış bu ölümcül virusu mükəmməl şəkildə təsvir edir. Müəllif ənənəvi baş qəhrəman ideyasından uzaqlaşaraq bir neçə fərqli personajdan istifadə edir və bununla da oxucunun diqqətini bir o qədər fərqli hadisəyə yönəldir.

"Heç kim sənin kim olduğun adam ilə göründüyün adam arasında nə baş verdiyini deyə bilməz. Heç kim cəhənnəmin o mavi və kimsəsiz hissəsinin xəritəsini çəkə bilməz. Dəyişikliyin xəritəsi yoxdur. Sən sadəcə o biri tərəfdən çıx get. Yoxsa edə bilməyəcəksən".

S.Kinq bizə fəlakətin başlanğıcını göstərir, parçalanmış müxtəlif tərkibli personajlar vasitəsilə onun gedişatını müəyyənləşdirir və sonra onları yavaş-yavaş iki fərqli cəmiyyət altında birləşdirir.

Romanda təsvir olunan bu iki fərqli cəmiyyət əsərin fəvqəltəbii aspektinə fokuslanır, bunlardan biri "xeyirə xidmət edən" insanlardan, digəri isə "şərə xidmət edən" insanlardan ibarət olur. Roman bu iki cəmiyyətin müharibəsi ilə bitir və sonu heç bir şəkildə qorxunc olmayan bu səhayət həyəcanverici və möhtəşəm olması ilə yadda qalır. (4)

Ədəbiyyat:

1. Stephen King. The "Stand" First Anchor Books Edition. New York. Anchor Books 2012
2. Stephen King. The "Stand" The Complete and Uncut Edition: Inspiration 2009
3. Respecting The Stand: A Critical Analysis of Stephen King's Apocalyptic Novel Paperback – May 8, 2012
4. Stephen King – Mahşer Altın Kitaplar 1216 sayf. 2012
5. Stiven Kinq. Seçilmiş əsərləri Şərq-Qərb - 2010
6. The Stand by Stephen King Hardcover, Complete & Uncut Edition, 1152 pages Published May 1st 1990 by Doubleday Books

Abdullayeva R.

Good and Evil theme in Stephen King "The Stand" (Summary)

Someone fleeing a biological-testing establishment soon begins to spread a deadly mutated flu germ that will wipe out ninety-nine percent of people in a domino effect. A handful of survivors in fear and bewilderment search for a leader to save them. And two candidates appear. Abaqail, a 108-year-old philanthropic nun who insists on establishing a community center in Colorado, and Randall Flagg, the violent villain who thinks nothing but evil and rejoices in turmoil. A dark story that we thought could only exist in dreams.

Абдуллаева Р.

Тема добра и зла в «Противостояние» Стивена Кинга (Резюме)

Кто-то, сбегающий из учреждения по биологическому тестированию, вскоре начинает распространять смертельно опасный мутировавший микроб гриппа, который уничтожит девяносто девять процентов людей в результате эффекта домино. Горстка выживших в страхе и недоумении ищет лидера, чтобы спасти их. И появляются два кандидата. Абагейл, 108-летняя монахиня-филантроп, которая настаивает на создании общественного центра в Колорадо, и Рэндалл Флэгг, жестокий злодей, который думает только о зле и радуется суматохе. Темная история, которая, как мы думали, могла существовать только во сне.

Рәүсi: f.e.d., prof. H.Əliyeva

OSKAR UAYLDIN NAĞILLARININ ƏDƏBİ-ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Oskar Uayld, nağıl, poetika, ədəbi-estetik, xüsusiyyət.

Key words: Oscar Wilde, fairy tales, poetics, literary-aesthetic, feature.

Ключевые слова: Оскар Уайльд, сказки, поэтика, литературно-эстетический, характерная черта.

Nağıl janrının orijinallığı sərbəst istifadə və yeni ədəbi obrazların yaradılmasındadır. Oskar Uayldın fantastik irsi isə Böyük Britaniyanın inkişaf etmiş ədəbi nağılının xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Onun əsərlərində ədəbi və ənənəvi nağıl obrazları özünəməxsus şəkildə bir-birinə tamamlayır və yenidən şərh olunur. Oskar Uayld adı ilə müxtəlif assosiasiyalar mövcuddur. O, ilk növbədə canlı paradoksların, parlaq epiqramların müəllifi kimi yadda qalır və tanınır. O.Uayld öz görünüşü və davranışı, reallığı rədd etməsi ilə cəmiyyətə cəsarətlə meydan oxuyur. Onun həyatı ziddiyyətləri ilə kifayət qədər mürəkkəb idi. Onun dünyagörüşü yaradıcılığında öz əksini tapıb: “... Mənim əla hədiyyəm var idi. Mən sənəti fəlsəfə, fəlsəfəni isə sənət etdim, nə desəm də, nə etdimsə də, hər şey insanları heyrətə saldı, toxunduğum hər şey - istər dram, istər roman, istər şeir, istərsə də nağılı, hazırcavab və ya fantastik dialoq - hər şeyi o vaxta qədər naməlum gözəllik işıqlandırdı. Mən əsrimin təxəyyülünü oyatdım ki, o, məni rəvayət və əfsanələrlə əhatə etsin” [1, s.42].

Viktoriya dövrünün ziddiyyətli fikirləri atmosferində, Oskar Uayld dövrün ədəbiyyatında xüsusi mövqe tuta bilmişdir. Gözəlliyi əxlaqdan, sənəti gerçəklikdən üstün və zövqü ən dəyərli olan estetiklərin təbliğçisi idi. O, sənətin həyatı təqlid etmədiyini, əksinə həyatın sənəti təqlid etdiyini irəli sürdü. İncəsənət və tənqidəki yeni meyllər köhnə, burjua həyatının əsaslarını dağıtdı və yeni estetik hərəkətin başlamasına təkan oldu. Yeni estetik onun həyat tərzinə çevrildi. Uayldın nağılları oxucularına qeyri-adi dünyaya qapılar açır. Möcüzəvi çevrilmələrin o qədər təbiidir ki, sadəcə fərq edilmir. Qəhrəmanların düşüncələri həmişə fədakar olduğu, hiss və əməl arasında heç bir fikir ayrılığı olmadığı yerlərdə ən azından bu nağılların oxucusu gündəlik həyatın tələblərinə tabe olan varlığın tamamilə fərqli dünyaya necə köçürüldüyünü unudur.

Nağıl forması Uayldın cəmiyyətdə hökm sürən mürəkkəb fəlsəfi məsələləri, gündəlik həyatda diqqət çəkməyən qəddar qarşıdurmaları, xüsusilə vurğulanmış şəkildə ifadə etməsinə imkan verir. Onun nağıllarının üslubunun orijinallığı söz ehtiyatı və üslubunda özünü göstərir. Oskar Uayldın nağıllarının poetik xüsusiyyətləri yazıçının üslubunun fərqli xüsusiyyəti olan paradoksal fikir ifadə forması ilə seçilir. Onun nağılları paradokslarla əhatələnmişdir. Onların bir çoxu yazıçının burjua cəmiyyətinin ümumilikdə qəbul edilmiş bir sıra etik və estetik normalarına şübhə ilə yanaşmasına əsaslanır. Beləliklə, Uayldın nağılları humanist əhval-ruhiyyə ilə doludur, sənətin özünü bütövlüyyəinə dair bəyanatlarına baxmayaraq, insanlara sevgi, mərhəmət və kədərləri, sadə, lakin əsil nəcib və vicdanlı insanların əxlaqını müdafiə edir.

Nağıllar Oskar Uayldın yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Onlardan ən yaxşılardan, eləcə də onun hekayələri, şübhəsiz ki, dekadansiya ədəbiyyatından kənara çıxır və bu, öz növbəsində, yazıçının hadisələrə nə qədər yaxından bələd olduğunu sübut edir. “Xoşbəxt şahzadə və digər nağıllar” (1888) kolleksiyasında birləşdirilmiş nağıllara “Xoşbəxt Şahzadə”, “Bülbül və gül”, “Loğva nəhəng”, “Sadiq dost” və “Qeyri-adi fişəng” kimi nağıllar daxildir. “Gənc padşah”, “Şahzadə qızın ad günü”, “Balıqçı və qəlbi” və “Ulduz uşaq” nağılları isə “Nar evi” (1891) ümumi adı altında birləşir [2, s.194]. Uayldın nağılları sadələvh nağıllar deyil. Ciddi, bəzən də “uşaq” xarakterli əsərlərdir. Oskar Uayld burjua əxlaqının tamahkarlığını və şəxsi mənafeyini pisləyir, onlara insan münasibətlərinin əsl gözəlliyini təşkil edən sadə insanların səmimi hissləri və bağlılıqları ilə qarşı durur. Yazıçı “Gənc padşah” və “Xoşbəxt şahzadə” nağıllarında cəmiyyətin ədalətsiz quruluşundan, işləyənlərin əziyyətə və ehtiyaca dözdüyü, digərlərinin isə öz zəhməti

hesabına xoşbəxt yaşadığından bəhs edir. “Loğva nəhəng” və “Sadiq dost” nağıllarında bu dünyanın eqoizminin və hərisliyinin ətrafdakı bütün canlıları necə məhv etdiyini göstərir. “Qeyri-adi fişəng”də o, təkəbbürlü zadəganların həyatını parlaq şəkildə ələ salır, “Şahzadə qızın ad günü” nağılında isə eyni mövzunu ustalıqla davam etdirir.

Ən yaxşı, təsirli və kədərli nağıllardan biri olan “Sadiq dost”da yazıçı insanlarda acgözlüyü və ikiüzlü əxlaqı satirik şəkildə ifşa edir. Zəngin və qəddar Miller tərəfindən qarət edilən və məhv edilən, sadiq dostu kiçik zəhmətkeş Hansın hekayəsi simvolik ümumiləşdirmə zirvəsinə yüksəlir. Doğrudan da, təvazökar daxmada yaşayan Balaca Hansın kədərli hekayəsini göz yaşları olmadan oxumaq mümkün deyil: “*He lived alone in a small hut, digging in his garden day and night. There was no such beautiful garden in the whole neighborhood. Turkish carnations, levkoy and shepherd's purse, and garden buttermilk were grown here. There were roses - red and yellow, crocuses - lilac and gold, violets - purple and white. Meadow and meadow kernels, marjoram and wild basil, primrose and iris, daffodils and red carnations each blossomed in their own way*” [4, s.39].

(*O bapbalaca bir daxmada yaşayırdı və hər gün öz bağında işləyirdi. Əyalətdə onun bağı kimi gözəl bağ yox idi. Burada türk qərənfillərindən tutmuş qaymaqçiçəyinə qədər, həmçinin quşəppəyi, fransız şabbusu, ağ və qırmızı qızılgüllər, bənövşəyi zəfəranlar, qızılı və qırmızı bənövşələr də vardı. Hələ ətirli mərzə, reyhan, sırğagülü, çöltərəsi, süsən çiçəyi, nərgizgülü və qərənfilləri demirəm, bunlar növbə ilə açır, hər tərəfi bəzəyirdi).*

Bu gözəl, lakin kədərli nağıl uşaqlarda mənəvi dəyərlərin formalaşmasına kömək etmək üçün idealdir. Onun tərbiyəvi əhəmiyyəti açıq şəkildə təqdim olunur. Varlı Miller Balaca Hansa o qədər bağlı idi ki, o, hər dəfə bağının yanından keçəndə hasarın üstündən atlayır və bir buket çiçək, bir qucaq ətirli gül götürür, ya da meyvə vaxtı bağçadan gavalı və albalı ilə ciblərini doldurardı. Oskar Uayld nağılda müsbət və mənfə qəhrəmanı aydın təsvir edib.

Uayldın nağıllarına özünəməxsus orijinallıq verən əsas və yazıçı üslubunun səciyyəvi cəhəti olan paradoksal düşüncə ifadə formasının onlarda oynadığı roldur. Uayldın nağılları (bütün nəsrleri kimi) paradokslarla həddindən artıq təsvir edilmişdir. Tənqidi ədəbiyyatda onun paradokslarını sadəcə söz oyunu kimi qəbul etmək ənənəsi formalaşmışdır. Buna baxmayaraq, onların çoxu yazıçının burjua cəmiyyətinin hamılıqla qəbul edilmiş ədəbi-estetik normalarının bütöv skeptik münasibətinə əsaslanır. Uayldın ikiüzlü əxlaqa qarşı olan paradokslarının vəzifəsi əşyaları öz adları ilə çağırmaq və bununla da bu ikiüzlülüğü üzə çıxarmaq idi. Bunun bariz nümunəsi “Qeyri-adi fişəng” nağılıdır. Ətrafında olanlara qarşı hədsiz təkəbbür və nifrət, onun narsisizmi, Uayldın aristokratiya haqqında təsvirlərində daim vurğuladığı, heç bir real dəyərin tam olmaması ilə parlaq şəkildə ziddiyyət təşkil edir: “*I am a very wonderful Rocket and come from very wonderful parents .... I hate rudeness and bad manners, for I am extraordinarily sensitive. I am sure that there is no other person as sensitive as me in the whole world*” [5, s.52].

(*Mən çox gözəl bir Raketəm və çox gözəl valideynlərdən dünyaya gəlmişəm .... Kobudluğa və pis davranışa nifrət edirəm, çünki son dərəcə həssasam. Əminəm ki, bütün dünyada mənim qədər həssas bir insan yoxdur).*

Bu nağılın əsl komiksi məhz son epizodda öz apogeyinə çatan hadisənin mahiyyəti ilə görünüşü arasındakı bu uyğunsuzluqdan irəli gəlir. Həmçinin, Uayldın nağıllarının özünəməxsus üslubunda ziddiyyətin təzadlı qoyulması texnikası mühüm yer tutur. Bəzən bu texnika sırf təsviri vəzifəni yerinə yetirir. Uayldın nağıllarının stilistikasının orijinallığı onların lüğət və üslubunda özünü göstərir. Dilin əla bilicisi, o, təkəbbürünə lazım olan sözü seçməkdə deyil, həm də ifadənin intonasiya quruluşunda dəqiq idi. İfadənin qurulması son dərəcə sadədir və ingilis nəsrinin klassik nümunələrindən biridir. Eyni zamanda, dekadent üslubun təsiri yazıçının hekayənin lakonizmindən daim çəkindirir.

İkinci nağıl toplusunda (“Nar evi”) dekorativlik istəyi xüsusilə nəzərə çarpır. Belə ən kiçik xırda şeylər onu heyrləndirməyə bilməz. Müstəsna hallarda Uayld insan geyimləri haqqında yazardı. O, hələ İnfantanın xarici görünüşünə işarə vurmamış, amma elə ilk sətirlərdən onun geyimini çox təfərrüatlı şəkildə, sanki dəb jurnalındakı kimi təsvir etmişdi: “*She was wearing a gray satin dress with heavy silver embroidery on the skirt, and her tight bodice was all embroidered*

with small pearls. From her dress, as she walked, tiny shoes with lush pink bows peeped out. Her large gas fan was also pink with pearls” [5, s.80].

(O, ətəyində ağır gümüş tikmə olan boz atlas paltar geyinmişdi, dar hissəsi isə kiçik mirvarilərlə işlənmişdi. Gedərkən paltarından çəhrayı rəngli yaylı kiçik ayaqqabılar görünürdü. Onun böyük “qaz fanatı”nında mirvariləri çəhrayı idi).

Uayldın nağıllarında personajlar - heyvanlar, eləcə də çiçəklər və əşyalar adətən köməkçi epizodlarda çıxış edir: onlar sosial münasibətlərin proyeksiyasını təmsil edir. Məsələn üçün “Şahzadə qızın ad günü” nağılından nümunəyə nəzər yetirək: *“The flowers were extremely indignant at his unceremonious intrusion into their beautiful abode, and when they saw him rushing through the alleys and awkwardly waving his hands over his head, they could no longer restrain their indignation.*

- It is unacceptable for such a freak to play next to us! - exclaimed the Tulips.

- Give him poppy juice - let him sleep for a thousand years, - said the big scarlet Lilies, and so they burned with anger.

- That's a monster! - shrieked Cactus. - crooked undersized! The head is like a pumpkin - with such and such legs!

Even the red Geraniums, who usually did not put on airs and, as you know, themselves had many poor relatives, and those, seeing the Dwarf, frowned in disgust” [5, s.82].

(Çiçəklər onun gözəl məskəninə qeyri-təntənəli müdaxiləsinə son dərəcə qəzəbləndilər və onun xiyabanlardan keçərək əllərini yöndəmsiz şəkildə başının üstündə yellədiyini gördükdə, artıq qəzəblərini saxlaya bilmədilər.

- Bizim yanımızda belə bir qəribənin oynaması yolverilməzdir! - Lalələr qışqırdı.

- Ona xaşxaş şirəsi ver - icazə ver min il yatsın, - dedi böyük qırmızı Zənbaqlar və onlar qəzəbdən yandılar.

- Bu canavardır! - kaktus qışqırdı. - əyri kiçik ölçülü! Baş balqabaq kimidir - filan ayaqları ilə!

Hətta adətən havaya qalxmayan və bildiyiniz kimi, çoxlu kasıb qohumları olan qırmızı atışahlar da, Cırtanı görənlər nifrətlə qaşlarını çatırdılar).

Uayld öz nağıllarında tamamilə süni də olsa, gözəl, mənzərəli dünya yaradır. Yazıçı təbiətdən yazsa da, buna baxmayaraq, cansız təbiət aləmin müqayisələrindən istifadə edir: *“How nice, sitting in the forest, to admire the sun in a golden chariot and the moon in a chariot of pearls”* [5, s.29].

(Meşədə oturub arabadan qızıl günəşə və mirvari aya heyran olmaq necə də gözəldir).

Oskar Uayldın nağıllarında rəng simvolizminin rolu çox böyükdür, çünki müəllif onun köməyi ilə baş verənlərə münasibətini daha aydın və qabarıq şəkildə ifadə edir. Uayldın nağıllarının parlaq, zəngin rəng palitrası sayəsində oxucuda onun oxuduqları haqqında parlaq təsəvvür yaranır. İstənilən rəng söz kimi oxuna bilər və ya siqnal, işarə, hətta simvol kimi şərh edilə bilər. Rəngin “oxunması” subyektiv, fərdi ola bilər və ya ümumi sosial qruplar, mədəni və tarixi bölgələr üçün də kollektiv ola bilər [3, s.86].

Oskar Uayldın nağıllarında daxilə qavranılan gözəllik üstünlük təşkil edir. Müəllif gözəlliyi estetikləşdirir. O, gözəlliyin istedadlı mütəfəkkiri olmaqla onu rəssam kimi ifadə edir, estetik zövqünün, bədii təxəyyülünün gücü ilə onu dəyişdirərək zənginləşdirir. Uayld gözəllik vasitəsilə varlığın, kainatın, eləcə də insan təbiətinin mahiyyətinin sirlərini dərk etmək istəyini vurğulayır. Gözəllik insanın nitqində, düşüncəsində özünü göstərir. Gözəl insanın həyatına, varlığına nüfuz edir, mənəvi, əxlaqi əsaslarda kök salır.

Ədəbiyyat:

1. Zülfüqarova F. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində ingilis ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 154 səh.
2. Гражданская З. Оскар Уайльд. История зарубежной литературы XX века, 1871-1917. М. Просвещение, 2009, 416 стр.
3. Колесников Б., Поддубный О. Оскар Уайльд. Избранное. М. Просвещение, 2000, 423 стр.

4. Complete Fairy Tales of Oscar Wilde. Mass Market Paperback, Illustrated, 2008. 240 p.
5. The fairy tales of Oscar Wilde: An Illuminated Edition. Hardcover - Illustrated, 2020, 156 p.

Hasanova N.

Literary and aesthetic features of Oscar Wilde's tales (Summary)

This article examines the literary and aesthetic features of Oscar Wilde's tales. Through fairy tales, Wilde grotesquely tried to describe complex philosophical issues, harsh conflicts that prevailed in society and did not attract attention in everyday life. His tales give the effect of isolation, revealing the essence of moral concepts and conflicts, allowing an open-minded, new look at old problems in the eyes of a slightly naive narrator.

Гасанова Н.

Литературно-эстетические особенности сказок Оскара Уайльда (Резюме)

В статье исследуются литературные и эстетические особенности сказок Оскара Уайльда. В сказках Уайльд гротескно пытался описать сложные философские вопросы, острые конфликты, которые царили в обществе и не привлекали внимания в повседневной жизни. Его рассказы создают эффект изоляции, раскрывая сущность моральных концепций и конфликтов, позволяя по-новому взглянуть на старые проблемы глазами немного наивного рассказчика.

Rəyçi: f.f.d. N.Süleymanova

BİNYƏTZADƏ TÜRKANƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
binyatzadeturkane@gmail.com

ENTONİ BÖRCESİN YARADICILIĞINDA DİSTOPİK KONSEPSİYA

Açar sözlər: utopiya, distopiya, totalitarian sistem, ultra zorakılıq

Key words: utopia, dystopia, totalitarian system, ultra violence

Ключевые слова: утопия, антиутопия, тоталитарная система, ультра Насилие

Distopiya bir qədər paradoksal və emosional cəhətdən mürəkkəb bir janrdır. “Distopiya”-termini ədəbiyyatda, 16-cı əsrin əvvəllərində ingilis Tomas Mor tərəfindən ideal bir adada qüsursuz bir dövlət haqqında yazılan “utopiya” anlayışı ilə birlikdə ortaya çıxdı. Distopiya ideal dünyanı təsvir edən utopiyanın əksidir. Utopiya yunancadan “real həyatda mövcud olmayan yer” mənasını verən “ou/eu” ilə “topos”- yer sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Utopiyalar totalitar, nəzarətəddici dövlət qurumları tərəfindən idarə edilən insanların, özlərini daha rahat hiss etmələri üçün öz beyinlərində qurduqları xəyali yer kimi təsvir edilir.

Utopiya ideal bir dünyanın təsvir edilməsidir. Utopiyalara ilk nümunə Platonun “Dövlət” əsərini misal göstərmək olar. Platonun əsərində bildirilir ki, insan mənalı həyat sürmək üçün bu məqsədə xidmət edən dövlət qurumunda yaşamalıdır.

“Distopiya” yunan dilində dystopia sözündən götürülmüş, mənası “dis/dys”-pis, anormal, “topos”-yer deməkdir. İlk dəfə John Stuart Mill tərəfindən 1867-ci ildə işlədilən distopiya “istənilməyən yer” mənasında işlədilmişdir. Ümumilikdə, distopiya, səthində hər şeyin olduqca ahəngdar göründüyü bir cəmiyyəti təsvir edir. Distopiya aləmində baş qəhrəman özünü rejimə qarşı qoyur. Distopiya hadisələri ya yaxın gələcəkdə, ya da alternativ bir dünyada baş verir. Distopiya bəşəriyyətin gələcək qorxuları, istibdad və ya dağıdıcı fikirlərini əks etdirir. XX əsr dünyada baş

verən hadisələr, sosial-iqtisadi dəyişikliklər distopiya janrının daha da aktuallaşdırmış və bir çox yazıçılar bu janra müraciət etməsinə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə bir çox dünya yazıçıları tərəfindən bu janrda əsərlər yazılır. Oldes Hakslinin “Cəsur yeni dünya”(1932), Corc Oruellinin “1984” (1949), “Heyvanistan”, Rey Bredberin “Farenbeyt 451”. Bu romanlar distopiya janrının ilk romanlarından hesab olunur. “Biz” romanı Zamyatinin ən məşhur romanıdır və çoxlu distopik mənbələrə malik olan bu roman ən mühüm distopiya əsərlərindən biridir. Roman azadlığı məhdudlaşdıran totalitar sistemdən bəhs edir. Romanda insanların adları yoxdur, insanlar nömrələndirilir. İnsanlar davamlı olaraq izlənilir, şübhəli evlərdə oturub dincəliirlər. İnsanları varlığından imtina etdirməklə məni anlayışını məhv edirlər və biz ortaya çıxır. Distopiya janrında yazılmış əsərlər sırasına Entoni Börçesin “Mexaniki Portağal” əsəri də aiddir.

1977-ci ildə Birləşmiş Krallıqda dünyaya göz açan yazar Entoni Börçes, uşaqlığını Böyük Böhran (1929-1939) dövründə keçirir. 1 yaşında olarkən Entoni öz anasını, 1918-ci ildə baş qaldıran İspan qripi zamanı itirir. Sonrakı illərdə həm atasını, həm də ögey anasını itirən Entonini xalası böyüdür.

Börçes özünün əsasən tənha uşaqlığı haqqında deyirdi: "Mən ya diqqətimi yayındırırdım, ya da onlara məhəl qoymurdum. Məni xor görürdülər... Dəstələrdə oğlanlar mənim kimi yaxşı geyinənlərin üstünə atılırdı."

Uşaq vaxtı Entoni təsadüfən radioda Klod Debüssinin prelüdünü eşidir və dinlədiyi fleyta solosu ona dərinlən təsir edir. Bəstəkar olmaq istədiyini öz ailəsinə bildirən Entoni, onlardan bunun üçün kifayət qədər pul olmadığını eşidir və 14 yaşından özü piano öyrənməyə başlayır. Həyatının son illərinə qədər Entoni Börçes 250-dən çox musiqi bəstələyir və dünyaca məşhur yazar olmasına baxmayaraq, özünü daha çox bəstəkar hesab etməyi üstün tuturdu.

1959-cu ildə Entonidə əməliyyat edilməsi mümkün olmayan beyin şişi tapılır. İlk həyat yoldaşı Linni təmin etməkdə qərarlı olan Börçes 12 ayda beş roman yazır və diaqnozun yanlış olduğu sübuta yetirilir. Halbuki o, indi tanınmış yazıçı idi. O, 50-dən çox roman və kitab yazıb. Entoni bu diaqnozdan 34 il sonra vəfat edir.

1962-ci ildə nəşr olunan “Mexaniki Portağal” əsəri Entoni Börçesin ən məşhur əsəridir. “Mexaniki Portağal” əsəri Börçesin distopik baxışını və onun köklərini araşdırır. [5, səh 92] Distopik janrda olan əsər İngiltərənin qədim sahil qəsəbəsi olan Hovda qələmə alınmış. Börçes romanın ilham mənbəyinin, həyat yoldaşının İkinci Dünya Müharibəsi zamanı İngiltərədəki sərxoş amerikan əsgərləri tərəfindən döyülməsindən sonra gəldiyini demişdi. Hamilə olan həyat yoldaşı bu hadisədən sonra hələ doğulmamış uşağını itirmişdi. Romanın mərkəzində dayanan əsas mövzu davranış nəzəriyyəsidir.

Börçes “Mexaniki Portağal”da gələcək həyatı təsvir edir, lakin distopik elementləri bugünkü dünyada tapmaq mümkündür. Əsərdəki cəmiyyət bugünkü dünyanın əks-səadələrinə malikdir, zorakılıq ehtiva edir və bu, oxucuya distopik meylləri müəyyən etməyə kömək edir. [5, səh 94]

Kitabın adı və ifadənin mənşəyi ilə bağlı bir neçə fikir səsləndirilmişdir. 1945-ci ildə Börçes İngiltərədəki pubların birində “mexaniki portağal kimi qeyri-adi” ifadəsini eşitmişdi və sonralar dəfələrlə bu ifadəni müxtəlif yerlərdə görmüşdü.

Müəllifin ikinci açıqlaması isə Malay dilində olan bir musiqidə işlənən “orang” sözündən gəlir. Malay dilində “orang” insan deməkdir.

O, cəmiyyətin sağalmaz zorakılığa məruz qalan yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarı psixoloji cəhətdən “reabilitasiya etmək” üçün uğursuz cəhdini araşdırır. Onun müasir cəmiyyətə baxışı pessimist olsa da, bədii ədəbiyyatı ümumilikdə komikdir.

Roman qarışıq rəylər aldı. Bəziləri romanın zorakılığından və dilindən şikayətlənsə də, digərləri romanın mühüm suallar doğurduğunu, məsələn; insanın yaxşı olmağa məcbur olmaqdan, pis olmağa qərar verməsinin daha yaxşı olub- olmaması kimi mühüm suallar doğurduğunu qeyd edib.

1971-ci ildə əsərin motivləri əsasında Stenli Kubrik tərəfindən eyniadlı Mexaniki Portağal (A Clockwork Orange) filmi çəkilir və bu filmdən sonra həm Entoni Börçes, həm də müəllifin bu əsəri dünya şöhrəti qazanır. Film bəyənilsə də, zorakılıq və cinsi məzmunlu səhnələri mübahisə doğururdu.

Börcesin öz romanı haqqındakı fikirləri:”Bütün heyvanların ən ağıllısı, yaxşılığın nə demək olduğunu bilən insanlara sisteməlik təzyiqliq tətbiql edərək onları mexaniki işləyən bir mühərriklə çevirənlərə qılinc kimi iti qələminlə hücumla keçməkdən başqa heçnə etməm”

Psixatriya yaxın gələcək distopik İngiltərədə yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri, gənclər dəstələri və digər sosial, siyasi və iqtisadi mövzuları şərh etmək üçün narahatedici, zorakı təsvirlərdən istifadə edir.

Aleks və onun yeniyetmələrdən ibarət dəstəsi romanın birinci hissəsində əsas distopiya elementi olan ultra zorakılığın mənbəyidir. Romanda yalnız ultra zorakılığın gündəlik həyata daxil edilməsi deyil, eyni zamanda Aleksin öz hərəkətlərini qanunlaşdırması və onlardan həzz alması daha qorxulu bir mənzərə yaradır.

Aleks əsas personajdır,yeniyetmədir,yeniyetmə təcavüzü və üsyanın təcəssümüdür.Baş qəhrəman Aleks antisosial cinayətkardır və maraqları arasında kalssik musiqi(xüsusilə Bethoven), təcavüz ,oğurluql və “ultra zorakılıql” daxildir. Aleksin indiki həyatı haqqında çoxlu tətərrüatlar olsa da, keçmişi haqqında məlumat yoxdur. [7, səh 20]Aleks onun kimiləri ilə birlikdə gecələr küçələrdə dolaşan, başqa dəstələrlə döyüşən, müdafiəsiz keçənlərə hücum edən, insanları şikəst edən, mağazaları qarət edən gənclər dəstəsinin başçısıdır. O, Pit ,Corc və Dim adlı kiçik quldur dəstəsinə rəhbərlik edir.Aleks döyülmə və zorlamalardan böyük həzz alır. Narkotiklərlə və Bethovenin musiqisini dinləməklə aqressiyasını stimullaşdırır.Aleks qadın,uşaq fərql etmədən müxtəlif vəhşiliklər,cinayətlər törədir.Həbsxanaya düşdükdən sonra Aleks həyatı başqa prizmadan görür.Qismən dinə yönəlir.Aleks və dostları Nadsat adlı jarqonda danışırlar.

Corc və Dim dəstənin ən yaşlı üzvləri idi və onlar bir-birinə çox yaxındırlar. Corc Aleksin lider statusunu sarsıtmağa cəhd edirdi. Corc həm də açıql sözlü,iddialı və bir qədər acgöz idi. Dim təkminli bir vəhşi idi. Dim hətta belində silah kimi daşdığı uzun zəncirdən də istifadə edirdi. Romanda Corc Aleks həbsdə olarkən uğursuz bir quldurluql zamanı öldürüldü. Pit dəstənin ən gənc üzvi idi. O,romanda çox danışmırdı və danışdığı yeganə vaxt ya həmkarları ilə razılaşdığı bildirir,ya da qısa mübahisə edirdi. Digər dəstə üzvlərinin heç birinin tərəfini tutmurdu və onlar öz aralarında döyüşəndə ondan kənar qalırdı. Pit romanın sonunda Corcina adlı qadınla evləndi və daha sonra Alekslə görüşdüğü zaman ona ailə həyatı qurmağı düşünməli və normal bir vətəndaş kimi cəmiyyətin qalan hissəsi ilə qarışmalı olduğunu söyləyirdi.

Roman üç hissədən ibarətdir: Birinci hissədə müəllif bizi Aleksin dəhşətli dünyası ilə tanış edir. İkinci hissədə Aleks həbsxanaya düşür.Börces həbsxana ilə bir insanı islah etməyin mümkünsüzlüyünü göstərir. Aleks orda iki il keçirdi və birdən azad olmaql fürsəti yarandı: özü üzərində təcübə aparmaqla razı olan hər kəsə amnistiya vəd olunurdu. Onunla nə edəcəklərini düşünməyən Aleks razılaşır. Eksperiment isə belədir: Aleksin beyni yuyulur, onu nəinki zorakılıqdan, hətta cinsi əlaqədən də aciz edir. Hətta Bethovenin musiqisi də onu incidir. Aleks həbsdən çıxdıqdan sonra çəkdiyi sınaqlar romanın üçüncü hissəsini təşkil edir. Aleks həbsdən çıxdıqdan sonra artıql hər şeyin dəyişdiyini görür. Valideynlərinin kirayəçisi Co onu evdə əvəz edir və Aleksin valideynləri ona öz oğulları kimi rəftar edir. Co Aleksin yataql otağında yaşayır və Aleksin bütün əşyaları yaşlı qadının pişikləri üçün satılmışdı. Çünki sahibi öldükdən sonra onlara baxacaql bir adam yox idi. Aleks Mozart dinləmək istəyir,ancaql ona qulaql asarkən mədəsi bulanır. Aleks yolda bütün qurbanları ilə qarşılaşır.Börces onların qəddarlığını vurğulayır. Aleks intihara çatdırmaql üçün uğursuz cəhdəndən sonra o, beyin silkələnməsi keçirir və müalicədən sonra ona aşılanan bütün reflekslər yox olur. Aleks sağlam şəkildə yenidən bayıra çıxır.

Aleks ətrafına zərər vuran və etdiyi hərəkətin nəticələrini düşünməyən bir qəhrəmandır.Aleks və dostlarını nə qurbanlarının yaşsı, nə də cinsi dayandırmır. Onlara “əxlaql”, “etika” və “qanun” kimi qəribə sözlər heç maraqlı deyil.Aleks öz dostlarından fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri onun musiqi tələbatıdır. Aleks Bethovenin 9- cu simfoniyasını dinləməkdən həzz alır. Maraqlısı budur ki: Aleks çarpayaya uzanır, klassik musiqini açır və gözlərini yumanda ən çox həzz aldığı şey kimi birinin üzünü ülgüclə kəsməyi, qızlara təcavüz etməyi, zorakılıqlı xəyal edir. Aleksin xəyallarında belə şiddətli olması onun xəstəliyinin ciddiliyini ortaya qoyur.

Kitabda mühüm cəhətlərdən biri ikilikdir. Kitab yaxşıya qarşı şərl, insana qarşı hökumət kimi ikiliklərlə doludur. Kitabda məcburi yaxşılıql və seçilmiş pislik arasında döyüş var. Zorla

yaxşılıq hökumət tərəfindən, seçilmiş pislik isə insan tərəfindən dəstəklənir . Börçes nəzarət edən totalitar hökumətləri satirik şəkildə tənqid edir.

Diqqət çəkən məqam isə Aleksin münasibətlərinin, o cümlədən valideynləri ilə münasibətlərinin həmişə səthi olması və qurduğu münasibətlərdən daha çox şəxsi maraqları üçün istifadə etməsidir. Yenə Aleksin ailəsi də daxil olmaqla heç kimə güvənmədiyi, ailəsinin ondan qorxduğu görünür. Bu, ailə dəstəyinin olmamasının göstəricisidir.

C.Oruellin romanlarında olduğu kimi, Börçesin əsərlərindəki hadisələr İngiltərədə- yaxın gələcəkdə baş verir. Əgər Oruell insanın taleyi və onun azadlığı üçün məsuliyyəti yalnız sistemə, dövlət totalitarizminə qarşı yönəlibsə, Börçes məsuliyyəti eyni dərəcədə həm fərdə, həm də sistemə həvalə edir.

Fərd olaraq nə qədər azad olduğumuz və davranışlarımızın nə dərəcədə sosial, hüquqi və siyasi cəhətdən idarə olunduğumuz sualı əsərdə əsas sualdır. Əsərin mərkəzində duran digər sual isə vicdan məsələsidir. F.Alexandır Aleksə həyat yoldaşının başına gələnləri danışanda (hələ də Aleksin məsuliyyət daşıyan gənclərdən biri olduğunu bilmirdi), Aleks xəstələnmək istədiyini hiss edir,lakin bu, təbii vicdan əzabı və etdiyinə görə peşmançılıq hissi ilə eyni deyil. Əvəzində bu, şiddəti ürəkbulanma ilə əlaqələndirməyə şərt qoyan Ludoviko texnikasının müalicəsinin nəticəsidir.

“Mexaniki Portağal” əsərində ən aktual əxlaqi sual budur: məsuliyyətli cəmiyyət güclü vicdan hissi və şəxsi məsuliyyəti insanlara necə aşılaya bilər? Əgər yeganə yol, qarşısını almaq istədiyi cinayətlər qədər barbar olan Ludoviko müalicəsidersə,hökumət və cəmiyyət müalicə etmək istədikləri cinayətkarlardan bəlkə də yaxşı deyil.

“Mexaniki Portağal” əsəri distopiya olsa da, kitabda dünyada yaradılan sürreal hadisələr yoxdur. Müəllif sürreal dünya yaratmaq əvəzinə mübaligədən istifadə edib. Bu, kitabı digər distopiya nümunələrindən fərqləndirir. Kin və nifrətlə dolu özünəməxsus atmosferi var. Bu xüsusiyyətləri ilə “ Mexaniki Portağal” distopiya dünyasının ən əhəmiyyətli əsərlərindən biridir.

Ədəbiyyat:

1. Zengin Mevlude.“ Anthony Burgess’ Dystopian Vision in A Clockwork Orange”. İngiliz dili və Edebiyyatı Bölümü, 2015.
2. Mikulakova Radka,“ The Picture of an Anti-hero in A Clockwork Orange” Masaryk Unirversity,Brno 2009.
3. <https://az.cultureoeuvre.com>
4. [https:// www.labyrinth.ru](https://www.labyrinth.ru)
5. <http://dic.academic.ru>
6. <https://amp.onedio.com>
7. <https://www.britannica.com>
8. <https://solfront.org>
9. <https://az.hrvwiki.net>
10. <https://thetrip.ru>
11. <https://eksmo.ru>
12. <https://interestingliterature.com>

Binyatzada T.

Dystopian concept in the work of Anthony Burgess (Summary)

The article comments on the work of prominent English writer Anthony Burgess. His dystopian genre “A Clockwork Orange” is the subject of research. The main features of the dystopia genre are studied. The changes in the world in the twentieth century, the actualization of the genre of dystopia, led the writer to address this genre. His work is an important example of the roots of the dystopian genre.

Концепция антиутопии в творчестве Энтони Берджесс (Резюме)

В статье комментируется творчество выдающегося английского писателя Энтони Берджесса. Его антиутопия “Нутряная механика” является предметом исследования. Исследуются основные черты жанра антиутопии. Изменения в мире в XX веке, актуализация жанра антиутопии привели писателя к обращению к этому жанру. Его работа является важным примером истоков жанра антиутопии.

Rəyçi: f.f.d. dos. P.Əliyeva

DADAŞOVA FATİMƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
fatima.dadashova2909@gmail.com

AFRO-AMERİKAN ƏDƏBİYYATININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Açar sözlər: irqçilik, qaradərili, zənci, köləlik, Amerika, azadlıq, Phillis Uesli, Yupiter Hammon, Du Bois, Buker Vaşinqton, Toni Morison, Alis Volker, Afro-Amerikalı yazıçılar.

Key words: racism, black, slavery, America, freedom, Phyllis Wesley, Jupiter Hammon, Du Bois, Booker Washington, Tony Morrison, Alice Wolker, Afro-American writers.

Ключевые слова: расизм, черный, рабство, Америка, свобода, Филлис Уэсли, Юпитер Хэммон, Дюбуа, Букер Вашингтон, Тони Моррисон, Элис Волкер, афроамериканские писатели.

Afro-amerikan ədəbiyyatı Amerika ədəbiyyatında mühüm yer tutur. Bu ədəbiyyatın məşhur nümayəndələri təkcə Amerikada yox həmçinin bütün dünyada məşhurlaşib geniş oxucu kütlələrinin rəğbətini qazanmağı bacarmışdılar. Afrika Amerika ədəbiyyatının yaranması və inkişafı birbaşa Amerika qitəsinə zəncilərin gəlişi ilə əlaqədardır. “1619-cu ildə afrikalılar ilk dəfə Virciniya ştatının Ceymstaun şəhərinə gəldilər”[3].

Amerikada 18-ci əsrin sonlarında Afro-amerikan ədəbiyyatı yaranmağa başladı. “Qullar haqqında olan povestlərin yazılmasından əvvəl Afro-amerikan ədəbiyyatında avtobioqrafik mənəvi povestlər üstünlük təşkil edirdi”[2]. 19-cu əsrdə qullar haqqında olan hekayələr, ümumiyyətlə köləlikdən qaçmış insanların azadlıq uğrunda çıxdıqları yolda apardığı mübarizələrdən bəhs edən hekayələrdir. 1920-ci illərdə ədəbiyyatda və sənətdə böyük bir çiçəkləmə dövrü baş verdi. Əsrlər boyu afrikalı amerikalıların Amerika cəmiyyətindəki yeri dəyişdikcə, Afro-amerikan ədəbiyyatına maraq artmağa başladı. Amerika Vətəndaş müharibəsindən əvvəl ədəbiyyat əsasən köləlikdən xilas olmuş insanların xatirələrindən ibarət kiçik hekayələri əks etdirirdi. Azad edilmiş kölələrin ədəbiyyatı ilə Şimalda yaşayan azad qaradərilərin ədəbiyyatı arasında fərq var idi. Şimaldakı azad qaradərililər mənəvi hekayələrdən istifadə edərək köləlik və irqi haqsızlıqlara qarşı açıq şəkildə mübarizə aparırdılar.

Qədim tarixə, irsə, mədəniyyətə və folklorla malik olan afrikalıların əksəriyyəti öz bədii nağıl nümunələri vasitəsilə ədəbiyyatı zənginləşdirmişdilər. Bu isə gələcəkdə ABŞ ədəbi-bədii fikrində fərqli və yeni bir ədəbiyyatın yaranmasına zəmin yaradırdı. Afro-amerikan şifahi mədəniyyətində nağıllarla yanaşı şeirlər də üstünlük təşkil edir. Bu şifahi şeir, cədvəl və alliterasiyadan istifadə edən afro-amerikan xristian xütbələrinin ənənəsinə uyğun olaraq yazılmışdır. Afro-amerikan ədəbiyyatı nəsr və nəzm formalarının hamısını özündə cəmləşdirən geniş bir ədəbiyyatı əhatə edir. Bu ədəbiyyatın yaranması və inkişafı ziddiyyətli inkişaf yolu keçmişdir. İlk dövrlərdə qələmə alınan bir çox əsrlər çap problemi ilə qarşılaşdığına görə, zənci ədəbiyyatı uzun müddət şifahi olaraq qalmışdır. Həmin dövrdə kölə yazıçılar qrupu yaradılır və bütün bədii

nümunələri gizlin şəkildə birbirinə ötürən qaradərili bu əsərləri dillər əzbərinə çevirərək öz aralarında “azadlıq harayı” qaldırırlar.

Afro-amerikan

ədəbiyyatı dedikdə ABŞ-da yaşayan Afrika kökənli qaradərili yazıçılar birliyinin bədii yaradıcılığı və fəallığı nəzərdə tutulur. Yeni tarixi şəraitdə ilk toxumları hələ XVIII əsrdə formalaşan zənci ədəbiyyatı ötən əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq sürətli şəkildə inkişaf etmişdir. Afro-amerikan ədəbiyyatının ilk təmsilçiləri Frederik Duqras, Uilyam Vels Braun, Frank Veb, Hanna Krafts, Harriet Uilson, Fransis Harper və bu kimi başqa yazıçılar irqi bərabərsizlik ucbatından qarşılıqları qoyulan çoxsaylı maneələrə və çətinliklərə baxmayaraq, tarixi avtobioqrafik yazıları ilə yeni ədəbiyyat janrının formalaşmasına zəmin yaratmışlar. Afro-amerikan yazarların yaradıcılığında dini səciyyə üstün idi, bu isə dini inancların zəncilərin həyatında böyük rol oynadığını göstərir. Din mövzusunda sonra Afro-amerikan ədəbiyyatına gətirilən yeni mövzu irqi bərabərsizlik olmuşdur. Bu mövzu Afrikadan kölə qismində gələn zəncilər üçün acınacaqlı olsa da, onlar tərəfindən yaradılan ədəbiyyatda ilk vaxtlar bu mövzu haqqında yazmağa cəsarət etmədilər. Yüz ildən artıq bir zaman dilimində Afro-amerikan ədəbiyyatında sərbəst şəkildə irqi-bərabərsizlik mövzusunda toxunulmadı. Bu baxımdan afro-amerikan təhkiyəsinə semantik baxımdan üç qrupa ayırmaq olar: dini səciyyə daşıyanlar, qaradərili abolisyonist üsyana həvəsləndirmək məqsədilə yazılanlar və tərəqqiyə dair yazılanlar. Böyük üstünlüyü isə avtobioqrafik səciyyəli əsərlər təşkil edirdi.

Şair Phillis Wheatley Amerikanın müstəqilliyi əldə etməsindən 3 il əvvəl, 1773-cü ildə şeir kitabını nəşr etdirmişdir. Bu kitabda dini, əxlaqi və müxtəlif mövzuda şeirlər əks olunmuşdur. “Wheatley ilk kitab nəşr etdirən afro-amerikalıdır. O bir şair kimi şöhrət qazanmış ilk qaradərili yazıçılardan biridir”[4]. Onun yaradıcılığı zəncilərə insan hüququ verilməsi şüarından çıxış edən Amerika inqilabının, dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Digər bir afro-amerikalı müəllif Nyu-Yorkun Kvins şəhərində yaşamış Yupiter Hammondur. O, 1761-ci ilin əvvəllərində “Axşam düşüncəsi: islahedici göz yaşları içində İsanın insanları xilas etməsi” (“An evening thought: Salvation by Christ with petitional cries”) adlı şeirini nəşr etdirmişdir. “Bir gün cənnətə çatsaq, qaradərili olduğumuza və ya kölə olduğumuza görə bizi qınayacaq heç kim tapmayacağıq”[5]. Hammon bu sözləri ölümündən əvvəl yazmışdır. 19 əsrdə bu fikirlər bir neçə abolisyonist qrup tərəfindən yenidən çap olundu. Onun şeirləri oxuculara dərin təsir göstərmiş və XVIII əsrin ən populyar nəzm ustası kimi şöhrət qazanmışdır.

19-cu əsrin ortalarında Afro-amerikan ədəbiyyatı, əsasən, köləlikdən xilas olan qaradərili cənubdakı həyatları və azadlığa qaçdıqdan sonra yazdıqları əsərlərdən ibarətdir. Bu dövrdə yazılan əsərlərdə köləliyin qəddarlığı və zülmü ön plana çəkilmişdir. Kölələrin yazdığı hekayələr zənci ədəbiyyatının ayrılmaz parçasıdır. “Şimali Amerikadan və Karib dənizi sahillərindən xilas olmuş təxminən 6.000 kölə, həyatları haqqında hesabat yazmış, bunlardan 150-si ayrı kitab şəklində nəşr olunmuşdur” [6].

Cakobs Şimali Karolina ştatının Edenton şəhərində anadan olmuşdur. Hekayələri ilə məşhurlaşan ilk qaradərili qadındır. O, bir kölə qızın həyatındakı hadisələr haqqında yazdığı povesti “Linda Brent” təxəllüsü ilə yazmışdır. Hekayələrində Cakobs yalnız öz azadlığı üçün deyil, həm də iki övladının azadlığı uğrunda mübarizəsindən bəhs etmişdir. Onun povestləri, qaradərili qadınların köləlik dövründə yaşadığı haqsızlıqları göstərdiyi üçün, Afro-amerikan ədəbiyyatında mühüm yer tutur.

XIX əsrdən etibarən zənci ədəbiyyatında canlanma müşahidə olunurdu. Bu dövrün məşhur yazıçılarından olan Fridrik Duqlas qullar haqqında yazılmış hekayələrin ən məşhur müəlliflərindən biri idi. O köləlikdən azad olmuş, sonralar redaktor vəzifəsində çalışmışdır. Duqlasın ən məşhur əsəri 1845-ci ildə özü haqqında yazdığı avtobioqrafiyasıdır. Bu əsər qısa zamanda Amerikada ən çox oxunan roman statusu aldı. Tənqidçilər bir qaradərili belə əsər yazdığına inana bilmirdilər. 1855-ci ildə “Əsarətim və Azadlığım ” adlı romanını nəşr etdirdi. Yaşadığı müddət ərzində bir sıra vəzifələrdə çalışmış, siyasi vəzifələr və məqalələrlə çıxış etmişdir. Frederik Duqlas bütün insanların həmrəy olduğunu vurğulayaraq köləliyin əleyhinə çıxır və “yaxşılıq üçün kimə gəldi əl verərəm, pislik üçünə heç kimə!” [7] deyərək zənci hüquqlarını qorumağa çalışırdı.

Bu dövrdə Hanna Krafts adlı başqa bir qaradərili yazar “Qəyyumluğa alınmış qadının hekayəsi” (“Bondwoman’s narrative”, 1850) əsərini qələmə alır [8]. O, Afro-amerikan ədəbiyyatında ilk təhkiyə tipli əsərin yazıçısı hesab olunur. Bu dövrdə zənci ədəbiyyatına dair köklü araşdırmalar aparılmadığına görə “Qəyyumluğa alınmış qadının hekayəsi”nin mövcudluğu 2001-ci ilə kimi məlum olmamışdı. Ədəbi tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, əsər əsirlikdən xilas olan kölə qadın tərəfindən qələmə alınmışdır.

Köləliyin sona çatmasından və Amerika Vətəndaş müharibəsindən sonra bir sıra müəlliflər tərəfindən ABŞ-dakı afro-amerikalıların vəziyyəti haqqında bədii əsərlər çap olunmağa başladı. Afro-amerikan ədəbiyyatı amerikan ədəbiyyatının tərkibində onunla paralel şəkildə inkişaf edirdi. Amerikada qaradəriliyə ağırlıqla eyni hüquqlara malik olmadığından bu ədəbiyyatın müstəqil şəkildə formalaşması asan deyildi. Öz tarixlərini və mədəniyyətlərini sərbəst şəkildə yazma bilməyən erkən dövr zənci yazarların bədii dünyası bir növ ağırlıqların yaradıcılıqlarının təqlid olması əsasında qurulurdu.

Köləlikdən sonra məşhurlaşan yazıçılardan biri də Harvard Universitetində fəlsəfə doktoru dərəcəsi alan və 1910-cu ildə NAACP-nin orijinal qurucularından biri olan Veb Du Bois var. Əsrin əvvəllərində Du Bois, "Qara xalqın ruhları" adlı çox təsirli bir esselər toplusunu nəşr etdirmişdir. O, məqalələrinin birində yazırdı: "XX əsrin problemi rəng problemi" [9]. Du Bois, afrikalı - amerikalıların ortaq maraqlarından ötəri qərəz və ədalətsizliklə birlikdə mübarizə aparmalı olduqlarına inanırdı. Atlanta Universitetində və daha sonra Hovard Universitetində professor olaraq işləmişdir. Bu dövrün digər bir görkəmli yazıçısı Buker Vaşinqtondur. O, Du Boisdən fərqli fikir irəli sürürdü. Belə ki, Du Bois Amerikadakı irqçiliyə son qoyulmasını qətiyyətlə tələb edirdi, Buker Vaşinqtona görə irqçiliyə son qoyulmazdan əvvəl qaradəriliyə özlərini ağırlıqların bərabəri kimi göstərmələri lazım olduğuna inanırdı. Nəşr olunmuş əsərləri arasında amerikalı zəncilərin gələcəyi mövzusunda müraciət etmişdir. 1920-1940-cı illər Afro-amerikan ədəbiyyatının və sənətinin çiçəklənməsi dövrü hesab olunur. Yeni qaradərili hərəkatının yaranması prosesi qaradəriliyə ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərdi. Zənci ədəbiyyatının əsas inkişaf mərhələsi XX əsrin 20-ci illərindən başladı. Bu illərdə Alan Lok tərəfindən əsas qoyulan Harlem İntibahı zənci yazıçıları, musiqiçiləri, bir sözlə, bir çox fərqli sənətkarları öz yaradıcılığında zənci folklorundan, mədəniyyətindən, tarixindən bəhrələnməyə çağırırdı. Qaradərili yazıçılar ilk dəfə olaraq Afrika motivlərinə, adətənənələrinə, tarixinə, mənsubiyyətinə öz əsərlərində yer verdilər. Bu nümunələrdə Amerikanın sosial gerçəkliyində öz mövqeyini və yerini tapa bilməyən qaradərili insanların üzləşdikləri psixoloji problemlər diqqəti cəlb edirdi. Qaradərili uzun müddət nə ağırlıqlarla qaynayıb-qarısa, nə də ölkə daxilində özlərinə aid ayrıca cəmiyyətlərini qura bilmədilər. Qaradərili sənətkarların yaratdıqları ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət onların bu ölkədə mövcudluğunun təsdiqi və ağırlıqlarla hüquq bərabərliyinə nail olmağın əsas yolunu müəyyən etmək idi. Bu, Harlem intibahının birinci məqsədi idi, ikinci məqsədi, yeni istiqamət kontekstini ədəbiyyata calamaq idi. Çoxsaylı qaradərili sənətkarlar, musiqiçilər və ədəbiyyatçılar cazdan teatra qədər bir çox sahələrdə klassik əsərlər yaratdılar. İntibahın ən məşhur yazıçıları arasında ilk əsəri 1921-ci ildə “Braunlar” kitabında nəşr olunan şair Langston Hyuz yazmışdır. “İlk dəfə 1922-ci ildə nəşr olunan "Amerikalı zənci" adlı şeirlər kitabında diqqəti irqçiliyə çəkmişdir” [10].

Ceyms Ueldon Conson tərəfindən redaktə edilən bu şeirlər kitabında dövrün ən istedadlı şairlərinin nəşr etdirdiyi şeirlər yer alıb. 1967-ci ildə vəfat edənə qədər Langston Hyuz doqquz cildlik şeir, səkkiz hekayə kitabı, iki roman, bir sıra tamaşalar, uşaq kitabları nəşr etdirmişdir. O, həmçinin bədii tərcümə ilə də məşğul olmuş, bir sıra əsərləri tərcümə etmişdir. Bundan başqa sonet janrını zənci poeziyasına gətirən Klaud Makkeyin olmuşdur. O, irqi bərabərsizlik mövzusunda sonet şəklinə oxuculara çatdırırdı. “Harlem intibahı 20-ci illərdə və 30-cu illərin əvvəllərində bir çox qaradərili yazarın öz əsərlərini ümumiləşdirərək ortaya çıxartmasına səbəb olan psixoloji durum, düşüncə tərz, təfəkkür formasıdır” [11]. Harlem intibahı bir çox qaradərili qadın və kişilərin əsərlərini ortaya çıxarmağa nail olan yeni zənci mədəniyyətinin yaradılış mərhələsidir. Harlemçiləri eyni icmaya, irqə, mədəniyyətə mənsubluq hissləri birləşdirir və onlar bu birlik naminə bir araya gəliblər.

Amerikada yaşayan zəncilərin böyük köçü, II Dünya Müharibəsi dövründə başlamışdır. Bu köç zamanı zənci insanlar, Amerikanın cənubundan şimalına doğru köç etmişdilər. Bu köçlər zamanı fabriklərdə və iqtisadiyyatın digər sahələrində iş tapan zəncilər Çikaqo kimi iri şəhərlərdə yerləşməyə başladılar. Bu köç zənci cəmiyyətində yeni bir müstəqillik hissi yaratdı və qaradərili mədəniyyətinin yaranmasına töhfə verdi. Köç, 1940, 1950 və 1960-cı illərdə afro-amerikan yazıçılar arasında güclü bir təsir bağışlayan və böyüməkdə olan Vətəndaş Hüquqları Hərəkatını da gücləndirdi. Zənci aktivistlər ayrı-seçkiliyə və irqçiliyə son qoyub yeni bir millətçilik hissi yaratmağa çalışır, qaradərili müəlliflər də əsərləri ilə bu mövzulardan geniş şəkildə bəhs etmiş, gələcək nəsələ ötürmüşdülər. “1970-ci illərdə Afro-amerikan yazıçıların yaratdığı ədəbi əsərlər Amerikada ən çox satılan və mükafat qazanan kitablar arasına daxil oldu”[11]. Həmçinin bu dövrdə qaradərili yazıçıların əsərləri akademiya tərəfindən Amerika ədəbiyyatının qanuni kitabları statusunu almağa başladı. Bu dövrdə bədii yazıçılar Toni Morrison, Alis Volker və şair Ceyms Emanuel Afro-amerikan ədəbiyyatına tövhə vermiş, bundan başqa bir sıra alim və yazıçılar da zənci ədəbiyyatının bir janrı kimi müstəqil şəkildə tanınmasına kömək etmişdilər.

Vətəndaş müharibəsindən başlayaraq XX əsrə qədər, ABŞ-ın cənubu siyasi və iqtisadi baxımdan durğunluq dövrü keçirirdi. Bu bölgədə irqçilik hökm sürürdü, lakin eyni zamanda güclü mifoloji inam, zəngin folklor və cəmiyyətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən adət-ənənə mövcud idi. Etnik-millət mənsubluğunu dərk etmək, müəyyənləşdirmək axtarışı irqi ayrı-seçkiliyə, ədalətsizliyə qarşı qəzəb, çoxluq təşkil edən ağdərillilər tərəfindən II dərəcəli insan hesab olunmaları, təhqir və təqib edilən zəncilərin hissləri, ağır həyatları, apardıqları çətin və məşəqqətli mübarizələri XX əsrin görkəmli zənci yazıçıları, şairləri və bir sıra Afrika mənşəli amerikalı müəlliflərinin əsərlərində realist boyalarla təsvir olunmağa başlandı.

Bu zaman dilimində Toni Morrison, 1960 və 1970-ci illərdə redaktor vəzifəsində çalışarkən zənci ədəbiyyatının və müəlliflərinin əsərlərini çap etməsinə kömək edirdi. Morrison özü 20-ci əsrin ən əhəmiyyətli Afro-amerikan yazıçılarından biri hesab olunur. Onun ilk romanı “The Bluest Eye” 1970-ci ildə nəşr olundu. Bu roman 1940-cı illərdə yaşamış qaradərili qızın özünü “çirkin” hesab etməsi və bu səbəbdən daxili depressiya ilə üzləşməsindən bəhs edir. Ən məşhur romanları arasında 1988-ci ildə bədii ədəbiyyata görə Pulitzer mükafatını qazanan “Sevimli” (Beloved) romanı da var. “Bu hekayə azadlıq tapan, lakin onu həyatından qurtarmaq üçün körpə qızını öldürən bir zənci qadını təsvir edir”[12]. Romanları, uşaq hekayələri, dram əsərləri, şeirləri, məqalələri ilə məşhurlaşan Morrison Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı alan ilk afro-amerikalı qadın yazıçıdır. T.Morrison əsərlərində köləlik dövrünün dəhşətlərindən bəhs edir. Onun yaradıcılığında Amerika qitəsinə kölə kimi gətirilmiş insanların əsrlər boyu azad və demokratik cəmiyyət arzusu qaradərillilərin izdirəblı həyatları fonunda təəcəssüm olunmuşdur. T.Morrisonun romanlarında köləliyin girdabına düşən dərisinin rənginə görə səbəbsiz cəzalandırılan insan var. Amerikada ağdərillilərin barbarlığı amansızlıq hədudlarını aşır – onlar qaradərilliləri sidik içməyə, üzünə qusulmuş çörəyi yeməyə məcbur edir, söyülən, döyülən canlı insanlıq parametrlərindən uzaqlaşdırırlar. Qaradərilliləri heyvani varlıq səviyyəsinə endirərək insan olma fikrindən daşındıran köləlik ictimai hadisə olaraq zənciləri özü özündən özgüləşdirirdi. İstər sahibi, istər digər zəncilər, istərsə də zənci özü özünü insan kimi tanıyırdı. Azad cəmiyyətdə yaşamaqdan məhrum olduqları kimi azad düşünməkdən də məhrum olan irqi bərabərsizliyin qurbanlarına tez-tez T.Morrisonun romanlarında rast gəlirik. Onun qəhrəmanları öz keçmişinin izinə düşərək Şimaldan Cənuba köçmək həsrətilə alışıb yanırırlar. Yazıçı qaradərillilərin həyatını bədiiləşdirərək tarixin bu səhifəsini unutmamağa qoymur.

Harlem intibahı ABŞ-ın böyük mədəniyyətinin bir parçasıdır və o, amerikalı zəncilər tərəfindən yaradılmışdır. Bu, ağdərili amerikalılara meydan oxumaq idi və həmin mədəni rəqabət indiki dövrdə də aktualdır. Harlem intibahının nümayəndələri əsərlərində bir neçə məsələləri qaldırmaq istəyirdilər. Bu məsələlərin ən əsası istedadlı insanları ön plana çəkmək idi. Ağdərili amerikalılar istəmirdilər ki, qaradərillilər öz orijinal incəsənətini, ədəbiyyatlarını, adət və ənənələrini yaratsınlar.

XX əsrin 60-cı illərində ABŞ-da irqi ayrı-seçkilik probleminə son qoyulmasına baxmayaraq insanların düşüncələrində, şüurunda, davranışlarında irqçilik tamamilə yox olmamışdı. Bu problemlə yanaşı zəncilər aclıq, işsizlik, səfəllə üzləşmişdilər. O zamanlar irqçilik ideologiyasına köklənmiş “ağdərili” yazıçılar ağ və qara rəngləri simvol kimi götürərək öz əsərlərində onu müxtəlif

cür izah edirdilər. Ağ Allahın, qara isə İblisin rəmzi sayılırdı. Ağ işığı, qara zülməti, ağ harmoniyanı, qara xaosu, ağ gözəlliyi, qara isə eybəcərliyi göstərirdi.

Qaradərili insanın üzləşdiyi haqsızlıqları və yaşadıkları mənəvi sarsıntıları ətraflı şəkildə göstərmək bir yazıçı kimi Riçard Raytın yaradıcılığında geniş şəkildə təsvir olunmuşdur. Rayt və onunla eyni fikirdə olan insanlar çətin ömür sürmüş və əsərlərinin qəhrəmanlarının simasında öz zənci həyatlarının çətinliklərini göstərə bilmişlər. Onlar belə bir həqiqətdən çıxış edirlər ki, əsl ekzistensialist yazar olmaq üçün gerçəkliyin çətinliklərini çox yaxından görə bilmək və yaşamaq ən vacib amillərdən biridir. Riçard Rayt kimi yazıçılar zənci həyatının cəhətlərini incəsənət vasitəsilə geniş oxucu kütləsinə çatdırmağı bacarmışlar. Rayt həyatının son illərində "haiku" adlı yapon poetik janrında 4 mindən artıq şeir yazdı. Bu şeirlər 1998-ci ildə "Haiku: This Other World" ("Haiku: Başqa bir Dünya") adı ilə nəşr olunmuşdur.

XX əsrin sonlarına doğru afro-amerikan yazıçılar özlərindən əvvəl mövcud olmuş yazıçıların təcrübələrini ətraflı şəkildə öyrənir, onların ideyalarından və mövzularından öz əsərlərində geniş şəkildə istifadə edirdilər. Əgər erkən afro-amerikan yazıçılar əsərlərində öz xalqının köləliyə qədərki dövründən bəhs edirdilərsə, yeni yazıçıların əsərlərində başqa bir istiqamət müşahidə olunurdu. Bu dövrdə Afro-amerikan ədəbiyyatı ilə yanaşı ədəbi prosesdə ədəbi tənqid də formalaşmağa başladı. Afrika mənşəli amerikalı yazıçıların əsərlərində zənci ədəbiyyatında formalaşan prinsiplərlə Qərb ədəbiyyatı ənənələri arasındakı əlaqə uzun illər öyrənilmişdir. XX əsrin sonlarında isə Amerikada Afro-amerikan ədəbiyyatını öyrənən tədqiqat sahələri genişlənmiş, bu ədəbiyyatın təşəkkülü, formalaşması və yaranması kimi problemlər araşdırılmağa başlanılmışdır. Son illərin digər əhəmiyyətli yazıçıları arasında ədəbi fantastika yazıçıları Qayl Cons, Raşed Klark, İsmail Red, Yamayka Kinçad, Rəndal Kənan və başqalarını qeyd etmək olar. Afro-amerikan şairlər arasında Maya Anqelo, Bil Klintonun andiçmə mərasimində bir şeir oxuduğuna görə Pulitzer mükafatı qazanmış və 1993-1995-ci illərdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının şeir mükafatçısı olaraq vəzifə qazanmışdır.

Afro-amerikalı xalqın öz ədəbiyyatını inkişaf etdirməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq bu üsulla öz azad düşüncələrinin olmasını, ağdərili insanlardan təkə dərilərinin rənginə görə fərqləndiklərini sübut edə bildilər. Ədəbiyyat vasitəsilə qaradərili xalq yaşadıkları işgəncələri, üzləşdikləri çətinlikləri xalqa göstərməyə nail oldular. Bu çətinliklər gələcəkdə onların azadlığa çıxacaqlarından, irqi ayrı-seçkiliyin ləğvindən xəbər verirdi.

Ədəbiyyat:

1. Racism Oxford Dictionaries
2. Jerry W. Ward, Jr., "To Shatter Innocence: Teaching African American Poetry", in Teaching African American Literature, ed. M. Graham, Routledge, 1998, p. 146, ISBN 041591695X.
3. Darryl Dickson-Carr, The Columbia Guide to Contemporary African American Fiction, New York: Columbia University Press, 2005, pp. 10-11, ISBN 0-231-12472-4.
4. Gates, Henry Louis (1997). The Norton Anthology of African American Literature. New York: W.W. Norton. p. 214. ISBN 978-0393959086.
5. An address to the Negroes in the state of New-York Archived November 28, 2009, at the Wayback Machine, by Jupiter Hammon, servant of John Lloyd, Jun, Esq; of the manor of Queen's Village, Long-Island. 1778.
6. Yellin, Jean Fagan. "Written by Herself: Harriet Jacobs' Slave Narrative." American Literature, vol. 53, no. 3, 1981, pp. 479–486. JSTOR, www.jstor.org/stable/2926234. Retrieved April 25, 2021.
7. "The Slave Route: Who was Frederick Douglass?". United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization. Archived from the original on November 8, 2018. Retrieved November 7, 2018.
McCrum, Robert (May 22, 2017). "The 100 best nonfiction books: No 68 – Narrative of the Life of Frederick Douglass, an American Slave by Frederick Douglass (1845)". The

- Guardian. Archived from the original on September 22, 2018. Retrieved September 21, 2018.
8. Du Bois, W.E.B. *The Souls of Black Folk*, Penguin Books, 1996, p. 10, ISBN 014018998X.
  9. "The Brownies' Book". *The Tar Baby and the Tomahawk: Race and Ethnic Images in American Children's Literature, 1880-1939*. Center for Digital Research in the Humanities (University of Nebraska–Lincoln) and Center for the Humanities (Washington University in St. Louis). Center for Digital Resources in the Humanities, University of Nebraska–Lincoln. Archived from the original on October 11, 2015. Retrieved December 29, 2014.
  10. Ronald Roach, "Powerful pages—unprecedented public impact of W.W. Norton and Co's Norton Anthology of African American Literature" Archived March 30, 2005, at the Wayback Machine, *Black Issues in Higher Education*, September 18, 1997. Retrieved July 6, 2005.
  11. Duvall, John N. (2000). *The Identifying Fictions of Toni Morrison: Modernist Authenticity and Postmodern Blackness*. Palgrave Macmillan. p. 38. ISBN 978-0-312-23402-7. After all the published biographical information on Morrison agrees that her full name is Chloe Anthony Wofford, so that the adoption of 'Toni' as a substitute for 'Chloe' still honors her given name, if somewhat obliquely. Morrison's middle name, however, was not Anthony; her birth certificate indicates her full name as Chloe Ardelia Wofford, which reveals that Ramah and George Wofford named their daughter for her maternal grandmother, Ardelia Willis.
  12. "Why Translation of Black Writers Matters". *thewordpoint.com*. Archived from the original on June 26, 2020. Retrieved June 26, 2020.
  13. Theodore O. Mason, Jr., "African-American Theory and Criticism" Archived 2005-05-15 at the Wayback Machine, *Johns Hopkins Guide Literary Theory & Criticism; American Literature*, College of Education, Cal State San Bernardino; Stephanie Y. Mitchem, "No longer nailed to the floor" Archived September 6, 2004, at the Wayback Machine, *Cross Currents*, Spring 2003

Dadashova F.

Emergence and development of Afro-American literature (Summary)

It is important that the African-American people develop their own literature. However, in this way, they were able to prove that they had free thinking and that they differed from white people only in the color of their skin. Through literature, black people were able to show the people the tortures and hardships they faced. These difficulties indicated that they would be released in the future and that racial discrimination would be eliminated.

Дадашова Ф.

Возникновение и развитие афроамериканской литературы (Резюме)

Важно, чтобы афроамериканцы создавали собственную литературу. Однако таким образом они смогли доказать, что обладают свободным мышлением и отличаются от белых только цветом кожи. Через литературу чернокожие смогли показать людям пытки и невзгоды, с которыми они столкнулись. Эти трудности указывают на то, что они будут освобождены в будущем и что расовая дискриминация будет ликвидирована.

Rəyçi: f.f.d. Z.Əlibəyova

TONİ MORRİSON YARADICILIĞINDA FOLKLOR QAYNAQLARI

Açar sözlər: Toni Morrison, zənci ədəbiyyatı, Afrika folkloru, milli identiklik

Key words: Toni Morrison, black literature, african folklore, national identity

Ключевые слова: Тони Моррисон, негритянская литература, африканский фольклор, национальная идентичность

Afro-amerikan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Toni Morrison (1931-2019) hər əsrin ehtiyac duyduğu müasir dünyanın “vicdan səsidir” (8). Onun yaradıcılığında Afrika folklorundan gəlmə dərin kədər və inam hissi heyrətamiz bir ədəbi istedadla birləşir. Yazıçının yaradıcılığında müasir dünyanın problemləri insan kədəri və çıxılmazlığı ilə vəhdətdədir. Məhz bu keyfiyyətinə görə T.Morrison 1993-cü ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. O, Amerika gerçəkliyi ilə Afrika kədərini sadə insanların həyat tərzində, toplu münasibətlərində göstərə bilmişdir.

Əgər ilk baxışdan afro-amerikalının problemləri bir oxucu üçün maraqlı görünürsə, demək yazıçının yaradıcılığında qaldırılan problemlər universal dəyərə malikdir. O, istər antisemitizmdən, istər hər hansı bir milli icmanın, hər bir cəmiyyətin daxili problemlərindən söhbət açsa belə bütün hallarda insan və onun dünyada yeri, əzab və iztirablarla dolu həyatı və bu həyat uğrunda mücadiləsindən bəhs edir. Bu baxımdan T.Morrison yaradıcılığı dünyanın istənilən yerində yaşayan insanın problemləri ilə bağlıdır və bu səbəbdən aktualdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yazıçının yaradıcılığında keçən ana xətt sevgi, barış və varoluş məsələləri ilə bağlıdır. O, bu məsələləri çox vaxt sual şəklində qoyur və oxucuya ünvanlayır. Başqa sözlə T.Morrison bütün yaradıcılığı boyu insanın varoluşu uğrunda mübarizə aparan, nəyin bahasına olursa olsun bütün olanların insanın rifahına xidmət etməlidir kimi vacib məsələlərdən bəhs edir. Görünür elə bu səbəbdən onun yaradıcılığı dünya ədəbiyyatın ən mükəmməl ədəbi nümunəsi kimi sevilir və oxunur.

İlk romanı olan “Mavi gözlər”dən (The Bluest Eye) sonuncu romanı “Tanrı, ovladımı qoru” (God Help the Child) əsərinə qədər yazıçı afro-amerikalının varoluş savaşıdan yazır və onun da dünyanın bir parçası olmasını iddia edir.

“Sevgili” (Beloved) romanı Pulitser mükafatına layiq görüləndən sonra isə T.Morrison Amerika ədəbiyyatının aparıcı nümayəndəsinə çevrildi. Maraqlıdır ki, keçən əsrin 80-ci illərində afro-amerikan tənqidində onun əsərləri sırf estetik baxımdan qiymətləndiriləndə yazıçının ədəbi, ictimai-siyasi görüşləri onu daha da sevdirdi. Əgər yazıçı 70-ci illərdə ədəbiyyatın siyasiləşdirilməsinə qarşı çıxırdısa, 80-ci illərdə sosial incəsənətin əleyhdarlarını heç də az tənqid etmirdi. Lakin bu mövqe onun yaradıcı orijinallığını, daxili azadlığını heç də əskiltmədi, əksinə onu daha da fəal etdi və hər hansı məhdudiyyətə qarşı barışmaz münasibətini göstərdi.

Bir afro-amerikan yazıçı kimi T. Morrison sosial problemlərdən qaçmağa çalışmırdı və ictimai siyasi həyata fəal şəkildə münasibətini bildirirdi. Görünür onun ən gözəl romanlarından sayılan “Sevgili” də konkret sosial-tarixi reallıqdan qaynaqlanır. Yazıçı əsərə folklor və mifoloji obrazların daxil edilməsi hadisələrin həddindən artıq detallara varmaqdan uzaqlaşdırdı və keçmiş bu günün müstəvisində, bu günün reallığında təsvir etməyə nail oldu. T.Morrison təkcə yüz il əvvəl baş vermiş hadisələri, zənci xalqının köləlikdə həyat sürməsinə və yenidənqurma dövründə çəkdiyi əzabları deyil, həm də bir qadının, ananın simasında yaşadığı mənəvi iztirabları, daxili sarsıntılarını göstərməyə nail oldu. Məhz belə yanaşma əsəri unikal və təkrarsız etdi.

Afrikan folklorundan gəlmə kədər və iztirab dolu ruhani duyğular dözülməz sınaqlara məruz qalmış milyonlarla qaradərili obrazında yenidən canlandı və Sot obrazında “dirçəldi”. Yazıçı “Sevgili” əsərində dirilmə haqqında zənci mifindən istifadə edərək unutmazlıq və yenidən dirçəliş,

mənəvi-ruhani bağların qırılmazlığı, əbədi həyat haqqında zənci saqasını yaratdı. Əsərin baş qəhrəmanı Sot körpə ikən ölən, lakin onunla əbədi “yaşayan” qızına abidə ucaldığı kimi T.Morrison da romanında bütün zənci xalqına abidə ucaldır, onun əzab və iztirabla dolu kədərli yolunun unudulmadığını iddia edir. Elə bununla bağlı yazıçı əsərə gizli bir inam hissi qatır ki, bu da Sotun iztirabları və əzabları şəklində ən yüksək ədalətin, səmimi imanın insanı tərک etməyəcəyi fikridir.

Zaman problemi və keçmişin yükü romanda əsas problemlərdən biridir. Qəhrəmanların hər birinin keçidlə bağlı öz yaddaşı, İoku (folklor personajı) ilə öz münasibəti və öz zaman ideyası var. T.Morrisonun roman dünyası nə keçmişin unudulması (Paul D), nə də ona tam qərq olması (Sot) deyil, əksinə insana inam hissi bəxş etmək idi. Əsərin ideyasından da görünür ki, insan xatirələri zəruridir, onsuz yeni nəsil baş verənləri öyrənə bilməyəcək, əcdadların keçmişini bilmədən düzgün nəticə çıxara bilməyəcək, lakin həyat davam edir və keçmişdə qalmaq şəxsiyyətin yox olmasına gətirib çıxaracaq. Başqa sözlə, yazıçı yaddaş anlayışını əsas saydığı kimi, bilavasitə özündən təcrid olunmuş yaddaş çox təhlükəli olacaq fikrini də irəli sürür.

T. Morrison göstərir ki, qaradəriliyənin sağ qalmasının yeganə yolu onun köləlikdən məhrum olduqlarını tam anlayıb həyatı davam etmək, yaddaşı yalnız həyat mübarizəsi üçün xatırlamaq və sevgi ilə yaşamaq gərəkdir. Bu mənada romanın adının maraqlı tərəfi ondan ibarətdir ki, T.Morrison öz xalqına “siz nifrətlə deyil, keçmiş yaraları sarımaqla, sevgi və barışla xilas olacaqsınız” (2).

Keçən əsrin 80-ci illərində yazdığı əsərlərində (“Tar uşaq” və “Sevgili”) fərdin taleyi xalqın taleyindən ayrılmaz şəkildə keçir. Həmin illərdə T.Morrison sosial estetikaya qarşı durmağın qeyri-qanuni olduğunu birbaşa ifadə edir (9). Bu illərdə yazılan əsərlərdə real və uydurma dünyalar bir-birinə o qədər qarışır ki, (xüsusilə “Sevgili” romanında kabus qəhrəmanlar tərəfindən insan kimi qəbul edilir) yalnız müəyyən estetik məqsədlərə çatmaq üçün “Morrison repressiyaya məruz qalmış zənci xalq mədəniyyətini üzə çıxarmaq və onu dominant ağ mədəniyyətə alternativ kimi təqdim etmək kimi çətin bir vəzifəni qarşısına qoyur”(4). Onilliklər ərzində öz xalqının nüfuzdan düşmüş mirasına müraciət edən yazıçı, folklor qaynaqlarından yararlanır, onu süjet xəttinə salaraq yenidən dirçəltməyə nail olur. “Tar uşaq” (Tar Baby) romanının qəhrəmanları Jalin və Çilds də qaradərili amerikalılar kimi yaşamaq, mövcud olmaq üçün mübarizə aparır, Amerika gerçəkliyi ilə qarşılaşır və cəmiyyət qarşılıqlı əzab çəkirlər. T.Morrison öz müsahibələrində deyirdi ki, onlar da Moiseyin qayığı kimi piramidaların arasından üzüb keçə bilmirdilər. Amma qaradərili insanlar kimi olanlar qane olub hər şeyi bir arada saxlamağı bacardılar (1).

T.Morrison zənci xalqına göstərə bildi ki, onun fəxr edəcəyi, sevməli olduğu bir şey – keçmiş və zəngin mədəni irsi var. Personajı Bob Suggs kimi, yazıçı da zəncinin şəxsiyyətini düzəltmək kimi çətin tapşırığı üzərinə götürərək, onun marjinal deyil, Amerika tarixində bərabər iştirak etmək hüququnu təsdiqlədi. Zənci xalq mədəniyyətinə, ümumi əxlaqi dəyərlərə sığınan yazıçı göstərdi ki, insan başqasına qalib gəlməyi deyil, özünə qalib gəlməlidir.

T.Morrison iddia edirdi ki, onun romanları tam bədii əsərlər olmaqla yanaşı, eyni zamanda siyasi məna daşıyır. Əgər biz yazıçının yaradıcılığı ilə bağlı aparılan təhlilləri nəzərə alsaq, bu mövqe ilk növbədə romanların yazıldığı dövrlə, Amerikanın müstəqilliyi və milli azlıqların tanınması uğrunda mübarizənin həmin tarixi dövrü ilə izah oluna bilər. T.Morrisonun əsərlərindəki qadın personajları ilə təhkiyənin mərkəzində olmayan kişi personajlarla paralel mövcudluğu dünyada özünü dərk edən afro-amerikalının vahid obrazını təşkil edir. Bunu hər şeydən əvvəl onunla izah etmək olar ki, o dövrdə Amerika cəmiyyətində öz müqəddəratını təyin etmə və özünü təsdiq problemləri ön plana çəkirdi. T.Morrisonun qəhrəmanları “ağ” amerikalıların dünyasının çətin sosial-iqtisadi şəraitində milli adət və ənənələrə uyğun yaşayan əsl zəncilərdir. Əgər biz yazıçının qəhrəmanının dili ilə onu ifadə etsək, o zaman onu belə səciyyələndirmək olar: “Onların çox az hissəsi körpə Saqs kimi yataqda ölüb və heç kim - ən azı onun tanıdıqları heç biri - həyatını dözülməz şəkildə yaşamırdı. Hətta təhsilli tələbələr - qaradərili həkimlər, müəllimlər, iş adamları da böyük bir vəzifə ilə üzləşdilər. Nəinki bir irəliləyiş əldə etmək üçün başları ilə çox işləməli oldular, həm də bütün irqlərinin yükünü daşımağa məcbur oldular. Ağıllı bir baş burada kömək etmədi. Ağ insanlar inanırdılar ki, hər hansı bir formalaşma ilə, hər bir qaradərili insanın keçilməz cəngəlliyi var. Qaraların qırmızı diş ətləri isə şirin ağ qanlara can atırdı. Müəyyən

dərəcədə, Stamp düşündü, onlar haqlı idilər. Rənglilər ağları zəncilərin mehriban, mülayim, ağıllı, sevən insanlar olduğuna inandıрмаğa nə qədər çox çalışsalar, zəncilərin inandıqları bəzi şeylərin şübhəsiz, daha dərin və daha dərin olduğunu izah etməyə daha çox enerji sərf edirdilər. Cəngəllik daha keçilməz oldu... Amma bu qara cəngəllikləri özləri ilə keçmiş vətənlərindən, başqa dünyadan gətirmədilər. Xeyr, bu cəngəllikləri onların içində ağlar əkməkdir. Onların hər biri cəngəllik tərəfindən tanınmayacaq dərəcədə dəyişdilər. Onlar qaniçən, mənasız və qəddar oldular - hətta özləri belə olmaq istəmirdilər - çünki öz əlləri ilə əkdikləri cəngəllikdən ölümcül qorxurdular. Budaqda qışqıran o babun yaşayırdı, görünür, öz canlarında, ağ dərilləri altında və o dəhşətli qırmızı diş ətləri öz diş ətləri idi”(3;68).

Bu “Sevgili” romanının qəhrəmanının dili ilə səslənən ifadə afro-amerikalıların “ağlar” dünyasında möhkəmlənmək və öz yerlərini tapmaq istəyini çox gözəl səciyyələndirir. Bu, bir tərəfdən təkə “rəngli” dəriyə malik insanın deyil, həm də onu əhatə edən dünyanın necə dəyişdiyini izah edir, digər tərəfdən isə başqa insanların dünyasında yaşayan insanın daxili və xarici təsirlərə məruz qalması barədə xəbərdarlıq idi. T.Morrisona görə insanlar təbiətə eynidirlər, amma həyat hər şeyi öz yerinə qoyur, xeyir və şərini qarşıdurmasını, köklü səbəblərini xaricdə deyil, insanın öz daxilində axtarmaq lazımdır.

“Ən mavi gözlər” (The Bluest Eye) romanı irqi və sosial mövzularla bağlı olub Böyük Depressiya illərindən sonra doğulan qaradərili qızın həyatından bəhs edir. Qara dərisi onu “eybəcər” etmiş, ailə bağlarından və insan münasibətlərindən “qopdurmuşdur”. Bu səbəbdən onda özgüvənin yoxluğu, özünə qapanma və təcrid olma yaranmışdır. Mavi gözlərə sahib olmaq onun qurtuluşu, “ağ olmağa” gedən yol, identiklik axtarışlarına bərabər idi və yazıçının qələmində qaradərili qızın varoluşuna bərabər təsvir edilir. Ailənin ona nə qədər “çirkin” olduğunu daim xatırladan Pekolanın həyat hekayəsi Afrikan folklorundan gəlmə metaforalar, xalq motivləri və insan və dünya haqqında qlobal düşüncələrlə bir arada milli azlıqların həyat hekayəsi kimi təqdim edilir. Amerikalı tədqiqatçı L.Staqqers yazırdı ki, yazıçı qaradərili ağrılı yerini ağlasığmaz hekayədə canlandırdı (5;28).

Yazıçının “Süleymanın nəğməsi” (Song of Solomon) romanı dünya ədəbiyyatının incilərindən olan Q.Markesin “Yüz ilin tənhalığı” əsəri ilə müqayisə edilir (7), T.Morrison yaradıcılığının zirvəsi kimi öyrənilir. Sözün həqiqi mənasında yazıçı zənci folkloru ilə müasir dünyanın insanını bir araya gətirməyə nail olmuş, Miçiqanın kiçik bir şəhərində yaşayan ailə saqasını yaza bilmişdir. Milkman Makonun ailəsi və mənəvi-ruhani dəyərlərə sadiqliyi “Süleyman nəğməsinə” qədər yüksəlir. T.Morrison milli kimlik, identiklik və varoluş savaşıdan qalib çıxan qaradərili amerikalının həyat hekayəsini keçmişlə indinin bir-birinə qarışdığı, baxış bucağının gözə dəymədən dəyişdiyi və simvolizmin dünya tarixi səviyyəsinə çatdığı mükəmməl hekayə üslubu ilə təsvir edir. Əsərdəki bütün qəhrəmanların adları “İncil”dən götürülüb, orta əsr müqəddəsinin obrazı kimliyin açarı, öz əcdadlarının mənəvi-ruhani bağlarına gedən yoldur. “Süleymanın nəğməsi” zorakılıq və irqçiliyə qarşı yazılan ən gözəl əsər kimi Amerika ədəbi tənqidində təhlilə çəkilmiş, birmənalı şəkildə varoluş savaşını, afro-amerikalının soy-kökünün yaradılış kitabı kimi dəyərləndirilmişdir (6).

Göründüyü kimi zənci folklorunun Amerika xalq mədəniyyətinin ayrıca tərkib hissəsi kimi T.Morrison yaradıcılığına təsiri danılmazdır. Məhz bu səbəbdən T.Morrisonun yaradıcılığında folklorun rolunu nəzərə alarkən zənci şifahi xalq ədəbiyyatını və afro-amerikan düşüncə tərzini də nəzərə almaq önəmlidir.

Ədəbiyyat:

1. Irving J. “Morrison's Black Fable”// The New York Times (Books), March 29, 1981.
2. Matus J. L. Toni Morrison. Manchester University Press. 1998. 159p.
3. Morrison T. Beloved. Vintage. 2004, 321p.
4. Skemer D. "Toni Morrison Papers open to students, scholars at Princeton University Library"<https://www.princeton.edu/news/2016/06/08/toni-morrison-papers-open-students-scholars-princeton-university-library>
5. Staggers L. The critical reception of Toni Morrison: 1970 to 1988. 1989. 125p. https://radar.auctr.edu/islandora/object/-cau.td:1989_staggers_leroy

6. Van Tol N. The Fathers may soar. Folklore and blues in Song of Solomon. <http://spiny.com/naomi/thesis/>
7. Vega-Gonzalez S. "Memory and the Quest for Family History in One Hundred Years of Solitude and Song of Solomon." CLCWeb: Comparative Literature and Culture 3.1 (2001) <https://doi.org/10.7771/1481-4374.1102>
8. <https://www.esquire.com/entertainment/books/a28622158/toni-morrison-death-obit-tribute/>
9. Wood G. "Toni Morrison interview: on racism, her new novel and Marlon Brando"// The Daily Telegraph. April 22, 2015.

İbrahimli L.

**Folklore motives in Tony Morrison's literary works
(Summary)**

In the work of Tony Morrison, a prominent figure in African-American literature, the deep sorrow and confidence that come from African folklore is combined with an amazing literary talent. His depiction of the spiritual feelings he took from African folklore in the image of millions of black people who were subjected to unbearable trials brought a new breath to literature, created a special T. Morrison style. Using the Negative myth of resurrection in *The Beloved*, the author forgets and revives, the inviolability of spiritual ties, and in *The Blue Eyes*, metaphors from African folklore, folk motifs, and global thoughts about man and the world as a life story of national submitted minorities. The novel "Song of Solomon" was considered an African saga in his work. In this article, it is from this point of view that the sources of folklore in the works of T. Morrison are studied and analyzed as the author's technique.

Ибрагимли Л.

**Фольклорные мотивы в произведениях Тони Моррисон
(Резюме)**

В творчестве Тони Моррисона, видного деятеля афроамериканской литературы, глубокая печаль и уверенность, исходящие от африканского фольклора, сочетаются с удивительным литературным талантом. Его изображение духовных переживаний, взятых им из африканского фольклора, в образе миллионов чернокожих, подвергшихся невыносимым испытаниям, внесло новое дыхание в литературу, создало особый стиль Т. Моррисона. Используя Негативный миф о воскресении в «Возлюбленных», автор забывает и возрождает нерушимость духовных уз, а в «Голубых глазах» - метафоры из африканского фольклора, народные мотивы и глобальные мысли о человеке и мире как истории жизни национального народа. Роман «Песнь Песней» в его творчестве считался африканской сагой. С этой точки зрения в статье исследуются и анализируются истоки фольклора в творчестве Т. Моррисона как авторской техники.

Rəyçi: f.f.d., b/m. A.Musayeva

CO UOLLES YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU

Açar sözlər: Co Uolles, poeziya, vətənpərvərlik, şair, kanadalı

Key words: Joe Wallace, poetry, patriotism, poet, Canadian

Ключевые слова: Джо Уоллес, поэзия, патриотизм, поэт, канадец

Kanada ədəbiyyatında Co Uollesin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. O şeirlərində ictimai – siyasi hadisələri işıqlandırır. Onun poeziyası 1977-ci ildə Milton Akornun elan etdiyi kimi “adətən pis, lakin bəzən tamamilə ruhlandırıcı idi” [6, p. 38-43].

Şeirlərdən ibarət beş cildlik kitabların müəllifi olan Uolles, demək olar ki, bütün həyatı boyunca Kanada Kommunist Partiyasının üzvü olmuşdur. Kanadanın üç əsas kommunist qəzeti olan “Fəhlə” (1922-1936), “Gündəlik Klarion” (1936-39) və “Kanada Tribunası” (1940-75) daxil olmaqla bir neçə dövrü nəşrin müxbiri və yazarı idi. Aktiv kommunist olmaqla yanaşı, Uolles bütün həyatı boyu Roma Katolik Kilsəsinin üzvü olaraq qaldı, onun dini və siyasi əqidəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə yazılarının çoxunda da öz əksini tapmışdır.

Uolles Kommunist Partiyası üzvləri istisna olmaqla, Kanadada az tanınsa da, 1950-ci illərdən 1975-ci ilə qədər, şübhəsiz ki, Şərqi Avropa və Çində ən məşhur Kanadalı şair idi.

Co Uolles yaradıcılığının müəyyən dövründə siyasi maraqlarını dəyişirdi. Onun oxuduğu Henri Corcun “Tərəqqi və Yoxsulluq” (1879) kimi sosial və siyasi islahatlara dair kitabları da ona iqtisadi problemlərin birgə həllinə meylini aydınlaşdırmağa kömək etdi. 1914-cü beynəlxalq tirajla [3, p.104]. “Kanadanın ən nüfuzlu fəhlə jurnallarından birinə” çevrilən həmkarlar ittifaqı nəşri olan “Kanada Dəmiryol İşçilərinin Aylığı” üçün məqalələr yazmağa başlamışdı. 1919-cu ilə qədər onun radikal siyasətə marağı rus inqilabından daha da ilhamlandı. Siyasi yığıncalardakı çıxışları zamanı o, solçular tərəfindən aldadılmışdı. 1920-ci ildə Liberallardan istefa verdi və sonradan bütün əyalət təşkilatına, Kanada Milli Fəhlə Partiyasına qoşulan sosialist Halifaks Fəhlə Partiyasına qoşuldu. [2, p.10].

1922-ci ildə Leyboristlər Partiyası yeni yaradılmış Kanada Fəhlə Partiyasına qoşuldu. Bu partiya Kanada Kommunist Partiyasının ictimai cəbhəsi idi və 1921-ci ildə təsis iclasında Kommunist İnternasionalının mövcud siyasətinə uyğun olaraq gizli təşkilat kimi yaradılmışdır. Uollesin kommunist yazıçısı kimi karyerası, partiyanın milli həftəlik qəzeti olan “Fəhlə”yə müntəzəm olaraq şeirlər, xəbərlər və redaksiya məqalələri müəllifi olduğdan sonra ciddi şəkildə başladı.

Uollesin “Fəhlə”dəki ilk şeiri olan “Oyan!” (“Awake”) (4 iyul 1923), Kanada proletariyatına əməyinin qazandığı irsi ələ keçirmək üçün həyəcanverici bir çağırışdır [4, p.11]:

Now deliverance comes at last,

The world is locked in the struggle vast:

Rise to your Russian comrades' call,

Masters are nothing! Men are all!

Tərcüməsi:

İndi qurtuluş nəhayət gəlir,

Dünya geniş mübarizədə kilidlənib:

Rus yoldaşlarınızın çağırışına qalxın,

Ustalar heç bir şey deyil! İnsanlar hamısıdır!

Şair bu şeirində insanları birliyə və sülhə çağırır.

Vətən Co Uollesin poeziyasında aparıcı mövzudur. Şairin Kanada üçün daha yaxşı bir gələcəyə olan nikbin inamı, “Vətən, Vətənimiz” və xüsusilə də vətəni tərənnüm edən bir növ

kantata kimi səslənən “Möcüzəli Torpaq” poetik əsərlərini əhatə edir. Təbiət təsvirlərindən ("dağ zirvələri", "qızıl tarlalar") geniş istifadə edərək, torpağın gözəlliyini tərənnüm edir.

Co Uollesin poeziyasında vətənpərvərlik mövzusunda yazılan şeirlər xüsusi yer tutur. Uollesin yüksək vətənpərvərlik, insanların hər birini ədalətə və sülhə çağırışı Qərbin tarixində maraqlı bir səhifədir. Sülh müharibələri, münaqişələri nizama salır, insanlara həyat verir, xoşbəxt gələcək vəd edir, müharibə ocaqlarının alovunu söndürür. Ümumiyyətlə, yaradıcı insanlar həmişə əsərlərində sülhü, əmin-amanlığı tərənnüm edirlər. Bunu özlərinə mənəvi borc bilirlər.

Co Uolles fərqli və mübariz şair və heyvətəmiz taleyi olan bir insandır. Onun şeirləri haqqında danışmaq çətindir. Onları oxumaq lazımdır.

Şairin şeirlərində vətənpərvərlik yalnız vətənin füsunkar gözəlliyinin tərənnümü ilə məhdudlaşmır. O, Vətəninini sevən bir vətəndaş kimi, onun problemlərini də bilir, öz xalqının qeydinə qalır, ölkəsində işsizliyin artmasından danışır, pul oğurluğu haqqında öz fikirlərindən danışır. “Bəşəriyyətin qəlbi” şeirində onun bu fikirləri daha da dərinləşir. O, burada Kanadalı kasıbların bir qrup portretini, psixologiyasını təqdim edir: “Ömrü boyu uşaqlara baxan və indi ümitsiz vəziyyətdə əlini sıdıran canavar Kanadalı ana budur. Yaşamaq arzusuna görə belə olan gənc bacılar və gəlinlər, onların göz yaşlarından boğulan, lakin yenə də köməyə ümid edən və insanlara güvənərək əlini uzadan ac kanadalı uşaq belədir.

Uollesə görə, yalnız azadlıq uğrunda mübarizədə Kanada xalqının birliyi güclənir, öz gücünü dünya xalqları ilə birləşdirmək əzmi artır. Lirik qəhrəman tipik kimi özünü büruzə verir, onda dövrünün müxtəlif xüsusiyyətlərini sintez edir. İctimai konkretliyin hazırkı universal istəyi ilə birləşməsi Uollesin sonrakı işi üçün çətin olur.

1942 -ci ilin oktyabrında Uollesin sərbəst buraxılmasından qısa müddət sonra, həmkarı jurnalist Miç Sago Uollesin ilk kitabının “Gecə bitdi” (“Night is Ended”) nəşrini təşkil etdi. Bu kitabda onun həbs düşərgəsindəki təcrübələrinə əsaslanan bir sıra mahnı sözlərindən, üstəlik bir neçə əvvəlki şeirlərindən ibarət idi. [4, p. 20].

Braun, bu kitabı “qeyri -adi və hərəkətli bir kolleksiya” olaraq xarakterizə etdi. Braunun dediyinə görə Uollesin “döyüş” şeirləri “həddindən artıq ritorik idi və şifahi olaraq yarı canlıdan çox fərqlənmirdi, lakin melanxolik parçalar çox vaxt intensivliyi, keyfiyyəti və aydınlığı ilə insanı heyran edir” [4, p. 37].

“Gecə bitdi” Uollesin 1942 -ci ilə qədərki poetik yaradıcılığı haqqında mühüm mənbədir. “Arzular və fantaziyalar” və siyasi mövzuları özündə əks etdirən bölmələrə bölünən "Gecə bitdi" kitabı Uollesin yaradıcılığında mühüm yer tutur. E.K. Braun qeyd etdi ki, kitabın əsas güclü tərəfləri daha çox şəxsi şeirlərdədir.

Kitabın adından da görüldüyü kimi, “Gecə bitdi” şeirlərinin çoxu kapitalist cəmiyyətinə qəzəbli hücumu deyil, daha yüksək sosial ədalətə və şəxsi əsaslandırmaya sönük bir inamı təmsil edir ki, bu da dolayısı ilə Uollesin Roma Katolik inanclarına uyğun gəlir. Uolles xristianlığa və radikal siyasətə ikili bağlılığı ilə Kanada yazıçıları arasında unikal deyildi.

Uollesin müəllifi olduğu şeirlərinin ideya-tematik orijinallığını və bədii xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, şairin bədii metodunun təkamülünü göstərmək, şairin lirik qəhrəmanının xarakterini, istəyini izləmək üçün onun şeirlərinə nəzər salmaq gərəkdir.

“Gecə bitdi” kitabına daxil olan şeirlər içərisində “Hələ hörmət edilməyib” (“The as yet unhonored”), “Qoy sülh göyərçinləri yayılsın” (“Let the peace dove range”) və “Sevimli vətən” (“A lovely land”) şeirlərində vətənə, torpağa sevgisini və sülhün daima olmasını ifadə edir.

Bu şeirlərdəki bəzi misralara diqqət yetirək:

İlk olaraq “Hələ hörmət edilməyib” (“The as yet unhonored”) şeirinə nəzər salaq:

He plunged his hands into his pockets

And swept them clean;

For a people he had not known,

In a land that he had not seen.

Spending his substance all-

To the last unstinted cent.

Then eager for other ways,
He gathered and gave his days. [5, p. 45]

Tərcüməsi:

Əllərini cibinə qoydu
Və onları təmizlədi;
Tanımadığı insanlar üçün
Görmədiyi bir ölkədə.
Bütün varlığını israf etmək -
Son qəpiyə qədər.

Sonra başqa yollara can ataraq,
O, toplayıb günlərini verdi.

Digər bir “Qoy sülh göyərçinləri yayılsın” (“Let the peace dove range”) şeirindəki misralar:

Cry hold breath to the singing bird
For fear it be betrayed,
Delivered up to stinging death
Because of songs it made?

Cry stand – still to the bursting bud
For fear its scent be lost,
Delivered up to thirsting chill
The jealousy of frost? [5, p. 46]

Tərcüməsi:

Nəğmə oxuyan quşa nəfəs tutun
Xəyanət etmək qorxusundan,
Sancılı ölümə qədər çatdırıldı
Onun yaratdığı mahnılara görə?

Ağlamaq - partlayan qönçəyə qədər
Qoxusu itməsin deyə,
Susuzluğa qədər çatdırılır
Şaxtanın qısqanclığı?

Son olaraq da “Sevimli vətən” (“A lovely land”) şeirinin ilk iki misrasına diqqət yetirək:

O lovely land whose fields unfold
In league on league their cloth of gold,
Where all who will may banquet there
In royal ease, on royal fare

O Cananda, O promised land,
This is the dream our fathers planned,
And tho the rich have ravished you?
We swear to make this dream come true.

Tərcüməsi:

Ey tarlaları açılan gözəl diyar
Cəmiyyətdə onların qızıl paltarı,
İstəyənlər hər kəs orada ziyafət verə bilər
Kral rahatlığında, kral tarifi

Ey Kanada, ey vəd edilmiş torpaq,
Bu, atalarımızın planlaşdırdığı yuxudur,
Bəs varlılar səni ələ saldılar?
Bu arzumuzu həyata keçirəcəyimizə and veririk. [5, p. 47]

Göründüyü kimi, Co Uolles şeirlərində vətəninin əsrarəngiz təbiətini tərənnüm edir. Xüsusilə də, “Sevimli Vətən” şeirində onun doğma vətəni olan Kanadaya sevgisinin şahidi oluruq. O bu şeirində vətəni Kanadanın atalardan yadigar qaldığını bildirir. Co Uollesin şeirlərində onun bir vətəninə sevmə, doğma torpağına olan bağlılığı, yurdunun təbiətinin gözəlliyinə valeh olan, hər şeydən ən əsası da bir vətənpərvər insan olduğu aydın şəkildə görünür. Vətəninin gözəlliyi şairin həmişə ilham mənbəyi olmuşdur. Təbiət - cəmiyyət - Vətən özü də ayrılmaz, bütöv varlıqdır. Bütöv də xarakterizə olunur. Onlar bir-birinə qarışmış, çuğlaşmış formada təzahür edir.

Co Uollesin poeziyası öz oxucusunu yalnız yeni duyğular, yeni arzular, yeni fikirlər ilə deyil, həm də ən başlıcası vətənpərvərlik hissi ilə silahlandırır. Həm qələmi ilə, həm də bir şəxsiyyət-vətəndaş kimi xalqının yanında olan Co Uollesin yaradıcılığı yüksək vətənpərvərlik duyğuları ilə zənginləşmişdir.

Ümumiyyətlə, araşdırmamız zamanı müəyyən etdik ki, ötən əsrin Birinci və İkinci dünya müharibəsi dövründə yaşamış şair daim vətənpərvərlik ruhunda yazılmış şeirləri ilə xalqının mübariz ruhda olmasına vəsilə olmuşdur. O, ölkəsinin bütün problemlərini işıqlandırmış, öz həmyerlilərinə bu üsulla öz dəstəyini göstərmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Brown E.K. “Letters in Canada: Poetry” University of Toronto Quarterly 12 (1943) p. 309.
2. Colombo J.R. “Canada's Banned Poet.” Canadian Forum 40 (July 1960): p. 80-82.
3. Devanney B. “Kenneth Leslie: A Biographical Introduction”. Canadian Poetry: Studies/Documents/Reviews 5 (1979): p. 83-104.
4. Joe Wallace Poems. Toronto: Progress Books. 1981. p. 183–185
5. Joe Wallace. *Night is Ended: Thoughts in Lyric*. Winnipeg: Contemporary 1943.
6. Milton A. “In Wry Memoriam: Joe Wallace.” Canadian Dimension 12 (Sept 1977): p. 38-43, 51.
- 7.

Bayramova G.

Theme of patriotism in Joe Wallace's creativity (Summary)

The article deals with Joe Wallace's patriotic poems. Their idea is characterized, the reasons for writing are indicated. It is said that throughout his career, Joe Wallace constantly expressed his ideology by writing poems on this topic, exposing the social flaws of his time. Calling his people to unity and struggle against the enemy, the poet does not forget his brave sons and daughters, and when the time comes, he manages to create a full image of these heroes in his poems.

Байрамова Г.

Тема патриотизма в творчестве Джо Уоллеса (Резюме)

В статье рассматриваются патриотические стихи Джо Уоллеса. Охарактеризована их идея, указаны причины написания. Говорят, что на протяжении всей своей карьеры Джо Уоллес всегда выражал свою идеологию, сочиняя стихи на эту тему, раскрывая социальные недостатки своего времени. Призывая свой народ к единству и единому фронту бороться с врагом, поэт не забывает своих храбрых сыновей и дочерей, и когда приходит время, ему удается создать полноценный образ этих героев в своих стихах.

Rəyçi: f.f.d., dos. N.Xankişiyev

HAROLD PİNTER YARADICILIĞININ ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Harold Pinter, yazıçı, əsər, yaradıcılıq

Key words: Harold Pinter, writer, work, creativity

Ключевые слова: Гарольд Пинтер, писатель, произведение, творчество

XX əsrin əvvəllərində, xüsusən Birinci Dünya müharibəsindən sonra, novator yazıçılar daxili gerçəkliyi göstərmək naminə, düşüncə və hissləri obyektivləşdirmək cəhdlərinə başlayıb, cəmiyyətdən təcrid olunan çağdaş insan modelinin təsvirini yaratdılar. Bu keyfiyyətləri dramaturgiyada əks etdirən yenilikçi yazarlardan biri Harold Pinter idi.

H.Pinter bədii yaradıcılığının xarakterik xüsusiyyətlərini izzah edən, "Pinteresque" adlanan özünəməxsus bir üsluba malik, Nobel mükafatı laureatı, Absurd Teatrın görkəmli nümayəndəsi və məşhur ingilis teatrının reformcusudur. O İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, gündəlik həyatın eyhamlarını ortaya çıxartmaq və personajların duyğularını daha dərin ifadə etməklə, İngilis teatrının formasını dəyişən ən böyük dramaturqlardan biri olmuşdur. Obrazların hisslərini tamaşaçı və oxucuya qüsursuz şəkildə çatdırma bilməsindəki ən böyük təsir, geniş cəmiyyətdən gəlməsinə rəğmən kiçik yaşlarından etibarən tənhalıq hissi ilə böyüməsi idi. Pinter doğulmamışdan öncə İngiltərəyə köçən yəhudi əsilli ailəsi, yaşadığı ərazidən dəfələrlə evakuasiya edilərək təcrid olunmuşdur. Və beləliklə erkən uşaqlıq xatirələri və İkinci Dünya Müharibəsinin dağıntılarına şahid olması onun yaradıcılığının unikal və əvəzedilməz keyfiyyətlər qazanması üçün əsas təcrübə idi.

Pinterin məşhur dramaturq statusunu qazanması birdən-birə əldə edilmiş bir uğur deyildi. O, müxtəlif metodlardan istifadə edib, çətin sınaqlardan keçərək hal-hazırda nail olduğu şöhrətə gəlib çatmışdır. "Hədə komediyaları" (Comedy of menace) olaraq adlandırılan ilk pyeslerinden başlamış, "Yaddaş pyesləri" (Memory plays) adlandırılan dramlarla davam etmiş və son olaraqda insan hüquqlarını müdafiə edən siyasi və politik əsərlərə yönəlmişdir. Lakin müəllif sadəcə nəsr əsərləri yazmaqla kifayətlənməmiş, yaradıcılığının böyük bir hissəsində poeziya janrına da yer vermişdi. Hətta H.Pinter 1995-ci il də verdiyi bir müsahibədə "bəzən davranışımı anlamağa mənə yalnız şeirlərim kömək edir" ifadəsi ilə bundan sonrakı həyatını poeziyaya həsr etmək istədiyini elan etmişdir. [4, s.8]

İlk dram təcrübəsi olan hədə komediyalarında, Pinter xarici istismarlar nəticəsində məhrumiyyətlər ilə üz-üzə qalan insan modelini əks etdirib, həmin fərdin həm fiziki, həm də psixoloji nöqteyi-nəzərdən bəşəriyyətdə öz yerini tapmasını və özünü tanımasının təsvirini yaradırdı. Bu əsərlərdə zorakılıq açıq şəkildə nümayiş etdirilməsədə, onun mövcudluğunu sezmək mümkün idi. Yəni ön planda obrazların bir-biri ilə zarafatlaşdığını nümayiş etdirsədə, arxa planda olan şiddəti və söhbətin altında yatan gizli təhdidi aydın görmək olurdu. "Ad günü" (The Birthday Party) pyesində, Qoldberq və Məkkən obrazları Stənliyə ünvanladığı "biz sənin dayağın olacağıq və diz çökmən lazım olanda, diz çökməyi öyrədəcəyik" ifadəsi buna misal ola bilər. [3, s.83] Bu pyes də daxil olmaqla bu dövr yaradıcılığında müəllif, dili hakimiyyətin açarı funksiyasında təqdim edirdi. Onu doğru şəkildə əlində tuta bilən başqaları üzərinə hökmranlıq qurub, həmin fərdin şəxsiyyətinin məhv olmasına səbəb ola bilərdi.

İkinci dövr yaradıcılığında isə, əsas obrazlar öz xatirələrindən istifadə edərək kortəbii formalaşan bir dialoq ortaya çıxardır və nəticədə dramaturq insan psixologiyasının gizli tərəflərini sərt bir formada nümayiş etdirirdi. Bu pyeslərdə obrazlar keçmişdə yaşanan hadisələrin variyaslarını öz düşüncələrinə əsasən nəql edir, lakin kimin xatirəsinin daha doğru olduğu əsər boyunca qeyri-müəyyən olaraq qalır. Qətiyyətlə siyasiləşdirilməyən bu dövr yaradıcılığında, namus, əxlaq, hörmət və bərabərlik ideyalarını, müəllif əsas mövzu olaraq irəli sürmüşdür. Maykl Billinqton tərəfindən

müəllifin 1970-ci illərdə yazdığı əsərləri, “Xəyanət”, “Mənzərə” və “Aylaska” pyesləri “memory plays” olaraq təsvir edilmişdir. [7]

H.Pinter yaradıcılığının son mərhələsində isə, Britaniya hökumətini tənqid edərək, əsərlərində dövlətin apardığı siyasi məsələlərə toxunmuş və buna olan münasibətini, yəni siyasi mövqeyini Absurd teatr vasitəsi ilə bildirmişdir. Lakin, sadəcə Britaniya hökumətini deyil, o öz xalqına zülm edən hər bir dövləti qınayırdı. Məsələn; “Dağlı dili” (Mountain Language) pyesinin süjeti, adı qeyd edilməyən bir ölkənin, naməlum həpəsxanasında baş verən hadisələri əks etdirir. Pyesdə məmurlar məhbusları öz dillərində danışmaması gərəkdiyini, onların dilinin dağ dili, yəni ölü və qanunsuz dil olduğunu və öz dillərində danışacaqları təqdirdə də cəzalandırılacaqlarına dair hədə-qorxu gəlirlər. Pinter hadisənin baş verdiyi ölkəni qeyd etməsə də, əsərin ideyası Türk hökumətinin bir zamanlar Kürd xalqına göstərdiyi təcrid etməyə əsaslanırdı. Türklərin kürdlərə etdiyini, gözetçilər də dustaqlara edib, ana dilində danışmalarına qadağa qoymuşdurlar.

Absurd Teatr elementlərindən istifadə edərək, nümayiş etdirdiyi ictimai-siyasi və sosial-psixoloji məsələlər, müəllifin XX əsrin ortalarında İngilis müasir dramının simasını dəyişib, absurdların ən güclü səsi olmasına səbəb olmuşdur. Pinter çağdaşlarıyla müqayisədə daha çox gerçəkçi, populist münasibətdə, ümumi problemlər üzərinə yönələn və bağlı otaqlarda iztirab çəkən insanların problemlərini üzə çıxardan bir yazıçı idi. Beləki, onun yaradıcılığında absurd elementlər S.Beckett konteksti ilə müqayisədə xarici təhlükə və mücərrəd vəziyyətlərə qarşı, dünyanın kiçik formasında "otaq" şəraitində cəmləşdirilmişdir. Çarəsizcə belə otaqlarda qısılib qalmış, hər an bir təhlükənin gələcəyi düşüncə və qorxusu ilə narahatlıq içərisində yaşayan obrazlar "insanlıq" və müəllifin insanın eksiztensializmi ilə bağlı olan düşüncələrini təmsil edirdi.

Bu və digər müəllif yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətləri “Pinteresque” adlanan xüsusi üslubda cəmləşmişdir. Bu üslub Pinter çıxışının spesifik keyfiyyətlərini təsvir edən, dramaturqun əsərlərinin bədii orijinalıq və özünəməxsusluğunu göstərən, o cümlədən müasir dövr ədəbiyyatında tez-tez istifadə olunan bir termindir.

Dramaturqun Pinteresk adlanan üslubunu təhlil edərkən, iki məsələ daha çox nəzərə çarpır; müəllifin istifadə etdiyi dil və personajlar arasındakı ünsiyyət problemi. Bu iki ünsür, çoxsaylı təkrarlanan cümlə və sözlər, hədələyici gizli mənalar, mənasız söhbətlər, qeyri-müəyyən stüasiyalar və uzun fasilələrlə kəşşən dialoqların istifadəsi şəkildə pyeslərdə özünü əks etdirir.

Harold Pinterin əsərlərini təhlil edərkən dillə bağlı iki sual ortaya çıxır. Dil ədəbi əsərdə, nizamsız bir struktur kimi həqiqətin müxtəlif variyalarını yaradır, yoxsa həqiqəti bütün çılpıqlığı ilə əks etdirməyi bacarırımı. Pinter peşəkarcasına bu iki metodu paralel şəkildə əsərində təqdim etsədə, onun dili həm personajlar haqqında kifayət qədər əlamədar və aydınlaşdırıcı məlumatları, həm də mütləq həqiqəti tam əks etdirmir. Bu səbəbdən bir çox tətqiqatçı Pinter dilini məhdud dil olaraq təqdim edirdi.

Pinter ədəbi yaradıcılığında müxtəlif təsvir və ifadə vasitələrini birləşdirdiyi üçün əsərlərini xüsusi bir qəlibə qoyub sistemləşdirmək qeyri-mümkündür. Çox saylı və fərqli ədəbi ənənələrin birləşməsinin əsas səbəbi, dramaturqun yaradıcılığında real və qeyri-realı ayırmaqdan imtina etməsi idi. Həqiqət və uydurma, doğru və yalan bərabərliyi müəllifin dildən istifadə formasında daha aydın şəkildə görülür. “Viktoriya Stansiyası” (Victoria Station) əsərin də nəzarətçi sürücüyə bir şəxsın ünvana çatdırılması tələbini verir. Sürücü ilk başda gedəcəyini söyləsədə daha sonradan gedə bilmədiyini, çünki ən başından bəri başqa bir sərnişini fərqli ünvana apardığını söyləyir. [4, s.29]

Müəllifin əsərlərində keçmiş, indi və gələcək müammalı olaraq qalır və hekayələr qeyri-müəyyənliklərlə dolu olur. Nə üçün bu hadisə baş vermişdi, indi və gələcəkdə nələr baş verəcək kimi çox saylı suallarla tamaşaçı və oxucunu düşünməyə vadar edir.

Bir digər əsas amil isə əsərlərdə, danışılacaq daha önəmli mövzuların olmasına rəğmən, personajların bilərəkdən söhbətdən yayınmağı üstün tutmasıdır. Otaqda olan digər şəxslər də söhbətə müdaxilə etməkdən çox zaman çəkinir və nəticədə danışılan mövzudan çox, danışılmayan mövzu daha böyük əhəmiyyət kəsb etmiş olur. Bu da Pinteresque üslubun bir digər əhəmiyyətli xüsusiyyətini görməyimizə kömək edir.

Pinter yaradıcılığının özünəməxsus keyfiyyətlərindən bir digəri isə müəllifin pyeslərində çoxsayda pauzalardan istifadə etməsidir.

Dramaturqun düşüncəsinə əsasən insan danışıq zamanı emosiya və real düşüncələrini qarşısındakına aşkar etdiyi üçün, öz təhlükəsizliyinə xələl gətirmiş olur. Bu təhlükəli hala düşməmək üçün də obrazlar ünsiyyətdən yayınmağa çalışırlar. Bəzən isə qarşılıqlı əlaqəyə girmək qaçınılmaz hal alır. Bu zaman personajlar öz rifahlarını qorumaq üçün fərqli yol axtarışına girirlər. Bunun ən əhəmiyyətli qaçış yolu isə pauzların istifadə edilməsidir.

Pinterin pauzaları deyildikdə sükut, pauza və ellipsis adlanan üç müxtəlif növdə səssizlik nəzərdə tutulur. Sükut və ellipsis əsasən üç nöqtə ilə işarələnir, lakin ellipsis sükuta nisbətən daha yüngül tərəddüdü ifadə etmək üçün istifadə olunur. Heç bir sözün söylənmədiyi, əsas səssizlik növü olan pauza isə, gərgin və narahatedici stüasiyanı təsvir etmək üçün işlədilən daha uzun tərəddüd formasını əks etdirir.

Pinterin pyeslərində pauzlar kommunikatıv bir funksiyanı yerinə yetirməklə kifayətlənmir. Həmçinin həmin stüasiyanı anlamağa, personajların xarakterik xüsusiyyətlərini və mövcud olan qarşıdırmanı göstərməyə xidmət edir. Əksər əsərlərində pauzalardan münafiqəli və gərgin anları sezmək mümkündür, lakin bu ixtilafli stüasiylar əsla personajlar arasında üzləşmə və yekun həllə nəticələndirilmir. “Evə qayıdış” (The Homecoming) pyesində, Lennin trəfindən “Sən səsini nə zamansa kəsəcəksən, qoca çakkal?” ifadəsinin işlədilməsi Pinter personajlarının necə xudmani danışığı, ədavətli hala gətirməsinin nümunəsidir. [3, s. 359]

Pinterin pauza və üç nöqtəylə gösərilən sükutu, personajın hər hansı mövzuyla bağlı söyləyəcəyi bir sözünün olmadığı mənasına da gəlmir. Pauza bəzən soyuqluq, düşmənçilik, nifrət, digəri üzərində üstünlük qurmaq, bəzən də tam əksini, hər hansı fikri qəbul etmə, mehribanlıq, utancaqlıq və hörmət əlaməti olaraq istifadə olunur. Pauzanın müddəti özündən əvvəlki cümlə və sözlərin dərk edilməsi ilə düz mütənasiblik təşkil edir.

Həm “Ev qayıdış” həm də “Dağlı dili” əsərində pauzaların bir çoxu personajların bir növ öz güclərini sübut etmək və digərləri üzərində üstünlüklərini hiss etdirmək istəmələrinə əsaslanır. Xüsusən “Dağlı dili” pyesində pauzaların istifadə səbəbi həpəsxanada baş verən idarə etmə və güc oyunlarını diqqət mərkəzinə gətirmək üçün idi.

Pinterin istifadə etdiyi pauzalar, tamamlanmamış fikirlər, söylənilməyən düşüncələr, əsərdə olan qeyri-müəyyənliklər bir sözlə dildə də görünən problemlər, müəllifin yaşadığı dövrün sosial iqtisadi problemləri ilə paralel şəkildə əks olunmuşdur. Yəni dildəki parçalanmanın əsas səbəbi həmin dövr cəmiyyətinin parçalanmasına istinad edirdi.

Ədəbiyyat:

1. A History of English Literature (Macmillan Foundations Series, 6) 3rd Edition /Beginning Again: 1955-80. 385 p.
2. Pinter H. Celebration and The Room L. 2000. 135 p.
3. Harold Pinter «Ad Günü», «Xəyanət». / Tərcümə: Xəyalə Məmmədova. Bakı, 2006. 138s.
4. Harold Pinter. Seçilmiş Əsərləri. “Şərq-Qərb”. Bakı-2010. 629 səh.
5. Harold Pinter. Tənha yolçu // İngilis dilindən tərcümə edən və ön sözün müəllifi – Xəyalə Məmmədova. Bakı, 2007, «Ünsiyyət», 152 səh.
6. Lawrence M. Bensky. 'Harold Pinter: An Interview'. The Art of Theater No. 3. The Paris Review (1966), Web. 5 Oct. 2014, p19-20.
7. Michael Billington. Harold Pinter // Faber & Faber, 2007, p 468.

Bunyadzade G.

Specific features of Harold Pinter creativity (Summary)

This article is dedicated to the peculiarities of Harold Pinter's work. It tells about the author's great contributions to art, including the specific language and pauses he uses in his plays. The purpose of the article is by analyzing the specific aspects of the language used by the playwright, to study of “Pinteresque” style in-depth and explore the use of language by characters in Pinter dramas for various purposes. As a result, it is possible to see the originality of his inner world through the language of the author, without analyzing his works from a literary point of view.

Особенности творчества Гарольда Пинтера (Резюме)

Данная статья посвящена своеобразным особенностям творчества Гарольда Пинтера. Статья повествует о большом вкладе автора в искусство, о конкретном языке и паузах, которые он использует в своих пьесах. Описываются конкретные аспекты языка, используемые драматургом. Благодаря языку, который использует автор в своих произведениях, можно увидеть внутренний мир героев.

Рәүғи: f.f.d., dos. X.Əliyeva

İSMAYILOVA ZEYNƏB
Azərbaycan Dillər Universiteti
zeyneb.ismayilova87@mail.ru

CORC ELIOTUN “FLOSS ÇAYI ÜZƏRİNDƏ DƏYİRMAN” ROMANININ BƏDİİ XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: Corc Eliot, Viktoriya dövrü, əyalət həyatı, simvol, motiv.

Key words: George Eliot, Victorian period, rural life, symbol, motif.

Ключевые слова: Джордж Элиот, Викторианский период, сельская жизнь, символ, мотив.

Əsl adı Meri Enn Evans (*Mary Ann Evans*) olan Corc Eliot (*George Eliot*) Viktoriya dövrü İngilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Dövrünün tələbələrinə uyğun olaraq o, qadın kimliyini gizləmiş, Corc Eliot təxəllüsü ilə əsərlərini qələmə almışdır. XIX əsr ingilis qadın yazıçılarından biri olan Corc Eliot 1819-cu ildə İngiltərənin Uorvikşayr bölgəsində dünyaya göz açmış və həyatının ilk 21 ilini kənddə keçirmişdir. Bu illərdə gələcək yazıçı insanları və ətrafı yaxından tanıma imkanı əldə edir. Dini, əxlaqi və siyasi cəhətdən azad bir mühitdə böyüməsi ona sərbəst qərar vermək imkanı qazandırdı. Sənətkar atasının ölümündən sonra İsveçrəyə, sonra Londona köçərək bir neçə jurnalda çalışmışdır. Bu dövr ərzində Eliot dövrünün öndə gedən yazıçıları ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə edir. Məşhur jurnalist Corc Henri Lyus ilə dostluğu Eliotu roman yazmağa sövq etmişdir. [4]

Corc Eliot ədəbi həyata yazdığı tənqidlər və tərcümə işləri ilə ilk addımını atmışdır. İlk hekayəsi isə 1852-ci ildə yazdığı “Din Adamının Həyatından Səhnələr”, ilk romanı isə “Adam Bede”dir. Bundan sonra, ard-arda qələmini roman üzrə sınayan Eliot “Floss çayı üzərində dəyirman”, “Romola”, “Sayles Marner” və şah əsəri “Middlemarch”ı çap etdirir. Realist yazıçının yaradıcılığının ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri psixoloji təhlil bacarığıdır. Eliotun bütün romanlarında əxlaqi bir yüksəliş duyğusu, bir ədalət sevgisi sezilir. Yazıçı əsərlərindəki hər hadisə və personaja xoş və genişrəkliliklə baxmışdır.

Corc Eliotun yaradıcılığında xüsusi yer tutan romanlarından biri 1860-cı ildə yazdığı “Floss çayı üzərində dəyirman”dır. Bu romanı ömrü boyu gerçək kimliyini gizlətmək məcburiyyətində qalmış Eliotun daxili aləmini əks etdirən, avtobioqrafik əsəri hesab edilir. Roman kiçik bir qəsəbədə böyüyən balaca qızcıqaz Meqqi Talliverin (*Maggie Tulliver*) həyatı kontekstində öz ayaqları üstündə durmağa çalışan bir qadının yaşadıklarını, ailə, sevgi və qatı qaydaları olan bir cəmiyyəti bütün incəlikləri ilə təsvir etməkdədir.

İngiltərə əyalətlərinin birində Floss çayı sahilində atasının işlətdiyi bir dəyirmanın yaxınlığında doğulub boya-başa çatmış Meqqi böyük qardaşı Tomu (*Tom*) ilahi bir məhəbbətlə sevir. Lakin nə qardaşı Tom, nə də valideynləri bu ağıllı və dəli-dolu qızcıqaza lazımı dəyər və marağı göstərmir. Ələ-ovuca sığmayan Meqqi illər ərzində mülayim, zəki bir gənc qıza çevrilir.

Üzərindəki təzyiqlər və çiyinə qoyulan məsuliyyətlər artdıqca Meqqinin arzuları da təhlükə doğuracaq dərəcədə artmağa başlayır. Gecəqondu həyatının dar qəliblərinə sığmayan Meqqi bir müddət sonra özünü fərqli xüsusiyyətlərə malik üç oğlanın – ailəsinin bütün məsuliyyətini daşıyan qardaşı Tom, rəssam Filip (*Philip*) və yuxarı təbəqəyə məxsus, cazibədar olduğu qədər təhlükəli Stivenin (*Stephen*) əhatəsində tapır. Bacı-qardaşarası rəqabətə anlayışlı yanaşması, güclü ehtirasları birbaşa formada çatdırması, XIX əsr İngiltərə əyalət həyatına dair mükəmməl müşahidə qabiliyyəti və fərd ilə cəmiyyət arasındakı toqquşmanı təsirli bir şəkildə gözlər özünə sərən Eliotun “Floss çayı üzərində dəyirman”ı ən güclü romanlarından biri hesab olunur.

Romanın təhlili zamanı diqqət çəkən əsas nüanslardan biri müəllifin işlətdiyi simvollarıdır. Əsas simvollarından biri əsərin adında da yer alan Floss çayıdır. Simvolik səviyyədə Floss daha çox Meqqi ilə əlaqəlidir. Belə ki, Floss çayının dərinliyi və aşıb-daşan halları Meqqinin daxilindəki dərin və gözlənilmədən dəyişən duyğularını xarakterizə edir.

Romandakı əsas hadisələrin baş verdiyi Müqəddəs Oqq (*St. Ogg*) qəsəbəsi də simvolik mənalar daşıyır. Qəsəbənin əfsanəvi qoruyucu əzizi hesab edilən Müqəddəs Oqq Floss qayıqçısı olub. Əfsanəyə görə bir gecə uşaqı bir qadın çayın digər tayına keçmək istəyir, lakin güclü külək olduğundan heç bir qayıqçı onları aparmağa razılıq vermir. Yalnız Oqqun ehtiyac içində olan qadına yazığı gəlir və onları götürür. Çayın qarşı tərəfinə çatdıqda qadının cır-cındır içindəki paltarları yeni qiyafələrə çevrilir və o özünün Müqəddəs bakirə Məryəm olduğunu söyləyir. Bakirə Oqqun qayıqına minən hərəkəsi güvənli və təhlükəsiz şəkildə saxlayacağını bildirir və həmişə gəminin baş hissəsində oturur: “Blessed Virgin sat in the prow, shedding a light around as of the moon in its brightness, so that the rowers in the gathering darkness took heart and pulled anew” (*Müqəddəs Bakirə qayıqda oturdu, ayın parlaqlığı kimi ətrafa işıq saçdı, beləcə, qaranlıqda toplaşan avarçəkənlər ürəkləndi və yenidən küərəkləri çəkildər*) [3, p. 158]. Meqqi Stivenlə birlikdə qayıqda keçirdiyi gecə bununla bağlı bir yuxu görür. Burada Tom və Lusi kürək çəkərək yanlarından keçirlər və sanki Tom Müqəddəs Oqq, Lusi isə Müqəddəs Bakirədir: “They saw it was the Virgin seated in St. Ogg's boat, and it came nearer and nearer, till they saw the Virgin was Lucy and the boatman was Philip” (*Onlar gördülər ki, bu, Müqəddəs Oqqun qayıqçısında oturan Bakirədir və o, getdikcə yaxınlaşırdı, ta ki bakirənin Lusi, qayıqçının isə Filip olduğunu görəndə qədər.*) [3, p. 636]. Gördüyü yuxu Meqqinin Stivenlə keçirdiyi gecə boyunca incitdiyi bu şəxslərə mərhəmət bəsləməməsi qorxusunu, eləcə də gələcəkdə özünə də mərhəmət bəslənməyəcəyindən duyduğu qorxunu açıqca ortaya qoyur. Lakin sonda görürük ki, Müqəddəs Oqq Tom yox, məhz Meqqidir. Çünki Floss çayı daşan zaman Tomu xilas etmək üçün Meqqi bir növ, “möcüzəvi, ilahi qoruyucu” qismində özünü qurban verir.

Müəllif Meqqinin gözlərini onun ən diqqət çəkən xüsusiyyəti kimi təsvir etmişdir. Əsərdəki bütün kişiler – Stiven, Bob Ceykin, Filip ilk növbədə Meqqinin gözlərinə diqqət yetirir və ona məftun olurlar. Meqqinin gözləri ilk növbədə, onu tragik bir xarakter edən sevgiyə olan açlığının, hisslərinin dərinliyinin və daxilindəki emosional gücün simvoludur. Meqqinin gözləri insanlara baxaraq onları daşa çevirən mifik varlıq Meduzanı xatırladır. Belə ki, Meqqinin müəllimi və müəyyən mənada ilk məhəbbəti olacaq Filip onun “doyumsuz zəka və sevgiyə dolu, məhəbbət diləyən” gözlərini görür. Eləcə də, Meqqini özündən üstün və heyran olunması lazım olan bir fiqur kimi görən Bob Ceykin onun qeyri-adi gözlərə sahib olduğunu, müəmmalı şəkildə ona heç bir şey hiss etdirmirmiş kimi göründüyünü bildirir. Və son olaraq, Meqqinin roman boyu hiss etdiyi daxili mübarizəsindən istifadə edəcək Stiven onun gözlərinin “xoşagələn ziddliklərlə dolu” olduğunu söyləyir.

Əsərdə diqqətçəkən əsas məqamlardan bir digəri isə Meqqi və Tomun nümayəndələri olduqları Dodsonlar və Talliverlər arasındakı fərkdir. Sosial nüfuza malik, materialist düşüncə tərzi ilə seçilən Dodsonlardan fərqli olaraq, Talliverlər daha az nüfuza malik, emosional və duyğularına təslim olan şəxslər kimi diqqət çəkir. İki nəslin xüsusiyyətlərinin vəhdəti isə Meqqi və Tomun inkişafındakı müxtəlifliyi əks etdirir.

Eləcə də, incəsənətin əsas qollarından olan musiqi də bu romanda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Meqqinin musiqi dinləyən zaman onu incidən və narahat edən hər şeyi unudub az qala huşunu itirəcək dərəcədə emosiyalarına qapıldığını görmək mümkündür. Hətta Stiven Meqqini

sözlərlə deyil, musiqi ilə valeh edir. Stivenin oxumağı onu əyləncədirəcək qədər güclü, müqavimət göstərə bilməyəcək qədər zəif edən müəyyən emosiyalar yaradır. Meqqi hər şeyi başqalarına nisbətən daha çox emosiya ilə yaşayır və bunu vurğulayacaq vasitə kimi isə romanda musiqidən istifadə olunmuşdur.

Romanda diqqətçəkən məqamlardan bir başqası isə poni, it, ördək kimi bir sıra təsərrüfat heyvanlarının təsviridir. Bu təsvirlər müəyyən mənada əyalət həyatı yaşayan Tom və Meqqiylə əlaqədar olub onların təbiətlə iç-içəliyinə və vəhdətinə işarə edir. Darvinin ardınca Eliot bu təsvirlərdən insanlar – xüsusilə də kiçik yaşlı uşaqlar və heyvanlar arasındakı yaxın əlaqəyə işarə vermək məqsədilə işləmişdir.

Xarici görünüş məsələsi də əsərdə maraq doğuran nüanslardandır. Belə ki, göz, saç və dərisi rənginin açıq yaxud tünd olmağı bu əsərdə obrazlararası fərqlilikləri üzə çıxarmaqda istifadə olunur. Xüsusən də, Meqqinin görünüşünün unikallığını vurğulamaq üçün rəng motivindən daha çox istifadə olunur. Həmçinin, açıq və tünd rəng motivi Dodsonlar və Tulliverlər arasındakı fərqlə də əlaqələndirilə bilər. Belə ki, Tulliverlərin dərisi daha tünd, Dodsonlarınki isə daha açıqdır. Lusi ağbənizdir və yerli camaat onun açıq rəngliliyinə qibtə edirdilər. Meqqi isə açıq rəngli, sarışın qadınların sonsuza qədər məhəbbət və xoşbəxtliklə yaşadığı klassik həyatlardan bəzmişdir. Lusifən fərqli olaraq Meqqi ağbəniz deyil, ailəsi onun qarabənizliyini çirkin və qeyri-təbii hesab edir. Lakin romanın sonunda məlum olur ki, Meqqinin qarabənizliyi kişilərin onu daha gözəl qəbul etməsinə səbəb odur, çünki onun da qara bənizi də nadirdir.

Yekun olaraq, qeyd etmək istərdik ki, Eliot bu romanında dövrün kişi-qadın ayrışikliyi, təbəqələrarası toqquşmaları, təhsilin əhəmiyyəti, əxlaq məsələləri kimi problemləri bütün dərinliyinə kimi təqdim etməyi bacarmışdır. Eləcə də, keçmişin indiki kimliyimiz üzərindəki iddiası, mərhəmətin önəmi, cəmiyyətin fərd üzərindəki təsiri kimi mövzulara xüsusi diqqət yetirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Abrams M. H. The Norton Anthology of English Literature, Eighth Edition. New York: W. W. Norton, 2005. 3091 p.
2. Anger Suzy. Knowing the Past: Victorian Literature and Culture. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001. 304 p.
3. Eliot G. The Mill on the Floss. UK: Penguin Classics, 2003. 704 p.
4. <https://digital.library.upenn.edu/women/woolf/VW-Eliot.html>
5. <https://www.theguardian.com/books/2010/mar/27/eliot-mill-floss-biography-tulliver>

Ismayilova Z.

Artistic characteristics of George Eliot's "The Mill on the Floss"

(Summary)

This article deals with the analysis of the content of the novel "The Mill on the Floss" by George Eliot, a famous Victorian English writer. The protagonist of the work, Maggie, a mad and intelligent girl, gives a detailed description of the provincial life of nineteenth-century England. The writer presented the problems of gender discrimination, inter-class conflicts, the importance of education, moral issues. The article analyzes a number of characters and motifs in the novel.

Исмаилова З.

Художественная характеристика «Мельница на Флоссе» Джорджа Элиота. (Резюме)

Статья посвящена анализу содержания романа Джорджа Элиота «Мельница на зубной нити» известного английского писателя викторианской эпохи. Главная героиня произведения Мэгги, безумная и умная девушка, дает подробное описание провинциальной жизни Англии девятнадцатого века. Писатель представил проблемы дискриминации по половому признаку, межклассовые конфликты, важность образования, нравственные вопросы. В статье анализируется ряд персонажей и мотивов романа.

Рәуфи: f.e.d., prof. A.Sabitova

OLDOS HAKSLİNİN “CƏSUR YENİ DÜNYA” ROMANINDA İNSAN VƏ CƏMİYYƏT

Açar sözlər: Oldos Haksli, Cəsur yeni dünya, insan, hipnopediya, cəmiyyət, totalitar rejim, ektogenez.

Key words: Aldous Huxley, On the Brave New World, human, hypnopedia, society, totalitarian regime, ectogenesis.

Ключевые слова: Олдос Хаксли, О дивный новый мир, человек, гипнопедия, общество, тоталитарный режим, эктогенез.

Bəşər sivilizasiyasının müasir inkişafı şəraitində, həm cəmiyyətin, həm də insanın kollektiv şüuruna təsir göstərən qlobal informasiya üsullarının gücləndiyi bir vaxtda hakimiyyətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə problemi xüsusi aktualıq kəsb edir. Deməli, təbii hadisə bu problemin dünya bədii ədəbiyyatında – cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklərə ən çox həssaslıqla yanaşan, onların mahiyyətinə nüfuz edən sferada əks olunmasıdır. XX əsrin birinci yarısında bu mövzu ingilis yazıçılarının yaradıcılığında ən dolğun şəkildə təcəssümünü tapdı: C.R.R.Tolkiyen, U.Qoldinq, C.Oruell və O.Xaksli sivilizasiyası totalitar sistemin qurulmasına imkan verdi.

Yuxarıda adları çəkilən yazıçılar hakimiyyəti sivilizasiyanın zəruri atributu hesab edirdilər, onsuz onun mövcudluğu qeyri-mümkündür, çünki anarxiya, şübhəsiz ki, xaos yaradır, lakin sahib olmaq nə qədər təhlükəli, həm insanı, həm də bütövlükdə cəmiyyəti məhv edə bilər. Bu halda “məhv etmək” fiziki məhv etməkdən çox mənəvi məhv etmək, onu güc maşınının ruhsuz dişlərindən ibarət tabeçilik mexanizminə çevirmək deməkdir. Güclə sərmayə qoyulmuş insan avtomatik olaraq xeyirlə şəər arasındakı xətt üzərində yüksəlir və şərin tərəfinə keçməmək üçün iradənin transsendental səfərbərliyi və tam özünü idarə etmək lazımdır. Cəmiyyətin liderlərin iradəsinin qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsinin itaətkar mexanizminə çevrilməsi problemini araşdıraraq, 1932-ci ildə yazılan O.Hakslinin antiutopik “Cəsur yeni dünya” romanına müraciət edək. Romanın hərəkət yeri - Dünya Dövləti artıq insan üçün heç bir alternativin olmaması mövzusunı qoyur. Fəaliyyət vaxtı - Ford dövrünün 632 ilidir. Haksli dünyasının əsasında duran ideologiyanın ümumiləşdirilmiş ifadəsi dövlət şüarı olan “İctimaiyyət, Kimlik, Sabitlik”dir ki, burada iki əvvəlkinin köməyi ilə əldə edilən sonuncu amil ön plandadır. Burada güc obrazı heyretəmiz dərəcədə uyğundur: çox spesifik rəhbərliyin - on baş qubernatorun mövcudluğuna baxmayaraq, hakimiyyətin daşıyıcısı əslində dominant dünya nizamının özüdür, güc onun sabitliyini təmin edən bütün sosial mexanizmlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Bu cəmiyyətin formalaşdırılması vasitələri üç əsas komponentdən ibarətdir: ektogenez (bədənin və beynin formalaşması), reflekslərin inkişafı (psixoloji təsir) və hipnopediya (şəxsiyyətin mənəvi əsaslarının formalaşması, onun mənəvi maraqları). Onları daha ətraflı təhlil edək. Beləliklə, konveyer rəmzi ilə sıx bağlı olan ektogenez süni mayalanmadır ki, bu da bir ositdən onlarla əkiz əldə etməyə imkan verir, bu da standart insanlara verir, yəni sosial sabitliyin ən vacib amillərindən biridir. İnsanın taleyi, onun gələcək sosial mövqeyi artıq embrional vəziyyətdə müəyyən edilir, eyni zamanda, sistemin kasta xarakteri tibbi vasitələrlə dəstəklənir. C.Oruellin “1984” romanının kainatından fərqli olaraq, burada “eynilik” zorakılıqla qarışdırılmış psixoloji müalicə ilə əldə edilir. Beləliklə, embriona kimyəvi, istilik və radiasiya məruz qalması, yalnız ən kobud iş üçün uyğun olan “yarı kretinlərin” istehsalına qədər aşağı kastaların nümayəndələrinin zehni və fiziki göstəricilərini süni şəkildə azaldır. Bundan əlavə, gələcək polad işçilərinə, mədənçilərə isti olmaq və soyuqdan qorxmaq öyrədilir. Müəyyən cəmiyyətin tamhüquqlü üzvünün formalaşmasının ikinci mərhələsi, kəskin səslərin köməyi ilə aşağı kastalarda təbiətə və kitablara instinktiv nifrətin aşılındığı neo-Pauline üsulu ilə reflekslərin inkişafıdır. Çünki, “təbiət sevgisi zavodları sifarişlə yükləmir” [5,

s.143]. Nəhayət, uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasının son mərhələsi hipnopediyadır - dövlət tərəfindən şüura ötürülən məlumatların şüurun özünə çevrilənə qədər təklif üsulu ilə yuxuda əxlaqi tərbiyə, cəmiyyətin həyat prinsiplərinin dəfələrlə təkrarlanması, o deməkdir ki, onun həyatının qalan hissəsi üçün fəaliyyətini təyin edəcəkdir. Burada hakimiyyətin mövqeyi maraqlıdır, ona görə əxlaqi tərbiyə, elmdən fərqli olaraq, heç bir halda anlayışa əsaslanmamalıdır, çünki əks halda o, sübut və ən əsası rəasional əsaslandırma tələb etməyən aksioma çevrilə bilməz.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, O.Hakslinin icad etdiyi cəmiyyətdə bədən və beyin tərbiyəsinin əsas məqsədi göz qabağındadır - "insanlara onların qaçılmaz sosial taleyinə məhəbbət aşılamaq" [5, s.140]. Nəticə etibarı ilə insanın özünün sosial mövqeyi, hətta ən aşağısı belə, əlavə arqumentlərə ehtiyac duymadan təbii qəbul edilir ki, bu da öz növbəsində ictimai-siyasi sabitliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Mövcud nizamı qorumaq üçün daha əlverişli olan belə bir dünyagörüşünə nail olmaq üçün vasitə olaraq, kastalardan biri üçün nəzərdə tutulmuş hipnopediya mətninin bir elementi göstəricidir:

"Alpha kids wear gray. Alphas have a much harder job than ours because alphas are so smart. It's wonderful that I'm beta, that our job is easier. And we are much better than gammas and deltas. They wear green and the deltas wear khakis. No, no, I don't want to play with the delta kids. And epsilons are even worse. They are completely stupid ..." [5, s.146].

(Alfa uşaqlar boz geyinirlər. Alfaların işi bizimkindən daha çətin, çünki alfalar çox ağıllıdırlar. Beta olmağım, işimizin daha asan olması gözəldir. Biz isə qamma və deltalardan qat-qat yaxşıyıq. Onlar yaşıl, deltalar isə xaki geyinirlər. Xeyr, yox, mən delta uşaqları ilə oynamaq istəmirəm. Və epsilonlar daha da pisdirlər. Onlar tamamilə axmaqdırlar ...).

Buradan belə nəticə çıxır ki, icma paradoksal olaraq kasta sisteminə əsaslanan insanların ilkin dağılıqlığı ilə əldə edilir. Hakslinin fikrincə, cəmiyyət ən yüksəkdən ən aşağıya doğru beş kastaya bölünür: alfa, beta, qamma, delta və epsilon, onların fərqi təkcə intellektual göstəricilərlə deyil, həm də xarici atributlarla, formalarla vurğulanır. Bu, artıq aydın şəkildə müəyyən edilmiş güc səlahiyyətlərinə malik totalitar sistemin bariz əlamətidir. Kastalar üçün ayrı-ayrı qəzetlər var, kasta rəngli kağızlarda çap olunur, idman meydançaları, nəqliyyat növləri - seqreqasiya prinsipi sosial həyatın bütün sahələrinə nüfuz edir. V.V.Kaftan bunda müasir sosial təzahürlərlə oxşarlıq görür, cəmiyyətdə total nəzarətin bərqərar olmasına, yalnız bir mövqenin hökmranlığına və narazılığın kökünün kəsilməsinə, insanların sosial "kastalara" bölünməsinə və müəyyən təbəqələrin formalaşmasına töhfə verir. Onlarda davranış stereotipləri əsasən distopik sosial texnologiyalara əsaslanır [3, s.25]. Uşağın doğulması və tərbiyəsi bütünlüklə dövlətin səlahiyyətinə çevrilir, İnkubator və Təhsil Mərkəzləri vahid sistemi, yaxşı yağlanmış mexanizmi təmsil edir. Əksinə, "valideyn", "ata və ana", "ailə", "ev" kimi məfhumlar ədəbsiz ifadə kimi işlədilir. Ford dövründən əvvəl mövcud olan ailə dünyasının başdan-başa qəddar, əsassız ehtiraslarla, zəifliklərlə, psixoloji dramlarla və konfliktlərlə dolu olduğu, yəni apriori olaraq məhv edilməli olan dağıdıcı prinsip kimi göstərilir. Fikrimizcə, bu yanaşmanın səbəbi ondan ibarətdir ki, istənilən ailə kastaların ahəngdar sistemini kifayət qədər asanlıqla məhv edə bilər, bu isə bədnam sabitlik deməkdir, çünki elm adamları və işçilər, hərbcilər və həkimlər, sülhməramlılar və başqaları doğulub yaşaya bilər. Baş qubernator Mustafa Mondun fikrincə, dövlətin məqsədi "insanları ümumi duyğulardan və təcrübələrdən qorumaqdır" [5, s.155]. Bizə çox ədəbsiz görünən cinsi əlaqənin Ford dövründə məcburi əxlaq norması çərçivəsində yüksəldilməsi, ləyaqətli insan əlamətinə çevrilməsi və əksinə, çəkinmə, iffət, sədaqətin əsas səbəbi budur. Kişi və qadın arasında daimi münasibətlər sosial qınanan hadisələrə çevrilir ki, "evlilik" anlayışı "valideynlər" və "ailə"dən heç də az olmayan ədəbsizliklər kateqoriyasına aiddir. Emosional sarsıntıların qarşısını almaq üçün hakimiyyət insanların ən alçaq, heyvani ehtiyaclarını həvəslə ödəyir, onları paralel olaraq yüksək motivlərdən qoruyur, çünki insanı ehtiraslardan qurtarmaq dövlətin və cəmiyyətin təlatümlərdən xilas olmasıdır.

O.Hakslinin təsvir etdiyi sistemin ən maraqlı xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət ümumbəşəri xoşbəxtliyi ideal kimi, adətən, totalitar rejimdə olduğu kimi, təkcə deklarativ şəkildə deyil, həm də sistemli şəkildə həyatda bu ideyanı təcəssüm etdirir. Ancaq problem ondadır ki, burada xoşbəxtlik ibtidai ehtiyacların ödənilməsinə, insan isə mənəvi və intellektual deqradasiya vəziyyətində olan ağıllı heyvan səviyyəsinə endirilir, çünki canlı nə qədər aşağı inkişaf edərsə, ona

bir o qədər az ehtiyac var. Fərdlərə qarşı zülm və zorakılıq üzərində qurulmuş totalitar hakimiyyəti devirmək yer kürəsində heyvani xoşbəxtliyə əsaslanan bütöv cəmiyyətdən ölçüyəgəlməz dərəcədə asandır. Doğrudan da, lazımı faydaları verən sistemə niyə zərər verək? Beləliklə, azad, şüurlu iradənin istənilən təzahürü, fərdi və şəxsi maraqlar, zövqlər, fikirlər əsasında müstəqil seçim cəhdləri sönmüş olur. Ümumiyyətlə qəbul edilmiş davranış normalarının pozulmasının ən iyrənc cinayət hesab edildiyi, eynilikdən hər hansı bir sapmanın ədəbsizlik olduğu, hətta qətlin o qədər də ciddi olmadığı bir sistemdə özünü sübut etmək, hətta özünü hiss etmək olduqca çətinidir [5, s.184].

Maraqlıdır ki, hakimiyyətin yekdil ictimai qınaqdan (ancaq bu, insana kifayət qədər güclü psixoloji təzyiq göstərməyə qadirdir), həyatı və işinin nüfuzlu sayılmayan adalara köçürülməsindən başqa, əslində başqa cəza sistemi yoxdur. Amma əslində maddi baxımdan heç bir fərqi yoxdur. Lakin bu o demək deyil ki, o, müxalifəti güc yolu ilə yatırmağı mümkün hesab etmir. Eyni Mustafa Mond, məsələn, azad düşüncəli insanların təhlükəsiz surətdə sürgün oluna biləcəyi adaların varlığından sevincini ifadə edərək, əgər yer kürəsində adalar olmasaydı, “bidətçilərin” öldürülməsi ehtimalını istisna etmir. Bu arada, əhalinin böyük əksəriyyəti bu cəmiyyətə səmimi şəkildə xidmət etdiyi üçün cəza orqanlarına sadəcə ehtiyac yoxdur. Şəxsiyyəti körpəlikdən formalaşdıran mehriban, inandırıcı təklif isə asayışı qorumaq üçün polis dəyənəklərindən heç də az təsirli olmayan silahdır. Bu cür idarəetmə üsulları “Cəsur yeni dünya” romanında ali hakimiyyət daşıyıcısı Mustafa Mond tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir:

“You have to manage wisely, not with a whip. To affect the brain, not to move with a fist” [5, s.158].

(Sən qamçı ilə yox, ağıllı idarə etməlisən. Yumruqla hərəkət etmək deyil, beyinlərə təsir etmək).

O və onun kimiləri bu tezisi hipnopediya vasitəsilə uğurla həyata keçirirlər, bunun sayəsində deltalar və digər aşağı kastalar insan olmağın nə demək olduğunu, əsl azadlığın nə olduğunu başa düşümlər. Bununla belə, ifadə azadlığına ehtiyac yüksək kastaların nümayəndələri üçün yaddır. Fərdi qəhrəman olan Bernard Marks yalnız müəyyən nöqtəyə qədər yetişmiş cəmiyyətə qarşı çıxır. Ancaq rezervasiyadan gətirdiyi Vəhşi Con sayəsində geniş tanınma və populyarlıq qazanaraq, əvvəllər belə ədalətsiz olan şeylərin nizamı ilə dərhal barışır [5, s.215]. Cəmiyyətə xor baxan Marks eyni zamanda İslandiya göndərilərkən adi həyat tərzindən, nifrət etdiyi sivilizasiyanın özündən kəsilmək perspektivinin şokunu yaşayır. Cəmiyyətin ictimai-siyasi əsaslarının möhkəmliyi narazıların, yəni cəmiyyətin onlara verdiyindən başqa arzuladıqları şeylərin olmaması ilə bağlıdır. Bu, hipnopediyada da aşılana təxəyyül çatışmazlığı ilə əldə edilir. Hətta epsilon da tutduğu mövqedən üzülür, çünki o, epsilon olmamağın nə demək olduğunu bilmir. Lakin itaətkar uşaqlar belə qalmalı olduğundan, böyüklər arasında sabitliyi qorumaq üçün mürəkkəb üsullar qrupu da istifadə olunur. Burada iki mühüm simvolik təfərrüatı ayırd edə bilərik: qarın (bətn) maddi istehlakın simvoludur və “T” işarəsi əslində başsız xaçdır ki, bu da birləşərək ruhaniliyin tamamilə aradan qaldırılması deməkdir. Beləliklə, texnokratiyaya kütləvi istehsal sivilizasiyasının hökmranlığını qorumaq ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış sintetik dinə malik teokratiya birləşir. Fordun erasının özü insanın insanlıqdan kənarlaşdırılması, onun daxilini xarici ilə kifayət qədər əvəz etmədən mənəvi sferadan maddi sferaya keçməsi dövrüdür [2, s.279].

S.Q.Doljenkonun qeyd etdiyi kimi, distopiyalar həmişə fərdi seçim və sosial zərurət arasındakı konfliktin drammatizasiyasıdır [1, s.67]. Xarici qlobal xoşbəxtlik Mustafa Mondu heç də aldatmır, belə cəmiyyətin bütün çatışmazlıqları bir baxışda görünür və o, bu sivilizasiyanı yaratmaq üçün qurban verilməli olanın əsl əhəmiyyətinin nə olduğunu bilir. Bundan əlavə, “kitabın başında otursan, çox şey istehlak etməyəcəksən” deyir Mustafa Mond, çünki iqtisadiyyat və texnoloji tərəqqi daim təcili ehtiyacları ödəməyə və ümumbəşəri xoşbəxtliyi qorumağa imkan verən yeni maddi nemətlər yaradır. Beləliklə, indi onun vəzifəsi insanları zorla xoşbəxt etməkdir [4, s.57].

İnsanların heyvani səadəti ilə iqtisadiyyatın rifahı bir-birindən asılıdır və bir-biri olmadan qeyri-mümkündür, necə ki, xoşbəxtlik və həqiqət arasında fərq qoyulmadan mümkün deyil. Qeyri-sabitlik isə sivilizasiyanın sonu deməkdir. Möhkəm sivilizasiyanı çoxlu xoşagəlməz qüsurlar olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Beləliklə, Oldos Haksli göstərir ki, texnogen sivilizasiyanın qələbəsi, onun yer üzündə tam hakimiyyətinin bərqərar olması istər-istəməz

insanların məğlubiyyəti, onlarda insani olan hər şeyin məhv olması, sonda babunlar irqinə, onların pisləklərinin bədbəxt qullarına, bioloji irsinə çevrilməsi deməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Долженко С.Г. Диалог культур в романах Олдоса Хаксли «О дивный новый мир» и Джорджа Оруэлла «1984» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2014. № 8 (38). Ч. I. С. 66-69.
2. Ерохина Т.И. Трансформация антиутопии в контексте массовой культуры: О. Хаксли «О дивный новый мир», А. и Б. Стругацкие «Хищные вещи века» // Ярославский педагогический вестник. 2017. № 5. С. 275-282.
3. Кафтан В.В. Антиутопия как технология социального управления // Экономика и управление в XXI веке: наука и практика. 2014. № 1. С. 18-25.
4. Кирсанова К. Шекспировский интертекст в романе Олдоса Хаксли «О дивный новый мир» // Вестник МГУП имени Ивана Фёдорова. 2014. №3. С. 52-59.
5. Huxley A. Brave new world. London, 2008. 268 p.

Garibova A.

Humanity and society in Oldos Huxley's "Brave New World" (Summary)

The article is devoted to the problems of human-society interaction in the world of the future. Sociological, historical-functional, and cultural-historical research methods were used in the work process. The research, based on Oldos Huxley's novel The Brave New World, reveals the characteristics of the government's influence on society in the English dystopian novel of the first half of the twentieth century and identifies the methods and means of forming a man-made futuristic society. The novel describes the features of the human-caste system of this society, as well as the methods and means of control over the adult population. The study concludes that in the world of man-made civilization, which turns man into a mechanism, the inevitable death of morality, the danger of a unipolar idea about the formation of society and the individual.

Гарибова А.

Человечество и общество в "О Дивный Новый Мир" Олдоса Хаксли (Резюме)

Статья посвящена проблемам взаимодействия человека и общества в мире будущего. В процессе работы использовались социологический, историко-функциональный и культурно-исторический методы исследования. Исследование, основанное на романе Олдоса Хаксли «О дивный новый мир», раскрывает характеристики влияния правительства на общество в английском романе-антиутопии первой половины двадцатого века, а также определяет методы и средства формирования созданного руками человека футуристического общества. В романе описаны особенности кастовой системы этого общества, а также методы и средства контроля над взрослым населением. В исследовании делается вывод о том, что в мире рукотворной цивилизации, превращающей человека в механизм, неминуема смерть нравственности, опасность однополярного представления о формировании общества и личности.

Rəyçi: f.f.d., b/m. A.Musayeva

YUCİN O'NILİN DRAMATURGIYASI TƏHLİL KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: Yucin O'Nil, amerika cəmiyyəti, dramaturgiya, modernizm

Key words: Eugene O'Neill, american society, dramaturgy, modernism

Ключевые слова: Юджин О'Нил, американское общество, драматургия, модернизм

XIX əsrin ikinci yarısından sonra bütün sahələrdə sürətlə inkişaf edən Amerikada cəmiyyətin, ədəbiyyatın da təkmilləşməsi prosesi başlayırdı. Amerika xalqı köçlərlə qurulmuş, qarışıq bir cəmiyyətdir. Yeni ümidlərin izi ilə Avropadan köçən işçilər, əkinçilər hətta Afrika zənciləri ümidlərini yeni qitəyə gətirmişdilər. Birbaşa olaraq Amerika cəmiyyətinin problemlərini sənət və ədəbiyyatında əks etdirirdi. Təbii ki, teatr da bundan öz payını alırdı.

Dramaturgiya sahəsində ilk böyük nəfəs Yucin O'Nildir (Eugene O'Neil). O'Nilin ardınca Tennessi Vilyams və Artur Miller, daha sonra Tornton Vaylder, Corc S.Kaufman, Edvard Albi, Sam Şepard gəlirlər. Amerika öz dramının kamilləşməsinə görə məhz Yucin O'Nilin pyeslərinə minnətdardır. Nobel mükafatlı O'Nil naturalizm və ekspressionizm texnikalarını birləşdirərək dramaturgiyada istifadə etmiş və bundan ilhamlanan dramaturqlar əsərlərində azadlıq ideyasından istifadəyə başlamışlar [3, s.78].

İlk yazılan pyeslərdə ticarət, sənaye cəmiyyəti olma yolunda insanların səyləri və fərdin həyatı ön plandadır. Bu pyeslərdə fərdlərin böyük xəyalı olan ferma, əkinçilik həyatı cənnət həyatına bərabər görülür. Köçəri xalqların oturaq həyata keçmə istəyindən doğan bu “american dream” bir çox pyeslərdə, xüsusən də Yucin O'Nilin pyeslərində ana xətt kimi ortaya çıxır və sağlam ailənin bərpa olunmasını hədəfləyir. Birinci dünya müharibəsindən sonra ortaya çıxan sənət cərəyanları Amerika dramaturgiyasına da təsir edir. Amerika yazıçıları digər sənətlərdəki kimi dram əsərlərində də nihilizmə yaxınlaşırlar.

Birinci müharibənin ardınca gələn İkinci Dünya müharibəsi Amerikadakı iqtisadi-siyasi-mədəniyyət tarazlığını alt-üst edir. Bu dəyişikliklər ailəni təməldən sarsıdır, cəmiyyət əxlaqını mübahisəli hala gətirir. Birbaşa olaraq iqtisadi böhran ailə üzvlərini bir-birindən uzaqlaşdırır. Fərdlərdə şəxsiyyət problemi artır. İşinə, olduğu vəziyyətə mütləq itaətlə bağlı olan Amerika sürətli dəyişikliklərə başlayır. Şəxsi münasibətlərdə pul və maddiyyat ön plana çıxır. İnsanların qlobal yox, şəxsi istəkləri artır və ətraf üçün zərərvericiyə çevrilir. Mövcud olan durumun gələcək nəsil üçün təhlükəli olduğunu dərk edən amerikalı yazıçılar hərəkətə keçirlər? düşünməyə başlayırlar. Dəyişikliklərin səbəbi iqtisadi çatışmazlıqlar, yoxsa taledir? Bütün bunlar periodikdir, yoxsa gələcəyimiz müəyyənləşir? Tennessi Vilyamsa görə bütün xilas ümidi insanoğlunun əlindən alınmış, lakin Yucin O'Nilə görə gələcək nəsil düşünür və xilas olacaq.

Yucin O'Nil tale və təbiəti qarşısızalmaz güclər hesab edir və onların insanla birgə münasibətini qələmə alırdı. O'Nilə görə statusundan asılı olmadan hər kəs tale ilə mübarizə apararaq şərəfini qorumaqdadır.

Müharibələr, köçlər nəticəsində sarsılmış Amerika ailəsini yenidən qurmaq məsələsi Amerika dramaturgiyasının qarşıya qoyduğu əsas öhdəlik idi. Yucin O'Nil problemin qaynağını modern həyat tərzində görürdü. Yazıçının fikrincə içki, pul, cinsiyyətin hakim olduğu modern həyat tərzini insanlar bir ehtiras halına gətirdikləri anda bu ehtirasın altında əzilir və mübarizə gücünü itirirlər. Daha sonra xəyallarda təsəlli tapırlar [1, s.89].

Xəyal motivi Amerika ədəbiyyatında aparıcı motivlərdən biri idi. Məsələn, Edvard Albi “Kim qorxur Virjiniya Vulfdan?” əsərində sığındığı xəyalların atmosferindən çıxma bilməyən ailəni təsvir edir və Amerika ailəsinin xoşbəxtliyinin sadəcə illüziyalardan ibarət olduğunu göstərirdi. Xəyalları gerçəkləşməyən insanlar depressiyaya düşür və inanclarını itirirlər. İnanclarla bərabər sosial dəyərlər alt-üst olur. Ailələrdəki bu tükənişin başlıca səbəbi dövrün irəliləyən texnologiyayla

tərs mütənasib olaraq mənəvi dəyərlərini itirmələridir. Mənəvi dəyərdən məhrum olan ailə də uçuşuna doğru gedir, ailə dincliyi pozulur, qadınların pula, şöhrətə düşkünlüyü həm qadını, həm ailəni məhv edir.

O'Nilin qəhrəmanları da adətən qadınlar olur. Qadınlar tale ilə mübarizə aparır ya da boyun əyirlər. Mübarizəni seçən qadınlar da xoşbəxt deyillər. Müəllifə görə, analıq duyğusu qadını ehtirashı, mübariz və insafsız edir. O'Nil "Gecəyə çevrilən uzun gün" dramında Taysonların timsalında öz ailəsinin həyatını qələmə almışdı. Dramdakı ana obrazı Meri yazıçının öz anasıdır. Meri 35 ildir əvvəllər aktyor olan Tayson ilə evlidir (O'Nilin atası kimi). Heç xoşbəxt deyil. Böyük oğlu atasının istəyi və basqısına görə aktyor olub, digəri isə kollecdən qovulduqdan sonra avara həyat keçirib və sağlamlığını itirib, vərəmdir (O'Nilin Özü kimi). Merinin atası da vərəmdən ölüb, Meri özü də eyni xəstəlikdən əziyyət çəkib. Tayson çox xəsis adamdır. Həyatları qazandıqları səviyyədə deyil. Kimsəylə görüşümlər, çünki Tayson ailəsini xeyirxah insanlardan uzaq tutub, xəsisliyini hər yerdə üzə çıxarıb. Buna görə də Meri oğullarının yaxşı böyümədiyini və avara olduqlarını deyir.

Dramda "ev xəyalı" məsələsi ortaya qoyulub. Belə ki, Tayson həyatını barlarda, klublarda keçirərkən Meri həyatını otel otaqlarında yalnızbaşına onu gözləməklə keçirib. Merinin bu ev həsrəti, əslində, dağınıq, bir araya gələ bilməyən Amerikanın və Amerika ailəsinin birlik həsrəti idi. Meri ikinci övladını dünyaya gətirən zaman xəstələnir və əri onu ucuz bir həkimə aparır, həkim də ağrıları kəssin deyərək ona narkotik verir. Nəticədə Meri narkotik aludəçisinə çevrilir (O'Nilin anası kimi). Merinin ikinci uşağı diqqətsizlikdən ölür (O'Nilin qardaşı kimi) və Meri digər övladlarına da analıq edə bilmir. Meriyə görə, içimiz ölür, amma ruh kimi yaşamağa davam edirik, zamanın insanları necə əzdiyini görməmək üçün sərxoş olmaqdan başqa çarə yoxdur. Bu düşüncə səbəbiylə O'Nilin əsərlərində içki aludəçisi insanlar üstünlük təşkil edirlər. O'Nil sonda izləyiciləri katarsis fikri ilə baş-baş buraxır [2, s.55].

O'Nilin gerçəklərinə görə heç bir insan sadəcə pis və ya yaxşı ola bilməz, eynilə də heç bir obraz digərindən daha yaxşı və ya pis olmamalıdır. Eyni fikrə Tennessi Vilyamsın pyeslərində də rast gəlirik. Vilyams pyeslərində insanların ruhi dəyişimlərini incələyir, insanın iç dünyasının problemlərindən yola çıxaraq sosial problemlərə təmas edir. Ona görə "Dünya həqiqətən də tamlıqdan yoxsul, qarışıq bir yığıntıdır, insan öz tamlığını qorumağı necə düşünə bilər?" Geriyə iki seçim qalır: ölmək, ya da ölməyə qədər yaşamaq, ümitsizlik içində sürünmək. Yazıçıya görə, insanlar ümitsizliyin son nöqtəsinə qədər getməlidirlər. Tennessi Vilyamsın dramlarındakı hər bir detal simvolizm yükü daşıyır. Məsələn, "İquana gecəsi" adlı dramında insanlar məhkum iquanalar kimidirlər.

"Şüşə heyvanxana" adlı pyesində Lauranın şüşə heyvan fiqurlarından ibarət kolleksiyası, əslində, onun incik ruhunu simvolizə edir. Onun qadın qəhrəmanları kişilərə nisbətən daha bədbəxtidirlər, kişilər duyğusallıqdan uzaqdırlar. Qadın qəhrəmanların məntiqlərini də duyğuları idarə edir, bu da onları hüznü bir həyatın içinə atır, lakin kişilər duyğusallıqdan kənardırlar.

"Şüşə heyvanxana" pyesində təsvir olunan ailə iki uşaq, əri tərəfindən tərək edilmiş ana Amanda, ev xərclərini təkbaşına ödəyən oğul Tom, axsaq ayağına görə bütün həyatı özündən utanaraq keçmiş, öz dünyasında yaşayan qız Lauradan ibarətdir. Amanda evlənməyə yaş keçən qızına elçi gəlməsinə görə çox kədərli və buna görə qızını günahlandırır. Çünki Laura özü kimi deyil, passiv həyat tərzi keçirir. Amanda qızını bir müddət məktəbə yazdırıb, lakin Laura həmişə onu aldaraq məktəbdən və işləməkdən boyun qaçırır. Əslində, Amandanın övladları üçün söyləri yaxşı hal kimi görünür, lakin ananın əsl məqsədi heç də övladlarının xoşbəxtliyi deyil, Amerika ailəsini məhvə sürükləyən puldur. Müəllifin qəhrəmanları adətən dünyadan qopmuş, öz dünyalarına qapanmış yaşayırlar və öz həqiqətləri ilə üzləşməkdən qorxurlar. Bu qorxudan qaçmaq üçün hobbilərinə sığınirlar. Məsələn, Tom özünü yazıçılığa verir, baxmayaraq ki, anası onun kitablarını evdən tullaıyır və bunların pul gətirmədiyini düşünür [4, s.76].

Amerika ədəbiyyatında aparıcı mövzulardan olan nəsilarası boşluqlar burada da özünü göstərir. Laura isə pyesə adını vermiş, xüsusi rəfdə saxladığı şüşə heyvan fiqurlarına sığınır. Bu fiqurlar öz dünyasından kənara çıxmıyan Lauranı simvolizə edir. Amanda qızının topallıqla özünə ər tapa bilməyəcəyini düşünür və Tomdan Laura üçün öz iş yoldaşlarından kimisə tapmağını tələb

edir. Tom iş yoldaşı Cimi evə dəvət edir. Cim təsadüfən təkbuynuzlu at heykəlinin buynuzunu sındırır, daha sonra Cimin nişanlı olduğu ortaya çıxması ilə Laura da heykəl kimi qırılır. Sonda bütün fiqurları dağıdan Tom atası kimi evi tərk edir, amma heç vaxt vicdan əzabından xilas ola bilmir.

Bu pyes bədbəxt evliliklərin uşaqlara da necə təsir etdiyini göstərir, halbuki ailə xoşbəxtliyi uşaqlarda davam etməlidir və bu, valideynlərin borcudur. Pyesdə Pablo Pikassonun “Gernika” əsəri və İspan müharibəsi də xatırlanır və müəllif bir növ ailələrin sarsılma səbəblərinə işarə etməyə çalışır.

O’Nil İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı Amerika toplumunu belə təsvir edir: “Amerika xalqı, düşünməklə işi olmayan, nə etdiyini bilməyən, bilmək də istəməyən bir topluma çevrilib”. Müəllifə görə, bu vəziyyətdən xilas olmaq üçün insan bu səhvləri əvvəlcə özü ilə hesablaşaraq aşmalıdır. Əks halda fərd öz tragediyasını yaradacaqdır. Yazıçı pyeslərində irəli sürdüyü məsələlərdə Amerika xalqını öz vicdanlarında mühakimə edir və onlara doğru yolu tapmaqda kömək edir. Müharibələrin gətirdiyi iqtisadi böhran cəmiyyətə də mənfi təsir edib və yazıçı ailələrdəki çatışmazlıqları bu böhran ilə izah etməyə çalışır. O’Nilin öz ailəsi də eyni səbəbdən parçalanıb, zəngin bir ailədən gələn yazıçı 1929-cu ildəki böhran zamanı ailənin bütün sərvətini itirərək çöküşünə şahid olur, bu çöküş də bütün pyeslərində öz əksini tapır [2, s.33].

O’Nillə görə, böhran zamanı ailələrin dağılma səbəblərindən biri də qadınlardır. Çünki qadınlar çətin anlarda ailəyə dəstək olmaq əvəzinə, ondan üz döndəriblər. Eynilə O’Nilin anasının etdiyi kimi. Buna görə də O’Nilin qadınlara baxışı mənfidir və ideal qadın olmadığı iddiasını irəli sürür. Cəmiyyətdəki pozuntular, təhsil nöqsanlarında qadınların təsiri olduğunu deyən yazara görə, qadının vəzifəsi xoşbəxt etməkdir, halbuki qadınlar kişiləri bədbəxt etməkdədirlər. Çünki instinktləri ilə hərəkət edirlər. Övladları olduqdan sonra ərləri ikinci plana keçir və onları sadəcə pul qazanma maşını kimi görürlər.

Onun pyeslərində təsvir olunan ailələrin bir ortaq cəhəti də ailə üzvlərinin bir-birini dinləməməsi problemdir. Hər kəsin öz qəbul etdiyi həqiqətlər var və heç kim yeni fikirlərə açıq deyil. Bu səbəbdən tamaşalarda obrazlar tez-tez bir-birinin sözünü kəsir və ailə üzvləri arasında böyük uçurum yaranır.

Yucin O’Nilin əsərlərində aparıcı fikirlərdən biri də “Amerikada təmiz pul yoxdur” fikridir. Müəllifə görə “müxtəlif yollarla zəngin olan insanlar bütünlüklə modernləşmək istəyirlər, amma bu mümkün olmadığı üçün gülünc vəziyyətə düşürlər”. “Gecəyə çevrilən uzun gün” adlı pyesində hadisələr müharibə vaxtı Co Kellerin ailəsində baş verir. Ailənin hər iki oğlu Amerika ordusunun əsgəri olub və onlardan biri qırıcı-təyyarəçi Larri itkin düşüb. Bütün ailə Larrinin ölümünü qəbul etsə də, ana hələ də onun yolunu gözləyir. Ailənin başçısı Co Keller həmişə varlanmaq eşqi ilə yaşayıb və nəhayət müharibə ona bu imkanı verir. Co Keller xırda əyalət fabrikantı kimi cəbhəyə silindr başlıqlar göndərməyə başlayır və bir gün ortağı zəng vuraraq başlıqların çatlaq və istifadəyə yararsız olduğunu deyir. Co isə xəstə olduğunu bəhanə edir və ona xarab başlıqları cəbhəyə göndərməyi tapşırır. Nəticədə bir təyyarə qəzaya uğrayır və Larrinin də o təyyarədə olub-olmaması fikri həmişə hamının başında fırlanır. Ana obrazı Ket uşaqlarına bağlı olsa da, ərinə qarşı çox soyuqdur və sadəcə onun qazandığı pullarla maraqlanır. Hətta Conun qanunsuz işlərinə belə göz yumur. Lakin valideynlərdən fərqli olaraq övladları narahat edən səbəblər başqadır. Atasının cinayətini öyrənən oğlu Kris ondan tələb edir ki, özünü polisə təslim etsin, amma atanın həyata baxışları tamamilə fərqlidir: “Əgər mənim pullarım çirklidirsə, onda bütün Amerikada bir sent də təmiz pul yoxdur. Əgər Amerikada müharibə üçün bir nəfər havayı işləyən olsaydı, mən də havayı işləyərdim. Hərb və sülh dollarlar, sentlər deməkdir. Burada təmiz nə ola bilər? Tək mənim yox, lənətə gəlmiş Amerikanın tən yarisinin yeri türmədir” [6, s.98].

Ortaya çıxan nəticə budur ki, sənayeləşən cəmiyyətin dəyişkən dəyərləri qadını və ailəni də dəyişdirmiş, fərdi xoşbəxtlik və zövq ailə dəyərlərini üstələmiş, texnoloji inkişaf insanları eqoistləşdirib, ailənin təməli olan qadını azadlıq adıyla küçüyə gətirmişdir. Mənəvi dəyərlərin görməzdən gəlinməsi Amerika cəmiyyətinin gələcəyini düşünməyi vacib etmişdir. Bütün dramaturqlar gələcək nəsil üçün gözlənilən təhlükənin qarşısını almağı, qadının və kişinin psixoloji quruluşunu incələməyi diqqət mərkəzinə gətirmişlər.

Aydın olur ki, valideynlərin ruhundakı xüsusiyyətlər birbaşa olaraq uşaqlara keçir və sonunda uşaqlar da eynilə valideynləri kimi olurlar. Yaxud da yaşadıkları mühit fərdləri ovucuna alır və istədiyi kimi yönəldir. Dramaturqlar isə səhv yönləndirilməldən xilas aile içində sevgini və adətləri qoruyub saxlamaqda görürlər.

Ədəbiyyat:

1. Alexander M. Flights from Realism: Themes and Strategies in Postmodernist British and American Fiction. Текст. / M. Alexander. London: Edward Arnold, 1990, 206 p
2. Harris Ch.B. Contemporary American novelists of the absurd, Текст. /Ch. Harris. B.N. Haven: Colledge&univ. press, 1971, 159 p.
3. Березкина-Липина В.И. Американская литература и проблема постмодернизма как глобального состояния культуры Текст. /В.И. Березкина-Липина // Тезисы конф. «Американская литература в мировом контексте», М., 1994, 115 стр.
4. Гиршман М.М. Литературное произведение: теория и практика анализа, Текст. / М.М. Гиршман. М., Высшая школа, 1991, 160 стр.
5. Зарубежная литература второго тысячелетия. 1000-2000. Текст, М., Высшая школа, 2001, 335 стр.
6. Гей Ш.Н.К. Художественность литературы: Поэтика, стиль, Текст. / Н.К. Гей. М., Наука, 1975, 471 стр.

Karimova X.

Eugene O'Neill's Dramaturgy in the context of analysis (Summary)

The article deals extensively with the drama of Eugene O'Neill, who glorified twentieth-century American society in his works. Examining his dramaturgy, we came to the conclusion that in every line of his writings, the future and the past combine with the roar and noise that can hardly be heard over time, leading to the formation of a single meaning - the truth about human destiny. In his dramaturgy, Eugene O'Neill referred to every natural phenomenon, to man, to his actions in different contexts, to his outstanding writers, to their successes and tragedies, and to the roar of the past and the future, though strange.

Каримова Х.

Драматургия Юджина О'Неила в контексте анализа (Резюме)

В статье подробно рассматривается драма Юджина О'Неила, прославившего в своих произведениях американское общество XX века. Изучая его педагогику, мы пришли к выводу, что в каждой строчке его сочинений будущее и прошлое сочетаются с ревом и шумом, которые с трудом могут быть услышаны с течением времени, что приводит к формированию единого смысла - правды о человеке. судьба. В драматургии Юджина О'Неила он обращался к каждому природному явлению, к человеку, к его действиям в различных контекстах, к своим выдающимся писателям, к их успехам и трагедиям.

Rəyçi: f.f.d. Y.Əliyev

FİLİP ROTUN “ƏLVIDA, KOLUMBUS” HEKAYƏLƏR TOPLUSUNUN İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Filip Rot, Yəhudi kimliyi, identiklik axtarışı, məktəb xatirələri, hekayə.

Key words: Philip Roth, Jewish personality, identity search, school memories, story.

Ключевые слова: Филипп Рот, Еврейская личность, поиск личности, школьные воспоминания, рассказ.

Yəhudi əsilli ABŞ yazıçısı Filip Rot (*Philip Roth 1933-2018*) keçən əsrin otuzuncu illərində dünyaya göz açmışdır. Yazıcının yaradıcılığının əsas mövzunu antisemitizm və ikinci və üçüncü nəsil assimilyasiyaya uğramış Amerikan Yəhudilərinin həyatı və qaygıları təşkil edir. Müəllifin əsərlərindəki hadisələrin əksəriyyəti doğulub-böyüdü ABŞ-ın Nyuark (*Newark*) şəhərində keçir. F.Rot ədəbiyyat aləmində avtobioqrafik xarakterləri, gerçək və qurmaca arasındakı fərqi fəlsəfi və təsviri olaraq bulanıqlaşdıran əsərləri ilə məşhurdur. [4] Eləcə də, o, ABŞ-da öz dövrünün nümayəndələri arasında ən çox mükafat qazanmış yazıçılardanandır.

Ədəbi fəaliyyətə tələbəklik illərindəyken addım atan gənc Filipin ilk qələm təcrübəsi “Əlvida, Kolumbus” (*Goodbye, Columbus*) adlı kitabı olmuşdur. Bu başlanğıc əsəri Filipin təhsil aldığı və sonralar işləyəcəyi Çikaqo Universitetindəki Çikaqo Revyu (*Chicago Review*) jurnalında 1959-cu ildə çap olunur. İyirmi altı yaşlı gənc yazıcının ilk qələm təcrübəsi sınaqlardan uğurla çıxdıqdan sonra ard-arda “O elə yaxşıydı ki” (*When she was good*), “Portnoyun xəstəliyi” (*Portnoy's Complaint*), “Mənim kişi həyatım” (*My Life as a Man*), “Amerika pastoralı” (*American Pastoral*), “Nemezida” (*Nemesis*), “Can verən heyvan” (*The Dying Animal*), Mənim ərim – kommunistdir (*I Married a Communist*) kimi uğurlu əsərlər ərsəyə gətirir. Bundan sonra, Filip Rot ABŞ və dünya ədəbiyyatında ciddi bir nasir kimi adından bəhs etdirməyə nail olur. Hazırda ədəbi ictimaiyyət və geniş oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanan Filip Rotun ədəbi irsi tənqidçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək çoxsaylı ali mükafatlara layiq görülmüşdür.

Amerika ədəbiyyatının ən məhsuldar yazıçılardan olan F.Rotun bəhs etdiyi bütün mövzular bəşəri dəyərə malik olub oxucunun qəlbinə toxunur, onu mənən incidir. “Amerika arzu”sunu sərt tənqid edən Yəhudi yazıcının əsərlərini təhlil etdikdə keçmişə qayıdış, keçmişdəki pozuntular, insanlararası münasibətlər, emosional dəyişikliklər, həzz, şiddətin yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyətə malik olan əsas mövzulardan olduğu məlum olur. Yazıçı tez-tez insan münasibətləri kontekstində ABŞ-ın müəyyən periodlarının xülasəsini təqdim edərək dövrün sosial çalxantı və transformasiyalarını romanlarında əks etdirir. Obrazların yüksəlişi və çöküşünü nəql edərək ABŞ-ın sosial və siyasi panoramasını gözlər önünə sərir və bəzi qəhrəmanlar vasitəsilə “başqası” anlayışını qurcalayır. Lakin Filip Rot dedikdə onun bütün əsərlərində əksini tapmış üç mövzunu – Yəhudilik, qocalıq və ölümü xüsusi qeyd etmək lazımdır. Yazıcının yaradıcılığının son dövrlərində qocalıq və ölüm mövzusu daha da irəli mövqe tutmuşdur.

Müəllifin yaradıcılığında ilk qələm təcrübəsi olmasına baxmayaraq, “Əlvida, Kolumbus” əllinci illər Amerikasında mühacir həyatı sürən yəhudilərin yaşayış tərzini ən gözəl və dərin təsvir edən əsərlərdən biri kimi yüksək ədəbi dəyərə malikdir. Filip Rotu ədəbiyyat səhnəsinə çıxaran, “Milli Kitab Mükafatı”na (*National Book Award*) layiq görülən bu əsər nəşr olunduğu vaxtdan bu günə kimi öz heyratəmizliyindən və universallığından heç nə itirməmiş bir novella və beş hekayədən ibarətdir.

Kitaba adını verən “Əlvida, Kolumbus” adlı novella sevgi və ehtirası yeni kəşf edən iki gəncin həyəcan dolu, kədərli hekayələri fonunda Amerikan-Yəhudi orta təbəqəsinin sosial status, ailə, kişi-qadın münasibəti haqqındakı baxışlarına şübhə ilə yanaşaraq sorğu-sual edir. Əsər yazıldığı dövrə müəllifin gözündən bir baxış təqdim etməklə yanaşı, onun gələcəkdə diqqət

yetirəcəyi mövzu və istiqamətləri haqda da açar işarələr verməkdədir. Yazıçı bu hekayələrdə o dövrün çatışmazlıqlarını özünəməxsus təhkiyə üslubu ilə universal bir dillə nəql etmişdir.

“Əlvida, Kolumbus” novellası 1950-ci illərdən 60-lara keçən ABŞ-dakı dəyişimi baş qəhrəmanlar – Nil (*Neil*) və Brendanın (*Brenda*) timsalında təqdim edir. Cütlüyün oyun oynarmışcasına tədricən kəşf etdikləri ehtiras hissi əsərdə bəhs edilən bir çox yan mövzuların fonunda inkişaf edir. Rotun yaradıcılığına xas pessimizm ilk əsərindən özünü göstərməyə başlamışdır və onun bütün yaradıcılığına siraət etmişdir. Belə ki, novellanın protaqonisti Nilin dilindən verilən bu fikirlərə diqqət yetirək: “Brenda, mən heç nəyə hazırlaşmıram. Mən artıq üç ildir ki, heç bir plan qurmuram. Mən... mən plan qurmuram. Mən yaşayıram” [2, s. 72]. Xalq kitabxanasında aşağı məvacib qarşılığında işləyən Nil işçi sinifinə mənsub alt təbəqəli bir gəncdir. İmkanlı bir ailəyə məxsus Brendanı ilk görüşdən sevməyə başlayan Nil bu durumdan narahat olsa da, qızla münasibət qurmaqdan imtina etmir. Əslində isə, Nil qızın atası ilə eyni keçmişə sahibdir. Lakin hələ də Yəhudi olduğu üçün alt təbəqədə qalan Nildən fərqli olaraq, Mister Patimkin müvəffəqiyyətlə assimilyasiya olmağı bacarmışdır. Başda hər şey yaxşı getsə də, Nil evlənəcəkləri təqdirdə işini və əvvəlki həyatını buraxmalı olacağına fərqlənir. Əsərin nağılvari şəkildə inkişaf edən süjet xəttinin əsasını aralarına girən məsafələr səbəbindən ayrı düşən Nil və Brendanın hekayəsi, məktublaşmaları və onların ailələrinin incə nüanslarının təsviri təşkil edir. Dövrün şərtləri gənc cütlüyün qarşısına onları geri çəkməyə və başlarına gələnə razılaşmağa vadar edən, öhdəsindən gəlinməsi vaxt aparan, aşılmağı çətin bir sədd qoyur. Brendanın ailəsi Nil və qızları arasındakı yaxınlığı öyrəndikdə isə münasibətlərini bitirməli olurlar.

Müəllif hekayənin içinə bəzi sürprizlər yerləşdirsə də, Rotsayağı əlçatmaz sadəlik daha üstün gəlməkdədir. Lakin diqqətlə nəzər yetirdikdə “Əlvida, Kolumbus” novellasındakı səddlərin, gərginliyin və dilemmaların müəyyən mənada topludakı digər hekayələrin qəhrəmanlarının həyatlarında da fərqli formalarda qarşımıza çıxdığı məlum olur. Buna nümunə olaraq toplunun “Yəhudilərin dindən üz döndərməsi” (*The Conversion of the Jews*) hekayəsinin protaqonisti Ozzi (*Ozzie*) də eyni səddlərlə üz-üzədir. Ozzi heç kimin cəsarət edib soruşmadığı suallar soruşur, ənənəvi ehkamlara qarşı çıxır. Yəhudi din xadimi olan ravvini, ailəsini və böyük bir camaatlığı diz çökdürəcək dərəcədə cəsarətli addımlar atan qəhrəmanımız onlara əsrlərdir gözlərini dəxi qırpmadan inandıqları məfhumları Pandoranın qutusu kimi açır. Bu uşağın aqlını qurcalayan təhlükəli suallar, həm din müəllimini hövsələdən çıxarır, həm də oxucunun aqlından çıxmıyacaq bir finala aparan olaylara səbəbiyyət daşıyır. Belə ki, verilən suallar qarşısında biçarə qalan ravvin Ozziyə vurur və uşaq isə binanın yuxarisına çıxaraq onu özünü atmaqla təhdid edir. Rot bu hekayəsində gələcəkdə də sıxılıqla bəhs edəcəyi Yəhudilik, dinin sorgulanması və inancın səbəb olduğu yanlışlıqlar kimi problemləri əks etdirmişdir.

Topluya daxil olan ikinci hekayə “Əqidə müdafiəçisi” (*Defender of the Faith*) adlanır və peşəsinin qatı qanunları ilə mərhəmət duyğusunun arasında tərəddüddə qalmış Natan (*Nathan*) adlı bir çavuşdan bəhs edir. Tabeliyindəki əsgərlərin müharibənin ən qızgın yerinə göndərilməsi göstərişi qarşısında əmrlər və vicdan arasında qalan çavuşun yaşadığı gərginliklər “Əlvida, Kolumbus”dakı səddlərin bir başqa formasıdır. Çavuş Natan Almaniyadan təyinatla gəlmişdir və ilk gecə bir Yəhudi ilə tanış olur. Bu Yəhudi onu müxtəlif vasitələrlə manipulyasiya etməyə çalışır. Natan ona verilən əmrlərin onların taleyi olduğunu düşünsə də, əsgərlərin səfər üçün hazırlıqlara başladığı anlarda yaşadığı kiçik mənəvi çöküşlər təsirli şəkildə təqdim edilmişdir. Rot bu əsərdəki çavuş və əsgərlərin vəziyyətini bir növ boşluğa atılma şəklində rəsm etmişdir.

“Epşteyn” (*Epstein*) isə topluya daxil olan üçüncü hekayədir və yaşlı bir cütlüyün illərdir davam edən evliliklərinin heç kimin təxmin edə bilməyəcəyi bir sınaqdan keçmələrindən bəhs edir. Evliliklərinin böyük bir sarsıntı keçirməsiylə xoşbəxt ailə tablolarının pozulmağa başlaması, şübhələr və ardından ərinin keçirdiyi krizlə əllərindəkilərin dəyərinin təkrar anlaşılmaması əsərdə əksini tapan əsas məqamlardandır. 59 yaşlı obrazımız üstləndiyi məsuliyyətlərdən sıxılır və həyat yoldaşına xəyanət edir. Əsərin süjet xəttində hadisələrin axışı və nəticəyə bağlanması sadə bir dillə nəql edilir. Bu yerdə sınaqdan müvəffəqiyyətlə keçənlərin keçə bilməyənlərə başbiləncəsinə və özündənrazi davranışlar göstərmədən dərs verdiklərini görürük. Rotun bu hekayəsində çatdırmaq istədiyi əsas ideya hər an və haradan bizləri necə bir sınağın gözlədiyini bilməməyimizdir.

“İnsanı oxuduğu mahnıya görə tanıya bilməzsən” (*You Can't Tell a Man by the Song He Sings*) isə nadinc məktəblilərin dostluq münasibətləri fonunda dövlət və ideologiya haqqında yazılmış ciddi bir hekayədir. Rot bu hekayəsində siyasəti ön plana çəkir lakin bunu məktəbli şagirdlər vasitəsilə həyata keçirir. Məktəbdəki adı bir hadisəylə ABŞ-ın o dövri idarəçiliyini tənqid etmişdir. Burada müəllif bir növ, məktəbi və məktəb idarəçiliyini ABŞ siyasəti ilə, şagirdləri isə onlara baş qaldıran, onlardan narazı olan xalqla simvollaşdırmışdır. Hekayədə dostlar arasındakı yol ayrırımları haqqında da danışaraq ortaq məqsəd uğrunda hərəkət edənlərin belə öz aralarında necə bölünə biləcəyinə işarə etmişdir.

Kitabın sonuncu hekayəsi “Fanatik Eli” (*Eli, the Fanatic*) adlanır və Rotun paranoyya və qorxu mövzularına diqqət yetirdiyi, oxucunu sarsan bir hekayəsidir. Hekayədə bir Amerikan qəsəbəsinin orta təbəqəli, dünyəvi sakinlərinin ən çox qorxduqları şey başlarına gəlir və radikal bir yad şəxsə qarşılaşmaları onların din, başqalıq və aiddiyyət haqqdakı düşüncələrini alt-üst edir. Bu kiçik qəsəbədə Yəhudi olmayanlar, asimilyasiya olmuş Yəhudilər və milli kimliklərini itirdikləri üçün camaatı narahat edən qonşu yəhudilər arasındakı ortaq razılığa gəlmə cəhdlərinin şahidi oluruq. Bu razılışmanı həyata keçirməyə çalışan isə yerli xalq arasına qarışmış asimilyasiya olmuş Yəhudi əsilli vəkil Elidir. Vudenton qəsəbəsinə gələn bu “yad” hər şeyi alt-üst edir və əhalinin bütün adət-ənənələrini pozur. Eli əhalinin qorxuları qazıb çıxardır. Bu qorxular qəsəbədəkilərin dini inancları üzərində dayanır və gələn “yad” bu anlamda dincliyi poza biləcək bir “özgəsi” kimi görünür. Əsərdə verilən əsas sual kimin hara aid olmağı, hansının nə qədər və görə özgəsi olmağıdır. “Yad”ın gerçəkdə heç də düşünüldüyü kimi olmamağı isə Rotun oxucularına sürprizi olur.

Filip Rot əsərlərində siyasətə – xüsusilə də, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı ABŞ-ın daxili və xarici siyasətinə çox yer ayırmışdır. Eləcə də, müxtəlif tarixi dövrlərdə ABŞ əhalisinin üzləşdikləri qorxu və paranoyyalara da toxunmuşdur. Tədqiqata cəlb etdiyimiz “Əlvida, Kolumbus” kitabı da bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Tədqiqatımız nəticəsində, Rotun yaratdığı qəhrəmanların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların sanki, tanış, doğma olduqları, bir növ, içimizdən biri yaxud bir neçəsini təmsil etməsidir desək yanılmırıq. Göründüyü kimi, onun xarakterləri heç də həmişə gözlənilməli kimi əxlaqi baxımdan yüksək olmaya yaxud kitabları xoşbəxt sonla bitməyə bilir. Bununla belə, müəllifin qələmindən çıxan bütün əsərləri geniş oxucu kütləsinin sevgisini qazanmağı bacarmış və tənqidçilər tərəfindən çoxsaylı mükafatlara layiq görülmüşdür.

Ədəbiyyat:

1. Kalay F. Şu Philip Roth Ne İster? İstanbul: Çizgi Kitabevi,. 2016. 311 s.
2. Rot F. Əlvida, Kolumbus. Bakı: Parlaq İmzalar,. 2017. 256 s.
3. Roth F. Goodbye, Columbus: And Five Short Stories. UK: Vintage Books,. 1993. 224 p.
4. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/apr/03/new-biography-unveils-philip-roth-as-misogynist-tell-me-something-i-dont-know>
5. <https://www.theatlantic.com/culture/archive/2013/03/philip-roth-80th-birthday/317221/>

Pashazade A.

Ideological features of "Goodbye, Columbus" story collection of Philip Roth (Summary)

This article deals with the analysis of the idea and content features of Philip Roth's book "Goodbye, Columbus". This is the first novel by Philip Roth, an American writer of Jewish descent, consists of a short story and five stories. P.Roth often gives a summary of certain periods of the United States in the context of human relations and describes the social upheavals and transformations of the period in the works included in this book. The works included in the book are such phenomena as Jewish identity, love, anti-Semitism and death.

**Идеологические особенности сборника рассказов «Прощай, Колумб» Филипа Рота
(Резюме)**

Статья анализируются особенности идеи и содержания книги Филипа Рота «Прощай, Колумбус». Это первый роман Филипа Рота, американского писателя еврейского происхождения, состоит из рассказа и пяти рассказов. Ф.Рот часто дает краткое изложение определенных периодов жизни США в контексте человеческих отношений и описывает социальные потрясения и преобразования периода в работах, вошедших в эту книгу. Произведения, вошедшие в книгу, посвящены таким явлениям, как еврейская идентичность, любовь, антисемитизм и смерть.

Rəyçi: f.f.d. G.Hüseynli

ŞİRİNZADƏ İLAHƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Shirinzada.ilaha@bk.ru

**LUIS KERROLLUN “ALISA MÖCÜZƏLƏR DİYARINDA” ROMANINDA
FANTASTİK ELEMENTLƏRİN TƏHLİLİ**

Açar sözlər: fantastika, Luis Kerrol, Möcüzələr diyarı, real dünya.

Key words: fantasy, Lewis Carroll, Wonderland, real world.

Ключевые слова: фантастика, Льюис Кэрролл, волшебная страна, реальный мир.

Fantaziya sözü ingilis dilində orta əsrlərdən bəri istifadə olunurdu. XIX əsrin başlanğıcında bu söz mənasını köklü şəkildə dəyişmişdi. Qədim sehrli nağıllardan, miflərdən, əfsanələrdən ilham almasına baxmayaraq, özünəməxsus janr kimi fantaziya XIX əsrin sonlarında İngiltərədə Viktoriya (1837-1901) və Edvard (1901-1910) dövrlərində yaranmışdır. Fantaziya heyvanlarla danışmaq, sehrli güclər, fərqli bir dünya quruculuğu kimi real olmayan bir sıra elementləri özündə əks etdirən anlayışdır. “Fantastikanı bədii ədəbiyyatın müasir dövrdə məhsuldar qollarından biri və onun ədəbi priyomu kimi nəzərdən keçirirlər.” [2, s. 5] Lakin fantastikanın nə zaman yarandığını söyləmək bir qədər çətindir. Bu sualın cavabını vermək üçün, ilk növbədə fantastikanın nə olması, onun özündə nələri ehtiva etməsi məsələsinə aydınlıq gətirək.

Dünya elmi fantastik ədəbiyyatı antologiyası kitabında fantastika janrı haqqında deyilir: “Fantastika müasir ədəbiyyatşünaslıqda ən geniş mənalarda şərh olunan məfhumlardandır. Fantaziya uzaq aləmlərə, keçmişə, gələcəyə, heç bir cihazla görünməyən ən kiçik nəhəng aləmlərə səyahət. Nağıllar dünyası, yaxud hazırki dünyanın problemlərinin uydurulmuş aləmlər vasitəsilə göstərilməsi. İnsanın dövrünü qabaqlamaq imkanları, hələ həyata keçirilməyə qadir olmadığı, lakin təxəyyülü vasitəsilə gördüyü, əldə etdiyi nailiyyətlər. Dövrün əsas inkişaf tendensiyalardan çıxış edərək gələcəkdə bəşəriyyətin üzləşə biləcəyi təhlükələr” [2, s. 6] Fantastikanın ən çox inkişaf elədiyi ölkələr ABŞ, Rusiya, İngiltərədir. Ədəbiyyatda bu janrın müstəqil qol kimi əsasını Edqar Allan Po (*Edgar Allan Poe*) yaradıcılığından aldığı hesab olunur. [2, s. 5] Bu janrda yazanlar öz fantastik dünyalarını müxtəlif üsullarla yaradırlar. Bəzilərinə roman fantastik dünyada başlayır və fantastik dünyada başa çatır. Bəzilərinə isə real dünyada başlayır, fantastik dünyaya keçid edir.

Viktoriya dövrünün ən heyranedici simalarından biri Luis Karoll təxəllüsü (*Lewis Carroll*) ilə tanınan Çarlz Lütvic Dodqsondur. O, Viktoriya dövrünün Renessans yazıçısı idi. Luis Karoll uşaq ədəbiyyatı müəllifi kimi tanınır. Karolla son dərəcə məşhurluq qazandıran 1865-ci ildə qələmə aldığı fantastik romanı olan “Alisa Möcüzələr diyarında”dır. Bu romanda yer alan dünya əslində Viktoriya dövrü cəmiyyətinin miniatür modelidir. Alisa personajı real həyatdakı Alisa Liddell adlı

kiçik bir qıza əsaslanırdı. 4 iyul 1862-ci ildə Luis Kerroll adı ilə məşhurlaşacaq riyaziyyatçı Çarlz Dodqson dostları ilə birlikdə qayıq icarə edir və çay boyunca hərəkət edirlər. Bu səyahətdə Kerrollun özü, dostu Reverend Robinson Dakuort və Kerrollun yaxın dostu Harri Liddellin üç qızı – Edit, Alisa və Lorina olur. Luis Karoll uşaqları əyləndirmək üçün özündən fantastik obrazlarla dolu və baş qəhrəmanın adı Alisa olan bir əhvalat danışır. Bu hekayə Alisa Liddellin çox xoşuna gəlir və bu hekayənin yazıya köçürməsinə Kerrolldan xahiş edir. Müəllifin paradoksa, cəfəngiyyata olan sevgisi və kiçik uşaqlara olan məhəbbəti “Alisa Möcüzələr diyarında” romanı yazmasına səbəb oldu. Roman insanla heyvan arasında sərhədin pozulması ilə başlayır. Bacısının “şəkilsiz və ya söhbətsiz” kitabından canı sıxılan Alisa birdən-birə xəyallar dünyasına qərq olur: Hər şey Alisanın qolundakı saatına baxa-baxa harasa tələsən qərribə geyimli dovşanı görməsi ilə başlayır. Dovşanın arxasınca gedən Alisa birdən özünü qeyri-adi, fantastik dünyada tapır. Alisa qərribə hadisələr boyu fantastik elementlərdən olan hər cür sehrlə personajlarla qarşılaşır. Yediyi, içdiyi hər şey onu gah həddindən artıq böyüdüdü, gah da həddindən artıq kiçildirdi. O, hələ bilmirdiki bu başlanğıcdı. Başına gələn müxtəlif fəvqə-təbii hadisələrdən sonra sonda Alisa yuxudan duraraq, bunların hamısının bir yuxu olduğunu başa düşür.

Luis Karollun yaratmış olduğu fantastik dünya real dünyadan tamamilə fərqlidir və bu dünya elə özü fantastik elementlərdən ilkinə nümunə ola bilər. Maraqlıdır ki, müəllif çox qərribə bir dünya təqdim etsə də, qəhrəmanımız baş verən qərribə hadisələrdən heç birinə qarşı narahatlıq hiss etmir.

Birinci fəsildə Alisanın qarşılaşdığı ilk fantastik obraz Ağ Dovşan olur. Ağ Dovşan bel paltosunda saati olan maraqlı bir personajdır. Bu dovşan adı bir dovşan deyildi. O, öz-özünə "Ay canım! Vay canım! Mən çox gecikəcəm!" deyə danışan personajdır. Alisaya hər şey təbii görünürdü, sonra fikirləşəndə ağına gəldi ki, o, buna təəccüblənməli idi. Tələsən Dovşan jiletinin cibindən saat çıxarıb ona baxaraq yoluna davam edəndə Alisa ayağa qalxmağa başladı və düşündü ki, o, indiyə qədər heç vaxt nə jilet geyən, nə də cibindən saat çıxaran dovşan görməyib. Kerroll onun adını romanda böyük hərflə verərək, onu insanlaşdırır. Alisanı təəccübləndirən cəhət onun əsas danışması deyil də, insan kimi təfəkkürə malik olmasıdır.

Kerrollun yazısından belə başa düşə bilərik ki, Alisa Ağ Dovşan gördüyü andan yuxuya gedib və yuxu görməyə başlayıb. Lakin müəllif bu prosesi açıq şəkildə təsvir etməyib, yalnız Alisin həmin anda yuxulu vəziyyətini və uzanmış vəziyyətdə olduğunu qeyd etməklə ona işarə edir. Alisa onu izlədikdən sonra dovşan dəliyindən yığılır və möcüzələr ölkəsinə düşür. Sanki bu düşmə təbii və reallıq kimi pişiyi haqqında danışmağa başlayır. Alisa möcüzələr diyarına düşərək fantastik dünyanın bir parçasına çevrilir və bu anda o, bu yerin nə qərribə yer olduğunu anlayır. Onu əhatə edən reallıq köklü şəkildə dəyişməyə başlayır.

Alisa Ağ Dovşanın yuvasına düşür və hündür olduğundan kiçik qapıdan keçə bilmir. Əsərdəki əsas fantastik elementlərdən digəri onun fiziki dəyişkənliyidir. “Məni Ye” yazılan piroqla Alisa böyüyür və üzərində “Məni iç” yazılmış kiçik şüşə ilə kiçilir.

İkinci fəsildə bu vəziyyətdən tənqə gələn Alisa öz göz yaşları içərisində boğulmağa başlayır. Suda şappıltı səsinə eşidən Alisa yaxına üzür. Əvvəlcə nə olduğunu bilməsə də, sonradan özünün kiçildiyini nəzərə alaraq onun siçan olduğunu başa düşür. O, siçanın danışması kimi qərribə hadisənin baş verəcəyini gözləməyə başlayır və deyir: “Burada hər şey o qədər uzaqdır ki, onun danışa biləcəyini düşünürəm”. [4, s. 23] Onlar birlikdə sahilə çıxırlar. Bu fəsildə siçan da birinci fəsildəki dovşan personajı kimi danışa bilən reallığı əks etdirməyən personajdır.

Üçüncü fəsildə sahilə heyvanlar və quşlardan ibarət çox qərribə dəstə toplaşmışdı. Bu fəsildə də heyvanların insan kimi danışdığını görürük. Digər fəsildə Alisa meşədə göbələyin üzərində qəlyan çəkən tırtılla rastlaşır. Aydın ki, bu təbiətdə görə biləcəyi adı bir tırtıl deyil. Bu anda ilk dəfə olaraq Alisa öz şəxsiyyətinə şübhə etməyə başlayır. Kimliyini sorğulamağa başlayır. Tırtılın “sən kimsən?” sualına mən özümdə bilmirəm “mən kiməm” kimi cavab verməsi bir növ bunun göstəricisidir. Buna səbəb isə dovşan yuvasından düşdüyü andan indiyinə qədər rastlaşdıqları, xüsusilə də onun özündə ölçü baxımından dəyişiklikləri – böyüyüb, kiçilməkləri idi. Tırtılın nəzakətsiz şəkildə sualına siçandan fərqli olaraq Alisa bu dəfə nəzakətli cavab verir. Çünki əksinə olaraq, siçanla rastlaşanda Alisa kobud, siçan isə nəzakətli idi. Alisa əvvəlki ölçüsünə

qayıtmaq istəyir. Tırtıl isə üzərində əyləşdiyi göbələyin kömək olacağını deyir. Göbələyin bir hissəsini dişləməklə Alisa uzanır, digər hissə ilə kiçilir.

Altıncı fəsildə istədiyi zaman yox olan, istədiyi zaman peyda olan, gülümsəyən Çəşir pişiyi ilə rastlaşan Alisaya o, Möcüzələr ölkəsində qeyri-adi baş verən hər şeyi izah edir. O, eşitdiklərini şübhəsiz qəbul edir, çünki bu bir reallıqdır. Məstan öz dəliliyini isə belə izah edir: “Bir itin qəzəblənəndə hırıldadığını, xoşuna gələndə quyruğunu buladığını görürsən. İndi mən məmnun olanda hönkürür, hirslənəndə quyruğumu bulayıram. Buna görə də mən dəliyəm”. [4, s. 74] Çəşir Məstanı bir heyvan personajıdır, lakin o heyvandan daha çox insana bənzər gülümsəməsi, insanpərvər olması Alisanı sevindirir. O, düşünür ki, bu dünyada onun rahatlıqla danışa biləcəyi artıq biri var. Onun belə düşünməsinə səbəb çox güman ki, darıxdığı, bənzətdiyi, daim haqqında düşündüyü öz pişiyi Dinadır.

Möcüzələr ölkəsinin qeyri-qanuniliyinin başqa bir nümayişi VII fəsildir. Bu fəsil “Ağılsız Çay Mərasimi” adlanır və absurd elementlərin zirvəsinə çatır. Fəsilin adından görüldüyü kimi burada məntiqsiz şeylərin baş verəcəyini sezmək olar. Alisa burada evin qarşısında, ağacın altında Mart dovşanı, Şlyapaçı və bərk yuxuya gedən Fındıqçı Yuxucul ilə rastlaşır. Onlar masa arxasında oturub çay içirdilər. Burada onlar arasındakı söhbət çox məntiqsizdir. Saat Alisanın diqqətini çəkmişdi. Bu saati gülməli hesab edərək ayın günlərini göstərdiyini amma saati göstərmədiyini deyərək təəccüblənmişdi. Dəli Şlyapaçı Kraliçadan şikayətlənərək, onun axra qədər şeirini dinləmədiyini və ona edam hökmü verildiyini bildirirdi. O gündən bəri saat 6-nı göstərir.

Alisa Möcüzələr ölkəsində digər irrasional personajlarla – “ürəklərin kraliçası və kralı” ilə rastlaşır. Onların və digər insanların kart paketinə bənzəməsi absurddur. Kraliçanın xarici görünüşü qeyri-mütənasibdir və üz cizgiləri şişirdilmişdir. Digər məntiqsizliyi Möcüzələr ölkəsini idarə edən kraliçanın hərəkətlərində görmək mümkündür. Hamı ona tabe olmalı, ona hörmət etməli və onun fikirləri ilə razılaşmalıdır. Bununla razılaşmayanlara başı vurulsun deyərək cəzalandırır. O, bir növ uşaq kimi davranır, heç kimi dinləmir, işlər yolunda getməyəndə başı götürülsün deyərək problemləri həll etməyə çalışır. Karoll romanda ölkənin sahibini təmsil edən və absurdluğu öz hərəkətlərində şiddətli göstərən kraliça personajının köməyi ilə sanki Viktoriya həyatını simvolizə edir. Hərəkətləri və görünüşü ilə həmin dövrün absurdluğunu şərh edir. Alisanın Möcüzələr ölkəsində sərgüzəştləri müəllifin şəxsi həyatından, bununla yanaşı Viktoriya dövründə cəmiyyət ilə bağlı problemlərindən ilhamlanır. Çünki bu dünya personajın aqlının məhsuludur.

Alisanın gördüklərindən sonra artıq bu olanlar, cansız isimlərin insani xüsusiyyətləri - danışması, yeriməsi və insan kimi davranması təəccübləndirmir. Kral və Kraliçanın yanında olan oyun kartları əsgərləridir. Onlar kart paketi kimi geyindikləri üçün hamısı kraliçanın gözündə eynidirlər. Kart paketinə bənzəyən əsgərlərin hamısının yeganə funksiyası nə qədər tələbkar, nə qədər absurd səslənsə də deyiləni heç bir şey demədən yerinə yetirməkdir.

Qırmızı qızılgüllərlə əhatə olunmuş Kraliçanın bağçasında oynanılan kroket oyunu başqa bir məntiqsizlikdir. Bu adi, real həyatda oynanılan kroketdən fərqli olaraq, kroket çubuğu əvəzinə filaminqodan, top kimi isə kirpidən istifadə olunurdu. Bu da dövrün sosial iyerarxiyasını göstərir. Bu oyun böyükdən tutmuş balacaya, kişinin, qadının açıq havada oynaya biləcəyi oyun idi. Bu oyun bir başa Luis Krollun öz şəxsi həyatı ilə bağlıdır. Belə ki, kroket Karolun ən sevdiyi oyun idi.

Kraliçanın bağçasında qırmızı qızılgüllərdən tutmuş sakit atmosfərə qədər hər şey saxta idi. Üç bağban səhvən qırmızı qızılgül yerinə ağ qızılgül əkməmişdilər. Kraliçanın qorxusundan və başları vurulmasın deyə qırmızıya boyayırdılar.

Ən az insani keyfiyyətləri olan və Alisanı dinləyən azsaylı personajlardan biri Qrifondur. Qrifon qeyd edir ki, Kraliça edam hökmü versədə yerinə yetirmir. Ona görə də onun dediklərinə fikir vermək lazım deyil. “Alisa eşitdiki Kral həbs olunanlara yavaşca dedi: Siz əfv olundunuz!”

“Nə yaxşı oldu!”- deyə Alisa düşündü, çünki Kraliça tərəfindən bu qədər adamın ölümə məhkum olunduğunu gördükdə, çox məyus olmuşdu.

Qrifon dedi: “ Əlbəttə, bütün bunlar Kraliçanın uydurmalarıdır: burda heç vaxt, heç kim edam olunmur.” [4, s. 111]

İlk baxışdan Alisanın bu təcrübələri cəfəng görünə bilər. Sonradan onlar onu yeni reallığa uyğunlaşmağa, bir insan kimi böyüməyə və yetkinləşməyə məcbur edir. Zaman keçdikcə Alisa

özünü nəzarətdə saxlamağı öyrənir. O, get-gedə Möcüzələr ölkəsinin bir hissəsi olmağı və adət-ənənələrinə öyrəşməyi öyrəndi. Bu ölkənin personajları buraya yenicə qədəm qoyan əcnəbi-Alisaya qarşı laqeyd yanaşırdılar. Alisa nöqteyi-nəzəri baxımından Möcüzələr ölkəsi fəvqəltəbii və fantastik görünür. Burada yaşayan personajlar üçün normal görünür. Yeni dünyada tək qalmaq onu müstəqil olmağa məcbur edir. Alisa Möcüzələr diyarına yolunu itirmiş, kiçik bir qız kimi girir və özünə güvənən, cəsarətli bir fərd kimi çıxır.

Göründüyü kimi Luis Karollun “Alisa Möcüzələr diyarında” romanında fantastik elementlər müxtəlif aspektlərdən özünü göstərir. Karoll hər şeyin mümkün olduğu bir yer kimi Möcüzələr diyarı adlanan fantastik-sehrli dünyasını yaratmışdır. Romanın əsas personajı olan Alisanın çətinliyinə səbəb olan, hətta öz şəxsiyyətinə şübhə etməsinə gətirib çıxaran canlılarla rastlaşması romanın fantastik quruluşunun göstəricilərindəndir. Reallığa uyğun olmayan personajlarla danışmalar, Alisanın görünüşündə fiziki cəhətdən dəyişiklərin olması da Karollun fantastik dünyasının bir digər nümunəsidir. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, Luis Karollun “Alisa Möcüzələr diyarında” romanı ilk andan son səhifələrinədək oxucunu müəllifin fantastik burulğanının içində qorq edir. Əsərdən göstərilən yuxarıdakı təhlillərimizə əsas nəticə olaraq, bu romanın fantastik janra aid elementləri bütünlüklə özündə ehtiva etdiyini demək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Carroll L. Alice's Adventures in Wonderland. USA: CreateSpace Independent Publishing Platform., 2020, 70 p.
2. Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb., 2014, 400 s.
3. Dünya fantastika antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb., 2007, 464 s.
4. Keroll L. Alisa Möcüzələr ölkəsində. Bakı: Əli və Nino Nəşriyyatı və Qanun Nəşriyyatı., 2020, 128 s.
5. Quliyeva N. Sirli Kainat. Bakı: MBM nəşriyyat., 2010, 156 s.
6. https://www.academia.edu/12062250/The_element_of_fantasy_in_Lewis_Carrolls_Alice_s_Adventures_in_Wonderland_and_Through_the_Looking_Glass
7. <https://zdocs.ro/doc/leskovic-martina-ffos-2017-zavrs-sveuc-g1xjx2mk8gpy>
8. <https://www.britannica.com/topic/Alices-Adventures-in-Wonderland>
9. <https://www.sparknotes.com/lit/alice/>
10. <https://www.masterclass.com/articles/what-is-the-fantasy-genre-history-of-fantasy-and-subgenres-and-types-of-fantasy-in-literature>

Shirinzade İ.

The analysis of fantastic elements in Lewis Carroll's “Alice's Adventures in Wonderland” novel (Summary)

This article deals with Lewis Carroll's “Alice's Adventures in Wonderland” novel and its analysis of fantastic elements. The aim is to demonstrate why it is noted like a fantastic novel and what makes it. As it is shown this novel is considered as a trip to fantasy world by Alice's imagination. This world named Wonderland has no apparent connection with reality. This is a place ruled by nonsense where the novel loses the track of time and space.

Ширинзаде И.

Анализ фантастических элементов в романе Льюиса Кэрролла “Алиса в Стране чудес” (Резюме)

Статья посвящена роману Льюиса Кэрролла “Алиса в Стране чудес” и его Анализ фантастических элементов. Цель состоит в том, чтобы продемонстрировать, почему он отмечен как фантастический роман и что в нем делает. Как видно, этот роман воображением Алисы рассматривается как путешествие в мир фантазий. Этот мир под названием «Страна чудес» не имеет очевидной связи с реальностью. Это место, где царит чушь, где роман теряет счет времени и пространства.

Rəyçi: f.e.d., prof. A.Sabitova

KEYT ATKINSON YARADICILIĞININ SPESİFİKASI

Açar sözlər: Keyt Atkinson, dedektiv, postmodernizm, fantastika, personaj.

Key words: Kate Atkinson, detective, postmodernism, fantasy, character.

Ключевые слова: Кейт Аткинсон, детектив, постмодернизм, фантастика, персонаж.

Çağdaş ingilis ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Keyt Atkinson 1951-ci ildə Yorkda dünyaya gəlmişdir. Dandi (*Dundee*) universitetində İngilis ədəbiyyatı üzrə magistr müdafiəsi etmiş Atkinson Amerika ədəbiyyatı üzrə namizədlik araşdırmalarına davam etmişdir. Ədəbi sahədəki bilikləri onun gələcək fəaliyyətində böyük rol oynamışdır. İki qız anası olan Atkinson onları böyüdərkən müəllimlikdən evlərdə xidmətçiliyə qədər müxtəlif işlərdə çalışmış və gələcək yazıçı 1990-cı illərin əvvəlində müxtəlif nəşriyyat evlərində çap olunmuş qısa hekayələrini yazmağa başlamışdır. [10] İlk romanı olan “Muzeydə səhnələr arxasında” (*Behind the Scenes at the Museum*) 1995-ci ildə nəşr olunaraq ilin “Uitbred Kitab Mükafatı”nı (*Whitbread Book Awards*) qazanır. Bir çox fərqli janrdə əsərlər yazan, çoxsaylı mükafatlar sahibi müasir yazar dünya çapında həm oxucu kütləsi, həm də, serialları ilə dünya tamaşaçıları tərəfindən bəyənilir. Çoxsaylı mükafatlara layiq görülmüş Atkinson yazdığı əsərlərdə dedektiv və fantastik elementləri yumor və kinayə ilə çulğalaşdırmışdır. Müasir postmodern ədəbiyyatın vurğunu olan və müəyyən mənada onların yolları ilə gedən Keyt Atkinsonun yaradıcılığı çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda xüsusi maraq doğurur.

Atkinsonun ilk romanı “Muzeydə səhnələr arxasında” müəllifin əvvəllər yazdığı hekayələrinin toplusudur. Baş qəhrəman Reqbi Lennoks (*Ruby Lennox*) anası Banti (*Bunty*) və atası Corcun (*George*) istəksiz şəkildə dünyaya gətirdikləri övladları idi. Atası və anası əsla bir-birləri ilə evlənmək istəməsələr də, indi onlar York Nazirliyinin aşağısındakı köhnə məhəllədə ev heyvanları dükkanının üst mərtəbəsindəki mənzildə övladları beş yaşlı, məntiqli və kinli Patrisiya (*Patrica*), göz ardı edilməkdən zəhləsi gedən, acgöz Cillian (*Gillian*) və Reqbi ilə birlikdədirlər. Reqbi oxucunu ailəsinin mürəkkəb hekayəsinin içinə cəlb edir. Əsas hadisələrin XX əsrdə Yorkşirdə baş verdiyi bu romanda olaylar, eyni zamanda Reqbinin uzaq qohumlarının hekayələrini açarkən keçmişə də qayıdır. Əsərdə bəhs edilən ailənin tragikomik hekayəsi Birinci Dünya Müharibəsindən 1992-ci ilə qədər gələcək və keçmiş arasında get-gəllərlə hərəkət etməkdədir. Bu ilk romanında Atkinson özünün yumor gücü ilə yanaşı, ailə münasibətləriylə bağlı maraqlı fikirləri ilə də diqqəti cəlb edir. Atkinsonun bu əsərinin radio, teatr və televiziya variantları da hazırlanmışdır.

Onun 1997-ci ildə nəşr olunan ikinci romanı “İnsan kroketi” (*Human Croquet*) tarixi təhkiyə üslubunda yazılmış bir başqa ailənin hekayəsidir. Parodik xüsusiyyətlər daşıyan bu romanı “çoxölçülü cinayət sirri” adlandırmaq daha düzgün olar. Romanın yeganə sabit personajı pak və mükəmməl keçən uşaqlığının anasının ölümü və atasının yoxa çıxması ilə faciəvi şəkildə hüsrana uğradığı həyəcanlı xarakterə malik təhkiyəçi İzobel Feyrfaksdır (*Isobel Fairfax*). İzobel 1960-cı illərdə Britaniyanın Layt (*Lythe*) kəndində yaşayan gənc bir qızıdır. Bu kənd sırası bir kənd deyil. Dərin meşələrin ən iç hissəsində yerləşən bu yer kraliça Elizabetin dövründə feodal mülkü kimi qurulmuş və vaxtiyən Uilyam Şekspir adlı gənc bir müəllimin də sığınacaq yeri olmuşdur. Ədəbiyyata hədsiz marağı olan İzobel özünü ailəsinin, qonşularının və kəndin qəribə tarixçəsini araşdırdıqca beyin qarışdırıcı uyğunsuzluqlarının içində tapır. Reallıq dayanmadan formasını dəyişdikcə itkin anası, müharibə qəhrəmanı atası və yaxın dostları ilə əlaqədar sarsıdıcı məlumatlar öyrənir. Xəyal qırıqlıqları və ehtimalların estetikasını təsvir edən Atkinsonun bu əsəri heyrətamiz süjeti ilə çoxsaylı oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmişdir.

Atkinsonun 2000-ci ildə yazdığı üçüncü romanı “Qəribə Hisli” (*Emotionally Weird*) fantastik romanlardan detektiv janra keçid təsiri bağışlayır və magik realist elementlərin bolluğu ilə diqqəti cəlb edir. Roman kimsəsiz bir adada yaşayan Effi (*Effie*) və anası Noranın (*Nora*)

hekayəsindən bəhs edilir. Universitet tələbəsi olan qızılı rəngli saçları ilə öz halında gündəlik həyatını yaşayan gənc Effi bütün günü uşaq yeməkləri yeyib televizor izləyən və baxdığı seriallardakı xarakterlərin həqiqətən mövcud olduğuna inanən sevgilisi Bobla birlikdə yaşayır. [4] Əsərin əvvəllərində çoxlu fobiyaları olan Effi sonda özü də dərk etmədən həyatın gedişatında heçnədən qorxmayan birinə çevrilir.

Effi atasının kim olduğunu bilmək istəyir. Adada vaxtlarını keçirmək üçün anası ilə bir-birlərinə həyatlarının sirlərini danışmağa başlayırlar. Həmişə həqiqəti deməsələr də, Effi sonda heç vaxt öyrənə bilməyəcəyi sirlərə vaqə ola bilər.

Əsər bir növ insanın öz daxilində itməsi və özünü tapa bilmək üçün mənəvi aləminə səyahətini təsvir edir. Bu qərribə hisslərlə dolu səfər zamanı insan bulanıqlaşan tanıdığı üzlərin aydınlanmağına çalışmalı və qərarlarını dəqiqləşdirməlidir.

2004-cü ildə Atkinson özəl detektiv Cekson Brodi (*Jackson Brodie*) xarakterinin əsasını qoyduğu bir sıra detektiv kitablar yazmağa başladı və bu seriyanın ilk kitabı “Cinayət tarixləri” (*Case Histories*) oldu. Əsər üç yaşında ikən müəmmalı şəkildə itən qardaşlarını axtaran iki bacı, on il əvvəl çox sevdiyi qızı üstü açılmayan cinayətə qurban gedən bir ata və nevroz halında ərinə balta ilə öldürən böyük bacısının uşağını axtaran bir tibb bacısının hekayələrini təqdim edir. Polis arxivlərində qapanmış kimi görünən bu üç cinayət işi köhnə detektiv Cekson Brodinin qarşısına çıxır. Brodi bu cinayətləri yenidən araşdırarkən öz keçmişi ilə qarşılaşmağa başlayır. [3] Atkinsonun yazıçı məharəti ondadır ki, bu əsərdə o, süjet və fantastikası ilə ön plana çıxan tipik detektiv hekayələrdən fərqli olaraq, həm də xarakterlərin şəxsiyyətləri və psixologiyalarına da işiq salaraq bəzən özlərini tragikomik hadisələrin içində tapan, əsl canlı-qanlı personajlar yaratmağı bacarmışdır.

Atkinsonun detektiv romanlarında hadisələr həll oluna bilən və ya bəsit deyil. Dedektiv janrın ənənəvi xüsusiyyətləri ilə oynayan müəllif əyləncəli şəkildə bu sərhədləri pozmuşdur. Yazıçı tezt-tez hermenevtikanın yardımı ilə mətn daxilində işarələr buraxır, köhnə romanlarını sabit təhkiyə, gizlilik və başqa bir formada nəql etmək proseslərindən istifadə edir. Atkinson təhkiyədə mövcud olan kiçik detallarda gizli qalan və oxucuya sataşmaq üçün yenidən kəşf olunmağı gözləyən sirlə və əyləncəli oyun məkanları yaradaraq özünəməxsus dedektiv əsərlər ərsəyə çıxarmışdır.

Sonradan televiziya serialı çəkilən bu romanın digər seriyaları “Bir Yaxşı Dönüş” (*One Good Turn, 2006*), “Xoş Xəbər Nə Zaman Olacaq?” (*When Will There Be Good News? 2008*), “İtimi götürüb erkəndən başlayıb” (*Started Early, Took My Dog, 2010*) və “Böyük Səma (*Big Sky 2018*) əsərləridir. Qeyd etdiyimiz kimi Cekson Brodi əslən Yorkşirdən olan özəl detektivdir. Keçmiş hərbi və polis olan Brodi indi qazancını yaxınlarını itirmişlərin olaylarında iştirak etməklə qazanır. Onun detektivlik sahəsindəki istedadı isə hələ də geridə qoya bilmədiyi faciəli uşaqlıq illərindən qaynaqlanır.

Atkinsonun ikinci Brodi əsəri olan “Bir Yaxşı Dönüş”də hadisələr Edinburqda bir festival zamanı baş verir. Şəhər heç olmadığı qədər basırıq və yollar tıxacla doludur. Teatr tamaşasını izləmək üçün gözləyən tamaşaçılar iki sürücünün mübahisəsinə şahid olurlar. Sürücülərdən biri digərini öldürmək üzrə ikən basırıqın arasından çıxan tanınmış dedektiv yazıçısı Martin tulladığı çanta ilə bu cəhdin qarşısını alır. Şahidlərin arasında festivaldakı oyunların birində rol ifa edən sevgilisi Culiya (*Julia*) ilə birlikdə Edinburqa gəlmiş seriyanın əvvəlki əsərindən tanıdığımız dedektiv Cekson Brodi də vardır. Bu dəfə Brodi ölmüş müştərisindən ona milyonlar miras qalmış keçmiş detektiv kimi qarşımıza çıxsada, lakin həllini gözləyən cinayətlər onun yaxasını buraxmır. Şahidlik etdiyi bu hadisə onu Şərqi Avropalı mühacirləri işə götürən təmizlik şirkəti, məşhur, lakin tənha yazıçı Martin Kanning (*Martin Canning*) və milyonçu bir memarın bədbəxt həyat yoldaşı Qloriya Hatter (*Gloria Hatter*) ilə bir araya gətirir. [6]

Brodi “Cinayət tarixləri”ndə bəhs edilən ilk missiyasını uşağı itkin olan Olivianın bacısı Culiya ilə birlikdə Edinburqda yerinə yetirir. Getdikcə aralanan bu münasibətdə Brodinin emosional cəhətdən diqqəti cinayətləri araşdıran polis məmuru Luiza Monroya (*Louise Monroe*) yönəlir və sirlər içində sirləri əhatə edən bir çox alt mövzular ortaya çıxır.

Üçüncü detektiv romanı olan “Xoş Xəbər Nə Zaman Olacaq?”da isə cəfakeş qəhrəmanımız Brodi həddən ziyadə fiziki və emosional travmalar yaşamaqdadır. İsti bir yay günü altı yaşlı Coanna (*Joanna*) anası və bacı-qardaşları ilə əyalətdəki evlərinə qayıdarkən həyatı başdan ayağa dəyişir. Otuz il sonra qaranlıq gecələrin birində dedektiv Brodi yanlış qatara minir. Dərin fikirlərə qərq olan Brodi anıdan bir səs eşidir. On altı yaşlı Reqqi Çeyz (*Reggie Chase*) yorğun keçən bir günün sonunda televizor izləyərkən səs-küy eşidir. Beləcə, bu üç şəxsin həyat yolları gözlənilməz şəkildə kəsişir. [8] Atkinsonun bu romanının qəhrəmanları ideal yox, qüsurları olan real şəxslərdir. Bu əsərin oxucuların diqqətini bu qədər çəkməsinin səbəbi məhz yaratdığı bu qüsurlu personajlardır.

Əsərin süjet xəttindəki uşaq oğurluğu təhlükəsinin arxasında yatan əsl səbəb keçmişdə bir ana və övladlarının cinayət qurbanı olmasıdır. Reqqi adlı enerjik, gənc işçi Brodinin köməyini qəbul edərək istintaqda detektiv rolunu öz üzərinə götürür. Travmalarına baxmayaraq, Brodi gözlənilməz hadisələr zənciri qarşısında insan təbiətinə olan inamını itirmir. Bu əsərdə Atkinson bir növ özünün tragikomediya yaradıcılığını davam etdirəcəyini elan etmişdir.

Seriyanın dördüncü kitabı olan “İtimi götürüb erkəndən başlayıb”da Cekson Brodi tez-tez müşahidəçi qismində qarşımıza çıxır və daha çox sərgüzəştləri sürətləndirmək tapşırığını öz üzərinə götürmüş kimi təqdim edilir. Sonradan özü də istəmədən baş verən detektiv hadisələrə qarışır və onların sirlərini açmağa çalışır. Ticarət mərkəzlərindən birində təhlükəsizlik işləri üzrə direktor olan Treysi Uoterhaus (*Tracy Waterhouse*) üçün sıradan keçən bir gündə sahib olmağı ağına belə gətirməyəcəyi bir şey alır. Aldığı bu çilgün qərarla Treysin yarım əsrlik vahid formalı həyatı alt-üst olur. Treysin bir-birinə bənzəyən sıxıcı günlərinin yerini hər addımda yeni bir qorxu və təhlükəylə üzləşdiyi heyrətamiz macəralarla dolu bir həyat alır.

Bu qəribə alış-veriş huşunu itirməkdə olan yaşlı aktrisa Tillini (*Tilly*), bir araşdırma işi üçün məmləkətinə döən dedektiv Brodini və qarşılıqlarına çıxan müxtəlif insanları bir araya gətirən ürək ağrıdıcı bir hekayəni nəql edir. Sarsıdıcı bir əxlaqi sorğunu ehtiva edən bu əsərdə cinayətkarlar və sıravı insanlar qarşı-qarşı yox, yan-yanadırlar. Bu roman bir növ insanın keçmişini əsla geridə buraxa bilməyəcəyinə dair ürpərdici bir xatırlatma təsiri bağışlayır. Atkinson bu romanı ilə cinayət romanına xas olan yeni bir subjanr yaratmışdır. Bu subjanr özünün təsirli, yumoristik, sürreal, eləcə də əyləncəli xüsusiyyətləri ilə seçilir.

2010-cu ildə dördüncü kitabından sonra detektiv janrdakı əsərlərinə ara verən müəllif “Həyatdan sonrakı həyat” (*Life After Life*) əsəri ilə fantastik janra yenidən qayıdır. Bu əsərinə görə Atkinson ən yaxşı roman Kosta Kitab Mükafatına (*Costa Book Award*) və Cənub Sahili Səma İncəsənəti Ədəbiyyat Mükafatına (*South Bank Sky Arts Literature Award*) layiq görülmüşdür.

Çilgün, gülünc və bir o qədər təsirli olan bu roman günlərin bir günü tənhalığının ən dərin nöqtəsində olan zaman iblisin ona yaxınlaşıb soruşduğu bir sual və ona verdiyi fürsətdən bəhs edir. Əsərin baş qəhrəmanı Ursula Todddur (*Ursula Todd*). Bir gecə iblis ona yaxınlaşıb indi içində olduğu və bu günə qədər yaşadığı həyatı bir və birdən çox dəfə daha yaşaya biləcəyini deyir. [5] Hətta iblisin bildirdiyi qədəriylə bu həyatların hansısa birində əlinə Hitleri öldürmə fürsəti belə keçə bilər. Oxucunu əfsunlayan, ona bədii zövq verən bu roman Atkinsonun sonsuz xəyal dünyası vəə yüksək zəkasının məhsuludur.

Ursula 1910-cu ilin soyuq və qarlı bir gecəsində varlı İngilis bankir və arvadının üçüncü uşağı olaraq dünyaya göz açmışdır. Körpə Ursula göz açdığı dünyada elə ilk nəfəslərini alarkən ölür. Eyni soyuq və qarlı gecədə gümrəh və qanlı-canlı bir uşaq olaraq Ursula Todd yenidən doğuldu və qeyri-adi bir həyata addımı atdı. Ursula illər ərzində doğulduğunda olduğu kimi fərqli formalarda yaşayıb ölməyə başlayır. İçində yaşadığı dünya isə iki böyük müharibənin dəhşətləri içərisində bir növ qiyaməti yaşayırdı. Bütün baş verənləri dəyişə biləcək tək insan isə Ursuladır. Məlum zaman və tarix məhfumlarına struktur və tematik cəhətdən meydan oxuyan Atkinson oxucuya öz təcrübələrindən irəli gələn çoxlu yeni istiqamətlər təqdim edir.

Atkinsonun 2015-ci ildə yazdığı “Həyatdan sonrakı həyat” ilə orta q personajlara malik əsəri “Məhv olmuş bir Tanrı” (*A God in Ruins*) kitabında İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəlki və sonrakı İngiltərə təsvir edilərək, müharibənin gərəksizliyi Teddi Toddu (*Teddy Todd*) gözündən təqdim edilir. Teddi “Həyatdan sonrakı həyat” əsərinin protaqonisti Ursulanın qardaşdır. İkinci Dünya müharibəsi illərində artıq o böyüyüb pilot olaraq İngilis Hava qüvvələrinə qatılmışdır.

Müharibədən sonra atası ona “nə yüksəl, nə də bat, sadəcə indiki mövqeyini qoru” [1] məsləhətini verir. Atasının öyüdünə qulaq asan Teddi şair olmaq xəyalından əl çəkir və ilk məhəbbəti ilə ailə həyatı qurur. Müəllim olan arvadı və uşaqları ilə birlikdə uzun və sınavlı bir həyat yaşayır.

Roman dörd nəsil boyunca xarakterlər arasında gələcək və keçmişə get-gəl etməklə 1920-ci illərdən 2000-ci illərə qədərki təxminən 100 ilə yaxın bir müddətə şahidlik etməkdədir. Əsərin qayəsində Teddinin müharibə təcrübəsi dayansa da, Atkinson əslində, Todd ailəsinin təşkil etdiyi mikrokosmos vasitəsilə müharibədən sonra sağalmağa, güc toplamağa çalışan İngiltərəni təsvir etməyə çalışmışdır. Müəllif süjetə rəngarəng personajlar daxil etməklə tarixin düz bir xətt kimi göstərdiyi rəvayətləri açıq şəkildə tənqid etmiş, onları şübhə altına almış və zaman məfhumunu tez-tez “çaşqınlıq”, “nizamsızlıq” kimi təqdim etmişdir.

Hazırda Edinburqda yaşayan Atkinson vaxtaşırı qəzet və jurnallar üçün yazılar yazır. 1996-cı ildə “Qəşəng” (*Nice*) və 2000-ci ildə Edinburq Festivalında ilk təqdimatı olan “Tərk edilmə” (*Abandonment*) olmaqla Travers Teatrı (*Traverse Theatre*) üçün iki pyes yazan Keyt Atkinson 2002-ci ildə hekayələr toplusu olan “Dünyanın sonu deyil” (*Not the End of the World*) adlı əsərini çap etdirir.

Atkinsonun əsərləri doğumlar, ölümlər, evliliklər, gözlənilməz qəzalar, qəribə xarakterlər və təsadüflərlə doludur. Hekayələri isə hədsiz maraqlı və yumoristikdir. Atkinsonun əsərlərində zaman keçdikcə vərdiş halına gələn bir sıra açar elementlər və müəllif sirləri vardır. Məsələn, personajlar bəzən yaşlı və ya daha gənc versiyalarında yenidən görünür və tez-tez psixi pozğunluqlardan əziyyət çəkirlər. Yazıçı üçün reallığın özü də zaman kimi nisbi bir anlayışdır. Məkan isə indi yaxud 1950-ci illərdə, York və ya hər hansısa bir meşə, yuxular və ya kabuslar arasında gedib gələ bilər. Bütün bu məkan köçürmələri uzun müddətdir gizli olan qanunsuzluq, cinsi zorakılıq, şiddət və cinayət kimi acı gerçəklərin personajlar tərəfindən üzə çıxarılmamasına xidmət edir. Bu yerdəyişmələr, eyni zamanda, bitməyən yumorun və oxucunu özü ilə aparacaq canlı təhkiyə keçidlərinin davamlılığını təmin edir.

Atkinson yazıçılıq fəaliyyətinin ilk dövrlərində eksperimental fantastika üzrə qələmini sınağa da, sonrakı dövrlərdə ənənəvi təhkiyə üslubundan istifadə etməyə başladı. Bir çox roman janrları arasında keçid edən müəllif öz mövzularını seçərkən tanış olan və olmayan hadisələr, personajlar arasında birlik yaratmağa çalışmışdır. Eləcə də, əsərlərində zövqlü və mənalı olduğu qədər eyni zamanda adət edilmişin xaricində bir tarix, zaman, ədalət və sevgi anlayışları yaratmışdır. Əsas personajların əksəriyyətinin keçmişində və ya bugününə şəxsi faciə və ya travma keçirmələri haqqında hekayələr yaradaraq müəllif həm ictimai, həm də fərdi psixoloji münasibətlərə işıq salmağa çalışmışdır. Şəxsi faciələr haqqındakı hekayələr ilə cinayət araşdırmasını vəhdətdə təqdim edən Atkinson hər olayın digər hadisələrin qaçılmaz nəticəsi olmasına işarə edir.

Dedektiv janrda əsas məqsəd əlaqəsiz və qarışıq faktların məntiq və nizam çərçivəsində toplanmasıdır. Keyt Atkinson əsas detektiv təhkiyəni ələ alıb digər alt janrlarla tarazlaşdıraraq ona öz perspektivi ilə müasirlik bəxş etməyə meyillidir. Bunun nəticəsində oxucuya çatan şey müəyyən çərçivə ilə məhdudlaşmayan yeni tip dedektiv əsər olur. Çağdaş yazıçı son dərəcə mürəkkəb süjet xətləriylə yanaşı, personajlarının daxili aləmini də dərinləndirərək təsvir etməklə məlum qəliblərin kənara çıxır. Atkinsonun detektiv yaradıcılığın dominant janrlarını alt-üst etmə yolunda müraciət etdiyi vasitələrdən biri personajların ətraflı təsviridir. Bunun bacarılması təhkiyəyə şərh qatmaqdan ziyadə, ona konkretlik qazandıran hər bir detalın incə təsviri ilə gerçəkləşir və bu yolla, hər bir həyat fərdi olaraq təsvir edilə bilər.

Atkinson qələmə aldığı əsərlərində son dərəcə qarışıq hadisələr zənciri qurmağı ilə yanaşı, xarakterlərin iç dünyasını dərin qatlarına qədər təsvir edərək şablonlardan uzaqlaşmağı bacarmaqdadır. Özünün dərin müşahidə qabiliyyəti ilə bədii yaradıcılığını ustalıqla pərçimləməsi oxucunu dərhal təqdim edilən hadisələr zəncirinin içinə çəkməyə nail olur. Bir növ qaranlıq yaxud qorxulu cizgi roman üslubuyla bəzədilmiş bu romanları fərqli və uzun hadisələr zəncirindən ibarət olan bir neçə nəsilin hekayələrini özündə ehtiva edir. Bir qayda olaraq bu əsərlərin finalında isə sirlər və onların gizli komik keçmişləri aşkara çıxır.

Nəticə etibarilə, Atkinson mətnin içində gizlətdiyi alt mənalardan və açar sözlərin anlamını aydınlığa qovuşdurana qədər oxucuya qarışıq təhkiyələr, xronoloji ardıcılıq yerinə gələcək və

keçmiş zaman arasında var-gəl edən hekayələr təqdim etməklə onları qarmaqarışq hadisələr yumağının içinə qərş edir. Beləliklə, Atkinsonun dedektiv janr ilə yumorun vəhdətindən doğan romanları çağdaş ədəbi tənqidin və oxucu kütləsinin tələblərinə cavab verir.

Ədəbiyyat:

1. Atkinson K. A God in Ruins. USA: Little, Brown and Company., 2015. 475 p.
2. Atkinson K. Big Sky. USA: Little, Brown and Company., 2019. 370 p.
3. Atkinson K. Case Histories. USA: Little, Brown and Company., 2007. 434 p.
4. Atkinson K. Emotionally Weird. UK: Picador., 2013. 370 p.
5. Atkinson K. Life After Life. USA: Reagan Arthur Books., 2011. 512 p.
6. Atkinson K. One Good Turn. USA: Little, Brown and Company., 2006. 449 p.
7. Atkinson K. Started Early, Took My Dog. USA: Reagan Arthur Books., 2011. 385 p.
8. Atkinson K. When Will There Be Good News? USA: Little, Brown and Company., 2006. 412 p.
9. Quincey T.D. Güzel sanatların bir dalı olarak Cinayet. İstanbul: İletişim yayınları., 2007. 172 s.
10. <https://www.britannica.com/biography/Kate-Atkinson>
- 11.

Tapdigova G.

Specifics of Kate Atkinson's creativity

(Summary)

This article deals with the peculiarities of the work of Kate Atkinson, one of the prominent figures of modern English literature. Atkinson, who has won numerous awards, combines detective and fantasy elements with humor and irony in his works. The article provides an overview of the writer's life and career, as well as novels such as "Case Histories", "One Good Turn", "When Will There Be Good News?" content features have been investigated. On the basis of these novels, an attempt was made to determine the characteristics and unique style of Atkinson's work.

Тапдигова Г.

Специфика творчества Кейт Аткинсон

(Резюме)

Статья посвящена на изучение особенностей творчества Кейт Аткинсон, одной из выдающихся фигур современной английской литературы. Лауреат множества наград Аткинсон сочетает в своих произведениях элементы детектива и фэнтези с юмором и иронией. В статье представлен обзор жизни и карьеры писателя, а также исследованы особенности содержания таких романов, как «Преступления прошлого», «Боги среди людей», «Ждать ли добрых вестей?». На основе этих романов была сделана попытка определить характерные особенности и неповторимый стиль творчества Аткинсона.

Rəyçi: f.e.d., prof. A.Sabitova

CORC QORDON BAYRONUN “ASUDƏ SAATLAR” KİTABINDA ŞƏXSİYYƏT KONSEPSİYASI

Açar sözlər: Bayron, poeziya, lirika, yaradıcı şəxsiyyət, ədəbi tənqid

Key words: Byron, poetry, lyrical, creative personality, literary criticism

Ключевые слова: Байрон, поэзия, лирика, творческая личность, литературная критика

Corc Qordon Bayron XIX əsr İngilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. O, ərsəyə gətirdiyi işlərinə görə dünya ədəbiyyatında, eyni zamanda Şərq ədəbiyyatında olduqca yüksək mövqə tutmuşdur. Fransız tənqidçisi Hippolit Tayn yazdığı “İngilis ədəbiyyatının tarixi kitabında” [4] Corc Bayronu yaşadığı dövrün digər ədəbi nümayəndələrindən fərqləndirən mühüm tərəflərini qeyd edərək bildirmişdir ki, Bayron elə bir yazardır ki, İngiltərə və onun tarixini dərinədən öyrənmək istəyən hər bir şəxs üçün Bayronun yaradıcılığında daha gözəl bir nümunə ola bilməz.

İstibdadçı monarxiya quruluşunu inqilablar yolu ilə məğlub etməyin tərəfdarı olan Bayron heç vaxt ingilis romantizminin inqilabçı meylinə qoşulmamış, humanizm mövqeyindən çıxış edərək insan hislərinin sərrafı kimi çıxış etmişdir.

Bayronun ədəbiyyata olan marağı altı yaşından başlamışdır və o, daha sonra ədəbi fəaliyyətinə heç vaxt son qoymamışdır. Onun ədəbiyyata və xüsusən də, tarix elminə göstərdiyi maraq həyatında, eləcə də ədəbi-bədii yaradıcılığında mühüm rol oynayan əsas mərhələlərdən biri olmuşdur.

Bayronun ilk kitabı “Asudə saatlar” (“Hours of Idleness”) [2] 1807-ci ildə Londondan çapdan çıxmışdır. Kitabın əsas hissəsini lirik şeirlər təşkil edirdi. Bayrona görə, yazarkən hiss edən bir şair dramatik olaraq mövcud olan və insani tərəfdən cəlbədicə bir şəxsiyyətdir. Məhz bu səbəbdən yazıçı ilk kitabına daxil etdiyi şeirlərin bir çoxunu poetik baxımdan bəyənmədiyini dəfələrlə vurğulamışdır.

Professor C. Mıqan Bayronun “Asudə saatlar” adlı kitabı barədə demişdir: “Həm ön söz, həm də şeirlərə səpilməmiş açıqlama qeydləri şeirlərin özləri qədər bəsitdir” [3, s. 9]. Diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, toplunu tənqid edən on altı məqalənin demək olar ki, hər birində şeirlərin uşaqsayağı və saf olduğu vurğulanmaqla yanaşı şairin dramatikləşdirilmiş şəxsiyyəti də tənqid olunmuşdur. Bunun səbəbi Bayronun özünün yaradıcı şəxsiyyətə münasibəti ilə əlaqədardır. Şairə görə, şeirlər müəlliflərin şəxsi xüsusiyyətləri diqqətə alınaraq araşdırılmalıdır. Məsələn, italyan şairi Tasso Bayronun bir şeirində tragik qəhrəman olaraq qarşımıza çıxır və “Çayld Haroldun səyahəti” poemasında isə müəllif Tassonu dahi şair kimi mədh edir. Bayronun fikrincə, Tasso bir şəxsiyyət kimi qəhrəmanlara yaraşan xüsusiyyətlərə malikdir. Bundan başqa, Bayron rəğbət bəslədiyi Henri Kirk Uayt adlı romantik şairi də poeziyasında səmimi olduğu üçün hər zaman müdafiə etmişdir.

Ümumiyyətlə, romantizm dövründə ədəbiyyata yazıçının “özünü ifadə” vasitəsi kimi baxılması meyli mövcud idi. Xüsusilə Almaniyada bu ideyaya əsaslanan bir çox müəllif mövcud idi. Göte “Şeir və gerçək” (“Poetry and Truth”) adlı əsərində “bütün əsərlərim böyük bir etirafın parçasıdır” [5] fikrini qeyd etmişdir.

Bayron Tomas Litl adlı çox da məşhur olmayan bir şairin heyranı idi. Yazıçı onun şeirlərini daha çox şəxsi xüsusiyyətlərinə görə bəyənirdi və hətta hələ on beş yaşı olanda onun bir çox şeirlərini əzbərdən bilirdi. Tomas Litlın şeirlərindəki komik ironiya daha sonralar Bayronun yaradıcılığında da özünü göstərmişdir. “Asudə saatlar” da bir çox aspektdən Tomas Litl şeirlərinin təqlidi hesab olunur.

Bayron ilk kitabında özünü gənc lord, yüksək ruhlu, əxlaqlı bir qəhrəman olaraq göstərmək arzusunda idi. Şeirlərində davamlı olaraq o, aristokrat keçmişindən, aristokratlığın onun obrazlarına

yaraşan ənənələrindən bəhs edir. Yazıçının tədqiqatçısı C. Məqana görə “Bayron dövrünün bütün qüsurlarını və müsbət keyfiyyətlərini özündə ehtiva edən bir şəxs olmuşdur” [3, s. 29].

Məhəbbət şeirlərində Bayron ironik və ciddi olmağı eyni anda ifadə edə bilirdisə, qəhrəmanlıq şeirlərində daha çox ciddi tərəfdən çıxış edirdi. “Asudə saatlar” kitabında şairin şeirlərini həm yaxşı, həm də pis edən əsas cəhət də məhz bu ciddiliklə bağlıdır. Bayronun bu toplusu ilk qələm təcrübəsi olduğundan yazıçı hələ poetik qaydaları o qədər də yaxşı bilmirdi. “On Leaving Newstead Abbey” adlı şeirində o, özünü əvvəlki yazıçılarla müqayisə etmişdir.

“Asudə saatlar” Bayronun şəxsiyyətini mifoloji bir qəhrəman kimi göstərməyə çalışdığı, normal insanlardan üstün olduğunu vurğuladığı və sanki özü özünü yenidən yaratmağa səy göstərdiyi bir ədəbi dünyadır. Lakin yazıçının yüksək üsluba çatmağa çalışdığı bu topluda şeirlərin heç də hamısı uğursuz sayılmır. “Fraqment”, “Lachin Y. Gair” adlı şeirlərdə müəllif öz həyatı ilə mifoloji qəhrəmanlar arasında bənzərlik yaratmağı bacarmışdır. Bu şeirlərdə Bayronun Şimali İngiltərə çölləri ilə əlaqədar özündən əvvəlki romantik müəlliflərdən öyrəndiyi nüanslar ilə öz xəyal gücünü birləşdirdiyinin şahidi oluruq. Bayron bu şeirlərində ulu babalarının hələ də o ərazidə və dağlarda yaşadığına olan inancını ifadə edir. Hər iki şeirdə varlığın gerçək və xəyali sistemi arasındakı bu ziddiyyət və toqquşma şüurda parçalanma şəklində ortaya çıxır. Bu toqquşma həmçinin romantizmin əsas xüsusiyyətini də üzə çıxarır.

“Romantizmə dair” adlı şeirində Bayron “xəstə duyğusallığı”na ironik bir şəkildə vida edir və digər şairlərin də etdiyi kimi gəncliyindəki saf duyğusallığa görə özü özünə gülür. Digər şeiri “To E. N. L. Esg.” də həyatın məsuliyyətini dərk etsə də daima qəlbən bir uşaq kimi qalacağını ifadə edir. Əvvəlki şeirlərindən fərqli olaraq bu şeirin dili sadə və başa düşüləndir:

“Ah! Though the present brings but pain,
think those days may come again.” [6, s. 112]
*ancaq əzab gətirsə də
geri gələcək.* (tərcümə bizimdir - S.B.)

I
*Ah!, İndi
Düşünürəm bu günlər bir daha*

Aydın ifadə tərzini və şairin gəncliyinə olan həsrət duyğusu “gənclik və məsumluğun” ruhi ehtiyac kimi hər zaman mövcud olduğu fikrini təsdiq edir.

Bayronun ən böyük tənqidçisi Lord Henri Broqham “Edinburq icmalı” adlı jurnalın bir buraxılışında şairin şeirlər toplusunu çox kəskin sürətdə tənqid etmişdir. Bu cür qərəzli tənqid Bayronu hətta intihara sövq etmiş, lakin yazıçı daha sonra tənqidçiyə öz silahı ilə cavab verməyi qərara alaraq “İngilis aşıqları və şotland şərhçiləri” adlı həcv şəklində şeir yazmışdır. O, bu şeirində həm müasirlərini, həm də onu bu cür tənqid edənləri şiddətlə qınamışdır.

Ümumiyyətlə, “Asudə saatlar” toplusuna aid şeirləri bu cür qruplaşdırmaq məqsədə uyğun hesab olunur: 1) Saxta olan hər şeyin ironik və satirik təqdimatı; 2) Fərdi böyüklük və qəhrəmanca qavranış, eyni zamanda bu təşəbbüslərin mifoloji baxımdan açıqlanması; 3) Saxta dostluqların, vəfasız eşqlərin mövcud olmadığı məsum bir dünya ilə bu dünyanın yaratdığı xoşbəxtlik;

Külliyyata daxil olan şeirlərin təhlili onu göstərir ki, Bayron gənclikdən yetkinliyə qədəm qoyduğu kritik dövrdə dünyanın kirli və qarışıq işləri ilə uşaqlıq və gənclik illərinin “cənnəti” arasında dilemmada qalıb. Həmçinin bu şeirlərdə onun ehtirasını, qadın gözəlliyinə duyduğu marağı, ruh incəliyini və s. görmək mümkündür. Bu baxımdan o, poetik dünyasında pozitiv dəyərlərin mövcud olduğu bir sistem yaratmaq istəyirdi. Bütün bunlar Bayronun daha sonra yazacağı şeirlərə də təsir göstərir, hətta bəzilərinin əsas nüvəsini təşkil edir.

Mətyu Arnold, XIX əsrin böyük tənqidçisi Bayronu Vordsvort ilə birlikdə XIX əsrin ən böyük şairi olaraq dəyərləndirmişdir. Arnold bu fikrini səsləndirdiyi vaxt Bayronun şöhrəti İngiltərədə nisbətən azalmışdı. Lakin bu, şairinin şeirlərindən yox, şəxsi həyatından qaynaqlanırdı. Tənqidçi Bayronu mədh etməklə yanaşı, onun şeirlərindəki texniki qüsurları da hər zaman vurğulamışdır. Eyni məqalədə, M. Arnold Bayronu “səmimiyyəti və səmimiyyəti ifadə etmə mükəmməliyi”nə [1, s. 45] görə təqdirəlayiq hesab etmiş və bu xüsusiyyətin Bayronun bütün qüsurlarını ört-basdır etdiyini vurğulamışdır.

Əslində, Bayron bütün həyatı boyu tarixi bir şəxsiyyət olmaq üçün çalışmış və bu şəxsiyyəti öz xəyal gücü vasitəsilə “şeirvari şəxsiyyət” anlayışı ilə əvəz etmişdir. Bu baxımdan, yazıçı həmişə sənətin və həyatın bir-birindən ayrılması düşüncəsinə qarşı çıxmışdır. O bütün həyatını sənətinə və sənətini həyatına uyğunlaşdıran nadir sənətkarlardandır.

Görkəmli alman yazıçısı İ. V. Göte “Ekermanla olan söhbətlərində” Bayron haqqında dediyi “Hər halda Bayron bir insan, ingilis və dövrünün şairi kimi dəyərləndirilməlidir, onun istedadı ölçüyəgəlməzdir. Bayron nə antik, nə romantikdir, o dövrün özü kimidir və bu ədəbiyyat üçün gərəklidir.” [7] fikri zənnimizcə yazıçının nəinki ingilis ədəbiyyatında, həmçinin dünya ədəbi fikir tarixindəki mövqeyini göstərməyə kifayət edir.

Ədəbiyyat:

1. Arnold, M. Essays in Criticism. Second Series. London: Dent, 1966.
2. Byron, G.G., Hours of Idleness, BiblioLife, 2009, 204 p.
3. McGann, J. J. Fiery Dust: Byron's Poetic Development. Chicago: The University of Chicago Press, 1968.
4. Taine, H., History of English literature, New York, Holt & Williams, 2009, 557 p.
5. <https://englishhistory.net/byron/critical-opinion-by-johann-wolfgang-von-goethe/#:~:text=Lord%20Byron%20is%20to%20be,peer%2C%20his%20talent%20is%20incommeasurable>
6. https://books.google.az/books?id=Rs4IAAAAQAAJ&pg=PA112&lpg=PA112&dq=%E2%80%9CTo+E.+N.+L.+Esg,%E2%80%9D+by+byron&source=bl&ots=4zvf3C-jRM&sig=ACfU3U2hdD7PiFohhIRetJyv9t_kQjbxUQ&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwiaq8e_2Jv2AhWHuosKHc-LB90Q6AF6BAgCEAM#v=onepage&q=%E2%80%9CTo%20E.%20N.%20L.%20Esg%2C%E2%80%9D%20by%20byron&f=false
7. <https://mafies.blogs.uv.es/2011/10/19/romanticism/>

Babazadeh S.

The concept of creative personality in G. G. Byron's book “Hours of Idleness” (Summary)

George Byron was one of the main representatives of English Romanticism. “Hours of Idleness” was the first experience of the writer, who always attracted attention in literary criticism with his personality and creativity. The article is devoted to the analysis of the poems in this book of the author, as well as the study of the poet's personality in these poems. The article also covers the views of some critics on Byron.

Бабазаде С.

Концепция творческой личности в книге Д. Г. Байрона «Часы досуга» (Резюме)

Джордж Байрон был одним из главных представителей английского романтизма. «Часы досуга» стали первым опытом писателя, который всегда привлекал внимание литературоведов своей личностью и творчеством. Статья посвящена анализу стихотворений данной книги автора, а также изучению личности поэта в этих стихотворениях. В статье также освещаются взгляды некоторых критиков на Байрона.

Rəyçi: f.f.d., dos. R.Əsədzadə

VİRCİNİYA VULF YARADICILIĞINDA GENDER MƏSƏLƏLƏRİNİN İŞLƏNMƏ SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: qadın, patriarxal cəmiyyət, gender bərabərliyi.

Key words: woman, patriarchal society, gender equality.

Ключевые слова: женщина, патриархальное общество, гендерное равенство.

Simon dö Buvuar qeyd etdiyi kimi: “qadın doğulmur, qadın yaranır.” [1, s.62] “one is not born, but rather becomes a woman.” Cins doğulduğumuz deyil, insanların toplum tərəfindən yaradılmış strukturda necə formalaşması və davranmasıdır. Bu struktur kişilərin dominant və aqressiv, qadınların isə daha emosional və itaətkar olması ideyasını irəli sürür. Və nəticədə, illərdir ənənəvi cinsiyyət iyerarxiyasında qadınların həyatda qala bilməsi üçün bu normaları qəbullanması müstəsna hala çevrilmişdir.

Öz dövrünün ən vacib tənqidçilərindən hesab olunan Virciniya Vulf 1882-ci ildə Viktorian mühitində doğulmuş və yetişdirilmişdir. 19-cu əsr ingilis ədəbiyyatı və dünya ədəbiyyatında müasir ədəbiyyatın klassik nümunələrini yaratmaqla yanaşı, ədəbiyyatda qadının mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Dövrünün və ənənəvi quruluşun bütün normalarını rədd edir və əsərlərinin böyük bir qisminə qadının sosioloji durumu haqqında məsələləri ön plana çıxarmaqla ideal bir dünya təsvir edir. Bununla yanaşı yazar özünün erkən əsərlərində qadınların bədii ədəbiyyatda tutduğu mövqeyi məsələsinə diqqəti çəkir, onlara misoygnist cəmiyyətdə sağ qalmaları üçün yol göstərməyə davam edirdi. Virciniya Vulfun bədii nəsrinin və elmi işlərinin əsas ideyası qadınların maliyyə azadlıqlarının əllərindən alınması və bunun da birbaşa onların məqsəd və ideallarına çatmasında aciz hala çevrilmələrinə təsiridir.

Vulfun feminist estetikası patriarxal ideologiyanın əsas elementləri hesab olunan sabitlik və əminlik duyğusuna meydan oxuması üzərinə qurulub. Vulf cins anlayışını yenidən konfigurasiya etməyin yolları üzərində dayanaraq, cins və bədən anlayışı haqqında heteronormativ qavrayışları aradan qaldırmağa çalışdı. Əsərlərindəki personajlara, xüsusilə qadınlara liminal məkan yaradaraq onlara patriarxal cəmiyyətin sərt normalarına qarşı çıxma bilmək şansı yaradır və nəticə etibarilə bu liminal məkan və dünyanın karnaval şəkildə qavranılması Vulfun obrazlarına həmin ideologiyanın söykəndiyi əminlik və sabitlik duyğusunu pozmaq imkanı verir.

Sosial dünyadakı dəyişikliklər qadınların da həyatlarında dəyişimlərə səbəb oldu. 19-cu əsrin ortalarında dünyanı yeni gender ideologiyası bürüdü. Hüquq və sosial ədalət kimi fikirlər genişləndikcə qadınlar haqqında fikirlər daralmağa başladı : “Qadınlar korsetləri kimi sıx və sərt məişət rollarına məcbur edilirdi.” [2, s.65]. Qadınların həyatındakı dəyişikliklər ilə sosial və siyasi arenadakı dəyişikliklər arasında bağlantı bariz görünürdü. Qadının yerinin evinin olması düşüncəsinin ortaya çıxmasının səbəbi dominant ideologiyayı formalaşdıran orta təbəqənin inkişafı ilə bilavasitə əlaqəli idi. Başqa sözlə desək, orta təbəqəyə məxsus olan qadınların vəzifəsi evdə işləmək və ailəsinin qayğısına qalmaq və bu ideologiyayı gələcək nəsillərə daşıya biləcək övladlar dünyaya gətirməklə orta təbəqənin sabit ideoloji konstruksiyasını gücləndirməyə kömək etmək idi.

Dünyanın yaradılışından başlayaraq əsrlərdir qadınlar özlərinə aid olunan mifləşdirilmiş “ilahə”, “ana”, “mələk” obrazlarının daşdıqları xüsusiyyətləri ilə və bu obrazların qurbanı olaraq müzakirə olunublar. Ədəbiyyat bu mələkləri “evdə məsuliyyətlərini və məyusluqlarını stoizmlə qəbul edən” kimi təqdim edirdi.[3, s.113]. Virciniya Vulf sosial və siyasi məsələlərin gender əsaslı kateqoriyalara bölünməsinə etiraz edir və bədii nəsrinin əsasında kişi/qadın dixotomiyasının arxasında duran səbəbləri araşdırmaq dururdu. Kişi hökmranlığı və qadına xas basdırılmış qəzəb və boyun əymənin psixoloji və iqtisadi səbəblərinin öyrənilməsi yazarın yaradıcılığında mühim yer tutur.

Siyasi normaları və eləcə də cəmiyyətin normalarını qəbul etməyən Virciniya Vulf, kişilərin tiranlığına və eqoizminə qarşı çıxaraq, ideyalarının mərkəzinə təhsilə qoyulan məhdudiyyətlər, maneələr və qadınların təhsil fürsətinin rədd edilməsi və bu məhrumiyyətin yaradacağı boşluqları göz önünə gətirməyi planlayır. Maarifçilik dövrü olmasına baxmayaraq qadınların kitabxanalarda və universitetlərdə qarşılaşdığı çətinliklər dövrün xüsusiyyətlərinə zidd şəkildə inkişaf edirdi və bu dövrü xüsusilə qadın yazıçıları üçün kritik bir dövr kimi təhlil edə bilərik. “İstəyirsinizsə, kitabxanalarınızı bağlayın, amma düşüncə azadlığına qoya biləcəyiniz heç bir qapı, qıfıl yoxdur.” [4, s.7] “ Lock up your libraries if you like, but there is no gate, no lock that you can set upon the freedom of my mind.”

“Özünə aid bir otaq” - “Room of One's Own” (1929) Virciniya Vulfun gender məsələlərinin işlənməsi baxımından ən vacib əsəri hesab olunur. Kitabın əsasında ölkəsinin patriarxal nizamını tənqid edərək: “ Bu dünyanın adı bir vətəndaşı belə xəbərdar olmaya bilməzdi ki İngiltərə patriarxal hakimiyyət altındadır ” deyərək ifadə edir. [4, s.43]. Bununla belə Vulf hesab edirdi ki, cəmiyyətin və ənənəvi ideologiyanın əsas gücü qadınların aşağılıq duyğusunu mənimsəməsindən, özünküləşdirməsindən və ən əsası qadınların gözündəki kişi obrazından qaynaqlanır. “ Qadınlar bütün bu əsrlər boyu kişi fiqurunu təbii ölçüsündən 2 dəfə böyük əks etdirən sehrlili güzgü kimi xidmət etmişdir”. [4, s.45]

Özünə aid bir otaq başlığının məqsədi sadəcə fiziki təcridi göstərmək deyil, qadınları məişət məsuliyyətlərindən azad olması, evin mələyi rolundan qaçmasına təşviq etməkdir. Qadınlar yazdığı səs-lərini eşitdirərək biləcəkləri bir vasitə, ictimai sahələrə giriş üçün yol, xarici dünya ilə əlaqələrini daha möhkəm hala sala biləcəkləri ideya kimi qəbul etməlidirlər. Kitabda qadınlara qarşı alçaldıcı davranışı tənqid edir və patriarxal cəmiyyətə qarşı düşüncələrinin əsas səbəbini təhsildə qadın-kişi bərabərsizliyinin bariz şəkildə büruzə edilməsində görür.

Özünə aid bir otaq Viktorian dövrünün və müasir dünyanın ən önəmli məsələləri olan : təhsil, evlilik, kişilərin və qadınların cəmiyyətdə mövqeyi kimi məsələləri ehtiva edir. İngiltərədə qadınların səsvermə və seçilmək hüququnu qazandıqdan bir il sonra nəşr olunan kitab o vaxtdan feminizm müzakirələrinin klassiki nümunəsi olmuşdur. Ceyn Ostin və Şarlotta Brontedən başlayaraq, qadınlar niyə “Hərb və Sülh” - “War and Peace” yazı bilmirlər, Şekspirin xəyali bacısından tutmuş, bu gün də müzakirəsi davam edən qadın yoxsulluğu və namus mövzularına, hətta yaradıcılığın mahiyyətinə qədər enən Vulf, ədəbiyyat sahəsində də qadınlara çıxış yolu göstərir.

Ədəbiyyat və incəsənətlə məşğul olmaq üçün tələb olunan zəruriyyətlər əlavə edilərək, qadın yazıçıların ədəbiyyatda varlığı ön plana çəkilir və bununla birlikdə asudə vaxt, özəl həyat, sosial və siyasi azadlıq kimi nüansların əhəmiyyəti vurğulanır. Əgər qadınlar yazmağa başlayarsa, öncədən müəyyən edilmiş sabit dəyərləri dəyişmək istəyi yaranacaq ideyasını oxucuya başlıca prinsip olaraq çatdırmağa çalışır.

Azadlıq mövzusunun əsas mərkəzi ideya olduğu Virciniya Vulf yaradıcılığı və “ Yeni Qadın ” - “ New Woman ” konsepsiya ilə tanınan Sufrajistlər hərəkatı ortaq məqsədlərə xidmət edirdi. Yaradıcılığının erkən dövrlərində qələmə aldığı “Gecə və Gündüz” - “Night and Day” (1919) , “Yaqubun otağı” - “Jacob’s Room” (1922) və “İllər” - “The Years (1937) daxil olmaqla, esselərində və “Özünə aid bir otaq” - “Room of One's Own” (1929) və “Üç Qvineya” - “Three Guineas” (1938) adlı kitablarında sufragistlər hərəkatının ideyalarını görə bilərik. Sufrajistlər hərəkatı 20-ci əsr Britaniya tarixində Emelin Pankhurst rəhbərliyi ilə qadınlara seçki hüququnun verilməsini tələb edən aktivistlər idi. Vulfun kitablarında seçki hüququ və sosial reform mövzusunun işlənməsi aşkar izlənilir və qadınların siyasi və sosial hüquqlarının müdafiəsinə olan bağlılığı apolitik olduğu iddialarını yıxır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Vulfun seçki hüququna olan tutumu nə qədər ümid verici olsa da, bir o qədər narahatlıq dolu idi. Ona görə qadınlar üçün birinci prioritet iqtisadi bağımsızlıq və ikinci məsələ isə siyasi arenada qadınlar üçün vətəndaş hüququnu təmin edən seçki hüququ olmalı idi. Mübarizə, mübahisə və məyusluqla keçən sufragistlərin tarixi Vulfu özünün ictimai cavabında səssiz qalmağa vadar etmişdi və məhz bununla əlaqəli olaraq, hərəkata qarşı ümidlərini “Özünə aid bir otaq” və “Üç Qvineya” kitablarına inteqrasiya etməyin yollarını axtarmağa başladı.

“Gecə və Gündüz” adlı kitabında yazar, sufrajistlərin cəmiyyətdəki dəyərləri yenidən qurması üçün yetərli gücə sahib olub olmadığını sorğulayır və Meri Detçet personajını bu hərəkatın işçisi olaraq qələmə alır. “İllər” kitabında isə Rouz P obrazı yaşam boyu qadınların ənənəvi rollarının yığılması üçün mübarizə aparan sufrajist kimi və Culia Hedcer isə “Yağubun otağın” da qadınların kişilər ilə eyni haqlara sahib olduqlarını isbat etmək üçün səbrlə Britaniya muzeyində statistikaları araşdıran feminist kimi oxucuya təqdim edilir. Qadınlar üçün siyasi və iqtisadi bağımsızlıq ideyalarını incələyərək sufrajistlər hərəkatının mübarizə sərhədlərini genişləndirir və onun hər iki cinsin və bütün siniflərin bu azadlığı paylaşdığı sosial utopiyası xəyali bir qavram kimi görünsə belə Vulfun irəli sürdüyü yollar dözümlü və davamlı hesab edilir.

Digər əsas məsələ isə Vulfun kitablarında geniş şəkildə işlənən müharibə mövzudur. “Üç Qvineya” - “Three Guineas” kitabında tarixən ötküləşdirilmiş qadınların müharibədə faşizm əleyhinə çıxma bilən siyasi kimlik qura biləcəklərini iddia edir və qadın və kişilərin arasında sülhə ehtiyac olduğunu vurğulaması qlobal və kosmopolit baxış bucağının yaranmasını zəruri hala çevirir. Faşizm və müharibə ilə sonlanan patriarxal cəmiyyəti tənqid edərək: “Bir qadın olaraq mənim ölkəm yoxdur, bir qadın olaraq ölkə istəmirəm, bir qadın olaraq ölkəm bütün dünyadır”. [5, s197]. “As a woman I have no country, As a woman I want no country, As a woman my country is the whole world”. Matriarxal miflərin və ritualların əsas mənbə olaraq işləndiyi Vulfun sonuncu kitabında “Antiqon” kompleksi xüsusi rol oynayır. Tənqidçilərə görə Sara obrazı Antiqonun alter eqosu kimi çıxış etmiş və Sofoklun tragediyasında kişi hökmranlığına qarşı çıxan Antiqon, örnək qadın obrazı olaraq təsvir edilmişdir. “Üç Qvineya”da patriarxal yolları izləyən Virciniya Vulf “İllər” kitabında yeni yol izləmək qərarı alır və Antiqon həm patriarxal ailədə qızlara vurulan zərəri, həm də müqavimət göstərən qızların müstəqil baxışının fiquru olaraq yaradılır və yazar mifin feminist şərhini yaratmış hesab olunur.

“Üç Qvineya (Three Guineas)” “Özünə aid bir otaq (A room of one's own)” kitabına nisbətən daha aqressiv hesab olunduğundan, Vulfun arqumentlərini yaşadığı dövrdə qəbul etmək mümkün deyildi. Müharibənin yaranmasının və hətta təşviq edilməsinin əsas səbəbini patriarxal cəmiyyət kimi görən Vulfun kitabı tənqidçilər tərəfindən sərt və əsassız olaraq dəyərləndirildi.

Modernist və feminist yazar hesab olunan Virciniya Vulfun reformist düşüncə tərzini siyasi olduğu qədər eləcə də estetik idi. Yaradıcılığı boyu qələmə aldığı kitablarında və esselərində patriarxal düşüncə tərzini yıxmağa, cinsi ayrı seçkiliyi aradan qaldırmağa çalışmış, tarixi dəyişikliklər və öz yaşadığı təcrübələri onun siyasətə olan baxışının dəyişməsinə və nəticə olaraq yaradıcılığının fərqli bir istiqamətdə formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Sosial və iqtisadi məsələləri və qadınların liminal məkanlarının vacibliyini vurğuladıqdan sonra özünün androgen düşüncə tərzini ortaya qoyaraq, 19-cu əsr ədəbiyyatında dekonstruktiv və feminist bir yazar olaraq tanınmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Simone De Beauvoir. *The Second Sex*. New York, Vintage Books: 1949, 873p
2. Armstrong Nancy. *Desire and Domestic fiction: A political history of the novel*. New York and Oxford: 1987, 317p.
3. Morris Pam. *Literature and Feminism*. Wiley-Blackwell: 1993, 228p.
4. Woolf Virginia. *A Room of One's Own*. England: 1929, 112p.
5. Woolf Virginia. *Three Guineas*. London: Hogarth.1938, 285p.

Jabarova A.

The nature of the implementation of gender issues in Virginia Woolf's creativity (Summary)

As a modernist and feminist writer, she was mainly concerned with women's struggle to achieve independence and identity in a patriarchal society. Society, traditional norms, comments, family life, marriage, and domestic responsibilities are the main themes of her fiction and non-fiction works. Virginia Woolf emphasizes the difficulties and oppressions that being a woman creates in social status and economic class. She stands up against traditional, cultural, and moral views and expresses her ideas about social and political issues in a special artistic form.

Характер реализации гендерной проблематики в произведениях Вирджинии

Вульф

(Резюме)

Будучи писательницей-модернисткой и феминисткой, она в основном занималась борьбой женщин за достижение независимости и самобытности в патриархальном обществе. Общество, традиционные нормы, комментарии, семейная жизнь, брак и домашние обязанности являются основными темами ее художественных и научно-популярных работ. Вирджиния Вульф подчеркивает трудности и угнетение, которые создает положение женщины в социальном статусе и экономическом классе. Она выступает против традиционных, культурных и моральных взглядов и выражает свои идеи по социальным и политическим вопросам в особой художественной форме.

Вульф выступала против лояльности женщин к домашнему хозяйству и подчеркивала, что женщины должны жить своими чувствами и жизнью в своей собственной комнате. Во всех ее книгах мы можем проследить, как она уделяет особое внимание экономической и финансовой независимости женщин.

Woolf opposed women's loyalty to domesticity and emphasized that women should live their own feelings and lives in a room of their own. In all her books, we are able to trace her focus on the economic and financial independence of women.

Rəyçi: f.f.d., dos. R.Əsədzadə

ƏLİYEVƏ LƏMAN

Azərbaycan Dillər Universiteti

eliyeva.ln99@mail.ru

AMERİKA YAZIÇISI TRUMAN KAPOTENİN YARADICILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: qrotesk, gerçəklik, ritorika, semiotika, cinayət

Key words: grotesque, reality, rhetoric, semiotics, crime

Ключевые слова: гротеск, реальность, риторика, семиотика, преступление

XX əsrin ən tanınmış və dünya şöhrətli yazıçılarından biri olan Truman Kapot 1924 -cü ildə Yeni Orleanda doğulmuşdur. Valideynləri- Arçə və Lilli Persons ona qarşı çox laqeyd olduğundan uşaqlıq illəri səfalət içərisində keçmiş və T.Kapot dörd yaşında olarkən valideynləri ayrılmış və anası Kapotu müəyyən bir müddətlik Alabama ştatının Monroeville şəhərində qohumlarının yanına göndərmişdir. Monrovildə olarkən T.Kapote bir neçə insanla dostluq edirdi və onlardan biri də gələcəkdə məşhur “Bülbülü öldürmək” romanın müəllifi Harper Li olmuşdur. Sonradan öz əsərlərində bir-biri haqqında bəhs etmişdirlər. T.Kapot Alabamada olarkən özəl məktəbə getmiş lakin sonradan anası və ögey atası ilə birlikdə New Yorkda yaşamış və orta məktəbi orada tamamlamış buna baxmayaraq ali məktəbi Franklin məktəbində tamamlamışdır. Anası və ögey atası ilə birlikdə yaşayan zamanlar o ögey atasının himayəsinə keçmiş və Kapot soyadını qəbul etmişdir. Bacarıqlı və intellektual olmasına baxmayaraq akademik təhsildə uğur və yüksək nəticə qazana bilməmişdir. Yazıya olan sevgisi onu belə bir düşüncəyə gətirmişdirki, kollec ona heçnə öyrətmir və nəticədə kolleci tərk edərək dəyərli vaxtını yazıya həsr etmiş və Nyu Yorkda iki illik iş təklifi almışdır. Beləliklə daha da tanınmağa başlamış və müəllifi olduğu qısa hekayələr sayəsində ədəbiyyatçılar və yüksək təbəqəli insanların diqqətini cəlb etməyə başlamışdır.

1942-ci ildə çap olunmuş “*Miramı*” qısa hekayəsi 1946cı ildə O.Henri mükafatına layiq görülmüşdür. Kapot 1949-cu ildə böyük uğurlar qazanmışdır və həmin il “*İşıq Ağacı*” (*A Tree of Light*) adlı qısa hekayələr toplusu və “*Başqa səslər, Başqa otaqlar*” (*Other Voices, Other Rooms*)

adlı ilk romanını çap etdirmişdir. “Başqa Səslər, Başqa Otaqlar” romanı böyük uğur qazanmış yarı avtobioqrafik elementlərlə zəngin romandır və həmçinin həm nəşrinin mükəmməliyinə görə, həm də kitabın arxa üzündəki şəkilə görə həmin zamanlar ölkədə diqqət mərkəzində olmuşdur. İlk hissəsi ən uzun olmaqla, əsər üç hissəyə bölünür və hekayəsi sevginin fərqli formalarını öyrənən gənc Coel Harrison haqqındadır.

Əsərdə Coel Harrison adlı 13 yaşlı, yalnız, gənc oğlan anasını itirdikdən sonra onu doğulan zaman tərk edən atasının yanına, Yeni Orleana göndərilir. Tərk edilmiş, geniş bir sahədə olan evə çatanda atası əvəzinə onu acıqlı, əsəbi ögey anası Emi, Ralf, İdabel və evdə xidmətçilik edən iki qara dərilili Cesus və Zu ilə qarşılayır. Həmçinin evin ən üst pəncərəsindən baxan ruh kimi, qərribə bir qadın görür. Coelin israrına baxmayaraq atasının harada olduğu sirr kimi qalır və Emi ilə Randolfun onu atası ilə tanış etmək istəməməsi Coeli çox təəccübləndirir. Bütün bu qeyri-müəyyənlik Coelin təxəyüllündə fantastic xəyallar yaradır. Nəhayət Coel atası ilə tanış olanda onun iflic və ünsiyyət qura bilməməsini anlayanda çox kədərlənir. Bu səbəbdən o öz kiçik dünyasında sevgi və nəvazişi başqalarından axtarmağa məcbur qalır.

Əsərin əsas diqqət çəkən hissələrindən biri isə Coelin gənc oğlan İdabelə qarşı hissləri, marağı olmasındır. Hekayə davam etdikcə, Coel və İdabel öz cinsi kimlikləri ilə mübarizə aparırlar və nəhayət eyni cinsdən olanların onları cəzb etdiyini kəşf edirlər. Coel İdabel ilə karnavala getdiyi yerdə bir qadınla tanış olur və qadın onunla münasibət qurmaq istəsə də Coel buna qarşı çıxır. Daha sonra fırtınalı gündə İdabeli axtaran Coel pnevmaniya tutulur və nəhayət Randolf onu sağaldır. Əsərin sonunda məlum olur ki, Coelin pəncərədən gördüyü qərribə qadın əslində Mardi Qras kostyumu geyinən Randolfdur.

“Başqa səslər, Başqa otaqlar” romanının bir çox təəccüblü elementlərinin uğurlu şəkildə ümumən birləşməsinin səbəblərindən biri də Coelin özünü də bir qədər qeyri-müəyyən şəxs olması və hekayənin Coelin gözü ilə ifadə edilməsidir. Əsərdə rolun dəyişdirilməsi, gender müəyyənliyi və sərt təzadlı cənub ideallarına qarşı cinsəllik və sevgi ilə bağlı olan riskin izahıdır.

Gənc müəllifin istənilməyən bir uşaq kimi yaşadığı və nəticədə homoseksuallığını qəbul etdiyi həyatı haqqında açıq şəkildə *Başqa səslər, Başqa otaqlar* əsərində məlumat vermişdir.

T. Kapot əsərdə qotika və sentimentalizmi birləşdirmişdir. Nəticədə personajlara rəğbət və hər cür sevginin qiymətləndirilməsini təklif edən hibrid qotik sentimentalizm yaranmışdır. “Cənub qotikası” etiketi çox təsadüfi istifadə olunub və bu yanaşma romanın sentimental elementlərini gizlədir. Personajlar yalnız qərribə və qrotesk kimi təsvir olunmur, həmçinin simpatik və acınacaqlı göstərilmişdir.

“Başqa səslər, başqa otaqlar” əsərindən sonra uğurunu davam etdirərək 1949-cu ildə “Gecə ağacı və digər hekayələr” (“A Tree of Night and other stories”) əsərin nəşr etdirdi. Buradakı hekayələr yalnızlıq, emosianallıq və tənhalıqla bağlı problemləri göstərir və hekayələrdəki qəhrəmanların heç biri uşaq və ya böyük olmağından asılı olmayaraq yetkinlik hiss etmədilər. Topluya taxıl olan hekayələrin bir hissəsi bunlardır: “Gecə ağacı” (“A Tree of Night”), “Sonuncu qapını bağla” (Shut a Finaldoor”), “Öz ad günündə uşaqlar” (“Children On Their Birthdays”), “Başsız Kahin” (“The Headless Hawk”), “Usta Mizeri” (“Master Misery”).

1950-ci ildə yazıçı doqquz bölmədən ibarət olan “Yerli Rəng” (“Local Color”) adlı əsərini çap etdirdi və əsər T.Kapotun indiyə qədər yaşayıb səyahət etdiyi yerlərdən, şəhərlərdən, qarşılaşdığı insanlardan bəhs edir və kitab doqquz bölmədən ibarətdir.

“Otların Nəğməsi” (“The Grass Harp”) adlı romanı 1951-ci ildə nəşr olunmuşdur və əsər ağacdan hazırlanmış evdə yaşayan yetim oğlan və iki yaşlı qadının hekayəsindən ibarətdir.

Amerikada irqi ayrışçılıq hökm sürdüyü bir zamanda T.Kapot məşhur, uğurlu əsərini “Tiffanidə Səhər Yeməyi” əsərini (“Breakfast at Tiffany”) 1958-ci ildə nəşr etdirdi. Hər kəsin hətta rejissorların belə marağına səbəb olan bu əsər haqqında film belə çəkilməmiş və o dövrün ən uğurlu əsəri olmağı ilə yanaşı Kapotu yüksək təbəqəli insanlar arasında daha da məşhurlaşdırmışdı. T.Kapot əsərdə o dövrdə qeyri-adi olan qadın azadlığı mövzusunun, azad edilmiş qadın arxitepinin diqqət mərkəzinə gətirmişdir və patriarxal gözləntilərə uyğun genderlik ilə razılaşmaq əvəzinə öz arzu, istəyi ilə yaşamasının rahatlığını göstərmişdir. Biz belə bir obrazı əsərin baş qəhrəmanı 20 yaşlı gənc qız Hollidə görə bilərik. Başqalarının ondan necə yaşamasını gözlədiyi kimi yox öz

istədiyi kimi yaşayır və əsərdəki hər bir personaj buna qarşı çıxıb onun azadlığını məhdudlaşdırmağa çalışır.

Truman Kapote 1956-cı ildə “Milad xatirəsi” (“ A Christmas Memory”) adlı hekayəsini jurnalda nəşr olunduqdan sonra 1963-ci ildə yenidən “Truman Kapotun seçilmiş yazıları” (The Selected Writing of Truman Capote”) adı ilə avtobioqrafik əsər nəşr olunmuşdur.

T.Kapot 1961 -ci ildə yazdığı “Günahsızlar” (“The Innocents”) əsərini Amerikalı yazıçı Henri Ceymsin “The Turn of the Screw” əsəri əsasında yazılmışdır və eyni adda “Günahsızlar” (The Innocents”) psixoloji və qorxulu filmi çəkilməmişdir. Bu film dövrün ən məşhur fantastik və qorxu filmi olmuşdur. Qotik elementlərə rast gəlinən əsərdə mövzu dayə və onun dayəlik etdiyi uşaqlarla birgə yaşadığı evdə ruhların olmasıdır.

Truman Kapotun şah əsəri kimi tanınan və üzərindən illər keçməsinə baxmayaraq hələ də ən məşhur, qeyri-fantastic və real həyat faciəsindən götürülmüş və 1966-cı ildə nəşr olunmuş “Soyuq Qan” (“Cold Blood”) romanıdır. Roman 1959-cu ildə Kanzasda bir ailənin dörd üzvünün qətlə bağlı ətraflı təsviridir. Yazıçı bu əsərini yazmaq üçün altı ilini sərf edib bütün bu faciəni detallarına qədər araşdırmış, yaxın dostu Harper Li ilə birgə bir çox müsahibələr götürmüş və qeydlər aparmışdır və qətdən altı həftə sonra qətlə törədənlər həbs edilib sonra isə edam edilmişdir. Roman o dövrdə satılan ikinci ən çox satılan kitab olmuşdur və Amerika ədəbiyyatının ən məşhur nailiyyətlərindən biri hesab olunur. Əsərin əvvəlində qətlə yetirilən ailənin qonşularından, yaxınlarından toplanan məlumatlar əsasında onlar haqqında ümumi məlumat verilir daha sonra onların qətlə və qətlə törədənlərin və necə həbs olunması haqqında bəhs edilir.

Beləliklə altı nəfərin ölümü ilə başa çatan bu əsərin həqiqi həyatdan götürülməsi oxucularda əsərə qarşı marağı artırmışdır. 1967-ci ildə Riçard Bruksun rejissorluq etdiyi Truman Kapotun eyni adlı əsərindən götürülmüş “Soyuq Qan” (“In Cold Blood”) filmi çəkilməmiş və böyük marağa səbəb olmuşdur.

Yazıçının sonuncu əsəri isə “Cavablanan Dua” (“ Answered Prayers”) romanı olmuşdur. Buna baxmayaraq, o, yazmağa başladığı zamanlardan özünün ən böyük və yaddaqalan əsəri olacağını bildisə də, lakin müəllifin içki aludəçiliyi və ən sonunda ölümü əsəri yarımçıq etmişdir. 1970-ci illərdə əsərin bir qismini “Esquire” jurnalında çap etdirmiş, həm tənqidçiləri həm də yaxın dostların məyusluğa uğratmışdır. Doslarının həyatındakı bəzi detalları açıq aşkar yazdığı üçün sonradan demək olarki dostlarının çoxu onunla əlaqəni kəsmişdir..Truman Kapotun ölümündən sonra ilk olaraq İngiltərədə 1986-cı ildə daha sonra Amerikada 1987-ci ildə tamamlanmamış roman kimi nəşr olunmuşdur.

Yekun olaraq T.Kapotun qısa nəsr əsərlərindən ibarət kolleksiyası 1980- ci ildə “Buqələmunlar üçün musiqi” (Music for Chameleons”) adı ilə nəşr olunmuşdur.

Kitabda həmçinin Kapote öz karyerası, keçirdiyi böhranlarla bağlı məlumatlar vermişdir və kitab üç hissədən ibarətdir: birinci hissə altı qısa hekayədən ibarət “Buqələmunlar üçün musiqi” (“Music for Chameleons”), ikinci hissə qeyri-bədii roman olan “Əldə Oyma Taburlar” (“ Handcarved Coffins”), üçüncü hissə isə söhbətlər şəklində verilmiş qısa hekayələrdən ibarət “Söhbət Portretləri” (“ Conversational Portraits”) adlandırılmışdır. Kitabda demək olarki hər şey haqqında təsvirlər vardır. Məsələn: məşhurlar haqqında xatirələr, düşüncələr hətta söhbətlər, real həyatdan götürülmüş hekayələr, cinayət və sairə. Tənqidçilər tərəfindən çox bəyənilməsə də əsər Truman Kapot üçün özünü həyatını, çətinliklərini, doğrularını və yanlışlarını ifadə edə bildiyi yaxşı əsərləri sırasında idi.

Altmış illik həyatında yaradıcılığının sonuncu əsərindən sonra məşhur yazıçı alkoqol və narkomaniyanın nəticəsi olaraq səhhətinin pisləşməsi nəticəsində altmış yaşının tamamlanmasına bir ay qalmış Los Angelesdə 1984-cü ildə qaraciyət xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Yaradıcılığı boyu bütün həyat detallarına toxunan Truman Kapot ədəbi və ritorik vasitələrlə oxucuları başa salmağa çalışırdı. Onun əsərlərini ilk baxışdan anlamaq çətin olsa da lakin daha dərinə getdikcə artıq anlamaq olurdu. Oxucularına ən əsas mesajı isə həyatı doyunca yaşamağın çox vacib olduğunu çatdırmaq istəyirdi çünki hər şey hər an dəyişə bilər.

Qotik və fantastik üslubunda yazdığı əsərlərində ən əsas mövzuları qeyri-dəqiqlik, qorxu, narahatlıq, qaranlıqdır və oxucuları hər zaman nəyin necə olacağı təxmin etməsini ilə təmin edir. Hər bir obrazı və onun yaşadığı anları çox gözəl təsvir etdiyindən, oxucu artıq hər bir şeyi öncədən

təxmin edib öz təxəyyülündə görə bildirdilər. Həmçinin öz uşaqlıq təcrübələrindən bədii əsərlərin məzmunu üçün istifadə etmişdir, məsəl üçün “Başqa səslər, başqa otaqlar” (Other Voices, Other Rooms”) əsərində homoseksuallığı qəbul edib haqqında öyrənməyə çalışan oğlan kimi öz təcrübəsindən istifadə etmişdir. Həmçinin Truman Kapot əsərlərində qaranlıq psixologiyadan məharətlə istifadə etdiyini görə bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Capote, Truman. “Literary Elements Present in Miriam”. Blogspot. Retrieved 26 February 2013
2. Capote T. “In Cold Blood”. Random House. 1966
3. George Plimton. “Truman Capote biography”. Reprint Edition. 1998
4. Truman Capote. “Başka sesler Başka odalar”. Random House Inc. 2007
5. Truman Capote. “Breakfast at Tiffany’s and Three Stories”. Reprint Edition. 1993
6. Truman Capote. “Music for Chameleons”. Reprint Edition. 1994

Aliyeva L.

American writer Truman Capote’s creative features (Summary)

This article make deeply classified The Truman Capote’s creativity and make appear its own qualities. The aim of article is reflecting important problem of Southern states in Truman Capote’s literary and give great recommendations to readers using both real-life events and the South Gothic style. In contrast to the traditional method of investigation, the author has tried to show both perspectives of highlighting the lives of the killers and killed people.

Алиева Л.

Специфические особенности творчества Трумэна Капоте (Резюме)

Данная статья посвящена творчеству Трумэна Капоте. Основной задачей является описание основных проблем южных штатов в литературе Трумэна Капоте а также показать стиль Южной готики. В отличие от традиционного метода исследования, автор попытался показать как жизнь убийц так и убитых людей.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ü.Əliyeva

ƏLİYEVƏ SEVDA
Azərbaycan Dillər Universiteti
az.eliyevasevda27121997@gmail.com

HİLARI MENTELİN “CANAVAR YUVASI” ROMANINDA TOMAS KROMVELİN İNGİLTƏRƏ TARİXİNDƏ ROLU

Açar sözlər: Tomas Kromvel, dil, din, intibah dövrü, incəsənət, mədəniyyət, heyvan motivi.

Key words: Thomas Cromwell, language, religion, renaissance period, art, animal motif.

Ключевые слова: Томас Кромвель, язык, религия, Ренессанс, искусство, культура, животный мотив.

Hilari Mentel Britaniya ədəbiyyatının ən unudulmaz simalarından biridi. Yazıcının yaradıcılığına 11 roman, bir qısa tərcümeyi-hal və 2 qısa hekayələr kolleksiyası daxildi. Yazıcını məşurlaşdıran və 2009-cu ildə buker mükafatına layiq görülən romanı “Canavar Yuvası” (“Wolf Hall”) 36 dildə tərcümə edilmişdi[1,s.1]. Hilari Mentelin “Canavar Yuvası” romanı tarixi hadisələr çərçivəsində Tomas Kromvelin səyahətini, onun kral ailəsi ilə olan əlaqəsini özündə əks etdirmişdi. Roman tarixi fantastika janrında yazılmışdı və yazıcının özünə qeyd etdiyi kimi:

“Some of these things are true and some of them lies. But they are all good stories”.

(“Bu şeylərin bəziləri həqiqətdi və bəziləri isə yalandılar.Lakin onların hamsı yaxşı hekayətilər”).

Çoxlu mədəni və linqvistik elementlər romanın içində ehtiva olunmuşdu.Romanda əsas məğz baş verən hadisələrin Britaniya tarixinə və keçmiş hadisələrə istinad edilməsidir.İsdfadə edilmiş tarixi elementlər və üslubuna görə roman müsbət rəy əldə etmişdi.Yazıçının əsas məqsədi tarixi romanlarda təkə tarixi dəyəri yox,həmçinin ədəbi dəyəri vurğulaması üçün çalışmasıdır.Yazıçı öz tarixi romanında Britaniya tarixindən və mədəniyyətindən isdfadə edərək oxucuda zəngin bir xəyal dünyası formalaşdırmışdı.Mədəni baxışlar tarixi romanda əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır çünki onlar hadisələrin təsvirində ədəbi əsərlə əlaqə yaratmaqda vasitəçidir.Yazıçı real insanlarla əlaqədar xarakterlər üzərində işləyir və onları öz romanında göstərmişdir.Digər tarixçi müəlliflərin dəfələrlə nəzər saldığı mövzudan fərqli olaraq Hilari Mentel öz personajlarının xüsusəndə, Tomas Kromvelin hərəkətləri ilə bağlı mühakimələr irəli sürmüşdü[5,s.42].Romanda nöqtəyi nəzərdən aparıcı xarakter, bədii ədəbiyyatda əsas qəhrəman və tarixi fərd kimi Tomas Kromvel hesab edilmişdir.Nəyə görə Tomas Kromvel romanda aparıcı mövqedə dayanmışdır? Tomas Kromvel qəddar dəmirçi Valter Kromvelin oğludur.Alt sinifdən gəlməsinə baxmayaraq, sonradan İngiltərənin gələcəyini formalaşdırmasında və tarixinin yaradılmasında əvəsiz rolu olmuşdu [2,s.8].

Hilari Mentelin fantastikasında,Tomas Kromvel sosial qüvvələrin məhsulu hesab edilmir ,o sosial qüvvələrin yaradıcısı hesab olunurdu.Tomas Kromvelin şəxsiyyətini analiz etdikdə onun hərəkətlərinin və düşüncə səviyyəsinin aristokratlardan fərqli olduğunu aydın şəkildə görmək olurdu[2,s.9].Bundan əlavə olaraq Tomas Kromvelin özü haqqında və ya başqaları tərəfindən onun haqqında uydurmaları mövcuddu.Biz romanın əvvəlində Tomas Kromvelin öz doğum tarixini bilmədiyini görmüşük.Lakin onun böyük bacısı Kət Vilyims onun üçün doğum tarixi müəyyənləşdirdi.Hətta Tomas Kromvel krala anasının 52 yaşında olan zaman onu dünyaya gətirdiyini söyləmişdir.Kardinal Volsidə Tomas Kromvelin hardan gəldiyi barəsində uydurmalar yaratmışdır.Kralın özündə Tomas Kromvelin yetim olduğunu və kilsədə rahiblər tərəfindən böyüdüldüyünü eşitmişdir[2,s.13].“Canavar Yuvası” başlığı altında roman Tomas Kromvelin həyatı ilə başlayır. Biz romanda Tomas Kromvelin gəncliyi və Avropa sərgüzəştləri haqqında yalnız xatirələrində öyrənə bildik.Tomas Kromvel İngiltərəyə qayıtdıqda əvvəlki kimi gənc və dəlisov olmadığını əsər boyu müşahidə etdik.Ticarət və hüquq sahələrində özünü təkmilləşdirən,bir çox dil öyrənən Tomas Kromvel kiçik yun ticarət biznesi olan dul bir qadınla evləndi.Özündə bu kiçik yun ticarəti biznesinə qoşularaq ,kiçik yun ticarəti biznesin genişləndirilməsində rol oynadı.Çox qabiliyyətli olan Tomas Kromvel İngiltərənin ən güclü adamlarından biri olan kardinal Volsinin xidmətinə girdi.

Tomas Kromvel 30 yaşının sonlarında bu cür təsvir edilmişdir:Onun hər şeyi bilən,gözuəciq,gözəl nitq sahibi dərrakəli bir filosof və kardinal Volsinin ən yaxın adamı kimi tanıyırdılar.Tomas Kromvelin nitqi alçaq və səlis idi.Bundan əlavə o, xəritə çəkə bilir,küçə döyüşlərini dayandıra bilir,vəkil kimi insanların problemlərini həll edə bilirdi.Lazım gəldikdə şeir də söyləyə bilirdi.Buda poeziyaya olan marağından irəli gəlirdi.Və bir neçə dil öyrənmə qabiliyyətinə sahib idi.Tomas Kromvel kardinal Volsinin işlərinin həllində ona köməklik edirdi[3,s.199]. Hilari Mentel deyirdi ki;nə baş verdiyini biliriksə,biz bir şeyin məğzini keçmiş nəzər ilə mühakimə edilmədiyini anlayırıq.Bu canavar yuvasında ov əyləncəsində onlarla olmaq kimi mənalandırılırdı.Ətvudun dediyinə görə Hilari Mentel öz qəhrəman obrazının güzgü arxasında qalan daxili şəxsiyyətindəki qaranlıq tərəflərini dilə gətirməkdən çəkinmirdi.Romanda mədəni baxışlar olduğuna görə,Niyumark özü bu haqqda düşüncələrini bildirmişdir:O mədəni baxışları ekologiya,anlayışlar,adətlər və sosial mədəniyyətin sıx əlaqəsində görürüdü.Lakin aparılan tədqiqatlar göstərirdi ki,“Canavar Yuvası” romanında mədəni baxış yoxdu.Çünki burada geyimlər və ərzaq barəsində daha az söz açılmışdır.Romanda yazıçı daha çox personajların qarışıqlı əlaqəsindən söz açdı.Hətta biz bu vəziyyəti Hilari Mentelin “Canavar Yuvası”romanında romanın baş qəhrəmanı olaraq Tomas Kromvelde görə bilərik.O geyimlə məşğul olmurdu.Daha çox ünsiyyətdə olduğu şəxslərlə məşğul olurdu.Sona doğru isə biz mədəniyyətə yenidən nəzərdən keçirildiyini gördük.Bu özlüyündə romanda insanlar arasında sözü gedən dil və din aspektlərinin hər ikisinin mədəniyyətə daxil edilməsində göstərdi[5,s.43].Biz “Canavar Yuvası” romanın

analizində dil mədəniyyətinin bu prosesdə inkişafını görə bilirik. Romanda əcnəbi personajlardan savayı yerli personajlar ünsiyyətdə birdən çox dil istifadə edə bilirdilər. Yazıçının məqsədi bu romanda öz ana dillərindən əlavə müxtəlif dillərdə danışan personajlardan ibarət rəngarəng dünya yaratmaq idi. Romandakı personajlardan ən çoxdillisi romanın baş qəhrəmanı Tomas Kromveldi. Onun dil öyrənmə marağı sayəsində fransız, ispan, İtalyan və alman dillərində sərbəst danışmağı öyrənmişdi. Tomas Kromvel dil qabiliyyətindən diplomatik əlaqələrdə istifadə etməsi, fərqli dillərdə yazılan məktubları oxuya bilməsi onda böyük bir üstünlük qazandırmışdı [7, s.21]. Latın dili bu romanda özünü təhsildə ən çox da hüquq və ilahiyyatda göstərdi. Tomas Kromvelin kral ilə danışmalarında latın dil elementlərini görmək mümkündür. Lakin latın dilində olan söz və cümlələr oxucunun başa düşməsi üçün kontekst daxilində izah edilmişdi [7, s.52]. Niyumark din mədəniyyətini adət ənənələrin, anlayışların dördüncü kateqoriyasının bir hissəsi kimi görmüşdü. Din mədəniyyəti mədəniyyətə istinad edilmiş 16-cı əsirdə İngiltərədə yaşayan insanların gündəlik həyatlarında vacib rol oynayan bir ünsürdü. Romanda personajların dini inancları bu cür yolla özünü göstərdi: bazar günləri kilsəyə getmək, qanuni şəkildə dini inanclara əsasən evlənmək, uşağı xaç suyuna salmaq, ölmədən əvvəl son etirafını etmək və s. [7, s.30].

15-16-cı əsrdə Avropada yaranan intibah dövrü 14-cü əsrdə Florensiyada başladı və 17-ci əsrə qədər genişləndirildi. Sonra isə 16-cı əsrdə hərəkət İngiltərədə özünü göstərdi. Yazıçının romanlarında intibah dövrünün izlərini görmək mümkündür. İntibah dövrü yeni qitələrin kəşfi, feodal sisteminin süqutu və ticarətin yüksəlişinin olduğu bir dövr olmuşdu. Biz ticarətin yüksəlişini yazıçının romanında Tomas Kromvelin ilk ipək ticarətində qazandığı təcrübədə bunu görə bildik [4, s.5]. İntibah dövrü Tomas Kromvelin şəxsiyyətində özünü büruzə verdi. Hansı ki, bu özlüyündə onu yeni intibah dövrün adamı kimi formalaşdırmışdı. 1348 və 1350-ci ildə arasında kök salan qara ölüm insanların həyata qarşı olan düşüncələrini dəyişdirdi. Belə ki, ailə üzvlərini itirmiş insanlar artıq bununla barışdılar. Onlar fikirləşirdilər ki, həyat qısa və nə vaxtsa onlara da sıra gələcəyini bilirdilər. Elə bu səbəbdən də insanlar artıq axirətdəki dünyadan daha çox yer üzündəki həyatlarına diqqət etməli olduqlarını anladılar. Bu vəziyyət bacısı, həyat yoldaşı və qızlarını itirən Tomas Kromvelə də çox təsir etmişdi [4, s.6]. İntibah dövrünün əsas mədəni hərəkətlərindən biri də intibah humanizmi sayılırdı. Humanistlərin əsas maraqları bəşəriyyətin rifahı idi. Həmçinin fərd kimi insan olmaq, onların başqaları ilə olan münasibətləri maraq dairələrinin tərkibinə daxil idi. İntibah humanizminin hədəfinə yalnız cavanlar deyil, həmçinin böyüklər, liderlər daxil idi [4, s.7]. Burada müəyyən insanlıq anlayışının keyfiyyətləri əlaqələndirilir: anlama, mərhəmət, xeyirxahlıq eyni vaxtda mərdlik, mühakimə və şərəf sevgisi. Ona görə ki, Tomas Kromvel kralın məsləhətçisi idi. Kralın bir kral kimi necə davranmasında köməklik göstərir, düzgün qərarların qəbul edilməsində həmişə yanında olurdu. Tomas Kromvel nəinki krala həmçinin ətrafındakı insanlara təsir göstərir, eynilərdə düşmənlərinə qarşı mərhəmət hissi ilə də məsul idi. O humanist keyfiyyətlərin bir çoxunu özündə tərbiyyə edən güclü bir siyasətçi, bir məsləhətçi idi [4, s.8].

İntibah dövründə incəsənət insana Allahın sürətlərini təqdim etməyə qadir bir elm sahəsi kimi nəzərə alınır. İntibahın yüksəliş dövrü 1490-1527-ci illəri əhatə edirdi. Dövrün 3 əsas fiquru özünü göstərirdi. İlk olaraq, son intibah dövrün adamı Leonardo da Vinçi idi. Mikelancelo daha çox emosional ifadə üçün son vasitə kimi insan bədən ilə maraqlanırdı. Üçüncü fiqurun ən sonuncusu isə Rafaelin işləri haqqında idi. O, klassik ruhun harmoniyasını möhtəşəm şəkildə ifadə edə bilirdi. Dördüncü fəsildə isə Tomas Kromvelin incəsənəti necə qiymətləndirdiyini və məqsədləri üçün necə istifadə etdiyi göstərilmişdi [4, s.10]. Qrinblet (Greenblatt) insanların özlərini sənət əsərləri kimi formalaşdırdığını demişdi. Belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, Tomas Kromvel özünü estetik cəhətdən incəsənət əsəri olaraq görmürdü. Buna baxmayaraq onun qızları çox gözəl idi və özündə onun genlərinin miras almadığını hər dəfə söyləyirdi. Tomas Kromvel intibah dövrünün bədən gözəlliyi idealından xəbərsiz idi. Sonralar isə İtaliyada yaşayan vaxtlar sənətə, şeirə və freskalara vurğun olduğunu özündə kəşf etdi. Daha sonra isə Tomas Kromvel özünü incəsənət sahəsində formalaşdıraraq tez-tez incəsənətdən öz mənafeyi üçün istifadə etməyə başladı. Romanda Tomas Kromvelin kiminsə roluna girib oynaması da incəsənətin bir xüsusiyyəti kimi qəbul edilmişdi. İncəsənət və ədəbi təsəvvür detallı şəkildə “Canavar Yuvası” (“Wolf Hall”) romanında özünü göstərdi [4, s.46].

Həmçinin,romanın digər fəsillərinə nəzər saldıqda biz maddi və sosial mədəniyyətin bir neçə növlərini görə bildik.Əvvəla danışılan mövzu 16-cı əsr İngiltərə tarixini əhatə edirsə,burada 16-cı əsrin boy,çəki ölçü sistemləri və 16-cı əsrin ingilis valyutası haqqında bu kimi detalların göstərilməsi heç də təsadüfi bir hal deyildi.Həmçinin burada geyim növlərinə,baş geyimlərinə,geyim bəzəklərinə olan bir neçə istinadlar eləcə də rəqs növləri,kart oyunları daxil olmaqla əyləncəyə dair altkateqoriya və yemək-içki kimi altkateqoriya mövcuddur.16-cı əsrdə istifadə edilən valyuta sistemi bugünkü gündə İngiltərədə istifadə edilən valyuta sistemindən olduqca fərqlidi.16-cı əsr ingilis valyutasına şilling,funt və pens göstərilmişdi.Valyuta sistemində olan sikkələr təkcə bu pul vahidlərindən ibarət deyildi.Ən çox yayılan sikkə 5 şilling dəyərində olan tac hesab olunurdu.Romanda istifadə olunan pul,geyim kimi xüsusi detallar 16-cı əsrin İngiltərəsi haqqında oxucuda dolğun bir təsəvvür yaradırdı.Roman başqa dillərdə bir çox tərcüməçilər tərəfindən tərcümə edilmişdi. Valyuta sistemi,boy və çəki ölçüləri hər ölkə də eyni deyildi.Hər bir ölkənin fərqli mədəniyyətə,valyuta sisteminə sahib olmasını nəzərə alaraq tərcüməçilər valyuta sistemini yaşadıkları ölkənin valyutasına çevirmirlər və mətnin orijinallığını pozurdular[7,s.45].Məsələn:Tomas Kromvel öz vəsiyyətində öz oğlu Qreqoriyə altı yüz altmış funt on üç şilling dörd pens buraxmışdı(ST148).Bu sadəcə “zehhonderdresen-zestig pond,dertien şilling en vier pence”(TT159) kimi tərcümə edilirdi.Valyuta sistemi aydın olmasına baxmayaraq,Holland auditoriyası üçün boy və çəki ölçüləri daha qaranlıq bir məsələdi.Hollandlar metrik sistemində geniş yayılan düym və ayaq terminlərindən istifadə edirdilər[7,s.46].Hilari Mentelin digər romanlarını nəzərdən keçirdikdə yazıçının romanlarının çoxunda heyvan motivlərindən necə ustalıqla istifadə etdiyi aşkar olunurdu.Yazıçının ən çox yazdığı romanlarında istifadə etdiyi motiv it motividi.Bu onunla əlaqəlidir ki,it motivi müsbət mənada dostluq,sadiqlik kimi sözlərlə,mənfi mənada isə təhqiredici,alçaldıcı sözlərlə şərh olunurdu.Romanın ilk fəslində Tomas Kromvelin Bella adlı iti necə tapdığı oxucuya aydınlaşdı:

“One day when he is nearly home he finds the first Bella lying in the street,and he sees that nobody wants her.She is no longer than a small-sized rat and so shocked and cold that she doesn't even cry.He carries her home in one hand ,and in the other a small cheese wrapped in sage leaves.The dog dies.His sister says,you can get another.He looks in the street but never finds one.There are dogs,but they belong to somebody”.

(“Bir gün o evə yaxınlaşanda,o ilk dəfə Bellanı küçədə uzananda tapır və görür ki,heç kəs onu istəmir.O,artıq kiçik ölçülü siçovul kimi deyil və ona o qədər şok və soyuqdur ki,o hətta ağlamır.O bir əlində onu evinə daşıyır və digər əlində kiçik pendiri adaçayı yarpaqlarına bükürdü.İt ölür.Onun bacısı deyir, sən başqasını ala bilərsən.O küçəyə baxır lakin heç vaxt birin tapa bilmir.İtlər var,amma onlar kiməsə aiddir”).

Tomas Kromvel və Bella arasında paralellik mövcud idi.Bir tərəfdən Tomas Kromvelin Bellanı sahiblənməsi və onun qayğısına qalması digər tərəfdən atası tərəfindən zorakı hallarla qarşılaşan Tomas Kromvelin öz bacısı və onun əri tərəfindən himayəsinə götürülüb qayğısına qalması romanda metafor yaradılmasına gətirib çıxartdı.Lakin sonradan Tomas Kromvel yaşadığı yeri Patnini (Putney) tərk etdi.Bella Tomas Kromvelin ən çətin vaxtlarında mövcud idi[6,s.65].

Ədəbiyyat:

1. Chester Rep “Mind what gap?”: An Interview with Hilary Mantel,8p.
2. Margaret Kim“Make or Mar”:History and Fiction in Wolf Hall.The Wenshan Review of Literature and Culture.Vol 12.1.December 2018,29p.
3. Nora Hämäläinen “Wolf Hall and moral personhood”,Ethics and Bioethics(in Central Europe),2019,9(3-4),197-207p.
4. Salomé Ory “Inside the Mind of Thomas Cromwell”,Université catholique de Louvain,103p.
5. Sandip Krishna Kotkar and Dr.Vasant R.Shedge “Revisiting British History:A study of Hillary Mantel's “Wolf Hall”,Epitome Journals:International of Multidisciplinary Research.Vol.2,Issue 4,April 2016,ISSN:2395-6968,42-45p.

6. Sine, Pauline “Hilary Mantel’s representation of Cromwell’s identity in Wolf Hall and Bring Up the Bodies”. Digital access to libraries, 110p.
7. Suzanne de Jong “The Translation of Cultural References in Historical Fiction: A Case Study of Hilary Mantel’s Wolf Hall”, 73p.

Aliyeva S.

**The role of Thomas Cromwell in the history of England in Hilary Mantel’s novel “Wolf Hall”
(Summary)**

The article is devoted to the role of Thomas Cromwell in the history of England. Thomas Cromwell, who lives in Putney can’t stand his father’s cruelty and leaves home. Thomas Cromwell, who met Cardinal Wolsey, works with Cardinal Wolsey. Thomas Cromwell, known for his intelligence, analytical thinking, and language skills, advises people around him and solves their problems. He later became an adviser to the king in governing the country.

Алиева С.

**Роль Томаса Кромвелля в истории Англии в романе Хилари Мантел “Волчье гнездо”
(Резюме)**

Статья посвящена роли Томаса Кромвелля в истории Англии. Томас Кромвель, живущий в Путни, не выносит жестокости отца и уходит из дома. Томас Кромвель, познакомившийся с кардиналом Вулси, работает с кардиналом Вулси. Томас Кромвель, известный своим умом, аналитическим мышлением и языковыми способностями, консультирует окружающих и решает их проблемы. Позже он стал советником короля в управлении страной.

Rəyçi: f.f.d., dos. P.Əliyeva

KƏRİMZADƏ KÖNÜL
Azərbaycan Dillər Universiteti

VİRCİNYA VULF YARADICILIĞININ ÜMUMİ XARAKTERSİTİKASI

Açar sözlər: Virçiniya Vulf, modernizm, bədii roman, bioqrafiya, ədəbi fəaliyyət

Key words: Virginia Woolf, modernism, fiction, biography, literary activity

Ключевые слова: Вирджиния Вульф, модернизм, художественная литература, биография, литературная деятельность

Modernizm ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi Virçiniya Vulf 1882-ci ildə Londonda dünyaya gəlmişdir. Virçiniya Vulfun həyatına hər iki dünya müharibəsi böyük təsir göstərmişdir. Birinci Dünya müharibəsi başlayanda yazıçının hələ otuz bir yaşı vardı. Özünün də qeyd etdiyi kimi müharibənin təsirindən “dəli” olmuşdu. Müharibənin izləri onun romanlarında da görünür. Birinci Dünya müharibəsi “Cekobsun otağı” romanının baş qəhrəmanını öldürür, “Missis Dellouey” romanında Septimus Smis müharibədə keçirdiyi şok nəticəsində aqlını itirir, roman boyu müharibənin təsirindən əziyyət çəkir, romanın sonunda canına qıyaraq intihar edir və sonda ölür.

Modernistlər əvvəllər görünməmiş novatorluğu gətirməyi məqsəd qoymuşdular. Yəni modernistlər bütün ənənələrə qarşı çıxaraq öz novatorluqlarını, yeniliklərini tələq etməyə çalışırdılar. Modernistlər ədəbiyyatda, incəsənətdə yeniliyin tərəfdarları idilər. Ona görə də, əvvəllər mövcud olan normalardan, dəyərlərdən, qayda-qanunlardan imtina edirdilər, novatorluğa can atırdılar. Modernistlər əsərlərdə sujet, kompozisiya, qəhrəman, zaman, məkan və s. kimi ənənəvi ünsürlərdən tamamilə imtina edirdilər [1, s.90]. Mətnin müəllifinə fərqli yöndən yanaşırdılar. Novator yazıçılar insanın daxili aləminə üstünlük verirdilər, şüura deyil təhtəşüura önəm verirdilər. Modernizm cərəyanının yaradıcılarından biri kimi tanınan Virçiniya Vulf ingilis ədəbiyyatında öz

navatorluğu ilə tanınır. O öz əsərlərində modernizm ədəbi priyomlarından sayılan “şüur axını”ndan geniş istifadə edirdi. Modernist yazıçı olmaqla yanaşı, o həmçinin feminist yazıçı idi.

Virciniya Vulf feminizmə aid iki kitab yazmışdı. Onu feminist edən bir çox səbəblər var. İlk səbəb onun atası ilə olan münasibətləri idi. Virciniya Vulfun yaşadığı dövrdə üstünlük kişilərdə idi, bu problemi Vulf hər bir əsərində, məktublarında, gündəliklərində qeyd etmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Vulf həyatı boyu gündəlik yazmışdı, ancaq xəstəliyi şiddətlənəndən sonra gündəlik yazmağı dayandırmışdı. Feminist olmasının başqa səbəlləri XX əsrin əvvəllərinə qədər qızlarla oğlanlar arasındakı təhsil fərqi idi [5, s.87].

Onun “Üç qızıl pul” əsərində yazıçı kişilərlə işləməyə qarşı çıxır və onları ancaq günahlandırır. Yalnız kişi yazıçılar deyil, həmçinin bəzi qadın yazıçılar da bu əsəri bəyənmir. Bu yazıçılar arasında Vita Sekvil-Uest də vardı.

Virciniya Vulfun ilk romanı “Xaricə səyahət” (The Voyage Out-1913) əsəridir. Virciniya Vulf bu romanı 1908-ci ildə yazmağa başlayıb. Beş il roman üzərində işlədikdən sonra 1913-cü ildə romanı bitirib. Amma bu ildə o ruhi xəstəlik keçirtdiyinə görə romanı 1915-ci ildə nəşr etdirib. Ənənəvi roman janrında olan bu əsərin baş qəhrəmanı Riçel Vinraysdır. Riçel uşaq yaşında anasını itirmiş, yaşam və həyat sevinci olmayan bir çərçivədə, atası və evdə qalan bibiləri tərəfindən tərbiyə olunan, utancaq gənc bir qızıdır. Riçel Londonun sıxıntılı qış mövsümündən uzaqlaşmaq istəyən xalası və xalası əriylə birlikdə, atasının Efrosiniya adlı gəmisilə bir dəniz səyahətinə çıxır, Cənubi Amerikanın Atlantik okeanı sahilində yerləşən Santa Marina adasına gedir. Gəmi bir limanda dayananda Riçelgilin səyahətinə Mister və Missis Dellouy adlı bir cütlük qoşulur.

Yazıçı bu soyadı daha sonralar ən uğurlu romanlarından olan “Missis Dellouy” əsərində istifadə edir amma ilk romanındakı qadınla “Missis Dellouy”dəki qadının heç bir əlaqəsi yoxdur. Gənc siyasətçi və Parlament üzvi olan Mister Dellouey bir dəfə təsadüfən Riçeli öpür. Bu hal Riçeldə qəribə həyəcan yaradır, bu səyahətdən əvvəl belə kişilərdən çox uzaq, ciddi mühitdə yaşayan Riçel üçün sanki dünyaya açılışın başlanğıcı idi. Santa Marinada üç ay qaldığı müddətdə bir çox insanlarla tanış olur, onlardan biri də Kembric universitetini bitirmiş, Terens Hevitdir. Bu cavanla Riçel arasında sevgi münasibəti başlayır və nəticədə onlar nişanlanırlar. Riçel beş günlük bir çay gəzintisində təsadüfən virusa yoluxaraq xəstələnir və romanın sonunda ölür, necə ki, Virciniya Vulfun sevimli qardaşı Sobin Yunanstanda tifo adlı virus qaparaq ölmüşdü. Riçel Vinrays səyahət zamanı sevgini kəşf edir və sevgini kəşf etdiyi üçün həyatı da kəşf etmiş olur. Terens Hevitlə söhbət etdiyində öz-özünə deyirdi: “Yəqin xoşbəxtlik budur” [2, s.56], tam sevməyə, yaşamağa başladığı anda ölür. Ölüm, sanki bu səyahətin son limanıymış.

Yazıçının ilk romanını təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əsərin ən gözəl hissəsi Riçel Vinraysın xəstəliyi və ölüm hissəsidir. Çünki yazıçı bundan sonra yazdığı heç bir romanında xəstəliyi və ölümü bu qədər canlı və təsiredici yazmamışdı (“Missis Dellouy” romanındakı Septimus Smisin xəstəliyini və intiharını çıxmaq şərti ilə). Qızdırma içində yanan Riçelin kabus görməsi hissəsi oxucularda dərin təsir buraxır. Romanın qusuru isə heç bir romanında bu ilk romanındakı qədər çox obrazın olmasıdır. Romanda elə obrazlar var ki romanın əvvəlində hegemon olan obraz, ikinci hissəsində ondan heç söz getmir. Amma yazıçının dəyərli romanlarında həm az obraz, həm də hər bir obrazın romanda xüsusi yer vardır.

Virciniya Vulfun bacısı Vanessa Bellə həsr etdiyi və 1919-cu ildə nəşr etdiyi “Gecə və Gündüz” (Night and Day) romanıdır. Bu onun qələmə aldığı ikinci romanıdır. İlk roman kimi bu roman da modernist roman deyil. Roman iki kişi və iki qadın olaraq dörd insanın arasındakı sevgi, evlilik, xoşbəxtlik və uğurlarından bəhs edir. Romanın baş qəhrəmanı Keserayn Hilberi adlı yüksək təbəqəyə məxsus, mədəni bir ailənin qızıdır. Hilberilərin evləri həmişə yazıçı qonaqlarla dolu olurdu. Onlar ədəbiyyatla bağlı bütün məsələləri müzakirə edirdilər. Keserayn valideynlərinin istədiyi insanlarla dost olurdu, onun sanki öz həyatı yox idi. Atasının, anasının istədiyi kimi yaşayırdı. Qonaqlar gedəndən sonra isə öz otağına çəkilər, onu məmnun edəcək tək işlə, riyaziyyatla məşğul olardı. Riyaziyyatla məşğul olmaqdan böyük zövq alırdı. Özünü tək və yalnız hiss edəndə otağına çəkilər, riyaziyyat kitablarına sarılırdı. Otuz yaşında olmasına baxmayaraq sevgi haqqında heç düşünməmişdi. Sevgi nədir bu necə bir hissdirdi bilmirdi. Ətrafındakıların hamısı sevmədən evlənmişdi, özünün də belə bir addım atacağını düşünürdü. Buna görə də Uilyam Rodneylə

evlənməyə razılıq verir. Uilyamdan xoşlanırdı, ona olan hissi dostca hiss idi. Onunla evlənməyin əsil səbəbi özünə aid bir otaqda rahatca riyaziyyatla məşğul olmaq ümidi idi. O düşünürdü ki, əgər belə olsa həm özü xoşbəxt olacaq, həm də həyat yoldaşı [4, s.43].

Uilyam Rodney çox mədəni və ədəbiyyata olduqca marağı olan gənc bir dövlət qulluqçusu idi. Şeir yazmağı xoşlasa da yaxşı bir şair olmadığını bilir, buna baxmayaraq yazmaqdan əl çəkmirdi. Romanın başqa qadın qəhrəmanı Meridir. Keserayn heç vaxt sevməmişdi, Meri Ralfin ona vurulduğunu və onu sevdiyini söyləyəndə sakni gözləri açılır. Keserayn da Ralfi sevdiyindən qohumu Kasandrayla nişanlı Uilyamı tez-tez bir araya gətirir, məqsəd isə onların bir-birinə vurulması idi. Kasandra ədəbiyyata və musiqiyə çox maraq göstərən, saf, dürüst, istiqanlı, iyirmi iki yaşında bir qız idi. Uilyamın xoşladığı hər şeyi xoşlayırdı. Keserayn nişanlısı Uilyamın bu qıza tez bir zamanda vurulacağı qənaətinə gəlmişdi. Fikirləşdiyi kimi də oldu, bu iki ədəbiyyat vuruşları bir-birinə aşiq olurlar. Keseraynla Uilyam öz aralarında nişanı pozsalar da, bunu heç kimə demirlər. Əgər desəydilər yeni sevgililər görüşə bilməyəcəkdilər. Bu yeni sevgililər bir-birilərinin sevgisindən xoşbəxt olsalar da başqa üç qəhrəman yəni Keserayn, Meri və Ralfin münasibətləri heç də ürəkaçan deyildi. Meri Keserayna heç oxşamırdı, ailəsiylə heç bir problemi olmadan evi tərk edərək ailəsindən ayri, tək yaşamağa başlayır.

Feminist olan Virciniya Vulf əsərlərində feminist hesab oluna bilən tək obraz Meridir. Amma Virciniya Vulf qədər qatı feminist deyil. Meri Ralfi sevir, Ralf ona heyran olsa da onu dost kimi sevir. Ralf Meridən ayrılmağı heç ağılından belə keçirmir. Ralf pis vəziyyətə düşən kimi Merinin yanına qaçar, ona sığınardı. Meri də bir ana kimi ona kömək edərdi. Yalnız Ralf deyil, Keserayn da Meriyə heyran idi. Merinin hərəkətləri, danışığı, davranışı onda heyranlıq yaradırdı. O da Ralf kimi pis vəziyyətə düşəndə Merinin yanına qaçardı. Meri olduqca dürüst bir insan idi, özü Ralfi sevdiyi halda Ralfin Keserayna olan sevgisini biləndə düşünmədən bunu Keserayna deyir. Tək istəyi Keseraynın Ralfi incitməməsiydi. Ralf Keseraynı Hilberilərin verdiyi bir qonaqlıqda görür, gördüyü anda da ona vurulur. Öz-özünə “Keserayn Hilberini alacam” deyir. Keserayn Ralfa heç fikir verməz çünki Ralfin ona vurulduğu zamanlar o başqasıyla nişanlı idi. Amma Ralf nə olur olsun Keseraynla evlənməyi ağılına qoyur.

Romanın sonlarına yaxın Keserayn da Ralfi sevməyə başlayır. Onlar bir-birlərini sevsələr də qarşılarında maneələrin olduğunu açıqaydın bilirlər. Vəziyyətin belə olduğunu görəndə Keserayn yenə öz otağına çəkilir, riyaziyyatla məşğul olmağa başlayır. Onlar haqqında söz-söhbətlər dolanır, həmişə cəmiyyəti düşünən Uilyamın bağı çartlamağa başlayır. Kasandrada əl çəkib yenidən Keseraynla nişanlanmağı düşünür. Cənab Hilberinin ağı qarışır, qızı kimlə nişanlıdır? Uilyamla yoxsa Ralfi?! Cənab Hilberini Ralfi evindən və ətrafından uzaqlaşdırır, Kasandrada evinə göndərir. Keseraynın anası xanım Hilberini onun Ralfsiz yaşaya bilməyəcəyini, sevgi ilə qurulan ailənin xoşbəxtliyini söyləyir. Ona Rafla evlənməyi məsləhət görür. Kasandrayla Uilyamın evlənmələri üçün hər şey edir. Nəticədə hər iki sevgililər bir-birinə qovuşur [5, s.66].

Romanın ən bədbəxt obrazı Meridir, Keseraynla Ralfin xoşbəxtliyinə sevinəndə, öz vəziyyətinə acıyır. Virciniya Vulf romanın adını “Gecə və Gündüz” qoymaqda məqsədi baş qəhrəman Keseraynın xarakterini göstərməkdir. Keseraynın xarakteri gecə və gündüz qədər fərqlidir. Leonard Vulf bu iki ilk romanları yazıçının “ölü” əsərləri sırasına qoyur.

Virciniya Vulfun üçüncü romanı “Cəkobun otağı” (Jacob’s Room) romanıdır. Romanı 1921-ci ildə bitirsə də bir il sonra çap etdirib. Bu romanı Yunanıstanda tifo virusundan ölə qardaşı Sobini düşünərək yazıb. Çünki romanda Cəkob da Sobi kimi gənc yaşında ölür. Bu roman nə ənənəvi roman janrında yazılmış, nə də tam modernist romandır. Bu romanda Virciniya Vulf sanki öz üslubunu axtarırdı. Yazıçı bu romanla belə bir fikir söyləyib: “qırx yaşında öz səsimlə bir şey deməyə başladım” [3, s.32].

Romanın baş qəhrəmanı Cəkob Flandersdir. Onun anası Beti Flanders üç oğlu olan dul qadındır, uşaqları ilə Kornuolda dənizkənarı bir evdə yaşayırlar. Roman Cəkobun qısa həyatından bəhs edir. Cəkob İtaliyaya, Yunanıstana səyahət edir, həyatında bir neçə qadın olur. Romanda zaman, məkan kimi ənənəvi ünsürlər dağılmışdı. Cəkobu gah indiki, gah keçmiş, gah da gələcəkdə görürük. O gah burda, gah da ordadır. Qardaşı Sobini düşünərək yazdığı bu romana niyə “Cəkobun otağı” adının verilməsi açıqlanmır. Çünki Cəkobun bir otağı yox bir neçə otağı vardı; uşaqlığındakı

otaq, Kembriçdəki otağı, Londondakı otağı kimi bir çox otağı vardı. Bəlkə də Virciniya Vulf Cəkob Sobi kimi çox gənc yaşda, iyirmi altı yaşında öləndən sonra ondan təkə bir otaq qaldığını vurğulayırdı.

Virciniya Vulfun 1927-ci ildə qələmə aldığı və tənqidçilərə görə “Missis Dellouy” romanından sonra ən gözəl və ən məşhur romanı “Mayaka doğru”dur (To the Lighthouse). Bu romanda yazıçı uşaqlıq xatirələrinə dayanaraq anası ilə atasından bəhs edir və buna görə də avtobioqrafik sayıla biləcək tək romanıdır. Oksford, Kembriç qədər məşhur olmayan bir universitetin fəlsəfə müəllimi, ailədə qəddar olan, həmişə əsəbi, tez özündən çıxan bir şəxs olan cənab Ramsey Lesli Stefen mülayim xarakterli xanım Remsey isə Culiya Dekvortu xatırladır. Virciniya Vulf romanda atasıyla anasını o qədər açıq və aydın canlandırır ki, sanki əlimizi uzatsaq onlara toxuna bilərik.

“Missis Dellouy” romanı kimi “Mayaka doğru” romanı da qeyri-adidir və ruhən bu iki roman yaxındırlar. Romandakı obrazların xarici aləmindənsə daxili aləminə yer verilib. Hər şeydən əvvəl Virciniya Vulf ideyaları, əhval-ruhiyyələri və xüsusən mənəvi təcrübələri təsvir edir ki, onlar görüş cəhətdən çox vacibdir. Xanım Ramsey, onun uşaqları, qonaqları onların evinin yaxınlığındakı adada olan mayaka getmək istəyirlər. Lakin mayak yalnız formal olaraq hekayənin sujet xəttidir. Birinci növbədə mayak onu dünyaya istiqamətləndirir, güc və parlaqlığına görə qeyri-bərabər şüaları Virciniya Vulf üçün dərin mənə və məğzi simvoludur. Işıq gah bir gah digər əşyanı işıqlandırır, birdən uşaqlıqdan öyrəncəli olan üz, çoxdan tanış olan siması başqa şəkildə göstərir. Dünyada insanlardan asılı olmadan mövcud olan bu işığa görə hər şey bir an özünün olduğu yerdən tərənə, fomasını dəyişə və yeni mənə ala bilər.

Roman üç hissədən ibarətdir. “Pəncərə” adlı birinci hissədəki hadisələr günortadan sonra başlayıb gecə yarısına qədər davam edir. Bir sentyabr gününün ikinci yarısından bəhs edir. Mister Ramsey və onun ailəsi Herbid adalarından birində tətildədirlər. İkinci hissə “Vaxt keçir” adlanır. Bu hissədə müharibə ötəri xatırlanır ki, ona görə Ramseylər ailəsi özlərinin yay evlərinə gedə bilmirlər. Onların oğullarından biri cəbhədə həlak olur, qızlarından biri isə dünyaya uşaq gətirəndə vəfat edir. Üçüncü və axıncı hissə olan “Mayak”da hadisələr birinci hissədə olan hadisələrdən on il sonra baş verir. Ramseylər ailəsinin sağ qalan üzvləri uzun müddətdən bəri boş qalan evlərinə qayıdırlar. Onlarla birinci hissədə olan qonaqlardan da vardı. Romanın sonunda cənab Ramsey oğlu Ceyms və qızı Cem ilə yelkənli qayıqda mayaka yola düşür. Qayıq mayaka çatanda Ramseylərin qonağı olan, adada qalan rəssam Lili Brisko hələ on il əvvəl başladığı lakin heç cür başa çatdıra bilmədiyi əsərini qurtarır. Mayakdakı işıq uzundur, sonra bir müddətliyinə qısalır, sonra biraz da qısalır. Yəni bir qaranlıq iki yerə bölünür, iki qısa, bir uzun üç işıqdır. Birinci hissə uzun işığa bənzəyir, ikinci hissə bir saniyəlik qaranlığa, üçüncü hissə isə qısa işığa bənzəyir.

Virciniya Vulfun yazdığı kitablar arasında bu roman bir də ona görə xüsusi yer tutur ki, onda yazıçı üçün vacib olan, bu gün də özünün mühümlüyünü saxlayan məsələlər cəmləşdirilmiş formada qoyulmuşdu.

Virciniya Vulf romanlarında, povestlərində, hekayələrində sosial və fəlsəfi mənada qadın taleyi, problemləri ailədə, cəmiyyətdə qadının öz yerini axtarması, nigahın problemi, uşaqların tərbiyəsi, kişi ilə qarşılıqlı münasibət, daima arzu olunan lakin çətin olan ittifaqda özünü ifadə etmək yanğısı və bu yolda maneələr haqqında yazırdı.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva Y. XX əsr ədəbiyyatında modernizm, Bakı: Elm, 2005, 107 s.
2. Zülfüqarova F. “İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatlarında insan konsepsiyası: Virciniya Vulf və Afaq Məsudun yaradıcılıqları əsasında: monoqrafiya, Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 232 səh.
3. Bell Q. Virginia Woolf: A Biography, Harcourt Brace Jovanovich, 1972, 530 p.
4. Brewster D. Virginia Woolfs London, L., Routledge, 1959, 123 p.
5. Briggs J. Virginia Woolf and «The Proper Writing of Lives», The Art of Literary Biography. Ed. by John Batchelor, Oxford: Clarendon Press, 1995, p.245-265.
6. Cuddy-Keane M. Virginia Woolf, the Intellectual and the Public Sphere, Cambridge: Cambridge UP, 2003, 237 p.

**General characteristics of Virginia Woolf creativity
(Summary)**

Virginia Woolf, a prominent figure in twentieth-century English literature, is a representative of psychologism-modernist prose. In the works of the writer, human differentiation, duality, existential loneliness, the revelation of subconscious secrets come to the fore.

Woolf's literary legacy is enormous. The brightest of Virginia Woolf's work pages "Mrs. Dalloway", "Orlando", "Flash", "Waves", "Years", "Acts" between "novels".

**Общие характеристики творчества Вирджиния Вульф
(Резюме)**

Вирджиния Вульф, видная фигура английской литературы двадцатого века, является представительницей психологизма-модернистской прозы. В произведениях писателя человеческая дифференциация, двойственность, на первый план выходят экзистенциальное одиночество, открытие подсознательных загадок.

Литературное наследие Вульф огромно. Самая яркая работа Вирджинии Вульф страницы «Миссис Деллоуэй», «Орландо», «Вспышка», «Волны», «Годы», «Акты» между романами.

QƏRİBOVA PƏRVANƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
kamran_beyli_91@rambler.ru

ROBERT PENN VARRENİN YARADICILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Robert Penn Warren - Amerikalı şair, yazıçı, ədəbiyyatşünas 24 aprel 1905 -ci ildə Kentukki ştatında anadan olmuşdur. 1925-ci ildə Vanderbilt Universitetini (bakalavr, fərqlənmə diplomu ilə) və 1926-cı ildə Berkli Kaliforniya Universitetini (magistr dərəcəsi) bitirmiş, 1927-1928-ci illərdə isə Yale Universitetində aspiranturada təhsilini davam etdirmişdi. Rodos alimi olaraq 1930-cu ildə Oksford Universitetində, *Guggenheim* təqaüdü ilə İtaliyada təhsil almışdı. Eyni zamanda, onun ilk şeirlər toplusu nəşr olunmuşdu. Tennesi ştatının Memfis şəhərindəki Cənub-Qərb Kollecinə, 1933-1942-ci illərdə *Baton Rouge Louisiana* Dövlət Universitetində dərs demişdir. 1957-ci ildə "Şeir vədləri" kitabına görə Milli Kitab və Pulitzer Mükafatlarına layiq görülmüşdür. Yaradıcılığının zirvəsi, prototipi Luiziana ştatının qubernatoru *Huey Long* olan cənub demaqqunun karyerasının təsirli araşdırması olan "Bütün Kral adamları" (1946) romanıdır. Roman 1947-ci ildə Pulitzer Mükafatını qazanmışdı. Warren ədəbi tənqiddə də özünü sınaqmış, *K.Brooks* ilə birlikdə sözdə klassik nümunələr yazaraq, "Yeni tənqid", "Şeiri necə başa düşmək olar" (1938) və "Nəsrə necə başa düşmək" (1943) kimi əsərlər yazmışdır. "Vətəndaş Mühəribəsinin irsi" (1961) kitabında, Warren, "alibi" və şimalın "fəziləti" haqqında müasir fikirlərin amansız təhlilinə məruz qaldığı publisist olaraq xüsusilə açıq şəkildə danışmışdı. "Demokratiya və Şeir" (1975) müasir mədəniyyətdən məyusluğu əks etdirir və şeirə alternativ təklif edir [2, s.17]. 1986-cı ildə ABŞ-da ilk şair laureatı olmuşdur. 1987-ci ildə ABŞ Milli İncəsənət Medalı ilə təltif edilmişdir. Robert Penn Warren 15 sentyabr 1989-cu ildə Vermontun ştatının Stratton şəhərində dünyasını dəyişmişdir [6, s.18].

Robert Penn Warrenin yaradıcılığının əsas problemi insan tərəfindən həyatın mənasını axtarmaq idi. Müasir insanın bu axtarış və düşüncə prosesi yazıçının işini çox maraqlı edir. Warrenin əsərləri əxlaqi və fəlsəfi məzmunla vurğu, yüksək psixologizm və özünəməxsus üslubla

xarakterizə olunur. Qeyri-müəyyənlik dövrü, anlaşılmazlıq dövrü, Varrenin romanlar dünyasına girir, həll olunmayan ziddiyyətlərlə dolu qeyri-sabit həyat atmosferini təyin edir. Bu yazıçının demək olar ki, bütün qəhrəmanları özlərinə “sığınacaq” axtarırlar, yəni insan olaraq qalmağa, parçalanmamağa və alçaqlığın əsaslandırılması ilə razılaşmayacaq qüvvələri özlərində axtarırlar. Artıq həm poetik, həm də nəsr əsərlərində Varren onu maraqlandıran əsas problemi - insanın başına gələn hər şeyə görə məsuliyyətini təyin etmişdi. İnsana inam yazıçının bütün əsərlərini əhatə edir. Varrenin əsərlərinin bədii dünyası həmişə birmənalı deyil, romanlarının poetikası çoxölçülü və dərin simvolikdir.

Yaradıcılıq mövzusu bir çox nəslin mütəfəkkirlərini narahat edirdi, ancaq yaradıcılıq mövzusu qurban olaraq yalnız xristian düşüncə paradigmasında görünə bilərdi. Hər bir ədəbiyyatda xristian modeli öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Varrenin yaradıcılığı XVII əsrə aid olan Puritan ənənəsi ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, bəzi rəsonalizm və konseptualizm problemi, yəni Varren üçün mifik bir şeyin daha çox ələqəriyə ilə əlaqəsi var idi. Eyni alleqorizmi başqa Amerika yazıçısında da görürük - *N.Gottorn*. R.P.Varren, eyni zamanda “cənub zehniyyətidir”. Robert Penn Varrenin bütün həyatı çətinliklər, amansız şəkildə özünü kəşf etmək cəhdi idi. Onun həyatı və yaradıcılığı haqqında tərcümeyi-hal eskizində *Jane Massatchi* yazır: “Varrenin həyatının mənası tək cə çətinliklərlə üzləşməməsi deyil, həm də gözəllik axtarışında onları daim aşmasıdır” [6, s.139]. Varren inanırdı ki, şairin tarixi dərk etmək yolu yaradıcılıqdan keçir, şeir və tarix bizim yaratdığımız mifdir. Həyatının hamısını yaradıcılığa həsr etmişdi. Yaradıcılıq mövzusu qurban olaraq “Tufan” romanını əhatə edir, burada romanın süjetinin seçilməsi, geri dönməz olaraq gedənlərin abidəsi olaraq olduqca orijinal yaradıcılıq anlayışını təmsil edir [3, s.4]. Rəssamın burada qurbanı, özünü məhvə məhkum edilmiş insanlara həsr etməsi, məhvə məhkum olması, bunu əsərində qorumağa və diriltməyə çalışmasıdır. Bu vəziyyətdə film çəkməkdən danışırdıq. Su altında qalacaq şəhər haqqında gələcək film üçün süjet seçən iki gənc, rejissor və ssenarist, yaradıcı impulslarının hara aparacağını, hansı qurbanları verməli olduqlarını hələ bilmirlər. Rejissor *Yasha Jones* üçün romanın başlanğıcından etibarən Bradın filmi üçün kitab seçməsi əfv ilə eyni mənə daşıyır. Hələ bunu dərk etmir, amma artıq film çəkmə prosesini bağışlanma ilə müqayisə edir. Bu kitabdakı şəfqətin səhvən sevinclə səhv saldığı öz qəlbindəki mərhəmətin əks olunması olaraq yarandığının fərqi deyildi. Romanda gənc rəssamların maddi cəhətdən maddi konsepsiya verməyə çalışdıqları, lakin yaradıcılığın heç bir çərçivəyə sığmayacaq qədər müvəqqəti olduğunu başa düşərək bunu edə bilmədikləri yaradıcılığın mənasının axtarılması ilə bağlı bir çox əsas var. Yaradıcılıq haqqında mübahisə edən *Yasha*, onun müvəqqəti olması fikrinə gəlir. Varrenə görə, rəssam əsərlərində əriyir, artıq yoxdur, ancaq yaradıcılığın hər hansı bir janrında şöhrət və ölümsüzlük gətirən əsərlər var, baxmayaraq ki, sözü ən güclü vasitə hesab edir. Bir çox müasir mütəfəkkir yaradıcılıqda fədakarlıqdan bir növ qaçılmazlıq kimi danışırdı. Cəmiyyətdə rəssamın əsərlərinin tanınması çox vaxt yalnız ölümündən sonra gəlir. Ancaq əsl yaradıcı bu barədə düşünür. İz qoymadan özünü tələf edir. Varren özü, 1957-ci ildə *Paris Review* -a verdiyi müsahibədə, beyninin - kitabının onun üçün nə olduğunu soruşduqda, bunun hətta etiraf deyil, yalnız Rəbbin sənə icazə verdiyi şeyi istifadə etmək cəhdi olduğunu söyləmişdi: “Siz süjeti seçmirsiniz, amma o sizi seçir” [7, s.30]. Rus filosofu Nikolay Berdyayev də yaradıcılıq yolu ilə insanla Tanrı arasındakı əlaqədən danışırdı. Yaradıcılıq, əsasən Yaradanla görünməz iplə bağlıdır və insanla Tanrını bir-birinə yaxınlaşdıran hərəkətdir. Yaradıcılıqda ilahi prinsip şübhəsizdir. Yaradıcılıqda insanın varlığı qurban verilir, sənətkar üçün olmaq və ya yaratmaq məsələsi həmişə yaradılışın lehinə həll olunur [1, s.214]. Beləliklə, Robert Penn Varrenin “Tufan” romanının təhlili nümunəsində görürük ki, əsərdə mövcud olan qurban olaraq yaradıcılıq motivi müəllifdən öz milli dilində xristian yazıçı kimi danışmağa imkan verir.

Robert Penn Varrenin “Bütün Kral adamları” romanı, müəllifin bibliografiyasındakı əsas bədii əsərdir. Roman o qədər uğurlu olmuşdur ki, Amerika ədəbiyyatının kanonuna daxil edilmişdir. Robert Penn Varren yazıçı karyerası boyunca “Böyük Amerika romanı (*GAN*)” konsepsiyasına uyğun olaraq həcmli, böyük əsərlər yaratmışdır. Bu konsepsiya aşağıdakı meyarlarla xarakterizə olunur:

1. Böyük əsərin niyyəti, əsərin müəllifinin yaşadığı dövrün Amerika mədəniyyətinin və cəmiyyətinin bütün xüsusiyyətlərini hərtərəfli şərh etməkdir;

2. Amerika mədəniyyətinin və cəmiyyətinin xüsusiyyətləri Birləşmiş Ştatların mənşəyində olan demokratik ruh və vətəndaş idealları prizmasından əks olunmalıdır;

3. Əsərin müəllifi ya doğuşa görə, ya da birbaşa Amerika mədəni qanunları çərçivəsində yetişdirilmiş Amerikalı olmalıdır.

Amerika ədəbiyyatında bir sıra tədqiqatçıların “Böyük Amerika romanı” anlayışını sənət əsərini qiymətləndirərkən meyar olaraq istifadə etməyin qanuniliyinə və qanunauyğunluğuna dair bəzi şübhələrə baxmayaraq, “Bütün Kral adamları” romanı və məzmunu ideal şəkildə uyğun gəlir. Məhz, bu romanla Varren, Amerika ədəbiyyatı çərçivəsində bədii ifadə və kompozisiya bütövlüyünə nail olaraq kanon mətnini tam şəkildə yaratmışdı. “Bütün Kral adamları” romanının yalnız siyasi konteksti əks etdirdiyinə dair yayılmış inancın əksinə olaraq, Robert Penn Varren əsəri bir çox mövzularla əlaqədar daha çox məna ilə doldurdu ki, bu da öz növbəsində tədqiqatçıların tədqiqat obyektinə çevirdi [4, s.637].

Varrenin milli mənşəyinə gəldikdə, bu cəhət şübhə altına alınmır. Amerika əsilli Robert Penn Varren, hər zaman dövrünün reallıqları ilə ayrılmaz şəkildə bağlı idi. Yaxşı təhsil, təbii anlayış və o dövrdə ABŞ-da baş verən əsas hadisələrə yaxın olmaq qabiliyyəti, ictimai tendensiyaların ən əhəmiyyətli məqamlarını və xüsusiyyətlərini tam əks etdirməsinə imkan verdi. Nəhayət, yazı və ictimai fəaliyyət yolunda toplanmış təcrübə həm müəllifin yaradıcılığının zirvəsi, həm də Amerika ədəbiyyatının əsas əsərlərindən biri olan bu romanı yaratmağa imkan verdi.

Robert Penn Varrenin “Mələklərin yığıncağı” (1955) romanı Vətəndaş Müharibəsi və sonrakı yenidənqurma hadisələrinə yönəlmişdir. Bu tarixi dövrün mürəkkəbliyini göstərməyə çalışan yazıçı, qara qul və Amanta Starr obrazını yaradır. Amanta cənublu xanım olaraq böyüdü və ən yaxşı təhsil müəssisələrindən birində təhsil almışdı. İşlərini yaxşılaşdırmaq ümidi ilə bir neçə gəlirsiz maliyyə sərmayəsi qoyan atasının qəfil ölümündən sonra digər qullarla birlikdə qul bazarına getmək məcburiyyətində qalır. Həmişə qulluqçuların qayğısı ilə əhatə olunan Amanta, onu satın alan *Hamish Bond*-un evində köləyə çevrilir [5, s.3]. Beləliklə, romanın təhlilinə əsasən aşağıdakı nəticələrə gəldik:

1. “Mələklərin yığıncağı” romanında “daxili azadlıq - fiziki azadlıq” müxalifəti var. Azad olmaq (*de jure*), insan özünü qul kimi apara bilər. Qurtuluş alaraq Şimaldan “ağ adamın” həyat yoldaşı olan Amanta hələ də özünü azad hiss edə bilmir. Yalnız romanın finalında qəhrəman azadlığının sərhədlərini təyin etmək üçün daxili məsuliyyəti dərk edir.

2. Amantanın hekayəsi kökündən yarımçıqdır, romandakı daxili inkişafının son nəticəsi yekunlaşdırılmır.

Varrenin fərqi, bu qədər geniş yazılmış əsərlərində bütün janrlara və bədii ifadə tərzlərinə müraciət etməsi, şeir, roman, pyes, tənqidi əsərlər, tarixi esselər, şəxsi esselər, tərcümeyi-hal kimi müxtəlif janrlarda mükəmməllik əldə etməsi idi. Həyatını və işini inkişaf edən kontekstlərdə araşdırma göstərir ki, Varren şüurlu və ya şüursuz şəkildə - ehtimal ki, qəsdən - narahatlıqla, lakin aydın baxış və həssaslığını, xasiyyətini və zəkasını ifadə etmək yolları ilə axtarmışdı. Heç bir janr və ya intellektual aləm onun saysız-hesabsız düşüncəsinə layiqincə xidmət edə bilməzdi. Hər bir janrın təbiətinə və potensialına cavab vermək üçün şüurlu şəkildə inkişaf etdirdiyi özünəməxsus meylinin olması mizaç həqiqəti idi. Birindən digərinə hərəkət onun üçün yaradıcı enerjinin təbii axını idi.

Ədəbiyyat:

1. Бердяев Н.А. Самопознание. Л., 1991. 398 с.
2. Димитрова Б. Стихи. Вступление В.Огнева // Иностранная литература. 1990. № 5. С.15-18.
3. Уоррен Р.П. Потоп. Перевод с английского Е.Голышевой. Москва. Издательство «Крус».1994. 400 с.
4. Уоррен Р.П. Вся королевская рать: роман / пер.с англ. В.Голышева. М: Издательство АСТ, 2017. 639 с.

5. Уоррен Р.П. Воинство ангелов / пер.с англ. Е.Осеновой. М.: Б.С.Г.ПРЕСС, 2001. 460 с.
6. The Fugitive. By J.D. Maccatchy. A life of Robert Penn Warren, dean of American letters. 1997. 400 P.
7. The Paris Review. Robert Penn Warren. Ralf Ellison and Eugene Walter, 1957. P.29-34.

Garibova P.

Creative features of Robert Penn Warren (Summary)

The article reflects the creative features of Robert Penn Warren. Each of the characters in his works has a different responsibility for the past. But the author convincingly proves that if a person always runs away from the past, he cannot have a place in the present as a person. His works clearly describe the laws of the historical process and their impact on the fate of people.

Гарибова П.

Творческие особенности Роберта Пенна Уоррена (Резюме)

В статье отражены творческие особенности Роберта Пенна Уоррена. У каждого из персонажей его произведений разная ответственность за прошлое. Но автор убедительно доказывает, что если человек всегда убегает от прошлого, ему не может быть места в настоящем как личности. В его произведениях четко описаны законы исторического процесса и их влияние на судьбы людей.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ü.Əliyeva

**TURABOVA FƏRİDƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti**

AYZİK AZİMOV ELMİ-FANTASTİKA JANRININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ

Açar sözlər: Azimov, elmi-fantastika, insan və robot, psixotariq, robotexnika

Key words: Asimov, science-fiction, human and robot, psychohistory, robotics

Ключевые слова: Азімов, Научная фантастика, человек и робот, роботехники

Dünyada Amerika yazıçısı kimi məşhurlaşan, Rusiyada anadan olan, əslən yəhudi Ayzek Azimov “Təməlçilər”, “Kosmik axınlar”, ”Marslıların yolu”, “Ölü planet”, ”Zamandan qaçış”, “Qızıl qalaktika”, “Mən,Robot”, “Robotlar və İmperiya”, “Günəşin Tanrıları”, “Dəmir Mağaralar” və bir çox digər əsərləri ilə öz adının elmi-fantastika janrının ən görkəmli nümayəndələri içərisində çəkilməsinə səbəb olmuşdur.

Ayzek Azimov 1920-ci ildə Rusiyada Smolensk yaxınlığında yəhudi ailəsində anadan olub. Onun ailəsi 1926-cı ildə Amerikaya mühacirət etmiş, Azimov da ailəsi ilə birlikdə kiçik yaşlarından işləməyə başlamışdır. Çox erkən oxuyub-yazmağa başlayan Azimov uşaqlıqdan kitab həvəskarı idi.

Erkən yaşda yaradıcılığa başlayan, ilk hekayəsi 19 yaşında nəşr olunan Azimov Kolumbiya Universitetində kimya müəllimi və professor kimi fəaliyyət göstərməsinə və bir çox elmi əsərlər müəllifi olmasına baxmayaraq bədii əsərlərinin uğuru və ona məşhurluq qazandırması yazıçını ədəbi yaradıcılığa daha çox vaxt ayırmağa vadar etmişdir.

Daha sonralar Amerika elmi-fantastikasının qızıl dövrü adlandırılan 1930-1950-ci illərdə Azimov ilk dəfə elmi fantastikanın sosial və siyasi əhəmiyyətini vurğulamış, elmi-fantastik janrı jurnallarda macəra romanları formasında nəşr olunan əsərlər sırasından çıxardaraq elm və texnikanın inkişaf potensialını göstərən, daha ciddi qəbul olunan janr formasına gətirmişdir.

Azimovun ədəbi yaradıcılığının 1940-1990-cı illəri əhatə etməsinə və yazıcının artıq məşhur olmasına baxmayaraq onun əsərləri ədəbi tənqiddə yerini az tutmuşdur, ədəbiyyatşünaslar bunun səbəbini isə yazıcının tənqidçilərə şərh və izah etmək üçün çox səbəb buraxmamasında görürlər. Qoldman qeyd edir ki, əsərlərində nəyin və niyə baş verdiyini aydın və birbaşa ifadə etməsinə görə Azimovun əsərlərinin demək olar ki, şərhə ehtiyacı yoxdur. Azimov əsərlərində nəyin baş verdiyi və ya mənasının nə olduğu ilə yox süjetin irəliləməsi üzərində mərkəzləşir. Eyni zamanda, bunun digər bir səbəbi isə Azimov bəzi əsərlərinin müqəddiməsində özünün bioqrafiyasından da bəhs edir. Onun “Yaddaşım hələ təzədir”(1979), “Hələ də sevinc” və ölümündən sonra nəşr olunan “Mən, Azimov” bioqrafiyaları onun həyatı, yaradıcılığı haqqında məlumat verməklə yanaşı yazmaq prosesi və nəşri haqqında da geniş məlumat verir. Yazıçı eyni zamanda dərc etdirdiyi məqalə və esselərində elmi fantastika və öz əsərlərində qaranlıq qalan bəzi məqamlara aydınlıq gətirir.

Yaradıcılığa elmi-fantastika janrında kiçik hekayələr yazmaqla başlayan Azimov ilk dövrlərdə onları nəşr etdirməkdə problemlər yaşayır. O, 1938-ci ildə ilk hekayəsi “ Vestanın əsirliyində”ni yazaraq, “Astounding” jurnalının redaktoruna təqdim edir. Lakin redaktor hekayənin nəşrindən imtina edir. Bunun səbəbi isə bu hekayələrin ənənəvi elmi-fantastik əsərlərdən fərqli olması idi. Çünki Azimovun robotları öz əsərlərinin əsas mövzusu etdiyi XX əsrin 40-cı illərində onlara münasibət birmənalı deyildi. Həmin dövrdə elmi-fantastik əsərlərdə mənfi obrazda, insanlara zərər yetirən, onları məhv etməyə çalışan robotlar səciyyəvi idi. Gənc müəllif hekayəsini bir il sonra “Amazing stories” jurnalında çap etdirməyə müvəffəq olur.

Elə həmin ildə Azimov robotlar haqqında ilk hekayəsi “Robbi”ni yazır. Bu hekayədə bir qıza dayəlik edən və onun yaxın dostuna çevrilən robotdan danışılır. Qeyd olunduğu kimi, A.Azimov yaradıcılığına qədər olan elmi-fantastik əsərlərdə robotlara qorxu ilə yanaşılır, bu mövzuda olan əsərlərdə robotların və maşınların insanlar üçün təhlükə yaratdığı aşılardı. Ən yaxşı mənada isə robotların gələcəkdə insanı lazımsızlaşdıracağı, insana gərək olmayan bir dünyanın meydana çıxacağını irəli sürürdü. Bu yanaşmanın bir səbəbi də Birinci Dünya Müharibəsindən sonra insanların elm və texnikanın inkişafına tərəddüd və qorxu ilə yanaşmasıdır. Lakin ədəbiyyatda klişe halına gəlmiş “dağıdıcı robot” mövzusunun əksinə olaraq Azimovun xəyalını qurduğu robotlar dağıdıcı və güvənilməz deyil, bunun əksinə olaraq qurucu və etibarlıdır.

Artıq məlumdur ki, robotlar son illərdə elm və texnika dünyasında insanların görməyə alışdığı, elmi-fantastik əsərlərdə isə tez-tez qarşımıza çıxan qəhrəmanlardır. “Robot” sözünü ilk dəfə 1921-ci ildə çex yazıçı Karel Çapek “Rossumun ağıllı robotları” pyesində işlətməmişdir. “Robot” terminini isə Karel çex dilində “işləmək” mənasını verən “Robota” sözündən götürmüşdür. Lakin çex yazıçı qeyd edir ki, robot insanlara xidmət etmək üçün yaradılıb, onlar metaldan düzəldilib, ruha və hisslərə malik deyil.

Azimov elmi-fantastikada olan bu “qorxulara” son qoymaq üçün “Robotların üç qanunu”nu irəli sürür: 1. Robot insana zərər verə bilməz və ya öz fəaliyyətsizliyi ilə insana zərər verilməsinə yol verə bilməz. 2. Robot insanın verdiyi bütün əmrlərə tabe olmalıdır, bircə bu əmrlərin Birinci qanuna zidd olduqları hallardan başqa. 3. Robot öz təhlükəsizliyinin qayğısına bunun Birinci və İkinci qanunlara zidd olmadığı hallarda qalmalıdır. Azimov bu qanunları hələ robotlar haqqında ilk hekayəsi olan “Robbi”dən başlayaraq mətnin daxilində təqdim etməyə başlayır. Hekayədə robotla onun davranışlarına nəzarət edən proqram quraşdırılıb. Robotlar seriyasının ikinci hekayəsi “Məntiq” “Astounding” jurnalında nəşr olunur. “Robotexnikanın qanunları” həmin jurnalın redaktoru olan Con Kempbell ilə söhbətlərində ortaya çıxmış, sonralar isə yazıçı bu qanunları “Yalançı” hekayəsində tam formada qeyd etmişdir. “Robotexnika” termini də ilk dəfə bu hekayədə işlənmişdir. Azimov asanlıqla izah etdiyi bu qanunlara əsaslanaraq robotun bir insana zərər verməsinin, idarəçinin istəyindən kənar bir iş görməsinin mümkünsüzlüyünü göstərmiş və robotları insanlara kömək edib, onların işlərini yüngülləşdirən əşyalar kimi təqdim etmişdir. Bu yanaşma həmin dövrdə robotlara və elmi-texnikanın inkişafına müsbət təsir bağışlayan addımdır. Müəllifin yaratdığı robot obrazları insanların öz duyğu və hisslərinə yenilərək məvəffəq ola bilmədiyi bir çox işlərdə və qarışıq məsələlərdə uğur qazanır. O, sonralar bu qaydalara “Sıfırıncı qanun”u da əlavə edərək (Bir robot insana zərər vermez və eyni zamanda hərəkətsiz qalıb bəşəriyyətin xəsarət almasına səbəb olmaz) öz yaradıcısına baş qaldıraraq, onu məhv edən, “Frankenştayn kompleksi”nin

qurbanı olan robot anlayışını ortadan götürüb, robotlara elmi yanaşmanın əsasını qoyaraq onlara düşməncə münasibətə müsbət təsir göstərmişdir. Şübhəsiz ki, Azimovun yaratdığı bu perspektiv robot texnologiyasının inkişafına da müəyyən təsir göstərmişdir.

Müəllifin yaratdığı bu qanunlar yalnız ədəbi ifadə olmaqla kifayətlənməmiş, fəlsəfi əhəmiyyət də kəsb etmişdir. Bundan sonra yazılan elmi-fantastik əsərlərdə robotlar bu qanunlara tabe olaraq insanlara və insanlığa xidmət etmişdir, halbuki bu vaxta kimi yazılan əsərlərdə onlar üsyan edərək öz sahiblərini məhv edirdilər.

Yuxarıda sadaladığımız bu üç qanun əslində, Ayzik Azimovun 1950-ci ildə nəşr etdirdiyi “Mən,Robot” kitabındakı qısa hekayələrin əsas mövzusunı təşkil edir. Bu hekayələri Azimov 1941-1950-ci illərdə yazmış və Amerikada nəşr olunan “Möhtəşəm elmi hekayələr” (“Super Science Stories”) və “Heyrətləndirici Elmi-fantastika” (“Astounding Science Fiction”) jurnallarında dərc etdirmişdir. Azimovun elmi-fantastika dünyasında robotlar nəinki var, hətta onlar insanlarla birlikdə, qarşılıqlı əlaqədə yaşayır və robotların “psixologiyası” da var. Kitabı əmələ gətirən on hekayənin hər birisi ayrılıqda mənaya da sahibdir və onlar birləşdirildikdə isə Azimovun yaratdığı robotların geniş tarixi mənzərəsi əks olunur. Yazıçının hələ 22 yaşında olarkən yazdığı, 1941-ci ildə nəşr olunmuş “Gecənin gəlişi” hekayəsi Amerika Fantastik Yazıçıları assosiasiyası tərəfindən ən yaxşı hekayə elan edilmişdir. Azimovun elmi-fantastik görüşlərində əsas məqsəd əsərin təhkiyyəsinin quruluşu və ya janr deyil onun cəmiyyət üzərində təsiridir. Buna görə də 1953-cü ildə yazdığı “Sosial elmi-fantastika” adlı əsərində robot və texnologiyanın deyil insanın üzərində dayanır.

Ayzek Azimova dünyada şöhrət gətirən əsəri əslində, “Mən Robot” deyil 1942-ci ildə qələmə aldığı, “Fond” (əsl adı “Foundation” olan əsər dilimizə “Fond”, “Təməlcöymə”, “Akademiya” kimi tərcümə olunmuşdur.) adını verdiyi Qədim Roma imperiyasının yüksəlişi və dağılmasından bəhs edən silsilə romanlarıdır. Azimov Filadelfiyada çalışarkən Gibbonun “Roma imperiyasının tənəzzülü və dağılması” adlı tarixi əsərindən təsirlənərək dörd qısa hekayə yazmışdır. Burada köhnə imperiyanın dağılmasından sonra yeni bir imperiyanın əsasının qoyulmasından, insanların bir ideya ətrafında düşmənlərinə qarşı sıx birləşməsindən bəhs edir. Əsərdə bu məqsədə robot Deniel xidmət edir. Onun əsas vəsifəsi Robotexnikanın qanunlarını pozmadan bu ideyaları həyata keçirməkdir.

Bu silsilə o qədər ədəbi və oxucu marağına səbəb olmuşdur ki, bu silsiləni üç roman formasında başlayan yazıçı otuz il sonra yenidən bu mövzuya qayıtmış, əsərin davamını yazmışdır, lakin silsilə yenə də natamam qalmışdır. Silsilənin ilk üç romanının uğuruna görə yazıçı Hüqo mükafatına layiq görülmüşdür.

Azimov burada da yeni bir termin –bəşəriyyətin gələcəyini öncədən görmək mənasını verən “psixotarix” yaratmışdır. “Fond” trilogiyasında Hari Seldonun fikrincə, sıxışdırılmış bir qazda molekulların hərəkətini bilmək mümkün deyil, lakin həcm azaldıqca, təzyiqin nə qədər artacağını bilmək mümkündür. Bunu nəzərə alaraq, cəmiyyətin ayrı-ayrı fərdlərinin deyil amma bütün cəmiyyətin gələcəyini hesablamaq mümkündür. Bununla da psixotarix ifadəsi ortaya çıxmışdır. Yazıçı özü isə bu barədə belə qeyd edir “Fond”u yazarkən öncə psixotarix anlayışını ifadə etməyə çalışdım. Digər tərəfdən isə bütün kainatı əhatə edən bir hekayə yazmaq istədim. Bunun üçün də Roma İmperiyasını daha geniş bir çərçivədə şərh etdim. Bu səbəbdən trilogiyadakı quruluş Roma imperiyası ilə çox bənzərdir. Mənim fikrimcə əgər bütün kainatı əhatə edən imperiyamız olsa, orada yaşayan trilyonlarca insanların fərdi davranışlarını əvvəlcədən təxmin edə bilməsək də, cəmiyyətin necə davranacağı haqqında öncədən təxminimizi formalaşdırı bilərdik.”

Ümumiyyətlə, yazıçının əsərlərində yaratdığı yeni kəşflər və terminlər (robotexnika, pozitron, psixotarix və s.) artıq bir çox dillərə daxil olmuşdur. Özünəməxsus nəsr ustalığı ilə məşhur olan elmi fantastika janrında yazdığı əsərlərlə dünyada tanınan Ayzik Azimovun əsərlərində yaratdığı obrazlar emosional kodları, dialoqları funksional, süjeti isə nəhəng pazılı xatırladır.

Azimovun elmi-fantastik görüşlərində əsas məqsəd əsərin təhkiyyəsinin quruluşu və ya janr deyil onun cəmiyyət üzərində təsiridir. Buna görə də 1953-cü ildə yazdığı “Sosial elmi-fantastika” adlı əsərində robot və texnologiyanın deyil insanın üzərində dayanır.

Azimov yaradıcılığını “Fond” silsiləsi ilə yekunlaşdırmamış yaradıcılığını bir çox roman və roman silsilələri ilə davam etdirmişdir. “Göydə çınqıl”, “Polad macərəlar”, “Çılpaq günəş”, “Kosmik axınlar” romanlarının adını çəkmək mümkün olsa da, Azimovun mövzu dairəsi, yaradıcılığı o qədər zəngin və çoxşaxəlidir ki, onu tam işıqlandırmaq demək olar ki, mümkün deyil. Ayzek Azimov fantast yazıçı kimi qəbul olunsada o öz yaradıcılığı ilə bəşəriyyətin real qayğılarına toxunur.

Ədəbiyyat:

1. Ayzek Azimov “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, Şərq-Qərb, 528 s.
2. Ayzek Azimov “Mən, Robot”, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2018, 288 s.
3. Fiction from the 1920s to the 1960s.” The Cambridge Companion to American Science Fiction. Ed. Eric Carl
4. Foundation and Earth. London: Harper Collins, 1996.
5. Link and Gerry Canavan. New York, NY: Cambridge UP, 2015. 17–30. Print
6. Patrouch, Joseph F. The Science Fiction of Isaac Asimov. Garden City, NY: Doubleday, 1974. Print.
7. Vint, Sheryl. Science Fiction: A Guide for the Perplexed. London: Bloomsbury, 2014. Print.

Turabova F.

Isaac Asimov as a prominent figure in the twentieth-century science fiction

(Summary)

Isaac Asimov was one of the central writers of the formative period of American science fiction. Asimov was also the first to emphasize the political and societal importance of the genre. A significant part of Asimov’s Robot and Foundation series are crucial in order to understand Asimov’s impact on the genre.

This article focuses on Asimov’s literary heritage, main themes in his works. This paper also serve to highlight the development of the science fiction genre in Asimov’s works.

Турабова Ф.

Исаак Азимов как видный деятель научной фантастики XX века

(Резюме)

Исаак Азимов являлся одним из основных писателей периода становления американской научной фантастики. Азимов был также первым, кто подчеркнул важность политического и общественного значения жанра. Значительная часть «Робот» и «Основание» Азимова имеет решающее значение для осознания степени влияния Азимова на жанр. Статья посвящена литературному наследию Азимова, основным темам его творчества. Эта статья также призвана освещать развитие жанра научной фантастики в творчестве Азимова.

Rəyçi: f.f.d. T.Mirzazadə

HENRİ VORDSVORT LONQFELLO YARADICILIĞINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ

Açar sözlər: Henri Vordsvort Lonqfello, folklor, Amerika ədəbiyyatı, mifologiya

Key words: Henry Wadsworth Longfellow, folklor, American literature, mythology

Ключевые слова: Генри Уодсворт Лонгфелло, фольклор, американская литература, мифология

Henri Vordsvort Longfellowun (1807-1882) yaradıcılığı XIX əsr Amerika romantizmi ilə bağlıdır. O, ədəbiyyata otuzuncu illərdə gəlsə də əsas ədəbi fəaliyyəti XIX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Qırx-əllinci illərdə abolisionizm hərəkatının genişlənməsi nəticəsində Lonqfello bu hərəkatın tərəfdarlarından biri olmuş, yaradıcılığının ilk dövrlərində ingilis romantiklərindən Vilyam Vordsvortu və Con Kitsi təqlid etmişdir. Real həyatdan uzaq olan əsərlər yazan şair 1842-ci ildə ona dünya şöhrəti gətirmiş məşhur “Quldarlıq haqqında nəğmə” əsərini yazır. Dövrünün siyasi hadisələrinə kəskin cavab verən Henri Vordsvort Lonqfello hinduların həyatına və folklor ənənələrinə də dərin maraq göstərirdi. O, milli epos şəklində yazdığı “Hayavata haqqında nəğmə” (*The Song of Hiawatha*, 1855) epik poemasında xəlqi obrazlar yaradır. Məhz bu səbəbdən də Lonqfellowun yaradıcılığı Nataniel Hotorn, Edqar Allan Po kimi Amerika romantiklərinin yaradıcılığından əsaslı şəkildə fərqlənir.

Henri Lonqfellowun folklor və etnoqrafik ekzotikaya ardıcıl müraciəti, şübhəsiz ki, romantizmin ədəbi-estetik prinsipləri ilə sıx bağlı idi. Onun yaradıcılığında müşahidə olunan bu qeydiyyat həmin dövrün Avropa romantiklərində də eyni şəkildə göstərirdi. Əslində Amerika romantizmi Avropa romantizminin davamı kimi ortaya çıxmışdı.

Folklor ənənələrinə, etnoqrafik həyat tərzinə, tarixi mövzulara üstünlük verilməsi Avropa, Amerikada olduğu kimi Türkiyə və Azərbaycan romantizmində bənzər-tipoloji bir görüntü ilə təzahür etmişdir. Buna görə də XIX əsrdə dünya romantizmində gedən proseslərin geniş və bütöv mənzərəsini ortaya çıxarmaq üçün həmin prosesin tərkib hissəsi kimi sözü gedən tarixi mərhələdəki ədəbi simalardan birinin – Henri Lonqfellowun folklor və etnoqrafik planda qələmə aldığı bədii əsərlərin qaynaqlardan bəhrələnmə aspektinin təhlili olduqca əhəmiyyətli və aktualdır.

Folklor, xalq poeziyasına marağı Lonqfello da məşhur alman filosofu və yazıçısı İohann Qotfrid fon Herderin “Xalqların səsi nəğmələrdə” (*Stimmen der Völker in Liedern*, 1778-79) adlı kitabı oyatmışdı. Bu kitabla tanışlıq xəyalpərvər şairə nəğmələr, əfsanələr və xalq poeziyası dünyasının qapılarını açmışdı.

Milli poetik ənənələri yaratmaq çəhdi Lonqfellowu daha çox fabulyar poeziyaya, balladaya gətirib çıxartmışdı. O, qədim əfsanələri böyük həvəslə toplayır, tarixi abidələri öyrənirdi. Şair-romantik keçmiş əsrlərə baxmaq istəyir və balladalarda qədim hadisələri, vikinqlərin yürüşlərini, onların Amerikaya ilk gəlişini təsvir etməyə çalışırdı. Bununla da o, öz vətəninin keçmişini işıqlandırmaq istəyirdi. O, öz balladalarını şimali skandinav xalq poeziyasının güclü təsiri altında yaradır [2].

Henri Vordsvort Lonqfelloya island “Edda”sı da güclü təsir göstərmişdi. O bu əsərlə 1835-ci ildə Upsala şəhərinin arxivləri ilə məşhur olan kitabxanasında tanış olmuşdu. Şair əbəs yerə özünün “Hayavata haqqında nəğmə” poemasını hindu “Edda”sı adlandırmamışdı. O, bununla skandinav eposuna bənzər bir əsər yaratmağa cəhd etmişdi.

Henri Vordsvort Longfellowun yaradıcılığı romantik bir səciyyə daşısa da, ölkənin geniş həyat lövhələrini əhatə edir. ABŞ – in müstəsna bir ölkə olması haqqındakı romantiklərin fikirlərinə şərik çıxan şair əsərlərinin çoxunda burjuva hərəkatlarına liberal qiymət verir. Bir sıra təsviri səciyyə daşıyan şeirlərin müəllifi kimi o, insanların azadlığı və səadəti uğrunda mübarizə aparmışdır. O, öz ölkəsinin təbii mənzərələrini və sadə adamlarını böyük məhəbbətlə təsvir etmişdir.

Tələbəklik illərindən (1821-1825) Lonqfello hindu adət-ənənələri və folkloru ilə maraqlanırdı. On dörd yaşında olarkən Bostonda çıxan jurnallardan birində öz şeirlərini çap etdirən Lonqfelloya atası hüquq elmini öyrətməyi və onu özünün köməkçisi görməyi arzulayırdı. Tələbəklik illərində o böyük maraq və həvəslə yeni Avropa dillərini öyrənməyə başlayır. Buna görə də 1825-ci ildə kolleci bitirən Lonqfello məktəbdə qalır və Avropa dillərindən dərs demək üçün müəllim vəzifəsinə təyin olunur.

Boudoynsk kolleci Portlend yaxınlığındakı kiçik Brunsvik məhəlləsində yerləşirdi. Bura hindu nəğmələri, əfsanə və əsatirləri ilə zəngin idi. Gənc şair bir sıra şeirlərinin süjetini də məhz bu illərdə toplamışdı. Onun “Minnisinkin dəfni” (*Burial of the Minnisink*), “Cekoyva” (*Jeekoyva*), “Ovçu hindu” (*The Indian Hunter*) şeirləri hinduların ağır və məşəqqətli həyatından bəhs edir. Şair yaratdığı hindu obrazları ilə müstəmləkəçilərin özbaşınalığına etirazını bildirir, hinduları doğma torpaqlarından didərgin saldıqları üçün onları pisləyirdi [1].

Hindular haqqında şeirlər Lonqfellonun erkən poeziyasında önəmli yer tutur. Janr etibarilə onları kiçik balladalara aid etmək olar. Gənc Lonqfellonun hindu mövzusunda müraciət etməsinə “*The United States Literary Gazette*” qəzetinin redaktoru Ceyms Karter səbəb olmuşdur. O, gənc şairin poetik qabiliyyətini yüksək qiymətləndirmişdi. 1825-ci ilin 11 iyulunda Lonqfelloya ünvanladığı məktubunda Karter ona hindu tematikasına müraciət etməsini məsləhət görmüş və bildirmişdi ki, əsil Amerika şairinə görə bu daha xeyirxah və maraqlı iş olardı [2].

Amerikalılar hinduları mədəni qüvvə kimi yalnız XIX əsrdən qəbul etməyə başlamışlar. İngilis müstəmləkəçiləri adətən belə hesab edirdilər ki, ən yaxşı hindu – ölü hindudur. Ona görə də onlar bütöv bir etnosu məhv etməklə onun mənəvi sərvətlərini də yer üzündən silmişlər. Əgər bu gün hindu ənənəsi məşhurlaşmışsa o da yalnız ağ dərililərin zövqünə uyğun olaraq romantikləşmiş şəkildə olmuşdur.

Hətta Ceyms Fenimor Kuper belə hindulara olan marağını şəxsiyyətlər üzərində cəmləmiş, ənənələrə və incəsənətə sadıq qalmışdır. Bu sahədə yalnız amerikalı coğrafiyaşünas, etnoqraf Henri Rou Skulkraft ilk addım ataraq Amerika hindu qəbilələrinin rəvayət və nəğmələrini toplamışdır [6].

Artıq 1830-cu illərdə Henri Rou Skulkraftın gərgin əməyi sayəsində xeyli folklor materialı əldə olunmuş və dərc edilmişdir. Romantizm dövrünün nümayəndəsi olan Skulkraftın əməyini dəyərləndirən araşdırmaçılar onun öz topladığı material əsasında təsdiq etdilər ki, əslində müəllif faktları yeri gəldikcə dəyişmiş, bəzən də onlara əlavələr etmişdir. Təbii ki, o ayrı-ayrı qəbilələrin rəvayətlərini bir-birinə qarışdırmışdır. Buna baxmayaraq, Skulkraft amerikalılar qarşısında böyük xidmət göstərmişdir. O müəyyən mənada hindu folkloru ilə Amerika oxucusunu tanış etmişdir. Skulkraftın əsərini əsas mənbə kimi qəbul edən Lonqfello öz məşhur poeması “Hayavata haqqında nəğmə”ni yazmışdır.

Lakin XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində görkəmli etnoqraflardan ibarət qrup hinduların həyatını və folklorunu əks etdirən həqiqi material əldə etmişlər. Onlar dəqiq qeydlər aparmaqla yanaşı, orijinalda bir çox mənbələr toplamışlar [3].

Hinduların yazılı ədəbiyyatı olmamışdır. Yalnız Amerika hindularının – delavərlərin tarixi xronikası olan “Valam Olum” (“*Walam Olum*” – delavarcadan tərcümədə “Qırmızı qeyd” adlanır. Burada hindu delavərlərin lenni-lenape əcdadlarına aid dünyanın yaranması tarixi və onların Amerika kontinentinə miqrasiyasından danışılır. Bu xronikanın hər 136 piktoqrafik işarəsinə lenape dilində müəyyən olunan şeir uyğun gəlir. Əsər lenape başçıların sayı və ABŞ-a Avropalıların gəlişinin təsviri ilə bitir.) mövcuddur ki, onu da ədəbiyyat baxımından deyil, tarixi və linqvistik baxımdan dəyərləndirirlər.

Bədii dəyərləri olan rəvayətlər isə şifahi şəkildədir. Ümumilikdə amerikalı aborijenlərin bütün ədəbi formalara aid yaradıcılıqları – lirika, epik nəğmələr, andlar, əsatirlər, sehirli nağıllar, lətifələr, hətta tapmaca və atalar sözləri mövcuddur. Bu əfsanələr 1630-cu illərdə yezuirlərin hesabatında qeydə alınmış və üç yüz il ərzində cüzi halda dəyişikliyə uğramışdır [7].

Adı keçən hindu eposunun digər eposlarla bənzərliyi üzündən Lonqfello qeyd etdiyimiz kimi çətinliklərlə üzləşmişdir. Belə ki, istifadə olunan rəvayətlərdəki daxili əlaqənin olmaması səbəbindən şair öz epik süjetini yaratmaqla əfsanə və əsatirləri birləşdirmək məcburiyyətində qalmışdır. Təhkiyəni folklor epik ənənəsinə yaxınlaşdırmaq məqsədilə Lonqfello nağılçı və

“musiqiçi” Navadaha obrazını yaratmışdır. Şairin amerikalı tədqiqatçıları məhz bu obrazın simasında Henri Skulkraftı tanımışlar. Poemadakı əfsanə və nağıllar Navadaha tərəfindən söylənir. Mqəllif-təhkiyəçi isə özünə poemada çox cüzi rol ayırmışdır. O, sadəcə nağılçının dilindən eşitdiklərini şərh edir. Təhkiyənin mərkəzində xalq qəhrəmanı-özünü xalqı uğrunda fəda etməyə hazır olan, ilahi qüvvə və gücə malik Hayavata durur.

Henri Vordsvort Longfellowun dostu və bioqrafı olmuş Corc Ostinin fikrincə şair poemanın ilkin variantını əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Buna da səbəb onun 1854-cü ildə filoloq, dilçi Anton Şifnerin tərcüməsində oxuduğu “Kalevala” eposu olmuşdur. Məhz “Kalevala” eposunda Longfello ona lazım olan nümunəni tapmışdır. Belə ki, karel-finn eposunun tərtibçisi Elias Lyonnrotun əməyini yüksək qiymətləndirən Longfello da onun kimi yeganə çıxış yolunu çoxsaylı əfsanə və rəvayətləri bir epik əsərdə birləşdirməkdə görür. Baxmayaraq ki, Lyonnrotun folklor materialı bir qədər fərqli idi, lakin hindu əfsanələrinin bir çoxu yenə də finn və karellərin mifologiyasını xatırladırdı. Bu hər şeydən əvvəl, onunla izah olunur ki, ABŞ-ın Böyük göl adlanan rayonunun təbiəti və iqlim şəraiti Kareliya ilə bənzərlik təşkil edir. İkincisi, qədim hindular və karellər demək olar ki, eyni həyat təzi sürürdülər. Onlar balıqçılıq, mal-qara, ovçuluq və əkinçiliklə məşğul olurdular. Ona görə də təbii haldır ki, bu xalqların mənəvi mədəniyyətlərində bir çox oxşar cəhətlər mifologiyalarında da birləşir.

Burada “Kalevala” və ümumilikdə xalq poeziyasına xarakteristika vermiş Pol Lafarqı xatırlamaq yerinə düşər. “Adsız kütlə “İliada”nı, “Nibelunqlar haqqında nəğmə”, “Romansero”, “Kalevala” kimi ölməz qəhrəmanlıq poemalarını, insan ruhunun və şərəfinin işığı olan əsərləri yaratdı. Xalq nəğmələri ümumiyyətlə yerli xarakter daşıyır. Süjet kənardan da götürülə bilər. Lakin bu o zaman mümkün olar ki, onu özünü küləşdirənin ruhuna və adət - ənənəsinə uyğun olsun” [5, 53].

Bununla onu qeyd etmək istərdik ki, hindu mifologiyasının süjet, motiv, obrazları və Kalevaladakı ruhlar digər xalqların da folklorunda vardır. Məsələn, “Hayavata haqqında nəğmə” poemasının “Hayavatanın göz yaşları” (*Hiawatha's Lamentation*) fəslində Hayavatanın dostu nəğməkar Çaybayabos Böyük Gölün ruhları ilə buz vasitəsilə əlaqə yaradır. Eyni motiv Kalevalada da var. İrokezlərin mifologiyasında Taronqayovaqon haqqında belə bir epizodun təsviri verilir ki, qəhrəmanın balaca qardaşı, qəddar Taviskaron günəşi oğurlayır və yer üzünün işığını özü üçün gizlədir. Lakin müdrik Taronqayovaqon sehirlə gücün köməyi ilə günəşi azad edir və onu öz yerinə qoyur. Eyni oxşar epizod “Kalevala”da da vardır.

İbtidai hinduların və qədim karel-finnlərin əfsanə və rəvayətləri hər şeydən əvvəl sadə əməkçi xalqın arzu və istəklərini əks etdirir. Hər iki xalqın folklor ənənələrinin analizi və müqayisəsi göstərir ki, Longfello çox məharətlə hinduların həyat və məişətini nəzmə çəkmiş, bununla yanaşı hindu xalqının poeziyasına da sadıq qalmışdır.

Hayavata obrazını yaradarkən şair alqonkisk qəbiləsindən olan Manabozo haqqında əfsanədən də bəhrələnmişdir. Bundan başqa Longfello ocibveyev, irokez, çippev və digər qəbilələrinə əfsanə və rəvayətlərinə müraciət etmişdir. Longfello alqonkiskli Manabozonun həyatı ilə bağlı epizodları təsvir edərkən irokezli Taronqayovaqonun və Hayavata ilə bağlı hadisələri də qələmə almışdır.

Hindu folklorunu Amerika mədəniyyətinin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirən Longfello bu mədəniyyətin qəbul olunmasını vacib hesab edir. Ağ dərilili missionerlər hindu folklorunun ən layiqli varisləri kimi təqdim olunur və bütün Amerika milli mədəni ənənələrinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Şairin bu konsepsiyası nəinki tarixi faktlara ziddir, o eyni zamanda poemanın kompozisiya və məzmunu ilə məntiqi cəhətdən uyğundur.

Hindu folkloru və ümumilikdə hindu mədəniyyətini Longfello Amerika milli mədəniyyətinin bir hissəsi kimi götürür. O, uzaq keçmişdən olan hadisə və qəhrəman obrazlarını yaratmağı sevirdi. Lakin bütün bunlar şairi yalnız qeyri-adi koloriti ilə deyil, həmçinin sosial və əxlaqi kolliziyaları ilə də cəlb edirdi. Onu eyni zamanda ekzotik material da maraqlandırır ki, bunun da səbəbi müasir Amerikaya olan ikili münasibət idi. Henri Longfello digər Amerika yazıçıları kimi mədəniyyətə quru və düşmənçəsinə münasibət göstərən ideallara qarşı çıxırdı. Öz

dövrünün siyasi hadisələri haqqında müqayisə ediləcək dərəcədə az yazan Lonqfellonu daha çox köləliklə mübarizə narahat edirdi.

Şairin dünya ədəbiyyatının ən gözəl folklor incilərini tərcümə və iqtibas etməsi Amerika milli ədəbiyyatını zənginləşdirməyə xidmət etmişdir. Folklor və etnoqrafik ənənələrin bədii təzahürü H.Lonqfellonun yaradıcılığında xalqı koloritin güclənməsində və onun dil-üslub mükəmməlliyi qazanmasında da mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat:

1. Calhoun, Charles C., *Longfellow: A Rediscovered Life*. Boston: Beacon Press, 2004.
2. *The Letters of Henry Wadsworth Longfellow*, by Andrew Hilen, - Cambridge, Massachusettes, 1966, vol.1
3. Scoolcraft R.H., *Algie Researches*. N.Y., 1956, vol. 1
4. Боброва М.Н., Романтизм в американской литературе XIX в. – М., 1972, 385 с.
5. Мифы народов мира. «Просвещение», - М.,1982, т.2, 473 с.
6. Ронгонен Л.И., Г.У. Лонгфелло и его поэма «Песнь о Гайавате» - М.; «Высшая школа», 1982, 96 с.
7. <http://www.incompetech.com/authors/Longfellow/>

Khalilova K.

Folklore traditions in the works of H.W.Longfellow (Summary)

In this article, we investigate folklore traditions in the work of H.W. Longfellow. The work “*The Song of Hiawatha*, 1855” is considered the most remarkable work of G.V. Longfellow, who glorified the author both in the New and in the Old World during his lifetime. It was created on the basis of the legends of the Indian people and in a poetic form glorified the unique beauty of the material and spiritual world of the indigenous people of America.

He turns to Indian epos, Indian traditions. The knowledge of Indian life and its realities, obtained by Longfellow from the works of scientists, helps him to recreate the integral features of primitive people, their way of life and worldview. The numerous use of Indian words and Indian names helps to recreate the national Indian flavor in the poem.

Халилова К.

Фольклорные традиции в творчестве Г.В. Лонгфелло (Резюме)

В данной статье мы рассматриваем фольклорные традиции в творчестве Г.В.Лонгфелло. Произведение «Песнь о Гайавате» (1855) считается самым замечательным трудом Г.В.Лонгфелло, прославившем автора как в Новом, так и в Старом свете еще при жизни. Оно было создано на основе сказаний индейского народа и в поэтической форме воспевало неповторимую красоту материального и духовного мира коренных жителей Америки.

Он обращается к индейскому эпосу, индейским традициям. Знание индейской жизни и ее реалий, полученное Лонгфелло из работ ученых, помогает ему воссоздать неотъемлемые черты первобытных людей, их образ жизни и мировоззрение. Многочисленное использование индейских слов и индейских имен помогает воссоздать национальный индейский колорит в стихотворении.

Rəyçi: f.f.d., dos. N.Nuriyeva

ESTETİZM VƏ OSKAR UAYLD YARADICILIĞI

Açar sözlər: Viktorian dövrü, estetikizm, simvolizm, Oskar Uayld, dekadans

Key words: Victorian era, aesthetics, symbolism, Oscar Wilde, decadence

Ключевые слова: Викторианская эпоха, эстетика, символизм, Оскар Уайлд, декаданс

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq İngiltərə ədəbiyyatında gedən ədəbi-mədəni proseslər, əsasən də Viktorian dövrü ədəbiyyatı sonrakı dövr ingilis ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, romantiklərdən sonra ədəbiyyata gələn yazıçıların İngiltərə ədəbiyyatı qarşısında mühüm xidmətləri olmuşdur. Bu dövrün ən tanınmış simalarından olan və dünya ədəbiyyatında öncül yerlərdən birini tutan simvolizmin nümayəndəsi Oskar Uayldın (1854-1900) yaradıcılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya ədəbiyyatının ən önəmli sənətkarları içərisində yer alan və hər zaman filoloji fikri məşğul edən bu böyük Viktorian dövrü yazıçısının yaradıcılığı haqqında aparılan tədqiqatlar ədəbiyyatşünaslığın mühüm bir hissəsini təşkil edir.

Qeyd edək ki, XIX yüzilliyin sonunda ingilis romanında sərt realizmlə (T.Hardi) neoromantizm (R.L.Stivenson) arasında kəskin təzad yarandı. Böhran və burjua mədəniyyətinin tənəzzülü öz əksini XIX əsrin 70-ci illərində yaranan dekadentlik cərəyanında tapır və dekadentlər incəsənətdə demokratik ictimai idealları və realizmi inkar edir. Belə ki, onlar burjua fərdiyyətçiliyinin ifadəsi olan “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsini təbliğ edirdilər. Realist ədəbiyyat dekadentlik ədəbiyyatı və incəsənətinə qarşı çıxırdı. Simvolizm, sürrealizm və abstraksionizm istiqamətlərində əsas cəhəti özündə birləşdirən bu cərəyan ədəbiyyat və incəsənəti gerçəklikdən təcrid etmək, ifrat fərdiyyətçilik və pessimizmi yaymaq, ictimai həyata etinasızlıq, antihumanist və antidemokratik meyllər aşılamaq məqsədi daşıyırdı.

Göründüyü kimi Oskar Uayld həyat və yaradıcılığının bütün sahələrində hökm sürən ikililikdə əksini tapan keçid dövrünün sənətkarıdır. O, dövrün özünün ifadə etdiyi *Fin-de-Siecle* -yəni əsrin sonunun şəxsiyyəti ola bildi. Bu dövr incəsənətə və ədəbiyyata birbaşa təsir edən inanc və dəyərlərin dəyişdiyi, yenilərinin əldə olunduğu dövr idi. Obrazlar, süjetlər ədəbiyyatdan rəssamlığa, musiqiyə və əksinə keçid edirdi. Bu dövr üçün xarakterik olan əsas əlamət ədəbiyyatda janr sahəsində bir-birinin xüsusiyyətlərini mənimsəyən yerdəyişmələrlə xarakterizə olunmasıdır. Belə ki, dramatik janrlar sürətlə inkişaf etdi, Avropanın yeni dramaturgiyası, simvolist dramı, “yaxşı hazırlanmış pyes” meydana çıxdı. Nəsrə insanın daxili aləmini, şüursuzluğu və şüuraltını araşdırmağa, təhlil etməyə yönəlmiş şüur axını ədəbiyyatı meydana gəldi.

Simvolizm ədəbi cərəyanı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində Fransa və Rusiyanın zəngin-burjua ədəbiyyatında meydana çıxmışdır. Bu ədəbi cərəyan Rusiya simvolist şairlərinin K. Balmont, İ. Annenski, B. Bryusov və başqalarının yaradıcılığında 1905-07-ci illər inqilabının məğlubiyyətindən sonra daha geniş yayılmışdır. L.N.Tolstoy, V.Q.Korolenko, M.Qorki, V.V.Stasov və başqaları Dekadentliyə qarşı mübarizə aparmışlar.

Dekadentlik tənəzzül keçirən burjua sənətilə yanaşı şəxsiyyətin görüşlərindəki, əhval-ruhiyyəsidəki, psixoloji ovqatındakı düşkünlüyü, onun antisosial davranışını ifadə edir. Dekadentliyin nəzəri dayağı subyektiv idealizmə əsaslanır. Simvolizmin təşəkkül tapması müəyyən tarixi proseslərlə birbaşa bağlı idi. Fransada Paris Kommunasının məğlubiyyətindən sonra irticanın güclənməsi, ümitsizliyin artması, fikri açıq söyləməyin çətinləşməsi simvolizmin yaranmasını labüdləşdirmişdi. 1886-cı ildə cərəyanın nəzəri əsaslarını fransız şairi Jan Moreas “Simvolizmin manifesti” adlı nəzəri-estetik əsəri ilə ortaya qoymuşdur. İlk dəfə fransız simvolist şairlərinin – P.Verlen, A.Rembo, S.Mallarme və başqaları, sonra isə P.Valeri, P.Klodel, A.Jid və başqalarının yaradıcılığında simvolizmin bədii-estetik prinsipləri yaradıcılıq faktoru kimi təzahür etmişdir [1; 6].

İngilis dekadentləri də fransız dekadentlərinin eyni idilər. Onlar burjua cəmiyyətinin qüsurlu və çatışmazlıqlarını görürdülər, amma onun islah olunacağını qeyri-mümkün sayırdılar. Onlar çox gözəl bilirdilər ki, yaşadıkları dünya ölümcül xəstədir, lakin onu bir həkim kimi analiz etməkdən çox ölmə məhkum olduğunu bilən xəstənin ümitsiz iniltisi ilə tərənnüm edirdilər.

İngilis yazıçıları arasında estetizm və dekadentliklə daha çox bağlı olan simvolist yazıçı Oskar Uayld Finqal O'flayerti Uils olmuşdur. O, incəsənətlə daha çox maraqlanmışdı. Yunan ədəbiyyatına maraq onda yunan dilini öyrənmək həvəsi oyatmış və o, on dörd yaşında yunan dilini öyrənərək Esxil, Sofokl və Herodotun əsərlərini orijinalda oxumuşdu. Elə bu səbəbdən də o hər şeydən əvvəl mühazirələri dinləməkdən vaz keçib yunan ədəbiyyatı ilə məşğul olur. Lakin tezliklə gənc tələbəni incəsənət tarixindən dərs deyən XIX əsrin ən böyük ingilis esteti, incəsənət nəzəriyyəçisi Con Raskinin mühazirələri cəlb edir. Çox keçmir ki, Con Raskini onun şagirdi Uolter Peyter əvəz edir. Hər şeydən əvvəl Peyterin dərin dialektikası tələbələrin diqqətini çəkirdi. Əgər Raskin həyatın gözəlliklə birləşməsini və onun eybəcər burjua sivilizasiyasından xilas olmasını tələb edirdisə, Peyter öyrədirdi ki, “bu həyatda hər şey nisbidir və dəyişkəndir və ancaq incəsənət həyatın estetik tərəfini tərənnüm edə bilər” [4, 231].

Oskar Uayld ömrü boyu Peyterin estetik konsepsiyasının təsiri altında olmuşdur. 1881-ci ildə o, ilk şeirlər kitabını buraxdırır. İlk kitabının çapından sonra Amerikaya gedən Oskar Uayld müasir ingilis ədəbiyyatından mühazirə oxumaq məqsədilə müxtəlif şəhərlərə səyahət edir və bu onu məşhurlaşdırır. Görkəmli Amerika yazıçısı Qor Vidal öz xatirələrində yazırdı ki, babası Oskar Uayldın “gözəllik haqqındakı mühazirələrində iştirak etmiş və aldığı mənəvi təəssüratı ömrünün sonuna qədər saxlamışdı” [3, 56].

Okeanın o tayına səyahət yazıçıya şöhrət gətirsə də, onun maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmadı. Hətta “Etihad və Nihilistlər” (*Vera; or, The Nihilists*) pyesinin nəşri də ona kömək etmədi. Buna baxmayaraq o, U.Uitmen, M.Tven, H.Lonqfello kimi görkəmli Amerika yazıçıları ilə tanışlıqdan aldığı böyük təəssürat və dərin məmnunluq duyğuları içərisində Londona qayıtdı. Lakin az keçmədən yenidən İngiltərədən ayrılmaq qərarına gəlir və bu dəfə Parisə yollanır. Orada çox uzun bir şeirini əziyyətlə başa çatdırır, lakin çap etdirə bilmir. Bununla belə, həvəsdən düşməyərək, “Paduya hersoginyası” (*The Duchess of Padua*, 1883) pyesini yazır və onu Amerikada nəşr etdirir. Buna baxmayaraq, İngiltərədə heç bir teatr bu pyesi tamaşaya qoymur. Tənqidçilər onu üslubunun yanlışlığında, kompozisiya qura bilməməsində günahlandırır dılar. Hətta yazıçının sonralar yazdığı “Kentervill kabus” (*The Canterville Ghost*, 1891), “Cənab U.Q.-nin portreti” (*The Portrait of Mr. W. H.*,) , “Lord Artur Sevilin cinayəti” (*Lord Arthur Savile's Crime and Other Stories*, 1891) povest və hekayələr kitabları və “Dorian Qreyin portreti” romanı da ona şöhrət gətirmədi. Səksəninci illərdə Oskar Uayld öz məşhur “İngilis incəsənətinin intibahı” (*The English Renaissance of Art*, 1882), “Fırça, qələm və zəhər” (*Pen, Pencil and Poison*, 1889), “Maskaların həqiqəti” (*The Truth of Masks*, 1885), “Yalançı incəsənətin məhvi” (*The Decay of Lying*, 1889), “Tənqidçi, sənətkar kimi” (*The Critic as Artist*, 1890) traktatlarını yazır və 1991-ci ildə “Niyətlər” (*Intentions*) adı altında çap etdirir. Qeyd edək ki, 1891-1895 - ci illər Oskar Uayldın başgicəlləndirici şöhrət illəridir. O, “Niyətlər” (*Intensions*) adlı nəzəri məqalələr toplusunda oxuculara öz əqidəsini - estetik doktrinasını izah edir. Kitabın pafosu incəsənətin tərənnümünə - fanatik kahin Uayldın özünün olduğu ən böyük ziyarətgaha, ilahi gücün tərənnümünə həsr olunmuşdur [2].

Oskar Uayldın incəsənətə həsr olunmuş bu məqalələrinin tədqiqi göstərir ki, o həqiqətən ingilis estetizmi və dekadentlik cərəyanının ən parlaq nümayəndəsidir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, onun dünyagörüşü elə bununla da məhdudlaşır. Romantizmin varisi olduğunu dərk edən Uayld heç vaxt humanistlikdən əl çəkməmiş və onun bədbinliyi insanlığa, əxlaqi və sosial ideal inamına sirayət etməmişdir. İncəsənətin humanist rolunu təsdiq edən yazıçı naturalizmə qarşı çıxır. Naturalizmi burjua mədəniyyəti ilə eyniləşdirən Oskar Uayld “Niyətlər” toplusunda hətta “İncəsənət həyatdan yüksəkdir”, “İncəsənət heç bir əhəmiyyət kəsb etmir” kimi şüarlarla çıxış edir. Bu şüarlarla o burjua cəmiyyətinin eqoizm və riyakarlığına qarşı çıxır. Oskar Uayld bunu belə izah edir: “Müasir incəsənətin məqsədi genişlik deyil, dərinlik və gücdür. ... Təbii haldır ki, mən öz kədərimi həyatda olduğu şəkildə təsvir edə bilmirəm. İncəsənət ancaq orada *Başlayır* ki, orada

Yamsılama – təqlid qurtarır. Ancaq mənim yaradıcılığında nə isə yeni bir şey yaranmalıdır. Bu sözlərin tam harmoniyası və ya daha sanballı ritm, daha çox qeyri adi rəng effektləri, daha böyük memarlıq üslubu, ümumiyyətlə, nə isə yeni bir estetik keyfiyyət ola bilər” [5, 312].

“İnsanın ruhu sosializmdə” (*The Soul of Man under the socialism*, 1891) estetik manifesti də Oskar Uayldın qələminə məxsusdur. Oskar Uayld rəsmi viktorian tənqidinin keçmiş və müasir ədəbiyyata verdiyi qiymətlə razılaşmırdı. Yazıçı, C.Q.Bayron və P.B.Şellinin yaradıcılığını alqışlayır, onların ingilis cəmiyyətinə qarşı çevrilmiş üsyankar ədəbi fəaliyyətini, U. Uitmenin xeyirxah və qırılmaz inamını, H.V.Lonqfellonun xeyir və ədalətin qələbəsinə olan nikbinliyini təqdir edirdi. O, Onore de Balzak və Çarlz Dikkensin qarşısında isə ömrü boyu baş əymişdir. Oskar Uayld, həmçinin V. Şekspir, A. Dante, orta əsrlər və antik müəlliflərə də bir sıra məqalələr həsr etmişdir. Stefan Mallarmenin təsiri altında Oskar Uayld fransızca “Salomeya” dramını yazmış, xristianlığın ilk illərinin fantastik dövründən bir fraqmentini canlandırmışdır.

Əgər 80-ci illərdə ədəbi tənqidin barmaqarası baxdığı Oskar Uayld gülüş hədəfinə çevrilmişdisə, artıq 90-cı illərdə yazıçını ciddi “ədəbi yaradıcılığı olmamaqda” təqsirləndirirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, hələ o vaxtın özündə də çoxları etiraz edirdilər ki, onun nağıllarındakı bədii macərələr və üslub məharəti başqa yazıçılarla müqayisə olunmazdır.

XIX əsrin sonu ingilis burjua cəmiyyətində sosial və ideoloji dəyişikliklər dövrüdür. Oskar Uayld bu dövrdə ədəbiyyat və teatrda antiburjua istiqamətini tutur. Müəyyən mənada o hətta sosialist ideyalarının təsiri altına da düşür. Sosializm Uaylda görə gündəlik həyatda şəxsiyyətin və gözəlliyin inkişafı üçün ən yaxşı şərait yarada bilər. Sosial dəyişiklikləri gözləmədən o, estetik hissələrin inkişafını sürətləndirməyi və daha sonra yenilik etməyi irəli sürür.

Onu da qeyd edək ki, Simvolizm cərəyanının ədəbi-estetik mahiyyəti indiyədək sovet ədəbiyyatşünaslığı tərəfindən daha çox burjua ideologiyası ilə bağlı bir məsələ kimi götürülərək ona səthi və birtərəfli münasibət bəslənilmiş, bu cərəyan realizm, xüsusən də sosialist realizmi prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməsi və mistik səciyyə daşması təsəvvürü yaradılmışdır. Beləliklə də simvolizmin ədəbi-estetik hadisə kimi gerçək tarixi mahiyyəti xeyli dərəcədə təhrif olunmuşdur. Simvolist sənətkarların, o cümlədən də ingilis simvolizminin aparıcı siması olan Oskar Uayldın yaradıcılıq keyfiyyətləri də sovet ədəbi-estetik dəyərləndirməsi ilə təqdim olunaraq onların bədii-üslubi axtarıqlarının həqiqi mənzərəsi yaradılmışdır. Odur ki, bir çox ədəbi-estetik istiqamətlər kimi simvolizmin və onun nümayəndələrinin də yenidən dəyərləndirilməsi bu gün aktual bir məsələdir.

Oskar Uayldın yaradıcılığı mürəkkəb və çoxşaxəlidir. O, istedadlı bir yazıçı olmaqdan əlavə həm də ingilis simvolizminin banisidir. XIX əsrdə kapital dünyasını bürüyən haqsızlıq, ədalətsizlik, istismar, pul-sərvət uğrunda gedən amansız, çirkin mübarizələr, zəhmət adamlarının tapdanıb alçaldılması, insani keyfiyyətlərin, mənəvi dəyərlərin mənasızlaşmağa doğru getməsi və sair bu kimi məsələlər qələm sahiblərində, məfkurə və sənət adamlarında ümitsizlik, küskünlük duyğu və düşüncələri oyadır. Onlar həyatdan üz döndərərək sənətə sığınmağa üstünlük verirlər. Oskar Uayldın yaradıcılığından da görüldüyü kimi, onlar sənəti həyatdan üstün tutmaqla əslində həyatda, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə dolayı yolla öz etirazlarını bildirirdilər. Bu mənada simvolizmdə həyatdan, cəmiyyətdən küskünlük var, ancaq bununla belə, cəmiyyətə etiraz və ironiya da mövcuddur.

Cəmiyyət hadisələrinə yazıçı etirazı Oskar Uayldın “Nağıllar” silsiləsində və Dorian Qreyin portreti” romanında simvolist obraz və bədii-üslubi vasitələrlə öz dolğun ifadəsini tapmışdır. Yazıçı bu nağıllara müraciət etməklə içərisində yaşadığı cəmiyyət hadisələrini başqa zaman və məkan çevrəsinə aparır. Onun nağılları əslində dövrün, zamanənin simvolizəsidir: daxili harmoniyası pozulmuş kapital dünyasının pul-sərvət düşkünlüyü ilə bağlı mənəvi faciəsini Oskar Uayld ən müxtəlif obraz və vasitələrlə rəmzi-məcəzi şəkildə təsvir edir.

Simvolizm ziddiyyətlər və mürəkkəbliklərlə dolu bir cərəyan olduğu üçün bu ədəbi-estetik istiqamətə məxsus yazıçıların yaradıcılıq yolunun mənzərəsi və onların sənətkar mövqeyi heç də həmişə birmənalı və birtipli deyildir. Ümumiyyətlə, Oskar Uayldın simvolizmi üçün bədii boyaların tündlüyü, təsvir planında xırda təfərrüatların çoxluğu və obrazlılığı meylinin güclü olması əsas xarakterik aspektlər kimi nəzərə çarpır.

Ədəbiyyat:

1. Ellmann, Richard. *Oscar Wilde*. New York: Alfred A. Knopf, 1988.
2. Sturgis, Matthew *Oscar: A Life*. London: Head of Zeus, 2018.
3. Vidal, Gore. *Matters of Fact and Fiction*, 1977, p.56
4. История зарубежной литературы (1871-1917), М., 1989, с.231.
5. Уайльд О., Избранное, - М., 1976, с. 312
6. <http://www.peoples.ru/art/literature/wildeoscar/>

Atakishiyeva L.

Aesthetics as a reaction to Victorianism. Aesthetics and Oscar Wilde (Summary)

In this article, we investigate aestheticism in the work of Oscar Wilde. Oscar Wilde is one of the most famous playwrights of the late Victorian period, one of the key figures in aestheticism and European modernism. Aestheticism is one of the main currents of English decadence.

The concept of “art for art” is the pinnacle of 19th century aestheticism, originating in France, but the idea of “pure art” found its greatest strength in Victorian Britain through the efforts of Walter Pater and Oscar Wilde. An important role in the formation of English aestheticism was played by John Ruskin and Oscar Wilde.

Атакишиева Л.

Эстетика как реакция на викторианство. Эстетика и Оскар Уайльд (Резюме)

В данной статье мы рассматриваем эстетизм в творчестве Оскара Уайльда. Оскар Уайльд один из самых известных драматургов позднего Викторианского периода, одна из ключевых фигур эстетизма и европейского модернизма. Эстетизм представляет собой одно из основных течений английского декаданса.

Концепция «искусства для искусства» - вершина эстетизма XIX столетия, она зарождается во Франции, но наибольшую силу идея «чистого искусства» обрела в викторианской Британии благодаря усилиям Пейтера и Уайльда. Важную роль в становлении английского эстетизма, сыграли Джон Рескин и Оскар Уайльд.

Rəyçi: f.f.d., dos. N.Nuriyeva

HÜMBƏTZADƏ SƏKİNƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Humbatzadas@inbox.ru

EDQAR ALLAN PONUN DEDEKTİV HEKAYƏLƏRİNİN ƏDƏBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Edqar Allan Po, detektiv, janr, hekayə, ədəbi xüsusiyyət.

Key words: Edgar Allan Poe, detective, genre, story, literary feature.

Ключевые слова: Эдгар Аллан По, детектив, жанр, рассказ, литературная особенность.

Edqar Allan Po (1809-1849) dünya ədəbiyyatının klassiklərindən biridir. Onun istedadı çoxşaxəlidir - bu özünü nəsr, poeziya, ədəbi tənqidi məqalələr, eləcə də janrını müəyyən etmək çətin olan əsərlərdə biruzə verir. (“Evrika” elmi-astronomik poeması). E.Po detektiv janrının banisi, “atası” hesab olunur. Detektiv janrı ilə ədəbi yaradıcılıq sahələrinin genişlənməsi yeni hadisələrin öyrənilməsi zərurətinə səbəb olur. Diqqətin populyar mədəniyyətə yönəlməsi ilə əlaqədar olaraq

detektivin poetikası tədqiqat üçün ən məhsuldar məqamlardan birinə çevrilmişdir. Amerikalı yazıçının yaratdığı detektiv janrının izlərini müasir ədəbiyyatda aydın görmək olar. Edqar Allan Ponun XX əsrdə populyarlığı onun əsərləri əsasında çəkilməmiş xeyli sayda materiallarla aydın şəkildə ortaya qoyulur və bununla bağlı olaraq, demək olar ki, hər onillik Ponun bu və ya digər süjetinə əsaslanan yeni filmlərlə əhatələnir [5]. Onun qısa hekayələri kompüter oyunlarının yaradıcıları üçün ideyalar anbarına çevrilmişdir. Po ədəbiyyatın hər bir sahəsində yenilikçi idi, öz dövrünü müəyyənləşdirdi, ədəbiyyatın gələcək inkişafı üçün yollar cızmışdı. Ancaq tanınma ona ölümündən illər sonra gəldi. Onu faciəli tərcümeyi-halın yazıçısı, “həyatın sirlərinə əsir olmuş, ruhunu dərk etmək üçün müqəddəs susuzluğa tutulmuş” insan adlandırırdılar. O, əsərlərində həyatı bir çox aspektlərdə əks etdirən əsl amerikalı idi (texniki və elmi nailiyyətlər, fəlsəfə, ədəbiyyat, ictimai əxlaq məsələləri ilə maraqlanırdı).

Detektiv ədəbiyyatın başlanğıcında 1840-1845-ci illərdə Amerika yazıçısı E.A.Po dayanır. O, müasir detektiv hekayəsinin prinsiplərinin əsasını təşkil edən ideyaların qoyulduğu 5 novella yaradıb. O, detektiv hekayəsində üç əsas istiqamətin - romantik (sensasiya xarakterli), klassik (intellektual uyğun) və qotik (dəhşətli, qorxulu) istiqamətin banisi olmuşdur. Klassik tipli, əslində intellektual detektiv əsərlərdə bütün hadisələr, bir qayda olaraq, birinci hissədə baş verir, sonra detektiv tapmacaları tam həll edənə qədər irəliləyirdi. Oxucuya gəlincə, o, böyük casusla bərabər hərəkət etdi və tapmaca üzərində müstəqil işləmək imkanı qazandı. Oxucu bu və ya digər sirri həll edərək öz intellektini, ona görə də adı – ziyalıni birləşdirərək məntiqli, ardıcıl düşünməlidir. İntellektual detektivin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- süjet cinayət ətrafında qurulub;
- mərkəzdə - həqiqət axtarışının intellektual prosesi mövcuddur;
- hərəkət çox məhdud məkanda baş verir;
- əsas xarakter uğur qazana bilən, proqramlaşdırılan yeganə şəxsdir;
- qurban – “detektivlərin işinin obyekt”;
- detektiv ən xırda detallarla maraqlanırdı;
- oxucu müstəntiqin fikrinin inkişafını izləmək imkanı əldə edir;
- hərəkət və duyğuların olmaması;
- hissələrin marağı insanların faciəsinə deyil, sirlərə yönəlir;
- cinayət təsadüfi və ya əsassız etiraf deyil, mütləq məntiqi əsaslandırma ilə açılmalıdır;
- rəvayətin monotonluğu, müxtəlif xırdaqlıqlar haqqında qəhrəmanların uzun hekayələri

var;

- böyük coğrafi sərhədlərə az diqqət yetirilmişdir.

Edqar Ponun yaradıcılıq irsi müxtəlif ədəbi janrların inkişafı üçün münbit zəmin olmuşdur. Po özü detektiv hekayələrini nisbətən adlandırır [5]. Bu qeyri-adi termdir ki, Vebster lüğətinə görə, “dəqiq düşünmə prosesi”, “həll tapmaq cəhdində deduksiya, induksiya və ikisinin birləşməsindən istifadə” deməkdir. İntellektin fəaliyyəti bu hekayələrin mövzudur və onların hekayə modeli təfəkkür prosesinin prinsiplərinin və məntiqinin ətraflı təsviri ilə təqdim olunur. Qatillər və cinayətlər, müəmmalı, anlaşılmaz hərəkətlər Ponun digər əsərlərində də təsvir olunur və bir-biri ilə genetik bağlı olan bütün bu əsərlər detektiv hekayələrdir. Buna görə də, detektiv hekayələrin ənənəvi silsiləsi cinayətkarların fəaliyyətinə yönəlmiş, özünü ittiham edən hekayələri əhatə etməklə genişləndirilə bilər. Beləliklə, detektiv hekayələr silsiləsi iki növdən ibarət ola bilər:

- məntiqi qısa hekayələr (“Morq küçəsində qətl”, “Mari Rojerin sirri”, “Qızıl böcək”, “Sən bunu edən ərsən...”)
- özünü ittiham edən hekayələr (“Qara pişik”, “Ziddiyyət imperatoru”, “Danışan ürək”).

19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin bütün dövrlərində Edqar Allan Ponun hekayələrinin oxucular tərəfindən qəbulu nəticəsində çoxlu sayda toplu əsərləri nəşr olundu, lakin təəssüf ki, amerikalı yazıçının əsərlərinin qruplaşdırılması prinsipi yox idi. Bununla belə, bu tipli hər hansı bir nəşr üçün əsas şey kitabdakı əsərlərin düşünülmüş şəkildə seçilməsi və düzülüşüdür. Po timsalında bu, oxucuya əlavə bonus, müəllifin niyyətinin kriptoqramını anlamaq üçün şifrə, bütün detektiv

hekayələrdə əksini tapmış insan ağı və intuisiya əlaqəsi ilə bağlı onun qlobal ideyalarının qəbulunu təmin edir. Məhz bu Ponun bədii dünyasının qavranılmasında vahid effekt yaradır [4, s.5].

Detektiv janrının digər nümunələrindən povestin ironik təbiəti ilə fərqlənən “Sən bunu edən ərsən...” (1844) povesti tənqidçilərin və tərcüməçilərin diqqətini nadir hallarda cəlb etmiş etmişdir. Sonrakı mərhələlərdə (1895-1896) hekayənin adında daha bir neçə variantı yarandı: “Sən o adamsan”, “Bu odur!”, “Sən günahkarsan!”. Bu tərcümələrin davamınca 1970-ci ildə başa çatan uzun unudulma dövrü gəldi [3, s.29]. Qərb ədəbiyyatşünaslığında bu roman detektiv hekayə qəbul edilir. Tədqiqatçılar bunu daha çox qrotesk və ya qorxulu hekayə kimi təsnif edirlər. Həvəskar detektivin tapşırığı ilə aparılan və qisas əsasında törədilmiş cinayətin bütün xüsusiyyətlərini ardıcıl şəkildə izah edən bu hekayənin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti “məntiqi” romanlar və “özünü qınama romanları” elementlərinin sintezidir. Bir cinayətkar da var ki, hekayənin axrındakı vəhşiliyi mürəkkəb və qəddar şəkildə cəzalandırılır. Ponun bu əsərdəki yeniliyi, həm də yazıçının poetikasının təkamül əlaməti kimi təsvir olunan cinayətin şiddəti ilə ziddiyyət təşkil edən detektiv janrının xüsusiyyətlərin və hekayənin özünəməxsus ironik çalarlarının birləşməsi hesab edilə bilər. Bu hekayədə cinayətkardan qisas almaq yolu qeyri-adidir. Personajlardan biri ona yaxın dostunu öldürür və ölünün oğlu üçün sübutlar “əkməklə” cinayəti diqqətlə gizlədir. Bu hekayədə detektiv yoxdur, lakin qatilin əsas niyyətini təxmin edən hekayəçi istintaq funksiyasını öz üzərinə götürür.

O.A.Alyakrinski Ponun “məntiqi” səmərələşdirmələri arasında bu hekayənin xüsusi mövqeyini qeyd edir [2, s.254]. Ümumiyyətlə, amerikalı yazıçının bütün irsi, müəllifin linqvistik reallığın obyektivliyində müəyyən qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunur. Bu naxış Ponun fikrindən qaynaqlanır ki, anlaşılmaz ideyanı səslər toplusu ilə ifadə etmək mümkün deyil. Detektiv hekayələrdə sözü manipulyasiya etmək qabiliyyəti ən aydın şəkildə özünü göstərir və cinayətlərin törədilməsinin müxtəlif versiyalarında ifadə olunur. Müəllifin ironiyası detektiv sxemdən kənara çıxır. Alyakrinski haqlı olaraq Ponun bütün detektiv hekayələrində ironik prinsipin olmasını yazır ki, bu da onlarda müəllif – müstəntiq – hekayəçi – oxucu arasında xüsusi münasibətlər sisteminin olması ilə bağlıdır [2, s.256]. Müstəntiq rəvayətçinin qavrayışına elə nəzarət edir ki, bu, müəllifin iradəsindən, onun oxucuya göndərdiyi yolun nə dərəcədə yanlış olmasından asılıdır. Eyni zamanda, ilk baxışda fəvqəltəbii görünən təfərrüatlar getdikcə kifayət qədər açıq və dünyəvi xarakter alır. Bu, “ciddi” detektivin təşkili prinsipidir, Alyakrinski fikrincə, “komik” detektivin ardınca “Sən bunu edən ərsən...” Ponun bütün “məntiqi” romanlarının belə düşünülmüş olduğuna işarə edir. Təsədüfi deyil ki, bu qısa hekayə sonradan yazılmışdır: o, yazıçının kodunu deşifrə etmək üçün açara çevrilir [2, s.257].

Bu cür markerlərin kateqoriyasına yazıçının dəhşətli təsirindən yaratdığı effekti inkar edən müxtəlif qəsdən stilistik uğursuzluqlar və ya səlis oxumaqla kifayət qədər başa düşülən və izah edilə bilən, lakin daha çoxunu tamamilə ruhdan salan yığın absurd detallara aid edilə bilər. Mövcud tərcümələri, əsasən, Po romanlarında parodik konteksti hamarlayır, ictimaiyyətdə həqiqi qorxu yaratmağa çalışır. Əgər orijinalı başqa dilə köçürərkən yazıçının tərcüməçiləri belə “utandıran səhvləri” qorunub saxlanılırsa, o zaman biz həm “süni dəhşət” təcrübəsindən, həm də problemin həlli prosesindən həzz alacağıq. “Uşer evinin süqutu” romanında çoxlu sayda “estetik siqnallar” (şişirmələr, müxtəlif uyğunsuzluqlar, yalnız orijinalda nəzərə çarpan qəribə, ziddiyyətli faktlar yığını) bu əsərin sırf psixoloji xarakter daşıya bilməyəcəyini deməyə əsas verir. “Amontilyadonun çəlləyi” povesti çoxlu absurdların, ağılsız faktların və təfərrüatların mövcudluğuna görə, həm də psixoloji olduğunu iddia etmir, əksinə, qisas mövzusunda eskizdir. Bunun əksinə olaraq, detektiv hekayə elementlərinə heç vaxt belə baxılmamış əsərlərdə rast gəlmək olar. Belə ki, “Uzunsov qutu” (1844) və “Sfinks” (1845) hekayələrində oxucu əvvəlcə aldadılmış, bundan əlavə, hər iki hekayədə “geriləmə” termini ilə müəyyən edilən detektivlərə xas gərgin atmosfer yaradılmışdır. Ponun bir çox başqa əsərlərində olduğu kimi “Sfinks” povestində də diqqət yenə də qorxu, daxili emosional narahatlıq mövzusunda yönəldilsə də, psixologizmin olmaması bu hekayənin belə olacağından xəbər verir [3, s.62].

Əhəmiyyətli məqam, bu hekayənin Ponun başqa mübahisəli və anlaşılmaz əsərinin tərcüməsi ilə yaxınlığıdır. Bağ evində vəba epidemiyasından gizlənən qəhrəman bir gün pəncərədə oturur və uzaq dağın yamacında sürünən dəhşətli canavar görür. Gördüklərindən həqiqətən də şoka

düşən rəvayətçi müşahidələrini dostu ilə bölüşür. Qəhrəmanın bəsirətli dostu rəvayətçinin ağzından qeyri-adi məxluqun təsvirini, eləcə də tərənin uzaqlığı və pəncərənin qarşısında oturan şəxsin mövqeyi ilə bağlı müəyyən müşahidələr apararaq belə qənaətə gəlib. Detektiv hekayələri oxumağın “motivləri”nə, ilk növbədə, maarifçilik rəşionalizmi və elmə pərəstiş daxildir, çünki məhz detektivdə hər bir sirr ifşa olunur. Artıq ədəbi əsərlərin sərhəd tədqiqatları kontekstində başqa izahat verilir: müəmma, qeyri-müəyyənlik halının yaşandığı məqamın aktuallaşması oxucunu cəlb edir. Bununla belə, qeyri-detektiv kimi təsnif edilən hekayələrin payı kifayət qədər əhəmiyyətlidir ki, bu da tədqiqatçıların Ponun yaradıcılığında tənəzzül motivi adlandırıla bilən əsas diqqəti göstərir [5]. Yalnız xarici alimlərin əsərlərində detektiv hekayələrə və onlarda səmərələşdirmə, parodiya və oxucu ilə oynamaq məqamlarına daha çox diqqət yetirilmişdir. Müvafiq olaraq, başqa kateqoriyalı hekayələrdə bu xüsusiyyətlərə rast gəlmək olar və sonra adi təsnifatların sərhədləri öz müəyyənliyini itirməyə başlayır ki, bu da eyni zamanda amerikalı yazıçının poetikasında yeni cəhətləri üzə çıxarmağa imkan verir. Klassik ədəbiyyat əlaqi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, onların problemləşdirilməsi və həlli üçün məkan yaratmışdır. Detektiv ədəbiyyat oyun prinsipinə müraciət edir, “başqa janrların əsərləri ilə ödənilə bilməyən xüsusi intellektual tələbatı ödəmək” məqsədi ilə yeni hekayə növünün təqdimatına həsr olunur. Detektiv hekayə, süjetin kriminal tapmaca ətrafında qurulduğu və baş qəhrəmanın müstəntiq - polis nümayəndəsi və ya şəxsi müstəntiq olduğu nəsr janrıdır. Detektiv janr iki əks prinsipi birləşdirdi: riyazi tapmaca və qəhrəmanlıq şeiri. Əsərin mərkəzində norma dünyası ilə polis və ya xüsusi müstəntiq tərəfindən müdafiə olunan dünya ilə yeraltı dünya arasında qarşıdurma dayanır. Detektiv hekayədə, bir qayda olaraq, bütün hadisələr birinci hissədə baş verir və sonra müstəntiq tapmacaları tamamilə həll edənə qədər irəliləyirdi. Detektivin qəhrəmanı ikiqat əlaqə sahibidir. Bir tərəfdən şəxsi müstəntiq və ya istedadlı polis intellektli, fərasətli və ya fəaliyyətsiz ziyalılarla qarşılaşırdı. Detektiv xarakterik qəhrəmanlıq xüsusiyyətləri olan müstəntiqdir. Beləliklə, o, zəiflərin müdafiəçisi yerini tutdu. Digər tərəfdən, xüsusi müstəntiq və ya ağıllı polis, sadəcə olaraq, işarələri görməyən və tənbelliyə səbəb olan kifayət qədər enerjili, lakin məhdud hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarına qarşıdır. Klassik formalarda detektiv janrı zaman keçdikcə bir növ ağıl oyununa çevrilərək Ponun məntiqi hekayələrinin şərtiliyini tam olaraq saxladı. Ponun məntiqi hekayələri romantik nəsr sahəsinə aiddir. Ponun məntiqi hekayələrinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, müəllifin diqqətini cəmlədiyi əsas mövzu təsir deyil, onu aparən şəxsdir. Hekayənin mərkəzində xarakter durur. Qalan hər şey az-çox özünün açıqlanması vəzifəsinə tabedir. Po detektivlərinin əsas ədəbi məziyyətləri bununla bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Şnakenberq R. Görkəmli yazarların sirli həyatı: Edqar Allan Po // Ədəbiyyat qəzeti. 2017. 5 avqust. S.6-7.
2. Алякринский О.А. Функция имени (наименования) в новеллистике Э.А. По // Некоторые филологические аспекты современной американистики. М., 2009. С. 249-262.
3. Осипова Э. Загадки Эдгара По: исследования и комментарии. СПб., 2014. 170 с.
4. Горянин А. Эдгар По – пролагатель путей // М., 2010. С. 3-12.
5. <https://americansondisplay.wordpress.com/2017/02/23/edgar-allen-poes-extensive-creativity/>

Humbatzade S.

Literary features of Edgar Allan Poe's detective stories (Summary)

The article examines the literary features of Edgar Allan Poe's detective stories. In his detective stories, the writer tried to model the activity of the intellect, which surrendered to the power of imagination, fantasy and intuition, from strict logical control. Poe was interested in the creative mind in his stories, always looking for the truth.

**Литературные особенности детективных рассказов Эдгара Аллана По
(Резюме)**

В статье исследуются литературные особенности детективных рассказов Эдгара Аллана По. В своих детективных рассказах писатель пытался смоделировать деятельность интеллекта, который поддался силе воображения, фантазии и интуиции, от жесткого логического контроля. По интересовался творческим умом в своих рассказах, он всегда искал правду.

Rəyçi: f.f.d. N.Süleymanova

HƏSƏNLİ ZƏKİYYƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
zakiyyahasanli@gmail.com

**CON MAKSVEL KUTZEENİN ƏSƏRLƏRİNDƏ POSTMODERNİST
ELEMENTLƏRİN TƏZAHÜRÜ**

Açar sözlər: postmodernizm, postmodern ədəbiyyat, intertekstuallıq.

Key words: postmodernism, postmodern literature, intertextuality.

Ключевые слова: постмодернизм, постмодернистская литература, интертекстуальность

Postmodernizm İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə incəsənət və ədəbiyyat tarixinin ən mübahisəli cərəyanlarından biri kimi meydana çıxdı. Bu cərəyan özünə qədər ədəbiyyatda qurulmuş bütün fikirləri darmadağın edərək ədəbiyyata yeni bir özünüdərk üslubu gətirdi. Modernizm ədəbi cərəyanının prinsiplərinə reaksiya olaraq meydana çıxan postmodernizm mütləq məna ideyasını rədd edərək əvəzində nizamsızlığı, fraqmentatorluq və təsadüfiliyi vurğulayırdı. Postmodern üslubda yazıb yaradan müəlliflər əsərlərində parodiya, qara yumor, intertekstuallıq və metafiksiya kimi postmodernist elementlərdən istifadə etmişlər.[1.] Öz əsərlərində postmodernist elementlərdən böyük ustalıqla istifadə edən dəyərli, azadlıq ruhlu ədiblərdən biri də ingilisdilli Cənubi Afrika yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Con Maksvel Kutzeedir.

C.M.Kutzee 6 fevral 1940-cı ildə Cənubi Afrikanın Keyr əyalətinin Keyptaun şəhərində anadan olmuşdur. Erkən yaşlarını Keyr əyalətində keçirən Kutzee səkkiz yaşı olarkən atasının aparteid hökumətinə qarşı çıxması səbəbindən ailəsi ilə birgə Qərbi Keyrin Vorçester şəhərinə köçməli oldu. Yazıçı 1960-cı ildə Keyptaun Universitetində ingilis dili və ədəbiyyatı, 1961-ci ildə riyaziyyat üzrə bakalavr dərəcəsinə yiyələnmiş, daha sonra “Ford Madoks Fordun əsərləri romanlara xüsusi istinad olaraq” adlı tezis ilə 1963-cü ildə magistr dərəcəsinə qazanmışdır. Yazıçının “Uşaqlıq- Əyalət həyatından səhnələr” adlı memuarından məlum olur ki, gənc Kutzee uşaqlıqdan Cənubi Afrikanı tərk etmək arzusunda olub. Kutzee vətəninə tərk etmək, müasir incəsənət dünyasına qoşulmaq və öz yaradıcılıq potensialını reallaşdırmaq istəyirdi. Ölkədəki siyasi vəziyyətin ağırlaşması da onu bu taleyüklü addıma doğru hərəkətə gətirir. İyirmi bir yaşı olarkən yeni və daha yaxşı bir həyat axtarışında vətəninə tərk edərək London şəhərində yaşamağa başlayır, burada kiçik proqramçı kimi işləyir. Daha sonra Amerikaya mühacirət edir və burada 1969-cu ildə Samuel Beketin əsərləri üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. Lakin 1971-ci ildə Vyetnam müharibəsi əleyhinə təşkil edilən aksiyalarda fəal iştirakına görə ona ABŞ-da daimi yaşamaq icazəsi verilmir. Yazıçı 2006-cı ildən Avstraliya vətəndaşlığını qəbul edib və hal hazırda Avstraliyanın ən qabaqcıl universitetlərindən hesab olunan Adeleida Universitetində çalışır.

Kutzeenin əsərlərinin təkcə ingilisdilli ölkələrdə deyil, eləcə də MDB və Şərqi Avropa ölkələrində çox məşhur olmasına səbəb budur ki, onun romanları cəmiyyətin əbədi mövzularına və

“ağrılı nöqtələrinə” toxunur. Onun romanları sosial ədalətsizliyin və ya insanların başqalarının ağrılarına duyarsız münasibətinin nəticəsi olan zorakılıq, ağrı və iztirablarla doludur. Kutzeenin qəhrəmanları azadlıq üçün can atır, zindan və düşərgələrdən qaçırırlar. Qəhrəmanların azadlığa bu qədər marağı təsadüfi deyil, çünki müəllifin özü də bütün ömrü boyu azadlıq uğrunda mübarizə aparıb. Belə ki, gəncliyində o, keçmişinin yükündən- Cənubi Afrikanın yaddaşından qurtulmaq arzusunda olub. O, Cənubi Afrikanı fiziki olaraq tərk etməklə orada yaşadığı bütün xoşagəlməz hadisələri bir yuxu olaraq geridə qoyacağını düşünürdü. 1950-1990-cı illər Cənubi Afrikanın siyasi tarixi, ilk növbədə apartheid sisteminin – Cənubi Afrika cəmiyyətində müxtəlif irqi qrupların mövcudluğunu və inkişafını ayırmağa yönəlmiş dövlət siyasətinin formalaşması, inkişafı və böhranı tarixidir.[2] Con Maksvel Kutzee bu prosesin demək olar ki, hər addımının şahidi olmuşdur. 1960-cı ildə apartheid sisteminin təməl daşına çevrilən “Əhalinin etnik qruplara nəhəng bölünməsi” haqqında qərar qəbul edilməsi ölkədəki vəziyyəti daha da pisləşdirdi. Həmin il ölkədə hökm sürən bu siyasətə qarşı kütləvi etirazlar başlandı. Etirazların ilk dalğası polis tərəfindən yatırıldıqdan sonra Kutzee Cənubi Afrikadan mühacirət etdi, çünki o, hökumətin bu cür hərəkətlərini biabırçılıq hesab edirdi və bu ştatda xidmət etmək bir yana, yaşamaq belə istəməzdi.[2.] Həmin illərdən yazıçı ilk romanını yazmağa başladı. Onun bütün romanları sözün əsl mənasında Cənubi Afrikanın tarixi reallıqları ilə zəngindir. Bir çox tənqidçilər hesab edir ki, Kutzeenin ilk romanı “Alatoran torpaqlar”ın nəşri ilə postmodernizmin sərhədləri Afrikaya qədər genişləndi.[3,s.5]

1973-cü ildə nəşr olunmuş bu romanda ilk avropalı köçkünlərdən, Afrikanı kəşf edənlərdən, onların Afrika qəbilələri ilə qarşılaşmasından, müxtəlif irq və mədəniyyətlərə mənsub insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma və qarşılıqlı əlaqənin çətinliklərindən bəhs olunur. Yazıçı bir-biri ilə əlaqəli iki roman şəklində qurduğu bu əsərdə Cənubi Afrikada hökm sürən holland imperializmindən və Vyetnamda öz terrorunu möhkəmləndirən Amerika siyasətindən paralel şəkildə bəhs edir. Yazıçı bu iki ayrı yeri əlaqəli təsvir etməklə “imperialistlərin və təcavüzkarların” qorxusu, paranoyası və dominant rejimlərin-imperiyaların repressiya, işgəncə və soyqırım yolu ilə “başqasına” qarşı etdikləri zorakılıq haqqında dəhşətli bir izahat təqdim edir.[4]

C.M.Kutzee 1980-ci ildə “Barbarları gözləyərkən” romanının nəşri ilə dünya ədəbiyyatında tanınmağa başladı. Roman yunan şairi Konstantin Kavafinin 1904-cü ildə yazdığı eyni adlı şeirindən ilhamlanaraq qələmə alınmışdır. İlk dəfə Britaniyada nəşr olunan bu romanın məzmun xüsusiyyətləri postmodernizmin çoxsaylı aspektlərini özündə birləşdirir. Belə ki, hekayəni bütünlüklə indiki zamanda qurmaqla və hekayəni adı açıqlanmayan imperiyanın anonim yaşayış məntəqəsində yerləşdirməklə, yazıçı zaman, coğrafi və tarixi kontekstlərin tipik xüsusiyyətlərini qoyduğu məhdudiyətlərdən qaçaraq universallığa nail olur.[5, s.5]

Postmodern ədəbiyyatın tipik xüsusiyyətlərindən biri də metaforik dildir və yazıçı “Barbarları gözləyərkən” əsərində məcazi dildən geniş istifadə edib. Digər bir tərəfdən postmodernist ədəbiyyat daha çox povestin dili ilə, daha az isə personajlarla maraqlanır. Kutzee bu xüsusiyyətləri böyük ustalıqla təsvir edib. Belə ki, o, ərazi və ya mənzərəni təsvir etmək üçün dəqiq və zəngin bir dildən istifadə edir, ancaq personajlara gəldikdə heç bir real məzmun vermir. Romanda yalnız üç əsas personaj var. Hakim, polkovnik Coll və barbar qız Kutzeenin oxuculara təqdim etdiyi yeganə personajlardır. Onlarda modernist bir əsərdə əksər personajların sahib olduğu mürəkkəblik yoxdur. Kutzee imperializm ideyası daxilində barbarlıq və sivilizasiyanı qarşı qarşıya qoyur.İmperializm siyasəti tarix boyu koloniyalardakı insanların “zərifliyə ehtiyacı olan barbar” olduğuna dair çox qərəzli bir fərziyyə irəli sürür, din, dil və irqi fərqliliyə malik insanlar üçün koloniyalarda assimilyasiya və dəyişiklik edilməli olduğuna inanırdı. Bu fikir və fərziyyələr cəhalətdən qaynaqlanır, nəticədə “barbarlar” termininin istifadəsinə gətirib çıxarırdı. Əsərdə “barbarlar” etiketi həmişə ölkənin yerli sakinlərini təsvir etmək üçün istifadə olunur, halbuki bu insanlar əsl barbar keyfiyyətlərinə sahib deyillər. Kutzeenin əsərdə qoyduğu “ “Barbarlar” həqiqətənmi barbardırlar?” sualını sonda oxucu özü cavablayır. Kutzee romanda polkovnik Collun timsalında imperializm tərəfindən törədilən vəhşiliyi mükəmməl üslub və təfərrüatla təsvir edərək öz anti-imperialist düşüncələrini uğurla proyeksiya edir.

C.M.Kutzeenin postmodern üslubda yazdığı əsərlərdən biri də “Cənab Fo”(1986) romanıdır. Roman məşhur yazıçı Daniel Defonun “Robinzon Kruzo” əsərinin postmodernist və postkolonial

təkrarı- yenidən yazmasıdır. Yenidən yazma yazıçının köhnə bir mətni yeni formada təkrar etmək üçün istifadə etdiyi postmodern bir texnikadır. Bu texnikadan istifadə etməklə yazıçı orijinal mətn əsasında öz perspektivini ortaya qoyur. Postmodern ədəbiyyatda bu texnika intertekstuallıq adlanır. Kutzee “Robinson Kruzo” romanındaki bəzi əsas qəhrəmanları saxlayır – Kruzo və Cümə adlı afrikalı bir şəxs. Bununla belə, yazıçı romana iki müxtəlif personaj – adada gəmi qəzasına uğramış ağ dərilili qadın Susan Bartonu və Daniel Defoya işarə edilən Cənab Fonu əlavə edir. Bu iki yeni personaj D.Defonun romanındaki mənaları kökündən dəyişdirir. Belə ki, Kutzee öz romanına Susan Bartonu daxil etməklə ilk növbədə Robinson Kruzonun kişi mərkəzli dünyasında qadın fiqurunu təqdim edir, digər tərəfdən isə D.Defonun digər iki kitabında (“Moll Flanders” və “Roksana”) təmsil edilən əzilmiş qadın obrazını yenidən nəzərdən keçirir. “Cənab Fo” başqalığı və fərqlilik haqqında hekayədir. Əsərin başlanğıcından etibarən əvvəldən qurulmuş reallıq ilə yaşanmış reallıq arasında bariz ziddiyyət mövcuddur. Yazıçı romanında orijinaldakı səssizlikləri ifşa edərək onlara səs verir. Romana Cənab Fo adlı qəhrəmanı daxil etməklə Kutzee oxuculara xatırladır ki, D.Defo orta yaşlarında “De” prefiksini qəbul etməklə adının ingilis dilindəki mənasını gizlədib. Daniel Defonun orijinal ata adını personaj adı kimi istifadə etmək “Robinson Kruzo” müəllifinin ikonik statusuna etiraz etmək üçün Kutzeenin istifadə etdiyi incə üsullardan biridir.

Kutzee bu əsərdə “tarixi metafiksiya” elementindən də istifadə edib. Bu termin indiki dövrdə yazılmış bədii əsərin öz-özünə şüurlu şəkildə kanonik mətni əks etdirdiyini və parodiya etdiyini bildirir. Bu baxımdan Uidouson bu tip metafantastikaya xas olan altı funksiyayı fərqləndirir. Birincisi, o, bu müasir romanların ingilis ənənəsinin kanonik mətnlərini yenidən yazması faktını qəbul edir.[6,s.501] İkincisi, o bildirir ki, əsaslandığı kanonik mətni parodiya etmək yenidən yazılan bədii ədəbiyyatın birbaşa məqsədi deyil. Onun əsas funksiyası orijinalı dəyişdirmək və mövcud təriflərə uyğunlaşdırmaqla mədəni statusunu yenidən işləməkdən ibarətdir.[6,s.501] Üçüncüsü, o, bu fikirdədir ki, ilkin artefakt nəzərə alınmalıdır, onu unutmamaq olmaz. Nəticədə, orijinal və yeni mətn dialoji əlaqədə verilir və oxucu kanonik mətnin mühüm elementlərini xatırlamağı bacarmalıdır. Məsələn, Uidouson iddia edir ki, “Cənab Fo” bu fikrin gözəl nümunəsidir, çünki oxucu bu iki roman arasındakı əlaqəni anlamaq üçün Daniel Defonun öz personajlarını necə qurduğunu xatırlamalıdır. [6, s.503] Dördüncü arqument dəyişməz olaraq əvvəlki mövqə ilə bağlıdır, Uidousonun qeyd etdiyi kimi, “yeni” romanların tarixçiliyə meyli var. Bu o deməkdir ki, bu romanlar davamlı olaraq irəli və geri gedir. Xülasə olaraq Uidouson göstərir ki, müasir romanlar adətən, əvvəlki mətnlərin yenidən yazılması texnikası vasitəsilə mədəniyyət tarixini nəzərdən keçirir.[6,s.506]

Kutzeeyə dünya şöhrəti qazandıran ən məşhur romanlarından biri “Rüsvayçılıq”(1999) romanıdır. Bu romanın nəşr olunduğu il yazıçı Buker mükafatı, dörd il sonra isə Nobel mükafatı qazanmışdır. Əsər Cənubi Afrikanın post-aparteid dövrünə aiddir. Bildiyimiz kimi, Kutzee ağ dərilili Cənubi Afrikalı bir yazıçı olmasına baxmayaraq əsərlərində qaradərili əhalini təmsil etmişdir. Onun xüsusilə “Rüsvayçılıq” romanı bu dilemma ilə üzləşir, çünki bu “qara təhlükə” ideyasını təfərrüatlı təsvir edən bir romandır. “Qara təhlükə” tarix boyu Cənubi Afrikalı ağdərilili qadınların qaradərili təcavüzkarlar tərəfindən dəfələrlə zorakılığa məruz qaldığını bildirən bir ideyadır. Romanda qara təcavüzkarlar Cənubi Afrikadakı əksər qaradərillilərin nümayəndəsi kimi təsvir edildiyindən bir çox tənqidçilər bu əsəri narazılıq ilə qarşıladı.

Kutzee bu romanı intertekstualılıqla işləyir, çünki o, öz personajlarını Uorduors və Bayronun yaradıcılığına xas olan mövzular və personajlar üzərində qurur.. “Rüsvayçılıq” romanı boyu siyasi və psixoloji keçidlər özünü büruzə verir. Devidin universitetdə məşhur professordan Cənubi Afrikanın Salem kəndinin kənd təsərrüfatçısına enməsi psixoloji keçidi təmsil edir. Siyasi keçidlər aparteid və seqreqasiya ilə təmsil olunur və bunun insanlara necə təsir etdiyini göstərir. Lusinun təcavüzə məruz qalması və bu situasiyaya necə uyğunlaşması siyasi bir nəticədir. Ümumilikdə görkəmli ədib C.M. Kutzee öz əsərlərində postmodernist elementlərdən geniş istifadə edir. Bu elementlərə metaforik dil, parodiya, universallıq, tarixi metafiksiya, intertekstuallıq və başqaları aiddir.

Ədəbiyyat:

1. Connor Steven. Postmodernist Culture: An introduction to Theories of the Contemporary, Oxford: Blackwell Publishers,1997.
2. <https://www.disserscat.com/content/istoricheskie-vzglyady-i-tvorcheskaya-deyatelnost-dzhm-kutzee>
3. Kutzee C.M. Seçilmiş əsərləri, Bakı “Şərq-Qərb” 2010.
4. <https://thepostmodernistexperiment.wordpress.com/extended-analyses/j-m-coetzee/>
5. Herring Joel. Surface without Aperture: Interpretive Uncertainty in J.M. Coetzee’s Waiting for the Barbarians. The University of North Carolina at Asheville- Spring 2007
6. Widdowson Peter. “Writing back” : contemporary re-visionary fiction” In Textual Practice, nr.3 2006

Hasanli Z.

Manifestation of postmodernist elements in John Maxwell Kutzee’s works (Summary)

The article focuses on the works of English-speaking South African writer John Maxwell Kutzee who is famous for the works in the postmodernist style. It shows what elements of this style he uses, focusing on the issues of racial and religious discrimination in South Africa. Using many postmodernist elements in his works, the author greatly describes the situation in South Africa.

Гасанлы З.

Проявление постмодернистских элементов в творчестве Джона Максвелла Кутзее (Резюме)

Статья посвящена творчеству англоязычного южноафриканского писателя Джона Максвелла Кутзее, известного своими работами в постмодернистском стиле. Здесь показаны какие элементы этого стиля он использует в своих произведениях. Кутзее сосредоточивает внимание на проблеме расовой и религиозной дискриминации в Южной Африке. Используя в своих работах множество постмодернистских элементов, писатель мастерски описывает ситуацию в Южной Африке.

Rəyçi: f.f.d., dos. A.İsmaylova

RƏHİMOVA CƏMİLƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
jamilamailova@gmail.com

FİLİP ROTUN ƏSƏRLƏRİNDƏ AMERİKA CƏMİYYƏTİNİN TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: Amerika cəmiyyəti, yəhudi ədəbiyyatı, tarix, milli kimlik

Key words: American society, Jewish literature, history, national identity

Ключевые слова: американское общество, еврейская литература, история, национальная идентичность

Müasir ABŞ ədəbiyyatının ən çox tanınan aparıcı yazıçılarından biri də Filip Rotdur. Bu gün Filip Rotu Amerika yəhudi ədəbiyyatına böyük töhfələr verən B.Malamud və S.Bellounun ən layiqli davamçısı hesab edirlər. Yazıcının yaradıcılığı amerikan ədəbiyyatının tərkib hissəsi olsa da, genetik baxımdan Şərqi Avropa yəhudi ədəbiyyatı ənənələri ilə bağlıdır.

Yəhudi əsilli Filip Rot 1933-cü ildə Nyu Çersi ştatının Nyuark şəhərində anadan olmuşdur. Çikaqo universitetində təhsil alan Rot elə həmin təhsil ocağında ingilis dilini, Ayova və Prinston universitetlərində isə yazıçılıq üzrə ustad dərslərini tədris etmişdir.

Filip Rot ədəbi fəaliyyətə 1950-ci illərin ortalarından başlamışdır. Bu illərdə onun “Nyu Yorker”, “Eskvayr” kimi nüfuzlu ədəbi jurnallarda amerikalı yəhudilərin həyatından bəhs edən ilk hekayələri dərc olunurdu. Gənc yəhudi intellektualının onu əhatə edən meşşan mühitlə münafiqəsini satirik tonda təsvir etməsi tənqidçilər tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Onun bu qabiliyyətini yüksək qiymətləndirib heyranlıq ifadə edənlərlə yanaşı gənc yazıçını antisemitizm tərəfdarlarının xeyrinə fəaliyyət göstərməkdə günahlandırılanlar da oldu. Bu səbəbdən Rotun sonrakı illərdə yazdığı iki romanı müvəffəqiyyət qazanmadı [2, s.34].

1969-cu ildə çap olunan “Portnoyun şikayəti” romanından sonra Filip Rot bir yazıçı kimi məşhurlaşdı. Roman yəhudi əsilli amerikalı vəkil Aleksandr Portnoyun dilindən nəql olunur. Onun psixanalitiklə uşaqlıq illəri, müxtəlif kompleksləri, qarşısızalmaz fantaziyaları barəsində söhbətləri sonda daha dərin məsələlərin üstünə işıq salır. Romanın qəhrəmanı psixikasında olan pozuntuları yəhudi ailəsinin həyat tərzini, yəhudilərin qeyri-yəhudilərlə şübhəli davranışları, mənasız mərasimlərə sədaqəti, xüsusilə də hökmlü və bezikdirici dərəcədə qayğıkeş olan anasının qrotesksayağı, lakin incə bir mərhəmliliklə təsvir etdiyi obrazı ilə bağlayır. Filip Rot Aleksandr Portnoy obrazının timsalında diasporada yaşayan bütün yəhudilərin keçirdikləri hissləri - intellektuallığı və qətiyyətsizliyi, şübhəni və eyni zamanda da özünə qarşı ikrahı təsvir edərək, milli kimlik probleminin fərqli tərəflərini göstərirdi. Yazıçının qəhrəmanın İsrailə münasibəti də ikili xarakter daşıyır. Bir yandan əzəli və ümumi vətən kimi onu sevən Portnoy, digər tərəfdən İsraildə yaşayan gəncləri heç cür anlamır, onları qalut yəhudilərinin, yəni taleyin hökmü ilə Eres-İsraildən uzaq düşərək digər ölkələrdə yaşamağa məcbur olanların tam əksi hesab edirdi. Elə buna görə də o, İsraildə yaşamağı arzulamır, özünü orada heç cür təsəvvür etmirdi.

“Portnoyun şikayəti” romanında Filip Rot amerikalı yəhudilərin həyatını təsvir edərkən komik şarj priyomlarından və qrotesk elementlərindən bacarıqla istifadə edir. Romanda yalnız Nyuarkda yaşayan yəhudi icmasının deyil, bütünlükdə amerikan cəmiyyətinin gerçəklikləri təhrif olunmuş şəkildə verilir. Gerçəkliyi son dərəcə qəribə və izah olunmaz hesab edən yazıçının təsvirində ətrafda baş verənlər absurd səciyyə alır. Mövcud stereotiplərə istehza ilə yanaşan Filip Rot qroteskdən istifadə etməklə ən dəhşətli və iyrənc halları belə gülüş obyektinə çevirməyi bacarır. Bu, bir yandan ənənəvi yəhudi yumoru ilə bağlı olsa da, digər tərəfdən yasaq edilmiş mövzulara gülmək baxımından amerikan “qara yumoru” ənənələrinə yaxınlaşırdı.

Əsərin baş qəhrəmanının monoloqu əvvəldən axıradək gerçəkliyin və karikaturanın, faciəvililiyin və komikliyin təzadlı vəhdəti üzərində qurulmuşdur. Filip Rot “yəhudi mentalitetinin komik priyomlar vasitəsilə ifadəsini “Portnoyun şikayəti” romanının konfliktini çatdırmağın ən vacib və düzgün üsulu” kimi seçmişdir [3, s.12].

Göründüyü kimi, Filip Rotun romanları ABŞ-da öz müqəddaratını həll etmək və milli kimlik probleminə tamamilə yeni bir yanaşmanı ortaya qoyur. Məlumdur ki, ABŞ kimi nəhəng multikultural dövlətdə irqi və öz müqəddaratını həll etmək həmişə aktual olmuşdur. Yəhudi mənşəli Filip Rot bu məsələni diqqət mərkəzində saxlayaraq öz romanlarında daima bu problemə toxunur. Onun personajları şəxsiyyətin təşəkkülünün vacib mərhələləri olan etnik, peşəkar və yaradıcılıq müstəvisindən keçirlər. Yazıçı özünüdəyini Filip Rotun 1970-2000-ci illərdə yazdığı romanların əsas mövzudur. Bu illərdə yazdığı romanlarda o, yəhudi yazıçıların bütöv və dərin obrazlarını yaradır. Tədqiqatçılar bu obrazları iki silsiləyə bölürlər. Bu silsilələrdən birinin baş qəhrəmanı Devid Kepeş, o birininki isə Natan Sukermandır. Devid Kepeş haqqındakı romanlarda yazıçı onun yəhudi mənşəyini xatırlatsa da, etnik məsələni çox qabartmır. Lakin Natan Zukermanla bağlı romanlarında o, etnik mənsubiyyət məsələsini ön plana gəlir. Hər iki yazıçı obrazı avtobioqrafik səciyyə daşmasına baxmayaraq, Filip Rot Natani özünün ikinci “Mən”i hesab edirdi.

Natan Zukermanın obrazına ilk dəfə yazıçının “İstək professoru” (1977) romanında rast gəlinir. Onun həyat tarixçəsinə, yaradıcılıq axtarışlarına və mənəvi təşəkkülünə isə “Buxovlanmış Zukerman” adlı romanlar silsiləsi həsr olunmuşdur. Onun “Əks həyat” (1987) romanı da bu silsiləyə aid edilir. Əsərin qəhrəmanı Zukerman ölüm qabağı yazdığı romanında öz həyatını başqa variantda təqdim etmək qərarına gəlir. Lakin o, öz romanının qəhrəmanı kimi kiçik qardaşını – tanınmış dantist Henrini seçir. Henri ağır xəstəlik nəticəsində ruhi sarsıntı keçirir və dini düşüncələrə qapanır. Sonda o, İsrailə gələrək dindarların yaşadığı qəsəbədə məskunlaşır.

Filip Rot öz əsərlərində “Amerikada yəhudi yazıçı olmaq nə deməkdir?” sualını qoyur və ona cavab tapmağa çalışır. O, yəhudi yazıçısının obrazını yaradarkən müxtəlif metodlardan istifadə edir. Yazıçı avtobioqrafik obrazlar yaradaraq öz şəxsi həyatının faktlarını əsas götürür, yaxud da məşhur müəlliflərin bioqrafiyasını və yaradıcılığını təhlil edərək onların obrazlarını publisistik və bədii əsərlərinə daxil edir. Filip Rotun avtobioqrafik səpkidə yazdığı “Faktlar” (1988) və “İrs” (1991) əsərlərində yazıçının şəxsi həyat və ədəbiyyat, yaradıcılıq barəsində fikirləri öz əksini tapır.

“Faktlar” əsərində o, şəxsi həyatının mənzərisini ədəbiyyatdan asılı olmadan yaratmaq istəsə də, “faktlar” elə toplanmışdı ki, həyatı epizodlar insanın formalaşmasından daha çox bir yazıçının təşəkkül prosesini göstərirdi. Filip Rot əslində ədəbiyyatı və yaradıcılığını həyatından ayrı tutmurdu. K.Benyumov yazır: “Filip Rot köhnə məktəbin, köhnə, sadıq nəslin yazıçısıdır. Ədəbiyyatda bu nəslin nümayəndələri üçün ideallar mövcud deyildi, amma ədəbiyyat onun üçün iş kimi, təfəkkür tərzı kimi, mövcudluq vasitəsi kimi ideal idi [2, s.56].

Filip Rotun əsərlərinin daimi personajları Nyuarkın yazıçının uşaqlıqdan yaxşı tanıdığı sakinləri idi. Burada yaşayan yəhudilər bir vaxtlar Amerikaya Rusiyadan, Litvadan, Polşadan və Macarıstandan gələn yəhudi mühacirlərin uşaqları idi. Amerikada həyatlarını qurmağa çalışan bu insanların gündəlik ağır və çətin həyatı Filip Rotun demək olar ki, bütün romanlarından qırmızı xətt kimi keçir. Həmin uşaqlar yazıçının romanlarının səhifələrində boy ataraq amerikan yəhudilərinin sonraküçüncü nəslini meydana gətirdilər.

Filip Rot ilk baxışda yəhudi problemi ilə bağlı olmayan Amerika gerçəkliklərini bu insanların gözü ilə görür və təhlil edirdi. Bütün bu mövzular onun “İnsan ləkəsi” romanında daha qabarıq nəzərə çarpır. “Zukerman” silsiləsinin davamı olan bu roman əvvəlki kimi yaşlı Natan Zukermanın dilindən nəql edilir. Burada o, oxuculara digər bir qəhrəmanın universitet professoru Koulmən Silkin əhvalatını danışır. Silk cənubi Massaçusetsdə Berkşirdə yazıçı tərəfindən uydurulmuş Afina kollecinin keçmiş professoru və dekanıdır. Silk parlaq və güclü bir şəxsiyyətdir. O, çoxlarından fərqli olaraq, öz həyatını cəmiyyətdə kök atmış qaydalara deyil, öz istəyinə uyğun qurmuşdur [5, s.74].

Silk istədiyi hər şeyə nail olmuşdur: o, hörmətli universitet professoru, dekanıdır, onun gözəl ailəsi və dörd övladı vardır. Lakin birdən bədbəxtlik baş verironu iki afro-amerikalı tələbəyə qarşı rasizmdə ittiham edərək böyük qalmaqal yaradırlar. Professor üzünü belə görmədiyi tələbələrə görə ittiham olunmasına nə qədər etiraz etsə də, Amerikanın siyasiləşmiş cəmiyyəti ona öz günahsızlığını sübut etmətə imkan vermir. Silki ləkəyəirlər və o, universitetdən getmək məcburiyyətində qalır. Bundan az sonra onun arvadı İris keçirdiyi stress səbəbindən dünyasını dəyişir. Lakin Silkin zədələnməsi bununla bitmir. Arvadının ölümündən sonra Silkin elə özünün iş gətirdüyü iddialı gənc fransız qadın professordan ona olan cavabsız hisslərinin intiqamını alır.

Bu hadisəyə qədər Silk qonşusu olan az tanınan yazıçıya müraciət edərək, onun həyat tarixçəsini olduğu kimi qələmə almasını xahiş etmişdir. Bu epizoddan sonra oxucu Silkin keçmiş, indisi və gələcək taleyi barəsində həmin yazıçının - N. Zukermanın vasitəsilə tanış olur. Filip Rot sanki zamanın səyahətinə çıxaraq öz qəhrəmanının həyat təfərrüatları bir-birinin ardınca təsvir edir. “İnsan ləkəsi” Filip Rotun ən yaxşı romanlarından biridir. Burada onun yazıçılıq məharəti bütün parlaqlığı ilə əks olunur. Yazıçı romanda müasir Amerika cəmiyyətinin fəvqəladə dərəcədə aktual olan bir çox problemlərinə toxunur. O, öz qəhrəmanlarını dərin psixoloji analizə məruz qoyaraq insan təbiətinin və insani münasibətlərin ən müxtəlif tərəflərini oxucunun gözləri qarşısında canlandırır. Romanın ilk epizodlarında yaranan gərginlik durmadan artır, personajların qəribəlikləri tədricən aydınlaşır və onların taleyindəki “ağ ləkə”lər bir-birinin ardınca silinir. Koulmən Silk obrazı isə Natan Zukerman tərəfindən təftiş edilərək tədricən açılır [4, s.89].

Professor Silkin ən böyük sirri məhz Zukerman tərəfindən oxuculara catdırılır. Məlum olur ki, özünü yəhudi adlandıran və rasizmdə ittiham olunan professor əslində ağ dəri zəncidir. O, öz ünvanına aşağılayıcı “nigger” sözünü eşitməməkdən ötrü şüurlu şəkildə doğma köklərindən və qanından imtina etmişdir. Filip Rotun 2004-cü idə yazdığı növbəti “Amerikaya qarşı sui-qəsd” romanı da tənqidçilər və oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılandı. Yazıçı bu əsərində II Dünya müharibəsi illərinə qayıdaraq Şərqi sahilində yerləşən balaca bir şəhərin yəhudi sakinlərinin taleyini qələmə alır. Bu əsərində Rot Amerika tarixinin alternativ variantını yaradır.

ABŞ-ın 1940-cı ildəki prezident seçkilərinin həqiqi nəticələrini təhrif edərək öz uydurma tarixini yazan Filip Rot Amerikada faşizmin qalib gələcəyi təqdirdə nələrin baş verə biləcəyi barədə oxucuları xəbərdar edir. Bu mənada romanı antiutopiya janrının ən yaxşı nümunələri ilə bir sıraya qoymaq olar.

Romanın təhkiyəçisi və baş qəhrəmanı gənc Filipin özüdür. Əsərin baş qəhrəmanının və müəllifin adlarının üst-üstə düşməsi hadisələrin həqiqiliyini, sənədliliyini təsdiqləyən ən əsas əlamətlərdən biri kimi Filip Rotun ən uğurlu tapıntılarından biri idi. Romanı yazarkən Filip Rotun yaşı 70-i keçmişdi, lakin onun qəhrəmanı Filipin isə heç 10 yaşı belə yoxdur. Lakin yazıçı uşaqlıq illərinin xatirələrini bu azyaşlı oğlanın obrazında yenidən canlandırmağı bacarmışdır. Oxucu Filipin vasitəsilə onun orta təbəqəli amerikan ailəsini görür. Onun sığorta məmuru olan atası, həyatı qaz plitəsi ilə paltar maşını arasında keçən anası, qəhrəman-təyyarəçinin şəkillərini çəkən böyük qardaşı Nyuarkda yaşayan onlarla belə ailənin ümumiləşdirici obrazı kimi çıxış edir. Balaca bir amerikan şəhərciyinin gündəlik həyatı, kasıb yəhudi kvartalının adı məişət təsvirləri və s. romanın gerçəkliklə səsləşən epizodlarındanır.

“Amerikaya qarşı sui-qəsd” romanında II Dünya müharibəsi illərindəki amerikan cəmiyyətinin real mənzərəsini yaradan Filip Rot, eyni zamanda Amerika tarixinin bir epizodunu öz təxəyyülünün süzgəcindən keçirərək onun alternativini yaradır. Rotun versiyasına görə, 1940-cı il seçkilərində bütün gözləntilərin əksinə olaraq F.Ruzvelt deyil, onun rəqibi nasistlərə rəğbəti ilə seçilən Ç.Lindberq qalib gəlir. Onun hakimiyyətə gəlişindən sonra Rotlar ailəsinin və digər yəhudilərin yaşadığı faciələr romanın əsas süjet xəttini təşkil edir. Faşizmin Ağ evə gəlişi amerikan cəmiyyətində antisemitizm əhvalını bir az da gücləndirir. Belə ki, İspaniyada Hitlerlə görüşən Lindsberq alman və amerikan xalqları arasında dostluq elan edir. Ardınca o, öz nasist dostlarının təcrübəsindən yararlanaraq antisemitizmi dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevirir. Bundan sonra baş verəcək fəlakətləri dərk edən yəhudilərin bir qismi mübarizəyə qalxır, başqa bir qismi yeni hökumətlə anlaşmağa çalışır, digərləri isə Amerikanı tərk edərək Kanadaya köçürlər.

Filip Rot Amerika tarixi ilə bağlı uydurmaya əl atmasını, fantaziyalarına bu qədər sərbəstlik verməsini demokratiya ilə faşizm arasındakı sərhəddin nə qədər xəfif olduğunu göstərmək məqsədilə etdiyini söyləyir. “Amerikaya qarşı sui-qəsd” romanında antisemitizmi tənqid edən Rot bu cür əhval-ruhiyyənin hökm sürdüyü amerikan cəmiyyətində yəhudinin keçirdiyi hissləri, ideallarının puç olmasını balaca Filipin dili ilə bu şəkildə ifadə edir: “Amerikalı valideynlərin amerikalı oğlu və Amerika şəhərlərinin birinin məktəblisi kimi mən ilk dəfə anladım ki, mənim indiyə qədər mövcud olma faktı kimi dərk etdiyim hər şey şübhə və təhlükə altına düşmüşdür” [6, s.16]. O, böyük ideallardan və yüksək materialardan bəhs etmədən, fəlsəfi, siyasi mülahizələrdən yan keçərək sadə bir yəhudi ailəsinin timsalında ağılasız şərəiti təsvir edir: insanlar burada yaşamış, işləmiş, özlərini bu ölkənin vətəndaşları hesab etmiş, sonra isə birdən-birə ikinci dərəcəli adamlara çevrilmişlər.

Azad ölkə, Nyuarkda yaşayan yəhudilərin “bizim Amerika” adlandırdıqları ABŞ, birdən-birə antisemit ruhda köklənmiş irlandların, almanların və Hitlerə rəğbət bəsləyən digər qruplaşmaların Amerikasına çevrilir. Demokratiya və bərabərlik haqqında mifin süquta uğraması German Rotun polisə, Amerika dövlətinin qanunlarının və əsasıyının keşikçisi ilə söhbətində bütün dərinliyi ilə üzə çıxır. Rotlar ailəsi öz əşyalarını kiçik bir otelin piştaxtası yanında görəndə polisə deyirlər: “– Zabit, biz ailəlikə Linkoln Memorialında olmuşuq. Orada divardan Gettisberq məramnaməsi asılıb. Orada nə yazıldığı sizə məlumdurmu? Bütün insanlar allah qarşısında bərabərdilər. – Lakin bu o demək deyildir ki, qabaqcadan sifarişli otel otağı digəri ilə bərabərdir” [6, s.101]. İnsanın hüquqlarının elə insan hüquqlarının qorunması adı altında pozulması XX əsrin ən dəhşətli antiutopiyalarından biri idi. O.Kalujina bu xüsusda yazır: “Şərətin təzadlığı ondadır ki, prezident Lindberq amerikalı Hitlerdir və hakimiyyətə qiyam nəticəsində deyil, səs çoxluğu ilə demokratik seçkilər vasitəsilə gəlmişdir” [3, s.86].

Filip Rot “Amerikaya qarşı sui-qəsd” romanı ilə Amerikanın dünyada sülhün, azadlığın və demokratiyanın dayağı olmasına inamı şübhə altına qoydu. Yazıçı bu romanında Amerika ədəbiyyatında mövcud olan tarixi və siyasi mifi bir qədər dekonstruksiya etdi. Amerikan ədəbi dairələrində və mətbuatda “Amerikaya qarşı sui-qəsd” romanı əsasən müsbət qarşılandı. Vaşinqton

Post qəzetinin ədəbi tənqidçisi C.Yardli bu romanı “əsil amerikan tarixi” adlandırmışdır. Nyu York Tayms qəzeti isə romanı “ecazkar siyasi roman” kimi qiymətləndirirdi [1, s.174].

Beləliklə, Filip Rotun yaradıcılığı ilə tanışlıq belə bir fikir yürütməyə imkan verir ki, Amerika yəhudi ədəbiyyatı Amerika ədəbi prosesinin bir hissəsini təşkil etsə də, o, yəhudi ədəbiyyatı olaraq qalmaqdadır. Onun yaradıcılığı XX əsr Amerika ədəbiyyatında böyük əks-səda doğurmuşdu. Tədqiqatlar göstərir ki, Filip Rot Amerika cəmiyyətində özünüküləşməyə və eyni zamanda tarixi-milli köklərinə daha da sıx yaxınlaşmağa çalışmış, etnik mənsubiyyətini araşdırmağa və başa düşməyə çalışmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Harris C. Contemporary American Novelists of the Absurd. New Haven: Cillege&University Press, 1971, 159 p.
2. Hartsock J. A History of American Literary Journalism the Emergence of a Modern Narrative Form. Hartsock J. Amherst: University of Massachusetts Press, 2000, p. 191-192.
3. Калужина О.В. Деконструкция политического и исторического мифа об «американской мечте» в романе Ф.Рота «Заговор против Америки» http://www.philology.univer.kharkov.ua/nauka/e_books/visnyk_936/content/kaluzhina.pdf
4. Карасик О.Б. Этническое своеобразие романов Филипа Рота: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Казань, 2006, 25 стр.
5. Литература США XX века (опыт типологического исследования). М.: Наука, 1978, 173 стр.
6. Рот Ф. Заговор против Америки. СПб: Лимбус Пресс, 2008, 544 стр.

Rahimova J.

The incarnation of American society in Philip Roth's works

(Summary)

The article comments on the work of Philip Roth, an American writer of Jewish descent. His works have become the object of general research, and the problem of the description of American society is studied. As racial and ethnic self-determination is always relevant in a huge multicultural state like the United States, Philip Roth's novels offer a new approach to the problem of ethnic self-determination and national identity in the United States.

Рахимова Дж.

Воплощение американского общества в работе Филипа Рота

(Резюме)

В статье комментируется творчество Филипа Рота, американского писателя еврейского происхождения. Его работы становятся объектом всеобщего исследования, изучается вопрос описания американского общества. Поскольку расовое и этническое самоопределение всегда актуально в таком огромном многокультурном государстве, как Соединенные Штаты, романы Филипа Рота предлагают совершенно новый подход к проблеме этнического самоопределения и национальной идентичности в Соединенных Штатах.

Rayçi: f.f.d., dos. A.İsmayılova

TARİXİ GERÇƏKLIYİN “LİNKOLN BARDODA” ROMANINDA TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: Corc Sonders, tarixi gerçəklik, realizm, mif, həqiqət

Key words: George Sonders, historical reality, realism, myth, truth

Ключевые слова: Джордж Сондерс, историческая реальность, реализм, миф, правда

XX əsr Amerika ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Corc Sonders ABŞ-ın siyasi-ictimai damarlarına, eləcə də dünyanın indiki vəziyyətinə səyahət edən bir yazıçı kimi qələmə aldığı əsərlərdə tarixi və çağdaş hadisələri uydurma müstəvidə bir araya gətirir, onlara yumor əlavə edir.

Müşahidələri ilə insanların davranış kodlarını müəyyənləşdirən və şərh edən Sonders, inkişaf etmiş vərdişləri və onların nəticələrini mətnlərində tragikomik şəkildə təqdim edir. Müəllif realizmi, həqiqəti bədii ədəbiyyatla birləşdirməyə əsaslandığı üçün həyatdan qopmur və onun yaradıcılığında bədiilik daha da güclənir.

Müəllif romanlarında gördüklərini ağılından və vicdanından süzərək ardıcılığı itirmədən qələmə alır. Sondersin bu ardıcılığını asanlıqla müşahidə edə bilərik, çünki onun köhnə və yeni mətnlərinə daxil olmaq və müqayisə etmək mümkündür [4, s.90].

Corc Sondersə dünya şöhrəti gətirən məşhur əsəri “Linkoln bardoda” romanı nəinki oxucular, tədqiqatçılar tərəfindən də maraqla oxunur və araşdırılır. Əsər haqqında verdiyi müsahibədə müəllif bildirir ki, dostlarından birinin ona Abraam Linkolnun kiçik oğlunun 1862-ci ildə Amerikada Vətəndaş Müharibəsi zamanı qəfil ölmüş və o, Oak Hill qəbiristanlığında dəfn edilmişdir. Həmin vaxt qəzetlər Linkolnun dəfərlə məzara girdiyini və oğlunu qucaqladığını yazmışdı. Bu hadisəni eşidərkən bərk təsirlənən Corc Sonders Linkolnun heykəlini Pieta ilə (ölmüş İsa Məsihin əllərini tutan Məryəmin heykəli) birləşdirmək niyyətində olmuş və həmin hadisə bu əsərin yazılmasına səbəb olmuşdur.

Buddist nəzəriyyəyə görə, “bardo” anlayışı bu həyat və sonrakı həyat arasında keçid vəziyyətini ifadə edir və eyni zamanda bir insanın yer üzündəki həyatında kəsilməmiş bir dövrü ifadə edə bilər. “Linkoln bardoda” hər ikisini əhatə edir.

Hekayə 1862-ci ilin fevralında Linkoln qəbiristanlığın ibadətqahını və ərazisini, həmçinin, bu yarı dünyada tutulmuş fərqli və vəhşicəsinə müxtəlif ruhlar cəmiyyətinin yaşadığı fiziki məkanı əhatə edən astral səltənəti ziyarət edərkən baş verir.

Yerdəki həyatlarının gedişatından asılı olaraq, bu ruhlar uzun illər burada qala bilər, lakin uşaqlar adətən bir saatdan az qalırlar. Buna görə gənc Villi Linkolnun tez bir zamanda yoxa çıxması sürprizdir. O, toplanan camaata deyir: “Mən gözləyəcəm”.

“Linkoln Bardoda” əsərinin ən diqqətçəkən cəhəti odur ki, o, uzun formalı bədii ədəbiyyatın ənənəvi strukturunu ləğv edir. Sonders hekayəni tamamilə fərdi üsulla izah edir. Jurnallardan, məktublardan, esselərdən seçilmiş sitatlar ilə qondarma personajlar və real həyat hekayələrinin fəsilləri arasında dialoq fəsilləri vardır [2, s.78].

Qəbiristanlıqda məskunlaşan ruhlar arasında hörmətli iş adamlarından tutmuş qullara, sərxoşlara, orada ən uzun müddət yaşamış, faktiki olaraq ağsaqqal dövlət xadimi olan möhtərəmə qədər var. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, bardo xristianların təmizlik anlayışına bənzəyir, amma belə deyil. Cənnətə gedən yolda müəyyən bir müddət qaldığınız təmizlikdən fərqli olaraq, bardodan çıxmağınız sizi cənnətə və ya məhvə apara bilər.

Bu sakinlər sadəcə olaraq gecələr qəbiristanlıqda gəzmirlər. Onlar əvvəlki həyatlarında çəkdikləri ağrı və ya sevincləri təsvir etmək üçün formasını dəyişirlər. Dərindən düşünən və hiss

edən insanın çoxlu gözləri və əli var; möhtərəm, hətta təsadüfi söhbətdə belə, həmişə açıq ağızlı dəhşət görünüşünə malikdirlər.

“Linkoln Bardoda” kitabının adını Türkiyəli tərcüməçi Nuran Elci islami mənə daşıyan “araf” sözü ilə əvəz edib. “Bəzən müəllifin uydurduğu personajlar, bəzən də tədqiq olunan kitab və məqalələrdən seçilmiş cümlələrin müəllifləri arasında dialoqlar roman boyu cərəyan edir. Romanda həqiqətlə fantastika arasındakı sərhəd müəyyən müddət ərzində silinir. Sondersin personajları adları ilə deyil, düşüncələri ilə tanınır.

Ümumiyyətlə, Sonders obraz yaratmağa çalışmış, qəhrəmanlar danışanda xarakter kortəbii şəkildə meydana çıxır. Hadisələr Oak Hill qəbiristanlığında, “sümük sahəsi” ndə cərəyan edir. Gündüzlər “xəstə qutusu” adlandırdıkları tabuta ruhlar daxil olur, gecələr isə çıxıb “bardo”ya gedirlər. Onlar bilmirlər ki, ölümlər cənazənin yatdığı tabutu çağırmaqlar. Əksər hallarda, öldüyünü bilmədiyi xəyalların xatirələri və gələcək planları ilə bağlı söhbətləri oxucunun təsəvvüründə canlandırır.

Romanda cəmi üç canlı insan var. Abraam Linkoln, qəbiristanlığın gözetçisi və ona bitişik binada yaşayan əlil qız. Burada hər cür fantaziyaları görmək olar: qızları ilə tanış olduğu günə gözləyən gənc ana, homoseksual, hirsli bir hüquqsuz professor, yaramaz, boşanmış qadın və s.

Rahib Tomasdan başqa hamı onun qayıdacağı günü gözləyir. Yalnız rahib bilir ki, geriye dönüş yoxdur, amma irəli getməyə cəsarəti çatmış. Müəllif müsahibələrinin birində Tomas adını bir səbəbdən seçdiyini bildirir: “İsanın Tomasın İncilində dediklərini düşündüm: “İçinizdə olanı açmasanız, sizi məhv edəcək. “Tomas İsanın hesabını müşahidə edir, çadırı bədəndə götürür və onun bağırıqlarını daşıyan qadınlardan qorxaraq qaçır. Yalnız Tomas orada hamının öldüyünü bilir. O, öz-özünə təsəlli verərək bardo çıxışına davam edir: “Biz sevirdik və hələ illər sonra bizi xatırlayanda qısa da olsa xoşbəxtliklə gülümsəyirlər” [3, s.89].

Tamaşada bütün ölümlər Linkolnun oğlunu geri qaytaracağını düşünür. Onu başa düşmək və oğlunu götürməyə təşviq etmək üçün ölümlər Linkolnun atasının cəsədinə daxil olurlar, lakin onun sevimli oğlunu geri qaytarmayacağını öyrənib məyus olurlar. Linkoln nə qədər əziyyət çəksə də, “yəqin ki, uzun müddət xoşbəxt bir yerə getmişdi, ya da heç yerə getməmişdi”. Hər halda o, artıq əziyyət çəkmir. Hər şey bitdi. “Ya xoşbəxtdir, ya da yoxluqdadır”.

Kabuslar daha sonra Uill Linkolnu atasını müşayiət etmək üçün bədəninə girməyə vadar edir. Bu dəfə isə əksinə, Uill başa düşür: “Bu, xəstə qutusu deyil, biz öldük”. Bundan sonra böyük köç başlayır, ikinci ölüm. Bardunun adını çəkmək istəməyən, onun qayıdışını gözləyən yüzlərlə illüziya “materiya, işıq, firavanlıq”a çevrilir.

Sonders Linkolnun atasının xarakterini açmaq üçün uydurma personajların dilində dialoqlar yaratmış, tarixə müraciət edir. O, onlarla məktub, kağız, məqalə və şəxsi məktublardan sitat gətirir.

Yazıçı romanı redaktə etmədən sənədləri elə məharətlə qatlayır ki, yamaq yox, tarixi model kimi görünür. Oxucu onlarla bağlı məlumat alır, onların öyrənilməsi ilə bağlı vaxt itirmir.

Linkolnun tərəfdarları və əleyhdarlarının onun xarici görünüşü və siyasi imicinə dair fikirləri romanın təbii axını ilə birləşir.

Əsərin ikinci hissəsində o dövrün qəzet və kitablarında, şəxsi məktublarda, bəzən də təhqiramiz cümlə və abzaslarda Linkoln haqqında cəsarətli və sərt tənqidlərə rast gəlirik.

“Prezident axmaqlardandır”, “o, zəmanənin əlamətlərini oxuya bilməyən, ölkəsinin şərtlərini, maraqlarını dərk etməyən şəxs kimi tarixə düşəcək.” Biz onun həyatını məhv edəcəyik”. Buna baxmayaraq, Abraam Linkolnun bacarıqsız rəhbərliyi, əgər o, daha dörd il müddətinə seçilərsə, xalqın rifahı naminə tiranı ürəyinə deşəcək cəsur bir əl tapacağımıza ümid edirik” [1, s.45].

Linkolnun düşmənləri hətta uşaqlarına verdiyi azadlığı sərt şəkildə tənqid edərək yazırdılar: “Linkoln ailəni idarə etmədi, uşaqlar özlərini istədikləri kimi aparırdılar”. Yeri gəlmişkən, Linkolnun düşmənləri tərəfindən tənqid edilən təhsil metodu XX əsrin sonunda Qərbdə uşaq tərbiyəsinin əsas üsullarından birinə çevriləcəkdi.

Kiçik oğlunun ölümündən bir gecə əvvəl Abraham Linkoln və həyat yoldaşı Ağ Evdə ziyafətə qatılıblar. Bu hadisə o zaman mətbuatda da kəskin tənqid olundu. Lakin Linkolnlar gecəyə dözməyiblər, çünki həkim müsbət rəy verib.

İnsanın gerçək üzü şüuraltısında gizlidir. Yazıçı şüuraltı qazıntıları ilə məşğul olan geoloqdur. Bu mənada Corc Sondersonun ruhlar aləminə səyahəti heyrətamizdir. Klassik ədəbiyyatda da, modern prozada da reinkarnativ romanlar, hekayələr çox yazılıb. Yunan mifologiyasında orfizmə deyilən bir anlayış var. Bu dünyagörüşünə əsasən əsl həyat ölümdən sonra başlayır. Orfiklər ruhların bir bədənədən başqa bədənə keçməsinə də inanırdılar. Xronos zamanının şəxsləşdirilmiş obrazı olaraq bütün yunan tanrılarının taleyinə təsir edir.

“Linkoln bardoda” romanında isə Xronos Abraam Linkolndur. Buker mükafatı almış bu əsər Sondersonun ilk romanıdır. Edqar Posayağı fantasmaqorik təhkiyə tərzini, təhtəşüurun gizlinlərini açmaq baxımından istifadə olunan sarkazm, leksik, semantik gəzişmələr hərdən oxucunun başını gicəlləndirsə də ideyanın sarsılmaz gücü qarşısında itaət edirsən. İlk baxışda oxunması çətin olsa da, hazırlıqlı oxucuya çox şeylər vəd edən bir romandır. Səhifələri çevirdikcə Linkolnun beynindən keçənləri, onu əhatə edən dünya və insanların ictimai statusu, fiziki özəllikləri, toplumdan qaynaqlanan xarakterlərini izləyə bilirik. Oxucunun gözlənti sektorunda qısaqapanmalar baş verir, məyusluq ərinti kimi insanın içinə yayılır. Amma hadisələrin məntiqindən doğan nəticə, günahın ağırlığı altında əzələn tiranın məğlubiyyəti, günahsız bir uşağın ərafda, iki dünyanın arasında körpüyə çevrilməsi prosesi ustalıqla, xəsis, lakin polad kimi möhkəm, sərt cümlələrlə oxucuya çatdırılır.

Yazıçı Dantesayağı gedişlər etsə də forma və məzmun bütöyün yenidir. “Linkoln bardoda” əsəri yeni roman prinsiplərindən çıxış edərək “XXI əsr romanı necə olmalıdır” sualına cavab verir. Modern romançılığın bütöyün elementlərindən istifadə etməklə yeni model təklif edir [5, s.67].

Tarixi gerçəkliyə əsaslanan hadisələr tarixi lətifələrlə bir roman anlatısına çevrilir. Əslində bu tarixi anlatılar Sondersonun əliylə yoğurub-yapdığı qəhrəmanlar vasitəsilə oxucuya çatdırılır. Əsər Amerika prezidenti Linkolnun tif xəstəliyindən dünyasını dəyişmiş oğlu Uillin öldükdən sonrakı həyatını təsvir edir. Daha doğrusu, hadisələr bardoda - ərafda baş verir.

“Bardo” Tibet buddizmində keçid halı anlamına gəlir. İnsanın şüuru özündə ikən bədənə olan bütöyün bağların kəsildiyi an. Ölümə doğuluşun sərhədində toplaşan xəyalatlar bir-birilə söhbətləşirlər, onlar öldüklərinin fərquində deyillər. Onların nəzərində qəbiristanlıq xəstəxanadır, tabut isə azar qutusu. Azar qutusunda hər kəs özünü olduqca rahat hiss edir, gündəlik yaşamdakı sorunlarla uğraşırlar. Onların hamısının ortaq bir özəlliyi var: həyata geri dönəcəklərinə inanırlar. Arzuları fərqlidir, amma məqsəd eynidir. Ərafın baş qəhrəmanı isə uşaq ikən bura düşmüş Uilldir. O, ərafdakıların düzenini pozan yeganə şəxsdir.

Ərafın yüzlərlə sakininin yenedən bu dünyaya qayıtmaq vəsvəsesi ilə kor olmuş gözlərini açan adam balaca, məsum Uilldir. Ətrafındakı adamlar yarımçıq qalmış işləri varmış kimi geriye dönməyə tələsirlər. Bu gözləntilər sona yetməlidir ki, yarımçıq qalan bütöyün işləri tamamlansın. Günahkar ruhlar Tanrıya sığınub mərhəmət diləyir. Onlar güman edir ki, tələyə düşüblər və burdan azad olmalıdırlar. İroniyaya baxın! Ərafdakı hər kəsin iddia etdiyi də budur. Yazıçı Linkolnun hakimiyyətdə olduğu dövrün gerçək mənzərəsini əraf vasitəsilə gözlər önünə sərir. Orijinal struktura malik romanda Avraam Linkoln hakimiyyətinin nəticəsi olan dörd illik vətəndaş müharibəsinin insanların həyatına vurduğu zərbələr ərafdakı qurbanların dilindən nəql olunur. Linkoln bu romanda pərdə arxasındadır, törətdiyi əməllərin nəticələri isə xəyalatlar şəklində danışır. Linkoln günahlarının bədəlini ödəyir. Vətəndaş müharibəsinin günahsız qurbanlarının narahat ruhları onu rahat buraxmır.

Uill də qurbandır və onun məsum görünüşü atasının hakimiyyət ehtirası fonunda olduqca solğundur. On bir yaşlı uşaq yatağında qızdırma içində çırpınır, Ağ evdə isə Linkolnun şərafinə ziyafət düzənlənib. Tiranın mənəvi süqutu bu situasiyada üzə çıxır. Yazıçı obrazlara zərrə qədər müdaxilə etmir, heç bir izahat vermir, sadəcə, lakonik, soyuq cümlələrlə mənzərəni təsvir edir [6, s.90].

İç savaşın ayaq səsləri Ağ evdə eşidilməkdədir, tiran isə daxilən parçalanmış durumdadır. Sanki bardoda olan oğlu deyil, özüdür. O da özünün bardosunda mənəvi əzablar içində qıvrılmaqdadır. Yazıçı bənzərsiz bir üsul seçib. Linkoln tərəfdarları və əleyhdarlarının gündəliklərində təqdim olunur. Ən dəhşətli, Linkoln öz günahlarını ölmüş oğlunun ruhu ilə təmizləmək istəyir.

Bir-birlərinin bədənlərinə girən ruhlar bütün gizli niyyətlərdən xəbərdardır. Roman azar qutusundakı günahlı-günahsız adamların mediativ ritual prosesini Amerika cəmiyyətinə, Ağ evin kluarına proyeksiya edir. Uillin vəziyyətini isə yazıçı bir cümlə ilə izah edir: “Onun yeganə günahı uşaq olmaqdır”

Linkoln sanki bir mediumdur, oğlunun ruhu qarşısında müttəhim qismində dayanıb. Vicdan əzabı onun ruhi müvazinətini pozur. Artıq ruha çevrilmiş uşağın xarakterini ərafda müəyyənləşdirmək olur, onun xarakterinin əsas cəhəti budur ki, o, atasının iblisə itaət etdiyindən şübhələnir, əsl həqiqətə varmaq istəyir. Şekspirin Hamleti yada düşür. Bu, Hamletdən üzübəri Avropa insanının əsas özəlliyidir. Sonders burada əslində sənətin ilahi mənşəyinə işarə edir.

Roman həm də Linkoln dövründə azad sözün hansı səviyyədə olması barədə oxucuya məlumat verir. Sırası əsgərlər Linkolnun siyasətini tənqid edirdilər. “On doqquz ay ərzində insanlar sizin çağırışınızla səhraya getdilər - oğullar, qardaşlar, ərlər və pul. Nəticədə nə baş verdi? Ölkəni boğduğu bədbinliyin, kədər, əzabın səbəbkarı siz olduğunuzun fərqindəsinizmi? Sizin zəifliyiniz, qərarlılığınız, mənəvi cəsaretiniz ucbatından yaralanan, əlil olan, öldürülən və ya ömürlük şikəst olan gənclərin belə vəziyyətə düşdüyünü bilirdinizmi?”[7, s.34].

Bir sözlə, Sondersin “Linkoln bardoda” romanı bəşəriyyətin əbədi problemi olan atalar-oğullar toqquşmasını reinkarnativ müstəvidə çözüür. Bu isə tamamilə yeni, orijinal bir yanaşmadır. Əminliklə demək olar ki, “Linkoln bardoda” bizi düşündürən romandır. Sondersin eyni dildə müxtəlif personajlar yaratması mənə yeni texniki imkanlar haqqında öyrənmək imkanı verdi. “Linkoln bardoda” xüsusilə yeniliklər axtaranlar və müxtəlif yazı texnikalarından istifadə etməklə yazılmış romanları oxumaq istəyənlər üçün əvəzolunmaz kitabdır.

Ədəbiyyat:

1. “American psyche | Life and style”. The Guardian. Retrieved October 18, 2017
2. “Sonders Wins PEN/Malamud Award”. Pw.org. Archived from the original on May 5, 2013. Retrieved August 11, 2014.
3. “Tenth of December by George Sonders wins inaugural Folio Prize 2014” (PDF). Folio Prize. March 10, 2014. Archived from the original (PDF) on March 11, 2014. Retrieved March 11, 2014.
4. Dark L. “George Sonders Wins His First Book Award, The Story Prize, for Tenth of December”, thestoryprize.blogspot.com, March 5, 2014.
5. Joel L. (January 3, 2013). “George Sonders Has Written the Best Book You'll Read This Year”. The New York Times. The New York Times Magazine.
6. George S. “My Writing Education: A Time Line”. The New Yorker. Retrieved October 26, 2015.
7. World Fantasy Convention (2010). “Award Winners and Nominees”. Archived from the original on December 1, 2010. Retrieved February 4, 2011.

Khizrizade M.

Historical reality in “Lincoln Bardo”

(Summary)

The article examines the novel "Lincoln in Bardo" by George Sonders, one of the unique figures of twentieth-century American literature. It is shown that events based on reality turn into a novel with historical anecdotes. In fact, these historical narratives are conveyed to the reader through the heroes created by Sonders. The book describes the life of American President Lincoln's son Will, who died of typhoid fever. Rather, the events take place on the bard. In the course of the research, George Sonders's historical events became the main subject of research.

Обзор историческая реальность в “Линкольн-Бардо” (Резюме)

В статье исследуется роман «Линкольн в Бардо» Джорджа Сондерса, одного из уникальных деятелей американской литературы XX века. Показано, что события, основанные на реальности, превращаются в роман с историческими анекдотами. Фактически, эти исторические повествования передаются читателю через героев, созданных Сандерсом. В книге рассказывается о жизни сына президента США Линкольна Уилла, умершего от брюшного тифа. Скорее события происходят на барде. В ходе исследования главным объектом исследования стали исторические события Джорджа Сондерса.

Rəyçi: f.f.d. G.Hüseynli

BƏHRƏMLİ GÜNAY
Azərbaycan Dillər Universiteti
bahramligunay@gmail.com

ŞERLOK HOLMS VƏ ROBERT LENGTON OBRAZLARINDA DETEKTİVİN EVOLUSİYASI

Açar sözlər: Şerlok Holms, Robert Legton, detektiv, Da Vinçi Şifrəsi, cinayət

Key words: Sherlock Holmes, Robert Lengton, detective, Da Vinci Code, crime

Ключевые слова: Шерлок Холмс, Роберт Ленгтон, детектив, Код Да Винчи, преступление

İnsan varlığının ayrılmaz bir hissəsi olan cinayət uzun müddət ədəbiyyatda faciəli və dramatik konfliktlərin mənbəyi kimi təqdim edilmişdir. Detektiv cinayət haqqında bir hekayədir, cinayət isə işlərin normal gedişatının pozulmasıdır. Detektiv həmçinin nəyin norma nəyin isə deviasiya olduğunu və onlar arasında olan əlaqədən bəhs edir. Klassik detektiv bu baxımdan etik optimizm mövqeyində dayanır: cinayət təbiətə qarşı bir şərdir, araşdırılaraq üzə çıxarılmalıdır və cəzalandırılmalıdır. Bu cəhəti Q.K.Çesterton yığcam şəkildə təsvir etmişdir: “Hər hansı başqa hekayədə olduğu kimi, detektivin də məqsədi qaranlıq deyil, işıqdır.” [2]. Klassik detektiv hekayə anlayışı rasionallıq, məntiq, intellekt, təhlil və zəka kimi xüsusiyyətlər ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu janrda əqli oyunun rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir və bu oyun özünü cinayətəkar və detektiv ilə aralarında olan rəqabətdə, geyimlərdə, əvəzlənmələrdə, tələlərdə və komik dialoqlarda göstərir. Bu barədə təkcə detektiv janrının klassiki yox, həm də onun ilk və ən parlaq nəzəriyyəçilərindən biri olan Çesterton deyir: “...detektiv sadəcə bir oyundur və bu oyunda oxucu sadəcə cinayətəkarla deyil, müəllifin özü ilə də mübarizə aparır.” [2]. “Yaxşı klassik detektiv hekayəsində qatili tapmaq detektivlə oxucu arasında sağlam rəqabətdir. Klassik detektiv kriminal ədəbiyyatın müstəqil janrıdır. Onun ədəbiyyatda yerini müəyyən etmək üçün yalnız cins və janr anlayışlarını nəzərə almaq kifayət etmir. Bu proses daha ətraflı təsnifat tələb edir, çünki cinayət ədəbiyyatı janrdan daha geniş anlayışdır. İstinad nöqtəsi kimi B. I. Yarkho və V. J. Proppanın təsnifatları xidmət edə bilər [2]. Yaxşı klassik detektiv deyildikdə ilk öncə ağla “Şerlok Holms” hekayələri gəlir. 1887-ci ildə çap olunduğu gündən etibarən Şerlok Xolms bütün gələcək xəfiyələrə təsir edən arxetipə çevrildi. “In the late 1880s and early 1890s Arthur Conan Doyle... created a new kind of protagonist, a detective who, going beyond the mental acuteness of Poe’s Dupin and the dawning professionalism of Gaboriau’s Lecoq, would «reduce this fascinating but unorganized business to something nearer to an exact science»” [11]. / “1880-ci illərin sonu və 1890-cı illərin əvvəllərində Artur Konan Doyl yeni bir qəhrəman tipi yaratdı: Ponun Dupin əqli qabiliyyətini və Qaboriau-nun

Leqok peşəkarlığını aşan bir detektiv," o, bu maraqlı, lakin qeyri-mütəşəkkil fəaliyyəti dəqiq elmə yaxınlaşdıracaq".» (Tərcümə Günay Bəhrəmliyə məxsusdur.)

Bu gün detektiv ədəbiyyatda, televiziya və cinayət istintaqının bir çoxunun işində onun təsiri aydın görünür. Umberto Ekonun 1980-ci illərin böyük detektiv romanı sayılan "Qızıl Gülün Adı", "Harry Potter" seriyası və "Born Konspirasiyası" kimi romanlar müəyyən dərəcədə Holms ilə müqayisə ediləcəkdir xüsusiyyətləri ehtiva edir. Lakin, "Da Vinci Şifrəsi" romanında Şerlok Holms Robert Lengdon xarakterinin formalaşmasında təsir göstərdiyini sübuta yetirən bir çox amillər var. Sirri həll etməyin deduktiv prosesi Holms obrazında qəhrəmanın əsas funksional xüsusiyyətlərindən biridir. Başqa sözlə, Holmsda Oqust Düpin kimi oxuculara ancaq detektivlik təcrübəsinin və insan diqqətliliyinin möcüzələrini nümayiş etdirdiyi anlarda sümük iliyinə qədər detektiv kimi görünür. [11] Əksinə, bəzi cinayətkarların etiraf anlarında (sadəcə bəziləri, çünki kimsə professor Moriarti kimi "saf şərin" təcəssümüdür) həm Doyleun yaradıcılığında, həm də ümumilikdə detektiv janrında həqiqətən unikal hadisə baş verir. Unikallıq ondadır ki, cinayətkar adlandırılan şəxslə hər görüş Şerlok Holmsu humanistləşdirir. Şerlok onların hekayəsini dinləyir, hissələrinin dərinliyinə heyran olur, tərəfini tutur. Bu səbəbdən hətta bəzi hekayələrində günahkarı Scotland Yard işçilərinə təhvil vermir. Detektivin fitri cazibəsi sosial münasibətlərə çox böyük töhfə verir: "Şerlok Holms o dərəcədə cazibədar idi ki, bu xüsusiyyət onu dərhal başqa insanlara yaxın edirdi. Hətta onun ifşa etdiyi cinayətkarlar da öz hekayələrini Holmsa həvəslə danışdılar. Ona qarşı kin saxlamaq sadəcə olaraq mümkün deyildi" [5].

Konan Doyleun yazılarından sonra detektiv hekayələrində psixoloji aspektə rastl gəlmək olar. O dövrdə populyarlaşan Zigmund Freyding psixanaliz nəzəriyyələri Doyleada dərin izlər buraxdığı Şerlokun obrazında daha aydın görünür. O, öz araşdırmalarında psixanalizdən səmərəli şəkildə istifadə edir. Doyleun son hekayələrində Holms Dupindən bir az daha insani təsvir edilmişdir. Demək olar ki, insanlıq Holms tərəfindən "rahatlıq zonasını" tərk etmək nəticəsində dərk olunur: təcrübədə bəzi hallar Holmsa xas olmayan üsullarla həll edilməli olur. "Şerlok Holms haqqında bir şey" (1924) məqaləsində Doyle insan psixologiyasına müraciət edir. "Cənab Holmsun məhkəməsinə göndərilən sirlə hekayələr arasında psixologiya səviyyəsində düşünməyi tələb edən, onun imkanlarından kənar bir hekayə var idi" [9]. Konan Doyle əsərlərində detektivin deduksiya həddlərindən kənara çıxmasını təsvir edir və kökü insan şüurunda olan cinayətin daha dərin motivlərini araşdırmaq üçün öz qəhrəmanını tədricən psixanaliz səviyyəsinə gətirir. Konan Doyledan sonra G.K.Çesterton və C.Simenon cinayətin psixoloji tərkibi ilə maraqlanacaq. İllər keçəcək və detektiv janr dövrə assimilyasiya edərək hibridləşəcək. . Bu cür detektiv hekayə digər alt janrların qarışığı ilə seçilir- siyasi, tarixi, psixoloji və ya konsperoloji detektivlərinin sintezi. [7]. 21-ci əsrin belə detektivlərindən biri Dən Braunun "Da Vinci Şifrəsi" romanıdır.

Amerikalı yazıçı, jurnalist və musiqiçi, Dən Braun (Dan Brown) çox istedadlı bir insandır. 2009-cu ildən etibarən kitabları dünyada 80 milyon nüsxə satmış və 40-dan çox dilə tərcümə edilmişdir [4]. Uol Strit jurnalının (The Wall Street Journal) rəyçisi kitabın arxa cildində Brauna, "intellektual uçurum ustası" [4] adlandırmışdır. Bir çoxları bununla razılaşmayıb bu vəzifənin Şerlok Holms (Sherlock Holmes) hekayələri və romanları müəllifi olan Ser Artur Conan Doyleun əbədi olaraq tutduğunu deyir. Lakin Dən Braun əsərlərinin baş qəhrəmanı olan Robert Lengdonunda müasir oxucuların böyük maraq və sevgisini qazandığını inkar etmək olmaz. Romanın ideyası 1982-ci ildə Maykl Baigent, Riçard Li və Henri Linkolin tərəfindən yazılmış "Sacred Blood and the Holy Grail" kitabından götürülüb.

"Da Vinci şifrəsi" xəfiyyə romanı kimi çox mürəkkəb olsa da, Dən Braun hadisələr arasında dəqiq balans yarada bilib və ətraflı düşünülmüş bir triller yaradıb. Romanın mürəkkəbliyinin əsas səbəblərindən biri baş verən hadisə və insidentlərinin tapmaca və sirlərlə dolu olmasıdır. Konan Doyleun hekayələrinin qəhrəmanı olan Şerlok Holms kimi, Braun əsərlərində baş qəhrəman olan Lengdonun deduktiv, tarixi, siyasi, dini və simvolika bilikləri üstün səviyyədədir. Professor Robert Lengdon Harvard Universitetində simvolizm üzrə professordur. 1964-cü il iyunun 22-də ABŞ-ın Nyu-Hempşir ştatında, Eqzeter şəhərində anadan olan bu obraz, Dən Braun tərəfindən yaradılmış və "Mələklər və Şeytanlar" (2000), "Da Vinci Şifrəsi" (2003), "İtirilmiş Simvol" (2009), "Cəhənnəm" (2013) və "Başlanğıc" (2017) əsərlərində inkişaf etdirilmişdir [8]. Robert Lanqdonun yaradıcısına

bənzər bir xasiyyəti var. Bu qəhrəman Den Braunun alter egosu və ya "olmaq istədiyi adam" kimi yaradılıb. Braun özü 22 iyun 1964-cü ildə Eqzeter, Nyu Hampşir şəhərində anadan olub və Lenqdonla eyni məktəbdə təhsil almıb [7]. Lenqdon müəyyən mənada mülayim insandır, lakin müəllif öz kitabında bu barədə qeyd etmir və oxucu romanı oxuyan zaman bunu onun davranışından hiss edə bilər. Giriş fəslində, qapıçı onu gecə yarısı oyadıb və qalxıb qapıda kimin olduğuna baxmasını xahiş etdikdə Lenqdon cavabında deyib: “Sizə zəhmət deyilsə, həmin şəxsin adı və nömrəsini götürün. Mən çərşənbə axşamı Parisə yola düşməzdən öncə ona zəng edərəm” [7]. Daha ciddi səhnələrdə, onların təhlükədə olduqları və Lenqdonun bu vəziyyətlərin öhdəsindən necə gələcəyini dəqiq bilmədiyi hallarda, onu silahdan istifadə edə bilmədiyi üçün nəyə görə tərəddüd və qorxur: “Lenqdon yük maşınının ön hissəsinə tərəf gedirdi. O özünü inanılmaz dərəcədə narahat hiss edirdi. Bir daha tapancaya baxaraq gecə havasını dərinlən içinə çəkib, fikrini toplamağa çalışdı” [1, s.180]. Söhbət tapmacalar, tarix və dindən gəldikdə Lenqdon, çox ağıllı və dərrakəli idi. Dən Braun hekayəsində Lenqdonu vicdanlı və etimada layiq insan kimi təsvir etmişdir.

Robert Langdon və Şerlok Holms arasındakı ən oxşar cəhət onların üstün deduktiv bacarıqlarıdır. Holms ilə Lengdon arasındakı başqa daha geniş miqyasda bir bənzərlik onların zəkalarıdır. Öz sahələrinə dair geniş məlumatlarından başqa, həm Holms və Lengdon "gizli yazılar" mövzusunda məqalə yazmışlar "Gizli Sektərlərin Simvologiyası və "İtkin Dillərin İdeogramları"[8]. Onların intellekti və simvollarla olan ustadlıqlarından irəli gələn bir başqa mühim oxşarcəhətləri odurki, ikisində konsultant olaraq çalışır. “Al Qırmızı Etüd” əsərində Holms Vatsona deyirki o dünyada ilk və tək konsultant xəfiyyədir. Lakin, bu Holmsun rəsmi peşəsidirsə, Lengdonun rəsmi olaraq Harvard Universitetində Dini Simvollar üzrə Professordur. Bənzərlik, Holms'un “Al Qırmızı Etüd” əsərində Vatsona peşəsini izah etdiyi kontekstdə açılır. "Onlar (hökumət xəfiyyələri) yalnız yoldadırlarsa mənim yanıma gəlirlər və mən onları düzgün qoxunu tapmağa yönəldirəm. Onlar mənim qarşıma bütün dəlilləri qoyurlar və mən intellektim və cinayət tarixinə dair biliklərimin köməyi ilə başqalarının intellekti üçün mürəkkəb olan məsələləri çözüürəm”. [6] Watsonun bu qısa təsviri Langdonun “Da Vinci Şifrəsindəki” rolunda əhatə edə bilər, baxmayaraq ki, o, peşəsinə görə detektiv deyil. Əsərin ilk səhifəsindən oxucular xəbərdar olunur ki, Robert Lengdonun Parisə sirr açmaq üçün yox, bir mühazirə vermək üçün gəlib. Yalnız fəslin sonunda "hökumət rəsmiləri" Lengdondan təcrübəsi ilə bölüşməsinə xüsusi bir şəkildə “tələb edirlər” [4].

Holms və Lengdon arasında olan bir mərkəzi fərq onların qadınlara olan güvənidir. Victorian dövrə xas olan qadınlara inamsızlıq duyan Holmsdan fərqli olaraq, Langdon daha çox qadınlara tərəfdaşlıq edir və bunu Lengdonun bütün hekayələrində müşahidə etmək olar. Məsələn, “Da Vinci Şifrəsində”- roman boyunca bir çox hallarda, Sofi Lengdona kömək edir və hətta bir dəfə onu polisdən qurtarır [7]. Ümumiyyətlə, qeyd etmək istərdik ki, “Da Vinci Şifrəsində” qadınlara üstünlüyü ideyası daha aydın şəkildə vurğulanmışdır. Dən Braun şəxsi Veb saytında romanda "qadınlara gücləndirilməsi" ilə bağlı bir bəyanat verib: “İki min il əvvəl biz tanrı və ilahilər dünyasında yaşayırdıq. Bu gün biz yalnız tanrılar dünyasında yaşayırdıq. Bir çox mədəniyyətlər qadınlara mənəvi güclərini heçə sayaraq onları bundan məhrum etmişlər. Roman bu dəyişikliyin hansı səbəblərə görə və nə necə meydana gəldiyi araşdırır və gələcəyimizə dair bu dərslərdən necə öyrənmə bilirik suallarına toxunur.” [8]

Detektiv janrı əsrlər boyu dəyişə-dəyişə dövrün sosial problemlərini bir süngər kimi hoparaq, hibridləşərək, qəhrəmanlarını təbii evolusiyadan keçirir və dövrlə harmoniyada olan bir obraz yaradır. Şerlok Holms bir əlifbadırsa, Robert Lengdon bu əlifbanın hərfləri ilə yazılan bir cümlədir.

Ədəbiyyat:

1. Den Braun, Da Vinçi Şifrəsi, 2003.
2. Edqar Allan Po, Morq küçəsində qətl, 1841.
3. Elxan Qaraxanlı, Məxfi savaşa cəngavəri – Çingiz Abdullayev, 2011.
4. İlqar Əlfi, Amerika ədəbiyyatı antologiyası, 2013.
5. Ser Artur Konan Doyl, Al-Qırmızı etüd, Şerlok Holms macəraları, 2014.

6. АГЕЕВА Марина Геннадьевна, Эволюция Детективного Романа в Американской Литературе XX века, 2003.
7. Наталья Георгиевна, Библиотечное Дело, История Появления и становления детективного жанра в литературе, 2018.
8. Варлакова, Екатерина Александровна, Текстотипологические характеристики англоязычного детектива XX века, 2012
9. Д.И. Ермолович, Хоть довинчивай, 2004.
10. Кузьменко, Л. М. Повести и новеллы А. Конан Дойля о Шерлоке Холмсе: к проблеме детективного жанра. - 1978 .
11. Козьмина Елена Юрьевна -Классический Фантастический Детектив, 2017.
12. Кольцова Ольга Николаевна, Функции Символа и Аллюзии в Романах Дена Брауна “Код Да Винчи”, 2022.
13. Майкл Хааг, Вероника Хааг, Путеводитель по « Коду Да Винчи », 2008.
14. Пигалев С.А. — Детектив в культуре: эволюция жанра и кризис культурной парадигмы модерна // Философия и культура. – 2020.
15. Douglas Merrell, Umberto Eco, Da Vinci Code and the Intellectual in the Age of Popular Culture, 2017.
16. Hodson J. A. Arthur Conan Doyle (1859-1930) // A Companion to Crime Fiction / ed. by Charles J. Rzepka and Lee Horsley. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. P. 390-402.
17. https://studbooks.net/723921/zhurnalistsika/genezis_detektivnogo_zhanra

Bahramli G.

Evolution of detective in Sherlock Holms and Robert Lengdon characters

(Summary)

The concept of detective story is closely related to features such as rationality, logic, intellect, analysis and intelligence. The role of the mental game is especially important in this genre, and this game manifests itself in the competition between the criminal and the detective, in costumes, substitutions, traps and comic dialogues. However detective as a genre has evolved a lot since the creation of the Hercule Poirot character. Throughout the history of the genre it has gone many transformations from crime stories to intellectual detective, from Sherlock Holmes' then to a rational roman. In Dan Brown's "The Da Vinci Code" we see a hybrid of a rational detective intervened with thriller, religious myths and history.

Бахрамли Г.

Эволюция детектива в образах Шерлока Холмса и Роберта Лэнгдона

(Резюме)

Понятие детективного рассказа тесно связано с такими чертами, как рациональность, логика, интеллект, анализ и сообразительность. В этом жанре особенно важна роль мысленной игры, которая проявляется в соревновании между преступником и сыщиком, в костюмах, ловушках и комических диалогах. Однако детектив как жанр сильно изменился с момента создания персонажа Эркюля Пуаро. За всю историю жанра прошло множество трансформаций от криминальных историй до интеллектуального детектива, от Шерлока Холмса затем до рационального романа. В «Коде да Винчи» Дэна Брауна мы видим гибрид рационального детектива, в который вмешались триллер, религиозные мифы и история.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ü.Əliyeva

QABRIEL MIRO FERRERİN YARADİCİLİĞİNDƏ QƏDİM ADƏT- ƏNƏNƏLƏRİN VƏ MÜASİRLİYİN DİSKURSİV TƏHLİLİ

Açar sözlər: Qabriel Miro Ferrer, XX əsr İspan ədəbiyyatı, diskurs, ənənə və müasirlik.

Key words: Gabriel Miro Ferrer, XX century spanish literature, discourse, tradition and modernity

Ключевые слова: Габриэль Мирó Феррер, испанская литература XX века, дискурс, традиции и современность.

Müasir ədəbiyyatşünaslığın ən aktual problemlərindən hesab edilən diskurs, yazıcının dünyaduyumuyla yanaşı, özünəməxsus bədii xüsusiyyətlərini başa düşüləcək dərəcədə təqdim etmə bacarığına malikanlıq kimi də yozula bilər. Diskurs intellektual oxucu və yazıçı arasında süni birləşməyə girərək elə əsərin ilk cümlələrindən əsas ideyanın aşkarlanmasına şərait yaradır. Oxucu tərəfindən yazıçı diskursunun düzgün qavranılmaması əsərin mahiyyətinin dərk edilməsində müəyyən problemlər yarada bilər. Nümunə üçün deyə bilərik ki, Xorxe Luis Borxesi, Qabriel Qarsiya Markesi oxumayan yaxud Latın Amerikasına ədəbiyyatının əsas yaradıcı metodlarından biri olan **magik realizm**dən xəbərsiz olan oxucu üçün bu yazıçıların yaradıcılığı, onların dünyaduyumu çətin və anlaşılmaz ola bilər. Çünki oxucu və müəllif arasında gözlə görünməyən əlaqəni, yazıcının dünyabaxışını, real həyat hadisələrini qiymətləndirməsini məhz diskursiv təhlil vasitəsilə əldə etmək mümkündür. Ümumiləşdirərək belə deyə bilərik ki, diskurs dildə təsbit edilən dünyanı müəllif tərəfindən görmə və həqiqəti nizamlama vahididir. Yazıçı öz şəxsi həyat təcrübəsindən irəli gələrək dünyanı əks etdirir, hətta onu yenidən qurur. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda son dərəcə geniş yayılmış bu anlayış strukturalizmin, semiotik prosesin xüsusiyyəti kimi şərh olunur. XX əsr İspan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Qabriel Miro Ferrerin yaradıcılığında məhz bu kontekstdə xatırlanıb araşdırılması təqdirəlayiqdir.

Qabriel Françisko Viktor Miro Ferrer, 1879-cu ildə Alikantedə dünyaya göz açmışdır. Yaradıcılığa çox gənc yaşlardan başlamış Qabriel Miro artıq 1901-ci ildə ilk əsəri – “Oxedanın həyat yoldaşı” (La mujer de Ojeda, 1901 – tərcümə bizimdir-A.T) nəşr etdirmişdir. 1908-ci ildə bəxti gətirən yazıçı “Köçəri” (“Nomada” – Tərcümə bizimdir A.T) əsəri ilə “həftəlik hekayə” mükafatına layiq görülür. Qabriel Miro Ferrer yaradıcılığında əsas amil kimi götürdüyü mövzular gözəllik və estetik dəyərləri əhatə etdiyindən əksər oxucular tərəfindən bu yaxşı qiymətləndirilmirdi. Onu “azların” (“az kütlənin”) oxucusu adlandırırdılar. Yazıcının əsərlərinin heç bir sabit axımla çərçivələnməməsi onun unikal söz ustalığına sirayət edir. Parlaq nüanslarla zəngin olan ədəbin üslubu daima ən uzaq xatirələri oyaatmağa qadir nostalji hisslərlə fərqlənirdi. Əsərlərində hisslər və emosiyaların qabarıq şəkildə təsviri oxucusunun mənəvi-ruh aləmində müəyyən çatışmamızlıqların mövculuğunu xatırladır və onu dərinlən düşünməyə vadar edir. Qabriel Mironun ədəbi dili mükəmməl, zəngin və heyvətəməlidir. O, mövcud dövrün ictimai, siyasi problemlərini, ölkənin mədəni həyatında baş verən hadisələri hekayələrinin mərkəzi sujet xəttinə çevirməklə, yaratdığı xarakterlərdə, obrazlarda özünəməxsus keyfiyyətləri aşılırdı. Yazıçı emosional ruhun önəmliliyini vurğulamaqla sanki “mövcud reallığı” inkar edir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə o, XX əsr İspan ədəbiyyatının ən görkəmli ədibləri sırasındadır. Həmin dövrdə ədəbi-mədəni hadisə kimi İspan ədəbiyyatı tarixində iz buraxmış “14-lər nəslı” yaxud “Novocentismo” cərəyanının nümayəndəsi olan Qabriel Miro Ferrerin yaradıcılığında rast gəlinən qədim adət-ənənələrlə müasirliyin qarşıdurması mövzusu diskursiv planda təhlilə əsaslı zəmin yaradır. Müəllifin “Məzarlıq albalıları” (“Las cerezas del cementerio”, 1910-Tərcümə bizimdir A.T) romanı bu aspektdən diskursiv təhlilə açıqdır. Roman iki şəxsin sevgi münasibətlərinin timsalında nəsillərarası anlaşma problemini təzahür edən bədii nümunədir. Əsərcavan tələbə Feliksin ortayaşlı Beatriz və qızı Xulia ilə qatarda tanışlığı

sujeti ilə başlayır. Feliks ilə Beatriz bir-birlərindən ilk görüşdə təsirlənirlər. Onlar bir müddət söhbət etdikdən sonra məlum olur ki, Feliksın əmisi Beatrizin həyat yoldaşının keçmişdəki iş ortağıymış və hətta Beatriz Feliksın uşaqlığını xatırladığını söyləyir. Bu tanışlıqdan sonra Feliks tez-tez Beatrizin evinə gedir və hər kəs bu ziyarətlərin səbəbinin Xulia olduğunu düşünür, əslində isə Feliksın diqqətini çəkən onun anası Beatriz idi. Onların söhbətlərinin birində, Feliksın əmisi və Beatrizin 15 il əvvəl sevgi münasibətlərinin olduğu məlum olur, bu münasibətdə həyat yoldaşı xəbər tutduqdan sonra Beatrizə Quillermo ilə görüşməyi qadağa edir. Əslində Feliks xarici görünüşcə Beatrizin keçmiş sevgilisi Quillermoya, yəni əmisinə çox bənzəyirdi buna görə də Beatriz onu hər gördüyündə ötən günləri xatırlayırdı. 15 il əvvəl vəfat etmiş Quillermonu Beatriz hələ də onu unuda bilmirdi. Qadın Feliks ilə münasibəti olmasını istəməzdi. Çünki bu münasibətin sonunun illər əvvəl olduğu kimi pis nəticələnməyini düşünürdü. Ancaq Beatriz Feliksın ilk sevdiyi qadın idi və o ilk məhəbbətindən uzaq durmaq istəməzdi. Qabriel Miro bu iki fərqli obrazın üzərində sanki qədim adət-ənənələrlə müasirliyin qarşıdurmasını göstərmək istəyir. Belə ki Feliks yaşı ilə əlaqədar daha səbirsiz, həyəcanlı və cəsurdur. Beatriz isə bu yaşına kimi gördükləri, yaşadıkları ilə əlaqədar daha təmkinli və ehtiyatlıdır. Bu münasibətlər sanki nəsillərarası körpü rolunu əvəz edir. Əsər boyunca qədim ənənələr və müasirliyin problemləri üz-üzə qoyulur. Belə ki, XX əsr İspaniyasında qadınlar tünd paltarlar geyinir, siqaret çəkmir, əylənmirdilər. Hətta velosiped sürməyi yüngül xasiyyətli qadınların əyləncəsi hesab edirdilər. Beatriz də bu xüsusiyyətlərə görə həmin qadınlar arasında sevilirdi. Belə ki o, digər qadınlardan fərqli olaraq siqaret çəkər, velosiped sürər və açıq rəngli paltarlar geyinirdi. Müəllif Beatrizi sevməyənlərin timsalında qədim, ənənəvi İspan qadınlarını, baş qəhrəman obrazıyla isə müasirləşmiş İspan qadınını təsvir edirdi. Bununla da yazıçı iki müxtəlif dünyanı qarşı-qarşıya qoyur. Qadın qəhrəman bütün qorxularına baxmayaraq, Feliks ilə münasibətə başlayır. Feliksın ailəsi bu münasibətdən şübhələndiklərindən onu başqa bir şəhərə, bibisinin yanına göndərirlər. Digər tərəfdən Beatrizin həyat yoldaşı qızı Xulianın Feliks ilə evlənməsini istəyir. Bunu istəməsinin əsassəbəbi Feliksın atası ilə iş münasibəti qurmaq istəyi idi. Feliks səyahət zamanı yeni insanlarla tanış olur. Müxtəlif xarakterlərə malik bütün bu obrazlar – onu sevməyən bibisi, bibisi oğlu Silvio və Feliksə aşiq olan əmisi qızı Isabel oxucuda emosional ruh gərginliyinin artmasına səbəb olur. Feliksın bibisi, oğlu Silvionun qardaşı qızı Isabel ilə evlənməsini istəyirdi. Amma nə Isabel, nə də Silvio bu evliliyə razı deyildi. Digər tərəfdən Beatriz və qızı Xulia Feliksın getdiyi şəhərə səyahətə çıxmağa qərar verirlər. Beatrizin həyat yoldaşı isə Feliks və Xulianı evləndirmək istəyindən onların bu fikri ilə razılaşır. Qeyri-ənənəvi cütlük bu şəhərdə yenidən görüşməyə başlayır. Xulia ilə Silvio bir-birinə aşiq olurlar. Beatriz qızının bu sevgisini anlayır və ona dəstək verir, ancaq Xulianın atası və Silvionun anası bu münasibətin əleyhinədirlər. Q. Miro bu sujetdə digər bir qədimlik və müasirliyin qarşıdurmasını yenidən vurğulayır. XX əsrin əvvəllərində İspaniyada cavanlar öz seçimləri ilə evlənmə bilməzdilər, onların kim ilə evlənməyinə valideynləri qərar verirdi. Yazıçı Beatriz obrazı ilə övladının seçiminə hörmət edən, müasir valideynləri, Xulianın atası və Silvionun anası obrazları ilə isə öz istəklərini övladlarınınkindən üstün tutan, qədim adət-ənənələrdəyər verən valideynlər kimi təsvir edirdi. Gənclər həyatlarının bütün dövrlərində müasirlik və qədimliyin qarşıdurmasından əziyyət çəkirlər. Başqa bir qarşıdurma isə Feliksın məxsus olduğu Valdivia ailəsi ilə Beatrizin ailəsi arasında idi. Feliksın ailəsi dindar, bir növ qədim və ənənəvi İspan ailəsini təmsil edir, Beatrizin ailəsi isə daha azad düşüncəli və müasirdir. Yəni müasir İspan ailəsini təmsil edirlər. Əsərin sonunda Silvio və Xulia birlikdə qaçır və bu məqamda Beatriz və Silvionun anasının qarşılaşmasını görürük. Bu qarşılaşmada Silvionun anası Beatrizi günahlandırır və qızını da özünə bənzədiyini deyir. Beatriz isə ona cavabında qızının xoşbəxtliyinin daha önəmli olduğunu və əsas günahkarın oğlunun xoşbəxtliyini düşünmədiyini üçün özü olduğunu söyləyir. Bu məqam öz-özlüyündə müasir düşüncəli Beatrizin və qədim adət-ənənələrin daşıyıcısı Alminanın arasında yaranan konfliktin özəyidir. Həmin gecə Beatriz səmada bədirlənmiş ay görür və bu onu çox narahat edir. Çünki, onun həyatında baş verən ən pis hadisələr, səmada bədirlənmiş ay olduğu zamana təsadüf edirdi. Əslində bununla, bütün əsər boyunca müasir bir İspan qadınını təmsil edən Beatrizin daxilində ənənəvi bir tərəfin də olduğu aydınlaşır. Feliks Beatrizi onunla birlikdə getməyə razı salmağa çalışır, lakin Beatriz onunla razılaşmır. Bu süni problemlər ürək xəstəsi olan Feliksın ölümü ilə nəticələnir. Onun dəfn olduğu qəbiristanlıq qeyri-adi abu-havasıyla fərqlənir. İnanca görə bu məzarlıqda yetişən albalılar dəfn

olunanların ruhuryla qidalanmışdır. Buna görə də bu meyvələr qadağan olunmuş sayılır, onları yeyən üçün növbəti faciənin başlanğıcına səbəb ola biləcək qüvvəyə malikdirlər. Beatriz heç bir inanca məhəl qoymayaraq bu meyvələrdən dadır. Sanki o bu hərəkətiylə həyatına kölgə salan bütün ənənələrə üsyan edir. *“Tər albalılarağacın qıvrılmış bir budağından asılmışdı. Xanım ayağa qalxdı və sanki həyatının ətirli nəfəsi ilə onları isitdi; sonra ağacın qoxusunu və şirinliyini nəfəsi ilə birlikdə içinə çəkdi. Amma albalını dadıqdan sonra hər kəsin söylədiyi o qeyri-adi hissələri yaşamadı. Bu meyvə Feliksın ölümündən öncəki dada malik idi. Onda heç nə dəyişməmişdi.”* (1, s.342).

Qabriel Miro Ferrerin qədim adət-ənənələri və müasirliyi əks etdirən digər əsəri isə “Kralın babası” (“El abuelo del rey”, 1915). özü-özlüyündə “üç nəsil” sxemini vurğulayır. Cənab Arkadio, qoca kişi bir sülalənin başçısı olmaq və Seroskanın alicənab “ırqının” bütün saflığını öz çiyinlərində daşımaq fikrinə qapılmışdı, onun oğlu II Aqustin (Arkadionun atası olan I Aqustin də var idi) və nəvə III Aqustin, təəsüf ki paradoksal formada qeyd olunan nəsil onunla da bitəcəkdi. Cənab Arkadio, ciddi, bir az tənbel və qəmgin görünsə də, sanki Levantinyanın Seroska şəhərində özünü daha yaxşı ifadə etməyi bacarır. Güclü və regionçu mövqeyi ilə fərqlənir və lazım olduqda vətəninə müdafiə etmək üçün mübahisəyə hazırdır. Onun oğlu Aqustin uşaqlığını yaşayıb normal təhsilini davam etdirdikdən sonra mühəndis və bacarıqsız bir ixtiraçı olur. Aqustin atasının mühafizəkar və vətənpərvər xarakterinin əksi olan digər simadır. O, ailə qanunlarına qarşı çıxır və Barselonada kubalı bir qadın ilə evlənir. Onun həyat yoldaşı oğlunu – atası kimi Aqustin adlanan körpəni dünyaya gətirərkən ölür. Kədər və məyusluq içində olan ata Aqustin Flippinə səyahət edir və orda da vəfat edir. Cənab Arkadio nəvəsini himayəsinə götürür, onu tərbiyə edir və sonda Aqustin də atası kimi mühəndis olur. Sanki atası onu istiqamətləndirmiş kimi, Aqustin də özünü ixtiralara həsr edir. Gənc, sədaqətli və itaətkar bir qadın olan Loreto ilə evləndikdən sonra Aqustin Amerikaya gedir və həyat yoldaşına məktub yazdıqdan sonra iz qoymadan yoxa çıxır. Beləliklə həm ata, həm də oğul Aqustin ailə qanunlarına qarşı çıxır və öz istəklərinin arxasınca gedərək öz taleylərini yenidən yaratmağa cəhd edirlər. Q. Miro “Kralın babası” əsərində üç nəsli – Baba Arkadio obrazıyla keçmiş nəsli – konservativliyi, vətənpərvərliyi və ailə ənənələrinə bağlılığı, Ata Aqustin və oğul Aqustin obrazları ilə yeni nəslin üsyankarlığını, azadlıq arzularını, ailə ənənələrinə qarşı gəlişlərini qarşılaşdırır, sanki qədim və yeni nəsillər arasındakı ziddiyyətləri vurğulayır.

Ədəbiyyat:

1. Gabriel Miró Ferrer “Las cerezas del cementerio”, Alicante, 1909 p 342
2. Gabriel Miró Ferrer “El abuelo del rey”, Editorial Verbum, 2021, p 162
3. http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/introduccion-a-las-cerezas-del-cementerio/html/45388e50-017d-11e2-b1fb-00163ebf5e63_7.html
4. <https://edebiyatqazeti.az/news/muzakire/5806-dusunce-zamaninin-diskurs-zaman>
5. <https://www.escritores.org/biografias/311-gabriel-miro-ferrer>

Abash T.

Discursive analysis of ancient traditions and modernity in the work of Gabriel Miro Ferrer (Summary)

The article gives detailed notes on the life and work of Gabriel Miro Ferrer, a representative of Spanish literature of the twentieth century, after a review of the concept of discourse. The work “Cemetery cherries” (Las cerezas del cementerio), which we are involved in the analysis, highlights the contradictions between two unconventional lovers, young Felix and middle-aged Beatriz. Also, the problem of conflict of opinion between the modern-minded woman Beatriz and other Spanish women with the old-minded has become the main object of analysis of the article. G. Miro's other work, “the King's grandfather” (“El abuelo del rey”), was also involved in the study from this point of view, and the relations between three generations (grandfather, father and son) with different ways of thinking were compared in the discursive plane.

Дискурсивный анализ древних традиций и современности в творчестве Габриэля Миро Феррера
(Резюме)

В статье после обзора концепции дискурса. даны подробные заметки о жизни и творчестве представителя испанской литературы XX века. Габриэля Миро Феррера. В проанализированном романе “Кладбищенские вишни” (Las cerezas del cementerio) подчеркивается противоречия между двумя нетрадиционными любовниками, молодым Феликсом и Беатрис средних лет. Также главным объектом анализа статьи стала проблема конфликта мнений между современно мыслящей женщиной Беатрис и другими испанскими женщинами со старыми взглядами. Другая работа Г.Миро, “Дедушка короля” (“El abuelo del rey”), также была вовлечена в исследование с этой точки зрения и в дискурсивном плане были сопоставлены отношения между тремя поколениями (дедушкой, отцом и сыном) с различными взглядами на жизнь.

Rəyçi: f.f.d., b/m. V.Mirzəyeva

CAMAYEVA ARZU
Azərbaycan Dillər Universiteti
arzu.jamayeva@mail.ru

V.B.İBANYESİN “PORTAĞAL AĞAÇLARI ARASINDA” ƏSƏRİNDƏ
NATURALİST İDEYALARIN BƏDİİ TƏSVİRİ

Açar sözlər: V.B.İbanyes, naturalizm, dini ayin

Key words: V.B.İbañez, naturalism, religious ceremony

Ключевые слова: В.Б.Ибаньес, натурализм, религиозная церемония

Yazıçı və siyasi xadim Visente Blasko İbanyes 1867-ci ildə Valensiyada Araçon əsilli Gaspar Blasko və Ramon İbanyesin ailəsində dünyaya göz açmışdır. Uşaqılıqdan bəri kitablara olan həvəsi xüsusilə də, Viktor Hüqo və tarixçi Ramiro Reigin kitablarını mütaliə etməsi ədibin inqilabçı yazar kimi formalaşmasında böyük rol oynayıb. Evdən ayrılaraq tək başına yaşamağa çalışan İbanyes bir müddət tanınmış roman ustası Fernández-i-González ilə birlikdə işləyir, əsərlərinin qələmə alınmasında bilavasitə iştirak edir. Bu müştərək iş birliyi zamanı, İbanyes ədəbiyyatla yaxından tanış olur. Məhz elə bundan sonra Visente İbanyes dərin duyğuları ifadə edəcək və dəqiq üsluba malik əsərlər yazmağı qarşısına hədəf qoyur. Bəzən İbanyesi XIX yüzilliyin Heminqueyi adlandırırlar. Hər iki yazarın gənc yaşlarında evi tərk etməsi, təhlükədən zövq alaraq yaşayıb-yaratmaq, uğur qazanması bu sənətkarları birləşdirən ortaq cəhətlər hesab oluna bilər. Yeganə fərq Heminquey siyasətdən uzaq qalsada Visente İbanyes 18 yaşından etibarən aktiv şəkildə siyasətlə maraqlanmağa başlayır. Ölkədə baş verən siyasi proseslərdə, krala qarşı təşkil edilən aksiyalarda aktiv şəkildə iştirak edərək həbsə atılır. 1890-cı ildə ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalan yazar, Parisə köçür. Məhz bu dövrdə Fransada naturalizm ədəbi hərəkət kimi inkişaf etməyə başlamışdı.

Naturalizm Avropada eləcə də dünyada çox radikal bir formada inkişaf etmiş və tez-tez mübahisələrə səbəb olmuş cərəyandır. Naturalistlərə görə yazıçılar, kimliyi olmayan və real təsvirlər yaradan şəxslər hesab olunurlar. Onlar bir tərəfdən XIX əsr realizmindən bəhrələnir digər tərəfdən realizmin prinsiplərini qəbul etmirdilər. Visente İbanyes də Parisdə olduğu zaman naturalizmin əsas nümayəndəsi Emil Zolya və digər şəxslərlə görüşmüşdür. Bu şəxslər arasında olan Gi de Mopassanın ədəbi fikirləri V.İbanyesin yaradıcılığında böyük iz qoymuşdur. Hekayələrinin gözlənilməz sonluqla bitirməsində, məhz elə Mopassana məxsus üslubun izləri

qabarıq şəkildə təzahür edir. 1880-ci illərdə naturalist yazarların əsərləri ispan dilinə tərcümə edilməyə başladığı andan etibarən İspaniyada naturalizm cərəyanı geniş vüsət almağa başladı. Lakin ispan ədəbiyyatında naturalizmin xüsusiyyətləri fransız ədəbiyyatında mövcud xüsusiyyətlərdən kəskin şəkildə fərqlənirdi. Fransız cəmiyyətində yaranan burjuva inqilabının təsiri ispan cəmiyyətindən izsiz ötürmədi. Bu ictimai-siyasi hadisə ədəbi-mədəni hərəkatın formalaşmasında xüsusi rol oynasada ispan ədəbi mühitində burjuva hərəkatının elementləri səthi formalaşmış oldu. Məhz elə bu prinsip iki ölkədə yaranmış cərəyanın fərqliliyini ortaya qoyan əsas amilə çevrildi.

1891-ci ildə Valensiyağa geri qayıdan İbanyes, naturalist yazar olaraq əsərlər yazmağa başlayır. Müxtəlif romanlar yazmaqla yanaşı təsisçisi olduğu “Pueblo” (Xalq) qəzetində də siyasi fikirlərini əks etdirən məqalələr nəşr etdirirdi. 1898-1902-ci illərdə ölkədə baş verən proseslərə görə ölkəni yenidən tərk etmiş yazar, qərrib diyarda belə ispan ədəbiyyatına böyük töhfələr verən əsərlər qələmə almışdır. V.İbanyes üçün doğulduğu torpaqlar mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Cañas y barro” (Qamış və palçıq, 1902), “La Barraca”(Koma, 1898), “Entre Naranjas”(Portağal ağacları arasında, 1900) kimi əsərlərdə Valensiyanı və bu bölgənin insanını əsas mövzu olaraq seçmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlərin hər birində xüsusilə də “Cañas y barro” (Qamış və palçıq) əsərində yaşamaq üçün bir-birini məhv etməyə hazır insan obrazlarının ətraflı şəkildə təsviri öz əksini tapır. Entre naranjas (Portağal ağacları arasında) əsəri ilə sənətkar naturalizmin hüdudlarını aşmağa nail olmuşdur. Visente Blasko **İbanyesin** 1900-cü ildə qələmə aldığı “Portağal ağacları arasında” romanı naturalist təsvirlərlə yaradıcılığında xüsusi iz qoyur. Əsərdə romantik bir eşq hekayəsi ilə yanaşı, digər mövzu, sosial basqının tənqid edilməsi öz əksini tapır. Bu əsərdə yazıçı müşahidəçi qismində cəmiyyəti, həyatı, baş verən ictimai prosesləri dolğun şəkildə təsvir etmişdir.

Hadisələr Valensiyanın, Alzira qəsəbəsində baş verir. Don Jaime Brull acgözlülük ilə yoxdan var etdiyi sərvətini, oğlu Ramona vəsiyyət etmişdir. Atası qədər bacarıqlı olmayan Ramon təhsilini yarımçıq qoymuş və zəngin ailədən olan Bernarda ilə ailə qurmuşdur. Bernarda zəngin lakin gözəllik baxımından o qədər də şanslı olmayan, mühafizəkar xarakterə malik qadındır. Bu evlilikdən onların Rafael adlı övladı dünyaya gəlmişdir. Rafael hüquq təhsili aldıqdan sonra öz doğulduğu torpaqları millətvəkili olaraq təmsil etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Təhsilini xaricdə başa vurduqdan sonra Valensiyağa qayıdan Rafael Leonora ilə tanış olur. Həkim qızı olan Leonora atasının təkidi ilə uşaqlıqdan incəsənətlə məşğul olmağa başlayır. Möhtəşəm səsi ilə konsertlərdə çıxış edən Leonora dünyada tanınan opera ifaçılarından birinə çevrilir. Şəxsi həyatında bir çox uğursuz münasibətlər yaşayan Leonora atasının ölümündən sonra öz doğma torpağına qayıdır və yenidən özünə həyat qurmağa çalışır. Sənətinə görə daim tənqid atəşinə tutulan Leonora Rafaelə sosial basqıdan xilas olmaq üçün şəhəri tərk edir. Cütlüyün sevgisinə qarşı çıxan Bernarda, isə oğluna uyğun olaraq seçdiyi Remedios adlı qızla evləndirməyi bacarır. Remediosla ailə quraraq, işində uğur qazanmasına baxmayaraq Rafael hələ də tərk edib getdiyi sevgilisini xatırlayırdı. Leonora isə öz sənətində daha böyük uğurlar qazanmışdı. 8 il keçdikdən sonra cütlüyün qarşılaşması nəticəsində, Rafael yenidən başlamağı təklif etsədə Leonora – “Sən mənim üçün ölümdən başqa bir şey deyilsən” (İbanyes, 289) (Tərcümə bizimdir – C.A.) deyərək, məsələyə son qoyur. Əsərin sonunda Rafael aldığı cavabdan təəssüflənərək, ömrünün qalan hissəsini kədər içərisində keçirməyə davam edir. Bəli, o həqiqətən bir ölü idi. “Əlvida sevgi, əlvida gənclik. Onun üçün bahar yoxdur artıq”.(İbanyes, 291) (Tərcümə bizimdir C.A.) Romanda fəsillərin xüsusilə də yaz fəslinin təsviri, portağal ağaclarının çiçək açması və həyatın yenidən canlanması iki gəncin sevgisinə işarədir. “Yol kənarındakı incə qovaqlar təzə yarpaqlamağa başlamışdı.Yenicə öz şirəsində qızaran portağal ağacları tumurcuqlanırdı. Tezliklə ağ çiçəklərin zərif qoxusu bütün kəndə yayılacaqdı. Gözəl ətirli utancaq bənövşələr harasa qaçacaqmış kimi qarmaqarışlıq otlar arasından görünməyə başlamışdılar.” (İbanyes, 196) (Tərcümə bizimdir C.A.) Müəllif əsərdə reallığın daha çox çirkin tərəfini ələ almışdır. V.İbanyesə görə insanların ehtirasları, duyğuları, fikirləri, hərəkatları onun nəslinin və içində yetişdiyi təbii və sosial mühitin təsiri ilə formalaşır. Digər naturalistlər kimi İbanyes də o fikirdə idi ki, insanı istiqamətləndirən, düşüncə tərzini formalaşdıran iradə deyil, irsiyyətin xüsusiyyətləri və sosial mühitdir. Əsərdə biz bunu məhz Ramon və oğlu Rafaelin simasında görə bilərik. Ramon atası kimi kobud və acgöz insandır. Qoca Ramonun ən pis

xarakterik özəlliyi isə onun qadınlara olan düşkünlüyüdür ki, bu xüsusiyyəti əsərdə qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Yazıçı Ramon obrazı vasitəsilə o dövr üçün Valensiyada qadınlara qarşı zorakılıq edən insanların prototipini canlandırmağa çalışmışdır. Rafael isə atasından fərqli olaraq təhsilini başa vurub, işində uğur qazanmış olsa belə təzyiqlərə görə sevdiyi xanımı yarı yolda qoyan, anasının ona dediyi kimi – “sən də atan kimi ailəni təhlükəyə atan, şərəf və ləyaqətimizi heç edən yalançı qadın düşkünsən”. (İbanyes, 224.) Obrazların daxil olduğu təbəqəyə uyğun şəkildə danışıq, bədii dil üslubu V.İbanyesin bədii təsvir vasitələrinin əsas prinsiplərindən biridir. Romanın ideya-mövzu xüsusiyyətini səciyyələndirərkən onu qeyd edə bilərik ki, sənətkar insana təsir edən əsas xüsusiyyətlərdən biri də məhz onun irsiyyətidir problemini əsas götürür. Əsərin qəhrəmanı Rafael atasından fərqli olmağa çalışsa belə, Don Ramondan keçən irsiyyətin təsiri nəticəsində onun da qadın düşkünü olan insana çevrilməsinin qarşısını heç kim ala bilmir. Leonoradan ayrıldıqdan sonra həyatına bir çox qadınlar daxil olsa da, heç biri ona Lenoranın bəxş etdiyi sevgini verə bilmirdi. Naturalistlərə görə insan taleyinin onun irsiyyəti ilə birbaşa bağlı olması onun artıq öz qisməti ilə barışıb yaşamağı olduğunu göstərən əsas elementdir. Rafael atasından fərqli olmağa çalışarkən atası kimi olan və öz taleyi ilə məcbur barışıb yaşayan uğurlu millət vəkili, lakin sevgidən məhrum olmuş insan obrazını canlandırır. Visente Blasko İbanyes əsərlərdə problemlə və yaxud cəmiyyətdən kənarlaşdırılmış insan obrazlarının psixoloji vəziyyətini ətraflı şəkildə təsvir etmişdir. Leonora məhz bu xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Həkim qızı olan Leonora opera ifaçısı olduğu üçün psixoloji təzyiqlərə məruz qalaraq cəmiyyətdə qəbul görməyən insan obrazını canlandırır. Sənətkarın yaratdığı Bernarda obrazı həm ana kimi oğlunun həyatında mühüm rol oynayan, həm də Valensiyada ərinin zorakılıq və iyənc xüsusiyyətlərini gizli saxlamağa çalışan qadınlara ümumi obrazını özündə birləşdirir. Cinsi ayrı seçkilik, qadının kişi zorakılığını gizlətməsi və cəmiyyət tərəfindən bunun görməməzlikdən gəlinməsi sənətkarın bu məsələyə insanları laqeyd qalmamağa çağırmasının ilkin göstəricisi hesab oluna bilər. Əsərdə bu hissənin öz əksini tapması o dövr üçün qadınlara təhdid və təzyiqlə üz-üzə qalmasını əks etdirən əsas amil idi. İki gəncin sevgi macərəsinin sonda toplum basqısı nəticəsində bitməsi, naturalistlərə xas bədbin ovqatın əlamətidir. Diqqəti çəkən maraqlı məqamlardan biri də, Alzira qəsəbəsində güclü yağışın yağması nəticəsində qəsəbənin su altında qalmasının ətraflı təsviridir. “Çay qabarmağa başlamışdı. Çayın çirkli qırmızı suları körpünün ayaqlarına çırpılırdı. Qəsəbə sakinləri isə evlərin eyvanından bir-birilərinə boylanaraq suyun nə qədər qalxdığını soruşmağa can atırdılar.” (İbanyes, 79) (Tərcümə bizimdir C.A.) Təhlükəli vəziyyətin olmasına baxmayaraq yerli əhali bu vəziyyəti maraqla izləyirdi. Heç kim qorxaraq öz evini tərk etmək fikrində deyildi, lakin sakinlər yaxşı bilirdilər ki, yağışın dayanmadan yağması və çayda suyun qalxması qarşısı alınma bilməyəcək fəlakətlərə gətirib çıxara bilər. Hətta sakinlər düşünürdülər ki, ana təbiət onları günahlarına görə belə hadisələrlə cəzalandırmış olur. İnsanların təbiət qarşısında aciz qalması və onların çıxış yolu olaraq dini ayin yerinə yetirməsini göstərmək sənətkarın dini baxışlarının təzahürü kimi səciyyələndirilir. Qəsəbə sakinləri çətin şərtlərə rəğmən kilsə qarşısına toplaşaraq, keşişdən məhz dini ayin keçirmələri üçün icazə istəyirlər. Keşiş ilk öncə buna qarşı çıxmış olsa belə insanların məyusluğunu və ümitsizliyini nəzərə alaraq buna razılıq verir. Sakinlər dini ayini keçirmək məqsədi ilə “Məryəm ana”nın heykəlini çiynlərinə alaraq qəsəbə boyunca gəzdirir və müxtəlif dualar oxuyurlar. Əsərdə diqqət çəkən məqamlardan biri isə sakinlər arasında bu yağışın kəsməməsini, hətta çay daşqının davam etməsini fürsət bilənlər belə var idi. Bu hadisəni fürsət bilən insanların bir qismi düşünürdü ki, uzun müddət belə yağışın yağması işlərin dayanmasına səbəb olacaq və onlar da kifayət qədər istirahət edə biləcəkdilər. Belə düşünmələrinin əsas səbəbi isə insanların çox uzun müddət çalışmalarına rəğmən yoxsul qalmaları idi. Məhz bu elementi vurğulamaqla yazıçı, Valensiya o cümlədən İspaniya da yoxsulluq, sosial-ədalətsizlik kimi problemlərin hökm sürdüyünü xatırlatmağa çalışmışdır. Daşqın zamanı bir qisim insan sadəcə kənardan maraqla izləyir və hadisələrin hansı sonluqla nəticələncəyi barəsində müxtəlif fikirlər iddia edirdilər. Bəziləri kənddə torpağın daşqın sonrası əvvəlki kimi məhsuldar olmayacağı fikrini qeyd etsə belə, bəziləri isə yağışın kəsəcəyi andan etibarən daha çox işləmək lazım gələcəyini düşünərək deyir və öz taleyindən şikayətlənmiş olurdu. Sakinlərin dilindən müəllif, zəif idarəetmə nəticəsində insanların düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti dilə gətirir. Məhz bu epizodlar öncə söylədiyimiz kimi, ədibin yaradıcılığında ictimai-siyasi hadisələrin birbaşa təsirinin

bariz nümunəsidir. Fərqli insan xarakterlərinin real həyat hadisələrinin fonunda təsvir etməklə isə, naturalist-realist yazıçı Visente Blasko İbanyes, sanki oxucusuna təbiətlə, xüsusilə də insan təbiəti ilə bacarmaq, onu dəyişdirmək mümkün deyil, ismarıcını verir.

Ədəbiyyat:

1. İbáñez, V.B. “Entre Naranjos”. Valencia, Prometeo, 1919 ,p 298.
2. Quintana, E.Z “Mis contemporáneos V.B. Ibáñez”. University of Michigan Library, 1910, p 140
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Vicente_Blasco_Ibáñez
4. https://es.wikipedia.org/wiki/Entre_naranjos
5. <http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/entre-naranjos-novela--0/html/>
6. https://cvc.cervantes.es/ensenanza/biblioteca_ele/aepe/pdf/congreso_32/congreso_32_07.pdf

Jamayeva A.

Artistic description of naturalist ideas in V.B Ibañez's “Among the Orange Trees”

(Summary)

The article provides a theoretical analysis of naturalistic elements in the "Among the Orange Trees" book by Vicente Blasco Ibáñez, 20th century Spanish literature representative, as well as a description of the early features of naturalism in Spanish literature. The writer expresses the actual problems of his period in his writings with characters and tries to shine a light on the solutions.

Джамаева А.

Художественное описание натуралистических идей в произведении В.Б. Ибаньеса “Среди апельсиновых деревьев”.

(Резюме)

В статье исследуется творческий путь представителя натурализма в испанской литературе XX века Висенте Бласко Ибаньеса, и его роман “В апельсиновых садах”. Помимо анализа натуралистических элементов, в статье также анализируется художественная рефлексия описания начальных черт этого направления в испанской литературе. Писатель выражая проблемы того периода в образах пытается показать также пути их решения.

Rəyçi: f.f.d., b/m. V.Mirzəyeva

İBTİDAİ TƏHSİL SƏVIYYƏSİNDƏ ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI ŞİFAHİ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: təlim metodları, ünsiyyət bacarığı, praktik fəaliyyət

Key words: training methods, communication skills, practical activities

Ключевые слова: методы обучения, коммуникативные навыки, практическая деятельность

Xarici dil fənni ətraf ələmlə ünsiyyət və bilik vasitələrindən biri kimi sosial, idrak və inkişaf funksiyalarına görə müasir təhsil sistemində xüsusi yer tutur. İngilis dili ilə yanaşı alman dili də bu gün beynəlxalq ünsiyyətin aparıcı vasitəsi kimi dünyada mövqeyini getdikcə gücləndirir və bu prosesin inkişaf etməsini nəzərə alaraq, alman dilinin tədrisində effektiv metodlardan istifadə problemi son dərəcə aktuallaşır. Müasir təlim, şagirdlərin müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsini, dəyərlərlə tanış etmək məqsədini müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqə prosesi kimi qəbul edir. Hər bir metod müəllimin fəal tədris işini (təqdimat, yeni materialın izahı) və şagirdlərin idrak fəaliyyətinin təşkilini əhatə edir. Yəni, müəllim bir tərəfdən materialı özü izah edir, digər tərəfdən isə şagirdlərin təlim və idrak fəaliyyətini stimullaşdırmağa çalışır (onları düşünməyə, müstəqil nəticə çıxarmağa və s. sövq edir). Təlim vasitələri, habelə fənni tədris edən müəllim və məlumat daşıyıcısı olan şagirdlər fəaliyyət aləti kimi tədris prosesində istifadə olunan təbii obyektlərdir. Təlim vasitələri müəllimin danışığı dili ilə yanaşı, dərslərinin mühüm tərkib hissəsi və hər hansı bir təhsil müəssisəsində yaradılan tədris-maddi bazasının elementidir.

Xarici dillərin orta məktəblərdə tədrisinin metod və vasitələri mövzusu bir çox tədqiqatçılar İ.L.Bim, A.A. Leontyev, G. Hüseyinzadə, Q.Noynər, H. Hunfeld, H.V. Huneke, V.Ştayniq, L.Pranqe və s. tərəfindən araşdırılırsada, G.A. Kitayqorodskayanın təklif etdiyi metod, xarici dil ünsiyyətinin şifahi və yazılı formada sosial-psixoloji mövqələrdən mənimsənilməsi kimi xarakterizə edilmişdir. G.A. Kitayqorodskayanın hazırladığı intensiv tədris metodu uzun illərdir ki, təhsil sisteminin müxtəlif pillələrində tədris praktikasında uğurla tətbiq olunur. Xarici dillərin öyrədilməsinin ənənəvi metodlarından fərqli olaraq, Kitayqorodskaya sistemi qrupdakı sosial-psixoloji ünsiyyət proseslərinin idarə edilməsi ilə fərdin və kollektivin psixoloji vəziyyətlərinə əsaslanır ki, bu da şagirdlərə qısa müddətdə yeni məlumatları asanlıqla və səmərəli şəkildə əldə etməyə imkan verir [4]. Qeyd edək ki, bu gün xarici dillərin tədrisi metodikasının orta məktəblərdə əsas vəzifəsi şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi üçün onların tədris prosesinə, praktiki fəaliyyətə maraqlarını getdikcə daha çox fəallaşdırmaqdır. Beləki, məktəbdə xarici dil dərslərində ana dilində danışanların hədəf dilində şifahi və yazılı ünsiyyət qurmağı çox vaxt zəif əldə edilir. Xarici dilin mənimsənilməsi çətinliklərini nəzərə alaraq tədris prosesində müəllim və şagird fəaliyyətinin müxtəlif fəal təlim formaları ilə inkişaf etdirilməsini araşdırdığımız problemin əsas səbəbi hesab edə bilərik. Zəif bilik və bacarıqlar, tədris materialını yadda saxlaya bilməmək, idrak fəaliyyətinin inkişaf etməyən bacarıqları - şagirdlərin xarici dil öyrənməyə kifayət qədər həvəs və maraq göstərməməsinin səbəbləridir [4]. Buna görə də alman dilinin tədrisinin ilkin mərhələsində şagirdlərlə işləməkdə müəllimin əsas vəzifəsi onların dərslə marağını daim artırmaq, şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. İbtidai təhsil səviyyəsində təlimin əsas məqsədi məhz şagirdlərin hədəf dildə ünsiyyət qurmaq bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün onların kommunikativ səriştələrini inkişaf etdirməklə praktik fəaliyyətdə tətbiq etmək və xarici dil biliklərini minimum səviyyəyə çatdırmaqdır. İbtidai təhsil səviyyəsində uşaqların ünsiyyət bacarıqları və real maraqlarının nəzərə

alınması ilkin mərhələdə yaradılmalıdır. Təlimin ilkin mərhələsi məktəblilərdə öyrənmə üçün müsbət motivasiyanı təmin edən kommunikativ və idrak maraqlarının formalaşmasının ən əlverişli imkanlarını tələb edir. İbtidai sinifdə dərs deyən müəllim dərslərdə göstərilən tövsiyələrə yaradıcılıqla yanaşmalı, uşaqlarla fəal iş formalarından geniş istifadə etməli və sinifdə rahat təlim mühiti yaratmağa çalışmalıdır. Məktəblilərin diqqətini cəlb etməyin yollarından biri fəal təlim formalarıdır - onlar “şagirdlərin diqqətini cəlb edir, fənnə marağını artırır və materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir” [1]. İbtidai təhsil səviyyəsində alman dili dərslərinin təşkilinə şagirdlərin şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılması üçün praktiki dərsləri, didaktik oyunları, oyun situasiyalarını, fərdi tapşırıqları, cütlərlə işləməyi, sadə layihələrin hazırlanmasını və əlbəttə ki, qruplarda işləməyi daxil etmək olar. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dərslərin təşkilində mühüm yeri “tədris materialının mənimsənilməsi prosesində şagirdləri fəal əqli və praktik fəaliyyətə sövq edən” dilin tədrisinin fəal metodları tutur [1]. Eyni zamanda, məktəblilərin yaddaş, dil, idrak və kommunikativ qabiliyyətləri fəal metodlardan istifadədə nəzərə cəlb edilən dərəcədə inkişaf edir, onların şifahi nitqi daha zəngin və ifadəli olur. İbtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərin şifahi nitqini formalaşdırmağın əsas yolu yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dərs prosesində müxtəlif yaradıcı, fəal təlim metodlarından istifadədir.

Hesab edirəm ki, alman dilini öyrətməyin ən təsirli üsullarından biri oyundur. Oyunlar dərslərdə təbii şifahi ünsiyyət mühitinin yaradılmasına kömək edir, stressi aradan qaldırır, şagirdləri istər-istəməz tədris prosesində fəal iştirakə sövq edir, onları stimullaşdırır və intensivləşdirir, dil öyrənməyə maraqlandırır. Buna görə də, nitqin daha tez və asan yadda saxlanmasına və dil materiallarının oyunlarda daha cəlbedici tətbiqinə kömək edən bu təlimin alman dili dərslərində istifadəsi daha uğurlu fəaliyyət kimi başa düşülür [1]. Təqdim olunan nümunələr, sözlər və qrammatik strukturlar oyun situasiyaları vasitəsilə yaradıcı fəaliyyəti cəlbedici formaya salır. Dərslərdə müəllim hər hansı bir şagirdin fəaliyyətinə oyunun elementlərini daxil etməyə çalışır. Oyunlar bilik və bacarıqların formalaşmasına görə:

- ✓ öyrənilən lüğətin mənimsənilməsi üçün oyunları,
- ✓ qrammatik bacarıqların avtomatlaşdırılması üçün oyunları,
- ✓ dinləmə və danışma bacarıqlarının inkişaf etdirmək üçün oyunları əhatə edir.

Ümumtəhsil proqramına əsasən ibtidai təhsil səviyyəsi 1-4 –cü sinifləri əhatə edir və bu mərhələdə hər hansı bir xarici dil fənni tədris edilir. İbtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərin xarici dildə şifahi nitqini formalaşdırmaq üçün fəal təlim üsullarından əsasən rollu oyunları təqdim etmək olar. 1-ci sinif şagirdləri üçün alman dili xarici dil kimi ilkin tanışlıq və müəllim nitqinin təqlid edilməsidir. Buna “Salamlamaq”, “ Özünü təqdim etmək” və s. kimi mövzuları daxil etmək olar. 2-ci sinifdə müəllim “Ailə”, “Mənim günüm” və s. mövzularının öyrənilməsinə və sonra şagirdləri “Mənim ailəm” layihəsini hazırlamağa dəvət edir. Bunlar, ailə situasiyaları və ya asudə vaxt fəaliyyətləridir. Uşaqlar ailələri haqqında danışarkən hazırladıqları fotoalbomları, plakatları nümayiş edirlər. Müəllim şagirdlərlə birlikdə danışılanları dinlədikdən sonra eşitdiklərinin başa düşülməsini yoxlamaq üçün suallar verir, əlavə məlumat almaq üçün şagirdləri yeni fikirlər söyləməyə dəvət edir və dinlədiklərinin müzakirəsinə sinifdəki bütün şagirdləri cəlb etməyə çalışır. 3-cü sinif şagirdləri üçün “Yaşadığım şəhər”, “Mənzilimiz” və digər mövzuların ən uğurlu layihələrinin hazırlanmasına müəllim yaxından kömək edir. 4-cü sinif şagirdləri “Mənim məktəbim” mövzusunda layihənin hazırlanmasında və müzakirəsində fəal iştirak edirlər. Layihənin hazırlanması və müzakirəsi şifahi nitqin monoloji və dialoji formalarının, dinləmək, sual vermək bacarıqlarının inkişafına səbəb olur [2].

İbtidai təhsil səviyyəsində alman dilinin tədrisi məktəblilər üçün ilk növbədə induktiv əsasda qurulur. Bu o deməkdir ki, yeni linqvistik materialı, o cümlədən qrammatik materialı mənimsədikdən sonra əyani nümunələrdən istifadə etməyə, məktəbliləri dil materialları ilə tanış etmək üçün hazırlanmış tapşırıqların oyun əsasında aparılmasına çalışmaq lazımdır. Xarici dildə ünsiyyət qeyri-mümkün olduğu üçün dərslərdə şifahi nitq formalaşdırmaq üçün oyunların tətbiqi zəruridir. Belə oyunlar şagirdlərin bir-biri ilə, müəllimlə maraqlı, qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılmasına səbəb ola bilər. Oyun şagirdi düşünmək ehtiyacı qarşısında qoyur və onlar oyuna qoşulmaqdan məmnun qalırlar. Buna görə də dərslərin təşkilində şagird fəaliyyətinin bütün növlərini inkişaf etdirən hər cür

oyunu daxil etmək olar: məsələn, 2-ci sinifdə nitq nümunələrini yadda saxlamaq üçün müəllim tez-tez “Kiçik qatar”, “Zəncir” oyunlarından istifadə edə bilər. Burada şagirdlər cümləni tələffüz etməli və əgər deyə bilməsələr, yerində qalib “qatardan” yapışmalıdırlar. Digərləri isə sona qədər öz cümləsini qura bilərsə və ya yoldaşlarının cümlələrini təkrarlayarsa o, oyunda qalib olar [8]. Növbəti fəaliyyət rəngləri yadda saxlamaq üçün “Çiçəyi topla” oyunundan istifadə edilir. Materialı öyrəndikcə oyunlar bir qədər mürəkkəbləşir. Beləki, sualı necə düzgün verməyi daha yaxşı xatırlamaq üçün “müəllim” oyunundan da istifadə edilir. Müəllim rolu üçün sinifin güclü şagirdi seçilir, o, suallar verir və özü cavab təyin edir. Burada, daha bir “İnanmayan forma” oyunundan istifadə etmək olar – sual verilir və yenidən soruşulur. Məsələn: Wer ist das? – Das ist Steffi. Ist das Steffi? – Ja, das ist Steffi. Nein, das ist nicht Steffi. Das ist Lena. – Doch, das ist Lena. Nun gut. Bu oyun diferensial yanaşmadan istifadə edir: güclü şagird sual verir, digərləri sualları cavablandırır, o, düzgün cavabı düzəldə və ya təklif edə bilən “müəllimdir”. Alman dilinin ilkin mərhələdə tədrisində mühüm əhəmiyyətə malik əlifbanın öyrənilməsi ilə şifahi nitqin formalaşması və oxu bacarıqlarının inkişafıdır. Buna görə də, bu mərhələdə oyun formalarının müxtəlifliyi çox vacibdir. Əlifba öyrənmə oyunları [8]:

1. Top atmaqla əlifbadakı hərfi adlandırır: müəllim-şagird, şagird-şagird, şagird-müəllim, şagird-sinif, sinif-şagird.

2. Əlifbadakı hərfə ad verərkən ona söz əlavə edilir.

3. Şagirdlərdən biri əlifbadakı istənilən hərfin adını söyləyir, digəri onu davam etdirməlidir və s.

Bu oyunlar leksik, qrammatik, orfoqrafik və s. dil biliklərinin mənimsənilməsində ən maraqlı təlim forması ola bilər. Oyunlar hansı istiqamətə malik olursa olsun, onlar uşaqların dünyanı qavramasını əks etdirir: maraq, heyvanlara sevgi, nağıl personajları, müsabiqələr, tapmacalar. Məsələn, müəllim dərstdə idman dəqiqələri keçirərkən felin imperativ formasının tək və cəm şəklini “Əmri yerinə yetir” oyununda istifadə edir: “Springe! Steh auf! Turne!” - əmrini bir şagird yerinə yetirdikdə, əmri bütün sinif yerinə yetirdikdə isə: “Springt! Steht auf! Turnt!” ifadələri uşaqlarda alman dilinin qrammatikasını tədricən anlamaq səviyyəsinə nail olması məqsədini daşıyır [9]. Orfoqrafiyanın öyrənilməsində yaddaşın formalaşması, oxu bacarıqlarının inkişafı üçün “Başlanğıcı tap” oyunundan istifadə etmək olar. Oyun zamanı şagirdlərə başlanğıcı olmayan söz qrupları təklif olunur. Sözlərin tam oxunması üçün istənilən hərf və ya hərf birləşməsini seçmək lazımdır. Oyun təlimi hətta ən zəif şagirdlər üçün də mövcuddur, çünki bu oyunda şagird, bir qayda olaraq, oyun vəziyyətində dəfələrlə təkrarlanan bir nitq nümunəsi ilə işləyir (nitq fəaliyyəti üçün motivasiyanı təmin edir). Alman dilinin tədrisinin ilkin mərhələsində şagirdlər nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin əsaslarını mənimsəyirlər: şifahi nitq vasitəsi kimi dinləmə, danışma (monoloji, dialoji nitqi), oxu və yazı. İlkin mərhələdə alman dilinin tədrisi zamanı şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılması yollarından biri də qrammatik strukturların, verilmiş mövzu üzrə lüğətin və s. təkrarlanması və fonetik inkişafıdır. Çox vaxt belə təkrarlar uşaqlar üçün monoton və darıxdırıcı olmaqla yanaşı, həm də nəzərəcarpacaq dərəcədə dərstdə yorucu və performansın azalmasına səbəb olan səs-küy effektinin formalaşmasıdır. Eyni zamanda fəaliyyətin monotonluğu dərslə marağın və fəallığın azalmasına səbəb olur. Dərstdə idman məşqlərinin aparılması bu problemlərdən azad olmağa kömək edir. Dərs prosesində müəllim uşaqların diqqətinin dağıldığını görərsə, ikinci dəfə bədən tərbiyəsini keçirə bilər. Məsələn [9],

Mit den Händen klap-klap-klap (Əllərini çırpmaq)

Mit den Füßen trap-trap-trap (ayaqlarını vurmaq)

Mit den Köpfen nick-nick nick (başlarını silkələmək)

Mit den Finger tick-tick-tick (barmaqlarını yelləmək)

Einmal hin, einmal her (irəli, geri dönmək)

Xarici dilin ibtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərə vizual öyrədilməsi müasir dövrün ən fəal vasitələrindən biri hesab edilir. Xarici dillərin tədrisində vizual öyrənmə uzun müddətdir və müxtəlif metodik məqsədlər üçün istifadə olunur. Mövzu görüntülü nümayiş və ya paylama materialı kimi istifadə edilə bilər. Vizual öyrənmə metodundan istifadə etməklə bir qrup şagird nümayiş materialı olaraq eyni şəkil üzərində birlikdə işləyir, paylanma materialı kimi isə hər bir

şagird digər şagirdlər tərəfindən təkrarlanmayan, ona aid olan şəkil üzərində çalışa bilər. Mövzu şəkilləri, situasiya şəkilləri tədris materialları kimi ibtidai səviyyədə şifahi nitqin öyrənilməsinə ən təsirli vasitələrdir. İbtidai məktəb yaşlı uşaqların təfəkkürü dəqiq, aydın olduğundan müəllim əyani və təsirli: parlaq, ifadəli, rəngarəng, müxtəlif illüstrativ material seçməlidir. Qeyd olunan səbəblərə görə müəllim dərslərində təlim materialları kimi çoxlu fotosəkillərdən, jurnallardan, dərsliklərdən istifadə edə bilər.

İbtidai təhsil səviyyəsində olan uşaqlarda şüurlu şəkildə qarşıya qoyulmuş məqsədi olmayan, qeyri-iradi yaddaş növü üstünlük təşkil edir. Uşağın yaddaşı onun marağıdır: uşaq həqiqətən asanlıqla və uzun müddət onun marağını nəyin oyatdığını, özünəməxsusluğu ilə onu cəlb edənləri, eləcə də aktiv hərəkət etdiklərini (oynadığı, danışdığı, təqdim etdiyi) xatırlayır. Məlumdur ki, belə tədris prosesində müəllim mühüm rol oynayır. Müəllim obyektləri göstərərək almanca adlandırarsa, sözlər daha yaxşı yadda qalır. Buna görə də lüğətin ilkin təqdimatı oyuncaqların, şəkillərin köməyi ilə həyata keçirilir. Söz nə qədər çətin olsa, təqdimatı bir o qədər yaddaqalan, canlı və əyani olacaq. Hər bir müəllim yaxşı bilir ki, leksik materialı mənimsəməyə şagirdin möhkəm dil bazasını yaratmaq qeyri-mümkündür. Lüğət biliklərini möhkəmləndirmək və nəzarət etmək üçün lüğətin təkrarlanması, “Alman dilində deyin”, “Azərbaycan dilində deyin” məşğələlərindən, həmçinin, oyunlardan istifadə etməklə öyrənilən lüğətlə mətnləri oxumaq olar. “Söz saldı”, “Otaqda mebeli yerləşdirin”, “Əlavə söz tapın” və s. kimi oyunlarla şagirdlərin leksik bazasını şifahi olaraq genişləndirmək mümkündür. Məlumdur ki, oyunlar sistemli öyrənmə və intensiv təlimi əvəz edə bilməz, ona görə də onlardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmək olar. Məktəblilərə xarici dilləri öyrətmək üçün oyun fəal təlim vasitələrindən yalnız biridir. Oyunların köməyi ilə şagirdləri sevilməli söhbətlərə, istənilən real hadisələri müzakirə etməyə yönəltmək daha məqsədəuyğundur. Oyun şagirdlərin dil öyrənməkdə idrak fəaliyyətinin formalaşmasına, tədris prosesini aktivləşdirməyə, xarici dilin tədrisinin ilkin mərhələsində üstünlük təşkil edən əzbərləməklə öyrənməyə kömək edir. Alman dilinin tədrisi prosesində istifadə edilən nitq oyun situasiyaları, layihələrin hazırlanması, vizual təqdimatlar, qrammatika və lüğət hazırlığı uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə tam cavab verir və onların alman dilində şifahi olaraq təbii ünsiyyətinə şərait yaradır, dili öyrənməyə marağı artırır.

Ədəbiyyat:

1. Qəribova M. İxtisas fakültələrinin aşağı kurslarında alman dilinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə. Monoqrafiya, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 204 s.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-4-cü sinifləri üçün fənn kurikulumları. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı: Təhsil, 2008, 480 s.
3. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мугарджим, 2001, 346 с.
4. Китайгородская Г. А. Метод активизации возможностей личности и коллектива/Юбилейный сборник статей. Отв. редактор Г.А.Китайгородская - Изд. НОЦ “Школа Китайгородской”- М., 2000 г.
5. Леонтьев А.А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии. М: РАО/МПСИ, 2001, 127 с.
6. Bimmel P., B.Kast., G.Neuner. Deutschunterrichtsplänen. Arbeit mit Lehrwerkslektionen. München: Langenscheidt, 2003, 176 s.
7. Huneke H.W., Steinig W. Deutsch als Fremdsprache. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2010, 306 s.
8. Kilp E. Spiele für den Fremdsprachenunterricht. Tübingen: Stauffenburg, 2003, 138 s.
9. Prange L. Sprech Spiele. München: Max Hueber Verlag, 2001, 104 s.

Badalova E.

Ways to develop oral skills in the teaching of German at the primary level (Summary)

Today, the German language is strengthening its position in the world as a leading means of international communication, and taking into account the development of this process, the problem of using effective methods of teaching the German language is becoming more urgent. Each method involves the active teaching of the teacher (presentation, explanation of new material) and the

organization of students' cognitive activity. That is, on the one hand, the teacher himself explains the material, and on the other hand, he tries to stimulate the educational and cognitive activity of students (encourages them to think, draw independent conclusions, etc.). Thus, modern teaching considers the acquisition of certain knowledge, skills and habits by students in order to familiarize them with values as a process of interaction between teacher and students.

Бадалова Э.

Способы развития устной речи при преподавании немецкого языка в начальной школе (Резюме)

Сегодня немецкий язык укрепляет свои позиции в мире как ведущее средство международного общения, и с учетом развития этого процесса проблема использования эффективных методов обучения немецкому языку становится все более актуальной. Каждый метод предполагает активное обучение учителя (изложение, объяснение нового материала) и организацию познавательной деятельности учеников. То есть, с одной стороны, преподаватель сам объясняет материал, а с другой - пытается стимулировать учебную и познавательную деятельность учащихся (побуждает их думать, делать самостоятельные выводы и т. д.). Таким образом, современное обучение рассматривает приобретение учащимися определенных знаний, навыков и привычек с целью ознакомления их с ценностями как процесс взаимодействия между учителем и учениками.

Rəyçi: p.f.d., b./m. M.Qəribova

HÜSEYNOVA JALƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
jalehuseyn98@gmail.com

DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ AUTENTİK MATERİALLARDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: autentik, material, kommunikativ, yanaşma, tədris, səriştə

Key words: authentic, material, communicative, approach, teaching, competence

Ключевые слова: аутентичный, материал, коммуникативный, подход, обучение, компетентность

1970-ci illərin əvvəllərində kommunikativ yanaşmanın meydana gəlməsi təhsildə yeni bir mərhələnin başlanmasına və təlim/tədris prosesində köklü dəyişikliklərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Xarici dilin bu yanaşma əsasında tədrisi yeni metodların yaranmasına imkan verdi. Kommunikativ yanaşma tələbənin dil öyrənməsinə mümkün qədər tez başlamasına köməklik göstərir və xarici dildə ən təbii şəkildə ünsiyyət qurmaq üçün ilkin materiallar təqdim edir. Xarici dilin tədrisinin müasir konsepsiyası hərtərəfli əsaslardan asılıdır: dil və mədəniyyətin öyrədilməsi; dogma və xarici mədəniyyətlərin müqayisəli təhlili. Belə təhsil də məqsəd mədəniyyət vasitəsilə dil təlimidir, dil vasitəsilə isə mədəniyyətdir. Dil və mədəniyyət bir-biri ilə sıx bağlıdır, hər bir dil öz tarixinin məhsulu olub, onun dünyaya baxış tərzini, kimliyini, dəyərlərini ifadə edir. Xarici dilin tədrisində dil və mədəniyyəti özündə ehtiva edən materiallara autentik materialları nümunə kimi göstərə bilərik.

Xarici dillərin tədrisində autentik materiallardan istifadə günü-gündən daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Autentik materiallardan tədris zamanı istifadənin məqsədi tələbələrə öyrəndikləri xarici dili və tarixini, adət-ənənələrini və mədəniyyətini mənimsətməkdir.

Autentik materiallardan istifadə bir çox müəllimlər tərəfindən dəstəklənir. Bu materiallar fransız dilini öyrənənlər üçün dil daşıyıcıları tərəfindən hazırlanmış materiallardır. Bunlara işarələri,

jurnalları, linqvistik materialları, reklamları, qəzetləri, qrafik və yaxud vizual mənbələri, şəkilləri, simvolları, diaqramları və s. aid etmək olar.

Autentik materiallar dilin istifadəsini müşahidə etməyə imkan verir. Bu materiallar geniş didaktik imkanlara malikdir, məlumat mənbəyidir, görmə dərəcəsini artırır, anlayışları konkretləşdirir, ən çox elmi və mədəni sahəyə uyğun gəlir, tələbələrin maraqlarının artırılması, onların xarici təhsilə həvəsin yaradılmasına, tədris prosesinin daha məhsuldar keçirilməsinə imkan verir.

Autentik materiallar xarici mədəniyyətin dərs prosesində iştirakına imkan verir. Xarici dillərin tədrisi, xüsusən də müəyyən məqsədlər üçün fransız dilinin tədrisi üçün tələbələrin real vəziyyətlərdə xarici dil ilə təmasda olması çox əlverişlidir. Buna görə də qeyd etmək lazımdır ki, bu materiallar təhsil məqsədləri üçün deyil, real ünsiyyət vəziyyətləri üçün hazırlanmış materiallardır.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, xarici dil müəlliminin əsas vəzifəsi tələbə şəxsiyyətini xarici dil mədəniyyəti ilə tanış etmək və onu mədəniyyətlərin dialoqunda səmərəli iştiraka hazırlamaq üçün şərait yaratmaqdır. Ona görə də xarici dil dərində hər bir tələbənin dərində fəal iştirakını təmin edən, şifahi ünsiyyəti stimullaşdıran, xarici dilə maraq və həvəsin formalaşmasına töhfə verən belə məşğələ formalarına xüsusi yer verilməlidir.

Autentik material kimi istənilən materialı seçmək olmaz. Ona görə də dərindən mövzusunə uyğun olanı araşdırıb seçmək lazımdır. R. P. Milrud və E. V. Nosonoviç[1] autentik təhsil mətni üçün aşağıdakı parametrləri işləyib hazırlayıb. Onlar dil daşıyıcılarının qəbul etdiyi normalara cavab verən belə bir mətnin struktur xüsusiyyətləri toplusunu nəzərdən keçirirlər. Onların fikrincə, belə mətn leksik məzmunun və qrammatik formaların təbiiliyi, istifadə olunan linqvistik vasitələrin situasiya adekvatlığı ilə səciyyələnən sözün autentik istifadə hallarını göstərən autentik diskursdur.

R. P. Milrud və E. V. Nosonoviç[1] qeyd edir ki, yuxarı kurs tələbələrinə dinləmənin tədrisi üçün material da aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. Tələbələrin yaş xüsusiyyətlərinə, onların ana dili və xarici dillərdə nitq təcrübəsinə uyğunluğu;
2. Tələbələr üçün yeni və maraqlı məlumatların məzmunu;
3. Müxtəlif nitq formalarının təqdimatı;
4. İnformasiyanın lazımsız elementlərinin olmaması;
5. Materialda təqdim olunan situasiya, xarakter və şəraitin təbiiliyi;
6. Materialın qarşılıqlı emosional reaksiya oyatmaq qabiliyyəti;
7. Tərbiyəvi əhəmiyyətin olması arzuolunandır.

Lemeunier V.[2] isə autentik materialı seçərkən məhz aşağıdakı meyarlar əsasında qurulmasını təklif edir.

-Bu material auditoriyaya uyğundurmu: onların yaşı, dil səviyyəsi, maraq mərkəzi, vərdisləri, məqsədləri və s.?

-Anlamaları asanlaşdıran qeyri-verbal elementlər (mətn, illüstrasiya) varmı?

-Kommunikasiya aktının parametrləri (sənədin xarakteri, məruzəçilər) aydın görünürmü?

-Sənəddən pedaqoji məqsədlər üçün istifadə etmək olarmı?

-Seçilən materialın məzmunu kommunikativ, linqvistik və sosial-mədəni cəhətdən tədris üçün əhəmiyyət kəsb edirmi?

Əgər bu meyarlar seçilən materialda əks olunursa, tədris zamanı istifadəsi məqsədəuyğundur.

Authentik materialların tədris zamanı istifadəsi həm müəllim, həm də tələbə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fransız dilinin tədrisində autentik materiallardan istifadənin bəzi vacib məqamlarını vurğulaya bilərik. Dil öyrənməyin kontekstualaşdırılmasını ilk öncə qeyd edə bilərik. Bu autentik materialının kontekstuallaşmağa, yəni məlumatın, sosial-mədəni bir məkanın, bir məqamın və s.) nitqdəki vəziyyətinə (özünü təqdim etmə, inandırmaq, təklif etmək, məsləhət vermək, mübahisə etmək) əsaslanır. Bu materiallar öyrənilərə real situasiyalarla peşəkar ünsiyyətdə dil ilə birbaşa təmasda olmağa imkan verir.[3]

İkinci olaraq söz ehtiyarının inkişafını vurğulaya bilərik. Autentik materiallardan istifadə tələbə cümlə quruluşu və sabit ifadələrlə tanış olur və bununla da onun lügət ehtiyatını və xüsusi terminlərdən istifadəsini zənginləşdirir. Bu sözləri mövzu daxilində öyrəndikdə yadda saxlamaq daha asan olur.

Dərslərin monotonluqdan çıxarılaraq səmərəli təşkilinə şərait yaradır. Tədris məqsədləri üçün hazırlanmış dərs nümunələri, dərsliklər, qrammatik materiallar öyrənməyə kömək edir, lakin bəzən onlar darıxdırıcı olur və öyrənənləri həvədən salır.

Autentik materiallardan tədris prosesində istifadə üçün tükənməz resurslar mövcuddur. Tükənməz resursların olması müəllimə seçim imkanı yaradır, tələbələrin bilik səviyyəsinə və maraqlarına səbəb ola biləcək materialların tədris prosesində istifadəsinə şərait yaradır.

Xarici dilin sosial və mədəni reallığını tədris prosesinə daxil etmək autentik materiallardan istifadə edən müəllimlərə sivilizasiya və dili birləşdirməyə imkan verir. Əksər mətbuat, radio və ya televiziya proqramları siyasi, sosial və ya mədəni xəbərləri çatdırır.

Xarici dilin öyrənilməsi tələbədən tam kommunikativ səriştənin inkişafı üçün çox vaxt və səy tələb edir. Bu səy uzun müddətdə tələbənin marağını, başqa sözlə motivasiyasını azalda bilər. Motivasiya tədris prosesinin səmərəli, düzgün və əlverişli qurulmasına şərait yaradan başlıca amillərdən biridir. Müəllim davamlı olaraq tədris prosesinin səmərəli qurulmasına yönəlsə, tələbə motivasiyasının artırılmasına yönəlsə dərsə marağa səbəb ola bilər. Məqsədi isə istifadə olunan bu materiallardan tələbəni həvəsləndirmək, dərsə maraq yaratmaq və xarici dil tədrisi zamanı demotivasiyaya qarşı mübarizə aparmaqdır. Guariento və Morley [4] yazır ki, autentik mətnlərdən istifadə tələbəni öyrənmə prosesində həvəsləndirmək üçün bir yol hesab olunur, çünki onlardan istifadə edərkən tələbə dili öyrəndiyini və başa düşdüyünü dərk edir. Autentik materiallar tələbələri xarici dil öyrənməyə və mədəni fərqləri aradan qaldırmağa həvəsləndirməkdə özünü göstərən affektiv funksiyaya malikdir. Bu həm tələbələrdə, həm də müəllimlərdə həvəs oyadır. Tələbələr mətni başa düşdükdə söylərinin nəticələrini görməkdən məmnun olurlar, çünki onlar xarici dili başa düşə və başqa bir mədəniyyətlə tanış olmaq imkanı qazanırlar. Lemeunierin[2] də qeyd etdiyi kimi, autentik material tələbələrin maraq və yaddaşını stimullaşdırır. Müəllimlər də isə ona görə həvəs oyadır ki, tədris prosesini uğurlu təmin edə bilib, tələbələr müəllimin seçdiyi materialı tam mənimsəyə biliblər. Qısacası tədris prosesi müəllim tərəfindən səmərəli təşkil olunub. Lansfordun fikrincə[5], autentik material çox ümumi bir termdir. Dillərin istifadəsini stimullaşdıran hər hansı bir mənbə, məsələn, videolar, televiziya proqramları, radio verilişləri və ya hətta yazılı mətnlərdir. Bu mənbələr dil daşıyıcıları tərəfindən hazırlanır və xüsusi olaraq hazırlanmış kontekstlərdə yayımlanır. Müəllimin topladığı audio və ya audio-vizual materiallar xarici dil tədrisi zamanı xüsusi fəaliyyətlər üçün istifadə olunur. Materiallar tələbələrə olduğu kimi, yəni ilkin vəziyyətində təqdim olunmalıdır: mövzu, dil, sintaksis, struktur və s. dəyişdirilməməlidir, çünki məqsəd auditoriyaya bu materialı olduğu kimi çatdırmaqdır. Əgər ona hər hansı bir dəyişiklik edilərsə, məsələn hər hansı bir hissə silinərsə, bu zaman məlumatı anlamaq çətinləşəcək. Ona görə də material olduğu kimi tələbələrə təqdim olunmalıdır.

Autentik materiallar yazılı və şifahi ola bilər. Yazılı materiallara hesabatlar, işgüzar yazışmalar, videolar, reklamlar, afişalar, reklamlar aiddir. Şifahi materiallara isə müsahibələr, debatlar, danışıqlar və s. aiddir.

Autentik materiallar tələbələrin maraqları, məqsədləri və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla çətinlik dərəcəsinə görə təsnif edilməlidir. Bu materialları tədris proqramına daxil etməzdən əvvəl ehtiyaclar, məqsədlər və bilik səviyyələrinə görə dəqiq və ardıcıl tətbiq etmək lazımdır. Autentik materiallar linqvistik və təhsil meyarlarına cavab verməlidirlər. Tələbələrin ehtiyaclarını, maraq və meyllərini, məqsədlərini nəzərə alaraq, müəllim vəzifələri müəyyən etməlidir. Rivenc simulyasiya məşqlərini təklif edir.[6] Məsələn, tələbələr öz işlərini, şirkətlərini təqdim edə bilərlər, müəyyən etdikləri məhsulları sata və ya ala bilərlər. Mətni daha yaxşı anlamaq üçün onun mövzusunə uyğun situasiya yarada bilərlər. Bəzi suallara, yəni kim danışır?, kimə?, harada?, nə vaxt?, necə?, niyə? suallarına cavab verə biləcək oyunlar təşkil edə bilərlər. Yəni, tələbələr anlama bacarıqlarını inkişaf etdirməyə təşviq edilməlidir.

Autentik mətnlərin istifadəsi digər tədris vəsaitləri ilə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir. Buna nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

- öyrənmə motivasiyanı müsbət təsir göstərir, çünki onlar peşəkar inkişaf üçün maraqlı məlumatlar ehtiva edir;
- peşəkar və ümumi bilik səviyyəsini artırır;

- tələbənin lüğət tərkibinin genişlənməsinə, söz ehtiyatının artmasına təkan verir;
- dil daşıyıcılarının orijinal lüğətindən istifadə edərək dili öyrənməyə və təkmilləşdirməyə kömək edir;
- yaddaş, diqqət və təfəkkürü inkişaf etdirir;
- tədris prosesini monotonluqdan çıxarır;
- tələbələrin dünyagörüşünün artmasına kömək edir, öyrəndikləri xarici dilin ölkəsi haqqında geniş məlumatları əldə etmək imkanı qazana bilirlər.

Dil öyrədən hər bir müəllim xarici dili öyrənənlər üçün dil öyrənmə prosesini nəzərə alaraq onların autentik materialları mükəmməl başa düşmələrinə diqqət yetirməli və mümkün qədər anlamaları sadələşdirməlidir. Autentik materialların digər bir vəzifəsi tədris dilinin öyrənilməyi ölkə haqqında öyrənənlərdə təsəvvür yaratmaq, o ölkənin həyat tərzini, gəzməli və görməli yerlərini tanımaq, ölkə əhalisinin sayı, coğrafi mövqeyi, tarixi, sivilizasiyası, mətbəxi barədə məlumat əldə etməkdir. Bu materiallarla işləməyin vacib nöqtələrindən biri də tələbələrdə "oxumaq və danışmaq" kimi bacarıqların formalaşdırılmasına kömək etməkdir.

Sual verilə bilər ki, dərslərdə verilən hər hansı bir mətni oxuyan tələbə onu anlayıb, öz sözləri ilə xarici dildə ifadə edə bilər. Bəs autentik materialların əlavə rolu nədən ibarətdir? Autentik materiallardan istifadə tədris prosesini monotonluqdan çıxararaq, tələbənin marağına səbəb olur. Həm də dərslərdə verilən mətnlərdən əlavə məlumatlarla rastlaşır, yeni informasiyalar qəbul edir. Öyrəndiyi xarici dilin ölkəsi haqqında geniş bilik əldə edərək dünyagörüşə sahib olur. Autentik mətnlərlə işləyərkən oxu bacarıqları və tələbələrin nitqi daim təkmilləşir. Əslində autentik materiallar oxuyub anlamadan daha çox, kommunikativ və yaxud linqvistik məlumatları təmsil etmək üçün yazılmışdır, yəni əsas məqsəd məlumat ötürmək deyil, diskussiya yaratmaqdır. Digər tərəfdən, autentik materiallar tələbələrə real dil ilə tanışlıq imkanı verir və onlara etibarlı linqvistik məlumatlar ötürür, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Tələbələrə öyrəndikləri dildə bir ssenari yazmaq tapşırılsa, onda tələbələr xarici dili zənginləşdirməyə cəhd göstərər, ən mükəmməl ssenarini yazmağa çalışacaqlar. Bunun özü də xarici dilin inkişafına kömək edir.

Autentik materiallardan istifadənin üstünlükləri:

- 1) Autentik materiallardan istifadə təlim/tədris prosesinin məhsuldar təşkilinə zəmin yaradır;
- 2) Tədris prosesinin kommunikativ yanaşma əsasında yaradılmasına şərait yaradır;
- 3) Autentik materiallar tədris prosesinin düzgün qurulmasına şərait yaradır;
- 4) Dövrü mətbuatdan götürülmüş autentik materiallar həmişə aktualdır və daim yenilənir;
- 5) Autentik materiallar müasirlik mənbəyini təqdim edir;
- 6) Dil və sivilizasiyanın tədrisini birləşdirməyə imkan verir;
- 7) Bu materiallar öyrənənlərə dil və onların qarşılaşacaqları müxtəlif situasiyaları göstərir;
- 8) Tələbələr xarici dili anlayır və onların mədəni dəyərləri ilə tanış olurlar;
- 9) Müasir tendensiyalara uyğun olması ən əsas faktorlardan biridir;
- 10) Tədris prosesi tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişləri ilə bərabər, maraq və meylləri əsasında qurulur.

Authentik materiallar müəllim tərəfindən seçilmiş və onların mentalitetinə zidd olmamalıdır. Təqdim olunan materiallar tələbələrə öyrəndikləri dilə aid olacaq mətnlər üzərində işləməyə, üslubunu öyrənməyə, həmin dildə danışan insanların tələffüzünü eşitməklə təkmilləşdirməsinə, inkişaf etdirilməsi, yazı və oxu bacarıqlarını öyrənməyə şərait yaradacaq. Autentik materiallar televiziya xəbərləri, aparıcı çıxışları, reportajlar, hava xəbərləri, ixtisaslaşdırılmış jurnalistlərin izahatları ümumiyyətlə bütün tamaşaçılar üçün nəzərdə tutulmuş yazılı və formatlaşdırılmış mətnlərin, didaktik tipli informativ sənədlərin və ya müsahibə məqsədi daşıyan məlumatların mənsəyi hesab olunur.

Autentik materiallar sosial məqsədi yerinə yetirmək üçün hazırlanmış materiallardır.[7] İlk növbədə dil öyrənmək məqsədi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Berardo'ya[8] görə autentik materiallar aşağıdakıları əks etdirir:

- strukturlaşdırılmış dil;
- tam cümlələr;
- tam və qrammatik cəhətdən düzgün sual və cavablar;

•öyrənılən strukturların davamlı təkrarlanması.

Beləliklə, autentik materiallar forma və məzmunca zəngin, maraqlı, müasir v  tələbələr  c n başa d  s l n olmalıdır. Eyni zamanda, əvvəllər verilmiş məlumatların birləşdirilməsini t min etm kl  yana ı, h m d  t l b l rın g l c k yaradıcı inki afına k m k ed c k müvafiq yaradıcı tap ırıqlar da se ilm lidir.

 d biyyat:

1. Мильруд Р.П., Носонович Е.В. Критерии содержательной аутентичности учебного текста // ИЯШ. 1999. №2 2. С. 8-12.
2. Lemeunier V. 2012 élaborer une unité didactique à partir d'un document authentique.
3. Ferrari, de M. 2012 Des supports authentiques pourquoi faire?
4. Guariento W., Morley J., Text and task authenticity in the EFL classroom. *ELT Journal*, 55(4), 2001, 347-353 s.
5. Lansford L., Authentic materials in the classroom:the advantages, 2014.
6. Rivenc, Paul.  d. 2003. Apprentissage d'une langue  trang re/seconde. La m thodologie.
7. Peacock, M. The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners. *ELT Journal*, 51(2), 1997, 144-156 s.
8. Berardo, S. A. The use of authentic materials in the teaching of reading. *The reading matrix*, 6(2), 2006, 62 s.

Huseynova J.

Importance of using authentic materials in language faculties

(Summary)

Authentic materials play an important role in language teaching, as their content allows students to develop their language and cultural skills. These materials help the foreign language teacher communicate the target language and culture to the learners during the lesson. Its use is considered effective and original for learners, as it is a useful tool for the correct application of the language.

Гусейнова Ж.

Важность использования аутентичных материалов на языковых факультетах

(Резюме)

Аутентичные материалы играют важную роль в обучении языку, поскольку их содержание позволяет учащимся развивать языковые и культурные навыки. Эти материалы помогают учителю иностранного языка передать учащимся изучаемый язык и культуру во время урока. Его использование считается эффективным и оригинальным для учащихся, поскольку это полезный инструмент для правильного применения языка.

Rəyçi: dos. G.Camalova

MÜXTƏLİF DÖVRLƏRDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ FƏRQLİ METODOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: metodologiya, kurikulum, qrammatika, lüğət, linqvistika.

Key words: methodology, curriculum, grammar, vocabulary, linguistics.

Ключевые слова: методология, куррикулум, грамматика, словарь, лингвистика.

XIX əsrdən bu günə qədər xarici dillərin tədrisində fərqli metodologiyalar bir-birini təqib etmiş, bəziləri əvvəlki metodologiyadan uzaqlaşmış, digərləri cəmiyyətin yeni ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmışdır. Buna baxmayaraq, müxtəlif metodologiyaların xronoloji ardıcılığını tam olaraq təyin etmək o qədər də asan deyil belə ki, bəzi metodologiyalar eyni dövrdə mövcud olmuş və istifadə edilmişdir. Metodologiyanın tarixi onun mövcudluğu qədər vacibdir, çünki tarix boyu hər bir metodologiya müasir dövrün xarici dil tədrisinə mühüm töhfələr vermişdir.

Christian Puren 1988-ci ildə yazdığı « Dil tədrisində metodologiyaların tarixi» əsərində metodologiyanın dörd növünün olmasını bildirir: ənənəvi metodologiya, birbaşa metodologiya, aktiv metodologiya və audiovizual metodologiya.

Ənənəvi metodologiya

Klassik metodologiya və ya qrammatik - tərcümə metodologiyası kimi tanınan bu növü ilk rəsmi metodologiya kimi qəbul edə bilərik. Bu növ metodologiya orta əsrlərdə əvvəl latın dili, sonra isə yunan dili tədrisində istifadə edilirdi [5, s.257].

Bu metodologiyada əsas diqqət qrammatika və tərcüməyə yönəldilirdi. Dil qaydalar və istisnalar toplusu kimi görünürdü. Şagirdlər sözləri və bütöv ifadələri əzbər öyrənir və şifahi yaradıcılığı arxa plana keçirən mətnləri sözbəsöz tərcümə edirdilər. Tərcümə üçün mətnləri, daha çox bədii mətnləri seçən və sinifdə üstünlük təşkil edən müəllim idi. Tələbələrin danışmaq və fikirlərini ifadə etməkdə çoxda sərbəstliyi yox idi. Buna baxmayaraq, metodologiyanın bu növü XX əsrə qədər davam etmişdir [3, s.254].

Birbaşa metodologiya

Bu metodologiya o dövrdə başlayan və özü ilə yeni ehtiyaclar gətirən sənaye inqilabı sayəsində yarandı. Ticarət və sənayenin inkişafı ilə xaricdə ünsiyyət qurmağı bilmək ehtiyacı yaranmışdı. Bu metodologiyanın əsas məqsədi o zaman şifahi və yazılı istehsalı təkmilləşdirmək və müasir dillərin tədrisini ön plana çıxarmaq idi. 1901-ci ildə bu metodologiya nazirlik tərəfindən rəsmi olaraq Fransanın orta təhsilində tətbiq olundu, lakin o, yarı birbaşa, yarı ənənəvi metodologiyaya çevrildi. Bu metodika ilk dərsdən ana dilinə müraciət etmədən xarici dilin tədrisindən ibarət idi. Əsas diqqət təcrübə, başqa sözlə, real vəziyyətlərdə dildən necə istifadə edəcəyini bilmək üzərinə yönəlmişdi. Bütün bunlar şifahi olmayan ünsiyyətin, yəni jestlərin, üz ifadələrinin və ya təsvirlərin köməyi ilə reallaşdı. Əsas xüsusiyyətlərin xülasəsi aşağıdakı kimidir:

✓ Lüğət: tələbələr gündəlik lüğətdən, şəkillərdən, təqlidlərdən və ya ətraf mühitdən istifadə edərək əsas lüğəti öyrənirdilər. Daha mürəkkəb və mücərrəd sözlər məlum olan sözlərdən istifadə etməklə izah olunurdu.

✓ Qrammatika: tələbələr nümunələrdən istifadə edərək lüğəti öyrənirlər, cümlələrdən və bütöv mətnlərdən qrammatik qaydalar çıxarırdılar.

✓ Ən böyük əhəmiyyəti şifahi sözlə yanaşı tələffüzü də mənimsəmək idi. Yazı yalnız nitqə yardımçı vasitə hesab olunurdu.

✓ Şagirdlərin ehtiyac və bacarıqlarını nəzərə alırdı. Onlar əsasdan (lüğət, qrammatika, tələffüz) başlayır, sonra məlum məlumatlardan istifadə edərək daha mürəkkəb formaları öyrənirdi.

Başqa sözlə, məlumdan məchula, ən sadədən ən mürəkkəbə, ən konkretdən ən mücərrəd olana doğru yola çıxırdı.

Aktiv metodologiya Birbaşa metodologiya sürətlə qarışıq metodologiyaya çevrildi, tezliklə aktiv metodologiya yarandı. Bu metodologiyanın bir neçə adı var, məsələn, Eklektik, Qarışıq, Sintetik, Kombinasiya və ya Kompromis metodologiyası. Bu metodologiya 1920-ci ildən 1960-cı illərə qədər fransız məktəblərində müasir xarici dil tədrisində istifadə edilmişdir. O, ənənəvi metodologiya ilə birbaşa metodologiyanın birləşməsidir. Onun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir:

✓ Lüğət: həmişə şəkillər və çertyojlardan istifadə etməklə öyrədilir, lakin sözlərin tərcüməsinə icazə verilirdi;

✓ Qrammatika: mexaniki və əzbər öyrənmə əvəzinə hadisələrin izahına üstünlük verilirdi;

✓ Bu metodologiya təkcə tələbələrin ehtiyaclarını deyil, həm də onların motivasiyasını nəzərə alırdı [4, s.89 - 90].

Audiovizual metodologiya

Keçən əsrin 60-cı illərində Fransa hökuməti leksik və qrammatik statistikanı inkişaf etdirmək, əsas fransız dilini yeniləmək və dünyaya yaymaq üçün dilçi alim Georges Gugenheim-ə tapşırıq verdi. Bu layihə daha sonra ilk audiovizual kursları yaradan Crédif tərəfindən istifadə edilmişdir. Crédif (Fransız Dilinin Yayılması üçün Araşdırma və Tədqiqat Mərkəzi) fransız dilinin yayılması üçün yeni yaradılmış mərkəzlərdən biri idi. Bu məqsədlə 1959-cu ildə yaradılmış, əvvəlki adı BEL olan başqa bir mərkəzi - BELC (Əcnəbilərə fransız dili və sivilizasiyasını öyrətmək üçün ofis) tədqiqat və əlaqə bürosunu da misal göstərmək olar.

Audivizual metodologiya və ya fransızca Structuro-global audio-visuelle (SGAV) metodologiyası Xorvatiyanın Zaqreb Universiteti və Belçikanın Mons Universiteti tərəfindən yeni metod olaraq təklif olunurdu. İlk dərslik 1960-cı ildə nəşr olundu və Fransada « Səs və Görüntü » adlandırıldı. Bu metodologiyanın hazırlanmasında iştirak edənlər Ferdinand de Saussure və Charles Bally idi [3, s.260].

Struktur-qlobal konsepsiya təkcə şifahi deyil, həm də qeyri-verbal ünsiyyətin çox mühüm rol oynaması nəzəriyyəsinə əsaslanırdı (ritm, intonasiya, jestlər və.s.). Bu metodologiyanın əsas ideyaları aşağıdakılardır:

✓ Şəkillər və səslərdən istifadə edərək gündəlik dialoqa əsaslanırdı;

✓ Dialoqlar üçün maqnitofondan istifadə olunurdu;

✓ Qrammatika induktiv formada qəbul edilirdi;

✓ Yazılı söz şifahi sözdən törəmə hesab olunurdu [3, s.262].

Audio-vizual struktur-qlobal metodologiyadan sonra tədqiqatçılar keçmişdə uyğun olmadığı düşünülmən müxtəlif metodologiyaların elementlərini birləşdirməyə çalışırdı.

Audio - şifahi metodologiya İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövr tədqiqat dövrüdür. Çünki, müharibə texnologiyasının, nəqliyyat vasitələrinin və rabitənin inkişafı ilə nəticələndi. Müxtəlif dövlətlər arasında ticarət əlaqələri daha da intensivləşmiş və bu əlaqələrlə ünsiyyət ehtiyacları artmışdı. Siyasi və sosial dəyişikliklər nəticəsində məktəblər daha geniş ictimaiyyət üçün əlçatan olduğundan təhsil sistemi modernləşdirilməli və yenidən qurulmalı idi. Bu dəyişikliklə yeni dəstəklər, metodlar və metodologiyalar axtarıldı. Şagirdlərin müstəqilliyinin və səmərəliliyinin inkişafına gətirib çıxaran prosesləri tapmaq ön planda idi.

Audio-şifahi metodologiya ABŞ-da yaranmışdı. Həmin dövrdə ABŞ linqvistik cəhətdən təhsili modernləşdirməyə meyl edirdi. 1940-1970-ci illərdə hazırlanan bu metodologiya ikinci dünya müharibəsi zamanı Amerika hərbiçiləri tərəfindən aparılan didaktik eksperimentdən ilham alırdı, çünki onlar müharibədə iştirak edərkən mütəlif xalqlarla ünsiyyət qurmağı bacarmalı idilər. Bu metodologiyanın əsas ideyaları aşağıdakılardır:

✓ Dil əsasən audio – şifahi idi, şagird əvvəlcə oxumağı və yazmağı, sonra dinləmə və dialoqu öyrənirdi;

✓ Tədris təkrar, məşq və əzbər öyrənməyə əsaslanırdı [5, s.262].

Bu metodologiya daha sonra yadda saxlamaq üçün gündəlik dil dialoqlarını dinləməyə əsaslanırdı. Qrammatika o qədər də vacib deyildi, tələbələr onu dialoqlar əsasında öyrənirdilər. Bu

səbəbdən də bu metodologiya tənqidlərə məruz qalırdı. Lakin bu metodologiyanın xarici dilin tədrisində audio - vizual texniki vasitələrdən ilk istifadə üsulu olduğunu söyləmək olar [3, s.259].

Təbii metodologiya Rəsmi təlimatlarda təbii metodologiyaya ilk istinad etmiş fransız tarixçisi V. Duruyun 29 sentyabr 1863-cü il tarixli sənədidir. Bu sənədə görə, təbii metodologiya izlənməli olan üsuldur. Məktəb mühitində təbii metodologiyadan 1977-ci ildən etibarən istifadə edilməyə başladı. Həm ailədə uşaq üçün istifadə olunan, həm də hər kəsin xarici ölkədə istifadə etdiyi bu metodologiyada az qrammatika, çoxlu danışmaq məşqləri var, çünki tələffüz müasir dillərdə ən böyük çətinlikdir. Bütün qrammatik qaydaların ardıcıl olaraq tərtib ediləcəyi və şagirdlər tərəfindən öyrənilməkdən sonra, lazım olan söz ehtiyatını təmin edən, növbəti dərstdə özləri digər cümlələr qura bilmələri üçün diqqətlə hazırlanmış, yaxşı izah edilmiş mətnlər də metodologiyanın əsas vasitələrindəndir. Bu metodologiyanın əsas ideyaları aşağıdakılardır:

- ✓ birbaşa və intuitiv üsullar: uşaq eşitdiyi səsləri ona göstərilən əşyalarla, yaxınlarının jestləri və ifadələri ilə əlaqələndirməklə birbaşa mənaya çatırdı;
- ✓ şifahi metod: dil uzun müddət yalnız audio - şifahi olaraq qalırdı;
- ✓ aktiv metod: uşaq danışaraq danışmağı öyrənirdi;
- ✓ bu fəaliyyətin mühərriki ehtiyac, maraq və ya zövqdür və onun obyektini onu əhatə edən və hərəkət edə biləcəyi tanış və maddi dünya idi;
- ✓ təqlid üsulu: uşaq yaxınları tərəfindən çıxarılan səsləri başa düşməzdən əvvəl onları təqlid edərək öyrənirdi;
- ✓ təkrarlama üsulu: dil formaları uşağın zehmində israrlı, sıx eşitmə və təkrar istifadə yolu ilə həkk olunurdu.

Xülasə olaraq, qrammatika təbii metod istisna olmaqla, xarici dil tədrisinin bütün metodologiyalarında təqdim olunur. Qrammatik faktın əhəmiyyəti və inkişafı göz qabağındadır. Qrammatika demək olar ki, həmişə bir dilin formal tədrisində mövcuddur. Mükəmməl metodologiyanın axtarışı, çox qrammatika istifadə edən ənənəvi metodologiyadan, dil sinifində qrammatikanın istifadəsində tarazlıq axtaran digər metodologiyalara qədər davam edir.

Kommunikativ yanaşma Adından da göründüyü kimi, bu yanaşmanın əsas məqsədi ünsiyyətdir, yəni xarici dildə ünsiyyət qurmağı öyrənməkdir. Bu yanaşmanın yaranmasına daha çox siyasi vəziyyət səbəb oldu. O dövrdə Avropa genişlənməyə başladı və bu genişlənmə ilə yeni sosial, peşə və dil ehtiyacları meydana çıxdı. Aparılan müxtəlif təhlillər əsasında bu yanaşmaya xas olan dörd komponenti ümumiləşdirmək olar:

- ✓ *Linqvistik komponent*: bu, qrammatik qaydaların, lüğətin, fonetikanın mənimsənilməsi deməkdir. Bu kifayət qədər vacib komponentdir, lakin xarici dildə ünsiyyət qurmağı bilmək üçün kifayət deyil.
- ✓ *Sosiolinqvistik komponent*: dildən istifadə ilə bağlı sosial-mədəni qaydaları bilmək və ünsiyyət şəraitində dil formalarından istifadə etməkdir.
- ✓ *Diskursiv komponent*: bunlar müxtəlif diskurs növləri, onların ardıcılığı və uyğunluğudur.
- ✓ *Strateji bacarıq*: ünsiyyət vəziyyətlərində şifahi və şifahi olmayan strategiyalardan istifadə etmək bacarığıdır [3, s.265].

Tədris ünsiyyətçil olur və daha sonra öyrənmə üçün mətnlər kimi orijinal materiallardan istifadə olunur. Qrammatikaya gəlincə, o, açıq şəkildə öyrədilir, yəni orijinal mətnlərin altında yatan qrammatika izah edilir. Bu yanaşma üçün ən vacib şey tələbələrin özləri üçün düşünmək, həll yolu tapmaq və ya qrammatik qaydalar tərtib etmək imkanı verməkdir ki, bu da müəllimin rolunu dəyişir. Müəllim tədris zamanı mentor və məsləhətçi kimi çıxış edir, şagirdləri istədikləri məqsədə doğru istiqamətləndirir və onların nitq bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edir. Tələbə tək və ya qrupda işləməli və real ünsiyyət vəziyyətlərinə əsaslanmalıdır, məsələn, simulyasiya və ya rol oyunu zamanı.

Kurikulum (latın sözü: *curriculum*) sözünün lüğəvi mənası *yol, istiqamət, elm, kurs, qaçış* deməkdir. İnglis – rus lüğətlərində *tədris planı, təlim kursu, proqram* sözləri ilə izah olunur. Bir termin kimi istifadəsi 1876-cı ilə gedib çıxan bu təlim kursu fənn kurikulumu olaraq ilk dəfə 1918-ci ildə ABŞ-da meydana gəlmişdir. XX əsrin 70-ci illərindən sonra kurikulum nəzəriyyəsi

formalaşmışdır. Azərbaycan pedaqoji terminologiyasına kurikulum termini XX əsrin 90-cı illərinin sonunda daxil olmuş və onun əsasını təhlil, tərtib, tətbiq, qiymətləndirmə təşkil edir [2, s.14].

Kurikulum təhsilin son məqsədini, bu məqsədə çatmaq üçün yolları, bu yolların səmərəliliyini yoxlamaq üçün üsulları özündə birləşdirən, bir sözlə, təhsil prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli və məqsədyönlü təşkilinə şərait yaradan konseptual sənəddir [1, s.4].

Kurikulum xarici dilin (o cümlədən fransız dilinin) tədrisində şəxsiyyətyönümlü, kommunikativ - koqnitiv, sosial, mədəni fəaliyyətə əsaslanan yanaşmanın tətbiqi məqsədini daşıyır. Xarici dildə kommunikativ səriştənin formalaşdırılması, yəni məktəblilərin akademik şəkildə inkişafı və tərbiyəsi, xarici dildə ünsiyyət qurmaq və xarici dildə danışanlarla qarşılıqlı anlaşma əldə etmək bacarığı və real hazırlığı təlimin məqsədi hesab olunur. Kommunikativ funksiyaların həyata keçirilməsində təcrübə və zənginləşdirmə ehtiyacı nəzərə alınmaqla qrammatik kateqoriyalar rasionl şəkildə tətbiq edilməlidir.

Kurikulumda həmçinin verilən təlimin məqsədləri də göstərilməlidir. Burada məqsəd tələbələrin təlimin sonunda nəyi bacarmalı olduğunu müəyyənləşdirir. Məsələn, başlanğıc səviyyəli şifahi özünü ifadə üçün məqsəd belə ola bilər: şagird insanları, yerləri və əşyaları sadə sözlərlə təsvir etməyi bacarmalıdır.

Şagird öz bacarıqlarını inkişaf etdirmək və zənginləşdirmək üçün öyrənmə prosesində fəal olmalıdır. Müəllim özünü bilik təminatçısı kimi yox, şagirdin təlim prosesində köməkçisi və ya ortaq iştirakçısı kimi görməlidir.

Ədəbiyyat :

1. Hüseynova Gülər: Kurikulum təliminə praktiki baxış. Bakı : Red N Line MMC, 2019, 6-cı nəşr, 288s.
2. Aranlı Malik, Yusifova Ceyhunə: Kurikulum. Metodika və Məntiq testləri. Bakı, 2018, 398s.
3. Cuq J. P. & Gruca I. : Cours de didactique du français langue étrangère et seconde. Presses Universitaires de Grenoble, 2017, 450s.
4. Puren C. : Histoire des méthodologies de l'enseignement des langues, Paris, Nathan-Clé International, 1988, 448s.
5. Hendrich J. : Didaktika cizích jazyků. Státní pedagogické nakladatelství, 1998, 498s.

Jabbarova A.

Development of communication skills using different methodologies of teaching foreign languages in different periods

(Summary)

Language is a means of communication or social interaction. For communication, it is not enough to know the grammar of a foreign language, but also to know the rules of using this language. Both verbal and non-verbal knowledge must take into account the psychological, sociological and cultural rules that allow the correct use of language in any situation. The goal is to achieve effective communication.

Джаббарова А.

Развитие коммуникативных навыков с помощью разных методологий обучения иностранным языкам в разные периоды

(Резюме)

Язык - это средство общения или социального взаимодействия. Для общения недостаточно знать грамматику иностранного языка, но также знать правила использования этого языка. Как вербальные, так и невербальные знания должны учитывать психологические, социологические и культурные правила, которые позволяют правильно использовать язык в любой ситуации. Цель - добиться эффективного общения.

Rəyçi: t.f.d., dos. V.Əskərov

DİSTANT TƏHSİLİN İNKİŞAF TARİXİ VƏ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: distant təhsil, ənənəvi təhsil, onlayn, sinxron, asinxron.

Key words: distance education, traditional education, online, synchronous, asynchronous.

Ключевые слова: дистанционное обучение, традиционное образование, онлайн, синхронное, асинхронное.

Distant təhsil bir müəllimlə tələbənin informasiya texnologiyasından istifadə edərək məsafədən qarşılıqlı şəkildə informasiya mübadiləsi edərək həyata keçirilən təhsil formasıdır. Distant təhsildən danışarkən onu tarixindən başlamaq olar. Ümümlikdə distant təhsil dedikdə ilk ağıla gələn e-təhsil və internet olur. Lakin əslində bu terminin arxasında çox uzun tarix durur. Və bu tarix 3 əsrə bölünür. Gəlin bu tədrisin tarixini nəzərdən keçirək.

İlk distant tədris 1978-ci ildə Caleb Filips tərəfindən təklif edilmişdir. Calef Filips Boston qəzetinin vasitəçiliyi ilə gizli elanlar şəkilində özəl yazışma kursları haqqında məqalə dərc etdirmişdir.

Distant təhsildə 1-ci era: Məktublaşma

Bir neçə əsr boyunca yazışma şəklində daha açıq desək məktublaşaraq təhsil almaq distant tədris üçün bir norma olaraq qaldı.

1840-cı ildə Siir İsaak Pitman tərəfindən stenografiya üsulu icad olunur. Və o qiyabi təhsil fikrini irəli sürür.

1850-ci ildə ilk dəfə London universiteti yazışaraq və məktublaşaraq əldə edilən diplomu tanıyan universitet olur.

1873-cü ildə Anna Ticknor Evdə Təhsilin Təşviqi Cəmiyyətini qurur. Bu cəmiyyət əsasən qadınlardan ibarət auditoriyaya yönəlmiş bir məktəb idi.

Distant təhsildə 2-ci era: televiziya və radio vasitəsilə.

Radio və televiziya distant təhsildə yazışma ərəfəsinə son qoyur. 1948-ci ildə amerikalı Con Vilskon NBC stasiyası ilə kollec səviyyəsində radio vasitəsilə dərs keçmək üçün qüvvələrini birləşdirir. 5 il sonra, 1953-cü ildə Hyuston universiteti televiziya ilə yayımlanan ilk dərslərini keçdi.

Distant təhsildə 3-cü era: İnternet inqilabı

Hələ 1999-cu ildə ağıllı lövhə, e-kollec və hətta smartThinking vasitəsilə distant təhsil həyata keçirildi.

Distant təhsillin müsbət cəhətləri

COVID-19 pandemiyası, təhsil prosesinin dinamikasına iz qoyulması da daxil olmaqla həyatımızın bütün sahələrinə böyük dəyişikliklər etdi. Özünü təcrid etmə zərurəti və koronavirus infeksiyasının yayılmasının azaldılması üçün tədbirlərə riayət olunması təhsil proqramının müxtəlif aspektlərinin, o cümlədən mühazirələrin, seminarların, tələbələrin biliyinin davamlı monitorinqinin və buraxılış imtahanlarının həyata keçirilməsində distant təhsilin geniş tətbiqinə şərait yaratdı [1].

Mövcud epidemioloji vəziyyəti nəzərə alsaq, yaxın gələcəkdə əksər universitetlərdə distant təhsil üstünlük təşkil edən və hətta yeganə mümkün təhsil forması olaraq qalacaq. Bir sıra yanlış təsəvvürlər mövcuddur.

Onlardan birincisi distant təhsilin keçmişdə analoqu olmayan yeni təhsil strategiyasıdır. Əslində bu belə deyil. Beləliklə, distant təhsil 20 ildən artıqdır ki, dünya akademik təcrübəsində əsasən ənənəvi formatda tədrisi tamamlayan element kimi istifadə olunur. İllər boyu toplanmış distant təhsil təcrübəsi, şübhəsiz ki, indiki dövrdə kurrikulumun ən optimal variantlarının işlənilib hazırlanmasına kömək etməlidir.

Digər ümumi yanlış təsəvvür, distant təhsilin yalnız texnoloji üstünlükləri ilə fərqlənən ənənəvi tədris sisteminin sadə bir təkrarlanmasıdır. Prosesin mahiyyəti, əvvəllər işlənmiş tədris materiallarının (mühazirə mətnləri, təqdimat slaydları və s.) tələbə və müəllimlərin geniş auditoriyasının sərbəst şəkildə əldə edə biləcəyi bir veb səhifədə yerləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Akademik jurnalların və kitabların elektron versiyaları müvafiq çap nüsxələri ilə eyni olduğu kimi, distant təhsilə də ənənəvi kurikulumun elektron nüsxəsi kimi baxılır[2].

Distant təhsil sinxron və asinxron formatda həyata keçirilə bilər[3;5;6]. Sinxron formata nümunə olaraq müəllim və tələbə real vaxtda ünsiyyət qurmasına imkan verən telekonferans proqramı (məsələn, Zoom, Komandalar və s.) vasitəsilə həyata keçirilir. Başqa bir seçim veb-çat çərçivəsində, məsələn, Skype proqramında fərdi məsləhətləşmələr aparmaqdır.

Sinxron təlim formatının üstünlüyü təhsil prosesində sosial iştirak hissi yaradan veb-kamera vasitəsilə birbaşa ünsiyyət və vizual əlaqənin mümkünlüyüdür. Daha sonra mühazirənin video deofili onlayn sistemə yüklənməsi və yenidən baxıla bilməsi onun üstün cəhətlərindədir. Və belə olan təqdirdə dərslə iştirak edə bilməyən tələbə belə bu zaman keçirilən mövzudan dala qalmır və həmin video vasitəsilə yeni dərslə tanış olmaq imkanı qazanır. Lakin distant tədrisin əksinə ənənəvi tədrisdə belə bir imkan yoxdur. Daha əvvəl dediyimiz kimi işləyən tələbə üçün bu metod olduqca əlverişli sayılır.

Hətta ən mühüm üstünlüklərindən biri fiziki qüsürü olan tələbələr üçün distant təhsil daha uyğun tədris üsuludur. Nəticə etibarlı ilə fiziki qüsvürlü insanların cəmiyyətlə bərabərhüquqlu ali təhsil alması bacarıq və vərdislərə yiyələnməlidir. Belə insanlar üçün ənənəvi şəraitdə keçirilən tədris müəyyən səbəblərdən çətinlik yarada bilər. Distant təhsil bu problemləri aradan qaldırır.

Asinxron təlim formatına onlayn forumda təhsil məsələlərinin müzakirəsi, e-poçt və mətn messengerləri (WhatsApp) vasitəsilə mesaj və fayl mübadiləsi daxildir. Bundan əlavə, tələbənin fərqli xarakterli təhsil resurslarını özündə birləşdirən bir sıra təqdimat proqramları və digər vasitələr var: PowerPoint, video kliplər, kompüter animasiyaları, müstəqil iş üçün istifadə olunan interaktiv proqramlar. Bütövlükdə bütün bu vasitələr təlim biliklərin mənimsənilməsi üçün effektiv vasitədir. Onlayn təlimin texniki və maliyyə aspektləri, təhsil proqramının məqsədlərinin həyata keçirilməsində rolu da daxil olmaqla, təqribən iki kateqoriyaya bölünə bilən ənənəvi tədris forması ilə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir.

Ümümiyyətdə bilik əldə etmək üçün distant təhsil effektiv vasitədir[7;8]. Aşkar üstünlüklərdən biri distant təhsilin əsas cəhəti onun tələbə üçün əlverişli olması və onun gündəlik iş rejiminə asanlıqla uyğunlaşmasıdır. Tələbənin hazırladığı tədris materialları həftənin 7 günü, 24 saat onlayn olaraq mövcuddur. Buna görə də, İnternet bağlantısı olduğu təqdirdə onlarla iş istənilən vaxt və istənilən yerdən çevik bir cədvəl üzrə aparıla bilər. Üstəlik, fərdi təlim proqramları müxtəlif formalarda ola bilər. Məsələn, tədris materialları bəzən smartfon tətbiqlərdə dinləmək üçün audio fayllar (podkastlar, MP3 faylları) şəklində hazırlanır və bu halda tədris digər gündəlik fəaliyyət növləri ilə paralel olaraq həyata keçirilə bilər, məsələn parkda gəzərkən, idman edərkən və ya ictimai nəqliyyatda belə.

Distant təhsil ilə dərslərin yerini və vaxtını sərbəst seçmək imkanı maddi üstünlüklər yaradır. Tədrisin məsafədən həyata keçirilməsi, tələbənin yaşadığı yerdə də mümkün olduğu üçün, nəqliyyat, yemək və s. xərclərini azaldır. Bundan əlavə dərslərin cədvəlinin sərbəst seçimi, işləyən tələbələr üçün əlavə imkanlar yaradır. Bu şərtlər nəzərə alınmaqla, ümumiyyətlə distant təhsil ənənəvi təhsil forması ilə müqayisədə tələbənin və ya ailəsinin büdcəsi üçün daha ucuz başa gəlir. Əlavə olaraq, distant təhsilin tələbələrin kompüter bacarıqlarının inkişafına təkan verdiyini də qeyd edə bilərik. Kompüter proqramları ilə iş təcrübəsi peşəkar nöqtəyi-nəzərdən dəyərlidir və mütəxəssisin şəxsi tərcümeyi-halına daxil edilə bilər. Universitet nöqtəyi-nəzərindən distant təhsil texniki cəhətdən əlverişli və iqtisadi cəhətdən sərfəli təhsil fəaliyyəti növüdür[9;10]. Bir tədris proqramı tam hazırlandıqdan sonra onu yeniləmək, əlavə materialları, imtahan suallarını və s. daxil etmək asandır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, distant təhsil ənənəvi tədrisin sadə analoqu deyil, təhsil prosesinin əsaslı fərqli fəlsəfəsini təmsil edir[1;11]. Ənənəvi tədrisdə, mərkəzi fiqur, tələbənin nəyi və nə vaxt öyrənməli olduğunu təyin edərək, tədris prosesini tamamilə idarə edən müəllimdir(müəllim-

mərkəzli yanaşma)[12;14]. Əksinə, məsafədən tədris zamanı tələbə(tələbə mərkəzli yanaşma) özü təhsil prosesinin mərkəzi iştirakçısına çevrilir, çünki müstəqil olaraq dərs cədvəlini təşkil edib , təlim prosesini hansı prinsip əsasında qurmaq barədə qərar qəbul edir. İnternetdə mövcud olan hansı məlumat qaynaqlarının təlim üçün istifadə edilməsi tələbə tərəfindən müstəqil şəkildə təyin olunur[4;14]. Hardenin[16] fikrincə, mövcud imkanlar və seçim azadlığı arasında ziddiyyət o qədər böyükdür ki, tələbə ənənəvi tədris formatından istifadə edərkən “qəfəsdəki quş”la və ya “uçan qartal”la müqayisə etmək olar.

Distant təhsil multimedia texnologiyalarının istifadəsi ilə bağlı olduğundan, bir tədris mövzusu daxilində fərqli xarakterli tədris materiallarını (mətnlər, mühazirə slaydları, kompüter animasiyaları, video kliplər, audiofayllar və s.) birləşdirməyə imkan verir. Beləliklə, tədris prosesi daha mənalı və informativ olur. Digər vacib cəhət tədris üslubunun distant təhsil modelinə uyğunlaşdırılmasıdır[5;15]. Ənənəvi tədris sistemində müəllim mühazirə oxuyarkən çox vaxt ümumi prinsiplərdən başlayır, yol boyu improvizasiya edir və öz natiqliyinə arxalanır. Distant təhsildə, xüsusən də mətn və ya audio fayllardan istifadə zamanı diqqət yaxşı düşünülmüş ümumi struktura, aydın şəkildə tərtib edilmiş təriflərə və qısa izahatlara malik tədris materiallarının hazırlanmasına yönəldilir. Təlim prosesi əsasən əsas məqamları və konseptual münasibətləri müəyyən etməyə yönəldilmişdir; sonra bu əsas elementlər tələbənin əlavə informasiya resursları ilə müstəqil işi üçün başlanğıc nöqtəsi kimi istifadə olunur, bu prosesdə biliklər möhkəmləndirilir[5;6].

Distant təhsilin səciyyəvi xüsusiyyəti müəllim və tələbə arasında münasibət vektorunun əsaslı şəkildə fərqli olmasıdır[13]. Müəllim və tələbə münasibətləri ənənəvi tədris formatında adətən imperativ nəzarət prinsipi üzərində qurulur, distant təhsildə isə münasibətlər ümumi problemi həll etmək üçün konstruktiv tərəfdaşlıq müstəvisinə keçir. Təhsil mühiti öz formasında daha az iyerarxiyaya çevrilir. Auditoriyada tribunadan mühazirə oxuyan mühazirəçi orakul kimi qəbul edilir, halbuki onlayn forumda təlim mövzusunun müzakirə edərkən o, sadəcə olaraq müzakirənin iştirakçılardan biridir, müzakirə prosesini əlaqələndirir. Ümumiyyətlə, distant təhsildə müəllim tələbəni informasiya məkanında istiqamətləndirən və lazımı hallarda müəyyən məsələlər üzrə məsləhətlər verən səmərəli təlimatçı rolunu oynayır. Bu mənada distant təhsil real həyatın elementlərindən biridir, burada tələbə müstəqil qərarlar qəbul etməli və iddialı həyat məqsədlərinə çatmaq üçün şəxsi peşəkar keyfiyyətlərini nə dərəcədə təkmilləşdirməyin mümkün olduğunu müəyyən etməlidir. Çünki hər bir müəllimin özünəməxsus xarakteri, materialın izahı üslubu, hər bir tələbənin isə fərdi öyrənmə tərziləri var. Ənənəvi formada olan tədris müəyyən mənada, təəssüf ki, bu fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasına yönəldilməyib. Məsələn, müntəzəm mühazirənin formatı həmişə ciddi şəkildə müəyyən edilir və bütün tələbələr üçün eynidir. Bunun əksinə olaraq, distant təhsil formatı daha çevik və fərdidir. Video mühazirəni izləyərkən tələbə istənilən vaxt dayandırır, onun başlanğıcına qayıdır, mühazirənin ən mühüm fraqmentlərini yenidən təkrarlamaq və ya anlaşılmayan sualları digər tələbələr və ya müəllimlə onlayn müzakirə etmək imkanı yaranır. Bu, hər bir mövzuya ayrılan saatların sayının müəyyən edildiyi və bütün tələbələr üçün eyni olduğu ənənəvi tədris formatından fərqlidir. Beləliklə, distant təhsil fərdi ritmdə həyata keçirilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Crow J., Murray J.A. Online distance learning in biomedical sciences: community, belonging and presence. *Adv. Exp. Biol. Med.* 2020; 1235: 165–178.
2. Sieber J.E. Misconceptions and realities about teaching online. *Sci. Eng. Ethics.* 2005; 11(3): 329–340.
3. Əskərov. V. E. *Distant təhsilin əsas prinsipləri, üstün cəhətləri və idarə olunma vasitələri*, Elmi xəbərlər № 4, Bakı, 2016, səh.269-272.
4. Ellaway R., Masters K. e-Learning in medical education Guide 32 Part 2: Technology, management and design. *Med. Teach.* 2008; 30(5): 474–489.
5. Minasian-Batmanian L.C. Guidelines for developing an online learning strategy for your subject, *Med. Teach.* 2002; 24(6): 645–647.
6. McKimm J., Jollie C., Cantillon P. ABC of learning and teaching: Web based learning. *Br. Med. J.* 2003; 326(7394): 870–873.

7. Ruiz J.G., Mintzer M.J., Leipzig R.M. The impact of E-learning in medical education. *Acad. Med.* 2006; 81(3): 207–212.
8. Lau F., Bates J.J. A review of e-learning practices for undergraduate medical education. *Med. Syst.* 2004; 28(1): 71–87.
9. Cantrell S.W., O’Leary P., Ward K.S. Strategies for success in online learning. *Nurs. Clin. North. Am.* 2008; 43(4): 547–555.
10. O’Doherty D., Dromey M., Loughheed J., Hannigan A.Last J., McGrath D. Barriers and solutions to online learning in medical education — an integrative review. *BMC Med. Educ.* 2018; 18(1): 130.
11. Clark D. Psychological myths in e-learning. *Med. Teach.* 2002; 24(6): 598 604.
12. Осадчий О.Е. Интегрированная учебная программа: современная инновационная стратегия в медицинском образовании. *Кубанский научный медицинский вестник.* 2020; 27(4): 51–6.
13. Cook D.A. Web-based learning: pros, cons and controversies. *Clin. Med. (Lond).* 2007; 7(1): 37–42.
14. Shovein J., Huston C., Fox S., Damazo B. Challenging traditional teaching and learning paradigms: online learning and emancipatory teaching. *Nurs.Educ. Perspect.* 2005; 26(6): 340–343.
15. Shovein J., Huston C., Fox S., Damazo B. Challenging traditional teaching and learning paradigms: online learning and emancipatory teaching. *Nurs. Educ.Perspect.* 2005; 26(6): 340–343.
16. Harden R.M. E-learning-caged bird or soaring eagle? *Med. Teach.* 2008; 30(1): 1–4.

Habibli S.

**History of development and characteristics of
distance education
(Summary)**

Distance education is a form of education in which a teacher and a student exchange information using information technology at a distance. Distance learning is carried out in a synchronous and asynchronous format. As a free choice of time and place of distance learning and has a number of material advantages.

Габибли С.

**История развития и характеристика дистанционного
образования
(Резюме)**

Дистанционное образование - это форма обучения, при которой учитель и ученик обмениваются информацией с помощью информационных технологий на расстоянии. Дистанционное обучение осуществляется в синхронном и асинхронном форматах. Как свободный выбор времени и места дистанционного обучения и имеет ряд материальных преимуществ.

Rəyçi: dos. V.Əskərov

“DAHA ÇOX BAYRAQ QOY” ƏSƏRİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: ədəbi əsərlərin araşdırılması, təhlil, metodlar, yaradıcılıq

Key words: research of literary works, analysis, methods, creativity

Ключевые слова: исследование литературных произведений, анализ, методы, креативность

Con MakReyin ədəbiyyat haqqında fikrinə görə, böyük “Ə” ilə ədəbiyyat klassik mətnləri, məsələn, Şekspir, Dikkens və kiçik “ə” ilə yazıldıqda isə məşhur bədii ədəbiyyatı, nağılları və sözləri əhatə edir [4]. Daha geniş şəkildə desək, ədəbiyyat tələbələrə digər mədəniyyətləri anlamağa, “fərqlilik” haqqında şüurun inkişafına, tolerantlıq və anlayışın inkişafına kömək edir. Eyni zamanda, ədəbi mətnlər adətən dərsləklərə daxil edilməyən sevgi, müharibə və ölüm kimi universal mövzuları da əhatə edə bilər. Auditoriyada biz ədəbiyyat öyrənərək, həm də öz dilimizi, tənqidi, yaradıcı düşüncələrimizi inkişaf etdiririk. Lazarın dediyi kimi, ədəbiyyatı ingilis dilində öyrətməyin məqsədlərindən biri tələbələrin ingilis dili biliklərini artırmaqdır. Bu səbəbdən də ədəbiyyatın dil baxımından faydalarını nəzərə alan müəlliflər düşünür ki, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənənlərə ədəbiyyatın öyrədilməsi, tələbələrin ingilis dili biliklərinin ədəbiyyat vasitəsilə artırılması əsas məslədir. Bizə burdan belə aydın olur ki, dil öyrənərkən ədəbiyyatı, ədəbiyyat öyrənərkən dili mütləq bilməliyik. Bu fikirlərdən yola çıxaraq mən məqalədə Evelin Vounun “Daha çox bayraq qoy” adlı ədəbi əsərindən istifadə edərək, ədəbiyyat vasitəsilə tələbələrin tənqidi düşüncəni vurğulayan ədəbiyyatın tədrisinə yanaşmanın auditoriyada tətbiqini təqdim etməklə yanaşı, həmçinin ingilis dili biliklərini artırılmasını təmin edən üsulları təqdim edirəm.

Ədəbi təhlil və ədəbiyyat arasındakı əlaqəni müzakirə edərkən Van ədəbi təhlilə altı yanaşmanı təklif etdi: “Yeni Tənqid”, “Strukturizm”, “Stilistika”, “Oxucuların Cavabları”, “Dilə əsaslanan” və “Tənqidi Savadlılıq”. Ədəbiyyatın tədrisində dilə əsaslanan yanaşma tələbələrin ingilis dili biliklərini təkmilləşdirmək üçün istifadə olunur, lakin ingilis dili dərslərində də müəllimlər ədəbiyyatdan istifadə etməklə tələbələrin dil biliklərini artırmağa bilirlər kimi bir fikir irəli sürmüşdür Van. Çünki bu yanaşma ingilis dili öyrənənlər üçün fundamental mərhələ olan ədəbi dil haqqında məlumatlı olmağı vurğulayır. Van bu yanaşmanın dil öyrənənlər üçün daha əlçatan olduğuna inanırdı, çünki bu, tələbələrin cavablarını və ədəbiyyatla bağlı təcrübələrini asanlaşdırır [5]. Ədəbiyyatın tədrisində isə dil əsaslı yanaşma tələbələrə ədəbi əsərlər vasitəsilə onları oxuyaraq, təhlil edərək, müqayisə edərək ingilis dili biliklərini təkmilləşdirmək imkanı verir. Lazar auditoriyalarda ədəbiyyatın tədrisi üçün dilə əsaslanan yanaşmadan istifadə etmək üçün prosedurlar kimi bəzi addımlar irəli sürdü. Bu prosedurlar üç fəaliyyət mərhələsinə bölünür: “Oxudan əvvəl fəaliyyətlər”, “Oxu zamanı fəaliyyətlər” və “Oxudan sonrakı fəaliyyətlər”. Oxudan əvvəl fəaliyyətlərə aşağıdakılar daxildir: “mədəni biliyi olan tələbələrə kömək etmək”, “tələbələrin hekayəyə marağını stimullaşdırmaq”. Oxu zamanı fəaliyyətlərə aşağıdakılar daxildir: “tələbələrə süjeti anlamağa kömək etmək”, “tələbələrə personajları anlamağa kömək etmək”. Nəhayət, oxudan sonrakı fəaliyyətlərə aşağıdakılar daxildir: “tələbələrə mətni şərh etmək”, “hekayə perspektivini başa düşmək”, “yazı fəaliyyətini izləmək” və “səlis danışıq təcrübəsinə riayət etmək” [4, s.83].

Dilə əsaslanan yanaşma mövzusunun daha başa düşülən etmək üçün yazıçı Evelin Voun tərəfindən yazılmış fantastik roman olan “Daha çox bayraq qoy” adlı ədəbi əsərindən istifadə edərək tədqiqat apara bilərik. “Daha çox bayraq qoy” 1942-ci ildə nəşr edilən Evelin Vounun altıncı romanıdır. Roman, 1939-cu ildə müharibənin başladığı zamanlardakı Britaniya cəmiyyətindən bəhs edir və onun daha əvvəlki “Azalma və Düşmə”, “Rəzil Bədənlər” və “Qara fitnə” romanlarında ilk dəfə görünən personajları əks etdirir. Personajların əksəriyyəti yuxarı təbəqədən olan cəmiyyətdən çəkilib, lakin Bohemiya metropolitenindən, hökumətin və nəşriyyatın yüksək eşelonlarından da

satirik portretlər var. Hekayə xəttində çox ağıllı, qadına düşkün, pis, vicdansız personaj Basil Seal üstünlük təşkil edir. Bu roman, Evelin Vaq üçün komik satiranı və onun əvvəlki romanlarının personajlarını özündə əks etdirən keçid əsəridir. Əsasən gülməli bir komediya olsa da, o, həm də yaxşı müşahidə olunan sosial tarixin maraqlı elementlərini – xüsusən də ingilislərin yuxarı sinfinin, hökumət institutlarının və hal hazırda “mədəniyyət müharibələri” adlandırılan biləcəyimiz dövrün ideoloji hərəkətlərinin tənəzzülünü əhatə edir [1].

Daha əvvəl qeyd etdiyim kimi, Lazar üç fəaliyyət addımı təklif etmişdir, bunlara oxudan əvvəl fəaliyyətlər, oxu zamanı fəaliyyətlər və oxudan sonrakı fəaliyyətlər daxildir. Tələbələrdə hekayəyə maraq oymaq ədəbi əsərin kəşfinin başlanğıcında görülməli olan mühüm işdir. Bu fəaliyyət dildən ədəbiyyata keçidin ilk addımı hesab olunur. Bu, oxumadan əvvəl fəaliyyətlərə aiddir, həmçinin fəal interaktiv təlimdə bu, motivasiya mərhələsinə daxildir. Tələbələr cəlb etmək üçün müəllim hekayənin qısa xülasəsini verər, hekayədəki bəzi personajlar haqqında ipucu verə bilər və s. Müəllim həm də tələbələr ədəbi əsəri oxumağa başlamazdan əvvəl əsərin müəllifi haqqında kiçik izahat verməklə, əsərə aid şəkillər, qısa videolar göstərməklə hekayənin mədəni fonunu təsvir edə bilər. Bu üsullar əsərin adını tələbələrin özünün tapması üçün önəmli məsələdir, çünki motivasiya mərhələsində yeni mövzular problem kimi tələbələrin özlərinə tapdırılır. Tələbələrdə maraq oymağa başladıqdan və əsərin adını müəyyənləşdirdikdən sonra hekayəni oxumağa başlaya bilərlər. Burada əsas məqsəd tələbələrin diqqətini cəlb etmək, öz qərarlarını verə bilməyi asılmaqdır. Bu hissədə, həmçinin tədqiqat sualı və ya sualları da müəyyənləşdirilir.

Oxu zamanı fəaliyyətlərə tələbələrə mövzunu anlamağa, tələbələrə personajları anlamağa kömək etmək daxildir. Bu ikinci addımda oxu strategiyası olaraq müəllim tələbələrdən müəllifin əsərini yazmaq məqsədini tapmağı xahiş edə bilər. Məsələn, müəllim “Yazıçı əsərin adını niyə “Daha çox bayraq qoy” fikirləşmişdir?”, “Basil Sealı yaratmaqda məqsədi nədir?”, “Siniflər arası fərqi hansı məqamlarda daha dərin hiss edirik?” kimi suallar soruşa bilər tələbələrdən. Həmçinin proqnozlaşdırılmış oxu metodundan istifadə edərək, tələbələrin xəyal gücünü işə sala bilər. Məsələn, əsərin ikinci fəslindən bir hissəni seçərək “Ambrose haqqında həbs əmri çıxdıqdan sonra hadisələr necə davam edəcək?” və “Nəyə əsasən belə düşünürsünüz” kimi suallardan istifadə edə bilər müəllim bu məqamda. Tələbələrə üsulları aydınlaşdırmağa kömək etmək üçün müəllim əsərdən bir səhifə seçib onlardan bəzi suallar soruşa bilər. Məsələn “Bu səhifədəki dialoqda tez-tez hansı durğu işarələri görünür? və ya “Nida işarələrindən çox istifadənin əsərin əhval-ruhiyyəsinə hansı təsiri var?”. Bu məqamda müəllim fasiləli oxu metodundan da istifadə edə bilər. Bu metodun məqsədi əsəri kiçik hissələrə ayıraraq fasiləli oxuyaraq, əsər haqqında tələbələrin bir-birləri ilə öz təəssüratlarını bölüşməkləridir. Əsəri anlamağa kömək etmək üçün, həmçinin klaster, beyin həmləsi kimi metodlarla tələbələrin müharibə haqqında olan ilkin fikirlərini, əsər haqqında olan düşüncələrini müəyyən edə bilərik [2, s.132].

Tələbələr oxumadan əvvəl və oxu zamanı fəaliyyətlərini düzgün şəkildə idarə etdikdən sonra müəllim onları oxudan sonrakı fəaliyyətlərə istiqamətləndirməlidir. Buraya tələbələrə mətni şərh etməkdə kömək etmək, nağıl nöqtəyi-nəzərini başa düşmək, yazı fəaliyyətlərini izləmək və səliss danışıq təcrübələrinə riayət etmək daxildir. Mətni şərh edərkən müəllim tələbələrdən müzakirə olunan mətnlə bağlı bəzi suallara cavab vermələrini tələb edə bilər. Müəllim sualları seçəndə, sualların yaddaşı, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirən suallar olduğuna əmin olmalıdır. Bu tipli sualları hazırlarkən bəzi açar sözlərdən istifadə edə bilər. Məsələn, öyrən, yadına sal, xəyalında canlandır, təsvir et, sxem və ya cədvəl düzəlt, təhlil et, izah et, nəticə çıxar, müxtəlif baxış nöqtələrindən qiymətləndir, mübahisəli məqamları üzə çıxar, ideyanı əsaslandır və s [2, s.115]. Bununla da müəllim onları tənqidi düşünməyə, ədəbi əsərə münasibət bildirməyə sövq edir. Bu kimi suallar onlara hekayənin xəritəsini də zəhdə saxlamağa kömək edə bilər. Bundan əlavə, müəllim tələbələrdən mətni qiymətləndirməyi və təhlil etməyi, müharibə mövzulu başqa əsərlərlə müqayisə etməyi həmçinin hekayəni real həyat ilə əlaqələndirməyi xahiş edə bilər. Lazarın fikrincə, “yazı və səliss danışıq məşqləri də dilə əsaslanan yanaşmada post-proseslər kimi həyata keçirilə bilər” [4, s.27]. Məsələn, Voun, müharibə yaratmağın dəliliyini və münaqişənin yaratdığı fürsətləri görənləri işıqlandırmaq üçün zəngin personajlardan istifadə etmişdir və bu mövzu ətrafında

müzakirələr və debatlar yaradıla bilər. Müəllim tələbələrdən Corc Ourelin “1984” əsərindəki Uinston Smit obrazı ilə Basil Sil obrazını müqayisə etmələrini istəyə bilər.

Qlenkonun təklifinə əsasən, yazı fəaliyyətində müəllim tələbələrdən, məsələn, ən azı 750 sözdən ibarət hekayə yazmağı tələb edə bilər. Sürpriz sonluq olaraq da bilinən “twist” sonluq situasiya ironiyasının bir növüdür və tələbələrin hekayələri hekayə formasını almalı və izahat, personaj inkişafı və sürətləndirici hərəkət, sürpriz sonluqla yekunlaşmaq və sürpriz elementini saxlayan tonu saxlamaqdan ibarət olmalıdır [3]. Dərsin sonunda müəllimin bu fikrə uyğun olaraq tələbələrdən müharibə mövzulu kiçik hekayə yazmağı tələb edə bilər tələbələrdən. Sonda əsər haqqında yazı yazmaq həm tələbələrin dərsin sonunda nə öyrəndiklərini anlamağın, həm də biliklərini qiymətləndirməyin ən yaxşı yollarındandır.

Nəticə olaraq, ədəbiyyatda dilə əsaslanan yanaşmanın ümumi məqsədi tələbələrə ədəbi əsərlərlə tənqidi və yaradıcı təfəkkürün, təhlil, müqayisə və öz fikirlərini səliss şəkildə ifadə etmək bacarıqlarının inkişafı üçün kommunikativ və digər fəaliyyətlərin üstünlüklərindən istifadə etmək imkanı yaratmaqdır. Müəllimin dərsdə vəzifəsi isə ədəbiyyat və dil arasında tarazlıq yaratmaq, fəaliyyət və tapşırıqları seçmək, fasilitatorluq etmək və tələbələrə motivasiya verməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Evelyn Waugh: Put out More Flags, 1942, p304
2. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı: 2017, 303s.
3. Glencoe: Literature: Teacher Edition. McGraw-Hill Companies, Inc. Columbus, 2010, p1360
4. Lazar, Gillian: Literature and Language Teaching. Cambridge. Cambridge University Press, 1993, p268
5. McRae, J Literature with a small 'l', Macmillan Education, 1994, p190
6. Van, T. T. M.: The relevance of literary analysis to teaching literature in the EFL classroom. English Teaching Forum, 2009

Gasimzade L.

Teaching of "Put Out More Flags"

(Summary)

In the given article we are talking about develop the ability to analyze, compare, think creative, critical and express yourself fluently with teaching of Evelyn Waugh's "Put Out More Flags" in teaching Literature. The development of such skills can be some methods: cluster, brain storming, intermittent reading, prognosed reading, discussion, debates. To improve the quality in teaching Literature, Lazar suggested three action steps: pre-reading activities, while reading activities, and post-reading activities. The article also discusses the points of view of various scientists on the topic.

Касумзаде Л.

Обучение “Ставьте еще флажки”

(Резюме)

В данной статье мы говорим о развитии способности анализировать, сравнивать, мыслить творчески, критически и свободно выражать свои мысли с помощью преподавания книги Эвелин Во “Ставьте еще флажки” в учебной литературе. Развитие таких навыков может осуществляться несколькими методами: кластер, мозговой штурм, прерывистое чтение, чтение прогнозов, обсуждение, дебаты. Чтобы повысить качество преподавания литературы, Лазар предложил три шага: действия перед чтением, во время чтения и после чтения. В статье также рассматриваются точки зрения различных ученых на эту тему.

Rəyçi: f.f.d., dos. P.Əliyeva

ƏDƏBİYYATDA EKVİVALENTSİZ LEKSİK VAHİDLƏR

Açar sözlər: ekvivalentsiz leksika, realia, lakuna, etnolinqviстика, transliterasiya.

Key words: untranslatable, reality, lacuna, ethnolinguistics, language, transliteration.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, реалия, лакуна, этнолингвистика, транслитерация.

Hər bir fənnin keçdiyi inkişaf yolunun özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Ədəbiyyat tədrisi bir elm olaraq iki yüz illik bir tarixə malikdir. Buna baxmayaraq, bu gün də onun məzmunu və qarşısına qoyduğu məqsədləri mübahisə mövzusu olaraq qalır. Ədəbiyyatın əsasını isə dil təşkil edir. Dil mədəniyyətin əsas daşıyıcılarından biridir. Ədəbiyyat dilin yaratdığı sənətdir. Ədəbiyyatın yeganə materialı dildir. Ədəbiyyatın başqa materiallara ehtiyacı yoxdur. Müəllif ifadə etmək istədiyi duyğu və düşüncələrini dil vasitəsilə ötürür. Bu zaman o, ədəbi incəsənətin müxtəlif növlərindən istifadə edir. Buna görə də dil ədəbiyyat üçün çox vacibdir. Dil olmadan ədəbiyyat yoxdur. Ədəbiyyat dillə yaradılmış sənət olduğundan yazıçı da dilin bütün imkanlarından bəhrələnir. İnsanlar gündəlik ehtiyacları üçün də dildən istifadə edirlər, lakin gündəlik ehtiyaclar üçün istifadə olunan dil və ədəbi əsərlərdə istifadə olunan dil bir-birindən fərqlidir. Gündəlik həyatda istifadə olunan dil sadədir. Yazıçı hər kəsin işlətdiyi bu dilə yeni ifadə formaları əlavə etməklə zənginləşdirir. Beləliklə, ədəbiyyat hiss və düşüncələri gündəlik dildən daha güclü və gözəl şəkildə ifadə edir. Ədəbiyyatçılar toxunduqları mövzunu müxtəlif ritorika ilə bəzəyir, təsirli və həyəcanlı şəkildə işləyirlər. Ona görə də ədəbi əsərlər duyğuları nizamlayır, dərinləşdirir və inkişaf etdirir.[7, s.74]

Müasir dünya müxtəlif fəaliyyət növlərindən və situasiyalardan ibarətdir. Elm və texnologiyanın inkişafı nəticəsində davamlı olaraq yeni sözlər yaranır. Bu sözlər və ya anlayışlar bir dildə yaranır, lakin digər dillərdə tam qarşılığı olmur. Yeni yaranan sözlərin digər dillərdə də ekvivalentinin yaranmasına ehtiyac duyulur. Bu qanunauyğunluq təkcə yeni yaranan sözlər üçün deyil, dildə uzun müddətdir mövcud olan sözlər üçün də keçərlidir. Hər bir dildə elə anlayışlar var ki, onların tam mənasını ifadə edən söz tapmaq mümkün deyildir. Bu hadisə hər bir dilin unikallığının açıq sübutudur.

Yuxarıda dediyimiz kimi dil ədəbiyyatın əsasıdır. Ədəbiyyat və dil daima qarşılıqlı əlaqədə olduğuna görə dildə baş verən dəyişikliklər ədəbiyyata da təsir edir. Dil ədəbiyyatı əlçatan edir. Digər tərəfdən dildə anlaşılmaz sözlərin olması, ədəbi mətnin mənasını düzgün anlamağı çətinləşdirir. Xarici dilli ədəbiyyatın tədrisi zamanı ədəbi mətnlərdəki bəzi leksik vahidlərin tədrisinə aparıldığı dilə tərcüməsi mümkün olmur. Xarici dilli ədəbiyyatın tədrisi zamanı bəzi söz və ifadələr var ki, tərcümə prosesində onların tərcümə edilməsi və ya əvəzlənməsi mətnin və ya nitqin bütünlüyünü pozmur. Bu söz və ifadələr jarqonlar, ata sözləri, dialektik ifadələr ola bilər. Belə sözlər həmin xalqın həyat tərzilə bağlı olan əşya, oyun, yemək adları, rütbə, pul vahidləri və s. ola bilər. Ekvivalentsiz leksika xarici anlayışla dəqiqliklə müqayisə etmək mümkün olmayan leksik vahiddir. Bu leksik vahidin digər hər hansısa bir dildə əsl mənasını ifadə edən söz və ya söz birləşməsi tapmaq mümkün deyildir, çünki bu dil hadisəsi dilin, tarixin, mədəniyyətin, yerli xalqın psixologiyasının, özünəməxsusluğunun əsas göstəricidir. Misal olaraq milli xarakterli, məişətlə bağlı əşyaların, anlayışların, mücərrəd varlıqların adlarını bildirən və tərcüməsi qeyri-mümkün hesab edilən sözləri göstərmək olar. Bu səbəbdən bu ifadələri ekvivalentsiz leksik vahidlər hesab etmək olar. Aşağıdakı abzaslarda ekvivalentsiz leksikanın lakun və realia tiplərini, onların ədəbiyyatla bağlılığını, ədəbi mətnlərdə oynadığı rolu müzakirə edəcəyik. Lakunlara daha çox ingilis dilli ədəbiyyatda rast gəlirik.

Ekvivalentsiz leksik vahidlər sadəcə lakunlarla tamamlanmır. Ədəbi mətnlərlə işləyərkən tez-tez realialara da rast gələ bilərik. Reali lakuna nisbətən daha geniş yayılıb, müxtəlif dillərdə yazılan ədəbiyyat nümunələrində istifadə edilir. Realilər - müəyyən bir coğrafi bölgəyə, mədəniyyətə, ölkəyə, qəbiləyə, həmçinin müəyyən tarixi dövrə aid xüsusi adları, əşyalar, anlayışlar, qavramlar, fenomenləri bildirən xüsusi sözlər və ya ifadələrdir.[3, səh.24] Bu söz qruplarının digər dillərdə qarşılığı olmadığından onların normal tərcüməsi mümkünsüz hesab edilir və tərcümə prosesinin tamamlanması üçün bu qrup sözlər xüsusi qaydada ötürülür. E.Allahverdiyevanın iri həcmli kitabında realiyalar haqqında geniş məlumat verilmişdir. O yazır ki, realiyalar iki dilin leksik səviyyədə tutuşdurulmasında, yaxud bir dildən digərinə tərcümə prosesində müəyyənləşdirilir. Bir xalqın dilində işlənən həmin xalqın maddi mədəniyyətinə, məişətinə, coğrafi mühitinə, ictimai tarixi xüsusiyyətlərinə aid əşyaların adını bildirən, konkret, başqa bir dildə işlənməyən, tərcüməsi izah tələb edən sözlər, obyekt ilə münasibətdə mənbə dildə mövcud olan realiyadır. [4, s. 71] Daha aydın olmağı üçün bir neçə misala nəzər salaq: “Altmış beş funt-sterlinq on yeddi şilling. Bircə penninizə də toxunmayacağam.” [1, s. 219]; “Doğurdan da onun bişirdiyi spagetti çəkdiyi şəkillərdən qat-qat yaxşı idi.” [5, s. 72]; “Belə deyirlər ki, mərhumun ili çıxdıqdan sonra miss Ferrars Rocer Ekroyda ərə gedəcək.” [2, s. 71]; “Onun xarici görkəmindən siz dərhal sezərsiniz ki, o kreol deyil.” [6, s. 12]

Nümunələrdən də göründüyü kimi xarici dildə yazılan roman, pyes, məntlər dilimizə tərcümə olursa da, bəzi söz və ya söz birləşmələrinin öz dilimizdə qarşılığını tapa bilmirik. Belə olduqda mətnin tam mənasını anlamaqda çətinlik çəkməmək üçün bu ekvivalentsiz vahidlərin mənasını başqa metod və üsullarla anlamağa çalışmaq lazımdır. Həmin metodlar aşağıdakılardır:

Müqayisəli-tarixi metod – bu metod xarici dilli ədəbiyyatda qarşıya çıxan ekvivalentsiz sözlərin tədrisin aparıldığı dildəki digər ifadələrlə müqayisəsi prinsipinə əsaslanır. Bu prinsip dünya xalqlarının ədəbiyyatının oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməyə zəmin yaradır, ədəbiyyatın bəşəri dəyərlər istiqamətində inkişafına təkan verən amilə çevrilirdi. İndinin özündə də qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və xalqların bir-birinə yaxınlaşmasına şərait yaradır. Ədəbiyyat dərslərində bu metodun tədqiqinə nəzər salsaq:18-19- cu əsrlərdən bəhs edən əsərləri ədəbiyyat dərslərində tələbələrə öyrədərkən bəzi lakunları həmin dövrdə bizə məxsus digər lakunların köməyiylə izzah edə bilərik. Misal üçün: 18-19 əsrlərdən başlayaraq İngiltərədə ziyalı kişilər başlarına “silindir” qoyurlar. Bu sözün mənasını bizim zadəgan kişilərin başlarına qoyduğu “papaq”la müqayisə edərək tələbələrin nəzərinə çatdırmaq olar. Nəinki ədəbiyyatşünaslıqda, eləcə də tarixdə, sosiologiyada, dilçilikdə, etnoqrafiyada, psixologiyada, hüquqşünaslıqda müqayisəli-tarixi metod mühüm əhəmiyyət kəsb edir

Tədqiqat metodu – bu metod sözün etimologiyasının araşdırılması, onun necə yaranmasını müəyyən etməklə sözün mənasını tapmağa əsaslanır. Beləliklə, ədəbi mətnlərdəki ekvivalentsiz sözlərin anlamını oxucuya anlatmaq daha da asanlaşmış olur. Ədəbiyyatın tədrisi zamanı müəllimlər tələbələrə qarşılaşdıqları ekvivalentsiz leksik vahidləri izzah etmək üçün sözün kökünü, yaranma tarixini izzah edərək mənasının anlaşılmasını təmin edir. Misal üçün: Enn Hollanderin kitabında smokin sözünə rast gəlirik ki, bu sözü həm tədqiqat metodu, həm də illüstrativ metodla şagirdlərə izah edə bilərik. Tədqiqat metodu ilə izah etmək istəsək deyə bilərik ki, bu, 19-cu əsr İngiltərəsində ziyafətə qatılan bəylərin tütün qoxusu onlara keçməməsi üçün tütün məhsullarından istifadə üçün ayrılmış otağa girərkən geyindikləri pencəkdir.

Reproduktiv metod – Öncəki mövzulardan öyrənilmiş məlumatların yenidən xatırlanaraq yeni məlumatın mənimsənilməsi üsuludur. Müəllimlər öncəki ədəbiyyat dərslərində tədris zamanı keçirilən bədii mətnlərdə rast gəlinən ədəbi ifadələrin yenidən xatırlanaraq yeni sözün tələblər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsinə nail olur. Misal olaraq funt sözünü göstərmək olar ki, bir çox ingilis dilli mətnlərdə rast gəlinən bir sözdür. Müəllim öncəki mətnləri tələbələrə xatırladaraq sözün mənasını açmağa nail olur.

İllüstrativ metod – Bəzən xarici dilli ədəbiyyatlarda elə sözlərlə rastlaşırıq ki, onları şagirdlərə vizual yolla izah etmək daha səmərəli olur. Bu metodun köməyi ilə ədəbiyyatın tədrisi zamanı müəllimlərin sözügedən ifadəni tələbələrə vizual formada göstərərək mənasını izah etməsi mümkündür. Bu metod daha çox azyaşlı şagirdlər üçün effektivdir. Sadalanan metodlar arasında ən

sadə və effektiv hesab oluna bilər. Məsələn üçün: Jeyn Ostinin “Qürur və qərəz” əsərindəki ball sözünü izah etmək üçün illüstrasiyadan istifadə etmək daha məqsədə uyğundur.

Evristik və ya qismən axtarış metodu - Evristik müsahibə ondan ibarətdir ki, müəllim şagirdlər qarşısında problem qoyur, onların buna gücü çatmadıqda problemi biri digərindən doğan, yəni bir-biri ilə bağlı, problemin həlli addımları olan suallara ayırır. Bu vaxt sual-ların çoxu ilk dəfə qoyulan problemin yarım problemləri rolunda çıxış edir. Müəllim tərəfindən diktə edilən, lakin şagirdlər tərəfindən müstəqil surətdə yerinə yetirilən bütün addımlar nəticəsində şagirdlər əvvəl verilən problemin həllinə nail olurlar. Başqa sözlə desək Ədəbiyyat dərslərində sözün mənasının və əsərin mahiyyətinin daha dəqiq anlaşılmasında sadəcə müəllimlər yox, şagirdlər də iştirak edir. Hər hansı bir bədii mətnə mütəmadi olaraq rast gəldikdə, bunun mənası, xüsusiyyətləri haqqında məlumatın tapılması işini tələbələr həyata keçirir.

Ekvivalentlik leksik vahidlər ədəbi mətnlərdə nə kimi rol oynayır? Lakunlar, realilər ədəbi əsərlərdə bəhs olunan dövrü, xalqın mənşəyini, tarixini, həyat tərzini, coğrafi mühiti, mədəniyyətini öyrənməyə şərait yaradır. Müəllim ədəbiyyat dərslərində xarici dilli əsərləri tədris edərkən yuxarıda sadalanan təlim metodları vasitəsilə ekvivalentlik sözlərin mənasını açmağa çalışır. Bu zaman müəllimin bəhs etdiyi fikr, təsvir etmək istədiyi dövr, mədəniyyət və onunla bağlı digər məsələlər şagirdlərə daha aydın şəkildə çatır. Beləliklə, ədəbiyyatı oxumaq bizi indiki kontekstimizdən çıxarır, zaman və məkan həddlərini aradan qaldırır. Məkan və zaman boyunca personajlarla qarşılıqlı əlaqə bizim başqa xalqların tarixi, mədəniyyəti, həyat təzi ilə bağlı məlumatlılığımızı azaldır. Ekvivalentlik leksik vahidlərin əsərdə işlənməsi zehni çevik olmağa, başqa nöqtə-nəzərləri dərk etməyə – həyatı başqa yaşda, sinifdən və ya irqdən olan birinin gözü ilə görmək üçün şəxsi perspektivləri kənara qoymağı öyrədir.

Ədəbiyyat:

1. Allahverdiyeva E. «Bədii tərcümənin linqvistik problemləri» Bakı, 1997, 129 s.
2. Kristi A. «Rocer Ekroydun qətli», 260 s.
3. Kristi A. «Misir sərdabəsinin sirri» Belarus, 1991, 80 s.
4. Quliyeva A. «İngilizçilər və tərcümə» Bakı, 2008, 91 s.
5. Moyem S. “Ay və qara şahı”, AST, 2014, 288 s.
6. Özkan M. «İnsan iletişimi ve dil» İstanbul, 2010, 176 s.
7. Rid M. «Başsız atlı», Xarkov, 1995, 250 s.

Eminova A.

Non-equivalent lexical units in literature

(Summary)

Any language has certain words and expressions, which translation or replacement in the process of work does not change the integrity of the text or speech. There are certain groups of words denoting objects and concepts that have come into everyday life, history, vocabulary of a particular people and these words are preserved in the same way as in the original language during translation. The language and literature are closely connected disciplines. Studying fiction literature, we often face non-equivalent lexis. Non-equivalent lexis consists not only of lacunas, but also of realities. These lexical units help to preserve the individuality of works and save author's style. Teacher with the help of different methods can explain the meaning of these units to students.

Эминова А.

Безэквивалентные лексические единицы в литературе

(Резюме)

Любой язык имеет слова и выражения, перевод или замена, которых в процессе перевода не нарушает целостности текста или речи. Это слова и понятия, вошедшие в обиход, историю, лексику того или иного народа, сохраняются так же, как и в исходном языке при переводе на другой язык. Язык и литература тесно связанные между собой дисциплины. В процессе изучения художественной литературы мы нередко сталкиваемся с

безэквивалентной лексикой. Безэквивалентная лексика — это не только лакуны, но и реалии. Эти лексические единицы помогают сохранить индивидуальность художественного произведения и стиль автора. Преподаватель с помощью разных методов может объяснить учащимся значение данных лексических единиц.

Rəyçi: f.e.d., prof. A.Sabitova

ƏLİBAYEVA DÜRDANƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
durdane.alibabayeva@mail.ru

MƏKTƏBDƏ İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ PROSESİNDƏ OYUNUN ROLU

Açar sözlər: oyun, oyun metodu, xarici dilin tədrisi, oyun prosesi

Key words: game, method of the game, method of teaching of foreign language, process of the game

Ключевые слова: игра, игровой метод, процесс игры, обучение иностранным языкам.

Xarici dil ümumtəhsil tədris fənni kimi şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf prosesinə öz töhfəsini verə bilər və verməlidir. Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin böyük tərbiyəvi, maarifləndirici və inkişaf etdirən potensialına malik olaraq, xarici dil yalnız onu təlimin praktik hədəfini həyata keçirilməsinin gedişində reallaşdırıla bilər. Yəni, xarici dildə danışan ünsiyyətli-idrak fəaliyyəti (qulaq asaraq, danışaraq (deyərək), oxuyaraq, məktubdan istifadə edərək) prosesində şagird öz ümumi tədris dünyagörüşünü genişləndirəcəksə, öz düşüncəsini, yaddaşı, hisləri və emosiyaları inkişaf etdirəcəksə; xarici dildə danışan ünsiyyət prosesində şəxsiyyətin sosial-qiyət keyfiyyətini, dünyagörüşünü, əxlaqi dəyər və inamlarları, xarakterin xüsusiyyətlərini formalaşdıracaqsə. Məktəbdə xarici dili öyrənməyə başlayan çox uşaqlar hesab edirlər ki, bu əyləncəli və maraqlıdır. Amma bir müddətdən sonra onlar anlamağa başlayırlar ki, bu tamamilə ağırdır, və tezliklə xarici dil sevilməyən predmetlərdən biri olur. Səbəblərdən biri, qrammatikanın öyrənilməsində çətinliklərdir. [5] İzahatın və məşqələrin ənənəvi üsulları arzu olunan nəticəyə gətirmir. Əgər şagirdlər prosesə fəal cəlb edilmişdirlər sə təlim daha effektivdir. Müxtəlif fəaliyyətlə uşaqları stimullaşdırmaq üsulları var, amma oyun ən effektiv, yaradıcı və maraqlıdır. Oyun da təhsil kimi insan inkişafının əsas növlərindən biridir. Onların ikisi də bizim varlığımızın heyrətləndirici hadisələridir. Elmi terminologiyaya görə, oyun cəmiyyətin təcrübəsini çoxaltmaq və əldə etmək məqsədini daşıyan bir növ fəaliyyətdir. Halbuki insan davranışının təməli və yaxşılaşdırılması bu fəaliyyətin ayrılmaz komponentləridir. Oyunu əyləncə və istirahətin bir hissəsi hesab edə bilmərik; bu, eyni zamanda, insanların, əmək və təhsilin qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi, yaradıcılığı, terapiyası və modelləşdirilməsi prosesidir. Qədim dövrlərdən etibarən insanlar gənc nəsillərə bilik vermək üçün bir metod kimi oyun praktikası aparırdılar. Hazırda bütün dünyada müəllimlər tədris metodologiyasında oyun elementlərinə malikdirlər. Bu növ dərslərin effektivliyi və təsiri hər yaşdan olan şagirdlərin inkişafında asanlıqla görünür.

Hal-hazırda oyunlar ingilis dilinin təliminin ayrılmaz hissəsidir. Oyun prosesində qrammatikanı öyrənən uşaqları müşahidə etmiş belçika biznesmeni deyirdi ki, "It isn't silly at all", oyun eyni zamanda əyləncəli və ciddi ola bilər. Oyunlar intensiv dil təcrübəsinə imkan yaradır. Stimulyasiya, yoxlamadan sonra gərginliyin azaldılması, dərstdə fəaliyyətin dəyişməsi üçün oyunlar dərslərin başlanğıcında və ya sonunda istifadə oluna bilərlər. Əsas odur ki, oyunlar sevinc yaratsın, danışığa kömək etsin. Oyunların üstünlüklərindən biri də odur ki, bütün şagirdlər eyni zamanda işləyirlər. Oyunlarda iştirak əməkdaşlıq etmək, yarışmaq, aqressiya göstərmədən uduza bilmək, məsuliyyəti öz üzərinə almaq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Uşaqların ana dilində tanış olduqları

oyunlardan istifadə xüsusi məna əldə edir. Oyunların tətbiqi dildə təkrarının ən effektiv üsuludur. Ümumiyyətlə, şagirdlər uğur əldə etdikləri oyunları sevirlər, çünki bu oyuna əlavə həvəs yaradır. Şagirdlərin bacarığından asılı olan oyunlar darıxdırıcı olurlar, çünki eyni şagirdlər qalib gəlir və oyunçuların əksəriyyətinin həvəsi azalır. Uğurlu oyunlara tapmaça, kubla və ya kartlarla oyunlar daxildir. Oyunların əksəriyyəti mübahisəli xarakter daşıyır, və qalib tərəfi bir insan və ya komanda ola bilər. Komanda və qrup oyunlarından istifadə bir insanda yarışın təzyiqini azaltmağa kömək edir. Uğur və bacarıq, yarış və əməkdaşlıq, bütün oyunların əsasını təşkil edən gözləntilər kimi prinsipləri xatırlayaraq müəllim dərslərdən bir tapşırığı oyuna çevirməyi bacarar. Müxtəlif oyunların tətbiqi uşaqları xarici dilə maraq yaratmağa kömək edir, dilin öyrənilməsində müvəffəqiyyətin nailiyyəti üçün şərait yaradır. Və oynamaq istəyən şagirdlər, mütləq xarici dil üzrə öz biliklərini yaxşılaşdırmağa çalışırlar. Dərsləri planlaşdırarkən, müəllim yalnız şagirdlərin yeni sözləri yadda saxlaması, bu və ya digəri struktur haqda düşünməməlidir, həm də hər bir uşağın fərdi inkişafı üçün bütün imkanları yaratmağa çalışmalıdır. Öz predmetinə uşaqların marağını cəlb etmək üçün, anlamaq lazımdır ki, uşaqları hansı metodlar cəlb edə bilər. Xarici dilin hər bir müəllimi, daim xarici dil tədrisinin keyfiyyəti və effektivliyinin artırılması üçün ehtiyat materialları axtarmalıdır. Biz hesab edirik ki, müəllimin əsas məqsədi xarici dilin öyrənilməsinə də marağın itməməsinə nail olmaqdır. Oyunlar uşaqlara yaradıcı şəxsiyyət olmağa kömək edir və həmçinin istənilən işə yaradıcı yanaşmağı öyrədir. İşə yaradıcı yanaşmaq onu keyfiyyətlə, daha yüksək səviyyədə yerinə yetirmək deməkdir. Yaradıcılıq daimi təkmilləşdirmə və istənilən fəaliyyətdə irəliləmədir. Oyunlar uşaqlara və böyüklərə yaradıcılığın sevinci gətirir. Yaradıcılığın sevinci olmadan bizim həyatımız sıxıntıya və ətalətə çevrilir. Yaradıcı insanı həmişə nəylərsə məşqəldür. İnsanın yaşayış səviyyəsi onun yaradıcılıq imkanlarından asılıdır. Adidə qeyri-adi görmək böyük də uşaq da bacarar. Yaradıcılıq uşaqların təbiətində qoyulmuşdur. Onlar yaratmağı, uydurmağı, xəyala qapılmağı, təsvir etməyi sevirlər. Əgər kənardan ətrafındakıların marağı görünməzsə uşaq yaradıcılığı tez solar. Birgə yaradıcılıq oyunları böyüklər və uşaqları yaxınlaşdırır. Effektiv tərbiyə prinsiplərinin ən əsaslarından biri budur. Uşaq, oynayaraq, hər zaman irəli getməyə çalışır geri deyil. Oyunlarda uşaqlar eləbil ki hər bir şeyi üçlükdə edirlər: onların şüuraltısı, ağılı, fantaziyası birlikdə sinxron işləyir. Oyun tibbin və psixologiyanın bir sahəsidir — oyun terapiyası. Oyunla diaqnoz qoymaq, uşağı dərk etmək olar. Oyunla uşağı ruhlandırmaq və bəyənmək olar. Oyunun köməyi ilə uşaqlarda əhəmiyyətli psixoloji xüsusiyyətləri düzəliş etmək, yaxşılaşdırmaq, inkişaf etdirmək olar [2]. Oyun həmişə necə etmək, nə demək, necə udmaq kimi qərarların qəbul olunmasını ehtimal edir. Bu sualları həll etmək arzusu oynayanların təfəkkür fəaliyyətini tezləşdirir. Ancaq, uşaqlar üçün oyun hər şeydən əvvəl — əyləncəli məşğuliyyətdir. Oyunda hamı bərabərdir. O hətta zəif şagirdlərində bacaraçağı səviyyədədir. Bərabərliyi hissi, həvəs və sevincin yaratdığı atmosfer, tapşırıqların bacarma hissi bütün bunlar uşaqlara xarici dil nitqində azad istifadə etməyə mane olan utancaqlığın öhdəsindən gəlməyə imkan verir və təlimin nəticələrinə xeyirli təsir edir. Hiss olunmadan material mənimsənilir, və bununla birlikdə məmnunluq hissi yaranır. Məlum olur, mən hamı kimi danışa bilərəm. Oyunlar növbəti metodiki məsələlərin icrasına imkan yaradır: xarici dildə ünsiyyətə uşaqların psixoloji hazırlığının yaradılması; təbiinin təminatı onların təkrar ehtiyaclarını təbii yolla təmin etmək; lazımlı nitq variantının seçimində oxuyanların məşqi. Dərsdə oyunların yeri və oyuna ayrılan vaxt şagirdlərin hazırlıq amillər sırasından, öyrənilən material, dərsin şəraiti və məqsədi və s. dən asılıdır. Məsələn, əgər oyun ilkin mənimsəmə və məşq tapşırığı kimi istifadə olunursa, onda ona dərsin 20- 25 dəqiqəsini ayırmaq olar. Gələcəkdə həmin oyun artıq keçilmiş materialın təkrarı kimi keçirilə bilər. Eyni oyun dərsin müxtəlif mərhələlərində istifadə edilə bilər. Xatırlamaq lazımdır ki, oyunların bütün cazibədarlığı və effektivliklərinin qədərində riayət etmək lazımdır, əks halda onlar şagirdləri yoracaq və emosional təsirin itirəcəklər. M. F. Stroninin "ingilis dili dərslərində təlim oyunları" 1 kitabında nəzəriyyəsinə baxsaq, oyunların növbəti kateqoriyalara bölündüyünü görə bilərik: 1. leksik oyunlar; 2. qrammatik oyunlar; 3. fonetik oyunlar; 4. orfoqrafik oyunlar; 5. yaradıcı oyunlar. Məsələn dinləmə üzrə oyunları götürərkən müəllimin qarşısına hədəflər qoyulur: şagirdlərə ilk deyildə mənəni anlamağı öyrətmək; şagirdlərə vacib informasiyanı seçməyi öyrətmək; şagirdlərin eşitmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək. Nə rəsm, nə şəkil, nə qabaqcadan

hazırlanmış suallar (məsələlər), nə mətn bəndi və s., olmadan da mətn dinlənməsi oyunları keçirmək olar. Bu yaddaşın dinləmə inkişafı oyunudur. Müəllim normal tempdə mətni oxuyur, oyunçular qulaq asırlar. Mətnə qulaq asdıqdan sonra müəllim oyunun hər bir iştirakçısının yadda saxladığı sözləri yazmağı təklif edir. Sonra müəllim yenə mətni oxuyur və tapşırıq verir — bir qrup söz və yadda qalmış frazaları yazmaq. Bundan sonra oyunun iştirakçıları yaddaş üzrə mətni öz yazılarından istifadə edərək bərpa edirlər. Mətnin məzmununu ən dəqiq çatdıracaq şagird qalib gəlir. Dinləmə tədrisində komanda oyunları böyük effektdə malikdir. Mətnə qulaq asdıqdan sonra komanda üzvləri mətnin məzmununa əsasən suallar yaradır və rəqiblərinə verirlər. Verilmiş suallara daha qəqiq cavab verən komanda qalib qəlir. Mətni dinlədikdən sonra onun məzmununa görə səhnəciyin oynanılması xüsusi maraq yaradır. Bu oyunlarda uşaqlar nəinki öz dinləmə qabiliyyətlərini, həm də öz artistik qabiliyyətlərini də göstərə bilirlər. Dinləməni müxtəlif maraqlı oyunlarla keçirmək məqsəduyğundur. Şagird özünü uşaq və həmçinin kollektivin üzvü kimi göstərə bilər. Təlim üçün universal oyun dinləməsi yoxdur, amma istənilən tapşırığı, istənilən mətni oyuna çevirmək olar. Bunun üçün lazımi aksesuarlar hazırlamaq, yarış atmosferini yaratmaq, mətn tapşırıqlarını fərqli, amma eyni zamanda anlamlı və maraqlı etmək lazımdır. Mətnləri dərslərdən və ya müəllim və şagird tərəfindən düşünülmüş ingilis dili üzrə əlavə kitablardan istifadə etmək olar. Əsas, elementar mətni maraqlı və çəkiçi uşaq oyununa çevirməkdir. [5] Oyun zamanı şagirdlərin sözünü kəsmək olmaz, çünki bu ünsiyyətin atmosferini pozur. V. Rivers bu barədə yazır: "Çox tez-tez cəmiyyətdə insanlar bilən də ki, onların nitqi həmsöhbət tərəfindən mənfə reaksiyanı doğuracaq onda susmağa üstünlük verirlər. Belə ki, müəllim tərəfindən səhvi düzəldilən şagirdin nəinki cavabının mənası itir, hətta söhbəti davam etdirmə həvəsi də ölür. [4] Səhvi sakit, nitqi kəsmədən və ya dərslərin sonunda düzəltmək lazımdır. Ümumiyyətlə U. Bennet hesab edir ki, şagirdlərin danışıq fəallığını pozmamaları üçün, bəzi səhvlərə müəllim əhəmiyyət verməmək hüququna malikdir. Oyunları gərginliyi çıxartmaq üçün dərslərin ortasında və ya sonunda oynamaq daha faydalıdır. Əsas odur ki, oyunlarla iş müsbət emosiya və xeyir gətirsin, və bundan başqa, xarici dilin öyrənilməsində maraq və ya uşaqların motivasiyası zəifləməyə başlayarkən stimulu yaratsın. Xarici dil dərslərində oyunlardan istifadə müəllimə hər bir şəxsin dərindən potensialını açmağa, onun müsbət şəxsi keyfiyyətləri (zəhmətsevərlik, fəallıq, müstəqillik, təşəbbüskarlıq, əməkdaşlıqda işləmək bacarığı və s.), qorumaq və təlim motivasiyasını bərkitməyə kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Oxuyanların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin Kozvonina V. P. Razvitiesi. Naç. şk. 2000. №7.
2. Lukyançikova N. V. Obuçenie təlimin (təhsilin) başlanğıc mərhələsində xarici dilə. // — İbtidai məktəb — 2001 — № 11 — s.49 – 51
3. Orta məktəbdə xarici dilin Ye. İ. Urok-u pasları.— M.: Maarif, 1988.
4. Q. V roqovu., təlimin (təhsilin) İ. N. Metodikası Vereşagini ümumi təhsil müəssisələrində başlanğıc mərhələdə ingilis dilinə: Müəllimlər və ped tələbələri üçün maddi yardım (dərslük). ali məktəblər.— 3-cü izd.— M.: Maarif, 2000.— 232s.
5. www.festival.1september.ru Əsas terminlər (avtomatik yaradılırlar): oyun, xarici dil, uşaq, ingilis dili, mətnin qulaq asılması, mətnin saxlanması (məzmunu), şagird, müəllim, oxuyanların yaradıcılıq qabiliyyəti, dil materialı.

Alibabayeva D.

The role of the game in the process of learning English at school (Summary)

In the process of teaching students of different ages, teachers often face the problem of awakening activity in a lesson in children. Often there are situations when traditional forms of work do not contribute to the inclusion of students in the activities of the lesson and the emergence of their cognitive interest. Especially this problem in relation to the lessons of a foreign language is manifested when working with adolescents. If in elementary school the very method of conducting lessons involves the use of various funny songs, games, etc., then in adolescence, interest in these forms of work, of course, disappears and the choice of exciting learning techniques becomes more complex.

**В процессе изучения английского языка в школе роль игры
(Резюме)**

В процессе обучения учащихся разного возраста учителя часто сталкиваются с проблемой пробуждения активности на уроке у детей. Нередко возникают ситуации, когда традиционные формы работы не способствуют включению учащихся в деятельность урока и возникновению у них познавательного интереса. Особенно эта проблема применительно к урокам иностранного языка проявляется при работе с подростками. Если в начальной школе сама методика проведения уроков предполагает использование различных веселых песенок, игр и т. д., то в подростковом возрасте интерес к этим формам работы, конечно, исчезает и выбор увлекательных приемов обучения становится более сложным.

Rəyçi: dos. G.Yusifov

MƏMMƏDOVA ŞƏLALƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
selale.1998@mail.ru

**ŞAGİRDŁƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ
BACARIQLARININ İNKİŞAFI**

Açar sözlər: şifahi nitq, təhsil, şagirdlər, dialoji nitq.

Key words: oral speech, education, students, dialogical speech.

Ключевые слова: устная речь, образование, учащиеся, диалогическая речь, монологическая речь.

Müasir dövrdə dünya çevik şəkildə inkişaf edir, yeni innovasiyalar yaranır. Cəmiyyət üçün yararlı vətəndaş olmaq üçün bu yeniliklərlə ayaqlaşmaq və ömrü boyu özünütəkmilləşdirmə yolu tutmaq lazımdır. Müasir dövrdəki yeniliklər həmçinin təhsil sahəsi ilə də bağlıdır. Ona görə də müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Müasir dövrdə xarici dilin tədrisində ən çox üstünlük verilən, və ən önəmli hissə həmin dildə şifahi nitq bacarıqlarına yiyələnməkdir. Bu o deməkdir ki, xarici dili öyrənən şəxs həm həmin dildə deyilənləri başa düşür, həm də bu fikrə sərbəst şəkildə münasibət bildirə bilər.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, şifahi nitq bütün nitq prosesində özünü göstərən nitq xassələri içərisində ən əsasıdır. Ona görə də məktəbdə xarici dildə şifahi nitq bacarıqlarının inkişafı ən əsas məsələlərdən biridir. Şifahi nitq vasitəsilə şagirdlər dərslər zamanı öyrəndikləri dilə aid xüsusiyyətləri, söz və ifadələri danışmaq prosesində istifadə edirlər.

Bəs necə etmək lazımdır ki, şagirdlərdə ingilis dilində şifahi nitq bacarıqları inkişaf etsin? Bəziləri düşünür ki, dildə olan cümlələri hazır şəkildə öyrətməklə, yəni mexaniki surətdə şagirdlərdə ingilis dilində danışmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək olar. Lakin bu çox doğru yanaşma deyildir. Çünki hər hansısa bir xarici dildə şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əvvəlcə həmin dilin müxtəlif mühüm aspektləri öyənilməlidir. Elə bu mühüm aspektlərdən biri də dilin qrammatikasıdır. Şagirdlər ingilis dilində yalnız lüğət əzbərləmək, çoxlu sözlər öyrənməklə nə dəqiq şəkildə eşitdiklərini anlamaq bilirlər, nə də özləri hər hansısa bir fikrə münasibət bildirə bilirlər. Bunun üçün mütləq şəkildə dilin qrammatik incəliklərinə bələd olmaq lazımdır. Əgər söylənilən fikir qrammatik cəhətdən düzgün qurulmayıbsa, bu hətta mənanın təhrif olunmasına, cümlənin məzmununun dəyişməsinə səbəb ola bilər.

Qeyd etdik ki, şagirdlərdə şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün qrammatik minimumlar verilməlidir. Lakin şagirdlərin həmin qrammatik minimumları qavramasında və yaxud

nitqində istifadə etməsində müəyyən çətinliklər ola bilər. Bu çətinliklərə misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik.

1. Söz sırasında müəyyən çətinliklər nəzərə çarpa bilər. Professor Oruc Musayev bildirmişdir ki, bir dili öyrənərkən ən əsas məqamlardan biri bu dildəki söz sırasını bilməkdir. Çünki şagirdlər öyendikləri xarici dildə söz sırasını bilməklə bundan hazır qəlib kimi yararlanırlar və tədricən şifahi nitq bacarıqlarını genişləndirə bilərlər [1, s.42].

Ana dilimiz olan Azərbaycan dili aqlutinativ dil olduğundan (şəkilçilərdən istifadə olunan dil) cümlədə söz sırasını dəyişməkdə sərbəstlik və bu zaman ifadə edəcəyimiz fikir təhrif olunmur. Amma ingilis dili analitik dillərə (şəkilçisiz dil) aid olduğuna görə söz sırasını dəyişməklə cümlədəki mənanı da dəyişmiş olur. Hətta cümlədəki söz sırasını dəyişməklə nəqli cümlə sual cümləsinə çevrilə bilər. Məsələn,

She is a student. – Is she a student?

Tom has a book. – Has Tom a book?

2. Şagirdlər ingilis dilində danışıq zamanı qarşılaşdığı çətinliklərdən biri də zamanların dərk olunması və yerinə görə işlənməsidir. Buna səbəb odur ki, Azərbaycan dilində indiki zamanın yalnız bir forması olduğu halda, ingilis dilində indiki zamanın bir neçə forması (qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş, bitmiş davamedici) var.

Söylənən fikri eşitdiyən anda anlamaq və ona münasibət bildirmək nitq fəaliyyətinin ən mühüm hissəsi kiçik aktiv qrammatik minimum tələb edir. Belə olduqda şagird dialoqa girə bilər və müvafiq sözlər əsasında düşündüyünü asanlıqla ifadə edə bilər.

Bir şeyi unutmaq olmaz ki, xarici dil dərslərində qrammatika dərsləri yeganə məqsədi olmayıb, ümumilikdə xarici dilin öyrənilməsində bir vasitə olmalıdır. Xarici dil üzrə qrammatik material şagirdlərə ana dilində izah olunmalı, hər hansısa bir mövzu, situasiya daxilində təqdim olunmalıdır.

Şagirdlərin öyrəndiyi qaydaya aid misallar göstərəndə həmin qaydanı daha yaxşı yadda saxlayır və şifahi nitqində də bu qaydanın istifadəsinə yer ayırır. Bundan başqa dərslərdə situasiya yaratmaq da şifahi nitqdə qrammatik qaydaların istifadəsini möhkəmlətməyə kömək edə bilər. Müasir metodikada şagirdləri düşünməyə sövq etmək, oxuduğu material əsasında nəticəyə gəlmək və fikir söyləməyə təhrik etmək ən əsas məqamlardan biri hesab olunur.

Hər hansısa bir xarici dili tədris edərkən mütləq şəkildə bu dilin öyrənilməsi şərait, ən çox da öyrənilmənin ana dilinin təsirinə diqqət yetirilməlidir.

Zilberman L.İ. xarici dilin öyrənilməsinə ana dilinin təsirindən bəhs edərək yazır: “Konkret xarici dillərin konkret ana dili şəraitində tədrisi metodikasını hazırlayarkən onunla əlaqədar olan elmlərlə, birinci növbədə isə dilçilik elmi ilə sıx surətdə əməkdaşlıq etmək lazımdır” [2, s.3].

Deməli hər hansısa xarici dili tədris edərkən ana dilinin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq ona uyğun metodikaları hazırlamaq lazımdır. Bu zaman digər elmlərin, məsələn, psixologiya, pedaqogika və dilçilik elminin nailiyyətlərindən yararlanmaq lazımdır.

Akademik L.V.Şerba ana dili ilə xarici dilin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərək yazır: “Öz dilini əcnəbilərə öyrəndəndə onu daha yaxşı başa düşürsən. Əgər xarici dilin ana dili üçün müəyyən əhəmiyyəti varsa, ana dilinin də xarici dilin tədrisi üçün əhəmiyyəti daha böyükdür” [4, s.340].

Məsələn modal sözləri və yaxud məchul növü şagirdlərin öz ana dilində izah edib daha sonra ingilis dilində tədris etmək həm daha effektiv olur, həm də şagirdlər ingilis dilini ana dili ilə müqayisəli şəkildə öyrənmiş olurlar.

Lado R. göstərir ki, xarici dilin ana dili ilə tutuşdurulmasında məqsəd müqayisə edilən dillərin tam təhlilini vermək deyil. Məqsəd ingilis dilində danışanlar üçün maraqlı və çətin olan halların aşkara çıxarılmasıdır [5, s.45].

Salistra İ.D. qeyd edir ki, xarici dilin öyrənilməsi zamanı şagirdlərin ana dili və öyrənilən xarici dil bir-birilə mürəkkəb qarşılıqlı təsir prosesində olurlar [3, s.27].

Danışıq iki formada mövcuddur: monoloji və dialoji nitq formasında.

Monoloji nitqin öyrənilməsində 3 mərhələ vardır:

1. Tək-tək cümlə demək;
2. Rabitəli cümlələr demək;
3. Müəyyən mövzuda danışmaq.

Dialogi nitq də 3 mərhələdə aparılır:

1. Dinləmə mərhələsində;
2. Reproduktiv mərhələdə və
3. Yaradıcı mərhələdə.

Birincidə şagird dialoqu dinləyir, sonra şagird dialoqu söyləyir. Bu da üç formada özünü göstərir:

1. Eşitdiklərini təqlid yolu ilə əzbər söyləyirlər;
2. Öyrənilmiş dialoq surətlər üzrə deyilir;
3. Müəyyən dəyişiklik etməklə söylənilir.

Üçüncü hissədə şagirdlər onlara təqdim olunmuş şəkil və yaxud situasiyaya uyğun sözlər əsasında dialoqlar hazırlaya bilirlər. Şəkil xarici dil dərslərində ən çox istifadə olunan vasitələrdən biridir. Çünki şəkil şagirdlərin daxili aləminə, hislər dünyasına təsir etməklə şifahi nitqin inkişafında mühüm rol oynayır.

Şagirdlərin dərstdə şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirən ən məşhur üsul oyunlardan istifadə olunmasıdır. Sözləri, idiomları, cümlə quruluşlarını möhkəmlətməkdə və nitq vərdişlərini avtomatlaşdırmaqda oyunların əvəzsiz rolu var. Oyunlarda şagirdlərin yaş və bilik səviyyələri mütləq nəzərə alınmalıdır. Oyunu elə planlaşdırmaq lazımdır ki, o təkcə əyləncəyə çevrilməsin, daha çox öyrədici olsun. Çünki oyunun məqsədi dərstdə əylənmək yox, əylənərək öyrənməkdir. Dərstdə şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bir sıra oyunlardan istifadə oluna bilər. Məsələn,

1. Müəllim hər hansısa bir mövzuya dair bir cümlə deyir və ardıcıl şəkildə digər şagirdlər də həmin mövzu ilə əlaqədar bir cümlə deyirlər. Kimin söylədiyi cümlə mövzu ilə əlaqədar olmasa, bu zaman həmin şagird oyundan çıxır. “Bizim məktəb”, “Sinif otağımız” kimi oyunlar buna nümunə ola bilər.
2. Sinifdəki şagirdlər iki qrupa bölünür. Daha sonra qruplardan biri hərflər deyir, digər qrup isə deyilən hərflərə uyğun sözlər deyir. Bu oyunda ən çox düzgün söz deyən qrup oyunun qalibi hesab olunur.

Gündəlik həyatımızda texnika çox geniş şəkildə istifadə olunduğu kimi tədris prosesində də texnikadan istifadə olunduqda şagirdlərin daha çox diqqətini cəlb edir, daha fəal olurlar həm də nitqlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Texniki vasitə kimi dərstdə kino, diafilm, maqnitofon istifadə oluna bilər. Şagirdlər videomaqnitofon vasitəsilə videomaterialları (xarici filmlər, xaricdə keçirilən oyunlar, bayramlar, yarışlar, muzeylər, cizgi filmlər və s.) həvəslə izləyirlər. Bunun digər üstünlüyü odur ki, şagirdlərdə həm ingilis dilində danışmaq, dinləyib anlama bacarıqları inkişaf edir, həm də izlədikləri videomaterialdan dünyagörüşü əldə etmiş olurlar. Maqnitofonun ən böyük üstünlüyü odur ki, şagirdlərə düzgün tələffüz məsələsinin həllində kömək edir. Digər bir üstünlük isə maqnitofonla öyrədilən ifadəli oxu zamanı şagirdlər ancaq səslərin və sözlərin tələffüzünü deyil, həm də öyrənilən dilin surətini, ahəngini də mənimsəyir, sözlərdə vurğunun işlənməsini, intonasiyaya düzgün riayət etmək qaydalarını və s. daha yaxşı dərk edirlər.

Ədəbiyyat:

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. praktik və nəzəri: ali məktəb tələbələri üçün dərslik /O. İ. Türksevər; red. A. Hüseynov. Bakı: Qismət, 2007, - 587 .s
2. Зильберман Л.И. Интерференция языков и методика преподавания иностранного языка на основе родного // Преподавание иностранных языков и его лингвистические основы. М.: Наука, 1972. С. 20-34
3. Салистра, И. Д. К вопросу о системе уроков иностранного языка / Иностранные языки в школе №8 : научно-методический журнал. - М. : РЖ, 2011, с.24-32
4. Щерба, Л. В. О взаимоотношениях родного и иностранного языков Текст. /Языковая система и речевая деятельность. Изд. 2-е. М.: Едиториал УРСС, 2004. - С. 338-343.
5. Lado R. Language Teaching. A scientific Approach. New York, McGraw-Hill, 1964, 239 p.

**Development of oral speech skills in teaching English to the students
(Summary)**

In the given article we are talking about the development of oral speech skills in the process of teaching English in a secondary school. The urgency of the formation of oral speech skills in teaching English to secondary school students is considered. The development of oral speech plays the most important role in teaching foreign languages in schools in Azerbaijan. Through oral speech, students acquire the usual speaking skills in English, the ability to express themselves freely and without difficulty, and the ability to understand the speech of others. The article also considers the points of view of various scientists on this topic.

Мамедова Ш.

**Развитие навыков устной речи при обучении учащихся английскому языку
(Резюме)**

В данной статье речь идет о развитии навыков устной речи в процессе обучения английскому языку в средней школе. Рассматривается актуальность формирования навыков устной речи при обучении английскому языку учащихся средней школы. Развитие устной речи играет важнейшую роль в обучении иностранным языкам в школах Азербайджана. Благодаря устной речи учащиеся приобретают обычные разговорные навыки на английском языке, способность выражать свои мысли свободно и без затруднений, а также способность понимать речь других. В статье также рассматриваются точки зрения различных ученых на поставленную тему.

Rəyçi: p.f.d. S.Hüseynova

SADIQOVA XƏYALƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
xeyalessadiqova@gmail.com

**İNGİLİS DİLİNDƏ DİALOJİ ÜNSİYYƏTİN KOMPONENTLƏRİNİN
LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: dialoq, dialoji ünsiyyət, şifahi nitq, dilçilik, elliptiklik.

Key words: dialogue, dialogical communication, oral speech, linguistics, ellipticity.

Ключевые слова: диалог, диалогическое общение, устная речь, лингвистика, эллиптичность.

Dialoq dilin əsas təzahür formasıdır. "Dialoq" yunan sözü olan "diálogos" sözündən yaranmışdır. Dialoji ünsiyyət danışıq prosesində iki və daha artıq insanın şifahi formada qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə yaranır. Buna görə, dialoji ünsiyyət iştirakçıların hər birinin nitq davranışının digər tərəfin və ya tərəflərin nitq davranışı ilə təyin olunduğu birgə yaradılan nitq prosesi kimi baxmaq olar. Bundan belə bir nəticəyə gəlinir ki, dialoji ünsiyyət qabaqcadan tam planlaşdırıla bilməz ona görə də spontan xarakter daşıyır. Bu nitq forması tam planlaşdırıla bilməsə də, proqnozlaşdırıla bilər. Dialoq mətninin yaranma prosesi tərəfdaşların bir-birinin düşüncəsinə reaksiyası zamanı yaranır. Ünsiyyətin iştirakçılarının maraq-meyillərindən, mövqelərindən, niyyətlərindən asılı olaraq dialoq ya qarşılıqlı razılışma, ya da mübahisə, müzakirə formasında inkişaf etməsi mümkündür.

Qədim Yunan filosofları dialoqun "sual və cavablardan ibarət bir nitq" olduğuna inanırdılar [3, s. 164]. Dialoq, sosial və nitq qarşılıqlı təsiri, insanlar arasında birbaşa ünsiyyət aktı olaraq dilçilikdə də nəzərə alınır [4, s. 72].

İştirak edən tərəflərin təşəbbüsü baxımından dialoq ikitərəfli təşəbbüs (dialoq) və yaxud çoxtərəfli təşəbbüs (söhbət) ola bilər və bu zaman bütün iştirakçılar eyni səviyyədə aktiv iştirak edirlər. Dialoq-sorğu-sual, dialoq-müsahibədə iştirakçıların təşəbbüsü həmçinin bir tərəfli də ola bilər ki, bu zaman iştirakçılardan sadəcə biri aktiv(suallar verir, gedişata yön verir), digəri isə reaktiv(suala cavab verir, qarşı tərəfin fikrinə münasibət bildirir).

Dialoqun linqvistik tədqiqatı sahəsindəki araşdırmalar nisbətən daha çox yenidir.. Bu sahədəki ən populyar araşdırma əsərlərindən biri L.P. Yakubinskiyə aid olan “On dialogic speech”dir. Dialoqun fərqli bir xüsusiyyəti, L. P. Yakubinsky tərəfindən qeyd olunan iki tərəfli xarakterdir: “... insanların hər hansı bir qarşılıqlı təsiri dəqiq qarşılıqlı təsirdir; mahiyyət etibarilə birtərəfli olmaqdan qaçmağa çalışır, iki tərəfli olmaq istəyir, "dialoq" qurur və "monoloq" aparır” [7, s.133].

Dialoji ünsiyyətin xarakterik dil xüsusiyyətləri elliptikliyi (müxtəlif natamam cümlələr), dialoq ifadələrinin növləri, nitqin şifahi versiyasına xas olan nitqin sərbəst sintaktik dizaynı (sadələşdirilmiş sintaksis), sadə cümlələrin üstünlük təşkil etməsi, intonasiyanın dəyişməsi, şifahi olmayan ünsiyyət vasitələri (jestlər, mimikalar, bədən dili), xüsusi nitq düsturları və nitq klişələrinin olması - "hazır" dil vahidləridir.

Elliptiklik bir üslub cihazıdır. Ellipsis və ya eliptik quruluşlar sintaktik fiqurlara aiddirlər. Bunlar sözlərin buraxılması, bütöv ifadələr və natamam cümlələrdirlər. Söhbət zamanı buraxılmış boşluqlar monoloqdakı kontekstdən, dialoqdakı əvvəlki bəhs edilmiş fikirlərdən və ya insanların əvvəlki biliklərindən asanlıqla bərpa oluna biləcəyi düşünülür. Elliptik nitq axıcı, və yüksək daxili enerjiyə sahib olur.

Situasiya ellipslərinə gəldikdə, burada saf formada olmurlar, çünki itkin ifadə əvvəl istifadə edilməmişdir, lakin vəziyyətdən və ya şifahi olmayan ünsiyyət vasitələri ilə bərpa olunur. Ellipses inanılmaz emosional potensiala malikdir və qısa nidalar ilə dəstəklənir.

Məsələn:

Arthur: Hi ,Jack. How was your exam?

Jack: Oh, don't ask, man.

Dialoqda əsasən dildə olan “hazır” nitq vahidlərindən geniş formada istifadə edilir. Bunlara “düsturlar”, “şablonlar”, “klişələr”, “stereotiplər” deyilir. Gündəlik ünsiyyətdə danışan düşünərək, əvvəlcədən hazırlaşmadan danışır. Bunlardan dialoqda müxtəlif məqsədlər üçün: minnətdarlıq ifadə etmək; qarşı tərəfi diqqətini cəlb etmək; təbriklər; salamlamalar; eşidilənləri təsdiqləmək və ya şərh bildirmək və s. üçün istifadə edilir. Bunlar bir dialoqu emosianallıqla təmin edir və dialoqun davam etməsi və inkişafı üçün istifadə edilir. Dilçi L.P. Yakubinski, həyatın müəyyən bir sahəsində danışmanın nəticələrinin bir sıra stereotip-cümlələrin formalaşmasına töhfə verdiyinə diqqət çəkdi. Yaşam mühiti ilə dialoqun sıx bir əlaqəyə sahib olduğuna inanır.

Nitq etiketləri şifahi ünsiyyətin standartlaşdırılmış (oxşar) vəziyyətlərin ritual halın almış dialoqlarla təmin edir. Dildə ünsiyyət qurmağın bir neçə qəlibləşmiş yolları vardır. Bunlara misal olaraq diqqəti yönəltməyi və ya cəlb etməyi, salamlamağı, tanışlığı, vidanı, üzrü, minnətdarlığı, təbriki, arzunu, başsağlığını, dövəti, istəyi, məsləhəti, bəyənməni, iltifatı və s. demək mümkündür.

Məsələn:

A: Hi, excuse me, may I ask question?

B: Hi, yes, sure.

A: Do you know where x market is?

B: Yes, I know. Go straight and turn right after 10 meter.

A:Ok, thank you very much.

B: You are welcome , sir.

Dildə hər bir tipik vəziyyətə uyğun sinonim, bir qrup düstur və ifadələr mövcuddur. Hər bir sinonim qrupunun daxilindəki düsturlar bir-birindən fərqlənir: ümumi olanlar, stilistik cəhətdən neytral olanlar (əlvada, təşəkkür, salam); məna çalarları olan düsturlar (sabahadək, axşama qədər, sabahınız xeyir); müxtəlif stilistik çalarları olan düsturlar (icazə verin, vidalaşım, təşəkkür edirəm). Dialoji ünsiyyətin ən kiçik struktur elementi dilçilik sahəsində müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif yollarla təyin olunur. Bəzi mənbələrdə, bir replika belə bir element olaraq dialoq üçün bir tikinti

materialı kimi seçilir. Təsadüfi deyil ki, dialoqun ilk tədqiqatçılarından olan L.V.Şerba dialoqu “replikalar zənciri” adlandırmışdır [6, s. 113].

D.I. İzarenkov araşdırmalarında nitq hərəkətini dialoqun quruluşunda əsas vahid kimi qəbul etmişdir: “bir məqsəd və ya məntiqlə əlaqəli cümlələrin birləşməsi şəklində tərtib edilmiş (forma və məzmun baxımından çıxarışın ölçüsünü aşmayan), həmsöhbətinə ünvanlanan və cavab verməsinə səbəb olan bir ifadə” [4, s. 68].

Dialoji vahidin ayrılmasını D.I. İzarenkov dialoqun həcmi və hüdudları məsələsi ilə əlaqələndirir: “Sərhədlərinin bilinmədiyini öyrədə bilməzsən”. D.I. İzarenkova minimum dialoqun iki replikadan (stimul - reaksiya) ibarət ola biləcəyini və həcmnin maksimum sərhədinin praktiki olaraq açıq qala biləcəyini qeyd edir. Dialoq yaratmaq və yerləşdirmək (bir problemi həll etmək) motivlərini nəzərə alaraq D.I. İzarenkov mikrodialoqları (sadə və mürəkkəb) və makrodialoqları ayırır [4, s. 69-70].

Qeyd etmək lazımdır ki, metodik məqsədlər üçün minimum həcmli dialoqların seçilməsi son dərəcə məhsuldardır, onlar ilkin mərhələdə öyrədilməli olan nitq materialıdır. Makrodialoqlar yalnız uşaqlar artıq mikrodialoqlarla (“stimul-cavab”) tanış olduqda assimilyasiya obyektinə çevrilir.

Natiqin mövqeyinin ifadəsi olan, tamlığı olan ayrı bir ifadəni (replikanı) dialoji vahid olaraq qəbul edən M.M. Baxtın, replikalar və müəyyən əlaqəli replikalar arasında mövcud olan müxtəlif əlaqələri xarakterizə etdi [2, s. 252].

Dialoji vəhdətin ən sadə təsnifatı onun tərkibinə daxil olan replikaların sayına görə kəmiyyət təsnifatı, sadə və mürəkkəb, qapalı və açıq bölünməsidir. Dialoji vəhdətin ən ümumi təsnifatı funksional xarakter daşıyır və nitq ünsiyyətinin ümumi funksiyaları - xəbər, sual, çağırış ilə müəyyən edilir. Buna uyğun olaraq, M.V. Badelina üç növ ayırır: “həvəsləndirici”, “sorgulayıcı”, “neytral” [1, s. 49].

Dialoji vəhdətin yalnız sual-cavab müxtəlifliyi ilə əlaqədar təsnifatının maraqlı təcrübəsi X.G.Kosoqorovanın işində təqdim olunur. Təsnifat sualın növündən asılı olaraq kommunikativ-sintaktik əsaslara əsaslanır. Vəhdətlər bir növ xüsusi sual konstruksiyaları kimi əvəzlik sualları ilə (sorgu əvəzlilikləri ilə), ümumi sual konstruksiyalarının müxtəlifliyi kimi qeyri-əvəzlik suallarla fərqlənir. Müxtəlif tipli suallar müxtəlif dialoji vəhdətin yaranmasına səbəb olur [5, s.112].

Belə demək mümkündür ki, dialoji vəhdət kimi mürəkkəb obyektin təsnifatına çoxsəviyyəli yanaşma ən perspektivli olan yanaşmadır. Dialoji vəhdətin ən tam xarakteristikası yalnız onun əsas komponentlərinin – replikalarının xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsilə mümkündür.

Dialoji ünsiyyət prosesini həyata keçirmək üçün dinləmə və nitq bacarıqları müvafiqdir. Qəbuledici xarakteristikası olan dinləmə bacarığı vasitəsilə dinləyici qarşı tərəfdən gələn informasiyanı qəbul edir, təfəkkür süzgecindən keçirərək təhlil edir və öz cavabını beynində emal edərək qarşı tərəfə ötürür. Dialoji ünsiyyəti yerinə yetirilməsi üçün nitq, təhsil, intellektual, təşkilati və kompensasiya və s. kimi bacarıqlara ehtiyac vardır.

Dialoji ünsiyyət bacarıqlarının inkişafının effektivliyi dil bacarıqlarının formalaşma səviyyəsi ilə qabaqcadan müəyyən edilir. Və belə bir nəticəyə gəlirik ki, dialoq davam ettirmək qabiliyyətinin formalaşması və inkişafı dil bacarıqlarının formalaşma səviyyəsindən təsirlənir: nitq axınında ayrı-ayrı səslərin və onların birləşmələrinin, eləcə də müxtəlif intonasiyaların qavranılmasını və tanınmasını təmin edən və hədəf dilin fonetik normalarına uyğun olaraq tələffüzün dizaynını təmin edən fonetik bacarıqlar; leksik bacarıqlar - leksik vahidlərin səs görüntülərinin tanınmasını və onları birbaşa başa düşməni təmin edir, ifadənin niyyətlərinə uyğun olaraq leksik vahidlər seçmək və birləşdirmək imkanı verir; qrammatik bacarıqlar - qrammatik formaların tanınmasını və sintaktik quruluşların proqnozlaşdırılmasını təmin edir, öyrənilən xarici dilin qrammatik normasına uyğun olaraq tələffüzün düzgün tərtib edilməsini təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. Баделина, М.В. Отношения согласия между репликами диалогических единств: Дисс. ... канд. филол. наук: Ивановский гос.универ.: Иваново, 1997. — 174 с.
2. Бахтин, М.М. Проблема речевых жанров // Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. – С. 250-296.

3. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М.: Мысль, 1986. – с. 150-190
4. Изаренков, Д.И. Обучение диалогической речи: монография / Д.И. Изаренков. – М.: Русский язык, 1981. – 136 с.
5. Косогорова, Х.Г. Коммуникативно-синтаксическая организация вопросно-ответных диалогических единств (на материале русской волшебной сказки): Дисс. ... канд. филол. наук; ЯГПУ им. К.Д. Ушинско-го. — Ярославль, 2006. — 178 с.
6. Щерба, Л.В. Современный русский литературный язык // Избр. работы по русскому языку. – М.: Просвещение, 1957. – С. 113-129.
7. Якубинский, Л.П. О диалогической речи // Избранные работы. Язык и его функционирование / под ред. А.А. Леонтьева. М.: Наука, 1986. — С. 96-194.

Sadiqova Kh.

**Linguistic features of the components of dialogical communication in English
(Summary)**

In the given article we are talking about the development of linguistic features of the components of dialogical communication in the process of teaching English. The effectiveness of the development of dialogical communication skills is predetermined by the level of formation of such linguistics skills as: phonetic skills - ensuring the perception and recognition of individual sounds and their combinations in speech; lexical skills - provides recognition of sound images of lexical units and their direct understanding; grammatical skills - provides recognition of grammatical forms and prediction of syntactic structures, ensures correct pronunciation in accordance with the grammatical norms of the foreign language being studied. The article also discusses the points of view of various scientists on the topic.

Садыгова Х.

**Лингвистические особенности компонентов диалогического общения в английском языке
(Резюме)**

В данной статье речь идет о развитии лингвистических особенностей компонентов диалогического общения в процессе обучения английскому языку. Эффективность развития навыков диалогического общения определяется уровнем сформированности таких языковых навыков как: фонетические навыки - обеспечение восприятия и распознавания отдельных звуков и их сочетаний в речи; лексические навыки - обеспечивает распознавание звуковых образов лексических единиц и их непосредственное понимание; грамматические навыки - обеспечивает распознавание грамматических форм и предсказание синтаксических структур. В статье также рассматриваются точки зрения различных ученых на поставленную тему.

Rəyici: p.f.d. S.Hüseynova

ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI YENİ TƏLİM TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI

Açar sözlər: təlim texnologiyaları, kommunikativ səriştə, pedaqoji proses

Key words: learning technologies, communicative competence, pedagogical process

Ключевые слова: технологии обучения, коммуникативная компетентность, педагогический процесс

Xarici dillərin tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadə prosesi kifayət qədər müasir dövrdə aktualdır. Təhsil sistemində bu gün innovativ ideyalara və tədris metodlarına üstünlük verən yeni tendensiyalar nəzərə alınır. Məhz yeni təlim texnologiyalarından istifadənin ali təhsilin hər bir mərhələsində həyata keçirilməsi dilin kefiyyətli mənimsənməsinə imkanlar açır. Beləki, həm tələbələrin, həm də müəllimlərin yaradıcı potensialı xarici dil dərslərində aşkar olunur. Bildiyimiz kimi, dil öyrənmənin ilkin mərhələsində tələbə fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinin aparıcı forması təlimin müxtəlif elementləridir. Bu, təlim elementləri emosional və zehni gərginlik tələb edən mütəşəkkil fəaliyyətdir [4]. Hətta, təqdim edəcəyimiz yeni təlim texnologiyaları dilin mənimsənməsi prosesində zəif tələbələr üçün də uyğundur.

Alman dilinin tədrisində öyrənmə həvəsi, dil mühiti təlim nəticələrinə faydalı təsir göstərir və dil materialı hiss olunmaz şəkildə mənimsənilir. Pedaqoji prosesdə yeni təlim texnologiyalarının əhəmiyyətinin zəruriliyi, ilk növbədə, bir çox müəllimlərin və tələbələrin nitqinin inkişafı, yəni nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi ilə izah olunur. Yeni təlim texnologiyaları ilə tədris etmək istəyi:

- hər bir tələbənin maksimum yaradıcılıq fəaliyyətini təmin edən iş formalarının axtarışına səbəb olur;
- yeni əyani vəsaitlərin axtarışını və yaradılmasını zəruri edir;
- yeni oyun texnikalarından istifadə istəyi yaradır;
- tələbələr üçün ən aktual olan yeni, onların gündəlik həyatı ilə birbaşa əlaqəli ünsiyyət münasibətlərinin tətbiqi icra olunur.

Təlim fəaliyyətinin uğuru daha çox müəllimin tələbələrlə pedaqoji ünsiyyəti təşkil etmək bacarığından, peşəkarlığından asılıdır. Alman dilinin tədrisində əsas məqsəd tələbənin kommunikativ mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı, xarici dilin praktiki mənimsənilməsinin öyrədilməsidir. Hazırda dərslərin hazırlanmasına və təşkilinə böyük tələblər qoyulur. Yeni təlim texnologiyalarından istifadə etmədən, kompüterdə işləmək bacarığı olmadan müasir dərsləri təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu işin məqsədi müasir mərhələdə, alman dilinin tədrisi prosesində yeni pedaqoji texnologiyaların hansı rol oynadığını göstərməkdir. Məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur [3]:

- alman dili fənni üçün yeni təlim texnologiyalarının əsas didaktik funksiyalarını, məqsədlərini, vəzifələrini, imkanlarını açmaq;
- alman dilini daha yaxşı mənimsəmək üçün kompüter proqramlarından istifadə edərkən tələbənin hansı fəaliyyət növlərini həyata keçirə biləcəyini nəzərə almaq;
- alman dilini öyrənmək üçün istifadə olunan bir sıra texnologiyaları təhlil etmək.

Alman dilinin tədrisi zamanı tədqiqat metodları - tədris materiallarının təhlilini, xarici dilin tədrisinə yönəlmiş kompüter proqramlarının hazırlanmasını, alman dili müəllimlərinin təcrübəsi ilə tanışlıq proseslərini araşdırılan mövzuda qarşıya qoyur. İndiki mərhələdə artıq sübut olunmuş, tətbiq olunmuş bir çox dilçi alimlərin (İ.L.Bim, G. Hüseynzadə, Q.V. Roqova) təlim üsulları və texnologiyaları mövcuddur. Bizə, hal- hazırda daha vacib və xüsusilə maraqlı olan yeni təlim texnologiyalarını öyrənmək, tətbiq etmək imkanları verilir:

- səviyyə fərqləndirmə texnologiyası
- oyun texnologiyası

- multimedia texnologiyaları
- iş texnologiyası
- layihə üsulu
- onlayn təlim
- interaktiv təlim texnologiyası
- əməkdaşlıqla öyrənmə

Təqdim etdiyimiz yeni texnologiyaların təlimin ilkin mərhələsindən istifadə edilməsi yüksək nəticələr verir[4]. Məsələn, layihə metodu:

- ✓ bütün layihələr qrupda vizual və didaktik material kimi istifadə olunur;
- ✓ tələbələrin mədəniyyət səviyyəsi yüksəlir;
- ✓ fənlərarası əlaqələr qurulur;
- ✓ fərdin özünə hörməti artır;
- ✓ tələbələr bilik əldə etməyi öyrənirlər;
- ✓ müasir kompüter texnologiyalarında təcrübə qazanır;
- ✓ tələbələr dil biliyinin sərhədlərini genişləndirir, onun praktik istifadəsindən təcrübə qazanırlar.

Layihə işi tələbəni öyrənilən dildə real istifadə səviyyəsinə çatdırır, xarici dilin öyrənilməsinin məqsəd və imkanlarını dərk etməyə kömək edir, yaradıcılıq fəaliyyətində xarici dillərin mənimsənilməsi prosesini əhatə edir. Dilin kommunikativ öyrənilməsində tələbələr müxtəlif təlim texnologiyalarından istifadə etməklə məsələn, müəyyən mövzu üzərində tələbələr kollaj, layihə şəklində yaradıcılıq işlərini yerinə yetirirlər. Onlar iş növünü özləri seçirlər, bu, həm kollektiv layihə (məsələn, "Meine Landschaften") ola bilər, həm də eyni mövzuda tələbələrin müxtəlif yaradıcılıq tapşırıqlarını yerinə yetirdiyi (məsələn, təqdimatlar) "Deutsche Städte", "Meine Familie", "Mein Lieblingsschauspieler" "Mein Arbeitsplan" kimi fərdi işlər ola bilər.

Oyun texnologiyası tələbələrin aldıkları bilikləri möhkəmləndirmək, aydınlaşdırmaq və genişləndirmək vasitələrindən biridir. Yəni, müəllim dərslərini elə qurmalıdır ki, iştirakçılar oyundan aldığı sevinci hiss etsin. Qeyd etmək lazımdır ki, aşağı mərhələdə tələbələr arasında oyun fəaliyyətinin nisbəti yuxarı mərhələlərə nisbətən daha çox olduğundan, öyrənmədə və oyunda lazımi nisbətə riayət edilməsini təmin edən tapşırıqların hazırlanması vacibdir [6]. Təcrübə göstərir ki, oyun olmadan materialın yaddaşda möhkəmlənməsi daha az təsirli olur və həddindən artıq zehni stress tələb edir ki, bu da arzuolunmazdır. Alman dilinin tədrisi prosesinə daxil edilən oyun, tədris metodlarından biri kimi maraqlı, mürəkkəb və canlı olmalı, yeni biliklərin toplanmasına və əvvəllər əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsinə töhfə verməlidir. Oyunun əsas elementi oynanılan roldur(hansı rolun olması o qədər də vacib deyil), o, müxtəlif insan münasibətlərini bərpa etməyə kömək etməklə yanaşı, həm də bu situasiyada nitq mənalı və faydalı olmalıdır. Məsələn, öyrənmə prosesinə ədəbi oyunları daxil edə bilərik və onların əsas personajları öyrənilən ədəbi əsərlərin qəhrəmanları ola bilər. Beləki, dərslərdə tətbiq edilən oyunlar aşağıdakı məqsədlərə görə müəyyənləşməlidir:

10. Alman dili dərslərində tətbiq edilən oyunlar nitq bacarıqlarını möhkəmləndirməyə, tələbələrin qrammatik bacarıqlarını təkmilləşdirməyə, məlumatı dinləmək və başa düşmək bacarığını formalaşdırmağa və qısa dialoq aparmaq bacarığını inkişaf etdirməyə yönəldilməlidir.
11. Həm də yadda saxlamaq lazımdır ki, oyun təlim prosesini çox asanlaşdırır və məharətlə hazırlanmış oyun dilin öyrənilməsi üçün ən motivasiyaedici vasitədir. Oyun, özünəməxsus xüsusiyyətləri - emosionallığı, kortəbiiyyəti, məqsədyönlü real nitq ünsiyyətinə mümkün qədər yaxın olan nitq nümunəsinin dəfələrlə təkrarlanmasına imkan yaradan situasiya-dəyişən məşq hesab edilə bilər [6].

Müəllimin auditoriyada yaratdığı şəraitdən, məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq oyun digər fəaliyyətlərlə növbələşməlidir. Eyni zamanda, tələbələrə oyun və öyrənmə arasında fərq qoymağı öyrətmək vacibdir. Oyun prosesində onlar qarşısına heç bir təhsil vəzifəsi qoymadan, fərqi nə varmadan nəyisə öyrənir və belə bir oyun inkişafa səbəb olur. Oyun texnologiyası, R.Kayl, D. Şubert, J. Roxel kimi nəzəriyyəçi alimlərin təcrübəsinə görə, effektiv tədris üsullarından biridir, istifadəsi təlim prosesinə tələbələrin motivasiyasını yüksəldir. Dərs üçün seçilən oyunlar adı

oyunlardan onunla fərqlənir ki, təxəyyül amili, fantaziya, uydurma situasiyalar sanki arxa plana keçir, müşahidə və diqqət üstünlük təşkil edir. Alman dilinin tədrisi prosesində əsasən kommunikativ səriştəni yaradan təlimə xüsusi diqqət yetirilir. Onlar, ilk növbədə, tələbə təxəyyülünü, ifadəli nitqi inkişaf etdirməkdə faydalıdır. Xarici dil dərslərində kommunikativ oyunlar lazımı söz və ifadələri mənimsəməyə imkan verir.

Didaktik oyunlar, leksik vahidlərin möhkəm mənimsənilməsinə kömək edən, oyun materialının tələbələrin şifahi nitqinin inkişafına imkan verən ümumi qəbul edilmiş formasıdır. Beləki, didaktik oyunlar “tələbələrin auditoriyada aldıkları biliklərin möhkəmləndirilməsi, aydınlaşdırılması və genişləndirilməsi vasitəsidir”[3]. Tədris üçün əyləncəli, didaktik oyunlar bir neçə qruplarla təsnif edilə bilər:

- Birinci qrupun əsas məqsədi nitq bacarıqlarını formalaşdıran hazırlıq oyunlarıdır. Buraya aşağıdakı məqsədləri nəzərə alan qrammatik oyunlar kimi alt qrup daxildir: tələbələrin nitq yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafına kömək edəcək təbii ünsiyyət münasibəti yaratmaqla, müəyyən qrammatik çətinlikləri ehtiva edən nitq nümunələrindən istifadə etməyi öyrətmək. Həmçinin, burada leksik lüğətdən istifadəni öyrətməklə tələbələrin nitq-təfəkkür fəaliyyətini inkişaf etdirmək vacibdir.
- İkinci qrupa yaradıcı oyunlar daxil etməklə tələbələrin yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkündür. Burada dramatik və rollu oyunlar mühüm yer tutur. Çünki tez-tez müəyyən qrammatik və leksik materialı öyrənən tələbə ondan həyat təcrübələrində istifadə edə bilmir. Belə oyunlar tələbələri topladığı biliklərdən istifadə etməyə və dərslərin gedişində müstəqil qərarlar qəbul etməyə sövq edir [6].

Xarici dillərin tədrisi prosesinə yeni təlim texnologiyaları vasitələrindən biri olan kompüterin tətbiqi dilin mənimsənilməsinin intensivləşməsinə ilkin şərait yaradır. Kompüter texnologiyasından istifadə təlimin məqsəd və məzmununda dəyişikliklər edir, təlimin yeni metodları və təşkilati formaları meydana çıxır. KT biliklərin mexaniki mənimsənilməsi müstəqil olaraq yeni biliklər əldə etmək bacarığını təmin edən psixoloji və pedaqoji texnologiyalardan praktikada istifadə etmə imkanını verir. Kompüter texnologiyasından istifadə gələcək mütəxəssisin informasiya səriştəsini inkişaf etdirir. Alman dilinin tədrisində innovativ texnologiyalardan istifadə həmişə aktualdır. Dərslərin məqsədindən asılı olaraq düzgün təlim texnologiyasını seçmək hər bir müəllim üçün vacib vəzifədir. Tələbələrin motivasiya sahəsini genişləndirmək üçün dərslərdə İKT və kompüter təlim proqramlarından istifadə zəruridir. Alman dili dərslərində kompüterin köməyi ilə biz bir sıra didaktik vəzifələri həll edə bilərik.

Pedaqoji və metodik tədqiqatların nəticələrinə əsaslanıb deyə bilərik ki, yeni təlim texnologiyaları dövlət standartının tələblərinə cavab verən kommunikativ yanaşmanın elementlərindən biridir. Onlar tələbələrin nitq fəaliyyətini stimullaşdırır və asan ünsiyyət üçün əlverişli şərait yaradır. Bundan əlavə, yeni təlim texnologiyaları ilə dilin öyrənilməsi tələbəyə yönümlü yanaşmanın bir hissəsidir. Çünki diferensiallaşdırılmış tapşırıqlar müxtəlif bilik səviyyələrinə malik olan tələbələrin başqaları ilə işləməsi üçün şərait yaradır, həmçinin, tələbələrin şəxsi keyfiyyətlərinin və yaradıcılığının inkişafına imkan verir. Şəxsiyyətlə bağlı səriştənin inkişaf etdirilməsi də praktiki bilikdir. Kommunikativ fəaliyyət həm də münasibət, motivasiya, dəyərlər, idrak üsulları və şəxsiyyət tipləri ilə müəyyən edilir. Bu səriştələr yeni təlim texnologiyaları ilə inkişaf etdirilə bilər və beləliklə, münasibətlərdə və baxışlarda dəyişikliklərə səbəb ola bilər ki, onlar da öz növbəsində mədəniyyətlərarası şüurun daha da inkişaf etdirilməsinə səbəb olar. Tətbiq edilən yeni texnologiyaların böyük əhəmiyyətini bir daha qeyd etməklə müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, innovativ tədris və təlim üsulları ilə öyrənilən dilin keyfiyyəti, tədris prosesində müasir informasiya və kompüter texnologiyaları ilə xarici dillərin öyrənilməsi araşdırılan işin aktuallığıdır.

Ədəbiyyat:

1. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. М.: Просвещение, 2002, 278 с.
2. Гусейнзаде Г. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001, 314 с.

3. Новые педагогические информационные технологии в системе образования / Под ред. Е.С.Полат. М.: Педагогика, 2000, 357 с.
4. Рогова Г.В. Методика обучения иностранному языку на начальном этапе. М., 2000. Инновационные технологии в преподавании немецкого языка, 181с.
5. Keil R., Schubert D. Innovation und Alltag in der Bildung. Münster: Waxmann, 2006, 115 s.
6. Kilp E. Spiele für den Fremdsprachenunterricht. Tübingen: Stauffenburg, 2003, 138 s.

Marifzadeh N.

Ways to use new learning technologies in German language teaching

(Summary)

The process of using new learning technologies in foreign language teaching is quite relevant in modern times. It is the implementation of new learning technologies at every stage of higher education that opens up opportunities for quality language acquisition. Thus, the creative potential of both students and teachers is revealed in the teaching of lessons with new learning technologies. In German language teaching, the desire to learn, the language environment has a beneficial effect on learning outcomes, and the language material is absorbed imperceptibly. The importance of new learning technologies in the pedagogical process is explained, first of all, by the improvement of speech skills of many teachers and students.

Марифзаде Н.

Способы использования новых технологий обучения в преподавании немецкого языка

(Резюме)

Процесс использования новых технологий обучения в обучении иностранным языкам весьма актуален в наше время. Именно внедрение новых технологий обучения на каждой ступени высшего образования открывает возможности для качественного овладения языком. Таким образом, творческий потенциал как учеников, так и учителей раскрывается при проведении уроков с использованием новых технологий обучения. При обучении немецкому языку желание учиться, языковая среда благотворно влияют на результаты обучения, а языковой материал усваивается незаметно. Важность новых технологий обучения в педагогическом процессе объясняется, прежде всего, совершенствованием речевых навыков многих учителей и студентов.

Rəyçi: p.f.d., b/m. M.Qəribova

İSMAYILOVA MİRƏSTƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti

ÜSLUBİYYAT TƏDRİSİNDƏ METOD VƏ PRİYOMLAR

“Stilistika” termini 19-cu əsrin əvvəllərində alman romantiklərinin əsərlərində yaradıcı insanın fərdiliyinə dair o dövr üçün yeni anlayışların meydana çıxması ilə əlaqədar yaranmışdır. Stilistikanı elmi cəhətdən əsaslandırmaq cəhdləri Q.Spenserin (1852) və H.Şteyntalın (1866) “Üslub fəlsəfəsi” əsərlərində bu kimi məsələlər qeyd edilmişdir. A.N.Veselovskinin (“Epitetin tarixindən”, 1895 və s.) tədqiqatlarında tarixi stilistikanın əsasları qoyulmuşdur.

Dilin üslublarını öyrənən elmə üslubiyyat deyilir. Üslubiyyatın əsas vahidi üslubdur. Üslub üslubiyyatdan geniş anlayışdır. «Üslub» dedikdə dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadə üsulu, forması nəzərdə tutulur.

Dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadə iki baxımdan özünü göstərir: fərdi və ümumi (funksional) (6).

Fərdi üslub. Fərdi üslub xüsusi, yaxud şəxsi baxımdan özünü göstərir.

Hər hansı bir fərdin şifahi, yaxud yazılı nitqində özünəməxsus xüsusiyyətlər mövcuddur. Həmin xüsusiyyətlər bütövlükdə fərdi üslubu təşkil edir.

Funksional üslublar. Funksional üslublar ümumi, yaxud ictimai baxımdan özünü göstərir.

Funksional üslublar milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əks etdirir və bu üslublar birlikdə ədəbi dili təşkil edir. Ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları onun funksional üslublarının hər biri üçün məcburidir.

Bədii üslub. Bədii üslub — milli bədii təfəkkürün ifadəsidir.

Əsas xüsusiyyətləri bunlardır: **obrazlılıq, emosionallıq.**

Funksional imkanlarının genişliyinə görə **bədii üslub** bir sıra hallarda ümumən **ədəbi-bədii dil** adlandırılır.

Elmi üslub. Elmi üslub elmi təfəkkürün ifadəsi olub, bu və ya digər elm sahəsinin dilidir.

Əsas xüsusiyyətləri bunlardır: **məntiqlilik, ardıcılıq, konkretlik.**

Publisistik üslub. Publisistik üslub milli ictimai təfəkkürü ifadə edən nitq forması olub, mətbuatda funksionallaşır, müxtəlif mövqe və maraqları əks etdirir.

Əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

aydınlıq, kütləvi anlaşılqlıq, təsirlilik. Burada mücərrəd obrazlılığa, ağır terminologiyaya yer verilmir.

Məişət üslubu. Məişət insanların gündəlik yaşayışı, ümumi həyat tərzini, vərdiş olunmuş davranışdır. Deməli, məişət üslubu insanların məişətdəki danışıq tərzini, şəxslərin ailədəki, istehsalat-dakı ünsiyyət dilini əhatə edir. Məişət üslubunun konkret səciyyələndirici dil göstəricisi yoxdur.

Rəsmi-ışgüzar üslub. Rəsmi-ışgüzar üslub rəsmi və işgüzar sənədlərin dil təzahürüdür.

Əsas xüsusiyyətləri bunlardır: **standart formalar və olduqca yığcamlıq.** Burada artıq sözlər, obrazlı ifadələr işlədilmir, fərdi nitq ünsürlərindən qaçılır.

Epistolıy üslub. Epistolıy üslub ədəbi dilin funksional üslublar sistemində xüsusi mövqeyə malikdir. Bu üslub tarixən müxtəlif növ məktubların meydana çıxması əsasında yaranıb formalaşmışdır.

Bəzən linqvo-stilistika adlanan stilistika ümumi dilçiliyin bir qoludur. Bu, daha çox və ya daha az dəqiq təsvir edilmişdir. O, əsasən, bir-birindən asılı olan iki vəzifə ilə məşğul olur: a) ontoloji xüsusiyyətlərinə görə nitqin arzuolunan təsirini təmin edən xüsusi dil vasitələrinin inventarının tədqiqi və b) dil vasitələrinin seçimi və düzülüşü ilə fərqlənən bəzi mətn növləri (nitqlər), ünsiyyətin praqmatik aspekti. Stilistikanın iki məqsədi iki ayrı araşdırma sahəsi kimi aydın görünür (3,11).

Çoxlu sayda monoqrafiyalar, dərsliklər, məqalələr və dissertasiya işləri hazırda stilistika üzrə alimin ixtiyarındadır. Məlumat axını hər ay daha da artır. İki Amerika jurnalı müntəzəm olaraq nəşr olunur.

V.V.Vinoqradov stilistikanın qarşısında duran vəzifələrin mürəkkəbliyinə əsaslanaraq, "...bir-biri ilə sıx əlaqəli və həmişə korrelyasiyaya malik, lakin öz vəzifələri, öz meyarları və kateqoriyaları ilə təchiz edilmiş üç müxtəlif tədqiqat dairəsini ayırmışdır. Bu, birincisi, dilin vahid strukturu daxilində müxtəlif korrelyativ özəl formalar, sözlər, söz cərgələri və konstruksiya sistemlərinin əlaqələrini, əlaqələrini və qarşılıqlı təsirlərini təsvir edən, kvalifikasiya edən və izah edən dilin stilistikasıdır. sistemləri". O, tarixən dəyişən meylləri və ya tipik xüsusiyyətlər dəsti ilə xarakterizə olunan dil üslublarının korrelyasiya növlərini öyrənir (5).

İkincisi, dilin stilistikasına əsaslanan nitq stilistikası, burada sosial praktikanın yaratdığı monoloq və dialoq nitqinin müxtəlif növlərində və müxtəlif kompozisiya sistemlərində dildən və onun üslublarından istifadə yolları öyrənilir. Nitq stilistikasının vəzifələri arasında şifahi və yazılı nitqin müxtəlif janrları arasında semantik və ekspressiv-üslubi fərqlərin öyrənilməsi önə çıxır. Şifahi nitqin bir çox növləri (mühazirə, məruzə, söhbət, mətbuat konfransı) kitab və danışıq üslubunun elementlərinin qarışığını əhatə edir.

Üçüncüsü, nitq üslubuna yaxın olan bədii ədəbiyyat üslubu, çünki bədii əsərdə ictimai, sosial qrup, dialekt, peşəkar nitqin müxtəlif kompozisiya forma və növlərinin elementlərinin istifadəsini araşdırır, nitqin ifadəli forma və çalarlarını təhlil edir. Bədii ədəbiyyatın stilistikasının

vəzifələrinə bədii üslub anlayışının və ədəbiyyat tarixindəki tarixi dəyişikliklərin tədqiqi, onun müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyatın strukturuna tətbiqi, ədəbiyyat üslublarının inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi daxildir. Bədii ədəbiyyatın stilistikasının məqsədi: Tədqiqat zamanı ədəbi əsərin üslubi təşkilinin qanunauyğunluqlarını və üsullarını aşkar etmək, yazıcının fərdi üslubunu, bir sənətkarın döyüş sisteminin fərdi orijinallığını xarakterizə etmək və müəyyən etmək. ədəbi məktəb, ədəbi əsər və s. Bununla da konkret milli ədəbiyyatın üslub tarixi yaradılır.

Tədris üslubu tədris prosesinin həyata keçirilməsinin pedaqoji metod, texnika və vasitələrinin yaxşı qurulmuş sistemidir.

Pedaqogikada müəllimlə şagird arasında 3 ünsiyyət tərzii var (4,28):

Avtoritar tədris üslubu.

Bir sözlə: müəllim müdrik ustadır, tələbələr isə təcrübəsiz şagirdidir.

Müəllim şagirdlərə təhsil prosesində bərabərhüquqlu iştirakçı kimi baxmır, onları idarə edir. Belə bir koordinat sistemində müəllim bu və ya digər situasiyada nə üçün haqlı olduğunu mübahisə etməyə ehtiyac görmür. Hər bir tələbə müəllim tərəfindən fərdi xüsusiyyətləri olmayan boş vərəq kimi qəbul edilir.

Demokratik tədris üslubu.

Bir sözlə: müəllim və tələbələr bərabərdir.

Müəllim şagirdlərinə qarşı mehriban və səbirlidir, onların hər birini müstəqil şəxs kimi qəbul edir. Müəllim tələbələrin fikirlərini dinləməyə və seçiminə hörmət etməyə hazırdır.

Liberal-icazə verən tədris üslubu.

Bir sözlə: müəllim heç idarə etmir.

Müəllim tez-tez başlanğıcda aktiv iş üçün enerjini hiss edir, lakin bir müddət sonra o, tədrisçən yox olur, sonra müəllim hər şeyin öz axarı ilə getməsinə icazə verir. Şagirdlərin zəif nəticələrindən sonra belə müəllim əsəbiləşə bilər (həm özünə, həm də tələbələrə) kəskin şəkildə sərtləşə bilər.

Tədris metodları təlim problemlərinin həllinə yönəlmiş müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyətinin yollarıdır.

Qəbul metodun ayrılmaz hissəsi və ya ayrı bir tərəfidir. Fərdi texnikalar müxtəlif metodların bir hissəsi ola bilər. Məsələn, müəllim yeni materialı izah edərkən, mənbə ilə müstəqil işləyərkən şagirdlər tərəfindən əsas anlayışların yazılması texnikasından istifadə olunur. Təlim prosesində üsul və üsullardan müxtəlif kombinasiyalarda istifadə olunur. Şagirdlərin fəaliyyətinin bir və eyni yolu bəzi hallarda müstəqil metod, digərlərində isə tədris metodu kimi çıxış edir. Məsələn, izahat, söhbət müstəqil tədris üsullarıdır. Onlardan müəllim tərəfindən praktiki iş zamanı şagirdlərin diqqətini cəlb etmək, səhvləri düzəltmək üçün vaxtaşırı istifadə olunursa, izahat və söhbət məşq metodunun tərkib hissəsi olan təlim metodları kimi çıxış edir.

Müasir didaktikada bunlar var (1, 79):

- şifahi üsullar (mənbə şifahi və ya çap sözdür);
- vizual üsullar (bilik mənbəyi müşahidə olunan obyektlər, hadisələr; əyani vəsaitlərdir); praktiki üsullar (şagirdlər praktiki hərəkətləri yerinə yetirməklə bilik əldə edir, bacarıq və bacarıqları inkişaf etdirirlər);
- problemlə öyrənmə üsulları.

Şifahi üsullar.

- Təlim metodları sistemində şifahi üsullar aparıcı yer tutur. Şifahi üsullar ən qısa müddətdə böyük miqdarda məlumat ötürməyə imkan verir, tələbələrin qarşısında problemlər yaradır və onların həlli yollarını göstərir. Söz şagirdlərin təxəyyülünü, yaddaşını, hisslərini aktivləşdirir. Verbal üsullar aşağıdakı növlərə bölünür: hekayə, izahat, söhbət, müzakirə, mühazirə, kitablə iş.

Vizual tədris üsulları.

- Vizual təlim metodları dedikdə, tədris materialının mənimsənilməsinin tədris prosesində istifadə olunan əyani vəsaitlərdən və texniki vasitələrdən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olduğu üsullar başa düşülür. Vizual üsullar şifahi və praktiki təlim metodları ilə birlikdə istifadə olunur.

- Vizual tədris üsullarını şərti olaraq iki böyük qrupa bölmək olar: illüstrasiya üsulu və nümayiş etdirmə üsulu.
- **İllüstrasiya üsulu** tələbələrə illüstrasiyalı dərsliklərin göstərilməsini nəzərdə tutur: plakatlar, cədvəllər, rəsmlər, xəritələr, lövhədə eskizlər və s.
- **Nümayiş üsulu** adətən alətlərin, təcrübələrin, texniki qurğuların, pilyonkaların, film lentlərinin və s. nümayişi ilə əlaqələndirilir

Tələbələrin yaradıcı işi. Yaradıcı işin yerinə yetirilməsi şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, məqsədyönlü müstəqil iş bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, biliklərin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi, konkret tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı onlardan istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasının mühüm vasitəsidir. Tələbələrin yaradıcı işlərinə aşağıdakılar daxildir: esse, esse, rəy yazmaq, kurs və diplom layihələrinin işlənməsi, rəsmlər, eskizlər və digər müxtəlif yaradıcılıq tapşırıqları.

Problemlə təlim metodları.

Problemlə təlim problemlə situasiyaların yaradılmasını, yəni fəal təfəkkür proseslərinin, şagirdlərin idrak müstəqilliyinin, tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün hələ də naməlum olan yeni üsulların və üsulların tapılmasının, hələ də naməlum hadisələrin izah edilməsinin zəruriliyi üçün şəraitin və ya mühitin yaradılmasını nəzərdə tutur: hadisələr, proseslər.

Üslub müəyyən bir pragmatik məqsəd üçün müəyyən nitq vəziyyətində seçdiyiniz dil vahidlərinin morfoloji, leksik və ya sintaktik xüsusiyyətlərinin məcmusudur.

Yazı üslubu - kitab üslubu. Bu cüt dörd funksional üsluba istinad etmək üçün istifadə olunur. Onlar beşinci danışmaq üslubuna qarşıdırlar ki, onun kağıza yazılması onu yazıya çevirmir, ancaq danışmaq, yazısız üslubun yazılı təsbitidir. "Yazı üslubu" bir termdir, "kitab tərz" onun daha az terminoloji cəhətdən sət sinonimidir.

Funksional üslub - məqsədi insan fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsinə, "funksiyasına" xidmət etmək olan üslub (elmi, hüquqi, ictimai, estetik və s. - bir neçə təsnifat var). Adətən beş üslub fərqləndirilir - (rəsmi-)işgüzar, elmi (qəzet-)jurnalistika, bədii ədəbiyyat üslubu və onlara zidd danışmaq üslubu.

Yüksək üslub, neytral üslub, aşağı üslub. Bu qrup M.V.-nin "üç sakitlik nəzəriyyəsi" nə qayıdır. Lomonosov və artıq insan fəaliyyəti sferasının saxlanması ilə deyil, milli, ümumi başa düşülən, ümumiyyətlə əlçatan rus dilinin leksik tərkibinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. A.Qurbanov. Ümumi dilçilik (II cild). Bakı, Elm, 2011, s.185
2. A.Quliyeva. Üslublar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, Bakı, Elm, 2002, s. 48,79
3. В.П. Мурат. Об основных проблемах стилистики. М., 1957, 43 с.
4. Т.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, Elm, 1980, s. 82
5. <https://az.drunkentengu.com/stilisticheskie-priemyi-6642>
6. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/24149/%C3%BCslubiyyat.htm>

Ismaylova M.

Methods and techniques used in teaching stylistics (Summary)

The science that studies the styles of language is called stylistics. The basic unit of style is style. Style is a broader concept than style. "Style" means the way and form of purposeful use of language means. Functional styles reflect different directions of national social thought, and these styles together form a literary language. Phonetic, lexical and grammatical norms of the literary language are obligatory for each of its functional styles.

The Azerbaijani literary language has a developed system of functional styles. These styles include: artistic style, scientific style, journalistic style, casual style, formal business style. Life is the daily life of people, the general way of life, habitual behavior. Thus, lifestyle includes the way people speak in everyday life, the language of communication in the family and in the workplace. There is no specific language indicator of lifestyle.

**Методы и приемы, используемые в стиле преподавания
(Резюме)**

Наука, изучающая стили языка, называется стилистикой. Основной единицей стиля является стиль. Стиль – более широкое понятие, чем стиль. «Стиль» означает способ и форму целенаправленного использования языковых средств. Функциональные стили отражают разные направления национальной общественной мысли, и эти стили вместе образуют литературный язык. Фонетические, лексические и грамматические нормы литературного языка обязательны для каждого из его функциональных стилей. Азербайджанский литературный язык имеет развитую систему функциональных стилей. К таким стилям относятся: художественный стиль, научный стиль, публицистический стиль, повседневный стиль, официально-деловой стиль. Жизнь – это повседневная жизнь людей, общий образ жизни, привычное поведение. Таким образом, образ жизни включает в себя то, как люди говорят в быту, язык общения в семье и на рабочем месте. Не существует конкретного языкового индикатора образа жизни.

Rəyçi: f.f.d., dos. Y.Nasıyeva

**PƏNAHOV FUAD
Azərbaycan Dillər Universiteti**

**AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞININ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ
TƏDRİSİNƏ DAİR**

Açar sözlər: Aşiq Ələsgər, məktəb dərslikləri, təlim prosesi, şeir

Key words: Ashig Alasgar, school textbooks, poem, learning process

Ключевые слова: Ашуг Алескер, стих, школьные учебники, процесс изучения

Hər xalqın bədii təfəkkürü, dünyagörüşü, arzuları, istəkləri, həyat normaları, maraqları onun ədəbiyyatında öz əksini tapır. Eləcə də xalqımızın yazıb-yaratdığı şifahi bədii nümunələrdə bunları görə bilərik. Xeyirlə şərin mübarizəsi və xeyirin sonda şəh üzərində qələbəsi, qəhrəmanlığın təbliği, doğruluq, düzgünlük tərəfdarı olmaq, ədalət uğrunda mübarizə, köməksizlərə yardım etmək, yaşlılara, qadınlara hörmət etmək, vətəni sevmək və onu qorumaq, yalana, xəyanətə, namərdliyə qarşı olmaq xalq yaradıcılığında mərkəzi xətti təşkil etmişdir. Qeyd olunan məsələlər şifahi xalq ədəbiyyatının aşiq yaradıcılığı qolunda da başlıca fikirlərdir. Xalq ruhundan qidalanan aşiq yaradıcılığının hər xırdalığında bunu duymaq, hiss etmək mümkündür. Ona görə də xalq ədəbiyyatını aşiq yaradıcılığı olmadan təsəvvür etmək çox çətindir.

Aşiq ədəbiyyatı ustad nümayəndələrinin fəaliyyəti ilə daim zənginləşmişdir. XVI əsrdən başlayaraq Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşiq, Xəstə Qasım, Aşiq Alı, Aşiq Pənah, Aşiq Şəmşir, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, Aşiq Hüseyn Cavan və s. bu irsə öz töhfələrini vermişlər. Aşiq poeziyasının əsas cizgiləri özünü ən mükəmməl formada isə Dədə Ələsgərin yaradıcılığında göstərir. Özünə qədərki irsi dərinədən öyrənən, təhlil edən Aşiq Ələsgər aşiq ədəbiyyatını ən yüksək inkişaf nöqtəsinə çatdırmışdır. Daim el-oba məclislərində iştirak edən, saz-söz yığıncaqlarında çıxış edən Ələsgər bir aşiq kimi ən nümunəvi xüsusiyyətlərə malik idi. Aşığın xarici görkəmi də sanki bu sənət üçün ölçüb-biçilmişdi. O, hündürboy, enlikürək, qaraqaş, qaragöz idi.

Aşiq Ələsgərin yaradıcılığı zənginliyindən, genişliyindən əlavə özünün əhəmiyyəti, xüsusiyyəti ilə ədəbiyyatımızda özünəməxsus yer tutur. Təbii ki, onun yetişən gələcək nəsə, şagirdlərə mənimsədilməsi əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan pedaqoji prosesdə Aşiq Ələsgərin yaradıcılığına kifayət qədər yer vermək vacibdir. Şagirdlər belə bir möhtəşəm sənət yoluna malik ədibi tanımaqla bərabər, həm də ondan bəhrələnməli, müəllimlər şagirdlərdə etik, estetik, əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasında Aşiq Ələsgər irsinin imkanlarından istifadə etməlidirlər. Təəssüflər olsun ki, 5-ci

sinifdə bu böyük el sənətkarının yaradıcılığından heç bir nümunəyə rast gəlmirik. Halbuki, ədəbiyyat fənni ilə yenicə tanış olan şagirdlərin fənnə qarşı maraq və meyillərinin yaradılmasında sadə, anlaşılıqlı, şirin dillə yazılmış Aşiq Ələsgər əsərləri yaxşı imkanlar verə bilər. Məsələn, "Olar", "Olmaz", "Çıxıbdı" əsərləri həm dilin sadəliyi ilə, həm də ifadə etdiyi yüksək, nəsihətamiz fikirləri ilə şagirdlərə müsbət təsir göstərir. "Olmaz" qoşmasından verilən aşağıdakı bəndə diqqət yetirsək bunu görə bilərik:

Bu dünyanı mən təcrübə eylədim,
Namərd körpü salsa, onda ad olmaz.
Bir mərd ilə ağı yesən – şirindi,
Yüz namərdlə şəkər yesən – dad olmaz.

Uzun ömür sürmüş böyük el sənətkarı oxucusuna mərd olmağı, namərdlərlə oturmağa, insanın mərd olmaqla yanaşı ətrafında da mərd insanlara yer verməli olduğunu deyir.

Aşiq Ələsgər yaradıcılığı mövzu baxımından çox genişdir. Burada əxlaqi-tərbiyəvi, vətənpərvərlik, təbiət, qadın gözəlliyini tərif edən estetik, ictimai mövzularda nümunələrə rast gələ bilərik. Orta məktəb dərslərində bunlardan sadəcə bir-neçəsinə yer verilmişdir. Bunlar 6-cı sinifdə "Gərəkdi", 8-ci sinifdə "Dağlar", "Yaylaq", 10-cu sinifdə "Dağlar" qoşmalarıdır. Göründüyü kimi daha çox təbiət mövzusunda olan şeirlər yerləşdirilmişdir. Fikrimizcə, üstünlük aşığın əxlaqi-tərbiyəvi mövzuda olan şeirlərinə verilsəydi, daha yaxşı olardı. Hər halda müəllifin dərslərdə öz əksini tapmış əsərləri də şagirdlərdə estetik zövqün, gözəlliyi qiymətləndirmək, təbiəti sevmək, qorumaq bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından effektivdir.

"Gərəkdi" qoşması 6-cı sinifdə sinifdən xaric oxu kimi dərsləyə yerləşdirilmişdir [7,211]. Qoşmanın şagirdlərə təsir imkanları genişdir. Şeirdə aşiq bu peşənin sahiblərinin mərifətli, arif, sözün dəyərini bilən olmalı olduğunu qeyd edir. Sözlər aşiq sənəti nümayəndələrinə aid edilsə də, hər yetkin insanın bu keyfiyyətlərə sahib olmalı olduğunu nəzərə alaraq təlim prosesini də bu istiqamətdə qurmaq olar. Qruplarla və ya digər təlim formalarından istifadə etməklə şeirdə ifadə olunan ibrətamiz, ideya ilə bağlı olan fikirlərin seçilməsini tədqiqat işi olaraq vermək olar. Tədqiqat işini aparan zaman qoşma ilə tanış olan, onda əks olunan fikirləri dərk edən şagird anlayır ki, hər bir müdrik insan öz davranışlarına nəzarət etməli, sözləri nitqində yerində işlətməli, doğru olanı seçməyi bacarmalıdır.

Danışdığı sözün qiymətin bilə,
Kəlməsindən ləli gövhər süzülə,
Məcəzi danışa, məcəzi gülə,
Tamam sözü müəmmalı gərəkdi.

Arif ola, eyham ilə söz qana,
Naməhrəmdən şərm eyləyə, utana,
Saat kimi meyli haqqa dolana,
Doğru qəlbi, doğru yolu gərəkdi.

Qoşmanın digər bəndlərində müəllif aşiq peşəsinə sahib şəxslərin ədəbli, mərifətli, nəfsinə hakim, xalqa yol göstərən, insanlar tərəfindən hörmət edilən olmalı olduğunu qeyd edir. Bu göstərilən keyfiyyətlər xalqın sevilən, seçilən və yüksək mərtəbədə yer alan Ələsgərin aşiq sənəti nümayəndələrinə tövsiyəsi xarakteri daşıyır. Bundan əlavə həyatın hər üzünü görmüş el sənətkarı sənətini əmanət etdiyi xələflərinə ustad olaraq çıxır, yol göstərir. Ustad Ələsgərin buna haqqı çatmışdır və bunu yalnız o edə bilərdi:

Aşiq olub diyar-diyar gəzənin,
Əvvəl başda pürkamalı gərəkdi.
Oturub-durmaqla ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdi.

Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra,
Şeytanı öldürə, nəfsin yandıra,
El içində pak otura, pak dura,

Dalısınca xoş sədalı gərəkdı.

Məlumdur ki,Aşıq Ələsgərin iki "Dağlar" rədifli qoşması var.Hər iki əsər orta məktəb dərslıklərinə salınmışdır.Şeirlərdən biri 8-ci sinif,digəri isə 10-cu sinif dərslıyində əks etdirilmişdir[5,80][4,153].İlk baxışdan qoşmalar təbiətə həsr olunmuş kimi görünsə də, toxunulan məsələlər daha genişdir.Qoşmaların başlığı eyni olsa da,məzmununa və toxunduğu məsələlərə görə bir-birindən xeyli fərqlənir, birində müsbət əhval-ruhiyyə , digərində isə mənfi ovqat hökm sürür.Yaxşı olardı ki,əsərlər təlim prosesində müqayisəli şəkildə tədris olunsun.Belədə şagirdlər həm hər iki əsərin xüsusiyyətlərini daha dərindən mənimsəmiş olacaqlar,həm də şeirlərdə toxunulan fərqli məsələlərə daha yaxşı bələd olacaqlar .Əlavə olaraq aşığın yaradıcılıq məharəti belədə özünü daha qabarıq biruzə vermiş olar.

Birinci şeirdə xoş ovqat hakimdir.Burada təbiət təsviri ilə yanaşı,dağların vüqarlılıq,əyilməzlik simvolu olması özünü göstərir.Şeirin ilk misralarından artıq insanda xoş əhval,yüksək hisslər yaranır.Baharın gəlişi ilə təbiətin canlanması, fərqli-fərqli güllərə bürünməsi oxucuya müsbət duyğular bəxş edir.

Bahar fəsli yaz ayları gələndə
Süsənli,sünbüllü,lalalı dağlar,
Yoxsulı,ərbabı, şahı,gədanı,
Tutmaz bir-birindən aralı dağlar.

Şeir şagirdlərdə estetik zövq,vətən təbiətini sevmək,gözəlliyi duymaq hissləri formalaşdırır.Qoşmanı oxuyan şagirdin gözü önündə güllü-çiçəkli dağlar canlanır.Əsərin tədrisi zamanı təbiət təsviri fonunda şeirin söz ustaları tərəfindən canlı ifasını vermək olar.Tədqiqat işi zamanı şagirdlər şeirdə əks olunanları rəsm əsəri ilə təqdim edə bilərlər.

Əsərdə kənd həyatını duymaq mümkündür.Əkin mövsümü,maldarlıq, insanların burada məskunlaşması toxunulan məsələlərdəndir.Şeirin bu hissələrini oxuyan şagird aşığın bələd olduğu,uzun zaman ömür sürdüüyü həyat tərzini təsəvvüründə formalaşdırır:

Yazın bir ayıdı çox yaxşı çağın,
Kəsilməz çeşməndən gözəl yığnağın,
Axtarma motalın,yağın,qaymağın...
Zənbur çiçəyindən bal alı,dağlar.

Gahdan çiskin tökər,gah duman eylər,
Gah gəlib-gədəni peşiman eylər,
Gahdan qeyzə gələr,nahaq qan eylər,
Dinşəməz haramı,halalı dağlar.

Aşığın digər "Dağlar" qoşması qeyd olunduğu kimi,tamam başqa ruhda yazılmışdır.Burada müəllifin etirazları, qəmi,kədəri aparıcıdır.Təbii ki, şagirdlərdə yaranacaq sual bu kədərin nə ilə bağlı olduğu olacaq.Buna görə də şagirdlərə bu haqda şifahi məlumat vermək və ya məlumat xarakterli video təqdim etmək olar.Aşıq Ələsgərin ömür sürdüüyü Göyçə mahalında düşmənin törətdiyi vəhşiliklər nəticəsində aşığın da öz yurd-yuvasından ayrı düşdüüyü, yalnız bir müddət sonra yenidən doğma kəndinə qayıtdığı və şeiri də bu zaman yazdığı şagirdlərə çatdırılmalıdır.

Qayıdarkən gördüyü doğma yurdunun yalnızlığı,kimsəsizliyi aşığı çox üzmüş,bu şeirin ərsəyə gəlməsinə səbəb olmuşdur.Aşıq görə-görə böyüdüüyü,özünün də daimi üzvü olduğu el məclislərini görməyəndə,qoyunların mələşdiyi,atların kişnədiyi ərazilərin səssiz olduğunun şahidi olanda bağı çatlayır,bunu qəbullana bilmir:

Hanı mən gördüyüm qurğu-büsatlar?!
Dərdməndlər görsə,tez bağı çatlar;
Mələşmir quzular,kişnəmir atlar,
Niyə pərişandı halların ,dağlar?!

Şagirdlərin digər "Dağlar" şeirində qarşılaşdıqları insanların yaylaqlarda məskunlaşması, gözəllərin seyrə çıxması artıq burda yoxdur. Dağlar bir müddətdir insanların ayırıcı deyərli, qəmli hal almışdır:

Hanı bu yaylaqda yaylayan ellər?!
Görəndə gözümdən car oldu sellər.
Seyr etmir köysündə türfə gözəllər,
Sancılıdır buxağa gullərin, dağlar!

Aşıq şeirdə həm də özünü günahlandırır. O, yurdundan uzaq yaşadığı üçün özünü məzəmmət edir. Aşığın bu günahkarlıq hissi ondan xəbər verir ki, hər bir insan vətəni, torpağını tərk etməməli, sona qədər mübarizə aparmalıdır. Bu məqam həm də ağsaqqal el sənətkarının gələcək nəsillərə tövsiyəsi kimi də səslənir. Şagirdlər əsər üzərində tədqiqat apararkən çıxarılan nəticələrdə bunu da qeyd etməlidirlər və ya müəllim buna uyğun şərait yaratmalıdır.

Həsənnənə, Həsənbaba qoşadı,
Xaşbulaq yaylağı xoş tamaşadı.
Arsız aşiq elsiz niyə yaşadı?!
Ölsün Ələsgərtək qulların, dağlar!

Aşıq Ələsgərin "Yaylaq" şeiri də təbiət mövzusunda yazılmış ən gözəl şeirlərdən biridir [5, 177]. Şeirin ilk bəndindən artıq aşığın təbiət vurğunluğu oxuculara da təsir edir. Şeirlə tanış olan insan təbiət səfərinə çıxmağı, hər yamacı gəzməyi arzulayır. Bu mənzərələrlə tanış olmayan, bu zövqü dadmayanlar belə sanki nə vaxtsa bunu yaşamış kimi yenidən yaşamaq istəyirlər:

Könlüm qaranquştək uçub qoynuna,
Gəzir hər yamacı, hər yalı, yaylaq!
Ruhum təzələnir, məst olur ürək,
Görəndə bu çağı, bu halı, yaylaq!

Qoşma şagirdlərdə təbiətə sevgi, təbiət gözəlliyini duymaq, qiymətləndirmək, qorumaq hisslərini formalaşdırır. Şagird anlayır ki, vətən sadəcə görünənlərdən ibarət deyil, həm də hiss olunanlardır. Müəllif şeirdə həm də vətənimizin bir sıra bitki və coğrafi ərazilərinin adını çəkir ki, bunlar da şagirdlərdə həmin anlayışlar haqqında məlumatlanmaq ehtiyacı yaradır. Bu imkanlardan istifadə edən müəllim təlim fəaliyyətində coğrafiya və biologiya fənlərinə aid biliklərdən yararlanmaqla fənlərarası inteqrasiyadan bəhrələnmə bilər. Bununla da təlim prosesinin sonunda vətənimizin təbii sərvətləri haqqında şagirdlərdə lazımı təəssürat formalaşdırmaq mümkündür.

Kəkotu, qırxbuğum, qaymaqçıçəyi,
Bənövşə, qantəpər, qızlar örpəyi,
Qoyun mələşməsi, çoban tütəyi,
Çəkir uzaqlara xəyalı, yaylaq!

Qırxqız, Alaqaya, Çilgöz, Narişlar,
Murov, Uzunyoxuş, Dəlidağ, Qoşqar!
Hansı oğul, deyin, sizi unudar?!
Düşərmə el sizdən aralı, dağlar?!

Aşıq Ələsgərin böyük irsindən bəhs etdiyimiz cüzi bir qisim təlim prosesində onun nə dərəcədə geniş imkanlar açdığını göstərir. Dilinin sadəliyi, şirinliyi, zənginliyi ilə bu əsərlər şagirdlər tərəfindən asan mənimsənilir və sevilir. Əvvəldə bəhs etdiyimiz kimi, yaxşı olardı ki, orta məktəb dərslərində daha çox aşığın əxlaqi-tərbiyəvi mövzuda əsərlərinə yer verilsin.

Aşıq Ələsgərin ömür boyu xidmət etdiyi xalqa indi də əsərləri xidmət etməyə davam edir. Gənc nəsil ondan faydalanır, nələrsə öyrənir, yaşlı nəsil mənəvi zövq alır, həyat eşqi güclənir.

Ədəbiyyat:

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, "Şərqi-Qərb", 2004;
2. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. (tərtib edən Ə. Axundov). 2 cildə, I c., Bakı 1983;
3. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. (tərtib edən Ə. Axundov). 2 cildə, II c., Bakı 1984;

4. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı 2018;
5. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Verdiyeva N., Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı 2017;
6. Həsənov B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı 2014;
7. Süleymanova A., Bağırova T. Ədəbiyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik, Bakı 2018;
8. Süleymanova A., Bağırova T. Ədəbiyyat, 6-cı sinif. Müəllim üçün metodik vəsait, Bakı 2017;
9. Veysova Z. Fəal-interaktiv təlim, Bakı 2007;
10. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı 2015.

Panahov F.

**On the teaching of Ashig Alasgar's creativity in literature lessons
(Summary)**

In this article, the author considers the problems of teaching folklore in the lessons of Azerbaijani literature in high school. In this article, the author examines the work of the great Azerbaijani Ashig Alasgar.

Панахов Ф.

**О преподавании творчества Ашуга Алескера на уроках литературы
(Резюме)**

В данной статье автор рассматривает проблемы преподавания фольклорных произведений на уроках азербайджанской литературы в средней школе. В данной статье автор рассматривает творчество великого азербайджанского Ашуга Алескера.

Rəyçi: f.f.d., dos. V.Kazımova

XƏLİLOVA SİTARƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
sitarezaman98@gmail.com

**ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ “HEKAYƏTİ-MÜSYÖ
JORDAN HƏKİMİ-NƏBATAT VƏ DƏRVIŞ MƏSTƏLİ ŞAH CADUKÜNİ-
MƏŞHUR” ƏSƏRİNİN TƏDRİSİ**

Açar sözlər: komediya, “Dərviş Parisi partladır” kinofilmi, dərslik, metodik vəsait, sxemlər, açıq suallar

Key words: comedy, "The Darvish detonates Paris " movie, textbook, methodical aids, schemes, open questions

Ключевые слова: комедия, фильм "Дервиш взрывает Париж", учебник, методические пособия, схемы, открытые вопросы

Ədəbiyyat insanların duyğularını, fikirlərini, düşüncələrini, arzu və istəklərini özündə əks etdirən misilsiz söz xəzinəsidir. Məlumdur ki, ədəbiyyat şifahi və yazılı şəkildə yaranmış və inkişaf etmişdir. Şifahi ədəbiyyatda olduğu kimi yazılı ədəbiyyatın da həyatı əks etdirmə üsulu baxımından üç növü vardır: lirik, epik və dramatik növ. Yazılı ədəbiyyatımızda dramatik növün əsası M.F.Axundzadənin 1850-ci ildə qələmə aldığı “Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyası ilə qoyulmuşdur.

Son zamanlarda Azərbaycan təhsil sisteminin dünya təhsilinə inteqrasiyası nəticəsində təhsil sahəsində əsaslı dəyişikliklər aparılmış, bu isə tədris sisteminin inkişafına, dərs vəsaitlərinin

yenilənməsinə səbəb olmuşdur. Son illərdə təhsil sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində dərslərin kurikulum əsasında fəal-interaktiv şəkildə, yeni təlim metodlarına əsaslanaraq qurulmasını müşahidə edirik. Hər bir fənnin ayrıca fənn kurikulumu və müəllimə köməkçi vasitə kimi metodik vəsaiti vardır. Belə ki, müəllimlər bu cür dərs vəsaitlərindən istifadə etməklə təlimi daha səmərəli şəkildə təşkil edə bilirlər. Orta ümumtəhsil məktəblərində yazılı ədəbiyyatın dramatik növündə olan əsərlərin tədrisi 8-11-ci siniflərdə aparılır. Həmin dram əsərlərindən biri 10-cu sinif ədəbiyyat dərslində yer almış M.F.Axundzadənin 1850-ci ildə qələmə aldığı geriliyin, cəhalətin tənqidinə, gənclərin inkişafının zəruriliyinə həsr olunmuş “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” komediyasıdır.

İndi isə M.F.Axundzadənin “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” komediyasının orta ümumtəhsil məktəblərində necə tədris olunduğuna nəzər yetirək. Bu əsər 10-cu sinifdə tədris olunur və əsər üçün ayrılan dərs saatları, müəllim tərəfindən əvvəlcədən müəyyənləşdirilən təlim məqsədləri, mövzunun tədrisi forması metodik vəsaitdə qeyd olunur. Metodik vəsaitdə bu mövzunun məzmunu, təhlili, müzakirəsi üzrə saatlar ayrılmış və hər saata uyğun təlim standartları qeyd olunmuşdur. Qeyd etdik ki, mövzunun tədrisinə ayrılan ilk dərs saati əsərin məzmununun mənimsədilməsi xarakteri daşıyır və müəllim mövzunu tədris edərkən təlim standartlarını əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Nəzərdə tutulan standartlara şagirdlərin komediyada ilk dəfə rast gəldikləri, onlara tanış olmayan və mənası çətinliklə başa düşülən sözləri izah etməsi; şagirdlər tərəfindən əsərdə məcazi mənada işlənən söz və ifadələrin, bədii ifadə və təsvir vasitələrinin, onların işlənmə məqamının müəyyən edilməsi daxildir.

Dərsə ayrılan ilk saatda əsərin məzmununun mənimsədilməsi zamanı müəllim dərslərin təşkili prosesinə diqqət yetirməli və fəal dərslərin mərhələlərini düzgün şəkildə qurmalıdır. Fəal dərslərin bünövrəsini təşkil edən ilkin mərhələ motivasiya mərhələsidir. Motivasiya mərhələsi digər mərhələlərin səmərəli təşkili üçün zəmin rolunu oynayır, eyni zamanda şagirdlərin maraqlı və diqqətinin dərsə yönəlməsinə şərait yaradır. Müəllim bu mərhələnin təşkilini uğurla həyata keçirmək və şagirdlərdə dərsə qarşı maraqlı oyaatmaq üçün “Dərviş Parisi partladır” filmində Dərviş Məstəli şahın köməkçisi Qulaməli ilə birlikdə barıt qoyub “Parisi partlatdığı” səhnədən bir fraqment nümayiş etdirir. Həmin səhnədən olan fraqmenti nümayiş etdirərək şagirdlərə müxtəlif suallarla müraciət edə bilər: “İzlədiyiniz bu fraqmentdə söhbət nədən gedir?”, “Bu səhnə haqqında fikirləriniz nədir?”, “Bu film hansı komediyanın motivləri əsasında çəkilmişdir?”. Müzakirələr əsasında yazıçının əsərdə qadın obrazlarının timsalında ictimai geriliyin, cəhalətin, Dərviş Məstəli şah və onun şagirdinin timsalında isə yalançı dərvişlərin naqis əməllərini ifşa etdiyi məlum olur. Eyni zamanda keçmiş mövzularla da inteqrasiya yaratmaq olar. Məsələn, S.Ə.Şirvaninin 8-ci sinifdə keçirilən “Qafqaz müsəlmanlarına xitab” əsərini şagirdlərə xatırlatmaq olar:

“Dərdimizdir bu dərdi-nadanlıq
Ki, tutubdur bizi pərişanlıq.
Qeyrilər etdilər tərəqqiyi-tam,
Qaldı zillətdə firqeyi-islam.”(3, s.86)

Bu əsərdə də avamlığın, cəhalətin əsas səbəbinin elmsizlik olduğu, yalançı axundların, dərvişlərin çirkin əməllərinin ifşa edildiyi şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Beləliklə, şagirdlərlə müzakirə aparmaq və növbəti mərhələ üçün tədqiqat sualını formalaşdırmaq mümkün olur. Tədqiqat sualı müəyyənləşdirildikdən sonra motivasiya mərhələsi başa çatır və tədqiqatın aparılması mərhələsinə keçid yaranır. Tədqiqat sualı olaraq “Yazıçı əsərdə hansı ideyaları təbliğ edir və nələrini tənqid edir?” sualı soruşula bilər. Dərsə ayrılan birinci saatda şagirdlər tərəfindən əsərin oxusu ilə tədqiqatın aparılmasına başlanılır. Məsləhət görülür ki, şagirdlər əsərin oxusunu onun janrına uyğun olaraq rollar üzrə bölüşdürməklə həyata keçirsinlər. Şagirdlər kiçik qruplarda birləşərək verilmiş parçaların məzmunu və oxu zamanı ilk dəfə qarşılaşdıqları sözlərlə, ifadələrlə bağlı tədqiqatlar apardıqdan sonra onlarda fikir formalaşır və aşağıdakı suallarla birlikdə təqdimata hazırlaşirlər: “Şahbaz bəyin Parisə getməsinə kimlər mənfi və kimlər müsbət münasibət göstərdilər?”, “Şahbaz bəyin Parisə getməkdə məqsədi nə idi?”. Daha sonra şagirdlərin təqdimatları əsasında məlumat mübadiləsi aparılır. Müəllim istiqamətləndirici suallardan istifadə edir ki, bununla da təqdimatlar dinlənir və müzakirə səmərəli keçir. Əsərdə Hatəm xan ağa ilə Şahbaz bəy

arasındakı dialoqda həm Azərbaycan xalqının, həm də firənglərin özünəməxsus fərqli milli dəyərlərinin üzə çıxması müzakirəyə cəlb olunur. Məsələn, Hatəmخان ağanın Şahbaza söylədiklərinə nəzər salaq: *“Bu saatda mən sənə qandırım, balam! Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Paris əhlindədir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar; biz başımızı qırxırıq, onlar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, onlar başı açıq otururlar; biz başmaq geyərik, onlar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, onlar qaşığı ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alarıq, onlar gizlin alırlar, biz hər zada inanırıq, onlar heç zada inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, onların arvadları uzun libas.”*(1, s.128). Beləliklə, komediyanın birinci və ikinci məclislərinin oxusu ilə bağlı işə yekun vurulur. Növbəti saatda əsərin üçüncü və dördüncü məclislərinin məzmunu öyrəniləndikdən sonra nəticə çıxarılır, ümumiləşdirmələr aparılır. Fəal dərslərin sonuncu mərhələsi sayılan qiymətləndirmə əvvəlcədən müəyyən edilmiş izahetmə və müəyyənləşdirmə meyarları əsasında aparılır. Qiymətləndirmə meyarları dörd səviyyədə özünü göstərir. Şagird əsərdə ona tanış olmayan sözlərin mənasını izah etməkdə, məcazi mənalı söz və ifadələri izah etməkdə çətinlik çəkirsə I səviyyə, bu sadalananları müəllimin və yoldaşlarının köməyi ilə müəyyən edərsə II səviyyə, qeyd olunanları kömək olmadan, müstəqil şəkildə yerinə yetirirsə III və IV səviyyə üzrə qiymətləndirilir. Dərslərin sonunda müəllim ev tapşırığı olaraq şagirdlərə “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kitabından komediya, yumor, satira haqqında məlumat öyrənməyi tapşırır.

Əsərin təhlili üzrə iş isə mövzunun tədrisinə ayrılan üçüncü saatı təşkil edir. Müəllim dərslə xidmət edən təlim standartlarını müəyyənləşdirməlidir: şagirdlər komediyada iştirak edən obrazları müəyyən xüsusiyyətlərinə görə təhlil edir; əsərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini, mövzusunu dövrün baxış bucağı çərçivəsindən təhlil edir və nəticələr çıxarır; şagirdlər tərəfindən əsərlə bağlı müzakirələrdə səslənən fikirlər dinlənilir, məsələyə tənqidi münasibət əsaslandırılır. Motivasiya mərhələsində müəllim M.F.Axundzadənin maarifçilik ideyaları haqqında məlumatları şagirdlərin nəzərinə çatdırır, obrazların xarakterini açan nümunələr gətirir. Yığcam müsahibə aparıldıqdan sonra tədqiqat sualı formalaşdırılır. Tədqiqat sualı olaraq “Müəllif əsərin adına uyğun olaraq Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah obrazlarını nə üçün qarşılaşdırır?”. Müxtəlif fərziyyələr dinlənilir, qeydlər aparılır. Tədqiqat işinə dərsləkdəki dörd sualın qarşısında verilən cavabların oxusu ilə başlanılır. Hər bir sualı və cavabını şagirdlərin fərdi şəkildə oxuması məqsədəuyğundur. Həmçinin mətni oxumazdan əvvəl şagirdlər əsərin məzmununu ilə bağlı öyrəndikləri məlumatlarla inteqrasiya apararaq mətni daha yaxşı mənimsəyə bilərlər. Tədqiqata başlayarkən dərsləkdə verilən dörd suala uyğun olaraq müəllim şagirdləri dörd qrupa bölür və hər qrup bir sualın cavabını araşdırır. Qrupların adlarını şagirdlər özləri müəyyənləşdirir. Nəticədə “Vətən”, “Qarabağ”, “Dərviş” və “Maarif” qrupları yaranır, qrup liderləri seçilir. Qruplar müzakirə xəritəsi, debat, diskussiya kimi təlim üsullarından istifadə edərək mövzu üzrə faktları araşdırır, təhlilə cəlb edirlər. Əsərin təhlili ilə bağlı dərsləkdə qoyulan ilk sual komediyanın hansı mövzuda yazılması ilə əlaqədardır. Əsərin məclislərinin oxusundan anlaşıldığı kimi dramaturq burada mədəni-ictimai geriliyi, avamlığı, cəhaləti tənqid etmiş, gənc nəslə təhsil almağa, elmə səsləmişdir. İkinci sual əsərdəki obrazların xarakteri, davranışları ilə əlaqədardır. Bu sualın cavabını araşdıran qrup üzvləri və qrup lideri əsər əsasında çəkilmiş “Dərviş Parisi partladır” filmindən də bəhrələnməyə bilər. Satirik gülüş hədəfinə çevrilən Məstəli şah və şagirdi Qulaməlinin Qarabağa gələrkən zümmə etdikləri mahnı əsasında onların necə xarakterə malik olduqlarını öz dillərindən eşidirik. Mirzə Babayevin ifasında səsləndirilən və Məstəli şahın dilindən verilən həmin mahnıya nəzər salaq:

“Mən bir köhnə dərvişəm, cəhənnəmdən gəlmişəm.

Zəmanəni dolayıb barmağıma sərmişəm

Mən bir köhnə dərvişəm, çox sifətlər görmüşəm.

Doğru sözə həmişə rişxənd edib gülmüşəm”(10)

Bu mahnıda onun necə fırladaqçı və yalançı biri olduğunu anlayırıq. Dramaturq Müsyö Jordanın simasında elm, mədəniyyət, tərəqqi, yenilik, müasirlik kimi anlayışları və zəngin insani keyfiyyətləri özündə birləşdirən bir obraz yaratmışdır. Əsərdəki konflikt yeniliyi təmsil edən Müsyö Jordan və onun əksinə olaraq köhnəliyin təmsilçisi Dərviş Məstəli şah arasındadır. Bu iki əks qütb müəllifin əsərdəki əsas ideyanı oxucuya çatdırmasında mühüm rol oynayır. Əsərdə digər bir obraz

da Şahbaz bəydir ki, yazıçı onun timsalında təhsil almaq arzusunda olan, yeni həyatla uyğunlaşmaq istəyən və inkişafa can atan gənclərin obrazını yaratmışdır. Təhlilə cəlb olunan maraqlı obrazlardan biri də Hatəmxan ağadır. O, əsl Azərbaycan bəylərinə yaraşan insani keyfiyyətləri, qonaqpərvərliyi, mülayim rəftarı ilə seçilir. Onun əvvəlcə Şahbaz bəyin Müsyö Jordanla getməyinə mane olması, daha sonra razılıq verməsi təhlil olunacaq məqamlardandır. Komediya gülüş hədəfinə çevrilən qadın obrazları – Şəhrəbanu xanım, Şərəfnisə xanım və Xanpəri avam, cadu-tilsimə inanan, sadələvh xüsusiyyətləri ilə yanaşı qonaqpərvər, açıqürəkli olmaları, saf, mənəvi keyfiyyətləri ilə də seçilir. Şərəfnisə xanım sevdiyinə görə nişanlısı Şahbaz bəyi qısqandıqı üçün, Şəhrəbanu xanım isə qızının göz yaşlarına, ağlamağına dözə bilmədiyi üçün Şahbaz bəyin Parisə getməyini istəmərlər və ona görə də bir tədbir görmək qərarına gəlib Məstəli şahı çağırırlar. Onlar Məstəli şahın cadularına aldanır və Parisin dağılacağına inanırlar. Eyni anda Fransada inqilab baş verir və Şahbaz bəy Parisə gedə bilmir. Beləliklə, qadınların Məstəli şahın cadusu nəticəsində Parisin dağıldığına inanmaları komediyanın gülüş doğuran hissəsini təşkil edir. Müəllim təhlil zamanı xüsusi olaraq bu hissələrin şagirdlər tərəfindən düzgün anlaşılmasına vasitəçi olmalıdır. Növbəti sual əsərin diqqət çəkən bədii xüsusiyyətləri, süjet və kompozisiyası barədədir. Şagirdlər əsərin hansı inkişaf mərhələləri ilə irəlilədiyini sxemlər vasitəsilə göstərməli, əsərin ekspozisiya, zavyazka, kulminasiya, razvyazka, final mərhələlərinə uyğun əsərdən nümunələr gətirməlidirlər. Şagirdlər üçün maraq və əyləncə doğuran səhnə əsərin kulminasiya mərhələsi sayılan Dərvişin Parisi partlatması səhnəsidir. Onlar bu barədə fikir və mülahizələrini bildirirlər. Qeyd edək ki, əsərin ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onun bədii dilindən, milli koloritindən asılıdır. Əsərin bədii dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi orada tanış olmayan söz və ifadələrin izahı ilə məhdudlaşmamalı, obrazların nitqini, düşüncələrini, daxili aləmini səciyyələndirən söz və ifadələrin mənası müəyyənləşdirilməlidir. Dramaturq hər bir obrazı öz xarakterinə, milli mənsubiyyətinə uyğun söz və ifadələrlə danışdırmışdır. İstər Müsyö Jordanın xaricilərə məxsus danışmaq tərzini, Məstəli şahın nitqində özünəməxsus ərəb-fars sözlərinin işlənməsi, istərsə də, Hatəmxan ağa, Şəhrəbanu xanım, Xanpəri və digər obrazların dilindəki canlı xalq danışmaq dilinə məxsus milli kolorit əsərdə müəyyən mənada şirinlik yaradır. Müəllim söz assosiasiyaları, klaster üsulundan istifadə etməklə şagirdlərin lüğət ehtiyatının artmasına və əsərdəki ifadələri daha yaxşı mənimsəmələrinə kömək edə bilər. Dərslərdəki sonuncu sual əsərin ideyasının əsasında hansı fikirlərin dayanmasıdır. Əsərin məzmunu ilə tanış olmuş şagirdlər anlayır ki, dramaturq köhnəliklə yenilik arasındakı mübarizəni qarşılaşdırmış və cəmiyyətin köhnəlik zəncirlərinin əsarətindən çıxıb maarifçi ruhla yenilənmiş həyat tərzinə qovuşacağına dair inam hissini ifadə etmişdir. Sonra qrup üzvlərinin təqdimatları əsasında fikir mübadiləsi və müzakirə aparılır, diqqəti cəlb edən məsələlər üzrə diskussiya aparılır. Nəticələrin çıxarılması mərhələsində müəllimin yönəldici sualları nəticəsində aydın olmayan məsələlər təkrar izah olunur, ümumiləşdirmələr aparılır. Metodik vəsaitdə qeyd olunmuş meyarlara əsasən, şagirdlərin bilik və bacarıq səviyyələrinə uyğun qiymətləndirmə aparılır. Müəllim qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin bütün dərs boyu fəaliyyətini nəzərə almalıdır. Sonda dərslərdə verilmiş ev tapşırığının yerinə yetirilməsi şagirdlərin diqqətinə çatdırılır.

Əsərə ayrılan dördüncü saat əsər üzərində tətbiq, müzakirə və yaradıcı iş həsr olunmuşdur. Müəllim metodik vəsaitdə qeyd olunmuş təlim standartlarının reallaşmasına nəzarət edir. Ev tapşırığı yoxlanıldıqdan və anlaşılmayan məsələlərin izahı verildikdən sonra yaradıcı iş üzrə motivasiya qurulur. Yaradıcı iş şagirdlərdən xüsusi qabiliyyət tələb edir, şagird əvvəlki üç dərs ərzində öyrəndiklərini yaradıcılıq potensialı ilə birləşdirərək tətbiq edir. Metodik vəsaitin tələbinə uyğun olaraq müqayisə tipli inşa ilə təsvir xarakterli esse arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlər müəyyənləşməsi tədqiqat sualı kimi ortaya qoyulur. Bu haqda şagirdlərin aşağı siniflərdən baza məlumatları olsa da, 10-cu sinif şagirdi fərqli və oxşar cəhətləri dərinləndirən bilməlidir ki, tədqiqatı uğurlu alınsın, eyni zamanda öyrəndiyini tətbiq etməkdə çətinlik çəkməsin. Tədqiqatın aparılması mərhələsi yazı işlərinin yerinə yetirilməsi ilə davam edir. Müəllim yaradıcı işin giriş, əsas və nəticə hissələrində hansı məqamların nəzərə alınmasını şagirdlər üçün əvvəlcədən aydınlaşdırmalıdır. Şagirdlər əsərin qəhrəmanları, onların bir-birlərinə qarşı münasibətlərini əks etdirən fərziyyəyə uyğun esse və ya inşa nümunəsi yazırlar, hər bir şagird istədiyi obrazı yaradıcı işə cəlb edə bilər. Vurğulamaq lazımdır ki, əsərdə hadisələr Qarabağ elində baş verdiyi üçün şagirdlər bu mövzunu da

yaradıcı işlərində əsas götürə bilərlər. Onlar Qarabağın səfali, füsunkar təbiəti, təsərrüfatı, Qarabağın məşhur atları, insanların qonaqpərvərliyi haqqında inşa və ya esse yazı bilərlər. Şagirdlər yazılarını təqdim etdikdən sonra müzakirələr aparılır, ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması üçün şərait yaradılır. Yazılar fərdi şəkildə metodik vəsaitdə qeyd olunmuş əsaslandırma, münasibətbildirmə, nəticəçıxarma, inşayazma esse yazma meyarlarına və şagirdlərin bilik-bacarıq səviyyələrinə uyğun qiymətləndirilir. Dərslərdəki ev tapşırığının yerinə yetirilməsi şagirdlərin nəzərinə çatdırılır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün "Ədəbiyyat" fənni üzrə dərslər. Bakı, 2018, 212 s.
2. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün "Ədəbiyyat" fənni üzrə metodik vəsait. Bakı, 2017, 208 s.
3. Əliyev S., Həsənov H., Mustafayeva A., Verdiyeva N., Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün "Ədəbiyyat" fənni üzrə dərslər. Bakı: "Şərq-Qərb", 2019, 208 s.
4. Süleymanova A. Ədəbiyyat dərslərində İKT-dən istifadənin yolları. Bakı: ADPU, 2011, 24 s.
5. Veysova Z. Fəal təlim üzrə nümunəvi dərslərin toplusu. Bakı: UNİCEF, 2002.
6. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007, 171 s.
7. Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində əyanılıqdan istifadə. Bakı: Maarif, 1993.
8. Hüseynova G. Kurikulum. Bakı Peşəkarlar Akademiyası, 2018, 249 s.
9. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2017, 303 s.
10. "Dərviş Parisi partladır", film, 1976.

Khalilova S.

Teaching of the work "A story about the botanist-doctor Monsieur Jordan and the famous sorcerer Dervish Mastali shah" in secondary schools

(Summary)

The article deals with the teaching of Mirza Fatali Akhundzadeh's comedy "A story about the botanist-doctor Monsieur Jordan and the famous sorcerer Dervish Mastali shah". The main purpose is to show how the work is taught in secondary schools based on methodological aids. Students are interested in the teacher organizing the lesson using visual aids - movies, music and illustrations. As a result of the research, students get acquainted with the theme and idea of the comedy, as well as involve the heroes of the work in a separate analysis. As a result, the playwright compares old with new and expresses a sense of confidence in innovation and progress. Dervish Mastali Shah, who represents antiquity in the work, and Monsieur Jordan, who is the epitome of innovation, do not face each other from beginning to end, but the conflict occurs between these two images. At the end, students are engaged in creative work, write an essay, essay on the topic and are evaluated by the teacher.

Халилова С.

Преподавание произведения "История Мусье Жордан-ботаник и дервиш Мастали-шах" в общеобразовательных школах

(Резюме)

В статье рассматривается учение комедии Мирзы Фатали Ахундзаде «История Мусье Жордан-ботаник и дервиш Мастали-шах». Основная цель – показать, как преподается труд в общеобразовательной школе на основе методических пособий. Студенты заинтересованы в организации урока учителем с использованием наглядных пособий - фильмов, музыки и иллюстраций. В результате исследования учащиеся знакомятся с темой и идеей комедии, а также привлекают к отдельному анализу героев произведения. В результате драматург

сравнивает старое с новым и выражает чувство уверенности в новаторстве и прогрессе. Дервиш Мастали шах, олицетворяющий в произведении древность, и мусье Жордан, являющийся воплощением новаторства, не сталкиваются друг с другом от начала до конца, но между этими двумя образами возникает конфликт. В конце студенты занимаются творческой работой, пишут сочинение, сочинение по теме и получают оценку преподавателя.

Rəyçi: f.f.d., b/m. E.Mustafayeva

CABBARLI ZƏHRA
Azərbaycan Dillər Universiteti
zeriw.1998.zc@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNƏ VERİLƏN XÜSUSİ TƏLƏBLƏR

Azərbaycan dili dərslərinə verilən tələblər çoxdur. Onları iki qrupa bölmək olar: ümumi və xüsusi tələblər. Dərsə verilən ümumi tələblər təlim prinsiplərində ifadə olunmuşdur. Dərsdə didaktik prinsiplər (həyatla əlaqə, elmilik, sistemətiklik, şüurluluq və fəallıq, əyanilik, müvafıqlıq, fərdi yanaşma və s.) kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan dili sözün əsl mənasında dövlətimizin rəsmi dilidir, geniş və şəriksiz ictimai ünsiyyət vasitəsidir. Bu dil qrammatik quruluşuna görə türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan qədim və zəngin bir dildir. Hazırda Azərbaycanda və ondan xaricdə - İran, Rusiya, Gürcüstan, Orta Asiya, Avropa ölkələri və b. yerlərdə 40 milyondan artıq adam bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi ilə bağlı böyük işlər görülmüşdür. Dilimizin ayrı-ayrı sahələri geniş, hərtərəfli tədqiq olunmuş, bu sahələrə aid monoqrafiyalar, dərsliklər, dərs vəsaitləri və məqalələr hazırlanıb nəşr edilmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq xalqımızın müstəqillik və suverenlik əldə etməsinə qədər, xüsusən, Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili formal şəkildə dövlət dili hesab edilmiş, dilimiz konstitusiyada təsbit edilən hüquqa, imtiyaza malik olmamışdır. Rəsmi tədbirlərdə, qurultaylarda, məclislərdə, dövlət idarələrində, əsasən, rus dili işlədilir. Bu dili yaxşı bilməyənlər məsul vəzifələrə təyin olunmurdu. Hətta Azərbaycan dili problemlərinə həsr edilən və müdafiə olunan dissertasiya əsərləri belə rus dili mütəxəssisinin müsbət rəyindən verdikdən sonra təsdiq olunurdu. Respublikamız yalnız dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra ana dilimiz həqiqi mənada, əməli şəkildə dövlət dili hüququnu qazandı. Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş Yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi öz layiqli statusunu aldı. Müstəqilliyimizin sonrakı illərində Respublika prezidenti H.Əliyev Azərbaycan dilinin Konstitusiyaya hüququnun həyata keçirilməsinə, onun inkişafına, tətbiq dairəsinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. 18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”, 2 yanvar 2003-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanları bu qayğının parlaq təzahürü olmaqla, dövlət müstəqilliyimizin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi imkanlarını daha da artırmışdır.

Xalqın müstəqillik qazandığı, Azərbaycan dilinin sözün həqiqi mənasında dövlət dili olduğu və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi indiki zamanda düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, canlı, sadə, dəqiq və təsirli danışma və yazma bilmək, başqa sözlə, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur. Nitq mədəniyyəti nitqin müxtəlif şəraitində məzmun və məqsədə uyğun

olaraq ədəbi dilin yazılı və şifahi formalarından, ifadəlilik vasitələrindən istifadə edə bilmə bacarığıdır (1, 12).

Bu anlayış dilin mənimsənilməsinin iki pilləsini özündə ehtiva edir:

- 1) düzgün nitq, yazan, oxuyan və danışanın nitq normalarını gözləməsi;
- 2) nitq məharəti. Təkcə nitq normalarını deyil, həm də mövcud variantlardan məzmun baxımından dəqiq, üslub və situativlik cəhətdən daha uyarlı dil vahidini seçib işlədə bilmək.

Nitq mədəniyyəti nitqin müxtəlif şəraitində məzmun və məqsədə uyğun olaraq ədəbi dilin yazılı və şifahi formalarından, ifadəlilik vasitələrindən istifadə edə bilmə bacarığıdır. Bu anlayış dilin mənimsənilməsinin iki pilləsini özündə ehtiva edir:

- 1) düzgün nitq, yazan, oxuyan və danışanın nitq normalarını gözləməsi;
- 2) nitq məharəti.

Təkcə nitq normalarını deyil, həm də mövcud variantlardan məzmun baxımından dəqiq, üslub və situativlik cəhətdən daha uyarlı dil vahidini seçib işlədə bilmək. Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyətin vəhdətidir (2, 34).

Nitqin aydınlığı. Aydınlıq dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. Aristotel nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərt sayır və göstərirdi ki, nitq aydın deyilsə, demək, o öz məqsədinə çata bilməmişdir. Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunu, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir.

Nitqin yığcamlığı. Nitqin yığcamlığı geniş anlayışdır. Burada yığcamlıq dedikdə müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın, lakonik şəkildə ifadə olunması nəzərdə tutulur. Böyük sənətkarlar yığcamlığın istedadla bağlı olduğunu göstərirlər. Kamil adamlar həmişə deyəcəklərini ölçüb-biçmiş, geniş mətləbləri yığcam şəkildə ifadə etməyə, başqalarının vaxtını almamağa, onları yormamağa çalışmışlar. Nitq həm də dəqiq olmalıdır. Bu, nitqdə yığcamlığı yaradır. Dəqiqlik sözün öz istinad nöqtəsi, yəni onun ifadə etdiyi məfhumla bağlı olduğu zaman mümkün olur.

Nitqin təmizliyi. Mədəni nitqə verilən əsas tələblərdən biri də onun təmizliyidir. Bu o deməkdir ki, ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən dil vahidləri nitqdə işlədilməməlidir. Nitqin təmizliyi digər mədəni keyfiyyətlər kimi, danışanın təhsili, mədəniyyəti və tərbiyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Nitqin düzgünlüyü. Nitqin bu keyfiyyətindən bəhs olunarkən çox zaman göstərilir ki, düzgünlük həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik qaydalara əməl etməkdir. Lakin nitqin düzgünlüyü üçün təkcə qrammatik qaydaları gözləmək kifayət deyildir. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün qrammatikanın qaydalarını bilməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır. Nitqin düzgünlüyü üçün başlıca şərtlərdən biri ifadə edilən fikrin reallıqla bağlılığı, gerçəkliyin hadisə və predmetlərini olduğu şəkildə əks etdirməsidir. Nitqə verilən tələblərdən biri də onun səmimiyyətidir. Natiq öz çıxışı ilə onu dinləyənləri inandıra, onların ürəyinə yol tapa bilməlidir. Bu baxımdan ulu öndərimiz H.Əliyevin çıxışlarını, söhbətlərini nümunə kimi göstərmək olar.

Nitqin sadəliyi, təbiiliyi. “Dil nə qədər asan, sadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar” (3, 34). Nitqin sadəliyi onun aydınlığı, anlaşılıqlı olması, asan qavranılmasıdır. Sadəliyi heç də fikrin məzmununun, mahiyyətinin bəsitləşməsi, ibtidailəşməsi kimi başa düşmək olmaz. Nitqin sadəliyi mürəkkəb cümlələrdən qaçmaq, məzmunun mümkün qədər sadə cümlələrlə vermək mənasında da anlaşılmalıdır. Nitqin sadəliyinin pozulma hallarından biri sözcülük, ağır və uzun cümlələr işlətmək, cümləpərdazlıq, yaxud ibarəpərdazlıqdır.

Nitqin orijinallığı. Nitqin məziyyətlərindən biri onun orijinallığıdır. Bu, nitqdə özünəməxsusluqdur, bir şəxsin başqalarından fərqli danışması və yazmasıdır. Nitqin orijinallığı bir neçə cəhətdən özünü göstərir ki, bunlardan birincisi fərdi tələffüz tərzidir.

Nitqin münasibliyi. Dil ünsiyyəti müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə və məzmununda olur. Nitq məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, şəxsiyyətinə, təhsilinə, sənətinə, savadına, məqsədinə və s. görə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Şəraitə uyğunluq gözlənilməzsə, nitq fikri ifadə edə, ona adekvat ola bilməz. Nitqin münasibliyi deyəndə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: Ünsiyyət neçə şəxs arasındadır?; Danışan kimdir?; Dinləyən kimdir?; Nitqin məzmunu, məqsədi, istiqaməti

necədir?; Danışan nə haqda məlumat verir?; Nəyi sübut etmək istəyir?; Qarşıya qoyulan məqsəddən, dinləyicilərin tərkibindən və səviyyəsindən və s.

Nitqin rabitəliliyi. Natiq fikrini sərbəst, aydın, ardıcıl, yığcam və təsirli ifadə edə bilmək üçün ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək, cümlələri düzgün qurmaq, sözləri yerli-yerində işlətməklə yanaşı, nəzərdə tutduğu məzmunu özünəməvafiq forma ilə ifadə etməyi də bacarmalıdır. Başqa sözlə, nitq həm də rabitəli olmalıdır.

Nitqin rabitəliliyi üçün aşağıdakılara əməl edilməlidir:

1. Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Bunun üçün natiq nitqin predmetini – haqqında danışacağı əşyanı, hadisəni, əhvalatı və sairəni yaxşı mənimsəməli, onun mahiyyətini hərtərəfli dərk etməlidir.

2. Hər hansı bir məsələ barəsində danışılarkən (və ya yazılarkən) müəyyən məntiqi ardıcılığa riayət olunmalıdır.

Nitqin ifadəliliyi. Natiq fikrini düzgün, aydın, məqsədəuyğun ifadə etməklə yanaşı, onu cazibəli, təsirli, emosional bir formada verməyi, dinləyicinin qəlbinə, zehninə nüfuz edə biləcək inandırıcı dil vasitələrindən istifadə etməyi də bacarmalıdır. Parlaq, kəskin, orijinal, ifadəli nitq dinləyicilərin hisslərinə təsir edir, marağını artırır, diqqətini cəlb edir, fikrin məzmununu yaxşı dərk etməyə kömək göstərir. Dinləyicilər natiqin mühazirələrindən ona görə razılıq edirlər ki, onun danışığı aydın, məzmunludur.

Nitqin intonasiyası. İntonasiya həm danışq, həm də oxu prosesi ilə bilavasitə əlaqədar olan ən xarakterik tələffüz hadisəsidir. Ünsiyyət prosesində danışan məqsədinə müvafiq şəkildə nitqinə müxtəlif səs tərtibatı verir. Başqa sözlə, danışq prosesində təfəkkür fəaliyyətinin nəticəsi olan nitq rəngarəng intonasiya çalarına, boyalıqına malik olur.

Dünyanın ən möhtəşəm dilçisi N.Xomski dilin yaradıcı olmasını xüsusi qeyd etməklə göstərmişdir ki, hər bir dil açıq, ancaq özünü idarə edən sistemdir. Hər gələcək yeniliyi dil qəbul etməyə qadir olmalıdır. Ancaq bu yenilik tezliklə dilə qaynayıb-qarışmalı, hamının malına çevrilməlidir. Hazırkı dil fəlsəfəsi məhz bu cür məsələlərlə məşğul olmalıdır, dilin ontologiyasını açıb göstərməli, bu zaman istifadə etdiyi bütün vasitə və yolları ümumi metodologiya işığında öyrənməlidir. Təəssüf ki, bizim dilçiliyimiz dilə hələ də söz səviyyəsində yanaşır.

Bundan fərqli olaraq dilçilik fəlsəfəsi dil haqqında elmin - dilçiliyin başqa elmlər içərisində yerini müəyyənləşdirməlidir. Buraya ilk növbədə ehtimal və informasiya nəzəriyyəsi, fəlsəfə, semiotika, riyaziyyat, fizika və s. elmlərin köməyi ilə yeni elmi reallığın işlənilməsi aiddir.

Hər bir xalqın iqtisadi qüdrəti, dünyagörüşü, ətrafa təsir göstərmək gücü nə qədər çox olarsa, onun dilinin yayılması üçün də münasib şərait yaranar. Təsadüfi deyil ki, bu gün dillərin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycan dilində işlənən yeni söz, ifadə və sözləmələrin çoxu güclü iqtisadiyyatı, yüksək mədəniyyəti və üstün idarəetmə sisteminə yiyələnmiş xalqların dilindən gəlir. Bu gün nə qədər güclü müqavimət göstərsək də, yeniliklərin özlərilə bərabər gətirdiyi sözlərə və ifadələrə qarşı mübarizədə, purizm fəaliyyətimizdə çarəsiz görünəcəyik. 5-10 il öncə yazı makinasında yazırdıq, çox primitiv səs gücləndirmələrdən və ötürücülərdən istifadə edirdik. Bu gün isə kompyutersiz və telefonsuz keçinmək qeyri-mümkündür. Teletayp, teleqraf köhnəlib, hər kəs öz cib telefonundan ani olaraq mesaj göndərir və ya qəbul edir.

Dərs sinif şəraitində sabit tərkibdə müəyyən rejimlə cərəyan edən, müəllim və şagirdlərin bilavasitə qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan təlimin məqsədyönlü kollektiv təşkili formasıdır.

Dərs təlimin digər formaları üçün bünövrə təşkil edir: dərstdə material nə qədər yaxşı mənimsənilərsə, digər formaların (ev tapşırıqları, seminar məşğələləri, əlavə məşğələlər və s.) da səmərəsi yüksək olar.

Dərsi lazımi səviyyədə qurmaq üçün onun tiplərini bilmək və düzgün təşkil etmək lazımdır. Dərsin tipləri dərstdə yerinə yetirilən əsas didaktik məqsədə görə müəyyən olunur. Hazırda dərsin dörd tipi fərqləndirilir:

- **Yeni bilik verən dərs**
- **Tətbiqetmə (və ya çalışma) dərsi**
- **Möhkəmlətmə dərsi**
- **Yoxlama dərsi**

Pedaqoji ədəbiyyatda bəzən mürəkkəb (kombinə edilmiş və ya birləşmiş) dərs tipi də irəli sürülür. Bu dərs tipində bir neçə məqsəd olsa da, əsas məqsəd yeni bilik verməkdir. Buna görə də onu birinci tipə aid etmək daha düzgün olardı.

Dərsə verilən tələblər çoxdur. Onları iki qrupa bölmək olar: ümumi və xüsusi tələblər. Dərsə verilən ümumi tələblər təlim prinsiplərində ifadə olunmuşdur. Dərsdə didaktik prinsiplər (həyatla əlaqə, elmilik, sistemətiklik, şüurluluq və fəallıq, əyanilik, müvafiqlik, fərdi yanaşma və s.) kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir.

Xüsusi tələblər isə bilavasitə dərsə bağlı tələblərdir. Onları aşağıdakı əsas qruplara bölmək olar (4, 2):

1. Dərsdə yüksək təhsil, inkişaf və tərbiyə səmərəsi əldə edilməlidir. Hər bir fəaliyyət nəticə ilə ölçülür. Dərsdə təhsil, tərbiyə və inkişaf vəzifələri vəhdətdə həyata keçirilməli, real nəticələr əldə edilməlidir.

Proqram materialı dərsdə mənimsənilibsə, şagirdlər (tələbələr) müəyyən ideya, mənəvi keyfiyyətlərə və zehni qabiliyyətə yiyələnibsə, belə dərsi yaxşı dərs hesab etmək olar.

2. Dərsdə təlim materialının optimal məzmunu müəyyən edilməlidir. Müəllim dərsin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrdən, şagirdlərin (tələbələrin) hazırlıq səviyyəsindən çıxış edərək öyrənilən materialın həcmi, çətinlik dərəcəsini, başlıca məsələlərini, fənlərarası əlaqə imkanlarını müəyyənləşdirməli, dərs zamanı məzmunun mənimsənilməsinə nail olmalıdır.

Fəal təlim şagirdlərin (tələbələrin) fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutulur.

Çox vaxt bu anlayışın sinonimi kimi “interaktiv təlim metodları” anlayışından istifadə olunur. Belə ki, “interaktivlik” termini “dialogu, qarşılıqlı təsiri” bildirir. Bu təlim metodunu ifadə etmək üçün həmçinin “problem - dialoji”, “problemlı”, “evristik təlim” anlayışlarından da istifadə olunur. Fəal (interaktiv) təlimin zəruriyyəti birinci növbədə ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətdə belə bir qabiliyyətlərinin formalaşdırılması daim dəyişən şəraitə uyğunlaşma və onun həyata effektiv daxil olmasına imkan yaradır. Şagirdin (tələbənin) mövqeyi – “kəşf edən”, “tədqiqatçı” mövqeyidir; o, gücü çatdığı məsələlər və problemlərlə üzləşərkən, bunları müstəqil tədqiqat prosesində həll edir. Şagirdlər (tələbələr) təlim prosesinin tam hüquqlu iştirakçısı olaraq, bu prosesdə tədqiqatçı kimi çıxış edirlər və bilikləri fəal axtarış və kəşflər prosesində mənimsəyirlər.

Müəllimin mövqeyi – fasilitator (“bələdçi”, “aparıcı”) mövqeyidir, problemlı vəziyyətləri planlı və istiqamətlənmiş surətdə təşkil edir, şagirdlər qarşısında tədqiqat məsələlərinin meydana çıxmasına şərait yaradır və onların həllinə metodiki kömək göstərir.

Fəal (interaktiv) təlim metoduna aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlər malikdir (5):

- Təlimin subyekt xarakter daşması,
- Şagirdlərin (tələbələrin) fəal öyrənmə mövqeyi, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi;
- İştirakçıların bütün dərs zamanı fəallığı,
- Dərsin əvvəlində problemlı situasiyanın yaradılması və dərs prosesinin problemin həllinə yönəldilməsi,
- Düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsi ilə şagirdlərin yeni biliklərin müstəqil kəşf edilməsinə yönəldilməsi,
- Təlimin tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi,
- Dərsin dialog şəklinə aparılması, əks əlaqənin yaradılması,
- Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət;
- Həyatı məqsədlərə nail olmaq üçün biliklərin yaradıcı tətbiqi.

Fəal (interaktiv) dərs ənənəvidən onunla fərqlənir ki, uşaqlar özləri biliyi əldə edir, onlar fəaldır, təlim prosesinə cəlb olunurlar, müəllim bələdçi rolunu oynayır, amma sinfə hakim olmur, sinfdəki iqlim uşaqların sərbəstləşməsinə səbəb olur, uşaqlar öz fikirlərini söyləməyə qorxmurlar. Baxmayaraq ki, o ənənəvi dərsdən fərqlənir, fəal (interaktiv) dərsin dəqiq strukturu var və qarşıya qoyulan məsələləri həll etməyə imkan verir, uşaqlar biliklərə yiyələnir, tədris proqramı zərər çəkmir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev N. Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti, Bakı, 2013, 22 səh.
2. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Dərs vəsaiti, Bakı, 2015, 237 səh.
3. Köçərli F. Nitqin əsas keyfiyyətləri, Bakı, 2019, 98 səh.
4. Mamedov R. Dərsə verilən müasir tələblər, Bakı, 2018, 23 səh.
5. <https://aztehsil.com/news/6687-nnvi-v-interaktiv-tlim-metodlarnn-mqayisli-thlili.html>

Jabbarli Z.

Special requirements for modern Azerbaijani language lessons (Summary)

According to the genealogical classification, the Azerbaijani language is one of the Turkic languages, it belongs to the Zsko-Seljuk subgroup of the Oguz group of this language family and, together with its closest relatives Turkic, Turkmen and Crimean Tatar, forms the southwestern subgroup of the Turkic language family. From the point of view of the traditional morphological or typological classification, the Azerbaijani language belongs to the group of agglutinative languages.

Like all languages of this group, the Azerbaijani language, unlike infinitive languages, has its own lexical and grammatical meanings; grammatical meanings and grammatical relations are always expressed through single-valued suffixes following the root and stem of the word. Depending on the field of study, the Azerbaijani literary language combines five main styles: business, printed, artistic, scientific and everyday styles. At the present stage of the Azerbaijani literary language, all these styles are very developed.

Great changes taking place in the political, economic, scientific and cultural life of the country have led to a rapid increase in terms in the vocabulary of the modern Azerbaijani language. This process is clearly observed in all styles of literary language, especially in business and scientific styles, to some extent in the style of printing.

Джаббарлы З.

Особенные условия данные урокам Современного Азербайджанского языка (Резюме)

По генеалогической классификации азербайджанский язык является одним из тюркских языков, относится к огузско-сельджукской подгруппе огузской группы этой языковой семьи и вместе со своими ближайшими родственниками тюркским, туркменским и крымскотатарским языками образует юго-западную подгруппу из тюркской языковой семьи.

С точки зрения традиционно-морфологической или типологической классификации азербайджанский язык относится к группе агглютинативных языков. Как и все языки этой группы, азербайджанский язык, в отличие от инфинитивных языков, имеет собственные лексические и грамматические значения; грамматические значения и грамматические отношения всегда выражаются через однозначные суффиксы, следующие за корнем и основой слова.

В зависимости от области изучения азербайджанский литературный язык сочетает в себе пять основных стилей: деловой, печатный, художественный, научный и бытовой стили. На современном этапе азербайджанского литературного языка все эти стили очень развиты. Большие изменения, происходящие в политической, экономической, научной и культурной жизни страны, привели к быстрому увеличению терминов в лексике современного азербайджанского языка. Этот процесс отчетливо наблюдается во всех стилях литературного языка, особенно в деловом и научном стилях, в какой-то степени и в стиле печати.

Rayçi: f.f.d., dos. S.Əliyeva

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ “SALUR QAZANIN EVİNİN YAĞMALANDIĞI BOY”UN TƏDRİSİ

Açar sözlər: interaktiv təlim, dərslik, metodik vəsait, iş vərəqləri

Key words: interactive learning, textbook, methodical aids, worksheets

Ключевые слова: интерактивное обучение, учебник, методические пособия, методические пособия

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının əsas çəki daşlarından birini “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy” təşkil edir və orta ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfində tədrisə cəlb olunur. Tədris zamanı dastanın məzmununun, tərkib hissələrinin dərinədən mənimsənilməsi vacibdir. Bu dərslərin reallaşdırılması üçün müəllim qarşısına aşağıdakı məqsədləri qoymalıdır:

- Şagirdlərin onlara tanış olmayan sözləri araşdıraraq və ya lüğətdən axtararaq onlar haqqında məlumat sahibi olması;
- Dastan parçasında verilmiş əxlaqi-mənəvi ideyaları, estetik dəyərləri seçə bilməsi;
- Verilmiş dastan nümunəsində öz əksini tapan bədii ifadə vasitələrini müəyyən edə bilməsi və onların funksiyaları haqqında məlumat verməsi;

Dastanın məzmunu üzərində işi müxtəlif formalarda həyata keçirmək mümkündür. Bunun üçün müəllim şagirdləri qruplara və ya cütlərə ayıra, dastanın hissə-hissə oxunuşunu təşkil edə bilər. Dastanın hissə-hissə oxunuşu şagirdlərin diqqətinin yayınmasının qarşısını alır. Dastan parçaları oxunduqdan sonra müəllim hər bir cüt və ya qrupa iş vərəqləri təqdim edir. İş vərəqlərində şagirdlərə dastandakı məlum olmayan sözləri tapmaq, onların mənalarını öz sözləriylə yazmaq, bədii ifadə və təsvir vasitələrini müəyyənləşdirmək tapşırılır. Bildiyimiz kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı obrazlı ifadələrlə olduqca zəngindir. “ “Kitabi-Dədə Qorqud”un, onun bir hissəsi olan “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu”nun dili sonsuz dərəcədə obrazlı, ifadəli dildir, ən az, xəsis vasitələrlə böyük məna tutumu verilir. Bu gün işlətdiyimiz bir sıra sözlər burada ayrı məna verir. Möcüzə bir də ondadır ki, burada ən adi, bizim indi də hər gün, hər saat işlətdiyimiz sözlərin qəribə düzümü, sırası tapılıb; bu sözlər başqa işıqda görünür, parlayır, bərq vururlar.”. (1. s.84)

Bundan əlavə iş vərəqlərində hər bir hissəyə uyğun suallar verilir və şagirdlər tərəfindən cavablandırılmaq tələb olunur. Şagirdlər iş vərəqlərindəki tapşırıqları yekunlaşdırdıqdan sonra müzakirələr aparılır. Müzakirənin aparılması dastan nümunəsinin ideyasının açılmasına, boy haqqında məlumatlılığın artırılmasına, obrazların və onların daxili aləminin dərinədən öyrənilməsinə, mənəvi dəyərlərin aşkara çıxarılmasına yardım edir. Müəllim bu hissədə dastanda diqqəti cəlb edəcək məsələləri vurğulamalı, nümunələrdən istifadə edərək şagirdlərin əyani formada informasiyaları qavramasına şərait yaratmalıdır. Məsələn, Qazan xanın öz el-obasını yurddan, sudan, qurddan, köpəkdən xəbərləşməsi arxetiplərin dastanda qorunduğuna nümunədir və bu şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır.

“Qaranlıq axşam olanda hav-hav hürən!

Turş ayran töküləndə şap-şap içən!

Gələn yadı, oğrunu qorxudan!

Hürməyiylə qorxudaraq hürküdən!

Yurdumun xəbərini bilitsənsə, de mənə!

Dərdli başım sağ olduqca

Yaxşılıqlar edim, köpək! – dedi.”. (2. s.29)

Həmçinin dastanda diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də Qazan xanın yağılarla mübarizə zamanı ilk olaraq anasını istəməsidir. Bu böyüklərə olan hörmətin bariz nümunəsidir və şagirdlərə izah edilməlidir. Çünki dastanın hər bir boyunda bu ənənələr öz əksini tapır və müəllim də çalışmalıdır

ki, bu hörmət, etik dəyərlər gələcəyə də ötürülsün. Burla xatunun ağıllı tələsi nəticəsində Qazanın qeyrətini qoruması, Uruzun anasıyla söhbəti də qabardılmalı, heç bir məsələ kölgədə qalmamalıdır. Bildiyimiz kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı toponimlərlə, alınma sözlərlə zəngindir. Metodik vəsaitdə qeyd olunmuşdur ki, toponimlərin izahının düzgün verilməsi və həmin bölgələrin indi hansı əraziləri əhatə etməsi də müəllim tərəfindən izah olunmalıdır. Bu həm də dərslin interaktiv formada həyata keçirilməsinə şərait yaratmış olur.

Müəllim izahları təqdim etdikdən sonra bütün fikirləri ümumiləşdirməli və müəyyən nəticələrə gəlməlidir. Bunun üçün iş vərəqləri yoxlanılmalı, düzgün cavablar lövhədə qeyd edilməli, müəmmalı qalan nə varsa, şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır. Son nəticə qiymətləndirmə ilə yekunlaşdırılmalı, metodik vəsaitdə qeyd olunan meyarlara uyğun formada həyata keçirilməlidir. Metodik vəsaitdə qeyd olunmuşdur ki, əgər şagird ona məlum olmayan sözləri tapıb uyğun tərzdə işlədə, habelə dastandakı əxlaqi ideyaları müəyyənləşdirib bədii ifadə və təsvir vasitələrini asanlıqla fərqləndirə bilirsə, III və IV səviyyə, ona məlum olmayan sözləri, dastanda verilmiş bədii ifadə və təsvir vasitələrini, mənəvi ideyaları müəllimin və ya yoldaşlarının köməyi ilə müəyyənləşdirirsə, II səviyyə, məlum olmayan sözləri, bədii ifadə və təsvir vasitələrini, dastanın mənəvi dəyərlərini müəyyən etməkdə çətinlik çəkirə, I səviyyə olaraq qiymətləndirilir.

Müəllim “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”unu qaranlıq məqamları işıqlandıraraq və ev tapşırıqlarını verərək yekunlaşdırılmalıdır. Ev tapşırığı kimi müəllim dastanın məzmununun dərinədən mənimsənilməsi üçün boyun yenidən oxunuşunu, həmçinin dərslikdə verilmiş sualların cavablandırılmasını tələb edə bilər.

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”un tədrisi zamanı dastan parçasının tərkib hissələrinin təhlili də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Boyun təhlilini həyata keçirərkən müəllim hər bir məqama diqqət yetirməlidir. Çünki dastanın kiçik siniflərdə tədris olunan boylarından fərqli olaraq bu boy istər genişliyi, istər əhatə məkanı, istərsə də, tərkibindəki toponimlər, dialektizmlər, arxaikləşmiş sözlər baxımından zəngin və fərqlidir. Bununla bağlı bir faktı qeyd etmək yerinə düşər. O. F. Sərtqaya Bakıdakı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş konfransda verilmiş sualı belə cavablandırır: “... boyların dili, sintaksisi bu günkü azərbaycanlıların danışığında dipdiridir. Kəlmələrinizi eşitdikcə adam səksənir, Qorqud atanın sirli-soraqlı aləminə qovuşur...”. (5. s.37). Bu fikirlər onu göstərir ki, dastanın dili müasir dilimizlə səsleşir və bu da dilimizin qədimliyindən, müasir dövrə kimi qorunub saxlanılmasından xəbər verir. Buna görə də müəllim dərs boyu lüğətlərdən, ensiklopediyalardan, köməkçi vasitələrdən faydalanaraq qorunmuş ənənəni, dilimizin zənginliyini diqqətə çatdırılmalıdır. Bu həm də əyanilik baxımından əhəmiyyətlidir.

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”un tədrisinə ayrılan ikinci saat dastanın məzmunu üzrə işlə əlaqədardır. Belə ki dastanın məzmununun öyrənilməsi boyun daxili qatlarına enməyə, boy haqqında ətraflı məlumat toplamağa kömək edir. Boyun məzmunu üzərində işin yerinə yetirilməsi üçün müəllim qarşısına aşağıdakı məqsədləri qoymalı və onların reallaşdırılması üçün müxtəlif üsullardan istifadə etməlidir.

- Şagirdlərin dastanın tədrisə cəlb olunan boyunun tərkibində verilmiş məlum olmayan sözləri müəyyənləşdirməsi və cümlə daxilində üslubuna uyğun olaraq istifadə etməsi;
- “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”un tərkibindəki bədii təsvir və ifadə vasitələrini tapıb cümlədə sərbəst formada istifadə edə bilməsi;

Müəllim dərsləri elə qurmalıdır ki, öncəki dərslə yeni dərs arasında əlaqə qurulsun və əlaqənin yaranması şagirdin maraq və diqqətinin dərslə yönəlməsinə səbəb olsun. Bunun üçün şagirdlərin hər bir sualı cavablandırılmalı, onlara boyun əhəmiyyəti, tədqiqi barədə geniş informasiyalar verilməlidir.

Müəllim ilk olaraq motivasiyanın düzgün qurulmasına diqqət yetirməlidir. Bunun üçün 1975-ci ildə çəkilməmiş filmdən fraqmentlər təqdim edə, həmçinin cizgi filmlərə müraciət edə bilər. Müəllim əyani vasitələrdən istifadə edərkən izahlar verməyi unutmamalıdır. Bu izahlar nəticəsində tədqiqat sualı şagirdlər tərəfindən asanlıqla tapıla bilər.

Müəllim tədqiqat sualını metodik vəsaitdən istifadə edərək, həmçinin şagirdlərin öncəki dərslə göstərdiyi fəaliyyətə əsasən qura bilər. Məsələn: “El bir olsa, dağ oynadar yerindən” ifadəsini necə izah edərsiniz və ya bu günə kimi dastanın hansı boyundan buna aid nümunələr

göstərə bilərsiniz? Tədqiqat sualı verildikdən sonra şagirdlərin fikirləri dinlənir, lövhədə və ya müəllimin qeyd kitabçasında qeyd olunur. Bütün fikirlər dinləndikdən sonra dastanın hissə-hissə oxunuşu həyata keçirilə bilər. Bu zaman boyun oxusu təşkil edilməli, hər bir şagird boyun obrazları, daxili xüsusiyyətləri ilə tanış olmalı və mürəkkəb məsələlər izah olunmalıdır. Həmçinin müəllim mətnin hissə-hissə oxunuşunu həyata keçirərkən bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirməkdə şagirdlərə kömək etməlidir. Çünki ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsas təməl daşlarından hesab olunan məcazların öyrənilməsi və onların boy daxilində müəyyən olunması vacib məsələlərdəndir. Məcazlar bədii-estetik zövq formalaşdırır, boyun daha oxunaqlı, rəngarəng, füsunkar olmasına şərait yaradır. Məcazlardan əlavə şagirdlərə məlum olmayan sözlər də izah olunmalıdır. Bildiyimiz kimi biz dastanın sadələşdirilmiş versiyasını oxuyuruq, lakin sadələşdirilmiş versiyada belə arxaik ifadələr, bəzi çətin anlaşılan sözlər qorunub saxlanılmışdır. Bu baxımdan məlum olmayan hər bir söz lüğətlərdən, həmçinin köməkçi vasitələrdən istifadə olunaraq izah edilməli və şagirdlərin qeyd dəftərində öz əksini tapmalıdır. Məsələn, müəllim dastandan bir nümunə verə və bu nümunədəki məlum olmayan sözləri lüğətdən istifadə edərək müəyyənləşdirmələrini tələb edə bilər. “Ulaş oğlu Salur Qazan içdi-içdi, axırda şərəbin təsiri başına vurdu. O, qaba dizləri üstünə çökdü, dedi: “Sözümü dinləyin, səsimə səs verin, bəylər! Yata-yata yanımız ağrıdı. Dura-dura belimiz qurudu. Duraq gedək, a bəylər! Ov ovlayaq, quş quşlayaq, sığın-keyik yıxaq, qayıdıb otağımıza düşək, yeyib-içək, günümüzü xoş keçirək!”. (2. s.26).

Məhz bütün bu araşdırmalar, axtarışlar, izahlar dərsin tədqiqatın aparılması və müzakirəsi mərhələsinə uyğun gəlir. Müzakirələrin aparılması həm şagirdlər arasında ünsiyyəti, informasiya mübadiləsini formalaşdırır, həm də onların sərbəst fikir bildirməsinə şərait yaradır. Dərsin ən maraqlı mərhələsi hesab olunan müzakirə mərhələsi boyun qaranlıq məqamlarının işıqlandırılması, daxili qatlarına enilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Müzakirə nəticəsində boyun nə dərəcədə mənimsənilməsi ortaya çıxdığı üçün nəticələrin müəyyənləşdirilməsi asanlaşır.

Nəticələrin müəyyənləşdirilməsi dərş boyu aparılmış tədqiqata son qoyur. Əldə olunan nəticələr müəllimə qiymətləndirməni həyata keçirməyə imkan verir. Beləliklə, son nəticə qiymətləndirmə ilə yekunlaşdırılmalı, metodik vəsaitdə qeyd olunan meyarlara uyğun formada həyata keçirilməlidir. Metodik vəsaitdə qeyd olunmuşdur ki, əgər şagird ona məlum olmayan sözləri tapıb uyğun tərzdə işlədə, habelə dastandakı əxlaqi ideyaları müəyyənləşdirib bədii ifadə və təsvir vasitələrini asanlıqla fərqləndirə bilirsə, III və IV səviyyə, ona məlum olmayan sözləri, dastanda verilmiş bədii ifadə və təsvir vasitələrini, mənəvi ideyaları müəllimin və ya yoldaşlarının köməyi ilə müəyyənləşdirirsə, II səviyyə, məlum olmayan sözləri, bədii ifadə və təsvir vasitələrini, dastanın mənəvi dəyərlərini müəyyən etməkdə çətinlik çəkirə, I səviyyə olaraq qiymətləndirilir.

Qiymətləndirmə yekunlaşdırıldıqdan sonra müəllim qaranlıq məsələləri işıqlandırılmalı, şagirdlərə izahlar verməli və ev tapşırıqlarını təqdim etməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Anar. Dədə Qorqud dünyası. Yeni nəşrlər evi, Bakı-1999, 192s.
2. Əliyev S. Həsənov B. Mustafayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2018, 212 s.
3. Əliyev S. Həsənov B. Mustafayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2017, 208 s.
4. Hüseynova G. Kurikulum. Bakı: Bakı Peşəkarlar Akademiyası, 2018, 249 s.
5. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: 1999, 204 s.
6. Süleymanova A. Ədəbiyyat dərslərində İKT-dən istifadənin yolları. Bakı: ADPU, 2011, 24 s.
7. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007, 171 s.
8. Veysova Z. Məktəb müəllimləri üçün fəal təlim metodlarına giriş kursu. Bakı: UNİCEF, 2003.
9. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2017, 303 s.

**Teaching “The sack of the house Salur Kazan” in secondary schools
(Summary)**

In this article, we talked about the teaching of “The sack of the house Salur Kazan” in secondary schools, which is considered to be one of the main weights of the "Kitabi-Dada Gorgud" epos. The toponyms used in the saga are important in terms of defining our ancient territories, the means of artistic description and expression to draw attention to imagery, and the values reflected in our connection to our culture. That is why in this article we have used the methodological tool to find out how to teach a sample of the saga, how to use active-interactive methods. Since we come across traces of our cultural values in each part of the saga, we stressed the importance of not informing students about these traditions during teaching, but preserving them. We also stressed the importance of defining the means of artistic description and expression in the saga from the point of view of literary theory. At the end of the article, using the methodological tool, we considered it important to assess students in accordance with special criteria, and brought it to the attention of teachers and determined the level of assessment of students.

Джумшудова А.

**Преподавание “Разграбление дома Салур Газана” общеобразовательных школах
(Резюме)**

В данной статье мы говорили о учении из сказания “Разграбление дома Салур Газана” в общеобразовательных школах, которое считается одним из основных весов эпоса “Китаби-Деде Горгуд”. Топонимы, используемые в саге, важны с точки зрения определения наших древних территорий, средств художественного описания и выражения для привлечения внимания к образам и ценностей, отраженных в нашей связи с нашей культурой. Вот почему в этой статье мы использовали методический инструмент, чтобы узнать, как преподавать образец саги, как использовать активно-интерактивные методы. Поскольку в каждой части саги мы встречаем следы наших культурных ценностей, мы подчеркнули важность не информирования учащихся об этих традициях во время обучения, а их сохранения. Мы также подчеркивали важность определения средств художественного описания и выражения в саге с точки зрения теории литературы. В конце статьи, используя методический аппарат, мы посчитали важным оценивать учащихся по специальным критериям, довели это до сведения преподавателей и определили уровень оценивания учащихся.

Rəyçi: f.f.d., b/m. E.Mustafayeva

HÜSEYNAĞALI NƏZRİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
huseynagalinzrin@gmail.com

DƏRSLİKLƏRİN TƏDRİS PROSESİNDƏ ROLU

Açar sözlər: interaktiv təlim, dərslik, dərslik problemi, dərsliklərin tərtibi

Key words: interactive learning, textbook, textbook problem, compilation of textbooks

Ключевые слова: интерактивное обучение, учебник, составление учебников

Təhsil sistemimizin inkişafı və dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası təhsilimizə yeni anlayış və terminlər gətirmişdir ki, bunlardan ən aktualı fəal (interaktiv) təlimdir. Fəal (interaktiv) təlim dedikdə şagirdin fəal koqnitiv fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən təlim nəzərdə tutulur [7,11]. Bir çox ədəbiyyatlarda fəal təlim anlayışının sinonimi kimi “interaktiv təlim metodları” birləşməsindən istifadə olunur. Fəal

təlim koqnitiv fəaliyyətin təşkili, eləcə də tədrisin təşkili və idarə olunması metod və üsullarının həyata keçirilmə texnikasıdır. Bu təlimi səciyyəvləndirən bir sıra mühüm xüsusiyyətlər vardır ki, bu xüsusiyyətlərə misal olaraq biz fəal təlimdə müəllim tərəfindən məqsədli şəkildə problemlə situasiyanın yaradılması, qarşıya çıxan problemin həlli zamanı şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinə cəlb olunması, yeni, zəruri bilik və məlumatların şagirdlər tərəfindən “kəşfi” nə, mənimsənilməsinə şərait yaradılması, əldə olunmuş biliklərin praktika zamanı bacarıqlara çevrilməsi və s. misal göstərə bilərik.

Əsrlərdən bəri öyrənmənin və öyrətmənin müxtəlif yolları araşdırılmış bu haqda çoxlu fikirlər söylənmişdir. Bu zaman belə bir sual həmişə maraq doğurmuşdur. Müəllim şagirdləri passiv biliklərlə yükləməli, yoxsa həmin biliyin kiçik bir hissəsinin belə olsa şagird tərəfindən kəşf, tədqiq olunmasına şərait yaratmalıdır? [4, 39]

Bizim fikrimizcə, fəal təlimin mahiyyəti məhz bu sualda öz əksini tapır. Burada müəllimin başlıca vəzifəsi şagirdlərə “öyrənməyi öyrətmək”dir. Əgər şagird müəllimin köməyi ilə yeni biliyi özü mənimsəyib kəşf edərsə həmin bilik şagirdin yaddaşında silinməz mövqə tutacaq, eyni zamanda şagirdlərdə təlimə maraq artacaqdır.

Fəal təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim şagirdlərə yalnız yeni biliklər verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda şagirdlərdə müstəqil düşünmək, əldə etdikləri yeni bilikləri təhlil etmək, ümumiləşdirmək, müəyyən nəticə çıxarmaq, köhnə biliklərlə yeni biliklər arasında əlaqə yaratmaq, onları müqayisə etmək və s. kimi bacarıqlar formalaşdırır.

Bəs təlim prosesində uzun illər istifadə olunan ənənəvi təlim nədir və onu interaktiv təlimdən fərqləndirən cəhətlər hansılardır?

Ənənəvi təlim prosesindən danışarkən gözümüzdə sinfi idarə edən, bilikləri şagirdlərə “hazır” şəkildə ötürən müəllim və ötürülən biliyi qəbul edən passiv şagirdlər tablosu canlanır. Ənənəvi təlimdə subyekt-obyekt münasibətləri olduğu halda, fəal təlimdə subyekt- subyekt münasibətləri ön planda durur. Yəni ənənəvi təlim zamanı yeganə bilik mənbəyi müəllim hesab olunurdusa, sinfə yeni bilikləri yalnız müəllim gətirirdisə, artıq fəal təlimdə şagirdlərdə mövzu ilə bağlı araşdırmalar edə, müxtəlif mənbələrə, internet resurslarına müraciət edərək sinfə yeni məlumatlar gətirə bilər. Bu zaman şagird – “kəşf edən”, “tədqiqatçı” mövqeyində çıxış edir və müəllim kimi təlim prosesinin tamhüquqlu iştirakçısına çevrilir. Təbii ki, bu proses zamanı müəllimin mövqeyi danılmazdır, bu zaman müəllim fasilitator (bələdçi, istiqamətverici) mövqə tutaraq yeni biliklərin öyrənilməsində problemlə vəziyyət yaradır və müxtəlif sualların, metodların köməyi ilə şagirdləri əsas məsələyə yönəldir. Qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirsək fəal (interaktiv) təlim metodunun bir sıra əsas xüsusiyyətlərini sadalaya bilərik:

- Təlim subyekt-subyekt xarakteri daşıyır;
- Təlim əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanır;
- Təlim dialoq şəklində aparılır və əks əlaqə yaradılır;
- Şagirdləri fəal öyrənməyə və müstəqil düşünməyə sövq edir;
- Problemlə situasiya yaradılır və dərs tədqiqat şəklində həyata keçirilir;
- İstiqamətləndirici suallar verilməsi ilə şagirdlərin yeni biliyə özlərinin çatmasına, bir növ “kəşfi”nə şərait yaradılır.

Təhsil sistemimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya etməsi, 1993-2003-cü illərdə ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatları, kurikulum təhsil proqramına keçid təhsil sistemimizin sürətlə inkişafına şərait yaratdı. Eyni zamanda təhsildə baş verən bu inkişaf və irəliləyiş fəal təlimə əsaslanan yeni dərslərlərin tərtib olunması zərurətini ortaya çıxardı. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ötən illər ərzində ümumtəhsil məktəbləri üçün proqram və dərslərlərin hazırlanması işinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm işlər görərək inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini öyrənmiş və düşünülmüş bir siyasət hazırlamışdır. ”Ümumi təhsil sistemində dərslərlərin siyasəti” sənədi hazırlanaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti ilə razılaşdırıldıqdan sonra 2006-cı ildə təsdiq edilmişdir [5,125]. Sənəddə dərslərlərin siyasətinin başlıca prinsipləri, dərslərlərin məzmun və formasına verilən xüsusi tələblər, Dərslərləri Qiymətləndirmə Şurası, yeni dərslərlərin tərtibi və nəşri, dərslərlə kompleks və s. haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Bəs yeni dərslilər hansı qayda və prinsiplər əsasında tərtib olunmalıdır? Bu prinsiplərə nəzər yetirməmişdən əvvəl dərslilik anlayışının izahını verək. Dərslilik təlimin məzmununu özündə əks etdirən çox qiymətli sənəd, təlim prosesinin kompasıdır. Yaxşı dərslilik müəllimin əlində elə bir qüdrətli silahdır ki, o, həmin silahın köməyi ilə şagirdlərinə proqramda nəzərdə tutulmuş bilikləri verir, onları tərbiyələndirir və inkişaf etdirir [3,15].

Dərsliliklərin tərtibi zamanı düzgünlük və ya etibarlılıq, əyanilik, müasirlik, tamlıq, ardıcılıq, uyğunluq prinsipləri nəzərə alınmalıdır.

Düzgünlük – Bildiyimiz kimi şagirdlər dərsliliklərə etibarlı mənbə kimi yanaşırlar, dərslilikdə yol verilən hər hansı səhv şagirdin yaddaşında “düzgün” informasiya kimi qalır. Buna görə də dərsliliklər tərtib olunarkən faktların dəqiqliyi nəzərə alınmalı, mübahisəli məsələlərə yer verilməməli, orfoqrafik və qrammatik qaydalar gözlənilməli, durğu işarələri düzgün, yerində istifadə olunmalıdır.

Əyanilik – Şagirdin marağını dərslə yönəltməyin yollarından biri və ən başlıcası elə dərsliliklərdir. Bu baxımdan dərsliliklər tərtib olunarkən əyanilik prinsipi qorunmalı dərsliliklər tərtib olunarkən şəkillər, fotolar, illustrasiyalar, sxemlər cədvəllər, xəritələr, qrafiklər və s. istifadə olunmalıdır. Lakin bu o demək deyil ki, dərslilik başdan-başa şəkil, sxem, cədvəldən ibarət olsun, artıq bu şagirdlərin yora, eləcə də əsas mövzudan uzaqlaşdırma bilər. Dərsliliklər hazırlanarkən onun aid olduğu fənn əsas götürülməli və əyanilik prinsipindən düzgün istifadə olunmalıdır. Məsələn, fizika, biologiya dərsliliklərində sxemlərdən, cədvəllərdən istifadə etmək uğurlu nəticə verdiyi halda, ədəbiyyat dərsliliklərində sxemlərin, cədvəllərin çoxluğu şagirdlərin gözünün yorulmasına, təlimə marağın azalmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də bu prinsipdən istifadə edərkən fənnin, bölmənin, eləcə də mövzunun xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

V sinif ədəbiyyat dərsliyinə nəzər salsaq görürük, bu prinsipə düzgün əməl olunmuşdur. Belə ki, dərslilikdə mövzulara uyğun şəkil və illustrasiyalar yer almışdır. Məsələn, Mustafa Çəmənlinin “İgid Mübariz” (“Mübariz” povestindən parça) əsərinin tədrisində Mübariz İbrahimovun məktəbli olan, eyni zamanda hərbi xidmətdə olan zamankı şəkilləri dərsliyə daxil edilmişdir ki, bu şagirdlərin dərslə cəlb olunmasına, onlara vətənpərvərlik hissənin aşılmasına, həmçinin Milli Qəhrəmanımız olan Mübariz İbrahimovu əyani şəkildə tanımasına gətirib çıxaracaqdır [6, 78].

Müasirlik – dərsliliklərin tərtibində ən mühüm prinsiplərdən biri də müasirlikdir. Dərsliliklər dövrün, zamanın tələb və ehtiyaclarını özündə əks etdirməlidir ki, dərslilik aktuallığını qoruyub saxlasın.

Tamlıq – dərsliyin tamlığı dedikdə məzmununda və formasında nəzəri, praktik, təsviri və qiymətləndirmə materiallarının əks etdirməsi nəzərdə tutulur. Qeyd olunan bu materialların hər biri mühüm didaktik səciyyə daşıyır. Belə ki, nəzəri materialların sayəsində şagird yeni biliklər əldə edir, praktik materiallar əldə olunan yeni biliklərin tətbiqinə şərait yaradır, qiymətləndirmə materialı isə müəllimə mövzu və bölmə üzrə şagirdlərin bilik səviyyəsini müəyyən etməyə imkan yaradır.

VII sinif ədəbiyyat dərsliyinə baxsaq, burada nəzəri, praktiki, təsviri materiallarla yanaşı hər bölmənin sonunda tətbiq və ümumiləşdirmə, qiymətləndirmə üçün material verildiyini görürük. Məsələn, dərslilikdə “Mənəvi dəyərlər, həmişəyaşar hikmətlər” bölməsinin sonunda Abdulla Şaiqin “Usta Bəxtiyar” hekayəsi qiymətləndirmə materialı kimi verilmişdir [2,103].

Ardıcılıq – dərsliliklər tərtib olunarkən ardıcılıq prinsipi psixoloji, təqvim-tematik, məzmun və məntiqi baxımdan gözlənilməlidir. Psixoloji baxımdan ardıcılığın gözlənilməsi dedikdə təlim materiallarının maraqlılıq səviyyəsinə görə düzülməsi nəzərdə tutulur. Yəni, təlim materialları şagirdlərdə dərslə qarşı maraqlı oymalı, şagirdlərin təxəyyül və təfəkkür proseslərinin inkişafına xidmət göstərməlidir. Təqvim-tematik baxımdan ardıcılıq təlim materiallarının düzülməsində tarixi gün və hadisələrin nəzərə alınmasını özündə göstərir. Bu zaman xronoloji ardıcılığın nəzərə alınması mütləqdir. Məzmun baxımından ardıcılıq təlim materiallarının sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf xətti üzrə verilməsini tələb edir. Məntiqi baxımdan ardıcılıq isə ilkin təlim materialı ilə növbəti təlim materialının mənimsənilməsi üçün zəmin yaradır, yəni keçirilən mövzu ilə keçiriləcək olan mövzu arasında inteqrasiya özünü göstərir. Məntiqi baxımdan ardıcılıq bölmə, mövzu hətta siniflər üzrə ola bilər.

İllik planlaşdırma cədvəlində təqvim-tematik baxımdan ardıcılığı “mühüm hadisələr” başlığı altında izləyə bilərik. Məsələn, V sinif ədəbiyyat dərsliyində verilmiş Mustafa Çəmənlinin

“İgid Mübariz” hekayəsi məhz 7 fevral - Milli Qəhrəman Mübariz İbrahimovun doğum günü ərəfəsində tədris olunur [6,78].

Uyğunluq - Dərsliklər tərtib olunarkən şagirdlərin yaş səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Yəni, dərsliyin dizaynı verilən şəkillər, fotolar, illüstrasiyalar, təlim materiallarının məzmunu şagirdin anlama biləcəyi səviyyədə olmalı, eyni zamanda təlim materiallarının həcmi nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə şagirdlərin beyni əlavə materiallar ilə yüklənmiş olacaq və bu da təlimdə uğursuzluğa gətirib çıxaracaqdır, buna görə də təlim materialları verilərkən məlumatın çoxluğu deyil, əsas hissəsi nəzərə alınmalıdır, yəni bilik “seçici” olmalıdır. Doğrudur ənənəvi dərsliklərdən fərqli olaraq yeni dərsliklərdə təlim materialların həcmi azaldılmış, materialın çoxluğuna deyil, öyrədici olması fikri əsas götürülmüşdür. Buna baxmayaraq, fikrimizcə, bu prinsip V sinif ədəbiyyat dərsliyində özünü tam doğrultmur. Dərslikdə Sabir Əhmədlinin “Şəhidlər Xiyabanı” hekayəsi verilmişdir ki, bizim fikrimizcə, bu hekayənin dil-üslub xüsusiyyətləri beşinci sinif şagirdləri üçün kifayət qədər qəlizdir. Hekayənin dilində olan “DTK”, “Nərimanov caddəsi”, “bordür”, “İkarus”, “qarmoşka”, “Azadlıq”dan danışan Mirzə Xəzər”, “tərsanələrin qənşərləndiyi dərə” kimi söz və söz birləşmələri əlavə izaha ehtiyac yaradır ki, bu da şagirdləri əsas mövzudan uzaqlaşdırır. Fikrimizcə, 20 Yanvar mövzusu ilə bağlı daha sadə dildə yazılmış əsərlərə yer verilməsi doğru olardı, bu hekayənin nisbətən yuxarı siniflərdə tədrisi arzuolunandır. Beşinci sinifdə bu hekayəni oxuyan şagird 20 Yanvar hadisəsindən çox hekayəni anlamağa çalışacaq ki, bu da şagirdlərdə əsas mövzudan yayınmağa, təlimə marağın azalmasına gətirib çıxara bilər [6, 64].

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni dərsliklərdə klassik ədəbiyyat nümunələrinə yetərincə yer verilməmişdir, fikrimizcə, yeni dərsliklər tərtib olunarkən müasir yazarlarımızla yanaşı, klassiklərimizə xüsusi yer ayırmaq lazımdır.

Yeni dərsliklər şagirdlərdə təlimə marağı gücləndirməli, məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına birbaşa təsir göstərməlidir. Eyni zamanda verilən tapşırıqlar yalnız yeni biliklər öyrətməklə kifayətlənməməli, əldə olunan biliklərin tətbiqinə şərait yaratmaqla şagirdlərdə zəruri həyati bacarıqların formalaşmasına təkan verməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Akimova E. Ədəbiyyat qəzeti. 5 iyun 2020, s. 18-19
2. Əliyev S, Həsənov B, Mustafayeva A, Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı: “Bakı” nəşriyyatı, 2018
3. Kərimov, Y. Seçilmiş əsərləri (Dərslik problemi). Bakı: “RS Poliqraf, 2011
4. Nəbiyeva Ş. Ana dili tədrisi metodikasının aktual problemləri (Metodik vəsait). Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2009
5. Səfərova S.E. Müasir dövrdə Azərbaycanda dərslik siyasəti və onun reallaşmasında redaktorların iştirakı // Kitabxanaşünaslıq və informasiya. 2015, N- 1 (16), s.125-128
6. Süleymanova A, Bağırova T, Muradova İ. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı: “Təhsil nəşriyyat – Poliqrafiya, 2020
7. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. UNİCEF
8. <http://leylabayramova.blogspot.com/2019/05/drslik-komplekti-elektron-tdris.html>

Huseynagali N.

The role of textbooks in the teaching process

(Summary)

In this article, we have tried to examine the essence of active (interactive) learning that has entered our education system in recent years, but also to look at the features that distinguish traditional learning from active learning and to express our views on this topic by examining the principles of active learning. First of all, we explored the essence of active learning and noted the advantages of active learning. We tried to determine the place of active learning in our education system, but also looked at the principles of compiling textbooks based on active learning. In this article, we have tried to analyze the extent to which the principles we have outlined in compiling the textbooks have been followed by referring to the textbooks.

Rölə uęebnikov v uęebnom pıroçesse (Rezüme)

V danrıy stıyye my popyıtalıysı rassmotıretı suşnıy aktivınoy (ınteraktivınoy) obučeniya, voşedşeyo v našu sıstemı obırazovaniya v posledıneye godı, a takıje rassmotıretı osobennıy, otlıçayıyue tradıçıonnoe obučeniye ot aktivınoy obučeniya, ı vıskazatı svoe mnenıye po etoy teme pıtem ızuçeniye pıncıpyov aktivınoy obučeniya. Pıredıe vseyo, my ızıssledovalı suşnıy aktivınoy obučeniya ı otmetılı pıreımıyueştva aktivınoy obučeniya. My popyıtalıysı opıredelıtı mesto aktivınoy obučeniya v našey sıstemı obırazovaniya, a takıje rassmotırelı pıncıpy sıstavlenıya uęebnikov na osınove aktivınoy obučeniya. V etoy stıyye my popyıtalıysı pıroanalızırovatı, nasıkólko pıncıpy, ızloıženıye namı pı sıstavlenıy uęebnikov, soblıudeny pı obıraşenıy k uęebnikam.

Rəyçı: f.f.d., dos. V.Kazımova

MUSAEVA BAKHCHA
Azərbaycan Dillər Universiteti
aylinisayeva2020@gmail.com

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ POETİK ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI

Açar sözlər: poetika, lirika, şeir, ifadəli oxu

Key words: poetics, lyric, poetry, expressive reading.

Ключевые слова: поэтика, лирика, поэзия, выразительное чтение.

Azərbaycan dili tədrisi metodikası Azərbaycan dili proqramının məzmununu, məktəblərimizdə uşaqlara dil qaydaları üzrə veriləcək biliklərin həcmi, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək yollarını araşdıran müstəqil elm sahəsidir.

Orta məktəbdə Azərbaycan dili təliminin əsas didaktik vəzifəsi şagirdlərin şifahi və yazılı nitq vərdislərini inkişaf etdirməkdir. Buna görə də ilk növbədə fonetika, leksikologiya, söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksisdən proqrama daxil edilən və öyrədilən dil qaydalarının nitq inkişafı üçün praktik əhəmiyyəti nəzərə alınmalı, mətn üzrə işlərdə əsas məqsəddən uzaqlaşmamaqla mövzunun tədrisinə ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə edilməlidir [3,10].

Poetik əsərin öyrədilməsi üzrə dərslə bağlı vahid bir metodik göstəriş vermək düzgün deyil, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir əsər təkraredilməzdir, şairin fərdi təəssüratları əsasında yaradılıb, əsərdə şəxsiyyətin mənəviyyatının unikal insani vəziyyəti əks olunur. Deməli, hər bir şeir özündə şairin hisslərini daşıyır. Və burada xüsusi münasibət, xüsusi intonasiya və məntiqi yanaşma tələb olunur. Bəzən doğru olaraq deyilir ki, bir çox hallarda ədəbiyyat dərsləri şablon xarakter daşıyır. Lirikanın öyrədilməsində şablona qətiyyəən yer vermək olmaz, çünki bu ədəbiyyatın ən həssas növüdür [2, 78].

Dərsə verilən başlıca tələblərdən biri elmilik prinsipi gözlənilməklə şagirdlərdə bilikləri müstəqil toplama, düşünmə və yaradıcı tətbiq etmə qabiliyyəti formalaşdırmaqdır. Bunun üçün ilk növbədə müəllimin özünün elmi səviyyəsi, pedaqoji ustalığı yüksək olmalıdır. Dərsə hazırlıq mərhələsində çəkilən zəhmət, axtarıcılıq, izah və iradlarda elmi dəqiqlik, perspektivdə öyrədiləsi mövzular üçün zəmin yaradılması müəllimin səviyyəsinin göstəriciləridir. Bu göstəricilərin işığında müəllim şagird üçün azad, sərbəst təlim meydanı yaratmalıdır ki, o, bilikləri daha çox özünün əvvəlki bilikləri zəminində qavrasın, toplansın, düşüncə süzgəcindən keçirərək yaradıcı tətbiq edə bilsin. Müxtəlif şəraitdə yararlı olan, məktəb təcrübəsində sınaqdan çıxmış metodik yolları aydınlaşdırmağa, daha doğrusu, ədəbiyyat dərsinin quruluşuna fayda verən prinsipləri müəyyənləşdirməyə çalışmalıyıq.

Böyük Azərbaycan şairi M.Füzuli şeirə yüksək qiymət verirdi. O, şeiri elmi olan bir bədii əsər sayırdı. Sehrdən yoğrulmuş belə poetik nümunələri başa düşmək üçün şairin keçirdiyi hiss və həyəcana maskimum yaxınlaşmaq lazımdır. Füzuli şeirini orta məktəblərdə şagirdlərə sevdiren, ovsunlayan ən başlıca amillərdən biri böyük şairin yaradıcılığına xas olan lirik tərənnüm hissələrinin sonsuzluğu və rəngarəngliyidir. Dahi şairin poeziyasında və ümumiyyətlə, yaradıcılığında rast gəldiyimiz poetik əlvanlıq, yüksək bədii pafos, bədii sözün oyunu ilə yaranan emosional mənə çaları hər kəsi sehləyir.

"Söz"rədifli qəzəli Füzulinin ədəbiyyat, şeir sənəti haqqında nəzəri-estetik görüşlərini öyrənmək üçün daha çox material verən mötəbər bir sənət incisidir. Bu qəzəl adi qəzəl deyil, qəzəl formasında yazılan fəlsəfi düşün-cələrdir.

Xəlfə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.

Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz.

Bir nigari-ənbərinxətdir könüllər almağa,
Göstərir hərdəm niqabi-ğeybdən rüxsar söz....

Füzulinin daxili dünyasına enəndə "söz dünyasının" mistik cazibə qüvvəsinin şahidi oluruq. Söz insanın əvvəli, axırındır, "yoxdan var olan", xalqa insanın daxili dünyasının sirlərini açan söz şairin istedadının göstəricisi, meyarıdır. Sözüünün qədir - qiymətini bilən adam əslində elə öz qədrini də artırmış olur. Üzü pərdəli gözəl bir nigara bənzədilən söz hamıya yox, yalnız onu duyan, dəyərləndirməyi bacaran adamlara öz sehrli üzünü göstərir. Mərifət dənizinin qəvvası olmayanlar heç zaman söz incilərinin sahibinə çevrilə bilməzlər. Sözdə "ölünü diriltmək", cansıza can vermək, insanı əbədi yaşatmaq qüdrəti vardır. Qəzəlin son beytində irəli sürülən fikir aydınca göstərir ki, Füzuli də öz sənət müəllimi Nizami kimi bədii yaradıcılıqda az sözlə dərin mənə ifadə etməyə, lakonizmə böyük əhəmiyyət vermişdir.

Şair gənclərə müraciət edərək, onları elm, bilik, mərifət kəsb etməyə çağırır:
Elmlə, ədəblə tapılar şərəf,
Mürvari olmasa, na lazım sədəf ?
Füsrətin var ikən, sən işsiz qalma,
Boş yerə ömrünü gəl etmə tələf [7,346].

Müəllim şagirdlərə bu dərsi tədris edərkən müxtəlif məqsəduyğun aspektlərdən istifadə edə bilər: İlk öncə "söz məfhumu nədir?", "bu ifadə sizdə hansı ilkin təəssüratları oyatdı?" Sonrakı mərhələ sualların kəşfi və axtarışı şeir üzərindən davam etdirilə bilər.

Şeir insan ruhuna təsiri və ya insanın buna biganə qalmaması məhz ilk qavrama şəraitindən asılıdır. Lakin şagird dərstdə lirik şedevrin öyrənilməsi zamanı ola bilsin ki, şair əsəri yazarkən keçirdiyi hissələri keçirməsin və bu vaxt bəlkə də ayrı fikir və hissələr maraqlandırsın.

İlkin oxu ifadəli, emosional olmalıdır. Bu mərhələdə şeirin şair tərəfindən oxunması daha təsirli olur, uzun zaman şagirdlərin yaddaşından silinmir. S.Vurğunun, S.Rüstəmin, başqa görkəmli şair və yazıçıların ifasında əsərin oxunması üçün əyani vəsaitlərdən istifadə olunur. Müəllim məşhur söz ustalarının səsinə texniki vəsaitlərə köçürərək, dərs zamanı şeiri onların ifasında dinləmək üçün şərait yaradır. Məşq nəticəsində şagirdlər, əsəri təbii çalarla oxumağı öyrənir.

Bu qanunauyğunluğa S.Rüstəmin şeirində rast gəlirik. Cənub lirikasının manifesti sayılan "Təbrizim"şeiri təkcə forma ecazkarlığına görə deyil, həm də sadalanan problemlərin hər birinin tutarlı təhlili baxımından xüsusi maraq doğurur.

Baxdıqca hüsnünə doymayıb gözümlə,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim!

Təbrizin hüsnünə baxdıqca gözləri doymayan şair «Qoymaram yadları girsin qoynuna» deyib onu özününkü sanır. Şair Təbrizin şad gününə şerik olmaq üçün onun bayramına gəlmişdir.

Təbriz də öz əziz sirdaşını «duzla, çörəklə», «bağından dərdişi güllə-çiçəklə», «ikiyə bölünməz saf bir ürəklə» qarşılayır.

Qoymaram yadları girsin qoynuna,
İzin ver, qolumu salım boynuna!
Sənin bayramına, sənin toyuna
Dili bir, qanı bir qardaşın gəlib,
Dərdinə aşına sirdaşın gəlib...

Şeirin dili ilə tanış olan şagird ilk baxışdan mövzuyla adaptasiya ola bilər, buna səbəb poetik nümunənin dilinin axıcılığı və rəvanlığıdır.

Qədrini ayrılıq çəkənlər bilər,
Hicrində gözyaşı tökənlər bilər,
Ömrünə qaranlıq çökənlər bilər.
Bağından gül-çiçək dərdim, Təbrizim,
Yenə təzələndi dərdim, Təbrizim!

Müəllim burada əlavə məlumatları şagirdlərə çatdırma bilər: "Şair Rusiya ilə İran arasında gedən müharibələr nəticəsində 1813-cü il Gülüstən, 1828-ci il Türkmənçay müqavilələrinə əsasən Azərbaycanın zorla, qılınc gücü ilə iki yerə parçalanmasından doğan ayrılıq, həsrət motivlərini uzun illərdən sonrakı bir vüsəl kimi qələmə almışdır".

Şeiri ilk dəfə oxuyarkən şagirdlərin qavrama tamlığını pozması üçün sual və tapşırıq vermək məsləhət görülmür. Əsər oxunarkən dərsliklər örtülü olmalıdır ki, şagirdlərin diqqəti yayınmasın. Təhlildən əvvəl şagirdlərə bir-iki dəqiqəvaxt vermək lazımdır ki, şeiri səssiz oxusunlar.

Şeirin ilk oxusu zamanı hər şey aydın olmasa da, şagirdlərdə müəyyən daxili oyanma yaranır. Ona görə də oxuyandan sonra tələsik şeirin təhlilinə keçmək lazım deyil. Aktyorlar səhnədə pauzanın əhəmiyyətini yaxşı bilirlər, yəni bu vaxt tamaşaçının eşitdiklərini dərk etməsinə və sonrakı mərhələyə emosional cəhətdən hazırlaşmasına imkan yaranır. Poetikada da oxu və təhlilin arasında belə pauza çox lazımdır. Kiçik pauza müəllimin şagirdlər tərəfindən şeirin necə qavranıldığını hiss etməyə, şagirdlərə isə bir qədər də şairin daxili aləmini, şeirin siqlətini duymalarına imkan verir. Bu vaxt emosiyadan real həyata keçid çox kəskin görünməz. Oxudan sonra ən zəruri şərt müəllimin ilk cümləsi, sualıdır. Bir çox hallarda təhlilin aparılması ilə əlaqədar verilən düzgün, lakin bir az gözlənilməz sualın dərsdəki emosional əhvali-ruhiyyəsini necə pozması müşahidə olunur [2,108]. Müəllim poetikanın ideyasının və ya kompozisiyasının təhlilinə tələsməməlidir. Lakin ilk suallar elə verilə bilər ki, şagirdlər şeirin mahiyyətinə bir az da yaxınlaşsınlar. Ona görə də müəllimin sualları, oxunmuş əsərin ruhuna uyğun olmalıdır.

Şagirdlərin ilkin oxu reaksiyasına uyğun verilən "Şeir xoşunuza gəldimi?" – sualı özünü doğruldur, lakin bəzən sual, şagirdləri ciddi düşündürməli olur və hətta onların gücünə müvafiq olmur, cavab verməkdə çətinlik çəkirlər. Fikrimizcə, bir çox hallarda şeir dinlənilərkən yaranmış hissələrə aid sualın verilməsi faydalı olar. Əgər təbiət təsvirinə həsr olunmuş şeir oxunursa, şagirdlərin şüurunda yaradılmış təsviri obrazdan başlamaq olar. Bu məqsədlə şagirdlərə belə bir sualla müraciət etmək mümkündür: əgər şeirə illüstrasiya çəkmək istəsəydiniz nəyi təsvir edərdiniz? Bu zaman hansı rənglərdən istifadə edərdiniz?

Müəllim şagirdlərin diqqətini ilin həmin fəslinə zidd şəkillərə yönəldib xəbər alır:

- Hansı şəkil öz məzmunu və əhvali-ruhiyyəsinə görə oxuduğunuz şeirə yaxındır?

Beləliklə, müəllim şagirdləri şeirin təhlilinə sövq edir, onlarda əsər haqqında fikirləşmək, danışmaq tələbatı yaradır. İşin ən çətin və məsuliyyətli mərhələsi - əsərin təhlilinin təşkilidir. Məzmunundan, formasından, məcazlar sistemindən asılı olaraq, hər bir poetik əsər öz təhlilinin məntiqini tələb edir. Bəzən müəllimə belə bir sual kömək edə bilər: "Şairin həyata baxışı şeirdə öz əksini necə tapmışdır?". Bəzən şeir sujetli olduqda, şagirdlər sujet xəttindən aralanaraq hadisələrin inkişafını izləməli olurlar. Beləliklə, fikrimizcə, hər bir şeirin təhlilində, xüsusən V-VIII siniflərdə, elə elementlər var ki, müəllim onlarsız keçinə bilməz [5, 157].

Bu, ilk növbədə, şeirdəki əhvali-ruhiyyə, intonasiya, tonun dəyişməsi kimi məsələlərdir. Şagirdlərə çatdırılmalıdır ki, hər bir poetik əsər şairin çox yüksək emosional vəziyyətinin təzahürü kimi yaranır. Şeirdəki hiss və əhval-ruhiyyəni, poetik intonasiyanın dəyişməsini dərk etmək, əsərin

estetik mənasından dərk edilməsində yeni bir addımdır. Əslində suallar şagirdləri poetik əhvali-ruhiyyəni başa düşməyə istiqamətləndirməlidir. Şagirdlərin cavablarından, nitqlərində işlətdikləri söz və ifadələrdən əsərin müəllifinin vəziyyətinin necə hiss etdiklərini müəyyən etmək olar. Poetik əhvali-ruhiyyə mürəkkəb və ya dəyişkəndirsə, bu barədə təhlili əvvəlcə yox, onun gedişində və ya sonunda aparmaq yaxşı olar.

Dilimizə, ədəbiyyatımıza sevgi, məhəbbət, ehtiram yaratmaq üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi ilk növbədə özü dilimizin zənginliklərinin, böyüklüyünün vurğunu olmalıdır. Müəllimlər görkəmli şair və yazıçılarımızın fikirlərindən sitatlar gətirmək, dilimizin zənginliyini əks etdirən konkret faktlara istinad etməklə böyük sənətkarlarımızın yaradıcılığı barədə şagirdlərdə dünyagörüşünün formalaşmasına, öz düşüncələrini sərbəst ifadə etməklərinə şərait yaratmalı, onların təfəkkürünü, müstəqilliyini, yaradıcılığını inkişaf etdirməlidir [3, 63].

Təhlil vaxtı işin əsasını poetik sözün və obrazlılığın dərk olunması təşkil edir. Şair öz həyat təəssüratlarını məhz obrazlı, emosional, maksimum dolğun söz vasitəsilə oxucuya çatdırır. M.Füzuli şeirində sözün məhz metaforluğu, tez-tez obrazlılıqla anlayışın uzlaşması şeir oxunarkən şagirdlərdə çətinlik törədir. Klassik lirika öyrədilən dərstdə, adətən, belə çətinlik daha çox ortaya çıxır. Belə hallarda müəllim şeirin ideya məzmunu üzərində ciddi iş aparır. İ.Nəsiminin “Məndə sığar iki cahan”... misrası ilə başlanan nəzm parçası oxunarkən, bəlkə də hər sətərə şərh vermək məcburiyyətində qalır. Bu isə lirik əsər kimi şeirin təəssüratını itirir. Ona görə də bu vaxt seçmə prinsipinin tətbiqi zəruridir, yəni şeirdən ən obrazlı, daha çətin, maraqlı poetik sözlər seçilməlidir. Onların istinadedici, vurğulu, şeirin sənətkarlığının açılmasına kömək edən söz və ifadələr olması izah olunmalıdır. Şagirdlərin poetik əsərdən onları seçib ifadəliliyini və çoxmənalılığını başa düşmələri, poetik əsəri qavrama mədəniyyətinin inkişafına səbəb olur. Əgər şeir maraqlıdırsa, belə iş kompozisiyanın təhlili ilə birlikdə aparılmalıdır. Əsas hissələr seçilir, onların əhəmiyyəti, emosionallığı müəyyənləşdirilir, şagirdlər məcazi, obrazlı sözlər üzərində işləyirlər. Məhz belə işin nəticəsində şagirdlər şairin obrazlılıq dünyasını aşkar edirlər. Bu vaxt, yəni təhlilin finalında artıq əsərin ideyası üzərində iş aparmaq olar. Burada birbaşa şagirdlərdən əsərin ideya məzmununu müəyyənləşdirməyi tələb etmək olar. Lakin bu yeganə yol deyil. Məktəb təcrübəsində digər variantlar da vardır. Müəllimlər, adətən, şagirdlərə müxtəlif suallarla müraciət edirlər:

“Həyatda baş verən hadisə şairdə hansı hissələri və fikirləri oyatmışdır?”, “Əsəri oxuyarkən bir insan və vətəndaş kimi şairin keçirdiyi hissələr haqqında nə demək olar?”, “Şeirin müəllifini necə təsəvvür edirsiniz?”, “Buna oxşar mövzunu digər şairlərin hansı əsərlərində müşahidə etmişiniz?”.

Şeirin təhlilinə hazırlıq prosesində ifadəli oxu üzərində iş zəruridir. Buna dərsin xüsusi mərhələsini də həsr etməyə dəyər. Bu vaxt bəzən şeir bütövlükdə və ya onun bir hissəsi əzbər öyrədilir.

İfadəli oxunun metodikası ilə əlaqədar xeyli tədqiqat aparılmışdır. Onlardan bəziləri şeirin əzbər öyrədilməsini ifadəli oxuya aid edirlər. Biz də məktəb təcrübəsində özünü doğrultmuş bu fikri müdafiə edirik.

Poetik əsərin öyrədilməsi üzrə dərslərdən birini şeiri əzbərləmə metodu haqqında söhbətə həsr etmək olar. Təəssüf ki, bir çox şagirdlər üçün şeiri əzbərləmək – ağır və xoşagəlməz işdir. Şagirdlərə başa salınmalıdır ki, gözəl şeirlərin əzbər öyrənilməsi nitqi emosional və zəngin edir, insanın estetik mədəniyyətini yüksəldir. Şeiri əzbər bilən adam ədəbiyyatı sevir, onun nitqi yaxşı olur. Antik yunan filosoflarının nitqləri buna nümunə ola bilər [6, 101]. Uşaqlar adətən, şeiri əzbərləməyi bacarmadıqlarından, əzbərləməyin yollarını bilmədiklərindən onu sevmirlər. Onlar çox hallarda şeiri sətir-sətir əzbərləyirlər. Bu da tapşırığı yoxlayanda özünü bürüzə verir: ilk sətirləri əzbər deyir, sonra fasilə verir, sona yaxın tam susurlar. Əgər ibtidai məktəbdə əzbərləmə texnikasına lazımı diqqət yetirilməyibsə, onun üzərində xüsusi iş aparmaq lazımdır.

Şeirləri ayrı-ayrı misralarla öyrənmək məsləhət görülmür. Şeir bir dəfə ucadan bütöv oxunmalı, ayrı-ayrı sətirlərin mənasına və səslənməsinə diqqət yetirilməlidir.

İfadəli oxu prosesində müəllim şagirdlərə çatdırmalıdır ki, əgər onlar diqqətli olsalar, poetik misralar haqqında ciddi düşüncələr, obrazlılığı mənimsəsələr, şeirin böyük bir hissəsini elə dərstdə əzbərləyə bilirlər.

Təcrübə göstərir ki, 5-6 şagird şeiri çaşa-çaşa, dayana-dayana, ifadəsiz oxuduqda sinifdə ona maraq xeyli azalır. Ona görə də qabaqcıl müəllimlər yuxarı siniflərdə dərslənkənar imtahan təşkil edir və şeiri çətin əzbərləyənləri yoxlayırlar.

Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-VIII siniflərində yuxarıda sadalanan məsələlər üzrə verilən məlumatlar yuxarı siniflər üçün özül rolunu oynayır. Yuxarı siniflərdə şeirin yaranmasında iştirak edən bütün vasitələr məktəb proqramı çərçivəsində öyrədilməklə şagirdlər onun ideya-poetik təhlilini müstəqil aparmağa hazırlayırlar.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi metodikası, Bakı, Maarif, 1978.
2. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili, Dərslük, Bakı, Maarif, 1985.
3. Bəliyev H.B., Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədris metodikası. Bakı, Qismət, 2014.
4. Əhmədov B. Fonetikanın tədrisi metodikası. Bakı, 1960.
5. Əhmədov Ə. VII və VIII siniflərdə Azərbaycan dili dərsləri. Bakı, 1977.
6. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi, I hissə. Bakı, Maarif, 1976.

Musaeva B.

Methods of teaching poetic works in secondary schools

(Summary)

In this article, we have observed and analyzed the factors we need to understand how poetic works can penetrate students' cognition in secondary schools. In each literary example taught, we must take into account the integrity of the perception, the age of the learner, his psychology and ability to comprehend. At the same time, we see that we must pay attention to the analysis of the idea and composition of poetics. We clarified the essence of the poem by giving examples from the works of many thinkers and literary figures taught in secondary schools. Here we must approach not only the student factor, but also the teacher-learner aspect.

Мусаева Б.

Методика обучения поэтическим произведениям в общеобразовательных школах

(Резюме)

В этой статье мы наблюдали и анализировали факторы, необходимые для понимания того, как поэтические произведения могут проникать в познание учащихся общеобразовательных школ. В каждом преподаваемом литературном примере мы должны учитывать целостность восприятия, возраст учащегося, его психологию и способность к пониманию. В то же время мы видим, что необходимо уделить внимание анализу идеи и композиции поэтики. Мы разъяснили суть поэмы, приведя примеры из произведений многих мыслителей и литераторов, преподаваемых в общеобразовательных школах. Здесь мы должны подойти не только к фактору ученика, но и к аспекту учитель-ученик.

Rəyçi: f.f.d. S.Rüstəmovə

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ DİNLƏYİB-ANLAMA BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI

Açar sözlər: dil sistemi, dinləyib-anlama bacarıqları, texniki vasitələr, nitq fəaliyyəti, kommunikativ səriştə, passiv dinləmə, motivasiya, bilinqvistik məktəblər, təlim materialları, dialoji nitq, linqvistika, nitq tempi, monoloji nitq, nitqin eksterioziyası;

Key words: language system, listening comprehension skills, technical means, speech activity, communicative competence, passive listening, motivation, bilingual schools, training materials, dialogic speech, linguistics, speech tempo, monologue speech, speech exteriosis;

Ключевые слова: языковая система, навыки аудирования, технические средства, речевая деятельность, коммуникативная компетенция, пассивное слушание, мотивация, билингвальные школы, учебные материалы, диалогическая речь, лингвистика, темп речи, монологическая речь, речевой экстериоз;

Xarici dil bir tədris fənni kimi şagirdlərin ümumi təhsili və dünyagörüşünü artırır, onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafına böyük təsir göstərir. Xarici dili öyrənərkən şagirdlər həmin dilin qrammatik quruluşu haqqında müəyyən biliklər əldə edirlər ki, bu da onların ümumi filoloji məlumatlarının genişlənməsinə və zənginləşməsinə səbəb olur. Avropa standartlarına inteqrasiya edərək fransız dilinin tədrisi zəngin, maraqlı resursların istifadəsinə yer vermişdir. Bu gün fransız dilinin tədrisində fənn kurikulumlarına istinad edərək məzmun standartlarının, strategiyaların tətbiqi, yeni metodlardan istifadəsi onun mənimsənilməsində uğurlu vasitədir. Gənc nəslin xarici dilləri öyrənməsi xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır, dostluq, işgüzar və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və möhkəmlənməsinə zəmin yaradır. Dinləyib-anlama bacarıqlarının mənimsənilməsi şagirdlər üçün mürəkkəb prosesdir. Yəni bu bacarıqların təkmilləşdirilməsi üçün qrammatikada olduğu kimi qayda və qanunauyğunluqlar olmamasına baxmayaraq dinləyib-anlama bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün yollar mövcud deyil.

Müasir dərslər prosesini texniki vasitələr olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Belə ki, texnikanın son nailiyyətləri ilə əlaqədar olaraq digər tədris fənnləri ilə yanaşı xarici dillərin tədrisi metodikasında da müxtəlif üsullardan geniş şəkildə istifadə etmək meylı xeyli artmışdır. Xüsusilə təlim prosesində nitqin yazılması, dinlənilməsi, habelə ekran vasitəsi ilə əyani şəraitin nümayiş etdirilməsi üçün audiovizual qurğular daha çox tətbiq olunmağa başlanmışdır. İnnovativ vasitələrdən istifadə fransız dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının daha yüksək səviyyədə təkmilləşdirilməsinə də kömək edir. . Praktik bacarıqlar praktik metodlarla sıx əlaqədardır. Praktik metodlar praktik fəaliyyətin düzgün təşkili ilə bağlıdır. Şagird praktik fəaliyyətə qoşulmaqdan ötrü, həmin fəaliyyətə müsbət münasibət bəsləməli, fəaliyyət üçün zəruri şəraitə malik olmalı və aktivlik göstərməlidir. Deməli, aktiv dil mühiti texniki təlim vasitələrindən istifadə, eləcə də təlim çalışmaları əsas götürülməlidir. Qeyd etmək vacibdir ki, dinləyib-anlama dilin mənimsənilməsi prosesinin əsasını təşkil edən əhəmiyyətli fəaliyyət növlərindən biridir. Məhz bu səbəbdən xarici dili öyrənən şagirdlərdə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, dinləyib-anlama bacarıqları kommunikativ səriştənin mühüm komponentlərindən və uğurlu kommunikasiyanı şərtləndirən önəmli amillərdən biridir. Dinləyib-anlama təlimində passiv dinləmə xarici dildə nitqi dinləyən şagirdnin söylənilən mətni şüurlu şəkildə heç bir səy göstərmədən dinləməsi kimi başa düşülür.

Nəzərə alınmalıyıq ki, fransız dilli insanlarla görüş situasiyasında, dinləyib-anlama bacarıqlarının mənimsənilməsinə motivasiya şagirdlərin dilə olan marağını artırmaq üçün mükəmməl vasitə ola bilər. Şagirdlərə fransız dilinin informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edərək bu şəkildə öyrədilməsi inkişaf etməkdə olan doğma vətənimiz üçün bacarıqlı və savadlı kadrlar yetişdirmək kimi məqsədimizə çatmaqda bizə kömək edir [30]. Dialoji nitqin tədrisi prosesini

səmərəli şəkildə təmin edilməsi və bu sahədə uğurlu nəticələrin əldə edilməsinə xidmət edən çalışma və tapşırıqların işlənilməsi müasir metodikanın ən vacib problemlərindən biri olaraq qalır. Tapşırıq sistemi yaratmaq problemi, hal hazırda fransız dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişafı üçün vacib məsələdir [9, 23]. Ümumiyyətlə, dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqlarını öyrənmək üçün öncə nitq fəaliyyətinin nə olduğunu bilmək lazımdır. Nitq fəaliyyəti müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat obyektidir. Linqvistika, psixologiya və fiziologiya – nitq fəaliyyətinə müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar. Linqvistika nitq fəaliyyətinin məhsullarını, psixologiya isə nitq fəaliyyətinin mexanizmlərini öyrənir.

V.İ.İlğınov və M.İ.Babnevoy kimi bir çox metodist və psixoloqlar qeyd edirlər ki, dinləyib-anlama vasitəsi ilə məlumat almaq oxuya nisbətən daha çətinidir [29]. Çünki, şifahi nitqdə məlumatı qəbul etmək və anlamaq eyni vaxtda baş verir və təqdim edilmiş material analiz edilmədən birbaşa qəbul edilir.

Tapşırıq sistemi yaratmaq problemi, hal hazırda fransız dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişafı üçün vacib məsələdir [9, 23]. Ümumiyyətlə, dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqlarını öyrənmək üçün öncə nitq fəaliyyətinin nə olduğunu bilmək lazımdır. Nitq fəaliyyəti müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat obyektidir. Linqvistika, psixologiya və fiziologiya – nitq fəaliyyətinə müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar. Linqvistika nitq fəaliyyətinin məhsullarını, psixologiya isə nitq fəaliyyətinin mexanizmlərini öyrənir.

Dinləyicinin dinləyib-anlama qabiliyyətinə müvafiq deyilsə, bu zaman şagird, dinləyici nitqi qəbul etdiyi zaman çətinlik çəkəcək və məlumatın az bir qismi dinləyici tərəfindən qavranılacaq. Buna görə də təqdim olunan materialın tempini müəyyən edəndə verilmiş dildə nitqin orta tempi ilə birlikdə şagirdlərin fərdi dinləyib-anlama bacarıqları da nəzərə alınmalıdır. Şifahi nitqin qəbul edilməsinin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri var. Şifahi monoloji nitqi dinləyən zaman şagird başa düşə bilmədiyi yerlərdə nitqi dayandırmaq imkanına malik deyil. Dioloji nitqdə isə şagirdnin diqqəti iki yerə bölünür, yəni o, eyni zamanda həm dinləyici, həm də danışan rolunda çıxış edir. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, göstərilən əməliyyatlara yiyələnmək yolunda müəyyən çətinliklər durur; bu çətinliklərin əsas mənbələri-ana dili və fransız dili arasında, fransız dili daxilində-interferensiya və ya dillərarası və dildaxili interferensiyadır.

Passov qeyd edir ki, dinləyib-anlama danışmaq bacarığı ilə sıx əlaqədardır və onlar şifahi nitqin əsas qütblərini təşkil edirlər [20, 24]. Onların hər ikisi nitqin reseptiv fəaliyyət növünə aiddir. Bəzi hallarda dinləyib-anlamayı passiv fəaliyyət növü də adlandırırlar. Bu düşüncə ilə razılaşmaq olmaz, çünki, dinləyib-anlama aktiv dərk etmə prosesidir. Ona görə də bu proses müxtəlif yeni nitq məlumatlarının qəbul edilməsinə və başa düşülməsinə yönəlmişdir. Dinləyib-anlamayı reseptiv nitq fəaliyyətinə aid olmasına baxmayaraq o passiv yox, aktiv prosesdir. Bu da dilin fonoloji, semantik və sintaktik imkanlarından xəbərdar olan şagirdnin səs dalğalarını birləşdirərək məna kəsb edən mətnləri yaratmağına imkan verir. Dinləyib-anlama bacarıqlarını şagirdlərə aşılarkən danışan şəxsin kommunikativ niyyətini bildirmək bacarığını müntəzəm olaraq inkişaf etdirmək əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Nitq fəaliyyəti şifahi və yazılı formada həyata keçirilir nitq fəaliyyəti şifahi və yazılı formada həyata keçirilir. Diferensial yanaşmada isə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması üçün müxtəlif analizatorlardan istifadə olunur. Diferensial yanaşmada da akustik yanaşmada olduğu kimi müəllimin didaktik nitqinə əsaslanaraq adekvat nitq bacarıqları formalaşdırılır. Nitq fəaliyyəti vahid fəaliyyət növü kimi uyğun vərdiş və bacarıqlara əsaslanır. Lakin nə pedoqoji, nə də psixoloji ədəbiyyatda bu terminlər eyni mənada təqdim edilmir. Bacarıq müəyyən bilik, bacarıqlara sahib olan şəxsin fəaliyyətini məqsədyönlü tənzimləmək üçün lazım olan praktiki və psixoloji hərəkətlərin mürəkkəb sistemidir. Baxmayaraq ki, bəzi mənbələrdə bacarıqla qabiliyyət eyniləşdirilir, amma qabiliyyət fərdin daxili imkanlarıdır. Dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasında artikulyativ yanaşma nəzəriyyəsi rus linqvistləri K.M.Kolosov və İ.A.Qruzinski tərəfindən irəli sürülüb. Müəyyən olunmuşdur ki, qavrama prosesinin başlamasından öncə nitq duyulan kimi artikulyasiya orqanları minimal fəallıq göstərilir. Bunun sayəsində dinləyənin şüurunda oyadılan müəyyən modellər nə eşidiləcəyini öncədən artikulyasiya etməyə imkan verir. Fransız dili tədrisinin keyfiyyətinin artırılması və dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədi ilə şagirdlərin motivasiya

və stimullaşdırılması vacib məsələdir. Fransız dili dərslərində dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədinə çatmaq auditoriyada şagirdlərin fəal iştirakından, təşəbbüskarlığından, pedaqoqun ustalığından və istifadə etdiyi texnoloji metod və avadanlıqlardan asılıdır.

Müasir tədris texnologiyalarına görə, müəllim xarici dil dərslərində şagirdlərin fəaliyyətini stimullaşdırmaq məqsədi ilə auditoriyanın bütün üzvlərinin maraqlarını təmin etməyə çalışmalıdır. Müəllimin stimullaşdırma və motivasiya metodlarından istifadə etməklə, hər bir şagird öz potensial qabiliyyətinin müstəqil olaraq probleminin həllinə, öz bilik və bacarıqlarının reallaşdırılmasının həyata keçməsində nail olur. Müasir pedaqoji texnologiyaya görə, potensial gücündən asılı olmayaraq hər bir şagirdə öz bilik və bacarıqlarından maksimum istifadə etmək şəraiti yaradılmalıdır. Eyni zamanda müəllim, pedaqoq şagirdlərə dil dərslərində biliklərin və məlumatların müstəqil əldə olunmasını öyrətməlidir.

Dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasında şagirdnin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri və eyni zamanda müəllimin doğru yanaşması həlledici rol oynaya bilər. Şagirdlərdə müəllimin səbirli, dostyana münasibəti, təlim materiallarından istifadədə fərdi xüsusiyyətlərin də nəzərə alınması, şagirdlərdə motivasiyanın artırılması və s. yollar tədricən qorxu hissini aradan qaldırmağa və hər bir şagirdni kommunikasiya prosesinə aktiv iştirakçı qismində cəlb etməyə imkan verir. Dinlənən mətnin mənimsənilməsi dinləyib-anlama zamanı nitq orqanlarının qabaqcadan köklənməsi halıdır ki, bu, beyində hansısa modelin oyanmasına səbəb olur. Beynin analitik-sintetik fəaliyyəti insanın digər qabiliyyətlərinin köməkliyi ilə anlama funksiyasını həyata keçirir. Çox mürəkkəb bir dil prosesi olan anlama hələ dərdən öyrənilməmişdir və əgər anlamının təkmilləşdirilməsi xarici dil tədris edən müəllimdən asılıdırsa, bütün digər mexanizmlərin formalaşdırılması onun birbaşa vəzifəsidir. Psixoloqlar təsdiq edirlər ki, müəyyən məqsədli istiqamət məlumatın qavranılması dərəcəsini artırır. Bu, yaddaşımızın seçmə qabiliyyətinə malik olması ilə izah olunur. Eşitmə və yadda saxlama prosesi məqsədin istiqamətlənmə xarakterindən asılı ola bilər. Xarici dildə eşidilən nitqi anlamaqda insan müxtəlif mənalarda maraqlı ola bilər.

O, müxtəlif məqsədlər üçün dinləmək istəyir və bunlar da motivi müəyyən edir.

Dərsləklərdə qabardılmalı olan əsas tələblərdən biri də təlimlərdə daha çox rollu oyunlara, müsahibələrə, söhbətlərə, müzakirələrə və sonda layihələrə yer verməkdir. Dil qrammatikasının kontekst daxilində işlənməsi ilə yanaşı nümunələr üzərində izahı onun daha tez anlanılmasına səbəb olar, məhz bu səbəbdən ana dilindən fərqli olaraq əcnəbi dildə gündəlik işlənen ifadələrin və birləşmələrin öyrədilməsində bu yeniliklər daha effektivdir. Şagirdlər gündəlik işlənen ifadələri yerli-yerində istifadə edərək, lüğət bazalarında istifadə edərək oxu materialları üzərində sərbəst fikir və qısa şərhlər hazırlaya bilərlər. Yəni bundan sonra artıq mətni danışaraq yox, onu ümumiləşdirib öz sözləri ilə şərh etmək dərsi daha maraqlı edər. Bu yolla şagirdlər mətnə öz münasibətlərini bildirib, mövzulara tənqidi fikir söyləyər və öz yaradıcı işlərini təqdim edirlər. Buna görə də dinləyib-anlama prosesinin problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəliblər ki, mətnin ancaq müəyyən bir hissəsi görmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə, mətnin qalan hissəsini isə dinləyib-anlama vərmiş, bacarıqlarının inkişafına həsr edilməlidir. Müasir dövrümüzdə gənc nəslin fransız dilində sərbəst fikir ifadə edə bilməsi və sosial şəbəkələrdə fəal iştirakı fransız dilinin tədrisində olan dəyişikliklərlə əlaqədardır. Hər bir kəsə məlumdur ki, qloballaşan dünyamızda fransız dilinə böyük ehtiyac var. İxtisasından və peşəsindən asılı olmayaraq istənilən insanın formalaşması üçün, dünyagörüşünün və intellektinin olması üçün hal-hazırda fransız dili böyük rol oynayır. Artıq, şagirdyönümlü təlim prosesi də şagirdlərin öz maraqları, seçimləri üzərində qurulur. Şagirdlər fransız dilini təkcə sinif fəaliyyətində deyil, sinifdənkənar fəaliyyətlərində də çox istifadə edə bilirlər. Gündəlik işlənen ifadələr, çoxişlənen sözlər indi dərslərimizdə daha da çox tədris olunur.

Ədəbiyyat:

1. Babayeva.K., Xarici dilin mənimsənilməsində eşitmə-tələffüz bacarıqları və onların formalaşdırılması. ADU, Elmi xəbərlər 2014/3.
2. Babayeva.T., Xarici dilin tədrisində TTV-nin rolu. ADU Elmi xəbərlər 2013/3.

3. Dəmirov A. Yeni təlim texnologiyaları və müasir dərslər. Bakı 2007, 97 s.
4. Барсу́к Р.Ю. Основы обучения иностранному языку в условиях двуязычия. М.: Высшая школа, 1983.
5. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубов А.А., Фоланкина С.К., Шатилов С.Ф. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М.: Высшая школа, 1982, 373 с.
6. Демьяненко М.Я., Лазаренко К.А., Кислая С.В. Основы общей методики обучения иностранным языкам. Киев: Вища школа, 1976, 286 с.
7. Carol A. Fleming, It's the Way You Say It: Becoming Articulate, Well-spoken, and Clear, 2010, 86 p.
8. Emilia Hardman , Active Listening 101: How to Turn Down Your Volume to Turn Up Your Communication Skills, 2012 , 136 p.

Aliyeva Ch.

**Opportunities for formation of listening and concepting skills in students in teaching French language
(Summary)**

Today, the application of content standards, strategies, the use of new methods, referring to the subject curricula in the teaching of French is a successful tool in its mastering. The study of foreign languages by the younger generation facilitates mutual understanding between peoples, creates the basis for the expansion and strengthening of friendly, business and cultural ties. Thus, due to the latest achievements of technology, along with other subjects, the tendency to use a variety of methods in the teaching of foreign languages has increased significantly. In language learning, one of the four content lines is listening comprehension, and the lesson focuses on listening comprehension. We need to keep in mind that in a situation of meeting French-speaking people, motivation to master listening and comprehension skills can be a perfect tool to increase students' interest in the language.

Алиева Ч.

**Возможности формирования навыков аудирования и понятия у студентов при обучении французскому языку
(Резюме)**

Сегодня применение содержательных стандартов, стратегий, использование новых методов, обращение к предметным учебным планам в обучении французскому языку является успешным инструментом в его освоении. Изучение иностранных языков подрастающим поколением способствует взаимопониманию между народами, создает основу для расширения и укрепления дружеских, деловых и культурных связей. Таким образом, благодаря последним достижениям техники, наряду с другими предметами, значительно усилилась тенденция к использованию разнообразных методов в обучении иностранным языкам. В изучении языка одной из четырех линий содержания является аудирование, и урок фокусируется на аудировании. Мы должны иметь в виду, что в ситуации знакомства с франкоязычными людьми мотивация к овладению навыками аудирования и понимания может стать прекрасным инструментом для повышения интереса учащихся к языку.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Camalova

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ YAZILI ÜNSİYYƏT QURMA BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI

Açar sözlər: fənn kurikulumları, məzmun standartları, strategiyalar, qrammatika, dil sistemi, texniki vasitələr, sosial tələbat, rəsmi ünsiyyət, yazının növləri;

Key words: subject curricula, content standards, strategies, grammar, language system, technical means, social needs, formal communication, types of writing;

Ключевые слова: предметные учебные программы, стандарты содержания, стратегии, грамматика, языковая система, технические средства, социальные потребности, формальное общение, типы письма;

Hazırda qloballaşma və informasiya dövrü səbəbindən fransız dilləri öyrənmək daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, fərdlər üçün fransız dilini öyrənmək vacibdir. Yalnız 21 -ci əsrdə vətəndaşlar cəmiyyətdə yaxşı mövqə tutmaq və həm də öz gələcəyi naminə yaxşı bir iş görmək üçün iki və ya daha çox dil öyrənməlidirlər. Məsələn, fransız dili Avropa Birliyinin ən vacib dilidir. Bu dil Fransa, Kanada, Belçika, İsveçrə və s. kimi bəzi ölkələrdə danışılır . Fransız dili müəllimləri əyləncəli fəaliyyət növləri ilə fransız dilini öyrətməyə çalışırlar. Bu gün fransız dilinin tədrisində fənn kurikulumlarına istinad edərək məzmun standartlarının, strategiyaların tətbiqi, yeni metodların istifadəsi onun mənimsənilməsində uğurlu vasitədir. Gənc nəslin fransız dilləri öyrənməsi xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır, dostluq, yazılı və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və möhkəmlənməsinə zəmin yaradır. Fransız dil bir tədris fənni kimi tələbələrin ümumi təhsili və dünyagörüşünü artırır, onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafına böyük təsir göstərir. Fransız dili öyrənərkən tələbələr həmin dilin qrammatik quruluşu haqqında müəyyən biliklər əldə edirlər ki, bu da onların ümumi filoloji məlumatlarının genişlənməsinə və zənginləşməsinə səbəb olur. Belə ki, xarici dili bilən hər bir gənc beynəlxalq arenada Azərbaycanımızı, onun milli və mənəvi dəyərlərini digər xalqlara tanıtmaq bacarır, eyni zamanda, onlarla danışmaq və fikir mübadiləsi aparmaq imkanı əldə edir. Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisi metodikasında da çox böyük yeniliklər əldə edilmişdir ki, bu da tələbələrin xarici dilə marağının artmasına gətirib çıxarmışdır. Avropa standartlarına inteqrasiya edərək xarici dillərin tədrisində yeni-yeni metodlardan istifadə edilməsi dilin mənimsənilməsində ən uğurlu vasitədir. Müasir tədris prosesində pedaqoq və metodistlərin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də tələbələrə yazılı ünsiyyət bacarıqlarını yüksək səviyyədə öyrətməkdən ibarətdir.

Yazılı ünsiyyət bacarıqlarının mənimsənilməsi tələbələr üçün mürəkkəb prosesdir. Yəni bu bacarıqların təkmilləşdirilməsi üçün qrammatikada olduğu kimi qayda və qanunauyğunluqlar olmamasına baxmayaraq yazılı ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün yollar mövcud deyil. Aşağı kurslarında fransız dilinin tədris edilən zaman biz yalnız fransız dilini yox, həm də dilin necə işlədilməsini öyrətməliyik. Biz eyni anda həm dil sistemini (lüğət tərkibi, qrammatika və s.), həm də dil sisteminin istifadəsini öyrətməliyik. Nəticə etibarilə, yazılı ünsiyyət qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi yalnız dərslük materialları ilə məhdudlaşdırılmır. Tələbələrdə seçilən mövzu üzrə yazılı ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə də aparıla bilər.

Müasir dərslər prosesini texniki vasitələr olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Belə ki, texnikanın son nailiyyətləri ilə əlaqədar olaraq digər tədris fənnləri ilə yanaşı fransız dillərin tədrisi metodikasında da müxtəlif üsullardan geniş şəkildə istifadə etmək meyli xeyli artmışdır. Xüsusilə təlim prosesində nitqin yazılması, dinlənilməsi, habelə ekran vasitəsi ilə əyani şəraitin nümayiş etdirilməsi üçün audiovizual qurğular daha çox tətbiq olunmağa başlanmışdır. İnnovativ vasitələrdən istifadə fransız dilində yazılı ünsiyyət bacarıqlarının daha yüksək səviyyədə təkmilləşdirilməsinə də kömək edir.

Fransız dili dünya dillərindən öz melodikliyi, səslənməsi baxımından fərqlənir. Bu melodikliyi də onlara fransız dilli diktör daha yaxşı çatdırmağa bilər. Bundan başqa, dərslərdə interaktiv metodlardan istifadə olunması tələbələrin sərbəstliyinə, dərslərdə fəal iştirak etmələrinə şərait yaradır, dərslərin cəsarətli deyil, maraqlı keçməsinə səbəb olur.

Xarici dil, Milli Tədris Planının ayrılmaz bir hissəsi olaraq məktəb təhsilində əsas dövlət məqsədinin həyata keçirilməsinə xidmət edir – milli və bəşəri dəyərlərlə paylaşmaq, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında və inkişafında rol oynayacaq müstəqil bir şəxsi tərbiyə etmək. Qeyd edək ki, ünsiyyət - qarşılıqlı münasibətdir. Ünsiyyət nitq vasitəsilə baş verir. Biz başqalarını dinləyir, onların yazdığını oxuyur, öz fikirlərimizi yazmaq və danışmaqla ifadə edə bilərik. Beləliklə, biz ünsiyyət zamanı dörd növ nitq bacarığından istifadə edirik: dinləmə, danışma, yazı və oxu. Sosial psixologiyada ünsiyyətə müxtəlif təriflər verilmişdir. Onlardan biri belədir: iki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz söyləmələrini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirə ünsiyyət deyilir. Ünsiyyət tələbatı sosial tələbatdır, insanın tələbatları içərisində xüsusi yer tutur. Lev Vıqotski ünsiyyət tələbatına uşağın psixi inkişafının əsas və hərəkətverici qüvvəsi kimi xüsusi əhəmiyyət verirdi. Körpənin hər bir tələbatı inkişaf prosesində tədricən onun üçün başqa adama, insanla təmasa, onunla ünsiyyət tələbatına çevrilir. Ünsiyyət tələbatı sonrakı yaş dövrlərində də uşaq şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır.

Müasir psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfini - kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqləndirirlər. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi dedikdə, onun ilk növbədə informasiya mübadiləsi olması nəzərdə tutulur. Kommunikasiyanın iki tipini: verbal və qeyri-verbal kommunikasiyanı fərqləndirirlər. Ünsiyyətin interaktiv tərəfi onun qarşılıqlı təsir prosesi olmasını göstərir. Bu, o deməkdir ki, ünsiyyətdə olarkən insanlar yalnız bir-birinə məlumat ötürmür, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə bir-birilərinə psixoloji təsir göstərmiş olurlar. Ünsiyyətin perseptiv tərəfi isə insanların ünsiyyət prosesində bir-birini qavraması və anlamasını nəzərdə tutur. Belə qavrayış prosesi isə sosial persepsiya adlanmaqla özünəməxsus sosial-psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Onu da vurğulamaq önəmlidir ki, ünsiyyətin əsası dialoqdur, buna görə də ünsiyyət prosesində hər zaman göndərən və qəbul edən olmalıdır. Yazılı dil vasitəsi ilə biz fikir, düşüncə, duyğularımızı ifadə edirik, hekayələr danışır və müxtəlif anlayışları izah edirik. Şifahi ünsiyyət normalda şəxsi söhbətlərdə, qrup danışdıqlarında və s. istifadə olunan qeyri-rəsmi bir əlaqədir. Yazılı rəhbərlik isə məktəblərdə, kolleclərdə, iş dünyasında və s.-də istifadə olunan rəsmi ünsiyyətdir. Bu iki ünsiyyət rejimi arasında seçim etmək çətin bir işdir, çünki hər ikisi də öz yerlərində önəmlidirlər. İnsanlar normal olaraq şifahi ünsiyyət rejimindən istifadə edirlər, çünki əlverişlidir və daha az vaxt aparır. Bununla birlikdə, insanlar adətən yazılı mətnə ehtiyaklarından daha çox inanırlar, buna görə də yazılı ünsiyyət etibarlı ünsiyyət metodu hesab olunur. Ümumiyyətlə, yazılı ünsiyyət elə bir ünsiyyət növüdür ki, bu zaman qarşılıqlı əlaqələrin məqsədi hansısa aydın saziş, söhbətin həllini nəzərdə tutur. Ünsiyyət bacarığı hər hansı bir şəraitə uyğunlaşmağa imkan verən bir qabiliyyətdir. Yazılı ünsiyyət etikası da məzmunca daha zəngindir. Məsələn, yazılı ünsiyyət və nitq mədəniyyətinin harmoniyası, bu harmoniyanın qoruyub saxlanması vergi ödəyicilərinə xidmət sferasında funksional idarəetmənin yeni formalarının tətbiqinə geniş imkanlar yaradır. Yazılı ünsiyyətin daha bir əhəmiyyətli hissəsini xidməti ünsiyyət, yəni insanların təşkilat daxilində, iş vaxtında həyata keçirilən qarşılıqlı fəaliyyəti tutur. Yazılı ünsiyyət aşağıdakı əsas formalarda həyata keçirilir: yazılı söhbət; yazılı danışdıqlar; mübahisə, diskussiya, polemika; yazılı müşavirə; kütlə qarşısında çıxış; telefon danışdıqları; yazılı məktublaşma. Yazılı söhbət müəyyən suallar, yaxud problemlərlə əlaqədar informasiya, yaxud fikir mübadiləsidir. Yazılı danışdıqlar maraqlı tərəflərin ünsiyyəti prosesində razılaşdırılmış qərar qəbul edilməsinin əsas vasitəsidir.

İnsanlar zaman və məkan məsafəsini aşmaq üçün yazılı ünsiyyəti kəşf etmişlər. Yazı bəşəriyyətin ən dəyərli mədəni kəşflərindən biridir. Yazı səsli dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemidir. Yazılı ünsiyyət orfoqrafik normalarla tənzimlənir. Yazının dörd növü vardır: əşyavi yazı, şəkli (piktoqrafik) yazı, fikri (ideoqrafik) yazı və hərfi (fonoqrafik) yazı. Yazılı ünsiyyətə nümunə olaraq məktubları, təlimatları, hesabatları, teleqramları, ofis qeydlərini, bülletenləri və s. göstərmək olar. Qeyd edək ki, yazılı ünsiyyət təsirli olması üçün aydın, tam, qısa,

düzgün və nəzakətli olmalıdır. Beləliklə, yazılı ünsiyyət bacarıqları bizim fikrimizi yazılı şəkildə çatdırmaq üçün ehtiyac duyduğumuz zəruri bacarıqlardır.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə. Yeni təlimin metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. ARTPI-nin elmi əsərləri, 2006, səh 132
2. “Azərbaycan Məktəbi” 2013/1, səh.51-65;
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2008-ci ildə görülmüş işlərə dair hesabatı, səh.89, <http://www.edu.gov.az/upload/file/2008.../TN-NINHESABATI-2008>.
4. Беляев Б.В. Психологические основы усвоения лексики иностранного языка. М.: Просвещение, 1964, 136 с.
5. Шатилов С.Ф. Некоторые основные проблемы обучения лексической стороне устной речи на иностранном языке // Обучение лексическому аспекту устной речи на иностранном языке в школе и вузе. Л.: ЛГПУ, 1972, с.1-11;
6. Anderson, R., Becker, J School investments in instructional technology.
7. Teaching, Learning and Computing, Report 8. Retrieved February 25, 2005, from http://www.crito.uci.edu/tlc/findings/report_8/startpage.htm,2001
8. Bates, A.E., Technology, open learning, and distance education. London : Routledge. 1995, 201p.
9. Brian, K., Williams, S.C., Sawyer, Sarah, E, Hutchinson, Using information technology: a practical introduction to computer and communication. Boston: McGraw-Hill, 2000

Alizadeh S.

Opportunities for formation of written communication skills in students in teaching French language (Summary)

The study of the French language by the younger generation facilitates mutual understanding between peoples, and creates the basis for the expansion and strengthening of friendly, written and cultural ties. The use of new methods in the teaching of foreign languages, integrated into European standards, is the most successful means of language acquisition. In modern times, great innovations have been achieved in the methodology of teaching foreign languages, which has led to an increase in students' interest in foreign languages. Mastering written communication skills is a complex process for students. In general, written communication is a type of communication in which the purpose of the interaction is to resolve some clear agreement, conversation. Written communication ethics is also richer in content. Written communication takes the following main forms: written conversation; written negotiations; debate, discussion, controversy; written consultation; public speaking; telephone conversations; written correspondence. A written conversation is an exchange of information or ideas about certain questions or problems. Written negotiations are the main means of reaching an agreed decision in the process of communication between the parties.

Ализаде С.

Возможности формирования навыков письменной коммуникативности у студентов при обучении французскому языку (Резюме)

Изучение французского языка подрастающим поколением способствует взаимопониманию между народами, создает основу для расширения и укрепления дружеских, письменных и культурных связей. Использование новых методов обучения иностранным языкам, интегрированных в европейские стандарты, является наиболее успешным средством овладения языком. В современное время в методике обучения иностранным языкам достигнуты большие нововведения, что привело к повышению интереса учащихся к иностранным языкам. Письменное общение принимает следующие

основные формы: письменная беседа; письменные переговоры; дискуссия, дискуссия, полемика; письменная консультация; публичное выступление; телефонные разговоры; письменная переписка. Письменная беседа — это обмен информацией или идеями по определенным вопросам или проблемам. Письменные переговоры являются основным средством достижения согласованного решения в процессе общения сторон.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Camalova

HÜSEYNOVA VÜSALƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ OYUN TAPŞIRIQLARLA TƏDRİSİNİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: simulyasiya, roylar oyunları, qrup işi, kommunikasiya, motivasiya

Key words: simulation, role-playing games, group work, communication, motivation

Ключевые слова: моделирование, ролевые игры, групповая работа, общение, мотивация.

Fransızca “jeu”(“oyun”) latın sözü olan “jocus” sözündən yaranıb “əyləncə”, “zarafat” mənasını verir. Oyun mürəkkəb anlayışdır. Oyuna müxtəlif təriflər verilmişdir.

Oyun kontekstinə oyun materialları, oyunçular arasında münasibətlər, ümumi təhsil mühiti və s. daxildir. Oyun zamanı müəllim əlverişli əməkdaşlıq mühiti yaratmalıdır.

Materiallar, strukturlar və kontekst üzərində iş oyun mövqeyini yaradır. Oyun mövqeyi oyunçuların əhval-ruhiyyəsi, özünə inamı ilə əlaqəlidir. Onu proqramlaşdırmaq və ya məcburi şəkildə yaratmaq mümkün deyil. Yaxşı olar ki, müəllim oyun mövqeyinin yaradılmasına çalışsın, tələbələrə oyunda iştirak üçün motivasiya versin.

Əgər oyun anlayışını mürəkkəbliyinə görə müxtəlif şəkildə müəyyən edə bilmiriksə, onda onun daha çox təkrarlanan variantlarınının tərifini verməyə cəhd edək: qaydalı oyunlar, cəmiyyət oyunları və ciddi oyunlar.

Qaydalı oyunlar fərdlərin yarışması (nə isə olmasa qayda lazımsız olar), və genetik kodla nəsilədən nəslə keçirilmiş qaydalar və ya anında razılaşdırılmış qaydalarla sensorimotor- duyğu üzvlərinin hərəkətəgətirici funksiyası (qaçışlar, bilyard şarı və ya topla oynama) və intellektual oyunların (kart, şahmat və s.) birləşməsidir.

Cəmiyyət oyunları dedikdə ən az iki oyunçu, müştərək qaydalar, çox vaxt alətlərin istifadəsi, başlanğıc və sondan ibarət hissələrin təşkili, qazanma və ya məğlubiyyət sanksiyaları, hasilolunma xarakteri nəzərdə tutulur.

Ciddi oyunlar. Ciddi oyunlar pedaqoji məqsədlə istifadə olunur. Bu fenomen video oyunlar və virtual dünya ilə əlaqəlidir. Ciddi oyunlar (ingiliscə “serious games”) video oyunlar və elektron formalaşmanı kəşifdir. Jil Brujer bu haqda yazır: Ciddi oyunlardan danışmaq, istehsal etməkdir, yəni yaratmaqdır. Təəccüblü deyil ki, ciddi oyunların fəal metodu Amerikan ordusu üçün nəzərdə tutulan oyunla başlanılıb.

Ali təhsil üçün multimedia resurs və informasiya mərkəzi belə tərif verir:

Yüksək texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilmiş video-oyun tətbiqləri eyni və klassik oyun (3D real zaman, şəraitin, fərdlərin və obyektlərin simulyasiyası) dizayn və bacarıqlarının eyni yanaşmasına müraciət edir, lakin əyləncənin bir aspektini üstün tutur. “Onlar formalaşmanın, kommunikasiyanın, simulyasiyanın bir neçə növdə video oyunun lazımlı inkişafı professionallara xidmətini təşkil edir”.

Luiz Sov (Louise Sauve) ciddi oyunların daha bir neçə məqsədini əlavə edərək oxşar izahat verir:

Ciddi oyun, müəlliflərin pedaqoji komponentlə əlaqələndirdiyi video oyundur (şərait real və ya süni ola bilər). Real komponentin daxil edilməsi və ya edilməməsi ciddi oyunları oyunçuların yarış və ya əməkdaşlıq mövqeyində olduğu, qaydaların oyunçuların fəaliyyətini və qazanmaq məqsədini təşkil edən, real və ya fərziyyə sisteminin sadələşdirilmiş və dinamik modeli kimi təqdim olunan simulyasiya

oyunları ilə birləşdirir.

Oyun müddətində öyrənmə iştirakçılarının rolları dəyişir. Əgər şagirdlər, müəllimin onları yalnız müşahidə etmək, mühakimə etmək, hətta qiymətləndirmək üçün oyunda iştirak etdiyini bilsələr, oyun mövqeyi baş tutmayacaq. Bu, oyunun mövcud olmasına mane olur. Sebastian Jenvoya (Sébastien Genvo) görə, oyun o zaman mövcud olur ki, kimsə oyun mövqeyini situasiyaya uyğun qəbul etsin.

Dil sinfində oyuna öyrənmə vasitəsindən daha çox əyləncə kimi baxılır, çünki oyun ciddi işə əks kimi başa düşülür. Bir çox müəllim xarici dilin tədrisi zamanı oyundan pedaqoji vasitə kimi istifadə etməni vaxt itkisi hesab edir, onun dilin öyrənilməsində effektiv vasitə olmasına şübhə ilə yanaşır.

Oyun anlayışının müxtəlif aspektlərdən təhlili, oyunların müxtəlif təsnifatları, fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində oyundan pedaqoji vasitə kimi istifadə etmənin müxtəlif xüsusiyyətlərini araşdırmaq aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir :

- 1) İlk növbədə oyun hər bir insanın həyatında formalaşdırıcı və əvəzolunmaz təsirə malikdir.
- 2) Oyunun müxtəlif səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır, oyun anlayışının təhlilindən məlum olur ki, oyun mürəkkəb anlayışdır, ona məhdud çərçivədə yanaşmaq olmaz.
- 3) Oyunun pedaqoji vasitə kimi istifadəsinə nəzər saldıqda müşahidə etdik ki, fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində oyundan istifadə zamanı müəllim və şagirdlərin ənənəvi rolları dəyişir. Ənənəvi müəllim rolu-müəllim-aparıcı, ənənəvi şagird rolu isə şagird- oyunçu roluna çevrilir. Rolların dəyişməsi şagirdlərin həm müstəqilliyinin, həm də məsuliyyətinin artmasına səbəb olur. Hər bir şagird qələbə qazanmağa çalışır və bunun nəticəsində daha əzmlə çalışır.
- 4) Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisi üçün oyunların müxtəlif növləri var. Oyunların təsnifatı müəllimin işini asanlaşdırır.
- 5) Dilin tədrisi üçün oyun seçən zaman müəllim, şagirdlərin yaş, və dilbilmə səviyyələrini, eləcə də sinfin digər xüsusiyyətlərini bir daha nəzərdən keçirir ki, bu da şagirdləri həvəsdən salmadan qiymətləndirməyə bənzəyir.
- 6) Rol oyunları şagirdlərdə linvistik və sosiolinqvistik, diskursiv, pragmatik və strateji kompetensiyaların inkişafına səbəb olur. Çəkinən şagirdləri ünsiyyətə cəlb etmədə mühüm rol oynayır, onların dil biliklərinin üzə çıxarılmasına səbəb olur.
- 7) Oyunun xarici dilin tədrisində əvəzolunmaz vasitə kimi bir sıra üstünlükləri var və oyun fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində digər ənənəvi tapşırıqlardan və testlərdən daha çox effektiv təsirə malikdir.
- 8) Oyun şagirdlər arasında qrup işinin təşkilinə kömək edir. Oyundan qrup şəklində istifadə şagirdlərə bir-birinin yalnız dil biliklərini deyil, şəxsi keyfiyyətlərini kəşf etməyə, özünü yoldaşlarının gözü ilə qiymətləndirməyə, əməkdaşlıq və empatiyanın inkişafına səbəb olur.
- 9) Oyun dil öyrənmələr üçün motivasiya mənbəyidir, autentik ünsiyyətə şərait yaradaraq şagirdlərdə xarici dilin istifadəsi və stimulu gücləndirir. Müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqəni möhkəmləndirir. Oyun zamanı şagirdlərin etdikləri dil səhvləri dramatikləşdirilmir, müəllim və ya yoldaşları tərəfindən sadə izahla düzəldilir.

Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində oyunun uğurlu alınması effektiv təsirə malik olması üçün yalnız oyunun hazırlanması kifayət deyil. Müəllim, oyunun pedaqoji məqsədini şagirdlərə düzgün və aydın şəkildə izah edə bilməlidir.

Aparılan eksperimentlərdən sonra ümumiləşdirmələr xarici dilin tədris edildiyi qruplarda oyundan istifadə edildiyini demək imkanı verir. Lakin, burada tələbələr və müəllimlər arasında müxtəlif problemlərin olduğu diqqəti cəlb edir.

Düşünürük ki, bu problemləri aradan qaldırmaq üçün müəlim və tələbələr arasında ortaq qərarlar qəbul etmək lazımdır. Yəni, müəllim oyun qruplarını təşkil edən zaman tələbələrin bilik, maraq, yaş psixoloji, linqvistik bacarıqlarını və vərdiş edilmiş meyllərini daha uğurlu (Dubsonun fikirləri) oyunlara ön plana çəkməlidir. Oyun, təkə qrupun intellektual bacarıqlarını deyil, eyni zamanda dil səriştələrinin daha sadə və kompleksiz gerçəkləşdirilməsinə təkən verən vasitədir.

Ədəbiyyat:

1. Camalova G. Apprendre le français par les jeux activités. Bakı: ADPU- nun tipografıyası, 164 s
2. Babaxanova Ç., İsayeva R., Əsgərova K. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün “Fransız dili” (əsas xarici dil kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı: Kövsər, 56 s.
3. Babaxanova Ç., İsayeva R., Əsgərova K., Cəfərova A. Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün “Fransız dili” (əsas xarici dil kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı: Kövsər, 2016, 59 s.
4. Augé H Borot M. Jeux pour parler, jeux pour créer. Paris: CLE International, 1989, 95 p.
5. Blanche P. A tour de rôle .Paris : CLE International, 1991. 117 p.
6. Brougère G. Jeu et éducation. Paris: L'Harmattan, 1995, 284 p.

Huseynova V.

Organization of game teaching with game assignments for low course students in French language teaching (Summary)

The game is a source of motivation for language learners, strengthens the use and stimulation of foreign languages in students by creating conditions for authentic communication. It strengthens the relationship between teacher and students. Language mistakes made by students during the game are not dramatized and are corrected by a simple explanation by the teacher or peers.

Хусейнова В.

Организация игрового обучения с игровыми заданиями для студентов младших курсов обучения французскому языку (Резюме)

Игра является источником мотивации для изучающих язык, укрепляет использование и стимулирует использование иностранных языков учащимися, создавая условия для аутентичного общения. Это укрепляет отношения между учителем и учениками. Речевые ошибки, допущенные учащимися во время игры, не драматизируются и исправляются простым объяснением учителя или сверстников.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Camalova

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXU BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI

Açar sözlər: oxu bacarığı, ifadəli oxu, mətnin növü, intonasiya

Key words: reading skill, expressive reading, kind of the text, intonation

Ключевые слова: навык чтения, выразительное чтение, вид текста, интонация

Nitq fəaliyyətinin bir növü olaraq oxumaq yalancı algılama-düşünmə prosesidir və müəyyən bacarıq və qabiliyyətlərlə əlaqədardır:

- nitq vahidinin vizual görüntüsünün eşitmə-nitq-motor obrazı ilə əlaqəsi;

-nitq vahidlərinin eşitmə-nitq-motor şəkillərinin mənaları ilə əlaqəsi;

-sözlərin

səs şəkillərinin mənaları ilə əlaqəsi;

Oxumağın öyrədilməsinin ilkin mərhələsində, kiçik bir şagirdə yalnız xarici mətni səsləndirməyi deyil, həm də mətdəki məlumatları başa düşməyi və qiymətləndirməyi öyrətmək vacibdir. Səs-məktub paketini oxuduqlarınızın semantik mənası ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bu, ibtidai sinif şagirdlərinin ehtiva etdikləri məlumat-ları fərqli səviyyədə başa düşən mətnləri oxumaq qabiliyyətinin inkişafını nəzərdə tutur:

- əsas məzmunu başa düşməklə (giriş oxu);

- məzmunu tam başa düşməklə (oxumağı öyrənmək);

- zəruri, mənalı məlumatların çıxarılması ilə (axtarışa baxmaq oxunması). Bildiyiniz kimi, fransız dilində oxumağı mənimsəmək həm əlifbalar arasındakı fərqlərə, həm də fransız dilinin qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinə görə ana dili başqa dil olan tələbələr üçün bir çox çətinliklər yaradır. Yerli metodologiyada fransız dilində oxumaq texnikasının formalaşması probleminin həllinə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Ənənəvi yanaşmaya uyğun olaraq - bütün söz metodu ilə oxumağı öyrətmək - şagirdlər hərfdən səyə, sözün qrafik formasından səs formasına keçirlər. Vurgulanan hərf, səs və açar sözlə təmsil olunan oxu qaydasına uyğun olaraq hərflərlə tanış olur və fərdi sözləri oxuyur. Ancaq bu yanaşma ilə oxumaq ustalığı "hərf nümunəsini" əzbərləməyə əsaslanaraq təxmin xarakteri qazanır; tələbələr onun arxasındakı səs obrazını görmədikləri üçün çoxlu səhvlər edirlər.

Fransız dili tədris materialları oxu texnikasını öyrətmək üçün aşağıdakı yanaşmaları həyata keçirmişdir:

1)"Həm səs, həm də hərf" - bütöv sözlərin üsulu;

2) "transliterasiya elementlərindən istifadə edərək səsdən hərfə";

3) "4 növ RD -nin paralel mənimsənilməsi şəraitində hərfdən səyə" - bütöv sözlərin üsulu;

4) "şifahi irəliləmə şəraitində hərfdən səyə" - bütöv sözlərin üsulu;

5) "maddi əsas vasitəsilə səs və səs analizindən hərf və alfasayısal səs yazışmalarına qədər.

Təmin etdiyimiz yanaşma, effektivliyi təcrübə və diaqnostikanın nəticələri ilə təsdiqlənmiş, maddi dəstək vasitəsilə alfasayısal yazışmalara, yəni səs forma-sından səs və səs analizinə (çap mətninə etibar etmədən) gedən yolu həyata keçirir. Bu zaman sözün qrafik formasına keçidi baş verir. Qeyd etmək lazımdır ki, istifadə olunan "səs - məktub" yolu, şagirdlər üçün çətinliklər yaradan və oxumağın mü-vəffəqiyyətinə mənfi təsir göstərən, şifahi və yazılı nitqin qarşılıqlı əlaqəli tədrisin-də ikinci sinif şagirdləri tərəfindən səslərin və hərflərin eyni vaxtda mənimsə-nilməsini nəzərdə tutur.

Təklif etdiyimiz texnologiyanın üstünlüyü, nitq qabiliyyətinin formalaş-masının psixofizioloji əsaslarını, yeddi yaşlı uşaqların psixofizioloji imkanlarını və ana dilində savadlılığa yiyələnməkdə məktəb təcrübələrini və bununla əlaqədar olaraq texniki oxu bacarıqlarının inkişafını nəzərə almaqdır. Şifahi xarici dil ünsiyyəti qurma bacarığı da bu zaman inkişaf edir

Məlumdur ki, hər bir insanın fərdi təcrübəsində oxumaq şifahi nitq əsasında inkişaf edir. Uşaq, G.Roqovun düzgün qeyd etdiyi kimi şifahi nitq bacarıq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirdikdən sonra ana dilində oxumağa başlayır və beləliklə, oxumaq şifahi nitqdən artıq məlum olan dil materialının qrafiklərində tanınma prosesinə çevrilir.

Texniki oxu bacarıqlarının formalaşması prosesi ikinci sinif şagirdlərinin (ikinci rübdə) transkripsiya işarələrini mənimsəməsi ilə başlayır (transkripsiyada şifahi nitqdə öyrənilən sözləri oxumaq və yazmaq), əcnəbinin sait və samitli fonem sistemini mənimsəmək. dil və şifahi ünsiyyət kursu zamanı müəyyən bir formalaşma əldə etmiş kommunikativ əsas və fonoloji qabiliyyətə əsaslanır. Fransız dilinin səs sistemini sistemləşmiş formada mənimsəmək üçün tapşırıqları müşayiət edən işarə və transkripsiya sözlərini oxumaq üçün məşqlərdən istifadə olunur:

1. transkripsiyada yazılmış sözləri oxuyun və nə demək istədiklərini söyləyin;
2. sözləri transkripsiyada oxuyun və şəkillərlə müqayisə edin / hərəkətləri yerinə yetirin

Bütün transkripsiya əlamətlərini mənimsədikdən sonra növbəti texnoloji mərhələ, ikinci sinif şagirdlərini məktublar və onların oxunması qaydaları (müxtəlif hecalı saitlərin oxunması da daxil olmaqla) ilə tanış etmək, transkripsiya işarələrinə əsaslanan sözləri, cümlələri oxumaq, mətnləri ifadəli oxumaqdır (təhsil və orijinal) Bu proses ucadan və daxildən baş verə bilər. Bu mərhələnin həyata keçirilməsi ikinci sinifin ikinci yarısını alır.

Fransız hərflərinin sirlərinin kəşfi ilə əlaqəli idrak vəzifələri ibtidai sinif şagirdlərinin idrak inkişaf vasitəsidir. Birincisi, tələbələr öz ana dillərində mövcud olan biliklərə güvənməyi nəzərdə tutan vəzifələri yerinə yetirirlər: ana dilində sait və samitləri ayırmaq və ana dilində açıq və qapalı hecaları ayırmaq.

Yalnız bu cür hazırlıqdan sonra şagirdlər fransız dilində açıq və qapalı hecalar anlayışı ilə, həmçinin ilk hərflərlə ("oxuya bilən" Aa, Ee saitləri və Mm, Nn samitləri ilə) tanış olurlar. "Oxumaq", buna görə sözlərlə qısa səslənir: [m], [n]). Dərstdən dərse keçən məktublarnın sırası, uşaqların şifahi nitqdə necə istifadə edəcəyini bildiyi sözlər qurma qabiliyyətləri ilə müəyyən edilir.

Xarici dil dərslərində oxu öyrəyərkən mətni başa düşmək vacibdir. Federal Dövlət Təhsil Standartının modernləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq semantik oxu kimi bir anlayış ortaya çıxdı.

Semantik oxu, oxucunun mətnin semantik məzmununu anlamağa yönəlmiş bir oxu növüdür. Semantik oxu digər oxu növlərindən (məsələn, öyrənmə, giriş) fərqlənir, buna görə də bu oxu zamanı oxunan məlumatın dəyərini anlama, onun təfsiri prosesləri baş verir. Universal təhsil hərəkətləri konsepsiyasında (Asmolov A.G., Burmenskaya G.V., Volodarskaya İ.A. və s.). Bir çox universal hərəkətlərlə yanaşı, semantik oxu hərəkətləri vurğulanır, məqsədin dərk edilməsi və kommunikativ vəzifədən asılı olaraq oxu növünün seçilməsi ilə əlaqədardır. problemin tərtib edilməsi və mətnin əsas fikri ilə əsas və ikincil məlumatların tərifli [34].

Xarici dildə oxumağın müstəqil olması, məcburiyyət altında deyil, məktəb-lilərin marağı ilə müşayiət olunmalı olduğu güman edilir. Ancaq praktikada kiçik şagirdlər arasında oxumağa maraqlı son dərəcə aşıqdır. Bu, bir çox çətinlikdən qaynaqlanır və hər şeydən əvvəl, ana dilindən fərqli qrafik işarələr sistemini mənimsəməkdə, səs-hərf və hərf-səs korrelyasiya bacarıqlarının, sintaqmatik oxu bacarıqlarının formalaşmasındakı çətinliklərdir. Kiçik bir tələbənin nitq yaddaşı xarici dil materialının eşitmə-şifahi şəkillərindən tamamilə məhrumdur.

İlkin mərhələdə fransız dilinin tədrisi metodlarının bir çox müəllifləri (G.V. Rogova, I.N. Vereshchagina) fransız dilində oxumağın mənimsənilməsinin şagirdlər üçün dilin qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan böyük çətinliklər yaratdığına inanırlar, çünki orfoqrafika sistemi 26 hərfdən istifadə edir, 146 46 fonem ötürən qrafiklər (hərf birləşmələri). 26 cüt fransız hərfindən (böyük və kiçik) yalnız dördünü mənasına və formasına görə digər dilin əlifbasının müvafiq hərflərinə bənzər hesab etmək olar.

Tədqiqatçılar və dilçilər, sözlərdəki mövqeyindən asılı olaraq fərqli oxunan saitləri, saitlərin birləşməsinə və bəzi samitləri oxumağın böyük çətinliyinə də işarə edirlər. Fransız dilində bəzi sözlər qaydalara uyğun olaraq oxunmur və bu, şagirdləri həddindən artıq çox oxumaq qaydalarını

və onlardan istisnaları yadda saxlamağa, həmçinin tədris materialını dəfələrlə təkrarlamağa yönəldir. Bundan əlavə, qrafik işarələrin qavranılması və səsləndirilməsi onları artıq şagirdin uzun müddətli yaddaşında olan standartlarla seçməyin və müqayisə etməyin nəticəsidir. İstədiyiniz qaydanı və səs-məktub yazışmalarını yadda saxlamağı özündə cəmləşdirən seçim prosesi, oxuma sürətini ləngidən və şagirdin səs hərfləri ilə uyğunluğunu tez və dəqiq qurmasına imkan verməyən müəyyən bir zaman tələb edir.

Son on il ərzində, fransız dilinin erkən tədrisində kifayət qədər təcrübə toplanmışdır ki, burada ibtidai sinif şagirdləri üçün mütaliənin tədrisinin bütöv bir sisteminin inkişafına böyük diqqət yetirilir. Oxumağı öyrətməyin iki əsas, əsasən ziddiyyətli üsulu var: fonoloji metod və bütöv sözlər üsulu. Fonetik yanaşma əlifba prinsipinə əsaslanır. Təlimin mərkəzində hərflərin və səslərin tələffüzü (fonetika) dayanır və şagird kifayət qədər bilik topladıqda heçələrə, sonra isə bütün sözlərə keçir.

Bütün söz metodu sözləri komponentlərə ayırmadan bütöv vahidlər kimi tanımağı öyrədir. Bu üsulda nə hərflərin adı, nə də səslər öyrədilir. Şagirdə bir söz göstərilir və tələffüz olunur. 50-100 söz öyrəndikdən sonra şagirdə bu sözlərin tez-tez tapıldığı bir mətn verilir. Bu üsul Glen Doman metodu olaraq bilinir.

Bütün söz metoduna çox bənzəyən bütün mətn metodu da var. Fərq ondadır ki, bu üsul şagirdin dil təcrübəsinə daha çox müraciət edir. Bu üsulla şagirdə maraqlı bir süjetli bir mətn verilir və tanımadığı sözlərlə qarşılaşdıqda kontekstdən və ya illüstrasiyalardan istifadə edərək onların mənasını təxmin etməlidir. N. Zaitsevin üzərində yazılmış hərfləri olan kublarla işləməkdən ibarət olan üsul maraqlıdır.

Formalar kublardan (bir cüt samit və saitdən) hazırlanır, yəni, heca birləşmələri, sonra sözlər. Texnika fonetik üsullara aiddir, çünki bir forma ya heca, ya da fonemdir. Beləliklə, uşaq dərhal fonemlərlə oxumağı öyrənir, amma eyni zamanda hərf-səs yazışmaları anlayışını heç bir maneə olmadan alır, çünki kubların kənarında təkcə formalarla deyil, həm də "tək-tək" hərflərlə qarşılaşır. Deyə bilərik ki, xarici dildə oxumağın öyrədilməsi üçün universal bir metodologiya ola bilməz. Ancaq ümumi yanaşma belə ola bilər: hərfləri və səsləri anlamaqdan, fonetikadan öyrənməyə başlamaq. Dilçilər dərsləri oxumağı öyrənmək üçün aşağıdakı iki səviyyəni təklif edir. Oxumağı öyrənməyin birinci səviyyəsi ayrı-ayrı sözləri və cümlələri oxumaqdır. Bu səviyyədə uşaqlara bunun üçün səs-hərf yazışmalarını öyrətməlisiniz, öyrənilən lüğətin şəkli olan şəkillər istifadə olunur.

Oxumağı öyrənməyin ikinci səviyyəsi mətni oxumaqdır. Mətn ilə işləmək üç mərhələdən ibarətdir:

Mərhələ 1 - mətndən əvvəlki mərhələ (şagirdləri cütlərə bölün, mətndən ifadələr paylayın, bu ifadələr üzərində müzakirə təşkil edin);

Mərhələ 2 mətni oxumaq (mətnin şəxsi qavrayışı);

Mərhələ 3 - mətndən sonrakı mərhələ (ifadələrin yoxlanılması və mətn üzərində işləmək). Oxumağı öyrətməyin bu metodunun məqsədi əsas oxu bacarıqlarının formalaşdırılması, yazılı dilin deşifr edilməsi, mətnin ümumi mənasını vurğulamaq, tələb olunanların tapılmasıdır. Məlumat, mətnin gizli konteksti haqqında nəticə çıxarmaq və müəllifin düşüncəsini anlamaq isə əsas proseslərdir.

Fransız dili dərslərinin texnoloji xəritəsi - Oh, les copains!

Dərsin növü: dərs-oyun

Dərsin növü: birləşdirilmiş

Dərsin məqsədi: "Bahar" mövzusunda şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması. Bahar tətili "

Dərsin Məqsədləri:

Praktik:

mövzusunda leksik vahidlərin istifadəsində şagirdlərin biliklərini sistemləşdirmək. Bahar tətilləri ";

indiki zamanda "avoir" (sahib olmaq) felinin istifadəsini gücləndirmək. Təhsil:

"Bahar. Bahar tətilləri ";

dərsin mövzusunda ucadan oxumaq qabiliyyətini inkişaf etdirmək;

İnkişaf edir:

- şagirdlərin intellektual, emosional və motivasiya sahələrinin inkişafı üçün şərait yaratmaq;
- şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək;

- məntiqi təfəkkürün, diqqətin, yaddaşın, təxminlərin inkişafına kömək etmək;

Təhsil:

- qrup işi və zehni iş mədəniyyətini yerinə yetirərkən ünsiyyət mədəniyyətini aşılamaq; xarici dil mədəniyyətinə marağı artırmaq.

Avadanlıqlar: interaktiv lövhə, kompüter, multimediyaya proyektoru, dərs üçün səs yazısı, paylama materialları, dərslik.

Oxumağın öyrədilməsinin metod və üsullarını təhlil edərkən kiçik şagirdlərlə işləyən fransız müəllimləri üçün aşağıdakı tövsiyələri müəyyən etdik: oxumaq üçün mətnləri seçərkən onların metodiki və tərbiyəvi əhəmiyyətini, məzmun və formanın mövcudluğunu nəzərə almaq lazımdır; kiçik şagirdlər üçün mətnlər yaşlarına və emosional xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır; oxu texnikasının tədrisi şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsənilmiş leksik material üzərində aparılmalıdır; xarici dilli mətnlərlə işləyərkən şagirdlər fəal yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb edilməlidir. Oxumağın mənimsənməsi prosesində şagirdlərin fərdi və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq xarici dil mətnləri ilə işləmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmək; müxtəlif oyun vəziyyətlərinə cəlb edərək şagirdlərin mövzuya dair bilişsel marağını inkişaf etdirmək; sinifdə xarici dildə ünsiyyət vəziyyətinin inkişafına töhfə verin.

Xarici dil öyrətməyin bəzi müasir üsullarını nəzərdən keçirərək, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, mətnlə işləyən hər hansı bir iş onunla işləməyin üç mərhələsinə əsaslanır. Bununla birlikdə, yeni iş formalarının axtarışı davam edir və müəyyən uğurlar qazanır, çünki xarici dilin öyrədilməsi şəraitində kommunikativ səriştənin, yəni oxumaq qabiliyyətinin formalaşmasına kifayət qədər diqqət yetirilir. Nəzərdən keçirilən üsullar dərstdəki işi daha məhsuldar, maraqlı, idrak və yaradıcı etməyə imkan verir. Bu üsullar şagirdlərin tədqiqat, məlumat, ünsiyyət və digər bacarıqlarının formalaşması və inkişafı, düşüncə və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı kimi yeni təhsil vəzifələrinin həllinə yönəldilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Camalova G. Apprendre le français par les jeux activités. Bakı: ADPU- nun tipografiyası, 164 s
2. Babaxanova Ç., İsayeva R., Əsgərova K. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün "Fransız dili" (əsas xarici dil kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı: Kövsər, 56 s.
3. Babaxanova Ç., İsayeva R., Əsgərova K., Cəfərova A. Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün "Fransız dili" (əsas xarici dil kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı: Kövsər, 2016, 59 s.

Abbaszadə G.

Opportunities for the formation of reading skills in the teaching of French language (Summary)

In modern education, reading is understood as a separate type of speech activity that plays an important role in learning a foreign language. Currently, specialists and practitioners pay great attention to the search for new forms, methods and techniques of reading, not only for teaching reading in a foreign language, but also for more effective use of this speech activity in life.

Аббасзаде Г.

Возможности формирования навыков чтения при обучении французскому языку (Резюме)

В современном обучении чтение понимается как отдельный вид речевой деятельности, играющий важную роль в изучении иностранного языка. В настоящее время специалисты и практики уделяют большое внимание поиску новых форм, методов и приемов чтения не только для обучения чтению на иностранном языке, но и для более эффективного использования этой речевой деятельности в жизни.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Camalova

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Açar sözlər: pedaqoji texnologiya, innovasiya, interaktiv metod, audiovizual metod

Key words: pedagogical technology, innovation, interactive method, audiovisual method

Ключевые слова: педагогическая технология, инновация, интерактивный метод, аудиовизуальное обучение

Fransız dili, düşüncəni quran və tənqidi düşüncəni inkişaf etdirən analitik bir dildir. Bu, böyük filosofların (Descartes, Sartre və Derrida və s.) Və görkəmli elm adamlarının (Pierre və Marie Curie, Pasteur, Georges Charpak və s.) Dilidir. Fransız dilini öyrənərkən uşaqlar eyni zamanda bir davada mübahisə etməyi və fərqli nöqteyi -nəzərləri, müzakirələr və danışıqlar üçün dəyərli bacarıqları təqdim etməyi öyrənirlər.

Fransız müəllimləri dinamik, yaradıcı yanaşmaları və yüksək gözləntiləri ilə məşhurdur. Fransız dili mükəmməlliyə görə tanındığından, tələbələr yüksək motivasiyaya malik olurlar və yüksək səviyyədə bacarıq əldə edirlər. Fransa, tədris olunan kursların həmişə yüksək səviyyədə olması üçün xaricdəki fransız müəllimləri üçün ixtisasartırma təhsilinin verilməsində də fəal rol oynayır.

Fransızca danışmaq, dünyada dil müxtəlifliyinin qorunmasına və bugünkü qloballaşan dünyada tək bir dilin eksklüziv hökmranlığının qarşısını almağa böyük töhfə verir.

Hazırkı tədris prosesində, fransız dili öyrənmək artıq bir ehtiyac olmaqdan çıxaraq zərurət halına çevrilmişdir. Beləliklə tələbələr fransız dil dərsləri ilə daha erkən yaşlarda tanış olmağa başlayırlar. Tədris dilindən aslı olmayaraq, bütün ümumtəhsil məktəblərində fransız dilin tədrisi I (birinci) sinifdən başlanır. Tədrisi I (birinci) sinifdən başlanan fransız dil uşağın məktəbdə öyrəndiyi əsas fransız dil hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbində tədrisi nəzərdə tutulan fransız dil (dillər) fransız, alman, fransız, rus, ərəb, fars dilləri arasından seçilir. Bir neçə fransız dil tədris olunan məktəblərdə övladı üçün müvafiq fransız dil onun valideyni (digər qanuni nümayəndəsi) tərəfindən seçilir.

Azərbaycanın bir çox məktəblərində fransız dili birinci və ya ikinci fransız dil kimi tədris edilir. Fransız dilinin fransız dil kimi tədrisi, bir tərəfdən tələbələrin diqqət və ehtiyaclarının, digər tərəfdən isə müəllimin məqsədlərinin müsbət sonluqla nəticələnməsi üçün müxtəlif zəruri metodlar tələb edir. Müəllim sinifə uyğunlaşdırılmış metodun axtarışında, tələb olunan pedaqoji materialların əldə edilməsində, öyrənməni asanlaşdırmaq məqsədi ilə tətbiq olunan çalışmaları tapmaqda müxtəlif çətinliklərlə üzləşir. Tələbələr isə öz növbələrində adətən tapşırıqlarla maraqlanırlar. Aşağıdakı ümumi amillər tədris prosesinin təşkilində bir sıra çətinliklərə səbəb olur:

- Tələbələrin motivasiyasının olmaması.

- Dərsə ayrılan zaman məhdudiyyəti. Göstərilən bu amillər tələbələrlə yanaşı, müəllimlərdən də asılı olan çətinliklərdir. Çünki mövzu ilə əlaqədar olaraq, tələbələrin öncədən motivasiya edilməsi onların maraq və tətbiq dairəsinə müvafiq seçimlərə meyl göstərilməsi, məhz sinfin təşkilatçısının vəzifələrinə aiddir. Dərsə ayrılan saat bölgüsünün düzgün aparılması da müəllimin düzgün şəkildə vaxta nəzarəti və dərsin daha səmərəli təşkil edilməsinə zəmin yaradır. Bu problemlər tələbələrin dərs üzərində diqqətinin necə mərkəzləşdirilməli olduğu haqda düşünməyə əsas verir.

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da təhsidə müasirləşmə dedikdə yeni təhsil innovasiyalarının məhsulu olan qabaqcıl texnologiyaların, idarəetmə üsullarının tətbiqi nəzərdə tutulur. Bütün dövrlərdə xarici dillərə böyük maraq olmuşdur. Bu gün isə dövlətimizin Avropaya inteqrasiya etdiyi bir dövrdə xarici dilin tədrisində qarşıya qoyulan məqsəd – bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır. Belə ki, xarici dili

bilən hər bir gənc beynəlxalq arenada azərbaycanımızı, onun milli və mənəvi dəyərlərini digər xalqlara tanıtmaq bacarıq, eyni zamanda, onlarla danışmaq və fikir mübadiləsi aparmaq imkanı əldə edir.

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisi metodikasında da çox böyü yeniliklər əldə edilmişdir ki, bu da tələbələrin xarici dilə marağının artmasına gətirib çıxarmışdır. Avropa standartlarına inteqrasiya edərək xarici dillərin tədrisində yeni-yeni metodlardan istifadə edilməsi dilin mənimsənilməsində ən uğurlu vasitədir. yəni 1970-1974-cü illərdə fransız dilinin tədrisində əsas iki kitabdan dərslər keçilirdi: azərbaycan bölməsi üçün Mina Quliyevanın, rus bölməsi üçün isə Popova, Kazakovanın dərslərindən istifadə olunurdu. Amma indi fransız dilinin tədrisində Fransada çap olunmuş orijinal dərslərdən istifadə olunur ki, bunları saymaqla bitməz: Le Nouveau Sans Frontières, Panorama, Café Crème, Campus, Alter ego və s. Və bu dərslərin hamısında iştirakçı tələffüz çalışmaları və keçilən mətnlərin fransız diktörün tələffüzü ilə oxunusu olan disklər vardır ki, müəllim dərslər keçərkən heç bir çətinlik çəkmir. Disklərin səsləndirilərək dərslər keçilməsi zamanı tələbələr nəinki söz və ifadələrin yerli-yerində işlədilməsini eyni zamanda fonetik çalışmalar etməklə səsləri təkrar etmək, tonu, vurgunu düzgün müəyyən etməyi öyrənirlər. Fransız dili dünya dillərindən öz melodikliyi, səslənməsi baxımından fərqlənir. Bu melodikliyi də onlara fransız dilli diktör daha yaxşı çatdırıla bilər. Bundan başqa, dərslərdə interaktiv metodlardan istifadə olunması tələbələrin sərbəstliyinə, dərslərdə fəal iştirak etmələrinə şərait yaradır, dərslər cansıxıcı deyil, maraqlı keçməsinə səbəb olur.

Təhsildə ən zəruri məsələlərdən biri də fransız dilinin tədrisində müasir texnologiyalardan istifadədir. Çünki, artıq texnologiyalar təhsil sahəsində çox geniş şəkildə istifadə olunur. 20-ci əsrdə təhsil texnologiyalarının inkişafı, fransız dilinin tədrisində də özünün müsbət təsirini göstərdi. Yeni texnologiyaların dil tədrisində tətbiqi qeyri-məhdud imkanlar təklif etsə də, lakin dərslərdə təşkilatçılıq və ünsiyyət bacarıqları ilə interaktiv ünsiyyəti gerçəkləşdirən müəllimlərin əvəzolunmaz rolları da unudulmur. Ömür boyu öyrənmə və çoxdillə ünsiyyət dövründə distant təhsilə olan ehtiyac təkcə təhsil sahəsində deyil, həm də evdə öyrənmədə özünü göstərir. Belə ki, texnologiyanın təhsilə cəlb olunması ilə distant təhsil daha da inkişaf etdi.

Mövcud metodologiyaları distant təhsil, internetlə öyrənmə, onlayn dərslər inkişaf etdirə bilər. Kompüterlə dil öyrənmə və texnologiyaya əsaslanan dil öyrənmə tələbələrin dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün interaktiv ünsiyyət dəstəyinə diqqət cəmləyərək akademik və tədqiqat institutlarının da marağına səbəb oldu. Tədrisdə kompüterlə dil öyrənmə yalnız təlimatların çatdırılması və ünsiyyət kimi deyil, həm də internetə əsaslanan fəaliyyətlərin, interaktiv öyrənmənin həyata keçirilməsi üçün vasitədir. Müasir texnologiyaların dil tədrisində istifadə olunmasının mahiyyətini anlamaq üçün ilk olaraq müasir texnologiyalar dedikdə nəyi nəzərdə tutduğumuzu aydınlaşdırmalıyıq. Bu dissertasiyada müasir texnologiyalar dedikdə əsasən informasiya kommunikasiya texnologiyalarının dil tədrisində istifadə olunması özünü göstərir. Fransız dilinin tədrisində tez-tez istifadə olunan İKT vasitələrinə kompüter, internet və b. daxildir. Buna görə də İKT-yə əsaslanan dil tədrisi çox vaxt internetlə, kompüterlə dil öyrənmə kimi də adlandırılır.

Müasir texnologiyalardan və ya İKT-lərdən dil tədrisində istifadə etməklə dərslər canlılıq gətirmək, tələbələrin motivasiyasını yüksəltmək və tələbələrin müstəqil olmasını təşkil etmək olar. Metodikada dil öyrənmənin ən vacib tendensiyası dili kəşf edərək öyrənməkdir. Bu fikirlərlə razılaşan müəllimlər dərslər ədəbi dil qanunları, izahlar və s. ilə mürəkkəbləşdirməkdənsə tələbələrə müstəqil işləmək imkanı verərlərsə, dərslər zamanı əzbərçilik metodunu kənara qoyaraq əməkdaşlıq şəraitini ön plana çəkərlərsə, tədrisin keyfiyyəti daha da yüksələr. Müasir texnologiyalara əsaslanan dil tədrisində dilin ünsiyyət quraraq öyrənilməsi ön plana çəkilir. Bu mənada tələbələr internet vasitəsilə sinxron və qeyri-sinxron ünsiyyət vasitələrindən istifadə edərək öz dil bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər. Sinxron ünsiyyətə çat və video konfranslar daxildir. Qeyri-sinxron ünsiyyət vasitələrinə isə e-poçtu, e-poçt ünvanlarını və maraqlı dairəsi üzrə qrupları göstərmək olar. Bu ünsiyyət vasitələri yalnız tələbələr arasında deyil, həm də müəllim və tələbələr arasında olur. Bu ünsiyyət vasitələrinə məsləhətlər, dialoq jurnallar və yazılı konfranslar daxildir.

Belə qeyd edə bilərik ki, bu ünsiyyət vasitələrindən istifadə olunması tələbələrin kommunikativ kompetensiyalarını daha da inkişaf etdirə bilər.

Tədris materialı kimi internetin istifadə olunması olduqca əhəmiyyətlidir. Yazı, oxu, danışmaq və eşidib-anlama bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün internet fəaliyyətlərindən istifadə etmək daha maraqlı və faydalıdır. Lakin internetdən istifadə edərkən vaxt itkisini də nəzərə almaq lazımdır. Buna görə də əvvəlcədən tələbələrlə planlaşdırılmış şəkildə sinifdaxili fəaliyyətlər, araşdırma nəticələrinin təşkili və məqsədyönlü tədqiqat layihələri təşkil olunmalıdır. Aparılmış tədqiqat nəticələrində fransız dilinin tədrisi üçün faydalı hesab edilən internet səhifələrinin siyahısını təşkil olunmuşdur. Lakin bütün siniflər və tələbələr üçün faydalı olan dəqiq bir səhifə və vasitə yoxdur. Belə ki, ən faydalı olanını tapmaq üçün müəllim və tələbələr bu səhifə və vasitələri təcrübədən keçirtməlidirlər. Lakin elə internet səhifələri də vardır ki, onlar müəllim və tələbələr tərəfindən istifadə olunmuş və faydası təsdiqlənmişdir. Bu cür internet fəaliyyətlərinin fransız dilinin tədrisində istifadə olunması müsbət nəticə verir. Elə Respublikanın ali təhsil müəssisələrində də bu internet vasitələrindən geniş şəkildə istifadə olunur. Həm müəllim, həm də tələbələr bu vasitələrdən istifadə edərək öz dil bacarıqlarını daha da inkişaf etdirirlər.

Keçirilən eksperimentin müsbət nəticə verməsi fransız dilinin tədrisində İKT vasitələrinin bu günün tələblərinə cavab verən mütəxəssislərin yetişməsində rolunu təsdiqləyir. Qloballaşma dövründə həm fərdlərin təhsilə yüklədikləri missiya, həm də 68 təhsildən gözləntilər dəyişməkdədir. Bununla əlaqədar olaraq hər təhsil qurumunda, hər bir sahədə dəyişikliklərin edilməsi labüddür. Xarici dilin tədrisi də bu sahələrdən biridir. Xarici dilin tədrisində sadəcə istifadə edilən materialın, öyrənmə və öyrətmə fəaliyyətlərinin, sinif mühitinin dəyişməsi yetərli deyil, həm də tələbələrin müstəqil tədqiqatçılara çevrilməsi gərəklidir.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə. Yeni təlimin metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. ARTPI-nin elmi əsərləri, 2006, səh 132
2. "Azərbaycan Məktəbi" 2013/1, səh.51-65
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2008-ci ildə görülmüş işlərə dair hesabatı, səh.89, <http://www.edu.gov.az/upload/file/2008.../TN-NINHESABATI-2008>.
4. Anderson, R., Becker, J School investments in instructional technology. Teaching, Learning and Computing, Report 8. Retrieved February 25, 2005, from http://www.crito.uci.edu/tlc/findings/report_8/startpage.htm,2001
5. Bates, A.E., Technology, open learning, and distance education. London : Routledge. 1995, 201p
6. Brian, K., Williams, S.C., Sawyer, Sarah, E, Hutchinson, Using information technology: a practical introduction to computer and communication. Boston: McGraw-Hill, 2000

Amirova E.

Opportunities to use new pedagogical technologies in teaching French language in low courses of language faculties (Summary)

The existing methodology can be developed through distance learning, online learning, online lessons. Computer-assisted language learning and technology-based language learning have also attracted the attention of academic and research institutions with a focus on supporting interactive communication to develop students' listening, speaking, reading and writing skills. Computer language teaching in education is not only a means of giving instructions and communication, but also a tool for online activities, interactive learning. To understand the use of modern technology in language teaching, we must first clarify what we mean by modern technology. In this dissertation, the use of information and communication technologies in language teaching is reflected in modern technologies. ICT tools are often used in teaching French include computers, the Internet, etc. includes. Therefore, ICT-based language teaching is often referred to as online learning or computer-assisted language learning.

**Возможности использования новых педагогических технологий в обучении
французскому языку на младших курсах языковых факультетов
(Резюме)**

Существующая методика может развиваться путем дистанционного обучения, онлайн-обучения, онлайн-уроков. Изучение языков с помощью компьютера и изучение языков на основе технологий также привлекли внимание академических и исследовательских институтов, уделяющих особое внимание поддержке интерактивного общения для развития у учащихся навыков аудирования, разговорной речи, чтения и письма. Компьютерное обучение языку в образовании — это не только средство подачи инструкций и общения, но и инструмент для онлайн-деятельности, интерактивного обучения. Чтобы понять использование современных технологий в обучении языкам, мы должны сначала уточнить, что мы подразумеваем под современными технологиями. В данной диссертации использование информационных и коммуникационных технологий в обучении языку отражено в современных технологиях. Инструменты ИКТ, часто используемые в обучении французскому языку, включают компьютеры, Интернет и т. д. включает. Поэтому преподавание языка на основе ИКТ часто называют онлайн-обучением или изучением языка с помощью компьютера.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Camalova

İSAYEVA FİDAN
Azərbaycan Dillər Universiteti

**İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TEXNOLOGİYANIN TƏDBİQİ İLƏ
MÜASİR TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI**

Açar sözlər: tələbə, təlim metodları, ingilis dili tədrisi, texnologiya, ünsiyyət

Key words: language learner, teaching methods, teaching English, technology, communication

Ключевые слова: ученик, методы обучения, преподавание английского языка, технология, общение

Ümumimilli Liderimiz Heydər Əliyev çıxışlarının birində qeyd etmişdir “Bu gün bizim təhsilimizin məqsədi uşaqlara və gənc nəslə bilik vermək, onları gələcəyə hazırlamaqdır. Lakin bununla bərabər ən başlıca məqsəd Azərbaycan cəmiyyətinin layiqli üzvünü, Azərbaycan vətəndaşını formalaşdırmaqdır”. Məhz Ulu Öndərimizin də dediyi kimi qloballaşan ölkəmizdə təhsilimizin əsas məqsədi dövrün, ölkəmizin və ən əsası təhsilalanların maraq və tələblərinə cavab verməkdir.

İnkişaf edən ölkəmizdə təhsil sistemi dünya təhsil sistemi ilə uzlaşır və dünya təhsil sistemində xarici dilin tədrisi prosesində istifadə olunan yeni metod və yanaşmalar artıq Azərbaycan təhsil elmində öyrənilir və tədris prosesində tətbiq edilir. Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi zamanla ənənəvi metodlardan deyil, müasir metod və yanaşmalardan istifadə etməyə başlamışdır. Bildiyimiz kimi, xarici dillərin tədrisi prosesi həmin dilin yalnız sinif daxilində öyrənilməsi və mənimsənilməsi ilə kifayətlənmir, eyni zamanda məktəbdənkənar cəmiyyətin digər sahələrində də istifadə zamanı öyrənilə və mənimsənilə bilər. Məhz bu xüsusiyyət xarici dillərin tədrisi prosesini digər fənlərin tədrisi prosesindən fərləndirən başlıca cəhətdir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” Azərbaycan Respublikasında, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqə tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura

malik təhsil sisteminin yaradılması üçün strateji istiqamətlərdə genişmiqyaslı tədbirləri nəzərdə tutur. Bu strateji istiqamətlərə səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılması, təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsi, müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılması nəzərdə tutulur. [3]

Elm və texnologiyanın inkişaf etdiyi müasir dövrdə təhsil sistemində də əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki xarici dilin tədrisində müasir təlim metodlarından istifadə edilməyə başlanmışdır. Texnologiyanın inkişafına və dövrün maraq və tələblərinə cavab verməyən ənənəvi təlim metodları öz əhəmiyyətini itirərək, yerini interaktiv təlim metodlarına vermişdir. Tədris prosesində ən önəmli faktorlardan biri tələbələrdə mütəmadi olaraq ruh yüksəkliyi və motivasiyanın olmasıdır. Ənənəvi təlim metodlarının təhsildə tətbiqi zamanı bu kimi faktorların azlığı və ya tamamilə olmamasından irəli gələrək dilöyrənənlər həm də müəllimlər bir sıra maneələrlə qarşılaşmalı olurdular. İllərlə keçirilmiş təcrübələrin nəticəsi olaraq təhsil prosesində artıq ənənəvi metodlardan deyil, interaktiv, yəni fəal təlim metodlarından istifadənin zəruri olduğu sübut edilmişdi.

Gələcək iş həyatında uğurlu olmaq, dünyaya inteqrasiya etmək istəyən hər bir şəxs bu prosesin xarici dil bilmədən mümkün olmadığını anlayır və dərk edir. Elə bu səbəbdəndir ki, dünyada və eləcə də ölkəmizdə dil öyrənmək istəyən şəxslərin sayı gündən – günə artır, xarici dilin tədrisi prosesinə daha çox insan cəlb olunur. Məhz bu tədris zamanı interaktiv təlim metodlarından istifadə dilöyrənmə fəaliyyətini daha da səmərəli və sürətli edir. Xarici dili öyrənməkdə ən əsas məqsədlərdən biri dildən yalnız sinif daxilində deyil, həm də sosial kontekstdə dil daşıyıcıları və digər şəxslərlə kommunikasiya qurmaq bilik və bacarığına yiyələnməkdir. Bu proses öyrənmə ilə yanaşı, mənimsəmə və anlama bacarıqları sayəsində baş verir.

Müasir dövrün tələbləri səviyyəsində xarici dil dərslərinin təşkil edilməsi üçün müasir təlim metodlarından istifadə edildiyi bu dövrü yeni era adlandırmaq mümkündür. Məhz bu mərhələdə innovativ təlim metodlarından istifadə zamanı C.A İstəmə nəzərə alınan başlıca məsələlərin əsas faktorlarını qeyd etmişdir.

1. Müasir təlim metodları vasitəsilə dilöyrənənləri xarici dil bilikləri əvəzinə həmin biliklərə yiyələnməyin yolları aşılır;
2. Yalnız dil materialları deyil, onların kommunikasiya zamanı yerinə yetirdikləri funksiyalar diqqətdə saxlanılır və dil bacarıqları formasında dilöyrənənlərə aşılır;
3. Dilöyrənələrdə xarici dildə kommunikativ səriştəni formalaşdırmaq məqsədi ilə onlar həmin dildə müzakirələrə cəlb edirlər;
4. Tədris zamanı dil daşıyıcısı olan xalqın mədəni xüsusiyyətləri də nəzərə alınır. Beləliklə, müəllim xarici dil biliklərinin tələbələrə tədrisi prosesinin əsas təşkilatçısı olaraq həmin dilin daşıyıcıları olan xalqın mədəni aspektlərini də xüsusi vurğulanmışdır. [6, s. 62]

Tələbələrdə xarici dildə kommunikativ bacarıq və vərdişlərinin formalaşması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malik olan müasir təlim metodları dilöyrənələrdə həmin dildə dörd dil bacarığının – dinləmə, oxu, yazı və şifahi nitqin interaktiv olaraq formalaşdırılmasının əsasını təşkil edir. Hazırki dövrdə dilöyrənələrin xarici dildə şifahi ünsiyyətə girə bilməsi və hədəf dildə informasiya mübadiləsi həyata keçirə bilməsi müəllimlər tərəfindən təşkil olunan tədris prosesinin əsas məqsədlərindən biridir.

Xarici dilin tədrisi zamanı tələbələrdə tədris olunan dildə şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının formalaşması prosesində dil tapşırıqlarının düzgün istifadə edilməsi bu fəaliyyəti daha da səmərəli edir. Tapşırıq əsaslı dil təlimi ideyası müasir dövrdə geniş yayılsa da, bu ideya haqqında ilkin fikirlər N. Prabhuya məxsusdur. O qeyd etmişdir ki, bu metod xarici dillərin tədrisi zamanı müxtəlif yönümlü dil tapşırıqlarının dilöyrənənlər tərəfindən sərbəst olaraq yerinə yetirilməsi istiqamətinə yönəldilmişdir. Bu zaman əsas məsələ dilöyrənmə prosesini dərstdə və dərstdənkənar fəaliyyətlər zamanı müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirməklə fəallaşdırmaqdır. [9, s. 13]

Tarixə nəzər salsaq görürük ki istənilən fənnin tədrisi zamanı müxtəlif tapşırıqlardan istifadə edilmişdir. Müasir dövrdə xarici dil üzrə tapşırıqların xarakteri dilöyrənələrin tədqiqat və yaradıcılıq xüsusiyyətlərini əhatə etməsidir. Bu xüsusiyyət onları ənənəvi olaraq istifadə olunan tapşırıqlardan fərqləndirir. Hazırki dövrdə tapşırıq əsaslı dil təliminin tətbiqi vacib hesab edilir

Müxtəlif tapşırıqlara əsaslanaraq dil təliminin təşkili xarici dil dərslərində dil öyrənilməsi prosesi daha sürətli inkişaf edir.

P.Ur innovativ ideyaları ilə məşhurlaşmışdır. O, tapşırıqların ingilis dilinin və ümumiyyətlə xarici dillərin tədrisi prosesində əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq yazmışdır: “Tapşırıqlar müvəffəqiyyətli və sürətli dil öyrənmənin əsasıdır”. [11, s. 43] Beləliklə araşdırmalar bir daha sübut edir ki müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq ingilis dili dərslərinin təşkilində ən mühüm iş forması tapşırıq olduğu üçün tapşırıq əsaslı təlim metodu da ən çox istifadə olunanlar siyahısına daxil olmuşdur. Bu isə bu metoddan istifadə edən müəllimin innovativ fikirlərə meyilli olmasının göstəricisidir.

Müasir dövrün inkişafı zamanı texnoloji vasitələrin təsiri təhsil sahəsindən də yan keçmir. Müasir texnoloji vasitələrin tətbiqi əsasında interaktivlik dayanır. Hazırkı dövrdə texnologiya əsaslı dil təlimi müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Bu təlim metodunun pedaqoji texnologiyalar və texnoloji vasitələrə əsaslanan təlim kimi aspektləri vardır.

İkinci dilin mənimsənməsinə dair digər fikirlər L.S Vqotskiyə məxsus olub və sonrakı dövrlərdə geniş istifadə edilmişdir. O, “proksimal inkişaf zonasını” qeyd edərək izah edirdi ki, dilöyrənlər yeni mövzuları və onların tərkibində olan yeni dil biliklərini sosial ünsiyyət vasitəsi ilə əldə edə bilirlər. [12, s. 17] Məhz buna görə də, pedaqoji texnologiya əsaslı dil təliminin əsasında dilin mənimsənilməsinin sosial interaksiya əsasında təşkil edilməsi dayanır.

Akif Nəzərov müasir metodlara əsaslanan təlim texnologiyalarından yazaraq qey etmişdir ki, tədris prosesində təhsil alanın hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşması üçün yeni pedaqoji texnologiyalardan məqsədəuyğun və kompleks şəkildə istifadə edilməsi daha yüksək nailiyyətlər əldə etməyə imkan verir. Hazırda müasir pedaqoji praktikada daha geniş tətbiq olunan şəxsiyyətyönümlü-inkişafetdirici pedaqoji texnologiyalar aşağıdakılardır:

1. Əməkdaşlıqla (kollektiv) təlim texnologiyası – Bu metodda qrupun əsas üzvləri mövzu üzərində yoldaşları ilə əlaqəli şəkildə işləyirlər. Birlikdə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmağa çalışırlar.
2. Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası – Layihələr metodu XX əsrin 20-ci illərindən ABŞ-da Con Djui və onun şagirdi Kill Patrın tərəfindən işlənmişdir. Bu metodla fəal təlim əsas şagirdin məqsədəuyğun fəaliyyəti ilə onun şəxsi maraqlarına uyğun qurulmuşdur. Metodun əsas mahiyyəti uşaqların əldə etdikləri biliklərin həyatda onlara lazım olmağını göstərməkdir.
3. Modulla təlim texnologiyası – Təlimdə şəxsiyyətyönümlü konsepsiyanın reallaşdırılması, inkışafetdirici pedaqoji texnologiyaların layihələşməsi və praktikada tətbiqi onların müxtəlif şəraitdə, müxtəlif mövzular üzrə sınaqdan çıxarılmasını, bu sahədə pedaqoji təcrübənin öyrənilməsinə tələb edir. [1, s. 13- 14]
4. Lokal modul texnologiya təlim tərbiyə prosesini ayrı ayrı hissələri ç xüsusiç didaktikç metodiki və ya tərbiyənin müəyyən bir problem sahəsi ilə bağlı məsələləri həll etmək üçün tətbiq olunan texnologiyadır. [2, s. 11]

Tədris prosesi zamanı müəllim yalnız bilik mənbəyi olub informasiya ötürməməli eyni zamanda dərslərin tələbəyönümlülük əsasında təşkil edilməsinə nail olmalıdır. Bu barədə məşhur alimlər Riçards və Rocers tərəfindən 1980- ci ildə keçirilən tədqiqat əsasında əldə etdikləri nəticəyə əsaslanaraq yazmışlar : “ Xarici dil dərslərində müəllimin iki əsas funksiyası vardır. Bunlardan biri, müəllimin dərslərin təşkili zamanı kommunikasiyanın qrupun bütün üzvləri arasında təşkil olunmasına diqqət yetirməlidir. Digər funksiya isə müəllimin bütün müzakirələrin və qrup işlərinin təşkili zamanı özünü sərbəst olaraq ifadə etməsi və tədris zamanı hər hansı qrupa məxsus olmayan müstəqil üzv olaraq aparması ilə bağlıdır” [10, s. 167].

Məşhur metodist – alim C Harmer müəllimlərin ingilis dili dərslərində həyata keçirdikləri funksiya barədə yazır “müəllimlər dərslərdə müxtəlif idarəedici, təşkilatçı, informasiya – resurs mənbəyi, müzakirələrin iştirakçısı kimi funksiyaları həyata keçirir”. [8, s. 201] Bu araşdırma sayəsində məlum olur ki, müəllimin müasir təlim metodlarından istifadəsi zamanı kommunikasiya prosesini təşkil edərkən təlim materiallarından, həmçinin, orijinal mətnlərdən istifadə dilin məhz tədris prosesində rahatlıqla mənimsənilməsinə səbəb olur.

Müasir tədris sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri xarici dilin öyrənilməsinin və öyrədilməsinin effektivliyinin artırılmasıdır. Təlim prosesi zamanı informasiya və

kommunikasiya texnologiyalarından istifadə bu prosesi daha səmərəli və effektiv edir. Xarici dilin öyrədilməsinin effektivliyinin artırılması müasir tədris metodologiyasının və texnoloji avadanlıqların – kompüter, audio-video texnikasının, elektron vəsaitlərin müntəzəm istifadəsini tələb edir. [5, s. 94]

Tədris prosesində İKT vasitələrindən istifadə təlim materiallarının şagirdlər tərəfindən daha asan qavranılmasına səbəb olur. Gevin Dudeney and Nikl Hakli xarici dilin tədrisi və öyrənilməsində informasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunmasının səbəblərini araşdırmışlar.

- Həm evdə, həm də evdən kənar məkanlarda internet resurslarına çıxışın olması başlıca səbəblərdən biridir. Belə olan halda şagirdlər harda olmasından asılı olmayaraq internete çıxışı əldə etdiyi zaman ərzində məhz, bu resurslardan istifadə edərək verilmiş tapşırıq haqqında geniş informasiya əldə etmək şansı yaranır.
- Yeni nəslin böyüməsi və inkişafı texnologiya əsrinə təsadüf etdiyi üçün texnoloji vasitələrdən istifadə prosesi onlar üçün təbii hal almış və həyatlarının bir hissəsinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən tədris prosesində İKT vasitələrindən istifadə əsas prioritet olaraq qalır.
- Texnologiya ingilis dilinin yeni yollarla istifadə edilməsinə şərait yaradır. Beləki, şagirdlər texnologiya vasitələrindən istifadə edərək dilin müxtəlif aspektləri üzərində öz bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. [7, səh. 7- 8]

Dərs vəsaiti olaraq audio-video texnikasından istifadə, danışaraq göstərə bilmək şagirdləri dərse daha həvəs və maraqla yanaşmağa sövq edir. Bu da bir həqiqətdir ki, şagird həvəsi olmadığı işi görmək istəmir və bu cür şagirdləri dərse qazandırmaq üçün təkcə şagird-müəllim ünsiyyətini qurmaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda şagirdlərin öz aralarındakı kommunikasiyanı gücləndirmək lazımdır. Müasir tədris metodu yeni dərslərin müəllim tərəfindən xarici dildə tanış sözlərlə, keçilmiş dil formulları, qrammatik konstruksiyalar, mimika və jestlər digər vizual təqdimat vasitələri ilə də aparılmasını tələb edir. Belə metodlardan biri də kommunikativ metoddur. Bu metod nitqi (yazılı və şifahi) inkişaf etdirir. İnkişaf etmiş nitq şagirdlərdə səlis danışmaq qabiliyyəti formalaşdırır, qrammatika həmin danışq prosesində öyrədilir. [4, s. 36-37]

Innovativ təlim metodları ilə təşkil edilən ingilis dili dərslərində nəzərə alınması vacib olan əsas faktorlardan biri də təqdimatlardan istifadədir. Təqdimatlar dilöyrənənlərə araşdırdıqları məlumatları və informasiyanı nəticələr formasında digərlərinə çatdırmağa imkan verir. İngilis dili dərslərində bu cür təqdimatlar dilöyrənənlərin dil biliklərinin istifadə edilməsi vasitəsilə kommunikasiyaya daxil olmaq şansı yaradır.

Ədəbiyyat:

1. A.M. Nəzərov Müasir təlim texnologiyaları. ADPU nəşriyyatı. Bakı- 2012. 103 səh.
2. A.Mehrabov,Ə.Abbasov,Z.Zeynalov,R.Həsənov.Pedaqojitexnologiyalar.Bakı2006.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.Azərbaycan məktəbi, 2013, №5.
4. Carol A. Chapelle English language teaching and technology. Jhon Benjamins B.V. 205 p.
5. Cook G.Y . Applied Linguistics. Oxford University Press, 2003.
6. Eastman C.A . The Ways of learning native American wisdom. New York: New World Library, 1991. P. 264.
7. Gavin Dudeney and Nicky Hockly How to teach English with technology. Pearson Education Limited 2007. 192 p.
8. Harmer J. The practice of English language teaching. England : Pearson Education Limited, 2015, 446 p.
9. Prabhu N.S. Second Language Pedagogy. Oxford: Oxford University Press, 1987
10. Richards and Rodgers J.C., T. Rodgers Approaches and Methods in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
11. Ur P. A Course in English Language Teaching . Cambridge : Cambridge University Press , 2012

12. Vygotsky L. Educational Theory in Cultural Context. Edited by Alex Kozulin, Suzanne M. Miller. Cambridge : Cambridge University Press, 2003.

Isayeva F.

**Ways to use modern educational methods with the application of technology in English language teaching
(Summary)**

Learning English and using that language in the communication process is one of the main goals of students. The use of modern methods via technologies in the process of teaching English helps students successfully achieve this goal.

Исаева Ф.

**Использование современных методов обучения с применением технологий в преподавании английского языка.
(Резюме)**

Изучение английского языка и использование этого языка в коммуникативном процессе является одной из основных целей студентов. Использование современных методов обучения через технологии в процессе обучения английскому языку помогает студентам успешно достичь этой цели.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ü.Quliyeva

ŞAHBƏDDİNOVA LƏMAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
safarova.laman@gmail.com

**ŞİFAHİ NİTQ BACARIQ VƏ VƏRDIŞLƏRİNİN
FORMALAŞDIRILMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI**

Açar sözlər: xarici dil tədrisinə psixolinqvistik yanaşma, xarici dil təliminin psixoloji üsulları, motivasiya, instrumental və integrativ motivasiya, daxili və xarici motivasiya

Key words: psycholinguistic approach to foreign language teaching, psychological methods of foreign language teaching, motivation, instrumental and integrative mitivation, extrinsic and intrinsic motivation

Ключевие слова: Психолингвистический подход к обучению иностранному языку, психологические методы обучения иностранному языку, мотивация, инструментальная и интегративная мотивация, внутренняя и внешняя мотивация

Xarici dillərin tədrisi məzmunca geniş, strukturca isə mürəkkəb anlayışdır. Bunu nəzərə alan ayrı-ayrı tədqiqatçılar tədrisi səmərəli təşkil edilməsilə bağlı fərqli ideyalar irəli sürürlər. Xarici dillərin tədrisində psixoloji aspektlər nəzərə alınmazsa, dillərin öyrənilməsi istiqamətində heç bir inkişafa, səmərəli nəticələrə nail olmaq mümkün deyildir, çünki psixoloji cəhətdən insan öyrətməyə, öyrənməyə və ya hər hansı fəaliyyətə özünü hazır hiss etmərsə, insanın daxili özünəinamı yoxdursa, onda həmin fərd uğurlu fəaliyyət göstərə bilməz. Hər bir insan fərdi keyfiyyətlərə malikdir və bu səbəbdən insanların fərdi keyfiyyətləri də bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlər tədris prosesində də özünü aydın şəkildə büruzə verir. Xarici dillərin tədrisi metodikasında nitqin psixofizioloji əsaslarının düzgün başa düşülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dillərin tədrisi psixologiya ilə sıx bağlıdır. Xarici dillərin öyrənilməsində qavramanın xüsusiyyətləri, təfəkkürün rolu və onun dillə əlaqəsi, şüurlu və şüursuzun münasibəti (ixtiyari və qeyri-ixtiyari diqqət, düşünmə, imitasiya və s.), vərdiş və bacarıqların formalaşması, tədris prosesinin motivasiyası və s. haqqında psixologiya elmində toplanmış biliklərdən geniş istifadə edilir.

Qeyd edək ki, xarici dillərin tədrisində metodika elmində L.S.Viqotski, S.L.Rubinşteyn, A.N.Leontiyevin fəaliyyət nəzəriyyəsinə, xüsusən də təfəkkür fəaliyyəti, yaddaş problemləri, dilöyrənənlərdə nitq vərdişlərinin formalaşması, nitq mexanizmi və s. istiqamətində aparılmış tədqiqatlarından mütəmadi olaraq istifadə edilir. Xarici dillərin tədrisi məsələlərinə dair tədqiqatlarla metodika elminin inkişafına V.A.Artyomov və B.A.Belyayevin (11; 14) araşdırmaları da xüsusi qeyd edilməlidir. V.A.Artyomov və B.A.Belyayev və başqa psixoloqların xarici dillərin tədrisinə töhfəsi ondan ibarətdir ki, adları sadalanan psixoloqlar, ilk dəfə, tədqiqat obyektini kimi yalnız nitqi deyil, həm də xarici dillərin tədrisində nitqin bütün formalarının öyrədilməsini psixoloji cəhətdən əsaslandırma bilmələrindədir.

Beləliklə, ümumi psixologiyanın, pedaqoji psixologiyanın, xarici dillərin tədrisi psixologiyasına əsaslanan metodika şifahi və yazılı nitqin psixoloji səciyyəsi haqqında məlumatları əldə edə bilər. Psixoloji biliyə yiyələnmək tələbələrin dilöyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müəllimlər qarşısında geniş üfüqlər açır. Əksər tələbələr auditoriyada öyrəndiyi dildə danışmaqdan çəkinirlər və düşünürlər ki, əgər cümlədə sözləri səhv istifadə etsələr ya da sözü səhv tələffüz etsələr sinif yoldaşları tərəfindən gülüş hədəfinə çevrilirlər, buna görə də müəllim tələbələrə gərginlik hissi keçirtmədən danışmağa icazə verməlidir və onların qrup müzakirələrində iştirakını təmin etmək üçün münbit şərait yaratmalıdır. Əsaslı psixoloji biliyə malik müəllimlər səbirli və yaradıcı şəkildə tələbələri motivasiya etməyə və onlara gərginlik yaşamadan müvəffəqiyyət əldə etməyə kömək etməyə qadirdir.

Qeyd edilən problemlərin həllini metodika yalnız psixoloji qanunauyğunluqlarla birlikdə nail ola bilər. Xarici dilin mənimsənilməsi xüsusiyyətlərini öyrənərkən, bir tərəfdən, psixoloji qanunauyğunluqlarını, digər tərəfdən isə ictimai tələbləri nəzərə almaq lazımdır. Müasir dövrdə xarici dillərin öyrənilməsində aşağıdakı məsələlər xüsusi aktualıq kəsb edir. L.İ.Zilberman xarici dilin öyrənilməsinə ana dilinin təsirindən bəhs edərək yazır: *“Konkret xarici dillərin konkret ana dili şəraitində tədrisi metodikasını hazırlayarkən onunla əlaqələr olan elmlərlə, birinci növbədə isə dilçilik elmi ilə sıx surətdə əməkdaşlıq etmək lazımdır”* (15).

Bu hadisə dilöyrənəndə mədəniyyət biliklərini də tələb edir, çünki xarici dilə yiyələnmə, əslində, “mədəniyyətlərin dialoqudur”. Xarici dilin öyrənilməsi elə həmin dildə düşünmək deməkdir. Bu fikri V.P.Artyomov da qeyd edir. Müəllif *“psixoloji qanunauyğunluqlarının pozulmasının ekstrapsixoloji amillərlə” aradan qaldırılmasının yollarının birlikdə həllinin tapılmasını təklif edir* (11, s.15). B.B.Belyayeva isə hesab edir ki, *“xarici dilin digər tədris fənlərindən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, onda xarici dilə yiyələnmə prosesi təfəkkürün özünün transformasiyasına yönəlmişdir”* (11, s. 13). Burada İ.A.Zimnyaya istinadən əlavə etmək istərdik ki, istənilən xarici dil eyni zamanda həm məqsəd, həm də təlim vasitəsidir (12, s. 34).

Xarici dillərin öyrənilməsində xarici dillərin mənimsənilməsi prosesinə təsir göstərən psixoloji amilləri də nəzərə almamaq mümkün deyildir. Psixoloji amillərin vacibliyi, hər şeydən əvvəl, müəllimin dilöyrənənlərin psixoloji durumuna təsir etməsi ilə müəyyən edilir. Belə halda müəllimin əsas məqsədi tədris materialının düzgün qavranılması, anlaşılması və mənimsənilməsinə yardım etməkdir. Xarici dilin tədrisinin psixoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək istiqamətində aparılan çoxsaylı tədqiqat işləri ilə tanışlıqdan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, xarici dilin öyrənilməsi heç də ana dilinin öyrənilməsinə bənzəmir, yəni bəzi məqamlarına görə ondan fərqlənir. Xarici dilin öyrənilməsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır və bunları xarici dilin tədrisində mütləq nəzərə alınmalıdır.

Xarici dilin mənimsənilməsində və istifadəsində psixoloji amillər əhəmiyyətli rol oynayırlar. Verbal məntiqi, nitq və koqnitiv funksiyaların reallaşması isə sol və sağ yarımkürələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yerinə yetirilir. Psixoloji amillər iki kateqoriyaya: affektiv/emosional və koqnitiv yəni idraki amillərə bölünür.

Affektiv amil o deməkdir ki, fərdlər öz ətraf aləmindən xəbərdar olurlar, ona öz hisləriylə cavab verirlər və onlara görə davranırlar. Bu hislərin bəzilərinə daxildir: özünübəyənmə, motivasiya, narahatlıq, davranış və empatiya.

Motivasiya – bu bir impuls, emosiya və arzudur ki, şəxsi müəyyən bir yolda fəaliyyət göstərməyə sövq edir. Müxtəlif individual, sosiokultural və instruksional yəni təhsilyönümlü

amillərin motivasiya üzərində təsiri var. Bütün bunlara baxmayaraq, motivasiya öyrənmədə və təhsil almaqda açar rolunu oynayır.

Qeyd edək ki, tələbələrin motivasiyası xarici dildəki materialların qavranılması, başa düşülməsi, mənimsənilməsi və tətbiqini qabaqlayır. Xarici dillərin tədrisində ən mühüm vasitələrdən biri ünsiyyətdə qarşılıqlı təsir prosesinin yaradılması, yəni interaktivliyin təmin olunmasıdır. Ünsiyyət prosesində nəzərdə tutulan məqsəd hər iki iştirakçının birgə fəaliyyətinə və qarşılıqlı münasibətinə əsaslanır. Belə qarşılıqlı təsir prosesi interaktiv təlimin yaranmasına zəmin yaradır. Bu prosesdə şagirdlərə verilən motivasiya və sərbəstlik birbaşa ünsiyyət zamanı onlarda özünəinamın artmasına, xarici dildən daha çox istifadəyə və nəticədə təqdim olunan materialı şüurlu öyrənməyə səbəb olur.

Xarici dillərin öyrənilməsində yadda saxlamaq prosesi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Psixoloqların əksəriyyəti mexaniki yadda saxlamaqla müqayisədə düşünülmüş-məntiqi yadda saxlamağa üstünlük verirlər. Mexaniki yaddaş ayrı-ayrı sözlər, söz birləşmələri, tərkiblər, cümlələr formasında ifadə olunmuş dil materialının primitiv təkrarını tələb edir. Xarici dilin tədrisi ilə bağlı tədqiqatlarda göstərilir ki, xarici dilin tədrisi metodikası psixologiya ilə sıx əlaqəlidir. Məsələn, N.V.Raxmanovun fikrincə, “*xarici dilin tədrisi metodikasının psixologiya ilə sıx əlaqəsinin səbəbi nitq ilə təfəkkürün vəhdətidir*” (11, s. 12).

Beləliklə, psixologiya vərdiş və bacarıqların, dildən istifadə etmək bacarığını və kommunikativ keyfiyyətlərindən ibarət xarici dillərin tədrisinin məzmun komponentlərindən birini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Xarici dillərin tədrisi prosesi dilöyrənlərdə obyektiv reallığın fərqli cür qavranılmasına xidmət edən müəyyən psixoloji mexanizmlərin formalaşmasını tələb edir. Bu fikir isə xarici dilləri tədris edən müəllimlərdən xarici dilin, nitq və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi haqqında zəruri bilgilərinin olmasını tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Gulchehra Sagdievna Shakhaldarova. Scientific And Didactic Bases of Foreign Language Teaching Methods. Progressive Academic Publishing, Uk [//www.academia.edu/35295753/Psychology_in_Foreign_Language_Teac](http://www.academia.edu/35295753/Psychology_in_Foreign_Language_Teac)
2. Ali məktəblərdə dilin kompleks tədrisinin linqvistik və metodik əsasları. -Bakı, 1983.
3. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Təhsil, -Bakı, 2013, №10.-s.4-48.
4. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. -Bakı:Təhsil, 2013, №10, s.4-16
5. Bayramov, Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. -Bakı: ÇİNAR-ÇAP, 2002.- 620 s.
6. Kazımov, N.M. Ali məktəb pedaqogikası. -Bakı, 2006, 349 s.
7. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları. –Bakı, 2002
8. Cambridge, D. E-portfolios for lifelong learning and assessment. -New Jersey: John Wiley and Sons. Inc., 2010.
9. Girard D. 1977. “Motivation: the Responsibility of the Teacher; ELT Journal, 31, p. 97-102
10. Krashen, S.D. Explorations in Language Acquisition. Heinemann, 2003
11. Артемов, В.А. Психология обучения иностранным языкам / В.А.Артемов. – Москва: Просвещение, -1969. – 279 с.
12. Беляев, Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам / Б. В. Беляев. – 2-е изд. Москва: Просвещение, 1965. – 229 с.
13. Гурчив, П.Б. Основы обучения устной речи на языковых факультетах. Часть 2. Владимир: 1974. 176 с.
14. Ляховицкий, М.В.О некоторых базисных категориях методики обучения иностранным языкам //Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия / Сост. А.А.Леонтьев. -М.: Русский язык, 1991. - С. 28-38.

15. Зимняя, И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании // Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы : сб. науч. ст. – Москва, 2004. – с. 5-35
16. Зюкова, В.А. Роль чтения в методике преподавания иностранного языка / В.А. Зюкова // Молодой ученый. – 2016. – №7. – С. 46-47.
17. Шатилов, С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе / С.Ф.Шатилов.- Просвещение, -1986. – 223 с.

Shahbaddinova L.

**Psychological basis of formation of oral speech skills and habits
(Summary)**

Identification of psychological features plays an important role in the organization and development of the foreign language learning process. Therefore, important psychological aspects and bases of accelerating foreign language learning should be identified. The psychological foundations of foreign language teaching include important aspects such as perception, memory and motivation. Motivation is one of the important psychological foundations that lead learners to success.

Шахбадинова Л.

**Психологические основы формирования навыков и привычек устной речи
(Резюме)**

Выявление психологических особенностей играет важную роль в организации и развитии процесса изучения иностранного языка. Следовательно, необходимо определить важные психологические аспекты и основы ускоренного изучения иностранного языка. Психологические основы обучения иностранному языку включают такие важные аспекты, как восприятие, память и мотивация. Мотивация - одна из важных психологических основ, ведущих учащихся к успеху.

Rəyçi: f.f.d., b/m. E.Əliyeva

BABANLI SÜSƏN
Azərbaycan Dillər Universiteti
Susanbabanli@gmail.com

**DİL FAKÜLTƏSİNİN AŞAĞI KURSLARINDA TƏLƏBƏLƏRƏ
KOMMUNİKATİV VƏRDIŞLƏRİN AŞILANMASININ LİŇQVİSTİK ROLU**

Açar sözlər: tələbə, kommunikativ yanaşma, dil tədrisi, ingilis dili

Key words: student, communicative approach, language teaching, English

Ключевые слова: студент, коммуникативный метод, обучение языку, английский язык

Dil, insan şüuru və təfəkkürü ilə birlik və qarşılıqlı əlaqədə işləyən ən mürəkkəb işarələr sistemidir. Dil danışanların şüurunda mövcud olur. Dil insanın şüuruna kənardan aydın şəkildə nüfuz edir və ətrafdakı insanlar tərəfindən istifadə edildiyi üçün şüura nüfuz edir. Onlardan nümunə götürərək insanın özü də bundan istifadə etməyə başlayır.

Hər kəsə məlumdur ki, ingilis dili bütün dünyada beynəlmiləl bir dil statusuna malikdir. Dünyanın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada ingilis dili istifadə olunmasın. Dünya tarixində gedən mürəkkəb hadisələr və proseslər nəticəsində ingilis dili dünyanın bir çox hissəsinə yayılmışdır və hal hazırda aktiv şəkildə istifadə olunmaqdadır. İngilis dilindən təkcə şifahi və yazılı ünsiyyət vasitəsi kimi yox, eləcə də digər müxtəlif sahələrdə istifadə olunur ki, buna misal olaraq beynəlxalq

biznes, diplomatiya və internet şəbəkəsini göstərə bilirik. Bir sıra ölkələrdə ingilis dili ikinci xarici dil kimi öyrənilir. Bu baxımdan məktəblilərin hələ kiçik siniflərdə oxuyarkən bu dil ilə tanış olması daha məqsəduyğun hesab olunur.

İngilis dili Azərbaycanda istənilən təhsil kurikulumunda tədris edilməli olan vavib bir fəndir. Universitetlərdə tələbələrin sinif daxilində və xaricində şifahi ünsiyyət təcrübəsi üçün fəaliyyətə əsaslanan kurikulumlar tətbiq olunsada, bir çox tədqiqatçılar tələbələrin performanslarını yaxşılaşdırmaq üçün daha çox təcrübəyə ehtiyacı olduğu qənaətinə gəlirlər. A.Deraxşan və digərləri qeyd edir ki, nitq bacarıqları pedaqogikası son dörd onillikdə ikinci dilin tədrisi və öyrənilməsində inkişaf edir [3, s.203]. Bu cür bacarıqlar qrup fəaliyyətləri vasitəsilə daimi təcrübə tələb edir. Buna görə də, kommunikativ dil tədrisi, bəlkə də, tələbələrin bir-biri ilə səmərəli ünsiyyət qurmasına kömək etmək üçün ən çox istifadə olunan yanaşmadır.

Leksik olaraq “kommunikativ” termini bir-birinə fikirləri, hissləri və ya məlumatı ifadə etmək mənasını verən “kommunikasiya” sözündən yaranmışdır. Odur ki, “ive” affiksinin əlavə edilməsi ilə bu feil sifətə çevrilir. Müvafiq olaraq, “kommunikativ” termini sinifdə “şagirdləri ünsiyyətdə saxlamaq” və ya “şagirdlərin bir-biri ilə fikirlərini, hisslərini və ya məlumatlarını ifadə etmələrini təmin etmək” mənasını verir [5, s.9].

Tarixən kommunikativ dil tədrisi dilçilərin qrammatikaya önəm verən ənənəvi metodlardan narazılığından yaranmışdır. Kommunikativ Yanaşmadan doğulan Kommunikativ Dil Tədrisi ilk dəfə 1970-ci illərdə İngiltərədə İngilis dilini İkinci Dil kimi öyrətmək metodologiyası kimi təklif edilmişdir.

1965-ci ildə N.Çomski əsas komponentləri sözlər və qarşılıqlı əlaqə qaydaları olan linqvistik kompetensiya terminini irəli sürdü. O, qrammatik səriştələrə üstünlük verirdi. N.Çomskinin termininə qarşı reaksiya verən həm sosioloq, həm də antropoloq olan Dell Hayms 1966-cı ildə kommunikativ kompetensiya terminini işlətdi. O, N.Çomski tərəfindən yaradılmış linqvistik kompetensiya deyilən terminin xarici dil öyrənmə reallıqlarını göstərmək üçün çox məhdud olduğunu düşünürdü [6, s.61]. 1980-ci ildə M.Kanal və M.Svein kommunikativ səriştənin elementlərini aşağıdakı kimi yenidən müəyyən etdilər:

1. Qrammatik səriştə: sözlər və qaydalar.
2. Sosiolinqvistik səriştə: uyğunluq.
3. Diskurs səriştəsi: birlik və əlaqəlilik.
4. Strateji səriştə: kommunikativ strategiyalardan düzgün istifadə [1, s.2].

Beləliklə, kommunikativ yanaşmanın yaranmasına 1965-ci ildə linqvistik səriştə termininin icad edilməsi ilə təkan verildi deyilir.

Dilin tədrisində qrammatikanın mərkəzi olması şübhə altına alındı, çünki dil qabiliyyətinin qrammatik səriştədən daha çox şey ehtiva etdiyi iddia edilirdi. Dilçilər dilə bir-birinə bağlı olan qrammatik, leksik və fonoloji qaydalar toplusu kimi deyil, ifadə vasitəsi kimi baxmağa başladılar. Dil artıq mücərrəd qrammatik qaydalar kimi deyil, sosial kontekstlərdə tətbiqlərin olması kimi görünürdü və bu səbəbdən də bu, təkcə “qrammatika” haqqında deyil, həm də funksiyalar və anlayışlar haqqındadır. Ümumiyyətlə, kommunikativ yanaşmanın meydana gəlməsinin dil fəlsəfəsinə baxışın qrammatik qaydalardan ünsiyyət qaydalarına doğru böyük dəyişməsinə imza atdığı bildirilir.

Dilin öyrədilməsində əvvəlki üsulların səhv olduğu müəyyənləşdirildi. Onların təcrübələrinin kontekstlərin itirilməsi səbəbindən tələbələrin ünsiyyət qura bilməsi üçün o qədər də faydalı olmadığı iddia edildi. Şagirdlər hətta müvafiq sosial normalar, jestlər və ifadələr olmadan kifayət qədər real, tam dili öyrənə bilmirdilər, çünki ənənəvi təcrübələr bu cür məlumatları ehtiva edirdi. Qısacası, dilin tədrisində kontekstin olması qətiyyətlə tövsiyə olunur.

Buna görə də, öyrənənlərin bir dildə ünsiyyət qura bilməsi üçün kommunikativ metod tərəfdarları təklif edirlər ki, dilin öyrədilməsində başlıca məsələ tələbələrin “ünsiyyət qabiliyyətini” inkişaf etdirmək olmalıdır [6, s.61]. Sinifdə hansı dilin hədəf alınacağını müəyyən etməkdən başqa, kommunikativ səriştə ünsiyyətin bütün tam komponentləri ilə inteqrasiya olunmuş dilin tədrisini təklif edir. Bu gün dil tədrisi sahəsində kommunikativ tədrisin ümumi komponentləri bunlardır: linqvistik, sosial-mədəni, fəaliyyət, strateji və danışq səriştəsi [6, s.61]. Bu keçid dilin qrammatik

qaydalarının təqdimatından sinifdə ünsiyyət fəaliyyətlərini yerinə yetirməyə doğru dil dəyişikliyinə öyrədilməsini tələb edir: dinləmə, danışma, oxuma və yazı fəaliyyətləri. Kommunikativ səriştənin beş komponentinin hər biri bu dörd dil bacarığının tədrisi fəaliyyətlərinə daxil ediləcək.

Qrammatikaya əsaslanan yanaşmalardan fərqli olaraq, kommunikativ paradigma çərçivəsində dil kurslarının planlaşdırılmasında qrammatika artıq dil tədrisi proqramının başlanğıc nöqtəsi deyil. Bu, real dünyada qarşılaşa biləcəyimiz vəziyyətin və məqsədlərin bütün imkanlarını əhatə edən ünsiyyət qabiliyyətinə keçir; gündəlik həyatdan iş yerlərinə, monoloqdan dialoqa, şəxslərlərarası ünsiyyətdən tranzaksiyaya qədər və s. Materialların aspektləri istifadə olunan dili ifadə etmək və başa düşmək üçün tələb olunan bacarıqlarla (kommunikativ səriştə) təmin etməklə yanaşı, ünsiyyət baş verən zaman dilə məna verən amilləri (kontekstləri) əhatə etməlidir. Buna görə də dilin tədrisinin məqsədi şagirdlərin bir hissəsində qrammatikanı mənimsəməkdən kommunikativ səriştənin inkişafına keçir. Ümumiyyətlə, kommunikativ dilin tədrisinin məqsədi tələbələrin kommunikativ səriştəsini inkişaf etdirməkdir.

Kommunikativ yanaşma nəzəriyyəsi dilin funksional görünüşünə əsaslanır. Bu yanaşmaya əsasən, tədris prosesinin özü kommunikativ xarakter daşıyır. Əsas rəhbər prinsipləri aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Öyrəninin ehtiyacları böyük əhəmiyyət kəsb edir; tədris proqramı tələbələrin ehtiyac və maraqlarına əsaslanmalıdır; tədris materialları tələbələrin ünsiyyət ehtiyaclarına cavab verməlidir.
2. Səhvlər müəyyən dərəcədə nəzərə alınmamalıdır; digər tələbələr və müəllimlər sinif sessiyaları zamanı səhvlərə məhəl qoymurlar. Başqa sözlə, səhvlərə yol verilir və bu səhvlər ünsiyyət bacarıqlarının inkişafının təbii nəticəsi kimi görünür. Fəaliyyət səlis danışmaq üzərində işlədiyi üçün müəllim tələbəni danışmaq zamanı düzəltmir, sadəcə olaraq səhvi qeyd edir və sonradan ona bildirir.
3. Danışmaq digər bacarıqlardan üstündür. Danışmaq bacarıqları əvvəldən inteqrasiya edilməlidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün tələbələr diskurs və ya supraseqmental xüsusiyyətlər (cümlə səviyyəsindən yuxarı) üzərində işləməlidirlər.
4. Səlislik və dəqiqlik kommunikativ texnikanın əsasını təşkil edən tamamlayıcı prinsiplər kimi qəbul edilir. Bəzən öyrənilərin dildən istifadə ilə mənalı məşğul olması üçün səlis danışmaq dəqiqlikdən daha çox əhəmiyyət kəsb edə bilər. Səlislik dəqiqlikdən daha çox vurğulanmalıdır.
5. Dilin real həyat və real dünya tipindən istifadə etmək çox vacibdir. Real həyatdan və real dünyadan götürülmüş orijinal dil və materiallardan istifadə edilməlidir. Köhnə mətnlərdən qaçınılmalı, öyrənmə və təcrübə materialları tələbələrin öz həyatlarına aid olmalı, təzə və real həyat kimi olmalıdır.
6. Funksiyalar formalar üzərində qurulur. Yəni formaların funksiyalarından düzgün istifadə etməyi öyrənmək vacibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir funksiya kommunikativ fəaliyyət zamanı çoxlu müxtəlif formalarda ola bilər.
7. Metodologiya baxımından mesaj yönümlü bacarığa, yəni mesajların xarici dildə çatdırılmasında və istifadəsində mənasını başa düşmək bacarığına diqqət yetirilir. Beləliklə, mesaj və məna yönümlü kommunikativ tapşırıqlar xarici dil öyrənməkdə tələbələrə kömək edəcəkdir.
8. Müəllim məsləhətçi və ya fasilitator kimi çıxış edərək hədəf dilini səlis və lazımi şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır.
9. Birbaşa Metodda (direct method) olduğu kimi ana dilini bilən müəllimlərə üstünlük verilir.
10. Ana dilindən mümkün qədər istifadə etməkdən çəkindirilməlidir; onun istifadəsinə az da olsa icazə verilir.
11. Sinifdə əməkdaşlıq mütləqdir və tələbələrin bir-biri ilə əməkdaşlıq əlaqələri olmalıdır. Bir tələbənin digərində çatışmayan məlumata malik olduğu vəziyyətlərdə tələbələr müntəzəm olaraq qruplarda işləməli və ya cütlər halında iş görməlidirlər (və lazım gəldikdə danışmaqlar aparmalıdırlar).
12. Kommunikativ hadisənin sosial konteksti nitqlərə məna vermək üçün vacibdir.
13. Müəllim tələbələrə tez-tez rol oyunları və ya drammatizasiya ilə məşğul olmağa icazə verməlidir ki, onların hədəf dildən istifadələrini müxtəlif sosial kontekstlərə uyğunlaşdırsınlar və tələbələrin hansı problemlərinin olduğunu müşahidə etsinlər.
14. Xarici dil öyrənmənin məqsədi hədəf dildə kommunikativ səriştəyə nail olmaqdır.
15. Hədəf dildə müəyyən səviyyədə biliyə nail olmaq lazımdır.

16. Şagirdlər birlik və əlaqəliliyi öyrənməlidirlər.
17. Tələbələrə öz fikir və mülahizələrini ifadə etmək imkanı verilməlidir.
18. İdiomatik və gündəlik dildən istifadə olunur (hətta bəzi jarqon sözlər müəyyən dərəcədə məşq oluna bilər). Bu bir növ dildir, real həyat formasıdır, insanlar arasında ünsiyyətdə istifadə olunmalıdır.
19. Sınıfdə real ünsiyyəti əhatə edən fəaliyyətlər öyrənməyə kömək edir. Kommunikativ yanaşma öyrənənləri orijinal ünsiyyətə cəlb edən demək olar ki, istənilən fəaliyyətdən istifadə edir.
20. Tələbə üçün mənalı olan dil tapşırıqları öyrənməyə kömək edir.
21. Mənalı tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün dilin istifadə edildiyi öyrənmə fəaliyyətləri təbii olaraq öyrənməyə kömək edəcəkdir.
22. Sınıf otağı bütün tələbələrə real həyat vəziyyətlərinin təkrarı üçün imkanlar yaratmalı və real dünya kimi ünsiyyət üçün imkan yaratmalıdır. Yaradıcı rol oyunları, simulyasiyalar, dramatisasiyalar, sorğular, layihələr, pleyetlər, dialoqlar, eskizlər kimi fəaliyyətlərə diqqət yetirilməsi təkcə təkrar və məşqlər deyil, həm də spontanlıq və improvizasiya yaradır.
23. Müəllimlər əvvəlcə tələbələrinin ünsiyyət qurmalarına icazə verməlidirlər, sonra isə onların dəqiqliyinə əsaslanmalıdırlar.
24. Əvvəlki yanaşma və metodların müdafiə etdiyi müəllim mərkəzli sinif otağından fərqli olaraq, kommunikativ yanaşma tələbə mərkəzli sinifə üstünlük verir ki, burada müəllim vasitəçi, tələbələr isə aktyor rolunu oynayır və onların iştirakı demək olar ki, bütün tədrisə nüfuz edir. Müəllim mərkəzli sınıfdə müəllim əsas bilik və məlumat mənbəyidir; yalnız müəllim söz deyir, amma tələbələr demək olar ki, aktivləşir və eşidilmir. Bununla belə, kommunikativ yanaşma ilə dəstəklənən tələbə mərkəzli sinif müəllimi bir çox rolları yerinə yetirməyi üzərinə götürür: dirijor, vasitəçi, fasilitator, təşkilatçı, müşahidəçi və s [6, s.62-64].

Beləliklə, XX əsrin 70-ci illərində meydana çıxan kommunikativ yanaşma xarici dil öyrənən tələbələrin bu dildə əsas ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməsi üçün olduqca mühüm üsullardan biridir. Bugün dünyanın bir çox ölkələrində tətbiq edilən kommunikativ yanaşma son illərdə ingilis dilində sərbəst danışa bilən insanların sayında əhəmiyyətli artıma səbəb olmuşdur. Bu yanaşmanın tətbiqi ilə dil öyrədilməsi, həmçinin öyrənənləri real həyatda ünsiyyət zamanı daha özgüvənli edir.

Ədəbiyyat:

1. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing, Applied Linguistics, 1980, p.1-46.
2. Chomsky N. Review of B. F. Skinner, Verbal Behavior, Language 35, 1959, p.26-58.
3. Derakhshan A., Torabi M. The Implications of Communicative Language Teaching: Teachers Perceptions in the Spotlight. International Journal of English Language and Literature Studies, 4(4), 2015, p.203–211.
4. Ellis G. "How culturally appropriate the communicative approach ELT Journal 50/3, 1996, p.213-224.
5. Richards Jack. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press: Cambridge, 2006.
6. file:///The_Foundations_of_the_Communicative_App%20(1).pdf

Babanli S.

The linguistic role of inculcating communicative skills in students in the lower courses of the language faculty (Summary)

At present, English has the status of an international language, and therefore its teaching is considered very important. Although new methods and approaches to teaching English are constantly being developed, one of the most important of these methods is the communicative method. This article discusses the linguistic role of the application of the communicative method in the teaching of English.

**Лингвистическая роль воспитания коммуникативных навыков у студентов младших курсов языкового факультета
(Резюме)**

В настоящее время английский имеет статус международного языка, поэтому его преподавание считается очень важным. Хотя новые методы и подходы к обучению английскому языку постоянно разрабатываются, одним из ведущих среди них является коммуникативный метод. В статье обсуждается лингвистическая роль применения коммуникативного метода в обучении английскому языку.

Rəyçi: ped.f.d., dosent F.Rzayeva

KƏRİMLİ SƏRFİNƏZ
Azərbaycan Dillər Universiteti
sarfinaz.karimli@gmail.com

YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ MONOLOJİ NİTQİN FORMALAŞDIRILMASI: HƏYƏCAN HİSSİNİN ARADAN GÖTÜRÜLMƏSİNİN YOLLARI

Açar sözlər: monoloji nitq, narahatlıq, özünə inam

Key words: public speaking, anxiety, self-confidence

Ключевые слова: Монологическая речь, беспокойность, уверенность в себе

İngilis dilində uğurlu monoloji nitqin inkişafı üçün bu dildə danışıq bacarığının bir çox cəhətdən formalaşdırılması əsas problemlərdən biridir. Yəni nitqdə ardıcılığın (fluency), axıcılığın olması, cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün quruluşu, zəngin lüğət ehtiyatı, doğru tələffüz forması və ingilis dilində düşünmə qabiliyyətinin formalaşması önəmli amillərdəndir. Proficiency Guidelines for Speaking (2012) isə qeyd edir ki, ingilis dilində auditoriya qarşısında çıxış edərkən, auditoriya ilə qurulan ünsiyyətin, qarşılıqlı əlaqənin effektivliyi, danışanın mövzunun ümumi məzmununa, kontekstinə, dəqiqlik (accuracy) və diskurs tiplərinə olan diqqəti monoloji nitqin əsas prinsipləridir. Araşdırmalar və müşahidələr göstərir ki, kifayət qədər yüksək səviyyədə ingilis dili bacarıqlarına (yazı, oxuma, dinləmə və danışıq) və nitq qabiliyyətinə malik olan şəxslər belə, auditoriya qarşısında çıxış edən zaman öz həyəcanlarını gizlədə bilmirlər. Lukas (2011) da qeyd edir ki, istənilən növ gündəlik situasiyalarda rahatlıqla ünsiyyət qura bilən şəxslər də monoloji nitqlərdə insanların qarşısında çıxış etmək və fikrini tam çatdırmaqda çətinlik çəkirlər.

Hər bir şəxs həyatın müxtəlif situasiyalarında auditoriya qarşısında çıxış etməli olduğu kimi, tələbələr üçün də gələcək karyeralarında ictimaiyyət qarşısında, məsələn kolleqalar ilə görüşlərdə, seminarlarda, treyninqlərdə, konfranslarda çıxış etmək zərurəti daim yaranır və bu, monoloji nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini tələb edir. Ümumiyyətlə, monoloji nitq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsində treyninqlərin rolu danılmazdır. Monoloji nitq prosesi insanların böyük əksəriyyətində narahatlıq, həyəcan, kiçik nevroitik hallar, hətta yuxu pozulmasına gətirib çıxardır. Tələbələr, reporterlər və ya yeni məzun olmuş mütəxəssislər üçün də, bu, daha böyük çətinliklər yaradır. Çünki onlar seçdikləri peşədə ilk addımlarını atırlar və yenidən özlərinə inam qazanırlar. Onu da qeyd edək ki, hər bir şəxsin xarakteri, ağılı, dünya görüşü, hadisələrə təzahür etmək qabiliyyəti müxtəlif olduğu kimi nitqi də başqalarından fərqlənir. Bu fərq isə fərdi üslubların yaranmasına səbəb olur.

Bu məqalənin məqsədi də monoloji nitq zamanı yarana biləcək narahatlıq hallarını, onların səbəblərini araşdırmaq və tədris prosesində monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılması zamanı tələbələrə psixoloji cəhətdən hazır olmaları üçün müəyyən tövsiyələr verməkdir. Məqalədə

həyəcana səbəb olacaq problemləli situasiyalar, bu problemlərin azaldılması üçün üsullar göstərilir və həmin üsulların dərs prosesində necə tətbiq oluna biləcəyi qeyd olunur. Həmçinin bu araşdırma “kooperativ” öyrənmə mühitinin və “peer evaluation” ın tələbənin monoloji nitqinin inkişafındakı rolunu da göstərir.

İngilis dilində monoloji nitq zamanı həyəcan problemlərinə səbəblər arasında insanın özgüvənsizliyi, şəxsiyyətin eqo problemi, öncədən həyat təcrübələrindəki uğurlu olmayan çıxışı, auditoriya ilə ünsiyyət bacarığının formalaşmaması, təqdimatın düzgün olmaması, stressi faktorunun zəif idarə olunması əsas məsələlərdəndir. Bu səbəbdən də dil öyrənmə tələbələr nəinki yeni auditoriya qarşısında, hətta qrup yoldaşları qarşısında çıxış etdikdə belə çox həyəcanlanır, bu onların monoloji nitqinin inkişafına təsir edir. Həyəcanın yaratdığı bu problem həll olunmazsa, bu onların akademik fəaliyyətlərində də maneə yarada bilər.

Farhan Raja monoloji nitq zamanı tələbələrdə yaranan narahatlıq səbəbini araşdırmaq üçün sorğu təşkil etmişdir. Həmin sorğunun nəticəsinə əsasən, tələbələrin 75 faizi monoloji nitq qorxularının olduğunu, 82 faizi auditoriyadakı insanların sayının artdıqca onların həyəcanlarının da artdığını, 50 faizi isə özünə inamın olmamağından şikayət etmişlər. McCainsin 2012ci ildəki araşdırmasına əsasən insanların 90 faizi auditoriya qarşısında olarkən utanc hissi keçirdiklərini etiraf etmişdilər. Kelly and Watson (1986) və Sjoberg (2006) isə bu problemin öhdəsindən gəlmək üçün ingilis dilində danışmaq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinin vacib olduğunu irəli sürmüşdülər. Bu kimi sorğuların əldə etdiyi nəticələr onu deməyə əsas verir ki, tələbələrdə ingilis dilində monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılması üçün ilk öncə onlarda həyəcan hissənin azalmasına və özünə inamın çoxalmasına nail olmaq lazımdır.

Tələbələrin tələffüz, intonasiya problemləri onları ingilis dilində monoloji nitq zamanı həyəcanlandıran mühüm məsələlərdəndir. 25 ildən çox Koreya və Çin kimi Asiya ölkələrindəki kolleclərdə, universitetlərdə ingilis dilini xarici dil kimi öyrənmə tələbələrlə işləmiş Whitney Nelson öz “Public Speaking Secrets: How To Deliver A Perfect Presentation as a Foreign Professional” kitabında qeyd edir ki, tələbələr özlərinin aksentləri barədə narahatlıq keçirirlər və qorxurlar ki, onları auditoriya başa düşməsin. “[2, s.8]

Monoloji nitq zamanı əsas fikrin, sözlərin unudulması prosesi də tələbələr üçün həyəcan yaradan məqamlardan sayılır. “Sözlərin unudulması monoloji nitq üçün xarakterik haldır, bu, dil daşıyıcılarının çıxışlarında belə, zaman-zaman müşahidə olunur.” [2, s.9] Bu problemin həlli üçün çıxışı dəfələrlə, öncədən gözdən keçirtmək və məşq etmək, nitqin əsasını təşkil edən lüğət ehtiyatını hazırlamaq və onları daimi tələffüz etmək əsas vasitələrdən biridir.

Elmi ədəbiyyatlarda monoloji nitq strukturunun təkcə nitqə təsiri deyil, həyəcana da təsiri barəsində müəlliflərin maraqlı fikirləri yer alır. Belə ki, nitqin əvvəlində nitq maraqlı və cəlbədicilərsə, dinləyicilərin daha çox marağına səbəb olur və bu da çıxış edənin həyəcanının aradan götürülməsinə səbəb olur. Cambridge nəşri olan Study speaking (for academic purposes) kitabının müəllifləri Kenneth Anderson, Joan Maclean və Tony Lynch də nitqin əvvəlində çıxışın təsirli və effektiv təşkil olunmasının vacibliyi və onun nitqin sonrakı mərhələlərdə də həyəcanı azaltması mövzusunda xüsusi diqqət ayırırlar. Kitabda qeyd olunur ki çıxışın başlanğıc mərhələsi danışan şəxs üçün çətin olsa da, təkcə seçilən mövzunun çatdırılması üçün yox, həm də dinləyicilərlə qarşılıqlı əlaqə qurmaq, danışanın “səhnəni” ələ alması üçün də ilk və mühüm addımdır. [3, s.81].

Bu mərhələdə auditoriyanın diqqətini cəlb etmək üçün ritorik suallar, nitqi başlayan və bitirən zaman sitatılardan istifadə etmək danışana kömək edir. Monoloji nitq qorxusuna qalib gəlmək üçün çıxışın öncədən yaxşı qurulması, nitq söyləyənin əsas məqsədlərini müəyyənləşdirməsi önəmlidir. Belə ki, monoloji nitq söyləyəcək şəxsin danışacağı mövzunu, onun tələblərini ətraflı şəkildə analiz etməsi, özünün bu mövzuda danışmaq məqsədini və auditoriyanın niyə bu mövzuya qulaq asmalı olduğunu təhlil etməsi vacibdir. [1, s.6].

Dərs zamanı monoloji nitqin tətbiqi ilə özgüvən artması

Huffman (2018) ingilis dili öyrənmələrin monoloji nitqini araşdırarkən müəyyən etmişdir ki, dil öyrənmələr ilk öncə danışmada səlistlik əldə edir, dildə danışmaq sürətlərini, daha tez-tez və axıcı danışığı formalaşdıraraq özünə inamını artırır, daha sonra bu güvən hissi onların ictimaiyyət qarşısındakı çıxışlarının uğurlu olmasına yol açır. [4, s.8]. İngilis dili xarici dil və ya ixtisas dili

kimi öyrənilən beynəlxalq səviyyəli tanınmış universitetlərdə, Çin, Malayziya, Koreya, Yaponiya, İtaliya kimi ölkələrdə tələbələrin təkcə monoloji nitqdə deyil, həm də gələcək karyeralarında uğurlu olması üçün, təlim prosesində akademik ingilis dili, hətta “public speaking”, yəni monoloji nitq bir fənn kimi ayrıca tədris olunur. Public speaking fənni eyni zamanda ingilis dili ana dili və ya ikinci dil olan ölkələrdə -Amerika, Kanada və bir neçə Avropa ölkəsində də geniş tədris olunur. Bu, ilk öncə, yuxarı kurs tələbələrində müasir dövrün tələbinə uyğun ingilis dilinin akademik məqsədlər üçün istifadəsinə, o cümlədən, dərslər prosesində ingilis dilinin monoloji nitqdə tətbiqinin öyrənilməsinə imkan yaradır.

Huffman vurğulayır ki, dərslər mühitində və ya hər hansısa təlimdə tələbələr arasında yaranan təbii, planlaşdırılmadan qurulan əlaqə də monoloji nitq zamanı tələbənin həyəcanını azaldır [4, s.7]. Riedel (2012), Kovac, Sirkovic (2012) qeyd edir ki, müəllim və yoldaşlarının dəstəyi ilə monoloji nitq bacarığına yiyələn tələbələrdə, həm özgüvən hissi artır, həm də onların digərləri tərəfindən qiymətləndirilməsi zamanı çıxış etmək bacarıqları meydana gəlir. [5, s.4]. Buna görə də dərslərdə tələbələrə ixtisaslarına və keçirilən fənnin mövzusunə uyğun olaraq prezentasiyaların hazırlanması, debatların, dəyirmi məsələlərin keçilməsi ilə təlim prosesində monoloji nitq bacarıqlarının tətbiq edilməsi şəxsi həyatda, karyera, iş mühitində də onlara daha çox özgüvən qazandırır. Bu tip monoloji nitqlərdən sonra müəllim tələbələrin bir-birlərinə “feedback” verməsini istəyir ki, bu da onların həm də sosial öyrənmə bacarıqlarının inkişafına səbəb olur. Müəllim həm də dərslər prosesində tələbələrin real həyatda qarşılaşa biləcəkləri iş müəssisələri, “xaricilər” iclasları, metodik konfranslarda çıxış kimi situasiyaları suni şəkildə yarada bilər, bu da onların monoloji nitqinin inkişafına kömək edə bilər.

Tələbələrdə həm həyəcanın azaldılması, həm monoloji nitq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, həm də onların çıxış üçün ingilis dili danışmaq bacarıqlarının formalaşdırılmasına kömək edən bir neçə metodik vasitələr var:

1) Tələbələrin monoloji nitq prosesinə cəlb etmək üçün “Ted talks” kimi video-çıxışlardan istifadə etmək olar. Bu çıxışlar öz sahələri üzrə mütəxəssis olan insanların müxtəlif mövzularda ingilis dilindəki monoloji nitqləridir. Bu çıxışlar ilk öncə tələbələrdə monoloji nitq üçün motivasiya yaradır, “warm-up activities” kimi istifadə olunur. Müəllim çıxışdan öncə tələbələri qruplara ayırır, onlardan çıxışlarda bəyəndikləri və bəyənmədikləri məqamları qeyd etmələrini istəyir, videonu izlədikdən sonra isə danışanın monoloji nitqinin mənfi və müsbət tərəflər tələbələr tərəfindən müzakirə edilir və müəyyən qeydlər aparılır. Bu tələbələrə “critical thinking” yolu ilə hansı metodları öz monoloji nitqlərində tətbiq edib, hansı səhvləri etməyəcəklərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. [6].

2) Danışanın nitqinin uğurlu olması, həyəcanını idarə etməsi və auditoriya ilə uğurlu ünsiyyət yaratması üçün digər önəmli məsələ də bədən dilini, səs tonunu idarə etməsi, ingilis dilinin fonetik və leksik imkanlarını istifadə edərək vurğu, intonasiyanın köməyi ilə əsas fikri auditoriyaya çatdırmasıdır. Müəllim bu cəhətlərin tələbələrdə inkişafı üçün monoloji nitq zamanı dinləyicilərinin diqqətini cəlb edən, nitqi zənginləşdirən birləşmə və cümlə strukturlarını tələbələrə təqdim etməli, intonasiya bacarıqlarını (nitqdə “pause”, “rising and falling tone” kimi) formalaşdırmalı və dərslər prosesində onları təcrübə etmələrinə çalışmalıdır.

3) Mövzuya aid istifadə olunan əsas sözlərin nitqdə xüsusi vurğulanması monoloji nitqi daha maraqlı, cəlbədicidir. [2, s.9]. Monoloji nitqin qurulması üçün müəllimin vəzifəsi monoloji nitq üçün tələbələrə verdiyi və ya onların seçdikləri mövzu üzrə əsas söz ehtiyatı təqdim etməsi və ya tələbənin seçdiyi, danışığında istifadə etdiyi lüğətin zənginləşməsinə kömək etməsidir. Tələbənin monoloji nitq strukturunun qurulmasını öyrənməsinə nail olunması, “signposting”, “language signals”, “ritorik” suallar kimi dil strukturlarından danışmada istifadənin öyrənilməsi də monoloji nitqin tədrisi zamanı əsas diqqət mövzudur.

4) Tələbələrə məşhur çıxışların əzbərləndirilməsi və daha sonra dərslər mühitində onların bu çıxışları təqdim etməsi üsulu isə daha çox tələbənin danışmaq bacarıqlarının formalaşmasına, intonasiya, aksent, danışmaq sürəti kimi monoloji nitqə təsir edən amilləri dərslər mühitində mənfi etməsinə kömək edir. Bu zaman müəllimlər əsas diqqəti qrammatika kimi digər bacarıqlara yox, məhz tələbənin “speaking” qabiliyyətinin formalaşmasına yönəltməlidirlər. [6].

Ümumiyyətlə, nəzərə alsaq ki, ana dilində auditoriya qarşısında çıxış etmək insanlarda gərginlik, həyəcan yaradır, monoloji nitq prosesinin xarici dildə olması natiqin həyəcanının daha da artmasına səbəb olur. Bu həyəcanın öhdəsindən gəlmək üçün tələbələr ilk öncə stressi idarə etmə, səs tonu, bədən dilindən düzgün istifadə, auditoriyanı cəlb etmə kimi bacarıqlara yiyələnəlməlidir. Özgüvənin artırılması üçün əsas vacib məqamlardan biri isə ingilis dilində səviyyənin artırılmasıdır. İngilis dilinin inkişafı, danışanın doğru tələffüz, zəngin söz ehtiyatı və qrammatika strukturu, axıcılıq nitqin daha səlis və cəlbədic qurulmasına, fikrin dolğun ifadəsinə imkan yaradır. Amma ingilis dilində nitq zamanı yaranacaq həyəcan səbəblərini öncədən bilmək, bunları nəzərə almaq şəxs öz güvənini artırır, monoloji nitq prosesində dha professional olmasında səbəb olur. Monoloji nitq bacarıqlarının dərs mühitində tətbiq edilməsi ilə tələbələr kiçik auditoriya qarşısında, öz yoldaşları arasında təcrübə keçərək həm özgüvənlərini artırır, həm də onlara doğma mühitdə müəllim və yoldaşların dəstəyi ilə auditoriya qarşısında qorxularına qalib gələ bilirlər. Həmçinin, dərs mühitində yaradılmış situasiyalar vasitəsi ilə gələcək həyatlarında hansı vəziyyətdə necə davranacaqlarına dair daha çox praktika əldə etmiş olurlar. İngilis dilində monoloji nitq bacarıqlarının inkişafı həm də tələbələrə ümumi ingilis dili üzrə özgüvən qazanmağa imkan verir.

Monoloji nitqin yuxarı kurs tələbələrində inkişafı üçün bir sıra təkliflər irəli sürə bilərik:

1. İnternet və texnikanın verdiyi imkanlardan faydalanaraq, müəllimlər dərs mühitində dünyaca məşhur və ya gündəmdə olan monoloji nitqləri, məsələn prezidentlərin nitqlərini tələbələrlə izləyə bilirlər. Daha sonra tələbələrlə onların nitq haqqında fikirləri, hansı məqamları bəyəndikləri, hansı yerdə çıxış edənin həyəcanlı olduğu, video çıxışdakı auditoriyanın çıxışa olan münasibəti müzakirə oluna bilər. Beləliklə, tələbələr monoloji nitq zamanı dinləyicilərin nələrə önəm verdiyini, çıxış zamanı həyəcanın necə idarə olunduğunu canlı müşahidə edə bilirlər.
2. Keçilən dərslərin akademik proqrama uyğun qiymətləndirilməsi zamanı müəllim tələbələrdən dərsi monoloji nitq və ya məruzə kimi danışmasını istəyə bilər. Bu, tələbənin özünü mütəxəssis kimi hiss edərək danışacağı mövzuya olan marağını artırmaqla bərabər, auditoriya qarşısında professional çıxışlar etməyinə də başlanğıc ola bilər.
3. Müəyyən dərs günlərində tələbələr üçün asudə vaxt yaradıb, onları maraqlandıran mövzular barədə monoloji nitq söylənilməsi istənilə bilər. Məsələn, xaricdə təhsil, müasir gəncliyin problemləri, gənclərin dövlətçilikdəki rolu, iqtisadi inkişaf, psixoloji və şəxsi inkişaf kimi mövzular
4. Tələbələrin həm öz ixtisasları, həm də qeyri-ixtisas mövzuları üzrə digər tələbələr qarşısında "persuasive" və "informative" çıxışlar etməsinə nail olmaq olar. Bu zaman auditoriyanın tələbənin çıxışını necə qiymətləndirdiyini gizli səs vermə ilə sorğu əsasında müəyyənləşdirmək olar. Sorğuda danışanın həyəcanının olub olmadığı, onlara necə təsir etdiyi, təqdim etdiyi mövzuya dinləyiciləri inandıra bilib bilməməsi soruşula bilər. Bu nəticələrlə tələbələr özlərinin sonrakı çıxışları barədə fikir formalaşdırmağa bilər.
5. Müəllim tələbələrin daha çox ingilis dilli seminarlarda, konfranslarda, debatlarda iştirak etməsini və ya online vebinarlara qoşulmasını təmin etməklə onların monoloji nitqin baş verdiyi mühitdə olmasına nail ola bilər. Həmin seminarlar onların ixtisaslarına və ya onların yaşlarına, maraq dairələrinə aid gündəmdə olan mövzulara həsr olunarsa və qrup şəklində dəvət olunarlarsa, bu onları iştiraka həvəsləndirə bilər. Monoloji nitq prosesinə canlı şahid olduqca daxildə yaratdıqları həyəcan azalacaq.

Dinləyicilərlə əlaqə zamanı iştirakçılarla, yəni auditoriya ilə əlaqə qura və dinləyicilərin məruzəçi haqqında fikirlərini öyrənə biləcəklər. Belə olan halda özlərinin çıxışları zamanı hansı məsələlərə daha çox önəm verəcəklərini müəyyənləşdirə bilirlər. Öncədən monoloji nitqin baş verdiyi mühitlə tanışlıq real prosesdə onların həyəcanını azaltmağa əhəmiyyətli dərəcədə kömək edəcək.

Ədəbiyyat:

1. Farhan Raja, Anxiety Level in Students of Public Speaking: Causes and Remedies, Journal of Education and Educational Development, Pakistan, Karachi, 2017, №1, s.97
2. Whitney Nelson, Public Speaking Secrets: How To Deliver A Perfect Presentation as a Foreign Professional, E-book, 2016-
<https://books.google.az/books?id=PTIJDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=English+>

as+Public+Speaking+Skills+in&hl=az&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=English%20as%20Public%20Speaking%20Skills%20in&f=false

3. Kenneth Anderson, Joan Maclean , Tony Lynch, Study speaking (for academic purposes), Cambridge:Cambridge University Press, 2004
4. Hsin-Yi , Lian , Brent Kelsen, Influence of Personality and Motivation on Oral Presentation Performance, **Published online,** 2018-
https://www.researchgate.net/publication/322602452_Influence_of_Personality_and_Motivation_on_Oral_Presentation_Performance
5. Irma Wahyuni Ibrahim, Nor Syahiza Shahabani, The use of public speaking to promote confidence in learning English as a second language, European Journal of English Language Teaching, Published online, June 2020, №1-
<https://oapub.org/edu/index.php/ejel/article/view/3346>
6. <https://www.fluentu.com/blog/educator-english/public-speaking-esl/>

Karimli S.

**Building public speaking skills of senior year students:
Methods for the elimination of internal anxiety
(Summary)**

This article deals with the feeling of internal anxiety experienced by senior students during public speaking in English, the cause of its occurrence and methods for its elimination. It highlights the methods of methodological work applied while working with students in the course of the subject, the role of cooperative learning in the development of public speaking skills, in reducing the internal anxiety of students. At the end of the article, proposals are made for the process of working with senior year students.

Керимли С.

**Формирование монолога на английском языке у
студентов старших курсов: пути преодоления волнения
(Резюме)**

В данной статье рассматриваются волнения, испытываемые студентами во время монолога на английском языке, их причины и пути их преодоления. Отмечаются методические приемы работы, применяемые при работе со студентами на уроке, роль кооперативного обучения (cooperative learning) в развитии монологической речи и снижении волнения учащихся. В конце статьи приведены определенные предложения по процессу работы со студентами старших курсов.

Rəyçi: s.e.d., prof. S.Əliyeva

BAĞIROVA GÜNAY
Azərbaycan Dillər Universiteti

**XARİCİ DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ ZAMANI YARANAN
PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI**

Açar sözlər: dilin mənimsənilməsi, linqvistikə, linqvodidaktika, psixolinqvistikə, interferensiya

Key words: language acquisition, linguistics, linguodidactics, psycholinguistics, interference

Ключевые слова: усвоение языка, лингвистика, лингводидактика, психолингвистика, интерференция

Müasir dövrdə xarici dilin mənimsənilməsi aktual məsələlərdən biridir. Qloballaşma, mədəniyyətlərin və dillərin biri-birinə inteqrasiya etdiyi bir dövrdə xarici dilin inkişaf etdirilməsi təhsil sisteminin əsas vəzifəsidir. Təhsil müəssisələrində ixtisas və peşəsindən aslı olmayaraq təhsil

alanların xarici dil öyrənilməsinə zəruri edən amil onların bilik səviyyələrinin və ixtisasları ilə bağlı təcrübələrinin dünya miqyasında standartlara uyğun şəkildə artırılmasıdır. Bunun üçün xarici dilin öyrənilməsinə verilən önəm hər zaman bir addım öndədir.

Xarici dildə istifadə olunan sözlərin mənası və qrammatik qaydaları bilməklə dil baryerini aşmaq müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə ünsiyyət qura bilmək üçün kifayət etmir. Bunun üçün öyrənilən dilin aid olduğu dünyanı dərinlən tədqiq edərək mədəni baryeri də aşmaq çox vacibdir. Fərqli mədəniyyətlərə xas bəzi millispesifik komponentlər mədəniyyətlər arasında ünsiyyət qurmaqda çətinliklər yaradır. Öyrənilən dilin aid olduğu mədəniyyəti bilmədən dili ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənmək mümkün deyil. Kommunikativ səriştəliyin səmərəliliyini artırmaq üçün dil daşıyıcısının mədəni aləminə daxil olaraq onun həyat tərzi, mentaliteti, adət-ənənələri, milli spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və öyrənmək lazımdır [2, s.198].

Dil inkişaf etdikcə yaranan yeniliklər dilin öyrənilməsinədə təsir göstərir. İntralinqivistik və ekstralinqivistik amillər sosial-mədəni münasibətlər, başqa dillərlə əlaqələr və dilin öz daxilində yaranan dəyişikliklər nəticəsində yaranır. Dillərin bir-biri ilə əlaqəsi ekstralinqivistik faktorlarla aiddir, bu isə sosial əlaqələrin güclü olmasından aslıdır. Sosial-mədəni münasibətlər dilin əhatə dairəsinin genişlənməsinə, cəmiyyətlə birgə dilin də inkişaf edib dəyişməsinə müsbət təsir göstərir. Sosial əlaqələr daha çox qonşu ölkələrin dilləri arasında kontaktı asanlaşdırsa da, bəzi beynənmiləl dillər digər qohum olmayan dillərə güclü təsir göstərmişdir. Hal-hazırda ingilis dili beynənmiləl dil olaraq həm ana dili, həm də birinci xarici dil kimi ilk sıradadır. Bu hal ingilis dilinin digər xarici dillərin leksikonuna təsirində özünü göstərir. Ana dil ilə xarici dilin qarşılıqlı öyrənilməsi interferensiya hadisəsinin baş verməsinə səbəb olur. Hər iki dilin qarşılaşdırılaraq öyrənilməsi xarici dilin mənimsənilməsi prosesini sürətləndirir [1,s.205].

Dilin inkişafında dillərarası əlaqələr əhəmiyyətli dərəcədə ciddi rol oynayır. Dillərarası əlaqələr dedikdə dilçilik ədəbiyyatında iki dilin təması zamanı bir dilin təsiri ilə digər dildə baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Bu əlaqələr dilçilik elminə çoxdan məlum olsa da, onların əhatəsi hələ də tam tədqiq edilməyib. Dilin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən dil təması problemi dillərarası dilçilikdə artıq aynca sahə kimi damşanlar da var. Təqdim olunan məqalədə dillərin inkişafında ekstralinqivistik amillərin, dil təması nəzəriyyəsinin mahiyyətinin və onun nəzəri dilçilikdəki rolunun müəyyən edilməsinə cəhd göstərilmişdir. Lakin dil təması nəzəriyyəsi çox mürəkkəb və çoxşaxəli olduğundan onu hərtərəfli əhatə etmək olduqca çətindir. Müasir dilçilik cərəyanlarından olan sosiolinqvistika, psixolinqvistika və etnolinqvistika sahələrində bu nəzəriyyə ilə bağlı ayrı-ayrılıqda tədqiqatlar aparılmış və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Problemlərə daha çox sosiolinqvistik cəhətdən yanaşılsa da, yeri gəldikcə, həm insan psixikasında baş verən dəyişikliklər, həm də dillərin öyrənilməsi metodikasında dil əlaqələri ilə bağlı yaranan problemlərə toxunulmuşdur [2,s.65].

Dildəki oxşar xüsusiyyətlər həmin dili öyrənənlərin ana dili ilə xarici dil arasında əlaqə yaradaraq öyrənməsinə köməklik göstərir. Xüsusən fonetikasi oxşar olan dillərdə öyrənənin nitqinin daha tez inkişaf etməsinə köməklik göstərir. Ana dili xarici dili ilə qohum dillər qrupuna daxil olmayanlarda bu proses daha fərqli olur. Qrammatik və semantik müxtəlifliklər yadda saxlanması üçün öyrənənin düzgün oxuyub tələffüz etməsi oxuduğunu doğru qavramasını asanlaşdırır. Digər hallarda bu xarici dilin öyrənilməsinə maneələr törədə bilər. İnterferensiya hallarının yaranmasında ana dilinin rolu müəyyənləşdirilməli, təsir səbəbləri araşdırılıb təhlil edilməli və maksimum səviyyədə aradan qaldırılma yolları tapılmalıdır.[4,s.19]

«İnterferensiya dil təması və ya doğma olmayan ikinci dilin öyrənilməsi zamanı yaranan ikidillilik şəraitində dil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində doğma dilin təsiri ilə ikinci dildə baş verən normadan və sistemdən kənaraçıxma ilə ifadə olunur. İnterferensiya iki dildə danışanın nitqində xarici dilin aksenti kimi təzahür edir. O, sabit (kollektivin nitqinin xarakteristikası kimi) və keçici (kiminsə idiolekti kimi) ola bilər». İnterferensiya dilin bütün səviyyələrini əhatə edə bilər, lakin bu hadisə xüsusi ilə fonetikada daha çox hiss edilir (sözün dar mənasında - aksent). İnterferensiyanın əsas səbəbi qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin müxtəlif sistemli olmasıdır. Bu dillər müxtəlif fonem tərkibli, müxtəlif intonasiya, qrammatik kateqoriyalı olmaları ilə bir-birindən fərqlənirlər. Bütün bu fərqlər interferensiyaya səbəb olan amillərdir.[9,s.8]

İkinci mərhələdə xarici dili öyrənən öz ana dilində olan səsləri öyrəndiyi xarici dilin səsləri ilə fərqləndirə bilmir. Yəni, həssaslığın zəif olması yanlış tələffüzə şərait yaradır və interferensiya baş verir. Bu halda interferensiyanın üç nəzəri halına diqqət yetirək:

1. Həssaslıq səviyyəsinə görə;
2. Təcrübəyə əsaslanan baza səviyyəsinə görə;
3. Əldə olunan nəticəyə görə.

- Həssaslıq səviyyəsinə görə interferensiyadan danışarkən qeyd olunmalıdır ki, yeni dili öyrənməyə başlayan fərd tələffüz olunan səsləri yaxşı eşitmir və buna görə də müntəzəm eşitdiyi səsləri düzgün tələffüz etmir, yəni hər dəfə müxtəlif cür qəbul edir. "Çünki ilkin səviyyədə fərd eşitdiyi sözləri anlamaya çalışır və bu zaman səslər sadəcə ikinci plana keçir.

- Təcrübəyə əsaslanan baza səviyyəsinə görə - tələbə yaxşı eşidir, lakin düzgün tələffüz etmir.

- Nəticə olaraq - yaxşı eşidir, düzgün tələffüz edir və heç bir fonetik səhvə yol vermir, getdikcə interferensiya aradan qalxır [5,s.49].

Tədqiqatlar onu göstərir ki hər zaman öyrənilən ikinci dil ana dilinin təsirlərinə məruz qalmır, çox zaman ikinci dildə ana dilinə təsir edir. İnterkalyasiya hadisəsi zamanı öyrənən xarici dildə dilə uyğunlaşan, asanlıqla tələffüz olunan, yadda saxlanması daha asan, ana dilində oxşarı olan sözləri istifadə edir. Hətta bəzən ana dilindəki ifadə unudulur amma interkalyasiyaya uğrayan söz gündəlik həyatda tez-tez istifadə olunduğu üçün ekvivalentini istifadə edərkən bir çoxları tərəfindən anlaşılır. Şüurlu şəkildə danışan fikirlərinin ifadəsi üçün bu seçimi edərək nitqində əks etdirir yəni, interkalyasiya psixolinqvistik haldır. İnterferensiya isə süursuz şüurluluq daxilində edilmiş səhvlərdir. Danışan psixoloji aktların təsirindən, əslində dillərin linqvistik cəhətdən uyumsuzluğu ucbatından interferensiyanı yaradır. İnterferensiya daha çox qeyri-iradi baş verir, sonradan vərdiş halını alaraq yaranan bir çox normadan çıxma halları dilə sabitləyir [6,s.22].

İnterferensiya sosio-psixoloji haldır. Sosial mühitdə hər birimiz fikirlərimizi dil vasitəsi ilə çatdırırıq. Bu aramızdakı ünsiyyəti aktivləşdirir. Diqqət yetirsək danışarkən, hətta yazarkən çoxlu səhvlər edirik. Bu hal tələskənlik, diqqətsizlik, çox zaman da dilə yaxşı bələd olmamaqdan irəli gəlir. Ana dilimizdə danışarkən düşünmədən etdiyimiz bu səhvləri xarici dildə danışarkən etməyimiz yeni bir dil hadisəsi kimi təqdim olunur. İnterferensiyanın xarici dil öyrənilərdə hansı halda, necə yarandığını ancaq danışanın diqqətini cəlb etmədən müşahidə etmək yolu ilə öyrənmək mümkündür.

Dilin psixoloji problemlərinin öyrənilməsi ilə bağlı göstərilən cəhdlər, eləcə də psixolinqvistik biheviörizm, neobiheviörizm və nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi metodoloji, psixoloji və linqvistik əsaslar baxımından analiz edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, "Biheviörizm", "Neobiheviörizm" və "Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi" mövcud DSV-lərdən yalnız nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizminin analizinə cəhd göstərmiş və onun da sadəcə bəzi psixoloji yönlerini şərh etməyə müvəffəq olmuşdur. Göstərilmişdir ki, bu nəzəriyyələr əsasında dilin həm linqvistik, həm də psixoloji şərhini vermək, ümumiyyətlə, mümkün deyil [8,s.38].

V. fon Humboldt belə hesab edir ki, dil özünəməxsus mahiyyət yaratma qabiliyyətinə malikdir. Dilin bu xüsusiyyəti yalnız dərk etmə aktı çərçivəsində mövcud olur. Amma mahiyyət etibarilə dil dərk etmə və ya təfəkkürdən asılı deyil.

Əlbəttə ki, bu fikrin birinci hissəsi, yəni "dilin mahiyyət yaratma qabiliyyətinin dərk etmə aktı çərçivəsində mövcud olması" mülahizəsi tamamilə doğrudur. Bu fikrin ikinci hissəsini isə, böyük alimə bəslədiyimiz dərin rəğbətə baxmayaraq, məqbul hesab edə bilmərik. V. fon Humboldtun "mahiyyət etibarilə dil dərk etmə və ya təfəkkürdən asılı deyil" fikri nə dilin yaranması, nə də praktik olaraq ondan istifadə baxımından doğru hesab edilə bilməz. Çünki ümumilikdə dilin, eləcə də nitqin yaranması sinktual dərk etmə, onun kommunikativ funksiyası isə vizualverbal dərk etmə ilə birbaşa bağlıdır. İnsanın yüksək psixoloji fəaliyyətlər qrupuna daxil olan nitq yaratma fəaliyyətini, eləcə də ünsiyyəti dərk etmədən kənardə təsəvvür etmək belə mümkün deyil [8, s.76].

V. Humboldt psixolinqvistikanın təməl prinsiplərini öz əsərlərində əks etdirmişdir. Elə psixolinqvistikanın bünövrəsi onun əsərləri ilə qoyulmuşdur. Bu əsərlər dilçi alimlərin öz araşdırmalarında yer verdiyi linqvistik və psixoloji problemlərin həlli üçün başlanğıc rolunu oynayır. V. Humboldt görə dil fəaliyyətin nəticəsi deyil, özü kimi qiymətləndirilir. Dil dikrin son

nəticəsini nitq vasitəsi ilə ortaya çıxaran vasitədir. Dil fikri istiqamətləndirir, formalaşdırır. Danışanın nə düşündüyündən çox onun nə danışdığı daha önəmlidir. Nitq prosesində edilən ixtiyari və qeyri-ictiyari səhvlər, qurulan cümlələr, seçilən sözlər prixoloji akt olub dilə təsir göstərir [8, s.66].

Psixolinqivistika ikinci dil öyrənmənin linqivistik hal olduğu qədər psixoloji amillərin dilə təsirinin olduğunu subuta yetirmişdir. Lakin dil və beyinin əlaqəsini nəzərə alsaq fikrin dil vasitəsi ilə ifadəsinin insan fiziologiyası ilə bağlı olduğunu unutmamaq olmaz. Danışma, dinləmə, yazı yazma mexanizmləri beynin sağ yarımkürəsi ilə sıx bağlıdır. İnsan anatomiyasının xarici dilin mənimsənilməsi üçün müsbət imkanlar yaratması psixologiyasının bu prosesə hazır olması qədər vacib bir məsələdir. Əgər öyrənmənin doğma dilində heç zaman qarşılaşmadığı səslər möcud olarsa, həmin səslər “dil dönməməsi” nəticəsində ya artikulyasiya olunmur, ya da başqa cür, xüsusəndə doğma dildə oxşarlıq təşkil edən başqa bir səs kimi səsələnir. Buna səbəb fərdin körpəlikdən eşitmə və tələffüz orqanlarının bu səsi yad qəbul etməsinin nəticəsidir. Çünki insanın heç vaxt eşitmədiyi bir səsi danışmaq üzlərinin həmin səsə uyğunlaşdırması uzun müddət tələb edir [7, s.68].

Uşaq vaxtından ana dilini necə öyrəniriksə sonradan öyrəndiyimiz xarici dilləri həmin vərdişlər hesabına mənimsəyirik. Ona görə də, ana dili vərdişləri digər dilə köçürülür. Vərdişlər hər zaman mənfi təsir göstərərək öyrənmədə çətinliklər törətmir, bəzən onun müsbət tərəfləri də olur. Müsbət cəhətdən təsir edən dil vərdişlərinin köçürülməsi transpozisiya adlanır. Transpozisiya hadisəsinə qohum dillərin öyrənilməsi zamanı daha çox rast gəlinir. Çünki həm interferensiya, həm də transpozisiya hadisəsi bilinməyən şüursuz şəkildə etdiyi səhvlərin nəticəsidir. Tələbə özü qeyri-ixtiyari olaraq bu səhvləri edərək əslində dilə çoxda yaxşı bələd olmadığını göstərir. Bu bir tərəfdən öyrənmə prosesinə maneələr törətsə də, müsbət təsirlər yeni dil materiallarını mənimsənilməsinə asanlaşdırır [3, s.13].

Hər bir xarici dil həmin dilin ədəbi normalarına uyğun şəkildə qayda qanunlara uyaraq öyrədilir, lakin dilin daşıyıcıları doğma dillərində bütün fonetik, leksik və qrammatik qaydalara uyğun danışmır. Bir çox dildə dialekt və şivələrin təsirdən müxtəlif aksentlər yaranır və bəzən onlar ana dillərində normativ qaydalarından kənara çıxaraq danışirlar. Xarici dilin fərdi şəkildə öyrənilməsi, özünü inkişaf üçün bir çox müəllimlər həmin dildə kinolar, verişlər izləməyi, bədii kitablar oxumağı məsləhət görürlər. Halbuki kinolar və televiziya verişləri gündəlik danışdığı əks etdirdiyindən tələbələrə müəyyən çətinlik yarada bilər. Tələbə normadan şıxma halları ilə qarşılaşdıqda öyrəndikləri ilə ziddiyyətlərin yaranması onların doğru olub olmadığı ilə bağlı çətinlik yaradır. Bu zaman müəllim ədəbi dilin normaları ilə gündəlik danışığın fərqlənməsi, “native speaker”lərin belə danışığında qəbul edilmiş normalar arasında fərqlərin olmasını izah etmək lazımdır. Misal olaraq da ana dilində olan fərqlilikləri qarşılaşdırmaq daha anaşılıqlı olar [10].

Linqvodidaktika dilin mənimsənilməsinə birinci, ikinci, ana dili olaraq ayırmadan dilin öyrənilməsi prosesinin ümumi qanunauyğunluqlarından bəhs edir. Onlar arasındakı fərqi ayırmaq metodistin üzərinə düşür. Üsullar eyni olsada dillərin müxtəlifliyi, bəzilərinin struktur-semantik baxımdan tamamilə başqa-başqa dillər olması fərdin iki dili qarşılıqlı olaraq öyrənərkən daha asan və ən yaxşı metodları seçməsinə yardımçı olacaq şəxs müəllimdir.

Ədəbiyyat:

1. Dillərarası əlaqə zamanı baş verən interferensiya hadisəsinin səbəbləri // – Bakı: Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi, Elmi əsərlər, – 2013. XXII buraxılış, – s.202-209.
2. Heydərov, R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu / R.Heydərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. –216 s.
3. Rəcəbli, Ə. İnterferensiya / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – s. 32
4. Suleymanov, Y.A. Interference and its characteristic features // – Bakı: Language and literature, – 2012. №4 (84),–p.15-20
5. Бондарко, Л.В. Опыт описания свойств фонологического слуха / Л.В.Бондарко, Г.Н.Лебедева. – Москва: Наука, – 1989. – с. 227
6. Джапаридзе, З.Н. Некоторые вопросы перцептивной фонетики // Вопросы анализа речи. – Москва: Наука, – 1979, – с.38

7. Махмудов, М.А. Система автоматической переработки тюркского текста на лексико-морфологическом уровне / М.А.Махмудов. – Баку: Элм, – 1991.– с.198
8. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию, М., 1984, с. 78
9. Essence of phenomenon of interference in contact languages // – Москва: Психология-Социология-Педагогика, – 2012. 10 (23), октябрь, – с.8-10.
10. http://ncp.ge/files/ESG/2010%20wlamde/ucxouri%20enebi_azer.pdf

Bagirova G.

Foreign language acquisition problems and their solutions

(Summary)

Problems arising during the study of a foreign language help learners and educators find out new methods and solutions. Problem solving leads to a deeper mastery of the language learning and anticipation of future problems.

Багирова Г.

Проблемы усвоения иностранного языка и пути их решения

(Резюме)

Проблемы, возникающие при изучении иностранного языка помогают учащимся и преподавателям выявить новые методы и решения. Решение проблем ведёт к углублённому усвоению языка и ожиданию будущих проблем.

Rəyçi: f.f.d. Y.Nuriyev

TAĞIZADƏ NƏRGİZ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Nargiz0297@gmail.com

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFI

Açar sözlər: xarici dil, şifahi nitq, ünsiyyət, dil öyrənmə, nitq bacarığı

Key words: foreign language, oral speech, communication, language learning, speech skills

Ключевые слова: иностранный язык, устная речь, общение, изучение языка, речевые НАВЫКИ.

Xarici dilin tədrisi öyrənənin dörd əsas dil bacarıqlarını mənimsəməsi ilə yanaşı, hədəf dildə ünsiyyət bacarıqlarının mənimsənilməsi prosesini əhatə edir. Bu kontekstdə xarici dil öyrənənlərin nitq bacarıqlarında uğurlu hesab edilməsi üçün əsas tələblərdən biri də Avropa ortaq dil çərçivə mətninə daxil edilmiş şifahi istehsal bacarıqlarına yiyələnməkdir; digəri isə rahat və səlis şəkildə dialoq qura bilmək, başqa sözlə öyrəndikləri dil cəmiyyətinin ünsiyyət mühitlərində sosial aktyor kimi fəal iştirak etməkdir.

Xarici dil öyrənənlərin nitq bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün şəxsi səyləri ilə yanaşı, təlimatçının münasibəti, üstünlükləri və rəhbərliyi öyrənmənin hədəf səviyyədə baş tutmasına imkan verən mühüm amildir [1, s. 101].

Bundan əlavə, xarici dil imtahanlarında nitq bacarıqlarının ölçülməsi və qiymətləndirilməsi prosesində imtahandan məsul olan müəllimlərin münasibəti, tətbiq etdikləri imtahan strategiyaları və şəxsi üstünlükləri də hədəf dildə uğur və motivasiyanın təmin edilməsi üçün çox vacibdir.

Tədqiqatda xarici dil tədrisində nitq bacarıqlarının inkişafı üçün məhsuldar işlərin aparılması, tapşırıq yönümlü işlərlə sinifdən kənar tələbələrin dəstəklənməsi və nəzarətdə saxlanılması, qərəzsiz və sağlam rəqabət tətbiqi üçün hansı amillərə diqqət yetirilməli olduğu vurğulanmışdır [2, s. 98].

Xarici dil olaraq ingilis dilinin tədrisində mövzunun hansı dil səviyyələrində olduğu, hansı məqsədlə və nitq qabiliyyətinin necə inkişaf etdirilməsi vurğulanması lazım olan bir mövzudur. Lakin bu sahədə akademik tədqiqatların sayı kifayət qədər deyil.

Dünyanın harasında olursa olsun, xarici dil bilmək dedikdə ağıla ilk gələn xarici dildə danışmaqdır. Dil bilmənin meyarı bir çoxumuz üçün o dildə danışmaq və ünsiyyət qura bilməkdir. Ona görə də xarici dilin tədrisində nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dil dərslərində birinci mərhələdə nitq bacarıqlarının formalaşdırılması şagirdin hədəf dildə sadə əməliyyatları yerinə yetirməsi, sosial münasibətlərin qurulması və davam etdirilməsi üçün zəruridir.

Dil öyrənmə dildən xəbərdar olmaq və onu təhlil etməklə baş verən şüurlu bir prosesdir. Ana dilimizi heç bir xüsusi səy göstərmədən əldə edirik; Xarici dil bacarıqlarına yiyələnmək üçün xüsusi səy göstərərək hədəf dili öyrənməliyik. Buna görə də xarici dildə danışmağı öyrənmək çətin və zəhmətli bir prosesdir [3, s. 87].

Danışığı inkişaf etdirməyin çətinliyi bu bacarıq üzərində daha çox diqqəti cəmləməyi və bu çətinliklərin nə olduğunu müəyyən etməyi və həll yolları hazırlamağı zəruri edir.

Xarici dil tədrisində nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi hər bir kurikulumda ciddi şəkildə vurğulanmalı olan bir məsələdir. Tələbələrin xarici dildə səriştəli natiq olmasına kömək etmək üçün nitq tədrisi bütün təfərrüatları ilə üzə çıxarılmalı, onun nəzəri bazası elmi araşdırmalarla dəstəklənməli, diqqətlə planlaşdırılmalı, ən əsası isə effektiv metodlarla həyata keçirilməlidir [5].

Danışiq bacarıqları ilə bağlı getdikcə daha geniş çeşidli elmi araşdırmalara ehtiyac var. Bu işin məqsədi nitq bacarıqlarında qarşılaşılan çətinliklərlə bağlı müəyyənləşmələrlə ingilis dilinin xarici dil olaraq tədrisi sahəsinə töhfə verməkdir.

Ədəbiyyat araşdırması nəticəsində ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisində nitq bacarıqlarında qarşılaşılan çətinliklərlə bağlı araşdırmaya rast gəlinməmişdir. Bu sahədəki çətinliklərin mümkün həll yollarını üzə çıxarmaq üçün ilk növbədə bu çətinliklərin nədən ibarət olduğu və tələbələrin bu çətinliklərlə nə qədər tez-tez qarşılaşdıqları suallara cavab tapmaq lazımdır [4, s. 17].

Nitq hissələri, düşüncələri və hər cür istəkləri qarşı tərəfə ifadə etmək və çatdırmaq deməkdir. Dil tədrisində bütün bacarıqların inkişafı, hansı səbəbdən dili öyrənməsindən asılı olmayaraq, fərdin həm fərdi inkişafına, həm də sosial uyğunlaşmasına böyük töhfə verir.

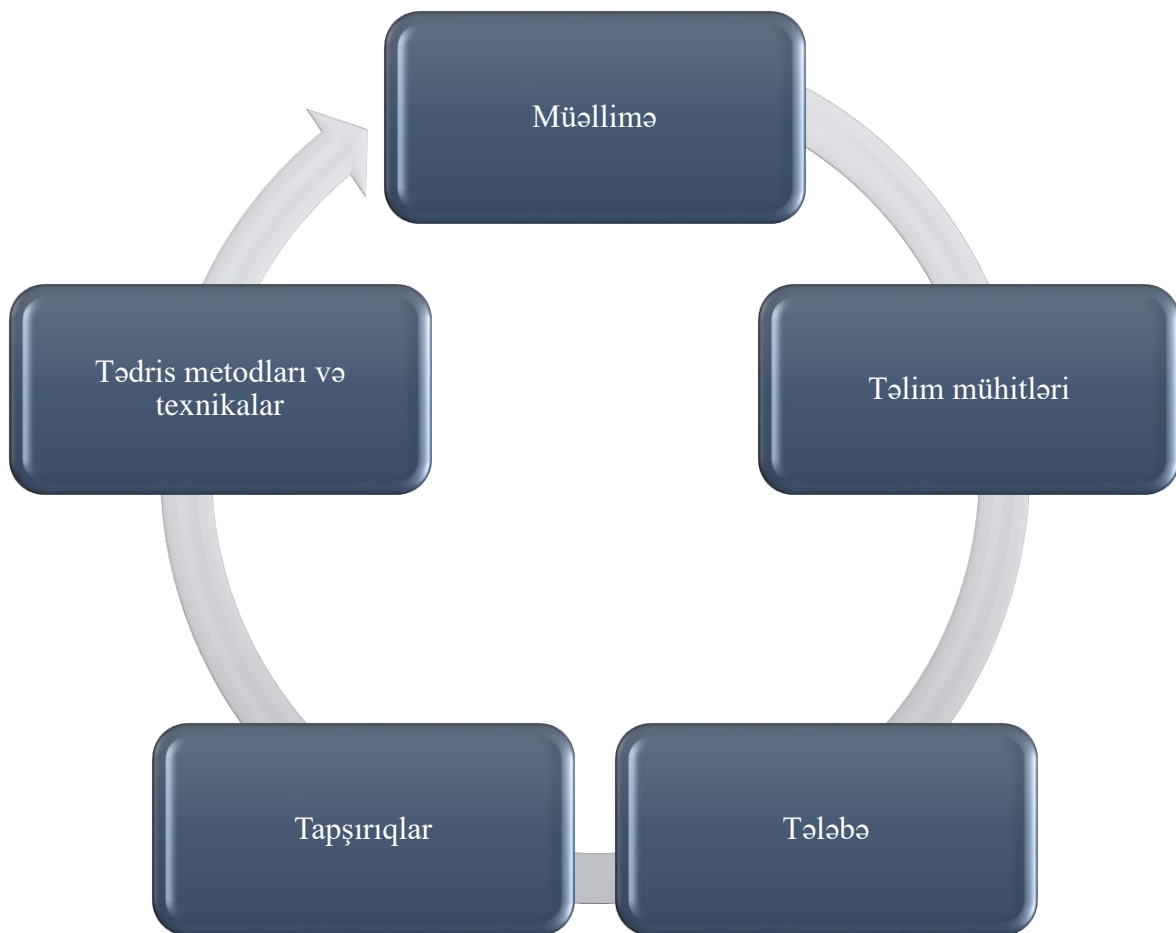
Nitq bacarığı da onlardan biridir. Bundan əlavə, ünsiyyətin məqsədinin dil öyrənmənin əsasını təşkil etməsi də diqqətdən kənar qalmamalı olan vacib bir həqiqətdir. Bu kontekstdə anlama və ifadə bacarıqlarının əhəmiyyəti ön plana çıxır: anlama bacarıqları dinləmək və oxumaqdır; İfade bacarıqları yazmaq və danışmaqdır.

Bütün bacarıqları bütövlükdə nəzərə almaq həmişə dil öyrətmə tətbiqlərində və sonra bu tətbiqlərin qiymətləndirmə proseslərində çox faydalıdır. Bununla belə, hər bir təhsil mühitində olduğu kimi, öyrənənlər, materiallar və metodlar kimi fənlər ilə yanaşı, müəllimlərin səriştələri də dil tədrisi mühitinin mühüm elementidir.

Xarici dil öyrənənlərin dil bacarıqlarını, xüsusilə danışma bacarıqlarını standart bir quruluşda idarə edə bilmələri, inkişaf etdirmələri və qiymətləndirə bilmələri vacibdir.

Şagirdlərin daha çox dialoqda olduğu insanların ilk növbədə təlimatçı olması və şagirdlərin sinif mühitində müxtəlif funksiyalı dialoqların əksəriyyətini hədəf dildə görə bilməsi fərqli dialoqlara ehtiyacı artırır. Çünki nitq qabiliyyəti insanın sosiallaşmasının, ünsiyyətcilliyinin əksi olması baxımından çox önəmlidir. Bu mənada şagirdin təlimatçının sinifdaxili göstərişləri və təcrübələri ilə əldə edilə bilən istehsal strategiyalarından istifadə etməsini təmin etmək vacibdir.

Şəkil 1. Nitq bacarığının əsas elementləri.

Mənbə: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1481504> – dil becerileri 2022.

Şəkil 1-ə nəzər salındıqda nitq bacarığının elementlərindən birinin və birincisinin “müəllim” kimi ifadə olunması tədqiqatımızın diqqət mərkəzində olan müəllim kompetensiyalarının əhəmiyyətini ifadə etmək baxımından çox dəyərlidir.

Tədris ünsürü ilə yanaşı həyata keçiriləcək təhsil proqramlarını da nəzərə alsaq, İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı bəzi ünsürlər meydana çıxır. Tədris effektivə görə [5]:

- Öyrənilmə: Sözləri asan və çətin öyrənmək;
- Təkrar: Gündəlik həyatda öyrənilənlərin istifadə olunma bilməsi;
- İstifadə sahəsi: İstifadə sahələri çərçivəsində prioritetlərin müəyyən edilməsi;
- Faydalılıq: Ünsiyyəti asanlaşdırmaq.

Bu maddələr nitq bacarığının bütün bacarıqlarla sıx əlaqəsini və onun dil tədrisi proqramının və beləliklə də dilin tədrisinin mərkəzində dayanan bir bacarıq olduğunu ortaya qoyur. Bütün maddələr həm də nitq bacarıqlarının həddlərinə düşür və həmçinin bu maddələrin şagird ehtiyacları üçün çərçivə ilə əlaqəli olduğunu göstərir.

İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi çərçivəsində standartlaşdırılmamış təcrübələr bütün digər bacarıqlarda olduğu kimi nitq bacarıqları çərçivəsində də davam edir.

Sınıfdəki nitq fəaliyyətləri araşdırıldıqda, bir çox fəaliyyətin hədəf dilin real ünsiyyət mühitlərinə uyğun olmadığı və real dil istifadəsinə imkan verməyə uyğun olmadığı görülür. Bu kontekstdə xarici dil öyrənənlərin çoxunun öyrəndikləri dillə çox az tanış olduqları və o dildə danışan insanlarla ünsiyyət qura bilmədiklərinə görə səlis danışa bilmədikləri görülür [2, s. 67].

Bununla belə, ingilis dilini öyrənən tələbələrin gündəlik danışmaq dili ilə bağlı tez-tez təkrarlanan mövzularda fikirlərini ifadə etmələri gözlənilir. Onların müəyyən bir mövzu haqqında məlumat ötürməkdənsə, gündəlik eksrompt söhbətlər apara bilmələri tələbələrin dildən istifadədə səlis olmasını təmin edəcəkdir.

İngilis dilində gündəlik danışmaq aspektlərini bu cür sıralaya bilərik [5]:

- a. Özünüzü tanıtmaq
- b. Təşəkkür etmək, üzr istəmək
- c. Telefonla danışmaq
- d. Ziyarət (ev ziyarəti, bayram ziyarəti, başsağlığı, xəstə ziyarəti)
- e. Salam və sağollaşma nitqləri
- f. İstiqamətin soruşulması və istiqamətləndirilməsi
- g. Təqdimat nitqləri
- h. Söhbət nitqləri
- i. Zarafatlar söyləmək
- j. Sual vermək və cavablandırmaq

Gündəlik danışmaq sahələri/situasiyaları nəzərdən keçirildikdə bu kontekstdə müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Danışmaq məqsədləri və ehtiyacları çərçivəsində müxtəlif strategiyalarla sinif təcrübələrini daxil etməklə, öyrənənlərin öz nitq bacarıqlarını kommunikativ ölçüyə və rəvanlığa daşması mümkündür.

Qeyd etdiyimiz araşdırmalarda dramatik tədqiqatlar, debatlar, təqdimatlar və hekayələr kimi ixtisaslı və strukturlaşdırılmış təcrübələrə ehtiyac var. Bu, öyrənənlərə müxtəlif yollar təklif edə bilmək demək olduğundan, müəllimlərin həm şəxsi inkişaf, həm də pedaqoji sərişələr baxımından təchiz edilməsi mütləqdir.

Bu sərişələr kontekstində xarici dil müəllimi olaraq ingilis dilinin əhatə dairəsinə əsaslanaraq nitq bacarığı ilə bağlı dil müəllimlərində olması lazım olan bacarıq səviyyəsini iki ayrı başlıq altında qiymətləndirmək olar.

Nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi çərçivəsində müəllimlərin sərişələri nitq bacarıqlarının qiymətləndirilməsində sərişələrin öyrədilməsi kimi müxtəlif kompetensiyalar tələb edir. Çünki konstruktivist təhsil modelində, xüsusilə nitq bacarıqlarında ön plana çıxan müəllimin “rəhbər” rolu nitq təcrübələrində və qiymətləndirmə-qiymətləndirmə mərhələlərində “fokus”a çevrilir və müəllimin vəziyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər. Bu səbəbdən öyrənənlərin standart sistemlərlə sertifikatlaşdırılmaması bəzən gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Danışmaq bacarıqlarının qiymətləndirilməsi proseslərində müəllimlərin diqqət etməli olduğu bəzi kritik amilləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar [5]:

- a. İmtahan zamanı çıxışlar imtahan məqsədlərinə uyğun aparılmalıdır.
- b. Danışmaq balının qiymətləndirilməsi tək müəllim tərəfindən aparılmamalı və heç bir müəllim öz tələbəsinin imtahanında iştirak etməməlidir.
- c. İmtahan və qiymətləndirmə zamanı şagirdə verilən suallar, istifadə olunan cümlələr başa düşülən olmalıdır; Bu çərçivədə ətraf mühitdə diqqətyayındırıcı elementlər varsa, onlar üçün tədbir görülməlidir. Bu mənada öyrənənlərin səhv eşitdikləri bir vəziyyətdə düzgün cavabı tapmaq/vermək mümkün olmayacaqdır.
- d. Danışmaq imtahanında veriləcək suallar əvvəlcədən hazırlanmalıdır.
- e. Əgər distant ölçmə qiymətləndirmələri çərçivəsində şifahi imtahanlar aparılacaqsa, ixtisasartırma təhsili olan təlimatçıların texnoloji sərişəsini artırmaq lazımdır; Təhsil texnologiyalarını mükəmməl bilən təlimatçıların imtahan zamanı yarana biləcək problemlərin tez həllini tapması təmin edilməlidir.
- f. İmtahana cavabdeh olan müəllimlər imtahandan əvvəl tapşırıqları öz aralarında bölüşdürməli və imtahan zamanı söhbətlər və suallar bir-birinə mane olmamalıdır.

Danışmaq bacarığı subyektiv qiymətləndirmələrdən uzaqlaşdıqca, o, real kommunikativ ölçülərə çatacaq və beləliklə, həm öyrənənləri, həm də sahə tədqiqatçılarını öyrənənlərin dil öyrənməsi üçün düzgün nəticələrlə bir araya gətirəcəkdir.

Bütün dil bacarıqlarından daha çətin inkişaf edən, inkişaf etdikdən sonra insana həm sosial, həm də fərdi olaraq rahatlıq yaradan nitq bacarığı ilə bağlı dilin tədrisi sahəsində məhdud araşdırmaların artırılması və təlimçilərin inkişaf etdirici təcrübələr aparması lazımdır.

Nəticə olaraq bu cür tədqiqatlar dil öyrətmə təcrübələrinə də müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu kontekstdə tələbələrin ehtiyacları müəyyən edilməlidir. Bu halda "Akademik Danışiq" kontekstində nitq bacarıqlarının inkişafı üzərində işləmək zərurəti ön plana çıxır.

Bundan əlavə, bu nəzəri çərçivəni təşkil edən araşdırmanın ana dilinin tədrisi ilə yanaşı xarici dil tədrisi çərçivəsində də keyfiyyətli tətbiqlərinin artırılması; Hazırlanan təcrübələr və proqramlar çərçivəsində təlimatçıların nitq qabiliyyətinə münasibətinin və baxışlarının müəyyən edilməsi çox vacib və zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. Bashir, B., Azeem, M., & Dogar, A. H. (2011). Factor effecting students' English speaking skills. *British Journal of Arts and Social Sciences* № 45, 2(1), 350 p.
2. Beggi, G. (2019). *Yaratıcı Drama Eğitimiine Yönelik Uzman Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 348 s.
3. Biçer, N. (2019). Öğrenen ihtiyaçlarının belirlenmesi ve yabancı dil olarak türkçe öğretiminde program geliştirme. E. Boylu, & L. İltar (Dü) içinde, *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Ankara yayımları: Pegem Akademi Yayınları*, 85 s.
4. Boylu, E. ve Çangal, Ö. (2014). Yabancılara Türkçe öğretiminde dil ihtiyaç analizi: İran örneği. *International Journal of Language Academy*, 2(4), 351 s.
5. <http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11655/4705/sevil%20keser%20tez%20.pdf?sequence=1> – dil becerileri ve geliştirme 2022.

Tagizade N.

Development of speaking skills in foreign language teaching (Summary)

The study highlighted the factors that need to be addressed in order to work productively to develop speaking skills in foreign language teaching, to support and monitor out-of-class students with task-oriented work, and to apply impartial and healthy competition.

Тагизаде Н.

Развитие разговорных навыков при обучении иностранному языку (Резюме)

Исследование выявило факторы, которые необходимо учитывать, чтобы продуктивно работать над развитием разговорных навыков при обучении иностранному языку, поддерживать и контролировать внеклассных учащихся с помощью целенаправленной работы, а также применять беспристрастную и здоровую конкуренцию.

Rəyçi: ped.f.d., dosent. F.Rzayeva

QASIMOVA LEYLA
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİ SAİT SƏSLƏRİN TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: ingilis dili fonologiyası, ingilis dilinin saitlər sistemi, fonem, allafon, tələffüz

Key words: English phonology, English vowel system, English vocalism, phonemes, allophone, articulation

Ключевые слова: английская фонология, система гласных, фонем английского языка, фонемы, аллофон, произношение

Əksər fonologiya kitablarında ingilis dilinin 24 samit (əslində ikisi yarım saitdi) və 20 sait olmaqla 44 fonemdən ibarət olduğu qeyd olunur. Lakin bu say ingilis dili sait sisteminin birtərəfli şərhinin nəticəsidir. Belə ki, bir neçə müəllif diftonq və triftonq kimi səs birləşmələrini tək fonem

kimi qəbul edir. Eyni zamanda eyni fonemin mövqe varianları olan allafonları ayrılıqda fonem hesab edirlər. N.S.Trubetskoy və Praqa fonoloqları tərəfindən təklif olunan dəyişmə və əvəzetmə kriteriyasını, allafon və fonemin nəzəriyyələrini qəbul etsək, ingilis dilində əslində 35 fonemin olduğunu sübut etmək mümkündür. İngilis fonemlərinin sayı müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli cür qeyd olunsada, ümumilikdə Britaniya ingiliscəsində 22 və ya 24 samit, 2 yarım sait və 20 sait olduğu hesab edilir.

Amerikan ingiliscəsində adətən 15- 19 saitin olduğu qəbul edilir. Samitlərin sayında müəyyən qədər sabitlik olsa da, saitlərin sayının stabil olmaması tədqiqatın açıq qalmasına şərait yaradır. Əslində dilin fərqləndirici vahidlərini ciddi şəkildə fonoloji aspektdə araşdırmaq üçün bir neçə mümkün kriteriya mövcuddur. İstənilən halda fonoloji təhlilin əsası erkən tədqiqatçılardan N.Trubetskoy və onun Praqa dilçilik məktəbindəki həmkarları tərəfindən qoyulmuşdur. Ancaq, ingilis dili fonem sisteminin 44 fonemdən ibarət olmasını bu gün bir çox fonoloq iddia edir. Fərqli nəticələr əsasən bir neçə fonemin daxil olduğu fonem birləşmələri diftonq və bəzi hallarda hətta triftonq və asanlıqla eyni fonemin kombinator variantları kimi götürülə bilən allofonların fərqli fonemlər kimi hesab edilməsilə bağlıdır. Fonoloji təsvirdə üstün kriteriya hər bir fonetik reallaşmaya bölünməz vahid olaraq yanaşmaqdır. Məsələn, /late/ sözündəki /eɪ/ səs birləşməsi, iki hissədən ibarət olmasına baxmayaraq tək sait kimi götürülür.

Səsin yer dəyişməsi zamanı məna dəyişikliyi yaranarsa, bu zaman bu iki səs fərqli fonemləri kimi təqdim edilir və minimal cütlük yaradır. Bu halda edilmiş olan mübadilə kommutasiya adlanır. Məsələn, [f] və [v] fərqli fonemlər olan /f/ və /v/ fonemlərinin norma səviyyəsindəki reallaşmalarıdır çünki /fat/ və /leaf/, /vat/ and /leave/ sözləri tamamilə fərqli mənalar ifadə edir və bu halda onlar minimal cütlük yaradır. Bir-birinə əksər kontekstlərdə opozim olan səslərdə bəzən bu, baş vermir. Bu həmin səslərin təqdim etdiyi fonemin neytrallaşması ilə bağlıdır. Məsələn, /s/ və /ʃ/ fərqli fonemlərdir çünki /see/ və /ass/ sözləri /she/ and /ash/ sözlərindən fərqlidir. Halbuki, heca sonunda gəldikləri və növbəti söz /j/ ilə başladığı zaman birinin digəri ilə əvəzlənməsi məna dəyişikliyi yaratmır. Məsələn, I miss you cümləsi, həm [aɪmɪs ju:], həm də [aɪmɪʃ ju:] (xüsusən amerikan variantında) tələffüz oluna bilər.

Tələffüz etibarilə /let/ let-in /leɪt/ ,late –in tələffüz forması olaraq mövcuddur (xüsusən Böyük Britaniya və Avstraliyada, bəzi yerlərdə yalnız /e/, bəzi yerlərdə yalnız /e/ istifadə olunur). Düzdür ,həm RP həm də GA bir qayda olaraq /e/ səsini /eɪ/ birləşməsinə aid edirlər. /e/ /ɪ/-dən əvvəl gəlmir. Bu, /eɪ/ səsinin fonem olmamasına, /e/ və yarım sait /ɪ/ səsinin birləşmə olmasına gətirib çıxardır. Bu hal /aɪ/ və /ɔɪ/ da baş verir. Bunu doğrulamaq üçün /j/ və /ɪ/ saitlərinin complimentary distribusiyaya malik olmasını deməkdə fayda var. Belə ki, /j/ yalnız saitdən əvvəl, /ɪ/ yalnız saitdən sonra gəlir. Belə ki, [j] və [ɪ] səsləri, biri hecanın əvvəli, digəri isə sonda baş verməklə /j/ foneminin kombinator allafonlarıdır. Nəticə etibarilə, /eɪ/ bir foneme deyil /e/ və /j/ fonemlərinin birləşməsidir. Beləliklə, /eɪ / birləşməsinin variant olduğu sübut olunan [eɪ], fonem deyil /e/ + /j/ birləşməsidir və bu birləşmədə /j/ fonemi /r/ and /R/ fonemlərindən əvvəl [ə] səsinə çevrilir. Qısacası, aşağıdakı fonemlər və allafonlar alınır: /e/ [ɛ] və [e] (bəzi ingilis dili varianlarında sərbəst allafon bəzilərinə kombinator); /j/ [j], [ɹ], və [ɹ] (kombinatorial allafonlar). /j/ fonemi və onun allafonlarına aid etdiyimiz cəhətlər /w/ və onun allafonları [w] (heca əvvəli vəziyyətində) və [ʊ] (heca sonu vəziyyətində). Süzülən samitlər /j/ və /w/ ,qısa saitlər /a/, /o/, və /ʌ/, və allafonları [a], [æ], [ɑ], [ɒ], [ɔ], [o], [ʌ], [ɐ], [ə], və [ɪ] üçün də şərh oluna bilər. Britaniya variantındakı [əʊ] səs birləşməsinə biz fonoloji olaraq /ʌw/ kimi təqdim etmişik, ancaq əslində həmin səs birləşməsi ingilis dilinin başqa variantlarında (məs: Böyük Britaniya) [oʊ] kimi təqdim edilməsi bizim həmin səs birləşməsinə /ow/ kimi təqdim etməyimizə əsas verir. Bu halda, [ə] səsi /w/ yarım sait foneminin əvvəlində /o/ foneminin allafonu olur. Ancaq [ə] səsi /ʌ/ foneminin allafonu olduğundan biz ən sadə rolu seçdik.

Klassik yanaşmada diftonq+/ə/ kimi qeyd olunan triftonqları biz üç fonem birləşməsi hesab edirik: /ajʌ/, /ejʌ/, /ojʌ/, /awʌ/, /ʌwʌ/ (/owʌ/ amerikan). [ə] səsinin /ʌ/ kimi təqdim olunması haqda daha sonra danışacağıq. /i/ və /u/ saitləri /i/ foneminin (qısa i), iki allafonu var: saitin tipik reallaşması [ɪ], və başqa bir saitdən əvvəl vurğusuz vəziyyətdə, (məsələn: in geology [dʒi'ɒlədʒi]) və eyni zamanda tamamilə sözün son hecasında gələn [i], məsələn: geology, happy və s. Sözün son hecasında baş verən [i] səsinə qəbul olunmuş əsas yanaşma [ɪ] səsinə fərqli fonem olaraq

qiymətləndirir və bunu sübut etmək üçün *studded* /'stʌdɪd/ - *studied* /'stʌdɪd/ və *taxes* /'tæksɪz/ - *taxis* /'tæksɪz/ qarşılaşdırmalarından istifadə edilir. Ancaq, fonemin söz sonunda /d/ və /z/ fonemlərindən əvvəl gəlib-gəlməməsi fonoloji baxımdan (qarşılaşmanın dəyəri, minimal cütlərin sayı) faydalı hesab olunmur. Əlavə olaraq /dʒɪ'plədʒɪ/, /'hæpɪ/, /'stʌdɪ/, və /'tæksɪ/ tələffüzləri də mövcuddur. Bu halda /i/ səsinin /ɪ/ səsi ilə əvəzlənməsi heç bir mənə dəyişikliyi yaratmır.

C.Kreidler, C.McCully və P.Roach təklif edirlər ki, [i] səsi /ɪ/ və /i:/ fonemlərinin neytrallaşması zamanı baş verir və buna görə də o arxefonemdir. Ancaq, nəzərə alaq ki, xüsusilə Britaniya variantında belə neytrallaşma yoxdu, çünki, bir neçə sözlər var ki, (məs.: *carries*, *series*, *species*, və s.) /i:z/ sonluğu /iz/ dən fərqli tələffüz olunur. (*carries* - *carries* və ya *chickaree* - *chicory*) 20,21 Əlavə olaraq, qeyd olunmalıdır ki, /iz/ sonluğu yalnız sonu “i, ie”, və ya “y” ilə bitən cəm isimlərdə (məs.: *taxis*, *calories*, *theories*) və indiki qeyri-müəyyən zaman üçüncü şəxsin sonluğunu y ilə bitən sözlərdə (*carries*, *copies*, və s.) yaradarkən baş verir. /id/ yalnız y ilə bitən qaydalı feillərin keçmiş zaman və keçmiş zaman feli sifət formasını yaradarkən baş verir (məs.: *carried*, *copied*, və s.). -es ilə bitən cəm və üçüncü şəxsin indiki zaman sonluğu fişiltılı /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /dʒ/ fonemlərindən sonra həmişə /iz/ kimi səslənir. Eyni zamanda -ed sonluğu /t/ və /d/ kipləşən partlayışlı samitlərdən sonra həmişə /id/ kimi tələffüz olunur. Belə ki, /iz/ və /id/ tələffüzləri /i/ ilə bitən formalara oxşar görünür.

Əslində /'kɒpɪ/, /'kɒpɪz/ tələffüz formaları da var və onlarda mənə dəyişikliyi yoxdu. Ona görə də deyə bilərik ki, /studded - studied/ və /taxes - taxis/ müxtəlif morfein seqmentlərinə (*studded* /'stʌd-ɪd/ - *studied* /'stʌdɪ-d/, *taxes* /'taks-ɪz/ - *taxis* /'taksi-z/) uyğun olduğundan fonoloji deyil, morfoloji təbiətlidir. Bu halda biz deyə bilərik ki, /i/ morfeinin vurğusuz sonluqda və /ɪ/ başqa vəziyyətlərdə baş verir. Qısaca, /i/ fonemi [ɪ] və [i] səslərini təqdim edir və bunlar, /i:/ fonemi ilə qarışıq salınmamalıdır. Analoji olaraq /u/ foneminin [ʊ] və [u] allafonları var. (bu həm də [ʊ] kimi də tələffüz oluna bilər). Eyni vəziyyətdə [u] və [ʊ] saitlərdən əvvəl (*influence*, *usual*) gələn halda [ʊ] söz sonundan başqa bütün kontekstlərdə gəlir, çünki söz sonunda yalnız /u:/ baş verir (məs.: *residue*). Uzun saitlər /i:/ və /u:/ fonemlərinin /r/ və /R/ dan əvvəl müvafiq [ɪɹ] və [ʊɹ] allafonları var. Buna səbəb irəlidə xatırlanmış olan /r/ fonemi səbəbli ağız boşluğuna köçmə (*lowering*) ilə əlaqədardır. /i:/ və /u:/ fonemlərinin diftonqoid vəziyyəti tamamilə fonetik prosesdir ancaq biz onu fonoloji nöqtəyi nəzərdən də təhlil edə bilərik. /i:/ = /ij/ və /u:/ = /uw/. Bu halda /j/ foneminin köçməsi və ya fonetik olaraq [ɪ] səsinin [ə] yə keçməsi baş verir: /i:/ = [ij] > [iɪ] > [iə] > [ɪə]. Schwa İngilis dilində /ʌ/ fonemi var, bir neçə sözdə (*full*, *push*) açıq saitə yaxın tələffüz məxrəci alan əsə doğru inkişaf dövrü keçirib. Hazırda bir çox dil istifadəçiləri, orijinal tələffüz /ʌ/ səsinin qalmasına baxmayaraq, /ʌ/ fonemini dilortası açıq saitə yaxın tələffüz məxrəci olan [ə] kimi tələffüz edirlər Bütün ingilis dili tam saitlərində əsasən vurğulu hecda gəlməsinə baxmayaraq, o vurğusuz hecda da işlənir (məs.: *undo*). Öz növbəsində schwa (/ə/) britan ingiliscəsində vurğusuz hecda və ya tam saitlərin vurğusuz hecda qısalması nəticəsində yaranır.

Amerikan variantında əsas qarşılaşma uzun qısa saitlər deyil, gərgin və zəif saitlər arasında formalaşır. Saitin kəmiyyəti fərqləndirici xüsusiyyət olmadığından, saitlər arasında səs tembrinə əsaslanır. Ona görə də, gərgin və zəif səslərin sinifləndirilməsi gərginlik və güclülüklə deyil, açıqlıq dərəcəsi və artikulyasiyanın yeri ilə əlaqəlidir. Ona görə də biz bu terminləri müvafiq olaraq qapalı və açıq ilə əvəzləyəcəyik. Amerikan variantında [ə], [ʌ], və [ɜ] səsləri komplimentar distribusiyaya malikdirlər. [ə] vurğusuz hecda, [ɪ] səmindən əvvəl gəlmə vəziyyəti istisna olmaqla [ʌ] vurğulu hecda və [ɜ] ,[ɪ] səmindən əvvəl vurğulu hecda gəlir 25. Ona görə də, həmin səslər /ə/ foneminin allofonlarıdır. Britaniya variantında, yalnız /e/ foneminin uzun variant yoxdu. Qalan bütün qısa saitlərin uzun variantları mövcuddur. Amerikan variantında /e/ ilə yanaşı, /ɔ/ foneminin də qapalı ([o], [oʊ] diftonqunda /ɔ/ foneminin allafonudur), /ə/ foneminin açıq variantı yoxdur. Deməli Britaniya variantından fərqli olaraq amerikan variantında [ɑ:] və [ɒ] arasında fərq yoxdur. Məs.: *father* - *bother* hər ikisi [ɑ] kimi səsləndirilir. Əksinə Britaniya variantında çoxlu sözlər [ɒ] ilə işlənir (məs.: *soft* və *song*) ancaq Amerikan variantında bu [ɔ] ilə səsləndirilir. Başqa sözlə, Britaniya fonemləri /a:/, /o/, və /o:/ amerikan variantında yenidən tənzimlənməsi baş verdi. Amerikan variantında /ɑ/ və /ɔ:/ fonemlərində qruplaşır. Britaniya fonemi /o/ Amerikan variantında bəzən /ɑ:/ (və ya /ɑ/) və bəzən /o:/ (və ya /ɔ/) kimi səsləndirilir. Oxşar olaraq, Britaniya /a:/ saiti tez-

tez Amerikan /æ/: saitinə dəyişir. Məsələn: banana BrE [bə'nɑ:nə] (fonoloji transkripsiya /bʌ'nɑ:nʌ/) və AmE [bə'nænə] (fonoloji transkripsiya /bə'nænə/ və ya /bʌ'nænʌ/). Beləliklə biz, iki dil variantı arasında ekvalentlik sxemini aşağıdakı kimi yarada bilərik.

Qıçası bu faktların gözdərdə edilməsi daha mürəkkəb fonoloji təsvirə və həqiqətdən uzaqlaşmağa şərait yaradır. Ona görə də bu məqalədə ingilis dilinin fonoloji reallığını mövcud kitabların və müəlliflərin təklif etdiyindən daha sadə olduğunu nümayiş etdirməyə çalışdıq.

Ədəbiyyat:

1. Coseriu, E. Teoría del lenguaje y lingüística general. 3rd ed. Madrid: Gredos, 1973, pp. 94-9.
2. Giegerich, H. English phonology: an introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, səh. 36.
3. Ladefoged, P. Vowels and consonants. Chichester: Blackwell, 2006, p. 68.
4. Kreidler, C. The pronunciation of English. Chichester: Blackwell, 2004, p. 84.
5. Stepanavicius, A. English Historical Phonology, Moscow, 1987, p. 16.
6. McCully, C. The sound structure of English. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, səh. 123-4.
7. Brosnahan, L. F. Introduction to Phonetics, Cambridge University Press,
8. Wells, J. C. Sounds interesting. Cambridge: Cambridge University Press 2014, səh. 53.
9. Bolinger, D. Intonation and its parts: melody in spoken English.
10. Roca, I; Johnson, W. A course in phonology. Chichester: Blackwell,
11. Ladefoged, 2001, § 5.4; Preliminaries to linguistic phonetics. Chicago:
12. Celce-Murcia, M.; Brinton, D.; Goodwin, J. Teaching pronunciation: a reference for teachers of English to speakers of other languages. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, səh. 62-7.
13. Roach, P. English phonetics and phonology: a practical course. 4th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, səh. 26-8.
14. Wells, J. C. Accents of English. Cambridge: Cambridge University Press, 1982, səh. 490.
15. Ladefoged, P. A course in phonetics. 4th ed. Fort Worth: Harcourt College Publishers, 2001, səh. 55.
16. Cruttenden, A. Gimson's pronunciation of English. London: Hodder Arnold, 2008, səh. 230.
17. McMahon, A. An introduction to English phonology. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002, səh. 31.
18. Redwood, CA: Stanford University Press, 1986, səh. 3, 48.
19. University of Chicago Press, 1980 səh. 83.

Gasimova L.

Pronunciation features of English voice sounds (Summary)

The description of English vocalism currently in use considers vowel clusters composed of two phonetic sounds (phones), or sometimes up to three, as a single vowel, as well as considers sounds or clusters of sounds having complementary distribution as if they were distinct phonemes. In this paper, we tried to show that the elimination of these methodological inconsistencies leads to a much simpler description of English, with a smaller number of vowel phonemes, and in which each vowel or semivowel is a phoneme, that is, phonetic diphthongs correspond to phonological diphthongs and not to single phonemes.

The fact that the elements [a], [e] and [ɔ] of the pseudophonemes /aɪ/, /eɪ/ and /ɔɪ/ sound a bit different from the autonomous vowels [æ], [ɛ] and [ɒ] does not mean much in phonological terms: the fact that these autonomous monophthongs can also be pronounced as [a], [e] and [ɔ] in certain varieties of the language, as well as the finding that in other varieties the series [a]/[e]/[ɔ] and [æ]/[ɛ]/[ɒ] have complementary distribution (the first series only in diphthongs and the second only in monophthongs), already prove that they are only combinatorial allophones of the same

phonemes. The finding that /eɪ/ and /eə/ (best represented as /eɪ̯/ and /eə̯/) also present complementary distribution equally leads to the conclusion that they are not two distinct phonemes (actually, they are not even phonemes). The same reasoning applies to all other vowels. In short, disregarding these facts leads to a more complex phonological description and farther from reality than it should be. I hope, therefore, to have been able to demonstrate in this article that the phonological reality of the English language is much simpler than the available phonological textbooks suggest.

Гасымова Л.

Особенности произношения звуков английского голоса

(Резюме)

Английская звуковая система рассматривает два, иногда даже три фонетических звука, как единый гласный. В этой статье автор устраняет эту методологическую несовместимость и фонетические различия, которые вписываются в их фонетические различия. Мы попытались показать, что сегодня существует множество подходов к системе фонем английскому языку. Тот факт, что элементы [a], [e] и [ɔ] псевдофонем /aɪ/, /eɪ/ и /ɔɪ/ звучат несколько иначе, чем автономные гласные [æ], [ɛ] и [ɒ], делает не имеют большого значения в

фонологических терминах: тот факт, что эти автономные монофонги могут также произноситься как [a], [e] и [ɔ] в некоторых разновидностях языка, а также обнаружение того, что в других разновидностях ряд [a] / [e] / [ɔ] и [æ] / [ɛ] / [ɒ] имеют дополнительное распределение (первая серия только в дифтонгах, а вторая только в монофонгах), уже доказывая, что они являются только комбинаторными аллофонами тех же фонем. Обнаружение того, что /e/ и /eə/ (лучше всего представленные как /eɪ̯/ и /eə̯/) также представляют дополнительное распределение, в равной степени приводит к выводу, что они не являются двумя различными фонемами (фактически, они даже не являются фонемами). То же самое относится и ко всем другим гласным. Короче говоря, игнорирование этих фактов приводит к более сложному фонологическому описанию и дальше от реальности, чем должно быть. Поэтому я надеюсь, что смог продемонстрировать в этой статье, что фонологическая реальность английского языка намного проще, чем предлагают доступные фонологические учебники.

Rayci: f.f.d., dos. S.Cafarova

ƏNVƏRLİ SƏLTƏNƏT
Azərbaycan Dillər Universiteti
seltanet.anverli@gmail.com

TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞİNİN TƏŞKİLİNİN ƏSAS FORMALARI

Açar sözlər: müstəqil iş, tələbələrlə iş, fərdi çalışma, müstəqil iş və bacarıqlar, kredit – modul sistemi

Key words: independent work, work with students, individual work, independent work and skills, credit - module system

Ключевые слова: самостоятельная работа, работа со студентами, индивидуальная работа, самостоятельная работа и навыки, кредитно-модульная система.

Təhsil sisteminin səmərəliliyi bilavasitə müəllimlərin səviyyəsi, tələbə ehtiyacları, dərslərin məzmunu və müstəqil təlimin formalaşmasına yönəlmiş infrastrukturla təmin edilir. Bu o deməkdir ki, qabaqcıl kadrların hazırlanması, əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq onların

rəqabət qabiliyyətinin artırılması, yaradıcı təfəkkürlü mütəxəssislərin yetişdirilməsi təhsil müəssisələrində tədris prosesi ilə sıx bağlıdır.

Kredit-modul sistemi müasir təhsilin ən qabaqcıl formasıdır. Kredit-modul sisteminə uyğun olaraq, təlim şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyalarına və tələbənin müstəqil öyrənilməsinə əsaslanır. Kredit-modul sistemində tələbələrin müstəqil işi iki növ olur [1, s. 55]:

- ✓ Sınıfdə - bu, müəllimin bilavasitə rəhbərliyi ilə yerinə yetirilən müstəqil işdir.
- ✓ Sınıfdənkənar - müəllim tərəfindən verilən, lakin onun iştirakı olmadan tələbə tərəfindən yerinə yetirilən müstəqil iş.

Tələbələrin sınıfdə və sınıfdənkənar müstəqil işlərinin məzmunu fənnin iş proqramında göstərilən təklif olunan tədris tapşırıqları əsasında müəyyən edilir. Tələbələr və müəllimlər bu ümumi oxu yükünün nə qədərini sinif, sinif saatlarına uyğun gəlidiyi ilə maraqlana bilər.

Yeni təhsil paradigmasında biliyin passiv istehlakçısından olan tələbə problemləri müstəqil həll edə bilən, onlara nail olmağın səmərəli yollarını tapa bilən aktiv subyektə çevrilməlidir. Universitetdə tədris prosesinin bu baxışında tələbələrin müstəqil işi təkcə tədris prosesinin bir forması deyil, onun ayrılmaz əsasına çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəblərdə müstəqil iş tədris prosesinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla təşkili və səmərəli həyata keçirilməsi üçün optimal şərtlər tələb edir.

Orta məktəb şagirdlərinin müstəqil işlərinin daimi şəkildə optimallaşdırılması idrak prosesini aktivləşdirməyə və özünü mükəmməlləşdirməsinin yeni yollarını tapmağa imkan verir. Şübhəsiz ki, tədqiqata “müstəqil iş”, “müstəqillik” kimi məfhumların dəyərlərinin ətraflı nəzərdən keçirilməsi, müxtəlif konseptual yanaşmalar əsasında çoxsaylı nöqtələrinin təhlili ilə başlamaq lazımdır.

Kredit modulu qaydalarında bu məsələ ilə bağlı dəqiq tələb və ya limit müəyyən edilmir. Bunun bir çox səbəbləri var. Məsələn, öyrənmə prosesləri və ya modulları həmişə sinif saatlarını əhatə etmir.

Nümunələrə məzun təcrübəsi, diplom işi və kurrikulumda oxşar tədris elementləri və modulları daxildir. Gördüyünüz kimi, belə oxu elementlərində sinif saatları yoxdur [2, s.18]. Amma kredit-modul sistemində fəaliyyət göstərən ali məktəblərin təcrübəsini təhlil etdikdə müşahidə edə bilərik ki, əksər hissəsi auditoriya saatlarından ibarət olan fənlər və modullar üzrə auditoriya və müstəqil dərslərinin nisbəti orta hesabla 40-60 faiz təşkil edir.

Başqa sözlə, bu nisbət 1: 1,5-dir. Yəni konkret fənn üzrə verilən hər 1 saat dərslə görə tələbə bir saat yarımliq dərslənkənar məşğələlərə hazırlaşmalı və dərslə keçməli olur.

Riyaziyyat və informatika sahəsində müstəqil təlimin ən uyğun formalarının seçilməsi, onlardan adekvat istifadə üsullarından istifadə tələbələrin bilik və bacarıqların formalaşmasında təkmilləşəcək, onları müstəqil, yaradıcı tapşırıqları səmərəli yerinə yetirməyə yönəldəcəkdir.

Müstəqil təlimin təşkili formaları tədris prosesinin hər bir mərhələsində özünü göstərsə də, biz əsasən ingilis dili fənnində təhsil alan tələbələrin sınıfdə və sınıfdənkənar müstəqil təlim formalarını elmi cəhətdən əsaslandırmağa çalışmışıq.

a) sınıfdə təşkil olunan müstəqil təhsil formaları [3, s. 77]:

hesabatın dinlənilməsi və dəftərdə qeyd edilməsi;

praktiki və laboratoriya işləri;

Pedaqoji və informasiya texnologiyaları əsasında tədris prosesinin layihələndirilməsi və həyata keçirilməsinin öyrənilməsi.

b) sınıfdənkənar təşkil edilən müstəqil təhsil formaları:

Tədris ədəbiyyatı ilə iş;

Nəzarət işinə hazırlıq;

hesabatın hazırlanması;

Distant Təhsil Texnologiyası.

Eyni zamanda, tələbələr müəyyən şəraitdə əldə etdikləri bilikləri yaradıcı şəkildə tətbiq etmək və təhsilin optimal variantlarını seçə bilərlər; tələbələr tərəfindən öyrəniləcək materialın metodik emalı; elmi-metodiki tədqiqatların aparılması tələbələrin ingilis dilinə olan marağı inkişaf etdirmək bacarığı olmalıdır.

Qeyd etməliyikmi, tədris prosesində imtahanlardan və sınaqlardan keçmək üçün tələbələrin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. İmtahan və sınaqlarda tələbələr kurrikuluma nə dərəcədə yiyələnələri barədə hesabat verirlər. Tələbələr öz istəkləri əsasında müsbət qiymətləndirmələri üçün mükəmməl nəzarət işləri hazırlamalıdırlar [4].

Tələbələr hər dərsə vaxtında hərtərəfli hazırlaşsa belə, nəzarət işindən əvvəl oxuduqlarını təkrar oxumalı, ümumiləşdirməli və sistemləşdirməlidir.

Nümunə olaraq deyə bilərik ki, zli təhsil müəssisələrində tədris prosesində müxtəlif tədris forma və metodlarından istifadə edilir. Təhsilin əsas forması mühazirədir. Mühazirə hazırlamaq çox mürəkkəb və əmək tutumlu işdir [3, s. 101-102].

Distans təhsil texnologiyası ənənəvi təhsil sisteminin tətbiqi zamanı qarşıya çıxan problemlərin və ya onun tələb etdiyi şərtlərin həllini tələb edir. Bu, təhsilin effektivliyini artırmağa imkan verir. Müstəqil təlim distans təhsil prosesinin əsasını təşkil etdiyi üçün şagirdlərdə yaradıcı təfəkkür də inkişaf edir. Distans təhsildə tədris prosesinin müddəti sabit deyil. Nəzarət və cavab tələbə tərəfindən müstəqil, əlverişli vaxtda həyata keçirilir. Bu vəziyyət distans təhsilin effektivliyini artırılmasına xidmət edir.

İstənilən müstəqil tapşırıqda vaxt amilini nəzərə almaq çox vacibdir: müstəqil işin müddəti, ritmi və tempi. Onlar müəllim tərəfindən təyin olunmalıdır. Yalnız bu halda şagird istənilən müstəqil işi yerinə yetirərək zamana uyğunlaşmağı, tempi müşahidə etməyi öyrənəcəkdir. İkinci şərt işin böyük hissəsinin hər bir şagird tərəfindən sinifdə yerinə yetirilməsi, şagirdlərin dərstdə fəallığıdır.

Ali təhsil müəssisəsində kredit-tədris sisteminin tətbiqi təcrübəsi tədris prosesində tələbə fəallığının müstəqil işinin zəruriliyini göstərir. Dərs saatlarının qısaldılması zamanı biliklərin mənimsənilməsində əsas yük tələbələrin müstəqil işinə və özünütəşkilat və özünütəhsil qabiliyyətlərini formalaşdıran materialın müstəqil mənimsənilməsinə verilir.

Məlumdur ki, sinif işi zamanı müəllim daha fəal, şagirdlər isə az-çox passiv rol oynayırlar, fəaliyyətin ən qabaqcıl mərhələsi isə tələbələrin müstəqil işinin təşkilində yaranır. Ancaq heç bir "müstəqil iş" əslində müstəqil deyil. Bu, yalnız müəllimin çox yaxşı hazırladığı uğur gətirə bilər [5]. Buna görə də tələbələr müstəqil fəaliyyətə necə hazırlamaq və onların müstəqil işini necə təşkil etmək məsələsini nəzərdən keçirmək vacibdir ki, onlar da işə maraq göstərsinlər və nəticədən məmnun olsunlar.

Məlumdur ki, tələbələrin müstəqil işi materialın daha səmərəli mənimsənilməsinə kömək edir, informativ və peşəkar maraqları stimullaşdırır, yaradıcılıq və təşəbbüskarlığı inkişaf etdirir, doktrina motivasiyasının artmasına kömək edir.

Tədris prosesində kompüter və informasiya texnologiyalarından geniş istifadə təhsilin interaktiv formasının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Tədrisin interaktiv forması təkcə kompüterin deyil, həm də elektron medianın və televiziyanın kompleks istifadəsi ilə formalaşır.

Ali təhsil müəssisələrində tələblərin uyğunlaşmağa və karyera yüksəlişini həyata keçirməyə imkan verən təhsil, praktiki bacarıq və şəxsi xüsusiyyətlərin paylayıcısıdır. Tələblər gələcək ixtisası düzgün seçmək, ixtisas üzrə işə yüksək keyfiyyətli hazırlıq və tədris prosesində fəal iştirak etmək lazımdır [2, s. 113-114].

Tələbələrin pedaqoji elm və təhsil problemləri dünyasına girişi, bir qayda olaraq, müxtəlif məqsədlərə çatmağa yönəlmişdir. Bununla belə, əsas məqsəd həyati vəzifələrin həlli prosesində müstəqil şəkildə düşünməyə, dialoqa girməyə, yeni, qeyri-standart yollar axtarmağa qadir olan yaradıcı şəxsiyyətə çevrilməkdir.

Mövcud təhsil modelləri, sistemləri, texnologiyaları, bunlardan ən təsirlisini ayırmaq çətindir, nəzəri bilikləri şəxsən əhəmiyyətli etmək üçün real imkan verir, tələbələrə yaradıcılığa və özünü inkişaf etdirməyə stimullaşdırır.

Eyni zamanda, pedaqoji sərişətləri tələbələrin peşəkar sərişətləri ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bu, həm akademik fənlərin məzmununa, həm də tədrisin təşkilatı formalarına yenidən baxılmasını və yenilənməsini tələb edir. Bu, bir çox cəhətdən tələbələrin müstəqil işinin təşkilinə aiddir. Bu, məlumatın həcmının artması və əmək bazarının gözləntiləri ilə - mütəxəssisləri müstəqil işləməyə hazırlamaqla bağlıdır.

Əsas təhsil fəaliyyəti ilə əlaqə və bununla da təlim prosesinin əhəmiyyətinin artırılması tələbələrin gələcək peşə fəaliyyətinin modelləşdirilməsi rejimində informasiya-təhsil mühitinin resurslarından məqsədyönlü istifadə etməklə həyata keçirilir. İlk mərhələdə ətraf mühitin resurslarından peşəkar üföqlərin genişləndirilməsi üçün istifadə edilir və tələbələr öz peşə fəaliyyətlərinin xüsusiyyətləri haqqında biliklər əldə edirlər.

Ətraf mühitdə təlim prosesində bu prinsipə güvənmək tələbənin gələcək peşə fəaliyyətinin unikal ssenarisini qurmağa, onun peşəkar bacarıqlarını daim təkmilləşdirməyə kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu, peşəkarların öz təcrübələrində hər gün istifadə etdikləri qeyri-rəsmi bilikləri müəyyən etməyə, izah etməyə, onu öyrənmə predmetinə çevirməyə və bununla da təlimin qabaqcıl xarakterini təmin etməyə imkan verir [4].

Öyrənmənin effektivliyinin növbəti amili öyrənlərin fərdi fərqlərinin nəzərə alınmasıdır. İnformasiya-təhsil mühitində təhsil prosesinin subyekt kimi şagirdə münasibət subyektin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini - diqqət, yaddaş, təfəkkür nəzərə alınmaqla bilik və bacarıqların mənimsənilməsinin hər bir öz texnologiyasını seçmək hüququ ilə bağlıdır. Fərdiləşdirmə prinsipi həm də motivasiya münasibətlərinin nəzərə alınması, kurs strukturunun seçilməsi, təlimdə tərəfdaşların seçilməsi şərti ilə həyata keçirilir.

Nəticə olaraq, kredit-modul təhsil sistemi təhsilin səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, təhsilin bütün formalarına (sınıf və sinifdənənar) nəzarəti özündə cəmləşdirir və əldə edilmiş nəticələri əks etdirir.

Kreditmodul sisteminin tətbiqinin öyrənilməsi və təhlili göstərir ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində onun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır [5].

Kredit-modul sisteminin məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi bir çox ölkələrdə geniş yayılmış təhsil sistemində də özünü göstərir, çünki təhsil proqramlarının hazırlanması tələbələrin müstəqil şəkildə biliklərə yiyələnməsinə və yaradıcılıq fəallığının yüksəldilməsinə imkan verir ki, bu da təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi deməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Gulara A. Mammadova, Firudin T. Aghayev and Lala A. Zeynalova (2019), "Use of Social Networks for Personalization of Electronic Education", International Journal of Education and Management Engineering, no. 2, pp. 233. DOI: 10.5815/ijeme.2019.02.03.
2. Malik Mubasher Hassan, Tabasum Mirza and Mirza Waseem Hussain (2020), "A Critical Review by Teachers on the Online Teaching-Learning during the COVID-19" International Journal of Education and Management Engineering, no. 345, pp. 17-27. DOI: 10.5815/ijeme.2020.05.03
3. International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT) ISSN: 2509-0119. 2020 International Journals of Sciences and High Technologies <http://ijpsat.ijst-journals.org> Vol. 23 No. 2 November 2020, 431 p.
4. Organization of Independent Work of Students on Credit Technology August 2014Procedia - Social and Behavioral Sciences 143 DOI:10.1016/j.sbspro.2014.07.403 - https://www.researchgate.net/publication/275544123_Organization_of_Independent_Work_of_Students_on_Credit_Technology
5. Copyright © 2021 The Authors. Published by Atlantis Press B.V. This is an open access article distributed under the CC BY-NC 4.0 license - <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>. 2

Enverli S.

Basic forms of student independent work organization (Summary)

This article gives the scientific and methodological bases of the credit-module system, its importance, the main forms of organization of independent learning of students, types of independent work of students in the credit-modular system, the content of independent work of students.

Основные формы организации самостоятельной работы студентов (Резюме)

В данной статье приведены научно-методические основы кредитно-модульной системы, ее значение, основные формы организации самостоятельной работы студентов, виды самостоятельной работы студентов в кредитно-модульной системе, содержание самостоятельной работы студентов.

Rəyçi: ped.f.d., dosent F.Rzayeva

ƏYYUBOVA BAHAR
Azərbaycan Dillər Universiteti
bahareyyubova6@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI MOTİVASIYANIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Açar sözlər: motivasiya, tələbə, ingilis dili, metodik təcrübə, layihə fəaliyyəti.

Key words: motivation, student, English, methodical practice, project activity.

Ключевые слова: мотивация, студент, английский язык, методическая практика, проектная деятельность.

Cəmiyyətin inkişafının indiki mərhələsində, beynəlxalq nitq ünsiyyəti vasitəsi kimi ingilis dilini mənimsəməyin dəyərinə praktiki olaraq heç kim şübhə etmir. Üstəlik, son iki onillikdə ingilis dili təkcə regional xarici dillərdən biri kimi deyil, məhz belə vasitə kimi qəbul edilir. Yeni demokratik transformasiyaların gəlişi ilə müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislərin hazırlanması prosesində ingilis dilinin tədrisinin rolu və yeri keyfiyyətcə yenidən işlənmişdir. Bu, ali peşə təhsilinə gəldikdə xüsusilə aktuallaşır, çünki “ali təhsil” anlayışının özü fərdin çoxşaxəli inkişafını və davamlı özünü təkmilləşdirməyə hazırlığı nəzərdə tutur. İngilis dilinin əhatə dairəsi, hətta əvvəllər tələb olunmayan fəaliyyətlərdə belə daim genişlənir. Bu, xüsusilə yüksək texnologiyalar, bank işi, biznes və maliyyə kimi peşəkar fəaliyyət sahələrinə aiddir: xarici ölkələrlə gəldikcə daha çox əlaqələr var və müasir işəgötürənin ingilis dilində danışan mütəxəssislərin yüksək keyfiyyətli hazırlanmasına artan ehtiyacı var. Həqiqətən də həm kurikulumların özü, həm də dərslərin məzmunu da yenidən işlənmişdir [1, s.268].

Bununla belə, tələbələrin dil hazırlığının təşkili prosesində əsas məsələlərdən biri motivasiyadır. Qeyd edək ki, insanın hər hansı fəaliyyəti prosesində, o cümlədən idrak prosesində motivasiya həmişə yüksək dəyərə malik olub. Bu problem elmi biliyin pedaqoji və psixoloji sahələrinin qovşağında dayanır. Bu problem çoxşaxəlidir və hərtərəfli elmi yanaşma tələb edir. Bunu müxtəlif illərdə B.Q.Ananyev, L.S.Vıqotski, İ.F.İsayev və digər alimlər bu hadisənin mahiyyəti və strukturu, onun öyrənilməsinə yanaşmalar yazmışlar.

Müasir dövrdə universitetdə, hətta fəaliyyətinin profilindən asılı olmayaraq, ingilis dili və digər xarici dillərin tədrisində, xüsusən də qeyri-dil ixtisası üzrə tələbələrin hazırlanmasında aşağı səviyyədə motivasiya problemi mövcuddur. Beləliklə, xüsusən də universitet tələbələri ingilis dili dərslərini seçdikləri peşəyə gələcək mənimsəmə kontekstində öyrənilməsinə əhəmiyyətsiz hesab etdikləri ümumi təhsil fənlərindən biri kimi qəbul edirlər. Digər tərəfdən, bu problem müəllimlərin özlərinin münasibəti ilə daha da kəskinləşir ki, onlar da yüksək ixtisaslarına və güclü peşəkar potensialına baxmayaraq, işində ingilis dilini bilməyi tələb edən mütəxəssislərin hazırlanmasından başqa, bu cür dərslərə kifayət qədər formal yanaşırlar. Bənzər problem gələcək mütəxəssisin peşəkar hazırlığı səviyyəsinin və müasir əmək bazarında onun potensial dəyərinin azalmasına səbəb olur [2, s.93].

Xarici dil bilmədən müasir və uğurlu insanı təsəvvür etmək artıq mümkün deyil. Bəzən işəgötürənlər xarici dil bilmədikləri üçün əla mütəxəssislərdən, öz sahəsində layiqli işdə, vəzifələrdə və maaşlarda olan peşəkarlardan imtina edirlər. Təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi, geniş beynəlxalq və dövlətlərarası əlaqələr gənc nəslin xarici dilləri öyrənməyə həvəsinin və müəllimlərin təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün motivasiyasının artırılmasına öz töhfəsini verir. Bununla əlaqədar olaraq, gündəlik və peşə fəaliyyətində xarici dildən istifadənin əhatə dairəsi də genişlənilir, orijinal xarici ədəbiyyatı oxumaqla xarici tərəfdaşların təcrübəsinin öyrənilməsinə ehtiyac var. Müasir ali peşə təhsili sistemində yeni təhsil standartlarını tətbiq etmək lazımdır, təhsil prosesinin bütün iştirakçılarna yeni tələblər qoymaq lazımdır, çünki bu, onlara özünü təkmilləşdirmək və daha da inkişaf etdirmək üçün platforma təmin edəcək, onlara peşəkar sahədə uğur qazanmağa və rəqabətqabiliyyətli şəxsiyyət olmağa kömək edəcək.

Qeyd edək ki, müasir pedaqoji təcrübədə bu istiqamətdə intensiv iş aparılır. Ölkəmizin bütün ali məktəblərinin müəllimləri tədris prosesində tədris prosesinin təşkili üçün çoxlu innovativ metod və üsulların tətbiqinə, xüsusən də ingilis dilinin tədrisi metodlarının təkmilləşdirilməsinə və tələbələrin onu öyrənməyə həvəsinin artırılmasına çalışırlar. Əmək bazarında işəgötürənlər müraciət edəndən getdikcə ən azı bir xarici dil bilməsini tələb edirlər, çünki beynəlxalq əməkdaşlıq dövlət sərhədlərini genişləndirir, ünsiyyət imkanları o qədər zərurətə çevrilib ki, savadlı və uğurlu insanı xarici dil bilmədən təsəvvür etmək mümkün deyil [3, s.126]. Oudur ki, ingilis dilinin tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ona uyğunluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və tələbələrin bu dili peşəkar səviyyədə mənimsəməyə həvəsləndirilməsi – bütün bunlar tədris metodikasının əsas vəzifələrinə daxildir. Universitet təhsili peşəkar yönümlü olmalıdır. İngilis dili müəllimləri çalışmalıdırlar ki, gələcək mütəxəssislərə əldə olunan nəticədə dayanmamağı və mütəmadi olaraq peşəkar səviyyələrini təkmilləşdirməyi, əməkdaşlığa hazır olmaq üçün dil biliklərini inkişaf etdirib təkmilləşdirməyi, qarşısına qoyulan vəzifələri həll etməyi, işləməyi bacarmağı öyrətsinlər.

İngilis dilinin tədrisinin əsas problemlərini həll etmək üçün biz bir neçə yol təklif edirik, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- ilk növbədə, köhnəlmiş tədris metodlarının təkmilləşdirilməsi və innovativlərin inkişafı;
- ikincisi, müstəqil iş metodlarının və özünü-təhsil bacarıqlarının formalaşdırılması;
- üçüncüsü, təlim prosesinin daxili ehtiyatlarının müəyyən edilməsi: yeni materialın təqdim edilməsinə çox vaxt sərf edirik, heç bir səbəb olmadan təlim mərhələsini qısaltırıq və dərhal nitq bacarıqlarına sahib olmağı tələb edirik;
- dördüncü, öyrənmə motivlərinin və ehtiyaclarının formalaşması. Təbii ki, bu halda tələbələrlə işin metodik məzmununu tamamilə yenidən nəzərdən keçirmək lazım gələcək. O, “həm linqvistik, həm də peşəkar konkret, praktiki problemlərin müstəqil axtarışına və həllinə” yönəldilməlidir [3, s.127].

Bundan əlavə, bir sıra metodik problemləri həll etmək üçün müəllim tələbələri ingilis dilini öyrənməyə həvəsləndirməli və ona münasibətini dəyişdirməlidir, yəni müəllimdən tələbələrin xarici dilə yiyələnmək motivasiyasını formalaşdırmaq tələb olunur. Xarici dil öyrənmək üçün motivasiyanın artırılması təlim prosesini təkmilləşdirməyin ən yaxşı yoludur. AXI tələbələrdə ana dili olmayan bir ölkənin adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə maraq yaranarsa, onlar dili öyrənməyə, onu təkmilləşdirməyə çalışacaqlar ki, xarici mənbələrdən lazımi məlumatları ala bilsinlər, dünyagörüşlərini genişləndirsinlər.

Müasir tələbə müstəqil düşünməli, nəticə çıxarmalı, təhlil etməli, əsaslandırmaqlı, özü müəyyən problemlərin həlli üçün öz variantlarını, konkret vəziyyətlərin gedişatını qabaqcadan görmək üçün öz variantlarını təklif etməli, öz şərtlərini, öz rəyini və arqumentlərini təklif etməlidir. Bu, ingilis dilində real olanlara mümkün qədər yaxın şəraitdə, özünə hörmət hissi və müstəqillik göstərmək bacarığı ilə baş verməlidir [4, s.157]. Bu yanaşma tələbələrin motivasiyasının formalaşmasını nəzərdə tutur ki, bu da ingilis dilinin tədrisi zamanı son dərəcə vacibdir. Bəs motiv və motivasiya nədir? Onları daha ətraflı nəzərdən keçirək. Motiv latınca “*moveo*” (motiv) - “hərəkət edirəm” sözündəndir. Bu, çoxqiymətli anlayışdır. Psixologiya baxımından motiv insanın davranışına nəzarət edən, onun istiqamətini, təşkilatını, fəaliyyətini və sabitliyini müəyyən edən fizioloji və psixoloji planın dinamik prosesidir, bu obyektivləşdirilmiş ehtiyacdır. Başqa sözlə,

hərəkətlərin səbəbi, fəaliyyət üçün motivasiya, şüurlu ehtiyacdır. Bir misal gətirək, biliyə “susamaq” ehtiyacdır, bilmək ehtiyacdır, bilik əldə etmək istəyi davranışın məqsədidir, əldə etməyə çalışan və insan davranışını təyin edən bilik - motiv budur. Motivasiya (lat. “*movere*” sözündəndir) – hərəkətə həvəs, insan davranışına nəzarət edən, onun istiqamətini, təşkilini, fəaliyyətini və sabitliyini təyin edən psixofizioloji proses, insanın öz ehtiyaclarını aktiv şəkildə təmin etmək qabiliyyətidir [4, s.156].

Təlim prosesi üçün motivasiya çox vacibdir. Bir qayda olaraq, ingilis dilini öyrənməyə başlayandan tələbələrin motivasiyası yüksək səviyyədə olur, onlar bu dildə danışmağa, xarici nitqi başa düşməyə, oxumağa, filmlərə baxmağa, mahnıları tərcüməsiz dinləməyə maraq göstərirlər, lakin sonradan bu, sönür. Çünki, xarici dildə kommunikativ və nitq fəaliyyətinin mənimsənilməsi asan məsələ deyil və daim bilik əldə etməyi, bacarıqların təkmilləşdirilməsini və bacarıqların inkişafını tələb edir. Müəyyən çətinliklərlə üzləşən tələbələrin iradəsi zəifləyir, fəallıq və akademik göstəricilər azalır, ingilis dilini öyrənməyə münasibət dəyişir, motivasiya sönür, əsas məqsədi tədricən arxa plana keçir. Bunun qarşısını almaq üçün xarici dilləri öyrənən tələbələrə həyata keçirilən fəaliyyətlərdən irəliləyiş və məmnunluq hissi vermək lazımdır. Təbii ki, müəllim motivasiyaya yalnız dolayı yolla təsir göstərə, ilkin şərtləri yarada bilər və bunun əsasında tələbələrin işə şəxsi marağının yaranmasına əsas yarada bilər. O, tələbələrin fəaliyyətinin motivlərini, onların bütün növ və yarımtiplərini, habelə onların inkişaf etdirilməsinə və düzəldilməsinə imkan verən ehtiyatları dərk etməlidir [10, s.95].

Motivasiya probleminin mürəkkəbliyi və çoxölçülü xarakteri onun mahiyyətini, təbiətini, strukturunu dərk etmək üçün çoxsaylı yanaşmaları, eləcə də onun öyrənilməsi üsullarını müəyyən edir. Bununla belə, bir çox elm adamları motiv və motivasiyanı sinonim kimi qəbul edir və buna görə də motivasiyanın mahiyyətini və onun davranışın tənzimlənməsindəki rolunu, eləcə də motivasiya ilə motiv arasındakı əlaqəni anlamaqda hələ də konsensus yoxdur. Bir çox elm adamı motivlərin nə olduğunu öz qaydasında başa düşür, lakin bir şeydə onların fikirləri oxşar və vahiddir. L.İ.Bojoviç motivi fərdin daxili mövqeyi kimi, P.M.Yakobson - əməlin törədilməsinə aparan stimül kimi, A.A.Leontyev - obyektivləşdirilmiş ehtiyaclar kimi, A.Q.Kovalev motivi şəxsiyyətlə əlaqələndirir. Motivlərin vahid təsnifatı varmı? Tələbələrə təhsil və idrak fəaliyyətinə hansı motivlər həvəsləndirir? Tədqiq etdiyimiz psixoloji və pedaqoji mənbələrdə bu məsələyə müxtəlif yanaşmalar müəyyən etmişik. L.İ.Bojoviç iki növ motiv təklif etmişdi:

- 1) təlimin məzmunu və prosesi ilə bağlıdır;
- 2) tələbə ilə ətrafdakı realıq arasındakı münasibətlər sistemi ilə müəyyən edilir [5, s.18].

P.M.Yakobson tədrisin nəticələri ilə bağlı olan və cəmiyyətdəki bütün münasibətlər sistemi tərəfindən yaranan motivlər haqqında yazır [8, s.69]. M.V.Matyuxina, onların təklif etdikləri təsnifatlara əsaslanaraq, öz təklifini aşağıdakı kimi vurğulayır:

- a) təlim fəaliyyətinin özünə xas olan motivlər;
- b) təlimin dolayı məhsulu ilə bağlı motivlər [9, s.61].

Bundan əlavə, A.N.Leontyev motivləri aşağıdakılara bölüb:

- təhsil və idrak - öyrənməyə maraq, bilik əldə etmək istəyi, idrak ehtiyacı, maraq və s.;
- birbaşa həvəsləndirici - parlaqlıq, yenilik, əyləncəli və s.;
- perspektivli həvəsləndirici - məsuliyyət, vəzifə hissi və s. [8, s.197].

Tanınmış alim İ.A.Zimnyaya motivasiyanı hər hansı insan fəaliyyətinin “tətik mexanizmi” ilə müqayisə edir və yalnız bu fəaliyyət nəticəsində real və arzu olunan müsbət nəticə bu mexanizmi işlək vəziyyətdə, hərəkətdə saxlaya bilər [7, s.10]. Uğurlu nəticə olmadıqda, bu, fəaliyyətin özünün keyfiyyətinə təsir edəcək və motivasiya azalacaqdır. Məqsədli fəaliyyətə səbəb olan motivasiyadır. Q.Rozenfeld motivasiyada dəyər, hədəf və oriyentasiya aspektləri kimi ayırır. Motivasiya xarici dilin mənimsənilməsində əsas mexanizmdir, nəticə və uğuru təmin edən məhz budur. Motivasiya tələbənin şəxsi motivləri və ehtiyacları ilə müəyyən olunduğundan, təbii ki, müəllim üçün onu oyatmaq son dərəcə çətindir, ona görə də o, ona birbaşa deyil, yalnız tələbənin fəaliyyətini yerinə yetirməkdə şəxsi marağı oyandıran vəziyyətlər yaratmaqla təsir göstərməlidir. Bunun üçün müəllim bütün motivasiya vasitələrinə sahib olmalı və tələbələrin motivlərini və ehtiyaclarını başa düşməlidir. İngilis dilini öyrənmək prosesində tələbələrin təhsil və idrak fəaliyyətinə marağı sosial

ehtiyacların yaratdığı sosial motivlərdən təsirlənə bilər, yəni xarici motivasiya, bu da öz növbəsində xarici dilin öyrənilməsi prosesinə stimullaşdırıcı təsir göstərir.

Tədris prosesi həm də tələbələrin həyat təcrübəsini, dünyagörüşünü, fəaliyyət kontekstini, maraqlarını, emosiyalarını və hisslərini, fərdin kollektivdəki statusunu, fərdi yanaşma tərzini nəzərə alaraq fərdiləşdirmə prinsipi əsasında qurulmalıdır. Müzakirə olunan problemlərin mövzularını müəyyən etməzdən əvvəl müəllim tələbələrin həyat şəraiti ilə tanış olmalıdır ki, gələcəkdə onları nəzərə alsın. İngilis dilinin öyrədilməsi, ümumiyyətlə öyrənmək kimi, insanın sosial əhəmiyyətini inkişaf etdirmək, onu cəmiyyətdə həyata hazırlamaq, onun inkişaf dinamikasını və insan cəmiyyətinin normalarını düzgün dərk etmək məqsədi daşıyır. Tələbələrin motivasiyasını artırmaq üçün həmçinin ingilis dilinin tədrisi prosesini tədris prosesinin bütün subyektlərinin qarşılıqlı əməkdaşlığı və tərəfdaşlığı əsasında qurmaq lazımdır. Xarici dil vasitəsi ilə tələbələrin ünsiyyətini stimullaşdıran tədris və nitq situasiyalarının düzgün qurulması, qeyri-standart dərslər formalarının tətbiqi, tədris prosesində şagirdlərin müstəqilliyini artıran cüt, qrup və kollektiv iş formalarından adekvat istifadə etmək çox vacibdir. Buna görə də müəllimin dərsi necə təşkil etməsi, onların hansı təlim texnologiyalarından istifadə edəcəyi, tədris prosesi iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsini necə təşkil etməsi, kommunikativ motivasiyanı oyatmaq, inkişaf etdirmək və saxlamaq üçün tələbələrdə hansı emosiyaları oyatması çox vacibdir. Xarici dil dərslərində oyun situasiyaları və məşqlərin köməyi ilə tələbələrin məqsədyönlü xarici dildə nitq fəaliyyətinə nail olmaq, monoloq və dialoq nitq bilik və bacarıqlarını aktivləşdirmək, əməkdaşlıq və şəxsiyyətlərarası münasibətlər qurmaq, kommunikativ qarşılıqlı əlaqəni aktivləşdirmək, emosional münasibət əldə etmək olar.

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatı öyrənərək, motivasiyanın daha bir neçə növünü müəyyən etdik:

1. Hədəf motivasiyası – bu fəaliyyət üçün nəyin lazım olduğu yaxşı mənimsənilmişdir, nəyə yönəlmişdir və onun köməyi ilə həyata keçirilir;

2. Müvəffəqiyyət üçün motivasiya – əgər fənn “uğurlu olarsa” o zaman iqiqat maraqla öyrənilir. Bilikdən istifadə perspektivləri təkə sinifdə deyil, həm də dərslərdə fəaliyyətlərdə həyata keçirilərsə, xarici dilləri öyrənməkdə motivasiya əhəmiyyətli dərəcədə artır;

3. Regional motivasiya – dil konkret ölkənin həyatında baş verən bütün sosial dəyişikliklərə tez cavab verir. Bu, ölkənin adət və ənənələrini əks etdirir. Bütün bunlar dilin sosial mahiyyətini dərk etmək üçün böyük dəyərə malikdir;

4. Estetik motivasiya - dil öyrənməyi həzz almağa kömək edir [35, s.20].

İngilis dilini öyrənmək üçün motivasiya yaratmaq məqsədilə müxtəlif növ təhsil fəaliyyətini həyata keçirərkən müəllim aşağıdakıları etməlidir:

- hər bir tələbəni birgə fəaliyyət prosesinə fəal şəkildə cəlb etmək;
- əlverişli əməkdaşlıq və “sağlam” rəqabət mühiti yaratmaq;
- oyun və təhsil fəaliyyətini optimal şəkildə birləşdirmək;
- dərslərin müsbət psixoloji-emosional fonunu yaratmaq;
- təlimin vasitə və üsullarını səmərəli tətbiq etmək;
- təlimin məzmununu düzgün seçmək;
- dil və peşəkar komponentləri inteqrasiya etmək;
- təlimin psixoloji üsulları üzərində düşünmək;
- İKT tətbiq etmək [5, s.24].

Yuxarıda göstərilənlərin hamısına görə, biz tez-tez unuduruq ki, xarici dil öyrənmək üçün ayrılan vaxtın məhdudluğu var. Proqrama uyğunlaşmağa çalışaraq, həmişə motivasiyanın öyrənmədə böyük rol oynadığını düşünürük. Lakin motivasiyalı tələbələr xarici dil məlumatlarının sürətli axınına yaxşı bələddirlər, öz bilik və bacarıqlarını şifahi və yazılı nitqdə mükəmməl tətbiq edirlər ki, bu da şübhəsiz ki, yüksək ixtisaslı və rəqabətqabiliyyətli şəxsiyyətin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. Rüstəmov F. Öyrənmə fəaliyyətinin motivasiyası və stimullaşdırılması // Naxçıvan Universiteti. Elmi Əsərlər, 2016. № 1. S. 267-275.

2. Sidenko Y. Pedaqoqun fəaliyyət motivasiyası və təlim metodlarının qarşılıqlı əlaqələri haqqında //Azərbaycan məktəbi: Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal. 2019. №1. S.91-104.
3. Батунова И.В. Современные педагогические технологии на уроках иностранного языка как важное условие повышения качества образовательного процесса // Новосибирск: Международный научный институт «EDUCATIO», 2014. С.126-128.
4. Безбородова М.А. Мотивация в обучении английскому языку // Молодой ученый. 2009. №8(8). С. 156-160.
5. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы // М.: «Педагогика», 2002. С. 7-44.
6. Гордеева Т.О. Мотивация учебной деятельности школьников и студентов: Педагогическая психология (психологические науки). Автореф. дисс... док. псих. наук. М., 2013. 35 с.
7. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам. М.: Просвещение, 2011. 346 с.
8. Леонтьев А.А. Потребности, мотивы, эмоции. Конспект лекций. М.: Издательство МГУ, 2001. 260 с.
9. Матюхина М.В. Мотивация школьников и студентов. М.: Педагогика. 2004. 144 с.
10. Швалова Г.В. Формирование мотивации студентов технического вуза при изучении профессионального иностранного языка // Научно-методический электронный журнал «Концепт» №11 (15). С.91-98.

Eyyubova B.

Methods of developing motivation in teaching English (Summary)

Motivated students are well aware of the rapid flow of foreign language information, apply their knowledge and skills perfectly in oral and written speech, which undoubtedly leads to the formation of a highly qualified and competitive personality.

Эйюбова Б.

Методы развития мотивации в обучении английскому языку (Резюме)

Мотивированные студенты хорошо осознают быстроту потока иноязычной информации, в совершенстве применяют свои знания и умения в устной и письменной речи, что, несомненно, приводит к формированию высококвалифицированной и конкурентоспособной личности.

Rəyçi: f.f.d. G.Həsənova

İSKƏNDƏROVA GÜLNARƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
giskenderova@yahoo.com

OXU BACARIQLARININ ONLAYN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: online qiymətləndirmə, anlama, oxu bacarığı, texnologiya, tapşırıq

Key words: online assessment, comprehension, reading skill, technology, task

Ключевые слова: онлайн-оценка, понимание, навыки чтения, технологии, задача

Son illərdə inkişaf etmiş texnologiyalar imkan verir ki, onlayn, məsafədən təhsil öz əhatə dairəsini genişləndirsin. Xüsusilə də dünya Kovid-19 pandemiyası ilə üz-üzə qalanda onlayn təhsil öyrənmənin əvəzsiz tərəfdaşına çevrildi.

Məlumdur ki, onlayn öyrənmə ilə yanaşı, təhsildə onlayn qiymətləndirmə də mövcuddur. Tədris prosesinin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə tələbənin nailiyyəti daim qiymətləndirilir, inkişafı

sistemli şəkildə izlənilir. Qiymətləndirmə təlim nəticələri ilə maraqlı tərəflər arasında səmərəli əks-əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir. Onlayn qiymətləndirmədə virtual sinif otağı ilə yanaşı, həmin sinif otağının təşkilini həyata keçirən əsas və yardımçı vasitələr, yəni proqramlar, saytlar və s. mövcuddur ki, məhz onlardan istifadə etməklə dərsi səmərəli təşkil etmək, eləcə də qiymətləndirməni həyata keçirmək mümkün olur [4, s.103-105].

İlk növbədə qiymətləndirmə kimi tərcümə edilən “evaluation” və “assessment” sözlərinin mənalarını aydınlaşdırmağa çalışaq.

1. “Assessment” öyrənmə prosesinin necə getdiyini, “evaluation” isə artıq nəyin öyrənildiyini bildirir.
2. “Assessment” diaqnoz qoyucudur, zəif və güclü tərəfləri aşkara çıxarır, “evaluation” isə mühakimə edicidir, keyfiyyəti ortaya qoyur.
3. “Assessment” davam edən prosesdir, “evaluation” isə yekundur.
4. “Assessment” tələbələri bir-birindən öyrənməyə sövq edirsə, “evaluation” onları yarışmağa məcbur edir.

Yuxarıda sadalananlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, “assessment” zamanı tələbəyə qiymət yazma da bilərsiz, yazmaya da. Lakin “evaluation” üçün bu mütləqdir.

Assessment və evaluation onlayn mühitdə necə aparılır sualını asanlıqla cavablandırmaq mümkündür. Son zamanların ən möhtəşəm onlayn oxu proqramlarından sayılan “Learning from A-Z” veb saytını misal göstərmək kifayət edər. Tələbələrə istənilən kitab onlayn formatda tapşırıq şəklində təyin edilir, daha sonra proqrama daxil olan tələbə kitabı oxuyarkən səsini yazır və mətnə aid sualları cavablandırıb müəllimə göndərir. Səs yazılarını dinləyən və cavabları yoxlayarkən asanlıqla qiymətləndirmə və dəyərləndirmə aparmaq mümkündür [9].

Bütün onlayn və ya əyani qiymətləndirmə Blum taksonomiyalarının prinsiplərinə uyğun təşkil edilir [4, s.108].

Blum taksonomiyası	Onlayn qiymətləndirmə metodları
Bilik	Çoxseçimli tapşırıq, yalan/doğru çalışması, boşluqların doldurulması, oyunlar
Qavrama	Animasiyalar, simulyasiyalar
Tətbiq	Qısa cavablar, esse, ‘keys’ üsulu
Analiz, sintez, qiymətləndirmə	Esse, layihə, təqdimat, portfolio, virtual laboratoriya və s.

R. Palof və akademik K. Prat (S. Rokkoya istinadən) isə başqa bir cədvəli nəzərimizə çatdırır ki, burada tərtib olunan tapşırıqların Blum taksonomiyası baxımından əhəmiyyəti qeyd olunur [4, s.105].

Səviyyə	Çoxseçimli tapşırıq	Yalan/doğru çalışması	Uyğunlaşdırma	Tamamlama	Qısa cavab	Qısa esse	Uzun esse
Bilik	+	+	+	+	+		
Qavrama				+	+		
Tətbiq				+	+		
Təhlil						+	+
Sintez						+	+
Qiymətləndirmə						+	+

Bir qrup müəllif (X. F. Heyu, Ş. Lyu, R.Martinez, K.Bonk, J.Y.Li və s.) qiymətləndirmənin 3 səviyyəsini müəyyən edir: makro, mezo və mikro.

Makro səviyyə bütövlükdə onlayn təhsil proqramının qiymətləndirilməsini özündə ehtiva edir. Mezo səviyyə fərdi şəkildə təşkil olunan onlayn kursların qiymətləndirilməsinə aiddir. Mikro

səviyyə isə öyrəncinin qiymətləndirilməsini əsas götürür ki, bunun da öz növbəsində 3 mərhələsi var: öyrənənin onlayn təhsili qəbul etməsi, öyrənənin bu prosesdə fəaliyyəti və öyrəncinin bu prosesdən əldə etdikləri [6, s.420].

Bundan əlavə qiymətləndirmənin obyektiv və subyektiv kimi növləri də var. Obyektiv qiymətləndirmədə tətbiq olunan tapşırıqlarda yalnız bir doğru cavab olur. Ümumiyyətlə, bu tip qiymətləndirmə daha çox konkret elmlərdə, məsələn, riyaziyyat, mühəndislik və s.-də tətbiq olunur. Lakin bu o demək deyil ki, bu dil dərslərində tətbiq olunmur. Obyektiv qiymətləndirmə çoxseçimli tapşırıq, yalan/doğru çalışması, boşluqların doldurulması və s. kimi tapşırıqlar vasitəsilə yerinə yetirilir.[8] Subyektiv qiymətləndirmədə isə tapşırığın konkret bir cavabı olmur, mümkün olan cavabları var. Bu qiymətləndirmə növündən daha çox yazı, oxu, tarix, siyasət, ədəbiyyat dərslərində istifadə etmək məqsədə uyğundur. Bu tip tapşırıqlar tələbələrədən tənqidi yanaşma, refleksiya və yaradıcılıq tələb edir. Subyektiv qiymətləndirməni həyata keçirmək üçün qısa cavabların verilməsindən, essedən və s.-dən istifadə edə bilirik [3, s.33].

Ümumiyyətlə, K. Morqan və O. Reyliyə görə aşağıdakı bilik və bacarıqları onlayn qiymətləndirmək mümkündür.

1. Tənqidi düşüncə (esse, icmal)
2. Problemi həll etmə (videokonfrans)
3. Yaradıcılıq (videodan istifadə etməklə layihə, portfolio)
4. Kommunikasiya (debat, rollu oyunlar)
5. Qrup işi və əməkdaşlıq (email, listerv, debat, konfrans müzakirələri)
6. Biliyin nümayişi (Çoxseçimli tapşırıq, yalan/doğru çalışması, qısa cavablar testi, uyğunluq tapşırığı)
7. Özünü idarəetmə (jurnal, tərcümeyi-hal, portfolio və s.) [5, s.423].

Dil öyrənmə sahəsində əsas məqsədlərdən biri də şifahi ünsiyyətin inkişaf etdirilməsi və qiymətləndirilməsidir. Bəs xarici dildə şifahi nitq bacarıqları necə qiymətləndirilə bilər? Bunun üçün müxtəlif vasitələr mövcuddur. Tələbələr fikirlərini müxtəlif yollarla nümayiş etdirə bilərlər:

1. Posterlər hazırlayıb onu təqdim edərək,
2. Prezi və Power Point kimi digər təqdimat proqramlarından istifadə edərək,
3. Debat və müzakirələrdə iştirak edərək,
4. Müəllim və yoldaşlarının suallarına cavab verərək,
5. Dialoqlar hazırlayaraq,
6. Rollu oyunlar və səhnəciklərdə iştirak edərək

Yazılı nitq bacarıqları niyə vacibdir? Yaz nitqin tədrisi aşağıda qeyd olunan səbəblərdən vacibdir:

- Oxu isə dil əsaslı bacarıqdır.
- Yazılı nitq dilin əsasını təşkil edir.
- Oxu ilə şifahi nitq arasındakı əlaqə qarşılıqlıdır və müəyyən dərəcədə dil inkişafı zamanı bir-birə təsir göstərir.
- Dili mətn səviyyəsində başa düşmək üçün onu əvvəlcə şifahi səviyyədə anlamaq lazımdır.
- Sözlərin mənasını bilmədən öyrənmək çox çətindir.
- Zəif şifahi dil bacarığı olan şəxs oxuma və anlamada çətinlik çəkir.

Məsələyə daha ətraflı şəkildə yanaşmağa çalışaq. Yuxarıda onlayn qiymətləndirmənin müəyyən yollarını qeyd etdik. Bunlardan həm yazı, həm danışmaq, həm dinləmə, həm də oxu bacarıqlarının qiymətləndirilməsində istifadə etmək mümkündür. Onda daha konkret birinin, məsələn, oxu bacarıqlarının onlayn qiymətləndirilməsinin üzərində dayanmaq.

Oxu oxucu ilə verilən mətn arasında düzgün nitqə yönələn prosesdir. Oxu ümumi kompleks proses olduğu üçün ümumi bir neçə komponent bacarıq və bilik sahələri özündə birləşdirir. İlk növbədə, oxu tanıma bacarıqlarını, lüğət, diskurs və bilikləri, diskurs strukturu ilə bağlı bilikləri, məzmun biliklərini özündə birləşdirir. Bundan əlavə, oxu zamanı sintez etmə və qiymətləndirmə strategiyalarından istifadə olunur. Xarici dilin tədrisi zamanı ən çox mənimsənilən iki mühüm reseptiv bacarıqdan biri oxudur. Oxu bacarıqlarının aşılmasının müxtəlif məzmunlu mətnləri

oxuya bilməyə, sxematik əlaqə yaratmağa, üsluba uyğun oxu bacarığını asanlaşdırmağa, dil biliklərini formalaşdırmağa, mətnin məzmununa tənqidi nöqteyi-nəzərdən yanaşmağa kömək edir.

İlk növbədə, onu bilmək lazımdır, oxu passiv deyil; aktiv fəaliyyət növü sayılır. Mətnlər kororanə oxunulmur, məzmunu anlamaq məqsədilə oxunur. Xarici dilin tədrisi zamanı inkişaf etdirilməli olan ən vacib bacarıqlardan biri oxu bacarığıdır, çünki dilin mənimsənilməsində onun rolu əvəzəlməzdir. Oxu bacarığı ilə yanaşı yazı bacarığı da inkişaf etdirilir. Oxu bacarıqlarının qiymətləndirilməsi ənənəvi olaraq tələbələrin əldə etdikləri bilik və bacarıqların kəmiyyətcə dəyərləndirilməsinə əsaslanır, lakin ənənəvi metodda bu bacarığın qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan meyarlarla müasir zamanda istifadə olunan meyarlar bir-birindən fərqlənir. Müasir dövrdə oxu materialları mürəkkəbliyinə və tapşırıqlarına görə dünya standartlarına uyğun verilir.

Oxu bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün fərqli tapşırıqlardan istifadə edilir. Bu tapşırıqların müsbət və mənfi cəhətləri var. Hər bir müəllim tələbənin dil səviyyəsinə uyğun tapşırıqlar verə bilər. Oxu bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üçün testlər tərtib edilərkən tələbənin yaş, dil, bilik səviyyələri nəzərə alınmalıdır. Bu zaman istifadə olunan qiymətləndirmə vasitələri fərdi və ya qrup şəklində istifadə oluna bilər. Bu halda tapşırıqların tələbləri çox geniş olmamalı, dəqiq və lokanik olsa daha yaxşı olar [2, s.57].

Məlumdur ki, oxu tapşırıqları oxudan əvvəl, oxu zamanı və oxudan sonrakı mərhələləri əhatə edən tapşırıqlara ayrılır. Oxuya hazırlıq mərhələsi önizləmə, janrın müəyyən edilməsi, proqnozlaşdırma, sxemin qurulması və əsas lüğətin öyrənilməsi aiddir. Məsələn, tələbələrə sonu başqa bir səhifədə (elektron səhifədə) olan mətni oxuyub onun necə bitəcəyinə dair fikir söyləmələrini tapşırmaq olar. Bu proqnozlaşdırma tapşırığına əyani misaldır. Oxu tapşırıqlarına qeydlərin götürülməsi, vurğulama, cədvəlin doldurulması, əvvəlcədən verilmiş sualların nəzərə alınması və s. aiddir. Məsələn, tələbələr onlayn təhsil haqqında material oxuyur. Bu zaman onlar onlayn təhsilin müsbət və mənfi cəhətlərinin olduğu iki hissəyə ayrılmış cədvəli doldurmaq tapşırığı verilir. Bu cədvəlin doldurulması tapşırığına əyani misaldır. Oxudan sonrakı mərhələnin tapşırıqlarına isə anlama, tənqidi analiz və qiymətləndirmə, ümumiləşdirmə, parafraz etmə və refleksiya aiddir [13].

Məsələn, əgər müəllim tələbəyə hər abzasa görə bir cümlə yazmaq, və ya mətni oxumaq və 5 cümlədən ibarət qısa məzmunu yazmaq deyilsə, deməli, bu, ümumiləşdirmə tapşırığına əyani misaldır. Və ya verilmiş mətnə müəllif texnologiyasının insan əlaqələrinə müsbət təsiri haqqında yazır və müəllim tələbəyə bu mətni oxuduqdan sonra öz fikirlərini bir abzas şəklində yazmağı tapşırırsa, bu, refleksiya tapşırığıdır [14].

Bundan əlavə texnologiya əsərində yaşadığımız bir vaxtda, oxu bacarıqlarının yoxlanılmasını asanlaşdıran çox sayda onlayn platformalar və proqramlar vardır ki, onlar da imkansızın gerçəkləşməsi və bəzən də çətin görünən işin asanlaşmasına xidmət edir. Bu proqramlardan ən başlıcası olan “Raz kids”-i qeyd etmək kifayət edər. “Kids A-Z” onlayn oxu proqramından müxtəlif dil səviyyələrinə sahib olan tələbələr bəhrələnmə bilirlər. Bu proqram təkcə oxunu sürətləndirmək üçün deyil, həmçinin, dinləmə və danışmaq üçün də çox faydalı bir proqramdır. Burada kitablar bir neçə səviyyəli və müxtəlif dillərdə təqdim olunur. Tələbələrə təqdim olunan geniş və rəngarəng kitab çeşidilə hər bir proqram istifadəçisinə eyni zamanda dinləyib-oxuduqları kitabları anlamalarını yoxlamaq üçün səviyyədən asılı olaraq müxtəlif çətinlikdə suallar da təyin olunur. Məlumdur ki, universitetə qəbul olan tələbələrin səviyyələri fərqli olduğu üçün onlar üçün eyni dərsləyin seçilməsi müəyyən dərəcə çətin və düzgün olmazdı, bu baxımdan dil səviyyəsini yoxlamaq məqsədilə kitabı müəllim öncədən seçib qiymətləndirmə üçün təyin edir. Universal olan bu proqramda tələbələr qiymətləndirmə hissəsinə daxil olaraq onlar üçün təyin olunan kitabı dinləyib, oxuyub, səslərini yazıb və suallara cavab verərək müəllimə geri göndəriləri zaman onların oxu zamanı yol verdikləri qrammatik, hərf və tələffüz səhvləri müəllim tərəfindən qeyd olunur. Bir dil səviyyəsini bitirdikdən sonra isə tam hazır olduqları zaman yeni səviyyəyə keçmək şansı proqram tərəfindən seçilir. Bu proqramda istənilən səviyyəni seçməklə oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək və yoxlamaq mümkündür. Eyni zamanda tələbələr individual istifadəçi adı və parola da sahib olurlar. Bu proqramda hətta yazı növlərini də öyrənmək və hər yazı növünə aid verilmiş nümunələrlə tanış olmaq mümkündür [11].

Yuxarıda nəzərdən keçirilən proqram və tapşırıq nümunələrindən də göründüyü kimi yalnız oxu yox, eləcə də yazı və danışmaq bacarıqlarından istifadə olunub. Lakin bu tapşırıq nümunələri həm sinif, həm də onlayn dərstdə yerinə yetirilə bilər. Bu texnologiyaya necə bələd olmaqdan, tələbələrin marağından, eləcə də öyrənmək istəyindən asılı olur. Məsələn, qeyd olunduğu kimi refleksiya tapşırığını asanlıqla onlayn dərstdə tətbiq etmək mümkündür. Bloq yaradaraq həmin mətni orada yerləşdirib, sonra tələbələrə bu məsələ ilə bağlı fikirlərini abzas şəklində paylaşmaq təklif edilə bilər. Artıq burada bir müəllim kimi tələbələrin yaradıcılığını, qrammatik səviyyələrini, lüğətdən necə istifadə etdiklərini qiymətləndirə bilərik [12].

Onlayn qiymətləndirmədə tələbənin öz-özünü qiymətləndirməsi, tələbənin tələbəni qiymətləndirməsi və s. kimi hallar, eləcə də, sinxron və ya asinxron metodlardan istifadə də mövcuddur. Qısa/vaxtlı çoxseçimli testlər (10-15 sual) avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmədən istifadə edərək sürətli rəy təmin etmək üçün faydalıdır. Hər bir tələbə ona təyin olunmuş virtual dostla bir-birlərinin öyrəndiklərini qiymətləndirirlər. Tələbələr ümumi rubrika əsasında verilmiş oxu tapşırığını qiymətləndirir [11].

Asinxron öyrənmə üçün tələbələr öz cavablarını müstəqil şəkildə onlayn sənəddə əks etdirərək yazı bilərlər. Yaxud sinxron dərstdə müəllimlər tələbələrə istənilən fiqur seçmələrini xahiş etməklə və sonra onları seçdikləri fiqur əsasında qruplara bölməklə birgə məşq edə bilərlər. Tələbələr onlayn dərslər otaqlarında sinif yoldaşları ilə öz fikirlərini qısa şəkildə müzakirə edib sinifdə paylaşa bilərlər [1]. Qiymətləndirmədə rubrikaların rolu danılmazdır. Düzgün və dəqiq hazırlanmış rubrikalar müəllimləri uzun və ətraflı şərhlər yazmaqdan qoruyur, bütün sinifin güclü və zəif tərəflərini daha aydın şəkildə müəyyənləşdirməyə və səhvləri düzəltməyə kömək edir, ən əsası qiymətləndirmə ilə bağlı şikayətləri aradan qaldırmağa zəmin yaradır. Rubrikalarla yoxlanılmış oxu materialı testi zamanı tələbələr də gözləntilərini və standartlarını anlayır, güclü və zəif tərəflərini görür və qiymətləndirilmənin obyektivliyinə şübhə ilə yanaşmır. Müəllim səviyyələr uyğun tələbələrin oxu bacarıqlarını qiymətləndirə bilər [3, s.33].

Oxu Rubriki

	Gözləntiləri üstələyir	Gözləntilərə cavab verir	Uyğundur	Tələbləri qarşılıdır
Sözün mənasının tapılması	Tələbə çətin sözləri tapmaq üçün bir çox strategiyadan istifadə edir	Tələbə çətin sözləri tapmaq üçün bir neçə strategiyadan istifadə edir və vaxtaşırı kömək üçün müraciət edir.	Tələbə sözləri tapmaq üçün bir neçə strategiyadan istifadə edir, lakin tez-tez kömək üçün müraciət edir və ya keçmiş naməlum sözləri atlayır.	Tələbə çətin sözləri tapmaq üçün nadir hallarda dayanır və ya köməyə çağırır, ya da əksər naməlum sözləri atlayır.
Səlistlik	Tələbə sürətli və rəvan oxuyur, durğu işarələrinə diqqət yetirir və ifadələrdən istifadə edir.	Tələbə bəzən rəvan oxuyur, durğu işarələrinə diqqət yetirir və ifadədən istifadə edir.	Tələbə aralıq rəvan oxuyur, durğu işarələrinə diqqət yetirir və ifadələrdən istifadə edir.	Tələbə rəvan oxumaqda çətinlik çəkir, durğu işarələrindən və ifadələrdən istifadə edir.
Anlama	Tələbə tez-tez mətdə baş verənlər haqqında düşünmək üçün dayanır və suallar verir.	Tələbə bəzən düşünmək üçün dayanır mətdə baş verənlər və suallar barədə düşünür.	Tələbə bəzən mətdə baş verənlər haqqında düşünmək üçün dayanır.	Tələbə nadir hallarda mətdə baş verənlər haqqında düşünmək üçün dayanır.

Ədəbiyyat:

1. C. Bəhmənova, M. Həsənov, N. Cəfərova. İbtidai sinif müəllimləri üçün kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları (metodik vəsait), Bakı-2014.
2. C. Bonk, K.F. Hew, Sh. Liu, R. Martinez, Ji. Y. Lee. "Online Education Evaluation: What Should We Evaluate?", 2004, p.5-76.
3. Fuchs, L. S., & Fuchs, D. (2007). The role of assessment in the three-tier approach to reading instruction. In D. Haager, J. Klingner, & S. Vaughn (Eds.), Evidence-based reading practices for response to intervention (pp. 29-42). Baltimore, MD.

4. Paul H. Brookes Publishing Co. Kirby, J. R., Desrochers, A., Roth, L., & Lai, S. S. V. (2008). Longitudinal predictors of word reading development. *Canadian Psychology*, 49, 103-110.
5. Spear-Swerling, L. (2015b). Common types of reading problems and how to help children who have them. *The Reading Teacher*, 69(5), 513-522.
7. Spear-Swerling, L. (2015a). The power of RTI and reading profiles: A blueprint for solving reading problems. Baltimore, MD: Brookes Publishing Co, 418-543.
8. *Handouts for assessment in ODL - Wikieducator.* (n.d.). https://wikieducator.org/images/3/36/Handouts_for_Assessment_in_ODL.pdf \
9. Huh, Jeonghee, and Hirumi. *Reading Assessment Strategies for On-Line Learners.* <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED485144.pdf>
10. "How to Assess Student Performance in Online Classes." *Linways Technologies.* <https://blog.linways.com/how-to-assess-student-performance-in-online-classes/>
11. *Online Assessment Presentation.* Margaret Trent, 16 Mar. 2015, <https://www.slideshare.net/margarettrent/online-assessment-presentation-45886021>
12. "Leveled Books | Raz-Plus." *Raz-Plus.com.* www.raz-plus.com/books/leveled-books/.
13. Palloff, Rena, and Keith Pratt. "Error." *Www.kaust.edu.sa.* <https://www.kaust.edu.sa/en/study/facultyaffairs/Documents/Assessing%20the%20Online%20Learner.pdf>
14. "The Difference between Subjective and Objective Assessments." *ExamSoft* <https://examsoft.com/resources/subjective-and-objective-assessment-differences>
15. "Types of Online Assessments | Online Assessment." *Sites.psu.edu,* sites.psu.edu/onlineassessment/gather-evidence/.

Iskandarova G.

Online Assessment of Reading Skills (Summary)

One of the most important skills to be developed when teaching a foreign language is the ability to read, because its role in language acquisition is irreplaceable. With the development of reading skills, writing skills are also developing. Assessment of reading skills is traditionally based on a quantitative assessment of students' knowledge and skills. Online assessment tools make assessment easier and more interesting.

Искандарова Г.

Онлайн оценка навыков чтения (Резюме)

Одним из наиболее важных навыков, которые необходимо развивать при обучении иностранному языку, является умение читать, потому что его роль в овладении языком незаменима. С развитием навыков чтения развиваются и навыки письма. Оценка навыков чтения традиционно основана на количественной оценке знаний и навыков учащихся. Инструменты онлайн-оценки делают оценку проще и интереснее.

Rəyçi: f.e.d., dos. A.Bayramova

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ EFFEKTİV METODLARDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Açar sözlər: yanaşma, dilçilik, nitq, dil, metod, şüurlu yönümlü, kommunikativ, struktur, qrammatik, ümumi psixologiya.

Key words: approach, linguistics, speech, language, method, consciously oriented, communicative, structural, grammatical, general psychology.

Ключевые слова: подход, языкознание, речь, язык, метод, сознательно ориентированный, коммуникативный, структурный, грамматический, общепсихологический.

Problemin qoyuluşu. Hər bir nitq ifadəsi, nitqi yaradan və ya dərk edən hər bir akt çoxtərəfli şərtlənir. Nitq fəaliyyəti dedikdə, insanın bu və ya digər dərəcədə dilin əlamətləri ilə vasitəçilik etdiyi fəaliyyəti (davranışı) başa düşülməlidir. L. Vygotsky bunu daha dar formada belə ifadə edir: "Nitq fəaliyyəti - linqvistik işarənin "stimul-vasitə" rolunu oynadığı fəaliyyət, elə bir fəaliyyət kimi başa düşülməlidir ki, biz nitq ifadəsini formalaşdırırıq və ondan əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədə çatmaq üçün istifadə edirik. [3]. Burada qeyd etməliyik ki, bu, bütün parametrlərinə görə ən çətin fəaliyyətlərdən biridir. İlk növbədə, onun təşkilatçılığı ilə. Başlamaq üçün, nitq fəaliyyəti çox nadir hallarda müstəqil tam fəaliyyət aktı kimi çıxış edir: adətən daha yüksək səviyyəli fəaliyyətlərin tərkib hissəsi kimi daxil edilir. Məsələn, tipik nitq deyimi başqa bir insanın davranışını hansısa şəkildə tənzimləyən deyimdir. Amma bu o deməkdir ki, fəaliyyət yalnız bu cür tənzimləmə uğurlu olarsa, başa çatmış hesab edilə bilər. Bundan əlavə, nitq fəaliyyətinin komponentləri çox müxtəlifdir. Bunlar adətən zehni hərəkətlərdir, məsələn, nitq nitqinin planlaşdırılması və nitq orqanlarının fəaliyyəti, onların qarşılıqlı əlaqə və asılılığı kimi xarici hərəkətləri dəqiq müəyyən etmək çox çətindir. İkincisi, nitq fəaliyyəti ən mürəkkəb tipə və onda təqdim olunan motiv və məqsədlərin təbiətinə aiddir. Doğrudan da, nitq ifadəsinin məqsədi kimi elementar görünən bir şeyi, yəni elmi tədqiqat praktikasında adətən "nitq funksiyası" adlandırılan məfhumu aydın şəkildə ifadə etmək o qədər də sadə deyil. N. Bekhterevanın əsərlərində aydın şəkildə göstərilir ki, nitqin psixofizioloji mexanizmi müəyyən strukturla xarakterizə olunur və bir növ generativ model kimi təqdim oluna bilər və bu model dil standartının hər hansı digər mümkün modelindən fərqlənir [2]. Lakin bu model aksiomatik deyil, genetikdir.

Bəyanatın motivasiya əsası ikili xarakter daşıyır. Artıq deyildiyi kimi, nitq söylənməsi məlum motivin iştirakı ilə başlamazdan əvvəl - bir şeyi başqasına çatdırmaq, nəyisə istəmək və ya hər hansı fikrə aydınlıq gətirmək üçün. Əgər bu motiv yoxdursa, təbiidir ki, nitq deyimi baş tuta bilməz. Digər tərəfdən, nitqin motivasiya əsasını əvvəlcədən qurulmuş daxili nitq vasitəsi ilə sonradan genişləndirilmiş nitq nitqinin sxeminə çevrilən ilkin konsepsiya təşkil etməlidir.

Xarici dilin bir elm kimi tədrisi metodikası dilçilik, psixologiya, psixolinqvistika, neyrolinqvistika və tədris nəzəriyyəsinin müasir biliklərinə əsaslanır. Dilçi alimlər xarici dillərin mənimsənilməsinə töhfə vermək üçün effektiv metodik sistemlərin yaradılması üzərində işləyirlər, lakin hələ də belə bir sistem yaradılmayıb. Bu gün ya bir qədər təkmilləşdirilmiş ənənəvi texnikanın tətbiqini, ya da bu günə qədər tamamilə qənaətbəxş nəticə verməyən yeni üsullarla sınaqları müşahidə etmək olar.

Məqalənin məqsədi. Bir sözlə, aparılan işin məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir: 1) xarici dillərin tədrisinin effektiv metodlarının yeni işlənməsinin təsviri; 2) belə üsulların həyata keçirilməsinin nəticələrinin təsviri.

Material və metodlar: qaldırılan problemlərin nəzəri təhlili, elmi nəşrlərin müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi.

Hamımız bilir ki, xarici dil öyrənmək asan məsələ deyil. Burada yeni sözləri yadda saxlamaq, qrammatik konstruksiyaları öyrənmək və mövcud linqvistik bilikləri tanıtmmaq üçün bacarıqlar tələb olunur. Millətlərarası ünsiyyətin əhəmiyyətinin ildən-ilə artdığı müasir dövrdə xarici dilləri ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsəmək istəyi daha da geniş miqyasda inkişaf edir. Pedaqoji prosesin idarə olunmasını müasir elmin tələbləri səviyyəsində mümkün qədər səmərəli təşkil etmək üçün nitq fəaliyyətinin xarakterini, nitq ünsiyyətinin formalarını, nitqin məzmununu ifadə etmə yollarını bilmək lazımdır.

Təlim predmeti kimi xarici dil müəyyən bir dildə nitq fəaliyyətini, onun linqvistik materialını, habelə onunla hərəkət və əməliyyatları mənimsəməyi əhatə edir. Nitq fəaliyyəti prosesi nitq bacarıqları və dili qulaq, danışmaq, oxu və yazı ilə başa düşmək bacarığı ilə təmin edilir. Bu bacarıqlar ilk növbədə xarici dilin tədrisinin məzmununu təşkil edir. Nitq bacarıqlarını təmin edən vasitələr dil bacarıqlarıdır: fonetik, leksik, qrammatik; onların inkişafı dil aspektləri (fonetika, lüğət, qrammatika) sahəsində biliklərə əsaslanır. Ona görə də linqvistik bilik və bacarıqlar təlimin məzmununa daxil edilir. Praktiki dil bilikləri şifahi ünsiyyət qabiliyyəti olan insanın uzunmüddətli yaddaşında saxlanılan müxtəlif səviyyəli linqvistik əlamətlərin (səslər, hərflər, hecalar, sözlər, ifadələr, cümlələrin struktur nümunələri) dinamik stereotipləri şəklində həyata keçirilir. Ona görə də dil stereotiplərinin formalaşdırılması və onların fəaliyyət göstərmə mexanizmləri də təlimin məzmununa daxildir.

Xarici dil riyaziyyat, fizika, tarix və s. kimi fənlərdən fərqli olaraq, öz məzmununa malik deyil. O, bizi əhatə edən dünyanın obyektiv reallığını əks etdirir. Şifahi ünsiyyətin müxtəlif vəziyyətlərində xarici dünyanın bütün sərvəti özünü göstərir. Dildən idrak və ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən insan dinləyir, danışır, oxuyur, yazır. Ünsiyyət formalarının fərqləndirilməsi müxtəlif meyarlara əsaslanır. Maddi vasitələrlə (səslər, hərflər) şifahi və yazılı nitqi, şərtlərə görə (kommunikatorların məkan və zaman qarşılıqlı əlaqəsi) - şifahi dialoq, şifahi monoloq və yazılı monoloqu fərqləndirir. Məlumat dinləmək və oxumaqla əldə edilir, danışmaq və yazı ilə ötürülür. Dinləmə və danışma şifahi ünsiyyətin iki tərəfidir, təbii olaraq onlar dil və şifahi materialın, dildənkənar vasitələrin ümumiliyi ilə xarakterizə olunur. Oxu və yazı yazılı ünsiyyətin iki aspektidir. Yazıya əsaslanırlar. Ekstralingvistik vasitələr burada şifahi ünsiyyətdən daha az məlumatlıdır. Dinləmə və oxumaq linqvistik əlamətlərin tanınmasına əsaslanan hərəkət və əməliyyatlara görə birləşdirilir. Danışmaq və yazı mesaj yaratmaq üçün hərəkət və əməliyyatlarda linqvistik işarələrin generativ funksiyasından istifadə edilir.

Nitq fəaliyyətinin növləri müstəqil olaraq bu və ya digər təhsil fəaliyyətinə daxil edilə bilər. Beləliklə, oxu peşəkar bilikləri genişləndirmək və dərinləşdirmək üçün istifadə olunur. Oxu zamanı çıxarılan məlumat nitqdən kənar və nitq hərəkətlərini daha da stimullaşdırmağa bilər.

Çoxşaxəli məqsəd və vəzifələr, təlimin məzmununun çətinlikləri müəllim və şagirdləri ehtiva edir ki, xarici dili mənimsəyərkən insan şüurunda baş verən prosesləri dərinləndirərək dərk etmədən tələb olunan nəticələrə nail olmağa imkan vermir.

Xarici dilin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsi qeyri-ana dildə dilin istehsal və qavranılması proseslərinin mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Metodik tədqiqatlar və tədris təcrübəsi göstərir ki, nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək dil haqqında biliklərə yiyələnməkdən qat-qat çətindir. Ancaq yuxarıdakı ifadənin doğru olmadığı dairəni daraltmağa imkan verən bir amil var.

İstənilən yaşda bir insanın təxminən 100 milyard neyronu var. Yetkinlərin beynində təxminən 300 trilyon sinir əlaqəsi və uşağın beynində bir katrilyon əlaqə var. Uşaq 100 milyard əlaqə ilə doğulur, lakin həyatının ilk 5 ilində uşaq sürətlə saniyədə 700-dən 1000-ə qədər yeni əlaqələr yaradır. Uşağın xarici dünya ilə hər qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də genetik məlumat yeni əlaqələr yaradır. Daha sonra bir növ "təbii seçmə" baş verir: müraciət olunan əlaqələr gücləndirilir və möhkəmlənir, passiv olanlar isə əhəmiyyətli dərəcədə zəifləyir. Beləliklə, hər bir neyronun başqa bir neyronla əlaqəsi olduğunu öyrəndik. Sonra nə baş verir? Nəyisə öyrəndiyiniz zaman təkrarlanan impuls bir neyronun digərinə təkrar-təkrar gəlir və hər növbəti impuls eyni yolu bir neyronun neyrona əvvəlkindən daha asan və daha sürətli keçir. Bundan əlavə, beynimiz insanın zehni fəaliyyəti prosesində daim dəyişir və yeni əlaqələr yaradır. Xarici dili öyrənərkən təməl daşı olan ikinci dərəcəli işarə sistemi yeni neyron əlaqələri yaranır. İkinci dilin mənimsənilməsi birinci dil

əsasında baş verdiyinə görə mövcud əsəb əlaqələrini korrektə etməklə, tanış olmayanları isə yenisini yaratmaqla oxşar dil elementlərinin stereotipləri yaradılır. Hər bir sonrakı dilin öyrənilməsi əvvəlki dilə söykənir ki, bu da hər bir dillə artikulyasiya orqanlarının çevikliyini və hiss korreksiyasını artırır və neyron əlaqələrinin formalaşmasını asanlaşdırır və stereotiplərin yaradılması səylərini azaldır. Doğma və xarici dillərin işarə stereotipləri sistemi dinamik xarakter daşıyır, çünki o, daim təkmilləşir və ölçüsünü artırır. Modifikasiya zamanı bu sistem əlavə birləşmələrin yaranması səbəbindən mürəkkəbləşir. Məsələn, xarici dilə giriş kursu zamanı öyrənənlər səslərin, sözlərin və cümlələrin akustik və motivli təsvirlərini formalaşdırırlar. Daha sonra onlara müvafiq vizual və əl motivli təsvirlər əlavə edilir. Beləliklə, nə qədər çox oxusanız, bir o qədər yaxşı olarsınız. Stereotiplərin dinamikliyi həm də dil mühitində və ya ondan kənarında xarakterin fərdi xüsusiyyətlərindən və öyrənmə şərtlərindən asılıdır: Bununla belə, stereotiplərin dəyişkənliyi qarşılıqlı anlaşmaya mane olmur. Dil əlamətinin bütün təsvirləri kompleks xarici aləmin obyektlərinin təsvirləri və onlara uyğun gələn anlayışlarla ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Beləliklə, fikrimcə, xarici dil öyrənmək təcrübəsi olmayan şəxs üçün metodologiya seçilərkən əsas cəhət yaşıdır.

3 yaşdan 5 yaşa qədər olan uşaqların xarici dil öyrənmə prosesini təhlil edərək belə nəticəyə gəldik ki, onlar bunu ətrafdakı dünya haqqında ümumi biliklərin əldə edilməsinin bir hissəsi kimi qəbul edirlər, ancaq öyrənmənin özü kimi deyil [8]. Bu yaşda uşaqlar hələ də ana dillərini mənimsəmək vərdişlərini saxlayır və onları asanlıqla ikinci dil öyrənməyə köçürürlər. Bu mərhələdə xarici dilin öyrənilməsi dünyanın tanınması prosesində daxil olan məlumatların ümumi axını ilə üst-üstə düşür və vahid bir fənn və ya elm kimi qəbul edilmir. Məsələn, gənc öyrənən “alma”nın fransızca “pomme”, ukrayna dilində “яблуко” olması barədə məlumatı qəbul edir, onlar üçün almanın qırmızı, sarı və yaşıl ola biləcəyi kimi aydındır.

6 ildən sonra mənzərə dəyişir. Dünya haqqında ümumi biliklərə yiyələnmək öz yerini bu dünyanın xüsusiyyətlərini, qanunlarını və hadisələrini əsaslı şəkildə öyrənməyə verir. Lakin 8-9 yaşa qədər uşaqlar yeni informasiya materialının işlənilməsi və hazırlanmasında ilkin təsəvvür kimi təxəyyülü saxlayırlar. Məhz buna görə də bu yaş kateqoriyasındakı öyrənənlər üçün xarici dilin tədrisinin ən təsirli metodologiyası şagirdin kommunikativ təxəyyülünün aktivləşdirilməsinə əsaslanan metoddur. Məhz kommunikativ oyunlar, teatr oyunları və layihələr kimi tapşırıqlar uşağa idrak komponentinə əsaslanan texnikaları tətbiq edərkən olduğu kimi onu “kənarında” təhlil etmədən “dildə” olmağı inkişaf etdirməyə imkan verir.

10 yaşından etibarən erkən yaşda əldə edilən biliklər müəyyən bir sistemə çevrilir, bunun əsasında müəllim dil və sərişələr haqqında gələcək bilik strukturunu formalaşdırmalıdır. Alimlər müəyyən ediblər ki, beyin yeni dilin qrammatik konstruksiyalarını ana dilinin müvafiq qrammatik konstruksiyaları ilə müqayisə edir və konstruksiyalar ardıcılırsa, beyin xarici dili öyrənərkən ana dilinin qrammatikasından istifadə edərək “əvəz etmə” edir. Məsələn, cümlədəki söz sırası fərqlidirsə, onda beyin yeni qrammatik baza təşkil edir [17]. Amma məlumdur ki, şüur prinsipinin tətbiqi olmadan heç bir strukturun tikintisi baş tutmayacaq. Beləliklə, xarici dilin tədrisinin bu mərhələsində metodologiyanın kommunikativdən struktura dəyişdirilməsi məqsədəuyğun olacaq və bu proses müəllim bunu ardıcıl olaraq açıq-aydın yanaşma tətbiq etməklə həyata keçirdikdə və yalnız bundan sonra gizli yanaşmaya keçdikdə olduqca ahəngdar şəkildə davam edəcəkdir.

Metodların dəyişdirilməsindən danışırkən, mən birini tamamilə istisna edib, digərini tətbiq etməyi nəzərdə tutmuram. Məlumdur ki, heç bir yanaşma “saf” formada istifadə olunmur. Mən sadəcə olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, 5 yaşa qədər yeganə düzgün olan kommunikativ yanaşma ola bilər. Bu, bəlkə də təlimdə yalnız bir üsuldan istifadə edildiyi yeganə dövrüdür. Bundan əlavə, tədris prosesində adətən diferensiallaşdırılmış yanaşma tətbiq olunur.

Bu yazıda təklif olunan ardıcılıq davam etdirərək deyəcəyik ki, koqnitiv psixologiya sahəsindəki inkişafə əsaslanan və şüur prinsipinə əsaslanan metoddan 15-16 yaşa qədər səmərəli istifadə etmək olar. Növbəti yanaşma dəyişikliyi bir neçə amillə bağlıdır. Onlardan biri də odur ki, tələbə həm psixoloji, həm də əqli cəhətdən kommunikativ və struktur yanaşmaların bərabər şəkildə tətbiq ediləcəyi xarici dili öyrənmənin növbəti səviyyəsinə keçməyə hazırdır. Bu səviyyədə diqqət adətən yeni bacarıqların əldə edilməsinə deyil, mövcud olanların inkişafına yönəldilir və buna görə

də şüur prinsipi tez bir zamanda yalnız köməkçi olur və kommunikativ bacarıqların təkmilləşdirilməsi demək olar ki, yeganə vəzifəyə çevrilir. Bundan əlavə, müasir metodistlər hesab edirlər ki, bu yaşda şüur prinsipinə sadıqlıq dil üzərində müstəqil işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək etdi ki, bu da tələbə üçün çox vacib keyfiyyətdir, çünki texnologiyanın geniş çeşidli müstəqil təhsil variantlarını təklif etdiyi müasir dünyada inanılmaz dərəcədə mühüm rol qazanmışlar. Əksər yeniyetmələr smartfon, noutbuk və ya planşetə sahibdirlər. Bu o deməkdir ki, onların çoxlu sayda onlayn öyrənmə imkanlarına çıxışı var. Pedaqoji nöqteyi-nəzərdən onlayn təlim proqramları tələbələrə öz-özünə təhsilə yönəltməkdə "ilk addımdır" - onlar özləri öyrənmə məqsədlərini təyin edə və öz sürətlərində və özlərini rahat hiss etdikləri səviyyədə nəticələrə nail olmaq üçün işləyə bilərlər [10].

Beləliklə, deyə bilərik ki, burada xarici dil öyrənmənin ilk dövrü bağlanır. Şagirdin gələcəkdə qarşısına qoyacağı vəzifələrdən asılı olaraq onlara nail olmaq üsulları müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təlimdə metod və yanaşmaların yuxarıda göstərilən ardıcılığı bir baxışdır və böyümə prosesində şəxsi inkişafın ümumi psixologiyasının materiallarına əsaslanır.

Yetkinlər və ya gənc insanlar üçün xarici dildə dil bacarıqlarının formalaşmasında metod və yanaşmaların tətbiqi ardıcılığını qurmaq üçün ümumi mənzərənin köklü şəkildə fərqli olacağını görməliyik. Belə ki, 20 yaşına kimi şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, artıq insanda alınan məlumatların təhlili və dərk edilməsi yolu ilə zahiri şeylər haqqında biliklər əldə etmək prinsipi formalaşmışdır. Heç nə "imanla" alınmır, hər şey izah edilməli və sübut edilməlidir. Beləliklə, məlum olur ki, böyüklərin xarici dillə tanışlığı şüur prizmasından baş verir. Beləliklə, aydındır ki, müəllim iki yanaşmanı - leksik və qrammatik - birləşdirəcək və bu, ən müsbət effekt verəcəkdir. Düzdür, bu fikir yeni deyil. Daha əvvəl alimlər bu metodun effektivliyini artıq təsvir etmişlər. Bununla belə, həlledici dəyərdim çox vacib bir şey, metodda leksik və qrammatik tarazlığın ən təsirli tarazlığının yaradılmasıdır. Yetkinlərdə xarici dil öyrənmənin ilkin mərhələsində lüğətin formalaşması xüsusi çətinlik yaradır. Psixoloji və əqli cəhətdən yetkinlər strukturları formalaşdırmağa və qrammatik konstruksiyaları təhlil etməyə hazırdırlar, lakin məlum səbəblərdən söz ehtiyatını genişləndirməyin ən təsirli yolu olan ünsiyyət prosesinə hazır deyillər. Bu zaman yetkin insanın psixikası yalnız əhəmiyyətli motivasiya olduqda aradan qaldırıla bilən "inhibitor effekt" yaradır. Hər halda, böyüklərin xarici dil öyrənmək motivi nə olursa olsun, strukturun üstünlük təşkil etdiyi struktur və kommunikativ yanaşmaların birləşməsi ən yaxşı nəticələri verəcəkdir.

Nəticə. Bu məqalədə qeyd olunan sahədə tədqiqat işində iştirak edən bütün alimlər hesab edirlər ki, apardıqları tədqiqatlar müxtəlif həyat vəziyyətlərində olan insanlara, xüsusən də xarici dillərin öyrədilməsi və öyrənilməsində potensial olaraq kömək edə bilər. Nəzərdən keçirilən psixoloji nəzəriyyələrin hər biri rəşional xüsusiyyətə malikdir, lakin hadisələrin (o cümlədən dildə) şərhini yalnız hər hansı bir ayrı tərəfdən təklif edir. Dilin mənimsənilməsinin psixoloji xüsusiyyətlərinin və xüsusən də şüur prinsipinin dərk edilməsinə dair müxtəlif nöqteyi-nəzərdən fərqli təlim metodlarının yaranmasına səbəb olur. Dilçilik, psixologiya, psixolinqvistika və xarici dilin dil mühitindən kənarında tədrisi metodları və intensiv tədris metodlarının inkişafı sahəsində aparılan tədqiqatlar yerli elm üçün tarixən əhəmiyyətli və ənənəvi olmuşdur və belə də qalır. Koqnitiv psixologiya idrak fəaliyyətinin fəaliyyətini ön plana çıxarır. proseslər və kommunikativ işə nitq bacarıqlarının formalaşmasına diqqət yetirir. Mübahisə etmək olar ki, bütün nəzəriyyələr öz konseptual arsenalına psixoloji hadisələrin demək olar ki, tam spektrini daxil edir. Lakin hər bir fərdi yanaşma istər-istəməz məhdud və birtərəfli olacaq, çünki dil mürəkkəb psixoloji, daha doğrusu, psixolinqvistik hadisə kimi bütün bu psixoloji aspektləri özündə birləşdirir, onlar həm də bir-birinə nüfuz edən və bir-birindən asılıdır. izahlı model, üstünlük təşkil edən psixoloji konsepsiyaya görə bu nəzəriyyələrin hər biri psixoloji hadisələrin şərhini üçün seçir.

Ədəbiyyat:

1. Arutyunova N.D. Dil və insan dünyası. M., 1998.896 s.
2. Bekhtereva N.O. İnsan beyninin mexanizmləri. L.: Nauka, 1988
3. Wundt V. Psixologiyaya giriş. SPb., 2002. 479 s.
4. Vygotsky L. S. Düşüncə və nitq. M., 1999. 352 s.

5. Demyanenko M.Ya., Lazarenko K.A., Melnik S.V. Xarici dillərin tədrisinin ümumi metodikasının əsasları. Kiyev, 1984. 254 s.
6. Zasekina L. V. Psixolinqvistik biliklərin yeni paradigmasında hərəkətli üslublar / L. V. Zasekina // Psixolinqvistika. - 2012. - VIP. 9. – S. 48–55.
7. Zasekin S. V. Bədii mətnin tərcüməsi üçün universal strategiyalar: empirik psixolinqvistik tədqiqatın sübutu / S. V. Zasekin // Uchenye zapiski Taurida nat. un-ta im. V. İ. Vernadski. Seriya: Filologiya. Sosial kommunikasiyalar. - T. 24 (63). - No 4. - Hissə 2. - Simferopol, 2011.
8. Kolesnikova İ.L., Dolgina O.A. Xarici dillərin tədrisi metodikası üzrə ingilis-rus terminoloji məlumat kitabı. Sankt-Peterburq: Rusiya-Baltik İnformasiya Mərkəzi BLITS, 2001. 224 s.
9. Railyanova V. E. Xarici dil nitq fəaliyyətinin formalaşması prosesində ibtidai məktəb yaşlı uşaqlarda beyin işinin xüsusiyyətləri. Dövlət Ali Təhsil Müəssisəsinin Humanitar Bülleteni "G. Skovoroda adına Pereyaslav-Xmelniçki Dövlət Pedaqoji Universiteti. 2019. 213-219 s.
10. Rubinstein S.L. Ümumi psixologiyanın əsasları. SPb., 1999. 781 s.
11. Ferdinand de Saussure. Ümumi dilçilik kursu. M., 1933. 432 s.
12. Alemi M., Sarab M., Lari Z. MALL vasitəsilə akademik söz siyahısının müvəffəqiyyətlə öyrənilməsi: Mobil dəstəklil dil öyrənmə. Beynəlxalq Təhsil Araşdırmaları, 5,6 2014. s. 99-109.
13. Amichai-Hamburger J., Gazit T., Bar-Ilan J. et al. Onlayn müzakirələrdə iştirakın olmamasının arxasında duran psixoloji amillər. İnsan Davranışında Kompüterlər, .55(A)2016. səh 268-277.
14. Bostelmann, M., Lavenex, P., Lavenex, P. Beş yaşdan doqquz yaşa qədər uşaqlar görmə olmadan idrak xəritəsi qurmaq üçün yol integrasiyasından istifadə edə bilirlər. Koqnitiv Psixologiya, 2020<https://doi.org/10.1016/j.cogpsych.2020.101307>
15. Cowley-Cunningham, M. The Cognitive Perspective. Koqnitiv Psixologiya və Koqnitiv İnkişaf: Nəzəriyyə və Təcrübə. SSRN. 2017
16. Kasumi, H.. Kommunikativ dil tədrisi və onun tələbələrin fəaliyyətinə təsiri. Təhsil və Sosial Araşdırmalar Jurnalı. Cild. 5 No.1 S1.2015.<http://10.5901/jesr.2015.v5n1s1p155>
17. Kirsten Weber, Morten H. Christiansen, Karl Magnus Petersson, Peter Indefrey və Peter Hagoort. Journal of Neuroscience. 2016 DOI:10.1523/JNEUROSCI.3180-15.2016
18. Legare, C. Tədqiqat izahı: Uyğun olmayan sübutların izahı gənc uşaqlarda kəşfiyyat, fərziyyə-sınaq davranışını məlumatlandırır. Uşaq inkişafı, 83 (1) 2012, səh. 173-185, 10.1111/j.1467-8624.2011.01691.x
19. Meara, P., Miraplex, I. Lügətin tədqiqi üçün alətlər. Çoxdilli Məsələlər. 2016. 280 s.
20. Simon, J., Jaen, I. Koqnitiv ədəbiyyatşünaslıqda son inkişaflara ümumi baxış // Koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq kitabında: cari mövzular və yeni istiqamətlər/ Texas mətbuatı Universiteti. 2012

Ismayilova L.

**Effective ways to use effective methods in foreign language teaching
(Summary)**

The article demonstrates the connection between the emergence and development of new methods of language teaching at school and university with new trends in linguistics, psychology and pedagogy. The problems faced by local and foreign Methodists in the process of finding the most effective ways and methods of teaching are highlighted. The article also analyzes the different views on the understanding of the psychological features of language acquisition, in particular, the principle of consciousness, which led to the emergence of different teaching methods. An analysis of modern teaching methods focusing on the psycholinguistic nature of a foreign language was conducted, and the identified advantages and disadvantages were indicated.

**Эффективные способы использования эффективных методов в обучении
иностранному языку
(Резюме)**

В статье показана связь появления и развития новых методов обучения языкам в школе и вузе с новыми тенденциями в языкознании, психологии и педагогике. Освещены проблемы, с которыми сталкиваются местные и зарубежные методисты в процессе поиска наиболее эффективных способов и методов обучения. В статье также анализируются различные взгляды на понимание психологических особенностей овладения языком, в частности, принципа осознанности, что привело к появлению различных методов обучения. Проведен анализ современных методов обучения с акцентом на психолингвистическую природу иностранного языка, указаны выявленные преимущества и недостатки.

Rəyçi: ped.f.d., dosent F.Rzayeva

MUSTAFAZADƏ SƏBA
Azərbaycan Dillər Universiteti
sebamusdafazade@gmail.com

**XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİV QRAMMATİKANIN
TƏDRİSİ ZAMANI MÜSTƏQİL İŞİN ROLU**

Açar sözlər: müstəqil iş, kommunikativ qrammatika, bacarıqlar

Key words : independent work, communicative grammar, skills

Ключевые слова: самостоятельная работа, коммуникативная грамматика, навыки

Tələbələrin xarici dil üzrə müstəqil işi xarici dilin tədris proqramının mənimsənilməsi prosesinin tərkib hissəsidir. Müstəqil iş xarici dilin öyrənilməsinin bütün aspektlərini əhatə edir və əsasən “Xarici dil” fənninin mənimsənilməsinin nəticələrini və keyfiyyətini müəyyən edir. Bu baxımdan tələbələrin xarici dil üzrə müstəqil işlərinin planlaşdırılması, təşkili, həyata keçirilməsi və nəzarəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və metodiki rəhbərliyə və metodiki dəstəyə ehtiyac duyur. Metodik tövsiyələr tələbələrə tələb olunan bilik və bacarıqlara yiyələnməyə imkan verir: gündəlik mövzular haqqında xarici dildə ünsiyyət qurmaq (şifahi, yazılı); mətnləri tərcümə etmək (lüğətdən istifadə edərək); müstəqil olaraq şifahi və yazılı nitqi təkmilləşdirmək, lüğət ehtiyatını artırmaq. Metodik tövsiyələr aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: tələffüz və texniki oxu üzərində iş, yeni xarici sözləri öyrənmək, lüğətlə müstəqil iş, qrammatikanı müstəqil öyrənmək, mətnlə işləmək, şifahi monoloqun hazırlanması və təqdim olunması, mətnin təkrar izahının hazırlanması, tərcümənin təşkili, inşa (esse) yazmaq, xarici dildə təqdimatla düzəltmək.

İngilis dili dərslərində ingilis dilinin müxtəlif məqsədlər üçün sonrakı müstəqil şəkildə uğurlu istifadəsinə xidmət edən tələbələrin müstəqil işinin müxtəlif formaları və növlərindən istifadə olunur. Müstəqil işin təşkili və idarə olunması hər bir xarici dil müəlliminin məsuliyyətli vəzifəsidir, bu vəzifə mühüm əhəmiyyət kəsb edən öhdəliklər sırasında durur.

Metodistlər hesab edirlər ki, ibtidai siniflərdə ingilis dilinin tədrisində müstəqil işə ayrılan vaxt dərslərin 20 faizini, orta siniflərdə 50 faizini, yuxarı siniflərdə 70 faizini təşkil etməlidir. Reallıqda isə müvafiq şərait olmadığından müstəqil işə daha az vaxt sərf olunur. Bunun üçün şəraiti müəllim yaradır və yaratmalıdır. Tələbələrə müstəqil fəaliyyət vərdişlərinin aşılması üzrə ingilis dilinə dərinlən yiyələnməyə yönəldilməlidir.

Uşaqları müstəqil şəkildə işləməyi öyrətmək vacibdir. Ən mükəmməl məktəb belə nisbətən az miqdarda xüsusi bilik verir. Lakin müasir həyat ümumi və xüsusi bilik tələb edir. Texnologiyanın və

elmin tərəqqisi, peşələrin daim dəyişməsi, bir sıra yeni yaranan problemləri düşünmək və həll etmək zərurəti biliklərin üzərində müstəqil işləmək bacarığını tələb edir. Bu baxımdan ingilis dilini öyrənərkən müstəqil iş çox önəm verilməlidir. İngilis dilinin öyrənilməsində müstəqil iş fəal öyrənənin intellektual fəaliyyəti kimi qəbul edilir, bu müddət ərzində o, özünəməxsus intellektual fəaliyyət tərzini yaradır, düşüncə tərzini inkişaf etdirir, oxumaq və yazmaq zamanı öyrənilən materialı təhlil və təşkil etmək bacarığını formalaşdırır, təkmilləşdirir. Müəyyən obyektiv çətinlikləri aradan qaldırmaqla müstəqil şəkildə əldə edilən biliklər müəllimin verdiyi biliklərdən daha yaxşı mənimsənilir. Müstəqil iş zamanı hər bir tələbə öyrənilən materialla bilavasitə təmasda olur, bütün intellektual, emosional və iradi xarakter daşıyan ehtiyatlarını səfərbər edərək diqqətini işə cəmləşdirir. Bu iş fərdi xarakter daşıyır. Tələbə məlumat mənbəyindən öz ehtiyac və bacarığına uyğun istifadə edir. Bu, tələbənin məsuliyyətini və müvafiq olaraq irəliləyişini artırır. İngilis dilinin tədrisinin uzun illərdən bəri olan təcrübəsi sübut edir ki, tələbələrin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi, kommunikativ qrammatikanın tətbiqinin mənimsənilməsi daim tədqiq olunan mövzular sırasındadır. Təcrübələr göstərir ki, tələbələrin ingilis dili üzrə nailiyyəti təkcə diqqətlərinin öyrənməyə yönəlməsindən, ev tapşırıqlarının yaxşı yerinə yetirilməsindən, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək iradəsindən deyil, əsasən müəllimin tələbələri gündəlik müstəqil işə necə alışıra bilməsindən və müstəqil iş zamanı istifadə etdikləri tədris üsullarının nə dərəcədə düzgün olmasından asılıdır.

Tələbələrin müstəqil işinin təşkilində tədris prosesinin idarə olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Cüt və qrup müstəqil iş növlərindən istifadə təhsil fəaliyyətinin formalarını dəyişir, onların səmərəliliyini artırır, fəallığı, müstəqilliyi, əzmkarlığı təşviq edir. İngilis dilində kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil iş elə təşkil edilməlidir ki, tələbələrin qrammatikanı, dilin mənimsənilməsinə töhfə verməklə yanaşı, həm də onları gələcək müstəqil öyrənməyə hazırlasın. Tələbələrin ingilis dilinin öyrənilməsində müstəqil işləməyə marağını qorumaq üçün ən mühüm şərtlər real-həyat situasiyaları ilə əlaqədar qeydlərin kommunikativ qrammatika bacarıqlarının düzgün və səlis tətbiqi ilə aparılması, müəllim tərəfindən nəticələrin düzgün qiymətləndirilməsi, təhsilin cari və gələcək problemlərinin həlli üçün bu işin əhəmiyyətinin vurğulanmasıdır.

Dilin tədrisində qrammatikanın rolu, yeri və əhəmiyyəti danılmazdır. Odur ki, həmin prosesdə qrammatika və kommunikasiya arasında tarazlığın yaradılması məqsədilə qrammatikanın kommunikativ təliminin rolunun və yerinin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Başqa sözlə, keçilən hər bir dərstdə mənimsənilməli olan konkret qrammatik strukturun kommunikativ baxımdan da əsaslandırılması vacibdir. Aydınır ki, mənimsənilən dil və nitq strukturunun kommunikasiya prosesində adekvat şəkildə istifadə etmək strategiyalarının tələbələrə aşılması onların xarici dildən istifadə edərkən özünəəminlik hissini inkişaf etdirir. Beləliklə, dilin kommunikativ funksiyasının tələbələrə aşılmasını qrammatik biliklər üzərində qurmaqla həyata keçirmək məqsədəuyğundur. Funksional əsasda təşkil edilən tədris prosesi qrammatika və funksional dilin kommunikativ yönümlü öyrənilməsini təmin edir. Qrammatikanın kommunikativ-yönümlü təlimi qrammatik vərdişlərin şifahi nitq, dinləyib-anlama, oxu və yazı vərdişlərinin formalaşdırılması kontekstində integrativ şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Beləliklə, ingilis dili dərslərində məhsuldar, kommunikativ qrammatika bacarıqlarını formalaşdırmaq məqsədilə müstəqil iş prosesini müxtəlif tapşırıqlar sistemi ilə həyata keçirə bilərik. Tapşırıqlar sistemini 3 qrupa bölə bilərik:

- 1) nitq və yazıda yeni qrammatik strukturlarla tanışlıq üçün tapşırıqlar sistemi;
- 2) nitq və yazıda söz forması, söz birləşməsi/cümlə səviyyəsində yeni qrammatik strukturların avtomatlaşdırılması üçün tapşırıqlar sistemi;
- 3) müxtəlif kommunikativ situasiyalarda nitq səviyyəsində yeni qrammatik strukturların avtomatlaşdırılması üçün tapşırıqlar sistemi

N.K.Skliarenko tərəfindən təklif olunan məşq növləri(1,153) ilə yanaşı müstəqil iş zamanı İ.P.Zadorojnanın təklif etdiyi məşq növlərinə(2, 291) nəzər salmaq. 1-ci qrup sistemə aşağıdakı tapşırıqlar daxildir:

-verilmiş cümlələrdə istifadə olunan yeni qrammatik strukturlar arasında əlaqənin müəyyən edilməsi;

- yeni qrammatik strukturların işləndiyi ifadələrlə razılaşıb razılaşmadığından asılı olaraq, yalnız olanları bildirmək;

-verilmiş modeldən istifadə edərək cümlə quruluşunun əvəzlənməsi yolu ilə yeni qrammatik strukturların bərpa etmək.

2-ci qrup sistemə aşağıdakı tapşırıqlar aiddir:

-əvəz ediləcək qrammatik kateqoriyanın növünə uyğun olaraq cümlələri dəyişdirmək və cümlədə aşağıdakı bütün dəyişiklikləri yaratmaq (məchul növdə olan bütün cümlələri yenidən yazmaq, keçmiş zaman formalarından istifadə edərək hekayəni yenidən yazmaq;

-açar sözlərdən istifadə etməklə və ya açar sözlərsiz bir qrammatik formanı digəri ilə əvəz etməklə cümlələri dəyişmək;

-verilmiş variantlardan qrammatik formaların seçilməsi və cümlə və ya mətndəki boşluqların doldurulması;

-qrammatik səhvlərin düzəldilməsi;

-cümlə və mətndəki boşluqların müvafiq artikl,sifət,əvəzlik,fel,söz önü forması ilə doldurulması;

-düzgün qrammatik formalardan istifadə etməklə cümlə və ya mətndəki boşluqları mötərizədə verilmiş sözlərlə doldurmaq;

- A sütununun başlanğıcı ilə B sütununun sonunu uyğunlaşdırmaqla cümlələr qurmaq

-sözlərin, ifadələrin və cümlələrin ingilis dilindən ana dilinə və ya əksinə tərcümə edilməsi;

-verilmiş modeldən istifadə edərək cümlələrin qurulması(2, s.292)

3-cü qrup sistemə aşağıdakı məşqlər və tapşırıqlar daxildir:

-müəyyən qrammatik strukturdan istifadə etməklə müzakirələr aparmaq, təsvir və ya hekayə qurmaq. Bu məşqlər adətən şəkillər və təlimatlarla müşayiət olunur.Məsələn, tələbələrdən müəyyən həyat situasiyalarında olan insanların şəkillərinə baxmaq və onların məşğuliyyəti ilə bağlı məntiqi fərziyyələr irəli sürmək tələb oluna bilər.;

-müvafiq vəziyyətə uyğun olaraq müəyyən qrammatik strukturlardan istifadə edərək cümlələr qurmaq və cümlələrdən istifadə edərək hekayə danışmaq;

- əvəllər oxunmuş və ya eşidilmiş mətni yeni qrammatik strukturdan istifadə etməklə təkrar danışmaq;

- yeni qrammatik strukturlardan istifadə etməklə dialoqlar qurmaq və ya nitq söyləmək;

-əlavə məlumat kimi verilmiş yazılardan istifadə etməklə yazılı mətndəki boşluqları qrammatik formada olan sözlərlə doldurmaq.

Beləliklə, ingilis dilində kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkili və formalaşdırılmasının səmərəli yollarından biri kimi 3 qruplu tapşırıqlar sistemi qrammatik bacarıqların mənimsənilməsi prosesini asanlaşdıran və tələbələri yaradıcı və müstəqil olmağa sövq edən faydalı model sayıla bilər.

İngilis dilinin tədrisi prosesində tələbələrin müstəqil işi təhsil fəaliyyətinin ən universal növü kimi çıxış edir. Uğurlu öyrənmənin ilkin şərtlərindən biri tədris materialı üzərində müstəqil işləmək bacarıqlarının inkişafıdır. Müstəqil fəaliyyət bacarıqlarının inkişafı üzrə iş tələbələrin ingilis dilində dərin bilik əldə etməsinə yönəldilməlidir.Bu məqsədlə,təlim məşğələlərinin rəşional təşkili, müstəqil iş üçün fərdi tapşırıqların köməyi ilə, həmçinin tələbələrin müstəqilliyini və yaradıcılığını inkişaf etdirməyə yönəlmiş müasir təlim metodlarından istifadə etməklə nail olmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Складенко Н.К. Методика формирования иноязычной грамматической компетенции у студентов речевых специальностей / Н.К. Складенко // Методика формирования межкультурной иноязычной коммуникативной компетенции: курс лекций: учеб.-метод. пособие. для студ. языковых спец. осв.-квалиф. уровня «магистр»; под ред. С. Ю. Николаевой / О. Б. Бигич, Н. Ф. Бориско, Г. Э. Борецкая и др. – М.: Ленин, 2011. – С. 141–160(s.153)
2. Задорожная И. П. Теоретико-методические основы организации самостоятельной работы будущих учителей по овладению англоязычной коммуникативной

компетенцией: дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.02 / И. П. Задорожная – М., 2012. – 770 с.(s.291-293)

3. Livingstone C. Role Play in Language Learning.- Oxford, 1992

Mustafazada S.

The role of independent work in teaching communicative grammar in foreign language lessons

(Summary)

Students' independent work on a foreign language is an integral part of the process of mastering a foreign language curriculum. Different forms and types of independent work of students are used in English lessons, serve further successful use of English for various purposes.

Thus, in order to develop productive, communicative grammar skills in English lessons, we can carry out the process of independent work with a system of different tasks. One of the effective ways to organize and form independent work in teaching communicative grammar in English, the three group task system can be considered a useful model that facilitates the process of mastering grammatical skills and encourages students to be creative and independent.

Мустафазаде С.

Роль самостоятельной (индивидуальной) работы в обучении коммуникативной грамматики на уроках иностранного языка.

(Резюме)

Самостоятельная (индивидуальная) работа учащихся по иностранному языку неотъемлемая часть процесса освоения курса иностранного языка. Различные формы и виды индивидуальной работы используются на уроках английского языка и служат дальнейшему успешному использованию в различных целях.

Таким образом, для того чтобы развивать продуктивные коммуникативные грамматические навыки на уроках английского языка, мы можем осуществить процесс индивидуальной работы с системой разных задач. Один из эффективных способов организовать и сформировать индивидуальную работу при обучении коммуникативной грамматики английского языка, система трех групповых заданий, может считаться полезной моделью, которая облегчает процесс освоения грамматических навыков и побуждает учащихся к творчеству и самостоятельности.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Şirəliyeva

YUSİFOVA NƏRMİN
Azərbaycan Dillər Universiteti

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİK MATERİALLARININ ROLU

Açar sözlər: qrammatikanın vacibliyi, lüğətin rolu, dil təhsili.

Key words: the importance of grammar, the role of vocabulary, language education

Ключевые слова: важность грамматики, роль словарного запаса, языковое образование

Xarici dil öyrənənlər olaraq biz quruluşundan asılı olmayaraq hər bir dilin ayrılmaz hissələri olan qrammatika və lüğətin mənimsənilməsi üçün məqsədyönlü çalışırıq. Xarici dildə fikrimizi ifadə edə bilməyimiz üçün qrammatik qaydalar bizə istiqamət verir və biz dilin qrammatik strukturuna əsaslanırıq. David Vilkinsin fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, qrammatik bilik olmadıqda biz xarici dildən çox az istifadə edə bilərik, lüğətsiz isə danışaraq heç bir fikir ifadə edə bilmərik. Hər halda dilin öyrənilməsində əsas məqsəd ondan kommunkasiyada istifadə etməkdir. Elə bu səbəbdən də tələbələr dil strukturunu öyrənməklə yanaşı nitqlərinin səlisliyi, ifadəliliyi üzərində çalışırlar.

Tədris müddətində tələbələr qrammatikanın tək-cə qaydalar yığımı olmasını deyil, kommunikasiya üçün nitqin qurulmasında əsas vasitə, istiqamətverici bilik olduğunu anlayır. Qrammatik biliyin qazanılması prosesi dil kimi daim dəyişilir və yenilənir. Müasir dövrdəki istənilən dilin qrammatikası dilin yüz il qabaqkı qrammatik quruluşundan fərqlənir. Bəzən dil öyrəncisinin qrammatik qaydaları bilmək və onlardan oxu, yazı, danışmaq və dinləmə zamanı istifadə etmək, yəni dildə tətbiq edə bilmək arasındakı əlaqəni qura bilməməsi həm müəllim, həm də tələbənin özünü çətinliklə üz-üzə qoyur.

Bir qayda olaraq biz ilk olaraq dili analiz edirik, sonra onun strukturunu öyrənirik, tərkib hissələrini ayırırıq, bir-birindən fərqləndiririk. Dilin əsas elementlərindən olan lüğət tərkibinin öyrənilməsi qrammatikanın tədrisi ilə paralel şəkildə aparılan prosesdir. Daha sonra isə bir dildən istifadə etməyə başlayırıq. Deməli ilk öyrənən və öyrədən olaraq ilk iş dili araşdırmaq, ikincisi dili istifadə etməkdir. Belə ki, pedaqoq araşdıraraq tədqiq edir və öz təcrübəsinə tətbiq edir. Son təcrübələrə əsasən dilin öyrədilməsində birbaşa metoddan istifadə edilməyə başlandı. Ancaq qrammatik qaydaların izahında ana dili ingilis dili olmayan tələbələr üçün bu metod bir o qədər də uğurlu nəticələnmədi. Qrammatikanın doğruluğu gözlənilərsə fikrin məqsədi daha aydın çatdırılır. Bəzən belə bir fikrə rast gəlirik ki, yüksək qrammatik bilik dil öyrədənler üçün daha vacibdir. Ancaq bu belə deyil. Dil biliyi eyni zamanda fikrin məntiqli, aydın ifadəsində özünü göstərir. Lüğət bizə sözləri, qrammatika cümlələrin sözlərdən necə yarandığını öyrədir. Doğrudur kommunikasiya tək-cə lüğət billiyi ilə mümkündür. Ancaq məntiqli, səliqəli, aydın kommunikasiyadan danışırıqsa bunu deyə bilmərik. Dil öyrənməyə lüğətlə başlayırıq, qrammatika ilə davam edirik. Fikrin səliqəli ifadəsi üçün cümlənin doğru və aydın ifadəsi, bunun üçün isə qrammatik bilik lazımdır. Fikri doğru ifadə etmək üçün tələbə demək olar ki, bütün qrammatik qaydaları öyrənməli olur. Lakin tələbə üçün dilin bütün sözlərini öyrənmək vacib deyildir. Hansı ki, biz heç öz ana dilimizdəki sözləri belə tam bilmirik.

Təhsil illərində xarici dil tələbələri dilin mənimsənilməsi ilə bağlı bir çox maneələrlə qarşılaşır. Bu maneələr dil sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması istiqamətindəki təlim-tədrisdə özünü göstərir. Burada həm xarici dilin tədrisi ilə bağlı məsələlər, həm də dilin iki əsas bölməsi olan qrammatika və lüğətin öyrənilməsi ilə bağlı yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində linqvistik və pedaqoji araşdırmalar aparılır.

Lüğət dilin bünövrəsi olduğundan istər ana dili istər xarici dilin öyrənilməsində lüğət tərkibinin öyrədilməsi əsas mərhələ hesab edilir. Əgər biz xarici ölkəyə səyahət etsək yanımızda qrammatika yox lüğət götürərik. Bu kommunikasiyada lüğətin həm vacibliyinin, həm də fikrin daha az zaman ərzində ifadə edilməsi ehtiyacının göstəricisidir. Deyə bilmərik ki, tələbələr lüğəti tamamilə mənimsəyə bilər, ancaq onların bir qismi onu daha dərindən mənimsəyə bilər. Lüğət biliyi dedikdə tək-cə sözün mənasını bilmək yox, eyni zamanda sözü yerinə uyğun işlətmək bacarığı nəzərdə tutulur. Diqqət etsək biz ana dilimizdə olan sözləri tam bilmirik. Bu onu göstərir ki, xarici dildə lüğəti mənimsəmək elə də asan proses deyil.

Bilirik ki, dilin öyrənilməsində əsas məqsəd ondan kommunikasiyada istifadə etməkdir və bu səbəbdən də tələbələr dil strukturunu öyrənməklə yanaşı nitqlərinin səlisliyi, ifadəliliyi üzərində çalışır. Lüğət dilin təməlidir və məna bir dildən digərinə sözlər vasitəsilə daşınır. Lüğətin öyrədilməsi və öyrənilməsində qarşıya çıxan çətinlik iki halda özünü göstərir.

1. Lüğətin öyrədilməsi prosesinin necə qurulması
2. Sözlərin uyğun situasiyaya yaxud tapşırıqə əsasən istifadəsi
3. Sözlərin müəyyən müddət sonra xatırlanması

Xarici dilin öyrədilməsi sahəsində qrammatikanın tədrisi mübahisəli sahədir. Son illərdə dilçilərin qrammatikanın öyrədilməsi metodları üzərində daha çox araşdırma apardığı müşahidə edilir. Eyni zamanda pedaqoqların da bununla bağlı araşdırma apardığını deyə bilərik. Hər halda, öyrənmə və öyrətmədən danışırıqsa bu daha çox pedaqogikaya əsaslanır.

Bununla bağlı araşdırma edərkən tək-cə dilçilərin nəzəriyyələrinə nəzər salmaqla kifayətlənmirik. Tədqiqatçılar araşdırır, müəllimlər isə tətbiq edir. Əgər öyrədilmə, tədris

etmədən danışırıqsa burada müəllim prosesin mərkəzində dayanır və bu səbəbdən də müəllimlərin təcrübə və fikirləri nəzərə alınır. Qrammatikanın öyrədilməsində hansı seçimlər və faktorlar daha uyğun olmasının müəyyən edilməsində müəllimlərin qeydlərinə əsaslanmaq olar.

Dilin aspektləri olan leksika, qrammatika, fonetika və əsas dil vərdişləri olan 4 bacarığın aşılması prosesi qarşılıqlı aparılır və bir-birinə təsir göstərir. Təhsil müəssisələrinə təqdim edilən, dövlət tərəfindən müəyyən edilən proqramda bunlar nəzərə alınır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, qrammatikanın doğruluğu gözlənilərsə fikrin məqsədi daha aydın çətdirilər. Bəzən belə bir fikrə rast gəlirik ki, yüksək qrammatik bilik dil öyrədənər üçün daha vacibdir. Ancaq bu belə deyil. Dil biliyi eyni zamanda fikrin məntiqli, aydın ifadəsində özünü göstərir. Lüğət bizə sözləri, qrammatika cümlələrin sözlərdən necə yarandığını öyrədir. Doğrudur kommunikasiya təkcə lüğət billiyi ilə də mümkündür. Ancaq məntiqli, səliqəli, aydın kommunikasiyadan, ifadəli nitqdən danışırıqsa bunu deyə bilmərik. Dil öyrənməyə lüğətlə başlayırıq, qrammatika ilə davam edirik və dərinləşdiririk.

Ədəbiyyat:

1. Anni Takala. Grammar teaching methods in efl lessons.
2. Chomski N. Language and mind. Press 2006\ 1968
3. Davies A. Language testing. Part II. Language teaching & linguistic. 1978.
4. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. Language, context, and text: aspects of language in a social-semiotic perspective. Oxford: Oxford University Press. 1985
5. Jeremy Harmer, The Practice of English Language Teaching, Longman, 1991, 370 p
6. Rod Ellis Teaching and Research: Options in Grammar Teaching.. Feb 26...2008
7. Tasks for Teacher Education (coursebook), Harlow 1998, 242 p
8. Widdowson, H. G. Teaching Language as Communication. Oxford: Oxford University Press.1978

Yusifova N.

Importance and teaching of grammar and vocabulary for foreign language learners (Summary)

The article is about the importance of grammar in English language learning, the role of vocabulary in language teaching. In this article the theoretical bases of grammar teaching and the process of vocabulary learning has been researched and shown different aspects and points about grammar and vocabulary teaching in foreign language learning and teaching.

Юсифова Н.

Предоставление и преподавание грамматики и лексики для иностраннне студенты (Резюме)

В статье рассматривается важность грамматики в изучении английского языка, роль лексики в преподавании языка. В этой статье были изучены теоретические основы преподавания грамматики и процесс изучения лексики, были показаны различные аспекты и вопросы о преподавании грамматики и лексики в обучении и преподавании иностранных языков.

Rəyçi: dos. A.Əsədov

XARİCİ DİL TƏLİMİNDƏ DİL VƏ NİTQ BACARIQLARINA VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Açar sözlər: ingilis dili, dil bacarıqları, oxuma, dinləmə, danışma, yazma

Key words: English, language skills, reading, listening, speaking, writing

Ключевые слова: английский, языковые навыки, чтение, аудирование, говорение,

ПИСЬМО

Günümüzdə ingilis dilinin dünyadakı mövqeyi hər birimizə məlumdur. İngilis dilinin mövqeyi İkinci Dünya Müharibəsindən sonra xeyli gücləndi və hazırda o, beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi (lingvo-franka) statusuna sahibdir. Eyni zamanda, İngiltərə və Amerikanın müstəmləkəçilik dövründə dünyanın bir çox ölkələri üzərində hökmranlığa sahib olması İngilis dilinin həmin yerlərdə də yayılmasına, yeni variantlarının meydana çıxmasına, hətta bu ölkələrin bir çoxunun ikinci dövlət dilinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

İngilis dili kosmopolit bir dildir. Bu dilin əhəmiyyətini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu, dünyanın ən tanınmış universitetlərinin dilidir və ali təhsilin dili kimi nəzərdə tutulur. İngilis dili elm, texnologiya, media, qlobal ticarət, iqtisadiyyat, biznes, turizm, informasiya texnologiyaları və s. kimi hər sahədə üstünlük təşkil edir. Bu, dünya miqyasında işçi qüvvəsi tərəfindən aşılanaq tamamilə zəruri bir atributdur. İngiltərənin, ABŞ-ın, Avstraliyanın və ya ingiliscə yerli danışanların digər ərazilərinin sərhədlərini keçərək, indi ingilis dilinin dünya dili kimi üstünlüyünü aydın şəkildə göstərən universal bir dil statusuna nail olmuşdur. Əslində, həyatımızın hər mərhələsində ikinci dil və ya rəsmi dil kimi istifadə olunduğu üçün ingilis dilini xarici dil kimi hesab etmək olmaz. Həqiqətən, təxminən 300 milyon insan ingilis dilindən birinci dil kimi istifadə edir, dünyanın başqa yerlərində isə 350 milyon insan ikinci dil kimi ingilis dilindən istifadə edir. 60-dan çox ölkədə rəsmi və ya yarı rəsmi dildir. O, indi yaşadığımız maarifçilik dövrünün əsas dilinə çevrilib. Əslində, ingilis dilini öyrənmək “zəruriyyət” kimi qəbul edilir.

Beləliklə, ingilis dili günümüzdə olduqca böyük əhəmiyyətə sahib olduğundan bir çox ölkələrdə, o cümlədən də Azərbaycanda bu dilin tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Dil son dərəcə təsirli ifadə vasitəsidir. Dilsiz bir cəmiyyət təsəvvür etmək demək olar ki, mümkün deyil. O, insanların düşüncələrini cəlalayır, onların tam peşəsinə rəhbərlik edir və idarə edir. Bu, mədəniyyətlə yanaşı, sivilisasiyanın da daşıyıcısıdır. Ana dilinin təzahüründə fərd onu rahat öyrənir. Buna baxmayaraq, ikinci dili öyrənmək üçün ciddi səylər tələb edilir və əksər hallarda ikinci dilin öyrənilməsinin əhatə dairəsi məhduddur.

Dil dörd vacib bacarıq əsaslanan mürəkkəb bir təcrübədir: dinləmə, danışma, oxuma, yazma.

Bu dörd əsas bacarıq (dinləmə, danışma, oxuma və yazma) əlavə olaraq iki hissədə indeksləşdirilə bilər:

1. Məhsuldar, yaxud aktiv bacarıqlar – danışma və yazma;
2. Reseptiv, yaxud passiv bacarıqlar – dinləmə və oxuyub-anlama.

Dil ünsiyyət vasitəsi olduğundan dil tədrisində başlıca bacarıqlardan biri danışqdır. Danışma “müxtəlif kontekstlərdə şifahi və qeyri-verbal simvollarla istifadə etməklə mənanın qurulması və paylaşılması prosesidir” [1, s.13]. Danışmaq mənanın qurulmasının interaktiv prosesidir informasiyanın istehsalını, qəbulunu və emalını əhatə edir. Danışmaq ikinci dilin öyrənilməsi və öyrədilməsinin vacib hissəsidir. Önəminə baxmayaraq, uzun illər nitqin öyrədilməsi lazımi səviyyədə qiymətləndirilmir və ingilis dili müəllimləri nitqi məşqlərin təkrarı və ya dialoqların əzbərlənməsi kimi öyrətməyə davam edirlər.

Bununla belə, müasir dünya tələb edir ki, nitqin öyrədilməsinin məqsədi tələbələrin kommunikativ bacarıqlarını təkmilləşdirməkdir, çünki yalnız bu yolla tələbələr özlərini ifadə edə və

hər bir kommunikativ şəraitə uyğun sosial və mədəni qaydalara riayət etməyi öyrənə bilərlər, buna görə də son pedaqoji tədqiqatlar tələbələrə söhbətin öyrədilməsi ilə bağlı məqsəd və üsulların işlənilib hazırlanması üçün bəzi parametrlər təmin etmişdir.

İstifadə olunan dil qrammatika və lüğət baxımından müxtəlifdir, tək strukturdan və ya bir neçə strukturdan ibarət deyil və normal olaraq dəfələrlə təkrarlanmır. Qrammatik olmaqla yanaşı, nitq eyni zamanda bir çox səviyyələrdə də uyğun olmalıdır; o, natiqin məqsədinə, danışanlar arasında rol münasibətlərinə, mühitə, mövzuya, linqvistik kontekstə və s. uyğun olmalıdır.

Əgər nitq bacarıqlarını təkmilləşdirməli olsaq, öyrənənlərin hansı bacarıqları və ya xüsusiyyətləri inkişaf etdirməli olduğunu bilməliyik. Bu baxımdan, natiqlərin nail olmaq üçün lazım olan fərqli məqsədləri və ya fərqli ölçüləri ifadə edən bir neçə müəllif var. Məsələn, J. Qudvin düzgün tələffüz üçün bir neçə məqsəd qoydu. O, onları “funksional başa düşülmə, funksional ünsiyyətçillik, artan özünə inam və nitqə nəzarət qabiliyyəti” adlandırdı [3, s.118]. O, iddia edirdi ki, öyrənənlər başa düşülən xarici dildə danışa bilməlidirlər, yəni dinləyicilər çox şey göstərmədən natiqin mesajını başa düşməlidirlər; öyrənənlər həmçinin “xüsusi kommunikativ vəziyyətdə” uğur qazanmalıdırlar; onlar “danışmaq və başa düşülmək qabiliyyətinə inam qazanmalıdırlar” [3, s.118]; və nəhayət, öz nitqlərinə diqqət yetirərək öz istehsal etdikləri nitqə nəzarət etməlidirlər [3, s.118]. Qudvin öyrənənlərin müəyyən linqvistik xüsusiyyətlər vasitəsilə əldə etməli olduğu qabiliyyətləri müəyyən etdi: intonasiya, ritm, sadələşdirilmiş nitq, sözləri, samitləri və saitləri əlaqələndirmək, söz vurğusu və s. Bunlar öyrənənlərin nitq bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün öyrədilməli olan konkret danışıq aspektləridir.

Eynilə, Anne Lazaraton kimi digər müəlliflər şifahi ünsiyyətin dörd ölçü və ya bacarıqlara əsaslandığını irəli sürürlər: qrammatik səriştə (fonologiya, lüğət, söz və cümlələrin qurulması...); sosiolinqvistik səriştə (qarşılıqlı fəaliyyət qaydaları, sosial mənalar); nitq səriştəsi (uyğunluq və cümlələrin birlikdə necə bəyənildiyi); və nəhayət, strateji səriştə (çətin vəziyyətlərdə istifadə etmək üçün kompensasiya strategiyaları) [4, s.104]. Lazaratonun fikrincə, öyrənənlər xarici dili yüksək şifahi səviyyədə mənimsəmək üçün bütün bu bacarıqları inkişaf etdirməlidirlər, lakin o, əlavə edir ki, son illərdə kommunikativ yanaşmanın təsiri ilə səlissə danışıq qabiliyyətinə daha çox əhəmiyyət verilir, dillə tarazlığa nail olmağa çalışır.

Üstəlik, pedaqoji və nəzəri cəhətdən nəyin öyrədilməli olduğu ilə yanaşı, bir çox tədqiqatçılar hazırda öyrənənlərin üzləşdiyi real problemləri təhlil edirlər: “səlissə nitq, şagirdlərin kifayət qədər təcrübə əldə etmədiyi sıxılmalar, saitlərin azaldılması və elision kimi qısaldılmış formaları ehtiva edir” [4, s.103]; nitqdə jarqon və idiomlardan istifadə, çünki tələbələr “kitabsayağı” səslənir, vurğu, ritm, intonasiya, aktiv lüğətin olmaması, qarşılıqlı əlaqə nümunəsi qaydalarının olmaması [4, s.103] və s.

Bir dildə uğurlu ünsiyyətə girə bilmək üçün dinləmə bacarığı da olduqca mühümdür. Dinləmə, dinləyicinin nitq səslərini qəbul etdiyi və danışılan sözlərə mənə əlavə etməyə çalışdığı aktiv və qarşılıqlı prosesdir. Dinləyici şifahi ünsiyyətə effektiv cavab vermək üçün şifahi mətnin nəzərdə tutulan mesajını anlamağa çalışır.

Hazırda tələbələrin öyrənmə muxtariyyətini necə idarə etdiyini və necə dinlədiklərini öyrənmək meylə var. Müəllimlər ünsiyyətdən əvvəl fəaliyyətlərdən tələbələrin dinləmə prosesləri haqqında məlumatlılığını artırmaq yolu kimi istifadə etməlidirlər. Bundan əlavə, Richards təklif edir ki, tapşırıqlar tələbələrin öz öyrənmələrində fəal rol oynamaq imkanlarını əhatə etməlidir.

Kommunikativ təlimatın bir hissəsi kimi dinləmə, danışma, oxuma və yazma bir sıra dərslər və ya bölmələr şəklində öyrədilir ki, öyrənənlər mövzu ilə bağlı hər bir bacarığı məşq edə bilsinlər. Kommunikativ siniflərdə dinləmə fəaliyyətləri əsasən iki məhsuldar bacarıq üçün əsas bilik və ya vacib lüğəti təmin etmək üçün istifadə olunur.

J.C. Richards təklif edir ki, dinləmə materialları həm monoloqlar, həm də dialoqlar da daxil olmaqla, geniş autentik mətnlərə əsaslanmalıdır [5, s.7]. Başqa sözlə, real həyatda dinləmə materialları dinləyicilərə kommunikativ məqsədlərə çatmaq üçün yüksək motivasiyaya kömək edir, çünki dil sosial hadisədir və həqiqilik bu bütövlüyün mühüm hissəsidir. Bu kontekstdə bu gün onlayn audio və video, YouTube, podkastlar və bloqlar kimi şəbəkə əsaslı multimedia vasitəsilə real məqsədlərə xidmət etmək üçün geniş imkanlar təqdim edir.

Dil bacarıqlarından biri də reseptiv, yaxud passiv dil bacarıqlarından olan oxu bacarığıdır. Oxumaq oxucu ilə mətn arasında gedən və anlama ilə nəticələnən interaktiv prosesdir. Mətndə mənası kodlayan hərflər, sözlər, cümlələr və paraqraflar təqdim olunur. Oxucu bu mənanın nə olduğunu müəyyən etmək üçün bilik, bacarıq və strategiyalardan istifadə edir.

Oxucu bilik, bacarıq və strategiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- Linqvistik səriştə - yazı sisteminin elementlərini tanımaq bacarığı; lüğət və sözlərin cümlələrə necə qurulduğunu bilmək.
- Diskurs səriştəsi - diskurs markerləri və onların mətnlərin hissələrini bir-biri ilə necə əlaqələndirdikləri haqqında biliklər.
- Sosioliqvinistik səriştə - müxtəlif mətn növləri və onların adı quruluşu və məzmunu haqqında biliklər.
- Strateji səriştə - yuxarıdan aşağıya strategiyalardan istifadə etmək bacarığı, eləcə də dil bilikləri. Beləliklə, oxuyub-anlama kodlaşdırmadan daha çox şeydir. Oxucu mətnlərin növü üçün hansı bacarıq və strategiyaların uyğun olduğunu bildikdə və oxu məqsədinə çatmaq üçün onları necə tətbiq edəcəyini başa düşdükdə oxunu anlama nəticələnir [6].

Xarici dil tədrisində vacib bacarıqlardan biri də yazıdır. Yazı təkcə xarici dil öyrənənlər üçün deyil, eləcə də bu dilin daşıyıcıları üçün də hər zaman olduqca çətin bir prosesdir.

Yazı səriştəsi müəyyən bir məqsədi yerinə yetirmək üçün təsirli bir yazılı əsər yaratmaqdır. Tələbələr yazının məqsədinin, auditoriyasının və kontekstinin əhəmiyyətindən xəbərdar olduğdan sonra effektiv icraya nail olmaq üçün aşağıdakı əsas akademik diskurs bacarıqlarından istifadə edə bilərlər.

- Parafraza orijinal yazıçının fikirlərini müxtəlif söz seçimləri və bəzən orijinal mətndən söz/cümlə sırasının yenidən təşkili ilə təqdim etməkdir. Tələbələr sitat gətirilən mətnlərin orijinal sözlərini və formasını saxlamaq istədikdə birbaşa sitatdan istifadə olunur. Tələbələrə aydın şəkildə öyrədilməlidir ki, parafraz edilmiş hissələr ifadə edərkən adekvat olmalıdır. Başqa sözlə, orijinal müəllifin çatdırdığı məna mahiyyətə tutulmalı və təhrif edilməməlidir. Tələbələr orijinal mətni ifadə edəndə və ya birbaşa sitat gətirdikdə, həm essenin mətnində, həm də istinad siyahısında orijinal mənbəni qəbul etməlidirlər. Tələbələr yalnız müəllifin soyadını və nəşr ilini deyil, əgər varsa, səhifənin nömrəsini (nömrələrini) də daxil etməlidirlər. Orijinal mətnlərin ətrafında birbaşa dırnaq işarəsi qoymalıdırlar. Tələbələrə açıq şəkildə öyrədilməlidir ki, onlar öz məqalələrini müəyyən bir kontekstdə yerləşdirmək, oxucu ilə yazıçı arasında ümumi zəmin yaratmaq üçün əsas terminləri müəyyən etməli, öz mövqelərini dəstəkləməli və ya bəzən öz fikirlərini təsdiqləmək kimi əsaslı səbəblərə görə sitat gətirməli və ya şərhəldən istifadə etməli, müəyyən bir mövzuya dair fikirlərin sonrakı arqumentlər üçün zəmin yaratmaq üçün bölündüyünü əsaslandırmalıdırlar.
- Leksik müxtəliflik uğurlu yazının vacib hissəsidir, çünki o, esseni mürəkkəb və maraqlı göstərə bilər. Leksik müxtəliflik "maraqlı söz seçimi və ya yazıda lüğətdən səmərəli istifadə" deməkdir [2, s.89]. Daha çox leksik müxtəlifliyə malik mətnlər daha yüksək bal toplayır və oxucularda daha yaxşı təəssürat yaradır. Tələbələr mətn emal proqramında quraşdırılmış tezaurus və lüğətə müraciət edə, cümlə kontekstinə nəzərdən keçirə və yazılarında leksik müxtəlifliyi yaxşılaşdırmaq istəyirlərsə, ardıcıl formallıq səviyyəsini saxlaya bilərlər [2, s.100-103]. Ancaq yaxşı esse yaratmaq üçün təkcə leksik müxtəliflik kifayət deyil. Məzmun, fikirlərin inkişafı, arqumentasiya keyfiyyəti, qrammatikanın düzgün istifadəsi və mexanika kimi digər aspektlər də eyni dərəcədə vacibdir.
- Müəllimlər adətən tələbələrə yazıda məchul növdən deyil, məlum növdən istifadə etmələrini tövsiyə edirlər. Akademik yazıda isə məchul növdən istifadəyə iki səbəbdən icazə verilə bilər. Birincisi, məchul növdən düzgün istifadə yazıçılara əhəmiyyətinə görə xüsusi bir obyektə diqqət yetirməyə imkan verə bilər. Məchul növdən istifadənin ikinci səbəbi yazıçılara öz bəyanatlarından bilərəkdən uzaqlaşmaq imkanını verməkdir. Yazıçı məchul növ vasitəsilə öz şəxsiyyətlərini aşağı salmaqla, elmi yazılarda tez-tez münasib olan ifadələrin obyektivliyini artırma bilərlər.
- Yazıda əsas məsələlərdən biri də düşünmə prosesidir. Müəllim tələbələr yazı yazdıqları zaman əvvəlcə düşünmələri üçün şərait yaradır. Tələbələr mövzu ilə bağlı nə yaza biləcəkləri haqqında beyin fırtınasından istifadə edə bilərlər. Daha sonra bu fikirləri genişləndirərək yazı prosesini tamamlayırlar.

Beləliklə, hər dörd dil bacarığı da xarici dil tədrisində olduqca əhəmiyyətlidir. Bu bacarıqlardan biri digərinin formalaşmasına və inkişafına şərait yaratdığından onların hər biri dərş prosesinə tətbiq edilməlidir. Burada müəllim tələbələrə düzgün istiqamətləndirməli, müşahidə edərək ehtiyacları olduğu zaman onlara kömək etməlidir. O, həmçinin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün düzgün materialları seçməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Chaney A.L. Burk T.L. Teaching Oral Communication in Grades K-8. Boston: Allyn and Bacon. 1998
2. Ferris D.R. Language power: Tutorials for writers. Boston, New York: Bedford/St. Martin's. 2014
3. Goodwin Janet. Teaching Pronunciation, in Marianne Celce-Murica (ed). Teaching English as a Second or Foreign Language. Boston: Heinle and Heinle. 2001
4. Lazaraton Anne. Teaching Oral Skills, in Marianne Celce-Murcia (ed) Teaching English as a Second Foreign Language. Boston: Heinle and Heinle. 2001
5. Richards J.C. Materials development and research-Making the connection. RELC Journal, 37 (1), 2006, p.5-26.
6. https://www.researchgate.net/publication/328449849_Teaching_Reading_Goals_and_Techniques

Abdullazade A.

Requirements for language and speech skills in foreign language teaching (Summary)

Language is an extremely effective means of expression. It is almost impossible to imagine a society without language. Knowing a language means being able to speak, listen, read, understand and write in that language. The presented article discusses these language skills and the requirements for their teaching.

Абдуллазаде А.

Требования к языковым и речевым навыкам при обучении иностранному языку (Резюме)

Язык - чрезвычайно эффективное средство выражения. Почти невозможно представить общество без языка. Знание языка означает способность говорить, слушать, читать, понимать и писать на этом языке. В представленной статье обсуждаются эти языковые навыки и требования к их обучению.

Rəyçi: f.f.d. E.Əliyeva

MƏMMƏDOVA AFAQ
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜSTƏQİL İŞİN TƏŞKİLİNDƏ LAYİHƏ METODUNUN MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: müstəqil iş, təlim fəaliyyəti, layihə metodu, xarici dil

Key words: independent work, training, creating training, essence method, foregen language

Ключевые слова: самостоятельная деятельность, учебная деятельность, проектного метода, иностранный язык

Layihə metodu özünün ən sadə formasında istənilən mövzunu müstəqil olaraq könüllü yaxud tapşırıq şəkilində olan materialı araşdıraraq və həmin araşdırmaların nəticələrini daha geniş oxucu kütləsinə çatdıraraq bir qrup şagird və ya tələbə ilə bağlı olur. Bu zaman şagird və ya tələbələr tərəfindən həyata keçirilən layihələr bir neçə gündən bir neçə ayadək davam edə bilər. Bəzi hallarda bu cür layihələr daha irəli gedərək ciddi nəticələr kimi elmdə yaxud biznesdə inkişaf etdirilə bilər.

Layihə metodunun tətbiqi zamanı ideyalar müxtəlif sahələri əhatə edə bilər. Bəzən baş vermiş hər hansı hadisə və ya məsələ katalizator rolunu oynaya bilər. Məsələn, bu və ya digər xarici dili öyrənən şagird və ya tələbələr təbii fəlakət nəticəsində zərər çəkmiş insanlara ianə toplanışı təşkil edə bilərlər. Və ya onlar QİÇS əleyhinə mübarizə aparmaq üçün ailələrin maarifləndirilməsi işini həyata keçirməklə əlaqədar layihə tərtib edə bilərlər. Digər hallarda, layihənin ideyası müəllim tərəfindən şagird və tələbələrə təqdim edilə bilər. Layihə metodu müstəqil fəaliyyət olduğu üçün konkret qaydalar mövcud olmasa da, lakin bütün layihələr bəzi ümumi mərhələlərə malikdir. Həmin mərhələlərə problemin və ya məsələnin müəyyənləşdirilməsi, ilkin araşdırmalar, tapşırıqların müəyyənləşdirilməsi və planlaşdırılması, mövzu ilə əlaqədar araşdırmaların müstəqil şəkildə aparılması, layihələrin yerinə yetirilməsi, yekun variantın işlənilib hazırlanması, layihənin qiymətləndirilməsi şamil edilə bilər. Orta məktəblərdə layihə metodunun həyata keçirilməsinin hazırlıq mərhələsi alman pedaqoqları tərəfindən “Freie Arbeit” (müstəqil iş) adlandırılmışdır. Müstəqil iş layihə metodunun ayrılmaz hissəsi olmaqla şagirdlərin məktəb proqramı çərçivəsində müstəqil fəaliyyətini özündə birləşdirir. Layihə metodu ilə sərbəst işin vəhdəti danılmazdır. “Müstəqil iş” və “layihə” metodu ilə tədris məfhumlarının analizi onların üç istiqamətdə vəhdət təşkil etdiyindən xəbər verir: məzmun, metodiki və sosial.(5)

Metodiki- bu nöqtəyi nəzərdən müstəqil iş planlaşdırmanın fərdi keyfiyyətlərinə yiyələnmənin ilkin mərhələsi kimi çıxış edir. Materialların mənimsənilməsi mərhələsi kimi çıxış edir. Materialların mənimsənilməsində mərhələli təlimlər, metod və vasitələrin rəngarəngliyi, uğurlu fəaliyyət, müəyyən müsbət nəticə əldə etdikdən sonra sevinc hissələri və digər amillər uzunmüddətli və şəbəkə formasında əldə olunan biliklərin əsas mahiyyətini təşkil edir. Müstəqil işin təşkilində layihə və tədqiqat metodunun praktikaya tətbiq olunması müəllimin mövqeyinin dəyişməsinə də rəvac verir. Belə ki, müəllim hazır biliklərin daşıyıcısı funksiyasından özünün şagird və tələbələrinin dərk etmə, tədqiq etmə fəaliyyətinin təşkilatçısına çevrilir. Sınıfdəki və ya auditoriyadakı psixoloji ab-hava dəyişir. Müəllim özünün təlim-tərbiyə işinin orientasiyasını və tələbələrin rəngarəng və müxtəlif, eləcə də, tədqiqat, axtarış və yaradıcı xarakterli fəaliyyətə dəyişməli olur. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər layihənin uğurlu olub olmaması bütövlükdə işin, eləcə də, layihənin müxtəlif mərhələlərinin düzgün şəkildə təşkil olunmasından asılıdır. Bu və ya digər layihənin strukturunun müəyyənləşdirilməsinə dair ümumi yanaşmaya xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır. Hər bir layihəni həmişə mövzu seçimi, onun tipi, layihədə iştirak edəcək şagird və tələbələrin sayının müəyyənləşdirilməsi ilə başlamaq zəruridir. Daha sonra müəllim seçilmiş mövzu çərçivəsində araşdırılmalı olan problemlərin mümkün həll variantlarını fikirləşib tapmalıdır. Müəllim tələbələrə müvafiq suallar verməklə, situasiyalar yaratmaqla şagird və ya tələbələr tərəfindən mövzu ilə bağlı problemlərin aşkara çıxarılmasına stimül vermiş olur. Burada sonradan kollektiv şəkildə müzakirə olunmaq şərti ilə beyin həmləsindən istifadə etmək faydalı olardı. Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin qruplar arasında bölüşdürülməsi, mümkün tədqiqat metodlarının müzakirəsi, informasiya axtarışı, yaradıcı tapşırıqların yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagird və tələbələrin fərdi və ya qrup halında olmaqla yaradıcı, tədqiqi müstəqil işi təşkil olunmalıdır. Qruplarla əldə olunmuş nəticələrə dair mərhələlərarası müzakirələr keçirilməlidir. Şagird və ya tələbələrin cəlb olunduğu layihələr kollektiv müzakirə edilməli, qiymətləndirilməli, eləcə də, yekunlaşdırılmalıdır.

Layihə metodu həmişə müəyyən zaman çərçivəsində şagird və ya tələbələrin fərdi, cüt və ya qrup şəklində müstəqil fəaliyyətini ehtiva edir. Burada şagird və tələbələrin müstəqil fəaliyyətini müəyyənləşdirmək üçün iki əsas meyara diqqət yetirmək lazımdır:

1) Bu və ya digər dərk etmə aktının məzmunu şagird və tələbələrin şüurlu fəaliyyətinin bilavasitə məqsədi kimi çıxış edirmi?

2) Həmin məzmun şagird və ya tələbə tərəfindən yerinə yetirilən şüurlu fəaliyyətin motivi ilə uzlaşır mı(7, 57)

İstər fərdi, istərsə də qrup şəklində layihə fəaliyyəti barədə söhbət gedirsə, şagird və tələbələrin şüurlu fəaliyyəti təkcə məzmunun mənimsənilməsindən deyil, həm də, bu və ya digər problemin həmin məzmun əsasında həll olunmasından ibarət olmalıdır. Başqa sözlə, əldə olunmuş biliklər ya

yeni biliklərin əldə olunması, ya da əldə olunmuş biliklər əsasında praktiki nəticələr əldə etmək üçün fəal şəkildə tətbiq olunmalıdır.

Şagird və tələbələr əldə etdikləri nəzəri bilikləri praktikaya necə tətbiq etmək barədə dolğun təsəvvürə malik olmalıdırlar. Beləliklə, müstəqil fəaliyyət olaraq layihə metodunun hal-hazırkı ideyası təhsil sistemini inteqrasiya olunmuş, tamamilə işlənmiş və struktur komponentlər sisteminə çevirməyi prioritet vəzifə kimi qarşıya qoymaqladır. Lakin onun əsas məğzi dəyişməz olaraq qalır: şagird və ya tələbələrin müəyyən problemlərin həllinə, əldə olunmuş bilikləri praktikaya tətbiq etmək maraqlarını stimullaşdırmaq, müstəqil fəaliyyət, yaradıcı təfəkkür tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balans saxlamaq şərti ilə bir və ya bir sıra problemlərin layihə metodu yolu ilə həllinə nail olmaq, başqa sözlə, nəzəri bilikləri praktikaya tətbiq etmək, tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balans gözləməklə akademik və pragmatik bilikləri birləşdirmək.

Layihə metodunun əsasını şagird və tələbələrin dərk etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, bilik və bacarıqların müstəqil şəkildə əlaqələndirilməsi, informasiya məkanına inteqrasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, əldə olunmuş məlumatların müstəqil şəkildə analiz edilməsi, müstəqil şəkildə fərziyyə irəli sürə bilmək, qərarlar qəbul edə bilmək (mövcud problemlərin həlli istiqamətlərinin və metodlarının müəyyənləşdirilməsi) qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, tənqidi təfəkkürün, yaradıcı, eləcə də tədqiqat fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi kimi faktorlar təşkil edir. Bu yanaşma tədrisə qrup şəklində yanaşma (cooperative learning) prinsipi ilə üzvi şəkildə əlaqəlidir. Şagird və tələbələrdə əməkdaşlıq hisslərinin aşılınması layihə metodunun mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış etməkdədir. Məsələ ondadır ki, “tədrisdən əməkdaşlığa doğru” istiqamətə malik olan bu metod öz-özlüyündə şagird və tələbələrin birgə fəaliyyəti zamanı əsas çətinlikləri olduqca tez zamanda aşkara çıxarmağa imkan verir. Çünki, bu və ya digər layihə üzərində birgə iş həyata keçirilərkən (əgər bu fərdi layihə deyilsə) müxtəlif hazırlıq səviyyəsinə malik şagird və tələbələr bir araya gəlir və çox vaxt məlum olur ki, həmin şagird və tələbələrin bir qismi yaradıcı, tədqiqat və axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək üçün kifayət qədər biliyə malik olduqları halda digər qismi isə buna tamamilə hazır deyil və yalnız statistik (bir işdə əhəmiyyətsiz rol oynayan adam, başqasının göstərişilə hərəkət edən adam) rolunda çıxış edə bilirlər. Bu səbəbdən də, layihə metodunun tətbiqi ilə əlaqədar pedaqoji problem meydana çıxır.

Layihə metodunun tətbiqi prosesində müəllimin roluna gəlincə, layihə metodunda müəllim informasiya mənbələri barədə şagird və tələbələrə məlumat verməli, onların müstəqil şəkildə araşdırma aparmalarını təmin etmək üçün onların fikirlərini düzgün istiqamətə yönəltməlidir. Bunun nəticəsi olaraq şagird və tələbələr müxtəlif sahələrdən əldə etmiş olduqları bilik və təcrübədən yararlanmaqla müstəqil şəkildə qarşıya qoyulmuş problemi həll etməli, real nəticə əldə etməlidirlər. Beləliklə, bu və ya digər problem üzərində iş layihə üzərində fəaliyyət konturları qazanmış olardı.

Müstəqil işin təşkilində layihə metodu şagird və tələbələrdə biliklərə əsaslanan və yüksək texnologiyalı cəmiyyətdə yaşamaq üçün zəruri bilik, bacarıq, vərişlərə yiyələnmək, sərbəst tədqiqat aparmağa, yaradıcı təfəkkürə, təlim fəaliyyəti zamanı daha çox nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Faktları passiv şəkildə öyrənmək və məzmunundan kənar formada sadalamaq üzərində qurulan köhnə məktəb modeli şagird və tələbələrdə müasir dünya ilə ayaqlaşmağa imkan vermir.

Layihə metodunun ən böyük üstünlüklərindən biri ondan ibarətdir ki, o, məktəb və universitetləri daha çox real həyata yaxınlaşdırır. Layihə metodu şagird və tələbələrin diqqət və səylərini real dünya mövzularının dərinəndən araşdırılmasına yönəldən çox mühüm bir vasitədir. Müstəqil fəaliyyət zamanı real həyat konteksti və texnologiyaları layihə metodu vasitəsilə tədris planına daxil etməklə şagird və tələbələrdə müstəqil fəaliyyət, tənqidi mühakimə və ömürlük öyrənmə kimi mühüm keyfiyyətləri aşılamaq mümkündür. Bu metodun köməyi ilə müəllimlər digər pedaqoqlarla, sahə mütəxəssisləri ilə faydalı fikir mübadiləsi aparmaqla və valideynlərlə səmərəli ünsiyyət qurmaqla tədrisin izolyasiyası (isolation of the classroom), tanış olmayan situasiyalarla qarşılaşmaq qorxusu (fear of embarking on an unfamiliar process) və tədrisdə uğur amilinin çatışmazlığı (lack of assurances of success) kimi qabaqcadan müəyyənləşdirilə bilməyən maneələri aradan qaldırmağa imkan yaradır. Layihə metodu təkə öyrənmə üsulu deyil. O, həm də birgə fəaliyyət üsuludur. Əgər

şagird və tələbələr dərs prosesində bilik və bacarıqlara məsuliyyətlə yanaşmağı öyrənərlərsə, onlar müstəqil həyatda digərləri ilə daha asan ünsiyyətə nail ola bilərlər.

Beləliklə müstəqil işin təşkilində layihə metodu şagird və tələbələrin əldə etdiyi bilik və bacarıqların nəticələrini sistemli şəkildə sənədləşdirmək imkanını verir. Bu metod vasitəsilə müəllim çoxşaxəli qiymətləndirmə imkanları əldə etmiş olur. Layihə metodu şagird və tələbələrə müstəqil fəaliyyət zamanı öz imkanlarını nümayiş etdirmək imkanı yaradır. Bundan əlavə, onlar öz həmyaşıdları ilə komanda tərkibində və qrup şəklində işləmək yaxud müzakirə edib konkret nəticə əldə etmək kimi mühüm bacarıqlara yiyələnirlər. Bu metodun tətbiqi sayəsində müəllim öyrəncilər barədə daha çox məlumat əldə etməklə müxtəlif məsələlərlə əlaqədar onlarla daha progressiv ünsiyyət qurmaq imkanı qazanır. Layihə metodu və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə müəllim, şagird və tələbələrə məktəb binasının sərhədləri çərçivəsindən kənara çıxmaq imkanı yaradır. Bu zaman öyrənənlər yeni biliklər bazasının qurucularına çevrilməklə fəal və ömürlük öyrəncilərə çevrilirlər.

Məqalənin aktuallığı. Müstəqil işin təşkilində layihə əsaslı təlim metodu öyrənənlərdə effektivliyi təmin edir.

Məqalənin yeniliyi. Müstəqil işin təşkilində layihə əsaslı təlim metodunun səmərəli olduğu diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev A. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1978
2. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı: Maarif, 1967
3. Barsuk R.Y., Seyidov F., Mahmudova A. İngilis dili dərslikləri üçün metodik rəhbərlik (V-VIII siniflər). Bakı: Azərtədris, 1964, 96 s.
4. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya (pedaqoji institut tələbələri üçün). Bakı, 1991, 204 s.
5. Əhmədov B. Fəndaxili və fənlərarası əlaqə probleminə dair // Azərbaycan məktəbi, 1973, № 1, s. 34
6. Seyidov F. Şifahi nitqin texniki vasitələrlə inkişaf etdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1970, 147 s.
7. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı: 2002, 448 s.
8. Yunusov D. Müasir ingilis dilində fellərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin bəzi məsələləri // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2011, № 3
9. Исмаилова Д.А. Методика обучения диалогической речи современного английского языка на начальных курсах языков вузов (I-II курсы). Баку: Мутарджим, 2002
10. Allen V.F. Trends in the Teaching of English // TESL, Reporter 6, Summer 1973, № 4, s.17
11. Allen P. Swain M., Harley B. and Cummins J. (Eds.) Aspects of classroom treatment: Toward a more comprehensive view of second language education. The Development of Second Language Proficiency Cambridge: Cambridge University Press, p. 57-81
12. Allwright, R.L. The Importance of interaction in classroom language learning // Applied Linguistics 1984, N 5/2, p. 156-171

Mammadova A.

The essence of project method in formation of independent work

(Summary)

It is necessary to start project method in formation of independent work with selection of topic, type, the number of pupils and students that will take part in the process of project. Subsequently, the teacher should find out possible solutions of the problems related to the selected topic. The teacher will stimulate pupils and students to reveal the problems related to the topic, by

asking questions, creating situations. It will be effective to use brainstorming provided with group discussion. The creative and research independent work of pupils and students should be organised individually or in groups, the discussions should be held between stages about the group results. The projects involving pupils and students should be discussed, assessed and summarized collectively.

Мамедова А.

Суть проектного метода в организации самостоятельной работы (Резюме)

При организации самостоятельной работы необходимо начинать с выбора темы, ее типа, количества учеников или студентов, которые будут участвовать в проекте, исходя из проектной методики. Затем учитель должен подумать о возможных решениях проблем, которые необходимо изучить в рамках выбранной темы. Учитель побуждает ученика выявлять проблемы, связанные с темой, задавая соответствующие вопросы и создавая ситуации. Здесь было бы полезно использовать мозговой штурм при условии, что позже он будет обсуждаться коллективно. Креативная, самостоятельная исследовательская работа студентов должна быть организована индивидуально или в группах. Следует провести межэтапные обсуждения достигнутых результатов с группами. Проекты с участием студентов должны обсуждаться, оцениваться и дорабатываться коллективно.

Rəyçi: ped.f.d., dosent F.Rzayeva

HÜSEYNOVA AYSEL
Azərbaycan Dillər Universiteti
mrs.aysel1987@gmail.com

İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİLƏ İNTEQRASIYASI

Açar sözlər: informasiya, kommunikasiya, texnoloji inkişaf, təhsildə texnologiyanın istifadəsi, İKT.

Key words: information, communication, technological development, use of technology in education, ICT.

Ключевые слова: информация, связь, технологическое развитие, использование технологий в образовании, ИКТ.

Elm və texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində təhsil mühitində kompüter və internet texnologiyalarından istifadə qaçılmaz olmuş və bu, müəllim və tələbələrin kifayət qədər informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) infrastrukturuna malik olmasını zəruri etmişdir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsilə inteqrasiyasının həyata keçirilməsi yalnız lazımı mühitin və infrastrukturun təmin edilməsi ilə baş verəcəkdir. Bu məqamda vacib olan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sistemlərinə necə inteqrasiya olunmasıdır [17].

Bu mövzuda fərqli yanaşmalar olsa da, Britaniya Təhsil Nazirliyi və Beynəlxalq Texnologiya Təhsili Cəmiyyəti tərəfindən elan edilmiş standartların ümumi cəhətləri var və bu baxımdan tələbələr həyatın bütün sahələrində İKT-yə ehtiyac duyurlar.

Tədris qrupunu təşkil etdiyinə görə, aşağıdakı fikirlər yuxarı kurs tələbələri üçün standartlar arasındadır:

a) Şagirdlər gündəlik həyatda qarşılaşa biləcəkləri aparat və proqram təminatını bilməlidirlər;

b) Proqram və aparatın əsas işini başa düşə bilməli və bir-biri ilə əlaqələrini anlayaraq lazım olan texnologiyaları müəyyənləşdirə və istifadə edə bilməlidirlər;

c) Sınıf daxilində və xaricində görülən işləri və işin sonunda əldə ediləcək məhsulu (məsələn, internet səhifələri) layihələndirmək, inkişaf etdirmək və dərc etmək bacarığı, videolar, təqdimatlar) nümayiş etdirə bilmək.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə şəkil və videolarla dəstəklənən bu cür tədqiqatlar tələbələrin yaradıcı təfəkkür qabiliyyətlərinin inkişafına da töhfə verəcək, motivasiyasını da artıracaqdır.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiq olunduğu kompüter əsaslı hekayə tamamlama işi, bir tərəfdən müəllimlərə məktəb mühitindən asılı olmayaraq prosesin qiymətləndirilməsi yanaşmasını izləməyə imkan verir, digər tərəfdən də şagirdlərə öz vəzifələrini yerinə yetirmək imkanı verə bilər.

Texnoloji vasitələr bir çox müxtəlif sahələrdə təhsil və təlim prosesini dəstəkləyə bilər. Bu, tələbələrə və müəllimlərə XXI əsrin bacarıqlarına yiyələnmək üçün zənginləşdirir. İndi yeni texnologiyaların gətirdiyi bacarıqları və rahatlıqları qısaca sadalaya bilərik [14]:

a) İKT, müasir resurslara çıxışı təmin edir;

b) İKT, yeni məlumat toplamaq və onları daha faydalı və asan əldə edilə bilən yerdə saxlamağa kömək edir;

c) İKT, bütün dünyada müəyyən sahələrdə bütün tələbələr, müəllimlər və ekspertlərlə qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq işini dəstəkləyir;

d) Şəkillər, videolar, səslər kimi müxtəlif multimedia vasitələri öyrənməyə, başa düşməyə və başa düşdüyünü daha effektiv ifadə etməyə imkan verir;

e) İKT, gündəlik həyatı daha çox öyrənmə mühitinə daxil etməklə tələbələrə orijinal və müasir öyrənmə və qiymətləndirmə mühiti təqdim edir;

f) İKT, istənilən mühitdə yeni öyrənilmiş məlumatları asanlıqla təqdim etmək və dərc etmək imkanı verir.

Məlum olduğu kimi, texnoloji alətlər və platformaların insanlara gətirdiyi çoxlu qazanclar var. Əmin olmalısınız ki, bu vəziyyətdən heç bir müəllim və ya tələbə qane olmayacaq.

Tələbələrə indi mövcud olan bu texnologiyalardan yayındırmaq, belə desək, onları yaşadıkları dünyadan götürüb kimsəsiz adaya qoymaqla bərabərdir. Bu səbəbdən biz mövcud texnologiyaları texnologiyadan uzaqlaşdırmaq əvəzinə onları səmərəli istifadə etməyi öyrənməliyə [14].

Təhsil siyasətçiləri və planlaşdırıcıları ilk növbədə hansı təhsil nəticələrinin hədəfləndiyini aydın bilməlidirlər. Bu geniş məqsədlər istifadə olunacaq texnologiyaların və onların istifadə üsullarının seçiminə rəhbərlik etməlidir [11, s.113].

Əsas etibarlı ilə, hər bir texnologiyanın potensialı necə istifadə olunduğuna görə dəyişir. Haddad və Draxler təhsildə texnologiyadan istifadənin ən azı beş səviyyəsini müəyyən edir: təqdimat, nümayiş, məşq və təcrübə, qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq [11, s.114-115].

Müxtəlif İKT-lərin hər biri - çap, audio/video kasetlər, radio və televiziya yayımları, kompüterlər və ya İnternet - beş səviyyənin ən əsası olan təqdimat və nümayiş üçün istifadə oluna bilər. Video texnologiyaları istisna olmaqla, məşq və təcrübə bütün texnologiyalardan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər [11, s.117].

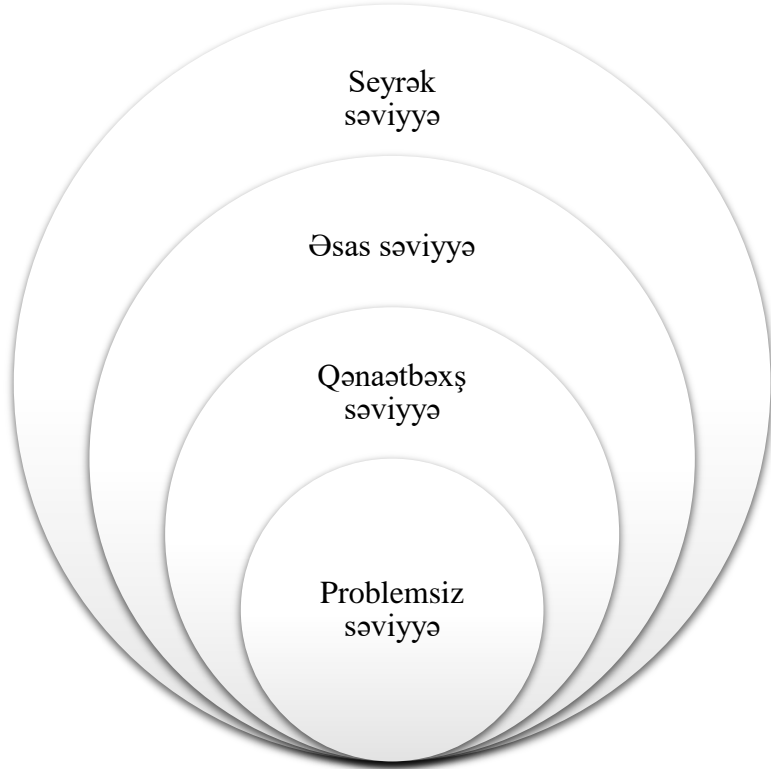
Digər tərəfdən, şəbəkəyə qoşulmuş kompüterlər və İnternet interaktiv və birgə öyrənməyə ən yaxşı imkan verən İKT-lərdir; yalnız təqdimat və ya nümayiş üçün istifadə olunarsa, onların təhsil alətləri kimi tam potensialı həyata keçirilməmiş qalacaq.

Əsas etibarlıyla, İKT-lər informasiya və kommunikasiya texnologiyaları deməkdir və bu əsasın məqsədləri üçün "ünsiyyət qurmaq, məlumat yaratmaq, yaymaq, saxlamaq və idarə etmək üçün istifadə olunan müxtəlif texnoloji alətlər və resurslar toplusu kimi müəyyən edilir. Bu texnologiyalara kompüterlər, internet, yayım texnologiyaları (radio və televiziya) və telefon daxildir [11, s.118].

Təhsildə texnologiya inteqrasiyasının müxtəlif səviyyələri var. Səviyyə dəyəndə ağılınızda konkret bir şey olmaya bilər, amma aşağıdakı siyahıda nə demək istədiyimizi daha yaxşı

anlayacaqsınız. İlk növbədə qeyd etməliyik ki, texnologiya inteqrasiyası nə qədər qeyri-mümkün olsa da, bu gün həyata keçirilə bilər. Gəlin, aşağıda İKT səviyyələrinə nəzər salaq:

Şəkil 1. İKT səviyyələri

Mənbə: <https://www.egiteknoloji.com/egitimde-teknoloji-entegrasyonu-nedir.html> -
teknolojinin eğitime entegrasyonu 2021.

Seyrək səviyyə

Bu səviyyə texnologiyanın çox az istifadə edildiyi səviyyədir. Burada tələbələr texnoloji alət və materiallardan uzaqdırlar və öz imkanlarına uyğun olaraq onlardan daha az istifadə edə bilirlər.

Əsas səviyyə

Bu səviyyə texnoloji alətlərin və materialların daha az istifadə edildiyi və ümumiyyətlə laboratoriyalar tərəfindən dəstəklənən səviyyədir. Burada şagirdlərin yalnız müəyyən alətlərdən istifadə etməklə müəyyən materialları istehsal etmək imkanı var.

Qənaətbəxş səviyyə

Bu səviyyədə tələbələr mütəmadi olaraq sinif otaqlarında texnoloji cihaz və alətlərdən faydalanmaq imkanı əldə edirlər. Bu cihazlar və alətlər vasitəsilə tələbələr asanlıqla material istehsal edə bilirlər.

Problemsiz səviyyə

Bu səviyyədə tələbələr hər gün bir çox texnoloji alət və cihazlardan rahat istifadə etmək imkanı əldə edirlər. Kursun istənilən hissəsində müəllimlər istədikləri zaman tələbələr texnoloji cihazlardan istifadə edərək materiallar hazırlaya və fəaliyyət göstərə bilirlər.

Göründüyü kimi, təhsildə texnologiya inteqrasiyasında istifadə imkanlarına və tezliyinə görə 4 müxtəlif səviyyə var. Bu səviyyələrdən, əlbəttə ki, XXI əsrdə arzu olunan “Mükəmməl Səviyyə” də texnologiyadan istifadə etmək lazımdır, lakin digər səviyyələrdəki texnologiyadan da imkanlara uyğun istifadə edilməlidir.

Buradan belə nəticəyə gəlik ki, kompüter, mikroelektronika və telekommunikasiya üçlüyü kimi təsvir edə biləcəyimiz İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) sahəsindəki inkişaf cəmiyyətin bütün alt sistemləri kimi təhsil sistemində də təsir göstərmişdir [17].

Təhsil texnologiyası standartlarının təmin edilməsi informasiya əsrində əldə edilməsi gözlənilən əsas bacarıqların əldə edilməsində təsirli görünür. Problem həll etmə, tənqidi düşünmə, yaradıcılıq, fəal və müstəqil öyrənən olma, ömür boyu öyrənmə kimi ifadə olunan bacarıqların əldə

edilməsinin texnologiyanın sinifdə öyrənmə fəaliyyətləri ilə inteqrasiyası ilə əldə ediləcəyi iddia edilsə də, bunun mümkün olmayacağı düşünülür.

Beləliklə, İKT-nin ayrıca fənn sahəsi kimi kurikulumuna inteqrasiyasına meyl olduğunu söyləmək olar. Bundan əlavə, gücləndirilmiş təlim mühiti, sinifdə pedaqoji təcrübələrin inkişafı, şagird öyrənməsinin artırılması, tədris prosesinin idarə edilməsində müəllimin funksional imkanları nəzərə alınmaqla İKT-nin təlim və tədris proseslərinə inteqrasiyasının sürətləndiyi görünür [11, s.122].

Fərqli dinamikaları ehtiva edən və çoxölçülü şəkildə araşdırılması lazım olan inteqrasiya prosesində müəllim amilinin əhəmiyyəti vurğulanır. Təhsil innovasiyalarının yayılması və tətbiqi əsasən müəllimlərin bu yeniliklərə verdiyi şəxsi və fərdi mənalara bağlıdır; Bir sözlə, bu yeniliklərin müəllimlər tərəfindən mənimsənilməsindən asılıdır.

Əslində, tədqiqatlar göstərmişdir ki, müəllimlər sinifdə İKT-dən istifadə ilə bağlı öz prinsiplərini, ideyalarını və mühakimələrini formalaşdırır və bütün bunlar onların təcrübələrinə təsir göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Bağirova V.S. Azərbaycanlı tələbələrdə ingilis dilində oxu bacarıqları problemləri, Bakı, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2013, №1, 242 səh.
2. Bayramova V.M. Tələbələrin ingilis dilində oxu mexanizmi, Bakı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2012, 318 səh.
3. Əjdərli E.Z. Oxu həyatı: oxu psixologiyası, Bakı, Elm və təhsil, 2019, 433 səh.
4. Abanikanda M.O. Integrating information and communication technology (ICT) into teacher education, Ibadan, Stirling-Horden Publishers Ltd, 2015, 500 p.
5. Anjali H., Emmanuel H. ICT and Education. Independently Published, 2017, 382 p.
6. Boakye K.B. Teacher ICT readiness in Ghana, London, London press, 2010, 476 p.
7. Bodemer D.H. The active integration of information during learning with dynamic and interactive visualisations, London, Learning and Instruction press, 2017, 341 p.
8. Clark J.M. Dual coding theory and education, London, Educational Psychology Review, 2017, 452 p.
9. Dutke S.M. Multimedia learning: Working memory and the learning of word and picture diagrams, London, Learning and Instruction, 2016, 537 p.
10. Lawrence A.T. Online Courses and ICT in Education: Emerging Practices and Applications, Yayıncı Information Science Reference, 2011, 433 p.
11. Tassos A.M. Research on e-Learning and ICT in Education: Technological, Pedagogical and Instructional Perspectives, Springer International Publishing, 2019, 407 p.
12. Bengüsü U., Yörükoğlu Ü. Öğrenme ve Öğretme Sürecine BİT Entegrasyonu: Bir Çevrimiçi Öğretmen Eğitimi Önerisi, Selay Arkün Kocadere, Hacettepe Uni, 2016, 433 s.
13. Cüre F. Öğretmenlerin Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT) Uygulama Başarıları ve BİT'e Yönelik Tutumları, Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, İstanbul, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2008, 342 s.
14. https://en.wikibooks.org/wiki/ICT_in_Education/The_Uses_of ICTs_in_Education - teleconferencing 2021.
15. <https://learningportal.iiep.unesco.org/en/issue-briefs/improve-learning/information-and-communication-technology-ict-in-education> - improve learning information and communication technology ICT in education 2021.
16. <https://pedagoo.com/uses-of-ict-in-education/?lang=en> - BIT and education 2021.
17. <https://www.egiteknoloji.com/egitimde-teknoloji-entegrasyonu-nedir.html> - teknolojinin eğitime entegrasyonu 2021.

**Educational integration of information and communication technologies
(Summary)**

As a result of the rapid development of science and technology, the use of computer and Internet technologies in the educational environment has become inevitable, which makes it necessary for teachers and students to have a sufficient information and communication technology (ICT) infrastructure.

**Образовательная интеграция информационно-коммуникационных технологий
(Резюме)**

В результате стремительного развития науки и техники использование компьютерных и интернет-технологий в образовательной среде стало неизбежным, что обуславливает необходимость наличия у преподавателей и учащихся достаточной инфраструктуры информационно-коммуникационных технологий (ИКТ).

OSMANOVA AYTAC
Azərbaycan Dillər Universiteti
aytacosmnv@gmail.com

**YAZILI NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA İKT-NİN
İSTİFADƏSİNİN ƏSAS YOLLARI**

Açar sözlər: yazılı nitq bacarıqları, oxu bacarığı, yazı bacarığı, İKT

Key words: literacy skills, reading skills, writing skills, ICT

Ключевые слова: навыки письменной речи, навыки чтения, навыки письма, ИКТ

İndiki vaxtda İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları tələbələrin yazılı nitq bacarıqlarının inkişafını təmin etmək üçün tələbələrin çətinliklərini yaxşılaşdırmaq strategiyası kimi görünür. Bir çox tədqiqatçılar da razılaşırlar ki, texnologiyadan istifadə də ənənəvi dərsləri tamamlamaq üçün çoxdan tətbiq edilməyə başlanıb [3, s.302].

Yazmaq və oxumaq bacarığı insanların savadla əlaqələndirdiyi qabiliyyətdir. Yazmaq bacarığı olmayan bir şəxs geniş sosial rollarda diskvalifikasiya olunur [5]. Əvvəllər bu savadın olmaması insanları şəxsi və peşəkar məqsədlərə çatmaqdan məhrum edirdi. Bu gün insanlar qloballaşan dünyada yaşayırlar ki, bu da səriştəli olmaq məqsədlərinə çatmaq üçün əsas amildir.

Yazı termini bir neçə şəkildə müəyyən edilir; məsələn, L.Quintero bildirir ki, “sözlərin ağılımıza gəldiyi və bu ağılımıza gələn minlərlə ideyaya mənə vermək üçün onları əlaqələndirməyə və birləşdirməyə cəhd etdiyimiz bir andır”. Digər tərəfdən, D.Mişel iddia edir ki, “bu, mənəni kəşf etmək və yaratmaq prosesidir” [2, s.39]. Yazı zamanı nə demək, necə söyləmək və necə yazmaq kimi bir sıra proseslər tələbələri dillə tanış olduqdan sonra əldə olunan qrammatika, lüğət, ardıcılıq və digər aspektləri nəzərə alaraq yazı prosesi haqqında tənqidi düşünməyə vadar edir. Eyni şəkildə L.Quintero qeyd edir ki, müəllimlər və tələbələr yaxşı yazı bacarıqlarına sahib olmağın vacibliyini qəbul edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhsil Nazirliyi tədris prosesini təkmilləşdirmək, təhsildən yayınma hallarını azaltmaq və akademik nailiyyətləri artırmaq, beləliklə də müəllimləri və vətəndaşları informasiya texnologiyalarından istifadə etmək üçün öyrətməklə hər bir təhsil müəssisəsinə texnologiya gətirmək məqsədi ilə sinifdə İKT problemi ilə bağlı bir sıra layihələr həyata keçirmişdir. İKT tələbələrə texnoloji mənbələrlə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq imkanları verir. Məsələn, G.Rojas bildirir ki, tələbələr yazı bacarıqlarını təkmilləşdiriblər, çünki onlar hesab edirlər ki, bunu kompüterlər, bloglar və veb səhifələr kimi texnoloji resurslardan istifadə etməklə

öyrənmək olar [4, s.13]. Nəticələr göstərir ki, tələbələr digər dil bacarıqlarından daha çox yazmağı inkişaf etdirdiklərini hiss edirlər, çünki onlar ingilis dilində sözlərin yazılışını, cümlələrin düzgün quruluşunu yazmaq üçün bələdcilər, mətnlər və digər vasitələrdən istifadə etmişlər.

İKT yanaşmasına uyğun olaraq, təhsil sistemində müxtəlif vasitələrin tətbiqi 21-ci əsrdə dil öyrənilməsinə və qarşılıqlı əlaqəni təşviq edən yeni təcrübələr gətirmək məqsədi daşıyır; buna görə Milli Təhsil Nazirliyi tələbələrin öyrənmə qabiliyyətini artırmaq üçün bir neçə müasir vəsait və vasitələr hazırlamışdır. Nəticə etibarlı ilə, tələbələrin ingilis dilinin öyrənilməsi prosesindəki roluna onlarda öyrənmək istəyini yaratmağa imkan verən şərait təsir edir, “bəlkə də tələbələr seçdikləri fənni sevirilər və ya bəlkə də onlar sadəcə olaraq onun necə olduğunu görməkdə maraqlıdırlar” [1, s.20].

İnternet təhsil məqsədləri üçün demək olar ki, məhdudiyətsiz mənbələr və imkanlar təqdim edir. Sadə bir axtarış yazı öyrənmək üçün yenilikçi yollar və üsullar üçün bol faydalı alətlər və proqramlar təqdim edə bilər. Bununla birlikdə, ən asan və praktik İKT vasitələrinə və yazı öyrədərkən onlardan necə səmərəli istifadə olunacağına diqqət yetirəcəyik.

E-poçt: E-poçt dövrümüzdə ən çox istifadə olunan və maraqlı İKT vasitələrindən biridir. Demək olar ki, bütün tələbələrin qohumları və dostları ilə ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdikləri şəxsi e-poçtları var. Hər hansı bir e-poçt əsaslı layihəyə başlamazdan əvvəl müəllimlərin bütün şagirdlərin e-poçtlarda istifadə olunan müxtəlif dil formalarından xəbərdar olduqlarından əmin olması lazımdır. Əsas bacarıqlar, xüsusən də ünsiyyət və texniki bacarıqlar e-poçt əsaslı bir layihəni yerinə yetirmək üçün vacibdir. Tələbələr bir e-poçt yazmaq istədikdə, müxtəlif səviyyəli formallıqların nəzərə alınacağını bilməlidirlər. Rəsmi və ya qeyri-rəsmi dilin istifadəsi müəllim tərəfindən müəyyən edilir. Tələbələrdən həmçinin faylları əlavə etmək, birdən çox alıcıya göndərmək və e-poçt redaktəsinin təmin etdiyi müxtəlif variantlardan istifadə etmək kimi əsas e-poçt bacarıqlarını bilmələri tələb olunur. Müəllimlər və tələbələr arasında və tələbələrin özləri arasında faydalı bir ünsiyyət vasitəsi olmaqdan başqa, e-poçt müxtəlif fəaliyyətlər və praktikalar vasitəsi ilə yazı tədrisini gücləndirmək üçün istifadə edilə bilər. E-poçt tələbələrin yazı vərdişlərini inkişaf etdirməsinə kömək etmək üçün yaxşı bir vasitə kimi istifadə edilə bilər.

Bloqlar fikir mübadiləsi və digər öyrənənlər və təlimçilərlə ünsiyyət qurmaq üçün əhəmiyyətli bir platforma təmin etmək üçün fərdlər və ya insan qrupları tərəfindən qurulan əla İKT vasitələridir. Bloq müəlliflərə mətni, rəsm əsərlərini və digər məzmunlara bağlantıları tez və asanlıqla özləri dərc etməyə imkan verən bir veb nəşriyyat vasitəsidir. Bloqlar minimum texniki bilik tələb etdiyindən və tez və asanlıqla yaradıldıqlarından və saxlanıldıqlarından tələbələri müxtəlif yollarla yazı fəaliyyətinə cəlb etmək üçün istifadə edilə bilər. Xüsusən də sinif fəaliyyətlərində iştirak etməkdən çəkinən tələbələri öz hekayələrini yazmağa həvəsləndirmək üçün bloqlardan istifadə edilə bilər. Bloqlar müəllimlərin və şagirdlərin yazı bacarıqlarını daha da inkişaf etdirmək üçün birgə işləyə biləcəyi bir yer təmin edir.

Sosial media. Bu gün tələbələrin əksəriyyəti sosial mediada aktivdir. Bu dünyada harada olduğunuzun və ya hansı irqdə olduğunuzun əhəmiyyəti yoxdur; sosial media saytları, xüsusilə tez-tez mesaj, tvit və ya post yazırsınızsa yazı bacarıqlarınızı artırmağa kömək edə bilər. Bunun səbəbi, sosial medianın insanların özlərini yaradıcı şəkildə ifadə etmələrinə və bununla da İngilis dilinin necə işlədiyini yaxşı anlamınıza imkan verməsidir. Tədqiqatçılar, sosial medianın istifadəsinin, mütəmadi olaraq dil öyrənənlərin oxumaq və yazmaq qabiliyyətini artırma biləcəyini təsbit etdilər. Araşdırma, sosial mediada stenoqrafiyanın istifadəsinin gənclərin ünsiyyət inkişafına təsir etmədiyini də göstərdi. Əslində tez-tez mesaj yazan və ya tvit yazanlar daha yaxşı yazarlar hesab olunurdu. Sosial medianın yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməsinin doqquz yolu qeyd edilir:

- 1) Dil ilə məşğul olmaq. Yazı fəaliyyəti istifadə etdiyiniz platformadan asılı olmayaraq ünsiyyət bacarıqlarınızı inkişaf etdirə bilər. Araşdırmalar göstərir ki, özünü internetdən təcrid edən öyrənənlərin çoxu sinifdən kənar dil ilə məşğul olmaq imkanlarından da özlərini təcrid etmiş olurlar.
- 2) Özünü qısa ifadə etmək. Yazı bacarıqlarınızı inkişaf etdirmək üçün fikirlərinizi qısa şəkildə ifadə etməyi öyrənməlisiniz. Simvollarla məhdudiyətlər olduğu üçün özünüzü 140 və ya daha az

simvolla ifadə edə biləcəyiniz üçün kifayət qədər yaradıcı olmağa imkan verir. Özünüzü ifadə edərkən, eyni mövzunu təkrarlamadığınıza əmin olun, çünki bu oxucu üçün maraqsız olacaqdır.

- 3) Redaktə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək. Sosial mediada yazmağın ən yaxşı cəhətlərindən biri dostlarınızın səhvlərinizi tez bir zamanda göstərə bilməsidir. Məsələn, gülməli bir orfoqrafiya səhvinə yol vermiş olsanız, bu virala çevrilə bilər. Bu səbəbdən yazınızı düzəltməyiniz, doğru sözləri diqqətlə seçməyiniz və hər hansı bir orfoqrafik səhv tapmamaq üçün düzəliş etməyiniz vacibdir. Facebook, Twitter və Instagramda aktiv olanlar, bəzi ifadələrin nüanslarından xəbərdardırlar. Beləliklə, bu platformalar seçdiyiniz sözlərə, onlardan necə istifadə etdiyinizə və yazımlarına diqqətli olmağı öyrədə bilər.
- 4) Üslubu inkişaf etdirmək. Yazıçıların fərdi üslubları var. Ancaq bunu inkişaf etdirmək üçün təcrübə lazımdır. Sosial media ilə tez-tez ünsiyyət qurarkən yavaş-yavaş bir üslub forması inkişaf etdirəcəksiniz. Bəzi tvitlər yazmaq yaxşı bir başlanğıc ola bilər və tədricən yaxşı qurulmuş esse və ya yazı yazmağa kömək edə bilər. İnternetdə özünü ifadə etmək vərdişiniz varsa, deməli artıq bir üslub inkişaf etdirmisiniz. Sadəcə onu bir az da irəli aparmaq lazımdır.
- 5) Ekspertlərdən öyrənin. Müəllifləri sosial mediada izləyə bilərsiniz. Və onların diqqətini çəkmək istəyirsinizsə, yazılarına mənalı bir şərh yazın. Sizinlə əlaqə qurmadan əvvəl onlarla əlaqə qurmalısınız. Unutmayın ki, ilk vaxtlar sizin mövcud olduğunuz barədə onun heç bir məlumatı yoxdur. Yazılarını paylaşaraq, yeniləmələrini şərh edərək və s. onlarla ünsiyyət qurmağa başlayanda kim olduğunuz haqqında bir fikir sahibi olacaqlar.
- 6) Özünə inam yaratmaq. Sosial mediada tez-tez yazanda öz üslubunuzu inkişaf etdirirsiniz. Həvəsli olduğunuz müəyyən bir mövzu haqqında səlahiyyətli olaraq yazarkən, özünə inam yaradırsınız. Özünə inamın artması yazı bacarıqlarınızda fərq yarada bilər.
- 7) Auditoriya üçün yazmağı öyrənmək. Sosial mediada, yazılarınızın anlaşılıqlı olması üçün izləyicilərinizi tanımalısınız. Auditoriyanız üçün yazarkən, hansı sözləri və mövzunu seçəcəyinizi daha çox düşünməlisiniz. İzləyiciləriniz üçün yazmağa davam etsəniz, oxucular və həmyaşdılarınızla onlayn yazmağı bacaracaqsınız.
- 8) Simvolları kəsməkdən yayın. Sosial media üçün yazmaq, yazınızı qısaltmaq üçün bəzi simvolları kəsməyi tələb edə bilər. Amma bacardığınız qədər ondan çəkinin. Yaradıcılığınızdan simvol kəsməyi tələb etməyən, amma mahiyyəti hələ də var olan sözlərdən istifadə edin.
- 9) Qrammatikanın düzgünlüyündən əmin olmaq. İzləyicilərinizdən rəy alacağınız üçün yazdıklarınızın qrammatik səhvlərdən azad olmasını təmin etməlisiniz. Sosial medianın daha az formal olduğunu düşünə bilərsiniz. Ancaq qrammatikanız həmişə qüsursuz olmalıdır. Göndərməzdən əvvəl onu düzəltdiyinizdən və yoxladığınızdan əmin olun. Yazınızı dərc etməzdən əvvəl redaktə etmək üçün vaxt ayırmaq, izləyicilərinizin təcrübəsinə həqiqətən əhəmiyyət verdiyiniz mənasına gəlir. Sosial media yuxarıda göstəriləndi kimi yazı bacarıqlarınıza müsbət təsir göstərir. Sosial mediada dil ilə yaradıcı ola bilərsiniz. Beləliklə, hər dəfə kimsə sosial mediada orfoqrafik səhvlərinizə və ya qrammatik səhvlərinizə görə sizi tənqid edərkən, yazmağa marağınızı dayandıрмаğa və ya azaltmağa icazə verməyin. Nə qədər çox yazsanız, daha yaxşı bir yazıçıya çevriləcəksiniz.

İnternetdə hər zaman mətn əsaslı oxu olmuşdur, hətta son zamanlar şəkillər, səslər və video kliplərlə mətn əsaslı oxusu olan səhifələri inkişaf etdirən Veb 2.0-in son multimediyaya versiyaları yaradılmışdır. Müvafiq olaraq, ikinci dildə oxu bacarığı, kompüter dəstəyi ilə dil öyrənmə araşdırma və praktikasının ardıcıl olaraq vurğuladığı bacarıqdır. Əslində, kompüter dəstəyi ilə dil öyrənmə və kompüter vasitəsi ilə ünsiyyət baxımından ən çox danışılan kompüter dəstəyi ilə dil öyrənmənin üstünlüklərindən biri də mətn davamlılığı anlayışıdır, çünki dil öyrənənlər tanımadığı dil quruluşlarını emal etmək üçün daha çox vaxt ayırırlar.

Oxuma bacarıqlarına xüsusi istinad edərək, kompüter dəstəkli dil öyrənmə tədqiqatçıları, kompüter dəstəyi və ya mobil dəstəkli bir mühitdə qlossari və ya lüğət axtarışlarının təsirlərinə diqqət yetirmişlər. *Lingua.ly*, satış halında mövcud olan onlayn qlossari proqramıdır və fransız, ingilis, ispan, alman, ərəb, ivrit, italyan, holland, rus və portuqal dilləri üçün audio ilə təriflər təqdim edir. İstifadəçilər, xrom (chrome) brauzeri üçün mövcud olan xüsusi bir plugin istifadə edərək, hər hansı bir veb səhifədəki hər hansı bir sözü iki dəfə vururlar.

Danışma və dinləmə bacarıqlarında olduğu kimi oxu bacarıqlarının təkmilləşdirilməsində də podkastlar xüsusi qeyd edilməlidir. Yuxarıda da vurğuladığımız kimi podkastlarda audio və video materiallarla yanaşı həmin materialların oxumaq üçün versiyaları da öz əksini tapır. Beləliklə, öyrənənlər dinləməklə yanaşı oxumaq üçün də podkastlardan istifadə edə bilirlər.

Bloqlar danışmaq, oxu və yazı bacarıqlarının inkişafı üçün olduqca əlverişli vasitələrdəndir. Bloqlarda yerləşdirilmiş mətnləri oxuyaraq dil öyrənənlər oxu bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Bunlardan əlavə, bir sıra tətbiqlər də mövcuddur ki, dil öyrənənlərin oxu bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər. Bunlardan biri *“Reading bear”* tətbiqidir. Bu sadə, lakin təsir edici veb saytı tələbələrə fonetikanı öyrənməyə və tətbiq etməyə kömək edir. *WatchKnowLearn* tərəfindən hazırlanmış *Reading Bear*, şagirdləri hərfləri öyrənmək üçün hərtərəfli və mütərəqqi bir prosesə cəlb edir. Hər bölmə, dil öyrənənlərin müəyyən bir sözü yavaş və tez səsləndirmələri ilə başlayır, səssiz cümlələrdən müxtəlif sözləri və səsləri seçmələri ilə davam edir. Şagirdlər bu vasitəni öz sürətlərində istifadə edə bilirlər, lazım olduqda sözləri və cümlələri təkrarlayırlar.

“Rainbow sentences” tətbiqi də oxu bacarığının inkişafına xidmət edir. *“Rainbow sentences”* tələbələrə parlaq göy qurşağı rəngləri və öz qeydləri ilə bir cümlənin müxtəlif komponentlərini öyrənməyə kömək edir. Tətbiq tələbələrə bir səhnə və o səhnəni izah edən bir cümlə ilə bir neçə söz təqdim edir. Öyrənənlər, cümləni tamamlamaq üçün siyahıda onlara verilən digər sözləri doldurmalıdırlar. *“Rainbow sentences”* dil öyrənənlərə kimin, nəyin, harada və niyə hissələrin fərqlənməsinə kömək etmək üçün rənglərdən istifadə edərək bunları düzgün şəkildə cümlədə necə birləşdirəcəyini göstərir. Cümlə qurulduqdan sonra, tələbələr bunu öz səsləri ilə də yazaraq dil bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər.

“Whoos Reading” dil öyrənənlərin oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün növbəti vasitədir. Bu onlayn oxu jurnalı şagirdləri daha çox oxumağa həvəsləndirməklə yanaşı, onların bunu "iş" kimi hiss etmədən icra etmələri ilə oxu anlayışlarını da yaxşılaşdırır. *Learn2Earn*, 2700 tələbənin məlumatlarını təhlil etdi və bu vasitəni istifadə etdikdən yalnız altı ay sonra öyrənənlərin seçdikləri kitabların *Lexile* səviyyəsində əhəmiyyətli bir artım gördü. Bu irəliləyiş, başladığı vaxtla müqayisədə 300L -ə qədər daha yüksək olan kitabları seçən oxucularda əhəmiyyətli dərəcədə özünü göstərdi.

“Newsela” bu tətbiqlərin bir digər növüdür. Şagirdlər mətni başa düşmədikdə və mətnin çox çətin olduğunu başa düşmək bacarığına malik olmadıqda, əsəbiləşirlər və tez təslim olurlar. Bu nə qədər çox olarsa, oxumaq ehtimalı o qədər azdır və buna görə də anlama qabiliyyətini artırmaq lazımdır. *Newsela* kimi müxtəlif səviyyələrin olduğu oxu veb saytından istifadə etmək, bütün şagirdlərinizə eyni mətni oxumağa və ya daha az çətinlik çəkməklə yeni və daha maraqlı mətnlərə dalmağa imkan verir. Hər bir məqalə beş fərqli oxu səviyyəsində oxuna bilər və başa düşülməsi üçün yazı və viktorina komponenti daxil edilir. *Newsela*-daki məzmun qeyri-bədi və uşaqlar üçün bir xəbər saytı olaraq fəaliyyət göstərir.

Hər sinifdə dəyərli olan müxtəlif oxu anlama strategiyaları var. Bu strategiyaları texnologiya ilə birləşdirərək hər bir müəllim dil öyrənənlərin uğurlu inkişafına nail olacaqdır.

Nəticə etibarilə, nitq bacarıqlarının hər birini inkişaf etdirmək üçün İKT vasitələrinin rolu danılmazdır. Yaşadığımız bu müasir dövrdə texnologiya bütün sahələrə təsiri olduğu kimi, təhsilə, xüsusilə dil tədrisi sahəsinə də adaptasiya edilməyə başlamışdır. Hələ son illərdə COVID-19 infeksiyasının bütün dünyada tüğyan etdiyi zamanlarda texnologiyanın yardımı ilə bir çox ölkələrdə təhsil prosesinin davam etdirilməsi mümkün olmuşdur. Bu pandemiya bizə bir daha İKT-nin əhəmiyyətini sübut etmişdir. Bir çox İKT vasitələrindən ən uyğununu isə müəllim diqqətlə seçməlidir ki, inkişafa səbəb olsun.

Ədəbiyyat:

1. Harmer J. An introduction to the practice of English language teaching. How to teach English. United Kingdom: Pearson, Longman, 2009
2. Quintero L. Blogging: A way to foster EFL writing. Colombian Applied Linguistics Journal, 2008, pp.7-49
3. Liu M. Blended learning in a university EFL writing course: Description and evaluation. Journal of Language Teaching and Research, 2013, pp.301-309

4. Rojas G. Writing using blogs: A way to engage Colombian adolescents in meaningful communication. Profile, 13(2), 2011, pp.11-27
5. Tribble C. Writing. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 1996

Osmanova A.

Basic ways to use ICT in the development of written speech skills (Summary)

The 21st century is characterized by the rapid development of technology in every field. The use of ICT tools makes it easier for people to work in different fields and helps them to obtain more accurate information. Technology is already rapidly integrating into education, especially foreign language teaching. The requirements for the use of ICT tools were the basis for our article to explore the role of these tools in the development of students' written speaking skills.

Османова А.

Основные способы использования ИКТ в развитии навыков письменной речи (Резюме)

21 век характеризуется стремительным развитием технологий во всех областях. Использование инструментов ИКТ облегчает работу людей в разных областях и помогает им получать более точную информацию. Технологии уже быстро интегрируются в образование, особенно в преподавание иностранных языков. Требования к использованию инструментов ИКТ легли в основу нашей статьи, посвященной изучению роли этих инструментов в развитии навыков письменной речи учащихся.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.Qurbanova

JANETH CAROLINA VALENCIA RESTREPO
Azerbaijan University of Languages
carovalencia23@gmail.com

THE DEVELOPMENT OF THE INTERCULTURAL COMPETENCE IN AN ONLINE WORLD

Key words: language, culture, intercultural competence, internet resources, assessment tools

Ключевые слова: язык, культура, межкультурная компетенция, интернет-ресурсы, инструменты оценки

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, internet resursları, mədəniyyətlərarası səriştənin, qiymətləndirmə vasitələri

Introduction

The relationship between communication, language and culture is analyzed to highlight how elements of behavior culture “little C” (food, festivals, music, etc.) [3, p.6-7] were almost exclusively the only elements taught in the classroom. However, the growing contact between cultures pushed by technological revolution, has made it necessary to acquire the deep cultural knowledge required to develop and master the ability to navigate between cultures. i.e. the acquisition and mastery of the intercultural competence.

Internet resources are recognized as indispensable tools to develop the intercultural communication competence. The importance of acknowledging and taking advantage of the limitless opportunities found online to partake in cross-cultural interaction, is highlighted as a way of becoming true world citizens. Some assessment tools that can be used to measure the level of cultural fluency are also stated.

Language and culture

Language is an essential component of our everyday lives. Chomsky argued that human beings are born with an innate readiness, a set of constraints that predispose us to pick up language structures [4, p.2]. And at the same time, these language structures allow us to think and to communicate with others, to interact with and interpret the world around us, and to break down different barriers in order to encounter different points of view and cultures.

It is precisely this communicative property of language that has become the focus of recent language teaching and learning approaches and methods. With the emergence of the communicative approach [5,6,7], the development of communicative ability has become the goal of language teaching and learning. Consequently, educators need to be able to provide learners with the tools necessary to develop strategies to communicate successfully in real life situations, by knowing when and how to use different linguistic resources [8, p.10].

This communicative reality of language is tied to the notion of language as a social undertaking and not as a system [9, p.116]. Successful communication in any language requires not only linguistic elements, but also sociolinguistic, and cultural knowledge [5,7]. The introduction of the cultural element to the communicative approach was a great leap forward in the field of language teaching and learning. It moved beyond the acquisition of an adequate oral competence, towards an understanding of the equal importance of cultural knowledge in order to facilitate the interaction of people from different backgrounds [10, p.35].

The essential nature of this cultural element in the communication process, makes it a focus point in language studies. Language and culture are intrinsically connected, as Byram points out “language is inseparable from ‘culture’. Thus, as learners learn *about* language they learn *about* culture and as they learn to use a new language they learn to communicate with other individuals from a new culture.” [11, p.22]. The term culture itself is very difficult to define, Byram defines it as “knowledge, but it is knowledge which is shared and negotiated between people, belonging to all of them and not being idiosyncratic to any single one.” [11, p.82]. According to Liddicoat culture “refers to the knowledge people have about how the world functions and how this knowledge is reflecting in the communication acts.” [9, p.3]. However, some other authors [12,13,14] maintain that the definition of culture cannot be pointed out so precisely, they view culture as a holistic concept that touches all spheres of life.

The Intercultural Competence

Teaching culture has always been an important factor in language classrooms. However, it has traditionally been handled as “the cultural component”, separated from the language itself, and taken as an add-on to some lessons, concentrating on surface knowledge about the people and their everyday lives. In contrast, the intercultural competence aims to transform students’ identities by “encouraging them to constantly move between their linguistic and cultural world and that of the users of the target language” [15, p.324-325].

Byram describes intercultural competence as the “ability to communicate and interact across cultural boundaries” [16, p.7]. He proposes a model for intercultural communication, which comprises of 5 dimensions required to achieve successful intercultural communication: i) *savoirs*: individual and social knowledge brought to the interaction, ii) *savoir être*: attitude of curiosity and openness towards other cultures, iii) *savoir comprendre*: skills of interpreting and relating to existing knowledge, iv) *savoir apprendre/faire*: skills of discovering and/or interacting from poor or non-existent knowledge, v) *savoir s’engager*: education about politics and critical cultural awareness. [adapted from 16, p.34].

Deardorff defines intercultural competence as ““effective and appropriate behaviour and communication in intercultural situations” [17, p.33]. The intercultural model proposed by Deardorff [17,18], shares some commonalities with Byram’s model [16], such as i) *attitudes*: openness, curiosity, and discovery to leave the comfort zone, ii) *knowledge*: cultural self-awareness and deep cultural knowledge, iii) *skills*: addressing the acquisition and processing of knowledge, i.e. observation, listening, evaluating, analysing, interpreting, and relating. The acquisition of these 3 factors, leads first to an internal outcome which translates into the development of adaptability,

flexibility, empathy. As well as an external outcome, which refers to how all the previous factors (including the internal outcomes) are present in the behaviour and communication of the individual [adapted from 17, p.84-88].

The Role of the Internet in the Development of the Intercultural Competence

The intercultural competence has become even more significant due to globalisation and technological advances, which have enormously increased contact across cultures. This requires us to develop the communication skills and abilities appropriate for a multicultural society [19, p. 11].

Online interaction has become the main form of communication. Internet technologies have overcome most of the barriers for intercultural interactions inside and outside of the classroom. They offer an astonishingly new dynamic for human interaction [20, p.133], but they are a double-edged sword as Block and Cameron point out: “Global communication networks present a paradox. They encourage alienation by reducing face-to-face contact, yet this same technology, from an opposing point of view, provides a nexus of connectivity, social interaction and community building, albeit in novel formations” [21, p.85].

Although online communication has its drawbacks, current school learners have benefitted greatly from the ease in which intercultural communication can be achieved now. They have a wide array of tools and internet resources at their disposal to profit from when learning a new language. Social networks seem to be specially designed to attract and maintain the attention of young people [22, p.128-129]. Facebook for example, can contribute to the increase in motivation and decrease of self-consciousness during intercultural language exchanges carried out on the platform [23, p.44-45]. Online interactions with peers from different cultures constitute a powerful tool to increase the level of the intercultural competence in language learners.

Teachers also need to be on par with the technology resources available to them for the classroom and used day to day by their students. They need to be aware that the internet is a key resource full of potential to aid the development of the intercultural competence in the students [10].

Intercultural competence assessment

In order to measure how well online interactions aid to the development of intercultural skills different assessment types can be carried out. However, any assessment of the intercultural competence should be holistic and should help the students recognize their own cultural identity and to help them adapt to the new culture [24]. Moreover, the teachers should aim to provide various opportunities for direct interaction with other cultures, and at the same time, they should encourage the students to interact with other cultures online [25, p. 68].

There are several scales and questionnaires aiming to recognize the cultural skills, knowledge, and attitudes of language users used to measure the intercultural competence. Vilà-Baños developed *The Communicative Intercultural Competence Test*, comprising of a set of questions focusing on assessing responses of students to different situations in the classroom, where their cultural identity is potentially challenged by proposing scenarios where different cultural beliefs, behaviours, and values come into play [26, p.116-121]. Another very useful tool to assess the intercultural competence is *The Intercultural Sensitivity Scale* developed by Chen & Starosta [27], where a five-point Likert scale is used to assess the cultural sensitivity level resulting from items measuring factors such as the interaction engagement, respect of cultural differences, interaction confidence, enjoyment, and attentiveness.

A third assessment method is *The Intercultural Readiness Check (IRC)*, which is used mostly by institutions looking to encourage an intercultural environment. It presents four sub-competences which are usually included in the items of many intercultural competence assessment methods, i.e. Intercultural sensitivity (cultural awareness, and attention to signals), intercultural communication (active listening, adapting communicative style), building commitment (building relationships, reconciling stakeholder needs), and managing uncertainty (openness to cultural diversity, exploring new approaches) [28, p.35-63].

Regardless of the method used to keep track of the intercultural skills of the learners, teacher should ensure their own proficiency in intercultural communication. A high level in intercultural communication is essential for the teacher [29].

Conclusion

Currently, the intercultural competence is placed alongside the communicative competence, as a central focus in the language classroom. The internet has become the most important resource available to educators and learners alike to be able to achieve meaningful interactions in the target culture. It is a key resource to awaken the curiosity, openness and sense of discovery needed to become intercultural competent communicators [17].

Educators need to familiarize themselves with the internet resources and tools more frequently used by their students. They need to be aware of how much of the content the students come across online is available in the target language. How many meaningful online interactions in the target language are achieved and by which means. Once they have this information, the teachers will be able to come up with different strategies to exploit internet resources as much as possible, so the learners can maximize their development of the intercultural competence.

References:

1. Liddicoat A.J. *Teaching languages from an intercultural perspective: rethinking the nature of learning*. In Arber, Ruth and Weinmann, Michiko and Blackmore, Jillian, (eds.) *Rethinking Languages Education: Directions, Challenges and Innovations*, New York: Routledge, 2020, p. 224-241.
2. Kramsch C. & Thorne S.L. Foreign language learning as global communicative practice. In Block, D. & Cameron, D. (Eds.), *Globalisation and language teaching*, London: Routledge, 2002, p.83-100.
3. Tomalin B. & Stempleski S. *Cultural awareness*. Hong Kong: Oxford University Press, 1993.
4. Cook V. & Newson M. *Chomsky's universal grammar: An introduction*. Oxford, OX, UK: Blackwell Publishers, 1996.
5. Canale M. & Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, №1, 1980, p.1-47.
6. Hymes D.H. On communicative competence. In: J.B. Pride and J. Holmes (eds) *Sociolinguistics. Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin, 1972, p.269-293.
7. Van Ek J. *Objectives for foreign language learning*. Strasbourg: Council of Europe, 1986.
8. Littlewood W. *Communicative language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
9. Liddicoat A. Communication as culturally contexted practice: A view from intercultural communication. *Australian Journal of Linguistics*, №29, 2009, p.115-133.
10. Rico-Martín A & Níkleva D. Análisis de recursos en red para el desarrollo de la competencia intercultural y el español como segunda lengua (EL2) en educación infantil. *Tonos Digital: Revista de estudios filológicos*, №32, 2017, p.31-54.
11. Byram M. *Cultural studies in foreign language education*. Philadelphia: Multilingual Matters, 1989.
12. Janssen P. *Intercultural Competences*. 1st edn. Netherlands: Noordhoff Uitgevers, 2019.
13. Peterson E. & Coltrane B. Culture in Second Language Teaching. In *Culture in Second Language Teaching*. Center for Applied Linguistics, № EDO-FL-03-09, 2003.
14. Seeley H.N. *Teaching Culture*. Lincolnwood: National Textbook Company, 1993.
15. Scarino A. Assessing intercultural capability in learning languages: Some issues and considerations. *Language Teaching*, № 42(1), 2009, p. 324-329.
16. Byram M. *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Clevedon: Multilingual Matters, 1997.
17. Deardorff D.K. *The SAGE handbook of intercultural competence*. Thousand Oaks, CA: Sage, 2009.
18. Deardorff, D. K. Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. *Journal of Studies in International Education*, № 10(3), 2006, p. 241–266.

19. Samovar L.A., Porter R.E. & McDaniel E.R. *Communication between Cultures*, 7th Edition, Boston, MA: Wadsworth Cengage Learning, 2010.
20. Sykes J. *Interlanguage Pragmatics, Curricular Innovation, and Digital Technologies*. *CALICO Journal*, № 35, 2018, p.120-141.
21. Block D. & Cameron D. *Globalization and Language Teaching*. London & New York: Routledge, 2002.
22. Sykes J. *Technologies for Teaching and Learning Intercultural Competence and Interlanguage Pragmatics*: In Chapelle C. & Sauro S. *The Handbook of Technology and Second Language Teaching and Learning*, New Jersey: Wiley-Blackwell, 2017, p.118-133.
23. Jin S. *Using facebook to promote korean efl learners' intercultural competence*. *Language, Learning and Technology*, №19, 2015, p.38-51.
24. Schumann J. *An acculturation model for second language acquisition*. *Journal of Multilingual & Multicultural Development*, №7(5), 1986, p.379-392.
25. Hoff H. *The evolution of intercultural communicative competence: Conceptualisations, critiques and consequences for 21st century classroom practice*. *Intercultural Communication Education*, №3, 2020, p.55-74.
26. Vilà-Baños R. *Comunicación intercultural: Materiales para secundaria*. Madrid: Narcea SA de Ediciones, 2007.
27. Chen G.M. & Starosta W.J. *The development and validation of the intercultural sensitivity scale*. *Human Communication*, №3, 2000, p.1-15.
28. Brinkmann U. & Van Weerdenburg O. *Intercultural Readiness: Four Competences for Working Across Cultures*. New York: Springer, 2014.
29. Garrote M. & Agüero M. *Intercultural Competence in Teaching: Defining the Intercultural Profile of Student Teachers*. *Bellaterra Journal of Teaching and Learning Language and Literature*, №9, 2016, p.41-58.

Джанет Р.

Развитие межкультурной компетенции в онлайн-мире (Резюме)

Коммуникативная сущность языка находится в центре внимания современных подходов к преподаванию и изучению языков. Однако следует особо различать взаимосвязь языка и культуры. Культура встроена в языковые элементы языка, и признание и интерпретация этих культурно обусловленных языковых факторов является ключом к тому, чтобы стать компетентными межкультурными коммуникаторами [1]. Коммуникация, язык и культура не могут быть разделены и составляют центральную ось межкультурной компетенции. Постоянно меняющиеся технологические достижения и постоянно растущий глобализированный ландшафт требуют внимания преподавателей и учащихся во всем мире к развитию межкультурных навыков, что позволяет им стать активными гражданами мира [2]. Виртуальные среды сделали межкультурное взаимодействие не только намного проще и доступнее для всех, но и сделали необходимым выживание в современной панораме глобализации. Информационные и коммуникационные технологии привели к появлению новых контекстов обучения. Способность к успешной межкультурной коммуникации стала требованием для всех. Различные инструменты оценки позволяют учителям и учащимся измерить их способность беспрепятственно взаимодействовать в различных межкультурных ситуациях. Эти инструменты также полезны для выявления культурного самосознания людей, что является ключом к способности распознавать новые культурные модели и адаптироваться к ним.

Onlayn dünyada mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafı (Xülasə)

Dilin kommunikativ mahiyyəti dillərin öyrədilməsi və öyrənilməsi ilə bağlı son yanaşmaların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bununla belə, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi üçün xüsusi fərq qoyulmalıdır. Mədəniyyət dilin linqvistik elementlərinə daxil edilmişdir və bu mədəni yüklü linqvistik amillərin tanınması və təfsiri mədəniyyətlərarası səriştəli ünsiyyətçi olmaq üçün açardır [1]. Ünsiyyət, dil və mədəniyyəti bir-birindən ayırmaq olmaz və mədəniyyətlərarası səriştənin mərkəzi oxunu təşkil edir. Dəyişən texnoloji irəliləyişlər və getdikcə böyüyən, qloballaşan mənzərə bütün dünyada dil müəllimləri və dil öyrənənlərin diqqətini, onların mədəniyyətlərarası bacarıqlarını inkişaf etdirmək və beləliklə də fəal qlobal vətəndaşlara çevrilmələrini tələb edir [2]. Virtual mühitlər mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəni nəinki hamı üçün daha asan və əlçatan etdi, həm də qloballaşmanın hazırkı panoramasında sağ qalmaq üçün bir tələb qoydu. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları yeni öyrənmə kontekstlərinin yaranmasına təkan verdi. Uğurlu mədəniyyətlərarası ünsiyyətə nail olmaq bacarığı hər kəsin tələbinə çevrilib. Müxtəlif qiymətləndirmə alətləri müəllimlər və şagirdlərin müxtəlif mədəniyyətlərarası situasiyalarda problemsiz qarşılıqlı əlaqə qurmaq bacarıqlarını ölçmək üçün bir neçə fərqli yollar təqdim edir. Bu alətlər həm də fərdlərin mədəni özünüdərkini müəyyən edilməsində faydalıdır ki, bu da yeni mədəni nümunələri tanımaq və onlara uyğunlaşmaq üçün əsas rol oynayır.

Rəyçi: dos. S.Qurbanova

ƏLİYEVA PƏRİ
Azərbaycan Dillər Universiteti
pari_aliyeva@bk.ru

ÜMUMTƏHSİL ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ OXU NÖVLƏRİ VASİTƏSİ İLƏ TƏDRİSİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: oxumaq, oxu texnikası, reseptiv fəaliyyət

Key words: reading, reading technique, receptive activity

Ключевые слова: чтение, техника чтения, рецептивный вид деятельности

Xarici dilin tətbiqi faktını nəzərə alaraq, tədqiqatçılar uşaqlara xarici dillərin öyrədilməsi ilə bağlı problemləri araşdırmağa başladılar. Tədris prosesini müşahidə etmək, müəllim kimi iş təcrübəsini təhlil etmək onu göstərir ki, praktikada xarici dilin (şifahi əsasda) qavranılması həmişə əsaslandırılmır, çünki əldə edilmiş bacarıqlar zəyifdir. Öyrənmənin səmərəsiz olmasının əsas səbəbi mütləiyə kifayət qədər diqqət yetirilməməsidir.

Son illərdə aparılan araşdırmalar təsdiq edir ki, uşaqlara xarici dili məktəb yaşlarından öyrətmək lazımdır. Ancaq nəzəriyyədə və praktikada xarici dillərin erkən öyrənilməsi barəsində məlumat hazırda mövcud deyil. Eləcədə müxtəlif ünsiyyət fəaliyyət növlərinin öyrədilməsinə də rəasional yanaşma mövcud deyil. Mütləiyəninilkən tədris metodikası uzun tarixə malikdir. Hal-hazırda metodoloji ədəbiyyatda biz üsulların seçimi ilə rastlaşırıq, xarici metodlarda belə üsullar yaxşı tanınır: Doman metodu, müəyyən miqdarda sözləri oxumağı öyrənən uşaqlar oxu qaydalarını özləri müəyyənləşdirirlər: Murun interaktiv metodu, hansı ki bir yazı maşını səslər ucaldır: Montessori öz-özünə öyrənmə metodu, bu metoda əsasən uşaqların özləri öyrənilər və böyüklər bunun üçün optimal şərait yaratmalıdırlar. Oxumağın anbar prinsipinə əsaslanan Zaitsev metodu da var, koqnitiv-kommunikativ metod, burada dilin öyrənilməsi frazeologizmlərdən formalaşır.

Ədəbiyyat elmində oxu texnikasının öyrədilməsi üçün müxtəlif kvalifikasiya yontəmlərinə rast gəlmək olar. Nitq, dinləmə və yazma bacarıqlarının inkişafı ilə birlikdə güclü texniki və kommunikativ oxu bacarıqlarının formalaşmasını təmin edən xarici dildə oxumağın tədrisi

metodikasının işlənilib hazırlanması məsələsi həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən tam həllini tapmamışdır. Və xarici dillərin tədrisinin müasir metodlarının aktual vəzifəsi hesab olunur. Mövzunun aktuallığı ümumtəhsil məktəblərində ingilis dili müəllimləri arasında ingilis dilində oxumağın tədrisi metodikasının hazırlanması ilə bağlıdır. İngilis dili dərində şagirdlərin mərhələ-mərhələ öyrədilməsi və daha effektiv oxu metodikasının işlənilib hazırlanması bizə müsbət nəticəni açıq şəkildə göstərir.

Mükəmməl tələffüz bacarığı tədricən avtomatlaşdırılır, davamlı bir bacarıqə çevrilir, lüğət ehtiyatının tədricən doldurulması, transkripsiyadan istifadə, tələb olunan hərf və səsi təkrarlaşdırmaq bacarığı, habelə onları yazılı şəkildə təsvir etmək, sözləri, söz birləşmələrini oxumaq və sözlərin transkripsiyası. İntensiv oxu, oxuma qaydalarını qavramaq və mətnlə müxtəlif iş növləri. Metodolojiyanın struktur komponentlərini müəyyən etmək, tələbələrə ingilis dilində oxumağı öyrətmək üçün metodikanı hazırlamaq, sınaqdan keçirmək lazımdır.

Bildiyimiz kimi, metodologiya hər hansı konkret fəaliyyətdə hərəkətlərin normativ qaydada nizamlanması və təsviri, təsvir formasında əks olunmasıdır və burada müxtəlif üsullar toplusu mövcuddur.

Metodolojiyanın struktur komponentləri bunlardır: hədəf, məzmun, instrumental, əməliyyat, fəaliyyət və effektivlik komponentləri. Xarici dildə oxumaq əksər insanlar üçün zəruri olan nitq fəaliyyətinin bir növüdür. Oxu prosesi texniki tərəfə əsaslanır və linqvistik proseslərin mənası ilə avtomatlaşdırılmış vizual-nitq və eşitmə əlaqəsidir, bunun əsasında yazılı əlamətlərin və ümumiyyətlə yazılı mətnin tanınması və anlanması, habelə kommunikativ oxu bacarıqlarının həyata keçirilməsidir. [2.] S. K. Fomkina

Planlaşdırılan nəticələrin strukturu tələbələrin əksəriyyətinin gözlənilən faktiki inkişaf səviyyəsini və onların inkişafı üçün ən yaxın perspektivləri vurğulayan pilləli yanaşma əsasında qurulur. Bu, şagirdlərin inkişafının dinamik təsvirini müəyyən etməyə, tələbələrə həvəsləndirməyə, tələbələrin fərdi öyrənmə və inkişafını qurmağa imkan verir. Tədrisi 2-ci sinifdən başlayan ingilis dili: fərdi, tənzimləyici, idrak və kommunikativ öyrənmə hərəkətlərini formalaşdırmağa imkan verir.

“Oxu” və “oxu texnikası” anlayışları xarici dilin tədrisi metodologiyasında əsas anlayışlardan biridir. Məhz buna görə də oxunun öyrədilməsinin təsviri xarici dillərin öyrədilməsinin bütün məlum metodlarında təqdim olunur (Bim İ.L., Qalski N.D., Gez N.İ., Lohovitsky M.V., Mirolyubov A.A., Folomkina S.K., Şatilov S.F., Rogova G.B., Rabinoviç F.M., Saxarov T.E., Şukin A.N.).

Oxu, xarici dil biliklərinin hər səviyyədə öyrədilməsi məqsədi ilə təqdim olunur. Qeyd edək ki, müəllim təlim metodlarında iki mənada başa düşülür: tədrisin məqsədi və ibtidai sinifdə xarici dilin öyrədilməsi vasitəsi kimi. Tədris prosesində bu iki funksiyayı aydın şəkildə ayırmaq lazımdır, çünki o, bütün işlərin metodik təşkilini müəyyən edir. Məqsəd kimi oxumaq biliklərinizi artırmaq üçün məndən məlumat çıxarmaqdan ibarətdir. Bu halda İ.L.Bim müəllimi “Şagirdlərin yazılı sabit məndən məlumat çıxarmağa yönəlmiş kommunikativ-idraki fəaliyyətinin ən mühüm növlərindən biri” kimi başa düşür (İ.L.Bim, 1988, s. 203) [1]

S. F. Şatilov üçün "Nitq fəaliyyətinin reseptiv növlərinə aiddir və yazılı məndən məlumat çıxarmaq prosesidir" oxuyur. (S. F. Şatilov, 1986, s. 85) [3]

Q.V.Roqova, F.M.Rabinoviç və Q.E.Saxarova oxunu “obyektiv mövcud olan mətnin oxucu tərəfindən qavranılması və işlənməsindən ibarət olan reseptiv fəaliyyət növü – müəyyən müəllimin reproduktiv fəaliyyətinin məhsulu” kimi başa düşürlər (GV Rogova, F. M.Rabinoviç və G.E.Saxarova, 1991, s.139) [5,6,7]

A. N. Şukin oxumağı "məqsədi çap mətnində olan məlumatı çıxarmaq və qavramaq olan nitq fəaliyyətinin reseptiv növü" kimi müəyyən edir. (A. N. Şukin, 2011, s. 256) [4]

İ.L.Bim qeyd edir ki, oxuma prosesində müəllimin kodlaşdırdığı mətn tanınır. Bu tanınma şagirdlərin nitq yaddaşında (eşitmə, nitq-hərəkət və vizual) yaradılmış, müəyyən mənalı boyama daşıyan eşitmə və qrafik təsvirlər (sözlər, ifadələr, cümlələr) əsasında baş verir. [1]

Oxu bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilən oxu texnikası və oxuyub qavramadan ibarət olan ayrılmaz bir prosesdir. İcra olunan nitq əməliyyatlarının xarakterindən asılı olaraq oxu bacarıqları

fonetik, leksik və qrammatika bölünür. S.F.Şatilovun fikrincə, şagirdlərin oxu texnikası dil hadisələrinin qrafik və yazılı, nitq-hərəkət və səs təsvirlərinin onların mənası ilə əlaqəsinə əsaslanır. [3]

Psixoloqların fikrincə, insanın artikulyasiya aparatı istənilən növ oxumada iştirak edəcək - səsli və ya səssiz. Öz-özünə oxuyarkən, gizli artikulyasiyanı müşahidə edə bilərsiniz. Tədris metodlarında tədqiqatçılar oxumağı öyrənmə məqsədi ilə ümumtəhsil məktəbində xarici dilin tədrisi vasitəsi kimi fərqləndirirlər. İlk mərhələdə oxu texnikasını formalaşdırarkən biz əsasən tədris vasitəsi kimi oxumaqdan danışırıq. Xarici dildə oxumağın öyrədilməsi prosesində ilk növbədə linqvistik səriştənin inkişafı üzərində işləmək lazımdır. Şagirdin mətn səviyyəsində məlumatı anlamaq bacarığı olmalıdır. Əgər xarici dildə oxumağı öyrətməyin ilkin mərhələsində ən çox tədrisin məqsədi kimi çıxış edirsə - tələbəyə dil normalarına əsaslanaraq məndəki məlumatları tanımağı öyrədilməlidir, ondan sonrakı mərhələlərdə nitq fəaliyyətinin digər növlərini (yazı, danışığı) öyrətmək lazımdır. (Şçukin, 2011) [4]

Təlimin müxtəlif mərhələlərində müəyyən, həmişə üst-üstə düşməyən bacarıq və bacarıqların inkişafı tələb olunur və xarici dildə oxumağın öyrədilməsi metodikası təlimin konkret məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcəkdir. Bu gün məktəb təhsili mərhələsində, xüsusən də ali təhsil pilləsində xarici dil mətnlərinin oxunması informasiya əldə etmək vasitəsidir ki, gələcəkdə yeni yazılı və ya şifahi mətnlər yaratmaq üçün bu mətnlərə tənqidi şəkildə yenidən baxılmalıdır. Müasir məktəblilər və tələbələr həyatlarının əhəmiyyətli hissəsini virtual məkanda keçirirlər ki, bu da elektron formatlarda mətnləri qavramaq və yaratmaq üçün xüsusi bacarıq və bacarıqların formalaşdırılmasını, multimedia savadının inkişafını tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. И. Л. Бим (1988/ с. 203 / - Методика преподавания иностранных языков
2. Фомкина С. К. – Обучение чтению на иностранном языке
3. Шатилов С. Ф. – Методика обучения иностранным языкам в средней школе
4. Шукин А. Н. (2011, с. 256 – Методика обучения речевому общению на иностранном языке. Издательство ИКАР, Москва, 2011, с. 256)
5. Рогова Г. В. (1991, с. 139 - Методика обучения иностранным языкам в школе)
6. Ф. М. Рабинович (1991, с. 139 - Методика обучения иностранным языкам в школе)
7. Г. Е. Сахарова (1991, с. 139 - Методика обучения иностранным языкам в школе)

Aliyeva P.

Organization of teaching English language in general educational schools by types of reading (Summary)

This article deals with the development and organization of teaching English language in general education schools by type of reading. The relevance of the topic is due to the development of a methodology for teaching reading in English language among teachers of English in a common secondary school. It is necessary to determine the structural components of the methodology, to develop and to test the methodology for teaching reading in English for students.

Алиева П.

Организация обучения в общеобразовательных школах по типам чтения на уроках английского языка (Резюме)

В данной статье речь идёт о развитии и организации обучения английскому языку в общеобразовательных школах по типам чтения. Актуальность темы обусловлена в разработке методики обучению чтению на английском языке у учителей английского языка в средней общеобразовательной школе. Необходимо определить структурные компоненты методики, разработать, апробировать методику обучения чтению на английском языке школьников.

Рәүғи: p.f.d., dos. A.Namətova

DİLİN TƏDRİSİ ZAMANI AUTENTİK MATERIALLARDAN İSTİFADƏNİN METODOLOJİ VƏ DİDAKTİK PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: dil materialları, audio materiallar, yazılı materiallar, üstünlüklər, çatışmazlıqlar

Key words: language materials, audio materials, written materials, advantages, disadvantages

Ключевые слова: языковые материалы, аудиоматериалы, письменные материалы, преимущества, недостатки

Dil insanlarla ünsiyyət üsuludur. Dil çox vacibdir; gündəlik həyatımızda etdiyimiz hər şey üçün vacibdir. Ətrafımızdakı insanlara duyğularımızı, nəyə ehtiyacımız olduğunu, nə istədiyimizi soruşmaq və anlamaq, istədiyimiz sualı ifadə etmək üçün dildən istifadə edirik.

Dil dərsləri, demək olar ki, bütün ölkələrdə məktəblərdə və ali təhsil ocaqlarında tədris olunur. Dil tədrisində və öyrənilməsində materialların əhəmiyyəti geniş şəkildə öz təsdiqini tapmaqdadır. Materialların istifadəsi olmadan effektiv və planlı dil öyrədilməsi qeyri-mümkündür. Dil tədrisi zamanı müəllimlər müxtəlif resurslardan, materiallardan istifadə edirlər. Öyrənənlərin tələbatlarına uyğun olaraq müəllimlər müxtəlif kitabçalardan oyunlardan əlavə materiallardan istifadə edə bilərlər.

Dil öyrədilməsi zamanı istifadə edilə biləcək ən yararlı materiallardan biri autentik materialların istifadəsidir.

Autentik material, həqiqi bir dinləyici və ya yazıçı tərəfindən əsl bir tamaşaçı üçün hazırlanan və bir növ əsl mesajı çatdırmaq üçün hazırlanmış, əsl dilin bir hissəsidir. Autentik materiallar, əsl ünsiyyət əsnasında hazırlanmış və dil öyrədilməsi məqsədiylə xüsusi olaraq yazılmamış danışığ və ya yazılı dil məlumatlarıdır.

Sinifdə istifadə edilə bilən orijinal materialların mənbələri sonsuzdur, lakin ən çox yayılmış materiallar qəzetlər, jurnallar, TV proqramları, filmlər, mahnılar və ədəbiyyatdır. Ən faydalı orijinal materiallardan biri də internetdir. Qəzetlər və digər hər hansı bir çap materialı çox tez bir zamanda ortaya çıxsada, internet fasiləsiz olaraq yenilənir, vizual olaraq daha çox interaktivdir, buna görə də passiv oxumaqdan daha çox oxumağa daha fəal yanaşmanı təşviq edir.

Nuttall, sinifdə istifadə oluna biləcək mətnləri seçərkən üç əsas meyarın vacib olduğunu qeyd edir: məzmunun uyğunluğu, istismar qabiliyyəti və oxunaqlılıq. Məzmunun uyğunluğu bu üç meyardan ən vacibi hesab edilə bilər, çünki oxu materialı şagirdləri maraqlandırmalı və onların ehtiyaclarına uyğun olmalıdır. Mətnlər də motivasiya verməlidir. İstismar qabiliyyəti, mətnin şagirdlərin oxucu kimi bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün necə istifadə oluna biləcəyini ifadə edir. Onun fikrincə, tədris məqsədi ilə istifadə edilə bilməyən bir mətnin sinifdə heç bir faydası yoxdur. İngilis dilində olması bu mətnin faydalı ola biləcəyi mənasına gəlmir. Üçüncü meyar olan oxunaqlılıq, mətnin struktur və leksik bazasını əhatə edir; həmçinin buraya yeni lüğətin miqdarı və mövcud olan hər hansı yeni bir qrammatik forma da aiddir [5].

Xarici dil tədrisində istifadə oluna biləcək bir çox növ material vardır. Bunlardan ən əhəmiyyətli və faydalısı autentik materiallardır. Pedaqoji məqsədli deyil, ana dilini ana dili olaraq istifadə edənlər üçün hazırlanan hər cür mahnı, jurnal, qəzet, televiziya proqramları, broşuralar, biletlər, ədəbi mətnlər, internet səhifələri və s. kimi sənədlər xarici dil tədrisində orijinal material kimi istifadə oluna bilər.

Lanero autentik yaxud orijinal materialları iki əsas başlıq altında qruplaşdırır: audio və yazılı. Televiziya və radio proqramları, filmlər, xəbərlər, hava, hava limanı elanları, elektron kitablar, telefon mesajları, videolar, podkastlar, iş müsahibələri və s. sənədlər audio-orijinal materiallara nümunə olaraq verilə bilər. Reklamlar, broşuralar, jurnallar, qəzetlər, yol nişanları, təqvimlər,

biletlər, bankomat ekranları və çapları, şeirlər, dərsliklər, müraciət formaları, məqalələr, reseptlər, restoran menyusu, cizgi filmləri, hava limanı cədvəlləri və s. sənədlər yazılı orijinal materiallara nümunə olaraq da verilə bilər [6]. Gebhard isə Lanirodan fərqli olaraq, orijinal materialları üç əsas qrupa bölmə: audio, yazılı və vizual. Bu qruplaşmaya görə radio xəbərləri, cizgi filmləri və mahnıları eşitmə əsaslı orijinal materiallara; küçə nişanları, jurnal və qəzet şəkilləri, vizual əsaslı orijinal materiallara; idman xəbərləri, qəzetlər, restoran menyuları və qatar biletləri yazılı orijinal materiallara nümunə göstərmək olar [3]. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, eşitmə materialları xaricindəki bütün materiallar da vizual elementlər daşıyır. Bunlardan başqa, bu gün internet özlüyündə orijinal material mənbəyidir və internet vasitəsi ilə hədəf dilə aid olan vizual elementlər daxil olmaqla hər cür audio və yazılı orijinal materiallara çatmaq mümkündür. İnternet; sinifdəki müəllimlər və tələbələr sinifdən kənarında istədikləri zaman istifadə edə bildikləri üçün ən faydalı, ən təbii və ən əlçatan orijinal material mənbəyi olaraq adlandırılmalıdır.

Qəzetlər - ELT siniflərində daha faydalı olan orijinal materialların ən yaxşı mənbələrindən biri qəzetlərdir. Qəzetlər hər gün ən son və ən yeni xəbərləri dərc edir buna görə də, müəllimlər ingilis dilini öyrənənlərə faydalı və orijinal materiallar olaraq bunları təqdim edə bilərlər. Qəzetlərdə istifadə olunan dil, xəbər digərindən fərqli olduğu üçün söz ehtiyatı və qrammatik quruluşu da gündən-günə dəyişir və bu da ingilis dilini öyrənənlərin dilin istifadəsini müxtəlif yollarla qavramasını və anlamasını artırır. Qəzetlər, ingilis dilini öyrənənlər üçün dil bacarıqlarını artırmaq üçün də faydalıdır. Qəzetlər təhsil haqqında məlumatlar, idman xəbərləri, coğrafi və tarixi xəbərlər, mədəni fəaliyyət xəbərləri və s. daxil olmaqla müxtəlif mövzularda xəbərlər təqdim edir. Gündəlik dili yerli mədəniyyətin bütün mümkün idiomatik ifadələri ilə təqdim edirlər. Qəzetlərdə olan dil üslubları dərs materialı olaraq təyin olunmuş dərsliklərdə tapılmır və qəzetlər, stilistik və semantikaya aid mətn kimi, akademik yazı kimi müxtəlif yollarla təhlil edilə bilər. Bundan başqa, qəzetlər real həyat hadisələri ilə bağlı xəbərlər dərc etdikləri üçün ingilis dilini öyrənənlər arasında böyük maraq oyadırlar. Həmçinin, onlar öyrənənlərə bilik verirlər və onlara əylənərək öyrənmək üçün praktik bir yol təqdim edirlər.

Media - Media, dil müəllimləri üçün auditoriyalarda materialların təqdimatını daha da inkişaf etdirmək məqsədilə əlavə bir vasitə kimi istifadə olunur. Media, tələbələrin dil öyrənmə prosesinə cəlb olunmasında əsas rol oynayır. İngilis dili müəllimləri, tələbələrin maraq və ehtiyaclarına uyğun olaraq tədris və təlim prosesində istifadə olunan mediaları seçməlidirlər. Müvafiq və uyğun medianın seçilməsi tələbələri öyrənmə prosesinə daha çox həvəsləndirir. İngilis dili müəllimləri, mövzunu asanlıqla başa düşmək üçün, tələbələrə daha çox məlumat və ya izahat vermək üçün ünsiyyət vasitələrindən istifadə etməlidirlər. Murcia, "Media vasitələri, müəllimin şagirdləri real həyatın bir hissəsini sinifə gətirərək və daha mükəmməl ünsiyyət kompleksində təqdim edərək motivasiya etmək üçün istifadə etdiyi fiziki elementlərdir" deyir [2]. Tədris və öyrənmə prosesində mediaya kompüterlər, oyunlar, audiovizuallar, qrafiklər, şəkillər, lövhələr və s. daxil etmək olar. Mediadan dil tədrisində istifadəsinə misal olaraq, oyunlardan istifadə etməyi, əyani vasitələrdən istifadə etməyi (kitabçalar, broşürlər, broşuralar və s.), kartlarından istifadə etməyi, şəkillərdən və fotosəkillərdən istifadə etməyi misal göstərmək olar. İngilis dilinin tədrisi və öyrənilməsində mediadan istifadə etməyin bir çox üstünlükləri var. İlk olaraq, medianı orijinal material kimi istifadə edərək ingilis dilini tədris edərkən şagirdlər daha aktiv və öyrənməyə daha həvəslil olurlar. Dili siniflərində mediadan istifadə edərək maraqlı bir öyrənmə mühiti yaradılır və bu yolla şagirdlərin motivasiyası daha da artır.

Xarici dil tədrisində orijinal materiallardan istifadə edildiyindən bu materialların tədrisdə istifadəsi ilə bağlı bir çox fikir irəli sürülmüşdür. Bir çox müəllimə görə, orijinal materialdan istifadə bir çox üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklərə aşağıdakılar aiddir:

Öyrənənlərin hədəf dili daha yaxşı öyrənməsinə və ondan daha düzgün istifadəsinə kömək edir – Autentik materiallardan istifadə ilk başda öyrənənlər üçün çətin olsa da bir müddət sonra onlar buna uyğunlaşırlar. Bu zaman onlar original olmayan materiallarla öyrəndiklərindən daha yaxşı şəkildə dili qavrayır və ondan daha düzgün şəkildə istifadə edə bilərlər.

Öyrənənlər hədəf dili daha tez qavrayırlar – Əgər autentik materialların istifadəsi öyrənənlərin dil səviyyəsinə və tələbatlarına uyğundursa bu ən effektiv material sayıla bilər. Öyrənənlər autentik

materialların istifadəsinə adaptasiya olduqda onlar təkcə sadə sözləri öyrənmir həm dildə onlar üçün həqiqətən lazım olacaq dil qəliblərini ifadələri öyrənir həm də yeni məlumatlar öyrənirlər.

Öyrənənlər həqiqi dilə məruz qalırlar – Autentik materiallarla öyrənmə zamanı öyrənənlər pedaqoji məqsədlə sadəcə təhsil üçün yaradılmış materiallara deyil həqiqi dilə məruz qalırlar. Bu isə onların dili dərindən mənimsəməsinə səbəb olur.

Öyrənənlərin ehtiyaclarına daha uyğundur – Sadəcə pedaqoji məqsədlə yaradılmış materiallar da öyrənənlərin ehtiyaclarına maarqlarına tələbatlarına uyğun ola bilər lakin autentik materiallarda istənilən maraq dairəsinə aid mövzu tapmaq mümkündür və dil öyrənilməsi zamanı öyrənənlərə maraqlı mövzularla dili öyrətmək sadəcə pedaqoji xarakter daşıyan materiallarla öyrətməkdən əlbəttə daha üstündür.

Öyrənənlərin motivasiyasını artırır – İlk başlarda autentik materiallardan istifadə etmək öyrənənlər üçün çətin görünə bilər. Lakin bir müddət sonra onlarda bu materialların istifadəsi motivasiyanın artmasına səbəb olur. Bunun səbəbi isə öyrənənlər həqiqi dil materiallarından istifadə etdikləri həqiqi məlumatlar öyrəndikləri üçün haqlı olaraq özlərinin bu dilə həqiqətən inteqrasiya olunduqlarını dili həqiqətən öyrənmələrini düşünmələridir.

Öyrənənlər o dillə bağlı yeni biliklər əldə edirlər – Öyrənənlər autentik materiallardan istifadə zamanı təkcə yeni bir deyil həmçinin yeni məlumatlar öyrənirlər. Çox vaxt bu məlumatlar bu dilin istifadə olunduğu yerlə və bu dili istifadə edən insanlarla bağlı olur. Buna görə də öyrənənlər bu yolla eyni anda iki vəzifə yerinə yetirmiş olurlar. Həmçinin bu proses öyrənənlərin motivasiya artımına səbəb olur.

ELT siniflərində istifadə etmək çox qənaətlidir. - Müəllim dil tədrisi üçün istədiyi mövzuya aid materialı internetdən pulsuz, yaxud çox az ödəniş etməklə tapa bilər.

Autentik materiallar hər yerdə mövcuddur. – İnternet, qəzet, media; autentik materialları hər yerdən asanlıqla tapmaq mümkündür.

Dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox faydalıdır. – Autentik materiallar, ümumiyyətlə, düzgün istifadə olunduqda dilin 4 – dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox yararlıdır.

Autentik materiallar öyrənənləri cəmiyyətdəki vəziyyətdən xəbərdar edir. – Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, autentik materiallar tələbələrə təkcə yeni dillə deyil, həmçinin, onları yeni məlumatlarla xəbərlərlə təmin edir.

Tələbələr arasında müvəffəqiyyət hissi yaradır. – Tələbələr autentik materialların istifadəsi ilə dil öyrənərkən, adi dərslərin istifadəsi ilə öyrənilən dildən daha çox müvəffəqiyyət hissi keçirirlər. Düzdür, ilk başda bu tam olaraq belə olmur. Autentik materiallar, ilk başda, tələbələr üçün çətin görünür və buna alışmaq üçün tələbələrə müəyyən qədər vaxt verilməlidir. Lakin alışdıqdan sonra tələbələr həm böyük həvəslə, həm də böyük müvəffəqiyyət hissi ilə autentik materiallardan istifadə edirlər. Bunun səbəbi isə budur ki, onlar insanların real həyatda istifadə etdikləri materiallarla işləyərkən özlərinin o dilə, cəmiyyətə inteqrasiya olunduqlarını və dili həqiqətən mənimsədiklərini düşünürlər.

Orijinal materialların bir çox faydası olduğu üçün, müəllim və tələbələrə tədris və öyrənmə bacarıqlarını artırmalarında çox faydalı olduqları üçün, ingilis dili müəllimləri və tələbələrə daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün orijinal materiallardan düzgün istifadə etməlidirlər.

Xarici dil tədrisində orijinal materiallardan istifadənin üstünlükləri ilə yanaşı bəzi çatışmazlıqları da var. Bu çatışmazlıqları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

İstifadə olunan sözlər və ifadələr öyrənənlərin öyrənilən dildəki hədəflərinə uyğun olmaya bilər – Autentik materiallar istifadə olunmazdan əvvəl öyrənənlərin səviyyəsinə uyğun olub olmadığı müəyyən edilməlidir. Autentik materiallar dili yeni öyrənməyə başlayan yaxud müəyyən səviyyəyə çatmamış tələbələr üçün əlverişli deyildir. Çünki onlar bu materiallardan istifadə zamanı lazımi dili mənimsəyə bilmir həmçinin dil öyrənməyə olan motivasiyalarını itirirlər.

Bəzi materialların hazırlanması müəllimlər üçün əlavə vaxt tələb edir və bu da zaman itkisinə səbəb olur – Autentik materialların istifadəsi dil öyrənmək ən əlverişli üsullardan biridir. Lakin bu materialların axtarılması tələbələrə maraqlarına tələbatlarına dil səviyyəsinə uyğun mövzuların

tapılması bunlardan auditoriyada düzgün istifadə olunması – bunlar düzgün təşkili çox vaxt tələb edir.

Eşitmə əsaslı autentik materiallardan istifadə zamanı mətnlərdə çox fərqli aksentlər ola bilər bu da öyrənilənlərin beynini qarışdırmağa bilər – Öyrənilənlərin eşitmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan materiallarda aksentlər müxtəlif ola bilər. Bu isə materialın anlaşılmaqlığına və motivasiyanın itirilməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də materiallar tələbələrə təqdim edilməzdən əvvəl müəllim tərəfindən diqqətlə analiz edilməlidir.

Bəzi materialları anlamaq üçün tələbələr öyrənilən dillə bağlı bəzi məlumatlara sahib olmalıdırlar hər tələbə də bu məlumatlara malik olmur. Autentik materiallardan istifadə zamanı tələbələr həm yeni bir dil həm də o dilin mədəniyyəti insanların yaşayış tərzini dilin tarixi ilə bəzi məlumatları öyrənirlər. Bu müsbət haldır çünki tələbələr eyni vaxtda iki vəzifəni yerinə yetirirlər. Lakin bəzi autentik materiallardan istifadə etmək üçün dillə bağlı müəyyən biliyə malik olmalıdır bu isə mənfi cəhətdir çünki bütün tələbələrin bu məlumatlara malik olması qeyri mümkündür.

Autentik materialların istifadəsi tələbələrin müəyyən dil biliyinə malik olmasını tələb edir – Autentik materialları istifadə edə bilmək üçün tələbələr müəyyən dil biliyinə malik olmalıdırlar çünki bu materiallar onların dil səviyyəsinə görə xüsusi olaraq hazırlanmamışdır bu materiallarda müxtəlif səviyyələrə məxsus sözlərdən qəliblərdən istifadə olunur və bunları anlamaq üçün tələbələr müəyyən bir dil səviyyəsinə çatmalıdırlar.

Bütün üstünlükləri və mənfi cəhətləri nəzərə alaraq, üstünlüklərin mənfi cəhətlərdən daha çox olduğunu söyləmək mümkündür. Bu səbəbdən xarici dil müəllimləri orijinal materiallardan istifadə etmənin faydalarından mümkün qədər çox faydalanmalı və hədəf dili tədris edərkən çatışmazlıqlardan qaçmağa çalışmalıdırlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xarici dil tədrisində orijinal materiallardan istifadənin həm üstünlükləri, həm də mənfi cəhətləri var. Bütün üstünlükləri və mənfi cəhətləri nəzərə alaraq, üstünlüklərin mənfi cəhətlərdən daha çox olduğunu söyləmək mümkündür. Lakin, həmçinin, çatışmazlıqlar da vardır və bu çatışmazlıqları azaltmaq üçün bu cür materialları düzgün seçmək çox vacibdir. Orijinal materiallar düzgün seçilsə, xarici dil tədrisi üçün çox faydalıdır. Tədris prosesində tələbələrin xarici dil tədrisinə olan marağı və ehtiyacları ən vacib məsələlərdən biridir. Seçilmiş materialların həm görünüşü, həm də məzmunu tələbələrin diqqətini cəlb etməlidir. Bundan əlavə, materiallar tələbələrin dil ehtiyaclarına uyğun olmalıdır. Tələbələrin xarici dil səviyyələrindən xeyli yuxarı və ya aşağı olan materiallarla öyrənməsi tədris prosesinə xeyirdən çox zərər verə bilər. Bu səbəbdən, orijinal material seçərkən materialın tələbələrin ehtiyaclarına cavab verdiyini və öyrənilənlərin maraqlarına uyğun olub-olmadığını yoxlamaq lazımdır. Hər bir orijinal material hər dərəcə istifadə üçün uyğun deyil. Əsas olan doğru metodu istifadə edərək doğru materialı doğru zamanda doğru şagirdə təqdim etməkdir. Əlbəttə ki, bir çox başqa meyarlar da istifadə edilə bilər. McGrath orijinal material seçimində istifadə oluna biləcək səkkiz vacib meyardan bəhs edir. Bunlar; tələbənin və dərslinin ehtiyaclarına uyğunlaşma, mövzunun maraqlılığı, mədəniyyətlərin uyğunluğu, maddi-texniki qiymətləndirmə, idrak tələbi, linqvistik tələbat, keyfiyyət və istifadəyə yararlılıq [4]. Xarici dil öyrənmək də xarici mədəniyyət öyrənməyi tələb etdiyi üçün hədəf mədəniyyət tələbələrə düzgün şəkildə köçürülməlidir. Ancaq orijinal materialın mədəni elementlərini diqqətlə araşdırmaq lazımdır, çünki bəzi mədəni fərqlər tələbələrdə mənfi fikirlərə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən istifadə ediləcək orijinal materialın mədəni elementləri tələbələrin mədəniyyətlərinə uyğun olmalıdır. Berardo, orijinal material seçmək üçün yuxarıda göstərilən meyarlara müxtəliflik və təqdimat qabiliyyəti kimi daha iki vacib meyar əlavə edir. İstifadə olunan orijinal materialların həmişə eyni tipdə olması tələbələrin motivasiyasına mənfi təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən öyrənilənlərin müxtəlif ədəbiyyat növlərindən istifadə etmələri və sənədləri orijinal kontekstdə təqdim etmələri daha maraqlı olacaqdır. Tələbələrin diqqətini cəlb etmək materiallar xarici dilin tədrisinə də böyük töhfə verəcəkdir [1].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, dil öyrənilməsində autentik materialların istifadəsinin üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcuddur. Lakin düzgün istifadə edildikdə autentik materiallar dil öyrənilməsi üçün ən yararlı materiallardan sayıla bilər.

Ədəbiyyat:

1. Berardo, S. The use of authentic materials in the teaching of reading. The Reading Matrix, 2006.
2. Celce-Murcia and L. McIntosh. Teaching English as a second or foreign language. Cambridge University Press, 1997.
3. Gebhard. Teaching English as a Foreign or Second Language. The University of Michigan Press, 2006.
4. McGrath Ian. Materials evaluation and design for language teaching, 2002.
5. Nuttall, C. Teaching reading skills in a foreign language. Oxford University Press, 1996.
6. Sally Laniro. Authentic materials. American Institute for Research, 2007.

Aliyeva A.

**Methodological and didactic scientific theoretical fundamentals of using authentic materials
in language teaching
(Summary)**

As a result, we believe that the use of authentic materials in language teaching is useful when it is properly organized. So the teaching process becomes more interesting for both the teacher and the students when the teacher tries to select material that suits the students' language skills, learning methods, and interests. We also learned about the many pros and cons of using authentic materials. The predominance of positive or negative aspects in teaching still depends on the teacher, his choice of the right topic and the use of the right methods. Thus, we conclude that the effectiveness or ineffectiveness of the use of authentic materials depends largely on the teacher.

Алиева А.

**Методологические и дидактические научно-теоретические основы использования
аутентичных материалов в обучении языкам
(Резюме)**

В результате мы считаем, что использование аутентичных материалов в обучении языку полезно, когда оно правильно организовано. Таким образом, процесс обучения становится более интересным как для преподавателя, так и для студентов, когда преподаватель старается подобрать материал, соответствующий языковым навыкам, методам обучения и интересам студентов. Мы также узнали о многих плюсах и минусах использования аутентичных материалов. Преобладание положительных или отрицательных моментов в обучении все же зависит от учителя, его выбора правильной темы и использования правильных методов. Таким образом, мы делаем вывод, что эффективность или неэффективность использования аутентичных материалов во многом зависит от преподавателя.

Rəyçi: ped.f.d., dosent F.Rzayeva

KOMMUNİKATİV QRAMMATİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Açar sözlər: Kommunikativ qrammatika, tədris prosesi, metodlar, dil bacarıqları.

Key words: Communicative grammar, teaching process, methods, language skills.

Ключевые слова: Коммуникативная грамматика, учебный процесс, методика, языковые навыки.

Müasir dövrdə dil öyrənmənin başqa heç bir aspekti qrammatikanın öyrədilməsi qədər mübahisəli olmayıb. Uzun illər tədqiqatçılar və müəllimlər hətta qrammatikanı öyrətmək lazım olub-olmaması ilə bağlı mübahisə edirdilər. Uzun müddətdir davam edən qrammatik mübahisələrə baxmayaraq, bizim qrammatikasız dildən istifadə etmədiyimiz faktdır [1,s.78]. Ola bilsin ki, problem qrammatikanın özündə deyil, qrammatikanın öyrədilməsi yollarındadır.

Xarici dil təliminə ilkin yanaşmalar, o cümlədən Qrammatik Tərcümə Metodu (QTM) tez-tez qrammatikanı dilin istifadə olunduğu daha geniş kontekstlərdən ayrı öyrədir. Bu yanaşmalar tez-tez dil haqqında reseptiv (oxu) biliyi inkişaf etdirmək üçün təsirli olsa da, bəzən tələbələrə danışmaq və yazı zamanı dildən kommunikativ şəkildə istifadə etmək bacarığını təmin edə bilmirdi. Nəticədə, Audiolingualizmdən sonra dil təliminə bir sıra yanaşmalar kommunikativ səriştənin inkişafına yönəlmişdir. Kommunikativ səriştə qrammatik təlimatın olmaması demək deyil, daha çox effektiv ünsiyyət qurma qabiliyyətinə səbəb olan qrammatik təlimatdır. Hazırda müəllimlər qrammatikanın kommunikativ şəkildə öyrədilməsi kontekstinə yönəlib.

İllərdir ki, bir çox ingilis dili müəllimləri hər hansı bir çeviklik və ya çevrilmə olmadan cümlə nümunələri qrupları kimi sadəcə hazırlanmış strukturlara uyğun olaraq qrammatika dərslərini öyrədirlər. Lakin 1990-cı illərdən etibarən Kommunikativ yanaşma geniş şəkildə tətbiq olunur. Çünki “o, xarici dillərin tədrisinin məqsədi kimi kommunikativ səriştə anlayışına əsaslanan ümumi prinsiplər toplusunu təsvir edir. İkinci dil öyrənmə proseslərini başa düşməyimizlə inkişaf edən yeni yanaşma inkişaf etmişdir”.

Nəticə etibarilə, kommunikativ dilin tədrisinə əsaslanan bir sıra prinsiplər tədris kontekstinə, öyrənmələrin yaşına, onların səviyyəsinə və öyrənmə məqsədlərinə uyğun tətbiq oluna bilər. Beləliklə, ingilis dili müəllimləri öz tədris strategiyalarını mövzuya uyğunlaşdırma və hər dərstdə fəaliyyət yarada və tətbiq edə bilərlər.

Prinsiplərin bu tətbiqi vasitəsilə kommunikativ dil tədrisinin bəzi əsas fərziyyələri qəbul ediləcək. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- Tələbələr qarşılıqlı əlaqədə və mənalı ünsiyyətdə olduqda dilin öyrənilməsi asanlaşdırılır.
- Effektiv sinifdə öyrənmə tapşırıqları və məşqlər tələbələrə məna müzakirə etmək, dil resurslarını genişləndirmək, dilin necə istifadə olunduğundan xəbərdar olmaq və mənalı şəxsiyyətdaxili mübadilədə iştirak etmək imkanı verir.
- Ünsiyyət tez-tez bir neçə dil bacarıqlarının və ya üsullarının istifadəsini tələb edən vahid prosesdir.
- Dil öyrənilməsi dildən istifadənin, həm təşkilinin əsas qaydalarının induktiv və ya aşkar şəkildə öyrənilməsinə əhatə edən fəaliyyətlər, həm də dilin təhlili və əks etdirilməsi ilə asanlaşdırılır.

Bu fərziyyələr dil müəllimlərinə qrammatikanı öyrədərkən istifadə olunan yanaşmaları təhlil etməyə, tələbələrə təbii şəkildə daxililəşdirməyə və istifadə etməyə kömək edir. Burada kommunikativ fəaliyyətlərdən istifadə edərək dil tədrisinə işıq gətirə biləcək iki yanaşmanı qeyd etmək də aktualdır. Bu yanaşmalar, induktiv - deduktiv yanaşma kimi sinifləndirilir. İnduktiv yanaşma tələbələrə bir qaydanın nəticələndiyi bəzi nümunələr, deduktiv yanaşma isə qaydaların təqdimatı və qaydanın tətbiq olunduğu bəzi nümunələr təqdim edir [2,s.371].

Eyni zamanda, bu yanaşmaların bəzi üstünlüklərini və mənfi cəhətləri qeyd edilir:

İnduktiv yanaşmanın üstünlükləri:

- Öyrənənlərin özləri üçün kəşf etdikləri qaydalar, onlara təqdim olunan qaydalardan daha çox mövcud psixi strukturlarına uyğun gəlir. Bu da öz növbəsində qaydaları daha mənalı, yaddaqalan və tətbiq oluna bilən hala gətirəcək.

- Tələbələr sadəcə passiv alıcı olmaqdan, öyrənmə prosesində daha fəal iştirak edirlər. Buna görə də onlar daha diqqətli və həvəsli olurlar.

- Əgər problemin həlli əməkdaşlıq yolu ilə və hədəf dildə aparılırsa, öyrənənlər əlavə dil təcrübəsi üçün fürsət əldə edirlər.

Mənfi təsirləri:

- Qaydaların işlənilib hazırlanmasına sərf olunan vaxt və enerji tələbələri qaydaların vasitə deyil, dil öyrənmənin məqsədi olduğuna inandıra bilər.

- Qaydanın işlənilib hazırlanmasına sərf olunan vaxt, qaydanın bir növ məhsuldar təcrübəyə tətbiqinə sərf olunan vaxt hesabına ola bilər.

- Şagirdlər səhv qayda fərziyyə edə bilərlər

Bəs “qrammatikanı kommunikativ şəkildə öyrətmək” nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, qrammatika təlimatı və dərsləri qrammatik element və ya elementləri təqdim etmək, öyrənənlərə nəzarət edilən tapşırıqları yerinə yetirmək və sonra tələbələrin qrammatik elementləri başa düşmək bacarıqlarını qiymətləndirmək ilə məhdudlaşmır. Bu, kommunikativ tapşırıq və ya fəaliyyət daxil etmək üçün qrammatika dərslərinin layihələndirilməsi deməkdir.

Bununla belə, kommunikativ qrammatika dərsi bununla bitmir. Təqdimat və məşq mərhələlərindən sonra kommunikativ qrammatika dərsi tələbələrə hədəf qrammatikanı tətbiq etmək imkanı verir. Kommunikativ qrammatika dərsinin başlanğıc mərhələləri çox vaxt dəqiqliyə diqqət yetirir, praktika mərhələsində isə rəvanlıq daha vacib olur. Kommunikativ tapşırıqlar vacibdir, çünki, bu tapşırıqlar öyrənənlərə “real əməliyyat şəraiti” altında hədəf qrammatika xüsusiyyətini tətbiq etməyə imkan verir. Kommunikativ qrammatik təcrübə tez-tez nitq fəaliyyətinə diqqət yetirir, lakin, yazı fəaliyyətləri həm də qrammatikadan kommunikativ şəkildə istifadə etmək üçün vacib və etibarlı bir üsuldur.

İstər yazıya, istərsə də danışmağa yönəlmiş olsun, kommunikativ tapşırıq tələbələrə ünsiyyət üçün dildən istifadə etmək imkanı verməlidir. Qrammatika dərsinin kommunikativ mərhələsində tez-tez baş verən fəaliyyətlərdən bəziləri, yəni, rollu oyunlar və debat kimi metodlar buraya daxildir. Oyunlar kommunikativ qrammatik təcrübənin əla üsuludur, çünki onlar tələbələrə xoş və az stressli şəkildə dil bacarıqlarını məşq etmək və inkişaf etdirmək imkanı verir [3,s.807].

Kommunikativ qrammatika üçün oyunlardan istifadə etməyə başlamaq üçün bəzi resurslar bunlardır:

Müəllimlər “Qrammatik oyunlar” qrammatik təcrübə üçün oyunlardan istifadəyə diqqət yetirir:

Aktivləşdirmə: Müasir təlim metodikasında ingilis dilini öyrənmək üçün çoxlu əyləncəli kommunikativ qrammatik oyunlar var:

Qrammatikanı kommunikativ şəkildə öyrətmək üçün praktiki bacarıqları inkişaf etdirməyin əla yolu qrammatikanın tədrisindən keçir.

Kommunikativ qrammatikanın bu formada tədrisi, dərsi əyləncəli etməklə yanaşı, eyni zamanda, daha yadda qalan edir. Bəzi qruplarda isə kommunikativ təcrübə çətin ola bilər; tələbələrə cütlərə və qruplara yerləşdirmək bir çox tələbə üçün çətin ola bilər. Böyük siniflərdə müəllimlər hər bir dərsi tam kommunikativ təcrübəyə çevirə bilməzlərsə, özlərini günahkar hiss etməməlidirlər; daha doğrusu, edə biləcəklərinə diqqət yetirməlidirlər. Məsələn, böyük bir sinifdə müəllim bütün kommunikativ dərsi yerinə yetirə bilməsə də, bir və ya iki interaktiv fəaliyyət göstərə bilər.

Müəllimlər həmçinin dərstdən kənar məhsuldar qrammatik təcrübə üçün vəziyyətlər qurmağın yollarını tapa bilərlər. Tələbələrə kommunikativ təcrübə üçün daha çox imkan vermənin bir yolu tələbələrin mütəmadi olaraq kommunikativ təcrübə və şeir müsabiqələri və ya mahnı müsabiqələri kimi digər əyləncəli fəaliyyətlər üçün topladıqları klubları ingilis dilində icra etməlidir. İngilis klubları ilə bağlı bəzi resursları aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik:

İngilis dili klubları: İngilis dilinin tədrisi fonunda “Aşağı kurs tələbələr”ə dilin tədrisi formaları

İngilis Tədris Forumunda “İcma əsaslı İngilis Klubları: İngilis Təcrübəsi və Sınıfdən Kənar Sosial Dəyişiklik”

İngilis klubu təlimatı

Tələbələrə kommunikativ təcrübə üçün daha çox imkanlar təqdim etməyin başqa bir yolu onlara hədəf qrammatik nöqtədən istifadə etməyi tələb edən sınıfdənkənar tapşırıqlar verməkdir. Məsələn, əgər tələbələr gündəlik işlər üçün indiki sadəliyi məşq edirlərsə, onlar sınıfdə qrammatik nöqtəni tətbiq edə və daha sonra ev tapşırığı üçün gündəlik iş rejimi haqqında qısa bir paraqraf yaza bilərlər. Tələbələrin mobil telefonları və ya digər cihazları varsa, onlar ya başqa qrup yoldaşı ilə, ya da özbaşına hədəf dili istehsal edərkən özləri yaza bilərlər. Məsələn, tələbələr hədəf qrammatika nöqtəsinə əsaslanaraq müsahibə sualları yarada və partnyorla müsahibə verə bilər və ya hədəf dildən istifadə edərək skript yaza və özləri bunu həyata keçirə bilərlər. İnternetə çıxışı olan tələbələr üçün məhsuldar kommunikativ təcrübə üçün çoxsaylı imkanlar mövcuddur. Tələbələr internet vasitəsilə rəfiqələri ilə yazışsa, podkastlar yaza və ya bloq yaza bilərlər. Bütün bu fəaliyyətlər sınıfdaxili dərslərə aid olan hədəf qrammatika nöqtələrinə diqqət yetirməklə həyata keçirilə bilər. Böyük siniflərdə müəllimlər dərsləri necə planlaşdırdıqları barədə bir qədər fərqli düşünməli ola bilər, lakin tələbələrə məhsuldar, kommunikativ dil təcrübəsi üçün imkanlar təqdim etməyin bir çox yolu hələ də var [4,s.115].

Qrammatikanın kontekstdə tədrisində ənənəvi olaraq, dil təlimatı qrammatikanın cümlə səviyyəsində öyrədilməsinə yönəlmişdir. Cümlə səviyyəli qrammatika nitq hissələrinə, zamanlara, söz birləşmələrinə, cümlələrə və söz sırasına aiddir. Bununla belə, mövcud tədris yanaşmaları kontekstdə qrammatikanın daxil edilməsinin vacib olduğunu qəbul edir. Başqa sözlə, müəyyən misallarda qrammatik elementi başa düşmək və ya qrammatik məşqdə düzgün formanı seçə bilmək bir şeydir, ancaq söhbət və ya yazıda dil elementinin necə işlədiyini görmək başqa şeydir.

Kontekstin qrammatikaya necə təsir göstərə biləcəyini göstərən bir nümunəyə baxaq. Təsəvvür edin ki, siz tələbələrə sinif obyektləri haqqında dərs deyirsiniz və sonra yeni lüğət elementləri ilə cümlələri qurabilərik. Məsələn, *It's a book* (Bu kitabdır), and *It's a copybook* (bu dəfədir) nümunə ola bilər.

Bu yaxşıdır, amma məqalənin kontekstdə istifadəsi ilə nə baş verdiyinə baxa bilərik: *A boy put his book on the table.* – Oğlan kitabını stolun üstünə qoydu.

The book has an orange cover. – Kitabın üz qabığı narıncı rənglidir.

Birinci cümlədə oğlanın kitabında qeyri-müəyyən artikldən istifadə edirik, ikinci kitabdan isə istifadə edirik. Kontekstdən istifadə etmədən biz bu əlaqəni göstərə bilməzdik. Bu sadəcə bir nümunədir, lakin o, kontekstdə qrammatikanın təcrid olunmuş nümunələrdə necə işlədiyindən fərqli olaraq necə işlədiyini göstərməyə xidmət edir.

Qrammatika dərsi tələbələrin başa düşmək və ya izah etmək üçün çalışdıqları hədəf qrammatik elementi olan kontekstlə başlaya bilər. Məsələn, əgər hədəf qrammatik element rutinlər üçün sadədirsə, dərs gündəlik işin bir paraqrafı ilə başlaya bilər. Daha sonra müəllim şagirdləri nümunədəki felin zamanını izah etməyə dəvət edir, lazım gəldikdə təlimat və izahatlar verir.

Bununla belə, kontekstdən istifadə edən dərslərin kontekstlə başlaması lazım deyil. O, qayda və nümunələrlə başlaya və sonra qrammatik elementin kontekstdə istifadəsini göstərə bilər. Bəzi müəllimlər qaydalarla başlayır və daha sonra kontekstə keçir, digər müəllimlər isə kontekstdə və daha çox qaydalara doğru başlayır. Bir çox müəllim hər iki yanaşmadan istifadə edir. Dərsdə konteksti ilk və ya daha sonra təqdim etmək qərarına gəldikdə, tələbələrin bilik səviyyələri və hədəf qrammatik elementlə əvvəlki təcrübələri, həmçinin öyrənmə üstünlükləri nəzərə alınır. Bəzi qrammatik elementlər üçün əvvəlcə konteksti göstərmək ən yaxşı yanaşma, digər qrammatik elementlər üçün isə qaydalar və nümunələrlə başlamaq daha yaxşı seçim ola bilər.

Kontekstdə tədris o demək deyil ki, biz, orijinal mətndən (dilin öyrədilməsi və ya öyrənilməsi məqsədi ilə hazırlanmamış şifahi və ya yazılı hər hansı mətn) istifadə etməliyik. Qrammatikanı kontekstdə öyrədərkən, tələbələrin bilik səviyyələrini və hədəf qrammatik elementlə əvvəlki təcrübələrini nəzərə almaq vacibdir. Daha yüksək səviyyəli tələbələr orijinal mətnlərdən istifadə etməkdən çox vaxt faydalana bilərlər, lakin, aşağı səviyyədə olan tələbələrə çox vaxt dil öyrənmək məqsədilə xüsusi hazırlanmış mətn lazımdır. Kontekstdə qrammatikanın çox gözəl nümunələri

dərslərdən gəlir. Qrammatikanı kontekstdə göstərən nümunə mətniniz yoxdursa, öz mətninizi yarada bilərsiniz. Məsələn, əgər biz gündəlik iş rejimlərini öyrədiksə, öz gündəlik işimizi nümunə mətn kimi istifadə edə bilərik. Qrammatikanın kontekstdə öyrədilməsi o deməkdir ki, kontekstin təmin edilməsi dərslərin bir hissəsidir, lakin, bu, onun bütün dərslərin boyunca tədris olunması demək deyil. Tələbələrin bilik səviyyəsindən asılı olaraq, qrammatika formasının tam və ya qismən izahı və hədəf qrammatik elementlə müəyyən miqdarda təcrübə hələ də tələb olunacaq.

Şüurun artırılması kontekstdə qrammatikanın öyrədilməsi əlaqəli bir aspektdir. Şüurun artırılması şagirdlərin müəyyən qrammatik xüsusiyyətin xüsusiyyətlərini vurğulamaqla və ya onlara hər hansı bir şəkildə diqqət yetirməkdə kömək etməklə şagirdləri xəbərdar etmək deməkdir [5,s.623]. Məsələn, elm hesabı nümunəsi ilə şüurun artırılması tələbələrdən model mətnlərdəki passivləri müəyyən etməyi xahiş etməklə başlaya bilər. Şagirdlər nümunə mətni oxuya və sonra hər bir nümunəni dairəyə çəkə bilərlər. Şagirdlər model mətnə passivləri müəyyən etdikdən sonra təlimat mənayə keçə bilər. Şüurun artırılması tapşırıqları tələbələrə sonrakı qarşılaşmalarda hədəf xüsusiyyətlərini daha sonra müəyyən etməyə kömək edə bilər.

Qrammatikanın öyrədilməsi tələbələrə sözlərin, isim birləşmələrinin, şifahi ifadələrin, ön sözlərin, məqalələrin və digər qrammatik strukturların siyahısını əzbərləməkdən daha çox anlamağı tələb edir. O, tələbələrə öz fikirlərini aydın və dəqiq şəkildə ötürmək üçün qrammatikanı təsirli bir vasitə kimi təsəvvür etməyə yönəltməyə, onlara kömək etmək üçün effektiv və faydalı tədris metodologiyalarının tətbiqinə zəmin yaradır. Qrammatika tələbənin xarici mədəniyyətlərə sosial inteqrasiyasını və həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqəni təşviq etmək üçün vasitə ola bilər.

Nəticə etibarlı ilə, dil müəllimləri qrammatikanın tədrisi strategiyalarını sinifdə kommunikativ fəaliyyətləri həyata keçirməklə qrammatikanı öyrətmək üçün üsulların inkişaf etdirilməsi yolu kimi görməlidirlər. Bu yolla, onlar hamını bir qəlibə məcbur etməkdənsə, sinif fəaliyyətini müxtəlif tələbə intellektlərinə uyğunlaşdırmalıdırlar. Metodologiya və yazılı və şifahi fəaliyyətlərdəki bu müxtəliflik öyrənənlərə öz öyrənmə strategiyalarını və ikinci dilə qarşı özünə inamı inkişaf etdirməyə imkan verir.

Yekun etibarlı ilə, dil müəllimlərinə alternativ tədris strategiyaları üçün daimi axtarışda olan fasilitatorlar kimi baxmaq lazımdır. Onlar qrammatikanın tədrisini öyrənənlər üçün çətin və faydalı təcrübəyə çevirmək üçün yeni metodologiyaları dəyişdirməyə, uyğunlaşdırmağa və ya tətbiq etməyə hazır olmalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1999, 359 s.
2. Салихова, Г.М. Коммуникативный подход в обучении иностранным языкам [Текст]. – Молодой учёный. – 2014. – №16. – С. 371-372.
3. Kusumawardhani. R., Yosephin. M., Susanto. A.D., “The profil of teaching grammar using communicative language teaching for the students of senior high schools in Semarang”. 2012. 813 s.
4. Wong, C. Y. (2010). Second language teachers’ perceptions and implementations of communicative language teaching (Doctoral dissertation). Texas Tech University, Lubbock, Texas. Yim, L. W. (1993). Relating teachers’ perceptions of the place of grammar to their teaching practices (Master’s thesis). National University of Singapore, Singapore. 125 s.
5. Ellis, R. Understanding Second Language Acquisition. (2nd ed.) Oxford, UK: Oxford University Press. 2015. 835 s.

Askarzada I.

Methodology of teaching communicative grammar (Summary)

In the field of grammar, elements such as sound, word, sentence and text that make up a language are examined in terms of structure, type, function, functioning and meaning, and various rules are put forward. In this process, grammar analysis, research and teaching approaches and

methods are also important. The article contains methods that are important for the teaching of communicative grammar in modern times.

Аскерзаде И.

**Методика обучения коммуникативной грамматики
(Резюме)**

Грамматический анализ, исследования и подходы и методы обучения также важны в этом процессе. Наиболее широко используемый тип грамматики в наше время - коммуникативная грамматика. В статье собраны методики, которые важны для обучения коммуникативной грамматике в наше время.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Şirəliyeva

HƏBİBOVA SƏBİNƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
sabinahabibova@yahoo.com

**TƏLƏBƏLƏRDƏ ELMİ YARADICILIQ BACARIQLARININ
YARADILMASI VƏ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI**

Açar sözlər: yaradıcılıq, elmi yaradıcılıq, yaradıcılıq bacarıqları, yaradıcılıq bacarıqlarının yaradılması və formalaşdırılması

Key words: creativity, scientific creativity, creative skills, creation and development of creative skills

Ключевые слова: творчество, научное творчество, творческие способности, создание и развитие творческих способностей

Qlobal iqtisadi şəraitdə və hazırkı dövrdə öyrənmə prosesi daha çox innovasiya və yaradıcılıqla bağlıdır. Yaradıcılıq artıq unikal və ya fərqli məfhum hesab olunmur. Hal-hazırda insanın, təşkilatın və ya ölkənin nailiyyətləri üçün zəruri və əsas hala çevrilmişdi. Yaradıcılıq təkə ixtira və kəşfə tabe deyil, o eyni zamanda bütün hərəkətləri və düşüncələri əhatə etməlidir. Əsasən, yaradıcılığı daha məhsuldar etmək üçün onu tənqidi təfəkkürlə birlikdə tətbiq etmək lazımdır.

Yeni və vacib bir məhsul hazırlamaq üçün yaradıcılıq bacarığı tələb olunur. “Yeni” məhsulun formalaşması o deməkdir ki, onun istifadəsi əvvəlki istifadələrdən “fərqli bir şey” olmalıdır. Yenilik üçün nəzəri mənada ən azı problemin həlli olmalıdır. Bütün innovativ yanaşmalar yaradıcı ideyadan başlayır. Yaradıcılıq və innovasiya konstruktivist öyrənmə mühitini təmin edən effektiv tədris üsuludur. Tələbələrə öz idrak proseslərindən və bacarıqlarından istifadə etmək imkanı vermək üçün əvvəlki öyrənmə ilə yeni məlumatların tətbiqi və inteqrasiyası vacib bir nüansdır. Yaradıcı və innovativ bacarıqların inkişafı təhsildə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu bacarıqlar məlumat və öyrənmə arasında möhkəm əlaqəni təmin edir. Ona görə də yaradıcı öyrənmə üçün innovativ təlim tələb olunur. XXI əsrin çağırışları qlobal səviyyədə rəqabət aparmaq üçün dövlətdən yüksək yaradıcı potensiala malik nəsiləri təmin etməyi tələb edir. Beləliklə, elm təhsili yaradıcılığın bu istiqamətə yönəldilməsi üçün əsas platforma təmin etməlidir. Əsas agentlər kimi tələbələr yaradıcı fəaliyyətə başlamazdan əvvəl tədrisdə yaradıcılıqdan istifadə etməli, həmçinin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməlidirlər. Tələbə mərkəzli öyrənmə, əməkdaşlıq tələbələri yaradıcı və innovativ olmağa təşviq edir. Lakin əsas maneə müəllimlərin paradiqmanı milli inkişafın tələblərinə uyğun dəyişmək istəyidir. Elmi bacarıqların çoxunu elmi metoddan istifadə etməklə öyrətmək olar. Elmi metodun dörd addımı vardır: müşahidələr aparmaq, fərziyyə formalaşdırmaq, hipotezinizi yoxlamaq və nəticə çıxarmaq.

Müşahidə: Tələbələr gördüklərini ətraflı şəkildə təsvir etməyə təşviq edilməli; bu, onlara xüsusiyyətləri müəyyən etməyə və daha məlumatlı fərziyyələr formalaşdırmağa kömək edəcək.

Məsələn, dili öyrənərkən onlara dilin qrammatik, fonetik, sintaktik xüsusiyyətlərini öyrətməklə kifayətlənmək bu prosesə daha primitiv yanaşma sayılacaqdır. Onları dili gündəlik həyatda ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyə yönəldərək dilin daha düzgün və dəqiq şəkildə mənimsənilməsinə imkan yaradacaqdır.

Təsnifat: Bu bacarıq müşahidəyə əsaslanır. Tələbə öyrəndiyi materialda xüsusi təfərrüatları və xassələri müəyyən etdikdən sonra həmin detallara əsasən onları ayırmağı və çeşidləməyi öyrəne bilər. Kiçik uşaqlar bir prinsipə (məsələn, hörümçəklərin ayaqlarının sayına görə səkkiz, həşəratların isə altı olmasına) görə çeşidləməyi öyrəne bilər, tələbələr isə eyni anda bir neçə amillə təsnif edə bilərlər. Təsnifat tədrisi həm də yeni sözləri tərtib etmək üçün xüsusi bir üsuldur. Onlardan öyrəndiyi yeni sözləri öz dəftərinə yazmaqla və ya yeni lüğət haqqında mahnı və ya şeir əzbərləməklə istifadə etməyi məşq etməyi tələb oluna bilər.

Kəmiyyətləşdirmə: Elmi öyrənmək üçün vacib ən tələb olunan bacarıqlardan biri dəqiq ölçmə bacarığıdır. Tələbələrə ölçmə qabından istifadə etməyi öyrətməklə prosesə başlanmalıdır. Onlar yetkinləşdikcə riyazi tənliklərdən və qabaqcıl avadanlıqlardan istifadə edərək daha mürəkkəb ölçmə bacarıqları əldə edəcəklər.

Proqnoz vermə: Tələbəniz tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirdikcə, o, proqnozlaşdırma sənətini də öyrənəcəkdir. Buraya diqqətli müşahidə nəticəsində əldə edilən bütün biliklərdən istifadə etmək və dəyişikliklər etdikdə nələrin baş verəcəyi barədə yaxşı düşünülmüş proqnoz vermə qabiliyyəti daxildir. Hər hansı bir təcrübəni etməzdən əvvəl tələbələr proqnozlar və ya fərziyyələr irəli sürə biləcəklər.

Nəticələrin formalaşdırılması: Elmi araşdırmada tələsik nəticə çıxarmaq olmaz; diqqətli əsaslandırma və təcrübə ilə həmin nəticələri əldə etmək olar. Nəticə çıxararkən, tələbə öz proqnozlarına yenidən baxmalı və onları real nəticələrlə müqayisə etməli, bütün məlumatları nəzərə aldığından əmin olmalıdır.

Elmi metodun hər bir addımı bir çox elmi bacarıqları əhatə edə bilər, məsələn, nəticə yaradan zaman məlumatları şərh etmək və ya fərziyyəni sınaqdan keçirərkən dəyişənlərə nəzarət etmək. Bu bacarıqlar ən yaxşı şəkildə praktiki fəaliyyətlər və təcrübələr vasitəsilə öyrədilir. Siyahının başında duran bacarıqlar mənimsənilməsi ən asan olanlardır. Zamanla ardıcıl olaraq daha çətin sınaqlardan istifadə edərək daha çətin bacarıqları öyrədilməlidir. Bütün bacarıqların eyni vaxtda öyrədilməməsinə baxmayaraq, müvəffəq elm dərsi bu bacarıqların bir neçəsini əhatə edəcəkdir. Yaradıcı insan kimi siz həmişə konkret və ya tanış olan materialdan daha mürəkkəb və ya mücərrəd olan materiala keçməlisiniz. Müşahidə etməklə başlayın və nəticəni proqnozlaşdırmağa, baş verənləri şərh etməyə və ya nəticə çıxarmağa çalışın. Bu bacarıqlar mütəmadi olaraq sizi gücləndirə bilər, hər hansı bir tələbə üçün gələcəkdə elm adamı ola bilmə ehtimalı yarada bilər.

Tədris təcrübəsi və aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərir ki, xarici dilin əsaslarının tələbələr tərəfindən öyrənilməsi və qavranılması dil anlayışların mücərrədliyi, onun tətbiqinin ziddiyyətli xassələri ilə əlaqədar bəzi çətinliklərlə bağlıdır və aşağıda qeyd olunan kimidir:

- universitetdə dilin tədrisi zamanı orijinal materiallardan istifadə olunmaması;
- müəllimlər tərəfindən dil dərslərində şifahi tədris metodundan çox hallarda əsas kimi istifadə edilməməsi;
- tam miqyaslı eksperimentin aparılmasının qeyri-mümkünlüyü (universitetin şifahi tərcümə üçün avadnalığın olmaması; tam miqyaslı təcrübə həmişə kifayət qədər aydın deyil və əsasən keyfiyyət xarakteri daşıyır; cihazlar mürəkkəbdir və istismarda əlverişsiz) və bunun üçün lazımi maddi şəraitin olmaması.

Renzulli və Reisin (1992) fikrincə, müəllimlər şəxsi yaradıcılıq məhsullarını tələbələrlə bölüşməklə yaradıcı nümunə ola bilərlər. Toh (2003) həmçinin tələbə öyrənməsinə daha mərkəzləşdirilmiş yanaşma təklif etmişdir. Bu tövsiyə yaradıcılığı stimullaşdırmaq üçün azad, çevik və açıq mühitin zəruri olduğu fərziyyəsinə əsaslanır. Tələbə mərkəzli öyrənmə yanaşması, sinifdə iştirak, özünə hörmət və tələbə istedadını stimullaşdıracaqdır (Toh, 2003). Cropley-ə (1997) görə, bu tələbə mərkəzli öyrənmə müəllim və şagirdin zəhmətkeşlik, əzmkarlıq, maraq, problemi sevmə, yüksək risk götürmə və qətiyyət kimi davranışlarını qiymətləndirmək və mükafatlandırmaqdan ibarətdir.

Beləliklə, yaradıcılığı inkişaf etdirmək imkanı verdiyini başa düşmək üçün tələbələr dərstdə yaradıcı təlim metodlarını tətbiq etmək fürsətindən istifadə etməlidirlər.

Yaradıcı öyrənmə strategiyaları tələbələrə yeni ideyalar irəli sürməyə və sahələri dərinlən kəşf etməyə kömək edə bilər. Bundan əlavə, yaradıcı ideyaları inkişaf etdirmək üçün uyğun üsullarla tələbələr mövcud istedadları inkişaf etdirə və həmişə öz istedad və qabiliyyətlərini ən yaxşı şəkildə necə inkişaf etdirmək barədə düşünə bilərlər. Yaradıcı təfəkkür inkişafının bütün aspektlərini əhatə edən yeni biliklərin yaradılmasında mühüm cəhətdir. Beləliklə, keyfiyyətli insan kapitalını təmin etməyi öyrənmək üçün yaradıcılığın inkişafı vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Creativity in Science Education. Faculty of Education, Universiti Kebangsaan Malaysia 156 p.
2. Creativity in Science Education. Faculty of Education, Universiti Kebangsaan Malaysia 28 p .
3. The Impact of Scientific Creative Thinking Skills. 92 p.
4. Learnin guide, Malcboy, Pacbilo, Quezon 155 s.
5. Learnin guide, Malcboy, Pacbilo, Quezon 72 s.

Habibova S.

Ways of creating and developing scientific creative skills in students (Summary)

Students' scientific creativity is a complex mental activity. In order to have the ability to think creatively, a person must know the basic techniques of creative thinking that he/she really understands, and thus be able to achieve interesting results.

Габимова С.

Пути формирования и развития научных творческих способностей у студентов (Резюме)

Научное творчество студентов представляет собой сложную умственную деятельность, для того чтобы иметь возможность творчески мыслить, человек должен знать основные приемы творческого мышления, которые ему действительно понятны, и при этом уметь добиваться интересных результатов.

Rəyçi: f.e.d., dos. G.Yusifov

HƏSƏNZADƏ ŞƏFƏQ
Azərbaycan Dillər Universiteti
sunshine94hde@gmail.com

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ YOLLARI

Açar sözlər: Dilin məqsədi, metod, motivasiya, innovasiya texnologiyaları

Key words: aim of language, method, motivation, innovation technologies.

Ключевые слова: Цель языка, метод, мотивация, инновационные технологии

Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatda olan bütün sahələrində əməkdaşlıq edən ölkədir. Beləliklə, digər fəaliyyətlərlə bərabər, bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmaq, əlaqə saxlamaq xüsusiyyətlərini bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması, müasir dövrdə məktəblərin mühüm vəzifələrindəndir [1, s.7].

Hər kəs razılaşar ki, "İngilis dilinə" dünyada ehtiyac var. Peşə və ixtisasından asılı olmayaraq istənilən insanın dünya görüşünün, intellektinin olması üçün xarici dil əsas rol oynayır. Eləcə də şagirdlər üçün də çox vacibdir. Məsələn: bir şagird elə orta məktəbdə ingilis dilini

öyrənməyi başlasa və normal səviyyədə danışmağı bacarsa, bu onun üçün gələcəkdə “hər yerdə yaşıl işiq” deməkdir.

Çünkü dili bildikdən sonra o müxtəlif yarışlarda iştirak edə, digər ölkələrin şagirdləri ilə sosial şəbəkə üzərindən əlaqə saxlaya, dünyanın maraqlı telekanallarına baxıb, onlardan faydalana bilər və s.

Bəs İngilis dilini orta məktəbdə necə öyrənmək olar? İndiki dövrdə dil öyrənmənin metodikası zəngin və fərqlidir. Bu zaman qarşıya qoyulan məqsəd də, əsas rol oynayır [2, s.12] Xarici dilin bir fənn kimi “öyrənilməsinin məqsədlərindən” biri də şagirdlərdə onu səmərəli istifadə etmək qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir. Məktəblilərin diqqətini daha çox: oyun, video, səhnəciklər, yarışlar cəlb edib, maraq yaradır. İndiki dövüdə klassik ev tapşırıqları strukturu əvvəlki illərdən-filmi ingilis dilində izləmək, daşıyıcı ilə danışmaq, mahnı dinləmək və tapşırıqları yerinə yetirmək ilə fərqlənir. Filmlərə ingilis dilində baxmaq yalnız xarici nitqi başa düşmək üçün deyil, həm də maraqlı əyləncədir. Bu tələffüzü yaxşılaşdırır, düşüncələrinizi ingilis dilində daha yaxşı ifadə etməyə kömək edir. İngilis dilində mahnıları dinləmək yeni üsul olmasa da, həmişə aktual bir dinləmə növüdür. Bildiyimiz kimi, dilin öyrənilməsi, mənimsəmə prosesində “yazı, oxu, dinləmə və danışmaq” öndə gəlir və bu xüsusiyyətlər nəinki şagirdlərin hətta tələbələrin, iş adamlarının həyatında belə mühüm rol oynayır

[7, s.2]. Gəlin bu metodların rolundan ətraflı danışaq:

Yazı- Məktəblərdə yazıların tədrisi şagirdlərdə texniki və yaradıcı bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Bu bacarıqların formalaşdırılması, məktəblilərə İngilis yazı standartlarını effektiv şəkildə istifadə etməsini, fəlin zaman formalarının düzgün istifadəsini, durğu işarələrinin düzgün qoyulmasını öyrədir. Məlumdur ki, yazarkən insan daha yaxşı yadında saxlayır, çünki bu zaman o bir neçə işi eyni anda görür (düşünür, yazır və görür).

Müəllimlər bu mərhələdə yaradıcı yazı bacarıqlarının inkişafına böyük diqqət yetirməlidir. Məktəblilər məlumatları aydın və ardıcıl şəkildə yazmaq bilməlidirlər. Əlavə olaraq yazılı mətn oxucuda maraq yaratmalıdır, buna görə də yeni ideyalardan istifadə edərək, oxucuların müxtəlif kateqoriyalarına uyğunlaşdıraraq, yazı (imla, inşa) yaradıcı və düşüncəli şəkildə yazılmalıdır.

Oxu- Oxu bacarıqları təkcə xarici dildə deyil, digər fənlərin öyrənilməsində də əsasdır. Əsasən kiçik yaşlardan başlanan bu proses, valideynlərin, daha sonra müəllimlərin nəzarəti altında olmalıdır. Qeyd edək ki, məktəbin sonuna qədər şagird hələ də pis oxuyursa, onda növbəti təhsil pilləsinə keçərkən onun qiymətləndirmələrlə bağlı problemləri qaçılmaz olacaq. Oxu zamanı “oxumaq sürəti” vacibdir. Oxu prosesində diqqət və operativ yaddaş təkmilləşdirilir, bu iki göstərici isə öz növbəsində əqli iş qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Orta məktəbdə, bu hal da üzə çıxır: yaxşı oxu sürəti olan uşaqlar adətən çox oxuyur və daha yaxşı öyrənirlər, bu da onları daha çox oxumağa təşviq edir. Lakin, şagirdin oxu sürəti aşağı olsa, bu onun üstündən “xətt çəkmək” anlamına gəlmir, bu bacarığı inkişaf etdirmək lazım və mümkündür. Bunun üçün hər həftə sonu şagirdlər arasında “oxu yarışları” keçirmək onların oxumaq bacarıqlarını düzəldəcək, uşaqlar arasında rəqabət artacaq və sonda hər kəs müsbət nəticə əldə edəcək. Yarışın əsas məqsədi şagirdin 1 dəqiqə ərzində 130-150 (bəzən 150+) sözün oxumasıdır. Fikir vermək lazımdır ki, məktəbli çox sürətli oxumasın, belə halda ortaya anlaşılmayan sözlər çıxacaq. Şagird aşağı sinifdən bu tərz oxuya öyrəşərsə, gələcəkdə onun üçün hər hansı ingiliscə alt yazılı filmi izləmək çox rahat olacaq və təbii ki, bu onun danışığına da təsir edəcək. Məktəblinin akademik performansından birbaşa asılı olan başqa bir amil, oxucunun mətnin məzmununu tam şəkildə başa düşməsidir.

Dinləmə- Təbii ki, bir dili eşitmədən danışmaq mümkün deyil, buna görə də, xarici dilin tədrisi zamanı müəllimin onların dinləmə qabiliyyətini də inkişaf etdirməsi müxtəlif audiomateriallardan istifadə etməsi məqsədəuyğundur. Dinləmə prosesi şagirdə imkan yaradır ki, danışan insanın tələffüzünə, eyni zamanda qrammatik qaydalarına və lüğət tərkibinə fikir versin. Bu zaman müəllim, şagirdin yaş səviyyəsini, dinləmə qabiliyyətini, bilik və psixoloji xarakterini nəzərə alaraq düzgün tapşırıq formasını seçməlidir. İngilis dilinin, psixologiyasının və pedaqogikasının tədris metodologiyasını bilmək, qavrayış və təfəkkürün xüsusiyyətini aşkar etməyə, işin lazımı üsul və formalarını tapmağa müəllimə imkan verir.

Danışiq- Əksər hallarda, sinifdə çox şagird olduğu üçün onlar bir-biri ilə ünsiyyət qurub bu dili daha da yaxşı mənimsəyə bilirlər. İlk dərstdən müəllimin şagirdlərlə sərbəst ünsiyyətinin əsasını qoya bilər. Zamanla, şagird öz qurduğu hekayəsini danışır, onda olmalayan nəyisə “yox, xeyr, bilmirəm” kimi qısa cavablar yerinə daha geniş cümlə qura bilər. Belə dərslərin uğuru insana yalnız uydurma əhvalatları danışmağı deyil, həm də qrammatikaya istiqamətlənməyi öyrədir. Şagirdlər öz biliklərini istifadə edərək müəyyən edilmiş və ya sərbəst mövzu haqqında müzakirə aparır. Məktəblilərə müxtəlif situasiyalara, auditoriyaya öz nitqlərini, baxış tərzlərini dəqiq ifadə etməyi öyrətməlidirlər. Sözü açıq və gizli mənasını başa düşmək; öz ideyalarını təklif edərək, sual verərək və digər iştirakçıların nitqinə reaksiya verərək qrup tapşırığının yerinə yetirilməsinə öz töhfəsini vermək; müzakirənin təşkilində, planlaşdırılmasında və dəstəklənməsində müxtəlif rolları yerinə yetirmək; bu zaman müəyyən kommunikativ məqsədlərə nail olmaq məqsədilə lüğət və qrammatik normaların seçilməsi də daxil olmaqla, ədəbi dil normalarına inamlı, sərbəst şəkildə sahiblik nümayiş etdirmək bacarığı formalaşmalıdır.

İngilis dilinin strukturunu, mənşəyi və ənənələrini öyrənərkən şagirdlər dilin necə işlədiyini başa düşürlər. İngilis dili dərslərində tədris fəaliyyəti kurikulumun məqsədlərinin əldə edilməsinə tabedir, hansı ki, şagirdlərə:

- dərslərini uğurla oxumağa;
- öyrənməkdən zövq alıb böyük uğurlara nail olmağa;
- özünə güvənən şəxsiyyətə çevrilmək;
- cəmiyyətin həyatında faydalı vətəndaşlar olmaq [6, s.5].

Motivasiya xarici dil öyrənilməsinin müvəffəqiyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. O, xarici dilin öyrənilməsinə başlamaq üçün əsas stimuldur. Xarici dil öyrənilməsinin başlanğıcında, əsasən, bir çox şagirdlərdə daxili motivasiya çox böyük olur, lakin vaxt keçdikcə azalır və ya tamamilə yox olur. Axı, dərslərin başlanması ilə başa düşürsən ki, nəticəyə nail olmaq üçün çoxlu qüvvə və vaxt tələb olunacaq. Bu isə o deməkdir ki, son nəticə istədiyimiz kimi tezliklə əldə olunmayacaq. Kifayət qədər motivasiya olmadan, hətta ən yaxşı tələbələr belə həmişə uzunmüddətli məqsədlərə nail ola bilmirlər. Motivasiyanın artması ilə dil bacarıqları da təkmilləşir. Hər hansı bir fəaliyyətdə müvəffəqiyyətin açarı zəngin və müsbət motivasiyadır [4, s.56].

Multimedia-müxtəlif formalarda informasiya təqdim etmək və dinamik şəkillər yaratmaq, görmə və eşitmə orqanları vasitəsilə görüb, eşidib anlamaq imkanını yaradır. Belə ki, xarici dili öyrəndiyimiz zaman, multimedia texnologiyaları ənənəvi dillərdən fərqli olaraq, mətn formasında deyil, şəkillər, səslər və hərəkətlər şəklində məlumat verir [5, s.16]. Bu şagirdləri sinifdə daha fəal və diqqətli olmağı öyrədir, çünki məlumatlar konkret hərəkətlərin reaksiyasına əsaslanır. Son zamanlar ingiliscə kompüter oyunları, programları da məşhurdur. Onları təkcə uşaqlar deyil, böyüklər də dil öyrənərkən istifadə edirlər.

Elektron dərslər vəsaitləri şagirdlərə daha geniş iş imkanı verir. Bu vəsaitlərdən istifadə edərək biz zamanımıza qənaət etmiş oluruq. Məsələn: 15-20 il öncə internetin o qədər də geniş istifadəsi olmayan dövüdə, ingiliscə tapşırıqı, testi işləyərkən bilmədiyimiz sözü qalın lüğət kitablarında axtarırdıq və bu bizim 2-3 saatımızı alırdı. Ancaq indiki zəmanədə buları etmək daha tez alınır. İndi müasir multimedia dərslər vəsaitlərinin fərqli, zəngin növləri vardır, onlardan bir neçəsi aşağıda qeyd olunanlardır:

- 1) “Bridge To English” Böyük Britaniyada hazırlanmış kompüter proqramıdır. Orta məktəb proqram tələblərinə cavab verir, bütün dörd aspektləri üzrə şagirdlərin bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Yeni başlayanlar üçün əla fürsətdir. Proqramın əsas özəliklərindən biri də, onun əyləncəli olmasıdır.

Kursun ilk yarısından sonra biləcəksiniz:

- a) Oyun qaydaları necə aparılır;
- b) Dostlarınızla sosial oyun və ya sinifdə kiçik bir dostluq oyunu oynamaq və s.

İlin sonunda isə:

- a) Bir deklarant olaraq, birləşməni planlaşdırıb, hərəkətə keçmək;
- b) Müdafiəçi olaraq, ağıllı başlanğıc mövqeyini seçib, oynamaq;
- c) Müqavilələrin necə pozula biləcəyini işləmək;

d) Öyrəndiyiniz sistemi digərlərinə təsvir etmək və s. [8].

2) “Macmillan English Dictionary” və “Macmillan Essential Dictionary”- bu lüğətlərin kompüter versiyasıdır, hansı ki, bir sözü düzgün tələffüz etməyə, onun deyiliş qaydasına qulaq asmaq və fonetik bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir. Bu, sinifdə və evdə dərslər üçün praktik bir təlimatdır, düzgün yazmaq və ingiliscə sərbəst danışmaq istəyənlər üçün əvəzolunmazdır.

Proqramın özəllikləri:

a) Çap lüğətin tam məzmunu;

b) İfadəli fellərin (Phrasal verb) və idiomların axtarışı;

c) Sinonimlər, əlavə ifadələr və sözlərin yaranması;

d) Sevdiniz sözləri “seçilmişlərə” əlavə etmək imkanı [9].

3) “Enjoy English”. Netflix, Youtube, iFlix-də olan altyazı üçün tərcümə proqramıdır və eyni zamanda oyun formasında ingilis lüğətini öyrənmək imkanı yaradır. Yerindən aslı olmayaraq-filmləri, videoları izlədiyiniz zaman yalnız 1 klik ilə tərcüməni öyrənə bilərsiniz. Tərcümə ispan, fransız, ərəb, çin, koreya, yapon, indoneziya, rus, braziliya və daha 103 dildə mövcuddur [10].

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulumu) (I-XI siniflər). Bakı, 2013. 105 s.
2. Dilçilik ensiklopediyası. 2-ci cild. Bakı, 2008. 528 s.
3. Алешкина Н.П. «В Великобританию без переводчика: Учеб. Пособие». Москва, 1993, 136 с.
4. Гусаева С. Б., Халимбекова М. К. Мотивация как запускной механизм, обеспечивающий эффективность учебной деятельности на уроке иностранного языка на среднем этапе обучения в школе // «Форум молодых ученых», вып. № 10. 2019, 389 с.
5. Денежкина Т. А. Применение информационно-коммуникационных технологий на уроках английского языка общеобразовательной школы.
6. Маркова Т.В. Направления совершенствования программ по иностранным языкам в средней школе. Автореф. канд. диссерт. – М. 2003. 16 с.
7. Abbs, P. English within the Arts: A Radical Alternative for English and the Arts in the Curriculum, Hodder & Stoughton, London. 2, 1982.
8. www.ebu.co.uk/education/bridge-for-all/programme
9. play.google.com/store/apps/details?id=dictadv.english.britishmacmillan&hl=en_US&gl=US
10. chrome.google.com/webstore/detail/enjoy-english-learn-with-amfjohdiedpdnljjbhjnhokbnohfdfb

Hasanzada Sh.

Ways of teaching English in secondary schools (Summary)

At the school level, it is necessary to lay the foundations of English language proficiency as a means of communication. This opens up the opportunity to move from considering English as an object of study to using it in practice as a useful tool.

Гасанзаде Ш.

Пути преподавания Английского языка в средних школах (Резюме)

На школьном уровне необходимо заложить основы владения английским языком именно как средством общения. Это открывает возможность перейти от рассмотрения английского языка как объекта изучения к использованию его на практике как полезного инструмента.

Rayçi: dos. Ü.Quliyeva

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ SOSIAL MEDIA VƏ RƏQƏMSAL VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər: sosial media, internet, təhsil, sosial şəbəkə

Key words: social media, internet, education, social network

Ключевые слова: социальные медиа, интернет, образование, социальная сеть

İnternet ünsiyyət üçün Ümumdünya Şəbəkəsi hesab olunur. İnternet yüz minlərlə kompüter şəbəkəsini birləşdirir və kompüter maşınlarının əlaqəsinə imkan verən rabitə sistemi hesab olunur. Tədqiqatçılar interneti dünya miqyasında çoxlu sayda kompüter şəbəkələrini özündə birləşdirən, fərdlərə və qruplara geniş kütləvi miqyasda ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyə imkan yaradan kooperativ rabitə vasitəsi kimi müəyyən edirlər.

Web 2.0 texnologiyası sosial, fərdiləşdirilmiş, interaktiv və iştirakçı kimi xarakterizə olunur və dil öyrənənlərin müstəqilliyinin artması, qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlığın qurulması kimi faktorlar xarici dilin mənimsənilməsi prosesində əsas üstünlüklər hesab edilir. Müstəqillik və əməkdaşlıq, istifadəçilərin “sosiallaşmaq, öyrənmək və bilik qazanmaq” üçün bir araya gəldiyi Web 2.0 veb saytlarının əsasını təşkil edir. Dil öyrənənlərin bu əməkdaşlıq xarakteri istifadəçilərə ictimai məkanda, məsələn, sosial şəbəkə saytında məzmun yaratmağa imkan verir.

Texnoloji və informasiya inqilabı iyirmi birinci əsrin ən mühüm hadisəsi hesab olunur. Bu inqilab sosiallaşma, coğrafi sərhədlərin, sinfi və etnik fərqlərin aradan qaldırılmasına töhfə verdiyi üçün həyatın bütün sahələrinə toxunur və mədəniyyətlərin qarışmasına, eləcə də dünyada baş verən hadisələrin gündəlik izlənməsinə səbəb olur.

Elə sosial şəbəkələr də gündəlik həyatımıza daxil olan bu kimi texnoloji inkişafın nəticələrindən biridir. Sosial şəbəkələrin yaradılmasında əsas məqsəd ayrı-ayrı fərdlər arasında sosial ünsiyyət formalaşdırmaq olsa da, daha sonra sosial şəbəkələr həyatımızın hər bir sahəsinə toxunmağa başladı və öz əhatə dairəsini saysız-hesabsız şəkildə genişləndirdi. Hal-hazırda, sosial şəbəkələr vasitəsilə istənilən mədəni, sosial, siyasi və iqtisadi fəaliyyətlərlə məşğul olmaq əlçatandır.

Təhsil sektoru da sosial şəbəkə saytlarının müəyyən dərəcədə təsirinə məruz qalmışdır. Facebook, Twitter, WhatsApp və digər sosial şəbəkələr təhsil prosesində istifadə edilən və tətbiq olunan ən mühüm üsullardan hesab olunurlar, çünki onlar tədris prosesində iştirak edən tərəflərin məlumat, bilik və bacarıq əldə etməsinə imkan verən strategiyalara əsaslanan, təhsil modelləri təqdim edən, ünsiyyətə imkan yaradan çevik virtual mühit və platformalardandılar. Bundan əlavə, sosial şəbəkələr müasir texnologiyalar və onların sonrakı inkişafı ilə işləmək bacarığına malik olan müəllimlər və dil öyrənənlər nəslinin hazırlanmasına, eləcə də bu bacarıqların daha geniş ictimaiyyətə açılmasına kömək edirlər.

L.A.Bexheti, sinifdə sosial mediadan istifadə etməyin bir neçə səbəbi olduğunu bildirdi:

- Sosial media təlim prosesində tədris və öyrənməni dəstəkləyir, ədalətliyyə və inklüzivliyə töhfə verir, kurs məzmununun keyfiyyətini və əlçatanlığını yaxşılaşdırmaq üçün ali təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətini artırır.
- Sosial media tələbələrə rəqəmsal məzmun yaratmaq və onu onlayn dərc etmək imkanı verir, tələbələrin və müəllimlərin birgə faydalana biləcəyi istifadəçi tərəfindən yaradılmış məzmunun geniş resursunu artırır, həmçinin müstəqil öyrənməyə təşviq edir.
- Sosial media tələbə və müəllimləri birləşdirən, onlara öz biliklərini paylaşmağa və eyni zamanda müəyyən maraq sahəsində xüsusi və məqsədyönlü biliklərə çıxış əldə etməyə imkan verir.

- Sosial media müəyyən tapşırıq, layihə və ya ortaq məqsəd üzrə dil öyrənənlər və müəllimlər arasında əməkdaşlığı mümkün edir, resursları birləşdirir və ümumi məqsəd istiqamətində çalışan bir qrup insanın təcrübəsini toplayır [5, s.468].

P.J.Crowley də sinifdə sosial mediadan istifadə etməyin bəzi səbəblərini aşağıdakı kimi müzakirə edir:

1. Sosial media tələbələrə öz hekayələrini həm sinif daxili, həm də sinifdən kənar paylaşmaq üçün imkanlar təqdim edir.

2. Sosial media tələbələrə tələbələrə təlim prosesində öyrəndikləri məlumat, bilik və bacarıqları sinifdən kənar mühitdə tətbiq etmək şansı verir.

3. Sosial media tələbələrə şəxsi gücünü tanımağa kömək edir [5, s.468].

Aparılan başqa bir araşdırma isə, saytlar və sosial şəbəkələr (məsələn, Facebook) vasitəsilə xarici dil öyrənilməsinin əlverişli üsul olduğunu hesab edir, çünki sosial şəbəkələr qarşılıqlı əlaqə, əməkdaşlıq, məlumat və resurs mübadiləsi üçün əlçatandır. M.N.Amin və başqaları bildirirlər ki, sosial şəbəkə saytları fəallığın artmasına və tənqidi düşünməyə təşviq edir [2, s.1]. H.Ajjan və R.Hartshorne kimi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, sosial şəbəkələr kursun məzmun və qiymətləndirilməsinə, mədəniyyətlərarası kontekstdə dil öyrənilməsinə, şəxsiyyət ifadəsinə və rəqəmsal savadlılığa müsbət təsir göstərir, marjinal qruplar üçün həmyaşid dəstəyini və ünsiyyəti artırır [1, s.71].

Bloq. Bloq və viki kimi xarici veb proqramları tələbələri söhbətə cəlb edən sosial şəbəkələrdir. Sadalanan sosial şəbəkələr tələbələrin təcrübələrini tərtib etməyə və biliklərini başqa insanlarla bölüşməyə həvəsləndirən kommunikativ mühit yaradır. Son tədqiqatlar, müxtəlif vasitələrin dəyərini araşdıran və müəllimləri xarici dil öyrənməsi üçün çox uyğun ola biləcək rəqəmsal vasitələrlə təmin edən veb-əsaslı tətbiqlərlə tədris üzərində davamlı düşünməyə ehtiyac olduğunu bildirdi. Tədris prosesində ingilis dilində veb-əsaslı tətbiqlərdən istifadə müəllimlərin yanaşmalarında və istifadə etdikləri metodologiyada əsaslı dəyişikliklərlə nəticələnir. Bəzi müəllimlər xarici dil dərslərində tələbələrin motivasiyasını və qarşılıqlı əlaqəsini artırmaq üçün texnologiyadan istifadə edirlər, lakin yenə də ənənəvi tədris rejiminə sadıq qalan çoxlu müəllimlər var. Bu səbəbdən sosial platformaların tətbiqi təhsil sisteminə inteqrasiya olunmuş və tədris təcrübəsində öz dəyərini üzə çıxarmışdır.

M.Poore “Sinifdə Sosial Mediadan İstifadə” adlı kitabında bloqun tərifini, qurulması prosesi və öyrənmə faydaları kimi müxtəlif aspektləri, həmçinin sinif fəaliyyəti üçün ideyaları qeyd edir [7]. Bloq istifadəçilərə keçmiş müxtəlif mövzular, jurnallar və müxtəlif mövzularda yazılar üçün xüsusiyyətlər təqdim edən virtual yazı paylaşma platformasıdır. İngilis dilini öyrətmək üçün bloq yaratmaq üçün istifadəçi ümumi bloq qaynaqlarını seçə bilər:

- Blogger.com. İstifadəçilərin ehtiyaclarını dəstəkləməyi asanlaşdıran funksional alətlərə malik veb saytdır. Əgər istifadəçinin Gmail-i varsa, o, Blogger saytına daxil ola bilər.
- Tumblr.com. Gənc tələbələrin istifadə edə biləcəyi əlverişli veb sayt hesab olunur, çünki çox sadə struktura malikdir. Məsələn, onun şərh yazmaq xüsusiyyəti yoxdur və etiket bulud xidməti yoxdur. Bu kimi xüsusiyyətlər, bloq sosial şəbəkəsində heç bir təcrübəsi olmayan tələbələr üçün ən yaxşı seçimdir və onlara bloggerliyə başlamaqda istifadə etmək üçün yaxşı bir nümunədir.
- Wordpress.com. Çox inkişaf etmiş bloq vasitəsidir və bloq yazmaqda yüksək effektivliyə malik təcrübəli tələbələr üçün yaxşı vasitədir.
- Kidblog.orgis Wordpress-ə əsaslanan xidmətə bənzəyir, lakin o, məktəb tələbələri üçün onların məxfiliyini qoruyan təhlükəsiz mühit yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, müəllimlər tələbə e-poçt ünvanından istifadə etmədən sinif bloqu qura bilərlər.

Müəllim xüsusi bloqdan istifadə etmək qərarına gəldikdə, o, hesab yaratmalıdır. Sonra o, iki bölmədən ibarət bloq yarada bilər. Birinci hissə ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulmuş “Ön səhifə”dir, ona görə də birinci hissəyə ziyarətçilər baxa bilərlər. İkinci hissə “İdarəetmə Paneli”dir, burada bloq sahibi bloqda istədiyini yazıb dərc edə bilər.

Facebook. Məşhur sosial şəbəkələrdən biri olan Facebook kimi veb-əsaslı qarşılıqlı fəaliyyət sahəsi dil öyrənlərə müxtəlif məlumatlardan istifadə etməyə kömək edir. Dil öyrənlər istədikləri zaman xüsusi insanlarla, ailələri, dostları və hətta müəllimləri ilə əlaqə saxlaya bilərlər.

Facebook sosial şəbəkəsində xarici dil öyrənənlər müxtəlif növ bilikləri öyrənə və müxtəlif mədəniyyətlərin qanunları ilə tanış ola bilərlər. Dil və mədəniyyət bir-birindən asılıdır və xarici dil mədəniyyətini dərk etmək dili dərk etməyi təkmilləşdirir. İnternetdə mövcud olan alətlər və resurslar qrup sənədləri üçün əlverişli sahələr təqdim edir və dörd dil bacarığını inkişaf etdirməyin ən yaxşı yollarını təklif edir.

Facebook müəllimlər və onların tələbələri arasında qarşılıqlı əlaqəni yaxşılaşdırmaq üçün faydalı vasitə hesab olunur. Facebook həm müəllimlər, həm də öyrənənlər üçün akademik şəraitə təsir göstərir. Facebook tələbələri ev tapşırıqlarını yerinə yetirməyə təşviq edir, xarici dillərin öyrənilməsinə asanlaşdırır və dil bacarıqlarının öyrənilməsinə müsbət təsir göstərir. Bu sosial şəbəkə, tələbələrin sosial davranışlarını yaxşılaşdırmağa kömək edir. B.Hamilton aşkar etmişdir ki, Facebook yeniyetmə oxucuları və nəşrləri birləşdirmək və onlar arasında ədəbiyyat dairələrini artırmaq üçün uyğun mühit yarada bilər [6, s.14]. G.Blattner və M.Fiori vurğulayır ki, Facebook xarici dil öyrənənlər arasında rəqabəti inkişaf etdirir və onlara təsadüfi lüğətləri öyrənməyə kömək edə bilər [3, s.17].

Facebook-un öyrənmə vasitəsi kimi müsbət təsirləri qeyd edilsə də, onun bəzi mənfi cəhətləri də vardır. Məsələn, bəzi universitet tələbələri universitet işçilərinin profillərinə daxil olmalarını məhdudlaşdırıblar və tələbələrin virtual və ənənəvi ofis saatlarından istifadə etməsində ciddi fərq olmadığını bildirirlər. Digər tərəfdən, Facebook öyrənənlərin yazmaq üçün istifadə etdiyi proqramdır, lakin bu, öyrənənlərin təhsil mühitində yazdıqları akademik yazı ilə eyni deyil. Tələbələr ünsiyyət üçün Facebook, bloqlar və Twitter-də qeyri-rəsmi mətn yazır. Amma məktəb və universitetlərdə tələbələr məşq etmək üçün yazır, onlar akademik yazı bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

WhatsApp. L.Çetinkayanın araşdırmasının nəticələri sübut edir ki, dərş prosesində tələbələrin WhatsApp istifadəsinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri kifayət qədər çoxdur [4]. L.Çetinkayanın araşdırması bir neçə kurslar üzrə həyata keçirilmişdir. Onun araşdırmasına əsasən müəyyən olunmuşdur ki, WhatsApp sosial şəbəkəsi dil öyrənənlər üçün dəstəkləyici bir texnologiya hesab olunur. Dil öyrənənlərin şəkilli mesajlardan istifadəsi onların xarici dili öyrənməsi üçün daha təsirli vasitə ola bilər. WhatsApp sosial şəbəkəsinin mənfi xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə, aparılan araşdırma göstərmişdir ki, bu sosial şəbəkəyə əsaslanan dil öyrənmə şüursuz ola və zərərli dostluqlarla rastlaşma ehtimalı müəyyən edilə bilər. Tədris prosesində bu kimi sosial şəbəkələrdən istifadə edərkən ilk olaraq müəllimlər sosial şəbəkədən istifadəni bilməli və onlardan düzgün istifadəni tələbələrə öyrətməlidirlər [5, s.469-470].

S.Manca və M.Ranieri tərəfindən aparılan araşdırma göstərir ki, sosial media və ya rəqəmsal mediadan istifadə daha stimullaşdırıcı və həvəsləndiricidir [5, s.470]. Tədris və öyrənmə üçün sosial medianın tətbiqləri olduqca faydalı hesab olunur. Müəllimlər və tələbələr tərəfindən qəbul edilə bilən bəzi variantlar S.Manca tərəfindən sinif, qrup işi, fikir mübadiləsi və davamlı müəllim təhsili üçün xüsusi icmalar kimi təqdim olunur [5, s.470]. İcma resursları videoların, keçidlərin, sənədlərin, mətn və ya səsli mesajların daxil edilməsinə imkan verir. Sosial şəbəkələr kimi əməkdaşlıq məkanından istifadə etməklə müəllim öz növbəsində tələbələr arasında mətn yazmaq bacarığı, yazıda inkişafı təkmilləşdirmək, mövzu ilə bağlı araşdırma aparmaq, rəy bildirmək və debat təşkil etmək kimi aspektləri təkmilləşdirmək imkanı əldə edir.

Beləliklə, “Xarici dilin tədrisində sosial media və rəqəmsal vasitələrdən istifadə” adlı məqalədə göstərilən nümunələr, aparılan tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, tədris prosesində sosial media və rəqəmsal vasitələrdən istifadə dil öyrənənlərin müstəqilliyinin artmasına, qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlığın qurulmasına təşviq edir, onların öz bilik, bacarıq və təcrübələrini başqa insanlarla bölüşməyə həvəsləndirən kommunikativ mühit yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Ajjan H. and Hartshorne R. Investigating faculty decisions to adopt Web 2.0 technologies: Theory and empirical tests. The internet and higher education, 11(2), 2008, pp.71-80.

2. Amin M.N., Hasnan A.S., and Besar N.N. The Utilization of Web 2.0 for Knowledge Sharing: The Case of Tertiary Education in Brunei Darussalam. In Handbook of Research on Managerial Practices and Disruptive Innovation in Asia. 2020, pp.1-25
3. Blattner G., Fiori M. Facebook in the language classroom: Promises and possibilities. Instructional Technology and Distance Learning, (ITDL), 6(1), 2009, p.17–28.
4. Cetinkaya L. The impact of WhatsApp use on success in education process. International Review of Research in Open and Distributed Learning, 18(7). 2017
5. Falhumaid K.H. Qualitative Evaluation: Effectiveness of Utilizing Digital and Social Media in Education. Utopía y Praxis Latinoamericana, 2020, vol.25, pp.465-475
6. Hamilton B. Young adult literature. Library media Connection, 28(3), 2009, p.14–15
7. Poore M. Using Social Media in the Classroom. Replika press. 2013

Huseynova A.

The Use of Social Media and Digital Tools in the Foreign Language Teaching (Summary)

Recently, the usage of the internet in the foreign language teaching has become very popular. In this regard, there are a number of social networks that have created special conditions for those who want to learn the language. Users who do not know the language very well often try to establish a dialogue in that language via social media. In this case, the assessment and advice of other users will help them. Currently, the use of social networks in the foreign language teaching is very relevant and has a positive role in increasing the motivation of students to learn the language. Thus, the research shows the growing interest of linguists, historians and politicians in social networks.

Гусейнова А.

Использование социальных сетей и цифровых инструментов в обучении иностранному языку (Резюме)

В последнее время стало популярным изучение иностранных языков с помощью Интернета. В связи с этим существует ряд социальных сетей, которые создали специальные условия для желающих выучить язык. Пользователи, не очень хорошо знающие язык, часто пытаются наладить диалог на этом языке. В этом случае им помогают оценки и советы других пользователей. В настоящее время использование социальных сетей в обучении иностранным языкам весьма актуально и играет положительную роль в повышении мотивации учащихся к изучению языка. В связи с этим последние исследования показывают растущий интерес лингвистов, историков и политиков к социальным сетям.

Rəyçi: f.e.d., dos. A.Bayramova

DİLİN TƏDRİSİNDƏ ORİJNAL MATERİALLARIN ROLU

Açar sözlər: dil materialları, audio materiallar, yazılı materiallar, üstünlüklər, çatışmazlıqlar

Key words: language materials, audio materials, written materials, advantages, disadvantages

Ключевые слова: языковые материалы, аудиоматериалы, письменные материалы, преимущества, недостатки

Dil insanlarla ünsiyyət üsuludur. Dil çox vacibdir; gündəlik həyatımızda etdiyimiz hər şey üçün vacibdir. Ətrafımızdakı insanlara duyğularımızı, nəyə ehtiyacımız olduğunu, nə istədiyimizi soruşmaq və anlamaq, istədiyimiz sualı ifadə etmək üçün dildən istifadə edirik.

Dil dərsləri, demək olar ki, bütün ölkələrdə məktəblərdə və ali təhsil ocaqlarında tədris olunur. Dil tədrisində və öyrənilməsində materialların əhəmiyyəti geniş şəkildə öz təsdiqini tapmaqdadır. Materialların istifadəsi olmadan effektiv və planlı dil öyrədilməsi qeyri-mümkündür. Dil tədrisi zamanı müəllimlər müxtəlif resurslardan, materiallardan istifadə edirlər. Öyrənlərin tələbatlarına uyğun olaraq müəllimlər müxtəlif kitabçalardan oyunlardan əlavə materiallardan istifadə edə bilirlər.

Dil öyrədilməsi zamanı istifadə edilə biləcək ən yararlı materiallardan biri autentik materialların istifadəsidir.

Autentik material, həqiqi bir dinləyici və ya yazıçı tərəfindən əsl bir tamaşaçı üçün hazırlanan və bir növ əsl mesajı çatdırmaq üçün hazırlanmış, əsl dilin bir hissəsidir. Autentik materiallar, əsl ünsiyyət əsnasında hazırlanmış və dil öyrədilməsi məqsədiylə xüsusi olaraq yazılmamış danışmaq və ya yazılı dil məlumatlarıdır.

Sınıfdə istifadə edilə bilən orijinal materialların mənbələri sonsuzdur, lakin ən çox yayılmış materiallar qəzetlər, jurnallar, TV proqramları, filmlər, mahnılar və ədəbiyyatdır. Ən faydalı orijinal materiallardan biri də internetdir. Qəzetlər və digər hər hansı bir çap materialı çox tez bir zamanda ortaya çıxsada, internet fasiləsiz olaraq yenilənir, vizual olaraq daha çox interaktivdir, buna görə də passiv oxumaqdan daha çox oxumağa daha fəal yanaşmanı təşviq edir.

Nuttall, sınıfdə istifadə oluna biləcək mətnləri seçərkən üç əsas meyarın vacib olduğunu qeyd edir: məzmunun uyğunluğu, istismar qabiliyyəti və oxunaqlılıq. Məzmunun uyğunluğu bu üç meyardan ən vacibi hesab edilə bilər, çünki oxu materialı şagirdləri maraqlandırmalı və onların ehtiyaclarına uyğun olmalıdır. Mətnlər də motivasiya verməlidir. İstismar qabiliyyəti, mətnin şagirdlərin oxucu kimi bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün necə istifadə oluna biləcəyini ifadə edir. Onun fikrincə, tədris məqsədi ilə istifadə edilə bilməyən bir mətnin sınıfdə heç bir faydası yoxdur. İngilis dilində olması bu mətnin faydalı ola biləcəyi mənasına gəlmir. Üçüncü meyar olan oxunaqlılıq, mətnin struktur və leksik bazasını əhatə edir; həmçinin buraya yeni lüğətin miqdarı və mövcud olan hər hansı yeni bir qrammatik forma da aiddir [5].

Xarici dil tədrisində istifadə oluna biləcək bir çox növ material vardır. Bunlardan ən əhəmiyyətli və faydalısı autentik materiallardır. Pedaqoji məqsədli deyil, ana dilini ana dili olaraq istifadə edənlər üçün hazırlanan hər cür mahnı, jurnal, qəzet, televiziya proqramları, broşuralar, biletlər, ədəbi mətnlər, internet səhifələri və s. kimi sənədlər xarici dil tədrisində orijinal material kimi istifadə oluna bilər.

Lanero autentik yaxud orijinal materialları iki əsas başlıq altında qruplaşdırır: audio və yazılı. Televiziya və radio proqramları, filmlər, xəbərlər, hava, hava limanı elanları, elektron kitablar, telefon mesajları, videolar, podkastlar, iş müsahibələri və s. sənədlər audio-orijinal materiallara nümunə olaraq verilə bilər. Reklamlar, broşuralar, jurnallar, qəzetlər, yol nişanları, təqvimlər, biletlər, bankomat ekranları və çapları, şeirlər, dərslilər, müraciət formaları, məqalələr,

reseptlər, restoran menyusu, cizgi filmləri, hava limanı cədvəlləri və s. sənədlər yazılı orijinal materiallara nümunə olaraq da verilə bilər [6]. Gebhard isə Lanirodan fərqli olaraq, orijinal materialları üç əsas qrupa bölür: audio, yazılı və vizual. Bu qruplaşmaya görə radio xəbərləri, cizgi filmləri və mahnıları eşitmə əsaslı orijinal materiallara; küçə nişanları, jurnal və qəzet şəkilləri, vizual əsaslı orijinal materiallara; idman xəbərləri, qəzetlər, restoran menyuları və qatar biletləri yazılı orijinal materiallara nümunə göstərmək olar [3]. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, eşitmə materialları xaricindəki bütün materiallar da vizual elementlər daşıyır. Bunlardan başqa, bu gün internet özlüyündə orijinal material mənbəyidir və internet vasitəsi ilə hədəf dilə aid olan vizual elementlər daxil olmaqla hər cür audio və yazılı orijinal materiallara çatmaq mümkündür. İnternet; sinifdəki müəllimlər və tələbələr sinifdən kənarında istədikləri zaman istifadə edə bildikləri üçün ən faydalı, ən təbii və ən əlçatan orijinal material mənbəyi olaraq adlandırıla bilər.

Qəzetlər - ELT siniflərində daha faydalı olan orijinal materialların ən yaxşı mənbələrindən biri qəzetlərdir. Qəzetlər hər gün ən son və ən yeni xəbərləri dərc edir buna görə də, müəllimlər ingilis dilini öyrənənlərə faydalı və orijinal materiallar olaraq bunları təqdim edə bilərlər. Qəzetlərdə istifadə olunan dil, xəbər digərindən fərqli olduğu üçün söz ehtiyatı və qrammatik quruluşu da gündən-günə dəyişir və bu da ingilis dilini öyrənənlərin dilin istifadəsini müxtəlif yollarla qavramasını və anlamasını artırır. Qəzetlər, ingilis dilini öyrənənlər üçün dil bacarıqlarını artırmaq üçün də faydalıdır. Qəzetlər təhsil haqqında məlumatlar, idman xəbərləri, coğrafi və tarixi xəbərlər, mədəni fəaliyyət xəbərləri və s. daxil olmaqla müxtəlif mövzularda xəbərlər təqdim edir. Gündəlik dili yerli mədəniyyətin bütün mümkün idiomatik ifadələri ilə təqdim edirlər. Qəzetlərdə olan dil üslubları dərs materialı olaraq təyin olunmuş dərsliklərdə tapılmaz və qəzetlər, stilistik və semantikaya aid mətn kimi, akademik yazı kimi müxtəlif yollarla təhlil edilə bilər. Bundan başqa, qəzetlər real həyat hadisələri ilə bağlı xəbərlər dərc etdikləri üçün ingilis dilini öyrənənlər arasında böyük maraq oyadırlar. Həmçinin, onlar öyrənənlərə bilik verirlər və onlara əylənərək öyrənmək üçün praktik bir yol təqdim edirlər.

Media - Media, dil müəllimləri üçün auditoriyalarda materialların təqdimatını daha da inkişaf etdirmək məqsədilə əlavə bir vasitə kimi istifadə olunur. Media, tələbələrin dil öyrənmə prosesinə cəlb olunmasında əsas rol oynayır. İngilis dili müəllimləri, tələbələrin maraq və ehtiyaclarına uyğun olaraq tədris və təlim prosesində istifadə olunan mediaları seçməlidirlər. Müvafiq və uyğun medianın seçilməsi tələbələrə öyrənmə prosesinə daha çox həvəsləndirir. İngilis dili müəllimləri, mövzunu asanlıqla başa düşmək üçün, tələbələrə daha çox məlumat və ya izahat vermək üçün ünsiyyət vasitələrindən istifadə etməlidirlər. Murcia, "Media vasitələri, müəllimin şagirdləri real həyatın bir hissəsini sinifə gətirərək və daha mükəmməl ünsiyyət kompleksində təqdim edərək motivasiya etmək üçün istifadə etdiyi fiziki elementlərdir" deyir [2]. Tədris və öyrənmə prosesində mediaya kompüterlər, oyunlar, audiovizuallar, qrafiklər, şəkillər, lövhələr və s. daxil etmək olar. Mediadan dil tədrisində istifadəsinə misal olaraq, oyunlardan istifadə etməyi, əyani vasitələrdən istifadə etməyi (kitabçalar, broşürələr, broşuralar və s.), kartlarından istifadə etməyi, şəkillərdən və fotosəkillərdən istifadə etməyi misal göstərmək olar. İngilis dilinin tədrisi və öyrənilməsində mediadan istifadə etməyin bir çox üstünlükləri var. İlk olaraq, medianı orijinal materiallar kimi istifadə edərək ingilis dilini tədris edərək şagirdlər daha aktiv və öyrənməyə daha həvəli olurlar. Dili siniflərində mediadan istifadə edərək maraqlı bir öyrənmə mühiti yaradılır və bu yolla şagirdlərin motivasiyası daha da artır.

Xarici dil tədrisində orijinal materiallardan istifadə edildiyindən bu materialların tədrisdə istifadəsi ilə bağlı bir çox fikir irəli sürülmüşdür. Bir çox müəllimə görə, orijinal materialdan istifadə bir çox üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklərə aşağıdakılar aiddir:

Öyrənənlərin hədəf dili daha yaxşı öyrənməsinə və ondan daha düzgün istifadəsinə kömək edir – Autentik materiallardan istifadə ilk başda öyrənənlər üçün çətin olsa da bir müddət sonra onlar buna uyğunlaşırlar. Bu zaman onlar original olmayan materiallarla öyrəndiklərindən daha yaxşı şəkildə dili qavrayır və ondan daha düzgün şəkildə istifadə edə bilirlər.

Öyrənənlər hədəf dili daha tez qavrayırlar – Əgər autentik materialların istifadəsi öyrənənlərin dil səviyyəsinə və tələbatlarına uyğundursa bu ən effektiv material sayıla bilər. Öyrənənlər autentik materialların istifadəsinə adaptasiya olduqda onlar təkcə sadə sözləri öyrənmir

həm dildə onlar üçün həqiqətən lazım olacaq dil qəliblərini ifadələri öyrənir həm də yeni məlumatlar öyrənirlər.

Öyrənənlər həqiqi dilə məruz qalırlar – Autentik materiallarla öyrənmə zamanı öyrənənlər pedaqoji məqsədlə sadəcə təhsil üçün yaradılmış materiallara deyil həqiqi dilə məruz qalırlar. Bu isə onların dili dərindən mənimsəməsinə səbəb olur.

Öyrənənlərin ehtiyaclarına daha uyğundur – Sadəcə pedaqoji məqsədlə yaradılmış materiallar da öyrənənlərin ehtiyaclarına maarqlarına tələbatlarına uyğun ola bilər lakin autentik materiallarda istənilən maraq dairəsinə aid mövzu tapmaq mümkündür və dil öyrənilməsi zamanı öyrənənlərə maraqlı mövzularla dili öyrətmək sadəcə pedaqoji xarakter daşıyan materiallarla öyrətməkdən əlbəttə daha üstündür.

Öyrənənlərin motivasiyasını artırır – İlk başlarda autentik materiallardan istifadə etmək öyrənənlər üçün çətin görünə bilər. Lakin bir müddət sonra onlarda bu materialların istifadəsi motivasiyanın artmasına səbəb olur. Bunun səbəbi isə öyrənənlər həqiqi dil materiallarından istifadə etdikləri həqiqi məlumatlar öyrəndikləri üçün haqlı olaraq özlərinin bu dilə həqiqətən inteqrasiya olunduqlarını dili həqiqətən öyrənmələrini düşünmələridir.

Öyrənənlər o dillə bağlı yeni biliklər əldə edirlər – Öyrənənlər autentik materiallardan istifadə zamanı təkcə yeni bir deyil həmçinin yeni məlumatlar öyrənirlər. Çox vaxt bu məlumatlar bu dilin istifadə olunduğu yerlə və bu dili istifadə edən insanlarla bağlı olur. Buna görə də öyrənənlər bu yolla eyni anda iki vəzifə yerinə yetirmiş olurlar. Həmçinin bu proses öyrənənlərin motivasiya artımına səbəb olur.

ELT siniflərində istifadə etmək çox qənaətlidir. - Müəllim dil tədrisi üçün istədiyi mövzuya aid materialı internetdən pulsuz, yaxud çox az ödəniş etməklə tapa bilər.

Autentik materiallar hər yerdə mövcuddur. – İnternet, qəzet, media; autentik materialları hər yerdən asanlıqla tapmaq mümkündür.

Dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox faydalıdır. – Autentik materiallar, ümumiyyətlə, düzgün istifadə olunduqda dilin 4 – dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox yararlıdır.

Autentik materiallar öyrənənləri cəmiyyətdəki vəziyyətdən xəbərdar edir. – Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, autentik materiallar tələbələrə təkcə yeni dillə deyil, həmçinin, onları yeni məlumatlarla xəbərlərlə təmin edir.

Tələbələr arasında müvəffəqiyyət hissi yaradır. – Tələbələr autentik materialların istifadəsi ilə dil öyrənərkən, adi dərslərin istifadəsi ilə öyrənilən dildən daha çox müvəffəqiyyət hissi keçirirlər. Düzdür, ilk başda bu tam olaraq belə olmur. Autentik materiallar, ilk başda, tələbələr üçün çətin görünür və buna alışmaq üçün tələbələrə müəyyən qədər vaxt verilməlidir. Lakin alışdıqdan sonra tələbələr həm böyük həvəslə, həm də böyük müvəffəqiyyət hissi ilə autentik materiallardan istifadə edirlər. Bunun səbəbi isə budur ki, onlar insanların real həyatda istifadə etdikləri materiallarla işləyərkən özlərinin o dilə, cəmiyyətə inteqrasiya olunduqlarını və dili həqiqətən mənimsədiklərini düşünürlər.

Orijinal materialların bir çox faydası olduğu üçün, müəllim və tələbələrə tədris və öyrənmə bacarıqlarını artırmalarında çox faydalı olduqları üçün, ingilis dili müəllimləri və tələbələrə daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün orijinal materiallardan düzgün istifadə etməlidirlər.

Xarici dil tədrisində orijinal materiallardan istifadənin üstünlükləri ilə yanaşı bəzi çatışmazlıqları da var. Bu çatışmazlıqları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

İstifadə olunan sözlər və ifadələr öyrənənlərin öyrənilən dildəki hədəflərinə uyğun olmaya bilər – Autentik materiallar istifadə olunmazdan əvvəl öyrənənlərin səviyyəsinə uyğun olub olmadığı müəyyən edilməlidir. Autentik materiallar dili yeni öyrənməyə başlayan yaxud müəyyən səviyyəyə çatmamış tələbələr üçün əlverişli deyildir. Çünki onlar bu materiallardan istifadə zamanı lazımi dili mənimsəyə bilmir həmçinin dil öyrənməyə olan motivasiyalarını itirirlər.

Bəzi materialların hazırlanması müəllimlər üçün əlavə vaxt tələb edir və bu da zaman itkisinə səbəb olur – Autentik materialların istifadəsi dil öyrənmək ən əlverişli üsullardan biridir. Lakin bu materialların axtarılması tələbələrin maraqlarına tələbatlarına dil səviyyələrinə uyğun

mövzuların tapılması bunlardan auditoriyada düzgün istifadə olunması – bunlar düzgün təşkili çox vaxt tələb edir.

Eşitmə əsaslı autentik materiallardan istifadə zamanı mətnlərdə çox fərqli aksentlər ola bilər bu da öyrənənlərin beynini qarışdırmağa bilər – Öyrənənlərin eşitmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan materiallarda aksentlər müxtəlif ola bilər. Bu isə materialın anlaşılmaqlığına və motivasiyanın itirilməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də materiallar tələbələrə təqdim edilməzdən əvvəl müəllim tərəfindən diqqətlə analiz edilməlidir.

Bəzi materialları anlamaq üçün tələbələr öyrənilən dillə bağlı bəzi məlumatlara sahib olmalıdırlar hər tələbə də bu məlumatlara malik olmur. Autentik materiallardan istifadə zamanı tələbələr həm yeni bir dil həm də o dilin mədəniyyəti insanların yaşayış tərzini dilin tarixi ilə bəzi məlumatları öyrənirlər. Bu müsbət haldır çünki tələbələr eyni vaxtda iki vəzifəni yerinə yetirirlər. Lakin bəzi autentik materiallardan istifadə etmək üçün dillə bağlı müəyyən biliyə malik olmalıdır bu isə mənfi cəhətdir çünki bütün tələbələrin bu məlumatlara malik olması qeyri mümkündür.

Autentik materialların istifadəsi tələbələrin müəyyən dil biliyinə malik olmasını tələb edir – Autentik materialları istifadə edə bilmək üçün tələbələr müəyyən dil biliyinə malik olmalıdırlar çünki bu materiallar onların dil səviyyəsinə görə xüsusi olaraq hazırlanmamışdır bu materiallarda müxtəlif səviyyəyə məxsus sözlərdən qəliblərdən istifadə olunur və bunları anlamaq üçün tələbələr müəyyən bir dil səviyyəsinə çatmalıdırlar.

Bütün üstünlükləri və mənfi cəhətləri nəzərə alaraq, üstünlüklərin mənfi cəhətlərdən daha çox olduğunu söyləmək mümkündür. Bu səbəbdən xarici dil müəllimləri orijinal materiallardan istifadə etmənin faydalarından mümkün qədər çox faydalanmalı və hədəf dili tədris edərkən çatışmazlıqlardan qaçmağa çalışmalıdırlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xarici dil tədrisində orijinal materiallardan istifadənin həm üstünlükləri, həm də mənfi cəhətləri var. Bütün üstünlükləri və mənfi cəhətləri nəzərə alaraq, üstünlüklərin mənfi cəhətlərdən daha çox olduğunu söyləmək mümkündür. Lakin, həmçinin, çatışmazlıqlar da vardır və bu çatışmazlıqları azaltmaq üçün bu cür materialları düzgün seçmək çox vacibdir. Orijinal materiallar düzgün seçilsə, xarici dil tədrisi üçün çox faydalıdır. Tədris prosesində tələbələrin xarici dil tədrisinə olan marağı və ehtiyacları ən vacib məsələlərdən biridir. Seçilmiş materialların həm görünüşü, həm də məzmunu tələbələrin diqqətini cəlb etməlidir. Bundan əlavə, materiallar tələbələrin dil ehtiyaclarına uyğun olmalıdır. Tələbələrin xarici dil səviyyələrindən xeyli yuxarı və ya aşağı olan materiallarla öyrənməsi tədris prosesinə xeyirdən çox zərər verə bilər. Bu səbəbdən, orijinal material seçərkən materialın tələbələrin ehtiyaclarına cavab verdiyini və öyrənənlərin maraqlarına uyğun olub-olmadığını yoxlamaq lazımdır. Hər bir orijinal material hər dərəcə istifadə üçün uyğun deyil. Əsas olan doğru metodu istifadə edərək doğru materialı doğru zamanda doğru şagirdə təqdim etməkdir. Əlbəttə ki, bir çox başqa meyarlar da istifadə edilə bilər. McGrath orijinal material seçimində istifadə oluna biləcək səkkiz vacib meyardan bəhs edir. Bunlar; tələbənin və dərslinin ehtiyaclarına uyğunlaşma, mövzunun maraqlılığı, mədəniyyətlərin uyğunluğu, maddi-texniki qiymətləndirmə, idrak tələbi, linqvistik tələbat, keyfiyyət və istifadəyə yararlılıq [4]. Xarici dil öyrənmək də xarici mədəniyyət öyrənməyi tələb etdiyi üçün hədəf mədəniyyət tələbələrə düzgün şəkildə köçürülməlidir. Ancaq orijinal materialın mədəni elementlərini diqqətlə araşdırmaq lazımdır, çünki bəzi mədəni fərqlər tələbələrdə mənfi fikirlərə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən istifadə ediləcək orijinal materialın mədəni elementləri tələbələrin mədəniyyətlərinə uyğun olmalıdır. Berardo, orijinal material seçmək üçün yuxarıda göstərilən meyarlara müxtəliflik və təqdimat qabiliyyəti kimi daha iki vacib meyar əlavə edir. İstifadə olunan orijinal materialların həmişə eyni tipdə olması tələbələrin motivasiyasına mənfi təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən öyrənənlərin müxtəlif ədəbiyyat növlərindən istifadə etmələri və sənədləri orijinal kontekstdə təqdim etmələri daha maraqlı olacaqdır. Tələbələrin diqqətini cəlb etmə materialları xarici dilin tədrisinə də böyük töhfə verəcəkdir [1].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, dil öyrənilməsində autentik materialların istifadəsinin üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcuddur. Lakin düzgün istifadə edildikdə autentik materiallar dil öyrənilməsi üçün ən yararlı materiallardan sayıla bilər.

Ədəbiyyat:

1. Berardo, S. The use of authentic materials in the teaching of reading. The Reading Matrix, 2006.
2. Celce-Murcia and L. McIntosh. Teaching English as a second or foreign language. Cambridge University Press, 1997.
3. Gebhard. Teaching English as a Foreign or Second Language. The University of Michigan Press, 2006.
4. McGrath Ian. Materials evaluation and design for language teaching, 2002.
5. Nuttall, C. Teaching reading skills in a foreign language. Oxford University Press, 1996.
6. Sally Laniro. Authentic materials. American Institute for Research, 2007.

Mammadova A.

**Methodological and didactic scientific theoretical fundamentals of using authentic materials
in language teaching
(Summary)**

As a result, we believe that the use of authentic materials in language teaching is useful when it is properly organized. So the teaching process becomes more interesting for both the teacher and the students when the teacher tries to select material that suits the students' language skills, learning methods, and interests. We also learned about the many pros and cons of using authentic materials. The predominance of positive or negative aspects in teaching still depends on the teacher, his choice of the right topic and the use of the right methods. Thus, we conclude that the effectiveness or ineffectiveness of the use of authentic materials depends largely on the teacher.

Мамедова А.

**Методологические и дидактические научно-теоретические основы использования
аутентичных материалов в обучении языкам
(Резюме)**

В результате мы считаем, что использование аутентичных материалов в обучении языку полезно, когда оно правильно организовано. Таким образом, процесс обучения становится более интересным как для преподавателя, так и для студентов, когда преподаватель старается подобрать материал, соответствующий языковым навыкам, методам обучения и интересам студентов. Мы также узнали о многих плюсах и минусах использования аутентичных материалов. Преобладание положительных или отрицательных моментов в обучении все же зависит от учителя, его выбора правильной темы и использования правильных методов. Таким образом, мы делаем вывод, что эффективность или неэффективность использования аутентичных материалов во многом зависит от преподавателя.

Rəyçi: dos. Ə.Safiyev

XARİCİ DİLLƏRİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

İndiki dövrdə dünyamızda doğma dili İngilis dili olan ölkələr sayına görə siyahıda ön sıralardadır. Dünyadakı demək olar bütün qəzetlərin yarısı ingilis dilində çap olunur. Dünya üzrə ölkələrarası aparılan yazışmaların 70%-dən çoxu ingilis dilindədir. İngilis dilinin belə geniş yayılması ölkəmizdə məktəblərdə və digər tədris mərkəzlərində İngilis dilinin keçirilməsinə xüsusi diqqət və qayğı tələb edir. Ancaq çox təəssüf ki, şagirdlərin qısa və səmərəli şəkildə ingilis dili öyrənə bilmə imkanları olduğu halda, onlar buna daha çox vaxt sərf etməli olurlar. Qeyd edək ki, orta məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi təxminən 10 il davam edir və bu 10 ilin sonunda yenə də istənilən nəticə əldə olunmursa, o zaman nəticəni daha da qeyri-qənaətbəxş hesab etmək olar.

Hər hansı bir dili öyrənib mənimsəmək üçün onu hiss etmək lazımdır. Bir dildə həmin dilin daşıyıcısı kimi danışa bilmək üçün o dili tədris edən orijinal kitablardan öyrənmək daha uyğundur. Başqa sözlə ifadə etsək, xarici dilə yiyələnmə bilmək üçün həmin xalqın, ölkənin ünsiyyət tərzləri ilə tanış olunmalı, dil mədəniyyəti ilə yaxından tanış olunmalıdır. Bu səbəbdən də istər ingilis dili, istərsə də digər bir dili öyrənərkən seçilən dərslik və həmin dərsliklərin əsaslandığı mənbənin diqqətlə seçilməsi vacibdir (2, 158).

Təəssüf hissi ilə deməliyik ki, məktəblərimizdə indiki dövrdə ingilis dilinin tədrisi üçün istifadə olunan bütün dərsliklər bu dili öyrənmək üçün ilkin baryer rolunu oynayır. Həqiqətdir, çoxlarımız İngilis dilini bu baryer kimi gördüyümüz dərsliklərdən öyrənmişik və yenə də öyrənmək olar, lakin mütəxəssislərimizin araşdırmaları sübut edir ki, həmin bu sözü gedən dərsliklər orijinal mənbələrə əsaslanmır və dərsliklərdə verilən materialların tərcümə metodu əsasında hazırlanması, öyrənilən dilin çalarlarını, dolğunluğunu tam formada əks etdirə bilmir. Təkcə tapşırıq, söz bazası, qrammatika və mətnlərin üzərində qurulmuş bu dərsliklər xarici dilin öyrənilməsinin nizamını pozur (5).

Məktəb dərsliklərindən fərqli olaraq, bəzi müəllimlər orijinal mənbələrə əsaslanan tədris vasitələrinə müraciət edirlər. Ancaq təkcə mənbənin uğurlu seçilməsi kifayət deyil. Təəssüf ki, burada yaxşı bir tədris proqramının yaradılması faktoru yaddan çıxır, hansı ki, o da öz növbəsində xarici dili öyrənmək və davamlılığı təmin etmək üçün əhəmiyyətli vasitələrdən biridir. Seçilən dərsliklə tədris proqramının uyğunsuzluğu, proqram tərtibatı və yaş kateqoriyası nəzərə alınmadıqda isə heç bir effektiv öyrənmədən söhbət gedə bilməz.

Hər hansı bir dili “bilirəm” demək, həmin dilin 4 dil bacarığına (oxu, yazı, dinləmə, danışmaq) yiyələnmək, o dildə həm şifahi, həm də yazılı formada ünsiyyət yarada bilmək deməkdir (1, 76). Çox təəssüf ki, bu an çox vaxt diqqətdən kənar qaldığı üçün məktəblilər 11 ilin axırında təkcə söz bazasına və qrammatik biliklərə yiyələnərək məzun olurlar. Lakin onlar oxuduqlarını və dinlədiklərini tərcümə etmədən anında başa düşməli, yazmalı olduqları inşalarda, həmçinin qurduqları şifahi ünsiyyət vaxtı düşüncələrini ifadə edə bilməlidirlər. Bu dil bacarıqlarının hər biri şagirdlərdə eyni səviyyədə inkişaf etdirilməlidir.

Məktəblərdə şagirdləri səviyyələrinə görə qruplaşdırmaq imkanının olmaması da İngilis dilini öyrənmənin vaxtını uzatmaqla yanaşı, şagirdlərdə “öyrənə bilmirəm”, “İngilis dili asan deyil” fikirlərinin yaranmasına, nəticədə onların ingilis dilinə olan həvəslərinin itməsinə səbəb olur. Sınıflərdə müxtəlif xarici dil bilik səviyyəsinə sahib olan şagirdlər var. Bu zaman bəzilərinə eyni mövzu tədris zamanı asan, bəzilərinə isə çətin gəlir. Bu problemi həll etmək üçün dil öyrənenləri yaş və bilik səviyyəsinə görə qruplaşdırmaq və bundan sonra uyğun proqram əsasında dərslərə başlamaq lazımdır. Dərslərin qrup şəklində və aktiv formada keçirilməsi uşaqlara öyrənilən materialları daha tez qavramağa kömək edir, özünü digər yoldaşlarının fonunda kənardan görməyə, müqayisə etməyə, üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını aşkar etməyinə şərait yaradır. Bundan başqa, kiçik həcmli qruplarda fərdi yanaşma əsasında hər bir məktəblinin öyrənməsi üçün imkan yaradılır;

danışıq üçün təşkil olunmuş daha böyük həcmli qruplarda isə şagirdin tanımadığı insanlarla xarici dildə çəkinmədən, utanmadan ünsiyyətə girmə hissi formalaşır (4, 94).

Bundan əlavə, həftə sonlarında şagirdlər üçün dərnək xarakterli məşğələlər təşkil olunmalı, komandalar şəklində layihə işləri görülməli, beyni inkişaf etdirən oyunlar oynanılmalı, oxu klubları və gəzintilər təşkil olunmalıdır.

Məktəblilərin İngilis dili biliklərinin lazımi səviyyədə olmamasının bir səbəbi də test üsulu ilə olan imtahanlarla əlaqəlidir; çünki şagirdlər test zamanı müəyyən formaya salınmış müxtəlif qrammatik düsturlar və söz bazası əsasında seçim etməyə köklənirlər; nəticədə heç bir dil bacarığının ölçülməsi aparılmır və yuxarıda sadaladığımız problemlərin heç biri öz həllini tapmamış olaraq qalır.

Yeni təlim texnologiyaları dünya təcrübəsində özünə məxsus yer tutur. Müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək, interaktiv təlim metodlarından səmərəli istifadə etmək, başqasının fikir və mülahizələrini təsdiq və ya inkar etmək, bir-biri ilə fikir mübadiləsi aparmaq təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təkan verən ən başlıca amillərdən biridir.

Müşahidələr göstərir ki, xarici dilin öyrənilməsində yazılı və şifahi nitq bacarığının formalaşdırılması, düzgün oxu qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi təmin olunmalıdır. Məsələn, tələbə məişətimizdə və ya gündəlik həyatımızda istifadə olunan əşyaların adlarını öyrənir, nitq etiketləri vasitəsilə ünsiyyət yaradır və müxtəlif nitq nümunələri qurur. O, öyrəndiyi dilin hərfləşmələrini və onların verdiyi səsləri misallar vasitəsi ilə öz ana dili ilə müqayisəli şəkildə öyrənir və bu da ona bənzər və fərqli tələffüzü aşılmağa kömək edir. Eyni zamanda o, kiçik həcmli mətnləri oxuyur və onların məzmununu izah edir. Bu, tələbənin şifahi nitqinin inkişafını daha da təkmilləşdirir, onun ünsiyyət bacarığını formalaşdırır. Lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində, qrammatik strukturların, dil konstruksiyalarının mənimsənilməsində, yazılı və şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində, dinləyib anlama vərdişlərinin formalaşdırılmasında dilin qrup formasında öyrənilməsi prosesi ön plana çəkilir. Belə olduğu zaman tələbə müxtəlif sözlərin öyrənilməsində lüğət və internet resurslarından istifadə edərək yoldaşlarının nitqinə münasibət bildirmək, onlarla diskursa girmək üçün öz üzərində daha çox işləyir və onlarla yaxşı mənada rəqabət aparır.

Müəllim və tələbələrin dərslər zamanı birgə fəaliyyəti onun təfəkkür fəallığına əlverişli şərait yaradır. Müəllim tərəfindən verilmiş mövzunun mənimsənilmə yolları müəyyənləşir, həmin mövzuya aid informasiya materiallarının toplanması elm və texnikanın fasiləsiz tərəqqisi ilə, informasiya resurslarının toplanması vasitəsi ilə həyata keçirilir, bunun müqabilində isə tələbələrin intellektual səviyyələri yüksəldilir, onların fakt və hadisələrə münasibətləri artır, informasiya bazaları genişləndirilir. Tələbələrin öyrənilən materiallara əsasən əldə etdikləri biliklər onlar üçün çox mühüm rol oynayır. Lakin onların təlim fəaliyyətləri qazandıqları biliklərlə başa çatmır, onlar müəyyən bacarıq əldə edirlər. Aydın məsələdir ki, bacarıq bilikdən yaranır, biliksiz isə bacarığa yiyələnmək mümkün deyildir. Unutmamalıyıq ki, tələbə o zaman bacarığa yiyələnir ki, qazandığı biliyi yaradıcı fəaliyyətində tətbiq etsin və icra etdiyi işdə onda inam yaranmış olsun.

Bəzən müəllimlər tələbələrin düşüncələrini, onların fikirləşmə əməliyyatlarını bacarıq əməliyyatları kimi qiymətləndirirlər. Lakin, bacarıq əməliyyatı onunla xarakterizə edilir ki, orada konkret məqsəd qoyulsun. Bu məqsəd isə praktik şəkildə yerinə yetirilir. Hər hansı bir vərdiş bacarıq vasitəsi ilə yaranır. Bacarıqla vərdiş arasında rabitəlik yaranır ki, bununla da tələbənin vərdiş qabiliyyəti möhkəmləndirilir. Təlimin oxuma, yazma, öyrənmə, öyrətmə kimi vərdişləri mövcuddur.

Təlim fəaliyyətində üç funksiya əsas götürülür və təlim üsulu üç mərhələdə müəyyənləşdirilir (3, 58).

1. Öyrədici
2. İnkişafetdirici
3. Tərbiyəedici

Öyrədici təlim çoxşaxəli təlim üsuludur, burada tələbənin əqli bacarığı və dərk etmə imkanları araşdırılır və ona yeni biliklər verilir. O, tədricən qazandığı bilikləri dərinləşdirir və yekun nəticə çıxarır.

İnkişafetdirici təlim aktual təlim üsuludur, burada təlim materialları sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipi əsasında öyrədilir. Əqli fəaliyyətin inkişafı üçün bu təlim metodu faydalı hesab olunur.

Tərbiyəedici təlim tələbənin elmi dünyagörüşünü, əxlaqi keyfiyyətini, estetik tərbiyəsini və əqidəsini formalaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Harmer, J. The practice of English language teaching. Fourth Edition. London: Longman, 2005
2. Allwright R.Z. "The Importance of Interaction in Classroom Language Learning" in "Applied Linguistics", 5/2, 1984, p.156-171
3. Besse, H. 1981. "The Pedagogic. Authenticity of a Text", in The teaching of Listening Comprehension, ELT Document Special, London: The British Council. 20-29
4. Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование. Липецк, 1998.
5. <https://www.mdu.edu.az/images/pdf/Magistr21.pdf>
6. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/1751/motivasiya-və-emosiya.html>
7. <https://filologiyameseleleri.com/pdf/2019/15.pdf>

Nasibli G.

Current problems of foreign languages

(Summary)

The formation of written and oral speaking skills in the study of a foreign language, the development of correct reading skills must be ensured. The development of oral speech is further improved, the ability to communicate is formed. The process of learning a language as a group is emphasized in the enrichment of vocabulary, mastering grammatical structures, language constructions, developing written and oral speech, and forming listening and comprehension skills. In this case, the student uses vocabulary and Internet resources in the study of different words, reacts to the speech of his peers, works harder on himself to enter the discourse with them, and competes with them in a good way.

Насибли Г.

Актуальные проблемы иностранных языков

(Резюме)

Должно быть обеспечено формирование навыков письменной и устной речи при изучении иностранного языка, развитие навыков правильного чтения. Далее совершенствуется развитие устной речи, формируется умение общаться. В процессе изучения языка как группы делается упор на обогащение словарного запаса, овладение грамматическими конструкциями, языковыми конструкциями, развитие письменной и устной речи, формирование навыков аудирования и понимания. В этом случае учащийся использует словарный запас и интернет-ресурсы при изучении разных слов, реагирует на речь своих сверстников, больше работает над собой, чтобы вступить с ними в дискурс, хорошо с ними соревнуется.

Rəyçi: ped.f.d.,dosent F.Rzayeva

TƏLƏBƏLƏRDƏ MÜSTƏQİL FƏALİYYƏTİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Açar sözlər: müstəqil iş, təlim fəaliyyəti, xarici dil

Key words: independent work, training, foreign language

Ключевые слова: самостоятельная деятельность, учебная деятельность, иностранный

ЯЗЫК

Orta məktəbdə tədris edilən fənnlər cəmiyyətdə, təhsildə cərəyan edən hadisələrə aid şagirdlərin maraq, meyl və tələbatlarını ödəməlidir. Müasir dövrdə şagirdlər tədris olunan fənlərə aid klassiklərin fikirlərini öyrənməklə yanaşı, onları günümüzün problemləri ilə uzlaşdırmaq, müqayisə etmək, bu problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirməyi bacarmalıdırlar. Təhsil sistemində əsas məsələlərdən biri də ənənəvi üsulların fəal təlim metodları ilə əvəz edilməsi, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından və internet şəbəkəsindən, peyk vasitələrindən mütəmadi istifadədir. Bu, şagirdlərin təhsilin məzmununa, onların müstəqil işinə yeni yanaşmanın, baxışların dəyişməsinə, onun elmi-metodoloji nəzəriyyəsinin analizinə və yenilənməsinə zərurət yaradır. Bu məsələlərdə orta məktəb müəllimlərinə, onların hazırlıq və peşəkarlıq səviyyəsinə də yeni tələblərin irəli sürməsi gözlənilən haldır. Müasir cəmiyyətin intensiv inkişafı şəxsiyyətin peşə baxımından mütəmadi təkmilləşməsinə tələb edir. İnformasiya axını sürətlə artdığına görə təhsil sistemi nəinki bilik və bacarıq hətta almaq imkanlarını, eləcə də özünütəhsil və özünüinkişaf kimi bacarıqların formalaşmasını təmin etməsi mütləqdir. Təlim prosesinin bu əsaslarla qurulması şagirdlərin müstəqil işləmək bacarığının ardıcıl şəkildə formalaşması vasitəsi ilə də mümkündür. Öyrənmələr üçün materialın çoxşaxəli seçimi və təqdim edilməsi müəllimin peşə fəaliyyətinin xüsusi komponenti kimi də başa düşülə bilər.

Müasir dövrümüzdə müəllim pedaqoji-psixoloji fənnlərin tədrisi prosesində metod və məzmunun şablon olaraq tədrisindən imtina etməli, həmişə axtarışda olmalıdır. Bu gün təcrübə də göstərir ki, yalnız müstəqil və yaradıcı fəaliyyət zamanı əldə edilən biliklər ən dərin bilik hesab olunur, həmçinin insanın həqiqi nailiyyətinə çevrilə bilər. Təlim prosesinin intensivləşməsi, şagirdlərə fərdi şəkildə öyrənməyi, öyrənməklə bağlı metodlara keçid müstəqil işin əhəmiyyətini artırır. Bu zaman fərqli düşüncələrin, müasir təlim texnologiyalarından, o cümlədən, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə bacarıqlarının inkişafı ön planda çıxış edir. Bununla əlaqədar şagirdlərin müstəqil işinin təşkil edilməsi orta təhsil sistemində xüsusi əhəmiyyəti özündə kəsb edir.

Müstəqil iş təlim prosesinin mühüm elementlərindən biri olduğuna görə planlı və mütəşəkkil şəkildə həyata keçirildikdə daha səmərəli və faydalı olur. Buna görə də müəllim təlimdə və elmi-tədqiqat fəaliyyətində yüksək motivasiya formalaşdırmalı, metodiki vəsaitlər hazırlamalı, bu prosesdə daima əks əlaqə yaratmalı, birgə işin

Müstəqil işin təşkilinə aid ilk tədqiqatlar fizikaya dair L.B.Ştrəpenina məxsusdur. Sonra şagirdlərin müstəqil işinin təşkili problemləri, həm də, 1969-cu ildə Kişinyov şəhərində keçirilmiş elmi-metodik konfransda müzakirə olunmuşdur. 70-ci illərdən etibarən müstəqil işin təşkilinin və keçirilməsinin müxtəlif aspektlərə elmi əsərlərdə toxunulmuşdur.

Bir sıra elm adamları təkcə müstəqil işin fəallaşması məsələsini nəzərdən keçirmişlər. Digərləri şagirdlərin fəallaşması istiqamətində müəllim fəaliyyətinin güclənməsi və müstəqil işin keyfiyyətinin və səmərəsinin artırılmasına dair məsələlərə yönəlmişlər.

Şagirdlərin müstəqil işinin təşkili problemi həm əcnəbi, həm də yerli pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatında, internet şəbəkəsində, müxtəlif elmi-praktik konfranslarda geniş müzakirə olunur. Müxtəlif dövrlərdə elm adamları onun müxtəlif tərifini təklif etmişlər. Məsələn, Y.K.Babanski, L.B.Jarova onu təlim metodları, T.İ.Şamova, B.N.Yesipov təlim məşğələlərinin təşkili forması,

İ.A.Zimnyaya təlim fəaliyyətinin xüsusi qolu, Q.Ş.Pidkasıstı təlim və tədris vasitəsi, M.N.Skatkin, D.Şunk, B.Zimmerman əqli qabiliyyətlərin təlim bilik və bacarıqlarına çevrilməsinin özünü istiqamətləndirən prosesi, V.A.Slastenin, A.L.Ayzenberq özünütəhsilin əsası, Q.N.Serikov, V.A.Slastenin təlim forması, A.V.Petrovski biliklərin əldə edilmə vasitəsi və təlim işinin növü, L.Korno, Y.Mandinaç təlim strategiyalarının toplusu, K.Levi-Leboier kompetensiyalığın bir forması, B.P.Yesipov müəllimin tapşırığı ilə iş, Q.Suxobskaya, Y.N.Kulyutkin özünütəhsil, özünütəşkil, P.İ.Pidkasıstıy, Y.Q.Tareva müstəqil fəaliyyətin təşkili vasitəsi kimi onun tərifini təklif etmişlər.

M.M.Mehdizadə hesab edir ki, müstəqil iş *“fəsiləsiz təhsil metodu və eyni zamanda, təlim prosesinin fərdiləşmə vasitəsi kimi sinifdə və sinifdankənar fərdi, qrup və kollektiv şəkildə yerinə yetirilə bilər”* [9, 89].

B.Denqub şagirdlərin müstəqil işini *“müəllimin tapşırığı və elmi-metodik rəhbərliyi altında yerinə yetirilən planlaşdırılmış təlim və elmi iş”* kimi M.Fyodorova, L.Yakuşına kimi təsvir edirlər [14]

Orta məktəbdə müstəqil işin təşkilinə şəxsiyyətin fəallıq və müstəqilliyinin tərbiyə olunması meyyarı kimi, faydalı məlumatları əldə etmə bacarıqlarının formalaşması kimi baxılır. Elm adamlarının bir qismi müstəqil işi müəllim olmadan təlim fəaliyyətinin idarəetməsinə şərait yaradan, pedaqoji şəraiti təşkil edən sistem kimi aydınlaşdırırlar. Müstəqil iş eləcə də özünütəhsil kimi də təsvir edilir.

V.Y.Bəşirov şagirdlərin əqli imkanlarının inkişafını araşdırarkən göstərdi: *“İnkişaf və təhsil heç bir kəsə verilə və deyilə bilməz. Hər kəs buna öz fəaliyyəti ilə gəlməlidir. İnsanın sərbəst, müstəqil nail olmadığı onun deyil”* [2, 38].

Lakin “müstəqil iş” anlayışı tək-cə onun baxıldığı konkret pedaqoji sistem müəyyən olunanda tam məzmunu ifadə edir. Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təhsil alanlar birbaşa müəllimin rəhbərliyi olmadan öz fəaliyyətlərini həyata keçirərlərsə, o vaxt təlim prosesində müstəqil iş üsulu tətbiq olunur. Lakin A.V.Petrovun əsərlərində müstəqil iş nə müəllimin yoxluğu, nə də bu və ya digər tapşırığın fərdi şəkildə həyata keçməsi kifayət etmir. Onun fikrinə görə, müstəqil iş heç kimin köməyi olmadan, şüurlu şəkildə qarşıya məqsəd qoymaq, öz fəaliyyətini planlaşdırmaq və reallaşdırmaqdır. Müstəqil iş anlamına məhz belə izahın gətirilməsi onu inkişaf etdirici təlim sisteminə çevirir, bu da alimlərin inkişafetdirici təliminin elmi məktəbində təhsilənlərin özünütəhsil, özünütərbiyə, şəxsiyyət fəallığının şüurlu inkişafının nizamlanmasının formalaşması kimi müəyyənləşdirir.

Gardner müstəqil işə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşır: sosial, didaktik, psixoloji və tərbiyəvi. Onun fikrinə görə, orta məktəbin əsas vəzifəsi şagirdlərə biliklərini müstəqil şəkildə artırmağı və təkmilləşdirməyi tədris etməkdir. Məhz buna görə də, orta məktəb qarşısına qoyduğu müstəqil iş vasitəsilə şagirdlərə öyrənməyi öyrətmək məqsədinə nail olur. [15]

Didaktik nöqtəyi-nəzərdən müstəqil iş bilik və bacarıqları əldə etməyin əsas metodu kimi və eləcə də təlimin təşkilati forması kimi özünü biruzə verir. Psixoloji baxımdan müstəqil iş bilik və bacarıqların müstəqil şəkildə əldə olunmasına yönələn idrak proseslərinin sistemidir. Eləcə də müstəqil iş şagirdlərin idrak və yaradıcı qabiliyyətlərinin reallaşması üçün əsas vasitələrdən biridir. Müstəqil işin tərbiyəvi əhəmiyyəti də onun gələcək mütəxəssisin şəxsi keyfiyyətlərinin tərbiyə edilməsinin mühüm vasitəsidir.

Müstəqil iş müxtəlif mənbələrlə müstəqil işləmək və təhlil etmək bacarıqlarının formalaşmasını və eləcə də öz təcrübəsinin ümumiləşdirilməsidir. Şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti (V.Sergeyeva 1997) – şəxsiyyətin peşə təcrübəsinə yiyələnən fəaliyyətidir. *“Müstəqil iş şagirdlərin pedaqoji təcrübə zamanı əldə olunan biliklərinin peşəkar bacarıqlarının möhkəmlənməsidir”*. [15] Müstəqil fəaliyyət onun məntiqini müəyyənləşdirmək bacarığı ilə əmələ gəlir. Fikri dəqiq və məntiqli bildirmək, düzgün təsnifat, lazımi mənbələrin axtarışı, nəticənin çıxarılması və s. Y.D.Jeleznyakın fikrinə əsasən, düzgün mühakimə yürütməyə şərait yaradır. Şagird fəaliyyətində təhlil etmə, çevik və düzgün qərar qəbul etmə bacarıqları yalnız bu amillər mövcud olduqda əmələ gəlir.

Şagirdin müstəqil işə cəlb edərkən, birinci növbədə, işin məqsədini ona aydın izah etmək, onu problemin səmərəli həllinə yönəltmək, onunla bərabər işin nəticələrini qiymətləndirmək

lazımdır. Bu zaman müəllim şagirdinin müstəqil işləmək bacarığına dair təcrübənin qazanmasına şərait yaradır.

Q.S.Kostyukun fikrincə, *“şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkilinə ayrılan saatların artması onun müxtəlif cür problemlə vəziyyətlərdə özünə görünən səmərəli hərəkət etmək bacarıqlarında ciddi və müsbət dəyişiklikləri təmin edir”* [15, 126].

İ.M.İlyasov da müstəqil işin mahiyyətinə fərqli bir yanaşma gətirmiş, təlim prosesində onun mövqeyini müəyyənləşdirmişdir. O, müstəqil işi *“Qoyulan məqsədə əsasən müəyyən fəaliyyətin təşkili və yerinə yetirilməsi vasitəsi”* [4] kimi təsəvvürə gətirir. Bununla əlaqədar o, müstəqil işin xüsusiyyətlərini müəyyən edir və onu *“idrak fəaliyyətinin metodlarına yiyələnməkdə təhsilalanın özünü təşkil və özünüizamlamanın mühüm şərti hesab edir; biliklərini fərdi və mütəmadi şəkildə artırmaq üçün təhsil alana psixoloji yön verir, elmi və politexnik informasiya axınında düzgün istiqamət seçmək bacarığını formalaşdırır”* [7].

Z.Veysovanın qənaətinə *“müstəqil iş onu yerinə yetirən zaman yüksək fəallıq, müstəqil düşünmə qabiliyyəti və təşəbbüskarlıq nümayiş etdirmə fəaliyyətidir”* [12].

Bununla yanaşı, müasir məktəbdə digər formalardan da istifadə oluna bilər. Bu formalar müxtəlif cür adlanırlar: köməkçi iş forması, sinifdən xaric iş forması, ev iş forması, müstəqil iş forması və s. Bunlara: məsləhətlər, əlavə məşğələlər, təlimat, konfranslar, dərnək və fakultativ məşğələlər, klub işi, sinifdən xaric oxu, şagirdlərin evdə müstəqil işi və s. aiddir.

Professor S.Şəfiyev şagirdlərin müstəqil işini istər sinif, istərsə də sinifdən kənar fəaliyyətə aid edir və onun həyata keçirilməsini kompleks tədbirlərin görülməsi ilə əlaqələndirir. O hesab edir ki, bu iş 2 məqsədə xidmət etməlidir: 1) *Tərbiyəvi təsir. Müstəqil işin yerinə yetirilmə fəaliyyətində şagirdlərin birinci növbədə dünyagörüşü genişlənir, mədəni vərdişlər yaranır və s. 2) Biliklərə yiyələnmə. Bu zaman şagirdlərdə bilik və bacarıqlara yiyələnmək vərdişləri aşılır və formalaşır. Eyni zamanda, alim bu işin təşkilində ardıcılıq prinsipinə əməl olunmasını vacib məsələ kimi qeyd edir. Lakin alimin qeyd etdiyi məsələlər TMİ ilk mərhələlərini özlüyündə əhatə edir. Buna baxmayaraq, müasir zamanın tələblərinə müvafiq TMİ yaradıcı təfəkkürün inkişafı baxımından təşkil olunması zəruridir* [].

İsimxanov M.A. isə müstəqil işin tərifini bu cür vermişdir: *“Müəllimlərin tapşırığı ilə (belə bir tapşırıq verilməyə də bilər), lakin onların birbaşa rəhbərliyi olmadan müəyyən zaman fasiləsində şagirdlərin mənimsədikləri elmi, siyasi, əxlaqi-etik bilik, bacarıq və vərdişləri möhkəmləndirən, təkmilləşdirən, onları fikri fəallığa, tədqiqatçılığa təhrək edən, axtarıcılığa yönəldən işlərin optimal sistemi müstəqil iş adlanır”* [5]. Qeyri-konkret sayılan bu tərif, eyni zamanda, bir az da qəliz formada ifadə olunmuşdur.

Müstəqil iş müəllim tərəfindən təşkil olunmuş aktiv fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət xüsusi ayrılmış vaxtda irəli sürülmüş didaktik məqsədə çatmaq üçün həyata keçirilir. Didaktik məqsəd biliklərin axtarılması, dərk edilməsi, möhkəmləndirilməsi, bilik və bacarıqların formalaşması və inkişafı, biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi, müstəqil düşünmə, özünü təşkil etmədir. Didaktik nöqtəyi-nəzərdən müstəqil iş təlim tapşırığıdır, yəni şagirdin yerinə yetirəcəyi fəaliyyət növü və obyektidir.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalar və eyni zamanda, pedaqoji fəaliyyətimizdə əldə olunan müşahidələr belə nəticə çıxarmağa imkan verir: TMİ birbaşa müəllimin rəhbərliyi olmadan mövcud biliklərə əsasən, yeni biliklərin əldə edilməsi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişafı, təhlil, sintez və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi kimi idrak əməliyyatlarının yerinə yetirilməsini təmin edən təlim fəaliyyətinin ali formasıdır. Bu zaman təhsil alanlar qarşılıqlı olaraq bu və ya digər məqsəd və vəzifə qoyur, fəaliyyətlərini planlaşdırır, həyata keçirir və refleksiya edir.

Məqalənin aktuallığı. Tələbələrdə müstəqil fəaliyyətin səmərəli təşkili özünün aktuallığı ilə fərqlənir.

Məqalənin yeniliyi. Tələbələrdə müstəqil fəaliyyətin səmərəli diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. *Problemin praktik əhəmiyyəti.* Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov O.A. Təhsilin idarə olunması. Bakı, “MM-S” müəssisəsi, 2016.
2. Bəşirov V.Y. Ali məktəb didaktikası. Bakı, “Maarif”, 1992.
3. Əhmədov H.H., Zeynalova N.E. Pedaqogika. Bakı, Təhsil və Elm, 2016.
4. İlyasov M.İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasının pedaqoji əsasları. Bakı, Elm, 2005.
5. İsimxanov M.A. Pedaqogikanın əsasları. Bakı, ADPU-nəşriyyatı, 2013.
6. Kazımov N.M. Pedaqoji ustalığın problemləri. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2009.
7. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı, “Çıraq”, 2011.
8. Qaralov Z.İ. Tərbiyə. Bakı, Pedaqogika, 2003.
9. Mehdizadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı, “Maarif”, 1982.
10. Mikayılov B.N. Müasir dərslər: Yeni yanaşmalar. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2016.
11. Müstəqil düşüncəli şagirdləri necə yetişdirməli? Bakı, Xəzər Universiteti, Dünya məktəbi, 2016.
12. Veysova Z. İnteraktiv təlim. Dərs vəsaiti, Bakı, UNİSEF, 2007.
13. Zeynalova N.E. Müasir təhsilin əsasları. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2017.
14. Деньгуб В., Смирнов В.Г. Единицы величин. Словарь справочник. Москва, Издательство стандартов, 1990.
15. Костюк Г.С. Мышление. Педагогическая Энциклопедия. Москва,
16. Gardner R.C., Lambert W.E. Attitudes and Motivation in Second Language Learning. Rowley, Mass: Newbury House, 1972, p. 313

Garayeva A.

Effective ways of independent activity in students (Summary)

Independent work has theoretical and practical importance. The “independent work” has theoretical and practical importance. The thorough and thoughtful formation of “independent work” develops creative activity, observation ability, logical thinking of pupils, create an opportunity to work independently, to achieve a goal set effectively, helps to form mental and physical activity, to learn and to work freely.

Гараева А.

Эффективные способы самостоятельной деятельности учащихся (Резюме)

Сама по себе работа имеет теоретическое и практическое значение. Разумная и продуманная организация самостоятельной работы развивает у студентов творческую активность, наблюдательность, логическое мышление, создает возможности для самостоятельной работы, эффективного достижения целей, формирует умение работать умственно и физически, обучает самостоятельной работе.

Rəyçi: ped.f.d., dosent F.Rzayeva

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ METODLARI: PSIXOLOJİ KONTEKST

Açar sözlər: yanaşma, dilçilik, nitq, dil, metod, şüurlu yönümlü, kommunikativ, struktur, qrammatik, ümumi psixologiya.

Key words: approach, linguistics, speech, language, method, consciously oriented, communicative, structural, grammatical, general psychology.

Ключевые слова: подход, языкознание, речь, язык, метод, сознательно ориентированный, коммуникативный, структурный, грамматический, общепсихологический.

Problemin qoyuluşu. Hər bir nitq ifadəsi, nitqi yaradan və ya dərk edən hər bir akt çoxtərəfli şərtlənir. Nitq fəaliyyəti dedikdə, insanın bu və ya digər dərəcədə dilin əlamətləri ilə vasitəçilik etdiyi fəaliyyəti (davranışı) başa düşülməlidir. L. Vygotsky bunu daha dar formada belə ifadə edir: “Nitq fəaliyyəti - linqvistik işarənin "stimul-vasitə" rolunu oynadığı fəaliyyət, elə bir fəaliyyət kimi başa düşülməlidir ki, biz nitq ifadəsini formalaşdırırıq və ondan əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədə çatmaq üçün istifadə edirik. Burada qeyd etməliyik ki, bu, bütün parametrlərinə görə ən çətin fəaliyyətlərdən biridir. İlk növbədə, onun təşkilatçılığı ilə başlamaq üçün, nitq fəaliyyəti çox nadir hallarda müstəqil tam fəaliyyət aktı kimi çıxış edir: adətən daha yüksək səviyyəli fəaliyyətlərin tərkib hissəsi kimi daxil edilir. Məsələn, tipik nitq deyimi başqa bir insanın davranışını hansısa şəkildə tənzimləyən deyimdir. Amma bu o deməkdir ki, fəaliyyət yalnız bu cür tənzimləmə uğurlu olarsa, başa çatmış hesab edilə bilər. Bundan əlavə, nitq fəaliyyətinin komponentləri çox müxtəlifdir. Bunlar adətən zehni hərəkətlərdir, məsələn, nitq nitqinin planlaşdırılması və nitq orqanlarının fəaliyyəti, onların qarşılıqlı əlaqə və asılılığı kimi xarici hərəkətləri dəqiq müəyyən etmək çox çətindir. İkincisi, nitq fəaliyyəti ən mürəkkəb tipə və onda təqdim olunan motiv və məqsədlərin təbiətinə aiddir. Doğrudan da, nitq ifadəsinin məqsədi kimi elementar görünən bir şeyi, yəni elmi tədqiqat praktikasında adətən “nitq funksiyası” adlandırılan məfhumu aydın şəkildə ifadə etmək o qədər də sadə deyil. N. Bekhterevanın əsərlərində aydın şəkildə göstərilir ki, nitqin psixofizioloji mexanizmi müəyyən strukturla xarakterizə olunur və bir növ generativ model kimi təqdim oluna bilər və bu model dil standartının hər hansı digər mümkün modelindən fərqlənir. Lakin bu model aksiomatik deyil, genetikdir.

Bəyanatın motivasiya əsası ikili xarakter daşıyır. Artıq deyildiyi kimi, nitq söylənməsi məlum motivin iştirakı ilə başlamazdan əvvəl - bir şeyi başqasına çatdırmaq, nəyisə istəmək və ya hər hansı fikrə aydınlıq gətirmək üçün. Əgər bu motiv yoxdursa, təbiidir ki, nitq deyimi baş tuta bilməz. Digər tərəfdən, nitqin motivasiya əsasını əvvəlcədən qurulmuş daxili nitq vasitəsi ilə sonradan genişləndirilmiş nitq nitqinin sxeminə çevrilən ilkin konsepsiya təşkil etməlidir.

Xarici dilin bir elm kimi tədrisi metodikası dilçilik, psixologiya, psixolinqvistika, neyrolinqvistika və tədris nəzəriyyəsinin müasir biliklərinə əsaslanır. Dilçi alimlər xarici dillərin mənimsənilməsinə töhfə vermək üçün effektiv metodik sistemlərin yaradılması üzərində işləyirlər, lakin hələ də belə bir sistem yaradılmayıb. Bu gün ya bir qədər təkmilləşdirilmiş ənənəvi texnikanın tətbiqini, ya da bu günə qədər tamamilə qənaətbəxş nəticə verməyən yeni üsullarla sınaqları müşahidə etmək olar.

Məqalənin məqsədi. Bir sözlə, aparılan işin məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir: 1) xarici dillərin tədrisinin effektiv metodlarının yeni işlənməsinin təsviri; 2) belə üsulların həyata keçirilməsinin nəticələrinin təsviri.

Material və metodlar: qaldırılan problemlərin nəzəri təhlili, elmi nəşrlərin müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi.

Hamımız bilir ki, xarici dil öyrənmək asan məsələ deyil. Burada yeni sözləri yadda saxlamaq, qrammatik konstruksiyaları öyrənmək və mövcud linqvistik bilikləri tanımaq üçün

bacarıqlar tələb olunur. Millətlərarası ünsiyyətin əhəmiyyətinin ildən-ilə artdığı müasir dövrdə xarici dilləri ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsəmək istəyi daha da geniş miqyasda inkişaf edir. Pedaqoji prosesin idarə olunmasını müasir elmin tələbləri səviyyəsində mümkün qədər səmərəli təşkil etmək üçün nitq fəaliyyətinin xarakterini, nitq ünsiyyətinin formalarını, nitqin məzmununu ifadə etmə yollarını bilmək lazımdır.

Təlim predmeti kimi xarici dil müəyyən bir dildə nitq fəaliyyətini, onun linqvistik materialını, habelə onunla hərəkət və əməliyyatları mənimsəməyi əhatə edir. Nitq fəaliyyəti prosesi nitq bacarıqları və dili qulaq, danışmaq, oxu və yazı ilə başa düşmək bacarığı ilə təmin edilir. Bu bacarıqlar ilk növbədə xarici dilin tədrisinin məzmununu təşkil edir. Nitq bacarıqlarını təmin edən vasitələr dil bacarıqlarıdır: fonetik, leksik, qrammatik; onların inkişafı dil aspektləri (fonetika, lüğət, qrammatika) sahəsində biliklərə əsaslanır. Ona görə də linqvistik bilik və bacarıqlar təlimin məzmununa daxil edilir. Praktiki dil bilikləri şifahi ünsiyyət qabiliyyəti olan insanın uzunmüddətli yaddaşında saxlanılan müxtəlif səviyyəli linqvistik əlamətlərin (səslər, hərflər, hecalar, sözlər, ifadələr, cümlələrin struktur nümunələri) dinamik stereotipləri şəklində həyata keçirilir. Ona görə də dil stereotiplərinin formalaşdırılması və onların fəaliyyət göstərmə mexanizmləri də təlimin məzmununa daxildir.

Xarici dil riyaziyyat, fizika, tarix və s. kimi fənlərdən fərqli olaraq, öz məzmununa malik deyil. O, bizi əhatə edən dünyanın obyektiv reallığını əks etdirir. Şifahi ünsiyyətin müxtəlif vəziyyətlərində xarici dünyanın bütün sərvəti özünü göstərir. Dildən idrak və ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən insan dinləyir, danışır, oxuyur, yazır. Ünsiyyət formalarının fərqləndirilməsi müxtəlif meyarlara əsaslanır. Maddi vasitələrlə (səslər, hərflər) şifahi və yazılı nitqi, şərtlərə görə (kommunikatorların məkan və zaman qarşılıqlı əlaqəsi) - şifahi dialoq, şifahi monoloq və yazılı monoloqu fərqləndirir. Məlumat dinləmək və oxumaqla əldə edilir, danışmaq və yazı ilə ötürülür. Dinləmə və danışma şifahi ünsiyyətin iki tərəfidir, təbii olaraq onlar dil və şifahi materialın, dildənkənar vasitələrin ümumiliyi ilə xarakterizə olunur. Oxu və yazı yazılı ünsiyyətin iki aspektidir. Yazıya əsaslanırlar. Ekstralingvistik vasitələr burada şifahi ünsiyyətdən daha az məlumatlıdır. Dinləmə və oxuma linqvistik əlamətlərin tanınmasına əsaslanan hərəkət və əməliyyatlara görə birləşdirilir. Danışmaq və yazı mesaj yaratmaq üçün hərəkət və əməliyyatlarda linqvistik işarələrin generativ funksiyasından istifadə edilir.

Nitq fəaliyyətinin növləri müstəqil olaraq bu və ya digər təhsil fəaliyyətinə daxil edilə bilər. Beləliklə, oxu peşəkar bilikləri genişləndirmək və dərinləşdirmək üçün istifadə olunur. Oxu zamanı çıxarılan məlumat nitqdən kənar və nitq hərəkətlərini daha da stimullaşdırmağa bilər.

Çoxşaxəli məqsəd və vəzifələr, təlimin məzmununun çətinlikləri müəllim və şagirdləri ehtiyatla salır ki, xarici dili mənimsəyərkən insan şüurunda baş verən prosesləri dərinləndirən dərk etmədən tələb olunan nəticələrə nail olmağa imkan vermir.

Xarici dilin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsi qeyri-ana dildə dilin istehsal və qavranılması proseslərinin mənimsənilməsinə nəzərdə tutur. Metodik tədqiqatlar və tədris təcrübəsi göstərir ki, nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək dil haqqında biliklərə yiyələnməkdən qat-qat çətinləşir. Ancaq yuxarıdakı ifadənin doğru olmadığı dairəni daraltmağa imkan verən bir amil var.

İstənilən yaşda bir insanın təxminən 100 milyard neyronu var. Yetkinlərin beynində təxminən 300 trilyon sinir əlaqəsi və uşağın beynində bir katrilyon əlaqə var. Uşaq 100 milyard əlaqə ilə doğulur, lakin həyatının ilk 5 ilində uşaq sürətlə saniyədə 700-dən 1000-ə qədər yeni əlaqələr yaradır. Uşağın xarici dünya ilə hər qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də genetik məlumat yeni əlaqələr yaradır. Daha sonra bir növ "təbii seçmə" baş verir: müraciət olunan əlaqələr gücləndirilir və möhkəmlənir, passiv olanlar isə əhəmiyyətli dərəcədə zəifləyir. Beləliklə, hər bir neyronun başqa bir neyronla əlaqəsi olduğunu öyrəndik. Sonra nə baş verir? Nəyə görə öyrəndiyiniz zaman təkrarlanan impulslar bir neyronun digərinə təkrar-təkrar gəlir və hər növbəti impuls eyni yolu bir neyronun neyrona əvvəlkindən daha asan və daha sürətli keçir. Bundan əlavə, beynimiz insanın zehni fəaliyyəti prosesində daim dəyişir və yeni əlaqələr yaradır. Xarici dili öyrənərkən təməl daşı olan ikinci dərəcəli işarə sistemi yeni neyron əlaqələri yaranır. İkinci dilin mənimsənilməsi birinci dil əsasında baş verdiyinə görə mövcud əsəb əlaqələrini korrekte etməklə, tanış olmayanları isə yenisini yaratmaqla oxşar dil elementlərinin stereotipləri yaradılır. Hər bir sonrakı dilin öyrənilməsi

əvvəlki dilə söykənir ki, bu da hər bir dillə artikulyasiya orqanlarının çevikliyini və hiss korreksiyasını artırır və neyron əlaqələrinin formalaşmasını asanlaşdırır və stereotiplərin yaradılması səylərini azaldır. Doğma və xarici dillərin işarə stereotipləri sistemi dinamik xarakter daşıyır, çünki o, daim təkmilləşir və ölçüsünü artırır. Modifikasiya zamanı bu sistem əlavə birləşmələrin yaranması səbəbindən mürəkkəbləşir. Məsələn, xarici dilə giriş kursu zamanı öyrənənlər səslərin, sözlərin və cümlələrin akustik və motivli təsvirlərini formalaşdırırlar. Daha sonra onlara müvafiq vizual və əl motivli təsvirlər əlavə edilir. Beləliklə, nə qədər çox oxusanız, bir o qədər yaxşı olarsınız. Stereotiplərin dinamikliyi həm də dil mühitində və ya ondan kənarında xarakterin fərdi xüsusiyyətlərindən və öyrənmə şərtlərindən asılıdır: Bununla belə, stereotiplərin dəyişkənliyi qarşılıqlı anlaşılmaya mane olmur. Dil əlamətinin bütün təsvirləri kompleks xarici aləmin obyektlərinin təsvirləri və onlara uyğun gələn anlayışlarla ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Beləliklə, fikrimcə, xarici dil öyrənmək təcrübəsi olmayan şəxs üçün metodologiya seçilərkən əsas cəhət yaşdır.

3 yaşdan 5 yaşa qədər olan uşaqların xarici dil öyrənmə prosesini təhlil edərək belə nəticəyə gəldik ki, onlar bunu ətrafdakı dünya haqqında ümumi biliklərin əldə edilməsinin bir hissəsi kimi qəbul edirlər, ancaq öyrənmənin özü kimi deyil. Bu yaşda uşaqlar hələ də ana dillərini mənimsəmək vərdişlərini saxlayır və onları asanlıqla ikinci dil öyrənməyə köçürürlər. Bu mərhələdə xarici dilin öyrənilməsi dünyanın tanınması prosesində daxil olan məlumatların ümumi axını ilə üst-üstə düşür və vahid bir fənn və ya elm kimi qəbul edilmir. Məsələn, gənc öyrənən “alma”nın fransızca “pomme”, ukrayna dilində “яблуко” olması barədə məlumatı qəbul edir, onlar üçün almanın qırmızı, sarı və yaşıl ola biləcəyi kimi aydındır.

6 ildən sonra mənzərə dəyişir. Dünya haqqında ümumi biliklərə yiyələnmək öz yerini bu dünyanın xüsusiyyətlərini, qanunlarını və hadisələrini əsaslı şəkildə öyrənməyə verir. Lakin 8-9 yaşa qədər uşaqlar yeni informasiya materialının işlənilib hazırlanmasında ilkin təsəvvür kimi təxəyyüli saxlayırlar. Məhz buna görə də bu yaş kateqoriyasındakı öyrənənlər üçün xarici dilin tədrisinin ən təsirli metodologiyası şagirdin kommunikativ təxəyyülünün aktivləşdirilməsinə əsaslanan metoddur. Məhz kommunikativ oyunlar, teatr oyunları və layihələr kimi tapşırıqlar uşağa idrak komponentinə əsaslanan texnikaları tətbiq edərkən olduğu kimi onu “kənarında” təhlil etmədən “dildə” olmağı inkişaf etdirməyə imkan verir.

10 yaşından etibarən erkən yaşda əldə edilən biliklər müəyyən bir sistemə çevrilir, bunun əsasında müəllim dil və sənətlər haqqında gələcək bilik strukturunu formalaşdırmalıdır. Alimlər müəyyən ediblər ki, beyin yeni dilin qrammatik konstruksiyalarını ana dilinin müvafiq qrammatik konstruksiyaları ilə müqayisə edir və konstruksiyalar ardıcılırsa, beyin xarici dili öyrənərkən ana dilinin qrammatikasından istifadə edərək “əvəz etmə” edir. Məsələn, cümlədəki söz sırası fərqlidirsə, onda beyin yeni qrammatik baza təşkil edir. Amma məlumdur ki, şüur prinsipinin tətbiqi olmadan heç bir strukturun tikintisi baş tutmayacaq. Beləliklə, xarici dilin tədrisinin bu mərhələsində metodologiyanın kommunikativdən struktura dəyişdirilməsi məqsədəuyğun olacaq və bu proses müəllim bunu ardıcıl olaraq açıq-aydın yanaşma tətbiq etməklə həyata keçirdikdə və yalnız bundan sonra gizli yanaşmaya keçdikdə olduqca ahəngdar şəkildə davam edəcəkdir.

Metodların dəyişdirilməsindən danışarkən, mən birini tamamilə istisna edib, digərini tətbiq etməyi nəzərdə tutmuram. Məlumdur ki, heç bir yanaşma “saf” formada istifadə olunmur. Mən sadəcə olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, 5 yaşa qədər yeganə düzgün olan kommunikativ yanaşma ola bilər. Bu, bəlkə də təlimdə yalnız bir üsuldan istifadə edildiyi yeganə dövrüdür. Bundan əlavə, tədris prosesində adətən diferensiallaşdırılmış yanaşma tətbiq olunur.

Bu yazıda təklif olunan ardıcılıqı davam etdirərək deyəcəyik ki, koqnitiv psixologiya sahəsindəki inkişafə əsaslanan və şüur prinsipinə əsaslanan metoddan 15-16 yaşa qədər səmərəli istifadə etmək olar. Növbəti yanaşma dəyişikliyi bir neçə amillə bağlıdır. Onlardan biri də odur ki, tələbə həm psixoloji, həm də əqli cəhətdən kommunikativ və struktur yanaşmaların bərabər şəkildə tətbiq ediləcəyi xarici dili öyrənmənin növbəti səviyyəsinə keçməyə hazırdır. Bu səviyyədə diqqət adətən yeni bacarıqların əldə edilməsinə deyil, mövcud olanların inkişafına yönəldilir və buna görə də şüur prinsipi tez bir zamanda yalnız köməkçi olur və kommunikativ bacarıqların təkmilləşdirilməsi demək olar ki, yeganə vəzifəyə çevrilir. Bundan əlavə, müasir metodistlər hesab

edirlər ki, bu yaşda şüur prinsipinə sadıqlıq dil üzərində müstəqil işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək etdi ki, bu da tələbə üçün çox vacib keyfiyyətdir, çünki texnologiyanın geniş çeşidli müstəqil təhsil variantlarını təklif etdiyi müasir dünyada inanılmaz dərəcədə mühüm rol qazanmışlar. Əksər yeniyetmələr smartfon, noutbuk və ya planşetə sahibdirlər. Bu o deməkdir ki, onların çoxlu sayda onlayn öyrənmə imkanlarına çıxışı var. Pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən onlayn təlim proqramları tələbələri öz-özünə təhsilə yönəltməkdə "ilk addımdır" - onlar özləri öyrənmə məqsədlərini təyin edə və öz sürətlərində və özlərini rahat hiss etdikləri səviyyədə nəticələrə nail olmaq üçün işləyə bilirlər.

Beləliklə, deyə bilərik ki, burada xarici dil öyrənmənin ilk dövrü bağlanır. Şagirdin gələcəkdə qarşısına qoyacağı vəzifələrdən asılı olaraq onlara nail olmaq üsulları müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təlimdə metod və yanaşmaların yuxarıda göstərilən ardıcılığı bir baxışdır və böyümə prosesində şəxsi inkişafın ümumi psixologiyasının materiallarına əsaslanır.

Yetkinlər və ya gənc insanlar üçün xarici dildə dil bacarıqlarının formalaşmasında metod və yanaşmaların tətbiqi ardıcılığını qurmaq üçün ümumi mənzərənin köklü şəkildə fərqli olacağını görməliyik. Belə ki, 20 yaşına kimi şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, artıq insanda alınan məlumatların təhlili və dərk edilməsi yolu ilə zahiri şeylər haqqında biliklər əldə etmək prinsipi formalaşmışdır. Heç nə "imanla" alınmır, hər şey izah edilməli və sübut edilməlidir. Beləliklə, məlum olur ki, böyüklərin xarici dillə tanışlığı şüur prizmasından baş verir. Beləliklə, aydındır ki, müəllim iki yanaşmanı - leksik və qrammatik - birləşdirəcək və bu, ən müsbət effekt verəcəkdir. Düzdür, bu fikir yeni deyil. Daha əvvəl alimlər bu metodun effektivliyini artıq təsvir etmişlər. Bununla belə, həlledici deyərdim çox vacib bir şey, metodda leksik və qrammatik tarazlığın ən təsirli tarazlığının yaradılmasıdır. Yetkinlərdə xarici dil öyrənmənin ilkin mərhələsində lüğətin formalaşması xüsusi çətinlik yaradır. Psixoloji və əqli cəhətdən yetkinlər strukturları formalaşdırmağa və qrammatik konstruksiyaları təhlil etməyə hazırdırlar, lakin məlum səbəblərdən söz ehtiyatını genişləndirməyin ən təsirli yolu olan ünsiyyət prosesinə hazır deyillər. Bu zaman yetkin insanın psixikası yalnız əhəmiyyətli motivasiya olduqda aradan qaldırıla bilən "inhibitor effekt" yaradır. Hər halda, böyüklərin xarici dil öyrənmək motivi nə olursa olsun, strukturun üstünlük təşkil etdiyi struktur və kommunikativ yanaşmaların birləşməsi ən yaxşı nəticələri verəcəkdir.

Nəticə. Bu məqalədə qeyd olunan sahədə tədqiqat işində iştirak edən bütün alimlər hesab edirlər ki, apardıqları tədqiqatlar müxtəlif həyat vəziyyətlərində olan insanlara, xüsusən də xarici dillərin öyrədilməsi və öyrənilməsində potensial olaraq kömək edə bilər. Nəzərdən keçirilən psixoloji nəzəriyyələrin hər biri rəşional xüsusiyyətə malikdir, lakin hadisələrin (o cümlədən dildə) şərhini yalnız hər hansı bir ayrı tərəfdən təklif edir. Dilin mənimsənilməsinin psixoloji xüsusiyyətlərinin və xüsusən də şüur prinsipinin dərk edilməsinə dair müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən fərqli təlim metodlarının yaranmasına səbəb olur. Dilçilik, psixologiya, psixolinqvistik və xarici dilin dil mühitindən kənarında tədrisi metodları və intensiv tədris metodlarının inkişafı sahəsində aparılan tədqiqatlar yerli elm üçün tarixən əhəmiyyətli və ənənəvi olmuşdur və belə də qalır. Koqnitiv psixologiya idrak fəaliyyətinin fəaliyyətini ön plana çıxarır. proseslər və kommunikativ işə nitq bacarıqlarının formalaşmasına diqqət yetirir. Mübahisə etmək olar ki, bütün nəzəriyyələr öz konseptual arsenalına psixoloji hadisələrin demək olar ki, tam spektrini daxil edir. Lakin hər bir fərdi yanaşma istər-istəməz məhdud və birtərəfli olacaq, çünki dil mürəkkəb psixoloji, daha doğrusu, psixolinqvistik hadisə kimi bütün bu psixoloji aspektləri özündə birləşdirir, onlar həm də bir-birinə nüfuz edən və bir-birindən asılıdır. izahlı model, üstünlük təşkil edən psixoloji konsepsiyaya görə bu nəzəriyyələrin hər biri psixoloji hadisələrin şərhə üçün seçir.

Ədəbiyyat:

1. Arutyunova N.D. Dil və insan dünyası. M., 1998.896 s.
2. Bekhtereva N.O. İnsan beyninin mexanizmləri. L.: Nauka, 1988
3. Wundt V. Psixologiyaya giriş. SPb., 2002. 479 s.
4. Vygotsky L. S. Düşüncə və nitq. M., 1999. 352 s.
5. Demyanenko M.Ya., Lazarenko K.A., Melnik S.V. Xarici dillərin tədrisinin ümumi metodikasının əsasları. Kiyev, 1984. 254 s.

6. Zasekina L. V. Psixolinqvistik biliklərin yeni paradiqmasında hərəkətli üslublar / L. V. Zasekina // Psixolinqvistika. - 2012. - VIP. 9. – S. 48–55.
7. Zasekin S. V. Bədii mətnin tərcüməsi üçün universal strategiyalar: empirik psixolinqvistik tədqiqatın sübutu / S. V. Zasekin // Uchenye zapiski Taurida nat. un-ta im. V. İ. Vernadski. Seriya: Filologiya. Sosial kommunikasiyalar. - T. 24 (63). - No 4. - Hissə 2. - Simferopol, 2011.
8. Kolesnikova İ.L., Dolgina O.A. Xarici dillərin tədrisi metodikası üzrə ingilis-rus terminoloji məlumat kitabı. Sankt-Peterburq: Rusiya-Baltik İnformasiya Mərkəzi BLITs, 2001. 224 s.
9. Railyanova V. E. Xarici dil nitq fəaliyyətinin formalaşması prosesində ibtidai məktəb yaşlı uşaqlarda beyin işinin xüsusiyyətləri. Dövlət Ali Təhsil Müəssisəsinin Humanitar Bülleteni "G. Skovoroda adına Pereyaslav-Xmelnski Dövlət Pedaqoji Universiteti. 2019. 213-219 s.
10. Rubinstein S.L. Ümumi psixologiyanın əsasları. SPb., 1999. 781 s.
11. Ferdinand de Saussure. Ümumi dilçilik kursu. M., 1933. 432 s.
12. Alemi M., Sarab M., Lari Z. MALL vasitəsilə akademik söz siyahısının müvəffəqiyyətlə öyrənilməsi: Mobil dəstəklil dil öyrənmə. Beynəlxalq Təhsil Araşdırmaları, 5,6 2014. s. 99-109.
13. Amichai-Hamburger J., Gazit T., Bar-Ilan J. et al. Onlayn müzakirələrdə iştirakın olmamasının arxasında duran psixoloji amillər. İnsan Davranışında Kompüterlər, .55(A)2016. səh 268-277.
14. Bostelmann, M., Lavenex, P., Lavenex, P. Beş yaşdan doqquz yaşa qədər uşaqlar görmə olmadan idrak xəritəsi qurmaq üçün yol inteqrasiyasından istifadə edə bilirlər. Koqnitiv Psixologiya, 2020 <https://doi.org/10.1016/j.cogpsych.2020.101307>
15. Cowley-Cunningham, M. The Cognitive Perspective. Koqnitiv Psixologiya və Koqnitiv İnkişaf: Nəzəriyyə və Təcrübə. SSRN. 2017
16. Kasumi, H.. Kommunikativ dil tədrisi və onun tələbələrin fəaliyyətinə təsiri. Təhsil və Sosial Araşdırmalar Jurnalı. Cild. 5 No.1 S1.2015. <http://10.5901/jesr.2015.v5n1s1p155>
17. Kirsten Weber, Morten H. Christiansen, Karl Magnus Petersson, Peter Indefrey və Peter Hagoort. Journal of Neuroscience. 2016 DOI:10.1523/JNEUROSCI.3180-15.2016
18. Legare, C. Tədqiqat izahı: Uyğun olmayan sübutların izahı gənc uşaqlarda kəşfiyyət, fərziyyə-sınaq davranışını məlumatlandırır. Uşaq inkişafı, 83 (1) 2012, səh. 173-185, 10.1111/j.1467-8624.2011.01691.x
19. Meara, P., Miraplex, I. Lüğətin tədqiqi üçün alətlər. Çoxdilli Məsələlər. 2016. 280 s.
20. Simon, J., Jaen, I. Koqnitiv ədəbiyyatşünaslıqda son inkişafı ümumi baxış // Koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq kitabında: cari mövzular və yeni istiqamətlər/ Texas mətbuatı Universiteti. 2012

Guliyeva L.

Foreign language teaching methods: psychological context (Summary)

The article demonstrates the connection between the emergence and development of new methods of language teaching at school and university with new trends in linguistics, psychology and pedagogy. The problems faced by local and foreign Methodists in the process of finding the most effective ways and methods of teaching are highlighted. The article also analyzes the different views on the understanding of the psychological features of language acquisition, in particular, the principle of consciousness, which led to the emergence of different teaching methods. An analysis of modern teaching methods focusing on the psycholinguistic nature of a foreign language was conducted, and the identified advantages and disadvantages were indicated.

**Методика обучения иностранному языку: психологический контекст
(Резюме)**

В статье показана связь появления и развития новых методов обучения языкам в школе и вузе с новыми тенденциями в языкознании, психологии и педагогике. Освещены проблемы, с которыми сталкиваются местные и зарубежные методисты в процессе поиска наиболее эффективных способов и методов обучения. В статье также анализируются различные взгляды на понимание психологических особенностей овладения языком, в частности, принципа осознанности, что привело к появлению различных методов обучения. Проведен анализ современных методов обучения с акцентом на психолингвистическую природу иностранного языка, указаны выявленные преимущества и недостатки.

Rəyçi: ped.f.d., dosent F.Rzayeva

FƏTƏLİYEVƏ ROZA
Peter Pan Körpələr evi-Uşaq bağçası
rozafatali@gmail.com

**MÜSTƏQİL İŞİN TƏŞKİLİNDƏ MOTİVASİYANIN ROLUNUN PSİXOLOJİ
ƏSASLARI**

Açar sözlər: müstəqil iş, motivasiya, tələbə

Key words: independent work, motivation, student

Ключевые слова: самостоятельная работа, мотивация, студент

Tələbələrin öyrənilməsində həlledici rol oynadığı üçün motivasiya təhsil psixoloqları üçün xüsusi maraq doğurur. Bununla belə, ixtisaslaşdırılmış təhsil şəraitində öyrənilən motivasiyanın spesifik növü digər sahələrdə psixoloqlar tərəfindən öyrənilən daha ümumi motivasiya formalarından keyfiyyətcə fərqlənir.

Təhsildə motivasiya tələbələrin necə öyrənmələrinə və mövzuya münasibətdə davranışlarına bir sıra təsir göstərə bilər. O, aşağıdakıları edə bilər: müəyyən məqsədlərə doğru birbaşa davranış, artan səy və enerjiyə səbəb ola bilər, fəaliyyətlərə başlamaq və əzmkarlığı artırmaq, koqnitiv emal prosesini gücləndirmək, hansı nəticələrin gücləndirdiyini müəyyən etmək, təkmil performans gətirib çıxarmaq. Tələbələr həmişə daxili motivasiyaya malik olmadığından, onlar bəzən müəllimin yaratdığı ekoloji şəraitdə tapılan situasional motivasiyaya ehtiyac duyurlar.

Tələbələrin müstəqil işi anlayışının bir çox tərifləri var, lakin mahiyyət etibararı ilə onlar tələbələrin müstəqil işi ilə nəticələnir. Bu, müəllimin metodiki və elmi rəhbərliyi və nəzarəti altında tədris prosesi çərçivəsində həyata keçirilən planlı fərdi və ya kollektiv tədris və elmi işdir. Müstəqil iş təbiətcə ayrılmaz olan və əslində özünütərbiyə forması olan təlim fəaliyyətinin ali forması hesab olunur.

Xarici dil ətraf aləmlə bağlı ünsiyyət və bilik vasitələrindən biri kimi sosial, peşə, idrak və inkişaf funksiyalarına görə müasir təhsildə xüsusi yer tutur. Xarici dilin öyrənilməsi prosesində müxtəlif vasitələrin köməyi ilə tələbələrin yaradıcı müstəqilliyini - peşə səriştəsinin əsasını formalaşdırmaq mümkündür.

Didaktika, pedaqoji psixologiya və özəl metodlar sahəsində mütəxəssislər hazırda fəal səylərini tələbələrin müstəqil təlim fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə yönəldirlər. Bu problemin nəzəri şərhində alimlər yekdilliklə qeyd edirlər ki, tələbələr müəllimin birbaşa köməyi olmadan tapşırıqları yerinə yetirdikdə yüksək fəallıq nümayiş etdirirlər. Ona görə də bu

göstərici uzun müddət öyrənmə metodu və ya forması kimi müstəqil işin əsas meyarı kimi irəli sürülür.

Pedaqoji Ensiklopediyada deyilir: “Tələbələrin müstəqil işi onların sinifdə və sinifdən kənar işlərdə və ya evdə müəllimlərin birbaşa iştirakı olmadan tapşırıqlar əsasında həyata keçirdikləri müxtəlif fərdi və kollektiv tərbiyə fəaliyyətidir” [4, s.49]. Tələbələrin idrak fəaliyyətinin səmərəliliyi təkcə dərslərin təşkilindən asılı deyil. Onların biliklərinin mənimsənilməsində, bacarıq və biliklərinin formalaşmasında təlim fəaliyyətinin xarakteri də mühüm rol oynayır. Son tədqiqatlar göstərir ki, tələbələr müəllimin tapşırıqlarını yerinə yetirərkən bu və ya digər dərəcədə təfəkkür müstəqilliyini nümayiş etdirirlərsə, yüksək fəallıq səviyyəsində işləyirlər.

Bu fakta ilk diqqət çəkənlərdən biri B.P.Esipov olmuşdur. O yazırdı: “Təlim prosesinə daxil olan tələbələrin müstəqil işi elə bir işdir ki, müəllimin bilavasitə iştirakı olmadan, lakin onun göstərişi ilə və bunun üçün təqdim olunan vaxtda yerinə yetirilir. Eyni zamanda, tələbələr öz səylərindən istifadə edərək, əqli və fiziki (hər ikisi birlikdə) hərəkətlərin nəticəsini bu və ya digər formada ifadə edərək, qarşıya qoyulan məqsədə şüurlu şəkildə nail olmağa çalışırlar” [2, s.269].

Didaktik vasitələrin işlənməsini sistemləşdirərkən, tələbələrin öyrənmə fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə kömək edən müstəqil işlərin təsnifatlarının təhlili əhəmiyyətli kömək edə bilər. Son illərdə onların təsnifat sxemlərinin qurulduğu bir çox prinsiplər meydana çıxdı. Bunlara daxildir:

- a) bilik obyektində işləyərkən tələbənin zehni əməliyyatları;
- b) didaktik məqsəd;
- c) məlumat mənbələri və onlara verilən tapşırıqların növü;
- d) tələbələrin təhsil fəaliyyətinin xarakteri;
- e) tələbələrin idrak fəaliyyətinin strukturu [2, s.269].

Tələbələrin fəal müstəqil işi yalnız ciddi və sabit motivasiya olduqda mümkündür. Məlumdur ki, motivasiya insanı müəyyən fəaliyyət çərçivəsində hər hansı hərəkəti həyata keçirməyə sövq edən amillər məcmusudur. Eyni zamanda, fəaliyyət, bir qayda olaraq, polimotivdir, yəni eyni vaxtda bir neçə motivlə təhrik edilir.

Motivasiya fəaliyyətlə bağlı üç tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirir:

- Həvəsləndirici, yəni insanın hərəkətə başlaması üçün motor impuls və ya motiv vermək;
- Hiss formalaşdırmaq, yəni fəaliyyətə dərin şəxsi məna vermək;
- Şüurlu motivlər məqsəd motivlərinə çevrildikdə, təşkilatlanma, yəni məqsəd qoymağa əsaslanır [3, s.2].

Məhz bu motivasiya iyerarxiyası idrak müstəqilliyinin əsasını təşkil edir, onun formalaşması təhsil prosesinin mahiyyətinə çevrilməlidir. İdrak fəaliyyəti və deməli, bəzi tələbələrdə özünütəhsil qabiliyyəti genesis xarakter daşıyır, digərlərində isə müstəqil iş keyfiyyətlərini təhsil prosesində formalaşdırmaq lazımdır. Məqsəd “tələbələrə necə öyrənməyi öyrətmək”dir [3, s.2].

Başqa sözlə, hər bir müəllimin və bütövlükdə təhsil prosesinin əsas vəzifəsi tələbəyə öz intellektual, psixoloji, yaradıcı və motivasiya resursundan müstəqil istifadə etməyi öyrətməkdən, onu faktiki materialdan xəbərsizliyə məhkum etməməkdən ibarətdir. Tələbəyə “formal” motivdən (məsələn, qeyri-qənaətbəxş qiymət almamaq üçün materialı öyrənmək) tam şüurlu müstəqil idrak fəaliyyətinə keçməyə kömək etmək lazımdır. (məsələn, tələbə yüksək rəqabətli əmək bazarında özünü üstünlüklərlə təmin etmək üçün peşəkar əhəmiyyətli bilik və bacarıqları təkmilləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyur).

Beləliklə, ümumi nəticə budur ki, motivasiya müstəqil işin uğurunun vacib elementidir.

Didaktik məqsədə və məlumat mənbəyinə görə təsnifat B.P.Esipov tərəfindən təklif edilmiş, digər müəlliflər də onun ardınca getmişlər. Bu baxımdan müstəqil əsərlər fərqləndirilir, təqdimat, konsolidasiya, yoxlama işlərində və s. Bir sıra müəlliflər (V.A.Onişçuk, V.P.Strezikozin və başqaları) bilik mənbələrinə verilən tapşırıqların növünə görə təsnifat irəli sürmüşlər (kitab üzərində müstəqil iş, müstəqil iş tapşırıqları, laboratoriya işləri, esselər və s.). Hər iki təsnifat müstəqil işin nəzəri əsaslarının dərinləşməsində müsbət rol oynamışdır; tələbə müstəqilliyinin təlim prosesinin müxtəlif mərhələlərində baş verə biləcəyini, onun təşkilində müxtəlif mənbələrdən uğurla istifadə

olunduğunu göstərmişdir. Eyni zamanda, bu təsnifatlar müəllimi və metodisti tam qane edə bilmədi, çünki tələbələrin təhsil fəaliyyətinin xarakteri kimi bir meyarı nəzərə almadılar, bir növ məşğuliyyətdən keçid yollarını göstərmədilər [2, s.270].

Tədris fəaliyyəti obyektə yönəlmiş şüurlu, məqsədyönlü fəaliyyət kimi görünməyə başladı. Mənbələrlə işləməyin didaktik məqsədi və bacarıqlarından asılı olaraq həm reproduktiv, həm də yaradıcı ola bilər. Fəaliyyət, psixoloqların fikrincə, tələbənin müəyyən fəaliyyətdə iştirak dərəcəsi ilə xarakterizə olunur və müstəqillik onun xarakterini göstərir. Biz çalışmalıyıq ki, o, həmişə yüksək olsun və keyfiyyətcə transformasiya olunsun ki, bu da tələbələrin müstəqilliyinin inkişafı ilə asanlaşdırılır.

Tədris fəaliyyətinin xarakterinə görə müstəqil işin üç növü fərqləndirilir: reproduktiv, seçmə reproduktiv və yaradıcı. Reprodaktiv olanlar əvvəllər əldə edilmiş biliklərin təkrar istehsalını və onlarla işləməyi əhatə edir. Seçilmiş çoxalma onların qismən yaradıcı işlənməsinə yönəldilmişdir (obyektlərin dəyişdirilməsi, təhsil və idrak problemlərinin həllinin yeni yollarının axtarışı və s.). Yaradıcı olanlar tələbələr üçün əsaslı şəkildə yeni və ya maddi dəyərlərin (ədəbi, texniki yaradıcılıq, tarix fəaliyyəti və s.) yaradılmasını təmin edir. Göstərilən növlərin hər bir növünə uyğun olan maraqlı təlimlər (obyektlərə tapşırıqlar əsasında) hazırlanır [1, s.18].

Bir sıra alimlər belə nəticəyə gəlirlər ki, müstəqil işin təsnifatı tələbələrin idrak fəaliyyətinin strukturuna əsaslanıla bilər. P.İ.Pidkasiyaya görə, vəhdətdə hərəkət edən çoxalma və yaradıcılıq prosesləri obyektə tanımaq üçün hərəkətlər şəklində özünü göstərir:

- öyrənilən materialın strukturunu dərk etmək;
- dəyişdirilmiş şəraitdə obyektin xassələri sistemini, xüsusiyyətlərini dəyişdirməklə;
- yeni bir sıra problemləri həll etmək üçün biliklərin yenilənməsi və ötürülməsi [2, s.271].

Nəticədə müstəqil işlər fərqlənir: modelə görə; rekonstruktiv (təhsil mətnlərinin strukturunun transformasiyası, problemlərin həllində mövcud təcrübə və s.); dəyişən - tanış olmayan situasiyada elm anlayışlarının tətbiqi üzrə; yaradıcı (tələbələr üçün əsaslı şəkildə yeni maddi və mənəvi dəyərlərin yaradılması ilə bağlıdır).

Müəllim yaxşı hazırlıqlı olmalı, tədris prosesini diqqət mərkəzində saxlamalı və ona nəzarət etməli, öz tələbələrinə sadıq və məsuliyyətli olmalı, ruhlandırıcı olmalıdır. Məzmun dəqiq, vaxtında, həvəsləndirici və tələbələrin cari və gələcək ehtiyaclarına uyğun olmalıdır. Metod və ya proses ixtiraçı, həvəsləndirici, maraqlı, faydalı olmalı və tələbənin real həyatına tətbiq oluna bilən alətlər təqdim etməlidir. Ətraf mühit əlçatan, təhlükəsiz, pozitiv, mümkün qədər fərdiləşdirilmiş və gücləndirici olmalıdır [7, s.15].

Tələbələr müntəzəm olaraq çoxlu sayda bu həvəsləndirici təcrübələrə və dəyişənlərə məruz qaldıqda, motivasiya optimallaşdırılır. Yəni tələbələr ideal olaraq hər sinifdə öyrənmə təcrübələrində çoxlu motivasiya mənbəyinə malik olmalıdırlar. Müəllimlər diqqət dövrlərindən xəbərdar olmalı və tələbə mərkəzli təkmilləşdirilmiş üsullardan istifadə etməklə tələbələrin diqqətini yaxşılaşdırmağa çalışmalıdırlar [5, s.1441]. Dərstdə interaktivlik vacibdir və bir çox formada ola bilər: pop viktorinalar, sorğu və müzakirələr, problemlər, əyani vəsaitlər, filmlər, lövhədə suallar, e-poçt vasitəsilə suallar, paylama materialları və simulyasiyalar [6, s.183].

Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji konstruksiya olan motivasiya həm də sinifdə öyrənməni gücləndirmək üçün istifadə oluna bilən tədris texnikasıdır. Tələbələrin akademik nailiyyətlərinin keyfiyyəti ildən-ilə dəyişməkdə davam etdiyindən, öyrənmələri öz təlim nəticələrini artırmaq üçün həvəsləndirmək üçün strategiyaların işlənilməsi və hazırlanması zəruridir. Tələbələrin lazımi motivasiyası olmadan öyrənmə baş tutmaya bilər və öyrənmə baş tutmasa, kurrikulumun işlənilməsi və hazırlanması məqsədinə nail olunmaya bilər. Buna görə də, ilk növbədə müəllimləri və pedaqoqları kurrikulumun məqsədinə nail olmaq üçün tələbələrə həvəsləndirmək strategiyaları ilə tanış etmək olduqca zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. Bunce DM, Flens EA, Neiles KY. How long can students pay attention in class? A study of student attention decline using clickers. *Journal of Chemical Education*. 2010;87(12):1438-1443.

2. Гальперин П. Я. Основные результаты исследования по проблеме «Формирование умственных действий и понятий». – М.: Педагогика, 1965. – 68с.
3. Гусейнов А.З. Психолого-педагогические основы систематизации самостоятельной деятельности обучающихся. Материалы докладов VI Международной очно-заочной научно-практической конференции “Организация самостоятельной работы студентов”, 28 апреля 2017 года. с.268-272
4. Пичкова Л.С. Организация самостоятельной работы студентов как фактор формирования профессионально значимых компетенций / Л.С. Пичкова // Пути повышения конкурентоспособности экономики России в условиях глобализации, Материалы конференции. МГИМО (У) МИД РФ. - М.: МГИМО-Университет, 2008.
5. Хуторской А.В. Метапредметный подход в обучении: Научно-методическое пособие.— М.: Издательство “Эйдос”; Издательство Института образования человека, 2012. — 73 с.
6. Bunce D.M., Flens E.A., Neiles K.Y. How long can students pay attention in class? A study of student attention decline using clickers. Journal of Chemical Education, 2010, pp.1438-1443
7. Gillentine A., Schulz J. Marketing the fantasy football league: utilization of simulation to enhance sport marketing concepts. Journal of Marketing Education, 2001, pp.178-187
8. Williams K.C., Williams C.C. Five key ingredients for improving student motivation. Research in Higher Education Journal, 2020, pp.1-23
- 9.

Fataliyeva R.

**Psychological bases of the role of motivation in the organization of independent work
(Summary)**

In the world we live in, there is a need for competent, visionary, independent people. This need has also affected the education system. Teachers are required to apply independent forms of work that will ensure students' independent work. Some students do not need motivation to act independently. However, in some students, the teacher has to create this motivation in the teaching process. Therefore, in this article we have studied the psychological basis of the role of motivation in the organization of independent work.

Фаталиева Р.

**Психологические основы роли мотивации в организации самостоятельной работы
(Резюме)**

В мире, в котором мы живем, нужны компетентные, дальновидные, независимые люди. Эта потребность коснулась и системы образования. Учителя обязаны использовать самостоятельные формы работы, которые обеспечат самостоятельную работу учащихся. Некоторым учащимся не нужна мотивация для самостоятельной деятельности. Однако у некоторых учащихся эту мотивацию приходится создавать учителю в процессе обучения. Поэтому в данной статье мы изучили психологические основы роли мотивации в организации самостоятельной работы.

Rəyçi: dos. B.Məmmədova

DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN AUTENTİK MATERİALLARIN ROLU

Açar sözlər: Autentik metod, tədris prosesi, ingilis dili, materiallar, mahiyyət

Key words: Authentic method, teaching process, English language, materials, essence

Ключевые слова: аутентичная методика, учебный процесс, английский язык, материалы, сущность

Bu gün fərdlərin müasir keyfiyyətlərlə təchiz edilməsi zərurəti tələbələrə təqdim olunan təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsini zəruri edir. Bu ehtiyacı ödəmək üçün dərstdə və dərstdənkənar daha yaradıcı, fərqli və təsirli təlim-tərbiyə strategiyalarından istifadə edilməlidir. Daha yaxşı başa düşməyə nail olmağın bir yolu orijinal öyrənmə mühiti yaratmaq və sinifdə autentik materiallardan istifadə etməkdir. Bu metod göstərir ki, tələbələrin yaşadığı real dünya ilə əlaqə nə qədər çox olarsa, dərslər bir o qədər orijinallıq qazanır. Bu səbəbdən müəllim və müəllim namizədlərin autentik təlim mühitlərinin təşkili real dünya ilə əlaqəsi olan və autentik materiallardan istifadə etməklə təcrübə keçmək şansı bu mühitlərdə təhsil almaları çox vacibdir [1, s.68].

Bu tədqiqatın məqsədi perspektivli xarici dil müəllimi hazırlığında autentik materialların necə istifadə oluna biləcəyini araşdırmaq və bu prosesdə bu materiallardan istifadənin üstünlüklərini təqdim etməkdir. Bu məqsədlə ilk növbədə autentik təlim mühitinin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilir, daha sonra isə ümumilikdə autentik materiallardan istifadə və bu materiallardan potensial xarici dil müəllimlərinin spesifik olaraq maarifləndirilməsi zamanı necə istifadə oluna biləcəyi müzakirə edilir. Nəhayət, onların müəllim hazırlığı proqramında istifadəsi ilə bağlı bəzi təkliflər verilir.

Öyrənmə mühitləri haqqında çoxlu mülahizələr var. Son zamanlar çox vurğulanan öyrənmə ilə bağlı yanaşmalardan biri konstruktivizmdir. Konstruktivist yanaşmaya görə, öyrənmə fəal, mənalı əməkdaşlıq və autentik şəkildə şagird tərəfindən qurulur. Konstruktivist öyrənmə mühitlərində şagird öz öyrənməsi üçün məsuliyyət daşımalı və digər şəxslərlə əməkdaşlıq etməlidir. Tələbə təqdim olunan məlumatın yaddaşında saxlanmasına cavabdeh deyil, o, əsas biliklər ilə məlumatı mənalı şəkildə birləşdirməyə cavabdehdir.

Əsas səviyyədə düşünüldükdə, tədris iki nöqtədə nəzərdən keçirilir. Bu, ya biliyin ötürülməsi, ya da tələbələrə biliyi kəşf etməyə kömək etmək və bu kəşfi asanlaşdırmaq kimi xarakterizə olunur. Yəni müəllim ya “müdrək”, ya da “bələdçi” olmalıdır. Birincisi müəllimi tədris mühitinin mərkəzinə qoyursa, ikincisi şagirdi təlim mühitinin mərkəzinə qoyur. Konstruktivist nöqtəyi-nəzərdən baxdıqda, müəllimin şagirdlərin biliyi qurmasında bələdçi və dəstəkçi rolları ön plandadır.

Konstruktivist təlim mühitlərində məlumat müəllimdən köçürmə yolu ilə öyrənilir və müəllimin məqsədi materialı əhatə etmək deyil, tələbələrə bu prosesi asanlaşdıran bəzi tapşırıqlar verməklə onlara təqdim olunan materialdan məna çıxarmağa kömək etməkdir. Bundan əlavə, hər bir tələbə öz əsas bilikləri əsasında və özünə xas şəkildə fəal şəkildə məlumat qurur. Bu baxımdan konstruktivist müəllim fərd üçün uyğun fəaliyyətlər ilə əməkdaşlığı təşviq etməli və heç bir tərəddüd etmədən fikirlərin ifadə oluna biləcəyi, sualların verilə biləcəyi öyrənmə mühitini təşkil etməlidir [2, s. 48].

Konstruktivist tələbələrin bilik əldə etməsinin ən təsirli yolu olduğuna inandıqları fikirlərdən biri öyrənməni təşviq edən autentik öyrənmə mühitlərindən əsası həqiqi öyrənmədir. Autentik öyrənmə tələbələrin real problemlər üzərində işlədikləri, real həyat problemlərini həll edən fəaliyyətlərdə iştirak etdikləri və ya real həyat məqsədləri olan məhsullar yaratdıqları öyrənmə yanaşmasıdır. Beləliklə, autentik öyrənmənin dörd əsas xüsusiyyətə malik olduğunu söyləmək olar. Bunlar aşağıdakılardır:

- Bəzi tapşırıqlar yerinə yetirilən zaman məlumatların strukturlaşdırılması
- Öyrənmənin tələbələrin real həyatları və təcrübələri ilə əlaqələndirilməsi.
- Ev, iş yeri və s. kimi qeyri-məktəb şəraitlərində öyrənməyə davam etmək.
- Əməkdaşlıq və ünsiyyət

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, həqiqi öyrənmə sinifdə və ondan kənarında şagird yaradıcılığına, kəşfinə, şüuruna və inkişafına səbəb olur. Şagirdlər yalnız sinifdəki müəllimlərdən deyil, digər müəllimlərdən və tələbələrdən, dostlardan və ya valideynlərdən də bu şəkildə öyrənirlər. Beləliklə, tələbələr orijinal öyrənmə mühitlərində passiv ola bilməzlər. Yəni digər və müxtəlif orijinal materiallarla sosial qarşılıqlı əlaqə öyrənmə prosesinin həlledici hissəsidir [3, s. 249].

Dil müəllimlərinin üzləşdiyi ən çətin vəzifələrdən biri tələbələri öyrənməyə necə həvəsləndirmək, onların təxəyyülünü stimullaşdırmaqla ələ keçirmək və kurs kitabını bəzi orijinal materiallarla əlavə etməkdir. Məsələn, ingilis dili dərslərində ingilis dilində yayımlanan televiziya proqramlarından autentik materiallar kimi istifadə etmək olar.

Bu yolla tələbələr xarici dil öyrənməkdən həzz almaq şansı əldə edə bilirlər. Xüsusi olaraq dilin öyrədilməsi üçün deyil, həqiqi ünsiyyət zamanı hazırlanmış danışmaq və ya yazılı dil məlumatları kimi autentik materiallar mövcuddur. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, onlar dil müəllimləri və ya dil tədrisi üçün deyil, həmin dilin ana dili olanlar üçün yaradılıb.

İngilis dilinin tədrisində çoxlu autentik materiallardan istifadə etmək olar. Bu materialları xüsusiyyətlərinə görə təsnif etmək olar [4,s.167]. Aşağıdakı bu, dörd kateqoriyaya autentik materiallar aiddir.

- ❖ Autentik Dinləmə-Baxış Materialları: Mahnılar, sənədli filmlər, radio və televiziya reklamları və ya verilişlər, viktorina şouları, cizgi filmləri, filmlər, seriallar, sit-komlar, peşəkar audioyazılı qısa hekayələr və romanlar, veb səhifələr.
- ❖ Autentik Vizual Materiallar: Fotoşəkillər, rəsmlər, açıqcaqlar, şəkillər, möhürlər, çubuq fiqurlu rəsmlər, sözsüz küçə nişanları, sözsüz şəkilli kitablar, plakatlar
- ❖ Autentik çap materialları: Qəzet məqalələri, mahnı sözləri, restoran menyuları, turist məlumat broşürləri, vərəqələr, qəbzələr
- ❖ Sinif otaqlarında istifadə olunan autentik materiallar: Maskalar, kuklalar və s.

Yuxarıda görüldüyü kimi, çoxlu autentik materiallardan bəhs edilsə də, onların seçiminə və istifadəsinə diqqət yetirilməlidir. Məsələn, dinləyib-anlama fəaliyyətləri üçün xarici dil dərslərində autentik materiallardan istifadə etmək olar. Ancaq bir mühitdə istifadə olunan materiallar başqa bir məqsədi həyata keçirmək üçün işləməyə bilər. Şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün dərslərin məqsədləri nəzərə alınmaqla, fəal tədris üsullarından istifadə etməklə dərslərdə bəzən eşitmə, bəzən vizual və ya toxunma autentik materiallardan istifadə etmək olar. Tədris mühitində düzgün istifadə edildikdə, autentik materiallar həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün çoxlu qazanc əldə edə bilər.

Dil öyrənmə mühitlərində autentik materiallardan istifadə bir çox üstünlüklərə malikdir. Birincisi, onlar həm öyrənənlərin, həm də müəllimin diqqətini tədris olunan dilə cəlb edirlər. Şagirdləri yaşadıkları dünyada baş verənlər haqqında məlumatlandıraraq real dünya ilə əlaqəli olduqları üçün yüksək maraq dəyərinə malikdirlər.

Deməli, onların özünəməxsus tərbiyəvi əhəmiyyəti olduğunu söyləmək olar. Autentik materiallar üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu materiallar tələbələrin motivasiyasının artırılmasında və xarici dilin öyrədilməsində çox təsirlidir. Şagirdlərin fəal iştirakı ilə konstruktivist təlim mühitində həyata keçirilən autentik fəaliyyətlər onlara bu günün və gələcəyin mütəfəkkirləri və problem həllediciləri olmağa imkan verir. Onlar müəllimləri yüksək ixtisaslı tədris mühiti formalaşdırmaq üçün lazımı linqvistik və struktur baza ilə təmin edirlər.

Bu materiallardan ən az üçünün öyrənmə təbəqəsi var: dil (struktur və lüğət), mədəni anlayışlar (bu dilin istifadə olunduğu cəmiyyətin mədəni normaları və dəyərləri) və praktik tətbiq (məsələdən nəzərdə tutulduğu kimi istifadə). Bu təbəqələr tələbələri mahiyyət etibarilə həvəsləndirir, çünki tələbələr həm bu dilin danışıldığı dili, həm də, mədəniyyəti öyrənməkdən həzz almaq və öyrəndiklərini real dünyada istifadə olunduğu kimi tətbiq etmək şansına malikdirlər [5, s.45].

Autentik material dil öyrənməni kontekstləşdirmənin bir yoludur. Dərsdə istifadə olunduqda tələbələr görə bildikləri, araşdırma bildikləri, toxunduqları və dinlədikləri materiallar vasitəsilə oxumaq, məşq etmək, dinləmək, məşq etmək, istifadə etmək və dil öyrənmək şansı əldə edirlər. Onlar ölkəyə getmədən Londondakı muzeyləri öyrənməklə, ingilis dilində müvafiq sənədli film və ya, cizgi filmə baxmaqla, sevimli mahnının sözlərini izləməklə, Amerikanın məşhur yerlərinin fotosəkillərinə baxmaqla, və s. ilə öyrəndikləri dili danışırlar.

Autentik materiallar hər yerdə mövcuddur. İnternetdə çoxlu sayda material əldə etmək olar. Müəllim bu materialları sinifə apara və ya texnologiyani sinifə inteqrasiya edərək, şəbəkədə sinifdə onlara daxil olmaq üçün tələbələrlə əməkdaşlıq edə bilər. Həmçinin, o, səyahət zamanı səyahət bələdçiləri və ya broşuralar, menyular, qatar biletləri, qəbzələr, açıqcalar və ya qəzet məqalələri kimi kiçik materiallar toplaya bilər. Bundan əlavə, ingilis dilində qəzet və jurnallar, musiqi CD-lərində, kitab və musiqi mağazalarında sənədli filmlər var. Bununla da müəllim öz sinfini məzmunca materiallarla zənginləşdirə bilər.

Kitablar, məqalələr, qəzetlər və s. müxtəlif mətn növlərini və dil üslublarını ehtiva edir. Lakin adi tədris materiallarında, xüsusən də yalnız düzgün və səlis dili ehtiva edən dərsliklərdə bu müxtəlifliyi tapmaq çətindir. Şagirdləri müxtəlif autentik oxu materialları ilə təmin etmək onları oxumaqdan həzz almağa həvəsləndirəcək. Həmçinin, eyni material müxtəlif məqsədlər üçün bir neçə dəfə istifadə edilə bilər.

Nümunə üçün qeyd edə bilərik ki, autentik mətn - müəllim və tələbə və ya ailədə fərdlər arasında dialoq - tələbələrin ana dili danışanların tələffüzü və intonasiyası ilə tanış olmaq üçün oxu materialı kimi istifadə edildikdən sonra dinləmə tapşırığı ilə müşayiət oluna bilər. Bu cür autentik materiallar tələbələrə dərsliklərdə düzgün ingilis dilini dinləmək əvəzinə müxtəlif ingilis dilli ölkələrdə yaşayan müxtəlif ingilis dillilərdən istifadə etdiyi müxtəlif aksentlərdən xəbərdar olmaq və bu aksentlərlə tanış olmaq şansı verir.

Autentik materialların effektiv olması üçün onlar təsadüfi seçilməməlidir. Onlardan istifadədə məqsəd olmalıdır və seçilmiş materiallar dərsin məqsədlərinə cavab verməlidir. Eynilə, öyrənənlərin autentik materiallarla məşğul olmaqdan həzz alması üçün onların tələbələrin yaşına, dil səviyyəsinə, maraqlarına, ehtiyaclarına, gözləntilərinə və məqsədlərinə uyğun olub-olmamasına diqqət yetirilməlidir. Autentik materialları təsadüfən seçmək və istifadə etmək faydalı deyil, zərərliyə. Mənalı öyrənməyə imkan verən autentik tapşırıqlarda şagirdlərin yetkinliyi və bacarıqları və məzmunu nəzərə alınmalıdır. Bir sözlə, materialdan yalnız real olduğu üçün istifadə edilməməli, həm də tələbələrin səviyyəsi və maraqları nəzərə alınmalıdır [3, s.250].

Öyrəndiyimiz vəziyyətlər və öyrənmə tərzimiz öyrənilənlərə və onun yeni vəziyyətlərə necə köçürülməsinə təsir göstərir. Əgər təhsil prosesində ingilis dili müəllimi olmaq istəyən namizədlərə real həyatda qarşılaşdıqları problemlərlə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq imkanları yaradılsa, onların biliklərini oxşar sahələrə və ya vəziyyətlərə uyğunlaşdırmaq və köçürmələri daha asan olar. İngilis dil müəllimi hazırlığı proqramlarında autentik materiallardan istifadə həm gələcək müəllimlərin ingilis dili bacarıqlarını inkişaf etdirmək, həm də real təlim mühitinə uyğunlaşan müəllimlik peşəsi ilə bağlı bilikləri inkişaf etdirmək üçün faydalıdır.

Təlim konstruktivist prosesdə öyrənmə mərkəzlidir. Yəni, bilik şagird tərəfindən onun təlim prosesində fəal iştirakı ilə qurulur və bu, həm mənalı həm də, autentik tapşırıqlarla dəstəklənir, beləliklə də bilik, öyrənənin özü tərəfindən idarə olunur. Bu prosesdə həm tələbələr, həm də müəllimlər biliyi qəbul etməkdənsə, onu qurmağı öyrənirlər. Beləliklə, həm konstruktivist təlim nəzəriyyəsi, həm də onun təcrübələri mühazirəçilərin, xüsusən də müəllim-pedaqoqların və tələbələrin inkişafı üçün ali təhsil kadrlarının inkişafı proqramına inteqrasiya edilməlidir.

Konstruktivist yanaşmada məlumatın ötürülməsi və yenidən qurulması vacib olduğundan, şagirdin əvvəlcədən öyrəndiyi məlumatı yeni vəziyyətlərə köçürməsi və tətbiq etməsi vacibdir. İngilis dili müəllimi hazırlığı proqramlarında, "Sinif İdarəetmə" kursunda müəllim-şagird qarşılıqlı əlaqəsi haqqında qəzet xəbərləri məktəbin prinsipi ilə müzakirəsi haqqında real TV xəbərləri, xarici müəllimlər tərəfindən hazırlanmış dərs planları kimi autentik materiallar ingilis dili müəllimlərinin sinif içi davranışlarını göstərən qeydli materiallar sinif mühitində araşdırıla bilər [1, s.101-104]. Bu

cür materialların dərsdə istifadəsi gələcək müəllimlərin tədris bacarıqlarının inkişafı üçün faydalıdır.

Real həyatda qarşılaşılan problemlər autentik problemlərdir. Bu problemlər, konstruktivist təlimə görə, dərsdə istifadə olunarsa, şagirdlərin dərsdə iştirakına şərait yaradır. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, sinif üçün autentik problemlərlə yanaşı, maraqlı fəaliyyətlər də planlaşdırılmalıdır. Ümumiyyətlə, təzadları, gözlənilməz sürprizləri və emosional intensivliyi ehtiva edən fəaliyyətlər tələbələr üçün maraqlıdır. Potensial müəllimlərin qarşılıqlı əlaqədə ola biləcəyi autentik öyrənmə mühitləri ingilis dili müəllimi tərəfindən şagirdin valideynlərinə həqiqətən yazılmış məktubda problemlərlə bağlı aktiv müzakirə, beyin həmləsi və ya qrup işi ilə autentik materiallardan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər [4, s.170].

Daha sonra tələbələrə “Əgər siz həmin şagirdin valideyni olsaydınız, bu məktubu necə cavablandırardınız?” və ya “Müəllim olsaydınız, valideynlərə hansı məktub yazardınız?” kimi suallar verilə bilər. Fəal tədris metodları ilə tələbələr əhatə olunan material üzrə bəzi şərhlər, təhlillər və ya qiymətləndirmələr aparmağa yönəldilə bilər. Beləliklə, müəllim olmaq istəyənlərin motivasiyası və dərsdə iştirakı artır. Bundan əlavə, müəllim hazırlığı proqramlarında autentik materiallarla qarşılıqlı əlaqədə olan müəllimlər tədrisə başladığında belə materiallardan istifadə edə bilərlər.

Müəllim gələcək müəllimlərə tədris strategiyaları ilə bağlı nümunəvi davranışları nümayiş etdirməlidirlər. Yalnız konstruktivist fəaliyyətləri danışmaq əvəzinə, müəllimlərin tələbə mərkəzli tədris strategiyalarını öyrətmək üçün gələcək müəllimlər üçün bir model yaratması çox vacibdir. Potensial müəllimlərə nümunə kimi yaxşı nümunələrin qoyulması onlara nəzəriyyə və müəllim səriştələrini əldə etməyə və həm nəzəriyyəni, həm də onun tətbiqini görməyə kömək edir. Belə ki, xarici dil müəllimi olmaq istəyənlərə autentik materiallardan istifadə etməyi öyrətmək üçün müəllim hazırlığı proqramlarında nümunə tətbiqlər edilməlidir.

Xarici Dillərin Tədrisi kurslarında autentik öyrənmə mühitləri yaratmaqla, müəllim namizədlərinə xarici dil məlumat və bacarıqlarını effektiv şəkildə mənimsəmək imkanları təmin edilə bilər. Bundan əlavə, müəllimlik peşəsi ilə bağlı kurslarda konstruktivist nöqtəyi-nəzərdən tələbələrin autentik materiallara dair biliklərini zənginləşdirmək və onların istifadə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bəzi tədbirlər həyata keçirilə bilər. Tələbələrin bu haqda təcrübə qazanması üçün həqiqi öyrənmə mühiti real dünya qədər mürəkkəb olmalıdır. Belə bir mühiddə öyrənmə fərdi səriştələri nəzərə alaraq öyrənmə prosesləri və məzmunu yaratmaqla baş verir.

İngilis dilinin tədrisini effektiv etməyin bir yolu konstruktivist yanaşma ilə autentik öyrənmə mühiti yaratmaqdır. Autentik öyrənmə mühitləri tələbələrə real həyat hadisələri və ya vəziyyətləri yaşadır. Bu mühitlərdə tələbələr autentik materiallarla qarşılıqlı əlaqədə olur və öyrəndikləri xarici dili daha yaxşı qavramaq və ondan real həyatda olduğu kimi istifadə etmək şansı əldə edirlər [5, s. 52].

İngilis dilinin tədrisində müxtəlif autentik materiallardan istifadə edilə bilər. Müxtəlif mənbələrdən əldə edilə bilən materiallar tələbələrin diqqətini cəlb edə və onların xarici dil öyrənməyə həvəsini artırmaqla bilər. Bu materiallar müəllim tələbələri sosial aləmlə əlaqələndirdikcə və nəzəri biliklərini praktikada tətbiq etməyə imkan verdikcə öyrənmənin müsbət ötürülməsinə yol açır. Beləliklə, autentik materiallar xarici dil tədrisinin keyfiyyətini artırmaqla bilər. Bununla belə, bu materiallar tədris məqsədləri və tələbə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla seçilməli və istifadə edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva, Ş. Müasir təhsil sistemində interaktiv təlim metodunun rolu. 2017. s. 56.
2. Адонина Н. П. Кейс-стади: история и современность // Высшее образование сегодня. 2012. № 11. С. 43–48.
3. Al Azri, R. H., & Al-Rashdi, M. H. (2014). The effect of using authentic materials in teaching. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 3 (10), 249-254.
4. Beresova, J. (2014). Literary texts as a source of cultural awareness and language acquisition. In *Language, Individual & Society*, Volume 8. pp. 167-174.

5. Jaime Osorio, M. F., & Insuasty, E. A. (2015). Analysis of the teaching practices at a Colombian foreign language institute and their effects on students' communicative competence. *HOW*, 22 (1), 45-64.

Rustamova S.

**The role of authentic materials used in the teaching of English in language faculties
(Summary)**

The use of materials in foreign language teaching is very important. Of course, using only the textbook as a material will not be sufficient for effective foreign language teaching. These materials enable students to learn more effectively by supporting teaching in written, oral or visual forms. Today, depending on technological developments, there are many materials that can be used in foreign language teaching. It is also possible to classify these materials as authentic materials and non-authentic materials. In article examines the role of authentic materials in English language teaching.

Рустамова С.

**Роль аутентичных материалов, используемых в преподавании английского языка
на языковых факультетах
(Резюме)**

Использование материалов при обучении иностранным языкам очень важно. Конечно, недостаточно использовать только учебник как материал для эффективного обучения иностранному языку. Сегодня в обучении иностранному языку используется много разных материалов. Эти материалы позволяют студентам учиться более эффективно, поддерживая обучение в письменной, устной или визуальной форме. Сегодня существует множество материалов, которые можно использовать при обучении иностранным языкам, в зависимости от технологических достижений. Также можно классифицировать эти материалы как аутентичные материалы и не аутентичные материалы. В статье исследуется роль аутентичных материалов в обучении английскому языку.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Şirəliyeva

ƏHMƏDOVA SƏKİNƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
smammadova@gmail.com

**TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞİNİN TƏŞKİLİNİN ƏSAS
FORMALARI**

Açar sözlər: müstəqil iş, tələbələrlə iş, fərdi çalışma, müstəqil iş və bacarıqlar, kredit – modul sistemi

Key words: independent work, work with students, individual work, independent work and skills, credit - module system

Ключевые слова: самостоятельная работа, работа со студентами, индивидуальная работа, самостоятельная работа и навыки, кредитно-модульная система.

Təhsil sisteminin səmərəliliyi bilavasitə müəllimlərin səviyyəsi, tələbə ehtiyacları, dərslərin məzmunu və müstəqil təlimin formalaşmasına yönəlmiş infrastrukturla təmin edilir. Bu o deməkdir ki, qabaqcıl kadrların hazırlanması, əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq onların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, yaradıcı təfəkkürlü mütəxəssislərin yetişdirilməsi təhsil müəssisələrində tədris prosesi ilə sıx bağlıdır.

Kredit-modul sistemi müasir təhsilin ən qabaqcıl formasıdır. Kredit-modul sisteminə uyğun olaraq, təlim şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyalarına və tələbənin müstəqil öyrənilməsinə əsaslanır. Kredit-modul sistemində tələbələrin müstəqil işi iki növ olur [1, s. 55]:

- ✓ Sinifdə - bu, müəllimin bilavasitə rəhbərliyi ilə yerinə yetirilən müstəqil işdir.
- ✓ Sinifdənə - müəllim tərəfindən verilən, lakin onun iştirakı olmadan tələbə tərəfindən yerinə yetirilən müstəqil iş.

Tələbələrin sinifdə və sinifdənə müstəqil işlərinin məzmunu fənnin iş programında göstərilən təklif olunan tədris tapşırıqları əsasında müəyyən edilir. Tələbələr və müəllimlər bu ümumi oxu yükünün nə qədərini sinif, sinif saatlarına uyğun gəldiyi ilə maraqlana bilər.

Yeni təhsil paradigmasında biliyin passiv istehlakçısından olan tələbə problemləri müstəqil həll edə bilən, onlara nail olmağın səmərəli yollarını tapa bilən aktiv subyektə çevrilməlidir. Universitetdə tədris prosesinin bu baxışında tələbələrin müstəqil işi təkcə tədris prosesinin bir forması deyil, onun ayrılmaz əsasına çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəblərdə müstəqil iş tədris prosesinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla təşkili və səmərəli həyata keçirilməsi üçün optimal şərtlər tələb edir.

Orta məktəb şagirdlərinin müstəqil işlərinin daimi şəkildə optimallaşdırılması idrak prosesini aktivləşdirməyə və özünü mükəmməlləşdirməsinin yeni yollarını tapmağa imkan verir. Şübhəsiz ki, tədqiqata “müstəqil iş”, “müstəqillik” kimi məfhumların dəyərlərinin ətraflı nəzərdən keçirilməsi, müxtəlif konseptual yanaşmalar əsasında çoxsaylı nöqtələrinin təhlili ilə başlamaq lazımdır.

Kredit modulu qaydalarında bu məsələ ilə bağlı dəqiq tələb və ya limit müəyyən edilmir. Bunun bir çox səbəbləri var. Məsələn, öyrənmə prosesləri və ya modulları həmişə sinif saatlarını əhatə etmir.

Nümunələrə məzun təcrübəsi, diplom işi və kurrikulumda oxşar tədris elementləri və modulları daxildir. Gördüyünüz kimi, belə oxu elementlərində sinif saatları yoxdur [2, s. 18]. Amma kredit-modul sistemində fəaliyyət göstərən ali məktəblərin təcrübəsini təhlil etdikdə müşahidə edə bilərik ki, əksər hissəsi auditoriya saatlarından ibarət olan fənlər və modullar üzrə auditoriya və müstəqil dərslər saatlarının nisbəti orta hesabla 40-60 faiz təşkil edir.

Başqa sözlə, bu nisbət 1: 1,5-dir. Yəni konkret fənn üzrə verilən hər 1 saat dərslərə görə tələbə bir saat yarımliq dərslərdən məşğələlərə hazırlaşmalı və dərslər keçməli olur.

Riyaziyyat və informatika sahəsində müstəqil təlimin ən uyğun formalarının seçilməsi, onlardan adekvat istifadə üsullarından istifadə tələbələrin bilik və bacarıqların formalaşmasında təkmilləşəcək, onları müstəqil, yaradıcı tapşırıqları səmərəli yerinə yetirməyə yönəldəcəkdir.

Müstəqil təlimin təşkili formaları tədris prosesinin hər bir mərhələsində özünü göstərsə də, biz əsasən ingilis dili fənnində təhsil alan tələbələrin sinifdə və sinifdənə müstəqil təlim formalarını elmi cəhətdən əsaslandırmağa çalışmışıq.

Eyni zamanda, tələbələr müəyyən şəraitdə əldə etdikləri bilikləri yaradıcı şəkildə tətbiq etmək və təhsilin optimal variantlarını seçə bilərlər; tələbələr tərəfindən öyrəniləcək materialın metodik emalı; elmi-metodik tədqiqatların aparılması tələbələrin ingilis dilinə olan marağı inkişaf etdirmək bacarığı olmalıdır.

Qeyd etməliyik ki, tədris prosesində imtahanlardan və sınaqlardan keçmək üçün tələbələrin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. İmtahan və sınaqlarda tələbələr kurrikuluma nə dərəcədə yiyələnələri barədə hesabat verirlər. Tələbələr öz istəkləri əsasında müsbət qiymətləndirmələri üçün mükəmməl nəzarət işləri hazırlamalıdırlar [4].

Tələbələr hər dərslə vaxtında hərtərəfli hazırlaşsa belə, nəzarət işindən əvvəl oxuduqlarını təkrar oxumalı, ümumiləşdirməli və sistemləşdirməlidir.

Nümunə olaraq deyə bilərik ki, zili təhsil müəssisələrində tədris prosesində müxtəlif tədris forma və metodlarından istifadə edilir. Təhsilin əsas forması mühazirədir. Mühazirə hazırlamaq çox mürəkkəb və əmək tutumlu işdir [3, s. 101 – 102].

Distant təhsil texnologiyası ənənəvi təhsil sisteminin tətbiqi zamanı qarşıya çıxan problemlərin və ya onun tələb etdiyi şərtlərin həllini tələb edir. Bu, təhsilin effektivliyini artırmağa imkan verir. Müstəqil təlim distant təhsil prosesinin əsasını təşkil etdiyi üçün şagirdlərdə yaradıcı təfəkkür də inkişaf edir. Distant təhsildə tədris prosesinin müddəti sabit deyil. Nəzarət və cavab tələbə tərəfindən müstəqil, əlverişli vaxtda həyata keçirilir. Bu vəziyyət distant təhsilin effektivliyinin artırılmasına xidmət edir.

İstənilən müstəqil tapşırıqda vaxt amilini nəzərə almaq çox vacibdir: müstəqil işin müddəti, ritmi və tempi. Onlar müəllim tərəfindən təyin olunmalıdır. Yalnız bu halda şagird istənilən müstəqil işi yerinə yetirərək zamana uyğunlaşmağı, tempi müşahidə etməyi öyrənəcəkdir. İkinci şərt işin böyük hissəsinin hər bir şagird tərəfindən sinifdə yerinə yetirilməsi, şagirdlərin dərstdə fəallığıdır.

Ali təhsil müəssisəsində kredit-tədris sisteminin tətbiqi təcrübəsi tədris prosesində tələbə fəallığının müstəqil işinin zəruriliyini göstərir. Dərs saatlarının qısaldılması zamanı biliklərin mənimsənilməsində əsas yük tələbələrin müstəqil işinə və özünütəşkilat və özünütəhsil qabiliyyətlərini formalaşdıran materialın müstəqil mənimsənilməsinə verilir.

Məlumdur ki, sinif işi zamanı müəllim daha fəal, şagirdlər isə az-çox passiv rol oynayırlar, fəaliyyətin ən qabaqcıl mərhələsi isə tələbələrin müstəqil işinin təşkilində yaranır. Ancaq heç bir "müstəqil iş" əslində müstəqil deyil. Bu, yalnız müəllimin çox yaxşı hazırladığı uğur gətirə bilər [5]. Buna görə də tələbələr müstəqil fəaliyyətə necə hazırlamaq və onların müstəqil işini necə təşkil etmək məsələsini nəzərdən keçirmək vacibdir ki, onlar da işə maraq göstərsinlər və nəticədən məmnun olsunlar.

Məlumdur ki, tələbələrin müstəqil işi materialın daha səmərəli mənimsənilməsinə kömək edir, informativ və peşəkar maraqları stimullaşdırır, yaradıcılıq və təşəbbüskarlığı inkişaf etdirir, doktrina motivasiyasının artmasına kömək edir.

Tədris prosesində kompüter və informasiya texnologiyalarından geniş istifadə təhsilin interaktiv formasının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Tədrisin interaktiv forması təkcə kompüterin deyil, həm də elektron medianın və televiziyanın kompleks istifadəsi ilə formalaşır.

Ali təhsil müəssisələrində tələblərin uyğunlaşmağa və karyera yüksəlişini həyata keçirməyə imkan verən təhsil, praktiki bacarıq və şəxsi xüsusiyyətlərin paylayıcısıdır. Tələblər gələcək ixtisası düzgün seçmək, ixtisas üzrə işə yüksək keyfiyyətli hazırlıq və tədris prosesində fəal iştirak etmək lazımdır [2, s. 113 – 114].

Tələbələrin pedaqoji elm və təhsil problemləri dünyasına girişi, bir qayda olaraq, müxtəlif məqsədlərə çatmağa yönəlmişdir. Bununla belə, əsas məqsəd həyati vəzifələrin həlli prosesində müstəqil şəkildə düşünməyə, dialoqa girməyə, yeni, qeyri-standart yollar axtarmağa qadir olan yaradıcı şəxsiyyətə çevrilməkdir.

Mövcud təhsil modelləri, sistemləri, texnologiyaları, bunlardan ən təsirlisini ayırmaq çətindir, nəzəri bilikləri şəxsən əhəmiyyətli etmək üçün real imkan verir, tələbələr yaradıcılığa və özünü inkişaf etdirməyə stimullaşdırır.

Eyni zamanda, pedaqoji səriştələri tələbələrin peşəkar səriştələri ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bu, həm akademik fənlərin məzmununa, həm də tədrisin təşkilatı formalarına yenidən baxılmasını və yenilənməsini tələb edir. Bu, bir çox cəhətdən tələbələrin müstəqil işinin təşkilinə aiddir. Bu, məlumatın həcmının artması və əmək bazarının gözləntiləri ilə - mütəxəssisləri müstəqil işləməyə hazırlamaqla bağlıdır.

Əsas təhsil fəaliyyəti ilə əlaqə və bununla da təlim prosesinin əhəmiyyətinin artırılması tələbələrin gələcək peşə fəaliyyətinin modelləşdirilməsi rejimində informasiya-təhsil mühitinin resurslarından məqsədyönlü istifadə etməklə həyata keçirilir. İlkin mərhələdə ətraf mühitin resurslarından peşəkar üföqlərin genişləndirilməsi üçün istifadə edilir və tələbələr öz peşə fəaliyyətlərinin xüsusiyyətləri haqqında biliklər əldə edirlər.

Ətraf mühitdə təlim prosesində bu prinsipə güvənmək tələbənin gələcək peşə fəaliyyətinin unikal ssenarisini qurmağa, onun peşəkar bacarıqlarını daim təkmilləşdirməyə kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu, peşəkarların öz təcrübələrində hər gün istifadə etdikləri qeyri-rəsmi bilikləri müəyyən etməyə, izah etməyə, onu öyrənmə predmetinə çevirməyə və bununla da təlimin qabaqcıl xarakterini təmin etməyə imkan verir [4].

Öyrənmənin effektivliyinin növbəti amili öyrənmələrin fərdi fərqlərinin nəzərə alınmasıdır. İnformasiya-təhsil mühitində təhsil prosesinin subyektivi kimi şagirdə münasibət subyektivi fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini - diqqət, yaddaş, təfəkkür nəzərə alınmaqla bilik və bacarıqların mənimsənilməsinin hər bir öz texnologiyasını seçmək hüququ ilə bağlıdır. Fərdiləşdirmə prinsipi

həm də motivasiya münasibətlərinin nəzərə alınması, kurs strukturunun seçilməsi, təlimdə tərəfdaşların seçilməsi şərti ilə həyata keçirilir.

Nəticə olaraq, kredit-modul təhsil sistemi təhsilin səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, təhsilin bütün formalarına (sınıf və sinifdankənar) nəzarəti özündə cəmləşdirir və əldə edilmiş nəticələri əks etdirir.

Kreditmodul sisteminin tətbiqinin öyrənilməsi və təhlili göstərir ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində onun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır [5].

Kredit-modul sisteminin məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi bir çox ölkələrdə geniş yayılmış təhsil sistemində də özünü göstərir, çünki təhsil proqramlarının hazırlanması tələbələrin müstəqil şəkildə biliklərə yiyələnməsinə və yaradıcılıq fəallığının yüksəldilməsinə imkan verir ki, bu da təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi deməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Gulara A. Mammadova, Firudin T. Aghayev and Lala A. Zeynalova (2019), "Use of Social Networks for Personalization of Electronic Education", International Journal of Education and Management Engineering, no. 2, pp. 233. DOI: 10.5815/ijeme.2019.02.03.
2. Malik Mubasher Hassan, Tabasum Mirza and Mirza Waseem Hussain (2020), "A Critical Review by Teachers on the Online Teaching-Learning during the COVID-19" International Journal of Education and Management Engineering, no. 345, pp. 17-27. DOI: 10.5815/ijeme.2020.05.03
3. International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT) ISSN: 2509-0119. 2020 International Journals of Sciences and High Technologies <http://ijpsat.ijst-journals.org> Vol. 23 No. 2 November 2020, 431 p.
4. Organization of Independent Work of Students on Credit Technology August 2014Procedia - Social and Behavioral Sciences 143 DOI:10.1016/j.sbspro.2014.07.403 - https://www.researchgate.net/publication/275544123_Organization_of_Independent_Work_of_Students_on_Credit_Technology
5. Copyright © 2021 The Authors. Published by Atlantis Press B.V. This is an open access article distributed under the CC BY-NC 4.0 license - <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>. 2

Ahmadova S.

Basic forms of student independent work organization

(Summary)

This article gives the scientific and methodological bases of the credit-module system, its importance, the main forms of organization of independent learning of students, types of independent work of students in the credit-modular system, the content of independent work of students.

Ахмедова С.

Основные формы организации самостоятельной работы студентов

(Резюме)

В данной статье приведены научно-методические основы кредитно-модульной системы, ее значение, основные формы организации самостоятельной работы студентов, виды самостоятельной работы студентов в кредитно-модульной системе, содержание самостоятельной работы студентов.

Rəyçi: dos. S.Cəfərova

TƏLƏBƏLƏRİN SƏRBƏST FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: tələbə, sərbəst fəaliyyət, universitet, metodik, təşkil olunma.

Key words: student, free activity, university, methodical, organization.

Ключевые слова: студент, свободная деятельность, вуз, методическая, организация.

Tələbələrə sərbəst fəaliyyətinin metodoloji əsası, təlim məqsədlərinin tipik və qeyri-standart vəzifələri həll etmək bacarıqlarının formalaşmasına, yəni tələbələrə biliklərini nümayiş etdirməli olduqları real vəziyyətlərə yönəldilməsindən ibarət olan fəaliyyət yanaşmasıdır. Sərbəst öyrənmənin mahiyyəti didaktikada insanın kənar yardım olmadan müxtəlif mənbələrdən məlumat əldə etmək qabiliyyəti kimi müəyyən edilir. Müstəqil idrak hərəkətləri olmayan insanda heç bir obraz formalaşmır [2, s.360].

Təlimdə ən böyük uğur o zaman əldə edilir ki, tələbə diqqətini əvvəlcədən seçilmiş intellektual əməliyyatların müstəqil icrasına yönəlsin. Tələbələrə sərbəst fəaliyyətinin əsas məqsədi mütəxəssislərin sərbəst və müstəqil şəkildə praktikada tətbiq edə biləcəkləri fundamental və peşəkar bilik, bacarıq və vərdislər sisteminin formalaşmasına yönəlmiş peşə hazırlığını təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Tələbələrə sərbəst fəaliyyətinin təşkili zamanı müəllim aşağıdakı vəzifələri həll edir:

- tələbələrə peşə biliklərini dərinləşdirmək, genişləndirmək və onların tədris və idrak fəaliyyətinə marağını formalaşdırmaq;
- tələbələrə idrak prosesinin texnikalarını mənimsəməyi öyrətmək;
- müstəqilliyini, fəallığını, məsuliyyətini inkişaf etdirmək;
- gələcək mütəxəssislərin idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək [4, s.29].

Xüsusiyyətləri elmi və praktiki biliklərin son dərəcə yüksək toplanması, informasiya texnologiyalarının davamlı sürətli inkişafı nəticəsində insan fəaliyyətinin bir çox növlərinin xüsusiyyətlərinin dəyişməsi olan müasir informasiya cəmiyyəti şəraitində ali təhsilli mütəxəssis köklü şəkildə dəyişir. V.A.Popkov və A.V.Korjuevin fikrincə, “bu, ilk növbədə, effektiv peşəkar həyata keçirmək üçün tələb olunan bilik miqdarının mənimsənilməsinin keyfiyyətcə daha “qabaqcıl” səviyyəsində ifadə olunur. İkincisi, insan tərəfindən idrak və praktik fəaliyyətin müxtəlif bacarıqlarının, texnologiyalarının və strategiyalarının keyfiyyətcə daha dərin və sistemli şəkildə mənimsənilməsində, üçüncüsü, peşəkar və sosial sahədəki sürətli dəyişikliklər nəticəsində “üzə çıxan”, intellektual “qabaqcıl” sahədən isə bilik və bacarıqlara müstəqil şəkildə yiyələnmək qabiliyyətinin və motivasiyasının formalaşmasında zəruri minimumun kateqoriyası hesab olunur” [7, s.34].

Pedaqoji tədqiqatın təhlili “sərbəst fəaliyyət” anlayışının forma, metod, vasitə, pedaqoji şərt, proses kimi mənalarnı müəyyən etməyə imkan vermişdir. Sərbəst fəaliyyətin mənasının müəyyən edilməsində belə geniş diapazon təhsil prosesində tələbələr arasında müstəqil fəaliyyət təcrübəsinin formalaşdırılması üçün hər hansı aydın proqram qurmağa imkan vermir. Universitetdə tələbələrə sərbəst fəaliyyətinin təşkili məsələsini səriştəli şəkildə həll etmək üçün tələbələrə peşə biliklərinin mənimsənilməsində müstəqilliyinin formalaşması və peşədə daha da özünü inkişaf etdirməsi üçün təhsilin mahiyyətini müəyyən etmək lazımdır. “Sərbəst fəaliyyət” ifadəsində əsas söz “fəaliyyət” adıdır [1, s.349].

Fəlsəfə baxımından “fəaliyyət” geniş mənada subyektin obyektiv dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsidir və onun strukturu məqsədin, subyektin, vasitələrin, obyektin və nəticənin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bundan əlavə, fəaliyyətin əldə edilmiş nəticəsi, fəaliyyəti dinamik sistem kimi təmsil edən yeni hədəfin qoyulması üçün təkan olur. Psixologiyada fəaliyyətə fəlsəfi yanaşma canlı varlığın ətrafdakı reallıqla fəal qarşılıqlı əlaqəsi, yalnız insana xas olan və yaradıcı, şüurlu,

məqsədyönlü xarakter daşıyan ictimai fəaliyyət növü kimi qəbul edilir [6, s.246]. “Sərbəst” subyektin ətrafdakı reallıq və vasitələrlə aktiv qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir:

- 1) başqalarından ayrı mövcud, müstəqil;
- 2) qətiyyətli, öz təşəbbüsü olan;
- 3) kənar təsirlər olmadan, başqalarının köməyi olmadan öz qüvvələri tərəfindən törədilmiş [9, s.61].

Tələbə aparıcı fəaliyyət növünün təhsil fəaliyyəti olduğunu, bu müddət ərzində o, bilik və fəaliyyət üsullarını mənimsəməkdə müstəqil olmağı öyrəndiyini əsas götürərək, sərbəst fəaliyyət tələbənin öz təşəbbüsü əsasında tərbiyəvi hərəkətlərlə həyata keçirilməlidir. Beləliklə, tələbələrin sərbəst fəaliyyəti altında biz tələbənin öz təşəbbüsü ilə öz hərəkətləri ilə həyata keçirilən təhsil fəaliyyətinin subyekti kimi ətrafdakı reallıqla fəal qarşılıqlı əlaqəsini başa düşəcəyik.

Fəaliyyətin müxtəlif növlərinin formalaşması və inkişafı qanunauyğunluqlarından biri budur ki, hər bir fəaliyyət növü ilkin olaraq xarici formada insanlar arasında ünsiyyət və fəaliyyət mübadiləsini təşkil etmək üçün müxtəlif maddi və ya maddiləşdirilmiş vasitələrdən istifadə edən geniş əlaqələr şəbəkəsi kimi yaranır və inkişaf edir. Tədris prosesində ünsiyyət və mübadilə hərəkətlərinin təşkili üçün maddi və ya maddiləşdirilmiş vasitələr təhsil vəzifələri kimi çıxış edir ki, bunlar didaktikada tədris fəaliyyəti zamanı çevrilməli olan nəzəri biliklərin təmsil forması kimi qəbul edilir. Tələbələrin sərbəst fəaliyyətinə yönəlmiş təhsil tapşırıqları toplusu müstəqil işdir. V.İ.Andreyevin ardınca biz tələbələrin müstəqil işini onların sərbəst fəaliyyətinin təşkili formalarından birinə aid etməyi qanuni hesab edirik [3, s.95].

Fəaliyyətin psixoloji nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən sərbəst fəaliyyət ehtiyacları - motivlər - məqsəd - məqsədə çatmaq üçün şərait - öyrənmə hərəkətləri - refleksiya ibarətdir. Məqsəd və şərtlərin vəhdəti vəzifəni təşkil edir. Problemin həlli, öz növbəsində, şərtlərə uyğun gələn əməliyyatlardan ibarət olan hərəkətlərin yerinə yetirilməsi ilə həyata keçirilir. Tələbələrin qarşıya qoyulan vəzifələri müstəqil həll edə biləcəkləri xüsusi fəaliyyət üsulları ilə silahlanması, fikrimizcə, universitetdə müstəqil fəaliyyətin təşkilinin mənasıdır. Başqa sözlə, tələbənin peşəkar biliklərə müstəqil şəkildə yiyələnmək istəyi və bacarığını göstərməsi üçün ona bunu necə etməyi öyrətmək, yəni sərbəst fəaliyyət metodları ilə təchiz etmək lazımdır. Universitetdə tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkilinə belə bir baxış aşağıdakılarla əlaqəli bir çox psixoloji maneələri aradan qaldırmağa imkan verir:

- tələbələrin öz fəaliyyətlərini rəasional təşkil edə bilməməsi;
- məlumat üçün mənalı axtarış apara bilməməsi;
- məzmunu yenidən düşünmə bilməməsi;
- öyrənilən materialın, yeni biliklərlə artıq mənimsənilmiş biliklər arasında əlaqələr qurmaq, transformasiya ediləcək məlumatın təhlilini, sintezini, müqayisəsini, təsnifatını, analogiyasını, ümumiləşdirilməsini həyata keçirə bilməmək;
- müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə müxtəlif növ məlumatları emal etmək və nəticələri təqdim etmək qabiliyyətinin olmaması [8, s.72].

Universitetdə tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkili probleminin həlli metodoloji səviyyədə mümkündür, bunu aşağıdakı problemlərin həlli ilə əlaqələndirmək olar:

1. Sərbəst fəaliyyətin hər bir komponentinin inkişaf etdirilməsi problemi tələbələrin idrak ehtiyaclarının, idrak marağının, müstəqil fəaliyyət bacarıqlarının formalaşmasını, müstəqil və ya sərbəst iş görmək istəyi və bacarığının formalaşmasını təmin edən xarici şəraitdən asılıdır.

2. Tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin əsas komponenti təhsil və peşə vəzifəsidir. Tələbənin onu başa düşməsi, qəbul etməsi və müstəqil həllinə yönəlmiş fəaliyyətə başlaya bilməsi təhsil və peşə vəzifələrinin qoyulması yollarından asılıdır. Əlbəttə ki, təhsil və peşə vəzifələrinin qoyulması fənnin məzmununun xüsusiyyətlərindən asılıdır, buna görə də təhsil və peşə vəzifələrini təyin etmək üçün metodlar hazırlayarkən perspektivli, ümumi, xüsusi və yerli vəzifələrin bütün dəstini nəzərə almaq lazımdır. Bu, sərbəst fəaliyyətin inkişafını təmin etməklə birlikdə həyata keçiriləcəkdir. Bu əlaqənin xarakteri subyekt-peşə bilik, bacarıq və vərdislərinin formalaşmasını, tələbələrin təfəkkürünün inkişafını, şəxsi keyfiyyətlərin, intellektual, kommunikativ və refleksiv fəaliyyət yollarının formalaşmasını nəzərə almalıdır.

3. Tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin inkişafı probleminin həlli fənn-peşə məzmununun mənimsənilməsi prosesində onların müstəqil fəaliyyətinin təşkili yollarından asılıdır. Müxtəlif tədris və peşə vəzifələrini başa düşməyə, qəbul etməyə, qoymağa və onların həllinin ümumi yollarına yönəlmiş müqayisə, seçim, transformasiya və dizayn üsulları tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkili üçün əsas olmalıdır. Müxtəlif növ auditoriya və auditoriyadankənar müstəqil işlərə sərbəst fəaliyyətin təşkili yollarının daxil edilməsi onların tələbələr tərəfindən yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin edəcəkdir.

4. Fərdi sərbəst fəaliyyətin formalaşması kimi tələbələrin müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi probleminin həlli təhsil prosesinin iştirakçıları arasında məhsuldar ünsiyyətin təşkili formalarından asılıdır. Dialoqların, poliloqların, mübahisələrin və müzakirələrin inkişafına əsaslanan tələbələrin müstəqil işin kollektiv şəkildə yerinə yetirilməsi (cüt, qrup, frontal) kollektiv müstəqil fəaliyyətin tədrisən fərdiliyə çevrilməsinə şərait yaradır [8, s.91].

Bu şəkildə təşkil edilən tələbələrin sərbəst fəaliyyəti təkcə peşə hazırlığının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və tələbələrin peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin inkişafına deyil, həm də onların müstəqilliyinin, gələcək özünü təhsilə hazırlığının və bacarıqlarının formalaşmasına kömək edəcəkdir.

Müasir ədəbiyyatda sərbəst fəaliyyətin iki səviyyəsi fərqləndirilir - müəllim tərəfindən idarə olunan tələbələrin sərbəst fəaliyyəti işi və düzgün sərbəst fəaliyyət. Ən əhəmiyyətli olan birinci səviyyədir, çünki müəllimin xüsusi metodiki göstərişlərinin olmasını nəzərdə tutur, bunun ardınca tələbə bilik, bacarıqlar əldə edir və təkmilləşdirir, praktiki təcrübə toplayır. Bundan asılı olaraq sərbəst fəaliyyətin üç səviyyəsi var: reproduktiv (təlim), rekonstruktiv, yaradıcı [5, s.68].

Sərbəst fəaliyyət təlim işi model üzrə aparılır: məsələlərin həlli, cədvəllərin, diaqramların doldurulması və s. Tələbənin idrak fəaliyyəti tanınma, dərk etmə, yadda saxlamada özünü göstərir. Bu cür işin məqsədi biliklərin möhkəmləndirilməsi, bilik və bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Müstəqil yenidənqurma işləri zamanı qərarlar yenidən qurulur, plan tərtib edilir, referatlar tərtib edilir, bu səviyyədə ilkin mənbələr öyrənilə bilər, referatlar hazırlana bilər. Bu iş növünün məqsədi tələbələrə müstəqil planlaşdırmanın əsaslarını öyrətməkdir. Müstəqil yaradıcı iş problemlə vəziyyətin təhlilini, yeni məlumat əldə etməyi tələb edir. Tələbə sərbəst olaraq həll yolları və üsullarını (təlim və tədqiqat tapşırıqları, kurs işləri və tezislər) seçməlidir. Bu iş növünün məqsədi elmi tədqiqatların təşkili məntiqinə uyğun olaraq yaradıcılığın, uzunmüddətli planlaşdırmanın əsaslarını öyrətməkdir.

Tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkili və uğurlu işləməsi üçün aşağıdakılar lazımdır:

- Tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin təşkilinə kompleks yanaşma (o cümlədən auditoriya və auditoriyadankənar işlərin bütün formaları).

- Sərbəst fəaliyyətin keyfiyyətinə nəzarətin təmin edilməsi (tələblər, məsləhətlər).

- Müxtəlif nəzarət formalarından istifadə [8, s.162].

Sərbəst fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək üçün ilkin şərt onun təşkili və aparılmasında mərhələlərə riayət etməkdir. Tələbələrin nəzarət edilən müstəqil işinin aşağıdakı mərhələlərini ayırd etmək olar.

Birinci mərhələ hazırlıqdır, o, sərbəst fəaliyyət üçün mövzu və tapşırıqların ayrılması ilə iş proqramının hazırlanmasını əhatə etməlidir:

- semestr üçün sona qədər planlaşdırma;

- tədris materiallarının hazırlanması;

- tələbələrin hazırlıq səviyyəsinin diaqnostikası [8, s.168].

İkinci mərhələ təşkilati xarakter daşıyır, bu mərhələdə tələbələrin fərdi və qrup işlərinin məqsədləri müəyyən edilir:

- giriş müəhazirəsi oxunur;

- fərdi qrup məsləhətləri keçirilir, bu zaman sərbəst fəaliyyətin formaları və ona nəzarət izah edilir;

- aralıq nəticələrin təqdim edilməsi şərtləri və formaları müəyyən edilir [8, s.171].

Üçüncü mərhələ motivasiya-fəaliyyətdir. Bu mərhələdə müəllim fərdi və qrup fəaliyyəti üçün müsbət motivasiya təmin etməlidir:

- aralıq nəticələrin yoxlanılması;
- özünə nəzarətin təşkili;
- mübadilə və yoxlama [8, s.174].

Dördüncü mərhələ nəzarət və qiymətləndirmədir. Buraya fərdi və qrup hesabatları və onların qiymətləndirilməsi daxildir:

- buraxılış işləri, kurs işləri, referatlar, məruzələr, diaqramlar, cədvəllər, şifahi ünsiyyət, məruzələr və s. formalarda təqdim edilə bilər;
- sərbəst fəaliyyətə nəzarət aralıq və yekun sınaq, auditoriyada yazılı testlərin yazılması, hesabatların təqdim edilməsi, testlərin köməyi ilə həyata keçirilə bilər [8, s.178].

Hər bir fənni öyrənərkən sərbəst fəaliyyətin təşkili bir-biri ilə əlaqəli üç formanın vəhdətini təmsil etməlidir:

1. Auditoriyadankənar sərbəst fəaliyyət

Məqsəddən, xarakterdən, intizamdan, kurikulumun müəyyən etdiyi saatların miqdarından asılı olaraq, auditoriyadankənar sərbəst fəaliyyətin spesifik formaları çox fərqli ola bilər:

- mühazirələrə, seminarlara, praktiki və laboratoriya məşğələlərinə hazırlıq;
- məqalələrin, monoqrafiyaların ayrı-ayrı bölmələrinin avtoreferatı;
- dərslərin öyrənilməsi;
- nəzarət işlərinin yerinə yetirilməsi;
- problemlə mövzularda tematik məruzələr, referatlar və esselər yazmaq;
- testlərin hazırlanmasında tələbələrin iştirakı;
- tədqiqat və yaradıcılıq tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi;
- kurs işlərinin və tezislərin yazılması;
- öyrənilən mövzular üzrə əyani vəsaitlərin yaradılması [10, s.18].

2. Müəllimin bilavasitə rəhbərliyi altında həyata keçirilən auditoriya sərbəst fəaliyyəti.

Auditoriyada sərbəst fəaliyyət praktiki məşğələlər, seminarlar, laboratoriya məşğələləri və mühazirələr zamanı həyata keçirilə bilər. Mühazirə kursunu birbaşa auditoriyada oxuyarkən, biliyə test nəzarəti aparmaq, tələbələrə sorğu-sual etməklə materialın tələbələrin böyük hissəsi tərəfindən mənimsənilməsinə nəzarət etmək məqsədəuyğundur. Praktik və seminar məşğələlərində sərbəst fəaliyyətin müxtəlif formalarından istifadə təlim prosesini daha maraqlı etməyə və qrupdakı tələbələrin əhəmiyyətli hissəsinin fəallığını artırmağa imkan verir [10, s.21].

3. Yaradıcılıq, o cümlədən tədqiqat işi.

Mövcud kurikulumlar çərçivəsində tələbələrin sərbəst fəaliyyəti kurikulumda daxil olan hər bir tədris fənni üzrə sərbəst fəaliyyəti nəzərdə tutur. Sərbəst fəaliyyətin həcmi (saatlarla) tədris planı ilə müəyyən edilir [10, s.24].

Sərbəst fəaliyyət zamanı tələbə materialın öyrənilməsinin müxtəlif formalarından istifadə edə bilər:

- Tədqiq olunan fənn üzrə nəzəri materiala yiyələnmək;
- Nəzəri material haqqında bilikləri lazımi vasitələrdən istifadə edərək praktiki şəkildə möhkəmləndirmək (məsələlərin həlli, testlərin yerinə yetirilməsi, özünü yoxlamaq üçün testlər);
- Vəziyyəti təhlil etmək və düzgün həll yolunu hazırlamaq üçün əldə edilmiş bilik və praktiki bacarıqları tətbiq etmək (qrup müzakirəsinə hazırlıq, işgüzar oyun çərçivəsində hazırlanmış iş, konkret vəziyyətin yazılı təhlili, layihələrin işlənilib hazırlanması və s.);
- Əldə edilmiş bilik və bacarıqlardan öz mövqeyini formalaşdırmaq üçün istifadə etmək (yekun ixtisas işini yazmaq, tədqiqat işini yerinə yetirmək) [10, s.44].

Sərbəst fəaliyyət üçün sadalanan imkanlar mövcud dörd öyrənmə növünə uyğun olmalıdır:

- Öyrənmək bilik əldə etmək kimidir;
- Tələbənin öyrənilən mövzu haqqında anlayışının öyrənilməsi prosesində formalaşması, inkişaf tendensiyası, ideyaların əlaqəsi haqqında təsəvvür formalaşdırma, bu fikirləri öz ideyaları ilə əlaqələndirə bilər;
- Öyrənilmiş fikirləri tətbiq etmək bacarığı, lazım gələrsə, öz kontekstinə uyğun olaraq onları modelləşdirmək və ən uyğun həll yollarını tapmaq bacarığıdır;

- Şəxsi inkişaf kimi öyrənmə, öyrənənin özünü öyrəndiyi və hərəkət edəcəyi dünyanın bir hissəsi kimi dərk etdiyi öyrənmə üsuludur. Bu halda tələbənin kontekstini dəyişəcəyi, öz nəzəriyyə və modellərini inkişaf etdirəcəyi güman edilir [10, s.51].

Tələbələrin sərbəst fəaliyyətinin səmərəliliyi üçün bir sıra şərtləri yerinə yetirmək lazımdır:

- Auditoriya və sərbəst fəaliyyət həcmlərinin düzgün birləşməsi;
- Tələbənin auditoriyada və auditoriyadankənar işinin metodik cəhətdən düzgün təşkili;
- Sərbəst fəaliyyəti yaradıcı prosesə çevirmək üçün tələbəni lazımi metodiki materiallarla

təmin etmək;

- Sərbəst fəaliyyətə nəzarətin təşkili müəllimdən bir sıra metodik tövsiyələri yerinə yetirməyi tələb edir [10, s.64].

Ev tapşırığının həcmi və məzmunu müəyyən edilərkən nəzərə alınmalıdır ki, tələbələrin yerinə yetirdikləri ev tapşırığının müvəffəqiyyəti və keyfiyyəti birbaşa dərsin keyfiyyətindən, öyrənilən materialın səviyyəsindən asılıdır. Müəllim ev tapşırıqlarını diqqətlə hazırlamalı, onları fəaliyyət növü, didaktik məqsədlər, fəaliyyətin xarakteri və tələbələrin idrak fəaliyyətinin təzahür səviyyəsinə görə şaxələndirməyə əmin olmalıdır. Onlar dərstdə görülən işlərin məntiqi davamı ola bilər. Ev tapşırıqlarının təşkilinin qeyri-standart formaları (tələbələrin dərskənar fəaliyyəti: tematik ekskursiyalar, konfranslar, olimpiadalar, müsabiqələr, tədris vəsaitlərinin hazırlanması, dairə işi) müsbət nəticə verir. 15 - 20 dəqiqədən sonra dərş zamanı tələbələrin fəaliyyət növlərini dəyişdirmək lazımdır, bu, onların diqqətini və iş qabiliyyətini, dərşin struktur elementlərinin ardıcılığının variantları və onların dəsti müxtəlif ola bilər Dərş planının fərdi elementləri çoxşaxəli ola bilər, çünki müxtəlif qruplarda plan fərqli şəkildə həyata keçirilir və tələbələrə fərdi yanaşma təmin edilir. Sərbəst fəaliyyətlə dəstəklənməyən heç bir bilik əsl insan sərvətinə çevrilə bilməz.

Pedaqoji layihələndirmə texnologiyasının mənimsənilməsi akademik kompetensiyaların formalaşdırılması prosesinin səmərəli təşkili üçün ən vacib şərtidir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, təkcə prosesin özü deyil, həm də onun həyata keçirildiyi mühit nəzərdə tutulub. Prosesin layihələndirilməsi, ilk növbədə, müəyyən yanaşmanın həyata keçirilməsi yollarının, vasitələrinin layihələndirilməsi deməkdir, çünki yalnız müxtəlif mürəkkəblik səviyyəli problemlərin həlli səriştələrin formalaşmasına kömək edir. Məzmun kompetensiyaların formalaşması prosesində sistem formalaşdırıcı rol oynayır. Məzmunun sistem əmələ gətirən amilə çevrilməsinin mühüm şərti müəllim və tələbələrin diqqətini refleksiv kompetensiyaların inkişafına yönəltməkdir. Məhz bu əsasda pedaqoji və idraki səriştələrin formalaşmasının uğuru, intellektual fəaliyyətin elmi təşkilinə hazırlıq təmin edilir. Təhsilin praktiki yönümlülüyünü təmin edən ən mühüm vasitə tələbələrin sərbəst fəaliyyətidir. Sərbəst fəaliyyətin mahiyyəti tələbənin müəllimin köməyi olmadan tapşırıqları yerinə yetirməsində deyil, onun öz akademik fəaliyyətini müstəqil şəkildə idarə etməsidir.

Ədəbiyyat:

1. Şükürova F. Dillərin öyrənilməsi prosesində tələbənin müstəqilliyi haqqında // Elmi xəbərlər, Bakı, ADU, 2009, № 3, s.347-351.
2. Şükürova F. Ali məktəb tələbələrinin yaradıcı fəaliyyətinin stimullaşdırılması haqqında // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, BSU, 2017, № 1, s.360-362.
3. Андреев В.И. Эвристика творческого саморазвития: моногр. Казань: Центр инновац. технологий, 2008, 288 с.
4. Буряк В.К. Самостоятельная работа учащихся, М., Просвещение, 2004, 86 с.
5. Безрукова В.С. Педагогика: учебник, Екатеринбург: Изд-во Свердловского инж. пед. инст-та, 2003, 254 с.
6. Немов Р.С. Психологический словарь, М., ВЛАДОС, 2007, 560 с.
7. Попков В.А., Коржув А.В. Теория и практика высшего профессионального образования: учеб. пособие для системы доп. пед. Образования, М., Академический проект, 2010, 432 с.
8. Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении: Теоретико-экспериментальное исследование, М., Педагогика, 2000, 240 с.

9. Сериков Г.Н. Самообразование: Совершенствование подготовки студентов, Иркутск, 1992, 227 с.
10. Смирнова Н.М. Развитие навыков самостоятельной деятельности учащихся, М., Просвещение, 2008, 112 с.

Mammadova Sh.

Organization of free student activities (Summary)

The article examines the organization of students' independent activities. The article also explains the essence of the concept of "free activity of students" and offers ways to organize the free activity of university students in the educational process at the methodological level. Free activity of students is one of the effective means of development and activation of creative activity. This can be considered a key resource for improving the quality of training.

Мамедова Ш.

Организация свободной студенческой деятельности (Резюме)

В статье рассматривается организация самостоятельной деятельности студентов. Также в статье разъясняется сущность понятия «свободная деятельность студентов» и предлагаются способы организации свободной деятельности студентов вуза в образовательном процессе на методическом уровне. Свободная деятельность учащихся является одним из эффективных средств развития и активизации творческой деятельности. Это можно считать ключевым ресурсом для повышения качества обучения.

Rəyçi: p.f.d., dos. Ə.Şirəliyev

ƏSƏDOVA NAILƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
asadovanaila98@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI EŞİDİB-ANLAMA BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI STRATEGİYALARI

Açar sözlər: eşidib-anlama mərhələləri, müəllimin rolu, tələbələrin rolu, təlim strategiyaları

Key words: the stages of listening comprehension, the role of the teacher, the role of students, instructional strategies

Ключевые слова: этапы аудирования, роль учителя, роль учащихся, стратегии обучения

İngilis dilində eşidib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması üçün müxtəlif strategiyalar vardır. Məlumdur ki, bu prosesin uğurlu olmasında əsas məsuliyyət müəllimin üzərinə düşür. Müəllim təlim zamanı tələbələrlə ünsiyyəti, onlara məlumatı ötürməsi, həmçinin, hekayə danışma və yüksək səslə oxu kimi formal müzakirələr zamanı öz nitqi ilə onlara nümunədir. Əgər, onlar hədəf dil daşıyıcıları olan ölkədə yaşasaydılar onların intensiv dil istifadəçiləri ilə ünsiyyət qurmaq şansları çox olardı. Bu baxımdan qeyd edə bilərik ki, ingilis dili dərslərində tələbələrə audio və video qurğular vasitəsilə hədəf dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurmaq və onların nitqini dinləmək imkanı yaratmaq onlarda eşidib-anlama bacarıqlarının səmərəli formalaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ünsiyyət zamanı dinləmə və eşitmə arasında fərqlər müşahidə edilir. Eşidib-anlama məlumatı təsadüf nəticəsində dinləməklə baş verdiyi halda, dinləmə isə fərdin istəyinə uyğun olaraq

məlumatı qavramağa cəhd etməsidir. İlk olaraq dinləmə strategiyalarının tətbiq olunmasını səmərəli formada təşkil edərək tələbələrin dil biliklərini möhkəmləndirmək olar. İngilis dili dərslərində eşidib-anlama bacarığının formalaşdırılması üçün digər nitq vərdişlərinin də formalaşdırılmasına və bir-birilə əlaqələndirilməsinə diqqət etmək lazımdır. Xarici dillərin tədrisi zamanı eşidib-anlama və danışmaq bacarıqlarını integrativ şəkildə formalaşdırmağa üstünlük verilir. Danışmaq bacarığı zamanı əldə edilən məlumat iki əsas mərhələdə öz əksini tapır:

1. səslərin və onların tələffüz xüsusiyyətlərinin təhlil olunması;
2. müxtəlif şərhlərin aparılması.

İlk olaraq, səslər qavranılır və onlar beyində mexaniki cəhətdən təhlil edilir. Daha sonra isə onun mənası araşdırılır və anlamı müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan, eşidib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasını iki aspektə əsasən şərh etmək mümkündür:

- a) fizioloji xüsusiyyət kimi məlumatı əldə etmək;
- b) eşitmə və dərk etmək proseslərinə gətirib çıxaran hərəkətləri müəyyənləşdirmək.

Müasir təhsil proqramına uyğun olaraq təşkil edilən dərslərdə ingilis dilinin effektiv mənimsənilməsi üçün təlim zamanı tələbələrin fəaliyyətləri düzgün seçilməlidir. Öyrənmələrin aktiv formada bilik əldə etməsi üçün təlim strategiyaları daima təkmilləşdirilir. Ənənəvi təlim metodu hesab edilən audiolinqual metodun tətbiqi zamanı öyrənmələrin dinləmə materiallarına həvəslərini artıracaq üsullardan istifadə edilməsinə üstünlük verilmədiyindən tələbələrin məlumatı qavramaq səviyyəsi də aşağı olurdu [4, s.62]. Lakin, kurikulumun prinsiplərinə uyğun olaraq təşkil edilən dərslərdə isə dilöyrənmələrin potensial imkanları nəzərə alınır, onların öyrənmə prosesinə təsir edən amillər müəyyənləşdirilir və həmin faktorlar aradan qaldırılır.

Məlumdur ki, ingilis dilində eşidib-anlama bacarığının formalaşdırılmasına təsir edən obyektiv və subyektiv amillər mövcuddur. Subyektiv amillərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Dinləyənin cinsi,
- öyrənmələrin temperament tipi,
- onların intellektual bacarıqları (proqnozlaşdırma, diqqəti cəlb etmə, söz ehtiyatı və s.).

Təlim zamanı bu amilləri nəzərə alaraq tələbələrlə fəaliyyətlər təşkil edilir. Onlara təsir edən subyektiv amillərə əsasən təlimin formaları və üsulları seçilir. Bundan əlavə, eşidib-anlama bacarığını formalaşdırmaq üçün müxtəlif təlim texnologiyalarından, avadanlıq və resurslardan da istifadə olunur. Bu zaman tələbələrin həmin materiallardan istifadə etməsinə təsir edəcək amilləri nəzərə alaraq təlim prosesini təşkil etmək lazımdır.

Tələbələrdə ingilis dilinin tədrisi zamanı sərbəst eşidib-anlama prosesini təmin etmək üçün audio və video materiallardan da istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Məşhur alim C.Harmer təlim zamanı eşidib-anlama bacarığının formalaşdırılması üçün audio vasitələrdən istifadənin müsbət və mənfi tərəflərini araşdırmışdır. O, müsbət tərəflərini aşağıdakı kimi şərh edir:

➤ müxtəlif səslər - təlim zamanı tələbələr təkcə müəllimin nitqini dinləyirlər. Məlumdur ki, burada heç bir problem yoxdur. Lakin, dinləmə materialları vasitəsilə onlar fərqli yaş qrupuna və müxtəlif tələffüz xüsusiyyətlərinə malik səslər eşidərək dilə daha yaxşı yiyələnirlər;

➤ uyğunluq – audio vasitələrin istənilən yerdə istifadə edilməsi rahat və mümkündür;

➤ təkrar – audio qurğular vasitəsilə tələbələr danışanın nitqinə dəfələrlə qulaq asa bilər;

➤ xüsusi istehsal olunmuş materiallar – bu qurğular vasitəsilə ingilis dilini ikinci dil və ya xarici dil kimi öyrənmə tələbələr üçün kifayət qədər material tapmaq olar;

➤ transkripsiya – oxu və dinləmə proseslərinin bir-birilə əlaqələndirilməsi effektiv nəticə verən prosesdir. Tələbələr dinlədikləri materialların mətnini hazır şəkildə oxusalar, təlim prosesi daha effektiv olar.

Yuxarıda qeyd edilən müsbət keyfiyyətlərlə yanaşı audio qurğuların mənfi tərəfləri də şərh edilir. Müəllif bunu aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

➤ akustika – bütün tələbələrin dinləmə materialını eyni səviyyədə qavradığını demək çətindir;

➤ birgə öyrənmə - dərstdə iştirak edən bütün tələbələr materialı eyni sürətlə dinləməlidir;

➤ ünsiyyət – bu zaman tələbələr üz-üzə ünsiyyət qura bilmədikləri üçün sual soruşa və ya məlumatı həmin şəxsə müzakirə edə bilmir;

➤ qeyri-təbii olması – hər kəs masa ətrafında birgə əyləşərək çıxış edənin nitqini formal qaydada dinləyir [2, s.342].

Yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərə əsasən qeyd etmək olar ki, dinləmə materiallarını auditoriyaya gətirməzdən öncə sinfin səviyyəsini, dinləmə qurğularının işləkliyini, materialların çətinlik dərəcəsini və öyrənmə məqsədlərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Penny Ur eşidib-anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün müxtəlif təlim strategiyalarından istifadəni əhəmiyyətli dərəcədə effektiv hesab edir. O, eşidib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi prosesinin effektiv alınması üçün aşağıdakı xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını təklif edir:

✓ gözləntilər – tələbələrə əvvəldən dinləmə materiallarının xüsusiyyətləri barədə məlumat verilməlidir. Onların həmin materialları dinləməzdən öncə bu barədə təsəvvürlərinin olması tələbələrin məlumatları daha maraqla izləməsi ilə nəticələnir;

✓ məqsəd – tələbələrə dinləmə materiallarından əvvəl tapşırıqlar verilir və onların səslənən həmin vasitələrdə diqqət etmələri olduğu məsələlər müəyyənləşdirilir;

✓ seçilmiş məlumatlar – tələbələr bütün məlumatları izləmək əvəzinə tapşırıqda verilən vacib məsələlərə diqqət edirlər. Bu zaman onlar məlumatı daha yaxşı qavrayırlar;

✓ dinləyicinin davamlı cavabları – audio qurğu vasitəsilə məlumat ötürülən zaman təhsilənlər onlara ünvanlanmış sualların cavablarını eşitdikcə danışılan mətni dayandırmadan şifahi formada cavablandırıb ardını dinləyə bilirlər;

✓ maraq – tələbələrin maraqlarını cəlb etmək üçün müxtəlif strategiyalardan istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir [5, s.107].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təlim zamanı yuxarıda sadalanan strategiyalardan istifadə etmədən də dinləmə materiallarına marağı artırmaq mümkündür. Buna nümunə olaraq təsadüfən radioda və ya televizorda bir veriliş açılmasını və orada müzakirə edilən məsələlərin təhlil edilməsini qeyd etmək olar. Bu zaman tələbələrin heç bir tapşırığı yerinə yetirmədən eşidib-anlama bacarığını formalaşdırmaq üçün marağını artırmaq mümkündür.

Eşidib-anlama bacarığının tələbələrdə formalaşdırılması zamanı onlar hədəf dil daşıyıcılarının nitqini təhlil etmək və ingilis dilində digər vərdişlərini də inkişaf etdirmək üçün imkan əldə edirlər. Bu prosesin effektiv formada təşkil edilməsi mühümdür. Eşidib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması zamanı tələbələrin uğur qazana bilməsi və özlərinə inamını artırmaq üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət edilməsi təklif olunur:

- məzmun əsaslı tapşırıqlardan istifadəyə üstünlük verilməsi – dinləmə zamanı real həyatda baş verən hadisələrlə əlaqəli tapşırıqların yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tələbələrin dil səviyyəsinə uyğun tapşırıqların seçilməsi və materiallarla bağlı ilkin məlumatların verilməsi təlimin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır;

- təlim məqsədlərinin və cavabların növlərinin müəyyənləşdirilməsi – tələbələrin hər birinin cavablarını təhlil etmək lazımdır. Məqsədləri müəyyənləşdirərkən tələbələrə əsas fikri tapmaq, ətraflı dinləmək, məlumatı yenidən təkrarlamaq və s. kimi strategiyalar verilir;

- dinlənən mətnin çətinlik səviyyəsinin yoxlanılması – burada tapşırıqların qurulması, öyrənənlərin maraqları, onların bu barədə məlumatlarının olması və s. kimi məsələlər təhlil edilir;

- audio və video materialları dinləməzdən əvvəl tələbələrdə maraq yaratmaq üçün müxtəlif tapşırıqların verilməsi – tələbələrin müxtəlif texnikalarla dərəcə olan maraqları artırılır və ilkin mərhələdə onların təlim materialına qulaq asması üçün sinif müzakirələri təşkil edilir;

- eşidib-anlama materiallarının təlim məqsədlərinə və tələbələrin keyfiyyət göstəricilərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilməsi – dinləmə materialları ilə bağlı məlumatların dərhal və ya bir müddət dinlədikdən sonra cavablandırılması müəyyənləşdirilir. Dilöyrənənlərin məlumatı dəqiq anlamasını təmin etmək üçün onların əvvəlki məlumatları ilə yeni informasiyalarını əlaqələndirərək təhlil etməsinə

imkan yaradılır. Bu zaman öyrənənlərə davamlı şəkildə əks-əlaqə verilməsi effektiv hesab edilir [3, s.242].

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrdə eşidib-anlama vərdislərinin inkişaf etdirilməsi onlarda özünəinamı artırır, dil biliklərini daha da təkmilləşdirir, baş verən hadisələrə daha sərbəst və müstəqil formada reaksiya verməsinə təsir göstərir. Təlim prosesinin effektiv qurulması üçün təlim materiallarının seçiminə də diqqət edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilöyrənənlərin maraq və təlabatlarına, onların potensial imkanlarına uyğun resurlardan istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Müəllim dərsi planlaşdırmazdan öncə dilöyrənənlərin ehtiyaclarına uyğun audio və video məlumatları toplayır və kəskin mədəni fərqlərin müşahidə edilmədiyi materiallardan istifadə edir. Eşidib-anlama strategiyalarının seçimi zamanı müasir dövrün təlabatlarını da müəyyənləşdirmək son dərəcə effektiv hesab edilir. Burada əsas məsuliyyət müəllimin üzərinə düşür. S.L.McKay müəllimin təlim zamanı rolunu xüsusi dəyərləndirərək qeyd edir ki, müəllim təkcə bilik mənbəyi deyil, o həmçinin, biliklərin tələbələrə rahat və uyğun strategiyalarla ötürülməsini təmin edən əsas fiqurdur [1, s.609]. Buradan da məlum olur ki, ingilis dilinin tədrisi zamanı düzgün strategiyalarla eşidib-anlama bacarıqlarının tələbələrdə formalaşdırılması təlimin yüksək nailiyyətlərlə yekunlaşmasını təmin edən əsas vasitələrdəndir.

İngilis dili biliklərini təkmilləşdirmək və bacarıqları formalaşdırıb vərdişə çevirə bilmək üçün təlimi səmərəli formada təşkil etmək vacibdir. Tələbələrin xarici dildə beynəlxalq səviyyədə çıxış edə bilməsi üçün onların qabiliyyətlərinə uyğun strategiyalardan istifadə olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Celce-Murcia M., Brinton M.D., Snow A.M. Teaching English as a Second or Foreign Language. USA: National Geographic Learning, 2014, 706 p.
2. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. England: Pearson Education Limited, 2015, 446 p.
3. İsmailova A.D. Teaching English as a Foreign Language. Bakı: Mütərcim, 2011, 319 p.
4. Richards C.J., Theodore S.R. Approaches and Methods in Language Teaching. England: Cambridge University Press, 2013, 270 p.
5. Ur P. A Course in English Language Teaching. England: Cambridge University Press, 2012, 325 p.

Asadova N.

Strategies of the Formation of Listening Comprehension Skill in Teaching English in Higher Educations (Summary)

This article deals with the listening strategies, its stages and the ways of using pre-recorded audio materials in teaching English. It describes the difficulties that students may face and the way of how to overcome it. The article also mentioned the role of the teachers in the formation of listening skills and the problems of the students in doing listening comprehension tasks. Factors that influence the formation of listening skills in teaching process are reflected in the article as well.

Асадова Н.

Стратегии формирования навыка аудирования при обучении английскому языку в высшей школе (Резюме)

В данной статье рассматриваются стратегии аудирования, его этапы и способы использования предварительно записанных аудиоматериалов в обучении английскому языку. Описаны трудности, с которыми могут столкнуться студенты, и способы их преодоления. В статье также упоминалась роль учителей в формировании навыков аудирования и проблемы учащихся при выполнении заданий на аудирование. В статье также отражены факторы, влияющие на формирование умения аудирования в учебном процессе.

Рәүҗи: p.f.d., b/m. K.Fərəcbəyli

ÜMUMTƏHSİL ORTA MƏKTƏBLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: pedaqoji texnologiya, ingilis dili, texnologiyaların əhəmiyyəti.

Key words: pedagogical technology, English language, importance of technologies.

Ключевые слова: педагогическая технология, Английский язык, важность технологий.

İnkişafın ilkin və ən əhəmiyyətli göstəricilərdən biri olan dil dünya haqqında təsəvvür yaratmaq, xarici aləmdə özünü tapmaq, elmi bilikləri artırmaq, həmçinin ətraf aləmdə baş verən hadisələri anlamaq və şərh etmək üçün ən mühüm vasitədir. Keçmişlə müqayisədə hazırda xarici dilin öyrənilməsi və istifadəsi prosesi qloballaşan dünyanın tələbi kimi daha geniş vüsət almışdır. Bu gün müasir dünyada gedən sürətli inkişaf müxtəlif mədəniyyətlər və xalqların həyat tərzi ilə bağlı kifayət qədər məlumatlı olmağı, həmçinin dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələr və elmi yeniliklərdən mümkün qədər tez xəbər tutmağı tələb edir. Odur ki, böyük bir kütlə tərəfindən istifadə edilən orta dil müraciət etmək ehtiyacı yaranır və bu günün tələbi ilə həmin dil məhz ingilis dilidir.

Hazırda dil öyrənmə bu qədər əhəmiyyətli olduğu üçün onun hansı metod və vasitələrlə tədris edilməsi də olduqca mühüm məsələdir. İngilis dilinin beynəlxalq arenadakı mövqeyi də bu dili dərinədən mənimsəməyi zəruri edir, odur ki, ingilis dilini düzgün bir şəkildə öyrənmək və öyrətmək günümüzün tələbidir. Buna görə də, əsasən, orta məktəbdə təməli qoyulan və təkmilləşdirilməsi üçün daha çox zaman və imkan olan xarici dilin müasir pedaqoji texnologiyalar vasitəsilə tədrisi dövrün tələbi kimi təhsil sahəsində daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Hazırkı dövrdə Azərbaycanın təhsil sistemində zəruri islahatların aparıldığı şəraitdə dünyada gedən qloballaşma və Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyası təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarından, fəal və interaktiv təlim metodlarından, yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadəni tələb edir. İnformasiya və rabitə texnologiyasının inkişafı bir proses kimi təhsilin də inkişafına güclü təsir göstərmişdir, odur ki, sözügedən inkişafı ayaqlaşmağın ən başlıca yollarından biri kimi tədris prosesində, xüsusən də xarici dilin tədrisində müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə zərurəti meydana gəlir. Bu baxımdan, ümumtəhsil orta məktəblərində yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə məsələsi də öz aktuallığı ilə seçilir.

XX əsrin 70-80-ci illərində kompüterlərin təlim texnologiyasına daxil olması nəticəsində yeni təlim texnologiyasının əsasının qoyulması, kompüter təliminin əsasında kompüterlərdən istifadə etməklə proqramlaşdırılmış təlimin dayanması və “təlimin kompüter texnologiyası”nın artıq “informasiya texnologiyaları” ilə əvəz olunması diqqəti cəlb edirdi. 1999-cu ildən “Azərbaycan Respublikasının *təhsil sahəsində İslahat Proqramı*” həyata keçirilməyə başlanmış və bu layihə təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və səmərəliliyinin artırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətinə yönəldilmişdir. Sözügedən dövrdə müasir təhsil modellərinin meydana gəlməsini yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadənin başlanğıcı hesab etmək olar.

“Pedaqoji texnologiya” ifadəsi yalnız təhsilin elementi kimi deyil, həmçinin onun məqsədi, məzmunu, prosesi, nəticəsi müxtəlif təlim-tərbiyə modelləri və metodları, idarəetmə və qiymətləndirmə vasitələri, həmçinin pedaqoji prosədə müsbət nəticələrə gətirib çıxaran pedaqoji ideallar kompleksi kimi anlaşılır. Keçən əsrin 50-ci illərində pedaqoji texnologiya dedikdə, əsasən, təlimin texniki vasitələri başa düşülürdü. XX əsrin ikinci yarısından etibarən bir çox pedaqoq-alimlər tərəfindən pedaqoji texnologiyalara müxtəlif təriflər verilmişdir. V.P.Bespalkoya görə, pedaqoji texnologiya fərdilik prinsipi nəzərə alınmaqla müəllim və şagirdlər arasında həyata keçirilən birgə, qarşılıqlı fəaliyyətdir [1, s. 8]. Y.T.Lixaçova görə, pedaqoji texnologiya təlim-

tərbiyə vasitələrinin forma, metod, üsul və yollarının məcmusu olub, pedaqoji prosesin təşkilati metodik alətidir. İ.M.Monoxov isə pedaqoji texnologiyaya təlim prosesinin layihələşdirilməsi, təşkili və həyata keçirilməsi üçün birgə pedaqoji fəaliyyət modeli kimi yanaşır. Müasir ədəbiyyatlarda da pedaqoji texnologiyalara verilmiş müxtəlif tərifləri ümumiləşdirsək, aşağıdakı kimi dolğun bir tərif meydana gəlir:

Pedaqoji texnologiya – fərdi yanaşma və kollektiv iş prinsiplərini qarşılıqlı əlaqədə tətbiq etməklə müəllim və şagirdlərin planlaşdırılmış elə birgə fəaliyyətidir ki, nəticədə sinfin bütün şagirdləri təhsilin dövlət standartlarında nəzərdə tutulan bilik və bacarıqlara yiyələnir, tələb olunan səviyyəyə nail olur və onların fərdi qabiliyyətləri inkişaf edir.

Xarici dilin tədrisində müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə şagirdin dil öyrənmə prosesində öz məsuliyyətini dərk edərək dərslərdə fəal iştirak etməsinə, dil öyrənmənin yalnız müəllimin təlimatlarından ibarət olmadığını, interaktiv bir proses olduğunu və bunun üçün istər dərslərdə, istərsə də dərslərdən kənar vaxtlarda həmin dildə ünsiyyətin əhəmiyyətini anlayaraq öz üzərində daha çox çalışmasına şərait yaradır. Xarici dil tədrisinin əsas istiqaməti tədrisin effektiv, səmərəli və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsidir. Dil tədrisi zamanı yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə də bu istiqamətə yönəlməlidir. Başqa sözlə, yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə o zaman səmərə verə bilər ki, dil tədrisinin effektivliyinə töhfə verməyə yönəlmiş olsun. Əks halda, dil tədrisinin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması tam şəkildə həyata keçirilə bilməz. Modul-reyting texnologiyaları, interaktiv, kooperativ, təbii və fərdi təlim texnologiyaları, biliklərin tam mənimsənilməsi texnologiyası, təlimin nəzarət-korrekt texnologiyası və s. kimi yeni pedaqoji texnologiyaların hər biri konkret təlim-tərbiyə məqsədini reallaşdırmağa xidmət edir.

Pedaqoji təlim metodları son dövrlərdə qeyri-ənənəvi yanaşmalarla həyata keçirilir. İKT-nin sürətli inkişafı və elektron tədris resurslarının yaradılması da yeni təhsil modellərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Əgər ənənəvi təhsildə fakt və hadisələri əzbərləməyə diqqət yetirilirdisə, müasir məktəbin əsas məqsədi rəqabət apara bilən, tənqidi və analitik təfəkkürə, sərbəst qərar qəbul etmə və dəyişən şəraitə çevik uyğunlaşma qabiliyyətinə malik, həmçinin əməkdaşlıq etmə, ünsiyyət qurma bacarıqları olan və öz fikrini müstəqil şəkildə ifadə edə bilən şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Azərbaycanda geniş tədqiqata cəlb olunmuş pedaqoji texnologiyalar əsasında qurulmuş dərslərin əsas prinsipləri kimi şagirdyönlülük, ekzistensiallıq (tədris-təlim prosesinin qurulmasında bütövlükdə öyrənmənin şəxsiyyətinin nəzərə alınması), unikalıq, inkişafetdiricilik, integrativlik və fundamentallıq diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” sənədində göstərilir ki, təhsil prosesində texnologiyalara əsaslanmadan təhsilin optimal qurulması mümkün deyil və dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi “informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsil alanın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan müasir, fəal-interaktiv təlim metodları daha yüksək nəticələr verir” [2].

Fəal təlim – tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur. Şagirdin mövqeyi – “kəşf edən”, “tədqiqatçı” mövqeyidir, yəni o, problemlərlə üzləşərkən bunları mümkün qədər müstəqil tədqiqat prosesində həll etməyə çalışır. Müəllimin mövqeyi – fasilitator (“bələdçi”, “aparıcı”) mövqeyidir, o, problemləli vəziyyətləri planlı və istiqamətlənmiş surətdə təşkil edir, şagirdləri tədqiqata yönəldir və problemlərin həllinə metodiki kömək göstərir. Çox vaxt bu anlayışın sinonimi kimi “interaktiv təlim” anlayışından istifadə olunur. Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində işin gedişindən, mövzudan, şərhədən, müəllim və şagird arasındakı dialoqdan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s. kimi nəzərdə tutula bilər. Yəni çox vaxt interaktivlik əvvəldən planlaşdırılmır, təlim prosesinin gedişi və əsasən, şagirdlərin dərslərdə fəal iştirakı bu məqamı ortaya çıxarır. Əsas cəhət isə odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən öyrənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. “İnteraktiv təlim zamanı müəllimin başlıca vəzifəsi şagirdlərə yardımçı olmaqdan, təlim prosesində şagirdlərin fəaliyyətini əlaqələndirib onları yaradıcı axtarışa həvəs yaratmaqdan, axtarıb araşdırmağı, nəyi harada öyrənməyi öyrətməkdən ibarətdir” [3, s. 636]. Fəal və interaktiv təlim metodlarının tətbiqi

zamanı şəxsiyyətyönümlü, inkişafetdirici, qabaqlayıcı və dialoji təlim prinsipi, fəal idrak prinsipi, təlim və tərbiyənin çevikliyi və əməkdaşlıq prinsipləri gözlənilməlidir [4, s. 9-10].

Pedaqoji texnologiyaların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç səviyyəsi haqqında məlumat verilir: ümumpedaqoji texnologiya; xüsusi metodiki (fənn) texnologiya; lokal texnologiya.

1. Ümumpedaqoji texnologiya tədris müəssisələrində təlimin müəyyən mərhələsində təhsil prosesinin layihələşdirilməsinin elmi əsaslarını açıqlayır.
2. Xüsusi metodiki (fənn) pedaqoji texnologiya müəyyən bir fənn, sinif daxilində və ya bir müəllimin əhatəsində təhsil prosesinin layihələşdirməsini nəzərdə tutur.
3. Lokal pedaqoji texnologiya təlim-tərbiyə prosesinin müəyyən bir tərkib hissəsinin (bir dərsin, yeni biliklərin mənimsənilməsinin, materialın təkrarının, müstəqil işin) texnologiyası kimi anlaşılır.

Müasir pedaqogikada pedaqoji texnologiyalar subyekt-subyekt (müəllim-şagird) münasibətlərinə görə üç qrupa bölünür: izahlı-illüstrativ, şəxsiyyətyönümlü və inkişafetdirici təlim texnologiyaları. Müasir məktəb praktikasında şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyalarının daha geniş tətbiq olunan növləri aşağıdakılardır:

1. Əməkdaşlıqla (kollektiv) təlim texnologiyası – bu texnologiyadan məktəblərdə daha geniş istifadə edilir. Burada əsas ideya nəyi isə birlikdə yerinə yetirmək yox, birlikdə öyrənməkdir. Şifahi nitq prosesində müzakirə zamanı şagirdlərin fikri fəaliyyət vərdisləri inkişaf edir, əvvəllər qazandıqları təcrübə və bilikləri aktuallaşır. Komandalar bir-biri ilə yarışmır, müəyyən müddətdə müxtəlif tapşırıqlara cavab hazırlayırlar. [5, s. 12-13]
2. Lahiyələr metodu ilə təlim texnologiyası – bu təlim texnologiyasının əsas mahiyyəti şagirdlərin əldə etdikləri biliklərin həyatda onlara lazım olacağını göstərməkdir. Bunun üçün müəllim yeni informasiyaların alınma mənbəyini göstərə bilər. Hər hansı bir problemi həll etmək üçün şagird fəaliyyəti layihələşdirilir və bu prosesdə şagirdlər əsas rol oynayırlar, müəllim isə onları istiqamətləndirir [6, s. 281-282]. Layihələr metodu müxtəlif təlim vasitələri və informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə reallaşır. Burada həm müasir (kompüter, video və multimedia vasitələri və s.), həm də ənənəvi (elm və məlumat kitabları, video yazıları və s.) tədris vasitələrindən istifadə edilə bilər [5, s. 14].
3. Modul üzrə təlim texnologiyası – bu təlim metodunda şagirdlər müstəqil olaraq dərsdə və dərsdənkənar vaxtlarda modulla iş prosesində konkret təlim məqsədlərinə nail olurlar. Burada da müəllim, şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkilatçısı, birgə fəaliyyətin iştirakçısı olur. Təlimdə “modul” anlayışı dedikdə, tədris materialının bitkin məzmununu və onu mənimsəmək texnologiyasını özündə birləşdirən bir kompleks nəzərdə tutulur [6, s. 282]. Təlimin modul texnologiyası dedikdə, uşaqların müstəqil olaraq dərsdə və dərsdənkənar vaxtlarda modullu iş prosesində konkret təlim məqsədlərinə nail olması başa düşülür. Lokal modul texnologiya təlim-tərbiyə prosesinin ayrı-ayrı hissələri (modulları), xüsusi, didaktik, metodik və ya tərbiyənin müəyyən bir problem sahəsi ilə bağlı məsələləri həll etmək üçün tətbiq olunan texnologiyadır. [7, s. 11]

Pedaqoji texnologiyalar arasında daha çox istifadə olunanlar müəllimlər tərəfindən fərqli yollarla tətbiq olunan təlim texnologiyaları, yaxud tədris üsullarıdır. Yaradıcı müəllimlər mövcud texnologiyaları öz təcrübələri ilə zənginləşdirməyi və ənənəvi təlim metodlarına müəyyən dəyişiklik edib onları mövcud tədris sistemində uyğunlaşdırmağı bacarırlar. Tədris prosesində, xüsusilə də xarici dilin tədrisində istifadə edilə biləcək müasir pedaqoji texnologiyaların bir-birindən fərqli bir çox növləri mövcuddur. Bu texnologiyalardan bəzilərini mahiyyətinə və məqsədinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilərik:

1. “Beyin həmləsi” (əqli hücum və ya fikirlərin hücumu) metodları: KWL (“what I **know**”, “what I **want** to know”, “what I **learned**” - BİBÖ (bilirəm, istəyirəm bilim, öyrəndim)), auksion, klaster (şaxələndirmə), söz assosiasiyaları, insert.
2. Müzakirə metodları: diskussiya, debatlar, müzakirə xəritələri, dəyirmi masa, Sokrat üsulu, akvarium.
3. Rollu oyunlar metodları: rollu oyun, modelləşdirmə, səhnələşdirmə.

4. Prezentsiya metodları: təqdimatlar, esse.
5. Tədqiqatın aparılması metodları: kublaşdırma, konkret hadisənin araşdırılması, Venn diaqramı, lahiyələrin hazırlanması, sorğu vərəqləri və müsahibələr, qərarlar ağacı, ideyalar xalısı, refleksiya.
6. Təşkilati metodlar: ziqzaq, karusel.

Qeyd edilmiş təsnifatdan əlavə, ən yeni pedaqoji texnologiyalara “sınıfdə materialın əzbər öyrənilməsi”, “fasiləli oxu üsulu”, “səhvləri axtarıram”, “konspekt-mühazirə”, “mühazirə-diskussiya”, “mühazirə-məsləhət”, “əks əlaqəli mühazirə”, “tap, kimin haqqında danışırıq”, “generatorlar – tənqidçilər”, “özünüqiymətləndirmə”, “mətnlər mübadiləsi”, “fikirlərin sintezi”, “yaradıcı test”, “vəziyyət üzrə praktikum”, “binar dərslər”, “qarşılıqlı nəzarət”, “qarşılıqlı imla” və başqa növləri də aid edə bilərik [5, s. 28-29].

Təhsilin inkişafına xidmət edən amillərdən biri kimi müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə tədris prosesini canlandırır və onu şagirdlərin daha çox maraq göstərdiyi bir obyektə çevirir. Hazırda tədrisin məzmun standartları elə təşkil olunmuşdur ki, onu texnologiyalardan istifadə etmədən reallaşdırmaq qeyri-mümkündür. Təlim prosesinin effektivliyini təmin etməyin ən səmərəli yolu bu və ya digər situasiya üçün əlverişli olan pedaqoji texnologiyamı tətbiq etməkdir. Yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə tədrisin keyfiyyət göstəricilərindən biridir, odur ki, bu texnologiyalar daim tədris prosesinin mərkəzində olmalı və onun inkişafına şərait yaratmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. A.H.Əliyev. Müasir pedaqoji texnologiyalar və kimyanın tədrisində onlardan istifadənin metodikası. Bakı: “Mütərcim”, 2009. 256 səh.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan məktəbi, 2013, №5.
3. Hüseyinzadə R. Pedaqogika. 2 cildə. I cild. Bakı, 2013.
4. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007. 149 səh.
5. A.M.Nəzərov. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU nəşriyyatı. Bakı-2012. 103 səh.
6. Ə.N.Qurbanov, A.Z. Məmmədova, G.V.Şadlinskaya. Kimya tədrisi metodikası praktikumu. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, ADPU – nun nəşri, 2014, 386 səh.
7. A.Mehrabov, Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı-2006.

Davudzada A.

The use of new pedagogical technologies in teaching English in general education schools (Summary)

This article deals with the use of new pedagogical technologies in teaching English in general education schools. The relevance of the topic lies in the development of teaching methods and the use of new pedagogical technologies in teaching English. It is necessary to identify the structural components of the English language teaching methodology. Different views of scholars on the topic are also reflected in the article.

Давудзада А.

Использование новых педагогических технологий в обучении английскому языку в общеобразовательных школах (Резюме)

В данной статье речь идет о использовании новых педагогических технологий в обучении английскому языку в общеобразовательных школах. Актуальность темы обусловлена в разработке методики обучения и использовании новых педагогических технологий в обучении английскому языку. Необходимо определить структурные компоненты методики обучения английскому языку. В статье также рассматриваются точки зрения различных ученых на поставленную тему.

Rəyçi: p.f.d., dos. A.Namətova

İBTİDAİ TƏHSİL SƏVİYYƏSİNDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNİN FƏAL- İTERAKTİV TƏLİM METODLARI İLƏ TƏŞKİLİ

Açar sözlər: interaktiv təlim, ingilis dili, müəllim və şagirdlərin rolu, xüsusiyyətlər, üsullar.

Key words: interactive teaching, English language, communication, methods.

Ключевые слова: интерактивное обучение, английский язык, роли учителя и учащихся, характеристика, методы.

İnteraktiv təlim pedaqoji bir yanaşmadır. Bu yanaşmanın əsas mahiyyəti sinifdə şagirdləri müxtəlif üsullardan istifadə etməklə fəallığa cəlb etmək, müstəqil düşüncə və fikir irəli sürmə bacarıqlarını formalaşdırmaq, özlərini qiymətləndirmə, sinif yoldaşları ilə əməkdaşlıq etmək və bu əsnada başqalarını dinləmə, onların fikirlərinə hörmətə yanaşma, ən əsası isə problemlə vəziyyətdə işin bölüşdürülərək həll edilə bilməsi, birgə həll yolu tapmaq və ortaq qərara gəlmək prinsiplərini formalaşdırır. İnteraktivlik termini ilk dəfə 1832-ci ildə "dialog, qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək" mənasında işlənmişdir. Təhsil sahəsində isə 2000-ci illərdən istifadə olunmağa başlanılmışdır.

"İnteraktivlik" anlayışı fərqli dilçilər tərəfindən fərqli şəkildə şərh olunur. D.Braun "Dil tədrisinə interaktiv yanaşma" əsərində qeyd etmişdir ki, interaksiya insanların bir-birilərinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində fikir və hislərin mübadiləsidir. [4. 165səh] . Feir və Koskrovun sözlərinə görə interaktiv təlim şagirdin müəllim və sinif yoldaşları arasında ünsiyyətini fəallaşdıran yanaşmadır. Vilqa Rivers interaktiv üsulla dil tədrisinin bəzi xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir: [5. 17səh]

1. İnteraktiv öyrənmə şagirdlərə imkan verir ki, onlar tək-cə öz biliklərinə yox, eyni zamanda sinif yoldaşlarının biliklərinə də arxalansın.
2. Kontekt situasiya və ya eksperimental şərait təlimi daha anlaşıqlı edir.
3. İnteraksiya müəllimin köməyi və əməkdaşlığı ilə daha səmərəli olur.

İnteraktiv təlim üsulu ənənəvi təlimdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Ənənəvi təlimdə məlumat şagirdlərə hazır şəkildə ötürülür, şagirdlər qulaq asaraq informasiyanı qəbul edir, yadda saxlayır, əzbərləyir və nəticə etibarlı ilə bu onlarda təfəkkür prosesinin inkişafına müsbət təsir göstərmir. Ənənəvi təlim müəllim-yönümlüdür. İnteraktiv təlim üsulu isə ənənəvi üsuldən fərqli olaraq, qarşılıqlı şəkildə dərslərin qurulması formasıdır. Burada interaktivlik müəllim-şagird, şagird-şagird arasında baş verən ünsiyyət və əməkdaşlıqdır. Çox zaman interaktiv təlim zamanı dərslərin gedişindən asılı olaraq fərqli situasiya yarana bilər, ona görə də interaktiv təlim metodunun gedişi əvvəlcədən müəyyən edilmir. Bu metodda müəllimin rolu ənənəvi metoddan fərqli olaraq az olur. Müəllim daha çox nəzarətçi və müşahidəçi funksiyaları yerinə yetirir. Belə ki, ortaya qoyulan problemin mahiyyəti ilə şagirdləri sadəcə olaraq tanış edir, onun həlli isə şagirdlərin bir-birləri ilə müzakirəsindən asılı olur. Bundan başqa fasilitator kimi çıxış edən müəllim, eyni zamanda tədqiqatçı da olur. Uşaqlardakı biliyin əldə edilməsində ortaya çıxan problemi tapmaqda məsul olurlar. Ənənəvi metodda əgər müəllim bir başa olaraq problemin həllini verirdisə, interaktiv təlimdə bunun tam əksinə olaraq müəllim sadəcə köməkçi funksiyaları yerinə yetirir. Müəllim problemin həllini tapılması üçün şagirdlərin qarşısına müxtəlif araşdırma tələb edən situasiyalar qoyur və nəticə olaraq da, şagirdlər müstəqil şəkildə bu problemləri özləri həll edir. İnteraktiv təlimdə müəllim həmçinin bir psixoloq kimi də şagirdlərə dəstək göstərməli, problemlərin həll edilməsi yolunda üzləşə biləcəyi maneələrin dəf edilməsi üçün inam yaratmalıdır. İsveçirəli psixoloq Jan Pijen uşaqların inkişafı haqqında olan "Kognitiv inkişaf nəzəriyyəsi" də şagirdlərdə müstəqil düşüncənin nə qədər vacib olduğunu qeyd edir. Onun fikrinə görə, uşaqların öz fəallığı

onların öz inkişafında ən ümdə məsələdir. Uşaq ətrafı qeyri-fəal şəkildə qavrayan yox, onun elə birbaşa iştirakçısıdır.

İnteraktiv təlimin ən mühüm üstünlüklərindən biri də sınıfdə şagirdlər arasında motivasiya yaratmasıdır. Bu üsul tətbiq olunan dərstdə əvvəlcə Şagirdlər təlimə maraq yaradan üsullarla dərse cəlb olunurlar. Araşdırmalara görə, bu metod uşaqları təlimə çəkmək üçün olduqca əlverişlidir.

İnteraktiv təlim şagirdlərə özünənamə, özünəreallaşdırma fürsətlərini verir. İnteraktiv təlimdə “yaxşı yaxud pis” qiymətləndirmə üsulundan istifadə olunmadığı üçün artıq onlarda özgüvənlərini aşağı salacaq vasitə olmur, əksinə şagirdlər dərslərdə daha əzmlə iştirak etməyə çalışırlar.

İnteraktiv təlim prosesində şagirdlər ayrı-ayrılıqda tədqiqatçı olur, kəşfiyyatçı qismində çıxış edirlər. Hər hansı bir mövzunu müstəqil şəkildə araşdırır, problemlə qarşı-qarşıya qalaraq müstəqil şəkildə həll yolu tapır.

İnteraktiv təlimə aid olan xüsusiyyətləri qrup şəkilində təsnif etsək onda aşağıdakı prinsipləri əldə etmiş olarıq:

1. Şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipi: Təlimin mərkəzində müəllim yox, şagird durmalıdır. Şagirdlər biliyin mənimsənilməsinin fəal iştirakçısı olmalıdır. Dərs onların şəxsiyyətinə yönəlik olmalı, yəni onların maraq, ehtiyac, bilik səviyyəsi və qabiliyyətinə əsaslanmalıdır.

2. İnkişafetdirici təlim prinsipi: Təlim uşağın müstəqil fəaliyyəti üzrində qurulmalıdır. Müəllim sadəcə köməkçi funksiyasını yerinə yetirməlidir.

3. Qabaqlayıcı təlim prinsipi: Təlim cəmiyyətin inkişaf mexanizimini təcəssüm etdirməli və yeni nəsili gələcək fəaliyyətə hazırlamalıdır.

4. Əməkdaşlıq prinsipi: Müəllim–şagird–valideyn qarşılıqlı münasibətləri sistemində onların hər biri təlim prosesinin gedişində tərəf-müqabil kimi iştirak etməlidir

5. Dialoji təlim prinsipi: Məsələlərin birgə həlli gedişində özünün, qrup üzvlərinin fikirlərini, imkanlarını və təcrübələrini müəyyən edə bilməsi, faydalanması məqsədilə hər bir şagirdin müzakirələrdə, qrupun işində iştirakı təmin edilməlidir.

Məlum məsələdir ki, xarici dil hər bir şagird üçün yeni anlayış olur. Bunun üçün də şagirdlərdə qorxu hissi, həyəcan, auditoriya qarşısında çıxış etmək qorxusu, müəllimin suallarına cavab vermək yaxud başa düşmədiyi hissə barəsində sual verməkdən çəkinmə halları yaranır. İnteraktiv üsullarla xarici dilin tədris edilməsinin müsbət cəhəti olur ki, burda müəllim maksimum stressə davamlı mühit yaradır. Belə ki, hər bir şagirdin psixologiyasını nəzərə alaraq dərsləri təşkil edir. Zərurət yaranan zaman cəld psixoloji mühiti dəyişdirir. Onlarda səhv etməkdən qorxmamaq hissini formalaşdır, özünə inam hissini yaradır ki buda ikinci dilin mənimsənilməsinə təsir edən başlıca amillərdən hesab olunur.

Stepan Kraşen tərəfindən ikinci dilin mənimsənilməsinə dair irəli sürülən “Təsirli filter nəzəriyyəsi”-nə əsasən bildirir ki, yüksək motivasiyası olan, özünənaməli və az narahatlığı olan şagirdlər dili daha rahat öyrənirlər. Özgüvənin olmaması, narahatçılıq kimi sınıfdaxilində baş verən hallar təsirli filter dərəcəsini artırır və nəticədə də beyində məlumatın mənimsənilməsinin qarşısını alan proses ortaya çıxır. [3. 3 səh] Bu nəzəriyyəyə əsasən deyə bilərik ki, interaktiv təlim şagirdlərin maksimum rahatlığını təmin edir. Şagirdlər onlara ünvanlanan suallar haqqında düşünür, bəzən qrup müzakirələrinə cəlb olunur və əgər sınıfdə zəif oxuyan şagird varsa onlar bütün məsuliyyəti öz üzərlərində hiss etməzlər və nəticədə rahatlıqları təmin olunmuş olur.

İnteraktiv təlim zamanı müəllim, şagirdin bilik və bacarıqlarını müəyyən edərək müxtəlif oyun və multimedia faylları vasitəsi ilə dərsi maraqlı bir prosesə çevirir. Oyun uşaqların maraqlı bir məşğulliyəti olduğundan təlimə çox maraqla cəlb olunurlar. İnteraktiv təlim metodları bir neçə hissəyə ayrılır:

1. “Beyin həmləsi” metodları: hücum, BİBÖ, klaster, suallar, anlayışlar çıxarılışı söz assosiasiyaları və s.
2. Müzakirə xarakterli metodlar: müzakirə, diskussiya, debatlar, müzakirə xəritələri, Sokrat üsulu, akvarium.
3. Rollu oyunlar: rollu oyun, modelləşdirmə, səhnələşdirmə.
4. Prezentasiya metodları: esse, təqdimatlar.

5. Tədqiqatın həyata keçirilməsi metodları: Venn diaqramı, problemin həll edilməsi, kublaşdırma, dəqiq hadisənin araşdırılması, lahiyələrin hazırlanması, sorğu üzrə vərəqlər və müsahibələr, ideyalar xalısı, refleksiya, qərarlar ağacı.
6. Təşkilati xarakterli metodlar: karusel, ziqzaq. [1. 103 səh]

Qrup müzakirləri əsasında təşkil edilən interaktiv təlim nəticəsində şagirdlər bir-birilərini dinləməyi öyrənirlər. Qrup daxilində zəif və güclü şagirdlər ortaq müzakirlələr apardıqları üçün zəif şagirdlər həvəslə öz səylərini göstərir və güclü şagirdlərdən bilik qazanırlar. İnteraktiv təlim əməkdaşlıq prinsipinə əsaslandığı üçün biliyin mənimsənilməsi prosesini hər bir şagird çox yaxşı başa düşür, onlarda qarşılıqlı güzəşt anlayışı tədricən formalaşır. Şagirdlərin psixologiyası üzərində aparılan araşdırmalara görə şagirdlər öyrəndikləri bilikləri müxtəlif formalarda yadda saxlaya bilirlər. Bu araşdırmaya görə əsas səmərəli üsul – başqasına öyrətmə 95%, danışmaqla 80%, müzakirə ilə 70%, oxumaq və eşitməklə isə məlumatın müvafiq olaraq yalnız 10% və 26%-ni yadda saxlayırlar. Bu araşdırmanın nəticəsindən bu qənaətə gəlirik ki, interaktiv təlim texnologiyasında tətbiq olunan əməkdaşlıqla təlim texnologiyası şagirdlərin inkişafında daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Əməkdaşlıq burada şagird-şagird yaxud müəllim-şagird arasında getdiyi üçün ənənəvi təlim üsullundan fərqli olaraq müəllim burada əlçatmaz bir varlıq kimi görünməkdən daha çox müəllim sadəcə köməkçi funksiya daşdığını hiss edirlər və belə olan halda da sinifdə stressiz xoş mühit yaranır və şagirdlərin məlumatı mənimsəmə prosesi rahat şəkildə baş verir.

Qruplar arasında əməkdaşlıq bacarıqlarının öyrədilməsi bu cür üsulların tətbiqi zamanı olduqca vacib rol oynayır, çünki bu bacarıqlar sayəsində şagirdlər effektiv ünsiyyətə nail olurlar. Əməkdaşlıq bacarıqları dedikdə bura daxildir: nitqin sürəti, təkrar etmə, aydın olmayan sözlərin izahı. Bu bacarıqlara sahib olmaq şagirdlərə imkan yaradır ki, onlar bir birini daha aydın şəkildə başa düşərək qəbul etdikləri məlumatı mənimsəyə bilsinlər.

İnteraktiv təlim həmçinin şagirdləri sosial cəhətdən də inkişaf etdirir. Sinifdaxilində səmimi əməkdaşlıq nəticəsində yaranan xoş əhval-şərait şagirdlərin sosial cəhətdən inkişafını təmin edir. Ənənəvi tədris üsullarından fərqli olaraq interaktiv təlimdə fəallıq müəllimdən şagirdə keçid olub. 1984 cü ilin əvvəllərində Gudland tərəfindən 1000 sinifdə aparılan araşdırmada bildirir ki, “müəllimin fəaliyyəti yalnız lövhə qarşısında məlumat ötürəndir” . 1998-ci ildə Smis qeyd edir ki, “dərsin 90%-i müəllimin danışığına həsr olunur”. Frey, Fişer və Alenin müşahidələri göstərir ki, “şagirdlərdən gözlənilən tələb yalnız yerlərində oturaraq qeyd götürmələri, hərdən isə müəllimin suallarına cavab verməkdən ibarətdir”. Öyrənmə isə sosial fəallıqdır. Vacca isə bunun əksinə olaraq öyrənmədə əsas işin müəllimdən daha çox şagirdlərin çiyinlərinə düşməli olduğunu vurğulayırdı. Sonrada Vilkinson, Soter, Mörfi bu fikirlə razılaşıaraq iddia edirdilər ki, müzakirələrdə əsas yük şagirdlərin üzərinə düşməlidir. Routman qeyd edirdi ki, şagirdlər fəal şəkildə öyrənməyə cəlb olunsalar, bir-birləri ilə daha çox ünsiyyət etmiş olarlar. [5. 376səh]

İnteraktiv təlimin ümumi nəzəri əsaslarını ümumiləşdirsək, bu qənaətə gələ bilərik ki, öyrənmə sosial fəallıqdır və interaktiv təlim isə şagirdlər arasında sosiallığı artıran müasir üsuldur. İnteraktiv təlim üsulu imkan verir ki, dərs müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəallığı nəticəsində təşkil olunsun. Əksi baş verərsə, təbii ki, şagirdlər arasında sosial ünsiyyət yaranma bilməz və bunun mənfəətli nəticələri də xüsusi ilə dil tədrisində özünü göstərir.

Ədəbiyyat:

1. A.M.Nəzərov. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU nəşriyyatı. Bakı-2012. 103 səh.
2. R.P.Anında. The use of interactive approach to improve the students writing text ability . 2018. 18səh
3. Richard Schütz. Stephan Krashen Theory of Second Language Acquisition. 2005. 3 səh
4. Douglas Brown. An Interactive Learning Approach to language pedagogy, second Edition. San Francisco: Addison Wesley Longman, 2001, 165 səh
5. B. Hurst, R. Wallace and S.B Nixon. The impact of social interaction on student learning. The journal of Literacy and Language art. 376 səh

**The use of interactive teaching method in general education schools
(Summary)**

This article deals with the pedagogical views of interactive method in teaching English in primary education. Main characteristics and different points of linguistics are reflected in the article. The teachers and students' roles are also shown comparing with traditional language teaching methods.

Ахмедли С.

**Использование интерактивного метода обучения в общеобразовательных школах
(Резюме)**

В данной статье рассматриваются педагогические взгляды на интерактивный метод обучения английскому языку в начальной школе. В статье отражены основные характеристики и различные точки лингвистики. Также показаны роли преподавателей и студентов в сравнении с традиционными методами обучения языку.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.Cəfərova

**MUSTAFAZADƏ SVETLANA
Azərbaycan Dillər Universiteti**

DİL MATERIALLARININ SEÇİLMƏSİNİN PSIXOLOJİ AMİLLƏRİ

Açar sözlər: dil materialları, öyrənci faktorları, motivasiyanın əhəmiyyəti.

Key words: language materials, learner factors, the importance of motivation.

Ключевые слова: языковые материалы, факторы учащегося, важность мотивации.

Təlim materialları xarici dilinin tədrisində mühüm yer tutmuş və tutmaqda davam edir. Bu materiallar düşüncənin davamlılığını inkişaf etdirir, öyrənməni daha davamlı edir və öyrənlərin fəaliyyətini stimullaşdıran real təcrübə təmin edir. Onlar həmçinin müxtəlif vasitələrlə asanlıqla əldə edilən təcrübələr təqdim edirlər və bu, öyrənlər üçün yüksək dərəcədə maraq yaradır, bilik və bacarıqları qiymətləndirir, həmçinin ifadə və yaradıcılıq mühitini təmin edir. Xarici dil tədrisində təlim materiallarından istifadə aşağıda göstərilən bir sıra amillərə görə olduqca vacibdir:

1. Tələbələr xarici dili öyrənməyə həvəsləndirir və onlara təşəbbüskarlığı aşılayır;
2. Tələbələrin araşdırma səriştəsini və müstəqil şəkildə biliklərə yiyələnmək bacarığını müəyyənləşdirir;
3. Dərs prosesində fəallığı təmin edir və tələbələrin maraqlarını üzə çıxarır;
4. Dərs prosesində tələbələrin yaradıcı və müstəqil düşünmə qabiliyyətini aşkara çıxarır.

Dil tədrisində təlim materiallarını seçərkən müəllim, öyrənci və kontekstual amillər mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Müəllim amillərindən bəhs etdikdə bura onun dil səriştəsi, pedaqoji təcrübəsi və mədəni fon biliyi daxildir. Öyrənci amillərinə onların motivasiyası, ehtiyacları, maraqları, yaşı və öyrənmə üsulları daxildir. Materialları seçərkən öyrənlərin eyni zamanda həm fərdi, həm də qrup olaraq xüsusiyyətlərini nəzərə almaq da lazımdır. Kontekstual amillərə isə təlim materiallarının istifadə olunacağı situasiya, təhsil müəssisəsi, sinif şəraiti və ölçüsü aiddir.

Dil materiallarını seçərkən pedaqoji, linqvistik və psixoloji əsasların hər biri nəzərə alınmalıdır. Dilöyrənlərin psixoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən motivasiya, şəxsiyyət tipi, yaş, maraqlar və s. kimi faktorlar dil materiallarının seçilməsində mühüm rol oynayır. Təlim materialları və dilöyrənlərin psixoloji xüsusiyyətləri bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir. Psixoloji amilləri nəzərə alaraq təlim materiallarının seçilməsi öyrənlərin müvəffəqiyyət qazanmasında əhəmiyyətli yer tutur. Tədris prosesində istifadə edilən təlim materialları öyrənlərin psixoloji vəziyyətinə istər mənfi, istərsə də müsbət təsir göstərə bilər.

Dörnyeyə görə, motivasiya ümumiyyətlə xarici dil tədrisində müvəffəqiyyətə təsir edən əsas anlayışlardan biridir [2, s. 117]. Xarici dil tədrisində motivasiyanın rolu ilə bağlı araşdırmalar 1950-ci illərə təsadüf edir. Bu mövzuda ilk araşdırma 1972-ci ildə Qardner və Lamberdin əməkdaşlığı ilə aparılan araşdırma olmuşdur. Bu araşdırmada Gardner və Lamberd integrativ və instrumental motivasiya haqqında məlumat vermişlər. Onlar öz tədqiqatlarında bu iki növ motivasiyanı fərqləndirirlər. İntegrativ motivasiyada fərd öyrəndiyi dilin danışdığı və bu məqsədlə ünsiyyət qurduğu cəmiyyətə uyğunlaşmağa çalışır. Bu motivasiya hədəf dilin danışıldığı cəmiyyətin mədəni dəyərlərini mənimsəmək və onlara uyğunlaşdırmaq səyidir. Digər tərəfdən, instrumental motivasiya tipində fərd dili peşəkar ehtiyaclar, karyera, tərcümə kimi xüsusi məqsədlər üçün öyrənir. Burada dil öyrənmə motivi fərdin ehtiyaclarıdır. Gardner və Lamberd tərəfindən aparılan bu araşdırmalar nəticəsində bu iki motivasiya növü xarici dil öyrənmədə müvəffəqiyyət nisbəti baxımından müqayisə edildikdə, cəmiyyətdə iştirak etmək üçün xarici dil mədəniyyətini mənimsəyən tələbələrin daha uğurlu [3, s. 170].

Dörnye 1980-ci ildə öyrənmə prosesi üçün təlim motivasiyasının üç komponentini təqdim etmişdir. Bunlara kursa məxsus motivasional komponentlər, müəllimə məxsus motivasional komponentlər, qrupa məxsus motivasional komponentlər daxildir. Kursa məxsus motivasional komponentlər tədris proqramı, təlim materialları, təlim metodları və öyrənmə tapşırıqlarından ibarətdir. [1, s. 19]

Beləliklə, motivasiya dil tədrisində istər təlim materiallarının seçilməsinə, istərsə də seçilmiş təlim materiallarının dilöyrənənlər tərəfindən istifadə edilməsinə təsir edir. Seçilmiş təlim materialları dilöyrənənlərin dərslər prosesində nə dərəcədə motivasiyalı iştirak etməsində mühümdür. Təlim materialları dilöyrənənlərin maraqları ilə uzlaşmalıdır. Sevin və Engin dil materiallarının dil təlim və tədris fəaliyyətində çox mühüm rolu və təsiri olduğunu bildirmişdir [4, 157]. Bu da təlim materiallarının tədris prosesində əsas motivasiya mənbəyi olduğunu göstərir. Müxtəlif səbəblərdən xarici dil öyrənən fərdlərin müxtəlif motivasiya mənbələri var. Hədəf dili hər cəhətdən o dilin danışıldığı cəmiyyətin mədəni dəyərləri ilə öyrənmək istəyən insanların motivasiyası, hədəf dili hər hansı məqsədlə öyrənənlərdən daha yüksək olacaq.

Xarici dil öyrənmədə motivasiya çərçivəsi baxımından başqa bir araşdırma Vilyam və Burdenə aiddir. Sözügedən insanlar motivasiya anlayışını daxili və xarici motivasiya baxımından müzakirə etdilər [7, 21]. Xarici dil öyrənilməsində tələbələrin dil öyrənmədə səmərəliliyinə daxili və xarici motivasiya növləri təsir edir. Xarici motivasiya xarici mükafat və həvəsləndirmə nəticəsində əldə edilsə də, daxili motivasiya təbii və ya kortəbii şəkildə inkişaf edir. Başqa sözlə desək, fərdin öyrənmə mühitində mükafat gözləmədən, öz iradəsi və gücü ilə bu fəaliyyətlərdə iştirak etməsidir. Daxili motivasiyanın əsas mənbəyi, yəni şəxsiyyəti davranışa sövq edən qüvvə fərdin özüdür. Fərdin marağı, istəyi və uğur qazanmaq arzusu kimi ehtiyaclar daxili motivasiyanın mənbəyini təşkil edir. Xarici motivasiyada motivasiya mənbəyi, yəni fərdi davranışa sövq edən qüvvə fərdin yaşadığı mühit və ya cəmiyyətdir.

Spolskinin fikrincə, xarici dil öyrənənlərdə daxili və xarici motivasiya mənbələrindən asılı olaraq tələbələrin tədris prosesində göstərdikləri meylləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

- Daxili motivasiya: Çətin Tapşırıqlara üstünlük vermək, maraq, müstəqil bacarıq, müstəqil mühakimə yürütmə, müvəffəqiyyət qazanmaq üçün daxili meyarlar.
- Xarici motivasiya: Asan tapşırıqlara üstünlük vermək, müəllimi razı salmaq və ya qiymət almaq, problemləri həll edən zaman müəllimdən asılılıq, yerinə yetirəcəyi istənilən məsələdə müəllimin qərarlarına güvənmək, müvəffəqiyyət qazanmaq üçün xarici meyarlar. [6, s. 124]

Təlim materiallarını seçərkən psixoloji əsasların nəzərə alınması dil tədrisinin müvəffəqiyyətini təmin edir. Seçilmiş təlim materiallarının xüsusiyyətləri psixoloji əsaslarla sıx bağlıdır. Dil materiallarını seçərkən dilöyrənənlərin psixoloqlar tərəfindən irəli sürülən “öyrənməyə qabillik” anlayışını nəzərə almaq mütləqdir. Öyrənməyə qabilliyi dedikdə öyrəncinin əqli inkişafı deyil, tədris prosesində bilik və bacarıqların öyrənilməsinin sürət və keyfiyyətinin fərdi göstəricisidir. Öyrənci faktorlarını nəzərdən keçirdikdən sonra mütəq şəkildə öyrənənlər üzərində

psixoloji təsirə malik olan təlim materialının hansı xüsusiyyətlərə sahib olmasını da nəzərdən keçirməliyik.

Dil materiallarının seçilməsində onun məzmunu öyrəncilərin öyrənmə müvəffəqiyyətini təmin edən xüsusiyyətlərindən birincisidir. Təlim materiallarının əsas məzmununu məlumatlar, anlayışlar, qaydalar, bacarıqlar təşkil edə bilər. Materialın məzmunun düzgün seçilməsi tədrisin səmərəli həyata keçirilməsi və öyrəncilərin müvəffəq olması üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Təlim materialları məzmunca dolğun, dəqiq, öyrəncinin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

Təlim materialını seçərkən onun ikinci əsas xüsusiyyəti onun formasının nəzərə alınmasıdır. İstənilən təlim materialı müxtəlif formaya malik olur. Materiallar əşyavi, obrazlı, sözlü və simvolik olaraq təsvir edilə bilər. Xarici dil tədrisində istifadə olunan metod və yanaşmalardan asılı olaraq təlim materiallarının müxtəlif formaları istifadə olunur. Müxtəlif formaya malik olan hər bir dil materialı ona xas müəyyən üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Müəyyən yaş dövründə təlim materialının müvafiq formasından istifadə olunması öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir [5, s. 544-545].

Dil materiallarının seçilməsi zamanı nəzərə alınmalı olan bir digər psixoloji faktor təlim materiallarının çətinlik səviyyəsidir. Bu da mütləq şəkildə dilöyrənənin idrak xüsusiyyətləri və bu xüsusiyyətlərlə olan uyğunluq dərəcəsi ilə bağlıdır. Materialın çətinlik səviyyəsini düzgün müəyyən etdikdən sonra ondan istifadə etməyə başlamaq tədris prosesini daha səmərəli edir.

Tədris prosesində anlama öyrənməni təmin edən əsas ünsürdür. Səmərəli öyrənməni təmin etmək üçün öyrənci mütləq tədris olunan anlayış və məlumatları anlamalıdır. Buna görə də dil materiallarını seçərkən onların anlaşılıqlı olması təlim və tədris üçün zəruridir. Psixoloqların apardıqları müşahidə və eksperimentlər göstərmişdir ki, anlaşılıqlıq dərəcəsi yüksək olan materiallar daha tez mənimsənilməklə yanaşı bu prosesdə buraxılan səhvlərin miqdarı da az olur və həmin material uzun müddət yaddan çıxmır [5, s. 545]. Anlaşılıqlı materialın seçilməsi və istifadəsi öyrənlər üçün mənalı öyrənməni təmin edir və material bir o qədər daha yaxşı yadda qalır. Öyrənlər bu cür materialı düşünərək və öz-özlüyündə analiz edərək öyrənir. Psixoloji tədqiqatlar belə materialların mexaniki öyrənmənin qarşısını aldığını göstərir.

Materialın həcmi öyrənlər üzərində psixoloji təsirə malik olan bir digər əhəmiyyətli xüsusiyyətdir. Materialın həcmi dedikdə ona daxil olan ünsürlərin miqdarı nəzərdə tutulur. Dil materiallarının seçilməsi zamanı həcm faktoruna diqqət yetirilməsi dil tədrisi prosesində mənalı təlim materialında istifadə edilməsinə gətirib çıxarır. Mənalı təlim materialı dil tədrisində mühüm əhəmiyyət kəsb edən yeni anlayış və məlumatların materialda əks olunması ilə bağlıdır. Təcrübə mənalı materialların həcmi dərslər və dərslər vəsaitlərində ya tələb olunduğundan artıq və ya aşağı səviyyədə olduqda bunların hər ikisinin də öyrənmənin öyrənməsinə mənfi təsir etdiyini göstərir. Həddindən artıq böyük həcmli materialların seçilməsi öyrənlərdə yorğunluq, diqqət əksikliyi və materialdan istifadəyə etinasızlıq yaradacaq. Onu da nəzərə almaq zəruridir ki, materialın həcmi həddindən artıq az olduqda da material öyrənmə üçün maraqsız olur [5, s. 547].

Material seçərkən təlim materialının son xüsusiyyəti kimi nəzər alınacaq faktor onun emosionallıq səviyyəsidir. Materialın emosionallıq səviyyəsindən bəhs edərkən nəzər alınmalı amillər sırasına materialın maraqlı olması, öyrənləri cəzb etməsi, onlarda müəyyən hiss və emosiya yarada bilməsini daxil edə bilərik. Çünki öyrənləri cansıxıcı və darıxdırıcı dil tədrisi prosesinə məruz qoyan materialların seçilməsi yerinə tədris prosesinə maraq yaradan materiallar öyrənlər üçün asan öyrənməni təmin edir. Nəticədə dilöyrənlərdə müsbət emosiya yaradan material mənfi emosional təsir yaradan materialdan fərqli olaraq daha yaxşı yadda saxlanılır.

Dil materialları dil tədrisinin ayrılmaz bir hissəsidir və onların seçilməsi zamanı psixoloji əsaslara diqqət yetirilməsi son dərəcə vacib hesab edilir. Dil materiallarını seçərkən yuxarıda göstərdiyimiz psixoloji amillərin müəllim tərəfindən nəzərə alınması dil tədrisinin effektivliyini və öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin etməyin ən səmərəli yollarından biridir. Düzgün seçilmiş dil materialları dil tədrisinin keyfiyyətinin əsas göstəricilərindən biridir.

Ədəbiyyat:

1. Dörnyei, Zoltán. *Motivational Strategies in the Language Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

2. Dörnyei, Zoltán. The Psychology of the Language Learner. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2005.
3. Gardner, R., & Lambert, W. E. Attitudes and motivation in second-language learning. Rowley, Mass: Newbury House Publishers, 1972.
4. Seven, M.A. & Engin, A.O. The Importance and Effect of Using Aid Materials in Foreign Language Teaching. University of Ataturk, Turkey, 2007.
5. Seyidov S., Həmzəyev M.Ə. Ümumi psixologiya. Bakı: YYSQ, 2014.
6. Spolsky, Bernard. Conditions for Second Language Learning. Oxford: Oxford University Press, 1989.
7. Williams. M. and R. Burden. Psychology for Language Teachers. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Mustafazade S.

Psychological factors in the selection of language materials

(Summary)

The article reveals the importance of motivation and different psychological factors in the selection of language materials that are used in foreign language teaching in the modern educational system. Selection of language materials based on psychological factors in foreign language teaching ensures the success of learning and has a great impact on the motivation of language learners.

Мустафазаде С.

Психологические факторы в подборе языковых материалов

(Резюме)

В статье раскрывается значение мотивации и различных психологических факторов при выборе языковых материалов, которые используются при обучении иностранному языку в современной образовательной системе. Подбор языковых материалов с учетом психологических факторов в обучении иностранному языку обеспечивает успех обучения и оказывает большое влияние на мотивацию изучающих язык.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ü.Quliyeva

NAĞIYEVA RUXSARA
Azərbaycan Dillər Universiteti
ruxa.nagiyeva93@gmail.com

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ NİTQ SİTUASIYALARININ ROLU VƏ YERİ

Açar sözlər: problemlər, status, qarşılıqlı əlaqə, fəaliyyət, kommunikasiya, real-həyat situasiyaları

Key words: problems, status, feedback, activities, communication, real-life situation

Ключевые слова: проблемы, статус, взаимосвязь, активность, коммуникация, реально - жизненные ситуации.

Həyatda elə problemlər var ki, elm ona müntəzəm olaraq müraciət etməlidir. Hətta tədrisin bir mərhələsi üçün həll olunmuş bir məsələ, o biri mərhələ üçün yenidən işlənməli, yaxud əvvəl həll olunmuş nəzəriyyə yeni tələbatı ödəmədiyi üçün yeni baxımdan tədqiq olunmaq ehtiyacı doğurur. Çünki həmin nəticələr nə nəzəriyyəni, nə də praktikanı artıq təmin etmir. Ona görə də onun sirlərini açmaq, ona yaxınlaşmaq tələbi meydana çıxır. Belə problemlərdən biri tədrislə bağlı situasiyalardan istifadə problemdir.

Situasiya anlayışının yeni baxımdan aydınlaşdırılması, onun metodik kateqoriya kimi qurulmasını nəzərdə tutur.

Araşdırmalar sübut edir ki, əslində situasiya işlənməmiş qalır. Bir sıra xarici ölkələrdə bu mövzu tədqiqat obyektı olsa da, təəssüf ki Respublikamızda o, tədqiqat mövzusu olmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, situasiya nəinki əhəmiyyətlidir, eyni zamanda mərkəzi kateqoriyadır.

Hazırda xarici dil təliminin əsas məqsədlərindən biri nitqin surəti məsələsidir. Reaksiyanın spontan xarakteri, nitqin çevikliyi xarici dilin təlimində mütəxəssisləri düşündürən vacib məsələdir.

Son illər xarici dil üzrə metodist və müəllimlər arasında xarici dil təlimində situativlik tərəfdarları artmışdır.

Situasiyalar dilin bütün aspektlərinin, eləcə də bacarıq və vərdislərinin formalaşdırılmasında geniş tətbiq olunmağa başlamışdır.

Təcrübə göstərir ki, xarici dil təbii situasiyalarla daha asan mənimsənilir və möhkəmlənir. Situativ xarakterli çalışmalar sürətli nitqin, spontan nitqin təlimində xeyli əhəmiyyətlidir.

Bir çox metodist və müəllimlər aşağıdakı növ situasiyalar təklif edirlər.

1. Bilavasitə şagirdlər tərəfindən görülən və eşidilən materiallar əsasında olan situasiyalar
2. Şagirdin gündəlik təcrübəsinə əsaslanan situasiyalar
3. Şagirdin həyat təcrübəsinə əsaslanan situasiyalar

Bütün hallarda elə etmək lazımdır ki, tədris situasiyaları təbii situasiyalar səviyyəsinə gətirilsin. Situasiyalar yuxarıda göstərilən təcrübəsinə əsaslanan situasiyalar olmalıdır.

Situasiyalar hazırlanarkən asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə prinsipi həmişə gözlənilməlidir. Bu prinsip həm dioloq, həm də monoloq hazırlığında nəzərdə tutulmalıdır.

Bəzi müəlliflər situasiya zamanı yarımmövzu haqqında situasiya qurmaqla yanaşı, orada münasibət və hisslərin ifadəsini də irəli sürür və göstərir ki, onları yarımmövzuya uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Müəlliflər qoyduğu bu tələb əslində situasiyanın zəruri komponenti hesab olunur. Ona görə də, biz də müəlliflərin fikrinə şərik olub, situasiyaların qurulmasında həm temperament, həm də ümumiyyətlə hisslər, münasibətlər qurulması anlayışına laqeyd qalmayıb onların göstərilən müddəasını müdafiə edirik.

Mövzunun yarımmövzulara, onun da hissələrə, mikrohissələrə bölünməsi və s. yalnız bundan sonra situasiyaların qurulması, situasiyalar çoxluğunu, situasiya bolluğunu təmin edir. Şagirdin maraq dairəsi genişlənir, konkret faktlar əsasında situasiya qurur. Əlbəttə, bu, bir qədər çətin olsa da, əslində situasiya daha konkret faktlara əsaslanır.

Əsas məqsəd kommunikativ vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması olduğundan biz elə etməliyik ki, şagird situasiyaya cəlb olunsun, danışığa təhrik olunsun. Bu isə çox hallarda suallarla müşayət olunur.

Məsələn, “Bizim şəhər” ümumi mövzusu ilə tanış olan şagird “şəhərin görməli yerləri”, “şəhərimizin kinoteatrları”, “şəhərimizin təhsil müəssisələri” və s. səpgidə situasiyalar qura bilərlər. Bu zaman “Bizim şəhər” mövzusuna daxil olan bütün leksik materiallar, bu və ya digər yarımmövzular və mikromövzular- situasiyaların subyektı ola bilər. Şagird həmin sözlərdən faydalanır və yeri gəldikcə məqsədyönlü şəkildə istifadə edir.

Son vaxtlar metodistlər haqlı olaraq nitq vahidləri ilə situasiyanın əlaqələndirilməsini həmin nitq vahidləri əsasında situasiyalar qurulmasını, yaxud müəyyən mikromövzuya aid verilmiş sözlərdən situasiyalar qurmağı məsləhət görürlər. Artıq praktik məqsədlər əsas götürüldüyü üçün hər hansı qrammatik hadisə öyrənildikdən sonra, ona aid cümlələr deyildikdən sonra, həmin qrammatik hadisə öyrənildikdən sonra, onu aid cümlələr deyildikdən sonra həmin qrammatik qaydadan istifadə edərək situasiya söyləmək kimi çalışmalar xeyli təbii görünür və demək lazımdır ki, məktəblərin çoxunda bu ənənə davam etdirilir.

V.A.Artyomov [1962,s.162] qeyd edirdi ki, nitqin bütün xüsusiyyətləri son anda situasiyada mənimsənilir, yaxud praktik şəkil alır.

Situasiyaya münasibət də vacib məsələlərdəndir. Təcrübə göstərir ki, şagirdi əyani vasitələrlə, yaxşı tərtib olunmuş şəkillərlə əhatə etmək olar, ancaq onu danışımağa məcbur etmək olmaz. Bu hiss onun özündə olmalı və ya yaradılmalıdır. Hətta real situasiya yarandıqda da bəzən şagirdi söhbətə qatmaq, cəlb etmək mümkün olmur.

Deməli, nitq situasiyası şagird üçün çalışma kimi verilməlidir. Lakin bu çalışma düşündürücüdən daha çox, nitq təfəkkürünə əsaslanmalıdır. Əlbəttə, buradakı fərq aydındır. Əsas vacib olan nitqlə bağlı fəaliyyətdir.

Situasiya müəyyən bir fəaliyyət prosesində yaranır, özünü biruzə verir və onunla üzvi surətdə bağlı olur.

Situasiya sistemdir, qarşılıqlı münasibətlər sistemidir. Məhz situasiyanın sistemliliyi danışanın məqsədə uyğun, zəruri nitq materialını seçməyə imkan yaradır. Situasiya qısa zaman daxilində zəruri sözləri seçməyə imkan verir, bu sözlər situasiyanın qurulması üçün zəruri sözlər hesab olunur.

Situasiya əslində mürəkkəb, çoxplanlı bir fenomendir və onun tədqiqi geniş və dərin yanaşma tələb edir.

Ona görə metodik cəhətdən nitq situasiyalarının kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir (nəzəri və praktik cəhətdən).

Hər şeydən əvvəl belə kriteriyalar orijinaldan seçilməlidir, ünsiyyətdən yaranmalı, situasiya vahidi və fəaliyyət formasına uyğun olmalıdır. Ünsiyyətə həm substantiv, həm də funksional hadisə kimi baxmaq lazımdır. Bunların hər ikisinin ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi gələcək işimizin daha uğurlu həllində vacib məsələdir.

Nitq ünsiyyəti- nitq situasiyası yaratmaq, situasiya yaratmaq üçün (metodik cəhətdən yararlı) daha tipik qarşılıqlı münasibəti müəyyənləşdirmək əsas şərtidir.

Qarşılıqlı münasibət anlayışı dedikdə, biz hər şeydən əvvəl buraya əməkdaşlıq, ümumi məqsədin varlığını, kollektiv xarakter daşıyan qarşılıqlı və əks münasibətləri də daxil edə bilərik.

Mövcud qarşılıqlı əlaqə əsasən qrupdaxili struktura əsaslanır. Burada şagirdləri birgə fəaliyyət, birgə məqsəd birləşdirir. İşin məzmunu və əhəmiyyəti onları birgə işə təhrik edir.

Qeyd olunan situasiyalar müəyyən asılılıq, qarşılıqlı kömək, müdafiə etmək, təcrübə mübadiləsi, həmrəylik, əməkdaşlıq, müqavimət, açıq rəqabət, rədd etmə və s. ilə bağlı ola bilər. Bu münasibətlər yoldaşcasına yarış xarakterində, sağlam rəqabət xarakterində ola bilər. Demək lazımdır ki, tədris prosesində yalnız tədris fəaliyyəti üstünlük təşkil edir, kommunikasiya elementləri öz əsasında geridə qalır. Burada müəllimin özünün şəriştəli olması tələbi ön plana keçir və bu haqda G.C. Hüseynzadə [2001, s.114] özünün monoqrafiyasında geniş bəhs edir. Ona görə hələlik bu məqsədlə ortaq fəaliyyət forması seçilməlidir ki, bu həm onlar üçün maraqlı və tanış olsun, həm də onların onların bu sahədə qarşılıqlı birgə və fərdi təcrübələri olsun. Unutmaq olmaz ki, ünsiyyətdən mücərrəd subyektlər deyil, müəyyən rol ifa edən, həyata keçirən canlı insanlar, fərdlər iştirak edir. Ona görə onların ünsiyyəti öz həvəslərindən asılı olmayaraq bu və ya digər əxlaqlı münasibətlərin həyata keçirilməsi forması kimi xidmət göstərir.

Situasiya prosesində insan operativ məqsəd və vəzifənin həlli zamanı öz fəaliyyətini istiqamətləndirir, danışığı həmən istiqamətə yönəldir.

Sonda, qeyd etmək lazımdır ki, situasiyaların yaradılması, bir kateqoriya kimi kommunikativ vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır, proqram tələbənin yerinə yetirilməsində həlledici amilə çevrilir. Dil materialı situasiyalarla öyrəniləndə daha praktik şəkildə alır. Situasiya xarici dilin əyani öyrənilməsi, əyani nümayişi vasitəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Аремов В.А. - Психология обучения иностранным языкам. 1969, с. 169 -170
2. Берман И.М., Бухбиндер В.А. - Ситуативность в обучении устной речи. ИЯШ, № 5, 1964
3. Вайсбурд М.Л. - Ситуативная роль - как методическое понятие. ИЯШ, № 5, 1984
4. Ляховицкий М.В., Вишневский Е.И. - Структура речевой ситуации и ее реализация в учебно-воспитательном процессе. ИЯШ, № 2, 1984.
5. Рогова Г.В. Верцагина. - Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. Пособие для учителя. М., 1988.
6. Kərimov F. - Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı, 1999
7. Kərimov F., Safiyev A. - Methods of teaching in Azerbaijan. Baku, 2008.

8. Kərimov F., Ağayeva Z. - Xarici dillərin tədrisi metodikası kursu üzrə tələbənin məlumat kitabçası. Bakı, 1998
9. Ali Safiyev - Conversational materials. Baku, 2018

Nagiyeva R.

**The role and place of educational and speech situations in teaching foreign languages
(Summary)**

The article deals with the problem of educational and speech situations as a methodological means of teaching foreign languages. Situations may have various functions and forms, but the aims of them are always the same: they are successfully used to improve the students' communicational skills and habits. Situations are first of all, conditions, sequence of circumstances of reality.

Нагиева Р.

**Роль и место учебно-речевых ситуаций в обучении иностранным языкам
(Резюме)**

В статье говорится о том, что использование ситуаций в обучении иностранному языку - одна из важных и вместе с тем труднейших проблем методики. Утверждается, что речевая ситуация - это система взаимоотношений субъектов к целенаправленной деятельности. Речевое общение происходит в ситуациях. Речевая ситуация может быть определена как возникший в общении дефицит информации для достижения цели деятельности. Важной составной частью процесса обучения иноязычной речи является создание учебно-речевых ситуаций.

Rayci: p.f.d., prof. Ə.Safiyev

MEHDİZADƏ GÜLÇİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
gulchin.mehdizade.99@gmail.com

**İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ
ASPEKTLƏRİ**

Açar sözlər: təhsil, motivasiya, tələbələr, nitq fəaliyyəti, təfəkkür.

Key words: education, motivation, students, speech activity, thinking.

Ключевые слова: образование, мотивация, студенты, речевая деятельность, мышление.

Xarici dillərin tədrisi metodikası həm məktəblərdə, həm də universitetlərdə təhsil prosesinin inkişafında mühüm yer tutmuşdur.

Təhsil prosesində İngilis dilinin tədrisində tələbələrin idrak bacarıqlarının, kommunikativ səriştənin inkişaf etdirilməsi, müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından praktiki olaraq istifadə olunması, tənqidi təfəkkürü tətbiq etmək və inkişaf etdirmək sistemlərinin təşkil edilməsi əsas amillərdən biri kimi sayılır.

Söhbət İngilis dilinin tədris prosesində psixoloji və pedaqoji aspektlərindən gedirsə, o zaman qeyd etmək lazımdır ki, müasir cəmiyyətdəki sosial dəyişikliklər təhsil sisteminin və təcrübəsinin daim təkmilləşdirilməsini tələb edir. Müəllimlər və tələbələr üçün təlim və təhsilin keyfiyyətinin artırılması prioritetdir. Bu, xarici dilin tədrisinin müasir metodlarına da aiddir. İngilis dilinin tədrisi prosesində layihə metodunun xarici dil ünsiyyətini öyrətmə vasitəsi olaraq istifadəsi psixoloji və pedaqoji araşdırmaların mərkəzindədir. Həqiqətən də, bir təhsil layihəsi çərçivəsində işin məhsuldar təhsil sisteminin əsas komponenti kimi çıxış etdiyini və eyni zamanda aktiv üsul və metodlardan (planlaşdırma) istifadə edərək təhsil prosesinin təşkilinin qeyri-standart, ənənəvi olmayan bir yolu olduğunu görürük.

İngilis dilinin tədrisinin psixoloji və pedaqoji əsasları şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Psixologiya xarici dilin öyrədilməsi üçün əsas elmlərdən biridir. Psixologiya təlim-tədris prosesinin psixoloji aspektlərini təkmilləşdirən pedaqoji tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq üçün şagirdlərin yaddaş, diqqət, təfəkkür, motivasiya kimi psixoloji xüsusiyyətlərini təsvir edir. Psixoloji zəminin müəyyən edilməsi ali məktəbdə ingilis dilinin tədrisinin bütün mərhələlərində xarici dil tədrisi metodikasının əsasını təşkil edə bilər.

Müasir cəmiyyətdə psixoloqlar belə bir fikrə gəlmişlər ki, xarici dillərin öyrənilməsində motivasiya böyük rol oynayır. Motivasiya xarici dilin öyrənilməsinin sürətinə və onun daha təkmil bir səviyyəyə çatmasına təsir edən əsas amildir [5, səh.521].

Motivasiya, yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verən əhəmiyyətli bir psixoloji və pedaqoji faktordur. Tələbələrin müstəqil idrak fəaliyyətinə düzgün və təsirli şəkildə həvəsləndirmək üçün aşağıdakı məqamlara diqqət etməliyik. İlk növbədə, təklif olunan tədris materialını tələbələrin fərdi və yaş xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bundan əlavə, materialın təqdimat forması da vacibdir: Tələbələr təlimə başlamazdan əvvəl yeni materialla əvvəl bildikləri arasında əlaqəni anlamalıdırlar. Layihə koordinatorunun xarici dil dərslərində yaradıcı bir atmosfer yaratmaq üçün psixoloji mühitin rolunu da qeyd edirik. Diqqət yetirməyə dəyər başqa bir cəhət isə tələbələrin müstəqillik dərəcəsi, materialın mürəkkəblik səviyyəsinə və qarşıya qoyulan təhsil məqsədinə çatma variantlarını müstəqil seçmə bacarığıdır. Bu, öz növbəsində, nəzərdə tutulan nəticəyə görə məsuliyyət hissəsinin inkişafına, işi yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirmək istəyinə və nəticədə idrak fəaliyyətini davam etdirməyə həvəsləndirməyə kömək edir.

İngilis dilinin tədrisi prosesində motivasiya sahəsinin inkişafının əsas məqsədi kommunikativ xarakter daşıyan akademik mövzunun motivlərinin formalaşdırılmasıdır. Xarici dil öyrənmək üçün aşağıdakı motivlər xarakterikdir:

- a) ünsiyyət ehtiyacı ilə əvvəlcədən müəyyən edilmiş kommunikasiya;
- b) linqvo-informativ, linqvistik kodu, əlavə peşəkar əhəmiyyətli məlumatları mənimsəmək istəyi ilə şərtlənir;
- c) sosio-mədəni kontekstlə tanış olmaq ehtiyacı ilə bağlı ölkəşünaslıq;
- d) prosessual - ayrı-ayrı iş növlərinə müsbət münasibətin ifadəsi kimi.

Beləliklə, xarici dilin öyrənilməsi prosesində nəzərdən keçirilən motivlər psixoloji və pedaqoji xarakter daşıyır ki, bu da tələbələrin xarici dili mənimsəməkdə motivasiya yönümlülüyünə müsbət təsir göstərir.

Tələbənin motivasiya sferasının tərkib hissəsi kimi intellektual ehtiyac xarici dil vasitəsi ilə də həyata keçirilə bilər. Dil yüksək səviyyəli həssaslıq nəticəsində qurulmuş bir sistemdir. Tələbələr arasında konkret dil ideyalarını formalaşdırmaq lazımdır. Nitq fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli olması üçün onlar müstəqil düşünməyi və qərar qəbul etməyi və əsaslandırmağı öyrənməlidirlər.

Xarici dillərin öyrənilməsində nailiyyət motivasiyası tələbələrin təhsil fəaliyyətini stimullaşdırır, müvəffəqiyyətin inkişaf etmək arzusuna səbəb olduğu zaman "müvəffəqiyyətin şüalanması" qanununun tətbiqinə kömək edir.

Ünsiyyət motivasiyası xarici dilin aydın ifadə olunmuş kommunikativ xarakter daşıyan tədris fənni kimi əsas xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Ünsiyyət motivasiyasının inkişaf məqsədləri xarici dil öyrənilməsinin əsas məqsədlərindən – tələbələrin ana dilindən savayı başqa bir dildə ünsiyyətə hazırlanmasından irəli gəlir. Tədrisin kommunikativ funksiyası nə qədər çox inkişaf edirsə, onun kommunikativ nitq fəaliyyətinin bütün aspektlərini reallaşdırmaq imkanı da bir o qədər aydın olur. Ünsiyyət motivasiyasının formalaşmasında sosial rolların sisteminin müəyyən edilməsi, ünsiyyətin funksional-hədəf tərəfinin təmin edilməsi zəruridir. Müəllim ilə tələbələr arasındakı inamlı şəxsiyyət əlaqələri əməkdaşlıq şəraitində formalaşır, öyrənmə prosesini asanlaşdırır, strestən qaçmağa və ünsiyyət maneələrini aşmağa kömək edir. Beləliklə, dil psixoloji-pedaqoji hazırlığı zamanı motivasiya sahəsinin inkişaf etdirilməsinin məqsədləri aşağıdakılardır: idrak və intellektual ehtiyacların, nailiyyət və ünsiyyətə olan tələbatın, habelə tədris fəaliyyətinin məqsədlərini müəyyənləşdirmək və onların yerinə yetirilməsinə nail olmaq bacarığının formalaşdırılması.

Bir mütəxəssisin psixoloji və pedaqoji təliminin məqsədi, bir insanın fəaliyyət subyekti olaraq xarakterizə edilən və gələcək fəaliyyətinin əsas sahələrinə aid olan xüsusiyyətlərini və keyfiyyətlərini

inkişaf etdirməkdir. Buna görə də, xarici dil vasitəsi ilə şəxsiyyət inkişafı probleminə müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçirərək, bu intizamın bu şəxsiyyətin intellektual, motivasion və emosional sahələrinə təsir dərəcəsini öyrənmək lazımdır.

Xarici dilin tədrisi prosesində inkişaf məqsədlərinin hərtərəfli qurulması ideyaları L.V. Şerbaya məxsusdur. O, təfəkkür, təxəyyül, yaddaş və nitq fəaliyyətinin vəhdətində şəxsiyyətin inkişafının mümkünliyünü ilk göstərənlərdən olmuşdur. Alim nitq təqlidinin və yadda saxlamağın əhəmiyyətini inkar etmədən nitq fəaliyyətinin yaradıcı mahiyyətinin nəzərə alınmasının, mücərrəd təfəkkürün formalaşmasının və xarici dil dərslərində tələbələrin intellektual yükünün artırılmasının zəruriliyi tezisini irəli sürmüşdür [4, səh.82].

İngilis dilinin tədrisi zamanı təfəkkür tələbələri sərbəst dil bilməsinə bir addım yaxınlaşdırın mühüm prosesdir. Xarici dil öyrənən tələbələr xarici dildə ünsiyyət tələbatına malikdirlər və daim öz fikirlərini ifadə etməyə çalışırlar. A. N. Leontyev qeyd edir ki, nitqdə və sözdə xarici (səsli) və daxili (semantik) tərəfləri ayırmaq lazımdır. Söz ünsiyyət daşıyıcısıdır və danışma inkişaf prosesi düşüncə və şüurun inkişafı ilə bağlıdır [3, səh. 173].

Dilin təfəkkürə təsiri ilə bağlı başqa bir fikir də var. V.A.Artemova görə, müxtəlif dillərdə müxtəlif sözlərin köməyi ilə reallaşan təfəkkür bütün xalqlar üçün eynidir [1, s. 39].

Bir insanın yaradıcı nitq-təfəkkür fəaliyyətinin inkişaf etdirmək ideyası psixoloji olaraq əsaslandırılmışdır. V.S. Vygotsky, bir insana inkişaf təsirinin əsas şərtlərini tərtib edərək, ətraf mühitin uyğun vəzifələr yaratmadığı, yeni tələblər irəli sürmədiyini, yeni məqsədlər, düşüncə vasitəsi ilə zəkanın inkişafına səbəb olmadığını və stimullaşdırmadığını qeyd etmişdir. [2, səh.37].

Beləliklə, tələbələrin təfəkkürünün inkişafının psixoloji və pedaqoji şərtlərdən asılılığı müəyyən edilmişdir. Bu, inkişaf məqsədi ilə xarici dilin tədrisinin təkmilləşdirilməsi üçün böyük imkanlar açdı. Bunlara aşağıdakılar daxildir: uyğun idrak vəzifələri təyin etmək, tədriscən mürəkkəbləşməsi və idrak fəaliyyəti üçün artan tələblər, yaş faktorunu nəzərə alaraq zəkanın inkişaf məqsədlərinin vaxtaşırı yenilənməsi. Xarici dilin nitq vasitələrini mənimsəmək, yalnız tələbələrin intellektual inkişafına töhfə verə biləcəyi təqdirdə, bir-biri ilə sıx bağlıdır. Tələbələrin yaradıcı nitq fəaliyyəti indi yalnız dil quruluşlarının qurulması ilə deyil, həm də uyğun nitq məzmununun ifadəsi ilə əlaqəli idi. Beləliklə, xarici dilin şəxsiyyətin inkişafına təsirini daha dərinədən nəzərdən keçirmək üçün nəzəri şərtlər yaradılmışdır.

Xarici dilin mənimsənilməsi təfəkkürü, yaddaşı, nitq qabiliyyətini inkişaf etdirir, eşitmə və görmə hissələrini yaxşılaşdırır; nitq proqnozlaşdırmasını, təhlil və sintezə, müqayisə və ümumiləşdirməyə əsaslanan ümumiləşdirilmiş nitq metodlarının könüllü mənimsənilməsini yaxşılaşdırır. Nitq fəaliyyətinin intellektual problemlərin həllinə və mövzu-semantik məzmununa uyğun təşkil edilməsinə yönəldildiyi təqdirdə düşüncə proseslərinin formalaşacağı aydın olur. Düşünmənin kommunikativ funksiyasını həyata keçirmə prosesində aktiv olan əlaqələri təcrid etmək olduqca mümkün görünür: 1) istiqamətləndirmə mexanizmi, vəziyyətin qiymətləndirilməsi və öz şifahi olmayan davranışı; 2) aparıcı ünsiyyət vəzifəsinə məqsəd qoyma və diqqəti cəlb etmə mexanizmi; 3) həmsöhbətinin reaksiyasını və öz sözünün məzmun tərəfini proqnozlaşdırmaq mexanizmi; 4) faktların, düşüncələrin, fikirlərin seçilməsi mexanizmi; 5) ifadənin məzmun tərəfinin qurulması mexanizmi. Bu mexanizmlər mənalı bir nitq işinin qurulmasını təmin edir və yalnız qavrayış, düşünmə, yaddaş mexanizmlərinin səmərəli fəaliyyəti sayəsində çalışırlar. Bu mexanizmlər həmçinin, danışığın intellektual tərəfini təsirli edir və stimullaşdırır. Nitq və zehni fəaliyyətin öyrədilməsi xarici dilin inkişaf etmək qabiliyyətini artırır.

Beləliklə, xarici dillərin öyrənilməsində idrak, intellektual ehtiyac, məqsədlərə çatmaq ehtiyacı və ünsiyyət kimi motivasiya sahəsinin komponentləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu vəziyyətdə idrak ehtiyacı peşəkar motivlərlə əlaqədardır, çünki xarici dilin köməyi ilə tələbələr peşəkar biliklərini və üfüqlərini genişləndirirlər. Tələbələr xarici dilin xarici ədəbiyyatdan şəxsən əhəmiyyətli, peşəkar baxımdan dəyərli məlumatlar əldə etmək vasitəsi olduğunu başa düşdükdə, bir ixtisas üzrə yeni biliklər əldə etmək ehtiyacı nitq fəaliyyətinin motivinə çevrilir. Nitq fəaliyyətini həyata keçirərkən bu məlumatların praktik istifadəsi koqnitiv ehtiyacların ödənilməsi hissəsinə səbəb olur və tələbələrin xarici dilə münasibətinə müsbət təsir göstərir.

Psixoloji-pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, nitq vərdişləri və bacarıqları bilavasitə kommunikativ və idraki fəaliyyət sahəsində formalaşır. Buna görə də müvəffəqiyyətli öyrənmə üçün tələbə öz fəaliyyətinə nəzarət etməyi və qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Beləliklə, tələbələrin dil təhsili çərçivəsində yalnız kommunikativ-nitq problemləri həll edilmir, həm də lazımi psixoloji və pedaqoji təhsil bacarıqları formalaşır.

Beləliklə, bütün yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, ikinci yarımfəsildə biz ingilis dilinin tədrisinin bir-biri ilə sıx bağlı olan yaddaş, motivasiya, dil, idrak, motivlər və təfəkkür kimi psixoloji-pedaqoji əsaslarını araşdırdıq.

İngilis dilinin tədrisində göstərilən əsaslar mühüm rol oynayır ki, burada şagirdin həm idrak, zehni fəaliyyətinin inkişafı, həm də dil və nitq bacarıqlarının formalaşması baş verir.

Ədəbiyyat:

1. Артемов В. А. Психология обучения иностранным языкам. М.: Просвещение, 1969. 271 с.)
2. Выготский В.С. Мышление и речь // Выготский В.С. Собр. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – 312 с.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Смысл, 2004, 345 с.
4. Щерба Л.С. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1964. – 223 с.
5. Dornyei Z. Motivation in Action: Towards a Process – Oriented Conceptualization of Student Motivation. British Journal of Educational Psychology, 2000, pp.519-538

Mehdizade G.

Psychological and pedagogical aspects of English language teaching (Summary)

In the given article we are talking about psychological and pedagogical aspects of English language teaching. Using psychological and pedagogical foundations of English language learning is very important in the educational process. Psychological-pedagogical studies show that speech habits and skills are formed directly in the field of communicative and cognitive activity. Therefore, for successful learning, the student must be able to control and evaluate their activities. The article also considers the points of view of various scientists on this topic.

Мехдизаде Г.

Психолого-педагогические аспекты обучения английскому языку (Резюме)

В данной статье речь идет о психолого-педагогических аспектах обучения английскому языку. Использование психолого-педагогических основ изучения английского языка очень важно в учебном процессе. Психолого-педагогические исследования показывают, что речевые навыки и умения формируются непосредственно в области коммуникативно-познавательной деятельности. Следовательно, для успешного обучения студент должен уметь контролировать и оценивать свои деятельности. В статье также рассматриваются точки зрения различных ученых на поставленную тему.

Rəyçi: p.f.d. S.Hüseynova

ПОНЯТИЕ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВОДИДАКТИКЕ

Ключевые слова: социолингвистика, социолингвистическая компетенция, культура, знание, коммуникация.

Key words: sociolinguistics, sociolinguistic competence, culture, knowledge, communication.

Açar sözlər: sosiolinqvistika, sosiolinqvistik səriştə, mədəniyyət, bilik, kommunikasiya.

На современном этапе образования проблема развития способности межкультурного общения приобретает первостепенное значение. Процесс обучения иностранному языку - это диалог культур, в котором развитие коммуникативных навыков студентов играет важную роль.

Одна из основных задач современной методологии - не только обучать определенным грамматическим структурам языка, но и понимать иностранный язык и уметь общаться на этом языке. Следовательно, изучение языка следует планировать таким образом, чтобы основное внимание уделялось формированию у студентов способности использовать и преобразовывать формы языка в соответствии с ситуацией общения, чтобы надлежащим образом реагировать на высказывания собеседника, используя различные приемлемые языковые шаблоны для конкретной коммуникативной ситуации. Именно и социолингвистический подход изучает процесс формирования вышеперечисленных способностей и умений обучающихся.

Центральным звеном социолингвистического подхода является социолингвистическая компетенция. Как показывает анализ социолингвистических исследований русских и зарубежных лингвистов, социолингвистическая компетенция понимается в контексте связанных вопросов, в использовании языка в целях общения, языка и фактов социальной жизни, с активными процессами в развитии языка под действием экстралингвистических факторов, под влиянием общества на язык и языка на общество с использованием факторов, определяющих выбор языковой версии для конкретной коммуникативной цели, нормативных правил, обеспечивающих построение социально правильного высказывания. В.И. Беликов, Л.П. Крысин [1, стр.11], Р.П. Мильруд [5, стр.109] и др. считают, что проблемы социолингвистической компетенции связаны с влиянием социальной среды на язык и речевое поведение людей, с характеристиками использования языкового знака (все одинаковые или разные в зависимости от возраста, пола, социального статуса, уровня и типа образования, общекультурного уровень), с отношениями между языком и обществом, включая языковые варианты, такие как диалекты, этнические принадлежности (расы), языковую политику и национализм, социальное расслоение, особенности взаимодействия коммуникаторов в обществе по гендерному признаку.

Из этого можно сделать вывод, что спектр понятий, определяющих сущность понятия социолингвистической компетенции, достаточно широк. Но для дальнейшего понимания концепции, перейдем к феномену “социолингвистика”. Как показал наш анализ, социальная лингвистика понимается как раздел лингвистики, посвященный изучению ряда вопросов, связанные с:

- общественными условиями развития языка и его функционированием в обществе;
- отношениями между языком и обществом, включая такие варианты языка, как диалекты, этническая (расовая) принадлежность; лингвистический материал из стандартных ситуаций;

- языковые характеристики представителей разных социальных групп, коннотации, которые особенно важны для методов обучения иностранным языкам Р.П. Мильруд [5 стр.13]

Социолингвистика рассматривается как раздел лингвистики, который помогает определить языковую принадлежность человека к определенной социальной группе, а также изучает отношение к языку в обществе, общепринятые и нетрадиционные формы, языковые модели и цели общения, варианты и уровни использования языка в обществе, Устанавливая характер отношений между получателем и получателем, раскрывая условия и причины общения.

А. Д. Швейцер в своей академической работе определяет понятие социолингвистической компетентности как способность различать и использовать языковые типы вариативности, связанные с неоднородностью и разнообразием социальной жизни, существованием социальных, профессиональных и многих различий между людьми в рамках одной и той же культуры. [6,стр.76]

А. Исенко «Владение набором языковых и неязыковых (невербальных) средств коммуникации, а также умение выбирать и использовать их в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией и социокультурными нормами» [2, стр. 54]

М. Canale, M. Swain - умение правильно использовать язык, правильно выбрать предложение и знать, когда говорить, а когда не говорить. [7, стр.17]

Таким образом, представляется возможным конкретизировать исследуемую концепцию применительно следующим образом: социолингвистическая компетенция - это способность коммуникаторов изменять языковые формы в соответствии с характеристиками ситуаций общения в языковом обществе, отличным от их собственного лингво-социума, владение вариативностью языка в процессе общения с представителями иноязычной культуры.

На процесс выбора языкового варианта построения социально правильного высказывания влияют такие факторы, как ролевые отношения и статус коммуникаторов, их ориентация на определенные социальные ценности и нормы, а также другие компоненты коммуникативной ситуации. Следовательно, социолингвистическая компетентность включает в себя способность распознавать языковые характеристики человека с точки зрения социальной принадлежности, места проживания, происхождения, этнической принадлежности и занятия, которые находятся на уровне грамматики, лексики, фонетики, паралингвистики и способности выражать свои мысли. Социолингвистическая компетенция включает три основных области знаний: культурную, лингвистическую и социально-психологическую. Лингвокультурные знания – достаточные языковые навыки, включая лексику (лексические единицы с национально-культурными компонентами значения), стилистику (использование определенных языковых средств, соответствующих коммуникативной ситуации), фразеологию (фразеологизмы, поговорки и идиомы), языковой этикет. Знание социальной психологии требует знания специфики общения между представителями той или иной культуры.

Основываясь на применении научных достижений лингвокультурологии в прикладном аспекте, современная лингводидактика рассматривает эту науку как своего рода практическую реализацию. Это означает не только широкий круг вопросов культуры, но и подробнейшие эмпирические исследования языковых фактов. Этот подход представляется наиболее перспективным и продуктивным с учетом требований современного обучения иностранным языкам и межкультурного общения.

Широкий культурный фон способствует как развитию языковых навыков (расширение словарного запаса, навыки перевода, способность управлять словарными единицами), так и ознакомлению студентов с некоторыми аспектами иностранной языковой культуры. Таким образом, вы сможете устранить многие трудности, с которыми сталкиваются учащиеся.

Культурные знания - это предварительные знания, то есть знания о культуре и истории страны изучаемого языка. Следует отметить, что социолингвистическая компетентность не возникает автоматически при изучении иностранного языка, а должна сознательно и постепенно формироваться и развиваться учителем. Чтение лингвистических текстов играет одну из основных ролей, потому что для успешного межкультурного общения необходимо

знакомить студентов с культурой и историей, обычаями и традициями страны изучаемого языка. Все это помогает пополнить запас «предшествующих знаний», позволяющих адекватно понимать культуру иностранного языка.

Обладание социально-психологическими знаниями о социокультурных условиях, конкретных поведенческих моделях на национальном уровне с использованием коммуникативной лексики этой культуры.

В дополнение к фактам культуры, вход в межкультурный диалог должен иметь дискурсный ярлык, а также должен учитывать психологические и социальные характеристики друг друга. Успешное межкультурное сообщение невозможно без знания социолингвистических характеристик страны. Благодаря ориентации на социальные нормы (этикет, нормы общения между представителями разных поколений, полов, социальных групп, языковая консолидация определенных ритуалов в определенном обществе) социолингвистический компонент имеет большое влияние на лингвистический дизайн. общение между представителями разных культур.

Отсутствие социолингвистической компетенции наиболее ярко проявляется в коммуникативных ситуациях речевого этикета. Частично это можно объяснить тем, что правила языкового этикета напрямую связаны с неписаными законами ситуативного использования языковых единиц, установленных в каждой культуре.

Следовательно, рекомендуется помогать студентам в выборе наиболее подходящих и необходимых формул языкового этикета для общения с ранних этапов обучения английскому языку.

К примеру, в Великобритании, обращаясь к незнакомому человеку приемлемо употребить такие выражения как: Sorry, Excuse me, а также в более вежливой форме принято говорить Could you please.....?

Использование стилистически уменьшенного междометия Hey! служит сигналом для привлечения внимания. Студентам полезно знать, что при использовании этого типа языковых формул следует проявлять особую осторожность и что ими не злоупотреблять, поскольку они добавляют легкости общению и не всегда могут быть удобны для иностранца. Знание социолингвистических элементов очень важно для изучающих английский язык, так как способствует бесконфликтному и продуктивному языковому общению.

Литература:

1. Беликов, В.И. Социолингвистика / В.И. Беликов, Л.П. Крысин. – Москва, 2001. стр.315
2. Исенко, И.А. Методика формирования социолингвистической компетенции в устном иноязычном общении студентов языковых ф-тов педагогических вузов (на материале испанского языка): автореф. дис. канд. пед.наук/И.А.Исенко.– Москва,2007,стр.25
3. Колесникова, И.Л. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков: справочное пособие / И.Л. Колесникова, О.А. Долгина. – Москва, 2008. стр.431
3. Мильруд, Р.П. Методология и развитие методики обучения иностранным языкам. –М., 2005; стр.337
4. Швейцер А. Д., Никольский Л. Б. Введение в социолингвистику. М., 1978.;стр.213
5. Canale, M. & Swain, M. 1980. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1-47.

Ismayilova N.

The concept of sociolinguistics in the modern linguodidactics

(Summary)

This article provides quite wide and valuable information about the concept of sociolinguistics in the modern linguistics. Consequently, the concept of competence includes the totality of various personality traits such as knowledge, skills and experience that are indispensable

for the interaction in different social situations. Sociolinguistic competence is mostly focused on the factors which has a huge impact on the acquisition of the foreign language. Sociolinguistic competence is highly influential as without it the acquisition of the language will be impossible.

İsmayılova N.

Müasir linqvodidaktikada sosiolinqvistik səriştə anlayışı (Xülasə)

Verilən məqalədə müasir dilçilikdə sosiolinqvistika haqqında kifayət qədər geniş və dəyərli məlumat verir. Beləliklə, səriştə anlayışı müxtəlif sosial vəziyyətlərdə qarşılıqlı əlaqə üçün zəruri olan bilik, bacarıq və təcrübə kimi müxtəlif şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin məcmusunu əhatə edir. Sosiolinqvistik səriştə daha çox xarici dilin mənimsənilməsinə böyük təsir göstərən amillərə yönəldilir. Sosiolinqvistik səriştə yüksək təsirə malikdir, çünki onsuz dilin mənimsənilməsi mümkündür.

Rəyçi: p.f.d., dos. A.Nəmətova

MAMÉDOVA LEYLA
Азербайджанский Университет Языков
leeloumammadova1999@gmail.com

ПОНЯТИЕ «МОТИВАЦИИ» В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Ключевые слова: учебный процесс, мотивация, учащиеся, образование, преподаватели.

Key words: learning process, motivation, learners, education, teachers.

Açar sözlər: öyrənmə prosesi, motivasiya, şagirdlər, təhsil, müəllimlər.

Все мы приходим в этот мир с любопытством и целью получать знания, но у некоторых наблюдается потеря данных желаний и способностей по мере взросления. Многие факторы формируют присущие нам склонности к процессу обучения, и образование является действующим критерием, который влияет на дальнейшее отношение к получению знаний и личностному росту. «Нет конца образованию. Дело не в том, является ли это чтением книги, сдачей экзамена или завершением высшего учебного заведения. Вся жизнь с момента рождения до момента смерти представляет собой процесс обучения». [1, с.170]

Образовательный процесс представляет собой структурированную систему организационно-дидактических мероприятий, направленных на выполнение требований определенного образовательного уровня в соответствии с государственными стандартами высшего образования. Учебный процесс основан на принципах гуманизма, демократии, науки и непрерывного образования или самообразования. В учебном процессе общение между учащимся и преподавателем может быть вербальным или невербальным. Ученик в праве выражать эмоции по поводу отношения к содержанию урока и к типу полученных знаний. Учитель, в свою очередь, может выражать эмоции, связанные с развитием ученика в процессе обучения.

Нередко в целях повышения интереса у учеников преподаватель прибегает к способам мотивации или, как иначе называют, воодушевления. Что такое «мотивация», и какую роль она выполняет в учебном процессе? Мотивацией является то самое присущее любопытство, которое склонно проявляться в раннем возрасте, это сила, позволяющая ученикам искать интеллектуальную или экспериментальную новизну, и побуждающая их подходить к незнакомым жизненным обстоятельствам с ожиданием роста и надеждой на успех. Уровень мотивации учеников отражается в их вовлеченности и вкладе в учебный процесс. Однако, большинство традиционных государственных школ не предлагают особой

автономии и не позволяют учащимся впитывать материал в их собственном темпе, тем самым подрывая их склонность заниматься предметами, которые их глубоко увлекают. Правильное понимание мотивации является крайне необходимым для того, чтобы:

1. способствовать вовлечению незаинтересованных учеников в процесс образования;
2. стимулировать мотивацию к обучению и развитию талантов;
3. поддержать желание оставаться в школе, а не бросать учебу;
4. проинформировать учителей о том, как создать в классе мотивационно благоприятную атмосферу;

Высоко мотивированные ученики обычно активно и спонтанно участвуют в деятельности и находят процесс обучения интересным, не ожидая каких-либо внешних вознаграждений в виде оценок и грамот в то время, как ученики с низким уровнем мотивации часто будут зависеть от поощрений, побуждающих их участвовать в занятиях, которые могут им казаться скучными или бесполезными.

На основе исследований Т. В. Малоне и М.Р.Леппера в 1987 году было доказано, что мотивация стимулируется на основе семи основных факторов: [3, с.225]

1. испытание,
2. любопытство,
3. контроль,
4. воображение,
5. конкуренция,
6. взаимодействие,
7. впитывание материала.

Несмотря на то, что многие из вышеупомянутых факторов склонны проявлять себя в процессе игры, большинство современных направлений педагогической психологии и методологии основаны именно на них. Их основной целью является развитие у учеников не только когнитивных способностей, но и различного рода фундаментальным детерминантам, способствующих эффективной успеваемости.

На уровне мотивации учеников начальных классов негативно сказываются разочарование, которое они могут начать испытывать из-за отсутствия интереса к предмету и раздражение, появившееся в результате стресса, накопившегося за время, проведенное в школе. В свою очередь, такие факторы, как способность верить в усилия, осведомленность о ценности и характеристиках академических задач повышают продуктивность и благополучие учащихся.

Мотивация – это ориентированность на обучение, соответственно, она влияет на то, насколько вероятно ученик сдастся или продвинется вперед, и насколько вдумчивым будет его размышление о своем обучении. Чем глубже мотивация к занятиям, тем выше вероятность того, что ученики не будут выполнять сложные задания, спустя рукава. Внутренняя мотивация способствует развитию сильных и гибких навыков критического мышления в то время, как ее отсутствие или только внешняя мотивация приводят к низкому интересу и отсутствию настойчивости.

Мотивация способствует творческому и критическому мышлению. Учащиеся с повышенной внутренней мотивацией относятся к учебному процессу, как к игре. В результате они с большей вероятностью перевернут полученные знания с ног на голову, чтобы взглянуть на них под новым углом. Нельзя утверждать, что мотивированные ученики более умны, чем немотивированные, однако их потребность найти ответ на вопрос или решение задачи подталкивает их к более глубокому и тщательному мышлению. Внутренне мотивированные ученики задумываются над овладением какой-либо концепции далеко за пределами классной комнаты, потому что присутствие преподавателя или страх получить низкую оценку не являются основными движущими силами их мышления. Таким образом, благодаря тому, что мотивированные ученики думают дольше и усерднее, получают удовольствие от решения задачи, будут задавать более глубокие и наводящие на

размышление вопросы. Будучи склонными к размышлению о первопричинах или рамках, мотивированные ученики более способны приспособлять изученные знания к новым ситуациям.

Мотивация развивает стойкость и уверенность в себе. Когда ученик действительно поглощен решением задачи, он излучает меньше когнитивной и эмоциональной энергии, что позволяет ему не сосредоточиться на социальном имидже. Было отмечено, что у учеников, занятых внутренне мотивирующей деятельностью, различные факторы стресса имеют склонность исчезать в течение периода активности. Мотивированные ученики более способны эмоционально «прийти в норму» после низкой оценки по тесту или резкой критики со стороны преподавателя или одноклассника. Внутренне мотивированные ученики не движимы страхом неудачи или критики, и поэтому, они с меньшей вероятностью откажутся от занятий в таких условиях.

Мотивация способствует развитию свободолюбия и поддерживает целеустремленность. Как было прежде упомянуто, активность и мотивация являются неразрывно связанными между собой понятиями, потому что по мере того, как ученик стремится к достижению своей цели, он, соответственно, развивает более сильное чувство целенаправленности и не растрчивает свою энергию попусту. Более того, когда дело доходит до уровня образованности, высокомотивированные ученики находят способ прокладывать собственный путь и, как правило, скептически относятся к ограничениям, установленным другими. Освоив уже какие-то азы и имея устоявшуюся базу владения английского языка, мотивированные ученики также склонны скептически относиться к устоявшимся идеям или правилам, вместо этого постоянно бросая вызов как себе, так и обществу, экспериментируя с новыми идеями.

Очень часто ученики теряют мотивацию и сдаются, ошибочно полагая, что путь к успеху является коротким и легким. В таких случаях истинные преподаватели распутывают данное заблуждение, приводя в пример неудачи, через которые приходилось пройти известным личностям. Подчеркивая ценность просьбы о помощи, у педагогов, получается воодушевлять учеников, которые уже успели потерять интерес к материалу и начали отставать. Моделирование борьбы и ее нормализация, а также побуждение к действиям могут стать для учеников младших классов убедительными примерами. В те самые моменты, когда кажется, что ученики теряют интерес и мотивацию к решению трудной задачи, необходимо убедить их в том, что это ново, это сложно, и даже если они ошиблись с первого раза, тогда их задача состоит лишь в том, чтобы просто понять причину, а затем продолжить.

Исследования также показали, что принуждение к соревнованиям снижает мотивацию, так как очень часто это оказывает психологическое давление на учеников и снижает их самооценку. Многие ученики в силу того, что еще не являются полностью сформированными личностями на ментальном уровне, не считают себя одинаково компетентными со своими соперниками. К примеру, если ученик, занимающий первое место в классе, сталкивается с учеником, который борется, последний может почувствовать, что нет причин стараться для этого. Однако, это не значит, что следует аннулировать олимпиады или другие классные и общешкольные соревнования. Данный феномен говорит лишь о том, что, когда такие конкурсы носят более открытый характер, ученики будут способны творчески руководить своими намерениями и чувствовать более сильный прилив внутренней мотивации. Очень важным является разграничение задач таким образом, чтобы они были достаточно сложными и позволяли учащимся поддерживать оптимальную вовлеченность. Когда ученики работают в пределах своего нынешнего потенциала и не выходят из зоны комфорта, их привлекает любопытство к поиску ответа и мотивирует вера в то, что рано или поздно они его найдут. Преподаватели должны побуждать учеников ставить настоящие учебные цели, которые не будут связаны лишь с получением высокой успеваемости. Их цели должны быть ориентированы на практику в использовании английского языка в различных жизненных ситуациях, являющихся актуальными для их возрастной категории.

Мотивация учеников является критически важной частью успеха в образовании и дальнейшей жизни, несмотря на то, что очень часто ей уделяется недостаточно внимания. Данный раздел продемонстрировал, что в процессе преподавания и обучения мотивационная переменная оказывает потенцирующее влияние на обучение учеников. Усилия, направленные на повышение качества и эффективности преподавателей, вряд ли улучшат успеваемость учеников, если у большого числа учеников отсутствует мотивация к учебе.

Литература:

1. Кришнамурти Дж. Книга жизни: Ежедневные медитации с Кришнамурти. М: Феникс, 2005. 640 с.
2. Dornyei Z. Motivation in Action: Towards a Process – Oriented Conceptualization of Student Motivation. British Journal of Educational Psychology, 70, 2000, p. 519-538.
3. Malone, T.W. Making Learning Fun: A Taxonomy of Intrinsic Motivations for Learning / T.W. Malone, M.R. Lepper // Aptitude, Learning and Instruction. Conative and affective process analyses. – Hillsdale: Erlbaum, 1987, p. 223-253.

Mammadova L.

The concept of "motivation" in teaching the English language (Summary)

This article provides valuable information about the importance of motivating learners in the English language learning process. Motivation of learners is a critical part of success in education and later life even though it is often overlooked. It is recommended that teachers create an active learning environment that enhances learners' perceived autonomy and competence by providing learners with choices and opportunities for self-study and planning learning activities that can enhance their sense of mastery. The article also discusses the points of view of various scientists on the topic.

Məmmədova L.

İngilis dilinin tədrisində "motivasiya" konsepsiyası (Xülasə)

Məqalədə ingilis dilinin tədrisi prosesində şagirdlərin motivasiyasının əhəmiyyəti haqqında dəyərli məlumatlar təqdim edilir. Şagirdlərin motivasiyası təhsildə və gələcək həyatda uğurun kritik bir hissəsidir, baxmayaraq ki, çox vaxt ona kifayət qədər diqqət yetirilmir. Şagirdlərin müstəqil təhsil almaları üçün seçim və imkanlar təqdim edərək, onların bacarıq hissini gücləndirə biləcək təlim tədbirlərini planlaşdıraraq, müəllimlərin qəbul edilən muxtariyyəti və şagirdlərin səriştəsini gücləndirən fəal təlim mühiti yaratmaları tövsiyə olunur. Məqalədə qoyulmuş mövzu ilə bağlı müxtəlif alimlərin fikirlərinə də baxılır.

Rəyçi: p.f.d. S.Hüseynova

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ОБУЧЕНИЯ ЧТЕНИЮ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ВУЗА

Ключевые слова: чтение, процесс чтения, образование, устная речь, чтение на иностранном языке

Key words: reading, process of reading, education, oral speech, reading in a foreign language

Açar sözlər: oxu, oxu prosesini, təhsil, şifahi nitq, xarici dildə oxu

В настоящее время чтение является очень важным умением. В зависимости от возраста, умение читать становится все более необходимым для того, чтобы хорошо учиться. Благодаря чтению на английском языке, у студентов развивается интерес к изучению языка. Чтение также является средством обучения другим видам речевой деятельности – слушания, говорения и письма. Именно в начальных этапах обучения важно заложить прочный фундамент навыков чтения.

В последнее десятилетие произошли серьезные изменения, которые заставили теоретиков и практиков в области преподавания иностранных языков задуматься над необходимостью пересмотреть считавшиеся традиционными взгляды на обучение чтению. Отличительной особенностью нового образовательного стандарта высшего образования является ориентация на личность студента.

Все это привело к внедрению различных методов обучения иностранному языку в начальных этапах обучения, а также к созданию и изучению нового поколения учебников и общеобразовательных материалов и методики. К теме обучения чтению на иностранном языке посвящено большое количество исследований. Среди них – научные работы Г.В. Роговой, И.Н. Верещагиной, З.Н. Никитенко и многие другие. [4, с.229]

Однако, наличие студентов, которые плохо читают на иностранном языке, не уменьшилась. Студенты, не овладевшие навыками чтения на английском языке, встречаясь с объемными текстами, теряют всякий интерес к изучению языка, снижают результаты, и дальнейшее обучение для них становится мучительно тяжелой работой.

Деятельность любого специалиста 21-го века невозможна и немыслима без знания иностранного языка, без каких-либо элементарных навыков общения на иностранном языке. В образовательный стандарт иностранный язык был включен как важнейший предмет. Новый век пришел с большими изменениями: он привнес в нашу жизнь такое глобальное новшество как интернет. Как говорил В.И. Ленин: «язык – важнейшее средство общения людей между собой»

В русском языке существуют более 200.000 слов, столько же в английском. Но по истечению времени, по развитию многих деятельностей и жизненных сфер, и отраслей, это количество возрастает. Среднестатистический человек с образованием может обойтись 3 тысячами слов в повседневной жизни. Писателю нужна база от 10 до 15 тысяч слов, чтобы создать художественное произведение.

Не стоит забывать и про пассивный словарь, где запас слов гораздо шире.

По словам многих как психологов, так и педагогов, чтение играет одну из важных ролей не только в образовании, но и в воспитании и в развитии человека.

Большинство жизненных отраслей изучаются посредством чтения.

Все виды деятельности ориентированы на психическую готовность студентов, на их комфорт и потребность в эмоциональном общении с педагогом и товарищами. Сюжетно-

тематическая организация деятельности поддерживает интерес к чтению, развитию речи, а значит, лучшей результативности в усвоении знаний.

Чтение является основным навыком, с помощью которого приобретают знания и, который, необходим для дальнейшего обучения. Студент, не научившийся читать на английском языке, либо плохо читает, либо не может успешно приобретать знания на изучаемом языке.

С точки зрения психологии для успешного и грамотного чтения на иностранном языке, в нашем случае на английском, необходимо хорошо сформировать определенные концепции, такие как: внимание, восприятие, память, мышление и эмоционально волевая зрелость речи.

Существуют пункты психического развития, которые необходимо важны для освоения навыков чтения: [3, с.49]

1) Наличие учебной мотивации или мотивационная готовность к обучению.

Здесь подразумевается побуждение к чему – либо: у студента должен быть развит познавательный интерес (желание узнать что-либо новое). Также у студента должен быть развит стимул к выполнению скучных (по его мнению) заданий. А все это будет возможным тогда, когда студент начнет осознавать свои обязанности и будет стараться выполнять их на должном уровне. Мотивация будет повышена еще в том случае, если у студента присутствует желание трудиться. У детей потребность к получению знаний есть еще с самого рождения (не зря все дети столь любопытны, задают много вопросов). Но на дальнейших этапах развития малышей уже все зависит от родителей - ведь они должны удовлетворить их потребности. В позитивном случае данной ситуации, если родитель сможет удовлетворить познавательный интерес ребенка, то ребенок будет продолжать жаждать знания. Именно поэтому очень важно развернуто отвечать на все вопросы ребенка, удовлетворять и стимулировать его познавательный интерес, знакомить с новой информацией, играть с ним в познавательные игры и так далее.

2) Достаточный уровень интеллектуального развития, а также достаточное развитие всех психических функций.

Понятие интеллектуальная готовность само по себе обозначает готовность приступить к самой деятельности. Оно так же подразумевает развитие (или хотя бы достаточное развитие) познавательных процессов, навыков восприятия. Отсюда: интеллектуальная готовность, это – готовность к познавательной деятельности. Все психические процессы должны быть развиты.

3) Определенный уровень развития произвольного поведения и эмоционально – волевая готовность.

Произвольное поведение – это осознанное, целенаправленное поведение. В школьные годы слабое развитие данного психического компонента проявляется обычно в том, что ребенок не слушает учителя во время занятий, не выполняет домашнее задание, не может работать по образцам, отсутствие дисциплины и чувства ответственности, не осознает свою роль в школе. Это говорит о том, что еще в ранние школьные годы у ребенка должны быть сформированы и развиты основные психические компоненты. Они и включают в себя мотивационную готовность и так далее.

Одним из также особенных аспектов овладения навыками чтения – это достаточно сформированный уровень фонематической системы (систем фонем языка). Она лежит в основе устной и письменной речи. Фонематическая система включает в себя такие компоненты, как: фонематический анализ и синтез, фонематическое восприятие и представление. В случае недоразвития одного из данных компонентов возможны появления трудностей у студентов при чтении. [2, с.176]

Не секрет, что чтение обогащает человека во многих смыслах этого слова. Не зря же говорят, что человек, который читает книги, управляет теми, кто смотрит телевизор. Чтение на английском языке дает студентам шанс прочитать Шекспира в его оригинальном экземпляре, без перевода. И не только Шекспира, можно перечислить авторов до

бесконечности: выдающийся Диккенс, с его одним из лучших романов «Большие Надежды» (англ. «Great Expectations») и т.д.

Из книг человек черпает знания. Образованными и грамотными считаются не те, кто получал одни пятерки в школе и в вузе, а те, кто много читал, обогащаясь литературной речью, впитывая в себя как губка, всю красоту классиков и современников. Книги меняют людей, меняют взгляд на жизнь, обогащают мировоззрение человека.

Психологическая концепция Б.В. Беляева является одной из ведущих в обучении иностранным языкам. Обсуждаемая концепция формировалась около 20 лет. Впоследствии Б.В. Беляев установил связь между методикой и психологией, после чего его концепция стала называться методико-психологической. Как многим известно, «a good teacher is also a good psychologist» - что в переводе с английского обозначает: «хороший учитель еще и хороший психолог». Обе деятельности взаимосвязаны, не могут друг без друга. По мнению автора, нужно строить учебный процесс обучения иностранного языка, решая психологические проблемы студента. Тем самым надеясь на достижения эффективного результата, как в чтении, так и в письме на изучаемом иностранном языке. [1, с.106]

Один из двух путей овладения языками по подразделению Б.В. Беляева – это практический. Детально раскрыв данный путь, мы узнаем, что данный путь освоения языка представляет собой освоение бессознательное, иначе говоря – интуитивное. Тут происходит следующее: обучающийся чаще всего слышит речь от носителей языка, не понимая большинство слов. При этом устанавливается требуемое для повседневных, бытовых бесед запас слов и мышление на иностранном языке. Все потому, что данный процесс происходит без помощи и сопровождения родного языка. У мозга, грубо говоря, не остается выбора, как отфильтровать нужные слова для «выживания».

В педагогической деятельности общение является решением многих проблем и задач. В процессе же обучения иностранному языку общение играет вдвойне важную роль, так как взаимоотношения преподавателя и студента здесь наиболее важно.

Преподаватель может заставить как полюбить, так и не полюбить язык. Этому присущи большое количество факторов. С первых уроков можно спрогнозировать то, какими будут будущие студенты, на каком уровне будет их язык спустя определенное время.

Язык доверия – это общий язык между преподавателем и его аудиторией. Каково должно быть преподавательское общение? В первую очередь эмоционально комфортным, а уже во вторую очередь развивающим. Говоря подробно: эмоционально комфортный язык – это, когда преподаватель осознает, что студенты первого-второго курса, изучающие английский язык еще не способны чисто на нем разговаривать. [5, с.190]

Для педагога важно помнить, что оптимальное общение – не умение держать дисциплину, а обмен с обучающимися духовными ценностями. Общий язык со студентами – это не язык команд, а язык доверия.

Уже лет 15 как, наряду с технологией, на сферу образования сильно повлияла и психология. Если прочесть книги по педагогике, то можно заметить, как с годами изменился принцип педагогической деятельности. Один из ярчайших примеров, это то, что на данном этапе, преподавателей призывают к индивидуальному подходу студентов.

После налаживания контакта между учителем и студентом, следующий этап – это научить правильно читать (правильное произношение, ударение, интонация). Цель преподавателя: привить навыки систематического чтения студенту, а именно – добавить чтение в ряд ежедневных дел студентов.

Литература:

1. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. – РСФР, 1959.
2. Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях. - М.: РАО, 2005.
3. Колесникова И.Л. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков - СПб.: БЛИЦ, 2001.

4. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Просвещение, 1991.
5. Jack C. Richards and Theodore S. Rodgers, Second Edition Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 2002.

Efendizade D.

**Psychological and pedagogical prerequisites for teaching university students to read in English
(Summary)**

From this article, we can get information about learning to read in the English language and about its psychological aspects. Without a teacher's rapport with students, a healthy environment in the classroom is unthinkable. In the first stages students are under the supervision of teachers, then, having gained a little confidence, they begin to study independently. Having learned to read correctly, their interest and enthusiasm increase, and they begin to read from additional sources.

Əfəndizadə D.

**Ali məktəb tələbələrinin ingilis dilində oxumağı öyrənməyin psixoloji - pedaqoji əsasları
(Xülasə)**

Məqalədən ingilis dilində oxumağın öyrədilməsi və onun psixoloji aspektləri barədə məlumat əldə edə bilərik. Müəllimin tələbələrlə qarşılıqlı ünsiyyətdə olmadan auditoriyada sağlam vəziyyət müşahidə etmək ağılaşmazdır. Tələbələr ilk mərhələlərdə müəllimlərin nəzarəti altında olur və artıq bir müddət sonra əminlik qazanaraq müstəqil şəkildə məşğul olmağa başlayırlar. Düzgün oxumağı öyrəndikdən sonra, onların maraqları və ruh yüksəkliyi yüksəlir və onlar əlavə mənbələrdən oxumağa başlayırlar.

Rəyçi: f.f.d., b/m. R.Hüseynova

FƏRƏCOVA RƏNA
Azərbaycan Dillər Universiteti
renfaradjeva@gmail.com

ÜNSİYYƏT- ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏMƏLİ KİMİ

Açar sözlər: verbal və qeyri-verbal ünsiyyət, öyrənmə üslubu, müzakirə.

Key words: verbal and non-verbal communication, learningstyle, discussion.

Ключевые слова: вербальное и невербальноеобщение, стильобучения, дискуссия.

Deyirlər ki, ünsiyyət hər bir şəxsiyyətlərarası münasibətin təməlidir. Əslində, effektiv ünsiyyət sağlam və uzunmüddətli bir əlaqənin açarıdır. Fərdlər bir-biri ilə effektiv ünsiyyət qura bilmirlərsə, problemlər qaçılmazdır. Şəxslərarası münasibətlər mövcud olduğu müddətdə onlar daim dəyişən dinamik sistemlərdir. Canlı orqanizmlər kimi münasibətlərin başlanğıcı, zirvəsi və sonu var. Münasibətlər insanlar bir-birini tanıdıqca, emosional olaraq yaxınlaşdıqca tədricən böyüyür və inkişaf edir. Lakin onlar bir-birindən ayrıldıqda, münasibətləri azaldıqda tədricən pisləşir.

Bir insanın öz hisslərini ifadə etməsi üçün həmişə verbal ünsiyyətə girməsi vacib deyil. Emosiyalar şifahi olmayan ünsiyyət formaları vasitəsilə də ifadə edilə bilər. Bədən hərəkətləri, jestlər, üz ifadələri bu və ya digər fikirləri çatdırır. Şəxslərarası münasibətlərdə emosiyalar müsbət olduqda, stressdən azad oluruq və münasibətdən həzz alırıq. Müsbət emosiyalar bir-birimizi sevməyə və münasibətlərdə daha yaxşı ünsiyyət qurmağa imkan verir. Əgər şəxsi münasibətdəyiksə, ünsiyyət üslublarımız və tərəfdaşlarımızla nə qədər yaxından tanış olsaq, emosiyalarımızı nəzarətdə saxladığımız müddətdə partnyorumuzla bir komanda kimi işləyə və ünsiyyət maneələrini aşma bilərik. Həyatı necə mühakimə etdiyimizi və ya münasibətlərdəki fikirləri

necə qəbul etdiyimizi dəyərləndirdiyimiz zaman qavrayış keçici duyğulara və şəxsiyyətlərarası münasibətlərə təsir edir. Qavrama emosiyaların, xatirələrin və məntiqin qarışığı olan tərəfidir.

Müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə həm qəbuledici, həm də ifadəli olmalıdır. Müəllimlər hər şeyi rəvan şəkildə izah etmək, eləcə də tələbələri dinləmək, tədris və öyrənmə proseslərinə kömək etmək üçün yaxşı bacarıqlara malik olmalıdırlar. Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət göz qabağındadır. Müəllimlər ünsiyyət bacarıqlarında uğur qazanmaq üçün öz metodlarını uyğunlaşdırma bilməlidirlər. Qabiliyyətlərindən asılı olmayaraq, bütün tələbələrlə ünsiyyət qurmaq bacarığı və ya effektiv öyrənmə üslubu tətbiq etmək vacibdir. Effektiv ünsiyyət insan həyatında şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə həyati əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, tədrisi maraqlı etmək, yaxşı tədqimat bacarıqlarına sahib olmaq və müxtəlif üsulların təsirləri haqqında bilmək önəmlidir. Bu, şəxsiyyətlərarası fəaliyyət üçün çox vacib olan ünsiyyətin sosial qarşılıqlı əlaqəsi deməkdir. Bacarıqlar mesajı çatdırmaq kimi müəyyən edilə bilər. Buna görə də, son bir neçə ildə onlar arasında ortaq anlaşmanı ehtiva edən bacarıqlı ünsiyyətin öyrənilməsinə maraq yaranmışdır. Bu səbəbdən ünsiyyət bacarıqlarının tətbiq olunduğu hər bir müəllim şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını, sinif idarəçiliyini, pedaqogikanı bilməli və öyrənilənlərlə yaxşı münasibət, qarşılıqlı əlaqənin qurulmasını təmin etməlidir.

Müşahidələr göstərir ki, ünsiyyət bacarıqlarına malik müəllimlər daha effektiv təlim mühitinin yaradılmasına nail olurlar. Ünsiyyət bacarığı olan insan istedadlı olmaqla yanaşı kiməsə təsir etmək potensialına malikdir. Həmçinin effektiv ünsiyyət strategiyaları üstünlük təşkil edə, uğuru təmin edə bilər. Şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin yaxşı olması sosial mühitdə də uğur qazanmağa kömək edir.

Aydındır ki, şəxsiyyətlərarası səviyyədə effektiv ünsiyyət qurmaq bacarığı insan həyatında həyati əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, müxtəlif bacarıq növləri və onların sosial qarşılıqlı təsirlərə dair bilikləri şəxsiyyətlərarası fəaliyyət üçün çox önəmlidir. Dərs və ya təlim üçün uyğun tədris strategiyasını seçmək asan deyil. Təhsil verən mühazirə, müzakirə, kiçik qruplar, həmyaşdılarla müzakirə, kompüter dəstəklili tədris, oyunlar və digər fəaliyyətlərdən istifadə etməklə məhsuldar təlim strategiyası seçə bilər. Bütün strategiyalar tədris üçün lazımlıdır, lakin hər öyrənmə məqsədi üçün eyni dərəcədə effektiv deyil.

Ünsiyyət tədqiqatları siyasi ünsiyyət və ya digər tədqiqatlar qədər populyar deyildir. Buna görə də tədqiqatçılar təhsildə ünsiyyətin əhəmiyyətini nəzərə alaraq tədris materiallarının hazırlanmasında aktiv şəkildə iştirak etməyə başladılar. Ünsiyyət və təhsil arasındakı əlaqə qarşılıqlıdır. Təhsilin ünsiyyətə necə təsir etdiyi sözlərin seçimindən və nitqdən təsirlənir. Xüsusilə təhsil baxımından ünsiyyət bir texnika olaraq peşə mədəniyyətində əsas rol oynayır.

Beləliklə, öyrənmə mühitində effektiv ünsiyyət nə sayılır? Effektiv ünsiyyət üçün əsaslar həm müəllim-şagird, həm də layihə üzərində işləyən iki şagird arasında baş tutan ünsiyyətlə eynidir.

Effektiv ünsiyyətinin əsaslarını aşağıdakı kimi bölə bilərik:

- “başqalarını dinləmək: ikitərəfli söhbətin baş tutması üçün tərəflərdən biri digərinin dediklərinə qulaq asmalı, məlumatları emal etməli və başa düşməlidir;
- göz təması qurmaq: göz təması təkcə diqqəti saxlamağa və şəxsi söhbət hissini artırmağa kömək etmir; həm də ünsiyyətin davam etməsi üçün çox vacibdir;
- başqalarından fikir əldə etmək: rəy əldə etmək məlumatın həqiqətən də ən yaxşı şəkildə başa düşüldüyünü görmək üçün ən yaxşı yollardan biridir. Çatdırmaq istədiyimiz fikrin partnyorumuz, tələbəmiz tərəfindən kifayət qədər aydın başa düşüldüyünü görmək istəyiriksə, bu xüsusilə vacibdir;
- başqalarının fikirlərini qəbul etmək: əgər qrupda işləyiriksə, bu xüsusilə vacibdir – partnyorumuzun rəyi bizim öz fikrimiz qədər vacibdir. Bunu müəllimlər də yadda saxlamalıdırlar. Tələbələrin də təlim prosesini necə təkmilləşdirməklə bağlı təklif edə biləcəyi fikirləri olur. Öyrənilənlər onları dinlədiyimizə və çatdırmaq istədikləri fikirləri başa düşdüyümüzə əmin olmalıdırlar.
- aydın izahatlar: təlim prosesində iştirak edən istənilən ünsiyyət formasında çatdırılmalı olan fikirlər aydın şəkildə izah edilməlidir” [5, s.44-45].

Təhsil alanların bir çoxu akademik işlərdə öyrənməyə hazır olmadığı üçün deyil, tədris dilinin əsasən xarici dil olması, eyni zamanda bəzi müəllimlərin siniflərdə qeyri-effektiv ünsiyyət bacarıqlarından istifadə etməsi təlimin səmərəli olmamasına gətirib çıxardır. Ünsiyyət bacarıqlarına

dinləmə və danışma, həmçinin oxuma və yazma daxildir. Müəllim fərqli düşünmə qabiliyyətinə və yanaşma tərzinə malik olan tələbələrə dərs deyir. Müəllimin yaxşı ünsiyyət bacarıqları öyrənənlərin akademik və həyatdakı peşəkar uğurları üçün əsas ehtiyacdır. Bu da müəllimin daim öz üzərində işləyərək, daha təsirli ünsiyyət metodlarından istifadə etməsi zərurətini yaradır. Təlim əslində öyrənənlər arasında baş verdikdə, ünsiyyətin sinifdə təsirli olduğunu söyləmək olar. Demək olar ki, sinifdə tədris və təlim prosesində effektiv ünsiyyət həm funksional, həm də psixoloji məqsədlərə xidmət edir. Müəllim təhsil alanların jestləri, mimikaları, intonasiyası sayəsində daha rahat geri dönüş ala bilər. Digər mühüm məqam müəllimin öyrənənlərin buraxdığı səhvlərə səbrlə yanaşaraq, bunu ünsiyyət bacarıqlarının inkişafının təbii nəticəsi kimi qiymətləndirmək vəziyyətində olmasıdır. Burada müəllimin ən mühüm rollarından biri ünsiyyəti təşviq edəcək real vəziyyətlər yaratmaqdır.

Müəllim müxtəlif ünsiyyət fəaliyyətlərinin yaradılmasında fasilitator kimi çıxış edir. Müəllimin rolu daha az dominant olduğunda, öyrənənlər üçün daha fəal ünsiyyət mühiti yaranır, bu, artıq onlar üçün narahatlıq yaratmır və onlar öz öyrənmələrinin daha məsuliyyətli rəhbərləri olmağa meylli olurlar. Belə mühit onlara daha çox seçim verdiyi üçün cəmiyyətdə öz layiqli yerlərini tutmaları yolunda ilkin addımların başlanğıcı olur. Tələbələr sərbəst şəkildə araşdırmaq və öz fikir və mülahizələrini ifadə etmək imkanı əldə edirlər. Belə olduqda real ünsiyyətin məqsədyönlü olub-olmadığını qiymətləndirmək üçün şərait yaranır. Tədris prosesində müəllim şifahi, yazılı və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə edərək öyrənələrə öyrənmənin effektiv şəkildə çatdırılmasını təmin edir.

Vizual ünsiyyət indi sənayeləşmə və qloballaşma əsrində çox aktuallaşmışdır. Bu, gənc nəslin ən çox istifadə etdiyi ünsiyyət vasitəsinə çevrilib. Eyni zamanda təlim prosesinə də kömək edir. Bu ünsiyyət vasitələrinə şəkillər, videolar və digər elektronik qurğularla çatdırılan vizual informasiyalar daxildir. Bu cür ünsiyyət metodologiyası tələbələrin gördüklərini yadda saxlamaq və asanlıqla unutmamaq bacarığını işə salır.

Müasir dünya telefonlar, smartfonlar, e-poçtlar, faks və internet dünyasıdır. Bu müasir cihazlar dünyanın fərqli yerlərində olan insanların bir-biri ilə əlaqə saxlamasını təmin edir. Bütün məlumatlar bir kliklə əldə edilə bilər. Müəllimlər ev tapşırığı verə, nəticələri onlayn yoxlaya və dərs keçə bilər. Həm təhsil alanlar, həm də müəllimlər üçün imkan qıtlığı yoxdur. Bu sinifdə cansıxıcılığın qarşısını alır və şagirdləri fəal öyrənənlər edir. Ümumilikdə cəmiyyətə fayda gətirmək, sinifdə müvafiq tədris-təlim mexanizmini gücləndirmək üçün müəllimdən effektiv ünsiyyət bacarıqları tələb olunur. Bunları vizual ünsiyyət vasitəsi ilə də etmək mümkündür.

Ünsiyyətin münasibətlərdə necə əhəmiyyətli olduğu hələ eramızdan əvvəl filosoflar tərəfindən də yüksək dəyərləndirilmişdir. Ünsiyyət zəncirində şəxsiyyətlərin rolunun vacibliyini aşkar edən bir ünsiyyət modeli - "Aristotelin ünsiyyət modeli" adlanan ən qədim kütləvi kommunikasiya modeli böyük filosof Aristotelə aiddir. Bu model şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdən daha çox ictimai çıxışa diqqət yetirir. Aristotelin ünsiyyət modeli beş əsas elementdən ibarətdir: natiq, nitq, fürsət, auditoriya və təsir. Belə ki, Aristotel "natiqlərə nitqini müxtəlif auditoriya üçün fərqli zamanda və müxtəlif effektlər üçün tərtib etməyi tövsiyə edir"[6, s.68-69].

Onun fikrinin davamı olaraq qeyd edə bilərik ki, hər bir müəllim və ya ünsiyyətə girəcək olan şəxs öz auditoriyasını nəzərə almalı və münasibətlərin inkişafı üçün səmərəli, effektiv olacaq nitqlərdən istifadə edərək dinləyicilərə təsir göstərməlidirlər.

Ünsiyyət effektiv olduqda ondan həm öyrənənlər, həm də müəllimlər faydalanır. Ünsiyyət öyrənməni asanlaşdırır, təhsil alanlara məqsədlərə çatmağa kömək edir, geniş öyrənmə imkanlarını artırır, tələbə ilə müəllim arasında əlaqəni gücləndirir və ümumi müsbət təcrübə yaradır.

Ümumiyyətlə, insanlar eşidilmək istəyirlər. Müəllim öyrənənlərin fikirlərinə maraq göstərsə, onlar fikirlərinin və ya ideyalarının qiymətləndirildiyini hiss edəcək. Bu, özünə inamı və güvəni artırır. Özünə güvənən tələbə fikrini auditoriyada daha rahat ifadə edə, ünsiyyətə girə bilər. Bununla yanaşı onların imtahanlarda uğurlu olması ehtimalı da yüksəkdir. Öyrənmənin ünsiyyətini və auditoriyadakı iştirakını mükafatlandıran müəllimlər ümumi qrup performansında yaxşılaşma müşahidə edəcəklər. Müəllim dərslərin effektivliyini öyrənənlərin rəyi vasitəsilə ölçə bilər. Suallar verməklə müəllim öyrədilən biliklərin nə dərəcədə yadda saxlanıla bilib-bilmədiyini müəyyən edə

bilər. Bununla yanaşı, hər bir peşədə müəyyən dərəcədə ünsiyyət tələb olunur və ünsiyyət bacarıqları hətta karyera inkişafının ən erkən mərhələlərində də lazımdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, sözlər və ifadələr insanların şüuru arasında sosial ünsiyyətdən yaranan ideoloji əlamətlərdir. Onlar sosial ünsiyyətin ən təmiz və ən həssas vasitəsidir.

Qavrama danışan və dinləyici arasında qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi kimi görünür. Beynəlxalq təhsil müəssisələri fəal və əməkdaşlıq əsasında öyrənməyə üstünlük verilməli olduğunu vurğulayırlar. Dillərin tədrisi digər fənlərin tədrisindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Lakin dil bilavasitə insan təfəkkürü ilə əlaqəli olduğundan, öyrənmənin bütün sahələrinə nüfuz edir. Buna görə də, dilin tədrisi üçün kommunikativ metodologiyanın tətbiqi müsbət nəticələrin əldə edilməsinə kömək edə bilər. Dilin öyrədilməsi zamanı təlimin kommunikativ şəkildə tərtib olunması bir çox hallarda effektiv olur.

Pedaqoji ünsiyyətin optimal olub-olmaması müəllimdən, onların pedaqoji bacarıqlarının səviyyəsindən, ünsiyyət mədəniyyətindən asılıdır. Təhsil alanlarla müsbət münasibət qurmaq üçün müəllim tədris prosesinin hər bir iştirakçısına xoş niyyət və hörmət bəsləməli, uğur və səhvlərində yanlarında olmalı, onlara empatiya göstərməli, dözümlü olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, 2001.
2. Həmzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyətin Psixologiyası. Bakı, 2007.
3. Daniel S. Strasser, Communication and Identity in the Classroom: Intersectional Perspectives of Critical Pedagogy. Rowman & Littlefield, 2020.
4. Namrata P., The Art of Effective Communication. Lotus Press, 2006.
5. V. Akilandeswari, A. Dinesh Kumar, A. Philomin Freeda, S. Niranchan Kumar Elements of Effective Communication. New Media and Mass Communication, 2015.
6. D. Madhavilatha Murthy and Dr. Madhumita Gosal, A Study On Aristotle's Rhetoric Applied To Industrial Communication. 2016, European Centre for Research Training and Development UK.

Farajova R.

The basis of interpersonal relations is communication (Summary)

In the article various approaches of professional culture structure studying of teacher's communications are considered. There are given characteristics of different types of communication between teacher and student. Then the article goes about types of communication. Effective communication methods are an important and vital point that should be applied in course.

Фараджова Р.

«Общение как основа межличностных отношений» (Резюме)

В статье рассматриваются различные подходы к изучению структуры профессиональной культуры педагогических коммуникаций. Даны характеристики различных видов общения учителя и студента.

В статье так же идет речь о типах общения. Автор отмечает, что эффективные методы коммуникации – важный и жизненный момент, который следует применять в курсе.

Рәуфи: dos. V. Başırov

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ YARANAN MÜNAQIŞƏLƏRİN SƏBƏBLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Açar sözlər: münaqişə, məktəb, idarəetmə.

Key words: conflict, school, management.

Ключевые слова: конфликт, школа, менеджмент.

Azərbaycanda hər zaman təhsilin inkişafı prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Müasir dövrdə təhsilin vəziyyəti mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Müəllim və şagirdlərin təlim prosesinin bərabər hüquqlu iştirakçısı olması, onlar arasında partnyor və əməkdaşlıq münasibətlərinə üstünlük verilməsi ən öndə vəzifələrdən biridir.

Danılmaz faktdır ki, insanların birgə fəaliyyət göstərdiyi hər sahədə münaqişə qaçınılmazdır. Məktəbdə fərdlər və qruplar arasında olan fikir ayrılıqları, daha dəqiq desək, maraq və ziddiyyətlərin toqquşması da bəzən buna səbəb olur. Lakin hər bir ziddiyyət münaqişə yaratmır. Ancaq müəyyən etik norma və motivlər gözlənilmədikdə həmin ziddiyyətlər münaqişəyə çevrilir.

Münaqişə təhsil müəsisələrində adi haldır. Bu, təlim prosesinin ayrılmaz bir parçasıdır, çünki müxtəlif qrupların, ayrı-ayrı şəxslərin mövqeləri fəaliyyət prosesində qarşı-qarşıya gəlir. Məktəbdə mövcud olan münaqişə səviyyəsi onun ümumi fəaliyyətinə təsir göstərir. Münaqişə az olduqda və ya heç olmadıqda, təhsil müəsisəsində rəqabət də olmur, beləliklə onun performansы geriləyir. Digər tərəfdən münaqişə aşağı səviyyədən çox yüksək səviyyəyə qalxdıqda həmçinin təlim prosesinə neqativ təsir göstərir. Məktəbdə disfunksional olaraq yüksək səviyyəli münaqişə olması, rəhbərin təhsil keyfiyyətini artırmaqdan əlavə, çoxsaylı münaqişələrə həl yolunu axtarması ilə nəticələnir. Deməli, orta məktəblərdə münaqişənin optimal səviyyəsi arzu olunandır.

Münaqişələrlə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirilmiş və təriflər verilmişdir. A. S. Denisi və R. V. Qriffin fikrinə görə, “münaqişə, qavramaları toqquşan iki tərəfin arasında baş verən diskomfort və yaxud düşmənçilik hissləri ilə nəticələnən bir prosesdir” (tərc.- T. K.), [2, 186]. Burada tərəf dedikdə bir nəfər və ya bütövlükdə qrup nəzərdə tutulur. Tərəfdən də göründüyü kimi, münaqişə bir hadisə yox, bir proses olaraq zamanla inkişaf edir və əvvəl baş verən hadisələrə əsaslanır. Yəni, müəyyən bir hadisə nəticəsində ortaya çıxsa da, çox güman ki, bir müddətdir dəmlənir. Məktəbdə münaqişələr müxtəlif səbəblərdən yaranır. Onları belə qruplaşdırma bilərik:

1. Məhdud resurslar: məktəblərdə bəzi resurslar məhdud sayda olduğundan düzgün paylaşdırılmadıqda münaqişə yarana bilər. Əsasən də İKT-da bu problem daha aydın görünür. Məsələn, əksər məktəblərdə kompyuterlərin sayı şagirdlərin sayından dəfələrlə az olur. Cəmi bir kompyuter otağı olan məktəbdə iki sinfin informatika dərsi toqquşduqda bu münaqişəyə və təlim prosesinin axşammasına səbəb olur.
2. Zəif ünsiyyət şəbəkəsi: məktəbin idarəetmə heyəti orada təhsil alan və çalışanların yeniliklər haqqında məlumatlandırılmasına məsuldur. İnnovasiyanın təbiəti və məktəbdə gözlənilən faydaları haqqında maarifləndirilməyən şagird və müəllim heyətindən həqiqi əməkdaşlıq və iştirak gözlənilə bilməz. Həmçinin, qərarlar düzgün şəkildə yayılmadıqda da belə hallar münaqişələrə çevrilə bilər.
3. Tərəflərin qarşılıqlı asılılığı: məktəbdə təhsil göstəricilərinin yüksək olması üçün istər pedaqoji kollektiv, istərsə də xidməti sahədə çalışanlar öz öhdəliklərini vaxtında, dəqiq və düzgün həyata keçirməlidirlər. Məsələn, əgər karguzarlıq şöbəsi çap üçün verilmiş imtahan vərəqlərini gecikdirsə və ya oxunmayacaq şəkildə, səliqəsiz çap etsə, böyük çaxnaşmaya yol açar. Bu da həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin narazılığına səbəb olar.
4. Rol münaqişəsi: rol, məktəbin strukturunda müəyyən bir mövqə tutan üzvlərlə əlaqəli gözlənilən davranış nümunəsidir. Rol uyğunsuzluğu və qeyri-müəyyənliyi problemləri

məktəb sistemində onun qeyri-adekvat və ya uyğunsuz müəyyən edilməsindən yaranır və münaqişənin səbəbi ola bilər.

5. Qeyri-bərabər rəftar: təhsil müəssisələrində ədalətsiz rəftar gərginliyə səbəb ola bilər. Odur ki, istər rəhbər, istərsə də müəllimlər qərarların verilməsində obyektivlik və demokratiklik prinsiplərini əsas götürməlidirlər.
6. Etik normaların gözlənməməsi: məktəbdə bilik və bacarıqlarla yanaşı sosial vərdişlər də öyrədilir. Odur ki, əxlaq və mənəvi normaları gözlənməmək, ləyaqəti alçaldan hərəkət və ifadələrdən istifadə etmək qəbul olunmazdır. Bu hal ciddi narazılıqlarla nəticələnər.

Münaqişənin səbəbləri ilə bağlı onlarla fikir ifadə olunmuşdur. Orta məktəblərdə isə əsasən bu 6 səbəbdən münaqişəli mühit yaranır. Onun səbəbləri kimi növləri də müxtəlifdir. Münaqişənin növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Şəxsiyyətlərarası münaqişə: C. Corc və Q. Conesə görə, “Şəxsiyyətlərarası münaqişə təşkilatın ayrı-ayrı üzvləri arasında məqsəd və dəyərlərindəki fərqlər səbəbindən baş verən münaqişədir” (tərc.-T. K.), [4, 299]. Məktəb sistemində müəllimlə müəllim və şagirdlə şagird arasında şəxsiyyətlərarası münaqişə baş verir. Məktəb sistemində şəxsiyyətlərarası konfliktin tez-tez baş vermə səbəbi kollektivdə əməkdaşlıq münasibətlərinin olmamasıdır. İki müəllim bir-birinin motivlərinə etibar etmədikdə, iki şagird bir-birini bəyənmədikdə və ya başqa bir səbəbdən yola gedə bilmir. Təhsil müəssisəsində bu cür psixoloji uyumsuzluq şəxsiyyətlərarası münaqişələr doğurur.
2. Qrupdaxili münaqişə: qrup, komanda və ya kollektiv daxilində yaranan münaqişədir. Qrup daxilində bir kəsin digərini manipulasiya etməsi, çətin adamların və ya hər şeyə əmma qoyanların olması narazılıq yaradır.
3. Təşkilatlararası münaqişə: bir təşkilatla digəri arasında yaranan münaqişəyə təşkilatlararası münaqişə deyilir. Təhsil müəssisələrində belə münaqişələr məktəb və ətraf mühit, məktəb və ictimai təşkilatlar arasında yarana bilər.

Münaqişəsiz bir məktəb mühitinə sahib olmaq mümkün deyil. Lakin münaqişələr idarə olunmadıqda, xaosa və anarxiyaya səbəb ola bilər, buna görə də onların qarşısını qabaqcadan almaq lazımdır.

Münaqişələrin idarə olunması aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilə bilər:

C. Dunhamın fikrinə görə, “münaqişənin idarə edilməsində birinci addım münaqişənin xarakteri və növünü təhlil etməkdir. Burada suallar verilə bilər və idarəçinin təcrübəsindən, tərəfdaşlardan, müəllimlərdən və s. cavablar almaq olar (tərc.- T. K.), [3, 29].

İkinci addım: inzibatçının münaqişə haqqında ümumi anlayışı olduqdan sonra onun ən uyğun həl yolunun seçimi aparılır. R. Qriffin və Q. Murhed bu hal üçün beş yanaşma təklif edir:

1. “Uyğunlaşma: məqsədlər uzlaşan olduqda baş verir. Uyğunlaşma yanaşmasının tətbiqinin çətinliyi ondan ibarətdir ki, o, məsələlərə tənqidi yanaşsa da, digər tərəfdən, dostluq münasibətlərini qorumağı hədəfləyir.
2. Qaçma: münaqişədən qaçınmaqla həll edildikdə, münaqişənin iki tərəfi də problemi görməzlikdən gəlməyə çalışır və fikir ayrılığını həll etmək üçün heç nə etmir. Mübahisənin əsl mənbəyi həll edilmədiyi üçün qaçmaq çox vaxt səmərəsiz olur. Belə ki, münaqişənin davam etməsi ehtimalı var.
3. Rəqabət: bu hal münaqişə tərəflərinin hər biri öz mənfəətini maksimum dərəcədə artırmağa çalışdıqda və digər tərəfin mövqeyini əhəmiyyətsiz hesab etdikdə baş verir. Buna nail olmaq üçün rəsmi səlahiyyətlərdən, fiziki motivlərdən istifadə etmək olar. Sadəcə olaraq qarşı tərəfin iddialarına məhəl qoymamaq da mümkündür. Rəqabət, öz ehtiyaclarını başqasınınkindən üstün tutmaq cəhdidir. Buna görə də yanaşma təkrar istifadə olunduqda düşmənçilik və ya nifrət kimi problemlər doğura bilər.
4. Əməkdaşlıq: bu, münaqişə tərəflərinin güzəştə getmədən öz məqsədlərinə çatmağa çalışdıqları və bunun əvəzinə hər ikisinin xeyrinə nəticələnən, fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq üçün bir yol tapdıqları həll üsuludur. Hər iki tərəf narahatlığını tam şəkildə həll etməyə çalışır. Burada məqsəd günah tapmaq və ya günahlandırmaqdan çox hər iki tərəfi

qane edən həlli yollarını tapmaqdır. Baxmayaraq ki, bu yanaşma hər vəziyyətdə tətbiq oluna bilməz, amma düzgün istifadə edildikdə, cəlb olunan tərəflər üçün ən faydalı təsirə malikdir.

5. Kompromis: bu o zaman baş verir ki, hər bir tərəf təkcə öz məqsədinə deyil, həm də qarşı tərəfin məqsədinə çatmasına diqqət yetirir və münaqişənin ağlabatan həllinə nail olunana qədər mübadilə etməyə və güzəştə getməyə hazırdır (tərc.- T. K.), [5, 410].

Üçüncü addım: effektiv danışıqlar üçün zəmin yaratmaq lazımdır. Təşəbbüs olmalıdır: məktəb rəhbəri hər iki tərəf üçün danışıqların əhəmiyyətini vurğulamalı və prosesə başlanmalıdır.

Dördüncü addım: danışıqlar apararkən, məktəb rəhbəri bəyan edilmiş mövqeləri deyil, aydın olmayan məqamları açıq şəkildə müzakirə etməlidir. Məktəb rəhbəri ideyaları mühakimə etməməli və seçimlərdən heç birinə üstünlük verməməlidir. Və sonda hər bir tərəfə də əmin olmalıdır ki, digərləri də münaqişənin sonlanması üçün özlərinə düşən hissəsini yerinə yetirəcəklər.

Münaqişə çox vaxt zərərli və qarşısının alınması lazım olan bir hal hesab edilsə də, o bəzən konstruktiv də ola bilər. Münaqişənin tamamilə olmaması apatiya və süstlüyə səbəb ola bilər. Münaqişənin optimal səviyyədə olması isə təşviq edər və fəaliyyətə başlamağa motivasiya ola bilər. Orta dərəcədə funksional münaqişə yeni ideyaları stimullaşdırır, sağlam rəqabətə təşviq edir. Müəyyən miqdarda destruktiv münaqişə qaçılmaz görünərsə də, məktəb rəhbərliyinin onun zərərli təsirlərindən qaçmağa cəhd edə biləcəyi bir sıra yollar var. Münaqişənin idarə olunması vaxt və səy tələb edir, lakin qarşılıqlı etimad, diqqət və hörmət mühiti yaratmağa cəhd etməyə dəyər.

Münaqişə istənilən təhsil qurumunda baş verə bilər. Lakin baş vermə dərəcəsi və tezliyi təlim prosesinin keyfiyyətini azalda və aşağı məhsuldarlığa səbəb olan xoşagəlməz atmosfer yarada bilər. Xüsusilə məktəb şəraitində münaqişə qaçılmazdır. Ona görə də idarəçilər münaqişənin konstruktiv yoxsa destruktiv potensiala sahib olduğunu aydınlaşdırmalıdır. Münaqişənin necə idarə olunacağını bilmək üçün onu tanımaq lazımdır.

Münaqişənin zərərli, yoxsa faydalı olması onun idarə edilməsindən asılıdır. O, elə idarə edilməlidir ki, məktəbə zərərdən çox qazanc gətirsin. Buna nail olmağın ən yaxşı yolu təsirə məruz qalan və ya münaqişədə iştirak edən insanların hər birinə öz nöqtəyi-nəzərini ifadə etmək üçün şans vermək, dialoqa cəlb etməkdir. Lakin tərəflərə məsələlər və faktlar üzərində deyil, şəxsiyyətlər və ya onları ayıran ziddiyyətlər üzərində dayanmağa icazə verilərsə, bu münaqişəli məsələ dərinləşər və düşmənçilik yaranar. Bu da məktəblərdə qeyri-sağlam psixoloji mühit yaradır.

Pedaqoji kollektivin iclası məktəbin işini daha yaxşı təmin etmək üçün ən dəyərli proseslərdən biridir. Üzvlərin fikir mübadiləsi apardığı bir forum olmaqla yanaşı, bu, həm də birlik ruhunu inkişaf etdirən bir mühitdir. İşçi heyətinin iclaslarında münaqişə ilə nəticələnə biləcək fikir ayrılıqları açıq şəkildə ortaya qoyulur və münaqişənin həlli üçün müzakirə edilir.

Məktəb sistemində şaquli və üfüqi istiqamətdə düzgün ünsiyyət şəbəkəsi olmalıdır. Məktəb müdiri effektiv ünsiyyət üçün atmosfer yaratmalıdır. Belə ki, ünsiyyət zamanı aydın və dəqiq sözlərdən istifadə edilməlidir. Münaqişəyə səbəb ola biləcək dezinformasiya və anlaşılmaqlığın qarşısını alacaq mesajları çatdırmaq üçün ən uyğun üsullar seçilməlidir.

Hər bir şəxs, eləcə də tələbə və müəllimlər öz davranış qaydaları haqqında maariflənməli və maarifləndirilməlidirlər. Bu, hər bir tərəfə münaqişədən qaçmaq üçün öz sərhədlərini anlamağa kömək edəcək. Məktəb rəhbəri uyğun sosial fəaliyyətlərin, məktəbdənkənar proqramların təşkilinə nəinki məktəbliləri, həm də valideynləri və ictimai təşkilatlar üzvlərini də cəlb etməlidir. Məktəb həmçinin ictimai qurumlara mədəni fəaliyyətlərin, böyüklər üçün təhsil proqramlarının və s. təşkilində kömək edə bilər. Bu, münaqişəyə səbəb ola biləcək hər hansı mövcud fərqləri aradan qaldırmağa kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Zeynalıoğlu C. Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi, Bakı: Ünsiyyət nəşriyyatı, 2017. 144s.
2. Denisi, A. S., and Griffin, R. W. Human Resource Management. New York; Houghton Mifflin Company, Boston, 2005. 392p.
3. Dunham, J. Developing Effective School Management. London: Routledge, 2005. 176p.
4. George, J. M., and Jones, G. R. Contemporary Management. 4th ed. Irwin: McGraw-Hill, 2006. 728p.

5. Griffin, R. W., and Moorhead, G. Organisational Behaviour: Managing People and Organisation. 8th ed. New York: Houghton Mifflin Company, Boston, 2007. 576p.
6. Mullius, L. J. Management Organisational Behaviour. 9 ed. England: Pearson Education Limited, 2010. 649p.

Kamilova T.

**Causes of conflicts in secondary schools and their solutions
(Summary)**

In secondary schools, conflict is an important and inevitable human nature. Conflicts are either constructive or destructive, but how they are resolved is a factor that makes them positive or negative. The causes of conflict include limited resources, poor communication network, task interdependence, role conflict, unequal treatment, breaking ethical norms while conflict management strategies include accommodation, collaboration, avoidance, competition and cooperation.

Камилова Т.

**Причины конфликтов в средней школе и пути их решения
(Резюме)**

В средних школах конфликт является важной и неизбежной человеческой природой. Конфликты бывают конструктивными или деструктивными, но как они разрешаются, является фактором, который делает их позитивными или негативными. Причины конфликта включают ограниченные ресурсы, плохую коммуникационную сеть, взаимозависимость задач, ролевой конфликт, неравное обращение и нарушение этических норм, в то время как стратегии управления конфликтами включают приспособление, сотрудничество, избегание, конкуренцию и сотрудничество.

Rəyçi: dos. V. Başırov

MUSTAFAYEVA AYNUR
Azərbaycan Dillər Universiteti
aynur-mustafa@mail.ru

MİLLİ BİRLİK VƏ HƏMRƏYLİK ŞÜURUNUN YARADILMASI

Açar sözlər: milli mədəniyyət, şüur, cəmiyyət, ailə, uşaqlar

Key words: national culture, consciousness, society, family, children

Ключевые слова: национальная культура, сознание, общество, семья, дети

Milli birlik və həmrəylik bir yerdə yaşayan millət üzvlərini möhkəm bağlayır. Milli birlik milləti təşkil edən üsürlərdə birlik, həmrəylik və bütövlük deməkdir.

Milli birlik və birlik millətçilik prinsipinin təbii nəticəsidir. Həm ümumi məqsədlərdə, həm də ideallarda birliyi ifadə edir. Milli birlik və həmrəylik həm də milli dövlətin həyata keçmə vasitəsidir. Millət vətən üzərində eyni dildə, eyni duyğuda mədəni birlik quran bir bütövə çevrilmiş şüurlu insan toplusudur.

Sosial ədalət anlayışında milli birlik və həmrəylik cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin həmrəyliyini reallaşdırdığı üçün arasında ahəngdar əməkdaşlıq və əmək bölgüsü yaradır. Dövlət öz gücünü millətin milli birliyindən, həmrəyliyindən alır. Eyni millətin bir parçası olduğuna inanan vətəndaşlar milli maraqlara gəlincə, birgə fəaliyyət göstərir. Onlar hər cür təhlükəyə qarşı qüvvələr birliyi yaradırlar.

Ölkə daxilində təmin edilən milli birlik və həmrəylik, hərbi güc inkişafına böyük töhfə verir. Bunun ən gözəl nümunəsi bizim II Qarabağ müharibəsində göstərildi.

Milli birlik və həmrəylik içində sosial, siyasi, hərbi və mədəni cəhətdən inkişaf edən xalqın iqtisadi və texnoloji gücü də inkişaf edir. (1, s. 57)

Bəs milli birlik və həmrəylik şüurunun yaradılması niyə vacibdir? Dövlətin varlığı, onun davamı üçün milli birlik və həmrəylik həm daxili, həm də xarici siyasətdə zəruridir. Əvvəlcə bir çox dövlətin mövcudluğu üçün zəruridir. Bu baxımdan milli birlik və birlik milli müdafiə məsələsidir.

Ölkələrin milli birlik və həmrəylikdəki müdafiələri mənəvi-mənəvi baxımdan böyük güc ifadə edir. Yüksək mənəvi dəyərlərə, güclü mənəvi dəyərlərə, yüksək xarakterə malik cəmiyyət əslində xaricə qarşı tam müdafiə qüvvəsi yaradır. Ölkə daxilində milli birlik və həmrəylik, sülh və əmin-amanlıq təmin edir. Ölkə daxilində milli birlik və həmrəyliyin təmin etdiyi sülh təhlükəsizlik isə əxlaqi-mənəvi dəyərlərlə möhkəmlənir.

Bir millətə kimlik verən, digər xalqlar arasında fərqi müəyyən etməyə kömək edən milli mədəniyyət tarix boyu yaranmışdır. Həmin xalqın maddi və mənəvi dəyərlərinin harmonik birləşməsi bütövdür. Cəmiyyəti millət edən onun bütövlüyü və milli mədəniyyətidir. Bir millətə xas olan bütün bilik, inanc və davranış və bu bütövün tərkib hissəsi olan maddi vasitələrə bir xalqda dil, düşüncə, adət-ənənə, ictimai həyatın əlaməti sistemlər, institutlar, qanunlar, alətlər, texnikalar, sənət əsərləri kimi hər cür maddi və mənəvi məhsullar daxildir. (3)

Tarixi yerlər və sahə tədqiqatları ilə tələbələr yer üzündəki müxtəlif yerlər, fərqli insanlar və birlikdə yaşadıkları yerlər haqqında məlumat əldə edirlər.

Onlarda qəbul etdikləri məlumatlar arasında məkan əlaqəsini dərk etmək və anlamaq ehtiyacı yaranır. Onlar həm də kosmos-tarix əlaqəsini başa düşürlər. Aydın ki, yaxın ətrafını yaxşı tanıyan və qavrayan insan qlobal miqyasda baş verən hadisələr haqqında düşünə bilər.

Uşaqlar və gənclər arasında həmrəylik ideyasını formalaşdırmağın yolları aşağıdakılardır:

- Ailə başqalarının hüquqlarına hörmət etməlidir,
- Uşaqlara evdə ayrı-seçkilik edilməməlidir.
- Uşaqlar sosial həyata uyğunlaşmalıdır,
- Vəzifələrini yerinə yetirə bilmək,
- Uşaqlar öz başlarına gələn hadisənin başqalarına təsir etməsinə icazə vermirlər.
- Hərəkətlərinin nəticələrinə sahib çıxmalıdırlar.

Mənəvi dəyərlərə dürüst, xeyirxah olmaq, başqalarına hörmət etmək, başqalarına kömək etmək, özünü idarə etmək hissəsinə sahib olmaq, hamı ilə bərabər davranmaq və digər bu kimi yaxşı keyfiyyətləri özündə cəmləşdirmək daxildir. Belə xüsusiyyətlərə malik olan insanın gözəl əxlaq sahibi olduğu bilinir. Digər tərəfdən, belə xüsusiyyətlərə malik olmayanlar cəmiyyət tərəfindən pis baxılır.

Yaxşı vərdislərə əməl etmək və əxlaqi dəyərləri mənimsəmək üçün əminlik tələb olunur. Hər bir fərd bu vərdislərə əməl etmək istəkləri qədər güclü deyil.

Mənəvi dəyərlər doğru ilə yanlış, yaxşı və pis normalarını müəyyən edir. Bu müəyyən edilmiş normalar insanlara dinc həyat sürmək üçün cəmiyyətdə necə hərəkət etməli olduqlarını anlamağa kömək edir. İnsan uşaqlıqdan ona öyrədilən əxlaqi prinsiplər əsasında davranışının nəticələrini bildiyi üçün qərar qəbul etmək müəyyən dərəcədə asanlaşır.

Mənəvi dəyərlər bizə həyatda məqsəd qoyur. Biz reallığa söykənmişik və yaxşı əxlaqi dəyərlərə sahib olsaq, ətrafımızdakılar üçün yaxşılıq etməyə həvəslənirik. Başqalarına kömək etmək, ətrafımızdakılara qayğı göstərmək, ağıllı qərarlar vermək və başqalarını incitməmək gözəl əxlaq nümunələrindəndir. Bu dəyərlər içimizdəki ən yaxşılıqları üzə çıxarmağa kömək edir. Milli birlik və bərabərliyimizi qorumamızın və davam etdirməyimizin təməl şərtlərindən biri, təhsilin milli birlik üzərində qurulmalı və bu milli birlikdə uşaqlara türklük, islamlıq və çağdaşlıq dəyərlərini aşılmalı və öyrətməlidir. Yəni, təhsil sistemimiz şagirdlərə öz soyuna, millətinə mənsubiyyət şüurunu, İslam dininə aidlik duyğusunu və bilik, texnoloji və digər faydalı sahələrdə müasir dünyadan qopmamaq, hətta müasir mədəniyyət səviyyəsinin üstünə çıxmaq istəyini qazandırmalıdır.

İnsanları, izdihamları və icmaları millət edən başqa bir xüsusiyyət gələcəyə ümumi baxış və birlik hissidir. Milli ideali olmayan dövlətlər və xalqlar yaşaya bilməz.

Millətin birliyi və bərabərliyinin təməl şərtlərindən biri də o millətin özünəməxsus milli idealının olmasıdır. Bu o deməkdir ki, biz xalq olaraq birlikdə, kollektiv olaraq gələcəyi yaradırıq, iradə, plan və layihə ilə addımlamaq əzmi göstəririk.

Ədəbiyyat:

1. İbrahimov F.N., Hüseynzadə F.L. "Pedaqogika", I cild. Bakı: Mütərcim, 2012.
2. Nemanzadə Ö.F. Milliləşmək. "Azərbaycan" qəzeti 1919, 21-24 noyabr, № 327-328
3. Qənizadə S.M. İnsan ən böyük əşraf və cəvahiridir. "Rəhbər" jurnalı, 1907, №5

Mustafayeva A.

Creating a sense of national unity and solidarity

(Summary)

One of the basic conditions for preserving and maintaining our national unity and equality is that education should be based on national unity, and this national unity should instill and teach children the values of Turkism, Islam and modernity. That is, our education system must instill in students a sense of belonging to their lineage, nation, a sense of belonging to Islam and a desire not to break away from the modern world in knowledge, technology and other useful areas, and even to rise to the level of modern culture.

Мустафаева А.

Создание чувства национального единства и солидарности

(Резюме)

Одним из основных условий сохранения и поддержания нашего национального единства и равенства является то, что образование должно быть основано на национальном единстве, и это национальное единство должно прививать и учить детей ценностям тюркизма, ислама и современности. То есть наша система образования должна прививать учащимся чувство принадлежности к своему происхождению, нации, чувство принадлежности к исламу и стремление не отрываться от современного мира в знаниях, технологиях и других полезных областях, а даже подняться до уровня современной культуры.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.Rüstənova

SADIQOVA GÜLZAR

Azərbaycan Dillər Universiteti

s.gulzar@mail.ru

**İNKLÜZİV SİNİFLƏRDƏ FİZİKİ MƏHDUDİYYƏTİ OLAN
ŞAGİRDƏRLƏ TƏLİMİN TƏŞKİLİ**

Açar sözlər: inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi, adaptasiya, mühitin yaradılması, fəaliyyətin planlaşdırılması

Key words: inclusive education consultant, adaptation, creating an environment, planning activity

Ключевые слова: консультант по инклюзивному образованию, приспособление, создание среды, планирование деятельности

İnklüziv təhsilin əsasını hamının, ən əsas isə sağlamlıq imkanları məhdud insanların təhsilə cəlb olunmasını təmin etməkdir. Burada əsas məqsəd fiziki və əqli problemi olan şəxslərin ictimai həyatda aktiv iştirakına nail olmaqdır.

Fiziki məhdudluğu olan uşaqların digər sağlam uşaqlarla ünsiyyətinin təmin olunması, onların cəmiyyətə inteqrasiyasına nail olmaq üçün müəllimlərin, pedaqoqların rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. P. Qrimensə görə, müəllimlərin yüksək pedaqoji peşəkarlığa malik olması,

bütün uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini başa düşməsi və onlara bu xüsusiyyətlərinə uyğun formada yanaşması vacib məsələlərdən biri hesab edilir [3,s.4].

Ölkələrin bəzilərində fiziki məhdudiyəti olan uşaqların böyük bir hissəsi məktəbə gedə bilmir. Fiziki məhdudiyətin olması uşağın heç vaxt məktəbə gedə bilməmə ehtimalını iki dəfədən çox artırır. Bunun əsas səbəbi fiziki məhdudiyəti olan uşaqların cəmiyyətdə tez-tez ayrı-seçkiliklə üzləşməsidir. Bu səbəbdən onlar bəzən təhsillərini yarımçıq qoyurlar.

Son illərdə baş verən inkişaf sayəsində bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, müəyyən müddətdən sonra inklüziv məktəbə daxil olan şagirdlərin sayı artacaq, xüsusi təhsil məktəblərinə gedən şagirdlərin sayı isə azalacaq. Müəllimlərə yüksək təhsil həyata keçirə bilmək üçün dəstək olunmalıdır. Inklüziv təhsil üzrə məsləhətçinin və müəllimin vəzifələri aşağıdakılardır:

-fiziki məhdudiyəti olan şagirdlərin digər şagirdlərlə birlikdə və keyfiyyətli təhsilə şərait yaratmaq;

-məktəblərdə dəstəkləyici, təhlükəsiz, inklüziv, həvəsləndirici öyrənmə mühiti yaratmaq.

Fiziki məhdudiyəti olan şagirdlərin öz potensiallarından tam istifadə edə bilmələri üçün onların müvafiq dəstəklə və resurslarla təmin edilməsi vacibdir. Lakin bu resurslarla tam təmin edilmə bəzən mümkün olmur. Regional İnkişaf İctimai Birliyinin nəşr etdirdiyi bülletəndə aşağıdakı fikirlər əks olunmuşdur: "Əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə inklüziv təhsilə qayğı daha çox nəzərə çarpır. Bu prosesdə inklüziv təhsil üzrə məsləhətçinin roluna xüsusi diqqət yetirilir. Onlar fiziki məhdudiyəti olan şagirdlərin bütün sahələrdə olan inkişafını təmin etmək məqsədilə ümumtəhsil müəllimləri, valideynlər və digər sahələrdən olan mütəxəssislərlə əməkdaşlıq edirlər"[2,s.3].

Inklüziv təhsilin inkişaf etdirilməsi prosesində valideynlərin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, təhsil müəssisələri və digər qurumlar, inklüziv təhsilin yalnız nəzəri və inzibati istiqamətdə inkişaf etdirmək gücünə malikdirlər. Müəllimlərlə yanaşı, valideynlər də inklüziv təhsilin təcrübədə daha effektiv reallaşmasına şərait yaradırlar. Məktəblərin inkişafı, təhsil siyasətinin təkmilləşdirilməsi kimi məsələlərdə valideynlərin iştirak etməsi bir çox məsələlərin həll edilməsinə şərait yaradır.

Inklüziv təhsil üzrə mütəxəssis F.Süleymanovun fikirlərinə görə, inklüziv təhsil üzrə məsləhətçinin, müəllimin öhdəlikləri və tapşırıqları aşağıdakılardır:

- "fiziki məhdudiyəti olan uşaqların rifahını, müvəffəqiyyətini və dərslərə tam cəlb olunmasını təmin etmək;

-fiziki məhdudiyəti olan uşaqların ehtiyaclarının öyrənilməsində və ödənilməsində məktəblərə və digər tədris müəssisələrinə dəstək göstərmək;

-ailələrə və məktəb heyətinə fiziki məhdudiyəti olan uşaqlarla aid məsləhətlər vermək və dəstək göstərmək;

-fiziki məhdudiyəti olan uşaqların müvəffəqiyyətinə nəzarət və təhlilinin aparılması;

-ümumtəhsil məktəblərində birgə tədris, kiçik qruplarla tədris və tədrislə bağlı kömək göstərməklə bütün uşaqların milli kurikulumuna bərabər səviyyəli çıxışını təmin etmək"[4].

Məktəblərdə yaranan problemlərdən biri şagirdlərin fiziki məhdudiyəti olan uşaqlar haqqında, onların psixoloji vəziyyəti haqqında kifayət qədər biliyə sahib olmamasıdır. Müəllimlərin burada rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müəllimlər daim inklüzivlik haqqında şagirdlərə, onların valideynlərinə məlumat verməlidir. Bu halda uşaqlar arasında münasibətlərin düzgün formada qurulmasına nail olmaq olur.

Digər şəxslərin praktiki təcrübələrini artırmaq üçün inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi aşağıdakılardan istifadə edə bilər:

-fiziki məhdudiyəti olan uşaqların və gənclərin inklüziv təhsilə tam cəlb edilməsi məqsədilə məktəblərə inklüziv təhsillə bağlı məsləhət vermək və dəstək göstərmək;

-fiziki məhdudiyəti olan uşaqların və gənclərin təhsilə tam cəlb olunması məqsədilə, məktəblərin və sinif otaqlarının lazımi resurslarla təmin edilməsi ilə bağlı məlumatın verilməsi;

-məktəblər, digər tədris müəssisələri və müəllimlər üçün ixtisasartırma

təlimlərinin və fəaliyyətlərinin planlaşdırılmasına və həyat keçirilməsinə dəstək göstərmək.

Fiziki məhdudiyəti olan uşaqlar və gənclər üçün öyrənmə prosesini asanlaşdırmaq məqsədilə audio-vizual materiallar və kompüter kimi avadanlıqlardan və qurğulardan istifadə oluna bilər. Bu cür vasitələrdən istifadə edilməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

İnklüziv təhsil üzrə mütəxəssis F.Süleymanov bildirir ki, inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi yeni bir anlayış olduğu üçün bəzən bununla bağlı müəyyən yanlış fikirlər formalaşa bilər. Məsələn: fiziki məhdudiyəti olan uşaqların və gənclərin təlim nəticələrinə və keyfiyyətinə görə cavabdehliyi yalnız inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi daşıyır. Bu yanlış bir fikirdir, çünki bu prosesdə inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi ilə yanaşı sinif müəllimi də eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyır. Müəllimlər sinifdə olan bütün uşaqlar üçün öyrənmə fəaliyyətini planlaşdırır və həyata keçirilməsi üçün birgə əməkdaşlıq edirlər. Inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi və müəllim təlim nəticələrini qiymətləndirir və ehtiyac olduğu halda, strategiyaya müəyyən dəyişikliklərin edilməsini planlaşdırırlar [4].

Digər formalaşan yanlış fikirlərdən biri budur ki, inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi fiziki məhdudiyəti olan uşaqları digərlərindən və sinifdən kənara təcrid edərək onlara fərdi təlim keçirlər. Əslində isə inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi fiziki məhdudiyəti olan uşağın ümumi sinif fəaliyyətindən kənarda qalmaması, sinifə adaptasiya ola bilməsi üçün onlara sinif otağı daxilində köməklik edirlər. Bunun nəticəsində fiziki məhdudiyəti olan uşaqlar digər uşaqlardan xaric olunmur, onların inteqrasiyasına nail olunur.

F.Süleymanov həmçinin bildirir ki, inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi dərslə müddətində fiziki məhdudiyəti olan uşağın yanında oturur. O, yalnız fiziki məhdudiyəti olan uşaqla məşğul olur və ümumi təhsil müəlliminin verdiyi tapşırıqların yerinə yetirilməsində ona kömək edir. Əslində isə ümumi təhsil müəllimi və inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi növbəli şəkildə bütün sinifə, kiçik qruplara və fərdi şagirdlərə təlimatların, tapşırıqların həll edilməsində köməklik edir. Bu, fiziki məhdudiyəti olan uşaqların təcrid olunmasının qarşısını alır [4].

Fiziki məhdudiyəti olan uşaqlar inklüziv siniflərə qəbul edilərkən yarana biləcək təhlükələrdən biri də burada mərhəmət, güzəşt atmosferinin yaranmasıdır. Bu uşaqların fiziki məhdudiyəti olmayan uşaqlarla birlikdə təhsil alması xeyriyyəçilik aktı deyil. Müəllim dərk etməlidir ki, fiziki məhdudiyəti olan şagirdlər ona görə bu sinifdədirlər ki, onlar da bu cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvüdür və burada əsas məqsəd onların cəmiyyətin üzvləri ilə inteqrasiyasına nail olmaqdır. Həmçinin bu cür siniflərdə fiziki məhdudiyəti olan uşaqlara diqqətin daha çox ayrılması, onlara güzəştlərin edilməsi digər şagirdlər tərəfindən hiss edilərsə onlara qarşı aqressiya yarada bilər.

F.İbrahimovun fikirlərinə əsasən, “bəzən inklüziv siniflərdə uşaqların fəaliyyətə cəlb edilməsində müəllim üçün çətinliklər yaranır. Bunları həll etmək üçün müəllimlər şagirdlərdən yardım ala bilər”[1,s.312].

Uşaq və Ailə Dəstək planının hazırlanmasında yalnız inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi məsuliyyət daşıyır. Inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi bu planın hazırlanmasına istiqamət verə bilər. Uşaq və Ailə Dəstək planının hazırlanması müştərək bir prosesdir və burada yalnız inklüziv təhsil üzrə məsləhətçi iştirak etmir.

Fiziki məhdudiyəti olan uşaqlarla dərslə prosesində, inklüziv təhsili təşkil etmək məqsədilə müəllimə praktik dəstək lazım olur. Bunlar Peşəkar Təlim İcmaları, yəni metodbirləşmələr adlanır. Peşəkar Təlim İcmaları şagirdlərin uğurlarının davamlı olması məqsədilə müəllimlərin fəaliyyətlərini tədqiq edirlər.

Qeyd edə bilərik ki, Peşəkar Təlim İcmalarının prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

- şagirdlərin təlim materialını nə dərəcədə mənimsəməklərini araşdırmaq;
- bütün şagirdlərin öyrənmə prosesində iştirak etməsi üçün əməkdaşlıq etmək;
- diqqəti nəticə üzərində cəmləşdirmək.

Nəticə etibarı ilə, inklüziv siniflərdə fiziki məhdudiyəti olan uşaqlar və digər uşaqlar arasında münasibətlərin düzgün formada qurulması, fiziki məhdudiyəti olan uşaqların təhsil ehtiyaclarının ödənilməsində inklüziv təhsil üzrə məsləhətçilərin, müəllimlərin rolu böyükdür.

Ədəbiyyat:

1. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. "Pedaqogika", I cild. Bakı: Mütərcim, 2012.
2. RİİB, UNİCEF İnküziv təhsil üzrə müəllim inkişaf proqramları, 01.10.2019.
3. Stivens M., Qrimes P. "İnküziv sinifdə təlimin təşkili" mövzusunda ixtisasartırma proqramının oxu materialı, 2018.
4. <https://www.youtube.com/watch?v=nYVGUBfXSIw> (son baxış 22.01.2022)

Sadigova G.

The organization of education with students with physical disabilities in inclusive classes (Summary)

Inclusive education means that children with special needs receive education in general education institutions together with healthy children. This program includes children with physical and mental disabilities. Thanks to this education system, children with special needs increase their self-confidence and have equal rights with other normal children.

Садыкова Г.

Организация обучения учащимися с ограниченными физическими возможностями в инклюзивных классах (Резюме)

Инклюзивное образование означает, что дети с особыми потребностями получают образование в общеобразовательных учреждениях вместе со здоровыми детьми. В эту программу входят дети с физическими и умственными недостатками. Благодаря этой системе образования дети с особыми потребностями повышают свою уверенность в себе и имеют равные права с другими нормальными детьми.

Rəyçi: p.f.d. R.Məmmədzadə

ABBASOVA AYGÜN
Azərbaycan Dillər Universiteti
abbasliaygun19@gmail.com

ALİ MƏKTƏBDƏ KEYFİYYƏT TƏMİNATINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: tələbəyönlü təhsil, nizam-intizam, infrastruktur, təhsilalanlar və təhsilverənlər

Key words: student-centered education, discipline, infrastructure, learners and educators

Ключевые слова: студентоцентрированное образование, дисциплина, инфраструктура, учащиеся и преподаватели

Təhsil bu günün və gələcəyin siyasi, iqtisadi və mədəni dəyərlərini özündə ehtiva edən bir anlayışdır. Hər gün dəyişən dünyanı təhsilsiz təsəvvür etmək imkansızdır. Təhsil sisteminin qloballaşan dünya ilə ayaqlaşması, beynəlxalq rəqabətə davamlı olması, sosial-iqtisadi inkişafı təmin etməsi və dövlətin, cəmiyyətin, təhsilalanların tələblərini qarşılamaı ümumilikdə təlimin keyfiyyətindən və ona təsir edən amillərdən asılıdır. Hamlet İsaxanlının yazdığı kimi keyfiyyət gözəgörünən nöqsanların olmaması deməkdir. Keyfiyyət ali məktəbin mədəniyyəti deməkdir, hər kəsin öz işində məsuliyyətini dərk etməsi, ali məktəbdə iş mədəniyyətinin hökm sürməsi deməkdir. Bu cəhətdən keyfiyyət asan izah olunan, lakin çətin əldə ediləndir. Keyfiyyət davamlı inkişafa yönələn sistem və üsulların hökm sürməsidir, zəruri işlərin mümkün qədər vaxtında görülməsidir [2, s. 4]. Yəni keyfiyyət innovativ üsullardan istifadə edərək sistemli və planlı işləmə bacarığıdır.

Keyfiyyətli təhsil – sağlam, iştiraka və öyrənməyə hazır insanlar; təhlükəsiz, gender məsələlərinə həssas olan mühit, ilkin savad bacarıqlarından başlayaraq hərtərəfli biliklərin əxz olunmasına yönəlmiş tədris materialları, öyrənmələrə yönəlmiş tədris proses, qabaqcıl bilik, qabiliyyət və dünyagörüşlərini əhatə edən, cəmiyyətdə fəal iştiraka şərait yaradan nəticələr

deməkdir[2, s.4]. Yazılanlardan nəticəyə gələ bilərik ki, keyfiyyət mərkəzində qabiliyyətli və fəal təhsilalanların olduğu, düzgün vasitələrdən istifadə edilərək əldə edilən nəticədir. Gülşən Orucovanın da vurğuladığı kimi, təhsildə keyfiyyət dedikdə, təhsilin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin hansı səviyyədə həll olunması başa düşülür[6, s.4].

Ali məktəblərdə təhsildə keyfiyyət təminatının düzgün şəkildə həyata keçirilməsində bir sıra amillərin rolu böyükdür. Ən vacib amil müəllimlərdir. Keyfiyyətli təhsil dedikdə müəllimlərin rolu əvəzəlməz, inkaredilməzdir. Savadlı, peşəkar, işini sevən müəllimlər tələbə üçün stimullaşdırıcı rolunu oynayır. Tədris prosesində iştirak etmələri üçün maraqlıdır. Müəllim-tələbə münasibətinin düzgün olmadığı bir auditoriyada sağlam və humanist mühitdən söz gedə bilməz. Bu səbəbə görə, ilk olaraq sağlam müəllim-tələbə ünsiyyəti olmalıdır. Araşdırmaya sövq edən, ədalətli, şəffaf şəkildə qiymətləndirməyi bacaran, fərqli təlim metodlarından istifadə edən, tələbələrin maraqlı və tələblərini nəzərə alan müəllimlər təhsilin səmərəli inkişafına, tələbələrin təlimə maraqlarının artmasına, interaktiv tədris prosesinin təşkilinə səbəb olur. İnsani keyfiyyətlərə malik, həm pedaqoji, həm də psixoloji cəhətdən savadlı müəllimlər keyfiyyət təminatında birinci yerdə gəlir.

Təlimin keyfiyyətini müəyyən edən meyarlardan biri də tələbə fəallığıdır. Tələbə fəallığının müxtəlif cəhətlərdən yanaşa bilərik. İlk olaraq tələbənin fəallığı bilik, bacarıq, vərdişlərini düzgün şəkildə əks etdirməsi və dünyagörüşünü artırmaq istəyidir. Şübhəsiz, tələbə nə qədər bilik almağa, özünü inkişaf etdirməyə çalışarsa, müəllim və ya təhsil verən müəssisə, o qədər çox yeniliyə və öyrətməyə meyilli olacaq. Tələbənin hazırlıq səviyyəsi, dünyagörüşü və bacarıqlarından düzgün istifadə etməsi daha interaktiv və tələbəyönümlü təlim mühiti yaratmağa kömək edir, tələbələrlə qarşılıqlı diskussiya təlimin səmərəsini artırır. Tələbənin fərqli düşüncələri, dünyagörüşü, öyrənmə yolu və müasir baxış bucağı təlim prosesini düzgün istiqamətləndirir və gedişatına təsir edir. Geniş dünyagörüşlü tələbə təkcə bugünkü təlimin fəallığı deyil, həm də gələcək təhsil sisteminin keyfiyyətli olması deməkdir. Təlimdə tələbə fəallığı dedikdə tələbənin yalnız bilik səviyyəsi deyil, həm də tərbiyəsi nəzərdə tutulur. Tələbənin estetik, əmək, fiziki, ekoloji tərbiyəlilik səviyyəsi təlim zamanı demokratik və humanist mühitin yaranmasına, aydın fikir mübadiləsinə səbəb olur. Tələbənin situasiyadan asılı olaraq ətrafındakılarla necə, hansı üslubda danışıcağını bilməsi qarşılıqlı ünsiyyətin düzgün formada aparılması deməkdir. Bu ünsiyyət təlimdə yeni yanaşmalara və keyfiyyətli nəticələrə gətirib çıxarır. Tələbə şəxsiyyəti, onun intellektual və iradi motivasiyası, tədrisə münasibəti ətrafdakıları və tədris edən şəxsi daha da məsuliyyətli, tələbkar olmağa sövq edir. Belə ki tələbənin fəallığı, sosiallaşması, təmin edilən resurslardan məqsədyönlü istifadə etməsi təlimin səviyyəsini inkişaf etdirmək üçün motivasiya olur. Sadalanan hər bir amil keyfiyyət təminatına müsbət təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd olunan tələbə fəallığına səbəb olacaq ən böyük amillərdən biri tələbəyönümlü təhsil sistemidir. Müasir təhsil sistemində əsas götürülən aktual məsələ dünya standartlarına uyğun tələbəyönümlü təhsilin yaradılmasıdır. Bolonya prosesini qeyd olunan şərtlər nəzərə alınaraq formalaşdırılmış bir sistem kimi qiymətləndirmək olar. Ölkəmiz Bolonya prosesinə qoşulmaq üçün ilk addımlarını 2004-cü ildə atmış, 19 may 2005-ci ildə isə Norveçin Berqen şəhərində keçirilən konfransda Azərbaycan Bolonya prosesinə qoşulmuşdur. Azərbaycanın bu prosesə qoşulmaqda əsas məqsədi Avropa təhsil məkanına inteqrasiya olmaqla kredit sistemində keçməni, müasir attestasiya və akkreditasiya sisteminin qurulmasını təmin etməkdir. Ölkəmizdə elə mütəxəssislər hazırlanmalıdır ki, onlar Avropanın istənilən universitetində müvafiq ixtisas üzrə təhsilini davam etdirə bilsinlər. Son illər Avropa universitetlərinin inkişafı Bolonya prosesi adı ilə özünü əks etdirir [3, s.19]. Bütün müsbət dəyişiklikləri nəzərə aldıqda Bolonya prosesi keyfiyyət təminatında böyük rol oynayır.

Bolonya prosesinə qoşulmaqla Azərbaycan təhsil sistemi müasir standartlara və meyarlara əsaslanan təhsilə yönəlmişdir. Təhsilalanların tələblərinin nəzərə alınması, onların sərbəst və rahat mühitdə biliyə yiyələnməsi, araşdırma aparma bacarığı, kitabxana və başqa resurslardan istifadə imkanını, ödənişsiz internet bazasının olması, texnoloji əlçatanlıq tələbəyönümlü təlim prosesinin təməlləridir. Tələbəyönümlü təhsilin gələcək üçün vəd etdikləri təhsil keyfiyyətinin yüksək dərəcədə inkişaf etməsidir. Mərkəzində tələbə olan bir təhsil analitik düşüncəli, innovativ fikirli, gələcəyə yönəlmiş, fikirlərini sərbəst ifadə etməyi bacaran, səhv etməkdən qorxmayan, araşdırıcı,

yaradıcı insan kapitalının yetişməsi deməkdir. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasına görə, təhsilin əsas məqsədinin ağıl iqtisadiyyatını yaratmağı və inkişaf etdirməyi bacaran insanlar yetişdirmək olduğu qeyd edilir[1]. Bu gün müəllimiyönlü təlimdən tələbəyönlü təlimə tam keçmək ən böyük problemlərdən biridir. Tələbəyönlü təhsil özünə inamı artırmağa, bacarıq və qabiliyyətlərini sərbəst göstərməyə, fikir azadlığına səbəb olur. İnkaredilməz bir fakt ki, bugünkü iş dünyası analitik düşüncəyə sahib kadrları üstün tutur və bu, təhsil həyatından başlayır. Tələbə istəklərinin nəzərə alındığı sistem tədqiqatyönlü və innovasiyaya əsaslanan bir təhsil deməkdir. Avropa ölkələrində təhsildə önə çıxan əsas diqqətəlayiq məsələlərdən biri əzbəçilikdən uzaq, bacarıq və biliklərin möhkəmləndirilməsinə meyilli araşdırmaya əsaslanan təhsildir. Belə təhsil tələbələrə adekvat qərar verməyə, qarşıya çıxan problemləri tezliklə həll etməyə və maneələri aradan qaldıraraq sərbəst və düzgün qərarlara gəlməyə kömək edir. Digər bir cəhətdən tələbənin fəallığı təlim prosesindəki bəzi boşluqları aradan qaldırmağa kömək edir. Qeyd olunan məsələlər nəzərə alındığı təqdirdə təhsilin keyfiyyətini artırma prosesi daha da sürətlə inkişaf edə bilər.

Digər bir amil əldə olunan nəticələndir. Bugünkü təhsil sistemində keyfiyyət əsasən, tələbənin təlim uğurları ilə ölçülür. Nəticələrdən asılı olaraq gələcək uğursuzluqları aradan qaldırmaq üçün qabaqleyici tədbirlər görülür və bu da təlimin səmərəli olmasına gətirib çıxarır.

Ali məktəblərdə keyfiyyətə təsir edən ən böyük amillərdən biri təhsil məkanının infrastrukturudur. Öyrənmək hər yerdə baş verə bilər lakin müsbət və keyfiyyətli şəkildə öyrənmək düzgün mühitin yaradılması ilə bağlıdır. Bugünkü dünyanın tələbləri dəyişdikcə, inkişaf getdikcə yeni nəslin də istəkləri və öyrənmək metodları dəyişir. 10 il qabaqki sistem və mühit bu günün tələbləri üçün kifayət etmir. Lazım olan təlim materialları, texnoloji cəhətdən tam təminatlı auditoriyalar, maddi, psixoloji aspektlər nəzərə alınmaqla dizayn edilmiş geniş, zəngin kitabxana, tam təchizatlı, daimi tələbələrin xidmətində olan laboratoriya, təmiz su, qida təminatı bir sözlə, tələbələrin aktiv iştirakı və həvəslə yanaşması üçün lazım olan hər bir detal düşünülmüş şəkildə həyata keçirilməlidir.

Auditoriyaların ölçüsü tələbə sayı ilə uzlaşmalıdır ki, sərbəst və sağlam şəkildə tədris prosesi həyata keçsin. Xüsusilə pandemiya dövründə auditoriyaların genişliyinin vacibliyi bir daha aydın oldu. Tələbə olmuş biri kimi deyər bilərəm ki, otaqların rəngi, avadanlığı, və dizaynı tələbə nailiyyətinə təsir edən amillərdəndir. Mühit nə qədər əlverişli olsa, tələbələrə bir o qədər məsuliyyət və öyrənməyə maraq yaranar. Dərslərin daha fəal keçməsi üçün tələbə texnoloji cihazlardan istifadə etməli, interaktiv şəkildə materiallar hazırlamaqla diskussiyalarda iştirak etməlidir. Bunlar isə yalnız zəngin avadanlığı olan auditoriyada mümkündür. İnkaredilməzdir ki, tələbələr fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bəziləri dinləyərək, bəziləri vizual şəkildə, bəziləri isə kinetik yolla öyrənir. Məhz bu səbəbdən auditoriyalar hər növ dərslərin təşkili üçün uyğun olmalıdır.

Keyfiyyətin əldə edilməsi yalnız auditoriyadaxili məşğuliyyətlərlə bağlı deyil. İnfrastrukturun düzgün təşkili tələbələrin dərslənkənar qrup işlərində iştirakını, müxtəlif elmi cəmiyyətlərə üzv olmasını, kitabxana şəraitində tədqiqat aparmasını asanlaşdırır. Təhsil məkanında tələbə üçün yaradılan imkanların zənginliyi tələbənin universitet daxilində kifayət qədər vaxt keçirməsinə və inkişafına səbəb olur. Tələbələrin hərtərəfli inkişafı keyfiyyət təminatına təsir edən vacib amildir.

Digər bir amil yaxşı idarə edilən və qurulan intizam sistemidir. Universitetdə nizam-intizam qaydalarına əməl edilməsi təhlükəsiz mühitin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu da keyfiyyətli təhsilin formalaşmasında mühüm amildir. Nizam-intizamın düzgün qurulduğu bir mühitdə konfliktlərdən və özbaşınalıqdan söz gedə bilməz. Bunun üçün təhsil müəssisəsinin kadrları məsuliyyət daşımalıdırlar.

İnkluziv öyrənmə şəraitinin yaradılması da vacib keyfiyyət elementlərindəndir. Dünya təhsil sisteminin daimi mübarizə apardığı bir məsələ diskriminasiyadır. Kadrların, universitet heyətinin, tələbələrin və prosesə daxil olan hər bir insanın diskriminasiya əleyhinə təlimatlandırılması səmimi tələbə mühitinin yaranmasının təməlində durur. Cinsindən, irqindən, fiziki və ya psixoloji vəziyyətindən asılı olmayaraq heç bir müəllim, tələbə və təhsil işçisi ayrıseçkiliyə məruz qalmamalı və özlərini daim rahat və təhlükəsiz hiss etdikləri inkluziv bir sistemdə olmalıdırlar. Bütün bunlar keyfiyyət təminatına aparıcı yollardandır.

Universitetin xidmət keyfiyyətinin düzgün təşkili keyfiyyət təminatında mühüm rol oynayan məqamlardan biridir. Lazım gəldikdə həkim və psixoloq köməyindən istifadə üçün müraciət edilə biləcək mərkəzlər yaradılması və tələbələrin maarifləndirilməsi onların təhsil müəssisəsinə olan inamını artıraraq, təlim prosesində fəal nəticələr göstərməsinə səbəb olacaqdır.

Başqa diqqət çəkən məsələ insan kapitalının yetişdirilməsinə yönəlik, həyati bacarıqlara yiyələndirən, iş həyatına hazırlayan təhsil məkanıdır. Bu gün keyfiyyətin davamlılığının qarşısını alan məsələ məzun olmuş tələbələrin iş sahəsində hazırlıqsız və təcrübəsiz olmalarıdır. Bu cəhətdən universitet tam keyfiyyəti təmin etmək üçün nəzəri biliklərə yanaşı həyati, praktiki biliklərə də üstünlük verməlidir. Ancaq bu halda tələbələrdə özünə inam formalaşar və gələcək üçün faydalı kadrlar yetişər.

Növbəti diqqət edilməli olan element humanist, sülhəmeyilli, demokratik təhsildir. Məhz bu səbəbdən humanistlik və demokratiklik Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda təhsil siyasətinin əsas prinsiplərindəndir. Pedaqoqların fikrini nəzərə alsaq, “Humanistlik şəxsiyyətin əxlaqi keyfiyyəti, onun mənəvi zənginliyinin göstəricisidir. Əxlaqi prinsip kimi kollektivdaxili və qarşılıqlı münasibətdə, insan fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərində təzahür edir”[6, s.3].

Təhlil edilən mənbələrə istinad edərək keyfiyyətli təhsil dedikdə öyrənənlərin sağlam, iştirak etməyə və öyrənməyə həvəsli olduğu, zəngin, sağlam və təhlükəsiz infrastruktur malik, savadlı kadrların olduğu, humanist öyrənmə mühitinin təşkil edildiyi, düzgün seçilmiş ləvazimat və materiallarla təchiz edilmiş, nəticələrinin milli mənafeyə və cəmiyyətə faydalı olduğu bir sistemin yaradılması nəzərdə tutulur.

Təhsildə keyfiyyəti uğurla əldə etmək istəyiriksə qarşıya qoyulan məqsədə nail olunma səviyyəsini nəzərdən keçirməliyik. Hər bir proses incələnməli, planlanmalı və ehtimallar hesablanmalıdır. Ümumi keyfiyyət əldə etmək istəyiriksə əvvəlcədən təlimdəki hər bir mərhələni düzgün təhlil edib, boşluqları müəyyənləşdirməliyik. Tələbənin, müəssisənin, cəmiyyətin, dövlətin tələbləri nəzərə alınaraq təhsil siyasətinə uyğun sistem yaratmaqla keyfiyyətə nail olmaq olar. Məqalədə sadalanan tələbəyönümlü təhsil mühiti, savadlı müəllimlər, infrastruktur, müxtəlif resurslarla təmin edilmiş təhsil müəssisəsi, humanist və düzgün təşkil olunmuş təlim prosesi, universitetin bütün kadrlarının iştirakı və nizam-intizamı, bir sözlə bütün auditoriyadaxili və auditoriyaxarici amillər keyfiyyət təminatında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası”, Bakı, 2013
2. İ saxanlı.H. Təhsildə keyfiyyət konsepsiyası və Amerika təcrübəsi, Bakı: Xəzər universiteti,14 s.
3. Mahmudov.M. Bolonya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar, Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 504 s.
4. Məmmədzadə.R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi, Bakı:Müəllim, 2010, 170 s.
5. Nəzərov.M. Təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasının sosiomədəni aspektləri, Bakı: Azərbaycan Pedaqoji universiteti,2019. 14 s.
6. Orucova.G. Təhsil prosesinin humanistləşdirilməsinin bəzi məsələləri, Bakı:Azərbaycan məktəbi, 2018, 9 s.
7. Zamanova.M.Təhsildə keyfiyyətin sistemli idarə edilməsi, Bakı: Elm və təhsil, 2017, 97 s.
8. Emaliana.İ. Teacher-centered or student-centered learning approach to promote learning?, Indonesia: Sosial Humaniora, 2017, 12 p.

Abbasova A.

Factors affecting quality assurance in higher education

(Summary)

Education is the greatest force in a time when a human capital, who possesses critical analysis, analytical thinking, and a deep worldview, is required . In a constantly evolving world, quality and its criteria in education have been the main topic of discussion. This article explains the

concept of quality in education, its explanation from various sources, the factors that affect it in higher education. Furthermore, it highlights how the accurate implication of these factors influence quality of education.

Аббасова А.

**Факторы, влияющие на обеспечение качества высшего образования
(Резюме)**

Образование - величайшая сила в то время, когда требуется человеческий капитал, обладающий критическим анализом, аналитическим мышлением и глубоким мировоззрением. В постоянно меняющемся мире качество и его критерии в образовании были главной темой обсуждения. В этой статье объясняется понятие качества в образовании, его объяснение из различных источников, факторы, которые влияют на него в высшем образовании. Кроме того, он подчеркивает, как точное значение этих факторов влияет на качество образования.

Рәүҗи: dos. O.Abbasov

HACIYEVA AYTAC
Azərbaycan Dillər Universiteti
aytac.haciyevaa@gmail.com

**ALİ TƏHSİLDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ KEYFİYYƏT NƏZARƏT
MƏSƏLƏLƏRİ**

Açar sözlər: qiymətləndirmə, Bolonya prosesi, akkreditasiya, keyfiyyət

Key words: assessment, Bologna process, accreditation, quality

Ключевые слова: оценка, Болонский процесс, аккредитация, качество

Təhsilin sosial-siyasi həyatımızda mühüm rolu var. Ona görə də bütün dövlətlər çalışır ki, onların təhsil sistemi güclü olsun. Dövlətlərin iqtisadi inkişafı onun təhsilinin hansı səviyyədə olması ilə ölçülür. Buna misal Cənubi Koreyada, Yaponiyada, Finlandiyada və s. ölkələrdə təhsilə verilən dəyərdir. Təhsilin keyfiyyəti isə onun qiymətləndirilməsi ilə ölçülür və bu prosesə xüsusi diqqət yetirilir.

Qiymətləndirmə mürəkkəb bir prosesdir, onun düzgün yerinə yetirilməsi üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmiş, qanunlar, qərarlar qəbul edilmişdir. SSRİ dövründə rəqəmlə qiymətləndirmə ləğv olunmuşdur və sadəcə sözlə öyrənənlərin biliyini qiymətləndirirdilər. Sonra tədrisən beşballıq qiymətləndirmə sisteminə keçilmişdir, lakin bu da öyrənənlərin biliyini qiymətləndirmək, keyfiyyəti təmin etmək üçün əlverişli deyildi.

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan yeni təhsil sistemi axtarışında idi. Həmçinin Azərbaycandakı ali məktəblər çalışırdı ki, Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiya olunsun. Bunun üçün atılan ən böyük addımlardan biri isə Bolonya prosesinə qoşulmaq idi. 19 iyun 1999-cu ildə imzalanmış razılıq əsasında Bolonya prosesinin əsası qoyuldu, lakin əvvəllər Azərbaycan bu prosesə şübhə ilə yanaşırdı. Bunun bir sıra səbələri var idi. İnsanlar öyrəşdiyi təhsil sistemini dəyişmək və bilmədiyi yeni bir təhsil sisteminə keçmək istəmirdi. Bu proses onlar üçün çətin və qorxuducu görünürdü. Buna baxmayaraq daim Bolonya prosesinin digər dövlətlərdəki nəticələrini izləyir, bu prosesi müşayiət altında saxlayırdı. 19 may 2005-ci ildə Norveçin Berqen şəhərində keçirilən konfransda Təhsil Naziri Misir Mərdanov müqavilə imzalamış və bununla da Azərbaycan Respublikası Bolonya prosesinə qoşulmuş, onun həqiqi üzvü seçilmişdir.

Bolonya prosesinə üzv olan dövlətlərin hamısı üçün zəruri olan prinsiplər var:

- Kredit sisteminin tətbiqi
- İkipilləli ali təhsilə keçid

- Təhsilin keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi
- İxtisasların və diplomların qarşılıqlı tanınması
- Tələbə və müəllim mobilliyinin genişləndirilməsi
- Diploma əlavələrin Avropa ölkələrinin ali təhsil haqqında müvafiq sənədlərinə uyğunlaşdırılması
- Məzunların işlə təminatına nail olunması
- Avropa təhsil sisteminin cəlbediciliyinin təmin edilməsi

Azərbaycanda ikipilləli təhsil sisteminə keçid Bolonya prosesindən əvvəl 1996-cı ildə qəbul edilmiş “Ali və ali məktəblərdən sonrakı peşə təhsili haqqında”kı Qanunun qəbul edilməsi ilə əsası qoyulmuşdur. Həmin ildə bakalavr pilləsi, 1997-ci ildə isə magistr təhsilinin əsası qoyulmuşdur. 2004-cü ildə Bolonya prosesinin tələbi dəyişdirilərək üçpilləli ali təhsilə keçidin əhəmiyyəti və zəruriliyi vurğulanmışdır. Beləliklə, ali təhsildə doktorantura pilləsi yaradılmışdır.

Bolonya prosesinin tələblərindən biri təhsilin keyfiyyətinin gücləndirilməsidir. Bunun üçün qiymətləndirməyə xüsusi diqqət yetirilir. Qiymətləndirmə dedikdə sadəcə tələbənin biliyinin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmur, burada bütünlüklə təhsil prosesi qiymətləndirilir.

Qiymətləndirmə və keyfiyyətə yeddi nəzarət tipi var:

- Fənnin qiymətləndirilməsi
- Proqramın qiymətləndirilməsi
- Proqramın akkreditasiyası
- İnstitusional akkreditasiya
- İnstitusional audit
- Fənnin etalon müqayisəsi
- Proqramın etalon müqayisəsi

Bunların içərisində akkreditasiya təhsil prosesində xüsusi rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında olan bütün ali təhsil müəssisələri dörd ildən bir akkreditasiyadan keçməlidir. Akkreditasiyanın tələblərinə cavab verməyən təhsil müəssisələri bağlanmalıdır. Lakin son zamanlarda bu proses zamanı bir sıra problemlər qarşıya çıxır. Bəzi ali təhsil müəssisələrinin akkreditasiyadan keçməməsinə baxmayaraq öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Hal-hazırda araşdırsaq görərik ki, bir çox təhsil müəssisələri akkreditasiyanın tələblərinə cavab vermir.

“Akkreditasiya - təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin qəbul olunmuş dövlət təhsil standartlarına və digər normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılması məqsədilə aparılan və təhsil müəssisəsinin statusunun, keyfiyyətinin minimal standartlara cavab verməsini və qorumasını təmin etmək üçün istifadə olunan bir prosedurdur. Təhsil müəssisəsinin öz fəaliyyətinə və ya tədris etdiyi təhsil proqramlarına hüquqi təminat əldə etməsi üçün akkreditasiyadan keçməsi şərtidir.

Təhsil müəssisələrinin akkreditasiya qiymətləndirilməsi təqdim olunan sənədlərin araşdırılması, təhlil edilməsi və məlumatların üzləşdirilməsi nəticələri, eyni zamanda müəssisənin əməkdaşları ilə yerində və ya məsafədən keçirilmiş müsahibələrin əsasında aparılır”. [4]

Azərbaycan Respublikasında akkreditasiya prosesini 2019-cu ildə Təhsil Nazirliyi nəzdində yaradılmış Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi həyata keçirir.

Tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi zamanı da problemlər qarşıya çıxır. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsində 100 ballıq sistemə keçid edildi və bunu ilk tətbiq edən ali təhsil müəssisəsi Xəzər Universiteti oldu. Daha sonra digər universitetlər də bu sistemə keçid etdi. Qiymətləndirmədə təhsil müəssisələrinə müstəqillik verilmişdir, ona görə ali təhsil müəssisələrində müxtəlif qiymətləndirmə sistemlərinə rast gəlirik. İki təhsil müəssisəsinin qiymətləndirmə siyasətinin müqayisəsində bu fərqləri aydın görmək mümkündür.

Xəzər Universitetində bakalavr üçün qiymətləndirmə sistemi aşağıdakı kimidir:

- 90-100 bal A (əla)
- 80-89 bal B (yaxşı)
- 70-79 bal C (orta və ya qənaətbəxş)
- 60-69 bal D (kafi)
- 0-59 bal F (qeyri-kafi)

Göründüyü kimi, burada keçid 60 baldır və tələbə 60 baldan aşağı bal topladıqda kəsilmiş sayılır. Əgər tələbənin 4 il boyunca topladığı orta qiymət (GPA) 70 baldan aşağıdırsa, bu zaman tələbə bakalavr dərəcəsinə müvəffəqiyyətlə tamamlamamış hesab olunur və diplom verilmir.

Azərbaycan Dillər Universitetinin isə bir az fərqli qiymətləndirmə siyasəti var:

- 91-100 bal A (əla)
- 81-90 bal B
- 71-80 bal C
- 61-70 bal D
- 51-60 bal E
- 51 baldan aşağı F

Burada Xəzər Universitetindən fərqli olaraq tələbənin imtahan verdiyi fənnin kreditini toplaması üçün 51 bal olması kifayət edir. Həmçinin 4 il boyunca topladığı orta qiymət (GPA) 51 baldırsa, tələbə bakalavr pilləsini müvəffəqiyyətlə tamamlamış hesab olunur və diplom verilir.

Ən çox mübahisələr və problemlər isə bu 100 balın toplanması prosesindədir. Tələbə 50 balı imtahan zamanı, 50 balı isə semestr boyunca toplayır. Semestr ərzində təhsil alan seminar zamanı müəllimə verdiyi cavablardan 20 bal toplayır, 10 bal davamiyyətə, 10 bal sərbəst işə, 10 bal isə kollektivə görə toplayır. Azərbaycan Dillər Universitetində qiymətləndirmə belə olur, lakin bütün universitetlərdə belə deyil. Müqayisə üçün Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetində tələbələrin semestr ərzində 50 bal toplaması prosesinə baxsaq görürük ki, təhsil alan 50 balı midterm imtahanlarından, sərbəst işdən və aktivlikdən alır və burada tələbə davamiyyətə görə bal toplamır. Müqayisə etdikdə görürük ki, ADNSU-un qiymətləndirmə siyasəti daha effektivdir, lakin burda da bir sıra problemlər var. Müəllimlərə qiymətləndirmə zamanı həddindən artıq müstəqillik verilir. Təhsil alan bir fənnə sərbəst işdən maksimum 10 bal alırsa, başqa bir fənnə 5 bal və ya 15 bal ala bilər və bunu müəllimlərin özü tənzimləyir.

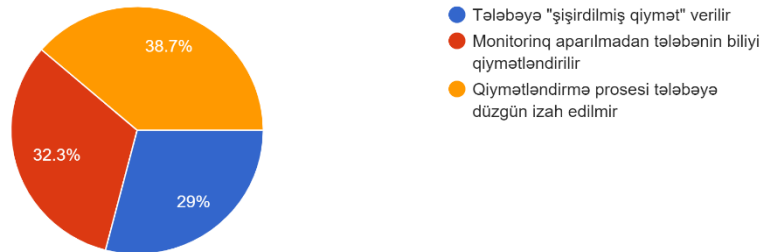
Qiymətləndirmə zamanı yaranan problemlərdən digər biri isə müəllimlərin çox humanist olması və bunu qiymətləndirməyə yansıtmaqlarıdır. Tələbələrin biliyini ölçərkən müəllimlər Blum taksanomiyasından istifadə etməlidirlər. Blum taksanomiyasında koqnitiv öyrənmənin 6 bölməsi göstərilir: bilik, qavrama, tətbiq, təhlil, sintez, qiymətləndirmə.

Tələbənin biliyini qiymətləndirərkən Blum taksanomiyasını və təhsil müəssisəsinin qiymətləndirmə siyasətini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Müxtəlif universitetlərdə təhsil alan tələbələr və müxtəlif fənləri tədris edən müəllimlər arasında sorğu keçirdik. Buradakı məqsəd ali məktəbdə qiymətləndirmə prosesindəki problemləri və onların səbəblərini araşdırmaq idi. Sorğuda 31 nəfər iştirak etdi.

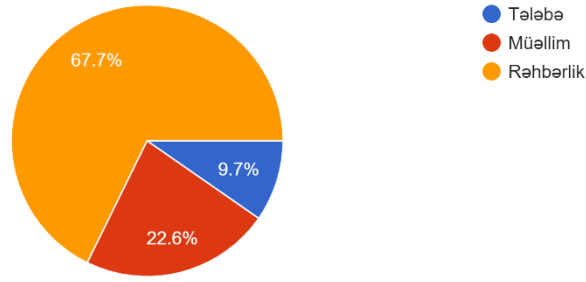
Ali məktəbdə qiymətləndirmə zamanı daha çox hansı problem qarşıya çıxır?

31 responses

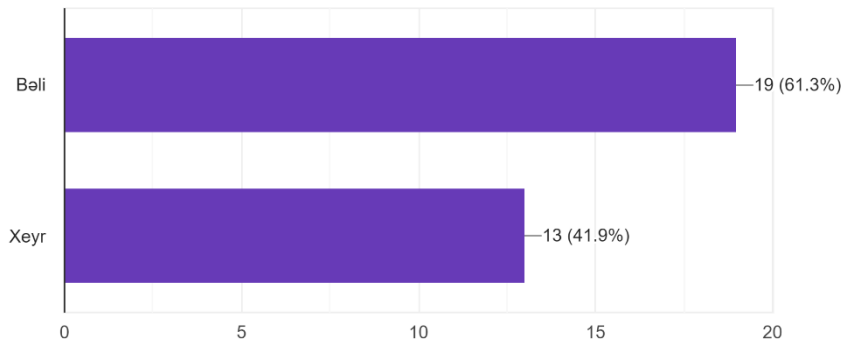
Birinci diaqramda 31 nəfər iştirakçının 38.7%-i ali məktəbdə qiymətləndirmə zamanı ən çox qarşıya çıxan problemin qiymətləndirmə prosesinin tələbələrə düzgün izah edilmədiyini, 32.3%-i monitoring aparılmadan tələbənin biliyinin qiymətləndirildiyini, 29%-i isə tələbəyə "şışirdilmiş qiymət" verildiyini düşünür.

Qiymətləndirmə prosesində ortaya çıxan problemlərin əsas qaynağı kimdir?
31 responses

İkinci diaqramda 31 nəfər iştirakçının 67.7%-i qiymətləndirmə zamanı ortaya çıxan problemin əsas qaynağının rəhbərlik, 22.6%-i müəllim, 9.7%-i tələbə olduğunu düşünür.

Ali məktəbdə formativ qiymətləndirmə tətbiq edilməlidir mi?
31 responses

Sonuncu diaqramda isə 31 nəfər iştirakçının 61.3%-i ali məktəbdə də formativ qiymətləndirmənin tətbiq edilməsinin vacib olduğunu düşünür. İştirakçıların 41.9%-i isə buna ehtiyac olmadığını düşünür.

Burdan belə bir nəticəyə gəlik ki, qiymətləndirmə prosesində ən böyük problem tələbələrin bu proses və onun tələbləri haqqında düzgün və ya heç məlumatlandırılmamasıdır. Bundan əlavə qiymətləndirmə prosesində ortaya çıxan problemlərin ən böyük qaynağı rəhbərlikdir. Bu aralar aktual məsələlərdən biri olan formativ qiymətləndirmənin ali məktəblərdə də tətbiq edilməsi zəruridir.

Nəticə

Təhsil hər bir ölkənin həyatında önəmli rol oynayır və bu Azərbaycan Respublikasında da fərqli deyildir. Bütün dünyada çalışılır ki, keyfiyyətli təhsil əldə edilsin və bunun açarı düzgün monitoring və qiymətləndirmənin aparılmasıdır. Bolonya prosesinin tələblərindən biri olan akkreditasiya təhsil müəssisələrinin qiymətləndirilməsinə və onların akkreditasiya qaydalarına nə dərəcədə uyğun olmasına nəzarət edir.

Ədəbiyyat:

1. M. Mahmudov. Bolonya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı: Elm və Təhsil, 2010. 504 səh.
2. <https://edu.gov.az/esas-senedler/azerbaycan-respublikasinin-umumtehsil-sisteminde-qiymetlendirme-konsepsiyasi>
3. <https://khazar.org/az/item/149>
4. <https://www.tkta.edu.az/p/get-accredited#application-guidelines-getaccredited>

**Assessment in higher education and quality control issues
(Summary)**

Education has an important role in our lives. That is the reason why most countries try to improve their education systems, and the quality of the education depends on assessment, and other factors. Assessment is a very complicated process, but the principles and objectives of the Bologna process help in this issue.

Гаджиева А.

**Оценка в высшем образовании и вопросы контроля качества
(Резюме)**

Образование играет важную роль в нашей жизни. По этой причине большинство стран стараются улучшить свои системы образования, а качество образования зависит от оценивания и других факторов. Оценка – очень сложный процесс, но в этом вопросе помогают принципы и цели Болонского процесса.

Rəyçi: p.f.d., dos. V.Bəşirov

TƏRCÜMƏ BÖLMƏSİ

İBİŞOVA NAZƏNİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
ibisovanazeneen@gmail.com

**DİLMANCLIQ PROSESİ ZAMANI
ATILMALAR**

Açar sözlər: şifahi tərcümə, sinxron, ardıcıl tərcümə, atılmalar;

Key words: interpreting, simultaneous, consecutive interpreting, omissions;

Ключевые слова: интерпретация, синхронный, последовательный перевод, речевая компрессия

Tərcümə hələ qədim dövərdən insan fəaliyyətinin əhəmiyyətli, bir o qədər də, çətin sahələrindən biri olmuşdur. Tərcümə vasitəsilə xalqlar bir-birinin mədəniyyəti, adət-ənənələri, tarixi, ədəbiyyatı, məişəti ilə tanış olmuşdur. Həm proses, həm də bu prosesin nəticəsi olan tərcümənin bir sıra növləri vardır. Tərcümə olunan nitqin, başqa sözlə desək verbal ünsiyyətin formasına görə tərcümə yazılı və şifahi olur.

Dünyada tarix boyu davam edən istilalar, yeni torpaqların alınması, kəşfi zamanı şifahi tərcüməyə ehtiyac olmuşdur. Şifahi tərcümənin sinxron və ardıcıl tərcümə adlanan iki əsas növü vardır. Ardıcıl tərcümə adından da göründüyü kimi natiq və dilmanın ard-arda fəaliyyətini tələb edir. Burada ilk olaraq natiq bir neçə dəqiqə ərzində bitkin bir fikir səsləndirir, natiq sözünü bitirdikdən sonra tərcümə üçün dilmanca müraciət edir. F.Abdullayevanın “*Peşəkar tərcümənin əsasları*” kitabında bu vaxtın 1-5 dəqiqə arası olduğu qeyd olunmuşdur. [1, s.26] Təcrübədə bəzən natiqin 1 saat fasilə vermədən danışdığı hallar qeyd olunmuşdur. Ardıcıl tərcümə fəaliyyəti həyata keçirən dilmandan güclü yaddaş və qeydgötürmə qabiliyyəti tələb olunur. Uzunmüddətli nitqin detallı şəkildə yadda saxlanılıb olduğu kimi tərcümə olunması mümkün deyildir. Tərcüməçi natiqin danışığı zamanı qeydlər götürərək bu qeydlər əsasında tərcümə prosesini həyata keçirir.

Şifahi tərcümənin digər əsas növü sinxron tərcümədir. Sinxron tərcümənin digər adı konfrans dilmanlığıdır. Sinxron tərcümə Birinci Dünya Müharibəsindən sonra meydana gəlmişdir.

Dilamçlığın bu növü Nürenberq və Tokyo məhkəmələrindən sonra daha geniş yayılmağa başlamışdır. Sinxron tərcümə məxəz nitqlə eyni vaxtda həyata keçirilir. Buradakı sinxron sözü də şərtidir çünki tərcümə və natiqin nitqi eynizamanlı olmur. Natiq bitmiş bir fikri və ya abzası bitirdikdən sonra dilman öz işinə başlayır. Bəzi hallarda vaxt itirməmək məqsədilə dilman natiqin dediklərini əvvəlcədən proqnozlaşdırır bilir. Məhz buna görə də sinxronistdən güclü duyma qabiliyyəti və dünyagörüşü tələb olunur. Xüsusi təzyiqlə altında sinxron tərcümə edən dilman təəddüd etmədən dərhal qərar qəbul etməlidir.

Ümumi olaraq tərcümə prosesində *dəqiqlik* ən əsas məsələlərdəndir. Dəqiqlik tərcümənin keyfiyyətini müəyyən edən ən önəmli faktorlardan biridir. Tərcümə prosesinin həyata keçirildiyi mühitdən asılı olaraq şifahi və yazılı tərcümədə dəqiqlik göstəriciləri fərqlidir. Yazılı tərcümədə məxəz mətn müərcimin qarşısında olur, onun öz tərcüməsini redaktə etməsi üçün zamanı var. O, həmçinin müxtəlif lüğətlərdən və resurslardan da istifadə edə bilər. Buna görə də yazılı tərcümə zamanı dəqiqlik göstəricisi 99 %-dir [1, s.21].

Şifahi tərcümə zamanı vəziyyət daha mürəkkəbdir. Dilman natiqi sadəcə bir dəfə eşidir və onu yerində tərcümə edir. Onun öz tərcüməsini düzəltmək üçün imkan və vaxtı olmur. Burada dilman heç bir əlavə köməkdən və ya lüğətdən istifadə etmədən natiqi tərcümə edir. Bu kimi səbəblərdən şifahi tərcümədə dəqiqlik 70%-ə qədər gözlənilir.

Həm ardıcıl, həm də sinxron tərcümə zamanı dilman üzləşdiyi bir sıra çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün bəzi strategiyalardan istifadə edir. Bunlardan biri də *atılmalar* (*omission*). Bəzən natiq çox sürətlə danışır və ya onun nitqi çox uzun və mürəkkəb cümlələrdən ibarət olur. Bu halda dilman nitqdəki əsas məqamları tərcümə edərək daha az əhəmiyyətli sözləri atır, çünki dilmanın vəzifəsi məxəz nitqdəki ayrı-ayrı sözləri deyil, əsas ideyanı hədəf dilə çevirməkdir.

Sinxron tərcümə zamanı atılmalar tərcümənin dəqiqliyinə təsir göstərir. Bu o deməkdir ki, onlar həm də tərcümənin keyfiyyətinə də müəyyən qədər təsir edir. Bu səbəbdən həm ardıcıl, həm də sinxron tərcümə zamanı olan atılmalar və dəqiqlik bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədqiq olunmuş mövzulardır. Atılmalara ümumi olaraq belə tərif vermək mümkündür: "Sinxron və ya ardıcıl tərcümə zamanı baş verən atılmalar məxəz dildəki nitqin hədəf dilə natamam şəkildə transformasiyasıdır." *J.Altman* atılmanın strategiyadan çox dilmanların tərcümə prosesində etdiyi səhv olduğunu qeyd edir. [5, s.99] *D. Jill* görə isə atılmalar ekstremal vəziyyətlərdə dilmanın istifadə etdiyi strategiya və ya texnikadır. [5, s.100] Atılmalar bir neçə səbəbdən baş verə bilər:

1. Natiqin sürətli nitqi;
2. Məlumat sıxlığı və ya cümlənin uzunluğu;
3. Natiqin aksenti;
4. Dilmanın yorğunluğu
5. Dilmanın fikrinin qarışıqlığı

Tərcümə prosesində dilman tərəfindən edilən atılmalar təbii haldır çünki həm sinxron, həm də ardıcıl tərcümə prosesində dilman gərgin təzyiqlə altında işləyir. Buna görə də hər bir sözün olduğu kimi hədəf dilə tərcüməsi çox çətin, hətta demək olar ki, qeyri-mümkün bir haldır. Bəzən natiq tərəfindən edilən təəddüdlər, lazımsız söz təkrarları da dilmanlar tərəfindən atılır. Bəs dilmanlar nə zaman atılmalardan istifadə edirlər? Onlar sadəcə lazım olduqda yoxsa həm də məcburiyyət qarşısında qaldıqda bəzi söz və ya məlumatları ixtisar edirlər? Bu suallara cavab vermək üçün müxtəlif mənbələrdə verilmiş atılmaların növlərinə nəzər salaq.

Henri Barik özünün "*A Description of Various Types of Omissions, Additions and Errors of Translation Encountered in Simultaneous Interpretation*" adlı məqaləsində atılmaları "*itirilmiş material*" olaraq adlandırır. O, həmçinin qeyd edir ki, yalnız aşağıda qeyd olunan tipli sözlərin atılması qəbul ediləndir: [2, s.200]

- **parazit-sözlər (fillers):** "like; you know; well; anyway; kind of\sort of; you see; I mean; right; so yeah; ok; really; basically; etc.
- **parazit-ifadələr:** "whatever; to be honest; to tell the truth; in brief; in short; by the way; after all; first of all; in fact; as for\as to; look here; say.
- **parazit səslər və ya nidalar:** "oh; huh; wow; mm; mmm; um; uh-huh".
Bəhs etdiyimiz məqalədə o, atılmaları bir neçə növə ayırır:

1. Buraxılan atılmalar (*skipping omission*)

Bu cür atılmalar tərcüməçi tərəfindən üstündən keçilən ayrı-ayrı sözlərin və ya qısa ifadələrin atılmasıdır. Bu cür atılmalar daha çox bəzi sifətlər, sözlönləri, bağlayıcılar və s.-nin atılmasıdır və bunlar cümlənin qrammatik strukturunu dəyişmir. Bu zaman məna itkisi çox az olduğundan o qədər də əhəmiyyət daşımır. Məsələn: **Məxəz:** “*The instrument which is quite difficult to use...*” -**Tərcüməsi:** “*İstifadəsi çətin olan alət...*”-Göründüyü kimi burada “*quite*” sözü tərcümə zamanı atıldı, lakin cümlənin quruluşu dəyişmədi, məna itkisi isə olduqca cüzdür.

2. Anlama atılmaları (*comprehension omission*)

Diləncə nitqin bir hissəsini başa düşmədikdə və bu hissəni tərcümə etməyi bacarmadıqda bu tip atılmalar qaçılmazdır. Bu zaman daha böyük material atılır və nəticə olaraq tərcümədə məna itkisi baş verir. Bundan başqa nitqin ayrı-ayrı hissələri arasında əlaqənin kəsilməsi də müşahidə olunur. Bu səbəbdən bu cür atılmalar daha ciddi xarakter daşıyır. Məsələn:

Məxəz: “*Otuz il ərzində bizim torpaqlarımızı istismar edirdi, bizim təbii resurslarımızı istismar edirdi, oğurluq, talançılıq onların xislətidir.*”

Tərcümə: “*They..... our lands, our natural....., looting and theft are their trademarks*”

Burada cümlənin əsas elementləri olan xəbər, zaman zərfi atılmışdır və məna düzgün tərcümə olunmamışdır.

3. Gecikmə atılmaları (*delay omission*)

Ardından da göründüyü kimi diləncənin tərcümə prosesində gecikməsi nəticəsində baş verir. Bəzən *anlama atılmalarının* alt kateqoriyası da hesab olunur. Buna baxmayaraq bu iki növün arasında bir sıra fərqlər də vardır. Diləncə nitqin bir hissəsini tərcümə edərkən natiq nitqinə davam edir. Nəticədə natiq və diləncənin danışdığı hissə üst-üstə düşür. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, sinxron tərcümədə diləncə natiqdən bir neçə saniyə gecikmə ilə tərcüməni həyata keçirir, lakin bu gecikmə məsafəsi düzgün müəyyən edilməli və gecikmə müddətinin çox olmamasına diqqət yetirilməlidir. Natiqdən həddən artıq arxada qalmamaq üçün diləncə nitqin bir hissəsini atmaq məcburiyyətində qalır. Anlama atılmalarında isə diləncə geridə qaldığı üçün deyil, düzgün anlamadığı üçün mətnin bəzi elementlərini atır. Gecikmə halları Azərbaycan-İngilis dil cütlükləri arasında tərcümə edərkən daha çox nəzərə çarpır. Bunun əsas səbəbi də bu iki dilin fərqli quruluşu malik olmasıdır. Azərbaycan dilində xəbər cümlənin sonunda, İngilis dilində isə mübtədadan sonra gəlir. Diləncə sinxron tərcümə edərkən Azərbaycan dilində çıxış edən natiqin cümləsini sonlandırmasını gözləməlidir. Burada gecikmə vaxtını azaltmaq üçün diləncənin bəzi atılmalar etməsi qaçınılmazdır.

4. Birləşdirmə atılmaları (*compounding omission*)

Yuxarıda sadaladığımız atılma növlərində nitqin müxtəlif hissələri arasında əlaqənin qırılması halına rast gəlinə də, qrammatik vahidlər arasında olan əlaqə dəyişmədi. Bəzi hallarda isə tərcüməçi müxtəlif cümlələrin və ya budaq cümlələrin əsas elementlərini birləşdirir və qalanlarını atır. Bu da mənanın bir qədər dəyişməsinə gətirib çıxarır, amma natiqin dediklərinin əsas mahiyyəti saxlanılmış olur. Məsələn:

Məxəz: “*This accident happened when I was in The U.S.A on Sunday morning which is...*”

Tərcümə: “*Bazar günü baş verən bu hadisə...*”

Bu nümunədə məxəz dildəki fikrin əsas məğzi bəzi elementlər atılmaqla və baş və budaq cümlələr birləşdirilməklə hədəf dilə tərcümə olunmuşdur. Bu cür tərcümədə atılan sözlər tərcüməçi tərəfindən düşünülmüş şəkildə seçilir və tərcümənin rəvanlığına xələl gətirilmir.

Sadaladıqlarımızdan başqa hallarda da atılmalar etmək mümkündür. Bunlardan biri də bir neçə sinonimdən istifadə olunduqda edilir. Bu zaman mənanın təhrif olunması baş vermir. Məsələn:

Məxəz: “*We expected to have a just and equitable treatment in this issue*”.

Tərcümə: “*Biz bu məsələdə ədalətli rəftar gözləyirdik*”.

Bundan başqa dövlət və hökumət başçılarının, vəzifəli şəxslərin adlarını tərcümə edərkən də atılmalar etmək mümkündür. Məsələn:

Məxəz: “*Current president of the U.S.A., Joe Biden*”

Tərcümə: “*A.B.Ş-in hazırkı prezidenti*”

Dinləyicilər A.B.Ş-ın cari prezidentinin adını bildiyi üçün (*Joe Biden*) onu burada təkrarlamağa ehtiyac qalmır, başqa sözlə öncəki və ya sonrakı cümlələrdə prezidentin adı çəikldiyindən an azı bu cümlədə atılma tətbiq edərək zaman qazanmaq olar.

Şifahi tərcümə prosesində atılmalar çox zaman vaxta qənaət etmək və tərcümə yükünü azaltmaq üçün dilmanclar tərəfindən istifadə olunan strategiya olsa da, bu dilmancın tərcümə prosesində hər şeyi ixtisar edə biləcəyi demək deyildir. Məna itkisinə yol açan, əsas mənaya xələl gətirən atılmalar, yəni informasiyanın dəqiq ötürülməməsinə səbəb olan atılmalar, xüsusilə rəqəmlərin atılması qəbuləilməzdir. Belə hallarda tərcümənin dəqiqliyi təmin olunmur və edilən tərcümə keyfiyyətsiz hesab olunur.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva F.B. Peşəkar tərcümənin əsasları, Bakı: UniPrint, 2010, 218 s.
2. Barik H.C. “A Description of Various Types of Omissions, Additions and Errors of Translation Encountered in Simultaneous Interpretation”. *Meta*, 1971, s. 199-210
3. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti, Bakı: OKA Ofset, 2008, 218 s.
4. Cox, Evy and Salaets, Heidi “Accuracy:Omissions in consecutive versus simultaneous interpreting”, *International Journal of Interpreter Education:Vol.11 Iss.2, Article 7*, 2019
5. Kıncal Ş. “The Impact of Non-Native English on Omissions in Simultaneous Interpreting”, *Journal of Translation Studies*, 2020, s. 98-109
6. Pym A. “On omission in simultaneous interpreting. Risk analysis of a hidden effort”, In G. Hansen et al. (Eds.), *Efforts and models in interpreting and translation research: A tribute to Daniel Gile*, Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 2008, s. 83-105
7. Roderick Jones. “Conference Interpreting Explained”, Manchester, St.Jerome Publishing, 1998, 142 s.

Ibishova N.

OMISSIONS IN SIMULTANEOUS INTERPRETING

(Summary)

Accuracy is very important criteria of quality of interpreting. There are some factors that affects the accuracy of interpretation. *Omission* is one of them. Omission is considered as a strategy used by interpreters during interpretation process. Although it is very useful for saving time, interpreters must be very careful with omitting words or phrases.

Ибишова Н.

Пропуски при синхронном переводе

(Резюме)

Точность – очень важная критерия качества в устном переводе. Есть несколько факторов, влияющих на точность интерпретации. Употребление *приёмов речевой компрессии* одно из них. Речевая компрессия рассматривается как стратегия, используемая переводчиками в процессе интерпретации. Несмотря на то, что для экономии времени это очень полезно, переводчики должны быть очень осторожны с опущением смысловых единиц.

Rəyçi f.f.d., dos. K.Hüseynova

UZAQDAN SİNXRON TƏRCÜMƏ

Açar sözlər: uzaqdan tərcümə, telefon tərcüməsi, video tərcümə, tədqiqatlar

Key words: remote translation, telephone translation, video translation, research works

Ключевые слова: удаленный перевод, телефонный перевод, видео перевод, научная работа

Uzaqdan Sinxron Tərcümə (ing. Remote Simultaneous Interpretation – RSI) tərcüməçinin bəzi və ya bütün iştirakçılardan fiziki cəhətdən fərqli bir yerdə olduğu tərcümə növüdür. Klassik ssenaridə konfranslar, seminarlar və işgüzar görüşlər kimi hər hansı çoxdilli tədbir zamanı sinxron tərcüməçilər natiq danışarkən, deyilənləri eyni vaxtda (bir neçə saniyə intervalla: min 3-5, max 7-8 saniyə) zalda oturan dinləyicilərə ötürür. Sinxron tərcüməçilər tədbirdə adətən zalda yerləşən (sağ, sol və ya arxa tərəfdə) səs keçirməyən kabinələrdə işləyir, tamaşaçılar isə qulaqlıqlardan istifadə edərək tərcüməni dinləyirlər. Sinxron tərcüməçilər adətən partnyoru ilə növbələşməklə işləyir və sinxron tərcümə etmək üçün tələb olunan yüksək idrak qabiliyyəti səbəbindən, başqa sözlə desək, idrakın tam səfərbər olduğu gərgin halda işlədiklərindən hər 10-15 dəqiqədən bir dəyişirlər. Bu cür tədbirlərdə tərcümənin sinxron növü çox effektivdir, lakin sinxron tərcüməni hər zaman təşkil etmək mümkün olmaya bilər: gecikmə, xəstəlik və s. kimi müxtəlif səbəblərdən tərcüməçi konfrans zalına gəlib çıxmaya bilər; tələb olunan dil cütlüyü üzrə sinxronist tapılmaya bilər; tərcümə kabinələrini qurmaq çətinliyi yarana bilər; sinxron tərcüməni təmin edən lazımi avadanlıqlar üçün konfrans zalında yer məhdud ola bilər. Bir sözlə konfrans yerli tərcüməçilər ilə təmin olunmaya bilər. Təşkilatçılar əlavə xərclər çəkərək bu problemləri aradan qaldıra bilərlər. Sinxronist tapılmadıqda xaricdən sinxronistlər dəvət edə bilərlər. Konfrans zalı kiçik olarsa məkanı daha böyük zala dəyişə bilərlər. Bu cür əlavə xərcləri aradan qaldıra bilmə arzusu *uzaqdan sinxron tərcüməni* aktual etdi və “*bulud texnologiyası*” sayəsində sinxron tərcümənin bu növünün imkanları genişləndi. Konfranslarda və ya görüşlərdə uzaq yerlərdən işləyən sinxron tərcüməçilər vasitəsilə məruzəçilər çoxdilli auditoriyaya öz fikirlərini çatdırırlar. Dubayda keçirilən konfransı nümunə göstərə bilərik. Yerli Yapon-İngilis dilləri üzrə peşəkar tərcüməçilər Tokiodakı iş məntəqələrindən sinxron tərcüməni BƏƏ-yə uçmağa ehtiyac olmadan təmin edirlər.

Uzaqdan sinxron tərcümə quraşdırılmasında tərcüməçilər sinxron tərcüməni çatdırmaq üçün virtual olaraq öz noutbuklarında **uzaqdan tərcümə platforması** vasitəsilə tədbirə qoşulurlar. Platforma vasitəsilə onlar natiq(lər)in canlı video və audio lentini alır və tərcüməçi konsolu ilə işləyirmiş kimi *uzaqdan sinxron tərcüməni* həyata keçirirlər. İştirakçılar virtual olaraq qoşulduqları təqdirdə eyni tərcümə platforması və ya mobil proqram vasitəsilə şərhini dinləyə bilərlər. *Uzaqdan sinxron tərcümə* harada olmalarından asılı olmayaraq iştirakçılar arasında ünsiyyət mübadiləsini asanlaşdırmağa kömək edir.

COVID-19 qlobal tədbirlərin ləğv edilməsi ilə konfrans tərcüməçiləri üçün bir çox qeyri-müəyyənlik yaratdı. *Uzaqdan sinxron tərcümə* bizə virtual konfranslarda çoxdilli tərcüməni təmin etmək imkanları təqdim edir. Bununla belə, qeyd etmək vacibdir ki, tərcüməçilər *Uzaqdan sinxron tərcüməni* təmin edə bilmək üçün müəyyən şərtlərə, məsələn, müvafiq təlimi tamamlamış, müəyyən keyfiyyət tələblərinə cavab verən avadanlığa (qulaqlıqlar, mikrofon və kompüter) və yüksək sürətli internet kabel bağlantısına (10 Mbps yükləmə) sahib olmaq və s kimi şərtlərə cavab verməlidirlər. Əksər *tərcümə platformalarında* bunun üçün müəyyən ciddi qaydalar var və yalnız bu qaydalara əməl edən tərcüməçilərlə işləyirlər. Bəzi dil xidməti şirkətləri öz tərcüməçilərinə *Uzaqdan Sinxron Tərcüməni* təmin etmək üçün bütün lazımi avadanlıq və yüksək sürətli internet bağlantısı əldə edə biləcəkləri *tərcümə platformalarına* giriş təklif edirlər. Burada bir neçə *Uzaqdan*

Sinxron Tərcümə Platformalarını qeyd edə bilərik: KUDO, İNTERPREFY, VOİCEBOXER, İNTERACTİO, SPEAKUS and VERSPEAK, ZOOM, PRİCES

Uzaqdan sinxron tərcümənin 2 növü var:

- **Telefon Tərcüməsi** (İng.Over the Phone İnterpreting-OPI)
- **Video Tərcümə** (İng.Video Remote İnterpreting-VRI)

Telefonla tərcümə tərcümə mərkəzləri və ofislər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən tərcümə xidmətinin formalarından biridir. Bu mərkəzlərə daxildir:

- səhiyyə müəssisələri,
- təcili yardım telefon mərkəzləri,
- hökumətin müxtəlif departamentləri,
- xüsusən də geniş ictimaiyyətə, maliyyə şirkətlərinə və hüquq firmalarına xidmət göstərən şirkətlər.

Telefon Tərcüməsi ardıcıl və sinxron tərcümə xidmətinin bir növüdür. *Telefon Tərcüməsi* sizə daha çox tərcüməçiyə çıxış imkanı verir. Telefon tərcüməçisinin rolu danışanı dinləmək və danışanın dediklərini qarşı tərəfə çatdıraraq, dinləyicilərə və danışanlara bir-birini başa düşməyə imkan verməkdir. Bu prosesdə telefon xətti və ya videokonfrans bağlantısı istifadə olunur.

Telefon tərcüməsi tətbiq olunma tarixinə görə *uzaqdan sinxron tərcümənin* daha əski növüdür. *Telefon Tərcüməsi* xidmətini tətbiq edən ilk ölkə Avstraliya olmuşdur. 1973-cü ildə Avstraliya çoxdilli immiqrant icmalarını idarə etmək üçün pulsuz *Telefon Tərcüməsi* xidmətini təklif etdi. ABŞ-da *Telefonla Tərcümə* xidməti 1981-ci ildə təklif edilmişdir. 1981-ci ildən 1990-cı ilə qədər ABŞ-da ictimai təhlükəsizlik, səhiyyə, telekommunikasiya və maliyyə xidmətləri daxil olmaqla əsas sənayelər *Telefon Tərcüməsi* xidmətindən istifadə edirdi. Bu gün *Telefon Tərcüməsi* ilə müştərilər və tərcüməçilər arasında agentlik funksiyasını yerinə yetirən böyük və əsasən özəl operatorlar məşğul olur. Lakin bəzi böyük xəstəxanaların öz daxili telefon tərcüməçisi təminatları vardır. *Ozolinsin (2011) fikrinə görə, Telefon Tərcüməsi xidmətləri hələ də xəttin keyfiyyəti və məxfiliyi ilə bağlı narahatlıqlar səbəbindən mobil və ya internet əsaslı bağlantılardan çox, demək olar ki, yalnız stasionar telefonlardan istifadə edir.*

Telefon Tərcüməsi adətən telefon və ya kompüterdən istifadə etməklə mümkündür. İstifadəçilər ümumiyyətlə bu cür texnologiyadan istifadə edərək *Telefon Tərcüməsi* xidmətlərinə daxil olurlar . Əgər ünsiyyət quran tərəflər eyni yerdədirsə, iki qəbuledicisi olan telefondan və ya ikili telefondan istifadə hər iki tərəfin ünsiyyətini asanlaşdırır. Dinamikin istifadəsi mümkün olsa da, fon səs-küyü, söhbətin məxfiliyi və söhbətin keyfiyyəti baxımından çətin olur. Fon səs-küyü tərcüməçinin eşitmə qabiliyyətinə mane ola bilər. Mükəmməl və aydın səsə malik telefon bağlantılarının olması vacibdir. Tərcüməçi tək telefon qulaqlığı əvəzinə cüt qulaqlıq dəstindən istifadə edir. Tərcüməçi ilə olan telefon əlaqəsi yüksək keyfiyyətli olmalıdır.

Telefonla tərcümənin müəyyən üstünlükləri vardır. *Telefonla tərcümə* işin oppertivliyi baxımından tez və səmərəli xidmət növüdür, lakin onun imkanları üzbəüz xidmət olmadan, sadəcə şifahi tərcümə ilə məhdudlaşır və bu bir sıra problemlərə səbəb olur. O, kar və eşitmə qabiliyyətini itirmiş şəxslərin faydalanmasını çətinləşdirir və ünsiyyət üçün lazım olan üz ifadələrini istifadə etmək qabiliyyətini aradan qaldırır.

Tərcüməçinin konfransda və ya zalda olmasını tələb edən şirkət tərcüməçinin yol xərclərini ödəməlidir. Bu tərcümə şirkətlərini bu cür xərclərdən azad edir. Tərcüməçinin iş vaxtından səmərəli istifadə olunur. *Telefon Tərcüməsi* ilə tərcüməçi dərhal işə hazırdır.

Telefon Tərcüməsi daha çox tərcüməçiyə çıxış imkanı verir. Tərcüməçi peşəkar məsafə saxlayır və diqqətini tapşırığa cəmləyə bilir, çünki o, məsafə baxımından uzaqda olan konfransda baş verənlərdən uzaq qalır.

Telefon Tərcüməsi xidmətinə günün istənilən vaxtında müraciət edilə bilər və buna, xarici dillərdə danışan insanların iştirakı ilə baş verən cinayət və ya tibbi təcili yardım zamanı daha çox ehtiyac duyulur.

Tərcümə zamanı danışmaq qərəzsizlik və məlumatın məxfiliyi, zəng edənlərlə tərcüməçinin bir-birini görməməsi səbəbindən qorunur.

Uzaqdan Video Tərcümə, yəni video vasitəli tərcümə iki yerə bölünür:

- *Uzaqdan Video Tərcümə və*
- *Video Konfrans Tərcüməsi.*

Əgər tərcüməçi iştirakçılardan birinin yanındaırsa bu tərcümə *konfrans tərcüməsi* hesab olunur. Tərcüməçi fiziki olaraq bütün iştirakçılardan uzaqdırsa və tərcümə video vasitəsilə aparılırsa, bu növ tərcümə *uzaqdan video tərcümə* hesab olunur.

Uzaqdan Videonun Tərcüməsi xüsusi avadanlıqdan istifadə edən tərcümə xidmətidir. Xidmət ümumiyyətlə əvvəllər eşitmə və nitq məhdudiyəti olan şəxslərə verilir. Müvafiq tərəflər üçün *danışmaq dili* və ya *işarə dili tərcüməsi* xidmətləri göstərəkən tərcüməçinin görünməsi üçün kompüter monitoru, videotelefonlar və ya veb kameralar tələb edilirdi. Müştərilərin və tərcüməçinin istifadə etdiyi avadanlığın audio və video bağlantısı olmalıdır, baxmayaraq ki, audio üçün telefondan istifadə də məqsəduyğundur.

Video tərcüməsi üçün ilk tədqiqatlar 1976-cı ildə aparılmışdır. Braun (2015) bildirir ki, xərclərin səmərəliliyini təmin etmək və getdikcə tələbatın artdığı dillərdə tərcümə ehtiyacına cavab vermək üçün, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Avropa Birliyi kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən *uzaqdan video tərcümənin* keyfiyyəti araşdırılır. 1976-cı ildə ilk tədqiqat YUNESKO tərəfindən Parisdəki tərcüməçilər və Kenyanın paytaxtı Nayrobidəki iştirakçılar tərəfindən tərcümələrlə aparılmışdır. Braun bildirir ki, oxşar tədqiqatlar BMT tərəfindən aparılır, lakin tərcüməçilər bu növ tərcüməni daha çətin hesab edirlər (2015).

Uzaqdan Video Tərcümə sahəsi böyüyür, çünki indi xidmətdən yalnız eşitmə və danışma qabiliyyəti olan insanlar istifadə etmir. Hələ də səhiyyə müəssisələrində, xüsusən də xəstəxanaların təcili yardım otaqlarında istifadə edilən məşhur üsul olsa da, bir çox ofislər bütün iştirakçıların toplanmasını gözləmək əvəzinə qısa, lakin tez-tez görüşlər keçirmək üçün *Uzaqdan Video Tərcümə* xidmətlərindən istifadə edirlər. Yerli tərcüməçilərə çıxış imkanı olmayan müəssisələr və məktəblər də bu xidməti öz ehtiyaclarına uyğun hesab edirlər.

Tədqiqatlar *Uzaqdan Tərcümənin* hər iki növü müxtəlif ölkələrdə, xüsusilə Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələrində və ABŞ-da istifadə olunur. Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən müxtəlif layihələr *Uzaqdan Tərcümənin* təklif etdiyi imkanlardan yararlanmağın yollarını araşdırır. Müxtəlif akademik tədqiqatlar isə bu növ tərcümənin tərcüməçilərə təsirini araşdıraraq, *Uzaqdan Tərcümənin Ənənəvi Tərcümədən* daha gərgin tərcümə növü olduğunu ortaya qoyub.

Uzaqdan Tərcümənin ilk dəfə 1957-ci ildə Paneth tərəfindən akademik bir araşdırmada müzakirə edildiyi görünür. Paneth, bu növ tərcümədə tərcüməçilərin işə götürülməsinin asan olacağını və bu növün asanlıqla inkişaf edə biləcəyini bildirdi (Braun, 2015). Braun isə Panethin proqnozlarının əksinə olaraq iş şəraiti və uyğunluq kimi müxtəlif problemlərə görə *Uzaqdan Tərcümənin* tərcüməçilər və akademiklər arasında böyük müzakirə mövzusu olduğunu bildirir.

Tərcüməçilərin *uzaqdan tərcüməyə* tərəddüdlə yanaşmasının göstəricisi kimi *Beynəlxalq Tərcüməçilər Konfransı Təşkilatı* bu tərcümə növünün tərcüməçilər tərəfindən tamamilə fərqli şəkildə qəbul edildiyini bildirir və vurğulayır ki, tərcümə zamanı tərcüməçilərin sağlamlığı və tərcümənin keyfiyyəti də nəzərə alınmalıdır. Tərcüməçilərin uzaqdan tərcüməni fərqli şəkildə qəbul etməsi müxtəlif araşdırmalarda da sübuta yetirilmişdir. *Roziner* və *Shlesinger* (2010) Avropa Parlamentində uzaqdan tərcümənin keyfiyyətini araşdıran eksperimental araşdırmada fizioloji ölçmələr vasitəsilə tərcüməçilərin stressini və performansını müəyyən ediblər. Müvafiq olaraq, uzaqdan tərcümə ənənəvi tərcümə ilə müqayisə edildikdə, uzaqdan tərcümə zamanı tərcüməçilərin sağlamlıq göstəricilərində klinik əhəmiyyətli fərq müşahidə olunmur.

Bununla belə, tərcüməçilər baş ağrıları, gözlərin qaşınması və fokuslanma problemləri ilə üzləşdiklərini bildiriblər. Tədqiqatçıların fikrincə, bu əlamətlər sürətli tükənmə vəziyyətindən xəbər

verir. Bundan əlavə, tədqiqatda iştirak edən tərcüməçilər *distant tərcümədə* performanslarının daha pis olduğunu bildirişlər. Lakin obyektiv qiymətləndirmədə keyfiyyətdə azalma olmadığı aşkarlanıb. Tədqiqatçılar obyektiv və subyektiv qiymətləndirmə arasında böyük fərqlərin olduğunu və *Uzaqdan Tərcümənin* tərcüməçilərə təsirinin fizioloji deyil, psixoloji olduğunu bildirişlər.

Panayotis Mouzourakis (1996) "Videokonfrans: Texnikalar və Çətinliklər" adlı ilk məqaləsində yazır ki, videokonfrans şəraitində tərcümə əsasən daha yorucu olur və tərcüməçilər üçün çətinlik yaradır ki, bu da iş üçün motivasiyanın olmaması ilə nəticələnir. Bənzər bir şəkildə, *Barbara Moser-Mercer* (2003) öz məqaləsində tərcüməçilərin uzaqdan işləyərkən özlərini daha az idarə etdiklərini və nəticədə daha çox psixoloji stress yaşadıklarını yazır. Başqa bir məqalədə *Moser-Mercer* (2005) konfrans yerindən uzaq olmağın təkcə psixoloji stressə səbəb olmadığını, həm də nəzarət çatışmazlığı yaratdığını qeyd edərək iştirakın vacibliyini təsvir edir. Müəllif daha sonra belə qənaətə gəlir ki, tərcüməçilər normal iş şəraitində yaxşı işləyirlər, lakin bu şərtlərdə hər hansı dəyişiklik keyfiyyətin itirilməsi ilə nəticələnir. Səs keyfiyyətindən və digər amillərdən asılı olmayaraq *Uzaqdan Tərcümə*, *Ənənəvi Sinxron Tərcümədən* fərqlidir.

Türkiyədə *uzaqdan tərcümə* ilə əlaqədar olaraq *Özkaya* (2017) tərcümədə son dövrlərdə baş verən dəyişiklikləri müzakirə edir və Türkiyədəki bir neçə tərcüməçi hazırlığı proqramlarında onların uzaqdan tərcümə vərdişlərinə yiyələnmək baxımından kurikulumlarını araşdırır. Bu yaxınlarda *Türkiyə Konfrans Tərcüməçilər Dərnəyi* (TKTD) tərəfindən sorğu keçirilib. Beləliklə, aydındır ki, *uzaqdan tərcümə* hər zamankindən daha aktual bir tədqiqat sahəsi kimi daha çox araşdırmağa layiqdir.

Ədəbiyyat:

1. Braun, Sabine 2015. Remote Interpreting. In H.Mikkelsen & R.Jourdenais(2015). *Routledge Handbook of Interpreting*. London/New York: Routledge (pp. 352-367).
2. Claduo Fantinuoli(ed). (2018) *Interpreting and technology*(Translation and Multilingual Natural Language Processing 11). Berlin : Language Science Press. (pp. 119-122).
3. Ekici, E.& Kınca, Ş. (2020). Reception of Remote interpreting in Turkey: A pilot study. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları dergisi*,(21). (pp.997- 990).
4. Moser Mercer, Barbara (2005a) "Remote Interpreting: Issues of multi-sensory integration in a multilingual task." *Meta* 50 : (pp.727–738).
5. Moser-Mercer, Barbara. (2005b). "Remote interpreting: The crucial role of presence." *Bulletin Suisse de Linguistique appliquée* 81: (pp.73–97).
6. Mouzourakis, P. (2006). Remote Interpreting: "A technical perspective on recent experiments". *Interpreting International Journal of Research and Practice in Interpreting*, (pp.45–66).
7. Roziner, I., & Shlesinger, M. (2010)." Much ado about something remote: Stress and performance in remote interpreting". *Interpreting International Journal of Research and Practice in Interpreting*, 12(2), (pp.214–247).

Zulfuqarova Y.

Remote simultaneous interpreting (Summary)

Remote Translation services, when physically unable to come together and require remote work such as earthquakes and pandemics; It is an invaluable service for events such as conferences, panel meetings, webinars and in-company meetings. *Remote Simultaneous Translation* and *Remote Consecutive Translation* Services offer fast and efficient solutions to these requirements. Depending on your needs and materials, an efficient supply of remote translation services using the "*Remote Video Translation*" or "*Over the Tele Interpretation*" method is more cost-effective and used by many institutions and companies.

Удаленный синхронный перевод (Резюме)

Услуги удаленного перевода, когда физически невозможно объединиться и требуется удаленная работа, например, при землетрясениях и пандемиях; Это бесценная услуга для таких мероприятий, как конференции, групповые встречи, вебинары и корпоративные встречи. Услуги удаленного синхронного перевода и удаленного последовательного перевода предлагают быстрые и эффективные решения этих требований. В зависимости от ваших потребностей и материалов, эффективное предоставление услуг удаленного перевода с использованием метода «удаленный видеоперевод» или «Over the Tele Interpretation» является более экономичным и используется многими учреждениями и компаниями.

Rəyçi: f.f.d., dos. K.Hüseynova

MƏDƏTLİ NATAVAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
natevanismayilova@gmail.com

SİNXRON TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Açar sözlər: sinxron tərcümə, texniki, psixoloji, linqvistik çətinliklər, strategiyalar

Key words: simultaneous interpreting, technical, psychological, linguistic challenges, strategies

Ключевые слова: синхронный перевод, технические, психологические, лингвистические проблемы, стратегии

Sinxron tərcümə şifahi tərcümənin bir növü olub, nitqin mənbə dildən hədəf dilə demək olar ki, eyni zamanda tərcümə olunmasıdır. Sinxron tərcümə dilmanlığın nisbətən gənc sahəsi hesab olunur. Bu sahə üzrə tədqiqatlar tərcümənin digər növləri ilə müqayisədə azdır. Sinxron tərcümə ilk dəfə 1945-1946-cı illərdə Nürnberq məhkəməsində istifadə olunmuşdur. Bunu sinxron tərcümənin ilk rəsmi istifadəsinin tarixi hesab etmək olar, çünki bundan əvvəl sinxron tərcümə mövcud idi, lakin rəsmi şəkildə istifadə olunmamışdı. Ardıcıl tərcümədən fərqli olaraq sinxron tərcümədə nətiq fasilə verməklə nitqin bir hissəsinin tərcümə olunmasını gözləmir. Proses demək olar ki, sinxron şəkildə həyata keçirilir. Sinxronist nətiqin son cümləsini mənbə dildən hədəf dilə tərcümə edə-edə nətiqin növbəti cümləsini də dinləməlidir. Bu baxımdan sinxron tərcümə ən çox diqqət tələb edən sahələrdən biridir. Tərcümənin bu növündə əsas çətinlik yarıdan əmil odur ki, beyin daim gərgin vəziyyətdə işləyir. Sinxron tərcümənin araşdırılmasında böyük rolunu oynayan D.Jilin qeyd etdiyi kimi, tərcüməçilərdən eyni vaxtda aktiv şəkildə dinləmə, danışma və məlumatın qısamüddətli yaddaşda saxlanması tələb olunur. Əlavə olaraq, tərcüməçi bu 3 əsas prosesi qarşılıqlı şəkildə uyğunlaşdırmalıdır. D.Seleskoviç bildirir ki, “tərcüməçinin aktiv dinləmə və yadda saxlama bacarığının olmaması onun üçün bir maneədir, çünki onun əsas vəzifəsi eyni zamanda iki nətiqi dinləməkdir, birinci nətiq mənbə dildə danışdırsa, ikinci nətiq tərcüməçi özüdür, bu halda diqqətin yayınması çətinliyə səbəb olur” (7, s. 276). D.Jil hələ 1970-ci illərin sonu və 1980-ci illərin əvvəllərində yüksək ixtisaslı tərcüməçilərin də çətinliklərlə üzləşdiyini müşahidə edərək tərcümə prosesinin gedişində ortaya çıxan problemləri nəzərə almaqla tərcümədə “Səy modeli”ni (Effort model) irəli sürdü. Onun “Səy modeli” sinxron tərcüməçilərə çətinlikləri anlamaqda və uyğun strategiyalar seçməkdə kömək edir. Bu model yaddaşın həcmində müəyyən qədər məhdudluğun mövcudluğu fikrinə əsaslanır. Burada dilmanın hədsiz gərginlik keçirməsi vurğulanır. Sinxron tərcümədə çətinliyin dərəcəsini göstərmək üçün bu modelin müəllifi sinxron tərcümə üsulunu obrazlı şəkildə tarım çəkilməş ipdə akrobatik hərəkətlərin yerinə yetirilməsi ilə müqayisə edir.

Müəllif söyləri 4 ad altında qruplaşdırır: 1. **Dinləmə və təhlil** (reception effort), 2. **Yadda saxlama** (memory effort), 3. **Tərcümə etmə** (production effort), 4. **Əlaqələndirmə** (coordination effort)

Dinləmə və təhlil mənbə dildə olan nitqi anlamaq üçün lazım olan bütün zehni prosesi, o cümlədən əgər nitq işarə dilindədirsə, nitq səsləri və ya işarələrin qavranılmasını özündə əks etdirir. Bu da özlüyündə nitqin mənası ilə bağlı nəticəyə gətirir.

Yadda saxlama mənbə dildə qəbul edilən məlumatı hədəf dilə tərcümə edənə kimi bir neçə dəqiqəlik qısamüddətli yaddaşda saxlanmasını nəzərdə tutur.

Tərcümə etmə hədəf nitqin tərcüməsi zamanı səslə və ya işarə dili olmasından asılı olaraq, sözlər və işarələrin seçimi daxil olmaqla ifadə olunan hissə və fikirlərin qərarlaşdırılmasına təkan verir.

Əlaqələndirmə bu üç amilə diqqəti bərabər şəkildə bölüşdürməkdən ibarətdir.

Zehni yükədən, beyinin gərgin vəziyyətdə işləməsindən əlavə, sinxronistlər üçün çətinlik yaranan bir sıra məqamlar var. Tərcümə zamanı çətinlik yaranan amilləri belə qruplaşdırmaq olar:

- texniki çətinliklər
- psixoloji çətinliklər
- linqvistik çətinliklər
- semantik çətinliklər
- kultural çətinliklər

Texniki çətinliklərdən bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, səs keyfiyyətinin aşağı olması sinxron tərcümə zamanı çətinliklərə səbəb olur. Bu əsasən sinxron tərcümə edərkən istifadə olunan texniki vasitələrlə əlaqəlidir. Natiqin mikrofonunda və ya sinxronistin qulaqcığında problem olarsa, sinxronist natiqi eşitməyə bilər. Konfransın keçirildiyi mühitin əlverişsizliyi də prosesə mənfi təsir edir. Sinxronistlərin olduğu köşklərdə fasiləsiz iş rejimi müəyyən aralıqlarla köşkün havalandırılmasını tələb edir. Kabinələrdə əlavə səs-küy olmamalıdır.

Sürətli nitq, yazılmış hazır mətnin olduğu kimi oxunması, nitqdə həddən artıq çox informasiyanın verilməsi *psixoloji çətinliklərə* səbəb ola bilər. Sinxron tərcümə zamanı vaxt məhdudiyəti olur. Mənbə mətnin çatdırılma sürətinə sinxronist müdaxilə edə bilməz. Bu kimi hallarda sinxronist qısa zamanda çox informasiyanı mənbə dildə qəbul edib, təhlil etməklə hədəf dilə çevirməyə çalışır.

Başqa bir amil yaddaşın yüklənməsi ilə bağlıdır. “Yaddaşdakı gərginlik ardıcıl tərcümədəki kimi yüksək olmasa da, sinxron rejim tərcüməçinin qısamüddətli və işlək yaddaşını da əhəmiyyətli dərəcədə yükləyir” (5, s. 19). Bu rejimdə işləyən tərcüməçi yalnız danışanın nitqini yaddaşda saxlamalı deyil, həm də sintaktik uyğunsuzluğun qarşısını almaq üçün cümləni necə başladığını xatırlamalıdır. Mənbə mətnin bəzi xüsusiyyətləri çətinliyi daha da artırma bilər: rəqəmlər, həmcins üzlər, xüsusi adlar, məlumatın sıxlığı və yüksək sürət. Bütün bu amillər, ehtimal ki, stressə səbəb olur.

Bəzən çətinliklər məhz natiqdən də qaynaqlana bilər. Əgər natiqin səsi yaxşıdırsa, tələffüzü aydındırsa, nitqdə məntiqi cəhətdən ardıcılıq gözlənilərsə, onu tərcümə etmək o qədər də çətin olmur. Nitqin nisbətən yavaş oxunması dinləmə və tərcümə zamanı yaranan gərginliyi azaldır, ancaq nitq çox yavaş oxunursa, sinxronist məlumatları hədəf dilə tərcümə etməzdən əvvəl qısamüddətli yaddaşda xeyli müddət saxlamağa məcbur olur və bu da beyinin yüklənməsinə gətirib çıxarır. Natiqin aksentlə danışması, dil biliyinin zəif olması, məsələn, yanlış sözlərin və yanlış qrammatikanın istifadəsi nitqi anlamağı çətinləşdirir.

Bir dildən digər dilə tərcümə zamanı **linqvistik** fərqləri nəzərə almaq lazımdır. Hər dilin özünəməxsus leksik və sintaktik quruluşu var. Dildə olan bir söz bir neçə mənanı ifadə edə bilər. Mənbə dildə müsbət məna ifadə edən söz hədəf dildə mənfi məna bildirə bilər və ya əksinə. Məsələn, “*ağ yalan*” (*white lie*) ifadəsi ingilis dilində müsbət, Azərbaycan dilində isə mənfi məna kəsb edir. Dildə kök salmış ifadələri, xüsusi adları tərcümə edərkən bəzi fərqlər yaranır. D.Seleskoviç qeyd edir ki, “adlar linqvistik “kodlaşdırma” tələb edir” (9, s. 28). “Sinxron tərcüməçilər üçün xüsusi adlar əsas problemdir, xüsusən sinxron tərcüməçi xüsusi ad və ya onun hədəf dildə tələffüzündən xəbərdar deyilsə” (9, s. 28). “Xüsusi adlar tərcüməçiyə fonetik baxımdan tanış olmaya bilər. Bu halda sinxronistlər adları qısamüddətli yaddaşda saxlamalı və hədəf dildə yenidən kodlaşdırmalıdırlar (recode)” (8, s. 28). Bəzən hədəf dildə xüsusi adın müvafiq tərcüməsi

olduğu halda sinxronist bunu bilmir. Məsələn, *FHN, Fövqəladə Hallar Nazirliyi*, ingilis dilinə tərcümə olunduqda *MES, Ministry of Emergency Situations*. Azərbaycan dilində mürəkkəb adın ilk sözü tərcümədə ikinci yerə, üçüncü söz birinci, birinci söz isə ikinci yerə keçir. Sinxron tərcümə zamanı əgər sinxronist bu mürəkkəb adı bilmirsə və ya onun hədəf dildə qarşılığı ilə tanış deyilsə, bu tərcüməçiyə çətinlik yaradacaq. Dilin sintaktik quruluşuna gəldikdə Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşuna görə cümlə mübtəda ilə başlayır, xəbərlə bitir. Lakin ingilis dilində cümlə mübtəda ilə başlayır, ikinci yerdə xəbər durur. Bu zaman sinxronist natiqin cümləsinin sonunu gözləməlidir ki, xəbəri eşitsin. Mənbə dil ilə hədəf dilin qrammatik strukturu fərqlidirsə (məsələn, Azərbaycan və ingilis dillərində olduğu kimi), tərcüməçidə proqnozlaşdırma bacarığı (anticipation) olmalıdır. “Sintaktik fərqlilik və mürəkkəb adların tərcüməsi eyni dərəcədə çətinlik yaradır, bu halda tərcüməçidən fikri hədəf dilə çevirməzdən öncə gözləmək və daha çox informasiyanı qısa-müddətli yadda saxlamaq tələb olunur” (2, s.8).

Tərcüməçinin vəzifəsi başqasının fikirlərini, mühakimələrini və niyyətlərini mümkün qədər orjinala yaxın şəkildə çatdırmaqdan ibarətdir. Sinxronist keçiriləcək konfransın mövzusunı bilməlidir, çünki bu və ya digər sahə ilə bağlı keçirilən konfranslarda həmin sahəyə aid **terminologiya** istifadə olunur. Terminoloji sözlərin çoxluğu tərcüməni çətinləşdirir. Buna görə sinxronist konfransın mövzusunı bilib sahə ilə bağlı terminologiyaya yaxşı bələd olmalıdır. Əks halda tərcümə mümkünsüzdür.

Kultural çətinliklərə gəldikdə isə bilməliyik ki, hər bir ölkənin özünəməxsus mədəniyyəti və adət-ənənələri olur. Bu özünü həmin ölkənin dilində də büruzə verir. Belə mədəni müxtəlifliklər tərcümədə çətinlik yarada bilər. “Mədəniyyət natiqin niyyətinin anlaşılmasında mühüm rol oynayır” (6, s. 429). Bu və ya digər ölkənin mədəniyyəti ilə bağlı sözlərin adətən hədəf dildə ekvivalenti olmur. Məsələn, Çin mətbəxində yemək zamanı çubuqlardan istifadə edirlər. Bu ingilis dilinə “*stick*” kimi tərcümə edilir, Azərbaycan dilində isə “*çubuq*” sözü ilə ifadə olunur. Göründüyü kimi, Çin mədəniyyəti ilə tanış olmayan şəxs tərcümədə bunu düzgün başa düşməyəcək. Bu səbəbdən sinxronistlər mənbə dilin mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə yaxından bələd olmalıdırlar.

Sinxron tərcümə edərkən qarşıya çıxan çətinliklərin öhdəsindən gəlməyin bir sıra yolları mövcuddur. D. Jil bunu “**strategiyalar**” adlandırır. Sinxronistlərin istifadə etdikləri əsas strategiya tədbirə əvvəlcədən hazırlaşmaqdır. Bunun üçün konfransla bağlı məlumatları əldə etmək lazımdır, məsələn, konfransın gündəliyinə baxmaq, iştirakçıların siyahısı, konfransla bağlı olan mətnlərlə tanış olmaq, mövzuya aid kitablar, jurnallar, qəzetlər, məqalələr oxumaq və internet mənbələrini araşdırıb, video materialları nəzərdən keçirmək vacibdir.

Bunlardan başqa, sinxronistin mövzuya aid fon biliyi olmalıdır. Eyni zamanda, sahə üzrə terminologiyayı və ümumiyyətlə frazeologiyayı öyrənməlidir. Bu, sinxronistə konfrans zamanı eşitdiyi terminləri və frazeoloji birləşmələri rahatlıqla tərcümə etməyə imkan verir. Tərcümə prosesində sinxronistə lazım olan terminlərin sözlüyünü hazırlamaq da məqsədə uyğundur. Nitqin yazılı forması varsa, sinxronist sürətlə tərcümə etmək üçün öncədən bəzi nüansların: adların, idiomların, ifadələrin, sitatların altından xətt çəkməlidir. Tərcümə zamanı komponentlərinin yeri dəyişən xüsusi adların tərcüməsini sətirlərarası boşluqlarda qeyd etmək olar. Əvvəlcədən hazırlaşmaq tərcüməçiyə terminləri, yer, insan, müəssisə və s. adlarını, digər bu kimi vacib məqamları hədəf dilə rahatlıqla tərcümə etməyə imkan verir.

Sinxron köşkdə adətən iki sinxronist olur, çünki onlar maksimum hər 30 dəqiqədən bir yerdəyişmə etməlidirlər. Başqa bir səbəb də çətin vəziyyətdə əməkdaşlıq etməkdir. Sinxronistlərdən biri nitqi hədəf dilə çevirən aktiv tərcüməçi olur. Digəri isə aktiv tərcüməçinin mənbə dildə eşitmədiyi adları, ifadələri, rəqəmləri onun üçün qeyd edə bilər və bu zaman o passiv tərcüməçi sayılır.

Bu yollardan bəziləri beyinin həddindən çox yüklənməsinin, bəziləri də sinxronistin məlumatı eşitməməsinin qarşısını alır. Bəzən, sinxronist böyük rəqəmləri yadda saxlamaqda çətinlik çəkir, məsələn, 5 327 864, bu halda o, “5 milyondan çox” deyir. Dilmancın hədəf dildə bilmədiyi bir sözü bir neçə sözlə izah etməsi halına da rast gəlinir, məsələn, “*hardware*” sözünü “*kompyüterin bir hissəsi*” kimi tərcümə edir; həmçinin, nitqdə bəhs edilən təşkilatın adını bilmirsə və ya

eşitməyibsə onu ümumiləşdirərək izahını verir. Əgər sinxronist vacib bir məqamı ötürübsə, bu halda o, auditoriyaya “*tərcüməçi üzr istəyir, rəqəmi//adı ötürdü*” cümlələri ilə müraciət edə bilər.

Bütün bu strategiyalar çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün istifadə edilir və heç də hər zaman səmərəli olmur. Strategiya seçərkən, sinxronistlər natiqin çatdırmaq istədiyi məlumatların mümkün qədər çox hissəsini tərcümə etməli olduqlarını unutmamalı və hansı məlumatın tərcüməsinin daha vacib olduğunu müəyyənləşdirməyi bacarmalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. D. Gile, “Basic concepts and models for interpreter and translator training”, 1995. S. 283.
2. D. Gile, “Simultaneous interpreting” , 2018. S. 5-14.
3. D. Mankauskiene, “ Problems and difficulties in simultaneous interpreting from the point of view of skill acquisition” . S. 1-6.
4. Daiva Guntiene “Community Interpreting and The Stress Factor”, September 2014. S. 5-12.
5. Ewa Gumul, “Emotions in Translation and Interpreting”, Onomazein\Special Issue VIII, 2021. S. 18-20.
6. H. Wang, A study on the Interpretative Theory from the Perspective of Culture, 2019. S. 431.
7. Journal of University of Garmian, “Difficulties and problems of simultaneous interpretation in Kurdistan Region-Iraq”, July 2019. S. 272-277.
8. O. Hanaoka, Proper Names in the Media: Problems for Translators/Interpreters and L2 Learners. In Interpretation Studies. 2, (2002). S. 42.
9. Thomas Simon. “Exploring difficulties in simultaneous interpreting”, 2018-2019. S. 130.

Madatli N.

Challenges in the Process of Simultaneous Interpreting (Summary)

Many difficulties arise during simultaneous interpreting. This fact is associated with the nature of the simultaneous interpreting, linguistic, semantic, cultural differences between the working languages. There are a number of strategies to manage them: controlling the voice, staying calm, boosting knowledge, reading a lot, enhancing background knowledge, getting efficient information about the event.

Мадатли Н.

Проблемы в процессе синхронного перевода (Резюме)

При синхронном переводе возникает много сложностей. Этот факт связан с характером синхронного перевода, лингвистическими, семантическими, культурными различиями между рабочими языками. Существует ряд стратегий для управления ими: управление голосом, сохранение спокойствия, повышение уровня знаний, много чтения, улучшение базовых знаний, получение эффективной информации о мероприятии.

Рәуғи: dos. F.Abdullayeva

1990 - 2020-Cİ İLLƏR FRANSA MƏTBUATINDA DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNƏ HƏSR EDİLMİŞ MƏQALƏLƏRDƏ İSTİFADƏ OLUNAN HÜQUQİ TERMINLƏRİN FRANSIZ DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ (LE MONDE QƏZETİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: terminalogiya, tərcümə, hüquqi termin, Qarabağ

Key words: terminology, translation, legal term, Karabakh

Ключевые слова: терминология, перевод, юридический термин, Карабах

Tərcümə ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif dillərdə danışan insanların bir araya gəldiyi vaxtdan meydana çıxmışdır. Tərcümənin həm şifahi, həm də yazılı forması mövcuddur. Şifahi tərcümənin tarixi yazılı tərcümədən daha qədimdir. [1]

Tərcümə nəzəriyyəsi tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemlərin həllənməsi zamanı meydana gəlir və formalaşır. Bütün elmlərdə belədir. Problem yoxdursa, onun həlli istiqamətində də heç bir təşəbbüs göstərilir. [1]

Tərcümənin oxucu üçün aydın olmasında ekvivalentlərin özünəməxsus rolu var. Ən uyğun və dəqiq ekvivalenti tapmaq üçün tərcüməçi hədəf dilin ən azından müvafiq sahəsilə tanış olmalıdır. Hədəf dil tamamilə fərqli hüquq sisteminə aid olarsa, tərcümə zamanı yüksək səviyyədə izah və yaradıcılıq gərəkir. Ekvivalentin olmadığı hallar isə işi qəlizləşdirir. Bu halda bir sıra üsullara əl atılır, məsələn, neologizmlərdən istifadə və ya eyni sözün təkrarından istifadə buna nümunə ola bilər. Sonuncu hal yalnız sözün izahatı geniş şəkildə verilsə və nümunələrlə oxucunun anlaması üçün daha asan ifadə olunarsa, effektiv olar.

Tərcümənin müxtəlif sahələri və növləri mövcuddur. Hüquqi tərcümələr də bunlara daxildir. Hər bir sferada olduğu kimi hüquqi tərcümənin də özünəməxsus çətinlikləri vardır. Çünki, hüquqi tərcümə daha çox diqqət tələb edir. Hər hansı kiçik bir diqqətsizlik tamamilə fərqli mənaya gətirib çıxara bilər.

Bu problemlərin başında ayrı-ayrı hüquq sistemlərinin mövcudluğu durur. Terminoloji problemlər isə hüquqi tərcümənin ən vacib məsələsidir. Bu problem iki hüquq sistemi arasında geniş fərq olduqda yaranır.

Digər problemlərdən biri isə hüquqi institutlar arasındakı fərkdir. Bir hüquq sisteminə mövcud olmayan institutun digər dilə tərcümə edilməsi mümkünsüz olmasa da çətin bir haldır. Tərcümə zamanı edilən kiçik bir səhv ümumi anlayışı və məqsədi səhv yönləndirməklə nəticələne bilər. Əlbəttə ki, mahir tərcüməçi müxtəlif variantlardan istifadə edərək bunu məxəz dildən hədəf dilə tərcümə edəcəkdir. Ən asan üsul mənasını izah etmək və ya sözdən neologizm kimi istifadə edib açıqlamasını sonda verməkdir.

Bildiyimiz kimi, hüquqi terminlərin tərcüməsi zamanı əsas tələblərdən biri onun aydın və anlaşılıqlı dildə yazılmasıdır. Geniş ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulan sənədlərin tərcüməsi zamanı bu mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Məqaləmizin əsas mövzusu Dağlıq Qarabağla bağlı media mətnlərində istifadə olunan hüquqi terminlərə əsaslandığı üçün ilkin olaraq termin məfhumu haqqında məlumat vermək, sonra isə Dağlıq Qarabağ məsələsi haqqında bir sıra məlumatları qeyd etmək istəyirəm.

Termin latın sözü olub *sərhəd*, *son hədd* deməkdir. Bu sahəyə aid olan sözlər müxtəlif ixtisas və peşə sahibləri ilə əlaqədar sözlərdir. Ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq terminlər birmənalıdır və ədəbi izahları vardır. Onlar, əsasən, elmi üslubda istifadə olunur. Lakin, bəzi

terminlər ümumişlək mənə daşıya bilir, *məsələn: arayış, protokol, vurma, bölmə* və s. Terminlərin əksəriyyəti alınma sözlərdir.

Terminlərin əsas xüsusiyyətləri isə aşağıdakılardır: [2]

- Yığcamlılıq;
- Yeni söz yaratmaq qabiliyyətinə malik olmaq;
- Emosionallığın olmaması;
- Məcəziliyin, sətiraltı mənanın olmaması;
- Çoxmənalılığın olmaması;
- Əksər hallarda sinonimin olmaması.

İllərdir xalqımız üçün aktuallığını itirməyən yeganə mövzu Dağlıq Qarabağ məsələsi olmuşdur. 27 il əvvəl ölkəmizin gözəl guşəsi olan Qarabağ və onun ətrafı erməni terrorçuları tərəfindən işğal olunub!

Müasir qarşıdurmanın tarixi 1980-ci illərə, SSRİ-nin o vaxtkı baş katibi Mixail Qorbaçovun yenidən təşkilatlanması və SSRİ-də yaşayan xalqlar arasında milli kimlik ideyasının populyarlığının artması ilə başlayır. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycan SSR-in tərkibində idi, lakin burada əsasən ermənilər yaşayırdı. 1980-ci illərin sonunda ermənilər SSRİ rəhbərlərini onları Ermənistan SSR-in yurisdiksiyasına verməyə çağırırdılar. Bu istək Azərbaycan xalqını qıcıqlandırdı. İki xalq arasında münaqişə SSRİ-nin müdaxiləsindən sonra daha da mürəkkəbləşdi. SSRİ hökuməti problemi güc yolu ilə həll etməyə çalışdı, lakin Ermənistan və Azərbaycanda milli hərəkət üzlərinin həbsi onların əhali arasında dəstəyini və aralarında düşmənçiliyi daha da artırdı. 1990-cı il yanvarın 20-də sovet qoşunları Azərbaycanın paytaxtına daxil olmuşdur, yüzlərlə dinc sakini öldürülüb, yaralanmış və ya itkin düşmüşdür.

Qarabağ münaqişəsi BMT-də bir neçə dəfə müzakirə olunub. 1993-94-cü illərdə BMTTəhlükəsizlik Şurası erməni qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasını və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən dörd qətnamə qəbul etsə də, onlar yalnız kağız üzərində qalmışdır.

Dəfələrlə münaqişə tərəflərini danışıqlar masasına oturtmaq cəhdləri olub. Amma nə vaxt Ermənistan və ya Azərbaycan rəhbərliyi dəyişsə, danışıqlar yenidən başlamalı olurdu. Danışıqları Rusiya, ABŞ və Fransanın həmsədrliyi ilə ATƏT-in Minsk Qrupu aparırdı. 1994-cü ilin mayında vasitəçilər Qarabağda atəşkəs əldə etdilər. Həmin vaxt Muxtar Vilayətin ərazisi və ona bitişik yeddi rayon Ermənistan silahlı qüvvələrinin nəzarəti altında idi. Bundan sonra keçirilən görüşlər, danışıqlar heç bir nəticə verməyib. Tərəflər 2001-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin ABŞ-ın Ki-Uest şəhərində keçirilən görüşündə sülh sazişi imzalamaq üçün görüşmüşdülər. Lakin son anda müqavilə imzalanmayıb.

Son hadisələrdən sonra qoşunların təmas xəttində atəşkəs rejiminin pozulması sentyabrın 27-də Azərbaycanla Ermənistan arasında şiddətli döyüşlərin başlamasına səbəb oldu. Müasir silahlara malik güclü Azərbaycan ordusunun strateji əhəmiyyətli hərbi planı sayəsində 44 günlük Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatdı.

Ölkəmizin ərazisində baş verən bu proseslər, əlbəttə ki, dünya mətbuatında vaxtaşırı işıqlandırılır, müxtəlif KİV - lərdə həlli yolları ətrafında müzakirələr gedirdi. Fransa mətbuatı da bu proseslərin gedişinə fəal sürətdə münasibət bildirirdi. Hadisələrin gedişi digər mətbuat orqanları kimi Le Monde qəzetində də geniş surətdə öz əksini tapmışdı.

Tədqiqatın gedişində “Le Monde” qəzeti materialları əsasında əldə etdiyimiz hüquqi terminlərin Azərbaycan dilində düzgün ekvivalentinin tapılması və dəqiq tərcüməsini verməyə çalışacağıq.

Bütün bunları nəzərə alaraq “Le Monde” qəzeti materialları əsasında əldə etdiyim nümunələrlə məqaləmi sonlandırırım.

“*Dans le Haut-Karabakh, la situation confuse sur le terrain ce week-end, a, semble-t-il, reflété les hésitations des nouveaux dirigeants de Bakou, après la démission- destitution, vendredi 6 mars, du président Ayaz Moutalibov*” [7]

Bu abzasda istifadə etdiyimiz *la démission- destitution du president* terminin Azərbaycan dilində hüquqi qarşılığı - prezidentin impiçment qaydada istefasıdır.

“Même si l'on multiplie à Bakou les déclarations à tonalité guerrière, assorties d'appels à des pourparlers de paix, la contre-offensive générale des Azerbaïdjanais annoncée par les Arméniens, semble s'être, pour le moment, limitée à des combats sporadiques et parfois meurtriers.” [8]

Bu hissədə istifadə etdiyimiz “*des pourparlers*” termini Azərbaycan dilinə “*danışmalar*” olaraq tərcümə olunmağına baxmayaraq sadəcə hüquqi danışmalarda və ya yazışmalarda “*le pourparler*” olaraq istifadə olunduğunu nəzərə almalıyıq.

Eyni zamanda “*d'appels*” termini Azərbaycan dilinə “*müraciət*” olaraq tərcümə olunur. Fransızca termin olan “*la déclaration*” Azərbaycan dilinin hüquqi terminlər lüğətində *bəyannamə* olaraq qeyd olunmuşdur.

“De nouveaux pourparlers ont cependant repris mardi 8 septembre à Rome sous l'égide de la CSCE, qualifiés de “non officiels” pour conjurer l'échec des deux précédentes sessions semblables.” [3]

Bu abzasda qarşılaşdığımız “*non officiels*” termini Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən “*qeyri-rəsmi*” ifadəsindən istifadə edirik.

“Gadrouit (Azerbaïdjan) de l'envoyée spéciale de l'AFP La guerre fait rage dans le sud du Haut-Karabakh, où Arméniens et Azéris sont engagés dans une bataille décisive qui ignore le cessez-le-feu exigé par les négociateurs de la CSCE réunis à Rome.” [4]

“*Les négociateurs*” Azərbaycan dilinə həm “*danışmaq apararı*” həm də “*vasitəçi*” kimi tərcümə olunur. Burada isə “*vasitəçi*” terminindən istifadə etməyimiz daha düzgündür.

“Une rencontre entre délégations gouvernementales arménienne et azerbaïdjanaïse à Koubatly, à la frontière entre les deux Républiques, s'est terminée, vendredi 2 octobre, par un échec.” [5]

“*Délégations*” Azərbaycan dilinə tərcümədə “*nümayəndə heyətləri*” olaraq tərcümə olunur.

“Un traité bilatéral d'amitié, de coopération et de sécurité mutuelle a été signé, lundi 12 octobre à Moscou, par les présidents de la Fédération de Russie et de l'Azerbaïdjan.” [6]

“*Un traité bilatéral*” Azərbaycan dilinə “*ikitarəfli müqavilə*” olaraq tərcümə olunur. *Un traité* termini Azərbaycan dilinə *traktat*, *elmi əsər* kimi tərcüməsi də mövcuddur. Lakin, beynəlxalq termin olaraq ən uyğun tərcümə *müqavilə* və ya *razılaşmadır*.

Beləliklə, tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələrə əsasən demək olar ki, Azərbaycan dili zəngin bir dil olmasına baxmayaraq, başqa dillərdən bu dilə tərcümə zamanı çox diqqətli olmaq lazımdır. Çünki, məxəz dildəki sözün Azərbaycan dilinə tərcümədə bir neçə mənası ola bilər. Bu zaman kontekstə ən uyğun variant seçilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Qılıncxan Bayramov. Tərcümə sənəti, Bakı, 2008, s.29
2. <https://az.wikipedia.org/wiki/Termin>
3. Le Monde publié le 09 septembre 1992 à 00h00 - Mis à jour le 09 septembre 1992.
4. Le Monde publié le 14 août 1993 à 00h00 - Mis à jour le 14 août 1993.
5. Le Monde publié le 04 octobre 1992.
6. Le Monde publié le 14 octobre 1992.
7. Le Monde publié le 06 mars 1992
8. Le Monde publié 1992

Aliyeva F.

Problems of translation of legal terms from French into Azerbaijani used in articles on the Nagorno-Karabakh conflict in the French press in 1990-2020 (based on the materials of Le Monde newspaper).

(Summary)

Words related to different professions are called terms. Legal terms are a broad branch of terminology. When translating legal terms, the correct equivalent of the word in the source language must be found in the target language. If there are differences in the governance of the two countries, this can put the translator in a difficult position.

Алиева Ф.

Проблемы перевода юридических терминов с французского на азербайджанский, которые использовались в статьях о нагорно-карабахском конфликте во французской прессе в 1990-2020 годах (по материалам газеты Le Monde).

(Резюме)

Слова, относящиеся к разным профессиям, называются терминами. Юридические термины - это обширный раздел терминологии. При переводе юридических терминов необходимо найти правильный эквивалент слова на исходном языке на целевом языке. Если есть различия в управлении двумя странами, это может поставить переводчика в затруднительное положение.

Rəyçi: dos. V.Seyid

FƏRƏCOV CƏMİL
Azərbaycan Dillər Universiteti
cemil99cf@gmail.com

EKVİVALENTSİZ KULTURAL TERMINLƏR VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ YOLLARI

Açar sözlər: reali, kultural terminlər, ekvivalentsiz sözlər, izahlı tərcümə

Key words: realia, cultural terms, non-equivalent words, explanatory translation

Ключевые слова: реалии, культурные термины, неэквивалентные слова, пояснительный перевод

Dil, mədəniyyət və tərcümə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan anlayışlardır. Onlar bir-birilərini tamamlayırlar. Dil və mədəniyyət özü tərcümə prosesində mühüm rol oynayır. Tərcümə dillərarası, mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi hesab olunur. Yəni tərcümə demək təkcə məxəz dilin elementlərini, yəni sözləri hədəf dilə çevirmək deyil, həmçinin bu sözlərin daşdığı kultural dəyərləri başqa bir xalqa tanıtdırmaqdır. Özündə bir xalqın dəyərlərini daşıyan bu sözlər kultural terminlər və ya realilər adlanır. Bu sözlər hədəf dilin oxucusunu məxəz dilin mədəniyyəti ilə tanış edir. Həmçinin hədəf dilin zənginləşməsində də mühüm rol oynayır. Lakin başa düşüldüyü kimi bu sözlər müəyyən bir xalqın mədəniyyətinə xas olduğundan onların ekvivalenti hədəf dildə olmur. Tərcümə nəzəriyyəsində ekvivalentlik dedikdə məxəz dildə olan dil vahidlərinin hədəf dildə qarşılığı nəzərdə tutulur. Bu məxəz dildə olan söz üçün ən uyğun variantının seçilməsidir. Müəyyən söz qrupları bütün dillərdə mövcud olduğundan onların tərcüməsi tərcüməçi üçün çətinlik yaratmır. Lakin mədəniyyətlə bağlı olan dildəki bu leksik qrupların tərcüməsi çətinlik törədir. Bu söz qrupları ekvivalentsiz kultural terminlərdir.

Mədəniyyətlə bağlı sözlərin əksəriyyətini mətn daxilində aşkar etmək asandır, çünki onlar müəyyən bir dillə əlaqələndirilir, hədəf dilin oxucusuna yad olurlar və hərfi tərcümə oluna bilməzlər. Mədəniyyətlə bağlı mətnlərin tərcüməsində, hədəf və məxəz dil arasında olan boşluqlardan dolayı həmişə çətinlik yaranır. [10]

Problemlər daha çox vaxt məxəz və hədəf dil sistemləri arasındakı fərqlərdən yaranan dildaxili tərcümə problemlərindən fərqli olaraq ekstralingvistik, yəni dildaxarici amillərdən, real aləmin əşya və hadisələrindən dolayı meydana gəlir. Bu dilxarici amillərin də əsası mədəniyyətlə bağlıdır. Geniş mənada kultural terminlər dedikdə sadəcə maddi varlıqlar deyil, o cümlədən mədəniyyətlə bağlı olan milli dəyərlər, tabular, dini anlayışlar və s. nəzərdə tutulur.

Kultural söz bazası dilin uzun inkişaf tarixi boyunca daima genişlənir. Lakin xalqların bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsində bu sözlər müəyyən anlaşılmazlıqlar yaradır. Kultural terminlərdə məxəz dilin xalqının milli koloriti, adət-ənənəsi, mifologiyası, həyat tərzini, bir sözlə desək, xalqın mədəniyyəti öz əksini tapır. Özündə müəyyən xalqın mədəniyyəti, adət-ənənəsini daşıyan kultural

söz başqa bir xalqın mədəniyyətinə zidd və ya anlaşılmaz ola bilər. Bu sözlər müəyyən xalqa məxsus olduğu üçün digər mədəniyyətlərdə mövcud olmurlar. Bu söz qrupları hədəf dilin oxucusu üçün “yad” olurlar. Bu da tərcüməçilər üçün ciddi çətinliklər yaradır. Kultural terminlər dedikdə, biz buraya müəyyən onomastik vahidləri də əlavə edə bilərik. Çünki, dildə mövcud olan müəyyən xüsusi adlar mədəniyyətlə bağlı mənalar əldə etmişdir. Onların kor-koranə tərcüməsi də prosesin uğursuz olmasına gətirib çıxara bilər. Kultural sözlərin tərcümə lüğətlərində verilməsi belə çətinlik yaradır. Kultural terminlərlə bağlı xüsusi lüğətlər də tərtib olunmayıb. Çünki, ekvivalentsiz kultural terminlər adlandırdığımız bu söz qrupu birbaşa mədəniyyətlə bağlı olduğundan və külli miqdar da sözlərdən ibarət olduğuna görə, onların ayrı olaraq lüğət şəklində tərtib olunması heç də məntiqli deyildir. Bu kimi çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində müxtəlif araşdırmalar aparılmış, fərqli təsnifatlar və tərcümə metodları verilmişdir. Ekvivalentsiz kultural lüğətlərdə əsasən transliterasiya və ya transkripsiya üsulu verilir və mötərizədə onun izahı qeyd olunur.

Hatim Basil kimi ümumi tərcümə tədqiqatçılarından tutmuş audio-vizual tərcümə ilə bağlı tədqiqatlarla məşğul olan Nedeqgard Larsen Birgit və Orevol Aqnet kimi şəxslər tərəfindən mədəniyyətlə bağlı sözlərin necə tərcümə olunduğuna dair bir çox araşdırma aparılmışdır. Bu günə qədər mədəniyyətlə elementlərin, sözlərin tərcüməsi ilə bağlı ən məşhur araşdırma, yəqin ki, Lipehamın bu sahədə gördüyü müxtəlif tədqiqatlardır. Bu tədqiqatlar bir çox xüsusiyyətlərinə görə bir-birilərinə bənzəsələr də, onlar arasında çox ciddi fərqlər də vardır. Bu fərqlər həm kultural terminlərin təsnifatında, həm də onların tərcümə üsullarında öz əksini tapır. [9 p.2]

Tərcümə nəzəriyyəsində realiləri, yəni kultural terminləri müxtəlif kateqoriyalara bölürlər. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq.

Piter Nyumark realiləri aşağıdakı qruplara ayırır:

- 1) Ekoloji (flora, fauna və s.)
- 2) Maddi mədəniyyət nümunələri (yemək, paltar və s.)
- 3) Sosial mədəniyyət nümunələri (iş, rəqs, musiqi, teatr)
- 4) Təşkilat, adət-ənənə və s. (dini, siyasi, inzibati və s.)
- 5) Jestlər (to bite thumb – baş barmağı dişləmək, Azərbaycan dilinə dil çıxarmaq formasında tərcümə oluna bilər. Jestin mənası birini lağa qoymaq, təhqir etmək anlamına gəlir. Köhnəlmiş söz olaraq isə meydan oxumaq mənasında da işlənib.) [10, p.95]

Fernandez Quera realilərin 4 qrupa ayırır:

- a) Coğrafi və etnoqrafik sözlər: tornado – tornado, cockney – kokney
- b) Fəlklor, adət-ənənə və mifologiyaya aid söz və ya ifadələr: Christmas stocking – Milad bayramı corabları, mormons – mormonlar, pagoda – paqoda
- c) Gündəlik istifadə olunan əşya və ya hadisələrin adları (yemək və içkilər, paltarlar, alətlər, ictimai nəqliyyat, rəqslər, oyunlar, ölçü vahidləri, pul və s.): happy hours – gün ərzində içkilərin endirimdə olduğu saatlar, sari – sari, sterling – sterlinq, saz – saz, dolma – dolma, tərəkəmə - tarakama, kiwi – kivi
- d) İnzibati vahidləri və ya bölmələri bildirən sosial-tarixi terminlər (peşələr, rütbələr, dərəcələr, rəsmi salamlamalar və müraciətlər; qurumlar, dini qurumlar və s.): lord – lord, mr. – mister, senate – senat, tsar – çar [7, s. 4]

Suqenq Hariyanto kultural terminlər barədə bu fikirləri ifadə etmişdir: “ Məlumdur ki, mədəniyyətlə bağlı mətnlərin mükəmməl tərcüməsi heç bir şəkildə mümkün deyil. Bununla belə, məxəz dilin mətnininə xidmət edən tərcümə demək olar ki, həmişə mümkündür. Bunu bir çox ədəbi əsərin başqa dillərə tərcüməsi ilə də sübut etmək olar.” [7, p.4]

Mona Beyker: “ Məxəz dildə hədəf dilin nümayəndələrinə tamamilə yad olan sözlər ola bilər. Bu sözlər dini inanclar, adət-ənənələr və hətta yemək adları ilə belə bağlı ola bilər. Bu kimi sözlər kultural terminlər hesab olunur.” [8]

Kultural terminlərin tərcüməsinə dair müxtəlif fikirlər vardır. Piter Nyumark, Fernandez Querra, A. V. Federov, S. Vlixov və S. Florin, V.S. Vinqradov və başqaları müxtəlif təsnifatlar təqdim etmişlər. Məsələn, A.V. Federovun təsnifatı aşağıdakı kimidir:

1. Translitterasiya və ya transkripsiya
2. Yeni sözün yaradılması

3. Təxmini tərcümə, yəni tam eyni olmasada, eyni funksiya və ya vəzifəni yerinə yetirən başqa bir sözlə tərcümənin verilməsi
4. Hiponimik tərcümə [3 s.39]

S. Vlixov və S. Florinin kultural terminlərin məxəz dildən hədəf dilə çevrilməsinə dair verdikləri təsnifat aşağıdakı formada qısa şəkildə yazmaq mümkündür:

1. Transkripsiya və transliterasiya
2. Təsviri və ya izahlı tərcümə
3. Yeni sözün yaradılması
4. Təxmini tərcümə
5. Kultural əvəzetmə (sinonim)
6. Kontekstual tərcümə [12 c.93]

Lakin bədii ədəbiyyatda edilmiş tərcümələrə nəzər saldıqda ekvivalentsiz kultural terminlərin ən çox aşağıdakı üsullarla tərcümə edildiyini görə bilirik:

1. Transiterasiya və ya transkripsiya.
2. İzahlı tərcümə. Sözün izahı həm mətn daxilində, həm kitabın sonunda, həm də səhifənin aşağı hissəsində verilə bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, transliterasiya və transkripsiya üsulları ilə edilmiş tərcümələr məqbul hesab edilsələr də, onların bu formada verilməsi hədəf dilin oxucusunda müəyyən məqamların qaranlıq qalmasına səbəb ola bilər. Çünki, bu üsullar ilə edilmiş ekvivalentsiz kultural terminlərin mənası tam aydın olmur. Hər nə qədər də tərcümə uğurlu hesab edilsə də, həmin kultural terminlərin izahına ehtiyac duyulur. Məsələn, ingilis dilində uzunluq ölçü vahidi olan “foot” sözünü transkripsiya üsulundan istifadə edərək Azərbaycan dilinə “fut” olaraq tərcümə edə bilərik. Lakin Amerikanın ölçü vahidi sistemindən xəbəri olmayan hədəf dilin oxucusu üçün bu söz tamamilə qaranlıq qala bilər. Bu məqamda tərcüməçinin həmin sözün izahını verməsi məqsədəuyğun hesab olunur və bu da tərcümənin keyfiyyətini artırır. İzah mətnin daxilində, səhifənin sonunda və ya kitabın sonunda verilə bilər. Lakin izahın kitabın sonunda verilməsi məqsədəuyğun hesab edilmir. Bu oxucunun diqqətini mövzudan yayındıra bilər. Ən uyğun variant izahın səhifənin aşağı hissəsində verilməsidir.

Bədii əsərlərə nəzər saldıqda, onların aid olduqları xalqın mədəniyyətinin özündə əks etdirdiyini görə bilərik. Bədii əsərlərdə bu tərcümə metodları ilə edilmiş ekvivalentsiz kultural terminlərin tərcümə nümunələrinə nəzər salaq.

Uilyam Somersət Moemin “Teatr” əsərindən götürülən nümunələrə nəzər salaraq, kultural sözlərin tərcümə yollarını daha ətraflı müzakirə edək. Aşağıda verilmiş nümunələrdə müəyyən xalqların mədəniyyəti ilə bağlı ekvivalentsiz kultural sözlər istifadə olunmuşdur.

“Her elation was indeed such that she felt capable of creating dramatists from the vast inane as Deucalion created men from the stones of the field” [11, p.292]

“Özündə elə bir ruh yüksəkliyi hiss eləyirdi ki, sanki, Devkalion çöldə atılıb qalan daşlardan insan yaratdığı kimi, o da heç nədən dramaturq yaratmaq iqtidarındaydı” [5, s. 244]

Yuxarıda verilmiş çıxarışda “Deucalion” sözü “Devkalion” şəklində verilib və daha sonra tərcüməçi səhifənin aşağı hissəsində izahlı tərcümə metoduna uyğun olaraq həmin sözün geniş izahını verib: “yunan mifologiyasında Prometeyin oğlu, Pirin əri. Zevsin iradəsiylə bütün günaha batmış cəmi məxluqatı məhv etməli olan böyük daşqın zamanı Pirrlə birlikdə Nuhun gəmisində xilas ola bilər. Daşqından sonra gəmi Parnos dağında lövbər salır. Bəşər övladının yeni nəslə Devkalionun və Pirrin arxalarınca atılan daşlardan yaranır.”

“She gave instructions for some telephoning to be done. She got the Dennorants to come for the week-end. Charles Tamerley was staying at Henley and accepted an invitation to come over for Sunday and bring his host, Sir Mayhew Bryanston, who was Chancellor of the Exchequer.” [11, p.137]

“Culiya ona-buna zəng etdi. Həftənin sonuna Dennorantları, maliyyə naziri ser Meyhunun Henlidəki evində qonaq olan Çarlz Temerlinin bura dəvət etdi. ” [5, p.119]

Verilmiş hissədə iki kultural termin olsa da, onlardan biri ekvivalentsiz kultural termdir. Hər ikisini ayrılıqda təhlil edək və hansı üsulla tərcümə olunduqlarına baxaq. “Sir – ser” sözü

ekvivalent tərcümə üsulundan istifadə edilərək tərcümə olunub. Ser rəsmi şəkildə kişiyyə müraciət formasıdır. Lakin ikinci kultural termin hədəf dildə ekvivalentsizdir. “Chancellor of the Exchequer” isə funksional əvəzetmə üsulu ilə verilib. Bu söz tərcümədə “maliyyə naziri” olaraq əksini tapmışdır. “Collins Dictionary” lüğətində bu sözün izahı belə verilib: the Chancellor of the exchequer is the minister in the British government who makes decisions about finance and taxes – maliyyə naziri Britaniya hökumətində maliyyə və vergilərlə bağlı qərarlar qəbul edən nazirdir. [14]

“Julia had two performances on Boxing Day, so ...” [11, p.185]

“<Hədiyyələr günü> Culiyanın iki çıxışı var idi.” [5, s. 156]

“Boxing Day” kultural terminini tərcümədə “Hədiyyələr günü” olaraq tərcümə edilib və izahlı tərcümə metodundan istifadə olunaraq səhifənin aşağı hissəsində izahı verilib: milladda nökrənaibin hədiyyə aldığı ikinci gün.

“It was late when Julia, dressed in organdie, looking her best, came down into the garden.” [11, p. 139]

“Culiya orqandidən olan libasında bağa çıxıb gözəlliyinin bütün təravətiylə bərq vuranda artıq səhərdən xeyli keçmişdir.” [5, s. 120]

Verilmiş nümunədə bir kultural termin işlənmişdir: organdie – orqandi. Tərcümə bu kultural sözü tərcümə etmək üçün izahlı tərcümə metodundan istifadə etmişdir. Kultural terminin izahlı səhifənin aşağı hissəsində bu formada verilib: kobud ilməli nazik pambıq parça. Bu formada izahatın verilməsi məxəz dildə olan kultural terminin mənasını hədəf dilin oxucusuna daha da aydınlaşdırır.

“He was just holding forth on the subject, n'est ce pas, mona mi?” [6, p.9]

Sonra Puaro üzünü mənə tutaraq: - Nest- se pas, mona mi? – dedi. [1, s. 702]

Fransız dilində istifadə olunan sözün kulturalıqını qorumaq məqsəqi ilə tərcüməçi həmin sözü olduğu kimi saxlayaraq, ifadənin izahını verib: “Elə deyilmi, dostum?”

Verilən nümunələrdən də aydın olduğu kimi ekvivalentsiz kultural terminlərin hədəf dildə verilməsində izahlı tərcümə metodundan aktiv şəkildə istifadə olunub və hələ də istifadə olunmaqdadır. İndi isə transliterasiya və transkripsiya metodu ilə tərcümə edilmiş ekvivalentsiz kultural terminlərə nəzər salmaq.

“... besides, he played a lot of cricket in Benson's company, and golf when he got the chance, and that sort of thing was rotten for the eye.” [11, s. 28]

“Üstəlik, o, Bensonun truppasında olanda tez-tez kriket, imkan düşəndən-düşənə qolf oynayırdı. Belə şeylər isə gözə zərərdir.” [5, s. 32]

Bu hissədə iki kultural termin vardır. Hər iki kultural söz idman sahəsinə aiddir. Birincisi “cricket”, ikincisi isə “golf” sözüdür. Transkripsiya üsullarından istifadə edərək tərcüməçi hər iki kultural terminini hədəf dilə çevirmişdir: cricket – kriket və golf – qolf. Kriket – iki komanda arasında, ağac və top vasitəsilə oynanan idman növüdür. Qolf – açıq sahədə uzun, nazik çubuqdan istifadə edərək kiçik bir topu dəliyə salmaq üçün çalışılan bir idman növüdür.

Yuxarıda bədii ədəbiyyatdan verilən nümunələrdən də bir daha aydın olur ki, ekvivalentsiz kultural terminlərin tərcüməsində əsasən transliterasiya, transkripsiya və izahlı tərcümə metodlarından daha geniş şəkildə istifadə olunur.

Nəticə etibarilə, mədəni amillərin tərcümə prosesində nəzərə alınması mühüm məsələdir. Çünki bu amillər özündə məxəz dilin daşıyıcılarının adət-ənənələrini, milli koloritini, həyat tərzini və s. daşıyır. Bu anlayışlar müəyyən xalqa mənsub olduğundan onların hədəf dildə ekvivalenti, yəni qarşılığı birbaşa olmur. Bu çətinliyin öhdəsindən gəlmək tərcüməçidən peşəkarlıq tələb edir. Mədəniyyətlərarası ciddi fərqlər olduğundan məxəz dildə işlənən ekvivalentsiz kultural terminin səhv tərcümə edilməsi, mənasının təhrif olması hədəf dilin oxucusunda yanlış təəssüratlar yarada, hətta ciddi anlaşılmaqlıqlara gətirib çıxara bilər. Ekvivalentsiz kultural terminlərin düzgün tərcümə olunmasında əsas məsələ ən uyğun tərcümə üsulunun seçilməsidir. Burada tərcüməçinin fon biliyi, dünya görüşü və ən əsası hədəf dilin mədəniyyəti barədə məlumatlı olması önəmli amillərdən biri hesab olunur. Sadalanılan keyfiyyətlərə malik olan tərcüməçi tərcümə işinin öhdəsindən yüksək səviyyədə gələ bilər.

Ədəbiyyat:

1. Aqata Kristi, Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2010
2. Aygün Balaməmmədova, Dildə realilər və onların qrupları, “Sivilizasiya” jurnalı 2016. №1, səh. 138
3. Aytəkin Quliyeva, İngilislər və tərcümə, Bakı, 2008
4. Qılınxcan Bayramov, Tərcümə sənəti, Bakı, 2008.
5. Somerset Moem, Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2010
6. Agatha Christie, The girl in the train, London, 2020
7. Ana Fernández Guerra, Translating culture: problems, strategies and practical realities\ Art and Subversion, No. 1 - Year 3, 2012, p.4
8. Baker Mona, In other words. A coursebook on translation . London: Routledge, 1992
9. Jan Pederson, How is Culture Rendered in Subtitles?, MuTra – Challenges of Multidimensional Translation: Conference Proceedings, 2005, p. 2
10. Newmark, Peter. A Textbook of Translation . London/New York: Prentice Hall, 1988
11. William Somerset Maugham, Theatre, London, 1957
12. Влахов С., Флорин С. "Непереводимое в переводе", М, 1980
13. <https://dictionary.cambridge.org/>
14. <https://www.collinsdictionary.com/>

Farajov J.

Non-equivalent cultural terms and their translation (Summary)

There are certain groups of words in the language of each nation, which reflect the traditions, mythology, lifestyle, in a word, the culture of the people. These words are called cultural terms or realia. The translation of these words is somewhat difficult. It should be noted that most of these words do not have equivalence in the target language. In translation theory, classifications of such non-equivalent terms have been made and their ways of translation have been investigated. The most appropriate methods for non-equivalent cultural terms are transliteration, transcription, and explanatory\descriptive translation. The researches of S. Vlahov and S. Florin, A.V. Federov, Fernandez Guerra, Peter Newmark and others play an important role in the classification and translation of non-equivalent cultural terms. The success of the translation process also depends on the translator's background and knowledge of the source language culture.

Фараджов Дж.

Неэквивалентные культурные термины и их перевод (Резюме)

В языке каждого народа есть определенные группы слов, которые отражают традиции, мифологию, образ жизни, словом, культуру народа. Эти слова называются культурными терминами или реалиями. Перевод этих слов несколько затруднен. Следует отметить, что большинство этих слов не имеют эквивалента в целевом языке. В теории перевода были составлены классификации таких неэквивалентных терминов и исследованы способы их перевода. Наиболее подходящими методами для неэквивалентных культурных терминов являются транслитерация, транскрипция и пояснительный \ описательный перевод. Исследования С. Влахова и С. Флорина, А.В. Федерова, Фернандес Герра, Питер Ньюмарк и другие играют важную роль в классификации и переводе неэквивалентных культурных терминов. Успех процесса перевода также зависит от опыта переводчика и знания культуры исходного языка.

Рәүҗи: f.f.d., b/m. M. Əliquliyeva

ARXAİZMLƏRİN DİLÇİLİKDƏ ROLU VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ

Açar sözlər: ümumişlək sözlər, arxaizmlər, tarixizmlər, köhnəlmiş sözlər.

Key words: common words, archaisms, historicisms, archaic words

Ключевые слова: распространенные слова, архаизмы, историзмы, архаичные слова

Hər bir xalqın mövcud olmasında, inkişafında və təşəkkül tapmasında dil mühüm rola malik olmaqla yanaşı, həm də insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Ən başlıcası, insanlar ətraf aləmi dil vasitəsilə dərk edir və qavrayır. Dilin tərkibində mövcud olan bütün sözlər onun lüğət tərkibini təşkil edir. Dünyada mövcud olan dillər bir-birindən fərqləndiyi kimi, lüğət tərkibi də bir-birindən sözlərin dildəki mövqeyinə və üslubi vəzifəsinə görə fərqlənir.

Hər hansı bir cəmiyyətdə yaşanan dəyişikliklər və tərəqqi həmin cəmiyyətin dilinə də mütləq təsir göstərir. Cəmiyyətdə baş verən bu proseslər dilin lüğət tərkibinə təsir göstərərək yeni sözlərin yaranmasına, eləcə də bəzi sözlərin lüğət tərkibindən çıxaraq köhnəlmiş sözlərə çevrilməsinə səbəb olur. Dilin lüğət tərkibində dəyişikliklərin baş verməsi bəzi şəkilçilərin dilə daxil olmasına, bəzilərinin isə sıradan çıxmasına gətirib çıxarır. Dildə istifadə olunan bəzi sözlərdə semantik daralma müşahidə olunur. Sadaladığımız bu hadisələrin hamısına dilçilikdə arxaizm deyilir. [9, s.63]

Məhz bu səbəbdən dildəki sözlərin bəziləri demək olar ki, bütün üslublarda istifadə edildiyi halda, digərləri isə sadəcə bir üslubda istifadə edilir. İstifadə dairəsinə, cümlədəki vəzifəsinə, icra etdiyi funksiyaya əsasən ədəbi dildə mövcud olan sözlər müəyyən qruplara bölünür. Bu söz qruplarına köhnəlmiş sözləri (arxaizmlər), yeni sözləri (neologizmlər), terminləri, dialektizmləri, ümumişlək sözləri, loru sözləri, vulqar sözləri və poetik sözləri göstərə bilərik.

Dilçilikdə mühüm yerə sahib olan söz qruplarından biri arxaizmlərdir (köhnəlmiş sözlər). Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində kifayət qədər köhnəlmiş söz vardır. Azərbaycan dilində *uçmaq (cənnət)*, *cələsə (iclas)*, *əsrük (sərxoş)*, *us (ağıl)* və s., ingilis dilində isə *thou (you)*, *thee (you)*, *canst (second person singular present of can)*, *dost (second person singular present of do)*, *damsel (a young unmarried woman)* və s. kimi sözləri arxaizmlərə nümunə göstərə bilərik.

Öncəliklə, onu qeyd etmək lazımdır ki, köhnəlmiş sözlər arxaizmlər və tarixizmlər olmaqla iki qrupa bölünür.

Köhnəlmiş sözlərin bir qolu olan tarixizmlər ictimai, siyasi vəziyyətlə əlaqədar yaranan sözlərdir. Tarixizmlər xalqın həyat tərzinin, cəmiyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq fəal şəkildə istifadə olunmasa da, bu sözlərdən bədii əsərlərdə olduqca geniş istifadə olunur. Məsələn, əgər yazıçı yazdığı əsərdə hər hansı tarixi dövrdə yaşamış obrazın xüsusiyyətlərini, yaxud həmin dövrün dil xüsusiyyətlərini daha gözəçarpan şəkildə vermək istədikdə tarixizmlərdən istifadə edir. *Darğa*, *zəkat*, *misqal*, *mollaxana*, *xış* və s. kimi sözləri tarixizmlərə misal göstərə bilərik.

Arxaizmlər isə tarixizmlərə nəzərən daha geniş bir anlayışdır və bu sözlər özlüyündə bir neçə qrupa ayrılır

- Fonetik arxaizmlər
- Lüğəvi arxaizmlər
- Qrammatik arxaizmlər

Fonetik arxaizmlər bir səs fərqi ilə fərqlənən arxaizmlərə deyilir: bu növ arxaizmlərə a>ə, m>b, d>t, t>d, y>g səs əvəzlənmə hadisəsinin baş verdiyi arxaizmləri nümunə göstərə bilərik.

- a>ə səs əvəzlənməsinə əyax (ayaq), qəzan (qazan), ustə (usta), pəxlə (paxla), əlmas (almas) kimi sözləri
- m>b səs əvəzlənməsinə munu (bunu), binmək (minmək), bən (mən) və s kimi sözləri
- d>t səs əvəzlənməsinə tuzsuz (duzsuz), taş (daş), qanat (qanad), kilit (kilid) və s kimi sözləri

- t>d səs əvəzlənməsinə dükəndi (tükəndi), dutub (tüstü) , qurt (qurd) və s kimi sözləri
- y>g səs əvəzlənməsinə igirmi (iyirmi), ögüt (öyüd), ignə (iynə), sögüd (söyüd) və s kimi sözləri nümunə göstərmək olar. [9, s.6]

Lügəvi arxaizmlərdə isə sözün ifadə etdiyi məna ilə əlaqəli olan hadisə və ya əşya hələ də dilin lügət tərkibində qalsa da, sözün ifadə etdiyi məna artıq köhnəlmiş hesab olunur. Lügəvi arxaizmlərə nümunə kimi “ozan” sözünü misal göstərmək olar. Məsələn, qədim zamanlarda qopuz çalan, çalıb oxuyan şəxsə “ozan” deyilsə də, müəyyən zaman keçdikdən sonra dilin lügət tərkibinin zənginləşməsi nəticəsində bu söz “aşiq” sözü ilə əvəz olunmuş və “ozan” sözü arxaikləşmiş sözə çevrilmişdir. [2, s.80]

Lügəvi arxaizmlərin leksik və semantik arxaizm olmaqla iki növü vardır.

Leksik arxaizmlər dilin artıq passiv hissəsinə, arxa plana keçmiş sözlərdir. Yəni, bu cür arxaizmlərin leksik vahidlərə malik olmur. Məsələn, “əsrük”, “iraq” və s. kimi sözləri artıq unudulmuş və unudulmaqda olan leksik arxaizmlərə misal göstərmək olar. [3, s.251]

Semantik arxaizmlər isə öz formasını saxlayan, lakin mənası artıq köhnəlmiş sözlərə deyilir. Semantik arxaizmə “qılmaq” sözünün nümunə göstərmək olar.

“Qılmaq” sözü “etmək” mənasında həm türk dilli əsərlərdə, həm də Azərbaycan dilinin Xətəidən həm əvvəlki, həm də sonrakı dövrlərində geniş yayılmışdır.

“Qılmaq” feli hal-hazırdakı dövrdə mürəkkəb fel tərkibində işlənir. Məsələn, *çarə qılmaq-çarə etmək, təhər qılmaq-çarə etmək* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu söz indi də ərəb-fars sözləri ilə işlənərək, tərkib əmələ gətirir. Məsələn, namaz qılmaq və s.

Nəməzi qaşı mehrabında qıldum,

Çü anda oxıdum səbi məsanı [8, s.34]

Arxaizm nümunələrinə həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatda geniş yer verilmişdir. Türk dünyasının qədim dastanlarından olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanından tutmuş, müxtəlif əsərlərdə yaşayan yazıçı və şairlərimizin əsərlərində müxtəlif arxaizmlərin istifadə edildiyinin şahidi oluruq. Dastanda tez-tez qarşımıza çıxan “*yağmalamaq*” (*talın etmək, qarət etmək*), “*ağır*” (*qiymətli, zəngin, böyük*), “*ala*” (*uca, böyük*), “*yəxni*” (*xörək, qovurma*) sözlərini yerli ədəbiyyatda rast gəlinən arxaizmlərə nümunə göstərə bilərik. [2, s.67]

Xarici ədəbiyyatda da arxaizmlərə rast gəlmək mümkündür. Xüsusilə ötən əsərlərdə qələmə alınmış əsərlərdə, yaxud yazıçı tərəfindən dövrün keçən əsərlərinə dair roman, hekayə və s. yazıldığı zaman kifayət qədər arxaizm nümunələrinin istifadə olunduğunun şahidi ola bilərik.

Xarici ədəbiyyatlara nəzərə saldıqda, öz əsərlərində arxaizm nümunələrinə geniş yer verən Valter Skottun əsərlərini qeyd etməmək olmaz.

Şotlandiya mənşəli Valter Skott 15 avqust 1771-ci il tarixində Edinburqda anadan olmuşdur, o, həm də vəkil, şair, yazıçı, tarixçi olmaqla yanaşı, tarixi roman janrının əsasını qoymuşdur. O, yaradıcılığı boyu Şotlandiya, İngiltərə, bütövlükdə isə Avropa tarixinə dair romanlar qələmə almışdır. “Ayvənhəu” romanı isə müəllifin birinci tarixi romanı olmuş və ona böyük şöhrət gətirmişdir. İlk dəfə 1819–cu ilin dekabr ayında nəşr olunan “Ayvənhəu” romanında təsvir olunan hadisələr XII əsrin sonlarında baş verir. Məhz bu səbəbdən əsərin demək olar ki, bütün hissələrində xeyli sayda arxaizmlərdən istifadə olunmuşdur:

*“...Repent, my daughter, confess **thy** witchcrafts, turn the from **thine** evil faith, embrace this holy emblem, and all shall yet be well with the here and hereafter. In some sisterhood of the strictest order **shalt thou** have time for prayer and fitting penance, and that repentance not to be repented of. This do and live: what was the law of Moses done for the that thou **shouldest** die for it?...”* [14, s.370]

Bu hissəni Qılınxan Bayramov dilimizə aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

“...Tövbə elə, qızım, cadugərliyini etiraf elə, öz yanlış, saxta dilindən əl çək, bu müqəddəs xaçı öp, onu ağuşuna al, bu dünyada da, o dünyada da sənin üçün hər şey yaxşı olacaq, çünki tövbə ediləsi şey tövbə edilməməlidir. Dediymi elə və yaşa. Axı Musanın dini sənin üçün nə edib ki, onun üçün öləsən?...” [10, s.410]

Əsərdən nümunə gətirdiyimiz bu hissədə bir neçə köməkçi fellərin və əvəzlərin arxaik versiyalarından istifadə olunmuşdur. Bu sözlərə misal olaraq,

- thine – “your/yours” əvəzliyinin arxaik forması
- thee – “you” əvəzliyinin arxaik forması
- shalt – “shall” köməkçi felinin (II şəxsin təki) arxaik forması
- thou – “you” (II şəxsin təki) əvəzliyinin arxaik forması
- thy – “your” əvəzliyinin arxaik forması
- shouldst – “shall” modal feilinin (II şəxsin təki) arxaik formasını

göstərə bilirik. Nümunə gətirdiyimiz bu arxaizmlər dilimizə ekvivalent tərcümə üsulu ilə çevrilmişdir.

Digər bir nümunəyə nəzər salaq:

“...*A monk there was, a **fayre** for the **maistrie**, An outrider that loved **venerie**; A manly man, to be an **abbot** able, fully many a **daintie** horse had he in stable, and whan he rode, men might his bridle hear **Gingeling** in a whistling wind as clear, And **eke** as loud, as **doth** the **chapell** bell, There as this lord was keeper of the cell..*” [14, s.10]

Q. Bayramov tərəfindən tərcümə edilmiş hissəyə nəzər salaq:

“...*Bir rahib vardı, monastır müfəttişi idi, Gözəl at sürən idi; ovu, bir də Allaha ibadəti sevərdi...Çox gözəl insandı bu rahib, Tövləsində çox tərifli atlar vardı; Hətta külək vıyıldasa da, Atını sürəndə cilovunun səsi uzaqdan aydınca eşidilərdi; Bu kilsənin də keşişi özü idi...*” [10,s.20]

German dillər qrupuna məxsus digər dillərdə, məsələn alman dilində sözlər təyinedici sözlə birlikdə işləndikdə həmin sözün cinsinə və sonluğuna uyğun şəkilçi qəbul edir. Məsələn, “*die einfache Aufgabe*” – “*asan tapşırıq*”. Əslində bu nümunədə sifət vəzifəsindəki sözün lüğəvi forması “*einfach*”-dır. Lakin təyin etdiyi söz qadın cinsində olduğu üçün və söz də ona uyğun olaraq “*e*” sonluğunu qəbul etmişdir.

Müasir ingilis dili qrammatikasında isə isimlər təyinedici sözlərlə istifadə olunduğunda sözdə heç bir dəyişiklik baş vermir. Lakin ötən əsrlərə məxsus romanlarda, hekayələrdə və digər yazı nümunələrində tez-tez bu hallarla qarşılaşmaq olar:

Əsərin bu hissəsində istifadə edilmiş arxaizm nümunələrinə nəzər saldıqda, maraqlı bir məqama rast gəlirik. Belə ki, bu hissədə istifadə olunmuş “*daintie*” sözü əslində “*dainty*” sözünün keçmiş İngilis qrammatikasında işlədilmiş versiyasıdır. Bu sözün tərcüməsi “gözəl”, “zərif”, “incə” deməkdir. Tərcümə zamanı da sözün bu mənasına oxşar ifadədən istifadə edilmişdir – “*çox tərifli atlar*”, lakin məxəz mətnə fikir verdikdə görmüş olarıq ki, bu söz “*dainty*” yox “*daintie*” formasında istifadə edilib. Bunun isə səbəbi isə “*dainty*” sözünün təyin funksiyasında işlənməsi və təyin etdiyi sözə – “*horse*” sözünə uyğun şəkilçi sonluğu qəbul etməsidir: “*daintie horse*”

Eyni zamanda,

“... *A monk there was, a **fayre** for the **maistrie**,
An outrider that loved **venerie**...*”

misralarında da rast gəlmək mümkündür. Belə ki, “*maistrie*” sözü “*mastery*” sözünün arxaik formasıdır. Eləcə də “*venerie*” sözü isə “*venery*” sözünün keçmiş İngilis dilində istifadə olunan formasıdır. Cefri Çoserin “*Kenterberi nağılları*”nda rahib özünü “*Ovçu, zəhmətkeşliyi sevən biri*” kimi təsvir edir, bununla o, ovçuluğu sevdiyini nəzərdə tuturdu. “*Veneriya*” sözü isə “*çöl donuzu, dovşan, canavar, ayı və xüsusən də maral*” kimi ov heyvanlarına aid termindir və orta əsrlər İngiltərəsinə aiddir və 1066-cı il fəthindən sonra Norman kralları və zadəganları tərəfindən qurulan kral meşələri ilə əlaqədar istifadə edilən sözdür. Göründüyü kimi, bu iki söz misrada uyğunluq təşkil etsin deyə “*venery*” sözü dəyişdirilərək “*venerie*” kimi istifadə edilib.

Bu iki misrada rast gəlinən bütün arxaizmlər - “*doth*” – “*etmək*”, “*fayre*”- “*gözəl*”, “*maistrie*” – “*monastır*”, “*daintie*” – “*tərifli, gözəl, zərif*”, “*eke*” – “*uzaqdan*”, “*venerie*” – “*ovçuluq*”, “*chapell*” – “*kilsə zəngi*” ekvivalent tərcümə üsulu ilə dilimizə transformasiya edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, Z. Məhərrəmov, M. İsgəndərzadə, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, 2015

2. A.S. Məmmədova, “Kitabi-Dədə Qorqud” motivli əsərlərdə arxaizmlərin üslubi xüsusiyyətləri, Bakı Dövlət Universiteti, 2009
3. Afad Qurbanov, Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild, Bakı, 2019.
4. Afad Qurbanov, Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum, II cild, Bakı, 2019
5. Dialektizm anlayışı və bəzi dialektizmlər haqqında, Bakı, 2005
6. Qılıncxan Bayramov, Tərcümə sənəti, Bakı, 2008
7. Misir Səfərov, Azərbaycan dili məsələləri, Bakı, 2016.
8. Nəriman Seyidəliyev, Afad Qurbanov və Ümumi dilçilik, Bakı, 2019
9. Sevinc Abdulkhalikova, Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəinin Türk Divanında Arxaizmlər, Bakı, 2019
10. Səlim Cəfərov, Müasir Azərbaycan dili, İkinci hissə, üçüncü nəşr Bakı, 2007
11. Valter Skott, Ayvənhəu, Şərq-Qərb, Bakı, 2013
12. Cardiff Corvey, Archaisms in “The rime of the Ancient Mariner”, Cardiff University Press, 2012
13. Michael Herzfeld, Subversive Archaism, University Press, 2021
14. Newmark, Peter. A Textbook of Translation. London/New York: Prentice Hall, 1988
15. Sir Walter Scott, Ivanhoe, New York, Thomas Y. Crowell & Co, 1817
16. Smh Smitha N, P.P. John, History of English Language, MA English 2019
17. В. С. Виноградов, Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы), М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001 – 224 с.
18. Влахов С., Флорин С. "Непереводимое в переводе", М, 1980
19. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. – Москва: Воениздат, 1980

Rahimova A.

The role of archaisms in linguistics and the scope of their development (Summary)

Not all the units that make up the lexical structure of a language are similar in every way. Each lexical unit in a language has its own characteristics and stylistic functions. Therefore, while some words can be used in all styles of language, other groups of words are used in only one style. Archaic words have different stylistic shades and they can be used in different styles. They form a special stylistic layer of the archaic vocabulary in both Azerbaijani and English. Archaic lexicon reflects stylistic nuances in the language of works of art in a wider range. Archaism and historicisms are very suitable linguistic material to revive the colour of the historical period, to create ethnographic impressions, to achieve realism in the speech of characters. To do this, translators use translation methods such as analog, equivalent, calque, descriptive, substitute, antonym, combination, compensation method, exclusion and additions. For a successful translation, it is important to understand the essence of these methods and choose the right translation method.

Рагимова А.

Роль архаизмов в языкознании и масштабы их развития (Резюме)

Не все единицы, составляющие лексический строй языка, во всем сходны. Каждая лексическая единица в языке имеет свои особенности и стилистические функции. Следовательно, в то время как некоторые слова могут использоваться во всех стилях языка, другие группы слов используются только в одном стиле. Архаичные слова имеют разные стилистические оттенки и могут употребляться в разных стилях. Они составляют особый стилистический пласт архаичной лексики как в азербайджанском, так и в английском языках. Архаичная лексика отражает стилистические нюансы языка художественных произведений в более широком диапазоне. Архаизмы и историзмы — очень подходящий языковой материал для оживления колорита исторического периода, создания этнографических впечатлений,

достижения реализма в речи персонажей. Для этого переводчики используют такие приемы перевода, как аналог, эквивалент, калька, описательный, замещающий, антонимический, комбинированный, метод компенсации, исключения и дополнения. Для успешного перевода важно понять суть этих методов и выбрать правильный метод перевода.

Rəyçi: f.f.d., b/m. E.Rəhimli

ABBASOVA ŞƏFƏQ
Azərbaycan Dillər Universiteti
s-abbasova94@mail.ru

MƏCAZİ MƏNALI SÖZLƏRİN TƏRCÜMƏSİ ZAMANI TƏRCÜMƏÇİNİN QARŞILAŞDIĞI PROBLEMLƏR

Açar sözlər: məcazi mənə, metafora, tərcümədə çətinlik, ekvivalent

Key words: figurative meaning, metaphor, difficulty in translation, equivalent

Ключевые слова: переносное значение, метафора, трудность перевода, эквивалент

Məcəzi mənəli sözlər dilimizi zənginləşdirir, maraqlı edir, dəyişdirir, mənə qatır, inkişaf etdirir. Məhz bu cəhətilə, məcazi mənə – həqiqi və ya birbaşa mənədən fərqlənir. Söz deyilərkən, onun ilk yada düşən, birbaşa mənəsi onun həqiqi mənəsidir. Dilimizdə bir çox sözlərin iki və daha artıq mənəsi vardır. Sözlər həm kontekst daxilində, həm də ayrılıqda müxtəlif mənələri bildirə bilirlər. Sözlərin məzmununun, dəyərinin başqa bir obyekt üzərinə köçürülməsi, bənzədilməsi nəticəsində yaranan mənə onun ikinci dərəcəli mənəsi hesab olunur. Bu , həm də, sonradan qazanılan, və ya törəmə mənə adlandırılıla bilər. Məcəzi mənə çox vaxt bənzətmə vasitəsilə yarandığı halda, həm də, insanlara məxsus olan xüsusiyyətlərin, hərəkətlərin heyvanların və digər canlı və ya cansız obyektlərin üzərinə köçürülməsi vasitəsilə də yarana bilər.

Məcəzi mənəli sözlər çox zaman tərcümədə problemlərə, anlaşılmaqlara səbəb ola bilər, bəzən isə bu sözlərin ekvivalentinin tapılmasında tərcüməçi çətinlik çəkir. Burada əsas səbəb, hər xalqın öz mədəniyyəti olduğu kimi, hər dilin də özünəməxsus məcazi sözlərinin və söz birləşmələrinin olmasıdır. Məxəz mətnin və hədəf mətnin yazıldığı dilə, onların sahib olduğu mədəniyyətə diqqət yetirmək, ətraflı araşdırmaq tərcüməçinin vəzifələrindən biri hesab olunur.

Nyumarkın fikrincə, tərcümə vacibdir və o, həmişə dil öyrənmə prosesində iştirak edir. Susan Bassnet dilçiliyin nüvəsinin tərcüməyə aid olduğunu, onun semiotikasını və işarə sistemini, prosesi və funksiyaları öyrənən elm olduğunu bildirmişdir [9, s. 22]. Bu, həm də müəyyən üsullardan istifadə etməklə bir dildən digər dilə keçən mənəni ehtiva edir. Bundan əlavə, Rossa görə, tərcümə beşinci bacarıq və ünsiyyət və anlaşma üçün ən vacib sosial bacarıq kimi tanınır [12, s. 4]. Bundan əlavə, Holm, tərcümənin əsasının təsviri dil olduğunu bildirmişdir [8, s. 2].

Funksional yönümlü tərcüməyə əsaslanaraq, burada mədəniyyət sözü tərcümədə çox vaxt problem yaradır, çünki tərcümədə hər ölkədə fərqli olacaq mədəniyyətə və ya ən azı məxəz mətnə və hədəf mətnə yer alan mədəniyyətə diqqət yetirmək lazımdır [5, s. 1253]. Özündə hər hansı bir xalqın mədəniyyətini ehtiva edən tərcüməyə, məcazlı tərcüməni misal göstərmək olar ki, burada da ən vacibi metaforadır. Bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, metafora gündəlik dilin də əsas xüsusiyyətidir. Adətən gündəlik dildə rast gəlinən metafora qaçılmaz bir şeydir və tərcümədə problemlər yaradır. Nord qeyd etmişdir: “Tərcümə problemi hər bir tərcüməçinin konkret tərcümə tapşırığı zamanı həll etməli olduğu obyektiv problemdir” [11, s. 49]. Məcəzi mənəli sözlərin tərcüməsində yaranan problemlər linqvistik, estetik, ədəbi, sosial-mədəni problemlər kimi özünü göstərir.

Tərcümə, şübhəsiz ki, iki dil və iki mədəni ənənəni əhatə edən fəaliyyətdir. Müvafiq olaraq, tərcüməçilər məxəz mətnə ifadə olunan mədəni aspektlərin hədəf mətnə aydın və uğurlu

ötürülməsinə nail olmaq istəsələr, məxəz mətndə yer alan mədəniyyət məsələsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Bu problemlər iki (və ya daha çox) dil arasındakı mədəni və linqvistik məsafədən asılı olaraq əhatə dairəsini dəyişə bilər.

Məcəzi mənalı sözlərin tərcüməsi zamanı bir çox üsullardan istifadə oluna bilər: orijinal məcazı onun tam ekvivalenti ilə təkrarlamaq; məcazı oxşar məna ifadə edən başqa bir məcazla əvəz etmək; və ya onun təxmini hərfi parafraza çevrilməsi və s.

Yuxarıdakı bəzi təriflərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, tərcümə bir prosesdir və bir dildəki mənanın eyni təsvirə malik başqa bir dilə ötürüldüyü məhsul kimi də adlandırıla bilər. Sosioliqvingvistik sosial amillərlə linqvistik variasiya arasındakı əlaqəyə diqqət yetirir. Dilin çeşidləri, müxtəlif dillər arasında təmaslar, insanların dildən istifadəyə və istifadəçilərə münasibəti, dillərin dəyişməsi, o cümlədən dillə bağlı planlar sosioliqvingvistikada müzakirə olunan mövzulardır. Tərcümənin rolu təkcə tərcüməçinin fəaliyyətində deyil, o, həm də dil öyrənmə prosesində iştirak edir.

Obrazlı və ya məcazi dil hərfi mənada deyil, təxəyyül mənasında işlənir, gündəlik nitqdə və yazıda, ədəbi əsərlərdə (roman, şeir, poeziya və hekayə) və reklamlarda istifadə olunur.

Tərcüməçilərin səhvlərə yol vermələrinin bəzi səbəbləri var. Məsələn, ümumi biliyin aşağı səviyyədə olması, anlama və dərk etmə qabiliyyətində məhdudlaşmalar, tərcümə etdiyi dilin məxsus olduğu xalq, onun mədəniyyəti barədə az təsəvvürə malik olması, təcrübəsiz olması, məxəz və hədəf dillər arasındakı uzaqlıq dərəcəsi və s. Tərcüməçinin ilk işi məxəz mətndə kəşifən bütün mümkün mədəni elementləri ölçüb-biçmək və onlara lazımı təsviri verməkdir. Nyumark mədəniyyəti "müəyyən bir dildən ifadə vasitəsi kimi istifadə edən bir cəmiyyətə xas olan həyat tərzini və onun təzahürləri" olaraq təyin edir [9, s. 94], buna görə də o, hər bir dil qrupunun özünəməxsus mədəni xüsusiyyətlərə malik olduğunu müəyyən edir. Mədəniyyət məsələsi tərcümənin nəticələrini nəzərdən keçirmək üçün zəruridir və dilin mədəniyyətin bir hissəsi olub-olmaması ilə bağlı fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, bu iki anlayış bir-biri ilə sıx əlaqəli görünür. Tərcümədə yazışma problemlərini müzakirə edən zaman belə nəticəyə gəlinir ki, "mədəniyyətlər arasındakı fərqlər tərcüməçi üçün dil strukturunda olan fərqlərdən daha ağır fəsadlar yarada bilər" [10, s. 130]. Daha sonra izah edilir ki, tərcümədə əhəmiyyətli formal dəyişikliklərə baxmayaraq, mədəniyyətdəki paralellər çox vaxt ümumi anlayışı təmin edir. Beləliklə, tərcümə üçün mədəni təsirlər leksik problemlərlə yanaşı, əhəmiyyət kəsb edir.

Məcəzin mənasını dərk etməzdən əvvəl müəyyən addımların atılması şərtləndirilir. Bu terminlərin başa düşülməsi, məcazı anlamaq üçün ilkin şərtir. Bədii əsər tərcüməçilərinin adətən ingilis romanlarını Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən qarşılaşdıqları bəzi çətinliklər bunlardır. Birincisi, linqvistik olaraq onlar adətən mürəkkəb strukturlara malik bəzi uzun mürəkkəb cümlələri başa düşürlər. Onlar həmçinin mürəkkəb, başa düşülməsi çətin olan çox uzun abzaslarla qarşılaşırlar. İkincisi, mədəni baxımdan, romanda mövcud olan sosial-mədəni terminlərin ən yaxın təbii ekvivalentini tapmaq çətindir, çünki müəllif həmişə öz mədəni mənşəyinə əsaslanan unikal sözlərdən istifadə edir. Üçüncüsü, ədəbi cəhətdən onları məcazi dillərə tərcümə etmək çətindir və romanda idiomatik ifadələr ifadə olunur. Bədii əsər tərcüməçiləri yerli xüsusi isimləri və ya adları və çox uzun abzasları tərcümə etməkdə problem yaşayırlar. Ona görə də, tərcüməçilər tərcümə prosesini diqqətlə aparmalıdırlar.

Bir çox tərcüməçilər romanları tərcümə edərkən ehtiyatsızlıq edirlər, məsələn, məlumatın ötürülməsində səhvlər edirlər; orijinal mətndən kənar öz şərhlərini əlavə edirlər; romanda ifadə olunan dəyərli məlumatlara dar şərh verirlər və nəhayət, məxəz mətnlə hədəf mətn arasında uyğun gəlməyən qarəzli tərcümə yaradırlar. Bədii əsər tərcüməsinin bir çox problemləri var, məsələn, metafora, bənzətmə və idiomatik ifadələrin tərcüməsi və s. Metaforanı tərcümə etmək adi bir ifadəni tərcümə etməkdən fərqlidir. Məcəzi ifadə metaforadan ibarət ifadədir. Metafora özü mürəkkəb kontekstual mənalara malik olduğundan, tərcüməsi çətin olan ədəbi formadır.

Obrazlı dil rəngarənglik, aydınlıq və ya müqayisəni çatdırmaq üçün sözlərin şərti sıra və mənadan kənara çıxmış şəkildə işlədilməsinə aiddir. İngilis dilində də məcazların bir çox növlərindən istifadə olunur. Məsələn, bənzətmə (simile): “*The cat sat in the chair like a king overlooking his kingdom*” .“*Pişik krallığına baxan bir padşah kimi kürsüdə oturdu.*” Pişiyin oturma vəziyyəti krallıqdakı hər hansı bir şəxs üçün deyil, onun üçün ayrılmış xüsusi kreslodə dincələn padşahla müqayisə edilir.

Metafora (metaphor): “*Time is money*”- “*Vaxt puldur*”dur. Bu cümlədə vaxt və pul müqayisə olunur və bu, sözün əsl mənasında, sahib olduğunuz vaxtın sizin malik olduğunuz pula bərabər olması demək deyil. Əksinə, bu o deməkdir ki, vaxt qiymətli resursdur və ondan pul qazanmaq üçün səmərəli istifadə edilməlidir. İstənilən vaxtın boşa getməsi, insanın daha çox pul qazanmaq şansını itirməsi deməkdir. Məsələn, İngilis dilindəki “*Life is a journey*” -“*Həyat bir səyahətdir*” məcazi mənada işlənmiş metaforadır və həyat səyahətə bənzədilir.

Başqa bir nümunədə, “*She is my heart*” ifadəsində metafora bir obyekt digəri ilə birbaşa müqayisə edən bənzətmədir, məsələn, “*O mənim ürəyimdir*”. “*O*” əvəzliyi birbaşa “ürək” ilə müqayisə edilir.

“*She is a book worm*”- “*O, kitab qurdudur*”- ifadəsində, qızın çox kitab oxuduğuna, kitabları sevdiiyinə işarə olunur.

Holman və Harmon bənzətmənin (simile) dolayı yolla iki obyektin müqayisəsini ifadə edən məcazi dil olduğunu bildirir [6, s. 44]. Bu, metaforadan (metaphor) fərqlidir. Bənzətmədə adətən like, as, such as, as if və seem (kimi, elə bil, elə görünür) əlaqələndirici sözlərdən istifadə olunur, metaforada isə köməkçi feil olan be (olmaq) istifadə olunur, misal üçün, “*He is like a frog*”- “*O, qurbağa kimidir*” bənzətmədir, “*He is a frog*”- “*O qurbağadır*” isə metaforadır. Bənzətmə fərqli kateqoriyalara və ya siniflərə malik olan iki fərqli obyektin müqayisə edir, buna görə də “*The boy seems to be as clever as his mother*” - “*Oğlan anası kimi ağıllı görünür*” kimi ifadə bənzətmə deyil, adi bir müqayisədir, çünki “oğlan” və “ana” sözləri eyni kateqoriyadandır. Onun fikrincə, bənzətmə nümunəsi “*He is as brave as a lion*”- “*O, aslan kimi cəsurdur*”dur, çünki “o” və “aslan” sözləri fərqli kateqoriyadandır. “*O*” əvəzliyi insana, “aslan” isə “heyvana” aiddir. İdiom və

ya idiomatik ifadə qrammatika və leksikoqrafiyada istifadə olunan, semantik və sintaktik cəhətdən bağlı olan və vahid funksiyasını yerinə yetirən sözlər toplusuna aid edilən termdir. Məsələn, idiomatik ifadə “*It's raining cats and dogs*” sözbəsöz tərcümə edilə bilməz, çünki bu ifadə idiomatik ifadədir. O, hədəf dilə idiomatik olaraq tərcümə edilməlidir ki, onun dəqiq tərcüməsi mümkün olsun: “*Gur yağış yağırdı*”, “*Bir yağış yağırdı ki, tut ucundan göyə çıx*”. ‘*Please, don't mention it*’; ‘*Not at all*’; ‘*It was a pleasure*’; və ya ‘*Forget it*’ ifadələri sözbəsöz tərcümə edilə bilmir, amma tərcüməçi gərək onların “*Dəyməz; xoşdur*”- demək olduğunu və eyni mənada işləndiyini bilsin.

İdiomatik ifadə ayrılı bilməyən bir vahiddir, məsələn, “*She washed her hands of the matter*”- “*O, əllərini bu məsələdən yudu*” demək deyil, “*O, məsələ ilə daha əlaqəsi olmaqdan imtina etdi*” deməkdir, və ya başqa bir misal, ‘*May I wash my hands?*’ həmişə o demək deyil ki, kimsə hər iki əlini yumaq üçün icazə istəyir. C.D.Selincerin “*Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan*” əsəri müəllif üslubunu daha aydın və bəzən daha maraqlı edən stilistik vasitələrlə doludur.

Məsələn, “*That drives me crazy*”- “*Bu məni dəli edir*” ifadəsi o deməkdir ki, o, nəyisə şiddətlə bəyənmir; “dəli olmaq” bir şeyin əksini ifadə edir [7, s. 2]. “*That story just about killed me.*” (Bu hekayə məni öldürdü.) və ya “*Then she turned her back on me again. It nearly killed me.*” (Sonra o, yenə məndən üz döndərdi. Bu, az qala məni öldürdü.)” Deməli, “*öldürülmək*” həm müsbət, həm də mənfi mənə kəsb edirsə, tərcüməçilər onun mənasını düzgün çatdırmaq üçün onu yadda saxlamalı idilər; başqa sözlə desək, bu ifadə Selincerin hekayəsində həmişə müsbət mənə daşımır.

“*Boy, his bed was like a rock.*”- “*Onun çarpayısı daş kimi idi*” [7, s. 4]. Bu bənzətmədə Holden onu bəyənəyən müəllimi cənab Spenserlə zəif qiymətləri ilə bağlı narahat görüş zamanı çarpayıda oturur və cənab Spenserin çarpayısının sərtliyini daşla müqayisə edir.

He started handling my exam paper like

it was a turd or something.”- “ O, mənim imtahan vərəqlərini zibil kimi əlində oynatmağa başladı.” [7, s. 6]. Bu sitatda cənab Spenser testdə Holdenin səhv, bəzən isə gülünc cavablarını ucadan oxuyur və Holden cənab Spenserin imtahan vərəqinə olan ikrah hissini əlində zibil parçası tutmaq hissləri ilə müqayisə edir.

“*He was hot as a firecracker.*”- “ *O, fişəng kimi isti idi* “. Holden tez-tez qəzəbli insanları “isti” kimi təsvir edir və burada o, cənab Spenserin qəzəbinin istisini fişənglə müqayisə edir.

“*She was about as kindhearted as a goddam wolf*”- “ *O, lənətə gəlmiş canavar kimi mehriban idi.*” Bu bənzətmədə Holden bir qadının diqqətə ehtiyacı olan uşağına məhəl qoymamasını izləyir, ananın mərhəmətsizliyini yırtıcı canavarla müqayisə edir. Əsərin baş qəhrəmanı Holdenin eyni ifadələri saysız-hesabsız müxtəlif situasiyalarda davamlı təkrarlaması çox vaxt gülməli olur. Təkrarlamanın başqa bir funksiyası, dəlil kimi xidmət etməsi, deyilən sözü təsdiqləməsidir. Birbaşa təkrarlama nümunələrindən aşağıdakıları qeyd etmək olar: “*She likes me a lot. I mean she's quite fond of me*”- “*O, məni çox sevir.* Demək istəyirəm ki, mən onun çox xoşuna gəlirəm”.

Bəzən təkrarlama eyni olur: “*He was a very nervous guy-I mean he was a very nervous guy*”.- “*O, çox əsəbi oğlan idi, demək istəyirəm ki, çox əsəbi oğlan idi.*” . “*She killed Allie, too. I mean he liked her, too*” - “*Alli də onun üçün ölürdü. Demək istəyirəm ki, onun da ondan xoşu gəlirdi*” . Təkrarlanan sözlərin, ifadələrin və cümlələrin tərcüməsinə gəlicə, onların funksiyaları nəzərə alınmalıdır. Əgər onların funksiyası əhəmiyyət kəsb edirsə, tərcüməçi tərcümədə təkrar elementini lazımi şəkildə çatdırmalıdır.

Müəllif öz əsərində çoxlu müqayisələrdən istifadə etmişdir, çünki bu üslub vasitələri ilə Selincer oxucunu öz personajları və yaradıcılığı haqqında bir çox təfərrüatlarla tanış etmişdir. Bu səbəbdən, bir çox tənqidçiləri əsər, xüsusən də, öz məcaziliyi, rəvayət tərziləri ilə heyran etmişdi. Deməli, əsərin dəyər qazanmasında, oxunaqlı olmasında, məşhurlaşmasında və illərlə öz aktuallığını itirməməsində məcazi mənəli sözlərin düzgün və yerində işlənməsinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Əsərin tərcüməsi zamanı da tərcüməçi məcazi mənəli sözlər üzərində diqqətli çalışmış, ən uyğun ekvivalenti verməyə nail olmuşdur. Bu cəhətdən, əsərin tərcüməsi də yüksək qiymətləndirilir.

Hər bir dildə mövcud olan məcazi mənəli sözlər çox vaxt tərcümədə problemlərə, anlaşılmaqlara səbəb olur və bəzən tərcüməçi bu sözlərin qarşılığını tapmaqda çətinlik çəkir. Əsas səbəb odur ki, hər bir xalqın özünəməxsus mədəniyyəti, eləcə də hər dilin özünəməxsus metafora və ifadələri var. Tərcüməçinin vəzifələrindən biri də, məxəz mətnin və hədəf mətnin hansı dildə yazıldığına, malik olduqları mədəniyyətə diqqət yetirmək, onları hərtərəfli öyrənməkdir. Sonda qeyd etmək lazımdır ki, məcazi mənəli sözlər olmasa dilimiz, ədəbiyyatımız bu qədər zəngin olmaz, əsərlər oxuculara bu qədər maraqlı gəlməzdi. Məcaz, həm də dil marağı, rəng və ifadəlilik qatır, onun lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Ədəbiyyat:

1. Buludxan Xəlilov, Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2008
2. C.D.Selincer, “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan”, 2015
3. Fialə Abdullayeva, Peşəkar tərcümənin əsasları, Bakı, 2019
4. Qılıncxan Bayramov, Tərcümə sənəti, Bakı, 2008.

İngilis dilində:

5. C. Schaffner, Translation and norms, 2004
6. Holman and Harmon, A handbook to literature, 1995
7. J.D.Salinger “The Catcher in the Rye”, 1951
8. M. Holm, Serving the world, 2017
9. Newmark, A textbook of translation, 1988
10. Nida, The theory and practice of translation, 1964
11. Nord, Text analysis in translation, 2011
12. Ross, Early Theories of Translation , 2000

Problems encountered by a translator when translating figurative words.

(Summary)

Every language has words with figurative meaning, and they can often cause problems and misunderstandings in translation, and sometimes the translator has difficulty in finding the equivalent of these words. The main reason is that each nation has its own culture, as well as each language has its own metaphors and phrases. One of the duties of a translator is to pay attention to the language in which the source text and the target text are written, to the culture they possess, and to study them in detail. I made a comparative analysis of books by Nida, Nord, Holm, Ross, and other authors, and tried to compare figurative words by finding differences in the original and Azerbaijani translations of Salinger's "The Catcher in the Rye".

Аббасова Ш.

Проблемы, с которыми сталкивается переводчик при переводе образных слов.

(Резюме)

В каждом языке есть метафорические слова, и они часто могут вызывать проблемы и непонимание при переводе, а иногда переводчику трудно найти эквивалент этих слов. Основная причина в том, что у каждого народа своя культура, а также у каждого языка свои метафоры и фразы. Одна из обязанностей переводчика — обращать внимание на язык, на котором написан исходный текст и текст перевода, на культуру, которой они обладают, и детально их изучать. Я провел сравнительный анализ книг Найды, Норда, Холма, Росса и других авторов и попытался сравнить образные слова, найдя различия в оригинале и азербайджанском переводе «Над пропастью во ржи» Селинджера.

Rəyçi: f.f.d., b/m. M.Əliquliyeva

BABAYEVA AYTƏN
Azərbaycan Dillər Universiteti

TƏŞBEHİN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İŞLƏNMƏSİ

Açar sözlər: bənzətmə, təşbeh, qoşma, forma

Key words: analogy, simile, postposition, form

Ключевые слова: аналогия, сравнение, вложение, форма

Tarixən fərqli mədəniyyətlərə malik olan xalqların bilikləri məhz tərcümə mətnləri vasitəsilə ötürülmüşdür. Bu gün ümumi biliklərin əksəriyyəti tərcümə sayəsində əldə olunub. Tərcümə bütün dünyada insanlar arasında effektiv ünsiyyət yaratmağa imkan verir. Tərcümə qlobal iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri vasitələrdən biridir. Tərcümədən həm də texnologiya, siyasət və s. sahələrdə irəliləyişlərə nail olmaq üçün istifadə olunur. Tərcüməçi, müxtəlif dilləri bilməklə insanlara xidmət edir və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin yaranmasında əsas vasitəçi rolunu oynayır. Tərcümə demək olar ki, ədəbiyyatın müxtəlif sahələrində öz əksini tapır.

Dilçilikdə bədii təsvir vasitələrinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bədii təsvir vasitələrinin ədəbiyyatda tutduğu mövqə hər kəsə məlumdur. Bədii təsvir vasitələrinə metafora, metonimiya, epitet, müqayisə, təşbeh, mübaliğə, sinexdoxa, tabu və s. bədii ifadə vasitələrinə qət, təkrir, bədii sual, bədii nida, antiteza, inversiya və s. daxildir. [2, s. 323]

Təşbeh (bənzətmə) iki fərqli əşyanı müqayisə edən nitq məcazı olub, bir predmetin hər hansı bir əlamət və xüsusiyyətinə əsasən başqa bir predmetə bir başa bənzədilməsinə deyilir. [9, s. 1] Təşbeh ifadəsinin yaranma tarixinə nəzər saldıqda aydın olurki, o latın sözü olmuş, kökü bənzətmə olan "Similitudo" sözündən yaranıb, formalaşmışdır. Ədəbiyyatda əsasən "təşbeh"

terminindən əlavə olaraq “bənzətmə” terminindən də istifadə olunur. Təşbeh əsas anlamı gücləndirmək üçün istifadə olunur. Təşbehi, yəni, bənzətməni məcazın əsaslı şəkildə yayılmış forması da adlandırmaq mümkündür. Bu nitq məcazı “kimi” qoşması vasitəsi ilə cümlə daxilində əmələ gəlir. Bu qoşmanın istifadəsi bədii əsərlərdə ifadələrin daha təsirli olmasına şərait yaradır. Təşbeh ədəbiyyatda üslubi fiqurlardan olub xüsusi rola malikdir.

Təşbeh müxtəlif əsərlər daxilində işlədilən personajların, sujetlərin müqayisəsini əks etdirir. Ümumi şəxsi keyfiyyətlərin tapılması, yaxud insanla ədəbi personaj arasında müqayisənin aparılması, onların keyfiyyətlərini bədii obrazda ifadə etməyə kömək edir.

Bənzətmə ədəbiyyatda təbiəti, hissləri ifadə etmək üçün işlədilir. Ona görə də, təşbehlərin izahı verilən əsərlərdə bənzətmələrdən sonsuz sayda məlumatlar yazılır. Təşbehlərin istifadə dairəsi əsasən poeziya olsada, əsərlərin özündə də buna geniş yer ayrılır. Füzuli şeirlərində təşbehlər təbii şəkildə formalaşmışdır. Bədii təsvir vasitəsinin bu növü, onun şeirlərinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir:

Dəf kimi kökəsdə ləf qoyma,

Ney kimi həvayi-nəfsə uyma.

Güzgü kimi qatı üzlü olma. [5, s. 252]

Şekspirin sonetlərində də təşbeh nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan şairi Sabir Mustafanın tərcümə etdiyi, bənzətmə istifadə olunan 130-cu sonetə nəzər salaq:

Günəşə bənzəmir yarımın gözü.

Mərcantək al

deyil al dodağı da. [1, s. 27]

Bənzətmə bir sənətdir. Şair, bir hadisədən və ya qarşısındakı varlıqdan həyəcanlanır və bu həyəcanı daha təsirli və qüvvətli izah etmək, ruh halını oxuyucuya daha estetik çatdırmaq üçün bənzətmələrdən istifadə etməyi seçir və beləliklə də təşbeh (bənzətmə) sənəti meydana gəlir. Bədii təsvir vasitəsi kimi təşbeh (bənzətmə) əsərdə və ya şeirdə məfhumun, hadisənin ona bənzəyən hadisəyə, məfhumu qarşı qoyulması yolu ilə bilinir. Bununla ya bənzəyiş göstərilir (o, turaca bənzəyir) ya da ədatlar olan “kimi” “təki” sözlərinin köməyi ilə iki cisim (hədəf) arasında bənzəmə və yaxınlıq əlaqəsinin olduğunu nümayiş edilir. Məsələn: “Yarməmməd palıd kimi ucaboylu, sürlü-sümüklü, şeşbər bıqlı, canlı bir adam idi”(S.Rəhimov). [2, s. 338]. Şekspir-in Hamlet əsərində təşbehlərə mühüm yer ayrılmışdır. Məsələn: “Üsyankar cəhənnəm, əgər sən yaşlı qadının sümüklərində belə coşursansa, şövqündən yanan gənc qızların ismət və ləyaqəti bu od içində mumtək əriməzmi”. [1, s. 86]. Bu nümunədə müəllif qızların şərəf və ləyaqətinin yoxa çıxmasını, əriməsini muma bənzədərək təşbeh yaratmışdır.

Hamlet. “And now, good friends,

As you are friends, scholars, and soldiers.

Give me one pour request.”

Hamlet. “İndisə mehriban, əziz dostlarım,

Sizdən məktəb, qılnc dostlarım kimi,

Mənim acizənə bir xahişim var.” [1, s. 125]

Əsərdə müəllif öz dostlarını qılnc dostlarına bənzətmişdir. Sabir Mustafanın bu tərcüməsində məxəzdə olduğu kimi, bənzətmə ədatından istifadə olunmuş, məna daha da gücləndirilmişdir. Əsərdə bu tip bənzətmələrə geniş yer ayrılmışdır.

Təşbehlərə nəinki ədəbiyyatda, hətta gündəlik danışqda da rast gəlinir. Bənzətməni hər bir sözə tətbiq edə bilməyimiz mümkünsüzdür. Nümunə olaraq götürsək, hansısa həşərat bir pələngə bənzədilə bilməz. Lakin burada biz heyvanı insana bənzədə bilərik. Bununla, şeirdə və yaxud da əsərdə insanı pələngə bənzədərək igidliyi təcəssüm etdirdiyini bildirə bilərik.

Təşbehin formalarından danışmaq lazım gələrsə onları müfəssəl və bundan əlavə mükəmməl olaraq ayırd edə bilərik. Formalardan ilki olan yəni, müfəssəl təşbehin yaranmasında dörd tərəfin çıxış etdiyi məlumdur. Həmin bu tərəflərə əsas olan bənzətmə əlaməti, digər ikinci dərəcəli əsas tərəf, bənzəyən tərəf, daha sonra bənzətmə qoşması və ən önəmlisi bənzədilən tərəf daxildir. Formalardan ikinci qeyd etdiyimiz mükəmməl təşbehin yaranmasında isə iki tərəf bənzəyən və digər bənzədilən tərəflər iştirak edir. Burada vacib olan texnika, bənzəyən tərəfin mənfəi ya da müsbət olduğunun göstərilməsidir. Bənzədilən tərəfin doğru seçilməsi labüd haldır. [6, s. 24]

A.Şaiq və H.Cavid “gözəl təşbehlər fikri, ifadəni gözəl edir” fikrinə əsaslanaraq sözün məcazi və həqiqi olan mənalarını dəqiqləşdirmiş, məcazları fərqli növlərə əsasən qruplaşdırmışlar və onlar bənzətməni tərkibinə görə dörd növə bölmüşdür: 1) müfəssəl 2) mürəssəm 3) müəkkəd 4) mücəmməd. [3, s. 23-30]

Əsərdə ifadənin güclü olmasının yolu bənzətmədir. Əsərdə bənzətmələrdən istifadə edərkən müqayisə zamanı zəif cisim güclü cisimlə müqayisə olunur. Qeyd etmişdik ki, bənzətmə edərkən “kimi” qoşmasından istifadə edilir, lakin, bu qayda hər zaman keçərli olmur, bəzən qoşmanın istifadəsinə ehtiyac duyulmur. Təşbehin qüvvətini qoşmasız da təqdim etmək olur. Burada önəmli olan təşbehi qoşma vasitəsi ilə vurğulayaraq göstərmək deyil, önəmli olan bənzətməni anlaşıqlı bir halda oxucuya çatdırmaqdır.

İngilis dilində təşbehlər adətən “like”, “as”, “as if”, “such as” kimi bağlayıcı sözlər vasitəsilə, Azərbaycan dilində təşbehlər adətən bənzətmə qoşmalarının köməyi ilə yaranır. [6, s. 1] Məsələn “He is as busy as a bee” (O arı kimi məşğuldur), “They fought like cats and dogs” (Onlar it pişik kimi dava edirdilər) kimi nümunələri ingilis dilinə misal çəkə bilərik. [10, s. 1]

Ədəbiyyatımızda təşbehin saysız hesabsız nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Bənzətmələr şeirdə gözəlliyi təmin edir. Bənzətmələr ən çox istifadə olunanlar arasındadır. Buna nəzər saldıqda görürük ki, tərcümə tədqiqatında təşbehlərə geniş yer verilir. Bəzən Azərbaycan və İngilis dilləri arasında aparılan tədqiqatların yetərsiz olması təşbehlərin tərcüməsində çətinlik yaradır. Lakin cümlələrdə göstərici olduğu zaman bunu asanlıqla müəyyən etmək olur. Yalnız tərcümənin yaranmaması üçün mütərcim tərcümədən qabaq, yəni, hədəf dilə tərcümə etmədən öncə təşbehi müəyyən edərək analiz etməlidir.

Müəyyən hekayələrdə, əsərlərdə, romanlarda təşbeh nümunələrinə sıx rast gəlirik. Azərbaycan poeziyasının inkişafında rolu böyük olan şairlərdən biri, M.Müşfiqin yaradıcılığında da təşbehlərə böyük ölçüdə yer verilmişdir. Onun “Kimidir” adlı şeirində istifadə etdiyi bənzətmələrə diqqət yetirək:

Sevgilim əyninə yaşıl geyinmiş,
Sallanışı sərvə-çəmən kimidir.
Bu bənzətmə bir az üzdən olsa da,
Tamaşa görkəmi səmən kimidir.
Nə arzu eyləsən, könlümdə vardır,
Eşqimin səhəri bir ilk bahardır.
Ona könül verən nə bəxtiyardır,
Fikrim-hissim təzə gülşən kimidir.
Müşfiqin ürəyi yarpaqdan incə,
Titrəyir bir xəfif rüzgar əsincə,
Məşuqun ayağı haraya dəysə,
Orası aşiqə vətən kimidir. [11, s. 1]

Burada şair sevgilisini “sərvə-çəmənə” bənzədir. Sevgilim “sərvə-çəmən” kimidir. Şəxsin görkəmini isə “səmənə” bənzədir. Bənzətmə əlamətinin isə “yaşıl” olduğunu bildirir. Bir daha “kimi” qoşmasının bənzətmələrdə necə geniş şəkildə istifadəsinə şahid oluruq. Şair fikrim-hissi “gülşən” kimidir dedikdə bir daha təşbehdən istifadə edir. Daha sonra öz ürəyini “yarpağa” bənzədir. Burada ürəyini yarpağın incəliyinə bənzədərək könlünün necə həssas olduğunu vurğulayır.

Digər təşbehlərlə zəngin olan romanlardan biri də Valter Skottun “Ayvənhəu” əsəridir. Bu romanda işlədilan bəzi nümunələrə nəzər salaq:

“To maintain these retainers, and to support the extravagance and magnificence which their pride induced them to affect, the nobility borrowed sums of money from the Jews at the most usurious interest, which gnawed into their estates like consuming cankers, scarce to be cured unless when circumstances gave them an opportunity of getting free, by exercising upon their creditors some act of unprincipled violence.” [8, s. 66]

“Qaçaq-quldur dəstələrini saxlamaq özlərini sındırmadan dəbdəbəli və israfçı həyat sürmək üçün bu zadəganlar yəhüdlərdən böyük faizlər borc aldılar. Bu borc onların mal-mülkünü bir xora

kimi içəridən yeyir ondan heç cür yaxa qurtara bilmədiklərindən çox vaxt zorakılığa əl atırdılar.” [7, s. 75]

Burada yazıçı mal-mülkün bitib tükənməsini bir xəstəliyə bənzədir. Yazar bənzətməni bir xəstəlik vasitəsilə etdiyi üçün oxuyucunun zehninə bir çox xəyal və müxtəlif düşüncələr gətirməkdədir.

“The trumpets had no sooner given the signal, than the champions vanished from their posts with the speed of lightning, and closed in the centre of the lists with the shock of a thunderbolt.” [8, s. 81]

“Şeypurlar çalınıb işarə verən kimi rəqiblər durduqları yerdən şimşək kimi qopub atlarını meydanın ortasına doğru çapdılar, meydanın ortasında ildırımək toqquşdular.” [7, s. 95]

Təşbehlərdə iki tərəfin bir-birinə bənzədildiyi yön həqiqi mənə daşıya biləcəyi kimi, həm də bu xəyalı surətdə də ola bilər. Bu cür bənzətmələr şairlər və yazarların çətin və tamamilə düşüncələri qarışıq qaldığı vəziyyətdə işlədilir. Yazar burada rəqiblərin sürətlə yerlərindən tərənməklərini bir şimşəyə bənzədir.

“The champions a second time sprung from their stations, and closed in the centre of the lists, with the same speed, the same dexterity, the same violence, but not the same equal fortune as before.” [8, s. 81]

“Cəngavərlər yenə də ox kimi öz yerlərindən qopdular, meydanın düz ortasında eyni sürətlə, eyni məharətlə, eyni güclə tutaşdılar, lakin bu dəfə onlardan birinin bəxti o birininkini üstələdi.” [7, s. 96]

Bənzətmələrin tərcümə olunmasında diqqət olunmalı nöqtə onu digər bədii təsvir vasitələri ilə eyni bilib, yanılmamaqdır. Təşbehdən bəhs edərkən düşüncəmizə ilk öncə ədatlardan istifadə gələ bilər, lakin hər təşbehdə ədatdan istifadə olunması fikri düzgün deyil. Bu təsvir vasitəsində iki növ ünsürdən istifadə olunur. Əgər tərcüməçi bu hallara diqqətli şəkildə yanaşarsa, tərcümənin səlis olması labüd olar.

Ədəbiyyat:

1. E.Rəhimli, Hamlet Azərbaycan dilində, Təhsil 2013.
2. H.Ə.Həsənov, Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları Bakı, 2003. 398s.
3. H.Cavid və A.Şaiq, Ədəbiyyat dərsləri, 1919, 134s.
4. Q. H. Bayramov, Tərcümə sənəti. Bakı-2008.
5. Məhəmməd Füzuli Əsərləri, II cild, Şərq-Qərb, Bakı-2005.
6. Üslubiyyatın tədrisi metodikası, Bakı, 2009.
7. Valter Skott, Ayvənhəu, Bakı, 2013.
8. The Project Gutenberg eBook of Ivanhoe, by Walter Scott John P. Roberts, Jr. and David Widger, ebook#82, 1993.
9. <https://az.wikipedia.org/wiki/T%C9%99%C5%9Fbeh>
10. <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/be-as-busy-as-a-bee>
11. <https://www.ens.az/az/mikayil-musfiq-kimidir>
12. <https://examples.yourdictionary.com/examples-of-similes.html>

Babayeva A.

The usage of similes in fiction (Summary)

Similes, one of the main types of figure of speech, are used to enhance artistic texts' expressiveness and imagery. Similes can be found in most of the writer's novels. In the phase of converting similes into various languages, cautiousness is a crucial stage. Nevertheless, most of scientist's long-term research came out to be a quandary, they still warn to be mindful when switching to target language. Translator's dealings are to comprehend similes in detail so as not to make a critical mistake.

Использование сравнение в художественной литературе (Резюме)

Сравнение один из основных видов фигур речи используются для усиления выразительности и образности художественных текстов. Сравнение можно найти в большинстве романов писателей. На этапе преобразования сравнений в другой язык осторожность является решающим этапом. Тем не менее, большинство долгосрочных исследований ученых оказались в затруднительном положении, они по-прежнему предупреждают о необходимости быть внимательными при переходе на целевой язык. Переводчики, занимающиеся сравнениями, должны в деталях разбираться в сравнениях, чтобы не допустить критической ошибки.

Rəyçi: f.f.d., b/m. E.Rəhimli

SƏFƏRLİ KİŞVƏR
Azərbaycan Dillər Universiteti
kisver.seferli@gmail.com

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN TIPLƏRİ

Açar sözlər: frazeologiya, leksikologiya, söz birləşməsi, komponent, frazeoloji vahid.

Key words: phraseology, lexicology, word combination, component, phraseological unit.

Ключевые слова: фразеология, лексикология, сочетание слов, компонент, фразеологизм.

Müasir dövrdə müstəqilliyin əldə edilməsi ilə birlikdə cəmiyyətdə bir sıra mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Cəmiyyətin müxtəlif sahələrindəki bu dəyişikliklər öz növbəsində dil və onunla bağlı məsələlərə öz təsirini göstərir. Dil və onunla bağlı məsələlər müxtəlif cəhətlərdən öyrənilir və bununla bağlı olaraq dilçilik elmi bir sıra sahələrə bölünür. Dilçiliyin fonetika, leksikologiya (frazeologiya), morfolojiya, sintaksis, etimologiya, lüğətçilik (leksikoqrafiya) və dialektologiya kimi bölmələri vardır.

Leksikologiya yunan sözü olub (*lexikos* – sözlər, *logos* – elm; təlim) deməkdir. Dilçilik elminin bir bölməsi olan leksikologiyada dilin tarixən inkişaf edən və müasir dövrdəki lüğət tərkibi öyrənilir. Danışq zamanı istifadə olunan bütün sözlər və frazeoloji vahidlər dilin lüğət tərkibinə daxildir. Bununla yanaşı, dilin lüğət tərkibinə sadəcə sözlər deyil, leksik vahidlərdən ibarət mürəkkəb bir sistem də daxildir.

Dilin lüğət tərkibini vahid bir sistem kimi öyrənmək leksikologiyanın əsas məqsədidir. [1, s.10]

Dildə mövcud olan söz birləşmələri iki əsas qrupa bölünür: sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələri. Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələri, ifadə və ibarələrin cəminə frazeologiya deyilir. Frazeologiya yunan mənşəli söz olub (*pharis* – ifadə, *logos* – elm; təlim) deməkdir. Deməli, bu termin “ifadə” və “elm” sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Frazeologiya termininin iki mənası vardır: 1) dildə mövcud olan frazeoloji vahidlərin cəmi; 2) frazeoloji vahidlər haqda elm. Dildə mövcud olan ifadə, birləşmə və ibarələr frazeoloji vahid kimi öyrənilir. [2, s.260] Məsələn: *adını əziz tutmaq, ağı başına gəlmək, baş ağartmaq, bildiyindən qalmamaq, canından pul çıxıtmaq, çöpü çöp üstə qoytmaq, çörəyə əl basmaq, dedi-qodu salmaq, yüz ölçüb bir biçmək, ürəyini oxutmaq* və s. [6]

Frazeoloji vahidləri yaradan sözlər onların tərəfləri və ya komponentləridir. Məsələn: *ürəyi açılmaq* birləşməsində *ürəyi* sözü I komponent, *açılmaq* sözü isə frazeoloji vahidin II komponentidir.

İki, üç və daha artıq sözdən ibarət olan frazeoloji vahidlər də mövcuddur. Komponentlərinin sayına görə frazeoloji vahidləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. İki komponentli frazeoloji vahidlər: *şər qarışmaq, qəribçilik çəkmək, öhdəsindən gəlmək, meydan oxumaq, lağa qoymaq, kefi korlanmaq*
2. Üç komponentli frazeoloji vahidlər: *tozunu göyə sovurmaq, sözüünün yerini bilmək, pambıqla baş kəsmək, öz kölgəsindən qorxmaq*
3. Üç sözdən artıq komponentli frazeoloji vahidlər: *tut ucundan, göyə çıx, su üstündə ocaq qalamaq, quru palçığı divara yapışdırmaq, papağını qabağına qoyub fikirləşmək, köhnə palan içi sökmək* [6]

“Frazeologiyani təşkil edən birləşmə, ifadə və ibarələr bir sıra dilçilərin əsərlərində müxtəlif adlar altında verilmişdir. Bəziləri bunları frazeoloji birləşmələr, bəziləri idiomlar, bəziləri frazeoloji qruplar, bəziləri frazeoloji tərkib, bəziləri frazeologizmlər, bəziləri də frazeoloji vahidlər və s. adlandırmışlar. Belə bir vəziyyət isə, yəni terminin qeyri-dəqiqliyi frazeoloji məsələlərin tədqiqində müəyyən çətinliklər əmələ gətirir. Frazeoloji vahid haqqında, təxminən, aşağıdakı tərif münasib hesab etmək olar.

Dildə bu və ya başqa mənə, yaxud məzmunu ifadə edən hər bir sabit birləşməyə, bölünməz ifadə və ibarələrə frazeoloji vahid deyilir”. [1, s.369]

Frazeoloji vahidlərin bir sıra xüsusiyyətləri vardır.

1. Bu vahidlər ümumi bir mənəni ifadə edirlər.
2. Frazeoloji vahidlərin obrazlılıq, emosionallıq kimi xüsusiyyətləri də vardır.
3. Milli xüsusiyyətləri də özlərində əks etdirirlər.
4. Bu vahidlərin mənəsinə təşkil edən sözlər bir-biri ilə qaynayıb-qarışır.
5. Eyni sözün təkrar olunması ilə yaranan frazeoloji vahidlər də mövcuddur.
6. Bu vahidlərin komponentləri məcazi mənada istifadə olunur.
7. Dilin lüğət tərkibində bu vahidlər hazır şəkildə mövcuddur. [2, s.262]

“Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasını iki böyük qrupa bölmək olar:

1. Frazeoloji sabit söz birləşmələr
2. Frazeoloji sabit ifadə və ibarələr

Frazeoloji sabit söz birləşmələri frazeoloji sabit ifadə və ibarələrdən aşağıdakı fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

1. Frazeoloji sabit söz birləşmələri frazeoloji sabit ifadə və ibarələrə nisbətən dildə daha çox işlənir.
2. Frazeoloji sabit birləşmələr cümlənin bu və ya digər üzvü vəzifəsində işlənir.
3. Frazeoloji söz birləşmələri çox vaxt tək sözün sinonimi, ekvivalenti kimi işlənir. Məsələn: *yola düşmək – getmək, acığı tutmaq – hirslənmək, özünü itirmək – çaşmaq* və s.
4. Frazeoloji söz birləşmələri frazeoloji ifadə və ibarələrin tərkibində işləyə bilər. Məsələn: *el gözündən düşən boy atmaz, elin gücü bir olsa, düşməni dara çəkilməz, yalançının üzü qara olar* və s”. [2, s.266]

“Azərbaycan dilindəki frazeoloji söz birləşmələri onları əmələ gətirən sözlərin mənə və qrammatik cəhətdən qovuşma dərəcəsinə görə üç tipə bölünür:

1. frazeoloji qovuşma,
2. frazeoloji birlik,
3. frazeoloji birləşmə.

Bütün sözlərin öz müstəqil mənələrindən ayrılması nəticəsində əmələ gələn bölünməz söz birləşmələrinə **frazeoloji qovuşma** deyilir”. [1, s.376] Frazeoloji qovuşmalarda mənə onun tərəflərini təşkil edən sözlərin ayrılıqda mənələri ilə bağlı olmur, frazeoloji birləşmənin özü bütöv bir mənəni ifadə edir. Məsələn, *gözünün acısını almaq* frazeoloji qovuşmasına baxaq. Bu birləşmənin mənəsi *azacıq yatmaq, bir qədər yatıb dincəlməkdir*. Nümunədən də görüldüyü kimi, birləşmənin komponentlərini təşkil edən sözlərin heç biri öz müstəqil mənələrində istifadə olunmamış, birlikdə ümumi bir mənəni ifadə edirlər. Bu tip birləşmələrdə sözlər tamamilə

qaynayıb-qarıxdığı üçün frazeoloji qovuşmalar mənə cəhətdən bölünməz hesab olunur. Frazeoloji qovuşmalara dair nümunələr:

Burnunun ucu göynəmək (çox darıxmaq), göz götürməmək (paxıllıq etmək), dil-dodağı qurumaq (danışmağa gücü, taqəti olmamaq; nitqi qurumaq), sarı simə toxunmaq (həssas nöqtəyə, incə məqama toxunmaq) və s. [6]

Frazeoloji vahidlərə eyni zamanda idiomlar da deyilir. “İdiomlar öz quruluşu və semantikasına görə sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə daha yaxın olan ən maraqlı və həm ədəbi, həm də şifahi dildə çox işlənən bir qrupunu təşkil edir.

İdiomların ifadə etdiyi məfhum başqa sabit söz birləşmələrinə nisbətən konkret olur. İdiomlar bu və ya digər sözün ekvivalenti, məcazi mənə ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir və formaca mürəkkəb sözlərə oxşayır”. [5, s.89]

“Birləşməni əmələ gətirən sözlərdən birinin mənasının zəif hiss olunması əsasında yaranıb semantik cəhətdən bölünməz olan frazeoloji birləşmələrə **frazeoloji birlik** deyilir”. [1, s.377]

Bu tip birləşmələrin komponentlərini təşkil edən sözlərdən birində sözün həqiqi mənası müəyyən qədər hiss olunur. Frazeoloji birliklər də frazeoloji qovuşmalar kimi mənə cəhətdən bölünməz olurlar. Məsələn: *yoluna çıxmaq, söz eşitməmək, ağız büzmək, qulaqlarını şəkləmək, dərs almaq (götürmək) və s.*

Frazeoloji birləşmələrin frazeoloji qovuşmalardan bir sıra fərqləri vardır. Frazeoloji qovuşmaların tərəflərini təşkil edən sözlərin birincisi heç bir mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədiyi halda, frazeoloji birliklərin birinci tərəfi bu şəkilçiləri qəbul edə bilər. “ Birləşmələrin qovuşmalardan bir fərqi də ondan ibarətdir ki, qovuşmalar müxtəlif nitq hissələrinə aid olduqları halda, onları təşkil edən idiomların, demək olar ki, çoxu fellərə ekvivalent olur”. [5, s.92]

Frazeoloji birləşmənin komponentlərindəki sözlərdən biri öz mənasında qalır, digər sözlər isə ondan asılı vəziyyətdə olur. Bu tip birləşmələrdə digər sözlər müstəqil mənasını qoruyub saxlayan sözdən asılı vəziyyətə düşür, yəni ona təhkim olunur. Bu tip birləşmələrdə birinci tərəfdəki sözlər həm mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə, həm də birləşmənin tərəfləri arasına müxtəlif sözlər daxil ola bilər. Məsələn: *söz çevirmək, sözündən dönmək, qulaq vermək, qulaqlarını şəkləmək, baltası daşa dəymək, qazancını kəsmək, iliyinə işləmək və s.*

“Azərbaycan dilinin frazeoloji ifadə və ibarələrini frazeoloji söz birləşmələri qrupundan fərqləndirən bəzi xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. belə frazeoloji vahidlər birinciyə nisbətən dildə az işlənir;
2. bu növ vahidlərdə sözlər arasında sintaktik əlaqə, əsasən, özünü aydın göstərir;
3. frazeoloji ifadə və ibarələr sintaktik vəzifələrinə görə, əsasən, cümlə olur;
4. bu qrup vahidlər bu və ya digər sözə ekvivalent sinonim ola bilmir.

Azərbaycan dili frazeologiyasının bu qrupuna daxil olan frazeoloji vahidlərin özləri də iki tipə bölünür: *frazeoloji (sabit) ifadələr və frazeoloji (sabit) ibarələr*”. [1, s.379]

Frazeoloji (sabit) ifadələr əsasən sözlərin həqiqi mənalari əsasında yaranır və tərkibi etibarilə möhkəm, aydın və obrazlı ifadələr olurlar. Atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların yaratdığı məsəlvari ifadələr, aforizmlər, rəvayətli ifadələr, ştamp və klişe adlanan ifadələr, ədəbi sitatlar və s. frazeoloji sabit ifadələrə daxildir. [2, s.272]

Atalar sözləri və məsəllər xalqın milli təfəkkürünün məhsulu olub, müxtəlif məzmunlara sahibdirlər. Onlar dildə hazır şəkildə mövcud olurlar. Məsələn: *qonağın payını Allah yetirər, acı danışan şirin söz eşitməz, dərdlini dindirmə, özü dillənər, günəş havanı isidər, dostluq qəlbi, meyvəli ağac daşlanır və s. [3]*

Məsəllərin atalar sözlərindən fərqli cəhəti onların konkret bir hadisə bağlı olaraq yaranmasıdır. Məsələn: *Çulunu sudan çıxarmaq, çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu, söz ki ağızdan çıxdı, artıq səninki deyil, Əflatun dostumdur, həqiqət isə daha əzizdir, ipinin üstünə odun yığmaq olmaz, işləməyən dişləməz və s. [7]*

“Birləşməni təşkil edən sözlərin müəyyən qrupunun məcazi və digər qrupunun həqiqi mənada (bəzən də əksəriyyətinin həqiqi mənada) işlənilməsi nəticəsində yaranıb, əsasən ədəbi dilin bədii üslubunda istifadə olunan obrazlı birləşmələrə **frazeoloji ibarə** deyilir”. [1, s.382] Məsələn:

“Danışdıq ömürdən olub keçəni

Sən bahar soraqlı qarlı qışmısan.
Yer də axtarırdım, axı, mən səni
Neyləyim, əlimə göydə düşmüşən.

Rəngin dalındakı həqiqətə bax!
Həqiqət nəzilər, amma üzülməz.
Yalan çiçəklənər, boy atar, ancaq
Bəhər verə bilməz, bar verə bilməz” [4]

Frazeoloji ibarələrə isə bədii əsərlərdə, əsasən, dram əsərlərində yer verilir və bu tip frazeoloji vahidlər də müəyyən üslubi keyfiyyətləri özündə birləşdirir. Ümumiyyətlə frazeoloji ibarələr bədii dildə istifadə olunur və müxtəlif yazıçıların yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlərin hər biri öz keyfiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir, eyni zamanda müəyyən ortaq keyfiyyətlərə də malikdir. Bütün xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bu vahidlərin hər biri dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müstəsna rol oynayır. Hər bir vahidin ayrı-ayrılıqda geniş şəkildə araşdırılması, onlar haqqında ətraflı məlumatın verilməsi və nümunələrlə izahlı şəkildə təqdim olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cilddə). Bakı, 2019. 464 səh.
2. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008. 442 səh.
3. Mətanət Yağubqızı. Atalar sözləri. Bakı: Nurlan, 2013. 476 səh.
4. Məhərrəm Hüseynov. Poetik frazeologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2013. 166 səh.
5. Səlim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 192 səh.
6. <https://azleks.az/dictionaries/3/azerbaycan-dilinin-frazeologiya-lugeti>
7. <https://azleks.az/online-dictionary/?s=22&page=1>

Safarli K.

Types of phraseological units (Summary)

Phraseology is one of the fields that plays an important role in enriching the vocabulary of the language. There are several types of units that form the basis of phraseology. This includes phraseological combinations, phraseological expressions, and phraseological phrases. Each of these units has common and different features based on their characteristics.

Сафарли К.

Виды фразеологических единиц (Резюме)

Фразеология является одной из областей, которая играет важную роль в обогащении словарного запаса языка. Существует несколько типов единиц, составляющих основу фразеологии. Сюда входят фразеологические сочетания, фразеологические выражения и фразеологические обороты. Каждая из этих единиц имеет общие и различные черты, основанные на их характеристиках.

Rəyçi: fil.f.d., dos. M.Əliquliyeva

VALTER SKOTTUN “AYVƏNHƏU” ƏSƏRİNDƏ EPIQRAFLARIN ŞƏRHİ

Açar sözlər: epigraf, invariant, süjet perspektivliyi, tematik vəhdət, ideoloji mərkəz

Key words: epigraph, invariant, plot perspective, thematic unity, ideological center

Ключевые слова: эпиграф, инвариант, сюжетная перспектива, тематическое единство, идейный центр

Müasir elmdə epigrafin tədqiqi, məndəki funksional təyini, tipoloji təsnifatı, mətnin oxucu tərəfindən qavranılmasındakı əhəmiyyəti və digər xüsusiyyətləri ilə bağlı müəyyən araşdırmalar aparılıb. Lakin bu təhlillərin əksəriyyəti ədəbi tənqidin mövqelərinə əsaslanır. Tədqiqatda epigraf dilin və nitqin qrammatikası baxımından struktur-semantik mexanizmini tapmaq məqsədi ilə təhlil olunur, bunun əsasında epigrafin mətnin strukturundakı əhəmiyyətini mühakimə etmək mümkündür.

Eyni zamanda, dərin səviyyə məna kodlaşdırma xarakteri daşıyır, invariant, semantik nüvə, mərkəzi əlaqə, semantik düyün kimi məntiqi və semantik anlayışlarla təmsil olunur. Mikrotematik, tematik, makrotematik və mətn daxili planların nitq situasiyasının məzmunu seçilən funksional semantik asılılıq mətni yazılı nitqin mürəkkəb vahidi kimi yaradaraq, dərin və səthi səviyyələrinin elementlərini birləşdirir. Dərin səviyyəli elementlər müəllif perspektivi əsasında sintez olunur və süjetin açılmasına kömək edir.

İndiyədək epigraf funksional semantik asılılığın hərəkət elementi kimi nəzərə alınmayıb. Funksional semantik asılılığın hərəkəti mətnin semantik strukturunun həm dərin, həm də səthi səviyyədə iyerarxik artikulyasiyasını nəzərdə tutur. Funksional semantik asılılığın ilkin və minimal vahidi müəyyən nitq kompleksi üçün dominant olan, dərin səviyyədə yerləşən və daimi dəyəri əsasında təcrid olunmuş mənanın kodlaşdırılmış komponenti olan invariantdır. Beləliklə, invariant nitq predikatıdır və nitq kompleksinin məntiqi vurğulanmış hissəsini fərqləndirən mikrosemantik oxun hərəkəti əsasında formalaşır.

Epigraflar əsərin daha maraqla oxunmasını təmin edir. Epigraflar əsərin fəlsəfi, tarixi, siyasi əhəmiyyətini anlamaq üçün oxucuya imkanlar yaradır. Epigraflar əsərin məzmunu ilə birbaşa və ya dolayı yollarla əlaqəlidir. Müəllif oxucunu daha əhatəli şəkildə anlatmaq üçün epigraflara istinad edir.

Nitq situasiyası həmişə nitq vasitələri ilə tam tərtib etməyi tələb etmir, çünki bəzən onu müəyyən etmək üçün verilmiş nitq kompleksinin yalnız reması olan elliptik konstruksiyalar kifayətdir. Qalan hissələrin təhlil edilməsi nitq vəziyyətinin özü ilə əlaqədar baş verir.

Qılınçxan Bayramovun Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi V. Skottun “Ayvənhəu” əsərində hər bir fəsildən əvvəl epigrafdan istifadə olunub. Epigraf daha mürəkkəb linqvistik məfhum olduğuna görə xüsusi araşdırma tələb edir, o həm də məndaxili vahiddir. V. Skottun “Ayvənhəu” romanında epigraflar mənacə bağlı bir və ya bir neçə ifadədən ibarətdir. Bu da hər bir fərdi epigrafdakı ifadələrin mənası dərin səviyyədə kodlayan invariantların variant genişlənməsi olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir. [1, s.27]

“I’ll woo her as the lion woos his bride”. Douglas [4, 190]

Bu epigraf subyekt, predikat, bilavasitə obyekt və şərait əsasında qurulan cümlə ilə strukturuna görə üst-üstə düşən, bir söz birləşməsindən ibarət səth səviyyəsində bir pilləli nitq kompleksidir. Amma cümlə dil səviyyəsinə aiddir və cümlə üzvləri nitq səviyyəsinin vahidi kimi nitq kompleksinə bərabər deyil, kompleksin nitq quruluşu üzərində işləyir. Beləliklə, bu nitq kompleksinin invariantı kişinin istədiyi qızı zorla ələ keçirmək niyyətidir. Quruluşuna və növünə görə bu epigraf neytral tipli çoxmərhələli nitq kompleksidir. Bir cümlədən ibarət, linqvistik

səviyyədə mürəkkəb olmayan bir ifadə ilə izah edilir. Onun ilk addımı qülləyə qalxmaq xahişi, ikinci addım meydançaya baxmaq, üçüncü addım döyüşdən bəhs etməkdir. Mikrotopik nitq kompleksində ifadə olunan nitq situasiyasının çökmüş tərifı olduğuna görə, bütün mikrotopiyanın məntiqi dominant hissəsinin vurğulanması əsasında yaranan invariantın formalaşması üçün başlanğıc nöqtəsi olduğu ortaya çıxır. Bu cür mülahizə bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bu epıqrafın invariantı qülləyə qalxmaq, meydançaya baxmaq və döyüşdən danışmaq üçün predikativlik mənasında ifadə olunan xahişdir. Buna görə də, bu invariantın başla əlaqəli uyğunluq sahəsi Ayvənhəunun xahişi hesab edilə bilər, o, yaralarını müalicə edən Rebekaya pəncərədən baxmaq və döyüşün gedişatı haqqında danışmaq üçün müraciət edir.

Epıqrafın alleqorik olmasına və buna görə də hərfi yazışma olmamasına baxmayaraq (Rebeka döyüşçü deyil), semantik nüvəni formalaşdırarkən müəllifə bu məlumat lazım olacaq. Əsərin təqdimatı zamanı, yəni səthi səviyyədə, Rebeka Normanlarla Qara Cəngavərin rəhbərliyi altında hərəkət edən quldurlar dəstəsi arasında baş verən döyüşün bütün gedişatını təsvir edir.

Beləliklə, göstərilən uyğunluq fəslin statik mərkəzini - invariant kimi, dominant hissənin məntiqi yerləşdirilməsi əsasında qurulan semantik nüvənin formalaşması üçün başlanğıc nöqtəsini təşkil edir. Müəllifin dini itilafarla razılaşmaması, nəticədə fərqli inanlı xalqın nümayəndələrinin sıxışdırılması və onlara rəğbət bəsləməsinin mərkəzi həlqəsində semantik özək təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, semantik özək bir neçə aspekti çatdırır. Bu halda onun bu və ya digər kateqoriyaya (ideoloji, mənalı və ya kommunikatıv) aid edilməsi həm ayrıca nəzərdən keçirildikdə, həm də məntiqi özəyi ilə verilən bu makrotematik nitq situasiyası çərçivəsində onun aparıcı cəhətinin ayrılması hesabına baş verir. Bu müddəə həm də yuxarıda verilmiş məna tərifinə uyğundur, çünki onun tərkib hissələrinin mənalarnı müəyyən edir və struktur elementlərin asılılığı özü ikitərəfli yönləndirilir: həm aşağıdan yuxarıya (ünsürlərin mənasından) və həm də yuxarıdan aşağıya (ümumi mənadən onu müəyyən edən dəyərlərin nəzərə alınmasına qədər). [5, s.31]

Bundan əlavə, semantik özəklərin birləşməsi prosesində formalaşan bu mərkəzi əlaqə müəllifin perspektivinə əsaslanaraq, mərkəzi keçidləri semantik qovşaqlarda birləşdirən digər mərkəzi keçidlərlə sintez olunur. Belə assosiasiya məzmunu, müəllifin hədəf təyinatına və seçmə qabiliyyətinə əsaslanır. Semantik düyünün yerüstü səviyyədə təhlil edilməsi, qeyd olunduğu kimi, mətn nitq situasiyasına strukturca bərabər olan kontekst vasitəsilə süjet perspektivinin köməyi ilə baş verir və birmənalı şərhdə təqdim olunan bütün süjet xətlərinin çoxölçülü olması, müəllifin əsərinə münasibətdə monostatik hədəf təyini ilə müəyyən edilir. Müəllifin əsəri yazarkən qarşıya qoyduğu məqsəd və ona hansı məna qoyduğunu başa düşmək üçün semantik düyünün ən böyük komponentləri olan mərkəzi bağların bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu təyin etmək lazımdır.

Qeyd edildiyi kimi, mərkəzi keçidlər müəllifin perspektivindən istifadə etməklə mətndə korrelyasiya edilir. Müəllif perspektivi müəllifin təqdim etdiyi semantik-məntiqi özəyin xəttidir ki, o, süjetin əsas məqamlara bölünməsinə şərait yaradır. Onlar mərkəzi keçidlərdə cəmləşərək semantik nüvələrə, sonra isə invariantlara parçalanır.

Müəllifin perspektivi xəttindəki mərkəzi əlaqələrin nisbəti semantik düyün təşkil edir: 1) mətn planının nitq situasiyasının sərhədlərinin müəyyən edilməsində, 2) mərkəzi əlaqələrin belə bir ardıcılıqla əlaqələndirilməsindədir. Kommunikativ, məzmun və dünyagörüşü aspektlərini ifadə etmək zərurətindən asılıdır, 3) mətndaxili planın təsvir olunan nitq situasiyası və psixoloji əlaqəsinin köməyi ilə bu mövqələrin sintezini oxucuya təqdim etmək. Bütün bu vəzifələr mərkəzi keçidləri ardıcıl düzən, beləliklə, semantik düyünün kodlandığı əsərin sxematik planını yaradan müəllif perspektivinin köməyi ilə dərin səviyyədə həyata keçirilir. Səth səviyyəsində semantik düyünün dekodlanması mətndə kontekstin köməyi ilə əsərin semantik cizgilərini səth səviyyəsində çatdıran süjet perspektivi kimi struktur semantik və ünsiyyət hadisəsinin hərəkəti nəticəsində baş verir - mətnin səth səviyyəsində ən böyük elementi, semantik düyün isə müvafiq olaraq dərin səviyyənin ən həcmli elementidir.

Belə ki, funksional semantik asılılıq dərin səviyyəni süjet perspektivi vasitəsilə səthə köçürür, müəllif perspektivinin düz xəttini qıraraq onu mətndə fasiləsiz, ziqzaq şəklində düzərək oxucunu maraqlandırır, intriqa yaradır. Müəllif belə bir kompozisiya manevri ilə oxucunu əsəri yazarkən rəhbər tutduğu mövqeyi tutmağa məcbur etməyə çalışır. [2, s.14]

Deməli, epigraf mətndə bir növ mətn kimi çıxış etsə də, tədqiqatların göstərdiyi kimi, onun içindəki yad element deyil. Müəllif epigrafları elə seçir ki, oxucunun diqqətini mətndəki çox konkret məqamlara yönəltsin. Bu, elə bir şəkildə baş verir ki, epigrafdakı olan invariant, sanki, fəslin invariantının bağlandığı semantik oxu təşkil edir. Bu komponentlər birlikdə fəslin semantik nüvəsini yaradır. Bundan əlavə, məntiqi nüvə əsasında digər semantik özlərlə birləşən semantik nüvə bir və ya bir neçə mərkəzi əlaqə təşkil edir ki, bu da müəllifin perspektivi xəttinə çəkilərək mənasını ən dəqiq və birmənalı şəkildə daşıyan semantik düyün təşkil edir.

Mətn seqmenti, öz növbəsində mətnin struktur və semantik ilkin mikroelementləri olan nitq komplekslərinin birləşməsindən ibarət olan bir neçə superfrazə vahidinə bərabər olan struktur formalaşmadır [3, 4]. Mətn yazılı nitq növünə aid olduğuna görə səthi səviyyədə birləşən nitq kompleksləri nitq situasiyasının müfəssəl tərifini olan fraza vasitəsilə ifadə olunur. Sonuncu variant olaraq, birincisi, nitq kompleksinin semantik əsasını təşkil edən, ikincisi, dərin səviyyədə, mikrosemantik oxu təşkil edən, üçüncüsü, mikrotema təşkil edən invariant aşkar edilir. Bununla belə, invariantın çoxtərəfli seçimi vəziyyətində, biz bir pilləli deyil, semantik mənada eyni invariantı müxtəlif tərəfdən göstərən bir neçə ifadəni ehtiva edən çox mərhələli nitq kompleksi ilə məşğul oluruq. Valter Skottun "Ayvənhəu" əsərində hər bir fəsildən əvvəl epigraf qoyulur. Bu romanda epigraflar mənaca birləşmiş bir və ya bir neçə ifadədən ibarətdir.

"A Monk there was, a fayre for the maistris, An outrider that loved venerie; A manly man, to be an Abbot able, Full many a daintie horse had he in stable: And whan he rode, men might his bridle hear Gingeling in a whistling wind as clear, And eke as loud, as doth the chapel bell, There as this lord was keeper of the cell". [3, 172]

Bu misal, əvvəlkindən fərqli olaraq, çoxmərhələli nitq kompleksidir ki, onun semantik bütövlüyünü müəyyən edən vahid mərkəz tərəfindən birləşən bir neçə söz birləşməsindən ibarət olması ilə mühakimə oluna bilər. Fikir dinamikasını ifadə edən şifahi predikat, rahibə xas olan dünyəvi bir insanın xüsusiyyətləridir: ov, tənbellik, oğurluq və monastır auditoru vəzifəsini tutarkən etdiyi hər şey. Eyni zamanda, rahib həcc ziyarətini də sevir ki, bu da yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərlə birləşərək ikiüzlülükdən xəbər verir. Bu cür təfərrüatlar nitq predikatının məhdudlaşdırılmasını formalaşdırır və nitq mövzusunda istinad edilən şəxsi daha dolğun təsvir etməyə imkan verir.

Məlum olduğu kimi, super fraza birliyi xüsusi sintaktik-üslubi vahid təşkil edən bir-biri ilə sıx əlaqəli tam ifadələr (yazılı nitqdə) və ya ifadələr (şifahi nitqdə) toplusudur, mikrotemalarla semantik olaraq bir-biri ilə əlaqəli bir neçə nitq kompleksini ehtiva edir. Bu mikro mövzular birlikdə super fraza birliyinin mövzusunda çevrilən bir ümumi mövzu təşkil edir [4, 4]. Bu hadisəni "Ayvənhəu" romanında müşahidə etmək olar. Deməli, hər bir fəslin mətnində ondan əvvəlki epigrafla mütləq semantik uyğunluq var. Səth səviyyəsində bu yazışma sahəsi dərin səviyyədə epigrafdakı mənası kodlayan invariantı genişləndirir və tamamlayır. Semantik nüvə maksimum semantik yükü daşıyan bir neçə invariant məcmusu kimi müəyyən edilir və bu semantik nüvəyə daxil olan invariantları izah edən variant qalıqlarından ibarət periferiyanı ehtiva edir [4, 4]. Birincisi, mürəkkəbliyinə, ikincisi, məzmunun daha böyük həcminə görə semantik nüvə təkcə öz daxilindəki invariantların iyerarxiyasını deyil, həm də onların bir-birini tamamlamasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, məntiqi əsas simli invariantlardan fərqli olaraq və bu invariantlar assosiasiyasının semantik nüvə daxilində meyl etdiyi bir növ monomərkəz olmaqla, o, özü də qalanlarla məcburi qarşılıqlı əlaqə əsasında ona daxil olan invariantların məntiqi yenidən nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur. Təhlil olunan romandan yuxarıdakı misalları nitq kompleksinin genişlənməsi və super fraza birliyinin formalaşması baxımından nəzərdən keçirək. Beləliklə, kişinin istədiyi qıza güclə hakim olmaq istəyindən ibarət olan birinci nümunənin dəyişməzliyi fəsildə yazışma sahəsini Brian de Boisguillebertin Rebekanın olduğu otaqda görünüşündə tapır. Bu niyyət, epigraf invariantındakı naməlum şəxsin niyyəti kimi, həm də invariantdır, fəsildə müvafiq variant genişlənməsi ilə ifadə olunur. Epigrafın invariantının təyin etdiyi məntiqi nüvəyə uyğun gələn bu iki invariantın sintezi semantik özəyi - qalıqlarla qarşılıqlı əlaqə əsasında məntiqi olaraq yenidən düşünülmüş invariantların cəmini təşkil edir. Üstəlik, qalıqların özləri bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə qalmır, həm də qarşılıqlı əlaqədə olur, bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır ki, bu da səthi sə-

viyyədə onların ümumi nitq situasiyasında fon təşkil edir, dərin səviyyədə mənası kodlaşdıran özəyi açır. Bu artikulyasiya müəllif tərəfindən oxucuya təqdim etmək istədiyi ardıcılıqla təqdim olunur. Əsəri yazarkən müəllif əvvəlcə romanın həmin kod tərtibatını zehni olaraq qurur, yazı zamanı süjet perspektivinin köməyi ilə təhlil edir. Müəllif tərtibatı elə ardıcılıqla qurur ki, oxucunu maraqlandırsın. Buna görə də müəllif perspektivinin ardıcıl izləyən invariantlardan, semantik özləklərdən və mərkəzi keçidlərdən ibarət birbaşa xətti açıq şəkildə pozulur. Əsərin semantik strukturunun hansı invariantlardan qurulacağını birmənalı başa düşmək üçün müəllif hər fəsil üçün ona uyğun epigraf seçir ki, bu da semantik düşüncü dəqiq şəkildə qurmağa, ideoloji, semantik və mənalılığı birmənalı şəkildə təyin etməyə imkan verir. Beləliklə, epigraf mətnin aparıcı komponentlərindən biri olmaqla, süjetin alleqorik təqdimatının əsasında dayanır.

Ədəbiyyat:

1. Alexander, M. (2007). *Medievalism: The Middle Ages In Modern England*. New Haven and London: Yale University Press.
2. Nagy, L. (2014). "Historical Fiction as a Mixture of History and Romance: Towards the Genre Definition of the Historical Novel". In: *Prague Journal of English Studies*, 3(1), pp. 7-17.
3. The Gale Group, Inc., Ivanhoe, eNotes.com, 28 June, 2006
4. Агеев Н.В. Семиотика, М.: Весь мир, 2002
5. Гончарова Е.А. Интерпретация текста. Немецкий язык, учебное пособие/ Гончарова Е.А., Шишкина И.П., М, Высшая школа, 2005
6. Тимакова И.Г. Эпиграф и его культурологические функции //Вестник МГЛУ, М., Московский Государственный Лингвистический Университет, 2003
7. Valter Skott "Ayvənhəu", "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2013
8. <http://uchcom.botik.ru/az/lit/coll/litext5/07koz.htm>
9. <https://www.dictionary.com/browse/palmer>
10. <https://www.jstor.org/stable/10.5699/yearenglstud.47.2017.0143?seq=>

Hashimzade N.

Interpretation of epigraphs in Walter Scott's "Ivango" (Summary)

Thus, in terms of the structural and semantic organization of the text, the epigraph is a speech complex, based on an invariance, which is an extended definition of the speech situation of the micro-thematic plan and contains logically dominant information in the text. The study considered the mechanism of encoding the meaning of the text using the epigraph, in which the invariant of the epigraph is synthesized on the basis of semantic reading with the invariant of the subsequent text. This synthesis forms a semantic nucleus based on a logical nucleus that combines with other semantic nuclei. The number of semantic nuclei formed by the epigraph was the basis for their monosemantic and polysemantic classification. Monosemantic epigraphs form a semantic nucleus based on an invariant synthesis in the following section. Polysemantic epigraphs have several areas of correspondence, and they can be located both in the chapter immediately after them and elsewhere in the text. Depending on the subsequent participation of the semantic nucleus in the formation of more voluminous structural-semantic units, we identified the epigraphs that create the plot and reveal the plot. At the same time, plot-creating epigraphs synthesize one-dimensionally with the invariant of the chapter and form a kind of adhesion of several semantic lines, while epigraphs opening the plot form semantic cores that continue the synthesis with the help of several semantic lines. A review of Scott's novel *Ivanhoe* from these perspectives confirmed the hypothesis that the epigraph, which we have accepted as a textual unit of research, is presented in the text as a combination of two levels - deep and superficial.

Интерпретация эпитафов в произведении "Айвенго" Валтера Скотта (Резюме)

Таким образом, с точки зрения структурно-смысловой организации текста эпитаф представляет собой речевой комплекс, в основе которого лежит инвариантность, представляющая собой развернутое определение речевой ситуации микротематического плана и содержащее в тексте логически доминирующую информацию. В исследовании рассмотрен механизм кодирования смысла текста с помощью эпитафа, при котором инвариант эпитафа синтезируется на основе смыслового прочтения с инвариантом последующего текста. Этот синтез образует семантическое ядро на основе логического ядра, которое сочетается с другими семантическими ядрами. Количество смысловых ядер, образованных эпитафом, послужило основанием для их моносемантической и полисемантической классификации. Моносемантические эпитафы образуют семантическое ядро на основе инвариантного синтеза в следующем разделе. Многозначные эпитафы имеют несколько областей соответствия, причем могут располагаться как в главе сразу после них, так и в другом месте текста. В зависимости от последующего участия семантического ядра в формировании более объемных структурно-смысловых единиц мы выделили эпитафы, создающие сюжет и раскрывающие сюжет. При этом сюжетообразующие эпитафы одномерно синтезируются с инвариантом главы и образуют своеобразную спайку нескольких смысловых линий, а раскрывающие сюжет эпитафы образуют смысловые ядра, продолжающие синтез с помощью нескольких смысловых линий. Рассмотрение романа Скотта «Айвенго» с этих позиций подтвердило гипотезу о том, что эпитаф, принятый нами в качестве текстовой единицы исследования, представлен в тексте как сочетание двух уровней — глубинного и поверхностного.

Rəyçi: f.f.d., b/m. E.Rəhimli

АХМЕДОВА МИНАЯ
Азербайджанский Университет Языков
minahmdv3@gmail.com

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АВТОРСКОГО ПОВЕСТВОВАНИЯ В РОМАНЕ «ГРОЗДЬЯ ГНЕВА»

Ключевые слова: американская литература, реализм, эстетика романа

Key words: american literature, realism, novel aesthetics

Açar sözlər: amerika ədəbiyyatı, realizm, roman estetikası

В то время как экономические кризисы, которые часто имели место в последнее время и волнообразно сказывались на обществах мира, исследуются с разных точек зрения, возрождаются индивидуальные и социальные воспоминания, и «экономическая депрессия 1929 года» - один из самых тяжелых экономических кризисов начала XX века. Когда экономисты и социологи начинают исследовать сходства и различия между последними экономическими кризисами и экономической депрессией 1929 года, умы отчаявшихся людей трепещут в движущихся кадрах этого черно-белого документального фильма, бумага летит в воздухе и падает до нуля; а вот и знаменитый «Черный четверг».

Одним из факторов, делающих литературные произведения бессмертными, является то, что в них подчеркивается человеческий фактор; тот факт, что он описывает человека со всей его жизненной силой, с обществом, противоречиями и конфликтами с самим собой, является успехом в выражении той человеческой сущности, которая отражена в глубине души.

Великий романист Джон Стейнбек в своем незабываемом романе «Гроздь гнева» выразил лицо этого ужасного кризиса, отразившегося на сельском хозяйстве, невероятный голод и страдания сельскохозяйственных рабочих в сельской местности. Современная классика «Грозы гнева» с его драматической структурой и художественной литературой, которая эффективно показывает отражение социальных событий и явлений в литературных произведениях - это произведение, прошедшее через слои памяти и часто выходящее на первый план.

Во многих источниках утверждается, что название «Гроздь гнева» - это метафора, сознательно используемая автором. Соответственно, Джон Стейнбек, как гниющий плод, выражает крах нынешней системы. Гнев по поводу угнетения, недемократических практик, низкой заработной платы также включают гниение плода / системы.

Как мы уже отмечали, Джон Стейнбек выразил эту человеческую трагедию, последовавшую за Великой депрессией, с глубокой художественной чувствительностью в «Гроздьях гнева».

В романе поразительно чувствуется, что главный герой - это «катастрофа», «экономический кризис», а не люди поодиночке. Хотя автор использует название романа метафорически, он также включает в себя другую метафору в начале романа; он описывает маленькую черепаху. Писатель Том Джоан видит черепаху, брошенную колесами проезжающего грузовика. Черепаха переворачивается вверх ногами, машет ногами в воздухе, как будто насмерть, затем выпрямляется и медленно продолжает свой путь. Эта ситуация повторяется снова и снова. Черепаха с зарытыми в панцирь семенами овса и ячменя оставляет некоторые из этих семян на земле, пытаясь снова встать на ноги. Том берет с собой черепаху. В панцире животного также есть семена, которые в другом месте упадут в землю. Это символическое выражение борьбы и возрождения. Борьба существа за выживание рассказывает драму тысяч людей в Америке; информирует о главном событии романа.

«Гроздь гнева» - это роман на 455 страницах, который предоставил Стейнбеку не только пространство для создания замысловатого сюжета, но и длинные, подробные и почти поэтические сцены. Рассмотрим следующую цитату из первой главы романа, в которой описывается пейзаж Оклахомы после того, как над ней опустилась засуха:

"В последней половине мая небо побледнело, и облака, которые так долго висели весной, рассеялись. Солнце освещало растущую кукурузу день за днем, пока по краю каждого зеленого штыка не расползлась коричневая полоска. Появились облака и ушли, и через некоторое время они больше не пытались. Сорняки стали более темно-зелеными, чтобы защитить себя, и больше не распространялись. Поверхность земли покрылась коркой, тонкой твердой коркой, и когда небо стало бледным, земля стала бледной, розовой в красной стране и белой в серой стране". [2, стр.12].

Это описание засухи и опустошения, которое она вызывает на земле, продолжается на протяжении всей главы, без единого случая диалога с персонажами. Почему Стейнбек это делает? Почему он просто не сказал, что засуха разрушила сельхозугодия? Ответ двоякий.

Во-первых, язык для писателя - то же самое, что кисть для художника. Чтобы творить искусство, нужно опираться на их художественные инструменты. Использование Стейнбеком длинных, подробных отрывков позволило ему образно нарисовать каждую сцену так, как он чувствовал себя лучше всего.

Вторая часть ответа связана с опытом. Повествовательный стиль Стейнбека, заключающийся в создании подробных изображений, дает читателю интуитивный или физический опыт. Например, мы видим, как сорняки портятся и становятся зелеными. Мы можем испытывать чувство отчаяния из-за облаков, когда они даже не могут попытаться появиться в небе. Именно внимание Стейнбека к деталям позволяет нам сочувствовать персонажам, чьи земли медленно опустошаются засухой.

«Гроздь гнева» может показаться утомительным для чтения, если вы подумаете о ней строго с точки зрения сюжета. Однако внимание к языку Стейнбека может сделать роман более полезным для чтения. «Гроздь гнева» - это не просто история семьи мигрантов,

бежавших со своей пораженной засухой фермы. Стейнбек устанавливает отношения между этой семьей; Джоадс и более крупные силы, которые создали свое затруднительное положение, делая осторожный и осознанный выбор языка. Этот урок определит и объяснит некоторые из этих вариантов.

Главы, посвященные Джоадам, состоят в основном из персонажей, говорящих на диалекте, или речи, которую на самом деле могут использовать «Окейники», такие как Джоады. Например, такие слова, как «вероятно» и «семья» превращаются в «вероятно» и «семья». Это делает персонажей более похожими на реальных людей и глубже вовлекает читателя в их борьбу. Стейнбек медленно развивает своих персонажей через эти диалектные разговоры.

В отличие от этого, промежуточные главы движутся быстро, используя множество глаголов в короткие промежутки времени, чтобы быстро передать действия безымянных других, страдающих, как Джоадс.

Например, Стейнбек пишет: «И арендаторы пришли гулять ... Кто-то купил пинту ... Но они не смеялись и не танцевали. Они не пели и не выбирали гитары. Они пошли обратно на фермы ... поднимая красную пыль». Всего в этих нескольких строках Стейнбек передает богатое впечатление о забитых и неугомонных людях [3, стр. 35].

Сопоставляя медленное и трудное путешествие Джоадов с быстрыми впечатлениями от большей массы обездоленных людей, Стейнбек персонализирует крупномасштабную экономическую несправедливость в борьбе Джоадов и дает обзор многих других, кто страдает вместе с их.

Мы также видим семантический сдвиг, когда слово пусть используется по-разному в каждом романе. В «Гроздьях гнева» “let” в основном используется в переходной форме глагола «заставлять делать». («пусть»), как показано в «Вы дайте мне немного сахара, а я принесу квитанцию позже».

Стейнбек раскрывает угнетение и вымирание семей, привыкших жить на земле под катком промышленного капитализма, но в то же время борьбу за выживание в американском обществе, переживающем стремительный процесс индустриализации.

“What should people do with the hope of heaven before they live? What should they do with the holy spirit while their own spirits creep on the ground? They will need help. They must live before it is their turn to die.” [1, стр. 12].

«Что люди должны делать с надеждой на небеса, прежде чем жить? Что им делать со святым духом, пока их собственные духи ползают по земле? Им понадобится помощь. Они должны жить до того, как наступит их черед умереть».

Конечно, такая книга, которая нападала на основополагающие ценности капиталистической Америки, вызвала бурную реакцию. Цифры продаж в 500 000 экземпляров не отражают напряженности, связанной с книгой. Даже в парламенте взял слово депутат и сказал, что этот роман — ложь и не отражает Америку. Конечно, больше всего его ненавидели калифорнийцы; они жгли книги на улицах. «Стейнбек заставляет нас выглядеть богатыми, избалованными и расистскими», — говорили они. В ответ на роман они даже написали романы, в которых Калифорния выглядит хорошо! Но те, кто знал положение фермеров, у которых украли землю, отдали должное Стейнбеку. Даже Элеонора, жена президента Рузвельта, «да меня в романе ничего не удивляет; Это действительно так», — сказал он.

“Well we all have to earn our living.” “It is,” said Tom. “But I wish you could find a way to win without taking someone else's due.” [1, стр. 14].

«Ну, мы все должны зарабатывать себе на жизнь». — Это так, — сказал Том. — Но я бы хотел, чтобы ты нашел способ выиграть, не забирая чужое.

«Гроздья гнева», снятые менее чем через год; режиссер Джон Форд. Стейнбек также был удостоен Нобелевской премии по литературе за этот роман и другие произведения, которые в будущем принесут автору Пулитцеровскую премию.

Стейнбек написал этот роман за 100 дней. В письме другу он сказал: «Я хочу писать историю такой, какая она есть». Стейнбек также был репортером о кризисе и «беженцах» в основных газетах страны. Таким образом, события в этом романе были написаны, когда они происходили.

“How can you frighten a man who feels hunger not only in his shrunken stomach, but also in the shrunken bellies of his children?” [1, стр. 23].

«Как можно напугать человека, который чувствует голод не только в своем сморщенном желудке, но и в сморщенных животах своих детей?»

Стейнбек родился в Калифорнии, но проникся симпатией к среднеамериканским фермерам из Оклахомы, спасающимся от Пыльного котла 1930-х годов. В «Гроздьях гнева» он использует диалект, который был бы преобладающим в то время и в том месте. Определенно существовал диалект, который мы видим это в цитатах из книги, таких как: «Я уверен только в одном в этом мире, и я уверен, что никто не имеет права связываться с жизнью парня». Хотя на первый взгляд это может показаться сленгом, это диалект, характерный для той части Америки того времени. Поскольку история Стейнбека о семье Джоад из Оклахомы; он хотел быть как можно более верным их диалекту.

Роман Джона Стейнбека «Гроздья гнева» рассказывает о миграции семьи Джоад с пораженных засухой полей Оклахомы в многообещающие сады Калифорнии во время Великой депрессии. Эта сказка разворачивается медленно, с богатым описанием ландшафта и обширными диалогами между персонажами. Роман полностью повествован от третьего лица. Это означает, что действие романа связано сторонним наблюдателем с всеведущей точкой зрения. Этот рассказчик обращается к персонажам с такими местоимениями, как он, она и они, вместо того, чтобы использовать голос «я» одного из персонажей (от первого лица) или рассказчика, который обращается к нам (от второго лица).

Литература:

1. Jaaskelainen Riitta Think-aloud protocols // Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London: Routledge, 2000
2. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов. — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Флинта: Наука, 2002
3. Ланчиков В. К. К вопросу об аллитерации в английской прозе // Тетради переводчика №25 – М.: МГЛУ, 2004
4. Леденёва В. В. Идиостиль (к уточнению понятия) // Филологические науки. 2001. № 5.
5. Фатеева Н.А. Поэт и проза: Книга о Пастернаке. М., 2003

Ahmadova M.

Linguistic features of the author's narration in the novel "The Grapes of Wrath"

(Summary)

Steinbeck's Grapes of Wrath is a two-dimensional book that looks both politically radical and socially conservative. Referring to the novel's social philosophy, the chapter connects its debilitating quality of thought - his failed attempt to express his ideas - with an evolving understanding of the social sphere, defined by delusion and sensitive to propaganda. The vagueness of the novel, in which ideas always arise but are never fully formed, explains the book's divergent political views. The novel's partial self-awareness also explains Steinbeck's inability to imagine non-white workers in California fields, as well as the destructive quality of the book's final scene, whose ability to imagine social interaction between strangers depends on its incomplete completion.

Əhmədova M.

“Qəzəb üzümləri” romanında müəllifin rəvayətinin linqvistik xüsusiyyətləri

(Xülasə)

Steinbeck-in Qəzəb Üzümləri bir anda siyasi cəhətdən radikal və sosial baxışında mühafizəkar görünən bir kitabdır. Romanın sosial fəlsəfəsinə müraciət edərək, fəsil onun zəifləyən düşüncə

keyfiyyətini - ideyalarını ifadə etmək üçün uğursuz cəhdini - yanlış fikirlərlə müəyyən edilmiş və təbliğata həssas olan ictimai sferanın inkişaf edən anlayışı ilə əlaqələndirir. İdeyaların həmişə ortaya çıxdığı, lakin heç vaxt tam formalaşmadığı romanın qeyri-müəyyənliyi kitabın müxtəlif siyasi baxışlara müraciətini izah edir. Romanın qismən özünü dərk etməsi, həmçinin Steinbekin Kaliforniya tarlalarında ağ olmayan işçiləri təsəvvür edə bilməməsini, eləcə də kitabın final səhnəsinin sarsıdıcı keyfiyyətini izah edir, onun qəriblər arasında ictimai əlaqəni təsəvvür etmək gücü onun təxribatçı şəkildə tamamlanmamasından asılıdır.

Rəyçi: f.f.d., b/m. İ.Orucova

QASIMOVA NƏZAKƏT
Azərbaycan Dillər Universiteti
nezaket.qasimova12@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ İSPAN DİLLƏRİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİ

Açar sözlər: dil, nitq, nitq anlayışı, nitq etiketləri, ispan dili

Key words: language, speech, speech concept, speech etiquette, Spanish

Ключевые слова: язык, речь, речевая концепция, речевой этикет, испанский язык

İnsanı digər canlılardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri olan dil istər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə hər kəs tərəfindən istifadə edilməkdədir. Məhz buna görə də dillə bağlı mövzular böyük maraq doğurur. İctimai hadisə sayılan dil cəmiyyət daxilində yaşayaraq inkişaf edir və cəmiyyətdən kənar heç bir halda formalaşa bilməz. Təsədüfi deyil ki, heç bir təhsili olmayan insan öz ana dilində danışarkən düzgün və nöqsanlı danışığı instinktiv həssaslıq nəticəsində müəyyən edə bilir. Bu səbəbdən, ailələr heç bir dil təhsili almasalar da, ana dilini övladlarına ötürə bilirlər.

Əksər tədqiqatçıların da qəbul etdiyi kimi, “dil insanlar arasında təbii ünsiyyət vasitəsi olub, öz qanunları olan və yalnız bu qanunlar çərçivəsində inkişaf edən canlı varlıq, mücərrəd mənalı işarələr sistemidir. [1]

Belə ki, insanlar öz duyğularını, düşüncələrini, fikir və mühakimələrini bir-birinə çatdırmaq üçün məhz dil adlı vasitəyə müraciət edirlər. Dilin özünəməxsus qanunlarına gəlinə, bu qaydalar dilin quruluşundan irəli gələn və dilin strukturunu təşkil edən prinsiplər məcmusudur. Onlar dillə mövcud olur, onun quruluşunun xüsusiyyətlərini ifadə edir, onun meyllərinin istiqamətini göstərir.

Həmçinin əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, canlı varlıq olan dil cəmiyyətin əsas dayacağı sayılır. Dil cəmiyyəti ayaqda saxlayan, varlığını təmin edən, yaşadan, cəmiyyətdə sarsılmaz birlik yaradan önəmli bir vasitədir. Dil cəmiyyət üçün nə qədər vacibdirsə, dil üçün də cəmiyyət bir o qədər labüddür.

Nitq anlayışına gəlinə, dilin ifadə təzahürü nəticəsində meydana çıxan prosesdir. Bu səbəbdən, nitq ünsiyyət prosesi hesab edilir. Nitq dil əsasında təşəkkül tapdığı üçün dildən asılı olur. Məsələn: Bilirik ki, dilin ən vacib üç funksiyalarından birincisi əşyalara ad qoymaqdır. Əgər bu proses olmasa, sözlər də olmaz. Sözlər olmadıqda isə cümlələrdən və cümlələr vasitəsi ilə ifadə olunan nitqdən də söhbət gedə bilməz. Digər tərəfdən söz və sözlər qrupu dilin qrammatik quruluşu əsasında birləşərək müəyyən bir fikri formalaşdırır. Yəni dilin ikinci və üçüncü funksiyasından – fikir ifadə etmək və ünsiyyət vasitəsi olmaq – istifadə olunur. Əgər belə olmasaydı, rabitəsiz və anlaşılmaz bir nitq formalaşardı. Belə bir nitq isə insanlar üçün əhəmiyyətsiz və qeyri-ışləkdir. [5]

Deməli, dil və onun lüğət tərkibi olmadan nitq formalaşa bilməz. Eyni zamanda dilin söz tərkibi genişləniş inkişaf etdikcə, ifadə tərz baxımından, nitq də inkişaf edir, zənginləşir. Həqiqətən də, hər bir insan öz təfəkkürü, məntiqi və dünyagörüşü, eləcə də bütün bunları inikas etdirəcək söz

bazası əsasında nitqini büruzə verir və onun nitqinin keyfiyyəti sadalanan göstəricilər əsasında yer tutur.

Qeyd edilən fikirlər dil üçün meyar sayıla bilməz. Çünki dilin quruluşu cümlədə əks olunur və heç bir halda ondan istifadə edən iradə və ya fərdi keyfiyyətlərindən asılı olmaz. Nitqin quruluşu isə istifadəçinin istifadə tərzindən tam asılıdır.

Hər bir xalqın özünəməxsus danışıq təzi olduğundan nitq əsasən milli xarakter daşıyır. Yəni aid olduğu xalqın psixoloji, mədəni, hətta xarakter və yaşam tərzini özündə əks elətdirir. Məhz bu səbəbdən xalqlar arasında mədəniyyət baxımından fərqlər də çoxdur. Lüğət tərkibi zəngin, ifadə imkanları geniş olan bir dil mənsub olduğu xalqın nitqini də gözəlləşdirir, fərqləndirir, ön plana çəkmiş olur. Hətta istifadə tələbatının yüksəlməsinə də səbəb olur.

Dildən fərqli olaraq nitq əsasən individual olur, yəni eyni bir xalqa, eyni bir dilə aid olsa da, fərdi xüsusiyyət daşıyır. Ona görə də eyni bir dildə danışan iki insanın nitqi də fərqli olur.[2]

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dil və nitq hər nə qədər vəhdət təşkil etsə də, hər birinin malik olduğu fərqli tərəflər mövcuddur. Belə ki, həcm baxımından dil daha genişdir, ümumxalq xüsusiyyətə malikdir. Nitq isə dilə nəzərən yığcam və fərdi xüsusiyyəti ilə diqqət çəkir. Nitq insan fikrinin, insan təfəkkürünün təzahür formasıdır və daha çox məzmunu, aydın və mənalı olması, dəqiqliyi, xüsusən də təsiri ilə diqqət çəkir. Dil ictimai hadisə olsa da, nitq ümumbəşərdir. Dil ünsiyyət vasitəsi, nitq isə ünsiyyət prosesidir. Dil individual olduğu üçün daha sabit, nitq isə fərdi xarakter daşdığından daha dəyişkəndir. Dil əsas tərəf, nitq isə asılı tərəfdir, çünki nitq dilin ifadə imkanları əsasında meydana çıxır. [3]

Bütün bunlara baxmayaraq, istər dil, istərsə də nitqdən istifadə zamanı dilin və nitqin tələblərini qorumaq əsas şərtidir. Çünki gözəl dil və gözəl nitq aid olduğu xalqın sosial-mədəni həyatının, yaşam tərzinin güzgüsüdür.

Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir xalqın mədəniyyət göstəricilərindən biri də nitq mədəniyyətidir. Hər bir insan öz nitqi vasitəsi ilə daxili aləmini açıqlayır, şəxsi keyfiyyətlərini sərgiləmiş olur. Dilçilik elmində də “etiket” termininin seçilməsi təsadüfi deyil. “Etiket” sözünün kökü “etika” sözünə bağlıdır. Latın mənşəli söz olan “etika” əxlaq, mədəniyyət, mənəviyyət haqqında fəlsəfəni bildirir. Digər mənası isə hər hansı isə cəmiyyətə xas olan əxlaq qaydaları deməkdir. Fransız sözü olan “etiket” sözünün də iki mənası var:

a) yarlıq, etiket, yazı;

b) mərasim [6]

Yəni sadə dillə ifadə etsək, etiket hər hansı xalqın, millətin danışıq dili baxımından mədəniyyət göstəricisini əks etdirir. Bu qaydalar vasitəsi ilə cəmiyyətdə insanların bir-birinə qarşı olan münasibətləri tənzimləyir, nəzakətli danışıq, əxlaq normaları çərçivəsində davranış meydana çıxır.

Bu barədə Azərbaycanın dəyərli dühası, yazıçısı, mütəfəkkir şəxsiyyəti N. Tusinin nəsihətlərini təkrarlamaq kifayətdir ki, nitqin insan haqqında, mənsub olduğu xalq haqqında fikir formalaşdırmaq üçün nə dərəcədə rol oynadığını təsəvvür edək:

“...Səndən böyük insanlar ilə danışan zaman kinayə işlətmə... kobud-nalayıq sözlər ilə nitqini kərləmə, dilini vulqar sözlərə (söyüşə) öyrətmə. əgər nalayıq ifadə işlətmək üçün zərurət yaranıbsa, onu obrazlı şəkildə bəyan et. Nitqini şux və zərif ifadələr ilə zənginləşdir. Hər məclisin səviyyəsinə münasib bir tərzdə danış...” [4]

Buna görə də hər bir dilin özünə məxsus, gündəlik həyatda istifadə olunan standart və bir növ şablon forma almış nitq etiketləri mövcuddur. Qrammatik baxımından nitq etiketləri iki formada təsnif edilir:

1) Yazı etiketləri;

2) Şifahi nitq etiketləri.

Yazı etiketləri əsasən rəsmi-işgüzar sənədlərə aid olub qısa və konkret məna bildirən, uzunçuluğa yol verməyən, daha çox müəssisə və idarələrdə istifadə edilən bir formadır. Məs.: tərcməyi-hal, ərizə, akt, protokol, arayış və s.

Şifahi nitq etiketləri isə ünsiyyət zamanı istifadə olunan, insanlar arasında münasibəti tənzimləyən, yanaşma tərzini müəyyən edən bir formadır. Nəzərə almaq lazımdır ki, etiketlər daha çox situasiyadan asılıdır. Belə ki, görüş, qarşılaşma, ayrılma və s. zamanlarda fərqli etiketlərdən istifadə olunur. Bu baxımdan nitq etiketləri müxtəlif qruplarda birləşirlər. [2]

İspan dili Hind-Avropa dil ailəsinin roman dil qrupuna aid olan və dünyada istifadə baxımından ikinci sırada dayanan zəngin bir dildir. Kastiliya krallığında yarandığına görə bəzən bu dili “kastiliya dili” də adlandıranlar var. Bu dilin də əlifbası latın əlifbası əsasında formalaşmışdır. İspan dili anqlo-sakson köklərə malik olduğundan, yəni sözlərin əksəriyyəti yazıldığı kimi də oxunduğundan bu dili mənimsəmək olduqca asan və maraqlıdır. [10]

İspan dilindəki nitq etiketlərindən danışarkən, əvvəlki bölmələrdə də qeyd etdiyimiz kimi, hər bir dilin mütləq şəkildə özünə məxsus etiketləri vardır. Hətta hər hansı xarici dili öyrənərkən və ya xaricə səfər edərkən ilk öyrəniləcək sözlər də məhz nitq etiketlərindən başlanır. Çünki nitq etiketləri ünsiyyətin, nitqin təməlini təşkil edir.

İndi isə həm Azərbaycan, həm də İspan dilində mövcud olan nitq etiketlərindən bəziləri ilə tanış olaq:

a) “Saludos” – Salamlaşma (qarşılaşma) etiketləri;

Mədəni nitq səviyyəsindən asılı olan salamlaşma (qarşılaşma) etiketləri, demək olar ki, dünya dillərinin əksəriyyətində eyni məqsəd və eyni situasiya zamanı istifadə edilir. Xatırladaq ki, salamlaşma (qarşılaşma) etiketləri insanlar arasında münasibət baxımından körpü, əlaqə rolunu oynayır və ünsiyyətin başlanğıcı zamanı istifadəsi şərtidir. Bu etiketlərin qarşılığı da eyni və ya fərqli etiketli cavablar vasitəsi ilə verilir. (Cədvəl 1)

İspanca	Azərbaycanca qarşılığı
<i>Hola</i>	<i>Salam.</i>
<i>Buenos días</i>	<i>Sabahınız xeyir.</i>
<i>Buenas tardes</i>	<i>Günortanız xeyir.</i>
<i>Buenos noches</i>	<i>Axşamınız xeyir.</i>

Cədvəl 1

b) “Despedidas” – Sağollaşma (ayrılma) etiketləri;

Bu etiket qrupu da istifadə olunma baxımından dünya dilləri üçün ortaq düşünülə bilər. Yəni hər bir dilin lüğət tərkibində sözügedən situasiya ilə bağlı etiketlər mövcuddur. (Cədvəl 2)

İspanca	Azərbaycanca qarşılığı
Adíos	Hələlik.
Cuidade	Özündən muğayat ol.
Nos vemos	Hələlik, görüşərik.
Es un gusto	Xoşdur, məmnun oldum.
Hasta luego/ Hasta la vista/ Hasta próxima	Görüşənədək.
Hasta pronto	Sonra görüşərik.
Hasta mañana	Sabahadək.
Buena suerte	Uğurlar.
Buen viaje	Yaxşı yol.
Qué tenga un buen viaje	Yaxşı yol, xoş səyahətlər.

Cədvəl 2

c) Müraciət üçün istifadə olunan etiketlər;

Ən geniş istifadə olunan nitq etiketlər qrupudur. Hər iki dildə eyni məqsəd üçün və eyni situasiya zamanı istifadə olunur. Azərbaycan dilində bu etiketlər, rəsmi və qeyri-rəsmi olmaqla iki yerə ayrılır. Bəy, xanım, cənab və s. kimi etiketlər rəsmi, oğlum, qızım, övladım isə qeyri-rəsmidir.

İspanca	Azərbaycanca qarşılığı
Señor	Cənab
Señora	Xanım (evli)
Señorita	Xanım (subay)

Don	Bəy, cənab
Doña	Xanım
Doctor	Həkim (kişi)
Doctora	Həkim(xanım)
Profesor	Müəllim
Profesora	Müəllimə
Padre	Ata
Madre	Ana
Hijo	Oğul
Hija	Qız
Hermano	Qardaş
Hermana	Bacı
Amigo	Dost (oğlan)
Amiga	Dost (qız)
Mi amigo/a	Dostum

Cədvəl 3

d) Üzrxahlıq səbəbi ilə işlədilən etiketlər;

Nitq mədəniyyətinin ən üst göstəricilərindən sayılan, əsasən də ünsiyyət və ya davranış zamanı meydana çıxan anlaşılmazlığın kübarca aradan qaldırılması zamanı istifadə olunur. (Cədvəl 4)

İspanca	Azərbaycanca qarşılığı
Por nada	Dəyməz, bir şey deyil.
De nada	Dəyməz.
Perdon	Üzr istəyirəm.
Lo siento	Bağışlayın.
Disculpe	Üzr istəyirəm.
Por favor	Xahiş edirəm.
No se preocupe	Narahat olmayın.
No hay de que	Buyurun, dəyməz.
No hay de que preocuparse	Narahatçılığa gerek yoxdur.

Cədvəl 4

e) Təşəkkür zamanı istifadə olunan etiketlər;

Müəyyən bir xidmət qarşılığında istifadə olunan etiketlərdir. İnsanın nəzakətli formada yanaşma tərzini inikas edir. (Cədvəl 5)

İspanca	Azərbaycanca qarşılığı
Gracias	Təşəkkür edirəm.
Gracias por todo	Hər şey üçün təşəkkürlər.
Muchas gracias	<i>Xüsusi təşəkkürlər</i>

Cədvəl 5

f) Hal-əhval tutmaq üçün istifadə edilən etikətlər;

Bu qrup etikətlər ünsiyyət zamanı bir növ doğmalığ sərğiləmək, qarşı tərəfin marağ kəsb etdiyini və ya dəyərli olduğunu diqqətə çatdırmaq üçün işlədilir. (Cədvəl 6)

İspanca	Azərbaycanca qarşılığı
<i>¿Como estas?/¿Que tal?</i>	<i>Necəsən?</i>
<i>¿Como esta?</i>	<i>Necəsiniz?</i>
<i>Bien</i>	<i>Yaxşı</i>
Muy bien	<i>Çox yaxşı</i>
Mal	<i>Pis</i>
Muy mal	<i>Çox pis</i>

Cədvəl 6

g) Tanışlıq və ya qarşılaşma etikətləri;

İnsanların istər ilkin tanışlıq, istərsə də qarşılaşma zamanlarında istifadə etdikləri mədəni nitq şablonlarıdır. (Cədvəl 7)

İspanca	Azərbaycanca qarşılığı
Es un placer	Xoşdur.
Que gusto saludarlo/a	Seni görmək xoşdur.
Mucho gusto en conocerlo	Tanış olmağa çox şadam.
Mucho gusto	Çox şad oldum.
Encantado/a de conocerle	Tanış olmağımıza şadam.
Encantado	Məmnun oldum.

Cədvəl 7

h) Təbrik etikətləri;

Demək olar ki, dünyanın bütün dillərində özünü göstərən və leksik mənə baxımından da bir-biri ilə uyğunlaşa bilən nitq etikətləridir.

İspanca	Azərbaycanca qarşılığı
Buen trabajo	Afərin, əhsən
Feliz cumpleaños	Ad günün mübarək.
Excelente trabajo	Afərin, bravo
Feliz Año Nuevo	Yeni ilin mübarək.
Felices fiestas	Bayramınız mübarək.
Felicidades/ Enhorabuena/ Felicitaciones	Təbriklər.
Me da gusto por ti	Sənin adına sevindim.

Cədvəl 8

i) Alqış bildirən nitq etikətləri;

Bu nitq etikətləri Azərbaycan dilində “Alqışlar və qarğışlar” şəklində qruplaşır, xeyir-dua və əksini bildirmək üçün istifadə olunur. (Cədvəl 9)

İspanca	Azərbaycanca qarşılığı
Por Dios	Allah xatirinə
Dios te bendiga	Tanrı səni qorusun (qeyri-rəsmi)
Dios le bendiga	Tanrı səni qorusun! (rəsmi)
Salud	Sağlam ol.
<i>Viva</i>	<i>Yaşasın.</i>
<i>Que te vaya bien</i>	<i>Yaxşı yol.</i>
<i>Enhorabuena/a</i>	<i>Xoş arzular.</i>
<i>Le deseo buena suerte</i>	<i>Sənə uğurlar arzulayıram.</i>
<i>Buena suerte</i>	<i>Uğurlar.</i>

Cədvəl 9

j) Hiss həyəcamı bildirmək üçün istifadə olunan etiketlər;

İspanca	Azərbaycanca qarşılığı
Provecho	Nuş olsun.
Disfrute de su comida	Nuş olsun.
Sírvete un poco	Qonaq olun.
Yo invito	Mən ismarlayıram.

Bütün bunlar ilə yanaşı digər etiket formalarının olması da təbiidir. Zaman keçdikdə dil inkişaf edir, lüğət tərkibi zənginləşir. Bu inkişaf özünü nitqdə də büruzə verir. Həmçinin cəmiyyətin də mədəniyyət baxımından püxtələşməsi nitq mədəniyyətini də inkişaf etdirmiş olur.

Beləliklə, cəmiyyət önündə çıxış edən hər bir insan danışıq zamanı nitq mədəniyyətinin tələblərinə mümkün qədər əməl etməlidir. Çünki hər bir insanın nitqi onun şəxsiyyətini, mədəni və elmi səviyyəsini, dünyagörüşünü özündə inikas etdirən göstəricidir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A., Ümumi dilçilik. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 280 səh.
2. Mübariz Y., Nitq mədəniyyəti. Bakı, "Elm və Təhsil", 2019, 432 səh.
3. Hüseynov S. S., Qaracayeva E. M., Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslük). Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 408 səh.
4. Nəsrəddin Tusi. “Əxlaqi-Nasiri”. Bakı, 1989
5. Yusifov M., Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 1998.
6. Виноградов В.С., Грамматика испанского языка. Москва, 1990
7. Канонич С.И., Справочник по грамматике испанского языка. Москва, 1991, 191 с
8. Ларинова М.В., Учебник испанского языка с элементами делового общения (Учебник). Москва, 2005, 383 с.
9. 9. Ángela T., Manual de Gramática Española. EDICIAL, 1968, 424
10. Bello A., Gramática de la lengua castellana. La Habana, 1979, 476

Rəyçi: f.f.d., b/m. A.Quliyeva

ПЕРЕВОД ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Ключевые слова: политический дискурс, межкультурная коммуникация, эмоциональная окраска, политическая проблематика

Key words: political discourse, intercultural communication, emotional coloring, political issues

Açar sözlər: siyasi diskurs, mədəniyyətlərarası kommunikasiya, emosional rəngləmə, siyasi problematika

В настоящее время благодаря прогрессу в области глобализации, экономики, науки и политики актуальным становится исследование политического дискурса его жанровых разновидностей, базовых концептов политики и синтактики политических текстов.

Согласно лингвокультурологическому подходу, *политический дискурс* — это многомерный комплекс речевых действий в историческом и социокультурном пространстве, на достижение которых ориентируется выбор лингвистических средств, ведущую роль среди которых играют фразеологические единицы. Основоположник теории текста Ван Дейк полагает, что политический дискурс играет ключевую роль в осуществлении власти, так как он выражает социальное познание, в связи с чем может «управлять умами» социальных групп и их членов [1, с. 71].

Сама *политическая мысль* берет свои истоки из мифологии. Уже начиная с античности началось использование таких понятий как государство, власть, республика и др. В то время Платон, Цицерон, Аристотель являлись авторами концепций об общественно-политическом устройстве, а также о государственной власти и ее форм правления.

Одним из важнейших социальных процессов, который связывает членов одного сообщества, объединенного языком и культурой, осуществляет контакты между ними, является коммуникация. Коммуникация обеспечивается как вербальными средствами (словами, словосочетаниями, фразеологизмами, пословицами, поговорками) так и невербальными (жестами, мимикой). Таким образом, каждый народ имеет собственные национально-культурные традиции, выраженные в языке. Однако общение происходит не только в рамках одного сообщества, объединенного одним языком и культурой, оно распространяется на представителей разных стран и народов. Именно это стремление к общению с носителями иных языков и культур становится весьма актуальным в XXI в. Исходя из вышесказанного, межкультурная коммуникация необходима для общения между представителями различных культур и стран.

Впервые в русской лингводидактике определение термина «Межкультурная коммуникация» было сформулировано академиком В.Г. Костомаровым: «Межкультурная коммуникация — это адекватное взаимопонимание двух участников коммуникативного акта, принадлежащих к разным национальным культурам» [2, с 26]. Особое значение приобретает межкультурная коммуникация в такой важной сфере международного общения, как внешняя политика, где чрезвычайно важно достижение взаимопонимания между участниками диалога.

Среди языковых средств, обеспечивающих межкультурную коммуникацию, можно выделить фразеологические обороты — устойчиво воспроизводимые в речи образно мотивированные словосочетания.

В науке исследования политического дискурса как особой области коммуникации начинают появляться в девяностых годах прошлого столетия [3, с 42], и активно продолжаются в настоящее время. Издаются учебные пособия для высших учебных

заведений по этой дисциплине. Несмотря на целый ряд зарубежных и российских публикаций, посвященных разноаспектному описанию этого коммуникативного явления, до сих пор не существует его общепринятого определения. Термин политический дискурс является синонимом понятию политическая коммуникация.

В системе дискурсивных средств речевой экспрессии особое место занимают фразеологизмы, «сама природа» которых, по мнению И. Б. Голуб, «создает предпосылки для их использования» в художественных и публицистических текстах. [4, с 120]. Как известно, к фразеологизмам в широком понимании относятся фразеологические обороты с различной степенью слитности компонентов, пословицы и поговорки, устойчивые компаративные фразе сочетания, крылатые слова и выражения (крылатизмы), речевые штампы. Творческая обработка фразеологических оборотов расширяет их выразительный потенциал и привлекает внимание участников речевых актов. Известный лингвист В. З. Санников полагает, что творческое преобразование фразеологизмов является средством создания языковой игры, квалифицируемой как вид лингвистического эксперимента. [5, с 33].

Фразеологические обороты как дискурсивные единицы часто становятся предметом изучения функциональной лингвистики, рассматривающая язык в качестве инструмента коммуникации. Фразеологизмы выступают не только как маркеры национальной и культурной специфики народа, но и как мощное средство воздействия на адресата, на что главным образом и нацелен политический дискурс.

Современный политический дискурс характеризуется использованием двух видов фразеологических единиц: а) те, которые обозначают исключительно политическую проблематику (*закулисные переговоры – negociaciones entre bastidores, предвыборная гонка-plena campaña, политика двойных стандартов-política de doble rasero, первое лицо- primera persona*) и б) те, которые связаны с другими сферами жизни общества (*бросать вызов-desafiar, испытывать на прочность- poner a prueba, выйти из тупика- salir del atolladero, superar el punto muerto*).

Фразеологизмы обладают всеми характеристиками, которые необходимы для политического дискурса. Например: точность, экспрессивность, яркость, придают сообщению определенную оценочную окраску. В связи с динамичным развитием языка политики, фразеологические обороты могут приобретать новые формы. В политике, где основная задача – быть объективным, справедливым, очень часто используются образные, оценочные и экспрессивные фразеологические единицы. Использование таких форм помогает эффективно влиять на сознание и мысли адресата, так как любая новизна содержания и формы вызывает не только заинтересованность, а также стать сторонником автора политического текста.

Политики очень часто используют фразеологические единицы в своей речи. Иногда они и сами являются авторами крылатых слов и выражений, широко употребляемых впоследствии в общенародной речи. Воздействие речи политика, принятие или отторжение его идей и мыслей во многом зависит от точности, уместности и оригинальности употребляемых фразеологических единиц. Ошибки и неуместное использование определенных выражений могут испортить репутацию политика.

Таким образом, исходя из многочисленных исследований ученых было выявлено значительное количественное преобладание фразеологических единиц «неполитического» характера. Возможно, это объясняется стремлением как русскоязычных, так и иноязычных изданий разбавить чисто политическую тематику текстов более знакомыми и близкими для простого читателя выразительными средствами, которые они легко могут вызвать из памяти.

Согласно Н. В. Баско, одной из главных особенностей фразеологической единицы как языкового средства, обеспечивающего межкультурную коммуникацию, является большая информативная насыщенность чем их слово-синоним. «Значение идиом всегда богаче, чем значение синонимичного слова (или слов). А это значит, что значение идиом всегда более оснащено подробностями, чем слова». [6, с 177]

Образность фразеологической единицы, еще одна ее особенность, наглядно представляет определенный фрагмент или явление действительности в человеческих знаниях о ней; содержит стереотипные или ассоциативные представления народа, парадоксы, ориентированные на окружающую действительность. Большинство политических фразеологизмов имеют в своей семантической структуре типовой образ, основанный на метафорическом переносе, что позволяет усилить экспрессивный потенциал. Например, в политическом контексте русский фразеологизм *колосс на глиняных ногах* – *tener pies de barro/ Ídolo con pies de barro/ Gigante con pies de barro* означает что-либо величественное с виду, но, по существу, слабое. Происхождение данного выражения связано с Ветхим Заветом, где говорится о вавилонском царе Навуходоносоре, кому приснился огромный металлический истукан на глиняных ножках, который был разбит камнем. Образ такого колосса закрепился за Российской империей в XVIII–XIX вв. и позже был использован относительно Советского Союза в западноевропейской печати. «*К сожалению, уроки истории быстро забываются. Когда общаюсь с западными деятелями, я всегда напоминаю им: Наполеон и Гитлер ведь тоже считали Россию колоссом на глиняных ногах, и что из этого вышло¹?*» *Por desgracia las lecciones de la historia se olvidan rápidamente. Cuando me comunico con las figuras occidentales, siempre les recuerdo: Napoleón y Hitler, después de todo, también consideran a Rusia un ídolo con pies de barro, y mira cómo ha acabado eso.*

Еще одной особенностью политических фразеологизмов является их эмоциональная окрашенность и оценочность; большинство фразеологизмов выражают либо положительную, либо отрицательную оценку фрагмента действительности. Согласно Е. Ф. Арсентьевой, «одобрительная или неодобрительная оценка, заключенная в значении фразеологизма, можно объяснить различной реакцией людей на положительные и отрицательные явления и является интегральным в семантической структуре ФЕ.

Другой характерной чертой фразеологизмов в политическом дискурсе является нарушение принципа непроницаемости. Принцип непроницаемости обеспечивает фразеологическим единицам структурную стабильность и монолитность, что делает их легко предсказуемыми в языковой коммуникации. Кроме того, следует отметить, что фразеологизмы в политическом дискурсе отличаются высокой степенью варьирования и подвергаются различным видам преобразований, которые проявляются на всех уровнях вариативности: лексико-грамматическом, синтаксическом и семантическом. [7, с 246]

В заключении хочу отметить, что основными особенностями фразеологических единиц в политическом дискурсе являются информативная насыщенность, эмоциональная окрашенность и оценочность, нарушение принципа непроницаемости и высокая степень вариативности. Также ввиду сложности фразеологизмов как особых языковых единиц, влияющих на содержание и результат политического диалога, иностранным лингвистам и переводчикам необходимо уделять большее внимание фразеологизмам. Овладение семантикой, стилистическими свойствами и ситуацией употребления фразеологических оборотов является залогом успешной межкультурной коммуникации на русском языке в политической сфере и служит достижению взаимопонимания между ее участниками. Это чрезвычайно важно для развития добрососедских отношений между странами и народами.

Литература:

1. Dijk V. Critical Discourse Studies: A Sociocognitive Approach (new version), Methods of critical discourse analysis. London : Sage, 2015
2. Верещагин, Костомаров: Язык и Культура 1990 г.
3. Проскураков М. Р. Дискурс борьбы: очерк языка выборов // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. 1999.
4. Дейк Т. А. Язык, познание, коммуникация: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1989.
5. Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры. М.: Языки славянской культуры, 2002. 552 с.
6. Баско Н.В. Фразеология политического дискурса в аспекте межкультурной коммуникации // Политическая лингвистика. 2017.

7. Равочкин Н.Н. Особенности политического дискурса // Вестник КГУ. 2018.
8. С. Марков. Кибероружие делает третью мировую наиболее вероятной. <https://aif.ru/>

Kulieva A.

Translation of phraseological units in political discourse. (Summary)

The article is devoted to the linguistic analysis of the phraseology of political discourse in the aspect of intercultural communication. Intercultural communication is designed to communicate between representatives of different cultures. Phraseological phrases occupy a special place among the linguistic means that ensure intercultural communication. The role of phraseological units in modern speech (oral and written) has grown significantly, this fully applies to the phraseology of political discourse.

Quliyeva A.

Siyasi diskursda frazeoloji vahidlərin tərcüməsi. (Xülasə)

Məqalə mədəniyyətlərarası kommunikasiya aspektində siyasi diskurs frazeologiyasının linqvistik təhlilinə həsr edilmişdir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında ünsiyyət üçün nəzərdə tutulmuşdur. Mədəniyyətlərarası ünsiyyəti təmin edən linqvistik vasitələr sırasında frazeoloji vahidlər xüsusi yer tutur. Müasir nitqdə (şifahi və yazılı) frazeoloji vahidlərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır, bu bütövlükdə siyasi diskursun frazeologiyasına aiddir.

Rəyçi: f.f.d., b/m. A.Quliyeva

ABBASOVA SEVDA
Azərbaycan Dillər Universiteti
sevdaabbasova38@gmail.com

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ZAMAN KATEQORİYASI

Açar sözlər: zaman, feil, dilçilik, kateqoriya

Key words: time, verb, linguistics, category

Ключевые слова: время, глагол, языкознание, категория

Feil hər dildə mövcud olsa da, hərəkət bildirən bu nitq hissəsi hər dildə fərqli növlərə bölünür. Bu barədə Afad Qurbanov “Ümumi dilçilik” kitabında belə deyir: “*Təbiət və cəmiyyətdə hərəkətlə bağlı zəngin prosesləri özündə əks etdirən feil dünyada dillərdə müxtəlif qrammatik kateqoriyalar vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Məsələn, feilin bitmiş və bitməmiş növləri rus dili üçün daha xarakterik dil hadisəsi hesab edilir.*” [7, s.250]. Feillərdə ən geniş yayılmış kateqoriyalar zaman, şəxs, növ, təsirli və təsirsiz, təsdiq və inkarlıq kateqoriyalarıdır. Məsələn, inkarlıq kateqoriyası hər hansı bir hərəkəti və ya əlaməti inkar etmək üçün işlədilir. Dilçilikdəki anlayışa görə, əgər hər hansı bir hərəkət və ya əlamət təsdiq edilirsə, inkar da edilə bilər. “*Inkarlıq geniş anlayışdır. Əslində inkar təsdiqin əksi olduğundan bütün adlara və əlamətlərə aiddir. Əgər bir şey, əlamət, keyfiyyət təsdiq olunursa, deməli o, inkar da edilə bilər. Məs. kitabdır - kitab deyil, yaxşıdır - yaxşı deyil. Bu dialektik inkar olub, bilavasitə təfəkkürlə bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Təsdiq və inkarla bağlı, ona oxşar antonimliyi də göstərmək olar. Məs., yaxşıdır - yaxşı deyil, deməli pisdir. Əlbəttə, bu idraki inkarın bir növüdür. İnkarlıq kateqoriyası dedikdə fellərin morfoloji inkar əlaməti nəzərdə tutulur. Bu kateqoriya bəzi*

dillərdə xüsusi forma ilə ifadə edildiyi halda, bəzilərində xüsusi inkarlıq bildirən sözünü ilə ifadə edilir. Azərbaycan dilində inkarlıq kateqoriyası feilin: təsdiq formasına -ma, -mə artırmaqla yaranır.” [2, s. 515].

Azərbaycan dilində feil növləri ənənəvi olaraq məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-birgəlik və icbar növləri özündə birləşdirən və ingiliscə “voice” adlandırılan anlayışdan daha geniş bir dairəni əhatə edir. Bir çox dilçilik kitablarında “feilin növləri”, “feilin leksik məna növləri”, “feilin quruluşca növləri” kimi başlıqlara rast gəlirik ki, bu da növ məfhumun çox geniş bir anlayış olduğunu və daxilində qarışıqlıq hökm sürdüyünü sübut edir. Yəni, bütün dil səviyyələrində feilin özünəməxsus növ müxtəlifliyi mövcuddur. Məsələn, linqvistik səviyyələr ardıcılığı ilə feilin növlərini incələyək:

1. Fonetik səviyyə. Feilin fonetik tərkibinə görə bölgüsünə bütün dillərdə rast gəlinmir, yəni, fonetik səviyyə universal xarakter daşımır. Bu cür bölgüyə ərəb dilində rast gəlmək mümkündür.
2. Feilin leksik məna növləri. Bu bölgü müxtəlif dil quruluşlarına görə fərqli bölünür. Məsələn, Azərbaycan dilində bu bölgü ,əsasən, 1) *hərəkət feilləri*, 2) *iş feilləri*, 3) *nitq feilləri*, 4) *təfəkkür feilləri*, 5) *hal-vəziyyət feilləri qruplarına bölünür*: [4, s. 197]. İngilis dilində isə feillər iki qrupda fərqləndirilir: actional (hərəkət) və statal verbs (vəziyyət feilləri). Alman dilində isə feillərin leksik növləri hərəkət, fəaliyyət və vəziyyət olaraq üç yerə bölünür.
3. Morfoloji səviyyə. Morfoloji səviyyədə Azərbaycan dilində feillər sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla 3 yerə bölünür. İngilis dilində bu bölgü simple (sadə), sound-replacive (səsi yerdəyişən), phrasal (tərkibi), stress replacive (vurgusu yerdəyişən), composite (mürəkkəb) və s. Olmaqla daha geniş bölgüyə malikdir.
4. Sintaktik səviyyə. Bu səviyyəyə görə feillər təsirli və təsirsiz olur. Sintaktik səviyyə universal xarakter daşıyır və demək olar ki, bütün dillərə xasdır. Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz, ingilis dilində transitive and intransitive verbs kimi bölünürlər.

Feilin şəxs kateqoriyası. Feilin şəxs kateqoriyası baş verən hərəkətin kim tərəfindən baş verdiyini bildirmək üçün istifadə edilir. Bu kateqoriya dünya dillərinin bir çoxunda mövcuddur. Azərbaycan dilində şəxs kateqoriyası şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. Məsələn,

Mən yazıram.	Biz yazırıq.
Sən yazırsan.	Siz yazırsınız.
O yazır.*	Onlar yazırlar.*

*III şəxsdə şəxs şəkilçisindən istifadə olunmur.

Şəxs kateqoriyası hər dildə fərqli şəkildə özünü göstərir. Məsələn, nümunədən də gördüyümüz kimi Azərbaycan dilində bu kateqoriya şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. İngilis dilində isə hərəkətin kim tərəfindən görüldüyünü bildirmək üçün feil dəyişmir, şəxs əvəzliliklərindən istifadə olunur:

I write.	We write.
You write.	You write.
He\she\it writes.	They write.

Burada isə, yalnız III şəxsin təkisi “s” sonluğunu qəbul edir.

İtalyan dilində isə şəxs kateqoriyası nə şəkilçilər, nə də şəxs əvəzlilikləri ilə düzəlir. Bu dildə hərəkətin kim tərəfindən görüldüyünü izah etmək üçün feilləri məhz kökdən dəyişmək lazımdır. *Scrivere*(yazmaq) feili üzərində müqayisə edək:

Io scrivo.	Noi scriviamo.
Tu scrivi.	Voi scrivete.
Lui\lei scrive.	Loro scrivono.

Nümunədən də gördüyümüz kimi, burada feillər kökdən dəyişir.

Zaman anlayışı bir çox mütəfəkkirin diqqətini cəlb edən sahədir. Zaman deyildikdə, materiya, hərəkət və zaman meydana çıxır və öncə və sonra problemi yaranır. Çünki maddə olmadan hərəkət baş verə bilmədiyi kimi, hərəkət olmadan müddət, müddətsiz isə zaman baş verə bilməz. Bu proseslər ancaq insanlarla məna qazanaraq şüurun predmetinə çevrilib. Lakin zaman ən çox filosofların araşdırma mövzusu olmuş və qədim zamanlardan bu günə varlıq və ilk fəlsəfə

adlandırılan metafizikanın əvəzolunmaz alt başlıqlarından birinə çevrilmişdir. İndi bir neçə məşhur alimlərin zamana baxışını nəzərdən keçirək.

Antik dövrdə Aristotel və orta əsrlərdə Avqustin zamanla bağlı fikirləri baxımından görkəmli filosoflardandır. Antik dövrdə məlum olduğu kimi, yoxdan varlıq ideyası yox idi və Allah yalnız mövcud formasız maddəyə forma verən Usta Tanrı idi. Orta əsrlərdə yoxdan varlıq ideyası xristianlığın təsiri altında qəbul edilmişdir. Buna görə də Allah kainatı yoxdan yaratmışdır. Zaman məfhumuna yaradılış anlayışı kontekstində baxdıqda bir problem yaranır. *Allah kainatı yaratmazdan əvvəl nə edirdi?* [6, s.54].

Qədim mütəfəkkir Aristotelin zaman anlayışı birbaşa dəyişmə və ya hərəkətlə bağlıdır. Hər şeyin sabit qaldığı və heç bir dəyişikliyin olmadığı bir dövrdən danışmaq olarmı? Aristoteldə zamanı başa düşmək üçün zamanla indiki an arasındakı əlaqəyə baxmaq lazımdır. Aristotelin zamana baxışı, görünür, indiki məqama əsaslanır. Zaman tamamilə yoxdu, yoxsa ələ ovuca sığmayan, sürüşkən bir maddədir? *Zamanın bir hissəsi var idi, amma indi yoxdur. Gələcək hissə də gələcəkdə mövcud olacaq. Beləliklə, hələ mövcud deyil. Zamanın bölünə bilən hissələrindən biri sönmüş, digəri isə hələ mövcud olmamışdır. İndiki an zamanın bir parçası deyil* [6, s.79]. Çünki parçanın bir ölçüsü var və bütün parçalardan qurulmalıdır. Halbuki zaman indiki anlardan bir araya gəlmiş kimi görünür. İndiki zaman keçmişlə gələcəyi ayırır.

Aristotel deyir ki, zaman dəyişmir. Çünki onun fikrincə, dəyişiklik hər yerdə eyni deyil. Lakin zaman da dəyişiklikdəndə müstəqil deyil. Dəyişiklik bəzi yerlərdə sürətli, bəzi yerlərdə isə yavaş olur. Halbuki, zamana baxanda belə bir şeydən danışmaq mümkün deyil. Zaman hər yerdə eynidir. Zaman sürətli və ya yavaş deyil, biz az və ya çox vaxt haqqında danışa bilərik, amma bu da nisbidir. Zaman dəyişmədən müstəqil deyil. Çünki dəyişiklik olmayan yerdə zamandan danışmaq mümkün deyil. İnsan dəyişmədən xəbərdar olmadan zamandan xəbərdar ola bilməz.

Zamanı keçmiş, gələcək, indiki an kimi hissələrə bölsək, bu hissələri birləşdirən bir şey olmalıdır. Aristotel bunu indiki məqam kimi görür. O, indiki anı keçmişin həddi və gələcəyin başlanğıcı kimi görür. Zaman düşüncələrimizdəki ardıcılıq şüuruna və yaşadığımız hadisələr arasındakı fərq fenomeninə uyğundur. Ardıcılıqla yaşanan hadisələr arasında heç bir fərq olmadığı bir dövrdən danışmaq olarmı? Heç bir dəyişikliyin fərqi olmadığı zamanın fərqi ola bilərikmi?

Zaman istər varlığa, istərsə də insana bağlı bir şey olsun, mütləq insanlarla meydana çıxır, insanlarla məna qazanır. Zamanın dərk edilməsi insan həyatında çox mühüm dəyişikliklərə səbəb olur. Zamanın insanlara konstruktiv və ya dağıdıcı təsiri var. Biz onun dağıdıcı təsirini ona görə deyirik ki, müəyyən müddətdən sonra onun inkişafı regressiya ilə əvəz oluna bilər. Dövrün mentaliteti və onun hakim baxışı mütəfəkkirlərin zaman qavrayışına təsir göstərmişdir. Çünki mütəfəkkir həmişə çağın mentalitetindən təsirlənir və o mentalitetə təsir edir. Buna görə də Aristoteldə formasız materiya əbədi və sonsuzdur. Allah yalnız forma verəndir, yaradan deyil. Buna görə də o, dövrü vaxtı qəbul etdi. Orta əsrlərdə və İslam dünyasında zamana bənzər bir qavrayış və baxış hakim olmuşdur ki, bu da daha çox Tanrı anlayışının oxşarlığına görə olmuşdur. Bununla belə, Kindidə aydın ifadə olunan zaman, məkan, cisim və hərəkət anlayışlarının birlikdə yaradıldığı fikri orijinaldır.

Ümumiyyətlə, zaman məfhumu təkcə elm sahələrinə görə deyil, həm də müxtəlif mədəniyyətlərə və müxtəlif dinlərə nəzərən fərqli məna daşıyır. Məsələn, *"...bir italyan üçün gün sübh tezdən başlayır, bir çox asiyalı və afrikalılar isə günün gecə yarısından başladığını düşünürlər."* [3, s. 34]. Qədim yazıları, bizə miras qalmış kitabləri incələsək, qədim insanların da zaman haqqında müxtəlif anlayışları olduğunu görə bilərik. Bir çox tarixçilər isə bu anlayışları həmin dövrlərdə mövcud olmuş dinlərə bağlayırlar. Müasir dövrdə də bu cür fikir ayrılıqları mövcuddur. *"aydındır ki, xristian, yəhudi və müsəlman bir şəxs üçün zaman bir xətt üzrə hərəkət edir, buddist və hindu üçün isə zaman öz addımları üzrə təkrarlanan bir dairədir."* [3, s. 34].

Zaman anlayışı qədim zamandan bəri istər dilçiliyin, istər fəlsəfənin, istərsə də başqa elm sahələrinin mühim tədqiqat sahələrindən biri olmuşdur. Zaman anlayışı hər sahədə özünün fərqli xüsusiyyətlərini gözlər önünə sərməmişdir. *"Bu, bir tərəfdən, zamanın məkan və hərəkət anlayışları ilə bərabər, idrak nəzəriyyəsinin də ən mühüm kateqoriyalarından biri olmasından, digər tərəfdən, zamanın öyrənilməsinin insanın gerçəklik haqqındakı ən əsas təsəvvürləri ilə, varlığın, həyatın*

mənasının, bütün insan fəaliyyətinin həm idraki, həm də praktiki cəhətdən araşdırılması ilə birbaşa bağlı olmasından irəli gəlir. Bu fakt zamanın özünün də müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə marağı artırır. Zamanın öyrənilməsində mühüm rol fizika elminə məxsusdur. Maddə və cisimlərin hərəkətinin ən ümumi xassə və qanunlarını öyrənən fizika elmi maddi aləmin zaman (eləcə də məkan) münasibətlərini geniş şəkildə açır, bu münasibətlərin qanunauyğunluqlarının ümumi xassələrini üzə çıxarır. Məhz fizikada vaxtilə əvvəlcə İsaak Nyutonun substansial, onun ardınca isə Albert Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi ilə zaman anlayışları dürüst ifadə edilmişdir. Bu sonralar digər elmlərə, eləcə də zaman haqqındakı fəlsəfi təsəvvürlərə böyük təsir göstərmişdir.” [8, səh.12].

Digər dilçilər isə feilin zaman kateqoriyasını obyektiv və qrammatik zaman anlayışı kimi iki yerə bölünür. Obyektiv zaman anlayışı fəlsəfə elminin mövzusu olsa da, qrammatik zaman anlayışı məhz dilçiliklə bağlıdır. Obyektiv zaman qrammatik zamandan fərqli olaraq tamdır, bütöv haldadır, başlanğıcı və sonu yoxdur. Qrammatik zaman isə özlüyündə keçmiş, indiki və gələcək zamana bölünür. Obyektiv zaman bütün xalqlar tərəfindən eyni cür qəbul olunur, lakin hər bir xalqın qrammatik zamanı özünəməxsus və fərqlidir. Ancaq, bu iki anlayışı bir-birindən tamamilə ayırmaq düzgün hesab edilmir, çünki “...qrammatik zaman obyektiv zamanın dildə ifadə vasitəsidir.” [5 s. 120]

Feilin zamanları haqqında danışarkən, onu da qeyd etməliyik ki, zaman kateqoriyaları barədə dilçilikdə kifayət qədər çox fikir və mülahizələr vardır.

Feildə zamanın mövcudluğu barədə hələ antik yunan filosofu Aristotelin “Poetika” və “Şərh haqqında” əsərlərində də qeyd olunmuşdur. A.Axundov Aristotelin belə bir fikrini qeyd edir: “... o sağlam idi” və “o sağlam olacaq”-feil deyildir, feilin hallarıdır və feildən onunla fərqlənirlər ki, feil hazırkı zamanı, hallar isə hazırkı zamandan əvvəli və sonranı ifadə edir. [1, s.8-9]

Bu barədə Adil Babayev özünün “Dilçiliyə giriş” kitabında belə yazır: “Fəlsəfi kateqoriyalardan biri də geniş mənada qəbul etdiyimiz zaman anlayışıdır. Zaman və məkan anlayışlarının münasibəti iş və hərəkətin başqa münasibətlərini (obyektivliyi) doğurur. Əşya məkanla bağlı olduğu kimi, hadisə də zamanla bağlıdır. İnsan təfəkküründə zamanın üç növü vardır. Yəni bütün hadisələr yalnız üç (keçmiş, indiki və gələcək) zaman daxilində baş verə bilər. Bu, fəlsəfi-obyektiv zaman hesab olunur. Fəlsəfi-obyektiv zaman anlayışı bütün xalqlarda vardır. Amma həmin anlayışın dildə ifadəsi məhz hər bir dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Bu səbəbdən də qrammatik zaman kateqoriyası bütün dillərdə olmasına baxmayaraq, onun ifadə formaları (hətta bəzən növləri) müxtəlif olur.”

Keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş işin zamanı ilə həmin iş haqqında məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır.[5, s.122]

Azərbaycan dilində feilin 3 zaman forması: keçmiş, indiki və gələcək formaları mövcuddur. Feilin zamanı ilə bağlı irəli sürülmüş fikir və mülahizələrdə bu barədə yekdil bir münasibət yox idi və fərqli müəlliflər zamanları müxtəlif sayda qeyd edirdilər. Yalnız 1954-cü ildə M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında feilin üç zamanı: keçmiş, indiki və gələcək zamanları olduğu göstərilmişdir.

Nəticədə, zaman haqqında keçmişdən bu günə qədər olan araşdırmalara nəzər yetirdikdə, bu anlayışın müxtəlif sistemli dillərdə fərqli formada özünü göstərməsinə baxmayaraq, nə qədər vacib bir amil olduğunu anlamaq mümkündür. Dil olmadan zaman anlayışını ifadə etmək mümkün olmadığı kimi, zaman anlayışı olmadan da dilin nə dərəcədə funksional ola biləcəyi şübhə doğurur.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Feilin zamanları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1961.
2. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Zərdabi Ltd. 2012
3. Balboni P.E. La comunicazione interculturale. Venezia: Marsilio Editori, 2015
4. Əliyev V.H. Feilin növləri. Bakı: Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2014.
5. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 2018.
6. Koterski J.W. The ethics of Aristotle. Texas: University of Texas at Austin, 2001
7. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild (3 cildə). Bakı, 2019.
8. Tahirov İ. Azərbaycan və İngilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007.

**Time category in different system languages
(Summary)**

From time immemorial, various world languages and their systems have attracted the attention of both linguists and amateurs who want to learn a new language. The relationship between man and language is shaped by physical, psychological, and environmental factors. One of these factors is the concept of time, which applies to all living things on Earth. In this article, we have discussed the influence of the concept of time on people and its important place in linguistics. The reflection of the concept of time in languages is completely different. The article also covers the views of prominent scholars of both Azerbaijan and different nationalities on time and language. Here, from Aristotle's assessment of time, Balboni's problems of intercultural communication and his views on time are compared, also prominent figures of Azerbaijani linguistics Afad Gurbanov, Agamusa Akhundov, Adil Babayev and others valuable opinions are included.

Аббасова С.

**Категория времени на разных языках системы
(Резюме)**

Различные мировые языки и их системы с незапамятных времен привлекали внимание как лингвистов, так и любителей, желающих выучить новый язык. Отношения между человеком и языком формируются физическими, психологическими факторами и факторами окружающей среды. Одним из таких факторов является понятие времени, которое применимо ко всему живому на Земле. В этой статье мы обсудили влияние понятия времени на людей и его важное место в языкознании. Отражение понятия времени в языках совершенно иное. В статье также освещаются взгляды видных ученых как Азербайджана, так и разных национальностей на время и язык. Здесь из аристотелевской оценки времени сопоставляются проблемы межкультурной коммуникации Бальбони и его взгляды на время, выдающиеся деятели азербайджанского языкознания Афад Гурбанов, Агамуса Ахундов, Адиль Бабаев и другие включены ценные мнения.

Rəyçi: f.f.d., dos. G.Bayramova

İSMAYILOVA FİDAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
fii.ismailova357@gmail.com

**SİYASİ DISKURSUN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(İTALİYA VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTLƏRİNİN
ÇIXIŞLARI ƏSASINDA)**

Açar sözlər: diskurs, nitq, mətn, dialoq, monoloq

Key words: discourse, speech, text, dialogue, monologue

Ключевые слова: дискурс, речь, текст, диалог, монолог.

Təbii şəkildə baş verməyən dialoq, söhbət, mübahisə və s. əslində diskurs deyil, sadəcə nitq mahiyyəti daşıyır. Bədii diskurs ilə bağlı müzakirələrdə rus dilçilərindən olan N.L.Qalievə qeyd edir ki: “ *bədiilik parametrləri olan mətn anlayışının formalaşmasında , refleksiya mənəvi əsaslar – hislər və ideyalar da öz növbəsində insanın mənəvi dünyasını zənginləşdirmə bacarığına malikdir* ” [4, s.90] . Mənəvi dünya dedikdə burada dəyərlər, hislər, ideyalar, biliklər, konseptlər, inam kimi ümumi anlayışların məcmusu başa düşülür . Diskurs çərçivəsində mətn sadəcə mətn kimi deyil, eyni zamanda xüsusi məkanda mövcud olan, insanların informasiya, ideya, təcrübə və s.

mübadiləsi, hiss və həyəcanları ifadə etmək, eyni zamanda bir-birlərinə təsir edən bir prosesi kimi başa düşülür, nəzərdən keçirilir.

Mətnin anlaşılması zamanı bir çox faktorlar özünü müəyyən dərəcədə göstərir ki, bunlara elmi dildə verbal konnotasiya və denotasiya deyilir. *“Mətni koqnitiv surətdə başa düşmək üçün oxucular mətnin səthi – görünən tərəfindən, mücərrəd simvolları daha dərinə getməlidirlər. Buna nail olmaq üçün onlar mətni təqdim edən simvolları açmalı və mental leksikonlardan cümlənin mənasına adekvat olan semantik informasiyanı seçməlidirlər”* [1, s.100]. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, kontekstdəki sözləri başa düşmək və həmin kontekstdə daha çox uyğun gələn sözləri seçmək, söz birləşməsi, budaq cümlə, cümlələr, paraqraf və mətn hissələri ilə mənanı əlaqələndirmək, mətnin əsas ideyasını başa düşmək, məcazi mənalı ifadələri şərh etmək, hissə-tam, səbəb-nəticə, xüsusi-ümumi, yer, ardıcılıq, ölçü, vaxt-zaman kimi əlaqələri anlamaq, başa düşmək, mətnin motivini, xarakterlərin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və qiymətləndirmək, yazıçının məqsədini başa düşmək və dərk etmək, məndəki ədəbi və semantik priyomları tapmaq, müəyyən etmək, məndəki əlaqələri müəyyənləşdirmək mətnin tam dərk edilməsi üçün zəruridir. Diskurs təhlildən danışarkən, burada mətnin müxtəlif janrları və tipləri vardır. Mətnin təhkiyəli, ekspozitar, informativ, təsviri kimi bir sıra növləri vardır. Ümumiyyətlə, mətnlər sosial həyati əks etdirir, buna görə də mətn tipləri də müxtəlif və rəngarəng olur. Diskursun şifahi və yazılı olması mühüm amillərdən biridir. Ədəbi və akademik diskurslar yazılı olması ilə fərqlənir. Dini diskursun üslubu jurnal, qəzet janrdan fərqlənir. Bədii diskurs adətən şair, yazıçının təxəyyülündən ibarət olur, bədii diskurs adətən real zamanda baş vermir. Məsələn məhkəmə iclası, rəsmi görüşlər, dövlət başçısının xalqa müraciəti şifahi mətn janrlarındandır və real zamanda baş verir. Bədii mətnlər yazıçının xəyal və arzularını əks etdirdiyi təqdirdə, informativ mətnlər real aləmi, həqiqi dünyanı yansıdır. Diskursun təsnifatını birmənalı aparmaq və vahid nəticəyə gəlmək yolundakı əsas çətinlik diskursun olduqca geniş anlayış olmasıdır. Diskursa fərqli yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, diskurs kommunikasiya prosesində danışanla dinləyən arasında baş verən hadisədir. Son dövrlərdə bir çox elm sahələrində diskurs haqqında yüzlərlə tədqiqat işlərinin meydana çıxmasına baxmayaraq, məfhumu nə terminoloji baxımdan, nə də məna tutumunun şərh baxımından vahid yanaşma hələ də yoxdur. Diskursun təsnifatını vermək cəhdləri, bu haqda fikirlər kifayət qədər olsa da, onlarda da fərqli və hətta bir-birinə zidd məqamlar var. Belə ki, diskurs əhatə dairəsinin genişliyinə görə, yaxud müəyyən peşə sahələri üzrə (siyasi diskurs, hərbi diskurs, pedaqoji diskurs və s.) təsnifatlanır və ya üslublarla az qala eyniləşdirilir (elmi diskurs, ədəbi-bədii diskurs, publisistik diskurs və s.). Bu kimi bölgülərin bir qismini nəzərdən keçirək. Diskursun geniş və dar mənası ən mühüm amillərdən biridir.

Geniş mənada diskurs müəyyən zaman, məkan və s. kontekstdə kommunikativ hərəkət prosesində danışanla dinləyən arasında baş verən kommunikativ hadisədir. Bu kommunikativ hadisə şifahi, yazılı, verbal və qeyri-verbal tərkibli ola bilər. Ən adi misal: məişət danışığı, məsələn, həkimlə xəstə arasında söhbət, qəzetin və ya internetdəki informasiyanın oxunması. *“Dar mənada diskurs, yalnız kommunikativ hərəkətin verbal hissəsidir. Bu mənada o, əsas etibarilə mətnlə eyniləşdirilir. Bu yanaşmaya görə, diskurs anlayışı kommunikativ hərəkətin bitmiş və ya davam etməkdə olan “məhsulu”nu, yazılı və ya şifahi nitqin nəticəsini bildirir. Yəni bu yanaşmada diskurs ən ümumi şəkildə kommunikativ hərəkətin yazılı və ya şifahi verbal məhsulu kimi nəzərdən keçirilir”* [2, s.14].

Siyasi diskurs yüksək nitq bacarığı və xüsusi ünsiyyət formasıdır. Siyasətçilər auditoriya qarşısında çıxış edərkən, auditoriyayı inandırmaq üçün xüsusi strategiya və taktikalardan istifadə edirlər. Siyasi diskurs psixoloji, sosial elmlərlə də əlaqəlidir. “Diskurs” anlayışı müasir sosial elmlərlə əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, diskurs dedikdə, insanların müxtəlif gündəlik təcrübələrdə - fəaliyyətlərdə, siyasətdə, reklamda, sosial qarşılıqlı fəaliyyət sahəsində, iqtisadiyyatda və mediada istehsal etdikləri yazılı və şifahi mətnlər məcmusu başa düşülür. Diskurs həmçinin ünsiyyət zamanı baş verən psixi prosesləri əhatə edir. *“Məqsəd yönümlülüyinə əsaslanaraq, siyasi diskursun əsas funksiyası onun siyasi hakimiyyətin aləti kimi istifadə edilməsi hesab edilə bilər (hakimiyyət uğrunda mübarizə, hakimiyyətin mənimsənilməsi, onun qorunub saxlanılması, həyata keçirilməsi, sabitləşdirilməsi və ya yenidən bölüşdürülməsi). Bu funksiya dilə münasibətdə hər şeyi əhatə etdiyi*

qədər qlobaldır. Bu baxımdan, müəllif siyasət dilinin funksiyalarını onun instrumental funksiyasının aspekt təzahürləri kimi fərqləndirməyi təklif edir” [6, s.326]. Siyasi diskursun xüsusiyyətlərindən danışarkən dilçi alimlər qeyd edirlər ki, siyasi diskurs ünsiyyətin institusional tipinə aiddir. İnstitusional diskurs ictimai qurumlarda həyata keçirilən, onların təşkilatının ayrılmaz hissəsi olan ünsiyyət kimi başa düşülür. Siyasi diskursun institusional xüsusiyyətləri arasında onun funksiyaları da var. R.Vodak siyasi diskursun əsas funksiyaları belə izah edir : 1) inandırıcı (inandırma); 2) informativ; 3) mübahisəli; 4) inandırıcı-funksional (dünyanın ən yaxşı quruluşunun inandırıcı mənzərəsini yaratmaq); 5) delimitasiya (digərlərindən fərqli olaraq); 6) qrup ifraz edən (şəxsiyyətin məzmunu və linqvistik təminatı) [5, s 139] . Siyasətçi çıxış zamanı inandırıcı olmalı və kütləni ələ almağı bacarmalıdır.

İtaliya prezidenti Sercio Mattarellanın bir müsahibəsinə diqqət yetirək .

“Un saluto molto cordiale a tutti, ai partecipanti alla tavola rotonda, al Vice Ministro Giro, al Presidente della Regione, al Sindaco di Firenze. A ragion veduta il dibattito, nei decenni, si è allargato sino a ricomprendere un'idea estesa della suggestione che la civiltà italiana, nelle sue sfaccettature, antiche, moderne e contemporanee, può offrire. Un'idea lontana dall'arroccamento identitario e protesa, piuttosto, ad offrire alle altre culture, il portato dell'esperienza, della bellezza, cumulata in millenni. [8]

“ Hamıya, dəyirmi masanın iştirakçalarına, vitse-nazir Giroya, regionun prezidentinə, Florensiya merinə çox səmimi salamlar. Onilliklər ərzində keçirilən müzakirələr İtalyan sivilizasiyasının qədim, çağdaş və müasir cəhətləri ilə irəli sürə biləcəyi təklifin geniş ideyasını üçün daha da genişləndi. Müəyyən etməkdən uzaq və məqsədyönlü ideya, daha doğrusu, minilliklər boyu toplanmış təcrübənin, gözəlliyin nəticəsini başqa mədəniyyətlərə təqdim etməkdir ” [8].

Prezidentin nitqi toskana şivəsi ilə müşahidə edilir. Amma nitqin anlaşılmasına maniyə törətmir. “ Cordiali saluti ” əvəzinə “Un saluto molto cordiale ” , “ fino a ” əvəzinə “ Sino a ” ifadəsi , “ A buon diritto ” əvəzinə “A ragion veduta ” və s. Prezidentin nitqində milli dəyərlərə hörmət və sadıqlıq əks olunur. Ənənəvi olaraq prezidentin nitqi , rəsmi salamlama ilə başlayır. Nitq olduqca dəqiq və təmkinlidir. Ümumiyyətlə , prezidentin nitqlərində özünəməxsus bir səmimilik vardır. Verilmiş nitq parçasını gözdən keçirdikdə ,nitqin ən ali üslubda, rəsmi üslubun bütün qaydalarını tam gözləməklə təşkil olunduğunu görürük.

İ.Əliyev həmişə insanlar arasındadır və onun siyasi dili çox zaman canlı xalq danışığı dilidir. Siyasi diskurs və ümumiyyətlə, diskurs dedikdə müasir dünyada hazırlanmış nitqlər nəzərdə tutulur. Şifahi nitqi yazılıdan fərqləndirən onun hazırlıqsız olmasıdır. Lakin bu gün bir qayda olaraq şifahi nitqlər də qabaqcadan hazırlanır və onların üzərində adətən ciddi redaktə işi aparılır. Ona görə də yazılı nitqin şifahidən fərqi çox az olur. Lakin elə siyasət adamları var ki, onlar həmişə xalq arasında olduğundan qabaqcadan nə haqda danışdığını bilmirlər. Belə siyasət adamları həmişə improvizasiya edirlər. Əlbəttə, bu cür siyasət xadimləri böyük şəxsi təcrübəyə malik adamlardır. Onların digər bir xüsusiyyəti isə siyasətlə, xalqın maraqları ilə yaşamalarıdır. Yəni bu növ siyasi xadimlər həmişə, ömürlərinin hər anı onları düşündürən problemlərlə yaşayırlar, ona görə də istənilən dəqiqə onların müzakirəsinə başlaya bilərlər. İ.Əliyev məhz belə şəxsiyyətlərdəndir . Onun yaratdığı siyasi diskurs isə Azərbaycan xalqının dil xəzinəsinə əsaslanır. “*Müasir Azərbaycanda reallaşan siyasi diskursun fundamental özəllikləri, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevin nitqləri ilə bağlıdır. Prezidentin nitqləri müasir mərhələdə təşəkkül tapan siyasi diskursa güclü təkan verir. İstər semantik və məzmun, istərsə də formal dil vasitələri baxımından Prezidentin nitqi Azərbaycan milli ədəbi dilinin bütün normalarına uyğun şəkildə qurulur. Bu nitqlərə yüksək üslubi səciyyə xasdır. Prezidentin siyasi diskursa verdiyi təkan siyasi diskursun üslubi və məzmun-mövzu mərkəzini təşkil edir. Bu təkan müəyyən dil enerjisini təşkil edir və siyasi diskursun periferiyasına doğru zəifləyir. Bütün bunları nəzərə alaraq, qeyd etmək olar ki, Prezident İ.H. Əliyevin siyasi dili Azərbaycanda siyasi diskurs sahəsində mədəni ənənəni qoruyur və inkişaf etdirir ” [3, s.14] . Beləliklə, prezident İ.Əliyevin yaratdığı siyasi mətnlər həm forma, həm də məzmun baxımından son dərəcə maraqlı və əhəmiyyətlidir , həm ifadə baxımından, həm də məzmun baxımından olduqca maraqlıdır. Prezidentin nitqləri müasir mərhələdə təşəkkül tapan siyasi diskursa güclü təkan verir. Bu nitqlərə yüksək üslubi səciyyə*

xasdır. Prezidentin siyasi diskursa verdiyi təkən siyasi diskursun üslubi və məzmun-mövzu mərkəzini təşkil edir. Bu təkən müəyyən dil enerjisini təşkil edir. Verilmiş nümunədə prezidentin nitqinə diqqətyetirək:

“Əziz həmvətənlilər. Bir aya yaxındır ki, ikinci Qarabağ müharibəsi davam edir. Bu müharibə xalqımız üçün Vətən müharibəsidir. Biz Vətən torpaqlarını işğalçılardan azad edirik. Bu müddət ərzində Şanlı Azərbaycan Ordusu bir çox yaşayış məntəqələrini düşməndən azad edibdir. Biz döyüş meydanında tarixi ədaləti bərpa edirik. Çünki Dağlıq Qarabağ əzəli, tarixi Azərbaycan torpağıdır. Əsrlərboyu Azərbaycan xalqı bu torpaqlarda yaşayıb, yaradıb, qurub. Biz Qarabağ tarixini yaxşı bilirik və bu tarixi dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün son illər ərzində böyük işlər görülmüdü. Çünki 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan haqqında, ümumiyyətlə, dünyada o qədər də böyük təsəvvür yox idi ” [9]. Nümunə gətirilən parçada bir daha görürük ki İ.Əliyev konkret tarixi faktlarla danışır, tarixi müqavilələri və Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərini nümunə göstərərək tutarlı cavab verir. Bu diskursun əsas xüsusiyyətlərindən biri mövcud ənənəyə müraciətdir. Ənənənin qorunması İ.Əliyevin milli mədəniyyət və milli düşüncə nümayəndəsi olduğunu göstərir. Həmin xüsusiyyət obyektiv səciyyə daşıyır. Milli ənənəyə və düşüncəyə əsaslanan siyasi şüur və siyasi diskurs böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə siyasi arenada, döyüş meydanında olduğu kimi, İlham Əliyev informasiya cəbhəsində də rəqibləri, Azərbaycanın haqq işinə qərəzli yanaşanları dərhal və faktlarla susdururdu. İ.Əliyevin siyasi diskursu kəskin və tutarlıdır. Prezident müsahibələrində birbaşa dövlətlərin adını çəkərək cəsarətlə onların Qarabağ münaqişəsinə qərəzli, ikili standartlarla yanaşmasını sərt üslubda tənqid edirdi. Azərbaycan prezidenti müxtəlif televiziya kanallarına müsahibəsində erməni lobbisinə və onun havadarlarının qərəzli mövqeyinə qarşı sərt münasibət bildirmişdir. İlham Əliyevin hər bir çıxışı xalqın əzmkarlığını, mübarizə ruhunu yüksəldirdi. İstər semantik və məzmun, istərsə də formal dil vasitələri baxımından Prezidentin nitqi Azərbaycan milli ədəbi dilinin bütün normalarına uyğun şəkildə qurulur. Prezidentin çıxışları uşaqdan böyüyə hər kəsin dillər əzbərinə çevrilmişdir. Hər kəs prezidentin verəcəyi qələbə mesajlarını səbrsizliklə gözləyirdi. Bu lider-xalq birliyinin, inamın, sevginin yüksək göstəricisidir. Artıq Prezidentin çıxışlarında göstərdiyi yumruq qələbənin, dövlət-xalq-ordu həmrəyliyi simvoluna çevrilmişdir.

“Mən burada, Milli Məclisin iclasında bu tribunadan üzümü tuturam bizim qardaşlarımıza, bacularımıza, övladlarımıza və müraciət edirəm. Bildirirəm ki, bizim respublika indi ağır vəziyyətdədir. Bizim ən böyük çətinliyimiz, bir də deyirəm, işğal olunan torpaqlarımızı geri qaytarıb, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, suverenliyini təmin etməkdən ibarətdir. Ona görə də bütün iğtişələr, daxili didişmələr bir kənara qoyulmalıdır... Bu dövrdə bütün qüvvələr birləşməlidir, bütün siyasi partiyalar, bütün siyasi qurumlar, bütün siyasi və ya ictimai təşkilatlar, bütün insanlar hamısı birləşməlidir. Hamı kin – küdurəti kənara qoymalıdır, hamımız birləşib Azərbaycanı bu ağır vəziyyətdən çıxarmalıyıq” [7].

Verilmiş bu parçada H.Əliyevin nitqinə diqqət yetirsək görürük ki, siyasi diskurs ən ali səviyyədə qurulmuşdur. *“Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”* deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev zəmanəsinin görkəmli natiqlərindən biri olmuşdur. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışığı, nitqi ilə də bu dilin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, mütəfəkkir dövlət xadimi idi. İnsanlar onun nitqinin gözəlliyinə, zənginliyinə, axıcılığına, səlisliyinə, məntiqliliyinə heyran qalır, onu dinləməkdən məmnun olurdular. Onun nitqi həqiqi mənada yaradıcı fəaliyyət idi. Cümlələrin quruluşu, sözlərin, ifadələrin işlədilməsində orijinallıq, özünəməxsusluq daima nəzərə çarpırdı. Ulu öndər bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. O, danışarkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. Nitqində söz və ifadələrin təkrarına mümkün qədər yol verməzdi. Düzgün seçilən və yerində işlədilən ifadəlilik vasitələrini – leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, nidalar, müraciətlər, ritorik suallar və s. siyasi liderin nitqini təsirli edir, estetik cəhətdən gözəlləşdirirdi. *“Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini mükəmməl bilməlidir”* deyən Heydər Əliyevə bu dil əziz idi, müqəddəs idi. O, bu dilə mükəmməl yiyələnmişdi. Heydər Əliyevin nitqində möhkəm bir məntiq, rabitə vardı. O, heç bir qeydə baxmadan danışır, faktlar, sübutlar gətirər, şərhlər verərdi. İti

yaddaşa və güclü hafizəyə malik idi, öz səfərbəredici nitqi, danışq tempi, manerası, jestləri, mimikası ilə auditoriyanı ələ alaraq öz ideyalarını dinləyicilərə sadə dildə aşılıyardı.

“Vəzifəli şəxslərin uşaqları qudurqanlıq edirlər, insanları təhqir edirlər, özlərini apara bilmirlər. Onların güvəndiyi adamları mən təyin etmişəm vəzifəyə, mən də çıxardacağam lazım bildikdə. Əgər bir də bilsəm ki, kimsə ailə üzvü hardasa xuliqanlıq eləyir, nadanlıq eləyir, özünü apara bilmir, o adam həbs ediləcək, atası işdən qovulacaqdır. Belə olmaz. Əgər kimsə fikirləşirsə ki, bu məlumatlar mənə çatmır, səhv edir. Bütün məlumatlar mənə çatır. Bir daha deyirəm, bütün icra başçıları bilsinlər, sahibkarları incidən cəzalandırılacaq . Bəzi hallarda fermerə çatacaq subsidiyaların bir hissəsi dövlət məmurlarının cibinə gedir .Fermerə nə qədər çatmalıdır, o qədər də o, bunu almalıdır. Heç kim onun puluna gözünü dikməsin!” [10]

Bu sözləri Prezident İlham Əliyev Regionların 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda deyib. Bu çıxış prezidentinin etdiyi çıxışların, demək olar ki, ən yaddaqalanlarından biridir. Burada isə qeyd etmək lazımdır ki, çıxış İ.Əliyevə xas olan sərbəst və bir o qədər də emosional üslubda qurulur. Bu sərbəstlik və qeyri-rəsmilik özünü çıxışın ilk cümlələrindən bürüzə verir və əslində eksplisit şəkildə təqdim olunur. Eyni zamanda prezident İ.Əliyev ədəbi dil və ümumiyyətlə Azərbaycan mədəni ənənələrinə müvafiq şəkildə qurur öz nitqini. Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, İ.Əliyevin nitqi ümumiyyətlə ifadəliliyi ilə seçilir. Bir neçə misala müraciət edək: “ Vəzifəli şəxslərin uşaqları qudurqanlıq edirlər, xuliqanlıq edirlər ”. Bu cümlə ədəbi normalara sadıqdır, eyni zamanda ifadəlilik baxımından kifayət qədər güclüdür. Burada iki söz “*qudurqanlıq , xuliqanlıq*” cümlənin təsir gücünü daha da artırır. “*Heç kim onun puluna gözünü dikməsin!*” leksik vahidi son dərəcə kəskindir. Nəticə etibarilə cümlə kəskin şəkil alsada , bütünlüklə ədəbi normalara cavab verir. Prezidentin nitqi frazoloji birləşmələrlə zəngindir. Ümumiyyətlə, cənab prezident cümlənin təsir gücünü artırmaq üçün leksik ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə etmişdir. Siyasi diskursda ən çətin psixoloji məqamlar nitqi başlamaq və məntiqlə yekunlaşdırmaqdır. Nitqi elə başlamalısan ki, o dinləyiciyə cazibədar görünsün, o maraqla qulaq assın. Nitqi elə məzmunlu vurğu ilə bitirməlisən ki, dediklərin dinləyicinin yaddaşına həkk olunsun. İlham Əliyev bu baxımdan böyük məharət sahibidir. Əliyevin nitq mədəniyyəti dərin fəlsəfi məzmunla, zəngin poetik imkanlara malikdir. Onun siyasi-ideoloji nitqləri milli təfəkkürün dinamikasını əks etdirir. O, məqamı gəldikdə sərt bəyanatlar edir, problemin mahiyyətinə təmkinlə şərh verir, sözünün təsirini artırmaq üçün nikbin, emosional ifadələr işlədir. Nitqin gözəlliyi mövzuya uyğun parlaq sözlərin seçilməsində və fikirlərin məntiqi sistemindədir. Bu baxımdan Əliyevin nitqləri əsil nümunədir. Prezidentin nitqlərinin təsir gücü ilk növbədə onların səmimiyyəti ilə bağlı olmasındadır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə.Ə. 2005. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. s 100.Bakı
2. F.Salimova. Elmi Xəbərlər. Diskursda modallığın rolu. s14. 2017. Bakı
3. M.V. Siyasi diskursun qarşılıqlı təhlili. s.14.2008. Xarkov\Kharkiv
4. Галлиева Н.Л. Художественный текст и варианты перевода. 2001.s90. Москва, Россия
5. R. Vodač , Critical analysis of discourse , London 1997.p139 /Sage
6. Şeyqal, 1998 .p 326. The semiotics of political discourse
7. <https://president.az/news/interviews>
8. <https://www.quirinale.it/elementi/1186>
9. <https://sicurezzainternazionale.luiss.it/2020/11/09/nagorno-karabakh-gli-azeri-alle-porte-shusha-evacuata-stepanakert>
10. https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2013/02/130212_ilham_officials_speech

Specific features of political discourse
(Based on the speeches of the Presidents of Italy and the Republic of Azerbaijan)
(Summary)

The most difficult psychological points in political discourse are to begin and end the speech with logic. Institutional discourse is an integral part of the organization of public institutions. Political discourse is also related to psychological and social sciences. Political discourse is a high form of speech and a special form of communication. Discourse is most commonly seen as a written or oral verbal product of communicative action.

Исмаилова Ф.

Особенности политического дискурса
(По материалам выступлений Президентов Италии и Азербайджанской
Республики)
(Резюме)

Наиболее сложными психологическими моментами в политическом дискурсе являются начало и завершение речи логикой. Институциональный дискурс является неотъемлемой частью организации общественных институтов. Политический дискурс также связан с психологическими и социальными науками. Политический дискурс является высокой формой речи и особой формой общения. Дискурс чаще всего рассматривается как письменный или устный вербальный продукт коммуникативного действия.

Rəyçi: f.f.d., dos. G.Bayramova

ABASOVA GÜNEL
Azərbaycan Dillər Universiteti
abasovaagun@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ KOREYA DİLİNDƏ NİTQ HISSƏLƏRİ, ONLARIN
TƏSNİFATI VƏ İSMİN MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ TƏSVİRİ

Açar sözlər: qrammatika, morfolojiya, nitq hissələri, təsnifat, isim

Key words: grammar, morphology, parts of speech, classification, noun

키워드: 문법, 형태, 품사, 분류, 명사

Müasir dünyada 6 minə qədər canlı dil mövcuddur. Bu dillərin hamısı eyni quruluşa, sistemə, xüsusiyyətlərə malik deyildir. Dillər tipoloji, funksional, genealoji, coğrafi meyarlar, elmi prinsip və metodları və s. əsasən fərqləndirilir. Məsələn, Azərbaycan və Koreya dilləri Altay dil ailəsindən olub, tipoloji cəhətdən iltisəqi (aqlütinativ) tipə aiddir. Bu ailəyə daxil edilən dillər də bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Burada hər iki dilin fonetik sistemi, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu tutuşdurulur və fonoloji-tipoloji, leksik-tipoloji, morfoloji-tipoloji prinsiplər əsasında müqayisə aparılır.

Məlumdur ki, qrammatik quruluş sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin birləşmə, tərtib edilmə qanunlarının məcmusudur. Bu mənada qrammatika bölməsi obyektiv səciyyə daşıyır, dilin özünəməxsus mexanizmini əks etdirir və dilin konstruktiv səviyyəsini öyrənir. [1, s.148-150]. Müasir dilçilik elminin səviyyəsində qrammatika termini yalnız morfolojiya və sintaksis şöbələrini əhatə edir. Dilçilikdə morfolojiya termini 2 mənada – elm şöbəsi və dilin özündə mövcud olan dəyişmələr məcmusu kimi verilir. Hətta A.Şlayxer (1821-1868) morfolojiyanı formalar haqqında elm hesab edirdi. [4, s.207-208]

Dilin qrammatik quruluşu və morfoloji-tipoloji prinsipləri baxımdan qrammatikanın əsas bölməsi olan morfolojiyanın əsas istiqaməti sözlərin təsnifi, əsas mövzusu isə nitq hissələridir. Morfolojiyada sözlər nitq hissələri kimi öyrənilir, onların quruluşu və dəyişmə qaydaları araşdırılır. Dilçilikdə nitq hissələrinin təsnifinə dair müəyyən nəzəriyyələr olmuşdur. Məlumdur ki, bütün dillərdə nitq hissələri eyni meyarda deyil, nitq hissələrinin təsnifi prinsiplərinə müxtəlif baxımdan yanaşılmışdır. Eramızdan əvvəl (384-322) yaşamış yunan alimi Aristotel “Poetika” əsərində sözlərin təsnifinə cəhd edərək isim, feil və köməkçi sözlər qrupunu aşkar etmişdir. Azərbaycan və Koreya dilçilik elmində də nitq proseslərinin təsnifində müxtəlif fikirlər səslənmişdir. Bəzi dilçilər Azərbaycan dilində 9 nitq hissəsi, M.Hüseynzadə 11, S.Cəfərov 10, bəziləri 5 və s. olduğunu göstərirlər. Eləcə də Koreya dili mənbələrinə əsasən müxtəlif təsnifatlara rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilində ümumməqbul sayılan nitq hissələri 6-sı əsas, 5-i köməkçi nitq hissələri olaraq bölünür. Koreya dilində isə nitq hissələri dedikdə, əsasən, mənasına görə 9 nitq hissəsi təsnif edilir.

Ümumiyyətlə, ənənəvi dilçilikdə nitq hissələri (품사) adlandırılan söz qrupları dildəki mənası, forması və funksiyasına görə birləşir. Ənənəvi bölgü də bu 3 prinsipə əsaslanır. Leksik mənaya malik olan söz qrammatik məna kəsb edərək qrammatik əlamətlər qəbul edir, digər sözlərlə əlaqələnərək fikrin ifadə olunmasına təminat verir. Azərbaycan dilində nitq hissələrinin təsnifində əsas götürülən prinsip leksik, qrammatik(morfoloji) və sintaktik prinsiplərdir ki, bunlar müvafiq olaraq Koreya dilində 의미 기준(məna), 형태 기준(forma), 기능 기준 (funksiya) prinsiplərdir. Bu üç prinsipə görə nitq hissələri Azərbaycan dilində əsas, köməkçi və xüsusi olaraq 3 qismə bölünür. Əsas nitq hissələri avtosemantik, köməkçi nitq hissələri sinsemantik mahiyyətdə olmalıdır. Koreya dilində isə formasına görə 2(불변어, 변화어), funksiyasına görə 5(체언, 수식언, 독립언, 관계언, 용언), ən sonda mənasına görə 9(명사, 대명사, 수사, 관형사, 부사, 감탄사, 조사, 형용사, 동사) hissəyə ayrılır. Azərbaycan dili kimi Koreya dilinin də lüğət tərkibi həm lüğəvi mənalı, həm də sintaktik vəzifə və qrammatik formaya malik sözlərlə zəngindir. Məhz bu səbəbdən morfolojiya şöbəsi hər iki dildə geniş miqyasda araşdırılır.

Dilimizdə əsas nitq hissələri avtosemantik mahiyyət daşıyır, yəni leksik (lüğəvi) mənaya malik olur, müvafiq suala cavab verir, söz yaradıcılığı prosesində iştirak edir və sintaktik vəzifə daşıyır. Onlar əşyanın adını, əlamət və keyfiyyətini, miqdarı və hal-hərəkətini bildiren isim, sifət, say, əvəzlilik və feildən ibarət söz qruplarıdır. Bəs Koreya dilində necədir? İlk öncə sözlər Koreya dilində qrammatik formasına görə dəyişən və dəyişməyən sözlərə ayrılır. Cümlə yaratmaq üçün sözlər bir-biri ilə birləşmə xüsusiyyətinə və əlamətinə malik olur. Müəyyən mənada Azərbaycan dilində də qayda belədir: məqsədlə bağlı sözlərə şəkilçi əlavə etdikdə bir bitmiş fikir ifadə etmiş oluruq. Müqayisə edək: “Əsər+in məzmun+u hamı+nın xoş+una gəl+di.” və “우리+는 모두 시험+에 합격+했다” – Azərbaycan dili aqqlütinativ dil olduğundan sözlər kökündən dəyişmir, lakin Koreya dilinin də aqqlütinativ dil olmasına baxmayaraq (했다) istisnalar mövcuddur. Təsnifata gəldikdə, forması dəyişən nitq hissələri feil və sifət, forması dəyişməyənlər isə isim, əvəzlilik, say, təyinedicilər, zərf, modal sözlər və şəkilçilərdir. Bu bölgüdə bəzi nüanslar Azərbaycan dilində fərqlidir. Belə ki, modal sözlər təqlidi sözlərlə birlikdə xüsusi nitq hissəsi kateqoriyasında öyrənilir, təyinedicilər və şəkilçilər Koreya dilində nitq hissəsi olaraq, Azərbaycan dilində isə təyinlə qarşılaşdırsaq sintaksisdə və şəkilçilər isə budaq morfemlər kimi öyrənilir. Bundan başqa Koreya dilində nitq hissələri başlığı altında sözlər həm də funksiyasına görə qruplaşdırılır. Bu kateqoriyanı biz Azərbaycan dilində cümlə üzvləri ilə müqayisə edə bilərik. Məsələn, 체언 və 용언 cümlənin özəyini təşkil edir və informasiyanın əsas daşıyıcılarıdır, Azərbaycan dilində isə sintaktik cəhətdən mübtəda və xəbərə uyğunlaşır.

Bütün dünya xalqları üçün ortaq cəhət ismin insan üçün ilk anlayış olmasıdır. Yaranma tarixinə görə ilk nitq hissəsi hesab olunan isim canlı və cansız əşyaların məzmununu ifadə edən sözlərdir. Hər iki dildə müxtəlif qrammatik kateqoriyalar əsasında ismi müqayisə edək. Azərbaycan

dilində ismin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri hal, mənsubiyyət, kəmiyyət kateqoriyaları və mənaca növləridir. Koreya dilində isə isimlər, əsasən, dörd istiqamətdə təsnif olunur:

1. **사용 범위: 보통명사/ 고유명사** – Azərbaycan dilində mənasına görə isimlər üç cür təsnif edilir – bunlardan birincisi isimlərin ümumilik və xüsusilik anlayışıdır ki, Koreya dilində **보통명사/ 고유명사** adlandırılır. İsimlərə verilən ümumi adlar və onları fərqləndirən xüsusi adlar: şəhər – 도시, Bakı – 바쿠
2. **자립성 여부: 자립명사/의존명사**, yəni müstəqil və asılı isimlər. Koreya dil qrammatikasında bəzi qrammatik qanunlar var ki, onları öz dilimizdə müəyyən bir şübhə deyil, məhz tək-tək uyğunlaşdırma bilirik. Bu təsnifatda asılı isimlər də belələrindəndir. Məsələn, 할 수 있다; 먹을 것이 없다 – 수 və 것 ayrılıqda istifadə oluna bilmədiyi üçün asılı isimlər adlanır. Həmçinin, numerativ sözlər kimi tanıdığımız bəzi sözlər Koreya dilində asılı isimlərdir. Yəni ifadə etdiyi isimdən ayrılmır **연필 한 개** – bir ədəd qələm. Müstəqil isimlər isə heç bir sözdən asılılığı olmayan bütün isimləri ifadə edir ki, Azərbaycan dilinə məlum olan bütün isimlər də məhz müstəqil mənadadır.
3. **감정 표현 능력의 여부: 유정명사 / 무정명사**, yəni canlı və cansız isimlər. Dilimizdə ismin tərifində də qeyd olunur ki, isim bütün canlı və cansız əşyaların adlarını bildirir.
4. **형태의 구체성 유무: 구체명사 / 추상명사**, dilimizdə mövcud olan konkret və mücərrəd isimlər.

Bundan başqa, kəmiyyət kateqoriyasını (tək, cəm və topluluq anlayışı) müqayisə edə bilirik. Azərbaycan dilində bildiyiniz kimi –lar², Koreya dilində isə –들 şəkilçisi cəm isimlər düzəldir. Dilimizdə elə isimlər də var ki, cəm şəkilçisi qəbul etmədən öz bütöv kütləsi ilə çoxluq bildirir. Formaca tək olan, mənaca çoxluq bildirən belə isimləri Koreya dilində də görə bilirik: ailə - 가족; xalqlar – 민족들. Xüsusi ismin hansısa bir xüsusiyyətini əsas götürərək onu ümumi mənada vermək lazım olduqda həmin xüsusi isim dilimizdə cəmlənə bilir: Nizamilər, Fizulilər və s. Koreya dilində də bu oxşarlıq var: 우리는 모두 철수였다.

Azərbaycan dilində isimlərin quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb növləri verilir. Koreya dilində bəzi şəkilçi və hissəciklərin köməyiylə düzəltmə isimlər, iki və daha artıq sözün birləşməsilə də mürəkkəb isimlər yaratmaq mümkündür: 요리+사(aşbaz), 두렵다+두려움 – dost+luq, dəniz+çi düzəltmə isimlərə, qızılgül, çobanyastığı – 자유여행, 별빛, 눈물 mürəkkəb isimlərdir. Koreya dili ta qədimdən Çin dilinin təsiri altında olmuş və inkişaf etmişdir. Buna görə də sözlərin yaranmasında Çin heroqliflərinin (hanca) rolu qaçılmazdır: 사회-사회자.

Azərbaycan dilində ismə xas olan bir sıra qrammatik kateqoriyalar var ki, bunlar sözlərin bir-birinə bağlanması, sözlər arasında əlaqə yaratmaqda, müəyyən qrammatik əlaməti ifadə etməkdə mühüm rol oynayır, həmçinin tək-cəm isimlə məhdudlaşmır, isimləşə bilən bütün nitq hissələrini əhatə edə bilir. Həmin ümumi qrammatik kateqoriyalar aşağıdakılardır: 1.Mənsubiyyət kateqoriyası; 2.Kəmiyyət kateqoriyası; 3.Hal kateqoriyası; 4.Xəbərlilik kateqoriyası. Bu kateqoriyalar Azərbaycan və Koreya dillərinin kəskin surətdə morfoloji müqayisəsini aparmağa zəmin yaradan spesifik fərqliliklər yaradır.

Nəzərdən keçirək:

Mənsubiyyət kateqoriyası iki söz arasında atributiv əlaqə bildirir. Bu kateqoriya, adından da göründüyü kimi, şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan sahib anlayışı və isimlə ifadə olunan mənsub əşya anlayışından ibarət olur. Lakin Koreya dilində şəxs əvəzliliklərinin istifadəsinə geniş yer verilməməsi və mənsubluq anlayışının güclü olmadığını nəzərə alsaq bu istiqamətdə müqayisə edərək dilləri tam

uyğunlaşdırmaq çətin olar. Ancaq mütləq kontekstə uyğun şəkildə tərcümə etmək lazım gələrsə alternativ variantlar vermək mümkündür: 나의 꿈 – mənim xəyalım

Koreya dilində ismin hallanması kimi bir kateqoriya olmasa da, bunun əvəzinə vəziyyət şəkilçilərindən istifadə edilir. Burada yalnız qrammatik formaları qarşılaşdırmaq lazımdır: Azərbaycan dilində adlıq halın heç bir qrammatik əlaməti yoxdur, yəni sıfır şəkilçilidir, lakin Koreya dilində adlıq forma 주격 (이/가, 께서, 에서, (서)) vasitəsilə verilir.

Azərbaycan dilində ismin halları ilə Koreya dilində hal şəkilçilərini qarşılıqlı müqayisəsi:

- Adlıq hal: Dost dar gündə tanınar – 하늘이 참 푸르다
- Yiyelik hal: Ağacın budağı – 문장의 의미
- Yönlük hal: Güzgüyə baxdım – 거울을 봤다; Məktəbə gedirəm – 학교에 다니다; 언니에게 (한테)
- Təsirlik hal: Gitar çalırım – 기타를 치다; Anasını çox sevir – 어머니를 사랑한다.
- Yerlik hal: Bakıda yaşayır - 경주에(에서) 산다
- Çıxışlıq hal: 할머니에게서 받은 선물 ; 부산에서 온 기차

Azərbaycan dilində felin cümlədə təhkim olunduğu sintaktik vəzifə xəbər olmaqdır. Lakin bu, o demək deyil ki, xəbər yalnız feillə ifadə olunur. Bu vəzifəni hər bir əsas nitq hissəsi ifadə edə bilir. Bunun üçün digər nitq hissələri müəyyən morfoloji əlamətlər qəbul etməlidir. Bu morfoloji əlamət həmin nitq hissələrinin xəbər yerində durmasını təmin etdiyindən, xəbərlik şəkilçisi adlanır. Bəs Koreya dilində necə? Xəbərlik kateqoriyası da mənsubiyyət kateqoriyası kimi şəxslərlə bağlı olduğundan şəxs əvəzliliklərinin elementlərini burada da görürük. Bu səbəbdən də mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı irəli sürdüyüm mülahizəni eynilə xəbərlik kateqoriyasına da aid etmək olar. Sadəcə 이다 artırmaqla ismi xəbər yaratmaq mümkündür: Biz şagirdik – 우리가 학생이다. Qeyd: Şəxs şəkilçilərinin inkarı dilimizdə “deyil” hissəciyi ilə, Koreya dilində isə “아니다” köməyi ilə düzəlir: Mən mühəndis deyiləm – 나는 기술자가 아니다.

İsimdən danışarkən bir çox dünya dillərində mövcud olan cins kateqoriyasının ismin müqayisəsində qarşıya çıxan məhdudiyyətləri qeyd etmək lazımdır. Bir çox iltisqa və flektiv dillərdə cins kateqoriyası fərqli səciyyələrdə təzahür edir. İltisqa dil tipinə aid edilən Azərbaycan və Koreya dilində qrammatik cins kateqoriyası yoxdur və təbii cinsin özünə də yanaşma müxtəlifdir. Bu dillərdə göstərilən məntiqi cins kateqoriyası leksik və semantik yollarla ifadə olunur. Məsələn, oğlan-qız, erkək-dişi və s. Koreya dilində 딸 – 아들, 남성-여성, 수컷-암컷

Beləliklə, Azərbaycan və Koreya dilində nitq hissələrinin ümumi təsnifatı və ən qədim nitq hissəsi olan isim, ismə məxsus qrammatik kateqoriyaların hər birinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdik. Aydın ki, bu və ya başqa dildə mövcud olan morfoloji kateqoriya digər dildə olmaya bilər. Dillərdəki bu fərqli cəhətlər ayrı-ayrı dillərin təbiətindən irəli gələn xüsusiyyətlərdir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi Dilçilik, Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 148-150 s.
2. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika, II cild, Bakı, 2012, 3.3 46 s.
3. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007, 660 s.
4. F.Y.Veysəlli. Dilçiliyə giriş. Bakı-Mütərcim-2017, 207-208 s.
5. Hüseyinzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası I hissə. Bakı, 2000
7. <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0060327>

8. <https://namu.wiki/w/%ED%92%88%EC%82%AC>

9. 국어문법 품생품사 1. E-BOOK

Abasova G.

Parts of speech in Azerbaijani and Korean, their classification and comparative description of Noun

(Summary)

The general classification of parts of speech in the Azerbaijani and Korean languages and the noun, which is the oldest part of speech, each of the grammatical categories belonging to the name have their own characteristics. Obviously, a morphological category that exists in one language or another may not exist in another language. These differences in languages are due to the nature of individual languages.

아바소바 규넬 바기프

아제르바이잔어 품사 및 한국어 품사, 그 분류 및 명사의 비교 묘사

요약

아제르바이잔어와 한국어 품사의 일반적인 분류 및 가장 오래된 품사인 명사는 그 명사에 속하는 각각의 문법적 범주가 고유한 특성을 가지고 있다. 분명히, 한 언어 또는 다른 언어에 존재하는 형태론적 범주가 다른 언어에는 존재하지 않을 수 있다. 이러한 언어 간의 차이는 개별 언어의 특성 때문이다.

Rayçi: f.f.d., dos. S.Rüstəmovə

ŞAHBAZOVA ŞƏMS

Azərbaycan Dillər Universiteti

shems.shahbaova@gmail.com

RƏSMİ VƏ QEYRİ-RƏSMİ DANIŞIQ DİLİNİN KOREYA DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: danışiq dili, rəsmi nitq, qeyri-rəsmi nitq, xitab

Key words: spoken language, formal speech, informal speech, address

키워드: 구어, 공식어, 비공식어, 호칭

Hamımıza məlumdur ki, Azərbaycan dili aqqlütinativ dillərə(iltisəqi dillərə) aiddir. Koreya dili də nominativ quruluşlu aqqlütinativ dillərdən hesab olunur. Həmçinin, bəzi mənbələrdə Koreya dilinin Altay dilləri ilə genetik qohumluğunun olduğu fikri də irəli sürülür. Məhz bu baxımdan da tərcümə zamanı hər iki dil arasında bir sıra oxşar cəhətləri aşkar etmək mümkündür. Bu oxşarlıqlardan biri də cümlədə söz sırasıdır. Həm Azərbaycan dilində, həm də Koreya dilində söz sırası sabit deyil. Cümlədə, adətən, mübtədə birinci, xəbər isə sonda işlənir. Bu və ya digər oxşarlıqlara baxmayaraq, tərcümə prosesində iki dil arasında fərqli cəhətlərə də rast gəlinir. Bu fərqliliklər də öz növbəsində tərcümə işini çətinləşdirir.

Tərcümə zamanı çətinliklər yaradan şeylərdən biri də məhz rəsmi və qeyri-rəsmi danışiq dilinin tərcüməsidir. Təbii ki, hər iki dildə həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi danışiq mövcuddur. Lakin Koreya dilində rəsmi və qeyri-rəsmi danışiq dili mürəkkəb struktura malikdir. Yəni, koreyalılar yalnız öz yaxınları və özündən yaşca kiçik olan şəxslərlə qeyri-rəsmi üslubda danışirlar. İş mühitində, hərbi xidmətdə, həmçinin, özlərindən yaşca böyük şəxslərlə ünsiyyət zamanı rəsmi

nitqə üstünlük verirlər. Bundan başqa, Koreya dilində nəzakətli danışıq forması da mövcuddur. Bu danışıq formasından isə daha çox gündəlik həyatda tanış olduqları, lakin çox da yaxın münasibətdə olmadıqları (ailə üzvü, yaxın dostlar olmadıqda) şəxslərlə ünsiyyət zamanı istifadə edirlər. İndi isə hər iki dildə rəsmi və qeyri-rəsmi nitqin tərcüməsi zamanı qarşılaşa biləcəyimiz problemlərə baxaq.

Rəsmi danışıq dilinin Koreya dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Biz yaxınlarımız ilə ünsiyyət zamanı daha səmimi və ya daha sərbəst danışığa üstünlük veririk. Əgər qarşımızdakı şəxs bizdən böyükdürsə və ya ilk dəfə gördüyümüz şəxsdirsə, yəni, o qədər də yaxın münasibətdə olduğumuz şəxs deyilsə, bu zaman biz ona daha hörmətli formada müraciət edirik. Yəni, onunla rəsmi şəkildə ünsiyyət qururuq. Bu zaman biz ona “sən “ deyil, “siz” deyə müraciət edirik. Həmçinin, xəbəri də ikinci şəxsin təkində deyil, ikinci şəxsin cəmində işlədirik. Məsələn: **Siz** bu işi nə vaxt bitirəcəksiniz?

Koreya dilində isə rəsmi danışıq dilində istifadə olunun şəkilçilər Azərbaycan dilinə nisbətən çoxdur. Koreya dilində şəxs şəkilçiləri yoxdur. Lakin Koreya dili qarşı tərəfə hörmətli münasibəti bildirmək üçün kökdən dəyişən feillərlə və feillərə artırılan hörmət mənasını bildirən şəkilçilərlə zəngindir. Beləki, Koreya dilində ilk dəfə gördüyümüz, özümüzdən rütbəcə və yaşca böyük olan şəxslərlə, professor və ya müəllimlərlə danışan zaman, həmçinin, televiziya, radio proqramlarında daha çox rəsmi üslubda danışılır və bu üslubun şəkilçiləri nəqli cümlələr üçün feillərin və sifətlərin sonuna artırılan “버니다\습니다”(imnida/simnida), ismi xəbərə artırılan “입니다” (imnida), sual cümlələrində feillərə və ya sifətlərə artırılan “버니까\습니까?”(imniqqa/simniqqa), sual cümlələrində ismi xəbərə artırılan “입니까?” (imniqqa) şəkilçiləridir. Məsələn: “교수님, 지금 시간이 있습니까? Professor, indi vaxtınız var?”, “저는 바쿠에 삽니다. Mən Bakıda yaşayıram.”

Bundan başqa, feillərdə hörmət ifadəsini daha da vurğulamaq üçün “으시\시” (ışı/şi) şəkilçilərindən də istifadə olunur. Amma bu şəkilçilərin də dilimizdə ekvivalenti yoxdur. Məsələn: “아버지께서 회사에 가십니다” dilimizə “Atam şirkətə(işə) gedir” kimi tərcümə olunur. Yəni, burada mübtədə ata olduğu üçün feilin kökünə “시” şəkilçisi artırılmışdır. Daha dəqiq desək, ataya olan hörməti vurğulamaq üçün bu şəkilçidən istifadə olunmuşdur. Əksər feillərin kökünə “으시\시” şəkilçilərini artırmaqla rəsmi danışıq dilində istifadə etmək mümkün olsa da, bəzi feillərin rəsmi üslubu kökdən dəyişir. Koreya dilində hörmətli formada işlənən zaman kökdən dəyişən feillər aşağıdakı kimidir:

Feillərin məsdər forması	Feillərin rəsmi(hörmətli) forması	Tərcüməsi
자다 (cada)	주무시다 (cumuşıda)	yatmaq
먹다 (moqda)	드시다/잡수시다 (dışıda/cabsuşıda)	yemək
말하다 (malhada)	말씀하시다 (malsımhaşıda)	demək/söyləmək
있다 (idda)	계시다 (keşıda)	olmaq (var olmaq)
죽다 (cuqda)	돌아가시다 (doraqaşıda)	ölmək/dünyasını dəyişmək
주다 (cuda)	드리다 (dırida)	vermək

Cədvəldən də gördüyünüz kimi, bəzi feilləri biz də ana dilimizdə daha rəsmi şəkildə ifadə etmək üçün dəyişik formada deyirik (demək/söyləmək; ölmək/dünyasını dəyişmək). Bunlardan başqa, dilimizdə “oturmaq” feili də rəsmi formada “əyləşmək” kimi ifadə olunur. Lakin bu

dilimizdəki bütün feillərə aid deyil. Buna görə də, bu tip feillərin tərcüməsi zamanı dilimizdə onlar üçün düzgün ekvivalent tapmaqda çətinliklər yaranır.

Rəsmi və qeyri-rəsmi danışığından başqa Koreya dilində çox işlənən daha bir danışiq üslubu vardır ki, bu tam olaraq nə rəsmi, nə də ki, qeyri-rəsmi danışiq üslubu hesab olunmur. Buna qeyri-rəsmi amma nəzakətli danışiq üslubu deyə bilər. Şəkilçiləri isə feillərə və sifətlərə artırılan “아요/어요/여요”(ayo/oyo/yoyo) və isimlərə artırılan “이에요/예요”(ieyo/yeyo)-dur. Məsələn: “지하철까지 걸어서 가요.-Metroya qədər piyada gedirəm.” Bu formada olan cümlələr dilimizə adi formada tərcümə olunur.

Əmr, xahiş bildirən cümlələr də rəsmi və qeyri-rəsmi şəkildə ifadə oluna bilər. Bu dilimizdə də belədir. Özümüzdən rütbəcə və ya yaşca böyüklərdən nə isə xahiş edəndə -in⁴ (yin⁴) şəkilçilərini feilə artırırıq. Özümüzdən yaşca kiçiklərə nə isə əmr edəndə feilə heç bir xüsusi şəkilçi artırılmır. Koreya dilində də əmr şəkilçiləri iki formadadır. Birincisi, “으십시오\십시오” (ışibşio\şibşio), digəri isə “으세요\세요” (iseyo/seyo) şəkilçiləridir. Qeyri-rəsmi şəkildə əmr cümlələrində isə ya feilin kökünə “아라\어라\여라” (ara\ora\yora), ya da “-아/어/여; -이야\야” (-a, o, yo; iya; ya) şəkilçiləri artırılır. Məsələn: “여기 앉으십시오\여기 앉으세요” – cümlələrinin hər ikisi “Burada əyləşin” kimi tərcümə olunur. “가서 공부해\가서 공부해라” – cümlələri isə “Get, dərslərini oxu” kimi tərcümə olunur. Təbii ki, Koreya dilində bu cümlələrdən hansı birinin işlənməsinə dair mənə fərqləri mövcuddur. Lakin Azərbaycan dilinə tərcümədə bunların elə də böyük əhəmiyyəti yoxdur.

Koreya dilində adlıq hal və yönlük halın da hörmət formasını ifadə edən şəkilçilər vardır. Məsələn:

동생이 방에서 자요. – Kiçik qardaşım (və ya kiçik bacım) otaqda yatır.

할아버지께서 방에서 주무십니다. – Baba otaqda yatır.

Cümlələrdə də gördüyünüz kimi, adlıq hal şəkilçisi “이\가” şəkilçisidir. Lakin əgər biz adlıq hal şəkilçisini *nənə, baba, müəllim* və s. kimi isimlərə artırırıqsa bu zaman “께서” şəkilçisindən istifadə etmək daha məqsəduyğundur.

Yönlük hal şəkilçisi işlənən cümlələrin də tərcüməsinə baxaq:

친구에게 선물을 주었어요. – Dostuma hədiyyə verdim.

어머니께 꽃을 드렸어요. – Anama gül verdim.

Burada da yönlük hal şəkilçisi olaraq cümlələrin birində “에게”, digərində isə “께” işlənmişdir. Səbəbi isə birinci cümlədə hədiyyəni verdiyimiz şəxsin “dostumuz”, digərində isə “valideynimiz” olmasıdır.

Bu dildə hətta isimlərin belə hörmət forması mövcuddur. Məsələn: “mənim evim” ifadəsi Koreya dilində “제 집” (ce cib) kimi deyilir. “nənəmin evi” söz birləşməsi isə “할머니댁”(halmoni deq) olaraq ifadə olunur. Yəni, ev bizə aiddirsə və ya öz yaşımıza, dostumuza aiddirsə biz “집” (cib) sözünü, özümüzdən böyük, hörmət etdiyimiz şəxsə aiddirsə “댁” (deq) sözünü istifadə edə bilərik. Koreya dili bu tip isimlərlə zəngindir. Bunları Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə eyni effekti almaq mümkün deyil. Çünki, həm “집” (cib), həm də “댁” (deq) sözü dilimizə sadəcə olaraq “ev” kimi tərcümə olunur.

Koreya dilində hörmətli formada işlətdikdə kökdən dəyişən isimlər:

İsmnin adi forması	Hörmətli forması	Tərcüməsi
이름 (irim)	성함 (songham)	Ad

나이 (nai)	연세 (yonse)	Yaş
밥 (bab)	진지 (cinci)	düyü (bişmiş)
말 (mal)	말씀 (malsım)	Söz
생일 (sengil)	생신 (sengşin)	doğum günü
집 (cib)	댁 (deq)	Ev
사람 (saram)	분 (bun)	insan, şəxs

Cədvəldəki sözlərdən başqa bəzi sözlərin kökünə “님” şəkilçisi əlavə etməklə də onların daha nəzakətli ifadə formasını və ya müraciət formasını düzəltmək olar. Bu sözlər aşağıdakı kimi dəyişir:

선생-선생님-müəllim

교수-교수님-professor

부모-부모님-valideyn

사장-사장님-müdür

의사- 의사 선생님-həkim

Sonda qeyd etdiyim “의사 선생님” ifadəsi dilimizə hərfi tərcümədə “həkim müəllim” kimi səslənir. Lakin “müəllim” ifadəsi burada xitab kimi işlənmişdir. Yəni, Azərbaycan dilində biz peşəsi müəllimlik olmayan şəxslərə də “müəllim” deyərək müraciət edirik. Koreya dilində də bu belədir.

Koreya dilində bəzi şəxs əvəzliliklərinin də həm yazıda, həm də şifahi nitqdə rəsmi və qeyri-rəsmi forması mövcuddur: 저(co)-나-(na)mən; 저희(cohi)-우리(uri)-biz. Cümlədə bunlardan hansı birinin işlənməsi həmin anda ünsiyyətdə olduğumuz şəxsə görə dəyişir. Əgər qarşımızdakı şəxs bizdən böyükdürsə və ya ilk dəfə ünsiyyətdə olduğumuz şəxsdirsə, “저-mən, 저희-biz”; yox əgər qarşıdakı şəxs yaxınımızdırsa, “나-mən, 우리-biz” əvəzliyindən istifadə olunur.

Qeyri-rəsmi danışq dilinin Koreya dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi. “Qeyri-rəsmi ünsiyyət üslubu zamanı danışan şəxs onunla həmsöhbət olanlarla öz təəssüratlarını, fikirlərini bölüşür və rəsmi olmayan situasiyada məişətdə, ətrafda baş verən problemlər barədə fikir mübadiləsi aparır. Bu danışq üslubu dinləyicilərə özlərini sərbəst hiss etməyə və dediklərini maraqla dinləməyə kömək edir. Bu üslubun işlədilməsi gündəlik həyat tələbatıdır.” (2, s.57). Dilimizdə qeyri-rəsmi danışqın əsas göstəricisi “sən” əvəzliyi və feillərin sonuna artırılan “-san, sən” və ya “-n” xəbərlilik şəkilçiləridir. Daha əvvəl də vurğuladığım kimi, Koreya dilində şəxs şəkilçiləri mövcud deyil. Lakin qeyri-rəsmi danışqı ifadə edən şəkilçilər də, rəsmi danışqı ifadə edən şəkilçilər kimi olduqca çoxdur. Məsələn, nəqli cümlələrdə (həmçinin intonasiyadan asılı olaraq sual cümlələrində və əmr cümlələrində də) xəbərlərə “-아/어/여; -이야/야” (-a, o, yo; iya; ya), əmr cümlələrində “-어라/아라/여라” (-ora, ara, yora), sual cümlələrində “-니/냐” (-ni, nya), təklif bildirən cümlələrdə isə rəsmi danışqda işlənən “-실래요/으실래요” (-şilleyo/ışilleyo) şəkilçilərinin əvəzinə “자” (-ca) şəkilçisindən istifadə olunur. Dilimizdə qeyri-rəsmi danışqı ifadə edən şəkilçilər az olduğundan, Koreya dilindən Azərbaycan dilinə qeyri-rəsmi danışqın tərcüməsi zamanı müəyyən çətinliklər yaranır. Ən böyük çətinlik də məhz bu şəkilçilərin dilimizdəki mümkün ekvivalentinin tapılmamasıdır. Qeyd etdiyim kimi, bu şəkilçilərin dilimizdə ekvivalenti yalnız xəbərlərin sonuna artırılan “-san, sən” və “-n” şəkilçiləri ilə məhdudlaşır. Bu baxımdan da, bunların

hər birini ayrı-ayrılıqda şəkilçilərlə ifadə etmək mümkün deyil, sadəcə intonasiya ilə fərqləndirmək olar. Koreya dilində qeyri-rəsmi danışmaq üslubunda işlənən bir neçə cümlənin tərcüməsinə baxaq:

왜 어제 연주회에 안 왔어? – Konsertə dünən niyə gəlmədin?

내 말을 잘 들어라! – Sözümə diqqətlə qulaq as!

방학 때 보통 뭘 하니? – Tətildə adətən nə edirsən?

내일 선생님이랑 시험 얘기를 하자. – Sabah müəllimlə imtahan barədə danışsaq.

Koreya dilində qeyri-rəsmi danışmaq dilindən danışan zaman “너“, “당신“(“no“, “dangşin”-sən) əvəzliyindən danışmamaq qeyri-mümkündür. Beləki, biz ilk dəfə ünsiyyətdə olduğumuz şəxslərə “sən” deyərək müraciət etməsək də, müəyyən zaman keçdikdən sonra, əgər, həmin şəxs bizimlə həmyaşdırsa, ona “sən” deyərək xitab edirik. Koreya dilində isə “sən” əvəzliyindən yalnız özündən kiçik şəxslərlə və ya ailədə həyat yoldaşı ilə ünsiyyət zamanı istifadə olunur. Lakin musiqi sözlərində, şeirlərdə və s. bu əvəzliyə asanlıqla rast gəlmək olar.

İki dil arasında oxşarlıqlara baxmayaraq, tərcümə zamanı bu tip çətinliklərlə üzləşmək normal haldır. Çünki, hər iki dil fərqli qrammatika və leksikaya malikdir. Bu baxımdan da uğurlu tərcümə mətni əldə etmək üçün həm məxəz, həm də hədəf dilin qrammatika və leksikasına yaxşı bələd olmaq lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: OKA Ofset, 2008.
2. İsmayılova T. Gündəlik-məişət(danışmaq) üslubu, Filologiya məsələləri, № 7, 2019.
3. <https://namu.wiki/>
4. <https://en.dict.naver.com/>

Shahbazova Sh.

Translation of formal and informal spoken language from Korean into Azerbaijani (Summary)

Spoken language is an essential part of human communication. Each of the formal and informal speeches in the Azerbaijani and Korean languages has its own characteristics. Formal and informal speech in Korean has a more complex structure than in Azerbaijani.

샤파조바 셜스 라우즈

한국어에서 아제르바이잔어로 공식어 및 비공식어의 통번역

(요약)

구어체가 인간 의사소통의 필수적인 부분이라고 할 수 있다. 아제르바이잔어 및 한국어의 공식어와 비공식어는 각각 고유한 특징을 지닌다. 한국어의 공식어 및 비공식어는 아제르바이잔어의 공식어 및 비공식어에 비해서 더 복잡한 구조를 가지고 있다.

ƏHMƏDZADƏ LAMİƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Ahmedzade.lamia@gmail.com

ABŞ – ÇİN TİCARƏT MÜHARİBƏLƏRİ

Açar sözlər: Çin, ABŞ, ticarət, müharibə

Key words: China, USA, trade, war

Ключевые слова: Китай, США, торговля, война

Dünya geosiyasətinin əsas hərəkətverici aktorlarından olan Çin və ABŞ arasındakı münasibətlər dünya geoiqtisadiyyatında və geosiyasətində mənzərənin dəyişməsinə səbəb olur. XXI əsr bu münasibətlərin dəyişkən inkişaf xətti üzrə inkişaf etdiyi bir dövr kimi xarakterizə oluna bilər. Xüsusilə XXI əsrin son onilliklərində Çinin iqtisadi qüdrətinin sürətlə artması, buna paralel olaraq, XXI əsrin əvvəllərində dünyanın qlobal istehsal və beynəlxalq ticarət payındakı ABŞ rolunun və payının nisbətən azalması dünya geosiyasətində mənzərənin dəyişməsi üçün əsas səbəblərdən biri olmuşdur.

XXI əsrin son onilliyinin iqtisadi mənzərəsinə baxdıqda Çinin rolunun sürətlə artdığını görə bilərik. Çinin XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, sürətli şəkildə keçdiyi iqtisadi inkişaf yolunu 2015-ci il statistikalarına əsasən analiz etsək, Çin 2015-ci ildə əmtəə ixracında dünya liderliyini və beynəlxalq ticarətdə dominantlıq əldə etmişdir. Çinin mütləq nominal ÜDM-i 14.092 milyon ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu da dünya ÜDM-inin 16.1%-i təşkil edir. Bu statistika Çinin ABŞ-dan sonra dünyada ikinci ən güclü iqtisadi gücə çevrildiyi mənasını verir. Birinci yerdə qərarlaşan ABŞ ÜDM-i 20.412 milyon ABŞ dolları ilə dünya ÜDM-in 23.3%-i əhatə edirdi. Bu ölkələrin alıcılıq qabiliyyəti pariteti ilə mütləq ÜDM-ə baxdıqda Çin ABŞ-ı yenidən qabaqlayır və 23.159 milyon ABŞ dolları ilə ABŞ-ı geridə qoymuşdur [8].

Çin idxal ilə yanaşı ixrac mallarında da ABŞ ilə ticarət münasibətlərinə sahibdir. Çinin illik ixrac həcmi 2.263.33 milyon ABŞ dolları ilə dünyanın ən böyük ixracaçısıdır. Çindən sonra siyahıya ABŞ 1.546.72 milyon ABŞ dolları ilə davam edir [9]. Siyasi analitiklər Çinin milli iqtisadi gücünün 2014-cü ildə ABŞ milli iqtisadiyyatını üstələdiyini iddia edirlər. Bunu belə izah edirlər ki, Çin dünya iqtisadiyyatında ucuz istehsal mərkəzinə çevrilib, iqtisadi ixrac yönümlü qlobal texnologiya mərkəzi rolunu oynamaqdadır [10].

23 Mart 2018-ci il tarixində D.Trampın “Çinin iqtisadi təcavüzünü hədəf alan Prezident Memorandumu” imzalaması, polad və alüminiuma tariflərin tətbiqi ilə ticarət müharibəsi başladığı rəsmi tarix hesab edilir [7]. Bundan öncə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının 2017-ci ildə Çinə bazar iqtisadiyyatı statusunu verməsi ABŞ-ın kəskin tənqidinə səbəb olmuşdu, çünki qərar Çin şirkətlərinə qarşı proteksionizm imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Bu səbəbdən ABŞ Çini bazar iqtisadiyyatlı ölkə kimi tanımaqdan imtina etmişdir [3]. Bu reaksiyadan sonra “İki Qrup” daxilində qarşıdurmaya doğru ilk addım atılmış oldu.

Çin və ABŞ-ın arasında artan gərginlik dünya birliyini narahat etdiyi üçün tərəflərin hər ikisinin iştirak etdiyi beynəlxalq qurum və sammitlərdə onların çıxışı təmin edilir və kompromisə gəlmək üçün kommunikasiya qurulması təmin edilirdi. Osakada keçirilən G20 sammitində iştirak edən hər iki tərəf tariflərlə bağlı müzakirələrdən ortaq bir nəticəyə gəlmişdilər. Lakin bu sammitdən çox keçmədən tərəflər yenidən bir-birinə qarşı təhdidlər mübadiləsi etməyə başladılar. Təhdidlərdən biri Çinin ABŞ-dan kənd təsərrüfatı məhsullarını almaması ilə bağlı idi. Çin şirkətləri kənd təsərrüfatı mallarının ABŞ-dan idxalından imtina etdiyini elan etdi.

Bu hadisədən sonra ABŞ Çini rəqabət üstünlüyü əldə etmək və tariflərin təsirini qismən neytrallaşdırmaq məqsədi daşıyan valyuta manipulyasiyalarında ittiham etdi. Çin, öz növbəsində, tariflərin tətbiq edilməsinin səbəblərini şübhə altına alan ABŞ-a qarşı üçüncü ÜTT işini başlatdı. G20 sammitinin nəticələrinə məhəl qoymayan ABŞ Çindən idxal edilən 125 milyard dollarlıq mallara yeni tariflər siyahısı təqdim etdi. Çin daha sonra ABŞ-ın xam nefti və 75 milyard dollarlıq digər mallara 5% əlavə rüsum tətbiq etməklə ticarət müharibəsini kəskinləşdirməkdə davam edirdi. Bu gərgin münasibətlərin nəticəsi idi ki, bir müddət sonra hər iki tərəf daha sonra bəzi malları istisna etdi. Buna əsas səbəb həm Çin, həm də ABŞ şirkətləri, iri biznesləri hökumətlərin gərginləşən münasibətlərinin nəticəsində öz valyuta dəyərlərini itirməyə, və həddindən artıq vergi və rüsum ödəməyə məcbur olurdular. Artıq iri sahibkarlar üçün bu ticarət müharibəsi ağır itkilərə və etirazlara səbəb olurdu.

ABŞ-ın ZTE və Huawei-yə qarşı birtərəfli sanksiyalar tətbiq etməsi Çinin inkişaf edən yüksək texnologiyalı sənayesinin inkişafını ləngidirdi. Çinin nəhəng texnologiya şirkətləri olduqca əhəmiyyətli dərəcədə öz rəqabət qabiliyyətini azalmış hesab edirdi. ABŞ-ın sanksiyalarla yanaşı ictimaiyyətdə bu marka məhsullara qarşı tətbiq etdiyi anti-təbliğati da olduqca yüksək idi. Bu da rəqabət mühitinin kəskin gərginləşməsinə səbəb olurdu. ABŞ bu məqqamda Çinin güzəştə gedəcəyini düşünə bilirdi, lakin Çin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının davamlılığını qorumaqda əminliyini ifadə etməkdədir.

Dünyanın sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatlarından biri kimi Çin daha çox kənd təsərrüfatı mallarının ABŞ-a ixracını təmin edirdi. Bu baxımdan ki, ölkənin əsas kənd təsərrüfatı məhsullarından olan soya məhsulu ABŞ-a ixrac edilən ən önəmli məhsullar sırasında idi. Kənd təsərrüfatı məhsulları arasında soya ixracı ən əhəmiyyətli paya sahib olan məhsullardandır. İki tərəf arasında davam edən bu kəskin ticarət müharibəsində də kənd təsərrüfatı sahəsindəki sanksiyalar hər iki tərəfə ziyan gətirə biləcək dərəcədədir.

Xüsusilə, kənd təsərrüfatı sahəsində ticarət danışıqlarının həssas mövzularından biri Çinin ABŞ istehsalı olan soya məhsullarını idxal etməsidir. Çin 2018-ci ilin iyulunda ABŞ-dan soya idxalını dayandırmışdı, lakin 2018-ci ilin dekabrında ABŞ soya paxlası almağa davam etməyi qərara aldı. ABŞ-ın kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı daha sonra da danışıqların mərkəzində olmuşdur. Nəticədə Çin 2019-cu ilin sentyabr ayında soya, eləcə də digər kənd təsərrüfatı məhsullarını əlavə tariflərdən çıxarmağı qərarlaşdırmışdır.

Ticarət müharibəsinin gətirdiyi dövərdə ABŞ öz paytaxtını ölkənin əsas iqtisadi mərkəzinə çevirmək və yenidən sənayeləşməni həyata keçirməklə iş yerlərinin sayını artırmağı hədəfləyirdi. Eyni zamanda, ölkə qlobal lider kimi xidmət xərclərini azaltmağın yollarını axtarırdı. Amerikalılar bir çox problemlərinə görə Çini günahlandırır [7]. Bir Kəmərlə Bir Yol Təşəbbüsünü inkişaf etdirməklə Çin həm də Amerikanın təsirini azaldır [6].

ABŞ-ın təkcə Çinə qarşı deyil, proteksionist hərəkətlərinin səbəblərini ABŞ-ın şəxsi maraqları baxımından daxili və xarici olaraq müəyyən etmək olar. Xarici rəqabəti məhdudlaşdırmaqla yerli istehsalçıları dəstəkləmək ABŞ-da ümumi istehlakı azalda bilər, lakin bu, həm də artan tariflərin tətbiq olunduğu əsasən polad və alüminium məhsullarının istehsal həcmi artıracaq. Yerli istehsalçıları dəstəkləməklə yanaşı, ABŞ-ın cari hesabının xroniki passiv balansına da daxili faktor sayıla bilər. ÇXR ilə qarşılıqlı ticarət ABŞ-ın artan cari hesab kəsirinə təsir edən mühüm amildir.

ABŞ və Çin arasında ticarət müharibəsinin dörd əsas səbəbi və ya stimulu müəyyən edə bilərik.

1. Ticarət müharibəsi ikitərəfli ticarətin kəsirini azaltmalı və Amerika iş yerlərinin effektivliyini yenidən əvvəlki vəziyyətinə qaytarmalıdır [7]. 2017-ci ildə ABŞ-ın 796 milyard dollarlıq ticarət kəsirindən Çinin payına 376 milyard dollar və ya 47%, deməkdir ki, yarısı düşüb [1]. ABŞ ÇXR ilə ticarətdə bir sıra problemləri etiraf edir, ticarət balansının kəsiri ən mühüm problemdir. Məsələn onilliklərdə ortaya çıxır və hələ də artan tendensiyaya malikdir (baxmayaraq ki, ABŞ-ın Çinlə ticarət kəsiri 2019-cu ilin may ayında tarixi minimuma çatıb). ABŞ Çinlə ticarəti “ədalətli” hesab etmir.

İxrac və idxalın əmtəə strukturunun təhlili göstərir ki, Çin əsasən Amerikadan asılı olan məhsulları idxal edir, ABŞ isə Çinin son məhsullarını idxal edir: "ABŞ-ın Çindən istehsal etdiyi mexaniki və elektrik məhsulları ilk on əmtəənin cəminin 50%-ni təşkil edir. Həmçinin müşahidə olunur ki, Çin və ABŞ arasında bu sahədə texnoloji fərqlər çox da böyük deyil" [5]. Ümumi Çin ixracının 19%-i ABŞ-a məxsusdur. Lakin ABŞ ixracatının yalnız 8,3%-i Çinə məxsus hesab edilir [11]. 2018-ci ildə proteksionist tədbirlərin tətbiqi nəticəsində ABŞ-dan ÇXR-ə ixrac 21% azalmışdır, lakin Çindən ABŞ-a ticarət axınında azalma cəmi 12% təşkil etməkdə idi [12].

2. Ticarət müharibəsi Çinin yüksək texnoloji imkanlarını azaldacaq [7]. ABŞ Çinin yerli şirkətlərin nizamnamə kapitalına töhfə olaraq texnologiya transferi üçün birgə müəssisələrin yaradılması ilə bağlı tələblərini qane etmir. Digər həssas mövzu qlobal bazarlarda haqsız rəqabət yaradan Çin dövlət investisiyasıdır [3]. ABŞ Çinin istehsalın modernləşdirilməsi, robotların, litium batareyalarının, şəbəkə avadanlığının və s. istehsalının artırılması üzrə strateji planın həyata keçirilməsində uğurundan xəbərdar olub.

ABŞ telekommunikasiya və şəbəkə avadanlığı da daxil olmaqla Çindən gələn elektron məhsullar üçün idxal tariflərini 25%-ə qədər artırdı [1].

3. Ticarət müharibəsi Çinin hərbi gücünün artmasının qarşısını almalıdır. Markov hesab edir ki, ABŞ-ın Çinin həтта uzunmüddətli perspektivdə hərbi sektorda üstünlüyə nail olmasına imkan verməsi qətiyyəən qəbuləilməzdir [4]. Beləliklə, ABŞ milli təhlükəsizlik sektorunda rəqabət üstünlüyünü təmin etmək və Çinin Amerikanın ikili istifadə texnologiyalarından istifadəsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görür.

4. Ticarət müharibəsinin federal büdcə kəsirini azaltması nəzərdə tutulur. Dongsheng Di, Gal Luft və Dian Zhong-a görə, "ABŞ büdcəsini tarazlaşdırmaq üçün tariflər kimi əlavə gəlir mənbələrinə ehtiyac duyacaq və Çin məhsullarına tariflər bu gəlirin əsas mənbəyi kimi baxılır" [2]. ABŞ federal hökumətinin büdcə kəsiri artaraq 21 trilyon ABŞ dollarını ötdü ki, bu da qismən 2017-ci ilin dekabrında vergilərin azaldılması ilə əlaqələndirildi.

Çin hökuməti də daha sağlam fiskal mövqeyə malikdir və ticarət müharibəsi nəticəsində zərər çəkmiş istənilən sənayeni kompensasiya etməkdə sərbəstdir. Bunun əksinə olaraq, ABŞ hökuməti yaxın bir neçə ildə artacaq ÜDM-in təxminən 4 faizi həcmində böyük büdcə kəsiri ilə üzləşir [13].

İqtisadi tarixdəki ən böyük ticarət müharibəsi beynəlxalq ticarət arxitekturasının dəyişməsi, maliyyə bazarlarının yavaşlaması ilə nəticələnənir. Ölkələri ABŞ və ya Çini dəstəkləyən, eyni zamanda, iqtisadiyyatların meqa-alyanslarını, habelə regional valyuta zonalarını yaradan iki bloka bölmək olar. Qloballaşma proseslərində və qlobal təchizat zəncirlərinin inkişafında Asiyanın rolu güclənəcək. ABŞ əsas rəqibini zəiflətməyə və qlobal arenada: iqtisadiyyatda, siyasətdə və milli təhlükəsizlikdə üstünlüyünü qorumağa çalışır.

ABŞ-ın hazırkı xarici ticarət siyasəti ÇXR-in hələ də sürətli iqtisadi artımını və onun dünya iqtisadiyyatında artan əhəmiyyətini ləngitmək məqsədi daşıyır. Çin hökuməti öz növbəsində robototexnika, biotexnologiya və süni intellektə liderliyə nail olmaq məqsədi daşıyır. O, yüksək texnologiyalı sənayelərə maliyyə dəstəyi verəcək və ABŞ-ın Çin iqtisadiyyatının modernləşdirilməsini və rəqəmsallaşmasını dayandırmasına və ya ləngitməsinə imkan verməmək üçün mümkün olan hər şeyi edəcək.

Ədəbiyyat:

1. A.O. Vinogradov, A.I. Salitsky, N.K. Semenova, US-China Economic Confrontation: Ideology, Chronology, Meaning. Vestnik RUDN. International Relations. 2019, 46p.
2. D. Dongsheng, G. Luft, D. Zhong, Why did Trump launch a trade war? A political economy explanation from the perspective of financial constraints. Economic and Political Studies. 2019, 216p.
3. S.I. Dolgov, Y.A. Savinov, International trade: USA on the warpath. Russian Foreign Economic Bulletin. 2018, 20p.

4. V.V. Markov, China and the USA: From economic rivalry in Asia-Pacific to trade war. The Herald of the Diplomatic Academy of the MFA of Russia. Russia and the World. 2018, 119 p.
5. Y. Deng, F. Pan, Dependence analysis of Sino-US trade. Journal of Physics: Conference Series, 2018, 1176 p.
6. Y. Silin, L. Kapustina, I. Trevisan, A. Drevalev, China's economic interests in the "One Belt, One Road" initiative. SHS Web of Conferences: Innovative Economic Symposium 2017 – Strategic Partnership in International Trade. 2017, 39 p.
7. Z. Suisheng, D. Guo, A New Cold War? Causes and Future of the Emerging US-China Rivalry. Vestnik RUDN. International Relations 2019, 25p.
8. <https://www.statisticstimes.com/economy/countries-by-gdp-ppp.php> -
9. <https://www.statista.com/statistics/875874/middleclass-population-in-china>
10. <https://www.statista.com/statistics/264623/leading-export-countriesworldwide/>
11. <https://www.statista.com/statistics/218255/total-value-of-us-trade-in-goods-worldwidesince-2004>
12. <https://www.census.gov/foreign-trade/balance/c5700.html>
13. <https://foreignpolicy.com/2018/04/13/why-china-will-win-the-trade-war-22>

Ahmadzada L.

Trade war between USA and China (Summary)

This article analyzes the trade wars between China and the United States. It was noted that trade wars between the two countries serve the national interests of both countries. The article says that the place of geostrategic economic relations between the two economies between China and the United States is an undeniable factor. The impact of these relations on the geo-economy is strong.

Ахмадзаде Л.

Торговая война между США и Китаем (Резюме)

В данной статье анализируются торговые войны между Китаем и США. Отмечено, что торговые войны между двумя странами служат национальным интересам обеих стран. В статье говорится, что неоспоримым фактором является место геостратегических экономических отношений двух экономик между Китаем и США. Влияние этих отношений на геоэкономику сильно.

Rəyçi: t.f.d. M.Əliyev

AZƏRBAYCAN VƏ PAKİSTAN ARASINDA HƏRBİ-STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIQ

Açar sözlər: Azərbaycan, Pakistan, tərəfdaşlıq, siyasət

Key words: Azerbaijan, Pakistan, partnership, politics

Ключевые слова: Азербайджан, Пакистан, партнерство, политика

Azərbaycan ilə Pakistan arasında əlaqələr dərin tarixi köklərə malikdir. 1991 - ci il oktyabrın 18 - də müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan region və dünya dövlətləri ilə qarşılıqlı siyasi, iqtisadi, hərbi və s. əlaqələrin qurulması istiqamətində addımlar atdı. Bu addımlar sırasında Pakistan ilə ikitərəfli münasibətlərin qurulması xüsusi qeyd olunmalıdır. Azərbaycan və Pakistan arasında hərbi - strateji tərəfdaşlıq hər iki dövlətin milli maraqlarına xidmət edir.

Azərbaycan ilə Pakistan arasında hərbi - strateji müttəfiqlik münasibətləri mövcuddur. Pakistan Türkiyədən sonra Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyan 2 - ci dövlətdir. 1992 - ci il 9 iyun tarixindən yaradılan diplomatik münasibətlər bu gün də beynəlxalq səviyyədə davam etdirilir. Azərbaycan və Pakistan beynəlxalq müstəvidə bir - birinə dəstək verərək milli maraqlarını təmin edirlər. Pakistan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Azərbaycana daim dəstək göstərmiş, məhz onun BMT Təhlükəsizlik Şurasına sədrliyi zamanı erməni işğalçılarının Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmasını tələb edən 822 sayılı qətnamə (30 aprel 1993 - cü il) qəbul edilmişdir. Pakistan bu günədək işğalçı Ermənistanla diplomatik əlaqələr qurmayıb və bununla da Azərbaycanla olan strateji müttəfiqlik münasibətlərinə verdiyi əhəmiyyəti sərgiləməkdədir.

Ümummillə lider Heydər Əliyev 9 - 11 aprel 1996 - cı ildə Pakistanda rəsmi səfərdə olarkən qeyd etmişdir ki, “Pakistan ilə Azərbaycan arasında çox yaxşı əlaqələr, dostluq əlaqələri var. Bu əlaqələr keçmiş tarixi ənənələrimiz üzərində qurulur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan müstəqilliyi haqqında bəyanat verdikdən sonra Pakistan ölkəmizin müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdən biridir” [3].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev Pakistana Kəşmir məsələsi ilə bağlı öz dəstəyini heç vaxt əsirgəmir və Pakistanın Azərbaycana Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı göstərdiyi davamlı dəstəyi də yüksək qiymətləndirir. “Azərbaycan bütünlükdə və Kəşmir məsələsində həmişə Pakistanı dəstəkləyir. Bu qarşılıqlı dəstək bizim əməkdaşlığımızın qardaşlıq xüsusiyyətini əks etdirir” [4].

Azərbaycan - Pakistan münasibətlərinin siyasi realizm nəzəriyyəsi əsasında təhlili göstərir ki, ikitərəfli münasibətlərin yaradılması hər iki dövlətin milli maraqlarına xidmət edir. Asiya qitəsinin mühüm aktorlarından olan Pakistan İslam Respublikası nüvə silahına malik olmaqla həm Asiya qitəsində, həm də müsəlman dövlətləri arasında güclü hərbi - geostrateji mövqeyə malikdir. Pakistanın regionda həyata keçirdiyi siyasətin əsasını Hindistan və İranla olan rəqabət, Türkiyə və Azərbaycanla olan geosiyasi tərəfdaşlıq təşkil edir [2, s.390].

İki dövlət arasında olan münasibətləri hərbi - strateji müttəfiqlik kimi dəyərləndirmək lazımdır. Azərbaycanın ən sadıq tərəfdaşı və dostlarından biri olan Pakistanın ölkəmizlə siyasi, hərbi, iqtisadi sahələrdə ikitərəfli əlaqələri beynəlxalq miqyasda da davam etdirilir. Belə ki, Pakistanın Asiya qitəsində Azərbaycanın əsas tərəfdaşlarından biridir və ölkəmizin Şərq tərəfdaşlığına böyük töhfələr verir.

Pakistanla Azərbaycanın hərbi-strateji tərəfdaşlığının inkişafında Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və Pakistan İslam Respublikası Birləşmiş Qərargahı arasında yaradılmış Azərbaycan-Pakistan işçi qrupu mühüm rol oynayır. İki ölkə arasında sıx parlamentlərarası münasibətlər də formalaşmışdır. Azərbaycanla Pakistan arasında 34 sənəd imzalanmış, 17 sənəd isə baxılmaqdadır [10].

Azərbaycanın Pakistan ilə strateji partnyorluq münasibətləri qurmaqda maraqlı olması onunla əlaqədar idi ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək və ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün güclü hərbi - texniki, həmçinin diplomatik dəstəyə ehtiyac duyurdu. Pakistan isə nüvə silahına malik olmaqla dünyanın ən güclü ordularından və ən nüfuzlu diplomatiyalarından birinə malik bir dövlətdir və Azərbaycanın sadalanan maraqlarını qarşılamaq iqtidarında idi [2, s.390].

Bu gün Pakistanı tam əminliklə Azərbaycanın Türkiyədən sonra ikinci ən əsas strateji müttəfiqi adlandırmaq olar. İki ölkə arasında münasibətlər həm dövlətlərarası, həm də beynəlxalq səviyyədə uğurla davam etdirilir. Azərbaycan və Pakistan BMT, İslam Konfransı Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi mühüm təşkilatların tribunasından Kəşmir və Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ problemlərinə eyni mövqedən yanaşırlar və bu məsələlərin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həllinə tərəfdar olduqlarını bildirirlər [1, s.527].

Azərbaycan ilə Pakistan arasında yaradılmış çox sıx münasibətlər və ikitərəfli əlaqələrin strateji partnyorluq səviyyəsinə qalxmasına Pakistanın 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycana göstərdiyi mənəvi dəstək çox böyük təsir etmişdir. Belə ki, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Pakistan ölkəmizin haqlı savaşına siyasi və mənəvi dəstək göstərdi. 14 yanvar 2021-ci ildə Azərbaycan, Türkiyə və Pakistanın Xarici İşlər nazirlərinin İslamabadda keçirilmiş üçtərəfli görüşü regional və beynəlxalq sahələrdə çoxcəhətli əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə daha geniş imkanlar açmışdır. Pakistan Ordusunun Baş Qərargah rəisi, ordu generalı Qamar Cavidin “Pakistan hər zaman Azərbaycanın yanında olub və onun haqlı mövqeyini dəstəkləyib” sözləri ölkələrimiz arasındakı etimadın mühüm bir göstəricisidir [5].

2021 - ci il iyulun 27-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində Azərbaycan, Türkiyə və Pakistan parlament sədrlərinin birinci üçtərəfli görüşünün yekun sənədi olaraq “Bakı Bəyannaməsi” imzalanmışdır. “Bakı Bəyannaməsi” Türkiyə, Azərbaycan və Pakistan arasında olan strateji müttəfiqlik münasibətlərini daha da gücləndirəcəyi güman edilir [6].

Hər üç dövlətin bir-birini beynəlxalq platformalarda dəstəkləməsi, müxtəlif dövlət strukturları arasında olan əlaqələr gələcəkdə bu dövlətlərin siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni vəs. istiqamətdə əməkdaşlığının daha da güclənməsinə yol açmaqdadır.

Pakistan Azərbaycanın nüvə silahına malik olan ən yaxın müttəfiqi sayılır. Azərbaycanın Pakistanla mövcud müttəfiqlik münasibətlərinin daha da dərinləşməsinin olduqca böyük əhəmiyyəti var. Çünki Pakistan, a) Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi faktını nəzərə alaraq bu dövləti dövlət kimi tanımayan tək ölkədir; b) nüvə silahına malik yeganə müsəlman ölkəsidir; c) yüksək səviyyədə inkişaf etmiş müdafiə sənayesinə malik müsəlman ölkəsi kimi Azərbaycan üçün vacib bir dövlətdir; d) Azərbaycanın öz torpaqlarını işğaldan azad etmək üçün başlayacağı haqq savaşında qeyd - şərtsiz və birmənalı şəkildə Azərbaycanın yanında olacağını bəyan etmiş iki ölkədən biridir; e) Türkiyə ilə strateji müttəfiqlik münasibətlərinə malik bir ölkədir.

Sadalanan bütün bu amillər Pakistanın Azərbaycan üçün geosiyasi və geostrateji əhəmiyyətini ortaya çıxarmış olur. Əgər məsələyə Azərbaycan - Türkiyə - Pakistan müttəfiqliyi kontekstindən yanaşılsa, o zaman Azərbaycanın təhlükəsizliyi baxımından bu müttəfiqliyin əhəmiyyəti daha aydın formada ortaya çıxır. Məhz bu səbəbdən Pakistan Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətli müttəfiq ölkələrdən biri hesab edilir və Pakistanla iqtisadi, siyasi, hərbi əməkdaşlığın yüksək səviyyəyə çatdırılması Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanın hərbi doktrinasına əsasən, yeni hərbi texnologiyaların alınması və müasir sənaye sahələrinin yaradılması məqsədilə digər dövlətlərlə hərbi-texniki əlaqələr qurur və mövcud əlaqələri inkişaf etdirilir. [7] Bu kontekstdə iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlığın hüquqi bazasını 2002 - ci ilin sentyabr ayında Pakistanın Kəraçi şəhərində imzalanmış Müdafiə və Hərbi Əməkdaşlıq Sazişi təşkil edir [8].

Bu sazişdə hər iki ölkənin hərbi - siyasi sahədə tərəfdaşlığının prioritet istiqamətləri əks olunmuşdu. Bu müqavilə ilə Azərbaycan ilə Pakistan arasında hərbi əlaqələr daha da genişlənmiş, silahlı qüvvələrimiz üçün Pakistan istehsalı olan təyyarələr və digər silah növləri əldə edilmişdi.

Ordunun müdafiə qabiliyyətinin inkişafı və hərbi sənayenin inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verən Azərbaycan Pakistanla məhz hərbi sahədə əlaqələrin daha da dərinləşməsində

maraqlıdır. Çünki müdafiə sənayesinin modernləşdirilməsi və xarici ölkələrlə əməkdaşlıq sayəsində Pakistan çox güclü bir ordu qurmağı bacarmışdır. Bu isə Azərbaycana imkan yaradır ki, Pakistanın ordu quruculuğu təcrübəsindən yararlansın. Bundan başqa, Pakistan silahlarını və hərbi texnikasını daha ucuz qiymətə əldə etmək mümkündür. Pakistan Silahlı Qüvvələrində tətbiq olunan qaydalar, istifadə edilən silah və hərbi texnika NATO standartlarına uyğunlaşdırılmışdır. Həmçinin, Pakistanın nüvə silahına malik olması bu dövlətə Asiya qitəsində xüsusi status verir. Sadalanan faktlardan çıxış edərək Azərbaycan Pakistanı hərbi əməkdaşlıqda etibarlı tərəfdaş kimi qəbul edir. Pakistan da öz növbəsində xarici investisiya cəlb etməkdə maraqlıdır və bu marağın reallaşdırılmasında Azərbaycan xüsusi rola malikdir.

Pakistanla Azərbaycanın hərbi-strateji tərəfdaşlığının inkişafında qarşılıqlı səfərlər mühüm rola malikdir. Pakistanın baş naziri Pərviz Müşərrəf 2004 - cü ildə Azərbaycana səfəri zamanı iki ölkənin müdafiə sahəsində ümumi maraqlarının olduğunu bildirmiş və Azərbaycana əməkdaşlıq təklif etmişdir. Pərviz Müşərrəf həmçinin Azərbaycan hərbiçilərinin təlim keçməsi məqsədilə Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin nümayəndə heyətini öz kurslarına qəbul etməyə hazır olduqlarını bildirmişdir [12].

Daha sonra 2013 - cü il mart ayında Pakistanın təşkil etdiyi “AMAN - 2013” hərbi dəniz təlimində Azərbaycan da daxil olmaqla 30 - dan çox ölkə iştirak etmişdir. Bunun ardınca 2014 - cü il fevralda keçirilən Hərbi Əməkdaşlıq İşçi Qrupunun 5 - ci iclasında Pakistan və Azərbaycan arasında İkitərəfli Hərbi Əməkdaşlıq Sazişi imzalanmış, bu sənəd 2015 və 2016 - cı illərdə Bakıda və İslamabadda keçirilən İşçi Qrupların iclasları zamanı yenilənmişdir.

2015-ci ilin martında Pakistanın Birləşmiş Qərargahının Xarici Hərbi Əməkdaşlıq Baş İdarəsinin direktoru general - mayor İftixar Vayn Azərbaycanda səfərdə olmuş, ikitərəfli hərbi əməkdaşlıq əlaqələrinin gücləndirilməsi istiqamətində danışıqlar aparmış, həmçinin Azərbaycan və Pakistan ikitərəfli hərbi əməkdaşlıq protokolu imzalanmışdı. Pakistanla hərbi tərəfdaşlıq Azərbaycan ordusunun döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsinə böyük təsir etmiş, həmçinin zabit kadrlarımız Pakistanın ali hərbi məktəblərində təhsil alaraq daha da təkmilləşmək imkanı qazanmışdılar [14].

2016 - cı il sentyabr ayında Pakistanın müdafiə sənayesi naziri Rana Tanvir Hüseyinin Bakıya səfəri zamanı Azərbaycanın Pakistan və Çinin birgə istehsalı olan JF - 17 qırıcı təyyarəsini idxal etməkdə maraqlı olduğunu bildirmişdir. Bu maraq Azərbaycanın Pakistanla hərbi əməkdaşlığını gücləndirmək istəyinin göstəricisidir.

Bundan başqa Azərbaycan ilə Pakistan arasında 2017-ci ilin iyulunda imzalanmış müqavilədə Azərbaycanın Pakistandan silah və hərbi texnologiyalar alması nəzərdə tutulur. Burada əsas məqsəd, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin də dediyi kimi, ölkəmizin bir tədarükçüdən asılı olmaması üçün silahın müxtəlif mənbələrdən alınması ilə bağlıdır. İmzalanmış müqaviləyə əsasən, Azərbaycan Hərbi Hava Qüvvələri üçün Pakistandan “Super Mushshak” təlim təyyarəsi almışdır. Bu təyyarələr istənilən səthə enə bilən ən təhlükəsiz təlim təyyarəsi hesab olunur [13].

Azərbaycan ilə Pakistan arasında hərbi əməkdaşlıq gün - gündən inkişaf edir. Son illər ikitərəfli hərbi əlaqələrlə yanaşı, üçtərəfli hərbi təlimlər məsələsi də gündəmdədir. Belə ki, Pakistan Türkiyə ilə Azərbaycanın birgə təşkil etdiyi “TurAz Təlimləri”ndə iştirak etmək istədiyini bildirmişdir. Bu isə yaxın gələcəkdə Azərbaycan - Türkiyə - Pakistan üçtərəfli hərbi əməkdaşlığının mümkünlüyü deməkdir [11].

Pakistan ilə Azərbaycan arasında hərbi-strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin inkişafı hər iki ölkənin maraqlarına uyğundur. İki ölkə arasında hərbi əməkdaşlığın yaxın gələcəkdə davam edərək daha da inkişaf edəcəyini proqnozlaşdırmaq olar [9].

Hərbi əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi üçün Azərbaycanla Pakistan arasında hərbi müqavilə bağlanmalıdır və bu müqavilənin bağlanması üçün də kifayət qədər əsas vardır [10].

Hal - hazırda Azərbaycan Pakistanla hərbi sahədə əlaqələrin daha da dərinləşməsində maraqlıdır. “Bakı Bəyannaməsi”nin imzalanması ilə üç ölkə müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində də əməkdaşlığa hazır olduqlarını bildirmişlər. “Bakı Bəyannaməsi”nin imzalanması Azərbaycan və Pakistan arasında deyil, həmçinin Azərbaycan, Pakistan və Türkiyə arasında üçlü formatda strateji müttəfiqlik münasibətlərini daha da gücləndirəcəyi güman edilir.

Ədəbiyyat:

1. Çingiz İ. Beynəlxalq münasibətlər tarixi, Müasir dövr, II hissə, Bakı, 2021, 527 səh.
2. Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyaseti, Bakı, 2015, 390 səh.
3. <https://lib.aliyevheritage.org/az/41111492.html>.
4. <https://president.az/articles/41095>
5. <https://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2021/fevral/735318.htm>
6. <https://strateq.az/siyaset/159185/səfəvilər-dovrundən-baslanan-dostluq.html>
7. <http://eurasian-defence.ru/?q=node/30532>
8. [http://mofa.gov.pk/wp-content/uploads/2020/05/BKI-34-List-of-Signed Bilateral-Agreements-between-Pakistan-and-Azerbaijan-2.pdf](http://mofa.gov.pk/wp-content/uploads/2020/05/BKI-34-List-of-Signed-Bilateral-Agreements-between-Pakistan-and-Azerbaijan-2.pdf)
9. <https://www.ankasam.org/azerbaycan-pakistan-askeri-iliskileri/>
10. <https://islamabad.mfa.gov.az/az/content/3/ikiterefli-munasibetler>
11. <http://mfa.gov.az/news/878/5357>
12. <https://ru.president.az/articles/21176>
13. <http://interfax.az/view/763980>
14. <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-ve-pakistan-arasinda-ikiterefli-herbi-emekdasliq-protokolu-imzalanib-12615.html>

Adilov A.

Military-strategic partnership between Azerbaijan and Pakistan (Summary)

This article analyzes the existing military-strategic partnership between Azerbaijan and Pakistan. It was noted that the military-strategic partnership between the two countries serves the national interests of both countries. The article says that Pakistan's moral support to Azerbaijan during the 44-day war played a significant role in raising bilateral relations between Azerbaijan and Pakistan to the level of strategic partnership.

АДИЛОВ А.

Военно-стратегическое партнерство между Азербайджаном и Пакистаном (Резюме)

В этой статье анализируется существующее военно-стратегическое партнерство между Азербайджаном и Пакистаном. Было отмечено, что военно-стратегическое партнерство между двумя странами служит национальным интересам обеих стран. В статье говорится, что моральная поддержка Пакистана в ходе 44-дневной войны сыграла значительную роль в подъеме двусторонних отношений между Азербайджаном и Пакистаном до уровня стратегического партнерства.

Rəyçi: dos. S.İmanova

TALİBAN HƏRƏKATININ HAKİMİYYƏTƏ GƏLMƏSİ, UĞURSUZLUĞU VƏ ƏFQANİSTAN DÖVLƏTİNƏ TƏSİRLƏRİ

Açar sözlər: Taliban, Əfqanıstan, taliban hərəkatı, terror, sosial-iqtisadi səbəblər

Key words: Taliban, Afghanistan, Taliban movement, terrorism, socio-economic reasons

Ключевые слова: Талибан, Афганистан, движение Талибан, терроризм, социально-экономические причины

“Taliban” adının etimologiyasına baxdıqda “talib” sözü tələbə, şagird deməkdir. Onlar ilahiyyat məktəblərində və mədrəsələrdə təhsil alırdılar. Ölkədə gəlir səviyyəsinin son dərəcə aşağı olduğunu nəzərə alsaq, mədrəsələrin tikintisinin, eləcə də “deobandi məktəbi”nin tədris fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi vəhhabiliyin dövlət səviyyəsində ən geniş dəstəyin olduğu Səudiyyə Ərəbistanı tərəfindən həyata keçirilirdi. Maliyyələşdirmə həm xeyriyyə fondları, həm də özəl şirkətlər vasitəsilə həyata keçirilirdi. Dünyəvi təhsilin əlçatmaz olması səbəbindən bu cür humanitar fəaliyyətlər əhali tərəfindən geniş dəstəklənirdi. 1979-1989-cu illərdə SSRİ-nin Əfqanıstandakı hərbi əməliyyatı. Sovet qoşunlarına qarşı “müqəddəs cihad”da xalqın yüksəlişinə səbəb oldu.

Ölkənin siyasi partiyaları vahid cəbhə kimi çıxış etmiş, mücahidlik institutu geniş yayılmışdı. Radikal islamçılar həm yerli əhalidən, həm də xaricdən geniş dəstək alıblar. Əslində, həmin dövrdə Rusiya Federasiyasında yaranmış “İslam Dövləti”, “Əl-Qaidə” və digər sonradan yaranan ekstremist islamçı təşkilatların əsası yaranırdı. Taliban o zaman institutlaşmamışdı və siyasi hadisələrdə iştirak etmirdi. Lakin onlar fəal şəkildə mücahidlərin sıralarına qoşuldular və onların əsas fərqi dini fanatizm idi [3, s.104].

O zamanlarda Pakistan mücahidlərin əsas təlim yeri idi. Orada da indi olduğu kimi, onların hazırlanması üçün düşərgələr var. 1992-1994-cü illərdə Taliban təkə ölkə hökumətinə deyil, həm də Əfqanıstanda geniş şəkildə təmsil olunan cinayətkar kontingentə fəal şəkildə qarşı çıxmağa başladı. Əslində anarxiyaya çevrilmiş Əfqanıstan iqtisadi böhran mərhələsində idi və parçalanmağa doğru gedirdi. Hazırda Talibanın meydana çıxdığı yerlə bağlı vahid mövqə yoxdur. Talibanın Pakistandakı keçmiş səfiri, əslən Qəndəhar əyalətindən olan Molla Əbdül Salam Zaifin yanaşmasına görə, hərəkatın formalaşması ölkənin cənubundakı Qəndəhar əyalətinin mərkəzində başlayıb. Bu bölgə bu gün də Talibanın qalası olaraq qalır. Gülbəddin Hikmətyarın Bürhanəddin Rəbbaniyə qarşı vətəndaş müharibəsində uğursuzluqları fonunda Pakistan hakimiyyəti müəyyən dövrdə Talibandan yeni siyasi qüvvənin tərkibində istifadə etdi. Amma bəzi tədqiqatçıların fikrincə, İslamabad Talibanı dəstəkləməkdə, onun bu günə qədər saxlanması böyük rol oynayıb.

Talibanın meydana çıxması bir sıra sosial səbəblərlə bağlı idi. Və bu, təkə iqtisadi tənəzzül deyil, həm də Əfqanıstanın cənubunda cinayətin səviyyəsinin artması, əslində 1990-cı illərin əvvəllərində yaranmış anarxiyadır. Vəziyyəti sabitləşdirmək üçün mücahidlərin sıralarında vuruşan taliblər cihadın tanınmış keçmiş iştirakçılarının toplantısını təşkil edərək Molla Məhəmməd Öməri özlərinə rəhbər seçdilər [4].

Burada bir faktı vurğulamaq yerinə düşər ki, hərəkatın puştun özəyi ilə yanaşı, “cihad” və İslam dövlətinin yaradılması üçün Taliban sıralarına qoşulmuş bir sıra könüllülər də var.

Əsas hissə. Taliban Pakistan sərhədində yerləşən Deoband mədrəsələrində İslam təhsili alan və bu təhsili tətbiq edən tələbə qruplarından ibarət idi. Bu tələbələrin son məqsədi Əfqanıstanda şəriətlə idarə olunan Əfqanıstan dövləti qurmaq və bununla da bütün əfqan cəmiyyətini təmizləmək və saflaşdırmaqdır. Tarixən 19-cu əsrin ikinci yarısına uyğun gələn Taliban hərəkatının kökləri 1857-ci ildə Hindistan müsəlmanlarının ingilis müstəmləkəçiliyindən və nüfuzundan qurtulmaq üçün üsyana qədər gedib çıxır. İngilislər üsyanı qanlı şəkildə yatırırdıqdan sonra müsəlman alimləri

Hindistanın Deoband şəhərində mədrəsə, daha sonra isə Əliqarh Müsəlman Universitetləri quraraq müsəlman xalqının daha keyfiyyətli təhsil ala bilməsi üçün hörgünün ilk daşını təşkil etdilər. 1919-cu ildə burada qurulan “Cəmiyyət-i Üləma-i Hint” təşkilatı ilə İngilis koloniyasına qarşı mübarizə aparıldı və bu mübarizə həm Pakistana, həm də Əfqanıstana təsir etdi. Pakistanın müasir anlamda dövlətə çevrilməsində bu məktəblərin töhfəsi çox böyükdür. Lakin Sovet İttifaqının Əfqanıstanı işğalından sonra bu məktəb Əfqanıstanda fərqli bir kimlik qazandı [2, s.63].

Pakistanda Deoband mədrəsələri adlanan bu məktəblər əfqan alimlərinə böyük təsir göstərmiş və Taliban hərəkatının formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Əfqan Talibanının yaranmasının bir çox səbəbi var. Bu səbəblər burada daxili və xarici faktorlar olaraq iki yerə bölünə də, bəhs edilənlərdən başqa bir çox amillər var. Daxili amillər daxilində sovetlərin ölkədən çıxarılması, partiyalararası münaqişələr, korrupsiya, talançılıq və s. mühüm yer tutur. Daha aydın desək, Əfqanıstanda 1979-cu ildə başlayan sovet işğalı 1989-cu ildə sona çatdı və sovetlərin onların geri çəkilməsini başa çatdırması ölkədə nüfuz boşluğu yaratdı, ona görə də tərəflər arasında böyük münaqişələr yarandı. Ölkənin bir çox şəhərlərində baş verən qarşıdurmalarla yanaşı, Hizbi İslami partiyası ilə İttihad-ı İslami partiyası arasında baş verən qarşıdurmalarda təkcə Koti Sengidə 700 nəfər həyatını itirib. Səlahiyyət boşluğu nəticəsində Əfqanıstanda davam edən münaqişələrə heç bir kənar yardım gəlməsə də, Pakistan Əfqanıstandakı münaqişələri dərinləşdirmək üçün açıq şəkildə müdaxilə etdi [7].

Digər tərəfdən, vətəndaş müharibələrinin davam etməsi, mərkəzi hakimiyyətin olmaması, siyasi və iqtisadi qarşıdurmalar, mücahid qruplarının birlik təşkil edə bilməməsi, çoxlu etnik mənşəli dövlətdə millətçiliyin artması, ədalətsizliyin artması, güc elementlərinin bölünməsi, səlahiyyət verilən şəxslərin ləyaqət və bacarıqlarının qiymətləndirilməməsi, oğurluq, təhlükəsizliyi təmin edə bilməmək, cəmiyyətdə can və mal-dövlətin zəifləməsi, əfqan sakinlərinin 23 ildir davam edən vətəndaş müharibələrindən bezməsi Talibanın meydana çıxmasında başlıca daxili amillər olub.

Talibanın mənbələri əsasən Sovet-Əfqan müharibəsi zamanı CIA proqramları çərçivəsində mücahidlərin aldığı dəstəyə əsaslanır. Sursat dəstəyi əvvəlcə təqaüdcü mücahidlər tərəfindən təmin edilsə də, maliyyənin böyük hissəsi narkotik ticarətindən əldə edilib. 2001-ci ildə ABŞ qüvvələri Əfqanıstanı işğal edəndə belə, narkotik ticarəti Talibanın fəaliyyətinin 60%-dən çoxunu maliyyələşdirmək üçün kifayət edirdi [5].

Talibanın ideologiyası 1980-ci illərdə və 1990-cı illərin əvvəllərində Sovetlərə qarşı döyüşən mücahidlərin ənənəvi islamçı baxışlarından radikallaşmış Deobandi ilə qarışmış sərt anti-modernist puştun qəbilə ideologiyasının birləşməsinə keçid hesab olunur. Bununla belə, Taliban həm də İslam şəriət qaydalarının ciddi şəkildə təfsirinə və tətbiqinə dair ideoloji öhdəliklərə malikdir. Təşkilat İslami cihadı “ilahi öhdəlik” kimi təsvir edir. O, həmçinin cihadı dəstəkləməməyin böyük günah olduğunu bildirərək üzvləri arasında cihada təşviq edir [6].

Bununla belə, təşkilatın İŞİD-ə qarşı mövqeyinin əsas səbəblərindən biri İŞİD-in ekstremizminin Talibanın Qərb güclərini ölkədən qovmaq üçün vahid islamçı hərəkat yaratmaq məqsədinə təhlükə kimi qəbul edilməsidir [8].

Taliban hərəkatını dəstəkləməkdə ABŞ tərəfindən tanınmaq cəhdləri dəfələrlə amerikalı konqresmenlər səviyyəsində həyata keçirilib, lakin uğursuz alınıb. 1996-cı ilə qədər amerikalılarla Taliban arasında əlaqəyə dair sənədlər ABŞ Dövlət Departamenti tərəfindən məxfi saxlanılır. Eyni zamanda, tarixçi Əhməd Rəşid öz araşdırmalarında dəfələrlə ABŞ-ın Talibana qarşı səmimi rəğbətini, xüsusən də İran hakimiyyətinə qarşı hərəkatları çərçivəsində qeyd edib. Tehran qarşılıq verdi və əvvəlcə Talibanın fəaliyyətinə qarşı çıxdı, lakin sonradan Rusiya kimi mövqeyini dəyişdi. Hərəkatın xarakterik xüsusiyyəti onun liderlərinin mənəvi təhsilə malik olması və Talibanın əksəriyyətinin Pakistanda qaçqın olması və Əfqanıstanı heç vaxt görməməsi idi. Taliban hərəkatının əsas vəzifələri arasında ölkənin rəqib qrupların hökmranlığından azad edilməsi, onların tərksilahı və ölkədə İslam qanunlarına riayət olunmasının təmin edilməsini vurğulamaq yerinə düşər.

Hərəkatın siyasi səhnəyə çıxması 1994-cü ilin sentyabrında islam komandirlərinin iki yeniyetmə qızı nəzarət-buraxılış məntəqəsində ələ keçirməsi, onları qəzəbləndirərək kazarmalarına aparması ilə bağlı əfsanəvi hekayə ilə bağlıdır. Sonra kəndin keçmiş komandiri Molla Ömər “tələbələrini toplayıb, nəzarət-buraxılış məntəqəsinə basqın etməyə getdi və cinayətkarlarla

amansızcasına rəftar etdi". O vaxtdan bəri hərəkət böyük sürətlə böyüməyə başladı. Maliyyə, silahla təminat var idi. Tədrisən yoxsulları cəlb edən tanınan bir brend formalaşdı. Hərəkətin unikalığı bir sıra ekspertlər tərəfindən qeyd olunur. Yaxın Şərq və Əfqanıstan üzrə ekspert Peter Marsden yazırdı: "Bu hərəkətin necə kiçik bir qrupdan nəhəng bir qüvvəyə çevrildiyi hələ də aydın deyil. Çox güman ki, Əfqanıstandan kənarında olan bəzi dairələr Talibanı öz maraqlarını həyata keçirmək üçün güclü qüvvə kimi gördülər və onlar öz maliyyə və dəstəyini təmin etməyi faydalı hesab edirdilər [3, s.106].

Son olaraq ümumiləşdirib nəticəyə gəlmək olar ki, Talibanın Əfqanıstanda hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində bir neçə dövlət: Səudiyyə Ərəbistanı, Pakistan və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri tərəfindən tanınan Əfqanıstan İslam Əmirliyi elan edildi. 90-cı illərin əvvəllərində Əfqanıstan. XX əsr dövlət, iqtisadi, sosial böhranın baş verdiyi ərazi idi: əslində anarxiya hökm sürürdü. Cinayət vəziyyətinin kəskin artması səbəbindən mücahidlərin gücündən narazı olan əhali dəstək və himayə axtarır, onu Talibandan ala bilirdi. Talibanın təklif etdiyi şərtlər şəriət qanunlarına əsasən tam nizam-intizamın bərqərar olmasına əsaslanırdı, eyni zamanda, iqtisadi və digər həyat sahələri mücahidlərin dövründə olduğu kimi qalırdı. Taliban xarici aktorların köməyi ilə yaradılıb və tarixi boyu beynəlxalq terrorçuları cəlb edən və çeçen yaraqlıları kimi radikal hərəkətləri dəstəkləyən beynəlxalq təşkilat kimi özünü göstərmişdir. Pakistan Taliban hərəkətinin yarandığı yerdir və onun sıralarında əfqan qaçqınlarının əsas hissəsini puştunlar və onların pakistanlı qəbilələri təşkil edirdi. Talibanın formalaşmasında xarici təsirdən danışarkən, hərəkətin yaradılmasında maliyyə, təşkilati və ideoloji yardımda olan və ondan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışan ABŞ və Səudiyyə Ərəbistanına xüsusi rol verilməlidir. Sonradan prioritetlər dəyişəcək və bu ölkələr "Taliban"ı öz maraqlarının reallaşmasına mane olduğunu düşünəcəklər.

Diqqət yetirilməsi lazım olan digər vacib məqam isə odur ki, Taliban son zamanlar öz taktikasını dəyişərək, rəqib, düşmən dövlət və qüvvələrlə dialoqa girmək fürsətindən istifadə etməyə çalışır. Taliban təkcə mübarizə apardığı qüvvələrlə deyil, həm də Rusiya və Çin kimi regionda maraqları olan ölkələrlə fəal danışıqlar aparır. Talibanın son zamanlar beynəlxalq arenada fəal diplomatiyadan istifadə etməsi, şübhəsiz ki, hərəkətin aydın strateji məqsədlərinə xidmət edib [1, s.9].

Bu məqsədləri belə ümumiləşdirmək olar: Əfqanıstanda bu yaxınlarda bərpa edilmiş hökumətə bu ölkələrin sədaqətini təmin etmək, beynəlxalq səviyyədə legitimlik problemi ilə üzləşməmək və regional və global inteqrasiya proseslərində fəal iştirak etmək, maraqlı dövlətləri bu prosesə cəlb etmək. iqtisadi və sosial dirçəlişdə. Qeyd edək ki, 1996-2001-ci illərdə Taliban hakimiyyətdə olarkən siyasi və diplomatik sahədə legitimliklə bağlı ciddi problemlər var idi və yalnız üç ölkə - Pakistan, Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri İslam Əmirliyini rəsmən tanıyıb.

Ədəbiyyat:

1. Sönmez G., Bozbaş G., Konuşul S. Afgan Talibanı: Dünü, Bugünü ve Yarını // Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 2020, 2(2), s.59-77.
2. Саранцева А.А. Причины и предпосылки появления движения «Талибан»// Архонт, 2020, № 3 (18), стр.104-110.
3. Фурсов К.А. Талибы, наркоторговля и борьба за власть в Афганистане в 1989-2002 гг. // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 9. Востоковедение и африканистика. Реферативный журнал, 2004, стр.121-129.
4. Chouvy P.A. (2020), "Opium: uncovering the politics of the poppy. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
5. Roggio B., & Weiss C. (2017), Taliban Promotes 4 Previously Unidentified Training Camps in Afghanistan. FDD's Long War Journal.
6. https://www.bisav.org.tr/Bulten/116/880/afganistan_savasi_nin_pakistan_siyasetine_etkileri_the_effects
7. Pollowitz G. The Taliban Warns ISIS of Being Too Extreme <https://www.nationalreview.com/the-feed/taliban-warns-isis-being-too-extreme-greg-pollowitz/>

**Taliban movement coming to power, failure and impacts on Afghanistan
(Summary)**

Serious acts of violence committed for the purpose of publicizing political, religious, or ideological goals, intimidating a group, government forces, or civilians, or mobilizing an audience are considered acts of terrorism. There is a long history of terrorism, the moment when these actions are carried out under the umbrella of an organization, the first reflection of organized terrorism. Afghanistan is a complex, multinational country that has historically been in the geopolitical interests of the USSR, the United States, and neighboring countries. The Eurasian Balkans, a single conflict zone stretching from Europe through the Caucasus and the Middle East to Central Asia, Tibet, and Indo-China, pass through here. Inter-ethnic and inter-religious conflicts accompany the conflict of civilization that covers the entire continent of Eurasia. The purpose of the article will be to consider the geopolitical and political reasons for the emergence of the Taliban, the factors that contribute to its formation and development.

Мусейибова Н.

**Приход движения талибан к власти, неудача и последствия для Афганистана
(Резюме)**

Серьезные акты насилия, совершенные с целью пропаганды политических, религиозных или идеологических целей, запугивания группы, правительственных сил или гражданского населения или мобилизации аудитории, считаются террористическими актами. У терроризма долгая история, момент, когда эти действия осуществляются под эгидой организации, является первым отражением организованного терроризма. Афганистан - сложная многонациональная страна, исторически входившая в геополитические интересы СССР, США и соседних стран. Здесь проходят Евразийские Балканы, единая конфликтная зона, простирающаяся от Европы через Кавказ и Ближний Восток до Средней Азии, Тибета и Индокитая. Межэтнические и межрелигиозные конфликты сопровождают конфликт цивилизаций, охватывающий весь континент Евразия. Целью статьи будет рассмотрение геополитических и политических причин появления Талибана, факторов, способствующих его формированию и развитию.

Rəyçi: s.f.d., dos. S.Hamidov

ƏLİYEV RÜSTƏM
Azərbaycan Dillər Universiteti
rustam_666_94@mail.ru

UKRAYNADA “NARINCI İNQLAB” VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Açar sözlər: rəngli inqılab, mitinq, Avropa İttifaqı, NATO, seçkilər

Key words: color revolution, rally, European Union, NATO, elections

Ключевые слова: цветная революция, митинг, Евросоюз, НАТО, выборы

Ukraynada 2004 və 2013-2014-cü illərdə rəngli inqıblar baş vermişdir. Bu inqıblar Ukraynanın daxili və xarici siyasət vektorlarının təyin olunmasına böyük təsir göstərmiş, ölkənin inkişaf prioritetlərini dəyişdirmişdir. Bununla yanaşı “narıncı inqılab”ın bir mənalı nəticə verdiyini də demək olmaz. Lakin Avropa İttifaqına inteqrasiya məsələsi Ukrayna cəmiyyətində və hökumətində prioritet istiqamət olaraq qalır.

Rəngli inqıblar bir sıra müasir dövlətlərdə xalq etirazları nəticəsində hakimiyyətdə baş verən dəyişikliklər məcmusudur. Çox vaxt belə hesab olunur ki, bu cür hakimiyyət dəyişiklikləri

oxşar ssenarilər əsasında həyata keçir, “epitet inqilabı” kimi oxşar adlara malikdir və Qərb ölkələrindən gələn informasiya ilə dəstəklənir. Buraya adətən 2000-ci ildən sonrakı hadisələri aid edirlər. Bir neçə rəngli inqilab postsovet məkanında baş vermişdir [7].

2000-2005-ci illərdə dünyada bir sıra “rəngli inqilablar” baş verdi ki, bunlardan 2004-cü ildə Ukraynada baş vermiş və belə hadisələrin üçüncüsü olan “narıncı inqilab” Rusiyada və xaricdə ən böyük rezonans doğurmuşdu.

Uğurlu və ya uğursuz “rəngli inqilabların” əksəriyyəti keçmiş SSRİ ərazisində baş verib, lakin onlardan ikisi onun hüdudlarından kənarında baş vermişdir – 2000-ci ildə Serbiya prezidenti Slobodan Miloseviçin devrilməsi və 2005-ci ilin fevral-aprel aylarında Livanda Suriya qoşunlarının çıxarılması tələbi ilə etiraz aksiyalarının keçirilməsi. Belarusda "vasilevski inqilabı"na bir neçə uğursuz cəhdlər edilir. “Narıncı” taktika və simvollar Rumıniyada müxalifət tərəfindən nümayiş etdirilir, İsraildə 2005-ci ilin iyun-avqust aylarında Qəzza zolağından yəhudi yaşayış məntəqələrinin çıxarılmasına etiraz edən müxalifət tərəfindən "Narıncı" simvollarından istifadə edilir [4].

“Narıncı inqilablar”ın pik nöqtəsi 2004-cü ilin sonu - 2005-ci ilin birinci yarısına təsadüf edir. Həmin vaxt Ukrayna, Qırğızıstan və Livanda uğurlu “rəngli inqilablar” baş verir və Moldova hakimiyyəti faktiki olaraq “narıncı” şüarları özləri istifadə edirlər.

“Antirusiya” alyansı olan GUAM aktivləşir, onun 2005-ci il aprelin 22-də sammiti keçirilir, iştirakçılar postsovet məkanında, xüsusən də Belarussiyada “demokratiyanı yaymaq” niyyətlərini bəyan edirlər. 2 dekabr 2005-ci ildə “Demokratik Seçim Birliyi” yaradıldı.

Rusiyada "narıncı" inqilab elementləri 2005-ci ilin fevral-mart aylarında Başqırdıstanın Blaqoveşensk şəhərində müxalifət tərəfindən istifadə olunur. 2005-ci ilin mart-oktyabr aylarında Uzaq Şərqdə sağ sükanlı Yapon avtomobillərinə təklif edilən qadağaya etiraz edən sürücülər avtomobillərinə narıncı lentlər yapışdırdılar.

Ukraynanın keçmiş prezidenti Leonid Kuçmanın sözlərinə görə, Rusiya Federasiyasının ilk prezidenti Boris Yeltsin “narıncı inqilab”ı şəxsi faciə kimi qəbul etmişdir [2, s.95].

2005-ci ilin mayında ABŞ prezidenti Corc Buş Gürcüstana rəsmi səfərə gəlir. 100.000 insan onu Tbilisidə Azadlıq Meydanında keçirilən mitinqdə qarşıladı və Frank Ninqhuizenin dediyinə görə, “Corc Buşu demokratiyanın müqəddəs elçisiymiş kimi sevinclə alqışladılar”. Həmin mitinqdə prezident Buşa partlamamış Sovet istehsalı olan RQD-5 qumbarası atıldı.

Saxlanılma zamanı polisi güllələyən ABŞ prezidentinə sui-qəsd cəhdində şübhəli bilinən Tbilisi sakini, 27 yaşlı Vladimir Arutyunyan həbs olundu.

Gürcüstana səfər prezident Buşun qeyri-rəsmi olaraq “Demokratiya Dəstək Turnesi” adlanan Avropa turunun çərçivəsində həyata keçirilirdi. Prezident Buş 2005-ci ildə Latviyaya rəsmi səfər etmiş və orada 1940-cı ildə Baltikyanı dövlətlərin SSRİ-yə daxil edilməsinin “qanunsuz işğal” kimi tanıdığını elan etmişdi. Prezident Buşun Gürcüstan və Latviyaya səfəri Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin narazılığa səbəb oldu [1, s. 85-87].

Ukraynada prezidentliyə hər iki əsas namizəd Viktor Yuşenko və Viktor Yanukoviç Ukraynanın Avropa İttifaqına qoşulması ideyasını dəstəkləsələr də, onların bir sıra digər məsələlərdə bir-birləri ilə kəskin fikir ayrılıqları var idi:

- Ukraynanın NATO-ya daxil olması;
- UPA veteranlarının İkinci Dünya Müharibəsi veteranları ilə bərabərləşdirilməsi;
- Rus dilinə ikinci dövlət dili statusunun verilməsi;
- Kiyev Patriarxlığının Ukrayna Pravoslav Kilsəsinə olan münasibət;
- “Antirusiya” Odessa-Brod qaz kəməri layihəsinə münasibət;
- Rusiyanın Qara Dəniz hərbi donanmasına münasibət.

Daha sonra fikir ayrılıqlarına Amerikanın raket ələhinə müdafiə sistemlərinin yerləşdirilməsinə münasibət də əlavə olunub. Rusiya Viktor Yanukoviçə kömək etmək üçün bir sıra təcrübəli siyasi texnoloqları göndərməklə onun namizədliyinə dəstək verdi. O vaxt Ukraynada müsbət imici olan Vladimir Putin 2004-cü ildə dəfələrlə Yanukoviçə dəstək nümayiş etdirib. Buna baxmayaraq rusiyayönlü namizədlik uğursuzluğa düşər oldu.

2004-cü ildə Ukraynada baş vermiş Narıncı İnqilab Rusiya ictimayətində böyük təəssürat yaratdı. 2005-ci ildə Rusiyada əhalinin 51%-i bu hadisələrin birbaşa ABŞ və digər kənar qüvvələr tərəfindən təşkil edildiyi ehtimalını dəstəkləyib [8].

2004-cü ildə baş verən narıncı inqilab hadisələri Rusiya hakimiyyətinin 2008-ci ildə Rusiyada prezident seçkiləri zamanı ABŞ-ın dövlət çevrilişi təşkil etməyi planlaşdırmasından ehtiyatlanmağına səbəb oldu. Bu nöqteyi-nəzərdən belə bir hakimiyyət dəyişikliyinə əsasını kütləvi küçə etirazları təşkil edə bilər ki, onların əsas qüvvəsi liberal yönümlü siyasi gənclər təşkilatı, əsas dirijoru isə Qərb dövlətləri tərəfindən maliyyələşdirilən QHT-lər və seçkilərdə Qərb dövlətlərindən olan müşahidəçilər olacaqdı.

Prezident Yuşşenko seçildikdən sonra ilk xarici səfərini Moskvaya edir. Daha sonra Ukraynanın yeni rəhbərliyi NATO-ya daxil olmaq niyyətini bəyan edir. Prezident Yuşşenko 21 aprel 2005-ci ildə Ukraynanın hərbi doktrinasına Leonid Kuçmanın 2004-cü il iyulun 15-də administrasiyası tərəfindən doktrinadan çıxarılan NATO-ya daxil olmaq niyyəti haqqında müddəanı qaytarır.

Bu addımlar ABŞ tərəfindən dəstəklənir, lakin Rusiyanın mənfi reaksiyasına səbəb olur. Eyni zamanda, Vladimir Putin bəyanat verir ki, Rusiya Ukraynanın Avropa İttifaqına daxil olması təklifinə etiraz etmir. Ukraynanın NATO-ya daxil olmasına müəyyən maneə olan ictimai rəy sorğularının məlumatlarıdır ki, onların əksəriyyəti alyansa qoşulmağın əleyhinədir [3, s. 120-121]

Narıncı inqilab zamanı Rusiya Federasiyasının Baş Prokurorluğu Yuliya Timoşenkoya qarşı Rusiya qazını oğurlamaq ittihamı ilə cinayət işi açıb. 2005-ci il fevralın 4-də o, Ukraynanın baş naziri təyin olundu, lakin iş bağlanmadı. 2005-ci ilin aprelində Yuliya Timoşenko Rusiyaya rəsmi səfər edəcəyini elan edəndə də belə cinayət işini bağlamadılar.

Ukraynanın yeni hakimiyyət orqanları Vahid İqtisadi Məkanın yaradılması layihəsinə mənfi münasibət nümayiş etdirir. Eyni zamanda, artıq 2005-ci ilin martında Ukraynanın yeni rəhbərliyi Rusiya ilə “istisnalar və məhdudiyətlər olmadan azad ticarət zonası” yaratmaq niyyətində olduğunu bəyan etdi. Bununla yanaşı prezident Yuşşenko Avropa İttifaqı ilə oxşar azad ticarət zonası yaratmaq arzusunda olduğunu bəyan edir.

2005-ci ilin noyabrında Rusiyanın müdafiə naziri Sergey İvanovla Ukraynanın müdafiə naziri Anatoli Qritsenko arasında danışıqlar aparılıb. Qara dəniz donanması ilə bağlı mübahisəli məsələlərlə yanaşı, tərəflər hərbi-texniki əməkdaşlığın perspektivlərini də müzakirə etdilər. Sergey İvanovun sözlərinə görə, Ukrayna NATO-ya daxil olarsa, onunla hərbi-texniki əməkdaşlıq tamamilə dayandırılacaq.

Bu və ya digər şəkildə “narıncı” meydanda küçədə dayanaraq növbəti hakimiyyət dəyişikliyi ukraynalıları gözlənilən rifah artımına və Avropa modelində demokratik rejim qurmağa aparmadı. “Maydan Çarxı” 2014-cü ildə dairəni şəhər küçələrində daha çox qanla tamamladı [11].

Dəfələrlə ukraynalılar kütləvi etiraz aksiyalarına çıxır, əsaslı dəyişikliklər tələb edirlər, bundan sonra istər-istəməz “yeni” simalardan məyus olurlar, təkrar-təkrar siyasi məsələlərin həllində radikal üsullara əl atırlar.

Onu da qeyd etmək lazımdı ki, Maydanın maliyyə komponenti gündə təxminən 1 milyon dollar təşkil edirdi. Belə bir məbləğ, bilavasitə təşkilatçıların hesablamalarına görə, konsert yerinin icarəsi, “mədəni proqram”, nümayişçilərə gələnlərin yemək və yaşayış yeri, “əlavə” pulların ödənilməsinə və digər xərclərə sərf edilib. Beynəlxalq Demokratiya İnstitutunun analitiklərinin fikrincə, belə bir etiraz aksiyasının bir “adam günü” 40-60 dollara başa gəlir.

Günümüzdə “narıncı inqilab”ın əsas nəticələrindən biri kimi Ukraynanın qərbyönlü kursunun tərəfdarlarının ölkədə hakimiyyəti zorla dəyişdirmək imkanını hiss etmələrini göstərirlər. Bir sıra müasir politoloqların mövqeyinə görə, Ukraynadakı “narıncı inqilab” ölkənin qərbyönlü qüvvələri üçün bir növ məktəb oldu və bundan sonra onlar 2014-cü ildə dövlət çevrilişi həyata keçirə bildilər [2, s. 200-201]

Bu gün Ukraynada 18 il əvvəl olduğu kimi eyni sağalmaz problemlər qalmaqdadır: dövlət əmələsinin olmaması, Kiyev hakimiyyətinin “asan pul haqqında” xəyalları, dəfələrlə yüksək səviyyəli qalmaqalarda adı çəkilən Zelenski komandasının aradan qaldıra bilmədiyini oliqarx klanlarının mübarizəsi və vertikal “quda” hakimiyyəti. Maydan etiraz formasının girovu olan

Ukrayna daxili münaqişələri həll etmək cəhdlərinə baxmayaraq, klanlar və vətəndaşları küçələrə çıxmağa çağıran xarici siyasət oyunçuları arasında mübarizə yeri olaraq qalır.

Ədəbiyyat:

1. Котляревский Юрий, “Оранжевая революция”: глазами консультанта. Феникс, 2005, 128 s.
2. Сергей Кара-Мурза, Оранжевая Мина. Москва: Алгоритм, 2008, 240 s.
3. "Оранжевая революция". Украинская версия. Украина: Оптима, 2005, 464 s.
4. <https://ria.ru/20191122/1561395540.html>
5. http://www.ninvestnik.ru/2009_3/18.shtml
6. https://lenta.ru/articles/2019/11/22/maydan_kak_sudba/
7. <https://russian.rt.com/science/article/689089-ukraina-oranzhevaya-revolyuciya-15-let>
8. <https://www.currenttime.tv/a/kak-ukraina-otvoevyvala-nezavisimost/31420135.html>
9. <https://www.rbc.ru/photoreport/22/11/2016/5833034f9a7947af5222f3e6>
10. https://ruxpert.ru/%D0%9E%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B6%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F
11. <https://news.obozrevatel.com/society/17-let-nazad-na-majdane-nachalas-oranzhevaya-revolyutsiya-kak-eto-byilo-foto-i-video.htm>

Aliyev R.

**“The Orange Revolution” in Ukraine and its consequences
(Summary)**

The "Orange Revolution" left a deep mark on the state and people of Ukraine. This revolution did not lead to fundamental changes in the country, but to deeper problems. The "Orange Revolution" exacerbated divisions in Ukraine and led to a split in society. Despite all this, in Ukraine integration into European society is seen as the only way to develop.

Алиев Р.

**«Оранжевая Революция» в Украине и ее последствия
(Резюме)**

«Оранжевая революция» оставила глубокий след в государстве и народе Украины. Эта революция привела не к коренным изменениям в стране, а к более глубоким проблемам. «Оранжевая революция» обострила разногласия в Украине и привела к расколу общества. Несмотря на все это, интеграция в европейское общество в Украине видится как единственный путь развития.

Rəyçi: t.f.d. M.Əliyev

---

11 Sentyabr Hadisələrinin ABŞ-Rusiya Münasibətlərinə Təsiri

Açar sözlər: 11 sentyabr, ABŞ, Rusiya

Key words: September 11, USA, Russia

Ключевые слова: 11 сентября, США, Россия

11 sentyabr hadisələri (Dünya Ticarət Mərkəzinin Əkiz Qüllələrinin partladılması, ABŞ Müdafiə Nazirliyinin - Pentaqonun binasına hücum, 3 minə yaxın insanın ölümü, 6 mindən çox insanın yaralanması və ölkəyə 105 mlrd. dollar məbləğində ziyan dəyməsi) [1] yalnız ABŞ xarici siyasətində köklü dəyişikliyə yol açmaqla qalmadı, dövlətlərarası münasibətlərin xarakterinə ciddi siyasi və psixoloji təsir göstərdi, beynəlxalq münasibətlərdə təsnifatca yeni bir təhlükənin – transmilli terror təhlükəsinin meydana gəldiyini sübut etdi. Əgər əvvəllər, Avropa üçün əsas təhlükə mənbəyi kimi zəif, proqnozlaşdırılması çətin olan, qeyri-müəyyənliklə zəngin Rusiya hesab olunurdusa, məlum terror aktlarından sonra isə başlıca təhdid mənbəyi kimi beynəlxalq terrorizm, kütləvi qırğın silahlarının yayılması və global nüvə təhlükəsi çıxış etməyə başladı [2].

Terror aktlarına cavab olaraq, xarici dövlət liderləri arasında birinci olaraq Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putin televiziya ilə dərhal Prezident C.U.Buşa (kiçik) və Amerika xalqına başsağlığı verdi və Amerika prezidentinin qəbul edəcəyi hər cür qərara tərəddüdsüz və birmənalı dəstəyini ifadə etdi. O, Amerika xalqına öz təəssüfünü bildirərək qeyd etdi ki, “Rusiya terrorizmin nə demək olduğunu bilavasitə bilir” [3, 2]. Rusiya lideri daha sonra əlavə etdi ki, “Rusiya adından Amerika xalqına demək istəyirəm ki, biz sizinləyik” [4].

Görünən odur ki, ABŞ-da terror aktlarından sonra müşahidə olunan şok vəziyyətdən, rəsmi Moskva ikitərəfli münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün maksimum faydalanmaq qərarına gəlmişdi. Əvvəla, hər iki dövlətin eyni təhdidlərlə üzbəüz olduğu həqiqəti daha aydın şəkildə özünü göstərirdi. Məlum olduğu kimi, 1999-2001-ci illərdə Rusiyada çoxsaylı terror aktları (Moskva metrosunda partlayışlar, sərnişin təyyarələrinin ələ keçirilməsi və s.) həyata keçirilmişdir. Bu amillər son nəticədə Rusiyanın həmin dövrdə ABŞ ilə münasibətlərinə birbaşa təsir göstərdi ki, məhz bu zamandan etibarən ABŞ-Rusiya münasibətlərində 1998-2000/2001-ci illərdə müşayiət olunan soyuqlaşma və bir çox hallarda qarşıdurma mühiti konstruktiv münasibətlərlə əvəz olundu və nəzərəçarpan mülayimləşməyə başladı [5, 11-17].

Sentyabrın 24-də V.Putin Amerikanın terrorizmə qarşı müharibəsini dəstəkləmək üçün beş bəndlik planını açıqladı və aşağıdakı vədləri verdi: [6]

1. kəşfiyyat məlumatlarının toplanması və mübadiləsində Rusiyanın Amerika və beynəlxalq xüsusi xidmət orqanları ilə aktiv əməkdaşlığı;
2. Rusiya hava məkanının humanitar yardım missiyalarına açıq olması;
3. Qazaxıstan, Özbəkistan və Tacikistan da daxil olmaqla Mərkəzi Asiya respublikalarının, hava məkanı və hava bazalarından ABŞ ordusu tərəfindən istifadə oluna biləcəyinə qərar verməkdə sərbəstliyi;
4. Rusiyanın antiterror əməliyyatlarının aparıldığı ərazidə beynəlxalq axtarış-xilasetmə əməliyyatlarında iştirakı;
5. Rusiyanın Şimal Alyansına və Əfqanıstandakı Rəbbani hökumətinə birbaşa humanitar və hərbi yardımı.

Göründüyü kimi, sentyabrın 11-dən sonra V.Putin, Qərbə və xüsusən də ABŞ-a daha çox meyl göstərirdi. Onun Mərkəzi Asiyadakı ABŞ-ın hərbi mövcudluğuna razı olması Rusiyanın iki yüz illik xarici siyasətinin dönüşündən xəbər verirdi. Çünki, çarların, kommunistlərin və B.Yeltsinin hakimiyyəti dövründə Rusiya həmişə Orta Asiyanı özünün “təsir dairəsi” və “arxa

bağçası” hesab edirdi. Bütün bu güzəştlərlə yanaşı, Rusiya rəhbərliyi ABŞ döyüş təyyarələrinin Rusiya hava məkanından və ya hava limanlarından istifadə etməsinə icazə vermədiyini də bəyan etmişdi [6].

Sentyabrın 26-da Ağ Evin mətbuat katibi Ari Fleyşer prezident C.Buşun V.Putinin bəyanatını təqdir etdiyini bildirdi. Vurğulandı ki, “Prezident C.Buş prezident V.Putinin beynəlxalq terrorizmə qarşı birgə mübarizədə konkret əməkdaşlıq təklifini çox yüksək qiymətləndirir. Prezident Putinin açıqlamaları onu göstərir ki, Rusiya beynəlxalq terrorizmə qarşı birgə mübarizəyə böyük töhfə verə bilər ... eyni zamanda Rusiya qonşularının suverenliyinə və müstəqilliyinə hörmət edir.” [7].

Daha sonra 21 oktyabr 2001-ci il tarixli birgə bəyanatda hər iki ölkə prezidenti “fəal əməkdaşlıq və koordinasiya yolu ilə terrorizmə qarşı mübarizə aparmaq” üçün ABŞ-Rusiya İşçi Qrupunun yaradıldığını elan etdilər [8].

Bununla belə, Dövlət Dumasının 2001-ci ilin payız sessiyasındakı müzakirələri zamanı Əfqanıstanda ABŞ-a yardım siyasətinə müxtəlif səviyyələrdə narazılıqlar özünü göstərirdi. Belə ki, terror aktlarından dərhal sonra Prezidentyönlü mərkəzçi qruplar rəsmi Kremlin əməkdaşlığa ehtiyatlı yanaşma mövqeyini yaxından izlədikləri və əsasən qərbyönlü fraksiya olan Yabloko Partiyasının beynəlxalq terrorçulara qarşı ABŞ-la əməkdaşlıq etmək üçün mümkün olan hər şeyi etməyə tərəfdar olmasına baxmayaraq, Rusiyanın bir neçə yüksək vəzifəli məmurunu, o cümlədən müdafiə naziri Sergey İvanov terrorizmlə mübarizədə ABŞ-la hərbi əməkdaşlığa qarşı açıq şəkildə çıxış edirdilər. Kommunist Partiyasının tərəfdarları əməkdaşlıqla bağlı istənilən təklifə etiraz edirdilər. Millətçi Rusiya Liberal Demokrat Partiyasının liderləri isə hətta ABŞ-a rəğbət bəsləməyin əleyhinə çıxırdılar. Lakin, Rusiya Prezidenti V.Putin artıq öz qərarını vermişdi. Buna görə, müzakirələrin sonunda Rusiya parlamenti V.Putinin fikirlərinə uyğun konsensusa gəldi və prezidentə mənəvi və siyasi dəstək verən qətnamə qəbul etdi [9].

Beləliklə, nəticə olaraq ABŞ-ın “Əl-Qaidə” beynəlxalq terror təşkilatına və Taliban rejiminə qarşı 2001-ci ilin oktyabrın 7-də Əfqanıstanda başladığı “Sarsılmaz azadlıq” adlı müharibədə Böyük Britaniya ilə yanaşı Rusiya fəal iştirakçıya çevrildi. Belə ki, Rusiya, [10, 172].

1. ilk növbədə 2001-ci ilin payızında Amerika hərbi qüvvələrinə Kabil ətrafında yol tapmağa kömək edən Əfqanıstanın topoqrafiyası və mağaraları haqqında logistik informasiya daxil olmaqla, özünün kəşfiyyat məlumatlarını ABŞ-la paylaşdı;

2. Əfqanıstanın şimalında taliblərə qarşı döyüşən Şimal alyansına (özbək-tacik mücahid qüvvələri) hərbi yardımlar göndərərək, faktiki olaraq ABŞ-ın taliblərə qarşı mübarizəsində onun hərbi müttəfiqinə çevrildi;

3. Əfqanıstanda həyata keçirilən antiterror əməliyyatlarının səmərəliliyini artırmaq üçün, ABŞ-a Amerika döyüş sursatlarını və digər təchizatlarını dəmir yolu vasitəsilə Şimali Avropadakı limanlardan Mərkəzi Asiyaya göndərməyə icazə verdi və ABŞ-ın Mərkəzi Asiyada hərbi bazalar yaratmaq planlarına mane olmadı. [11].

4. humanitar yardımlarla, yenidənqurma işlərinə rəhbərlik etməklə (məsələn, Əfqanıstanın şimal və cənub əyalətlərini yenidən birləşdirən Salanq tunelinin yenidən qurulması) və tibbi təminatla (2001-ci ilin noyabr ayının sonunda Kabildə açılan ilk xəstəxana 2002-ci ilin yanvarına qədər altı mindən çox xəstəyə qulluq göstərdi) beynəlxalq səylərə töhfə verdi;

5. OPEK neft tədarükünü azaltmaq üçün hərəkətə keçəndə beynəlxalq bazara neft və qazın sabit və sərfəli tədarükünü saxlamaqla koalisiya hazırlığına dəstək oldu [3, 6].

Rusiyanın ABŞ-a bu qədər güzəştə getməsinin səbəbini isə, analitiklər üç əsas məntiqlə izah edirdilər:

1. ABŞ-ın birtərəfliliyini tarazlaşdırmaq istəyi;
2. Çeçenistanda “antiterror” fəaliyyətinə dəstək qazanmaq;
3. ölkənin iqtisadi maraqlarını təmin etmək.

12 noyabr 2001-ci ildə, Rusiya Prezidenti V.Putin ABŞ-a səfər edərək, Prezident C.Buşla Vaşinqtonda, daha sonra isə Texas ştatında görüşdü. Tələbələr qarşısında çıxış edən, C.Buş bildirdi ki, “Mən orta məktəbdə oxuyanda Rusiya düşmən idi. İndi hər kəs Rusiyanı dost kimi tanıya bilər;

köhnə əlaqələri qırmaq, yeni əməkdaşlıq və etimad ruhu yaratmaq və dünyanı daha dinc etmək üçün birlikdə çalışırıq.” [12].

Lakin, məhdud bir məqsədə - Talibanı məğlub etməyə əsaslanan ittifaq onlar darmadağın edildikdən qısa müddət sonra dağılmağa başladı. V.Putinin nöqtəyi-nəzərindən, ABŞ 11 sentyabrdan sonrakı sövdələşmənin bir hissəsini yerinə yetirə bilmədi. Rusiya artıq hiss edirdi ki, ABŞ-ın Mərkəzi Asiyada mövcudluğu, NATO-nun genişlənməsi də daxil olmaqla, həddən artıq çox məsələdə güzəştə gedir və bunun müqabilində kifayət qədər qazanc əldə etmir. Münasibətlərin pisləşməsinin əsas səbəbləri isə Vaşinqtonun Anti-Ballistik Raket Müqaviləsindən birtərəfli şəkildə çıxması, 2003-cü ildə İraqın işğalı, ABŞ-ın Avrasiyada “rəngli inqilablar”a dəstəyi oldu [13].

2 may 2011-ci ildə ABŞ prezidenti Barak Obama Əl-Qaidə lideri Usamə bin Ladenin Pakistanın şimal-şərqiindəki iqamətgahında öldürüldüyünü təsdiqlədikdən sonra Rusiya bu münasibətlə ABŞ-ı təbrik etdi. Təbrikdə deyilirdi: “Rusiya qlobal terrorizmə xas olan təhlükələrlə üzləşən ilk ölkələr sırasında olub və təəssüf ki, Əl-Qaidənin nə olduğunu bilir ... cəza mütləq bütün terrorçulara çatacaq” [14]. 11 sentyabr hadisəsindən sonra keçən illər ərzində terrorla mübarizə hər iki tərəfin əməkdaşlıq etdiyi bir sahə olaraq qaldı. Moskva Vaşinqtona 2013-cü ildə, ABŞ isə Rusiyaya 2017 və 2019-cu illərdə yerli terror hücumlarının qarşısını almağa kömək edən kəşfiyyat məlumatları ötürdü. Lakin, tərəflər daha çox məlumat paylaşmaqdan çəkindikləri üçün, terrorla mübarizə sahəsi müttəfiqlik səviyyəsində qalmadı [13].

2015-ci ilin may ayında artan gərginlikdən sonra Rusiya NATO-ya Əfqanıstana Rusiya ərazisindən hərbi təchizat çatdırmağa imkan verən əsas hərbi nəqliyyat dəhlizini (Şimal Dəhlizi) bağladı [15].

Beləliklə, 11 Sentyabr hadisəsindən dərhal sonrakı dövrə nəzər saldıqda, bu müddəti SSRİ-nin dağılmasından sonrakı otuz il ərzində ABŞ-Rusiya münasibətlərinin ən yüksək nöqtəsi hesab etmək olardı. Müttəfiqlik əlaqələrinin güclənməsi, Prezidentlər arasında keçirilən görüşlər bir sıra müsbət irəliləyişlərə imkan yaradırdı. Lakin, müharibədən sonra, terrorizmlə yanaşı demokratiya və insan hüquqları da ABŞ xarici siyasətinin əsas istiqamətləri olaraq ön plana çıxdı. Ola bilər ki, həm də V.Putin Birləşmiş Ştatlardan bəzi başqa güzəştlər də istəyirdi, məsələn, Vaşinqtonun Ukraynaya, Gürcüstanı və ya Qırğızıstanı təsir cəhdlərinin azaldılması kimi. Beləcə aydın olur ki, maraqlar həm aydın deyildi, həm də üst-üstə düşmürdü.

Ədəbiyyat:

1. Peter L. Bergen. September 11 attacks // Encyclopedia Britannica / <https://www.britannica.com/event/September-11-attacks/The-attacks>
2. **Etibar Seyidağa**, Sülhəddin Əkbər: “11 sentyabr terroru ABŞ-ın yeni dünya nizamı quruculuğunda prioritetlərini dəyişdi” // “**Yeni Müsavat**”, 2018 / https://musavat.com/news/sulheddin-ekber-11-sentyabr-terroru-abs-in-yeni-dunya-nizami-quruculugunda-prioritetlerini-deyisdi_555286.html
3. Jennifer L. Petykowski, Russia’s Interests in the Global War on Terrorism: Implications for a Continuing US-Russian Partnership // Naval Postgraduate School Monterey, California, USA, 2004
4. Jill Dougherty, “9/11 a 'turning point' for Putin,” // CNN, 2002 / <http://www.cnn.com/2002/WORLD/europe/09/10/ar911.russia.putin/>
5. Ian Bremmer, and Alexander Zaslavsky, "Bush and Putin's tentative embrace." // World Policy Journal, 18.4, 2001
6. Russia outlines how it will cooperate with U.S // CNN, September 24, 2001 / <https://edition.cnn.com/2001/WORLD/europe/09/24/ret.russia/index.html>
7. Press Briefing by Ari Fleischer // The White House, President George W. Bush, Office of the Press Secretary, 2001 / <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/09/20010926-5.html#Chechnya-Russia>
8. Joint Statement on Counterterrorism by the President of the United States and the President of Russia, 2001 / <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/10/20011022-11.html>; Internet; accessed on 4 March 2004

9. Vladimir Rukavishnikov, "The Russian Perception of the American 'War on Terror,'" // Copenhagen Peace Research Institute, 2002 / <http://www.copri.dk/publications/Wp/WP%202002/27-2002.doc>.
10. Çingiz Məmmədov. Beynəlxalq münasibətlər tarixi. Müasir dövr. İki hissəli. İkinci hissə: Yeni dünya nizamı (1991-2021-ci illər). Mühazirələr kursu. // Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 656 səh.
11. "US Policy in Central Asia: Frequently Asked Questions," // US Department of State, Office of Central Affairs, 2002 / <http://usinfo.state.gov/regional/eur/eurasia/centralasia-faq-112002.htm>.
12. President Bush and President Putin Talk to Crawford Students // The White House, President George W. Bush, Office of the Press Secretary, Crawford, Texas, November 15, 2001 / <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/11/20011115-4.html>
13. Angela Stent, The impact of September 11 on US-Russian relations // Brookings, 2021 / <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2021/09/08/the-impact-of-september-11-on-us-russian-relations/>
14. World leaders react to news of bin Laden's death // CNN World, 2011 / <http://edition.cnn.com/2011/WORLD/asiapcf/05/02/bin.laden.world.reacts/>
15. David R. Sands. Russia closes NATO supply corridor to Afghanistan // The Washington Times, 2015 / <http://www.washingtontimes.com/news/2015/may/19/russia-closes-nato-supply-corridor-afghanistan/>

Safarli I.

The 11 september events in US-Russian relations (Summary)

The United States and Russia are two important power centers in the world. The 11 september events in the United States had a strong impact on international relations. The US and Russia have formed an alliance against terrorism. They became short-term allies. However, this collaboration did not last long. The sides became rivals again.

Сафарли И.

События 11 сентября в американо-российских отношениях (Резюме)

Соединенные Штаты и Россия являются двумя важными центрами силы в мире. События 11 сентября в США оказали сильное влияние на международные отношения. США и Россия сформировали альянс против терроризма. Они стали кратковременными союзниками. Однако это сотрудничество длилось недолго. Стороны снова стали соперниками.

Rəyçi: t.f.d., dos. E.Qasimov

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN TÜRKIYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Ermənistan, müharibə, münasibət

Key words: Azerbaijan, Turkey, Armenia, war, relation

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, Армения, война, отношение

Azərbaycan Türkiyə əlaqələrinin tarixi çox qədimdir. Hər iki ölkəni birləşdirən dəyərlərdən biri türkçülükdür. Azərbaycan və Türkiyə münasibətlərinin əsasında etnik yaxınlıq, din, dil, mədəniyyət kimi amillərin eyniliyi dayanır. Həmçinin hər iki ölkə əhalisinin əksəriyyəti müsəlmandır. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan Türkiyə münasibətləri daima mövcud olmuş və inkişaf etmişdir.

Sovet ittifaqı dağıldıqdan sonra 18 oktyabr 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanı 9 noyabr 1991-ci ildə tanıyan ilk dövlət Türkiyə olmuşdur. Azərbaycan Türkiyə diplomatik münasibətləri 14 yanvar 1992-ci ildən başlamışdır. [6]

Türkiyə 1991-ci ilin sonlarında Ermənistan da daxil olmaqla Sovet İttifaqından ayrılan digər ölkələrin müstəqilliyini tanımışdır. Türkiyə baş naziri Süleyman Dəmirəl 24 dekabr 1991-ci ildə Ermənistanın Prezidenti olan Levon Ter-Petrosyana yazdığı məktubda “Cümhuriyyətimiz Ermənistan Respublikasının müstəqilliyini tanıyarkən, Ermənistanın Türkiyə Cümhuriyyəti və digər qonşuları ilə əlaqələrində beynəlxalq hüquqa əsasən tanınan ərazi bütövlüyünə və sərhədlərin dəyişməzliyi prinsipinə sadıq qalacağı, yaxşı qonşuluq əlaqələrinin bütün şərtlərini yerinə yetirəcəyi və davranışlarının bu istiqamətdə olacağı anlayışı ilə hərəkət etmişdir. Türkiyə və Ermənistan arasındakı münasibətlər də bu əsas prinsiplərə hörmət və birgə fayda təməlinə əsaslanaraq təsis edilib, inkişaf ediləcəyinə inanıram” deyə bildirmişdir. [15]

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin separatçı-terrorçu qruplaşmaları Ermənistan silahlı qüvvələri ilə birlikdə Dağlıq Qarabağı ələ keçirilmək istəyirdilər. Ermənistan və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yerləşən SSRİ Silahlı Qüvvələrinin hissələri də onlarla birləşdi və işğala Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan hissələrindən başladılar. 1992-ci il yanvar ayında Kərkicahan, fevral ayında isə Malıbəyli, Quşçular kəndləri işğal olundu. Könüllülərdən ibarət nizamsız ordu Daşaltı əməliyyatında uğursuz oldu. Qaradağlı kəndi də işğal olundu. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-a keçən gecə XX əsrin faciəsi Xocalı soyqırımı törədildi. May ayında Şuşanın erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olunması ilə bütün Dağlıq Qarabağ Ermənilərin əlinə keçdi. Növbəti hədəf Ermənistanla Dağlıq Qarabağı birləşdirən Laçın idi və 18 may 1992-ci ildə Laçın işğal olundu. 1993-cü ilin 2 aprel tarixində Kəlbəcər, 23 iyul Ağdam, 23 avqust Fizuli və Cəbrayıl, 31 avqust Qubadlı, 29 oktyabr Zəngilan ermənilər tərəfindən işğal olundu. [1]

1992-1993-cü illərdə Ermənistanın Dağlıq Qarabağı işğal etməsiylə Türkiyə Ermənistan ilə sərhədləri 1993-cü ilin aprel ayından birtərəfli olaraq bağladı və Türkiyə Ermənistan əlaqələri dayandırıldı. Beynəlxalq hüquqa əsasən bir dövlət digər bir dövlətin ərazi bütövlüyünü poza, siyasi müstəqilliyinə hərbi müdaxilə edə bilməz. Türkiyə Ermənistan sərhədlərinin açılmasının tək şərti olaraq isə Dağlıq Qarabağdan Ermənistan ordusunun çıxarılmasını göstərmişdir. Türkiyənin təcavüzkar dövlətə qarşı atdığı bu təqdirəlayiq addımı legaldır və Ermənistanı beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına əməl etməsinə vadar etmək məqsədi güdürdü. [15]

1994-cü ildə Bişkek protokolu ilə Ermənistan və Azərbaycan arasında atəşkəs sənədi imzalanırsa da, Ermənistan buna əməl etmədi. 26 il müddətində Ermənistan müxtəlif təxribatlara əl ataraq atəşkəs rejimini pozdu. Ermənistanın təxribatlarına 2016-cı il Aprel döyüşləri, 2018-ci il Naxçıvan Günnüt əməliyyatı, 2020-ci il Tovuz döyüşləri zamanı Azərbaycan ordusu tərəfindən layiqli cavab verildi. [13]

Tovuz döyüşləri zamanı Rəcəb Tayyib Ərdoğan öz çıxışında baş verənlərə münasibət bildirərək, Türkiyənin Azərbaycana dəstək olduğunu, Azərbaycana qarşı Ermənistan tərəfindən edilən hücumları qınadığını, hər zaman Azərbaycanın yanında olmağa davam edəcəklərini bildirdi. [4]

Növbəti dəfə 27 sentyabr 2020-ci il səhər saatlarında Ermənistan Silahlı Qüvvələri genişmiqyaslı təxribata başladı və Azərbaycan ordusunun cəbhəboyu zonada yerləşən mövqelərini həmçinin yaşayış məntəqələrini iriçaplı silahlar, minaatanlar və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından intensiv atəşə tutmağa başladı. Ermənistan ordusunun döyüş aktivliyinin qarşısını almaq, mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan ordusunun komandanlığı tərəfindən qoşunların bütün cəbhə boyu sürətli əks-hücum əməliyyatı başlaması barədə qərar verildi. Sonradan “Dəmir Yumruq” adını alan bu əməliyyat qısa müddətdə alovlandı və Vətən müharibəsinə çevrildi. [5]

Bütün bunlara Türkiyə rəsmiləri reaksiya verdi və Türkiyənin hər zaman Azərbaycanın yanında olacağını bildirdi. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan öz çıxışında bildirmişdi- “Erməni xalqını onları fəlakətə aparan hökumətlərinə və onları bir kukla kimi oynadanlara qarşı çıxmağa, gələcəklərinə sahib çıxmağa dəvət edirəm. Bütün dünyanı işğala və zülmə qarşı verdikləri mübarizədə Azərbaycanın yanında olmağa çağırıram. 30 ilə yaxındır məsələyə etinasız yanaşan ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri həll üçün fəaliyyətdən, təəssüf ki, çox uzadır. Ermənistan bölgədə sülh və sabitliyin önündəki ən böyük təhdid olduğunu növbəti dəfə göstərmişdir. Türk milləti hər zaman olduğu kimi bu gün də bütün imkanları ilə Azərbaycanlı qardaşlarımızın yanındadır”. [5]

Türkiyənin xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu çıxışlarında Ermənistanın işğalçılıq siyasətini pislədiyini və Türkiyənin Azərbaycana dəstək olduğunu bildirirdi: “Ermənistan təxribatlara əl atmaq əvəzinə, münaqişənin sülh yolu ilə həllinə söz göstərməlidir. Biz hər bir məsələdə olduğu kimi, işğal olunmuş torpaqlar və Qarabağ məsələsində də hər vasitə ilə qardaş Azərbaycanın yanındayıq, bundan sonra da yanında olacağıq. Azərbaycan bu problemin necə həll olunmasını istəyirsə, biz də o şəkildə Azərbaycanın yanında olmağa davam edəcəyik.” [12]

Müdafiə naziri Hulusi Akar Türkiyənin daima Azərbaycana dəstək olacağını və Ermənistanın Qafqazda sülh və sabitliyin əngəli olduğunu söyləmişdir. [5]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 27 sentyabr tarixində müharibənin başlaması ilə xalqa ilk müraciətini etdi: “Biz haqq yolundayıq. Bizim işimiz haqq işidir. Biz zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!”. 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Prezident İlham Əliyev müxtəlif informasiya vasitələri ilə: televiziya və radio kanalları, öz rəsmi “Twitter” hesabı ilə etdiyi müraciətlər xalqda ruh yüksəkliyi yaradır, xalqı bir yumruq kimi birləşməyə həvəsləndirirdi. [8]

Ali Baş Komandanın 27 sentyabr çıxışından sonra Azərbaycan xalqı könüllü olaraq ordu sıralarına yazılmağa başladı. Vətən müharibəsi başladığında Azərbaycan ordusu kifayət qədər güclü idi və müasir silahlarla silahlanmışdı. Bu müharibədə İsrail istehsalı “Harop” pilotsuz uçuş aparatlarından, İsrail-Azərbaycan birgə istehsalı olan “Zərbə” dronlarından, [3] Türkiyədə istehsal edilən “Bayraktar TB2” zərbə pilotsuz uçuş aparatlarından istifadə edilirdi. 44 günlük müharibə bəzən “PUA müharibəsi” də adlandırılırdı. Dronlar düşmənin texnikasına və canlı qüvvəsinə dəqiq zərbələrin endirilməsi, artilleriya atəşini korreksiya etmək və kəşfiyyat aparmaq məqsədləri ilə istifadə olunurdu. [11]

İlham Əliyevin “France 24” kanalına verdiyi müsahibədə fransız müxbirin “Siz Türkiyə istehsalı olan neçə dron cəlb etmişiniz?” sualına İlham Əliyev gülərək “Hədəflərimizə çatmağımız üçün kifayət qədər varımızdır. Zənnimcə məni başa düşə bilərsiniz ki, bu mənim açıqlamamağa üstünlük verdiyim məlumatdır” cavabını verir, müxbirin “lakin onlar bu münaqişədə öz sözünü deyirlər?” sualına “Onlar çox müasir, inkişaf etmiş silahlardır. Sizə deyə bilərəm ki, təkcə Türkiyədən əldə etdiyimiz dronlar vasitəsi ilə biz Ermənistanın bir milyard dollar dəyərində hərbi texnikasını məhv etmişik. Bu onlar üçün ciddi ziyandır” deyərək cavab vermişdir. [7]

Azərbaycanın əks-hücum əməliyyatları zamanı qarşıya qoyduğu məqsədlərdən biri də dinc əhalinin müharibədən zərər çəkməsini minimallaşdırmaq olduğundan PUA-ların istifadəsi daha

məqsədəuyğun idi. Onlar yüksək dəqiqliyə malik olduqları üçün hərbi hədəflərin məhv edilməsində istifadə edilirlər.

Bütün bunlar Azərbaycan Türkiyə hərbi əməkdaşlığının sübutudur. İlham Əliyev öz çıxışlarının birində belə qeyd edib: “Biz o ölkəyə ki, bizim Türkiyə kimi müttəfiqimiz var. Biz çox xoşbəxt ölkəyə ki, bizim Türkiyə kimi müttəfiqimiz, qardaşımız var. Əlbəttə ki, Türkiyənin bizə göstərdiyi mənəvi dəstək, eyni zamanda, Türkiyə müdafiə sənayesinin məhsullarının bizdə olması bizi gücləndirir və bunu bütün dünya görür.” [19]

Azərbaycan və Türkiyənin media qurumları arasında əlaqələr də çox genişdir. Türk mediası 44 günlük müharibə dövründə gerçəklərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında iştirak etmişdir. Bütün türk televiziya kanalları bu dövrdə operativ şəkildə canlı yayımlar edərək Azərbaycana dəstək verirdilər. Xüsusilə “Haber Global” telekanalının müxbirləri Hasan Uylaş, Murat Karataş, Ela Sezen anbaan cəbhə xəttində baş verənləri canlı olaraq yayınlayırdılar. CNN Türk telekanalının müxbirləri Fulya Öztürk və Halil Kahraman müharibənin ilk günündən Ermənistanın Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi hərbi cinayətləri, düşmənin Gəncə, Bərdə və Tərtərə raket hücumlarını canlı yayım vasitəsi ilə bütün dünyaya çatdırırdılar. Azərbaycanın və Türkiyənin müştərək istehsalı olan “Fulya” sənədli filmi 44 günlük müharibə zamanı müxbir Fulya Öztürk və operator Halil Kahramanın yaşadıklarından bəhs edir. Bu film vətən müharibəsi ilə bağlı bütün həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır. [14]

Azərbaycan 44 gün davam edən müharibədə heç bir müharibə qanununu pozmamış, Ermənistan mülki əhalisinə qarşı heç bir cinayət törətməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin birgə imzaladıqları bəyanata əsasən 10 noyabr 2020-ci il tarixində Moskva vaxtı ilə saat 00.00-dan etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması elan olundu. Həmin tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev televiziya bəyanatın tam mətni ilə çıxış etdi, öz çıxışında Türkiyə və Rusiya prezidentlərinin məsələnin sülh yolu ilə həll olunması üçün göstərdikləri səylərini yüksək qiymətləndirdi. Həmçinin Bəyanatın “Münaqişə tərəflərinin razılaşmalara əməl etməsinə nəzarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə atəşkəsə nəzarət üzrə sülhməramlı mərkəz yaradılır” bəndinə əsasən Prezident Rusiya və Türkiyə hərbiçilərinin bu mərkəzdə fəaliyyət göstərəcəyini və Türkiyənin rəsmi qaydada bu münaqişənin gələcək həlli və atəşkəsə nəzarət etmək işində rol oynayacağını bildirmişdir. [9]

Müharibə bitdikdən sonra da Azərbaycan Türkiyə münasibətləri güclənməkdə davam edir. 15 iyun 2021-ci ildə qardaş dövlətlərin prezidentləri Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş mədəniyyət paytaxtı Şuşada “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi” imzaladılar. Şuşa bəyannaməsi Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı kimi milli maraqların ikitərəfli və çoxtərəfli formatlarda həmrəylik və qarşılıqlı yardım edilməsi, iki ölkə arasındakı dostluq və qardaşlıq münasibətlərin müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırılması, hər iki ölkənin siyasi, iqtisadi, müdafiə, mədəni, humanitar, səhiyyə, təhsil, sosial, gənclər və idman sahələrindəki əlaqələrinin genişləndirilməsi baxımından çox əhəmiyyətli hesab edilir. [2]

Müharibə bitdiyi və Qarabağda həyatın yenidən bərpa edilməyə başladığı mərhələdə də Türkiyə öz dəstəyini əsirgəmir. Azərbaycan Ordusuna dəstək üçün Türkiyə Quru Qoşunlarının Xüsusi Mina Axtarış və Təmizləmə Bölməsindən (ÖMAT) hərbiçilər işğaldan azad olunmuş ərazilərə göndərilib. Türkiyə mina və əldəqayıрма partlayıcı aşkarlama və məhv etmə qrupları Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin bölmələrinə təlimlər keçir, həmçinin Qarabağda ərazilərin mina təmizləmə əməliyyatlarında iştirak edirlər. [16]

ASFAT tərəfindən Türkiyədə yerli və milli imkanlarla istehsal olunan ilk və tək mexaniki minatəmizləmə vasitəsi olan MEMATT-in Azərbaycanın işğaldan azad etdiyi ərazilərdə Ermənistanın işğal dövründə yerləşdirdiyi minaların təmizlənməsində iştirak edəcək. MEMATT-in ilk idxalçısı Azərbaycandır. Türkiyədən 20 qurğu alınmışdır və bu qurğular Azərbaycanın

Qarabağda minatəmizləmə əməliyyatlarının keçirilməsinə öz müsbət təsirini verir. Həm zaman baxımından, həm də təhlükəsizlik baxımından əlverişlidir. [17]

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycanca qarşı elan olunmamış mübaribə / Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi – <http://supremecourt.gov.az/static/view/168>
2. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2021 <https://president.az/az/articles/view/52122>
3. Bakı Qarabağda əsasən İsrail istehsalı olan pilotsuz təyyarələrdən istifadə edir / SPUTNİK Azərbaycan 2020 <https://sputnik.az/20200930/Baki-Qarabagda-esasen-israil-istehsalı-olan-pilotsuz-teyyarlerden-istifade-edir-425073713.html>
4. Erdoğan: “Biz qardaş Azərbaycanı qəti şəkildə tək qoyarıq. Bütün dəstəyimizi verəcəyik” / BBC NEWS Azərbaycanca 2020 <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-53435984>
5. İkinci Qarabağ müharibəsi / Virtual Qarabağ <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html>
6. İkitərəfli siyasi əlaqələr / Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Cümhuriyyətindəki Səfirliyi 2009 <https://ankara.mfa.gov.az/az/content/97/ikiterefli-siyasi-elaqeler>
7. İlham Əliyev “France 24” televiziya kanalına müsahibə verib / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2020 <https://president.az/az/articles/view/43037>
8. İlham Əliyev xalqa müraciət edib / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2020 <https://president.az/az/articles/view/40968>
9. İlham Əliyev xalqa müraciət edib / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2020 <https://president.az/az/articles/view/45924>
10. İlham Əliyev Türkiyənin “TRT Haber” televiziya kanalına müsahibə verib / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2020 <https://president.az/az/articles/view/41763>
11. Qarabağda dron müharibəsi: Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münaqişəni pilotsuz aparatlar necə dəyişib? / BBC NEWS Azərbaycanca <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54364458>
12. Mövlud Çavuşoğlu: Türkiyə Qarabağ məsələsində həmişə qardaş Azərbaycanın yanında olub və olacaq / AzərTac https://azertag.az/xeber/Movlud_CHavusoglu_Turkiye_Qarabag_meselesinde_hemise_qardas_Azerbaycanin_yaninda_olub_ve_olacaq_VIDEO-1518305
13. Tovuz döyüşləri ordumuzun qəhrəmanlıq səhifəsidir / Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi 2021 <https://mod.gov.az/az/pre/36745.html>
14. Vətən müharibəsi gerçəklərinin əks olunduğu “Fulya” filminin təqdimatı keçirildi / Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi 2021 <http://mct.gov.az/az/umumi-xeberler/13854>
15. Azərbaycan Savunma Bakanlığı: Türk uzmanlar Karabağ'da mayın temizliği yapacak / SPUTNİK Türkiyə 2020 <https://tr.sputniknews.com/20201130/azerbaycan-savunma-bakanligi-turk-uzmanlar-karabagda-mayin-temizligi-yapacak-1043319047.html>
16. Türkiyə-Ermənistan ilişkileri: Son 30 yılda neler yaşandı? / BBC NEWS Türkçe <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59802160>
17. Yerli üretim Mayın Temizleme Aracı MEMATT Azerbaycan'da tüm testleri geçti / Defence Turk <https://www.defenceturk.net/yerli-uretim-mayin-temizleme-araci-mematt-azerbaycanda-tum-testleri-gecti>

Abulova M.

Azerbaijan-Turkey relations during the Second Karabakh War (Summary)

When we look through the relations between Azerbaijan and Turkey, we see that relations have existed throughout history, and today they have reached the highest level. These two countries

have political, economic, military, cultural educational etc. ties. Turkey has provided moral and political support to Azerbaijan during the 44-day war. The friendly relations between the two countries are unshakable. There is no other country in the world as close to Azerbaijan as Turkey. The reconstruction has begun to restore life in the liberated territories of Azerbaijan. During this period, Turkey also supporting Azerbaijan. They work together in these areas.

Абулова М.

Отношения между Азербайджаном и Турцией во время Второй Карабахской войны (Резюме)

Когда мы смотрим на отношения между Азербайджаном и Турцией, мы видим, что отношения были на протяжении всей истории. Между странами существуют политические, экономические, военные, культурные, образовательные и т. д. отношения. В ходе 44-дневной войны Турция оказывала Азербайджану моральную и политическую поддержку. Дружеские отношения между двумя странами непоколебимы. В мире нет другой страны, которая была бы так близка Азербайджану, как Турция. В мире нет другой страны, которая была бы так близка Азербайджану, как Турция. Ведутся восстановительные работы по восстановлению жизни на освобожденных землях Азербайджана. В этот период Турция также поддерживает Азербайджан. Они работают вместе в этих областях.

Rəyçi: t.f.d. N.Əsədov

ƏLİYEVƏ ÜLVİYYƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
u.aliyeva99@mail.ru

RUSİYANIN SURİYA SİYASƏTİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN ƏSAS AMİLLƏR

Açar sözlər: Rusiya, Suriya, iqtisadi, hərbi, geostrateji

Key words: Russia, Syria, economic, military, geostrategic

Ключевые слова: Россия, Сирия, экономический военный, геостратегический

Rusiyanın xarici siyasətinin Suriyadakı vəziyyətə münasibəti SSRİ-dən sonra Rusiyanın Yaxın Şərq regionu ilə bağlı siyasətində dönüş nöqtəsi təşkil etdi. Əslində, bu addım Rusiyanın beynəlxalq sistemdə öz güclü rolunu bərpa etməsinin başlanğıcıdır. Təbii ki, Rusiyanın Suriya böhranı ilə bağlı bu fəaliyyəti təkcə Suriya xalqına humanitar yardım göstərmək üçün atılan addım deyil. Bu, beynəlxalq münasibətlərdə Rusiya siyasətinin pragmatik hesablarını ortaya qoyan səfərbərlikdir.

Rusiyanın Suriyadakı iqtisadi maraqları Rusiyanın Suriya rejiminə dəstəyini izah edən ən mühüm motivlər sırasındadır, hansı ki, tarixi SSRİ dövrünə gedib çıxır. Bu maraqlar ilk növbədə kommərsiya əlaqələri, Rusiya şirkətlərinin investisiyaları və enerji sektorunda əməkdaşlığa əsaslanır. [2, s. 3].

Rusiya ilə Suriya arasında ticarət əlaqələri 2003-cü ildən davamlı şəkildə inkişaf etsə də, müəyyən dərəcədə inkişaf etmiş hesab edilir və daha çox Rusiyanın ixracına, əsasən neft məhsulları və maşınlar əsaslanır. İki ölkə arasında ticarət əlaqələri sürətlə inkişaf edərək 2010-cu ildə 2 milyard dollara çatıb. Yenə də Rusiya Suriyadan idxal edilən tekstil məhsullarının gömrük vergisi dərəcələrini 25%-ə endirib. Bu addım ikitərəfli ticarət həcmində təsirli oldu. Çünki 2011-ci ildə Rusiya ilə Suriya arasında ticarət əlaqələrinin həcmi 1,92 milyard dollara çatıb. Digər tərəfdən, Rusiyanın Suriyadakı sərmayələri təxminən 20 milyard dollardır. Suriyada iri layihələrdə çalışan çoxlu rus şirkətləri də var. Bu şirkətlərdən biri də Rusiyanın “Qazprom” şirkətinin filialı olan “Stroytransqaz” şirkətidir. Bu şirkət 2008-ci ildə təxminən 319 km məsafədə Al-Ruhab-Homs adlanırdı. 2009-cu ildə qaz xətti çəkdi və təbii qaz emalı stansiyası tikdi. Yenə də “Tatneft” şirkəti

Suriyada xam neftin altıncı ən böyük istehsalçısıdır və 2005-ci ildən bəri Suriya dövlət neft şirkəti ilə neft yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə birgə layihə həyata keçirir. [6, s. 25].

Suriya hökuməti onilliklər ərzində idxal, ixrac və ikitərəfli ticarət müqavilələrinin böyük hissəsini Rusiya ilə həyata keçirir. Rusiyanın nöqteyi-nəzərindən rejim dəyişikliyi onun investisiyalarına ziyan vuracaq. Bu səbəbdən bəzi xəbərlərdə Rusiya şirkətlərinin Suriya hökumətinin xarici şirkətlərin fəaliyyətini dayandırmasından istifadə etmək üçün hərəkətə keçdiyi bildirilir. Məsələn, Rusiyanın "Qazprom" şirkəti 2012-ci ildə Suriyada Xorvatiya Neft və Təbii Qaz Şirkətinin tapşırığını öz üzərinə götürəcəyini açıqlamışdı. Bir sözlə, Suriya böhranı Rusiya iqtisadiyyatı üçün həm fürsət, həm də təhlükə yaradır.

Rusiyanın Suriya böhranında mühüm maraqlarından biri də Rusiyanın enerji sahəsində nəhəng mövqeyindən yapışmasıdır. Rusiya mühüm rəqiblərin iqtisadi cəhətdən özü ilə rəqabət aparmasının qarşısını almağa çalışır. Digər tərəfdən, Suriya sahillərində ciddi təbii qaz və neft problemi var. Çünki araşdırmalar Aralıq dənizi hövzəsində ciddi təbii qaz və neft yataqlarının olduğunu və bu sahədə ehtiyatların təxminən 200 trilyon kubmetr təbii qaz və 107 milyard barel xam neft olduğunu göstərir. Faktiki olaraq Fələstin ərazi sularında "Marin" qaz yatağı aşkar edilib. Yenə Livan-Suriya-Kipr ərazi sularına qədər uzanan "Leifthin hövzəsi"ndə 227 trilyon kubmetr qaz və 7,1 milyard barrel maye neft ehtiyatının olduğu bildirilir. Bu yatağın işğal altındakı Fələstin torpaqlarından və ərazi sularından Livan, Kipr və Suriya torpaqları və ərazi sularından Türkiyəyə qədər uzanan, eyni hövzədə eyni dərinlikdə neft və təbii qaz yataqları var. Ona görə də ilk kəşfiyyatı həyata keçirən ölkə öz və qonşu dövlətlərin neft payını çıxarmaq imkanı əldə edəcək. Bu mühüm tapıntılardan belə nəticə çıxara bilərik ki, Şərqi Aralıq dənizi regionu təbii qaz, neft və elektrik xətləri şəbəkələrini Afrika, Asiya və Avropaya birləşdirərək asanlıqla dünyanın əsas enerji mərkəzinə çevrilə bilər. 2009-cu ildə İsrailin neft və qaz hasilatına başlaması ilə aydın oldu ki, Aralıq dənizi hövzəsi regionla bağlı münafişənin bir hissəsidir. Çünki iyirmi birinci əsr neft enerjisi əsridir. Vaşinqton İnstitutu bu hövzənin dünyanın ən zəngin təbii qaz bölgəsi olduğunu və Suriyanın ən zəngin ölkə olacağını, buna görə də Suriya təbii qazının gələcək əsrin açarı olacağını və Suriyanı ələ keçirən hər kəsin beləliklə təbii qaz sahəsinə girəcəyini bildirib. [5, s. 70].

2011-ci il martın əvvəlində Suriyada baş verən hadisələr Rusiyaya Aralıq dənizi regionunda yeni maraqlarını müəyyən etməyə imkan verdi. Rusiyanın bu marağı, 1783-cü ildə Krım adasındakı Sevastopol bazası sayəsində Rusiya İmperatorluğuna Aralıq dənizinə bir pəncərə təklif edən Kraliça II. Yekaterina dövründə isti sulara çıxmağa çalışan rus çarları dövrünə aid olduğu üçün bu bölgədəki maraqların qorunmasına kömək edən əhəmiyyətli bir vasitə olması baxımından Aralıq dənizində mövcudluğunu qorumağa çalışmışdır.

Tartusdakı hərbi dəniz bazası Rusiyanın Yaxın Şərqdəki yeganə dayağıdır. Rusiya açıq dənizlərə üzən gəmiləri olduğundan bu baza vasitəsilə Aralıq dənizindəki mövqeyini bərpa etməyə çalışır. Bu baza 1990-cı ildən sovet donanmasının Aralıq dənizində hərəkətini təmin etmək üçün 1971-ci ildə yaradılmış və SSRİ-nin dağılmasından sonra zaman-zaman gəmilərin tədarükü üçün istifadə olunmağa başlamışdır. Dəniz əməkdaşlığı xüsusilə son illərdə Rusiya-Suriya hərbi tərəfdaşlığında ən mühüm konkret sahələrdən birini təşkil edir. Çünki səksəninci illərdə Tartus limanı keçmiş SSRİ-nin beşinci dəniz donanmasının əsas limanına çevrildi və SSRİ dağıldıqdan sonra onun gəmiləri bu limandan çıxarıldı. Moskva bu limanı laqeyd qoysa da, onu tamamilə boşaltmadı. 90-cı illərdə Tartus limanı arabir Aralıq dənizinə üzən az sayda rus gəmisinə ev sahibliyi edirdi. 2000-ci ilin ikinci yarısının başlanğıcı ilə Rusiya dəniz fəaliyyətini tədricən inkişaf etdirməyə başladı. Vladimir Putinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən Rusiya hərbi-dəniz qüvvələrinin yenidən inkişaf etdirilməsinin məqsədi 2019-cu ildə Kiyevlə imzalanmış icarə müqaviləsinin müddəti başa çatdıqdan sonra Sevastopol bazasını tərk edəcəyi halda onun Aralıq dənizi və Yaxın Şərqdəki strateji maraqlarını inkişaf etdirməkdir. 2005-ci ildə Ukraynada baş verən narıncı inqilabdan sonra Rusiya-Ukrayna münasibətləri pisləşməyə başlayıb. Xüsusilə, Ukrayna Şimali Atlantika Paktına qoşulmağa namizəd olub və Rusiyanın Sevastopol dəniz bazasının icarə müqaviləsinin 2019-cu ildən sonra uzadılmayacağını açıqlayıb. Beləliklə, Rusiya Qara dənizə baxan Rusiya sahillərində Novorossiysk bazasının tikintisini sürətləndirməklə yanaşı, müxtəlif alternativlər axtarmalı oldu. Rusiyanın bu təqibi Putinin 92 milyard rubl (23 milyard avro)

qiymətləndirdiyi “2005-2020-ci illərdə Rusiya torpaqlarında Qara dəniz donanmasının baza sisteminin qurulması” adlı federal proqram büdcəsi çərçivəsində həyata keçirilir. [1, s. 80-81].

Ümumiyyətlə, Rusiyanın Suriya ilə uzun müddətdir davam edən silah ticarəti Rusiyanın Suriya rejiminə dəstəyinin ən mühüm səbəbi kimi qiymətləndirilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Rusiya Suriyanı ona görə dəstəkləyir ki, Liviya hadisələrindən sonra özünə xüsusilə sərfəli bazarı itirmək istəmir. Doğrudan da, Rusiya 2005-2010-cu illər arasında Suriyaya 3 milyard dollar dəyərində silah ixrac edib. Rusiya indiyədək Suriyaya 72-yə yaxın “Yaxont” tipli raket göndərib. Suriyanın sahil zolağında bu raket sistemi və radarlar, eləcə də Suriya sahillərini dəniz hücumlarından qorumaq üçün yerləşdirilən digər texnologiyalar var.

Bəzi Orta Asiya ölkələrində, məsələn, “Manas” bazasında hərbi aktivlər yaradılıb. Rusiya bu vəziyyətdən xəbərdar olsa da, ilk mərhələdə bu məhdudlaşdırma siyasətinə qarşı təsirli addımlar atmaq iqtidarında deyildi. Lakin xüsusilə 2000-ci ildə Vladimir Putin hakimiyyətə gəldikdən sonra Rusiyada baş verən proseslər nəticəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz mühafizə siyasətinə qarşı çıxmaq üçün müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirdi. 2008-ci ilin avqustunda Rusiyanın Gürcüstana müdaxiləsi 2005-ci ildə NATO ilə imzalanmış sülh tərəfdaşlığı sazişini tamhüquqlu üzvlük istiqamətində inkişaf etdirmək istəyən NATO-nun Gürcüstanda mövcudluğunun qarşısını almaq üçün Rusiya strategiyasının bariz göstəricisidir. Bundan əlavə, Azərbaycanın NATO ilə 1994-cü ildə imzalanmış sülh tərəfdaşlığı sazişi çərçivəsində sazişləri var. Bu o deməkdir ki, Atlantika Şərqi Avropadan Rusiyanın Qafqaz tərəfinə qədər uzanır. Belə görünür ki, Putinin Rusiya, Belarus və Qazaxıstanın daxil olduğu “Avrasiya İttifaqı” layihəsi Atlantik okeanının bu bölgəyə çatmasının qarşısını almaq cəhdidir. İran və Suriya Mərkəzi Asiyanın geostrateji ürayini təşkil edən Qərbi Asiyanın ikinci xəttində yerləşir. Putin bu iki ölkəni "sərhədlərinin qərb bölgələrində sabitliyin təminatı" kimi karakterizə edib. [3, s. 3].

Rejimin humanitar müdaxilə pərdəsi ilə əvəzlənməsinə əsaslanan Qərbin insan haqları şərhinə görə, Rusiya bu beynəlxalq transformasiyaların kölgəsində özünün təhlükə altında olduğunu düşünür. Həqiqətən, Lavrov deyib: “Qoruma məsuliyyəti anlayışının, hakimiyyətin rejimi geri almaq üçün etirazlara qarşı güc tətbiq etdiyi zaman xalqların narazılıqlarını ifadə etdiyi dünyada bütün vəziyyətlərə aid olduğunu iddia etmək ağlabatan deyil. Çünki azadlığın həddi var və bu hədd hüquq və azadlıqların qorunması ilə bağlı beynəlxalq hüququn bütün normalarında aydındır. Rusiyanın nöqtəyi-nəzərindən, Təhlükəsizlik Şurası başqa cür qərar vermədiyi halda, daxili münaqişələrdə beynəlxalq tərəflərin rolu məhdudlaşdırılmalıdır ki, münaqişə tərəflərinə danışıqlar masasına oturmağa kömək etsin. Rusiyanın Suriya ilə bağlı siyasətinin regional ölçüsü Rusiyanın xarici siyasətinin öz elitalarına görə Suriya müxalifətinə xaricdən maliyyə və silah dəstəyi ilə münaqişəyə çevrilən Suriya hadisələrini geridə qoyacağı əks-səadalarla bağlıdır. Əslində, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi 2011-ci ildə belə bir açıqlama vermişdi: “Suriya Yaxın Şərqi dayandığı ən mühüm təməllərdən biridir və Suriyada sabitliyin sarsılması bütün region üçün ağır nəticələrə səbəb olacaq. ” Suriya rejiminin süqutu Aralıq dənizindən Ərəbistan körfəzinə qədər uzanan qeyri-sabitlik dairəsinin genişlənməsinə, regionun etnik zorakılıq xaosuna sürüklənməsinə, daha sonra isə radikalizm və terrorun yayılmasına səbəb olacaq. [4, s.1-2].

Rusiyanın Suriya böhranına münasibətinə nəzarət edən çoxsaylı faktorlar olsa da, bu böhranda ən mühüm amil Rusiya siyasətinin oynadığı fəal roldur. Xüsusilə Ərəb Baharının baş verdiyi ölkələrdəki parçalanma vəziyyətinə görə Suriya xalqı qarşılaşdığı bütün problemlərə baxmayaraq bu günə qədər ayaqda durmağı bacarıb. Bu uğur davam edərkən deyə bilərik ki, Suriyanın parçalanması zamanı Rusiyanın aktiv diplomatik rolunun vuracağı zərər ABŞ və beynəlxalq ictimaiyyətin Suriyadakı rejimi dəyişmək səyləri ilə bağlıdır. Deyə bilərik ki, bu zərərləri görəndə Rusiyanın diplomatik fəaliyyətində BMT-dən kənarında Cenevrə, Astana və Soçi təşəbbüsləri kimi Suriya böhranının sülh yolu ilə həlli təşəbbüsləri də var. Rusiya siyasi və diplomatik təşəbbüslərindən başqa Suriya rejiminə hərbi dəstək də verib. Çünki Rusiya Suriya rejiminə lazımi silahların verilməsində dəstək verib. Rusiya Hərbi Dəniz Qüvvələri Suriyanın Aralıq dənizi sahillərində hərbi təlimlər keçirib və bu hərbi təlim 2013-cü il yanvarın 19-dan 29-dək davam edib. Bu hərbi təlim SSRİ-nin dağılmasından sonra Rusiya donanmasının ən böyük hərbi təlimi kimi səciyyələndirilib. Bu təlimdə Qara dəniz və Baltik dənizlərində 20-dən çox hərbi gəmi,

3 sualtı qayıq və Rusiya əsgəri iştirak edib. Rusiya bu məşqlə Qərbə açıq mesaj verdi ki, Suriyaya hərbi müdaxiləni düşünməsinlər. Rusiya 2015-ci ilə qədər Suriya rejiminə hərbi dəstəyini davam etdirib.

Suriya rejiminə hərbi dəstəyin göstərilməsi istiqamətində əlavə addım atılıb: Rusiya sentyabrın 22-də Suriya qüvvələrinə "ixtisaslı" hərbi silahlar çatdırıb. Suriya ordusuna 5 döyüş təyyarəsi, kəşfiyyat təyyarəsi və hərbi texnika çatdırılıb. Bundan əlavə, Rusiya Şurası Əsədin Rusiyadan hərbi yardım tələbinə cavab vermək üçün "Putinə" bu il Suriyada hərbi qüvvələr yerləşdirməyə icazə verməyə razılaşıb. Bu hərbi qüvvələrə həm hava, həm də quru qoşunları daxil olacaq. Əslində, bu icazənin verilməsindən bir neçə saat sonra Rusiya döyüş təyyarələri 30 sentyabr 2015-ci il tarixindən etibarən "İŞİD" təşkilatının Suriyadakı hərbi düşərgələrini bombalamağa başlayıb və İŞİD-ə bağlı arsenal və hərbi maşınlar hədəfə alınıb. Eynilə, dağlıq bölgələrdəki komanda mərkəzləri də hədəfə alınaraq tamamilə məhv edilib.

Ədəbiyyat:

1. Faruk Sönmezoğlu, Özgün E. B "Rusya Federasyonu Dış Politikasının Çeyrek Yüzyılı", Dış Politika, Karşılaştırmalı Bir Bakış", Der Yayınları, İstanbul, 2014, 80 s.
2. Rusya'nın Suriye Politikası, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, 2018, 3s.
3. "Russia and The Greater Middle East", Russian International Affairs Council, No:9, Moscow, 2013.
4. "Putin: Russia Continues to Support Assad Militarily", 2015, <http://www.bbc.com/arabic/middleeast/2015/09/150915>, 12 Ekim 2018
5. "Сирия и Россия - 70-летие дипломатических отношений", 24 июля 2014 г
6. Анна Батюченко, "Сирия И Россия: 70 Лет Вместе", 21 Окт, 2015, 25s.

Aliyeva U.

Main factors influencing Russia's policy in Syria (Summary)

The Russian Federation maintains its position as a key country in the Syrian crisis, which is among the most important issues of the international relations system today. Russia's Syria policy has historical, strategic, economic, military and other reasons. Therefore, the role of this country in the context of the Syrian crisis is among the issues that deserve to be explored the most.

Алиева У.

Основные факторы, влияющие на политику России в Сирии (Резюме)

Российская Федерация сохраняет позицию ключевой страны в сирийском кризисе, который сегодня является одним из важнейших вопросов в системе международных отношений. Политика России в отношении Сирии имеет исторические, стратегические, экономические, военные и другие причины. Поэтому роль этой страны в контексте сирийского кризиса относится к числу вопросов, заслуживающих самого пристального внимания.

Rəyçi: t.f.d. M.Əliyev

YAXIN ŞƏRQİN ABŞ ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ XX ƏSRİN SONLARINDA ABŞ-IN YAXIN ŞƏRQ SİYASƏTİ

Açar sözlər: ABŞ, Yaxın Şərq, İraq

Key words: USA, Middle East, Iraq

Ключевые слова: США, Ближний Восток, Ирак

Mesopotamiya və Cənub-Qərbi Asiyanın şərq Aralıq dənizi hövzələri, xüsusilə torpaq və su ehtiyatları ilə zəngin, erkən dövrlərdən bəri cəmləşmə mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu bölgə tarixin bir çox qədim sivilizasiyalarının vətəni olmaqla yanaşı, dünyanın ən mühüm geosiyasi məkanlarından biri olmaq xüsusiyyətinə malikdir. Asiyanın cənub-qərb hissəsini təşkil edən bu bölgənin adı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu adlar Orta Şərq, Yaxın Şərq, Ön Asiya və Cənub-Qərbi Asiyadır. Bu fikirlərin fərqli olmasının əsas səbəbi ictimai elmlərin müxtəlif sahələrində ixtisas fərqlərinin təsiridir. Bu müxtəlif ixtisas sahələri bu bölgəni bir-birindən fərqli şəkildə müəyyən edir. Məsələn, coğrafiyaçılar Yaxın Şərqi bütün Asiya qitəsi əsasında Cənub-Qərbi Asiya kimi təyin etməyi məqsəduyğun hesab edir və bölgəni coğrafi nöqtəyi-nəzərdən dəyərləndirirlər [1].

Yaxın Şərq bölgənin sadəcə adı deyil, həm də o bölgədə geniş yayılmış tənzimləmənin adıdır. Bu ad bölgəyə kənardan baxılaraq verilib və bu coğrafi regionda nizam-intizamın əsas istinad nöqtəsi olan Avropadan müəyyən məsafədə yerləşməsinə bildirir. Bu ordenin çərçivəsi 20-ci əsrdə çəkilmiş və içərisi o dövrün şərtlərinə uyğun doldurulmuşdur [2]. Yaxın Şərq konsepsiyası Avropa mərkəzli yanaşmaya əsaslanır və ingilislərin 20-ci əsrin əvvəllərində istifadə etməyə başladığı bir anlayışdır. Bu tərifdə Böyük Britaniya və Avropa ölkələri mərkəz hesab edilir və şərq, Uzaq Şərq, Yaxın Şərq və Orta Şərq kimi anlayışlar buna uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan Yaxın Şərq anlayışı mədəni-coğrafi əhəmiyyətindən daha çox siyasi anlayışdır.

Şübhəsiz ki, Yaxın Şərqin dünyada çox xüsusi əhəmiyyəti var. Yaxın Şərqin strateji əhəmiyyətinin təhlili bölgənin necə universal bir ruha sahib olduğunu ortaya qoyur. Yaxın Şərqi bu qədər vacib edən üç amil var. Bunlar coğrafi mövqe, din və zəngin yeraltı sərvətlərdir. Asiya, Avropa və Afrikanın təbii tranzit yolları üzərində yerləşən Yaxın Şərq Rusiyanı isti dənizlərlə, Şərqi Qərblə, Aralıq dənizi və Hind okeanını birləşdirir, eyni zamanda Avropa ilə Asiya arasında bütün ticari və mədəni əlaqələr bu region vasitəsilə qurulur. Dəniz hövzəsi baxımından dünyanın çox əhəmiyyətli tranzit yollarının (Süveyş, Bosfor, Bəsrə körfəzi və s.) olduğu mühüm ərazidir. Yaxın Şərqin misilsiz geosiyasi dəyəri onu tarixin ilk günlərindən dünya suverenliyinə can atan qüvvələrin ilk hədəfinə çevirib. Asiya və Avropa üçün bütün layihələrin mərkəzi olan bu region geostrateji mövqeyinə görə kontinental yollardan dəniz qonşuları Hindistan, Çin və Balkanlarla birlikdə Avropa dövlətləri ilə bütövlükdə Anadolu, İran və Ərəb yarımadasına təsir etmək potensialına malikdir. Coğrafi mövqeyinə görə bir çox sivilizasiyaya ev sahibliyi edən mədəni zənginliyi ilə Yaxın Şərq tarixin gedişatını dəfələrlə dəyişib.

ABŞ-in Yaxın Şərqin maraqları naminə apardığı siyasət bu faktlara əsaslanır ki, İsrail müstəqil dövlət kimi mövcudluğunu davam etdirir, ABŞ-in düşmən dövləti kütləvi qırğın silahları əldə etmir, öz siyasətləri istiqamətində enerji resurslarının dünyaya fasiləsiz çıxışı təmin edilir. Üstəlik, Körfəzin güclü düşmən dövlət olmaması, Yaxın Şərq sülh prosesinin uğuru, ABŞ-in qərbyönlü ərəb dövlətləri ilə yaxşı münasibətləri, yaxşı əlaqələri olan dövlət rejimlərinin davam etdirilməsi və regional terrorizmin nəzarəti altında olması kimi həlledici milli maraq faktorları aiddir. ABŞ-in Yaxın Şərq regionu ilə bağlı siyasətinin prioritetlərini qeyd etsək, siyasəti müəyyən edən əsas elementləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar. Neft və enerji resurslarının fasiləsiz

dövriyyəsinə və qiymətlərinə nəzarət etmək, İsrailin təhlükəsizliyini təmin etmək, İsraili təhdid etmək potensialı olan ölkələri zəiflətmək, İraq, Suriya, Livan və İranı bu kontekstdə nəzarət altına almaq, öz siyasətinə əks olan radikal İslam təhlükəsini azaltmaq. Bunlardan əlavə, kimyəvi və bioloji kütləvi qırğın silahlarının region ölkələrindən çıxarılması və terror mənbəyinə çevrilməsinin qarşısının alınması və antiAmerikan əhval-ruhiyyənin azaldılması ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasətinin formalaşmasında müəyyənədi amillərdən sayıla bilər. Yəni ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasətinin məqsədi regionda ABŞ-ın suverenliyinə xələl gətirəcək bir qüvvənin meydana çıxmasının qarşısını almaq və neftin Amerikanın nəzarətindən çıxmasının qarşısını almaqdır [3]. Neftin yüksək keyfiyyət səviyyəsi və aşağı qiyməti sənayeləşmiş neftdən asılı dövlətlərin diqqətini cəlb edir. Sənaye zonasında inkişaf etməmiş rayon olsa da, neft ehtiyatları baxımından zəngin olması və nəqliyyat yollarının kəsişdiyi qovşaqlarda yerləşməsi kimi strateji üstünlükləri ilə tanınır [4].

Regionun təbii qaz və su kimi təbii sərvətlərinin nəqliyyat yollarının nəzarət altına alınması, eyni zamanda mümkün rəqib dövlətlərin önünü kəsmək deməkdir. Türkiyə, İraq, Əfqanıstan, Misir və Səudiyyə Ərəbistanı kimi ölkələr ABŞ-ın bölgədəki digər dövlətlərlə ittifaq qurmaq və bu ölkələrdə hərbi bazalar qurmaq cəhdi ilə bölgə ilə birlikdə öz dövlət maraqları istiqamətində böyük səylər göstərərək strateji əhəmiyyətini artırmışlar. Bölgədə siyasi aktor olmağa çalışan Rusiyanın sıxışdırılması isə Türkiyənin Əfqanıstan qaynar xətti və Qafqazdakı siyasi proseslərlə sıx bağlıdır.

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması dönüş nöqtəsi oldu. Bu çöküş uzun müddət davam edən gərgin ideoloji rəqabəti dayandırdı və dövlətlərarası münasibətlərin yenidən qurulmasına gətirdi. Bu mübarizənin qalibi ABŞ-ın aparıcı qüvvə olduğu Qərb oldu. Bir çox qərblilər Sovet İttifaqının dağılmasını və soyuq müharibənin başa çatmasını böyük sevinclə qarşıladılar. 1990-cı ildə baş verən beynəlxalq prosesləri izləyən qərblilər müşahidəçilər liberal-demokratik Qərbin qələbəsini elan edərək, sülh və firavanlığa gedən yolun açıldığını, silahların əhəmiyyətli dərəcədə azaldılacağını, utopik nəzəriyyələrin gündəmdə olduğunu müdafiə edirdilər. Bu çərçivədə ABŞ dünyada baş verən proseslərdə daha mühüm rol oynamağa başladı. Küveytin İraq tərəfindən işğalı, Yuqoslaviyanın zorakılıqla parçalanması, Qafqazda və Ruandada xaos və müharibələrin alovlanması Soyuq Müharibədən sonrakı optimist dövrdə olanlar üçün məyusluq və qeyri-müəyyənlik yaratdı. Bu yüksəlişlər ağırlı sürprizlər idi və Soyuq Müharibədən sonrakı siyasət utopik ideyalardan azad idi. Bu hadisələr sübut etdi ki, ABŞ hələ də dünyanın inkişafında aparıcı rol oynayır. Prezident Buş 1992-ci ilin iyununda etdiyi çıxışında Yeni Dünya Nizamı haqqında aşağıdakı şəkildə danışdı. “Dünya iki hərbi düşərgədən ibarət idi və bundan sonra dünya üzərində vahid super güc olacaq. Dünya bu vəziyyəti ürəkdən qorxmadan dəqiq qəbul edəcək, çünki onlar bizə inanırlar və haqlıdırlar. Onlar bizim ədalətli və ağılabatan olduğumuza inanırlar. Onlar hər zaman bizim doğru olanı edəcəyimizə inanırlar.” Soyuq müharibə dövründə ABŞ-ın xarici siyasəti kommunizmə qarşı mübarizə aparmaq idi. Kommunizm təhlükəsi sona çatdıqdan sonra ABŞ xarici siyasətində digər ölkələri Yaxın Şərq ölkələrinin təhdidlərindən qorumaq və onlara qarşı mübarizə aparmağı əsas prioritet hesab etmişdir. Eyni şəkildə, İraq, İran və digər dövlətlər Yaxın Şərqdə sabitliyə təhdid kimi müəyyən edilmişdir. Birləşmiş Ştatlar bu dövlətləri kütləvi qırğın silahları istehsal edən, zorakılığa səbəb olan və terroru dəstəkləyən dövlətlər kimi müəyyən edir və bu dövlətlərə “şər oxu” da deyilir [5].

Soyuq müharibənin sona çatması ilə başlayan yeni dünya nizamının ən mühüm hadisəsi şübhəsiz ki, İraqın Küveyti işğal etməsi oldu. İran-İraq müharibəsinin bitməsindən iki il sonra, 1 avqust 1990-cı ildə Səddam Hüseyn Küveyti işğal etdi, çünki Küveyt tarixən İraq dövləti idi və İraq nefti qaçaq olaraq çıxarıldı. ABŞ prezidenti Buş və onun bölgədəki müttəfiqləri, xüsusilə də Səudiyyə Ərəbistanı İraqın Küveyti işğalından sonra hərəkətə keçdi. Bosniya-Hersoqovina böhranından fərqli olaraq, Küveytin işğalı neft ehtiyatlarına nəzarət etdiyi üçün tək-cə regionu deyil, bütün beynəlxalq sistemi təhdid edirdi. ABŞ heç vaxt itirmədən NATO və müxtəlif ərəb dövlətlərinin iştirakı ilə çoxmillətli ittifaq qurdu və bölgədə hərbi güclənməyə başladı. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Təhlükəsizlik Şurası 1991-ci il yanvarın 15-nə qədər Küveytdən çəkilməyə, İraqa qarşı hərbi əməliyyat keçiriləcəyini elan etdi. Müharibə yanvarın 17-də Səddamın ultimatumundan imtina etməsi və qoşunları Küveytdən çıxarması ilə başladı. Fevralın 23-də Küveytə

qarşı quru hücumu başladı və heç bir ciddi müqavimət göstərməyən İraq dörd gün ərzində məğlub oldu və fevralın 27-də atəşkəs sazişi imzalandı [6].

Körfəz müharibəsinin mühüm nəticələrindən biri də təbii ki, əhəmiyyətli dərəcədə darmadağın edilmiş İraqın regionda ucalmaq və üsyan etmək istəyən digər dövlətlər üçün “nümunə” olmasıdır. Təbii ki, eyni zamanda, bu, Amerikanın Yaxın Şərqdə, lakin xüsusilə Bəsrə körfəzində tam və mübahisəsiz nəzarəti idi. Körfəz müharibəsinin sonunda ABŞ-ın üstünlüyünün başqa bir əlaməti Amerikanın Yaxın Şərqə yeni nizam gətirmək istəməsi idi. 6 mart 1991-ci ildə Amerika Konqresinin birgə iclasında çıxış edən prezident Buş Yaxın Şərqdə sülh və sabitlik üçün aşağıdakı dörd bəndi təqdim etdi.

- Yaxın Şərqdə təhlükəsizlik sisteminin yaradılması, çünki Amerikanın həyati maraqları ayrı və təhlükəsiz Körfəzdən asılıdır. Bu təhlükəsizlik sistemini region ölkələri həyata keçirməlidir, lakin Amerika da buna kömək etməlidir.

- Bölgədə kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısını almaq və ilk növbədə İraqdan başlamaq.

- Yaxın Şərqi sabitliyi üçün İsrail və onun qonşuları arasında 242 və 338 sayılı qətnamələrə əsaslanan hərtərəfli sülh.

- Yaxın Şərq təbii ehtiyatlarla zəngindir. Bu sərvət (yəni neft və su) bütün region ölkələrinin rifahı üçün istifadə edilməlidir. Digər tərəfdən, ABŞ Müdafiə Naziri Dik Çeyni 1991-ci ilin aprelində etdiyi çıxışda ABŞ-ın Yaxın Şərqdəki neft tədarükünün Amerikanın maraqlarına zidd olan heç bir dövlətin nəzarəti altında olmasına icazə verməyəcəyini söylədi [7].

Körfəz müharibəsinin ən mühüm və uzunmüddətli nəticələrindən biri də bütün Yaxın Şərq və Şimali Afrikada fundamentalist hərəkatların güclənməsidir. 1945-ci ildən bəri bölgədə ən çox danışılan və bütün siyasi partiya proqramlarında ön sıralarda olan Ərəb Liqası böyük zərbə aldı. Körfəz müharibəsində ərəblər bir-biri ilə vuruşaraq Qərbin, eləcə də öz milli dövlətlərinin maraqlarını qorumaq üçün müxtəlif tərəflərə toplaşdılar və bu, Ərəb Liqası ideyasını məhv etdi.

Körfəz müharibəsi həm də bölgənin münafişlərə, qəbilələr, məzhəblər və yerli üsyançılar arasında yeni parçalanma və xaosa sürüklənmə ehtimalını artırdı. Regionda “milli dövlət”ə ümumi və tam bağlılıq demək olar ki, yox olmaq üzrə idi. Üstəlik, region dövlətlərinin əksəriyyətinin sərhədləri yerli dinamikasından, etnik və dini quruluşundan asılı olmayaraq imperialist dövlətlər tərəfindən və onların müvəqqəti maraqlarına uyğun olaraq cızılmışdı [8].

Müharibənin digər mühüm nəticəsi İran bölgədə qazandığı yeni əhəmiyyətdir. Hər şeydən əvvəl, 1991-ci ildə Körfəzdəki ən güclü iki gücdən birinin ağır məğlubiyəti və ondan sonra İraqa tətbiq edilən iqtisadi embarqo digərini nisbətən üstün etmişdi. Klintonla başlayan dinc dünya atmosferi intizarı 11 sentyabr səbəbiylə Corc Buş dövrü ilə də pozulmuşdu.

Ədəbiyyat:

1. Gözenç.S.S.Ortadoğu ,Güneybatı Asya Ülkeler Coğrafyası .İstanbul: Ek-Bil Matbaacılık, 2006.
2. Arıboğan.D.Ü.Büyük Resmi Görmek.İstanbul:Timaş Yayınları.2. Baskı.2013
3. Ahmet K. H.Irak Savaşı; Oyunun Adı Petrol mü?.İstanbul: Ümit Yayıncılık, 2004.
4. Halis.C.K.Kadim Toprakların Trajedisi: Uluslararası Politikada Ortadoğu.İstanbul:İkia Yayıncılık, 2005.
5. Ward.B. M. The Shift in United States Foreign Policy in the Middle East Since 1989// Graduate Theses and Dissertations,Department of Government and International Affairs, College of Arts and Sciences, University of South Florida, 2006.
6. Sander.O.B.Siyasi Tarih.Ankara: İmge Kitabevi.2012
7. Walker.W. J. Architect of Power//Journal of International Security Affairs.Washington:SAGE.2011
8. Fred H.W.100 Myths about the Middle East. California: University of California Press, 2005

Hajimuradov R.

**The importance of the Middle East for the U.S. and Middle East policy of U.S. at the end of the 20th century
(Summary)**

The Middle East is a geographical region that has been of great importance in history since ancient times. Strategically located, it is a natural land bridge connecting the continents of Asia, Africa, and Europe. Oil, trade routes, geography and terrain, faith and ideology, all contribute to the strategic importance of the Middle East. Priorities of the U.S. in the Middle East include resolving the Israeli–Palestinian conflict and limiting the spread of weapons of mass destruction among regional states, particularly Iran.

Гаджимурадов Р.

**Значение Ближнего Востока для США и ближневосточной политики США в конце XX века
(Резюме)**

Ближний Восток — географический регион, который с древних времен имел большое значение в истории. Стратегически расположенный, это естественный сухопутный мост, соединяющий континенты Азии, Африки и Европы. Нефть, торговые пути, география и местность, вера и идеология — все это способствует стратегическому значению Ближнего Востока. Приоритеты США на Ближнем Востоке включают урегулирование израильско-палестинского конфликта и ограничение распространения оружия массового уничтожения среди государств региона, особенно Ирана.

Rəyçi: h.f.d. M.Əsgərova

SOLTANZADƏ AYGÜN
Azərbaycan Dillər Universiteti
aygunsoltanzade@gmail.com

BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-UKRAYNA ƏMƏKDAŞLIĞI

Açar sözlər: beynəlxalq təşkilatlar, əməkdaşlıq, Azərbaycan-Ukrayna əlaqələri.

Key words: international organizations, cooperation, Azerbaijan-Ukraine relationship.

Ключевые слова: международные организации, сотрудничество, азербайджано-украинские отношения.

Sovet İttifaqının süqutundan sonra ittifaq ölkələrinin əksəriyyəti ağır siyasi və iqtisadi böhrandan çıxmağın yeganə yolunu qərb strukturlarına inteqrasiyada görürdülər. Təbii ki, Qərb də öz növbəsində keçmiş sovet respublikalarının Rusiyanın təsir orbitindən birdəfəlik uzaqlaşdırılmasında maraqlı idi. Bu baxımdan, həmin respublikaların siyasi və iqtisadi inteqrasiyasının təmin olunmasının müxtəlif mexanizmləri və formatları nəzərdən keçirilirdi. GUAM-ın yaradılması həm iştirakçı postsovet ölkələrinin, həm də Qərbin maraqlarına cavab verirdi. SSRİ-nin süqutundan sonra Rusiyanın təşəbbüsü və birbaşa təşkilatçılığı ilə yaranan MDB demək olar ki, üzv ölkələrin böyük əksəriyyətinin siyasi və iqtisadi gözləntilərinə cavab vermirdi. Nəzərə çarpan əsas məqam ondan ibarət idi ki, MDB formatında üzv ölkələrin maraqlarının uzlaşdırılması mümkünsüz görünürdü. Təbii ki, ümumi maraqların mövcudluğu fonunda fəaliyyət göstərməyən təşkilatın perspektivlərini ümidverici hesab etmək qeyrimümkün idi. Öz müstəqilliklərinə iqtisadiyyatları dağılmış halda qovuşan postsovet respublikaları iqtisadi böhrandan çıxmaq prioritet kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Təşkilat çərçivəsində ayrı-ayrı üzv ölkələr arasında müxtəlif istiqamətlərdə sıx əməkdaşlığın əsası qoyulmuşdur. Həmçinin, GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna əlaqələrinin qurulması və

inkişaf etdirilməsi xüsusi dinamikliyi ilə seçilir. Ümumiyyətlə, GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinə toxunmamışdan öncə qeyd edək ki, Ukrayna Azərbaycanın ən yaxından əməkdaşlıq etdiyi postsovet respublikalarındandır. Tərəflər arasında münasibətlərin inkişaf tendensiyası onu strateji kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, Azərbaycanla Ukrayna arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci il yanvar ayının 31-də qurulmuşdur. Həmin dövrdə tərəflər arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi olduqca vacib idi. Çünki, digər postsovet ölkələri kimi Azərbaycan və Ukrayna da dağılmış iqtisadiyyatlarını bərpa etməyin müxtəlif yollarını axtarırdılar. Azərbaycanla Ukrayna arasında əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsi bu istiqamətdə təsirli vasitələrdən biri kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu baxımdan, əlaqələrin inkişaf etdirilməsi həm Azərbaycanın, həm də Ukraynanın strateji maraqlarına cavab verir. Müvafiq olaraq hələ müstəqilliklərinin ilk illərində beynəlxalq müstəvidə Azərbaycan və Ukrayna yaxın tərəfdaş ölkələr kimi qəbul olunurdular. Bunu şərtləndirən vacib məqam ondan ibarət olmuşdur ki, Azərbaycan və Ukrayna xalqları arasında tarixən səmimi və mehriban dostluq münasibətləri mövcud olmuşdur. Sovet İttifaqının süqutunun ilk illərindəki çətin dövrlərdə Azərbaycan və Ukrayna qarşılıqlı şəkildə biri-birilərinə yaxından dəstək olmuşlar. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, bu ənənənin əsası ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. 2013-cü ilin noyabrında Azərbaycanda rəsmi səfərdə olan zaman V.Yanukoviç bunu xüsusi vurğulayaraq demişdir: “Biz münasibətlərimizin müxtəlif dövrlərini, ölkələrimizin yaşadığı çətin vaxtları xatırlayırıq. Dostlar həmişə çətin anlarda tanınır. Biz Ukraynanın çox mürəkkəb vəziyyətdə olduğunu yaxşı xatırlayırıq və o zaman Heydər Əliyev Ukraynaya təmənnəsiz yardım göstərilməsi qərarını qəbul etdi. Müstəsna şərait yaradıldı və neft verildi. Faktiki olaraq Siz o zaman energetikamızı, kənd təsərrüfatımızı xilas etdiniz. Bu, əlbəttə ki, unudulmur” (Kəngərli,2013).

İki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin 1992-ci ildə qurulmasına baxmayaraq, rəsmi nümayəndəliklər nisbətən gec açılmışdır. Belə ki, 1996-cı ilin may ayının 5-də Ukraynanın Azərbaycanda, 1997-ci ilin mart ayının 17-də isə Azərbaycanın Ukraynada səfirlikləri fəaliyyətə başlamışdır [3]. Səfirliklərin fəaliyyətə başlamasından sonra Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərində yeni bir dövr başlamışdır. Belə ki, bundan sonra siyasi, iqtisadi, mədəni müstəvilərdə qarşılıqlı əməkdaşlıq intensiv inkişaf etdirilməyə başladı. Qeyd edək ki, Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin inkişafının başlanğıc mərhələsində Ukrayna Respublikasının Prezidenti L. Kuçmanın Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfəri təsirli rol oynamışdır. Bu səfər tərəflər arasında münasibətlərin və əməkdaşlığın inkişafı üçün mühüm stimül yaratmışdır və əlaqələrinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Ukrayna Prezidenti L. Kuçmanın rəsmi səfərinə cavab olaraq 1997-ci ilin mart ayının 24-25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Ukraynaya rəsmi səfərə getmişdir. Heydər Əliyevin bu səfəri həm Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin inkişafı baxımından, həm də Azərbaycanın bir sıra vacib maraqları baxımından əhəmiyyətli idi. Belə ki, səfər zamanı Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin və əməkdaşlığının inkişaf istiqamətləri ətrafında geniş müzakirələr aparılmışdır. Bundan başqa, səfər çərçivəsində prezidentlərin görüşü zamanı Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi məsələsi də müzakirə obyektinə olmuşdur. Bu istiqamətdə müzakirə zamanı Ukrayna Prezidenti L. Kuçma Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini bildirmişdir. Beləliklə, bununla da Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin yaxşı perspektivlərinin olması qətiləşmişdir. Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi Heydər Əliyevin xüsusi diqqəti mərkəzində olmuşdur. Həqiqətən də, təkcə 1994-1997-ci illərdə Azərbaycanla Ukrayna arasında 30- dək müxtəlif sənədlər imzlanmışdır [2].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə, əməkdaşlığın yeni istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət vermişdir. GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinin yeni imkanları meydana çıxmışdır. GUAM Azərbaycanla Ukrayna arasında iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi üçün ən münasib format kimi nəzərdən keçirilirdi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, GUAM ölkələri arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi prioritet kimi müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə də enerji sahəsində əməkdaşlıq iqtisadi təmasların özəyini təşkil edir. Bildiyimiz kimi, GUAM çərçivəsində həyata keçirilən enerji layihələrinin həlledici subyekti

rolunda Azərbaycan Respublikası çıxış edir. Müvafiq olaraq GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna əməkdaşlığının əsas istiqamətini məhz enerji sahəsi təşkil edir. Belə ki, təkcə 2011-ci ilin ilk yarım ilində Azərbaycandan Ukraynaya onun tələbatının təxmini olaraq 25%-ni təşkil edən 1,5 milyon ton neft idxal olunmuşdur. Bu, Ukraynanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında böyük hadisə idi. Bundan sonra da enerji sahəsində Azərbaycan-Ukrayna əməkdaşlığı artan tempə inkişaf etmişdir. Bunu sübut edən vacib məqamlardan biri odur ki, hazırda Ukraynada Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinə məxsus yanacaq doldurma məntəqələri uğurla fəaliyyət göstərməkdədir. Ümumiyyətlə, GUAM çərçivəsində enerji sahəsində əməkdaşlıq bütün iştirakçı ölkələrin strateji maraqlarına cavab verir. Enerji sahəsində əməkdaşlığın əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək GUAM-ın baş katibi V. Çeçeləşvilinin demişdir: “Azərbaycan yeni bazara çıxış əldə etdi, Gürcüstan özünün tranzit imkanlarını reallaşdırdı, Ukrayna isə xammal mənbələrinin diversifikasiyasını əldə etdi” [7]. V. Çeçeləşvili əlavə olaraq qeyd etmişdir ki, 1,5 milyon ton həcmində yanacağın təhlükəsiz şəkildə Azərbaycandan Ukraynaya çatdırılması GUAM çərçivəsindəki nəqliyyat dəhlizinin böyük potensialından xəbər verir.

GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna əməkdaşlığı təbii ki, təkcə enerji sahəsini əhatə etmir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanla Ukrayna arasında əməkdaşlıq çoxistiqamətlidir. GUAM çərçivəsində münasibətlərin inkişaf etdirilməsi isə tərəflər arasında əməkdaşlığın yeni perspektivli sahələrinin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Belə ki, GUAM formatında əməkdaşlığın xüsusi diqqət yetirilən sahələrindən biri də azad ticarət zonalarının yaradılmasından ibarətdir. Bu istiqamətdə fəaliyyətin genişləndirilməsinin üzv ölkələr üçün əhəmiyyətini sübut edən əsas məqam ondan ibarətdir ki, 2002-ci ilin iyul ayının 20-də təşkilata üzv olan dövlətlər azad ticarət zonalarının yaradılması ilə bağlı razılaşma imzalamışlar [6]. Müvafiq olaraq bu sahədə əməkdaşlıq Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin mühüm istiqamətinə çevrilmişdir. Razılaşmanın əldə olunmasından sonra üzv ölkələr, həmçinin, Azərbaycanla-Ukrayna arasında ticarət əlaqələrinin inkişafında nəzərəcarpacaq dinamikliyə meydana gəlmişdir. Belə ki, tərəflər arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi ilbəil əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2006-cı ildə tərəflər arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 355 milyon dollar olduğu halda 2010-ci ildə 1,3 milyard dollar təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə Azərbaycanla Ukrayna arasında ticarət dövriyyəsinin həcmində müəyyən azalmalar müşahidə olunmuşdur ki, bunu da Ukrayna tərəfinə müəyyən texniki səbəblərlə izah etmişdir.

Qeyd edək ki, 2002-ci ilin iyul ayında baş tutmuş Yalta Sammiti zamanı GUAM-a üzv ölkələr arasında digər mühüm bir razılaşma da imzalanmışdır. Bu razılaşmanın şərtlərinə görə təşkilata üzv ölkələr terrorizmə, mütəşəkil cinayətkarlığa və digər neqativ hallara qarşı birgə mübarizə aparmağı öz öhtələrinə götürmüşlər [5]. Qeyd edək ki, bu, olduqca vacib razılaşma idi və GUAM çərçivəsində beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə aparılması, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində yeni imkanlar açdı. Razılaşmanın imzalanmasından sonra təşkilata üzv ölkələr arasında əməkdaşlığın yeni, daha vacib bir sahəsi də meydana gəlmiş oldu. Belə ki, bu saziş hər şeydən öncə üzv ölkələr arasında hərbi- texniki əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsi zərurətini ortaya qoyurdu. Müvafiq olaraq Azərbaycanla Ukrayna arasında hərbi-texniki əməkdaşlığın təmin olunması və genişləndirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Bildiyimiz kimi, hərbi-texniki sahədə əməkdaşlıq üçün Ukraynanın geniş potensialı mövcuddur və Azərbaycan bu istiqamətdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində maraqlıdır. Belə ki, hərbi kadrların hazırlanması, hərbi sənayenin inkişaf etdirilməsi və digər hərbi xarakterli istiqamətlərdə Ukrayna təcrübəsindən faydalanmaq Azərbaycan üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycanda hərbi sənaye sahəsinin fəal inkişaf etdirilməsi hərbi-texniki sahədə əməkdaşlıq üçün ölkəmizin real potensialının yaranmasını şərtləndirmişdir. GUAM çərçivəsində hərbi-texniki əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi həll olunmamış münaqişələrə malik olan üzv ölkələr üçün olduqca vacibdir. Bu, baxımdan, Azərbaycan GUAM çərçivəsində Ukrayna ilə hərbi-texniki əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verir. Ukrayna tərəfi də öz növbəsində Azərbaycanın hərbi-texniki sahədə əməkdaşlıq imkanlarını yüksək qiymətləndirir. Ümumiyyətlə müşahidələr göstərir ki, GUAM çərçivəsində hərbi-texniki sahədə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üzv ölkələr arasındakı enerji, nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin etibarlı mühafizəsinə imkan yaradır [4. s.351]. GUAM çərçivəsində Ukrayna ilə Azərbaycan arasında hərbi-texniki sahədə əməkdaşlıq həmçinin,

dövlət sərhədlərinin etibarlı qorunması, hərbi təhsil müəssisələrinin işinin təkmilləşdirilməsi və s. istiqamətlərdə təcrübə mübadiləsi baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. Xəlilova H. GUAM-Azərbaycan münasibətləri, <http://az.strategiya.az>
2. Kəngərli Rauf. “Azərbaycan – Ukrayna münasibətləri müasir dövrün çağırışları çərçivəsində dinamik inkişaf edir”, Xalq Qəzəti, 2013
<http://www.xalqgazeti.com/az/news/analytics/39780>
3. Şahmuradov A.Ş. “GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna əlaqələri”, Bakı universitetinin xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası), 2011, № 4, Bakı, s.100-107
4. Гусейнов, В. Каспийская нефть, Экономика и геополитика, 2002, Москва: Олма-Пресс.
5. GUAM (2018a). Протокол о сотрудничестве оперативных органов пограничных ведомств государств-участников ГУАМ, <http://guamorganization.org/node/814>
6. GUAM (2018b). Соглашение о создании зоны свободной торговли между государствами-участникамиГУУАМ (вступило в силу 10 декабря 2003 года), <http://guam-organization.org/node/809>
7. GUAM (2018c). Чечелашвили В.: “Благодаря ЗСТ ГУАМ Украина компенсировала 11% дефицита своего внешнеторгового баланса”, <http://guam-organization.org/node/1041>

Soltanzade A.

**Azerbaijan-Ukraine cooperation within international organizations
(Summary)**

The main purpose of the article is to analyze the main directions of Azerbaijani-Ukrainian cooperation within international organizations. Methods of analysis, synthesis, induction, deduction, as well as comparative analysis were used in writing the article. The subject of the article is the analysis of the main characteristics of international relations between countries within international organizations. The object of the article is an analysis of the mechanism of formation of Azerbaijani-Ukrainian cooperation. The main limitation of the article is the lack of statistical data in this area.

Солтанзаде А.

**Азербайджано-украинское сотрудничество в рамках международных организаций
(Резюме)**

Основной целью статьи является анализ основных направлений азербайджано-украинского сотрудничества в рамках международных организаций. При написании статьи использовались методы анализа, синтеза, индукции, дедукции, а также сравнительного анализа. Предметом статьи является анализ основных характеристик международных отношений между странами в рамках международных организаций. Объектом статьи является анализ механизма формирования азербайджано-украинского сотрудничества. Основным ограничением статьи является отсутствие статистических данных в этой области.

Рәуфи: dos. S.İmanova

QLOBALLAŞMA PROSESİNİN YARATDIĞI SOSIAL-MƏDƏNİ PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Açar sözlər: qloballaşma, sosial-mədəni struktur, ailə, təhsil, kommunikasiya, sosial media

Key words: globalization, socio-cultural structure, family, education, communication, social media

Ключевые слова: глобализация, социокультурная структура, семья, образование, коммуникация, социальные сети

Qloballaşma hər bir insanın həyatına toxunan prosesdir. Bu, bizim gündəlik yaşamaq, işləmək və ən əsas düşüncə tərzimizə təsir edir. Davamlı inkişaf və çevrilmə içərisində olan insan daima sosial mühitdə fikir mübadiləsindən faydalanaraq öyrənmə qabiliyyətini artırır. Bu vəziyyətin mədəni birlik və həmrəylik, fərdlər arasında qarşılıqlı əlaqə və fikir mübadiləsi nəticəsində qloballaşmaya töhfə verdiyi iddia edilir. Bildirilir ki, insanlar arasında ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə qloballaşmaya səbəb olur

Qloballaşmanın sosial ölçüsü bu prosesin insanların həyatına və işinə, onların ailələrinə və mühitlərinə təsirini ifadə edir [4, s.14]. Bununla bağlı insanlar arasında müxtəlif baxışlar və təsəvvürlər mövcuddur. Bəziləri qloballaşmanın hazırkı modelinin işsizlik, bərabərsizlik və yoxsulluq problemlərini kəskinləşdirdiyini, digərləri isə qloballaşmanın onları azaltmağa kömək etdiyini iddia edir. Təbii ki, bu problemlər qloballaşmadan əvvəl yaranıb, lakin aydındır ki, qloballaşmanın siyasi və iqtisadi cəhətdən davamlı olması üçün onların azaldılmasına öz töhfəsini verməlidir. Bütün insanların ehtiyaclarına cavab verən qloballaşmanın məqsədi budur. Digər tərəfdən, ümumiyyətlə, bir ölkənin iqtisadi göstəricilərini təkcə onun sosial həyatına və mədəniyyətinə endirmək də tam düzgün yanaşma olmaz. Amma bir çox ölkələrin mədəniyyətinə baxmadan onların iqtisadi göstəricilərini başa düşmək çətindir.

İqtisadi cəhətdən başlayan, sonralar siyasi, sosial və mədəni sahələri əhatə edən qloballaşma prosesi onun inkişafını kapital və texnologiya ilə təmin etmiş, kommunikasiya texnologiyaları dünyanı rəqəmsal şəbəkələrlə yeni nizama gətirmişdir. Təsirlərinə baxıldığı zaman global sistemin uzunmüddətli hökmranlığını təmin etmək məqsədilə cəmiyyətlərin sosial-mədəni strukturlarını dəyişdirməyə və inkişaf etdirməyə meyilli olduğu görünür.

Qloballaşmanın inkluziv və təsirli gücü, şəxsiyyətin daxili və xarici dünyasından cəmiyyətin daxili və xarici dünyalarına qədər, şəxsiyyətin müəyyənləşdirilməsindən, biznesə, təhsilə, ticarətə, hüquq və azadlıqlara mənsubluq hissindən, urbanizasiyadan tutmuş qeyri-hökumət təşkilatlarına qədər müşahidə olunur, davam edir və genişlənir. İnsanlara məxsus hər sahədə bu prosesin çatmadığı, təsir etmədiyi məsələ demək olar ki, yoxdur.

Qloballaşma ənənəvi dünyanı sosial cəhətdən dəyişdirdi və dəyişməyə də davam edir. Ailə institutu, iş həyatı, milli kimlik, həyat tərzləri, qadınların mövqeyi fərqliləşmişdir. Qloballaşma insanlara fərd kimi yanaşır. Müasir dövrdə fərdin təbii mühitinə, məsələn, ailə, qohumlar, dostlar və ən əsas, sosial media vasitəsilə yeni üzvlər əlavə edilir. Bir yaxınlıq, münasibət yaranır. Sosial media, internet, mobil telefon valideynlərin ailədəki çəkisini, üstünlüyünü, ailə dəyərlərini və aidiyyətini zəiflədib. Sosial kimliyi zəifləyən fərdlər aidiyyət problemi yaşayırlar. Ailədaxili, nəsillərarası qarşıdurmalar, etirazlar, üsyanlar artmışdır. Ailələr mövcud vəziyyətə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Nəsillər böyüyür, şəbəkələrə bağlanır və virtual resursları rəhbər tutur. Bu nizamsızlıq yeni bir nizam doğurur. Evlilik yaşı artıb, ehtiyacdən uzaqlaşdırılıb, övlad sahibi olmaq istəkləri zəifləyib, yalnız karyeralarını, qazanclarını düşünən insanlar formalaşır. Ailə sülh və bolluq mənbəyi olduğu halda, qloballaşma prosesində maddi və mənəvi yükə çevrilir. Baş verənlər cəmiyyətin təməli olan ailə müqəddəsliyinin və dəyərinin təcridən itirilməsinə səbəb olur. Sosial

media həmçinin, müəyyən məhdudiyyətsiz azadlıq vəd edir, iştirak üçün heç bir maneə yoxdur, paylaşım açıqdır. Yüksək mədəni gücə malikdir. Köhnə ilə əlaqəni kəsən, köhnəni dəyərsizləşdirən, cəmiyyəti və xüsusilə gəncləri istehlak mədəniyyətinə sövq edən sosial media yeni qlobal mədəniyyətin vasitəçisinə çevrilir.

Bütün bunlarla yanaşı, sosial medianın ailə və ətraf mühit münasibətlərinin inkişafı, möhkəmləndirilməsi, qorunması və davam etdirilməsi baxımından müsbət tərəfləri var. Ailə, dostluq əlaqələrinin rabitə vasitələri, video bağlantılar, şəbəkə icmaları, qruplar, kəsilmələrin qarşısı alınır. İşdən, təhsildən, məktəbdən, evlilikdən uzaq olan insanlar sosial media vasitələri ilə əlaqə saxlayırlar. Bu məsafə həm də sevginin yenilənməsinə və canlılığına səbəb olur. Ailədə yeni nəsillər, nəvələr babaları və nənələri və digər qohumları ilə əlaqə saxlayırlar. Ünsiyyət informasiya texnologiyalarının qloballaşması prosesinin ən mühüm elementidir. Sferik dəyərlər bu texnologiya ilə qurulur, geniş yayılır və təsirli olur. Qloballaşma prosesində media ictimaiyyəti məlumatlandırmaq, informasiya vermək, istiqamətləndirmək, şərtləndirmək və arzuolunan sahələri cəlb etmək meylini formalaşdırmışdır. Sosial mediada tək-cə fərdlər, cəmiyyət deyil, dövlət, qurumlar, şirkətlər, təşkilatlar, virtual cəmiyyətlər də fəal iştirak edir. Bu kimi səbəblərlə sosial-mədəni strukturlar sosial mediadan dərin təsirlənir.

Hər keçən gün daha da təkmilləşən texnologiya iş həyatını kökündən dəyişdirir. Texnoloji inqilab iş həyatına canlılıq gətirir. Rəqabət, keyfiyyət, qiymət və şəffaflıq istehlakçıya üstünlük verib. İş yerləri, işgötürənlər, işçilər, istehlakçılar, məmurlar inkişaf edən və dəyişən sürətli bir prosesə daxil olublar. İş dəyişiklikləri, ixtisarlər, gedişlər, çevik iş, evdən işləmək bu kimi məsələlər sosial modelləri də dəyişir. Qadın iş həyatında aktivləşib. Heç bir məcburiyyət və ya ehtiyac olmasa da, xüsusən də, oxuyan qadınlar arasında karyera qurmaq kimi işləmək istəyi güclüdür. Ailənin məsuliyyətinin, övladların tərbiyəsinin əsas öhdəliyi qadınların üzərində olduğunu nəzərə alsaq, təbii ki, onların güclü, özündən əmin, uğurlu, savadlı yönümünün inkişaf etməsi günümüz üçün sevindirici bir haldır.

Qloballaşan informasiya cəmiyyəti təhsilin səviyyəsini yüksəldib. Qloballaşma prosesi ilə informasiyanın dövriyyəsi, daşınması və əldə edilməsində informasiya texnologiyalarının verdiyi imkanlar tələbələrə müəllimlərdən başqa mənbələrə çatmaq, onları təkmilləşdirmək və sürətləndirmək imkanı verir. Texnologiyanın müəllimlər üçün verdiyi imkanlar da genişdir. İnformasiyaya əsaslanan təhsil və peşələr əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət və digər təhsil ocaqları proqram təminatından, proqram yönümlü tələbələrdən, müəllimlərdən və pedaqoqlardan, ehtiyaclar arasında digər texnoloji imkanlardan da istifadə edir. Rəqəmsallaşma təhsil həyatı üçün qlobal meydan açır. Texnologiya və internet sayəsində bütün dünyada onlayn resurslara, kitabxanalara müraciət etmək mümkündür. Buna baxmayaraq, universitetlərin və nəşrlərin keyfiyyəti müzakirə olunur. Bütün dünyada oxuma səviyyəsi aşağı düşür. Qısa müddətdə milyonlarla məlumata çatmaq mümkün olsa da, insanlar ixtisaslı araşdırma və məlumatdan uzaqdırlar. Bu arada məlumatın nə dərəcədə dəqiq olması ilə bağlı çətinliklər var. Bu da, böyük dezinformasiya və "korluq" yaradır. İdeya istehsal edən, analitik düşünən, sual verən insanlar, universitet tələbələri azalır. Elm və cəhalət təəssüf ki, paralel irəliləyir.

Təhsilin kurikulumunda və təcrübəsində də dəyişikliklər var. Ünsiyyət vasitələrinin şagirdlərə təsiri ilə ümumbəşəri dəyərlərlə yerli və milli dəyərlər arasında tarazlıq axtarılır. Bir tərəfdən ölkələrin öz milli mədəniyyəti, dəyərləri var, digər tərəfdən qloballaşmanın reallıqlarına uyğun təhsil verilməyə çalışılır. İstedadlı və çalışqan insanlar üçün texnologiya özünü inkişaf etdirmək və təlim keçmək üçün imkanlar təklif edir və öyrənmə xərcləri azalıb. Distant təhsil imkanları artıb. Karyera, dil, peşə, ixtisasartırma kimi bir çox fərqli sahədə təlim sahələri açılmışdır. Bütün bunlar müəssisə, qurum və təşkilatların şəxsi inkişafını, keyfiyyətini artırır, cəmiyyətin zənginləşməsinə səbəb olur. İş axtarıb tapmağın çox qiymətli bir hal aldığı zamanda yaşayırıq. Yaşayış standartları yüksək, çoxşaxəli və bahalıdır. Hesab-fakturalar artıb, istehsalın çeşidli və ucuz hal alması, reklam və tanıtım vasitələrinin sıxlığı cəmiyyətdə istehlakının sürətini artmasına səbəb olmuşdur. Bu səbəblə ailələr təhsil seçimlərində gəlir səviyyəsini artıracaq axtarıslara müraciət edirlər.

Bildiyimiz üzrə, qloballaşma insanın həyat tərzinə, düşüncəsinə, fərdi və ictimai həyata bir çox cəhətdən təsir edir. Zaman keçdikcə qloballaşmanın ən böyük təsirinin mədəni istiqamətdə olduğu və bu təsirin daha da genişlənməyi görünür. Hilmi Ziya Ülken, mədəniyyəti cəmiyyətin “sosial yaddaşı” kimi görürdü. Bəzi müəlliflərə görə mədəniyyət bir cəmiyyətin tarixi prosesdə istehsal etdiyi və gələcək nəsillərə daşdığı maddi və mənəvi yığımların, həyat təcrübələrinin, düşüncə və dərk etmə dəyərlərinin bütünüdür [6, s.39]. Maddi dəyərlər yaşamaq, yemək, içmək, geyinmək və dolanmaq kimi bütün fəaliyyətlərdir. Mənəvi dəyərlər isə hissləri, düşüncələri, əxlaqı, adət-ənənələri özündə birləşdirən xüsusiyyətlərin məcmusudur. Qlobal şəbəkələr genişləndikcə qlobal mədəniyyət dünyaya yayılır, şəbəkə cəmiyyətləri, mədəni həyat formalaşır. Mədəni imperializm fəallaşdı və yeniləndi. Mədəniyyətin mühüm mənəvi tərəfi inanc, din, düşüncə həyatıdır. Qloballaşma güclü məzmun, filmlər, oyunlar, cizgi filmləri, media və reklam məhsulları ilə yeni mədəniyyət və dünya qurur. O, maddi, hedonist, dünyəvi, sarsıdıcı dəyərlər, əxlaq və azad həyatı vurğulayır.

Qloballaşma digər tərəfdən dinlərə olan marağı azaldır və bu əsas dəyərləri qismən köhnəlməsinə səbəb olur. Bu prosesin dini nəticələri mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Xüsusən, xristianlıq qloballaşma qarşısında zəifləyib və qloballaşmanın mənbəyi olan Qərb Sivilizasiyasından ilhamlanaraq, yeni dövrdə xristianlıq bir qədər daha geri planda tutulur [3, s.53]. Qloballaşma dinləri öz inkişafı və böyümə strategiyaları qarşısında maneə kimi görür. Buna baxmayaraq, həyatın əsas sosial-mədəni dəyərləri, ağıl, inanc (din), nəsil (ailə) mülkiyyəti bütün dinlərdə qorunub saxlanılmağa çalışılır. Qloballaşma ilə dini həyat bir cəhətdən zəiflədiyi halda, digər tərəfdən aidyyəti yaxşılaşdıran sosial medianın təsiri ilə qismən də olsa güclənir. Dil mədəniyyətin ən mühüm elementlərindən biridir. Mədəniyyət düşüncə və dillə ötürülüb inkişaf edir. Dilin mənimsənilməsi ilə mədəniyyət inkişaf edir, ən mürəkkəb anlayışlar belə başa düşülür. Qloballaşmanın dili ingilis dilidir. Qloballaşma ingilis dilində “danışır”, “başə düşür” və “yazır”. Beynəlxalq əlaqələr ingilis dilində aparılır. İngilis dili malların, insanların və pulların hərəkətində üstünlük təşkil edən qlobal dildir. Qlobal kommunikasiya vasitələri, TV, sosial media və yeni media vasitələri əsasən ingilis dilində bütün dünyaya yayımlanır. İngilis dili qlobal siyasət, ticarət, iqtisadiyyat, elm, təhsil, turizm, mədəni əlaqələr və tədqiqatlarda dominant və etibarlı dildir. Bir çox ölkələrdə tədris dilinin ingilis dili olduğu məktəblər, universitetlər, kolleclər var. Xaricdə təhsil, biznes proqramları, paketlər ingilis dilindədir. Əksər proqramlar, filmlər, oyunlar, məqalələr, videolar, internetə qoşulan materiallar ingilis dilindədir. Beynəlxalq təşkilatların və qlobal şirkətlərin dilləri ingilis dilidir. Təbii ki, internet dünyası da ingilis dilli mühitə sahibdir. Sosial media və internet ünsiyyət vasitələrinin də dillə bağlı müsbət tərəfləri var. Tərcümə saytları və tətbiqləri, dilin öyrənilməsinə asanlaşdıran proqramlar, subtitrlər, ani tərcümələr, rəqəmsal lüğətlər, audio proqramlar da dil öyrənmək və mədəni inkişaf üçün geniş imkanlar və üstünlüklər təqdim edir. Bir çox konfrans saytları müxtəlif mövzularda pulsuz video seminarlar və danışıqlar təklif edir. Bu saytlarda bir çox dillərdən tərcümələr nitqin populyarlığına uyğun olaraq subtitrlər və mətn şəklində verilir. Fikirlərini, mülahizələrini və əsərlərini normal şəkildə təqdim etmək imkanı olmayan fərdlərin və icmaların hazırladığı yığımlar qlobal istifadə üçün əlçatan olur. Qlobal fokuslar öz maraqlarına və məqsədlərinə daha tez bir şəkildə və asan çatmaq üçün praktik və pragmatik həllər istehsal etmişdir. İnternet, mobil telefonlar və sosial media şəbəkələri yerli dillər üçün proqram tətbiqləri ilə bütün ölkələri və cəmiyyətləri qloballaşma prosesinin bir hissəsinə çevirmişdir. İnternet tətbiqləri ilə proses həm də dil maneəsini qismən aradan qaldırır. Google və Youtube videoları üçün avtomatik tərcüməçilər kimi güclü tərcümə xidmətləri təqdim edən proqramlar qlobal dünyanı canlı saxlayır, dil maneəsini aradan qaldırır, ani və effektiv həllər təqdim edir. Qısacası, rəqəmsallaşma mühiti digər dillərə və mədəniyyətlərə yol açdı. İnsanlar dil öyrənməyə olan meyilləri artmağa başladı. Çoxdilli qlobal birliklər yarandı və yaranmağa da davam edir. İmmiqrasiya dillər arasında qarşılıqlı əlaqəni artırır, immiqrantlar çoxdilli olurlar. İnternet mühitində cəmləşmə və malların, xidmətlərin və insanların hərəkəti ilə yaranan əlaqələr digər dillərə olan marağı da artırmışdır. Qlobal asılılıq, ticarət və təhsil səbəbindən hər bir ölkədə orta və yüksək səviyyəli dil öyrənmə tədrisi genişlənilir. Bir çox yerdə çin, yapon, türk, ispan və ərəb kimi

dilləri öyrədən, ticarət, turizm və dil hazırlığı verən təşkilatlar artıb, universitetlərdə şöbələr açılıb.

Son olaraq, qeyd olunanlardan qısa nəticə çıxarılır ki, keçmişdə olduğu kimi, müasir dövrdə də təhsil, elm - fərd, ailə və cəmiyyət üçün həyati bir fəaliyyətdir və qloballaşma prosesi nə dərəcədə önəmli olduğunu zaman keçdikcə daha çox üzə çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. Abasov Ə. "Müasir dövrün sosiomədəni problemləri", Bakı:Səda-2006, 374 s.
2. Aslanova R. "Qloballaşma və mədəni müxtəliflik", Bakı:Elm-2004, 263 s.
3. Duralı T. "Çağdaş küresel medeniyyət", İstanbul:Dergah-2000, 248 s.
4. Giddens A. "Runaway world: How globalization is reshaping our lives", 2nd edition, 2002, 103 p.
5. Held D.&McGrew A. "The global transformations reader: An introduction to the globalization debate", 2nd edition, 2003, 624 p.
6. Turhan M. "Kültür dəğişmələri", İstanbul:Altınordu-2015, 207 s.

Manafli L.

**Socio-cultural problems and perspectives of globalization process
(Summary)**

Considering globalization in terms of certain development and change, we can take it as a process of progressive expansion of socio-cultural practices, their spread on a larger scale to the point of time and space. According to another approach, globalization is the gradual weakening of geographical constraints on social and cultural institutions, and people are becoming more and more aware of this. At the same time, globalization ensures the mutual recognition of lifestyles, beliefs and thoughts, values, through contact, communication, rapprochement. This ongoing cycle reflects social and cultural life, leads to change, and has a positive or negative impact on people's daily attitudes and behaviors. The article also discusses the issues and how the process of globalization has affected the socio-cultural direction.

Манафлы Л.

**Социокультурные проблемы и перспективы процесса глобализации
(Резюме)**

Рассматривая глобализацию с точки зрения определенного развития и изменения, мы можем понимать ее как процесс прогрессивной экспансии социокультурных практик, их распространение в более широких масштабах, с точностью до времени и пространства. Согласно другому подходу, глобализация, это постепенное ослабление географических ограничений социальных и культурных институтов, и люди все больше осознают это. В то же время глобализация обеспечивает взаимное признание стилей жизни, убеждений и мыслей, ценностей через контакт, общение, сближение. Этот непрерывный цикл отражает социальную и культурную жизнь, ведет к изменениям и оказывает положительное или отрицательное влияние на повседневное отношение и поведение людей. В статье также рассматриваются вопросы и то, как процесс глобализации повлиял на социокультурное направление.

Рәуғи: f.f.d., dos. E.Bayramzadə

ЯДЕРНАЯ ПОЛИТИКА ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Ключевые слова: Великобритания, военная политика, ядерная политика, факторы
Key words: Great Britain, military policy, nuclear policy, factors
Açar sözlər: Böyük Britaniya, hərbi siyasət, nüvə siyasəti, faktorlar

Все началось в 1938 году, когда два немецких физика - Отто Ган и Фриц Штрассманн пришли к научному выводу, что уран можно разложить на два элемента и что можно сделать очень мощную бомбу. Конечно, из этого распада можно было бы получить как ядерную энергию, так и бомбы.

Исследование вскоре было представлено Нильсу Бора, датскому физiku еврейского происхождения, который, в свою очередь, собрал всех физиков и объявил об этом. Ученые обращаются к одному из самых известных деятелей того времени Альберту Эйнштейну, иммигрировавшему в США, чтобы изобретение в будущем не стало трагедией для мира в руках злонамеренных политиков. Эйнштейн информирует президента США Теодора Рузвельта об изобретении, но также предупреждает о том, что может произойти, если это новое открытие будет использовано не по назначению. Рузвельт создал комиссию для расследования письма и ускорил работу после того, как разведка показала, что немцы также начали создавать атомную бомбу [3, с.67].

Руководил этой работой Вернер Гейзенберг (1901-1976), один из основоположников квантовой механики, получивший Нобелевскую премию от Рейха III. В 1941 году другой нобелевский физик, учитель Гейльзенберга, встретился с Нильсом Бором в Копенгагене, но они не смогли договориться. На самом деле Бор не верит в Гейзенберга, а потом переезжает в Америку. Американцы, в свою очередь, были обеспокоены захватом русскими германского ядерного центра, несмотря на их союз с СССР. “Для него хотели уничтожить германский ядерный центр операцией «Алсос»” [4, р. 65].

После окончания Второй мировой войны стало ясно, что разведанные о том, что немцы в шаге от атомной бомбы, не отражали правды. Вернее, таков был замысел немцев, но им еще предстояло пройти долгий путь, чтобы подготовить бомбу. Об этом упоминается и в мемуарах физиков, принимавших непосредственное участие в разработке бомбы США после войны. На самом деле они были убеждены, что немцы уже готовят бомбу.

Кроме того, встреча Вернера Гейзенберга с Бором в Копенгагене почти подтвердила, что у Германии нет намерений разрабатывать бомбу, что это затянет процесс и что американские физики не должны делать того же.

Великобритания традиционно была одной из ведущих держав в Европе и мире. Несмотря на его относительный упадок во второй половине 20 века, он остается чрезвычайно важным игроком на международной арене. Постоянный член Совета Безопасности ООН, один из ведущих членов НАТО и ближайший союзник США, Великобритания имеет значительные рычаги влияния в современном мире. Сильная постиндустриальная экономика, высокий уровень развития науки и образования, богатая история активного участия в международных делах - все эти факторы помогают Лондону сохранять свои позиции в мире [5, р.78].

Не последнее место в этом ряду занимает военный потенциал Великобритании. “Как член Ядерного клуба Великобритания, обладающая профессиональными вооруженными силами, разветвленной сетью военных баз за рубежом и большим опытом военных операций, является еще одним важным инструментом продвижения своих интересов в глобальном масштабе и важным игроком в сфере международной безопасности” [11, р.99].

Однако страна сталкивается с рядом ключевых структурных проблем, включая постепенное снижение доли Великобритании в мировом ВВП, рост социальной напряженности, зависимость от союзников во внешней политике и относительный спад в экономической политике. мир и так далее. “Это приводит к повышенному вниманию к социально-экономическим, внешнеполитическим и военно-политическим факторам, непосредственно влияющим на положение Великобритании в мире, а также к усилиям правительств по решению этих вопросов” [12, p.90].

В настоящее время в отечественной и зарубежной историографии практически отсутствуют комплексные исследования особенностей, результатов и значения формирования и реализации британской военно-политической стратегии в начале XXI века, особенно в начале XXI века. 2010. “При этом необходимость решения современных вызовов безопасности в условиях появления новых центров силы и трансформации системы международной безопасности, а также преодоления негативных последствий мирового финансово-экономического кризиса 2008 г., 2009. а необычная политическая конфигурация, выразившаяся в Англии в формировании двухпартийного коалиционного правительства, представляет большой научный и практический интерес” [7, p.12].

Конец XX века - начало XXI века. Великобритания, как и многие другие страны, сталкивается с необходимостью повышения маневренности и мобильности вооруженных сил и расширения сферы их функций. “Годы правления лейбористского правительства во главе с Блэром (1997-2007 гг.) стали периодом разработки новых концептуальных основ военно-политической стратегии Великобритании, развития европейской интеграции в сфере обороны и безопасности, активного участия британских войск в зарубежных операциях” [5, p.45].

Кульминацией внешнеполитической интервенции стало участие Великобритании в затяжных войнах в Афганистане и Ираке, что во многом предопределило политику Блэра, сменившего его на посту премьер-министра.

Уже более 60 лет независимые силы ядерного сдерживания Великобритании существуют для сдерживания самых серьезных угроз нашей национальной безопасности и образу жизни.

С 1969 года средства сдерживания поставляются Королевским военно-морским флотом, и по крайней мере одна атомная подводная лодка с баллистическими ракетами постоянно патрулирует моря незамеченными. Их целью является сохранение мира, предотвращение принуждения и сдерживание агрессии.

Хотя Великобритания заняла последовательный и лидирующий подход к ядерному разоружению, не все государства последовали этому примеру. Некоторые значительно наращивают и диверсифицируют свой ядерный потенциал, а угрозы, стоящие перед Великобританией и ее союзниками, увеличиваются в масштабе, сложности и разнообразии. Правительство должно обеспечить, чтобы потенциальные противники не могли использовать свой ядерный потенциал, чтобы угрожать нам, ограничивать принятие нами решений в условиях кризиса или спонсировать ядерный терроризм.

Минимальные надежные, независимые средства ядерного сдерживания, заявленные в защиту НАТО, остаются необходимыми для гарантии нашей безопасности и безопасности наших союзников. “Ядерное сдерживание Великобритании работает каждый час каждого дня, чтобы обеспечить нашу безопасность, а наши противники знают, что мы можем возложить на них издержки, которые намного перевешивают любую выгоду, которую они могли бы получить, напад на нас” [2, p.98].

Многие люди по понятным причинам придерживаются твердого мнения о ядерном оружии и независимом ядерном сдерживании Великобритании. Однако отказ от нашего средства сдерживания не приведет к тому, что другие откажутся от своего ядерного оружия. Наоборот, это подорвет нашу безопасность и безопасность наших союзников по НАТО. “Мир, в котором у потенциальных противников Великобритании есть ядерное оружие, а у Великобритании (и НАТО) - нет, - это не тот мир, в котором вы и ваша семья будете в большей безопасности” [7, p.78].

Независимые силы ядерного сдерживания Великобритании существуют уже более 60 лет, чтобы сдерживать самые серьезные угрозы нашей национальной безопасности и образу жизни, помогая гарантировать нашу безопасность и безопасность наших союзников. Ранее мы выявили риски для Великобритании со стороны крупных ядерных держав, развивающихся ядерных держав и спонсируемого государством ядерного терроризма. Эти риски никуда не делись. Некоторые государства сейчас значительно наращивают и диверсифицируют свои ядерные арсеналы. Они инвестируют в новые ядерные технологии и разрабатывают новые «боевые» ядерные системы, которые они интегрируют в свои военные стратегии и доктрины, а также в свою политическую риторику, стремясь принуждать других. Рост глобальной конкуренции, вызовы международному порядку и распространение потенциально разрушительных технологий — все это представляет угрозу стратегической стабильности. Великобритания должна гарантировать, что потенциальные противники никогда не смогут использовать свои возможности, чтобы угрожать нам или нашим союзникам по НАТО. Мы также не можем позволить им ограничивать принятие нами решений в условиях кризиса или спонсировать ядерный терроризм.

Основная цель нашего ядерного оружия — сохранить мир, предотвратить принуждение и сдержать агрессию. Минимальные, надежные, независимые средства ядерного сдерживания, предназначенные для защиты НАТО, по-прежнему необходимы для того, чтобы гарантировать нашу безопасность и безопасность наших союзников. В 2010 году правительство заявило о намерении сократить наш общий потолок запасов ядерных боеголовок с не более 225 до не более 180 к середине 2020-х годов. Однако с учетом меняющейся обстановки в области безопасности, в том числе растущего спектра технологических и доктринальных угроз, это больше невозможно, и Великобритания перейдет к общему запасу ядерного оружия, составляющему не более 260 боеголовок [13].

Чтобы гарантировать, что наши средства сдерживания не будут уязвимы для упреждающих действий потенциальных противников, мы будем поддерживать наши четыре подводные лодки, чтобы по крайней мере одна из них всегда находилась в постоянном патрулировании средств сдерживания в море. Наши патрульные подводные лодки готовы к открытию огня за несколько дней, и с 1994 года мы не наводим наши ракеты ни на какое государство. Мы по-прежнему привержены поддержанию минимальной разрушительной силы, необходимой для того, чтобы ядерное сдерживание Великобритании оставалось надежным и эффективным против всего спектра ядерных угроз со стороны государства с любого направления.

Мы будем и впредь держать нашу ядерную позицию под постоянным контролем в свете международной обстановки в области безопасности и действий потенциальных противников. Мы сохраним потенциал, необходимый для возложения на противника издержек, которые намного превышают выгоды, на которые он может рассчитывать, если он будет угрожать нашей безопасности или безопасности наших союзников.

Ядерное оружие Великобритании функционально независимо, и только премьер-министр может санкционировать его использование. Это обеспечивает постоянный политический контроль. Мы бы рассматривали возможность использования нашего ядерного оружия только в крайних случаях самообороны, включая защиту наших союзников по НАТО.

Великобритания не будет применять или угрожать применением ядерного оружия против любого государства, не обладающего ядерным оружием, — участника Договора о нераспространении ядерного оружия 1968 года (ДНЯО).

Эта гарантия не распространяется ни на одно государство, существенно нарушившее эти обязательства по нераспространению. Однако мы оставляем за собой право пересмотреть это заверение, если в будущем возникнет угроза оружия массового уничтожения, такого как химические и биологические средства, или новые технологии, которые могут иметь сопоставимое воздействие.

НАТО признает, что любое применение ядерного оружия против НАТО коренным образом изменит характер конфликта. Поэтому, пока существует ядерное оружие, НАТО останется ядерным альянсом. С 1962 года Великобритания заявляла о своем ядерном потенциале для защиты Североатлантического союза. Мы будем продолжать это делать, обеспечивая европейскую и евроатлантическую безопасность. Мы будем работать с союзниками для обеспечения того, чтобы возможности ядерного сдерживания НАТО оставались безопасными, надежными и эффективными, адаптировались к возникающим вызовам, включая растущие и диверсифицирующийся ядерные угрозы, с которыми может столкнуться Североатлантический союз, и способствовали неделимой безопасности Североатлантического союза.

Сотрудничество в ядерной области остается важным элементом отношений между Соединенными Штатами и Соединенным Королевством, укрепляя трансатлантическую безопасность. Мы будем продолжать тесно сотрудничать с Соединенными Штатами Америки по ядерным вопросам, включая политику ядерного сдерживания.

Литература:

1. Военная доктрина Российской Федерации [Электронный ресурс] / Официальный сайт Президента Российской Федерации.
2. Резолюция СБ ООН 1244 от 10.06.1999 г. [Электронный ресурс] / Официальный сайт Организации объединённых наций.
3. Резолюция СБ ООН 1973 от 17.03.2011 г. [Электронный ресурс] / Официальный сайт Организации объединённых наций.
4. A Brief Guide to Previous Defence Reviews. Standard note SN/IA/5714 [Electronic resource] / House of Commons Library. - L., 2010.
5. Active Diplomacy for a Changing World. The UK's International Priorities [Electronic resource]. - L.: FCO, 2006.
6. Armed Forces Redundancies. Standard note SN/0591 [Electronic resource] / House of Commons Library. - L., 2014.
7. Army 2020. Standard note SN/06396 [Electronic resource] / House of Commons Library. - L.: 2012.
8. A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy [Electronic resource]. - L.: HM Government, 2010.
9. British defence policy since 1997. Research paper 08/57 [Electronic resource] / House of Commons Library. - L., 2008.
10. British foreign policy since 1997. Research paper 08/56 [Electronic resource] / House of Commons Library. - L., 2008.
11. Commons divisions on Iraq: 26 February and 18 March 2003. Standard note SN/SG/2109 [Electronic resource] / House of Commons Library, 2003. –
12. Defence Expenditure. Standard note SN/SG/113 [Electronic resource] / House of Commons Library. - L.: 2009.
13. Defence Personnel Statistics. Standard note SN/SG/02183 [Electronic resource] / House of Commons Library. - L.: 2013.
14. Defence Reform Act [Electronic resource] / House of Commons Library. -L., 2014.

Badalov A.

UK Nuclear Policy (Summary)

The UK has traditionally been one of the leading powers in Europe and the world. Despite its relative decline in the second half of the 20th century, it remains an extremely important player on the international stage. A permanent member of the UN Security Council, one of the leading members of NATO and the closest ally of the United States, the UK has significant leverage in the modern world. A strong post-industrial economy, a high level of development of science and

education, a rich history of active participation in international affairs - all these factors help London to maintain its position in the world.

Bədəlov A.

**Böyük Britaniya nüvə siyasəti
(Xülasə)**

Böyük Britaniya ənənəvi olaraq Avropanın və dünyanın aparıcı güclərindən biri olub. 20-ci əsrin ikinci yarısında nisbi tənəzzülə uğramasına baxmayaraq, beynəlxalq arenada son dərəcə mühüm oyunçu olaraq qalır. BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü, NATO-nun aparıcı üzvlərindən biri və ABŞ-ın ən yaxın müttəfiqi olan Böyük Britaniya müasir dünyada əhəmiyyətli təsir rıçaqlarına malikdir. Güclü post-sənaye iqtisadiyyatı, elm və təhsilin yüksək inkişafı, beynəlxalq məsələlərdə fəal iştirakın zəngin tarixi - bütün bu amillər Londona dünyada öz mövqeyini qoruyub saxlamağa kömək edir.

Rəyçi: prof. M.Əliyev

BABAYEVA NƏRGİZ
Azərbaycan Dillər Universiteti
nargiz.babayeva.99@bk.ru

**XX ƏSRİN II YARISINDA AZƏRBAYCAN SSR VƏ BOLQARISTAN XALQ
RESPUBLİKASI ARASINDA HUMANİTAR VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR**

Açar sözlər: Azərbaycan, Bolqarıstan, elm, təhsil, mədəniyyət

Key words: Azerbaijan, Bulgaria, science, education, culture

Ключевые слова: Азербайджан, Болгария, наука, образование, культура

XX əsrin ikinci yarısından Azərbaycan SSR humanitar sahədə SSRİ-nin bağladığı müqavilə və sazişlərə uyğun olaraq dünyanın bir sıra dövlətləri ilə əməkdaşlıq edirdi. Xüsusilə, Azərbaycan SSR-in qardaş sosialist ölkələrlə olan əlaqələri ölkələrarası mədəni əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynayırdı. XX əsrin 50-ci illərindən Azərbaycanın Şərqi Avropanın sosialist ölkələri olan Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Çexoslovakiya, Rumıniya kimi ölkələrlə humanitar sahədə əməkdaşlığı genişlənmişdir. Göstərilən ölkələrdən biri olan Bolqarıstan Xalq Respublikası ilə Azərbaycan SSR arasında XX əsrin ikinci yarısından elmi və mədəni əlaqələr intensiv inkişaf etmişdir.

1952-ci ildə SSRİ və BXR arasında SSRİ-nin ali məktəblərində bolqar gənclərinin təhsil alması haqqında müqavilə imzalanmışdır və bu müqavilə müvafiq olaraq Azərbaycan SSR-in ali təhsil müəssisələrinə də şamil edilirdi. [10, s.57]

Maarifçiliyin inkişafı Bolqarıstanın ali təhsil müəssisələrində yenidənqurma tələb edirdi. Müvafiq olaraq Sovet İttifaqından 1953-cü ildə müəllimlərdən ibarət nümayəndə heyəti BXR-ə göndərilmişdir və bu heyətin tərkibində Azərbaycanın elm xadimləri də var idi. Onların sırasında Məmmədəğa Şirəliyev, Yusif Məmmədov kimi pedaqoqlar var idi. BXR-in Sofiya Universitetinin nəzdində müəllim kadrlarının hazırlanması üçün xüsusi şöbə yaradılmışdır və Azərbaycanın elmi heyəti bu şöbədə çalışırdı. Azərbaycan müəllimləri həmçinin rəhbər vəzifələrə təyin olunurdular, məsələn, Məmmədəğa Şirəliyev türk filologiyası fakültəsinin dekanı vəzifəsinə təyin olunmuşdur. [13, s.33]

1960-cı illərdə bolqar və azərbaycanlı geoloqlar qarşılıqlı fəaliyyət göstərirdilər. Görkəmli bolqar geoloqu Y. Karakovlev 1964-cü ildə Bakıya səfər etmişdir. Y. Karakovlev burada qabarıq perlitlər sahəsində fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1960-cı illərin sonlarında coğrafiya sahəsində Azərbaycan və Bolqarıstan elm xadimlərinin təcrübə mübadiləsi həyata keçirilmişdir. Azərbaycanın

elmi işçilərindən ibarət nümayəndə heyəti Bolqarıstan Qızıl gül, Efir yağları və Dərman bitkiləri İnstitutunda təcrübə proqramlarında iştirak edirdilər.[10,s.58]

Elmi əməkdaşlıq məsələlərinə dair SSRİ ilə Bolqarıstan arasında 1960-cı ilin sentyabr ayında yeni bir müqavilə bağlanmışdır.Bu müqavilədə ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin təhsilinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.Müvafiq olaraq Sovet İttifaqının ali təhsil müəssisələrində bolqar tələbələr üçün geniş imkanlar yaradılırdı.Həmçinin, Azərbaycan SSR-in ali təhsil müəssisələrində bolqar tələbələrə geniş yer ayrılırdı və təhsilini uğurla başa vuran bolqar gəncləri aspiranturada saxlanılırdı. [13,s.34-36]

1960-cı illərdə bolqar tələbələr Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunda, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında təhsil alırdılar.1970-ci ilin ikinci yarısında Azərbaycan Universitetləri və Bolqarıstanın Sofiya Universiteti arasında pedaqoji heyətin mübadiləsi haqqında müqavilə imzalanmışdır.[10,s.57]Elm və təhsil sahəsində Azərbaycan SSR EA və Bolqarıstan Şərqsünaslıq İnstitutu əməkdaşlıq etmişdir.Azərbaycan SSR alimləri balkanşünaslıq üzrə keçirilən I Beynəlxalq Konqresdə iştirak etmişdir.1971-ci ildə Bolqarıstanda ümumdünya sərgisi keçirilmişdir və burada azərbaycanlı elm xadimləri K.Məmmədzadə, T.İsmayılov və digərləri iştirak etmişdir.[11]

Azərbaycan SSR və BXR-in ali təhsil müəssisələri arasında tələbə inşaat dəstələrinin mübadiləsi aparılırdı.Bolqar tələbələri 1978-ci ildə yay əmək semestrlərini Bakı şəhərində keçirmiş və azərbaycanlı inşaatçılarla birgə fəaliyyət göstərmişdir.Eyni zamanda azərbaycanlı tələbələr də Bolqarıstana yollanırdılar,məsələn, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Lenin adına Qırmızı Əmək Bayrağı ordenli tələbələri dərslərinin üçüncü semestrini Bolqarıstanda keçirərək, bolqar arxeoloqları ilə birgə elmi tədqiqatlar aparmışlar.[13,s.37]

Azərbaycan-Bolqarıstan mədəni əlaqələrinin tarixi kökləri vardır.Sovet hakimiyyəti illərində iki ölkə arasında zəngin mədəni əlaqələr olmuşdur və onlar mədəniyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edirdi.Həmçinin, qardaşlaşmış şəhərlər hərəkətinə uyğun olaraq Bolqarıstanın Razqrad şəhəri ilə Azərbaycan SSR-in Abşeron rayonu qardaşlaşmışdır.

1948-ci ilin mart ayında Sovet İttifaqı və Bolqarıstan Xalq Respublikası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzalanmışdır və bu müqaviləyə uyğun olaraq Azərbaycan SSR və BXR arasında mədəni əlaqələr inkişaf etmişdir.[13,s.59]

Ölkələr arasında ədəbi sahədə əməkdaşlıq olduqca inkişaf etmişdir.1949-cu ildə görkəmli azərbaycanlı yazıçı Mehdi Hüseynin “Abşeron”adlı romanı bolqar dilinə tərcümə olunaraq dərc olunmuşdur.Həmin əsər 1958-ci ildə türk dilinə tərcümə olunaraq BXR-in “Narodno prosveta” nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunmuşdur.”Narodno kultura”, ”Narodnaya molodej” və digər nəşriyyatlar tərəfindən dərc edilmiş əsərlər sırasında H.Abbaszaadənin “Məhəbbət trilogiyası”, H.Seyidbəyli və İ.Qasımovun “Uzaq sahillərdə” povestini göstərmək olar.[13,s.63]

Azərbaycan SSR və Bolqarıstan ədəbi əlaqələri 1950-ci illərdən daha çox inkişaf etmişdir.Bolqar xalqının görkəmli Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığına böyük marağı var idi.S.Vurğun yaradıcılığında “Ölüm kürsüsü” poeması, “Bolqar torpağında” şeiri ədəbi əlaqələrin inkişafında xüsusi yer tuturdu.[10,s.56]S.Vurğun görkəmli bolqar yazıçısı Stoyan Daskalovla görüşmüşdür və bu görüşdən sonra S.Daskalov “Övladın anaya məhəbbəti” adlı əsərini yazmışdır.Bu əsərin adının bu cür olması təsadüfi hal deyildi.Belə ki, S.Daskalov S.Vurğunla görüşü zamanı ona belə bir sual ünvanlamışdır:”Ədəbiyyatımızın xalq yaradıcılığına olan münasibəti nə cür olmalıdır?”.S.Vurğun bu suala belə cavab vermişdir:” Övladın anaya məhəbbəti kimi”.S.Daskalov onun bu cavabından təsirlənərək əsərin adını bu cür müəyyənləşdirmişdir.[12]

XX əsrin 60-80-ci illərində məşhur Azərbaycan yazıçıları S.Rəhimov, M.İbrahimov, C.Məmmədquluzadənin povestlərindən ibarət toplu tərtib olunmuşdur və bu toplu BXR-in “Xalq mədəniyyəti” nəşriyyatında çap olunmuşdur.[9]

Bu illərdə iki ölkənin xalqları arasında,ədəbiyyat və incəsənət xadimləri arasında qarşılıqlı əlaqələr və dostluq münasibətləri möhkəmlənmişdir.Süleyman Hacıbəyovun yaradıcılığında “Bolqar süitəsi” əsərinin yer alması ədəbi əlaqələrin inkişafından xəbər verirdi.[14,s.66]

1960-70-ci illərdə Azərbaycan SSR və Bolqarıstan arasında mətbuat sahəsində əməkdaşlıq intensiv inkişaf etmişdir.Bolqarıstanın “Nov jivot”, “Narodna mladost” kimi mətbu nəşrlərində Azərbaycana dair məlumatlar öz əksini tapırdı.[10,s.59]1964-cü ildə nəşr olunan “Abşeron”

qəzetində Razqrad-Abşeron dostluğuna dair parlaq nümunələr öz əksini tapmışdır. Burada göstərilirdi ki: "Bolqarıstandan gələn dostlarımız Abşeronu, paytaxtımızın görməli yerlərini gəzirlər. Qonaqlarımız Neft daşlarını Zığ zeytun, Zirə, Subtropik bitkilər və Altıağac sovxozlarını ziyarət edirlər". [3, s.66] 1979-cu ildə "Azərbaycan müəllimi" qəzetində bolqar yazıçısı Lyuben Stoyçev Karavelovun 100 illiyinə həsr olunmuş "Görkəmli bolqar yazıçısı" adlı məqalə dərc olunmuşdur və burada onun həyat və yaradıcılığı haqqında oxuculara məlumat verilmişdir. [7]

Azərbaycan-Bolqar Dostluq Cəmiyyətinin yaradılması ölkələrarası mədəni əlaqələrin genişləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1963-cü ildə Azərbaycan SSR-də Bolqarıstan Mədəniyyəti Dekadası keçirilmişdir. Eyni zamanda Bolqarıstanda da Azərbaycan mədəniyyət günləri keçirilirdi. Azərbaycan SSR-də mədəniyyət günlərində iştirak edən bolqar nümayəndə heyətinə Mixail Manev başçılıq edirdi. Dekada çərçivəsində tədbirlər Bakı, Sumqayıt, Kirovabad şəhərlərində keçirilirdi. [11] Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti və Sovet-Bolqarıstan Dostluq Cəmiyyətinin Azərbaycan şöbəsi tərəfindən 1963-cü il sentyabr ayının 9-u Bolqarıstanın faşistlərdən azad edilməsinin 19-cu ildönümünə həsr olunmuş qala gecəsi keçirilmişdir. Qala gecəsi M. Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında baş tutmuşdur. Tədbirə bir sıra sənaye müəssisələrinin işçiləri, elm və mədəniyyət xadimləri, əcnəbi tələbələr də dəvət olunmuşdur. [1] Həmçinin 1972-ci ildə də bu cəmiyyətlər tərəfindən Bolqarıstanın faşist işğalından azad olunmasının 28 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaq keçirilmişdir. Yığıncaqda görkəmli şair Əliağa Kürçaylı özünün bolqar poeziyasından tərcümələrini səsləndirmişdir. [2]

Azərbaycan SSR və BXR arasında mədəni əlaqələrdə idman sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə keçirilən yarışlarda azərbaycanlı idmançılar da iştirak edirdi. Sofiyada 1952-ci ildə Olimpiya yarışlarına hazırlıq üçün qabaqcadan yarışlar təşkil olunurdu və bu yarışlarda SSRİ komandasının tərkibinə daxil olan azərbaycanlı idmançılar Musa Babayev və Rəşid Məmmədbəyov da iştirak edirdi. Azərbaycanlı və bolqar idmançılar bir sıra beynəlxalq tədbirlərdə qarşılaşırdılar. 1960-cı ildə Sofiya şəhərində təşkil olunmuş güləş üzrə yarışlarda azərbaycanlı idmançı Aydın İbrahimov iştirak etmişdir. [13, s.72-73]

Bolqarıstan və Azərbaycan SSR arasında incəsənət sahəsində də əməkdaşlıq intensiv inkişaf edirdi. Bolqarıstanın Sofiya, Plovdiv, Razqrad şəhərlərinin teatr səhnələrində Üzeyir Hacıbəylinin "Arşın mal alan" operettası, S. Vurğunun "Fərhad və Şirin" dram əsəri bir neçə dəfə oynanılmışdır. Azərbaycan SSR-in teatr səhnələrində Bolqarıstanın görkəmli dramaturqu S. Stoyanovun "Falçı" pyesi, eyni zamanda X. Xodjiuevin "İyul axşamları" pyesi oynanırdı. Bolqarıstanda da C. Cabbarlının "Sevil", M. İbrahimovun "Yaxşı adam", S. Rəhmanın "Əliqulu evləni", Ü. Hacıbəylinin "O olmasın bu olsun" əsərləri tamaşaya qoyulurdu. [10, s.59]

Göstərilən illərdə Bolqarıstanın məşhur fırça ustaları Azərbaycan SSR-ə, eyni zamanda Azərbaycan rəssamları BXR-ə səfər edirdilər. BXR-də azərbaycanlı rəssamlar V. Səmədova, M. Abdullayev, M. Rəhmanzadə, L. Feyzullayevin sənət əsərləri nümayiş etdirilirdi. [13, s.73] Bolqarıstanın Sofiya şəhərində Azərbaycan rəngkarlığı sərgisi təşkil olunmuşdur və bu sərgiyə dair professor Boris Kolevin təəssüratları 1964-cü ildə nəşr olunan "Zevidelsko znamyə" mətbu nəşrində əks olunmuşdur. [4, s.543]

XX əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan SSR ilə Bolqarıstan arasında musiqi sahəsində əməkdaşlıq dinamik inkişaf edirdi. Azərbaycanlı solistlər Bolqarıstana qastrol səfərlərində iştirak edirdilər. Görkəmli bolqar dirijoru D. Potkovun çıxışları azərbaycanlılar tərəfindən maraqla qarşılanırdı. [10, s.59] 1968-ci ildə Bolqarıstanda IX Ümumdünya gənclər və tələbələr festivali keçirilən zaman "Qaya" vokal kvarteti qızıl medala layiq görülmüşdür. [5, s.12] Rəşid Behbudovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Dövlət Mahnı Teatrı Bolqarıstanda keçirilmiş beynəlxalq folklor festivalında ölkəmizi təmsil etmişdir. Bolqarıstanın "Çernomorski front" qəzetində azərbaycanlı incəsənət xadimlərinin fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir. [6, s.31]

1983-cü ildə Azərbaycan SSR-in yaradıcı kollektivləri BXR-də konsert proqramları ilə çıxış etmişdir. Onların sırasında "Xəzər" ansambli, "Bahar" rəqs və mahnı ansablını göstərmək olar. 1987-ci ildə Rumıniya, Bolqarıstan, ADR, Macarıstan incəsənət xadimləri Azərbaycanda musiqi

proqramları ilə çıxış edirdilər. Həmin illərdə SSRİ və Bolqarıstanın gənc ifaçılarından ibarət nümayəndə heyəti ilə görüş təşkil olunmuşdur. [8, s.95-96]

Azərbaycan SSR və Bolqarıstan kino sahəsində də əməkdaşlıq edirdi. Azərbaycan xalqı bolqar filmlərinə böyük maraq göstərirdi və “Balaca qız”, “Kapitan”, “Vətən üzərində səhər”, “Kırpılər tikansız doğulur” kimi bolqar filmləri Azərbaycan SSR-də nümayiş olunurdu. “Koroğlu”, “Arşın mal alan”, “Yeddi oğul istərəm”, “Uzaq Sahillərdə”, “Nəsimi” kimi Azərbaycan filmləri Bolqarıstanda nümayiş olunurdu. [13, s.74]

Xülasə, Azərbaycan SSR və BXR arasında tədqiqat dövründə zəngin mədəni əlaqələr və elm-təhsil sahəsində əlaqələr mövcud olmuşdur. Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra isə dünya dövlətləri ilə birbaşa əlaqələr saxlamağa başlamışdır və bu ölkələrdən biri də Bolqarıstandır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F.2693, siy.1, iş 76, v.47
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F.2693, siy.1, iş 147, v.52
3. Abbasov N.R. Razqrad-Abşeron qardaşdır. Bakı:Azərnəşr, 1973, 108 s.
4. Beynəlxalq mədəni əlaqələr:Dərslük/ M.C Manafovanın və N.T Əfəndiyevanın redaktəsi ilə. Bakı:Sabah, 2008, 660 s.
5. Hacıyev H.A. Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələri. Bakı:Elm, 1970, 35 s.
6. Hacıyev H.A. Sosialist ölkələri ilə elmi və mədəni əməkdaşlıq. Bakı,1975,48 s.
7. Həyatşadə M. Görkəmli bolqar yazıçısı.”Azərbaycan müəllimi” qəz. Bakı, 1979, 7 fevral, № 11(3105)
8. İsmayılov İ.A. Azərbaycan SSR beynəlxalq humanitar əlaqələr sistemində (XX əsrin 80-ci illəri): Tarix.fəl.dok....dis. Bakı, 2014, 188 s.
9. Məmmədova C. Heydər Əliyevin Azərbaycanın xarici ölkələrlə mədəni əlaqələrində rolu(1969-1982-ci illər)//Tarix və onun problemləri, 2013, №2, s.189-196
10. Məmmədov H.N. Azərbaycan-Şərqi Avropa: mədəniyyətlərarası əməkdaşlığın tarixi. Bakı:Mütərcim, 2008, 311 s.
11. Ömərov V.A/Azərbaycan-Bolqarıstan mədəni inteqrasiyası(XX əsrin 70-ci illərində)// <https://sesqazeti.az/news/mia/366336.html> istinad tarixi: 19 sentyabr 2013
12. Ömərov V.A/Azərbaycan-Bolqarıstan mədəni əlaqələri(XX əsrin birinci yarısında)// <https://sesqazeti.az/news/mia/367356.html> istinad tarixi: 24 sentyabr 2013
13. Sərdarov Z.H. Səmərəli əməkdaşlıq:Sovet İttifaqının Bolqarıstanla əməkdaşlığında Azərbaycanın iştirakı. Bakı, 1979, 82 s.
14. Кулиев Р.И. Глазами зарубежных друзей. Баку, 1971, 95 с.

Babayeva N.

Scientific and cultural relations between the Azerbaijan SSR and the People's Republic of Bulgaria in the second half of the XX century (Summary)

In the second half of the twentieth century, scientific and cultural cooperation between the Azerbaijan SSR and the People's Republic of Bulgaria developed comprehensively. The history of development of cooperation in the humanitarian sphere plays a key role in modern scientific and cultural relations between the two countries. During the years of research, the content of humanitarian relations between the two countries was very rich. After gaining independence, Azerbaijan began to maintain direct relations with foreign countries and one of these countries is Bulgaria.

**Научные и культурные связи Азербайджанской ССР и Болгарской Народной Республики во второй половине XX века
(Резюме)**

Начиная со второй половины XX века научное и культурное сотрудничество между Азербайджанской ССР и Болгарской народной республикой получило всестороннее развитие. История развития сотрудничества в гуманитарной сфере играет ключевую роль в современных научных и культурных отношениях двух стран. За годы исследований гуманитарное сотрудничество между двумя странами имело очень богатые традиции. После обретения независимости Азербайджан установил прямые контакты с зарубежными странами. И одной из этих стран является Болгария.

Rəyçi: t.f.d., dos. N.Əsədov

ƏHMƏDOVA HİCRAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
hasanova.h@inbox.ru

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN UĞURLU XARİCİ SİYASƏT STRATEGİYASI

Açar sözlər: Azərbaycan, müstəqillik, siyasət, təşkilat, milli maraq.

Key words: Azerbaijan, independence, policy, organization, national interest.

Ключевые слова: Азербайджан, независимость, политика, организация, национальный интерес.

Tarixi təcrübə sübut edir ki, hər bir ölkənin inkişafı dünya siyasi arenasında layiqli yer tuta bilən şəxsin bir sıra fərdi keyfiyyətləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu baxımdan lider amili ölkənin böyük və ya kiçik olmasından, iqtisadi potensialından asılı olmayaraq ölkənin hərtərəfli çiçəklənməsini müəyyən edir. Müasir Azərbaycan Respublikasının 30 ildən artıq tarixini əhatə edən müstəqillik dövrü, bu illərdə ölkədə bütün sahələrin yenidən qurulması, Azərbaycanın sürətli inkişafı Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır.

1991-ci ilin 18 oktyabrında Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasında “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı”nın qəbul olunması ilə, xalqımız uzun zamandan bəri həsrətlə gözlədiyi azadlığına qovuşdu. Həmin ilin 29 dekabrında keçirilmiş ümumxalq referendumunda əhalinin 95%-nin ölkənin suverenliyinə səs verməsi ilə dövlətimizin tarixində yeni bir dövrün əsası qoyuldu.

Yenicə müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikası çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Belə ki, müstəqillik əldə etdikdən sonrakı iki il ərzində xalqımız yenidən onu itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Bir yandan Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində geniş miqyas almış Birinci Qarabağ müharibəsi, digər tərəfdən o zaman dövlət rəhbərliyində olan bacarıqsız insanların apardıqları yanlış siyasət və o cümlədən ölkə daxilində baş verən siyasi çəkişmələr, separatçılıq hərəkətləri müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsini daha da qaçılmaz edirdi [9].

Lakin böyük siyasi təcrübəyə malik olan ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda hakimiyyətə qayıdışı ilə bu təhlükə sovuşdu və vəziyyət tədricən yaxşılığa doğru dəyişməyə başladı. İlk növbədə qanunsuz silahlı dəstələr tərksilah edildi. Ordu quruculuğunda əhəmiyyətli addımlar atıldı. Dövlətçiliyin təməli qoyuldu və sabitlik təmin edildi. 1994-cü ildə Qarabağ münaqişəsiylə bağlı Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəsi nəzərdə tutan müqavilə imzalandı. 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyası qəbul edildi. Ölkəmizdə ciddi siyasi islahatlar aparıldı [11, s.190-192].

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda aparılan siyasi islahatlar, demokratiyanın inkişafı və insan hüquqlarının müdafiəsi əsas prioritet kimi qəbul olunmuşdur. Məhz həmin illərdə müəyyənləşdirilən xarici siyasət xətti əsasında Azərbaycan müasir və dünyəvi dövlət kimi inkişaf etməyə başladı. Ölkəmizin gələcəyi ilə bağlı bir sıra mühüm strateji addımlar atıldı.

O zaman Azərbaycan çətin iqtisadi vəziyyətlə üzləşmişdi. İqtisadiyyatın digər sahələri ilə bərabər neft-qaz sənayesi də dərin böhran vəziyyətində idi. Buna görə də, bu dövrdə ölkədə həmçinin iqtisadi islahatlar həyata keçirilmiş və bazar iqtisadiyyatına keçidin əsası qoyulmuşdu. Lakin bütün bunlarla bərabər, belə bir şəraitdə ölkə iqtisadiyyatı xarici investisiyalar olmadan inkişaf edə bilməzdi. Bu zərurəti dərk edən ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə “Əsrin Müqaviləsi” imzalandı [1].

Bu müqavilə 1994-cü ilin 20 sentyabrında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə Rusiya, Böyük Britaniya, ABŞ, Türkiyə, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanını təmsil edən 10 neft şirkəti – “BP”, “Lukoil”, “Pennzoil”, “Statoyl”, “Amoco”, “UNOCAL”, “McDermott”, “Ramco”, “Türkiyə Petrolleri” və “Delta Nimir” arasında “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının ortaq şəkildə işlədilməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında imzalanmışdı [7, s.41].

“Əsrin Müqaviləsi” imzalandıqdan sonra beynəlxalq arenada bu müqaviləyə maraq artmağa başladı. Belə ki, artıq dünyanın bir çox nüfuzlu neft şirkətləri də bu layihədə müəyyən pay əldə etməyə çalışırdılar. Bu müqavilənin imzalanması ölkəmizin imkanlarının genişlənməsinə və dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyaya yol açmış oldu [7, s.45].

Ümummilli lider Heydər Əliyev “Əsrin Müqaviləsi”nin imzalanması tədbirində öz çıxışında qeyd edirdi ki, “Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, xalqımızın öz sərvətlərinə sahib olduğunu dünyaya bir daha nümayiş etdiririk. Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikası ilə dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri, onların ən böyük şirkətləri arasında əlaqələr yaradır, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına, azad bazar iqtisadiyyatına qoşulması üçün əsas yaradırıq. Biz bu müqaviləni imzalamaqla dünyaya bir daha nümayiş etdiririk ki, Azərbaycan Respublikası demokratik və hüquqi dövlətdir” [5].

O vaxtdan 28 il keçsə də, “Əsrin Müqaviləsi” hələ də ölkəmizin inkişafında və güclənməsində çox mühüm rol oynayır. Bu müqavilə Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq Xəzər dənizini xarici investorların üzünə açdı. Azərbaycana milyardlarla dollarlıq sərmayə qoyuldu və ölkəmiz inkişaf etməyə başladı. 1997-ci ildə Bakı-Novorossiysk, 1999-cu ildə isə Bakı-Supsa neft kəmərlərinin istismarı, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin inşasına dair müqavilənin imzalanması ilə Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması üçün ixrac marşrutlarının şaxələndirilməsinə nail olundu.

Uzaqgörən dövlət adamı lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın xarici siyasətini sarsılmaz dayaqlar üzərində qurmağa çalışırdı. Balanslaşdırılmış xarici siyasət, çoxvektorlu əməkdaşlıq, bərabərhüquqlu münasibətlər, etibarlı tərəfdaşlıq onun xarici siyasət konsepsiyasının qayəsini təşkil edirdi. Bu siyasətin əsas məqsədi dünya iqtisadiyyatında layiqli yer tutmaq, beynəlxalq təşkilatlar və xarici ölkələrlə qarşılıqlı maraq prinsipinə əsaslanan səmərəli əməkdaşlıq qurmaq idi.

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, Avropa və Asiyanın qovşağında yerləşən Azərbaycan həm Avropa, həm Asiya və həm də Qərbi ölkələri ilə münasibətlər qurmağa çalışır. Lakin o bildirirdi ki, bu münasibətlər yalnız o halda inkişaf edə bilər ki, bu dövlətlər özlüyündə ölkəmizin daxili işlərinə qarışmamalı, o cümlədən dövlət müstəqilliyimizə və ərazi bütövlüyümüzə, sərhədlərimizin toxunulmazlığına xələl gətirmədən həyata keçirilməlidir [13, c.325-326].

Müstəqilliyimizin ilk vaxtlarında ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın təhlükəsizliyi və milli maraqları baxımından çıxış edərək, dünyanın əsas güc mərkəzləri ilə balanslaşdırılmış siyasət yürütməyə çalışırdı. Bu ölkələrin bəzilərinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olduğunu nəzərə alan ulu öndər həmin ölkələrlə daha güclü münasibətlərin qurulmasında maraqlı idi. Bu mərkəzlər isə ABŞ, Rusiya, Çin və o cümlədən Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr hesab olunurdu.

Müstəqillik əldə olunduqdan sonra Rusiya ilə ikitərəfli münasibətlərin qaydaya salınması Azərbaycan Respublikası üçün prioritet məsələlərdən biri idi. Çünki uzun bir vaxt ərzində Rusiya imperiyasının hakimiyyəti altında olan Azərbaycan üçün birdən-birə Rusiya ilə eynihüquqlu tərəfdaş kimi çıxış etmək elə də asan deyildi. Lakin buna baxmayaraq ölkəmiz bu regionda güclü təsir imkanlarına malik olan Rusiya ilə çoxtərəfli münasibətlərin qurulmasında maraqlı idi. Bütün bu prosesləri dərinədən dərk edən Heydər Əliyev Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin qurulması istiqamətində vacib addımlar atmışdı. Xüsusilə, 1993-cü ildə ümummilli liderin Moskva səfəri çox əhəmiyyətli rola malik idi. Bu səfər zamanı iki ölkə arasında səmərəli əlaqələrin qurulması istiqamətində mühüm danışıqlar aparılmışdır. Ölkə prezidentinin bu səfərindən az bir müddət sonra, 1993-cü ilin 24 sentyabrında Azərbaycan MDB-yə daxil oldu. Həmin vaxt bu hadisə Azərbaycan üçün olduqca əhəmiyyətli idi. Çünki Azərbaycan xeyli müddət postsovet ölkələriylə mədəni, iqtisadi bağlılıq şəraitində yaşamışdı. Bu əlaqələrin qəfildən qırılması isə müstəqilliyini təzə qazanmış bir dövlətə yaxşı bir gələcək vəd etmirdi. Buna görə də, bu illərdə ümummilli liderin müdrik siyasəti nəticəsində Azərbaycan MDB çərçivəsində postsovet ölkələri ilə yeni geosiyasi vəziyyətə uyğun münasibətlər yaratmışdı [4, s.118].

ABŞ Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci ildə tanısa da, 1993-cü ilə qədər ABŞ-Azərbaycan arasında münasibətlər inkişaf etməmiş, daha da pisləşərək, Azərbaycana qarşı bir sıra sanksiyaların tətbiqini nəzərdə tutan "Azadlığı Müdafiə Aktı"na "907-ci Düzəliş" in qəbul edilməsinə gətirib çıxarmışdı. Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlişi ilə iki ölkə arasında münasibətlər müsbətə doğru dəyişmişdir. Heydər Əliyevin xarici siyasət konsepsiyasında ABŞ ilə ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsi mühüm yer tuturdu. Buna görə də, H.Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra ABŞ prezidenti Bill Klinton, vitse-prezidentə "907-ci Düzəliş" in ləğv olunması üçün məktublar göndərmişdi [10].

1994-cü ildən ABŞ-Azərbaycan münasibətləri yüksələn xətlə inkişaf etməyə başladı. Xüsusilə, "Əsrin Müqaviləsi" ndən sonra ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlıq daha da inkişaf etmişdi. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev ABŞ-a ilk rəsmi səfər etmişdi. Səfər çərçivəsində iki ölkə arasında əlaqələrin daha da yaxşılaşmasına səbəb olan bir sıra vacib bəyanatlar qəbul edilmiş və müqavilələr imzalanmışdır. 2003-cü ildə Heydər Əliyev ikinci dəfə ABŞ-da rəsmi səfərdə olmuşdu [2].

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə ABŞ-Azərbaycan arasında ikitərəfli münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf etmiş və onlar arasında siyasi, iqtisadi və s. sahələrdə münasibətlər qurulmuşdur.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini ilk tanıyan və onunla diplomatik əlaqələr yaradan ölkə qardaş Türkiyə dövləti olmuşdur. Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə Türkiyə ilə olan siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni sahələrdəki münasibətlər daha da inkişaf etdi. Ölkə prezidentinin 1994-cü ildə Türkiyəyə olan ilk rəsmi səfəri bu inkişafın əsas göstəricilərindən idi. 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin Müqaviləsi" ndə - türk şirkətlərinin də təmsil olunması Türkiyə və Azərbaycan arasında əlaqələrin inkişafının ilk əsas göstəricilərindən idi. İki ölkə arasında strateji əməkdaşlığın genişlənməsində əhəmiyyətli rol oynayan hadisələrdən biri 1998-ci il sentyabrında 32 dövlət və 13 beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə tarixi Böyük İpək Yolunun bərpasına dair Bakıda keçirilmiş beynəlxalq konfrans olmuşdur [3, s.138-140].

Heydər Əliyevin uğurlu xarici siyasəti nəticəsində, BMT, Avropa Şurası, ATƏT, MDB, GUAM, İslam Konfransı Təşkilatı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi beynəlxalq təşkilatların üzvü olan Azərbaycan həm də NATO, Avropa İttifaqı, İslam İnkişaf Bankı, Dünya Bankı və s. kimi təşkilatlarla aktiv şəkildə əməkdaşlıq edirdi. Xüsusilə bu təşkilatlar vasitəsilə Heydər Əliyev dünya ictimaiyyətinin diqqətini Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar hərəkətlərinin qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəltməyə və dövlətimiz barəsində obyektiv informasiyanı dünyaya çatdırmağa çalışırdı [6].

Heydər Əliyev BMT-Azərbaycan əlaqələrinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bunun əsas səbəbi isə təşkilatın dünyanın ən nüfuzlu təşkilatı olması ilə əlaqədar idi. 1992-ci ildə BMT-yə üzvlüyə qəbul edilən Azərbaycan, 1993-cü ildə Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən Ermənistanın ölkəmizin

ərazilərini işğal etməsi ilə bağlı 822, 853, 874, 884 sayılı 4 qətnamənin qəbul edilməsinə nail olmuşdur [8, s.367].

Heydər Əliyev NATO ilə əməkdaşlığa da çox böyük əhəmiyyət verirdi. Buna görə də, 1994-cü ildə NATO-nun mənzil-qərarlarının yerləşdiyi Brüsselə getmiş və orada "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı"nın çərçivə sənədini imzalamışdı. Bundan sonra Azərbaycan-NATO əlaqələrində yüksək inkişaf başlandı, Azərbaycan ordusunda islahatların aparılması və ordumuzun NATO standartlarına uyğunlaşdırılması prosesinə start verildi. Həmçinin, Azərbaycan ordusu da NATO-nun müxtəlif sülhməramlı əməliyyatlarında iştirak etməyə başladı [6, s.7].

Prezident Heydər Əliyev 2000-ci il dekabrın 31-də Azərbaycan xalqına müraciətində qeyd etmişdi ki, Azərbaycan qısa bir tarixi dövr ərzində dünya dövlətlərlə diplomatik münasibətlər qurmaqda inanılmaz uğurlar əldə edib. Ümummilli liderin sözlərinə görə, Azərbaycan 2000-ci ilədək artıq 137 ölkə ilə diplomatik əlaqələr qurulub və Vyana Konvensiyasının iştirakçısı olan bütün ölkələrlə Azərbaycan arasında konsulluq əlaqələri yaradılıb. O, ölkədə 63 xarici dövlət səfirliyinin fəaliyyət göstərdiyini vurğulamışdı ki, onlardan da 24-ü Bakıda yerləşir, 39-u isə bu dövlətlərin Ankara, Moskva, Tehran və Tbilisidəki səfirliklərində akkreditə olunub. 21 xarici ölkədə isə ölkəmizin səfirlikləri, baş konsulluqları və daimi nümayəndəliklərinin fəaliyyət göstərdiyini nəzərə çatdırmışdı [12, c. 30].

Beləliklə, müasir Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyevin böyük idarəçilik bacarığı və zəhməti nəticəsində qazanılan nailiyyətlər sonrakı illərdə də ölkənin davamlı və dinamik inkişafı üçün güclü zəmin yaratdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən və yeni çalarlarla zənginləşdirilən bu siyasətin uğurlu davamı isə ölkəmizin sistemli və möhkəm iqtisadi inkişafını qoruyacaq, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki mövqelərini daha da gücləndirməyə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25-ci ildönümünə həsr olunmuş rəsmi qəbulda İlham Əliyevin nitqi, 17 oktyabr 2016 //https://president.az/az/articles/view/21414/print istinad tarixi: 25 yanvar 2022
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a rəsmi səfəri (27 iyul-6 avqust 1997-ci il) //https://lib.aliyevheritage.org/az/6555664.html istinad tarixi: 18 fevral 2022
3. Azərbaycan – Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev (1-ci kitab), 1991- 2001. Bakı, Qafqaz Universiteti Nəşri, 2002
4. Babaoğlu H. Xarici siyasət: Dərslük. Bakı: Elm, 2019
5. Əliyeva Y. 1993-2003-cü illər: sabitlik və inkişaf dövrü. “İki sahil” qəz. 8 may 2019 //http://ikisahil.az/post/123344-1993-2003-cu-illersabitlik-ve inkishaf-dovru istinad tarixi: 7 fevral 2022
6. Əsgərov Z. Heydər Əliyevin xarici siyasət strategiyası və Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi, 7 may 2011 //http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/may/173640.htm istinad tarixi: 12 fevral 2022
7. Əsrin Müqaviləsi: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı. AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, 2014
8. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005
9. Qarayev A. Tariximizin şanlı səhifəsi. “Xalq” qəz. Bakı, 17 Oktyabr 2021
10. Məmmədov Ş. Müstəqilliyin ilk dövrlərində ABŞ-Azərbaycan münasibətləri //Elmiəsərlər, 2017, №2(29) //https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_1274.pdf istinad tarixi: 18 fevral 2022
11. Rustamov, Rafiq Yazar, and İlhan Tez Danışmanı UZGEL. Azərbaycan dış politikasında kimlik, təhdit algılaması və güvənlik yaklaşımları. Diss. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, 2008
12. Гурбанова С. Гейдар Алиев и внешнеполитический курс Азербайджанской Республики, Баку, 2010

13. Гусейнова И. Гейдар Алиев - от политического руководителя к общенациональному лидеру. Б.:Тажсил, 2005

Ahmadova H.

**Heydar Aliyev and successful foreign policy strategy of Azerbaijan
(Summary)**

The years of 1993-2003 were a period of development and stability in Azerbaijan. During this period which has begun after a brilliant person Heydar Aliyev coming to power, Azerbaijan turned into one of the strong nations in the region as a result of his far-sighted and wise policy. National leader's successful oil diplomacy and hard work in international and regional organizations have contributed to the rapid development of the country.

Ахмедова Х.

**Гейдар Алиев и успешная внешнеполитическая стратегия Азербайджана
(Резюме)**

1993-2003 годы время стабильного развития страны, связанное с приходом к власти такой яркой личности как Гейдар Алиев. В этот период, благодаря его мудрой и дальновидной политике Азербайджан становится одной из сильнейших стран региона. Успешная нефтяная дипломатия Великого Лидера и напряженная работа в международных и региональных организациях способствовали ускоренному развитию страны.

Rəyçi: t.e.d., prof. İ.Kazımbaylı

HÜSEYNLİ AYDAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
a.huseynli1997@gmail.com

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
XARİCİ SİYASƏTİNDƏ ABŞ-IN YERİ**

Açar sözlər: Müstəqillik, xarici siyasət, Azərbaycan, ABŞ, strategiya

Key words: Independence, foreign policy, Azerbaijan, USA, strategy

Ключевые слова: Независимость, внешняя политика, Азербайджан, США, стратегия.

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) dağılmasından sonra Avrasiyada müstəqil dövlətlərin yaranması ilə geosiyasi hakimiyyət boşluğu yarandı. Bu ərazilərdən biri də Cənubi Qafqaz regionunda müstəqilliyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan idi [1. s.4].

İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ Avrasiya regionunda iki zonalı "Mühafizə strategiyası"na əməl etməyə çalışdı. Strategiyanın bir ucunda Qərbi Avropa bölgəsi, digər ucunda isə Yaponiya və Cənubi Koreya bu məhdudiyyəti tarazlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. 1980-ci illərin əvvəllərində təsdiq edilmiş "Karter Doktrinasının" əhatə dairəsi müvafiq olaraq genişlənməmişdir. Bu üçüncü strateji region enerji ehtiyatlarının təhlükəsizliyini nəzərdə tutsa da, Qərbi Avropa və Yaponiyanın intensiv enerji asılılığına görə digər iki regionla strateji bağlılıq təşkil edir. Bu strateji bölgə üçün hərbi müdaxilə qüvvəsi də prezident R.Reyqanın administrasiyası altında yaradılmış Mərkəzi Komandanlıq vasitəsilə yaradılmışdır. Eyni zamanda, BVF, Dünya Bankı, Aİ, ASEAN ilə ikitərəfli təhlükəsizlik və ticarət əməkdaşlıq proqramları kimi digər strateji məhdudlaşdırma elementləri də Soyuq Müharibə dövründə bu saxlama siyasətinin bir hissəsi idi.

SSRİ-nin dağılmasından sonrakı ilk illərdə ABŞ-ın regiondakı siyasətində əsas yanaşma ABŞ dövlət katibinin müavini Strob Talbotun dəstəklədiyi "öncə Rusiya" adlı Rusiyaya üstünlük verən siyasət olub. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın bu siyasəti region dövlətləri üçün vasitəçi rol oynamır və müstəqilliyini qorumaq üçün ABŞ-dan dəstək gözləyən Azərbaycan və

Gürcüstan kimi dövlətlər üçün bu siyasət ürəkaçan deyildi. Lakin, Rusiyanı regionda sabitləşdirici amil kimi dəyərləndirən eyni zamanda enerji resurslarının Qərb bazarlarına çatdırılması istiqamətində lazım olan infrastrukturun böyük hissəsinin Rusiyadan keçməsi ABŞ üçün bu ölkələr ilə yaxşı münasibətlər saxlamaq vacib görünürdü.

Lakin, 1995-ci ildən sonra ABŞ strategiyasında “çox boru kəməri” yanaşması prioritet qazandıqdan sonra “Rusiya birinci” siyasəti Rusiyanı kənarlaşdıran siyasətlə əvəz olundu, burada “Transxəzər layihəsi” və “Şərqi-Qərb dəhlizi” layihəsi baş tutmuşdu [10, s.86].

Azərbaycan öz xarici siyasətini qurarkən dünya liderliyini öz üzərinə götürmüş ABŞ-la münasibətlərə də önəm vermişdir. Azərbaycanın Amerika yönümlü siyasətinə baxmayaraq, ABŞ-ın o vaxtkı dövlət katibi Ceyms Beyker Azərbaycanı Ermənistanla qarşı müharibəyə başlamada və bu ölkəyə qarşı terror siyasəti həyata keçirməkdə ittiham etmişdi.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra onu ilk tanıyan dövlətlərdən biri də ABŞ olmuşdur. 1991-ci il dekabrın 25-də ABŞ-ın 41-ci prezidenti Corc Buş televiziya ilə çıxışında Azərbaycanın müstəqilliyinin ABŞ tərəfindən rəsmən tanındığı elan etsədə postsovet ölkələrindən yalnız Ukrayna, Ermənistan, Qazaxıstan, Belarus və Qırğızıstanla birbaşa diplomatik əlaqələr, digərləri ilə isə təhlükəsizlik prinsiplərinə əməl edəcəkləri təqdirdə diplomatik əlaqələr quracağını bildirmişdir. Bu bəyanatdan sonra C.Buş Azərbaycana və digər 5 respublikanın prezidentinə məktub göndərdi.

Azərbaycanın birinci prezidenti Ayaz Mütəllibov məktubun cavabında bildirib ki, Azərbaycan azad bazar iqtisadiyyatına keçid üçün səy göstərir, eyni zamanda, özəl mülkiyyəti təşviq edir və yaxın gələcəkdə ABŞ-la müstəqil xarici əlaqələri inkişaf etdirməyə çalışacaqlarını bildirmişdir. Bundan başqa, Mütəllibov onu da qeyd edib ki, Amerika hökumətinin Ermənistanla birbaşa əlaqələri olsa da, Azərbaycanla diplomatik əlaqələr qurmamasını müsbət qarşılamır. Onun hakimiyyəti dönəmində Azərbaycan ilə ABŞ arasında münasibətlər kontekstində müsbət irəliləyiş əldə oluna bilmədi.

1991-1992-ci illər arasında A. Mütəllibovun sədrliyi ilə Azərbaycan hökuməti tam müstəqil siyasət apara bilmədi. Müharibə vəziyyəti, daxili qarışıqlıq və iqtisadiyyatın az qala çökməsi kimi səbəblərdən Azərbaycan darboğaza sürükləndi. Bu dövrdə Azərbaycan digər dövlətlərlə birbaşa ikitərəfli münasibətlərini Rusiya vasitəsilə qururdu. Dağlıq Qarabağ probleminin ancaq Rusiya vasitəsilə həll olunacağına inanan administrasiya özünün yeni formalaşmış xarici siyasət strategiyasını bu istiqamətdə cızmışdı. Bu dövrdə yeni qurulan Azərbaycan-ABŞ münasibətləri də Rusiya vasitəsilə həyata keçirilirdi [12, s.242.].

1992-ci ilin iyulunda Helsinkidə keçirilən ATƏM-in iclasından əvvəl Amerikanın o zamankı prezidenti Corc Buş Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəyə məktub göndərərək ölkəsinin Azərbaycanla bütün sahələrdə əlaqələr qurmağa, dostluq münasibətlərini inkişaf etdirməyə hazır olduğunu bildirdi.

Bu dövrdə Azərbaycan müharibə, daxili qarışıqlıq və ölkədəki iqtisadi problemlər səbəbindən ərazi bütövlüyünün parçalanması təhlükəsi ilə üzləşmişdi. Azərbaycan öz müstəqilliyini qorumaq və möhkəmləndirmək üçün beynəlxalq birliyin dəstəyinə ehtiyac duymuş və xarici siyasətində ABŞ-a üstünlük vermişdir. ABŞ-İran və ABŞ-Rusiya münasibətlərindəki gərginlikdən istifadə edən Ə.Elçibəy, xüsusən də Qarabağ münaqişəsində ABŞ-ın təsirli olacağını nəzərə alaraq ABŞ yönümlü xarici siyasətə keçdi. Lakin Amerika administrasiyasında və ictimaiyyətində Azərbaycanla bağlı məlumatların olmaması və Amerikadakı güclü erməni lobbisinin təsiri ilə Azərbaycan ABŞ-dan gözlədiyi dəstəyi tapa bilmədi [12, s. 244-245].

ABŞ SSRİ-nin süqutundan sonra yeni müstəqil dövlətləri öz təsir dairələrində saxlamağa cəhd edirdi. Demokratiyanın inkişafına töhfə vermək, azad bazar iqtisadiyyatının həyata keçirilməsini asanlaşdırmaq və bu dövlətlərin Qərbə inteqrasiyasını reallaşdırmaq üçün ABŞ administrasiyası yardım üçün xüsusi qanun qəbul etmək qərarına gəldi. Qanuna hazırlıq işləri aparılarkən bu qanun çərçivəsində Rusiyaya və digər 11 keçmiş sovet respublikasına yardım göstərildiyi qeyd edilib. Lakin qarşıdan gələn prezident seçkilərinin təsiri ilə “Azərbaycanın Ermənistanla və Dağlıq Qarabağ bölgəsinə qarşı embarqo tətbiq etməsi və digər aqressiv münasibəti” səbəbindən bu ölkəyə qarşı qanuna xüsusi məhdudiyət qoyula biləcəyi qeyd olunmağa başlandı.

ABŞ Konqresi 24 oktyabr 1992-ci ildə №2532 "Azadlıqların Təşviqi Aktı"nı qəbul etdi. Anlaşılması çətin olan və Azərbaycan ilə ABŞ arasında münasibətlərə kölgə salan məsələlərdən ən mühümü 1992-ci il oktyabrın 24-də Milli Məclisin ikinci sessiyasında "Azadlığa Dəstək Aktına 907 sayılı Əlavə"nin qəbul edilməsidir. ABŞ Konqresi yüz ikinci müddətə "Azadlıqların Təşviqi Qanunu" demokratiyanın inkişafı və azad bazar iqtisadiyyatına keçid üçün yeni müstəqil dövlətlərə 460 milyon dollar yardımını nəzərdə tuturdu. "Əlavə № 907" Amerikanın Azərbaycana hər cür yardımını məhdudlaşdırmağa yönəldi. Bu akt, 1992-ci ilin iyulunda Konqresə təqdim edildi [12, s. 247].

Azərbaycana hər cür iqtisadi yardımın qarşısını alan qanun layihəsinə əsasən, Azərbaycanı Ermənistanla emarqo qoymaqla ittiham edildi. Hücuma məruz qalmasına baxmayaraq, yeni müstəqil dövlətlər arasında yalnız Azərbaycanın bloklanması qərarının icrası Azərbaycan ictimaiyyəti və hökuməti tərəfindən pisləndi.

Azərbaycan-ABŞ münasibətlərində ABŞ-dakı maraq qrupları və ABŞ-ın prioritetləri baxımından ciddi problemlər yaşanmışdır. Müəyyən dövrlərdə ABŞ-ın Azərbaycan siyasətində müəyyən amillər ön planda olub və bəzən təsir baxımından müxtəlif amillər arasında ziddiyyətlər gözə çarpmışdır. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonrakı dövrdə əvvəlcə iqtisadi maraq-demokratiya-erməni lobbisi üçbucağında qısamüddətli tarazlıq yarandı, sonra erməni lobbisi amili üstünlük təşkil etdi [4, s.3].

Bu dövrdə ABŞ-ın Azərbaycana qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalar Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə imicinə zərbə vurdu. Azərbaycanın düşdüyü vəziyyətə görə hər cür köməyə, xarici dəstəyə ehtiyacı var idi. Xarici siyasətində ABŞ-a üstünlük verən Azərbaycana qarşı 907 sayılı qətnamənin qəbulu və onun uzunmüddətli etibarlılığı Ermənistanı ruhlandırdı və Azərbaycanı çox çətin vəziyyətdə qoydu.

ABŞ-ın Azərbaycanla bağlı siyasətini şərtləndirən digər mühüm amil enerji resurslarıdır. Bu münasibətlərin əsasını Azərbaycanın neft və təbii qaz ehtiyatları təşkil edir. Bir çox ölkələrin nüfuzlu enerji şirkətləri Xəzər dənizindəki layihələrdə iştirak edir və Azərbaycan hökuməti hasil edilən neft və qazın Qərbi bazarlarına nəqli üçün yeni boru kəmərləri layihələrini fəal şəkildə dəstəkləyir [13, s. 223-228].

İki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün ümummilli lider H. Əliyev 1996-cı il iyunun 5-də ABŞ-ın energetika nazirinin müavini K.Çarlzı qəbul etmişdir. Görüşdə Azərbaycan-ABŞ iqtisadi əlaqələrinin bütün sahələrdə inkişafının vacibliyi razılaşdırılıb və bununla da ABŞ-ın Azərbaycanda rolunun gücləndiriləcəyi vurğulanıb. İki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı bir tərəfdən Azərbaycan iqtisadiyyatına töhfə verdi, digər tərəfdən ABŞ-da Azərbaycanın dostlarının artmasına kömək edərək, ABŞ-da mənfi Azərbaycan münasibətinin aradan qaldırılmasına səbəb oldu [7, s. 7].

Lakin, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində xarici dəstəyə ehtiyacı olan Azərbaycan 907 sayılı qətnamənin icrası ilə ABŞ-ın yardımından məhrum oldu. 1992-ci ildə bu qərarın qəbulu digər sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan-ABŞ iqtisadi və kommertiya əlaqələrinin də inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. ABŞ Azərbaycana yalnız üzv olduğu müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə yardım etmişdir.

İlk rəsmi səfərdən sonar H. Əliyev 1999, 2000 və 2001-ci illərdə müxtəlif vaxtlarda dəfələrlə ABŞ-da olmuş, bir sıra görüşlər keçirmişdir. Bu görüşlərdə əsas məsələ Azərbaycana və Qarabağ probleminə tətbiq edilən 907 sayılı qərarın icrasının dayandırılması olub, lakin, səfərlərdən sonra hər iki tərəfdən müsbət bəyanatlar verilsə də, iki ölkə arasındakı problemlərlə bağlı konkret addımlar atıla bilmədi [6, s. 94-106.].

Məlum 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonar yaşanan yeni proses də ABŞ-ın bir çox ölkələrlə sıx əməkdaşlıq etməsinə səbəb oldu. Uzun müddət terror ölkəsində yaşayan Azərbaycan terrora qarşı müharibəyə əvvəldən dəstək verərək ABŞ ilə əməkdaşlıq edən ölkələrdən biri oldu. 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ-ın Azərbaycan siyasətində ən mühüm dəyişiklik uzun müddət qüvvədə qalmış 907 sayılı qətnamənin dondurulması oldu.

Ümumilikdə qiymətləndirildikdə, ABŞ-ın Azərbaycanla bağlı siyasəti; Qafqazın geosiyasi mövqeyi Xəzərin enerji ehtiyatlarının hasilatı və beynəlxalq bazarlara çıxarılması ilə bağlı iqtisadi

və strateji maraqları ilə yaradılmışdır. Azərbaycan isə ABŞ-ın bu siyasətinə cavab verərək, üzləşdiyi iqtisadi və siyasi problemlərin həllində, müəyyən etdiyi prioritet xarici siyasət hədəflərinin həyata keçirilməsində ABŞ-ın dəstəyini almağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Neft müqavilələrinin imzalanması ilə ABŞ-ın Azərbaycandakı maraqları xeyli dərəcədə təmin olundu.

İ. Əliyev dövrünün xarici siyasətinin əsas məqsədi Azərbaycanı daxili işlərə zərrə qədər qarışmadan, mübarizə meydanından əməkdaşlıq meydanına çevirməkdən ibarət idi. Bu məqsəd çoxtərəfli xarici siyasət strategiyasını tələb edir. Bu səbəbdən də Azərbaycanın xarici siyasəti iki istiqamətdə inkişaf edib. Bunlardan biri də qonşu dövlətlərlə (Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya və İran) qarşılıqlı razılaşma və əməkdaşlıqdır, ikincisi, Qərb və NATO ölkələri ilə qarşılıqlı və sıx əlaqələrdir. Bu şəkildə sadalanan klassik xarici siyasət tərəfdaşlarına əlavə olaraq son dövrlərdə İslam ölkələri, həmçinin Çin, Yaponiya və Cənubi Koreya kimi Uzaq Şərq ölkələri də daxil edilmişdir [5, s.224-231]. Bu vəziyyətin Azərbaycanın xarici siyasəti üçün yeni açılış olduğunu söyləmək olar. Bu kontekstdə, İ. Əliyev dövründə qəbul edilmiş ilk Milli Təhlükəsizlik Sənədində (2007) xüsusi məqamlara toxunulmuşdur. Sənəddə Azərbaycan “Qərb və Şərqi qovuşduğu coğrafiyada yerləşən, Avropanın əsas dəyərlərini bölüşən və ayrılmaz bir dövlət” olması həmçinin İslam dünyasının bir hissəsi kimi xarakterizə edilən baxışı da vurğulanmışdır. [15, s.42-47].

İraq və Əfqanıstandakı əməliyyatlar nəticəsində ABŞ-ın bölgədəki gücünün azalması bundan əlavə, İraqdakı qeyri-sabitlik, İrana nəzarət edə bilməmək, Özbəkistanla gərginlik bölgədə ABŞ əleyhinə əhval-ruhiyyənin artmasına səbəb oldu. Bu vəziyyət Bakı-Tbilisi-Ceyhan xəttinin təhlükəsizliyini və Qafqazın sabitliyini təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyan ABŞ üçün yaxşı xəbər deyildi. Məhz İ. Əliyev ABŞ-a rəsmi səfərində əlindəki fürsətdən istifadə edərək ABŞ-ı Qarabağ probleminin həlli üçün səfərbər etməklə eyni zamanda, NATO ilə əlaqələri sürətləndirdi. 2008-ci ildən Azərbaycan ordusunun NATO ilə inteqrasiya istəyi sürətləndirildi. Nəticədə həmin il büdcəsini açıqlayan ABŞ administrasiyası Azərbaycana hərbi yardımını 4,3 milyon dollara çatdıraraq Ermənistanı ediləcək yardım büdcəsini üstələdi. Bundan başqa, 907 sayılı embarqo qərarının da dayandırıldı [8, s. 1-5].

Avropa Şurası və Aİ vasitəsilə Avropa cəbhəsində ABŞ ilə münasibətlərin müsbət tempi davam etdirildi. Azərbaycanın Avropa ilə əlaqələri “MDB ölkələrinə texniki yardım (TASİS), “Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi” (TRASEKA) və digər proqramlar çərçivəsində inkişaf edirdi. Bundan əlavə, Azərbaycan 2006-cı ildə Avropa İttifaqının Yaxın Qonşuluq Siyasətinə daxil edilib və bu siyasət çərçivəsində 2006-cı ildə Fəaliyyət Planı qəbul edildi. Bu planın qəbulu Azərbaycan-Avropa Şurası arasında siyasi dialoq və iqtisadi islahatlar sahəsində əməkdaşlığın inkişafına zəmin yaratdı. Fəaliyyət planına əlavə olaraq, Azərbaycan və Aİ arasında Fəaliyyət Planı hər beş ildən bir qəbul edilir və həyata keçirilir. Avropa Şurasının sütunu ilə bağlı başqa bir hadisə də ondan ibarətdir ki, İ. Əliyev dövründə həm BMT Baş Assambleyası, həm də Avropa Şurası Parlament Assambleyası Ermənistanı birbaşa işğalçı dövlət kimi qələmə verən qətnamələr qəbul edib [11, s.4]. Bu qərarları Azərbaycan diplomatiyasının son 30 ildə əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlər kimi qələmə vermək olar.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev, E. ABŞ-Azərbaycan münasibətləri hüquqi-iqtisadi sahədə də intensiv inkişaf edir // Respublika: 2007. s. 4.
2. ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafı: Trampın məktubunun geosiyasi məqamları / *Newtimes.az* // Xalq qəzeti: 2020, №98, s.5.
3. Adıgözəlov. K. Avropa İttifaqı – Azərbaycan münasibətləri: Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsləri yeni perspektivlər açır // Xalq qəzeti: 2021, № 118, s. 3-4.
4. Əhmədov. E. Azərbaycanın Avropa təhlükəsizlik və əməkdaşlıq institutları ilə münasibətləri gündən-günə dərinləşir // Xalq qəzeti: 2011, № 262, s.3.
5. Əhmədov. A. Azərbaycan – İslam Konfransı Təşkilatı və İSESCO // *Dirçəliş-XXI əsr*. №135/136. Bakı: 2009, s. 224-231.
6. Əzimli. A. NATO-nun enerji təhlükəsizliyi strategiyası: Azərbaycan vektoru // *Dirçəliş-XXI əsr*: 2008, №126/127, s. 94-106.

7. Əsgərov. Z. Heydər Əliyevin xarici siyasət strategiyası və Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi // Azərbaycan: 2011, № 98, s.7.
8. Hacıaliev, E. Azərbaycan Cənubi Qafqazda ən fəal xarici siyasət aparan ölkədir: Prezident İlham Əliyevin ötən beş ildə yürütdüyü xarici siyasət müsbət nəticələr verir // Azərbaycan: 2009, № 6, s.1-5.
9. Qasimov. M., Abdullayev M., Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr. II hissə 1946-1999-cu illər). Dərslük, Bakı: Universiteti nəşriyyatı, 1999, 450 s
10. Məmmədova. H. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında atət-in vasitəçilik missiyası // Dirçəliş-XXI əsr, 2009. №135-136, s.160-167.
11. Məmmədov. N. Risklər və təhdidləri yenən inkişaf strategiyasının memarı // Xalq qəzeti: 2016, №100, s.4.
12. Məmmədov. Ş. “Müstəqilliyin ilk dövrlərində ABŞ – Azərbaycan münasibətləri”, «Elmi əsərlər», «Scientific works» 2017, M 2(29), s. 242-249.
13. Mardanov. S. “Azerbaycan-ABD ilişkileri”, 1 (1), 2012: Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, s. 223-228.
14. Mirzəbəyli. İ. Azərbaycanla ABŞ-ın çox güclü tərəfdaşlıq münasibətləri var // Xalq qəzeti: 2021, № 61, s. 1.
15. Yılmaz. R. “Azerbaycan Dış Politigi ve Türkiye”, 2012: Çankırı, Çavşam yayınları, s. 42-47.

Huseynli A.

**The place of the United States in the foreign policy of the Republic of Azerbaijan
(Summary)**

Azerbaijan has passed, from the time of independence until now, the pace of development, both economically and politically. The article is based on the context of Azerbaijan's political relations with the United States.

Гусейнли А.

**Место США во внешней политике Азербайджанской Республики
(Резюме)**

Со времени обретения независимости и до настоящего времени Азербайджан прошел темпы развития, как в экономическом, так и в политическом плане. Статья основана на контексте политических отношений Азербайджана с США.

Rəyçi: t.f.d., dos. E.Qasimov

AZƏRBAYCAN-İSRİL VƏ AZƏRBAYCAN-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİ: QARŞILIQLI ƏMƏKDAŞLIQ FONUNDA

Açar sözlər: Azərbaycan, İsrail, İran, əməkdaşlıq, münasibətlər

Key words: Azerbaijan, Israel, Iran, cooperation, relations

Ключевые слова: Азербайджан, Израиль, Иран, сотрудничество, отношения

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra dünya ölkələri onu tanımağa, siyasi münasibətlər qurmağa və müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq etməyə başlamışdılar. Yaxın Şərq regionunun bir-biri ilə rəqabətdə olan başlıca ölkələri yəni, İsrail və İran Azərbaycanın dövlət müstəqilliyin eyni ildə və eyni gündə tanıyıblar [2] [3]. Bu iki ölkə arasında olan qarşıdurma bir növ tərəflərin Azərbaycanla daha yaxın əlaqələr qurmaq və həmin əlaqələrdən dividendlər əldə etmək uğrunda rəqabətə də səbəb olmuşdur.

Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən amillər:

- 1) Uzun bir tarixi dövr ərzində Azərbaycanda yəhudi icmasının mövcud olması;
- 2) Azərbaycandakı yəhudi icmasına qarşı hər hansı bir formada ayrı-seçkiliyin olmaması və yəhudilərin özlərini təhlükəsiz mühitdə hiss etmələri;
- 3) Azərbaycanda yəhudilərin öz dini etiqadlarını sərbəst şəkildə yerinə yetirə bilmələri.

Sadalanan amillər kiçik görünsə də, ölkələrarası münasibətlərin formalaşmasında və inkişaf etməsində müstəsna rola malikdir.

Azərbaycan-İsrail münasibətləri qurulduğu tarixdən günümüzdə qədər müxtəlif mərhələlərdən keçmiş və ayrı-ayrı sahələrdə əməkdaşlığa yol açmışdır. Azərbaycan İsrailin əsas enerji tərəfdaşlarından biridir. İsrail Azərbaycan neftinin əsas idxalçılarından biridir. Bu ölkənin neftə olan daxili tələbatının 40 %-i Azərbaycanın hesabına ödənilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin 2021-ci ilin ilk yeddi ayı üçün olan hesabatından məlum olur ki, Azərbaycandan İsrailə 972 654.65 ton xam neft və neft məhsulları ixrac edilmişdir [4].

İsrailin Yaxın Şərq ölkəri ilə olan qarşıdurması onun enerji təminatında müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Əslində çoxtərəfli görüşlər nəticəsində əldə edilən “İbrahim sazişləri” region ölkələrindən neft idxalı üçün şərait yaradırdı [23]. Bu sazişlər İsrail ilə yanaşı, Avropa ölkələri üçün də əhəmiyyətli idi. Belə ki, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri həm İsraili neftlə təmin etməyə, həm də İsrail vasitəsilə Avropaya neft nəqlini həyata keçirməyə razı olmuşdu. İsrailin milli infrastruktur, enerji və su ehtiyatları naziri Karine Elharrar ölkə ərazisindən tranzit neft nəqlinin təbii cəhətdən riskli olacağını, neft çirkləndirilmələrinə yol açacağını qeyd etmişdir. Belə bir şəraitdə, Azərbaycan enerji sahəsində İsrail ilə perspektivdə də əməkdaşlıq etmək imkanlarını saxlayır.

Ölkələr arasında siyasi dialoq yüksək səviyyədədir. İsrail prezidenti Şimon Peres 2009-cu ildə Azərbaycana rəsmi səfər etmişdir. Azərbaycanlı həmkarı ilə görüşən Şimon Peres qarşılıqlı münasibətlərin əhəmiyyətini vurğulamış və bundan sonra əməkdaşlıqların daha yüksək səviyyəyə catacağını bildirmişdir. Bu görüşdə Şimon Peres vurğulamışdı ki, “İsrail və Azərbaycan hər ikisi öz hərbi gücünü qorumalı olan dövlətlərdir, çünki biz hər ikimiz daim təhlükə altındayıq. Eyni zamanda mən fəxr edirəm ki, həm İsrail, həm Azərbaycan sülhə can atan ölkələrdir və qonşularımız ilə sülhə nail olmağa əllərindən gələni edəcəklər” [12]. Məlum məsələdir ki, Azərbaycan-Ermənistan münasibətində əziyyət çəkən tərəf hər zaman Azərbaycan olmuşdur. Ermənistan beynəlxalq hüquq və konvensiyalara məhəl qoymurdu. Belə bir şəraitdə İsrail Azərbaycanın haqlı mövqeyini davamlı olaraq dəstəkləyən ölkələrdən olmuşdur. Eyni zamanda, İsrailin baş naziri Benyamin Netanyahu Azərbaycanla 2016-cı ildə baş tutan səfərini qeyd etmək lazımdır. Bu səfər çərçivəsində bir sıra ikitərəfli sənədlər imzalanmış. əməkdaşlığın gələcək inkişaf perspektivləri

barədə Prezident İlaham Əliyev və baş nazir Benyamin Netanyahu arasında müzakirə aparılmışdır.

Müasir dünyanın mühüm problemlərindən biri də təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Azərbaycan və İsrail arasında təhlükəsizlik və hərbi sahədə əməkdaşlıq yüksək səviyyədə təşkil olunmuşdur. Hərbi və müdafiə sahəsində əməkdaşlıq çərçivəsində, İsrail 2012-ci ildə Azərbaycana 1,4 milyard dəyərində hərbi texnologiya və pilotsuz uçuş aparatları satmışdı [13]. Müdafiə sahəsində əməkdaşlıq növbəti illərdə də davam etmişdir. SİPRİ-nin 2016-2020-ci illərə aid statistikasına əsasən Azərbaycanın silah idxalının 69%-i İsrailin payına düşürdü [14]. Azərbaycan ordusunun sərəncamında İsrail istehsalı olan silahlar - pilotsuz uçuş aparatları, quru qoşunları üçün zirehli texnika və s. vardır.

44 günlük Vətən Müharibəsində İsraildən alınan silahların da mühüm rolu olmuşdur. Pilotsuz uçuş aparatlarının tətbiqi şəxsi heyətin təhlükəsizliyini təmin etmiş və müharibə dövründə üstünlüyün Azərbaycan tərəfində olmasını qoruyub saxlamışdır. Hərbi sahədə əməkdaşlıq müharibədən sonra da davam edir.

Qarabağ bölgəsində İsrail şirkətləri bərpa işlərində iştirak edirlər. İsrailin bəzi şirkətlərinin bölgəyə olan marağı və eyni zamanda, bərpa işlərində iştirak etmək istəkləri Azərbaycan rəsmiləri tərəfindən də məqbul hesab olunur və müsbət qarşılır.

2021-ci ilin iyul ayında Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyat naziri, eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İsrail Dövləti Hökuməti arasında birgə kommissiyanın sədri Mikayıl Cabbarovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti İsraildə rəsmi səfərdə olmuşdur. Səfər çərçivəsində Mikayıl Cabbarov İsrailin xarici işlər naziri Yair Lapidlə görüşmüş, ikitərəfli əlaqələrlə bağlı müzakirələr aparmışdır. Səfərin əsas məqsədi İsraildə Azərbaycanın Ticarət və Turizm nümayəndəliklərinin açılması olmuşdur. Müzakirələrdə İsrail tərəfindən turizm naziri və digər nümayəndələr iştirak etmişdir. Mikayıl Cabbarov enerji, səhiyyə, rəqəmsallaşma, investisiyalar, innovasiya, İKT, kənd təsərrüfatı, su resurslarının idarə edilməsi, turizm kimi sahələrdə ikitərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün böyük potensialın olduğunu vurğulamış və İsrail iş adamlarını Azərbaycanda yaradılmış əlverişli biznes və investisiya mühitindən faydalanmağa dəvət etmişdir [8].

Münasibətlərin belə səmərəli inkişaf etdiyi dövrdə belə bir sual yaranır. Niyə Azərbaycanın İsraildə diplomatik nümayəndəliyi mövcud deyildir? Bu günə qədər bu suala fərqli cavablar verilmişdir. İsrail rəsmiləri iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin formalaşdığı dövrdən İsraildə Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinin açılmasına müsbət yanaşmışlar. Regionda mövcud olan müəyyən siyasi məqamlar buna mane olmuşdur, lakin bu məsələ gündəlikdən çıxmamışdır. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra İsrail və Azərbaycan arasında olan münasibətlər, həmçinin İsraildə Azərbaycan nümayəndəliyinin açılması yaxın gələcəkdə bu ölkədə diplomatik nümayəndəliyin olacağına bir işarədir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının rəsmilərinin də bu istiqamətdə müsahibə və çıxışları əminlik yaradır ki, diplomatik nümayəndəlik açılacaq.

Azərbaycan-İsrail əlaqələrinin mövcud vəziyyəti onu söyləməyə imkan verir ki, İsrail Cənubi Qafqazda əsas strateji müttəfiqi ilə münasibətləri daha da inkişaf etdirəcəkdir.

Azərbaycanın uzun illərdir müttəfiqlik etdiyi ölkələrdən biri də İrandır. İranla olan əlaqələr tarixi köklərə malikdir:

1) Hər iki ölkə ortaq tarixə malikdir, tarixin müəyyən dövründə ərazilər eyni dövlətlər tərkibində olmuşdur - Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar və s.;

2) Cənubi Azərbaycan ərazisində 35 milyon nəfərdən çox türk yaşayır;

3) hər iki ölkədə islam dininin şiə məzhəbinin geniş yayılması;

Sadalanan amillər bir növ iki ölkə arasında körpü rolu oynamış, əlaqələrin və digər proseslərin bu istiqamətdə inkişafına təsir göstərmişdir.

Azərbaycan İran münasibətləri enişli-yoxuşlu hərəkətliliyi ilə seçilir. Cənubi Azərbaycana səs salan “Xordad hadisələri” ölkə fəalları tərəfindən milli oyanış olaraq adlandırılmışdır. Onların etirazları fars şovinistlərinin türkləri təhqir etməsinə qarşı idi. Cənubi Azərbaycanı və Tehranı bürüyən etiraz dalğasına 2006-cı ilin may ayının 12-də İran İslam Respublikasının Xəbər Agentliyinə aid olan “Iran-e-jomee” qəzetində (hadisələr zamanı İranın ən reytingli 3 qəzetindən

biri idi) çıxan karikatura səbəb olmuşdu. Karikaturanın müəllifi Mana Neyestani və qəzetin baş redaktoru Mehrdad Qasımfar hadisələr zamanı həbs edilmişdi. Mana Neyestani ölkədəki etnik varlıqları alçaltma, ictimaiyyəti narahat edən və reallığa zidd yayım etməkdə günahkar bilinmiş və həbs edilərək, Tehranın məşhur Evin həbsxanasına göndərilmişdi [6].

2012-ci ildə İsrail səfirliyinə qarşı terror hücumunun qarşısının alınması və təqsirləndirilən şəxslərin İran casuslarının olduğunun bildirilməsi, eyni zamanda, həmin ildə Azərbaycanda keçiriləcək Avroviziya yarışması haqqında İran prezidentinin sərt fikirləri İran ilə münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olan amillər sırasında idi [15] [16].

İranda Həsən Ruhaninin hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycan-İran münasibətlərinin normallaşması kimi xarakterizə olunur. Həsən Ruhaninin 2014-cü ildə Azərbaycana səfəri zamanı Azərbaycan-İran biznes forumunda aparılan müzakirələr diqqət çəkən məqamlara malikdir. Təbii olaraq, müxtəlif sahələr üzrə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuş, gələcək vəd edən inkişaf perspektivləri haqqında danışılmışdır. Həmin görüşdə Həsən Ruhaninin söylədiyi fikirlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir “İran İslam Respublikasının da əlaqələrin, o cümlədən iqtisadi, mədəni, siyasi əlaqələrin genişlənməsi, regional və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərində əməkdaşlıq üçün ciddi iradəsi vardır. Biz də Azərbaycan ilə əlaqələrin genişlənməsində maraqlıyıq. Biz Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk ölkələrdən ik. Biz ölkənizin müstəqilliyinin ilk günlərində var gücümüzlə sizin köməyinə yetişdik və sizin yanınızda idik. Siz o xalqsınız ki, Arazın o tayında sizin istiqlalınızı sevinclə qarşılayanların şahidisiniz. Onun da şahidisiniz ki, Arazın o tayındakılar bu istiqlalı gülər üzlə qarşılayırdılar. Biz o ölkəyik ki, ağır günlərdə, müharibədə, mübariz Azərbaycan xalqının apardığı savaşa onun köməyinə çatdıq. Allah göstərməsin ki, Azərbaycan çətinliklərlə üzləşsin, əgər Allah eləməmiş, çətin bir gün yetişərsə, Azərbaycan xalqı arxayın olmalıdır ki, İran Azərbaycanın yanında olacaq” [9]. Həsən Ruhani Azərbaycanla olan münasibətləri inkişaf etdirməyin əhəmiyyətini vurğulamış və bunun hər iki ölkənin də xeyrinə olacağını bildirmişdi.

İranda münasibətlərdə gərginliyin növbəti mərhələsi 44 günlük Vətən Müharibəsi dövrünə təsadüf edir. Müharibə dövründə İrana məxsus nəqliyyat vasitələrinin Ermənistanla hərbi yüklər daşması əlaqələrə mənfi təsir göstərdi [17]. Sosial şəbəkələrdə yayılan foto və video materialların gerçəkliyini təkzib edən İran rəsmiləri belə addımların münasibətləri korrupsiyaya meyli göstərən şəxslər tərəfindən atıldığını qeyd etmişdilər [24].

Azərbaycan İsrail münasibətlərini inkişaf etməsi İranı narahat edən səbəblərdəndir. İran hökumətini narahat edən digər bir səbəb Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin yüksək səviyyədə olmasıdır. Buna baxmayaraq, rəsmi Bakı Azərbaycanın digər ölkələrlə əməkdaşlığının İrana qarşı yönəlmədiyini dəfələrlə bildirmişdir.

Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə İranın Azərbaycanla sərhəd boyu hərbi təlimlər keçirməsi bir daha gərginliyə səbəb olmuşdur. “Xeybər fəthləri” adlı hərbi təlimlərin keçirilmə səbəblərini İran İslam Respublikası Ordusunun Komandanı belə izah etmişdi: “Bu bölgədə bizim başqa yerlərdən gələn çağırılmamış və pozucu bir təhlükəsizlik ünsürü var, o da qeyri-qanuni sionist rejimdir və bu rejim gəldikdən sonra bu sərhədə qarşı həssaslığımız artıb, onların buradakı fəaliyyətləri tamamilə bizim müşahidəmiz altındadır” [25]. Bundan başqa, o, Azərbaycan sərhədlərinin İran tərəfindən rəsmi olaraq tanındığını da əlavə etmişdir.

2021-ci il noyabrın 28-də Türkmənistanın Aşqabad şəhərində iki ölkə başçısı arasında görüş keçirildi. Bu görüş ikitərəfli əlaqələrin stabilləşməsinə şərait yaratmışdır. Görüşdə Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin əhəmiyyətindən də söz açılmış, hertərəfli əməkdaşlığı təmin edəcək bu dəhlizin perspektivləri haqqında danışılmışdır. Görüşün sonunda Azərbaycan və İran prezidentlərinin iştirakı ilə “İran İslam Respublikasının ərazisindən təbii qazın tranzit şərtlərini müəyyənləşdirən Saziş” imzalanmışdır [10]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev imzalanan sənədin tarixi əhəmiyyətli olduğunu qeyd etmiş, Azərbaycanın İran üzərindən Türkmənistan qazını alacağını vurğulamışdır. Onun sözlərinə görə, bu sənəd iqtisadi və enerji təhlükəsizliyi baxımından da böyük önəm daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının müdafiə naziri general-polkovnik Zakir Həsənovun İrana səfərini də qeyd etmək lazımdır. O, bu səfər zamanı İran İslam Respublikasının Baş Qərargah rəisi

Məhəmməd Hüseyn Baqeri ilə görüşmüş və tərəflər hərbi və hərbi istiqamətli sahələr üzrə əməkdaşlıq imkanlarını müzakirə etmişlər [7].

Azərbaycanın İranla münasibətlərinin müsbət istiqamətdə inkişafı regionda həm əməkdaşlığın, həm də təhlükəsizliyin təmin olunması cəhətdən əhəmiyyətlidir.

İsrail və İran qarşılıqlı fonunda Azərbaycanın hər iki ölkə ilə əməkdaşlığı bir növ Azərbaycanın uğurlu siyasətinin nəticəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu/. Bakı: "Poliart" MMC, 2017, 904 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi "Azərbaycan-İsrail münasibətləri" // <https://www.mfa.gov.az/az/category/asiya-ve-okeaniya/israil>
3. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi "Azərbaycan-İran münasibətləri" // <https://www.mfa.gov.az/az/category/asiya-ve-okeaniya/iran>
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi // Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikaı // Hesabat dövrü: 01.01.2021 – 31.07.2021 // https://customs.gov.az/uploads/foreign/2021/2021_7.pdf?v=1640607719
5. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005. 631 s.
6. Qulamhüseyn Məmmədov "Xordad hadisələri və ya Milli Qiyam günü nəyə görə olmuşdu?" Bakı, 2018 // <https://milliyyet.info/tarix/xordad/>
7. Azərbaycanın müdafiə naziri İran Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi ilə görüşüb // <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycanin-mudafie-naziri-iran-silahli-quvvelerinin-bas-qerargah-reisi-ile-gorusub-39100.html>
8. İsraildə Azərbaycanın Ticarət və Turizm nümayəndəlikləri açılıb // <https://economy.gov.az/article/i-srailde-azerbaycanin-ticaret-ve-turizm-numayendelikleri-achilib/31809>
9. İlham Əliyev və İran İslam Respublikasının Prezidenti Həsən Ruhani Azərbaycan-İran biznes forumunda iştirak ediblər //
- <https://president.az/az/articles/view/13398>
10. İlham Əliyevin İran Prezidenti Seyid İbrahim Rəisi ilə görüşü olub // <https://president.az/az/articles/view/54436>
11. Alexander Murinson. The Ties Between Israel and Azerbaijan // Begin-Sadat Center for Strategic Studies Bar-Ilan University. 2014, Mideast Security and Policy Studies No. 110
12. İsrail Foreign Ministry of Affairs // President Shimon Peres in Azerbaijan and Kazakhstan for historic first visit //
- https://mfa.gov.il/mfa/pressroom/2009/pages/president_peres_visits_azerbaijan_and_kazakhstan_28_jun_2009.aspx
13. Yoel Goldman "Israel to sell weapons to Azerbaijan" //
- <https://www.timesofisrael.com/israel-to-sell-weapons-to-azerbaijan/>
14. Arms transfers to conflict zones: The case of Nagorno-Karabakh //
- <https://www.sipri.org/commentary/topical-backgrounder/2021/arms-transfers-conflict-zones-case-nagorno-karabakh>
15. Giorgi Lomsadze "Azerbaijan: Pop Music vs. Islam" // <https://eurasianet.org/azerbaijan-pop-music-vs-islam>
16. Azerbaijan arrests 22 over terror plot against US, Israel embassy //
- <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4202927,00.html>
17. Video footages spread regarding weapons and military equipment transport from Iran to Armenia // https://apa.az/en/nagorno_garabagh/Video-footages-spread-regarding-weapons-and-military-equipment-transport-from-Iran-to-Armenia-coloredNEW-FACTS-coloredVIDEOcolor-331624

18. Oğul Tuna “Azerbaycan İsrail’de ilk temsilciliklerini açtı” // <https://www.indyturk.com/node/396886/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/azerbaycan-i%C3%87srailde-ilk-temsilciliklerini-a%C3%A7t%C4%B1>
19. Oğul Tuna “Polemiklerin gölgesinde Azerbaycan-İsrail ilişkileri” // <https://www.indyturk.com/node/364466/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/polemiklerin-g%C3%B6lgesinde-azerbaycan-i%C3%87srail-ili%C5%9Fkileri>
20. İsrail Enerji Bakanı: ‘BAE petrol boru hattı anlaşması iptal edilmeli’ // https://www.salom.com.tr/haber-120336-Israil_enerji_bakani_acuteacutebae_petrol_boru_hatti_anlasmasi iptal_edilmeliacuteacute.html
21. אזרבייג'ן חונכת נציגות מסחר ותיירות בתל-אביב // <https://www.ias.co.il?p=118143>
22. גליה לינדנשטראוס. ישראל-אזרבייג'ן: יחסים מיוחדים אל מול מגבלות // עדכן אסטרטגי. כרך 17 | גיליון 4 | ינואר 2015 63-70
23. "ליאור גוטמן "קצא" א חתמה על הסכם לשינוע נפט מאיחוד האמירויות לישראל // <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3863091,00.html>
24. واعظی ارسال کمک از سوی ایران به ارمنستان را تکذیب کرد // <https://tn.ai/2359854>
25. کدام تجهیزات در رزمایش فاتحان خیبر در منطقه شمال غرب حضور داشتند؟ // <https://www.yjc.news/00XCmD>

Isayev S.

**Azerbaijan-Israel and Azerbaijan-Iran relations: in the context of mutual cooperation
(Summary)**

The article focuses on collaboration between Azerbaijan and Israel, as well as Azerbaijan and Iran. The fact that Azerbaijan pursues a balanced approach with the Middle East's two hegemony, as well as the presence of specific partnership interests in Azerbaijan in these countries' policies, demonstrates the seriousness of the situation. The article addresses Azerbaijan's political and economic connections with Israel and Iran, as well as future prospects. The essay examines the future course of ties between the two countries.

Исаев С.

**Азербайджано-израильские и азербайджано-иранские отношения: на фоне взаимного
сотрудничества
(Резюме)**

Статья посвящена азербайджано-израильскому и азербайджано-иранскому сотрудничеству. Тот факт, что Азербайджан проводит взвешенную политику с двумя гегемонами Ближнего Востока, а также наличие у Азербайджана особых партнерских интересов в политике этих стран, отражает актуальность вопроса. В статье освещаются отношения Азербайджана с Израилем и Ираном в политической и экономической сферах, обсуждаются перспективы на будущее. В статье анализируется направление, в котором будут развиваться отношения с двумя странами.

Rəyçi: t.f.d. A.Şahmuradov

OSETİYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Gürcüstan, Osetiya, müharibə, münasibətlər

Key words: Azerbaijan, Georgia, Ossetia, war, relations

Ключевые слова: Азербайджан, Грузия, война, отношения

Azərbaycan və Gürcüstan çoxəsrlik əlaqələrə malikdir və XX əsrdə hər iki ölkə oxşar təcrübələr keçiriblər. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Gürcüstan və Azərbaycan kiçik dövlətlər kimi qəbul edildi, hər ikisi yaşamaq və strateji oriyentasiya problemləri ilə üzləşdilər.[1] Bakı və Tbilisi yeni müstəqillik qazanmış dövlətlər kimi beynəlxalq sistem daxilində möhkəmlənmək üçün xarici siyasətə arxalanmalı oldular.[2] Hər iki ölkə daha güclü regional və regiondankənar dövlətlərlə ittifaqlara əsaslanan xarici və təhlükəsizlik siyasətinin inkişafını əsas strategiyaya kimi görürdü. Bununla belə, hər iki ölkə əvvəlcə demokratik ənənələrə malik olmayan irsi siyasi mədəniyyətlər, xarici siyasət qərarlarının qəbulunda təcrübəsiz siyasətçilər, qıt maliyyə resursları və ağır sosial şərait səbəbindən öz yaxın qonşularına qarşı həyat qabiliyyətli xarici və təhlükəsizlik siyasətini inkişaf etdirmək üçün mübarizə apardılar.

İki ölkə münasibətlərini qiymətləndirsək, görə bilərik ki, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Azərbaycan və Gürcüstan “üç anlayışın əsiri” olmuşdular: coğrafiya, geoiqtisadiyyat və geosiyasi rəqabət. Lakin iki ölkə mehriban qonşuluq münasibətləri ilə bu maneələri üstünlüklərə çevirdi. Bu gün də hər iki ölkə münasibətləri “zamanın sınağından keçmiş dostluq” kimi tanınır. Ən əsası isə, hər bir ölkənin Milli Təhlükəsizlik strategiyası sənədində digər ölkə “strateji tərəfdaş” kimi müəyyən edilir. Strateji tərəfdaşlıq bərabərhüquqlu əsaslarla inkişaf etmişdir. Gürcüstan Azərbaycanın neft və qazı üçün “qapı” rolunu oynayaraq, Azərbaycana öz enerji resurslarını Avropa bazarına çıxarmağa imkan verib. Gürcüstanın əsas tranzit ölkə kimi rolunu Şərqi-Qərbi oxunda mühüm körpüyə çevirib. Gürcüstanın bu alyansa dəstəyi təkə enerji tranziti kimi xidmət göstərməklə məhdudlaşmayıb. Beynəlxalq səviyyədə Gürcüstan Avropa paytaxtlarında və Vaşinqtonda yaxşı reputasiyaya malikdir və bu, Tbilisiyə regional problemləri onların gündəminə gətirməyə imkan verir. O, bu yolla təkə Azərbaycana deyil, bütün region ölkələrinə böyük xidmət göstərib.[3]

2008-ci ildə baş verən Osetiya müharibəsi həm Gürcüstanın regional təhlükəsizlik baxımından əhəmiyyətini, həm də regional təhlükəsizlik vəziyyətinin heç də ürəkaçan olmadığını nümayiş etdirdi. 2008-ci ildən sonrakı dövrdə Qafqazdakı vəziyyəti təsvir etmək üçün istifadə edilən dil “Sovet İttifaqının dağılmasından sonra” ifadəsindən “Avqust müharibəsindən sonra” ifadəsinə çevrildi. Bu, davam edən enerji və qaz layihələrinə, həmçinin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında üçtərəfli səviyyəli strateji müttəfiqliyə öz təsirini göstərdi. 2008-2009-cu illərdə Türkiyənin Ermənistanla münasibətləri normallaşdırmaq və sərhədləri açmaq cəhdləri Azərbaycanla Türkiyə arasında gərginlik yaratdı və bu da öz növbəsində Gürcüstana mənfi təsir etdi. Eyni şəkildə, 2012-ci ilin oktyabrında Gürcüstanda keçirilən parlament seçkilərindən sonra Gürcüstanın yeni hökumətinin ilkin bəyanatları Azərbaycanda narahatlıq və məyusluq yaratdı və bu, ikitərəfli strateji müttəfiqliyə dair bəzi xırda suallara səbəb oldu. Odur ki, 2008-ci ilin avqust müharibəsindən əvvəlki vəziyyəti və Gürcüstanda hakimiyyət dəyişikliyi nəzərə alsaq, görünür, hər iki ölkə əməkdaşlığın daha kövrək sahələrinə daha yaxından nəzər salmalı və bu sahələrdə əlaqələrin institusionallaşdırılmasına diqqət yetirilməli idi. Lakin bu dəyişiklik Tbilisinin Bakı ilə münasibətlərinə xələl gətirmədi. Bu açıq-aşkar dayanıqlılığın izahı ondan ibarətdir ki, Bakı-Tbilisi alyansı bir sıra praktiki uğurlar və görünən nəticələr əldə edib.

Əvvəla, Azərbaycan-Gürcüstan alyansı siyasi ittifaqdır. Buraya təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq və öhdəliklər daxildir, lakin ümumilikdə xarici təhdidlərə, xüsusən də Rusiyaya qarşı strategiya oxşar xarici və təhlükəsizlik siyasətlərinə əsaslanaraq təhdidləri balanslaşdırmaq və qarşısını almaqdan ibarət idi. Bu kontekstdə Türkiyə və ABŞ-la sıx əməkdaşlıq bu siyasətin və onun uğurunun, xüsusən də Rusiyanın təsirinin azaldılmasının ayrılmaz hissəsi idi. Lakin son illər hər iki ölkənin strategiyaları bir qədər dəyişdi və bir-birindən ayrıldı. Azərbaycan Rusiyaya qarşı tarazlıq siyasəti aparmağa başladı və Moskvanın Ermənistana dəstəyindən qaynaqlanan təzyiqli tarazlaşdırmaq üçün Türkiyə ilə daha sıx əlaqələr inkişaf etdirdi.

İkincisi, bu, müdafiə ittifağı idi: ölkələr çətin anlarda siyasi vasitələrlə və iqtisadi dəstək vasitəsilə digərini müdafiə edirdi. “Puls R” Sosioloji Xidmətləri tərəfindən 2006-2010-cu illərdə aparılmış genişmiqyaslı sorğuya əsasən, azərbaycanlıların əhəmiyyətli əksəriyyəti Türkiyənin ölkənin əsas yaxın müttəfiqi/dostunun olduğunu bildirib. Gürcüstan Rusiya və ABŞ-dan sonra dördüncü yerdədir. Eyni sorğuda gürcülər cavab verdilər ki, Azərbaycan ABŞ-dan sonra ölkənin ikinci ən mühüm dostudur.[4]

Üçüncüsü, bu, bir-birindən asılı olan ittifaqdır. Hər bir ittifaqda bəzi məsələlərdə fikir ayrılıqları ola bilər, lakin Qlen Snayderin vurğuladığı kimi, “qarşılıqlı asılılıq yüksək olanda ittifaq birləşəcək, aşağı olanda ittifaq kövrək olacaq”. [5] Bu, Bakı Tbilisi münasibətlərinə aiddir. Bəzən belə fikirlər səslənirdi ki, Gürcüstanın Azərbaycandan asılılığı Bakının hökmranlığını ifadə edir, lakin münasibətlərin mənşəyi onu deməyə əsas verir ki, hər bir ölkə digərinin sabitləşməsinə və böyüməsinə dəstəkləyir və beləliklə, 2008-ci il Osetiya müharibəsi zamanı olduğu kimi hər cür qeyri-sabit vəziyyət narahatlıq yaradır. Gürcüstan üçün Azərbaycan cənubdan mümkün təhlükələrə qarşı müdafiə sipəridir, həm coğrafi, həm də siyasi baxımdan Mərkəzi Asiyaya və müsəlman dünyasına körpüdür və enerji resursları ilə iqtisadi stabilizatorudur. Azərbaycan üçün Gürcüstan Avropaya gedən əsas tranzit marşrutu, Şimaldan mümkün təhlükələrə qarşı müdafiə qalxanı və Avropa-Cənubi Qafqaz ölkələri ilə əməkdaşlığın təminatçısıdır.

Casus forederis (ittifaq iddiası) vəziyyətində, ümumilikdə Azərbaycanın Gürcüstanın iqtisadi inkişafına verdiyi dəstək beynəlxalq arenada qarşılıqlı dəstəklə yanaşı vacib idi. 2008-ci ilin avqustunda Rusiya-Gürcüstan müharibəsi zamanı Azərbaycan nəzəri cəhətdən neytral idi amma reallıqda Gürcüstan öz dəstəyini xüsusilə müharibə zamanı iqtisadi əməkdaşlıq vasitəsilə hiss etdi. Digər tərəfdən, Gürcüstan ictimaiyyəti bir qədər susqun olan rəsmi bəyanatından əlavə, Bakıdan daha çox səslə dəstək gözləyirdi. Bununla belə, Gürcüstanın öz daxili funksionallığını qoruyub saxlaması üçün ümumilikdə Bakının dəstəyi çox vacib idi.[6] Nəticədə, Bakı və Tbilisi enerji-nəqliyyat müqavilələri bağladılar və Bakı Rusiya ilə qarşılıqlı zərər zamanı Tbilisini çox ehtiyac duyduğu enerji təchizatı ilə təmin etdi.[7]

Geosiyasi reallıqlar həm Azərbaycanı, həm də Gürcüstanı öz hərbi strategiyalarını yenidən müəyyənləşdirməyə vadar edib. Bu baxımdan hər iki ölkə müdafiə sənayesinin inkişafına və aşağıdakı səbəblərə görə ikitərəfli əməkdaşlığa diqqət yetirib və buna görə də 2009-cu ildən Azərbaycan və Gürcüstan arasında müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlıq getdikcə yaxşılaşır. Bunun səbəbi odur ki, 2008-ci ilə qədər daha geniş imkanlar yaranıb. Bakı çoxdan Tbilisidən tələb edirdi ki, Ermənistanın Tbilisidəki Rusiyanın hərbi sursat fabrikində döyüş tanklarını və digər zirehli texnikalarını təmir etməsinə icazə verməsin.[8] Gürcüstan Moskva ilə əlaqələri kəsdikdən və razılaşdıqdan sonra Müdafiə Nazirliyinin Azərbaycandan Gürcüstana yüksək səviyyəli səfərləri başladı və hər iki tərəf güzəştə getdi. Bu, müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlığın inkişafına təkan verdi. İlkin razılaşma ondan ibarət idi ki, Bakı Gürcüstanın tank və təyyarə təmiri zavodlarının modernləşdirilməsinə kömək edəcəkdi. Həmçinin iki ölkə arasında müdafiə sahəsində əməkdaşlıq, xüsusən də Gürcüstanın müdafiə naziri İrakli Alasaniyanın vəzifəyə başlamasından və yaxın strateji müttəfiqlərlə, yəni Azərbaycan və Türkiyə ilə müdafiə sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi və gücləndirilməsinin ölkənin prioritetlərindən biri olduğunu bəyan etməsindən sonra daha da güclənəcəkdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri 2005-ci ildə Gürcüstan parlamenti tərəfindən təqdim edilən Gürcüstanın ilk Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası əsasında onları bir-birinə yaxın edən prinsiplər əsasında qurulub. Sənəddə deyilir ki, “Azərbaycanla əlaqələr strateji

tərəfdaşlığa hazırlanıb” [9] və Osetiya müharibəsindən sonrakı dövrdə 23 dekabr 2011-ci ildə qəbul edilmiş [10] konsepsiyanın son variantı da strateji tərəfdaşlıq razılaşmasını vurğulayır. Eynilə, Azərbaycanın 23 may 2007-ci ildə qəbul edilmiş Milli Strateji Konsepsiyasında ikitərəfli münasibətlərin strateji tərəfdaşlığa çevrilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır. İki ölkə arasında tərəfdaşlığın nəticəsi olan strateji müttəfiqliyin digər əsas prinsipləri aşağıda verilmişdir.

Birinci prinsip müstəqilliyin yaşaması və möhkəmlənməsi üçün qarşılıqlı dəstəkdir. Bu prinsip uzun bir irsə malikdir; əvvəl qeyd edildiyi kimi, hər iki ölkə müstəqilliklərinin ilk dövrlərində bu əsasda məşğul olmuşlar. Sovet hakimiyyətinin dağılması ilə Moskvanın geri çəkilməsi Azərbaycan və Gürcüstana yeni diplomatik dostlar qazanmaq və Vaşinqtonda və Avropa paytaxtlarında insanlara təsir etmək üçün qızıl fürsət yaratdı. Razılaşdırılmış ikitərəfli səylər daxili sabitliyə, sonra isə müstəqilliyin möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

İkinci prinsip Moskvanın maliyyələşdirdiyi hərbi/təhlükəsizlik təşkilatlarına qoşulmaqdan imtina etməkdir. 1999-cu ildə hər iki ölkə sonradan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına çevrilən MDB çərçivəsində Moskvanın kollektiv təhlükəsizlik müqaviləsinə qoşulmaqdan imtina etdi. Azərbaycan və Gürcüstan bu kollektiv təhlükəsizlik sxeminə qoşulmaq istəmədilər, əsasən, onlar bunu “Al Kapone” ittifaqı kimi görürdülər: kiçik dövlət və ona bitişik imperialist Böyük dövlət arasında qeyri-bərabər ittifaq.[11] Rəsmi Bakının açıqlaması belə idi ki, Azərbaycan bir ölkənin (Rusiya) üçüncü ölkə (Azərbaycan) ilə müharibədə olan digər ölkəyə (Ermənistan) hərbi dəstək verdiyi “təhlükəsizlik sistemində” iştirak edə bilməz. Oxşar əsasları Gürcüstan da bildirdi; Tbilisinin nöqtəyi-nəzərindən bir ölkə (Rusiya) separatçılara (Cənubi Osetiya və Abxaziyada) hərbi və maliyyə dəstəyi verirdi ki, bu da Gürcüstanın üzvlüyünə mane olurdu.

Üçüncü prinsip regional və qlobal güclərin konstruktiv iştirakı ilə Qafqazda sülh və sabitliyin möhkəmləndirilməsidir. Bu məqsəd 1996-cı il martın 8-də “Qafqaz regionunda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqında Bəyannamə” kimi tanınan Tiflis Bəyannaməsində bəyan edilmişdir.

Dördüncü prinsipə görə, beynəlxalq arenada münaqişələrin həllində bir-birini dəstəkləməklə hər iki ölkə oxşar problemlərlə, o cümlədən etnik separatizm və suveren ərazilərin işğalı ilə üzləşdi. Qarşılıqlı dəstək hökumət rəsmilərinin dəstək bəyanatları, ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatında və Avropa İttifaqı Parlamentinin qətnamələrində bir-birini dəstəkləmək şəklində idi. Bu dəstəyə təkcə münaqişə zonalarında vəziyyətin deyil, həm də məcburi köçkünlərin statusunun və yaşayış şəraitinin, bütövlükdə humanitar vəziyyətin yüksəldilməsi daxildir.

Beşinci prinsip regionu Qafqaz və Mərkəzi Asiyada enerji və nəqliyyat qovşağı kimi strateji əhəmiyyətli edir. İki ölkə Xəzər dənizinin ehtiyatlarını öz ərazilərindən keçməklə Qərb bazarlarına çatdırmaq üçün neft və qaz kəmərləri dəhlizinin tikintisi üzərində birlikdə çalışıb və nəticədə region strateji olaraq Şərq-Qərb əlaqəsini möhkəmləndirən və Qafqaz-Mərkəzi Asiyada inkişaf etməkdə olan enerji mərkəzinə çevrilib. Gürcüstanın və Azərbaycanın xarici siyasəti klassik geosiyasi amillərin məhsulu kimi meydana çıxıb və ona görə də coğrafi yerləşmə siyasi inkişafın mərkəzi xüsusiyyətlərindən biri olaraq qalır.[12]

Altıncı prinsip Avro-Atlantik strukturlarla inteqrasiya, onların NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (SNT) proqramında iştirakından və Avropa İttifaqı ilə daha sıx inteqrasiyadan bəri mühüm diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanın keçmiş xarici işlər naziri Elmar Məmmədyanovun sözlərinə görə, Azərbaycanın Aİ ilə əməkdaşlığı ölkənin təhlükəsizlik ehtiyaclarından kənara çıxır və iqtisadi, siyasi və sosial sferalarda genişlənir.[13]

Uzun müddətli əməkdaşlıqla nəticələnən bu təsis prinsiplərindən başqa, iki ölkənin rəsmiləri çox möhkəm hüquqi baza üzərində yaxşı rəsmi və qeyri-rəsmi dialoqlar inkişaf etdirmişlər. Həmiçinin təkmilləşdirilmiş koordinasiya səyləri ticarət dövryyəsinə də müsbət təsir göstərmişdir. Azərbaycan və Gürcüstan arasında ticarət, xüsusən 2008-ci ildən sonra da artmaqda davam edir. Gürcüstanın Azərbaycana əsas ixrac məhsulları sement, lokomotivlər və digər nəqliyyat vasitələri, mineral və kimyəvi gübrələr, mineral sular, spirtli içkilər, şüşə və şüşə məmulatları, əczaçılıq məhsullarıdır. Azərbaycan da öz növbəsində Gürcüstana neft və neft məhsulları, təbii qaz, plastik

məmulatlar, mebel və tikinti materialları ixrac edir. Azərbaycandan ixracın həcmi Gürcüstandan idxalın həcmindən çoxdur.

Bundan əlavə, Azərbaycan və Gürcüstan xarici siyasət məsələlərində mövqelərini getdikcə uzlaşdırır. 2008-ci il Osetiya müharibəsində Azərbaycanın Gürcüstana həm enerji təchizatı məsələsində, həm də ərazi bütövlüyünə təhdid məsələsində dəstəkləməsi həmçinin Gürcüstanın 44 günlük müharibə zamanı Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi iki ölkə arasında münasibətlərin indi də müsbət yöndə inkişafına səbəb olmuşdur. İki ölkənin iqtisadi inkişaf trayektoriyalarında fərqlər olsa da, bugünkü nailiyyətlər, şübhəsiz ki, Bakı ilə Tbilisi arasında sıx əməkdaşlığın nəticəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Alexander Rondeli, The choice of independent Georgia, The security of the Caspian Sea Region / edited by Gennady Chufrin, Oxford University Press, 2001 p. 195.
2. Azerbaijan-Georgia relations, Brief Information on Diplomatic Relations, Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan Republic, at <http://mfa.gov.az/les/le/Azerbaijan%20-%20Georgia%20relations.pdf>
3. https://www.researchgate.net/publication/292149201_Azerbaijan-Georgian_relations_The_Foundations_and_Challenges_of_the_Strategic_Alliance
4. Caucasus Barometer 2011, Georgia, permalink: <http://www.crrc.ge/oda/?dataset=16&row=152>
5. Glen H. Snyder, Alliance Politics, Cornell University Press, 2007, p.27.
6. Colloquy with Ghia Nodia, Caucasus International, Vol.1. No.2, 2011, p. 62.
7. Kornely Kakachia, "The Post-conflict South Caucasus within New Geopolitical Framework - View from Georgia", Edited by Mustafa Aydin, NATO Science for Peace and Security Series - E: Human and Societal Dynamics. IOS Press. Vol. 77. p.194
8. Interview with Jesur Sumerinli, Azerbaijani military expert, 28 April, 2013.
9. National Security concept of Georgia, Tbilisi, Georgia, 2005, at http://www.parliament.ge/les/292_880_927746_concept_en.pdf
10. National Security Concept of Georgia, Tbilisi, Georgia, 2011, at www.nsc.gov.ge/les/les/National%20Security%20Concept.pdf
11. "Azerbaijan to stay out of CIS Security Pact", Eurasia Daily Monitor, Volume: 5 Issue: 26, February 8, 1999 at http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=15454&tx_ttnews%5BbackPid%5D=213
12. Kornely Kakachia, "Georgia's Identity-Driven Foreign Policy and the Struggle for Its European Destiny", Caucasus Analytical Digest, No. 37, 29 March 2012, at <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CAD-37-4-7.pdf>
13. Elmar Mammadyarov, "Walking a Tightrope: Azerbaijan's Foreign Policy Strategy in a Changing Environment", Azerbaijan Focus, Vol.1.No.1, July 2009, p.25.

Aliyeva K.

Azerbaijan-Georgia relations after the Ossetia War (Summary)

If we evaluate the relations between the two countries, we can see that after the collapse of the Soviet Union, Georgia is one of the closest allies of Azerbaijan in the region. Azerbaijani-Georgian relations have always been of strategic importance for both countries. These relations are conditioned by the national interests of both peoples.

First of all, Georgia and Azerbaijan are united by global energy, transport and communication projects such as Baku-Supsa, Baku-Tbilisi-Ceyhan, Baku-Tbilisi-Erzurum and TRACECA. At the same time, cooperation within GUAM, the Black Sea Economic Cooperation Organization and other institutions has further strengthened bilateral strategic ties. In the aftermath of the 2008 Ossetian war, both countries are seeking to expand their roles in internationally funded economic projects and continue to pursue a security review based on regional economic cooperation.

Азербайджано-грузинские отношения после осетинской войны (Резюме)

Если оценивать отношения между двумя странами, то можно увидеть, что после распада Советского Союза Грузия является одним из ближайших союзников Азербайджана в регионе. Азербайджано-грузинские отношения всегда имели стратегическое значение для обеих стран. Эти отношения обусловлены национальными интересами обоих народов.

Прежде всего, Грузию и Азербайджан объединяют глобальные энергетические, транспортные и коммуникационные проекты, такие как Баку-Супса, Баку-Тбилиси-Джейхан, Баку-Тбилиси-Эрзурум и ТРАСЕКА. В то же время сотрудничество в рамках ГУАМ, Организации Черноморского экономического сотрудничества и других институтов еще больше укрепило двусторонние стратегические связи. После осетинской войны 2008 года обе страны стремятся расширить свою роль в экономических проектах, финансируемых из международных источников, и продолжают проводить обзор безопасности на основе регионального экономического сотрудничества.

Rəyçi: f.f.d. C.Məmmədov

AĞAYEV ELMAR
Azərbaycan Dillər Universiteti
elmaragev@gmail.com

ERMƏNİ İŞĞALI NƏTİCƏSİNDƏ ÖLKƏMİZƏ VƏ XÜSUSİLƏ QARABAĞA DƏYMIŞ MADDİ-MƏNƏVİ ZİYANLAR

Açar sözlər: erməni işğalı, Qarabağ müharibəsi, tarixi abidələr, işğalçılıq siyasəti, maddi-mənəvi ziyan.

Key words: armenian occupation, Karabakh war, historical monuments, occupation policy, material and moral damage.

Ключевые слова: армянская оккупация, карабахская война, исторические памятники, оккупационная политика, материальный и моральный ущерб.

Qədim tarixi-mədəni köklərə, zəngin sərvətlərə sahib olan Azərbaycan ərazisi uzun illər məkrli qonşumuz olan Ermənistanın işğalçı siyasətinin təsirinə məruz qalmışdır. Bu işğalçılıq siyasətinin 100 ildən çox tarixi vardır. Belə ki, hələ 1918-ci ildə “azərbaycanlıların soyqırımı” nəticəsində kütləvi qırğınlar törədilmiş, bir çox yaşayış məntəqələri, memarlıq və tarixi abidələr məhv edilmişdir.

Heç bir əxlaqi, vicdani, dünyəvi hisslərə sahib olmayan erməni millətinin nümayəndələri qoca, uşaq, qadın demədən sırf etnik təmizləmə məqsədilə soydaşlarımızı vəhşicəsinə qətlə yetirmiş, bununla da kifayətlənməmiş, dəfn olunanların qəbrlərinədək dağıdıb-talan etmişlər.

Xüsusilə I Qarabağ müharibəsi zamanı işğal olunmuş ərazilərdə bir çox qədim tarixə malik və nəinki Azərbaycanın, eləcə də dünyanın maddi-mədəni-tarixi irsi sayılan ərazilər, abidələr talan olunmuş, nəticədə ölkəmizə həm maddi, həm də mənəvi zərər vurmuşlar.

Dəyərinin hesablanması mümkün olmayan tarix-mədəniyyət abidələrindən başqa Ermənistan işğalı nəticəsində Azərbaycana dəymiş ziyanın məbləği 23 tirilyon dollardan artıq qiymətləndirilir.

İşğal dövründə ilk insan məskənlərindən olmuş məşhur Azıx və Tağlar mağaraları, Qaraköpəktəpə, Üzərliktəpə kurqanları hərbi məqsədlər üçün istifadə edilərək dağıdılmışdır. Belə qədim yaşayış məskənlərinin dağıdılmasının əsas səbəbi tariximizin qədim köklərini məhv etmək, “Böyük və qədim Ermənistan” xülyasını həyata keçirməkdir [1].

Qarabağda ermənilərin ziyan vurduqları tarixi irsimizdən biri də nəinki Azərbaycanın, eləcə də dünyanın nadir mədəni sərvətlərindən olan **Azıx mağarasıdır**. Xocavənd rayonu ərazisində, dəniz səviyyəsindən 900 metr yüksəklikdə, Quruçay yatağında yerləşən Azıx mağarası dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Azərbaycan alimlərinin 1960-cı ildən başlayaraq burada apardığı tədqiqatlar nəticəsində mağaranın qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğu üzə çıxıb. Burada aşkar olunan qədim insana məxsus alt çənə sümüyünün 350-400 min il yaşı var. Azıx mağarasında çənə sümüyündən başqa qədim insanlara məxsus müxtəlif alətlər və ocaq izləri də aşkar olunub. Bu alətlərin 1-1,5 milyon il əvvələ aid olduğu təsdiqlənib.

Erməni işğalçıları bir müddət Azıx mağarasını silah anbarına çevirib, sonra isə xarici alimləri də cəlb etməklə burada qanunsuz arxeoloji qazıntılar aparıb, Azərbaycana məxsus olan bu qədim sərvəti özünüküləşdirmək, tarixi mənimləmək üçün tərxiatçı fəaliyyətlərlə məşğul olublar.

Qaraköpəktəpə və ya **Taxtı-Tavus** Azərbaycanın Füzuli rayonu ərazisində, Köndələnçayın sağ sahilində yerləşən arxeoloji abidə-yaşayış yeridir. Bu məkan konusvari təpə formasındadır. Onun üzərindən toplanan yerüstü materiallar Eneolit dövründən başlayaraq orta əsrlərə qədər uzun bir mərhələni əhatə edir. Yaşayış yerində 1967-ci ildən başlayaraq tədqiqat aparılmışdır.

Arxeoloji tədqiqatlar abidənin e.ə. V minillikdən b.e.-nin XVIII əsrinə kimi yaşayış yeri olduğunu müəyyən edib. Burada aşkar edilən ən qədim saman qatışıqlı gil qabların Eneolit dövrünə (e.ə. IV-II minilliklər) aid olduğu təsdiqlənib. 1993-cü ildə Füzuli bölgəsi işğal olunduqdan sonra ermənilər Qaraköpəktəpəni gözətçi məntəqəsinə çeviriblər.

Tağlar mağarası Azərbaycanın Xocavənd rayonu ərazisində Mustye mədəniyyətinə aid ən möhtəşəm mağara-düşərgədir. Tağlar düşərgəsi çöküntülərində 6 mədəni təbəqə aşkar edilib. 1-ci təbəqədən Orta əsrlər dövrü, Tunc dövrü və Eneolit dövrünə aid gil qab qırıqları tapılıb. 2-6-cı təbəqələrdən isə Mustye mədəniyyəti dövrünə aid maddi-mədəniyyət nümunələri aşkarlanıb. Düşərgə erməni vandalizminə məruz qalıb və xeyli zərər çəkib [3].

Üzərliktəpə Ağdam şəhərinin yaxınlığındadır. Üzərliktəpə təxminən eradan əvvəl II minilliyin sonunda cəmi 3,5 m hündürlüyündə olmuşdur. Üzərliktəpə yaşayış yeri ilk şəhər mədəniyyətini özündə əks etdirən nadir abidələrdəndir. 1993-cü ildən ermənilərin işğalı altında olan abidə ərazisi 2019-cu ilə kimi mütəmadi olaraq hər il ermənilər tərəfindən yandırılmışdır.

Bu abidələrlə yanaşı, beş minə yaxın eksponatı olan Şuşa tarix muzeyi, Dövlət xalça muzeyinin filialı və Xalq tətbiqi sənəti muzeyi, Qarabağ dövlət tarix muzeyi, həmçinin Laçın rayonundakı Ağoqlan məbədi, Xocalıdakı Əsgəran qalası, Kəlbəcər tarix muzeyinin və digər mədəniyyət ocaqlarının, rəsm qalereyalarının bənzərsiz ekspozisiyaları da dağıdılmış və talan olunmuş, müqəddəs məbəd və məscidlər təhqir edilmiş, kitabxanalar yandırılmış, misilsiz əlyazma nümunələri məhv edilmişdir, bir çox hissəsi maddi məqsədlərlə istifadə edilmişdir. Hətta mənfur qonşularımız bir az da irəli gedərək, saxta “tarix” yaratmaq məqsədilə bu abidələrdə heç vaxt olmayan “erməni qalıqları” həkk etmək fikrinə də düşmüşlər.

Ağoqlan məbədi (V-VI əsrlər)

Əsgəran qalası (1751)

Şuşa Xalça Muzeyi (1985)

Ağdam çörək muzeyi (1983)

Ümumilikdə Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş qədim Azərbaycan torpaqları olan Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlarda 13 dünya əhəmiyyətli (6 memarlıq və 7 arxeoloji), 292 ölkə əhəmiyyətli (119 memarlıq və 173 arxeoloji) və 330 yerli əhəmiyyətli (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ, park, monumental və xatirə abidələri, 15 dekorativ sənət nümunəsi) tarix və mədəniyyət abidələri qalmışdır. Bunlarla yanaşı, 40 mindən artıq eksponatın toplandığı 22 muzey, 4,6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana, 808 klub, 4 teatr və 2 konsert salonu, 31 məscid, 9 tarixi saray, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 rəsm qalereyası, 85 musiqi məktəbi, 103200 ədəd mebel avadanlığı, 5640 musiqi aləti, 481 kinoqurğu, 20 ədəd kinokamera, 423 videomaqnitafon, 5920 dəst milli kişi və qadın geyimləri, 40 komplekt səsgücləndirici, 25 iri və 40 kiçik həcmli attraksion işğal olunmuş ərazilərdə qalmışdır [2].

Mədəni-tarixi abidələrlə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin işçi qrupu tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, işğalda olan ərazilərdə regionun təbii sərvətləri də talan edilmiş, bu ərazilərdə mütəmadi olaraq yanğınlar törədilmiş, regionun flora və faunasına, bölgənin ekoloji durumuna bərpa edilə bilməyəcək zərərər vurulmuşdur.

Altı əsas sahə - faydalı qazıntı yataqlarının talanı, biomüxtəlifliyin, meşələrin məhv edilməsi, torpaqların sıradan çıxardılması, istifadədən məhrum olunması, su, su anbarları və ətraf mühitin çirkləndirilməsi üzrə ekoloji zərərər, o cümlədən əhaliyə dəymiş mənəvi-ekoloji zərərər qiymətləndirilmiş, 22 illik işğal dövrünü əhatə etməklə ümumilikdə Azərbaycana dəyən ziyan 285 milyard dollar çərçivəsində qiymətləndirilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan Respublikası ərazilərində işğalədək olan dövrdə ehtiyatları təsdiq olunmuş 163 müxtəlif növ faydalı qazıntı yatağı, o cümlədən 4 qızıl, 7 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 1 daş kömür, 7 gəc, 4 vermikulit, 1 soda istehsalı üçün xammal, 12 əlvan və bəzək daşları (obsidian, mərmərləmiş oniks, yəşəm və s.), 10 mişar daşı, 21 üzlük daşı, 10 gil, 21 sement xammalı, 8 müxtəlif növ tikinti daşları, 6 əhəng xammalı, 11 qum-çınqıl, 4 tikinti qumu, 1 perlit, 8 pemza-vulkan külü, 16 yeraltı şirin su və 10 mineral su yatağı mövcud olub və işğal dövründə bu sərvətlər kifayət qədər talana uğrayıb.

Azərbaycan Respublikasının Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin uğurlu siyasəti və şərəfli ordumuzun əzmi nəticəsində 2020-ci ildə Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsində qələbə qazandıqdan sonra qarşıda duran əsas məsələ Qarabağın yenidən qurulması və bərpası idi. 30 il ərzində Ermənistanın işğalı altında qalmış regionda bütün sosial, iqtisadi və ictimai infrastruktur tamamilə məhv edilmiş, bir vaxtlar mövcud olan sənaye obyektləri darmadağın edilmiş, nəqliyyat-kommunikasiya xətləri yararsız vəziyyətə salınmışdır.

Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, biz işğaldan azad olunmuş ərazilərə “Böyük qayıdış” astanasındayıq. Bu şərəfli missiya dövlət başçımızın 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də öz əksini tapmışdır.

Həqiqətən də 2021-ci ildə qısa müddət ərzində Qarabağda yeni infrastruktur layihələrinin yaradılmasının və icra olunmasının şahidi olduq. Artıq azad olunmuş torpaqlarda bərpa işlərinə başlanılıb. Qarabağda quruculuq işlərinin aparılması üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən 2,2 milyard manat vəsait də ayrılıb. Bununla yanaşı, möhtərəm Prezidentimizin 4 yanvar 2021-ci il tarixli fərmanı ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, habelə təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artmasının dəstəklənməsi məqsədilə Qarabağ Dirçəliş Fondu yaradılıb.

Ümumilikdə isə Qarabağda aparılan yenidənqurma və bərpa işlərini məzmunca bir sıra qruplara bölmək olar: şəhərlərin yenidən qurulması; enerji təminatı; nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması; dini abidələrin bərpa olunması.

Azərbaycanda, ilk dəfə olaraq, “ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” konsepsiyası tətbiq olunur. “Ağıllı kənd” layihəsi ilkin olaraq Zəngilan rayonunun Üçüncü Ağalı kəndində artıq uğurla icra olunur və bütövlükdə Qarabağ “Yaşıl enerji” zonası kimi elan edilmişdir.

Qarabağda bərpa olunmuş abidələrin bir qismi
Müəllif: Ağayev Elmar Vahid oğlu, Şuşa şəhəri, 30.01.2022-ci il

Hazırda Cəbrayıl rayonunda 200 meqavatdan çox gücə malik olan günəş elektrik stansiyasının inşası ilə bağlı danışıqlar gedir, “Xudafərin” və “Qız qalası” su anbarlarında İranla bərabər 280 meqavatlıq elektrik stansiyalarının tikintisi nəzərdə tutulur. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda keçən il “Güləbird”, “Suqovuşan-1”, “Suqovuşan-2”, Kəlbəcərdə Lev çayı üzərində 4 su-elektrik stansiyası yenidən qurulub. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bu il 5 su-elektrik stansiyasının inşasının tamamlanması nəzərdə tutulur. Həmçinin azad edilmiş torpaqlarda ermənilər tərəfindən dağıdılmış 30-a yaxın su-elektrik stansiyası qurulacaq [4]. Bundan başqa işğaldan azad olunmuş ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunu inkişaf etdirilmiş, yol-quruculuq işləri aparılmış, hava limanları inşa edilir.

Ədəbiyyat:

1. <https://mod.gov.az/az/pre/24525.html> - Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycana vurulmuş maddi və mənəvi ziyan, onun ödənilməsinin hüquqi aspektləri.
2. QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı). Erməni işğalının nəticələri. Bakı, 2009, 56 səh.
3. Cəfərov Ə.Q. Qarabağın paleolit düşərgələri. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu. Bakı, 2017, 367 səh.

4. Baхşəliyev R. Qarabağın quruculuğu ümummilli fəaliyyətə çevrilir. Azərbaycan qəzeti, 18 fevral 2022-ci il, №37, səh.2.

Aghaev E.

**Material and spiritual damages to our country and especially to Karabakh as a result of the armenian occupation
(Summary)**

During the First Karabakh War, the territories and monuments with a long history and considered to be not only the material, cultural and historical heritage of Azerbaijan, but also the world were looted in the occupied territories, as a result of which our country suffered both material and moral damage. In total, 13 world-famous (6 architectural and 7 archeological), 292 nationally important (119 architectural and 173 archeological) and 330 locally important (270 architectural, 22 archeological, 23 gardens) park, monumental and memorial monuments, 15 examples of decorative art) historical and cultural monuments. In addition, 22 museums with more than 40,000 exhibits, 927 libraries with 4.6 million books, 808 clubs, 4 theaters and 2 concert halls, 31 mosques, 9 historical palaces, 8 culture and recreation parks, 4 art galleries, 85 musicians school, 103,200 pieces of furniture, 5,640 musical instruments, 481 cinemas, 20 movie cameras, 423 video recorders, 5,920 sets of national men's and women's clothing, 40 sets of loudspeakers, 25 large and 40 small attractions remained in the occupied territories.

Агаев Э.

**Материальный и духовный ущерб нашей стране и особенно Карабаху в результате армянской оккупации
(Резюме)**

В ходе первой Карабахской войны на оккупированных территориях были разграблены территории и памятники, имеющие многовековую историю и считающиеся не только материальным, культурным и историческим наследием Азербайджана, но и мира, в результате чего наша страна пострадала как материальный и моральный ущерб. В общей сложности 13 всемирно известных (6 архитектурных и 7 археологических), 292 республиканского значения (119 архитектурных и 173 археологических) и 330 местного значения (270 архитектурных, 22 археологических, 23 садовых) парковых, монументальных и мемориальных памятников, 15 образцов декоративно-прикладного искусства. искусство) памятники истории и культуры. Кроме того, 22 музея с более чем 40 000 экспонатов, 927 библиотек с 4,6 млн книг, 808 клубов, 4 театра и 2 концертных зала, 31 мечеть, 9 исторических дворцов, 8 парков культуры и отдыха, 4 картинные галереи, 85 школ музыкантов, 103 200 На оккупированных территориях остались предметы мебели, 5640 музыкальных инструментов, 481 кинотеатр, 20 кинокамер, 423 видеоманитофона, 5920 комплектов национальной мужской и женской одежды, 40 комплектов громкоговорителей, 25 больших и 40 малых аттракционов.

Rəyçi: t.e.d., prof. M.Abbasova

NORVEÇDƏ DİNİ VƏ ETNİK MÜXTƏLİFLİK

Açar sözlər: immiqrasiya, müxtəliflik, Norveç, din, xalq

Key words: immigration, variety, Norway, religion, nation

Ключевые слова: иммиграция, разнообразие, религия, нация

Uzun tarixi inkişaf mərhələsi keçmiş olan Norveç, Skandinaviya yarımadasının qərbində yerləşib və İsveç, Finlandiya, Rusiya ilə həmsərhədə malikdir. Norveç Krallığı 872-ci ildə Viking Kralı Harald Harfaqre tərəfində qurulmuşdur. Norveç xalqının əcdadları vikinqlərin nəslindəndirlər. 1397-ci ildə İsveç və Norveç Danimarka Krallığının himayəsi altında birləşərək Kalmar Birliğini yaratdılar. 1523-cü ildə İsveç bu ittifaqı tərk etsə də, Danimarka və Norveç bu birliyi 1814-cü ilə qədər davam etdirdilər. Daha sonra İsveçin hakimiyyəti altına keçmiş Norveç, 1905-ci ildən tam müstəqilliyini elan etdi[9,s.170]. Norveçin əsas əhalisini norveçlilər təşkil etsə də, tarixin müxtəlif dövrlərində buraya gəlmiş xalqlar da dövlətin tərkibində müəyyən sayda malik olmuşdur. Norveçin sahib olduğu uzun tarixi keçmiş bu gün həm inkişafına, həm də əhalisinə də təsir göstərir və ölkədəki müxtəlifliyin əsasını təşkil edir.

Bəs Norveçdəki dini və etnik müxtəlifliklər hansılardır? Bu müxtəlifliklər necə meydana gəlib? Nəticələri nə olub?

Norveçdə bir çox xalq yaşamasına baxmayaraq, ölkənin yerli xalqı Samilər sayılır. Samilər 4 ölkədə yəni Norveç, İsveç, Finlandiya və Rusiyada məskunlaşmış bir xalqdır. Norveçdə yaşayan xalq 1950-1960-cı illərdə dövlətin keçirdiyi assimilyasiya siyasəti nəticəsində bir çox çətinliklə üzləşmişdilər. Öz dinlərindən, dillərindən, mədəniyyətlərdən istifadə edə bilməyən xalq bir çox qadağalara məruz qalmışdır. 1989-cu ildə Sami Parlamentinin əsasının qoyulmasının xalqın həyat tərzinə təsiri əvəzsizdi. 1993-cü ildən etibarən isə 6 Fevral samilərin milli günü kimi qeyd olunmağa başlamışdır[3,s.170]. Genişmiqyaslı miqrasiya proseslərindən öncə ölkədə samilərdən başqa beş milli azlıq qrupu mövcud idi. Bu qruplar Rumınlar (səyahətçilər) , Roma (qaraçılar) , Skogfinner (meşə Finnləri) , Kvenlər (Norveçin şimalında məskunlaşan Fin mənşəli əhali) , Yəhudilər adlanırdı. Tarixən, Norveç səlahiyyətliləri bu milli azlıqlara təzyiq göstərmiş və hətta bəziləri məktəblərdə təcridə məruz qalmışlar. XX əsrin birinci yarısında bir çox qaraçı sterilizasiya edilmiş və uşaqları əllərindən alınmışdı. II Dünya müharibəsi zamanı isə yəhudilər konsentrasiya düşərgələrinə sürgün edilmişlər. Norveçdə immiqrasiya digər Qərbi Avropa ölkələrinə nəzərən daha gec başlamış, 1960-cı illərinin sonundan sürətlənməyə davam etmişdir. 1970-ci ildən isə real miqrasiya başlayıb. Bu immiqrasiyalar Norveçin çoxmillətli ölkə olmasına şərait yaratmışdır. Miqrantların çoxsu Pakistan, Hindistandan gələn əmək immiqrantları idi. İxtisasız əmək immiqrasiyasının qarşısını almaq üçün 1975-ci ildə moratorium qəbul edildi. Daha sonra yalnız üç səbəblə miqrant qəbuluna qərar verildi. Birincisi, xüsusi ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbat idi, ikincisi, humanitar əsaslarla müdafiəni təmin etmək üçün qaçqınların və siyasi sığınacaq axtaranların ölkəyə girişi, üçüncüsü isə artıq Norveçdəki immiqrantların qohumları üçün ailə əsaslı immiqrasiya idi. 1975-ci ildən əmək miqrasiyası əhəmiyyətsiz olsa da, ailə əsaslı miqrasiyalar davam etdiyi üçün işçi qrupları da böyüməyə davam etdi[3,s.177-178]. Əgər 2020-ci ildə Norveç əhalisi 5,4milyon nəfər təşkil edərdisə, 2020-ci il statistikasına əsasən bu dövrdə ən çox immiqrant Polşadan gəlmişdir. Sayları 3657 nəfər olmuşdur. 3174 nəfərlə İsveç və 2702 nəfərlə Danimarka ikinci və üçüncü yeri tutmuşlar. Bu ardıcılığı Birləşmiş Krallıq, Litva, ABŞ, Almaniya və s. davam etdirmişdir[6]. Tarix boyunca fərqli millətlərin Norveçə axın etməsi, bütün bu millətlərin birgə yaşayışı dini müxtəlifliklərə də səbəb olmuşdur.

Norveçin ən qədim dini xristianlıqdır. Norveçdə rəsmi din xristianlıqdır. Xristianlıq ölkəyə gəlməzdən əvvəl Norveç xalqı bütperəst idi. Ancaq 1000-1150-ci illər arasında xristian

missionerlərinin fəaliyyəti nəticəsində xristianlıq ölkə daxilində yayılaraq rəsmi dinə çevrildi. Norveç Konstitusiyasının 2-ci maddəsinə əsasən, bu rəsmi din “Yevangelist Lüteran Dövlət Kilsəsi” olaraq təyin edilmişdi. Bu qərara əsasən də Kral, Dövlət Kilsəsinə bağlı olmaq məcburiyyətində idi. Lakin 2012-ci ildə edilən qanun dəyişikliyi ilə bu məcburiyyət qüvvədən düşdü. Konstitusiyaya görə, ölkədə hər kəsin öz dini etiqadını azad etmək hüququ olduğu da qeyd olundu. 2013-cü ilin məlumatlarına görə, ümumi əhalinin təxminən 75%-i bu kilsənin üzvüdür. Dövlət Kilsəsinin üzvü olan xristian və xristian olmayanların sayı birlikdə hesablandıqda əhalinin təxminən 83%-nin xristian olduğunu anlamaq olar[9,s.171]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1814-cü il qanuna görə din müstəqilliyinə icazə verməyən müəyyən maddələr qəbul olunmuş, dövlətin rəsmi dini Evangelik-Lüteran olaraq seçilmiş və dövlətin qəbul etdiyi inancdan başqa heç bir dini quruma icazə verilməmişdir. Həmçinin yəhudilər, yezuitlər və digər fərqli xristian məzhəbləri kimi müxtəlif din icmalarının Norveçə daxil olması qadağan edilmişdi. 1814-cü ildən sonra Norveç təcridən müasir, tolerant, mədəni, plüralist bir quruluş qazanmağa başlamışdı[4,s.48-49]. 1840-cı illərin əvvəllərində qeyri-lüteran xristian icmalarına sərbəst yaşamağa və öz kilsələrini açmağa imkan verən qanunun qəbulu dini etiqadların azadlığına müsbət təsir göstərdi. Qanunun qəbulu nəticəsində məhdud da olsa müxtəlif azadlıqlar verildi və 1842-1845-ci illərdə dini etiqad azadlığı ilə bağlı ilk addımlar atıldı və missioner birlikləri yaradılmağa başladı. Daha sonra 1851, 1897 və 1956-cı illərdə din azadlığının məhdudlaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə qarşı böyük mübarizə aparılmışdır[1,s.779]. Ölkədə din azadlığı ilə bağlı önəmli inkişaf 1960-cı ildən sonra baş verdi və o vaxtdan bəri Norveç cəmiyyətində dini plüralizm daha da genişlənməmişdi. 1964-cü ildə Konstitusiyaya əlavə edilən maddə ilə dini etiqad azadlığı konstitusiya hüququ kimi qəbul edilmiş və qanunla təmin edilmişdir. 1969-cu ildə bütün inancların azad şəkildə yaşana biləcəyi dini etiqad azadlığını təmin etmək və dini ayrı-seçkiliyi aradan qaldırmaq məqsədilə “Dini İcmalar Qanunu” qəbul edilmişdir. Bu yeni qanuna əsasən İslam, yəhudilik, buddizm, hinduizm, bəhailik və humanizm kimi din və inanclar hüquqi status qazanmış, dini icmalar ayrı-seçkilik edilmədən ictimai dəstək almaq hüququ qazanmışdır. [9,s.173]

Xristian icmasından başqa, xüsusilə Asiya, Afrika və Yaxın Şərq ölkələrindən islam, yəhudilik, buddizm, hinduizm və bəhəizm kimi müxtəlif din və inancların mənsubları 1970-ci illərdən etibarən Norveçə gəliblər. Norveçdə daha qədim tarixə mənsub İudaizm və Bəhai kimi dinlərin nümayəndələri etnik norveçlilər sayılırlar[1,s.782;11,s.474].1892-ci ildə Norveçdə ilk Yəhudi dini təşkilatı yaradılmışdı. Sonradan, 1920-ci ildə Osloda, 1925-ci ildə isə Tronheyimdə inşa edilmiş sinaqoqlar hələ də yeganə sinaqoqlar olaraq mövcuddurlar. Almanlar tərəfindən zəbt olduğdan sonra yəhudilərin sayı azalsa da, təşkilat bu gün də fəaldır[3,s.170]. Bəhailər də Norveçin tərkibində müəyyən yerə malik olmuşlar. Onlar 1948-ci ildə ilk mənəvi yığıncaqlarını keçirtmişlər. 2004-cü il statistikasına görə isə, ölkədə olan 1000 nəfərlik Bəhai icmasının təxminən əksəriyyətini norveçlilər təşkil etsə də, xeyli sayda İran əsilli Bəhailər də mövcud idi[3,s.82].

Norveçdə xristianlıqdan sonra ən geniş yayılan din islamdır. Müsəlmanların Skandinaviya ölkələrinə gəlişi XIV-XV əsrlərə təsadüf edir. Bu gəliş Rusiya vasitəsilə həyata keçirilmişdi. Müsəlmanların əsl məskunlaşması isə 1960-cı illərdən bəri immiqrasiya və sığınacaq yolu ilə olmuşdur. Müsəlmanların miqrasiya hekayəsi 1960-cı illərin sonlarında işçi kimi başlamış, 1975-ci ildən sonra ailə birləşməsi, 1980-2000-ci illərdə isə qaçqın və sığınacaq axtaran şəxs kimi davam etmişdir. Müsəlmanlar arasında etnik mənsubiyyət, dil, mədəniyyət, məzhəb və siyasi baxışlar baxımından bir çox fərqli qruplar mövcuddur[2,s.5]. Bu səbəbdən Norveç cəmiyyətində müsəlmanların birləşməsi çox heterogen bir quruluşa malik olmuşdur. Onların arasında iş üçün Norveçə gələn ilk müsəlman etnik qrup Pakistan əsilli mühacirlər olmuşdur. Ümumiyyətlə Norveçdə yaşayan müsəlmanların əksəriyyətini Pakistan və Somalidən gələnlər təşkil edir.

Bunlardan başqa Türkiyə, İran, İraq, Əfqanıstan və s. ölkələrdən gəlib məskunlaşanlar da vardır[8,s.140]. Pakistanlıların Norveçdəki mövcudluğu yeddi qrup vasitəsi ilə həyata keçirilirdi: Barelvi Hərəkatı, Təbliğ Camaatı, Camaat-i İslami, İdar Minhaj əl-Quran, Əhmədiyyə Cəmiyyəti, Dünya İslam Missiyası və Camaat-i Sünnə [10,s.33-34;11,s.478]. Türkləri isə Türkiyə Cümhuriyyəti Diyanət İşləri Başçılığına bağlı Türk-İslam Birlikləri, Süleymancılar, Milli Görüş Təşkilatı, Fətullah Gülən Hərəkatı, Türk Ələvi dərnəkləri və Türk Kültür Dərnəyi təmsil edir. İran

müsəlmanları da şiə, sünni və bəhai olmaqla üç fərqli qrupa bölünür[7,s.442]. Bunlardan başqa digərləri ilə müqayisədə daha az olan Afrika, Asiya və Yaxın Şərq əsilli müsəlman qrupları da var. Məzhəb baxımından islamı Norveçdə sünni və şiələr təmsil edir. Sünnilər müsəlmanların 85%-ni, şiələr isə 15%-ni təşkil edirdi. Müsəlmanların Dini Qurumları 1960-cı illərdən bəri Norveçə köçən müsəlmanlar, əcnəbi olduqları Norveç mədəniyyətinə assimilyasiya edilmədən adət və ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışarkən, digər tərəfdən ehtiyaclarını qarşılamağa idilər[9,s.175]. Bu ehtiyaclar müsəlmanları öz dini qurumlarını yaratmağa sövq etmişdir. Əvvəlcə dərnəklərini quran müsəlmanlar daha sonra bu təşkilatların damı altında məscidlər, məscidlər və Quran kursları açdılar. Lakin müsəlmanların sayı artdıqca bu yerlər ehtiyaclarını ödəyə bilmədi. Bunun üzərinə xüsusilə 1990-cı illərdən etibarən daha böyük binalar və torpaqlar alındı, məscidlərdən ibarət kompleks tikililər, habelə ticarət mərkəzləri, yerli kafelər, yeməxanalar və mədəniyyət mərkəzləri tikilməyə başlandı. Bunun sayəsində Norveçdə İslam dini institutlaşmağa başlamışdı. İlk dövrlərdə Norveçdə İslam təşkilatlarına üzv olmaq prosesi və orada təklif olunan xidmətlər daha çox dil və mənşə, siyasi və dini yanaşmalara əsaslanırdı. Etnik mənşə, dil, mədəniyyət, siyasi və dini fərqliliklərə görə müsəlman mühacirlərin müxtəlif qruplara bölünməsi buna zəmin yaratmışdır. Bu bölünmələr müsəlmanların vahid dam altında toplaşmasının qarşısını alırdı və buna görə də, hər qrup öz məscidini və dərnəklərini yaratmağa çalışırdı. Lakin bu anlayış və quruluş zamanla dəyişdi. Məsələn, 1990-cı illərin ortalarında müsəlman gənclər, tələbələr və qadınlar tərəfindən qurulan təşkilatlar etnik mənşəyindən, siyasi və məzhəb baxışlarından asılı olmayaraq müsəlmanlar üçün böyük əhəmiyyətə malik olmuşlar. 2009-cu ildə edilən bir araşdırmada, Norveç daxilində xidmət göstərən məscidlərin sayı 125 olaraq təyin olundu. 2016-cı il məlumatlarına görə, yalnız Oslo və onun ətrafında 60-dan çox məscid var və bu rəqəm ölkə daxilində 200-ü keçib[9,s.176]. Norveçdə ilk məscid 1974-cü ildə Pakistan əsilli müsəlman tərəfindən “İslam Mədəniyyət Mərkəzi” adı ilə açılıb. Onların ikinci məscidini 1987-ci ildə "Minhaj-ul-Kur'an" adı ilə tikdirdilər və 1995-ci ildə "Əhli-Sünnə Mərkəzi İcma Məscidi" pakistanlılar tərəfindən açıldı. 1980-ci illərdən etibarən məscidlər də Türkiyə vətəndaşları tərəfindən açılmağa başlayıb. Bunların arasında Oslo, Drammen, Moss, Stavanger, Trondheim, Bergen Diyanət məscidləri, Oslo Mövlana məscidi, Kristiansand Qurtuluş məscidi, İmam Bədiüzzaman məscidi kimi Diyanət İşləri Başçılığının damı altında fəaliyyət göstərən bir çox məscid var[12,s.89;10,s.214]. Müsəlman mühacirlər də etnik mənşəyindən, siyasi və məzhəb baxışlarından asılı olmayaraq müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatları və təşkilatlar yaratmışlar. Bunlara Norveç İslam Şurası, Müsəlmanların Müdafiə Şurası, İslam İnformasiya Cəmiyyəti, Norveç İslam Qadınları Cəmiyyəti, Norveç Müsəlman Tələbə və Gənclər Cəmiyyətini göstərmək olar. Bunlardan ən önəmlisi Norveç İslam Şurasıdır. Şura müxtəlif müsəlman xalqları tərəfindən 22 oktyabr 1993-cü ildə müsəlmanların rəhbər orqanı kimi yaradılıb və Norveçdə İslami tədris və təhsil fəaliyyətini həyata keçirən təşkilatların başında dayanır[2,s.8]. Yaradılmasının səbəbi rəsmi orqanlarla əlaqə saxlayaraq müsəlmanların ümumi problemlərini həll etməyə çalışmaqdır. Bundan əlavə, müsəlmanların Norveç cəmiyyətində İslam prinsiplərinə uyğun yaşamasına və öz kimliklərini qorumasına kömək etmək, Norveçdə yaşayan bütün müsəlmanları bir dam altında toplamaq və onların hüquq və mənafələrini qorumaq məqsədi daşıyır. Norveçdə müsəlmanlar üçün müsbət addımlar atılsa da, mənfi hadisələr də baş vermişdir. 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra Norveçdə də müsəlmanların üzləşdiyi problemlər genişlənməmişdir. Bu tarixdən etibarən, əvvəllər gizli şəkildə edilmiş bir çox müraciətlər və ədalətsiz təcrübələr gün üzünə gəldi. Beynəlxalq İnsan Haqları Mərkəzinin hesabatlarında da edilən haqsızlıqlar öz əksini tapmışdı. Bu dövrdə müsəlmanlar təhqir edilmişdir. Bu hücumların başlanğıcında Hz. Məhəmməd peyğəmbəri təhqir edən karikaturaların nəşri gəlirdi. 2010-cu ilin fevral ayında Norveç Polis Təhlükəsizlik Xidmətinin (PST) fan-klub səhifəsində sosial paylaşma saytında Hz. Məhəmmədi təhqir edən karikatura paylaşılıb. Ölkənin ən böyük qəzetlərindən biri olan “Aftenposten”dən sonra ölkənin digər aparıcı qəzeti olan “Dagbladet” də PST-nin fan-klubunda dərc olunan bu karikaturanı manşetdə vermişdi. Norveç İntegrasiya və Multikulturalizm Departamentinin (IMDi) 2009-cu il qiymətləndirmə hesabatına əsasən, “İslam” və ya “Müsəlman” sözlərinin yer aldığı il ərzində yazılı mediada ümumilikdə 77.000 xəbər dərc edilib. Bu xəbərlərin 82%-i mənfi məzmunlu olduğu halda, yalnız 18%-i neytral və ya müsbət xəbərlərdir. Norveç mediasının islamofobiyani alovlandığına

diqqət çəkən hesabatda, cəmiyyətin azlıqlara qarşı davranışının istiqamətləndirilməsində medianın rolu vurğulanır və son vaxtlar artan “İslam düşmənçiliyi” ilə bağlı təəccüblü təsbitlərə yer verilir[2,s.11-13]. 2011-ci il terror aktı da müsəlmanlara qarşı yönəlmiş faciəvi hadisələrdən idi. Anders Behring Breivik bu hücum müsəlmanlara qarşı olmuşdu və o bildirmişdiki onun əsas məqsədi Avropanı çoxmədəniyyətlilikdən xilas etməkdir[5]. Lakin bütün bu mənfiliklərə baxmayaraq, Norveç əhalisinin daxilində müsəlmanlara qarşı iki cür yanaşma mövcuddur. Bir qrup müsbət yanaşsa da, azlıq mənfə fikirlərə malikdirlər.

Norveçin keçdiyi tarixi inkişaf, ölkənin zəngin etnik və dini müxtəlifliyə malik olduğunu göstərmişdir. Keçmiş zamanlardan bəri buraya axın edən xalqlar özləri ilə öz mədəniyyətlərini, dini görüşlərini gətirmiş və illər boyunca birgə yaşamışlar. Norveç Konstitusiyasında göstərilən maddələr, ölkənin həyata keçirdiyi tədbirlər, ölkə ərazisində yerləşən ibadət yerləri və s. buradakı etnik və dini müxtəlifliklər haqqında məlumatlanmağa kömək edir. Bu gün Norveç əlverişli mühitinə, digər xalqlara tolerant münasibətlərə görə hələ də digər xalqların maraq dairəsindədir.

Ədəbiyyat:

1. Eidsvåg-Lindholm-Sveen, I.-T.-B. // The emergence of interfaith dialogue: The Norwegian experience. In T. Lindholm vdg. (Ed.), Facilitating freedom of religion or belief: a deskbook Holland: Koninklijke Brill NV, 2004

2. Ertekin. M. F.// Norveç ve İslamiyyət. IHH İnsani ve Sosial Araşdırmalar Merkezi, Haziran 2015

3. Əsgərova N., Abbasova H. Norveç Cəmiyyəti və Mədəniyyəti. Bakı:2013

4. Gelici. Z.//Norveç'te din eğitimi. Değerler Eğitimi Dergisi,18(40),2020 s.45-76.
<https://doi.org/10.34234/ded.638482>

5. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/07/110723_norway_3update

6.<https://www.statista.com/statistics/586630/number-of-immigrants-in-norway-by-country-of-origin/>

7. Jacobsen-Leirvik, C.-O.// Norway. In Jørgen Nielsen (Ed.), Yearbook of muslims in Europe (4), England: Brill Leiden, 2012

8. Leirvik, O. // Müslims in Norway, Tidsskrift for Islamforskning, The Nordic Welfare State, 8(1), 2014

9.Önal R.// Avrupa'da Müslümanların Birlikte Yaşama Serüveni: Norveç Örneği- Çokkültürlü Yaşam,Sosyo-Kültürel Organizasyonlar ve Dinlerarası Diyalog Perspektifinden Bir Analiz (11), Nisan 2016

10. Roald, A.S. //İslam. Oslo: Pax Forlag, 2004

11. Stensvold, A. //Amerikansk vekkelses: kristendom i Norge. In Arne Bugge Amundsen, (Eds.), Norges religions historie, Oslo: Universitetsforlaget, 2005

12. Vogt, K. // Integration through Islam? Muslims in Norway. In Yvonne Yazbeck Haddad (Eds.), Muslims in the West from sojourner to citizens, Oxford: University Press, 2002

Farajzadə N.

Religious and ethnic diversity in Norway

(Summary)

This article examines the historical perspective of ethnic and religious differences in Norway. As a result of the coexistence of different peoples, ethnic and religious differences in the country are taken as the object of analysis.

Фараджзаде Н.

Религиозное и этническое разнообразие в Норвегии

(Резюме)

В данной статье рассматривается исторический ракурс этнических и религиозных различий в Норвегии. В качестве объекта анализа взяты этнические и религиозные различия в стране в результате сосуществования разных народов.

Рәуфи: т.ф.д. V.Əfəndiyeva

CORC UOKER BUŞUN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ BUŞ DOKTRİNASININ ABŞ-IN XARİCİ SİYASƏTİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: ABŞ, Buş doktrinası, Corc U. Buş, 11 Sentyabr, İraq.

Key words: USA, Bush Doctrine, George W. Bush, 11 September, Iraq.

Ключевые слова: США, Доктрина Буша, Джордж В. Буш, 11 сентября, Ирак.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının (ABŞ) qlobal addımlarını anlamaq üçün onun “milli təhlükəsizlik strategiyalarına” nəzər salmaq lazımdır. “Yeni əsrdə milli təhlükəsizlik strategiyası” (A National Security Strategy for a New Century) adlı sənəddə ABŞ dünyanı necə gördüyünü, özü üçün prioritet hesab etdiyi mövzuları, təhlükə və təhdidlərin nələr olduğunu açıq şəkildə ifadə etmişdir [1].

Buş Doktrinası ABŞ-ın 43-cü prezidenti Corc Buşun adı ilə bağlı olan Milli Təhlükəsizlik Strategiyası sənədi ilə formalaşan yeni Amerikan xarici siyasətinin fəlsəfəsini təşkil edir. 11 sentyabr hücumlarından sonra ABŞ xarici siyasəti 2002-ni ilin noyabrında yayımlanan Buş doktrinasının müddəaları ilə yenidən formalaşdırılmışdır. Yeni xarici siyasət anlayışı ABŞ-a yeni bir hegemoniya qurmaq şansı yaratdı. Hücumlarla bağlı olaraq beynəlxalq ictimaiyyətdə Birləşmiş Ştatların lehinə reaksiya formalaşmış və bu da öz növbəsində ABŞ-a Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə əldə etdiyi “tək hegemon” mövqeyini yenidən bərpa etmə fürsəti yaratmışdır [2:s,52].

Doktrina dövlətlərin potensial hədələrə qarşı preventiv məqsədli hərbi gücdən istifadələrini leqallaşdırmaq üçün təklif olunmuşdu. Eyni zamanda bu sənəd geniş mübahisələrə də səbəb olmuşdur ki, mübahisələrin əksəriyyətinin əsasında əxlaqi məsələlər dururdu [3:s,100]. ABŞ-ın milli təhlükəsizlik strategiyasına əlavə etdiyi bu sənəd ABŞ-ın hər şəraitdə hərbi üstünlüyünü hədəfləyirdi. Doktrina lazımı situasiyalarda hərbi müdaxiləni tövsiyyə edir və Birləşmiş Ştatların maraqlarının digər bütün dövlətlərin suverenliyindən və maraqlarından üstün olduğunu vurğulayırdı [4:s,10].

Buş doktrinası ABŞ-ın həmin dövrdə dünyada yeganə super güc olması və qeyri-müəyyən gələcək üçün öz hegemon mövqeyini qoruyub saxlamağa çalışması fikrini qəbul etməklə başlayır. Prezident Buş 2002-ci ilin iyununda Vest-Pointdə məzuniyyət nitqində qeyd etdi ki, “Amerika meydan oxumalardan artıq hərbi gücə malikdir və saxlamaq niyyətindədir. Beləliklə, digər dövlətlərin sabitliyi pozan silahlanma yarışlarının bir mənası qalmır və rəqabət ticarət və digər sülh axtarışları ilə məhdudlaşdırılır. 17 sentyabr 2002-ci il tarixli “Amerika Birləşmiş Ştatlarının Milli Təhlükəsizlik Strategiyası”na dair hesabatında Buş bəyan etdi ki, “Biz müdafiəmizi çətinliklərdən kənar qurmaq və saxlamalıyıq”. O, davam etdi: “Bizim qüvvələrimiz potensial düşmənlərimizi ABŞ-ın gücünü üstələmək və ya onla bərabərləşdirmək ümidi ilə hərbi güclənməkdən çəkindirmək üçün kifayət qədər güclü olacaqdır” [5].

Buş doktrinasının ikinci elementi, şərait təmin olunduqda, hərbi gücdən qabaqcadan (preemptive) istifadə etmək öhdəliyidir. Qabaqcıllıq siyasəti bəlkə də Buş doktrinasının ən mübahisəli elementidir və siyasətə təsirlərinə görə onun ən çox diqqət çəkən hissəsidir. Dünya Ticarət Mərkəzinə və Pentaqona edilən 11 sentyabr terror hücumları fonunda Buş administrasiyası Soyuq Müharibə dövründə mövcud olandan köklü şəkildə fərqlənən bir təhlükə mühiti təsvir etdi. Ən narahatedici hədələr isə “quldur” dövlətlər və kütləvi qırğın silahları (KQS) ilə silahlanmış terrorçular hesab olunurdu. 11 sentyabr terroristlərin Amerika torpaqlarında geniş miqyaslı dağıntılar və ölümlər törətməyə hazır olduğunu kəskin şəkildə göstərdi. 11 Sentyabr hadisəsindən sonra MSNBC və Fox News-da görünən neokonservativ ekspertlər tərəfindən qəsdən qızıqdırılan qorxu mühitində “quldur” dövlətlərin və ya kütləvi qırğın silahları ilə silahlanmış terrorçuların

ssenariləri Buş administrasiyasının rəsmiləri tərəfindən qəbul edilməz hesab edildi. 2002-ci il Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında deyilir: “Biz “quldur” dövlətləri və onların terrorçu müştərilərini ABŞ, müttəfiqlərimiz və dostlarımıza qarşı kütləvi qırğın silahları ilə təhdid edə və ya istifadə edə bilməmişdən əvvəl dayandırmağa hazır olmalıyıq. Biz təhlükə baş verməmişdən əvvəl onun qarşısını almalıyıq və ondan müdafiə təmin etməliyik” [5].

Doktrinanın üçüncü elementi əvvəlki iki elementdən məntiqlə irəli gələn birtərəflilik anlayışıdır (unilateralizm). Birqütblü beynəlxalq sistemin saxlanması və qabaqcıllıq doktrinasına sadıqlıq mahiyyət etibarilə birtərəfliliyi göstərir. Birləşmiş Ştatların BMT Təhlükəsizlik Şurasının İraqa qarşı güc tətbiqinə icazə verən qətnaməsini əldə edə bilməməsinin sübutu kimi, gücdən qabaqlayıcı istifadəyə dair konsensus əldə etmək olduqca çətindir. Bununla belə, Buş administrasiyasının davranışı göstərdi ki, onlar bunu əhəmiyyətli bir maneə ya da problem kimi qəbul etməmişdilər [5]. Doktrinada əks olunan müddəalara əsaslanaraq başlanan İraq müharibəsi göstərdi ki, lazım gəldikdə ABŞ tək tərəfli hərəkət edə və istənilən düşməne qarşı hərbi əməliyyatlar təşkil edə bilər. Beynəlxalq təşkilatlarla olan əməkdaşlıqları isə bunu əngəlləyə bilməz [2:s,57]. Neokonservativlər prezident Klintonu Səddam Hüseyni hakimiyyətdən uzaqlaşdırma bilməməklə yanaşı həm onun xarici siyasətə çox tərəfli yanaşmasını da yüksək tənqid edirdilər. Onlar iddia edirdilər ki, birqütblü güclərin çox tərəfli fəaliyyət göstərməyə ehtiyac yoxdur; onların birtərəfli hərəkət etmək imkanları var. Buşun birtərəfli hərəkətə üstünlük verməsi 11 Sentyabr hadisəsindən əvvəl də aydın idi. Qısa müddətdə Buş administrasiyası bir sıra beynəlxalq müqavilələri, o cümlədən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi müqaviləsini, iqlim dəyişikliyinə dair Kyoto Protokolunu, bioloji silahlara qadağa tətbiq edən protokolu rədd etdi, 1972-ci ildən Rusiya ilə bağlanmış Ballistik Raketlər Öleyhinə Müqavilədən çıxdı [5].

Corc Buş administrasiyası 11 Sentyabr hücumlarının ardından Əfqanıstan və İraqa hücum edərək çox tərəflilik yanaşmasından əl çəkdi. Bununla da birtərəfli hərbi müdaxilələri özü üçün qanuni xarici siyasi fəaliyyət olaraq gördüyünü açıq şəkildə göstərdi. Bu çərçivədə ilk olaraq, Əfqanıstanda Taliban rejimi və Əl-Qaidə təşkilatına qarşı geniş miqyaslı hərbi müdaxilə həyata keçirdi. Müdaxilə müddətində ABŞ hərbi əməliyyatlarla bağlı beynəlxalq cəmiyyətin və regional təşkilatların dəstəyini qazana bildi [6:s,111]. Bir sıra Mərkəzi Asiya ölkələri öz hava məkanlarını ABŞ üçün açdılar. İlk mərhələdə bu ölkələr Özbəkistan, Qırğızıstan və Tacikistan oldu. Bu ölkələrdə Amerikan əsgərləri yerləşdirildi [7:s,45].

Buş Doktrinasının son elementi və ABŞ-ın xarici siyasət tarixinə dərinə daxil olan element isə demokratiyanın təşviqidir. Amerika xarici siyasətini müşahidə edən bir çox müşahidəçinin qeyd etdiyi kimi, siyasətçilər arasında ABŞ-ın iqtisadi və təhlükəsizlik maraqlarının xaricdə liberal dəyərlərin və demokratik təsisatların yayılması ilə irəliləməsinə dair bir fikir mövcuddur. Neokonservativlər bu inancı tam şəkildə əks etdirirlər. Onlar Amerikanın xarici siyasətinin demokratiyanı yaymaq üçün fəal şəkildə və bəzən də gücdən istifadə ilə işləməli olduğu fikrini qətiyyətlə dəstəkləyirlər. Demokratiyanı ən yaxşı idarəetmə forması kimi qəbul etməklə və demokratiyanı bütün dünyaya yaymaq vəzifəsi götürməklə, neokonservativlər Vilsonçu liberalizmin varisləri hesab olunurlar [5].

Həqiqətən də, İraq situasiyası ABŞ üçün bütün Yaxın Şərqi regional olaraq demokratikləşməsi yolunda sadəcə ilk addım olmaq niyyətində idi. İllərlə avtoritar, monarxiya hökumətlərini dəstəklədikdən sonra Buş administrasiyası qəfil qərara gəldi ki, demokratiya bütün bələlərin, xüsusən də Yaxın Şərqi narahat edən terrorizmin artmasının tək çarəsidir. İraqı işğal etmək üçün əsaslardan biri isə diktator Səddam Hüseynin devrilməsi ilə İraqda demokratiyanın çiçəklənəcəyi iddiası idi. SSRİ-nin dağılmasından sonra diktatorların bir-birinin ardınca hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə Şərqi Avropada demokratiya çiçəkləndiyi kimi, İraq üçün də eyni ssenari proqnozlaşdırılırdı. İddia olunurdu ki, demokratiya İraqın xarici siyasətində kəskin dəyişikliklə nəticələnəcək və Bağdaddan qaynaqlandığı iddia edilən terror təhlükəsini aradan qaldıracaq. Əlavə olaraq, neokonservativlərin fikrincə, İraqdakı demokratiya bütün Yaxın Şərqi təsir göstərəcək. Prezident Buşun 2003-cü ildə Milli Demokratiya Fonduna etdiyi çıxışında o, “İraq demokratiyası uğur qazanacaq və bu uğur Dəməşqdən Tehrana qədər xəbərlər göndərəcək” deyə qeyd etmişdi. Demokratiya ABŞ üçün terror təhlükəsini aradan qaldırmaqla

kifayətlənməyəcək, həm də Yaxın Şərq regionunu ümumilikdə regiona və Amerikanın strateji müttəfiqi olan İsrailə faydalı olacaq demokratik bir sülh zonasına çevirməyə kömək edəcək [5].

Buş doktrinasında qeyd olunur ki, əgər ABŞ-ın keçmişdəki düşmənlərinin onu hədələmək üçün böyük ordulara və sənayə imkanlarına ehtiyacları var idi. Müasir dövrdə isə terroristlər ABŞ-a hücum etmək üçün son texnologiyalardan istifadə edir və mütəşəkkil şəkildə birləşirlər. Buna baxmayaraq Əfqanıstanın timsalında zəif bir dövlətin də ABŞ-ın milli maraqlarına güclü dövlətlər kimi hədələr yarada biləcəyini vurğulayır. Bu yeni vəziyyətdə Birləşmiş Ştatlar sülhü qorumaq üçün terroristlərə və tiranlara qarşı mübarizə aparacaqdır [2:s,54].

Qeyd etdiyim kimi, doktrinanın ilk tətbiq edildiyi ərazi İraq hesab olunur. Beynəlxalq təşkilatlar və bir çox dövlətlərin qarşı çıxmasına və müharibə üçün əsaslı bir səbəbin olmamasına baxmayaraq, Buş hakimiyyətinin İraqı işğal etməsinə mane oluna bilinmədi [4:s,10]. Əfqanıstanın işğalı zamanı beynəlxalq dəstəyə arxalanan ABŞ, 2003-cü ildə İraqa girərkən belə bir dəstəyə ehtiyac duymamışdı [2:s,57].

Riçard Folk doktrina ilə bağlı fikirlərində bildirir ki: “Bu sənədin İraqa tətbiq olunması üçün heç bir lazımlı əsas yoxdur. Buş hakimiyyəti ya mövcud vəziyyəti səhv analiz etmişdir, ya da müharibəni başladarkən açıqlamadığı başqa niyyətləri var idi”. Müəllifə görə, İraq müharibəsi regional hegemonluq əldə etmək üçün təşkil olunmuş bir Amerikan hərəkatıdır [4:s,10-11].

Doktrinanın tənqidçiləri 3 əsas problemə diqqət çəkirlər. Birinci problem budur ki, “preventiv müharibə” strategiyası həll etdiyi problemlərdən daha çox problem yaratmışdır. Doktrina ABŞ-ın sahib olduğunu iddia etdiyi “çoxtərəflilik” xarakterini şübhə altına salmaqla yanaşı, müharibələrin çox yayılması ilə nəticələnmişdir. Digər problem rejim dəyişikliyi və dövlət suverenliyi məsələsinin sorğulanmasına gətirib çıxarır. Üçüncü olaraq isə, Amerikan üstünlüyü və nüfuzunun miqyasının problemləli olmasıdır [2:s,64].

Digər tənqidçilərə görə doktrina müdafiə (preventiv) yox, qabaqlayıcı (preemptiv) xarakter daşıyır [8:s,188]. Qabaqlayıcı fəaliyyət dedikdə bir dövlətin və ya bir qrup dövlətlərin qaçınılmaz bir təhlükəyə cavab olaraq güc tətbiq etməsidir [8:s,189]. Prezident Buş özünün 2002-ci ilin yanvarında “State of the Union” çıxışında xəbərdarlıq etmişdi: “Təhlükələr artdığı bir müddətdə hadisələri gözləməyəcəyəm. Təhlükə daha da yaxınlaşdıqca gözləmədə qalmayacağam. ABŞ dünyanın ən təhlükəli rejimlərinin bizi ən dağıdıcı silahlarla hədələməyinə icazə verməyəcək.” Beş ay sonra isə, Vest-Pointdə prezident Amerikanın düşmənlərinə qarşı hücumu keçməkdə qətiyyətli olduğunu vurğuladı. Prezident Buş qeyd etdi ki, “Əgər biz təhlükələrin həyata keçməsinə gözləsək, çox gözləməli olacağıq... Biz döyüşü düşmənin ərazisinə aparmalı, onun planlarını pozmalı və ən pis hədələr meydana gəlməzdən əvvəl onlarla üzləşməliyik” [8:s,188].

Prezident Corc Buşun həyata keçirdiyi xarici siyasət bir sıra nəticələr meydana gətirdi. İlk olaraq, böyük dövlətlər arasında rəqabətin artmasına gətirib çıxardı. Əfqanıstan və İraq siyasətinə paralel olaraq, ABŞ Azərbaycan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Səudiyyə Ərəbistanı kimi ölkələrlə əlaqələrini yaxınlaşdırmağa başladı. Belə ki, ABŞ hökuməti Özbəkistanla strateji müttəfiqliklə bağlı razılaşma imzaladı və Azərbaycana tətbiq etdiyi iqtisadi embarqonu ləğv etdi. Bu ölkələrə maliyyə və hərbi yardımları artıran Buş administrasiyası digər tərəfdən Səudiyyə hökuməti ilə neft istehsalının artırılması ilə bağlı səmimi görüşlər keçirdi. Bu cəhdlər Rusiya, Almaniya, Fransa, Çin kimi dövlətlər tərəfindən ABŞ-ın dünya hakimiyyətinə can atması kimi qiymətləndirildi. Bu da öz növbəsində, beynəlxalq sistemdə mövcud olan rəqabəti daha da artırdı. Digər tərəfdən, demokratiya yayma cəhdləri bir çox ölkələrdə böyük problemlərə, o cümlədən vətəndaş müharibələrinə gətirib çıxardı. Növbəti nəticə İsrail-Fələstin problemi ilə bağlı idi. Region ölkələri regiondakı əsas problemlərin İsrailin Fələstin siyasətindən qaynaqlandığını qeyd edir və ABŞ-dan İsrailə təzyiq göstərməsini tələb edirdilər. ABŞ isə onlarla eyni fikri bölüşmürdü. Amerikaya qarşı ziddiyyətlərin ortaya çıxması və ya mövcud olan ziddiyyətlərin artması digər bir nəticə hesab oluna bilər. Belə ki, ABŞ-ın İraqda və Quantanamoda insan hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxaran fəaliyyətləri bu ölkəyə qarşı ziddiyyətlərin artmasına səbəb oldu. Avropa xalqlarının əksəriyyəti demokratiyanı yaymağın ABŞ-ın işi olmadığını düşünürdülər. Bu tip düşüncələr dünyanın bir çox ölkələrində ABŞ-a qarşı nümayişlərin

keçirilməsində özünü göstərdi. Terorizmlə mübarizə siyasətində hərbi metodların çatışmazlığını da qeyd edə bilərik. ABŞ-ın terrorizmlə mübarizəsi arzu edilən nəticəni vermədi. ABŞ-ın təşkil etdiyi hərbi əməliyyatlar nəticəsində Əl-Qaidə, Taliban kimi təşkilatların təsiri zəifləndirildi, lakin tamamilə aradan qalxmadı. Son olaraq isə, əməliyyatlardan sonra sülhün qurulması üçün hər hansı bir siyasət irəli sürülmədi. Yəni, Birləşmiş Ştatlar hökuməti ölkədəki mövcud vəziyyətin düzəldilməsi üçün hansısa bir sөy həyata keçirmədi [6:s,113-118].

11 sentyabr terror aktı həm ABŞ, həm də milyonlarla insanın həyatı üçün dönüş nöqtəsi oldu. 11 Sentyabr hücumundan sonra tətbiq edilən Yeni Milli Təhlükəsizlik Strategiyası yeni dünya nizamında ABŞ üçün ən böyük problem olan terror aktlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün qurulmuş kimi görünə də, təcavüzkar xarici siyasət alətinə çevrildi. Buş doktrinası adlanan ABŞ xarici siyasəti 11 sentyabr hücumuna cavab olaraq ortaya çıxdı, lakin qlobal sistemdə mövcudluğunu davam etdirdi. Əvvəlcə Əfqanıstanın işğalına haqq qazandırmaq üçün istifadə edilən doktrina daha sonra “preventiv hücum” kimi genişləndirilərək, xüsusən də Yaxın Şərqdə müxtəlif əməliyyatlarla praktikada tətbiq olundu. Buş administrasiyası tərəfindən Yaxın Şərqdə demokratiyanın yayılması və terror yuvalarının təmizlənməsi məqsədi ilə tətbiq edilən bu doktrina və yeni təhlükəsizlik anlayışı ABŞ-ın xarici siyasət quruculuğunda birtərəflilik siyasətinə töhfə verdi. ABŞ BMT başda olmaqla heç bir qurum və dövlətin icazəsi olmadan həyata keçirəcəyi qabaqlayıcı hücumları özünə qarşı təhlükə hiss edən kimi reallaşdıracağını bəyan etdi. Bu mövqeyi ilə “dünyanın harasında terror təşkilatı varsa, ABŞ üçün potensial təhlükədir” anlayışı ilə, beynəlxalq hüquq konvensiyalarını alt-üst edən bir siyasət ortalığa qoydu [9:s,7].

Ədəbiyyat:

1. Abdullah ÖZKAN. ABD'nin Ulusal Güvenlik Stratejileri//TASAM,2021 https://tasam.org/tr-TR/Icerik/64857/abdinin_ulusal_guvenlik_stratejileri
2. Haris Ubeyde DÜNDAR. Yeni Hegemonya Anlayışı Çerçivesinde Bush Doktrini Üzerine Bir İnceleme//Elektronik Siyaset Bilimi Araşdırmaları Dergisi.2018,Cilt 9,Sayı 2.
3. Paul F. Diehl , Shyam Kulkarni & Adam Irish *The Bush Doctrine and the Use of Force: Reflections on Rule Construction and Application*,//9 Loy. U. Chi. Int'l L. Rev. 71 (2011).
4. Prof.Dr.Abdullah ÖZKAN. 21. Yüzyılda ABD'nin Küresel Stratejileri.Türkiye:TASAM YAYINLARI,2006,135 sayfa.
5. Brian C. Schmidt, Michael C. Williams. The Bush Doctrine and the Iraq War: Neoconservatives Versus Realists//Security Studies 2008, Volume 17, Issue 2, page 191-220.
6. Ertan EFEGİL. Bush Doktrini ve Dünya Güvenliğine Etkileri//Hacettepe Üniversitesi Türkiyyat Araşdırmaları.2008,s 103-122.
7. Ufuk ÇOLAK. 11 Eylül Sonrası ABD'nin Orta Asya Politikası,2009,194 sayfa.
8. Nicholas J. Wheeler. The Bush Doctrine: The Dangers of American Exceptionalism in A Revolutionary Age // Asian Perspective. Vol. 27, No. 4, Special Issue on the Bush Doctrine and Asia (2003), pp. 183-216 (34 pages).
9. Merve Aksoy. Küreselleşme ile Değişen Güvenlik Algısı Bağlamında Bush Doktrini// İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, İstanbul: 2016

Safarova Sh.

The impact of the bush doctrine on us foreign policy during the years of George W. Bush.

(Summary)

The main purpose of the article is analyzing the matter of The Bush Doctrine and its impact on the foreign policy of George W. Bush. The Bush Doctrine was adopted by US President George W. Bush in 2002. The doctrine had a significant impact on the country's foreign policy at that time. This document gave the United States the opportunity to regain its "the only hegemon" position. The main concepts that form the essence of the doctrine were the use of force

against "rogue" states preemptively, unilateralism and the promotion of democracy in the region. For the first time, the document was put into practice against Iraq. With the intervention in Iraq, the United States disregarded the principles of international law and was sharply criticized by the international community.

Сафарова Ш.

**Влияние доктрины буша на внешнюю политику сша в годы Джорджа В. Буша.
(Резюме)**

Основная цель статьи - проанализировать сущность доктрины Буша и ее влияние на внешнюю политику Джорджа Буша. Доктрина Буша была принята президентом США Джорджем Бушем в 2002 году. Доктрина оказала значительное влияние на внешнюю политику страны того времени. Этот документ дал США возможность вернуть себе положение «единоличного гегемона». Основными концепциями доктрины были применение силы против «бандитских» государств, односторонность и продвижение демократии в регионе. Впервые документ был применен на практике против Ирака. Вмешавшись в Ирак, США проигнорировал принципы международного права и подвергся резкой критике со стороны международного сообщества.

Rəyçi: t.f.d., b/m. N.Əsgərova

NİFTƏLİYEVƏ SƏKİNƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti

**AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ XARİCİ SİYASƏTİNİN
FORMALAŞDIRILMASINDA KONQRESİN ROLU**

Açar sözlər: ABŞ, xarici siyasət, Konstitusiya, Konqres, prezident.

Key words: USA, foreign policy, Constitution, Congress, president.

Ключевые слова: США, внешняя политика, Конституция, Конгресс, президент.

Birləşmiş Ştatlar Konstitusiyası azad dünyanın ən qədim demokratik sənədlərindən biridir. Konstitusiya daxil ABŞ-ın siyasi sisteminin formalaşdırılmasına Avropa və Amerikanın bir çox dahi siyasi mütəffəklərinin ideyaları təsir göstərmişdir. Hakimiyyətin bölgüsü ideyasını ilk dəfə C. Lökk tərəfindən irəli sürülmüşdür. Lakin ABŞ konstitusiyasının əsasında duran hakimiyyətin qanunverici, icraedici və məhkəmə qollarına bölgüsü fransız mütəffəki Ş.L. Monteskyonin əsərlərinə söykənir. Məsələ bundadır ki, C. Lökk hakimiyyəti qanunverici qola, icraedici və məhkəmənin vəhdətini özündə simvolizə edən ikinci qola və xarici əlaqələrə məsul olan orqanları təcəssüm etdirən üçüncü qola bölürdü.

ABŞ-da Ali Məhkəmə çox güclü siyasi instansiya hesab olunur. Onun daxili və xarici siyasətdə oynadığı rol digər ölkələrin Ali və Konstitusiya məhkəmələrindən daha güclü və hissələnəndir. Bununla belə xarici siyasətin formalaşdırılmasında operativ və doktrinal rol Konqres və prezidentə məxsusdur. Bu qəbildən də tədqiqat obyektini kimi Konqresin xarici siyasətin formalaşdırılmasında oynadığı rol seçilmişdir.

Konqresin xarici siyasətdə rolu

Hakimiyyətin birinci qolu olan Konqresin xarici siyasətin formalaşdırılmasında rolu kifayət qədər böyükdür. Konqresin xarici siyasətin formalaşdırılmasına birinci təsir vasitəsi büdcə və maliyyədir. Buna xalq arasında “pul kisəsi hakimiyyəti” deyilir. Konstitusiyaya görə yalnız Konqres vergiləri, gömrük tariflərini, aksiz daxilolmalarını müəyyən edə və toplaya bilər. Birləşmiş Ştatlar adından borc sazişlərini yalnız Konqres bağlaya bilər. Bütün bunlardan savayı, pul emisiyası və dövlət xəzinəsindən pul ayırmaları yalnız Konqresin əmri ilə həyata keçirilə bilər. Bütün bunlara baxmayaraq, artıq 1921-ci ildən büdcənin və böyük maliyyə billərin hazırlanması icraedici hakimiyyətə tapşırılmışdır. Bu sahədə təşəbbüs prezidentin ixtiyarına keçsə də, Konqres öz

əlində lazımı dərəcədə səlahiyyət cəmləşdirmişdir. Qanunvericilər müstəqil sürətdə icraedici orqan tərəfindən təklif olunan layihələrə pulun artırılması, azalması və ya qadağan olunması ilə bağlı məsələləri həll edir. Başqa sözlə desək, məhz Konqres xarici siyasətə və müdafiə sahəsinə nə qədər pul ayrılacağını müəyyən edir. Bütçənin ilkin variantı faktiki olaraq icraedici orqanlar tərəfindən hazırlansa da, Konqres bütçə qəbulu zamanı prezident tərəfindən təklif olunan xarici siyasət və müdafiə sahələrinin bəzilərində pul ayırmalarını azalda, digərlərində isə çoxalda bilər. Bununla da o prezidenti xarici siyasət istiqamətləri üzrə öz mövqeyini və narahatçılığını nəzərə almağa məcbur edir. Belə olan halda güclü xarici siyasət yürütmək istəyən prezident Konqreslə hesablaşmalı və onunla əməkdaşlığa can atmalıdır [5].

Vurğulayaq ki, Konqresin ilkin bütçə layihəsinə dəyişiklik etmək haqqı olduğu kimi, prezidentin «impoundment» adlı səlahiyyəti vardır. Impoundment prezidentin Konqres tərəfindən ayrılmış pulları, bütçədə qeyd edildiyi kimi xərclənmək səlahiyyətidir. Əgər bütçə qəbul edildikdən sonra ölkə daxilində və ya xaricində mövcud dinamika faktiki bütçə layihəsinə qeyri-aktual edirsə, prezident ABŞ-ın milli təhlükəsizlik və maraqlarını əlində rəhbər tutaraq pulları düşündüyü kimi xərcləyə bilər. 1974-cü ildən bəri belə mübahisələrin həll variantı kimi prezident Konqresə xüsusi müraciət edib, pulları xərcləmək istəməməsinin səbəbini açıqlamalıdır. Lakin bütçə və maliyyə məsələlərində son söz yenə də Konqresdədir. Əgər Konqres prezidentin arqumentini əsaslı saymasa, bütçənin olduğu kimi xərclənməsini sanksiyalaşdıran bill qəbul edə bilər [2].

Konqresin xarici siyasət sahəsinə təsir istiqamətində növbəti vacib funksiyası icraedici orqanların təsis və ləğv edilməsidir. ABŞ-da hal-hazırda 15 departament (nazirlik) və çoxlu sayda fərqli agentlik, idarə və bürolar fəaliyyət göstərir. Lakin, Birləşmiş Ştatlar yeni yaranan zaman kabinet cəmi bir neçə vacib departamentdən ibarət idi. Yeni departamentlər isə zərurət yarandıqda icraedici hakimiyyətin struktur dəyişiklikləri haqqında layihəsi əsasında 60 gün ərzində Konqresin müvafiq qanun layihəsi ilə təsis edildi. Ən son yaradılan departament 11 sentyabr hadisələrindən sonra “Daxili təhlükəsizlik departamenti”dir (“Homeland Security Department”). Departamentin adından da göründüyü kimi o xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri üzrə ixtisaslaşır. Bundan savayı Birləşmiş Ştatlarda mövcud Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi, Milli Təhlükəsizlik Agentliyi, Müdafiə Nazirliyinin Kəşfiyyat İdarəsi, Geoməkan Kəşfiyyatı və s. bu kimi nüfuzlu xüsusi xidmət orqanları da Konqresin müvafiq aktı əsasında yaradılmışdır.

Konqresin xarici siyasət sahəsində mühüm funksiyalarından biri – prezident tərəfindən təklif olunan səfir, beynəlxalq təşkilatlarda nümayəndə heyət rəhbərləri kimi vacib subyektlərin vəzifəyə təsdiqi ilə bağlıdır. Bu işə Konqresin yuxarı palatası olan Senat cavabdehdir. Ümumən Senat mülki və vətəndaş vəzifələrinə on minlərlə namizədi təsdiq edir. Adətən, onların təyinatı siyahı üzrə təsdiqlənir. Lakin Ali Məhkəmə hakimləri, aparıcı ölkələrə səfirlər, BMT kimi vacib təşkilatlara daimi missiya rəhbərləri kimi mühüm vəzifələrə təyinat ayrı-ayrı və çox ciddi nəzarət altında bir neçə ay ərzində həyata keçirilir [4, s.53].

Konqresin kvazi-məhkəmə səlahiyyətləri var ki, onlar da xarici siyasətə dolayısı yolla təsir etmək iqtidarındadır. Belə kvazi-məhkəmə səlahiyyətlərindən biri – impiçmentdir. İmpiçment vasitəsilə prezident, vitse-prezident, hakimlər və ya icraedici hakimiyyətin yüksək vəzifəli şəxsləri işdən kənarlaşdırıla bilərlər. İmpiçment üçün hüquqi əsas «xəyanət, rüşvətxorluq, başqa ağır cinayətlər» (II maddə, IV bənd) [1, s.37] çıxış edir. İmpiçmentin elan edilmə təşəbbüsü Nümayəndələr Palatası, qərar isə Senata məxsusdur [4, s.53]. Xarici siyasət ilə bağlı impiçmentə nümunə qismində 17-ci prezident E. Consonun işini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Prezident A. Linkolnun qətlinədən sonra prezident olmuş E. Conson Konqres ilə müdafiə naziri Edvin Stenton üzrə ciddi qarşıdurma yaşamışdır. Prezident bir neçə dəfə müdafiə nazirini işdən azad etsə də, Senat hər dəfə E. Stentonu vəzifəyə qaytarırdı. Növbəti belə haldan sonra Konqres prezidentə qarşı impiçment proseduru başladı. E. Conson prezident vəzifəsini cəmi bir səs nisbəti ilə saxlaya bildi [8]. Prezident və müdafiə nazirinin xarici siyasət sahəsində aparıcı subyektlər olduğunu nəzərə alsaq, Konqresin impiçment proseduru vasitəsilə xarici siyasətə təsir edə bilmə miqyasını təsəvvür etmək çətin deyil.

Konqres komitələrinin istintaqlarını xarici siyasətdə güclü nüfuz vasitəsi hesab etmək olar. 1974-cü ildə nümayəndələr palatasının hüquq komitəsinin yoxlanışları səbəbindən ABŞ prezidenti R. Nikson istefaya getmək qərarına gəldi. FTB, Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi əməliyyatları, «İran-Kontras» əməliyyatı ilə bağlı istintaqlar isə cəmiyyətdə bu strukturların fəaliyyəti haqqında böyük əks-səda doğurmuşdur.

Konstitusiyaya əsasən müharibə və sülh məsələlərinin həlli Konqresin öhdəsinə buraxılıb. Konqres «*müharibə elan etmək, kaper şəhadətnamələri* (mülki gəmilərin düşmən gəmilərini müharibə vaxtı tutmağa icazə) və *repressaliyə* (digər dövlətin sizin gəmilərinizi saxladığına görə sizin də adekvat cavab tədbirləriniz) *icazə vermək, quruda və dənizdə zəbtetmələrə dair qaydalar müəyyənləşdirmək*» (I Maddə, 8 bənd) [1, s.34] səlahiyyətinə malikdir. Müharibə elan etmək hüququ Amerikanın ata-baniləri tərəfindən birmənalı sürətdə Konqresə tapşırılmışdır. Onun sanksiyası olmadan prezident yalnız ABŞ-a hücumu dəf etmək və ya fəvqəladə hallarda ölkəni qorumaq üçün silahlı qüvvələrdən istifadə edə bilər. Qeyd edək ki, Konqres bütün fəaliyyət müddətində cəmi 5 dəfə müharibə elan edib. Qalan 200-dən artıq hərbi əməliyyatı isə prezident şəxsən sanksiyalaşdırıb.

Konstitusiyaya Konqresi hərbi sahədə geniş səlahiyyətlər ilə təmin edib. Konstitusiyanın I maddəsinin 8-ci bəndinə əsasən Konqres «*ordular yığmaq və saxlamaq; ancaq bu məqsədlə heç bir pul təxsisatı iki ildən artığa ayırma bilməz; donanma yaratmaq və saxlamaq; quru qoşun və dəniz qüvvələrinin idarə edilməsinə və təşkilinə dair qaydalar tədbiq etmək*» [1, s.34] hüquqlarına malikdir. Lakin, Vyetnam müharibəsinə qədər bu mexanizmlərdən heç biri istifadə olunmurdu və yalnız bu müharibə dövründə Konqres prezidentin hərbi səlahiyyətlərini məhdudlaşdıracaq qərarlar qəbul etdi.

Soyuq müharibə dövründə Konqres prezidentlə xarici siyasət sahəsində yaxından əməkdaşlıq etmiş və ona dəstək olmuşdur. Bu yaxın tərəfdaşlıq 1960-cı illərə qədər davam etmişdir. Vyetnam müharibəsi bu tərəfdaşlığa zərbə endirdi. L. Conson və R. Nikson administrasiyalarının dezinformasiyalarından və çoxlu sayda ABŞ vətəndaşlarının müharibədə ölməsindən narazı olan Konqres prezidentin xarici siyasət səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmışdır. 1971-ci ildə Konqres müharibəni Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə yaymaq üçün dövlət vəsaitlərindən istifadəni məhdudlaşdıran qanun aktı qəbul etdi. İki il sonra Konqres prezident Niksonun vetosunu dəf edib, Aşağı və Yuxarı Palataya xarici siyasətin formalaşdırılmasında əlavə funksiyaları verən qanun aktı qəbul etdi. 1980-cı illərdə Konqres prezident tərəfindən “Dövlət vəsaitlərinin Mərkəzi Amerikada xərclənməsini məhdudlaşdıran qanun aktı” qəbul etdi. Məhz bu siyasət xəttinin Reyqan administrasiyası tərəfindən pozulması İran-kontrast qalmağalına səbəb oldu. İrana silah sataraq əldə edilən gəliri Nikaraquaya yönləndirdiklərinə görə prezidentin milli təhlükəsizlik üzrə iki köməkçisinə qarşı cinayət işləri açılmışdır [6, s.26].

Konqres tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyəti çərçivəsində mərkəzi yeri “Hərbi səlahiyyətlər haqqında 1973-cü il qətnaməsi” tutur. Bu qətnaməyə əsasən, prezident hərbi əməliyyatlara yalnız xüsusi statut icazəsi aldıqda, müharibə elan edildikdə və ya ABŞ-a, onun ərazisinə, silahlı qüvvələrinə hücum olduqda başlamaq bilər. Gücdən istifadə etməmişdən öncə prezident Konqres ilə məsləhətləşməlidir. Əgər Birləşmiş Ştatlara qəfil hücum olunubsa və prezident hücumu adekvat cavab veribsə, o yenə də 48 saat ərzində konqresə yazılı hesabat verməlidir. Konqresin sanksiyası olmadan prezident silahlı qüvvələrdən yalnız 60 gün istifadə edə bilər. Bəzi hallarda Birləşmiş Ştatlar silahlı qüvvələrinin «*tez və təhlükəsiz çıxarılmasını təmin etmək*» məqsədilə bu müddət əlavə 30 günə qədər artırıla bilər. Amma Konqres ümumi və ya üst-üstə düşən qətnamə qəbul etməklə silahlı əməliyyatların birinci və ya ikinci müddətin bitməsinə qədər dayandırmağı tələb edə bilər [9].

Prezident (və ya icraedici orqanın digər vəzifəli şəxsi) tərəfindən imzalanan müqavilələr Senatın təsdiqinə təqdim olunur. Senatın bu qəbildən mövqeyi olduqca əhəmiyyətlidir. Senat, nəinki müqaviləni rədd edə, həmçinin ona düzəliş və əlavələr və ya ümumiyyətlə baxmaqdan imtina edə bilər. Düzəlişlər müqavilə öhdəliklərinə nəzərəçarpan dəyişikliklər edib, nəticədə müqavilənin yenidən digər tərəflə razılaşdırılmasına səbəb olur. Əlavələr əsas mətnə dəyişiklik etməsə də, ABŞ-ın öhdəliklərini birtərəfli sürətdə dəyişdirir. Düzəliş və əlavələrdən savayı Konqres «Anlaşmalar»

deyilən qeydlərdən istifadə edib, müqavilənin bəzi müddələrinin necə şərh olunmasını müəyyənləşdirir. Ratifikasiyanın ikinci mərhələsi prezidentin səlahiyyətindədir. O müqavilənin promulqasiya (qüvvəyə minmə) olunmasına qarşı çıxıb, onun hüququ qüvvəyə minməsinə mane ola bilər [7, s.171-209].

Xarici siyasət sahəsində Konqresin əvvəlki səlahiyyətləri haqqında danışdıqda parlamentin qanunverici veto hüququnu qeyd etmək vacibdir. Qanunverici veto hüququ icraedici orqanların qərarlarını üst-üstə düşən və ya sadə qətnamələr vasitəsilə ləğv etmək səlahiyyətini özündə ehtiva edirdi. Lakin, 1983-cü ildə ABŞ-ın Ali Məhkəməsi bu səlahiyyəti konstitusiyaya zidd elan etmiş [3] və bu sahədə qəbul edilən 200-dən artıq qanun aktını hüquqi qüvvədən salıb.

Konqresin xarici siyasət istiqamətində son struktur islahatlar içərisində XX əsrin sonlarında parlament daxilində baş vermiş “inqilabı” qeyd etmək vacibdir. Xarici siyasət, müdafiə siyasəti və milli təhlükəsizlik sferaları ilə məşğul olan Konqres komitələri partiyanın ali nümayəndələri tərəfindən ələ keçirilib, avtokratik formada idarə olunduğuna görə 1974-cü ildə digər Konqres üzvləri öz partiya rəhbərlərinə qarşı kiçik “inqilab” həyata keçirildilər. 1974-cü ildə yeni islahata əsasən, bütün xarici siyasət ilə bağlı daimi komitələrdə daimi alt-komitələr yaradılırdı və sədrlik çoxluğa malik partiyanın digər üzvlərinə verilirdi. Daha bir islahat Konqresin xarici siyasət sferasının informasiya və analitika mərkəzlərinin təşkili ilə bağlı idi. Buna qədər Konqres icraedici hakimiyyət qolundan xarici siyasət ilə bağlı informasiyanın əldə edilməsi və analiz olunmasında asılı idi. Lakin yeni islahat Konqresə öz qüvvələri hesabına xarici siyasət haqqında müstəqil formada informasiya əldə edib, onu emal etmək imkanlarını bəxş etdi [6, s.26].

Məqalə çərçivəsində apardığımız tədqiqat Birləşmiş Ştatların xarici siyasətinin formalaşdırılmasında Konqresin roluna ümumi çərçivədə aydınlıq gətirilmişdir. Lakin Konqres və prezidentin xarici siyasətdə aparıcı aktor olmaları hələ xarici siyasətin tam olaraq bu iki subyektdən formalaşdırılması anlamına gəlmir. Konqres və prezidentdən savayı ABŞ-ın xarici siyasətinin formalaşdırılmasında Ali Məhkəmə, çoxlu sayda güc strukturları və diplomatik qurumları özündə ehtiva edən bürokratik aparat, maraq qrupları və siyasi partiyalar böyük rol oynayır. Bu qəbildən cari məqaləni Birləşmiş Ştatların xarici siyasətinin formalaşdırılmasının əsasları kimi deyil, yalnız Konqresin onda oynadığı rol kimi qəbul etmək zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. Urofski, M.İ. ABŞ demokratiyası haqqında əsas mətnlər. Bakı: Siyasi və İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi (Far Centre). 2005. 488 s.
2. Chairman John Yarmuth. The Impoundment Control Act of 1974: What Is It? Why Does It Matter? House Budget Committee Staff October 23, 2019. 2 Pages.
3. INS v. CHADHA (1983). United States Supreme Court. No. 80-1832. Argued: February 22, 1982. Decided: June 23, 1983
4. Lenz, T.O., Holman, M. American Government, Florida Atlantic University Department of Political Science. Gainesville: University Press of Florida. 2013. 436 p.
5. Policy Basics: Introduction to the Federal Budget Process. Center on Budget and Policy Priorities. 2020. 9 pages.
6. The Making of U.S. foreign policy. An Electronic Journal of the U.S. Department of State. U.S. Foreign Policy Agenda. Volume 5 • Number 1. Washington, D.C. March 2000. Pages 53.
7. Treaties and other International Agreements: The Role of the United States Senate. A Study Prepared for the Committee on Foreign Relations United States Senate by the Congressional Research Service. Library of Congress. Washington: U.S. Government Printing Office. January 2001. Pages 339.
8. Полякова, Т. Попытка №5: за что президентам США объявляли импичмент и чем это заканчивалось: [Электронный ресурс] / Январь 12, 2021. URL: <https://www.forbes.ru/obshchestvo-photogallery/418247-popytka-no5-za-chto-prezidentam-ssha-obyavlyali-impichment-i-chem>

9. Совместная резолюция по вопросу о военных полномочиях Конгресса и президента. Принята Сенатом и Палатой представителей Соединенных Штатов Америки на совместной сессии конгресса. 7 ноября 1973 г.: [Электронный ресурс] / Февраль 10, 2021. URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1945-1990/rezoluciya-o-voennih-ponomochiyah.php>

Niftaliyeva S.

The role of the Congress in shaping the foreign policy of the United States (Summary)

The United States is still the most powerful state in the world. The foreign policy of the United States in any case affects all world countries. Based on this, the study of US foreign policy is relevant. The formation of US foreign policy is a complex and multi-level process. Despite this, one of the leading actor in this complex process are the Congress. This article is devoted to creating a general idea of the fundamentals of US foreign policy, including the study of the foreign policy powers of Congress. In writing the article, special attention was paid to the relevant foreign policy clauses of the constitution, bills, decisions of the Supreme Court and presidential directives.

Нифталиева С.

Роль Конгресса в формировании внешней политики Соединенных Штатов (Резюме)

Соединённые Штаты все еще остаются самым могущественным государством в мире. Внешняя политика США так или иначе влияет на все мировые страны. Исходя из этого актуально изучение внешней политики США. Формирование внешней политики США сложный и многоуровневый процесс. Несмотря на это одним из ведущих акторов в этом сложном процессе является Конгресс. Данная статья посвящена созданию общего представления об основах внешней политики США, включая изучение внешнеполитических полномочий Конгресса. В написании статьи особое внимание было уделено соответствующим внешнеполитическим пунктам конституции, законопроектам, решениям Верховного Суда и президентским директивам.

Rəyçi: f.f.d. N.Hüseynova

BABAYEV KƏNAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
kananmbabayev@gmail.com

ABŞ-DA AZƏRBAYCAN DİASPORU VƏ LOBBİSİNİN YARANMASI, TARİXİ, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Açar sözlər: lobbiçilik, diaspor, qurultay, müstəqillik, islahatlar, Azərbaycan Respublikası.

Key words: lobbying, diaspora, congress, independence, reforms, Azerbaijan Republic.

Ключевые слова: лоббирование, диаспора, съезд, независимость, реформы, Республика Азербайджан.

Ümumiyyətlə lobbiçilik dedikdə, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan ciddi vasitə hesab olunur. Hər bir ölkədə lobbiçilik fəaliyyətinin inkişaf etməsi və formalaşması həmin dövlətin əsas inkişaf xüsusiyyətlərindən, siyasi institutların fəaliyyət istiqamətindən və eyni zamanda siyasi və iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. [2]. Lobbiçilik öz inkişaf xüsusiyyətlərinə görə ABŞ-da inkişaf etmişdir.

Bu gün öz inkişaf səviyyəsinə görə müstəqil Azərbaycan Respublikasında da lobbiçilik fəaliyyəti əsas yerlərdən birini tutur. Ancaq tarixi inkişaf prosesini nəzərə alaraq bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan lobbisini Çin, yəhudi, irland və s digər lobbilərlə eyni səviyyədə tutmaq

mümkün deyildir, çünki adı sadalanan digər lobbilər tarixi inkişaf prosesi keçmişdir və aid olduqları ölkənin qanunverici və icraedici hakimiyyətinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirmişdir.

II Dünya müharibəsindən sonra soydaşlarımızın əsas problemi Amerikada yaşamaq hüququ əldə etmək üçün sənəd verərkən milliyyətin rus və ya iranlı yazılması idi. 1940-cı il də yaradılan "Amerika Komitəsi" azərbaycanlıların da hüquqlarını qoruyurdu. [1]. Soydaşlarımız öz haqq səslərini dünya birliyinə çatdırmaqla yanaşı, sovetlərdə işğal altında olan Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası istiqamətində işlərini fəallaşdırdılar. İlk dəfə olaraq, 1954-cü ildə Azərbaycan mühacirətinin tanınmış nümayəndəsi Zahid xan Xoyski 1984-cü ildə Amerikanın ali qanunverici orqanında çıxış etdi. Zahid xan Xoyski Konqresə Sovetlər Birliyinə daxil olan respublikalar haqqında məsələnin müzakirəsi ilə əlaqədar Azərbaycan təmsilçisi kimi dəvət olunmuşdu. Zahid xan Azərbaycan müstəqilliyinin bərpası barədə çıxış etdi və vətənimiz barədə ətraflı məlumat verdi. Avropada yaşayan soydaşlarımızın bir qisminin 1990-cı ilə qədər olan dövr ərzində ABŞ-a köçməsi diasporumuzun daha da güclənməsinə və say tərkibinin genişlənməsinə səbəb oldu. Bu miqrasiyanın məntiqi nəticəsi olaraq, Azərbaycan diaspor təşkilatlarının da sayı artırdı. İlk zamanlar yaşlı nəsil bir-birilərlə müxtəlif klub və cəmiyyətlər vasitəsilə əlaqə qururdusa, zaman öz işini görürdü. İnsanlar yaşa dolduqca əlaqələr zəifləyirdi.

Azərbaycan tarixçiləri ölkəmizdə mövcud olan lobbicilik fəaliyyətini ikinci müstəqilliyimizdən sonrakı tarixi dövrü əsas götürürlər. Lakin məntiqi nəticəyə gəlsək belə söyləmək olar ki, Azərbaycanda lobbizim fəaliyyətinin kökləri 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonrakı dövrü əhatə edir. AXC süqut etdikdən sonra başqa ölkələrə səpələnmiş soydaşlarımızın siyasi fəaliyyətini lobbizim ilkin kökləri hesab etmək mümkündür. Həmin dövrdə Türkiyədə də Azərbaycan lobbisi geniş yayılmışdı. M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı altında fəaliyyət göstərən lobbicilik fəaliyyətinin əsas istiqamətini mətbuat təşkil edirdi. Ancaq digər lobbilərdən əsas fərqi ondan ibarət idi ki, mövcud olan lobbicilik fəaliyyəti qanuni şəkildə tənzimlənmirdi və eyni zamanda hüquqi statusu mövcud deyildi. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, yəni 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının lobbicilik fəaliyyətində kəskin şəkildə çatışmazlıqlar hiss olunurdu. Belə ki, mövcud olan situasiyadan erməni diasporu mükəmməl şəkildə istifadə etməyi bacardı. 1993-cü ildə hakimiyyət dəyişikliyi, hərbi əməliyyatların sona çatması və xarici iyasət sahəsində müəyyən edilmiş uğurların qazanılması lobbicilik fəaliyyətinin genişlənməsinə və hüquqi status qazanmasına şərait yaratdı. Bütün adı çəkilən hadisələr 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə bağlı idi. Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra lobbicilik fəaliyyətinin tənzimlənməsi və hüquqi mahiyyət kəsb etməsinə başlanıldı.

XX əsrin sonları artıq elə tarixi dövr idi ki, Azərbaycan neft sektorunda ciddi şəkildə uğurlar əldə etməyə başlamışdır. 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" bağlandı və bu xarici siyasətində inkişaf etməsinə şərait yaratdı. Heydər Əliyevin apardığı islahatlar Azərbaycan Respublikasının nüfuzunun güclənməsinə və eyni zamanda lobbicilik fəaliyyətinin nizamlanmasını sürətləndirdi və bu hadisələrdən sonra Azərbaycan lobbisi hüquqi status almağa başladı.

Bundan başqa xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan lobbisinin inkişaf etməsində digər lobbilərinə təsiri olmuşdur. Bunlardan ən əsası yəhudi və türk lobbisini misal göstərə bilərik. Yəhudi lobbisinin Azərbaycan lobbiciliyinə dəstəyi ermənilərin Azərbaycan üzərində olan məqsədlərinin neytrallaşmasına şərait yaratdı və onların fəaliyyətinə ciddi şəkildə maneə oldu. Türk və yəhudi lobbisinin dəstəyi Azərbaycanın bu sahədə müəyyən uğurlar qazanmasına dəstək oldu. 2000-ci il sentyabrın 8-də ABŞ-da səfərdə olan prezident Heydər Əliyevin Amerikanın nüfuzlu yəhudi təşkilatları, Yəhudi Komitəsi, Prezidentlər Konfransının, Yəhudi Konqresinin, Sovet Yəhudiləri Komitəsinin rəhbərləri ilə görüşü də Azərbaycan lobbisinin formalaşmasında və siyasi imicinin yüksəlməsində böyük əhəmiyyət kəsb etdi. [3]. 2003-cü ildə Böyük Britaniyada fəaliyyət göstərən Azərbaycan lobbisinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi sahəsində göstərdiyi fəaliyyət bu sahədə qazanılmış əsas uğurlardan hesab olunur. Enerji sahəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan enerji dəhlizinin açılması sahəsində alınmış qərarlarda Azərbaycanın imicinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Son dövrlər baş verən proseslər, ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində Azərbaycan amilinin prioritet təşkil etməsi, Azərbaycan diasporu və lobbisinin rəsmi şəkildə

fəaliyyətinə geniş imkanlar açmaqla yanaşı, eyni zamanda, Azərbaycanın neft lobbisinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu da xüsusi əhəmiyyətə kəsb etməklə diqqət mərkəzindədir.

Artıq Azərbaycan diasporu özünün inkişaf dövrünü yaşayır. 2001-ci il, noyabr ayında Bakıda ümummilli lider Heydər Əliyevin iştirakı ilə keçirilmiş Ümumdünya azərbaycanlıların qurultayı bu sahədə görülmüş ən önəmli addımlardan biri idi. Qurultay zaman Heydər Əliyevin çıxışın da dünya ölkələrinə səpələnmiş soydaşlarımızın hüquqlarının müdafiəsinin, onların hər zaman həmrəy olmasını və lazım olduqda birləşmək cəhdlərinin vacibliyini xüsusi ilə qeyd etmişdir. Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların həmrəyliyi Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ən əsas zəmini hesab olunur, bu onunla bağlı amildir ki, lazım olduqda bütün həqiqətləri dünya ölkələrinə çatdırmaq imkanına şərait yaradır. Ümumiyyətlə, Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı xaricdəki soydaşlarımızın ümumi məqsəd, vahid ideya ətrafında birləşməsi yolunda böyük addım, gələcəyə istiqamətlənmiş önəmli tədbirlərdən idi, Qurultay həm də soydaşlarımızın birlik, və həmrəyliyi nümayiş etdirdi. [7]. Həmin keçirilmiş Qurultaydan daha sonra ümumdünya azərbaycanlılarla daha perspektivli iş görmək üçün 21 fevral 2003-cü ildə “Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiq edildi. Bütün bu amillər diaspor-dövlət münasibətlərinin formalaşmasında və inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu ənənəni hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir. Diaspor və lobbifəaliyyətinin müəqşir dünya standartlarına və mövcud ənənlərə uyğun olaraq fəaliyyətini nizamlamaq məqsədi ilə Prezident İlham Əliyev 2008-ci ildə xaricdə yaşayan azərbaycanlıların hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək məqsədi ilə Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında sərəncam imzalandı. Görülmüş işlər içərisində Dünya azərbaycanlıları ziyalılarının, Azərbaycan və Türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I forumunun, Türk dövlət və Cəmiyyətlərinin XI Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayının keçirilməsi, Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Xartiyasının təsdiq edilməsi, Avropa Azərbaycanlılar Konqresinin və Cəmiyyətlərinin fəaliyyət proqramlarının qəbul olunması, Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Assosiasiyasının təsis edilməsi, Kanada Azərbaycan Təşkilatlar Assambleyasının I Qurultayının və bu kimi digər tədbirlərin həyata keçirilməsi diaspor quruculuğunda mühüm hadisələrdəndir. Eyni zamanda, bu fəaliyyətin gəncləşməsi, gənclər təşkilatlarının geniş vüsət alması və 2010-cu ilin 28 noyabr tarixində Almaniya Federativ Respublikasının Frankfurt-Mayn şəhərində dünyada yaşayan azərbaycanlı gənclərin I forumunun keçirilməsi görülmüş işlərin geniş məntiqi nəticəsi kimi diqqətə layiqdir. Bunlarla yanaşı, lobbifəaliyyəti yarandı və geniş arealda fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində lobbifəaliyyəti verdiyi böyük önəmi belə ifadə edir: “Ümumazərbaycan məsələləri ilə bağlı təsirli addımlar atılmalı, aparıcı ölkələrdə güclü Azərbaycan lobbisi formalaşdırılmalıdır. Dost icmalar və lobbifəaliyyətləri ilə səmərəli əməkdaşlıq qurulmalı, diaspor quruculuğu sahəsində onların müsbət təcrübəsindən istifadə olunmalıdır” [8]. Hal-hazırda Azərbaycan lobbisi öz səmərəli işi ilə ölkə hüdudlarından kənarında milli simamızı əks etdirir. Bu sahədə ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan soydaşlarımız tərəfindən müəyyən nailiyyətlər əldə edilsə də, bunu qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Lakin son illər yəhudi, türk və digər diaspor və lobbilərlə, onların təşkilatları ilə qarşılıqlı m əraqlar əsasında əməkdaşlıq etmək, onların köməyindən istifadə edərək təcrübə toplamaq və qarşıya qoyulan məqsədləri reallaşdırmaq artıq nəzəriyyədən praktikaya keçidin göstəricisidir. Bu gün artıq formalaşmış Azərbaycan diasporunun imkanlarından geniş istifadə edilərək məqsədyönlü lobbifəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və lobbifəaliyyətlərinin yaradılması dövrün vacib tələblərindən biri hesab olunur. Lobbifəaliyyətin fəaliyyət istiqamətinə gəldikdə isə birmənalı şəkildə qeyd olunmalıdır ki, bu fəaliyyət həm milli maraqların qorunmasına, həm də qloballaşan dünyanın təhlükəsizliyinə xidmət etməlidir.

Xalqlar arasında gedən sürətli inteqrasiya prosesləri, diaspor və lobbifəaliyyətlərinin beynəlxalq siyasətdə artan rolu bu sahədə daha genişmiqyaslı fəaliyyət göstərilməsini tarixi zərurətə çevirib. Dünyanın 5 qitəsində məskunlaşan soydaşlarımızın siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni fəaliyyəti yaşadıkları ölkələr, oradakı şərait və mənəvi dəyərlər kimi müxtəlifdir. Lakin problemlərə və çətinliklərə baxmayaraq, azərbaycanlılar hər zaman öz milli mənsubiyyətini, adət-ənənələrini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini qayğı ilə qoruyub-saxlamış, tarixi Vətənlə əlaqələrini itirməmişlər. Bu

gün dünyanın müxtəlif ölkələrində diasporumuzun mövcudluğu da, məhz bu amillə bağlıdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu dünya azərbaycanlıları arasında milli birliyin daha da güclənməsi və həmvətənlərimizin təşkilatlanması üçün geniş imkanlar yaradır. Eyni zamanda, xaricdə yaşayan soydaşlarımız da ölkəmizin inkişafına, qarşıya çıxan problemlərin həllinə yaxından kömək göstərməyə çalışırlar. Bu köməyin səmərəli olması, məhz həmvətənlərimizin möhkəm birliyi, mütəşəkkilliyi və yaxşı təşkilatlanması sayəsində mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev Z . Dünya diasporları (nəzəriyyə və təcrübə). Bakı, Qismət, 2005.
2. Politologiya. İzahlı lüğət. B akı, Ş ərq-Qərb, 2007.
3. Sadıqov F. Xarici lobbizm və dövlətlərin maraqları. Bakı, “Məşvərət” jurnalı, № 27, 2000
4. Andersen T. Industry lobbies for risk-based capital changes. Washington, Grove Press, 2002, 355 p
5. Gulfred N. USA; lobby and policy. Washington, Gold Pless, 2002,205 p
6. <http://www.commission-anticorruption.gov.az/upload/file/Lobbicilik.pdf>
7. <http://diaspor.gov.az/>
8. <http://www.e-qanun.az/framework/17528>

Babaev K.

**Establishment, history, goals and objectives of the Azerbaijani Diaspora and lobby in the United States
(Summary)**

Explanation of the term lobbying and its meaning. Substantial steps taken in the development of lobbying in the Republic of Azerbaijan. Features of the main directions of İlham Aliyev's activity in the development of lobbying.

Бабаев К.

**Создание, история, цели и задачи азербайджанской диаспоры и лобби в США
(Резюме)**

Объяснение термина лоббирование и его значения. Сделаны существенные шаги в развитии лоббирования в Азербайджанской Республике. Особенности основных направлений деятельности Ильхама Алиева в развитии лоббирования.

Rəyçi: dos. S.Əliyeva

ƏHMƏDOV RƏŞİD
Azərbaycan Dillər Universiteti
rashidahmadov899@gmail.com

**MALİYYƏ BÖHRANINDAN SONRA AZƏRBAYCAN-ABŞ İQTİSADI
ƏLAQƏLƏRİ**

Açar sözlər: Maliyyə böhranı, ABŞ, Azərbaycan.

Key words: Financial crisis, USA, Azerbaijan.

Ключевые слова: Финансовый кризис, США, Азербайджан.

Ən böyük ölkələrin iqtisadiyyatları qlobal maliyyə böhranından sarsılmağa davam edir. Bunun qarşısını almaq üçün aparıcı dövlətlər, xüsusən Amerika Birləşmiş Ştatları, habelə Avropa Birliyi üzvləri, Yaponiya və digərləri vəziyyətin inkişafına bir şəkildə təsir göstərməyə, özəl sektora kömək göstərməyə, nəhəng kreditlər ayırmağa çalışırlar. Bank sektoru, milliləşdirilmiş

banklar, sığorta şirkətləri və sənaye sahələri bu böhrandan əziyyət çəkən əsas sektorların başında gəlirlər. Dünyada bu qlobal böhrana qarşı səyləri və imkanları birləşdirərək, aparıcı ölkələrin fəaliyyətlərini əlaqələndirərək yalnız birlikdə mübarizə aparmaq mümkün olduğuna inam getdikcə artır. Bu, G8 ölkələri liderlərinin keçirtiyi görüşünün əsas gündəliyinə daxil edilmişdir [2].

2008-ci ildə dünyada bir çox maliyyə və iqtisadi böhran başladı ki, bu da əksər qabaqcıl iqtisadiyyatlardakı əsas iqtisadi göstəricilərdə güclü bir azalma şəklində özünü göstərdi və sonradan iqtisadiyyatın qlobal tənəzzülünə (ləngiməsinə) çevrildi. Böhranın yaranması bir sıra amillərlə əlaqələndirilir:

- iqtisadi inkişafın ümumi xarakteri;
- kredit bazarının qızması və yaranan ipoteka böhranı;
- malların (neft daxil olmaqla) yüksək qiymətləri;
- fond bazarının isinməsi.

2008 maliyyə böhranının öncüsü, 2007-ci ilin əvvəlində yüksək riskli ipotekaları təsir edən ABŞ ipoteka böhranı idi. İpoteka böhranının ikinci dalğası 2008-ci ildə meydana gəldi və banklar tərəfindən verilən kreditlərin dövlət ipoteka şirkətləri tərəfindən yenidən maliyyələşdirildiyi standart seqmentə yayıldı [1].

ABŞ-dakı ipoteka böhranı, 2008-ci ilin sentyabrında dünya banklarında likvidlik böhranına səbəb oldu: banklar, xüsusən də avtomobil almaq üçün kredit verməyi dayandırdı. Nəticədə, avtomobil nəhənglərinin satış həcmi azalmağa başladı. Üç avtomobil nəhəngi Opel, Daimler və Ford oktyabr ayında Almaniya kəsirlər olduğunu bildirdi. Böhran əmlak sektorundan real iqtisadiyyata yayıldı, tənəzzül və istehsalın azalması başladı [1].

15 sentyabr 2008-ci il tarixdə 613 milyard dollar borcu olan Amerika bankı Lehman Brothers iflas iddiası və kreditorlardan qorunma tələbi ilə iddia qaldırdı. Lehman Brothers iflası ABŞ tarixində ən böyük iflas oldu. Əvvəllər belə güclü bir maliyyə institutu iflas etməmişdi. Dördüncü ən böyük ABŞ investisiya bankının çökməsi bir çox ölkədəki böyük səhm qiymətlərini və enerji qiymətlərinə mənfi təsir etdi. Neftin qiyməti bir barel üçün 147 dollardan 40 dollardan aşağıya endi. 2008-ci ilin oktyabrında fond bazarının çöküşü ABŞ bazarında son 20 ildə, Yaponiya bazarı üçün bütün tarixdə rekord oldu [1].

Böhranın iki ilində (2008-2009) yüz illik tarixə sahib ən böyük hörmətli investisiya bankları yandı. Bank of America Merrill Lynch'i aldı və Solomon Brothers və Morgan Stanley statuslarını dəyişdirdilər: investisiya fəaliyyətləri kommersiya fəaliyyətləri ilə əvəz olundu. İşin sütunları - General Motors, Chrysler və başqaları kömək üçün hökumətlərinə müraciət etdilər. Bütün özəl borc milliləşdirildi: 14 trilyon dollarlıq xüsusi ipoteka borcu olan ən böyük maliyyə qurumları - Fannie Mae və Freddie Mac (ABŞ) dövlət tərəfindən satın alındı [2].

İqtisadiyyatın bank sektorunun milliləşdirilməsinə nəzər yitirdiyimiz zaman Avropanın ən böyük banklarının səhmlərinin Fransa, Böyük Britaniya hökumətləri tərəfindən satın alındığının şahidi oluruq. Dövlət bu bankların səhmlərini alır, bazara müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətlərini davam etdirmələri üçün lazım olan real pul ilə təmin edir. Bu prosesdə dövlətərlər banklardan borc götürürlər, bunun üçün ehtiyat hissələri, xammal alır və hazır məhsul istehsalına davam edirlər. Vaxt keçdikcə bu səhmlər möhkəm ayağa qalxdıqdan sonra kommersiya bankları tərəfindən geri alınacaqdır. Rusiyada da bu cür tədbirlər görülür. Ticarət bankları müəyyən dərəcədə dövlətin nəzarəti altındadır [1, 4].

Azərbaycana gədikdə maliyyə böhranı Azərbaycandan bir şəkildə yan keçdi. Bunun bir izahı var. Dünyanın birjalarında respublikamız demək olar ki, mövcud deyildir. İqtisadiyyatımızın əsasını dövlətin mülkiyyəti olan neft sənayesi, daha doğrusu SOCAR təşkil edir. Müəssisələndirilmə yoxdur və nəticədə birja ticarətində iştirak etmir. Bununla birlikdə, ölkəmiz beynəlxalq maliyyə sisteminin kifayət qədər fəal iştirakçısıdır. Məhsul satırıq, bunun üçün qazandığımız valyuta mənbələrini beynəlxalq banklara yerləşdiririk. Son illərdə dünyanın aparıcı şirkətlərinin səhmləri alınmağa başladı, buna baxmayaraq vəsaitin o qədər də əhəmiyyətli bir hissəsi xərclənmədi (respublika burada bir şey itirə bilər).

Apardığımız araşdırmalara əsasən Milli Məclis 2009-cu ilin büdcəsini müzakirə etmiş, büdcənin gəlir və xərc hissəsini təyin edərkən, neftin bir barelinin 50 dollar olacağı ehtimalına

əsaslanmışdır. Çünki mövcud beynəlxalq proqnozlara görə dünya bazarında qiymət bu səviyyədən aşağı düşməməli idi. Bunu nəzərə alaraq, növbəti illər üçün planlaşdırılan sosial məsələlərə xərcləri heç bir şəkildə azaltmağı, müdafiə büdcəsi xəttini dəyişməz olmağını vacib hesab etmişdilər [2].

Enerji sahəsində uğurlu əməkdaşlığın təməli Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən hələ 1993-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının neft və qaz sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi üzrə danışıqların davam etdirildiyi bir vaxtda qoyulmuşdur. Artıq məlum olduğu kimi, bundan sonra 20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanmış bir çox Amerika enerji şirkətinin iştirak etdiyi “Əsrin müqaviləsi”, habelə neft kəmərlərinin inşası və istismara verilməsi başlandı:

- 1) Bakı-Supsa
- 2) Bakı-Tbilisi-Ceyhan
- 3) Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri.

Qeyd etmək vacibdir ki, Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin əhəmiyyəti yalnız 10 milyardının Avropaya, 6-sının isə Türkiyə bazarına tədarük edilməsi planlaşdırılan 16 milyard kubmetr qazda deyil, eyni zamanda, qaz paylama şəbəkəsi və Cənubi Avropada yeni birləşdirici boruların inşasıdır. Cənub Qaz Dəhlizinin tikintisi onsuz da 1950-ci illərdə D.D.Eyzenhauer administrasiyası dövründə Amerika yollarını avtobizləşdirmək ideyası öz təsirini göstərmişdir [3].

-metropol ərazilərdə böyük magistral yolların tikintisi malların hərəkətinin yaxşılaşdırılmasına

- bölgələrdə iqtisadi böyüməyə
- şəhəratrafi vəziyyətə gətirilməsinə.

İki ölkə arasında digər sahələrdə iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi faktı hamıya məlumdur. Məsələn, Azərbaycanın ilk peyki Virciniyada Orbital Sciences tərəfindən inşa edildi və Azərbaycan Boeing-dən bir neçə təyyarə aldı və bununla da Amerika iqtisadiyyatına milyardlarla dollar töhfə verdi. ABŞ Ticarət Nazirliyində Avropa, Orta Şərq və Afrika üzrə katib köməkçisinin müavini Metyu Murrey 2014-cü ildə ABŞ Konqresindəki bir tədbirdə etdiyi çıxışında Amerika iş dünyasının artan marağından və iştirakın prioritetindən danışdı. Bundan əlavə, ABŞ Azərbaycanın ölkəni Şərq və Qərb arasında regional nəqliyyat mərkəzinə çevirmək planlarını dəstəkləyirdi. Buna görə iqtisadi münasibətlərin inkişafı Prezident İlham Əliyevin Amerika General Electric Şirkətinin sədri Con Rays və Amerika Birləşmiş Ştatları İxrac-İdخال Bankının sədri və prezidenti Fred Hokberq ilə görüşləri zamanı müzakirə mövzusu oldu:

- suvarma
- pambıqçılıq
- aviasiya
- müasir texnologiya sahəsindəki layihələrin maliyyələşdirilməsi perspektivləri [4].

Zirvə toplantısından sonrakı mətbuat konfransında Azərbaycanın nüvə materiallarının yayılmasının qarşısının alınmasına verdiyi töhfəni vurğulayan ABŞ Prezidenti Barak Obama Azərbaycanın müsbət rolunu qeyd etmişdi və bildirmişdi ki, əməkdaşlıq çərçivəsində ABŞ Azərbaycanla sərhəd nəzarətində nüvə materiallarını müəyyənləşdirmək iqtidarındadır. Yerinə görə Azərbaycan bu müddətdə son dərəcə vacib bir tərəfdaşdır. Bu Prezident Obamanın sözləridir. Nüvə Təhlükəsizliyi Sammiti prosesi çərçivəsində Azərbaycan bu istiqamətdə fəal tədbirlər görmüşdür [3].

Erməni qüvvələrinin hərəkətlərinə baxmayaraq, hücum dəf edildi və Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsi işğaldan azad edildi. ABŞ-ın yüksək səviyyəli dövlət məmurları Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə güclü dəstək verdiklərini və ABŞ-ın beynəlxalq hüquqa, BMT Nizamnaməsinə və Helsinki Yekun Aktına əsaslanan hərtərəfli tənzimləmə öhdəliyini təsdiqlədilər.

2016 ci il Aprelin 1-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Vaşinqtona səfəri başa çatdı. Dövlət başçısı ABŞ-ın paytaxtına Prezident Barak Obamanın Dördüncü Nüvə Təhlükəsizliyi Sammitində iştirak etmək üçün dəvəti ilə gəldi. Sammitə 54 ölkənin və bir sıra beynəlxalq təşkilatın prezidentləri və hökumət başçıları qatıldı. Üç gün ərzində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Prezident Barak Obama, vitse-prezident Co Bayden ilə görüşdü. ABŞ Ticarət katibi Penni Pritzker, Dövlət katibi Con Kerri və eyni zamanda ABŞ Dövlət Katibinin Müavini Tomas Şannon, Amerikan General şirkətinin sədr müavini, siyasi, işgüzar dairələrin

yüksək səviyyəli nümayəndələri və ictimai təşkilat rəhbərləri ilə mühüm görüşlər keçirdi. Nəticə etibarilə, Azərbaycan etibarlı və strateji tərəfdaş kimi qəbul edilir və ABŞ ilə Azərbaycan arasında yaxın, isti münasibətlər gələcəkdə müsbət inkişaf edəcəkdir [4].

Ədəbiyyat:

1. MARDANOV, Samir Yazar, and Çağrı Tez Danışmanı ERHAN. Azərbaycan-ABD ilişkileri ve Azərbaycan'da ABD algısı. Diss. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2012. S-273
2. Azerbaijan-US Relations. — Embassy of the Republic of Azerbaijan to the United States of America // <http://www.azembassy.us/foreign-policy/azerbaijan-us-relations.html>
3. Novruz Mamedov. Xarici siyasət: Gerçəklər və Gələcəyə baxış. - Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2013 .-- 264 s. - ISBN 978-9952-26-519-4 .
4. TELLİ, Azime. "Azərbaycan Enerji Diplomasisi." Enerji Diplomasisi (2015): 347.

Ahmadov R.

US-Azerbaijan economic relations after the financial crisis

(Summary)

After gaining independence, Azerbaijan, in its foreign policy activities, began to establish relations with all major countries of the world, including the United States. Economic relations are the basis of relations between the two countries. After the financial crisis of 2008, economic relations between the two countries did not suffer, but strengthened. One of the main reasons for this is that the crisis did not affect Azerbaijan.

Ахмедов Р.

Экономические отношения США и Азербайджана после финансового кризиса

(Резюме)

После обретения независимости Азербайджан в своей внешнеполитической деятельности начал налаживать отношения со всеми крупными странами мира, включая Соединенные Штаты. Экономические отношения являются основой отношений между двумя странами. После финансового кризиса 2008 года экономические отношения между двумя странами не пострадали, а укрепились. Одна из главных причин этого в том, что кризис не затронул Азербайджан.

Рәуфи: dos. Ş.Abdullayeva

SADIXOV ƏLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti
ali.sadiqov.ww@gmail.com

FRANKLİN RUZVELTİN “YENİ XƏTT” SİYASƏTİ

Açar sözlər: Franklin Ruzvelt, “Yeni xətt”, Böyük Depressiya, xarici siyasət, müharibə.

Key words: Franklin Roosevelt, New Line, Great Depression, foreign policy, war.

Ключевые слова: Франклин Рузвельт, Новый линия, Великая Депрессия, внешняя политика, война.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra, xüsusilə 1920-ci illərdə ABŞ iqtisadiyyatı dinamik inkişaf edirdi və 1929-cu ilə qədər Amerikanın ümumi daxili məhsulu əvvəlki illərə nisbətən nəzərəcarpacaq səviyyədə yüksəlmişdi. Bununla belə, 1928-ci ildə prezident seçkilərində qalib gələn respublikaçı Herbert Huverin irəli sürdüyü “çiçəklənmə” və “ABŞ kapitalizminin müstəsnalığı” siyasəti ciddi nəticə vermədi. “Ciddi fərdiyyətçilik” və “şəxsi təşəbbüsə yol verilməsi” Huver administrasiyasının başlıca iqtisadi doktrinası idi. Huver administrasiyası yoxsulluğu aradan qaldırmaq üçün təkliflər planı işləyib hazırlasa da, həmin ərəfədə başlanan dünya iqtisadi böhranı bu planın həyata keçirilməsinə mane oldu. Böhrana baxmayaraq, Huverin

dövründə ABŞ dollarının sabit valyuta kimi tanınması və onun beynəlxalq pul vahidinə çevrilməsi baş verdi [3, s.33].

Nyu-Yorkdakı Uoll-Strit Fond Birjasında milyonçu maqnatlardan tutmuş sadə amerikalıların və digər ölkələrdən olan varlıqların səhmləri yerləşdirilmişdi. Fond Bazarı 1929-cu il oktyabrın 24-də misli görünməmiş satış əməliyyatlarına şahid oldu, həmin gün 12.8 milyon səhm, 29 oktyabrda- “Qara Cümə Axşamı”nda isə 16 milyon səhm satıldı, satış pik həddinə çatdı. Qiymətli kağızlar dəyərini sürətlə itirməyə başladı. Birjada baş verənlər “Böyük Depressiya” adlanan dünya iqtisadi böhranına gətirib çıxardı. Böhran zamanı istehsal azalmış, işsizlik artmış, səhmlərin qiymətləri faktiki dəyərindən xeyli aşağıda düşmüşdü. Məvaciblərin azlığı istehlak borclarının çoxalmasına səbəb olmuş, aqrar sektorda tənəzzül baş vermiş, ərzaq qiymətlərinin deflyasiyası kəskinləşmiş, o cümlədən banklarda külli miqdarda problemlə kreditlər ortaya çıxmışdı. ABŞ iqtisadiyyatı 1929-cu ilin oktyabrında tənəzzül dövrünə daxil oldu, istehlak xərcləri defisitləşməyə və satılmayan mallar artıqlığı yaranmağa başladı, bu da öz növbəsində fabrik istehsalına mənfi təsir etdi. Sonrakı bir neçə il ərzində istehlak xərcləri və investisiyalar azaldı, müflis şirkətlər işçilərini ixtisar etdiyi üçün sənaye məhsulunun və məşğulluğun kəskin şəkildə enməsinə səbəb oldu. 1933-cü ilə qədər təxminən 15 milyon amerikalı işsiz qaldı və ölkə banklarının az qala yarısı iflasa uğradı. Ölkədə sənaye istehsalı yarımçıq azalmışdı, şəhərlərdə evsiz insanların sayı durmadan artırdı. Fermerlər kənd təsərrüfatı texnikalarının çatışmamazlığı ucbatından məhsullarını yığa bilmir, onları tarlalarda çürüyərək tərək etməyə məcbur olurdular. Ənənəvi satış bazarlarından məhrum olunmuş, bank kreditləri dondurulmuş, bir çox təsərrüfat sahələri müflis olmuşdu. Corciya, Alaboma, Oklahoma və Texasdakı fermerlər təsərrüfatlarını tərək edərək əkin ərazisi axtarışı üçün başqa ştatlara yollanırdı, habelə iş axtarışında kənd yerlərindən şəhərlərə kütləvi miqrasiyası edirdilər [6].

Ağır iqtisadi böhran, sosial qarşıdurma və kəskin siyasi mübarizə şəraitində 1932-ci ildə prezident seçkiləri keçirildi. Respublikaçıların namizədi Herbert Huver, demokratların namizədi isə geniş iqtisadi və sosial islahatları əhatə edən çoxəhatəli proqramı ilə Nyu-York ştatının qubernatoru Franklin Delano Ruzvelt idi. Seçkidə Ruzvelt böyük qələbə qazandı, 23 milyon seçici onun lehinə, 16 milyon isə rəqibinə səs verdi. Demokratlar 12 ildən sonra qalib gələrək öz namizədini Ağ Evdə görə bildilər. F. Ruzvelt ABŞ-ın 32-ci prezidenti və Amerika tarixində dərin iz buraxan siyasətçi, dövlət xadimi olmuşdur. Konstitusiyaya görə, prezident yalnız iki dəfə seçilsə də, o, 1932-ci ildən 1945-ci ilə qədər dörd dəfə prezidentliyə seçilən yeganə şəxs olmuşdur [2, s.155-156].

Franklin Delano Ruzvelt 1933-cü il martın 4-də prezident seçiləndə iqtisadi böhran ən pik həddə çatmışdı və ölkənin təsərrüfatı dağılmaq ərəfəsində idi. Ruzvelt böhranla mübarizə aparmaq məqsədilə çoxsaylı qərarlar qəbul etdi. Ruzvelt administrasiyasının irəli sürdüyü “Yeni xətt” siyasəti həm inkişaf və yardım tədbirlərindən, həm də islahat tədbirlərindən ibarət idi. Huver administrasiyasından fərqli olaraq Ruzveltin “Yeni xətt” kursu dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini dəstəkləyirdi və bunun iqtisadi böhranın qarşısını almaqda bilavasitə rolunun olacağını vurğulayırdı. İnteraksiyanı dirçəltmək və işsizlərə iş tapmaq məqsədilə hökumət kapitalın rentabelli sahələrə sərf edilməsini, müvəqqəti olaraq işsizlərə mənzil, yol, körpü tikintisində və ayrı-ayrı sektorlarda iş tapmaq üçün əmək strategiyasını nəzərə alan geniş proqramlar həyata keçirdi. İşsizlərə yardım üçün geniş iqtisadi proqramlar hazırlandı və 1940-cı ilə qədər birbaşa yardıma təxminən 16 milyard dollar xərcləndi. ABŞ Konqresi 1935-ci ildə işçilərə kollektiv tətillər hüququ verən “Vaqner qanunu”nu qəbul etdi. Bundan sonra işçini tətillərində iştirakına görə məsuliyyətə cəlb etmək qadağan olundu. Elə həmin il ABŞ tarixində ilk dəfə olaraq Sosial Təminat qanunu Konqresdən keçdi. Bu, işsizlik müavinətinin ödənilməsinə, qüsurly amerikan vətəndaşlarına, yəni korlara, şikəstlərə, ailə başçısını itirmiş analara və yetimlərə yardım etməyi nəzərdə tuturdu. Bu, ədalətli cəmiyyəti irəliyə doğru aparan böyük addım idi. Üç milyona yaxın gənci işlə təmin edən Sosial Mühafizə İdarəsinin əsası qoyuldu, uzun müddət yarımçıq qalan tikinti işlərinə vəsait tapıldı. Kənd təsərrüfatı və sənayedə bir çox uzunmüddətli islahatlar da yoxsulluq və işsizliyin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. İslahatlara uyğun olaraq, bank, energetika, aqrar təsərrüfat, sosial təminatla bağlı çoxlu qanunlar qəbul olunmuşdur. “Yeni xətt” kursuna, əsasən, bankların bəzilərinə maliyyə yardımını edildi, daha sərt nəzarət altında, bank depozitlərinə hökumət zəmanəti ilə yenidən

açıldı, digərlər isə ləğv olundu. ABŞ-da 1930-cu illərin ortalarında 25000 bankdan yalnız 15000-i fəaliyyətini dayandırmamışdı. Onlar dövlətdən kreditlər alır, əmanətçilərin depozitini ödəyirdilər [9, s.120].

Yeni kurs çərçivəsində daha bir mühüm tədbir 1933-cü il iyunun 16-da qüvvəyə minmiş Sənayenin Bərpaı qanunu idi. Onun dövlət tənzimlənməsi sistemi tətbiq edildi. Hər bir sənaye sahəsi üçün kodeksləşdirilmiş “ədalətli rəqabət məcəllələri” işlənib hazırlanmış və tətbiq edilmişdir [7, s.300]. Qeyri-bərabər rəqabətə son qoyularaq iş həyatında ədalətli iqtisadi mühiti təmin edən qanunlar hazırlandı. Zəngin və böyük korporasiyalar üçün vergilər qaldırıldı, vergi qanunlarındakı boşluqlar federal və əyalət hökumətlərinin vergi siyasətlərində uzun müddət davam edən ziddiyyətlər böyük ölçüdə aradan qaldırıldı. İslahatda hər bir müəssisəyə müəyyən istehsal həcmi, məhsulların qiymətlərini və satış bazarı təyin edilmiş, minimum əmək haqqı və maksimum iş həftəsi məcəllələrdə əksini tapmışdır. İşçilərin həmkarlar ittifaqı yaratmaq və kollektiv müqavilələr bağlamaq hüququ elan olunmuşdu. Sənayenin Bərpaı haqqında qanuna, əsasən, işsizlərə sosial yardım tədbirləri nəzərdə tutulmuşdu. İslahatlar çərçivəsində Xüsusi İctimai İşlər komitəsi yaradıldı, onun sərəncamında yolların tikintisi, məktəblərin təmiri, idman komplekslərinin yaradılması və s. üçün külli miqdarda pul ayrıldı. Bu tədbirlər 8 milyon amerikalını işlə təmin etdi.

“Yeni Xətt” siyasəti nə qədər uğurlu olsa da, bundan narazı olan müəyyən qruplar vardı, xüsusilə maliyyə və sənaye kapitalının nümayəndələri, eləcə də müxalif siyasi qüvvələr açıq şəkildə Ruzveltin islahatlarına qarşı çıxırdılar. Bunun nəticəsində 1934-cü ildə nəhəng ticarət korporasiyaların və inhisarçı qrupların birbaşa iştirakı ilə Amerika Azadlıq Liqası yaradıldı [5, s.121-122]. Bu təşkilat iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə son qoyulmasını, nəhəng korporasiya və şirkətlərdən alınan vergiləri azaltmağı, zəhmətkeş xalqa və demokratik hərəkətlərə münasibətdə sərt mövqe tutmağı tələb edirdi. “Yeni xətt” əleyhdarlarının əsas hissəsini ABŞ Ali Məhkəməsi və onun arxasında duran maliyyə oliqarxiyası özünə rəhbər tuturdu. Ali Məhkəmə hakimləri dövlətin iqtisadiyyata hər hansı müdaxiləsinə yol verilməzliyi ilə bağlı qərar çıxardı. ABŞ Ali Məhkəməsi 1935-ci ilin mayında 12 qanunun, 1936-cı ilin yanvarında isə kənd təsərrüfatının tənzimlənməsi haqqında qanunun konstitusiyaya zidd olduğunu elan etdi. Belə təzyiq və qadağalar istənilən nəticəni vermədi, “Yeni xətt” kursu ətrafında liberal-demokratik qüvvələrin geniş koalisiyası yarandı, 1936-cı il seçkilərində Ruzveltin yenidən parlaq qələbə qazanmasına gətirib çıxartdı.

Ruzvelt administrasiyasının “Yeni xətt” kursu sırf daxili iqtisadi və ya sosial əhəmiyyət daşıyan islahatlarla məhdudlaşmırdı. Onun əhəmiyyətli hissəsini xarici siyasət təşkil edirdi. Həmin dövrdə ABŞ hökuməti beynəlxalq siyasət sahəsində də ciddi problemlərlə üzləşirdi.

1929-1933-cü illərin iqtisadi böhranı bütün kapitalist ölkələrinə bu və ya digər dərəcədə təsir etmişdi. Bu böhranın ən ciddi nəticəsi aparıcı imperialist dövlətlər arasında ticarət məhsulları bazarları, xammal mənbələri və gəlirli kapital qoyuluşu sahələri uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi oldu.

İki böyük imperialist dövlət – Uzaq Şərqdə Yaponiya və Avropa qitəsində Almaniya – onların məqsədinin dünyanın öz siyasi, hərbi və iqtisadi maraqlarına cavab verərək yenidən bölünməsi olduğunu gizlətmirdilər. Yaponiya artıq Çin ərazisinin bir hissəsini işğal etmişdi.

Qlobal beynəlxalq təhlükə kontekstində Ruzvelt administrasiyası belə nəticəyə gəldi ki, ABŞ-ın həmin regionda mövqeyini gücləndirmək lazımdır. Rəsmi neytrallığın saxlanması mövcud konyuktura üçün ən münasib sayılırdı. Mərmərə və Çanaqqala boğazlarında beynəlxalq vəziyyətin gərginləşməsindən və İtaliyanın Həbəşistana (Efiopiya) hücumundan sonra ABŞ Konqresi 1935-ci ildə “Bitərəflilik qanun”unu qəbul etdi. Qanun müharibə tərəfi olan ölkələrə silah tədarükünə qadağa qoyurdu və 1936-cı ildə qadağa onlara kreditlərin verilməməsinə qədər genişləndirildi. ABŞ-ın yeni hökumətinin xarici siyasət sahəsində ciddi təşəbbüsü, ilk növbədə, özünün hərbi-siyasi və iqtisadi maraqlarından çıxış edərək Sovet İttifaqı ilə diplomatik əlaqələr qurmaq qərarı idi. ABŞ-ın işgüzar dairələrinin SSRİ ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişafında maraqlı olması üçün hər cür əsas var idi. Londonda 1933-cü ilin iyununda keçirilən beynəlxalq iqtisadi konfransda SSRİ nümayəndə heyətinin rəhbəri M.M.Litvinov bəyan etmişdir ki, onun hökuməti təxminən 1 milyard dollar məbləğində ticarət müqaviləsi imzalaya bilər. Bununla belə, ABŞ administrasiyasını Sovet İttifaqını beynəlxalq subyektin müstəqil üzvü kimi tanımağa sövq edən tək cəmiyyət bazarında

iqtisadi marağ deyildi. SSRİ ilə diplomatik münasibətlər qurmaq perspektivi Yaponiya hökumətinin Uzaq Şərqdə artan fəallığını ABŞ maraqlarına təhlükə kimi görən və SSRİ ilə münasibətlərin normallaşdırılmasının Uzaq Şərqdəki potensial təhlükənin təcrid edilməsi vasitəsi ölkənin siyasi dairələrinin marağında idi. ABŞ dövlət katibi Cordell Hull 1933-cü ilin sentyabrında Yaponiya məsələsini Sovet İttifaqının tanınmasının lehinə amil kimi qeyd etmişdi. Ruzveltin yaxın köməkçilərindən biri olan Çarlz Bolen 1969-cu ildə yazılarında bildirmişdir ki, Sovet hökumətinin rəsmi tanınması ABŞ administrasiya tərəfindən heç bir zaman dəstəklənmədi, lakin Yaponiyanın Asiyada artan təcavüzü və nasist Hitlerin Almaniyada hakimiyyətə gəlməsi SSRİ-ni məcburi tanımağa səbəb yaratdı. 1933-cü il noyabrın 17-də Sovet İttifaqının ABŞ tərəfindən rəsmi tanınması elan edildi [1, s.91-93].

Bu dövrdə ABŞ-da əsas xarici siyasi konsepsiyalar izolyasionizm və internasionalizm olaraq iki qrupa bölünürdü. Internasionalist hakim siyasi elita tərəfdarları faşizm təhlükəsinə qarşı ABŞ-ın Böyük Britaniya ilə əməkdaşlıq etməsini, SSRİ ilə diplomatik münasibətlərini yaxşılaşdırılmasını dəstəkləyirdilər. Ruzvelt, hökumət üzvlərinin əsas hissəsi “beynəlmiləlçilik” konsepsiyasının tərəfdarı idi. İzolyasionistlərin mövqeləri ondan ibarət idi ki, ABŞ öz təsirini qorumaq məqsədilə Avropa və Uzaq Şərqdəki proseslərdən kənar qalmalı və müdaxilə etməməlidir. Avropa ölkələri ilə hərbi-siyasi ittifaq bağlanmamalı, öz bitərəfliyini qorunmalıdır.

Franklin Ruzvelt administrasiyası xarici siyasətdə “məhriban qonşuluq” siyasətini qəbul edərək qərb yarım kürəsinə hərbi müdaxilədən rəsmən imtina etdi [4, s.168]. Administrasiya qərb yarım kürəsindəki ölkələrlə əlaqələrin yaxşılaşdırılmasını ticarətin artırılması və ölkənin regionda strateji mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üçün vacib sayırdı. Yeni siyasətin ilk konkret nəticələri 1933-cü ilin dekabrında Uruqvayın Montevideo şəhərində keçirilən VII Panamerika konfransında, dövlətlərin bir-birinin daxili işlərinə müdaxilə etməmək öhdəliyini qəbul etməklə aydınlaşdı. Kuba ilə 1934-cü il may ayında yeni müqavilə imzalayaraq Kubaya qarşı müstəmləkəçilik xarakterli, o cümlədən ABŞ-ın Kubaya hərbi müdaxiləsinə imkan verən “Plata düzəlişindən” imtina olundu [11, s.240]. Həmin il Amerika qoşunları Haitidən çıxarıldı və 1936-cı ildə imzalanmış, 1939-cu ildə konqres tərəfindən ratifikasiya olunmuş müqavilə ilə Panama Kanal Zonasında əlavə kommertiya hüquqları əldə edildi. 1938-ci ildə Meksika Amerika neft sənayelərini milliləşdirəndə, dövlət katibi Cordell Hull Meksikaya güclü diplomatik təzyiç göstərdi və kompensasiya tələb edildi. Latin Amerikasını ölkələri arasında “məhriban qonşuluq” siyasəti Amerikanın regiondakı xarici siyasətində sabitliyi saxlayan, onun iqtisadi maraqlarını qoruyan mühüm diplomatik alətlərdən biri idi.

F. Ruzveltin ikinci administrasiyası zamanı beynəlxalq hadisələr ABŞ-da siyasi qüvvələrin baxışlarının dinamizminə, xüsusilə Respublikaçılar Partiyasının planlarına əhəmiyyətli düzəlişlər gətirdi. Beynəlxalq proseslərin mürəkkəbləşməsi, “ox ölkələri”nin güclər blokunun genişlənen aqressivliyi ABŞ-ın dünya arenasında həm siyasi, həm də iqtisadi dominant mövqeyinin təmin edilməsi zərurətini müdafiə edən konsepsiyasının güclənməsinə təsir edirdi.

ABŞ faşist blokuna müəyyən qədər güzəştlər həyata keçirmiş, xüsusən də 1936-1939-cü illər İspaniya vətəndaş müharibəsi zamanı ABŞ-ın atdığı siyasi addımlar dolayısı ilə “faşist oxu”-nun əlini gücləndirmişdi. Beləliklə, 1937-ci ilin yanvarında konqres tərəfindən qəbul edilmiş qətnamə İspaniyada hər iki münəqişə qrupuna silah ixracına embarqo qoyulmasını və may ayında demokratiya tərəfdarlarının general Franko ilə mübarizəsində kömək etmək əvəzinə neytrallıq haqqında yeni qanun qəbul edildi. Rəsmi olaraq Almaniyaya və İtaliyaya Frankonu dəstəkləyir, SSRİ isə respublikaçılara “üstüörtülü” yardım edirdi. SSRİ rəsmən münəqişə tərəfi olmadığından ABŞ hökumətindən embarqoya məruz qalmamışdı.

ABŞ hökumətinin İspaniyaya səyahət qadağasına baxmayaraq, əksəriyyəti könüllü adı altında kommunist amerikalılardan ibarət olan sayı 3 minə yaxın 3 tabor (“Avraam Linkoln”, “Corc Vaşinqton”, “Con Braun” adlı taborlar) yaradılaraq İspaniyaya göndərildi. ABŞ 1938-ci ilin əvvəlində böyük itkilərə və onlardan hərbi əməliyyatlarda istifadənin açıq-aşkar səmərəsizliyi səbəbindən könüllüləri İspaniyadan çıxarmaq qərarına gəldi. Əksəriyyəti ABŞ Kommunist Partiyasının çağırışına cavab verən kommunistlərdən ibarət olan amerikalı könüllülər vətənlərinə qayıtdıqdan sonra “Avraam Linkoln Taborunun Veteranları” və “Avraam Linkoln Taborunun Dostları” təşkilatlarını yaratdılar [10, s.520-523]. Onların arasında jurnalist və yazıçılar Ernest

Heminquey, Alva Bessi və başqaları var idi. İspaniyada faşizmə qarşı mübarizəyə dəstək vermək üçün ABŞ-da bir çox ictimai təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi, onların üzvləri fizik Albert Eynşteyn, müğənni kimi məşhur Paul Robson, o cümlədən yazıçı, şair və rəssam olan üzvlərdən ibarət idi. İspaniya vətəndaş müharibəsinin keçmiş veteranlarının çoxu Avropa antifaşistləri ilə əvvəllər qurulmuş əlaqələrindən yararlanaraq İkinci Dünya müharibəsində dolayısı yolla iştirak etmiş və ya ABŞ kəşfiyyatında xidmət göstərmişlər.

Avropada hadisələrin təhlükəli inkişafı ABŞ-ın Amerika qitəsində ekspansionist siyasətinin yayılmasına şərait yaratdı. ABŞ Kanada ilə diplomatik münasibətlərini yaxınlaşdırdı və Ruzvelt administrasiyası 1938-ci ildə “Monro doktrinası”nı rəsmi olaraq genişləndirdi. Həmin ildə Limada (Peru) keçirilən VIII Panamerika konfransında Avropa diktatura rejimləri tərəfindən təcavüz halında birgə fəaliyyət proqramı hazırlandı [8, s.189].

Franklin Ruzveltin daxili və xarici siyasətdə həyata keçirdiyi tədbirlər, yəni “Yeni xətt” siyasəti uğurlu oldu, qısa müddətdə “Böyük Depressiya”nın təsirləri minimuma endirildi, qlobal geosiyasətdə Birləşmiş Ştatlar dominant gücə çevrildi.

Ədəbiyyat:

1. Вахитов М. Ә. ABŞ-ın yeni və müasir tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı: AZTU, 2012, 178 s.
2. Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. I hissə. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 370 s.
3. Mustafayeva S. ABŞ və Böyük Britaniyanın ən yeni tarixi (1918-2007). Bakı: ADPU, 2009, 350 s.
4. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi I hissə. Bakı: ADPU, 2010, 388 s.
5. Иванян Э.А. История США. Хрестоматия. М.: Изд-во «Дрофа», 2005, 399 с.
6. Политика США в меняющемся мире / Отв. ред. П.Т. Подлесный. М., 2004, 333 с.
7. Советско-американские отношения. 1934-1939 / Науч. ред.: Г.Н. Севостьянов. М.: Междунар. фонд "Демократия", 2002, 629 с.
8. Сударев В.П. Взаимозависимость и конфликт интересов США и Латинской Америки. М., 2005, 357 с.
9. Burns R. Guide to American Foreign Relations since 1700. N.Y. Palgrave Macmillan, 2002, 240 p.
10. Kagan R. Dangerous Nation. N.Y., Vintage: Reprint edition, 2008, 544 p.
11. Bemis S.F. Diplomatic History of the United States. N.Y., Holt, Rinehart and Winston, 1965, 1062 p.
12. Lafeber W. America, Russia and the Cold War. N.Y., McGraw-Hill, 1993, 394 p.

Sadikhov A.

Franklin Roosevelt's New Line Policy (Summary)

When Franklin Delano Roosevelt was elected President of the United States on March 4, 1933, the world economic crisis peaked and the country's economic system was on the verge of collapse. The Roosevelt administration's New Line policy consisted of both development and aid measures and reform measures. This political course supported state intervention in the economy. In order to stimulate investment and provide employment for the unemployed, the government has implemented a comprehensive program that takes into account the use of capital in profitable areas, housing, road, bridge construction and employment strategies for the unemployed in various sectors. The US Congress passed the Wagner Act, the Social Security Act, the Industrial Restoration Act, etc., which gave workers the right to a collective strike. was adopted and the department of social protection of the population was established.

Oppression and bans by opponents of the New Line did not work, but a broad coalition of liberal-democratic forces emerged, leading to Roosevelt's resounding victory in the 1936 elections. Franklin Roosevelt's New Line policy was successful, the effects of the Great Depression soon subsided, and the United States became the dominant power in international relations.

Политика Франклина Рузвельта «Новая линия» (Резюме)

Когда 4 марта 1933 года Франклин Делано Рузвельт был избран президентом Соединенных Штатов, мировой экономический кризис достиг своего пика, и экономическая система страны оказалась на грани краха. Политика администрации Рузвельта «Новая линия» состояла как из мер по развитию, так и по оказанию помощи, а также мер по реформированию. Этот политический курс поддерживал государственное вмешательство в экономику. Чтобы оживить инвестиции и найти работу для безработных, правительство реализовало комплексную программу, которая учитывала использование капитала в прибыльных областях, трудовые стратегии для безработных в жилищном строительстве, строительстве дорог, мостов и занятости в различных секторах. Конгресс США принял Закон Вагнера, Закон о социальном обеспечении, Закон о восстановлении промышленности и т. Д., Которые дали рабочим право на коллективную забастовку. принято, был заложен фундамент Департамента социальной защиты.

Угнетение и запреты со стороны противников «Новой линии» не сработали, но возникла широкая коалиция либерально-демократических сил, что привело к громкой победе Рузвельта на выборах 1936 года. Политика Франклина Рузвельта «Новая линия» увенчалась успехом, последствия Великой депрессии были сведены к минимуму за короткое время, и Соединенные Штаты стали доминирующей державой в международных отношениях.

Rəyçi: t.f.d., dos. B.Əliyev

ГУСЕЙНОВ САРКХАН
Азербайджанский Университет Языков
sarhan.guseynov97@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ИММИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ США С 17 ПО 19 ВВ.

Açar sözlər: immiqrasiya, ABŞ, legal immiqrantlar, qanunvericilik

Key words: immigration, USA, legal immigrants, immigration law

Ключевые слова: иммиграция, легальные иммигранты, законодательство, США

Миграция - перемещение людей из одной страны в другую. Стремление улучшить качество жизни, свобода вероисповедания, благоприятные природно-климатическое условия, брачный союз, избежание политического дисбаланса в своей стране и ряд других факторов являются сигналами для поиска наилучших мест переселения. Соединенные Штаты Америки часто называют "нацией иммигрантов" из-за своей долгой иммиграционной истории. На разных этапах иммиграционных волн США принимали участие разные расовые, этнические и религиозные группы переселенцев. Количество иммигрантов, специфические особенности каждой нации, а также внутренняя обстановка в штатах коренным образом меняли иммиграционную политику страны на каждой стадии ее развития.

Историю американской иммиграции в целом, делят на 4 основных периода: колониальный период, период массовых иммиграционных волн (19 век), на рубеже 20 века, а также после 1965 года.

Колониальная эпоха по охвату времени являлась самой длительной в истории США, которая приблизительно началась с первой половины 17 века и продолжалась до войны независимости. Основной приток переселенцев приходился на долю стран Западной и

Северной Европы, а именно на Великобританию (Ирландия, Шотландия, Англия и Уэльс), Данию, Нидерланды, Германию и Францию. Промышленная революция в Западной Европе, угнетение протестантов, гугенотов, а также политические и социальные проблемы вынуждали покидать граждан свою родину в данную эпоху [1].

Следует отметить, что британская колония в США принимала иммигрантов двумя совершенно разными способами. В первую категорию попадались иммигранты, которые были вынуждены иммигрировать в качестве рабов, либо же через «транспортировку», а во вторую категорию те иммигранты, которые приехали на добровольной основе. Под «транспортировкой» понималась, политика вынуждения Великобритании своих общественных изгоев, а именно социально нежелательных лиц, преступников и других людей для заселения своих североамериканских колоний [2].

Основную массу мигрантов из первой категории в Северной Америке составляли не вынужденные преступники из Великобритании, а более 388 000 африканских рабов, у которых были ограничены свободы в отличие от первых [3].

Мигрантов второй категории привлекали дешевая земля, высокие зарплаты и свобода совести в Британской колонии. Большинство европейских мигрантов в 1700-х годах с целью финансирования своего переезда, заключали договоры о подневольном труде. По истечению действительности контракта, наемным слугам выдавали определенную сумму денег, они приобретали определенные навыки, а в редких случаях им предоставлялась небольшая земля на новом континенте [4].

В 1755 году численность населения в колониях превышала отметку в одного миллиона человек, что вызывало беспокойство в Англии. После победы в Семилетней войне Великобритания запретила колонистам заселять земли, полученные от Франции в результате войны, а далее же ограничила полномочия по натурализации колоний в 1773 году, что вызвало бурную реакцию со стороны колонистов, которые впоследствии пожаловались на них в Декларации независимости, обвинив короля Георга III в предотвращении «населения этих штатов; с этой целью препятствование законам о натурализации иностранцев; отказываясь пропускать других, чтобы поощрять их миграцию сюда» [5].

С начала 19 – го века до конца столетия в США прибыли более 15 миллионов иммигрантов, которая считается второй волной миграции в истории США. С одной стороны освоение Среднего Запада, открытия порта в Нью-Йорке, развитие промышленности, а с другой стороны, возникшая ситуация после наполеоновских войн стали основанием для миграции в США. Кроме европейских иммигрантов, в данный период в южных штатах скапливались мексиканцы, а в северных штатах канадцы [6].

Перепись населения США 1790 года, в которой не учитывались коренные американцы, показала, что население Соединенных Штатов значительно выросло с 1770-х годов и достигло примерно 3,9 миллиона жителей. На основе данных переписи населения 1790 года было отмечено, что приблизительно 80,7 процента населения США составляют белые, в то время как остальные (19,3 процента) были африканскими рабами. По сравнению с другими европейскими странами население США в 1790 году было этнически и расово неоднородным [7].

В том же году Конгресс принял Закон о натурализации 1790 года, распространяющий гражданство на белых людей с «хорошими качествами», которые проживали в Соединенных Штатах в течение 2 лет и принесли присягу на верность. Закон исключал натурализацию наемных слуг, небелых и рабов. Несмотря на эти исключения, Закон о натурализации 1790 года, возможно, был самым либеральным законом о натурализации на сегодняшний день, поскольку он создал короткий путь к гражданству, в котором отсутствовали гендерные требования, проверка религиозной принадлежности и навыков труда.

Однако некоторые конгрессмены были недовольны Законом о натурализации 1790 года, поскольку опасались, что большое количество иностранцев, имеющих право голоса, может

подорвать национальную безопасность, особенно когда Соединенные Штаты столкнулись с перспективой войны. В результате Конгресс принял Закон о натурализации 1795 года. Новый закон увеличил требование о проживании в стране для натурализации до 5 лет и был включен пункт, обязывающее потенциальных граждан заявлять за 3 года заранее о своем намерении натурализоваться.

После приближающихся выборов и надвигающейся войны с Францией Конгресс в 1798 году принял ряд законопроектов, известных под общим названием "Законы об иностранцах и подстрекательстве к мятежу", которые расширили участие федерального правительства в иммиграционной политике. В совокупности эти действия подвергли иностранцев угрозе государственного надзора и произвольного ареста, а также предоставили президенту новые полномочия депортировать не граждан посредством указа. Примечательно, что эти законы увеличили срок проживания для натурализации до 14 лет.

Международные события, такие как Картофельный голод в Ирландии, начавшийся в 1845 году, и европейские политические революции 1848 года, способствовали притоку иммигрантов в Соединенные Штаты. В целом, исход событий международного и внутреннего характера увеличили число иммигрантов с 599 125 в 1830-х годах до 1 713 251 в 1840-х годах.

Когда в 1861 году началась Гражданская война, спрос на рабочих в военной промышленности возрос. В связи с этим республиканцы, выступающие за иммиграцию, стремились дискредитировать нативистов. При администрации Линкольна Конгресс принял Закон о Хоумстеде в 1862 году и «Акт о поощрении иммиграции» 1864 года, также известный как Закон о контрактном труде. Гомстед-акт предоставлял земельные гранты, как гражданам США, так и иммигрантам, которые имели право на натурализацию и которые были готовы заселять и осваивать землю в течение пяти лет [8].

После окончания Гражданской войны Конгресс приступил к реформированию закона о натурализации, чтобы внести изменения с окончанием рабства. Однако члены Конгресса разошлись во мнениях относительно того, насколько далеко им следует распространить права, предоставляемые натурализацией. Сенатор Чарльз Самнер хотел либерализовать существующее законодательство о натурализации, исключив "слово "белый" везде, где оно встречается, чтобы при натурализации не было различий по расе или цвету кожи". Другие конгрессмены отказывались распространять права на натурализацию на азиатов и американских индейцев. В конечном итоге, Закон о натурализации 1870 года предоставлял право на натурализацию только «иностранцам, являющимся свободными белыми людьми, а также иностранцам африканского происхождения и лицам африканского происхождения» [9].

В 1870-х годах федеральное правительство приняло и начало применять многие ограничения на уровне штатов, которые действовали на протяжении десятилетий. В том же году Конгресс принял Закон об иммиграции 1882 года и Закон об исключении китайцев. Первый закон вводил федеральный налог в размере 0,50 доллара с каждого пассажира-иностранца для финансирования иммиграционной службы. Он также обязывал чиновников штата выявлять и отказывать во въезде "любому осужденному, сумасшедшему, идиоту или любому человеку, неспособному позаботиться о себе, не становясь при этом общественно опасным". Закон об исключении из Китая стал правопреемником предыдущего законодательства Калифорнии, которое пыталось наложить общие запреты на иммигрантов из Китая [10].

Таким образом, с колониального периода до 19 века иммиграционная политика США менялась неоднократно, в зависимости от сложившейся обстановки в стране. Как показывает история, изначально из-за нехватки людских ресурсов, США были открыты для принятия большого потока иммигрантов в основном из Западной и Северной Европы. С одной стороны, большинство европейских стран, в особенности Великобритания, использовала Новые Земли для заселения нежелательных лиц, преступников в свои североамериканские колонии, а с другой стороны для пополнения рабочей силы в США

ввозились большое количество наемных рабов. Серьезный сдвиг по улучшению состояния рабов настало после Гражданской войны, где по официальным данным, более 4 миллионов рабов были освобождены. США стали убежищем для мигрантов, которые преследовались в своей стране из-за своих религиозных предпочтений. Отчужденные протестанты получили свободу своего вероисповедания в Новом Свете, которая в дальнейшем превратила их в доминирующий слой в США.

Следует отметить, что тенденция роста срока проживания на территории США с целью получения гражданства менялась по возрастающей наклонной. Итак, закон о натурализации 1790 года выдавал после 2 лет; закон 1795 – после 5 лет; закон 1798 года – увеличил сроки до 14 лет, что являлся рекордом в истории иммиграционной политики США.

Исходя из проведенного анализа, можно сделать вывод, что с 17 до 19 века миграция выступала главным условием для формирования социально - экономической устойчивости страны, а также являлась главным составляющим фактором формирования американского общества. В данный период нелегальная иммиграция составляла незначительную часть иммигрантов, в связи развитием жестких нормативных мер.

Литература:

1. S. Immigration Before 1965 / History.com Editors / URL <https://www.history.com/topics/immigration/u-s-immigration-before-1965> Access Date 26 ноября 2021 г. Publisher
2. Zolberg, A Nation by Design, pp. 36–43; and Abbot Emerson Smith, Colonists in Bondage: White Servitude and Convict Labor in America, 1607–1776 (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1965), pp. 111, 117
3. David Eltis, “A Brief Overview of the Trans-Atlantic Slave Trade,” Brewminate, July 25, 2018, <https://brewminate.com/an-overview-of-the-trans-atlantic-slave-trade/>
4. Paul Spickard, Almost All Aliens: Immigration, Race, and Colonialism in American History and Identity (New York: Routledge, 2007), pp. 50–514
5. “Declaration of Independence: A Transcription,” National Archives, <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>
6. Иммиграция в США: от колониального периода до наших дней URL https://meet-usa.com/ru/article/istorija_immigracii_v_ssha/
7. Campbell Gibson and Kay Jung, “Historical Census Statistics on Population Totals by Race, 1790 to 1990, and By Hispanic Origin, 1970 to 1990, for the United States, Regions, Divisions, and States,” United States Census Bureau, September 2002.
8. Vernon M. Briggs Jr., Immigration Policy and the American Labor Force (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1984), p. 24
9. Paul C. Rundquist, “A Uniform Rule: The Congress and the Courts in American Naturalization, 1865–1952,” (PhD diss., University of Chicago, 1975)
10. 1882 Immigration Act, 47th Cong., August 3, 1882.

Huseynov S.

The formation of US immigration policy from the 17th to the 19th centuries (Summary)

From the 17th to the 19th centuries, migration was a major condition for the social and economic stability of the country, and was a major factor in the formation of American society. During this period, illegal immigration accounted for an insignificant proportion of immigrants, due to the development of strict regulatory measures. The United States became a haven for migrants who were persecuted in their country because of their religious preferences. Alienated Protestants were given freedom of religion in the New World, which later made them the dominant stratum in the United States.

**Формирование иммиграционной политики США с 17 по 19 вв.
(Резюме)**

С 17 до 19 века миграция выступала главным условием для формирования социально - экономической устойчивости страны, а также являлась главным составляющим фактором формирования американского общества. В данный период нелегальная иммиграция составляла незначительную часть иммигрантов, в связи развитием жестких нормативных мер. США стали убежищем для мигрантов, которые преследовались в своей стране из за своих религиозных предпочтений. Отчужденные протестанты получили свободу своего вероисповедания в Новом Свете, которая в дальнейшем превратила их в доминирующий слой в США.

Rəyçi: dos. Ş.Cabarova

MƏCİDOVA AYDAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
aydan.hsynova@mail.ru

**II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR:
ERMƏNİSTAN RƏHBƏRLİYİNİN SİYASƏTİNİN KOQNİTİV
TƏHRİFLƏRİ**

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, II Qarabağ müharibəsi, N. Paşinyan, koqnitiv təhriflər.

Key words: Azerbaijan, Armenia, II Karabakh war, N. Pashinyan, cognitive distortions.

Ключевые слова: Азербайджан, Армения, II Карабахская война, Н. Пашинян, когнитивные искажения.

2018-ci ildə Ermənistanda baş vermiş “məxməri inqilab” nəticəsində “Qarabağ klanı”nı təmsil edən Serj Sarkisyan hökuməti devrilib, onun yerinə N. Paşinyanın rəhbərliyi altında yeni hakimiyyət gəldi. Qarabağ klanı və DTK ilə əlaqəli olmayan elitanın hakimiyyətə gəlməsi ilk aylar Azərbaycanda münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsinə dair ümidlər formalaşdırdı [4]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın ilk rəsmi görüşü 2019-cu il mart ayının 29-u Vyanada baş tutdu. Həmin vaxt Azərbaycan Respublikasının prezidenti Rusiyanın informasiya agentliklərindən birinə verdiyi müsahibəsində qeyd etmişdir: “*Biz insanlararası təmaslar zamanı etimad tədbirlərinin möhkəmləndirilməsinə dair məsələləri müzakirə etdik. Əsas odur ki, danışıqların formatı dəyişilməz qalır. Danışıqlar uzun illər olduğu kimi, Ermənistanla Azərbaycan arasında aparılır*” [3].

Böyük ümidlərə rəğmən Ermənistan öz təcavüzkar siyasətindən əl çəkmədi. Özünü liberal və humanist kimi təqdim edən Nikol Paşinyan, az müddət sonra Azərbaycana verdiyi vədlərdən imtina edib, radikal mövqə tutdu. Rəsmi görüşdən iki ay sonra Ermənistan Baş Naziri Şuşanın işğalının 27-ci il dönümünü qeyd etmək üçün Şuşaya səfər edərək, münaqişənin dinc yolla tənzimlənmə perspektivlərinə zərbə endirdi. Nikol Paşinyanın təxribatçı hərəkətləri bununla yekunlaşmadı. Ardınca “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə” bəyanatını verən N. Paşinyan, danışıqlar prosesinin daha davam etdirilməsinin mənasız olması haqqında dünya birliyinə signal göndərdi. Bununla belə N. Paşinyanın “Qarabağ xalqı” özü danışıqlarda tərəf olmalıdır kimi yanaşması əvvəlki yanaşma ilə bir-birini təkzib edirdi. Bütün bunlar Ermənistanın məqsədyönlü şəkildə danışıqlar prosesini çıxılmaz vəziyyətə aparmasının faktoloji bazasını təşkil edir.

Ermənistan rəhbərliyinin vəziyyəti məqsədyönlü şəkildə müharibə istiqamətində aparmasını erməni siyasətçiləri də etiraf edirlər. Ermənistanın ikinci prezidenti R. Koçaryana görə “Qarabağ

Ermənistandır və nöqtə” açıqlaması ölkə rəhbərliyinin atdığı ən böyük diplomatik səhvlərdən biri idi: “Əminəm ki, hakimiyyət müharibənin qaçılmaz olması üçün hər şeyi etdi. Əvvəla, danışıqlar prosesi bilərəkdən çıxılmaz vəziyyətə gətirildi. Bir-birini təkzib edən bəyanatlarımızla elə bir vəziyyət yaratdıq ki, həmsədrlər erməni tərəfinin nə istədiyini bilmirdi. Belə bir təəssürat yarandı ki, Ermənistan çıxılmaz vəziyyətə gəlmək üçün hər şeyi edir. Müharibə də elə bir vaxtda başladı ki, danışıqların erməni tərəfi tərəfindən pozulduğuna heç kim şübhə etmirdi” [5].

R. Koçaryanın tənqidi gerçək, amma natamamdır. Fikrimizcə müharibəni qaçılmaz edən ilk amil S. Sarkisyanın hakimiyyət illərinə təsadüf edir və Ermənistanın mülki şəxsləri kombotanlara çevirməklə milli-ordu konseptini reallaşdırmaq niyyətini özündə ehtiva edir. Bu proses Böyük Britaniyanın nüfuzlu “Forin Polis Senter” (“Foreign Policy Centre”) nəşrində dərc edilmiş “Milli-Ordu” konsepti: Ermənistanda milli-militarist təbliğatın iflası hekayəsi” adlı məqalədə hərtərəfli təhlil olunur. Məqalə müəllifi A. Pambukçyan Aprel döyüşlərində məğlubiyyətdən sonra müdafiə naziri V. Sarkisyanın “milli ordu” doktrinası ilə çıxış etdiyini bildirir. Bu doktrinaya görə erməni milləti və erməni ordusu bir-birinə qarşılıqlı sürətdə inteqrasiya etməli, millət maksimal dərəcədə hərbişməlidir. Vurğulayaq ki, bu doktrinanı Erməni Apostol Kilsəsinin lideri Katalikos II Qaregin dəstəkləmiş və hər bir erməni övladının özünü ordunun tərkib hissəsi hesab etməli olduğunu bildirmişdir [10].

N. Paşinyanın hakimiyyət illərində müdafiə naziri təyin edilmiş D. Tonoyan 2019-cu ildə Nyu-York şəhərində yerli erməni icması ilə görüş zamanı “yeni ərazilər uğrunda yeni müharibə” doktrinasını irəli sürdü. Vurğulayaq ki, müdafiə naziri bu təcavüzkar konsepsiyayı Vyanada Azərbaycan və Ermənistan ali baş komandanlarının görüşdüyü gün elan etmişdir. Bu Ermənistanın təcavüzkar müharibəyə hazırlaşmasına dair daha bir arqumentdir. Maraqlı məqam bundadır ki, D. Tonoyan “Fəal çəkəndirmə doktrinası” adlandırdığı bu konsepsiyayı hələ müdafiə nazirinin müavini işlədiyi vaxt irəli sürmüşdür. 2016-cı il fevralın 16-17-də ATƏT-in Vyanada keçirilən Yüksək Səviyyəli Hərbi Doktrina Seminarında iştirak edən D. Tonoyan, seminar iştirakçılarını təcavüzkar doktrinanın təfərrüatları ilə tanış etmişdir. Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlığın irəli çəkilməsi naminə yaradılan beynəlxalq təşkilatda belə təcavüzkar doktrinanın ərsəyə gəlməsi ATƏT-in nəinki bəyan etdiyi dəyərlərə, o cümlədən mövcud olma məntiqinə ziddir. Təəssüflə bildirməliyik ki, ATƏT bu məsələdə də öz fəaliyyətsizliyini bir daha nümayiş etdirdi. Təşkilat doktrinayı tənqid etmədi, təcavüzkar doktrinaların sülhə hədə yaratdığını nə ATƏT, nə də dünyanın əksər digər nüfuzlu təşkilat və beyin mərkəzləri qeyd etmədi. Qlobal Araşdırma və Təhlil mərkəzi olan Ceyms Taun Fondu (“JamesTown Foundation”) isə “Tonoyan doktrinasının rasionallaşdırılması: Ermənistanın fəal çəkəndirmə strategiyası” adlı məqalədə təcavüzkar strategiyaya legitim don geyindirməyə cəhd də etmişdi [8].

Müharibəni qaçılmaz edən faktorlardan biri – Ermənistanın uzun illər Azərbaycanın mülki şəxslərinə qarşı apardığı terror siyasəti idi. İnsani dəyərlərə zidd ən son terror hadisələri içərisində 2011-ci ilin 8 mart tarixində Azərbaycanın Ağdam rayonuna atəş açılması nəticəsində 9 yaşlı uşağın həlak olmasını, 2011-ci ilin 14 iyul tarixində Ermənistandan Azərbaycana axan çaya partlayıcı daşıyan oyuncağın atılması nəticəsində 13 yaşlı azərbaycanlı qızın həlak olmasını, 32 yaşlı anasının isə ağır yaralanmasını, 2017-ci ilin 4 iyul tarixində dinc sakinlərin atəşə tutulması nəticəsində 2 yaşlı azərbaycanlı qızın həlak olmasını, 51 yaşlı nənəsinin və digər 52 yaşlı qadının yaralanmasını qeyd etmək olar [2]. Bütün bu faktlar Ermənistanın terrorçu dövlət olduğunu sübuta yetirib, Azərbaycanın “terrorçularla danışıqların aparılmaması” mövqeyini aktuallaşdırırdı.

Müharibəni qaçılmaz edən daha bir faktor Ermənistanın Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinə Suriya və Livandan etnik erməniləri köçürməsi və onları muzdlu əsgər kimi hərbi fəaliyyətə cəlb etməsi ilə bağlı idi. 2019-cu ilin 9 avqust tarixində Azərkosmos Açıq Səhmdarlar Cəmiyyəti, “AzerSkay” (“AzerSky”) peyki tərəfindən işğal altında olan ərazilərin şəkillərini təqdim etdi [9]. Beləliklə, Ermənistanın işğal altında olan Azərbaycan ərazilərində Suriya və Livandan gələn etnik ermənilər üçün yeni yaşayış məskənləri qurması foto-faktlarla öz təsdiqini tapdı.

2020-ci il 27 sentyabr hücumuna qədər Ermənistan eyni ildə Azərbaycana qarşı iki hərbi təxribat həyata keçirmişdi. Birinci təxribat iyul ayında Tovuz istiqamətində həyata keçirilmişdir. Bu təxribat nəticəsində Azərbaycan general Polad Həşimovu və bir çox hərbi və mülki şəxslərini itirdi.

Ermənistanın bu təxribatı hansı məqsədlə etməsi barədə ekspertlər fərqli mövqelər irəli sürürlər. Zənnimizcə ən arqumentli versiya – Ermənistanın yeni ərazilər işğal etməklə danışıqlar predmetini Dağlıq Qarabağ və yeddi ətraf rayon üzərindən yeni işğal edilmiş ərazilər üzərinə keçirtməsini özündə ethiva edir. Bu versiyanın leyhinə arqument kimi D. Tonoyan tərəfindən irəli sürülmüş “yeni ərazilər uğrunda yeni müharibələr” doktrinasını qeyd etmək olar.

Tovuz təxribatından sonra N. Paşinyan Ermənistanın danışıqlarda mövqelərinin daha da gücləndiyini bildirib, Azərbaycana qarşı yeddi şərtədən ibarət ultimatum irəli sürdü: 1. Ermənistan və “Qarabağ”ın ümumi təhlükəsizlik sistemi gücləndirilməsi və Ermənistan-“Qarabağ”ın sıx əməkdaşlığı; 2. “Qarabağ respublikası”nın danışıqların tamhüquqlu üzvü olması; 3. Azərbaycanın ictimai şəkildə güc tətbiqindən imtina etməsi və antierməni ritorikasının dayandırılmasıyla bağlı addımlar atması; 4. Azərbaycanın maksimalist tələblərindən imtina edib, məhdudiyətsiz kompromisə getməyə hazır olması; 5. “Qarabağ xalqı”nın öz müqəddəratını təyin etmə haqqının tanınması, Ermənistan və “Qarabağ”ın təhlükəsizliyinin heç bir şəraitdə güzəşt predmetinə çevrilməməsi; 6. ATƏT sədrinin şəxsi nümayəndəsi təmsalında beynəlxalq monitorinq sisteminin bərpa edilməsi;

Müşahidə etdiyimiz kimi Ermənistanın təklif etdiyi “sülh” platforması çərçivəsində danışıqların davam etdirilməsi Azərbaycanın Qarabağdan könüllü sürətdə imtina etməsinə bərabər idi. Azərbaycan isə öz növbəsində N. Paşinyanın 7 tələbinə ali baş komandanın təmsalında BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasında çıxışı zamanı bir tələb irəli sürmüşdür: *“Bizim sülhə nail olmaq üçün yeganə şərtimiz var. Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılmalıdır”* [1].

Bunun ardınca Ermənistan avqust ayında növbəti hərbi təxribata əl ataraq, terror aktları törətmək məqsədilə Azərbaycana diversiya qrupu göndərdi.

Ermənistanın müharibəyə hazırlaşdığına dair bir neçə dəlil gətirmək mümkündür. Ermənistan təcavüzkar və hücum xarakterli milli təhlükəsizlik strategiyası qəbul etdi. Ermənistanın 2020-ci il tarixli Milli Təhlükəsizlik Strategiyasına əsasən: *“Biz Arsaxın məhdudiyətsiz və məcburiyyət olmadan öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun reallaşmasını dəstəkləməyə davam edəcəyik. Arsax erməniçiliyinin təhlükəsizliyinin təmini prioritet şərtidir və nə münaqişənin tənzimlənmə prosesində, nə də post tənzimlənmə mərhələsində güzəşt obyektinə ola bilməz. Arsax təhlükəsizlik üçün zəruri olan müdafiə xəttləri və Ermənistan Respublikası daxil, xarici aləmlə etibarlı, təhlükəsiz və diversifikasiya olunmuş qarşılıqlı əlaqə sistemində malik olmalıdır. Xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ... ..Arsax xalqına özləri tərəfindən seçilmiş hakimiyyət vasitəsilə danışıqların bütün mərhələlərində öz talelərinin həll edilməsində tam iştirak etmək haqqı verir”*. Yeni Strategiya həmçinin *“Arsaxın hər hansı bir məhdudiyət olmadan öz müqəddəratını təyin etmə haqqının beynəlxalq tanınması”*nı ermənistan Respublikasının milli məqsədlərdən biri kimi müəyyən etmişdir [7]. Vurgulayaq ki, Ermənistanın 2007-ci il tarixli Hərbi doktrinasına əsasən, *“Ermənistan Respublikası Dağlıq Qarabağ Respublikası xalqının təhlükəsizliyinin və seçdikləri inkişaf yolunun təminatçısı və qarantıdır”* [6]. Ermənistan rəsmi olaraq separatçı rejimin müstəqilliyini tanımasa da, dolayısı yolla vacib dövlət sənədlərində separatçı rejimə legitimlik və leqallıq statusu yaratmağa çalışırdı.

Aparadığımız tədqiqat nəticəsində II Qarabağ müharibəsinin obyektiv səbəbləri araşdırılmış, müharibəni qaçılmaz edən faktorlar sistemləşdirilmişdir. Məqalə çərçivəsində təhlil olunan dövlət sənədləri, dövlət və hökumət başçılarının etdikləri çıxışlar və qəbul etdikləri qərarlar, statistik, o cümlədən foto faktlar Ermənistanın məqsədyönlü şəkildə Azərbaycanla yeni işğalçı müharibəyə hazırlaşdığını sübuta yetirir. Məqalədə Ermənistanın vəziyyəti məqsədyönlü şəkildə Azərbaycanla müharibə istiqamətinə aparması nəticəsinə gəlsək də, bu Ermənistanın hansı məqsədlə özündən qat-qat güclü Azərbaycanla yeni müharibə arzulaması haqqında qanunauyğun və məntiqli suala cavab vermir. Bu qəbildən məqalənin ən son – müzakirə hissəsində əldə edilən nəticələrin nəticəsini çıxarmaq məqsəduyğundur. Empirik dəlillər və rəşional təfəkkürə əsaslanaraq Ermənistanın öz müttəfiq və havadarlarına həddindən artıq çox güvənərək, səhv siyasət aparması qənaətinə gələ bilərik. R.Koçaryan və S.Sarkisyan təmsalında köhnə elita Ermənistanın Rusiya ilə yaxın münasibətlər qurmasına nail olmuşdur. N. Paşinyan isə öz növbəsində üzünü Qərbbə çevirib,

Ermənistana yeni havadarlar axtarmağa cəhd etmişdir. Ermənistanın fundamental səhvi də elə bununla bağlıdır: köhnə elita tərəfindən qurulan münasibətlərin üstünə yeni “müttəfiqləri” əlavə edən N. Paşinyan, Ermənistanın Azərbaycanla müharibə edəcək səviyyədə güc topladığını zənn etmişdir. E.T. Ceyns tərəfindən irəli sürülən qaydaya görə, fenomen haqqında məlumsızlıq problemin fenomenə yox, təfəkkürdə olmasından xəbər verir. Cahillik təbiətdə yox, beyində mövcuddur, xəritənin olmaması məkanın olmaması anlamına gəlmir. Ceyns qaydasından çıxış etsək, Ermənistanın səhv dövlət kursunu ölkə rəhbərliyinin regional və beynəlxalq siyasət bərəsində koqnitiv təhriflərə malik olması ilə izah etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında İlham Əliyevin nitqi: [Elektron resurs] / Sentyabr 24, 2020. URL: <https://president.az/az/articles/view/42794>
2. Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın mülki vətəndaşlarına qarşı törədilmiş müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlər: [Elektron resurs] / Fevral 12, 2022. URL: <https://www.mfa.gov.az/az/category/ermeni-stan-terefinden-azerbaycanin-mulki-vetendaslarina-qarsi-toredilmis-muharibe-cinayetleri-ve-insanliq-eleyhine-cinayetler>
3. Наси́ев, Ş. “Ermənistanın mövqeyi Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı irəliləyişə kölgə salır və onun alovlanmasına aparır”. Beynəlxalq münasibətlərin təhlili mərkəzi: [Elektron resurs] / İyun 18, 2019. URL: <https://aircenter.az/az/single/ermeni-stanin-movqeyi-dagliq-qarabag-munaqisesi-ile-bagli-irelileyise-kolge-salir-ve-onun-alovlanmasina-aparir-174>
4. İlham Əliyev Türkiyənin “TRT Haber” televiziya kanalına müsahibə verib: [Elektron resurs] / Oktyabr 05, 2020. URL: <https://president.az/az/articles/view/41763>
5. Власти Армении сделали все, чтобы приблизить войну в Карабахе – Кочарян: [Электронный ресурс] / Декабрь 04, 2020. URL: <https://ru.armeniasputnik.am/20201204/Vlasti-Armenii-sdelali-vse-htoby-priblizit-voynu-v-Karabakhe---Kocharyan-25624716.html>
6. Военная доктрина Республики Армения, 2007. 18 с.
7. Стратегия Национальной Безопасности Республики Армения, Июль 2020. 40 с.
8. Abrahamyan, E. Rationalizing the Tonoyan Doctrine: Armenia’s Active Deterrence Strategy: [Electronic resource] / May 2, 2019. URL: <https://jamestown.org/program/rationalizing-the-tonoyan-doctrine-armenias-active-deterrence-strategy/>
9. Joint press release by the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan and the “Azercosmos” OJSC: [Electronic resource] / August 09, 2019. URL: <https://azercosmos.az/media-news/205?lang=en>
10. Pambukhchyan, A. The ‘Nation-Army’ concept: The story of failed national-militaristic propaganda in Armenia. The Foreign Policy Center: [Electronic resource] / July 18, 2018. URL: <https://fpc.org.uk/the-nation-army-concept-the-story-of-failed-national-militaristic-propaganda-in-armenia/>

Majidova A.

Factors Causing the II Karabakh War: Cognitive Distortions of the Policy of the Armenian Leadership (Summary)

As a result of the Second Karabakh War, the configuration of forces in the South Caucasus region, located at the crossroads of the East-West, North-South routes, has undergone changes. Based on this, the analysis of the factors causing the Second Karabakh War is relevant. As a result of the research carried out in the article, were analyzed the objective causes of the war, and were systematized the factors that made the war irreversible. An analysis of state documents, speeches and decisions of the heads of state and government, statistical and photo facts proves the purposeful preparation of Armenia for a new war of conquest with Azerbaijan.

**Факторы обуславливающие II Карабахскую войну: когнитивные искажения политики
руководства Армении
(Резюме)**

В результате Второй Карабахской войны конфигурация сил в регионе Южного Кавказа находящегося на перекрестке маршрутов Восток-Запад, Север-Юг подвергся изменениям. Исходя из сказанного актуален анализ факторов обуславливающих Вторую Карабахскую войну. В результате проведенного в статье исследования, были изучены объективные причины войны, а также систематизированы факторы сделавшие войну необратимой. Анализ государственных документов, выступлений и решений глав государств и правительств, статистических и фото-фактов доказывает целенаправленную подготовку Армении к новой захватнической войны с Азербайджаном.

Rəyçi: f.f.d., N.Hüseynova

QULIYEVA ZEMFİRA
Azərbaycan Dillər Universiteti
zemfiraquliyeva6@gmail.com

**İSPANİYA VƏ İNGİLTƏRƏ ARASINDA 300 İL DAVAM EDƏN
CƏBƏLLÜTARIQ PROBLEMI**

Açar sözlər: Cəbəllütariq, İspaniya, İngiltərə, münaqişə zonası

Key words: Gibraltar, Spain, England, conflict zone

Ключевые слова: Гибралтар, Испания, Англия, зона конфликта.

BMT-nin “muxtər ölkə” siyahısında olan, İspaniyanın cənubunda mübahisəli ərazi olan Cəbəllütariq üzərində suverenlik hüququ 1713-cü ildə imzalanan Utrext müqaviləsi ilə İspaniya tərəfindən İngiltərəyə verilmişdir.

İspaniya bu müqavilədə boğaz və ərazi suları ilə bağlı heç bir müddəanın olmadığını iddia etsə də, İngiltərə Cəbəllütariqin bütövlükdə İngiltərəyə məxsus olduğunu bildirir. Eyni şəkildə, İspaniya Cəbəllütariq məsələsində BMT - nin ərazi bütövlüyü və müstəmləkəçilik haqqında qərarlarına əsaslanarsa da, İngiltərə yarımadağın öz siyasi statusunu təyin etmək hüququna malik olduğunu müdafiə edir.

Təxminən 34 min nəfərin yaşadığı Cəbəllütariq iqtisadiyyatı bank sisteminə və turizmə əsaslanır. İspaniyanın cənubundakı 6,7 kvadrat kilometr ərazi bəzən hərbi və diplomatik səbəblərdən İspaniya ilə İngiltərə arasında gərginliyə səbəb olur.

İngilislərin Aralıq dənizindəki ərazisi olan Cəbəllütariq İspaniya ilə İngiltərə arasında ciddi bir böhrana səbəb olmuşdur

1704-cü il fevralın 17-də İspaniyanın döyüş gəmisi Cəbəllütariqdəki İngilis limanlarında ticarət gəmilərinin bölgəni tərk etmələrini əmr etsələr də İngilis donanmasının müqavimət göstərmişdir.

İngiltərə ispan hərbi gəmisinin davranışını axmaqlıq kimi qiymətləndirmişdir və İngiltərə Kral donanmasını əraziyə göndərmişdir.

İspan hərbi gəmisi Kral Donanması tərəfindən təhdid edildikdən sonra Cəbəllütariq sahillərini tərk etməyə başlamışdır. Bütün bu qeyd etdiklərimiz münaqişənin daha da artmasına səbəb olmuşdur.

İspaniyanın cənubunda 30 min nəfərdən çox insanın yaşadığı 6.7 km² olan bu yarımada İngiltərənin dənizdən kənar ərazilərindən biridir. 1704 -cü ildə İngilis və Hollandiyalı əsgərlər tərəfindən İspaniyadan alınan bölgə, 1713 -cü il Utrext müqaviləsi ilə İngiltərənin nəzarəti altına keçmişdir.

Cəbəllütəriq tarixi boyu 13 dəfə mühasirəyə alınmışdır. 1309 -cu ildə ilk mühasirə İberiya yarımadasının xristianlar tərəfindən “yenidən fəth edilməsi” zamanı edilmişdir.

İspan Alonso Perez de Guzman, bir ay bombaladığı Cəbəllütəriqdə 600 illik müsəlman idarəçiliyinə son vermişdir. Heç kim Cəbəllütəriqdə məskunlaşmaq istəmədikdə, Kastiliya Kralı IV Ferdinand maraqlı qanun qəbul etmişdir [1, s. 45]. Krala xəyanət edənlər istisna olmaqla, o, oğrulara, qatillərə və firildəçilərə azadlıq vəd etsə də, bir il sonra Cəbəllütəriqdə bu kateqoriyadan olan insanlar ölüm cəzasına məhkum edildilər [2, s. 133].

Şimali Afrikanı ələ keçirən ərəblər 711-ci ildə Tariqin rəhbərliyi altında Afrika və Avropanı ayıran boğazdan keçərək İspaniyaya daxil oldular. Burada ərəblər vestgotlar və franklarla müharibə apararaq Kordova əmirliyini və xilafətini yaratdılar. 1030-cu ildə daxili çəkişmələr nəticəsində Kordova xilafəti parçalandı. Bundan istifadə edən katolik kilsəsi müsəlmanlara qarşı rekonkista hərəkətini başlatdı. Bu hərəkətin gedişində Pireney yarımadasında Kastiliya Araqon Navarra və Portuqaliya krallıqları yarandı. 1085-1492-ci illərdə rekonkista hərəkəti nəticəsində müsəlmanlar Pireney yarımadasından qovuldu. Rekonkista hərəkətindən sonra 1501 - ci ildə, 15 ay davam edən mühasirədən sonra Cəbəllütəriq kraliça İzabella tərəfindən İspaniya Krallığına birləşdirilmişdir.

Cəbəllütəriq 1704 - cü ildə İspaniyada Habsburqlar sülaləsinin apardığı taxt-tac uğrunda mübarizədə iştirak edən İngiltərə və Hollandiya donanmalarının güclü top atəşi nəticəsində ingilislərin əlinə keçmişdir. Bir il sonra Cəbəllütəriqi pulsuz liman elan edən ingilislər Aralıq dənizində əhəmiyyətli üstünlük əldə etdilər.

İspaniyanın Cəbəllütəriqin geri alınması cəhdləri uğursuz olmuşdur. Əksinə, 1713 - cü ildə imzalanan Utrext müqaviləsi ilə bu strateji ərazi “əbədi olaraq” İngiltərəyə verilmişdir.

2006 -cı ildən muxtar bölgə olan Cəbəllütəriq hələ də müdafiə, təhlükəsizlik və xarici işlərlə bağlı məsələlərdə İngiltərədən asılıdır. Bəzi yüksək səviyyəli məmurların hələ də İngiltərə tərəfindən təyin olunduğu məlumdur.

Cəmi 13 km. genişlikdə olan Cəbəllütəriq boğazını və Aralıq dənizinə giriş və çıxışları idarə etməyə xidmət edən bu torpaq sahəsi İngiltərə üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu gün dünya ticarətinin yarısı bu boğazdan keçir və İspaniya tarixi, iqtisadi və strateji səbəblərdən yarımadaının onun suverenliyi altına keçməsinə tələb edir.

Bu gün İspaniya Cəbəllütəriqi digər ölkələrin mallarına aşağı vergi tarifləri təyin etməkdə günahlandırır, orada tütün qaçaqmalçılığının baş verdiyini bildirir. Eyni zamanda, hava limanında İngiltərə ilə ortaq idarə etmənin yaradılmasını istəyir və vergi məlumatlarının paylaşılmasını tələb edir.

Diktator Franco rejimi dövründə Cəbəllütəriqin İspaniya ərazisinə çevrilməsi yenidən dövlət siyasətinə çevrilmiş və bu siyasət o vaxtdan bəri aqressiv üsullarla davam etdirilir. 1954-cü ildə kraliça II. Yelizaveta Cəbəllütəriqi ziyarət etdikdən sonra Franko özünü təhqir olunmuş hesab etmişdi. Bundan sonra o, Cəbəllütəriqə qarşı sərt siyasət yürütməyə başlamış, Cəbəllütəriqdə yaşayan ispanların İspaniyadakı mülklərini müsadirə etmişdi. Frankonun dönəmində Cəbəllütəriqin ispanlara məxsus olması ilə bağlı BMT-də təbliğat başlandı. Belə ki, Cəbəllütəriqin İspaniyaya məxsus olduğunu bildirən “Qırmızı Kitab” adlı sənəd dərc olundu. BMT İspaniyanın bu iddiasını rədd etdikdən sonra İspaniya Cəbəllütəriqlə sərhədlərini bağlayacağını açıqladı. Bu məsələ Cəbəllütəriqdə işləyən ispanların işini itirməsi demək idi. Buna görə də bir sıra ispan işçilər İspaniyanı tərk etdi və Franko 1969-cu ildə Cəbəllütəriqlə İspaniya sərhədini bağladı.

İngiltərə Cəbəllütəriqi muxtar bir ölkə olaraq görsə də, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məlumatına görə, Cəbəllütəriqin statusu hələ də “özünü idarə etməyən bölgə” kateqoriyasındadır. Bu kateqoriya “müstəmləkə” yerinə istifadə edilən diplomatik bir termdir.

Buna görə də, İspaniya hökuməti Cəbəllütəriqin konstitusiyaya malik olmasının onun müstəmləkə olması faktını dəyişdirmədiyini düşünür və iddiasını davam etdirir.

İspaniyanın “Brexit”də Cəbəllütəriqlə əlaqədar məsələni şişirdəcəyini və lazım gələrsə bu prosesdə hər cür çətinliklərə səbəb olacağı gözlənilirdi. “Brexit”dən sonra 2021-ci ilin yayında İspaniya və İngiltərə arasında danışıqlar başlasa da, yarımçıq qaldı, çünki Aİ-nin 27 üzv ölkəsi Komissiyanın mandatını oktyabr ayında təsdiqləməli idi. İspaniya və İngiltərə Cəbəllütəriq vətəndaşlarının qanuni ticarəti ilə bağlı qaydaları özündə ehtiva edən sənədin təsdiqlənməsi barədə

Avropa Komissiyasına müraciət etdilər, lakin Cəbəllütriq və İspaniya arasında hər hansısa bir razılaşma olmadığından hələ də sənəd təsdiqlənməyib. İspaniya Xarici İşlər Nazirliyi prosesin zəif getməsinin səbəbini “COVID-19” pandemiyası ilə əlaqələndirir. İngiltərə isə Cəbəllütariq üzərində süvenliyin ona məxsus olduğu fikrində qətidir [4].

2018-ci ilin 25 noyabrında Brüsseldə İngiltərə və Aİ arasında keçirilmiş zirvə görüşündə. “Brexit” sazişinə İspaniya veto qoydu və bildirdi ki, bu razılaşma İngiltərə və İspaniya arasında olmalıdır. İngiltərənin öz razılığı ilə üzvlükdən çıxması üçün Avropa Şurasındakı bütün ölkələrin yekdilliklə səs verməsi tələb olunmurdu. Bir sözlə, İspaniya “Brexit” prosesini təkbaşına dayandıra bilməzdi, ancaq gələcək üçün nəzərdə tutulmuş bütün ticarət müqavilələrinin qarşısını ala bilər.

İspaniyanın baş naziri Pedro Sançes və onun hökumətini qəzəbləndirən məsələ “Brexit” müqaviləsindəki 184-cü maddədir. 2018-ci il Aİ ilə İngiltərə arasındakı gələcək münasibətləri tənzimləyən müqavilənin mətnindən Cəbəllütariq məsələsi barədə bu maddənin çıxarılmasını tələb edib. Cəbəllütariqlə bağlı məsələyə Aİ-nin gündəliyində yer verilməməlidir və yarımadaanın gələcəyi yalnız iki ölkə arasında müzakirə olunmalıdır. Sançes qeyd edib ki, 184-cü maddə Böyük Britaniyanın İspaniyaya qurduğu tələdir. Həmin maddənin mətni belədir: Aİ və Böyük Britaniya müqavilədə göstərilən gələcəkdə münasibətləri tənzimləyən danışıqların aparılması üçün zəruri tədbirlərin görülməsini təmin etməli və “Brexit” prosesini başa çatdırmaq üçün qarşılıqlı hüquqi razılaşmalara hörmətlə yanaşmalıdırlar [3].

İngiltərənin baş naziri Teresa Mey ispan həmkarı Sançes ilə telefon danışıqı zamanı Cəbəllütariq də daxil olmaqla, İngiltərəni təmin edəcək razılaşmanın qısa zamanda əldə ediləcəyinə inandığını söyləmişdir [1, s. 23].

2002-ci ildə keçirilən referendumda bölgə əhalisi İspaniyaya birləşmək təklifini rədd etmişdir. Cəbəllütariq sakinləri İspaniyaya birləşmək istəmədiklərini bildirmişlər. [2, s. 123 - 124].

İspaniya Cəbəllütariqlə bağlı İngiltərə ilə ikitərəfli razılaşma əldə etməkdə israr edir. İngiltərə isə “Cəbəllütariq də bitərəf olaraq masada olarsa, bu cür danışıqlar aparmağı düşünə bilərəm” deyir. “Brexit” danışıqları ilə yanaşı, İspaniya “AB ilə İngiltərə arasında mənim razılığım olmadan heç bir Cəbəllütariq razılaşması əldə edilə bilməz” demişdir.

İspaniyanın bu tələbləri hələ “Brexit” danışıqlarına başlamazdan əvvəl mövcud idi. Cəbəllütariq əhalisinin böyük əksəriyyəti (96 faizi) referendumda “Brexit” əleyhinə çıxdı, çünki bölgə əhalisinin yarısı İspaniyaya işə getmək üçün hər gün sərhədi keçməli olurlar.

İspaniyanın “El Pais” qəzetində nəşr olunan xəbərdə yazılır ki, “Brexit”in rəsmi olaraq qüvvəyə mindiyi tarixdən - 2020-ci il yanvarın 1-dən etibarən Cəbəllütariqdən tranzit ərazi kimi istifadə olunması barədə razılaşma əldə edildiyini iddia edir [5].

Qəzetin məlumatına görə, İngiltərənin xaricdəki ərazilərindən Cəbəllütariq yarımadasına gedən ingilislərin pasport nəzarətindən keçəcəyi, bu vaxta qədər olduğu kimi, ispanlara yarımadağa ödənişsiz daxil olma icazəsi veriləcəyi bildirilir.

Xəbərdə Cəbəllütariqin ilk dəfə Şengen müqaviləsinə daxil ediləcəyi, yarımadağa yaşayanların İspaniyaya və 26 Şengen ölkəsinə ödənişsiz giriş hüququ əldə edəcəkləri bildirilmişdir.

Bundan başqa, xəbərdə, yanvarın 1-dən etibarən AB - nin cənub sərhədində yalnız Cəbəllütariq polisi və AB sərhəd təhlükəsizlik birliyi olan “Frontex”in yerləşdiriləcəyi yazılmışdır. Onların Cəbəllütariqdəki dəniz və hava limanlarına nəzarət edəcəyi və həmin məkanlarda İspaniya polisinin “müvəqqəti” olaraq yerləşdiriləcəyi iddia edilmişdir.

Cəbəllütariq muxtar idarəsinin ingilis rəhbəri Fabian Pikardo yazılı açıqlamasında “Brexit”dəki ticarət razılaşmasının Cəbəllütariqi əhatə etmədiyini söyləmişdir.

Cəbəllütariq iqtisadiyyatı “offshore” bankçılığa, onlayn qumar oyunlarına və turizmə əsaslanır. İspaniyanın cənubundakı 6,7 kvadrat kilometrlik ərazi hərbi və diplomatik səbəblərdən İspaniya ilə İngiltərə arasında hələ də gərginliyə səbəb olur.

XVIII əsrdən başlayaraq müasir dövrə qədər baş verən hadisələrə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, siyasi və strateji əhəmiyyətə malik olan Cəbəllütariq uğrunda Böyük Britaniya və İspaniya arasında fasiləsiz mübarizə gedir. Bunun əsas səbəbi hər iki dövlətin öz mövqeyində qalması və bir-birinə güzəştə getməməsidir. Aİ və BMT-nin bu məsələyə müdaxiləsi nəticə verməmişdir. Son

illərdə “Brexit” prosesində də tərəflər heç bir razılıq əldə edə bilməmişdilər, yəni Cəbəllütəriq məsələsi həll olunmayan münaqişə kimi, beynəlxalq münasibətlər sistemində hələ də qalmaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. Candan H.L. İngiltərə üçün Cebelitarik sorunu. İstanbul, Koçak, 2019, 298 s.
2. Morgan J.K. The 300-Year Gibraltar Problem Between Spain and the United Kingdom. London, London publishing, 2020, 344 p.
3. Cebelitarik statusü 2021 / <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ab-ile-ingilterenin-ana-kara-problemi-cebelitarik-yeni-statusunu-bekliyor/2089950> –.
4. Cebelitarik kriiz bitmiyor 2021 / <https://www.haberturk.com/ab-ile-birlesik-krallik-arasinda-brexit-kavgasi-bitmiyor-3218840> –.
5. Krizin son aşamaları 2021 / <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/son-dakika-ingiltere-ve-istanbul-arasinda-cebelitarik-krizi-41120660> .

Guliyeva Z.

**300 years of gibraltar problem between Spain and England
(Summary)**

The sovereignty of the Gibraltar Autonomous Region in southern Spain, which is on the UN's list of “autonomous countries”, was ceded to England by Spain in the Treaty of Utrecht in 1713.

Although Spain claims that the treaty does not contain any provisions on the straits and territorial waters, Britain claims that Gibraltar remains a whole. Similarly, while Spain argues for UN territorial integrity and colonialism against the Gibraltar issue, Britain maintains that the peninsula has the right to determine its own political status.

The economy of Gibraltar, home to about 34,000 people, is based on maritime banking and tourism. The 6.7-square-kilometer area in southern Spain is sometimes a source of tension between Spain and Britain for military and diplomatic reasons.

Гулиева З.

**Проблема к 300-летию Испании и Британии
(Резюме)**

Суверенитет автономного района Гибралтар на юге Испании, который входит в список «автономных стран» ООН, был передан Испании Испанией по Утрехтскому договору в 1713 году.

Хотя Испания утверждает, что договор не содержит никаких положений о проливах и территориальных водах, Великобритания утверждает, что Гибралтар остается единым целым. Точно так же, в то время как Испания выступает за территориальную целостность и колониализм ООН против вопроса о Гибралтаре, Великобритания утверждает, что полуостров имеет право определять свой собственный политический статус.

Экономика Гибралтара, где проживает около 34 000 человек, основана на морском банковском деле и туризме. Территория площадью 6,7 квадратных километра на юге Испании иногда является источником напряженности между Испанией и Великобританией по военным и дипломатическим причинам.

Рәуғи: t.f.d. A.Şahmuradov

BÖYÜK BRİTANIYA MEDIASINDA II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN İŞIQLANDIRILMASI

Açar sözlər: Müharibə, media, xəbər, Qarabağ

Key words: War, media, news, Karabakh

Ключевые слова: Война, СМИ, новости, Карабах

Ermənistan və Azərbaycan Respublikaları arasında olub daha sonra həm regiona, həm də beynəlxalq arenaya yayılan problem 1980-ci ilin sonlarından başlayıb. DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsini istəyən seperatçı qruplar ilk dəfə olaraq dinc yolla bu fikri 1988-ci ildə səsləndirmişdir. Daha sonra bu məsələ daha da ciddi bir hal alaraq Birinci Qarabağ Müharibəsinin başlanmasına gətirib çıxarıb. Müharibə isə 1994-cü ilin may ayında atəşkəsin imzalanması ilə bitmişdir. Müharibənin bitməsindən sonra nəticə olaraq DQMV-nin tam hissəsi və anklavın tərkibində olmayan 9% ərazi də Ermənistan Respublikasının nəzarəti altına keçmişdir. Bundan əlavə müharibə zamanı 11.557 nəfər hərbiçimiz, minlərlə mülki şəxsimiz öldürülmüş, əsir götürülmüşdür. Rusiyanın dəstəyi ilə 1994-cü ildə əldə edilmiş atəşkəsdən dərhal sonra məsələnin həlli yolunun tapılması məqsədilə ATƏT-in Minsk qrupu yaradılıb. BMT-də bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının lehinə qətnamələr qəbul edilmişdir. Lakin, keçən bu qədər zaman müddətində məsələnin dinc yolla həll edilməsi üçün qarşı tərəfin heç bir səyi göz önündə olmamışdır. Danışıqlar yolu ilə heç bir şey əldə edilməmişdir.

27 sentyabr 2020-ci ilin səhər saatlarında başlanan İkinci Qarabağ Müharibəsi Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları arasında olan atəşkəsdən sonra ən uzun müddətli və gərgin döyüşlərdir. Müharibənin başlanması bir çox dövlətlərin mediasında öz yerini almışdır, eləcə də Böyük Britaniya mediasında. “BBC NEWS” xəbər kanalının rəsmi saytında Azərbaycan Ermənistan müharibəsinin başlanması xəbəri əks olunarkən, müharibəni dünyanın ən köhnə münaqişə məsələlərindən biri olduğunu vurğulayır, atəşkəsin pozulması nəticəsində ilkin olaraq 23 nəfərin həyatını itirdiyi qeyd edilir. Xəbərdə 1990-cı illərdə baş vermiş Birinci Qarabağ müharibəsinə də toxunulur və qeyd edilir ki, bu müharibə zamanı on minlərlə insan həyatını itirmişdir. Qeyd edilən fikirlər arasında torpaqların rəsmi olaraq Azərbaycana məxsus olduğu, lakin etnik ermənilər tərəfindən idarə edildiyi fikri öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin verdiyi ilk müsahibədə regionda nəzarəti bərpa edəcəyinə əmin olduğunu söyləməsi vurğulanıb və bundan sonra öz ölkəsində hərbi vəziyyət elan olunması xəbəri öz əksini tapıb. Türkiyə açıq şəkildə Azərbaycana dəstəyini bildirir və Ermənistanı işğalçılıqdan çəkinməyə çağırırdı. Ermənistanda hərbi bazaları olan, lakin Azərbaycanla da dostluq əlaqələrini davam etdirən Rusiya isə hər iki ölkəni sülh yolu ilə razılaşmaya dəvət edirdi. [1] Müharibənin başlanmasından ilk 3 gün sonra “BBC NEWS” xəbər saytında öz özünü elan edən Dağlıq Qarabağ Respublikası 84-ü əsgər olaraq 100 nəfərin həyatını itirməsi xəbəri öz əksini tapmışdır. [2] Müharibə gedişatında yayılan xəbərlərin bir çoxunu Azərbaycan tərəfindən suriyalı hərbiçilərin vuruşduğu xəbəri təşkil edirdi. Bu xəbərlə bağlı “The Guardian” qəzetinin rəsmi internet saytında yazılan bir məqalədə Azərbaycan tərəfindən vuruşduğunu iddia edən suriyalı döyüşçünün fikirləri yer almışdır. Məqalədə adının açıqlanmasını istəməyən, şərti ad olaraq Mustafa Xalid adından istifadə edən şəxs müharibədə iştirak etdiyini və özü kimi bir neçə suriyalı döyüşçülərin maddəli şəkildə bu müharibədə Azərbaycan tərəfindən iştirak etdiyini söyləmişdir. Qeyd edilən fikirlər arasında onlara burada döyüşməyi Türkiyənin təklif etdiyi və döyüş müqabilində 10.000 türk lirəsi aldıkları öz əksini tapmışdır. [3] “Independent” saytının müharibə ilə bağlı 1 oktyabr 2020-ci il tarixində yayımladığı xəbər postunda Dağlıq Qarabağın məsul şəxsləri tərəfindən verilən məlumatlar qeyd edilib. Həmin məlumatda Dağlıq Qarabağın paytaxtı hesab edilən Stepanakertin Azərbaycan

Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən bombalanması qeyd edilmişdir. Ərazinin Azərbaycana məxsus olması sayt tərəfindən xüsusi vurğulanmışdır. Eynilə, verilən məlumatlarda müharibənin başlanmasından məlumatların yayımlandığı zaman çərçivəsində Dağlıq Qarabağda 12 sivilin öldüyü, 90dan çox yaralının olması xəbəri qeyd edildi. 200 əsgər həyatını itirmişdir. Azərbaycan tərəfinin əsgər itkisini qeyd etmədiyi vurğulansa da, xəbərdə Gəncə, Bərdə, Tərtər və Beyləqanın ermənilər tərəfindən bombalandığı, nəticədə də 24 sivilin öldüyü, 124 nəfərin isə yaralandığı qeyd edilmişdir. [4]

Müharibənin kəskinləşdiyi dövrdə Rusiya və digər qərb dövlətlərinin təklifi və israrı ilə Azərbaycan Ermənistan Respublikası ilə atəşkəslə razılaşmışdır. Lakin, Ermənistan tərəfi bu atəşkəs rejimini pozmuş, müharibə zonasında yerləşməyən şəhərləri bombalamış, mülki vətəndaşlara zərər vermişdir. Atəşkəs rejimi müddətində erməni hərbi qüvvələri Azərbaycanın Tovuz, Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarında yerləşən hərbi bölmələrimizi atəşə tutduğu qeyd edilmişdir. [5] Amerika Birləşmiş Ştatlarının vasitəçiliyi ilə hər iki tərəf arasında atəşkəs əldə edildi. Lakin, Ermənistan tərəfi atəşkəs rejimini kobud şəkildə pozaraq Azərbaycan ərazilərini bombalamışdır. Britaniya mediasında bu xəbər öz əksini tapmışdır. Ermənistan tərəfindən Bərdə şəhərinin bombalanması nəticəsində 21 nəfər mülki vətəndaşın həyatını itirdiyini və yaralıların olduğu qeyd edilmişdir. Eyni xəbər postunda, Dağlıq Qarabağdan səsləndirilən iddialara görə, Azərbaycan ordusu tərəfindən Stepanakertdə (Xankəndi) yerləşən doğum evi Azərbaycan ordusu tərəfindən bombalanmışdır. [6] Müharibə ərəfində hər iki tərəfin ölkə başçılarının verdiyi müsahibələr bir sıra xəbər saytlarında öz əksini tapmışdır. Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyanın verdiyi müsahibədə qarşılaşdıqları vəziyyətin olduqca çətin olması, lakin bütün bunlara baxmayaraq vəziyyətin erməni ordusu tərəfindən nəzarətdə olduğunu və hər şeyin qaydasında olduğunu söyləmişdir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev isə verdiyi müsahibədə Ermənistan tərəfini neft və qaz borularını hədəf almaqla günahlandırmışdır. [7] Azərbaycan tərəfi müharibədə uğurla irəliləmiş və işğal altında olan torpaqların böyük bir hissəsini öz nəzarətinə keçirmişdir. Müharibənin gedişatı zamanı 4 oktyabr tarixində Cəbrayıl, 17 oktyabrda Füzuli, 20 oktyabrda Zəngilan, 25 oktyabrda Qubadlı və 8 noyabr tarixində Şuşa şəhəri işğaldan azad edilmişdir. [8] Şuşa şəhərinin erməni işğalından azad edilməsi xəbəri Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev tərəfindən ictimaiyyətə elan olunduqdan sonra Ermənistan tərəfi bu xəbəri yalanmağa başladı. Lakin, paylaşılan faktlar onları bu xəbərin doğruluğunu qəbul etməyə və təsdiqləməyə məcbur etdi. Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının mətbuat katibinin bu xəbəri doğrulaması xəbəri bir sıra saytlarda qeyd edilmişdir. O, fikirlərində bu şəhərin olduqca mühim strateji mövqeyə sahib olduğunu söyləmişdir. [9]

Müharibə hər iki tərəf üçün itkilərə səbəb oldu. Azərbaycan Respublikası işğal altında olan əraziləri öz nəzarəti altına keçirdi və müharibənin bitməsindən sonra 2783 nəfər əsgərin şəhid olduğunu, 100 nəfərin itkin düşdüyünü, 1245 nəfər yaralının xəstəxanalarda müalicə aldığını bildirdi. Ermənistan tərəfi isə müharibədə 2425 nəfərin həyatını itirdiyini qeyd etmişdir. [10] Müharibənin sonlanması və Azərbaycan Respublikasının prezidentinin, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının prezidentinin iştirakı ilə üç tərəfli bəyanat imzalanır. Bu bəyanata əsasən Azərbaycan tərəfinin əldə etdiyi ərazilər onun nəzarəti altında saxlanılmasına qərar verilmiş və habelə, bir neçə ərazilər də Ermənistan tərəfinin razılığı ilə onun nəzarəti altına keçmişdir. 20 noyabr 2020-ci il tarixində Ağdam, 25 noyabr Kəlbəcər və 1 dekabr tarixində isə Laçın şəhəri sülh yolu ilə Azərbaycanın nəzarəti altına keçmişdir. [8] Mediada bu bəyanat geniş şəkildə yayılmışdır. Bununla bağlı paylaşılan bir məqalədə Rusiyanın burada iki min sülhməramlı ilə 5 il müddətində fəaliyyət göstərəcəyi xəbəri qeyd edilmişdir. Rusiya sülhməramlılarının əsas missiyasının münafişə ərazisində sülhü təmin etmək və Laçın dəhlizinə nəzarət etmək idi. [11]

Azərbaycan üçün önəmli olan və uzun müddət münafişə məsələsi olaraq qalan Qarabağ məsələsinin hərbi yolla həll edilməsi məsələsi Böyük Britaniya mediasında olduqca geniş işıqlandırılmışdır. Media sahəsində olduqca böyük kütləyə sahib olan bu ölkənin baş verən prosesləri obyektiv şəkildə ictimaiyyətə çatdırması olduqca təqdirə layiqdir. Azərbaycan ərazilərinin işğal edilməsi faktı demək olar ki, bir çox xəbər portalında və yazılan məqalələrdə öz əksini

tapmışdır. Medianın tərəfsiz olmağı və hadisələri hər iki tərəfin dilindən səsləndirilməsi, faktların qeyd olunması oxucular üçün münaqişənin gedişatını aydın şəkildə izah edirdi.

Ədəbiyyat:

1. Armenia and Azerbaijan fight over disputed Nagorno-Karabakh / <https://www.bbc.com/news/world-europe-54314341>
2. Armenia-Azerbaijan conflict: Casualties mount in Nagorno-Karabakh battle / <https://www.bbc.com/news/world-europe-54338454>
3. Syrian recruit describes role of foreign fighters in Nagorno-Karabakh / <https://bit.ly/3rK3smm>
4. Nagorno-Karabakh: Armenia and Azerbaijan clashes resume as both sides accuse each other of rocket attacks / <https://bit.ly/3uMW6kg>
5. Ermənistan dövlət sərhədində atəşkəs rejimini pozub / <https://bit.ly/34CNX7c>
6. Nagorno-Karabakh conflict: Missile strike on Azeri town kills 21 civilians / <https://www.bbc.com/news/world-europe-54722120>
7. Nagorno-Karabakh conflict: Armenian PM admits significant casualties / <https://www.bbc.com/news/world-europe-54548987>
8. İkinci Qarabağ müharibəsi / <https://bit.ly/3HTL0xC>
9. Nagorno-Karabakh confirms Azerbaijani forces have taken control of key city and nearing region's capital / <https://bit.ly/34wKE1t>
10. Nagorno-Karabakh conflict killed 5,000 soldiers / <https://www.bbc.com/news/world-europe-55174211>
11. Nagorno-Karabakh: Russia deploys peacekeeping troops to region / <https://www.bbc.com/news/world-europe-54885906>

Huseynova L.

Coverage of the Second Karabakh War in the British media (Summary)

The issue of a military solution to the Nagorno-Karabakh conflict, which is important for Azerbaijan and has long been a conflict issue, has been widely covered in the British media. It is commendable that this country, which has a very large media presence, objectively informs the public about the processes taking place. The fact of occupation of Azerbaijani territories has been reflected in many news portals and articles. The impartiality of the media and the fact that the events were covered by both sides and the facts were clearly explained to the readers the course of the conflict.

Гусейнова Л.

Освещение Второй карабахской войны в британских СМИ (Резюме)

Вопрос военного решения нагорно-карабахского конфликта, который важен для Азербайджана и давно является конфликтным вопросом, широко освещался в британских СМИ. Похвально, что эта страна, обладающая очень большим медиаприсутствием, объективно информирует общественность о происходящих процессах. Факт оккупации азербайджанских территорий нашел отражение во многих новостных порталах и статьях. Беспристрастность СМИ и тот факт, что события освещались обеими сторонами, а факты четко разъясняли читателям ход конфликта.

Rəyçi: prof. M. Əliyev

AZƏRBAYCAN-BÖYÜK BRİTANIYA İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ “BREXİT”İN TƏSİRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Böyük Britaniya, “Brexit”, iqtisadi, neft

Key words: Azerbaijan, UK, Brexit, economic, oil

Ключевые слова: Азербайджан, Великобритания, Brexit, экономика, нефть.

Azərbaycan ilə Böyük Britaniya arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələr 1990-cı illərdə qurulmuşdur. Bundan sonra ikitərəfli əlaqələr 3 əsas mərhələdə formalaşmışdır ki, bunlar ilk dövrlər, iqtisadi əlaqələrin qurulması və strateji əməkdaşlığın gücləndirilməsi şəklində olmuşdur.

İngiltərə ilə rəsmi siyasi əlaqələrin qurulması XX əsrin sonlarına təsadüf etsə də, təməlinə Bakı neftinin durduğu iqtisadi əlaqələrin kökləri həmin əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. Bu illərdə Çar Rusiyasına daxil olan Azərbaycanda neft sənayesinin qurulması və inkişaf etdirilməsi prosesi gedirdi. Şəhərdə ən böyüyü "Shell" olmaqla 7 ingilis şirkəti fəaliyyət göstərməkdə idi və 1904-cü ilə nəzər saldıqda Böyük britaniyanın neft ehtiyacının təxminən 47 %-in Bakı yataqları hesabına ödənildiyini görürük. Həmin illərdə İngiltərə Baş Naziri Uinston Churchill Birinci dünya müharibəsində ingilis donanmasında kömürün neftlə dəyişdirilməsi əmrini vermişdi və bu da neftə olan marağı daha da artırmışdı. [5, s.102-109] Nəhayət Azərbaycan respublikası müstəqillik qazanaraq sərbəst xarici siyasət yeritməyə nail oldu və Birləşmiş Krallıq ilə ikitərəfli münasibətləri inkişaf etdirmək imkanı yarandı.

Ölkələr arasındakı dərin iqtisadi əlaqələrə gəldikdə 1991-ci ildən sonra siyasi əlaqələrin qurulması ilə daha da inkişaf etmişdir. Xüsusilə, əvvəlki Baş Nazir Marqaret Tetçerin Bakıya səfəri XX əsrin sonlarında ABŞ şirkətləri ilə rəqabət aparən ingilislər üçün daha əlverişli vəziyyət yaranmışdır. Elə bu səfər zamanı Azərbaycan hökuməti, “British Petroleum” və Norveçin "Statoil" şirkətləri arasında “Çıraq” və “Şahdəniz” yataqlarındakı təbii qaz resurslarının miqdarının müəyyənləşdirilməsi və istehsal hazırlığına başlanması haqqında müqavilə Tetçerin şəxsən iştirak etdiyi mərasimlə imzalandı. Əvvəlki Baş Nazirin ziyarətindən sonra isə Sənaye və Ticarət naziri Hezaltaynın ölkəmizə səfəri baş tutdu və daha bir ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında anlaşmanın imzalanması ilə nəticələndi. Hətta, o dövr Naxçıvan Ali Məclisinin Baş Sədri Heydər Əliyev 1993-cü ilin fevralında Moskvaya səfərə getmiş, orada İngiltərənin Rusiyadakı səfiri Brayen Folla görüşmüş və Naxçıvanın blokadaya düşməsi vəziyyətində İngiltərədən iqtisadi yardım istəmişdir. İqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi prosesində H.Əliyevin “BP” və "Statoil" ilə yanaşı "CPT", "Krayzer Engineering", "John Brown" kimi şirkətlərin rəhbərləri ilə görüşməsi, onlarla hökumət arasında neft kənd təsərrüfatı texnologiyaya vəs. sahələrdə hərtərəfli əməkdaşlığın o cümlədən ölkə iqtisadi strukturunun yenidən qurulması, həmin şirkətlərlə ortaq layihələrin aparılmasına dair addım və fəaliyyətləri böyük qatqı sağlamışdır. 4, s.401-402]

Neft strategiyasının pik nöqtəsi 1994-cü ilin 20 sentyabrında "Əsrin Müqaviləsi"nin imzalanması hesab olunur. Bu müqavilə Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən Azəri-Çıraq-Günəşli neft yataqlarının birgə işlənməsi və hasilatın pay şəkilində bölüşdürülməsi üçün “BP”nin rəhbərliyi altında Azərbaycan neft şirkəti ilə dünyanın ən iri 11 neft şirkəti arasında imzalanmışdır. İmzalar atıldıqdan sonra H.Əliyev Energetika naziri Timm Eggar ilə görüşmüş həmçinin İngiltərənin Baş Naziri Con Meycor prezidentimizə təbrik məktubu göndərmişdir. Daha sonra 1995-ci ilin 29 noyabrında İngiltərəyə işgüzar səfərə gedən H.Əliyev Adam Smith institutunun təşkil etdiyi "Azərbaycanda investisiya imkanları" kontekstinin ələ alındığı beynəlxalq konfransda iştirak etmiş və bir daha ölkəmizin xarici investisiyalar üçün daim açıq olduğunu vurğulamışdır. Konfrans zamanı həmçinin daha bir uğurlu addım atılmış, Azərbaycan-İngiltərə Sənaye Ticarət Şurasının yaradılmasına dair memorandum imzalanmışdır. [2, s.17]

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri layihəsi iki ölkə arasındakı iqtisadi və energetika əlaqələrində mühüm yer tutur. BTC müqaviləsinin imzalanması ATƏT-in 18 noyabr 1999-cu ildəki İstanbul sammitində həyata keçirilmişdir. "BP"-nin Azərbaycanın neft yataqlarındakı resursların boru kəmərinə doldura biləcək qədər olduğunu açıqlamasından sonra Fransanın "Total" şirkəti də konsorsiuma qatılmağa qərar vermişdir. İngiltərənin Sənaye və Energetika naziri Brian Oilson 2002-ci ilin 3-5 iyununda ənənəvi şəkildə keçirilən "Neft-Təbii qaz 2002" sərgisində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdi. Səfər zamanı, həmçinin, Heydər Əliyevlə görüşmüş, ikili arasında gedən söhbətin əsas mövzularından biri də BTC neft kəməri olmuşdur. Bu görüşdən təxminən bir ay sonra isə 2012-ci ilin 26 avqustunda Londonda BTC boru xətti şirkətinin yaradılması haqqında müqavilə imzalandı. İngiltərənin "BP", Azərbaycanın SOCAR, ABŞ-ın UNOCAL, DELTA HESS, Türkiyənin TPAO, Yaponiyanın ITOCHU, İtaliyanın ENİ şirkətləri bu müqavilənin tərəfləri idilər. Hissələrdəki ən böyük paya "BP" (38,2%) və SOCAR (25%) sahib idi. Xəttin inşasına 2003-cü ildə start verilmiş, 2005-in 10 mayında neftlə doldurulmağa, nəhayət bir il sonra isə neftin ixracına başlanmışdır. [5, s.44-47]

İrəliləyən zamanlarda da dövlətlərarası ticarət və iqtisadi əlaqələr artan xətlə davam etmişdir. 2015-ci ilin 2 martında Bakıda iki ölkənin hökumətləri arasında anlaşma haqqında memorandum imzalandı, az sonra isə ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədi ilə Birgə Hökumətlərarası Komissiya quruldu. Azərbaycan neft sektorunda ingilis şirkətləri önəmli aktor kimi liderdirlər, qeyri-neft sektorunda isə bütün xarici investisiyaların 16 %-ni əhatə etməklə II yerdədir. Qeyri-neft sektoru dedikdə əsasən tikinti, xidmət, təhsil və s. sahələrə edilən sərmayələr nəzərdə tutulur. 25 illik müddətə baxıldığı zaman İngiltərənin ölkə iqtisadiyyatına cəmi 23 milyard \$-dan artıq investisiya qoyduğu, ölkələrarası ticarət dövriyyəsinin isə 449,7 milyon \$ həcmində olduğu görünür. Ümumiyyətlə isə ingilis sərmayəsi Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyaların 50 %-ni təşkil etməkdədir. "BP" əsas aktor olaraq qalsa da, Birləşmiş Krallıq ölkəmizdə fəaliyyət göstərən 100-dən artıq şirkəti ilə ən böyük sərmayəçimiz olaraq qalmaqdadır.

2014-cü ildən təməlləri qoyulan Cənub təbii qaz koridoru layihəsinin həyata keçirilməsində də ingilislərin böyük yardımları olmuşdur. Bu layihə özündə 4 önəmli cəhəti əhatə edirdi. Birincisi 1999-cu ildə kəşf edilən "Şahdəniz" yatağının işlənməsi idi. Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat şirkəti də "BP"-ni operator olaraq təyin etmişdi. İkincisi isə Azərbaycanla Gürcüstan biləşdirən Cənubi Qafqaz təbii qaz xətti daha da genişlənəcəkdi. Digər iki ünsür isə TAP və TANAP layihələrinin gerçəkləşdirilməsi idi. Transanadolu (TANAP) Gürcüstanın çəkilən kəmərin Türkiyə sərhədləri ilə daşınmasını, Transadriatik (TAP) isə Azərbaycan qazının Türkiyədən Yunanıstana, Albaniyaya, oradan da Adriatik dənizi vasitəsilə İtalyaya çatdırılmasını hədəfləyir. Oradan isə Avropanın digər dövlətlərinə tankerlər vasitəsilə çatdırılacaqdır. 2017-ci ilin 14 sentyabrında yeni bir anlaşma ilə "Əsrin Müqaviləsi" nin 2050-ci ilə qədər uzadılmasına qərar verilmişdir, bu da "BP"-nin 28 il daha ölkəmizdə fəaliyyət göstərəcəyi deməkdir. Günümüzdə qədər energetika sahəsində davam edən yüksək səviyyəli Böyük Britaniya-Azərbaycan əlaqələrinin uzun illər daha davam edəcəyini söyləmək olar. [4, s.411-414]

"Brexit"-in iqtisadi və siyasi nəticələri ilə bağlı ilkin araşdırmalarda daha pessimist ssenarilər qurulsada, çətin danışıqlardan sonra Böyük Britaniya 2021-ci ildən rəsmi olaraq Avropa İttifaqını tərk etdi. Britaniyanın həm Avropa İttifaqı, həm də digər ölkələrlə münasibətlərində böyük qeyri-müəyyənliklər davam etməkdədir. "Brexit"-in həm Avropa İttifaqı, həm də Böyük Britaniya münasibətlərinə zərər verəcəyi təxmin edilsə də, bu zərərin ölçüsü sövdələşmə gücündən və imzalanacaq ikitərəfli əlaqələrdən asılı olacaqdır.

Ölkəmizin zəngin enerji ehtiyatları və geosiyasi mövqeyi Azərbaycan-Böyük Britaniya və Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətlərinin hələ də əsas müəyyənediciləri olaraq qalmaqdadır. Azərbaycanın təbii sərvətlərinin zənginliyi onun xarici siyasətində və ikitərəfli münasibətlərində manevr imkanlarını artırır. Azərbaycanın Ermənistan və Gürcüstandan fərqli olaraq Avropa Birliyinə tam inteqrasiya məqsədi yoxdur. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqının Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində fəal rol oynaya bilməməsi və onun Avropa Qonşuluq Siyasəti və Şərq Tərəfdaşlığı təşəbbüsü çərçivəsində təklifləri Azərbaycan üçün cəlbədicidir, ikitərəfli enerji

sahəsi üzrə strateji əməkdaşlıq formasında həyata keçiriləcək əlaqələr daha mühüm rol oynamaqdadır. [1,s.54-55]

Uzunmüddətli perspektivdə enerji və nəqliyyat sahəsində Avropa İttifaqı ilə sıx əməkdaşlıq Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Avropa İttifaqını öz ixrac malları üçün əsas bazar kimi görür və Avropanın enerji təhlükəsizliyində iştirak etmək arzusundadır [6, s.95]. Avropa İttifaqı Azərbaycanı öz enerji təhlükəsizliyini təmin etmək və Rusiyanın enerji resurslarından asılılığını azaltmaq üçün alternativ yol hesab edir. Buna görə də enerji və nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq hər iki tərəf üçün ümumi strateji əhəmiyyətə malikdir [1, s. 57]. “Brexit”in reallaşmasından asılı olmayaraq, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında münasibətlər pragmatik zəmin üzərində qurulduğundan, ikitərəfli maraqlar qorunduqca bu münasibətlərin davam edəcəyini və möhkəmlənəcəyini əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq olar.

Azərbaycan ilə Böyük Britaniya arasında münasibətləri ikitərəfli ticarət əlaqələri və kapital axını nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirəndə çox fərqli panorama var. Böyük Britaniyanın Azərbaycana strateji enerji sərmayələri qeyri-enerji sektorlarına investisiyalardan daha çoxdur. “Əsrin Müqaviləsi” 2017-ci ildə yeniləndi və müqavilənin müddəti 2050-ci ilə qədər uzadıldı. Ona görə də “BP” layihələrin əsas operatoru olduğu üçün Britaniya kapitalının 2050-ci ilə qədər Azərbaycanda qalacağını proqnozlaşdırmaq olar. Bəzi müəlliflərin fikrincə, təbii sərvətlərə və strateji aktivlərə sərmayə qoyan investorlar siyasi qərarlardan və investisiya mühitindəki dəyişikliklərdən o qədər də təsirlənmirlər. İkitərəfli münasibətlərin gedişi daha çox ölkələr arasında imzalanacaq müqavilələrdən asılı olacaq. Son hadisələr göstərir ki, iki ölkə təkcə neft və təbii qaz sektorunda deyil, həm də bərpa olunan enerji sektorunda birgə fəaliyyət göstərəcək. Faktiki olaraq 22 may 2019-cu il tarixində Azərbaycanın Energetika Nazirliyi ilə Böyük Britaniyanın Ticarət Siyasəti Nazirliyi arasında Azərbaycan Birgə Hökumətlərarası Komissiyanın iclasından sonra iki ölkənin bu sahədə birgə fəaliyyət göstərəcəyi açıqlanıb. 2015-ci ildə Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Böyük Britaniya Hökuməti arasında İqtisadi və Ticarət Əməkdaşlığı haqqında Anlaşma Memorandumu” qeyri-neft sektorlarında da ikitərəfli əlaqələrin genişləndirilməsi üçün böyük rol oynayacaqdır.

Böyük Britaniya ilə Azərbaycan arasında əlaqələr strateji əməkdaşlıq mərhələsindən sonra yüksəlişdə davam edib. Azərbaycanın neft sektoruna ən çox investisiya yatan ölkə Böyük Britaniya olub. Bütün investisiya növləri uzunmüddətli və strateji xarakter daşdığından siyasi qərarlardan təsirlənmir. İki ölkə arasında xarici ticarət axınlarına nəzər salındıqda Azərbaycandan ixracın 90 %-in neft məhsulları olduğu müəyyən edilmişdir. İdxal tərəfində isə Böyük Britaniyadan ümumi idxalın 97%-ni daha çox kapital, istehlak və ara malların təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir. Böyük Britaniya ilə Azərbaycan arasında ticarətə təsir edən ən mühüm amil neft qiymətləri, istehlakçıların tələbi və şirkətlərin investisiya xərcləridir. İngiltərənin Azərbaycandakı investisiya portfeli tədqiq edildikdə, iki ölkə arasında kapital axını “Brexit”ə həddindən artıq reaksiya vermir. Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında bərpa olunan enerji sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi təşəbbüsləri müəyyən edilib. Bu təşəbbüslər Britaniya kapitalının Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda artacağına işarələr verir. İkitərəfli ticarət əlaqələrinin daha çox neft ticarətindən asılı olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycanla Böyük Britaniya arasında güzəştli ticarət sazişinin imzalanması ehtimalı var. “Brexit”dən sonra Avropa İttifaqındakı ən mühüm dəstəkçisini itirməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Aİ daxilində fəaliyyəti məhdudlaşdırılan Britaniya şirkətləri üçün yeni investisiya sahəsi olaraq qalır.

Ədəbiyyat:

1. Əbilov S. və Hacıyev B., “Azərbaycanın neytrallığı nəyə görə Avropa İttifaqı üçün vacibdir?”, Insight Turkey, 21(3), s.53-67, 2019.
2. Mehdiyev, R., Heydər Əliyev, Müstəqilliyimiz Əbədidir, Azər nəşr, Bakı, 1998.
3. Məmmədov, F., “Xarici siyasətin 25 illik yolu. Tarixi varislikdən pragmatik müasirliyə və etibarlı gələcəyə doğru.”, Poliart MMC, Bakı, 2017.
4. Rzayev, A., “Azərbaycan- Böyük Britaniya münasibətləri”, AR xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1996-2001), Poliart MMC, Bakı, 2017.

5. Babalı, T. "Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Oil Pipeline Project", Perceptions, 2005.
6. Oktay, E.G. "Avrupa Komşuluk Politikası ve Azerbaycan: Eleştirel bir değerlendirme", Bilig, sayı: 75, 2015, s.75-102.

Rzali A.

Azerbaijan-British economic relations and the effect of Brexit (Summary)

Diplomatic and economic relations between Azerbaijan and the United Kingdom were established in the 1990s. After that, bilateral relations were formed in three main stages, which were in the form of initial periods, the establishment of economic relations and the strengthening of strategic cooperation. The strategic impact of Brexit on economic relations is expected to be weak for Azerbaijan. For the future, there is great potential for further improving our country's economic relations with Britain through bilateral agreements.

Рзали А.

Азербайджано-Британские экономические отношения и последствия Брексита (Резюме)

Дипломатические и экономические отношения между Азербайджаном и Великобританией были установлены в 1990-х годах. После этого двусторонние отношения формировались в три основных этапа, которые проходили в виде начальных периодов, установления экономических отношений и укрепления стратегического сотрудничества. Ожидается, что стратегическое влияние Brexit на экономические отношения для Азербайджана будет слабым. На будущее имеется большой потенциал для дальнейшего улучшения экономических отношений нашей страны с Великобританией посредством двусторонних соглашений.

Rəyçi: dos. Ş.Abdullayeva

МАМЕДОВА САБИНА
Азербайджанский Университет Языков
mammadova.sabina1987@gmail.com

ПОЗИЦИЯ ВЕЛИКОБРИТАНИИ ВО II КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЕ

Ключевые слова: Карабах, Великобритания, Азербайджан, война, конфликт

Key words: Karabakh, United Kingdom, Azerbaijan, war, conflict

Açar sözlər: Qarabağ, Böyük Britaniya, Azərbaycan, müharibə, münaqişə

После подписания Бишкекского протокола в 1994 г. Азербайджан, вел долгосрочные дипломатические переговоры с Арменией в рамках различных международных организаций с целью выполнения резолюций Совета Безопасности ООН, призывающих к безоговорочному выводу оккупационных сил с азербайджанских земель. В течении 26-ти лет Минская группа не смогла решить данный конфликт, так как армянская сторона не соглашалась ни на какие предложения выдвинутые со стороны Азербайджана[1, с.63,64]. Примечательным фактом является то, что принятие 853-й резолюции Совета Безопасности ООН 29 июля 1993 года произошло при непосредственной инициативе Великобритании в период ее председательствования. И если обратить внимание на четыре резолюции Совета безопасности ООН (822, 853, 874, 884) по урегулированию карабахского конфликта, то можно увидеть, что 853-я резолюция в самых точных формулировках требует безоговорочный вывод армянских захватнических войск с оккупированных азербайджанских территорий-

подчеркнул помощник президента. И именно эти резолюции стали одним из главных факторов того, что ни одна международная организация не могла вмешаться в военные действия Азербайджана во 2-ой Карабахской войне, так как действия Азербайджана были вполне правомерными[6].

Государства сопредседатели Минской группы являются постоянными членами СБ ООН и, если бы они были заинтересованы в мирном разрешении конфликта в рамках международно признанных границ Азербайджанской Республики, они могли бы оказать давление на Армению, применить санкции. Но в течение 26 лет была лишь имитация переговоров, и тем самым Азербайджан, проигравший Первую карабахскую войну, вынуждали принять новые реалии и считаться с ними. Однако, Азербайджан, сделавший из ошибок Первой карабахской войны выводы, развивал свою военную промышленность за счет доходов от продажи энергоресурсов, закупал современное оружие у Израиля, Турции, России и Пакистана, а также укреплял дипломатические связи с такими странами, как Великобритания и Италия [1].

27 сентября 2020 года в результате осуществленной вооруженными силами Армении широкомасштабной провокации и интенсивного обстрела позиций азербайджанской армии и населенных пунктов, расположенных в прифронтовой зоне, из крупнокалиберного оружия, минометов и артиллерийских установок различного калибра, в целях предотвращения боевой активности армянской армии и обеспечения безопасности гражданского населения, командованием Азербайджанской армии было принято решение о начале молниеносной контрнаступательной операции по всему фронту. В результате в Армении было объявлено военное положение и всеобщая мобилизация, в Азербайджане – военное положение и комендантский час, а 28 сентября – частичная мобилизация. За короткое время боестолкновения ужесточились и переросли в полномасштабную вторую Карабахскую войну. Главы МИД Великобритании и Канады Доминик Рааб и Франсуа-Филипп Шампань высказали свое беспокойство касательно ситуации вокруг Нагорного Карабаха и призвали стороны прекратить боевые действия. Совместное заявление было опубликовано на сайте британского правительства.

«Канада и Великобритания глубоко обеспокоены сообщениями о масштабных военных действиях вдоль линии соприкосновения в зоне конфликта в Нагорном Карабахе. Сообщения об обстрелах населенных пунктов и жертвах среди гражданского населения вызывают глубокую озабоченность. Мы призываем немедленно прекратить боевые действия и соблюдать соглашение о прекращении огня и защите гражданского населения», — говорится в заявлении. Главы МИД также призвали разрешить конфликт мирно[6].

Как передает «Интерфакс-Азербайджан» в пресс-релизе МИД Великобритании говорится, что Великобритания выделила 500 тыс. фунтов стерлингов в виде помощи в разминировании Карабаха. Ранее Соединённое Королевство выделило 1 млн фунтов Международному комитету Красного Креста для помощи пострадавшим в результате Второй Карабахской войны [5].

27 октября азербайджанцы, проживающие в Лондоне, провели санкционированную акцию перед офисом премьер-министра Великобритании Бориса Джонсона в поддержку Азербайджана [7].

2 ноября 2020 года в Палате лордов Парламента Великобритании состоялись слушания по Карабахскому конфликту. Эти обсуждения состоялись на основе запроса, адресованного правительству баронессой Кокс, известной своей проармянской позицией. Как сообщил депутат Милли Меджлиса, руководитель группы азербайджано-британской межпарламентской связи Джаваншир Фейзиев все попытки баронессы Кокс добиться принятия антиазербайджанской резолюции провалились.

Членами палаты были обсуждены вопросы о роли Турции в конфликте, о роли, которое британское правительство может сыграть в разрешении этого конфликта, отношении правительства к возможности использования запрещенного оружия в военных операциях в Карабахе, текущем состоянии военно-технического сотрудничества со сторонами конфликта, а также позиции британского правительства по будущему статусу Нагорного Карабаха.

В ходе обсуждений также был озвучен вопрос о возможности признания статуса Нагорного Карабаха на основе Косово. Официальный представитель МИД заявила, что принципы, связанные с возможным будущим статусом Нагорного Карабаха, нашли свое отражение в базовых принципах, разработанных Минской группой ОБСЕ, и правительство Великобритании считает, что итоговый правовой статус региона может быть определен путем голосования, которое будет свободно выражено в будущем, как это отражено в базовых принципах. Правительство Великобритании поддерживает базовые принципы, разработанные ОБСЕ для определения статуса Нагорного Карабаха.

В ходе обсуждений член межпарламентской рабочей группы Великобритании и Азербайджана Лорд Генри Аддингтон, обратил внимание участников обсуждения на виновность Армении в оккупации азербайджанских земель[3]. Правая позиция Азербайджана, искреннее отношение к мирному разрешению конфликта, своевременная и качественная доставка Азербайджанской истины мировой общественности, авторитет нашей национальной армии, организованной в соответствии с современными мировыми стандартами, решительная и принципиальная политика Президента Азербайджана Ильхама Алиева в очередной раз принесли свои плоды.

В ходе Второй Карабахской войны, Великобритания, защищая правую позицию Азербайджана, поддержала его территориальную целостность. Проект заявления СБ ООН, подготовленный от имени председателя Совета Безопасности в связи с армяно-азербайджанским конфликтом и направленный против Азербайджана, не был принят благодаря вето Великобритании, являющейся постоянным членом СБ ООН. Этим шагом английское правительство выразило полную дипломатическую поддержку Азербайджану[2].

Как заявил посол Британии в Баку Джеймс Шарп в интервью Азербайджанской службе Би-би-си от 13 мая 2021 года, в Лондоне предпочли бы видеть в Нагорном Карабахе многонациональные миротворческие силы, а не исключительно российский контингент, и рассказал о роли Соединенного Королевства в послевоенных процессах в регионе.

Согласно словам Шарпа Великобритания предпочла бы, чтобы переговоры о перемирии вела Минская группа ОБСЕ, а миротворческий контингент был международным. Всё же он позитивно оценил повестку трехсторонних переговоров между Баку, Ереваном и Москвой об открытии транспортных коммуникаций в регионе и экономическом сотрудничестве [4].

Очень показателен факт, насколько оперативно отреагировали в мире на подписание 10 ноября 2020 года известного исторического трехстороннего заявления между Азербайджаном, Арменией и Россией. Реакция со стороны глав государств и внешнеполитических ведомств Западной Европы на достигнутое между Баку, Ереваном и Москвой соглашение последовало на следующий день. Кто-то отреагировал по прошествии суток.

Министр иностранных дел Великобритании Доминик Рааб разместил сообщение в своем твиттере о том, что правительство Ее Величества Великобритании приветствует это заявление и считает его исторически важным буквально через несколько минут после его подписания. Правительство Великобритании официально поддерживает территориальную целостность Азербайджана и предпринимает конкретные шаги, подтверждающие эту позицию.

Для подтверждения вышесказанного нужно отметить три законодательные инициативы, которые были выдвинуты в парламенте Великобритании в ходе 44-дневной войны, многочисленные письма с выражением поддержки и симпатии со стороны группы межпарламентской дружбы президенту Азербайджанской Республики, постоянный режим телефонных и видеоконсультаций, которые существуют между посольством Азербайджана и обеими палатами парламента.

В ноябре 2021 года была отмечена первая годовщина победы в Карабахской войне и в честь этого 6 зданий в столице Соединённого Королевства окрасились цветами азербайджанского флага.

Литература:

1. Колесниченко М.А. Азербайджан в системе международных отношений // Вестник СПбГУ. Серия 6. Философия. Культурология. Политология. Право. Международные отношения. 2011. № 3.
2. Агазаде М.М. «Вторая Карабахская война: кто на самом деле победитель?» <https://cyberleninka.ru/article/n/vtoraya-karabahskaya-voyna-kto-na-samom-dele-pobeditel>
3. Интервью агентства «Интерфакс-Азербайджан» с Чрезвычайным и Полномочным послом Азербайджана в Великобритании Таиром Таги-Заде» <http://interfax.az/print/829147/ru>
4. «Попытки баронессы Кокс поднять антиазербайджанскую истерию в Палате лордов провалились» <https://www.korrespondent.az/news/popytki-baronessy-koks-podnyaty-antiazerbajdjanskuyu-isteriyu--v-palate-lordov-provalilisy/4299>
5. «Великобритания выделила 500 тыс. фунтов для разминирования Карабаха» <http://interfax.az/view/843984>
6. Nagorno-Karabakh violence: UK and Canada foreign ministers' joint statement <https://www.gov.uk/government/news/nagorno-karabakh-violence-uk-and-canada-foreign-ministers-joint-statement>
7. «Вторая Карабахская война» <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/52/2871/vtoraya-karabahskaya-vojna.html>

Mammadova S.

Position of Great Britain in the Second Karabakh War (Summary)

Despite any pro-Armenian campaigning by lobbying organizations during the war, Great Britain's position on Azerbaijan in the Second Karabakh War was and will remain unchanged. At the stage of development of the modern world, Great Britain, like any other country, gives priority to its national interests. Azerbaijan is not only an economic partner of the United Kingdom, but also a strategic partner.

Məmmədova S.

II Qarabağ müharibəsində Böyük Britaniyanın mövqeyi (Xülasə)

Müharibə dönməndə lobbi təşkilatlarının hər hansı ermənipərəst ajiotajına baxmayaraq, Böyük Britaniyanın 2-ci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanla bağlı mövqeyi dəyişməz olub və qalacaq. Müasir dünyanın inkişaf mərhələsində hər bir ölkə kimi Böyük Britaniya da öz milli maraqlarını birinci yerə qoyur. Azərbaycan böyük Böyük Britaniyanın təkə iqtisadi tərəfdaşı deyil, həm də strateji tərəfdaşdır.

Rəyçi: dos. Ş. Cabbarova

ARGENTİNADA DİN VƏ DÖVLƏT ARASINDA MÜNASİBƏTLƏR

Açar sözlər: Argentina, din, dövlət, kilsə

Key words: Argentina, state, religion, church

Ключевые слова: Аргентина, государство, религия, церковь

Argentina dünyada katolisizmin geniş yayıldığı ölkələrdən biridir. Bununla belə, gündəlik həyatda Argentina kifayət qədər dünyəvi ölkədir. Argentina Konstitusiyası ölkədə dini etiqad azadlığına təminat verir. Argentina əhalisinin böyük əksəriyyətinin katolik olmasına baxmayaraq, burada digər dinlərin nümayəndələri də yaşayır. Ölkədə sayının az olmasına baxmayaraq böyük təsir gücünə malik olan yəhudi icması, müsəlmanlar, xristian məzhəblərinin üzvləri və digər dinlərin nümayəndələri təmsil olunur.[5,s.77].

Konkista dövründə üç əsr ərzində ispan missionerlərinin Argentinaya gəlişi nəticəsində bu ərazidə yaşayan yerli əhaliyə katolik dini təbliğ edilirdi. Argentinada şəhərlərin salınması ilə kilsələr və monastirlərin əsası qoyulmağa başladı. 1621-ci ildə yezuitlər tərəfindən Latın Amerikası regionunda dördüncü universitet olaraq tanınan Kordoba Universiteti təsis edildi.[2,s.397-399]. Argentinanın müstəqillik uğrunda mübarizəsindən sonra (1810-1816) burada əsasən İngiltərə və Almaniyadan gələn iş adamlarının və ixtisaslı işçilərin sayı artdı. Bu dövrdə kilsə ilə dövlət arasında heç bir münaqişə yox idi. 1825-ci ildə Argentina Böyük Britaniya ilə Sülh, Ticarət və Dostluq müqaviləsini imzaladı. Bu müqavilənin şərtlərindən birinə görə Britaniyadan gələnlər üçün din azadlığının təmin edilməsi nəzərdə tutulurdu.[2,s.400]. Bunun nəticəsində ölkədə Anqlıkan və Şotland Presviterian kilsələri, bir neçə ildən sonra isə Alman Protestant məbədi tikildi. Bu, Argentinada din azadlığı tarixində əhəmiyyətli bir addım idi, çünki ölkədə ilk dəfə olaraq Katolik Kilsəsindən başqa bir dinə qanuni olaraq icazə verilirdi.-Bir müddət sonra San Juan əyalətində qubernator devrildi və Dini Azadlıq Aktı ictimai şəkildə yandırıldı. Bəzi yerli liderlər ("caudillos") silahlı mübarizələrində Buenos-Ayresə qarşı bayraqlarında "Din və ya ölüm" şüarı gəzdirdilər. Həmin dövrlərdə ispan müstəmləkələrində monarxın kilsə üzərində üstünlüyə malik olması fikrinə əsaslanan reqlizm ideyası geniş vüsət almışdır. Əslində, Buenos Ayres, Bernardino Rivadavianın rəhbərliyi altında, reqlizmin güclü təsiri ilə monastirləri sıxışdıraraq və kilsə əmlaklarını müsadirə etməklə "Ruhani İslahatı"-na başladı.[2,s.401].Müstəqillikdən sonra hökumət özünü Patronaj sisteminin varisi hesab edirdi, hansı ki Papaların İspan Tacını evagelizmi dəstəkləmək üçün tanıyırdı. Yeni yaradılan ölkənin 1856-cı ilə qədər Müqəddəs Taxt-Tac (Vatikan) ilə əlaqəsi yox idi.

1853-cü ildə diktator Xuan Manuel de Rosasın devrilməsindən sonra ölkə davamlı və əsaslı Konstitusiya modelinə keçid etdi.[1,s.11]. Konstitusiyanı tərtib edərkən ən böyük məqsədlərdən biri dini azadlığı təmin etmək idi. Bununla yanaşı, ingilis, alman, holland və digər millətləri nəzərə alaraq miqrantları cəlb etmək idi. Argentinanın Konstitusiyasının preambulası "Argentina torpağında yaşamaq istəyən dünyanın bütün kişilərini dəvət edir" fikri ilə başlayır və "bütün ağılın və ədalətin mənbəyi olan Tanrının qorunmasına müraciət etməklə" bitir. Eyni zamanda, konstitusiyanı tərtib edərkən dövlət və katolik kilsəsi arasında münasibətdə kompromis həll yolu tapdılar. Bəziləri katolikliyin "Dövlət dini" və hətta "yeganə həqiqi din" kimi tanınmasını tələb edirdilər.[5,s.79].

Digər maddələrdə qeyd edilirdi ki, dövlət Müqəddəs Taxt-Tac tərəfindən edilən təyinatlara himayədarlığı qəbul edir, ancaq dövlət kilsənin muxtariyyətinə müdaxilə edə bilirdi. Konqresin yerli hindularla dinc münasibətləri təmin etmək vəzifəsi var idi, həmçinin konqresə başqa dini icmalardan olan nümayəndələrin də daxil olmasına icazə verildi. Yalnız prezident və vitse-prezidentin katolik olmaları, habelə Argentina ərazisində anadan olmaları və ya xaricdə doğulduqları təqdirdə Argentina torpağında anadan olan valideynlərinin olmaları tələb olunurdu.

Bütün digər hakimiyyət vəzifələrinə dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq vətəndaşlar seçilə bilərdi. Argentina Konstitusiyasının XIV maddəsinə görə hər bir vətəndaşın dini etiqad azadlığı vardır.

Konstitusiyaya 1860, 1866, 1898 və 1949-cu illərdə dəyişikliklər edilmişdir, lakin kilsə və dövlət münasibətləri məsələsində toxunulmaz qalmışdır[3,s.531]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1949-cu ildə baş verənlər daha çox yeni Konstitusiya (“Peronun Konstitusiyası”) kimi qiymətləndirilməlidir, çünki burada sosial hüquqlar, ailə və təhsillə bağlı xüsusi müddəalar qəbul edilmişdi. Müqəddəs Taxt-Tac himayədarlığı aradan qaldırmaq və Konkordata (din ilə sekulyar dövlət arasında olan anlaşma) gəlmək fürsətini qaçırdığına görə təəssüfləndi, baxmayaraq ki Peronist hökumət o zaman dost hesab olunurdu. Buna görə də, iki tərəf arasında olan münasibətlər getdikcə pisləşirdi.

1954-55-ci illərdə general Peron ikinci prezidentliyi dövründə kilsəyə qarşı kampaniyaya başladı[4,s.224]. Bu kampaniyada əsas məqsəd katolik kilsəsinin sıxışdırılması idi. 1943-cü ildə dövlət məktəblərində katolik dininin tədrisi dayandırıldı. Bundan başqa konqres boşanmış cütlüklərin yenidən evlənmək hüququnu tanıdı. Konqres eyni zamanda Katolik kilsəsinə aid bütün müddəaları ləğv edərək və “dinin həqiqi azad şəkildə həyata keçirilməsini” təmin etməklə, Konstitusiyaya dəyişiklik etmək üçün Konstitusiya Assambleyasının yaradılmasına səs verdi. Halbuki bu Assambleyaya seçkilər heç vaxt baş tutmamışdı. 1950-ci ilin iyununda Peron anti-katolik (Kilsə tərəfindən mason olmaqda günahlandırılan) Armando Mendez San Martini Təhsil Naziri təyin etdi. [4,s.229].

16 iyun 1955-ci ildə Perona qarşı uğursuz çevrilişdən sonra xüsusi dəstələr Buenos-Ayres arxiyepiskopu Kuriyanın binasını və digər yeddi kilsəni yandırdılar. Əsrlik tarixi sənədlər məhv edildi[4,s.229]. Bir çox keşişlər və sadə insanlar həbs edildi, yepiskopu və katedral kanonunu ölkədən qovdular. İnqilab ilə Peronu devirəndən sonra Müqəddəs Taxt-Tacla ilk razılışma əldə edildi.

1966-cı il oktyabrın 10-da Argentina ilə Müqəddəs Taxt-Tac arasında səkkiz illik səmərəli danışıqlardan sonra saziş əldə edildi.[5,s.83]. Papa VI Pavel bunu kilsə və dövlət münasibətlərində İkinci Vatikan Şurasının ilk nəticəsi kimi təsvir etdi. Bu münasibətlərin muxtariyyət və əməkdaşlıq üzərində qurulması nəzərdə tutulurdu. Dövlət kilsənin yurisdiksiyasını ölkə ərazisində tanıdı. Konkordat 28 yanvar 1967-ci ildə Müqəddəs Taxt-tacda təsdiqləndi.[5,s.83]. Vatikan yepiskopları təyin etmək və vəzifədən azad etmək hüququ verən Konkordat, prezidentə yalnız təyinatlara etiraz etmək hüququ verir. Köhnə Patronaj sistemini əvəz edən bu Konkordata görə, kilsə milli ərazidə yeparxiyalar yaratmaq və ya dəyişdirmək, arxiyepiskoplar və yepiskopları birbaşa təyin etmək, yepiskoplar, ruhanilər və ümumilikdə Argentina katolikləri ilə sərbəst yazışmalar aparmaq hüququna malik idi.[5,s.84]. Hökumətin hər hansı “ümumi xarakterli etirazı” varsa, problemin həlli üçün danışıqlar aparılmalıdır. Bu zaman, hökumətin müşahidələr aparmaq üçün otuz günü var və Xarici İşlər Nazirliyi “İbadət Katibi” vasitəsilə ilk iki-üç gündə razılıq verir.

Prezident Raul Alfonsinin (1983-1989) katolik kilsəsi ilə münasibətləri yaxşı deyildi. 1987-ci ilə qədər Mülki Məcəllə ər və arvadın de-fakto boşanmasını tanıyırdı, lakin yenidən nikaha icazə vermirdi.[1,s.5]. Boşanma haqqında qanun 1986-cı ildə Deputatlar Palatası tərəfindən təsdiqləndi. Katolik Kilsəsi Senata onu dayandırması üçün təzyiq göstərdi, ona səs verənləri müqəddəs mərasimlərdən imtina etməklə hədələdi. Senat nəhayət, 1987-ci ilin 3 iyun tarixində qanunu qəbul etdi[1,s.6]. Bu illər ərzində kilsə ilə əlaqələr daha da pisləşdi, çünki kilsə qorxurdu ki, yeni Konqresə çağırış məktəblərə dövlət subsidiyalarının dayandırılmasına gətirib çıxaracaq.

Prezident Karlos Menemin (1989-1999) mühafizəkar Vatikan təşkilatları ilə (məsələn, Opus Dei) yaxın əlaqəsi var idi və kilsənin abortla bağlı mövqeyinin qatı tərəfdarı idi. Bu səbəbdən o, Papa II İohann Pavel tərəfindən xüsusi ordenlə təltif edilmişdir.[5,s.89]. İqtisadi tədbirlərinin səbəb olduğu yoxsulluq və işsizlik səbəbiylə görkəmli yepiskoplar tərəfindən şiddətlə tənqid edildi.. Prezident Fernando de la Rúa (1999-2001) da dindar katolik idi və kilsə ilə bağlı ciddi problemləri yox idi.

Prezident Nestor Kirşner (2003-cü ildə seçilib), katolik inancına inandığını bəyan edərkən, kilsənin iyerarxiyası ilə tez-tez problemlə münasibətdə olub. Kirşner Peronizmin sol mərkəz qanadına aiddir və Katolik kilsəsi ilə uyğun gəlməyən bəzi mütərəqqi fikirlərlə diqqət çəkirdi. 2005-

ci ilin əvvəlində səhiyyə naziri Gines Gonzales García abortun qanuniləşdirilməsini dəstəklədiyini açıqladı və Kirşnerin bu mövzuda susması kilsəni qəzəbləndirdi.[5,s.90]. Prezident Kirşner də Papa II İohann Pavelin dəfn mərasimində iştirak etməyi üçün tənqid edilmişdi. 2005-ci ilin oktyabrında Argentina Deputatlar Palatası bütün məktəb sistemini (dövlət və özəl, o cümlədən konfessiya məktəblərini) əhatə edən, təhsil müəssisələrini tələbələrə gender rolları və kontrasepsiya haqqında öyrətməyə məcbur edən Cinsi Tərbiyə Qanununu qəbul etmək üçün addımlar atdığından münaqişə yenidən alovlandı.

2008-ci ilin dekabrında Salta əyalətinin qanunverici orqanı həm dövlət, həm də özəl məktəblərdə dinin tədrisini məcburi edən mübahisəli qanun qəbul etdi.[5,s.91]. Bu addım dini azlıqlar və insan haqları təşkilatları tərəfindən hiddətə səbəb oldu və onlar dünyəvi təhsil sistemində çağırışlar etdilər. Qanunun tərəfdarı olan qubernator Juan Manuel Urtubey tez bir zamanda dini dərslərin bütün inanclara yönəldiləcəyini və "inanclarıdan asılı olmayaraq" bütün tələbələrin iştirak edəcəyini qeyd etdi.[1,s.9]. Bununla belə, tədbirin qanuniliyi ilə bağlı şübhələr qalmaqdadır, çünki o, Urtubeyin 1998-ci ildə şərti təsisçi seçilərkən yazmağa kömək etdiyi Əyalət Konstitusiyasının özü ilə ziddiyyət təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Arlettaz, F. (2019). The Legal Status of Religious Groups in Argentina. Journal of Law, Religion and State.
2. Dunne, P. M. (1945). Church and State in Argentina. The Review of Politics Vol. 7, No. 4, 395-417.
3. L. Edward Shuck, J. (1949). Church and State in Argentina. The Western Political Quarterly, 527-544.
4. MÉNDEZ, J. (1985). Church-State Relations in Argentina in the Twentieth Century: A Case Study of the Thirty-second International Eucharistic Congress. Journal of Church and State, 223-243 .
5. PADILLA, N. (2015). Religion and the Secular State in Argentina. Servicio de Publicaciones de la Facultad de Derecho, Universidad Complutense, 75-91.

Ahmadov B.

Relations between religion and state in Argentina (Summary)

The main purpose of the article is to analyze the main directions of relations between religion and the state in Argentina. Argentina has been a predominantly Christian country throughout history, and the country's largest Christian denomination is the Catholic Church. The constitution states that the federal government protects the apostolic Roman Catholic religion and supports it economically. However, the Supreme Court ruled that the Catholic Church did not have the status of an official religion under any constitution or federal law and freedom of religion is guaranteed.

Ахмедов Б.

Отношения между религией и государством в Аргентине (Резюме)

Основная цель статьи - проанализировать основные направления отношений между религией и государством в Аргентине. На протяжении всей истории Аргентина была преимущественно христианской страной, и крупнейшей христианской конфессией в стране является католическая церковь. Конституция гласит, что федеральное правительство защищает апостольскую римско-католическую религию и поддерживает ее экономически. Однако Верховный суд постановил, что католическая церковь не имеет статуса официальной религии ни по какой конституции или федеральному закону, и свобода вероисповедания гарантируется.

Rəyçi: t.f.d., dos. S.Əliyeva

FOLKLEND MÜHARİBƏSİNDƏ FRANSANIN YERİ VƏ ROLU

Açar sözlər: müharibə, raket, Folklend, işğal, embarqo

Key words: war, rocket, Falkland, occupation, embargo

Ключевые слова: война, ракета, Фолькленд, занятие, эмбарго

1982-ci il aprelin 2-də Argentina qoşunlarının Folklend adalarına çıxarılması ilə Böyük Britaniya və Argentina arasında Folklend müharibəsi başladı. Folklend adaları Atlantik okeanının cənub-qərbində Argentina sahillərində yerləşən Britaniya ərazisidir.

Folklend müharibəsinin ən əsas səbəbi Folklend adaları üzərində suverenlik problemi idi. Bu müharibənin iqtisadi səbəbləri də çox mühüm idi. İngiltərə və Argentina Folklend adaları uğrunda uzun müddətdir ki, mübarizə aparırlar. Müstəmləkəçilik dövründən başlayaraq İngiltərənin nəzarəti altında olan bu adalar uğrunda müharibənin səbəbləri suverenlik iddiaları və iqtisadi maraqlarla bağlı idi.

1982-ci ildə, Folklend müharibəsi zamanı ingilislər Argentina qüvvələrini adalardan çıxara bildilər. Müharibə zamanı 659 nəfər argentinalı, 253 nəfər ingilis əsgər öldürüldü [2, s.43].

Argentina uzun müddətdir, Malvin adlandırdıqları adalar üzərində hüquqlara iddia edir. 1800-cü illərin əvvəllərində Argentina adaları ispan tacından miras almışdı. Folklend sakinlərinin əksəriyyəti Britaniya əsillidir. Britaniya adalar üzərində hüquqlarını bu sakinlərin adalardakı uzunmüddətli idarəçiliyinə və adalıların öz müqəddəratını təyin etmə prinsipinə əsaslanaraq əsaslandırır.

Argentina adaları işğal edəcəyi təqdirdə Böyük Britaniyanın buna güclə cavab verəcəyinə inanmırdı, lakin 8000 mil məsafədə olmasına baxmayaraq, İngiltərənin baş naziri Marqaret Tetçer Britaniya ərazisini geri almaq üçün ora döyüş gəmiləri qrupu göndərdi.

1982-ci il mayın 2-də İngiltərənin HMS 2 sualtı qayığı Argentinanın “General Belgrano” kreysərini batırdı. 300 nəfər ekipaj üzvü gəmi ilə birlikdə məhv oldu. Bundan sonra Argentina hərbiçiləri öz gəmilərini limanlara qaytardılar.

Argentina hava qüvvələri isə ingilislər üçün hələ də təhlükə törədirdilər. Bu ölkənin hərbi təyyarələri Britaniyanın bir neçə döyüş gəmisini batırmışdı.

Bununla belə, Kral Hərbi Dəniz Qüvvələri raketlərlə silahlanmış Argentina təyyarələrinin hücumları nəticəsində bir neçə döyüş gəmisini itirmişdi. Onun Donanma Yardımçı gəmiləri Fitzroyda hücumə məruz qaldı və təchizat gəmisi Atlantic Conveyor da batdı.

Britaniya qüvvələri mayın 21-də adalara endi. Yaxşı quyu qazılmışdı, lakin zəif təlim keçmiş Argentina ordusuna qarşı bir sıra döyüşlərdən sonra, 11 iyunda adaların paytaxtı Stenli uğrunda döyüşə başladılar.

Argentinalı qüvvələr iyunun 14-də təslim oldular.

Folklend müharibəsində alçaldılan Argentina ordusu 1983-cü ildə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı və mülki idarəçilik bərpa olundu. Britaniyada Marqaret Tetçerin populyarlığı münaqişədən sonra yüksəldi və onun Mühafizəkarlar Partiyası 1983-cü il parlament seçkilərində böyük qələbə qazandı.

Müharibə zamanı İngilislər Fransadan dəstək alırdılar, lakin əvvəllər gizli saxlanılan sənədlər fransızların münaqişənin hər iki tərəfi ilə işlədiyini göstərirdi.

Britaniyanın keçmiş müdafiə naziri ser Con Nott öz xatirələrində, Folklend müharibəsində rolu olan Fransanı İngiltərənin “ən böyük müttəfiqi” kimi təsvir edir. Əvvəllər məxfi olan sənədlər və “BBC” tərəfindən toplanılan digər sübutlar bunun sadəcə bununla məhdudlaşmadığını göstərir. Müharibədən əvvəl Fransa Argentinaya beş “Exocet” raketini satmışdı. Bu satışın diqqətdən yayınmasının səbəbi onunla bağlı idi ki, o zaman çox az adam Argentinanın Folklend adaları

üzərində uzun müddətdir davam edən iddiasının müharibəyə gətirib çıxaracağına inanırdı. 1982-ci ilin may ayında Britaniyanın "HMS Şeffild" və "Atlantik" konveyerini vurmaq üçün "Exocet" raketlərindən istifadə edildikdə bu, Londonda etirazla qarşılandı. Londonda baş verən çaxnaşmalar zamanı 32 britaniyalı həyatını itirmişdi. Münaqişənin başlanğıcında Fransanın sol təmayüllü prezidenti Fransua Mitteran Folklendə bağlı Britaniya donanmasına Qərbi Afrikadakı fransız limanlarından istifadə etməyə icazə verdi, həmçinin Londona ölkəsinin Buenos Ayresə satdığı təyyarələr və silahlar haqqında ətraflı məlumat verdi. O, Fransanın Argentinaya silah satışı və yardımını dayandıraraq, Britaniyanın köməyinə gəlmişdi. [4, s. 95] .

Argentinanın dünya silah bazarından daha çox "Exocet" almasına mane olmaq üçün Fransa Britaniya ilə əməkdaşlıq edirdi. F. Mitteranın Britaniyanı dəstəkləmək siyasəti Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin bəzi yüksək vəzifəli məmurları arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdu.

1982-ci il aprelin 7-nə aid yazmalarda Fransanın Londondakı o vaxtkı səfiri Emmanuel de Margerie Böyük Britaniyanın baş naziri Marqaret Tetçeri "Viktoriyaçı, imperialist və inadkar" kimi təsvir etmişdi. O, əlavə etmişdi ki, onun "döyüş instinktləri ilə alışmağa meyli" var [6, s. 101].

Prezident Mitteranın Argentinaya silah satışına qoyduğu embarqonun açıq şəkildə pozulması görünən bir hal idi. Fransanın Argentina ilə bağlı olan texniki komandasının, demək olar ki, 51%-i Fransa hökumətinə məxsus şirkətdə işləyirdi. Komandanın lideri Herve Kolin 1982-ci ildə "Sunday Times" qəzetinin jurnalisti İzabel Hiltona verdiyi müsahibədə Argentina qüvvələri üçün əvəzolunmaz olan xüsusi bir sınaq keçirdiklərini etiraf etmişdi.

"Yoxlama prosesi start qurğusunun düzgün işlədiyini müəyyən etməyi nəzərdə tutur. Start qurğularından üçü uğursuz oldu. Problemin mənbəyini tapdıq və bu qədər. Qalanı sadə idi".

"BBC" müsahibə üçün cənab Colin ilə əlaqə saxlamağa çalışsa da, heç bir cavab almadı. Hələ də fəaliyyət göstərən fransız şirkəti "Dassault", 30 ildən sonra komandasının Argentinada işləməsinə icazə verib-verməyəcəyini təsdiq edə bilməyəcəyini söyləyirdi.

Həmin vaxt Fransa müdafiə naziri Şarl Hernunun beynəlxalq təhlükəsizlik üzrə müşaviri olmuş Fransua Heisburq israr edir ki, hökuməti texniki qrupun orada olduğundan xəbərsiz idi. Bununla belə, o, bunun açıq-aydın olmasının bağışlanmaz olduğunu deyir. "Bu, indi danılmazdır və bunu inkar etmək olmaz. Bu düzgün olan şey deyildi. Bu, əks halda iki ölkə arasında mükəmməl əməkdaşlığı poza bilər".

Şübhəsiz ki, Fransa hökumətinin heç də hamısı münaqişə zamanı texniki qrupun Argentinada olması ilə bağlı məlumatlı deyildi. Böyük Britaniyanın xarici kəşfiyyat agentliyi "MI6" və siqnal kəşfiyyatı qərargahı "GCHQ"nın fransız ekvivalenti olan "DGSE"nin keçmiş baş qərargah rəisi Pierre Lethier etiraf edir ki, onun departamenti onlardan xəbərdar idi. "Kəşfiyyat bunun üçündür. Mənbələrə ehtiyacınız var. Biz o vaxt Folklend münaqişəsi zamanı Argentina ordusuna nüfuz etməkdə çətinlik çəkirdik. Beləliklə, nə qədər çox köməkçiniz varsa, bir o qədər yaxşısınız" deyir.

P. Lethier bildirir ki, "DGSE"nin texniki qrupunun üzvləri arasında Argentina hərbiçilərinin nə etdiyi barədə onlara bəzi məlumat verə bilən bir xəbərçi var. Lakin o, Fransız komandasını tənqid edirdi. Səbəb isə göstərdiyi texniki kömək idi. "Bu, xəyanət aktı və ya embarqoya itaətsizliklə sərhədlənir". "Demək istədiyim odur ki, Fransada dövlət başçısı embarqo haqqında fərman verirsə, bu, embarqodur."

Böyük Britaniyanın o zamankı müdafiə naziri ser Con Nott deyirdi ki, o, bir Fransız texniki qrupunun Argentinada olduğunu bilsə də, onun işinin heç bir əhəmiyyəti yox idi. Fransızlar münaqişə zamanı Britaniyaya böyük köməklik göstərirdilər.

Ədəbiyyat:

1. "Folklend Adaları profili". BBC News. 5 Noyabr 2013.
2. Burns, John F. "Vitriol, köhnə mübahisələr olduğu kimi, Falkland üzərindəki üzlər yenidən meydana gəlir". New York Times. 5 yanvar 2013.
3. Historia Marítima Argentina, Cild 10. Departamento de Estudios Históricos Navales, Cuántica Editora, Argentina: 1993, 137 s.
4. "Argentinalı, Folklend Adaları üzərindəki suverenlik hüquqlarını təsdiqləyəcək". Milli Türk. 4 yanvar 2012.

5. "Londondakı Malvinas və Estado müstəqilliyi üçün ev şəraitində evlər". Clarin. 7 fevral 2010.
6. "19 Oktyabr 1989-cu il tarixli ortaq bəyanat: İngiltərə ilə Argentina arasında konsulluq əlaqələrinin yenidən qurulması və daha çox danışıqlara imkan verəcək suverenliyə dair bir çərçivənin razılaşdırılması". Folkland məlumatı. Arxivləşdirilib 17 May 2012 .
7. "Argentina Hava Qüvvələri iyirmi ildirki 'atəş vəftizini' xatırlayır". En.mercopress.com. 1 May 2002.
8. Mottino R.H. La artillería argentina en Malvinas. Redaksiya Clio. 170 s.
9. "Rodolfo Manuel de la Colina". Fuerza Aérea Argentina . 7 oktyabr 2014.
10. "Argentina - diktator keçmişin dəhşətləri canlı - Radio Holland Worldwide - İngilis dili". Radionetherlands.nl. 30 Mart 2006.

Hasanov U.

France's place and role in the Falkland War

(Summary)

France allowed British planes and warships to use its facilities at the airport and airport in Dakar, Senegal, and the unique flight training provided by France enabled Harrier pilots to train against French aircraft used by Argentina.

Гасанов У.

Место и роль Франции в Фолклендской войне

(Резюме)

Франция разрешила британским самолетам и военным кораблям использовать свои военные аэродромы в Дакаре и Сенегале, а также объекты в этих аэродромах. Уникальная летная подготовка, предоставленная Францией, позволила пилотам «Harrier» тренироваться против французских самолетов, используемых Аргентиной.

Rəyçi: t.f.d. A.Şahmuradov

RƏFİYEVƏ NİGAR

Azərbaycan Dillər Universiteti

nigarafiyeva@gmail.com

İNDONEZİYA RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN ETNİK TƏRKİBİNİN DEMOQRAFİK İNKİŞAFA TƏSİRİ YOLLARI

Açar sözlər: İndoneziya, dil ailəsi, irq, etnik qrup, yaş piramidası, miqrasiya.

Key words: Indonesia, language family, race, ethnic group, age pyramid, migration.

Ключевые слова: Индонезия, языковая семья, раса, этническая группа, возрастная пирамида, миграция.

İndoneziya Respublikası Cənub-Şərqi Asiyada, Malay arxipelaqının adalarında və Yeni Qvineya adasının bir hissəsində yerləşir. Paytaxtı Yava adasında Cakarta şəhəridir. İndoneziya iki okean – Hind və Sakit okean sulatı ilə əhatələnmiş və dünyanın ən böyük ada dövlətidir. Sahəsi 1,9 mln km²-dən çox olan İndoneziyaya 17508 ada daxildir. Bu adaların təxminən 6000-də əhali məskunlaşmışdır [1, s. 16]. İndoneziyanın bütün ərazisi adalardan ibarətdir. Bu adaların əksəriyyəti vulkanik mənşəlidir. Adaların daxili bölgələri ən çox dağlıq, sahilləri isə ovalıqlardan ibarətdir.

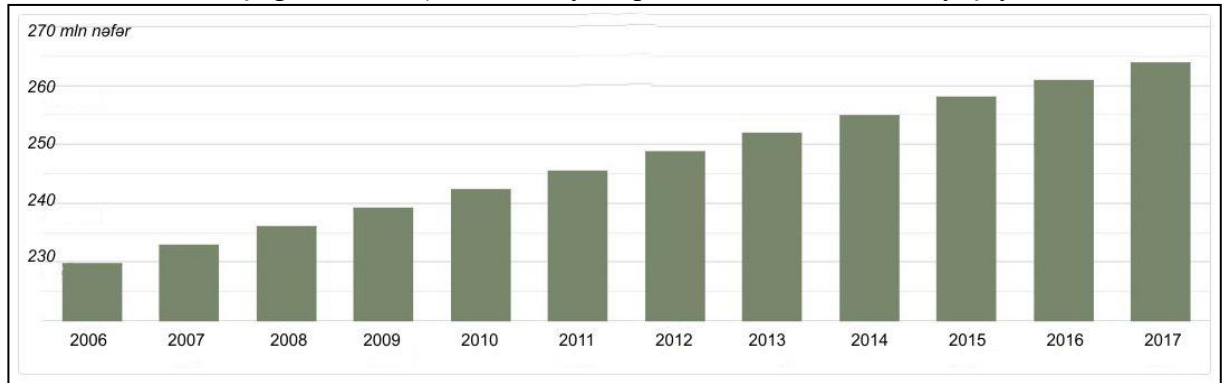
İndoneziyanın ən yüksək nöqtəsi Punchak Jaya (4884 m) dağdır. İndoneziyada adaların 76-sı aktiv və ya yaxın keçmişdə aktiv olan vulkanik adalardır. Vulkanik adalar aktivlik sayına görə dünyada birinci yerdədir. Ən yüksək vulkanik aktivlik Yava, Sumatra, Sunda, Halmahera, Sulavesi, Sangir adalarında və Banda dənizində müşahidə olunur. Vulkanlardan başqa, İndoneziyada təhlükəli və fəlakət yarada bilən təbii fəlakətlərə də rast gəlmək mümkündür. Bunlara – daşqınlar,

quraqlıq, zəlzələlər, sunamilər, meşə yanğınları və s. aiddir. Bütün bunlara baxmayaraq, İndoneziya dünyanın ən cəlbədicə və əhali məskunlaşmasının intensivliyinə görə qabaqcıl bölgələrindən biri hesab olunur. Lakin müasir dövrün elm və texnologiya inkişafına baxmayaraq, İndoneziya dünyanın zəif öyrənilmiş bölgələrdən biri olaraq hələ də qalmaqdadır. Adaların çoxluğu, onların əlçatmazlığı, isti iqlimi, tropik xəstəliklər və digər amillər tədqiqatların təşkilini çətin, bəzən isə qeyri-mümkün bir prosesə çevirmişdir.

İndoneziya əhalisinin sayına görə dünyada Çin, Hindistan və Birləşmiş Ştatlardan sonra dördüncü yeri tutur. Əhalisinin yarısından çoxunu yavalılar və sundalılar təşkil edir. Əhalinin təxminən 87,2%-i müsəlman, 9,9%-i xristian, digərləri isə əsasən, hinduist, buddistlərdir. Bunlarla yanaşı, əhali arasında yerli ənənəvi dinlər də qoruyub saxlanmışdır.

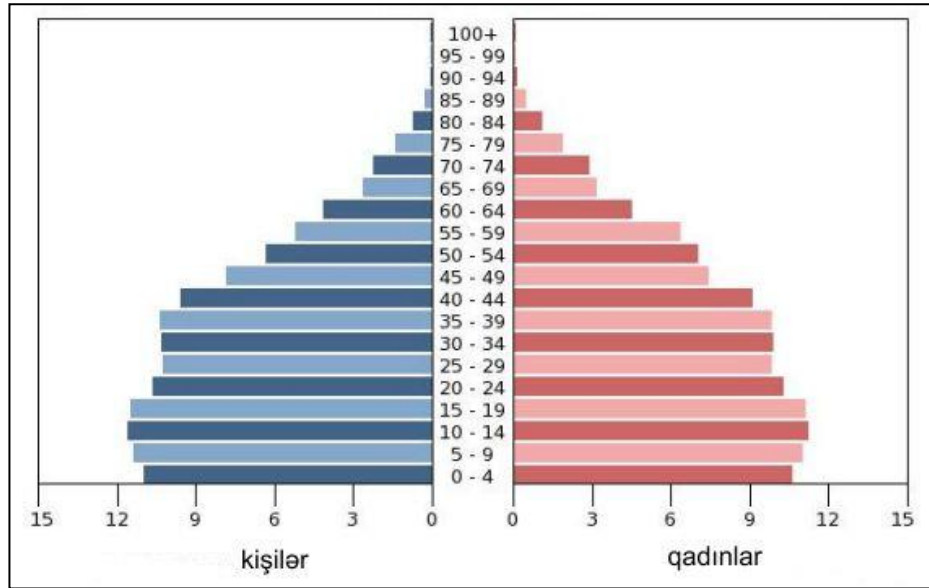
İndoneziya əhalisini indoneziyalılar adlandırırlar. İndoneziyalıların sayı 2017-ci ilin statistik məlumatına görə 263 mln nəfərdir. Ölkə əhalisinin 60%-i dünyanın ən sıx məskunlaşdığı ərazilərdən biri olan Yava adasında cəmlənmişdir. 2007-2017-ci illər arasında İndoneziyanın əhalisi orta hesabla 31 mln nəfər artmışdır. Ən yüksək əhali artımı 2010-cu ildə 3,18 mln nəfər, ən az artım isə 2017-ci ildə 2,87 mln nəfər qeydə alınmışdır (şəkil 1). Bu dövrdə İndoneziyada əhalinin orta illik artım tempi 1,14% təşkil etmişdir. Əhali artımının çox hissəsi yavalıların (40,1%), sundsların (15,5%), malayların (3,7%) payına düşmüşdür [9].

İndoneziyada çoxlu yerli dillər var və xarici dillər arasında ingilis və holland dilləri geniş yayılmışdır. Ümumilikdə, İndoneziyada əhali 700-dən çox dildə danışılır. Rəsmi dövlət dili Malay dilinin dəyişdirilmiş forması olan (Bahasa Indonesia) İndoneziya dilidir. Buna baxmayaraq, İndoneziyalılar Avstriya dil ailəsinin Qərbi və Mərkəzi Malayo-Polineziya dillərində, qismən Şərqi Malayo-Polineziya və Papua dillərində də danışirlər [2]. Əhalisi qaçqınlar istisna olmaqla, hüquqi statusundan (vətəndaşlığından və s.) asılı olmayaraq ölkə ərazisində faktiki yaşayanlardır.

Şəkil 1. İndoneziyada əhalinin artım dinamikası

İndoneziyada əhalinin orta yaşı kişilər arasında 28,7, qadınlar arasında isə 29,8-dir. Əhalinin yaş strukturu şəkil 2-də göstərilmişdir. Qeyd edim ki, əhalinin artım tempi 0,95%, doğum səviyyəsi hər 1000 nəfərə 17,04, ölüm nisbəti isə 6,34 nəfər təşkil edir. İlk övladını dünyaya gətirən ananın orta yaşı 22,8-dir. Kişilər üçün orta ömür uzunluğu 69,6 il, qadınlar üçün 74,9 ildir. Urbanizasiya səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir (53%), ən böyük şəhəri Cakarta. Cakarta şəhərində 10,176 mln nəfər əhali yaşayır [10]. İndoneziya əhalisinin 67,7%-i əmək qabiliyyətli (15-64 yaş) vətəndaşlardır.

Şəkil 2. . İndoneziyada əhalinin yaş strukturu

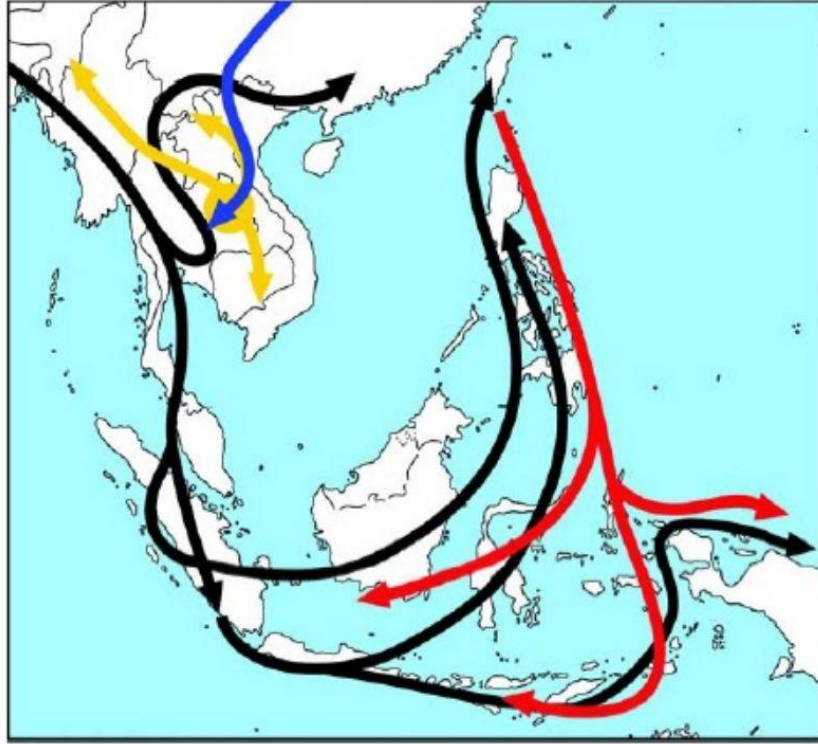
İndoneziyanın ümumilikdə 34 əyaləti var ki, onlardan bəziləri planetin ən sıx məskunlaşdığı ərazilərdir. Məsələn, paytaxt Cakarta şəhərində hər km² əraziyə 15764 nəfər düşür [11].

İndoneziyanın ərazisində təbii və sosial amillərə görə bir-birindən təcrid olunmuş 300-dən çox müxtəlif etnik qrup yaşayır. Bu baxımdan, İndoneziya arxipelaqını tədqiq edən hollandiyalı Zwaan demişdir ki, İndoneziya dünyanın ən maraqlı və çəşnirici bölgələrdən biridir [8]. Bunu biz, İndoneziyaya həsr olunmuş bir sıra elmi monoqrafiya və dərsliklərdə təsvir olunmuş etnik-mədəni xüsusiyyətlərdə görə bilərik [7]. Çünki adalarda yaşayan əhalisinin sistematik tədqiqi hələ də aparmamışdır. Bu adaların sakinlərinin fiziki xüsusiyyətlərinə dair ənənəvi antropometrik üsulla toplanmış morfoloji məlumatların demək olar ki, mövcud olmaması bu sahədə çətinliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur .

Hazırda İndoneziya ərazisinin üstünlük təşkil edən əhalisi Cənubi Asiyanın kiçik irqidir. Bununla belə, epikantusun olması, dəri rəngi, saç forması kimi bir çox simvolda monqoloid tiplərinə xas olan paylanmadan ekvatorial olanlara qədər klinik dəyişkənlik mövcuddur.

Qeyd edim ki, İndoneziya xalqlarını irqi cəhətdən təsnif etməyə cəhd edən ilk tədqiqatçılar XIX əsrin sonunda arxipelaqı ziyarət edən isveçrəli alimlər Fritz Sarazin və Paul Sarazin olmuşdur. Onlar cənub monqoloidlərinin sonradan məşhurlaşan Malay arxipelaqı ərazisinə iki miqrasiya dalğası haqqında fərziyyə irəli sürmüşdülər. Tədqiqatçılar hesab edirdilər ki, birinci dalğanın nəslə Proto-Malaylar, ikinci dalğanın nəslə isə Deuteromalaylar adlanır [3]. Göründüyü kimi, əsasən bölgənin ucqar ərazilərində yaşayan Rotomalaylar şimaldan yeni gələn monqoloid qruplarla assimilyasiya etməyə daha az meyilli idilər. Digər populyasiyalarla daha çox təmas imkanlarına malik olan Deuteromalaylar getdikcə daha çox monqoloid xüsusiyyətləri qazandılar. Beləliklə, monqoloid irqinin fiziki xüsusiyyətləri şimal-qərbdə üstünlük təşkil edir və cənub-şərqə doğru, Melaneziyaya doğru tədricən zəifləyir.

İndoneziyanın miqrasiya mənzərəsinə nəzər salsaq məlum olur ki, dilçilik və genetika məlumatlarını müqayisə etdikdə daha mürəkkəb miqrasiya axınlarını görə bilərik. Belə ki, dil ailələri və genetik baxımdan əhalinin yayılma yolları çoxistiqamətlidir (şəkil 3). Bu uyğunsuzluğun mümkün səbəbləri arasında son dövrlərdə əhalinin əhəmiyyətli assimilyasiyaya uğraması, dillərin paylanmasının yenidən qurulmasındakı qeyri-dəqiqliklər və ya linqvistik təsnifatın özündəki qeyri-dəqiqliklərin olması ilə əlaqələndirilir [4].

Qeyd: Avstroneziya dil ailəsi qırmızı, Austroasiatic sarı, Çin-Tibet və Tai-Kadai mavi, genetik axın qara rənglə verilmişdir.

Şəkil 3. İndoneziyada dil ailələri və genetik məlumatlar əsasında əhali miqrasiyasının sxematik xəritəsi

Müasir İndoneziya əhalisinin müqayisəli tədqiqindən sonra rus alimi Qlinka belə nəticəyə gəlmişdir ki, İndoneziya regionunun ərazisində üç əsas antropoloji tipə rast gəlinir: Proto-Malaylar və Deuteromalaylardan əlavə, Dayakları bir qol kimi ayırmaq olar [6]. Proto-Malaylar əsasən dolichocephalic, yəni alçaq boylu, burun nahiyələrinin enli olması, adətən nisbətən tünd dəri tonuna və dalğalı saçlara malik olmaları ilə seçilir. Deuteromalaylar daha tez-tez braxisephalic, yəni nisbətən dar burunlu olurlar. Dayaklar həm dolichocephalic, həm də braxisephalic ola bilər. Onların üz quruluşu çox da hündür olmayaq, lakin çox geniş buruna malikdirlər. Həm Dayaklar, həm də Deuteromalaylar nisbətən açıq dəri tonlarına və düz saçlara malikdirlər [5]. Qlinka tərəfindən antropoloji tiplərin mümkün paylanması əsasən Şimali Sulavesi populyasiyaları, deuteromalayalar antropoloji tipinin nümayəndələrinə aid edilir.

Kiçik Sunda və Moluccas əhalisi növlərin son dərəcə yüksək dəyişkənliyi ilə xarakterizə olunur, çünki hər iki arxipelaq Cənubi Asiya antropoloji tiplərinin və böyük ekvator irqinin şərq gövdəsinə aid olan melaneziyalıların məskunlaşma zonalarının qovşağında yerləşir.

İndoneziya ərazisindəki böyük ekvator irqi, Melaneziya növünə əlavə olaraq, Veddoid ilə də təmsil olunur, lakin daha az yayılmışdır. Bəzi tədqiqatçılar bu qrupları səhvən Veddoidlər kimi təsnif edirlər. Antropoloji cəhətdən melaneziyalılara çox yaxın olsalar da, papualılar bəzən ayrıca bir qrup kimi seçilir.

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində deyə bilərik ki, İndoneziyada etnik qrupların say etibarlı ilə çoxluq təşkil etməsi onların antropoleji cəhətdən tədqiqində çətinliklər yaradır. Əraziyə miqrasiya axınları da etnik dəyişkənliyin yaranmasına, əhali arasında assimilyasiya hallarının artmasına səbəb olmuşdur. Etnik tərkibin rəngarəngliyi İndoneziyada demoqrafik inkişafa təsir göstərən amillər sırasında vacib faktorlardan biri hesab edilsə də, əhali artımına əsasən urbanizasiyanın səviyyəsinin yüksək olması təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Селиванова Е.М. Антропологическое изучение некоторых групп современного коренного населения индонезии / Диссертация на соискание ученой степени кандидата биологических наук. Москва: 2019, с. 121
2. Членов М.А. Большая российская энциклопедия. Москва: 1994, 479 с.
3. Belwood P. Prehistory of the Indo-Malaysian archipelago. Hawaii: University of Hawaii Press, 2007, 445 p.
4. Donohue M., Denham T. Languages and genes attest different histories in island Southeast Asia // *Oceanic Linguistics*, 2011, vol. 50 (2), p. 536-542.
5. Glinka J., Artaria M.D., Koesbardiati T. The three human morphotypes in Indonesia // *Indonesian Journal of Social Sciences*, 2010, vol.2 (2), p.70-77
6. Glinka J. Gestalt und Herkunft. Beitrag zur anthropologischen Gliederung Indonesiens // *Studia Instituti Anthropos*, 1978, vol. 35, p. 11-18
7. Sysling, F. Racial science and human diversity in Colonial Indonesia. Singapore: NUS Press. 2016, 305 p.
8. Zwaan J.P.K. De rassen van den Indischen Archipel. Amsterdam: 1925, 26 p.
9. www.rendeconomy.ru/data/wdi/IDN/SP_POP_TOTL
10. www.cia.gov
11. www.mckinsey.com

Rafiyeva N.

Ways of the effect of demographic development on the ethnic structure of the population in the Indonesia Republic (Summary)

Indonesia is the world's largest island nation and the fourth most populous in the world with a population of 263 million. It has a population of about 6,000 islands, mostly Muslim (87.2%) and Christian (9.9%), with Hinduism, Buddhism and other traditional religions. The large number of islands showed also affects the ethnic composition of the population. Thus, there are more than 300 different ethnic groups live in Indonesia, but has not yet been systematically analyzed. In this regard, the article examines the population, growth rate, age and gender composition of Indonesia, as well as ethnic characteristics. Ethnic characteristics have been studied in Indonesia based on language families and genetic data, taking into account population migration, and the population has been classified into Proto-Malay, Deuteromalay and Dayak anthropological types.

Рафиева Н.

Пути влияния демографического развития на этнический состав населения в индонезийской республике (Резюме)

Индонезия — крупнейшее островное государство в мире и четвертое по численности населения в мире с населением 263 миллиона человек. Населено около 6000 островов. Население страны в основном мусульмане (87,2%) и христиане (9,9%), а также исповедующие индуизм, буддизм и другие традиционные религии. Большое количество островов влияет на этнический состав населения. Таким образом, в Индонезии проживает более 300 различных этнических групп, но систематический анализ их еще не проводился. В связи с этим в статье рассматривается численность населения, темпы роста, возрастной и половой состав Индонезии, а также этнические особенности. В Индонезии изучены этнические характеристики на основе языковых семей и генетических данных с учетом миграции населения, и население было классифицировано на Прото-Малайский, Дейтеромалайский и Даякский антропологические типы.

Rəyçi: dos. G.Ağakışiyeva

MÜNDƏRİCAT	
DİLÇİLİK BÖLMƏSİ	
HÜSEYNƏLİYEVƏ MEHRİBAN	
M.S.ORDUBADININ "QILINC VƏ QƏLƏM" ƏSƏRİNDƏ EVFEMİZMLƏR.....	3
TAĞIYEVƏ LALƏ	
AFAD QURBANOV VƏ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ.....	8
BABAYEVƏ NƏZAKƏT	
Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN "İKİ OD ARASINDA" ƏSƏRİNDƏ QARABAĞ TOPONİMLƏRİ.....	13
BƏŞİROVA TÜRKAN	
VAQIF POEZİYASINDA MÖRFOLOJİ YOLLA YARANAN SÖZLƏR.....	17
AĞAYEVƏ ƏFSANƏ	
FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN YARANMA YOLLARI.....	22
ƏMRAHLI MƏRYƏM	
İLYAS ƏFƏNDİYEVİN DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN SEMANTİK ROLU.....	27
ƏLİZADƏ GÜNEL	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN İNKİŞAFI HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT.....	32
DOSTUMALIYEVƏ TƏHMİNƏ	
SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	37
QASIMZADƏ NİGAR	
DEYKSİSİN NİTQ PROSESİNDƏ ROLU.....	44
QURBANOVA GÜLNAR	
İNGİLİS DİLİNDƏ NƏZAKƏT BİLDİRƏN ANLAYIŞLARIN LEKSİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....	51
MƏHƏRRƏMLİ AYTAC	
LEKSİK QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK.....	55
ƏHMƏDOVA ƏMİNƏXATUN	
ATALAR SÖZLƏRİNİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	60
ƏLİYEVƏ NAİBƏ	
İNGİLİS DİLİNDƏ FİTONİM TƏRKİBLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR.....	65
BAĞIROVA PƏRVANƏ	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZONİMLƏRİN İŞLƏNMƏ PRİNSİPLƏRİ.....	72
AZADƏLİYEVƏ ŞAMAMA	
MODAL FEİLLƏRİN SİYASİ VƏ MEDIA DİSKURS NÜMUNƏLƏRİNDƏ TƏHLİLİ.....	77
ƏSGƏROVA GÜNEL	
TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN MƏTNDƏ ROLU.....	83
İSMAYİLOVA MƏSSURƏ	
İNGİLİS DİLİNİN KANADA VARIANTININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	88
QULİYEVƏ NƏZRİN	
İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN PRAQMATİKASI.....	94
RƏHİMLİ AYTƏN	
İNTERNET-QƏZETLƏRİN UNİKAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ (MEDIALİNQVİSTİK VƏ MƏTN).....	100

MƏMMƏDLİ NƏRGİZ	
İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ LATİN MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ROLU.....	106
MOHAMMED HATIF ALSHUWAILY	
THE PLACE OF ENGLISH IN IRAQI'S LANGUAGE POLICY.....	112
AXUNDOVA TAHİRƏXANIM	
BƏDİİ DİSKURS.....	116
BAYRAMZADƏ AYTAC	
OXU MEXANİZMİNİN FORMALAŞMASINDA “DİL HİSSİ”NİN PSIXOLOJİ ƏHƏMİYYƏTİ.....	121
KƏRİMOVA CƏMİLƏ	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ANTONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	127
ƏBDÜLOVA KƏMALƏ	
İŞGÜZAR DİSKURSDA İDİOMLARIN ÜSLUBİ FUNKSİYALARI.....	132
ƏJDƏRLİ SƏDƏF	
NORMAN İSTİLASINDAN SONRA İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ FRANSIZ DİLİNDƏN İNGİLİS DİLİNƏ KEÇƏN SÖZLƏRİN LEKSİK SEMANTİK TƏHLİLİ.....	139
HƏMİDLİ SƏNUBƏR	
KOMMUNİKATİV REQİSTRƏRDƏ MODALLIQ VƏ ZAMAN KATEQORİYASI.....	144
MƏMMƏDOVA ŞƏBNƏM	
SÖZÜN SEMANTİK STRUKTURU VƏ MƏNA ÇALARLILIĞI.....	150
NURİYEVA GÜLƏNBƏR	
FRANSIZ DİLİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ.....	155
QƏNİYEVA AYSEL	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN BƏDİİ DİLİNDƏ METAFORA VƏ METONİMİYA.....	164
RƏHİMLİ NİGAR	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ARTIKLIN KOMMUNİKATİV FUNKSİYASI.....	170
SƏFƏROVA MƏDİNƏ	
İNGİLİS ETNONİMLƏRİNİN STRUKTUR VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	175
ŞİRƏLİYEVƏ AYSUN	
İNGİLİSDİLLİ XƏBƏR MƏTNLƏRİNİN LİŊVİSTİK TƏHLİLİ.....	182
İBRAHİMOV FƏRHAD	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏDİLƏN ABREVIATURALARIN TƏSNİFATI.....	187
MƏMMƏDZADƏ TƏRANƏ	
İDİOMATİK VAHİDLƏR VƏ ONLARIN ƏMƏLƏGƏLMƏ YOLLARI.....	192
QULİYEVƏ GÜNEL	
İNGİLİS DİLİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASI VƏ ONUN ÜSLUBİ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	197
ƏLİZADƏ AYDAN	
İNGİLİS DİLİNDƏ FEİL VƏ ONUN ŞƏXSİZ FORMALARI.....	204
HÜSEYNOVA FƏXRİYYƏ	
SÖZ YARADICILIĞINDA MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN ROLU.....	208
ASLAN LAMİYƏ	
MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN	

KATEQORİYASININ TƏDQIQI.....	212
MEHDİYEVA AYSEL	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ KONVERSIYA ANLAYIŞI.....	217
QURBANLI TÜRKAN	
İNGİLİS DİLLİ ƏDƏBİYYATDA KONFLİKTİN LİŅVİSTİK MAHİYYƏTİ.....	221
ABBASLI KUBRA	
ŞƏXSİ ƏLAQƏLƏRİN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏDƏ (İDİOMLAR) İFADƏ OLUNMASININ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	227
HACIYEVA AYDAN	
VARIATİVLİK VƏ PAREMİYA.....	232
NƏSİRZADƏ AYDAN	
İCTİMAİ SİYASİ TERMİNLƏR – LÜĞƏT TƏRKİBİ KİMİ.....	237
ƏMİRLİ SEVİNC	
BƏDİİ MƏTN VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	242
İSGƏNDƏRLİ GÜLLƏR	
DİLDƏ KƏMİYYƏT ANLAYIŞI.....	251
SƏMƏDLİ NURLANA	
İNGİLİS DİLİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ONLARIN QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	256
HÜSEYNOVA SEVİNC	
İNGİLİS DİLİNDƏ OMONİMLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ YARANMA YOLLARI.....	260
ƏSƏDLİ İLAHƏ	
LİŅVOPRAQMATİKADA QƏZET DİSKURSUNUN ROLU.....	265
ABDULƏZİZOVA SEVİNC	
MƏTN VƏ ONUN TƏRKİB HİSSƏLƏRİ.....	271
ALIŞZADƏ ÜLKƏR	
İNGİLİS DİLİNDƏ SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTURU VƏ KOMPONENTLƏRİNİ BAĞLAYAN VASİTƏLƏR.....	277
ATABABAYEVA GÜLTAC	
TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ TABELİLİK ƏLAQƏSİ.....	283
ƏLİYEVƏ NURAY	
BƏDİİ MƏTNDƏ ÜSLUBİ VASİTƏ ANLAMI.....	289
HAFİZLİ NƏRMİN	
SİYASİ İDİOMLAR KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏ.....	296
İBRAHİMLİ SƏYYARƏ	
İNGİLİS DİLİNDƏ XÜSUSİ ƏDƏBİ SÖZLƏR VƏ ONLARIN TƏDQIQI.....	301
İSGƏNDƏROVA AYGÜL	
POSTKOLONİALİZM VƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏLƏRİ.....	307
İSMAYİLOVA RÜXSARƏ	
ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN KONTEKSTUAL MƏNALARI VƏ ONLARIN DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİ ZƏNGİNLƏŞDİRMƏSİNDƏ ROLU.....	312
KAZİMOVA XALİDƏ	
MƏTN DİLÇİLİYİ VƏ ONUN YARANMASININ NƏZƏRİ - METODOLOJİ TƏHLİLİ.....	319
NAĞIYEVA LƏMAN	
DİLDƏ VARIATİVLİK VƏ NORMA.....	326
MƏMMƏDLİ ZEYNƏB	

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏKRİR SİNTAKTİK ÜSLUBİ FİQR KİMİ.....	330
QAFAROVA İLKANƏ	
BƏDİİ İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ EYHAM VƏ ONUN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	335
QULİYEVA LALƏ	
XİAZM, EPANAFORA VƏ ANAFORA ÜSLUBİ FİQR KİMİ.....	340
TAĞIYEVA SƏKİNƏ	
SİYASİ DİSKURSDA MÜHARİBƏ KONSEPTİ.....	345
SOFİYEVA FİDANƏ	
EMOSİONAL-EKSPRESSİV LEKSİKA.....	350
TƏLAİ SƏRİYƏ	
İNGİLİS DİLİNDƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİNİN TAMAMLIQ FUNKSİYASINDA İŞLƏNMƏSİ.....	356
VƏLİZADƏ NURİDƏ	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNSANIN XARAKTERİNİ SƏCİYYƏLƏNDİRƏN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN STRUKTUR SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	363
YUSİFOVA SEVİNC	
İNDİKİ ZAMAN FEİLİ SİFƏTİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	367
FƏTULLAYEVA ƏZİZBƏYİM	
İNGİLİS DİLİNİN LEKSİKASINDA SLENQİN YERİ VƏ ROLU.....	371
XALIQOVA ARZU	
MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ QOŞMALARIN OMONİMLİYİ.....	376
ƏLİYEVA LEYLA	
İNGİLİS DİLİNİN RABİTƏLİ NİTQİNDƏ NOVLU SAMİTLƏRİN KOMBİNATORİKASINDA BAŞ VERƏN FONETİK HADİSƏLƏR.....	380
CƏFƏRQULİYEVA SOLMAZ	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ REKLAM DİSKURSunUN PRAQMATİKASI.....	386
АЛЛАХЪЯРОВА НАРГИЗ	
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ.....	392
МАМЕДОВА ЛЕЙЛА	
ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛОЯЗЫЧНОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА.....	398
АЛИЗАДЕ ЗЕЙНАБ	
ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ СТИЛИСТИКИ И ФРАЗЕОЛОГИИ.....	409
ABBASOVA LEYLA	
ALMAN DİLİNDƏ SÖZÖNÜLƏRİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	416
ABBASOVA LEYLA	
ALMAN DİLİNDƏ POSTPOZİSİYADA İŞLƏNƏN SÖZÖNÜLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	423
FƏRHADLI SEVİNC	
METAFORANIN MƏCAZLAR SİSTEMİNDƏ YERİ.....	430
MAHMUDOVA NURAY	
ALMAN DİLİNDƏ ONOMASTİK VASİTƏLƏRİN FORMALAŞMASININ SEMANTİK VƏ TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	436
NƏZƏRLİ NÜBAR	
FRANSIZ DİLİNDƏ MEYVƏ VƏ TƏRƏVƏZ ADLARI İLƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	442
HACIYEVA GÜNEL	

ELZAS DİALEKTİNƏ TARİXİ BAXIŞ.....	448
BAYRAMLI AİŞƏ	
DİLİN MƏTNYARADICI VASİTƏLƏRİ.....	454
MƏMMƏDOVA MƏSMƏ	
DİSKURSUN TƏDQIQ TARİXİNƏ BİR BAXIŞ.....	459
ƏLİZADƏ SƏMƏRQƏ	
VERBAL VƏ QEYRİ-VERBAL ÜNSİYYƏT NÖVLƏRİ.....	464
HƏSƏNOVA XALİDƏ	
BEYNƏLMİLƏL TERMINOLOGİYANIN BƏZİ PROBLEMLƏRİ.....	470
HÜSEYNOVA AYTAC	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİPLOMATİK TERMINLƏRİN ƏMƏLƏGƏLMƏ ÜSULLARI.....	475
NAĞİZADƏ LALƏ	
ANTROPONİMLƏR ÜSLUBİ VASİTƏLƏR KİMİ.....	481
MAXSUDOVA NƏRMİN	
GƏNC QRAMMATİKLƏR VƏ ONLARIN NÖQSANLARI.....	484
QULİYEVA CEYHUNƏ	
KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN FUNKSIONALLIĞI.....	488
ALLAHVERDİYEVA ÜLKƏR	
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ.....	493
ALLAHVERDİYEVA ÜLKƏR	
LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ.....	499
MƏMMƏDOVA LALƏ	
ƏVƏZLİYİN AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLÇİLİYİNDƏ TƏDQIQI.....	504
ƏLİYEVA ÜLVİYYƏ	
DİLDƏ EVFEMİZM HADİSƏSİ.....	508
ƏZİYEVA ELVİRA	
MƏTNİN QURULMASINDA İMPLİKASİYANIN ROLU.....	513
ÖMƏROVA EMİLYA	
ZADƏGANLIQ TİTULLARININ YER ALDIĞI SOSİAL İYERARXİYA ANLAMINI İFADƏ EDƏN FRAZEOLJİ VAHİDLƏR.....	518
MUSTAFAYEVA AYTAC	
AZƏRBAYCAN NAĞİLLARINDA SİMVOLİZM.....	523
PİRİZADƏ NURANƏ	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....	529
RƏHİMLİ SƏİDƏ	
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİNİN FRAZEOLJİ SİSTEMİNDƏ MƏKAN BİLDİRƏN ANTONOMASİYALAR HAQQINDA.....	535
BABAZADƏ DÜNYA	
“OD” KONSEPTİNİN MİFOLOJİ KÖKLƏRİ.....	541
MİRZƏYEVA AYSEL	
REKLAMIN CƏMİYYƏTDƏ ROLU VƏ FƏALİYYƏTİ.....	546
ABA ADAM MAMADOU LAOUEL	
LANGUAGE AND SOCIAL DIVERSITY.....	552
XUDİYEVA NİGAR	
ROMAN-GERMAN DİL ƏLAQƏLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ.....	555

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ	
HƏSƏNLİ LEYLA	
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ƏFSANƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRDƏN QAYNAQLANMA FORMULLARI (XRONOLOJİ ARDICILLIQ).....	560
ABDULLAYEVA RƏBİYƏ	
STİVEN KİNQİN "QARŞIDURMA" ROMANINDA XEYİR VƏ ŞƏR MÖVZUSU.....	566
HƏSƏNOVA NİGAR	
OSKAR UAYLDİN NAĞİLLARININ ƏDƏBİ-ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	569
BİNYƏTZADƏ TÜRKANƏ	
ENTONİ BÖRCESİN YARADICILIĞINDA DİSTOPIK KONSEPSİYA.....	575
DADAŞOVA FATİMƏ	
AFRO-AMERİKAN ƏDƏBİYYATININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI.....	580
İBRAHİMLİ LƏMAN	
TONİ MÖRRİSON YARADICILIĞINDA FOLKLOR QAYNAQLARI.....	589
BAYRAMOVA GÜNAY	
CO UOLLES YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU.....	595
BÜNYADZADƏ GÜLNAR	
HAROLD PİNTER YARADICILIĞININ ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	600
İSMAYİLOVA ZEYNƏB	
CORC ELİOTUN "FLOSS ÇAYI ÜZƏRİNDƏ DƏYİRMAN" ROMANININ BƏDİİ XARAKTERİSTİKASI.....	605
QƏRİBOVA AYTAC	
OLDOS HAKSLİNİN "CƏSUR YENİ DÜNYA" ROMANINDA İNSAN VƏ CƏMİYYƏT.....	610
KƏRİMOVA XƏDİCƏ	
YUCİN O'NİLİN DRAMATURGİYASI TƏHLİL KONTEKSTİNDƏ.....	616
PAŞAZADƏ ARZU	
FİLİP ROTUN "ƏLVİDA, KOLUMBUS" HEKAYƏLƏR TOPLUSUNUN İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	621
ŞİRİNZADƏ İLAHƏ	
LUİS KERROLLUN "ALİSA MÖCÜZƏLƏR DİYARINDA" ROMANINDA FANTASTİK ELEMENTLƏRİN TƏHLİLİ.....	626
TAPDIQOVA GÜLÇİN	
KEYT ATKINSON YARADICILIĞININ SPESİFİKASI.....	632
BABAZADƏ SİMARƏ	
CORC QORDON BAYRONUN "ASUDƏ SAATLAR" KİTABINDA ŞƏXSİYYƏT KONSEPSİYASI.....	639
CABAROVA ƏZİZƏ	
VİRCİNİYA VULF YARADICILIĞINDA GENDER MƏSƏLƏLƏRİNİN İŞLƏNMƏ SƏCİYYƏSİ.....	644
ƏLİYEVƏ LƏMAN	
AMERİKA YAZIÇISI TRUMAN CAPOTENİN YARADICILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	649
ƏLİYEVƏ SEVDA	
HİLARI MENTELİN "CANAVAR YUVASI" ROMANINDA TOMAS KROMVELİN İNGİLTƏRƏ TARİXİNDƏ ROLU.....	654
KƏRİMZADƏ KÖNÜL	

VİRCİNYA VULF YARADICILIĞININ ÜMUMİ XARAKTERSİTİKASI.....	660
QƏRİBOVA PƏRVANƏ	
ROBERT PENN VARRENİN YARADICILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	666
TURABOVA FƏRİDƏ	
AYZİK AZİMOV ELMİ-FANTASTİKA JANRININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ.....	670
XƏLİLOVA KÖNÜL	
HENRİ VORDSVORT LONQFELLO YARADICILIĞINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ.....	675
ATAKİŞİYEVA LEYLA	
ESTETİZM VƏ OSKAR UAYLD YARADICILIĞI.....	681
HÜMBƏTZADƏ SƏKİNƏ	
EDQAR ALLAN PONUN DEDEKTİV HEKAYƏLƏRİNİN ƏDƏBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	687
HƏSƏNLİ ZƏKİYYƏ	
CON MAKSVEL KUTZEENİN ƏSƏRLƏRİNDƏ POSTMODERNİST ELEMENTLƏRİN TƏZAHÜRÜ.....	692
RƏHİMOVA CƏMİLƏ	
FİLİP ROTUN ƏSƏRLƏRİNDƏ AMERİKA CƏMİYYƏTİNİN TƏCƏSSÜMÜ.....	698
XİZRİZADƏ MƏHİN	
TARİXİ GERÇƏKLIYIN “LİNKOLN BARDODA” ROMANINDA TƏCƏSSÜMÜ.....	704
BƏHRƏMLİ GÜNAY	
ŞERLOK HOLMS VƏ ROBERT LENGDON OBRAZLARINDA DETEKTİVİN EVOLUSİYASI.....	710
ABASLI TURAN	
QABRİEL MİRO FERRERİN YARADICILIĞINDA QƏDİM ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİN VƏ MÜASİRLİYİN DİSKURSİV TƏHLİLİ.....	716
CAMAYEVA ARZU	
V.B.İBANYESİN “PORTAĞAL AĞAÇLARI ARASINDA” ƏSƏRİNDƏ NATURALİST İDEYALARIN BƏDİİ TƏSVİRİ.....	721
METODİKA VƏ PEDAQOGİKA BÖLMƏSİ	
BƏDƏLOVA ELNURƏ	
İBTİDAİ TƏHSİL SƏVİYYƏSİNDƏ ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI ŞİFAHİ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI.....	726
HÜSEYNOVA JALƏ	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ AUTENTİK MATERİALLARDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ.....	732
CABBAROVA AYGÜN	
MÜXTƏLİF DÖVRLƏRDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ FƏRQLİ METODOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI.....	739
HƏBİBLİ SARA	
DİSTANT TƏHSİLİN İNKİŞAF TARİXİ VƏ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	745
QASIMZADƏ LALƏ	
“DAHA ÇOX BAYRAQ QOY” ƏSƏRİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	751
EMİNOVA AYGÜN	

ƏDƏBİYYATDA EKVIVALENTSİZ LEKSİK VAHİDLƏR.....	755
ƏLİBABAYEVA DÜRDANƏ	
MƏKTƏBDƏ İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ PROSESİNDƏ OYUNUN ROLU.....	760
MƏMMƏDOVA ŞƏLALƏ	
ŞAGİRDŁƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFI.....	765
SADIQOVA XƏYALƏ	
İNGİLİS DİLİNDƏ DIALOJİ ÜNSİYYƏTİN KOMPOZİTİVLƏRİNİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	770
MARİFZADƏ NƏZMİN	
ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI.....	775
İSMAYİLOVA MİRƏSTƏ	
ÜSLUBİYYAT TƏDRİSİNDƏ METOD VƏ PRİYOMLAR.....	780
PƏNAHOV FUAD	
AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞININ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ TƏDRİSİNƏ DAİR.....	786
XƏLİLOVA SİTARƏ	
ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ “HEKAYƏTİ-MÜSYÖ JORDAN HƏKİMİ-NƏBATAT VƏ DƏRVIŞ MƏSTƏLİ ŞAH CADUKÜNİ-MƏŞHUR” ƏSƏRİNİN TƏDRİSİ.....	792
CABBARLI ZƏHRA	
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNƏ VERİLƏN XÜSUSİ TƏLƏBLƏR.....	799
CÜMŞÜDOVA ƏMİNƏ	
ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ “SALUR QAZANIN EVİNİN YAĞMALANDIĞI BOY”UN TƏDRİSİ.....	806
HÜSEYNAĞALI NƏZRİN	
DƏRSLİKLƏRİN TƏDRİS PROSESİNDƏ ROLU.....	812
MUSAEVA BAKHCHA	
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ POETİK ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI.....	817
ƏLİYEVA ÇİÇƏK	
FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞAGİRDŁƏRDƏ DİNLƏYİB-ANLAMA BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI.....	824
ƏLİZADƏ SONA	
FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞAGİRDŁƏRDƏ YAZILI ÜNSİYYƏT QURMA BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI.....	830
HÜSEYNOVA VÜSALƏ	
FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ OYUN TAPŞIRIQLARLA TƏDRİSİNİN TƏŞKİLİ.....	835
ABBASZADƏ GÜNEL	
FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXU BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI.....	838
ƏMİROVA ESMİRA	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI.....	845
İSAYEVA FİDAN	
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TEXNOLOGİYANIN TƏDBİQİ İLƏ MÜASİR TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI.....	850

ŞAHBƏDDİNOVA LƏMAN	
ŞİFAHİ NİTQ BACARIQ VƏ VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI.....	856
BABANLI SÜSƏN	
DİL FAKÜLTƏSİNİN AŞAĞI KURSLARINDA TƏLƏBƏLƏRƏ KOMMUNİKATİV VƏRDIŞLƏRİN AŞILANMASININ LİNQVİSTİK ROLU.....	860
KƏRİMLİ SƏRFİNƏZ	
YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ MONOLOJİ NİTQİN FORMALAŞDIRILMASI: HƏYƏCAN HİSSİNİN ARADAN GÖTÜRÜLMƏSİNİN YOLLARI.....	866
BAĞİROVA GÜNAY	
XARİCİ DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ ZAMANI YARANAN PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI.....	873
TAĞİZADƏ NƏRGİZ	
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFI.....	878
QASIMOVA LEYLA	
İNGİLİS DİLİ SAİT SƏSLƏRİN TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	884
ƏNVƏRLİ SƏLTƏNƏT	
TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞİNİN TƏŞKİLİNİN ƏSAS FORMALARI.....	891
ƏYYUBOVA BAHAR	
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI MOTİVASİYANIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜSULLARI.....	896
İSKƏNDƏROVA GÜLNARƏ	
OXU BACARIQLARININ ONLAYN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	903
İSMAYİLOVA LƏTİFƏ	
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ EFFEKTİV METODLARDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI.....	911
MUSTAFAZADƏ SƏBA	
XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİV QRAMMATİKANKIN TƏDRİSİ ZAMANI MÜSTƏQİL İŞİN ROLU.....	919
YUSİFOVA NƏRMİN	
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİK MATERİALLARININ ROLU.....	924
ABDULLAZADƏ AYTƏN	
XARİCİ DİL TƏLİMİNDƏ DİL VƏ NİTQ BACARIQLARINA VERİLƏN TƏLƏBLƏR.....	927
MƏMMƏDOVA AFAQ	
MÜSTƏQİL İŞİN TƏŞKİLİNDƏ LAYİHƏ METODUNUN MAHİYYƏTİ.....	933
HÜSEYNOVA AYSEL	
İNFORMASİYA VƏ KOMMUNİKASİYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİLƏ İNTEQRASİYASI.....	938
OSMANOVA AYTAC	
YAZILI NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA İKT-NİN İSTİFADƏSİNİN ƏSAS YOLLARI.....	944
JANETH CAROLINA VALENCIA RESTREPO	
THE DEVELOPMENT OF THE INTERCULTURAL COMPETENCE IN AN ONLINE WORLD.....	950
ƏLİYƏVA PƏRİ	
ÜMUMTƏHSİL ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ OXU NÖVLƏRİ VASİTƏSİ İLƏ TƏDRİSİN TƏŞKİLİ.....	958
ƏLİYƏVA ARZU	

DİLİN TƏDRİSİ ZAMANI AUTENTİK MATERİALLARDAN İSTİFADƏNİN METODOLOJİ VƏ DİDAKTİK PROBLEMLƏRİ.....	962
ƏSKƏRZADƏ İLAHƏ	
KOMMUNİKATİV QRAMMATİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI.....	969
HƏBİBOVA SƏBİNƏ	
TƏLƏBƏLƏRDƏ ELMİ YARADICILIQ BACARIQLARININ YARADILMASI VƏ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI.....	976
HƏSƏNZADƏ ŞƏFƏQ	
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ YOLLARI.....	979
HÜSEYNOVA AYGÜN	
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ SOSİAL MEDİA VƏ RƏQƏMSAL VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ.....	984
MƏMMƏDOVA AYSEL	
DİLİN TƏDRİSİNDƏ ORİJNAL MATERİALLARIN ROLU.....	990
NƏSİBLİ GÜNAY	
XARİCİ DİLLƏRİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ.....	997
QARAYEVA AYTƏN	
TƏLƏBƏLƏRDƏ MÜSTƏQİL FƏALİYYƏTİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI.....	1001
QULİYEVA LƏMAN	
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ METODLARI: PSIXOLOJİ KONTEKST.....	1007
FƏTƏLİYEVA ROZA	
MÜSTƏQİL İŞİN TƏŞKİLİNDƏ MOTİVASIYANIN ROLUNUN PSIXOLOJİ ƏSASLARI.....	1015
RÜSTƏMOVA SAMİRƏ	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN AUTENTİK MATERİALLARIN ROLU.....	1020
ƏHMƏDOVA SƏKİNƏ	
TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞİNİN TƏŞKİLİNİN ƏSAS FORMALARI.....	1027
MƏMMƏDOVA ŞƏNAY	
TƏLƏBƏLƏRİN SƏRBƏST FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ.....	1032
ƏSƏDOVA NƏİLƏ	
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI EŞİDİB-ANLAMA BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI STRATEGİYALARI.....	1041
DAVUDZADƏ AYDAN	
ÜMUMTƏHSİL ORTA MƏKTƏBLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ.....	1046
ƏHMƏDLİ SƏİDƏ	
İBTİDAİ TƏHSİL SƏVİYYƏSİNDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNİN FƏAL-İNTERAKTİV TƏLİM METODLARI İLƏ TƏŞKİLİ.....	1052
MUSTAFAZADƏ SVETLANA	
DİL MATERİALLARININ SEÇİLMƏSİNİN PSIXOLOJİ AMİLLƏRİ.....	1057
NAĞİYEVA RUXSARA	
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ NİTQ SİTUASİYALARININ ROLU VƏ YERİ.....	1062
MEHDİZADƏ GÜLÇİN	
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ ASPEKTLƏRİ.....	1067
ИСМАИЛОВА НИГЯР	
ПОНЯТИЕ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВОДИДАКТИКЕ.....	1072
MƏMƏDOVA LEYLA	

ПОНЯТИЕ «МОТИВАЦИИ» В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ.....	1077
ЭФЕНДИЗАДЕ ДЕНИЗ	
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ОБУЧЕНИЯ ЧТЕНИЮ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ВУЗА.....	1082
FƏRƏCOVA RƏNA	
ÜNSİYYƏT – ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏMƏLİ KİMİ.....	1087
KAMİLOVA TUTU	
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ YARANAN MÜNAQİŞƏLƏRİN SƏBƏBLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI.....	1093
MUSTAFAYEVA AYNUR	
MİLLİ BİRLİK VƏ HƏMRƏYLIK ŞÜURUNUN YARADILMASI.....	1098
SADIQOVA GÜLZAR	
İNKLÜZİV SİNİFLƏRDƏ FİZİKİ MƏHDUDİYYƏTİ OLAN ŞAGİRDƏRLƏ TƏLİMİN TƏŞKİLİ.....	1101
ABBASOVA AYGÜN	
ALİ MƏKTƏBDƏ KEYFİYYƏT TƏMİNATINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR.....	1106
HACIYEVA AYTAC	
ALİ TƏHSİLDƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ KEYFİYYƏTƏ NƏZARƏT MƏSƏLƏLƏRİ.....	1112
TƏRCÜMƏ BÖLMƏSİ	
İBİŞOVA NAZƏNİN	
DİLMANCLIQ PROSESİ ZAMANI ATILMALAR.....	1118
ZÜLFÜQAROVA YASƏMƏN	
UZAQDAN SİNXRON TƏRCÜMƏ.....	1123
MƏDƏTLİ NATAVAN	
SİNXRON TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR.....	1129
ƏLİYEVA FATİMƏ	
1990-2020-Cİ İLLƏR FRANSA MƏTBUATINDA DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNƏ HƏSR EDİLMİŞ MƏQALƏLƏRDƏ İSTİFADƏ OLUNAN HÜQUQİ TERMİNLƏRİN FRANSIZ DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ (LE MONDE QƏZETİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)	1135
FƏRƏCOV CƏMİL	
EKVİVALENTSİZ KULTURAL TERMİNLƏR VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ YOLLARI.....	1140
RƏHİMOVA AYTƏN	
ARXAİZMLƏRİN DİLÇİLİKDƏ ROLU VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ.....	1147
ABBASOVA ŞƏFƏQ	
MƏCAZİ MƏNALI SÖZLƏRİN TƏRCÜMƏSİ ZAMANI TƏRCÜMƏÇİNİN QARŞILAŞDIĞI PROBLEMLƏR.....	1153
BABAYEVA AYTƏN	
TƏŞBEHİN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İŞLƏNMƏSİ.....	1159
SƏFƏRLİ KİŞVƏR	
FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN TIPLƏRİ.....	1165
HƏŞİMZADƏ NİCAT	
VALTER SKOTTUN “AYVƏNHƏU” ƏSƏRİNDƏ EPİQRAFLARIN ŞƏRHİ.....	1170

АХМЕДОВА МИНАЯ	
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АВТОРСКОГО ПОВЕСТВОВАНИЯ В РОМАНЕ «ГРОЗДЬЯ ГНЕВА».....	1177
QASIMOVA NƏZAKƏT	
AZƏRBAYCAN VƏ İSPAN DİLLƏRİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİ.....	1182
ГУЛИЕВА АЙТАДЖ	
ПЕРЕВОД ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ.....	1190
ABBASOVA SEVDA	
MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ZAMAN KATEQORİYASI.....	1195
İSMAYILOVA FİDAN	
SİYASİ DISKURSUN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (İTALİYA VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTLƏRİNİN ÇIXIŞLARI ƏSASINDA).....	1201
ABASOVA GÜNEL	
AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ KOREYA DİLİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİ, ONLARIN TƏSNİFATI VƏ İSMİN MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ TƏSVİRİ.....	1208
ŞAHBAZOVA ŞƏMS	
RƏSMİ VƏ QEYRİ-RƏSMİ DANIŞIQ DİLİNİN KOREYA DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ.....	1214
İCTİMAİ ELMLƏR BÖLMƏSİ	
ƏHMƏDZADƏ LAMİƏ	
ABŞ – ÇİN TİCARƏT MÜHARİBƏLƏRİ.....	1220
ADİLOV ADİL	
AZƏRBAYCAN VƏ PAKİSTAN ARASINDA HƏRBİ-STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIQ.....	1225
MÜSEYİBOVA NƏRMİNƏ	
TALİBAN HƏRƏKATININ HAKİMİYYƏTƏ GƏLMƏSİ, UĞURSUZLUĞU VƏ ƏFQANİSTAN DÖVLƏTİNƏ TƏSİRLƏRİ.....	1231
ƏLİYEV RÜSTƏM	
UKRAYNADA “NARINCI İNQLAB” VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ.....	1236
SƏFƏRLİ İBRAHİM	
11 Sentyabr hadisələrinin ABŞ-Rusiya münasibətlərinə təsiri.....	1241
ABULOVA MƏHLUQƏ	
II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ.....	1246
ƏLİYEVƏ ÜLVİYYƏ	
RUSİYANIN SURİYA SİYASƏTİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN ƏSAS AMİLLƏR.....	1253
HACIMURADOV RAUF	
YAXIN ŞƏRQİN ABŞ ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ XX ƏSRİN SONLARINDA ABŞ-İN YAXIN ŞƏRQ SİYASƏTİ.....	1258
SOLTANZADƏ AYGÜN	
BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-UKRAYNA ƏMƏKDAŞLIĞI.....	1263
MANAFLI LEYLA	
QLOBALLAŞMA PROSESİNİN YARATDIĞI SOSIAL-MƏDƏNİ PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR.....	1269

БАДАЛОВ АНАР	
ЯДЕРНАЯ ПОЛИТИКА ВЕЛИКОБРИТАНИИ.....	1275
BABAYEVA NƏRGİZ	
XX ƏSRİN II YARISINDA AZƏRBAYCAN SSR VƏ BOLQARISTAN XALQ RESPUBLİKASI ARASINDA HUMANİTAR VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR.....	1281
ƏHMƏDOVA HİCRAN	
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN UĞURLU XARİCİ SİYASƏT STRATEGİYASI.....	1287
HÜSEYNLİ AYDAN	
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ ABŞ-IN YERİ.....	1293
İSAYEV SAMİR	
AZƏRBAYCAN-İSRAİL VƏ AZƏRBAYCAN-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİ: QARŞILIQLI ƏMƏKDAŞLIQ FONUNDA.....	1300
ƏLİYEV KƏMALƏ	
OSETİYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ.....	1307
AĞAYEV ELMAR	
ERMƏNİ İŞGALI NƏTİCƏSİNDƏ ÖLKƏMİZƏ VƏ XÜSUSİLƏ QARABAĞA DƏYMIŞ MADDİ-MƏNƏVİ ZİYANLAR.....	1314
FƏRƏCZADƏ NİGAR	
NORVEÇDƏ DİNİ VƏ ETNİK MÜXTƏLİFLİK.....	1320
SƏFƏROVA ŞƏBNƏM	
CORC UOKER BUŞUN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ BUŞ DOKTRİNASININ ABŞ-IN XARİCİ SİYASƏTİNƏ TƏSİRİ.....	1326
NİFTƏLİYEV SƏKİNƏ	
AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ XARİCİ SİYASƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA KONQRESIN ROLU.....	1333
BABAYEV KƏNAN	
ABŞ-DA AZƏRBAYCAN DİASPORU VƏ LOBBİSİNİN YARANMASI, TARİXİ, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ.....	1339
ƏHMƏDOV RƏŞİD	
MALİYYƏ BÖHRANINDAN SONRA AZƏRBAYCAN-ABŞ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİ.....	1344
SADIXOV ƏLİ	
FRANKLİN RUZVELTİN “YENİ XƏTT” SİYASƏTİ.....	1349
ГУСЕЙНОВ САРКХАН	
ФОРМИРОВАНИЕ ИММИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ США С 17 ПО 19 ВВ.	1356
MƏCİDOVA AYDAN	
II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR: ERMƏNİSTAN RƏHBƏRLİYİNİN SİYASƏTİNİN KOQNİTİV TƏHRİFLƏRİ.....	1362
QULİYEV ZƏMİRƏ	
İSPANİYA VƏ İNGİLTƏRƏ ARASINDA 300 İL DAVAM EDƏN CƏBƏLLÜTARİQ PROBLEMİ.....	1368
HÜSEYNOVA LAMİYƏ	
BÖYÜK BRİTANİYA MEDİASINDA II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN İŞIQLANDIRILMASI.....	1374
RZALI AYTAC	
AZƏRBAYCAN-BÖYÜK BRİTANİYA İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ	

“BREXİT”İN TƏSİRİ.....	1378
МАМЕДОВА САБИНА	
ПОЗИЦИЯ ВЕЛИКОБРИТАНИИ ВО II КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЕ.....	1383
ƏHMƏDOV BƏXTİYAR	
ARGENTİNADA DİN VƏ DÖVLƏT ARASINDA MÜNASİBƏTLƏR.....	1388
HƏSƏNOV UĞUR	
FOLKLEND MÜHARİBƏSİNDƏ FRANSANIN YERİ VƏ ROLU.....	1393
RƏFİYEVA NİGAR	
İNDONEZİYA RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN ETNİK TƏRKİBİNİN DEMOQRAFİK İNKİŞAFA TƏSİRİ YOLLARI.....	1397